ŚRÎMADBHAGAVADGÎTÂ

WITH THE COMMENTARIES

S'rimat-S'ânkarabhâshya with **Ânandagiri; Nîlakanṭhî; Bhâshyotkarshadîpikâ** of Dhanapati; **S'rîdharî; Gîtârthasangraha** of Abhinavaguptâchârya;

AND

Gûḍhârthadîpikâ of MADHUSÛDANA
with **Gûḍhârthatatvâloka** of
S'RÎDHARMADATTAS'ARMÂ
(Bachchâs'armâ).

EDITED BY

WÂSUDEV LAXMAṆ SHÂSTRÎ PAṆSÎKAR.

PUBLISHED
BY
TUKÂRÂM JÂVAJÎ,
PROPRIETOR OF "NIRNAYA-SAGAR" PRESS,
Bombay.

1912.

Price 8 Rupees.

Publisher:—Tukaram Javaji, } The Nirnaya-sagar Press,
Printer:—B. R. Ghanekar, } 23, Kolbhat Lane, Bombay.

गीतामृतदुहे श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्भगवद्गीता ।

श्रीमच्छाङ्करभाष्येण—आनन्दगिरिकृतव्याख्यायुजा संवलिता

तथा

नीलकण्ठी—भाष्योत्कर्षदीपिका—श्रीधरीयसुबोधिनी—अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या—

श्रीमधुसूदनसरस्वतीस्वामिकृतगूढार्थदीपिकाख्यव्याख्यासहिता

तद्व्याख्यानेन

श्रीधर्मदत्तशर्म(प्रसिद्धबच्चाशर्म)विरचित-
गूढार्थतत्त्वालोकेन युता च ।

वंशीविभूषितकरान्नवनीरदाभात्पीताम्बरादरुणबिम्बफलाधरोष्ठात् ।
पूर्णेन्दुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात्कृष्णात्परं किमपि तत्त्वमहं न जाने ॥

पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा
परिष्कृता संस्कृता च ।

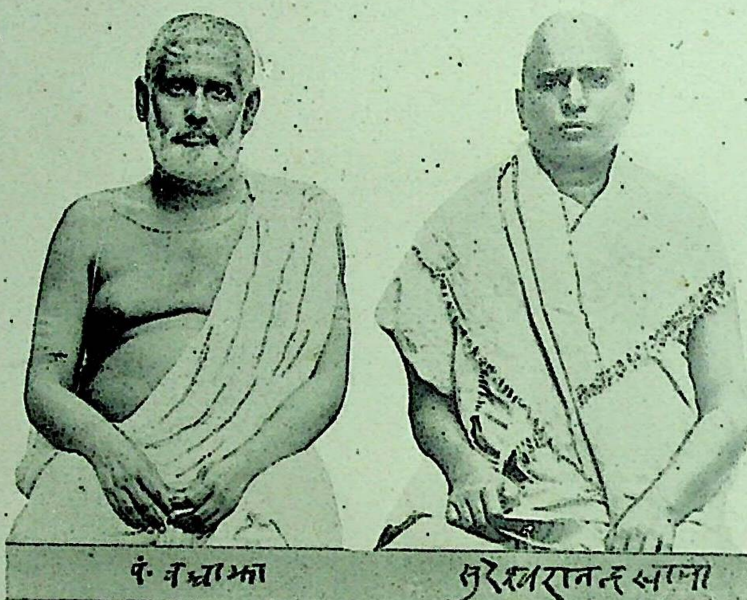
मुम्बापुर्यां

तुकाराम जावजी

इत्येतैर्निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालयाधिपतिभिः स्वीयेऽङ्कनालये
संमुद्य प्रकाशिता ।

शाकः १८३४ सन १९१२.

मूल्यं ८ रूप्यकाः ।

अयं सर्वतन्त्रापरतन्त्रः
श्रीधर्मदत्तशर्मा (बच्चाशर्मा)
गूढार्थतत्त्वालोकप्रणेता ।

अयं **सुरेश्वरानन्दः**
यत्प्रेमवशंवदेन श्रीधर्मदत्त(बच्चा)-
शर्मणा व्यरचि गूढार्थतत्त्वालोकः ।

प्रस्तावना ।

विदितमेवैतदस्ति विदुषां यत्किल संतापमयसंसारजीर्णकान्तारनिरन्तरभ्रमणश्रमजुषो जीवजातस्य स्वप्रकाशपरमानन्दचिद्धामनिर्विरामविश्राममनिदानमुपनिषदर्णवोन्मथनसमुद्धृतात्मतत्त्वामृतकलशमखिलार्तिहारिणा करुणागृहीतमानवतनुना हरिणा गीताशास्त्रं समुपदिष्टमासीत् । तदालोच्यातिगूढार्थमखिलजगतां शङ्करेण भगवता शङ्करेण स्वयमनुकम्पासंपादितनृतनुना व्याख्यातमभूत् । तच्च भाष्याभिधानं व्याख्यानमतिमञ्जुलपदतदर्थसंनिवेशमतिस्फुटव्याख्येयार्थप्रतिपत्तिसुधियामर्थावबोधप्रत्यूहक्लिष्टत्वतमोव्यूहव्युदसने चन्द्रायमाणमप्यल्पमतीनामयथार्थतत्त्वावगतिकादम्बिनीतिरस्कृतं नातिव्यराजतेत्यानन्दगिरिणात्मतत्त्वाकलनसमुद्भूतामितानन्दगिरिणा कुमतिप्रमञ्जने प्रभञ्जनमिव व्यरच्यत व्याख्यानमतिशोभनम् । यद्यप्यासीन्मुद्रितमेतद्व्याख्योपेतं तद्भाष्यं तथाप्यशुद्धतया समलादर्श इव विमलार्थप्रकाशाय नालमिति भूयसायासेन संशोध्य तदिह संनिवेशितम् यदवलोकनेन निष्कलङ्कशशाङ्कमण्डलवीक्षणेनेव विस्मयतरलीकृतचेतसो भविष्यन्ति सचेतसः । नीलकण्ठेन प्रज्ञातुलितनीलकण्ठेन विरचिता संक्षिप्तसारार्थप्रकाशनैककुशला मधुरिमविजितशारदेन्दुपूर्णकला व्याख्यापीह संनिवेशिता । यदवलोकनेन चकोरीयिष्यन्ति विद्वज्जनाः । मधुसूदनेन प्रज्ञाप्रकर्षजितमधुसूदनेन लोकप्रसिद्धसरस्वतीपुंमूर्तिभावेन विहितां वेदान्तरहस्यप्रकाशने योगतत्त्वप्रदर्शने च लोकप्रथितज्योतिर्द्धयीं तिरस्कुर्वती स्वमहिमाभिभाविताखिलव्याख्या गूढार्थदीपिकासमाख्यावती व्याख्या । यद्यपि प्रागप्यासीन्मुद्रिता तथाप्यनतिशुद्धतया निगूढसार्थत्वेन च व्याख्यासापेक्षतया च न भवति विदुषां तोषायेति तां संशोध्यातिप्रयत्नादितरमतनिराकरणदृढीकृतवेदान्तमततत्त्वप्रकाशने प्रद्योतमानां शारदनिशीथिनीदयितप्रभामिव सर्वतन्त्रापरतन्त्रेण मिथिलामण्डलमण्डनेन विद्वद्वरश्रीधर्मदत्तशर्मणा (लोकप्रसिद्धबच्चाशर्मणा) मैथिलेन प्रियशिष्यवैदुष्यसंकुलीकृतविद्वत्समाजसुरेश्वरानन्दयतिप्रेरणया विरचितामन्वर्थतत्त्वालोकसंज्ञाशालिनीं व्याख्यां संपाद्य तदुपेता सापीह संनिवेशिता । यदालोचनेन सटीकगीतागूढार्थदीपिकाकलनौत्सुक्यं चातकस्येव पयोदवीक्षणेनौत्कण्ठ्यं विपश्चित्सार्थस्योपशमिष्यति । विशुद्धप्रज्ञेन विदुषा धनपतिना रचिताऽनघे निराकृतदुर्वादिवचनौघेऽपि शाङ्करभाष्ये विहिताक्षेपाणामासुरप्रज्ञाजुषां विदुषां परिभवने भाष्योत्कर्षप्रकाशनेन तमसामभिभवने प्रभेव भास्करी विद्योतमाना भाष्योत्कर्षदीपिकापीह संनिवेशिता । या राकेव संनिहिता चेतस्युदयगिरिशिखर इव भाष्योत्कर्षममृतधामानमुद्भमयिष्यति धीमताम् । परमकारुणिकेन श्रीधरस्वामिना विहितातिसरलविमला सुबोधिन्याख्या बालप्रज्ञानां विज्ञानां च गीतारहस्यप्रकाशिका व्याख्यापीह निहिता । महामाहेश्वरश्रीमदभिनवगुप्तपादाचार्येण श्रीमद्भगवच्छङ्करपूज्यपादप्रतिस्पर्धिना विरचिता भगवद्गीतार्थसंग्रहाख्यातिप्राचीना विरलप्रचारा संक्षिप्तसार्थाभिधायिन्यपि स्फुटमुद्भासयन्ती गीतायथार्थतत्त्वमतिसूक्ष्ममतीनां विदुषामतिशयितादरभूरिह विनिवेशिता । याचालोचिता चिरन्तनविद्वज्जनप्रज्ञाप्रकर्षविज्ञानमुद्भावयिष्यति विपश्चितां चेतसीत्युक्ताभिरष्टाभिष्टीकाभिः सिद्धिभिरिव तनूभिर्वा समुपेतं सम्यग्विभाव्यमानं भवमिव भवोन्मूलनक्षमं विभावयिष्यन्ति पुस्तकमिदं सुधिय इत्यसौ महार्घोऽपि पुस्तकचिन्तामणिः पुरस्समुपस्थापितो युष्माकम् । तदविलम्बेनामुं विधाय स्वीयं सफलयन्तु परिश्रममस्माकं सुमतय इत्यभ्यर्थयते

पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजन्मा

वासुदेवशर्मा ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः काण्डत्रयाध्यायविषयाः ।

सच्चिदानन्दरूपं तत्पूर्णं विष्णोः परं पदम् ।
यत्प्राप्तये समारब्धा वेदाः काण्डत्रयात्मकाः ॥
कर्मोपास्तिस्तथा ज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात् ।
तद्रूपाष्टादशाध्याय्या गीता काण्डत्रयात्मिका ॥

१ कर्मकाण्डम्—तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्मतत्त्यागवर्त्मना ।
त्वंपदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते ॥

१ अर्जुनविषादयोगः । सएवच जगदुद्दिधीर्षोर्भगवतो गीताशास्त्रावतारहेतुः ।
२ सांख्ययोगः । अत्र ज्ञानं तत्साधनं कर्म तत्फलं सत्वशुद्धिस्तत्फलं ज्ञानमिति दर्शितम् ।
३ कर्मयोगः । अत्रोपायभूतां कर्मनिष्ठां प्राधान्येनोपसंहृत्य ज्ञाननिष्ठोपेयेति वर्णनम् ।
४ ब्रह्मार्पणयोगः । स्वस्यानीशत्वबाधेन भक्तिश्रद्धे दृढीकृत्य धीहेतोः कर्मनिष्ठाया उपसंहारः ।
५ कर्मसंन्यासयोगः । अत्रानेकसाधनाभ्यासनिष्पन्नं मुक्तिसाधनं स्वस्वरूपपरिज्ञानमुक्तम् ।
६ आत्मसंयमयोगः। स्पर्शान्कृत्वेति श्लोकत्रयविवरणादिध्यानयोगस्य बहिरङ्गान्तरङ्गसाधनाधिकारिणः।

२ उपासनाकाण्डम्—द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनवर्त्मना ।
भगवान्परमानन्दस्तत्पदार्थोऽवधार्यते ॥

७ ज्ञानयोगः । अत्र यन्निष्ठया ब्रह्मवित्तिष्ठति तद्ब्रह्म किंलक्षणं कथंवा तत्र स्थातव्यमिति निरूपणं ।
८ अक्षरब्रह्मयोगः । ब्रह्मादीनां स्वरूपविवेचनपूर्वकं प्रयाणकाले मुमुक्षोः कर्तव्यध्यातव्यनिरूपणं ।
९ राजविद्याराजगुह्ययोगः । परब्रह्मस्वरूपं तस्य सृष्ट्यादिषु साक्षित्वादिधर्मा उपासनाभेदाश्च ।
१० विभूतियोगः। मन्दप्रज्ञमुमुक्षोरुपासनासिद्धये स्वोपास्तेः फलं भगवतो भक्तानुग्राहकत्वं विभूतयश्च।
११ विश्वरूपदर्शनम् । भगवता स्वस्य मायाविजृंभिते विश्वरूपेऽखिलसृष्ट्यादिक्रियाप्रकाशननिरूपणम्।
१२ भक्तियोगः । सगुणनिर्गुणोपासकानां तारतम्यविशेषस्तयोः पृथक्साधननिरूपणम् ।

३ ज्ञानकाण्डम्—तृतीये तु तयोरैक्यं वाक्यार्थो वर्ण्यते स्फुटम् ।
एवमप्यत्र काण्डानां संबन्धोऽस्ति परस्परम् ॥

१३ क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगः। अनात्मात्मशब्दार्थयोः प्रकृतिपुरुषयोर्विवेचनं विविक्तस्यात्मनो ब्रह्मणैकत्वं।
१४ गुणत्रयविभागयोगः । प्रकृतेर्गुणविभागः गुणस्वरूपं परस्पराभिभावकत्वं तत्फलभेदश्च ।
१५ पुरुषोत्तमयोगः । क्षराक्षरविलक्षणं पुरुषोत्तमाख्यंब्रह्म तदनुसंधानं तत्र महतां प्रवृत्तिस्तत्फलं च ।
१६ दैवासुरसंपद्विभागयोगः । उभयसंपदोः स्वरूपनिरूपणपूर्वकं तयोर्हेयोपादेयव्यवस्था ।
१७ श्रद्धात्रयविभागयोगः । त्रिविधास्वासु सात्विकाहारतपोयज्ञादियुजां शमादिसंपत्त्या मोक्षाधिकारनिरूपणं ।
१८ मोक्षसंन्यासयोगः । अत्र त्यागसंन्यासयोरैकार्थ्यं काम्यनिषिद्धयोस्त्याज्यत्वं नित्ययज्ञादीनां नियमेनाचरणं त्यागस्य सात्विकादिभेदः नैष्कर्म्यसिद्धिलक्षणज्ञानस्य कर्मणो धृतेर्बुद्धेः सुखस्य च सात्विकादिभेदभिन्नत्वं ब्राह्मणादीनां कर्माणि तद्वतां ज्ञानं ज्ञाननिष्ठा ब्रह्मप्राप्तिश्च ।

समाप्तेयं विषयानुक्रमणी ।

अत्र शोधनार्थमादर्शत्वेनोपात्तानां लिखिताङ्कित-ग्रन्थानां निर्देशः ।

१ **श्रीमद्भगवद्गीताशांकरभाष्यस्य** प्राचीनं जीर्णतरं हस्तलिखितमेकमेव पुस्तकमसन्मित्रप्रहितं नातिशुद्धं, द्वितीयं पुण्यपत्तनस्थ गोंधळेकरमुद्रणालयाङ्कितं, तृतीयमानन्दाश्रममुद्रितमिति त्रीण्येव संगृहीतानि ।

२ **आनन्दगिरिव्याख्यायास्तू**परिनिर्दिष्टान्येवेति नहि तेषां पुनर्निर्देशापेक्षा ।

३ **नीलकण्ठीव्याख्यायाः** श्रीमन्महाभारतान्तर्गतभगवद्गीताव्याख्यारूपं गणपतकृष्णाजीमुद्रितभारत-पुस्तकमेकमेव ।

४ **मधुसूदनीव्याख्या** गूढार्थदीपिकासमाख्यायास्तु लिखितमेकं प्राचीनं भारतमार्तण्डपण्डित-श्रीगट्टूजीनां ग्रन्थसंग्रहभाण्डारात्तद्व्यवस्थापकेन विठ्ठलदासमहाशयेन दत्तमेकं, द्वितीयं मैसूरस्थमहाराजास्था-नगतमहाविद्वद्भिः काशीशेषवेङ्कटाचलशास्त्रिभिर्दत्तं जीर्णतरं प्रायः शुद्धं, तृतीयं श्रीकाशीक्षेत्रमुद्रितं, चतुर्थं ने. ओ. मुद्रितमिति चतुर्णां संग्रहः ।

५ **भाष्योत्कर्षदीपिकाव्याख्यायाः** हस्तलिखितं पुस्तकं कुरुंदवाटिकास्थ–श्रीमद्बापूसाहेबसंगृहीत-ग्रन्थसंग्रहात् श्रीमद्भिः सकलगुणसंपद्भिराजमानैः महाराजश्रीआण्णासाहेबपरिवृढैर्दत्तं प्रायः शुद्धतरं, द्वितीयंच रत्नागिरिनिवासिभिः सुप्रसिद्धैः आठल्येइत्युपाह्वैर्मुद्रितं चेति द्वयमेव समासादितम् ।

६ **श्रीधरीव्याख्योपेतं** तावन्निर्णयसागरमुद्रितमेकमेव ।

७ **अभिनवगुप्तपादाचार्यव्याख्याया** हस्तलिखितमेकं जयपुरमहाराजाश्रितमहामहोपाध्यायपण्डित –दुर्गाप्रसादात्मजपण्डित–केदारनाथमहोदयैः कश्मीरात्संपाद्य दत्तं नातिशुद्धमेकं, द्वितीयं पुण्यपत्तनस्थ-डेक्कनकालेजवर्ति हस्तलिखितं प्रायः शुद्धमेकमिति पुस्तकद्वयमेवासादितम् ।

८ **गूढार्थदीपिकातत्त्वालोकव्याख्यायाः** (मधुसूदनीव्याख्याटिप्पनीरूपायाः) लिखितपुस्तकं मिथिलानगरस्थपण्डितप्रकाण्डविद्वन्मूर्धन्य-सर्वतन्त्रापरतन्त्रश्रीधर्मदत्तशर्म(प्रसिद्धबचाशर्म)संदर्भितमभिनवं मुम्बापुरस्थपण्डितवर-रमापतिमिश्रमहाशयैः संपाद्य दत्तमेकमेव । अस्या व्याख्यायाः श्रीमदभिनवगुप्तपादा-चार्यकृतव्याख्यायाश्चापूर्व एवायं मुद्रणशालावतारः समजनीति विशेषेणालम् ।

एवमादिग्रन्थसंकलनेनानल्पपरिश्रमेण यथामति संस्कृतेऽप्यस्मिन्ग्रन्थे गच्छतःस्खलनन्यायेन दृग्दोषा-ल्पप्रेक्षानवधानाक्षरयोजकनिबन्धनं मानुषशेमुषीसुलभं स्खलितं दृष्टिसरणिमापतितं निसर्गकरुणावरुणा-लया निबन्धसंशोधनश्रमविदुषो विदुषो मार्जयेयुरहमपि पुनर्मुद्रणावसरे मार्जयेयेति सप्रश्रयं विज्ञापयति

ग्रन्थसंस्कर्ता ।

श्रीमद्भगवद्गीतामाहात्म्यम् ।

श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ।

धरा–भगवन्परमेशान भक्तिरव्यभिचारिणी । प्रारब्धं भुज्यमानस्य कथं भवति हे प्रभो ॥ १ ॥
विष्णुः–प्रारब्धं भुज्यमानो हि गीताभ्यासरतः सदा । स मुक्तः स सुखी लोके कर्मणा नोपलिप्यते २
महापापादिपापानि गीताध्यानं करोति चेत् । क्वचित्स्पर्शं न कुर्वन्ति नलिनीदलमम्बुवत् ॥ ३ ॥
गीतायाः पुस्तकं यत्र यत्र पाठः प्रवर्तते । तत्र सर्वाणि तीर्थानि प्रयागादीनि तत्र वै ॥ ४ ॥
सर्वे देवाश्च ऋषयो योगिनः पन्नगाश्च ये । गोपाला गोपिका वापि नारदोद्धवपार्षदैः ॥
सहायो जायते शीघ्रं यत्र गीता प्रवर्तते ॥ ५ ॥
यत्र गीताविचारश्च पठनं पाठनं श्रुतम् । तत्राहं निश्चितं पृथ्वि निवसामि सदैव हि ॥ ६ ॥
गीताश्रयेऽहं तिष्ठामि गीता मे चोत्तमं गृहम् । गीताज्ञानमुपाश्रित्य त्रींल्लोकान्पालयाम्यहम् ॥ ७॥
गीता मे परमा विद्या ब्रह्मरूपा न संशयः । अर्धमात्राक्षरा नित्या स्वानिर्वाच्यपदात्मिका ॥ ८ ॥
चिदानन्देन कृष्णेन प्रोक्ता स्वमुखतोऽर्जुनम् । वेदत्रयी परानन्दा तत्त्वार्थज्ञानसंयुता ॥ ९ ॥
योऽष्टादशजपी नित्यं नरो निश्चलमानसः । ज्ञानसिद्धिं स लभते ततो याति परं पदम् ॥ १० ॥
पाठेऽसमर्थः संपूर्णे ततोऽर्धं पाठमाचरेत् । तदा गोदानजं पुण्यं लभते नात्र संशयः ॥ ११ ॥
त्रिभागं पठमानस्तु गङ्गास्नानफलं लभेत् । षडंशं जपमानस्तु सोमयागफलं लभेत् ॥ १२ ॥
एकाध्यायं तु यो नित्यं पठते भक्तिसंयुतः । रुद्रलोकमवाप्नोति गणो भूत्वा वसेच्चिरम् ॥ १३ ॥
अध्यायं श्लोकपादं वा नित्यं यः पठते नरः । स याति नरतां यावन्मन्वन्तरं वसुंधरे ॥ १४ ॥
गीतायाः श्लोकदशकं सप्त पञ्च चतुष्टयम् । द्वौ त्रीनेकं तदर्धं वा श्लोकानां यः पठेन्नरः ॥ १५ ॥
चन्द्रलोकमवाप्नोति वर्षाणामयुतं ध्रुवम् । गीतापाठसमायुक्तो मृतो मानुषतां व्रजेत् ॥ १६ ॥
गीताभ्यासं पुनः कृत्वा लभते मुक्तिमुत्तमाम् । गीतेत्युच्चारसंयुक्तो म्रियमाणो गतिं लभेत् ॥ १७ ॥
गीतार्थश्रवणासक्तो महापापयुतोऽपि वा । वैकुण्ठं समवाप्नोति विष्णुना सह मोदते ॥ १८ ॥
गीतार्थं ध्यायते नित्यं कृत्वा कर्माणि भूरिशः । जीवन्मुक्तः स विज्ञेयो देहान्ते परमं पदम् ॥ १९ ॥
गीतामाश्रित्य बहवो भूभुजो जनकादयः । निर्धूतकल्मषा लोके गीता याताः परं पदम् ॥ २० ॥
गीतायाः पठनं कृत्वा माहात्म्यं नैव यः पठेत् । वृथा पाठो भवेत्तस्य श्रम एव ह्युदाहृतः ॥ २१ ॥
एतन्माहात्म्यसंयुक्तं गीताभ्यासं करोति यः । स तत्फलमवाप्नोति दुर्लभां गतिमाप्नुयात् ॥ २२ ॥
सूतः–माहात्म्यमेतद्गीताया मया प्रोक्तं सनातनम् । गीतान्ते च पठेद्यस्तु यदुक्तं तत्फलं लभेत् ॥ २३ ॥

इति श्रीवाराहपुराणे धराविष्णुप्रोक्तं श्रीगीतामाहात्म्यं संपूर्णम् ॥

श्रीमद्भगवद्गीतामङ्गलाचरणम् ।

पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयं व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्येमहाभारतम् ।
अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनीमम्ब त्वामनुसंदधामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीम् ॥ १ ॥
नमोऽस्तु ते व्यास विशालबुद्धे फुल्लारविन्दायतपत्रनेत्र ।
येन त्वया भारततैलपूर्णः प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ॥ २ ॥
प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्रैकपाणये । ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ ३ ॥
सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः । पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥ ४ ॥
वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम् । देवकीपरमानन्दं कृष्णं वन्दे जगद्गुरुम् ॥ ५ ॥
भीष्मद्रोणतटा जयद्रथजला गान्धारनीलोत्पला शल्यग्राहवती कृपेण वहनी कर्णेन वेलाकुला ।
अश्वत्थामविकर्णघोरमकरा दुर्योधनावर्तिनी सोत्तीर्णा खलु पाण्डवै रणनदी कैवर्तकः केशवः ॥ ६ ॥
पाराशर्यवचःसरोजममलं गीतार्थगन्धोत्कटं नानाख्यानककेसरं हरिकथासंबोधनाबोधितम् ।
लोके सज्जनषट्पदैरहरहः पेपीयमानं मुदा भूयाद्भारतपङ्कजं कलिमलप्रध्वंसि नः श्रेयसे ॥ ७ ॥
मूकं करोति वाचालं पङ्गुं लङ्घयते गिरिम् । यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥ ८ ॥
यं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवैर्वेदैः साङ्गपदक्रमोपनिषदैर्गायन्ति यं सामगाः ।
ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतामङ्गलध्यानादि ॥

आनन्दगिरिकृतव्याख्यासंवलितश्रीमच्छाङ्करभाष्ययुता

श्रीमद्भगवद्गीता।

नीलकण्ठी-मधुसूदनी-भाष्योत्कर्षदीपिका-श्रीधरी-अभिनवगुप्ताचार्य-प्रणीतव्याख्यासनाथीकृता च।

ॐ नमोभगवते वासुदेवाय।

१ श्रीमच्छांकरभाष्योपक्रमणिका।

ॐ नारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम्। अण्डस्यान्तस्त्विमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ॥१॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

दृष्टिं मयि विशिष्टार्थां कृपापीयूषवर्षिणीम्। हेरम्ब देहि प्रत्यूहक्ष्वेडव्यूहनिवारिणीम् ॥ १ ॥

यद्वक्त्रपङ्केरुहसंप्रसूतं निष्ठामृतं विश्वविभागनिष्ठम्।

साध्येतराभ्यां परितिष्ठितान्तं तं वासुदेवं सततं नतोऽस्मि ॥ २ ॥

प्रत्यञ्चमच्युतं नत्वा गुरूनपि गरीयसः। क्रियते शिष्यशिक्षार्थै गीताभाष्यविवेचनम् ॥ ३ ॥

कर्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठेत्युपायोपेयभूतनिष्ठाद्वयमधिकृत्य प्रवृत्तं गीताशास्त्रं व्याचिख्यासुर्भगवान्भाष्यकारो विघ्नोपप्लवोपशमनादिप्रयोजनप्रसिद्धये प्रामाणिकव्यवहारप्रमाणकमिष्टदेवतातत्त्वानुस्मरणं मङ्गलाचरणं संपादयन् अवशेषेणेतिहासपुराणयोर्व्याचिख्यासितगीताशास्त्रेणैकवाक्यतामभिप्रेत्य पौराणिकश्लोकमेकमेवान्तर्यामिविषयमुदाहरति—नारायण इति। 'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः। अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥' इति स्मृतिसिद्धः

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वंशऋषिभ्यो नमो गुरुभ्यः।

प्रणम्य भगवत्पादान्श्रीधरादींश्च सद्गुरून्। संप्रदायानुसारेण गीताव्याख्यां समारभे ॥ १ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या।

ॐ नमः परमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरन्दाय भक्तजनमानसनिवासाय श्रीमद्रामचन्द्राय ॥

भगवत्पादभाष्यार्थमालोच्यातिप्रयत्नतः। प्रायः प्रत्यक्षरं कुर्वे गीतागूढार्थदीपिकाम् ॥ १ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

सप्तद्वीपा धरेयं सगिरिवनजला लोकपालाः सलोका ब्रह्माण्डे सन्ति यस्मिन्सलिलहुतभुगाद्यावृते तत्प्रधानात्।

यस्मादव्यक्तसंज्ञाद्भवति गुणमयाद्वेदवेद्यः परो यस्तस्मान्नारायणं तं सुविमलमभयं शंकरं नौमि सत्यम् ॥ १ ॥

६ श्रीधरीव्याख्या।

शेषाशेषमुखव्याख्याचातुर्यं त्वेकवक्त्रतः। दधानमद्भुतं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥ १ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

य एष विततस्फुरद्विविधभावचक्रात्मकः परस्परविभेदवान्विषयतामुपागच्छति।

यदेकमयभावनावशत एष भेदान्वयं स शंभुरशिवापहो जयति बोधभासां निधिः ॥ १ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्योपक्रमणिका ।

स भगवान्सृष्ट्वेदं जगत् तस्य च स्थितिं चिकीर्षुर्मरीच्यादीनग्रे सृष्ट्वा प्रजापतीन् प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

स्थूलदृशां नारायणशब्दार्थः । सूक्ष्मदर्शिनः पुनराचक्षते—नरशब्देन चराचरात्मकं शरीरजातमुच्यते । तत्र नित्यसंनिहिताश्चिदाभासा जीवा नारा इति निरुच्यते तेषामयनमाश्रयो नियामकोऽन्तर्यामी नारायण इति । यमधिकृत्यान्तर्यामिब्राह्मणं श्रीनारायणाख्यमन्त्राम्नायं चाधीयते । तदनेन शास्त्रप्रतिपाद्यं विशिष्टं तत्त्वमादिष्टं भवति । ननु परस्यात्मनो मायासंबन्धादन्तर्यामित्वं शास्त्रप्रतिपाद्यत्वं च वक्तव्यम् । अन्यथा कूटस्थासङ्गाविषयाद्वितीयस्य तदयोगात् । तथाच शुद्धतासिद्धौ कथं यथोक्तपरदेवता शास्त्रादावनुस्मर्यते । शुद्धस्य हि तत्त्वस्यानुस्मरणमभीष्टफलवदभीष्टं तत्राह—परोऽव्यक्तादिति । अव्यक्तमव्याकृतं मायेत्यनर्थान्तरं तस्मात्परो व्यतिरिक्तस्तेनासंस्पृष्टोऽयमपरः 'अक्षरात्परतः परः' इति श्रुतेः । गृहीतस्तत्त्वतो मायासंबन्धाभावेऽपि कल्पनया तदीयसंगतिमङ्गीकृत्यान्तर्यामित्वादिकमुन्नेयम् । यस्मादीश्वरस्य व्यतिरेको विवक्षितस्तस्मिन्नव्यक्ते साक्षिसिद्धेऽपि कार्यलिङ्गकमनुमानमुपन्यस्यति—अण्डमिति । अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मकं हैरण्यगर्भं तत्त्वमण्डमित्यभिलप्यते तदव्यक्तात्पूर्वोक्तादुत्पद्यते । प्रसिद्धा हि श्रुतिस्मृतिवादेषु हिरण्यगर्भस्य मूलकारणादुत्पत्तिः । तथाच कार्यलिङ्गादव्यक्ताभिव्यक्तिरित्यर्थः । हिरण्यगर्भे श्रुतिस्मृतिसमधिगतेऽपि कार्यलिङ्गकमनुमानमस्तीति मन्वानो विराडुत्पत्तिमुपदर्शयति—अण्डस्येति । उक्तस्याण्डस्य हिरण्यगर्भाभिधानीयस्यान्तरिमे भूरादयो लोका विराडात्मका वर्तन्ते । कार्यं हि कारणस्यान्तर्भवति तेन हिरण्यगर्भान्तर्भूता भूरादयो लोका विराडात्मानस्तेन सृष्टा इति तल्लिङ्गाद्धिरण्यगर्भासिद्धिरित्यर्थः । लोकानेव पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मकविराडात्मत्वेन व्युत्पादयति—सप्तद्वीपेति । 'सा पृथिव्यभवद्' इति श्रुतौ विराजो जन्म संकीर्तितमित्यङ्गीकारादशेषद्वीपोपेता पृथिवीत्यनेन सर्वलोकात्मको विराडेवोच्यते । चशब्देन विराजो हि हिरण्यगर्भे पूर्वोक्ताण्डात्मन्यन्तर्भावस्ततः संभवोऽनुकृष्यते । परमात्मा हि स्वाज्ञानद्वारा जगदशेषमुत्पाद्य स्वात्मन्येवान्तर्भाव्याखण्डैकरससच्चिदानन्दात्मना स्वे महिम्नि तिष्ठतीत्यर्थः । अत्र च नारायणशब्देनाभिधेयमुक्तं नरा एव नारा जीवास्त्वंपदवाच्यास्तेषामयनमधिष्ठानं तत्पदवाच्यं परं ब्रह्म । तथाच कल्पितस्याधिष्ठानातिरिक्तस्वरूपाभावाद्वाच्यस्य कल्पितत्वेऽपि लक्ष्यस्य ब्रह्ममात्रत्वाद्ब्रह्मात्मैक्यं विषयोऽत्र सूच्यते । तेनार्थाद्विषयविषयिभावः संबन्धोऽपि ध्वनितः । परोऽव्यक्तादित्यनेन मायासंस्पर्शाभावोक्त्या सर्वानर्थनिवृत्त्या परमानन्दाविर्भावलक्षणो मोक्षोऽपि विवक्षितस्तेन च तत्कामस्याधिकारो द्योतितः । परिशिष्टेन तुशब्देन वस्तुनो वास्तवमद्वितीयत्वमावेदितं, तेन च वस्तुद्वारा परमविषयत्वं तज्ज्ञाननिष्ठायास्तदुपायभूतकर्मनिष्ठायाश्चावान्तरविषयत्वमित्यर्थादुक्तमित्यवधेयम् ॥ १ ॥

ननु नैवं साध्यसाधनभूतं निष्ठाद्वयमत्र भगवता प्रतिपाद्यते, ब्रह्मणाभ्यर्थितस्य भगवतो भूमिभारापहारार्थं वसुदेवेन देवक्यामाविर्भूतस्य तादर्थ्येन मध्यमं पृथासुतं प्रथितमहिमानं प्रेरयितुं धर्मयोरिहानूद्यमानत्वात् । अतो नास्य शास्त्रस्य निष्ठाद्वयं परापरविषयभावमनुभवितुमलमिति । तन्न । भगवतो धर्मसंस्थापनस्वाभाव्यध्रौव्याद्धर्मद्वयस्थापनार्थमेव प्रादुर्भावाभ्युपगमाद्भूभारपरिहारस्य चार्थिकत्वादर्जुनं निमित्तीकृत्याधिकारिणं स्वधर्मप्रवर्तनद्वारा ज्ञाननिष्ठामवतारयितुं गीताशास्त्रस्य प्रणीतत्वादुचितमस्य निष्ठाद्वयविषयत्वमिति परिहरति—**स भगवानित्यादिना धर्मद्वय**मर्जुनायोपदिदेशेत्यन्तेन भाष्येण ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

भारते सर्ववेदार्थो भारतार्थश्च कृत्स्नशः । गीतायामस्ति तेनेयं सर्वशास्त्रमयी मता ॥ २ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमात्मकम् । परं निश्रेयसं गीताशास्त्रस्योक्तं प्रयोजनम् ॥ २ ॥
सच्चिदानन्दरूपं तत्पूर्णं विष्णोः परं पदम् । यत्प्राप्तये समारब्धा वेदाः काण्डत्रयात्मकाः ॥ ३ ॥
कर्मोपास्तिस्तथा ज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात् । तद्रूपाष्टादशाध्यायैर्गीता काण्डत्रयात्मिका ॥ ४ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

सृष्ट्वेदं श्रुतिगं प्रवृत्तिजनकं धर्मं मरीच्यादिकान्विश्वस्थापनहेतवेऽब्जजतनुः संग्राहयामास यः ।
सर्वानर्थनिबर्हणं च सनकाद्यान्पूर्वसृष्टानृषीन्वैराग्यादिकलक्षणं शिवमहं तं वासुदेवं भजे ॥ २ ॥

६ श्रीधरीव्याख्या ।

श्रीमाधवं प्रणम्योमाधवं विश्वेशमादरात् । तद्भक्तियन्त्रितः कुर्वे गीताव्याख्यां सुबोधिनीम् ॥ २ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

द्वैपायनेन मुनिना यदिदं व्यधायि शास्त्रं सहस्रशतसंमितमत्र मोक्षः ।
प्राधान्यतः फलतया प्रथितस्तदन्यधर्मादि तस्य परिपोषयितुं प्रगीतम् ॥ २ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्योपक्रमणिका ।

ग्राहयामास वेदोक्तम् । ततोऽन्यांश्च सनकसनन्दनादीनुत्पाद्य निवृत्तिधर्मं ज्ञानवैराग्यलक्षणं ग्राहयामास । द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः, प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च । तत्रैको जगतः स्थितिकारणं, प्राणिनां साक्षादभ्युदयनिःश्रेयसहेतुर्यः स धर्मः ब्राह्मणाद्यैर्वर्णिभिराश्रमिभिश्च श्रेयोऽर्थिभिरनुष्ठीयमानो

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

तत्र नेदं गीताशास्त्रं व्याख्यातुमुचितमाप्तप्रणीतत्वानिर्धारणात्तथाविधशास्त्रान्तरवदित्याशङ्क्य मङ्गलाचरणस्योद्देश्यं दर्शयन्नादौ शास्त्रप्रणेतुराप्तत्वनिर्धारणार्थं सर्वज्ञत्वादिप्रतिज्ञापूर्वकं सर्वजगज्जनयितृत्वमाह—स भगवानिति । प्रकृतो नारायणाख्यो देवः सर्वज्ञः सर्वेश्वरः समस्तमपि प्रपञ्चमुत्पाद्य व्यवस्थितः, नच तस्यानाप्तत्वम् । ईश्वरानुगृहीतानामाप्तत्वसिद्ध्या तस्य परमाप्तत्वसिद्धेरित्यर्थः । ननु भगवता सृष्टमपि चातुर्वर्ण्यादिविशिष्टं हिरण्यगर्भादिलक्षणं जगन्न व्यवस्थितिमास्थातुं शक्यते व्यवस्थापकाभावात्, नच परस्यैवेश्वरस्य व्यवस्थापकत्वं वैषम्यादिप्रसङ्गात्तत्राह—तस्य चेति । सृष्टस्य जगतो मर्यादाविरहितत्वे शङ्किते तदीयां व्यवस्थां कर्तुमिच्छन् व्यवस्थापकमालोच्य क्षत्रस्यापि क्षत्रत्वेन प्रसिद्धं धर्मं तथाविधधर्ममधिगम्य सृष्टवानित्यर्थः । सृष्टस्य धर्मस्य साध्यत्वभावतया साधयितारमन्तरेणासंभवात्तस्यैव तदनुष्ठातृत्वानभ्युपगमात् प्राणिप्रभेदानामधर्मप्रायाणां तदयोगात् कुतस्तदीया सृष्टिरित्याशङ्क्याह—मरीच्यादीनिति । तेषां भगवता सृष्टानां प्रजासृष्टिहेतूनां यागदानादिप्रवृत्तिसाध्यं धर्ममनुष्ठातुमधिकृतानां स्वकीयत्वेन तदुपादानमुपपन्नमित्यर्थः । चैत्यवन्दनादिभ्यो विशेषार्थं धर्मं विशिनष्टि—वेदोक्तमिति । ननु नैतावता जगदशेषमपि व्यवस्थापयितुं शक्यते प्रवृत्तिमार्गस्य पूर्वोक्तधर्मं प्रति नियतत्वेऽपि निवृत्तिमार्गस्य तेन व्यवस्थापनायोग्यत्वात्तत्राह—ततोऽन्यांश्चेति । निवृत्तिरूपस्य धर्मस्य शमदमाद्यात्मनो गमकमाह—ज्ञानेति । विवेकवैराग्यातिशये शमाद्यतिशयो गम्यते ततो विवेकादि तस्य गमकमित्यर्थः । धर्मे बहुविदां विवाददर्शनाज्जगतः स्थेम्ने कारणीभूतधर्मान्तरमपि स्रष्टव्यमस्तीत्याशङ्क्याह—द्विविधो हीति । अतिप्रसङ्गाप्रसङ्गव्यावृत्तये प्रकृतं धर्मं लक्षयति—प्राणिनामिति । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मोऽभ्युदयार्थिनां साक्षादभ्युदयहेतुर्निःश्रेयसार्थिनां परम्परया निःश्रेयसहेतुः, निवृत्तिलक्षणस्तु धर्मः साक्षादेव निःश्रेयसहेतुरिति विभागः । ज्ञानस्यैव निःश्रेयसहेतुत्वेऽपि शमादीनां ज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वं, ज्ञानातिरिक्तव्यवधानाभावाच्च साक्षादित्युक्तम् । यद्येवं धर्मो लक्ष्यते तर्हि वर्णित्वमाश्रमित्वं चोपेक्ष्य सर्वैरेव पुरुषार्थार्थिभिर्द्वावपि धर्मौ यथायोग्यमनुष्ठेयावित्यनुष्ठातृनियमासिद्धिरित्याशङ्क्याह—ब्राह्मणाद्यैरिति । अर्थित्वाविशेषेऽपि श्रुतिस्मृतिप-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

कर्मोपास्तिज्ञानभेदैः शास्त्रं काण्डत्रयात्मकम् । अन्ये तूपासनाकाण्डात्तृतीयो नातिरिच्यते ॥ ३ ॥

४ मधुसूदनी ।

एकमेकेन षट्केन काण्डमत्रोपलक्षयेत् । कर्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठे कथिते प्रथमान्त्ययोः ॥ ५ ॥
यतः समुच्चयो नास्ति तयोरतिविरोधतः । भगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्यमे परिकीर्तिता ॥ ६ ॥
उभयानुगता सा हि सर्वविघ्नापनोदिनी । कर्ममिश्रा च शुद्धा च ज्ञानमिश्रा च सा त्रिधा ॥ ७ ॥
तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्म तत्त्यागवर्त्मना । त्वंपदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते ॥ ८ ॥
द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनवर्त्मना । भगवान्परमानन्दस्तत्पदार्थोऽवधार्यते ॥ ९ ॥
तृतीये तु तयोरैक्यं वाक्यार्थो वर्ण्यते स्फुटम् । एवमप्यत्र काण्डानां संबन्धोऽस्ति परस्परम् ॥ १० ॥
प्रत्यध्यायं विशेषस्तु तत्र तत्रैव वक्ष्यते । मुक्तिसाधनपर्वेदं शास्त्रार्थत्वेन कथ्यते ॥ ११ ॥
निष्कामकर्मानुष्ठानं त्यागात्काम्यनिषिद्धयोः । तत्रापि परमो धर्मो जपस्तुत्यादिकं हरेः ॥ १२ ॥
क्षीणपापस्य चित्तस्य विवेके योग्यता यदा । नित्यानित्यविवेकस्तु जायते सुदृढस्तदा ॥ १३ ॥
इहामुत्रार्थवैराग्यं वशीकाराभिधं क्रमात् । ततः शमादिसंपत्त्या संन्यासो निष्ठितो भवेत् ॥ १४ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

अजन्मा सर्वेषामधिपतिरमेयोऽपि जगतामधिष्ठाय स्वीयां प्रकृतिमिव देही स्फुरति यः ।
विनष्टं कालेन द्विविधममृतं धर्ममनघं पुनः प्राहेशं तं विमलशुभदं नौमि परमम् ॥ ३ ॥

६ श्रीधरीव्याख्या ।

भाष्यकारमतं सम्यक्तद्व्याख्यातृगिरस्तथा । यथामति समालोच्य गीताव्याख्यां समारभे ॥ ३ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

मोक्षश्च नाम सकलाप्तविभागरूपसर्वज्ञसर्वकरणादिशुभस्वभावे ।
आकाङ्क्षया विरहिते भगवत्यधीशे नित्योदिते लयमियात्प्रथितः समासात् ॥ ३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्योपक्रमणिका ।

दीर्घेण कालेनानुष्ठातॄणां कामोद्भवाद्धीयमानविवेकविज्ञानहेतुकेनाधर्मेणाभिभूयमाने धर्मे प्रवर्धमाने चाधर्मे जगतः स्थितिं परिपिपालयिषुः स आदिकर्ता नारायणाख्यो विष्णुर्भौमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थं देवक्यां वसुदेवादंशेन कृष्णः किल संबभूव । ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षितः स्याद्वैदिको धर्मः तदधीनत्वाद्वर्णाश्रमभेदानाम् ।

स च भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदा संपन्नस्त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं स्वां मायां

---

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

र्थालोचनयानुष्ठानान्नियमसिद्धिरित्यर्थः । नित्यनैमित्तिकेषु यावज्जीवमनुष्ठानं काम्येषु करणांशे रागाधीना प्रवृत्तिरितिकर्तव्यतांशे वैधीति विभागेऽपि कदाचिदेवानुष्ठानमिति विभागमभिप्रेत्याह—दीर्घेणेति । अथ यथोक्तधर्मवशादेव जगतो विवक्षितस्थितिसिद्धेर्भगवतो नारायणस्यादिकर्तुरनेकानर्थकलुषितशरीरपरिग्रहासंभवादन्यस्यैव कस्यचिदनासस्य वैषम्यनैर्घृण्यवतो निग्रहपरिग्रहद्वारेण गीताशास्त्रप्रणयनमिति कुतोऽस्याप्तप्रणीतत्वं तत्राह—अनुष्ठातॄणामिति । अथवा यथोक्तशङ्कायां दीर्घेणेत्यारभ्योत्तरम् । महता कालेन कृतत्रेतात्यये द्वापरावसाने साधकानां कामक्रोधादिपूर्वकादविवेकादधर्मबाहुल्याद्धर्माभिभवादधर्माभिवृद्धेश्च जगतो मर्यादाभेदे तदीयां मर्यादामात्मनिर्मितां पालयितुमिच्छन् प्रकृतो भगवानेतदर्थेन चातुर्वर्ण्यादिसंरक्षणार्थं लीलामयं मायाशक्तिप्रयुक्तं स्वेच्छाविग्रहं जग्राहेत्यर्थः । 'भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै वसुदेवादजीजनत्' इति स्मृतिमनुसृत्य पदद्वयमनूद्य व्याचष्टे—भौमस्येति । अंशेनेति । स्वेच्छानिर्मितेन मायामयेन स्वरूपेणेत्यर्थः । किलेत्यस्मिन्नर्थे पौराणिकी प्रसिद्धिरनूद्यते । नहि भगवतो व्यतिरिक्तस्येदं जन्मेति युज्यते बहुविधागमविरोधादिति भावः । ननु वैदिकधर्मसंरक्षणार्थं भगवतो जन्म, 'यदा यदा हि धर्मस्य' इत्यादिदर्शनात्, किमिदं ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थमिति तत्राह—ब्राह्मणत्वस्य हीति । अथापि वर्णाश्रमभेदव्यवस्थापनं विना कथं यथोक्तधर्मरक्षणमित्याशङ्क्याह—तदधीनत्वादिति । ब्राह्मणं हि पुरोधाय क्षत्रादिः प्रतिष्ठां प्रतिपद्यते याजनाध्यापनयोस्तद्धर्मत्वात्तद्द्वारा च वर्णाश्रमभेदव्यवस्थापनात् । अतो ब्राह्मण्ये रक्षिते सर्वमपि सुरक्षितं भवतीत्यर्थः ।

नन्वेवमपि भगवतो नारायणस्य शरीरादिमत्त्वे सत्यस्मदादिभिरविशेषादनीश्वरत्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्य ज्ञानादिकृतं विशेषमाह—स चेति । ज्ञानं ज्ञप्तिरर्थपरिच्छित्तिः, ऐश्वर्यमीश्वरत्वं स्वातन्त्र्यं, शक्तिस्तदर्थनिर्वर्तनसामर्थ्यं, बलं सहायसंपत्तिः, वीर्यं पराक्रमवत्त्वं, तेजस्तु प्रागल्भ्यमधृष्यत्वम्, एते च षड्गुणाः सर्वविषयाः सर्वदा भगवति वर्तन्ते । तथाच तस्य शरीरादिमत्त्वेऽपि नास्मदादिसाम्यमित्यर्थः । अथैवमपि कथमीश्वरस्यानादिनिधनस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य स्वभावविपरीतं जन्मादि संभवति, नहि भूतानामीशिता स्वतन्त्रः स्वात्मनोऽनर्थं स्वयमेव संपादयितुमर्हति, न चास्य देहादिग्रहे किमपि फलमुपलभ्यते तत्राह—त्रिगुणात्मिकामिति । सिसृक्षितदेहादिगतवैरूप्यसिद्ध्यर्थमिदं विशेषणं तस्याव्यापकत्वं वक्तुं वैष्णवीमित्युक्तम् । ईश्वरपारवश्यं तस्या दर्शयति—स्वामिति । तस्याश्च प्रतिभाससमा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

तदेव ब्रह्म विद्धि त्वं नेदं यत्तदुपासते । इति श्रुत्यैव वेद्यस्य ह्युपास्यादन्यतेरिता ॥ ४ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

एवं सर्वपरित्यागान्मुमुक्षा जायते दृढा । ततो गुरूपसदनमुपदेशग्रहस्ततः ॥ १५ ॥
ततः संदेहहानाय वेदान्तश्रवणादिकम् । सर्वमुत्तरमीमांसाशास्त्रमत्रोपयुज्यते ॥ १६ ॥
ततस्तत्परिपाकेण निदिध्यासननिष्ठता । योगशास्त्रं तु संपूर्णमुपक्षीणं भवेदिह ॥ १७ ॥
क्षीणदोषे ततश्चित्ते वाक्यात्तत्त्वमतिर्भवेत् । साक्षात्कारो निर्विकल्पः शब्दादेवोपजायते ॥ १८ ॥
अविद्याविनिवृत्तिस्तु तत्त्वज्ञानोदये भवेत् । तत आवरणे क्षीणे क्षीयेते भ्रमसंशयौ ॥ १९ ॥
अनारब्धानि कर्माणि नश्यन्त्येव समन्ततः । नत्वागामीनि जायन्ते तत्त्वज्ञानप्रभावतः ॥ २० ॥
प्रारब्धकर्मविक्षेपाद्वासना तु न नश्यति । सा सर्वतो बलवता संयमेनोपशाम्यति ॥ २१ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ईशावेकात्मकौ लोके संप्रदायप्रवर्तकौ । गीताभाष्यप्रकाशेन वन्दे श्रीकृष्णशंकरौ ॥ ४ ॥
बालस्वामिनमाचार्यं नुमो व्यासमुखान्मुनीन् । विघ्नहर्तॄन् गणेशादीन्पण्डितांश्च विमत्सरान् ॥ ५ ॥

६ श्रीधरीव्याख्या ।

गीता व्याख्यायते यस्याः पाठमात्रादयत्नतः । सेयं सुबोधिनी टीका सदा ध्येया मनीषिभिः ॥ ४ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

यद्यप्यन्यप्रसंगेषु मोक्षो नामात्र गीयते । तथापि भगवद्गीताः सम्यक्तत्प्राप्तिदायिकाः ॥ ४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्योपक्रमणिका।

मूलप्रकृतिं वशीकृत्याजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि सन् स्वमायया देहवानिव जात इव लोकानुग्रहं कुर्वन् लक्ष्यते, स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षया वैदिकं हि धर्मद्वयमर्जुनाय शोकमोहमहोदधौ निमग्नायोपदिदेश, गुणाधिकैर्हि गृहीतोऽनुष्ठीयमानश्च धर्मः प्रचयं गमिष्यतीति। तं धर्मं भगवता यथोपदिष्टं वेदव्यासः सर्वज्ञो भगवान्गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबबन्ध।

तदिदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतं दुर्विज्ञेयार्थं तदर्थाविष्करणायानेकैर्विवृतपदार्थ-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

त्रशरीरत्वमेव नतु वस्तुत्वमित्याह—मायामिति। तस्या नानाविधकार्याकारेण परिणामित्वं सूचयति—मूलप्रकृतिमिति। ईश्वरस्य प्रकृत्यधीनत्वं वारयति—वशीकृत्येति। नित्यत्वं कार्याकारविरहितत्वं, शुद्धत्वमकारणत्वं, बुद्धत्वमजडत्वं, मुक्तत्वमविद्याकामकर्मपारतन्त्र्यराहित्यम्। नच नित्यत्वादयः संसारावस्थायामसन्तो मोक्षावस्थायां संभवन्तीति युक्तमित्याह—स्वभाव इति। देहग्रहे प्राधान्यं मायाया दर्शयितुं पुनः स्वमाययेत्युक्तम्। 'स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः' इति श्रुतिमाश्रित्याह—देहवानिति। इवकाराभ्यां देहादेरवस्तुत्वेन कल्पितत्वं द्योत्यते धर्मद्वयोपदेशद्वारा प्राणिवर्गस्याभ्युदयनिःश्रेयसतत्परत्वापादनं लोकानुग्रहः। यद्यपि कूटस्थः स्वतन्त्रो नित्यत्वादिलक्षणश्चायमीश्वरः स्वतो दृश्यते, तथापि यथोक्तमायाशक्त्या देहादि गृहीत्वा प्राणिनामनुग्रहमादधानो न स्वभावविपर्ययं पर्यैतीत्यर्थः। ननु 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति न्यायादीश्वरस्याप्तकामतया कृतकृत्यस्य प्रयोजनाभावादनुग्राह्याणां चाद्वैतवादे व्यतिरिक्तानामसत्त्वान्न धर्मद्वयमुपदेष्टुमुचितमिति तत्राह—स्वप्रयोजनेति। कल्पितभेदभाञ्जि भूतान्युपादाय तदनुग्रहेच्छया चैत्यवन्दनादिविलक्षणं धर्मद्वयमर्जुनं निमित्तीकृत्याप्तकामोऽपि भगवानुपदिष्टवानित्यर्थः। अर्जुनस्योपदेशापेक्षास्तीति दर्शयितुं विशिनष्टि—शोकेति। ननु भूतानुग्रहे कर्तव्ये किमित्यर्जुनाय धर्मद्वयं भगवतोपदिश्यते तत्राह—गुणाधिकैरिति। प्रचयं गमिष्यतीति मत्वा धर्मद्वयमर्जुनायोपदिदेशेति संबन्धः। अथ तथापि सुगतोपदिष्टधर्मवदयमपि भगवदुपदिष्टो धर्मो न प्रामाणिकोपादेयतामुपगच्छेदित्याशङ्क्य वेदोक्तत्वान्नास्य तत्तुल्यत्वमित्युक्तमित्यभिप्रेत्य शिष्टपरिगृहीतत्वाच्च नैवमित्याह—तं धर्ममिति। अधर्मे धर्मबुद्धिर्वेदव्यासस्य जातेत्याशङ्क्याह—सर्वज्ञ इति। 'कृष्णद्वैपायनं विद्धि व्यासं नारायणं प्रभुम्' इति स्मृतेः सज्जनोपकारकभगवदवतारत्वाच्च व्यासस्य नान्यथाबुद्धिरित्याह—भगवानिति।

गीताशास्त्रस्यानाप्तप्रणीतत्वमपाकृत्य व्याख्येयत्वमुपपादितमुपसंहरति—तदिदमिति। पौरुषेयस्य वचसो मूलप्रमाणाभावेनाप्रामाण्यमिति मत्वा विशिनष्टि—समस्तेति। शास्त्राक्षरैरेव तदर्थप्रतिपत्तिसंभवे किमिति व्याख्यानमित्याशङ्क्याह—दुर्विज्ञेयार्थमिति। 'पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना। आक्षेपस्य समाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षणम् ॥' इत्यादिक्रमेणास्य शास्त्रस्य पूर्वाचार्यैर्व्याख्यातत्वात्किमर्थमिदमारभ्यते गतार्थत्वात्तत्राह—तदर्थेति। गीताशास्त्रार्थस्य प्रकटीकरणार्थं पदविभागस्तदर्थोक्तिः समासद्वारा वाक्यार्थनिर्देशस्तत्रापेक्षितो न्यायश्चाक्षेपसमाधानलक्षणो वृत्तिकारैर्दर्शितस्तथापि तथाविधमेव शास्त्रं शास्त्रपरिचयशून्यैः समुच्चयवादिभिर्विरुद्धार्थत्वेनानेकार्थत्वेन च

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

इयमष्टादशाध्यायी क्रमात्षट्कत्रिकेण हि। कर्मोपास्तिज्ञानकाण्डत्रितयात्मा निगद्यते ॥ ५ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या।

संयमो धारणा ध्यानं समाधिरिति यत्त्रिकम्। यमादिपञ्चकं पूर्वं तदर्थमुपयुज्यते ॥ २२ ॥
ईश्वरप्रणिधानात्तु समाधिः सिध्यति द्रुतम्। ततो भवेन्मनोनाशो वासनाक्षय एव च ॥ २३ ॥
तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय इत्यपि। युगपत्त्रितयाभ्यासाज्जीवन्मुक्तिर्दृढा भवेत् ॥ २४ ॥
विद्वत्संन्यासकथनमेतदर्थं श्रुतौ कृतम्। प्रागसिद्धो य एवांशो यत्नः स्यात्तस्य साधने ॥ २५ ॥
निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना। निर्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिकः ॥ २६ ॥
व्युत्तिष्ठते स्वतस्त्वाद्ये द्वितीये परबोधितः। अन्ते व्युत्तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः ॥ २७ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

कुमतस्य निरासाय गीताभाष्यकृता स्वयम्। कृष्णात्मना शिवेनादौ व्याख्याता पदशः स्फुटम् ॥ ६ ॥
ततो भाष्यार्थमादाय व्याख्याता बहुभिस्तु सा। यत्तु कैश्चित्क्वचित्प्रोक्तं विरुद्धं भाष्यतोऽखिलम् ॥ ७ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

तास्वन्यैः प्राकृतैर्व्याख्या कृता यद्यपि भूयसा। न्याय्यस्तथाप्युद्यमो मे तद्गूढार्थप्रकाशकः ॥ ५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्योपक्रमणिका ।

वाक्यार्थन्यायमप्यत्यन्तविरुद्धानेकार्थत्वेन लौकिकैर्गृह्यमाणमुपलभ्याहं विवेकतोऽर्थनिर्धारणार्थं संक्षेपतो विवरणं करिष्यामि ।

तस्यास्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निःश्रेयसं सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमलक्षणम् तच्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठारूपाद्धर्माद्भवति । तथेममेव गीतार्थधर्ममुद्दिश्य भगवतैवोक्तम्–'स हि धर्मः स पर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदनम्' इत्यनुगीतासु । किंचान्यदपि तत्रैवोक्तम्–'नैव

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

गृहीतमालक्ष्य तद्बुद्धिमनुरोद्धुमिदमारब्धव्यमित्यर्थः । येषां प्राचीने व्याख्याने बुद्धिरप्रविष्टा तेषां संप्रतितन एतस्मिन्नसौ प्रवेक्ष्यतीति कुतो नियमस्तत्राह—विवेक इति । पूर्वव्याख्याने तत्तदर्थनिर्धारणार्थोपन्यासः संकीर्णवद्भातीति न तत्र केषांचिन्मनीषा समुन्मिषति, प्रकृते त्वसंप्रकीर्णतया तत्तत्पदार्थनिर्णयोपयोगिन्यायो विविच्यते, तेनात्र मन्दमध्यमयोरपि बुद्धिरवतरतीत्यर्थः । किंचानपेक्षिताधिकग्रन्थसद्भावान्न प्राचीने व्याख्याने श्रोतॄणां प्रवृत्तिरत्र त्वपेक्षितात्पग्रन्थे विवरणे प्रायशः सर्वेषां प्रवृत्तिः स्यादिति मत्वाह—संक्षेपत इति ।

नन्वनाप्तप्रणीतत्वाद्यभावेऽपि नेदं शास्त्रं व्याख्येयं विषयाद्यनुबन्धस्यानभिहितत्वेन शास्त्रत्वाभावादित्याशङ्क्य सर्वव्यापाराणां प्रयोजनार्थत्वादादौ प्रयोजनमाह—तस्येति । प्रसाधितप्रामाण्यस्य व्याख्येयत्वेन मनसि संनिहितस्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः संग्रहः संपिण्डितत्वमेकवाक्यत्वं, तेनेदं परमं फलं यन्निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसं कैवल्यम्, अवान्तरफलं तु तत्रतत्रावान्तरवाक्यभेदेन मनोनिग्रहादि विवक्ष्यते । निःश्रेयसं च द्विविधं निरतिशयसुखाविर्भावो निःशेषानर्थोच्छित्तिश्च । तत्राद्यमुदाहरति—परमिति । द्वितीयं दर्शयति—सहेतुकस्येति । संसारोपरमस्यात्यन्तिकत्वं प्रतियोगिनः संसारस्य पुनरुत्पत्त्ययोग्यत्वं तच्च स्वापमूर्च्छादिव्यवच्छेदार्थं विशेषणं तदेव साधयितुं सहेतुकस्येत्युक्तम् । उक्तं फलं समुच्चितादेकाकिनो वा कर्मणः स्यादिति तस्यैव शास्त्रप्रतिपाद्यतेत्याशङ्क्याभिधेयमभिधित्समानः समाधत्ते—तच्चेति । आत्मज्ञाननिष्ठाशेषत्वेन कर्मनिष्ठात्रोच्यते प्राधान्येन त्वात्मज्ञाननिष्ठैवात्र प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । ननु शेषिणी निष्ठा कुतो न भवति संन्यासात् कर्मनिष्ठायाः शेषत्वात्तत्राह—सर्वेति । संन्यासद्वारेणासकृदनुष्ठितश्रवणादेः शेषिणी निष्ठा सिद्ध्यति, शेषत्वं च कर्मणस्तत्र परस्पराश्रयत्वमित्यर्थः । ननु 'यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्' इति वाक्यशेषात्समुच्चितमात्मज्ञानमत्र प्रतिपाद्यते नेत्याह—तथेति । सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकमात्मज्ञाननिष्ठारूपं धर्मं निःश्रेयससाधनं प्रयोजनं प्रागुक्तं परामृशति—इममेवेति । वक्तृभेदादभिप्रायभेदाशङ्कां वारयति—भगवतैवेति । उक्तमनुगीतास्विति संबन्धः । ब्रह्मणः पदं पूर्वोक्तं निःश्रेयसं तस्य वेदनं लाभस्तत्र विशिष्टो ज्ञाननिष्ठारूपो धर्मः समर्थो भवतीत्यर्थः । यज्ञदानादिवाक्यस्य तु तद्व्याख्यानावसरे तात्पर्यं वक्ष्यते । कर्मत्यागस्य भगवतोऽभिप्रेतत्वे वाक्यान्तरमनुगीतागतमेवोदाहरति—तत्रैवेति । धर्माधर्मापूर्वासंसर्गित्वे हेतुमाह—नैवेति । क्रियाद्वयसंबन्धाभावात्तन्निवृत्त्या

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

एवंभूतो ब्राह्मणः स्याद्वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् । गुणातीतः स्थितप्रज्ञो विष्णुभक्तश्च कथ्यते ॥ २८ ॥
अतिवर्णाश्रमी जीवन्मुक्त आत्मरतिस्तथा । एतस्य कृतकृत्यत्वाच्छास्त्रमस्मान्निवर्तते ॥ २९ ॥
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ ३० ॥
इत्यादिश्रुतिमानेन कायेन मनसा गिरा । सर्वावस्थासु भगवद्भक्तिरत्रोपयुज्यते ॥ ३१ ॥
पूर्वभूमौ कृता भक्तिरुत्तरां भूमिमानयेत् । अन्यथा विघ्नबाहुल्यात्फलसिद्धिः सुदुर्लभा ॥ ३२ ॥
पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः । अनेकजन्मसंसिद्ध इत्यादि च वचो हरेः ॥ ३३ ॥
यदि प्राग्भवसंस्कारस्याचिन्त्यत्वात्तु कश्चन । प्रागेव कृतकृत्यः स्यादाकाशफलपातवत् ॥ ३४ ॥
न तं प्रति कृतार्थत्वाच्छास्त्रमारब्धुमिष्यते । प्राक्सिद्धसाधनाभ्यासा दुर्ज्ञेया भगवत्कृपा ॥ ३५ ॥
एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये । विधेया भगवद्भक्तिस्तां विना सा न सिध्यति ॥ ३६ ॥
जीवन्मुक्तिदशायां तु न भक्तेः फलकल्पना । अद्वेष्टृत्वादिवत्तेषां स्वभावो भजनं हरेः ॥ ३७ ॥
आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे । कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ॥ ३८ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

साक्षेपं युक्तिहीनं च तन्निरासाय लेलकम् । अन्तर्यामिस्वरूपोऽसौ मां करोति महेश्वरः ॥ ८ ॥
यद्यपि प्राणिजातस्य प्रेरको जगदीश्वरः । स एवास्ति तथाप्येवं श्रुत्यर्थेन व्यवस्थितिः ॥ ९ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

भट्टेन्दुराजादाम्नायं विविच्य च चिरं धिया । कृतोऽभिनवगुप्तेन सोऽयं गीतार्थसंग्रहः ॥ ६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्योपक्रमणिका।

धर्मी न चाधर्मी न चैव हि शुभाशुभी। यः स्यादेकासने लीनस्तूष्णीं किंचिदचिन्तयन्', 'ज्ञानं संन्यासलक्षणम्' इति च। इहापि चान्ते उक्तमर्जुनाय-'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज' इति। अभ्युदयार्थोऽपि यः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो वर्णाश्रमांश्चोद्दिश्य विहितः स च देवादिस्थानप्राप्तिहेतुरपि सन्नीश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठीयमानः सत्त्वशुद्धये भवति फलाभिसन्धिवर्जितः, शुद्धसत्त्वस्य च ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निःश्रेयसहेतुत्वमपि प्रतिपद्यते। तथाचेममर्थमभिसंधाय वक्ष्यति—'ब्रह्मण्याधाय कर्माणि यतचित्ता जितेन्द्रियाः। योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये॥' इमं द्विप्रकारं धर्मं निःश्रेयसप्रयोजनं परमार्थतत्त्वं च वासुदेवाख्यं परब्रह्माभिधेयभूतं विशेषतोऽभिव्यञ्जयद् विशिष्टप्रयोजनसंबन्धाभिधेयवद्गीताशास्त्रं यतस्तदर्थविज्ञानेन समस्तपुरुषार्थसिद्धिरतस्तद्विवरणे यत्नः क्रियते मया।

समाप्तेयं श्रीमच्छांकरभाष्योपक्रमणिका।

---

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

पूर्वाभ्याससंबन्धे प्राप्तमर्थमाह—यः स्यादिति। वागादिबाह्यकरणव्यापारविरहितत्वं तूष्णीमित्युच्यते, किंचिदचिन्तयन्नित्यन्तःकरणव्यापाराभावोऽभिप्रेतः, द्विविधकरणव्यापारविरहितः सन्प्रागुक्तो योऽधिकारी केवलमेकस्मिन्नद्वितीये ब्रह्मण्यासनमवस्थानं तत्र लीनस्तस्मिन्नेव समाप्तिभागी स्यात्तस्यासंप्रज्ञातसमाधिनिष्ठस्य सर्वकर्मत्यागहेतुकं ज्ञानं मुक्तिहेतुर्भवतीत्यर्थः। न केवलमनुगीतास्वेव यथोक्तं ज्ञानमुक्तं किंतु प्रकृतेऽपि शास्त्रे समाप्त्यवसरे दर्शितमित्याह—इहापीति। नन्वत्र निवृत्तिलक्षणधर्मात्मकं ससंन्यासमात्मज्ञानमेव न प्रतिपाद्यते 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्' इत्यादौ प्रवृत्तिलक्षणस्यापि धर्मस्य वक्ष्यमाणत्वाद्धर्मयोश्च प्रकृतत्वाविशेषात्तत्राह—अभ्युदयार्थोऽपीति। ननु वर्णिभिराश्रमिभिश्चानुष्ठेयत्वेनान्यत्र विहितस्यापि तस्य न युक्तं मोक्षसाधनत्वाधिकारे विधानं, देवादिस्थानप्राप्तिहेतुत्वेन मोक्षं प्रति प्रतिपक्षत्वात्, सत्यं, तथापि फलाभिलाषमन्तरेणेश्वरार्पणधिया कृतस्य बुद्धिशुद्धिहेतुत्वात्तस्येह वचनमित्याह—स च देवादीति। फलाभिसंधिद्वारा कृतः सन्निति शेषः। प्रवृत्तिलक्षणधर्मस्योक्तरीत्या चित्तशुद्धिहेतुत्वेऽपि मोक्षहेतुत्वेन कुतो मोक्षाधिकारे निर्देशः स्यादित्याशङ्क्याह—शुद्धेति। प्रतिपाद्यते प्रागुक्तो धर्म इति शेषः। यदुक्तं फलाभिसंधिवर्जितमीश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठितं कर्म बुद्धिशुद्धये भवतीति तत्र वाक्यशेषमनुकूलयति—तथाचेति। शास्त्रस्य प्रयोजनं ससाधनमुक्तमनूद्य विषयं दर्शयति—इममिति। दर्शितेन फलेन शास्त्रस्य निष्ठाद्वयद्वारा साध्यसाधनभावः संबन्धो विषयेण विषयविषयित्वमिति विवक्षित्वाह—विशेषत इति। एवमनुबन्धत्रयविशिष्टं शास्त्रं व्याख्यानार्हमित्युपसंहरति—विशिष्टेति। सिद्धे व्याख्यानयोग्यत्वं व्याख्येयत्वे फलितमाह—यत इति।

४ मधुसूदनीव्याख्या।

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते। इत्यादिवचनात्प्रेमभक्तोऽयं मुख्य उच्यते॥ ३९॥
एतत्सर्वं भगवता गीताशास्त्रे प्रकाशितम्। अतो व्याख्यातुमेतन्मे मन उत्सहते भृशम्॥ ४०॥
निष्कामकर्मानुष्ठानं मूलं मोक्षस्य कीर्तितम्। शोकादिरासुरः पाप्मा तस्य च प्रतिबन्धकः॥ ४१॥
यतः स्वधर्मविभ्रंशः प्रतिषिद्धस्य सेवनम्। फलाभिसन्धिपूर्वा वा साहंकारा क्रिया भवेत्॥ ४२॥
आविष्टः पुरुषो नित्यमेवमासुरपाप्मभिः। पुमर्थलाभायोग्यः सँल्लभते दुःखसंततिम्॥ ४३॥
दुःखं स्वभावतो द्वेष्यं सर्वेषां प्राणिनामिह। अतस्तत्साधनं त्याज्यं शोकमोहादिकं सदा॥ ४४॥
अनादिभवसन्ताननिरूढं दुःखकारणम्। दुस्त्यजं शोकमोहादि केनोपायेन हीयताम्॥ ४५॥
एवमाकाङ्क्षयाविष्टं पुरुषार्थोन्मुखं नरम्। बुबोधयिषुराहेदं भगवाञ्शास्त्रमुत्तमम्॥ ४६॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

यमधो नेतुमिच्छास्य जायते परमात्मनः। असाधुकर्मनिर्वृत्तौ संप्रेरयति तं तु सः॥ १०॥
कारयत्यमलं कर्म यस्येच्छत्यूर्ध्वमास्पदम्। तस्मान्मदात्मना तेन स्वभाष्योत्कर्षदीपिका॥ ११॥
तन्यते स्वस्य भक्तानां सुखदा सुहृदां सताम्। भक्ताभासस्य हीनस्य भक्त्या चोद्वेगदाऽस्ततः॥ १२॥

धृतराष्ट्र उवाच। धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

अत्र च धृतराष्ट्र उवाच—धर्मक्षेत्र इत्यादि।

---

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

एवं गीताशास्त्रस्य साध्यसाधनभूतनिष्ठाद्वयविषयस्य परापराभिधेयप्रयोजनवतो व्याख्येयत्वं प्रतिपाद्य व्याख्यातुकामः शास्त्रं तदेकदेशस्य प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाध्यायैकदेशसहितस्य तात्पर्यमाह—अत्रचेति। गीताशास्त्रे प्रथमाध्याये प्रथमश्लोके कथासंबन्धप्रदर्शनपरे स्थिते सतीति यावत्।

तत्रैवमक्षरयोजना—धृतराष्ट्र उवाचेति। धृतराष्ट्रो हि प्रज्ञाचक्षुर्बाह्यचक्षुरभावाद्बाह्यमर्थं प्रत्यक्षयितुमनीशः सन्नभ्याशवर्तिनं संजयमात्मनो हितोपदेष्टारं पृच्छति—धर्मक्षेत्र इति। धर्मस्य तद्वृद्धेश्च क्षेत्रमभिवृद्धिकारणं यदुच्यते

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

तत्र युद्धोद्यमं श्रुत्वौत्सुक्यादग्रिमं वृत्तान्तं बुभुत्सुर्धृतराष्ट्र उवाच—धर्मक्षेत्र इति। तत्र वेदे 'तेषां कुरुक्षेत्रं देव-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

तत्र 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' इत्यादिना शोकमोहादिसर्वासुरपाप्मनिवृत्त्युपायोपदेशेन स्वधर्मानुष्ठानात्पुरुषार्थः प्राप्यतामिति भगवदुपदेशः सर्वसाधारणः। भगवदर्जुनसंवादरूपा चाख्यायिका विद्यास्तुत्यर्था जनकयाज्ञवल्क्यसंवादादिवदुपनिषत्सु। कथं प्रसिद्धमहानुभावोऽप्यर्जुनो राज्यगुरुपुत्रमित्रादिष्वहमेषां ममैत इत्येवंप्रत्ययनिमित्तस्नेहनिमित्ताभ्यां शोकमोहाभ्यामभिभूतविवेकविज्ञानः स्वतएव क्षत्रधर्मे युद्धे प्रवृत्तोऽपि तस्माद्युद्धादुपरराम। परधर्मं च भिक्षाजीवनादि क्षत्रियंप्रति प्रतिषिद्धं कर्तुं प्रववृते। तथाच महत्यनर्थे मग्नोऽभूत् भगवदुपदेशाच्चेमां विद्यां लब्ध्वा शोकमोहावपनीय पुनः स्वधर्मे प्रवृत्तः कृतकृत्यो बभूवेति प्रशस्ततरेयं महाप्रयोजना विद्येति स्तूयते। अर्जुनोपदेशेन चोपदेशाधिकारी दर्शितः। तथाच व्याख्यास्यते। स्वधर्मप्रवृत्तौ जातायामपि तत्प्रच्युतिहेतुभूतौ शोकमोहौ 'कथं भीष्ममहं संख्ये' इत्यादिनार्जुनेन दर्शितौ। अर्जुनस्य युद्धाख्ये स्वधर्मे विनापि विवेकं किंनिमित्ता प्रवृत्तिरिति 'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्' इत्यादिना परसैन्यचेष्टितं तन्निमित्तमुक्तम्। तदुपोद्घातत्वेन धृतराष्ट्रप्रश्नः संजयंप्रति धर्मक्षेत्रे इत्यादिना श्लोकेन। तत्र धृतराष्ट्र उवाचेति वैशम्पायनवाक्यम्। जनमेजयंप्रति पाण्डवानां जयकारणं बहुविधं पूर्वमाकर्ण्य स्वपुत्रराज्यभ्रंशाद्भीतो धृतराष्ट्रः पप्रच्छ स्वपुत्रजयकारणमाशंसन्। पूर्वं युयुत्सवो योद्धुमिच्छवोऽपि सन्तः कुरुक्षेत्रे समवेताः संगताः मामका मदीया दुर्योधनादयः पाण्डवाश्च युधिष्ठिरादयः किमकुर्वत किं कृतवन्तः। किं पूर्वोद्भूतयुयुत्सानुसारेण युद्धमेव कृतवन्त उत केनचिन्निमित्तेन युयुत्सानिवृत्त्यान्यदेव किंचित्कृतवन्तः, भीष्मार्जुनादिवीरपुरुषनिमित्तं दृष्टभयं युयुत्सानिवृत्तिकारणं प्रसिद्धमेव, अदृष्टभयमपि दर्शयितुमाह—धर्मक्षेत्र इति। धर्मस्य पूर्वमविद्यमानस्योत्पत्तेर्विद्यमानस्य च वृद्धेर्निमित्तं सस्यस्येव क्षेत्रं यत्कुरुक्षेत्रं सर्वश्रुतिस्मृ-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

इह खलु परमकारुणिकः परिपूर्णानन्दस्वभावः सकलैश्वर्यसंपन्नस्त्रिगुणात्मिकया स्ववशीकृतया निजमाययोपात्तकायो भगवान् वासुदेवः शोकमोहाभिभूतं जीवनिकायमुद्दिधीर्षुर्यद्गीताशास्त्रं सर्ववेदसारभूतं काण्डत्रयात्मकं तत्त्वम्पदाखण्डार्थप्रतिपादकं निजविग्रहायार्जुनाय ग्राहयामास। तदेव क्रमप्राप्तं दयानिधिर्वेदव्यासो महाभारते निबध्नाति—**धृतराष्ट्र उवाचेत्यादि**। तत्र धृतराष्ट्र उवाच

६ श्रीधरीव्याख्या।

इह खलु सकललोकहितावतारः सकलवन्दितचरणः परमकारुणिको भगवान् देवकीनन्दनस्तत्त्वाज्ञानविजृम्भितशोकमोहविभ्रंशितविवेकतया निजधर्मत्यागपरधर्माभिसंधिपरमर्जुनं धर्मज्ञानरहस्योपदेशप्लवेन तस्माच्छोकमोहसागरादुद्दधार। तमेव भगवदुपदिष्टमर्थं कृष्णद्वैपायनः सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबबन्ध। तत्र च प्रायशः श्रीकृष्णमुखनिःसृतानेव श्लोकानलिखत् कांश्चित्तत्संगतये स्वयं व्यरचयत्। यथोक्तं गीतामाहात्म्ये—'गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः। या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ॥' इति। तत्र तावद्धर्मक्षेत्र इत्यादिना विषीदन्निदमब्रवीदित्यन्तेन ग्रन्थेन श्रीकृष्णार्जुनसंवादप्रस्तावाय कथा निरूप्यते—धर्मक्षेत्र इति। भो संजय, धर्म-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

विद्याविद्यात्मनोर्द्वयोरभिभाव्याभिभावकत्वं प्रदर्शयितुं प्रथमाध्यायप्रस्तावः। नह्यनुत्पन्नविद्यालेशावकाश उपदेशभाजनम्। नापि निर्मूलितसमस्ताविद्याप्रपञ्चः। एककोटिविश्रान्तस्य तु ततः कोटेश्च्यावयितुमशक्यत्वात्। अज्ञविपर्यस्तयोस्तूपदेश्यत्वं यदुच्यते तत्क्वचिदेव। तथात्वौन्मुख्योपदेष्टव्येऽर्थे संदिग्धतैव। अतएव संशयनिर्णोदक एवोपदेश इति विद्याविद्याङ्गसंघट्टमयः संशय उच्यते। देवासुरसृष्टिश्च विद्याविद्यामयीति। तत्कथोपक्रमणमेव मोक्षमार्गोपदेशनम्। ज्ञानं च प्रधानं कर्माणि चापहर्तव्यानीति कर्मणां ज्ञाननिष्ठतया क्रियमाणानामपि न बन्धकत्वमिति ज्ञानप्राधान्यं नान्तरीयकत्वं तु कर्मणाम्। ननु ज्ञानकर्मणी समतया समुच्चीयेते इत्यत्र तात्पर्यम्। एवमेवं मुनेरभिप्रायं यथास्थानं प्रतिपादयिष्याम इति किमन्यैस्तत्त्वदर्शनविघ्नमात्रफलैर्वाग्जालैः—धर्मक्षेत्र इति। अत्र केचिद्व्याख्याविकल्पमाहुः—

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

कुरुक्षेत्रमिति तत्र समवेताः संगता युयुत्सवो योद्धुकामास्ते च केचिन्मदीया दुर्योधनप्रभृतयः पाण्डवाश्चापरे युधिष्ठिरा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

यजनमास' इति कर्मकाण्डप्रसिद्धं कुरुक्षेत्रमन्यत् 'अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्' इत्यविमुक्ताख्यं ब्रह्मप्राप्तिस्थानभूतं कुरुक्षेत्रमन्यत् । ब्रह्मसदनत्वं चास्य—अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षी भवतीति वाक्यशेषेण व्युत्पादितम् । एतद्व्यावृत्त्यर्थं धर्मक्षेत्रे इति विशेषणम् । कुरुदेशान्तर्गतं हि कुरुक्षेत्रं धर्मक्षेत्रमेव नतु तद्ब्रह्मसदनम् । प्रवर्ग्यकाण्डे तस्य धर्मक्षेत्रत्वमात्रश्रवणात् । तत्र

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तिप्रसिद्धम् । 'बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यं यदनु कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्' इति जाबालश्रुतेः, 'कुरुक्षेत्रं वै देवयजनम्' इति शतपथश्रुतेश्च । तस्मिन् गताः पाण्डवाः पूर्वमेव धार्मिकाः यदि पक्षद्वयहिंसानिमित्ताधर्माद्भीता निवर्तेरंस्ततः प्राप्तराज्या एव मत्पुत्राः, अथवा धर्मक्षेत्रमाहात्म्येन पापानामपि मत्पुत्राणां कदाचिच्चित्तप्रसादः स्यात्तदा च तेऽनुतप्ताः प्राक्कपटोपात्तं राज्यं पाण्डवेभ्यो यदि दद्युस्तर्हि विनापि युद्धं हता एवेति स्वपुत्रराज्यलाभे पाण्डवराज्यलाभे च दृढतरमुपायमपश्यतो महानुद्वेग एव प्रश्नबीजम् । संजयेति च संबोधनं रागद्वेषादिदोषान्सम्यग्जितवानसीति कृत्वा निर्व्याजमेव कथनीयं त्वयेति सूचनार्थम् । मामकाः किमकुर्वतेत्येतावतैव प्रश्ननिर्वाहे पाण्डवाश्चेति पृथङ्निर्दि-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

'केषां प्रहृष्टास्तत्राग्रे योधा युध्यन्ति संजय । उदग्रमनसः केऽत्र के वा दीना विचेतसः ॥ के यूयं प्राहरंस्तत्र युद्धे हृदयकम्पिनि । मामकाः पाण्डवानां वा तन्ममाचक्ष्व संजय ॥' इत्यादिना कृतं प्रश्नं वैशंपायनो जनमेजयंप्रति संक्षिप्योपोद्धातायानुवदति—**धृतराष्ट्र उवाचेति** । मामकाः मदीयाः दुर्योधनादयः, पाण्डवाः पाण्डुपुत्राः युधिष्ठिरादयः, युयुत्सवः योद्धुमिच्छवः । धर्मस्योपचयस्थानत्वात् धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे श्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धे समवेता मिलिताः सन्तः किमकुर्वत किं कृतवन्तः । स्वधर्मभूतं धर्मयुद्धं कृतवन्त उताधर्मयुद्धमिति धर्मक्षेत्रपदेन बोधितम् । युयुत्सया समवेता इति मया विस्तरेण श्रुतं तदनन्तरं यथा यत्कृतवन्तः तथा तद्विस्तरेण वदेत्याशयः । भीष्मपतनेन कलहस्यानर्थतावोधकानां भवदादिवाक्यानां सम्यग्जयो जात इति ध्वनयन्संबोधयति—**संजयेति** । रागद्वेषादिदोषान् सम्यग्जितवानसीति कृत्वा निर्व्याजेन त्वया कथनीयमिति सूचनार्थं संजयेति संबोधनमिति केचित् । किंवा आक्षेपोऽपि ध्वनितः । अयोग्यं कृतवन्त इत्यर्थः । धर्मक्षेत्रे हिंसाप्रधानस्य युद्धस्यानुचितत्वात् । मामकानामधार्मिकत्वेन तत्संभवेऽपि परमधार्मिकत्वेन प्रसिद्धाः पाण्डवाः युधिष्ठिरादयो भीष्मादिपातनं किं कृतवन्त इति द्योतयन्नाह—**पाण्डवाश्चेति** । पाण्डवेषु ममकाराभावप्रदर्शनेन तेषु द्रोहमभिव्यनक्तीति केचित् । यत्तु पाण्डवानां जयकारणं बहुविधं पूर्वमाकर्ण्य स्वपुत्रराज्यभ्रंशाद्भीतो धृतराष्ट्रः पप्रच्छ स्वपुत्रजयकारणमाशंसन् धृतराष्ट्र इत्यादिना । किं कृतवन्तः किं पूर्वोक्तयुयुत्सानुसारेण युद्धमेव कृतवन्तः, उत केनचिन्निमित्तेन युयुत्सानिवृत्त्या अन्यदेव किंचित्कृतवन्तः । भीमार्जुनादिवीरपुरुषनिमित्तं दृष्टभयं युयुत्सानिवृत्तिकारणं प्रसिद्धमेव । अदृष्टभयमपि दर्शयितुमाह—**धर्मक्षेत्र इति** । तस्मिन् गताः पाण्डवाः पूर्वमेव धार्मिकाः । यदि पक्षद्वयहिंसानिमित्तादधर्माद्भीता निवर्तेरन् ततः प्राप्तराज्या एव मत्पुत्राः । अथवा धर्मक्षेत्रमाहात्म्येन पापिनामपि मत्पुत्राणां कदाचिच्चित्तप्रसादः स्यात्तदा च तेऽनुतप्ताः कपटोपात्तं राज्यं पाण्डवेभ्यो यदि दद्युः तर्हि विनापि युद्धं हता एवेति स्वपुत्रराज्यलाभे पाण्डवराज्यालाभे च दृढतरमुपायमपश्यतो महानुद्वेग एव प्रश्नबीजमिति केचिद्वर्णयन्ति । तदुपेक्ष्यम् । 'अथ गावल्गणिर्धीमान्समरादेत्य संजयः । प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य भूतभव्यभविष्यतः ॥ ध्यायतो धृतराष्ट्रस्य सहसोपेत्य दुःखितः । आचष्ट निहतं भीष्मं भारतानां पितामहम् । संजयोऽहं महाराज नमस्ते भरतर्षभ ॥ हतो भीष्मः शान्तनवो भारतानां पितामहः । यो रक्षः समेतानां दशरात्रमनीकहा ॥ जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्म सुदुष्करम् । यः स शक्र इवाक्षोभ्यो वर्षन्बाणान्सहस्रशः ॥ जघान युधि योधानामर्बुदं दशभिर्दिनैः । स शेते निहतो भूमौ वातरुग्ण इव द्रुमः ॥' इत्यादिसंक्षेपोक्तिपरपूर्वग्रन्थविरोधात् । ननु संक्षेपेण श्रुतमपि मोहाद्विस्मृत्य धृतराष्ट्रेण प्रश्नः कृत इतिचेन्न । प्रश्नस्य पूर्वग्रन्थानुरोधेनास्मदीयोक्तरीत्या सम्यगुपपत्तेः । पूर्वोक्तविरुद्धप्रश्नव्याख्यानकर्तॄणामेव मोहादिति दिक् । यैस्त्वन्ये—धर्मक्षेत्रपदं कुरुक्षेत्रपदादविमुक्तक्षेत्रप्रतिपत्तिर्माभूदित्येतदर्थमिति । तन्न । कुरुक्षेत्रादागतं संजयं किमविमुक्तक्षेत्रे समवेता इति संशयरहितंप्रति विशेषणानर्थक्यात् । अन्येषामपि लोकप्रसिद्ध्या पूर्वग्रन्थेन च निर्णयस्य सत्त्वात् ॥ १ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

कुरूणां करणानां यत्क्षेत्रमनुग्राहकं अतएव सांसारिकस्वधर्माणां सर्वेषां क्षेत्रमुत्पत्तिनिमित्तत्वात् । 'अयं स परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्' इत्यस्य च धर्मस्य क्षेत्रं समस्ताधर्माणां क्षयादपवर्गप्राप्त्या त्राणभूतं तदधिकारिशरीरं सर्वक्षेत्राणामक्षादेर्हिंसार्थत्वात् परस्परबाध्यबाधकभावेन वर्तमानानां रागवैराग्यक्रोधक्षमाप्रभृतीनां समागमो यत्र तस्मिन् स्थिता ये मामका अविद्यापुरुषोचिता अविद्यामयाः संकल्पाः

१ मधुसूदनः. २ मधुसूदनः. ३ मधुसूदनः. ४ नीलकंठः. ५ 'अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं' इति श्रुतिः.

संजय उवाच । दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

दयस्ते च सर्वे युद्धभूमौ संगता भूत्वा किमकुर्वत कृतवन्तः ॥१॥ किमस्मदीयं प्रबलं बलं प्रतिलभ्य धीरपुरुषैर्भीष्मादिभिरधिष्ठितं परेषां भयमाविरभूत्, यद्वा पक्षद्वयहिंसानिमित्ताधर्मभयमासीद्येनैते युद्धादुपरमेरन्नित्येवं पुत्रपरवशस्य पुत्रस्नेहाभिनिविष्टस्य धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने संजयस्य प्रतिवचनं—दृष्ट्वेत्यादि । पाण्डवानां भयप्रसङ्गो नास्तीत्येतत्तुशब्देन द्योत्यते, प्रत्युत दुर्योधनस्यैव राज्ञो भयं प्रभूतं प्रादुर्बभूव । पाण्डवानां पाण्डुसुतानां युधिष्ठिरादीनामनीकं सैन्यं धृष्टद्युम्नादिभिरतिधृष्टैर्व्यूहाधिष्ठितं दृष्ट्वा प्रत्यक्षेण प्रतीत्य त्रस्तहृदयो दुर्योधनो राजा तदा तस्यां संग्रामोद्योगावस्थायामाचार्यं द्रोणनामानमात्मनः शिक्षितारं रक्षितारं च श्लाघयन्नुपसंगम्य तदीयं समीपं विनयेन प्राप्य भयोद्विग्नहृदयत्वेऽपि तेजस्वित्वादेव वचनमर्थसहितं वाक्यमुक्तवानित्यर्थः ॥ २ ॥ तदेव वचनमुदाहरति—पश्येति । एतामस्मदभ्याशे महापुरुषानपि भवत्प्रमुखानपरिगणय्य

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

समवेता मिलिताः युयुत्सवो योद्धुमिच्छवः । पाण्डवानां पृथग्ग्रहणं तेषु ममत्वाभावसूचनार्थम् ॥ १ ॥ व्यूढं व्यूहरचनया स्थितम् । आचार्यं द्रोणम् । राजा दुर्योधनः । राजाब्रवीदित्येव सिद्धे वचनपदेन संक्षिप्तबह्वर्थत्वादिगुणवत्त्वं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

श्चन्पाण्डवेषु ममकाराभावप्रदर्शनेन तद्द्रोहमभिव्यनक्ति ॥ १ ॥ एवं कृपालोकव्यवहारनेत्राभ्यामपि हीनतया महतोऽन्धस्य पुत्रस्नेहमात्राभिनिविष्टस्य धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने विदिताभिप्रायस्य संजयस्यातिधार्मिकस्य प्रतिवचनमवतारयति वैशम्पायनः । तत्र पाण्डवानां दृष्टभयसंभावनापि नास्ति, अदृष्टभयं तु भ्रान्त्यार्जुनस्योत्पन्नं भगवतोपशमितमिति पाण्डवानामुत्कर्षस्तुशब्देन द्योत्यते । स्वपुत्रकृतराज्यप्रत्यर्पणशङ्कया तु माग्लासीरिति राजानं तोषयितुं दुर्योधनदौष्ट्यमेव प्रथमतो वर्णयति—दृष्ट्वेति । पाण्डुसुतानामनीकं सैन्यं व्यूढं व्यूहरचनया धृष्टद्युम्नादिभिः स्थापितं दृष्ट्वा चाक्षुषज्ञानेन विषयीकृत्य तदा संग्रामोद्यमकाले आचार्यं द्रोणनामानं धनुर्विद्यासंप्रदायप्रवर्तयितारमुपसंगम्य स्वयमेव तत्समीपं गत्वा नतु स्वसमीपमाहूय । एतेन पाण्डवसैन्यदर्शनजनितं भयं सूच्यते । भयेन स्वरक्षार्थं तत्समीपगमनेऽप्याचार्यगौरवव्याजेन भयसंगोपनं राजनीतिकुशलत्वादित्याह—राजेति । आचार्यं दुर्योधनोऽब्रवीदित्येतावतैव निर्वाहे वचनपदं संक्षिप्तबह्वर्थत्वादिबहुगुणविशिष्टे वाक्यविशेषे संक्रमितं वचनमात्रमेवाब्रवीन्नतु कंचिदर्थमिति वा ॥ २ ॥ तदेव वाक्यविशेषरूपं वचनमुदाहरति—पश्यैतामित्यादिना । 'तस्य संजनयन्हर्षम्' इत्यतः प्राक्तनेन, पाण्डवेषु प्रियशिष्येष्वतिस्निग्धहृदयत्वादाचार्यो युद्धं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

एवं पृष्टः संजयोऽर्जुनो वीरशिरोमणिरतिकारुणिको युद्धाद्धिंसाप्रधानान्निवृत्तः पुनर्भूभारसंजिहीर्षुणा श्रीकृष्णेनोपदिष्टो युद्धं कृतवान् । युधिष्ठिरादयस्तु 'आततायिनमायान्त हन्यादेवाविचारयन्' इत्यादिक्षात्रधर्मविदस्तत्कृतवन्तः । त्वदीयास्तु क्रूरस्वभावादेवेत्याशयेनाक्षेपं प्रतिक्षिपन् प्रश्नस्योत्तरमाह—दृष्ट्वेत्यादि । तुशब्द आक्षेपनिरासार्थः । पाण्डवानां सैन्यं व्यूहरचनया व्यवस्थितमवलोक्य दुर्योधनो द्रोणाचार्यसमीपं प्रणिपातादिपुरःसरं गत्वा राजनीतिगर्भं वाक्यमब्रवीत् । नन्वाचार्यं स्वसमीप आहूय कुतो नोक्तवानित्यत आह—राजेति । 'वीरपुरुषा अत्यादरेण युद्धे प्रवर्त्याः' इति राजनीतिकुशल इत्यर्थः । आचार्यमुपसंगम्येत्यनेन दुर्योधनस्य भयोद्विग्नता सूचिता । भयोद्विग्नहृदयत्वेऽपि वचनमर्थसहितं वाक्यमुक्तवानिति सूचनार्थं राजेत्येके । यत्तु तत्र पाण्डवानां दृष्टभयसंभावना नास्ति, अदृष्टभयं तु भ्रान्त्या अर्जुनस्योत्पन्नं भगवतोपशमितमिति पाण्डवानामुत्कर्षस्तुशब्देन द्योत्यते । स्वपुत्रकृतराज्यसमर्पणशङ्कया तु माग्लासीरिति राजानं तोषयितुं दुर्योधनदौष्ट्यमेव प्रथमतो वर्णयति दृष्ट्वेतीति केचित्[२] । तत्तु पूर्वोक्तग्रन्थविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ २ ॥ तदेवोदाहरति—पश्येत्यादिना । एतां भवदादीनतिरथानपरिगणय्य संमुखे स्थितां पाण्डुपुत्राणां युधिष्ठिरादीनां

६ श्रीधरीव्याख्या ।

भूमौ कुरुक्षेत्रे मत्पुत्राः पाण्डुपुत्राश्च युयुत्सवो योद्धुमिच्छन्तः समवेता मिलिताः सन्तः किं कृतवन्तः ॥ १ ॥ दृष्ट्वेति । पाण्डवानामनीकं सैन्यं व्यूढं व्यूहरचनया व्यवस्थितं दृष्ट्वा द्रोणाचार्यसमीपं गत्वा राजा दुर्योधनो वक्ष्यमाणं वाक्यमुवाच ॥ २ ॥ तदेव वाक्यमाह—पश्यैतामित्यादिनवभिः श्लोकैः । भो आचार्य, पाण्डवानां विततां चमूं सेनां पश्य । द्रुपदपुत्रेण धृष्टद्युम्नेन व्यूढां

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

पाण्डवाः शुद्धविद्यापुरुषोचिता विद्यात्मानस्ते किमकुर्वत । कैः खलु के जिता इति यावत् । ममेति कायन्तीति मामका अविद्यापुरुषाः । पाण्डुः

१ भाष्यव्याख्याकृतः. २ भाष्यटीकाकृतः.

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

भयलेशशून्यामवस्थितां चमूमिमां सेनां पाण्डुपुत्रैर्युधिष्ठिरादिभिरानीतां महतीमनेकाक्षौहिणीसहितामक्षोभ्यां पश्येत्याचार्यं दुर्योधनो नियुङ्क्ते, नियोगद्वारा च तस्मिन्परेषामवज्ञां विज्ञापयन्क्रोधातिरेकमुत्पादयितुमुत्सहते । परकीयसेनाया वैशिष्ट्याभिधानद्वारा परापरपक्षेऽपि त्वदीयमेव बलमिति सूचयन्नाचार्यस्य तन्निरसनं सुकरमिति मन्वानः सन्नाह—**व्यूढामिति** । राज्ञो द्रुपदस्य पुत्रस्तव शिष्यो धृष्टद्युम्नो लोके ख्यातिमुपगतः स्वयं च शस्त्रास्त्रविद्यासंपन्नो महामहिमा तेन व्यूहमापाद्याधिष्ठितामिमां चमूं किमिति न प्रतिपद्यसे किमिति वा मृष्यसीत्यर्थः ॥ ३ ॥ अन्येऽपि प्रतिपक्षे पराक्रमभाजो बहवः सन्तीत्यनुपेक्षणीयत्वं परपक्षस्य विवक्षयन्नाह—**अत्रेति** । अस्यां हि प्रतिपक्षभूतायां

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

वाक्यस्य सूच्यते ॥ २ ॥ द्रुपदपुत्रेणेति पूर्ववैरसूचनेन क्रोधोद्दीपनार्थं विशेषणम् ॥ ३ ॥ महेष्वासा महान्त इष्वासाः

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

न करिष्यतीति संभाव्य तस्मिन्परेषामवज्ञां विज्ञापयन् तस्य क्रोधातिशयमुत्पादयितुमाह । एतामत्यासन्नत्वेन भवद्विधानपि महानुभावानवगणय्य भयशून्यत्वेन स्थितां पाण्डुपुत्राणां चमूं महतीमनेकाक्षौहिणीसहितत्वेन दुर्निवारां पश्यापरोक्षीकुरु । प्रार्थनायां लोट् । अहं शिष्यत्वात्त्वामाचार्यं प्रार्थयामीत्याह—**आचार्येति** । दृष्ट्वा च तत्कृतामवज्ञां स्वयमेव ज्ञास्यसीति भावः । ननु तदीयावज्ञा सोढव्यैवास्माभिः प्रतिकर्तुमशक्यत्वादित्याशङ्क्य तन्निरसनं तव सुकरमेवेत्याह—**व्यूढां तव शिष्येणेति** । शिष्यापेक्षया गुरोराधिक्यं सर्वसिद्धमेव । व्यूढां तु धृष्टद्युम्नेनेत्यनुक्त्वा द्रुपदपुत्रेणेति कथनं द्रुपदपूर्ववैरसूचनेन क्रोधोद्दीपनार्थम् । धीमतेति पदमनुपेक्षणीयत्वसूचनार्थम् । व्यासङ्गान्तरनिराकरणेन त्वरातिशयार्थं पश्येति प्रार्थनम् । अन्यच्च हे पाण्डुपुत्राणामाचार्य, नतु मम । तेषु स्नेहातिशयात् । द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येणेति त्वद्वधार्थमुत्पन्नोऽपि त्वयाध्यापित इति तव मौढ्यमेव ममानर्थकारणमिति सूचयति । शत्रोरपि सकाशात्तद्वधोपायभूता विद्या गृहीतेति तस्य धीमत्त्वम् । अतएव तच्चमूदर्शनेनानन्दस्तवैव भविष्यति भ्रान्तत्वान्नान्यस्य कस्यचिदपि । यं प्रतीयं प्रदर्शनीयेति त्वमेवैतां पश्येत्याचार्यंप्रति तत्सैन्यं प्रदर्शयन्निगूढं द्वेषं द्योतयति । एवंच यस्य धर्मक्षेत्रं प्राप्यापीदृशी दुष्टबुद्धिस्तस्य काऽनुतापशङ्का सर्वाभिशङ्कित्वेनातिदुष्टाशयत्वादिति भावः ॥ ३ ॥ नन्वेकेन द्रुपदपुत्रेणाप्रसिद्धेनाधिष्ठितां चमूमेताम् । मदीयो यः कश्चिदपि जेष्यति किमिति त्वमुत्ताम्यसीत्यत आह—**अत्र शूरा** इत्यादिभिस्त्रिभिः । न केवलमत्र धृष्टद्युम्न एव शूरो

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

चमूं सेनां महतीमनेकाक्षौहिणीयुक्तामक्षोभ्यां द्रुपदस्य पुत्रेण धृष्टद्युम्नेन तव शिष्येण बुद्धिमता व्यूढां व्यूहरचनया स्थापितां पश्य । हे आचार्य, उभयेषामाचार्यस्यापि तव पाण्डवेषु प्रीतिर्न युक्ता, यतस्त्वामपरिगणय्य तव संमुखे महती सेना तैः स्थापितेत्याशयः । द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येणेति पदद्वयेन द्रुपदपुत्रस्य स्वमृत्योरपि त्वया शिक्षणं कृतमिति मृत्योरपि तव भयं नास्तीति सूचितम् । एतेन स्वमृत्युना सह मया कथं योद्धव्यमिति शङ्कापि परिहृता । शिक्षितमपि मूर्खेण विस्मर्यते इति शङ्कानिरासाय धीमतेत्युक्तम् । परपक्षेऽपि त्वदीयमेव बलमिति सूचयन्नाचार्यस्य तन्निरसनमतिसुकरमिति मन्वानः सन्नाह—**व्यूढामित्यादि**नेत्येके । द्रुपदपुत्रेणेति कथनं द्रुपदपूर्ववैरसूचनेन क्रोधोद्दीपनार्थम् । धीमतेत्यनुपेक्षणीयत्वसूचनार्थम् । पश्येति व्यासङ्गान्तरनिराकरणेन त्वरातिशयार्थम् । अन्यच्च राजा अवचनमब्रवीत् । हे पाण्डुपुत्राणामाचार्य, नतु मम । तेषु स्नेहाधिक्यात् । द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येणेति त्वद्वधार्थमुत्पन्नोऽपि त्वयाध्यापित इति तव मौढ्यमेव ममानर्थकारणमिति सूचयति । शत्रोरपि सकाशात्तद्वधोपायभूता विद्या गृहीतेति तस्य धीमत्त्वमत एव तच्चमूदर्शनेनानन्दस्तवैव भविष्यति भ्रान्तत्वान्नान्यस्य कस्यचिदपि । यं प्रतीयं प्रदर्शनीयेति त्वमेवैतां पश्येत्याचार्यं प्रति निगूढं द्वेषं द्योतयति । एवंच यस्य धर्मक्षेत्रेऽपीदृक् दुष्टबुद्धिस्तस्य काऽनुतापशङ्केति भाव इति केचित् । अन्यचेत्यारम्य युद्धार्थं प्रार्थनां कुर्वतो दुर्योधनस्य प्रणिपातादिपुरःसरं आचार्यसमीपं गतस्यात्मनः शिक्षितारं रक्षितारं च प्रत्येवमभिप्रायवर्णनं प्रकृतासंगतं नवेति विद्वद्भिर्निर्मत्सरैः पक्षपातवर्जितैर्विचार्यम् । अनुतापशङ्का मूलविरुद्धेति तु पूर्वमुक्तमेव । नन्वनेन कृतं प्रतारणं बुद्ध्वैवाचार्येणोत्तरं न दत्तमिति चेत् । न । आचार्याभाषणस्य प्रकृतविरुद्धार्थकल्पनांविनैव वक्ष्यमाणरीत्योपपत्तौ तत्कल्पनाया अन्याय्यत्वात् ॥ ३ ॥ शत्रुसैन्ये प्रसिद्धाञ्शूरान्दर्शयन्नुपेक्षणीयत्वं वारयति—**अत्रेति** । महान्त इष्वासा धनूंषि येषां ते । तेषां युद्धाकुशलतां निर-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

व्यूहरचनया अधिष्ठिताम् ॥ ३ ॥ अत्र शूरा इति । अत्रास्यां चम्वां इषवो बाणा अस्यन्ते क्षिप्यन्ते एभिरितीष्वासाः धनूंषि महान्त इष्वासा येषां ते तथा । भीमार्जुनौ तावदत्रातिप्रसिद्धौ योद्धारौ ताभ्यां समाः शूराः शौर्येण क्षात्रधर्मेणोपेताः सन्ति । तानेव

१ मधुसूदनः. २ मधुसूदनः.

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५ ॥
युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

सेनायां शूराः स्वयमभीरवः शस्त्रास्त्रकुशलाः भीमार्जुनाभ्यां सर्वसंप्रतिपन्नवीर्याभ्यां तुल्या युद्धभूमावुपलभ्यन्ते । तेषां युद्धशौण्डीर्यं विशदीकर्तुं विशिनष्टि—**महेष्वासा इति** । इषुरस्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या धनुस्तदुच्यते, तच्च महदन्यैरप्रधृष्यं तदेषां ते राजानस्तथा विवक्ष्यन्ते । तानेव परसेनामध्यमध्यासीनान्परपक्षानुरागिणो राज्ञो विज्ञापयति—**युयुधान इत्यादिना सौभद्रो द्रौपदेयाश्चेत्यन्तेन** ॥ ४ ॥ किंच **धृष्टकेतुरिति** । स्पष्टम् ॥ ५ ॥ तेषां सर्वेषामपि महाबलपराक्रमभाक्त्वादनुपेक्ष्यत्वं पुनर्विवक्षति—**सर्व एवेति** ॥ ६ ॥ यद्येवं परकीयं बलमतिप्रभूतं प्रतीत्यातिभीत-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

धनूंषि येषां ते । युयुधानः सात्यकिः । द्रुपदश्च महारथ इत्येकः ॥ ४ ॥ धृष्टकेत्वादयः षट् ॥ ५ ॥ युधामन्यूत्तमौजसौ सौभद्रोऽभिमन्युः पञ्च द्रौपदेयाः प्रतिविन्ध्यादयश्चेत्यष्टौ । चकारात् पाण्डवा घटोत्कचादयश्चातिप्रसिद्धा ग्राह्याः । सर्वेऽपि महारथा एव । तल्लक्षणं तु 'एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च स वै प्रोक्तो महारथः ॥ अमितान्योधयेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथस्त्वेकेन योद्धा स्यात्तन्न्यूनोऽर्धरथः स्मृतः ॥' इति ॥ ६ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

येनोपेक्षणीयता स्यात् । किंत्वस्यां चम्वामन्येऽपि बहवः शूराः सन्तीत्यवश्यमेव तज्जये यतनीयमित्यभिप्रायः । शूरानेव विशिनष्टि—**महेष्वासा इति** । महान्तोऽन्यैरप्रधृष्या इष्वासा धनूंषि येषां ते तथा । दूरतएव परसैन्यविद्रावणकुशला इति भावः । महाधनुरादिमत्त्वेऽपि युद्धकौशलाभावमाशङ्क्याह—युधि युद्धे भीमार्जुनाभ्यां सर्वसंप्रतिपन्नपराक्रमाभ्यां समास्तुल्याः । तानेवाह—**युयुधान इत्यादिना** महारथ इत्यन्तेन । युयुधानः सात्यकिः द्रुपदश्च महारथ इत्येकः । अथवा युयुधानविराटद्रुपदानां विशेषणं महारथ इति । धृष्टकेतुचेकितानकाशिराजानां विशेषणं वीर्यवानिति । पुरुजित्कुन्तिभोजशैब्यानां विशेषणं नरपुंगव इति । विक्रान्तो युधामन्युः वीर्यवांश्चोत्तमौजा इति द्वौ । अथवा सर्वाणि विशेषणानि समुच्चित्य सर्वत्र योजनीयानि । सौभद्रोऽभिमन्युः । द्रौपदेयाश्च द्रौपदीपुत्राः प्रतिविन्ध्यादयः पञ्च । चकारादन्येऽपि पाण्ड्यराजघटोत्कचप्रभृतयः । पञ्च पाण्डवास्त्वतिप्रसिद्धा एवेति न गणिताः । ये गणिताः सप्तदश अन्येऽपि तदीयाः सर्वएव महारथाः सर्वेऽपि महारथाएव नैकोऽपि रथोऽर्धरथो वा । महारथा इत्यतिरथत्वस्याप्युपलक्षणम् । तल्लक्षणं च 'एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥ अमितान्योधयेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथस्त्वेकेन यो योद्धा तन्न्यूनोऽर्धरथः स्मृतः ॥' इति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ यद्येवं परबलमतिप्रभूतं दृष्ट्वा

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

स्यति—**युधीति** । युद्धे भीमार्जुनसमा इति । भीमार्जुनाभ्यां तुल्याः । युयुधानः सात्यकिः । महारथ इति संनिहितस्य द्रुपदस्यैव विशेषणम्, एकवचनस्वारस्यात् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । एतेन युयुधानादीनां महारथ इति विशेषणं, धृष्टकेत्वादीनां वीर्यवानिति, पुरुजिदादीनां नरपुंगव इति पक्षान्तरं प्रत्युक्तम् । आवृत्तेश्च प्रयोजनशून्यगौरवग्रस्तत्वेनाङ्गीकारायोगात् । यदपि अथवा सर्वाणि विशेषणानि समुच्चित्य सर्वत्र योजनीयानीति । तदपि न । महारथ इत्यस्य वीर्यवानित्यस्य च पौनरुक्त्यापत्तेः ॥ ४ ॥ ५ ॥ सौभद्रः सुभद्रापुत्रोऽभिमन्युः । द्रौपदेयाः द्रौपदीपुत्राः प्रतिविन्ध्यादयः पञ्च । द्रुपदश्च महारथ इत्युक्तमयुक्तं, यतोऽन्येऽपि महारथा भीष्मप्रोक्ताः सन्तीत्याशङ्क्य तदङ्गीकरोति—**सर्व एवेति** । निर्दिष्टाश्चकारपरिगृहीताश्च महारथाः । एतल्लक्षणंतु 'एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च स वै प्रोक्तो महारथः ॥ अमितान्योधयेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तुः सः । रथस्त्वेकेन यो युध्येत्तन्न्यूनोऽर्धरथः स्मृतः ॥' इति । यद्यपि परपक्षेऽतिरथादयोऽपि सन्ति तथापि तत्तिरोधानं तवातिरथस्य महारथानां निवारणे सामर्थ्यम्, नत्वन्येषामतिरथादीनामित्याचार्यस्योत्साहजननार्थम् । सर्वेऽपि महारथा एव नत्वेकोऽपि रथोऽर्धरथो वा । महारथा इत्य-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

नामभिर्निर्दिशति । युयुधानः सात्यकिः ॥ ४ ॥ किंच—**धृष्टकेतुरिति** । चेकितानो नाम एको राजा । नरपुङ्गवो नरश्रेष्ठः शैब्यः ॥ ५ ॥ **युधामन्युश्चेति** । विक्रान्तो युधामन्युर्नामैकः । सौभद्रोऽभिमन्युः । द्रौपदेयाः द्रौपद्यां पञ्चभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यो जाताः प्रतिविन्ध्यादयः पञ्च । महारथादीनां लक्षणम्—'एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥ अमितान्यो

१ मधुसूदनः. २ मधुसूदनः.

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते॥ ७॥
भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च॥ ८॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

वदभिदधासि हन्त संधिरेव परैरिष्यतामलं विग्रहाग्रहेणेत्याचार्याभिप्रायमाशङ्क्य ब्रवीति—**अस्माकमिति**। तुशब्देनान्तरुत्पन्नमपि स्वकीयं भयं तिरोदधानो धृष्टतामात्मनो द्योतयति। ये खल्वस्मत्पक्षे व्यवस्थिताः सर्वेभ्यः समुत्कर्षंजुषस्तान्मयोच्यमानान्निबोध। निश्चयेन मद्वचनादवधारयेत्यर्थः। यद्यपि त्वमेव त्रैवर्णिकेषु त्रैविद्यवृद्धेषु प्रधानत्वात्प्रतिपत्तुं प्रभवसि तथापि मदीयसैन्यस्य ये मुख्यास्तानहं ते तुभ्यं संज्ञार्थमसंख्येषु तेषु मध्ये कतिचिन्नामभिर्गृहीत्वा परिशिष्टानुपलक्षयितुं विज्ञापनं करोमि न त्वज्ञातं किंचित्तव ज्ञापयामीति मत्वाह—**द्विजोत्तमेति**॥ ७॥ तानेव स्वसेनानिविष्टान्पुरुषधौरेयानात्मीयभयपरिहारार्थं परिगणयति—**भवानित्यादिना**॥ ८॥ द्रोणादिपरिगणनस्य परि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

विशिष्टाः श्रेष्ठाः। निबोध बुध्यस्व। भौवादिकस्य परस्मैपदिनो बुधेरिदं रूपम्। संज्ञार्थं अस्मत्पक्षेऽपि शूराः सन्तीति ज्ञापनार्थम्। परेषु प्राबल्यं दृष्ट्वा तवोत्साहभङ्गो माभूदित्यर्थः॥ ७॥ विकर्णः स्वभ्राता। सौमदत्तिर्भूरिश्रवाः। जयद्रथ-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

भीतोऽसि हन्त तर्हि संधिरेव परैरिष्यतां किं विग्रहाग्रहेणेत्याचार्याभिप्रायमाशङ्क्याह। तुशब्देनान्तरुत्पन्नमपि भयं तिरोदधानो धृष्टतामात्मनो द्योतयति। अस्माकं सर्वेषां मध्ये ये विशिष्टाः सर्वेभ्यः समुत्कर्षजुषस्तान्मयोच्यमानान्निबोध निश्चयेन मद्वचनादवधारयेति भौवादिकस्य परस्मैपदिनो बुधे रूपम्। ये च मम सैन्यस्य नायका मुख्या नेतारस्तान्संज्ञार्थं असंख्येषु तेषु मध्ये कतिचिन्नामभिर्गृहीत्वा परिशिष्टानुपलक्षयितुं ते तुभ्यं ब्रवीमि नत्वज्ञातं किंचिदपि तव ज्ञापयामीति। द्विजोत्तमेति विशेषणेनाचार्यं स्तुवन्स्वकार्ये तदाभिमुख्यं संपादयति। दौष्ट्यपक्षे द्विजोत्तमेति ब्राह्मणत्वात्तावद्युद्धाकुशलस्त्वं, तेन त्वयि विमुखेऽपि भीष्मप्रभृतीनां क्षत्रियप्रवराणां सत्त्वान्नास्माकं महती क्षतिरित्यर्थः। संज्ञार्थमिति। प्रियशिष्याणां पाण्डवानां चमूं दृष्ट्वा हर्षेण व्याकुलमनसस्तव स्वीयवीरविस्मृतिर्माभूदिति ममेयमुक्तिरिति भावः। तत्र विशिष्टान् गणयति—भवान् द्रोणः भीष्मः कर्णः कृपश्च। समितिं संग्रामं जयतीति समितिंजय इति कृपविशेषणं कर्णादनन्तरं गण्यमानत्वेन तस्य कोपमाशङ्क्य तन्निरासार्थम्। एते चत्वारः सर्वतो विशिष्टाः। नायकान् गणयति—अश्वत्थामा द्रोणपुत्रः। भीष्मापेक्षयाचार्यस्य प्रथमगणनवद्विकर्णाद्यपेक्षया तत्पुत्रस्य प्रथमगणनमाचार्यपरितोषार्थम्। विकर्णः स्वभ्राता कनीयान्। सौमदत्तिः सोमदत्तस्य पुत्रः श्रेष्ठत्वाद्भूरिश्रवाः। 'सिन्धुराजस्तथैव च' इति क्वचित्पाठः। सिन्धुराजो जयद्रथः। किमेता-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

तिरथस्याप्युपलक्षणमिति केचित्[1]॥ ६॥ ननु ते बहवो महारथा मयैकेनातिरथेनापि कथं निवार्या इत्याशङ्क्यान्येऽपि तव सहकारिणोऽस्मत्सैन्ये महाशूराः सन्तीत्याह—**अस्माकमिति**। यद्वेवं परकीयबलमतिप्रभूतं प्रतीत्य भीतोऽसि तर्हि संधिरेव तैरिष्यतामलं विग्रहाग्रहेणेत्याशङ्क्याह—**अस्माकमित्येके**। अस्माकं सर्वेषां मध्ये विशिष्टा उत्कृष्टा मम सैन्यस्य च मुख्यास्तान्निबोध जानीहि। असंख्येषु मध्ये कतिचिन्नामभिरुक्त्वावशिष्टाननुपलक्षयितुं ते तुभ्यं ब्रवीमि विज्ञापनं करोमि, नतु किंचिदज्ञातं ज्ञापयामि, अत्युत्तमत्वात्तवेत्याशयेनाह—**द्विजोत्तमेति**। द्विजोत्तमेति ब्राह्मणत्वाद्युद्धाकुशलस्त्वं तेन त्वयि विमुखेऽपि भीष्मप्रमुखाणां क्षत्रियप्रवराणां सत्वान्नास्माकं महती क्षतिरिति दुर्योधनदौष्ट्यमिति केचित्[2]॥ ७॥ तानेव विशिष्टान् स्वसेनानायकान् परिगणयति—**भवानित्यादिना**। समितिं संग्रामं जयतीति तथा। समितिंजयपदं मध्यमणिन्यायेनोभयत्र संबध्यते। कर्णात्पश्चात्परिगणनेन कृपाश्वत्थाम्नोः कोपो माभूदिति तयोर्विशेषणत्वेन समितिंजयपदोपादानम्। विकर्णः स्वभ्राता। सौमदत्तिर्भूरिश्रवाः॥ ८॥ गणितुमसं-

६ श्रीधरीव्याख्या।

धयेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः। रथी त्वेकेन यो युध्येत्तन्यूनोऽर्धरथी मतः॥' इति॥ ६॥ **अस्माकमिति**। निबोध बुध्यस्व। नायका नेतारः। संज्ञार्थं सम्यग्ज्ञानार्थमित्यर्थः॥ ७॥ तानेवाह—**भवानिति द्वाभ्याम्**। भवान्द्रोणः। समितिं संग्रामं जयतीति तथा।

१ मधुसूदनः. २ भाष्यटीकाकृतः. ३ मधुसूदनः.

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥
अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥

---

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

शिष्टपरिसंख्यार्थत्वं व्यावर्तयति—**अन्ये चेति** । सर्वेऽपि भवन्तमारभ्य मदीयपृतनायां प्रविष्टाः स्वजीवितादपि मह्यं स्पृहयन्तीत्याह—**मदर्थ इति** । यत्तु तेषां शूरत्वमुक्तं तदिदानीं विशदयति—**नानेति** । नानाविधान्यनेकप्रकाराणि शस्त्राण्यायुधानि प्रहरणानि प्रहरणसाधनानि येषां ते तथा । बहुविधायुधसंपत्तावपि तत्प्रयोगे नैपुण्याभावे तद्वैफल्यमिति चेन्नेत्याह—**सर्वे इति** ॥ ९ ॥ राजा पुनरपि स्वकीयभयाभावे हेत्वन्तरमाचार्यं प्रत्यावेदयति—**अपर्याप्तमिति** । अस्माकं खल्विदमेकादशसंख्याकाक्षौहिणीपरिगणितमपरिमितं बलं भीष्मेण च प्रथितमहामहिम्ना सूक्ष्मबुद्धिना सर्वतो रक्षितं पर्याप्तं परेषां परिभवे समर्थम् । एतेषां पुनस्तदल्पं सप्तसंख्याकाक्षौहिणीपरिमितं बलं भीमेन च चपलबुद्धिना कुशलताविकलेन परिपालितमपर्याप्तम् । अस्मानभिभवितुमसमर्थमित्यर्थः । अथवा तदिदमस्माकं बलं भीष्माधिष्ठितमपर्याप्तमपरिमितमधृष्यमक्षोभ्यम्' एतेषां तु पाण्डवानां बलं भीमेनाभिरक्षितं पर्याप्तं परिमितम् । सोढुं शक्यमित्यर्थः । अथवा तत्पाण्डवानां बलमपर्याप्तं नालमस्माकमसभ्यं भीष्माभिरक्षितं भीष्मोऽभिरक्षितोऽस्मै परबलनिवृत्त्यर्थमिति तदेव तथोच्यते, इदं पुनरस्मदीयं बलमेतेषां पाण्डवानां पर्याप्तं परिभवे समर्थं भीमाभिरक्षितं भीमो दुर्बलहृदयो यस्मादस्मै परबलनिवृत्त्यर्थमभिरक्षितस्तस्मादस्माकं न किंचिदपि भयकारणमस्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

पदस्थाने 'तथैव च' इति क्वचित्पाठः ॥ ८ ॥ अन्ये शल्यकृतवर्मप्रभृतयः । शस्त्राणि विदारकाणि खड्गादीनि प्रहरणानि केवलं प्रहारार्थानि गदादीनि नानाविधानि येषां ते नानाशस्त्रप्रहरणाः ॥ ९ ॥ पर्याप्तं परित आप्तं परिवेष्टितम् । पाण्डवसैन्यं हि सप्ताक्षौहिणीमितत्वादल्पं बहुनैकादशाक्षौहिणीमितेनास्मत्सैन्येन वेष्टयितुं शक्यं ननु तदीयेनास्मदी-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

वन्त एव नायका नेत्याह—अन्ये च शल्यकृतवर्मप्रभृतयो मदर्थे मत्प्रयोजनाय जीवितमपि त्यक्तुमध्यवसिता इत्यर्थेन त्यक्तजीविता इत्यनेन स्वस्मिन्ननुरागातिशयस्तेषां कथ्यते । एवं स्वसैन्यबाहुल्यं तस्य स्वस्मिन्भक्तिं शौर्यं युद्धोद्योगं युद्धकौशलं च दर्शितं शूरा इत्यादिविशेषणैः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ राजा पुनरपि सैन्यद्वयसाम्यमाशङ्क्य स्वसैन्याधिक्यमावेदयति—अपर्याप्तमनन्तमेकादशाक्षौहिणीपरिमितं भीष्मेण च प्रथितमहिम्ना सूक्ष्मबुद्धिनाभितः सर्वतो रक्षितं तत्तादृशगुणवत्पुरुषाधिष्ठितमस्माकं बलम् । एतेषां पाण्डवानां बलं तु पर्याप्तं परिमितं सप्ताक्षौहिणीमात्रात्मकत्वान्न्यूनं भीमेन चातिचपलबुद्धिना रक्षितम्, तस्मादस्माकमेव विजयो भविष्यतीत्यभिप्रायः । अथवा तत्पाण्डवानां बलमपर्याप्तं नालम् । अस्माकमसभ्यम् । कीदृशं तद्भीष्मोऽभिरक्षितोऽस्माभिर्यस्मै यन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तत्पाण्डवबलं भीष्माभिरक्षितं, इदं पुनरस्मदीयं बलमेतेषां पाण्डवानां पर्याप्तं परिभवे समर्थं भीमोऽतिदुर्बलहृदयो रक्षितो यस्मै तदस्माकं बलं भीमाभिरक्षितं यस्माद्भीमोऽल्पयोग्य एवैतन्निवृत्त्यर्थं तै रक्षितस्तस्मादस्माकं न किंचिदपि भयकारणमस्तीत्यभिप्रायः । एवंचेन्निर्भयोऽसि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

स्त्यान्सर्वानपि संगृह्णाति—**अन्ये चेति** । बहवोऽपरिमिताः स्वजीवितादप्यधिका मयि सर्वेषां भवदादीनां प्रीतिरस्तीत्याह—**मदर्थे इति** । त्यक्तं जीवितं यैस्ते मदर्थे जीवितमपि गच्छति चेत्तर्हि सर्वैस्त्यज्यत इति भावः । परे महेष्वासा अस्मदीयास्तु नानाशस्त्रप्रहरणा इति स्वकीयानामुत्कर्षं द्योतयन्नाह—नानाविधानि शस्त्राणि खड्गादीनि प्रहरणानि गदादीनि च येषां ते । युद्धाकुशलतानिरासार्थमाह—**सर्वे इति** । युद्धे विशारदा विचक्षणाः ॥ ९ ॥ स्वोत्कर्षे हेत्वन्तरमाह—**अपर्याप्तमिति** । तत्परेषां बलमस्माकं बलं सैन्यमभिभवितुमपर्याप्तमसमर्थं, यतोऽस्माकं बलं भीष्मेण प्रथितमहिम्नातिशूरेण रक्षितम् । इदमस्मदीयं तु बलमेतेषां सैन्यमभिभवितुं पर्याप्तं समर्थम् । यतः परेषां बलं भीमेन बालेनाभिरक्षितमित्यर्थः । यद्वा तत्परोक्षं सर्वं विषयीकर्तुमशक्यमस्माकं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

सौमदत्तिः सोमदत्तस्य पुत्रो भूरिश्रवाः ॥ ८ ॥ **अन्ये चेति** । मदर्थे मत्प्रयोजनार्थं जीवितं त्यक्तुमध्यवसिता इत्यर्थः । नाना अनेकानि शस्त्राणि प्रहरणसाधनानि येषां ते । युद्धे विशारदाः । निपुणा इत्यर्थः ॥ ९ ॥ ततः किमित्यत आह—**अपर्याप्तमिति** । तत् तथाभूतैर्वीरैर्युक्तमपि भीष्मेणाभिरक्षितमप्यस्माकं बलं सैन्यमपर्याप्तं तैः सह योद्धुमसमर्थं भाति । इदं तु एतेषां पाण्डवानां बलं भीमे-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

शुद्धः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ किंवानेन बहुपरिगणनेन इदं तावद्वस्तुतत्त्वमित्याह—**अपर्याप्तमिति** । भीमसेना-

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

स्वकीयबलस्य भीष्माधिष्ठितत्वेन बलिष्ठत्वमुक्त्वा भीष्मशेषत्वेन तदनुगुणत्वं द्रोणादीनां प्रार्थयते—**अयनेष्विति**। कर्तव्यविशेषद्योती चशब्दः। समरसमारम्भसमये योधानां यथाप्रधानं युद्धभूमौ पूर्वापरादिदिग्विभागेनावस्थितिस्थानानि नियम्यन्ते तान्यत्रायनान्युच्यन्ते, सेनापतिश्च सर्वसैन्यमधिष्ठाय मध्ये तिष्ठति, तेषु सर्वेषु प्रक्लृप्तं प्रविभागमप्रत्याख्याय भवानश्वत्थामा कर्णश्चेत्येवमादयो भवन्तः सर्वेऽवस्थिताः सन्तो भीष्ममेव सेनापतिं सर्वतो रक्षन्तु, तस्य हि रक्षणे सर्वमस्मदीयं बलं रक्षितं स्यात्, परबलनिवृत्त्यर्थत्वेन तस्यास्माभी रक्षितत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥ तमेवमाचार्य-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

यमित्यर्थः। एवंच पर्याप्तमित्यस्य पारणीयमित्यर्थः ॥ १० ॥ अयनेषु व्यूहरचनया स्थिते सैन्ये प्रवेशमार्गेषु स्वे स्वे स्थाने स्थिता यूयं मध्यस्थं भीष्ममेवाभिरक्षन्तु। अस्य सेनापतेश्चाञ्चल्ये सर्वापि सेना आकुलीभवेत्। तत्स्थैर्ये स्थिरा

४ मधुसूदनीव्याख्या।

तर्हि किमिति बहु जल्पसीत्यत आह। कर्तव्यविशेषद्योती तुशब्दः ॥ १० ॥ समरसमारम्भसमये योधानां यथाप्रधानं युद्धभूमौ पूर्वापरादिदिग्विभागेनावस्थितिस्थानानि यानि नियम्यन्ते तान्यत्रायनान्युच्यन्ते। सेनापतिश्च सर्वसैन्यमधिष्ठाय मध्ये तिष्ठति। तत्रैवंसति यथाभागं विभक्तां स्वां स्वां रणभूमिमपरित्यज्यावस्थिताः सन्तो भवन्तः सर्वेऽपि युद्धाभिनिवेशात्पुरतः पृष्ठतः पार्श्वतश्चानिरीक्षमाणं भीष्मं सेनापतिमेव रक्षन्तु। भीष्मे हि सेनापतौ रक्षिते तत्प्रसादादेव सर्वं सुर-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

बलं भीष्मेण चाभिरक्षितमतोऽपर्याप्तं पर्याप्तुमभिभवितुं क्षोभयितुमशक्यम्। एतेषां त्विदं परिदृश्यमानं परिमितमितियावत्। भीमेन चाभिरक्षितमतः पर्याप्तं पर्याप्तुमभिभवितुं क्षोभयितुं सोढुं च शक्यमित्यर्थः। यद्वा तत्तस्मात् अस्माकमिदं बलमपर्याप्तं परि समन्तादितस्ततः सर्वं प्राप्तं न भवति किंतु स्वकीयमेव बहु, एतेषां तु बलं परि समन्तादितस्ततः प्राप्तं पर्याप्तमतोऽस्मत्सैन्यं मनो दत्त्वा युद्धं करिष्यतीति कृत्वास्माकं प्राबल्यमिति भावः। अस्माकं किलेदं एकादशाक्षौहिणीपरिमितं बलं भीष्मेण चाभिरक्षितं पर्याप्तं परेषां परिभवे समर्थं, एतेषां पुनस्तदल्पं सप्ताक्षौहिणीपरिमितं बलं भीमेन चपलबुद्धिना कुशलताविकलेन परिपालितमपर्याप्तम्। अस्मानभिभवितुमसमर्थमित्यर्थः ॥ अथवा तदिदमस्माकं बलमपर्याप्तमनल्पं भीष्मेण चाधिष्ठितं, तेषां तु बलं पर्याप्तमल्पं भीमेन चाधिष्ठितमतोऽस्माकमेव जयो भविष्यतीति भावः ॥ अथवा तत्पाण्डवानां बलमस्माकमसम्यं अपर्याप्तं नालम्, यत एतेषां बलं भीष्माभिरक्षितं भीष्मोऽभिरक्षितो निवृत्त्यर्थमस्मै। ततः इदं पुनरस्मदीयं बलं तेषां परिभवे पर्याप्तं समर्थम्। यतो भीमोऽभिरक्षितोऽस्मै तत् अस्मत्सैन्यनिवृत्त्यर्थं दुर्बलहृदयो भीमः परैरभिरक्षित इत्यर्थइत्येके। यैस्तु तथाभूतैर्युक्तमपि भीष्मेणाभिरक्षितमपि अस्माकं बलं सैन्यमपर्याप्तं, तैः सह योद्धुमसमर्थं भाति, इदं त्वेतेषां पाण्डवानां बलं भीमाभिरक्षितं सत् पर्याप्तं समर्थं भाति। भीष्मस्योभयपक्षपातित्वादिति भावः इति तदुपेक्ष्यम्। प्रकरणविरोधात्। तदेवं बहुमानयुक्तं राजवाक्यं श्रुत्वा भीष्मः किं कृतवानिति स्वग्रन्थविरोधाच्च ॥ १० ॥ तस्माद्भीष्ममेव सेनापतिं गुणभूता भवन्तो रक्षन्त्विति प्रार्थयते—**अयनेष्विति**। संग्रामप्रारम्भे योधानां यथाप्रधानं संख्ये पूर्वपरादिविभागेन नियतेष्ववस्थितिस्थानेष्वयनेषु तुना कर्तव्यविशेषो द्योत्यते। यथाभागं विभागेन प्राप्तं स्वस्थानमवस्थिताः सावधानतया स्थिताः सर्वं एव भवन्तः सर्वसैन्यमधिष्ठाय मध्ये स्थितं युद्धे व्यग्रं सेनापतिं भीष्ममेवाभि समन्ताद्रक्षन्तु परबलनिवृत्त्यर्थमस्माभिस्तस्मिन्रक्षिते सर्वमस्मदीयं रक्षितं स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥ एवं स्वस्याप्राधान्यं श्रुत्वा तूष्णीं स्थितमाचार्यं तं

६ श्रीधरीव्याख्या।

नाभिरक्षितं सत् पर्याप्तं समर्थं भाति। भीष्मस्योभयपक्षपातित्वात्। अस्मद्बलं पाण्डवसैन्यं प्रत्यसमर्थम्। भीमस्यैकपक्षपातित्वात् ॥ १० ॥ तस्माद्भवद्भिरेवं वर्तितव्यमित्याह—**अयनेष्विति**। अयनेषु व्यूहप्रवेशमार्गेषु यथाभागं विभक्तां स्वां स्वां रणभूमिमपरित्यज्यावस्थिताः सन्तः सर्वे भीष्ममेवाभितो रक्षन्तु यथाऽन्यैर्युध्यमानः पृष्ठतः कैश्चिन्न हन्येत तथा रक्षन्तु। भीष्मबलेनैवास्माकं जीवि-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

भिरक्षितं पाण्डवीयं बलं अस्माकमपर्याप्तं जेतुमसमर्थं यदि वा अपर्याप्तं कियत्तदस्मद्बलस्येत्येवार्थः। इदं तु भीष्माभिरक्षितं बलमस्माकं संबन्धि एतेषां पाण्डवानां जेतुं शक्तं यदि वा पर्याप्तं बहुना समरे जय्यमेतैरिति ॥ १० ॥ अयनेषु च सर्वेष्वित्यत्र अयनानि वीथयः। अमी आचार्यादयः। रोषबुद्ध्या बुद्धावारोप्यमाणा वधकर्मतयावश्यं पापदायिनः। तथा भोगसुखादिस्वार्थमेतद्युद्धं क्रियते इति बुद्धा

१ भाष्यटीकाकृतः. २ श्रीधरः.

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥
ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

प्रति संवादं कुर्वन्तं भयाविष्टं राजानं दृष्ट्वा तदभ्याशवर्ती पितामहस्तद्बुद्ध्यनुरोधार्थमित्थं कृतवानित्याह—तस्येति । राज्ञो दुर्योधनस्य हर्षं बुद्धिगतमुल्लासविशेषं परपरिभवद्वारा स्वकीयविजयद्वारकं सम्यगुत्पादयन् भयं तदीयमपनिनी- पुरुच्चैः सिंहनादं कृत्वा शङ्खमापूरितवान् । किमिति दुर्योधनस्य हर्षमुत्पादयितुं पितामहो यतते कुरुवृद्धत्वात्तस्य कुरु- राजत्वात् पितामहत्वाच्चास्य दुर्योधनभयापनयनार्था प्रवृत्तिरुचिता तदुपजीवितया तद्वशत्वाच्च तस्य च सिंहनादे शङ्ख- शब्दे च परेषां हृदयव्यथा संभाव्यते दूरादेवारिनिवहंप्रति भयजननलक्षणप्रतापत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥ राजाभिप्रायं प्रतीत्य भीष्मप्रवृत्त्यनन्तरं तत्पक्षैस्तैस्तै राजभिः शङ्खादयो वाद्यविशेषा झटिति शब्दवन्तः संपादिताः । स च शङ्खादि- प्रयुक्तशब्दस्तुमुलो वहुलं भयं परेषां परिद्योतयन्नासीदित्याह—तत इति ॥ १३ ॥ एवं दुर्योधनपक्षे प्रवृत्तिमालक्ष्य

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

च भवेदतः स एव रक्ष्य इत्यर्थः ॥ ११ ॥ तस्य एवं वदतो दुर्योधनस्य संजयवाक्यमिदम् । सिंहनादमिति णमुलन्तम् । तेन विनद्येत्यस्यानुप्रयोगः कषादित्वात् 'समूलकाषं कषतिस्म दैत्यान्' इत्यादिवत् । कुरुवृद्धो भीष्मः । प्राग्विराटनगरादौ दृष्टप्रभावान्पाण्डवान्दृष्ट्वा राज्ञो भयं मा भूदिति शङ्खं दध्मौ । हर्षं युद्धोत्साहं जनयन् । हेत्वर्थे

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

क्षितं भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥ स्तौतु वा निन्दतु वा एतदर्थे देहः पतिष्यत्येवेत्याशयेन तं हर्षयन्नेव सिंहनादं शङ्ख- वाद्यं च कारितवानित्याह । एवं पाण्डवसैन्यदर्शनादतिभीतस्य भयनिवृत्त्यर्थमाचार्यं कपटेन शरणं गतस्य इदानीमप्ययं मां प्रतारयतीत्यसंतोषवशादाचार्येण वाङ्मात्रेणाप्यनादृतस्याचार्योपेक्षां बुद्ध्वा, अयनेष्वित्यादिना भीष्ममेव स्तुवतस्तस्य राज्ञो भयनिवर्तकं हर्षं बुद्धिगतमुल्लासविशेषं स्वविजयसूचकं जनयन्नुच्चैर्महान्तं सिंहनादं विनद्य कृत्वा । सिंहनादमिति णमुल- न्तम् । अतो रैपोषं पुष्यतीतिवत्तस्यैव धातोः पुनः प्रयोगः । शङ्खं दध्मौ वादितवान् । कुरुवृद्धत्वादाचार्यदुर्योधनयोरभिप्रा- यपरिज्ञानं पितामहत्वादनुपेक्षणं, नत्वाचार्यवदुपेक्षणं, प्रतापवत्त्वादुच्चैः सिंहनादपूर्वकशङ्खवादनं परेषां भयोत्पादनाय । अत्र सिंहनादशङ्खवाद्ययोर्हर्षजनकत्वेन पूर्वापरकालत्वेऽप्यभिचरन्यजेतेतिवज्जनयन्निति शताऽवश्यंभावित्वरूपवर्तमानत्वे व्या- ख्यातव्यः ॥ १२ ॥ ततो भीष्मस्य सेनापतेः प्रवृत्त्यनन्तरं पणवाश्चानका गोमुखाश्च वाद्यविशेषाः सहसा तत्क्षणमेवाभ्य- हन्यन्त वादिताः । कर्मकर्तरि प्रयोगः । स शब्दस्तुमुलो महानासीत्तथापि न पाण्डवानां क्षोभो जात इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥ अन्येषामपि रथस्थत्वे स्थितएव । असाधारण्येन रथोत्कर्षकथनार्थं ततः श्वेतैर्हयैर्युक्त इत्यादिना रथस्थत्वक-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

दृष्ट्वा खिन्नं स्वस्मिन्नतिभक्तिमन्तं दुर्योधनं चालक्ष्य भीष्मस्तस्य हर्षोत्पादने प्रवृत्त इत्याह—**तस्येति** । दुर्योधनस्य हर्षं बुद्धिगत- मुल्लासविशेषं सिंहनादशङ्खशब्दकरणद्वारकं सम्यगुत्पादयंस्तदीयखेदापनयार्थमुच्चैः सिंहनादं विनद्य कृत्वा शङ्खं दध्मौ आपूरितवान् । कुरुवृद्धः पितामहः कुरुवृद्धत्वात् पितामहत्वात् तदुपजीवितया तद्वशत्वाच्च भीष्मस्योक्तार्थे प्रवृत्तिरुचितैवेति भावः । असामर्थ्यं वारयति—**प्रतापवानिति** । कुरुवृद्धत्वादाचार्यदुर्योधनयोरभिप्रायपरिज्ञानं पितामहत्वादनुपेक्षणं नत्वाचार्यवदुपेक्षणमिति के- चित् ॥ १२ ॥ **ततइति** । दुर्योधनाभिप्रायानुरोधिभीष्मप्रवृत्त्यनन्तरं शङ्खादयो वाद्यविशेषा भीष्मानुसारिभिः सहसैव झटित्यभ्यह- न्यन्ताभिहता वादिताः । स शब्दस्तुमुलो महाञ्जातः ॥ १३ ॥ स शब्दः परेषां वीररसोद्भावको जातो नतु भयजनक इत्याशयेन

६ श्रीधरीव्याख्या ।

तमिति भावः ॥ ११ ॥ तदेवं बहुमानयुक्तं राज्ञो दुर्योधनस्य वाक्यं श्रुत्वा भीष्मः किं कृतवांस्तदाह—**तस्येति** । तस्य राज्ञः हर्षं संजनयन् कुर्वन् पितामहो भीष्म उच्चैर्महान्तं सिंहनादं कृत्वा शङ्खं दध्मौ वादितवान् ॥ १२ ॥ तदेवं सेनापतेर्भीष्मस्य युद्धोत्सव- मालक्ष्य सर्वतो युद्धोत्सवः प्रवृत्त इत्याह—**तत इति** । पणवा आनकाः । गोमुखाश्च वाद्यविशेषाः । सहसैव तत्क्षणमेवाभ्यहन्यन्त वादिताः । स च शङ्खादिशब्दस्तुमुलो महानभवत् ॥ १३ ॥ ततः पाण्डवसैन्ये प्रवृत्तं युद्धोत्सवमाह—**तत इति पञ्चभिः** । ततः

१ मधुसूदनः.

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥
अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥
काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

परिसरवर्तिनौ केशवार्जुनौ श्वेतैर्हयैरतिबलपराक्रमैर्युक्ते महत्यप्रधृष्ये रथे व्यवस्थितावप्राकृतौ शङ्खौ पूरितवन्ताविति आह—ततः श्वेतैर्हयैरिति ॥ १४ ॥ तयोः शङ्खयोर्दिव्यत्वमेवावेदयति—पाञ्चजन्यमिति । केशवार्जुनयोर्युद्धाभिमुख्यं दृष्ट्वा संहृष्टः सारस्येन समररसिको भीमसेनोऽपि युद्धाभिमुखोऽभूदित्याह—पौण्ड्रमिति ॥ १५ ॥ एतेषामीदृशीं प्रवृत्तिं प्रतीत्य परिपालनावकाशमासाद्य राज्ञो युधिष्ठिरस्यापि प्रवृत्तिं दर्शयति—अनन्तेति । ज्यायसां भ्रातॄणामनुसरणमावश्यकमिति मत्वा तयोर्यवीयसोर्भ्रात्रोरपि प्रवृत्तिमाह—नकुल इति ॥ १६ ॥ अन्येषामपि तत्पक्षीयाणां राज्ञामैकमत्यं विज्ञापयन् धृतराष्ट्रस्य दुराशां संजयो व्युदस्यति—काश्यश्चेत्यादिना ॥ १७ ॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

शतृप्रत्ययः । हर्षजननार्थमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अभ्यहन्यन्त अभिहताः । कर्मकर्तरि प्रयोगः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

थनम् । तेनाग्निदत्ते दुष्प्रधृष्ये रथे स्थितौ । सर्वथा जेतुमशक्यावित्यर्थः । पाञ्चजन्यो देवदत्तः पौण्ड्रोऽनन्तविजयः सुघोषो मणिपुष्पकश्चेति शङ्खनामकथनम्, परसैन्ये स्वनामभिः प्रसिद्धा एतावन्तः शङ्खाः भवत्सैन्ये तु नैकोऽपि स्वनामप्रसिद्धः शङ्खोऽस्तीति परेषामुत्कर्षातिशयकथनार्थम् । सर्वेन्द्रियप्रेरकत्वेन सर्वान्तर्यामी सहायः पाण्डवानामिति कथयितुं हृषीकेशपदम् । दिग्विजये सर्वान्राज्ञो जित्वा धनमाहृतवानिति सर्वथैवायमजेय इति कथयितुं धनंजयपदम् । भीमं हिडिम्बवधादिरूपं कर्म यस्य तादृशः वृकोदरत्वेन बह्वन्नपाकादतिबलिष्ठो भीमसेन इति कथितम् । कुन्तीपुत्र इति कुन्त्या महता तपसा धर्ममाराध्य लब्धः स्वयं च राजसूययाजित्वेन मुख्यो राजा युधि चायमेव जयभागित्वेन स्थिरो नत्वेतद्विपक्षाः स्थिरा भविष्यन्तीति युधिष्ठिरपदेन सूचितम् । नकुलः सुघोषं सहदेवो मणिपुष्पकं दध्मावित्यनुषज्यते । परमेष्वासः काश्यः महा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तेषां शङ्खपूरणे प्रवृत्तिमाह—**तत इति** । तुमुलशब्दानन्तरं श्वेतैर्हयैः शुक्लवर्णैरश्वैरतिबलपराक्रमैर्युक्तेऽग्निना दत्ते महत्युत्तमे रथे स्थितौ नतु भयप्रचलितौ माधवो लक्ष्मीपतिः पाण्डवोऽर्जुनश्चैव दिव्यावप्राकृतौ शङ्खौ प्रदध्मतुः पूरितवन्तौ । माधव इति शङ्खशब्देनैव तव पुत्रेभ्यो राज्यलक्ष्मीमाहृतवानिति सूचनार्थम् । पाण्डव इति तदीयराज्यं तस्यैव भविष्यतीति ॥१४॥ हृषीकेश इन्द्रियेश इति पदं पाण्डवानां पाण्यादीन्द्रियेभ्यो बलप्रदः, परेषां तु तेभ्यस्तद्प्रदः प्रत्युत हारक इति सूचनार्थम् । दिग्विजये गोग्रहे च राज्ञो भीष्मादींश्च जित्वा धनं गोधनं चाहृतवानतः सर्वैरप्ययमजेय इति कथयितुं धनंजयपदम् । माधवार्जुनयोः शङ्खशब्दं श्रुत्वा संहृष्टो युद्धरसिको भीमसेनोऽपि शङ्खं वादितवानित्याह—**पौण्ड्रमिति** । अतिरौद्रे दुःशासनरक्तपानादिकर्मणि समर्थस्तेन पीतं च रक्तमपि तदुदरस्थवृकाग्निना जीर्णं भविष्यतीति भीमकर्मा वृकोदर इति पदाभ्यां सूचितम् । भीमं हिडिम्बवधादिरूपं कर्म यस्य तादृशो वृकोदरत्वेन बह्वन्नपाकादतिबलिष्ठ इति कथितमितिकेचित्[1] ॥ १५ ॥ एतेषां प्रवृत्तिमनुमोदयन् युधिष्ठिरोऽपि शङ्खपूरणे प्रवृत्त इत्याह—**अनन्तविजयमिति** । शत्रूञ्जित्वा निष्कण्टकराज्यलाभस्तस्यैव भविष्यतीति द्योतनार्थं राजेति पदम् । कुन्त्या दुःखं राज्यलाभेनापाकरिष्यतीति कुन्तीपुत्रत्वेन ध्वनितम् । युद्धे सर्वाञ्जित्वायमेव स्थिरो भविष्यतीति सूचनाय युधिष्ठिर इति । कुन्तीपुत्रः कुन्त्या महता तपसा धर्ममाराध्य लब्धः स्वयं राजसूययाजित्वेन मुख्यो राजेति भाव इति केचित्[2] । ज्येष्ठभ्रातॄणां मार्गं नकुलसहदेवावनुसृतवन्तावित्याह—**नकुल इति** । नकुलः सुघोषं सहदेवो मणिपुष्पकं दध्मावित्यनुषज्यते । शङ्खतच्छब्दकर्तृनामकीर्तनेन परेषामुत्कर्षः सूचितः ॥ १६ ॥ अन्येषामपि तत्पक्षीयाणां सर्वेषामैकमत्यं बोधयंस्तेषां प्रवृत्तिमाह—**काश्यश्चेत्यादिना** । काश्यः

६ श्रीधरीव्याख्या ।

कौरवसैन्यवाद्यकोलाहलानन्तरं स्यन्दने रथे स्थितौ सन्तौ कृष्णार्जुनौ दिव्यौ शङ्खौ प्रकर्षेण दध्मतुर्वादयामासतुः ॥ १४॥ तदेव विभागेन दर्शयन्नाह—**पाञ्चजन्यमिति** । पाञ्चजन्यादीनि श्रीकृष्णादिशङ्खानां नामानि । भीमं घोरं कर्म यस्य सः वृकवदुदरं यस्य स वृकोदरो महाशङ्खं पौण्ड्रं दध्माविति ॥१५॥ **अनन्तविजयमिति** । नकुलः सुघोषं नाम शङ्खं दध्मौ । सहदेवो मणिपुष्पकं नाम ॥१६॥ **काश्य-**

[1] मधुसूदनः. [2] मधुसूदनः.

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते।
सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान्दध्मुः पृथक्पृथक् ॥ १८ ॥
स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत्।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥
अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २० ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

द्रुपद इति। परमेष्वासादिविशेषणचतुष्टयं प्रत्येकं संबध्यते ॥ १८ ॥ तैस्तै राजभिः शङ्खानापूरयद्भिरापादितो महान्घोषस्तुमुलोऽतिभैरवो नभश्चान्तरिक्षं पृथिवीं च भुवनं लोकत्रयं सर्वमेव विशेषेणानुक्रमेण नादयन्नादयुक्तं कुर्वन् धार्तराष्ट्राणां दुर्योधनादीनां हृदयान्यन्तःकरणानि व्यदारयद्विदारितवान्। युज्यते हि तत्प्रेरितशङ्खघोषश्रवणान्त्रैलोक्याक्रोशे तमुपशृण्वतां तेषां हृदयेषु दोधूयमानत्वम्। तदाह—**सघोष इति** ॥ १९ ॥ दुर्योधनादीनां धार्तराष्ट्राणामेवं भयप्राप्तिं प्रदर्श्य पार्थादीनां पाण्डवानां तद्वैपरीत्यमिदानीमुदाहरति—**अथेत्यादिना**। भीतिप्रत्युपस्थितेरनन्तरं पलायने प्राप्तेऽपि वैपरीत्याद्व्यवस्थितानप्रचलितानेव परान्प्रत्यक्षेणोपलभ्य हनूमन्तं वानरवरं ध्वजलक्षणत्वेनादायावस्थितोऽर्जुनो भगवन्तमाहेति संबन्धः। किमाहेत्यपेक्षायामिदं वक्ष्यमाणं हेतुमद्वचनमित्याह—**वाक्यमिदमिति**। कस्यामवस्थायामिदमुक्तवानिति तत्राह—**प्रवृत्त इति**। शस्त्राणामिषुप्रासप्रभृतीनां संपातः समुदायस्तस्मिन्प्रवृत्ते। प्रयोगाभिमुखे सतीति यावत्। किं कृत्वा भगवन्तं प्रत्युक्तवानिति तदाह—**धनुरिति**। महीपतिशब्देन राजा

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

१६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ व्यवस्थितान् भयोद्विग्नतया वैषम्येणावस्थितान्। कपिध्वजपाण्डवपदाभ्यां भीषणध्वजत्वं

४ मधुसूदनीव्याख्या।

धनुर्धरः काशिराजः। नपराजितः पारिजातहरणबाणयुद्धादिमहासंग्रामेषु एतादृशः सात्यकिः। हे पृथिवीपते धृतराष्ट्र, स्थिरो भूत्वा शृण्वित्यभिप्रायः। सुगममन्यत् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ धार्तराष्ट्राणां सैन्ये शङ्खादिध्वनिरतितुमुलोऽपि न पाण्डवानां क्षोभकोऽभूत्, पाण्डवानां सैन्ये जातस्तु स शङ्खघोषो धार्तराष्ट्राणां धृतराष्ट्रस्य तव संबन्धिनां सर्वेषां भीष्मद्रोणादीनामपि हृदयानि व्यदारयत्। हृदयविदारणतुल्यां व्यथां जनितवानित्यर्थः। यतस्तुमुलस्तीव्रः। नभश्च पृथिवीं च प्रतिध्वनिभिरापूरयन् ॥१९ ॥ धार्तराष्ट्राणां भयप्राप्तिं प्रदर्श्य पाण्डवानां तद्वैपरीत्यमुदाहरति—**अथेत्यादिना**। भीतिप्रत्युपस्थितेरनन्तरं पलायने प्राप्तेऽपि तद्विरुद्धतया युद्धोद्योगेनावस्थितानेव परान्प्रत्यक्षेणोपलभ्य तदा शस्त्रसंपाते प्रवर्तमाने सति। वर्तमाने क्तः। कपिध्वजः पाण्डवो हनूमता महावीरेण ध्वजरूपतयानुगृहीतोऽर्जुनः सर्वथा भयशून्य-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

काशिराजः परमेष्वासः परमधनुर्धरः। सात्यकिश्चापराजितः पराजयमप्राप्तः। शिखण्डी च महारथः ॥ १७ ॥ सौभद्रोऽभिमन्युश्च महाबाहुः। परमेष्वासादिविशेषणचतुष्टयं प्रत्येकं संबध्यत इत्येके। पृथिवीपतित्वेन पृथिवीवद्दुःखं सोढुं योग्योसीति सूचितम्। पृथिवीपते धृतराष्ट्र, स्थिरो भूत्वा शृण्वित्यभिप्राय इति केचित्[१] ॥ १८ ॥ दुर्योधनादीनां त्वदीयानां शङ्खादिशब्दैः परेषां भयं नोत्पन्नं तेषां तु तैस्त्वदीयानां अत्यन्तं तदुत्पन्नमित्याशयेनाह—**स घोष इति**। तुमुलः तीव्रः शब्दः धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयद्विदारणतुल्यां व्यथामजनयत्। युक्तं चैतदित्याशयेनाह—**नभ इति**। नभश्च पृथिवीं चैव व्यनुनादयन्प्रतिशब्देनापूरयन् ॥ १९ ॥ अथ तुमुलशब्देन व्यथाप्राप्त्यनन्तरमपि व्यवस्थितांस्तु पलायितान्धृतराष्ट्रसंबन्धिनो दृष्ट्वा प्रत्यक्षेणोपलभ्य प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते शस्त्राणां संपातः समुदायः तस्मिन्प्रवृत्ते प्रयोगाभिमुखे सति पाण्डवो धनुरुद्यम्य गाण्डीवं धनुरुद्यतं कृत्वा हृषीकेशमुवाचेत्यन्वयः। पाण्डोरतिवीरस्य महीपतेः पुत्रत्वात्स्वयमतिशूरः कपिर्वानरो हनूमान् सीतात्मिकां लक्ष्मीं भगवते रामचन्द्राय प्रापयिता। शत्रुपरा-

६ श्रीधरीव्याख्या।

श्चेति। काश्यः काशिराजः। कथंभूतः। परमः श्रेष्ठ इष्वासो धनुर्यस्य सः ॥ १७ ॥ द्रुपद इति। हे पृथिवीपते हे धृतराष्ट्र ॥ १८ ॥ स च शङ्खानां नादस्त्वदीयानां महाभयं जनयामासेत्याह—**स घोष इति**। धार्तराष्ट्राणां त्वदीयानां हृदयानि विदारितवान्। किं कुर्वन्। नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥१९॥ तस्मिन्समये श्रीकृष्णमर्जुनो विज्ञापयामासेत्याह—**अथेति चतुर्भिः**।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

क्रियमाणं युद्धे वध्यहननादि तदवश्यं पातककारीति पूर्वपक्षाभिप्रायः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

१ भाष्यटीकाकृतः। २ मधुसूदनः।

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते।
सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥
यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान्।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

प्रज्ञाचक्षुः संजयेन संबोध्यते ॥ २० ॥ तदेव गाण्डीवधन्वनो वाक्यमनुक्रामति—**सेनयोरिति**। उभयोरपि सेनयोः संनिहितयोर्मध्ये मदीयं रथं स्थापयेत्यर्जुनेन सारथ्ये सर्वेश्वरो नियुज्यते। किं हि भक्तानामशक्यं यद्भगवानपि तन्नियोगमनुतिष्ठति। युक्तं हि भगवतो भक्तपारवश्यम्। अच्युतेतिसंबोधनतया भगवतः स्वरूपं न कदाचिदपि प्रच्युतिं प्राप्नोतीत्युच्यते ॥ २१ ॥ मध्ये रथं स्थापयेत्युक्तं तदेव रथस्थापनस्थानं निर्धारयति—**यावदिति**। एतान्प्रतिपक्षे प्रतिष्ठितान्भीष्मद्रोणादीनस्माभिः सार्धं योद्धुमपेक्षावतो यावद्गत्वा निरीक्षितुमहं क्षमः स्यां तावति प्रदेशे रथस्य स्थापनं कर्तव्यमित्यर्थः। किंच प्रवृत्ते युद्धप्रारम्भे बहवो राजानोऽमुष्यां युद्धभूमावुपलभ्यन्ते तेषां मध्ये कैः सह मया योद्धव्यं, नहि क्वचिदपि मम गतिप्रतिहतिरस्तीत्याह—**कैर्मयेति** ॥ २२ ॥ प्रतियोगिनामभावे कथं तव

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

शौर्यं च प्रदर्श्यते ॥ २० ॥ हृषीकेशं सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तकत्वेन परचित्ताभिज्ञम्। वाक्यमेवाह नतु कंचिदर्थमिति द्योतनार्थं वाक्यपदम्। वाक्यमेवाह—**सेनयोरिति** ॥ २१ ॥ रथस्थापनप्रयोजनमाह—**यावदिति**। कैः सह मया योद्धव्यं मया सह वा कैर्योद्धव्यमित्युभयत्र सहशब्दसंबन्धः। के वा मां जेतुं यतन्ते मया वा के जेतव्या इत्यालो-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

त्वेन युद्धाय गाण्डीवं धनुरुद्यम्य हृषीकेशमिन्द्रियप्रवर्तकत्वेन सर्वान्तःकरणवृत्तिज्ञं श्रीकृष्णमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यमाहोक्तवान् नत्वविमृश्यकारितया स्वयमेव यत्किंचित्कृतवानिति परेषां विमृश्यकारित्वेन नीतिधर्मयोः कौशलं वदन्नविमृश्यकारितया परेषां राज्यं गृहीतवानसीति नीतिधर्मयोरभावात्तव जयो नास्तीति महीपते इति संबोधनेन सूचयति। तदेवार्जुनवाक्यमवतारयति—सेनयोरुभयोः स्वपक्षप्रतिपक्षभूतयोः संनिहितयोर्मध्ये मम रथं स्थापय स्थिरीकुर्विति सर्वेश्वरो नियुज्यतेऽर्जुनेन। किं हि भक्तानामशक्यं यद्भगवानपि तन्नियोगमनुतिष्ठतीति ध्रुवो जयः पाण्डवानामिति। नन्वेवं रथं स्थापयन्तं मामेते शत्रवो रथाच्च्यावयिष्यन्तीति भगवदाशङ्कामाशङ्क्याह—**अच्युतेति**। देशकालवस्तुष्वच्युतं त्वां को वा च्यावयितुमर्हतीति भावः। एतेन सर्वदा निर्विकारत्वेन नियोगनिमित्तकोपोऽपि परिहृतः ॥ २० ॥ २१ ॥ मध्ये रथस्थापनप्रयोजनमाह—योद्धुकामान् नत्वस्माभिः सह संधिकामान्। अवस्थितान् नतु भयात्प्रचलितानेतान्भीष्मद्रोणादीन्यावद्गत्वाहं निरीक्षितुं क्षमः स्यां तावत्प्रदेशे रथं स्थापयेत्यर्थः। यावदिति कालपरं वा। ननु त्वं योद्धा नतु युद्धप्रेक्षकोऽतस्तव किमेषां दर्शनेनेत्यत्राह—**कैरिति**। अस्मिन्रणसमुद्यमे बन्धूनामेव परस्परं युद्धोद्योगे मया कैः सह योद्धव्यं मत्कर्तृकयुद्धप्रतियोगिनः के कैर्मयासह योद्धव्यं किंकर्तृकयुद्धप्रतियोग्यहमिति च महदिदं कौतुकमेतज्ज्ञानमेव मध्ये

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

जयं संपाद्य पाण्डवेभ्यो राज्यलक्ष्मीप्रदानाय यस्य ध्वजे स्थित इति भावः ॥ २० ॥ वाचःप्रवर्तकेन तेनैव प्रेरित आहेति हृषीकेशपदेन सूचितम्। हृषीकेशं इन्द्रियप्रवर्तकत्वेन सर्वान्तःकरणवृत्तिज्ञमितिकेचित्[१]। तथाच निर्बलैर्बुद्धिहीनैर्भवद्भिः कपटेन गृहीतं महीपतित्वं पाण्डवानामतिशूराणां भगवता हनूमता चानुगृहीतानां बुद्धिमतामेव भविष्यतीति भवता तत्प्राप्तिदुराशा त्याज्येति ध्वनयन् संबोधयति—**महीपत इति**। वाक्यमेवोदाहरति—**सेनयोरिति**। उभयोः सेनयोर्मध्ये मे मम रथं स्थापय। ननु मत्स्थापितं रथं ते चालयिष्यन्तीत्यत आह—**अच्युतेति**। रथमप्यचलं कर्तुं समर्थोऽसीत्यभिप्रायः। तथाच परमेश्वरोऽपि यस्य सारथ्ये स्थितः प्राकृतसारथिवन्नियुज्यते तस्य विजये को विस्मय इति भावः। युक्तं च भगवतो भक्तपारवश्यं कोपश्च न युक्तः। यतो भगवतः स्वरूपं न कदाचिदपि प्रच्युतिं प्राप्नोतीत्यच्युतेति संबोधनाशय इत्येके[२]। नन्वेवं रथं स्थापयन्तं मामेते शत्रवो रथाच्च्यावयिष्यन्तीति भगवदाशङ्कामाशङ्क्याह—**अच्युतेति**। देशकालवस्तुष्वच्युतं त्वां को वा च्यावयितुमर्हतीति भाव इतिकेचित्[३] ॥ २१ ॥ सेनयोरुभयोर्मध्येऽपि क्व स्थापनीय इत्यपेक्षायामाह—**यावदिति**। एतान्योद्धुकामानवस्थितान्यावद्यस्मिन्स्थाने स्थित्वाहं निरीक्षे द्रष्टुं समर्थः स्यां तस्मिन्स्थाने रथं स्थापयेत्यर्थः। यावदिति कालपरं वा। निरीक्षणप्रयोजनमाह—**कैरिति**। अस्मिन्रणसमुद्यमे युद्धोद्योगे बहूनां

६ श्रीधरीव्याख्या।

व्यवस्थितान्युद्धोद्योगेन स्थितान्। कपिध्वजोऽर्जुनः ॥ २० ॥ **हृषीकेशमिति**। तदेव वाक्यमाह—**सेनयोरिति** ॥ २१ ॥ **यावदेतानिति**।

१ नीलकण्ठः. २ भाष्यटीकाकृतः. ३ मधुसूदनः.

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

संजय उवाच । एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥

---

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

युद्धौत्सुक्यं फलवद्भवेदिति तत्राह—**योत्स्यमानानिति** । ये केचिदेते राजानो नानादेशेभ्योऽत्र कुरुक्षेत्रे समवेतास्तानहं योत्स्यमानान्परिगृहीतप्रहरणोपायानतितरां संग्रामसमुत्सुकानुपलभे । तेन प्रतियोगिनां बाहुल्यमित्यर्थः । तेषामस्माभिः सह पूर्ववैराभावे कथं प्रतियोगित्वं प्रकल्प्यते तत्राह—**धार्तराष्ट्रस्येति** । धृतराष्ट्रपुत्रस्य दुर्योधनस्य दुर्बुद्धेः स्वरक्षणोपायमप्रतिपाद्यमानस्य युद्धाय संरम्भं कुर्वतो युद्धे युद्धभूमौ स्थित्वा प्रियं कर्तुमिच्छवो राजानः समागता दृश्यन्ते, तेन तेषामौपाधिकमस्मत्प्रतियोगित्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥ २३ ॥ एवमर्जुनेन प्रेरितो भगवानहिंसारूपं धर्ममाश्रित्य प्रायशो युद्धात्तं निवर्तयिष्यतीति धृतराष्ट्रस्य मनीषां दुदूषयिषुः संजयो राजानं प्रत्युक्तवानित्याह—**संजय इति** । भगवतोऽपि भूभारापहारार्थं प्रवृत्तस्यार्जुनाभिप्रायप्रतिपत्तिद्वारेण स्वाभिसन्धिं प्रतिलभमानस्य परोक्तिमनुसृत्य स्वाभिप्रायानुकूलमनुष्ठानमादर्शयति—**एवमिति** ॥ २४ ॥ भीष्मद्रोणादीनामन्येषां च राज्ञामन्तिके रथं स्थापयित्वा भगवान्किं कृतवानिति तदाह—**उवाचेति** । एतानभ्याशे वर्तमानान्कुरून्कुरुवंशप्रसूतान्भवद्भिः सार्धं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

चनार्थमित्यर्थः ॥ २२ ॥ योत्स्यमानान् नतु शान्तिकामान् । यतो दुर्बुद्धेः प्रियं चिकीर्षन्ति तेन तेषामपि तत्तुल्यत्वं सूचितम् ॥ २३ ॥ रथोत्तमं स्थापयित्वा उवाचेति द्वयोः संबन्धः ॥ २४ ॥ महीक्षितां पृथिवीश्वराणाम् ॥ २५ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

रथस्थापनप्रयोजनमित्यर्थः ॥ २२ ॥ ननु बन्धव एव एते परस्परं संधिं कारयिष्यन्तीति कुतो युद्धमित्याशङ्क्याह—य एते भीष्मद्रोणादयो धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य दुर्बुद्धेः स्वरक्षणोपायमजानतः प्रियचिकीर्षवो युद्धे नतु दुर्बुद्ध्यपनयनात् एतान् योत्स्यमानानहमवेक्षे उपलभे नतु सन्धिकामान् । अतो युद्धाय तत्प्रतियोग्यवलोकनमुचितमेवेति भावः ॥ २३ ॥ एवमर्जुनेन प्रेरितो भगवानहिंसारूपं धर्ममाश्रित्य प्रायशो युद्धात्तं व्यावर्तयिष्यतीति धृतराष्ट्राभिप्रायमालक्ष्य तन्निराचिकीर्षुः संजयो धृतराष्ट्रं प्रत्युक्तवानित्याह वैशम्पायनः । हे भारत धृतराष्ट्र, भरतवंशमर्यादामनुसंधायापि द्रोहं परित्यज ज्ञातीनामिति संबोधनाभिप्रायः । गुडाकाया निद्राया ईशेन जितनिद्रतया सर्वत्र सावधानेनार्जुनेनैवमुक्तो भगवान् अयं मद्भृत्योऽपि सारथ्ये मां नियोजयतीति दोषमासज्य नाकुप्यत्, नवा तं युद्धाद्व्यवर्तयत्, किंतु सेनयोरुभयोर्मध्ये भीष्मद्रोणप्रमुखतः प्रमुखे संमुखे सर्वेषां महीक्षितां च संमुखे । आद्यादित्वात्सार्वविभक्तिकस्तसिः । चकारेण समासनिविष्टोऽपि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

शूराणां मध्ये कैः सह मया योद्धव्यम् । मया सह च कैर्योद्धव्यमित्यालोचनार्थमित्यर्थः ॥२२॥ योद्धुकामानवस्थितानित्युक्तं विवृणोति—**योत्स्यमानानिति** । योत्स्यमानानहमवेक्षे उपलभे नतु संधिकामान्, नापि धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्बुद्धिनिवृत्त्यर्थमवस्थितान् प्रत्युत तस्य प्रियचिकीर्षूनित्याह । य एते योधा अत्र समरभूमौ समागताः दुर्योधनस्य दुष्टबुद्धेः प्रियं कर्तुमिच्छवो नतु समर्था इत्यर्थः । धार्तराष्ट्रस्येत्यनेन धृतराष्ट्रस्यापि दुर्बुद्धित्वं सूचयति ॥ २३ ॥ ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच—**एवमित्यादि** । यत्तु[1] एवमर्जुनेन प्रेरितो भगवानहिंसारूपं धर्ममाश्रित्य प्रायशस्तं युद्धाद्व्यावर्तयिष्यतीति धृतराष्ट्राभिप्रायमालक्ष्य संजय उवाचेति, तदुपेक्ष्यम् । युद्धमेव जातमिति श्रुतवत एवमभिप्रायवर्णनस्यानुचितत्वात् । एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण गुडाकेशेनार्जुनेनोक्तो हृषीकेशो भगवान्वासुदेवः सेनयोरुभयोर्मध्ये भीष्मद्रोणयोः सर्वोत्तमयोः सर्वेषां च महीक्षितां महीपतीनां प्रमुखतः संमुखे रथोत्तमं दिव्यं रथं स्थापयित्वोवा-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

ननु त्वं योद्धा न तु युद्धप्रेक्षकस्तत्राह । कैः सह मया योद्धव्यम् ॥ २२ ॥ **योत्स्यमानानिति** । धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य प्रियं कर्तुमिच्छन्तो य इह समागताः तान्यावद्द्रक्ष्यामि तावदुभयोः सेनयोर्मध्ये मे रथं स्थापयेत्यन्वयः ॥ २३ ॥ ततः किं प्रवृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच—**एवमिति** । गुडाका निद्रा तस्या ईशेन जितनिद्रेणार्जुनेनैवमुक्तः सन् हे भारत धृतराष्ट्र, सेनयोर्मध्ये रथानामुत्तमं रथं हृषीकेशः स्थापितवान् ॥ २४ ॥ **भीष्मद्रोण इति** । महीक्षितां पितामहद्रोणराज्ञां च प्रमुखतः संमुखे रथं स्थापयित्वा हे पार्थ,

---

[1] मधुसूदनः.

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान्।
आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा।
श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ २६ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

युद्धार्थं संगतान्पश्य। दृष्ट्वा च यैः सहात्र युयुत्सा तवोपावर्तते तैः साकं युद्धं कुरु। नो खल्वेतेषां शस्त्रास्त्रशिक्षावतां महीक्षितामुपेक्षोपपद्यते, सारथ्ये तु न मनः खेदनीयमित्यर्थः ॥ २५ ॥ एवं स्थिते महानधर्मो हिंसेति विपरीतबुद्ध्या युद्धादुपरिरंसा पार्थस्य संप्रवृत्तेति कथयति—तत्रेत्यादिना। सप्तम्या भगवदभ्यनुज्ञाने समरसमारम्भाय संप्रवृत्ते सतीत्येतदुच्यते। सेनयोरुभयोरपि स्थितान्पार्थोऽपश्यदिति संबन्धः। अथशब्दस्तथाशब्दपर्यायः। श्वशुरा भार्याणां

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

पितॄन् पितृव्यादीन् भूरिश्रवःप्रभृतीन्। पितामहान् भीष्मादीन्। मातुलान् शल्यादीन्। भ्रातॄन् दुर्योधनादीन्।

४ मधुसूदनीव्याख्या।

प्रमुखतःशब्द आकृष्यते। भीष्मद्रोणयोः पृथक्कीर्तनमतिप्राधान्यसूचनाय। रथोत्तममग्निना दत्तं दिव्यं रथं भगवता स्वयमेव सारथ्येनाधिष्ठिततया च सर्वोत्तमं स्थापयित्वा हृषीकेशः सर्वेषां निगूढाभिप्रायज्ञो भगवानर्जुनस्य शोकमोहावुपस्थिताविति विज्ञाय सोपहासमर्जुनमुवाच। हे पार्थ, पृथायाः स्त्रीस्वभावेन शोकमोहग्रस्ततया तत्संबन्धिनस्तवापि तद्वत्ता समुपस्थितेति सूचयन् हृषीकेशत्वमात्मनो दर्शयति, पृथा मम पितुः स्वसा तस्याः पुत्रोऽसीति संबन्धोल्लेखेन चाश्वासयति। मम सारथ्ये निश्चितो भूत्वा सर्वानपि समवेतान्कुरून्युयुत्सून्पश्य निःशङ्कतयेति दर्शनविध्यभिप्रायः। अहं सारथ्येऽतिसावधानस्त्वं तु सांप्रतमेव रथित्वं त्यक्ष्यसीति किं तव परसेनादर्शनेनेत्यर्जुनस्य धैर्यमापादयितुं पश्येत्येतावत्पर्यन्तं भगवतो वाक्यम्। अन्यथा रथं सेनयोर्मध्ये स्थापयामासेत्येतावन्मात्रं ब्रूयात् ॥ २४ ॥ २५ ॥ तत्र समरसमारम्भार्थे सैन्यदर्शने भगवताभ्यनुज्ञाते सति सेनयोरुभयोरपि स्थितान्पार्थोऽपश्यदित्यन्वयः। अथशब्दस्तथाशब्दपर्यायः। परसेनायां पितॄन्पितृव्यान्भूरिश्रवःप्रभृतीन्, पितामहान्भीष्मसोमदत्तप्रभृतीन्, आचार्यान्द्रोणकृपप्रभृतीन्, मातुलाञ्शल्यशकुनिप्रभृतीन्, भ्रातॄन्दुर्योधनप्रभृतीन्, पुत्रान्लक्ष्मणप्रभृतीन्, पौत्रान्लक्ष्मणादिपुत्रान्, सखीन् अश्वत्थामजयद्रथप्रभृतीन्, सुहृदो मित्राणि कृतवर्मभगदत्तप्रभृतीन्। सुहृद इत्यनेन यावन्तः कृतोपकारा मातामहादयश्च ते द्रष्टव्याः। एवं स्वसेनायामप्युपलक्षणीयम्। एवं स्थिते महानधर्मो हिंसेति विपरीतबुद्ध्या मोहाख्यया शास्त्रविहितत्वेन धर्मत्वमिति ज्ञानप्रतिबन्धकेन च ममकारनिबन्धनेन चित्तवैक्लव्येन शोकमोहाख्येनाभिभूतविवेकस्यार्जुनस्य पूर्वमारब्धाद्युद्धाख्यात्स्वधर्मादुपरिरंसा महा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

चोक्तवान्। हे पार्थ, एतान्कुरूनभीष्मादीन्समवेतान्युद्धार्थे मिलितान्पश्येति द्वयोरर्थः। तथाच यस्याज्ञामीश्वरोऽप्यङ्गीकरोति तस्यार्जुनस्य माहात्म्यं किं वक्तव्यमिति भावः। हे भारत, भरतवंशोद्भवत्वाच्छोकं मा कुर्वित्याशयः। भरतवंशमर्यादामनुसंधायापि द्रोहं परित्यज ज्ञातीनामिति संबोधनाशय इति केचित्। गुडाकेशेन जिताज्ञाननिद्रेणैवमुक्तो हृषीकेशः सर्वेन्द्रियनियन्ता लोकोद्धाराय स्वस्वरूपभूतस्यार्जुनस्यान्तःकरणे शोकमोहयोराविर्भावयिता सेनयोरुभयोर्मध्ये भीष्मद्रोणयोः सर्वेषां च राज्ञां प्रमुखतः रथोत्तमं स्थापयित्वोवाच। हे पार्थ, लोकोद्धाराय स्त्रीस्वभावौ शोकमोहावङ्गीकुरु। कथमित्यपेक्षायामाह। एतान्मिलितान्कुरून्सर्वान्स्वबान्धवान्पश्य दृष्ट्वा चैते मदीया एतानहं न हन्मीति निर्विण्णो भवेति हृषीकेशादिपदैस्तात्पर्यार्थः सूचितः। हृषीकेशः सर्वेषां निगूढाभिप्रायज्ञो भगवान् अर्जुनस्य शोकमोहावुपस्थिताविति विज्ञाय सोपहासमर्जुनमुवाच हे पार्थ, पृथायाः स्त्रीस्वभावत्वेन शोकमोहग्रस्ततया तत्संबन्धिनस्तवापि तद्वत्तोपस्थितेति सूचयन् हृषीकेशत्वमात्मनो दर्शयति। पृथा मम पितुः स्वसा तस्याः पुत्रोसीति। तत्संबन्धोल्लेखेन वाश्वासयति। मम सारथ्ये निश्चितो भूत्वा सर्वानपि समवेतान्कुरून्युयुत्सून्पश्य निःशङ्कतयेति दर्शनविध्यभिप्रायः। अहं सारथ्येऽतिसावधानस्त्वं तु सांप्रतमेव रथित्वं त्यक्ष्यसीति किं तव परसेनादर्शनेनेत्यर्जुनस्य धैर्यमापादयितुं पश्येत्येतावत्पर्यन्तं भगवतो वाक्यम्। अन्यथा रथं सेनयोर्मध्ये स्थापयामासेत्येतावदेव ब्रूयादिति केचित् ॥ २४ ॥ २५ ॥ एवं स्वसारथ्ये दृढतया स्थितेन स्वोक्तकारिणा भगवतोक्तोऽर्जुनस्तथैव कृतवानित्याह—तत्रेति। तत्र समवेतान्कुरून्पश्येति भगवदभ्यनुज्ञाने संवृत्ते सति तत्र सेनयोरुभयोरपि स्थितान्पार्थोऽपश्यदिति वा तत्रपदान्वयः। एतान्समवेतान्कुरून्दृष्ट्वा स्त्रीस्वभावौ शोकमोहावङ्गीकुर्विति भगवदभिप्रायमर्जुनो ज्ञात्वा तानपश्यदिति सूचयितुं पार्थ इत्युक्तम्। पितॄन्पितृव्यान्भूरिश्रवआदीन्। अथशब्दस्तथाशब्दार्थे। तथा पितामहान्भीष्मप्रमुखान्, आचार्यान्द्रोणादीन्, मातुलान् शल्यप्रभृतीन्, भ्रातॄन् भीमदुर्योधनाद्यान्, पुत्रानभिमन्युलक्ष्मणप्रभृतीन्, पौत्रान् लक्ष्म-

६ श्रीधरीव्याख्या।

एतान्कुरून्पश्येत्युवाच ॥ २५ ॥ ततः किं प्रवृत्तमित्यत आह। पितॄन्। पितृव्यादीनित्यर्थः। पुत्रान्पौत्रानिति। दुर्योधनादीनां ये पुत्राः

१ मधुसूदन॰. २ मधुसूदन॰.

तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ।
कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ २७ ॥

अर्जुन उवाच ।

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समवस्थितम् ।
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥ २८ ॥
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ।
गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ॥ २९ ॥

---

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

जनयितारः । सुहृदो मित्राणि कृतवर्मप्रभृतयः ॥ २६ ॥ सेनाद्वये व्यवस्थितान्यथोक्तान्पितृपितामहादीनालोच्य परमकृपापरवशः सन्नर्जुनो भगवन्तमुक्तवानित्याह—**तानिति** । विषीदन् । यथोक्तानां पित्रादीनां हिंसासंरम्भनिबन्धनं विषादमुपतापं कुर्वन्नित्यर्थः ॥ २७ ॥ तदेवेदंशब्दवाच्यं वचनमुदाहरति—**दृष्ट्वेति** । आत्मीयं बन्धुवर्गं युद्धेच्छया युद्धभूमावुपस्थितमुपलभ्य शोकप्रवृत्तिं दर्शयति—**सीदन्तीति** । देवांशस्यैवार्जुनस्यानात्मविदः स्वपरदेहेष्वात्मानात्मीयाभिमानवतस्तत्प्रियस्य युद्धारम्भे तन्मृत्युप्रसङ्गदर्शिनः शोको महानासीदित्यर्थः ॥ २८ ॥ अङ्गेषु व्यथा मुखे परिशोषश्चेत्युभयं शोकलिङ्गमुक्तम्, संप्रति वेपथुप्रभृतीनि भीतिलिङ्गान्युपन्यस्यति—**वेपथुश्चेति** । रोमहर्षो रोम्णां

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

पुत्रान् लक्ष्मणादीन् । पौत्रान् लक्ष्मणादिपुत्रान् । सखीन् अश्वत्थामादीन् ॥ २६ ॥ सुहृदः कृतवर्मादीन् ॥ २७ ॥ कृपया स्नेहेन । सच स्वजनमिति विशेषणेन प्रदर्श्यते ॥ २८ ॥ सीदन्ति निश्चेष्टानि भवन्ति । रोमहर्षो रोमाञ्चः

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

नर्थपर्यवसायिनी प्रवृत्तेति दर्शयति—**कौन्तेय इति** । स्त्रीप्रभवत्वकीर्तनं पार्थवत्ताविकमूढतामपेक्ष्य कृपया कर्त्र्या स्वव्यापारेणैवाविष्टो व्याप्तः नतु कृपां केनचिद्व्यापारेणाविष्ट इति स्वतःसिद्धैवास्य कृपेति सूच्यते । एतत्प्रकटीकरणाय परयेति विशेषणम् । अपरयेति वा छेदः । स्वसैन्ये पुरापि कृपाभूदेव तस्मिन्समये तु कौरवसैन्येऽप्यपरा कृपाभूदित्यर्थः । विषीदन्विषादमुपतापं प्राप्नुवन्नब्रवीदित्युक्तिविषादयोः समकालतां वदन् सगद्गदकण्ठताश्रुपातादि विषादकार्यमुक्तिकाले द्योतयति । तदेव भगवन्तंप्रत्यर्जुनवाक्यमवतारयति संजयः–अर्जुन उवाचेत्यादिना 'एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये' इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । तत्र स्वधर्मप्रवृत्तिकारणीभूततत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकः स्वपरदेहे आत्मात्मीयाभिमानवतोऽनात्मविदोऽर्जुनस्य युद्धेन स्वपरदेहविनाशप्रसङ्गदर्शिनः शोको महानासीदिति तल्लिङ्गकथनेन दर्शयति त्रिभिः श्लोकैः । इमं स्वजनमात्मीयं बन्धुवर्गं युद्धेच्छुं युद्धभूमौ चोपस्थितं दृष्ट्वा स्थितस्य मम । पश्यतो ममेत्यर्थः । अङ्गानि व्यथन्ते मुखं च परिशुष्यतीति श्रमादिनिमित्तशोकापेक्षयातिशयकथनाय सर्वतोभाववाचिपरिशब्दप्रयोगः । वेपथुः कम्पः । रोमहर्षः पुलकितत्वम् । गाण्डीवभ्रंशेनाधैर्यलक्षणं दौर्बल्यम् । त्वक्परिदाहेन चान्तःसन्तापो दर्शितः । अवस्थातुं शरीरं धारयितुं च न शक्नोमीत्यनेन मूर्च्छा सूच्यते ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

णादिपुत्रान्, सखीनश्वत्थामादिकान् ॥२६॥ श्वशुरान्द्रुपदादीन्, सुहृदः सात्यकिकृतवर्मप्रभृतीन् । ततः किं कृतवानित्यपेक्षायामाह—**तानिति** । तान्पितृपितामहादीन्बन्धून्सेनयोरुभयोर्मध्ये युयुत्सूनवस्थितान्समीक्ष्य सम्यग्दृष्ट्वेदमब्रवीदित्यन्वयः । भगवदाज्ञया बन्धून्दृष्ट्वा शोकमोहावर्जुनेन गृहीताविति कौन्तेयपदेन सूचितम् ॥ २७ ॥ परया कृपया स्नेहजन्यकरुणयाविष्टो व्याप्तः सन्नहो एते पित्रादयो बन्धवो मरिष्यन्तीति विषादमुपतापं कुर्वन्निदं वक्ष्यमाणमब्रवीदुक्तवानित्यर्थः । तदेवेदंशब्दवाच्यं वचनमुदाहरति—**दृष्ट्वेति** । इमं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानं स्वजनं स्वसंबन्धिवर्गं युयुत्सुं युद्धेच्छुं समुपस्थितं सम्यग्युद्धभूमावुपस्थितं नतु साधारणयुयुत्सया साधारणमागतं दृष्ट्वोपलभ्य सीदन्तीति परेणान्वयः । हे कृष्णेति संबोधयन् यल्लोकोपकाराय मदीयज्ञानापकर्षणं त्वया कृतं तन्मया बुद्धमिति गूढाभिसंधिं सूचयति ॥ २८ ॥ आत्मतत्त्वापरिज्ञानकृताहंकारममकारोत्थयोः शोकमोहयोः लिङ्गानि स्वस्मिन्दर्शयति—**सीदन्तीत्यादिना** । मम युयुत्सुं स्वजनं दृष्ट्वा एते मरिष्यन्तीति शोकेनाविष्टस्य व्याकुलचित्तस्य गात्राण्यङ्गानि सीदन्ति शिथिलानि भवन्ति ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

पौत्राश्च तानित्यर्थः । सखीन्मित्राणि । सुहृदः कृतोपकारांश्चापश्यत् ॥ २६ ॥ ततः किं कृतवानित्यत आह—**तानिति** । आविष्टो व्याप्तः युक्तः । विषीदन्विशेषेण सीदन्नवसादं ग्लानिं लभमानः ॥ २७ ॥ किमब्रवीदित्यपेक्षायामाह—**दृष्ट्वेममित्यादियावदध्यायसमाप्ति** । हे कृष्ण, योद्धुमिच्छन्तं पुरतः सम्यगवस्थितमिमं बन्धुजनं दृष्ट्वा मदीयानि गात्राणि करचरणादीनि सीदन्ति विशीर्यन्ते । किंच मुखं परि समंताच्छुष्यति निर्द्रवीभवति ॥ २८ ॥ किंच—**वेपथुश्चेति** । वेपथुः कम्पः । रोमहर्षो रोमाञ्चः । स्रंसते निपतति । परिदह्यते सर्वतः

न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ।
निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥ ३० ॥
न च श्रेयोनु पश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ।
न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ॥ ३१ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

गात्रेषु पुलकितत्वम् ॥ २९ ॥ किं चाधैर्यमपि संवृत्तमित्याह—**नचेति** । मोहोऽपि महान्भवतीत्याह—**भ्रमतीवेति** । विपरीतनिमित्तप्रतीतेरपि मोहो भवतीत्याह—**निमित्तानीति** । तानि विपरीतानि निमित्तानि यानि वामनेत्रस्फुरणादीनि ॥ ३० ॥ युद्धे स्वजनहिंसया फलानुपलम्भादपि तस्मादुपरिरंसा जायत इत्याह—**न चेति** । प्राप्तानां—युयुत्सूनां हिंसया विजयो राज्यं सुखानि च लब्धुं शक्यानीति कुतो युद्धादुपरतिरित्याशङ्क्याह—**न काङ्क्षे इति** ॥ ३१ ॥ किमिति राज्यादिकं सर्वाकाङ्क्षितत्वान्न काङ्क्ष्यते तेन हि पुत्रभ्रात्रादीनां स्वास्थ्यमाधातुं शक्यमित्याशङ्क्याह—

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तत्र हेतुः मम मनो भ्रमतीवेति भ्रमणकर्तृसादृश्यं नाम मनसः कश्चिद्विकारविशेषो मूर्च्छायाः पूर्वावस्था । च हेतौ । यत एवमतो । नावस्थातुं शक्नोमीत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ पुनरप्यवस्थानासामर्थ्ये कारणाह—**निमित्तानि** सूचकतया आसन्नदुःखस्य विपरीतानि वामनेत्रस्फुरणादीनि पश्याम्यनुभवामि । अतोऽपि नावस्थातुं शक्नोमीत्यर्थः । अहमनात्मवित्त्वेन दुःखित्वाच्छोकनिबन्धनं क्लेशमनुभवामि त्वं तु सदानन्दरूपत्वाच्छोकासंसर्गीति कृष्णपदेन सूचितम् । अतः स्वजनदर्शने तुल्येऽपि शोकासंसर्गित्वलक्षणाद्विशेषात्त्वं मामशोकं कुर्विति भावः । केशवपदेन च तत्करणसामर्थ्यम् । को ब्रह्मा सृष्टिकर्ता, ईशो रुद्रः संहर्ता, तौ वात्यनुकम्प्यतया गच्छतीति तद्व्युत्पत्तेः । भक्तदुःखकर्षित्वं वा कृष्णपदेनोक्तम् । केशवपदेनच केश्यादिदुष्टदैत्यनिबर्हणेन सर्वदा भक्तान्पालयसीत्यतो मामपि शोकनिवारणेन पालयिष्यसीति सूचितम् । एवं लिङ्गद्वारेण समीचीनप्रवृत्तिहेतुभूततत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकीभूतं शोकमुक्त्वा संप्रति तत्कारितां विपरीतप्रवृत्तिहेतुभूतां विपरीतबुद्धिं दर्शयति—श्रेयः पुरुषार्थं दृष्टमदृष्टं वा बहुविचारणादनु पश्चादपि न पश्यामि । अस्वजनमपि युद्धे हत्वा श्रेयो न पश्यामि । 'द्वाविमौ पुरुषो लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥' इत्यादिना हतस्यैव श्रेयोविशेषाभिधानाद्धन्तुस्तु न किंचित्सुकृतम् । एवमस्वजनवधेऽपि श्रेयसोऽभावे स्वजनवधे सुतरां तदभाव इति ज्ञापयितुं स्वजनमित्युक्तम् ॥ ३१ ॥ ननु माभूददृष्टं प्रयोजनं दृष्टप्रयोजनानि तु विजयो राज्यं सुखानि च निर्विवादानीत्यत आह—पूर्वत्र सुखं परतः फलाकाङ्क्षा ह्युपायप्रवृत्तौ कारणम् । अतस्तदाकाङ्क्षाया अभावात्तदुपाये युद्धे भोजनेच्छाविरहिण

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

वेपथुः कम्पः । रोमहर्षो रोमाञ्चः ॥ २९ ॥ हस्ताद्गाण्डीवं स्रंसते पतति । त्वक्चैव परि समन्ताद्दह्यते । धैर्याभावादवस्थातुं च न शक्नोमि । मे मनो भ्रमतीव च । मम मनो मोहं प्राप्नोतीवेत्यर्थः ॥ ३० ॥ विपरीतनिमित्तप्रवृत्तेरपि मोहो भवतीत्याह—**निमित्तानीति** । निमित्तानि च विपरीतानि वामनेत्रस्फुरणादीनि पश्यामि । तथाचास्मन्निमित्तः स्वजननाशो भविष्यति ननु केश्यादिमारणेन भवता यथा स्वजनः पालितः तथा स्वजनरक्षणमिति सूचयन्संबोधयति—**हे केशवेति** । अहमनात्मवित्त्वेन दुःखित्वाच्छोकनिबन्धनं क्लेशमनुभवामि, त्वं तु सदानन्दरूपत्वाच्छोकासंसर्गीति कृष्णपदेन सूचितम् । अतः स्वजनदर्शने तुल्येऽपि शोकासंसर्गित्वलक्षणाद्विशेषात्त्वं मामशोकं कुर्विति भावः । केशवपदेन च तत्करणसामर्थ्यं केशौ ब्रह्मरुद्रौ वात्यनुकम्प्यतया गच्छतीति तद्व्युत्पत्तेः । भक्तदुःखकर्षित्वं वा कृष्णपदेनोक्तम् । केशवपदेन च केश्यादिदुष्टनिबर्हणेन सर्वदा भक्तान्पालयसीत्यतो मामपि शोकनिवारणेन पालयिष्यसीति सूचितमिति केचित् । इदानीं शोकमोहाविष्टचित्तः स्वधर्मेऽधर्मतां निष्प्रयोजनतां चारोपयन्नाह—**नचेति** । आहवे युद्धभूमौ स्वजनं स्वबन्धुवर्गं हत्वा अनु पश्चाच्छ्रेयो न पश्यामि । अतो निष्फलाया बन्धुहिंसाया अधर्मनिमित्ताया निवृत्तिरेव युक्तेति भावः ॥ ३१ ॥ ननु युद्धेन शत्रूञ्जित्वा विजयराज्यादिश्रेयसो लाभस्यावश्यंभावात्किमिति नच श्रेयो नु पश्यामीत्युच्यते त्वयेति तत्राह—**न काङ्क्षे इति** । हे कृष्णेति संबोधयन् 'वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु । तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥' इतिवचनात्स्वभक्त्यन्तरायात्मकस्य विजयराज्यादेः कर्षित्वमेव भक्त्योपरि तवानुग्रहः 'यस्यानुग्रहमिच्छामि तस्य वित्तं हराम्यहम्' इति भगवद्वचनात् । तस्माद्विजयादेर्भवद्भक्त्यन्तरायत्वमालोच्यापि तन्न काङ्क्ष इति ध्वनयति । ननु भवतां भागवतानां स्वार्थे विषये विरक्तानां मास्तु स्वार्थे विजयाद्याकाङ्क्षा, स्वसंबन्धिनामर्थे तु तदाकाङ्क्षा युक्तेत्याशङ्क्य येषामर्थे विजयादिकमपेक्षितं ते त्वत्र मरिष्यन्तीति किमस्माकं पाण्डवानां तेनेत्याह—**किमित्यादि**सार्धद्वयेन । नोऽस्माकं राज्येन किम् । तज्जन्य-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

संतप्यते ॥ २९ ॥ अन्यच—**न चेति** । विपरीतानि निमित्तान्यनिष्टसूचकानि शकुनानि पश्यामि ॥ ३० ॥ किंच—**न चेति** । स्वजनं आहवे युद्धे हत्वा श्रेयः फलं न पश्यामि । विजयादिकं फलं किं न पश्यसीति चेत्तत्राह—**न काङ्क्षे इति** ॥ ३१ ॥ एतदेव प्रपञ्चयति—

१ मधुसूदन०.

किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ।
येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥ ३२ ॥
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ।
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥ ३३ ॥
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबन्धिनस्तथा ।
एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ॥ ३४ ॥
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किंनु महीकृते ।
निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ॥ ३५ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

किमिति । राज्यादीनामाक्षेपे हेतुमाह—**येषामिति** ॥३२॥ तानेव विशिनष्टि—**आचार्या इति** ॥३३॥ **मातुला इति** । श्याला भार्याणां भ्रातरो धृष्टद्युम्नप्रभृतयः । वध्येष्वपि स्वराज्यपरिपन्थिष्वाततायिषु कृपाबुद्ध्या स्वधर्मात्युद्धात्पूर्वोक्तमोहादिवशात्प्रच्युतिं प्रदर्शयति—**एतानिति** । 'जिघांसन्तं जिघांसीयात्' इति न्यायादेतेषां हिंसा न दोषायेत्याशङ्क्याह—**घ्नतोऽपीति** ॥ ३४ ॥ पृथिवीप्राप्त्यर्थं हि हननमेतेषामिष्यते नच तत्प्राप्तिः समीहितेति कैमुतिक-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

॥ २९ ॥ ३० ॥ निमित्तानि लोकक्षयकराणि भूमिकम्पादीनि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ स्याला इति स्यालशब्दो दन्त्यादिः । 'वि जामातुरुत वाघा स्यालात्' इति मन्त्रवर्णात् । 'स्याल्लाजानावपतीति वा लाजा लाजतेः स्यं शूर्पं स्यतेः' इति यास्कः ॥ ३४ ॥ हन्तुं इच्छापि मम न भवति किमुत हन्तृत्वमित्यर्थः । महीकृते पृथिव्यर्थे ॥ ३५ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

इव पाकादौ मम प्रवृत्तिरनुपपन्नेत्यर्थः । कुतः पुनरितरपुरुषैरिष्यमाणेषु तवानिच्छेत्यत आह—**किं न इति** । भोगैः सुखैर्जीवितेन जीवितसाधनेन विजयेनेत्यर्थः । विना राज्यं भोगान् कौरवविजयं च वने निवसतामस्माकं तेनैव जगति श्लाघनीयजीवितानां किमेभिराकाङ्क्षितैरिति भावः । गोशब्दवाच्यानीन्द्रियाण्यधिष्ठानतया नित्यं प्राप्तस्त्वमेव ममैहिकफलविरागं जानासीति सूचयन्संबोधयति गोविन्देति ॥ ३२ ॥ राज्यादीनामाक्षेपे हेतुमाह—एतेन स्वस्य वैराग्येऽपि स्वीयानामर्थे यतनीयमित्यपास्तम् । एकाकिनो हि राज्याद्यनपेक्षितमेव । येषां तु बन्धूनामर्थे तदपेक्षितं त एते प्राणान्प्राणाशां धनानि धनाशां च त्यक्त्वा युद्धेऽवस्थिता इति न स्वार्थः स्वीयार्थो वायं प्रयत्न इति भावः । भोगशब्दः पूर्वत्र सुखपरतया निर्दिष्टोऽप्यत्र पृथक्सुखग्रहणात्सुखसाधनविषयपरः । प्राणधनशब्दौ तु तदाशालक्षकौ । स्वप्राणत्यागेऽपि स्वबन्धूनामुपभोगाय धनाशा संभवेदिति तद्वारणाय पृथग्धनग्रहणम् ॥ ३३ ॥ येषामर्थे राज्याद्यपेक्षितं तेऽत्र नागता इत्याशङ्क्य तान्विशिनष्टि स्पष्टम् ॥ ३४ ॥ ननु यदि कृपया त्वमेतान्न हंसि तर्हि त्वामेते राज्यलोभेन हनिष्यन्त्येव अतस्त्वमेवैतान्हत्वा

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

भोगैर्जीवितेन वा किम् । न किमपीत्यर्थः । राज्याद्यपेक्षया वने निवसतामस्माकं कन्दमूलादिना जीवनं स्वजनरक्षकं वरम् । यतः सर्वप्रकारेण स्वबन्धुरक्षणं कर्तव्यमिति स्वजनरक्षणेन लब्धगोविन्दनामा जगद्गुरुस्त्वमेव गोविन्दनाम्ना शंससीति ध्वनयन्संबोधयति—**हे गोविन्देति** । गोशब्दवाच्यानीन्द्रियाण्यधिष्ठानतया नित्यं प्राप्तस्त्वमेव ममैहिकफलविरागं जानासीति संबोधनाशय इति केचित् ॥ ३२ ॥ येषां स्वीयानामर्थे नो राज्यं भोगसाधनमाकाङ्क्षितमभिलषितं भोगाः सुखसाधनानि सुखानि च येषामर्थे आकाङ्क्षितानि त इमे प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानाः प्राणान्धनानि च त्यक्त्वा युद्धेऽवस्थिताः । त्यक्तुमिति वक्तव्ये त्यक्त्वेति क्त्वाप्रत्ययेन प्राणादित्यागसाधने समरे प्रवृत्ते तत्त्यक्तुमवस्थिता अपि तत्प्रेमातिशयात्पलाय्य गमिष्यन्तीति शङ्का न कर्तव्येति सूचयति ॥ ३३ ॥ तान्विशिनष्टि—**आचार्या इति** । मातुला जननीभ्रातरः । भार्याभ्रातरः स्यालाः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३४ ॥ ननु स्वराज्यपरिपन्थिनामाततायिनां हननमेव युक्तं 'जिघांसन्तं जिघांसीयात्' इति न्यायेनैतेषां हनने दोषाभावादित्याशङ्क्याह—**एतानिति** । अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोर्घ्नतोऽप्येतानित्यन्वयः । पृथिवीप्राप्त्यर्थं हि हननमेतेषामिष्यते; नच तत्प्राप्तिः समीहितेति कैमुत्यन्यायेन दर्शयति—**अपीति** । नहि महदपि त्रैलोक्यराज्यं लब्धुं स्वजनहिंसायै मनो मदीयं स्पृहयति, पृथिवीप्राप्त्यर्थं पुनर्बन्धुवधं न श्रद्द-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

किं न इति सार्धाभ्याम् । यदर्थमस्माकं राज्यादिकमपेक्षितं त एते प्राणधनानि त्यक्त्वा त्यागमङ्गीकृत्य युद्धार्थमवस्थिताः । अतः किमस्माकं राज्यादिभिः कृत्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ननु यदि कृपया त्वमेतान्न हंसि तर्हि त्वामेते राज्यलोभेन हनिष्यन्त्येव । अतस्त्वमेवैतान्हत्वा राज्यं भुङ्क्ष्व तत्राह—**एतान्नेति सार्धेन** । घ्नतोऽप्यस्मान्घातयतोऽप्येतांस्त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोस्तत्प्राप्त्यर्थमप्यहं

१ मधुसूदनः.

पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ।
तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् सबान्धवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३६ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

न्यायेन दर्शयति—**अपीति** । नहि महदपि त्रैलोक्यलक्षणं राज्यं लब्धुं स्वजनहिंसायै मनो मदीयं स्पृहयति पृथिवीप्राप्त्यर्थं पुनर्बन्धुवधं न श्रद्दधामीति किं वक्तव्यमित्यर्थः । दुर्योधनादीनां शत्रूणां निग्रहे प्रीतिप्राप्तिसंभवाद्युद्धं कर्तव्यमित्याशङ्क्याह—**निहत्येति** ॥ ३५ ॥ यदि पुनरमी दुर्योधनादयो न निगृह्येरन् भवन्तस्तर्हि तैर्निगृहीता दुःखिताः स्युरित्याशङ्क्याह—**पापमेवेति** । यदीमे दुर्योधनादयो निर्दोषानेवास्मानकस्माद्युद्धभूमौ हन्युः, तदैतान् 'अग्निदो गरदश्च' इत्यादिलक्षणोपेतानाततायिनो निर्दोषस्वजनहिंसाप्रयुक्तं पापं पूर्वमेव पापिनः समाश्रयेदित्यर्थः । अथवा यद्यप्येते भवन्त्याततायिनस्तथाप्येतानतिशोच्यान्दुर्योधनादीन्हिंसित्वा तत्कृतं पापमस्मानेवाश्रयेदतो नास्माभिरेते हन्तव्या इत्यर्थः । अथवा गुरुभ्रातृसुहृत्प्रभृतीनेतान्हत्वा वयमाततायिनः स्याम, ततश्चैतान्हत्वा हिंसाकृतं पापमाततायिनोऽस्मानेव समाश्रयेदिति युद्धादुपरमणमस्माकं श्रेयस्करमित्यर्थः । फलाभावादनर्थसंभवाच्च परहिंसा न कर्तव्येत्युपसंहरति—**तस्मादिति** । किंच राज्यसुखमुद्दिश्य युद्धमुपक्रम्य तेन च स्वजनपरिक्षये न सुखमुपपद्यते तेन न कर्तव्यं युद्धमि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

आततायिनः 'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ॥ आततायिनमायान्तं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

राज्यं भुङ्क्ष्वेत्यत आह—त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोः तत्प्राप्त्यर्थमपि, अस्मान्घ्नतोऽप्येतान् हन्तुमिच्छामि इच्छामपि न कुर्यामहं किंपुनर्हन्याम्, महीमात्रप्राप्तये तु न हन्यामिति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । मधुसूदनेति संबोधयन्वैदिकमार्गप्रवर्तकत्वं भगवतः सूचयति । नन्वन्यान्विहाय धार्तराष्ट्रा एव हन्तव्यास्तेषामत्यन्तक्रूरतरतत्तद्दुःखदातॄणां वधे प्रीतिसंभवादित्यत आह—धार्तराष्ट्रान्दुर्योधनादीन्भ्रातॄन्निहत्य स्थितानामस्माकं का प्रीतिः स्यात् । न कापीत्यर्थः । नहि मूढजनोचितक्षणमात्रवर्तिसुखाभासलोभेन चिरतरनरकयातनाहेतुर्बन्धुवधोऽस्माकं युक्त इति भावः । जनार्दनेति संबोधनेन यदि वध्या एते तर्हि त्वमेवैताञ्जहि, प्रलये सर्वजनहिंसकत्वेऽपि सर्वपापासंसर्गित्वादिति सूचयति ॥ ३५ ॥ ननु 'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ॥' इति स्मृतेरेतेषां च सर्वप्रकारैराततायित्वात् 'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥' इति वचनेन दोषाभावप्रतीतेर्हन्तव्या एव दुर्योधनादय आततायिन इत्याशङ्क्याह—**पापमेवेति** । एतानाततायिनोऽपि हत्वा स्थितानस्मान्पापमाश्रयेदेवेति संबन्धः । अथवा पापमेवाश्रयेन्न किंचिदन्यद्दृष्टमदृष्टं वा प्रयोजनमित्यर्थः । 'न हिंस्यात्' इति धर्मशास्त्रात् 'आततायिनं हन्यात्' इत्यर्थशास्त्रस्य दुर्बलत्वात् । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन 'स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः । अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥' **अपरा व्याख्या** । ननु धार्तराष्ट्रान्घ्नतां भवतां प्रीत्यभावेऽपि युष्मान्घ्नतां धार्तराष्ट्राणां प्रीतिरस्त्येवातस्ते युष्मान्हन्युरित्यत आह—**पापमेवेति** । अस्मान्हत्वा स्थितानेतानाततायिनो धार्तराष्ट्रान्पूर्वमपि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ध्यामिति किं वक्तव्यमित्यर्थ इति प्राञ्चः । मधोः सूदनेन त्वयापि स्वपुत्ररक्षणं कृतमिति कथमस्माभिः संबन्धिनाशः कर्तव्य इति ध्वनयन्संबोधयति—**मधुसूदनेति** । यद्वा मधुरित्युपलक्षणं कैटभस्यापि । मधुकैटभयो रजस्तमसोः सूदनस्त्वं स्वभक्तं मां तदुभयात्मकेऽस्मिन्घोरे कर्मणि नियोजयितुं नार्हसीति सूचयन्नाह—**मधुसूदनेति** । मधुसूदनेति संबोधयन् वैदिकमार्गप्रवर्तकत्वं भगवतः सूचयतीति केचित् । ननु बह्वपकर्तुर्धृतराष्ट्रस्य पुत्रान्दुःखदातॄन्निहत्य स्थितानां युष्माकं प्रीतिर्भविष्यतीति चेत्तत्राह—**निहत्येति** । धार्तराष्ट्रान्निहत्य नोऽस्माकं का प्रीतिः स्यात् । न कापीत्यर्थः । अपकर्तर्यपि वृद्धेऽपकारो न कार्य इति धृतराष्ट्रसंबन्धप्रदर्शनाशयः । तत्तु दुष्टजनघातेन स्वसंबन्धिप्रसन्नता संपद्यते, अस्माकं तु सापि नास्ति, अस्मत्संबन्धिनामवश्यंभाविनाशदर्शनादिति सूचयन्नाह—**जनार्दनेति** । जनार्दनेति संबोधनेन यद्येते वध्यास्तर्हि त्वमेवैताञ्जहि, प्रलये सर्वजनहिंसकत्वेऽपि सर्वपापासंसर्गित्वादिति सूचयतीति केचित् ॥ ३५ ॥ ननु 'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ॥' इति वचनादाततायिन एतान्हत्वा 'नाततायिवधे दोषः' इति वचनाद्युष्मान्पापं नाश्रयिष्यति अपित्वाततायिन एतानेवेत्यत आह—**पापमिति** ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

हन्तुं नेच्छामि । किं पुनर्महीमात्रप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ननु च 'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहर्ता

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अतएव स्वधर्ममात्रतयैव

१ भाष्यटीकाकृतः. २ मधुसूदनः. ३ मधुसूदनः.

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३७ ॥
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३८ ॥

---

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

त्याह—**स्वजनं हीति** ॥ ३६ ॥ कथं तर्हि परेषां कुलक्षये स्वजनहिंसायां च प्रवृत्तिस्तत्राह—**यद्यपीति** । लोभोपहतबुद्धित्वात्तेषां कुलक्षयादिप्रयुक्तदोषप्रतीत्यभावात्प्रवृत्तिविस्रम्भः संभवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ परेषामिवास्माकमपि प्रवृत्तिविस्रम्भः संभवेदिति चेन्नेत्याह—**कथमिति** । **कुलक्षयेति** । कुलक्षये मित्रद्रोहे च दोषं प्रपश्यद्भिरस्माभिस्तद्दोषशब्दितं पापं कथं न ज्ञातव्यं तदज्ञाने तत्परिहारासंभवादतोऽस्मात्पापान्निवृत्त्यर्थं तज्ज्ञानमपेक्षितमिति

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥' इति । यद्यप्येवं तथापि एतान्हत्वा अस्मान्पापमेव आश्रयेत् । आततायिवधो हि अर्थशास्त्रविहितः । 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति तु धर्मशास्त्रम् । तच्च पूर्वस्मात्प्रबलम् । यथोक्तं याज्ञवल्क्येन 'स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः । अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥' इति । अस्मान्हत्वा एतान् आततायिनः पापमेवाश्रयेदित्यपरा योजना । तथाच एत एवास्मद्वधेन नश्यन्तु नतु वयमेतेषां

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

पापिनः सांप्रतमपि पापमेवाश्रयेन्नान्यत्किंचित्सुखमित्यर्थः । तथा चायुध्यतोऽस्मान्भूत्वैतएव पापिनो भविष्यन्ति नास्माकं कापि क्षतिः पापासंबन्धादित्यभिप्रायः । फलाभावादनर्थसंभवाच्च परहिंसा न कर्तव्येति 'नच श्रेयोऽनुपश्यामि' इत्यारभ्योक्तं तदुपसंहरति । अदृष्टफलाभावोऽनर्थसंभवश्च तच्छब्देन परामृश्यते । दृष्टसुखाभावमाह—**स्वजनं हीति** । माधवेति लक्ष्मीपतित्वान्नालक्ष्मीके कर्मणि प्रवर्तयितुमर्हसीति भावः ॥ ३६ ॥ कथं तर्हि परेषां कुलक्षये स्वजनहिंसायां च प्रवृत्तिस्तत्राह—लोभोपहतबुद्धित्वात्तेषां कुलक्षयादिनिमित्तदोषप्रतिसंधानाभावात्प्रवृत्तिः संभवतीत्यर्थः । अतएव भीष्मा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

एतानाततायिनो हत्वाऽस्मानेव पापमाश्रयेत् । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥' इत्यादिना हतस्य पापापगमाच्छ्रेयोविशेषाभिधानात् हननकर्तृभूतानस्मानेव हिंसानिबन्धनं पापमाश्रयेदिति 'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥' इति वचनं त्वर्थशास्त्रत्वेन दुर्बलत्वात् 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति प्रबलेन धर्मशास्त्रेण बाध्यते । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन 'स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः । अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥' इत्यभिप्रायः । युद्धायानुद्यतानस्मान्हत्वैतानाततायिनः पापमेवाश्रयेदिति वा, एतान्हत्वाततायिनोऽस्मानेवेति वेति पक्षत्रयेऽपि एतदादेर्हननक्रियांप्रति कर्तृत्वे क्त्वाप्रत्ययः स्थित्यादिक्रियामध्याहृत्योपपद्यते । एवं युद्धस्य निष्फलतामनर्थहेतुतां चोपपाद्योपसंहरति—**तस्मादिति** । ब्रह्मविद्यापतित्वात्तत्साधने प्रवर्तयितुमर्हसि नत्वस्मिन्क्लेशदे कर्मणीति सूचयन्नाह—**माधवेति** । स्वजनसुखेन सुखार्थस्य राज्यलक्ष्मीपतित्वस्य स्वजननाशेन सुखाजनकत्वात्स्वजनं हत्वा कथं सुखिनः स्याम, यतस्तवापि लक्ष्मीपतित्वं स्वजनार्थमेवेति वा माधवेति संबोधनेन सूचयति । लक्ष्मीपतित्वान्नालक्ष्मीके कर्मणि प्रवर्तयितुमर्हसीति भाव इति केचित् ॥ ३६ ॥ ननु स्वजनहिंसाकृतस्य दोषस्योभयेषां समानत्वाद्यथा ते पापं न पश्यन्ति तथा भवद्भिरपि न ज्ञेयमिति चेत्तत्राह—**यद्यपीति** । लोभेनोपहतं चेतो येषां ते लोभोपहतचेतस्त्वादेते कुलक्षयकृतं दोषं मित्राणां द्रोहे च पातकं यद्यपि न

६ श्रीधरीव्याख्या ।

च षडेते ह्याततायिनः ॥' इति स्मरणात् । अग्निद इत्यादिभिः षड्भिरपि हेतुभिरेते तावदाततायिनः । आततायिनां च वधो युक्त एव । 'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥' इति वचनात्तत्राह सार्धेन—**पापमिति** । 'आततायिनमायान्तम्' इत्यादिकमर्थशास्त्रं धर्मशास्त्राद्दुर्बलम् । यथोक्तं याज्ञवल्क्येन—'स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः । अर्थशास्त्राच्च बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥' तस्मादाततायिनामप्येतेषामाचार्यादीनां वधेऽस्माकं पापमेव भवेदन्याय्यत्वादधर्मत्वाच्चैतद्वधस्य न चेह सुखं स्यादित्याह—**स्वजनं हीति** ॥ ३६ ॥ ननु तवैतेषामपि बन्धुवधदोषे समाने सति यथैवैते बन्धुवधदोषमङ्गीकृत्य युद्धे प्रवर्तन्ते तथैव भवानपि प्रवर्ततां किमनेन विषादेनेत्यत आह—**यद्यपीति द्वाभ्याम्** । राज्यलोभेनोपहतं भ्रष्ट-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

कर्माण्यनुतिष्ठन्विशेषधियेत्युत्तरं दास्यते—निहत्य धार्तराष्ट्रेति । आततायिनां हनने पापमेव फलं । अतोऽयमर्थः । पापेन तावदेतेऽस्मच्छत्रवो हताः । परतन्त्रीकृतांस्तांश्च निहत्यास्मानपि पापमाश्रयेत् । पापमत्र लोभवशात्कुलक्षयादिदोषदर्शनम् ॥ ३५ ॥ अतएव कुलादि-

---

१ मधुसूदनः.

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ३९ ॥
अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४० ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

पापपरिहारार्थिनामस्माकं न युक्ता युद्धे प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३८ ॥ कोऽसौ कुलक्षये दोषो यद्दर्शनाद्युष्माकं युद्धादुपरतिरपेक्ष्यते तत्राह—कुलेति । कुलस्य हि क्षये कुलसंबन्धिनश्चिरन्तना धर्मास्तत्तदग्निहोत्रादिक्रियासाध्या नाशमुपयान्ति । कर्तुरभावादित्यर्थः । धर्मनाशेऽपि किं स्यादिति चेत्तत्राह—धर्म इति । कुलप्रयुक्ते धर्मे कुलनाशादेव नष्टे कुलक्षयकरस्य कुलं परिशिष्टमखिलमपि तदीयोऽधर्मोऽभिभवति । अधर्मभूयिष्ठं तस्य कुलं भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ कुलक्षयकृतेऽवशिष्टकुलस्याधर्मप्रवणत्वे को दोषः स्यादिति तत्राह—अधर्मेति । पापप्रचुरे कुले प्रसूतानां स्त्रीणां प्रदुष्टत्वे किं दुष्यति तत्राह—स्त्रीष्विति ॥ ४० ॥ वर्णसंकरस्य दोषपर्य-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

वधेन नङ्क्ष्याम इति भावः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ननु 'आहूतो न निवर्तेत द्यूतादपि रणादपि' इति 'विजितं क्षत्रियस्य' इति च युद्धादनिवृत्तिर्हिंसया च वृत्तिः क्षत्रियस्येष्टा तत्कथं युद्धान्निवृत्तिमिच्छसीत्याशङ्क्याह—कथमिति । सा हि लोभमूलिका स्मृतिः कुलक्षयदोषविधिना बाध्यते । यथा 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्' इति स्पर्शनविधिना विरुद्धा सती 'औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या' इति सर्ववेष्टनस्मृतिर्बाध्यते लोभमूलकत्वात्तद्वत् । नहि विधिमात्राद्यत्किंचित्कर्तव्यम् । श्येनादीनामधर्मरूपाणामप्यवश्यानुष्ठेयत्वापत्तेः । तस्माद्यत्फलतो न दुष्यति तदेव विहितं धर्मरूपमनुष्ठेयम् । यथोक्तम् 'फलतोऽपि च यत्कर्म नानर्थेनानुबध्यते । केवलं प्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्म इति कथ्यते ॥' इति । श्येनादिवत्पापानुबन्धित्वात् युद्धं त्याज्यमेवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ प्रणश्यन्ति अनुष्ठातॄणां वृद्धानामभावात् । अवशिष्टं बालादिरूपं वंशं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

दीनां शिष्टानां बन्धुवधे प्रवृत्तत्वाच्छिष्टाचारत्वेन वेदमूलत्वादितरेषामपि तत्प्रवृत्तिरुचितेत्यपास्तम् । 'हेतुदर्शनाच्च' इति न्यायात् । तत्रहि लोभादिहेतुदर्शने वेदमूलत्वं न कल्प्यत इति स्थापितं यद्यप्येते न पश्यन्ति तथापि कथमस्माभिर्न ज्ञेयमित्युत्तरश्लोकेन संबन्धः ॥ ३७ ॥ ननु यद्यप्येते लोभात्प्रवृत्तास्तथापि 'आहूतो न निवर्तेत द्यूतादपि रणादपि' इति 'विजितं क्षत्रियस्य' इत्यादिभिः क्षत्रियस्य युद्धं धर्मो युद्धार्जितं च धर्म्यं धनमिति शास्त्रे निश्चयाद्भवतां च तैराहूतत्वाद्युद्धे प्रवृत्तिरुचितैवेत्याशङ्क्याह—अस्मात्पापाद्बन्धुवधफलकयुद्धरूपात् । अयमर्थः—श्रेयःसाधनताज्ञानं हि प्रवर्तकं श्रेयश्च तदश्रेयोऽननुबन्धि । अन्यथा श्येनादीनामपि धर्मत्वापत्तेः । तथाचोक्तम् 'फलतोऽपि च यत्कर्म नानर्थेनानुबध्यते । केवलप्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्म इति कथ्यते ॥' इति, ततश्चाश्रेयोनुबन्धितया शास्त्रप्रतिपादितेऽपि श्येनादाविवास्मिन्युद्धेऽपि नास्माकं प्रवृत्तिरुचितेति ॥ ३८ ॥ एवंच विजयादीनामश्रेयस्त्वेनानाकाङ्क्षितत्वान्न तदर्थं प्रवर्तितव्यमिति द्रढयितुमनर्थानुबन्धित्वेनाश्रेयस्त्वमेव प्रपञ्चयन्नाह—सनातनाः परम्पराप्राप्ताः कुलधर्माः कुलोचिता धर्माः कुलक्षये प्रणश्यन्ति कर्तुरभावात् । उत अपि अग्निहोत्राद्यनुष्ठातृपुरुषनाशेन धर्मे नष्टे । जात्यभिप्रायमेकवचनम् । अवशिष्टं बालादिरूपं कृत्स्नमपि कुलमधर्मोऽभिभवति स्वाधीन-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

पश्यन्ति तथाप्यस्माभिः कथं न ज्ञेयमिति परेणान्वयः ॥ ३७ ॥ अस्मात्पापान्निवर्तितुं निवृत्त्यर्थं कुलक्षयकृतं दोषं प्रकर्षेण पश्यद्भिरस्माभिस्तद्दोषशब्दितं पापं कथं न ज्ञातव्यं, तस्मात्पापपरिज्ञानं विना तत्र प्रवृत्तिपरिहारासंभवात्तज्ज्ञानमेवोचितं पापान्निवर्तितुं नतु पापसाधके युद्धे प्रवर्तितुं तदज्ञानमिति भावः । सदैव निर्लिप्तस्य तवैव परमेश्वरस्य प्रलयादौ जनानामर्दनेन पापसंश्लेषो नत्वन्यस्येति सूचयन्संबोधयति—हे जनार्दनेति ॥ ३८ ॥ कोऽसौ कुलक्षयकृतो दोष इत्यपेक्षायामाह—कुलक्षय इति । कुलस्य हि क्षये कुलकर्तृकाः कुलोचिता धर्माः सनातनाश्चिरंतनास्तत्कर्तॄणामभावात्प्रकर्षेण नश्यन्ति । धर्मे नष्टे च यत्स्यात्तदाह—धर्म इति । धर्मे नष्टे तत्कर्तृकुलनाशाद्धर्मे नष्टे सति कुलक्षयकर्तुरवशिष्टं कृत्स्नं सर्वमपि कुलमधर्मोऽभिभवति । अधर्मभूयिष्ठं तस्य

६ श्रीधरीव्याख्या ।

विवेकं चेतो येषां त एते दुर्योधनादयो यद्यपि दोषं न पश्यन्ति तथाप्यस्माभिर्दोषं प्रपश्यद्भिरस्मात्पापान्निवर्तितुं कथं न ज्ञेयम् । निवृत्तावेव बुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तमेव दोषं दर्शयति—कुलक्षय इति । सनातनाः परम्पराप्राप्ताः । उत अपि अवशिष्टं कुलमधर्मोऽभिभवति व्याप्नोति ॥ ३९ ॥ ततश्च अधर्माभिभवादिति ॥ ४० ॥ एवं सति—संकर इति । एषां कुलघ्नानां पितरः पतन्ति । हि

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४१ ॥
दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४२ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

वसायितामादर्शयति—**संकर इति** । कुलक्षयकराणां दोषान्तरं समुच्चिनोति—**पतन्तीति** । कुलक्षयकृतां पितरो निरयगामिनः संभवन्तीत्यत्र हेतुमाह—**लुप्तेति** । पुत्रादीनां कर्तॄणामभावाल्लुप्ता पिण्डस्योदकस्य च क्रिया येषां ते तथा । ततश्च प्रेतत्वपरावृत्तिकारणाभावान्नरकपतनमेवावश्यकमापतेदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ कुलक्षयकृतामेतैरुदाहृतैर्दोषैर्वर्णसंकरहेतुभिर्जातिप्रयुक्ता वंशप्रयुक्ताश्च धर्माः सर्वे समुत्साद्यन्ते तेन कुलक्षयकारणाद्युद्धादुपरतिरेव श्रेयसीत्याह—**दोषैरिति** ॥ ४२ ॥ किंच जातिधर्मेषु कुलधर्मेषु चोत्सन्नेषु तत्तद्धर्मवर्जितानां मनुष्याणामनधिकृतानां नरकपतनध्रौ-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

धर्मलोपादधर्मोऽभिभवति ॥ ३९ ॥ दुष्टासु पुत्रार्थं वर्णान्तरमुपासीनासु ॥ ४० ॥ कथं तर्हि जामदग्न्येन रामेण क्षत्रियेषु हतेषु तत्स्त्रियः पुनःपुनर्ब्राह्मणेभ्यः पुत्रान् जनयामासुरित्युपाख्यायते, कथं वा धृतराष्ट्रादीनामसंकरजत्वमित्याशङ्क्याह—**पतन्तीति** । हिशब्दो वैदिकीं प्रसिद्धिं द्योतयति । सा हि 'न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति' इति श्रुतिः । अन्यस्माज्जातं शेषोऽपत्यं नास्तीति तदर्थः । 'अन्योदर्यो मनसापि न मन्तव्यो ममायं पुत्रः' इति यास्कवचनाच्च । 'ये यजामहे' इति शास्त्रात् ये वयं स्मस्ते वयं यजामह इत्यर्थकाद्दृश्यमानस्य पित्रादेः संशयग्रस्तत्वादयं मम पितैवेति निश्चयस्य दुःसाध्यत्वात् । मन्त्रश्च 'योऽहमस्मि स सन्यजे' । ब्राह्मणेऽर्थवादश्च 'नचैतद्विद्मो ब्राह्मणाः स्मो वयमब्राह्मणा वा' इति । तस्माद्बीजपतेरेव पिण्डादिप्राप्तिर्नतु क्षेत्रपतेरिति लुप्तपिण्डोदकक्रियत्वादवश्यं पितॄणां पातो भवति । क्षेत्रजपुत्रस्मृतिस्तु इह लोके वंशस्थापनमात्रपरा नतु तेन क्षेत्रपतेः कश्चिदामुष्मिक उपकारोऽस्ति । उदाहृतश्रुतिविरोधात् । अयं च संकरोऽस्माभिः स्वयं कृतश्चेदवश्यमस्मान्बाधिष्यत एवेति भावः ॥ ४१ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तया व्याप्नोति । उतशब्दः कृत्स्नपदेन संबध्यते ॥ ३९ ॥ अस्मदीयैः पतिभिर्धर्ममतिक्रम्य कुलक्षयः कृतश्चेदस्माभिरपि व्यभिचारे कृते को दोषः स्यादित्येवं कुतर्कहताः कुलस्त्रियः प्रदुष्येयुरित्यर्थः । अथवा कुलक्षयकारिपतितपतिसंबन्धादेव स्त्रीणां दुष्टत्वम् 'आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः' इत्यादिस्मृतेः ॥ ४० ॥ कुलस्य संकरश्च कुलघ्नानां नरकायैव भवतीत्यन्वयः । न केवलं कुलघ्नानामेव नरकपातः किंतु तत्पितॄणामपीत्याह—**पतन्तीति** । हिशब्दोऽप्यर्थे हेतौ वा । पुत्रादीनां कर्तॄणामभावाल्लुप्ता पिण्डस्योदकस्य च क्रिया येषां ते तथा कुलघ्नानां पितरः पतन्ति नरकायैवेत्यनुषङ्गः ॥ ४१ ॥ जातिधर्माः क्षत्रियत्वादिनिबन्धनाः, कुलधर्मा असाधारणाश्च एतैर्दोषैरुत्साद्यन्ते उत्सन्नाः क्रियन्ते । विनाश्यन्त इत्यर्थः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

कुलं भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ततश्च किं स्यादत आह—**अधर्मेति** । अधर्मेणाभिभवादधर्मबाहुल्यात्कुलस्त्रियः प्रकर्षेण दुष्यन्ति दुष्टा व्यभिचारिण्यो भवन्ति । कुलक्षयकारिपतितपतिसंबन्धादेव स्त्रीणां दुष्टत्वम् 'आ शुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः' इत्यादिस्मृतेरित्यपि केचित् । तासु च दुष्टासु यत्स्यात्तदाह—**स्त्रीष्विति** । स्त्रीषु दुष्टासु वर्णसंकरो जायते । सर्वानर्थमूलभूताधर्मसाधनाद्युद्धादस्मदपकर्षणमेव कर्तुमर्हसि नतु तत्र प्रवर्तनमिति सूचयन्नाह—**कृष्णेति** । हे वृष्णिकुलोद्भव, कुलमर्यादाभिज्ञस्त्वमेतत्कथं न जानासि, ज्ञात्वा च किमर्थमुपेक्षस इति ध्वनयन्संबोधयति—**वार्ष्णेयेति** ॥ ४० ॥ वर्णसंकरस्य दोषपर्यवसायितां दर्शयति—**संकर इति** । वर्णसंकरः कुलघ्नानां कुलहननकर्तॄणां कुलस्य चाधर्माभिभूतस्य नरकायैव नरकप्रदानायैव जायत इत्यनुषङ्गः । कुलस्य संकरश्च कुलघ्नानां नरकायैव भवतीत्यन्वयः इति केचित् । न केवलं तेषामेव नरकायापितु तत्पितॄणामपीत्याह—**पतन्तीति** । एषां कुलघ्नानां कुलस्य च पितरः पतन्ति निरयगामिनो भवन्ति । हि यस्माल्लुप्ता पिण्डोदकयोः क्रिया येषां । ते तत्कर्तॄणां पुत्रपौत्रादीनामभावात् । ततश्च प्रेतत्वादिनिवृत्तिकारणाभावात्तेषां निरयपतनमेवावश्यमायातमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ कुलघ्नानामेतैरुक्तैर्दोषैर्वर्णसंकरस्य कारकैर्हेतुभिः जातिप्रयुक्ता धर्माः कुलप्रयुक्ताश्च धर्माः सर्वे शाश्वताश्चिरन्तनाः समुत्साद्यन्ते उत्सन्ना विनष्टाः क्रियन्ते

६ श्रीधरीव्याख्या ।

यस्माल्लुप्ताः पिण्डोदकक्रिया येषां ते ॥ ४१ ॥ उक्तं दोषमुपसंहरति—**दोषैरिति द्वाभ्याम्** । उत्साद्यन्ते लुप्यन्ते जातिधर्माः वर्णधर्माः

१ मधुसूदनः. २ मधुसूदनः.

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४३ ॥
अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४४ ॥
यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४५ ॥

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

व्यादनर्थकरमिदमेव हेयमित्याह—**उत्सन्नेति** । यथोक्तानां मनुष्याणां नरकपातस्यावश्यकत्वे प्रमाणमाह—**इत्यनुशुश्रुमेति** ॥ ४३ ॥ राज्यप्राप्तिप्रयुक्तसुखोपभोगलब्धतया स्वजनहिंसायां प्रवृत्तिरस्माकं गुणदोषविभागविज्ञानवतामतिकष्टेति परिभ्रष्टहृदयः सन्नाह—**अहो वतेति** ॥ ४४ ॥ यद्येवं युद्धे विमुखः सन्परपरिभवप्रतीकाररहितो वर्तेथास्तर्हि त्वां शस्त्रपरिग्रहरहितं शत्रुं शस्त्रपाणयो धार्तराष्ट्रा निगृह्णीयुरित्याशङ्क्याह—**यदीति** । प्राणत्राणादपि प्रकृष्टो धर्मः प्राणभृतामहिंसेति भावः ॥ ४५ ॥ यथोक्तमर्जुनस्य वृत्तान्तं संजयो धृतराष्ट्रं राजानं प्रति प्रवेदितवांस्तमेव

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

एतदेव विवृणोति द्वाभ्याम्—**दोषैरिति** ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ संख्ये संग्रामे ॥ ४६ ॥

॥ इति श्रीनैलकण्ठीये भगवद्गीतासु प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

॥ ४२ ॥ ततश्च प्रेतत्वपरावृत्तिकारणाभावान्नरक एव केवलं नितरां वासो भवति ध्रुवमित्यनुशुश्रुमेत्याचार्याणां मुखाद्वयं श्रुतवन्तो न स्वाभ्यूहेन कल्पयाम इति पूर्वोक्तस्यैव दृढीकरणम् ॥ ४३ ॥ बन्धुवधपर्यवसायी युद्धाध्यवसायोऽपि सर्वथा पापिष्ठतरः किं पुनर्युद्धमिति वक्तुं तदध्यवसायेनात्मानं शोचन्नाह—यदीदृशी ते बुद्धिः कुतस्तर्हि युद्धाभिनिवेशेनागतोऽसीति न वक्तव्यम् । अविमृश्यकारितया मयौद्धत्यस्य कृतत्वादिति भावः ॥ ४४ ॥ ननु तव वैराग्येऽपि भीमसेनादीनां युद्धोत्सुकत्वाद्बन्धुवधो भविष्यत्येव त्वया पुनः किं विधेयमित्यत आह—प्राणादपि प्रकृष्टो धर्मः प्राणभृतामहिंसा पापानि-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

॥ ४२ ॥ ततो यद्भवति तदाह—**उत्सन्नेति** । उत्सन्ना विनष्टाः कुलधर्मा जातिधर्माश्च येषां तेषां मनुष्याणां नरके नियतं नियमेन वासो भवतीत्यनुशुश्रुम शास्त्रादाचार्याच्च श्रुतवन्तः, कुलक्षयहेतुभूतयुद्धकर्तृणामस्माकं नरकपतनध्रौव्यात्तस्मान्निवृत्तिरेव श्रेयसीति नरकात्त्राणार्थिभिर्जनैः प्रार्थ्यमानं त्वामहमपि तत्त्राणाय प्रार्थयामीति ध्वनयन्नाह—**हे जनार्दनेति**[1] ॥ ४३ ॥ राज्यप्राप्तिसुखोपभोगलोभेन युद्धार्थमत्रागमनमपि शोचनीयमित्याह—**अहो इति** । अहोबतेत्यत्यन्तखेदे । वयं महत्पापं कर्तुं व्यवसिता निश्चिताः । यद्राज्यसुखलोभेन स्वजनं हन्तुमुद्यताः युद्धोद्योगेनात्रागताः ॥ ४४ ॥ ननु स्वरक्षणाय व्यापारमकुर्वाणं शस्त्रपरिग्रहरहितं त्वां धार्तराष्ट्रा रणे निहन्युरितिचेत्तत्राह—**यदीति** । यैस्तु[2] ननु तव वैराग्येऽपि भीमसेनादीनां युद्धोत्सुकत्वात्तत्कृतो बन्धुवधो भविष्यत्येव

६ श्रीधरीव्याख्या ।

कुलधर्माश्च । चकारादाश्रमधर्मादयोऽपि गृह्यन्ते ॥ ४२ ॥ **उत्सन्नेति** । उत्सन्नाः कुलधर्मा येषामित्युत्सन्नजातिधर्मादीनामप्युपलक्षणम् । अनुशुश्रुम श्रुतवन्तो वयम् । 'प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः । अपश्चात्तापिनः कष्टान्निरयान्यान्ति दारुणान् ॥' इत्यादिवचनेभ्यः ॥ ४३ ॥ बन्धुवधाध्यवसायेन संतप्यमान आह—**अहो इति** । स्वजनं हन्तुमुद्यता इति । यत एतन्महत्पातकं कर्तुमध्यवसायं कृतवन्तो वयम् । अहो बत कष्टमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ एवं संतप्तः सन्मृत्युमेवाशासान आह—**यदीति** । अकृतप्रतीकारं तूष्णीमुपविष्टं मां यदि

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

धर्माणामुपेक्षकं करोति—स्वजनं हि कथमित्यादिना ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ विशेषफलबुद्ध्या हन्तव्यादिविशेषबुद्ध्या च हननं महापातकमित्येतदेव संक्षिप्याभिधातुं परितापातिशयसूचनायात्मगतमेवार्जुनो वचनमाह—अहो बतेति । वयमिति

---

१ 'अर्द गतौ याचने च' इति धातुः. २ मधुसूदनः.

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

प्रवेदनप्रकारं दर्शयति—**एवमिति**। प्रदर्शितेन प्रकारेण भगवन्तं प्रति विज्ञापनं कृत्वा शोकमोहाभ्यां परिभूतमानसः सन्नर्जुनः संख्ये युद्धमध्ये शरेण सहितं गाण्डीवं त्यक्त्वा न योत्स्येऽहमिति ब्रुवन्मध्ये रथस्य संन्यासमेव श्रेयस्करं मत्वोपविष्टवानित्यर्थः॥ ४६॥ इति परमहंसश्रीमदानन्दगिरिकृतटीकायां प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

४ मधुसूदनीव्याख्या।

ष्पतेः तस्माज्जीवनापेक्षया मरणमेव मम क्षेमतरमत्यन्तं हितं भवेत्। 'प्रियतरम्' इति पाठेऽपि सएवार्थः। अप्रतीकारं स्वप्राणत्राणाय व्यापारमकुर्वाणं बन्धुवधाध्यवसायमात्रेणापि प्रायश्चित्तान्तररहितं वा। तथाच प्राणान्तप्रायश्चित्तेनैव शुद्धिर्भविष्यतीत्यर्थः॥ ४५॥ ततः किंवृत्तमित्यपेक्षायां संख्ये संग्रामे रथोपस्थे रथस्योपर्युपविवेश। पूर्वं युद्धार्थमवलोकनार्थं चोत्थितः सन् शोकेन संविग्नं पीडितं मानसं यस्य सः॥ ४६॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यसूनुमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

त्वया पुनः किं कार्यमित्यत आह—यदीति तदुपेक्ष्यम्। मूले शङ्कानुगुणस्योत्तरस्याभावात्। क्षेमतरं हिततरं पापानिष्पत्तेः॥ ४५॥ एतद्वृत्तान्तं संजयो धृतराष्ट्रं प्रत्यावेदितवानित्याह—**संजय इति**। एवमुक्त्वा उक्तेन प्रकारेण श्रीकृष्णं प्रति विज्ञापनं कृत्वा पूर्वं शूराणामवलोकनायोत्थितोऽर्जुनः परया कृपयाविष्टः। शोकग्रहणं मोहस्याप्युपलक्षणार्थम्। शोकमोहाभ्यां सम्यगुद्विग्नं मनो यस्य सं एतादृशः सन् संख्ये संग्रामभूमिमध्ये शरेण सहितं चापं कार्मुकं विसृज्य त्यक्त्वा रथोपस्थे रथस्योपरि उपाविशन् उपाविष्टवानित्यर्थः॥ ४६॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यबालस्वामिश्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनपतिविदुषा विरचितायां गीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

६ श्रीधरीव्याख्या।

हनिष्यन्ति तर्हि तद्धननं मम क्षेमतरमत्यन्तं हितं भवेत्। पापानिष्पत्तेः॥ ४५॥ ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच—**एवमिति**। संख्ये संग्रामे। रथोपस्थे रथस्योपरि। उपाविशदुपविवेश। शोकेन संविग्नं प्रकम्पितं मानसं चित्तं यस्य सः॥ ४६॥ इति श्रीसुबोधिन्यां टीकायां श्रीधरस्वामिविरचितायां प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

कौरवपाण्डवभेदभिन्नाः सर्वएवेत्यर्थः॥ ४३॥ ४४॥ एवं सर्वेष्वविवेकिषु मम विवेकिनः किमुचितं तावद्युद्धान्निवर्तनं। एतत्सूचितमित्याह—यदि मामिति। तदत्र संग्रहश्लोकः—'विद्याविद्योभयाघातसंघट्टविवशीकृतः। युक्त्या द्वयमपि त्यक्त्वा निर्विवेको भवेन्मुनिः॥' ४५॥ ४६॥ इति महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तपादविरचिते गीतार्थसंग्रहे प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

संजय उवाच ।

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

अहिंसा परमो धर्मो भिक्षाशनं चेत्येवंलक्षणया बुद्ध्या युद्धवैमुख्यमर्जुनस्य श्रुत्वा स्वपुत्राणां राज्यैश्वर्यमप्रचलितमवधार्य स्वस्थहृदयं धृतराष्ट्रं दृष्ट्वा तस्य दुराशामपनेष्यामीति मनीषया संजयस्तं प्रत्युक्तवानित्याह—संजय इति । परमेश्वरेण स्मार्यमाणोऽपि कृत्याकृत्ये सहसा नार्जुनः सस्मार विपर्ययप्रयुक्तस्य शोकस्य दृढतरमोहहेतुत्वात्तथापि तं भगवान्नोपेक्षितवानित्याह—तं तथेति । तं प्रकृतं पार्थं तथा स्वजनमरणप्रसङ्गदर्शनेन कृपया करुणयाविष्टमधिष्ठितमश्रुभिः पूर्णे समाकुले चेक्षणे यस्य तमश्रुव्याप्ततरलाक्षं विषीदन्तं शोचन्तमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यं सोपपत्तिकं वचनं मधुनामानमसुरं सूदितवानिति मधुसूदनो भगवानुक्तवान्नतु यथोक्तमर्जुनमुपेक्षितवानित्यर्थः ॥ १ ॥ किं तद्वाक्यमित्य-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

अर्जुने युद्धादुपरते मत्पुत्रा निष्कण्टकं राज्यं प्राप्स्यन्तीत्याशावन्तं राजानं प्रति संजय उवाच—तं तथेति । तमर्जुनम् । तथा 'स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव' इत्युक्तप्रकारेण कृपया स्नेहेन, नतु दयया परदुःखप्रहाणेच्छारूपया । तस्याः परदौर्बल्यनिश्चयोत्तरभाविन्याः अर्जुने 'यदि वा नो जयेयुः' इति स्वपराजयमाशङ्कमाने दुर्भणत्वात्, 'यानेव हत्वा न जिजीविषामः' इति स्नेहातिशयसूचकवाक्यशेषविरोधाच्च । आविष्टं व्याप्तम् । विषीदन्तं 'सीदन्ति मम गात्राणि' इत्यादिना उक्तरूपं विषादं प्राप्नुवन्तम् । इदं वक्ष्यमाणं वाक्यं वचनीयं उवाच । मधुसूदन इति दुष्टहन्तृत्वादेवार्जुनं निमित्तीकृत्य त्वत्पुत्रानपि हनिष्यत्येवेति त्वया जयाशा न कार्येति भावः ॥ १ ॥ अर्जुनमुद्योजयन् श्रीभगवानुवाच—कुत इति । कश्मलं वैक्लव्यम् । विषमे युद्ध-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

अहिंसा परमो धर्मो भिक्षाशनं चेत्येवंलक्षणया बुद्ध्या युद्धवैमुख्यमर्जुनस्य श्रुत्वा स्वपुत्राणां राज्यमप्रचलितमवधार्य स्वस्थहृदयस्य धृतराष्ट्रस्य हर्षनिमित्तां ततः किंवृत्तमित्याकाङ्क्षामपनिनीषुः संजयः तंप्रत्युक्तवानित्याह वैशम्पायनः । कृपा ममैत इति व्यामोहनिमित्तः स्नेहविशेषः तया स्वभावसिद्धया आविष्टं व्याप्तम्। अर्जुनस्य कर्मत्वं कृपायाश्च कर्तृत्वं वदता तस्या आगन्तुकत्वं व्युदस्तम्। अतएव विषीदन्तं स्नेहविषयीभूतस्वजनविच्छेदाशङ्कानिमित्तः शोकापरपर्यायश्चित्तव्याकुलीभावो विषादस्तं प्राप्नुवन्तम् । अत्र विषादस्य कर्मत्वेनार्जुनस्य कर्तृत्वेन तस्यागन्तुकत्वं सूचितम् । अतएव कृपाविषादवशादश्रुभिः पूर्णे आकुले दर्शनाक्षमे चेक्षणे यस्य तम्। एवमश्रुपातव्याकुलीभावाख्यकार्यद्वयजनकतया परिपोषं गताभ्यां कृपाविषादाभ्यामुद्विग्नं तमर्जुनमिदं सोपपत्तिकं वक्ष्यमाणं वाक्यमुवाच नतूपेक्षितवान्। मधुसूदन इति स्वयं दुष्टनिग्रहकर्ताऽर्जुनंप्रत्यपि तथैव वक्ष्यतीति भावः ॥१॥ तदेव भगवतो वाक्यमवतारयति—श्रीभगवानुवाचेति । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

एवं रथोपस्थ उपविष्टमर्जुनं भगवान्किमुक्तवानित्याकाङ्क्षायां संजय उवाच—तमिति । यत्त्वहिंसा परमो धर्मो भिक्षाशनं चेत्येवं लक्षणया बुद्ध्या युद्धवैमुख्यमर्जुनस्य श्रुत्वा स्वपुत्राणां राज्यमप्रचलितमित्यवधार्य स्वस्थहृदयस्य धृतराष्ट्रस्य हर्षनिमित्तां ततः किं वृत्तमित्याकाङ्क्षामपनिनीषुः संजय उवाचेति, तत्तु पूर्वग्रन्थविरोधादुपेक्ष्यम्[1]। तमर्जुनं तथा पूर्वोक्तेन प्रकारेण कृपया स्नेहजन्यया ऽऽविष्टं व्याप्तम् । अश्रुभिः पूर्णे आकुले दर्शनाक्षमे ईक्षणे नेत्रे यस्य तम् । विषादं बन्धुवियोगाशङ्कानिमित्तं शोकं प्राप्नुवन्तमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यं वक्तुं योग्यं वचनमुवाच नतूपेक्षितवानित्यर्थः । मध्वादिदुष्टसूदनो भीमादिद्वारा दुर्योधनादिदुष्टसूदनायोवाचेति सूचयन्नाह—मधुसूदन इति ॥ १ ॥ किं तद्वाक्यमित्यत आह—श्रीभगवानिति । कुतो हेतोः त्वा त्वां शूरशिरोमणिमिदं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच—तं तथेति । अश्रुभिः पूर्णे आकुले ईक्षणे यस्य तम् । तथोक्तप्रकारेण विषीदन्तमर्जुनं प्रति मधुसूदन इदं वाक्यमुवाच ॥१॥ तदेव वाक्यमाह । श्रीभगवानुवाच—कुत इति । कुतो हेतोः त्वा इति त्वाम् । विषमे संकटे इदं

[1] भाष्यटीकाकृतः, मधुसूदनः.

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

पेक्षायामाह—श्रीभगवानिति। कुतो हेतोस्त्वा त्वां सर्वक्षत्रियप्रवरं कश्मलं मलिनं शिष्टगर्हितं युद्धात्पराङ्मुखत्वं विषमे सभयस्थाने समुपस्थितं प्राप्तं, अनार्यैः शास्त्रार्थमविद्वद्भिर्जुष्टं सेवितमस्वर्ग्यं स्वर्गानर्हं प्रत्यवायकारणमिह चाकीर्तिकरमयशस्करमर्जुननाम्ना प्रख्यातस्य तव नैतद्युक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥ पुनरपि भगवानर्जुनं प्रत्याह—क्लैब्यमिति। क्लैब्यं क्लीबभावमधैर्यं मा स्म गमः मा गाः। हे पार्थ पृथातनय, नहि त्वयि महेश्वरेणापि कृताहवे प्रख्यातपौरु

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

संकटे। अनार्यैर्भीरुभिर्जुष्टं सेवितं ननु त्वादृशैः शूरैः, न आर्यैर्जुष्टमिति वा। यत्तु आर्यैरजुष्टमिति विग्रहो दर्शितस्तदर्थैक्येऽपि पदव्युत्क्रमदोषादुपेक्ष्यम्। अतएवास्वर्ग्यमकीर्तिकरं च। हे अर्जुन स्वच्छस्वभाव, तव नैत द्युक्तमिति भावः ॥ २ ॥ तदेवाह—क्लैब्यमिति। क्लैब्यं निर्वीर्यत्वं 'नच शक्नोम्यवस्थातुम्' इत्युक्तरूपं मागाः।

४ मधुसूदनीव्याख्या।

वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीङ्गना ॥' समग्रस्येति प्रत्येकं संबन्धः। मोक्षस्येति तत्साधनस्य ज्ञानस्य। इङ्गना संज्ञा। एतादृशं समग्रमैश्वर्यादिकं नित्यमप्रतिबन्धेन यत्र वर्तते स भगवान्। नित्ययोगे मतुप्। तथा 'उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥' तत्र भूतानामिति प्रत्येकं संबध्यते। उत्पत्तिविनाशशब्दौ तत्कारणस्याप्युपलक्षकौ। आगतिगती आगामिन्यौ सम्पदापदौ। एतादृशो भागवच्छब्दार्थः श्रीवासुदेव एव पर्यवसित इति तथोच्यते। इदं स्वधर्मात्पराङ्मुखत्वं कृपाव्यामोहाश्रुपातादिपुरःसरं कश्मलं शिष्टगर्हितत्वेन मलिनं विषमे सभये स्थाने त्वा त्वां सर्वक्षत्रियप्रवरं कुतो हेतोः समुपस्थितं प्राप्तं, किं मोक्षेच्छातः, किंवा स्वर्गेच्छातः, अथवा कीर्तीच्छातः इति किंशब्देनाक्षिप्यते। हेतुत्रयमपि निषेधति त्रिभिर्विशेषणैरुत्तरार्धेन। आर्यैर्मुमुक्षुभिर्न जुष्टमसेवितम्। स्वधर्मैराशयशुद्धिद्वारा-मोक्षमिच्छद्भिरपक्वकषायैर्मुमुक्षुभिः कथं स्वधर्मस्त्याज्य इत्यर्थः। संन्यासाधिकारी तु पक्वकषायोऽग्रे वक्ष्यते। अस्वर्ग्यं स्वर्गहेतुधर्मविरोधित्वान्न स्वर्गेच्छया सेव्यम्। अकीर्तिकरं कीर्त्यभावकरमपकीर्तिकरं वा न कीर्तीच्छया सेव्यम्। तथाच मोक्षकामैः स्वर्गकामैः कीर्तिकामैश्च वर्जनीयं। तत्काम एव त्वं सेवस इत्यहोऽनुचितचेष्टितं तवेति भावः ॥ २ ॥ ननु बन्धुसेनावेक्षणजातेनाधैर्येण धनुरपि धारयितुमशक्नुवता मया किं कर्तुं शक्यमत आह—क्लैब्यं क्लीबभावमधैर्यमोजस्तेजआदिभङ्गरूपं मास्म गमः मागाः। हे पार्थ पृथातनय, पृथया देवप्रसादलब्धे तत्तनयमात्रे वीर्यातिशयस्य प्रसिद्धत्वात्पृथातनयत्वेन क्लैब्यायोग्य इत्यर्थः। अर्जुनत्वेनापि तदयोग्यत्वमाह—नैतदिति। त्वय्यर्जुने साक्षान्महेश्वरेणापि सह कृताहवे प्रख्यातमहाप्रभावे नोपपद्यते न युज्यते। एतत्क्लैब्यमित्यसाधारण्येन तदयोग्यत्वनिर्देशः। ननु 'नच शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः' इति पूर्वमेव मयोक्तमित्याशङ्क्याह—क्षुद्रमिति। हृदयदौर्बल्यं मनसो भ्रमणादिरूपमधैर्यं क्षुद्रत्वकारणत्वात्क्षुद्रं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

स्वधर्मभूताद्युद्धात्पराङ्मुखत्वं कश्मलं मलिनं विषमेऽसमये समुपस्थितं संप्राप्तम्। यतोऽनार्यैर्दुष्टैर्जुष्टं सेवितमतएव दृष्टादृष्टफलरहितमित्याह। अस्वर्ग्यमकीर्तिकरमिति विशेषणद्वयेन स्वर्गानर्हं प्रत्यवायजनकत्वात्। अकीर्तिकरमयशस्यं किं मोक्षेच्छातः, किंवा स्वर्गेच्छातः, अथवा कीर्तीच्छातः, इति किंशब्देनाक्षिप्यते। हेतुत्रयमपि निषेधयति त्रिभिर्विशेषणैरुत्तरार्धेन। आर्यैर्मुमुक्षुभिर्न जुष्टमसेवितमिति केचित्, न आर्यैर्जुष्टम्। यत्त्वार्यैरजुष्टमिति विग्रहो दर्शितस्तत्त्वर्थैक्येऽपि पदव्युत्क्रमदोषादुपेक्ष्यमित्यन्ये, स्वधर्मयुद्धं कुर्वन्मत्कृतं पापं न प्राप्स्यसीति द्योतयन्नाह—अर्जुनेति। अर्जुननाम्ना प्रख्यातस्य तव नैतद्युक्तमित्येके। हे अर्जुन स्वच्छस्वभाव, तव नैतद्युक्तमिति भाव ईत्यन्ये ॥ २ ॥ एवं श्रुत्वापि क्लैब्यमत्यजन्तमर्जुनं पुनराह—क्लैब्यमिति। क्लैब्यं 'दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण' इत्यादिना प्रदर्शितमधैर्यं मास्म गमः मागाः। नैवाङ्गीकुर्वित्यर्थः। यत एतत्क्लैब्यं त्वयि प्रथितप्रभावेऽर्जुने नोपपद्यते उपपन्नं न भवति। तस्मात्क्षुद्रं क्षुद्रताया लघुतायाः संपादकं हृदयस्य दौर्बल्यं दुर्बलभावं निर्वीर्यत्वं त्यक्त्वोत्तिष्ठ युद्धायोद्युक्तो भव। मत्पितृष्वसृपृथातनये त्वयि मत्स्वभाव उचित इति ध्वनयन्नाह—हे पार्थेति। पृथया देवप्रसादलब्धे तत्तनयमात्रे तस्मि

६ श्रीधरीव्याख्या।

कश्मलं समुपस्थितमयं मोहः प्राप्तः। यत आर्यैरसेवितम्। अस्वर्ग्यमधर्म्यमयशस्करं च ॥ २ ॥ तस्मात्—क्लैब्यमिति। हे पार्थ, क्लैब्यं कातर्यं मास्म गमः न प्राप्नुहि। यतस्त्वय्येतन्नोपपद्यते योग्यं न भवति। क्षुद्रं तुच्छं हृदयदौर्बल्यं कातर्यं त्यक्त्वा युद्धायोत्तिष्ठ। हे

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

॥ १ ॥ आदौ लोकव्यवहाराश्रयेणैव भगवानर्जुनं प्रति बोधयति, क्रमात्तु ज्ञानं करिष्यतीत्यस्ततोऽनार्यजुष्टमित्याह ॥ २ ॥ क्लैब्यादिभिर्विर्धै

१ मधुसूदनः. २ नीलकण्ठः. ३ भाष्यटीकाकृतः. ४ नीलकण्ठः.

अर्जुन उवाच।

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

महामहिमन्येतदुपपद्यते। क्षुद्रं क्षुद्रत्वकारणं हृदयदौर्बल्यं मनसो दुर्बलत्वमधैर्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ युद्धायोपक्रमं कुरु। हे परंतप, परं शत्रुं तापयतीति तथा संबोध्यते ॥ ३ ॥ एवं भगवता प्रतिबोध्यमानोऽपि शोकाभिभूतचेतस्त्वादप्रतिबुध्यमानः सन्नर्जुनः स्वाभिप्रायमेव प्रकृतं भगवन्तं प्रत्युक्तवान्—**कथमित्यादिना**। भीष्मं पितामहं द्रोणं चाचार्यं संख्ये रणे हे मधुसूदन, इषुभिर्यत्र वाचापि योत्स्यामीति वक्तुमनुचितं तत्र कथं बाणैर्योत्स्ये इति भावः। सायकैस्तौ कथं प्रतियोत्स्यामि प्रतियोत्स्ये, तौ हि पूजार्हौ कुसुमादिभिरर्चनयोग्यौ, हे अरिसूदन, सर्वानेवारीनयत्नेन सूदितवा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

नैतत् त्वयि महादेवप्रतिभटे युक्तम्। अतः क्षुद्रं तुच्छं हृदयकृतमेव तव दौर्बल्यं नतु शक्तिसहायाद्यभावकृतं तत्त्यक्त्वा उत्तिष्ठ युद्धाय। परंतप शत्रुतापन ॥ ३ ॥ ननु शत्रवो वा स्वभावदुष्टा वा तापनीयाः नतु बान्धवाः साधवश्चेत्यर्जुन उवाच—**कथमिति**। मधुसूदनारिसूदनेति संबोधयन् तवापि दुष्टानपि शत्रूनेव तापयतः पूजार्हौ अदुष्टौ गुरू च भीष्मद्रोणौ जहीति वक्तुमयुक्तमिति सूचयति। समानार्थकमिदं संबोधनद्वयं वक्तुः शोकेन विक्लवत्वान्न पौनरुक्त्यदोषावहमित्यन्ये। इषुभिरिति ताभ्यां सह वाचापि योद्धुमशक्यं किमुत बाणैरिति भावः ॥४॥

४ मधुसूदनीव्याख्या।

धुनिरसनं वा त्यक्त्वा विवेकेनापनीय उत्तिष्ठ युद्धाय सज्जो भव। हे परंतप परं शत्रुं तापयतीति तथा संबोध्यते। हेतुगर्भम् ॥ ३ ॥ ननु नायं स्वधर्मस्य त्यागः शोकमोहादिवशात् किंतु धर्मत्वाभावादधर्मत्वाचास्य युद्धस्य त्यागो मया क्रियत इति भगवदभिप्रायमप्रतिपद्यमानस्यार्जुनस्याभिप्रायमवतारयति—भीष्मं पितामहं, द्रोणं चाचार्यं, संख्ये रणे इषुभिः सायकैः प्रतियोत्स्यामि प्रहरिष्यामि कथम्। न कथंचिदपीत्यर्थः। यतस्तौ पूजार्हौ कुसुमादिभिरर्चनयोग्यौ। पूजार्हाभ्यां सह क्रीडास्थानेऽपि वाचापि हर्षफलकमपि लीलायुद्धमनुचितं किं पुनर्युद्धभूमौ शरैः प्राणत्यागफलकं प्रहरणमित्यर्थः। मधुसूदनारिसूदनेति संबोधनद्वयं शोकव्याकुलत्वेन पूर्वापरपरामर्शवैकल्यात्। अतो न मधुसूदनारिसूदनेत्यस्यार्थस्य पुनरुक्तत्वं दोषः। युद्धमात्रमपि यत्र नोचितं, दूरे तत्र वध इति प्रतियोत्स्यामीत्यनेन सूचितम्। अथवा पूजार्हौ कथं प्रतियोत्स्यामि। पूजार्हयोरेव विवरणं भीष्मं द्रोणं चेति। द्वौ ब्राह्मणौ भोजय देवदत्तं यज्ञदत्तं चेतिवत्संबन्धः। अयं भावः—दुर्योधनादयो नापुरस्कृत्य भीष्मद्रोणौ युद्धाय सज्जीभवन्ति। तत्र ताभ्यां सह युद्धं न तावद्धर्मः पूजादिवदविहितत्वात्। नचायमनिषिद्धत्वादधर्मोऽपि न भवतीति वाच्यम्। 'गुरुं हुंकृत्य त्वंकृत्य' इत्यादिना शब्दमात्रेणापि गुरुद्रोहो यदानिष्टफलप्रदर्शनेन निषिद्धस्तदा किं वाच्यं ताभ्यां सह संग्रामस्याधर्मत्वे निषिद्धत्वे चेति। ननु भीष्मद्रोणयोः पूजार्हत्वं गुरुत्वेनैव एवमन्येषामपि कृपादीनां। नचतेषां गुरुत्वेन स्वीकारः सांप्रतमुचितः'गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः। उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते॥'इति स्मृतेः॥४॥तस्मादेषां युद्धगर्वेणावलिप्तानामन्या-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

वीर्यातिशयस्य प्रसिद्धत्वात्। पृथातनयत्वेन त्वं क्लैब्यायोग्य इति केचित्। शत्रूंस्तापय न स्वजनान्स्वहितकर्तॄनिति कथयितुं परंतपेति ॥ ३ ॥ ननु शत्रवस्तापनीया नतु गुरव इत्याशयेनाह—**कथमिति**। भीष्मं पितामहं द्रोणं च धनुर्विद्याचार्यं गुरुं संख्ये संग्रामभूमौ इषुभिः सह कथं प्रतियोत्स्यामि प्रतीपो भूत्वा युद्धं कथं करिष्यामि। यतः पूजार्हौ पूजायोग्यौ भीष्मद्रोणौ। पुष्पादिभिः पूजार्हयोस्तयोरिषुभिर्हननं मया कथं कर्तव्यमित्यर्थः। मधुसूदनारिसूदनेति संबोधयंस्त्वमपि दुष्टानेव तापयसीत्यतो गुरू अदुष्टौ च भीष्मद्रोणौ जहीति प्रेरयितुं नार्हसीति सूचयति। मधुसूदनारिसूदनेति संबोधनद्वयं शोकव्याकुलत्वेन पूर्वापरपरामर्शवैकल्यात्। अतो न मधुसूदनेत्यस्यार्थस्य पुनरुक्तत्वदोष इति केचित् ॥ ४ ॥ एवं तर्हि राज्यालाभेन भोगाभावे भिक्षाटनं कर्तव्यं भविष्यती-

६ श्रीधरीव्याख्या।

परन्तप शत्रुतापन ॥ ३ ॥ नाहं कातर्येण युद्धादुपरतोऽस्मि किंतु युद्धस्यान्याय्यत्वादित्यर्जुन उवाच—**कथमिति**। भीष्मद्रोणौ पूजायामर्हौ योग्यौ तौ प्रति कथमहं योत्स्यामि। तत्रापीषुभिः। यत्र वाचापि योत्स्यामीति वक्तुमनुचितं तत्र बाणैः कथं योत्स्यामीत्यर्थः।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

र्शनमभिदधदधर्मे तव धर्माभिमानो मिथ्येत्यादि दर्शयति ॥ ३ ॥ कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं चेत्यादि। भुंजीय भोगानित्यादिना च कर्मणि-

---

१ मधुसूदनः. २ मधुसूदनः.

५

गुरूनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

निति भगवानेवं संबोध्यते ॥ ४ ॥ राज्ञां धर्मेऽपि युद्धे गुर्वादिवधे वृत्तिमात्रफलत्वं गृहीत्वा पापमारोप्य ब्रूते—**गुरूनिति** । गुरून्भीष्मद्रोणादीन्भ्रात्रादींश्चात्र प्रासानहिंसित्वा महानुभावान्महामाहात्म्यान्श्रुताध्ययनसंपन्नान् श्रेयः प्रशस्ततरं युक्तं भोक्तुमभ्यवहर्तुं भैक्षं भिक्षाणां समूहः भिक्षाशनं नृपादीनां निषिद्धमपीह लोके व्यवहारभूमौ । नहि गुर्वादिहिंसया राज्यभोगोऽपेक्ष्यते । किंच हत्वा गुर्वादीनर्थकामानेव भुञ्जीय न मोक्षमनुभवेयमिहैव भोगो न स्वर्गे । अर्थकामानेव विशिनष्टि—**भोगानिति** । भुज्यन्त इति भोगास्तान्रुधिरप्रदिग्धांल्लोहितलिप्तानिवात्यन्तगर्हितान्, अतो

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

ननु युद्धोद्यतानां गुरूणामपि वधः श्रेयानित्याशङ्क्याह—**गुरूनिति** । यद्यपि त्वदुक्तं प्रशस्तमेव तथापि महानुभावान् गुरूनहत्वा भैक्ष्यमेव भोक्तुं श्रेयः प्रशस्ततरम् । एवंतर्हि गुरूंस्त्यक्त्वा दुर्योधनादीनेव दुष्टान् जहीत्याशङ्क्याह—**अर्थकामानिति** । धनार्थिनो गुरवोऽवश्यं दुर्योधनसाहाय्यं करिष्यन्ति तेन तद्वधोऽपि प्रसक्त एवेत्यर्थः । तुशब्दः पक्षान्तरोपन्यासार्थः । इहैव नतु परलोके । भुञ्जीयेति संप्रश्ने लिङ् । गुरूनहत्वा भैक्षं श्रेयः उत हत्वा भोगसंपादनं श्रेय इति संप्रश्ने स्वयमेवान्त्यपक्षे दूषणमाह—**रुधिरप्रदिग्धानिति** ॥ ५ ॥ एवं तर्हि भैक्ष-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

यराज्यग्रहणेन शिष्यद्रोहेण च कार्याकार्यविवेकशून्यानामुत्पथनिष्ठानां वधएव श्रेयानित्याशङ्क्याह—**गुरूनहत्वा** परलोकस्तावदस्त्वेव, अस्मिंस्तु लोके तैर्हतराज्यानां नो नृपादीनां निषिद्धं भैक्ष्यमपि भोक्तुं श्रेयः प्रशस्यतरमुचितं नतु तद्वधेन राज्यमपि श्रेय इति धर्मेऽपि युद्धे वृत्तिमात्रफलत्वं गृहीत्वा पापमारोप्य ब्रूते नत्ववलिप्तत्वादिना तेषां गुरुत्वाभाव उक्त इत्याशङ्क्याह—**महानुभावानिति** । महाननुभावः श्रुताध्ययनतपआचारादिनिबन्धनः प्रभावो येषां तान् । तथाच कालकामादयोऽपि यैर्वशीकृतास्तेषां पुण्यातिशयशालिनां नावलिप्तत्वादिक्षुद्रपाप्मसंश्लेष इत्यर्थः । हिमहानुभावानित्येकं वा पदं हिमं जाड्यमपहन्तीति हिमहा आदित्योऽग्निर्वा तस्येवानुभावः सामर्थ्यं येषां तान् । तथाचातितेजस्वित्वात्तेषामवलिप्तत्वादिदोषो नास्त्येव 'धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसम् । तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथा ॥' इत्युक्तेः । ननु यदार्थलुब्धाः सन्तो युद्धे प्रवृत्तास्तदैषां विक्रीतात्मनां कुतस्त्यं पूर्वोक्तं माहात्म्यम् । तथाचोक्तं भीष्मेण युधिष्ठिरंप्रति 'अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥' इत्याशङ्क्याह—**हत्वेति** । अर्थलुब्धा अपि ते मदपेक्षया गुरवो भवन्त्येवेति पुनर्गुरुग्रहणेनोक्तम् । तुशब्दोऽप्यर्थे । ईदृशानपि गुरून्हत्वा भोगानेव भुञ्जीय नतु मोक्षं लभेय । भुज्यन्त इति भोगा विषयाः । कर्मणि घञ् । ते च भोगा इहैव न परलोके । इहापि च रुधिरप्रदिग्धा इव अयशोव्याप्त-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

त्याशङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति—**गुरूनिति** । गुरून्भीष्मद्रोणादीन्महानुभावानहत्वाऽहिंसित्वा इहास्मिँल्लोके भैक्ष्यमपि भिक्षया लब्धमन्नं क्षत्रियस्य निषिद्धमपि भोक्तुमशितुं श्रेयः प्रशस्यम् । गुरुहिंसावर्जनार्थस्य भिक्षाशनस्य प्रत्यवायाजनकत्वात् । गुर्वहननेन नरकाभावं, महानतिप्रसिद्धोऽनुभावः प्रभावो येषामिति विशेषणेनापकीर्त्यभावं च गुणमुक्त्वा हनने दोषमाह—**हत्वेति** । महानुभावानित्यस्यात्रापि संबन्धः । गुरून्महानुभावान्हत्वा भोगानर्थकामानिहैव भुञ्जीय नतु परलोके, इहापि रुधिरप्रदिग्धान् अपकीर्तिव्याप्तत्वेनात्यन्तजुगुप्सितानित्यर्थः । अर्थकामानिति गुरुविशेषणम् । तथाचार्थतृष्णाकुलत्वेनैते तावद्युद्धान्न निवर्तेरन् तस्मादेतद्वधः प्रसज्येतैवेत्यर्थः । तथाचोक्तं भीष्मेण 'अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥' इत्यपरे । केचित्तु ननु 'गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥' इति स्मृतेस्तेषां युद्धगर्वेणावलिप्तानामन्यायराज्यग्रहणेन शिष्यद्रोहेण च कार्याकार्यविवेकशून्यानामुत्पथनिष्ठानां च वधएव श्रेयानित्याशङ्क्याह—**गुरूनिति** । महान् श्रुताध्ययनादिनिबन्धनः प्रभावो येषां तान् । तथाच कालकामादयोऽपि यैर्वशीकृतास्तेषां पुण्यातिशयिनां नावलिप्तत्वादिक्षुद्रपाप्मसंश्लेष इत्यर्थः । हिमहानुभावानित्येकं वा पदम् । हिमं जाड्यमपहन्तीति हिमहा आदित्योऽग्निर्वा तस्येवानुभावः सामर्थ्य

६ श्रीधरीव्याख्या ।

हे अरिसूदन शत्रुसूदन ॥ ४ ॥ तर्हि तव देहयात्रापि न स्यादिति चेत्तत्राह—**गुरूनिति** । गुरून्द्रोणादीनहत्वा परलोकविरुद्धो गुरुवधस्तमकृत्वा इह लोके भिक्षान्नमपि भोक्तुं श्रेयः उचितम् । विपक्षे तु न केवलं परत्र दुःखं, इहैव तु नरकदुःखमनुभवेयमित्याह—**हत्वेति** । गुरून्हत्वा इहैव तु रुधिरेण प्रदिग्धान्प्रकर्षेण लिप्तानर्थकामात्मकान्भोगानहं भुञ्जीय अश्नीयाम् । यद्वा अर्थकामानिति गुरूणां विशेषणम् । अर्थतृष्णाकुलत्वादेते तावद्युद्धान्न निवर्तेरन् । तस्मादेतद्वधः प्रसज्येतैवेत्यर्थः । तथाच युधिष्ठिरं प्रति भीष्मेणोक्तम् 'अर्थस्य

१ भैक्षं भिक्षाणां समूहमिति भाष्यटीकाकारः। २ मधुसूदनः श्रीधरश्च। ३ मधुसूदनः

नचैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः।
यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

भोगान्गुरुवधादिसाध्यान्परित्यज्य भिक्षाशनमेव युक्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥ क्षत्रियाणां स्वधर्मत्वाद्युद्धमेव श्रेयस्करमित्याशङ्क्याह—नचैतदिति। एतदपि न जानीमो भैक्षयुद्धयोः कतरन्नोऽस्माकं गरीयः श्रेष्ठं किं भैक्षं हिंसाशून्यत्वादुत युद्धं स्ववृत्तित्वादिति। संदिग्धा च जयस्थितिः किं साम्यमेवोभयेषां, यद्वा वयं जयेमातिशयीमहि यदि वा नोऽस्मान्धार्तराष्ट्रा दुर्योधनादयो जयेयुः। जातोऽपि जयो न फलवान्। यतो यान्बन्धून्हत्वा न जिजीविषामो जीवितुं नेच्छामस्ते एवावस्थिताः प्रमुखे संमुखे धार्तराष्ट्रा धृतराष्ट्रस्यापत्यानि। तस्माद्भैक्षाद्युद्धस्य श्रेष्ठत्वं न सिद्धमित्यर्थः ॥ ६॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

मेव तव श्रेय इत्याशङ्क्याह—नचैतदिति। यद्यप्यक्षत्रियस्य भैक्षमेवेष्टं तथापि नः अस्माकं क्षत्रियाणां भैक्षभोगयोर्मध्ये कतरत् गरीय इति वयं न विद्मः। ननूक्तं युद्धमेव गरीय इति तत्राह—यद्वेति। यदि वा वयं जयेम शत्रून्, यदि वा नोऽस्मान् शत्रव एव जयेयुः इदमपि न विद्मः। अन्त्यपक्षे पुनर्मरणमप्रार्थितं भैक्षमेव वापद्यत इति भावः। ननु मयि सहाये सति तव जय एव निश्चित इत्यत आह—यानेवेति। इष्टनाशाज्जयोऽपि पराजयरूप एवेत्यर्थः। यत्तु निश्चितेऽपि भैक्षश्रेयस्त्वे पुनर्युद्धभैक्षयोः कतरत् श्रेय इति संशयो नोचितः, अतो नः अस्माकं मध्ये कतरत् सैन्यं गरीय इति व्याख्येयमिति। तदसत्। धर्मसंमूढचेता इति वाक्यशेषादुक्तसंशयस्यैवोचितत्वात्, सैन्यगरीयस्त्वसंशयेनैव जयसंशयेऽन्यथासिद्धेऽन्यतरसंशयस्य वैयर्थ्यात्, विशे-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

त्वेनात्यन्तजुगुप्सिता इत्यर्थः। यदेहाप्येवं तदा परलोकदुःखं कियद्वर्णनीयमिति भावः। अथवा गुरून्हत्वार्थकामात्मकान्भोगानेव भुञ्जीय नतु धर्ममोक्षावित्यर्थकामपदस्य भोगविशेषणतया व्याख्यानान्तरं द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ ननु भिक्षाशनस्य क्षत्रियंप्रति निषिद्धत्वाद्युद्धस्य च विहितत्वात्स्वधर्मत्वेन युद्धमेव तव श्रेयस्करमित्याशङ्क्याह—एतदपि न जानीमो भैक्षयुद्धयोर्मध्ये कतरन्नोऽस्माकं गरीयः श्रेष्ठं किं भैक्षं हिंसाशून्यत्वात्, उत युद्धं स्वधर्मत्वादिति इदं च न विद्मः। आरब्धेऽपि युद्धे यद्वा वयं जयेमातिशयीमहि, यदिवा नोऽस्माञ्जयेयुर्धार्तराष्ट्राः। उभयोः साम्यपक्षोऽप्यर्थाद्बोद्धव्यः। किंच जातोऽपि जयो नः फलतः पराजय एव, यतो यान्बन्धून्हत्वा जीवितुमपि वयं नेच्छामः किं पुनर्विषयानुपभोक्तुं, तएवावस्थिताः संमुखे धार्तराष्ट्राः धृतराष्ट्रसंबन्धिनो भीष्मद्रोणादयः सर्वेऽपि। तस्माद्भैक्षाद्युद्धस्य श्रेष्ठत्वमसिद्धमित्यर्थः। तदेवं प्राक्तनेन ग्रन्थेन संसारदोषनिरूपणादधिकारिविशेषणान्युक्तानि। तत्र 'नच श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे' इत्यत्र रणे हतस्य परिव्राट्समानयोगक्षेमत्वोक्तेः 'अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयः' इत्यादिश्रुतिसिद्धं श्रेयो मोक्षाख्यमुपन्यस्तम्। अर्थाच्च तदितरदश्रेय इति

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

येषां तान्। तथात्रातितेजस्वित्वात्तेषामवलिप्तत्वादिदोषो नास्त्येव 'धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसम्। तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथा ॥' इत्युक्तेरिति वर्णयन्ति तन्नैतदीयोत्थापनोक्तस्मृतौ अवलिप्तत्वादिदोषप्रयुक्तत्यागविधानेन वधानुज्ञया तच्छ्रेयस्त्वस्य दूरापास्तत्वमस्ति नवेति विद्वद्भिर्विचार्यम् ॥ किंच यत्तु ननु पदार्थलुब्धाः सन्तो युद्धे प्रवृत्तास्तदैषां विक्रीतात्मनां कुतस्त्यं पूर्वोक्तं माहात्म्यम्। तथाचोक्तं भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति 'अर्थस्य पुरुषो दासः' इत्यादीत्याशङ्क्याह–हत्वेतीत्युत्तरार्धं तैरवतारितं तत्राप्येतन्मूलकावलिप्तत्वादिदोषाणां तैरेव तदीयातिप्रसिद्धमहानुभावत्वातितेजस्वित्ववर्णनेन समाहितत्वात्पुनरीदृक्शङ्काया उत्थानमस्ति नवेति विचारणीयम् ॥ ५ ॥ नन्वहननस्य श्रेयस्त्वे निश्चिते किमर्थं शोचसीति चेत्तत्राह—नेति। नोऽस्माकं किं भैक्ष्यं गरीयः श्रेष्ठं हिंसाशून्यत्वादुत युद्धं स्वधर्मत्वादित्येतन्न विद्मः। इदमेव श्रेय इति न जानीमः। ननु पक्षद्वयोरपि समबलत्वे युद्धमेव कुतो नाङ्गीकरोषीत्याशङ्क्य स्वबुद्ध्या तु तत्र दोषं पश्यामीत्याह—यद्वेति। यद्वा वयं जयेम यदि वा नोऽस्मांस्ते जयेयुरिति न विद्मः। जये सत्यपि दोष इत्याह—यानिति। यानेव हत्वा हिंसित्वा न जिजीविषामो जीवितुं नेच्छामस्ते धार्तराष्ट्राः

६ श्रीधरीव्याख्या।

पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित्। इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥' इति ॥ ५ ॥ किंच यद्यप्यधर्ममङ्गीकरिष्यामस्तथाऽपि किमस्माकं जयः पराजयो वा भवेदिति न ज्ञायत इत्याह—नचेति। एतद्वयोर्मध्ये नोऽस्माकं कतरत् किं नाम गरीयोऽधिकतरं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

शेषानुसंधानं फलविशेषानुसंधानं च हेयतया सूचयति ॥ ४ ॥ ५ ॥ नचैतद्विद्म इत्यनेन च कर्मविशेषानुसंधानमाह। निरनुसंधानं तावत्कर्म नोपपद्यते। नच पराजयमभिसंधाय युद्धे प्रवर्तते। जयोपि नश्चायमनर्थ एव तदाह। अहत्वा गुरून् भैक्ष्यमपि चाई श्रेयः ॥ ६ ॥

१ मधुसूदनः।

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

समधिगतसंसारदोषजातस्यातितरां निर्विण्णस्य मुमुक्षोरुपसन्नस्यात्मोपदेशसंग्रहणेऽधिकारं सूचयति—कार्पण्येति । योऽल्पां स्वल्पामपि स्वक्षतिं न क्षमते स कृपणस्तद्विधत्वादखिलोऽनात्मविदप्राप्तपरमपुरुषार्थतया कृपणो भवति । 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः' इति श्रुतेः तस्य भावः कार्पण्यं दैन्यं तेन दोषेणोपहतो दूषितः स्वभावश्चित्तमस्येति विग्रहः । सोऽहं पृच्छाम्यनुयुञ्जे त्वा त्वां धर्मसंमूढचेताः धर्मो धारयतीति परं ब्रह्म तस्मिन्संमूढ-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

षाध्याहारदोषाच्च ॥ ६ ॥ उक्तसंशयवानेव पृच्छति—**कार्पण्येति** । कार्पण्यं दीनत्वम् । स्वभावः 'शौर्यं तेजो

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

नित्यानित्यवस्तुविवेको दर्शितः, 'न काङ्क्षे विजयं कृष्ण' इत्यत्रैहिकफलविरागः, 'अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः' इत्यत्र पारलौकिकफलविरागः, 'नरके नियतं वासः' इत्यत्र स्थूलदेहातिरिक्त आत्मा, 'किं नो राज्येन' इति व्याख्यातवर्त्मना शमः, 'किं भोगैः' इति दमः, 'यद्यप्येते न पश्यन्ति' इत्यत्र निर्लोभता, 'तन्मे क्षेमतरं भवेत्' इत्यत्र तितिक्षा, इति प्रथमाध्यायस्यार्थः स संन्याससाधनसूचनम्, अस्मिंस्त्वध्याये 'श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपि' इत्यत्र भिक्षाचर्योपलक्षितः संन्यासः प्रतिपादितः ॥ ६ ॥ गुरूपसदनमिदानीं प्रतिपाद्यते, समधिगतसंसारदोषस्यातितरां निर्विण्णस्य विधिवद्गुरुमुपसन्नस्यैव विद्याग्रहणेऽधिकारात् । तदेवं भीष्मादिसंकटवशात् 'व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति श्रुतिसिद्धभिक्षाचर्येऽर्जुनस्याभिलाषं प्रदर्श्य विधिवदुपसत्तिमपि तत्संकटव्याजेनैव दर्शयति । यः स्वल्पामपि वित्तक्षतिं न क्षमते स कृपण इति लोके प्रसिद्धस्तद्विधत्वादखिलोऽनात्मविदप्राप्तपुरुषार्थतया कृपणो भवति । 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः' इति श्रुतेः तस्य भावः कार्पण्यमनात्माध्यासवत्त्वं तन्निमित्तोऽस्मिञ्जन्मन्येत एव मदीयास्तेषु हतेषु किं जीवितेनेत्यभिनिवेशरूपो ममतालक्षणो दोषस्तेनोपहतस्तिरस्कृतः स्वभावः क्षात्रो युद्धोद्योगलक्षणो यस्य सः । तथा धर्मविषये निर्णायकप्रमाणादर्शनात्संमूढं किमेतेषां वधो धर्मः किमेतत्परिपालनं धर्मः । तथा किं पृथ्वीपरिपालनं धर्मः, किंवा यथावस्थितोऽरण्यनिवास एव धर्म इत्यादिसंशयैर्व्याप्तं चेतो यस्य स तथा । 'न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयः' इत्यत्र व्याख्यातमेतत् । एवंविधः सन्नहं त्वा त्वामिदानीं पृच्छामि । श्रेय इत्यनुषज्ञः । अतो यन्निश्चितमैकान्तिकमात्यन्तिकं च श्रेयः परमपुमर्थभूतं फलं स्यात्तन्मे मह्यं ब्रूहि । साधनानन्तरमवश्यंभावित्वमैकान्तिकत्वम्, जातस्याविनाश आत्यन्तिकत्वम्, यथा ह्यौषधे कृते कदाचिद्रोगनिवृत्तिर्न भवेदपि, जातापि च रोगनिवृत्तिः पुनरपि रोगोत्पत्त्या विनाश्यते, एवं कृतेऽपि यागे प्रतिबन्धवशात्स्वर्गो न भवेदपि, जातोऽपि स्वर्गो दुःखाक्रान्तो नश्यति चेति नैकान्तिकत्वमात्यन्तिकत्वं वा तयोः । तदुक्तम् 'दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ । दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात् ॥' इति 'दृष्टवदानुश्रविकः सह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः । तद्विपरीतः श्रेयान्व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ॥' इति च । ननु त्वं मम सखा ननु शिष्योऽत आह—**शिष्यस्तेऽहमिति** ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

धृतराष्ट्रसंबन्धिनः प्रमुखे संमुखेऽवस्थिताः ॥ ६ ॥ संसारासारतां ज्ञातवत इहामुत्रार्थे भोगेऽत्यन्तविरक्तस्य मुमुक्षोर्गुरूपसत्तिं सूचयन्नाह—**कार्पण्येति** । अनात्मवित्त्वात्संबन्धिनां वियोगासहनं कार्पण्यं । 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः' इति श्रुतेः । तेन कार्पण्येन दैन्यरूपेण दोषेणोपहतो दूषितः स्वभावोऽन्तःकरणं यस्य सः । कार्पण्यदोषेणोपहतोऽभिभूतः स्वभावः शौर्यादिलक्षणो यस्य स इत्यपरे । स्वभावः क्षात्रो युद्धोद्योगलक्षण इति केचित् । यतो धर्मसंमूढचेताः धारयतीति धर्मः सर्वाधिष्ठानं परमात्मा तस्मिन्सम्यङ्मूढमविवेकितां प्राप्तं चेतो यस्य सोऽहं त्वा त्वां पृच्छामि । किमित्यत आह—**यदिति** । यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणैर्यच्छ्रेयस्त्वेन नित्यनिरतिशयानन्दत्वेन निश्चितं स्यात्तन्मे ब्रूहि निश्चितमैकान्तिकमनपेक्षिकं श्रेयः स्यान्न रोगनिवृत्तिवदनैकान्तिकमनात्यन्तिकं स्वर्गवदापेक्षिकं चैत्यिके । मे मह्यं ब्रूहि कथय । ननु नापुत्रशिष्यायेति निषे-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

भविष्यतीति न विद्मः । तदेव द्वयं दर्शयति । यद्वा एतान्वयं जयेम जेष्यामः यदि वा नोऽस्मानेते जयेयुर्जेष्यन्तीति । किं चास्माकं वा जयोऽपि फलतः पराजय एवेत्याह । यानेव हत्वा जीवितुं नेच्छामस्त एवैते संमुखेऽवस्थिताः ॥ ६ ॥ **कार्पण्येति** । तस्मात्कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः । एतान्हत्वा कथं जीविष्याम इति कार्पण्यं, दोषश्च स्वकुलक्षयकृतः, ताभ्यामुपहतोऽभिभूतः स्वभावः शौर्यादिलक्षणो

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

एतच्च निश्चेतुमशक्यं किं जयं काङ्क्षामः किंवा पराजयम् । जयेऽपि बन्धूनां विनाशात् 'सेनयोरुभयोर्मध्ये' इत्यादिना सूचयति । संशयाविष्टो

१ नीलकण्ठः. २ मधुसूदनः. ३ भाष्यटीकाकृत्.

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद् यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मविवेकतां गतं चेतो यस्य ममेति तथाहमुक्तः । किं पृच्छसि, यन्निश्चितमैकान्तिकमनापेक्षिकं श्रेयः स्यान्न रोगनिवृत्तिवदनैकान्तिकमनात्यन्तिकं स्वर्गवदापेक्षिकं वा तन्निःश्रेयसं मे मह्यं ब्रूहि । 'नापुत्रायाशिष्याय' इति निषेधान्न प्रवक्तव्यमिति मा मंस्थाः । यतः शिष्यस्तेऽहं भवामि । शाध्यनुशाधि मां निःश्रेयसं । त्वामहं प्रपन्नोऽस्मि ॥७॥ कुतो निःश्रेयसमेवेच्छसि तत्राह—**नहीति** । यस्मान्न प्रपश्यामि । किं न पश्यसि । ममापनुद्यादपनयेद् यच्छोकमुच्छोषणं प्रतपनमिन्द्रियाणां तन्न पश्यामि । ननु शत्रून्निहत्य राज्ये प्राप्ते शोकनिवृत्तिस्ते भविष्यति नेत्याह—**अवाप्येति** । अविद्यमानः सपत्नः शत्रुर्यस्य तद् ऋद्धं राज्यं राज्ञः कर्म प्रजारक्षणप्रशासनादि तदिदमस्यां भूमाववाप्यापि शोकापनयकारणं न पश्यामीत्यर्थः । तर्हि देवेन्द्रत्वादिप्राप्त्या शोकापनयस्ते भविष्यति नेत्याह—**सुराणामपीति** । तेषामाधिपत्यमधिपतित्वं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

धृतिर्दाक्ष्यम्' इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणः । शेषं स्पष्टम् ॥ ७ ॥ ननु क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतपेति युद्धमेव श्रेय इत्युक्तं किं पुनः पृच्छसीत्यत आह—**नहीति** । बन्धुनाशनिमित्तः शोको राज्यलाभेन स्वर्गाधिप-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

त्वदनुशासनयोग्यत्वादहं तव शिष्य एव भवामि न सखा न्यूनज्ञानत्वात् । अतस्त्वां प्रपन्नं शरणागतं मां शाधि शिक्षय करुणया नत्वशिष्यत्वशङ्कयोपेक्षणीयोऽहमित्यर्थः । एतेन 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगाच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं' 'भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति' इत्यादिगुरूपसत्तिप्रतिपादकः श्रुत्यर्थो दर्शितः ॥ ७ ॥ ननु स्वयमेव त्वं श्रेयो विचारय श्रुतसंपन्नोऽसि किं परशिष्यत्वेनेत्यत आह—यच्छ्रेयः प्राप्तं सत् कर्तृ मम शोकमपनुद्यादपनुदेन्निवारयेत्तन्न पश्यामि । हि यस्मात्तस्मान्मां शाधीति 'सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्शोकस्य पारं तारयतु' इति श्रुत्यर्थो दर्शितः । शोकानपनोदे को दोष इत्याशङ्क्य तद्विशेषणमाह—**इन्द्रियाणामुच्छोषणमिति** । सर्वदा संतापकरमित्यर्थः । ननु युद्धे प्रयतमानस्य तव शोकनिवृत्तिर्भविष्यति जेष्यसि चेत्तदा राज्यप्राप्त्या इतरथा च स्वर्गप्राप्त्या । 'द्वावेतौ लोके' इत्यादिधर्मशास्त्रादित्याशङ्क्याह—**अवाप्येत्यादिना** । शत्रुवर्जितं सस्यादिसंपन्नं च राज्यं, तथा सुराणामाधिपत्यं हिरण्यगर्भपर्यन्तमैश्वर्यमवाप्य स्थितस्यापि मम यच्छोकमपनुद्यात्तन्न पश्यामीत्यन्वयः । 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

धाच्य वक्तव्यमिति चेन्नाहमशिष्यः किंतु शिष्यस्तेऽहमतो मां शिष्यं शासनार्हं त्वां प्रपन्नं शरणागतं च शाधि शिक्षय । स्वबुद्ध्या भिक्षाशनं प्रशस्तं मन्यमानोऽपि कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः भिक्षाशनं धर्म उत युद्धमिति संशयापगमाभावात् धर्मसंमूढचेता अहं त्वां पृच्छामि यद्भैक्ष्यं युद्धं वा निश्चितमव्यभिचारि श्रेयःसाधनं तन्मे ब्रूहीति धर्मतत्त्वविषयकोऽपि प्रश्नो बोध्यः । यत्तु केचित् धर्मविषये संमूढं किमेतेषां वधो धर्मः, किमेतत्परिपालनं धर्मः । तथा किं पृथ्वीपरिपालनं धर्मः, किं वा यथावस्थितोऽरण्यनिवास एव धर्म इत्यादिसंशयैर्व्याप्तं चेतो यस्य स एवंविधोऽहं त्वामिदानीं पृच्छामि श्रेय इत्यनुषङ्गः । अतो यन्निश्चितमैकान्तिकमात्यन्तिकं च श्रेयः परमपुरुषार्थभूतं फलं स्यात्तन्मे ब्रूहि । साधनानन्तरमवश्यंभावित्वमैकान्तिकत्वम् । जातस्याविनाशित्वमात्यन्तिकत्वमिति वर्णयन्ति । तत्र धर्मविषयकसंदेहवान्परमपुरुषार्थभूतं फलं पृच्छाम्यतस्तन्मे ब्रूहीत्यस्यान्यद्भुक्तमन्यद्वान्तमिति न्यायतुल्यस्य सामञ्जस्यमस्ति नवेति विद्वद्भिराकलनीयम् ॥ ७ ॥ ननु विजयिनो लब्धभूमिराज्यस्य इतस्य स्वधर्मबलादिन्द्रपुत्रत्वाद्वा प्राप्तदेवाधिपत्यस्य वा तवाज्ञाननिबन्धनशोकापनोदकोऽपि यः कश्चित्सुलभो भविष्यतीति चेत्तत्राह—**नहीति** । यदित्यव्ययम् । भूमौ राज्यमसपत्नं न विद्यते सपत्नः शत्रुर्यस्य तत् । निष्कण्टकमित्यर्थः । ऋद्धं सस्यादिसंपन्नं सुराणामाधिपत्यं वा प्राप्यापि तन्नहि प्रपश्यामि यः शोकमिन्द्रियाणामुच्छोषणमत्यन्तशोषकरं ममापनुद्यादपनयेदित्यन्वयः । अतस्त्वमेवेदानीमेव शोकमपाकुर्वित्यभिप्रायः । कुतो निःश्रेयसमेवेच्छसीति तत्राह—**नहीति** । यस्मान्ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणां तन्न पश्यामि । ननु शत्रून्निहत्य राज्ये प्राप्ते शोकनिवृत्तिस्ते भविष्यति नेत्याह—**अवाप्येति** । अविद्यमानः सपत्नः शत्रुर्यस्य तदृद्धं राज्यं राज्ञः कर्म प्रजारक्षणशासनादि तदिदमस्यां भूमाववाप्यापि शोकापनयनकारणं न पश्यामीत्यर्थः । तर्हि देवेन्द्रत्वादिप्राप्त्या शोकापनयस्ते भविष्यति नेत्याह—**सुराणामपीति** ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

यस्य सोऽहं त्वां पृच्छामि । तथा धर्मे संमूढं चेतो यस्य सः । युद्धं त्यक्त्वा भिक्षाटनमपि क्षत्रियस्य धर्मो वाऽधर्मो वेति संदिग्धचित्तः सन्नित्यर्थः । अतो मे यन्निश्चितं श्रेयो युक्तं स्यात्तद्ब्रूहि । किंच तेऽहं शिष्यः शासनार्हः । अतस्त्वां प्रपन्नं शरणागतं मां शाधि शिक्षय ॥ ७ ॥ त्वमेव विचार्य यथायुक्तं तत्कुर्विति चेत्तत्राह—**नहीति** । इन्द्रियाणामुच्छोषणमतिशोषणकरं मदीयं शोकं यत्कर्मापनुद्यादपनये-

---

१ मधुसूदनः.

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥
तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

स्वाम्यमिन्द्रत्वं ब्रह्मत्वं वा तदवाप्यापि मम शोको नापगच्छेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ एवमर्जुनेन स्वाभिप्रायं भगवन्तं प्रति प्रकाशितं संजयो राजानमावेदितवानित्याह—**संजय इति** । एवं प्रागुक्तप्रकारेण भगवन्तं प्रत्युक्त्वा परंतपोऽर्जुनो न योत्स्ये न संप्रहरिष्येऽत्यन्तासह्यशोकप्रसङ्गादिति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीमब्रुवन्बभूव किलेत्यर्थः ॥ ९ ॥ तमर्जुनं सेनयोर्वाहिन्योरुभयोर्मध्ये विषीदन्तं विषादं कुर्वन्तमतिदुःखितं शोकमोहाभ्यामभिभूतं स्वधर्मात्प्रच्युतप्रायं प्रतीत्य प्रहसन्निवोपहासं कुर्वन्निव तदाश्वासार्थं हे भारत भरतान्वय, इत्येवं संबोध्य भगवानिदं प्रश्नोत्तरं निःश्रेयसाधिगमसाधनं वचन-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

त्यलाभेन वा न निवर्तयिष्यत इति युद्धादन्यं कंचित् निवृत्तिरूपं शमोपायं ब्रूहीत्याशयः । अत्रार्जुनविषादव्याजेन ब्रह्मविद्याधिकारिविशेषणं भैक्षचर्या, इहामुत्रार्थफलभोगविरागश्च दर्शितः ॥ ८ ॥ ९ ॥ **तमिति** । मूढोऽप्ययममूढ-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इति श्रुतेः । 'यत्कृतकं तदनित्यम्' इत्यनुमानात्, प्रत्यक्षेणाप्यैहिकानां विनाशदर्शनाच्च । नैहिक आमुत्रिको वा भोगः शोकनिवर्तकः किंतु स्वसत्ताकालेऽपि भोगपारतन्त्र्यादिना विनाशकालेऽपि विच्छेदाच्छोकजनक एवेति न युद्धं शोकनिवृत्तयेऽनुष्ठेयमित्यर्थः । एतेनेहामुत्रभोगविरागोऽधिकारिविशेषणत्वेन दर्शितः ॥ ८ ॥ तदनन्तरमर्जुनः किं कृतवानिति धृतराष्ट्राकाङ्क्षायां गुडाकेशो जितालस्यः परंतपः शत्रुतापनोऽर्जुनः हृषीकेशं सर्वेन्द्रियप्रवर्तकत्वेनान्तर्यामिणं गोविन्दं गां वेदलक्षणां वाणीं विन्दतीति व्युत्पत्त्या सर्ववेदोपादानत्वेन सर्वज्ञम् । आदौ एवं 'कथं भीष्ममहं संख्ये' इत्यादिना युद्धस्वरूपायोग्यतामुक्त्वा तदनन्तरं 'न योत्स्ये' इति युद्धफलाभावं चोक्त्वा तूष्णीं बभूव । बाह्येन्द्रियव्यापारस्य युद्धार्थं पूर्वं कृतस्य निवृत्त्या निर्व्यापारो जात इत्यर्थः । स्वभावतो जितालस्ये सर्वशत्रुतापने च तस्मिन्नागन्तुकमालस्यमतापकत्वं च नास्पदमादधातीति द्योतयितुं हशब्दः । गोविन्दहृषीकेशपदाभ्यां सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसूचकाभ्यां भगवतस्तन्मोहापनोदनमनायाससाध्यमिति सूचितम् ॥ ९ ॥ एवं युद्धमुपेक्षितवत्यप्यर्जुने भगवान्नोपेक्षितवानिति धृतराष्ट्रदुराशानिरासायाह—सेनयोरुभयोर्मध्ये युद्धोद्यमेनागत्य तद्विरोधिनं विषादं मोहं प्राप्नुवन्तं तमर्जुनं प्रहसन्निव अनुचिताचरणप्रकाशनेन लज्जाम्बुधौ मज्जयन्निव हृषीकेशः सर्वान्तर्यामी भगवानिदं वक्ष्यमाणमशोच्यानित्यादि वचः परमगम्भीरार्थमनुचिताचरणप्रकाशकमुक्तवान्नतूपेक्षितवानित्यर्थः । अनुचिताचरणप्रकाशनेन लज्जोत्पादनं प्रहासः । लज्जा च दुःखात्मिकेति द्वेषविषय एव मुख्यः । अर्जुनस्य तु भगवत्कृपाविषयत्वादनुचिताचरणप्रकाशनस्य च विवेकोत्पत्तिहेतुत्वा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तेषामाधिपत्यमधिपतित्वं स्वाम्यमिन्द्रत्वं ब्रह्मत्वं वा तदवाप्यापि मम शोको नापगच्छतीत्यर्थं इत्येके ॥ ८ ॥ जिताज्ञाननिद्रोऽपि शत्रुतापनोऽपि हृषीकेशनियमितसर्वेन्द्रियोऽज्ञानं युद्धोपरतिं चाङ्गीकृत्य लोकोद्धारार्थं वेदार्थप्रकाशनाय वेदज्ञं परमात्मानं गोविन्दमेवमुक्त्वा तूष्णीं बभूवेति सूचयन्नाह—**एवमिति** । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण हृषीकेशं सर्वेन्द्रियनियन्तारमुक्त्वा गुडाकेशोऽर्जुनः परंतपः शत्रुतापनो न योत्स्ये युद्धं न करिष्यामीति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं वाग्व्यापारविनिर्मुक्तो बभूवेत्यर्थः । हेति वाक्यालंकारे । स्वभावतो जितालस्ये सर्वशत्रुतापने च तस्मिन्नागन्तुकमालस्यमतापकत्वं च नास्पदमभ्यास्यतीति द्योतयितुं हशब्दः । गोविन्दहृषीकेशपदाभ्यां सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसूचकाभ्यां भगवतस्तन्मोहापनोदनमनायाससाध्यमिति सूचितमिति केचित् ॥ ९ ॥ एतदनन्तरं भगवान्किं कृतवानित्यत आह—**तमिति** । तं सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तं शोकमोहावङ्गीकुर्वन्तं अर्जुनं हृषीकेशो भगवान्वासुदेवः प्रहसन्निव मदाज्ञावशवर्तिनि त्वय्यहं प्रसन्नोऽस्मीति प्रकटयन्निवेदं वक्ष्यमाणं वचो वचनमुवाच । अनुचिताचरणप्रकाशनेन लज्जाम्बुधौ मज्जयन्निवेति केचित् । मूढोऽप्ययममूढवद्वदतीति प्रहसन्निवेत्यन्ये । त्वमपि भरतवंशोद्भवत्वाद्भगवद्वाक्यं सावधानतया श्रोतुमर्हसीति

६ श्रीधरीव्याख्या ।

तदहं न प्रपश्यामि । यद्यपि भूमौ निष्कण्टकं समृद्धं राज्यं प्राप्स्यामि । तथा सुरेन्द्रत्वमपि यदि प्राप्स्यामि । एवमभीष्टं तत्सर्वमवाप्यापि शोकापनोदनोपायं न प्रपश्यामीत्यन्वयः ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वाऽर्जुनः किं कृतवानित्यपेक्षायां संजय उवाच । एवमिति स्पष्टार्थः ॥ ९ ॥ ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह—**तमुवाचेति** । प्रहसन्निव प्रसन्नमुखः सन्नित्यर्थः ॥ १० ॥ देहात्मनोरविवेकादस्यैवं शोको भवतीति

१ भाष्यटीकाकृत्. २ मधुसूदनः. ३ मधुसूदनः. ४ नीलकण्ठः.

श्रीभगवानुवाच ।

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्' इत्यारभ्य 'न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह' इत्येतदन्तः प्राणिनां शोकमोहादिसंसारबीजभूतदोषोद्भवकारणप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयो ग्रन्थः, तथा ह्यर्जुनेन राज्यगुरुपुत्रमित्रसुहृत्स्वजनसंबन्धिबान्धवेष्वहमेषां ममैत इत्येवं प्रत्ययनिमित्तस्नेहविच्छे-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

सूचितवानित्याह—तमुवाचेति ॥ १० ॥ तदेव वचनमुदाहरति—श्रीभगवानिति । अतीतसंदर्भस्येत्थमक्षरोत्थमर्थं विवक्षित्वा तस्मिन्नेव वाक्यविभागमवगमयति—दृष्ट्वा त्विति । 'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे' इत्यादिराद्यश्लोकस्तावदेकं वाक्यम् । शास्त्रस्य कथासंबन्धपरत्वेन पर्यवसानात् । दृष्ट्वेत्यारभ्य यावत्तूष्णीं बभूव हेति तावच्चैकं वाक्यम् । इत आरभ्य 'इदं वचः' इत्येतदन्तो ग्रन्थो भवत्यपरं वाक्यमिति विभागः । नन्वाद्यश्लोकस्य युक्तमेकवाक्यत्वं प्रकृतशास्त्रस्य महाभारतेऽवतारावद्योतित्वादन्तिमस्यापि संभवत्येकवाक्यत्वमर्जुनाश्वासार्थतया प्रवृत्तत्वात्तन्मध्यमस्य तु कथमेकवाक्यत्वमित्याशङ्क्यार्थैकत्वादित्याह—प्राणिनामिति । शोको मानससंतापः, मोहो विवेकाभावः । आदिशब्दस्तदवान्तरभेदार्थः, स एव संसारस्य दुःखात्मनो बीजभूतो दोषस्तस्योद्भवे कारणमहंकारो ममकारस्तद्धेतुरविद्या च तत्प्रदर्शनार्थत्वेनेति योजना । संगृहीतमर्थं विवृणोति—तथाहीति । राज्यं राज्ञः कर्म परिपालनादि । पूजार्हा गुरवो भीष्मद्रोणादयः । पुत्राः स्वयमुत्पादिताः

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

वद्वदतीति प्रहसन्निव । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ १० ॥ अर्जुनस्य देहनाशे आत्मनाशधीः, स्वधर्मे युद्धे चाधर्मधीरिति मोहद्वयम् । तत्राद्यं ब्रह्मविद्यासूत्रभूतैर्विंशत्या श्लोकैरपनिनीषन् श्रीभगवानुवाच—अशोच्यानन्वशोचस्त्वमिति ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

देकदलाभावेन गौण एवायं प्रहास इति कथयितुमिवशब्दः । लज्जामुत्पादयितुमिव विवेकमुत्पादयितुमर्जुनस्यानुचिताचरणं भगवता प्रकाश्यते, लज्जोत्पत्तिस्तु नान्तरीयकतयास्तु मास्तु वेति न विवक्षितेति भावः । यदि युद्धारम्भात्प्रागेव गृहे स्थितो युद्धमुपेक्षेत तदा नानुचितं कुर्यात् महता संरम्भेण तु युद्धभूमावागत्य तदुपेक्षणमतीवानुचितमिति कथयितुं सेनयोरित्यादिविशेषणम् । एतच्चाशोच्यानित्यादौ स्पष्टं भविष्यति ॥ १० ॥ तत्रार्जुनस्य युद्धाख्ये स्वधर्मे स्वतो जातापि प्रवृत्तिर्द्विविधेन मोहेन तन्निमित्तेन च शोकेन प्रतिबद्धेति द्विविधो मोहस्तस्य निराकरणीयः । तत्रात्मनि स्वप्रकाशपरमानन्दरूपे सर्वसंसारधर्मासंसर्गिणि स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयतत्कारणाविद्याख्योपाधित्रयाविवेकेन मिथ्याभूतस्यापि संसारस्य सत्यत्वात्मधर्मत्वादिप्रतिभासरूप एकः सर्वप्राणिसाधारणः । अपरस्तु युद्धाख्ये स्वधर्मे हिंसादिबाहुल्येनाधर्मत्वप्रतिभासरूपोऽर्जुनस्यैव करुणादिदोषनिबन्धनोऽसाधारणः । एवमुपाधित्रयविवेकेन शुद्धात्मस्वरूपबोधः प्रथमस्य निवर्तकः, द्वितीयस्यतु हिंसादिमत्त्वेऽपि युद्धस्य स्वधर्मत्वेनाधर्मत्वाभावबोधोऽसाधारणः शोकस्य तु कारणनिवृत्त्यैव निवृत्तेर्न पृथक् साधनान्तरापेक्षेत्यभिप्रेत्य क्रमेण भ्रमद्वयमनुवदन् श्रीभगवानुवाच—अशोच्यान्शोचितुमयोग्यानेव भीष्मद्रोणादीनात्मसहितान् त्वं पण्डितोऽपि सन् अन्वशोचो-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

द्योतयन्संजयः प्रज्ञाचक्षुषं धृतराष्ट्रं संबोधयति भारतेति तदाश्वासार्थं भारतान्वयेत्येवं संबोध्य भगवांस्तमुवाचेत्येके ॥ १० ॥ तदेवमर्जुनः कथं भीष्ममहमित्यादिना प्रदर्शिताभ्यां गुर्वादिष्वहमेतेषां ममैत इति भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्तस्नेहाविच्छेदादिनिमित्ताभ्यां शोकमोहाभ्यां स्वत एव क्षत्रधर्मे युद्धे प्रवृत्तोऽप्यभिभूतविवेकविज्ञानस्तस्माद्युद्धादुपरराम, परधर्मे च भिक्षाशनादिकं कर्तुं प्रववृते, तथाच सर्वप्राणिनां शोकमोहाविष्टचेतसां स्वभावत एव स्वधर्मपरित्यागः प्रतिषिद्धाश्रयणं च स्यात् । स्वधर्मे प्रवृत्तानामपि तेषां कायिकादित्रिविधं कर्म फलाभिसंधिपूर्वकमेव साहंकारं भवति तत्रैवंसति धर्माधर्मोपचयादिष्टानिष्टजन्ममरणादिसंप्राप्तिलक्षणः संसारो नोपशाम्यत्यतो धर्मसंमूढचेतसं महति शोकसागरे निमग्नं लोकमुद्दिधीर्षुः संसारबीजभूतयोस्तयोश्चित्तशुद्धिजनकनिष्कामकर्मणः लब्धात्तत्त्वज्ञानात्केवलादन्यतो निवृत्तिमपश्यन् उपायोपेयभूतं निष्ठाद्वयमुपदिदिक्षुरर्जुनं निमित्तीकृत्य भगवान्वासुदेव आह—अशोच्या-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

तद्विवेकप्रदर्शनार्थं श्रीभगवानुवाच—अशोच्यानिति । शोकस्याविषयभूतानेव बन्धूंस्त्वमन्वशोचः अनुशोचितवानसि 'दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

ऽनेकपक्षेण युद्धान्निवृत्तो यत एवमाहस्य शाधि मां त्वां प्रपन्नमिति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अत उभयोर्ज्ञानाज्ञानयोर्मध्यगः श्रीभगवतानुशिष्यते । श्रीभगवानुवाच । त्वं मानुष्येणोपहत इति । मानुष्यं मनुष्यभावः । अन्तकसुखं स्वयमेते प्रविष्टा इति तव को बाधः । अशोच्या-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

दादिनिमित्तावात्मनः शोकमोहौ प्रदर्शितौ 'कथं भीष्ममहं संख्ये' इत्यादिना । शोकमोहाभ्यां ह्यभिभूतविवेकविज्ञानः स्वतएव क्षात्रधर्मे युद्धे प्रवृत्तोऽपि तस्माद्युद्धादुपरराम । परधर्मं च भिक्षाजीवनादिकं कर्तुं प्रववृते । तथाच सर्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषाविष्टचेतसां स्वभावत एव स्वधर्मपरित्यागः प्रतिषिद्धसेवा च स्यात् । स्वधर्मे प्रवृत्तानामपि तेषां वाङ्मनःकायादीनां प्रवृत्तिः फलाभिसन्धिपूर्विकैव साहंकारा च भवति । तत्रैवं सति धर्माधर्मोपचयादिष्टानिष्टजन्मसुखदुःखप्राप्तिलक्षणः संसारोऽनुपरतो भवतीत्यतः संसारबीजभूतौ शोकमोहौ तयोश्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञानान्नान्यतो निवृत्तिरिति । तदुपदिदिक्षुः सर्वलोकानुग्रहार्थमर्जुनं निमित्तीकृत्याह भगवान्

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

सौभद्रादयः, संबन्धान्तरमन्तरेण स्नेहगोचरा गुरुपुत्रप्रभृतयो मित्रशब्देनोच्यन्ते, उपकारनिरपेक्षतया स्वयमुपकारिणो हृदयानुरागभाजो भगवत्प्रमुखाः सुहृदः, स्वजना ज्ञातयो दुर्योधनादयः, संबन्धिनः श्वशुरश्यालप्रभृतयो द्रुपदधृष्टद्युम्नादयः, परंपरया पितृपितामहादिष्वनुरागभाजो राजानो बान्धवास्तेषु यथोक्तं प्रत्ययं निमित्तीकृत्य यः स्नेहो यश्च तैः सह विच्छेदो यश्चैतेषामुपघाते पातकं या च लोकगर्हा सर्वं तन्निमित्तं ययोरात्मनः शोकमोहयोस्तावेतौ संसारबीजभूतौ कथमित्यादिना दर्शितावित्यर्थः । कथं पुनरनयोः संसारबीजयोरर्जुने संभावनोपपद्यते, नहि प्रथितमहामहिम्नो विवेकविज्ञानवतः स्वधर्मे प्रवृत्तस्य तस्य शोकमोहावनर्थहेतू संभावितावित्याशङ्क्य विवेकतिरस्कारेण तयोर्विहिताकरणप्रतिषिद्धाचरणकारणत्वादनर्थाधायकयोरस्ति तस्मिन्संभावनेत्याह—शोकमोहाभ्यामिति । भिक्षया जीवनं प्राणधारणमादिशब्दादशेषकर्मसंन्यासलक्षणं पारिव्राज्यमात्माभिध्यानमित्यादि गृह्यते । किंचार्जुने दृश्यमानौ शोकमोहौ संसारबीजं शोकमोहत्वादस्मदादिनिष्ठशोकमोहवदित्युपलब्धौ शोकमोहौ प्रत्येकं पक्षीकृत्यानुमातव्यमित्याह—तथाचेति । शोकमोहादीत्यादिशब्देन मिथ्याभिमानस्नेहगर्हादयो गृह्यन्ते स्वभावतश्चित्तदोषसामर्थ्यादित्यर्थः । अस्मदादीनामपि स्वधर्मे प्रवृत्तानां विहिताकरणत्वाद्यभावान्न शोकादेः संसारबीजतेति दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेति चेत्तत्राह—स्वधर्मे इति । कायादीनामित्यादिशब्दादवशिष्टानीन्द्रियाण्यादीयन्ते । फलाभिसन्धिस्तद्विषयेऽभिलाषः कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानोऽहंकारः । प्रागुक्तप्रकारेण वागादिव्यापारे सति किं सिध्यति तत्राह—तत्रेति । शुभकर्मानुष्ठानेन धर्मोपचयादिष्टं देवादिजन्म ततः सुखप्राप्तिः, अशुभकर्मानुष्ठानेनाधर्मोपचयादनिष्टं तिर्यगादिजन्म ततो दुःखप्राप्तिः, व्यामिश्रकर्मानुष्ठानादुभाभ्यां धर्माधर्माभ्यां मनुष्यजन्म ततः सुखदुःखे भवतः, एवमात्मकः संसारः संततो वर्तत इत्यर्थः । अर्जुनस्यान्येषां च शोकमोहयोः संसारबीजत्वमुपपादितमुपसंहरति—इत्यत इति । तदेवं प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाध्यायैकदेशसहितस्यात्माज्ञानोत्थनिवर्तनीयशोकमोहाख्यसंसारबीजप्रदर्शनपरत्वं दर्शयित्वा वक्ष्यमाणसंदर्भस्य सहेतुकसंसारनिवर्तकसम्यग्ज्ञानोपदेशे तात्पर्यं दर्शयति—तयोश्चेति । तद्यथोक्तं ज्ञानम् उपदिदिक्षुरुपदेष्टुमिच्छन् भगवानाहेति संबन्धः । सर्वलोकानुग्रहार्थं यथोक्तं ज्ञानं भगवानुपदिदिक्षतीत्ययुक्तमर्जुनं प्रत्येवोपदेशादित्याशङ्क्याह—अर्जुनमिति । नहि तस्यामवस्थायामर्जुनस्य भगवता यथोक्तज्ञानमुपदेष्टुमिष्टं किंतु स्वधर्मानुष्ठानाद्बुद्धिशुद्ध्युत्तरकालमित्यभिप्रेत्योक्तं निमित्तीकृत्येति । सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञानादेव केवलात्कैवल्यप्राप्ति-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

'जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते' इति श्रुतेर्देहाद्युपाधिनाशेऽप्याकाशवन्नाशरहितत्वेन अशोचनीयान्

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

ऽनुशोचितवानसि । ते म्रियन्ते मन्निमित्तमहं तैर्विनाभूतः किं करिष्यामि राज्यसुखादिनेत्येवमर्थकेन 'दृष्ट्वेमं स्वजनम्' इत्यादिना । तथाचाशोच्ये शोच्यभ्रमः पश्वादिसाधारणस्त्वत्यन्तपण्डितस्यानुचित इत्यर्थः । तथा कुतस्त्वा कश्मलमित्यादिना मद्वचनेनानुचितमिदमाचरितं मयेति विमर्शे प्राप्तेऽपि त्वं स्वयं प्रज्ञोऽपिसन् प्रज्ञानां अवादान्प्रज्ञैर्वक्तुमनुचिताञ्शब्दांश्च

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

नित्यादिना । एतेन तत्रार्जुनस्य द्विविधो मोहो निराकरणीयः । तत्रात्मन्युपाधित्रयाविवेकेन मिथ्याभूतस्यापि संसारस्य सत्यत्वात्मधर्मत्वादिप्रतिभासरूपः सर्वप्राणिसाधारण एकः, अपरस्तु स्वधर्मेऽधर्मत्वप्रतिभासरूपोऽर्जुनस्यैवासाधारण इति प्रत्युक्तम् । सर्व-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

युयुत्सुं समुपस्थितम्' इत्यादिना तत्र 'कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्' इत्यादिना मया बोधितोऽपि पुनश्च प्रज्ञावतां पण्डि-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

तानिति । शोचितुमशक्यं कलेवरं सदा नश्वरत्वात्, अशोचनार्ह चात्मानं शोचसि । न कश्चिद्गतासुः मृतः अगतासुः जीवन्वा शोच्यो

१ मधुसूदनः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

वासुदेवः—अशोच्यानित्यादि। तत्र केचिदाहुः, सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठामात्रादेव केवलात्कैवल्यं न प्राप्यत एव. किं तर्ह्यग्निहोत्रादिश्रौतस्मार्तकर्मसहिताज्ज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरिति सर्वासु गीतासु निश्चितोऽर्थ इति । ज्ञापकं चाहुरस्यार्थस्य 'अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि' 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्' इत्यादि । हिंसादियुक्तत्वाद्वैदिकं कर्माधर्मायेतीयमप्याशङ्का न कार्या, कथं क्षात्रं कर्म युद्धलक्षणं गुरुभ्रातृपुत्रादिहिंसालक्षणमत्यन्तक्रूरतरमपि स्वधर्म इति कृत्वा नाधर्माय, तदकरणे च 'ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि' इति ब्रुवता यावज्जीवादिश्रुतिचोदितानां स्वकर्मणां पश्वादिहिंसालक्षणानां च कर्मणां प्रागेव नाधर्मत्वमिति सुनिश्चितमुक्तं भवतीति । तदसत्, ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभागवचनाद्बुद्धिद्वयाश्रययोरशोच्यानित्यादिना भगवता

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

रिति गीताशास्त्रार्थः स्वाभिप्रेतो व्याख्यातः, संप्रति वृत्तिकृतामभिप्रेतं निरसितुमनुवदति—तत्रेति । निर्धारितः शास्त्रार्थः सतिसप्तम्या परामृश्यते । तेषामुक्तिमेव विवृण्वन्नादौ सैद्धान्तिकमभ्युपगमं प्रत्यादिशति—सर्वकर्मेति । वैदिकेन कर्मणा समुच्चयं व्युदसितुं मात्रपदम् । स्मार्तेन कर्मणा समुच्चयं निरसितुमवधारणम् । अभ्याससंबन्धं धुनीते—केवलादिति । नैवेत्येवकारः संबध्यते । केन तर्हि प्रकारेण ज्ञानं कैवल्यप्राप्तिकारणमित्याशङ्क्याह—किं तर्हीति । किं तत्र प्रमापकमित्याशङ्क्येदमेव शास्त्रमित्याह—इति सर्वास्विति । यथा प्रयाजानुयाजाद्युपकृतमेव दर्शपौर्णमासादि स्वर्गसाधनं तथा श्रौतस्मार्तकर्मोपकृतमेव ब्रह्मज्ञानं कैवल्यं साधयति । विमतं सेतिकर्तव्यताकमेव स्वफलसाधकं करणत्वाद्दर्शपौर्णमासादिवत् । तदेवं ज्ञानकर्मसमुच्चयपरं शास्त्रमित्यर्थः । इतिपदमाहुरित्यनेन पूर्वेण संबध्यते । पौर्वापर्यपर्यालोचनायां शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वं न निर्धारितमित्याशङ्क्याह—ज्ञापकं चेति । न केवलं ज्ञानं मुक्तिहेतुरपितु समुच्चितमित्यस्यार्थस्य स्वधर्माननुष्ठाने पापप्राप्तिवचनसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं गमकमित्यर्थः । शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वे लिङ्गवद्वाक्यमपि प्रमाणमित्याह—कर्मण्येवेति । तत्रैव वाक्यान्तरमुदाहरति—कुरु कर्मेति । ननु 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इत्यादिना प्रतिषिद्धत्वेन हिंसादेरनर्थहेतुत्वावगमात्तदुपेतं वैदिकं कर्माधर्मायेति नानुष्ठातुं शक्यते, तथाच तस्य मोक्षे ज्ञानेन समुच्चयो न सिध्यतीति सांख्यमतमाशङ्क्य परिहरति—हिंसादीति । आदिशब्दादुच्छिष्टभक्षणं गृह्यते । यथोक्तशङ्का न कर्तव्येत्यत्राकाङ्क्षापूर्वकं हेतुमाह—कथमित्यादिना । स्वशब्देन क्षत्रियो विवक्ष्यते । युद्धाकरणे क्षत्रियस्य प्रत्यवायश्रवणात्तस्य तं प्रति नित्यत्वेनावश्यकर्तव्यत्वप्रतीतेर्गुर्वादिहिंसायुक्तमतिक्रूरमपि कर्म नाधर्मायेति हेत्वन्तरमाह—तदकरणे चेति । आचार्यादिहिंसायुक्तमतिक्रूरमपि युद्धं नाधर्मायेति ब्रुवता भगवता श्रौतानां हिंसादियुक्तानामपि कर्मणां दूरतो नाधर्मत्वमिति स्पष्टमुपदिष्टं भवति सामान्यशास्त्रस्य व्यर्थहिंसानिषेधार्थत्वात्क्रतुविषये चोदितहिंसायास्तदविषयत्वात्कुतो वैदिककर्मानुष्ठानानुपपत्तिरित्यर्थः । ज्ञानकर्मसमुच्चयात्कैवल्यसिद्धिरित्युपसंहर्तुमितिशब्दः । यत्तावद्ब्रह्मज्ञानं सेतिकर्तव्यताकं स्वफलसाधकं कारणत्वादित्यनुमानं तद्दूषयति—तदसदिति । नहि शुक्तिकादिज्ञानमज्ञाननिवृत्तौ स्वफले सहकारि किंचिदपेक्षते, तथाच व्यभिचारादसाधकं करणत्वमित्यर्थः । यत्तु गीताशास्त्रे समुच्चयस्यैव प्रतिपाद्यतेति प्रतिज्ञातं तदपि विभागवचनविरुद्धमित्याह—ज्ञानेति । सांख्यबुद्धिर्योगबुद्धिश्चेति बुद्धिद्वयं तत्र सांख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञाननिष्ठां व्याख्यातुं सांख्यशब्दार्थमाह—अशोच्यानित्यादिनेति । 'अशोच्यानित्यादि स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्येतदन्तं वाक्यं यावन्नविष्यति तावता

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

भीष्मादीनन्वशोचः कथमेते गुरवो मया हन्तव्याः, कथं वा तैर्विनाहं जीविष्यामीति शोकं कृतवानसि । एवं मूढोऽपि त्वं प्रज्ञावादान् प्रज्ञावतां देहादन्यमात्मानं जानतां वादान् शब्दान् 'नरके नियतं वासः', 'पतन्ति पितरो ह्येषाम्' इत्यादीन् भाषसे परं नतु प्रज्ञावानसि । तत्र हेतुः—गतासूनिति । गतासून् गतप्राणान्देहा-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

'कथं भीष्ममहं संख्ये' इत्यादीन्भाषसे वदसि नतु लज्जया तूष्णींभवसि । अतःपरं किमनुचितमस्तीति सूचयितुं चकारः । तथाचाधर्मे धर्मत्वभ्रान्तिर्धर्मे चाधर्मत्वभ्रान्तिरसाधारणी तवातिपण्डितस्य नोचितेति भावः । प्रज्ञावतां पण्डितानां वादान्भाषसे परं नतु बुध्यस इति वा भाषणापेक्षयानुशोचनस्य प्राक्कालत्वादतीतत्वनिर्देशः । भाषणस्य तु तदुत्तरकालत्वेनाव्यवहितत्वाद्वर्तमानत्वनिर्देशः । छान्दसेन तिङ्व्यत्ययेनानुशोचसीति वर्तमानत्वं व्याख्येयम् । ननु बन्धुविच्छेदे शोको नानुचितः वसिष्ठादिभिर्महाभागैरपि कृतत्वादित्याशङ्क्याह—गतासूनिति । ये पण्डिताः विचारजन्यात्मतत्त्वज्ञानवन्तस्ते गत-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

स्ति । तथाहि । आत्मा तावदविनाशी । नानाशरीरेषु संचरतः कास्य शोच्यता । नच देहान्तरसंचारएव शोच्यता । एवंहि यौवनादाव-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

यावत् 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्येतदन्तेन ग्रन्थेन यत्परमार्थात्मतत्त्वनिरूपणं कृतं तत्सांख्यं तद्विषया बुद्धिरात्मनो जन्मादिषड्विक्रियाभावादकर्तात्मेति प्रकरणार्थनिरूपणाद्या जायते सा सांख्यबुद्धिः सा येषां ज्ञानिनामुचिता भवति ते सांख्याः, एतस्या बुद्धेर्जन्मनः प्रागात्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यपेक्षो धर्माधर्मविवेकपूर्वको मोक्षसाधनानुष्ठाननिरूपणलक्षणो योगः, तद्विषया बुद्धिर्योगबुद्धिः सा येषां कर्मिणामुचिता भवति ते योगिनः । तथाच भगवता विभक्ते द्वे बुद्धी निर्दिष्टे 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु' इति । तयोश्च सांख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञानयोगेन निष्ठां सांख्यानां विभक्तां वक्ष्यति 'पुरा वेदात्मना मया प्रोक्ता' इति, तथाच योगबुद्ध्याश्रयां कर्मयोगेन निष्ठां विभक्तां च वक्ष्यति 'कर्मयोगेन योगिनाम्' इति, एवं सांख्यबुद्धिं योगबुद्धिं चाश्रित्य द्वे निष्ठे विभक्ते भगवतैवोक्ते ज्ञानकर्मणोः कर्तृत्वाकर्तृत्वैकत्वानेकत्वबुद्ध्याश्रययोरेकपुरुषाश्रयत्वासंभवं पश्यता । यथैतद्विभागवचनं तथैव दर्शितं शातपथीये ब्राह्मणे 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तो ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति' इति सर्वकर्मसंन्यासं विधाय तच्छेषेण 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः' इति । तत्रैव च 'प्राग् दारपरिग्रहात्पुरुष आत्मा प्राकृतो धर्मजिज्ञासोत्तरकालं लोक-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

ग्रन्थेन यत्परमार्थभूतमात्मतत्त्वं भगवता निरूपितं तद्यथा सम्यक्ख्यायते प्रकाश्यते सा वैदिकी सम्यग्बुद्धिः संख्या तया प्रकाश्यत्वेन संबन्धि प्रकृतं तत्त्वं सांख्यमित्यर्थः । सांख्यशब्दार्थमुक्त्वा तत्प्रकाशिकां बुद्धिं तद्वतश्च सांख्यान्व्याकरोति—तद्विषयेति । तद्विषया बुद्धिः सांख्यबुद्धिरिति संबन्धः । तामेव प्रकटयति—आत्मन इति । 'न जायते म्रियते वा' इत्यादिप्रकरणार्थनिरूपणद्वारेणात्मनः षड्भावविक्रियासंभवात्कूटस्थोऽसाविति या बुद्धिरुत्पद्यते सा सांख्यबुद्धिः तत्पराः संन्यासिनः सांख्या इत्यर्थः । संप्रति योगबुद्ध्याश्रयां कर्मनिष्ठां व्याख्यातुकामो योगशब्दार्थमाह—एतस्या इति । यथोक्तबुद्ध्युत्पत्तौ विरोधादेवानुष्ठानायोगात्तस्यास्तन्निवर्तकत्वात्पूर्वमेव तदुत्पत्तेरात्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वाद्यपेक्षया धर्माधर्मं निष्कृष्य तेनेश्वराराधनरूपेण कर्मणा पुरुषो मोक्षाय युज्यते योग्यः संपद्यते तेन मोक्षसिद्धये परंपरया साधनीभूतप्रागुक्तधर्मानुष्ठानात्मको योग इत्यर्थः । अथ योगबुद्धिं विभजन्योगिनो विभजते—तद्विषयेति । उक्ते बुद्धिद्वये भगवतोऽभिमतिं दर्शयति—तथाचेति । सांख्यबुद्ध्याश्रया ज्ञाननिष्ठेत्येतदपि भगवतोऽभिमतमित्याह—तयोश्चेति । ज्ञानमेव योगो ज्ञानयोगस्तेन हि ब्रह्मणा युज्यते तादात्म्यमापद्यते तेन संन्यासिनां निष्ठा निश्चयेन स्थितिस्तात्पर्येण परिसमाप्तिस्तां कर्मनिष्ठातो व्यतिरिक्तां निष्ठयोर्मध्ये निष्कृष्य भगवान्वक्ष्यतीति योजना । 'लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ॥ ज्ञानयोगेन सांख्यानाम्' इत्येतद्वाक्यमुक्तार्थविषयमर्थतोऽनुवदति—पुरेति । योगबुद्ध्याश्रया कर्मनिष्ठेत्यत्रापि भगवदनुमतिमादर्शयति—तथाचेति । कर्मैव योगः कर्मयोगस्तेन हि बुद्धिशुद्धिद्वारा मोक्षहेतुज्ञानाय पुमान्युज्यते तेन निष्ठां कर्मिणां ज्ञाननिष्ठातो विलक्षणां कर्मयोगेनेत्यादिना वक्ष्यति भगवानिति योजना । निष्ठाद्वयं बुद्धिद्वयाश्रयं भगवता विभज्योक्तमुपसंहरति—एवमिति । कया पुनरनुपपत्त्या भगवता निष्ठाद्वयं विभज्योक्तमित्याशङ्क्याह—ज्ञानकर्मणोरिति । कर्म हि कर्तृत्वाद्यनेकत्वबुद्ध्याश्रयं, ज्ञानं पुनरकर्तृत्वैकत्वबुद्ध्याश्रयं तदुभयमित्थं विरुद्धसाधनसाध्यत्वान्नैकावस्थस्यैव पुरुषस्य संभवत्यतो युक्तमेव तयोर्विभागवचनमित्यर्थः । भगवदुक्तविभागवचनस्य मूलत्वेन श्रुतिमुदाहरति—यथेति । तत्र ज्ञाननिष्ठाविषयं वाक्यं पठति—एतमेवेति । प्रकृतमात्मानं नित्यविज्ञप्तिस्वभावं वेदितुमिच्छन्तस्त्रिविधेऽपि कर्मफले वैतृष्ण्यभाजः सर्वाणि कर्माणि परित्यज्य ज्ञाननिष्ठा भवन्तीति पञ्चमलकारस्वीकारेण संन्यासविधिं विवक्षित्वा तस्यैव विधेः शेषेणार्थवादेन किं प्रजयेत्यादिना मोक्षफलं ज्ञानमुक्तमित्यर्थः । ननु फलभावात्प्रजाक्षेपो नोपपद्यते पुत्रेणैतंल्लोकजयस्य वाक्यान्तरसिद्धत्वादित्याशङ्क्य विदुषां प्रजासाध्यमनुष्यलोकस्यात्मव्यतिरेकेणाभावादात्मनश्चासाध्यत्वादाक्षेपो युक्तिमानिति विवक्षित्वाह—येषामिति । इति ज्ञानं दर्शितमिति शेषः । तस्मिन्नेव ब्राह्मणे कर्मनिष्ठाविषयं वाक्यं दर्शयति—तत्रैवेति ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

न्नानुशोचन्ति प्रत्युत निर्हरन्त्येव । एतेन प्राण एवेष्टो नतु देहः । तथाच श्रुतिः 'प्राणो ह पिता प्राणो माता

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

प्राणानगतप्राणांश्च बन्धुत्वेन कल्पितान्देहान्नानुशोचन्ति । एते मृताः सर्वोपकरणपरित्यागेन गताः किं कुर्वन्ति क्व तिष्ठन्ति एते च जीवन्तो बन्धुविच्छेदेन कथं जीविष्यन्तीति न व्यामुह्यन्ति । समाधिसमये तत्प्रतिभासाभावात्, व्युत्थानसमये तत्प्रतिभासेऽपि मृषात्वेन निश्चयात् । नहि रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारेण सर्पभ्रमेऽपनीते तन्निमित्तभयकम्पादि संभवति, नवा

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

त्रयसाधनं पुत्रं, द्विप्रकारं च वित्तं मानुषं दैवं च, तत्र मानुषं वित्तं कर्मरूपं पितृलोकप्राप्तिसाधनं, विद्यां च दैवं वित्तं देवलोकप्राप्तिसाधनं, सोऽकामयत इत्यविद्याकामवत एव सर्वाणि कर्माणि श्रौतादीनि दर्शितानि, 'तेभ्यो व्युत्थाय प्रव्रजन्ति' इति व्युत्थानमात्मानमेव लोकमिच्छतोऽकामस्य विहितम्। तदेतद्विभागवचनमुपपन्नं स्यात् यदि श्रौतकर्मज्ञानयोः समुच्चयोऽभिप्रेतः स्याद्भगवतः। न चार्जुनस्य प्रश्न उपपन्नो भवति 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते' इत्यादिः, एकपुरुषानुष्ठेयत्वासंभवं बुद्धिकर्मणोर्भगवता पूर्वमनुक्तं कथमर्जुनोऽश्रुतं बुद्धेश्च कर्मणो ज्यायस्त्वं भगवत्यध्यारोपयेन्मृषैव ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिरिति, किंच यदि बुद्धिकर्मणोः सर्वेषां समुच्चय उक्तः स्यात् अर्जुनस्यापि स उक्त एवेति 'यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम्' इति कथमुभयोरुपदेशे सत्यन्यतरविषय एव प्रश्नः स्यात्, नहि पित्तप्रशमार्थिनो वैद्येन मधुरं शीतलं च भोक्तव्यमित्युपदिष्टे तयोरन्यतरत्पित्तप्रशमनकारणं ब्रूहीति प्रश्नो भवति । अथार्जुनस्य भगवदुक्तवचनार्थविवेकानवधारणनिमित्तः प्रश्नः कल्प्येत, तथापि भगवता प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनं देयं, मया बुद्धिकर्मणोः समुच्चय उक्तः किमर्थ-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

प्राकृतत्वमतत्त्वदर्शित्वेनाज्ञत्वं, स च ब्रह्मचारी सन्गुरुसमीपे यथाविधि वेदमधीत्यार्थज्ञानार्थं धर्मजिज्ञासां कृत्वा तदुत्तरकालं लोकत्रयप्राप्तिसाधनं पुत्रादित्रयं 'सोऽकामयत जाया मे स्यात्' इत्यादिना कामितवानिति श्रुतमित्यर्थः। वित्तं विभजते—द्विप्रकारमिति । तदेव प्रकारद्वैरूप्यमाह—मानुषमिति । मानुषं वित्तं व्याचष्टे—कर्मरूपमिति । तस्य फलपर्यवसायित्वमाह—पितृलोकेति । दैवं वित्तं विभजते—विद्यांचेति । तस्यापि फलनिष्ठत्वमाह—देवेति । कर्मनिष्ठाविषयत्वेनोदाहृतश्रुतेस्तात्पर्यमाह—अविद्येति । अज्ञस्य कामनाविशिष्टस्यैव कर्माणि 'सोऽकामयत' इत्यादिना दर्शितानीत्यर्थः । ज्ञाननिष्ठाविषयत्वेन दर्शितश्रुतेरपि तात्पर्यं दर्शयति—तेभ्य इति । कर्मसु विरक्तस्यैव संन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा प्रागुदाहृतश्रुत्या दर्शितेत्यर्थः । अवस्थाभेदेन ज्ञानकर्मणोर्भिन्नाधिकारत्वस्य श्रुतत्वात्तन्मूलेन भगवतो विभागवचनेन शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वं प्रतिज्ञातमपबाधितमिति साधितं, किंच समुच्चयो ज्ञानस्य श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणा विवक्ष्यते, यदि प्रथमस्तत्राह—तदेतदिति । समुच्चयेऽभिप्रेते प्रश्नानुपपत्तिं दोषान्तरमाह—नचेति। तामेवानुपपत्तिं प्रकटयति—एकपुरुषेति। यदि समुच्चयः शास्त्रार्थो भगवता विवक्षितस्तदा ज्ञानकर्मणोरेकेन पुरुषेणानुष्ठेयत्वमेव तेनोक्तमर्जुनेन च श्रुतं तत् कथं तदसंभवमनुक्तमश्रुतं च मिथ्यैव श्रोता भगवत्यारोपयेत्, नच तदारोपादृते किमिति मां कर्मण्येवातिक्रूरे युद्धलक्षणे नियोजयसीति प्रश्नोऽवकल्पते । तथाच प्रश्नालोचनया प्रष्टृप्रवक्त्रोः शास्त्रार्थतया समुच्चयोऽभिप्रेतो न भवतीति प्रतिभातीत्यर्थः । किंच समुच्चयपक्षे कर्मापेक्षया बुद्धेर्ज्यायस्त्वं भगवता पूर्वमनुक्तमर्जुनेन चाश्रुतं कथमसौ तस्मिन्नारोपयितुमर्हति ततश्चानुवादवचनं श्रोतुरनुचितमित्याह—बुद्धेश्चेति । इतश्च समुच्चयः शास्त्रार्थो न संभवत्यन्यथा पश्चमादावर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेरित्याह—किंचेति । ननु सर्वान् प्रत्युक्तेऽपि समुच्चयेनार्जुनं प्रत्युक्तोऽसाविति तदीयप्रश्नोपपत्तिरित्याशङ्क्याह—यदीति । एतयोः कर्मतत्त्यागयोरिति यावत्। ननु कर्मापेक्षया कर्मत्यागपूर्वकस्य ज्ञानस्य प्राधान्यात्तस्य श्रेयस्त्वात्तद्विषयप्रश्नोपपत्तिरिति चेन्नेत्याह—नहीति। तथैव समुच्चये पुरुषार्थसाधने भगवता दर्शिते सत्यन्यतरगोचरो न प्रश्नो भवतीति शेषः । समुच्चये भगवतोक्तेऽपि तदज्ञानादर्जुनस्य प्रश्नोपपत्तिरिति शङ्कते—अथेति। अज्ञाननिमित्तं प्रश्नमङ्गीकृत्यापि प्रत्याचष्टे—तथापीति। भगवतो भ्रान्त्यभावेन पूर्वापरानुसन्धानसंभवादित्यर्थः । प्रश्नानुरूपत्वमेव प्रतिवचनस्य प्रकटयति—मयेति । व्यावर्त्यमंशमा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

प्राण आचार्यः' इत्यादिः । अतएव सप्राणानेतान् अवगणयन्तं नरं पित्रादिहन्ता त्वमसि धिक्त्वामिति वदन्ति उत्क्रान्तप्राणान् दहन्तमपि नैवं वदन्तीति लोकवेदप्रसिद्धिः । तस्मात् आत्मा देहादन्यः चेतनत्वात् व्यतिरेकेण

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

पित्तोपहतेन्द्रियस्य कदाचिद्गुडे तिक्तताप्रतिभासेऽपि तिक्तार्थितया तत्र प्रवृत्तिः संभवति मधुरत्वनिश्चयस्य बलवत्त्वात्, एवमात्मस्वरूपाज्ञाननिबन्धनत्वाच्छोच्यभ्रमस्य तत्स्वरूपज्ञानेन तदज्ञानेऽपनीते तत्कार्यभूतः शोच्यभ्रमः कथमवतिष्ठेतेति

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

प्राणिसाधारणयोर्मोहयोर्लोक उपलभ्यमानत्वात् । तथाच सर्वप्राणिनामिति भाष्यकारैस्तथैवोक्तत्वात् अर्जुनं निमित्तीकृत्य लोकार्थमेव भगवतोपदेशः कृत इति भाष्यकृद्भिः स्वेन च स्थापितत्वादशुद्धान्तःकरणानां तु योगनिष्ठोक्तान्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानभूमिकारोहणार्थं 'धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते' इत्यादिनेति लोकेऽस्मिन्निति श्लोकस्थस्वग्रन्थविरोधाच्चेति दिक् । अशोच्यान्शोकानर्हान्सद्भूतत्वात्परमार्थरूपेण नित्यत्वाच्च शोचितवानसि । प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादान् 'किं नो राज्येन', 'कथं भीष्ममहम्' इत्यादीनि

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

मित्थं त्वं भ्रान्तोऽसीति, ननु पुनः प्रतिवचनमननुरूपं, पृष्टादन्यदेव द्वे निष्ठे मया पुरा प्रोक्ते इति वक्तुं युक्तम्। नापि स्मार्तेनैव कर्मणा बुद्धेः समुच्चयेऽभिप्रेते विभागवचनादि सर्वमुपपन्नं, किंच क्षत्रियस्य युद्धं स्मार्तं कर्म स्वधर्ममिति जानतः 'तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि' इत्युपालम्भोऽनुपपन्नः तस्माद्गीताशास्त्रे ईषन्मात्रेणापि श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणात्मज्ञानस्य समुच्चयो न केनचिद्दर्शयितुं शक्यः। यस्य त्वज्ञानाद्रागादिदोषतो वा कर्मणि प्रवृत्तस्य यज्ञेन दानेन तपसा वा विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं परमार्थतत्त्वविषयमेकमेवेदं सर्वं ब्रह्माकर्तृ चेति, तस्य कर्मणि कर्मप्रयोजने च निवृत्तेऽपि लोकसंग्रहार्थं यत्नपूर्वं यथा प्रवृत्तिस्तथैव कर्मणि प्रवृत्तस्य यत्प्रवृत्तिरूपं दृश्यते न तत्कर्म येन बुद्धेः समुच्चयः स्यात्, यथा भगवतो वासुदेवस्य क्षात्रकर्म चेष्टितं न ज्ञानेन समुच्चीयते पुरुषार्थसिद्धये तद्वत्तत्फलाभिसन्ध्यहंकाराभावस्य तुल्यत्वाद्विदुषः। तत्त्ववित्तु नाहं करोमीति मन्यते नच तत्फलमभिसन्धत्ते, यथाच स्वर्गादिकामार्थिनोऽग्निहोत्रादिकामसाधनानुष्ठानायाहिताग्नेः काम्य एवाग्निहोत्रादौ प्रवृत्तस्य सामिकृते विनष्टेऽपि कामे तदेवाग्निहोत्राद्यनुतिष्ठतोऽपि न तत्काम्यमग्निहोत्रादि भवति, तथाच दर्शयति भगवान् 'कुर्वन्नपि न करोति न लिप्यते' इति तत्र तत्र। यच्च 'पूर्वैः पूर्वतरं कृतं'

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

दर्शयति—नत्विति। प्रतिवचनस्य प्रश्नानुरूपत्वमेव स्पष्टयति—पृष्टादिति। श्रौतेन कर्मणा समुच्चयो ज्ञानस्येति पक्षं प्रतिक्षिप्य पक्षान्तरं प्रतिक्षिपति—नापीति। श्रुतिस्मृत्योर्ज्ञानकर्मणोर्विभागवचनमादिशब्दगृहीतं बुद्धेर्ज्यायस्त्वं पञ्चमादौ प्रश्नो भगवत्प्रतिवचनं सर्वमिदं श्रौतेनेव स्मार्तेनापि कर्मणा बुद्धेः समुच्चये विरुद्धं स्यादित्यर्थः। द्वितीयपक्षासंभवे हेत्वन्तरमाह—किंचेति। समुच्चयपक्षे प्रश्नप्रतिवचनयोरसंभवान्नेदं गीताशास्त्रं तत्परमित्युपसंहरति—तस्मादिति। विशुद्धब्रह्मात्मज्ञानं स्वफलसिद्धौ न सहकारिसापेक्षमज्ञाननिवृत्तिफलत्वाद्रज्ज्वादितत्त्वज्ञानवत्, अथवा बन्धः सहायानपेक्षेण ज्ञानेन निवर्त्यते अज्ञानात्मकत्वाद्रज्जुसर्पादिवदिति भावः। ननु 'कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम्' इति वक्ष्यमाणत्वात् कथं गीताशास्त्रे समुच्चयो नास्ति तत्राह—यस्य त्विति। चोदनासूत्रानुसारेण विधितोऽनुष्ठेयस्य कर्मणो धर्मत्वाद्व्यापारमात्रस्य तथात्वाभावात्तत्त्वविदश्च वर्णाश्रमाभिमानशून्यस्याधिकारप्रतिप्रत्त्यभावाद्यागादिप्रवृत्तीनामविद्यालेशतो जायमानानां कर्माभासत्वात् कुर्याद्विद्वानित्यादि वाक्यं न समुच्चयप्रापकमिति भावः। वाशब्दश्चार्थे द्वितीयस्तु विविदिषावाक्यस्थसाधनान्तरसंग्रहार्थः। सांसारिकं ज्ञानं व्यावर्तयति—परमार्थेति। तदेवाभिनयति—एकमिति। प्रवृत्तिरूपमिति रूपग्रहणमाभासत्वप्रदर्शनार्थं कर्माभाससमुच्चयस्तु यादृच्छिकत्वान्न मोक्षं फलयतीति शेषः। किंच ज्ञानिनो यागादिप्रवृत्तिर्न ज्ञानेन तत्फलेन समुच्चीयते फलाभिसन्धिविकलप्रवृत्तित्वादहंकारविधुरप्रवृत्तित्वाद्वा भगवत्प्रवृत्तिवदित्याह—यथेति। हेतुद्वयस्यासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति—तत्त्वविदिति। कूटस्थं ब्रह्मैवाहमिति मन्वानो विद्वान् प्रवृत्तिं तत्फलं वा नैव स्वगतत्वेन पश्यति रूपादिवद् दृश्यस्य द्रष्टृधर्मत्वायोगात् किंतु कार्यकरणसंघातगतत्वेनैव प्रवृत्त्यादि प्रतिपद्यते ततस्तत्त्वविदो व्याख्यानभिक्षाटनादावहंकारस्य तृष्ण्यादिफलाभिसन्धेश्चाभासत्वान्नासिद्धं हेतुद्वयमित्यर्थः। ननु ज्ञानोदयात् प्रागवस्थायामिवोत्तरकालेऽपि प्रतिनियतप्रवृत्त्यादिदर्शनान्न तत्त्वदर्शिनिष्ठप्रवृत्त्यादेराभासत्वमिति तत्राह—यथाचेति। स्वर्गादेरेव काम्यमानत्वात् कामस्तदर्थिनः स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादेरपेक्षितस्वर्गादिसाधनस्यानुष्ठानार्थमग्निमाधाय व्यवस्थितस्य तस्मिन्नेव काम्ये कर्मणि प्रवृत्तस्यार्धकृते केनापि हेतुना कामे विनष्टे तदेवाग्निहोत्रादि निर्वर्तयतो न तत् काम्यं भवति नित्यकाम्यविभागस्य स्वाभाविकत्वाभावात् कामोपबन्धाद्युपबन्धकृतत्वात्, तथा विदुषोऽपि विध्यधिकाराभावाद्यागादिप्रवृत्तीनां कर्माभासतेत्यर्थः। विद्वत्प्रवृत्तीनां कर्माभासत्वमित्यत्र भगवदनुमतिमुपन्यस्यति—तथाचेति। ननु विद्वद्व्यापारेऽपि कर्मशब्दप्रयोगदर्शनात् तद्व्यापारस्य कर्माभासत्वानुपपत्तेः समुच्चयसिद्धिरिति तत्राह—यच्चेति। ज्ञानकर्मणोः समुच्चित्यैव संसिद्धिहेतुत्वे प्रतिपन्ने कुतो विभज्यार्थज्ञानमिति

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

घटवत्। देहो न चेतनः दृश्यत्वात् घटवत्। यदि देहश्चेतनः स्यात् मृतेऽपि तत्र चैतन्यमुपलभ्येत तस्माद्देह-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

भावः। वसिष्ठादीनां प्रारब्धकर्मप्राबल्यात्तथा तथानुकरणं न शिष्टाचारतयान्येषामनुष्ठेयतामापादयति, शिष्टैर्धर्मबुद्ध्यानु-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

वचनानि च भाषसे तदेतदुभयमुन्मत्तचेष्टितमित्यभिप्रायः। यतः पण्डिता आत्मज्ञाः गतासून्मृतानगतासूनमृतांश्च नानुशोचन्ति।

६ श्रीधरीव्याख्या।

तानां वादान् शब्दान् 'कथं भीष्ममहं संख्ये' इत्यादीन्केवलं भाषसे नतु पण्डितोऽसि। यतो गतासून्गतप्राणान्बन्धूनगतासूंश्च जीवतो

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' इति तत्तु प्रविभज्य विज्ञेयं, तत्कथम्, यदि तावत्पूर्वे जनकादयस्तत्त्वविदोऽपि प्रवृत्तकर्माणः स्युस्ते लोकसंग्रहार्थं 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' इति ज्ञानेनैव संसिद्धिमास्थिताः, कर्मसंन्यासे प्राप्तेऽपि कर्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिता न कर्मसंन्यासं कृतवन्त इत्येषोऽर्थः । अथ न ते तत्त्वविद ईश्वरसमर्पितेन कर्मणा साधनभूतेन संसिद्धिं सत्त्वशुद्धिं ज्ञानोत्पत्तिलक्षणां वा संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति व्याख्येयम् । एतमेवार्थं वक्ष्यति भगवान्सत्त्वशुद्धये कर्म कुर्वन्तीति, 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इत्युक्त्वा सिद्धिं प्राप्तस्य च पुनर्ज्ञाननिष्ठां वक्ष्यति 'सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म' इत्यादिना । तस्माद्गीतासु केवलादेव तत्त्वज्ञानान्मोक्षप्राप्तिः न कर्मसमुच्चितादिति निश्चितोऽर्थः । यथा चायमर्थस्तथा प्रकरणशो विभज्य तत्र तत्र दर्शयिष्यामः । तत्रैवं धर्मसंमूढचेतसो महति शोकसागरे निमग्नस्यार्जुनस्यान्यत्रात्मज्ञानादुद्धरणमपश्यन् भगवान्वासुदेवस्ततोऽर्जुनमुद्दिधारयिषुरात्मज्ञानायावतारयन्नाह—अशो-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

पृच्छति—तत्कथमिति । तत्र किं जनकादयोऽपि तत्त्वविदः प्रवृत्तकर्माणः स्युराहोस्विदतत्त्वविद इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह—यदीति । तत्त्ववित्त्वे कथं प्रवृत्तकर्मत्वं कर्मणामकिंचित्करत्वादित्याशङ्क्याह—ते लोकेति । तेषामुक्तप्रयोजनार्थमपि न प्रवृत्तिर्युक्ता सर्वत्राप्युदासीनत्वादित्याशङ्क्याह—गुणा इति । इन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तिद्वारा तत्त्वविदां प्रवृत्तकर्मत्वेऽपि ज्ञानेनैव तेषां मुक्तिरित्याह—ज्ञानेनेति । उक्तमेवार्थं संक्षिप्य दर्शयति—कर्मेति । कर्मणेत्यादौ बाधितानुवृत्त्या प्रवृत्त्याभासो गृह्यते । द्वितीयमनुवदति—अथेति । तत्र वाक्यार्थं कथयति—ईश्वरेति । विभज्य विज्ञेयत्वं वाक्यार्थस्योक्तमुपसंहरति—इति व्याख्येयमिति । कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्वमित्युक्तेऽर्थे वाक्यशेषं प्रमाणयति—एतमेवेति । 'योगिनः कर्म कुर्वन्ति' इत्यादिवाक्यमर्थतोऽनुवदति—सत्त्वेति । स्वकर्मणेत्यादौ साक्षादेव मोक्षहेतुत्वं कर्मणां वक्ष्यतीत्याशङ्क्याह—स्वकर्मणेति । स्वकर्मानुष्ठानादीश्वरप्रसादद्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यता लभ्यते ततो ज्ञाननिष्ठया मुक्तिस्तेन न साक्षात्कर्मणां मुक्तिहेतुतेत्यग्रे स्फुटीभविष्यतीत्यर्थः । तत्त्वज्ञानोत्तरकालं कर्मासंभवे फलितमुपसंहरति—तस्मादिति । ननु यद्यपि गीताशास्त्रं तत्त्वज्ञानप्रधानमेकं वाक्यं तथापि तन्मध्ये श्रूयमाणं कर्म तदङ्गमङ्गीकर्तव्यं प्रकरणप्रामाण्यादिति समुच्चयसिद्धिस्तत्राह—यथाचेति । अर्थशब्देनात्मज्ञानमेव केवलं कैवल्यहेतुरिति गृह्यते । वृत्तिकृतामभिप्रायं प्रत्याख्याय स्वाभिप्रेतः शास्त्रार्थः समर्थितः । संप्रत्यशोच्यानित्यस्मात्प्राक्तनग्रन्थसंदर्भस्य प्रागुक्तं तात्पर्यमनूद्याशोच्यानित्यादेः स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्येतदन्तस्य समुदायस्य तात्पर्यमाह—तत्रेति । अत्र हि शास्त्रे त्रीणि काण्डानि, अष्टादशसंख्याकानामध्यायानां षट्कत्रितयमुपादाय त्रैविध्यात्, तत्र पूर्वषट्कात्मकं पूर्वकाण्डं त्वंपदार्थं विषयीकरोति, मध्यमषट्करूपं मध्यमकाण्डं तत्पदार्थं गोचरयति, अन्तिमषट्कलक्षणमन्तिमं काण्डं पदार्थयोरैक्यं वाक्यार्थमधिकरोति, तज्ज्ञानसाधनानि तत्र तत्र प्रसङ्गादुपन्यस्यन्ते तज्ज्ञानस्य तदधीनत्वात् तत्त्वज्ञानमेव केवलं कैवल्यसाधनमिति च सर्वत्र विगीतम् । एवं पूर्वोक्तरीत्या गीताशास्त्रार्थे परिनिश्चिते सतीति यावत् । धर्मे संमूढं कर्तव्याकर्तव्यविवेकविकलं चेतो यस्य तस्य मिथ्याज्ञानवतोऽहंकारममकारवतः शोकाख्यसागरे दुरुत्तारे प्रविश्य क्लिश्यतो ब्रह्मात्मैक्यलक्षणवाक्यार्थज्ञानमात्मज्ञानं तदतिरेकेणोद्धरणासिद्धेस्तमतिभक्तमतिस्निग्धं शोकादुद्धर्तुमिच्छन्भगवान्यथोक्तज्ञानार्थं तमर्जुनमवतारयन् पदार्थपरिशोधने प्रवर्तयन्नादौ त्वंपदार्थं शोधयितुमशोच्यानित्यादिवाक्यमाहेति योजना । यस्याज्ञानं तस्य भ्रमो यस्य भ्रमस्तस्य पदार्थपरिशोधनपूर्वकं सम्यग्ज्ञानं वाक्यादुदेतीति ज्ञानाधिकारिणमभिप्रेत्याह—अशोच्यानित्यादीति । यत्तु कैश्चित् 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्याद्यात्मयाथात्म्यदर्शनविधिवाक्यार्थमनेन श्लोकेन व्याचष्टे स्वयं हरिरित्युक्तं तदयुक्तं, कृतियोग्यतैकार्थसमवेतश्रेयःसाधनताया वा पराभिमतनियोगस्य वा विध्यर्थस्यात्राप्रतीयमानस्य कल्पनाहेत्वभावात् । नच दर्शने पुरुषतन्त्रत्वरहिते विधे-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

नाशेनात्मनाशं मन्वानो मूर्ख एवासीत्यर्थः । यत्तु 'प्रज्ञानां पण्डितानां अवादान् वक्तुमयोग्यान् भाषसे' इति

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

ष्ठीयमानस्यालौकिकव्यवहारस्यैव तदाचारत्वात् अन्यथा निष्ठीवनादेरप्यनुष्ठानप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् । यस्मादेवं तस्मात्त्व-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

अहो कथमेते मृता एते मरिष्यन्तीति चिन्तां न कुर्वन्तीत्यर्थः । यत्तु प्रज्ञानां पण्डितानामवादान्वक्तुमयोग्यान्भाषस इति तदुपेक्ष्यम्

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः।
नचैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

च्यानित्यादि। न शोच्या अशोच्या भीष्मद्रोणादयः सद्वृत्तत्वात्परमार्थरूपेण च नित्यत्वात्, तानशोच्यानन्वशोचोऽनुशोचितवानसि ते म्रियन्ते मन्निमित्तमहं तैर्विनाभूतः किं करिष्यामि राज्यसुखादिनेति। त्वं प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादांश्च वचनानि च भाषसे। तदेतन्मौढ्यं पाण्डित्यं च विरुद्धमात्मनि दर्शयस्युन्मत्त इवेत्यभिप्रायः। यस्माद्गतासून्गतप्राणान्मृतान् अगतासूनगतप्राणाञ्जीवतश्च नानुशोचन्ति पण्डिता आत्मज्ञाः। पण्डात्मविषया बुद्धिर्येषां ते हि पण्डिताः। 'पाण्डित्यं निर्विद्य' इति श्रुतेः। परमार्थतस्तु नित्यानशोच्यानुशोचस्यतो मूढोऽसीत्यभिप्रायः॥११॥कुतस्ते शोच्या यतो नित्याः।कथं न त्वेव जातु कदाचिदहं च नासं किं त्वासमेवातीतेषु देहोत्पत्तिविनाशेषु नित्य एवाहमासमित्यभि-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

यथागादिविलक्षणे विधिरुपपद्यते क्रत्वान्तर्भूतस्यार्हार्थत्वात् तव्यो न विधिमधिकरोतीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—न शोच्या इति। कथं तेषामशोच्यत्वमित्युक्ते भीष्मादिशब्दवाच्यानां वा शोच्यत्वं, तत्पदलक्ष्याणां वेति विकल्प्याद्यं दूषयति—सद्वृत्तत्वादिति। ये भीष्मादिशब्दैरुच्यन्ते ते श्रुतिस्मृत्युदीरिताविगीताचारवत्त्वान्न शोच्यतामश्नुवीरन्नित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह—परमार्थेति। अरजते रजतबुद्धिवदशोच्येषु शोच्यबुद्ध्या भ्रान्तोऽसीत्याह—तानिति। अनुशोचनप्रकारमभिनयन्भ्रान्तिमेव प्रकटयति—ते म्रियन्त इति। पुत्रभार्यादिप्रयुक्तं सुखमादिशब्देन गृह्यते। इत्यनुशोचितवानसीति संबन्धः। विरुद्धार्थाभिधायित्वेनापि भ्रान्तत्वमर्जुनस्य साधयति—त्वं प्रज्ञावतामिति। वचनानि 'उत्सन्नकुलधर्माणाम्' इत्यादीनि। किमेतावता फलितमिति तदाह—तदेतदिति। तन्मौढ्यमशोच्येषु शोच्यदृष्टित्वमेतत्पाण्डित्यं बुद्धिमतां वचनभाषित्वमिति यावत्। अर्जुनस्य पूर्वोक्तभ्रान्तिभाक्त्वे निमित्तमात्माज्ञानमित्याह—यस्मादिति। ननु सूक्ष्मबुद्धिभाक्त्वमेव पाण्डित्यं न त्वात्मज्ञत्वं हेत्वभावादित्याशङ्क्याह—तेहीति। पाण्डित्यं पण्डितभावमात्मज्ञानं निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा 'बाल्येन तिष्ठासेद्' इति बृहदारण्यकश्रुतिमुक्तार्थामुदाहरति—पाण्डित्यमिति। यथोक्तपाण्डित्यराहित्यं कथं ममावगतमित्याशङ्क्य कार्यदर्शनादित्याह—परमार्थतस्त्विति। यस्मादित्यस्यापेक्षितं दर्शयति—अत इति ॥ ११ ॥ नित्यत्वमशोच्यत्वे कारणमिति सूचितं विवेचयितुं प्रश्नपूर्वकं प्रतिजानीते—कुत इत्यादिना। नित्यत्वमसिद्धं प्रमाणाभावादिति चोदयति—कथमिति। आत्मा न जायते प्रागभावशून्यत्वान्नरविषाणवदिति परिहरति—नत्वेवेति। किंचात्मा नित्यो भावत्वे सत्यजातत्वाद्व्यतिरेके घटवदित्यनुमानान्तरमाह—नचैवेति। यत्तु कैश्चिदात्मयाथात्म्यं जिज्ञासितं भगवानुपदिशति नत्वित्यादिना श्लोकचतुष्टयेनेत्यादिष्टं तदसत्, विशेषवचने हेत्वभावात्, सर्वैरेवात्मयाथात्म्यप्रतिपादनाविशेषादित्याशयेन 'पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

तार्किकव्याख्यानं तत् अर्हार्थे घञो दुर्लभत्वात् विशेषाध्याहारसापेक्षत्वाच्चोपेक्ष्यम् ॥ ११ ॥ ननु देहादन्योऽपि देहनाशेन नश्यतां कोशकार इव कोशनाशेनेति तत्राह—नत्वेवाहमिति। त्वमहमिमे च सर्वे अनादयोऽनन्ताश्च स्म इत्यर्थः। जातु कदाचित् अहं न आसं इति न अपितु आसमेव। तथा त्वमपि नासीरिति न अपित्वासीरेव। इमे जनाधिपाः राजान इत्युपलक्षणं सर्वस्य जन्तुजातस्य। नासन्निति न अपित्वासन्नेवेति योजना। अनादित्वादनन्ताश्चेत्याह—नचेति। न भविष्याम इति नैव किंतु सर्वे भविष्याम एव। ननु देहस्यानात्मत्वे

४ मधुसूदनीव्याख्या।

मपि पण्डितो भूत्वा शोकं माकार्षीरित्यभिप्रायः ॥ ११ ॥ नत्वेवेत्याद्येकविंशतिश्लोकैः 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' इत्यस्य विवरणं क्रियते, 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्याद्यष्टभिः श्लोकैः। 'प्रज्ञावादांश्च भाषसे' इत्यस्य 'मोहद्वयस्य पृथक्प्रयत्ननिराक-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

अर्हार्थे घञो दुर्लभत्वात्, विशेष्याध्याहारसापेक्षत्वाच्चेति ॥ ११ ॥ तेषां नित्यत्वाच्छोकानर्हतामाह—नेति। जातु कदाचिदहं

६ श्रीधरीव्याख्या।

ऽपि बन्धुहीना एते कथं जीविष्यन्तीति नानुशोचन्ति ॥ ११ ॥ अशोच्यत्वे हेतुमाह—नत्वेवेति। यथाऽहं परमेश्वरो जातु कदाचि-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

पि शोच्यतां भवेत् ॥ ११ ॥ एवमर्थद्वयमाह—नत्वेवाहमित्यनेन, देहिनोऽस्मिन्नित्यनेन च। नत्वेवाहमिति। अहं हि नैव नासं अपितु

१ 'नत्वेवाहं जातु नासं' इत्यभिनवगुप्ताचार्ये पाठः।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

प्रायः। तथा न त्वं नासीः किं त्वासीरेव, तथाच नेमे जनाधिपा नासन्किं त्वासन्नेव, तथा न चैव नभविष्यामः किंतु भविष्याम एव च। सर्वे वयमतोऽस्माद्देहविनाशात् परमुत्तरकालेऽपि त्रिष्वपि कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः। देहभेदानुवृत्त्या बहुवचनं नात्मभेदाभिप्रायेण॥१२॥तत्र कथमिव नित्य-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

वाक्ययोजना' इति त्रितयमपि व्याख्यानाङ्गं प्रतिपादयति—नत्वित्यादिना। नन्वात्मनो देहोत्पत्तिविनाशयोरुत्पत्तिविनाशप्रसिद्धेरुक्तमनुमानद्वयं प्रसिद्धिविरुद्धतया कालात्ययापदिष्टमिष्टमिति नेत्याह—अतीतेष्विति। 'चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्' इति न्यायेनात्मनो जन्मविनाशप्रसिद्धेरौपाधिकजन्माविनाशाविषयत्वान्निरुपाधिकस्य तस्य जन्मादिराहित्यमि[illegible]ः। यद्यपि तवेश्वरस्य जन्मराहित्यं तथापि कथं ममेत्याशङ्क्याह—तथेति। तथापि भीष्मादीनां कथं जन्माभावस्तत्राह—तथाच नेम इति। द्वितीयमनुमानं प्रपञ्चयन्नुत्तरार्धं व्याचष्टे—तथेत्यादिना। ननु देहोत्पत्तिविनाशयोरात्मनो जन्मनाशाभावेऽपि महासर्गमहाप्रलययोस्तस्याग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तश्रुत्या जन्मविनाशावेष्टव्याविति आशङ्क्य 'नात्मा श्रुतेः' इति न्यायेन परिहरति—त्रिष्वपीति। 'यावद्विकारंतु विभागो लोकवत्' इति न्यायेन भिन्नत्वाद्विकारित्वमात्मनामनुमीयते भिन्नत्वं च बहुवचनप्रयोगप्रमितमित्याशङ्क्याह—देहेति॥ १२॥ ननु पूर्वं देहं विहायापूर्वं देहमुपाददानस्य विक्रियावत्त्वेनोत्पत्ति[illegible]नाशवत्त्वविभ्रमः समुद्भवेदिति शङ्कते—तत्रेति। अशोच्यत्व-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

कथं तत्पीडयायं पीड्यत इति चेद्यक्षवत्तदभिमानमात्रादिति ब्रूमः। यदाहि यक्षः परशरीरे विशति तदा तत्पीडया देहपतिर्न बाध्यते। तस्य तदानीं देहाभिमानाभावात्। यक्षस्तु बाध्यतेऽभिमानसत्वादिति लोके प्रसिद्धम्। किंच प्राचीनकर्मव्यतिरेकेण जीवनं नोपपद्यते। कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गात्। वृक्षादिष्वपि प्राक्कर्मास्तीत्यनुमेयम्। स्थावरजीविका प्राक्कर्मपूर्विका जीविकात्वात् पाकादिक्रियापूर्वकास्मदादिजीविकावत्। अपिच क्रियावैचित्र्यात्कार्यवैचित्र्यं दृष्टं घटशरावोदञ्चनादिषु तद्वदिहापि सुखदुःखादिवैचित्र्यं प्राक्कर्मवैचित्र्यादनुमेयम्। तथा सद्यो जातस्य गोवत्सस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्जन्तुमात्रस्य मरणात्रासश्च प्राग्भवीयानुभवजनितसंस्कारजन्यौ भोजनादिप्रवृत्तिश्वोच्छ्वासादिवदित्यतोऽस्ति प्राचीनं कर्म। अपिच कौलिकशास्त्रप्रसिद्धमेतत्। यथा देवदत्तः स्वशरीरे कण्टकवेधेन खिद्यते एवं शत्रुकृतायां देवदत्तप्रतिमायां कण्टकेन विद्धायां देवदत्तो व्यथते। तत्र व्यथाहेतुर्नान्तरं धातुवैषम्यं नापि बाह्यं कण्टकवेधादि किंतु केवलं प्राक्कर्ममात्रम्। एवंच बीजाङ्कुरन्यायेन कर्मतज्जन्यसंस्कारपरम्परयाऽनादिः संसार इति न, देहनाशादात्मनाशोऽस्तीति न भीष्मादयः शोचनीयाः। अत्र पूर्वस्मिन् श्लोके आत्मनो देहादन्यत्वमुक्तं गतासून् देहानिति विशेषणेन। अत्र तु सूक्ष्मशरीरविशिष्टस्यात्मनो व्यवहारदृष्ट्या नित्यत्वं साधितमिति भेदः॥ १२॥

४ मधुसूदनीव्याख्या।

तैव्यत्वात्। तत्र स्थूलशरीरादात्मानं विवेक्तुं नित्यत्वं साधयति। तुशब्दो देहादिभ्यो व्यतिरेकं सूचयति। यथा अहमितः पूर्वं जातु कदाचिदपि नासमिति नैव अपितु आसमेव, तथा त्वमप्यासीः, इमे जनाधिपाश्चासन्नेव। एतेन प्रागभावाप्रतियोगित्वं दर्शितम्। तथा सर्वे वयं अहं त्वं इमे जनाधिपाश्चातःपरं न भविष्याम इति न अपितु भविष्याम एवेति ध्वंसाप्रतियोगित्वमुक्तम्। अतः कालत्रयेऽपि सत्तायोगित्वादात्मनो नित्यत्वेनानित्याद्देहाद्वैलक्षण्यं सिद्धमित्यर्थः॥१२॥ननु 'देह-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका

नासमिति न किंत्वासमेव। तथा त्वं नासीरिति न अपित्वासीरेव। तथेमे जनाधिपाः नासन्निति न किंत्वासन्नेव। तथा नच भविष्याम इति न किंतु भविष्याम एव अतोऽस्माद्देहविनाशादुत्तरकालेऽपि त्रिष्वपि कालेषु नित्यः। आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः। स्वस्य मध्ये गणनमात्रैक्याभिप्रायं, बहुवचनं तु जीवभेदाभिप्रायेण देहभेदानुवृत्त्या तत्तद्देहाभिमानिनां जीवानामपि भेदात्तु परमार्थत आत्मभेदाभिप्रायेणेति। तथाच शारीरकभाष्यं 'भेदस्तूपाधिनिमित्तकः मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः' इति बोध्यम्॥ १२॥

६ श्रीधरीव्याख्या।

लीलाविग्रहस्याविर्भावे तिरोभावेऽपि नासमिति नैव, अपितु आसमेव अनादित्वात्। नच त्वं नासीः नाभूः, अपित्वासीरेव। इमेच जनाधिपाः नृपाः नासन्निति न, अपितु आसन्नेव मदंशत्वात्, तथाऽतःपरं इतउपर्यपि न भविष्यामो न स्यास्याम इति च नैव, अपितु स्यास्याम एव। जन्ममरणशून्यत्वादशोच्या इत्यर्थः॥ १२॥ नन्वीश्वरस्य तव जन्मादिशून्यत्वं सत्यमेव जीवानां तु जन्ममरणे

१ मधुसूदनः.

**देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ॥
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥**

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

आत्मेति दृष्टान्तमाह—देहिन इति। देहोऽस्यास्तीति देही तस्य देहिनो देहवदात्मनोऽस्मिन्वर्तमाने देहे यथा येन प्रकारेण कौमारं कुमारभावो बाल्यावस्था, यौवनं यूनो भावो मध्यावस्था, जरा वयोहानिर्जीर्णावस्थेत्येतास्तिस्रोऽवस्था अन्योन्यविलक्षणास्तासां प्रथमावस्थानाशे न नाशो द्वितीयावस्थोपजनने नोपजननमात्मनः किं तर्ह्यविक्रियस्यैव द्वितीयतृतीयावस्थाप्राप्तिरात्मनो दृष्टा यथा, तथा तद्वदेव देहादन्यो देहान्तरं तस्य प्राप्तिर्देहान्तरप्राप्तिरविक्रियस्यैवात्मन इत्यर्थः। धीरो धीमांस्तत्रैवं

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

प्रतिज्ञायां नित्यत्वे हेतौ कृते सतीति यावत्। अवस्थाभेदे सत्यपि वस्तुतो विक्रियाभावादात्मनो नित्यत्वमुपपन्नमित्युत्तरश्लोकेन दृष्टान्तावष्टम्भेन प्रतिपादयतीत्याह—दृष्टान्तमिति। न केवलमागमादेवात्मनो नित्यत्वं किंत्ववस्थान्तरवज्जन्मान्तरे पूर्वसंस्कारानुवृत्तेश्चेत्याह—देहिन इति। देहवत्त्वं तस्मिन्नहंममाभिमानभाक्त्वम्। तासामिति निर्धारणे षष्ठी। आत्मनः श्रुतिस्मृत्युपपत्तिभिर्नित्यत्वज्ञानम्। धीमानित्यत्र धीर्विवक्ष्यते। एवं सतीति। तत्त्वतो विक्रि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

यद्यप्येवं तथापीष्टदेहवियोगजः शोको भवत्येवेत्याशङ्क्याह—देहिन इति। देहौ स्थूलसूक्ष्मौ विद्येते अस्य स देही चिदात्मा तस्य यथास्मिन् स्थूलशरीरे कौमाराद्यवस्थासु देहभेदेऽपि एक एवाहं बाल आसमिदानीं वृद्धोऽस्मीत्यभेदप्रत्यभिज्ञानादैक्यं बालादिशरीरेभ्योऽन्यत्वं च व्यावृत्तेभ्योऽनुवृत्तं भिन्नं कुसुमेभ्यः सूत्रमिवेति न्यायात्। एवं देहान्तरप्राप्तिरपि स्थूलाच्छरीरादन्येषां लिङ्गशरीराणां सूक्ष्माणां स्थूलशरीरानुकारिणां प्राप्तिः। अयमर्थः—यथा एकमपि स्थूलं शरीरं कौमाराद्यवस्थाभेदादनेकरूपं एवं नित्यमपि लिङ्गशरीरं प्राणिकर्मभेदात्सुरनरतिर्यगाद्यवस्थाभेदादनेकं भवति। ततश्चोक्तन्यायेन स्थूलादिवत्सूक्ष्मादपि शरीरादात्मा विविक्त एव। एवंच शोकादिधर्मिणो

४ मधुसूदनीव्याख्या।

मात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मा' इति लोकायतिकाः। तथाच स्थूलोहं गौरोहं गच्छामि चेत्यादिप्रत्यक्षप्रतीतानां प्रामाण्यमनपोहितं भविष्यति अतः कथं देहादात्मनो व्यतिरेकः, व्यतिरेकेऽपि कथं वा जन्मविनाशशून्यत्वं जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इति प्रतीतेर्देहजन्मनाशाभ्यां सहात्मनोऽपि जन्मविनाशोपपत्तेरित्याशङ्क्याह—देहाः सर्वे भूतभविष्यवर्तमाना जगन्मण्डलवर्तिनोऽस्य सन्तीति देही। एकस्यैव विभुत्वेन सर्वदेहयोगित्वात्सर्वत्र चेष्टोपपत्तेर्न प्रतिदेहमात्मभेदे प्रमाणमस्तीति सूचयितुमेकवचनम्। सर्वे वयमिति बहुवचनं तु पूर्वदेहभेदानुवृत्त्या न त्वात्मभेदाभिप्रायेणेति नदोषः। तस्य देहिन एकस्यैव सतोऽस्मिन्वर्तमाने देहे यथा कौमारं यौवनं जरेत्यवस्थात्रयं परस्परविरुद्धं भवति नतु तद्भेदेनात्मभेदः, यएवाहं बाल्ये पितरावन्वभूवं सएवाहं वार्धके प्रणप्तृननुभवामीति दृढतरप्रत्यभिज्ञानात्, अन्यनिष्ठसंस्कारस्य चान्यत्रानुसन्धानाजनकत्वात्, तथा तेनैव प्रकारेणाविकृतस्यैव सत आत्मनो देहान्तरप्राप्तिरेतस्माद्देहादत्यन्तविलक्षणदेहप्राप्तिः स्वप्ने योगैश्वर्ये च तद्देहभेदानुसन्धानेऽपि सएवाहमिति प्रत्यभिज्ञानात्। तथाच यदि देह एवात्मा भवेत्तदा कौमारादिभेदेन देहे भिद्यमाने प्रतिसन्धानं न स्यात्, अथतु कौमाराद्यवस्थानामत्यन्तवैलक्षण्येऽप्यवस्थावतो देहस्य 'यावत्प्रत्यभिज्ञं वस्तुस्थितिः' इति न्यायेनैक्यं ब्रूयात्तदापि स्वप्नयोगैश्वर्ययोर्देहधर्मभेदे प्रतिसन्धानं न स्यादित्युभयोदाहरणम्। अतो मरुमरीचिकादावुदकादिबुद्धेरिव स्थूलोऽहमित्यादिबुद्धेरपि भ्रमत्वमवश्यमभ्युपेयम्, बाधस्योभयत्रापि तुल्यत्वात्। एतच्च 'न जायते' इत्यादौ प्रपञ्चयिष्यते। एतेन देहाद्व्यतिरिक्तो देहेन सहोत्पद्यते विनश्यति चेति पक्षोपि प्रत्युक्तः। तत्रावस्थाभेदे प्रत्यभिज्ञोपपत्तावपि धर्मिणो देहस्य भेदे प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेः। अथवा यथा कौमाराद्यवस्थाप्राप्तिरविकृतस्यात्मन एकस्यैव तथा देहान्तर-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

तत्र दृष्टान्तमाह—देहिन इति। देहोऽस्यास्तीति देही आत्मा तस्य यथास्मिन्देहेऽवस्थात्रयमेकस्यैव तथा देहान्तरप्राप्तिः तत्रैवं सति धीमानात्मनित्यत्वज्ञानवान्न मुह्यति न मोहं प्राप्नोति। नन्वेतेषां श्लोकानां वादिमतान्याशङ्क्यानवतारणं भाष्यकाराणां न्यूनतेति-

६ श्रीधरीव्याख्या।

प्रसिद्धं तत्राह—देहिन इति। देहिनो देहाभिमानिनो जीवस्य यथाऽस्मिन्स्थूलदेहे कौमाराद्यवस्था देहनिबन्धना एव नतु स्वतःपूर्वाव-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

आसम्। एवं त्वमी च राजानः। देहिनोऽस्मिन्निति। आकारान्तरे च सति यदि शोच्यता तर्हि कौमारायौवनावाप्तौ किमिति न शो-

१ मधुसूदनः.

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

सति न मुह्यति न मोहमापद्यते ॥ १३ ॥ यद्यप्यात्मविनाशनिमित्तो मोहो न संभवति नित्य आत्मेति

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

याभावान्नित्यत्वे समधिगते सतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ आत्मनः श्रुत्यादिप्रमिते नित्यत्वे तदुत्पत्तिविनाशप्रयुक्तशोकमोहाभावेऽपि प्रकारान्तरेण शोकमोहौ स्यातामित्याशङ्कामनूद्योत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति—यद्यपीत्यादिना । शीतोष्णयो-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

लिङ्गादपि विभिन्नस्य तव इष्टवियोगजः शोकोऽपि न युक्तः । अतएव तत्र तस्मिन्विषये धीरो न मुह्यति । आभिमानिकौ शोकमोहौ देहद्वयाभिमानत्यागाद्धीरं न बाधेते । अतस्त्वमपि धीरो भवेति भावः । पूर्वश्लोकयोर्गतासूनिति वयमिति च बहुवचनं उपाधिभेदाभिप्रायम्, अत्र तु देहिन इत्येकवचनं उपधेयचिदात्मैक्याभिप्रायमिति ज्ञेयम् । तथाच श्रुतिरेकस्यात्मन औपाधिकं भेदमाह 'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा' इति । क्षेत्रेषु वक्ष्यमाणलक्षणेषु स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयात्मकेषु । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इतिच । एकत्वाच्च विभुत्वमप्यस्य सिद्धम् । तेन देहादीनामनित्यानामविभूनां च पराभिमतमात्मत्वं प्रत्याख्यातं वेदितव्यम् ॥ १३ ॥ ननु आत्मनो लिङ्गशरीरादन्यत्वेऽप्यहं दुःखीत्याद्यनुभवाद्दुःखादिधर्माश्रयत्वं दुर्वारम् । ततश्च भीष्मादिबन्धुवर्गनाशे सति दुःखसंबन्धो भवत्येवेत्याशङ्क्याह—**मात्रास्पर्शा इति** । मीयन्ते विषया आभिस्ता मात्रा इन्द्रियवृत्तयः । यद्वा दश प्रज्ञामात्राः वागादयः, दश

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

प्राप्तिरेतस्माद्देहादुत्क्रान्तौ । तत्र स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानाभावेऽपि जातमात्रस्य हर्षशोकभयादिसंप्रतिपत्तेः पूर्वसंस्काररजन्याया दर्शनात् । अन्यथा स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् । तस्या इष्टसाधनतादिज्ञानजन्यत्वस्यादृष्टमात्रजन्यत्वस्य चाभ्युपगमात् । तथाच पूर्वापरदेहयोरात्मैक्यसिद्धिः । अन्यथा कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गादित्यन्यत्र विस्तरः । कृतयोः पुण्यपापयोर्भोगमन्तरेण नाशः कृतनाशः, अकृतयोः पुण्यपापयोरकस्मात्फलदातृत्वमकृताभ्यागमः । अथवा देहिन एकस्यैव तव यथा क्रमेण देहावस्थोत्पत्तिविनाशयोर्न भेदः नित्यत्वात्, तथा युगपत्सर्वदेहान्तरप्राप्तिरपि तवैकस्यैव विभुत्वात्, मध्यमपरिमाणत्वे सावयवत्वेन नित्यत्वायोगात्, अणुत्वे सकलदेहव्यापिसुखाद्यनुलब्धिप्रसङ्गात्, विभुत्वे निश्चिते सर्वत्रदृष्टकार्यत्वात्सर्वशरीरेष्वेक एवात्मा त्वमिति निश्चितोऽर्थः । तत्रैवंसति वध्यघातकभेदकल्पनया त्वमधीरत्वान्मुह्यसि धीरस्तु विद्वान्न मुह्यति, अहमेषां हन्ता एते मम वध्या इति भेददर्शनाभावात् । तथाच विवादगोचरापन्नाः सर्वे देहा एकभोक्तृकाः देहत्वात्त्वद्देहवत् इति । श्रुतिरपि 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इत्यादि । एतेन यदाहुः 'देहमात्रमात्मा' इति चार्वाकाः, 'इन्द्रियाणि मनः प्राणश्च' इति तदेकदेशिनः, 'क्षणिकं विज्ञानम्' इति सौगताः, 'देहातिरिक्तः स्थिरो देहपरिमाणः' इति दिगम्बराः, 'मध्यमपरिमाणस्य नित्यत्वानुपपत्तेः नित्योणुः' इत्येकदेशिनः, तत्सर्वमपाकृतं भवति नित्यत्वविभुत्वस्थापनात् ॥ १३ ॥ नन्वात्मनो नित्यत्वे विभुत्वे च न विवदामः, प्रतिदेहसमत्वं तु न सहामहे । तथाहि 'बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाख्यनवविशेषगुणवन्तः प्रतिदेहं भिन्नाः, एवं नित्या विभवश्चात्मानः' इति वैशे-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

चेन्न । 'नानुशोचन्ति पण्डिताः' 'धीरस्तत्र न मुह्यति' 'तांस्तितिक्षस्व भारत' 'यं हि न व्यथयन्त्येते' इतिवाक्यशेषाणां सत्वात् शोकनिवारणायात्मनित्यत्वव्याख्यानस्य शब्दार्थत्वादात्मानित्यत्ववादी मूर्ख इत्येवमादीनां तेषामश्रवणात् आत्मनो नित्यत्वादिवर्णनेन वादिमतनिराकरणस्यार्थसिद्धत्वात्, शारीरकभाष्ये कुमतानां स्वेनैव खण्डितत्वाच्च तथाऽनवतारणे न्यूनताया अभावात् ॥ १३ ॥ नन्वात्मनो नित्यत्वात्तन्नाशनिमित्तशोकमोहाभावेऽपि सुखवियोगदुःखसंयोगशीतादिप्राप्तिनिमित्तौ तौ दुर्वाराविति चेत्तत्राह—**मात्रास्पर्शा इति** । मीयन्ते आभिर्विषया इति मात्राः इन्द्रियाणि तेषां विषयैः स्पर्शाः संयोगाः । यद्वा स्पृश्यन्त इति

६ श्रीधरीव्याख्या ।

स्यानाशेऽवस्थान्तरोत्पत्तावपि स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानात्तथैवैतद्देहनाशे देहान्तरप्राप्तिरपि लिङ्गदेहनिबन्धना । ननु तावतात्मनो नाशः । जातमात्रस्य पूर्वसंस्कारेण स्तन्यपानादौ प्रवृत्तिदर्शनात् । अतो धीरः धीमांस्तत्र तयोर्देहनाशोत्पत्त्योर्न मुह्यति आत्मैव मृतो जातश्चेति न मन्यते ॥ १३ ॥ ननु गतानागतानहं न शोचामि किंतु तद्वियोगादिदुःखभाजमात्मानमेवेति चेत्तत्राह—**मात्रास्पर्शा इति** । मीयन्ते

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

च्यते । यो धीरः स न शोचति । धैर्ये चैतच्छरीरेऽपि यस्यास्था नास्ति तेन सुकरं । अतस्त्वं धैर्यमन्विच्छ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अधीरास्तु मात्राशब्दवाच्यैरर्थैर्ये कृताः स्पर्शा इन्द्रियद्वारेणात्मनः संबन्धास्तत्कृता याः शीतोष्णसुखाद्यवस्था अनित्याः तास्वपि शोचन्ति नत्वेवं धीरा

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

विजानतस्तथापि शीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तो मोहो लौकिको दृश्यते । सुखवियोगनिमित्तो मोहो दुःखसंयोगादिनिमित्तश्च शोक इत्येतदर्जुनस्य वचनमाशङ्क्याह—मात्रास्पर्शा इति । मात्रा

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

ताभ्यां सुखदुःखयोश्च प्राप्तिं निमित्तीकृत्य यो मोहादिर्दृश्यते तस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां दृश्यमानत्वमाश्रित्य लौकिकविशेषणम् । अशोच्यानित्यत्र यो विद्याधिकारी सूचितस्तस्य तितिक्षुः समाहितो भूत्वा इति श्रुतेस्तितिक्षुत्वं विशेषणमिहोपदिश्यते । व्याख्येयं पदमुपादाय करणव्युत्पत्त्या तस्येन्द्रियविषयत्वं दर्शयति—**मात्रा इत्यादिना** । षष्ठीसमासं दर्श-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

भूतमात्राः नामादयः कौषीतकिप्रसिद्धा इन्द्रियविषयरूपा ग्राह्याः । तासां स्पर्शाः परस्परं विषयविषयिभावेन संबन्धा इति व्याख्येयम् । यद्वा मात्रा प्रमात्रा सह स्पर्शाः विषयेन्द्रियसंबन्धाः । स्पर्शशब्दस्य तद्वाचित्वं 'स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यान्' इत्यत्र दृष्टम् । तत्र स्पर्शपदेन तद्धेतोर्विषयेन्द्रिययोरपि लाभः । तेन प्रमातुः प्रमाणद्वारा प्रमेयेण सह संबन्धाः सर्वे शीतोष्णादिवदागमापायिन उत्पत्तिविनाशशीला अतएवानित्याश्च तद्वदेव सुखदुःखदाश्च । अतस्तान् तितिक्षस्व सहस्व । हे कौन्तेय भारतेत्युत्तमवंश्यत्वेन धीरत्वमस्य सूचयति । प्रमातृत्वादिरनर्थो हि सुप्तिसमाधिग्रहावेशादिष्वभावाज्जाग्रत्स्वप्नादौ भावाच्च कादाचित्कतया आत्मनि प्रतीयमानोऽपि रज्जूरगादिवन्मिथ्याभूतः सन्न तद्धर्मत्वं भजते । यद्धि यत्राभेदेन कदाचिद्भाति कदाचिन्न तत्तत्राध्यस्तं रज्जामिव सर्पः । प्रमात्रादिश्च प्रतीचि प्रत्यगभेदेन कदाचिद्भाति अतो मिथ्येति निश्चितम् । तेन प्रतीचि प्रमातृसंबन्ध एव नास्ति । सत्यमिथ्यावस्तुनोर्वास्तवसंबन्धायोगात् । प्रमातृधर्माणां दुःखादीनां तु प्रतीचि संबन्धो दूरापेतएव । कथं तर्ह्यात्मनि दुःखित्वप्रत्ययः । तत्तदुपाधितादात्म्याध्यासादिति ब्रूमः । अतएव जाग्रति दृष्टं दुःखं स्वप्ने नानुवर्तते, स्वप्नदृष्टं वा जाग्रति न दृश्यते ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

षिका मन्यन्ते । इममेवच पक्षं तार्किकमीमांसकादयोऽपि प्रतिपन्नाः । सांख्यास्तु विप्रतिपद्यमाना अप्यात्मनो गुणवत्त्वे प्रतिदेहं भेदे न विप्रतिपद्यन्ते । अन्यथा सुखदुःखादिसंकरप्रसङ्गात् । तथाच भीष्मादिभिन्नस्य मम नित्यत्वे विभुत्वेऽपि सुखदुःखादियोगित्वाद्भीष्मादिबन्धुदेहविच्छेदे सुखवियोगो दुःखसंयोगश्च स्यादिति कथं शोकमोहौ नानुचिताविव्यर्जुनाभिप्रायमाशङ्क्य लिङ्गशरीरविवेकायाह—मीयन्ते आभिर्विषया इति मात्रा इन्द्रियाणि तासां स्पर्शा विषयैः संबन्धास्तत्तद्विषयाकारान्तःकरणपरिणामा वा ते आगमापायिन उत्पत्तिविनाशवतोऽन्तःकरणस्यैव शीतोष्णादिद्वारा सुखदुःखदाः नतु नित्यस्य विभोरात्मनः । तस्य निर्गुणत्वान्निर्विकारत्वाच्च । नहि नित्यस्यानित्यधर्माश्रयत्वं संभवति, धर्मधर्मिणोरभेदात्संबन्धान्तरानुपपत्तेः । साक्ष्यस्य साक्षिधर्मत्वानुपपत्तेश्च । तदुक्तम्—'नर्ते स्याद्विक्रियां दुःखी साक्षिता का विकारिणः । धीविक्रियासहस्राणां साक्ष्यतोऽहमविक्रियः ॥' इति । तथाच सुखदुःखाद्याश्रयीभूतान्तःकरणभेदादेव सर्वव्यवस्थोपपत्तेर्न निर्विकारस्य सर्वभासकस्यात्मनो भेदे मानमस्ति, सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वत्रानुगमात् । अन्तःकरणस्य तावत्सुखदुःखादौ जनकत्वमुभयवादिसिद्धम् । तत्र समवायिकारणत्वस्यैवाभ्यर्हितत्वात्तदेव कल्पयितुमुचितं नतु समवायिकारणान्तरानुपस्थितौ निमित्तमात्रम् । तथाच 'कामः संकल्पः' इत्यादि श्रुतिः 'एतत्सर्वं मन एव' इति कामादिसर्वविकारोपादानत्वमभेदनिर्देशान्मनस आह । आत्मनश्च स्वप्रकाशज्ञानानन्दरूपत्वस्य श्रुतिभिर्बोधनान्न कामाद्याश्रयत्वम्, अतो वैशेषिकादयो भ्रान्त्यैवात्मनो विकारित्वं भेदं चाङ्गीकृतवन्त इत्यर्थः । अन्तःकरणस्यागमापायित्वात् दृश्यत्वाच्च नित्यदृग्रूपात्त्वत्तो भिन्नस्य सुखादिजनका ये मात्रास्पर्शास्तेऽप्यनित्या अनियतरूपाः, एकदा सुखजनकस्यैव शीतोष्णादेरन्यदा दुःखजनकत्वदर्शनात् । एवं कदाचिद्दुःखजनकस्याप्यन्यदा सुखजनकत्वदर्शनात् । शीतोष्णग्रहणमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकसुखदुःखोपलक्षणार्थम् । शीतमुष्णं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

स्पर्शा विषया मात्राश्च स्पर्शाश्च ते शीतोष्णसुखदुःखदाः । त्वगिन्द्रियतद्विषयसंबन्धस्य तयोर्वाऽनियतसुखदुःखशीतोष्णदातृत्वमप्यस्तीत्यभिप्रेत्य नियतरूपाभ्यां सुखदुःखाभ्यां अनियतसुखदुःखप्रदयोः शीतोष्णयोः पृथग्ग्रहणम् । यत उत्पत्तिविनाशशीला अतएवानित्याः । अतएव तान् सहस्व तेषु हर्षं विषादं च माकार्षीरित्यर्थः । स्त्रीस्वभाववतः सुखादिदानेतान् भरतादिपुरुषधौरेयस्वभा-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

ज्ञायन्ते विषया आभिरिति मात्रा इन्द्रियवृत्तयः तासां स्पर्शाः विषयैः संबन्धाः ते शीतोष्णादिप्रदा भवन्ति ते त्वागमापायित्वादनित्या अस्थिराः अतस्तांस्तितिक्षस्व सहस्व । यथा जलातपादिसंपर्कास्तत्तत्कालकृताः स्वभावतः शीतोष्णादि प्रयच्छन्ति एवमिष्टसंयोगवियोगा

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

इत्याह—मात्रास्पर्शा इति । अथवा मात्राभिरिन्द्रियैरेषां स्पर्शो ननु साक्षात्प्रसज्जनम् । आगम उत्पत्तिः अपायो विनाशः । एतदुक्तं । तांस्ति-

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते॥ १५॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

आभिर्मीयन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि, मात्राणां स्पर्शाः शब्दादिभिः संयोगास्ते शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतमुष्णं सुखं दुःखं च प्रयच्छन्तीति। अथवा स्पृश्यन्ते इति स्पर्शा विषयाः शब्दादयः, मात्राश्च स्पर्शाश्च शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतं कदाचित् सुखं कदाचिद्दुःखं तथोष्णमप्यनियतस्वरूपं सुखदुःखे पुनर्नियतरूपे यतो न व्यभिचरतोऽतस्ताभ्यां पृथक् शीतोष्णयोर्ग्रहणम्। यस्मात्ते मात्रास्पर्शादयः आगमापायिन आगमापायशीलास्तस्मादनित्या उत्पत्तिविलयरूपत्वात्। अतस्ताञ्शीतोष्णादींस्तितिक्षस्व प्रसहस्व। तेषु हर्षविषादं मा कार्षीरित्यर्थः॥ १४॥ शीतोष्णादीन्सहतः किं स्यादिति शृणु—यं हीति। यं हि पुरुषं समदुःखसुखं समे दुःखसुखे यस्य तं समदुःखसुखं

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

यन् भावव्युत्पत्त्या स्पर्शशब्दार्थमाह—मात्राणामिति। तेषामर्थक्रियामादर्शयति—ते शीतेति। संप्रति शब्दद्वयस्य कर्मव्युत्पत्त्या शब्दादिविषयपरत्वमुपेत्य समासान्तरं दर्शयन् विषयाणां कार्यं कथयति—अथवेति। ननु शीतोष्णप्रदत्वे सुखदुःखप्रदत्वस्य सिद्धत्वात्किमिति शीतोष्णयोः सुखदुःखाभ्यां पृथग्ग्रहणमिति तत्राह—शीतमिति। विषयेभ्यस्तु पृथक्कथनं तदन्तर्भूतयोरेव तयोः सुखदुःखहेत्वोरानुकूल्यप्रातिकूल्ययोरुपलक्षणार्थम्। अध्यात्मं हि शीतमुष्णं वानुकूल्यं प्रातिकूल्यं वा संपाद्य बाह्या विषयाः सुखादि जनयन्ति। ननु विषयेन्द्रियसंयोगस्यात्मनि सदा सत्त्वात्तत्प्रयुक्तशीतादेरपि तथात्वात्तन्निमित्तौ हर्षविषादौ तस्मिन्नापन्नावित्याशङ्क्योत्तरार्धं व्याचष्टे—यस्मादित्यादिना। अत्र च कौन्तेय भारतेति संबोधनाभ्यामुभयकुलशुद्धस्यैव विद्याधिकारित्वमित्येतदेव द्योत्यते॥ १४॥ अधिकारिविशेषणं तितिक्षुत्वं नोपयुक्तं केवलस्य तस्य पुमर्थाहेतुत्वादिति शङ्कते—शीतेति। विवेकवैराग्यादिसहितं तन्मोक्षहेतुज्ञानद्वारा तदर्थमिति परिहरति—शृण्विति। तितिक्षमाणस्य विवक्षितं लाभमुपलम्भयति—यं हीति।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

तथाच श्रुतिः 'स यत्तत्र पश्यति पुण्यं च पापं चानन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुषः' इति। 'कामः संकल्पो विचिकित्सा' इत्यादिश्रुतिरेतत्सर्वं मनएवेति अभेदनिर्देशात्कामादिसर्वविकारोपादानत्वं मनस एवाह। तस्मात्स्वप्न इवात्मनि दुःखित्वप्रतीतिर्भ्रान्तिरेवेतीष्टवियोगजनितां तां तितिक्षस्वेति भावः॥ १४॥ तितिक्षाफलं प्रत्यक्षमेवेत्याह—यं हीति। एते मात्रास्पर्शाः प्राग्व्याख्यातरीत्या त्रिविधा अपि यं जाग्रति स्वप्नेऽसंप्रज्ञातसमाधौ वा न व्यथयन्ति

४ मधुसूदनीव्याख्या।

च कदाचित्सुखं कदाचिद्दुःखं सुखदुःखे तु न कदापि विपर्ययेते इति पृथङ्निर्देशः। तथा चात्यन्तास्थिरान् त्वद्भिन्नस्य विकारिणः सुखदुःखादिप्रदान्भीष्मादिसंयोगवियोगरूपान्मात्रास्पर्शांस्त्वं तितिक्षस्व, नैते मम किंचित्करा इति विवेकेनोपेक्षस्व। दुःखितादात्म्याध्यासेनात्मानं दुःखिनं माज्ञासीरित्यर्थः। कौन्तेय भारतेति संबोधनद्वयेनोभयकुलविशुद्धस्य तवाज्ञानमनुचितमिति सूचयति॥१४॥ नन्वन्तःकरणस्य सुखदुःखाद्याश्रयत्वे तस्यैव कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च चेतनत्वमभ्युपेयम्, तथाच तद्व्यतिरिक्ते तद्भासके भोक्तरि मानाभावान्नाममात्रे विवादः स्यात्, तदभ्युपगमे च बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्तिः अन्तःकरणस्य सुखदुःखाश्रयत्वेन बद्धत्वात्, आत्मनश्च तद्व्यतिरिक्तस्य मुक्तत्वादित्याशङ्कामर्जुनस्यापनेतुमाह भगवान्—यं स्वप्रकाशत्वेन स्वतएव प्रसिद्धं 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति' इति श्रुतेः। पुरुषं पूर्णत्वेन पुरि शयानं 'स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरि वा शयो

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

वमाश्रित्य सोढुं योग्योऽसीति संबोधनाशयः। अत्र संबोधनद्वयेनोभयकुलशुद्धस्यैव विद्याधिकारित्वं सूचयतीत्येके। उत्तमवंश्यत्वेन धीरत्वमस्येत्यन्ये। उभयकुलविशुद्धस्य तवात्माज्ञानमनुचितमिति केचित्। अयं पक्ष उभयकुलशुद्धिमात्रादेवात्मज्ञानं यदि स्यात्तर्हि सम्यक्। अथवा प्रथमपक्षानुरोधेन व्याख्येयः। भाष्यकृद्भिस्तु सुगमत्वात्संबोधनाभिप्रायवर्णनं न सर्वत्र क्रियत इति बोध्यम्॥१४॥ तितिक्षायाः फलमाह—यमिति। समे सुखदुःखे यस्य तं धीरं धीमन्तं नित्यात्मज्ञानवन्तं नित्यात्मज्ञानादेते शीतोष्णादयो न चाल-

६ श्रीधरीव्याख्या।

अपि सुखदुःखादि प्रयच्छन्ति तेषां चास्थिरत्वात्सहनं तव धीरस्योचितं नतु तन्निमित्तहर्षविषादपारवश्यमित्यर्थः॥ १४॥ तत्प्रतीकारप्रयत्नादपि तत्सहनमेवोचितं महाफलत्वादित्याह—यमिति। एते मात्रास्पर्शाः यं पुरुषं न व्यथयन्ति नाभिभवन्ति। समे सुख-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

तिक्षस्व सहस्व॥ १४॥ ननु यतएवागमापायिन एते सर्वे दशाविशेषास्तत एव शोच्यन्ते। मैवम्। तथाहि कोयमागमो नाम। उत्पत्ति-

१ भाष्यटीकाकृतः। २ नीलकण्ठः। ३ मधुसूदनः।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

सुखदुःखप्राप्तौ हर्षविषादरहितं धीरं धीमन्तं न व्यथयन्ति न चालयन्ति नित्यात्मदर्शनादेते यथो-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

हर्षविषादरहितमित्यत्र शमादिसाधनसंपन्नत्वमुच्यते—धीमन्तमिति। नित्यानित्यविवेकभागित्वमेतच्चोभयं वैराग्या-देरुपलक्षणम्। नित्यात्मदर्शनं त्वमर्थज्ञानं साधनचतुष्टयवन्तमधिकारिणमनूद्य त्वंपदार्थज्ञानवतस्तस्य मोक्षौपयिक-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

स्वास्थ्यान्न प्रच्यावयन्ति। पुरुषं पूर्षु अष्टासु वसतीति पुरुषस्तम्। पुरश्च 'कर्मेन्द्रियाणि खलु पञ्च तथा पराणि ज्ञाने-न्द्रियाणि मनआदि चतुष्टयं च। प्राणादिपञ्चकमथो वियदादिकं च कामश्च कर्म च तमः पुनरष्टमी पूः॥' इति

४ मधुसूदनीव्याख्या।

नैतेन किंचनानावृतं नैतेन किंचनासंवृतम्' इति श्रुतेः। समदुःखसुखं समे दुःखसुखे अनात्मधर्मतया भास्यतया च यस्य निर्विकारस्य स्वयंज्योतिषस्तम्। सुखदुःखग्रहणमशेषान्तःकरणपरिणामोपलक्षणार्थम्। 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' इति श्रुत्या वृद्धिकनीयस्त्वरूपयोः सुखदुःखयोः प्रतिषेधात्। धीरं धियमीरयतीति व्युत्पत्त्या चिदाभासद्वारा धीतादात्म्याध्यासेन धीप्रेरकम्। धीसाक्षिणमित्यर्थः। 'स धीरः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति' इति श्रुतेः। एतेन बन्धप्रसक्तिर्दर्शिता। तदुक्तम् 'यतो मानानि सिध्यन्ति जाग्रदादित्रयं तथा। भावाभावविभागश्च स ब्रह्मास्मीति बोध्यते' इति। एते सुखदुःखदा मात्रास्पर्शाः हि यस्मान्न व्यथयन्ति परमार्थतो न विकुर्वन्ति, सर्वविकारभासकत्वेन विका-रायोग्यत्वात् 'सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः। एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' इति श्रुतेः। अतः स पुरुषः स्वस्वरूपभूतब्रह्मात्मैक्यज्ञानेन सर्वदुःखोपादानतदज्ञाननिवृत्त्युपलक्षिताय निखिलद्वैतानुपर-क्तस्वप्रकाशपरमानन्दरूपाय अमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते। योग्यो भवतीत्यर्थः। यदि ह्यात्मा स्वाभाविकबन्धाश्रयः स्यात्तदा स्वाभाविकधर्माणां धर्मिनिवृत्तिमन्तरेणानिवृत्तेर्न कदापि मुच्येत। तथाचोक्तम् 'आत्मा कर्त्रादिरूपश्चेन्मा काङ्क्षीस्तर्हि मुक्त-ताम्। नहि स्वभावो भावानां व्यावर्तेतौष्ण्यवद्रवेः॥' इति। प्रागभावासहवृत्तेर्युगपत्सर्वविशेषगुणनिवृत्तेर्धर्मिनिवृत्तेर्नान्तरीय-कत्वदर्शनात्। अथात्मनि बन्धो न स्वाभाविकः किंतु बुद्ध्याद्युपाधिकृतः 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इति श्रुतेः। तथाच धर्मिसद्भावेऽपि तन्निवृत्त्या मुक्त्युपपत्तिरितिचेत् हन्त तर्हि यः स्वधर्ममन्यनिष्ठतया भासयति स उपाधि-रित्यभ्युपगमाद्बुद्ध्यादिरुपाधिः स्वधर्ममात्मनिष्ठतया भासयतीत्यायातम्। तथाचायातं मार्गे बन्धस्यासत्यत्वाभ्युपगमात्,

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

यन्ति। यद्यप्येते मात्रास्पर्शा इति वक्तुमुचितं तथापि शीतादिकमदत्त्वा न व्यथयन्ति इत्यतो भाष्यकृद्भिरेतच्छन्देन शीतादीनामेव परामर्शः कृतः। स साधनचतुष्टयसंपन्नो नित्यात्मदर्शननिष्ठोऽमृतत्वाय मोक्षाय समर्थो भवति। पुरुषं न व्यथयन्ति त्वं तु पुरुषर्षभ इति सूचयन्नाह—पुरुषर्षभेति। अत्र केचिद्वर्णयन्ति। नन्वात्मनो नित्यत्वे विभुत्वे च न विवदामः। प्रतिदेहमेकत्वं तु न सहामहे। तथाहि 'बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाख्यनवविशेषगुणवन्तः प्रतिदेहं भिन्ना एव नित्या विभवश्चात्मानः' इति वैशेषिका मन्यन्ते। इममेव पक्षं तार्किकमीमांसकादयोऽपि प्रतिपन्नाः। सांख्यास्तु विप्रतिपद्यमाना अप्यात्मनो गुणवत्त्वे प्रतिदेहं भेदे न विप्रतिपद्यन्ते। अन्यथा सुखदुःखादिसंकरप्रसङ्गात्। तथाच भीष्मादिभिन्नस्य मम नित्यत्वे विभुत्वेऽपि सुखदुःखादियोगि-त्वात् भीष्मादिबन्धुदेहविच्छेदे सुखवियोगो दुःखसंयोगश्च स्यादिति कथं शोकमोहौ नानुचिताविरत्यर्जुनाभिप्रायमाशङ्क्य लिङ्गशरीरविवे-कमाह—मात्रेति। मात्रास्पर्शा उत्पत्तिविनाशवतोऽन्तःकरणस्यैव शीतादिद्वारा सुखदुःखदा ननु नित्यस्य विभोरात्मनः। तथा-चान्तःकरणभेदान्न सांख्योक्तः संकरप्रसङ्गः। वैशेषिकादयश्च भ्रान्त्यैवात्मनो विकारित्वं भेदं चाङ्गीकृतवन्त इत्यर्थः। अन्तःकरणस्या-नित्यत्वाद्दृश्यत्वाच्च नित्यदृग्रूपत्वात्त्वत्तो भिन्नस्य सुखादिजनका ये मात्रास्पर्शास्तेऽप्यनित्यास्तांस्तितिक्षस्व नैते मम किंचित्करा इति विवेकेनोपेक्षस्व। दुःखितादात्म्येनात्मानं दुःखिनं माज्ञासीरित्यर्थः। नन्वन्तःकरणस्य सुखाद्याश्रयत्वे तस्यैव कर्तृत्वादिना चेतनत्वम-भ्युपेयम्। तथाच तद्व्यतिरिक्ते तद्भासके भोक्तरि मानाभावान्नाममात्रे विवादः स्यात्तदभ्युपगमे च बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्तिः अन्तःकरणस्य सुखाद्याश्रयत्वेन बद्धत्वात् आत्मनश्च तद्व्यतिरिक्तस्य मुक्तत्वादित्याशङ्कामर्जुनस्यापनेतुमाह—यमिति। यं स्वप्र-काशत्वेन स्वतएव प्रसिद्धं पुरुषं पूर्णत्वेन पुरि शयानं समे सुखदुःखे अनात्मधर्मतया भास्यतया च यस्य तं धीरं धियं प्रेरयतीति व्युत्पत्त्या चिदाभासद्वारा धीतादात्म्याध्यासेन धीप्रेरकं धीसाक्षिणमित्यर्थः। एतेन बन्धप्रसक्तिर्दर्शिता। एते सुखदुःखदा मात्रास्पर्शा यस्मान्न व्यथयन्ति परमार्थतो न विकुर्वन्ति स पुरुषोऽमृतत्वाय मोक्षाय योग्यो भवतीत्यर्थः। अतः सर्वधर्मासंसर्गिणोऽप्या-त्मन उपाधिवशात्तत्संसर्गित्वप्रतिभासो बन्धः स्वरूपज्ञानेन स्वरूपाज्ञानतत्कार्यबुद्ध्याद्युपाधिनिवृत्त्या तन्निमित्तनिखिलभ्रमनिवृत्तौ

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

रिति चेत् सापि का। असत आत्मलाभः सा इति स्वसत्। असत्स्वभावता हि निःस्वभावता। निरात्मा निःस्वभावः कथं सस्वभावीकर्तुं

१ मधुसूदनः।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

क्ताः शीतोष्णादयः स नित्यानित्यस्वरूपदर्शननिष्ठो द्वन्द्वसहिष्णुरमृतत्वायामृतभावाय मोक्षायेत्यर्थः ।

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

वाक्यार्थज्ञानयोग्यतामाह—स नित्येति ॥ १५ ॥ अधिकारिविशेषणे तितिक्षुत्वे हेत्वन्तरपरत्वेनोत्तरश्लोकमवतार-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

प्रसिद्धाः । यद्वा स्थूलसूक्ष्मोपाधिमध्ये एव इतरासामन्तर्भावादत्र पूरिति तमएव ग्राह्यम् । तेन कारणोपाधेरप्यात्मनो विविक्तत्वं दर्शितम् । पुरुषर्षभेति त्वमप्येतदनुभवितुं योग्योऽसि सर्वपुरुषश्रेष्ठत्वादिति सूचयति । उपाधित्रयत्यागादेव समे दुःखसुखे यस्य तम् । नहि समाधिस्थस्य सुखाय दुःखाय वा शीतोष्णस्पर्शौ भवत इति युक्तमस्य समदुःखसुखत्वम् । धीरं ध्यायिनं योगिनं न व्यथयन्ति । सोऽमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते योग्यो भवति ॥ १५ ॥ ननु सुप्तिस-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

नहि स्फटिकमणौ जपाकुसुमोपधाननिमित्तो लोहितिमा सत्यः, अतः सर्वसंसारधर्मासंसर्गिणोऽप्यात्मन उपाधिवशात्तत्संसर्गित्वप्रतिभासो बन्धः । स्वस्वरूपज्ञानेन तु स्वरूपाज्ञानतत्कार्यबुद्ध्याद्युपाधिनिवृत्त्या तन्निमित्तनिखिलभ्रमनिवृत्तौ निर्मृष्टनिखिलभास्योपरागतया शुद्धस्य स्वप्रकाशपरमानन्दतया पूर्णस्यात्मनः स्वत एव कैवल्यं मोक्ष इति न बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्तिः । अतएव 'नाममात्रे विवादः' इत्यपास्तम्, भास्यभासकयोरेकत्वानुपपत्तेः । 'दुःखी स्वव्यतिरिक्तभास्यः भास्यत्वात् घटवत्' इत्यनुमानात्, भास्यस्य भासकत्वादर्शनात् एकस्यैव भास्यत्वे भासकत्वे च कर्तृकर्मविरोधादात्मनः कथमिति चेत् । न । तस्य भासकत्वमात्राभ्युपगमात् । अहं दुःखीत्यादिवृत्तिसहिताहंकारभासकत्वेन तस्य कदापि भास्यकोटावप्रवेशात् । अतएव 'दुःखी न स्वातिरिक्तभासकापेक्षः भासकत्वात् दीपवत्' इत्यनुमानमपि न । भास्यत्वेन स्वातिरिक्तभासकसाधकेन प्रतिरोधात् । भासकत्वं च भानकरणत्वं स्वप्रकाशमानरूपत्वं वा । आद्ये दीपस्येव करणान्तरानपेक्षत्वेऽपि स्वातिरिक्तभानसापेक्षत्वं दुःखिनो न व्याहन्यते । अन्यथा दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापत्तेः । द्वितीये त्वसिद्धो हेतुरित्यधिकबलतया भास्यत्वहेतुरेव विजयते बुद्धिवृत्त्यतिरिक्तभानानभ्युपगमात् । बुद्धिरेव भानरूपेतिचेत् । न । भानस्य सर्वदेशकालानुस्यूततया भेदकधर्मशून्यतया च विभोर्नित्यस्यैकस्य चानित्यपरिच्छिन्नानेकरूपबुद्धिपरिणामात्मकत्वानुपपत्तेः, उत्पत्तिविनाशादिप्रतीतेश्चावश्यकल्प्यविषयसंबन्धविषयतयाप्युपपत्तेः । अन्यथा तत्तज्ज्ञानोत्पत्तिविनाशभेदादिकल्पनायामतिगौरवापत्तेरित्याद्यन्यत्र विस्तरः । तथाच श्रुतिः 'नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्' 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' 'महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव' 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूतिः' इत्याद्या विभुनित्यस्वप्रकाशज्ञानरूपतामात्मनो दर्शयति । एतेनाविद्यालक्षणादप्युपाधेर्व्यतिरेकः सिद्धः । अतोऽसत्योपाधिनिबन्धनबन्धभ्रमस्य सत्यात्मज्ञानान्निवृत्तौ मुक्तिरिति सर्वमवदातम् । पुरुषर्षभेति संबोधयन्स्वप्रकाशचैतन्यरूपत्वेन पुरुषत्वं परमानन्दरूपत्वेन चात्मन ऋषभत्वं सर्वद्वैतापेक्षया श्रेष्ठत्वमजानन्नेव शोचसि अतः स्वरूपज्ञानादेव तव शोकनिवृत्तिः सुकरा 'तरति शोकमात्मवित्' इति श्रुतेरिति सूचयति । अत्र पुरुषमित्येकवचनेन सांख्यपक्षो निराकृतः । तैः पुरुषबहुत्वाभ्युपगमात् ॥ १५ ॥ ननु भवतु

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

निर्मृष्टनिखिलभास्योपरागतया शुद्धस्य स्वप्रकाशपरमानन्दतया पूर्णस्यात्मनः स्वतएव कैवल्यं मोक्ष इति न बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्तिः । अतएव नाममात्रे विवाद इत्यपास्तम् । भास्यभासकयोरेकत्वानुपपत्तेः । पुरुषर्षभेति संबोधयन्स्वप्रकाशचैतन्यरूपत्वने पुरुषत्वं परमानन्दरूपत्वेनात्मन ऋषभत्वं सर्वद्वैतापेक्षया श्रेष्ठत्वमजानन्नेव शोचसि । अतः स्वस्वरूपज्ञानादेव तव शोकनिवृत्तिः सुकरा 'तरति शोकमात्मवित्' इति श्रुतेरिति सूचयतीति । अत्रेदमवधेयम्—शीतोष्णद्वारा सुखदुःखदा इत्यसंगतम् । सर्वेषां मात्रास्पर्शानां सुखादिदातृत्वे शीतोष्णयोर्द्वारत्वाभावात् । शीतोष्णग्रहणं त्रिविधसुखदुःखोपलक्षणार्थं शीतमुष्णं च कदाचित्सुखं कदाचिद्दुःखं सुखदुःखे तु न कदाचिद्विपरीतः इति तयोः पृथङ्निर्देश इति स्वपरग्रन्थविरोधाच्च । शीतोष्णद्वारा सुखदुःखदा इत्यस्य शीतोष्णद्वारा साक्षाच्च सुखदुःखदा इत्यर्थ इति यदि कश्चिद्ब्रूयात्तर्हि भाष्य एवास्यार्थस्यान्तर्भावः । तस्मात् शीतं चोष्णं च सुखं च दुःखं च प्रयच्छन्तीति भाष्यकृद्व्याख्यानमेवर्जु । एतेनागमापायिनोऽन्तःकरणस्येत्यपास्तम् । वाक्यार्थस्य सत्यपि सम्यक्संभवे विशेष्याध्याहारानौचित्यात् । तितिक्षस्वेति वाक्यशेषस्य मुख्यार्थत्यागापत्तेश्च । एतेनोत्तरश्लोकव्याख्यानमप्यपास्तम् । यं पुरुषमित्येतावतैव निर्वाहे समेत्यादिविशेषणद्वयस्यानर्थक्यापत्तेश्च । बन्धप्रसक्तिरपि पुरिषु तादात्म्याध्यासं कृत्वा शेत इत्यर्थेन पुरुषशब्देनैव लभ्यते । एतेन सुखादेः क्षेत्रधर्मत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चास्य व्याख्यानस्याकरणे भाष्यकृतां न्यूनता न शङ्कनीया । एवमन्येषामपि मूलतद्भाष्यबहिर्भूताः कल्पनाः सम्यग्विचार्य निराकर्तव्याः । अस्माभिस्तु विस्तरभयान्नोद्धाव्य निराक्रियन्ते ॥ १५ ॥ शीतोष्णादेः प्रतीयमान-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

शक्यः । अनीलं हि न नीलीकर्तुं शक्यम् । स्वभावान्तरापत्तेर्दुर्घटत्वात् । तथाच शास्त्रं 'नहि स्वभावो भावानां व्यावर्तेतौष्ण्यवद्रवेः' इति

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कल्पते समर्थो भवति ॥ १५ ॥ इतश्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णादिसहनं युक्तं यस्मात् नासत इति ।

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

यति—इतश्चेति । इतःशब्दार्थमेव स्फुटयति—यस्मादिति । यतः शीतादेः शोकादिहेतोरनात्मनो नास्ति वस्तुत्वं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

माध्यादौ त्यक्तोपाधेरात्मनः समदुःखसुखत्वेऽपि सोपाधिकदशायां तप्तायःपिण्डस्य दग्धृत्वमिव तस्य दुःखित्वं दुर्वारम् । उपाधिश्च मूलप्रकृतेर्व्यापिकाया मात्रारूप इति तत्सत्त्वे तु न निर्मूलोच्छेदमर्हत्यतः सोऽमृतत्वाय कल्पत इत्यनुपपन्नमित्याशङ्क्याह—**नासत इति** । प्रमात्रादेरागमापायित्वेन कादाचित्कत्वात् रज्जूरगादिवत् असतः भावः सत्ता कालत्रयेऽपि नास्ति । अयमर्थः—प्रमात्रादिर्मूलाज्ञानेन चिदात्मनि कल्पितः । मूलाज्ञानस्य चात्मज्ञानेन निवृत्तौ कारणाभावान्न पुनः प्रमात्राद्युद्भवोऽस्तीति निष्प्रत्यूहममृतत्वं ज्ञानात्सिध्यतीति । नन्वप्रतीतिमात्रात्प्रमात्रादेर्मिथ्यात्वोपगमे आत्मनोऽपि सुप्त्यादावप्रतीयमानत्वाविशेषान्मिथ्यात्वमस्तु । उभयोर्वा सत्यत्वमस्तु इत्याशङ्क्याह—**नाभावो विद्यते**

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

पुरुषैकत्वं तथापि तस्य सत्यस्य जडद्रष्टृत्वरूपः सत्य एव संसारः । तथाच शीतोष्णादिसुखदुःखकारणे सति तद्भोगस्यावश्यकत्वात्सत्यस्य च ज्ञानाद्विनाशानुपपत्तेः कथं तितिक्षा कथं वा सोऽमृतत्वाय कल्पत इति चेत् । न । कृत्स्नस्यापि द्वैतप्रपञ्चस्यात्मनि कल्पितत्वेन तज्ज्ञानाद्विनाशोपपत्तेः । शुक्तौ कल्पितस्य रजतस्य शुक्तिज्ञानेन विनाशवत् । कथं पुनरात्मानात्मनोः प्रतीत्यविशेषे आत्मवदनात्मापि सत्यो न भवेत् अनात्मवदात्मापि मिथ्या न भवेत् उभयोस्तुल्ययोगक्षेमत्वादित्याशङ्क्य विशेषमाह भगवान् । यत्कालतो देशतो वस्तुतो वा परिच्छिन्नं तदसत् यथा घटादि जन्मविनाशशीलं प्राक्कालेन परकालेन च परिच्छिद्यते ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वात् कदाचित्कालपरिच्छिन्नमित्युच्यते । एवं देशपरिच्छिन्नमपि तदेव मूर्तत्वेन सर्वदेशावृत्तित्वात् । कालपरिच्छिन्नस्य देशपरिच्छेदनियमेऽपि देशपरिच्छिन्नत्वेनाभ्युपगतस्य परमाण्वादेस्तार्किकैः कालपरिच्छेदानभ्युपगमाद्देशपरिच्छेदोऽपि पृथगुक्तः । सच किंचिद्देशवृत्तित्वरूपोऽत्यन्ताभावः । एवं सजातीयभेदो विजातीयभेदः स्वगतभेदश्चेति त्रिविधो भेदो वस्तुपरिच्छेदः । यथा वृक्षस्य वृक्षान्तराच्छिलादेः पत्रपुष्पादेश्च भेदः । अथवा जीवेश्वरभेदो जीवजगद्भेदो जीवपरस्परभेद ईश्वरजगद्भेदो जगत्परभेद इति पञ्चविधो वस्तुपरिच्छेदः । कालदेशापरिच्छिन्नस्याप्याकाशादेस्तार्किकैर्वस्तुपरिच्छेदाभ्युपगमात्पृथङ्निर्देशः । एवं सांख्यमतेऽपि योजनीयम् । एतादृशस्यासतः शीतोष्णादेः कृत्स्नस्यापि प्रपञ्चस्य भावः सत्ता पारमार्थिकत्वं स्वान्यूनसत्ताकतादृशपरिच्छेदशून्यत्वं न विद्यते न संभवति, घटत्वाघटत्वयोरिव परिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्वयोरेकत्र विरोधात् । नहि दृश्यं किंचित्क्वचित्काले देशे वस्तुनि वा न निषिध्यते अननुगमात्, नवा सद्वस्तु क्वचिद्देशे काले वस्तुनि वा निषिध्यते सर्वत्रानुगमात्, तथाच सर्वत्रानुगते सद्वस्तुन्यननुगतं व्यभिचारि वस्तु कल्पितं रज्जुखण्ड इवानुगते व्यभिचारि सर्पधारादिकमिति भावः । ननु व्यभिचारिणः कल्पितत्वे सद्वस्त्वपि कल्पितं स्यात्तस्यापि तुच्छव्यावृत्तत्वेन व्यभिचारित्वादित्यत आह—**नाभावो विद्यते सत इति** । सदधिकरणकभेदप्र-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

त्वेऽपि बाध्यत्वेन मिथ्यात्वात्, तद्विपर्ययेणात्मनः सत्यत्वाच्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णादिसहनं युक्तमित्याह—**नेति** । असतो विचारेण बाध्यत्वात्पूर्वमप्यविद्यमानस्य शीतादेः सकारणस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्निरूप्यमाणस्यापि भावः परमार्थसत्ता न विद्यते । एतेनासतः शून्यस्य नरविषाणतुल्यस्यास्तित्वप्रसङ्गाभावादप्रसक्तप्रतिषेध इति प्रत्युक्तम् । विमतं शीतादि अतात्विकमप्रामाणिकत्वात् शुक्तिरूप्यवत् । धर्मिग्राहकस्य प्रत्यक्षादेस्तात्विकप्रामाण्याबोधकत्वदर्शनात्, तद्विषयस्य शीतादेरनिर्वाच्यस्यासतो भ्रान्तैर्लौकिकैः प्रत्यक्षा-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

दुःखे यस्य तम् । स तैरविक्षिप्यमाणो धर्मज्ञानद्वारा अमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते योग्यो भवति ॥ १५ ॥ ननु तथापि शीतोष्णादिकमतिदुःसहं कथं सोढव्यम्, अत्यन्तं तत्सहने च कदाचिद्देहनाशस्यापि संभवादित्याशङ्क्य तत्त्वविचारतः सर्वं सोढुं शक्यमित्याशयेनाह—**नेति** । असतः अनात्मधर्मत्वादविद्यमानस्य शीतोष्णादेरात्मनि भावः सत्ता न विद्यते । तथा सतः सत्स्वभावस्यात्मनोऽभावो

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

॥ १५ ॥ अथ सत एवात्मलाभ उत्पत्तिः सदा लब्धात्मनोऽस्य जात्वप्यभावाभिन्नत्वेवेलागमे का शोच्यता । एवमपायोऽपि सतोऽसतो वा । असत्त्वावदसदेव । सत्स्वभावस्यापि कथमसत्तास्वभावः । द्वितीये क्षणेऽसावसत्स्वभाव इतिचेत् आद्येऽपि तथा स्यादिति न कश्चिद्भावः स्यात् स्वभावस्यात्यागात् । अथ मुद्गरादिनास्य नाशः क्रियते स यदि व्यतिरिक्तो भावस्य किं वृत्तं । न दृश्यते इति चेत् मानाम दर्शि भावः । नत्वन्यथाभूतः पटावृतइव । अव्यतिरिक्तस्तु नासावित्युक्तं तदेतत्संक्षिप्याह—नासतो विद्यते इति । अथच लोकवृत्तेनेदमाह । असतो नित्यवि-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

नासतोऽविद्यमानस्य शीतोष्णादेः सकारणस्य न विद्यते नास्ति भावो भवनमस्तिता, नहि शीतोष्णा-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

वस्तुनश्चात्मनो निर्विकारत्वेनैकरूपत्वमतो मुमुक्षोर्विशेषणं तितिक्षुत्वं युक्तमित्याह—नेत्यादिना । कार्यस्यासत्त्वेऽपि कारणस्य सत्त्वे नात्यन्तासत्त्वासिद्धिरित्याशङ्क्य विशिनष्टि—सकारणस्येति । नासत इत्युपादाय पुनर्नकारानुकर्षण-मन्वयार्थम् । असतः शून्यस्यास्तित्वप्रसङ्गाभावादप्रसक्तप्रतिषेधप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह—नहीति । विमतमतात्त्विकम-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

सत इति । सद्वस्तुनः अभावोऽसत्त्वं कदाचिदपि न विद्यते । सुषुप्त्यादावपि अनुभूतयोः सुखाज्ञानयोः सुखमहम-स्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति उत्थाने परामर्शदर्शनात् । तदनुभवमन्तरेण तयोः परामर्शासंभवात् । अतः सतोऽसत्त्वं नास्ति । श्रुतिरपि सुप्तिकैवल्ययोः प्रमात्राद्यभावं दृशो नित्यत्वं चाह । 'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्' इति । यदि प्रमात्रादिः सत्यस्तर्हि

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तियोगित्वं हि वस्तुपरिच्छिन्नत्वं, तच्च न तुच्छव्यावृत्तत्वेन । तुच्छे शशविषाणादौ सत्वायोगात् 'सदसद्भ्यामभावो निरूप्यते' इति न्यायात् । एकस्यैव स्वप्रकाशस्य नित्यस्य विभोः सतः सर्वानुस्यूतत्वेन सद्व्यक्तिभेदानभ्युपगमात् घटः सन्नित्यादिप्रतीतेः सार्व-लौकिकत्वेन सतो घटाद्याधिकरणकभेदप्रतियोगित्वायोगात्, अभावः परिच्छिन्नत्वं देशतः कालतो वस्तुतो वा, सतः सर्वानुस्यूत-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

दिभिरुपलभ्यमानत्वात्, सत्त्वेन गृहीतस्य भावस्तात्त्विकत्वं नास्तीत्यर्थः । ननु क्वचित्प्रत्यक्षादेस्तात्त्विकप्रामाण्यावेदकत्वदर्शनात्तद्वि-षयस्य शीतादिद्वैतस्य दुर्निरूपत्वेनानिर्वचनीयत्वं न शक्यते वक्तुम् । वेदैकदेशस्य क्रियार्थत्वे ब्रह्मबोधकवेदस्यापि क्रियार्थत्वं यथा । यथावा श्रोत्रादीन्द्रियै रूपानुपलब्ध्या चक्षुषापि तन्नोपलभ्यत इतिचेन्न । शीतादिद्वैतस्य विकारस्यागमापायित्वेनासत्वनिर्धारणात् । तथाचायं प्रयोगः । विमतमसत् आगमापायित्वाद्रज्जूरगवत् इति । तथाच 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इत्या-दिश्रुत्यापि विकारस्य मिथ्यात्वं बोधितम् । किंच कार्यं कारणान्न भिद्यते कुण्डलादिसंस्थानस्य चक्षुरादिनिरूप्यमाणस्य कनकादिव्य-तिरेकेणानुपलब्धेः । ततश्चायं प्रयोगः—विमतं न कारणाद्वस्तुतो भिन्नं कार्यत्वात् कुण्डलादिवदिति । 'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' इति न्यायात्, कार्यस्य जन्मप्रध्वंसाभ्यां प्रागूर्ध्वं चानुपलब्धेः कारणादव्यतिरेकाच्च । सर्वः शीतादिविकारोऽसत् कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेः कुण्डलादिवदिति सर्वस्यापि कारणस्य स्वस्वकारणाद्व्यतिरेकेणानुपलभ्यमानस्य कार्यकारणपरम्पराश्रमा-धिष्ठाने कल्पितत्वं सिध्यति । ननु कार्यकारणविभागविहीनस्य वस्तुनोऽभावात्कार्यकारणपरम्पराया असत्वे सर्वाभावप्रसङ्ग इतिचेन्न । सर्वत्रानुवृत्तव्यावृत्तसदसद्बुद्धिद्वयोपलब्ध्यानुवृत्ते च व्यावृत्तानां कल्पितत्वात्, अकल्पितस्य सर्वभेदविकल्पाधिष्ठानस्याकार्यकारणस्य वस्तुनः सिद्धेः । तथाच यद्यद्व्यावृत्तेष्वनुवृत्तं तत्तत्परमार्थसत् यथा रजतादिधारास्वनुगतः शुक्त्यादेरिदमंशः, विमतं सत् अव्यभिचा-रित्वादिदमंशवत्; यद्व्यावृत्तं तन्मिथ्या यथा रजतादिधारा, विमतं मिथ्या व्यभिचारित्वात् रजतादिधारावत्; इत्यनुमानद्वयेन सतोऽ-कल्पितत्वमसतः कल्पितत्वं च सिद्धम् । ननु नेदमनुमानद्वयमुपपद्यते सर्वमिथ्यात्ववादिनो विभागाभावादनुमानादिव्यवहारानुपपत्तेरिति चेन्न । सदसद्विभागस्य बुद्ध्यायत्तत्वात्, बुद्धिद्वयाधीने विभागे स्थिते सत्यनुमानादिव्यवहारोपपत्तेः । नन्वद्वैतवादिनस्तव बुद्धिद्वया-भावात्तदधीनः सदसद्विभागः कथं सेत्स्यतीति चेत् सर्वत्र व्यवहारदशायां कल्पितस्य सदसद्विभागस्य हेतुभूतबुद्धिद्वयस्य सर्वैरुपल-भ्यमानत्वात् । नन्वेवमपि सतः सामान्यरूपतया विशेषाकाङ्क्षायां सामान्यविशेषरूपे द्वे वस्तुनी स्यातामितिचेन्न । सोऽयमित्यादि-सामानाधिकरण्यवद्घटः सन्नित्यादिसामानाधिकरण्यस्यैकवस्तुनिष्ठत्वाद्वस्तुभेदे घटपटयोरिव तदयोगात् । ननूक्तसामानाधिकर-ण्यस्यैकवस्तुनिष्ठत्वं न वाच्यं नीलमुत्पलमितिवद्धर्मधर्मिविषयतया तस्य सुवचत्वादितिचेन्न । नीलोत्पलमिति सामानाधिकरण्यस्य धर्मधर्मिविषयस्य गौणत्वात् । तदपेक्षयानुवृत्ते व्यावृत्तं कल्पितमिति ऐक्यनिष्ठस्यैव मुख्यस्यौचित्यात् । तथाच सन् घटः सन् पटः सन्हस्ती सन्नश्वः सन् गौरित्येवं बुद्धिद्वयमुपलभ्यते तयोश्च बुद्ध्योर्घटादिबुद्धिर्व्यभिचरति घटादेर्विकारस्य व्यभिचारित्वं पूर्वं दर्शितं नतु सद्बुद्धिर्व्यभिचरति घटे नष्टेपि पटादौ तद्दर्शनात् । एतेन घटे नष्टे घटबुद्धौ व्यभिचरन्त्यां सद्बुद्धिरपि व्यभिचरतीति प्रत्युक्तम् । तस्माद्घटादिबुद्धिविषयोऽसत् व्यभिचारात् रज्जूरगवत्, सद्बुद्धिविषयस्तु नासत् अव्यभिचारादिदमंशवत् । ननु यथा घटे विनष्टे सद्बुद्धिः पटादौ दृश्यते तथा घटबुद्धिरपि घटान्तर इतिचेन्न । घटबुद्धेः पटादावदर्शनात् । ननु नष्टे घटे सद्बुद्धिरपि तत्र न दृश्यत इति चेन्न । यतो घटादिनाशे व्यक्तिनाशे जातेरिव विशेष्यस्य विशेषणीभूतसत्ताभिव्यञ्जकस्याभावात् सद्बुद्धेरप्यदर्शनं नतु तस्या वि-षयस्य सत्ताया अभावाददर्शनम् । ननु द्वयोः सतोरेव नीलोत्पलयोर्विशेषणविशेष्यत्वदर्शनात् सद्घटयोरपि विशेषणविशेष्यत्वाभ्युप-गमे द्वयोः सत्त्वावश्यंभावाद्घटादिकल्पितत्वानुमानं सामानाधिकरण्यबुद्धिबाधितं, घटादेः कल्पितत्वाभ्युपगमे तस्याभावेन समानाधि-करणत्वस्यायुक्तत्वादिति चेन्न । यतः सामानाधिकरण्यबुद्धिः पदार्थद्वयभानमपेक्षते न द्वयोः सत्त्वम् । मरीच्यादावन्यतरस्याभावेऽपि सदिदमुदकमिति सामानाधिकरण्यदर्शनात् । तस्माद्देहादेः शीतोष्णादेर्द्वन्द्वस्य च सकारणस्य सत्त्वेन कल्पितस्य वस्तुतोऽसतो भावः

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

दि सकारणं प्रमाणैर्निरूप्यमाणं वस्तुसद्भवति विकारो हि सः, विकारश्च व्यभिचरति, यथा घटा-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

प्रामाणिकत्वाद्रज्जुसर्पवत्, नहि धर्मिग्राहकस्य प्रत्यक्षादेस्तत्त्वावेदकं प्रामाण्यं कल्प्यते विषयस्य दुर्निरूपत्वादतोऽनिर्वाच्यं द्वैतमित्यर्थः। कथं पुनरध्यक्षादिविषयस्य शीतोष्णादिद्वैतस्य दुर्निरूपत्वेनानिर्वाच्यत्वं तत्राह—विकारो हीति। ततश्च विमतं मिथ्या आगमापायित्वात्संप्रतिपन्नवदिति फलितमाह—विकारश्चेति। वाचारम्भणश्रुतेर्द्वैतमिथ्यात्वेऽनुग्राहकत्वं दर्शयितुं चकारः। किंच कार्यं कारणाद्भिन्नमभिन्नं वेति विकल्प्याद्यं दूषयति—यथेति। निरूप्य-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

सतोऽर्थस्य सुषुप्त्यादावदर्शनं सान्निध्याभावाद्वा द्रष्टुर्दृग्लोपाद्वा वक्तव्यम्। नाद्यः। आत्मनि दृष्टनष्टस्वभावसान्यत्र सद्भावकल्पनायोगात्। नान्त्यः। उदाहृतया श्रुत्यैव तन्निषेधात्। तस्मादुभयोरपि सत्यत्वेन मिथ्यात्वेन वा साम्यं दुर्वचम्। ननु सत आकाशादेः क्वचिदपि देशे काले चाभावो यद्यपि नास्ति तथापि सत एव परमाणोर्देशान्तरेऽभावोऽस्ति प्रागसतोऽपि घटादेर्भावश्च दृष्टः, तत्कथमुच्यते 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत' इत्याशङ्क्य विद्वदनुभवेन निरस्यति—उभयोरपीति। अन्तो याथात्म्यम्। यथा स्वप्ने नभःकुम्भरज्जूरगादयो नित्यत्वानित्यत्वस-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

सन्मात्रस्य न विद्यते न संभवति पूर्ववद्विरोधादित्यर्थः। ननु सन्नाम किमपि वस्तु नास्त्येव यस्य देशकालवस्तुपरिच्छेदः प्रतिषिध्यते। किं तर्हि सत्त्वं नाम परं सामान्यं यदाश्रयत्वेन द्रव्यगुणकर्मसु सद्व्यवहारः। तदेकाश्रयसंबन्धेन सामान्यविशेषसमवायेषु। तथाचासतः प्रागभावप्रतियोगिनो घटादेः सत्त्वं कारणव्यापारात् सतोऽपि तस्याभावः कारणनाशाद्ध्वंसेनेति कथमुक्तं 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः' इति। एवं प्राप्ते परिहरति—उभयोरपीत्यर्धेन। उभयोरपि सदसतोः सतश्चासतश्चान्तो मर्यादा नियतरूपत्वं यत्सत्तत्सदेव यदसत्तदसदेवेति दृष्टो निश्चितः श्रुतिस्मृतियुक्तिभिर्विचारपूर्वकम्। कैः तत्त्वदर्शिभिर्वस्तुयाथात्म्यदर्शनशीलैर्ब्रह्मविद्भिः, नतु कुतार्किकैः। अतः कुतार्किकाणां न विपर्ययानुपपत्तिः। तुशब्दोऽवधारणे। एकान्तरूपो नियम एव दृष्टो नत्वनेकान्तरूपोऽन्यथाभाव इति तत्त्वदर्शिभिरेव दृष्टो नातत्त्वदर्शिभिरिति वा। तथाच श्रुतिः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्युपक्रम्य 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्युपसंहरन्ती सदेकं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं सत्यं दर्शयति, 'वाचारम्भणं विकारो

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

परमार्थसत्ता न विद्यते। जन्मध्वंसाभ्यां प्रागूर्ध्वं च वस्त्वन्तरे देशान्तरे चानुपलब्धेः। तथा परमार्थसतः अविनाशिनोऽबाध्यस्यात्मनोऽतत्त्वविद्भिरज्ञातत्वादविद्यमानकल्पस्याभावोऽविद्यमानत्वं परमार्थतोऽसत्ता न संभवति सर्वत्राव्यभिचारात् त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वात्। इत्थं भाष्यकृद्भिः सदसतोः साध्यत्वं परिच्छिन्नापरिच्छिन्नत्वयोर्हेतुत्वं च बोधितम्। कैश्चित्तु—परिच्छिन्नस्यासतः शीतादेः प्रपञ्चस्य भावः सत्ता पारमार्थिकत्वं स्वान्यूनसत्ताकतादृशपरिच्छेदशून्यत्वं न विद्यते सतः सर्वत्रानुस्यूतसन्मात्रस्याभावः परिच्छिन्नत्वं न विद्यते इति व्याख्यातम्। परिच्छिन्नत्वं च त्रिविधं तत्रात्यन्ताभावप्रतियोगित्वलक्षणं देशतः परिच्छिन्नत्वं, ध्वंसप्रतियोगित्वलक्षणं कालतः परिच्छिन्नत्वं, अन्योन्याभावप्रतियोगित्वलक्षणं वस्तुतः परिच्छिन्नत्वम्। नन्वात्मनोऽप्याकाशवत्क्वाप्यसमवेतत्वात्समवायसंबन्धेनात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तस्मिन्नतिव्याप्तं, आकाशादेश्च यावन्मूर्तसंयोगित्वनियमात्संयोगसंबन्धेन तस्मिन्नव्याप्तं च, अमूर्तनिष्ठेतिविशेषणदाने त्वात्मन्यतिव्याप्तिस्तदवस्था, सर्वसंबन्धित्वाभावविवक्षायां सर्वसंबन्धशून्ये परमात्मन्यतिव्याप्तिः। सर्वसंबन्धिन्यज्ञानेऽव्याप्तिश्च। ध्वंसप्रतियोगित्वमप्याकाशादावव्याप्तं तेषां परैर्नित्यत्वाभ्युपगमात्, अन्योन्याभावप्रतियोगित्वं चात्मनि व्यभिचारि तस्य जडनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वादन्यथास्य जडत्वापत्तेरितिचेन्न। अत्यन्ताभावेऽन्योन्याभावे च प्रतियोगिसमसत्ताकत्वविशेषणेनात्मन्यतिव्याप्तिवारणात् अज्ञानाकाशादौ स्वस्वसमानसत्ताकान्योन्याभावात्यन्ताभावप्रतियोगित्वसत्वेनाव्याप्त्यभावात्। अविद्याकाशादेर्व्यावहारिकस्य पारमार्थिकाभावपक्षे स्वान्यूनसत्ताकेतिविशेषणं देयम्। अतएव प्रातिभासिकरजतादेर्व्यावहारिकाभावप्रतियोगित्वेऽपि न साधनवैकल्यम्। ध्वंसप्रतियोगित्वं च नाकाशादावव्याप्तम् 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इति श्रुतिसिद्धत्वेन तस्यानुमतत्वात्। 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इत्यत्रात्मनिदर्शनत्वं तु स्वसमानकालीनसर्वगतत्वेनाभूतसंप्लवस्थायित्वेन चेति द्रष्टव्यम्—इति तत्रोदाहृतव्याख्या 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतौ ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नत्वबोधकस्यानन्तपदस्य पृथङ्निर्देशात् ब्रह्म सत्यमपरिच्छिन्नत्वात्, जगदसत्यं परिच्छिन्नत्वादित्यनुमानद्वये हेतुत्वेनोभयोर्निर्देशादप्रसिद्धार्थकल्पनात्मकेन हेतुसाध्ययोरैक्यापत्तिरूपेण च दोषेण ग्रस्ता यदि भाष्यानुरोधेन योजयितुं शक्या तर्हि निर्दुष्टेति दिक्। ननु सर्वेषामेव कुतो न निर्णय इत्याशङ्क्य सर्वेषां तत्त्वदर्शित्वाभावात्तत्त्वदर्शिनां त्वस्त्येव निर्णय इत्याह—उभयोरिति। उभयोरात्मानात्मनोः सदसतोरपि दृष्टोन्तः सत्सदेवासदसदेवेति निर्णयस्तत्त्वदर्शिभिर्ब्रह्म-

१ मधुसूदनः।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

दिसंस्थानं चक्षुषा निरूप्यमाणं मृद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्तथा सर्वो विकारः कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसञ्जन्मप्रध्वंसाभ्यां प्रागूर्ध्वं चानुपलब्धेः, कार्यस्य घटादेर्मृदादिकारणस्य तत्कारणस्य च तत्कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वं, तदसत्त्वे सर्वाभावप्रसङ्ग इति चेन्न। सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः सद्बुद्धिरसद्बुद्धिरिति यद्विषया बुद्धिर्न व्यभिचरति तत्सत् यद्विषया व्यभिचरति तदसद् इति सदसद्विभागे बुद्धितन्त्रे स्थिते, सर्वत्र द्वे बुद्धी सर्वैरुपलभ्येते समानाधिकरणे न नीलोत्पलवत्

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

माणमन्तर्बहिश्चेति शेषः। विमतं कारणान्न तत्त्वतो भिद्यते कार्यत्वाद्धटवदित्यर्थः। इतोऽपि कारणाद्भेदेन नास्ति कार्यम् 'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' इति न्यायादित्याह—जन्मेति। यदि कार्यं कारणादभिन्नं तदा तस्य भेदेनासत्त्वे पूर्वस्मादविशेषः तादात्म्येनावस्थानं तु न युक्तं तस्यापि कारणव्यतिरेकेणाभावात्। कार्यकारणविभागविधुरे वस्तुनि कार्यकारणपरम्पराया विभ्रमत्वादित्यभिप्रेत्याह—मृदादीति। कार्यकारणविभागविहीनं वस्त्वेव नास्तीति मन्वानश्चोदयति—तदसत्त्व इति। अनुवृत्तव्यावृत्तबुद्धिद्वयदर्शनादनुवृत्ते च व्यावृत्तानां कल्पितत्वादकल्पितं सर्वभेदकल्पनाधिष्ठानमकार्यकारणं वस्तु सिध्यतीति परिहरति—न सर्वत्रेति। संप्रति सतो वस्तुत्वे प्रमाणमनुमानमुपन्यस्यति—यद्विषयेति। यद्व्यावृत्तेष्वनुवृत्तं तत्सत् यथा सर्पधारादिष्वनुगतो रज्ज्वादेरिदमंशः। विमतं सत्यमव्यभिचारित्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः। व्यावृत्तस्य कल्पितत्वे प्रमाणमाह—यद्विषयेत्यादिना। यद्व्यावृत्तं तन्मिथ्या यथा सर्पधारादि, विमतं मिथ्या व्यभिचारित्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः, इत्यनुमानद्वयमनुसृत्य सतोऽकल्पितत्वमसतश्च कल्पितत्वं स्थितमिति शेषः। ननु नेदमनुमानद्वयमुपपद्यते समस्तद्वैतवैतथ्यवादिनो विभागाभावादनुमानादिव्यवहारानुपपत्तेस्तत्राह—सदसदिति। उक्ते विभागे बुद्धिद्वयाधीने स्थिते सत्यनुमानादिव्यवहारो निर्वहति प्रातिभासिकविभागेन वियोगात्परमार्थस्यैव तद्धेतुत्वे केवलव्यतिरेकाभावादित्यर्थः। कुतः सदसद्विभागस्य बुद्धिद्वयाधीनत्वं बुद्धिविभागस्यापि तवाभावात्तत्राह—सर्वत्रेति। व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः। बुद्धिविभागस्यापि कल्पितस्यैव बोध्यविभागप्रतिभासहेतुतेति भावः। बुद्धिद्वयमनुरुध्य सदसद्विभागे सतः सामान्यरूपतया विशेषाकाङ्क्षायां सामान्यविशेषे द्वे वस्तुनी वस्तुभूते स्यातामिति चेत्तत्राह—समानाधिकरण इति। पदयोः सामानाधिकरण्यं बुद्ध्योरुपचर्यते, सोऽयमिति सामानाधिकरण्यवद्धटः सन्नित्यादि सामानाधिकरण्यमेकवस्तुनिष्ठं वस्तुभेदे घटपटयोरिव तदयोगादित्यर्थः। नीलमुत्पलमितिवद्धर्मधर्मिविषयतया सामानाधिकरण्यस्य सुवचत्वान्न वस्त्वैक्यविषयत्वमिति चेन्नेत्याह—न नीलेति। नहि सामान्यविशेषयोर्भेदेऽभेदे च तद्भावो भेदाभेदौ च विरुद्धावतो जातिव्यक्त्योः सामा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

त्यत्वासत्यत्वादिधर्मोपेततया निश्चिता अपि प्रबोधेन बाध्यन्ते तद्वज्जाग्रद्दृष्टा अपि ते तत्त्वज्ञानेन बाध्यन्ते। ननु जाग्रद्वासनावशात् स्वप्नगतनभआदौ नित्यत्वादिनिश्चयो भ्रम इतिचेत् अनादिकालप्रवृत्तप्राग्भवीयसंस्कारवशात् जाग्रन्नभआदावपि स भ्रम एवेति तुल्यम्। ननु स्वरूपसदेव रजतादिकं शुक्त्यादावध्यस्यते नत्वसत् शशशृङ्गादिकम्। गग-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इत्यादिश्रुतिषु विकारमात्रस्य व्यभिचारिणो वाचारम्भणत्वेनानृतत्वं दर्शयति, 'अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापोमूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' इति श्रुतिः सर्वेषामपि विकाराणां सति कल्पितत्वं दर्शयति। सत्त्वं च न सामान्यं तत्र मानाभावात्। पदार्थमात्रसाधारण्या सत्सदिति प्रतीत्या द्रव्यगुणकर्ममात्रवृत्तिसत्त्वस्य स्वानुपपादकस्याकल्पनात् वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् एकरूपप्रतीतेरेकरूपविषयनिर्वाह्यत्वेन संबन्धभेदस्य स्वरूपस्य च कल्पयितुमनुचितत्वात् विषयस्याननुगमेऽपि प्रतीत्यनुगमे जातिमात्रोच्छेदप्रसङ्गात्। तस्मादेकमेव सद्वस्तु स्वतः स्फुरणरूपं ज्ञाताज्ञातावस्थाभासकं स्वतादात्म्याध्यासेन सर्वत्र सद्व्यवहारोपपादकं सन्घट इति प्रतीत्या तावत्सद्व्यक्तिमात्राभिन्नत्वं घटे विषयीकृतम्। ननु सत्तासमवायित्वम्। अभेदप्रतीतेर्भेदघटितसंबन्धानिर्वाह्यत्वात्। एवं द्रव्यं सद्गुणः सन्नित्यादिप्रतीत्या सर्वाभिन्नत्वं सतः सिद्धम्। द्रव्यगुणभेदासिद्ध्या च न तेषु धर्मिषु सत्त्वं नाम धर्मः कल्प्यते किंतु सति धर्मिणि द्रव्याद्यभिन्नत्वं लाघवात्, तच्च वास्तवं न संभवतीत्याध्यासिकमित्यन्यत्। तदुक्तं वार्तिककारैः 'सत्तातोऽपि न भेदः स्याद्द्रव्यत्वादेः कुतोऽन्यतः। एकाकारा हि संवित्तिः सद्द्रव्यं सद्गुणस्तथा॥' इत्यादि। सत्तापि नासतो भेदिका तस्याप्रसिद्धेः। द्रव्यत्वादिकं तु सद्धर्मत्वान्न सतो भेदकमित्यर्थः। अतएव घटाद्भिन्नः पट इत्यादिप्रतीतिरपि न भेदसाधिका घटपटतद्भेदानां सदभेदेनैक्यात्। एवं यत्रैव न भेदग्रहस्तत्रैव

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

नाशिनः शरीरस्य न भावः। अनवरतमवस्थाभिः परिणामित्वात्। नित्यसतश्च परमात्मनो नास्ति कदाचिद्विनाशः। अपरिणामधर्मत्वात्।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

सन् घटः सन् पटः सन् हस्तीत्येवं सर्वत्र । तयोर्बुद्ध्योर्घटादिबुद्धिर्व्यभिचरति, तथाच दर्शितं, न तु सद्बुद्धिस्तस्माद्घटादिबुद्धिविषयोऽसन्, व्यभिचारात्, न तु सद्बुद्धिविषयोऽव्यभिचारात् । घटे विनष्टे घटबुद्धौ व्यभिचरन्त्यां सद्बुद्धिरपि व्यभिचरतीति चेत् न, पटादावपि सद्बुद्धिदर्शनात् । विशेषणविषयैव सा सद्बुद्धिरतोपि न विनश्यति । अथ सद्बुद्धिवद्घटबुद्धिरपि घटान्तरे दृश्यत इति चेन्न । पटादावदर्शनात् । सद्बुद्धिरपि नष्टे घटे न दृश्यत इति चेन्न, विशेष्याभावात् । सद्बुद्धिर्विशेषणविषया सती विशेष्याभावे विशेषणानुपपत्तौ किंविषया स्यात् । ननु पुनः सद्बुद्धेर्विषयाभावादेकाधिकरणत्वं घटादिविशेष्याभावे न युक्तमिति चेन्न, सदिदमुदकमिति मरीच्यादावन्यतराभावेऽपि सामानाधिकरण्यदर्शनात् । तस्माद्देहादेर्द्वन्द्वस्य च सका-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

नाधिकरण्यं नीलोत्पलयोरिव न गौणं किंतु व्यावृत्तमनुवृत्ते कल्पितमित्येकनिष्ठमित्यर्थः । सामान्यविशेषयोरुक्तन्यायं गुणगुण्यादावतिदिशति—एवमिति । तुल्यौ हि तत्रापि विकल्पदोषाविति भावः । सामानाधिकरण्यानुपपत्त्या द्वे वस्तुनी सामान्यविशेषाविति पक्षं प्रतिक्षिप्य विशेषाएव वस्तूनीति पक्षं प्रतिक्षिपति—तयोरिति । बुद्धिव्यभिचाराद्बोध्यव्यभिचारोऽपि कथं व्यावृत्तानां विशेषाणामवस्तुत्वमित्याशङ्क्याह—तथाचेति । विकारो हि स इत्यादाविति शेषः । न चैकं वस्तु सामान्यविशेषात्मकमेकस्य द्वैरूप्यविरोधादित्यभिप्रेत्य सामान्यमेकमेव वस्तु तद्बुद्धेरव्यभिचाराद्, बोधस्यापि सतस्तथात्वादित्याह—नत्विति । व्यभिचरतीति पूर्वेण संबन्धः । विशेषाणां व्यभिचारित्वे सतश्चाव्यभिचारित्वे फलितमुपसंहरति—तस्मादिति । असत्त्वं कल्पितत्वम् । तच्छब्दार्थमेव स्फोरयति—व्यभिचारादिति । सद्बुद्धिविषयस्य सतोऽकल्पितत्वे तच्छब्दोपात्तमेव हेतुमाह—अव्यभिचारादिति । सद्बुद्धिव्यभिचारद्वारा बोध्यस्यापि व्यभिचारात्तदव्यभिचारित्वहेतोरसिद्धिरिति शङ्कते—घटे विनष्ट इति । सद्बुद्धेर्घटमात्रबुद्धिवद्घटविषयत्वाभावान्न घटनाशे व्यभिचारोऽस्तीति परिहरति—न, पटादाविति । सद्बुद्धेरघटविषयत्वे निरालम्बनत्वायोगाद् विषयान्तरं वक्तव्यमित्याशङ्क्याह—विशेषणेति। सतोऽकल्पितत्वहेतोरव्यभिचारित्वस्यासिद्धिमुद्धृत्य विशेषाणां कल्पितत्वहेतोर्व्यभिचारित्वस्यासिद्धिं शङ्कते—सदिति । यथा सद्बुद्धिर्घटे नष्टे पटादौ दृष्टत्वादव्यभिचारिणी अव्यभिचारः सतो दर्शितस्तथा घटबुद्धिरपि घटे नष्टे घटान्तरे दृष्टेत्यव्यभिचाराद्घटे व्यभिचारासिद्धौ विशेषान्तरेष्वपि कल्पितत्वहेतोर्व्यभिचारो न सिध्यतीत्यर्थः । घटबुद्धेर्घटान्तरे दृष्टत्वेऽपि पटादावदृष्टत्वेन व्यभिचारात् पटादिविशेषेष्वपि व्यभिचारित्वसिद्धिरित्युत्तरमाह—पटादाविति । विशेषाणामेवं व्यभिचारित्वे सतोऽपि तदुपपत्तेरव्यभिचारित्वहेतुसिद्धितादवस्थ्यमिति शङ्कते—सद्बुद्धिरिति । घटादिनाशदेशे तदुपरक्ताकारेण सत्त्वाभानेऽपि नासत्त्वं घटाद्यभावाधिष्ठानतया भानादित्याह—न विशेष्येति । यथा सर्वगता जातिरित्यत्र खण्डमुण्डादिव्यक्त्यभावदेशे गोत्वं व्यञ्जकाभावान्न व्यज्यते न गोत्वाभावात् तथा सत्त्वमपि घटादिनाशे व्यञ्जकाभावान्न भाति न स्वरूपाभावादित्युक्तमेव प्रपञ्चयति—सदित्यादिना । सप्रतियोगिकविशेषणत्वव्यभिचारेऽपि स्वरूपाव्यभिचाराद्युक्तं सतः सत्त्वमिति भावः । द्वयोः सतोरेव विशेषणविशेष्यत्वदर्शनाद्घटसतोरपि विशेषणविशेष्यत्वे द्वयोः सत्त्वध्रौव्याद्घटादिविकल्पितत्वानुमानं सामानाधिकरण्यधीबाधितमिति चोदयति—एकेति । अनुभवमनुसृत्य बाधितविषयत्वमुक्तानुमानस्य निरस्यति—नेत्यादिना । घटादेः सति कल्पितत्वानुमानस्य दोषराहित्ये फलितमुपसंहरति—तस्मादिति । प्रथमपादव्याख्यानपरिसमाप्तावितिशब्दः । ननु नेदं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

नादिकं तु त्वद्रीत्या स्वरूपेण असदपि कथमात्मन्यध्यस्यत इतिचेन्न । अध्यासे हि पूर्वानुभवमात्रमपेक्षते नत्वनुभूतस्य स्वरूपेण सत्त्वमपि । दर्पणप्रतिबिम्बिते गगनेऽपि नैल्याध्यासदर्शनात् । नच गगने नैल्यं स्वरूपेण सत्यमस्ति अथचान्यत्राध्यस्यते । तस्मात् भ्रमपरम्परायाः संभवात् । स्वप्नद्रष्टृभिरिवास्माभिरदृष्टमपि सदसतोर्याथात्म्यं प्रबुद्धैर्द्रष्टुं शक्यमेव ।

४ मधुसूदनीव्याख्या।

लब्धपदा सती सदभेदप्रतीतिर्विजयते, तार्किकैः कालपदार्थस्य सर्वात्मकस्याभ्युपगमात्तेनैव सर्वव्यवहारोपपत्तौ तदतिरिक्तपदार्थकल्पने मानाभावात्तस्यैव सर्वानुस्यूतस्य सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वतादात्म्येन प्रतीत्युपपत्तेः स्फुरणस्यापि सर्वानुस्यूतत्वेनैकत्वान्नित्यत्वं विस्तरेणाग्रिमश्लोके वक्ष्यते । तथाच यथा कस्मिंश्चिद्देशे काले वा घटस्य पटादेर्न देशान्तरे कालान्तरे वा घटत्वं, एवं कस्मिंश्चिद्देशे काले वा घटस्यान्यत्राघटत्वं शक्रेणापि न शक्यते संपादयितुं पदार्थस्वभावभङ्गायोगात्, एवं कस्मिंश्चिद्देशे काले वा सतो देशान्तरे कालान्तरे वा सत्त्वं कस्मिंश्चिद्देशे काले वा सतोऽन्यत्रासत्त्वं न शक्यते संपादयितुं

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

रणस्यासतो न विद्यते भाव इति। तथा सतश्चात्मनोऽभावोऽविद्यमानता न विद्यते सर्वत्राव्यभिचारादित्यवोचाम, एवमात्मानात्मनोः सदसतोरुभयोरपि दृष्ट उपलब्धोऽन्तो निर्णयः सत्सदेवाऽसदसदेवेति त्वनयोर्यथोक्तयोस्तत्त्वदर्शिभिः, तदिति सर्वनाम सर्वं च ब्रह्म तस्य नाम तदिति तद्भावस्तत्त्वं ब्रह्मणो याथात्म्यं तद्द्रष्टुं शीलं येषां ते तत्त्वदर्शिनस्तैस्त्वमपि तत्त्वदर्शिनां दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहं च हित्वा शीतोष्णादीनि नियतानियतरूपाणि द्वन्द्वानि विकारोऽयमसन्नेव मरीचिजलवन्मिथ्यावभासत इति मनसि निश्चित्य तितिक्षस्वेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥ किं पुनस्तत्सत् यत् सदेव

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

व्याख्यानं भाष्यकाराभिप्रेतं सर्वद्वैतशून्यत्वविवक्षायां शास्त्रतद्भाष्यविरोधात्केनापि पुनर्दुर्विदग्धेन स्वमनीषिकयोत्प्रेक्षितमेतदिति चेत्, मैवम्, किमिदं द्वैतप्रपञ्चस्य शून्यत्वं किं तुच्छत्वं किं सद्विलक्षणत्वं, नाद्योऽनभ्युपगमात्, द्वितीयानभ्युपगमे तु तवैव शास्त्रविरोधो भाष्यविरोधश्च, सर्वं हि शास्त्रं तद्भाष्यं च द्वैतस्य सत्यत्वानधिकरणत्वसाधनेनाद्वैतसत्यत्वे पर्यवसितमिति त्रैविद्यवृद्धैस्तत्र तत्र प्रतिष्ठापितं तथाच प्रक्षेपाशङ्कासंप्रदायपरिचयाभावादिति द्रष्टव्यम्। अनात्मजातस्य कल्पितत्वेनावस्तुत्वप्रतिपादनपरतया प्रथमपादं व्याख्याय द्वितीयपादमात्मनः सर्वकल्पनाधिष्ठानस्याकल्पितत्वेन वस्तुत्वप्रसाधनपरतया व्याकरोति—तथेति। नन्वात्मनः सदात्मनो विशेषेषु विनाशिषु तदुपरक्तस्य विनाशः स्यादित्याशङ्क्य विशिष्टनाशेऽपि स्वरूपानाशस्योक्तत्वान्मैवमित्याह—सर्वत्रेति। ननु कदाचिदसदेव पुनः सत्त्वमापद्यते प्रागसतो घटस्य जन्मना सत्त्वाभ्युपगमात्, स च कदाचिदसत्त्वं प्रतिपद्यते स्थितिकाले सतो घटस्य पुनर्नाशेनासत्त्वाङ्गीकारादेवं सदसतोरव्यवस्थितत्वाविशेषादुभयोरपि हेयत्वमुपादेयत्वं वा तुल्यं स्यादिति तत्राह—एवमिति। तुशब्दो दृष्टशब्देन संबध्यमानो दृष्टिमवधारयति। नहि प्रागसतो घटस्य सत्त्वमसत्त्वे स्थिते सत्त्वप्राप्तिविरोधादसत्त्वनिवृत्तिश्च सत्त्वप्राप्त्या चेत्प्राप्तमितरेतराश्रयत्वमन्तरेणैव सत्त्वापत्तिमसत्त्वनिवृत्तावसत्त्वमनवकाशि भवेत्। एतेन सतोऽसत्त्वापत्तिरपि प्रतिनीतेति भावः। कथं तर्हि सतोऽसत्त्वमसतश्च सत्त्वं प्रतिभातीत्याशङ्क्य तत्त्वदर्शनाभावादित्याह—तत्त्वेति। तस्य भावस्तत्त्वं नच तच्छब्देन परामर्शयोग्यं किंचिदस्ति। प्रकृतं प्रतिनियतमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—तदित्यादिना। ननु सदसतोरन्यथात्वं केचित्प्रतिपद्यन्ते केचित्तु तयोरुक्तनिर्णयमनुसृत्य तथात्वमेवाभिगच्छन्ति तत्र केषां मतमेपितव्यमिति तत्राह—त्वमपीति ॥ १६ ॥ ननु सदिति सामान्यं स्वरूपं वा। प्रथमे तस्य विशेषसापेक्षतया प्रलयदशायामशेषविशेषविनाशे विनाशः स्यात्। नचात्मादयो विशेषास्तदापि सन्तीति वाच्यम्। आत्मातिरिक्तानां विशेषाणां कार्यत्वाङ्गीकारात्प्रलयावस्थायामनवस्थानादात्मनस्तु सामान्यात्मनो धर्मित्वादुक्तदोषाद्, द्वितीये तु स्वरूपस्य व्यावृत्तत्वे कल्पितत्वाद्विनाशित्वमनुवृत्तत्वे तस्यैव सामान्यतया प्रागुक्तदोषानुपक्तिरिति मन्वानश्चोदयति—किं पुनरिति। सामान्यविशेषभावशून्यमखण्डैकरसं सदेवेत्यादिश्रुतिप्रमितं सर्वविक्रि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

तथाच श्रुतयः 'नेह नानास्ति किंचन' 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' 'अतोऽन्यदार्तम्' इत्याद्याः अनात्मनोऽसत्त्वं आत्मनश्च सत्त्वं प्रतिपादयन्ति। एवं सतो ज्ञानेनासतो बाधात्कैवल्यं सिध्यतीति भावः ॥ १६ ॥ यस्याभावो नास्ति तस्य सतः सत्त्वे किं मानमित्याशङ्क्याह—अविनाशीति। तच्छब्देन प्रकृतं सत् परामृश्यते। येन सता इदं सर्वं वियदादि

४ मधुसूदनीव्याख्या।

युक्तिसामान्यात्, अत उभयोर्नियतरूपत्वमेव द्रष्टव्यमित्यद्वैतसिद्धौ विस्तरः। अतः सदेव वस्तु मायाकल्पिताऽसन्निवृत्त्याऽमृतत्वाय कल्पते सन्मात्रदृष्ट्या च तितिक्षाप्युपपद्यत इति भावः ॥ १६ ॥ नन्वेतादृशस्य सतो ज्ञानाद्भेदे परिच्छिन्न-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

विद्भिः। तस्मात्त्वमपि तेषां दृष्टिमवलम्ब्य शोकमोहौ हित्वा शीतादींस्तितिक्षस्वेत्याशयः ॥ १६ ॥ किं तत्सदित्याकाङ्क्षायामाह—अविनाशि त्विति। न विनष्टुं शीलमस्येति तत् जानीहि। तुशब्दोऽसतो व्यावृत्त्यर्थः। किं येनेदं सर्वं व्याप्तं निरवयवत्वात्

६ श्रीधरीव्याख्या।

विनाशो न विद्यते एवमुभयोः सदसतोरन्तो निर्णयो दृष्टः। कैस्तत्त्वदर्शिभिर्वस्तुयाथात्म्यविद्भिः। एवंभूतविवेकेन सहस्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तत्र सत्स्वभावमविनाशि वस्तु सामान्येनोक्तं विशेषतो दर्शयति—अविनाशीति। येन सर्वमिदमागमापायधर्मकं देहादि-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

तथाच 'अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा' इति अनयोः सदसतोः अन्तः प्रतिष्ठापदं यत्रानयोर्विश्रान्तिः ॥ १६ ॥ यस्तत्त्वदर्शि-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

सर्वदैवास्तीत्युच्यते—अविनाशीति । अविनाशि न विनष्टुं शीलमस्येति । तुशब्दः सतो विशेषणार्थः । तद्विद्धि विजानीहि । किं येन सर्वमिदं जगत्ततं व्याप्तं सदाख्येन ब्रह्मणा साकाशमाकाशेनेव घटादयः । विनाशमदर्शनमभावमव्ययस्य न व्येत्युपचयापचयौ न यातीत्यव्ययं तस्याव्ययस्य । नैतत् सदाख्यं ब्रह्म स्वेन रूपेण व्येति व्यभिचरति निरवयवत्वाद्देहादिवत्, नाप्यात्मीयेनात्मीयाभावाद्

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

यारहितं वस्तु प्रकृतं सद्विवक्षितमित्युत्तरमाह—उच्यत इति । आत्मनः सदात्मनो विनाशराहित्यविज्ञाने सर्वजगद्व्यापकत्वं हेतुमाह—येनेति । आत्मनो विनाशाभावे युक्तिमाह—विनाशमिति । आत्मनो विनाशमिच्छता स्वतो वा परतो वा नाशस्तस्येष्यते । नाद्य इत्याह—अविनाशीति । देहादिद्वैतमसदुच्यते ततः सतो विशेषणं स्वतो नाशराहित्यम् । तस्य द्योतको निपात इत्याह—तुशब्द इति । आकाङ्क्षापूर्वकं विशेष्यं दर्शयति—किमित्यादिना । विमतमविनाशि व्यापकत्वादाकाशवत्, नहि प्रमितमेवोदाहरणं किंतु प्रसिद्धमपीति भावः । न द्वितीय इत्याह—विनाशमिति । न खल्वस्य विनाशं कर्तुं कश्चिदर्हतीति संवन्धः । विनाशस्य सावशेषत्वनिरवशेषत्वाभ्यां द्वैराश्यमाश्रित्य व्याकरोति—अदर्शनमिति । न कश्चिदस्याभावं कर्तुं शक्नोतीत्यत्र हेतुमाह—अव्ययस्येति । ब्रह्म हि स्वरूपेण व्येति स्वसंवन्धिना वेति विकल्प्याद्यं दूषयति—नैतदिति । नहि निरवयवस्य स्वावयवापचयरूपव्ययः संभवतीत्यत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह—देहादिवदिति । द्वितीयं निरस्यति—नापीति । तदेव व्यतिरेकदृष्टान्तेन स्पष्टयति—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

ततं व्याप्तम् । घटः सन्पटः सन्निति सर्वस्य सदभेदानुभवात् । यथा घटो मृत् शरावो मृदिति घटादीनां मृदभेदानुभवान्मृदुपादानकत्वं तद्वत्सर्वस्यापि सदुपादानकत्वं बोध्यम् । ननु मृद्वत्सदपि किं विकारवद्भवतीत्याशङ्क्याह—अविनाशीति । तत् सत् अविनाशि विद्धि । अयमर्थः—पूर्वावस्थापरित्यागोऽत्र विनाशः । मृद्धि पिण्डाकारतां त्यक्त्वा घटीभवति अतः सा विनाशशीला । विकारधाराश्रयत्वात् । ब्रह्म तु न तथा किंतर्हि रज्जुवत्स्वयमविनश्यदेव कार्याकारं भवति । स्वकीये च सत्तास्फुरणे कार्येऽर्पयति । अतोऽविनाशि । तथाच श्रुतयः 'अजायमानो बहुधा विजायते' 'जात एव न जायते को न्वेनं जनयेत्पुनः' । अजायमानः जन्माख्यं विकारमलभमानोऽपि विजायते वियदादिरूपेणाविर्भवति । तथा लोकदृष्ट्या जातो घटादिः परमार्थदृष्ट्या न जायते । परिणाम्युपादानस्याभावात् । मृदादेस्तु स्वाप्न-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

त्वापत्तेर्ज्ञानात्मकत्वमभ्युपेयं तच्चानाध्यासिकम्, अन्यथा जडत्वापत्तेः । तथाचानाध्यासिकज्ञानरूपत्वस्य सतो धात्वर्थत्वादुत्पत्तिविनाशवत्त्वं घटज्ञानमुत्पन्नं घटज्ञानं नष्टमिति प्रतीतेश्च । एवंचाहं घटं जानामीति प्रतीतेस्तस्य साश्रयत्वं सविषयत्वं चेति देशकालवस्तुपरिच्छिन्नत्वात्स्फुरणस्य कथं तद्रूपस्य सतो देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यत्वमित्याशङ्क्याह—विनाशो देशतः कालतो वस्तुतो वा परिच्छेदः सोऽस्यास्तीति विनाशि परिच्छिन्नं तद्विलक्षणमविनाशि सर्वप्रकारपरिच्छेदशून्यं तु एव तत् सद्रूपं स्फुरणं त्वं विद्धि जानीहि । किं तत् । येन सद्रूपेण स्फुरणेनैकेन नित्येन विभुना सर्वमिदं दृश्यजातं स्वतः सत्तास्फूर्तिशून्यं ततं व्याप्तं स्वसत्तास्फूर्त्यध्यासेन रज्जुशकलेनेव सर्पधारादि स्वस्मिन्समावेशितं तदविनाश्येव विद्धीत्यर्थः । कस्मात् । यस्मात् विनाशं परिच्छेदं अव्ययस्यापरिच्छिन्नस्यास्यापरोक्षस्य सर्वानुस्यूतस्य स्फुरणरूपस्य सतः कश्चित् कोप्याश्रयो वा विषयो वा इन्द्रियसंनिकर्षादिरूपो हेतुर्वा न कर्तुमर्हति समर्थो न भवति, कल्पितस्याकल्पितपरिच्छेदकतायोगात् आरोपमात्रे चेष्टापत्तेः । अहं घटं जानामीत्यत्र ह्यहंकार आश्रयतया भासते घटस्तु विषयतया । उत्पत्तिविनाशवती काचिदहंकारवृत्तिस्तु सर्वतो विप्रसृतस्य सतः स्फुरणस्य व्यञ्जकतया आत्ममनोयोगस्य परैरपि ज्ञानहेतुत्वाभ्युपगमात्,

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

स्वरूपेण देहादिवत् आत्मीयाभावात् धनादिहान्या देवदत्तवच्च न व्येतीत्यव्ययं तस्यास्याव्ययस्य ब्रह्मणः स्वस्वरूपस्य विनाशमभावं बाधं न कश्चित् ईश्वरोऽपि कर्तुमर्हति शक्नोति । स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । ननु नन्वेतादृशस्य सतो ज्ञानाद्भेदे परिच्छिन्नत्वापत्तेर्ज्ञानात्मकत्वमभ्युपेयं, तच्चानाध्यासिकं, अन्यथा जडत्वापत्तेः । तथा चानाध्यासिकज्ञानरूपस्य सतो धात्वर्थत्वादुत्पत्तिविनाशवत्त्वं घटज्ञानमुत्पन्नं घटज्ञानं नष्टमिति प्रतीतेश्च । एवं चाहं घटं जानामीति प्रतीतेस्तस्य साश्रयत्वं सविषयत्वं चेति देशकालवस्तुपरिच्छिन्नत्वात्स्फुरणस्य कथं तद्रूपस्य सतो देशकालवस्तुपरिच्छिन्नशून्यत्वमित्याशङ्क्याह—अविनाशि । त्रिविधपरिच्छेदशून्यं तु एव तत्सततं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

ततं तत्साक्षित्वेन व्याप्तम् । तत्तु आत्मस्वरूपमविनाशि विनाशशून्यं विद्धि जानीहि । तत्र हेतुमाह—विनाशमिति ॥ १७ ॥ आग-

१ मधुसूदनः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

यथा देवदत्तो धनहान्या व्येति न त्वेवं ब्रह्म व्येति, अतोऽव्ययस्यास्य ब्रह्मणो विनाशं न कश्चित्कर्तुमर्हति न कश्चिदात्मानं विनाशयितुं शक्नोतीश्वरोऽपि । आत्मा हि ब्रह्म स्वात्मनि च क्रिया-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

यथेति । द्विविधेऽपि व्ययायोगे फलितमाह—अत इति । किंच ब्रह्म परतो न नश्यत्यात्मत्वाद्धटवदित्याह—न कश्चिदिति । आत्मत्वहेतोरसिद्धिमुद्धरति—आत्मा हीति । तादात्म्यश्रुतिरत्र हीति हेतू क्रियते । अस्तु तर्हि स्वयमेव ब्रह्मात्मनो नाशकमुद्बन्धनादिदर्शनान्नेत्याह—स्वात्मनीति ॥ १७ ॥ सदसतोरनन्तरप्रकृतयोः स्वरूपाव्यभि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

मृदादिवत्तुच्छत्वात् । अत एनं घटादिं को नु जनयेन्न कोऽपि । कुतस्तर्हि भासत इति चेत् रज्जूरगादिवदिति दत्तोत्तरमेतत् । तथा 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति सतः सत्यत्वेन प्राणोपलक्षितस्य प्रपञ्चस्य सत्यत्वं सतो भानमेव प्रपञ्चस्य भानमिति । तथाच प्रपञ्चगते सत्तास्फूर्ती सतः सत्त्वे प्रमाणमित्यर्थः । श्रुतिश्च 'अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापोमूलमन्विच्छ अद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' इति सतो जगदुपादानत्वं कार्यलिङ्गेन द्रढयति । सतोऽविनाशित्वं च विनाशहेत्वभावादित्याह—**विनाशमिति** । न व्येति नापक्षीयत इत्यव्ययम् । एतेन सर्वविकारशून्यस्य विनाशो नास्तीत्यर्थः । अपक्षयो हि जन्मादिविकारवत एव भवतीति स एवात्र सर्वविकारोपलक्षणतया बोध्यः । न कश्चिदित्यनेन तदन्यस्य विनाशहेतोरभावो दर्शितः । 'द्वितीयाद्वै भयं भवति' इति श्रुतेः ॥ १७ ॥ एवं सत

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तदुत्पत्तिविनाशैनैव च तदुपहिते स्फुरणरूपे सत्युत्पत्तिविनाशप्रतीत्युपपत्तेर्नैकस्य स्फुरणस्य स्वत उत्पत्तिविनाशकल्पनाप्रसङ्गः, ध्वन्यवच्छेदेन शब्दवद्धटाद्यवच्छेदेनाकाशवच्च । अहंकारस्तु तस्मिन्नध्यस्तोऽपि तदाश्रयतया भासते, तद्वृत्तितादात्म्याध्यासात् सुषुप्तावहंकाराभावेऽपि तद्वासनावासिताज्ञानभासकस्य चैतन्यस्य स्वतःस्फुरणात्, अन्यथैतावन्तं कालमहं किमपि नाज्ञासिषमिति सुषुप्तोत्थितस्य स्मरणं न स्यात् । नचोत्थितस्य ज्ञानाभावानुमितिरियमिति वाच्यम् । सुषुप्तिकालरूपपक्षाज्ञानाल्लिङ्गासंभवाच्चास्मरणादेर्व्यभिचारित्वात् स्मरणाजनकनिर्विकल्पकाद्यभावासाधकत्वाच्च । ज्ञानसामग्र्यभावस्य चान्योन्याश्रयग्रस्तत्वात् । तथाच श्रुतिः 'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्' इत्यादिः । सुषुप्तौ स्वप्रकाशस्फुरणसद्भावं तन्नित्यतया दर्शयति । एवं घटादिर्विषयोऽपि तदज्ञानावस्थाभासके स्फुरणे कल्पितः । य एव प्रागज्ञातः स एवेदानीं मया ज्ञात इति प्रत्यभिज्ञानात् । अज्ञातज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यं सर्वतन्त्रसिद्धान्तः । यथार्थानुभवः प्रमेति वदद्भिस्तार्किकैरपि ज्ञातज्ञापिकायाः स्मृतेर्व्यावर्तकमनुभवपदं प्रयुञ्जानैरेतदभ्युपगमात् । अज्ञातत्वं च घटादेर्न चक्षुरादिना परिच्छिद्यते तत्रासामर्थ्यात्तज्ज्ञानोत्तरकालमज्ञानस्यानुवृत्तिप्रसङ्गाच्च । नाप्यनुमानेन लिङ्गाभावात् । नहीदानीं ज्ञातत्वेन प्रागज्ञातत्वमनुमातुं शक्यं, धारावाहिकज्ञानेकज्ञानविषये व्यभिचारात् । इदानीमेव ज्ञातत्वं तु प्रागज्ञातत्वे सतीदानीं ज्ञातत्वरूपं साध्याविशिष्टत्वादसिद्धम् । नचाज्ञातावस्थाज्ञानमन्तरेण ज्ञानं प्रति घटादेर्हेतुता ग्रहीतुं शक्यते, पूर्ववर्तित्वाग्रहात् घटं न जानामीति सार्वलौकिकानुभवविरोधश्च । तस्मादज्ञातं स्फुरणं भासमानं स्वाध्यस्तं घटादिकं भासयतीति घटादीनामज्ञाने कल्पितत्वसिद्धिः । अन्यथा घटादेर्जडत्वेनाज्ञातत्वतज्ज्ञानयोरनुपपत्तेः स्फुरणं चाज्ञातं स्वाध्यस्तेनैवाज्ञानेनेति स्वयमेव भगवान्वक्ष्यति 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः' इत्यत्र । एतेन विभुत्वं सिद्धम् । तथाच श्रुतिः 'महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघनएव' इति, 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' इति च ज्ञानस्य महत्त्वमनन्तत्वं च दर्शयति । महत्त्वं स्वाध्यस्तसर्वसंबन्धित्वं, अनन्तत्वं त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वमिति विवेकः । एतेन शून्यवादोऽपि प्रत्युक्तः, निरधिष्ठानभ्रमायोगान्निरवधिबाधायोगाच्च । तथाच श्रुतिः 'पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' इति सर्वबाधावधिं पुरुषं परिशिनष्टि । उक्तंच भाष्यकारैः 'सर्वं विनश्यद्वस्तुजातं पुरुषान्तं विनश्यति पुरुषो विनाशहेत्वभावान्न विनश्यति' इति । एतेन क्षणिकवादोऽपि परास्तः । अबाधितप्रत्यभिज्ञानादन्यदृष्टान्यस्मरणाद्यनुपपत्तेश्च । तस्मादेकस्य सर्वानु-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

द्रूपं स्फुरणं विद्धि । किं तत् । येनेदं सर्वं ततं रज्जुशकलेनेव सर्पधारादि स्वस्मिन्समावेशितं यस्माद्विनाशं परिच्छेदमव्ययस्यापरिच्छिन्नस्यास्य कोऽप्याश्रयो वा विषयो वा इन्द्रियसंनिकर्षादिरूपो हेतुर्वा न कर्तुमर्हतीति । भाष्यकृद्भिः कुतो न व्याख्यातमितिचेन्मूलाक्षरैरुक्तशङ्कोत्तरस्य घटादिज्ञानस्य व्यावृत्त्यात्मकस्यात्मन्यध्यस्तत्वेऽपि तस्य स्वप्रकाशत्वान्न जडत्वं व्यावृत्त्यादेरुत्पत्त्यादिमत्त्वेऽपि तस्य न तत्त्वमित्येवमादिरूपस्याप्रतीतेः, उत्तरत्रान्तवन्त इमे देहा इत्यस्य स्थानेऽन्तवत्य इमा वृत्तय इति वक्तव्यत्वापत्तेः । एतेषां नाशो भविष्यतीत्यर्जुनस्य भ्रमनिराकरणायात्मसंसृष्टदेहाद्यसत्यत्वप्रतिपादनस्यावश्यकत्वेनाश्रयत्वेत्यादेरार्थिकत्वाच्चेति गृहाण । किंच

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद् युध्यस्व भारत ॥ १८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

विरोधात् ॥ १७ ॥ किं पुनस्तदसद् यत् स्वात्मसत्तां व्यभिचरतीत्युच्यते—**अन्तवन्त इति**।

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

चारित्वेन परमार्थतया सन्निर्धारितम्। इदानीमसन्निर्दिधारयिषया पृच्छति—**किं पुनरिति**। असदसदेवेति निर्धारितत्वात् प्रश्नस्य निरवकाशत्वमाशङ्क्य शून्यं व्यावर्त्य विवक्षितमसन्निर्धारयितुं तस्य सावकाशत्वमाह—**यत्स्वात्मेति**। देहादेरनात्मवर्गस्य प्रकृतासच्छब्दविषयतेत्याह—**उच्यत इति**। तेषां स्वातन्त्र्यं व्युदस्यति—**नित्यस्येति**। आकाशादिव्यावृत्त्यर्थं विशिनष्टि—**शरीरिण इति**। परिणामिनित्यत्वं व्यवच्छिनत्ति—**अनाशिन इति**। तस्य प्रत्यक्षाद्यविषयत्वमाह—**अप्रमेयस्येति**। देहादेरवस्तुत्वादात्मनश्चैकरूपत्वाद् युद्धे स्वधर्मे प्रवृत्तस्यापि तव न हिंसादिदोषसंभावनेत्याह—**तस्मादिति**। ननु देहादिषु सद्बुद्धेरनुवृत्तेस्तस्या विच्छेदाभावात्कथमन्तवत्त्वं तेषामिष्यते तत्राह—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

आत्मनो नित्यत्वं असतो देहादेरनित्यत्वं चोक्तमुपसंहरन् एनं युद्धाभिमुखं करोति—**अन्तवन्त इति**। यद्यपि 'नासतो विद्यते भावः' इति असतां देहानां कालत्रयेऽपि सत्त्वं नास्तीति परमार्थदृष्ट्या उक्तं तथापि तां दृष्टिमप्रतिप-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

स्यूतस्य स्वप्रकाशस्फुरणरूपस्य सतः सर्वप्रकारपरिच्छेदशून्यत्वादुपपन्नं नाभावो विद्यते सत इति ॥ १७ ॥ ननु 'स्फुरणरूपस्य सतः कथमविनाशित्वं, तस्य देहधर्मत्वात् देहस्य चानुक्षणविनाशात्' इति भूतचैतन्यवादिनस्तान्निराकुर्वन्, 'नासतो विद्यते भावः' इत्येतद्विवृणोति। अन्तवन्तो विनाशिनः इमे परोक्षा देहाः उपचितापचितरूपत्वाच्छरीराणि। बहुवचनात्स्थूलसूक्ष्मकारणरूपाः विराट्सूत्राव्याकृताख्याः समष्टिव्यष्ट्यात्मानः सर्वे नित्यस्याविनाशिन एव शरीरिण आध्यासिकसंबन्धेन शरीरवत एकस्य आत्मनः स्वप्रकाशस्फुरणरूपस्य संबन्धिनः दृश्यत्वेन भोग्यत्वेन चोक्ताः श्रुतिभिर्ब्रह्मवादिभिश्च। तथाच तैत्तिरीयकेऽन्नमयाद्यानन्दमयान्तान्पञ्च कोशान्कल्पयित्वा तदधिष्ठानमकल्पितं 'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा' इति दर्शितम्। तत्र पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मको विराट् मूर्तराशिरन्नमयकोशः स्थूलसमष्टिः, तत्कारणीभूतोऽपञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मको हिरण्यगर्भः सूत्रममूर्तराशिः सूक्ष्मसमष्टिः, 'त्रयं वा इदं नामरूपं कर्म' इति बृहदारण्यकोक्तत्र्यन्नात्मकः सकर्मात्मकत्वेन क्रियाशक्तिमात्रमादाय प्राणमयकोश उक्तः। नामात्मकत्वेन ज्ञानशक्तिमात्रमादाय मनोमयकोश उक्तः। रूपात्मकत्वेन तदुभयाश्रयतया कर्तृत्वमादाय विज्ञानमयकोश उक्तः। ततः प्राणमयमनोमयविज्ञानमयात्मैक एव हिरण्यगर्भाख्यो लिङ्गशरीरकोशः। तत्कारणीभूतस्तु मायोपहितचैतन्यात्मा सर्वसंस्कारशेषोऽव्याकृताख्य आनन्दमयकोशः। तेच सर्वे एकस्यैवात्मनः शरीराणीत्युक्तम् 'तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य' इति। तस्य प्राणमयस्यैष एव शरीरे भवः शारीर आत्मा यः सत्यज्ञानादिलक्षणो गुहानिहितत्वेनोक्तः पूर्वस्यान्नमयस्य। एवं प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयेषु योज्यम्। अथवा इमे सर्वे देहास्त्रैलोक्यवर्तिसर्वप्राणिसंबन्धिन एकस्यैवात्मन उक्ता इति योजना। तथाच श्रुतिः 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा। कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥' इति सर्वशरीरसंबन्धिनमेकमात्मानं नित्यं विभुं दर्शयति। ननु नित्यत्वं यावत्कालस्थायित्वं, तथाचाविद्यादिवत्कालेन सह नाशेऽपि तदुपपन्नमित्यत आह—**अनाशिन इति**। देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छिन्नस्याविद्यादेः कल्पितत्वेनानित्यत्वेऽपि यावत्काल-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

शुक्त्यध्यस्तरजतज्ञानस्य कल्पितत्ववत्सदध्यस्तघटादिज्ञानस्याप्यध्यस्तत्वेन कल्पितत्वस्य सद्बुद्धिरसद्बुद्धिरित्यादिभाष्येण प्रदर्शितत्वादुक्तशङ्कानुत्थानमित्यभिप्रेत्याचार्यैरेवं न व्याख्यातमिति दिक् ॥ १७ ॥ किंपुनस्तदसदित्याकाङ्क्षायामाह—**अन्तवन्त इति**। ननु स्फुरणरूपस्य सतः कथमविनाशित्वं तस्य देहधर्मत्वाद्देहस्य चानुक्षणविनाशित्वादिति भूतचैतन्यवादिनस्तान्निराकुर्वन् 'नासतो विद्यते भावः' इत्येतद्विवृणोति इति तु नत्वेत्यादिना देहात्मविवेकस्योक्तत्वमभिप्रेत्याचार्यैर्नावतारितम्। अन्तस्तत्त्वज्ञानेन बाधो येषां विद्यते तेऽन्तवन्तः। यथा शुक्त्यादिज्ञानेन शुक्तिरूप्यादयो बाध्यास्तथा इमे भ्रान्त्या प्रतीयमाना देहाः स्थूलादयो नित्यस्याबाध्यस्याध्यासिकसंबन्धेन कारणादिशरीरवतः देहा इति सकारणस्य शीतादेरप्युपलक्षणम्। देहानेकत्वाद्बहुवचनम्। पृथिव्यादिवद्व्यावहारिकनित्यत्वमाशङ्क्याह—**अनाशिन इति**। परमार्थनित्यस्य विद्वद्भिरुक्ताः अप्रमेयस्य रूपादिरहितत्वात्, व्याप्तिग्रहाभावाद्,

६ श्रीधरीव्याख्या।

मापायधर्मकं संदर्शयति—**अन्तवन्त इति**। अन्तो विनाशो विद्यते येषां तेऽन्तवन्तः। नित्यस्य सर्वदैकरूपस्य शरीरिणः शरीरवतः

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

भिर्दृष्टः स खलु नित्योऽनित्यो वेत्याशङ्क्याह—अविनाशि त्विति। तुश्चार्थे। आत्मा त्वविनाशी ॥१७॥ अन्तवन्त इति। निरुपाख्यताकाले

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

अन्तो विनाशो विद्यते येषां तेऽन्तवन्तो यथा मृगतृष्णिकोदकादौ सद्बुद्धिरनुवृत्ता प्रमाणनिरूपणान्ते विच्छिद्यते स तस्या अन्तस्तथेमे देहाः स्वप्नमायादेहादिवच्चान्तवन्तो नित्यस्य शरीरिणः

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

यथेति । तथेमे देहाः सद्बुद्धिभाजोऽपि प्रमाणतो निरूपणायामवसाने विच्छेदादन्तवन्तो भवन्तीति शेषः । देहत्वादिना च जाग्रद्देहादेरन्तवत्त्वं संप्रतिपन्नवदनुमातुं शक्यमित्याह—**स्वप्नेति** । शरीरादेरन्तवत्त्वेऽपि प्रवाहरूपेणात्मनस्तत्संबन्धस्यानन्तवत्त्वमाशङ्क्याह—**नित्यस्येति** । प्रवाहस्य प्रवाहिव्यतिरेकेणानिरूपणान्न तदात्मना देहाद्यभावे संबन्ध-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

द्यमानस्य नरकादिभयमनुरुध्यमानस्य व्यवहाराभिप्रायेण नित्यानित्यविभागमभिप्रेत्य देहानामन्तवत्त्वमुच्यत इति न दोषः नित्यत्वं कालापरिच्छेद्यत्वं तच्च व्यवहारे नभसोऽप्यस्तीत्यत उक्तं अनाशिन इति । नाशः अदर्शनं तद्वान् हि आकाशः 'नभ आत्मनि लीयते' इति स्मृतेः । अयं तु न तथेत्यनाशी । सर्वदैव प्रकाशमान इत्यर्थः । एतदपि न घटादिवद्दृश्यत्वेनेत्याह—**अप्रमेयस्येति** । तथाच श्रुतिरात्मनोऽप्रमेयत्वमाह 'एतदप्रमयं ध्रुवम्' इति । अप्रमयमित्य-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

स्थायित्वरूपमौपचारिकं नित्यत्वं व्यवह्रियते 'यावद्विकारं तु विभागो लोकवत्' इति न्यायात् । आत्मनस्तु परिच्छेदत्रयशून्यस्याकल्पितस्य विनाशहेत्वभावान्मुख्यमेव कूटस्थनित्यत्वं नतु परिणामि नित्यत्वं यावत्कालस्थायित्वं चेत्यभिप्रायः । नन्वेतादृशे देहिनि किंचित्प्रमाणमवश्यं वाच्यम्, अन्यथा निष्प्रमाणस्य तस्यालीकत्वापत्तेः शास्त्रारम्भवैयर्थ्यापत्तेश्च । तथाच वस्तुपरिच्छेदो दुष्परिहरः 'शास्त्रयोनित्वात्' इति न्यायाच्चात आह—**अप्रमेयस्येति** । 'एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम्' । अप्रमयमप्रमेयम् । 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति च श्रुतेः स्वप्रकाशचैतन्यरूप एवात्मा अतस्तस्य सर्वभासकस्य स्वभावार्थं न स्वभासापेक्षा किंतु कल्पिताज्ञानतत्कार्यनिवृत्त्यर्थं कल्पितवृत्तिविशेषापेक्षा । कल्पितस्यैव कल्पितविरोधित्वात् 'यक्षानुरूपो बलिः' इति न्यायात् । तथाच सर्वकल्पितनिवर्तकवृत्तिविशेषोत्पत्त्यर्थं शास्त्रारम्भः तस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यमात्राधीनत्वात्स्वतः सर्वदा भासमानत्वात्सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वाद्दृश्यमात्रभासकत्वाच्च न तस्य तुच्छत्वापत्तिः । तथाच 'एकमेवाद्वितीयं' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिशास्त्रमेव स्वप्रमेयानुरोधेन स्वस्यापि कल्पितत्वमापादयति । अन्यथा स्वप्रामाण्यानुपपत्तेः । कल्पितस्य चाकल्पितपरिच्छेदकत्वं नास्तीति प्राक् प्रतिपादितम् । आत्मनः स्वप्रकाशत्वं च युक्तितोऽपि भगवत्पूज्यपादैरुपपादितम् । तथाहि यत्र जिज्ञासोः संशयविपर्ययव्यतिरेकप्रमाणामन्यतममपि नास्ति तत्र तद्विरोधि ज्ञानमिति सर्वत्र दृष्टम् । अन्यथा त्रितयान्यतरापत्तेः आत्मनि चाहं वा नाहं वेति न कस्यचित्संशयः, नापि नाहमिति विपर्ययः प्रमा वेति तत्स्वरूपप्रमा सर्वदास्तीति वाच्यम् । तस्य सर्वसंशयविपर्ययधर्मित्वात् 'धर्म्यंशे सर्वमभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्ययः' इति न्यायात् । अतएवोक्तम् 'प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाभासस्तथैव च । कुर्वन्त्येव प्रमां यत्र तदसंभावना कुतः ॥' इति । प्रमाभासः संशयः स्वप्रकाशे सद्रूपे धर्मिणि प्रमाणाप्रमाणयोर्विशेषो नास्तीत्यर्थः । आत्मनो भासमानत्वे च घटज्ञानं मयि जातं नवेत्यादिसंशयः स्यात् । नचान्तरपदार्थे विषयस्यैव संशयादिप्रतिबन्धकत्वस्वभावः कल्प्यः बाह्यपदार्थे क्लृप्तेन विरोधिज्ञानेनैव संशयादिप्रतिबन्धसंभवे आन्तरपदार्थे स्वभावभेदकल्पनाया अनौचित्यात् । अन्यथा सर्वविप्लवोपपत्तेः । आत्ममनो योगमात्रं चात्मसाक्षात्कारे हेतुः । तस्य च ज्ञानमात्रे हेतुत्वाद्, घटादिभानेऽप्यात्मभानं समूहालम्बनन्यायेन तार्किकाणां प्रवरेणापि दुर्निवारम् । नच चाक्षुषत्वमानसत्वादिसङ्करः लौकिकत्वालौकिकत्ववदंशभेदेनोपपत्तेः सङ्करस्यादोषत्वाच्चाक्षुषत्वादेर्जातित्वानभ्युपगमाद्वा । व्यवसायमात्र एवात्मभानसामग्र्या विद्यमानत्वादनुव्यवसायोऽप्यपास्तः । नच व्यवसायभानार्थं सः । तस्य दीपवत्स्वव्यवहारे सजातीयानपेक्षत्वात् । नहि घटतज्ज्ञानयोरिव व्यवसायानुव्यवसाययोरपि विषयत्वविषयित्वव्यवस्थापकं वैजात्यमस्ति, व्यक्तिभेदातिरिक्तवैधर्म्यानभ्युपगमात्, विषयत्वावच्छेदकरूपेणैव विषयित्वाभ्युपगमे घटयोरपि तद्भावापत्तिरविशेषात् । ननु यथा घटव्यवहारार्थं घटज्ञानमभ्युपेयते तथा घटज्ञानव्यवहारार्थं घटज्ञानविषयं ज्ञानमभ्युपेयं, व्यवहारस्य व्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यत्वादिति चेत्, कानुपपत्तिरुद्भाविता देवानांप्रियेण स्वप्रकाशवादिनः । नहि व्यवहर्तव्यभिन्नत्व-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

सदृशस्यान्यस्यानिरूपणात्प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्, तेन विनानुपपद्यमानस्याभावात्, अभावत्वाभावात्, प्रत्यक्षादिभिरपरिच्छेद्यस्य अथवाऽज्ञाते हि वस्तुनि प्रमाणान्वेषणा भवति, ज्ञातश्चात्मा देहाद्भिन्नः सर्वैः प्राणिभिः योऽहं बाल्ये पितरावन्वभूवं स एव नप्तॄननुभवामीत्यनुसंधानदर्शनात् । स्वप्ने देवादिशरीरमास्थाय तदुचितान्भोगान्भुक्त्वा प्रबुद्धो मनुष्यदेहं प्राप्य मनुष्य एवाहं नतु देव

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

स्थूलविनाशयोगिनः तदन्यथानुपपत्तेरेव च विनाशिनः प्रतिक्षणमवस्थान्तरभागिनः । यदुक्तं 'अन्ते पुराणं दृष्ट्वा प्रतिक्षणं नवत्वहानिरनु-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

शरीरवतोऽनाशिनोऽप्रमेयस्यात्मनोऽन्तवन्त इत्युक्ता विवेकिभिरित्यर्थः। नित्यस्यानाशिन इति न पुनरुक्तं, नित्यत्वस्य द्विविधत्वाल्लोके नाशस्य च यथा देहो भस्मीभूतोऽदर्शनं गतो नष्ट उच्यते विद्यमानोऽप्यन्यथा परिणतो व्याध्यादियुक्तो जातो नष्ट उच्यते तत्रानाशिनो नित्यस्येति द्विविधेनापि नाशेनासंबन्धोऽस्येत्यर्थः। अन्यथा पृथिव्यादिवदपि नित्यत्वं स्यादात्मनस्तन्माभूदिति नित्यस्यानाशिन इत्याह। अप्रमेयस्य न प्रमेयस्य। प्रत्यक्षादिप्रमाणैरपरिच्छेद्यस्येत्यर्थः। नन्वागमेनात्मा परिच्छिद्यते प्रत्यक्षादिना च पूर्वं। न, आत्मनः स्वतःसिद्धत्वात्। सिद्धे ह्यात्मनि प्रमातरि प्रमित्सोः प्रमाणान्वेषणा भवति। नहि पूर्वमित्थमहमित्यात्मानमप्रमाय पश्चात्प्रमेयपरिच्छेदाय प्रवर्तते। नह्यात्मा नाम कस्यचिदप्रसिद्धो भवति। शास्त्रं त्वन्त्यं प्रमाणमतद्धर्माध्यारोपणमात्रनि-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

सिद्धिरित्यभिसंधायोक्तं—**विवेकिभिरिति**। पदद्वयस्यैकार्थत्वमाशङ्क्य निरस्यति—**नित्यस्येत्यादिना**। नित्यत्वस्य द्वैविध्यसिद्ध्यर्थं नाशद्वैविध्यं प्रतिज्ञातं प्रकटयति—**यथेत्यादिना**। नाशस्य निरवशेषत्वेन सावशेषत्वेन च सिद्धे द्वैविध्ये फलितमाह—**तत्रेति**। विशेषणाभ्यां कूटस्थनित्यत्वमात्मनो विवक्षितमित्यर्थः। अन्यतरविशेषणमात्रोपादाने परिणामिनित्यत्वमात्मनः शङ्क्येतेत्यनिष्टापत्तिमाशङ्क्याह—**अन्यथेति**। औपनिषदत्वविशेषणमाश्रित्याप्रमेयत्वमाक्षिपति—**नन्विति**। इतश्चात्मनो नाप्रमेयत्वमित्याह—**प्रत्यक्षादिनेति**। तेन चागमप्रवृत्त्यपेक्षया पूर्वावस्थायामात्मैव परिच्छिद्यते तस्मिन्नेवाज्ञातत्वसंभवाद्, अज्ञातज्ञापकं प्रमाणमिति च प्रमाणलक्षणादित्यर्थः। एतदप्रमेयमित्यादिश्रुतिमनुसृत्य परिहरति—**नेत्यादिना**। कथं मानमनपेक्ष्यात्मनः सिद्धत्वमित्याशङ्क्योक्तं विवृणोति—**सिद्धे हीति**। प्रमित्सोः प्रमेयमिति शेषः। तदेव व्यतिरेकमुखेन विशदयति—**नहीति**। आत्मनः सर्वलोकप्रसिद्धत्वाच्च तस्मिन्न प्रमाणमन्वेषणीयमित्याह—**नह्यात्मेति**। प्रत्यक्षादेरनात्मविषयत्वात्तत्र चाज्ञाततया व्यवहारे संभवात्तत्प्रामाण्यस्य च व्यावहारिकत्वाद्विशिष्टे तत्प्रवृत्तावपि केवले तदप्रवृत्तेः यद्यपि नात्मनि तत्प्रामाण्यं तथापि तद्धितश्रुत्या शास्त्रस्य तत्र प्रवृत्तिरवश्यंभाविनीत्याशङ्क्याह—**शास्त्रं त्विति**। शास्त्रेण प्रत्यग्भूते ब्रह्मणि प्रतिपादिते प्रमात्रादिविभागस्य व्याव-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

स्याप्रमेयमित्यर्थः। एतच्चात्मनि प्रमाणाप्रसराज्ज्ञेयम्। तथाच श्रुतिः 'येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति। प्रसिद्धिस्त्वस्य प्रत्यगात्मत्वादेव। 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः' इति

४ मधुसूदनीव्याख्या।

मपि ज्ञानविशेषणं व्यवहारहेतुतावच्छेदकं गौरवात्। तथाचेश्वरज्ञानवद्योगिज्ञानवत्प्रेयमिति ज्ञानवच्च स्वेनैव स्वव्यवहारोपपत्तौ न ज्ञानान्तरकल्पनावकाशः। अनुव्यवसायस्यापि घटज्ञानव्यवहारहेतुत्वं किं घटज्ञानज्ञानत्वेन किंवा घटज्ञानत्वेनैवेति विवेचनीयम्, उभयस्यापि तत्र सत्त्वात्। तत्र घटव्यवहारे घटज्ञानत्वेनैव हेतुतायाः क्लृप्तत्वात्तेनैव रूपेण घटज्ञानव्यवहारेऽपि हेतुतोपपत्तौ न घटज्ञानज्ञानत्वं हेतुतावच्छेदकं गौरवान्मानाभावाच्च। तथाच नानुव्यवसायसिद्धिः एकस्यैव व्यवसायस्य व्यवसेये व्यवसाये च व्यवहारजनकत्वोपपत्तेः इति त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनः प्राभाकराः। औपनिषदास्तु मन्यन्ते स्वप्रकाशज्ञानरूप एवात्मा न स्वप्रकाशज्ञानाश्रयः कर्तृकर्मविरोधेन तद्भानानुपपत्तेः ज्ञानभिन्नत्वे घटादिवज्जडत्वेन कल्पितत्वापत्तेश्च स्वप्रकाशज्ञानमात्रस्वरूपोऽप्यात्माविद्योपहितः सन्साक्षीत्युच्यते, वृत्तिमदन्तःकरणोपहितः प्रमातेत्युच्यते तस्य चक्षुरादीनि करणानि स चक्षुरादिद्वारान्तःकरणपरिणामेन घटादीन्व्याप्य तदाकारो भवति। एकस्मिंश्चान्तःकरणपरिणामे घटावच्छिन्नचैतन्यं अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं चैकलोलीभावापन्नं भवति। ततो घटावच्छिन्नचैतन्यं प्रमात्रभेदात्स्वाज्ञानं नाशयदपरोक्षं भवति घटं च स्वावच्छेदकं स्वतादात्म्याध्यासाद्भासयति अन्तःकरणपरिणामश्च वृत्त्याख्योऽतिस्वच्छः स्वावच्छिन्नेनैव चैतन्येन भास्यत इत्यन्तःकरणतद्वृत्तिघटानामपरोक्षता। तदेतदाकारत्रयमहं जानामि घटमिति भासकचैतन्यस्यैकरूपत्वेपि घटंप्रति वृत्त्यपेक्षत्वात्प्रमातृता अन्तःकरणतद्वृत्तीःप्रति तु वृत्त्यनपेक्षत्वात्साक्षितेति विवेकः। अद्वैतसिद्धौ सिद्धान्तविन्दौ च विस्तरः। यस्मादेवं प्रागुक्तन्यायेन नित्यो विभुरसंसारी सर्वदैकरूपश्चात्मा तस्मात्तन्नाशशङ्कया स्वधर्मे युद्धे प्राक्प्रवृत्तस्य तव तस्मादुपरतिर्न युक्तेति युद्धाभ्यनुज्ञया भगवानाह—**तस्माद्युध्यस्व भारतेति**। अर्जुनस्य स्वधर्मे युद्धे प्रवृत्तस्य तत उपरतिकारणं शोकमोहौ तौ च विचारजनितेन विज्ञानेन बाधिताविति 'अपवादापवादे उत्सर्गस्य

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

इति देवशरीरे बाध्यमानेऽप्यहमास्पदस्यात्मनोऽबाध्यमानत्वाच्च योगमाहात्म्येन सिंहादिशरीरभेदेऽप्यात्मनोऽभेदेन ज्ञातत्वाच्च। तथा इन्द्रियेभ्योऽपि भिन्न आत्मा सर्वैर्ज्ञायते योऽहमद्राक्षं स एवेदानीं शृणोमीत्यहमालम्बनस्य प्रत्यभिज्ञानात्। बुद्धिमनोभ्यामपि भिन्नः तयोः करणत्वेन कर्तृत्वाश्रयत्वायोगात्। अहं कृश इत्यादिप्रत्ययस्तु प्रेमास्पदे पुत्रादौ विकलेऽहमेव विकल इत्यादिप्रत्ययवदुपपद्यते।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

वर्तकत्वेन प्रमाणत्वमात्मनि प्रतिपद्यते नत्वज्ञातार्थज्ञापकत्वेन। तथाच श्रुतिः–'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः' इति। यस्मादेवं नित्योऽविक्रियश्चात्मा तस्माद् युध्यस्व। युद्धादुपरमं मा कार्षीरित्यर्थः। नह्यत्र युद्धकर्तव्यता विधीयते, युद्धे प्रवृत्त एव ह्यसौ शोकमोहप्रतिबद्धस्तूष्णीमास्ते, अतस्तस्य कर्तव्यप्रतिबन्धापनयनमात्रं भगवता क्रियते। तस्माद्युध्यस्वेत्यनुवादमात्रं न विधिः॥ १८॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

तत्त्वाद्युक्तमस्यान्त्यत्वमपौरुषेयतया निर्दोषत्वाच्चास्य प्रामाण्यमित्यर्थः। तथापि कथमस्य प्रत्यगात्मनि प्रामाण्यं तस्य स्वतःसिद्धत्वेनाविषयत्वादज्ञातज्ञापनायोगादित्याशङ्क्य स्वतो भानेऽपि प्रतीचो मनुष्योऽहं कर्ताहमित्यादिना मनुष्यत्वकर्तृत्वादीनामतद्धर्माणामध्यारोपणेनात्मनि प्रतीयमानत्वात्तन्मात्रनिवर्तकत्वेनात्मनो विषयत्वमनापद्यैव शास्त्रं प्रामाण्यं प्रतिपद्यते सिद्धं तु निवर्तकत्वादिति न्यायादित्याह—अतद्धर्मेति। घटादाविव स्फुरणातिशयजनकत्वेन किमित्यात्मनि शास्त्रप्रामाण्यं नेष्टमित्याशङ्क्य जडत्वाजडत्वाभ्यां विशेषादिति मत्वाह—नन्विति। ब्रह्मात्मनो मानापेक्षामन्तरेण स्वतः स्फुरणे प्रमाणमाह—तथाचेति। साक्षादन्यापेक्षामन्तरेणापरोक्षादपरोक्षस्फुरणात्मकं यद्ब्रह्म न च तस्यात्मनोऽर्थान्तरत्वं सर्वाभ्यन्तरत्वेन सर्ववस्तुसारत्वात्तमात्मानं व्याचक्ष्वेति योजना। अप्रमेयत्वेनाविनाशित्वं प्रतिपाद्य फलितं निगमयति—यस्मादिति। स्वधर्मनिवृत्तिहेतुनिषेधे तात्पर्यं दर्शयति—युद्धादिति। आत्मनो नित्यत्वादिस्वरूपमुपपाद्य युद्धकर्तव्यत्वविधानाज्ज्ञानकर्मसमुच्चयोऽत्र भातीत्याशङ्क्याह—नहीति। युध्यस्वेति वचनात्तत्कर्तव्यत्वविधिरस्तीत्याशङ्क्याह—युद्ध इति। कथं तर्हि कथं भीष्ममहमित्याद्यर्जुनस्य युद्धोपरमपरं वचनमिति तत्राह—शोकेति। यदि स्वतो युद्धे प्रवृत्तिस्तर्हि भगवद्वचनस्य का गतिरित्याशङ्क्याह—तस्येति। भगवद्वचनस्य प्रतिबन्धनिवर्तकत्वे सत्यर्जुनप्रवृत्तेः स्वाभाविकत्वे फलितमाह—तस्मादिति॥ १८॥ 'अविनाशि तु तद्विद्धि' इत्यत्र पूर्वार्धेन तत्पदार्थसमर्थनमुत्तरार्धेन निरीश्वरवादस्य परिणामवादस्य वा निराकरणमात्मनि जन्मादिप्रतिभानस्यौपचारिकत्वप्रदर्शनार्थमन्तवन्त इत्यादि वचनमिति केचित्। अस्तु नामायमपि पन्थाः। पूर्वोक्तस्य गीताशास्त्रार्थस्योत्प्रेक्षा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

श्रुतेः। उक्तंच 'प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाभासस्तथैव च। यत्प्रसादात्प्रसिध्यन्ति तदसंभावना कुतः॥' इति। तस्माद्युध्यस्व भारत। भीष्मादिदेहानां मिथ्यात्वादनित्यत्वाच्च स्वयमेव नष्टप्रायतया हननान्निवृत्त्या त्वया स्वधर्मो न नाशनीय इति भावः॥ १८॥ ननु 'नासतो विद्यते भावः' इति न्यायेनासतो मात्रादेर्मिथ्यात्वेन निःस्वरूपत्वात्कर्तृत्वं न संभवति। अतः सत एव कर्तृत्वं बन्धमोक्षभाक्त्वं च वाच्यम्। अन्यथाऽन्तःकरणे बन्ध

४ मधुसूदनीव्याख्या।

स्थितिः' इति न्यायेन युध्यस्वेत्यनुवादो न विधिः। यथा 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्युत्सर्गः 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इत्यपवादः 'अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम्' इति तदपवादः। तथाच मुमुक्षोर्ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यत्रापवादापवादे पुनरुत्सर्गस्थितेः 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यनेनैव षष्ठी। तथाच 'कर्मणिच' इति निषेधाप्रसराद्ब्रह्मजिज्ञासेति कर्मषष्ठीसमासः सिद्धो भवति। कश्चित्त्वेतस्मादेव विधेर्मोक्षे ज्ञानकर्मणोः समुच्चय इति प्रलपति। तन्न। युध्यस्वेत्यतो मोक्षस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यत्वाप्रतीतेः। विस्तरेण चैतदग्रे भगवद्गीतावचनविरोधेनैव निराकरिष्यामः॥ १८॥ नन्वेवं 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' इत्यादिना भीष्मादिबन्धुविच्छेदनिबन्धने शोकेऽपनीतेऽपि तद्वधकर्तृत्वनिबन्धनस्य पापस्य नास्ति प्रतीकारः। नहि यत्र शोको नास्ति तत्र पापं नास्तीति नियमः, द्वेष्यब्राह्मणवधे शोकाविषये पापाभावप्रसङ्गात्। अतोऽहं कर्ता त्वं प्रेरक इति द्वयोरपि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

तस्मादात्मनोऽज्ञातत्वाच्च प्रमाणपरिच्छेद्यता। ननु कथं शास्त्रस्य प्रत्यगात्मनि प्रामाण्यम्। तस्य स्वतःसिद्धस्य ज्ञातत्वेनाविषयत्वादितिचेत्सत्यम्। तथापि शास्त्रस्यात्माध्यस्तसमूलकर्तृत्वाद्यनात्मधर्मनिरासकत्वेन प्रामाण्यमुपपद्यते। तथाच भाष्यम् 'नहि पूर्वमित्थमहमित्यात्मानं प्रमाय पश्चात्प्रमेयपरिच्छेदाय प्रवर्तते नह्यात्मा नाम कस्यचिदप्रसिद्धो भवति। शास्त्रं त्वन्त्यं प्रमाणम्। अतद्धर्माध्यारोपणमात्रनिवर्तकत्वेन प्रामाण्यमात्मनः प्रतिपद्यते नत्वज्ञातार्थज्ञापकत्वेन'। तथाच श्रुतिः 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा' इति। यस्मादात्मा नित्यः केनापि क्वचिदपि कदापि न नश्यति देहाश्चानित्यत्वान्नश्यन्त्येव तस्माद्धे भारत भरतवंशोद्भव, त्वं

६ श्रीधरीव्याख्या।

अतएव अनाशिनो विनाशरहितस्याप्रमेयस्यापरिच्छिन्नस्यात्मन इमे सुखदुःखादिधर्मका देहा उक्तास्तत्त्वदर्शिभिः। यस्मादेवमात्मनो न विनाशः नच सुखदुःखादिसंबन्धः तस्मान्मोहजं शोकं त्यक्त्वा युध्यस्व। स्वधर्मं मा त्याक्षीरित्यर्थः॥ १८॥ तदेवं भीष्मादिमृत्यु-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

मीयते' इति। मुनिनापि 'कलानां पृथगर्थानां प्रतिभेदः क्षणेक्षणे। वर्तते सर्वभावेषु सौक्ष्म्यात्तु न विभाव्यते॥' इति। पृथगर्थाभिधानमिति।

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम्।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं न प्रवर्तकमित्येतस्यार्थस्य साक्षीभूते ऋचावानिनाय भगवान्। यत्तु मन्यसे युद्धे भीष्मादयो मया हन्यन्ते अहमेव तेषां हन्तेत्येषा बुद्धिर्मृषैव ते, कथं—य एनमिति। य एनं प्रकृतं देहिनं वेत्ति जानाति हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं, यश्चैनमन्यो मन्यते हतं देहहनने हतोऽहमिति हननक्रियायाः कर्मभूतं, तावुभौ न विजानीतो न ज्ञातवन्तावविवेकेनात्मानमहंप्रत्ययविषयं हन्ताहं हतोऽस्म्यहमिति देहहननेनात्मानमहंप्रत्ययविषयं यौ विजानी-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

मात्रमूलत्वं निराकर्तुं मन्त्रद्वयं भगवानानीतवानिति श्लोकद्वयस्य संगतिं दर्शयति—**शोकमोहादीति**। तत्र प्रथममन्त्रस्य संगतिमाह—**यत्त्विति**। प्रत्यक्षनिबन्धनत्वादमुष्या बुद्धेर्मृषात्वमयुक्तमित्याक्षिपति—**कथमिति**। प्रत्यक्षस्याज्ञानप्रसूतत्वेनाभासत्वात्तत्कृता बुद्धिर्न प्रमेति परिहरति—**य एनमिति**। 'हन्ता चेन्मन्यते हन्तुम्' इत्याद्यामृचमर्थतो दर्शयित्वा व्याचष्टे—**य एनमिति**। हन्तारं हतं वात्मानं मन्यमानस्य कथमज्ञानमित्याशङ्क्याह—हन्ता-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

आत्मनश्च मोक्ष इति तयोर्वैयधिकरण्यं स्यात्। तथा येन सर्वमिदं ततमिति सतो देहाद्युपादानत्वं चोक्तम्। तथाच हननक्रियां प्रत्येकस्यैव कर्तृत्वं कर्मत्वं चापतति तच्च विरुद्धम्। स्वात्मनि स्वव्यापारायोगात्। नहि वह्निर्वह्निं दहतीति युक्तमित्याशङ्क्याह—**य एनमिति**। यश्च तार्किकादिरेनमात्मानं हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं मन्यते, यश्च चार्वाकादिरेनं हतं हननक्रियायाः कर्मीभूतं मन्यते, तावुभावपि न जानीतः। आत्मतत्त्वमिति शेषः। यस्मान्नायं हन्ति न हन्यते। नहि यः कर्ता स आत्मा, नापि देह आत्मा, तयोः प्रागेवानात्मत्वावधारणात्। अयं भावः—यथायःपिण्डे वह्निसंबन्धादेव दग्धृत्वं नतु स्वतः, एवं मात्राद्युदयसमनियतं कर्तृत्वं मात्रादिधर्म एव नात्मनः। आत्मनि तु कर्तृत्वप्रतीतिर्मात्रादिसंबन्धादेव। अतो मात्रादिविशिष्टस्यैव बन्धो न केवलस्य। मोक्षश्च मात्रादिवियोग एवेति न बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यम्। नच मात्रादेर्निःस्वरूपत्वमस्ति। सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयस्य व्यवहारयोग्यस्य ब्रह्मज्ञानैकबाध्यस्य स्वप्नमायागन्धर्वनगरादितुल्यस्य तत्स्वरूपस्याभ्युपगमात्। तस्मान्न कर्तृत्वमात्मधर्मः। यथोक्तम् 'आत्मा कर्त्रादिरूपश्चेन्मा काङ्क्षीस्तर्हि मुक्तताम्। नहि स्वभावो भावानां व्यावर्तेतौष्ण्यवद्रवेः॥'

४ मधुसूदनीव्याख्या।

हिंसानिमित्तपातकापत्तेरयुक्तमिदं वचनं 'तस्माद्युध्यस्व भारत' इत्याशङ्क्य काठकपठितया ऋचा परिहरति भगवान्—एनं प्रकृतं देहिनमदृश्यत्वादिगुणकं यो हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं वेत्ति अहमस्य हन्तेति विजानाति, यश्चान्य एनं मन्यते हतं हननक्रियायाः कर्मभूतं देहहननेन हतोऽहमिति विजानाति, तावुभौ देहाभिमानित्वादेनमविकारिणमकारकस्वभावमात्मानं न विजानीतो न विवेकेन जानीतः शास्त्रात्। कस्मात्। यस्मान्नायं हन्ति न हन्यते। कर्ता कर्म च न भवती-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

युध्यस्व स्वधर्मं युद्धं मात्याक्षीरित्यर्थः॥ १८॥ अहमेतेषां हन्ता मयैते हन्यन्त इत्यर्जुनबुद्धेर्मृषात्वबोधनाय ऋचावुदाहरति—य इति। यत्तु नन्वेवमशोच्यानित्यादिना बन्धुविच्छेदनिबन्धने शोकेऽपनीतेऽपि तद्वधकर्तृत्वनिबन्धनपापस्य नास्ति प्रतीकारः शोकाविषयेऽपि द्रेष्यब्राह्मणवधे पापस्य सत्वात्। अतः कर्तुर्मम प्रेरकस्य तव च हिंसानिमित्तपापापत्तेरयुक्तमिदं वचनं तस्मादित्यादीत्याशङ्कां काठकपठितयर्चा परिहरति—य इति तद्विचार्यम्। ऋचि हन्त्रादेः पापं न जायते इति परिहारस्यानुक्तेः वधनिबन्धनबन्धुविच्छेदस्यात्मनित्यत्वप्रतिपादकपूर्वग्रन्थेन नाशाभावोक्त्या प्रतिषिद्धत्वेन तन्निबन्धनपापस्यापि निवारितत्वाच्छङ्काया अनुत्थानात्। यस्मा-

६ श्रीधरीव्याख्या।

निमित्तः शोको निवारितः यच्चात्मनो हन्तृत्वनिमित्तं दुःखमुक्तं 'एतान्न हन्तुमिच्छामि' इत्यादिना तदपि तद्वदेव निर्निमित्तमित्याह—**य एनमिति**। एनमात्मानम्। आत्मनो हननक्रियायां कर्मत्वं कर्तृत्वमपि नास्तीत्यर्थः। तत्र हेतुर्नायमिति॥ १९॥ न हन्यत

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

पृथगर्थक्रियाकारित्वादितियावत्॥ १८॥ देहा अन्तवन्तो विनाशिनश्च। आत्मा तु नित्यः। यतोऽप्रमेयः। प्रमेयस्य तु जडस्य परिणामित्वं नत्वजडस्य चिदेकरूपस्य। स्वभावान्तरायोगात्। एवं देहा नित्यमन्तवन्त इति शोचितुमशक्याः। आत्मा नित्यमविनाशी। तेन न शोचनादेः तन्त्रेण यमेकः कृत्यप्रत्यययोः द्वयोरर्थयोर्मुनिना दर्शितः अशोच्यानन्वशोचस्त्वमिति। य एनमिति। एनमात्मानं देहं च यो हन्तारं

१ मधुसूदनः,

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वाभविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

तस्तावात्मस्वरूपानभिज्ञावित्यर्थः । यस्मान्नायमात्मा हन्ति न हननक्रियायाः कर्ता भवति, न हन्यते नच कर्म भवतीत्यर्थः, अविक्रियत्वात् ॥ १९ ॥ कथमविक्रिय आत्मेति द्वितीयो मन्त्रः ।

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

हमिति । हन्तृत्वादिज्ञानमज्ञानमित्यत्र हेतुमाह—**यस्मादिति** । आत्मनो हननं प्रति कर्तृत्वकर्मत्वयोरभावे हेतुं दर्शयति—**अविक्रियत्वादिति** ॥ १९ ॥ तदेव साधयितुं न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादिमन्त्रान्तरमवतारयति—**कथमिति** । सर्वविक्रियाराहित्यप्रदर्शनेन हेतुं विशदयन्मन्त्रमेव पठति—**न जायत इति** । जन्ममरणविक्रियाद्वयप्रतिषेधं साधयति—**नायमिति** । अयमात्मा भूत्वा नाभविता, न वा भूत्वा भूयो भवितेति योजना । न केवलं विक्रियाद्वयमेवात्र निषिध्यते किंतु सर्वमेव विक्रियाजातमित्याह—**अज इति** । वाच्यमर्थमुक्त्वा विवक्षितमर्थमाह—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

इति । किंच कर्तृत्वं रागद्वेषादिविकारवत एव संभवति तद्वांश्च दुःखीत्यात्मनोऽनुभूयमानं साक्षित्वं बाध्येत । यथोक्तम् 'नर्ते स्याद्विक्रियां दुःखी साक्षिता का विकारिणः । धीविक्रियासहस्राणां साक्ष्यतोऽहमविक्रियः ॥' इति । नच सतो देहाद्युपादानत्वेन हननक्रियाकर्मत्वं संभवति । विवर्तवादाभ्युपगमात् । नह्यध्यस्तस्य धर्मैरधिष्ठाने विकारो दृश्यते । यथोक्तं भाष्ये 'यत्र यदध्यस्तं तत्तत्कृतेन गुणेन दोषेण वाऽणुमात्रेणापि न संबध्यते' इति । विवृतं चैतद्वृद्धैः 'नहि भूमिरूषरवती मृगतृड्जलवाहिनीं सरितमुद्वहति । मृगवारिपूरपरिपूरवती न नदी तथोषरभुवं स्पृशति ॥' इति । एतेन कर्तृत्वकर्मत्वयोरनात्मधर्मत्वादनात्मनश्चानेकरूपत्वादेकत्रात्मनि तदुभयविरोधोद्भावनमपि निरस्तं वेदितव्यम् । एवं चार्वाकतार्किकाभिमतौ देहात्मकर्त्रात्मवादौ । 'हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥' इति काठकोक्तेन मन्त्रेण पूर्वार्धे पाठभेदात्पठितेन परिहृतौ वेदितव्यौ ॥ १९ ॥ नायं हन्ति न हन्यत इत्युक्तं तत्र न हन्यत इत्येतदुपपादयति तत्रस्थेनैव द्वितीयेन मन्त्रेण—**न जायत इति** । अयं आत्मा कदाचित् न जायते अभिनवो नोत्पद्यते । न वा म्रियते निरन्वयो न नश्यति । तार्किकाभिमतघटवत् । तत्र क्रमेण हेतुद्वयम्—**अजो नित्य इति** । अजत्वान्न जायते । नित्यत्वाच्च न वा

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

त्यर्थः । अत्र य एनं वेत्ति हन्तारं हतं चेत्येतावति वक्तव्ये पदानामावृत्तिर्वीप्स्यालंकारार्था । अथवा य एनं वेत्ति हन्तारं तार्किकादिरात्मनः कर्तृत्वाभ्युपगमात् । तथा यश्चैनं मन्यते हतं चार्वाकादिरात्मनो विनाशित्वाभ्युपगमात् तावुभौ न विजानीत इति योज्यम् । वादिभेदख्यापनाय पृथगुपन्यासः । अतिशूरातिकातरविषयतया वा पृथगुपदेशः । 'हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम्' इति पूर्वार्धे श्रौतः पाठः ॥ १९ ॥ कस्मादयमात्मा हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवति अविक्रियत्वादित्याह द्वितीयेन मन्त्रेण—'जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते विनश्यति' इति षड्भावविकारा इति वार्ष्यायणिरिति नैरुक्ताः । तत्राद्यन्तयोर्निषेधः क्रियते न जायते म्रियते वेति । वाशब्दः समुच्चयार्थः । न जायते

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

देवं प्रागुक्तन्यायेन नित्यो विभुरसंसारी सर्वदैकरूपश्चात्मा तस्मात्तन्नाशशङ्कया स्वधर्मे युद्धे प्राक्प्रवृत्तस्य तव तस्मादुपरतिर्न युक्तेति स्वपूर्वोक्तिविरोधात् द्वेष्यब्राह्मणवधे शोकाभावे द्वेष्यत्वस्य हेतोः पापासाधकत्वेन दृष्टान्तस्य वैषम्यात् संघातवधनिबन्धनपापाभावस्याभिमग्रन्थेन क्षत्रधर्मबोधकेन वक्ष्यमाणत्वाच्च । नत्वेवाद्येकोनविंशतिश्लोकैरशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्येतस्य विवरणं क्रियते, 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्यष्टभिः श्लोकैः 'प्रज्ञावादांश्च भाषसे' इत्यस्य मोहद्वयस्य पृथक्प्रयत्ननिराकर्तव्यत्वादिति स्वपूर्वग्रन्थविरोधाच्चेत्यास्तां तावत् । य एनमात्मानं हननक्रियायाः कर्तारं यश्च तस्याः कर्म जानाति तौ द्वौ देहात्मबुद्धिमत्त्वेन भ्रान्तौ न विजानीतः । यतोऽयमात्मा देहभिन्नोऽविक्रियत्वाद्धननक्रियायाः कर्ता ततएव कर्म च न भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ 'जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यति' इति यास्कोक्तान्षड्भावविकारानात्मनि निराकुर्वंस्तस्याविक्रियत्वं साधयति—**नेति** । कदाचित्पदं सर्वविक्रियाप्रतिषेधैः

६ श्रीधरीव्याख्या ।

इत्येतदेव षड्भावविकारशून्यत्वेन द्रढयति—**नेति** । न जायत इति जन्मप्रतिषेधः । न म्रियते चेति विनाशप्रतिषेधः । वाशब्दौ

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

हतं च वेत्ति तस्या ज्ञानं । अतएव स बद्धः ॥ १९ ॥ न जायते म्रियते वा कदाचित् । एतदेव स्फुटयति—नायं भूत्वेति अयमात्मा न

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

न जायते नोत्पद्यते, जनिलक्षणा वस्तुविक्रिया नात्मनो विद्यत इत्यर्थः। तथा न म्रियते वा। वाशब्दश्चार्थे। न म्रियते चेत्यन्त्या विनाशलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते। कदाचिच्छब्दः सर्वविक्रियाप्रतिषेधैः संबध्यते न कदाचिज्जायते न कदाचिन्म्रियत इत्येवं। यस्मादयमात्मा भूत्वा भवनक्रियामनुभूय पश्चादभविता अभावं गन्ता न भूयः पुनस्तस्मान्न म्रियते, यो हि भूत्वा न भविता स म्रियत इत्युच्यते लोके, वाशब्दान्नशब्दाच्चायमात्माऽभूत्वा भविता वा देहवन्न भूयः पुनस्तस्मान्न जायते, यो ह्यभूत्वा भविता स जायत इत्युच्यते नैवमात्माऽतो न जायते। यस्मादेवं तस्मादजो

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

जनिलक्षणेति। विकल्पार्थत्वं व्यावर्तयति—वेति। निष्पन्नमर्थं निर्दिशति—नेत्यादिना। संबन्धमेवाभिनयति—न कदाचिदिति। अन्त्यविक्रियाभावे हेतुत्वेन नायमित्यादि व्याचष्टे—यस्मादिति। उक्तमेव व्यनक्ति—योहीति। आत्मनि तु भूत्वा पुनर्भवनाभावान्नास्ति मृत्युरित्यर्थः। आत्मनो जन्माभावेऽपि हेतुरिहैव विवक्षित इत्याह—वाशब्दादिति। अभूत्वेतिच्छेदः। देहवदिति व्यतिरेकोदाहरणम्। उक्तमेवार्थं साधयति—योहीति। जन्माभावे तत्पूर्विकास्तित्वविक्रियापि नात्मनोऽस्तीत्याह—यस्मादिति। प्राणवियोगादात्मनो मृतेरभावे सावशेषनाशाभाववन्निर-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

म्रियत इत्यर्थः। अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञानधारारूपः। तस्याविज्ञानवादिभिरजत्वनित्यत्वाभ्युपगमादित्याशङ्क्याह—भूत्वा भविता वा न भूय इति। अयमित्यनुवर्तते। अयं भूत्वा भूयो भविता न। भूयोऽसकृत् भूत्वा भवितेति भवनक्रियाद्वयस्य क्त्वाप्रत्ययोक्तं समानकर्तृत्वं धौरैक्याभिप्रायेण। भूत्वैव भविता नतु भूत्वा स्थित्वा विनश्यति। तार्किकाणां हि विज्ञानमुत्पत्तिस्थितिनाशक्षणव्यापित्वात्त्रिक्षणावस्थायि। विज्ञानवादिना तु पूर्वस्य नाशक्षण एवोत्तरस्योत्पत्तिक्षणः सएव तस्य स्थितिक्षणश्चेति क्षणिकत्वाद्विज्ञानानां भवनक्रियाद्वयस्याव्यवधानाद्भूत्वा भवितेत्युक्तम्। तादृशोऽप्ययं न, यतः शाश्वतः शश्वदेकरूपः। योऽहं बाल्ये पितरावन्वभूवं सोऽहं स्थाविरे प्रणप्तॄननुभवामीति बाल्यस्थाविरयोरात्मैक्यप्रत्यभिज्ञानात्। नच सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानम्। सादृश्यग्रहीतुः स्थिरस्याभावात्।

४ मधुसूदनीव्याख्या।

न म्रियते चेत्यर्थः। कस्मादयमात्मा नोत्पद्यते यस्मादयमात्मा कदाचित्कस्मिन्नपि काले न भूत्वा अभूत्वा प्राक् भूयः पुनरपि भविता न। यो ह्यभूत्वा भवति स उत्पत्तिलक्षणां विक्रियामनुभवति। अयं तु प्रागपि सत्त्वाद्यतो नोत्पद्यतेऽतोऽजः तथायमात्मा भूत्वा प्राक् कदाचित् भूयः पुनः न भविता। नवा शब्दाद्वाक्यविपरिवृत्तिः। यो हि प्राग्भूत्वोत्तरकाले न भवति स मृतिलक्षणां विक्रियामनुभवति अयं तूत्तरकालेऽपि सत्वाद्यतो न म्रियतेऽतो नित्यः। विनाशायोग्य इत्यर्थः। अत्र न भूत्वेत्यत्र समासाभावेऽपि नानुपपत्तिर्नानुयाजेष्विति वत्। भगवता पाणिनिना महाविभाषाधिकारे नञ्समासपाठात्। यत्तु कात्यायनेनोक्तं 'समासनित्यताभिप्रायेण वा वचनानर्थक्यं तु स्वभावसिद्धत्वात्' इति, तत् भगवत्पाणिनिवचनविरोधादनादेयम्। तदुक्तमाचार्यशबरस्वामिना 'असद्वादी हि कात्यायनः' इति। अत्र न जायते म्रियते वेति प्रतिज्ञा, कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूय इति तदुपपादनं, अजो नित्य इति तदुपसंहार, इति विभागः। आद्यन्तयोर्विकार-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

पदैः संबन्धनीयम्। न कदाचिज्जायते यतोऽयमात्मा न भूत्वा भूयः पुनर्भविता न, यस्माच्च भूत्वा भवनक्रियामनुभूय भूयोऽभविताऽभावं गन्ता वा न, तस्मान्न कदाचिन्म्रियते च। वाशब्दश्चार्थे। यद्वा अयं ना पुरुषो भूत्वा पुनर्भविता न अस्ति, विक्रियायोग्यो नच भवतीत्यर्थः। अस्मिन्पक्षे द्वितीयोऽपि वाशब्दश्चार्थे। उक्तरीत्या ना अयमिति च्छेदे पूर्वनकारस्य म्रियत इत्यनेन संबन्धः। न अयमिति च्छेदे त्वस्येति बोध्यम्। भाष्यकृद्भिस्तु सुगमत्वादयमर्थस्त्यक्तः। यतो न जायतेऽतोऽजः यतो न म्रियतेऽतो नित्यः। ये त्वन्ये—अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञानधारारूपः। तस्य विज्ञानवादिभिरजत्वनित्यत्वाभ्युपगमादित्याशङ्क्याह—भूत्वा भविता वा न भूय इति। अयमित्यनुवर्तते। अयं भूत्वा भूयो भविता न भूयो सकृद्भूत्वा भवितेति भवनक्रियाद्वयस्य क्त्वाप्रत्ययोक्तसमानकर्तृत्वधारैव साभिप्रायेण भूत्वैव भविता नतु भूत्वा स्थित्वा विनश्यति, तार्किकाणां हि विज्ञानं उत्पत्तिस्थितिनाशक्षणव्यापित्वात्,

६ श्रीधरीव्याख्या।

चार्थे। नचायं भूत्वा उत्पद्य भविता भवति अस्तित्वं भजते। किंतु प्रागेव स्वतः सद्रूप इति जन्मानन्तरास्तित्वलक्षणद्वितीयविकारप्रतिषेधः। तत्र हेतुः यस्मादजः। यो हि जायते स जन्मान्तरमस्तित्वं भजते नतु यः स्वयमेवास्ति स भूयोऽप्यन्यदस्तित्वं भजत इत्यर्थः। नित्यः सर्वदैकरूप इति वृद्धिप्रतिषेधः। शाश्वतः शश्वद्भव इत्यपक्षयप्रतिषेधः। पुराण इति विपरिणामप्रतिषेधः। पुरापि नव एव नतु

१ नीलकण्ठः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

यस्मान्न म्रियते तस्मान्नित्यश्च। यद्यप्याद्यन्तयोर्विक्रिययोः प्रतिषेधे सर्वा विक्रियाः प्रतिषिद्धा भवन्ति तथापि मध्यभाविनीनां विक्रियाणां स्वशब्दैरेव तदर्थैः प्रतिषेधः कर्तव्य इत्यनुक्तानामपि यौवनादिसमस्तविक्रियाणां प्रतिषेधो यथा स्यादित्याह—शाश्वत इत्यादिना। शाश्वत इत्यपक्षयलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते। शश्वद्भवः शाश्वतः। नापक्षीयते स्वरूपेण। निरवयवत्वान्निर्गुणत्वाच्च। नापि गुणक्षयेणापक्षयः। अपक्षयविपरीतापि वृद्धिलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते पुराण इति। यो ह्यवयवागमेनोपचीयते स वर्धतेऽभिनव इति चोच्यते। अयं त्वात्मा निरवयवत्वात्पुरापि नव एवेति पुराणो न वर्धत इत्यर्थः। तथा न हन्यते न विपरिणम्यते हन्यमाने विपरिणम्यमानेऽपि शरीरे।

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

वशेषनाशाभावोऽपि सिध्यतीत्याह—यस्मादिति। ननु जन्मनाशयोर्निषेधे तदन्तर्गतानां विक्रियान्तराणामपि निषेधसिद्धेस्तन्निषेधार्थं न पृथक्प्रयतितव्यमिति तत्राह—यद्यपीति। स्वशब्दैः मध्यवर्तिविक्रियानिषेधवाचकैरिति यावत्। आर्थिकेऽपि निषेधे निषेधस्य सिद्धतया शाब्दो निषेधो न पृथगर्थवानित्याशङ्क्याह—अनुक्तानामिति। नित्यशब्देन शाश्वतशब्दस्य पौनरुक्त्यं परिहरन्व्याकरोति—शाश्वत इत्यादिना। अपक्षयो हि स्वरूपेण वा स्याद्गुणापचयतो वेति विकल्प्य क्रमेण दूषयति—नेत्यादिना। पुराणपदस्यागतार्थत्वं कथयति—अपक्षयेति। तदेव स्फुटयति—योहीति। न म्रियते वेत्यनेन चतुर्थपादस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्य व्याचष्टे—तथेत्यादिना। ननु हिंसार्थो हन्तिः श्रूयते

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

यद्वा जन्ममरणहीनोऽपि धर्मान्तरविशिष्टः पूर्वं भूत्वा पुनर्धर्मान्तरविशिष्टो भविता इत्यपि न। भूत्वैव भविता नत्वभूत्वेति योजना। आर्हता हि शरीरपरिमाणमात्मानमभ्युपगच्छन्तो नित्यस्यैवात्मनः क्रमेण व्युत्क्रमेण वा मशकमनुजमतंगजशरीरप्राप्तौ परिमाणभेदं मन्यमाना भूतस्यैवात्मनो विशेषणीभूतपरिमाणभवनादौपचारिकं भवनमभ्युपगच्छन्ति तदपि न। शाश्वतत्वादेव उपचयापचयवतो मध्यमपरिमाणस्य वस्तुनो नित्यत्वायोगात्। अनेनैव सुखदुःखादिधर्मान्तरोत्पत्त्यात्मनो भाक्तं भूत्वा भवनं प्रत्याख्येयम्। नहि दुःखादिधर्मिणः स्वनाशमन्तरेणात्यन्तिकदुःखोच्छेदः संभवति। घटादौ यावद्रूपनाशादर्शनात्। नन्वजत्वं नित्यत्वं शाश्वतत्वं चाकाशेऽप्यस्ति अत आह—पुराण इति। पुरा वियदादिसृष्टेः प्रागपि नव एव। एतेन अपक्षयादिधर्मराहित्यान्मुख्यमजत्वादिकं आत्मन एव, वियदादेस्त्वमुख्यं तदिति दर्शितम्। अतएव शरीरे हन्यमाने न हन्यते। भाष्ये तु वाशब्दश्चार्थे। न जायते म्रियते चेत्यर्थः। तत्रोपपत्तिः—अयं न भूत्वा अनुत्पद्य न भविता घटादिवदतो न जायते। अथवा नञः पूर्वान्वयित्वं न जायते

४ मधुसूदनीव्याख्या।

योर्निषेधेन मध्यवर्तिविकाराणां तद्व्याप्यानां निषेधे जातेऽपि गमनादिविकाराणामनुक्तानामप्युपलक्षणयापक्षयश्च वृद्धिश्च स्वशब्देनैव निराक्रियते। तत्र कूटस्थनित्यत्वादात्मनो निर्गुणत्वाच्च न स्वरूपतो गुणतो वापक्षयः संभवतीत्युक्तं शाश्वत इति। शश्वत्सर्वदा भवति नापक्षीयते नापचीयत इत्यर्थः। यदि नापक्षीयते तर्हि वर्धतामिति नेत्याह—पुराण इति। पुरापि नव एकरूपो नत्वधुना नूतनां कांचिदवस्थामनुभवति। यो हि नूतनां कांचिदुपचयावस्थामनुभवति स वर्धत इत्युच्यते लोके। अयं तु सर्वदैकरूपत्वान्नापचीयते नोपचीयते वेत्यर्थः। अस्तित्वविपरिणामौ तु जन्मविनाशान्तर्भू-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

त्रिक्षणावस्थायिविज्ञानवादिनां तु पूर्वस्य नाशक्षण एवोत्तरस्योत्पत्तिक्षणः सएव तस्य स्थितिक्षणश्चेति क्षणिकत्वाद्विज्ञानानां भवनक्रियाद्वयस्याव्यवधानाद्भूत्वा भवितेत्युक्तम्। तादृशोऽप्ययं नेत्यादिवर्णयन्ति तैर्विकारनिषेधोपक्रमादिविरोधस्य परिहारः प्रदर्शनीयः। एतेनाजत्वान्न जायते नित्यत्वान्न म्रियत इत्यपि प्रत्युक्तम्। नायं भूत्वेत्यादेर्हेतुत्वस्य भाष्यकारैः प्रदर्शितत्वेन न जायत इत्यादेरेव हेतुत्वौचित्यात्। एवं जन्मनाशास्तित्वरूपविकारत्रयं निराकृत्यावशिष्टान्विकारान्निराकरोति—शाश्वत इत्यादिना। शश्वद्भवः शाश्वत इत्यनेनापक्षयस्य निरवयवत्वान्निर्गुणत्वात्। पुराप्यभिनवः पुराण इत्यनेन वृद्धिरूपस्य हन्यमाने विपरिणम्यमाने शरीरे न हन्यते न विपरिणम्यत इत्यनेन विपरिणामस्य विकारस्य प्रतिषेधः। तथाच भाष्यम् 'हन्तिरत्र विपरिणामार्थो द्रष्टव्योऽपुनरुक्तताये।' अस्मिन्श्लोके षड्भावविकारा लौकिकवस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिषिध्यन्ते। सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति वाक्यार्थः। यस्मादेवं

६ श्रीधरीव्याख्या।

परिणामतो रूपान्तरं प्राप्य नवो भवतीत्यर्थः। यद्वा न भवितेत्यस्यानुषङ्गं कृत्वा भूयोऽधिकं यथा भवति तथा न भवतीति वृद्धिप्रतिषेधः। अजो नित्य इति चोभयत्रद्वयाभावे हेतुरित्यपौनरुक्त्यम्। तदेव जायते अस्ति वर्धते परिणमते अपक्षीयते नश्यतीत्येवं यास्कादिभिर्वेद-

१ नीलकण्ठः.

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

हन्तिरत्र विपरिणामार्थो द्रष्टव्योऽपुनरुक्ततायै न विपरिणम्यत इत्यर्थः । अस्मिन्मन्त्रे षड्भावविकारा लौकिकवस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिषिध्यन्ते । सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति वाक्यार्थः । यस्मा देवं तस्मादुभौ तौ न विजानीत इति पूर्वेण मन्त्रेणास्य संबन्धः ॥ २० ॥ 'य एनं वेत्ति हन्तारम्' इत्यनेन मन्त्रेण हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवतीति प्रतिज्ञाय 'न जायते' इत्यनेनाविक्रियत्वे हेतु मुक्त्वा प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति—वेदाविनाशिनमिति । वेद विजानात्यविनाशिनमन्त्यभावविकार-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

तत्कथं विपरिणामो निषिध्यते तत्राह—हन्तिरिति । हिंसार्थत्वसंभवे किमित्यर्थान्तरं हन्तेरिष्यते तत्राह—अपुनरु क्तताया इति । हिंसार्थत्वे मृतिनिषेधेन पौनरुक्त्यं स्यात्तन्निषेधार्थं विपरिणामार्थत्वमेष्टव्यमित्यर्थः । पूर्वावस्थात्यागेना वस्थान्तरापत्तिर्विपरिणामस्तदर्थश्चेदत्र हन्तिरिष्यते तदा निष्पन्नमर्थमाह—नेति । न जायत इत्यादिमन्त्रार्थमुपसंहरति— अस्मिन्निति । षण्णां विकाराणामात्मनि प्रतिषेधे फलितमाह—सर्वेति । आत्मनः सर्वविक्रियाराहित्येऽपि किमाया तमित्याशङ्क्याह—यस्मादिति ॥ २० ॥ पूर्वश्लोकार्थस्यैवोत्तरत्रापि प्रतिभानात् पौनरुक्त्यमाशङ्क्य वृत्तानुवादपूर्वक मुत्तरश्लोकमवतारयति—य एनमित्यादिना । कर्तृत्वाद्यभिमानविरोधादद्वैतकूटस्थात्मनिश्चयसामर्थ्यात्प्राप्तं विदुषः संन्यासं विद्यापरिपाकार्थमभ्यनुजानाति—वेदेति । पदद्वयस्य पूर्वमेव पौनरुक्त्यपरिहारेपि प्रकारान्तरेणापौनरुक्त्य-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

नवा म्रियत इति । यतो भूत्वा अभविता घटवद्विनाशी न अतो न म्रियत इति । शाश्वतः पुराण इत्येताभ्यामुपच यापचयौ निषिध्येते इति न हन्यते न विपरिणम्यत इति च व्याख्यातम् । केचिदेवमाहुः । न जायते म्रियत इति प्रतिज्ञा । कदाचिदित्यादिना तस्या उपपादनम् । अजइत्यादिरुपसंहार इति ॥ २० ॥ नायं हन्तीत्येतदुपपादयति— वेदेति । विनष्टुं अदर्शनं गन्तुं शीलमस्येति विनाशि रज्जूरगतुल्यमुपाधित्रयं स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराख्यं ततोऽन्यं अविनाशिनम् । अतएव नित्यं नाशहीनम् । तत्र हेतुः अजम् । जन्मवान् हि अनित्यः अयं तु अजत्वान्नित्यश्चे त्यर्थः । ननु विनाशिनः स्वकार्यापेक्षया अन्यत्वमजत्वं नित्यत्वं च सांख्याभिमते प्रधाने तार्किकाभिमते नभसि चास्ति । अत उक्तं अव्ययमिति । न व्येति पूर्वावस्थां त्यजतीत्यव्ययमपरिणामि । प्रधानं तु 'चलं गुणवृत्तम्' इति

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तत्त्वात्पृथङ्निषिद्धौ । यस्मादेवं सर्वविकारशून्य आत्मा तस्माच्छरीरे हन्यमाने तत्संबद्धोऽपि केनाप्युपायेन न हन्यते न हन्तुं शक्यत इत्युपसंहारः ॥ २० ॥ 'नायं हन्ति न हन्यते' इति प्रतिज्ञाय न हन्यत इत्युपपादितं, इदानीं न हन्ती त्युपपादयन्नुपसंहरति—न विनष्टुं शीलं यस्य तमविनाशिनमन्त्यविकाररहितम् । तत्र हेतुः अव्ययं न विद्यते व्ययोऽवयवापचयो गुणापचयो वा यस्य तमव्ययम् । अवयवापचयेन गुणापचयेन वा विनाशदर्शनात्तदुभयरहितस्य न विनाशः संभवतीत्यर्थः ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तस्मादुभौ तौ न विजानीत इति पूर्वेण संबन्ध इति । एतेनास्तित्वपरिणामौ जन्मविनाशान्तर्भूतत्वात्पृथङ्न निषिद्धौ, यस्मादेवं त्सर्वविकारशून्य आत्मा तस्माच्छरीरे हन्यमाने तत्संबद्धोऽपि केनाप्युपायेन न हन्यते न हन्तुं शक्यते इत्युपसंहार इति प्रयुक्तम् । आद्यन्तविकारयोर्निषेधे मध्यतनानां निषेधे सिद्धेऽपि तेषामुपादानमवस्थान्तरक्रियान्तरोपलक्षणार्थम् ॥ २० ॥ 'नायं हन्ति न हन्यते' इति मन्त्रकृतां प्रतिज्ञां न जायत इति मन्त्रेणात्मनो विक्रियत्वकथनपरेणोपपाद्य स्वयमुपसंहरति—वेदेति । एतेन नै हन्ति न हन्यत इति प्रतिज्ञाय न हन्यत इत्युपपादितम् । इदानीं न हन्तीत्युपपादयतीति परास्तम् । कस्मादयमात्मा हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवति अविक्रियत्वादित्याह द्वितीयेन मन्त्रेणेति स्वपूर्वग्रन्थविरोधादन्यथा मन्त्रे न्यूनतापत्तेश्च । एतेन नायं हन्ति न हन्यत इत्युक्तं तत्र न हन्यत इत्येतदुपपादयति न जायत इति, न हन्तीत्येतदुपपादयति वेदेतीत्यपि परास्तम् । एवं पूर्व-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

वादिभिरुक्ताः षड्भावविकारा निरस्ताः । यदर्थमेते विकारा निरस्तास्तं प्रस्तुतं विनाशाभावमुपसंहरति, न हन्यते हन्यमाने शरीर इति ॥ २० ॥ अतएव हन्तृत्वाभावोऽपि पूर्वोक्तः प्रसिद्ध इत्याह—वेदेति । नित्यं वृद्धिशून्यम्, अव्ययमपक्षयशून्यम्, अजमविना-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

नभूत्वा भविता अपितु भूत्वैव । अतो न जायते नच म्रियते । यतो भूत्वा न नभविता अपितु भवितैव ॥ २० ॥ वेदाविनाशिनमिति ।

१ मधुसूदनः. २ मधुसूदनः. ३ नीलकण्ठः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

रहितं नित्यं विपरिणामरहितं यो वेदेति संबन्धः। एवं पूर्वेण मन्त्रेणोक्तलक्षणमजं जन्मरहितव्ययमपक्षयरहितं कथं केन प्रकारेण स विद्वान् पुरुषोऽधिकृतो हन्ति हननक्रियां करोति, कथं वा घातयति हन्तारं प्रयोजयति, न कथंचित्कंचिद्धन्ति न कथंचित्कंचिद्घातयतीत्युभयत्राक्षेप एवार्थः। प्रश्नार्थासंभवात् हेत्वर्थस्याविक्रियत्वस्य च तुल्यत्वाद्विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकरणार्थोऽभिप्रेतो भगवतः। हन्तेस्त्वाक्षेप उदाहरणार्थत्वेन, विदुषः कं कर्मासंभवे हेतुविशेषं पश्यन्कर्माण्या-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

माह—अविनाशिनमित्यादिना। प्रश्नेऽपि संभवति किमिति नञुल्लेखेन व्याख्यायते तत्राह—उभयत्रेति। उत्तरत्र प्रतिवचनादर्शनान्नात्र प्रश्नः संभवतीत्यर्थः। विवक्षितं प्रकरणार्थं निगमयति—हेत्वर्थस्येति। अविक्रियत्वं हेत्वर्थस्तस्य विदुषः सर्वकर्मनिषेधे समानत्वादिति यावत्। यदि विदुषः सर्वकर्मनिषेधोऽभिमतस्तर्हि किमिति हन्त्यर्थ एवाक्षिप्यते तत्राह—हन्तेरिति। उक्तं हेतुमाक्षेप्तुं पृच्छति—विदुष इति। अभिप्रायमप्रतिपद्यमानो

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

न्यायेन गुणसाम्यावस्थायामपि परिणममाणमेव सर्वदास्तीति तेषामभ्युपगमात्। आकाशस्यापि 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इति उत्पत्तिश्रवणादजत्वाभावादेव नाव्ययत्वम्। तादृशं आत्मानं यो वेद अपरोक्षीकरोति स पुमान् कथं केन प्रकारेण कमन्यं घातयति हननक्रियायां प्रवर्तयति। कं वा हन्ति। न केनचित्प्रकारेण कमपि घातयति न वा हन्तीत्यर्थः। द्वैताभावात्। तथाहि श्रुतिर्विद्यावस्थायां सर्वकारकव्यापारं निषेधति। 'यत्र

४ मधुसूदनीव्याख्या।

ननु जन्यत्वेन विनाशित्वमनुमास्यामहे नेत्याह—अजमिति। न जायत इत्यजमाद्यविकाररहितम्। तत्र हेतुः नित्यं सर्वदा विद्यमानम्। प्रागविद्यमानस्य हि जन्म दृष्टं नतु सर्वदा सत इत्यभिप्रायः। अथवा अविनाशिनमबाध्यं सत्यमिति यावत्। नित्यं सर्वव्यापकम्। तत्र हेतुः। अजमव्ययं जन्मविनाशशून्यं जायमानस्य विनश्यतश्च सर्वव्यापकत्वसत्यत्वयोरयोगात्। एवं सर्वविक्रियाशून्यं प्रकृतमेनं देहिनं स्वमात्मानं यो वेद विजानाति शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां साक्षात्करोति अहं सर्वविक्रियाशून्यः सर्वभासकः सर्वद्वैतरहितः परमानन्दबोधरूप इति, स एवं विद्वान्पुरुषः पूर्णरूपः कं हन्ति कथं हन्ति। किंशब्द आक्षेपे। न कमपि हन्ति न कथमपि हन्तीत्यर्थः। तथा कं घातयति। कमपि न घातयतीत्यर्थः। नहि सर्वविकारशून्यस्याकर्तुर्हननक्रियायां कर्तृत्वं संभवति। तथाच श्रुतिः 'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः। किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्' इति। शुद्धमात्मानं विदुषस्तदज्ञाननिबन्धनाध्यासनिवृत्तौ तन्मूलरागद्वेषाद्यभावात्कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभावं दर्शयति। अयमभिप्रायो भगवतः। वस्तुगत्या कोऽपि न करोति न कारयति च किंचित् सर्ववि-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

मन्त्रेणोक्तस्वरूपमविनाशिनमन्त्यविकाररहितं नित्यमविपरिणामिनम्। अव्ययमपक्षयरहितं तत्र हेतुरजं जन्मरहितत्वात्सर्वविकारशून्यं यो वेद जानाति सोऽविक्रियः स्वात्मदर्शी विद्वान्कं कथं घातयति हन्तारं प्रयोजयति, तथा कं हन्ति। न कथंचित्कंचिदपीत्यर्थः। तथा त्वमपि विद्वान्भूत्वा स्वयं हननकर्ता शिखण्ड्यादिप्रयोजकश्चेति कर्तृत्वकारयितृत्वे स्वस्मिन्माऽध्यारोपयेत्याशयः। ननु नं विनष्टुं शीलमस्य तमविनाशिनमन्त्यविकाररहितं तत्र हेतुरव्ययं न विद्यते व्ययोऽवयवापचयो गुणापचयो वा यस्य तमव्ययं, अवयवापचयेन गुणापचयेन वा विनाशदर्शनात्तदुभयरहितस्य न विनाशः संभवतीत्यर्थः। ननु जन्यत्वे विनाशित्वमनुमास्यामहे नेत्याह—अजमिति। न जायत इत्यजमाद्यविकाररहितं, तत्र हेतुर्नित्यं सर्वदा विद्यमानं, प्रागविद्यमानस्य हि जन्म दृष्टं नतु सर्वदा सत इत्यभिप्रायः। अथवा विनाशिनमबाध्यं सत्यमिति यावत्। नित्यं सर्वव्यापकं, तत्र हेतुरजमव्ययं जन्मविनाशशून्यं जायमानस्य विनश्यतश्च सर्वव्यापकत्वसत्यत्वयोरयोगात्। यद्वा विनष्टुमदर्शनं गन्तुं शीलमस्येति विनाशि रज्जूरगतुल्यमुपाधित्रयं स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराख्यं ततोऽन्यमविनाशिनमत एव नित्यं नाशहीनं। तत्र हेतुः अजं। जन्मवान्हि अनित्यः अयं त्वजत्वान्नित्यश्चेत्यर्थः। ननु विनाशिनः स्वकार्यापेक्षयान्यत्वमजत्वं नित्यत्वं च सांख्याभिमते प्रधाने, तार्किकाभिमते नभसि चास्त्यत उक्तमव्ययमिति। न व्येति पूर्वावस्थां न त्यजतीत्यव्ययम्। परिणामि प्रधानं तु चलं गुणवृत्तमिति न्यायेन गुणसाम्यावस्थायामपि परिणममानमेव सर्वदास्तीति तेषामभ्युपगमात्। आकाशस्यापि 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्युत्पत्तिश्रवणादन्तवत्त्वभावादेव नाव्ययत्वमित्येवमाचार्यैः कुतो न व्याख्यातमिति चेत् सर्वविक्रियाशून्यमेनं यो वेदेति प्रकृतानुसारिवाक्यार्थसङ्गमार्गेण सम्यक्संभवे क्लिष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वमभिप्रेत्येति गृहाण। तथाच एनं नित्यमविनाशिनं सदैव नाशरहितं नत्वाकाशादिवद्व्यवहारदशायां नाशरहितं, अतएवाजं जन्मरहितं नित्यम्, अविनाशिनो जन्यत्वायोगात्, अतएवाव्ययं सदैकरसं यो

१ मधुसूदनः। २ नीलकण्ठः।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

क्षिपति भगवान्—कथं स पुरुष इति । ननूक्तमेवात्मनोऽविक्रियत्वं सर्वकर्मासंभवहेतुः कारणविशेषः, सत्यमुक्तो नतु स कारणविशेषोऽन्यत्वाद्विदुषोऽविक्रियत्वादात्मन इति । नह्यविक्रियं स्थाणु विदितवतः कर्म न संभवतीति चेन्न । विदुष आत्मत्वात्, न देहादिसंघातस्य विद्वत्ता, अतः पारिशेष्यादसंहत आत्मा विद्वानविक्रिय इति तस्य विदुषः कर्मासंभवादाक्षेपो युक्तः—कथं स पुरुष इति। यथा बुद्ध्याद्याहृतस्य शब्दाद्यर्थस्याविक्रिय एव सन्बुद्धिवृत्त्यविवेकविज्ञानेनाविद्ययोपलब्धात्मा

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

हेतुविशेषं पूर्वोक्तं स्मारयति—नन्विति । उक्तमङ्गीकृत्याक्षिपति—सत्यमिति । विदुषो विज्ञानात्मनो ब्रह्मणश्च वेद्यस्य विरुद्धधर्मत्वेन दहनतुहिनवद्भिन्नत्वाद्विदुषः सर्वकर्मत्यागेनासौ कारणविशेषः स्यादित्याह—अन्यत्वादिति। अविक्रियत्वादिति च्छेदः । तथापि कूटस्थमविक्रियं ब्रह्म प्रतिपद्यमानस्य कुतो विक्रिया संभवेद्ब्रह्मप्रतिपत्तिविरोधादित्याशङ्क्याह—नहीति । 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादिश्रुत्या समाधत्ते—न विदुष इति । किंच विद्वत्ता विशिष्टस्य वा केवलस्य वा । नाद्यः । विशिष्टस्य विद्वत्तायां विशेषणस्यापि तत्प्रसङ्गान्न च विशेषणीभूतसंघातस्याचेतनत्वाद्विद्वत्ता युक्तेत्याह—न देहादीति । द्वितीये तु जीवब्रह्मविभागासिद्धिरित्याह—असंहत इति । किंच प्रामाणिकविरुद्धधर्मवत्त्वस्यासिद्धत्वात्प्रातिभासिकस्य च बिम्बप्रतिबिम्बयोरनैकान्त्याद्भेदानुमानायोगाज्जीवब्रह्मणोरभेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्य फलितमाह—इति तस्येति । नन्वविक्रियस्य ब्रह्मस्वरूपतया सर्वकर्मासंभवे विदुषो विद्वत्तापि कथं संभवति नहि ब्रह्मणोऽविक्रियस्य विद्यालक्षणा विक्रिया स्वीक्रिया भवितुमर्हति तत्राह—यथेति। अदृष्टेन्द्रियादिसहकृतमन्तःकरणं प्रदीपप्रभावद्विषयपर्यन्तं परिणतं बुद्धिवृत्तिरुच्यते । तत्र प्रतिबिम्बितं चैतन्यमभिव्यञ्जकबुद्धिवृत्त्यविवेकाद्विषयज्ञानमिति व्यवह्रियते । तेनात्मोपलब्धा कल्प्यते । तच्चाविद्याप्रयुक्तमिथ्यासंबन्धनिबन्धनं तथैवाध्यासिकसंबन्धेन ब्रह्मात्मैक्याभिव्यञ्जकवाक्योत्थबुद्धिवृत्तिद्वारा विद्वानात्मा व्यपदिश्यते, नच मिथ्या-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादि । अविद्यावस्थायामेव च सर्वकारकव्यवहारं दर्शयति । 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति' इत्यादि । एतेन सर्वकारकोपमर्दिन्या विद्यायाः सर्वकारकसापेक्षैः कर्मभिः सह समुच्चयो निरस्तः । परस्परविरुद्धस्वभावत्वेन शीतोष्णयोरिव द्वयोरेककार्यकारित्वस्य रथाश्वन्यायेनासंभवादित-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

क्रियाशून्यस्वभावत्वात्, परंतु स्वप्न इवाविद्यया कर्तृत्वादि कर्मात्मन्यभिमन्यते । तदुक्तं 'उभौ तौ न विजानीतः' इति। श्रुतिश्च 'ध्यायतीव लेलायतीव' इत्यादि । अतएव सर्वाणि शास्त्राण्यविद्वदधिकारिकाणि । विद्वांस्तु समूलाध्यासबाधान्नात्मनि कर्तृत्वादिकमभिमन्यते स्थाणुस्वरूपं विद्वानिव चोरत्वम् । अतो विक्रियारहितत्वादद्वितीयत्वाच्च विद्वान्न करोति कारयति चेत्युच्यते । तथाच श्रुतिः 'विद्वान्न बिभेति कुतश्चन' इति । अर्जुनो हि स्वस्मिन्कर्तृत्वं भगवति च कारयितृत्वमध्यस्य हिंसानिमित्तं दोषमुभयत्राप्याशशङ्के । भगवानपि विदिताभिप्रायो हन्ति घातयतीति तदुभयमाचिक्षेप । आत्मनि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

वेदेत्यर्थः । यद्वा एनं नित्यं, तत्र हेतुरविनाशिनं । अविनाशित्वे हेतुरजमव्ययमपक्षयरहितम् । यद्वा एनमविनाशिनमजमव्ययं यो नित्यं सदैव वेदेत्यर्थः । अथवा वेद आ विनाशिनमिति छेदः । अज्ञानेनावृतत्वादासमन्ताददर्शनं गतमेनं यो नित्यं सच्चिदानन्दात्मना सदैव सन्तं अज्ञानावृतत्वाद्रज्जुशकलवत्तस्यासत्वाभावात् । तथा ज्ञानेन जातः क्षीण इति प्रतीयमानमप्यजं अव्ययं यो वेदेत्यादि यत्किंचित्कल्पनस्य बालैरप्यस्मदादिभिः सुकरत्वेन मार्गप्रदर्शकानां सर्वज्ञानां भाष्यकृतामुक्तकल्पनाकरणप्रयुक्ता न्यूनता न प्रदर्शनीयेति ध्येयम् । यत्त्वर्जुनो हि स्वस्मिन्कर्तृत्वं भगवति च कारयितृत्वमध्यस्य हिंसानिमित्तं दोषमुभयत्राप्याशशङ्के, भगवानपि विदिताभिप्रायो हन्ति घातयतीति तदुभयमाचिक्षेप । आत्मनि कर्तृत्वं मयि च कारयितृत्वमारोप्य प्रत्यवायशङ्कां माकार्षीरित्यभिप्राय इति कैश्चिदुक्तं तन्न । आत्मज्ञानरहितस्य हिंसानिबन्धनपापभयात् स्वधर्माद्युद्धान्निवृत्तस्यार्जुनस्यात्मस्वरूपतदुपायभूतधर्मबोधनपरेण गीताशास्त्रेण सर्वेणापि बोधनं भगवता क्रियत इति स्पष्टप्रतिपत्त्या आशशङ्के । शङ्कां मा कार्षीरित्यस्य निरर्थकत्वात्, य इति मन्त्रोत्थापकाया अस्याः शङ्काया असंभवस्य तत्रैवोक्तत्वाच्च। हननक्रियानिषेधः क्रियामात्रनिषेधस्योपलक्षणार्थः । असंहतस्यात्मस्वरूपस्य विदुषः कर्मासंभवात्प्रबलप्रारब्धवशाद्बाधितानुवृत्त्या कर्मसंभवेऽपि तस्य कर्तृत्वाभिमानाभावेन कर्मणां फलाजनकत्वाद्वस्तुगत्या तेषामसंभवस्य सुवचत्वात् । तस्मात्फलाभिसंधिकर्तृत्वाभिमानपूर्वको ज्ञस्य कर्मणि मुख्योऽधिकारः । ननु विद्यायामप्यविदुष एवाधिकारः । तथाच भाष्यं 'तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति।

१ मधुसूदनः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कल्प्यते एवमेवात्मानात्मविवेकज्ञानेन बुद्धिवृत्त्या विद्यया सत्यरूपयैव परमार्थतोऽविक्रिय एवात्मा विद्वानुच्यते । विदुषः कर्मासंभववचनाद् यानि कर्माणि शास्त्रेण विधीयन्ते तान्यविदुषो विहितानीति भगवतो निश्चयोऽवगम्यते । ननु विद्याप्यविदुष एव विधीयते विदितविद्यस्य पिष्टपेषणवद्विद्याविधानानर्थक्यात्, तत्राविदुषः कर्माणि विधीयन्ते न विदुष इति विशेषो नोपपद्यते । न, अनुष्ठेयस्य भावाभावविशेषोपपत्तेः । अग्निहोत्रादिविध्यर्थज्ञानोत्तरकालमग्निहोत्रादिकर्मानेकसाधनोपसंहारपूर्वकमनुष्ठेयं कर्ताहं मम कर्तव्यमित्येवंप्रकारकविज्ञानवतोऽविदुषो यथानुष्ठेयं भवति नतु तथा न जायत इत्याद्यात्मस्वरूपविध्यर्थज्ञानोत्तरकालभावि किंचिदनुष्ठेयं भवति । किंतु नाहं कर्ता न भोक्तेत्याद्यात्मैकत्वाकर्तृत्वादिविषयज्ञानादन्यन्नोत्पद्यत इत्येष विशेष उपपद्यते । यः पुनः कर्ताहमिति वेत्त्यात्मानं तस्य ममेदं कर्तव्यमित्यवश्यंभाविनी बुद्धिः स्यात्तदपेक्षया सोऽधिक्रियत इति तं प्रति कर्माणि संभवन्ति । स चाविद्वान् 'उभौ तौ न विजानीतः' इति वचनाद् विशेषितस्य च विदुषः कर्माक्षेपवचनात् 'कथं स पुरुषः' इति । तस्माद्विशेषितस्याविक्रियात्मदर्शिनो विदुषो मुमुक्षोश्च सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारः । अतएव भगवान्नारायणः सांख्यान्विदुषोऽविदुषश्च कर्मिणः प्रविभज्य द्वे निष्ठे ग्राहयति 'ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्' इति । तथाच पुत्रायाह भगवान्व्यासो 'द्वाविमा-

---

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

संबन्धेन पारमार्थिकाविक्रियत्वविहतिरस्तीत्यर्थः । अहं ब्रह्मेति बुद्धिवृत्तेर्मोक्षावस्थायामपि भावादात्मनः सविशेषत्वमाशङ्क्य तस्या यावदुपाधिसत्त्वमेवेत्याह—असत्येति । ननु कूटस्थस्यात्मनो मिथ्याविद्यावत्त्वेऽपि तस्य कर्माधिकारनिवृत्तौ कस्य कर्माणि विधीयन्ते, नहि निरधिकाराणां तेषां विधिरित्याशङ्क्याह—विदुष इति । कर्माण्यविदुषो विहितानीति विशेषमाक्षिपति—नन्विति । कर्मविधानमविदुषो विदुषश्च विद्याविधानमिति विभागे का हानिरित्याशङ्क्याह—विदितेति । विद्याया विदितत्वं लब्धत्वम् । कर्मविधिरविदुषो विदुषो विद्याविधिरिति विभागासंभवे फलितमाह—तत्रेति । धर्मज्ञानानन्तरमनुष्ठेयस्य भावात् ब्रह्मज्ञानोत्तरकालं च तदभावाद् ब्रह्मज्ञानहीनस्यैव कर्मविधिरिति समाधत्ते—नानुष्ठेयस्येति । विशेषोपपत्तिमेव प्रपञ्चयति—अग्निहोत्रादीति । ननु देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानं विना पारलौकिकेषु कर्मसु प्रवृत्तेरनुपपत्तेस्तथाविधज्ञानवता कर्मानुष्ठेयमिति चेत्तत्राह—कर्ताहमिति । आत्मनि कर्ता भोक्तेत्येवं विज्ञानवत्त्वेऽपि ब्रह्मज्ञानविहीनत्वेनाविदुषोऽनुष्ठेयं कर्मेत्यर्थः । देहादिव्यतिरेकज्ञानवद्ब्रह्मज्ञानमपि ज्ञानत्वाविशेषात् कर्मप्रवृत्तावुपकरिष्यतीत्याशङ्क्याह—नत्विति । अनुष्ठेयविरोधित्वादविक्रियात्मज्ञानस्येति शेषः । ननु ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानादुत्तरकालमपि कर्ताहमित्यादिज्ञानोत्पत्तौ कर्मविधिः सावकाशः स्यादिति नेत्याह—नाहमिति । कारणाभावादिति शेषः । कर्तृत्वादिज्ञानमन्यदित्युक्तम् । अनुष्ठानाननुष्ठानयोरुक्तविशेषादविदुषोऽनुष्ठानं विदुषो नेत्युपसंहरति—इत्येष इति । नन्वात्मविदो न चेदनुष्ठेयं किंचिदस्ति कथं तर्हि विद्वान्यजेतेत्यादिशास्त्रात्तं प्रति कर्माणि विधीयन्ते तत्राह—यः पुनरिति । आत्मनि कर्तृत्वादिज्ञानापेक्षया कर्मस्वधिकृतत्त्वज्ञाने तथाविधं पुरुषं प्रति कर्माणि विधीयन्ते । स च प्राचीनवचनादविद्वानेवेति निश्चीयते । न खल्वकर्तृत्वादिज्ञानवतस्तद्विपरीतकर्तृत्वादिज्ञानद्वारा कर्मसु प्रवृत्तिरित्यर्थः । कर्मासंभवे ब्रह्मविदो हेत्वन्तरमाह—विशेषितस्येति । 'वेदाविनाशिनम्' इत्यादिनेति शेषः । यद्यपि विदुषो नास्ति कर्म तथापि विविदिषोः स्यादित्याशङ्क्याह—तस्मादिति । विद्यया विरुद्धत्वादिष्यमाणमोक्षप्रतिपक्षत्वाच्च कर्मणामित्यर्थः । यद्यपि मुमुक्षोराश्रमकर्माण्यपेक्षितानि तथापि विद्यातत्फलाभ्यामविरुद्धान्येव तान्यभ्युपगतान्यन्यथा विविदिषासंन्यासविधिविरोधादित्यभिप्रेत्योक्तेऽर्थे भगवतोऽनुमतिमाह—अतएवेति । विदुषो विविदिषोश्च संन्यासेऽधिकारोऽविदुषस्तु कर्मणीति विभागस्येष्टत्वादित्यर्थः । अधिकारिभेदेन निष्ठाद्वयं भगवता वेदव्यासेनापि दर्शितमित्याह—तथाचेति । अध्ययनविधिना स्वाध्यायपाठे त्रैवर्णिकस्य प्रवृत्त्यनन्तरं तत्र क्रियामार्गो ज्ञानमार्गश्चेति द्वौ मार्गावधिकारिभेदेनावेदिताविल्यर्थः । आदिशब्दाद् 'यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः' इत्यादि गृह्यते । उक्त-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

कर्तृत्वं मयि च कारयितृत्वमारोप्य प्रत्यवायशङ्कां माकार्षीरित्यभिप्रायः । अविक्रियत्वप्रदर्शनेनात्मनः कर्तृत्वप्रतिषेधात्सर्वकर्माक्षेपे भगवदभिप्रेते हन्तिरुपलक्षणार्थः पुरःस्फूर्तिकत्वात्, प्रतिषेधहेतोस्तुल्यत्वात्कर्मान्तराभ्यनुज्ञानुपपत्तेः । तथाच

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

उच्यते देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्यादि । अयमर्थः—प्रमातृत्वं हि प्रमां हि प्रति कर्तृत्वं तच्च स्वातन्त्र्यं, स्वातन्त्र्यं च इतरकारकाप्रयोज्यस्य प्रमातुः समस्तकारकप्रयोक्तृत्वं तदनेन प्रमाणं प्रयोजनीयं, नच स्वव्यापारमन्तरेण करणं प्रयोक्तुं शक्यते इति । नहि कूटस्थनित्यश्चिदात्मा परिणामी स्वतो व्यापारवान्भवितुमर्हति, तस्माद्व्या-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

वथ पन्थानौ' इत्यादि । तथाच क्रियापथश्चैव पुरस्तात्पश्चात्संन्यासश्चेत्येतमेव विभागं पुनः पुनर्दर्शयिष्यति भगवान् । अतत्त्वविदहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते, तत्त्ववित्तु नाहं करोमीति तथाच सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्त इत्यादि । तत्र केचित्पण्डितंमन्या वदन्ति । जन्मादिषड्भावविक्रियारहितोऽविक्रियोऽकर्तैकोऽहमात्मेति न कस्यचिज्ज्ञानमुत्पद्यते यस्मिन्सति सर्वकर्मसंन्यास उपदिश्यते । तन्न । न जायत इत्यादिशास्त्रोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात् । यथाच शास्त्रोपदेशसामर्थ्याद्धर्मास्तित्वविज्ञानं कर्तुश्च देहान्तरसंबन्धिज्ञानं चोत्पद्यते । तथा शास्त्रात्तस्यैवात्मनोऽविक्रियत्वाकर्तृत्वैकत्वादिविज्ञानं कस्मान्नोपपद्यत इति प्रष्टव्यास्ते । करणागोचरत्वादिति चेन्न 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इति श्रुतेः । शास्त्राचार्योपदेशजनितशमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने करणं । तथाच तदधिगमायानुमान आगमे च सति ज्ञानं नोत्पद्यत इति साहसमात्रमेतत् ज्ञानं चोत्पद्यमानं तद्विपरीतमज्ञानमवश्यं बाधत इत्यभ्युपगन्तव्यं, तच्चाज्ञानं दर्शितं हन्ताहं हतोऽस्मीत्युभौ तौ न विजानीत इति, अत्र चात्मनो हननक्रियायाः कर्तृत्वं, कर्मत्वं हेतुकर्तृत्वं चाज्ञानकृतं दर्शितं । तच्च सर्वक्रियास्वपि समानं कर्तृत्वादेरविद्याकृतत्वमविक्रियत्वादात्मनः । विक्रियावान्

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

योर्मार्गयोस्तुल्यतां परिहर्तुमुदाहरणान्तरमाह—तथेति । बुद्धिशुद्धिद्वारा कर्मतत्फलयोर्वैराग्योदयात्पूर्वं कर्ममार्गो विहितो विरक्तस्य पुनः संन्यासपूर्वको ज्ञानमार्गो दर्शितः । स चेतरस्मादतिशयशालीति श्रुतमित्यर्थः । उक्ते विभागे पुनरपि वाक्यशेषानुकूल्यमादर्शयति—एवमेवेति । अहंकारविमूढात्मेत्यस्य व्याख्यानं—अतत्त्वविदिति । तत्त्ववित्त्विति श्लोकमवतार्य तात्पर्यार्थं संगृह्णाति—नाहमिति । पूर्वेण क्रियापदेनेतिशब्दः संबध्यते । विरक्तमधिकृत्य वाक्यान्तरं पठति—तथाचेति । आदिशब्दस्तस्यैव श्लोकस्य शेषसंग्रहार्थः । अविक्रियात्मज्ञानात्कर्मसंन्यासे दर्शिते मीमांसकमतमुत्थापयति—तत्रेति । आत्मनो ज्ञानक्रियाशक्त्याधारत्वेनाविक्रियत्वाभावादविक्रियात्मज्ञानं संन्यासकारणीभूतं न संभवतीत्यर्थः । यथोक्तज्ञानाभावो विषयाभावाद्वा मानाभावाद्वेति विकल्प्याद्यं दूषयति—नेत्यादिना । न तावदविक्रियात्माभावो न जायते म्रियते वेत्यादिशास्त्रस्याप्तवाक्यतया प्रमाणस्यान्तरेण कारणमानर्थक्यायोगादित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—यथाचेति । पारलौकिककर्मविधिसामर्थ्यसिद्धं विज्ञानमुदाहरति—कर्तुश्चेति । कर्मकाण्डादज्ञाते धर्मादौ विज्ञानोत्पत्तिवज्ज्ञानकाण्डादज्ञाते ब्रह्मात्मनि विज्ञानोत्पत्तिरविरुद्धा प्रमाणत्वाविशेषादित्यर्थः । ज्ञानस्य मनःसंयोगजन्यत्वादात्मनश्च श्रुत्या मनोगोचरत्वनिरासान्नात्मज्ञाने साधनमस्तीति शङ्कते—करणेति । श्रुतिमाश्रित्य परिहरति—न । मनसेति । तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थमनोवृत्त्यैव शास्त्राचार्योपदेशमनुसृत्य द्रष्टव्यं तत्त्वमिति श्रूयते, स्वरूपेण स्वप्रकाशमपि ब्रह्मात्मवस्तु वाक्योत्थबुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं सविकल्पकव्यवहारालम्बनं भवतीति मनोगोचरत्वोपचारादसिद्धं करणागोचरत्वमित्यर्थः । कथं तर्हि ब्रह्मात्मनो मनोविषयत्वनिषेधश्रुतिरित्याशङ्क्यासंस्कृतमनोवृत्त्यविषयत्वविषया सेति मन्वानः सन्नाह—शास्त्रेति । सत्यपि श्रुत्यादौ तदनुग्राहकाभावान्नास्माकमविक्रियात्मकज्ञानमुत्पत्तुमर्हतीत्याशङ्क्याह—तथेति । तस्याविक्रियस्यात्मनोऽधिगत्यर्थं, विमतो विकारो नात्मधर्मो विकारत्वादुभयाभिमतविकारवदित्यनुमाने पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिरूपागमे च सत्येव तस्मिन्नोत्पद्यते ज्ञानमिति वचः साहसमात्रं, सत्येव मार्तण्डे मेयं न भातीतिवदित्यर्थः । ननु यथोक्तं ज्ञानमुत्पन्नमपि हानायोपादानाय वा न भवतीति कुतोऽस्य फलवत्त्वं तत्राह—ज्ञानंचेति । अवश्यमिति । प्रकाशप्रवृत्तेस्तमोनिवृत्तिव्यतिरेकेणानुपपत्तिवदात्माज्ञाननिवृत्तिमन्तरेणात्मज्ञानोत्पत्तेरनुपपत्तेरित्यर्थः । नन्वज्ञानस्य ज्ञानप्रागभावत्वात्तन्निवृत्तिरेव ज्ञानं नतु तन्निवर्तकमिति तत्राह—तच्चेति । कथं पुनर्भगवतापि ज्ञानाभावातिरिक्तमज्ञानं दर्शितमित्याशङ्क्याह—अत्रचेति । विमतं ज्ञानाभावो न भवत्युपादानत्वान्मृदादिवदिति भावः । ननु हननक्रियाया न हिंस्यादिति निषिद्धत्वात् तत्कर्तृत्वादेरज्ञानकृतत्वेऽपि विहितक्रियाकर्तृत्वादेर्न तथात्वमिति नेत्याह—तच्चेति । न तावदात्मनि कर्तृत्वादिनित्यम् अमुक्तिप्रसङ्गान्न चानित्यमपि निरुपादानं भावकार्यस्योपादाननियमान्न चानात्मा तदुपादानमात्मनि तत्प्रतिभानान्न चात्मैव तदुपादानं कूटस्थत्वात् तस्माविद्यां विना तदयोगादित्याह—अविक्रियत्वादिति । कर्तृत्वाभावेऽपि कारयितृत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—विक्रि

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

न्यत्र विस्तरः । मादृशानां ज्ञानिनां व्युत्थानकाले अविद्यालेशानुवृत्त्या घातयितृत्वादेः प्रसक्तावपि विद्यया तस्य

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

पारवद्बुद्ध्यादितादात्म्याध्यासाद्व्यापारवत्तया प्रमाणमधिष्ठातुमर्हतीति भवत्यविद्यावत्पुरुषविषयत्वमविद्यावत्पुरुषाश्रयत्वं प्रमाणानामिति चेत्सत्यम् । तथापि कर्मनियोगार्थबोधानन्तरमहं कर्ता ममेदं कर्तव्यमित्येवंप्रकारज्ञानवतोऽनेकसाधनोपसंहारपूर्वकं यथाकर्म

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कर्तात्मनः कर्मभूतमन्यं प्रयोजयति कुर्विति । तदेतदविशेषेण विदुषः सर्वक्रियासु कर्तृत्वं हेतुकर्तृत्वं च प्रतिषेधति भगवान् विदुषः कर्माधिकाराभावप्रदर्शनार्थं 'वेदाविनाशिनं' 'कथं स पुरुष' इत्यादिना। क्व पुनर्विदुषोऽधिकार इत्येतदुक्तं पूर्वमेव 'ज्ञानयोगेन सांख्यानाम्' इति । तथाच सर्वकर्मसंन्यासं वक्ष्यति 'सर्वकर्माणि मनसा' इत्यादिना । ननु मनसेति वचनान्न वाचिकानां कायिकानां च संन्यास इति चेन्न, सर्वकर्माणीति विशेषितत्वात् । मानसानामेव सर्वकर्मणामिति चेन्न, मनोव्यापारपूर्वकत्वाद्वाक्कायव्यापाराणां मनोव्यापाराभावे तदनुपपत्तेः । शास्त्रीयाणां वाक्कायकर्मणां कारणानि मानसानि वर्जयित्वान्यानि 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यसेदिति चेन्न । 'नैव कुर्वन्न कारयन्' इति विशेषणात् । सर्वकर्मसंन्यासोऽयं भगवतोक्तो मरिष्यतो न जीवत इति चेन्न । 'नवद्वारे पुरे देह्यास्ते' इति विशेषणानुपपत्तेः । नहि सर्वकर्मसंन्यासेन मृतस्य तद्देहे आसनं संभवति। अकुर्वतोऽकारयतश्च देहे संन्यस्येति संबन्धो न देहे आस्त इति चेन्न । सर्वत्रात्मनोऽविक्रियत्वावधारणात् । आसनक्रियायाश्चाधिकरणापेक्षत्वात्तदनपेक्षत्वाच्च संन्यासस्य । संपूर्वस्तु न्यासशब्दस्त्यागार्थो न निक्षेपार्थः । तस्माद्गीताशास्त्रात्मज्ञानवतः संन्यास एवाधिकारो न

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

यावानिति । आत्मनि कर्तृत्वादिप्रतिभानस्यानाद्यनिर्वाच्यमज्ञानमुपादानं तन्निवृत्तिश्च तत्त्वज्ञानादित्युक्तम्, इदानीं कर्तृत्वकारयितृत्वयोरविद्याकृतत्वे भगवतोऽनुमतिं दर्शयति—तदेतदिति । विदुषो यदि कर्माधिकाराभावो भगवतोऽभिमतस्तर्हि कुत्र तस्य जीवतोऽधिकारः स्यादिति पृच्छति—क्व पुनरिति । ज्ञाननिष्ठायामित्युक्तं स्मारयति—उक्तमिति । तदङ्गभूते सर्वकर्मसंन्यासे च तस्याधिकारोऽस्तीत्याह—तथेति । वक्ष्यमाणे वाक्ये सर्वकर्मसंन्यासो न प्रतिभाति । मानसानामेव कर्मणां विशेषणवशात्त्यागावगमादिति शङ्कते—नन्विति । विशेषणान्तरमाश्रित्य दूषयति—न सर्वेति । मनसेतिविशेषणान्मानसेष्वेव कर्मसु सर्वशब्दः संकुचितः स्यादिति शङ्कते—मानसानामिति । सर्वात्मना मनोव्यापारत्यागे व्यापारान्तराणामनुपपत्तेः सर्वकर्मसंन्यासः सिध्यतीति परिहरति—नेत्यादिना । मानसेष्वपि कर्मसु संन्यासे संकोचान्न वागादिव्यापारानुपपत्तिरिति शङ्कते—शास्त्रीयाणामिति । अन्यानीति । अशास्त्रीयवाक्कायकर्मकारणान्यशास्त्रीयाणि मानसानि तानि च सर्वाणि कर्माणीत्यर्थः । वाक्यशेषमादाय दूषयति—न । नैवेति । नहि विवेकबुद्ध्या सर्वाणि कर्माण्यशास्त्रीयाणि संन्यस्य तिष्ठतीति युक्तं नैव कुर्वन्नित्यादिविशेषणस्य विवेकबुद्धेश्च त्यागहेतोस्तुल्यत्वादित्यर्थः । भगवदभिमतसर्वकर्मसंन्यासस्यावस्थाविशेषे संकोचं दर्शयन्नाशङ्कते—मरिष्यत इति । संन्यासो जीवदवस्थायामेवात्र विवक्षित इत्यत्र लिङ्गं दर्शयन्नुत्तरमाह—न । नवेति । अनुपपत्तिमेव स्फोरयति—नहीति । अन्वयविशेषान्वाख्यानेन लिङ्गासिद्धिं चोदयति—अकुर्वत इति । विवेकवशादशेषाण्यपि कर्माणि देहे यथोक्ते निक्षिप्याकुर्वन्नकारयंश्च विद्वानवतिष्ठते । तथाच देहे कर्माणि संन्यस्याकुर्वतोऽकारयतश्च सुखमासनमिति संबन्धसंभवाद् विशेषणस्य सति देहे कर्मत्यागविषयत्वाभावाज्जीवतः सर्वकर्मत्यागो नास्तीत्यर्थः । अथवा कुर्वत इत्यादि पूर्वत्रैव संबन्धनीयं, लिङ्गासिद्धिचोद्यं तु देहे संन्यस्येत्यारभ्योन्नेयम् । आत्मनः सर्वत्राविक्रियत्वनिर्धारणाद्देहसंबन्धमन्तरेण कर्तृत्वकारयितृत्वाप्राप्तेरप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गपरिहारार्थमस्मदुक्त एव संबन्धः साधीयानिति समाधत्ते—न सर्वत्रेति । श्रुतिषु स्मृतिषु चेत्यर्थः । किंच संबन्धस्याकाङ्क्षासंनिधियोग्यताधीनत्वादाकाङ्क्षावशादस्मदभिमतसंबन्धसिद्धिरित्याह—आसनेति । भवदिष्टस्तु संबन्धो न सिद्ध्यत्याकाङ्क्षाभावादित्याह—तदनपेक्षत्वाच्चेति । संन्यासशब्दस्य निक्षेपार्थत्वात्तस्य चाधिकरणसापेक्षत्वादस्मदिष्टसंबन्धसिद्धिरित्याशङ्क्याह—संपूर्वस्त्विति । अन्यथोपसर्गवैयर्थ्यादित्यर्थः । मनसा विवेकविज्ञानेन सर्वकर्माणि परित्यज्यास्ते देहे विद्वानित्यस्यैव संबन्धस्य साधुत्वं मत्वोपसंहरति—तस्मादिति । सर्वव्यापारोपरमात्मनः संन्यासस्याविक्रियात्मज्ञानाविरोधित्वात् प्रयोजकज्ञानवतो वैधे संन्यासेऽधिकारः, सम्यग्ज्ञानवतस्त्ववैधे

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

बाधितत्वादागामिकर्मणामश्लेषाच्च न दोषः । तथाच वक्ष्यते 'हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते' इति

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

वक्ष्यति 'तस्य कार्यं न विद्यते' इति । अतोऽत्र हननमात्राक्षेपेण कर्मान्तरं भगवताभ्यनुज्ञायत इति मूढजनजल्पितमपा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

नुच्छेद्यं न तथा न जायत इत्यादावात्मस्वरूपविध्यर्थज्ञानानन्तरं किंचिदनुच्छेद्यं भवति, किंतु नाहं कर्ता न भोक्तेत्यादिज्ञानद्वया-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

शिनं च यो वेद स पुरुषः कं हन्ति कथं वा हन्ति । एवंभूतस्य वधे साधनाभावात् । तथा स्वयं प्रयोजको भूत्वाऽन्येन कं घातयति ।

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कर्मणीति तत्रतत्रोपरिष्टादात्मज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्यामः ॥२१॥ प्रकृतं तु वक्ष्यामः, तत्रात्मनोऽविनाशित्वं प्रतिज्ञातं तत्किमिवेत्युच्यते—वासांसीति । वासांसि वस्त्राणि जीर्णानि दुर्बलतां गतानि यथा लोके विहाय परित्यज्य नवान्यभिनवानि गृह्णात्युपादत्ते नरः पुरुषोऽपराण्यन्यानि तथा तद्व-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

स्वाभाविके फलात्मनीति विभागमभ्युपेत्योक्तेऽर्थे वाक्यशेषानुगुण्यं दर्शयति—इति तत्र तत्रेति ॥२१॥ आत्मनोऽविक्रियत्वेन कर्मासंभवं प्रतिपाद्याविक्रियत्वहेतुसमर्थनार्थमेवोत्तरग्रन्थमवतारयति—प्रकृतं त्विति । किं तत्प्रकृतमिति शङ्कमानं प्रत्याह—तत्रेति । अविनाशित्वमित्युपलक्षणमविक्रियत्वमित्यर्थः । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयितुमुत्तरश्लोकमुत्थापयति—तदित्यादिना । आत्मनः स्वतो विक्रियाभावेऽपि पुरातनदेहत्यागे नूतनदेहोपादाने च विक्रियावत्त्वध्रौव्यादविक्रियत्वमसिद्धमिति चेत्तत्राह—वासांसीति । शरीराणि जीर्णानि वयोहानिं गतानि वलीपलितादिसंगतानीत्यर्थः । वाससां पुरातनानां परित्यागे नवानां चोपादाने त्यागोपादानकर्तृभूतलौकिकपुरुषस्याप्यविकारित्वेनैकरूपत्ववदात्मनो

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

॥ २१ ॥ ननु 'ब्राह्मणो यजेत जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत' इति आत्मानं वयोवर्णादिविशेषणवन्तमेवाधिकृत्य कर्मविधयः प्रवर्तन्ते तेन नीलादुत्पलमिव देहादन्य आत्मावधारयितुं न शक्यत इत्याशङ्क्याह—वासांसीति । दण्डी प्रैषानन्वाहेति दण्डस्य विशेषणत्वेऽपि न प्रैषानुवक्तृस्वरूपान्तर्गतत्वम्, एवं ब्राह्मणत्वादेरपि न स्वर्गकामस्वरूपान्तर्गतत्वमिति वस्त्रदेवदत्तयोरिव जडाजडयोर्देहात्मनोरत्यन्तविलक्षणत्वमस्तीति वस्त्रनाशेन देवदत्तनाशं मन्वानस्येव

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

स्तम् । तस्माद्युध्यस्वेत्यत्र हननस्य भगवताभ्यनुज्ञानात्, वास्तवकर्तृत्वाद्यभावस्य कर्ममात्रे समत्वादिति दिक् ॥ २१ ॥ नन्वेवमात्मनो विनाशित्वाभावेऽपि देहानां विनाशित्वाद्युद्धस्य च तन्नाशकत्वात्कथं भीष्मादिदेहानामनेकसुकृतसाधनानां मया युद्धेन विनाशः कार्य इत्याशङ्काया उत्तरं जीर्णानि विहाय वस्त्राणि नवानि गृह्णाति विक्रियाशून्य एव नरो यथेत्येतावतैव निर्वाहे अपराणीति विशेषणमुत्कर्षातिशयख्यापनार्थम् । तेन यथा निकृष्टानि वस्त्राणि विहायोत्कृष्टानि जनो गृह्णातीत्यौचित्यायातम् । तथा जीर्णानि वयसा तपसा च कृशानि भीष्मादिशरीराणि विहाय अन्यानि देवादिशरीराणि सर्वोत्कृष्टानि चिरोपार्जितधर्मफलभोगाय संयाति सम्यक् गर्भवासादिक्लेशव्यतिरेकेण प्राप्नोति । देही प्रकृष्टधर्मानुष्ठातृदेहवान्भीष्मादिरित्यर्थः । 'अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वा' इत्यादिश्रुतेः । एतदुक्तं भवति—भीष्मादयो हि यावज्जीवं धर्मानुष्ठानक्लेशेनैव जर्जरशरीरा वर्तमानशरीरपातनन्तरेण तत्फलभोगायासमर्था यदि धर्मयुद्धेन स्वर्गप्रतिबन्धकानि जर्जरशरीराणि पातयित्वा दिव्यदेहसंपादनेन स्वर्गभोगयोग्याः क्रियन्ते त्वया तदात्यन्तमुप-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

त्मैकत्वाकर्तृत्वाभोक्तृत्वज्ञानादन्यत्किंचिदनुष्ठेयं भवतीत्येष विशेष इति । स्पष्टं चेदं भाष्ये ॥ २१ ॥ नन्वात्मनः पुरातनदेहत्यागे नवीनदेहोपादाने च सति विक्रियावत्त्वध्रौव्यादविक्रियत्वमसिद्धमित्याशङ्क्यां दृष्टान्तेन परिहरति—**वासांसीति** । यथा लोके जीर्णानि दुर्बलता गतानि वस्त्राणि नरः पुरुषः परित्यज्यापराण्यन्यानि नवान्युपादत्ते तद्वदेव देह्यात्मा जीर्णानि शरीराणि विहायान्यानि नवानि संगच्छति । जीर्णानीत्यादिविशेषणत्रयेण वस्त्राणां शरीराणां च जीर्णत्वादिमत्त्वेऽपि तदुपादानत्यागकर्त्रोः पुरुषदेहिनोस्तत्थाभाववोधकेन तयोरविक्रियत्वं कथितम् । तथाच पुरुषवदविक्रिय एवात्मेत्यर्थः । यत्तु केचित्[1] नन्वेवमात्मनोऽविनाशित्वेऽपि देहानां विनाशित्वाद्युद्धस्य तन्नाशकत्वात्कथं भीष्मादिदेहानामनेकसुकृतसाधकानां मया युद्धेन विनाशः कार्य इत्याशङ्कायां उत्तरं वासांसीति । यथा निकृष्टानि वस्त्राणि विहाय नवान्युत्कृष्टानि जनो गृह्णाति तथा वयसा तपसा च कृशानि भीष्मादिशरीराणि विहायान्यानि देवादिशरीराणि सर्वोत्कृष्टानि संयाति देही प्रकृष्टधर्मानुष्ठाता देहवान्भीष्मादिरित्यर्थः । तथाचात्यन्तमुपकारके युद्धेऽपकारकत्वभ्रमं माकार्षीरिति । तच्चिन्त्यम् । प्रकरणविरोधस्य विशेष्याध्याहारदोषस्य च स्पष्टत्वात्, जीर्णानीति विशेषणाद् नवीनादिसाधारणशरीरनाशनिमित्तस्य युद्धस्यात्यन्तोपकारकताया मूलादसिद्धेश्च उक्तरीत्या पराणीति पदस्य सार्थकत्वेन जीर्णानि

६ श्रीधरीव्याख्या ।

न कंचिदपि कथंचिदपीत्यर्थः । अनेन मय्यपि प्रयोजकत्वाद्दोषदृष्टिं मा कार्षीरित्युक्तं भवति ॥ २१ ॥ नन्वात्मनोऽविनाशित्वेऽपि तदीयशरीरनाशं पर्यालोच्य शोचामीति चेत्तत्राह—**वासांसीति** । कर्मनिबन्धनभूतानां देहानामवश्यंभावित्वान्न जीर्णदेहनाशे शोका-

[1] मधुसूदनः.

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः॥ २३॥
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

देव शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति संगच्छति नवानि देह्यात्मा पुरुषवदविक्रिय एवेत्यर्थः ॥ २२ ॥ कस्मादविक्रिय एवेत्याह—नैनं छिन्दन्तीति। एनं प्रकृतं देहिनं न छिन्दन्ति शस्त्राणि निरवयवत्वान्नावयवविभागं कुर्वन्ति शस्त्राण्यस्यादीनि, तथा नैनं दहति पावकोऽग्निरपि न भस्मीकरोति, तथा न चैनं क्लेदयन्त्यापः। अपां हि सावयवस्य वस्तुन आर्द्रीभावकरणेनावयवविश्लेषापादने सामर्थ्यं तन्न निरवयव आत्मनि संभवति, तथा स्नेहवद्द्रव्यं स्नेहशोषणेन नाशयति वायुरेनं स्वात्मानं न शोषयति मारुतोऽपि ॥२३॥ यत एवं तस्मात्—अच्छेद्योऽयमिति। यस्मादन्योन्यनाशहेतूनि भूता-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

देहत्यगोपादानयोरविरुद्धमविक्रियत्वमिति वाक्यार्थमाह—पुरुषवदिति ॥२२॥ पृथिव्यादिभूतचतुष्टयप्रयुक्तविक्रियाभाक्त्वादात्मनोऽसिद्धमविक्रियत्वमिति शङ्कते—कस्मादिति। यतो न भूतान्यात्मानं गोचरयितुमर्हन्त्यतो युक्तमाकाशवत्तस्याविक्रियत्वमित्याह—आहेत्यादिना ॥ २३ ॥ पृथिव्यादिभूतप्रयुक्तच्छेदनाद्यर्थक्रियाभावे योग्यताभावं कारणमाह—यत इति। पूर्वार्धमुत्तरार्धे हेतुत्वेन योजयति—यस्मादिति। नित्यत्वादीनामन्योन्यं हेतुहेतुमद्भावं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

तव देहनाशादात्मनाशं मन्वानस्यात्यन्तमौढ्यं स्पष्टमिति भावः। स्पष्टार्थश्च श्लोकः ॥ २२ ॥ कीदृशोऽसौ देहीत्यत आह—नैनमिति। एनं शस्त्राणि न छिन्दन्ति न द्वेधा कुर्वन्ति। अस्थूलत्वात्। तर्हि पार्थिवपरमाणुवत्पाकजरूपाद्याश्रयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—नैनं दहति पावक इति। अनणुत्वात्। आपश्चैनं न क्लेदयन्ति अस्पर्शत्वात्। स्पर्शवद्धि द्रव्यमद्भिरार्द्रीकर्तव्यं न त्वस्पर्शम्। न शोषयति मारुतः अस्नेहत्वात्। एतेन 'अदीर्घमस्थूलमनणु' 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्' इति श्रुतिप्रसिद्धानामदीर्घत्वाशब्दत्वादीनामपि संग्रहो ज्ञेयः ॥ २३ ॥ कुतो हेतोरस्य शस्त्रादीनि छेदादीन्न कुर्वन्तीत्याशङ्क्य तस्य छेदाद्ययोग्यत्वादित्याह—अच्छेद्योऽयमिति। अत्राच्छेद्यत्वादौ पूर्वोक्तान्येवास्थूलत्वादीनि कारणानि ज्ञेयानि। एवमच्छे-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

क्ता एव ते। दुर्योधनादीनामपि स्वर्गभोग्यदेहसंपादनान्महानुपकार एव। तथाचात्यन्तमुपकारके युद्धेऽपकारकत्वभ्रमं माकार्षीरिति 'अपराणि अन्यानि संयाति' इति पदत्रयवशाद्भगवदभिप्राय एवमभ्यूहितः। अनेन दृष्टान्तेनाविकृतत्वप्रतिपादनमात्मनः क्रियत इति तु प्राचां व्याख्यानमतिस्पष्टम् ॥ २२ ॥ ननु देहनाशे तदभ्यन्तरवर्तिन आत्मनः कुतो न विनाशो गृहदाहे तदन्तर्वर्तिपुरुषवदित्यत आह—शस्त्राण्यस्यादीन्यतितीक्ष्णान्यप्येवं प्रकृतमात्मानं न छिन्दन्ति अवयवविभागेन द्विधाकर्तुं न शक्नुवन्ति। तथा पावकोऽग्निरतिप्रज्वलितोऽपि नैनं भस्मीकर्तुं शक्नोति। नचैनमापोऽत्यन्तं वेगवत्योऽप्यार्द्रीकरणेन विश्लिष्टावयवं कर्तुं शक्नुवन्ति। मारुतो वायुरतिप्रबलोऽपि नैनं नीरसं कर्तुं शक्नोति। सर्वनाशकाक्षेपे प्रकृते युद्धसमये शस्त्रादीनां प्रकृतत्वादव्युत्पत्त्यानुवादेनोपन्यासः पृथिव्यप्तेजोवायूनामेव नाशकत्वप्रसिद्धेस्तेषामेवोपन्यासो नाकाशस्य ॥ २३ ॥ शस्त्रादीनां तन्नाशकत्वासामर्थ्ये तस्य तज्जनितनाशानर्हत्वे हेतुमाह—यतोऽच्छेद्योऽयमतो नैनं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

विहाय नवानि गृह्णाति विक्रियाशून्य एव नरो यथेत्येतावतैव निर्वाहे अपराणीति विशेषणमुत्कर्षातिशयख्यापनार्थमिति वर्णनं त्वयुक्तमिति दिक्। अतएवानेन दृष्टान्तेनाविकृतत्वप्रतिपादनमात्मनः क्रियत इति प्राचां व्याख्यानमतिस्पष्टमिति कटाक्षोपि परास्तः। आत्माविक्रियत्वप्रतिपादकपूर्वोत्तरप्रकरणानुसारिमूलादतिस्पष्टतया प्रतीयमानस्य भाष्योक्तव्याख्यानस्यैव सम्यक्त्वात् ॥ २२ ॥ तस्याविक्रियत्वं प्रकारान्तरेण पुनराह—नैनमित्यादिना। नच क्लेदयन्ति विश्लिष्टावयवं न कुर्वन्ति। निरवयवत्वं हेतुः ॥ २३ ॥ फलितमाह—अच्छेद्य इति। एवकारस्य सर्वत्र संबन्धः। यस्मादन्योन्यनाशहेतूनि भूतान्यात्मानं नाशयितुं

६ श्रीधरीव्याख्या।

वकाश इत्यर्थः ॥ २२ ॥ कथं हन्तीत्यनेनोक्तं वधसाधनाभावं दर्शयन्नविनाशित्वमात्मनः स्फुटीकरोति—नैनमिति। आपो नैवं क्लेदयन्ति मृदुकरणेन शिथिलं न कुर्वन्ति ॥ २३ ॥ तत्र हेतूनाह—अच्छेद्य इति सार्धेन। निरवयवत्वादच्छेद्योऽयमक्लेद्यश्च।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

य एनमात्मानं प्रबुद्धत्वाज्जानाति न स हन्ति न स हन्यते न विश्यति। एवमात्मा देहान्तरावृतः ॥ २१ ॥ २२ ॥ नैनमिति। नास्य नाश-

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

न्येनमात्मानं नाशयितुं नोत्सहन्ते तस्मान्नित्यो नित्यत्वात्सर्वगतः सर्वगतत्वात्स्थाणुः, स्थाणुरिव स्थिरः। इत्येतत् स्थिरत्वादचलोऽयमात्माऽतः सनातनश्चिरंतनो न कारणात्कुतश्चिन्निष्पन्नोऽभिनवइत्यर्थः। नैतेषां श्लोकानां पौनरुक्त्यं चोदनीयम्। यत एकेनैव श्लोकेनात्मनो नित्यत्वमविक्रियत्वं चोक्तं 'न जायते म्रियते वा' इत्यादिना। तत्र यदेवात्मविषयं किंचिदुच्यते तदेतस्माच्छ्लोकार्थान्नातिरिच्यते, किंचि-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

सूचयति—**नित्यत्वादित्यादिना** । नच नित्यत्वं परमाणुषु व्यभिचारादसाधकं सर्वगतत्वस्येति वाच्यम् । तेषामेवाप्रामाणिकत्वेन व्यभिचारानवताराान्न च सर्वगतत्वेऽपि विक्रियाशक्तिमत्त्वमात्मनोऽस्तीति युक्तं विभुत्वेनाभिमते नभसि तदनुपलम्भान्न च विक्रियाशक्तिमत्त्वे स्थैर्यमास्थातुं शक्यं तथाविधस्य मृदादेरस्थिरत्वदर्शनादित्याशयेनाह—**स्थिरत्वादिति** । स्वतो नित्यत्वेऽपि कारणान्नाशसंभवादुत्पत्तिरपि संभावितेति कुतश्चिरंतनत्वमित्याशङ्क्याह—**न कारणादिति**। आत्मनोऽविक्रियत्वस्य न जायते म्रियते वेत्यादिना साधितत्वात्तस्यैव पुनःपुनरभिधाने पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह—**नैतेषामिति** । अनाशङ्कनीयस्य चोद्यस्य प्रसङ्गं दर्शयति—**यत इति** । अतो वेदाविनाशिनमित्यादौ शङ्क्यते पौनरुक्त्यमिति विशेषः । कथं तत्र पौनरुक्त्याशङ्का समुन्मिषति तत्राह—**तत्रेति** । वेदाविनाशिनमित्यादिश्लोकः सप्तम्या परामृ-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

द्यत्वादिना स्थूलादीनभावरूपान् गुणानुक्त्वा भावरूपानपि गुणानाह—**नित्य इति** । सर्वैर्विशेषणैरखण्डैकरसस्यैव वस्तुनो लक्ष्यत्वात् नित्यत्वादिभिरुत्पाद्यत्वादिकं निराक्रियते । यतो नित्यः अतो घटवदनुत्पाद्यः । यतः सर्वगतः अतो ग्रामवदप्राप्यः । यतः स्थाणुः पूर्वरूपापरित्यागेन स्थिरस्वभावः अतः क्षीरादिवदविकार्यः । अचलः यथा दर्पणः स्वतः स्वाच्छ्याद्प्रच्युतोऽपि मलरूपेणावरणेन स्वाच्छ्यात्प्रच्याव्यते, एवं स्वयं स्थाणुरपि अन्यसंयोगाच्चाञ्चल्यमश्नुवीत । स च दोषापकर्षणलक्षणं संस्कारमपेक्षते । अयं तु अचलत्वान्न तथा, एवंच उत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कृतिरूपं चतुर्विधं क्रियाफलमात्मनि न संभवतीत्युक्तम् । तत्र हेतुः—**सनातन इति** । सना इत्यव्ययं नैरन्तर्ये । तत्र

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

छिन्दन्ति शस्त्राणि, अदाह्योऽयं यतोऽतो नैनं दहति पावकः, यतोऽक्लेद्योऽयमतो नैनं क्लेदयन्त्यापः, यतोऽशोष्योऽयमतो नैनं शोषयति मारुत इति क्रमेण योजनीयम् । एवकारः प्रत्येकं संवध्यमानोऽच्छेद्यत्वाद्यवधारणार्थः । चः समुच्चये हेतौ वा । छेदाद्यनर्हत्वे हेतुमाहोत्तरार्धेन । नित्योऽयं पूर्वापरकोटिरहितोऽतोऽनुत्पाद्यः । असर्वगतत्वे ह्यनित्यत्वं स्यात् 'यावद्विकारं तु विभागः' इति न्यायात्पराभ्युपगतपरमाण्वादीनामनभ्युपगमात् । अयं तु सर्वगतो विभुरतो नित्य एव। एतेन प्राप्यत्वं पराकृतम् । यदि चायं विकारी स्यात्तदा सर्वगतो न स्यात्, अयं तु स्थाणुरविकारी अतः सर्वगतएव। एतेन विकार्यत्वमपाकृतम् । यदि वायं चलः क्रियावान्स्यात्तदा विकारी स्याद्घटादिवत् अयं त्वचलोऽतो न विकारी । एतेन संस्कार्यत्वं निराकृतम् । पूर्वावस्थापरित्यागेनावस्थान्तरापत्तिर्विक्रिया । अवस्थैक्येऽपि चलनमात्रं क्रियेति विशेषः। यस्मादेवं तस्मात् सनातनोऽयं सर्वदैकरूपः । न कस्या अपि क्रियायाः कर्मेत्यर्थः । उत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कृत्यन्यतमक्रिया-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

नोत्सहन्ते तस्मान्नित्यः परमाणुनित्यत्वे प्रमाणाभावान्न तत्रातिप्रसङ्गः । अतएव सर्वगतः तत एव सर्वगताकाशवत्स्थाणुरिव स्थिर इत्यर्थः । तत एवाचलः अतएवायमात्मा सनातनश्चिरंतनः न कुतश्चित्कारणान्निष्पन्न इतीदं भाष्यमुपलक्षणं यथेष्टहेतुहेतुमद्भावस्यापि । तथाचोत्पाद्याप्यविकार्यसंस्कार्यरूपाणां क्रियाफलानां क्रमेण नित्य इत्यादिविशेषणचतुष्टयेन निराकरणं हेतुहेतुमद्भावविपर्ययश्च न कुतश्चित्कारणान्निष्पन्न इति भाष्यात् तस्योपलक्षणार्थत्वाच्च सिध्यत इति न कोऽपि विरोधः । यत्तु तथाच श्रुतयः 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' 'वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः' 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' इत्याद्याः । 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योन्तरो यस्तेजसि तिष्ठंस्तेजसोन्तरो यो वायौ तिष्ठन्वायोरन्तरः' इत्याद्याश्च श्रुतयः सर्वगतस्य सर्वान्तर्यामितया तदविषयत्वं दर्शयन्ति । यो हि शस्त्रादौ न तिष्ठति तं शस्त्रादयश्छिन्दन्ति अयंतु शस्त्रादीनां सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन तत्प्रेरकस्तदन्तर्यामी,

६ श्रीधरीव्याख्या ।

अमूर्तत्वात् अदाह्यो द्रवत्वाभावादशोष्य इति भावः । अतश्च छेदादियोग्यो न भवति । यतो नित्यः, अविनाशी सर्वत्रगतः, स्थाणुः

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

कारणं शस्त्रादि किंचित्करम् । चिदेकस्वभावस्यानाश्रितस्य निरपेक्षस्य स्वतन्त्रस्य स्वभावान्तरापत्त्याऽश्रयविनाशावयवविभागविरोधिप्रादुर्भावादिप्रक्रमेण नाशयितुमशक्यत्वात् । नच देहान्तरगमनस्यापूर्वदेहान्नित्योऽपि सततं देहान्तरं गच्छति तेन संबध्यत इत्यर्थः । देहस्य

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

च्छब्दतः पुनरुक्तं किंचिदर्थत इति। दुर्बोधत्वादात्मवस्तुनः पुनः पुनः प्रसङ्गमापाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवान्वासुदेवः, कथं नु नाम संसारिणामव्यक्तं तत्वं बुद्धिगोचरतामापन्नं

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

इयते, श्लोकशब्देन न जायते म्रियते वेत्यादिरुच्यते। नन्विह श्लोके जन्ममरणाद्यभावोऽभिलक्ष्यते, वेदेत्यादौ पुनरपक्षयाद्यभावो विवक्ष्यते, तत्र कथमर्थातिरेकाभावमादाय पौनरुक्त्यं चोद्यते तत्राह—किंचिदिति। कथं तर्हि पौनरुक्त्यं न चोदनीयमिति मन्यसे तत्राह—दुर्बोधत्वादिति। पुनःपुनर्विधानभेदेन वस्तु निरूपयतो भगवतोऽभिप्राय-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छेदराहित्यम्। परमते परमाणूनां कालतः परिच्छेदाभावेऽपि देशतः परिच्छेदोऽस्ति। आकाशस्य तदुभयाभावेऽपि वस्तुतः परिच्छेदोऽस्ति। सोऽपि त्रिविधः सजातीयविजातीयस्वगतभेदरूपः। यथा 'वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादितः। वृक्षान्तरात्सजातीयो विजातीयः शिलादितः॥' ततश्च सना नैरन्तर्येण त्रिविधपरिच्छेदराहित्येन भवति अस्तीति सनातनोऽखण्डैकरसो यस्मात्तस्मात् नोत्पत्त्याद्याश्रय इत्यर्थः॥ २४॥

४ मधुसूदनीव्याख्या।

फलयोगे हि कर्मत्वं स्यात्। अयं तु नित्यत्वान्नोत्पाद्यः। अनित्यस्यैव घटादेरुत्पाद्यत्वात्। सर्वगतत्वान्न प्राप्यः। परिच्छिन्नस्यैव घटादेः प्राप्यत्वात्। स्थाणुत्वादविकार्यः। विक्रियावतो घृतादेरेव विकार्यत्वात्। अचलत्वादसंस्कार्यः। सक्रियस्यैव दर्पणादेः संस्कार्यत्वात्। तथाच श्रुतयः 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' 'वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः' 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' इत्यादयः। 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो यस्तेजसि तिष्ठंस्तेजसोऽन्तरो यो वायौ तिष्ठन्वायोरन्तरः' इत्याद्या च श्रुतिः सर्वगतस्य सर्वान्तर्यामितया तदविषयत्वं दर्शयति। यो हि शस्त्रादौ न तिष्ठति तं शस्त्रादयश्छिन्दन्ति, अयंतु शस्त्रादीनां सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन तत्प्रेरकस्तदन्तर्यामी। अतः कथमेनं शस्त्रादीनि स्वव्यापारविषयीकुर्युरित्यभिप्रायः। अत्र 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' इत्यादिश्रुतयोऽनुसन्धेयाः। सप्तमाध्याये च प्रकटीकरिष्यति

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

अतः कथमेनं शस्त्रादीनि स्वव्यापारविषयीकुर्युरित्यभिप्राय इति केचिद्वर्णयन्ति, तत्रेदं वक्तव्यम्। त्वंपदशोधनप्रकरणे तत्पदवाच्यान्तर्यामिप्रतिपादकश्रुत्युदाहरणमयुक्तम्। 'गतासूनगतासून्' इत्युपक्रमः, 'देहिनोऽस्मिन्नन्तवन्त इमे देहा वासांसि जीर्णानि' इत्यादिर्मध्यनिर्देशः, 'देही नित्यम्' इत्युपसंहारः, इत्येवंरूपतात्पर्यलिङ्गैस्त्वंपदनिरूपणप्रतीतेः स्पष्टत्वात्। आद्यषट्कं त्वंपदशोधनपरमिति सर्वैः स्वेन च तथैव स्थापितत्वाच्च। अभेदस्तु नियम्यनियामकभावावविनिर्मुक्तयोः शुद्धचैतन्ययोर्वास्तवः। औपाधिकस्तु भेद एव। तथाच भाष्यं 'अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्यकरणोपाधिनिमित्तोऽयं शारीरान्तर्यामिणोर्भेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः' इति। एवंच येन शुद्धेन शुद्धस्यास्याभेदः तस्य नियामकत्वाभावात् नान्तर्यामिश्रुत्युदाहरणं प्रकृत उपयुक्तम्। तथाचौपाधिकभेदप्रतिपादकानि भगवतो बादरायणस्य सूत्राणि 'अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्' 'नच स्मार्तमतद्धर्माभिलापात्' 'शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते' इति। 'य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयति' इत्युपक्रम्य श्रूयते 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति' इत्यादि। अत्राधिदैवतमधिलोकमधिवेदमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मं च कश्चिदन्तरवस्थितो यमयितान्तर्यामीति श्रूयते सोऽधिदैवाद्यभिमानी कश्चिद्देवतात्मा स्यात्, प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यः कश्चिद्योगी वा स्यात्, अर्थान्तरं किंचिद्वा स्यादितिप्राप्ते राद्धान्तः। योऽन्तर्याम्यधिदैवादिषु श्रूयते स परमात्मैव स्यान्नान्यः। कुतः। तद्धर्मव्यपदेशात्तस्य परमात्मनो धर्माणामस्यां श्रुतौ व्यपदेशात्। नच स्मार्तं प्रधानमन्तर्यामिशब्दप्रतिपाद्यं भवितुमर्हति। कस्मादतद्धर्माभिलापाद्द्रष्टृत्वादीनामप्रधानधर्माणां कथनात्। ननु शारीरोऽस्त्वित्यत आह—शारीर इति। पूर्वसूत्रान्नेत्यनुवर्तते। शारीरश्च नान्तर्यामी स्यात्। हि यस्मादुभयेऽपि काण्वा माध्यन्दिनाश्चान्तर्यामिणो भेदेनैनं शारीरं पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन चाधीयते, यो विज्ञाने तिष्ठन्निति काण्वाः, आत्मनि तिष्ठन्निति माध्यन्दिनाः, तस्माच्छारीरादन्य आत्मान्तर्यामीति सिद्धम्। यत्तु 'यो हि शस्त्रादौ तिष्ठति न तं शस्त्रादयश्छिन्दन्ति' इति तदपि न। शस्त्रादौ स्थितस्यापि लोहादेस्तैश्छेदस्योपलब्धेः। तस्मात्सर्वेर्भाष्यकारैरुक्तो निरवयवत्वहेतुरेव समीचीन इति दिक्। न जायत इति श्लोकेनोक्तस्याप्यात्मज्ञानस्य दृष्टफलस्य व्रीह्यवहननस्यावृत्तिवद्दृष्टफलत्वाद्दुर्बोधत्वाच्च पुनःपुनः प्रसङ्गमापाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूप्यते भगवता करुणानिधिना श्रीकृष्णेन कथंचिदपि संसारनिमग्नानां मुमुक्षूणां बुद्धिगोचरतामापन्नं स्पष्टतत्त्वं सत् संसारनिवृत्तये स्यादित्यभिप्रायवता इति न पौनरुक्त्यम्। तथाच भगवतो व्यासस्य सूत्रं 'आवृत्तिरसकृदुपदेशात्' इति। अस्यार्थः 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः' 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' इत्यादि श्रूयते, तत्र संशयः किं सकृत्प्रत्ययः कर्तव्य

१ मधुसूदनः. २ मधुसूदनः.

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

सत्संसारनिवृत्तये स्यादिति ॥ २४ ॥ किंच अव्यक्तोऽयमिति । अव्यक्तः सर्वकरणाविषयत्वान्न व्यज्यते इत्यव्यक्तोऽयमात्मा । अत एवाचिन्त्योऽयं, यद्धीन्द्रियगोचरं वस्तु तच्चिन्ताविषयत्वमापद्यतेऽयं त्वात्मानिन्द्रियगोचरत्वादचिन्त्योऽतएवाविकार्यो यथा क्षीरं दध्यातञ्चनादिना विकारि न तथायमात्मा । निरवयवत्वाच्चाविक्रियः, नहि निरवयवं किंचिद्विक्रियात्मकं दृष्टम् । अविक्रियत्वादविकार्योऽयमात्मोच्यते । तस्मादेवं यथोक्तप्रकारेणैनमात्मानं विदित्वा त्वं नानुशोचितुमर्हसि हन्ताह-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

माह—कथं न्विति ॥२४॥ त्वंपदार्थपरिशोधनस्य प्रकृतत्वात्तत्रैव हेत्वन्तरमाह—किंचेति । आत्मनो नित्यत्वादिलक्षणस्य तथैवं प्रथा किमिति न भवति तत्राह—अव्यक्त इति । मा तर्हि प्रत्यक्षत्वं भूदनुमेयत्वं तु तस्य किं न स्यादित्याशङ्क्याह—अतएवेति । तदेव प्रपञ्चयति—यद्धीति । अतीन्द्रियत्वेऽपि सामान्यतो दृष्टविषयत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य कूटस्थेनात्मना व्याप्तिलिङ्गाभावान्मैवमित्याह—अविकार्य इति । अविकार्यत्वे व्यतिरेकदृष्टान्तमाह—यथेति । किंचात्मा न विक्रियते निरवयवद्रव्यत्वाद्घटादिवदिति व्यतिरेक्यनुमानमाह—निरवयवत्वाच्चेति । निरवयवत्वेऽपि विक्रियावत्त्वे का क्षतिरित्याशङ्क्याह—नहीति । सावयवस्यैव विक्रियावत्त्वदर्शनाद् विक्रियावत्त्वे निरवयवत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । यद्धि सावयवं सक्रियं क्षीरादि तद्दध्यादिना विकारमापद्यते नचात्मनः श्रुतिप्रमितनिरवयवत्वस्य सावयवत्वमतोऽविक्रियत्वाच्चायं विकार्यो भवितुमलमिति फलितमाह—अविक्रियत्वादिति आत्मयाथात्म्योपदेशमशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्युपक्रम्य व्याख्यातमुपसंहरति—तस्मादिति । अव्यक्तत्वाचिन्त्यत्वाविकार्यत्वनित्यत्वसर्वगतत्वादिरूपो यस्मादात्मा निर्धारितस्तस्मात्तथैव ज्ञातुमुचितस्तज्ज्ञानस्य फलवत्त्वादित्यर्थः । प्रतिपेध्यमनुशोकमेवाभि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

एवं ज्ञेयं वस्तूक्तं तच्च तत्राध्यस्तदेहत्रयनिरासेनापरोक्षीकर्तव्यमित्याह—अव्यक्तोऽयमिति । व्यक्तं स्थूलशरीरं प्रत्यक्षगम्यं तदन्योयं प्रत्यगात्मा । तथा अचिन्त्योऽयं चिन्त्यं चिन्तायोग्यं रूपादि प्रकाशकार्येणानुमेयं चक्षुरादिसमुदायात्मकं लिङ्गशरीरं अप्रत्यक्षं ततोऽप्यन्योऽयम् । तथा अविकार्योऽयं विकारं स्थूलसूक्ष्मकार्यभावेनावस्थानमर्हतीति विकार्यं त्रिगुणात्मकं मूलाज्ञानं कारणशरीरं सुप्तोत्थितस्य न किंचिदवेदिषमिति परामर्शदर्शनादहं न जानामीत्यनुभवाच्च साक्ष्येकगम्यं ततोऽप्यन्योऽयम् । उच्यते व्यक्तादिनिषेधमुखेन ननु शृङ्गग्राहिकयाऽयमेवंविध

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

श्रीभगवानिति दिक् ॥ २४ ॥ छेद्यत्वादिग्राहकप्रमाणाभावादपि तदभाव इत्याह—अव्यक्तोऽयमित्याद्यर्धेन । यो हीन्द्रियगोचरो भवति स प्रत्यक्षत्वाद्व्यक्त इत्युच्यते । अयं तु रूपादिहीनत्वान्न तथा । अतो न प्रत्यक्षं तत्र छेद्यत्वादिग्राहकमित्यर्थः । प्रत्यक्षाभावेऽप्यनुमानं स्यादित्यत आह—अचिन्त्योऽयं चिन्त्योऽनुमेयस्तद्विलक्षणोऽयं क्वचित्प्रत्यक्षो हि वह्न्यादिर्गृहीतव्याप्तिकस्य धूमादेर्दर्शनात्क्वचिदनुमेयो भवति, अप्रत्यक्षे तु व्याप्तिग्रहणासंभवान्नानुमेयत्वमिति भावः । अप्रत्यक्षस्या-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

आहोस्विदावृत्त्येति । किं तावत्प्राप्तं सकृत्प्रत्ययः स्यात्प्रयाजादिवत्, तावता शास्त्रस्य कृतार्थत्वात्, अश्रूयमाणायामप्यावृत्तौ क्रियमाणायामशास्त्रार्थः कृतो भवेत् । नन्वसकृदुपदेशा उदाहृताः श्रोतव्य इत्यादयः । एवमपि यावच्छन्दमावर्तयेत् सकृच्छ्रवणमित्यादिनातिरिक्तमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रत्ययावृत्तिः कर्तव्या । कुतः, असकृदुपदेशात् । श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्येवंजातीयको ह्यसकृदुपदेशः प्रत्ययावृत्तिं सूचयति । ननूक्तं यावच्छब्दमेवावर्तयेन्नाधिकमिति, न । दर्शनपर्यवसानत्वादेतेषाम् । दर्शनपर्यवसानानि हि श्रवणादीन्यावर्त्यमानानि दृष्टार्थानि भवन्ति, यथावघातादीनि तन्दुलनिष्पत्तिपर्यवसानानि तद्वदिति ॥ २४ ॥ किंच सर्वकरणागोचरत्वान्न व्यज्यत इत्यव्यक्तः । अयं प्रत्यक्षातीतः प्रत्यक्षागोचरत्वात् अचिन्त्योऽनुमानागम्यः कार्यलिङ्गकानुमानगम्योऽपि न भवतीत्याह । अविकार्यः विकारं न प्राप्नोतीत्यर्थः । एतेन देहत्रयातिरिक्तोऽप्यर्थाद्बोधित इति ज्ञेयम् । यत्त्वविकार्यः

६ श्रीधरीव्याख्या ।

स्थिरस्वभावः रूपान्तरापत्तिशून्यः, अचलः पूर्वरूपापरित्यागी, सनातनोऽनादिः ॥ २४ ॥ किंच अव्यक्तश्चक्षुराद्यविषयः, अचिन्त्यो मनसोऽप्यविषयः, अविकार्यः कर्मेन्द्रियाणामप्यगोचर इत्यर्थः । उच्यत इति नित्यत्वादावभियुक्तोक्तिं प्रमाणयति । उपसं-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

क्षणमात्रमप्यनवस्थायित्वात् । एवंभूतं विदित्वैनमात्मानं शोचितुं नार्हसि ॥२५॥ अथचैनमिति । अथाप्येनं देहं मन्यसे नित्यजातं प्रवाहरू-

१ श्रीधरी.

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम्।
तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

मेषां मयैते हन्यन्ते इति ॥ २५ ॥ आत्मनोऽनित्यत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते—अथ चैनमिति। अथ चेत्य-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

नयति—हन्ताहमिति ॥ २५ ॥ आत्मनो नित्यत्वस्य प्रागेव सिद्धत्वादुत्तरश्लोकानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—**आत्मन इति**। अनित्यत्वमिति च्छेदः, शाक्यानां लोकायतानां वा मतमिदमा परामृश्यते। श्रोतुरर्जुनस्य पूर्वोक्तमात्मयाथात्म्यं श्रुत्वापि तस्मिन्निर्धारणासिद्धेर्द्वयोर्मतयोरन्यतरमताभ्युपगमः शङ्कितस्तदर्थो निपातद्वयप्रयोग इत्याह—**अथ**

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

इति विधिमुखेनोच्यते। यस्मादेवमयमुच्यते तस्मादेनं विदित्वा नानुशोचितुमर्हसि। 'तरति शोकमात्मवित्' इति श्रुतेरात्मविद्भूत्वा बन्धुवियोगजं शोकं मा कार्षीरित्यर्थः। उक्तं चात्मनोऽवस्थात्रयातीतत्वम् 'स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया। न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्ये पश्यन्ति निश्चिताः॥' इति ॥ २५ ॥ एवं तत्त्वदृष्ट्या शोको नोचित इत्युक्तं, इदानीं प्राकृतजनदृष्ट्यापि शोको नोचित इत्याह—**अथचेदिति**। नित्यं नियमेन जातं नित्यजातमिति

४ मधुसूदनीव्याख्या।

पीन्द्रियादेः सामान्यतो दृष्टानुमानविषयत्वं दृष्टमत आह—अविकार्योऽयं यद्विक्रियावच्चक्षुरादिकं तत्स्वकार्यान्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानमर्थापत्तेः सामान्यतोदृष्टानुमानस्य च विषयो भवति। अयं तु न विकार्यो न विक्रियावानतो नार्थापत्तेः सामान्यतोदृष्टस्य वा विषय इत्यर्थः। लौकिकशब्दस्यापि प्रत्यक्षादिपूर्वकत्वात्तन्निषेधेनैव निषेधः। ननु वेदेनैव तत्र छेद्यत्वादि प्रहीष्यत इत्यत आह—उच्यते वेदेन सोपकरणेनाच्छेद्याव्यक्तादिरूप एवायमुच्यते तात्पर्येण प्रतिपाद्यते, अतो न वेदस्य तत्प्रतिपादकस्यापि छेद्यत्वादिप्रतिपादकत्वमित्यर्थः। अत्र 'नैनं छिन्दन्ति' इत्यत्र शस्त्रादीनां तन्नाशकसामर्थ्याभाव उक्तः। 'अच्छेद्योऽयम्'इत्यादौ तस्य छेदादिकर्मत्वायोग्यत्वमुक्तम्। अव्यक्तोऽयमित्यत्र तच्छेदादिग्राहकमानाभाव उक्त इत्यपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम्। 'वेदाविनाशिनम्' इत्यादीनां तु श्लोकानामर्थतः शब्दतश्च पौनरुक्त्यं भाष्यकृद्भिः परिहृतम्। दुर्बोधत्वादात्मवस्तुनः पुनः पुनः प्रसङ्गमापाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवान्वासुदेवः। कथं नु नाम संसारिणां बुद्धिगोचरमापन्नं तत्त्वं संसारनिवृत्तये स्यादिति वदद्भिः। एवं पूर्वोक्तयुक्तिभिरात्मनो नित्यत्वे निर्विकारत्वे च सिद्धे तव शोको नोपपन्न इत्युपसंहरति—**तस्मादित्यर्धेन**। एतादृशात्मस्वरूपवेदनस्य शोककारणनिवर्तकत्वात्तस्मिन्सति शोको नोचितः। कारणाभावे कार्याभावस्यावश्यकत्वात्। तेनात्मानमविदित्वा यदन्वशोचस्तद्युक्तमेव। आत्मानं विदित्वा तु नानुशोचितुमर्हसीत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥ एवमात्मनो निर्विकारत्वेनाशोच्यत्वमुक्तम्। इदानीं विकारवत्त्वमभ्युपेत्यापि श्लोकद्वयेनाशोच्यत्वं प्रतिपादयति भगवान्—तत्र 'आत्मा ज्ञानस्वरूपः प्रतिक्षणविनाशी' इति सौगताः, 'देह एवात्मा स च स्थिरोऽप्यनुक्षणपरिणामी जायते नश्यति चेति प्रत्यक्षसिद्धमेवैतदिति लोकायतिकाः, देहातिरिक्तोऽपि देहेनसहैव जायते नश्यति चेत्यन्ये, सर्गाद्यकाल एवाकाशवज्जायते देहभेदेप्यनुवर्तमान एवाकल्पस्थायी नश्यति प्रलय इत्यपरे, नित्यएवात्मा जायते म्रियते चेति तार्किकाः। तथाहि प्रेत्यभावो जन्म सचापूर्वदेहेन्द्रियादिसंबन्धः। एवं मरणमपि पूर्वदेहेन्द्रियादिविच्छेदः। इदं चोभयं धर्माधर्मनिमित्तत्वात्तदाधारस्य नित्यस्यैव मुख्यम्। अनित्यस्य तु कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गेन धर्माधर्माधारत्वानुपपत्तेर्न जन्ममरणे इति वदन्ति। नित्यस्याप्यात्मनः कर्णशष्कुलीजन्मनाप्याकाशस्येव देहजन्मना जन्म तन्नाशाच्च मरणं तदुभयमौपाधिकममुख्यमेवेत्यन्ये। तत्रानित्यत्वपक्षेऽपि शोच्यत्वमात्मनो निषेधति—अथेति पक्षान्तरे। चोप्यर्थे। यदि दुर्बोधत्वादात्मवस्तुनोऽस-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

कर्मेन्द्रियाणामप्यगोचर इति तच्चिन्त्यम्। अव्यक्त इत्यनेनैव तस्य संग्रहात्। अन्यथा सामान्यतोदृष्टानुमानागोचरत्वालाभापत्तेश्च। उच्यते 'नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्' 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इत्यादिश्रुतिभिः। तस्मादेवं यथोक्तप्रकारेण एनमात्मानं ज्ञात्वाऽहं हन्ता मयैवैते हन्यन्त इति शोचितुं नार्हसि ॥ २५ ॥ प्रौढ्या आत्मनो नित्यत्वं वेदबाह्यवादिसिद्धान्तमभ्युपेत्यापि शोकमपाकरोति—**अथेति**। पक्षान्तराभ्युपगमार्थः। एनं लोकदृष्ट्या प्रत्यनेकशरीरोत्पत्तिं जातो जात इति मन्यसे, तथा तद्वि-

६ श्रीधरीव्याख्या।

हरति—**तस्मादिति** ॥ २५ ॥ तदेवमात्मनो जन्मविनाशाभावान्न शोकः कार्य इत्युक्तम्। इदानीं देहेन सहात्मनो जन्म, तद्विनाशेन च विनाशमङ्गीकृत्यापि शोको न कार्य इत्याह—अथ चेति। अथ च यद्यप्येनमात्मानं नित्यं सर्वदा तत्तद्देहे जाते जातं मन्यसे,

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

विनाशात्। तथापि न शोच्यता। क्षणिकप्रक्रियया वा नित्यविनाशिनं तथापि का शोच्यता। एवं यथात्मनस्तद्देहयोगवियोगाभ्यां नित्यजातत्वं नित्यमृतत्वं वा मन्यसे तथापि सर्वथा शोचनं प्राकरणिकानामयुक्तम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ नचैतदन्यथा नित्यत्वानित्यत्वयुप-

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

भ्युपगमार्थः । एनं प्रकृतमात्मानं नित्यजातं लोकप्रसिद्ध्या प्रत्यनेकशरीरोत्पत्तिं जातो जात इति वा मन्यसे, तथा प्रतितद्विनाशं नित्यं वा मन्यसे मृतं मृतो मृत इति । तथापि तथाभाविन्यप्यात्मनि त्वं महाबाहो, नैवं शोचितुमर्हसि जन्मवतो जन्म नाशवतो नाश्श्चेत्येताववश्यंभाविनाविति ॥ २६ ॥ तथाच सति—जातस्येति । जातस्य हि लब्धजन्मनो ध्रुवोऽव्यभिचारी मृत्युर्मरणं, ध्रुवं जन्म मृतस्य च तस्मादपरिहार्योऽयं जन्ममरणलक्षणोऽर्थस्तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

चेति । प्रकृतस्यात्मनो नित्यत्वादिलक्षणस्य पुनःपुनर्जातत्वाभिमानो मानाभावादसंभवीत्याह—लोकेति । नित्यजातत्वाभिनिवेशे पौनःपुन्येन मृतत्वाभिनिवेशो व्याहतः स्यादित्याशङ्क्याह—तथेति । परकीयमतमनुभाषितमभ्युपेत्य 'अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम्' इत्यादेस्त्वदीयशोकस्य निरवकाशत्वमित्याह—तथापीति । एवमर्जुनस्य दृश्यमानमनुशोकप्रकारं दर्शयित्वा तस्य कर्तुमयोग्यत्वे हेतुमाह—जन्मवत इति । जन्मवतो नाशो नाशवतश्च जन्मेत्येताववश्यंभाविनौ मिथो व्याप्ताविति योजना ॥ २६ ॥ तयोरवश्यंभावित्वे सत्यनु शोकस्याकर्तव्यत्वे हेत्वन्तरमाह—तथाचेति ॥ २७ ॥ आत्मानमुद्दिश्यानुशोकस्य कर्तुमयोग्यत्वेऽपि भूतसंघातात्मकानि भूतान्युद्दिश्य तस्य

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

चार्वाकपक्षः । नित्यं सर्वदा जातमिति क्षणिकविज्ञानवादिपक्षः । नित्यश्चासौ अपूर्वदेहेन्द्रियसंबन्धाज्जातश्चेति तार्किकादिपक्षः । एवं नित्यं वा मन्यसे मृतमित्यपि योज्यम् । पक्षत्रयेऽपि शोको न युक्तः । महाबाहो इति युद्धार्थमुत्साहयति ॥ २६ ॥ शोचितुं नार्हसीत्युक्तं तत्र हेतुमाह—जातस्येति । ध्रुवोऽपरिहार्यः मृत्युर्मरणम् । अपरि-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

कृच्छ्रवर्णेऽप्यवधारणासामर्थ्यान्मदुक्तपक्षानङ्गीकारेण पक्षान्तरमभ्युपैषि, तत्राप्यनित्यत्वपक्षमेवाश्रित्य यद्येनमात्मानं नित्यजातं नित्यमृतं वा मन्यसे । वाशब्दश्चार्थे । क्षणिकत्वपक्षे नित्यं प्रतिक्षणं, पक्षान्तरे आवश्यकत्वान्नित्यं नियतं जातोऽयं मृतोऽयमिति लौकिकप्रत्ययवशेन यदि कल्पयसि, तथापि हे महाबाहो पुरुषधौरेयेति सोपहासम् । कुमताभ्युपगमात्त्वय्येतादृशी कुदृष्टिर्न संभवतीति सानुकम्पं वा । एवं 'अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम्' इत्यादि यथा शोचसि एवंप्रकारमनुशोकं कर्तुं स्वयमपि त्वं तादृश एव सन्नार्हसि योग्यो न भवसि । क्षणिकत्वपक्षे, देहात्मवादपक्षे देहेन सह जन्मविनाशपक्षे च जन्मान्तराभावेन पापभयासंभवात्, पापभयेनैव खलु त्वमनुशोचसि तच्चैतादृशे दर्शने न संभवतीत्यर्थः । क्षणिकत्वपक्षे च दृष्टमपि दुःखं न संभवति बन्धुविनाशदर्शित्वाभावादित्यधिकम् । पक्षान्तरे दृष्टदुःखनिमित्तं शोकमभ्यनुज्ञातुमेवकारः । दृष्टदुःखनिमित्तशोकसंभवेऽप्यदृष्टदुःखनिमित्तः शोकः सर्वथा नोचित इत्यर्थः प्रथमश्लोकस्य ॥ २६ ॥ नन्वात्मन आभूतसंप्लवस्थायित्वपक्षे नित्यत्वपक्षे दृष्टादृष्टदुःखसंभवात्तद्भयेन शोचामीत्यत आह द्वितीयश्लोकेन—हि यस्मात् जातस्य स्वकृतधर्माधर्मादिवशाल्लब्धशरीरेन्द्रियसंबन्धस्य स्थिरस्यात्मनो ध्रुव आवश्यको मृत्युस्तच्छरीरादिविच्छेदस्तदारम्भककर्मक्षयनिमित्तः । संयोगस्य वियोगावसानत्वात् । तथा ध्रुवं जन्म मृतस्य च प्राग्देहकृतकर्मफलोपभोगार्थं सानुशयस्यैव प्रसुतत्वान्न जीवन्मुक्तेर्व्यभिचारः । तस्मादेवमपरिहार्ये परिहर्तुमशक्येऽस्मिञ्जन्ममरणलक्षणेऽर्थे विषये त्वमेवं विद्वान् शोचितुमर्हसि । तथाच वक्ष्यति 'ऋतेऽपि त्वां नभविष्यन्ति सर्वे' इति । यदि हि त्वया युद्धेनाहन्यमाना एते जीवेयुरेव तदा युद्धाय शोकस्तवोचितः स्यात्, एते तु कर्मक्षयात्स्वयमेव म्रियन्त इति तत्परिहारासमर्थस्य तव दृष्टदुःखनिमित्तः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

नाशं नित्यं वा मन्यसे । उपलक्षणमेतद्भाष्यं नास्तिकोक्तपक्षान्तराणामपि । यद्वा इतरेषां मतानामत्रोपपादनमविवक्षितं प्रयोजनाभावात्, अतिस्थूलमताभ्युपगमेऽपि शोको न कार्यः किमुत वैदिकमताङ्गीकार इति फलितार्थस्य विवक्षितत्वात् । महाबाहो इति संबोधयन् शोकमकृत्वा बाह्वोर्महत्त्वं सार्थकं कुर्विति सूचयति ॥ २६ ॥ अस्मिन्पक्षे शोकाभावं स्फुटयति—जातस्येति । नन्वा-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

तथा तद्देहे मृते मृतं मन्यसे पुण्यपापयोस्तत्फलभूतयोर्जन्ममरणयोरात्मगामित्वात्, तथापि त्वं शोचितुं नार्हसि ॥ २६ ॥ कुत इत्यत आह—जातस्येति । हि यस्माज्जातस्य स्वारम्भककर्मक्षये मृत्युर्ध्रुवो निश्चितः । मृतस्य तत्तद्देहकृतेन कर्मणा जन्मापि ध्रुवमेव । तत्-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

पश्चिमत् यतः जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरिति । जन्मन एवानन्तरं नाशः नाशादनन्तरं जन्मेति चक्रवदयं जन्ममरणसंतान इति किंपरिवार्य

१ मधुसूदनः ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

हार्ये अर्थे मरणाख्ये त्वदुद्योगं विनापि अवश्यंभाविनि विषये न त्वं शोचितुमर्हसि। वक्ष्यति च 'मयैवैते निहताः पूर्वमेव' इति॥ २७॥ अस्त्वात्मनोऽशोच्यत्वं तथापि इष्टदेहविनाशजः शोको भवत्येवेत्याशङ्क्य सकारणस्य देहा-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

शोको नोचित इति भावः। एवमदृष्टदुःखनिमित्तेऽपि शोके 'तस्मादपरिहार्येऽर्थे' इत्येवोत्तरम्। युद्धाख्यं हि कर्म क्षत्रियस्य नियतमग्निहोत्रादिवत्। यच्च 'युध् संप्रहारे' इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नं शत्रुप्राणवियोगानुकूलशस्त्रप्रहाररूपं विहितत्वादग्नीषोमीयादिहिंसावन्न प्रत्यवायजनकम्। तथाच गौतमः स्मरति 'न दोषो हिंसायामाहवेऽन्यत्र व्यश्वासारथ्यनायुधकृताञ्जलिप्रकीर्णकेशपराङ्मुखोपविष्टस्थलवृक्षारूढदूतगोब्राह्मणवादिभ्यः' इति। ब्राह्मणग्रहणं चात्रायोद्धृब्राह्मणविषयम्। गवादिप्रायपाठादितिस्थितम्। एतच्च सर्वं 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्यत्र स्पष्टीकरिष्यते। तथाच युद्धलक्षणेऽर्थेऽग्निहोत्रादिवद्विहितत्वादपरिहार्ये परिहर्तुमशक्ये तदकरणे प्रत्यवायप्रसङ्गात् त्वमदृष्टदुःखभयेन शोचितुं नार्हसीति पूर्ववत्। यदि तु युद्धाख्यं कर्म काम्यमेव 'य आहवेषु युध्यन्ते भूम्यर्थमपराङ्मुखाः। अकूटैरायुधैर्यान्ति ते स्वर्गं योगिनो यथा॥' इति याज्ञवल्क्यवचनात्, 'हतो वा प्राप्स्यसे स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्' इति भगवद्वचनाच्च, तदापि प्रारब्धस्य काम्यस्याप्यवश्यपरिसमापनीयत्वेन नित्यतुल्यत्वात्, त्वया च युद्धस्य प्रारब्धत्वादपरिहार्यत्वं तुल्यमेव। अथवा आत्मनित्यत्वपक्ष एव श्लोकद्वयं अर्जुनस्य परमास्तिकस्य वेदबाह्यमताभ्युपगमासंभवात्। अक्षरयोजना तु नित्यश्चासौ देहेन्द्रियादिसंबन्धवशाज्जातश्चेति नित्यजातस्तमेनमात्मानं नित्यमपि सन्तं जातं चेन्मन्यसे तथा नित्यमपि सन्तं मृतं चेन्मन्यसे तथापि त्वं नानुशोचितुमर्हसीति प्रतिज्ञाय हेतुमाह—**जातस्य हीत्यादिना**। नित्यस्य जातत्वं मृतत्वं च प्राग्व्याख्यातम्। स्पष्टमन्यत्। भाष्यमप्यस्मिन्पक्षे योजनीयम्॥ २७॥ तदेवं सर्वप्रकारेणात्मनोऽशोच्यत्वमुपपादितम्। अथेदानीमात्मनोऽशोच्यत्वेऽपि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

त्मन आभूतसंप्लवस्थायित्वपक्षेऽनित्यत्वपक्षे च दृष्टादृष्टदुःखसंभवात्तद्द्वयेन शोचामीत्यत आहेति तु यथाश्रुतमूलाननुगुणत्वादाचार्यैर्नावतरितं, तस्मादपरिहार्येऽवश्यंभाविनि जन्ममरणलक्षणेऽर्थे यत्त्वेवं अदृष्टनिमित्तेऽपि शोके तस्मादपरिहार्येऽर्थे इत्येवोत्तरम्। युद्धाख्यं हि कर्मक्षत्रियस्यापरिहार्यमित्यादि तदुपेक्ष्यम् प्रकरणविरोधात्, जन्ममरणलक्षणस्यार्थस्य ध्रुवताया एव पूर्वार्धे प्रस्तुतत्वात्। यत्तु अथवा आत्मनित्यत्वपक्ष एव श्लोकद्वयमर्जुनस्य परमास्तिकस्य वेदबाह्यमताभ्युपगमासंभवात्। अक्षरयोजना तु नित्यश्चासौ देहेन्द्रियसंबन्धवशाज्जातश्चेति नित्यजातस्तमेनमात्मानं नित्यमपि सन्तं जातं चेन्मन्यसे, तथा नित्यमपि सन्तं मृतं चेन्मन्यसे तथापि त्वं नानुशोचितुमर्हसि इति प्रतिज्ञाय हेतुमाह—जातस्य हीत्यादिना। मृत्युः शरीरादिविच्छेदः, तत्संयोगो जन्म। भाष्यमप्यस्मिन्पक्षे योजनीयमिति तद्विचार्यम्। समासैकदेशस्य क्रियायामन्वयायोगात्, प्रयोजनशून्यक्लिष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्च। नतूक्तमेवार्जुनस्य परमास्तिकस्य वेदबाह्यमताभ्युपगमासंभवरूपं प्रयोजनमितिचेन्न। भगवतैवाभ्युपगम्य कैमुत्यन्यायः प्रदर्शित इत्युक्तत्वात्। तथाच परमास्तिकं श्रीरामचन्द्रं प्रति भगवतो वसिष्ठस्य वचनं 'त्वं नैवभूविथ पुरा तथेदानीं भविष्यसि। अद्य चेह स्थितोऽसीति ज्ञातवानसि निश्चयम् १॥ तदानन्तरगानन्यान्प्राणादीन्निकटस्थितान्। बन्धूनतीतान्सुबहून्कस्मात्त्वं नानुशोचसि २॥ पूर्वमन्यस्तथेदानीं बभूविथ भविष्यसि। यदि राम तथापि त्वं सद्रूपः किं विमुह्यसि ३॥ पुरा भूत्वाथ भूत्वा च भूयश्चेन्न भविष्यसि। तथापि क्षीणसंसारः किमर्थमनुशोचसि ४॥ तस्मान्न दुःखिता युक्ता प्राकृते जागते भ्रमे। तथैव मुदिता युक्ता युक्तं कार्यानुवर्तनं ५॥' इति। विवृतं चेदं टीकाकारैः। एवमात्मनोऽसङ्गत्वाद्वितीयत्वदर्शने शोकासंभव उक्तः, इदानीमस्त्वासङ्गी तथापि स किं नित्य उत क्षणिक उत प्रागभाववद्घटादिवद्वा कालान्तरेण नश्वरः। सर्वेष्वपि पक्षेषु बन्धुशोको न युक्त इति प्रौढ्या समाधित्सुराद्ये कल्पे तावदाह—**त्वं चेदिति**। इति यदि निश्चयं ज्ञातवानसि बन्धून्प्राणादीनित्यध्याहारः १ विनिगमनाविरहात्सर्वशोकाशक्तेः क्वापि शोको न युक्त इति भावः २ द्वितीयेप्याह—पूर्वमिति। इदानीमन्यः अग्रेऽप्यन्यः क्षणिकमात्मानं यदि जानासि, तथापि किं सद्रूपमालम्ब्य विमुह्यसि द्वितीयक्षणे शोच्यस्य शोचितुश्चासत्वेन शोकावसराभावादित्यर्थः ३ तृतीयेप्याह—पुरेति। तथाप्यात्मनाशादेव क्षीणसंसारः ४ यदात्मनो जन्मादिसङ्गित्वेन शोको न युक्तस्तदा किंवाच्यमसङ्गोदासीनकूटस्थस्वप्रकाशपूर्णानन्दैकरसत्वे स न युक्त इत्याशयेनोपसंहरति—तस्मादिति। मुदिता सहजसंतोषवृत्तिः५' इति। यत्तु भाष्यमपीत्यादि तदपि न। आत्मनो नित्यत्वमभ्युपगम्येदमुच्यत इति भाष्यस्यास्मिन्पक्षे योजनाया अशक्यत्वात् नित्यत्वच्छेदेऽभ्युपगम्येति न संगच्छते नित्यत्वस्य स्वसिद्धान्तत्वात्। देहादिसंबन्धेनानित्यत्वमिति शेषपूरणे तु जातत्वादिकमभ्युपगम्येति वक्तव्यं स्यात्। अथचेत्स्वभ्युपगमार्थः। एनं प्रकृतमात्मानं नित्यजातं लोकप्रसिद्ध्या प्रत्यनेकशरीरोत्पत्तिं जातो जात इति वा मन्यसे तथा प्रतितद्विनाशं नित्यं वा मन्यसे मृतो मृत इति भाष्यस्य जातादौ नित्यशब्दान्वयप्रतिपादनपरस्योक्तपक्षे योजयितुमशक्यत्वाच्चेति दिक्॥ २७॥ नन्वात्मनो नित्यत्वेऽपि कार्य-

६ श्रीधरीव्याख्या।

स्यादेवमपरिहार्येऽर्थेऽवश्यंभाविनि जन्ममरणलक्षणेऽर्थे त्वं विद्वाञ्शोचितुं नार्हसि। योग्यो न भवसीत्यर्थः॥ २७॥ किंच देहादीनां

१ मधुसूदनः. २ मधुसूदनः. ३ मधुसूदनः.

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कार्यकारणसंघातात्मकान्यपि भूतान्युद्दिश्य शोको न युक्तः कर्तुं, यतः—अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तादीन्यव्यक्तमदर्शनमनुपलब्धिरादिर्येषां भूतानां पुत्रमित्रादिकार्यकारणसंघातात्मकानां तान्यव्यक्तादीनि भूतानि प्रागुत्पत्तेः उत्पन्नानि च प्राङ्मरणाद्व्यक्तमध्यान्यव्यक्तनिधनान्येव पुनरव्यक्तमदर्शनं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

कर्तव्यत्वमाशङ्क्याह—कार्येति । समनन्तरश्लोकस्तत्र हेतुरित्याह—यत इति । चाक्षुषदर्शनमात्रवृत्तिं व्यावर्तयति—अनुपलब्धिरिति । नहि यथोक्तसंघातरूपाणि भूतानि पूर्वमुत्पत्तेरुपलभ्यन्ते तेन तानि तथा व्यपदेशभाञ्जि भवन्तीत्यर्थः । किं तन्मध्यं यदेषां व्यक्तमिष्यते तदाह—उत्पन्नानीति । उत्पत्तेरूर्ध्वं मरणाच्च पूर्वं व्यावहारिकं सत्त्वं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

देर्मिथ्यात्वं साधयति—अव्यक्तादीनीति । भूतानि वियदादीनि तद्विकारभूतानि जरायुजादीनि च । न व्यक्तमव्यक्तमज्ञानं आदिर्येषां तथाविधानि । व्यक्तः स्पष्टः मध्यः उत्पत्तिमारभ्य मरणात्प्रागवस्था येषाम् । अव्यक्त एव निधनं लयो येषामिति । अयमर्थः—रज्जूरगादिकारणमज्ञानं न रज्जुवत् उरगवद्वा व्यक्तमस्ति । परीक्ष्यमाणं च न दृष्टिपथमवतरति । अतस्तदव्यक्तम् । तत उत्पन्नः सर्पस्तत्रैव लीयते न रज्ज्वाम् । एवं आत्मनि कल्पितानां भूतानां आदिरन्तश्चाव्यक्तमेव । तेन 'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' इति न्यायेन मध्ये भासमानान्यपि तानि रज्जूरगवत् असन्त्येव । एवंविधे तत्र तस्मिन्विषये का परिदेवना को वा विलापः । नहि मरुमरीचिकाह्रदो नष्ट इति कश्चित्तत्त्ववित् विलपति । अतएव भूतानां रज्जूरगादीनामिव प्रतीतिसमकालिकीं सृष्टिमभिप्रेत्य कौषीतकिब्राह्मणे स्वापप्रबोधयोर्जगल्लयोदयौ पठ्येते । 'स यदा स्वपिति तदैनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति स यदा प्रबुध्यतेऽथैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः' इति । प्राणाश्चक्षुरादीन्द्रियाणि । देवास्तदनुग्राहकाः

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

भूतसङ्घातात्मकानि शरीराण्युद्दिश्य शोचामीत्यर्जुनाशङ्कामपनुदति भगवान्—आदौ जन्मनः प्राक् अव्यक्तान्यनुपलब्धानि पृथिव्यादिभूतमयानि शरीराणि मध्ये जन्मानन्तरं मरणात्प्राक् व्यक्तान्युपलब्धानि सन्ति, निधने पुनरव्यक्तान्येव भवन्ति, यथा स्वप्नेन्द्रजालादौ प्रतिभासमात्रजीवनानि शुक्तिरूप्यादिवन्नतु ज्ञानात्प्रागूर्ध्वं वा स्थितानि दृष्टिसृष्टयभ्युपगमात् । तथाच 'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' इति न्यायेन मध्येऽपि न सन्त्येवैतानि 'नासतो विद्यते भावः' इति प्रागुक्तेश्च । एवंसति तत्र तेषु मिथ्याभूतेष्वत्यन्ततुच्छेषु भूतेषु का परिदेवना को वा दुःखप्रलापः । न कोऽप्युचित इत्यर्थः । नहि स्वप्ने विविधान्बन्धूनुपलभ्य प्रतिबुद्धस्तद्विच्छेदेन शोचति पृथग्जनोऽपि । एतदेवोक्तं पुराणे 'अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः' । भूतसङ्घ इति शेषः । तथाच शरीराण्युद्दिश्य शोको नोचित इति भावः । आकाशादिमहाभूताभिप्रायेण वा श्लोको योज्यः । अव्यक्तमव्याकृतमविद्योपहितचैतन्यमादिः प्रागवस्था येषां तानि, तथा व्यक्तं नामरूपाभ्यामेवाभिव्यक्तं प्रकटीभूतं ननु स्वेन परमार्थसदात्मना मध्यस्थितिरवस्था येषां तादृशानि भूतान्याकाशादीन्यव्यक्तनिधनान्येव अव्यक्ते स्वकारणे मृदीव घटादीनां निधनं प्रलयो येषां तेषु का परिदेवनेति पूर्ववत् । तथाच श्रुतिः 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासी-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

करणसंघातात्मकानि भूतानि शोचामीति चेत्तत्राह—अव्यक्तादीनीति । प्रागुत्पत्तेरव्यक्तमदर्शनमादिर्येषां पुत्रमित्रादिकार्यकरणसंघातानां भूतानां तानि अव्यक्तं निधनं मरणं येषां तानि तत्र का परिदेवना कः शोकः । नहि शुक्तिरूप्यमुद्दिश्य कश्चिच्छोचतीति भावः । तथाचोक्तं 'अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः । नासौ तव न तस्य त्वं वृथा का परिदेवना ॥' इति । ननु अव्यक्तमव्याकृतं भूतान्याकाशादीनि नामरूपाभ्यां व्यज्यत इति व्यक्तमित्याकाशादिमहाभूताभिप्रायेणायं श्लोक आचार्यैः कुतो न

६ श्रीधरीव्याख्या ।

च स्वभावं पर्यालोच्य तदुपाधिके आत्मनो जन्ममरणे च शोको न कार्य इत्याह—अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तं प्रधानं तदेवादिः पूर्वरूपं येषां तान्यव्यक्तादीनि भूतानि शरीराणि कारणात्मनापि स्थितानामेवोत्पत्तेः । तथा व्यक्तमभिव्यक्तं मध्यं जन्ममरणान्तराल-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

शोच्यतामिति ॥ २७ ॥ अपिच अव्यक्तादीनीति । नित्याः सन्तु अनित्या वा, यस्तावदस्य शोचकस्तं प्रत्येष आदावव्यक्तः अन्ते चाव्यक्तः मध्ये

१ नीलकण्ठः.

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित्॥ २९॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

निधनं मरणं येषां तान्यव्यक्तनिधनानि मरणादूर्ध्वमव्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः। तथाचोक्तम्—'अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः। नासौ तव न तस्य त्वं वृथा का परिदेवना॥' इति। तत्र का परिदेवना को वा प्रलापोऽदृष्टदृष्टप्रनष्टभ्रान्तिभूतेषु भूतेष्वित्यर्थः॥ २८॥ दुर्विज्ञेयोऽयं प्रकृत आत्मा

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

मध्यमेषां व्यक्तमिति तथोच्यते जन्मानुसारित्वं विलयस्य युक्तमिति मत्वा तात्पर्यार्थमाह—मरणादिति। उक्तेऽर्थे पौराणिकसंमतिमाह—तथाचेति। तत्रेत्यस्यार्थमाह—अदृष्टेति। पूर्वमदृष्टानि सन्ति पुनर्दृष्टानि तान्येव पुनर्नष्टानि तदेवं भ्रान्तिविषयतया घटिकायन्त्रवच्चक्रीभूतेषु शोकनिमित्तस्य प्रलापस्य नावकाशोऽस्तीत्यर्थः॥ २८॥ अर्जुनं प्रत्युपालम्भं दर्शयित्वा प्रकृतस्यात्मनो दुर्विज्ञेयत्वात्तं प्रत्युपालम्भो न संभवतीति मन्वानः सन्नाह—दुर्विज्ञेय इति।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

सूर्यादयः। लोकाः रूपादयः। नन्विहान्यत्र च आत्मैव सर्वभूतानां लयोदयस्थानमित्युच्यते नान्यत्। तत्कथमेषामव्यक्तं लयोदयस्थानमित्युच्यते। सत्यम्। अज्ञानाश्रयत्वाद्ब्रह्मणि तथात्वव्यपदेशो न वस्तुगत्या। नहि अपरिणामिनः कूटस्थस्य मृद्वत्कार्यप्रविलयोदयस्थानत्वं भवति। यथोक्तम् 'अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम्। अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्मकारणमुच्यते॥' इति॥२८॥ ननु वज्रपञ्जरतुल्यस्य सर्वप्रमाणसिद्धस्य वियदादिप्रपञ्चस्य कथं रज्जूरगादिवदज्ञानप्रभवत्वेनात्यन्ततुच्छत्वमुच्यते, कथंवा कर्मज्ञानकाण्डापेक्षितमात्मनो यज्ञादिकर्तृत्वं श्रवणादिकर्तृत्वं चाप-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

त्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत' इत्यादिरव्यक्तोपादानतां सर्वस्य प्रपञ्चस्य दर्शयति। लयस्थानं तु तस्यार्थसिद्धम्। कारण एव कार्यलयस्य दर्शनाद्ग्रन्थान्तरे विस्तरः। तथा चाज्ञानकल्पितत्वेन तुच्छान्याकाशादिभूतान्यप्युद्दिश्य शोको नोचितश्चेत्तत्कार्याण्युद्दिश्य नोचित इति किमु वक्तव्यमिति भावः। अथवा सर्वदा तेषामव्यक्तरूपेण विद्यमानत्वाद्विच्छेदाभावेन तन्निमित्तः प्रलापो नोचित इत्यर्थः। भारतेत्यनेन संबोधयन् शुद्धवंशोद्भवत्वेन शास्त्रीयमर्थं प्रतिपत्तुमर्होऽसि किमिति न प्रतिपद्यस इति सूचयति॥ २८॥ ननु विद्वांसोऽपि बहवः शोचन्ति तत्किं मामेव पुनः पुनरेवमुपालभसे, अन्यच्च 'वक्तुरेव हि तज्जाड्यं श्रोता यत्र न बुध्यते' इति न्यायात्त्वद्वचनार्थाप्रतिपत्तिरपि मम न दोषः। तत्रान्येषामपि तवेवात्मापरिज्ञानादेव शोकः, आत्मप्रतिपादकशास्त्रार्थाप्रतिपत्तिश्च तवाप्यन्येषामिव स्वाशयदोषादिति नोक्तदोषद्वयमित्यभिप्रेत्यात्मनो दुर्विज्ञेयतामाह—एनं प्रकृतं देहिनमाश्चर्येणाद्भुतेन तुल्यतया वर्तमानं आविद्यकनानाविधविरुद्धधर्मवत्तया सन्तमप्यसन्तमिव, स्वप्रकाशचैतन्यरूपमपि जडमिव, आनन्दघनमपि दुःखितमिव, निर्विकारमपि सविकारमिव, नित्यमप्यनित्यमिव, प्रकाशमानमप्यप्रकाशमानमिव, ब्रह्माभिन्नमपि तद्भिन्नमिव, मुक्तमपि बद्धमिव, अद्वितीयमपि सद्वितीयमिव, संभावितविचित्रानेकाकारप्रतीतिविषयं पश्यति। शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामाविद्यकसर्वद्वैतनिषेधेन परमात्मस्वरूपमात्राकारायां वेदान्तमहावाक्यजन्यायां सर्वसुकृतफलभूतायामन्तःकरणवृत्तौ प्रतिफलितं समाधिपरिपाकेन साक्षात्करोति, कश्चिच्छमदमादिसाधनसंपन्नचरमशरीरः कश्चिदेव नतु सर्वः। तथा कश्चिदेनं यत्पश्यति तदाश्चर्यवदिति क्रियाविशेषणम्। आत्मदर्शनमप्याश्चर्यवदेव यत्स्वरूपतो मिथ्याभूतमपि सत्यस्य व्यञ्जकं, आविद्यकमप्यविद्याया विघातकं, अविद्यामुपघ्नं तत्कार्यतया स्वात्मानमप्युपहन्तीति तथा, यः कश्चिदेनं पश्यति स आश्चर्यवदिति कर्तृविशेषणम्। यतोऽसौ निवृत्ताविद्यातत्कार्योऽपि प्रारब्धकर्मप्राबल्यात्तद्वानिव व्यवहरति सर्वदा समाधिनिष्ठोऽपि व्युत्तिष्ठति व्युत्थितोऽपि पुनः समाधिमनुभवतीति प्रारब्धकर्मवैचित्र्याद्विचित्रचरित्रः प्राप्त-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

व्याख्यात इति चेत् तत्र का परिदेवनेति वाक्यशेषविरोधात्। अदर्शनादापतित इत्यादिवचनेन, तस्मात्सर्वाणि भूतानीत्युपसंहारस्थेन कार्यकरणसंघातबोधकभूतशब्देन चैकार्थत्वानापत्तेश्चेति गृहाण। यथा भरतादयोऽव्यक्ताद्भूत्वाऽव्यक्त एव लयं गतास्तथेति सूचयन्नाह—भारतेति॥ २८॥ शुद्धात्मनो दुर्विज्ञेयत्वाद्भ्रान्तेश्च सर्वसाधारणत्वान्न त्वांप्रत्येवोपालम्भो युक्त इत्याह—आश्चर्यव-

६ श्रीधरीव्याख्या।

क्षितिलक्षणं येषाम्। अव्यक्ते निधनं लयो येषां तानीमान्येवंभूतान्येव तत्र तेषु का परिदेवना कः शोकनिमित्तो विलापः। प्रतिबुद्धस्य स्वप्नदृष्टवस्तुष्विव शोको न युज्यत इत्यर्थः॥ २८॥ कुतस्तर्हि विद्वांसोऽपि लोके शोचन्ति, आत्माज्ञानादेवेत्याशयेनात्मनो

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

तस्य व्यक्तता इति। प्रत्युत विकारे शोचनीयस्वभावे। किंच तन्मूलकारणं किंचिदभिमतं तदेव तथा क्रमविचित्रस्वभावतया स्वात्ममध्ये दर्शिततत्तदनन्तसृष्टिस्थितिसंहृतिवैचित्र्यं नित्यमेव तथास्वभावमिति कस्य शोच्यता॥ २८॥ एवंविधं च आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमिति।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

किं त्वामेवैकमुपालभे साधारणे भ्रान्तिनिमित्ते, कथं दुर्विज्ञेयोऽयमात्मेत्यत आह—आश्चर्यवदिति। आश्चर्यवदाश्चर्यमदृष्टपूर्वमद्भुतमकस्माद्दृश्यमानं तेन तुल्यमाश्चर्यवदाश्चर्यमिवैनमात्मानं पश्यति,

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

तथाचात्माज्ञाननिमित्तविप्रलम्भस्य साधारणत्वादसाधारणोपालम्भस्य निरवकाशतेत्याह—**किं त्वामेवेति** । अहंप्रत्ययवेद्यत्वादात्मनो दुर्विज्ञेयत्वमसिद्धमिति शङ्कते—**कथमिति** । विशिष्टस्यात्मनोऽहंप्रत्ययस्य दृष्टत्वेऽपि केवलस्य तदभावादस्ति दुर्विज्ञेयतेति श्लोकमवतारयति—**आहेति** । आश्चर्यवदित्याद्येन पादेनात्मविषयदर्शनस्य दुर्लभत्वं दर्शयता द्रष्टुर्दौर्लभ्यमुच्यते, द्वितीयेन च तद्विषयवेदनस्य दुर्लभत्वोक्तेस्तदुपदेष्टुस्तथात्वं कथ्यते, तृतीयेन तदीयश्रवणस्य दुर्लभत्वद्वारा श्रोतुर्विरलता विवक्षिता, श्रवणदर्शनोक्तीनां भावेऽपि तद्विषयसाक्षात्कारस्यात्यन्तायासलभ्यत्वं चतुर्थेनाभिप्रेतमिति विभागः । आत्मगोचरदर्शनादिदुर्लभत्वद्वारा दुर्बोधत्वमात्मनः साधयति—**आश्चर्यवदिति** । संप्रत्यात्मा

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

दूयत इत्याशङ्क्याह—आश्चर्यवदिति । कश्चित् ज्ञातात्मतत्त्व एनमतीतानन्तरश्लोकोक्तं भूतग्राममाश्चर्यवत् आ-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

दुष्प्रापज्ञानत्वात्सकललोकस्पृहणीयोऽत आश्चर्यवदेव भवति । तदेतत्त्रयमाश्चर्यमात्मा तज्ज्ञानं तज्ज्ञाता चेति परमदुर्विज्ञेयमात्मानं त्वं कथमनायासेन जानीया इत्यभिप्रायः । एवमुपदेष्टुरभावादप्यात्मा दुर्विज्ञेयः । यो ह्यात्मानं जानाति स एव तमन्यस्मै ध्रुवं ब्रूयात्, अज्ञस्योपदेष्टृत्वासंभवात् । जानंस्तु समाहितचित्तः प्रायेण कथं ब्रवीतुं व्युत्थितचित्तोऽपि परेण ज्ञातुमशक्यः । यथाकथंचिज्ज्ञातोऽपि लाभपूजाख्यात्यादिप्रयोजनानपेक्षत्वान्न ब्रवीत्येव, कथंचित्कारुण्यमात्रेण ब्रुवंस्तु परमेश्वरवदत्यन्तदुर्लभएवेत्याह—**आश्चर्यवद्वदति तथैव चान्य इति** । यथा जानाति तथैव वदति । एनमित्यनुकर्षणार्थश्चकारः । स चान्यः सर्वज्ञजनविलक्षणो नतु यः पश्यति ततोऽन्य इति व्याघातात् । तत्रापि कर्मणि क्रियायां कर्तरि चाश्चर्यवदिति योज्यम् । तत्र कर्मणः कर्तुश्च प्रागाश्चर्यत्वं व्याख्यातं क्रियायास्तु व्याख्यायते । सर्वशब्दावाच्यस्य शुद्धस्यात्मनो यद्वचनं तदाश्चर्यवत् । तथाच श्रुतिः 'यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह' इति।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

दिति । आश्चर्यमद्भुतमदृष्टपूर्वमकस्माद्दृश्यमानं तेन तुल्यमाश्चर्यवत् । कश्चिदेनमात्मानमाश्चर्यवत्पश्यति । तथैव चान्य एनमाश्चर्यवद्वदति । अन्यश्चैनमाश्चर्यवच्छृणोति । श्रुत्वोक्त्वा दृष्ट्वाप्येनं कश्चित्प्रतिबन्धवशान्न वेद साक्षान्न जानाति । 'ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्' इति व्याससूत्रात् फलोन्मुखं विद्याविरुद्धफलकं कर्म प्रस्तुतं तेन प्रतिबन्धः प्रस्तुतप्रतिबन्धः तदभावे ऐहिकमस्मिन्नेव जन्मनि विद्या जायते सति तु तस्मिञ्जन्मान्तरेऽपि सा जायते कुतः तद्दर्शनात् प्रतिबन्धतदभावाभ्यामुभयविधविद्याजन्मनः श्रुतौ दर्शनात् 'गर्भस्थ एव वामदेवः प्रतिपेदे ब्रह्मभावम्' इति वदन्ती श्रुतिः सति प्रतिबन्धे जन्मान्तरसंचितसाधनाज्जन्मान्तरे विद्योत्पत्तिं दर्शयतीति तदर्थः । यद्वा योयमात्मानं पश्यति स आश्चर्यतुल्य एवमग्रेऽपि यो वदति यश्च शृणोति सोऽनेकशतसहस्रेषु कश्चिदेव, यश्चोक्त्वा श्रुत्वा पश्यति परोक्षज्ञानवान् भवति स ततोऽपि दुर्लभः, यस्तु साक्षात्करोति स तु ततोऽपि दुर्लभ इत्याह—**श्रुत्वापीति** । अतो दुर्बोध आत्मेत्यभिप्रायः । तथाच प्रथमपक्षे प्रथमपादेनात्मविषयकपरोक्षदर्शनस्य तथैव द्वितीयेन वदनस्य तृतीयेन श्रवणस्य च दुर्लभत्वं चतुर्थेन साक्षात्कारस्य चात्यन्तदौर्लभ्यं च दर्शयता द्रष्टुर्वक्तुः श्रोतुः साक्षात्कर्तुर्विरलतोच्यते । तद्द्वारा चात्मनो दुर्विज्ञेयत्वं कथ्यते । द्वितीयपक्षे त्वात्मनि चतुर्णां दुर्लभत्वकथनेन तदीयं दुर्बोधत्वमुच्यत इति विवेकः । इत्थं च श्रुत्यैकार्थत्वमस्याः स्मृतेः सम्यगुपपद्यते । तथाच श्रुतिः 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः । आश्चर्योऽस्य वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः' इति । विवृता चेयं भगवत्पादैः—प्रायेण ह्येवंविधएव लोकः यस्तु श्रेयोर्थी सोऽनेकशतसहस्रेषु कश्चिदेवात्मविद्भवति त्वद्विधः । यस्मादित्याह । श्रवणायापि श्रवणार्थं श्रोतुमपि यो न लभ्यः आत्मा बहुभिरनेकैः, शृण्वन्तो बहवोऽनेकेऽन्ये यमात्मानं न विद्युर्न विन्दन्ति अभागिनोऽसंस्कृतात्मानो न विजानीयुः । किंचास्य वक्ताप्याश्चर्योऽद्भुतवदेवानेकेषु कश्चिदेव भवति । तथा श्रुत्वाप्यस्यात्मनः कुशलो निपुण एवानेकेषु लब्धा कश्चिदेव भवति । तस्मादाश्चर्यो ज्ञाता कश्चिदेव कुशलानुशिष्टः कुशलेन निपुणेनाचार्येणानुशिष्टः सन्नित्यर्थ इति । तथाच श्रवणायापीत्यादेरर्थः आश्चर्यवत्कश्चिदेनं शृणोतीति, शृण्वन्तोऽपीत्यादेः श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चिदिति, आश्चर्यो वक्तेत्यस्य आश्चर्यवद्वदति तथैव चान्य इति, कुशलोऽस्येत्यादेराश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमिति, आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्ट इत्येतत्तु कुशल इत्यादेर्व्याख्यानं, तस्मादित्यादिभाष्यात् । यद्वा लब्धा परोक्षज्ञानवान्, ज्ञाता साक्षात्कर्ता । आश्चर्यवत्पश्यतीत्यत्रापि द्विविधं दर्शनं वक्ष्यते श्रुत्यैकवाक्यतार्थम् । अस्मिन्पक्षे 'परोक्षेणापरोक्षेण वाऽस्य दर्शनं' द्रष्टावात्यन्तदुर्लभः, परोक्षेणास्य दर्शनं द्रष्टा वा कुतो दुर्लभ इत्यत आह—**आश्चर्यवद्वदतीत्यादि**।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

दुर्विज्ञेयतामाह—**आश्चर्यवदिति** । कश्चिदेनमात्मानं शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां पश्यन्नाश्चर्यवत्पश्यति । सर्वगतस्य नित्यज्ञानानन्दस्वभा-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कश्चिदाश्चर्यवदेनं वदति, तथैव चान्य आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति, श्रुत्वा दृष्ट्वोक्त्वाप्येनं वेद

२ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

श्चर्यमद्भुतं स्वप्नमायेन्द्रजालादिकं तेन तुल्यं आश्चर्यवत् तथाभूतं पश्यति। तथा कश्चिदेनं आश्चर्यवद्वदति सत्त्वेन असत्त्वेन वा निर्वक्तुमशक्यमपि अनिर्वचनीयेनैव लोकाप्रसिद्धेन रूपेणोपपादयति । तथाहि रज्जूरगवत्प्रपञ्चः संश्चेत् 'नेह नानास्ति किंचन' इतिश्रुत्या न बाध्येत, असंश्चेन्न प्रतीयेत, तस्मादनिर्वचनीयोऽयमिति । तदिदं सर्वव्यवहारास्पदस्यापि प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वोपपादनमत्याश्चर्यमित्यर्थः। तथा एनं प्रपञ्चमन्य आश्चर्यवत् शृणोति । 'इमे लोका इमे देवा इमे वेदा इदं सर्वं यदयमात्मा' इति प्रत्यक्षेणानात्मतया उपलभ्यमानस्यापि प्रपञ्चस्य यत् प्रत्यगभिन्नत्वेन श्रवणं तदत्यन्तमाश्चर्यम् । नहीयं श्रुतिः 'यजमानः प्रस्तरः' इत्यादिवदुपचरितार्था । प्रपञ्चस्यात्मनः पृथक्त्वे 'आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं भवति' इत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपरोधापत्तेः । नच प्रतिज्ञाप्यौपचारिकी । प्रदेशान्तरे श्रुतस्य 'यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्' इति दृष्टान्तस्योपरोधापत्तेः । तस्मात्प्रतिज्ञादृष्टान्तनिगमनानामेकवाक्यत्वात् न प्रपञ्चस्यात्मान्यत्वम् । तच्च भेदग्राहिप्रत्यक्षविरोधादाश्चर्यमिव शृणोति। तथा कश्चिदेनं प्रपञ्चं प्रत्यगनन्यत्वेन श्रुत्वा अपिशब्दात् उक्त्वा स्वप्नादिदृष्टान्तैरुपपाद्य दृष्ट्वा ध्यानेन च साक्षात्कृत्वापि तत्त्वतो न वेद न जानाति । तथाहि प्राप्तापि प्रज्ञा तीव्रविक्षेपवतः परिहीयत इति वक्ष्यति । तस्मादात्मैक्यात्संभवत्येव प्रपञ्चस्य रज्जूरगादितुल्यत्वेन तुच्छत्वम् । यद्वा एनं आत्मानं कर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखित्वानित्यत्वजडत्वसङ्गित्वपरिच्छिन्नत्वादिधर्मवत्तया प्रसिद्धमपि तत्त्वमसीत्यागमोत्थया ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्त्या ब्रह्मविद्याख्यया अकर्तारमभोक्तारमानन्दघनं सत्यचिद्रूपमसङ्गमनन्तमपरोक्षीकरोतीति महदाश्चर्यम् । यत् पश्यति तदाश्चर्यवदिति क्रियाविशेषणं वा । आविद्यकमपि दर्शनमविद्यां स्वात्मानं च कतकरजोवन्निवर्तयतीति । यद्वा यः पश्यति स आश्चर्यवदिति कर्तृविशेषणम् । यत एक एव विद्वान् समाधिव्युत्थानयोः परस्परविरुद्धमात्मनो ब्रह्मभावं जीवभावं च यावदारब्धकर्मक्षयमनुभवतीति तथा वाङ्मनसातीतमप्यात्मानं यद्वाचा वदति तदप्याश्चर्यम् । अगृहीतसंगतिकेनापि शब्देन यथा सुप्तः प्रबोध्यते तद्वत् । यथोक्तं वार्तिके 'अगृहीत्वैव संबन्धमभिधानाभिधेययोः । हित्वा निद्रां प्रबुध्यन्ते सुषुप्ते बोधिताः परैः ॥ जाग्रद्वन्न यतः शब्दं सुषुप्ते वेत्ति कश्चन । ध्वस्तेऽतो ज्ञानतोऽज्ञाने ब्रह्मास्मीति भवेत्फलम् ॥ अविद्याघातिनः शब्दाद्याहं ब्रह्मेति धीर्भवेत् । नश्यत्यविद्यया सार्धं हत्वा रोगमिवौषधम् ॥' इति । तथा यः शृणोति सोऽपि आश्चर्यवत् अतिदुर्लभ इत्यर्थः । 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः' इति श्रुतेः । 'शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः' इति श्रुतिद्वितीयपादार्थं संगृह्णाति—**श्रुत्वाप्येनमिति** । 'आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

केनापि शब्देनावाच्यस्य शुद्धस्यात्मनो विशिष्टशक्तेन पदेन जहदजहत्स्वार्थलक्षणया कल्पितसंबन्धेन लक्ष्यतावच्छेदकमन्तरेणैव प्रतिपादनं तदपि निर्विकल्पकसाक्षात्काररूपमत्याश्चर्यमित्यर्थः। अथवा विना शक्तिं विना लक्षणां विना संबन्धान्तरं सुषुप्तोत्थापकवाक्यवत्तत्त्वमस्यादिवाक्येन यदात्मतत्त्वप्रतिपादनं तदाश्चर्यवत् । शब्दशक्तेरचिन्त्यत्वात् । नच विना संबन्धं बोधनेऽतिप्रसङ्गः लक्षणापक्षेऽपि तुल्यत्वात् शक्यसंबन्धरूपानेकसाधारणत्वात् । तात्पर्यविशेषान्नियम इतिचेत् तस्यापि सर्वान्प्रत्यविशेषात् । कश्चिदेव तात्पर्यविशेषमवधारयति न सर्व इतिचेद्धन्त तर्हि पुरुषग एव कश्चिद्विशेषो निर्दोषत्वरूपो नियामकः सचास्मिन्पक्षेऽपि न दण्डवारितः । तथाच यादृशस्य शुद्धान्तःकरणस्य तात्पर्यानुसन्धानपुरःसरं लक्षणया वाक्यार्थबोधो भवद्भिरङ्गीक्रियते तादृशस्यैव केवलः शब्दविशेषोऽखण्डसाक्षात्कारं विनापि संबन्धेन जनयतीति किमनुपपन्नम् । एतस्मिन्पक्षे शब्दवृत्त्याविषयत्वात् 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति सुतरामुपपन्नम् । अयं च भगवदभिप्रायो वार्तिककारैः प्रपञ्चितः 'दुर्बलत्वादविद्याया आत्मत्वाद्बोधरूपिणः । शब्दशक्तेरचिन्त्यत्वाद्विद्मस्तं मोहहानतः ॥ अगृहीत्वैव संबन्धमभिधानाभिधेययोः । हित्वा निद्रां प्रबुध्यन्ते सुषुप्ते बोधिताः परैः ॥ जाग्रद्वन्न यतः शब्दं सुषुप्तौ वेत्ति कश्चन । ध्वस्तेऽतो ज्ञानतोऽज्ञाने ब्रह्मास्मीति भवेत्फलम् ॥ अविद्याघातिनः शब्दाद्याहं ब्रह्मेति धीर्भवेत् । नश्यत्यविद्यया सार्धं हत्वा रोगमिवौषधम् ॥' इत्यादिना ग्रन्थेन । तदेवं वचनविषयस्य वक्तुर्वचनक्रियायाश्चात्याश्चर्यरूपत्वादात्मनो दुर्विज्ञानत्वमुक्त्वा श्रोतुर्दुर्मिलत्वादपि तदाह—आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं न वेदेति। अन्यो द्रष्टुर्वक्तुश्च मुक्ताद्विलक्षणो मुमुक्षुर्वक्तारं ब्रह्मविदं विधिवदुपसृत्य एनं शृणोति श्रवणाख्यविचारविषयीकरोति । वेदान्तवाक्यतात्पर्यनिश्चयेनावधारयतीति यावत् । श्रुत्वा

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

यतोऽस्य कथनं वक्ता वा श्रवणं श्रोता वा दुर्लभोऽत इत्यर्थः। अपरोक्षेणास्य दर्शनस्य द्रष्टुर्वात्यन्तदौर्लभ्ये हेतुमाह—**श्रुत्वापीति**।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

नचैव कश्चित्। अथवा योऽयमात्मानं पश्यति स आश्चर्यतुल्यो यो वदति यश्च शृणोति सोऽनेक-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

द्रष्टुर्वक्तुः श्रोतुः साक्षात्कर्तुश्च दुर्लभत्वाभिधानेन तदीयं दुर्बोधत्वं कथयति—अथवेति। व्याख्यानद्वयेऽपि फलित-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

चैनं मनननिदिध्यासनपरिपाकाद्वेदापि साक्षात्करोत्यपि आश्चर्यवत्। तथाच 'आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम्' इति व्याख्यातम्। अत्रापि कर्तुराश्चर्यरूपत्वमनेकजन्मानुष्ठितसुकृतक्षालितमनोमलतयातिदुर्लभत्वात्। तथाच वक्ष्यति 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये। यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः॥' इति। 'श्रवणायापि वहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि वहवो यं न विद्युः' 'आश्चर्योऽस्य वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः' इति श्रुतेश्च। एवं श्रवणश्रोतव्ययो-राश्चर्यत्वं प्रागवद्व्याख्येयम्। ननु यः श्रवणमननादिकं करोति स आत्मानं वेदेति किमाश्चर्यमत आह—**नचैव कश्चिदिति**। चकारः क्रियाकर्मपदयोरनुषङ्गार्थः। कश्चिदेनं नैव वेद श्रवणादिकं कुर्वन्नपि, तदकुर्वंस्तु न वेदेति किमु वक्तव्यम्। 'ऐहि-कमप्रस्तुतप्रतिवन्धेन तद्दर्शनात्॥' इति न्यायात्। उक्तंच वार्तिककारैः 'कुतस्तज्ज्ञानमिति चेत्तद्धि वन्धपरिक्षयात्। असा-वपि च भूतो वा भावी वा वर्ततेऽथवा॥' इति। श्रवणादिकुर्वतामपि प्रतिवन्धपरिक्षयादेव ज्ञानं जायते अन्यथा तु न। स च प्रतिवन्धपरिक्षयः कस्यचिद्भूत एव यथा हिरण्यगर्भस्य। कस्यचिद्भावी यथा वामदेवस्य। कस्यचिद्वर्तते यथा श्वेतकेतोः। तथा च प्रतिवन्धक्षयस्यातिदुर्लभत्वात् 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः' इति स्मृतेश्च दुर्विज्ञेयोऽयमात्मेति निर्गलितोऽर्थः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

श्रुत्वा उक्त्वा परोक्षेण दृष्ट्वाप्येनं कश्चिदभागी असंस्कृतात्मा लोको नचैव जानाति इति। अतः साक्षादस्य दर्शनं द्रष्टा वात्यन्त-दुर्लभ इत्यर्थः। एतेन यदि श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चिदित्येवं व्याख्यायेत तदा 'आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः' इति श्रुत्येक-वाक्यता न स्यात्। 'यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः' इति भगवद्वचनविरोधश्चेति प्रत्युक्तम्। य आत्मानं पश्यति स आश्चर्यतुल्यो यो वदति यश्च शृणोति सोऽनेकसहस्रेषु कश्चिदेवेति भाष्यात्स्मृतिविरोधानवकाशाच्च। अत्र केचिद्वर्णयन्ति। एनं प्रकृ-देहिनं आश्चर्येणाद्भुतेन तुल्यतया वर्तमानं आविद्यकनानाविरुद्धधर्मवत्तया सन्तमप्यसन्तमिव स्वप्रकाशचैतन्यरूपमपि जडमिवा-नन्दरूपमपि दुःखितमिवेत्याद्यसंभावितविचित्रानेकाकारप्रतीतिविषयं पश्यति, शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामाविद्यकसर्वद्वैतनिषेधेन पर-मात्मस्वरूपाकारायां वेदान्तमहावाक्यजन्यायां सर्वसुकृतफलभूतायां अन्तःकरणवृत्तौ प्रतिफलितं समाधिपरिपाकेन साक्षात्करोति। कश्चिच्छमदमादिसाधनसंपन्नचरमशरीरः कश्चिदेव मर्त्यो नतु सर्वः। तथा कश्चिदेनं यत्पश्यति तदाश्चर्यवदिति क्रियाविशेषणम् आविद्यकमपि दर्शनमविद्यां स्वात्मानं च निवर्तयतीति। तथा यः कश्चिदेनं पश्यति स आश्चर्यवदिति कर्तृविशेषणम्। यत एकएव विद्वान् समाधिव्युत्थानयोः परस्परविरुद्धमात्मनो ब्रह्मभावं जीवभावं च यावत्प्रारब्धकर्मक्षयमनुभवतीति तदेतत्रयमप्याश्चर्यमात्म-तज्ज्ञानं ज्ञाता चेति। एवमग्रेपि कर्मणि क्रियायां कर्तरि चाश्चर्यवदिति योज्यम्। सर्वशब्दावाच्यस्य शुद्धस्यात्मनो यद्वदनं तदा-श्चर्यवत् श्रुत्वाप्येनं वेद श्रुत्वाचैनं मनननिदिध्यासनपरिपाकाद्वेदापि साक्षात्करोत्यपि आश्चर्यवत् तथा चाश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-मित्यत्र व्याख्यातम्। ननु यः श्रवणादिकं करोति स आत्मानं वेदेति किमाश्चर्यमत आह—नचैव कश्चिदिति। चकारः क्रियाकर्म-पदयोरनुषङ्गार्थः। कश्चिदेनं नैव वेद श्रवणादिकं कुर्वन्नपि तदकुर्वन्न वेदेति किमु वक्तव्यम्। अथवा नचैव कश्चिदित्यस्य सर्वत्र संवन्धः। कश्चिदेनं न पश्यति, न वदति, न शृणोति, श्रुत्वापि न वेदेति पञ्च प्रकारा उक्ताः। कश्चित्पश्यत्येव न वदति, कश्चि-त्पश्यति वदति च, कश्चित्तद्वचनं शृणोति तदर्थं जानाति च, कश्चित् श्रुत्वापि न जानाति, कश्चित्तु सर्वबहिर्भूत इति तत्रेदमवधे-यम्। आश्चर्यमद्भुतमदृष्टमकस्माद्दृश्यमानं तेन तुल्यमाश्चर्यवत् यो वदति यश्च शृणोति स सहस्रेषु कश्चिदेवेत्यादिवदद्भिराचार्यैः कर्तृक्रिययोराश्चर्यवत्त्वं दुर्लभत्वं प्रदर्शितम्। 'श्रवणायापि वहुभिर्यो न लभ्यते' इति श्रुत्यनुरोधात्, आत्मनस्तु कर्तृक्रियाविरलत्व-द्वारैव दुर्ज्ञेयत्वं नतु साक्षात्, आश्चर्यवत्पदविशेष्यत्वेन श्रुतौ तथात्वासंभवात्तदैकवाक्यतानापत्तेः। तस्मादाश्चर्यवत्पदस्य विरुद्ध-धर्माश्चर्यपरत्वं कर्मविशेषणत्वं चावदतामाचार्याणां न्यूनता न शङ्कनीया। यदपि वेदेत्यस्य पृथक्करणादि तदपि क्लेशमात्रं तद्विनापि श्रुत्येकवाक्यताया निरूपितत्वात्, यदपि नचैव कश्चिदित्यस्य सर्वत्र संवन्ध इत्यादि तदपि न आश्चर्यवदित्याद्युक्त्या वहव एनं न पश्यन्ति इत्यादेरर्थस्य स्पष्टप्रतीतेः क्लिष्टकल्पनया पक्षान्तरप्रदर्शनस्य वैयर्थ्यात्, कश्चिदेनं पश्यतीत्यादिनोपपादिते सर्वबहिर्भूते श्रुत्वापि न वेदेत्यस्योक्तत्वेन चतुर्थप्रकारानर्थक्याच्चेति दिक्। एतेन कश्चिदेनमात्मानं शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां पश्यन्नाश्चर्यवत्पश्यति सर्वगतस्य नित्यज्ञानानन्दस्वभावस्यात्मनोऽलौकिकत्वादैन्द्रजालिकवदघटमानं पश्यन्निव विस्मयेन पश्यति असंभावनाभिभूतत्वादित्यादिभाष्य-कृद्भिः कुतो न व्याख्यातमिति प्रत्युक्तम्। अत्रापि मूलश्रुत्येकवाक्यत्वाभावापत्तेस्तुल्यत्वात्। अन्ये तु वज्रपञ्जरतुल्यस्य सर्वप्रमाण-सिद्धस्य वियदादिप्रपञ्चस्य कथं रज्जूरगादिवदज्ञानप्रभवत्वेनात्यन्ततुच्छत्वमुच्यते कथंवा कर्मज्ञानकाण्डापेक्षितमात्मनो यज्ञादिकर्तृत्वं चापन्हूयत इत्याशङ्क्याह—**आश्चर्यवदिति**। कश्चिज्ज्ञातात्मतत्व एनं अतीतानन्तरश्लोकोक्तं भूतग्राममाश्चर्यं अद्भुतं स्वप्रमायेन्द्र-

१ मधुसूदनः. २ नीलकण्ठः. ३ मधुसूदनः.

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

सहस्रेषु कश्चिदेव भवति। अतो दुर्बोध आत्मेत्यभिप्रायः ॥ २९ ॥ अथेदानीं प्रकरणार्थमुपसंहरन्ब्रूते—देहीति। देही शरीरी नित्यं सर्वावस्थास्ववध्यो निरवयवत्वान्नित्यत्वाच्च, तत्रावध्योऽयं देहे शरीरे सर्वस्य सर्वगतत्वात्स्थावरादिषु स्थितोऽपि सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेऽप्ययं देही न वध्यो यस्मात्तस्माद्भीष्मादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥ इह परमार्थतत्त्वापेक्षायां

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

माह—अत इति ॥ २९ ॥ श्लोकान्तरमुत्थापयति—अथेति। आत्मनो दुर्ज्ञानत्वप्रदर्शनानन्तरमिति यावत्। वस्तुवृत्तापेक्षया शोकमोहयोरकर्तव्यत्वं प्रकरणार्थः। देहे वध्यमानेऽपि देहिनो वध्यत्वाभावे फलितमाह—यस्मादिति। हेतुभागं विभजते—सर्वस्येति। फलितप्रदर्शनपरं श्लोकार्धं व्याचष्टे—तस्माद्भीष्मादीनीति ॥ ३० ॥ श्लोकान्तरमवतारयन्वृत्तं कीर्तयति—इहेति। पूर्वश्लोकः सप्तम्यर्थः, यत्पारमार्थिकं तत्त्वं तदपेक्षायामेव केवलं शोक-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

आश्चर्यो ज्ञाता कुशलेनानुशिष्टः' इति, उत्तरार्धस्तु श्लोकपूर्वार्धेन संगृहीत इति ज्ञेयम्। दुर्विज्ञेयोऽयमात्मा, अतस्त्वं तज्ज्ञानार्थं यतस्वेति भावः ॥ २९ ॥ प्रकृतमर्थमुपसंहरति—देहीति। सर्वाणि भूतानि कथमेते दीना अल्पबला बलवत्तरेण मया हन्तव्याः, कथमेषां पुत्रादय एतैर्विना जीविष्यन्ति, कथं वाहं भीष्मादिभिर्गुरुभिर्विना जीविष्यामीति शोचितुं नार्हसीत्यर्थः ॥ ३० ॥ अर्जुनस्य अनात्मनि देहे आत्मधीरूपो मोहो निवारितः। इदानीं

४ मधुसूदनीव्याख्या।

यदि तु 'श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित्' इत्येव व्याख्यायेत तदा 'आश्चर्यो ज्ञाता कुशलेनानुशिष्टः' इति श्रुत्यैकवाक्यता न स्यात्। 'यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः' इति भगवद्वचनविरोधश्चेति विद्वद्भिरविनयः क्षन्तव्यः। अथवा न चैव कश्चिदित्यस्य सर्वत्र संबन्धः। कश्चिदेनं न पश्यति, न वदति, न शृणोति, न श्रुत्वापि न वेदेति पञ्चप्रकारा उक्ताः। कश्चित्पश्यत्येव न वदति, कश्चित्पश्यति च वदति च, कश्चित्तद्वचनं शृणोति च तदर्थं जानाति च, कश्चिच्छ्रुत्वापि न जानाति च, कश्चित्तु सर्वबहिर्भूत इति। अविद्वत्पक्षे त्वसंभावनाविपरीतभावनाभिभूतत्वादाश्चर्यतुल्यत्वं दर्शनवदनश्रवणेष्विति निगदव्याख्यातः श्लोकः। चतुर्थपादे तु दृष्ट्वोक्त्वा श्रुत्वापीति योजना ॥ २९ ॥ इदानीं सर्वप्राणिसाधारणभ्रमनिवृत्तिसाधनमुक्तमुपसंहरति—सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेऽप्ययं देही लिङ्गदेहोपाधिरात्मा वध्यो न भवतीति। नित्यं नियतम्। यस्मात्तस्मात्सर्वाणि भूतानि स्थूलानि सूक्ष्माणि च भीष्मादिभावापन्नान्युद्दिश्य त्वं न शोचितुमर्हसि स्थूलदेहस्याशोच्यत्वमपरिहार्यत्वात्, लिङ्गदेहस्याशोच्यत्वमात्मवदेवावध्यत्वादिति न स्थूलदेहस्य लिङ्गदेहस्यात्मनो वा शोच्यत्वं युक्तमिति भावः ॥ ३० ॥ तदेवं स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयतत्कारणाविद्याख्योपाधित्रयाविवेकेन मिथ्याभूतस्यापि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

जालादिकं तेन तुल्यमाश्चर्यवत्तथाभूतं पश्यति। तथा कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति सत्त्वेनासत्त्वेन वा निर्वक्तुमशक्यमपि अनिर्वचनीयत्वेनैव लोकाप्रसिद्धेन रूपेणोपपादयति। तथा एनं प्रपञ्चमन्य आश्चर्यवच्छृणोति। 'इमे लोका इमे देवा इमे वेदा इदꣳसर्वं यदयमात्मा' इति। प्रत्यक्षेणानात्मतयोपलभ्यमानस्यापि प्रपञ्चस्य यत्प्रत्यगभिन्नत्वेन श्रवणं तदत्यन्तमाश्चर्यम्। तथा कश्चिदेनं प्रपञ्चं प्रत्यगनन्यत्वेन श्रुत्वापिशब्दादुक्त्वा दृष्ट्वापि तत्त्वतो न वेदेति वर्णयन्ति तदपि सर्वमुपेक्ष्यम्। 'देही नित्यम्' इति श्लोकस्थभूतानीत्यनुरोधेनातीतानन्तरश्लोकस्थभूतानीत्यस्य कार्यकरणसंघातपरत्वेन व्याख्यातत्वात् प्रपञ्चस्यानुक्तेरेनदादेशानुपपत्तेः एनमित्यनेन बह्वम्यस्तस्यात्मनस्त्यागेन प्रकरणविरोधात् बह्वध्याहारप्रसक्तत्वादुपलभ्यमानमूलभूतश्रुतिविरोधात् एतद्व्याख्यातृभिरप्यरुच्या यद्वेत्यादिपक्षान्तरस्वीकाराच्च पक्षान्तरं च केषांचिद्व्याख्यानमनूदितमिति निर्मत्सरैर्विद्वद्भिराकलनीयम् ॥ २९ ॥ उपसंहरति—देहीति। देही आत्मा देहे वध्यमानेऽपि सर्वाणि भूतानि भीष्मादीनि देहाश्च भरतादिदेहवदनित्या एवेति। तानुद्दिश्यापि शोचितुं नार्हसीति भारतेतिसंबोधनेन

६ श्रीधरीव्याख्या।

वस्यात्मनोऽलौकिकत्वादैन्द्रजालिकवदघटमानं पश्यन्निव विस्मयेन पश्यति असंभावनाभिभूतत्वात्। तथा आश्चर्यवदन्यो वदति च शृणोति च। अन्यः कश्चित्पुनर्विपरीतभावनाभिभूतः श्रुत्वापि नैव वेद। चशब्दादुक्त्वापि न सम्यग्वेदेति द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥ तदेवं दुर्बोधमात्मतत्त्वं संक्षेपेणोपदिशन्नशोच्यत्वमुपसंहरति—देहीति ॥ ३० ॥ यच्चोक्तमर्जुनेन 'वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते' इति

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

ननु यद्येवमयमात्मा अविनाशी किमिति सर्वेण तथैव नोपलभ्यते। यतः अद्भुतवत्कश्चिदेव पश्यति। श्रुत्वापि न कश्चिज्जानाति न वेत्ति

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

शोको वा मोहो वा न संभवतीत्युक्तं, न केवलं परमार्थतत्त्वापेक्षायामेव किंतु—स्वधर्ममिति । स्वधर्ममपि स्वो धर्मः क्षत्रियस्य धर्मो युद्धं, तमप्यवेक्ष्य त्वं न विकम्पितुं प्रचलितुं नार्हसि धर्म्यात्क्षत्रियस्य स्वाभाविकाद्धर्मादात्मस्वाभाव्यादित्यभिप्रायः, तच्च युद्धं पृथिवीजयद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षणार्थं चेति धर्मादनपेतं परं धर्म्यं तस्माद्धर्म्याद्युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते । हि यस्मात् ॥ ३१ ॥ कुतश्च

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मोहयोरसंभवो न भवति किंतु स्वधर्ममपि चावेक्ष्येति संबन्धः । स्वकीयं क्षात्रधर्ममनुसंधाय ततश्चलनं परिहर्तव्यमित्यर्थः । यद्धि क्षत्रियस्य धर्मादनपेतं श्रेयःसाधनं तदेव मयानुवर्तितव्यमित्याशङ्क्याह—धर्मादिति । जातिप्रयुक्तं स्वाभाविकं स्वधर्ममेव विशिनष्टि—क्षत्रियस्येति । पुनर्नकारोपादानमन्वयार्थम् । प्रचलितुमयोग्यत्वे प्रतियोगिनं दर्शयति—स्वाभाविकादिति । स्वाभाविकत्वमशास्त्रीयत्वमिति शङ्कां वारयितुं तात्पर्यमाह—आत्मेति । आत्मनः स्वस्यार्जुनस्य स्वाभाव्यं क्षत्रियस्वभावप्रयुक्तं वर्णाश्रमोचितं कर्म तस्मादित्यर्थः । धर्मार्थं प्रजापरिपालनार्थं च प्रयतमानस्य युद्धादुपरिरंसा श्रद्धातव्येत्याशङ्क्याह—तच्चेति । ततोऽपि श्रेयस्करं किंचिदनुष्ठातुं युद्धादुपरतिरुचितेत्याशङ्क्याह—तस्मादिति । तस्माद्युद्धात्प्रचलनमनुचितमिति शेषः ॥ ३१ ॥ युद्धस्य गुर्वाद्यनेकप्राणिहिंसात्मकस्याहिंसा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

स्वधर्मे युद्धे अधर्मधीरूपं मोहं निवारयति—**स्वधर्ममपीत्यादिना** । युद्धं क्षत्रियस्य स्वो धर्मः तमवेक्ष्यापि विकम्पितुं चलितुं नार्हसि । हि यस्मात् धर्म्यात् धर्मादनपेताद्युद्धादन्यत् क्षत्रियस्य श्रेयः प्रशस्ततरं नास्ति ॥ ३१ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

संसारस्य सत्यत्वात्मधर्मत्वादिप्रतिभासरूपं सर्वप्राणिसाधारणमर्जुनस्य भ्रमं निराकर्तुमुपाधित्रयविवेकेनात्मस्वरूपमभिहितवान् । संप्रति युद्धाख्ये स्वधर्मे हिंसादिबाहुल्येनाधर्मत्वप्रतिभासरूपमर्जुनस्यैव करुणादिदोषनिबन्धनमसाधारणं भ्रमं निराकर्तुं हिंसादिमत्त्वेऽपि युद्धस्य स्वधर्मत्वेनाधर्मत्वाभावं बोधयति भगवान्—न केवलं परमार्थतत्त्वमेवावेक्ष्य किंतु स्वधर्ममपि क्षत्रियधर्ममपि युद्धापराङ्मुखत्वरूपमवेक्ष्य शास्त्रतः पर्यालोच्य विकम्पितुं विचलितुं धर्माद्यावधर्मत्वभ्रान्त्या निवर्तितुं नार्हसि । तत्रैवं सति 'यद्यप्येते न पश्यन्ति' इत्यादिना 'नरके नियतं वासो भवति' इत्यन्तेन युद्धस्य पापहेतुत्वं त्वया यदुक्तं, 'कथं भीष्ममहं संख्ये' इत्यादिना गुरुवधब्रह्मवधाधायकरणं यदभिसंहितं तत्सर्वं धर्मशास्त्रापर्यालोचनादेवोक्तम् । कस्मात् । हि यस्मात् धर्म्यादपराङ्मुखत्वधर्मादनपेताद्युद्धादन्यत्क्षत्रियस्य श्रेयःसाधनं न विद्यते । युद्धमेव हि पृथिवीजयद्वारेण प्रजारक्षणब्राह्मणशुश्रूषादिक्षात्रधर्मनिर्वाहकमिति तदेव क्षत्रियस्य प्रशस्ततरमित्यभिप्रायः । तथा चोक्तं पराशरेण 'क्षत्रियो हि प्रजा रक्षञ्शस्त्रपाणिः प्रदण्डवान् । निर्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥' मनुनापि 'समोत्तमाधमै राजा चाहूतः पालयन्प्रजाः । न निवर्तेत संग्रामात्क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥ संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् । शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञः श्रेयस्करं परम् ॥' इत्यादिना । राजशब्दश्च क्षत्रियजातिमात्रवाचीति स्थितमेवेष्ट्यधिकरणे । तेन भूमिपालस्यैवायं धर्म इति न भ्रमितव्यम् । उदाहृतवचनेऽपि क्षत्रियो हीति क्षात्रं धर्ममिति च स्पष्टं लिङ्गम् । तस्मात्क्षत्रियस्य युद्धं प्रशस्तो धर्म इति साधु भगवताभिहितम् 'अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वाः' इतिवत्प्रशंसालक्षणया युद्धादन्यच्छ्रेयःसाधनं न विद्यत इत्युक्तमिति न दोषः । एतेन युद्धात्प्रशस्ततरं किंचिदनुष्ठातुं ततो

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ध्वनितम् ॥ ३० ॥ इत्थमात्मतत्त्वापेक्षायां शोकमोहौ न संभवत इत्युक्तम् । न केवलमात्मतत्त्वापेक्षायामेव किंतु स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्याह—**स्वधर्ममपीति** । यत्तु कैश्चित्सर्वप्राणिसाधारणं भ्रमं निराकृत्यार्जुनस्यैवासाधारणं भ्रमं निराकरोतीत्युक्तं तत्पूर्वोक्तयुक्त्या निरसनीयम् । स्वधर्मं क्षत्रियस्य धर्मयुद्धं धर्मशास्त्रादवेक्ष्य विचार्य शोकमोहाभिभूतः स्वधर्माच्चलितुं नार्हसि । यस्मात्पृथिवीजयद्वारा युद्धस्य यज्ञादिधर्मार्थत्वेन ब्राह्मणादिप्रजारक्षणार्थत्वेन च धर्मादनपेताद्युद्धादन्यच्छ्रेयःसाधनं युद्धसदृशं क्षत्रियस्य न भव-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

तदप्ययुक्तमित्याह—**स्वधर्ममिति** । आत्मनो नाशाभावादेवैतेषां हननेऽपि विकम्पितुं नार्हसि । किंच स्वधर्ममप्यवेक्ष्य विकम्पितुं नार्हसीति संबन्धः । यच्चोक्तं 'न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे' इत्यादि तत्राह—**धर्म्यादिति** । धर्मादनपेतान्न्याय्याद्युद्धाद-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

देही नित्यमिति । अतो नित्यमात्मनोऽविनाशित्वम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ स्वधर्ममपीति । स्वधर्मस्य चापरिहार्यत्वाद्युद्धविषयः कम्पो न युक्तः ॥ ३१ ॥

१ मधुसूदनः ।

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम्।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

तद्युद्धं कर्तव्यमित्युच्यते—यदृच्छयेति। यदृच्छया चाप्रार्थितयोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतमुद्घाटितं य एतदीदृशं युद्धं लभन्ते क्षत्रियाः हे पार्थ, किं न सुखिनस्ते ॥ ३२ ॥ अथेति। एवं कर्तव्यताप्राप्तमपि

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

शास्त्रविरोधान्नास्ति कर्तव्यतेति शङ्कते—कुतश्चेति। अग्नीषोमीयहिंसादिवद्युद्धमपि क्षत्रियस्य विहितत्वादनुष्ठेयं सामान्यशास्त्रतो विशेषशास्त्रस्य बलीयस्त्वादित्याह—उच्यत इति। तथापि युद्धे प्रवृत्तानामैहिकामुष्मिकस्यापि सुखाभावादुपरतिरेव ततो युक्ता प्रतिभातीत्याशङ्क्याह—यदृच्छयेति। चिरेण चिरतरेण कालेन च यागाद्यनुष्ठायिनः स्वर्गादिभाजो भवन्ति युध्यमानास्तु क्षत्रिया बहिर्मुखताविहीनाः सहसैव स्वर्गादिसुखभोक्तारस्तेन तव कर्तव्यमेव युद्धमिति। व्याख्यानेन स्फुटयति—यदृच्छयेत्यादिना। इहामुत्र च भाविसुखवतामेव क्षत्रियाणां स्वधर्मभूतयुद्धसि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

किंच यदृच्छया अप्रार्थितमप्युपपन्नमुपस्थितं स्वर्गद्वारं अपावृतमुद्घाटितं ये क्षत्रिया लभन्ते ते सुखिनो धन्या

४ मधुसूदनीव्याख्या।

निवृत्तिरुचितेति निरस्तम् 'न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे' इत्येतदपि ॥ ३१ ॥ ननु युद्धस्य कर्तव्यत्वेऽपि न भीष्मद्रोणादिभिर्गुरुभिः सह तत्कर्तुमुचितमतिगर्हितत्वादित्याशङ्क्याह—यदृच्छया स्वप्रयत्नव्यतिरेकेण। चोऽवधारणे। अप्रार्थनयैवोपस्थितमीदृशं भीष्मद्रोणादिवीरपुरुषप्रतियोगिकं कीर्तिराज्यलाभदृष्टफलसाधनं युद्धं ये क्षत्रियाः प्रतियोगित्वेन लभन्ते ते सुखभाज एव। जये सत्यनायासेनैव यशसो राज्यस्य च लाभात्, पराजये चातिशीघ्रमेव स्वर्गस्य लाभादित्याह—स्वर्गद्वारमपावृतमिति। अप्रतिबद्धं स्वर्गसाधनं युद्धमव्यवधानेनैव स्वर्गजनकम्। ज्योतिष्टोमादिकं तु चिरतरेण। देहपातस्य प्रतिबन्धाभावस्य चापेक्षणादित्यर्थः। स्वर्गद्वारमित्यनेन श्येनादिवत्प्रत्यवायशङ्का परिहृता। श्येनादयो हि विहिता अपि फलदोषेण दुष्टाः। तत्फलस्य शत्रुवधस्य 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' 'ब्राह्मणं न हन्यात्' इत्यादिशास्त्रनिषिद्धस्य प्रत्यवायजनकत्वात् फले विध्यभावाच्च न 'विधिस्पृष्टे निषेधानवकाशः' इति न्यायावतारः। युद्धस्य हि फलं स्वर्गः स च न निषिद्धः। तथाच मनुः 'आहवेषु मिथोन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः। युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः॥' इति। युद्धं तु अग्नीषोमीयालम्भवद्विहितत्वान्न निषेधेन स्प्रष्टुं शक्यते। षोडशिग्रहणादिवद्ग्रहणाग्रहणयोस्तुल्यबलतया विकल्पवत्सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण संकोचसंभवात्। तथाच 'विधिस्पृष्टे निषेधानवकाशः' इति न्यायाद्युद्धं न प्रत्यवायजनकम्। नापि भीष्मद्रोणादिगुरुब्राह्मणादिवधनिमित्तो दोषस्तेषामाततायित्वात्। तदुक्तं मनुना 'गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्। आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्॥ आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम्। जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्॥ नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन॥' इत्यादि। ननु 'स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः। अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः॥' इति याज्ञवल्क्यवचनादाततायिब्राह्मणवधेऽपि प्रत्यवायोऽस्त्येव 'ब्राह्मणं न हन्यात्' इति हि दृष्टप्रयोजनानपेक्षत्वाद्धर्मशास्त्रम् 'जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्' इति च स्वजीवनार्थत्वादर्थशास्त्रम्। अत्रोच्यते 'ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभेत' इतिवद्युद्धविधायकमपि धर्मशास्त्रमेव। 'सुखदुःखे समे कृत्वा' इत्यत्र दृष्टप्रयोजनानपेक्षत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। याज्ञवल्क्यवचनं तु दृष्टप्रयोजनोद्देश्यककूटयुद्धादिकृतवधविषयमित्यदोषः। मिताक्षराकारस्तु 'धर्मार्थसंनिपातेऽर्थग्राहिण एतदेवेति द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तस्यैतच्छब्दपरामृष्टस्यापस्तम्बेन विधानान्मित्रलब्ध्याद्यर्थशास्त्रानुसारेण चतुष्पाद्व्यवहारे शत्रोरपि जये धर्मशास्त्रातिक्रमो न कर्तव्य इत्येतत्परं वचनमेतत्' इत्याह। भवत्वेवं न नो हानिः। तदेवं युद्धकरणे सुखोक्तेः 'स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव'

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

तीत्यर्थः। अतो मोक्षरूपश्रेयोर्थिनोपि ते युद्धेन स्वधर्मेण जयं लब्ध्वा यज्ञाद्यनुष्ठानप्रजापालनादिभ्योऽन्यत्तत्साधनं न भवतीत्याशयः ॥ ३१ ॥ स्वधर्मत्वाद्युद्धं प्रयत्नेनापि क्षत्रियैः संपाद्यते तव तु भाग्यवशाद्भवत्प्रयत्नविनैवोपपन्नं अतः कर्तव्यमेवेत्याह—यदृच्छयेति। अप्रार्थिततयागतं सद्यःस्वर्गप्रदं यतः उद्घाटितं स्वर्गद्वारं ये ईदृशं युद्धं क्षत्रिया लभन्ते त एव सुखिनः राज्य-

६ श्रीधरीव्याख्या।

स्यात् ॥ ३१ ॥ किंच महति श्रेयसि स्वयमेवोपगते सति कुतो विकम्पस इत्याह—यदृच्छयेति। यदृच्छयाप्रार्थितमेवोपपन्नं प्राप्तमीदृशं युद्धं सुखिनः सभाग्या एव लभन्ते। यतो निरावरणं स्वर्गद्वारमेवैतत्। यद्वा य एवंविधं युद्धं लभन्ते त एव सुखिन इत्यर्थः।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

यदृच्छयेति। अन्येऽपि कामनयाः क्षत्रियास्तैरपीदृशं युद्धं स्वर्गहेतुरवाप्तुं साध्यम्, किं पुनर्यस्येदृशं ज्ञानमुपदिष्टमिति तात्पर्यम् ॥ ३२ ॥

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि॥ ३३॥
अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम्।
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते॥ ३४॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

अथ त्वमिमं धर्म्यं धर्मादनपेतं विहितं संग्रामं युद्धं न करिष्यसि चेत्ततस्तदकरणात्स्वधर्मं कीर्तिं च महादेवादिसमागमनिमित्तां हित्वा केवलं पापमवाप्स्यसि॥ ३३॥ अकीर्तिमिति। न केवलं स्वधर्म-कीर्तिपरित्यागोऽकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति ते तवाव्ययां दीर्घकालां। धर्मात्मा शूर इत्ये-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

द्धेस्तादर्थ्येनोत्थानं शोकमोहौ हित्वा कर्तव्यमित्यर्थः॥ ३२॥ स्वधर्मस्य युद्धस्य श्रद्धया करणे स्वर्गादिमहाफलप्राप्तिं प्रदर्श्य तदकरणे प्रत्यवायप्राप्तिं प्रदर्शयन्नुत्तरश्लोकगताथशब्दार्थं कथयति—एवमिति। विहितत्वं फलवत्त्वमित्यनेन प्रकारेणेत्यर्थः, अन्वयार्थः पुनश्चेदित्यनूद्यते, महादेवादीत्यादिशब्देन महेन्द्रादयो गृह्यन्ते॥ ३३॥ युद्धाकरणे क्षत्रियस्य प्रत्यवायमामुष्मिकमापाद्य शिष्टगर्हालक्षणं दीर्घकालभाविनमैहिकमपि प्रत्यवायं प्रतिलम्भयति—न केवलमिति। युद्धे स्वमरणसंदेहात्तत्परिहारार्थमकीर्तिरपि सोढव्या आत्मसंरक्षणस्य श्रेयस्करत्वादित्याशङ्क्याह—धर्मात्मेति।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

भवन्तीति संबन्धः॥ ३२॥ युद्धत्यागे इष्टनाशोऽनिष्टप्राप्तिश्च भवतीत्याह—अथचेदिति॥ ३३॥ अव्ययां

४ मधुसूदनीव्याख्या।

इत्यर्जुनोक्तमपाकृतम्॥ ३२॥ ननु नाहं युद्धफलकामः 'न काङ्क्षे विजयं कृष्ण' 'अपि त्रैलोक्यराज्यस्य' इत्युक्त्वा तत्कथं मया कर्तव्यमित्याशङ्क्याकरणे दोषमाह—अथेति। पक्षान्तरे। इमं भीष्मद्रोणादिवीरपुरुषप्रतियोगिकं धर्म्यं हिंसादिदोषेणादुष्टं सतां धर्मादनपेतमिति वा। सच मनुना दर्शितः 'न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानो रणे रिपून्। न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः॥ न च हन्यात्स्थलारूढं न क्लीबं न कृताञ्जलिम्। न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम्॥ न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम्। नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम्॥ नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम्। न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन्॥' इति। सतां धर्ममुल्लङ्घ्य युध्यमानो हि पापीयान्स्यात्, त्वं तु परैराहूतोऽपि सद्धर्मोपेतमपि संग्रामं युद्धं न करिष्यसि धर्मतो लोकतो वा भीतः परावृत्तो भविष्यसि चेत् ततो 'निर्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत्' इत्यादिशास्त्रविहितस्य युद्धस्याकरणात्स्वधर्मं हित्वाऽननुष्ठाय कीर्तिं च महादेवादिसमागमनिमित्तां हित्वा 'न निवर्तेत संग्रामात्' इत्यादिशास्त्रनिषिद्धसंग्रामनिवृत्त्याचरणजन्यं पापमेव केवलमवाप्स्यसि ननु धर्म-कीर्तिं चेत्यभिप्रायः। अथवा अनेकजन्मार्जितं धर्मं त्यक्त्वा राजकृतं पापमेवाप्स्यसीत्यर्थः। यस्मात्त्वां परावृत्तमेते दृष्ट्वा अवश्यं हनिष्यन्ति अतः परावृत्तहतः सन् चिरोपार्जितनिजसुकृतपरित्यागेन परोपार्जितदुष्कृतमात्रभाग्भूरित्यभिप्रायः। तथाच मनुः 'यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः। भर्तुर्यद्दुष्कृतं किंचित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते॥ यच्चास्य सुकृतं किंचिदमुत्रार्थमुपार्जितम्। भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु॥' इति। याज्ञवल्क्योऽपि 'राजा सुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनाम्' इति। तेन यदुक्तम् 'पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः'। 'एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन' इति तन्निराकृतं भवति॥ ३३॥ एवं कीर्तिधर्मयोरिष्टयोरप्राप्तिरनिष्टस्य च पापस्य प्राप्तिर्युद्धपरित्यागे दर्शिता। तत्र पापाख्यमनिष्टं व्यवधानेन दुःखफलदमामुत्रिकत्वात्, शिष्टगर्हालक्षणं त्वनिष्टमासन्नफलदमत्यसह्यमित्याह—भूतानि देवर्षिमनुष्यादीनि। ते तवाव्ययां दीर्घकालामकीर्तिं न धर्मात्मायं न शूरोऽयमित्येवंरूपां कथयिष्यन्त्यन्योन्यं कथाप्रसङ्गे। कीर्तिधर्मनाशसमुच्चयार्थौ निपातौ। न केवलं कीर्तिधर्मौ हित्वा पापं प्राप्स्यसि अपितु अकीर्तिं च प्राप्स्यसि। न केवलं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

स्वर्गादिसुखभाजः। पार्थेति संबोधयन्स्वोत्साहसदृशे उत्साहे प्रेरयति॥ ३२॥ विपक्षे दोषमाह—**अथेति**॥ ३३॥ किंच अकीर्तिमव्ययां दीर्घकालां धर्मात्मा शूर इत्येवमादिभिर्गुणैः संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते तस्याकीर्तेर्मरणं वरमित्यर्थः॥ ३४॥

६ श्रीधरीव्याख्या।

एतेन 'स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम' इति यदुक्तं तन्निरस्तं भवति॥ ३२॥ विपक्षे दोषमाह—**अथ चेत्त्वमिति**॥ ३३॥ किंच **अकीर्तिमिति**। अव्ययां शाश्वतीम्। संभावितस्य बहुमानितस्याकीर्तिर्मरणादतिरिच्यतेऽधिकतरा भवति॥ ३४॥ किंच

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

यद्भयाच्च भवान्निवर्तते तदेव शतशाखमुपनिपतिष्यति भवत इत्याह—अथचेदिति॥ ३३॥ किंच अकीर्तिं चेति। अथचेत्यादि कृतनिश्च-

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥
अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

धमादिभिर्गुणैः संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते । संभावितस्य चाकीर्तेर्वरं मरणमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ किंच—भयादिति । भयात्कर्णादिभ्यो रणाद्युद्धादुपरतं निवृत्तं मंस्यन्ते चिन्तयिष्यन्ति न कृपयेति त्वां महारथा दुर्योधनप्रभृतयः । येषां च त्वं दुर्योधनादीनां बहुमतो बहुभिर्गुणैर्युक्त इत्येवं बहुमतो भूत्वा पुनः यास्यसि लाघवं लघुभावम् ॥ ३५ ॥ किंच अवाच्यवादानिति । अवाच्यवादान् अवक्तव्यवादांश्च बहूननेकप्रकारान्वदिष्यन्ति तवाहिताः शत्रवो निन्दन्तः कुत्सयन्तस्तव

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मान्यानामकीर्तिर्भवति मरणादपि दुःसहेति तात्पर्यार्थमाह—संभावितस्येति ॥ ३४ ॥ इतश्च त्वया युद्धं कर्तव्यमित्याह—किंचेति । प्राणिषु कृपया नाहं युद्धं करिष्यामीत्याशङ्क्याह—भयादिति । महारथानेव विशिनष्टि—येषांचेति । दुर्योधनादिभिस्तवोपहास्यतानिरसनाय संग्रामे प्रवृत्तिरवश्यंभाविनीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इतश्च मा त्वं युद्धादुपरमं कार्षीरित्याह—किंचेति । ननु भीष्मद्रोणादिवधप्रयुक्तं कष्टतरं दुःखमसहमानो युद्धान्निवृत्तः स्वसामर्थ्य-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

दीर्घकालाम् ॥ ३४ ॥ अकीर्तिमेवाह—भयादिति । त्वं बहुमतो भूत्वा स्वत एव अतिश्लाघ्यवृत्तः सन् लाघवं लघुभावं कातर्याख्यं येषां पुरतो यास्यसि, ते महारथास्त्वां भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्त इति योजना ॥ ३५ ॥ किंच अवाच्यवादान् वक्तुमयोग्यान् शब्दान्षण्ढतिलोऽर्जुन इत्यादीन् । सामर्थ्यं निन्दन्तः धिगस्य शौर्यं यो भीष्मादि-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

त्वमेव तां प्राप्स्यसि । अपितु भूतान्यपि कथयिष्यन्तीति वा निपातयोरर्थः । ननु युद्धे स्वमरणसंदेहात्तत्परिहारार्थमकीर्तिरपि सोढव्या आत्मरक्षणस्यात्यन्तापेक्षितत्वात् । तथाचोक्तं शान्तिपर्वणि 'साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरुत वा पृथक् । विजेतुं प्रयतेतारीन्न युध्येत कदाचन ॥ अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः । पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् ॥ त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसंभवे । तथा युध्येत संपत्तौ विजयेत रिपून्यथा ॥' इति । एवमेव मनुनाप्युक्तम् । तथाच मरणभीतस्य किमकीर्तिदुःखमिति शङ्कामपनुदति । संभावितस्य धर्मात्मा शूर इत्येवमादिभिरनन्यलभ्यैर्गुणैर्बहुमतस्य जनस्याकीर्तिर्मरणादप्यतिरिच्यतेऽधिका भवति । चो हेतौ । एवं यस्मादतोऽकीर्तेर्मरणमेव वरं न्यूनत्वात् । त्वमप्यतिसंभावितोऽसि महादेवादिसमागमेन । अतो नाकीर्तिदुःखं सोढुं शक्ष्यसीत्यभिप्रायः । उदाहृतवचनं त्वर्थशास्त्रत्वात् 'न निवर्तेत संग्रामात्' इत्यादिधर्मशास्त्राद्दुर्बलमिति भावः ॥ ३४ ॥ ननूदासीना मां निन्दन्तु नाम भीष्मद्रोणादयस्तु महारथाः कारुणिकत्वेन स्तोष्यन्ति मामित्यत आह—कर्णादिभ्यो भयाद्युद्धान्निवृत्तं न कृपयेति त्वां मंस्यन्ते भीष्मद्रोणदुर्योधनादयो महारथाः । ननु ते मां बहुमन्यमानाः कथं भीतं मंस्यन्त इत्यत आह—येषामेव भीष्मादीनां त्वं बहुमतो बहुभिर्गुणैर्युक्तोऽयमर्जुन इत्येवं मतस्त एव त्वां महारथा भयादुपरतं मंस्यन्त इत्यन्वयः । अतो भूत्वा युद्धादुपरत इति शेषः । लाघवमनादरविषयत्वं यास्यसि प्राप्स्यसि । सर्वेषामिति शेषः । येषामेव त्वं प्राग्बहुमतोऽभूस्तेषामेव तादृशो भूत्वा लाघवं यास्यसीति वा ॥ ३५ ॥ 'ननु भीष्मादयो महारथान्बहुमन्यन्तां दुर्योधनादयस्तु शत्रवो बहु मंस्यन्ते मां युद्धनिवृत्त्या तदुपकारित्वादित्यत आह—तवासाधारणं यत्सामर्थ्यं लोकप्रसिद्धं तन्निन्दन्तस्तव शत्रवो दुर्योधनादयोऽवाच्यान्वादान्वाचनानर्हान्षण्ढतिलादिरूपानेव शब्दान्बहूननेकप्रकारान्वदिष्यन्ति नतु बहुमंस्यन्त इत्यभिप्रायः । ननु भीष्मद्रोणादिवधप्रयुक्तं कष्टतरं दुःखमसहमानो युद्धान्निवृत्तः शत्रुकृतं सामर्थ्यनिन्दनादिदुःखं सोढुं शक्ष्यामीत्यत आह—ततः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

केवलमितरभूतान्येवाकीर्तिं कथयिष्यन्ति किंतु महारथा अपीत्याह—भयादिति । कर्णादिभयाद्युद्धान्निवृत्तं न कृपयेति चिन्तयिष्यन्ति । बहुमतो बहुभिर्गुणैर्मतो भूत्वा लघुतां यास्यसि ॥ ३५ ॥ न केवलमेतावदेव मंस्यन्ते. अपितु षण्ढतिल इत्यादिरूपानवाच्यवादानपि वदिष्यन्ति यतोऽहिता इत्याह—अवाच्येति । वक्तुमयोग्यान्वादान्वचनानि । अहिताः शत्रवः । ततो निन्दाप्राप्तेर्दुःखा-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

भयादिति । येषां बहुगुणत्वेन त्वं पूर्वं संमतोऽभूस्त एव भयेन संग्रामात्त्वां निवृत्तं मन्येरन्, ततश्च पूर्वं बहुमतो भूत्वा लाघवं यास्यसि ॥ ३५ ॥ किंच अवाच्येति । अवाच्यान्वादान्वचनानर्हान्शब्दांस्तवाहितास्त्वच्छत्रवो वदिष्यन्ति ॥ ३६ ॥ यच्चोक्तं 'न चैतद्विद्मः

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥
सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

त्वदीयं सामर्थ्यं निवातकवचादियुद्धनिमित्तं । तस्मात्ततो निन्दाप्राप्तेर्दुःखाद्दुःखतरं नु किम् । ततः कष्टतरं दुःखं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ हतो वेति । युद्धे पुनः क्रियमाणे कर्णादिभिर्हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं हतः सन्स्वर्गं प्राप्स्यसि, जित्वा वा कर्णादीन् शूरान् भोक्ष्यसे महीम्, उभयथापि तव लाभ एवेत्यभिप्रायः । यत एवं तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय, युद्धाय कृतनिश्चयः । जेष्यामि शत्रून्मरिष्यामि वेति निश्चयं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ तत्र युद्धं स्वधर्म इत्येवं युध्यमानस्योपदेशमिमं शृणु—सुखदुःखे इति । सुखदुःखे

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

निन्दनादि शत्रुकृतं सोढुं शक्ष्यामीत्याशङ्क्याह—तत इति ॥ ३६ ॥ तर्हि युद्धे गुर्वादिवधवशान्मध्यस्थनिन्दा ततो निवृत्तौ शत्रुनिन्देत्युभयतःपाशारज्जुरित्याशङ्क्याह—युद्धे पुनरिति । जये पराजये च लाभध्रौव्याद्युद्धार्थमुत्थानमावश्यकमित्याह—तस्मादिति । नहि परिशुद्धकुलस्य क्षत्रियस्य युद्धायोद्युक्तस्य तस्मादुपरमः साधीयानित्याह—कौन्तेयेति । जये पराजये चेत्येतदुभयथेत्युच्यते, जयादिनियमाभावेऽपि लाभनियमे फलितमाह—यत इति । कृतनिश्चयत्वमेव विशदयति—जेष्यामीति ॥ ३७ ॥ पापभीरुतया युद्धाय निश्चयं कृत्वा नोत्थातुं शक्नोमीत्याशङ्क्याह—तत्रेति । युद्धस्य स्वधर्मतया कर्तव्यत्वे सतीति यावत् । सुखजीवनमरणादिनिमित्तयोः सुखदुःखयोः समताकरणं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

भयात् पलायित इति । इदं वचनं मरणादप्यधिकं दुःखम् । इतोऽन्यद्दुःखतरमधिकं दुःखं किं । न किमपीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' इत्युक्तं तत्राह—हतो वेति । रणे स्थितस्य स्वर्गो वा राज्यं वा सिद्धमस्तीति पक्षद्वयमपि हितावहमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ स्वधर्मस्य युद्धस्याकरणे धर्मकीर्त्योर्नाशः पापावाप्तिश्चाथचेदिति श्लोकेन भगवता यद्यप्युक्ता तथापि युद्धस्य अर्जुनाभिमते काम्यत्वपक्षे 'अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् । यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥' इति तत्करणे पापप्रसक्तिरस्ति तां निवारयितुं सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वलक्षणं योगमाह—सुखदुःखे इति । समे कृत्वा सुखदुःखयोस्तद्धेत्वोः राज्यलाभालाभयोस्तद्धेत्वोश्च

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तस्मान्निन्दाप्राप्तिदुःखात्किंनु दुःखतरम् । ततोऽधिकं किमपि दुःखं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ 'ननु तर्हि युद्धे गुर्वादिवधवशान्मध्यस्थकृता निन्दा ततो निवृत्तौ तु शत्रुकृता निन्देत्युभयतःपाशारज्जुरित्याशङ्क्य जये पराजये च लाभध्रौव्याद्युद्धार्थमेवोत्थानमावश्यकमित्याह । स्पष्टं पूर्वार्धम् । यस्मादुभयथापि ते लाभस्तस्माज्जेष्यामि शत्रून्मरिष्यामि वेति कृतनिश्चयः सन्युद्धायोत्तिष्ठ अन्यतरफलसंदेहेऽपि युद्धकर्तव्यताया निश्चितत्वात् । एतेन 'न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयः' इत्यादि परिहृतम् ॥ ३७ ॥ नन्वेवं स्वर्गमुद्दिश्य युद्धकरणे तस्य नित्यत्वव्याघातः, राज्यमुद्दिश्य युद्धकरणे त्वर्थशास्त्रत्वाद्धर्मशास्त्रापेक्षया दौर्बल्यं स्यात्, ततश्च काम्यस्याकरणे कुतः पापं, दृष्टार्थस्य गुरुब्राह्मणादिवधस्य कुतो धर्मत्वं, तथाच 'अथ चेत्' इति श्लोकार्थो व्याहत इति चेत्तत्राह—समताकरणं रागद्वेषराहित्यं सुखे तत्कारणे लाभे तत्कारणे जये च रागमकृत्वा, एवं दुःखे तद्धेतावलाभे तद्धेतावपजये च द्वेषमकृत्वा, ततो युद्धाय युज्यस्व संनद्धो भव । एवं सुखकामनां दुःखनिवृत्तिका-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

त्कष्टतरं दुःखं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ विपक्षे दोषमुक्त्वा युद्धप्रवृत्तौ सर्वथा लाभ एवेत्याशयेनाह—हत इति । हतः कर्णादिभिः जित्वा कर्णादीन् यत एवं तस्मात् शत्रूञ्जेष्यामि मरिष्यामीति निश्चयं कृत्वोत्तिष्ठ । कौन्तेयेति संबोधयन्शत्रूञ्जित्वा राज्यलाभेनावश्यं त्वया कुन्त्यै सुखं प्रदेयमिति द्योतयति ॥ ३८ ॥ ननु गुर्वादिवधार्थं प्रवृत्तस्य पापावाप्त्या कुतः स्वर्गप्राप्तिः, जित्वा वा कुतो भोगसुखं निन्दया व्याप्तत्वात्तेषामित्याशङ्क्य निष्कामस्य समदृष्टेः स्वधर्मबुद्ध्या प्रवृत्तस्य ते पापादिप्राप्तिर्नास्तीत्याशयेनाह—सुखेति ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' इति तत्राह—हतो वेति । पक्षद्वयेऽपि तव लाभ एवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ यदप्युक्तं 'पापमेवाश्रयेदस्मान्' इति तत्राह—सुखदुःख इति । सुखदुःखे समे कृत्वा, तथा तयोः कारणभूतौ यौ लाभालाभावपि, तयोरपि

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

इत्यन्तं श्लोकपञ्चकमिदमुपगम्यवादरूपमुच्यते । यदि लौकिकेन व्यवहारेणास्ते भवांस्तथाप्यवश्यतद्धेयमेतत् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

समे तुल्ये कृत्वा रागद्वेषावप्यकृत्वेत्येतत् तथा लाभालाभौ जयाजयौ च समौ कृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व घटस्व, नैवं युद्धं कुर्वन्पापमवाप्स्यसीत्येष उपदेशः प्रासङ्गिकः ॥ ३८ ॥ शोकमोहापनय-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

कथमिति तत्राह—रागद्वेषाविति। लाभः शत्रुकोपादिप्राप्तिरलाभस्तद्विपर्ययः, न्याय्येन युद्धेनापरिभूतेन परस्य परिभवो जयस्तद्विपर्ययस्त्वजयस्तयोर्लाभालाभयोर्जयाजययोश्च समताकरणं समानमेव, रागद्वेषावकृत्वेत्येतद्दर्शयितुं तथेत्युक्तम्, यथोक्तोपदेशवशात्परमार्थदर्शनप्रकरणे युद्धकर्तव्यतोक्तेः समुच्चयपरत्वं शास्त्रस्य प्राप्तमित्याशङ्क्याह—एष इति। क्षत्रियस्य तव शर्मभूतयुद्धकर्तव्यतानुवादप्रसङ्गागतत्वादस्योपदेशस्य नानेन मिषेण समुच्चयः सिध्यतीत्यर्थः ॥३८॥ ननु 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्यादिश्लोकैर्न्यायावष्टम्भेन शोकमोहापनयनस्य तात्पर्येणोक्तत्वात्तस्मिन्नुपसंहर्तव्ये किमिति परमार्थदर्शनमुपसंह्रियते तत्राह—शोकेति। स्वधर्ममपीत्यादिभिरतीतैः श्लोकैः शोकमोहयोः स्वजनमरणगुर्वादि-वधशङ्कानिमित्तयोः सम्यग्ज्ञानप्रतिबन्धकयोरपनयार्थं वर्णाश्रमकृतं धर्ममनुतिष्ठतः स्वर्गादि सिध्यति नान्यथेत्यन्वय-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

जयाजययोः रागद्वेषावकृत्वेत्यर्थः । केवलं स्वधर्मोऽयमिति मत्वा युद्धाय युज्यस्व घटस्व । एवं कुर्वंस्त्वं पापं नावाप्स्यसि। यस्तु राज्यलोभेन सुहृद्वधं करोति तस्यास्त्येव पापमिति भावः। कथं तर्हि स्वधर्मत्वेनानुष्ठितेऽपि युद्धे हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गमित्यादिफलस्मरणम्, अनुषङ्गिकमिति ब्रूमः । तथाचापस्तम्बः 'तद्यथाम्रे फलार्थे निर्मिते च्छाया गन्ध इत्यनूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवति' इत्याम्रनिदर्शनेन प्रतिपादयति ॥ ३८ ॥ एवमर्जुनस्य पूर्वोक्तौ द्वावपि मोहावपनीतौ, तत्र 'कं घातयति हन्ति कम् इति कर्तृत्वकारयितृत्वयोरात्मन्यसंभव उक्तः; 'ततो युद्धाय युज्यस्व' इति नियोगश्चोक्तः; नह्यकर्तुराकाशवत्सर्वगतस्य नियोज्यत्वं संभवतीति परस्परव्याहत-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

मनं वा विहाय स्वधर्मबुद्ध्या युध्यमानो गुरुब्राह्मणादिवधनिमित्तं नित्यकर्माकरणनिमित्तं च पापं न प्राप्स्यसि । यस्तु फलकामनया करोति स गुरुब्राह्मणादिवधनिमित्तं पापं प्राप्नोति । यो वा न करोति स नित्यकर्माकरणनिमित्तम् । अतः फलकामनामन्तरेण कुर्वन्नुभयविधमपि पापं न प्राप्नोतीति प्रागेव व्याख्यातोऽभिप्रायः। 'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्' इति त्वानुषङ्गिकफलकथनमिति न दोषः। तथाचापस्तम्बः स्मरति 'तद्यथाम्रे फलार्थे निर्मिते छायागन्ध इत्यनूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते नो चेदनूत्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवति' इति । अतो युद्धशास्त्र-स्यार्थशास्त्रत्वाभावात् 'पापमेवाश्रयेदस्मान्' इत्यादि निराकृतं भवति ॥ ३८ ॥ ननु भवतु स्वधर्मबुद्ध्या युध्यमानस्य पापा-भावस्तथापि न मांप्रति युद्धकर्तव्यतोपदेशस्त्वयोचितः 'य एनं वेत्ति हन्तारं' इत्यादिना 'कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम्' इत्यनेन विदुषः सर्वकर्मप्रतिक्षेपात्। नह्यकर्त्रभोक्तृशुद्धस्वरूपोऽहमस्मि युद्धं कृत्वा तत्फलं भोक्ष्य इति च ज्ञानं संभवति विरोधात्, ज्ञानकर्मणोः समुच्चयासंभवात्प्रकाशतमसोरिव । अयं चार्जुनाभिप्रायो 'ज्यायसी चेत्' इत्यत्र व्यक्तो भविष्यति। तस्मादेकमेव मांप्रति ज्ञानस्य कर्मणश्चोपदेशो नोपपद्यते इति चेन्न, विद्वदविद्वदवस्थाभेदेन ज्ञानकर्मोपदेशोपपत्तेरित्याह भग-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

सुखदुःखे समे कृत्वा सुखे रागं दुःखे द्वेषं चाकृत्वा तथा तत्साधनीभूतौ लाभालाभौ तत्साधनीभूतौ जयाजयौ च समौ कृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि। तथाचाग्नीषोमीयहिंसाविधायकवचनवद्युद्धहिंसाविधायकमपि धर्मशास्त्रविशेषवचनं 'न हिंस्या-त्सर्वा भूतानि' इत्यस्य सामान्यशास्त्रस्य बाधकमतः पापावाप्तेरभावाद्युद्धप्रवृत्तौ सर्वथापि लाभ एवेति ॥ ३८ ॥ एष उपदेशः शोकमो-हापनयसाधनस्यात्मतत्त्वज्ञानस्य प्रसङ्गे आगतः लौकिको न्यायः, स्वधर्मविद्भिः कैश्चिच्छ्लोकैर्यथा स्वधर्मप्रतिबन्धकौ शोकमोहावकृत्वा स्वधर्मोऽनुष्ठीयते तद्वत्त्वं स्वधर्ममपि चावेक्ष्य शोकमोहाभिभूतो विकम्पितुं नार्हसीति। अथ चैनमित्यादिवत्प्रासङ्गिकः स्वधर्ममपी-त्याद्यष्टभिः श्लोकैरुक्तो नतु समुच्चयतात्पर्येण, परमार्थदर्शनस्येह प्रकृतत्वात्। तच्चोक्तं परमार्थदर्शनमुपसंहरन् तदुपायभूतां योगनिष्ठां

६ श्रीधरीव्याख्या।

कारणभूतौ जयाजयावपि समौ कृत्वा एतेषां समत्वे कारणं हर्षविषादराहित्यम् । युज्यस्व सन्नद्धो भव । सुखाद्यभिलाषं हित्वा स्वधर्मबुद्ध्या युद्ध्यमानः पापं न प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ उपदिष्टं ज्ञानयोगमुपसंहरंस्तत्साधनं कर्मयोगं प्रस्तौति—

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

सुखदुःखेति। स्वतु स्वधर्मतयैव कर्माणि कुर्वतो न कदाचित्पापसंबन्धः ॥ ३८ ॥ एषा ते इति। एषा च तव सांख्ये सम्यग्ज्ञाने बुद्धिर्निश्चया-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

नाय लौकिको न्यायः स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्याद्यैः श्लोकैरुक्तो नतु तात्पर्येण, परमार्थदर्शनं त्विह प्रकृतं तच्चोक्तमुपसंह्रियते—एषा तेऽभिहितेति शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय। इह हि दर्शिते पुनः शास्त्रविषयविभागे उपरिष्टात् 'ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्' इति निष्ठाद्वयविषयं शास्त्रं सुखं प्रवर्तिष्यते श्रोतारश्च विषयविभागेन सुखं ग्रहीष्यन्तीत्यत आह—एषा ते इति। एषा ते तुभ्यमभिहितोक्ता सांख्ये परमार्थवस्तुविवेकविषये बुद्धिर्ज्ञानं साक्षाच्छोकमोहादिसंसार-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

व्यतिरेकात्मको लोकप्रसिद्धो न्यायो यद्यपि दर्शितस्तथापि नासौ तात्पर्येणोक्त इत्यर्थः। किं तर्हि तात्पर्येणोक्तं तदाह—परमार्थेति। 'न त्वेवाहं जातु नासं' इत्यादि सप्तम्या परामृश्यते। उक्तम् 'न जायते म्रियते वा कदाचित्' इत्यादिनोपपादितमित्यर्थः। उपसंहारप्रयोजनमाह—शास्त्रेति। तस्य वस्तुद्वारा विषयो निष्ठाद्वयं तस्य विभक्तस्य तेनैव विभागेन प्रदर्शनार्थं परमार्थदर्शनोपसंहार इत्यर्थः। ननु किमित्यत्र शास्त्रस्य विषयविभागः प्रदर्श्यते उत्तरत्रैव तद्विभागप्रवृत्तिप्रतिपत्त्योः संभवादिति तत्राह—इहहीति। शास्त्रप्रवृत्तेः श्रोतृप्रतिपत्तेश्च सौकर्यार्थमादौ विषयविभागसूचनमित्यर्थः। उपसंहारस्य फलवत्त्वमेवमुक्त्वा तमेवोपसंहारमवतारयति—अत आहेति। परमार्थतत्त्वविषयां ज्ञाननिष्ठामुक्तामुपसंहृत्य वक्ष्यमाणां संगृह्णाति—योगेत्विति। तामेव बुद्धिं विशिष्टफलवत्त्वेनाभिष्टौति—बुद्ध्येति। तत्रोपसंहारभागं विभजते—एषेत्यादिना। बुद्धिशब्दस्यान्तःकरणविषयत्वं व्यावर्तयति—ज्ञानमिति। तस्य सहकारिनिरपेक्षस्य विशिष्टं फलवत्त्वमाचष्टे—साक्षादिति। शोकमोहौ रागद्वेषौ कर्तृत्वं भोक्तृत्वमित्यादिरनर्थः

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

मेतदितीमामाशङ्कां अधिकारिभेदेन उभयं व्यवस्थापयन् परिहरति—एषा ते इति। एषा ते तुभ्यं अभिहिता अशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिना स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्यतः प्राक्तनेन संदर्भेण उक्ता। सांख्ये सम्यक् ख्यायते प्रकथ्यते वस्तुतत्त्वमनयेति संख्या उपनिषत् तत्र विदिते सांख्ये औपनिषदे ब्रह्मणि विषये बुद्धिर्ज्ञानं संसारनिवर्तकम्। एषा ते सांख्ये बुद्धिरभिहितेति संबन्धः। योगे 'सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते' इति वक्ष्यमाणलक्षणे विषये। तुशब्दः पूर्ववैलक्षण्यद्योतनार्थः। वक्ष्यति च ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभिन्नाधिकारिकत्वं 'लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ। ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्॥' इति। एतेन ज्ञानकर्मणोः समुच्चयशङ्काप्यपास्ता। इमां 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्यादिनाऽनन्तरग्रन्थेनोक्तामपि विस्तरेणाभिधीयमानां शृणु। इमामेव बुद्धिं स्तौति सार्धेन—बुद्ध्येत्यादिना। ननु कर्मबन्धप्रहाणमात्मज्ञानेनैव श्रूयते 'तपसे-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

वान्—एषा 'नत्वेवाहम्' इत्याद्येकविंशतिश्लोकैः ते तुभ्यमभिहिता। सांख्ये सम्यक्ख्यायते सर्वोपाधिशून्यतया प्रतिपाद्यते परमात्मतत्त्वमनयेति संख्योपनिषत्तयैव तात्पर्यपरिसमाप्त्या प्रतिपाद्यते यः स सांख्यः। औपनिषदः पुरुष इत्यर्थः। तस्मिन्बुद्धिस्तन्मात्रविषयं ज्ञानं सर्वानर्थनिवृत्तिकारणं त्वांप्रति मयोक्तम्। नैतादृशज्ञानवतः क्वचिदपि कर्मोच्यते 'तस्य कार्यं न विद्यते' इति वक्ष्यमाणत्वात्। यदि पुनरेवं मयोक्तेऽपि तवैषा बुद्धिर्नोदेति चेच्चित्तदोषात्तदा तदपनयेनात्मतत्त्वसाक्षात्काराय कर्मयोग एव त्वयानुष्ठेयः। तस्मिन्योगे कर्मयोगे तु करणीयामिमां 'सुखदुःखे समे कृत्वा' इत्यत्रोक्तां फलाभिसन्धित्यागलक्षणां बुद्धिं विस्तरेण मया वक्ष्यमाणां शृणु। तुशब्दः पूर्वबुद्धेर्योगविषयत्वव्यतिरेकसूचनार्थः। तथाच शुद्धान्तःकरणंप्रति ज्ञानोपदेशोऽशुद्धान्तःकरणंप्रति कर्मोपदेश इति कुतः समुच्चयशङ्कया विरोधावकाश इत्यभिप्रायः। योगविषयां बुद्धिं फलकथनेन स्तौति। यया व्यवसायात्मिकया बुद्ध्या कर्मसु युक्तस्त्वं कर्मनिमित्तं बन्धं आशयाशुद्धिलक्षणं ज्ञानप्रतिबन्धं प्रकर्षेण पुनः प्रतिबन्धानुत्पत्तिरूपेण हास्यसि त्यक्ष्यसि। अयंभावः—कर्मनिमित्तो ज्ञानप्रतिबन्धः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

चित्तशुद्धये वक्तुं प्रतिजानीते—एषेति। एषा ते तुभ्यमभिहिता कथिता सांख्ये परमार्थवस्तुविवेकविषये बुद्धिर्ज्ञानं साक्षाच्छोकमोहादिसंहेतुदोषनिवृत्तिकारणं। योगे तु निःसङ्गतया द्वन्द्वप्रहाणपूर्वकं ईश्वराराधनार्थे कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे च तत्प्राप्त्युपाये इमामनन्तरोच्यमानां बुद्धिं शृणु। तां स्तौति—ययेति। यया बुद्ध्या योगविषयया युक्तः कर्मबन्धं कर्मैव धर्मा-

६ श्रीधरीव्याख्या।

एषा त इति। सम्यक् ख्यायते प्रकाश्यते वस्तुतत्त्वमनयेति संख्या सम्यग्ज्ञानं तस्मिन्प्रकाशमानमात्मतत्त्वं सांख्यं तस्मिन्करणीया बुद्धिरेषा तवाभिहिता। एवमभिहितायामपि सांख्यबुद्धौ तव चेदात्मतत्त्वमपरोक्षं न संभवति तर्ह्यन्तःकरणशुद्धिद्वाराऽऽत्मतत्त्वापरोक्षार्थं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

रिमकोक्ता। एषैव च यथा योगे कर्मकौशलायोच्यते तथैव शृणु। यथा बुद्ध्या कर्मणां बन्धकत्वं त्यक्ष्यसि। नहि कर्माणि स्वयं बध्नन्ति अ

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

हेतुदोषनिवृत्तिकारणं, योगे तु तत्प्राप्त्युपाये निःसङ्गतया द्वन्द्वप्रहाणपूर्वकमीश्वराराधनार्थे कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे च इमामनन्तरमेवोच्यमानां बुद्धिं शृणु। तां च बुद्धिं स्तौति प्ररोचनार्थम्। बुद्ध्या यया योगविषयया युक्तो हे पार्थ, कर्मबन्धं कर्मैव धर्माधर्माख्यो बन्धः कर्मबन्धस्तं

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

संसारस्तस्य हेतुर्दोषः स्वाज्ञानं तस्य निवृत्तौ निरपेक्षं कारणं ज्ञानमज्ञाननिवृत्तौ ज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकसमधिगतसाधनत्वादित्यर्थः। योगे त्विमामित्यादि व्याकुर्वन्योगशब्दस्य प्रकृते चित्तवृत्तिनिरोधविषयत्वं व्यवच्छिनत्ति—तत्प्राप्तीति। प्रकृतं मुक्त्युपयुक्तं ज्ञानं तत्पदेन परामृश्यते। ज्ञानोदयोपायमेव प्रकटयति—निःसङ्गतयेति। फलाभिसन्धिवैधुर्यं निःसङ्गत्वम्। बुद्धिस्तुतिप्रयोजनमाह—प्ररोचनार्थमिति। अभिष्टुता हि बुद्धिः श्रद्धातव्या सत्यनुष्ठातारमधिकरोति तेन स्तुतिरर्थवतीत्यर्थः। कर्मानुष्ठानविषयबुद्ध्या कर्मबन्धस्य कुतो निवृत्तिर्नहि तत्त्वज्ञानमन्तरेण

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

वात्मपदं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन' इति श्रुतेः। कर्मयोगस्तु कर्मबन्धं दृढीकरिष्यत्येवेति कथमुच्यते कर्मबन्धं प्रहास्यसीति चेत्। श्रुतिबलादिति ब्रूमः। तथाहि 'ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत्। तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम्॥ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः। एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे॥' इति श्रुतिरीश्वरेणेदं सर्वं स्तम्भितमस्तीति न कश्चित्किंचित्स्वेच्छया कर्तुं प्रभवति, अतः सर्वत्र ममताहीनः सन् भोक्तृत्वकर्तृत्वाभिमानत्यागेनैव भोगान् भुङ्क्ष्व कर्माणि च कुरु, एवं कुर्वति त्वयि कर्मलोपो नास्ति इतोऽन्यदुपायान्तरं च नास्तीति वदति। तस्मात् कनककार्ष्णायसादिवत्केनचिद्विशेषरूपेणोपेतं कर्मैव सजातीयोच्छेदनिमित्तं भविष्यतीति युक्तमुक्तं कर्मयोगेनापि कर्मबन्धं प्रहास्यसीति॥ ३९॥ एतदेवोपपादयति—

४ मधुसूदनीव्याख्या।

कर्मणैव धर्माख्येनापनेतुं शक्यते। 'धर्मेण पापमपनुदति' इति श्रुतेः। श्रवणादिलक्षणो विचारस्तु कर्मात्मकप्रतिबन्धरहितस्यासंभावनादिप्रतिबन्धं दृष्टद्वारेणापनयतीति न कर्मबन्धनिराकरणायोपदेष्टुं शक्यते। अतोऽत्यन्तमलिनान्तःकरणत्वाद्बहिरङ्गसाधनं कर्मैव त्वयानुष्ठेयं नाधुना श्रवणादियोग्यतापि तव जाता दूरे तु ज्ञानयोग्यतेति। तथाच वक्ष्यति 'कर्मण्येवाधिकारः' इति। एतेन सांख्यबुद्धेरन्तरङ्गसाधनं श्रवणादि विहाय बहिरङ्गसाधनं कर्मैव भगवता किमित्यर्जुनायोपदिश्यत इति निरस्तम्। कर्मबन्धं संसारमीश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्त्या प्रहास्यसीति प्राचां व्याख्याने त्वध्याहारदोषः कर्मपदवैयर्थ्यं च परिहर्तव्यम्॥ ३९॥ ननु 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन'

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

मोख्यं बन्धस्तं प्रहास्यसि प्रकर्षेण त्यजसि। ननु योगविषयया बुद्ध्या कर्मबन्धस्य कुतो निवृत्तिः, नहि तत्त्वज्ञानमन्तरेण समूलं कर्म हातुं शक्यमिति चेत्सत्यम्। तथापीश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्तिद्वारेत्यभिप्रायः। द्वाराकथनं तु तत्साधनस्तुत्यर्थम्। पार्थेति संबोधयन् एतद्बुद्धियुक्तस्य मातृगर्भाप्राप्तिं सूचयति। यत्तु कर्मनिमित्तं बन्धमाशयाशुद्धिलक्षणं ज्ञानप्रतिबन्धं प्रहास्यसि। अयं भावः—कर्मनिमित्तो ज्ञानप्रतिबन्धः कर्मणैव धर्माख्येनापनेतुं शक्यते, श्रवणादिलक्षणविचारस्तु कर्मात्मकप्रतिबन्धरहितस्यासंभावनादिप्रतिबन्धं दृष्टद्वारेणापनयतीति न कर्मबन्धनिराकरणायोपदेष्टुं शक्यत इति। तन्न। स्वर्गनरकादिसाधनपुण्यपापप्रतिपादककर्मपदसंकोचे बन्धशब्दस्य प्रतिबन्धपरत्वे च कारणाभावात्। ननु एतद्बुद्ध्या धर्माधर्माख्यबन्धप्रहाणस्यासंभव एव कारणमिति चेन्न। ज्ञानप्राप्तिद्वारा तत्संभवस्योक्तत्वात्। 'असंभावनादेरपि पापनिमित्तचित्ताशुद्धिमूलकत्वादतएव शुद्धचित्तस्य विद्याधरस्यासंभावनाद्यनुत्पत्तिर्वासिष्ठ उपाख्यायते—असंभावनादिनिमित्तदुरितनिवृत्त्यर्थमेवादृष्टोत्पादको विवरणाचार्यैः श्रवणे विधिरङ्गीकृतः। अन्यथा प्राकृतप्रबन्धाद्यर्थेन दृष्टेनासंभावनादिनिरासः स्यात्, तथाच वेदान्तश्रवणजेन पुण्येन पापनिवृत्त्या आत्मतत्त्वं सम्यगवगम्यत इति सर्वसंमतमनर्थकं भवेत्। एतेन कर्मबन्धं संसारं ईश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्त्या प्रहास्यसीति प्राचां व्याख्याने त्वध्याहारदोषः कर्मपदवैयर्थ्यं च परिहर्तव्यमिति प्रत्युक्तम्। जन्मबन्धविनिर्मुक्ता इत्यत्र जन्मपदवत्कर्मपदस्यापि बन्धस्वरूपबोधनपरत्वेन सार्थक्यात्, भाष्ये अभिप्राय इत्युक्त्या तस्याभिप्रायकथनपरत्वेनाध्याहारदोषाभावात्, स्वेनापि 'बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृत-

६ श्रीधरीव्याख्या।

कर्मयोगे त्विमां बुद्धिं शृणु। यया बुद्ध्या युक्तः परमेश्वरार्पितकर्मयोगेन शुद्धान्तःकरणः सन् तत्प्रसादप्राप्तापरोक्षज्ञानेन कर्मात्मकं बन्धं प्रकर्षेण हास्यसि त्यक्ष्यसि॥ ३९॥ ननु कृष्यादिवत्कर्मणां कदाचिद्विघ्नबाहुल्येन फले व्यभिचारान्मन्त्राद्यङ्गवैगुण्येन च प्रत्यवायसंभवा-

१ मधुसूदनः। २ मधुसूदनः।

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्

प्रहास्यसीश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्तेरित्यभिप्रायः ॥ ३९ ॥ किंचान्यत्—नेहाभीति । नेह मोक्षमार्गे कर्मयोगे अभिक्रमनाशोऽभिक्रमणमभिक्रमः प्रारम्भस्तस्य नाशो नास्ति यथा कृष्यादेर्योगविषये

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

समूलं कर्म हातुं शक्यमित्याशङ्क्याह—ईश्वर इति ॥ ३९ ॥ ननु कर्मानुष्ठानस्यानैकान्तिकफलत्वेनाकिंचित्करत्वादनेकानर्थकलुषितत्वेन दोषवत्त्वाच्च योगबुद्धिरपि न श्रद्धेयेति तत्राह—किंचेति । अन्यच्च किंचिदुच्यते । कर्मानुष्ठानस्यावश्यकत्वे कारणमिति यावत् । कर्मणा सह समाधेरनुष्ठातुमशक्यत्वादनेकान्तरायसंभवात्तत्फलस्य च साक्षात्कारस्य दीर्घकालाभ्याससाध्यस्यैकस्मिन्नन्मन्यसंभवादर्थाद्योगी भ्रश्येतानर्थे च निपतेदित्याशङ्क्याह—नेहेति । प्रतीकत्वेनोपात्तस्य नकारस्य पुनरन्वयानुगुणत्वेन नास्तीत्यनुवादः । यत्तु कर्मानुष्ठानस्यानैकान्तिकफलत्वेनाकिंचित्करत्वमुक्तं तद्दूषयति—यथेति । कृषिवाणिज्यादेरारम्भस्यानियतं फलं संभावनामात्रोपनीतत्वान्न तथा कर्मणि वैदिके प्रारम्भस्य

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

नेहेति । इह कर्मबन्धप्रहाणार्थे कर्मयोगेऽनुष्ठीयमाने । अभिक्रम्यते व्याप्यत इत्यभिक्रमः कर्मारम्भः कर्मैव वा तस्य नाशो नास्ति । अन्यत्तु फलं दत्त्वा नश्यति नत्विदम् । इष्टफलस्याजननात् । नन्वेतस्यापि काम्यान्तःपातितया नित्याकरणजनितः प्रत्यवाय उत्पद्येतैव । सकृदनुष्ठितस्य बन्धप्रहाणप्रत्यवायपरिहाराख्यफलद्वयहेतुत्वायोगादित्याशङ्क्याह—**प्रत्यवायो न विद्यत इति** । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इति श्रुत्या संयोगपृथक्त्वन्यायेन 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इत्यनेन नित्यस्य दध्नो वीर्यार्थत्वमिव नित्यानामपि कर्मणां विविदिषार्थत्वं विनियोगबलात्सिध्यति । ततश्च काम्येनैव प्रयोगेण नित्यस्यापि सिद्धेर्न नित्याकरणनिमित्तो वा काम्यत्वात्सर्वाङ्गानुपसंहारनिमित्तो वा प्रत्यवायो विद्यते । नित्यानामेव विनियोगात् । नित्येषु च यथाशक्त्युपबन्धस्यानुज्ञानात् । वार्तिके तु काम्यानामप्यत्र विनियोगो दृष्टः । यथा 'वेदानुवचनादीनामैकात्म्यज्ञानजन्मने । तमेतमिति वाक्येन नित्यानां वक्ष्यते विधिः ॥ यद्वा विविदिषार्थत्वं काम्यानामपि कर्मणाम् ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

इति श्रुत्या विविदिषां ज्ञानं चोद्दिश्य संयोगपृथक्त्वन्यायेन सर्वकर्मणां विनियोगात्तत्र चान्तःकरणशुद्धेर्द्वारत्वान्मांप्रति कर्मानुष्ठानं विधीयते । तत्र 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इति श्रुतिबोधितस्य फलनाशस्य संभवात्, ज्ञानं विविदिषां चोद्दिश्य क्रियमाणस्य यज्ञादेः काम्यत्वात्सर्वाङ्गोपसंहारेणानुष्ठेयस्य यत्किंचिदङ्गासंपत्तावपि वैगुण्योपपत्तेः । यज्ञेनेत्यादिवाक्यविहितानां च सर्वेषां कर्मणामेकेन पुरुषायुषपर्यवसानेऽपि कर्तुमशक्यत्वाच्च कुतः 'कर्मबन्धं प्रहास्यसि' इति फलप्रत्याशेत्यत आह भगवान्—अभिक्रम्यते कर्मणा प्रारभ्यते यत्फलं सोऽभिक्रमस्तस्य नाशस्तद्यथेहेत्यादिना प्रतिपादितः । इह निष्कामकर्मयोगे नास्ति । एतत्फलस्य शुद्धेः पापक्षयरूपत्वेन लोकशब्दवाच्यभोग्यत्वाभावेन च क्षयासंभवात् वेदनपर्यन्ताया एव विविदिषायाः कर्मफलत्वाद्वेदनस्य चाव्यवधानेनाज्ञाननिवृत्तिफलजनकस्य फलमजनयित्वा नाशासंभवादिह फलनाशो नास्तीति साधूक्तम् । तदुक्तम् 'तद्यथेहेति या निन्दा सा फले न तु कर्मणि । फलेच्छां तु परित्यज्य कृतं कर्म विशुद्धिकृत् ॥' इति । तथा प्रत्यवायोऽङ्गवैगुण्यनिबन्धनं वैगुण्यमिह न विद्यते । तमितिवाक्येन नित्यानामेवोपात्तदुरितक्षयद्वारेण विविदिषायां विनियोगात् । तत्रच सर्वाङ्गोपसंहारनियमाभावात्, काम्यानामपि संयोगपृथक्त्वन्यायेन विनियोग इति पक्षेऽपि फलाभिसंधिरहितत्वेन तेषां नित्यतुल्यत्वात् । नहि काम्यनित्याग्निहोत्रयोः स्वतः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । फलाभिसंधितदभावाभ्यामेव तु काम्यत्वनित्यत्वव्यपदेशः । इदंच पक्षद्वयमुक्तं वार्तिके 'वेदानुवचनादीनामैकात्म्यज्ञानजन्मने । तमेतमिति वाक्येन नित्यानां वक्ष्यते विधिः ॥ यद्वा विविदिषार्थत्वं काम्यानामपि कर्मणाम् ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

दुष्कृते' इत्यत्र द्वारस्योक्तत्वाच्चेति दिक् ॥ ३९ ॥ काम्यादस्य महद्वैलक्षण्यमित्याशयेनाह—**नेहेति** । इह निष्कामकर्मणि समाधियोगे च मोक्षमार्गे अभिक्रमस्य प्रारम्भस्य नाशो नास्ति । कृष्यादेरिव प्रत्यवायः पापोत्पत्तिरपि चिकित्सावन्न विद्यते । अस्य धर्मस्य

६ श्रीधरीव्याख्या ।

स्कुतः कर्मयोगेन कर्मबन्धप्रहरणं तत्राह—नेहेति । इह निष्कामकर्मयोगेऽभिक्रमस्य प्रारम्भस्य नाशो निष्फलत्वं नास्ति, प्रत्यवायश्च

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

स्यात् । अतः स्वयमास्या कर्मभिर्वासनात्मकैरात्मानं बध्नासि ॥ ३९ ॥ अस्यां बुद्धौ अतिक्रमेणापराधेन प्रमादेन नाशो न भवति प्रमावस्थाम्

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

प्रारम्भस्य नानैकान्तिकफलत्वमित्यर्थः। किंच नापि चिकित्सावत्प्रत्यवायो विद्यते किंतु भवति स्वल्पमप्यस्य योगधर्मस्यानुष्ठितं त्रायते रक्षति महतः संसारभयाज्जन्ममरणादिलक्षणात् ॥ ४० ॥ येयं सांख्ये बुद्धिरुक्ता योगे च वक्ष्यमाणलक्षणा सा व्यवसायेति। व्यवसायात्मिका निश्चयस्वभा-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

फलमनियतं युज्यते शास्त्रविरोधादित्यर्थः। यत्तूक्तमनेकानर्थकलुषितत्वेन दोषवदनुष्ठानमिति तत्राह—किंचेति। इतोऽपि कर्मानुष्ठानमावश्यकमिति प्रतिज्ञाय हेत्वन्तरमेव स्फुटयति—नापीति। चिकित्सायां हि क्रियमाणायां व्याध्यतिरेको वा मरणं वा प्रत्यवायोऽपि संभाव्यते कर्मपरिपाकस्य दुर्विवेकत्वान्न तथा कर्मानुष्ठाने दोषोऽस्ति विहितत्वादित्यर्थः। संप्रति कर्मानुष्ठानस्य फलं पृच्छति—किंत्विति। उत्तरार्धं व्याकुर्वन्विवक्षितं फलं कथयति—स्वल्पमपीति। सम्यग्ज्ञानोत्पादनद्वारेण रक्षणं विवक्षितं 'सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम्। यतिस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः॥' इति स्मृतेरित्यर्थः ॥४०॥ ननु बुद्धिद्वयातिरिक्तानि बुद्ध्यन्तराण्यपि काणादादिशास्त्रप्रसिद्धानि विद्यन्ते। तथाच कथं बुद्धिद्वयमेव भगवतोपदिष्टमिति तत्राह—येयमिति। सैवैका प्रमाणभूता बुद्धिरित्याह—व्यवसा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

तमेतमिति वाक्येन संयोगस्य पृथक्त्वतः ॥' इति। अस्मिन्पक्षे काम्यानामपि तुल्यफलत्वात् नित्यवद्यथाशक्त्युपबन्धो भविष्यतीति न सर्वाङ्गानुपसंहारजनितः प्रत्यवायो विद्यते। स्वल्पमपि अस्य योगधर्मस्यानुष्ठितं अनुपभुक्तबीजकल्पम् 'जन्मजन्मान्तराभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः। तेनैवाभ्यासयोगेन तच्चैवाभ्यसते पुनः॥' इति स्मृतेरुत्तरोत्तरसंस्काराधानद्वारा स्वसजातीयवृद्धेर्निमित्तं सत्कामादिदोषक्षपणद्वारा महतो भयात्संसारात्त्रायते। तस्मात्सांख्यानधिकारिणा कर्मयोग एवानुष्ठेय इति भावः ॥ ४० ॥ नन्वेवं सांख्ययोगयोर्महाभयात्राणहेतुत्वं तुल्यं चेत्कोऽनयोर्विशेष इत्याशङ्क्य सांख्यानां पातशङ्का नास्ति योगिनां तु यावद्विदेहकैवल्यं पातशङ्कास्तीत्याह—व्यवसायात्मिकेति। व्यवसायस्तत्त्वनिश्चयस्तदात्मिका तदाकारा बुद्धिरन्तःकरणवृत्तिः 'अहं ब्रह्मास्मि' इति वाक्य-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

तमेतमिति वाक्येन संयोगस्य पृथक्त्वतः ॥' इति। तथाच फलाभिसंधिना क्रियमाण एव कर्मणि सर्वाङ्गोपसंहारनियमात्तद्विलक्षणे शुद्ध्यर्थे कर्मणि प्रतिनिध्यादिना समाप्तिसंभवान्नाङ्गवैगुण्यनिमित्तः प्रत्यवायोऽस्तीत्यर्थः। तथा अस्य शुद्ध्यर्थस्य धर्मस्य 'तमेतम्' इत्यादिवाक्यविहितस्य मध्ये स्वल्पमपि संख्ययेतिकर्तव्यतया वा यथाशक्तिभगवदाराधनार्थं किंचिदप्यनुष्ठितं सन्महतः संसारभयात्त्रायते भगवत्प्रसादसंपादनेनानुष्ठातारं रक्षति। 'सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम्। भूयस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः ॥' इत्यादिस्मृतेः। 'तमेतम्' इति वाक्ये समुच्चयविधायकाभावाच्च अशुद्धितारतम्यादेवानुष्ठानतारतम्योपपत्तेर्युक्तमुक्तं 'कर्मबन्धं प्रहास्यसि' इति ॥ ४० ॥ एतदुपपादनाय तमेतमितिवाक्यविहितानामेकार्थत्वमाह—हे कुरुनन्दन, इह श्रेयोमार्गे 'तमेतम्' इतिवाक्ये वा व्यवसायात्मिका आत्मतत्त्वनिश्चयात्मिका बुद्धिरेकैव चतुर्णामाश्रमाणां साध्या विवक्षिता, वेदानुवचनेनेत्यादौ तृतीयाविभक्त्या प्रत्येकं निरपेक्षसाधनत्वबोधनात्। भिन्नार्थत्वे हि समुच्चयः स्यात्। एकार्थत्वेऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यामितिवद्द्वन्द्वसमासेन यदग्नये च प्रजापतये चेतिवच्चशब्देन न तथात्र किंचित्प्रमाणमस्तीत्यर्थः। सांख्यविषया योगविषया च बुद्धिरेकफलत्वादेका व्यवसायात्मिका सर्वविपरीतबुद्धीनां बाधिका निर्दोषवेद-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

स्वल्पमप्यनुष्ठितं महतो भयाज्जन्ममरणादिलक्षणसंसारभयाद्रक्षति ॥ ४० ॥ इह मोक्षमार्गे व्यवसायात्मिका निश्चयात्मिकोपायोपेयबुद्धिरेका सम्यक्प्रमाणजनितत्वादितरविपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य बाधिका। येतु व्यवसायात्मिका परमेश्वरभक्त्यैव तरिष्यामीति निश्चयात्मिकेति वर्णयन्ति तद्बुद्धेः स्वरूपं निरूपितं प्रमाणजनितत्वादितिवदद्भिर्भाष्यकृद्भिः सा दृढेत्युक्तमिति न विरोधः। अव्यवसा-

६ श्रीधरीव्याख्या।

न विद्यते ईश्वरोद्देशेनैव विघ्नवैगुण्याद्यसंभवात्। किंच अस्य धर्मस्य स्वल्पमप्युपक्रममात्रमपि कृतं महतो भयात्संसारात्त्रायते रक्षति नतु काम्यकर्मवत्किंचिदङ्गवैगुण्यादिना नैष्फल्यमस्येत्यर्थः ॥ ४० ॥ कुत इत्यपेक्षायामुभयोर्वैषम्यमाह—व्यवसायेति। इहेश्वराराधन-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

वात्। यथाच परिमितेन श्रीखण्डकणेन ज्वालायमानोपि तैलकटाहः सद्यः शीतो भवति एवमनयापि स्वल्पया योगबुद्ध्या महाभयं संसाररूपं विनश्यति ॥ ४० ॥ नचैषा बुद्धिरपूर्वानीयते। किंतर्हि व्यवसायात्मिकेति। व्यवसायात्मिका सर्वस्यैकैव धीः, निश्चेतव्यवशात्तु बहुत्वं गच्छति

[1] श्रीधरी.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

वैकैव बुद्धिरितरविपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य बाधिका सम्यक्प्रमाणजनितत्वादिह श्रेयोमार्गे हे कुरुनन्दन, याः पुनरितरा बुद्धयो यासां शाखाभेदप्रचारवशादनन्तोऽपारोऽनुपरतः संसारोऽपि नित्यप्रततो विस्तीर्णो भवति प्रमाणजनितविवेकबुद्धिनिमित्तवशाच्चोपरतास्वनन्तभेदबुद्धिषु संसारोऽप्युपरमते। ता बुद्धयो बहुशाखा बह्व्यः शाखा यासां ता बहुशाखा बहुभेदा इत्येतत् प्रतिशाखाभेदेन ह्यनन्ताश्च बुद्धयः केषामव्यवसायिनां प्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानामित्यर्थः ॥ ४१ ॥ येषां

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

यात्मिकेति। बुद्ध्यन्तराण्यविवेकमूलान्यप्रमाणानीत्याह—बहुशाखा हीति । व्यवसायात्मिकाया बुद्धेः श्रेयोमार्गे प्रवृत्ताया विवक्षितं फलमाह—इतरेति । प्रकृतबुद्धिद्वयापेक्षयेतरा विपरीताश्चाप्रमाणजनिताः स्वकपोलकल्पिता या बुद्धयस्तासां शाखाभेदो यः संसारहेतुस्तस्य बाधिकेति यावत्। तत्र हेतुः—सम्यगिति । निर्दोषवेदवाक्यसमुत्थत्वादुक्तमुपायोपेयभूतं बुद्धिद्वयं साक्षात्पारम्पर्याभ्यां संसारहेतुबाधकमित्यर्थः। उत्तरार्धं व्याचष्टे—याः पुनरिति । प्रकृतबुद्धिद्वयापेक्षयार्थान्तरत्वमितरत्वम्। तासामनर्थहेतुत्वं दर्शयति—यासामिति । अप्रामाणिकबुद्धीनां प्रसक्तानुप्रसक्त्या जायमानानामतीव बुद्धिपरिणामविशेषाः शाखाभेदास्तेषां प्रचारः प्रवृत्तिस्तद्वशादित्येतत्, अनन्तत्वं सम्यग्ज्ञानमन्तरेण निवृत्तिविरहितत्वम्, अपरत्वं कार्यस्यैव सतो वस्तुभूतकारणविरहितत्वम् । अनुपरतत्वं स्फोरयति—नित्येति। कथं तर्हि तन्निवृत्त्या पुरुषार्थपरिसमाप्तिस्तत्राह—प्रमाणेति । अन्वयव्यतिरेकाख्येनानुमानेनागमेन च पदार्थपरिशोधनपरिनिष्पन्ना विवेकात्मिका या बुद्धिस्तां निमित्तीकृत्य समुत्पन्नसम्यग्बोधानुरोधात्प्रकृता विपरीतबुद्धयो व्यावर्तन्ते, तास्वसंख्यातासु व्यावृत्तासु सतीषु निरालम्बनतया संसारोऽपि स्थातुमशक्नुवन्नुपरतो भवतीत्यर्थः। याः पुनरित्युपक्रान्तास्तत्त्वज्ञानापनोद्याः संसारास्पदीभूता विपरीतबुद्धीरनुक्रामति—ता बुद्धय इति। बुद्धीनां वृक्षस्येव कुतो बहुशाखित्वं तत्राह—बहुभेदा इत्येतदिति। एकैकां बुद्धिं प्रति शाखाभेदोऽवान्तरविशेषस्तेन बुद्धीनामसंख्यत्वं प्रख्यातमित्याह—प्रतिशाखेति। बुद्धीनामानन्त्यप्रसिद्धिप्रद्योतनार्थो हिशब्दः। सम्यग्ज्ञानवतां यथोक्तबुद्धिभेदभाक्त्वमप्रसिद्धमित्याशङ्क्य प्रत्याह—केषामित्यादिना ॥ ४१ ॥ यदि सांख्ययोगरूपैकैव

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

जन्या ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिर्ब्रह्मविद्याभिधाना समस्तवृत्त्यन्तरबाधेन सम्यगभ्युदिता एका एकैव । 'सकृद्विभातो ह्येष ब्रह्मलोकः' इति श्रुतेः । ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इह ब्रह्मैव । नहि सकृज्ज्ञाते ब्रह्मणि ज्ञातव्यं कर्तव्यं वा किंचिदवशिष्यते कृतकृत्यत्वाद्ब्रह्मविदोऽतोऽस्य पातशङ्का नास्ति । अव्यवसायिनामज्ञानिनां तु बुद्धयोऽनन्ताः ताश्च प्रत्येकं बहुशाखा इति इदमेव मम श्रेय इति निश्चयस्य दुर्लभत्वात्कदाचिदश्रेयस्यपि श्रेयोबुद्धौ सत्यां पात-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

वाक्यसमुत्थत्वादितरास्त्वव्यवसायिनां बुद्धयो बाध्या इत्यर्थ इति भाष्यकृतः। अन्ये तु परमेश्वराराधनेनैव संसारं तरिष्यामीति निश्चयात्मिका एकनिष्ठैव बुद्धिरिह कर्मयोगे भवतीत्यर्थमाहुः। सर्वथापि तु ज्ञानकाण्डानुसारेण 'स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्' इत्युपपन्नम्, कर्मकाण्डे पुनः बहुशाखा अनेकभेदाः। कामानामनेकभेदत्वात्, अनन्ताश्च कर्मफलगुणफलादिप्रकारोपशाखाभेदात् बुद्धयो भवन्ति। अव्यवसायिनां तत्फलकामानां बुद्धीनामानन्त्यप्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः। अतः काम्यकर्मापेक्षया महद्वैलक्षण्यं शुद्ध्यर्थकर्मणामित्यभिप्रायः ॥ ४१ ॥ अव्यवसायिनामपि व्यवसायात्मिका बुद्धि-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

यिनां प्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानां कामिनां बुद्धयो बहुशाखाः बह्व्योऽनुपरतसंसारप्रदाः शाखा यासां ताः प्रतिशाखाभेदेन ह्यनन्ताश्च कामनानामानन्त्यात्। यत्तु नन्वेवं सांख्ययोगयोर्महाभयात्त्राणहेतुत्वं तुल्यं चेत्कोऽनयोर्विशेष इत्याशङ्क्य सांख्यानां पातशङ्का नास्ति योगिनां तु यावद्विदेहकैवल्यं पातशङ्कास्तीत्याह व्यवसायात्मिकेति तच्चिन्त्यम्। योगस्तवनपरस्य ग्रन्थस्य तन्निन्दापरत्वेनोत्थापनस्यानुचितत्वात्, कामात्मान इत्यादिना सकामस्य निन्दाप्रतीतेः स्पष्टत्वाच्च। तव तूत्तमवंशोद्भवस्य व्यवसायात्मिकैव बुद्धिर्युक्तेति सूचयन्नाह—कुरुनन्दनेति ॥ ४१ ॥ अव्यवसायिनां तु व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न भवति प्रतिबन्धबाहुल्यादित्याशये-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

लक्षणे कर्मयोगे व्यवसायात्मिका परमेश्वरभक्त्यैव ध्रुवं तरिष्यामीति निश्चयात्मिका एकैवैकनिष्ठैव बुद्धिर्भवति। अव्यवसायिनां तु बहिर्मुखानां कामिनां कामानामानन्त्यादनन्ताः, तत्रापि कर्मगुणफलादिभेदाद्बहुशाखाश्च बुद्धयो भवन्ति। ईश्वराराधनार्थं हि नित्यनैमित्तिकं कर्म किंचिदङ्गवैगुण्येनापि न नश्यति। यथा शक्नुयात्तथा कुर्यादिति हि तद्विधीयते। नच वैगुण्यम्। ईश्वरोद्देशेनैव वैगुण्योपरमात्। ननु तथा काम्यं कर्म 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' 'दध्नेन्द्रियकामो जुहुयात्' अतो महद्वैषम्यमिति भावः ॥ ४१ ॥ ननु कामिनोऽपि

१ नीलकण्ठः.

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः॥ ४२॥
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम्।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति॥ ४३॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नास्ति ते। यामिति। यामिमां वक्ष्यमाणां पुष्पितां पुष्पितवृक्ष इव शोभमानां श्रूयमाणरमणीयां वाचं वाक्यलक्षणां प्रवदन्ति। के अविपश्चितोऽल्पमेधसः। अविवेकिन इत्यर्थः। वेदवादरता इति। वेदवादरता बह्वर्थवादफलसाधनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु रताः हे पार्थ, नान्यत्स्वर्गप्राप्त्यादिफलसाधनेभ्यः कर्मभ्योऽस्तीत्येवंवादिनो वदनशीलाः॥ ४२॥ ते च कामात्मान इति। कामात्मानः

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

प्रमाणभूता बुद्धिस्तर्हि सैव सर्वेषां चित्ते किमिति स्थिरा न भवति तत्राह—येषामिति। ते यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्ति तयापहृतचेतसां कामिनाम्। कामवशान्निश्चयात्मिका बुद्धिर्न प्रायः स्थिरा भवतीत्याह—ते। यामिति। इमामित्यध्ययनविध्युपात्तत्वेन प्रसिद्धत्वं कर्मकाण्डरूपाया वाचो विवक्ष्यते। वक्ष्यमाणत्वं क्रियाविशेषबहुलामित्यादौ द्रष्टव्यम्। किंशुको हि पुष्पशाली शोभमानोऽनुभूयते न पुरुपभोग्यफलभागी लक्ष्यते तथेयमपि कर्मकाण्डात्मिका श्रूयमाणदशायां रमणीया वागुपलभ्यते साध्यसाधनसंबन्धप्रतिभानान्न त्वेषा निरतिशयफलभागिनी भवति कर्मानुष्ठानफलस्यानित्यत्वादिति मत्वाह—पुष्पितामिति। वाक्यत्वेन लक्ष्यतेऽर्थवत्त्वप्रतिभानाद्वस्तुतस्तु न वाक्यमर्थाभासत्वादित्याह—वाक्यलक्षणामिति। प्रवक्तॄणां वेदवाक्यतात्पर्यपरिज्ञानाभावं सूचयति—अविपश्चित इति। वेदवादा वेदवाक्यानि तानि च बहूनामर्थवादानां फलानां साधनानां च विधिशेषाणां प्रकाशकानि तेषु रतिरासक्तिस्तन्निष्ठत्वं तद्रत्त्वमपि तेषां विशेषणमित्याह—वेदवादेति। कर्मकाण्डनिष्ठत्वं फलं कथयति—नान्यदिति। ईश्वरो वा मोक्षो वा नास्तीत्येवं वदन्तो नास्तिकाः सन्तः सम्यग्ज्ञानवन्तो न भवन्तीत्यर्थः॥ ४२॥ प्रकृतान्प्रवक्तॄनविवेकिनो व्यवसायात्मकबुद्धिभाक्त्वासंभवसिद्ध्यर्थं विधान्तरेण विशिनष्टि—ते चेति। तेषां संसारपरिवर्तनपरिदर्शनार्थं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

शङ्कास्तीति महांस्तयोर्विशेष इति भावः॥ ४१॥ उत्तरार्धमेव विवृणोति—यामिमामित्यादिना। यां पुष्पितां पुष्पितद्रुमवद्दूरतो रमणीयां वाचम् 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति', 'अपाम सोमममृता अभूम' इत्येवंरूपां प्रवदन्ति। अविपश्चितः अव्यवसायिनो मूढाः। यतो वेदवादरताः वेदान्तर्गतेषु अर्थवादेषु 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति' 'न पापꣳ श्लोकꣳ शृणोति' इत्येवमादिषु रताः बद्धश्रद्धाः अतएव कर्मणोऽन्यत् आत्मज्ञानं त-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

कुतो न भवति प्रमाणस्य तुल्यत्वादित्याशङ्क्य प्रतिबन्धकसद्भावान्न भवतीत्याह त्रिभिः—यामिमां वाचं प्रवदन्ति तया वाचापहृतचेतसामविपश्चितां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न भवतीत्यन्वयः। इमामध्ययनविध्युपात्तत्वेन प्रसिद्धां पुष्पितां पुष्पितपलाशवदापातरमणीयां साध्यसाधनसंबन्धप्रतिभानान्निरतिशयफलाभावाच्च। कुतो निरतिशयफलत्वाभावस्तत्राह—जन्मकर्मफलप्रदां जन्म चापूर्वशरीरेन्द्रियादिसंबन्धलक्षणं, तदधीनं च कर्म तत्तद्वर्णाश्रमाभिमाननिमित्तं, तदधीनं च फलं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

नाह—यामिति त्रिभिः। यामिमां वक्ष्यमाणां पुष्पितां फलाप्रदपुष्पितवृक्षवच्छोभमानां श्रवणमात्ररमणीयां 'अपाम सोमममृता अभूम' इत्यादिरूपां वाचं प्रवदन्ति, अविपश्चितो बुद्धिरहिता वेदस्य वादेऽर्थवादे 'अक्षय्यꣳह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति' इत्येवंरूपे रताः प्रीतिमन्तोऽतएव नान्यन्मोक्षादिकं स्वर्गादन्यदस्तीति वादिनः। त्वया तु मम मतमेवाभ्युपेयमिति सूचयन्नाह—हे पार्थेति॥ ४२॥ यतः कामे आत्मान्तःकरणं येषामत एव स्वर्गएव परः पुरुषार्थो येषां ते कर्मणः फलं जन्मैव कर्मफलं प्रददातीति तथा तां वेदवाचा कर्मणि प्रवृत्तिः कर्मणा जन्मलाभः नतु वेदवाचः स्वतन्त्रं जन्मादिप्रदातृत्वमस्तीत्यभिप्रेत्याचार्यैर्जन्म

६ श्रीधरीव्याख्या।

कष्टान्कामान्विहाय व्यवसायात्मिकामेव बुद्धिं किं न कुर्वन्ति तत्राह—यामिति। पुष्पितां विषलतावदापातरमणीयां प्रकृष्टां परमार्थफलपरामेव वदन्ति वाचं स्वर्गादिफलश्रुतिं ये तेषां तया वाचापहृतचेतसां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न विधीयत इति तृतीयेनान्वयः। किमिति तथा वदन्ति। यतोऽविपश्चितो मूढाः। तत्र हेतुः। वेदे ये वादा अर्थवादाः 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति' 'अपाम सोमममृता अभूम' इत्याद्यास्तेष्वेव रताः प्रीताः। अतएव अतः परमन्यदीश्वरतत्त्वं प्राप्यं नास्तीति वचनशीलाः॥ ४२॥ अत एव—कामात्मान इति। कामात्मानः कामाकुलचित्ताः। अतः स्वर्ग एव परः पुरुषार्थो येषां ते। जन्म च तत्र कर्माणि च तत्फलानि च

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम्।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

कामस्वभावाः। कामपरा इत्यर्थः। स्वर्गपराः स्वर्गः परः पुरुषार्थो येषां ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधाना जन्मकर्मफलप्रदां कर्मणः फलं कर्मफलं जन्मैव कर्मफलं जन्मकर्मफलं तत्प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदा तां वाचं प्रवदन्तीत्यनुषज्यते। क्रियाविशेषबहुलां क्रियाणां विशेषाः क्रियाविशेषास्ते बहुला यस्यां वाचि तां, स्वर्गपशुपुत्राद्यर्था यया वाचा बाहुल्येन प्रकाश्यन्ते, भोगैश्वर्यगतिं प्रति भोगश्चैश्वर्यं च भोगैश्वर्ये तयोर्गतिः प्राप्तिर्भोगैश्वर्यगतिस्तां प्रति साधनभूता ये क्रियाविशेषास्तद्बहुलां तां वाचं प्रवदन्तो मूढाः संसारे परिवर्तन्त इत्यभिप्रायः ॥ ४३ ॥ भोगेति। तेषां च भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भोगः कर्तव्यमैश्वर्यं चेति

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

प्रस्तुतां वाचमेव विशिनष्टि—जन्मेति। ननु पुंसां कामस्वभावत्वमयुक्तं चेतनस्येच्छावतस्तदात्मत्वानुपपत्तेरिति तत्राह—कामपरा इति। तत्परत्वं तत्तत्फलार्थित्वेन तत्तदुपायेषु कर्मस्वेव प्रवृत्ततया कर्मसंन्यासपूर्वकाज्ज्ञानाद्बहिर्मुखत्वम्। ननु कर्मनिष्ठानामपि परमपुरुषार्थापेक्षया मोक्षोपाये ज्ञाने भवत्याभिमुख्यमिति नेत्याह—स्वर्गेति। तत्परत्वं तस्मिन्नेवासक्ततया तदतिरिक्तपुरुषार्थराहित्यनिश्चयवत्त्वम्। उच्चावचमध्यमदेहप्रभेदग्रहणं जन्मवाचो यथोक्तफलप्रदत्वमप्रामाणिकमित्याशङ्क्यानुष्ठानद्वारा तदुपपत्तिरित्याह—क्रियेति। क्रियाणामनुष्ठानानां यागदानादीनां विशेषा देशकालाधिकारिप्रयुक्ताः सप्ताहानेकाहलक्षणास्ते खल्वस्यां वाचि प्राचुर्येण प्रतिभान्तीत्यर्थः। कथं यथोक्तायां वाचि क्रियाविशेषाणां बाहुल्येनावस्थानमित्याशङ्क्य प्रकाश्यत्वेनेत्येतद्विशदयति—स्वर्गेति। तथापि तेषां मोक्षोपायत्वोपपत्तेस्तन्निष्ठानां मोक्षाभिमुख्यं भविष्यति, नेत्याह—भोगेति। यथोक्तां वाचमभिवदतां पर्यवसानं दर्शयति—तद्बहुलामिति ॥ ४३ ॥ ननु कर्मकाण्डनिष्ठानां कर्मानुष्ठायिनामपि बुद्धिशुद्धिद्वारेणान्तःकरणे साध्यसाधनभूतबुद्धिद्वयसमुदायसंभवादतो मोक्षो भविष्यति, नेत्याह—तेषां चेति। तदात्मभूतानां तयोरेव भोगैश्वर्ययोरासक्तं-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

त्फलं मोक्षश्च नास्तीति वादिनो वदनशीलाः ॥ ४२ ॥ तथा भोगश्च ऐश्वर्यं च तयोर्गतिः प्राप्तिस्तां प्रति तदर्थमित्यर्थः। कामात्मानः कामग्रस्तचित्ताः। अतएव स्वर्गपराः। कीदृशीं भोगैश्वर्यगतिम्। जन्मकर्मफलप्रदाम्। प्राप्तभोगैश्वर्यो हि पुरुषस्तद्वासनावासितः पुनर्भोगैश्वर्यप्राप्तये जन्म लभते तदर्थं कर्माणि च कुरुते फलं च ततो भोगादिकं प्राप्नोतीति चक्रमनिशमावर्तते। तेन निष्ठातश्च्युतो भवतीत्यर्थः। किंच क्रियाविशेषेण बहुलां यथायथा वित्तव्ययायासाद्याधिक्यं तथातथा भोगैश्वर्यप्राप्तेरप्याधिक्यमित्यर्थः। एतेनात्यन्तायाससाध्येष्वपि कर्मसु फललोभात्सज्जन्त इत्युक्तम्। भाष्ये भोगैश्वर्यगतिं प्रति साधनभूताः ये क्रियाविशेषा अग्निहोत्रादयः तद्बहुलां जन्मरूपं यत् कर्मफलं तत्प्रदां च वाचमेवेति व्याख्यातम् ॥ ४३ ॥ भोगेति। तया पुष्पितया वाचा अपहृतचेतसां

४ मधुसूदनीव्याख्या।

पुत्रपशुस्वर्गादिलक्षणं विनश्वरं, तानि प्रकर्षेण घटीयन्त्रवदविच्छेदेन ददातीति तथा ताम्। कुतएवमत आह—भोगैश्वर्यगतिं प्रति क्रियाविशेषबहुलां अमृतपानोर्वशीविहारपारिजातपरिमलादिनिबन्धनो यो भोगस्तत्कारणं च यदैश्वर्यं देवादिस्वामित्वं तयोर्गतिं प्राप्तिं प्रति साधनभूता ये क्रियाविशेषा अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादयस्तैर्बहुलां विस्तृताम्। अतिबाहुल्येन भोगैश्वर्यसाधनक्रियाकलापप्रतिपादिकामिति यावत्। कर्मकाण्डस्य हि ज्ञानकाण्डापेक्षया सर्वत्रातिविस्तृतत्वं प्रसिद्धम्। एतादृशीं कर्मकाण्डलक्षणां वाचं प्रवदन्ति प्रकृष्टां परमार्थस्वर्गादिफलामभ्युपगच्छन्ति। के। येऽविपश्चितो विचारजन्यतात्पर्यपरिज्ञानशून्याः। अतएव वेदवादरताः वेदे ये सन्ति वादा अर्थवादाः 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

च तत्र कर्म च तत्फलं च प्रददातीति न व्याख्यातम्। यतो भोगश्चैश्वर्यं च तयोर्गतिं प्राप्तिं प्रति क्रियाणां विशेषा बहुला यस्यां तां वाचं प्रवदन्तीत्यनुषङ्गः ॥ ४३ ॥ तेषां भोगैश्वर्ययोः प्रसक्तानामतिरक्तचित्तानां यतस्तया वाचापहृतमाच्छादितं चेतो येषां

६ श्रीधरीव्याख्या।

प्रददातीति तथा ताम्। भोगैश्वर्ययोर्गतिं प्राप्तिं प्रति साधनभूता ये क्रियाविशेषास्ते बहुला यस्यां तां प्रवदन्तीत्यनुषङ्गः ॥ ४३ ॥ ततश्च—भोगैश्वर्यप्रसक्तानामिति। भोगैश्वर्ययोः प्रसक्तानामभिनिविष्टानाम्। तया पुष्पितया वाचा प्रहृतमाकृष्टं चेतो येषां तेषां स-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

॥ ४१ ॥ तथाच यामिमामिति ॥ ४२ ॥ कामात्मान इति ॥ ४३ ॥ भोगैश्वर्येति। ये कामाभिलाषिणस्ते स्वयमेतां वाचं देहाभिमानेन पुष्पितां स्वर्गफलेन व्याप्तां वदन्ति। अतएव जन्मनः कर्मैव फलमिच्छन्ति ते अविपश्चितः। ते तयैव स्वयं कल्पितया वेदवाचा अपहृतचित्ता

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान्॥ ४५॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

भोगैश्वर्ययोरेव प्रणयवतां तदात्मभूतानां तया क्रियाविशेषबहुलया वाचापहृतचेतसामाच्छादितविवेकप्रज्ञानां व्यवसायात्मिका सांख्ये योगे वा या बुद्धिः समाधौ समाधीयतेऽस्मिन्पुरुषोपभोगाय सर्वमिति समाधिरन्तःकरणं बुद्धिस्तस्मिन्समाधौ न विधीयते न भवतीत्यर्थः॥ ४४॥ य एवं विवेकबुद्धि-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

व्यत्वेनारोपितयोरभिनिविष्टे चेतसि तादात्म्याध्यासवतां बहिर्मुखानामित्यर्थः। तथापि शास्त्रानुसारिण्या विवेकप्रज्ञया व्यवसायात्मिका बुद्धिस्तेषामुदेष्यतीत्याशङ्क्याह—तयेति। ननु समाधिः संप्रज्ञातासंप्रज्ञातभेदेन द्विधोच्यते, तत्र बुद्धिद्वयविधिरप्रसक्तः सन्कथं निषिध्यते तत्राह—समाधीयत इति॥ ४४॥ अविवेकिनामपि वेदाभ्यासवतां विवेकबुद्धिरुदेष्यतीत्याशङ्क्याह—य एवमिति। तर्हि वेदार्थतया कामात्मता प्रशस्तेत्याशङ्क्याह—निस्त्रैगुण्य इति।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

पुंसां बुद्धिः समाधौ समाध्यनुष्ठानकाले व्यवसायात्मिका व्यवसायो ज्ञानं तदात्मिका शुद्धचिन्मात्राकारा न विधीयते न भवति। कर्मकर्तरि लकारः। विरक्तस्य हि बुद्धिः समाधौ चिन्मात्राकारा भवति नतु भोगाद्यासक्तस्येति स्पष्टमेव। भाष्येतु समाधौ अन्तःकरणे व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न भवतीति व्याख्यातम्। यद्वा समाध्यनुष्ठानार्थमेव निश्चयात्मिका तेषां बुद्धिर्न भवतीति व्याख्येयम्॥ ४४॥ कस्य तर्हि समाधौ बुद्धिर्भवतीत्यत आह—त्रैगुण्येति। त्रैगुण्यं गुणत्रयकार्यमूर्ध्वमध्याधोगतिरूपं संसरणं तदेव प्रकाश्यत्वेन विषयो येषां तादृशाः कर्म-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

सुकृतं भवति' इत्येवमादयस्तेष्वेव रता वेदार्थसत्यत्वेनैवमेवैतदिति मिथ्याविश्वासेन संतुष्टाः। हे पार्थ, अतएव नान्यदस्तीति वादिनः कर्मकाण्डापेक्षया नास्त्यन्यज्ज्ञानकाण्डं, सर्वस्यापि वेदस्य कार्यपरत्वात्कर्मफलापेक्षया च नास्त्यन्यन्निरतिशयं ज्ञानफलमिति वदनशीलाः। महता प्रबन्धेन ज्ञानकाण्डविरुद्धार्थभाषिण इत्यर्थः। कुतो मोक्षद्वेषिणस्ते। यतः कामात्मानः काम्यमानविषयशताकुलचित्तत्वेन काममयाः। एवंसति मोक्षमपि कुतो न कामयन्ते। यतः स्वर्गपराः स्वर्ग एवोर्वश्याद्युपेतत्वेन पर उत्कृष्टो येषां ते। तथा स्वर्गातिरिक्तः पुरुषार्थो नास्तीति भ्राम्यन्तो विवेकवैराग्याभावान्मोक्षकथामपि सोढुमक्षमा इति यावत्। तेषां च पूर्वोक्तिभोगैश्वर्ययोः प्रसक्तानां क्षयित्वादिदोषादर्शनेन निविष्टान्तःकरणानां तया क्रियाविशेषबहुलया वाचापहृतमाच्छादितं चेतो विवेकज्ञानं येषां तथाभूतानामर्थवादाः स्तुत्यर्थास्तात्पर्यविषये प्रमाणान्तराबाधिते वेदस्य प्रामाण्यमिति सुप्रसिद्धमपि ज्ञातुमशक्तानां समाधावन्तःकरणे व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न विधीयते। न भवतीत्यर्थः। समाधिविषया व्यवसायात्मिका बुद्धिस्तेषां न भवतीति वा। अधिकरणे विषये वा सप्तम्यास्तुल्यत्वात् विधीयत इति कर्मकर्तरि लकारः। समाधीयतेऽस्मिन्सर्वमिति व्युत्पत्त्या समाधिरन्तःकरणं वा परमात्मा वेति नाप्रसिद्धार्थकल्पनम्। अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिस्तन्निमित्तं व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नोत्पद्यत इति व्याख्याने तु रूढिरेवादृता। अयंभावः—यद्यपि काम्यान्यग्निहोत्रादीनि शुद्ध्यर्थेभ्यो न विशिष्यन्ते तथापि फलाभिसंधिदोषान्नाशयशुद्धिं संपादयन्ति। भोगानुगुणा तु शुद्धिर्न ज्ञानोपयोगिनी। एतदेव दर्शयितुं भोगैश्वर्यप्रसक्तानामिति पुनरुपात्तम्। फलाभिसन्धिमन्तरेण तु कृतानि कर्माणि ज्ञानोपयोगिनीं शुद्धिमादधतीति सिद्धं विपश्चिदविपश्चितोः फलवैलक्षण्यम्। विस्तरेण चैतदग्रे प्रतिपादयिष्यते॥ ४२॥ ४३॥ ४४॥ ननु सकामानां माभूदाशयदोषाद्व्यवसायात्मिका बुद्धिः, निष्कामानां तु व्यवसायात्मकबुद्ध्या कर्म

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

तेषां व्यवसायात्मिका सांख्ये योगे वा या बुद्धिः सा समाधौ समाधीयते पुरुषोपभोगाय सर्वमस्मिन्नन्तःकरणं तस्मिन्न विधीयते न स्थिरीभवतीत्यर्थः। ननु अहं ब्रह्मास्मीत्यवस्थानं समाधिस्तन्निमित्तमिति चित्तैकाग्र्यं परमेश्वरैकाग्र्याभिमुखत्वं तस्मिन्वेति व्याख्यानद्वयमाचार्यैः कुतो न प्रदर्शितमितिचेत्, अहं ब्रह्मास्मीत्यवस्थानस्य परमेश्वरैकाग्र्याभिमुखत्वस्य च व्यवसायात्मिकसांख्ययोगबुद्धावन्तर्भावमभिप्रेत्येति गृहाण॥ ४४॥ वेदवादरतानां वेदोक्तत्रिगुणात्मकसंसार एव फलमित्याशयेनाह—त्रैगुण्येति। त्रैगुण्यं

६ श्रीधरीव्याख्या।

माधिः चित्तैकाग्र्यं परमेश्वरैकाग्र्याभिमुखत्वं तस्मिन्निश्चयात्मिका बुद्धिर्न विधीयते। कर्मकर्तरिप्रयोगः। नोत्पद्यत इत्यर्थः॥ ४४॥ ननु च यदि स्वर्गादिकं परमं फलं न भवति तर्हि किमिति वेदैस्तत्साधनतया कर्माणि विधीयन्ते तत्राह—त्रैगुण्यविषया इति। त्रिगुणा-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

व्यवसायबुद्धियुक्ता अपि न समाधियोग्याः। तत्र फलनिश्चयत्वादिति श्लोकत्रयस्य तात्पर्यम्॥ ४४॥ अतएव च त्रैगुण्येति। वेदास्त्रै-

१ मधुसूदनः. २ श्रीधरी.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

रहितांस्तेषां कामात्मनां यत्फलं तदाह—त्रैगुण्येति। त्रैगुण्यविषयास्त्रैगुण्यं संसारो विषयः प्रकाशयि-तव्यो येषां ते वेदास्त्रैगुण्यविषयास्त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन। निष्कामो भवेत्यर्थः। निर्द्वन्द्वः सुखदुःखहेतू सप्रतिपक्षौ पदार्थौ द्वन्द्वशब्दवाच्यौ ततो निर्गतो निर्द्वन्द्वो भव। त्वं नित्यसत्त्वस्थः सदा सत्त्वगुणाश्रितो भव। तथा निर्योगक्षेमः। अनुपात्तस्योपादानं योगः, उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः। योगक्षेमप्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्तिर्दुष्करेत्यतो निर्योगक्षेमो भव, आत्मवानप्रमत्तश्च भव, एष तवोपदेशः ॥ ४५॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

भवेति पदं निर्द्वन्द्वादिविशेषणेष्वपि प्रत्येकं संबध्यते। त्रयाणां सत्त्वादीनां गुणानां पुण्यपापव्यामिश्रकर्मतत्फलसंबन्धलक्षणः समाहारस्त्रैगुण्यमित्यङ्गीकृत्य व्याचष्टे—संसार इति। वेदशब्देनात्र कर्मकाण्डमेव गृह्यते, तदभ्यासवतां तदर्थानुष्ठानद्वारा संसारध्रौव्यान्न विवेकावसरोऽस्तीत्यर्थः। तर्हि संसारपरिवर्जनार्थं विवेकसिद्धये किं कर्तव्यमित्याशङ्क्याह—त्वं त्विति। कथं निस्त्रैगुण्यो भवेति गुणत्रयराहित्यं विधीयते नित्यसत्त्वस्थो भवेति वाक्यशेषविरोधादित्याशङ्क्याह—निष्काम इति। सप्रतिपक्षत्वं परस्परविरोधित्वं, पदार्थौ शीतोष्णादिलक्षणौ। निष्कामत्वे द्वन्द्वान्निर्गतत्वं शीतोष्णादिसहिष्णुत्वं हेतुमुक्त्वा तत्रापि हेत्वपेक्षायां सदा सत्त्वगुणाश्रितत्वं हेतुमाह—नित्येति। योगक्षेमव्यापृतचेतसो रजस्तमोभ्यामसंस्पृष्टे सत्त्वमात्रे समाश्रितत्वमशक्यमित्याशङ्क्याह—तथेति। योगक्षेमयो-र्जीवनहेतुतया पुरुषार्थसाधनत्वान्निर्योगक्षेमो भवेति कुतो विधिरित्याशङ्क्याह—योगेति। योगक्षेमप्रधानत्वं सर्वस्य स्वारसिकमिति ततो निर्गमनमशक्यमित्याशङ्क्याह—आत्मवानिति। अप्रमादो मनसो विषयपारवश्यशून्यत्वम्। अथ यथोक्तोपदेशस्य मुमुक्षुविषयत्वादर्जुनस्य मुमुक्षुत्वमिह विवक्षितमिति नेत्याह—एष इति ॥ ४५॥ ईश्वरार्पणधिया

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

काण्डपरा वेदाः। त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भव। ऊर्ध्वगतावपि विरक्तो भवेत्यर्थः। वक्ष्यति च तत्तद्गुणप्रधानं गतित्रयं 'ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्वस्था' इति। दिव्येभ्योऽपि विषयेभ्यो विरक्तः समाधावधिक्रियत इति भावः। किंलक्षणोऽसौ निस्त्रैगुण्य इत्यत आह—निर्द्वन्द्व इति। सुखदुःखे मानापमानौ शत्रुमित्रे शीतोष्णे इत्यादीनि द्वन्द्वानि सप्रतिपक्षपदार्थरूपाणि तेभ्यो निर्गतो निर्द्वन्द्वः। सर्वत्र समबुद्धिरित्यर्थः। ननु बाधमानमुष्णादिकं कथं शीतादिवत्सक्षन्तुं शक्यमत आह—नित्यसत्त्वस्थ इति। नित्यं सर्वदा सत्त्वं धैर्यं सत्वगुणो वा तदाश्रितो भूत्वा। धीरो हि सर्वं सोढुं शक्तः, सात्विको वा प्रारब्धकर्मोपस्थापितमिदं दुःखमपरिहार्यं किमु तप्ततयेति जानन् सर्वं सोढुं शक्नोत्येव। नन्वत्यन्तदुःसहं क्षुधादिदुःखं कथं निस्त्रैगुण्येन सर्वथा प्रवृत्तिशून्येन सोढुं शक्यमत आह—निर्योगक्षेम इति। अप्राप्तस्य प्राप्तिर्योगः। प्राप्तसंरक्षणं क्षेमः। एतद्द्वयमपि प्रारब्धकर्माधीनमिति ततोऽपि निर्गत इत्यर्थः।

४ मधुसूदनीव्याख्या।

कुर्वतां कर्मस्वाभाव्यात्स्वर्गादिफलप्राप्तौ ज्ञानप्रतिबन्धः समान इत्याशङ्क्याह—त्रयाणां गुणानां कर्म त्रैगुण्यं काममूलः संसारः स एव प्रकाश्यत्वेन विषयो येषां तादृशा वेदाः कर्मकाण्डात्मकाः, यो यत्फलकामस्तस्यैव तत्फलं बोधयन्तीत्यर्थः। नहि सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति विनियोगेऽपि सकृदनुष्ठानात्सर्वफलप्राप्तिर्भवति तत्तत्कामनाविरहात्, यत्फलकामनयानुतिष्ठति तदेव फलं तस्मिन्प्रयोग इति स्थितं योगसिद्ध्यधिकरणे। यस्मादेवं कामनाविरहे फलविरहः तस्मात्त्वं निस्त्रैगुण्यो निष्कामो भव। हे अर्जुन। एतेन कर्मस्वाभाव्यात्संसारो निरस्तः। ननु शीतोष्णादिद्वन्द्वप्रतीकाराय वस्त्राद्यपेक्षणात्कुतो निष्कामत्वमत आह—निर्द्वन्द्वः। सर्वत्र भवेति संबध्यते। मात्रास्पर्शास्त्वित्युक्तन्यायेन शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुर्भव। असह्यं दुःखं कथं वा सोढव्यमित्यपेक्षायामाह—नित्यसत्त्वस्थः नित्यमचञ्चलं यत्सत्त्वं धैर्यापरपर्यायं तस्मिंस्तिष्ठतीति तथा। रजस्तमोभ्यामभिभूतसत्वो हि शीतोष्णादिपीडया मरिष्यामीति मन्वानो धर्माद्विमुखो भवति, त्वं तु रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वमात्रालम्बनो भव। ननु शीतोष्णादिसहनेऽपि क्षुत्पिपासादिप्रतीकारार्थं किंचिदनुपात्तमुपादेयमुपात्तं च रक्षणीयमिति तदर्थं यत्ने क्रियमाणे कुतः सत्त्वस्थत्वमित्यत आह—निर्योगक्षेमः। अलब्धलाभो योगः, लब्धपरिरक्षणं क्षेमस्तद्रहितो भव। चित्तविक्षेपकारिपरिग्रहरहितो भवेत्यर्थः। नचैवं चिन्ता कर्तव्या कथमेवं सति जीविष्यामीति। यतः सर्वान्तर्यामी परमेश्वर एव तव योगक्षेमादि निर्वाहयिष्यतीत्याह—आत्मवान् आत्मा परमात्मा ध्येयत्वेन योगक्षेमादिनिर्वाहकत्वेन च वर्तते यस्य

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

संसारो विषयः प्रतिपाद्यो येषां कर्मकाण्डपराणां वेदानां तर्हि मया कथं भाव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—निस्त्रैगुण्य इति। निस्त्रैगुण्यो निष्कामो भव। हे अर्जुनेति संबोधयन्स्वनाम सार्थकं कर्तुमर्हसीति ध्वनयति। निस्त्रैगुण्यभवने उपायमाह—निर्द्वन्द्व इति। सुखदुःखहेतू प्रतिपक्षपदार्थौ द्वन्द्वशब्दवाच्यौ तस्माद्रहितो भव। तत्रोपायमाह—नित्येति। नित्यं सत्त्वे स्थितो भव। तत्राप्युपायमाह—निर्योगेति। अनुपात्तस्योपादानं योगः, उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः, ताभ्यां निर्गतः रजोगुणरहितो भव। आत्मवानप्रमत्तः

यावानर्थ उदपाने सर्वतःसंप्लुतोदके।
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः॥ ४६॥

१ श्रीमच्छांकरंभाष्यम्।

स्वधर्ममनुतिष्ठतः सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यान्यनन्तानि फलानि तानि नापेक्ष्यन्ते चेत् किमर्थं तानी-श्वरायेत्यनुष्ठीयन्त इति, उच्यते शृणु—यावानिति। यथा लोके कूपतडागाद्यनेकस्मिन्नुदपाने परि-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

स्वधर्मानुष्ठानेऽपि फलकामनाभावाद्वैफल्यं योगमार्गस्येति मन्वानः शङ्कते—सर्वेष्विति। कर्ममार्गस्य फलवत्त्वं प्रतिजानीते—उच्यत इति। किं तत्फलमित्युक्ते तद्विषयं श्लोकमवतारयति—शृण्विति। यथोदपाने कूपादौ परि-च्छिन्नोदके स्नानाचमनादिर्योऽर्थो यावानुत्पद्यते स तावानपरिच्छिन्ने सर्वतः संप्लुतोदके समुद्रेऽन्तर्भवति, परिच्छिन्नो-दकानामपरिच्छिन्नोदकांशत्वात्। तथा सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यावानर्थो विषयविशेषोपरक्तः सुखविशेषो जायते स तावानात्मविदः स्वरूपभूते सुखेऽन्तर्भवति परिच्छिन्नानन्दानामपरिच्छिन्नानन्दान्तर्भावाभ्युपगमात् 'एतस्यैवानन्द-स्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः। तथा चापरिच्छिन्नात्मानन्दप्राप्तिपर्यवसायिनो योगमार्गस्य नास्ति वैफल्यमित्याह—यावानिति। उक्तमर्थमक्षरयोजनया प्रकटयति—यथेति। उदकं पीयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या कूपा-दिपरिच्छिन्नोदकविषयत्वमुदपानशब्दस्य दर्शयति—कूपेति। कूपादिगतस्याभिधेयस्य समुद्रेऽन्तर्भावासंभवात्कथ-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

तत्र हेतुः यत आत्मवाञ्छितचित्तः। सहि सर्वास्वप्यापत्स्वनाकुलो नित्यतृप्ततया निरुद्यमश्च भवतीति त्वमप्येता-दृशो निस्त्रैगुण्यो भवेत्यर्थः॥ ४५॥ नन्वात्मवत्त्वं चित्तशुद्धौ सत्यामेव भवति, सा च सकलवेदोक्तकर्मानुष्ठान-साध्या, अतो निस्त्रैगुण्यत्वं दुर्लभमित्याशङ्क्याह—यावानिति। सर्वतः संप्लुतोदके महति उदपाने जलाशये पुरुषस्य यावान् अर्थो यावत्स्नानपानादिकं प्रयोजनं घटमात्रजलनिर्वर्त्यं भवति न कृत्स्नजलाशयव्ययनिर्वर्त्यं तावा-नेवार्थो विजानतो व्युत्पन्नचित्तस्य ब्राह्मणस्य ब्रह्मबुभूषोः सर्वेषु वेदेषु वेदैकदेशोपनिषच्छ्रवणमात्रनिर्वर्त्यो भवति न कृत्स्नवेदार्थानुष्ठानं स्वसिद्ध्यर्थमपेक्षते। एकेन जन्मना कृत्स्नवेदार्थानुष्ठानासंभवात्। ऐहिकेन जन्मान्तरीयेण

४ मधुसूदनीव्याख्या।

स आत्मवान्। सर्वकामनापरित्यागेन परमेश्वरमाराधयतो मम सएव देहयात्रामात्रमपेक्षितं संपादयिष्यतीति निश्चल नि-श्चिन्तो भवेत्यर्थः। आत्मवानप्रमत्तो भवेति वा॥ ४५॥ न चैवं शङ्कनीयं सर्वकामनापरित्यागेन कर्म कुर्वन्नहं तैस्तैः कर्म-जनितैरानन्दैर्वञ्चितः स्यामिति। यस्मात् उदपाने क्षुद्रजलाशये। जातावेकवचनम्। यावानर्थः यावत्स्नानपानादिप्रयोजनं भवति, सर्वतः संप्लुतोदके महति जलाशये तावानर्थो भवत्येव। यथाहि पर्वतनिर्झराः सर्वतः स्रवन्तः क्वचिदुपत्यकाया-मेकत्र मिलन्ति तत्र प्रत्येकं जायमानमुदकप्रयोजनं समुदिते सुतरां भवति, सर्वेषां निर्झराणामेकत्रैव कासारेऽन्तर्भावात्, एवं सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु काम्यकर्मसु यावानर्थो हैरण्यगर्भानन्दपर्यन्तस्तावान्विजानतो ब्रह्मतत्त्वं साक्षात्कृतवतो ब्राह्मणस्य

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

तमोगुणाद्विनिर्गतो भवेत्यर्थः॥ ४५॥ ननु वेदोक्तकर्मफलाकाङ्क्षा नापेक्षिता चेदीश्वरार्थमपि कर्म किमर्थमनुष्ठेयमित्याशङ्क्य फला-काङ्क्षया कर्मानुष्ठातुरनेकानर्थसंभावना, फलाभिसंधिरहितस्य तस्य तु ज्ञानप्राप्त्या सर्वकर्मफलानां यस्मिन्ब्रह्मसुखेऽन्तर्भावः तत्प्राप्तिः समस्तानर्थनिवृत्तिश्च भवतीत्याशयेनाह—यावानिति। यथा लोके उदपाने कूपाद्यनेकस्मिन्स्वल्पे क्वचिद्धस्तादिप्रक्षालनं क्वचि-त्स्नानं क्वचित्पानमित्यादिर्यावानर्थो यावत्परिमाणं प्रयोजनं स सर्वोऽर्थस्तावत्परिमाण एव सर्वतःसंप्लुतोदके परिपूर्णोदके भवति। तत्रा-

६ श्रीधरीव्याख्या।

त्मकाः सकामा येऽधिकारिणस्तद्विषयास्तेषां कर्मफलसंबन्धप्रतिपादका वेदाः। त्वं तु निस्त्रैगुण्यो निष्कामो भव। तत्रोपायमाह। नि-र्द्वन्द्वः सुखदुःखशीतोष्णादियुगुलानि द्वन्द्वानि तद्रहितो भव। तानि सहस्वेत्यर्थः। कथमित्यत्राह। नित्यसत्त्वस्थः सन्। धैर्यमवलम्ब्ये-त्यर्थः। तथा निर्योगक्षेमः। अप्राप्तस्वीकारो योगः, प्राप्तपरिपालनं क्षेमं तद्रहितः। आत्मवानप्रमत्तः। नहि द्वन्द्वाकुलस्य योगक्षेमव्यापृ-तस्य च प्रमादिनस्त्रैगुण्यातिक्रमः संभवतीति॥ ४५॥ ननु वेदोक्तनानाफलपरित्यागेन निष्कामतयेश्वराराधनविषया व्यवसायात्मिका बुद्धिस्तु कुबुद्धिरेवेत्याशङ्क्याह—यावानिति। उदकं पीयतेऽस्मिन्नित्युदपानं वापीकूपतडागादि तस्मिन्स्वल्पोदके एकत्र कृत्स्नस्यार्थस्या-भावात्तत्र परिभ्रमणेन विभागशो यावान्स्नानपानादिरर्थः प्रयोजनं भवति तावान्सर्वोऽप्यर्थः सर्वतःसंप्लुतोदके महाह्रदे एकत्रैव यथा

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

गुण्येन कारणेन विशेषेण चिन्वन्ति बध्नन्तीति बन्धकाः। यस्मात्सुखदुःखमोहबुद्ध्या कर्माणि वैदिकानि क्रियमाणानि बन्धकानि अतस्त्रैगुण्यं कामरूपं त्याज्यम्। यदितु वेददूषणपरमेतदभविष्यत् प्रकृतं युद्धकरणं व्यघटिष्यत वेदादन्यस्य स्वधर्मनिश्चायकत्वाभावात्। येषां तु फलाभि-लाषो विगलितस्तेषां न वेदा बन्धकाः, यतो वेदाः परं तेषां सम्यग्ज्ञानोपयोगिनः॥ ४५॥ अतएवाह—यावानर्थेति॥ ४६॥ यस्य धर्ममात्रे

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

च्छिन्नोदके यावान्यावत्परिमाणः स्नानपानादिरर्थः फलं प्रयोजनं स सर्वोऽर्थः सर्वतःसंप्लुतोदकेऽपि योऽर्थस्तावानेव संपद्यते तत्रान्तर्भवतीत्यर्थः । एवं तावांस्तावत्परिमाण एव संपद्यते सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु कर्मसु योऽर्थो यत्कर्मफलं सोऽर्थो ब्राह्मणस्य संन्यासिनः परमार्थतत्त्वं विजानतो योऽर्थो यद्विज्ञानफलं सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीयं तस्मिंस्तावानेव संपद्यते । तत्रैवान्तर्भवतीत्यर्थः । 'यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद' इति श्रुतेः 'सर्वं कर्माखिलम्' इति च वक्ष्यति । तस्मात्प्राग्ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेः कर्मण्यधिकृतेन कूपतडागाद्यर्थस्थानीयमपि कर्म कर्तव्यम् ॥४६॥ कर्मणीति । तव च कर्मण्येवाधिकारो न ज्ञाननिष्ठायां ते तव तत्र

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मिदमित्याशङ्क्यार्थशब्दस्य प्रयोजनविषयत्वं व्युत्पादयति—फलमिति । यत्फलत्वेन लीयते तत्फलमित्युच्यते तत्कं तडागादिकृतं स्नानपानादि तथेत्याशङ्क्य तस्याल्पीयसो नाशोपपत्तेरित्याह—प्रयोजनमिति । तडागादिप्रयुक्तप्रयोजनस्य समुद्रनिमित्तप्रयोजनमात्रत्वप्रयुक्तान्यस्यान्यात्मत्वानुपपत्तेरित्याशङ्क्याह—तत्रेति । घटाकाशादेरिव महाकाशे परिच्छिन्नोदककार्यस्यापरिच्छिन्नोदककार्यान्तर्भावः संभवति तत्प्राप्ताविितरापेक्षाभावादित्यर्थः । पूर्वार्धं दृष्टान्तभूतमेवं व्याख्याय दार्ष्टान्तिकमुत्तरार्धं व्याकरोति—एवमित्यादिना । कर्मसु योऽर्थ इत्युक्तं व्यनक्ति—यत्कर्मफलमिति । सोऽर्थो विजानतो ब्राह्मणस्य योऽर्थस्तावानेव संपद्यत इति संबन्धः । तदेव स्पष्टयति—विज्ञानेति । तस्मिन्नन्तर्भवतीति शेषः । सर्वं कर्मफलं ज्ञानफलेऽन्तर्भवतीत्यत्र प्रमाणमाह—सर्वमिति । यत्किमपि प्रजाः साधु कर्म कुर्वन्ति तत्सर्वं स पुरुषोऽभिसमेति प्राप्नोति यः पुरुषस्तद्वेद विजानाति यद्वस्तु स रैक्वो वेद तद्वेद्यमिति श्रुत्यर्थः । कर्मफलस्य सगुणज्ञानफलेऽन्तर्भावः संवर्गविद्यायां श्रूयते कथमेतावता निर्गुणज्ञानफले कर्मफलान्तर्भावः संभवतीत्याशङ्क्याह—सर्वमिति । तर्हि ज्ञाननिष्ठैव कर्तव्या तावतैव कर्मफलस्य लब्धतया कर्मानुष्ठानानपेक्षणादित्याशङ्क्याह—तस्मादिति । योगमार्गस्य निष्फलत्वाभावस्तच्छब्दार्थः ॥ ४६ ॥ तर्हि परम्परया पुरुषार्थसाधनं योगमार्गं परित्यज्य साक्षादेव पुरुषार्थकारणमात्मज्ञानं तदर्थमुपदेष्टव्यं तस्मै हि स्पृहयति मनो मदीयमित्याशङ्क्याह—तव

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

वा जपादिना चित्तशुद्धौ सत्यामुपनिषच्छ्रवणान्निस्त्रैगुण्यता संभवतीति भावः । वृद्धास्तु—सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीये आत्मज्ञाने पुरुषस्य तावानर्थः कृत्स्नोऽपि भवति यावाननेककूपरूपोदपानस्थानीयेषु सकलवेदोक्तकर्मस्वनुष्ठितेषु भवति, ब्रह्मानन्दे क्षुद्रानन्दानामन्तर्भावात् । तथाच श्रुतिर्ज्ञाने सर्वकर्मफलान्तर्भावं दर्शयति । 'यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेवैनं सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्सवेद' इति । वक्ष्यतिच 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इति । गङ्गातुल्यज्ञानोदयात्प्रागेव कूपोपमानि कर्माणि कर्तव्यानीति भाव इति व्याचख्युः । अस्मिन्पक्षे पूर्वार्धे अनेकस्मिन्—यथा-तथा-भवतीति पदचतुष्टयाध्याहारः, यावान्-तावानूपदयोरनुषङ्गश्च दार्ष्टान्तिके द्रष्टव्यः ॥ ४६ ॥ ननु ममाप्यौपनिषदात्मज्ञानार्थिनः शम एवेष्टस्तत्कथं मां युध्य-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

ब्रह्मबुभूषोर्भवत्येव । क्षुद्रानन्दानां ब्रह्मानन्दांशत्वात्तत्र क्षुद्रानन्दानामन्तर्भावात् 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः । एकस्याप्यानन्दस्याविद्याकल्पिततत्तदुपाधिपरिच्छेदमादायांशांशिवद्व्यपदेश आकाशस्येव घटाद्यवच्छेदकल्पनया । तथाच निष्कामकर्मभिः शुद्धान्तःकरणस्य तवात्मज्ञानोदये परब्रह्मानन्दप्राप्तिः स्यात्तयैव च सर्वानन्दप्राप्तौ क्षुद्रानन्दाप्राप्तिनिबन्धनवैयग्र्यानवकाशः । अतः परमानन्दप्रापकाय तत्त्वज्ञानाय निष्कामकर्माणि कुर्वित्यभिप्रायः । अत्र यथा-तथा-भवतीति पदत्रयाध्याहारो यावान्-तावानिति पदद्वयानुषङ्गश्च दार्ष्टान्तिके द्रष्टव्यः ॥ ४६ ॥ ननु निष्कामकर्मभिरात्म-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

न्तर्भवतीत्यर्थः । तथा यावानर्थः फलं वेदेषु वेदबोधितेषु कर्मसु तावानर्थो ब्राह्मणस्य परमार्थतत्त्वं विजानतः संभवति, सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीये ज्ञानफले ब्रह्मणि सर्वेषां फलानामन्तर्भावात् । 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः । ब्राह्मण-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

भवति । एवं यावान्सर्वेषु वेदेषु तत्तत्कर्मफलरूपोऽर्थस्तावान्सर्वोऽपि विजानतो व्यवसायात्मिकबुद्धियुक्तस्य ब्राह्मणस्य ब्रह्मनिष्ठस्य भवत्येव । ब्रह्मानन्दे क्षुद्रानन्दानामन्तर्भूतत्वात् 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः । तस्मादियमेव बुद्धिः सुबुद्धिरित्य-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

कर्मकुर्वतो मा फलेष्वधिकारोऽस्तु कर्मफलतृष्णा मा भूत् कदाचन। कस्यांचिदप्यवस्थायामित्यर्थः। यदा कर्मफले तृष्णा ते स्यात्तदा कर्मफलप्राप्तेर्हेतुः स्याः, एवं मा कर्मफलहेतुर्भूः यदा हि कर्मफलतृष्णाप्रयुक्तः कर्मणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्यैव जन्मनो हेतुर्भवेत्, यदि कर्मफलं नेष्यते किं कर्मणा दुःखरूपेणेति। मा ते तव सङ्गोऽस्त्वकर्मण्यकरणे प्रीतिर्मा भूत् ॥ ४७ ॥ यदि कर्मफलप्रयुक्तेन न कर्तव्यं

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

चेति। तर्हि तत्फलाभिलाषोऽपि स्यादिति नेत्याह—**मा फलेष्विति**। पूर्वोक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—**मा कर्मेति**। फलाभिसन्ध्यसंभवे कर्माकरणमेव श्रद्दधामीत्याशङ्क्याह—**मा त इति**। ज्ञानानधिकारिणोऽपि कर्मत्यागप्रसक्तिं निवारयति—**कर्मण्येवेति**। कर्मण्येवेत्येवकारार्थमाह—**न ज्ञानेति**। नहि तत्राब्राह्मणस्यापरिपक्वकषायस्य मुख्योऽधिकारः सिध्यतीत्यर्थः। फलैस्तर्हि संबन्धो दुर्वारः स्यादित्याशङ्क्याह—**तत्रेति**। कर्मण्येवाधिकारे सतीति सप्तम्यर्थः। फलेष्वधिकाराभावं स्फोरयति—**कर्मेति**। कर्मानुष्ठानात्प्रागूर्ध्वं तत्काले चेत्येतत्कदाचनेति विवक्षितमित्याह—**कस्यांचिदिति**। फलाभिसंधाने दोषमाह—**यदेति**। एवं कर्मफलतृष्णाद्वारेणेत्यर्थः। कर्मफलहेतुत्वं विवृणोति—**यदा हीति**। तर्हि विफलं क्लेशात्मकं कर्म न कर्तव्यमिति शङ्कामनुभाष्य दूषयति—**यदीत्यादिना**। अकर्मणि ते सङ्गो मा भूदित्युक्तमेव स्पष्टयति—**अकरण इति** ॥ ४७ ॥ आसक्तिरकरणे न युक्ता चेत्तर्हि क्लेशात्मकं कर्म किमुद्दिश्य कर्तव्यमित्याशङ्कामनूद्य श्लोकान्तरमवतारयति—**यदीत्यादिना**। वक्ष्यमाणयोगमुद्दिश्य तन्निष्ठो भूत्वा कर्माणि

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

स्वेति प्रेरयसीत्याशङ्क्याह—**कर्मण्येवेति**। कर्मण्येवाधिकारो न ज्ञाननिष्ठायाम्। मा फलेषु सङ्गोऽस्त्वित्यपकृष्यते। कर्मफलं स्वर्गपश्वादिहेतुः कर्मसु प्रवर्तकं यस्य तादृशो माभूः। अकर्मणि कर्माकरणेऽपि तव सङ्गो मास्तु ॥ ४७ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या।

ज्ञानं संपाद्य परमानन्दप्राप्तिः क्रियते चेत्तदात्मज्ञानमेव तर्हि संपाद्यं किं बह्वायासैः कर्मभिर्बहिरङ्गसाधनभूतैरित्याशङ्क्याह—ते तवाशुद्धान्तःकरणस्य तात्त्विकज्ञानोत्पत्त्ययोग्यस्य कर्मण्येवान्तःकरणशोधकेऽधिकारो मयेदं कर्तव्यमिति बोधोऽस्तु न ज्ञाननिष्ठारूपे वेदान्तवाक्यविचारादौ। कर्म च कुर्वतस्तव तत्फलेषु स्वर्गादिषु कदाचन कस्यांचिदप्यवस्थायां कर्मानुष्ठानात्प्रागूर्ध्वं तत्काले वाधिकारो मयेदं भोक्तव्यमिति बोधो मास्तु। ननु मयेदं भोक्तव्यमिति बुद्ध्यभावेऽपि कर्म स्वसामर्थ्यादेव फलं जनयिष्यतीति चेन्नेत्याह—मा कर्मफलहेतुर्भूः फलकामनया हि कर्म कुर्वन्फलस्य हेतुरुत्पादको भवति त्वं तु निष्कामः सन्कर्मफलहेतुर्माभूः। नहि निष्कामेन भगवदर्पणबुद्ध्या कृतं कर्म फलाय कल्पत इत्युक्तम्। फलाभावेऽपि कर्मणां 'मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि' यदि फलं नेष्यते किं कर्मणा दुःखरूपेणेत्यकरणे तव प्रीतिर्माभूत् ॥ ४७ ॥ पूर्वोक्तमेव

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

ग्रहणं ब्रह्मविद्यायां ब्राह्मणस्य मुख्याधिकारसूचनार्थम् ॥ ४६ ॥ मम तर्हि क्वाधिकार इत्याकाङ्क्षायामाह—**कर्मणीति**। कर्मण्येव नतु ज्ञाननिष्ठायामन्तःकरणशुद्ध्यभावात्, तत्रापि चित्तशुद्धिहेतौ फलाभिसंधिरहिते कर्मणि नतु बन्धनिमित्ते काम्ये इत्याह—**मेति**। कदाचन कस्यांचिदवस्थायामपि कर्मफलतृष्णा ते मास्तु। फलतृष्णया काम्ये तेऽधिकारो मास्त्विति यावत्। ननु तृष्णाभावेऽपि भोजनात्तृप्तिरिव कर्मणः फलं स्यादेवेति तत्राह—**मा कर्मेति**। मा कर्मफले हेतुर्भूः फलतृष्णया तदुत्पादको माभूः। कामनया कृतस्य कर्मणः पश्वादिफलदातृत्वनियमात् 'चित्रया यजेत पशुकामः' इति श्रुतेः। यत्तु कर्मफलं प्रवृत्तिहेतुर्यस्येति तन्न। बहुव्रीह्यपेक्षया तत्पुरुषस्य लघुत्वात्, दुःखरूपेण निष्फलेन कर्मणा किमिति ते कर्माकरणे सङ्ग आसक्तिर्माभूत् ॥ ४७॥ एतदेव विवृणोति—

६ श्रीधरीव्याख्या।

॥ ४६ ॥ तर्हि सर्वकर्मफलानि परमेश्वराराधनादेव भविष्यन्तीत्यभिसंधाय प्रवर्तेत किं कर्मणेत्याशङ्क्य तद्वारयन्नाह—**कर्मण्येवेति**। ते तव तत्त्वज्ञानार्थिनः कर्मण्येवाधिकारः। तत्फलेषु बन्धहेतुष्वधिकारः कामो मास्तु। ननु कर्मणि कृते तत्फलं स्यादेव भोजने कृते तृप्तिवदित्याशङ्क्याह। मा कर्मफलहेतुर्भूः कर्मफलं प्रवृत्तिहेतुर्यस्य तथाभूतो मा भूः। कामितस्यैव स्वर्गादेर्नियोज्यविशेषणत्वेन फलत्वादकामितं फलं न स्यादिति भावः। अतएव फलं बन्धकं भविष्यतीति भयादकर्मणि कर्माकरणेऽपि तव सङ्गो निष्ठा मास्तु ॥ ४७ ॥ किं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

ज्ञाने च प्राधान्यं परिमितादपि वेदभावितात्कार्यं, अतश्च कर्मण्यस्तु इति कर्ममात्रे त्वं व्यापृतो भव नतु कर्मफलेषु। न तु कर्मणि जाते नान्तरीयकतयैव फलमापततीति। मैवम्। तत्रहि यदि त्वं फलकामनाकालुष्यव्याप्तो भवसि तदा कर्मणां फलंप्रति हेतुत्वम्। यदप्रार्थ्यमाने

१ नीलकण्ठः।

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥
दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कर्म कथं तर्हि कर्तव्यमित्युच्यते योगस्थ इति । योगस्थः सन्कुरु कर्माणि केवलमीश्वरार्थं, तत्रापीश्वरो मे तुष्यत्विति सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय, फलतृष्णाशून्येन क्रियमाणे कर्मणि सत्त्वशुद्धिजा ज्ञानप्राप्तिलक्षणा सिद्धिस्तद्विपर्ययजाऽसिद्धिस्तयोः सिद्ध्यसिद्ध्योरपि समस्तुल्यो भूत्वा कुरु कर्माणि। कोऽसौ योगो यत्रस्थः कुर्वित्युक्तमिदमेव तत्सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥ दूरेणेति । यत्पुनः समत्वबुद्धियुक्तमीश्वराराधनार्थं कर्मैतस्मात्कर्मणो दूरेणातिविप्रकर्षेण ह्यवरं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

क्लेशात्मकान्यपि विहितत्वादनुष्ठेयानीत्याह—**योगस्थः सन्निति** । कर्मानुष्ठानस्योद्देश्यं दर्शयति—**केवलमिति**। फलान्तरापेक्षामन्तरेणेश्वरार्थं तत्प्रसादनार्थमनुष्ठानमित्यर्थः । तर्हीश्वरसंतोषोऽभिलाषगोचरीभूतो भविष्यति नेत्याह —**तत्रापीति** । ईश्वरप्रसादनार्थे कर्मानुष्ठाने स्थितेऽपीत्यर्थः । सङ्गं त्यक्त्वा कुर्विति पूर्वेण संबन्धः । आकाङ्क्षितं पूरयित्वा सिद्धिशब्दार्थमाह—**फलेति** । तद्विपर्ययजा सत्त्वाशुद्धिजन्या । ज्ञानप्राप्तिलक्षणेति यावत् । कर्मानुतिष्ठतो योगमुद्दिश्य शेषतया प्रकृतमाकाङ्क्षापूर्वकं प्रकटयति—**कोऽसावित्यादिना** ॥ ४८ ॥ किमिति योगस्थेन तत्त्वज्ञानमुद्दिश्य कर्म कर्तव्यं फलाभिलाषेऽपि तदनुष्ठानस्य सुलभत्वादित्याशङ्क्य यथोक्तयोगयुक्तं कर्म स्तुवन्नन्तरश्लोकमुत्थापयति—**यत्पुनरिति** । अवरं कर्म बुद्धिसंबन्धविरुद्धमिति शेषः । बुद्धियुक्तस्य बुद्धियोगाधीनं प्रकर्षं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

एतदेव विवृणोति—**योगस्थ इति** । योगस्थः सन् सङ्गं फलतृष्णां कर्तृत्वाभिमानं च त्यक्त्वा कर्माणि ज्ञानार्थं कुरु । हे धनंजय, सिद्ध्यसिद्ध्योः कर्मफलस्य विविदिषादेः सिद्धावसिद्धौ वा समो हर्षविषादशून्यो भूत्वा कर्माणि कुर्विति संबन्धः । इदमेव सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं योग इत्युच्यते ॥ ४८ ॥ इदमेव बुद्धियोगं स्तौति—**दूरेणेति**।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

विवृणोति—हे धनंजय, त्वं योगस्थः सन् सङ्गं फलाभिलाषं कर्तृत्वाभिनिवेशं च त्यक्त्वा कर्माणि कुरु । अत्र बहुवचनात्कर्मण्येवाधिकारस्ते इत्यत्र जातावेकवचनम् । सङ्गत्यागोपायमाह—सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा । फलसिद्धौ हर्षं फलासिद्धौ च विषादं त्यक्त्वा केवलमीश्वराराधनबुद्ध्या कर्माणि कुर्वित्यर्थः । ननु योगशब्देन प्राक्कर्मोक्तम् । अत्र तु योगस्थः कर्माणि कुर्वित्युच्यते । अतः कथमेतद्बोद्धुं शक्यमित्यत आह—समत्वं योग उच्यते । यदेतत्सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं इदमेव योगस्थ इत्यत्र योगशब्देनोच्यते नतु कर्मेति न कोपि विरोध इत्यर्थः । अत्र पूर्वार्धस्योत्तरार्धेन व्याख्यानं क्रियत इत्यपौनरुक्त्यमिति भाष्यकारीयः पन्थाः । सुखदुःखे समे कृत्वेत्यत्र जयाजयसाम्येन युद्धमात्रकर्तव्यता प्रकृतत्वादुक्ता । इह तु दृष्टादृष्टसर्वफलपरित्यागेन सर्वकर्मकर्तव्यतेति विशेषः ॥ ४८ ॥ ननु किं कर्मानुष्ठानमेव पुरुषार्थो येन निष्फलमेव सदा कर्त-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

योगस्थ इति । योगस्थः कर्माणि कुरु केवलमीश्वरार्थम् । ननु योगः परमेश्वरैकपरतेति योगशब्दार्थ आचार्यैः कुतो न प्रदर्शित इतिचेत् समत्वं योग उच्यते इति । अनेन तदर्थस्य मूल एवोक्तत्वात् । तत्रापीश्वरो मे तुष्यत्विति सङ्गं त्यक्त्वा एतद्भाष्यमुपलक्षणं कर्तृत्वाद्यभिनिवेशस्यापि । चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानप्राप्तिरूपायां सिद्धौ तद्विपर्ययरूपायामसिद्धौ च समो हर्षविषादशून्यो भूत्वा । अयमेव योग इत्याह—**समत्वमिति** । दिग्विजये महीपाञ्जित्वा धनमाहृत्य राजसूययज्ञे त्वया नियोजितं तथाधुनाप्येतान्सर्वाञ्जित्वा यज्ञादीन्संपादयितुमर्हसीति द्योतयन्नाह—हे धनंजयेति ॥ ४८ ॥ काम्यं त्वतिनिकृष्टमित्याह—**दूरेणेति** । दूरेण विप्रकर्षेणावरम्

६ श्रीधरीव्याख्या ।

तर्हि—**योगस्थ इति** । योगः परमेश्वरैकपरता तत्र स्थितः कर्माणि कुरु । तथा सङ्गं कर्तृत्वाभिनिवेशं त्यक्त्वा केवलमीश्वराश्रयेणैव कुरु । तत्फलस्य ज्ञानस्यापि सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा केवलमीश्वरार्पणेनैव कुरु । यत एवंभूतं समत्वमेव योग उच्यते सद्भिः । चित्तसमाधानरूपत्वात् ॥ ४८ ॥ काम्यं तु कर्मातिनिकृष्टमित्याह—**दूरेणेति** । बुद्ध्या व्यवसायात्मिकया कृतः कर्मयोगो बुद्धियोगः । बुद्धि-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

फलं ज्ञानं नानिच्छोस्तदिति कर्माभावेन यः सङ्गः स एव गाढग्रहरूपो मिथ्याज्ञानस्वरूप इत्यत्याज्य एव ॥ ४७ ॥ योगस्थ इति । योगे स्थित्वा कर्माणि कुरु । साम्यं च योगः । (यस्य सर्वइति । यस्य सर्वे व्यापारा आशीरूपेण बन्धनेन युक्ताः । अभिलापो हि बन्धकः) ॥ ४८ ॥ दूरेण हीति । बुद्धियोगात्किल हेतोरवरं दुष्टफलयुक्तं कर्म दूरीभवति । अतस्तादृश्यां बुद्धौ शरणमन्विच्छ प्रार्थयस्व, येन सा बुद्धिर्लभ्यते

१ श्रीधरी. २ उपलब्धोभयादर्शपुस्तकयोरपीयं व्याख्याऽसंबद्धात्रैव दृश्यते.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

निकृष्टं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगात्समत्वबुद्धियुक्तात्कर्मणो जन्ममरणादिहेतुत्वाद् धनंजय, यत एवं योगविषयायां बुद्धौ तत्परिपाकजायां वा सांख्यबुद्धौ शरणमाश्रयमभयप्राप्तिकारणमन्विच्छ प्रार्थयस्व। परमार्थज्ञानशरणो भवेत्यर्थः। यतोऽवरं कर्म कुर्वाणाः कृपणा दीनाः फलहेतवः फलतृष्णाप्रयुक्ताः सन्तः 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः' इति श्रुतेः॥ ४९॥ समत्वबुद्धियुक्तः सन्स्वधर्ममनुतिष्ठन् यत्फलं प्राप्नोति तच्छृणु—बुद्धीति।

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

सूचयति—बुद्धीति। बुद्धिसंबन्धासंबन्धाभ्यां कर्मणि प्रकर्षनिकर्षयोर्भावे करणीयं नियच्छति—बुद्धाविति। यत्तु फलेच्छयापि कर्मानुष्ठानं सुकरमिति तत्राह—कृपणेति। निकृष्टं कर्मैव विशिनष्टि—फलार्थिनेति। कस्मात्प्रतियोगिनः सकाशादिदं निकृष्टमित्याशङ्क्य प्रतीकमुपादाय व्याचष्टे—बुद्धीत्यादिना। फलाभिलापेण क्रियमाणस्य कर्मणो निकृष्टत्वे हेतुमाह—जन्मेति। समत्वबुद्धियुक्तात्कर्मणस्तद्धीनस्य कर्मणो जन्मादिहेतुत्वेन निकृष्टत्वे फलितमाह—यत इति। योगविषया बुद्धिः समत्वबुद्धिः। बुद्धिशब्दस्यार्थान्तरमाह—तत्परिपाकेति। तच्छब्देन समत्वबुद्धिसमन्वितं कर्म गृह्यते। तस्य परिपाकस्तत्फलभूता बुद्धिशुद्धिः। शरणशब्दस्य पर्यायं गृहीत्वा विवक्षितमर्थमाह—अभयेति। सप्तमीमविवक्षित्वा द्वितीयं पक्षं गृहीत्वा वाक्यार्थमाह—परमार्थेति। तथाविधज्ञानशरणत्वे हेतुमाह—यत इति। फलहेतुत्वं विवृणोति—फलेति। तेन परमार्थज्ञानशरणत्वैव युक्तेति शेषः। परमार्थज्ञानबहिर्मुखानां कृपणत्वे श्रुतिं प्रमाणयति—यो वा इति। अस्थूलादिविशेषणमेतदित्युच्यते॥ ४९॥ पूर्वोक्तसमत्वबुद्धियुक्तस्य स्वधर्मानुष्ठाने प्रवृत्तस्य किं स्यादित्याशङ्क्याह—समत्वेति। बुद्धियुक्तः स्वधर्माख्यं कर्मा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

कर्मफलकामेन क्रियमाणं बुद्धियोगात्पूर्वोक्तान्निष्कामात्कर्मणः दूरेण हि प्रसिद्धं अवरं अत्यन्तनिकृष्टं अतो बुद्धौ योगरूपायां तत्फलभूतायां सांख्यरूपायां वा तन्निमित्तं शरणं रक्षितारं आश्रयं वा ईश्वरं अन्विच्छ प्रार्थयस्व। तत्प्रीत्यर्थं कर्माणि कुर्वित्यर्थः। यतः फलहेतवः फलमेव हेतुः प्रवर्तकं येषां तादृशाः फलतृष्णावन्तः कृपणा दीना भवन्ति। 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः' इति श्रुतेः॥ ४९॥ किंच

४ मधुसूदनीव्याख्या।

व्यमित्युच्यते 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति न्यायात् तद्वरं फलकामनयैव कर्मानुष्ठानमिति चेन्नेत्याह—बुद्धियोगात् आत्मबुद्धिसाधनभूतान्निष्कामकर्मयोगात् दूरेणातिविप्रकर्षेणावरमधमं कर्म फलाभिसंधिना क्रियमाणं जन्ममरणहेतुभूतं, अथवा परमात्मबुद्धियोगाद्दूरेणावरं सर्वमपि कर्म। हि यस्मात् हे धनंजय, तस्मात् बुद्धौ परमात्मबुद्धौ सर्वानर्थनिवर्तकायां शरणं प्रतिबन्धकपापक्षयेण रक्षकं निष्कामकर्मयोगम्। अन्विच्छ कर्तुमिच्छ। ये तु फलहेतवः फलकामा अवरं कर्म कुर्वन्ति ते कृपणाः सर्वदा जन्ममरणादिघटीयन्त्रभ्रमणेन परवशाः। अत्यन्तदीना इत्यर्थः। 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः' इति श्रुतेः। तथाच त्वमपि कृपणो माभूः किंतु सर्वानर्थनिवर्तकात्मज्ञानोत्पादकं निष्कामकर्मयोगमेवानुतिष्ठेत्यभिप्रायः। यथाहि कृपणा जना अतिदुःखेन धनमार्जयन्तो यत्किंचिद्दृष्टसुखमात्रलोभेन दानादिजनितं महत्सुखमनुभवितुं न शक्नुवन्तीत्यात्मानमेव वञ्चयन्ति, तथा महता दुःखेन कर्माणि कुर्वाणाः क्षुद्रफलमात्रलोभेन परमानन्दानुभवेन वञ्चिता इत्यहो दौर्भाग्यं मौढ्यं च तेषामिति कृपणपदेन ध्वनितम्॥४९॥ एवं बुद्धियोगाभावे दोषमुक्त्वा तद्भावे गुण-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

धमफलाभिसंधिनानुष्ठीयमानं कर्म बुद्धियोगात्समत्वबुद्धियुक्तादीश्वराराधनार्थात्कर्मणः जन्मादिहेतुत्वाद्बुद्धियोगात्, आत्मबुद्धिसाधनभूतात्समत्वलक्षणाद्योगादिति वाऽर्थः। यतएवमतो बुद्धौ समत्वबुद्धिं सांख्यबुद्धिं वा शरणमाश्रयं अभयप्राप्तेः परम्परया साक्षाद्वा कारणमन्विच्छ प्रार्थयस्व। शरणो भवेत्यर्थः। बुद्धौ शरणं त्रातारमीश्वरमित्यर्थस्त्वप्रकान्तार्थकल्पनया विशेष्याध्याहारेण च भ्रस्तोऽत आचार्यैर्न प्रदर्शितः। यतः कारणादवरं कर्म कुर्वाणा दीनाः, यतः फलहेतवः फलतृष्णायुक्ताः 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः' इति श्रुतेः धनं त्वया हृतं तेन युधिष्ठिरेण स्वाराज्यकामनया राजसूयकर्मानुष्ठितं तस्य फलं भवद्भिः पूर्वमनुभूतमधुना चोपस्थितमतः काम्यं कर्मात्यधममिति सूचयन्संबोधयति—धनंजयेति॥ ४९॥ काम्यकर्मणोऽवरत्वमुक्त्वा निष्काम-

६ श्रीधरीव्याख्या।

साधनभूतो वा तस्मात्सकाशादन्यत्काम्यं कर्म दूरेणावरमत्यन्तमपकृष्टम्। हि यस्मादेवं तस्माद्बुद्धौ ज्ञाने शरणमाश्रयं कर्मयोगमन्विच्छानुतिष्ठ। यद्वा बुद्धौ शरणं त्रातारमीश्वरमाश्रयेत्यर्थः। फलहेतवस्तु सकामा नराः कृपणा दीनाः। 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लो-

१ श्रीधरी.

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

बुद्धियुक्तः समत्वविषयया बुद्ध्या युक्तो बुद्धियुक्तः, स जहाति परित्यजतीहास्मिँल्लोके उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यतस्तस्मात्समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व। योगो हि कर्मसु कौशलं स्वधर्माख्येषु कर्मसु वर्तमानस्य या सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वबुद्धिरीश्वरार्पितचेतस्तया तत्कौशलं कुशलभावस्तद्धि कौशलं यद्बन्धनस्वभावान्यपि कर्माणि समत्वबुद्ध्या स्वभावान्निवर्तन्ते तस्मात्समत्वबुद्धियुक्तो भव त्वम् ॥ ५० ॥ यस्मात् कर्मजमिति । कर्मजं फलं त्य-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

नुतिष्ठन्निति शेषः । बुद्धियोगस्य फलवत्त्वे फलितमाह—तस्मादिति । पूर्वार्धं व्याचष्टे—बुद्धीत्यादिना । ननु समत्वबुद्धिमात्रान्न पुण्यपापनिवृत्तिर्युक्ता परमार्थदर्शनवतस्तन्निवृत्तिप्रसिद्धेरिति तत्राह—सत्त्वेति । उत्तरार्धं व्याचष्टे—तस्मादिति । स्वधर्ममनुतिष्ठतो यथोक्तयोगार्थं किमर्थं मनो योजनीयमित्याशङ्क्याह—योगो हीति । तर्हि यथोक्तयोगसामर्थ्यादेव दर्शितफलसिद्धेरनास्था स्वधर्मानुष्ठाने प्राप्तेत्याशङ्क्याह—स्वधर्माख्येष्विति । ईश्वरार्पितचेतस्तया कर्मसु वर्तमानस्यानुष्ठाननिष्ठस्य या यथोक्ता बुद्धिस्तत्तेषु कौशलमिति योजना । कर्मणां बन्धस्वभावत्वात्तदनुष्ठाने बन्धानुबन्धः स्यादित्याशङ्क्य कौशलमेव विशदयति—तद्धीति । समत्वबुद्धेरेवं फलत्वे स्थिते फलितमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ५० ॥ समत्वबुद्धियुक्तस्य सुकृतदुष्कृततत्फलपरित्यागेऽपि कथं मोक्षः स्यादित्याशङ्क्याह—यस्मादिति । समत्वबुद्ध्या यस्मात्कर्मानुष्ठीयमानं दुरितादि त्याजयति तस्मात्परम्परयासौ मुक्तिहेतुरित्यर्थः । मनीषिणो हि ज्ञानातिशयवन्तो बुद्धियुक्ताः सन्तः स्वधर्माख्यं कर्मानुतिष्ठन्तस्ततो जातं फलं देहप्रभेदं हित्वा

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

बुद्धीति । बुद्धियुक्तः समत्वबुद्धियुक्तः योगाय समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व । योगः सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वबुद्धिः कर्मसु बन्धकेष्वपि कौशलं बन्धनिवर्तकत्वसंपादनम् । ननु बुद्धियुक्तः कर्मभिर्दुष्कृतं त्यजतु 'धर्मेण पापमपनुदति' इति श्रुतेः सुकृतं तु सजातीयत्वात्तैर्दुष्परिहरमिति कथमुभे सुकृतदुष्कृते जहातीत्युच्यते सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेति प्राञ्चः । अर्वाञ्चस्तु दुष्कृतत्यागमुक्तरीत्याभ्युपेत्य फलत्यागात्सुकृतत्यागोऽपि कर्मयोगिनो भवति । दुष्कृतफलवन्मोक्षप्रतिबन्धकतत्फलस्यानुत्पादात् । यत्तु आपस्तम्बोक्ताम्रवृक्षनिदर्शनेन नान्तरीयकं सुकृतफलमुक्तं न तत्फलत्वेनोपपद्यते नान्तरीयकत्वादेव । तस्मात्फलद्वारा मोक्षप्रतिबन्धके क्रियमाणे एव सुकृतदुष्कृते

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

माह—बुद्धियुक्त इति । इह कर्मसु बुद्धियुक्तः समत्वबुद्ध्या युक्तो जहाति परित्यजति उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण । यस्मादेवं तस्मात्समत्वबुद्धियोगाय त्वं युज्यस्व घटस्व उद्युक्तो भव । यस्मादीदृशः समत्वबुद्धियोग ईश्वरार्पितचेतसः कर्मसु प्रवर्तमानस्य कौशलं कुशलभावः यद्बन्धहेतूनामपि कर्मणां तदभावो मोक्षपर्यवसायित्वं च तन्महत्कौशलम् । समत्वबुद्धियुक्तः कर्मयोगः कर्मात्मापि सन् दुष्कर्मक्षयं करोतीति महाकुशलः, त्वं तु न कुशलो यतश्चेतनोऽपि सन्सजातीयदुष्कर्मक्षयं न करोषीति व्यतिरेकोऽत्र ध्वनितः । अथवा इह समत्वबुद्धियुक्ते कर्मणि कृते सति सत्त्वशुद्धिद्वारेण बुद्धियुक्तः परमात्मसाक्षात्कारवान्सन् जहात्युभे सुकृतदुष्कृते तस्मात्समत्वबुद्धियुक्ताय कर्मयोगाय युज्यस्व । यस्मात्कर्मसु मध्ये समत्वबुद्धियुक्तः कर्मयोगः कौशलं कुशलः । दुष्टकर्मनिवारणचतुर इत्यर्थः ॥५०॥ ननु दुष्कृतहानमपेक्षितं नतु सुकृतहानं पुरुषार्थभ्रंशापत्तेरित्या-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

कर्मणः श्रैष्ठ्यमाह—समत्वबुद्धियुक्तः सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेणोभे पुण्यपापे त्यजति सांख्यबुद्धिर्युक्त इति वा तस्माद्योगाय समत्वलक्षणकर्मयोगानुष्ठानार्थं घटस्व ज्ञानयोगप्राप्त्यर्थमिति वा । यस्माद्योगः समत्वलक्षणः कर्मसु सर्वेषु कौशलं बन्धकानामपि तेषामीश्वरार्पितचेतस्तया मोक्षपरत्वसंपादनचातुर्यं ज्ञानयोग इति वा । अस्मिन्पक्षे कर्मसु ज्ञानप्रतिबन्धकेषु फलाभिसंधिं विहाय ज्ञानलाभचातुर्यमिति व्याख्येयम् । तस्मात्समत्वयुक्तो भवेत्यर्थः ॥ ५० ॥ पुण्यपापत्यागमात्रस्य फलत्वाभावमाशङ्क्याह—

६ श्रीधरीव्याख्या ।

कात्प्रैति स कृपणः' इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥ बुद्धियोगयुक्तस्तु श्रेष्ठ इत्याह—बुद्धीति । सुकृतं स्वर्गादिप्रापकम्, दुष्कृतं निरयादिप्रापकम्, ते उभे इहैव जन्मनि परमेश्वरप्रसादेन जहाति त्यजति । तस्माद्योगाय तदर्थाय कर्मयोगाय युज्यस्व घटस्व । यतः कर्मसु यत्कौशलं बन्ध-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

॥४९॥ उभे सुकृतेति । उभे इति परस्पराव्यभिचारं दर्शयति—तस्माद्योगायेति । यथाहि सुकृतदुष्कृते न नश्यतस्तथाकरणमेव परमं कौशलमिति

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

क्त्वेति व्यवहितेन संबन्धः । इष्टानिष्टदेहप्राप्तिः कर्मजं फलं कर्मभ्यो जातम् । बुद्धियुक्ताः समत्वबुद्धियुक्ताः हि तस्मात्फलं त्यक्त्वा परित्यज्य मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः जन्मैव बन्धो जन्मबन्धस्तेन विनिर्मुक्ता जीवन्त एव जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः सन्तः पदं परमं विष्णोर्मोक्षाख्यं गच्छन्त्यनामयं सर्वोपद्रवरहितमित्यर्थः । अथवा बुद्धियोगाद्धनंजयेत्यारभ्य परमार्थदर्शनलक्षणैव सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीया कर्मयोगजसत्त्वशुद्धिजनिता बुद्धिर्दर्शिता साक्षात्सुकृतदुष्कृतप्रहाणादिहेतुत्वश्रवणात् ॥ ५१ ॥ योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिजा बुद्धिः कदा प्राप्स्यत इत्युच्यते—

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

जन्मलक्षणाद्बन्धाद्विनिर्मुक्ता वैष्णवं पदं सर्वसंसारसंस्पर्शशून्यं प्राप्नुवन्तीति श्लोकोक्तमर्थं श्लोकयोजनया दर्शयति—कर्मजमित्यादिना । इष्टो देहो देवादिलक्षणोऽनिष्टो देहस्तिर्यगादिलक्षणस्तत्प्राप्तिरेव कर्मणो जातं फलं तद्यथोक्तबुद्धियुक्ता ज्ञानिनो भूत्वा तद्बलादेव परित्यज्य बन्धविनिर्मोकपूर्वकं जीवन्मुक्ताः सन्तो विदेहकैवल्यभाजो भवन्तीत्यर्थः ॥ बुद्धियोगादित्यादौ बुद्धिशब्दस्य समत्वबुद्धिरर्थो व्याख्यातः, संप्रति परम्परां परिहृत्य सुकृतदुष्कृतप्रहाणहेतुत्वस्य समत्वबुद्धावसिद्धेर्बुद्धिशब्दस्य योग्यमर्थान्तरं कथयति—अथवेति । अनवच्छिन्नवस्तुगोचरत्वेनानवच्छिन्नत्वं तस्याः सूचयन्बुद्ध्यन्तराद्विशेषं दर्शयति—सर्वत इति । असाधारणं निमित्तं तस्या निर्दिशति—कर्मेति । यथोक्तबुद्धेर्बुद्धिशब्दार्थत्वे हेतुमाह—साक्षादिति । जन्मबन्धविनिर्मोकादिरादिशब्दार्थः ॥ ५१ ॥ यस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे परमार्थदर्शनलक्षणा बुद्धिरुद्देश्यतया युज्यते तस्मात्कर्मणः सकाशादितरत्कर्म तथाविधोद्देश्यभूतबुद्धिसंबन्धविधुरमतिशयेन निष्कृष्यते, ततश्च परमार्थबुद्धिमुद्देश्यत्वेनाश्रित्य कर्मानुष्ठातव्यं परिच्छिन्नफलान्तरमुद्दिश्य तदनुष्ठाने कार्पण्यप्रसङ्गात्, किंच परमार्थबुद्धिमुद्देश्यमाश्रित्य कर्मानुतिष्ठतः करणशुद्धिद्वारा परमार्थदर्शनसिद्धौ जीवत्येव देहे सुकृतादि हित्वा मोक्षमधिगच्छति । तथाच परमार्थदर्शनलक्षणयोगार्थं मनो धारयितव्यं योगशब्दितं हि परमार्थदर्शनमुद्देश्यतया कर्मस्वनुतिष्ठतो नैपुण्यमिष्यते, यदि च परमार्थदर्शनमुद्दिश्य तद्युताः सन्तः समारभेरन्कर्माणि तदा तदनुष्ठानजनितबुद्धिशुद्ध्या ज्ञानिनो भूत्वा कर्मजं फलं परित्यज्य निर्मुक्तबन्धना मुक्तिभाजो भवन्तीत्येवमस्मिन्पक्षे श्लोकत्रयाक्षराणि व्याख्यातव्यानि । यथोक्तबुद्धिप्राप्तिकालं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—योगेति । श्रुतं श्रोतव्यं दृष्टं द्रष्टव्यमित्यादौ फला-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

कर्मयोगी जहाति ज्ञानी तु संचिते अपि ते जहातीति तयोर्विशेष इत्याहुः ॥ ५० ॥ एतदेवाह—कर्मजमिति । बुद्धियुक्ताः समत्वबुद्धियुक्ताः । क्रियमाणकर्मजं फलं त्यक्त्वा मनीषिणो मनोनिग्रहसमर्था भूत्वा जन्मरूपेण बन्धेन मुक्ताः सन्तोऽनामयं निरुपद्रवं पदं मोक्षाख्यं गच्छन्ति ॥ ५१ ॥ कदा मनीषिणो भवन्तीत्यत आह—

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

शङ्कय तुच्छफलत्यागेन परमपुरुषार्थप्राप्तिं फलमाह—कर्मजमिति । समबुद्धियुक्ता हि यस्मात्कर्मजं फलं त्यक्त्वा केवलमीश्वराराधनार्थं कर्माणि कुर्वाणाः सत्वशुद्धिद्वारेण मनीषिणस्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यात्ममनीषावन्तो भवन्ति, तादृशाश्च सन्तो जन्मात्मकेन बन्धेन विनिर्मुक्ताः विशेषेणात्यन्तिकत्वलक्षणेन निरवशेषं मुक्ताः पदं पदनीयमात्मतत्त्वमानन्दरूपं ब्रह्म, अनामयमविद्यातत्कार्यात्मकरोगरहितमभयं मोक्षाख्यं पुरुषार्थं गच्छन्ति । अभेदेन प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं फलकामनां त्यक्त्वा समत्वबुद्ध्या कर्माण्यनुतिष्ठन्तस्तैः कृतान्तःकरणशुद्धयस्तत्त्वमस्यादिप्रमाणोत्पन्नात्मतत्त्वज्ञानविनष्टाज्ञानतत्कार्याः सन्तः सकलानर्थनिवृत्तिपरमानन्दप्राप्तिरूपं मोक्षाख्यं विष्णोः परमं पदं गच्छन्ति तस्मात्त्वमपि 'यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे' इत्युक्तेः श्रेयोजि-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

कर्मजमिति । कर्मजं फलमिष्टानिष्टदेहप्राप्तिलक्षणं त्यक्त्वा हि यस्मात्समत्वबुद्धियुक्ता मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मैव बन्धस्तेन विनिर्मुक्ताः सर्वोपद्रवरहितं विष्णोः परमं मोक्षाख्यं पदं गच्छन्ति । जीवन्त एव स्वस्वरूपेण जानन्तीत्यर्थः । कर्मजं फलं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

कानामपि तेषामीश्वराराधनेन मोक्षपरत्वसंपादनचातुर्यं स एव योगः ॥ ५० ॥ कर्मणां मोक्षसाधनत्वप्रकारमाह—कर्मेति । कर्मजं फलं त्यक्त्वा केवलमीश्वराराधनार्थमेव कर्म कुर्वाणा मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मरूपेण बन्धेन विनिर्मुक्ताः सन्तोऽनामयं सर्वोपद्रव-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

भावः ॥ ५० ॥ कर्मजमिति । योगबुद्धियुक्ताः कर्मणां फलं त्यक्त्वा जन्मबन्धं त्यजन्ति ब्रह्मसत्तामवाप्नुवन्ति ॥ ५१ ॥ यदा ते इत्यादि । तत्रच योगबुद्धि-

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥
श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

यदेति। यदा यस्मिन्काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकमविवेकरूपं कालुष्यं, येनात्मानात्मवि-वेकबोधं कलुषीकृत्य विषयं प्रत्यन्तःकरणं प्रवर्तते, तत्ते तव बुद्धिर्व्यतितरिष्यति व्यतिक्रमि-ष्यति। शुद्धभावमापत्स्यत इत्यर्थः। तदा तस्मिन्काले गन्तासि प्राप्स्यसि निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च। तदा श्रोतव्यं श्रुतं च निष्फलं प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायः॥ ५२ ॥ मोह-कलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकजप्रज्ञः कदा कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगमवाप्स्यसीति चेत्त-च्छृणु—श्रुतिविप्रतिपन्नेति। श्रुतिविप्रतिपन्नानेकसाध्यसाधनसंबन्धप्रकाशनश्रुतिभिः श्रवणैर्विप्र-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

भिलाषप्रतिबन्धान्नोक्ता बुद्धिरुदेष्यतीत्याशङ्क्याह—यदेति। विवेकपरिपाकावस्था कालशब्देनोच्यते। कालुष्य-दोषपर्यवसायित्वं दर्शयन्निविशिनष्टि—येनेति। तदनर्थरूपं कालुष्यं तवेत्यन्वयार्थं पुनर्वचनम्। बुद्धिशुद्धिफल-विवेकस्य प्राप्त्या वैराग्यप्राप्तिं दर्शयति—तदेति। अध्यात्मशास्त्रातिरिक्तं शास्त्रं श्रोतव्यादिशब्देन गृह्यते। उक्तं वैरा-ग्यमेव स्फोरयति—श्रोतव्यमिति। यथोक्तविवेकसिद्धौ सर्वस्मिन्ननात्मविषये नैष्फल्यं प्रतिभातीत्यर्थः॥ ५२। बुद्धिशुद्धिविवेकवैराग्यासिद्धावपि पूर्वोक्तबुद्धिप्राप्तिकालो दर्शितो न भवतीति शङ्कते—मोहेति। प्रागुक्तविवेकादि

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

यदेति। ते तव मोहः इष्टानिष्टवियोगसंयोगजपरितापजन्यं वैचित्यं तदेव कलिलमिव कलिलं कालुष्यं बुद्धिग-बुद्धिर्व्यतितरिष्यति व्यतिक्रमिष्यति बुद्धिः प्रसन्ना भविष्यति तदा श्रोतव्यस्य शास्त्रभागस्य श्रुतस्य च निर्वेदं वै-राग्यं गन्तासि। अयं भावः—मलिनायां बुद्धावसकृद्गृहीतस्यापि शास्त्रार्थस्यास्फुरणाच्छ्रोतव्यं श्रुतं च वृथैव, तद्वच्छु-द्धायामपि बुद्धौ सद्यः शास्त्रार्थस्फुरणात्तयोर्वैयर्थ्यमित्युभयथापि तत्र निर्वेद उचितः। प्रसन्ना च बुद्धिर्निग्रहे-योग्या भवतीति श्रवणादिकं त्यक्त्वा ध्याननिष्ठ एव भवेदिति ॥ ५२ ॥ ननु बुद्धिप्रसादोऽपि केन लिङ्गेन ज्ञे-इत्यत आह—श्रुतीति। श्रुतिभिर्नानाविधशास्त्रश्रवणैर्विप्रतिपन्ना आत्मा नित्योऽनित्यो वा, नित्योऽपि कर्ताऽकर्ता

४ मधुसूदनीव्याख्या।

ज्ञासुरेवंविधं कर्मयोगमनुतिष्ठेति भगवतोऽभिप्रायः॥५१॥ एवं कर्माण्यनुतिष्ठतः कदा मे सत्त्वशुद्धिः स्यादित्यत आह—यदेति न ह्येतावता कालेन सत्त्वशुद्धिर्भवतीति कालनियमोऽस्ति किंतु यस्मिन्काले ते तव बुद्धिरन्तःकरणं मोहकलिलं व्यतितरिष्यति अविवेकात्मकं कालुष्यं अहमिदं ममेदमित्याद्यज्ञानविलसितमतिगहनं व्यतितरिष्यति। रजस्तमोमलमपहाय शुद्धभावमाप-त्स्यत इति यावत्। तदा तस्मिन्काले श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च कर्मफलस्य निर्वेदं वैतृष्ण्यं गन्तासि प्राप्तासि प्राप्नोषि। 'परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात्' इति श्रुतेः। निर्वेदेन फलेनान्तःकरणशुद्धिं ज्ञास्यसीत्यभिप्रायः॥ ५२ ॥ अन्तःकरण-शुद्ध्यैवं जातनिर्वेदस्य कदा ज्ञानप्राप्तिरित्यपेक्षायामाह—श्रुतीति। ते तव बुद्धिः श्रुतिभिर्नानाविधफलश्रवणैरविचारिततात्

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

त्यक्त्वा सांख्यबुद्धियुक्ताः शुद्धैकाग्रमनस इति वा॥ ५१ ॥ सांख्यं बुद्धिं कदा प्राप्स्यामि यदर्थं कर्मानुष्ठानं भवतोपदिश्यत इत्यत आह—यदेति। यदा यस्यामवस्थायां तव बुद्धिर्मोहात्मकमविवेकरूपं कालुष्यं व्यतिक्रमिष्यति तदा तस्यामवस्थायां श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च वैराग्यं प्राप्तासि। पूर्वं श्रुतिभिरनेकसाध्यसाधनश्रवणैर्विप्रतिपन्ना विक्षिप्ता श्रुतश्रोतव्ययोर्निर्वेदं लब्ध्वा यदा समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिरात्मा तस्मिन्निश्चला विक्षेपरहिता स्थास्यति स्थिरीभूता भविष्यति तदा योगं सांख्ययोगमवाप्स्यसीति द्वयोरर्थः। यद्वा योगानुष्ठानजनितसत्वशुद्धिजा वैराग्यादीतरसाधनसहिता नित्यानित्यवस्तुविवेकरूपा ज्ञानाधिकारसंपादिका बुद्धिः कदा प्राप्यत इत्यत आह—यदेति। यदा तव बुद्धिर्मोहात्मकमविवेकरूपं कालुष्यं चित्ताशुद्धिजं व्यतितरिष्यति तदा श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च कर्मफलस्य निर्वेदं गन्तासि। चित्तशुद्धिद्वारा लब्धात्मविवेकबुद्धिः कर्मयोगजं फलं परमात्मयोगं कदाप्स्यसीति

६ श्रीधरीव्याख्या।

हितं विष्णोः पदं मोक्षाख्यं गच्छन्ति॥ ५१ ॥ कदा तत्पदमहं प्राप्स्यामीत्यपेक्षायामाह—यद्वेति द्वाभ्याम्। मोहो देहादिष्वात्मबुद्धिः तदेव कलिलं 'कलिलं गहनं विदुः' इत्यभिधानकोशस्मृतेः। ततश्चायमर्थः। एवं परमेश्वराराधने क्रियमाणे यदा तत्प्रसादेन तव बुद्धिर्देहाभि-मानलक्षणं मोहमयं गहनं दुर्गं विशेषेणातितरिष्यति तदा श्रोतव्यस्य श्रुतस्यार्थस्य च निर्वेदं वैराग्यं गन्तासि प्राप्स्यसि। तयोरनुपादेय

अर्जुन उवाच ।

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥ ५४ ॥[1]

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

तिपन्ना नानाप्रतिपन्ना श्रुतिविप्रतिपन्ना विक्षिप्ता सती ते तव बुद्धिर्यदा यस्मिन्काले स्थास्यति स्थिरीभूता भविष्यति निश्चला विक्षेपचलनवर्जिता सती समाधौ समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिरात्मा तस्मिन्नात्मनीत्येतदचला तत्रापि विकल्पवर्जितेत्येतद्बुद्धिरन्तःकरणं तदा तस्मिन्काले योगमवाप्स्यसि विवेकप्रज्ञां समाधिं प्राप्स्यसि ॥ ५३ ॥ प्रश्नबीजं प्रतिलभ्यार्जुन उवाच लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणबुभुत्सया—स्थितप्रज्ञस्येति । स्थिता प्रतिष्ठिताऽहमस्मि परं ब्रह्मेति प्रज्ञा यस्य

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

युक्तबुद्धेरात्मनि स्थैर्यावस्थायां प्रकृतबुद्धिसिद्धिरित्याह—**तच्छृणु**विति । पूर्वं कालविशेषाख्यं वस्तु तच्छब्देन गृह्यते, बुद्धेः श्रुतिविप्रतिपन्नत्वं विशदयति—**अनेके**ति । नानाश्रुतिप्रतिपन्नत्वमेव संक्षिपति—**विक्षिप्ते**ति । उक्तं हेतुद्वयमनुरुध्य वैराग्यपरिपाकावस्था कालशब्दार्थः, नैश्चल्यं विक्षेपराहित्यम्, अचलत्वं विकल्पशून्यत्वं, विक्षेपो विपर्ययः, विकल्पः संशय इति विवेकः । विवेकद्वारा जाता प्रज्ञा प्रागुक्ता बुद्धिः समाधिस्तत्रैव निष्ठा ॥ ५३ ॥ संन्यासिनो ज्ञाननिष्ठातत्प्राप्तिवचनं प्रश्नबीजं पृच्छतोऽर्जुनस्याभिप्रायमाह—**लब्धे**ति । लब्धा समाधावात्मनि समाधानेन वा प्रज्ञा परमार्थदर्शनलक्षणा येन तस्येति यावत् । ननु तस्य भाषा तत्कार्यानुरोधिनी भविष्यति किमित्यसौ विजिज्ञास्यते तत्राह—**कथमि**ति । ज्ञाननिष्ठस्य लक्षणविवक्षया प्रश्नमवतार्य तन्निष्ठासाधनबुभुत्सया विशिनष्टि—**समाधि**-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

वा, अकर्ताप्येकोऽनेको वेत्येवमादिसंशयग्रस्ता सती यदा असंभावनाविपरीतभावनानिरासपूर्वकं श्रुतितात्पर्यविषयीभूते ब्रह्माद्वैते निश्चला पुनः कुतर्कैरनास्कन्दनीया निर्विचिकित्सा परोक्षनिश्चयवती भूत्वा समाधौ निर्विकल्पके प्रत्यगात्मनि अचला लयविक्षेपशून्या स्थास्यति स्थिरा भविष्यति तदा योगं विवेकप्रज्ञां प्राप्स्यसि । निश्चलसमाधिलाभ एव बुद्धिप्रसादलिङ्गमिति भावः ॥ ५३ ॥ लब्धसमाधेः स्थितप्रज्ञापरनाम्नो लक्षणानि बुभुत्सुरर्जुन उवाच—**स्थितप्रज्ञस्येति** । स्थिता प्रत्यगात्मनि प्रतिष्ठिता प्रज्ञा यस्य तस्य स्थितप्रज्ञस्य समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य का भाषा

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

यैर्विप्रतिपन्ना अनेकविधसंशयविपर्यासवत्त्वेन विक्षिप्ता प्राक् यदा यस्मिन्काले शुद्धिजविवेकजनितेन दोषदर्शनेन तं विक्षेपं परित्यज्य समाधौ परमात्मनि निश्चला जाग्रत्स्वप्नप्रदर्शनलक्षणविक्षेपरहिता, अचला सुषुप्तिमूर्च्छास्तब्धीभावादिरूपलयलक्षणचलनरहिता सती स्थास्यति । लयविक्षेपलक्षणौ दोषौ परित्यज्य समाहिता भविष्यतीति यावत् । अथवा निश्चलाऽसंभावनाविपरीतभावनारहिता अचला दीर्घकालादरनैरन्तर्यसत्कारसेवनैर्विजातीयप्रत्ययादूषिता सती निर्वातप्रदीपवदात्मनि स्थास्यतीति योजना । तदा तस्मिन्काले योगं जीवपरमात्मैक्यलक्षणं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यमखण्डसाक्षात्कारं सर्वयोगफलमवाप्स्यसि । तदा पुनः साध्यान्तराभावात्कृतकृत्यः स्थितप्रज्ञो भविष्यसीत्यभिप्रायः ॥५३॥ एवं लब्धावसरः स्थितप्रज्ञलक्षणं ज्ञातुमर्जुन उवाच—यान्येव हि जीवन्मुक्तानां लक्षणानि तान्येव मुमुक्षूणां मोक्षोपायभूतानीति मन्वानः अर्जुन उवाच—**स्थितेति** । स्थिता निश्चलाहं ब्रह्मास्मीति प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञोऽवस्थाद्वयवान् । समाधिस्थो व्युत्थितश्चेति । अतो विशिनष्टि—समाधिस्थस्य स्थित-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तच्छृणु—**श्रुतीति** । प्राग्व्याख्यानद्वयमपि भाष्याल्लभ्यत इति बोध्यम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तत्त्वविल्लक्षणानि जिज्ञासुरर्जुन उवाच—**स्थितेति** । स्थिता प्रतिष्ठिताहंब्रह्मास्मीति प्रज्ञा यस्य स एव समाधिस्थः । नत्वात्मज्ञानशून्यस्य मुख्यसमाधिरस्तीति

६ श्रीधरीव्याख्या ।

त्वेन जिज्ञासां न करिष्यसीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ततश्च—**श्रुतीति** । श्रुतिभिर्नानालौकिकवैदिकार्थश्रवणैर्विप्रतिपन्ना इतः पूर्वं विक्षिप्ता सती तव बुद्धिर्यदा समाधौ स्थास्यतीति समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिः परमेश्वरः तस्मिन्निश्चला विक्षेपव्याप्तिविषयान्तरैरनाकृष्टात एवाचला अभ्यासपटुत्वेन तत्रैव स्थिरा लयव्याप्तिः सती तदा योगं योगफलं तत्त्वज्ञानमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥ पूर्वश्लोकोक्तस्यात्मतत्त्वज्ञस्य लक्षणं जिज्ञासुः अर्जुन उवाच—**स्थितप्रज्ञस्येति** । स्वाभाविके समाधौ स्थितस्यात एव स्थिता निश्चला प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य तस्य का भाषा ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

प्राप्त्यवसरे तव स्फुटमेवेदमभिज्ञानं । श्रोतव्यस्य श्रुतस्याभिलप्यमाणस्य वागमस्योभयस्यापि निर्वेदभावत्वम् । अनेन चेदमुक्तम् । अविद्यामदनिपतितप्रमात्रनुग्राहकशास्त्रश्रवणसंस्कारविप्रलम्भमहिमायं यत्तवास्थाने कुलक्षयादिदोषदर्शनम् । तत्तु तथा शासनबहुमानविगलने विगलिष्यति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ स्थिरप्रज्ञस्येति । यदा स्थास्यति बुद्धिरित्यनेन वचसा समाधिस्थस्य योगिनो यः स्थिरप्रज्ञशब्दस्तत्र

[1] 'स्थिरप्रज्ञस्य', 'स्थिरधीः' इत्युभयत्रापि पाठोऽभिनवगुप्तादृतो दृश्यते.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

स स्थितप्रज्ञस्तस्य का भाषा किं भाषणं वचनं कथमसौ परैर्भाष्यते। समाधिस्थस्य समाधौ स्थि तस्य केशव, स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं वा किं प्रभाषेत। किमासीत व्रजेत किं भाषणं व्रजनं वा तस्य कथमित्यर्थः। स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छति॥ ५४॥ यो ह्यादित एव संन्यस्य कर्माणि ज्ञानयोगनिष्ठायां प्रवृत्तो यश्च कर्मयोगेन तयोः स्थितप्रज्ञस्य प्रजहाती त्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तं स्थितप्रज्ञलक्षणं साधनं चोपदिश्यते। सर्वत्रैव ह्यध्यात्मशास्त्रे

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

स्थस्येति। तस्यैवार्थक्रियां पृच्छति—**स्थितधीरिति**॥ ५४॥ प्रतिवचनमवतारयितुं पातनिकां करोति—**यो हीति।** हिशब्देन कर्मसंन्यासकारणीभूतविरागतासंपत्तिः सूच्यते। आदितो ब्रह्मचर्यावस्थायामिति यावत्। ज्ञानमेव योगो ब्रह्मात्मभावप्रापकत्वात्तस्मिन्निष्ठा परिसमाप्तिस्तस्यामित्यर्थः। कर्मैव योगस्तेन कर्माण्यसंन्यस्य तन्निष्ठायामेव प्रवृत्त इति शेषः। ननु तत्कथमेकेन वाक्येनार्थद्वयमुपदिश्यते द्वैयर्थ्ये वाक्यभेदात्, नच लक्षणमेव साधनं कृतार्थलक्षणस्य तत्स्वरूपत्वेन फलत्वे साधनत्वानुपपत्तेरिति तत्राह—**सर्वत्रैवेति**। यद्यपि कृतार्थस्य ज्ञानिनो ज्ञानलक्षणं तद्रूपेण

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

भाषणं वचनं। कथमसौ परैर्भाष्यते इत्येकः प्रश्नः। स्थितधीः स्थितप्रज्ञः अर्थाद्व्युत्थितः सन् किं प्रभाषेत कथं वदति

४ मधुसूदनीव्याख्या।

प्रज्ञस्य का भाषा कर्मणि षष्ठी। भाष्यतेऽनयेतिभाषा लक्षणम्। समाधिस्थः स्थितप्रज्ञः केन लक्षणेनान्यैर्व्यवह्रियत इत्यर्थः। सच व्युत्थितचित्तः स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं किं प्रभाषेत स्तुतिनिन्दादावभिनन्दनद्वेषादिलक्षणं किं कथं प्रभाषेतेति सर्वत्र संभावनायां लिङ्। तथा किमासीत व्युत्थितचित्तनिग्रहाय कथं बहिरिन्द्रियाणां निग्रहं करोति, तन्निग्रहाभावकाले च किं व्रजेत कथं विषयान्प्राप्नोति। तत्कर्तृकभाषणासनव्रजनानि मूढजनविलक्षणानि कीदृशानीत्यर्थः। तदेवं चत्वारः प्रश्नाः समाधिस्थे स्थितप्रज्ञे एकः, व्युत्थिते स्थितप्रज्ञे त्रय इति। केशवेति संबोधयन्सर्वान्तर्यामितया त्वमेवैतादृशं रहस्यं वक्तुं समर्थोऽसीति

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

भावः। तस्य का भाषा कथमसौ लोकैर्भाष्यते। कैर्लक्षणैर्लक्षितः सन् लोकैः स्थितप्रज्ञ इत्युच्यत इत्यर्थः। यथा भवानपि केशि-हननादिकर्मणा केशव इत्युच्यते तथेति सूचयन्नाह—**हे केशवेति**। एतेनावस्थाद्वयवान्समाधिस्थो व्युत्थितचेताश्चेति, अतो विशिनष्टि समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्येत्यादि प्रत्युक्तम्। योगिनोऽप्रक्रान्तत्वेन तस्य लक्षणप्रश्नानौचित्यात्। तत्त्वज्ञानरूपसमाधि-स्थस्यैव प्रक्रान्तत्वात् उत्तरे प्राणनिरोधं यदा करोति तदा समाधिस्थ इत्यनुक्तत्वाच्च ज्ञानिनः प्राणायामानपेक्षसमाधेर्वासिष्ठे स्पष्टमुक्तत्वाच्च। तथाहि—'परिघ उवाच। यद्यत्संसारजालेऽस्मिन्क्रियते कर्म भूमिप। तत्समाहितचित्तस्य सुखायान्यस्य नानघ॥१॥ क्वचित्संकल्परहितं परं विश्रमणास्पदम्। परमोपशमं श्रेयः समाधिमनुतिष्ठसि॥ २॥ रघुरुवाच। एतन्मे ब्रूहि भगवन्सर्वसंकल्प-वर्जितम्। परमोपशमं श्रेयः समाधिर्हि किमुच्यते॥ १॥ योऽज्ञो महात्मन्सततं तिष्ठन्व्यवहरंश्च वा। असमाहितचित्तोऽसौ कदा भवति कः किल॥२॥ नित्यप्रबुद्धचित्तास्तु कुर्वन्तोऽपि जगत्क्रियाः। आत्मैकतत्त्वसंनिष्ठाः सदैव सुसमाधयः॥३॥ बद्धपद्मासनस्यापि कृतब्रह्माञ्जलेरपि। अविश्रान्तस्वभावस्य कः समाधिः कथं च वा॥४॥ तत्त्वावबोधो भगवन्सर्वाशातृणपावकः। प्रोक्तः समाधिशब्देन ननु तूष्णीमवस्थितिः॥५॥ समाहिता नित्यतृप्ता यथाभूतार्थदर्शिनी। साधो समाधिशब्देन परा प्रज्ञोच्यते बुधैः॥६॥ अक्षुब्धा निरहंकारा द्वन्द्वेष्वननुपातिनी। प्रोक्ता समाधिशब्देन मेरोः स्थिरतराकृतिः॥७॥ निश्चिताभिगताभीष्टा हेयोपादेयवर्जिता। प्रोक्ता समाधि-शब्देन परिपूर्णा मनोगतिः॥८॥ यतःप्रभृति बोधेन युक्तमात्यन्तिकं मनः। तदारभ्य समाधानमव्युच्छिन्नं महात्मनः॥९॥' इत्यादि। स्थितधीः स्वयं वा किं प्रभाषेत। किं प्रभाषणमासनं व्रजनं वा तस्य कथमित्यर्थः। आत्मनि स्थितस्य स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं ब्रूहीति प्रश्नार्थः। तथाच भाष्यं। स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छ्यते। यो ह्यादित एव संन्यस्य कर्माणि ज्ञानयोगनिष्ठायां प्रवृत्तः यश्च कर्मयोगेन तयोः स्थितप्रज्ञस्य प्रजहातीत्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तं स्थितप्रज्ञलक्षणं साधनं चोपदिश्यते। सर्वत्र ह्यध्या-त्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि यानि तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते यत्नसाध्यत्वादिति॥ ५४॥ एवं पृष्टः श्रीभगवान्वासुदेवो मुमुक्षो-

६ श्रीधरीव्याख्या।

भाष्यतेऽनयेति भाषा लक्षणमिति यावत्। केन लक्षणेन स्थितप्रज्ञ उच्यत इत्यर्थः। तथा स्थितधीः किं कथं भाषणमासनं व्रजनं च कुर्यादित्यर्थः॥ ५४॥ अत्र च यानि साधकस्य ज्ञानसाधनानि तान्येव स्वाभाविकानि सिद्धस्य लक्षणानि। अतः सिद्धस्य लक्षणानि

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

वाचक उक्तस्तस्य भाषा किं। प्रवृत्तिनिमित्तं भाष्यते येन निमित्तेन शब्दैरर्थ इति कृत्वा योगिनः स्थितप्रज्ञः किं रूढ्या वाचकः अन्वर्थतया वा इत्येकः प्रश्नः। यद्यपि रूढौ शङ्कैव नास्ति तथाप्यन्वर्थतां लब्धामपि स्वरूपलक्षणनिमित्तरूपेण स्फुटीकर्तुमेष प्रश्नः। स्थितधीरिति। शब्दपदार्थकोऽर्थपदार्थकःस्थितधीशब्दः किं प्रयोगलक्षणमेवार्थमाह आहो तपस्विनमपीति द्वितीयः प्रश्नः। सच स्थिरधीर्योगी किमासीत किमभ्यसेत्

१ मधुसूदनः।

श्रीभगवानुवाच।

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान्।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

कृतार्थलक्षणानि यानि तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते यत्नसाध्यत्वाद् यानि यत्नसाध्यानि साधनानि लक्षणानि भवन्ति तानि श्रीभगवानुवाच—प्रजहातीति। प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्यजति यदा यस्मिन्काले सर्वान्समस्तान्कामानिच्छाभेदान् हे पार्थ, मनोगतान्मनसि प्रविष्टान्हृदि प्रविष्टान् सर्वकामपरित्यागे तुष्टिकारणाभावाच्छरीरधारणानिमित्तशेषे च सत्युन्मत्तप्रमत्तस्येव प्रवृत्तिः प्राप्तेत्यत उच्यते। आत्मन्येव प्रत्यगात्मस्वरूप एवात्मना स्वेनैव बाह्यलाभनिरपेक्षस्तुष्टः परमार्थदर्शनामृतरसलाभेनान्यस्मादलंप्रत्ययवान्स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रतिष्ठितात्मानात्म-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

फलत्वान्न साधनत्वमधिगच्छति तथापि जिज्ञासोर्यत्नदेव प्रयत्नसाध्यतया साधनं संपद्यते लक्षणं चात्र ज्ञानसामर्थ्यलब्धमनूद्यते न विधीयते विदुषो विधिनिषेधागोचरत्वात्, तेन जिज्ञासोः साधनानुष्ठानाय लक्षणानुवादादेकस्मिन्नेव साधनानुष्ठाने तात्पर्यमित्यर्थः। उक्तेऽर्थे भगवद्वाक्यमुत्थापयति—यानीति। लक्षणानि च ज्ञानसामर्थ्यलभ्यान्ययत्नसाध्यानीति शेषः। स्थितप्रज्ञस्य का भाषेति प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह—प्रजहातीति। कामत्यागस्य प्रकर्षो वासनाराहित्यं कामानामात्मनिष्ठत्वं कैश्चिदिष्यते तदयुक्तं तेषां मनोनिष्ठत्वश्रुतेरित्याशयवानाह—मनोगतानिति। आत्मन्येवात्मनेत्याद्युत्तरभागनिरस्यं चोद्यमनुवदति—सर्वकामेति। तर्हि प्रवर्तकाभावाद्विदुषः सर्वप्रवृत्तेरुपशान्तिरिति नेत्याह—शरीरेति। उन्मादवानुन्मत्तो विवेकविरहितबुद्धिभ्रमभागी प्रकर्षेण मदमनुभवन् विद्यमानमपि विवेकं निरस्यन्भ्रान्तवद्व्यवहरन्प्रमत्त इति विभागः। उत्तरार्धमवतार्य व्याकरोति—उच्यत इति। आत्मन्येवेत्येवकारस्यात्मनेत्यत्रापि संबन्धं द्योतयति—स्वेनैवेति। बाह्यलाभनिरपेक्षत्वेन तुष्टिमेव स्पष्टयति—परमार्थेति। स्थितप्रज्ञ-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

कथमास्ते कथं वा व्रजति विषयान्भुङ्क्ते इति प्रश्नत्रयम् ॥ ५४ ॥ एतेषां क्रमेणोत्तराण्याह भगवान्—प्रजहातीत्यादिना। अत्र यान्येव कृतार्थलक्षणानि तानि ज्ञानसाधनानीति मत्वा उपदिश्यन्ते स्थितप्रज्ञलक्षणानि तेषामकृतार्थेषु यत्नसाध्यत्वात् कृतार्थेषु स्वाभाविकत्वात्। यथोक्तम् 'उत्पन्नात्मप्रबोधस्य ह्यद्वेष्टृत्वादयो गुणाः। भवन्त्ययत्नतस्तस्य नतु साधकरूपिणः ॥' इति। यदायं योगी सर्वान्स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरभोग्यान् कामान्काम्यमानान्विषयान्प्रकर्षेण समूलं जहाति त्यजति। कीदृशान्कामान्। मनोगतान्मनस्येव संकल्पविकल्पात्मके स्थितान्नतु बहिः। यथोक्तमक्षपादाचार्यैः 'दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृताः' इति। तत्र स्थूलानां कामानां त्याग एकान्त-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

सूचयति ॥५४॥ एतेषां चतुर्णां प्रश्नानां क्रमेणोत्तरं भगवानुवाच यावदध्यायसमाप्ति—कामान् कामसंकल्पादीन्मनोवृत्तिविशेषान्, प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिभेदेन तत्रान्तरे पञ्चधा प्रपञ्चितान्सर्वान्निरवशेषान्प्रकर्षेण कारणबाधेन यदा जहाति परित्यजति सर्ववृत्तिशून्य एव यदा भवति स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते। समाधिस्थ इति शेषः। कामानामनात्मधर्मत्वेन परित्यागयोग्यतामाह—**मनोगतानिति**। यदि ह्यात्मधर्माः स्युस्तदा न त्यक्तुं शक्येरन् वह्नेरौष्ण्यवत्स्वाभाविकत्वात्। मनसस्तु धर्मा एते। अतस्तत्परित्यागेन परित्यक्तुं शक्या एवेत्यर्थः। ननु स्थितप्रज्ञस्य मुखप्रसादलिङ्गगम्यः संतोषविशेषः प्रतीयते, स कथं सर्वकामपरित्यागे स्यादित्यत आह—आत्मन्येव परमानन्दरूपे नत्वनात्मनि तुच्छे, आत्मना स्वप्रकाशचिद्रूपेण भासमाने नतु वृत्त्या तुष्टः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

यत्नसाध्यानि जीवन्मुक्तस्वभावभूतानि लक्षणानि वदन्प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह—**प्रजहातीति** द्वाभ्याम्। यदा कामानिच्छाभेदान्मनोगतान्मनसि प्रतिष्ठितान्सर्वानशेषान्प्रजहाति प्रकर्षेण त्यजति। ननु सर्वान्कामान्परित्यज्यापि प्रारब्धकर्मवशाज्जीवतस्तस्योन्मत्तवत्प्रवृत्तिः प्राप्तेत्यत आह—**आत्मन्येवेति**। आत्मन्येव प्रत्यगात्मस्वरूप एवात्मना स्वेनैव बाह्यविषयलाभनिरपेक्षः परमार्थ-

६ श्रीधरीव्याख्या।

कथयन्नेवान्तरङ्गाणि ज्ञानसाधनान्याह यावदध्यायसमाप्ति। तत्र प्रथमप्रश्नोत्तरमाह—प्रजहातीति द्वाभ्याम्। श्रीभगवानुवाच.।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

कास्य धैर्यं स्यादिति तृतीयः। अभ्यसंश्च किमाप्नुयादिति चतुर्थः ॥ ५४ ॥ एतदेव प्रश्नचतुष्टयं क्रमेण निर्णीयते भगवता। श्रीभगवानुवाच—प्रजहातीत्यादिना। स्थिता रूढा प्रज्ञा यस्य। रूढिश्च नित्यमात्मस्वरूढित्वे सति विषयविक्षेपकृतस्य भ्रमस्य निवृत्तत्वात् योगिनो या

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

विवेकजा प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञो विद्वांस्तदोच्यते । त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणः संन्यास्यात्माराम आत्मक्रीडः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ किंच दुःखेष्विति । दुःखेष्वाध्यात्मिकादिषु प्राप्तेषु नोद्विग्नं न प्रक्षुभितं दुःखप्राप्तौ मनो यस्य सोऽयमनुद्विग्नमनाः, तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगता स्पृहा तृष्णा यस्य नाग्निरिवेन्धनाद्याधाने सुखान्यनुवर्धते स विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः रागश्च

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

पदं विभजते—स्थितेति । प्रज्ञाप्रतिबन्धकसर्वकामविगमावस्था तदेति निर्दिश्यते । उक्तमेव प्रपञ्चयति—त्यक्तेति । आत्मानं जिज्ञासमानो वैराग्यद्वारा सर्वैषणात्यागात्मकं संन्यासमासाद्य श्रवणाद्यावृत्त्या तज्ज्ञानं प्राप्य तस्मिन्नेवा-सक्त्या विषयवैमुख्येन तत्फलभूतां परितुष्टिं तत्रैव प्रतिलभमानः स्थितप्रज्ञव्यपदेशभागित्यर्थः ॥ ५५ ॥ लक्षणभे-दानुवादद्वारा विविदिषोरेव कर्तव्यान्तरमुपदिशति—किंचेति । ज्वरशिरोरोगादिकृतानि दुःखान्याध्यात्मिकानि आदि-शब्देनाधिभौतिकानि व्याघ्रसर्पादिप्रयुक्तान्याधिदैविकानि चातिवातवर्षादिनिमित्तानि दुःखानि गृह्यन्ते, तेषूपलब्धेष्वपि नोद्विग्नं मनो यस्य स तथेति संबन्धः । नोद्विग्नमित्येतद्व्याचष्टे—न प्रक्षुभितमिति । दुःखानां मुक्तानां प्राप्तौ परि-हाराक्षमस्य तदनुभवपरिभावितं दुःखमुद्वेगस्तेन सहितं मनो यस्य न भवति स तथेत्याह—दुःखप्राप्ताविति । मनो यस्य नोद्विग्नमिति पूर्वेण संबन्धः । सुखान्यपि दुःखवत्त्रिविधानीति मत्वा तथेत्युक्तम्, तेषु प्राप्तेषु सत्सु तेभ्यो विगता स्पृहा तृष्णा यस्य स विगतस्पृह इति योजना । अज्ञस्य हि प्राप्तानि सुखान्यनुविवर्धते तृष्णा, विदुषस्तु नैवमित्यत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह—नाग्निरिवेति । यथा हि दाह्यस्येन्धनादेरभ्याधाने वह्निर्विवर्धते तथाज्ञस्य सुखान्यु-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

सेवनमात्राद्भवतीति स स्थवीयानेव । विलीनकरणग्रामस्य समनस्कस्य जाग्रद्वासनामयाः स्वप्ने ये कामाः स्फुरन्ति तेषामपि त्यागो भगवद्ध्यानादिरूपसद्वासनाभ्यासबलेन भवति । येतूपसंहृतकरणस्य संप्रज्ञातसमाधिकाले दिव्याः कामाः संकल्पमात्रोपनता दहरविद्यादिषु प्रसिद्धास्तेषामपि त्यागोऽसंप्रज्ञातसमाध्यभ्यासबलेन भवति । एवं त्रिविधा-न्कामान्त्यक्त्वा आत्मन्येवाखण्डैकरसे आत्मना स्वेनैव स्वरूपानन्देन तुष्टो बाह्यविषयनिरपेक्षो यदा भवति तदायं स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते ॥ ५५ ॥ दुःखेषु शस्त्रपातादिषु दुःखसाधनेषु प्राप्तेष्वपि अनुद्विग्नमना अचञ्चलमनाः । वक्ष्य-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

परितृप्तः परमपुरुषार्थलाभात् । तथाच श्रुतिः 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' इति । तथाच समाधिस्थः स्थितप्रज्ञ एवंविधैर्लक्षणवाचिभिः शब्दैर्भाष्यत इति प्रथमप्रश्नस्योत्तरम् ॥ ५५ ॥ इदानीं व्युत्थितस्य स्थितप्रज्ञस्य भाषणोपवेशनगमनानि मूढजनविलक्षणानि व्याख्येयानि । तत्र किं प्रभाषेतेत्यस्योत्तरमाह द्वाभ्याम्—दुःखेष्विति । दुःखानि त्रिविधानि शोकमोहज्वरशिरोरोगादिनिमित्तान्याध्यात्मिकानि, व्याघ्रसर्पादिप्रयुक्तान्याधिभौतिकानि, अतिवातातिवृष्ट्यादिहेतुकान्याधिदैविकानि, तेषु दुःखेषु रजःपरिणामसंतापात्मकचित्तवृत्तिविशेषेषु प्रारब्धपापकर्मप्रापितेषु नोद्विग्नं दुःखपरिहाराक्षमतया व्याकुलं न भवति मनो यस्य सोऽनुद्विग्नमनाः । अविवेकिनो हि दुःखप्राप्तौ सत्यामहो पापोऽहं धिङ्मां दुरात्मानमेतादृशदुःखभागिनं को मे दुःखमीदृशं निराकुर्यादित्यनुतापात्मको भ्रान्तिरूपस्तामसचित्तवृत्तिविशेष उद्वेगाख्यो

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

दर्शनामृतरसलाभेनान्यस्मात्प्राप्तालंप्रत्ययस्तुष्टस्तदा स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रतिष्ठिता आत्मानात्मविवेकजा प्रज्ञा यस्य स विद्वान् तदोच्यते । आत्मानं जिज्ञासमानो वैराग्यद्वारा पुत्रवित्तलोकैषणात्यागात्मकं संन्यासमासाद्य श्रवणाद्यावृत्त्या तज्ज्ञानं प्राप्य तस्मिन्नेव आसक्त्या विषयवैमुख्येन तत्फलभूतां तुष्टिं तत्रैव प्रतिलभमानः स्थितप्रज्ञव्यपदेशभागित्यर्थः । एतेन समाधिस्थ इति शेष इति प्रत्युक्तम् । शेषस्योक्तयुक्त्या निरर्थकत्वात् । एतादृशसंबन्धलक्षणेन स्थितप्रज्ञ उच्यते । यथा पृथासंबन्धेन त्वं पार्थ इति सूचयन्नाह—पार्थेति ॥ ५५ ॥ किंच—दुःखेष्विति । यत्तु पूर्वश्लोकेन प्रथमप्रश्नस्योत्तरमुक्तं इदानीं व्युत्थितचित्तस्य स्थित-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मनसि स्थितान्कामान्यदा प्रकर्षेण जहाति । त्यागे हेतुः आत्मन्येव स्वस्मिन्नेव परमानन्दरूपे आत्मना स्वयमेव तुष्ट इति । आत्मारामः सन्यदा क्षुद्रविषयाभिलाषांस्त्यजति तदा तेन लक्षणेन मुनिः स्थितप्रज्ञ उच्यत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ किंच—दुःखेष्विति । दुःखेषु

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

स्थितप्रज्ञशब्दोऽन्वर्थः स चेन्नु युक्त इत्येकः प्रश्नो निर्णीतः ॥ ५५ ॥ दुःखेष्विति । सुखदुःखयोर्यस्य रागद्वेषरहिता वृत्तिः स मुनिरेव स्थिर-

१ मधुसूदनः. २ मधुसूदनः.

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम्।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

भयं च क्रोधश्च वीता विगता रागभयक्रोधा यस्मात्स वीतरागभयक्रोधः स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिः संन्यासी तदोच्यते ॥ ५६ ॥ किंच—यः सर्वत्रेति । यो मुनिः सर्वत्र देहजीवितादि-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

पनतान्यनुविवर्धमानापि तृष्णा विदुषो न तान्यनुविवर्धते, नहि वह्निरदाह्यमुपगतमपि दग्धुं विवृद्धिमधिगच्छति, तेन जिज्ञासुना सुखदुःखयोस्तृष्णोद्वेगौ न कर्तव्याविलर्थः । रागादयश्च तेन कर्तव्या न भवन्तीत्याह—वीतेति । अनुभूताभिनिवेशो विषयेषु रञ्जनात्मकस्तृष्णाभेदो रागः, परेणापकृतस्य गात्रनेत्रादिविकारकारणं भयं, क्रोधस्तु परवशीकृत्यात्मानं स्वपरापकारप्रवृत्तिहेतुर्बुद्धिवृत्तिविशेषः । मनुते इति मुनिरात्मविदित्यङ्गीकृत्याह—संन्यासीति । सुखादिविषयतृष्णादे रागादेश्चाभावावस्था तदेत्युच्यते ॥ ५६ ॥ लक्षणभेदानुवादद्वारा विविदिषोरेव कर्तव्यान्तरमुपदिशति—किंचेति । विवेकवतो विदुषो विवेकजन्या प्रज्ञा कथं प्रतिष्ठां प्रतिपद्यतामित्याशङ्क्याह—यः सर्व-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

तिच 'यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते' इति । सुखेषु सुखसाधनेषु स्रक्चन्दनादिषु प्राप्तेष्वपि विगतस्पृहो निर्वृत्तिकत्वाद्भवति । अतएव वीताः रागभयक्रोधा यस्मात्स तथा । नहि तस्यामवस्थायां रागादयो दुःखादयो वा संभवन्ति । एवंविधः समाधिस्थः स्थितधीः स्थितप्रज्ञ उच्यते ॥ ५६ ॥ स्थितधीः किं प्रभाषेतेत्यस्योत्तरमाह—

४ मधुसूदनीव्याख्या।

जायते । यद्येवं पापानुष्ठानसमये स्यात्तदा तत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वेन सफलः स्यात् । भोगकालेऽनुभवकारणे सति कार्यस्योच्छेत्तुमशक्यत्वान्निष्प्रयोजने दुःखकारणे सत्यपि किमिति मम दुःखं जायत इत्यविवेकजभ्रमरूपत्वान्न विवेकिनः स्थितप्रज्ञस्य संभवति । दुःखमात्रं हि प्रारब्धकर्मणा प्राप्यते ननु तदुत्तरकालीनो भ्रमोऽपि । ननु दुःखान्तरकारणत्वात्सोऽपि प्रारब्धकर्मान्तरेण प्राप्यतामिति चेत् न । स्थितप्रज्ञस्य भ्रमोपादानाज्ञाननाशेन भ्रमासंभवात्तज्जन्यदुःखप्रापकप्रारब्धाभावात् यथाकथंचिद्देहयात्रामात्रनिर्वाहकप्रारब्धकर्मफलस्य भ्रमाभावेऽपि बाधितानुवृत्त्योपपत्तेरिति विस्तरेणाग्रे वक्ष्यते । तथा सुखेषु सत्त्वपरिणामरूपप्रीत्यात्मकचित्तवृत्तिविशेषेषु त्रिविधेषु प्रारब्धपुण्यकर्मप्रापितेषु विगतस्पृहः आगामितज्जातीयसुखस्पृहारहितः । स्पृहाहि नाम सुखानुभववृत्तिकाले तज्जातीयसुखस्य कारणं धर्ममननुष्ठाय वृथैव तदाकाङ्क्षारूपा तामसी चित्तवृत्तिर्भ्रान्तिरेव सात्राविवेकिन एव जायते । नहि कारणाभावे कार्यं भवितुमर्हति । अतो यथासतिकारणे कार्यं माभूदिति वृथाकाङ्क्षा उद्वेगो विवेकिनो न संभवति । तथैवासति कारणे कार्यं भूयादिति वृथाकाङ्क्षारूपा तृष्णात्मिका स्पृहापि नोपपद्यते । प्रारब्धकर्मणः सुखमात्रप्रापकत्वात् । हर्षात्मिका वा चित्तवृत्तिः स्पृहाशब्देनोक्ता सापि भ्रान्तिरेव । अहो धन्योऽहं यस्य ममेदृशं सुखमुपस्थितं, को वा मया तुल्योऽस्ति भुवने, केन वोपायेन ममेदृशं सुखं न विच्छिद्येतेत्येवमात्मिकोत्फुल्लतारूपा तामसी चित्तवृत्तिः । अतएवोक्तं भाष्ये 'नाग्निरिवेन्धनाद्याधाने यः सुखान्यनुविवर्धते स विगतस्पृहः' इति । वक्ष्यति च 'न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम्' इति । सापि न विवेकिनः संभवति भ्रान्तित्वात् । तथा वीतरागभयक्रोधः । रागः शोभनाध्यासनिबन्धनो विषयेषु रञ्जनात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषोऽत्यन्ताभिनिवेशरूपः । रागविषयस्य नाशके समुपस्थिते तन्निवारणासामर्थ्यमात्मनो मन्यमानस्य दैन्यात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषो भयम् । एवं रागविषयविनाशके समुपस्थिते तन्निवारणसामर्थ्यमात्मनो मन्यमानस्याभिज्वलनात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषः क्रोधः । ते सर्वे विपर्ययरूपत्वाद्विगता यस्मात्स तथा एतादृशो मुनिर्मननशीलः संन्यासी स्थितप्रज्ञ उच्यते । एवंलक्षणः स्थितधीः स्वानुभवप्रकटनेन शिष्यशिक्षार्थमनुद्वेगनिस्पृहत्वादिवाचः प्रभाषत इत्यन्वय उक्तः । एवंचान्योऽपि मुमुक्षुर्दुःखे नोद्विजेत् सुखे न प्रहृष्येत् रागभयक्रोधरहितश्च भवेदित्यभिप्रायः ॥५६॥ किंच—यः सर्वत्रेति । सर्वदेहेषु जीवनादिष्वपि यो मुनिरनभिस्नेहः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

प्रज्ञस्य भाषणोपवेशनगमनानि मूढजनविलक्षणानि व्याख्येयानि । तत्र किंप्रभाषेतेत्यस्योत्तरमाहेति तच्चिन्त्यम् । 'स्थितधीर्मुनिरुच्यते' इति वाक्यशेषेण प्रथमप्रश्नोत्तरप्रतीतेः स्पष्टत्वात् । दुःखेष्वाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकेष्वनुद्विग्नमक्षुभितं मनो यस्य स तथा । त्रिविधसुखेषु विगता स्पृहाभिलाषो यस्य सः । अतएव वीता रागभयक्रोधा यस्मात्स स्थितधीः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५६ ॥ द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह—य इति । यो मुनिः सर्वत्र देहजीवनादिष्वपि स्नेहवर्जितः तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं शुभं लब्ध्वा नाभि-

६ श्रीधरीव्याख्या।

प्राप्तेष्वप्यनुद्विग्नमक्षुभितं मनो यस्य सः । सुखेषु विगता स्पृहा यस्य सः । तत्र हेतुः वीतापगता रागभयक्रोधा यस्मात् । तत्र रागः प्रीतिः । स मुनिः स्थितधीः स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते ॥ ५६ ॥ कथं भाषेतेत्यस्योत्तरमाह—य इति । यः सर्वत्र पुत्रादिष्वप्यनभिस्नेहः

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

स्वप्यनभिस्नेहः स्नेहवर्जितस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं तत्तच्छुभमशुभं वा लब्ध्वा नाभिनन्दति न द्वेष्टि । शुभं प्राप्य न तुष्यति न हृष्यत्यशुभं च प्राप्य न द्वेष्टीत्यर्थः । तस्यैवं हर्षविषादवर्जितस्य विवेकजा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥ ५७ ॥ किंच—यदा संहरत इति । यदा संहरते सम्यगुपसंहरते चायं ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तो यतिः कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशो यथा कूर्मो भयात्स्वा-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

त्रेति । ननु देहजीवनादौ स्पृहा शुभाशुभप्राप्तौ हर्षविषादौ विदुषो विविदिषोश्चावर्जनीयाविति प्रज्ञास्थैर्यासिद्धिस्तत्राह—यो मुनिरिति । तत्तदिति शोभनवत्त्वेनाशोभनवत्त्वेन वा प्रसिद्धत्वं प्रतिनिर्दिश्यते । तदेव विभजते—शुभमिति । विषयेष्वभिषङ्गाभावः शुभादिप्राप्तौ हर्षाद्यभावश्च प्रज्ञास्थैर्ये कारणमित्याह—तस्येति ॥ ५७ ॥ जिज्ञासोरेव कर्तव्यान्तरं सूचयति—किंचेति । इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्यस्य प्रज्ञास्थैर्ये कारणत्वादादौ जिज्ञासुना तदनुष्ठेयमित्याह—यदेति । मुमुक्षुणा मोक्षहेतुं प्रज्ञां प्रार्थयमानेन सर्वेभ्यो विषयेभ्यः सर्वाणीन्द्रियाणि विमुखानि कर्तव्यानीति श्लोकव्याख्यानेन कथयति—यदेत्यादिना । उपसंहारः स्ववशत्वापादनं तस्य च सम्यक्त्वमतिदृढत्वम् । अयमिति प्रकृतस्थितप्रज्ञग्रहणं व्यावर्तयति—ज्ञाननिष्ठायामिति । इन्द्रियोपसंहारस्य प्रलयरूपत्वं व्यावर्त्य संकोचात्मकत्वं दृष्टान्तेन दर्शयति—कूर्म इति । दृष्टान्तं व्याकरोति—यथेति । दार्ष्टान्तिके योजयन्ज्ञा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

यः सर्वत्रेति । सर्वेषु धनदारदेहजीवनादिषु अभिस्नेहः । अभिस्नेहवान्हि धनदारादिषु विकलेषु सकलेषु वाऽहमेव विकलः सकलोऽस्मीति दैन्यदर्पोपेतः पूर्वापरानुसंधानरहितो जल्पति अयं तु न तथेति भावः । तथा शुभं प्राप्य नाभिनन्दति संतुष्टो भूत्वा शुभप्रापयितारं न प्रशंसति । तथा अशुभं प्राप्य न द्वेष्टि दुःखी भूत्वा अशुभप्रापयितारं न निन्दति यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥ किमासीतेत्यस्योत्तरमाह—यदेति । इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिविषयेभ्यः प्रारब्धकर्मवशेन व्युत्थितोऽपि योगी द्वैतदर्शनादुद्विग्नः सन् निरोधसंस्कारप्राबल्यात्प्रीत्या समाधिमनुतिष्ठ-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

यस्मिन्सत्यन्यदीये हानिवृद्धी स्वस्मिन्नारोप्येते स तादृशोऽन्यविषयः प्रेमापरपर्यायस्तामसो वृत्तिविशेषः स्नेहः सर्वप्रकारेण तद्रहितोऽनभिस्नेहः भगवति परमात्मनि तु सर्वथाभिस्नेहवान्भवेदेव अनात्मस्नेहाभावस्य तदर्थत्वादिति द्रष्टव्यम् । तत्तत्प्रारब्धकर्मपरिप्रापितं शुभं सुखहेतुं विषयं प्राप्य नाभिनन्दति हर्षविशेषपुरःसरं न प्रशंसति । अशुभं दुःखहेतुं विषयं प्राप्य न द्वेष्टि अन्तरसूयापूर्वकं न निन्दति । अज्ञस्य हि सुखहेतुर्यः स्वकलत्रादिः स शुभो विषयस्तद्गुणकथनादिप्रवर्तिका धीवृत्तिर्भ्रान्तिरूपाभिनन्दः सच तामसः । तद्गुणकथनादेः परप्ररोचनार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात् । एवमसूयोत्पादनेन दुःखहेतुः परकीयविद्याप्रकर्षादिरेनं प्रत्यशुभो विषयस्तन्निन्दादिप्रवर्तिका भ्रान्तिरूपा धीवृत्तिर्द्वेषः । सोऽपि तामसः । तन्निन्दाया निवारणार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात् तावभिनन्दद्वेषौ भ्रान्तिरूपौ तामसौ कथमभ्रान्ते शुद्धसत्वे स्थितप्रज्ञे संभवेताम् । तस्माद्विचालकाभावात् तस्यानभिस्नेहस्य हर्षविषादरहितस्य मुनेः प्रज्ञा परमात्मतत्वविषया प्रतिष्ठिता फलपर्यवसायिनी । स स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः । एवमन्योऽपि मुमुक्षुः सर्वत्रानभिस्नेहो भवेत् । शुभं प्राप्य न प्रशंसेत् अशुभं प्राप्य न निन्देदित्यभिप्रायः । अत्र च निन्दाप्रशंसादिरूपा वाचो न प्रभाषेत इति व्यतिरेक उक्तः ॥ ५७ ॥ इदानीं किमासीतेति प्रश्नस्योत्तरं वक्तुमारभते भगवान् षड्भिः श्लोकैः—तत्र च प्रारब्धकर्मवशाद्व्युत्थानेन विक्षिप्तानीन्द्रियाणि पुनरुपसंहृत्य समाध्यर्थमेव स्थितप्रज्ञस्योपवेशनमिति दर्शयितुमाह—अहं व्युत्थितः सर्वशः सर्वाणीन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः सर्वेभ्यः । च पुनरर्थे । यदा संहरते पुनरुपसंहरति संकोचयति । तत्र

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

नन्दति हर्षगर्भितं स्तुतिवचनं नाभिभाषते तथाऽशुभं लब्ध्वा न द्वेष्टि । द्वेषगर्भितं निन्दावाक्यं न वक्तीत्यर्थः । तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥ विचारादिनेन्द्रियनिग्रहार्थं स्थितप्रज्ञस्योपवेशनमिति तृतीयप्रश्नस्योत्तरं वक्तुं जितेन्द्रियत्वम् । तस्य लक्षणमाह—यदेति । यथा कूर्मः कमठो भयादङ्गान्युपसंहरति तथा यदा ज्ञाननिष्ठो यतिः शब्दादिविषयेभ्यः इन्द्रियाण्युपसंहरति तदा तस्य प्रज्ञा

६ श्रीधरीव्याख्या ।

स्नेहशून्यः । अतएव बाधितानुवृत्त्या तत्तच्छुभमनुकूलं प्राप्य नाभिनन्दति न प्रशंसति । अशुभं प्रतिकूलं प्राप्य न द्वेष्टि न निन्दति किंतु केवलमुदासीन एव भाषते तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ किंच—यदेति । यदा चायं योगी इन्द्रियार्थेभ्यः सकाशादि-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

प्रज्ञो नान्यः ॥ ५६ ॥ उक्तं चैतत्—यः सर्वत्रेति । शुभाशुभप्राप्तौ तस्याह्लादतापौ न भवतः ॥ ५७ ॥ यदा संहरते इति । नचास्य पाचकव-

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

न्यङ्गान्युपसंहरति सर्वत एवं ज्ञाननिष्ठ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्य उपसंहरते तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥ ५८ ॥ तत्र विषयाननाहरत आतुरस्यापीन्द्रियाणि निवर्तन्ते कूर्माङ्गानीव संह्रियन्ते नतु तद्विषयो रागः, स कथं संह्रियत इत्युच्यते—विषया इति। यद्यपि विषयोपलक्षितानि विषयशब्दवाच्यानीन्द्रियाण्यथवा विषया एव निराहारस्यानाह्रियमाणविषयस्य कष्टे तपसि स्थितस्य मूर्खस्यापि निवर्तन्ते देहिनो देहवतः, रसवर्जं रसो रागो विषयेषु यस्तं वर्जयित्वा। रसशब्दो रागे प्रसिद्धः। स्वरसेन प्रवृत्तो रसिको रसज्ञ इत्यादिदर्श-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

ननिष्ठापदं तत्र प्रवर्तयति—एवमिति। इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्यकरणं प्रज्ञास्थैर्यहेतुरित्युक्तमुपसंहरति—तस्येति ॥ ५८ ॥ इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्येऽपि तद्विषयरागानुवृत्तौ कथं प्रज्ञालाभः स्यादिति शङ्कते—तत्रेति। व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः। विषयाननाहरतस्तदुपभोगविमुखस्येत्यर्थः। रागश्चेन्नोपसंह्रियते न तर्हि प्रज्ञालाभः संभवति रागस्य तत्परिपन्थित्वादिति मत्वाह—स कथमिति। रागनिवृत्त्युपायमुपदिशन्नुत्तरमाह—उच्यत इति। विषयोपभोगपराङ्मुखस्य कुतो विषयपरावृत्तिस्तत्परावृत्तिश्चाप्रस्तुतेत्याशङ्क्याह—यद्यपीति। निराहारस्येत्यस्य व्याख्यानमनाह्रियमाणविषयस्येति। यो हि विषयप्रवणो न भवति तस्यात्यन्तिके तपसि क्लेशात्मके व्यवस्थितस्य विद्याहीनस्यापीन्द्रियाणि विषयेभ्यः सकाशाद्यद्यपि संह्रियन्ते, तथापि रागोऽवशिष्यते, स च तत्त्वज्ञानादुच्छिद्यत इत्यर्थः। रसशब्दस्य माधुर्यादिषड्विधरसविषयत्वं निषेधति—रसशब्द इति। वृद्धप्रयोगमन्तरेण कथं प्रसिद्धिरित्याशङ्क्याह—स्वरसेनेति। स्वेच्छयेति यावत्। रसिकः स्वेच्छावशवर्ती रसज्ञो विवक्षितापेक्षितज्ञातेत्यर्थः। कथं तर्हि तस्य निवृत्ति-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

त्रेवास्ते इत्यर्थः। शेषं स्पष्टम् ॥ ५८ ॥ ननु विषयेभ्य इन्द्रियाणां निवृत्तिश्चेत् स्थितप्रज्ञताहेतुस्तर्हि सुप्तिमूर्च्छालयग्रहावेशादावपि सास्तीति सर्वोऽपि स्थितप्रज्ञ एवेत्याशङ्क्याह—विषया इति। सत्यं देहिनो देहाभिमानवतो मूढस्य सुप्त्यादौ निराहारस्य इन्द्रियैर्विषयाननाहरतोऽभुञ्जानस्य विषया विनिवर्तन्तएव, तथापि रसवर्जं रसो रागस्तद्वर्जं निवर्तन्ते। तदापि सूक्ष्मरूपेण रागोऽस्ति रागमूलस्यात्माज्ञानस्यादाहान्नासौ स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः। अस्यैव पुनः परं दृष्ट्वा आत्मानं साक्षात्कृत्य निराहारस्य शब्दादीनगृह्णतो रसोऽपि निवर्तते मूलाज्ञानदाहादित्यस्ति सुप्तादेः

४ मधुसूदनीव्याख्या।

दृष्टान्तः कूर्मोऽङ्गानीव तदा तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति स्पष्टम्। पूर्वश्लोकाभ्यां व्युत्थानदशायामपि सकलतामसवृत्त्यभाव उक्तः अधुना तु पुनः समाध्यवस्थायां सकलवृत्त्यभाव इति विशेषः ॥५८॥ ननु मूढस्यापि रोगादिवशाद्विषयेभ्य इन्द्रियाणामुपसंहरणं भवति तत्कथं तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्तमत आह—विषया इति। निराहारस्य इन्द्रियैर्विषयाननाहरतो देहिनो देहाभिमानवतो मूढस्यापि रोगिणः काष्ठतपस्विनो वा विषयाः शब्दादयो विनिवर्तन्ते किंतु रसवर्जं रसस्तृष्णा तं वर्जयित्वा। अज्ञस्य विषया निवर्तन्ते। तद्विषयो रागस्तु न निवर्तत इत्यर्थः। अस्य तु स्थितप्रज्ञस्य परं पुरुषार्थं दृष्ट्वा तदेवाहमस्मीति साक्षात्कृत्य स्थितस्य

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥ ननु निराहारस्य रोगिणो व्रतिनो वापि विषयेभ्य इन्द्रियाणि विनिवर्तन्तेऽत इदं लक्षणं मूढेष्वप्यागतमित्याशङ्क्य परिहरति—विषया इति। विषया लक्षणयेन्द्रियाणि शब्दादयो वा रसवर्जं रसो रागस्तं वर्जयित्वा निराहारस्याहारविनिर्मुक्तस्यानाह्रियमाणविषयस्य कष्टेन तपसि स्थितस्य मूर्खस्यापि देहिनो देहवतो विनिवर्तन्ते। परं परमात्मानं दृष्ट्वाऽहं ब्रह्मास्मीति साक्षा-

६ श्रीधरीव्याख्या।

न्द्रियाणि संहरते प्रत्याहरति। अनायासेन संहारे दृष्टान्तः। अङ्गानि करचरणादीनि कूर्मो यथा स्वभावेनैवाकर्षति तद्वत् ॥ ५८ ॥ ननु नेन्द्रियाणां विषयेष्वप्रवृत्तिः स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं भवितुमर्हति। जडानामातुराणामुपवासपराणां च विषयेष्वप्रवृत्तेरविशेषात्तत्राह—विषया इति। इन्द्रियैर्विषयाणामाहरणं ग्रहणमाहारः। निराहारस्येन्द्रियैर्विषयग्रहणमकुर्वतो देहिनो देहाभिमानिनोऽज्ञस्य विषया विनिवर्तन्ते। तदनुभवो निवर्तत इत्यर्थः। किंतु रसो रागोऽभिलाषस्तद्वर्जम्। अभिलाषस्तु न निवर्तत इत्यर्थः। रसोऽपि रागोऽपि

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

योगरूढत्वं। यदायदा किलायमिन्द्रियाणि संह्रियते आत्मन्येव कूर्म इवाङ्गानि क्रोडीकरोति विषयेभ्यो विष[illegible]
प्रज्ञः। यद्वा इन्द्रियार्थेभ्यः प्रभृति इन्द्रियाण्यात्मनि संहरते विषयेन्द्रियात्मकमासङ्ग[illegible] नियमयति नस्वप्रवृत्त्या स एव स्थिरप्रज्ञ-
[illegible]शब्दो न प्रवर्तते। उच्यते—विषया इति। यद्यप्याहार्यैः [illegible] एव मनसा इन्द्रियाणि

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

नात् । सोऽपि रसो रञ्जनरूपः सूक्ष्मोऽस्य यतेः परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म दृष्ट्वोपलभ्याहमेव तदिति वर्तमानस्य निवर्तते । निर्बीजं विषयविज्ञानं संपद्यत इत्यर्थः । नासति सम्यग्दर्शने रसस्योच्छेदस्तस्मात्सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५९ ॥ सम्यग्दर्शनलक्षणं प्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षताऽऽदाविन्द्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्यानि यस्मात्तदनवस्थापने दोषमाह—यतत इति । यततः प्रयत्नं कुर्वतोऽपि हि यस्मात् कौन्तेय, पुरुषस्य विपश्चितो मेधाविनोऽपीति व्यवहितेन संबन्धः । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि विषयाभिमुखं हि पुरुषं विक्षोभयन्त्याकुलीकुर्वन्ति, आकुलीकृत्य च हरन्ति प्रसभं प्रसह्य प्रकाशमेव पश्यतो विवेकविज्ञानयुक्तं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

स्तत्राह—**सोऽपीति** । दृष्टिमेवोपलब्धिपर्यायां स्पष्टयति—**अहमेवेति** । रागापगमे सिद्धमर्थमाह—**निर्बीजमिति** । ननु सम्यग्ज्ञानमन्तरेण रागो नापगच्छति चेत्तदपगमादृते रागवतः सम्यग्ज्ञानोदयायोगादितरेतराश्रयतेति नेत्याह—**नासतीति** । इन्द्रियाणां विषयपारवश्ये विवेकद्वारा परिहृते स्थूलो रागो व्यावर्तते, ततश्च सम्यग्ज्ञानोत्पत्त्या सूक्ष्मस्यापि रागस्य सर्वात्मना निवृत्त्युपपत्तेर्नेतरेतराश्रयतेत्यर्थः । प्रज्ञास्थैर्यस्य सफलत्वे स्थिते फलितमाह—**तस्मादिति** ॥ ५९ ॥ श्लोकान्तरमवतारयति— **सम्यग्दर्शनेति** । मनसः स्ववशत्वादेव प्रज्ञास्थैर्यसंभवे किमर्थमिन्द्रियाणां स्ववशत्वापादनमित्याशङ्क्याह—**यस्मादिति** । ननु विवेकवतो विषयदोषदर्शिनो विषयेभ्यः स्वयमेवेन्द्रियाणि व्यावर्तन्ते किं तत्र प्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षता कर्तव्यमिति तत्राह—**यततो हीति** । विषयेषु भूयो भूयो दोषदर्शनमेव प्रयत्नः । हिशब्दस्य यस्मादर्थस्य समाप्तौ संबन्धं वक्ष्यति । अपिशब्दस्य प्रयत्नं कुर्वतोऽपीति संबन्धं गृहीत्वा संबन्धान्तरमाह—**पुरुषस्येति** । प्रमथनशीलत्वं प्रकटयति—**विषयेति** । विक्षोभस्याकुलीकरणस्य फलमाह—**आकुलीकृत्येति** । प्रकाशमेवेत्युक्तं विशदयति—**पश्यत इति** । विपश्चितो विदुषोऽपि प्रकाशमेव प्रकाशशब्दितविवेकाख्यविज्ञाने

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

समाधिस्थस्य च महान्विशेष इति भावः । प्राञ्चस्तु रोगिणः काष्ठतपस्विनो वा मूढस्यापि विषयाननाहरतो रसवर्जं विषया विनिवर्तन्ते तस्यैव परं दृष्ट्वा स्थितस्य रसोऽपि निवर्तत इति व्याचख्युः ॥ ५९ ॥ किंच सुप्तादेरिन्द्रियाणि श्रान्त्या स्वयमेव लीयन्ते, समाहितेन तु तानि कूर्मेणाङ्गानीव स्वेच्छया संह्रियन्ते, एतच्चात्यन्तायाससाध्यमित्याह—**यतत इति** । विपश्चितः शास्त्राचार्योपदेशवतो यततोऽपि समाधिसिद्ध्यर्थं यतमानस्यापि पुरुषस्य इन्द्रियाणि कर्तॄणि

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

रसोऽपि क्षुद्रसुखरागोऽपि निवर्तते । अपिशब्दाद्विषयाश्च । तथाच 'यावानर्थं' इत्यादौ व्याख्यातम् । एवंच सरागविषयनिवृत्तिः स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमिति न मूढे व्यभिचार इत्यर्थः । यस्मान्नासति परमात्मसम्यग्दर्शने सरागविषयोच्छेदस्तस्मात्सरागविषयोच्छेदिकायाः सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं महता यत्नेन संपादयेदित्यभिप्रायः ॥ ५९ ॥ तत्र प्रज्ञास्थैर्ये बाह्येन्द्रियनिग्रहो मनोनिग्रहश्चासाधारणं कारणं तदुभयाभावे प्रज्ञानाशदर्शनादिति वक्तुं बाह्येन्द्रियनिग्रहाभावे प्रथमं दोषमाह—**यतत इति** । हे कौन्तेय, यततः भूयोभूयो विषयदोषदर्शनात्मकं यत्नं कुर्वतोऽपि । चक्षिङो ङित्करणादनुदात्तेतोऽनावश्यकमात्मनेपदमिति

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

दुपलभ्य रसोऽपि रञ्जनात्मकः सूक्ष्मोऽप्यस्य यतेर्निवर्तते । निर्बीजं विषयज्ञानं संपद्यत इत्यर्थः । तस्माद्रसस्योच्छेदाय सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५९ ॥ सम्यग्दर्शनं विना रसस्योच्छेदो नास्तीत्युक्तं तच्चाजितेन्द्रियस्य दुर्लभमिन्द्रियनिग्रहश्चातियत्नसाध्यः तस्मात्सम्यग्दर्शनलक्षणं प्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षता आदाविन्द्रियजयः कार्य इत्याशयेन तदकरणे दोषमाह—**यतत इति** । हि यस्माद्विपश्चितो बुद्धिमतः प्रज्ञास्थैर्यार्थं यततो यतमानस्यापीन्द्रियाणि प्रमथनशीलानि पुरुषं विषयाभिमुखं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

परं परमात्मानं दृष्ट्वाऽस्य स्थितप्रज्ञस्य स्वतो निवर्तते । नश्यतीत्यर्थः । यद्वा निराहारस्योपवासपरस्य विषयाः प्रायशो विनिवर्तन्ते क्षुधासंतप्तस्य शब्दस्पर्शाद्यपेक्षाभावात् । परंतु रसवर्जम् । रसापेक्षा तु न निवर्तत इत्यर्थः । शेषं समानम् ॥ ५९ ॥ इन्द्रियसंयमं किंतु केवलं स्थितप्रज्ञता न संभवति । अतः साधकावस्थायां तत्र महान्प्रयत्नः कर्तव्य इत्याह—**यततो ह्यपीति** द्वाभ्याम् । यततो

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

प्रज्ञो नान्यः ॥ ५६ ॥ उक्तं चैतत्—यः सर्वत्रेति । शुभाशुभप्राप्तौ तस्याह्लादता... ...रसं केचिदास्वाद्यं मधुरादिकमाहुः । योगिनस्तु परमेश्वरदर्शनादुपरागो भवति । ...मन इन्द्रियैर्ह्रियते, अथवा यततस्य सयत्नस्यापि

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

मनो यतस्तस्मात् ॥ ६० ॥ तानीति। तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं वशीकरणं कृत्वा युक्तः समाहितः सन्नासीत। मत्परोऽहं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परो यस्य स मत्परो नान्योऽहं तस्मादित्यासीतेत्यर्थः। एवमासीनस्य यतेर्वशे हि यस्येन्द्रियाणि वर्तन्तेऽभ्यासबलात्तस्य प्रज्ञा प्रति-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

युक्तमेव मनो हरन्तीन्द्रियाणीति संबन्धः। हिशब्दार्थमनूद्य तस्मादिन्द्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्यानीति पूर्वेण संबन्धमभिसन्धायाह—**यतस्तस्मादिति** ॥ ६० ॥ इन्द्रियाणां स्ववशत्वसंपादनानन्तरं कर्तव्यमर्थमाह—**तानीति**। एवमासीनस्य किं स्यादिति तदाह—**वशे हीति**। समाहितस्य विक्षेपविकलस्य कथमासनमित्यपेक्षायामाह—**मत्पर इति**। परापरभेदशङ्कामपाकृत्यासनमेव स्फोरयति—**नान्योऽहमिति**। उत्तरार्धं व्याकरोति—**एवमिति**। हिशब्दार्थं स्फुटयति—**अभ्यासेति**। परस्मादात्मनो नाहमन्योऽस्मीति प्रागुक्तानुसंधानस्यादरेण नैरन्तर्यदीर्घकालानुष्ठानसामर्थ्यादित्यर्थः। अथवा विषयेषु दोषदर्शनाभ्याससामर्थ्यादिन्द्रियाणि संयतानीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ समनन्त-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

मनः प्रतीचि स्थिरीक्रियमाणं कर्मीभूतं हरन्ति विषयप्रवणं कुर्वन्ति। यतः प्रमाथीनि यथा बहवश्चोरा वने एकं पुरुषं प्रमथ्य तस्य वित्तं हरन्ति, एवमिन्द्रियाणि यततो मनो हरन्ति। यतः प्रसभमतिशयेन प्रमथनशीलानि ॥ ६० ॥ यद्यप्येवं तथापि तानि नियन्तव्यान्येवान्यथास्थितप्रज्ञत्वस्यैवासिद्धेरित्याह—**तानीति**। संयम्य वशीकृत्य युक्तः संनद्धो मत्परः अहमेव सर्वेषां प्रत्यगात्मा परः स्त्र्यादिभ्यो बाह्येभ्यो देहेन्द्रियादिभ्य आन्तरेभ्यश्च उत्कृष्टः प्रियतमो यस्य स मत्परः सन्नासीत। हि यस्मात् वशे आज्ञायाम्। शेषं स्पष्टम् ॥ ६१ ॥ 'यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह। बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम्' इति श्रुतौ इन्द्रियमनोबुद्धीनां निग्रहे परमप-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

ज्ञापनात्परस्यैपदमविरुद्धम्। विपश्चितोऽत्यन्तविवेकिनोऽपि पुरुषस्य मनः क्षणमात्रं निर्विकारं कृतमपीन्द्रियाणि हरन्ति विकारं प्रापयन्ति। ननु विरोधिनि विवेके सति कुतो विकारप्राप्तिस्तत्राह—प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि अतिबलीयस्त्वाद्विवेकोपमर्दनक्षमाणि। अतः प्रसभं प्रसह्य बलात्कारेण पश्यत्येव। विपश्चिति स्वामिनि विवेके च रक्षके सति सर्वप्रमाथित्वादेवेन्द्रियाणि विवेकजप्रज्ञायां प्रविष्टं मनस्ततः प्रच्याव्य स्वविषयाविष्टत्वेन हरन्तीत्यर्थः। हिशब्दः प्रसिद्धिं द्योतयति। प्रसिद्धो ह्ययमर्थो लोके यथा प्रमाथिनो दस्यवः प्रसभमेव धनिनं धनरक्षकं चाभिभूय तयोः पश्यतोरेव धनं हरन्ति तथेन्द्रियाण्यपि विषयसंनिधाने मनो हरन्तीति ॥ ६० ॥ एवं तर्हि तत्र कः प्रतीकार इत्यत आह—**तानीति**। तानीन्द्रियाणि सर्वाणि ज्ञानकर्मसाधनभूतानि संयम्य वशीकृत्य युक्तः समाहितः निगृहीतमनाः सन्नासीत निर्व्यापारस्तिष्ठेत्। प्रमाथिनां कथं स्ववशीकरणमिति चेत्तत्राह—**मत्पर इति**। अहं सर्वात्मा वासुदेव एव पर उत्कृष्ट उपादेयो यस्य स मत्परः। एकान्तमद्भक्त इत्यर्थः। तथा चोक्तम् 'न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित्' इति। यथा हि लोके बलवन्तं राजानमाश्रित्य दस्यवो निगृह्यन्ते राजाश्रितोऽयमिति ज्ञात्वा च ते स्वयमेव तद्वश्या भवन्ति, तथैव भगवन्तं सर्वान्तर्यामिणमाश्रित्य तत्प्रभावेणैव दुष्टानीन्द्रियाणि निग्राह्याणि। पुनश्च भगवदाश्रितोऽयमिति मत्वा तानि तद्वश्यान्येव भवन्तीति भावः। तथाच भगवद्भक्तेर्महाप्रभावत्वं तथा विस्तरेणाग्रे व्याख्यास्यामः। इन्द्रियवशीकारे फलमाह—**वशे हीति**। स्पष्टम्। एतेर्वशीकृतेन्द्रियः सन्नासीतेति किमासीतेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

कर्तुं समर्थानि तं व्याकुलीकृत्य प्रसभं बलात्कारेण विवेकयुक्तमपि मनो हरन्ति। कौन्तेयेति संबोधयन्निन्द्रियापेक्षया पुरुषस्य दौर्बल्यं सूचयति ॥ ६० ॥ तस्मात्तानि सर्वाणि वशीकृत्य युक्तः समाहितः सन् मत्परोऽहं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परो यस्य स मत्परो नान्यस्तस्मादहमित्यासीतेत्यर्थः। स्पष्टमन्यत् ॥ ६१ ॥ इन्द्रियस्य जयः प्रयत्नेन संपाद्य इत्युक्तं तत्र मनसा विषयाचिन्तना-

६ श्रीधरीव्याख्या।

मोक्षे प्रयतमानस्यापि विपश्चितो विवेकिनोऽपि मन इन्द्रियाणि प्रसभं बलाद्धरन्ति। यतः प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि प्रक्षोभकाणि ॥ ६० ॥ यस्मादेवं तस्मात्—**तानीति**। युक्तो योगी तानीन्द्रियाणि संयम्य मत्परः सन्नासीत। यस्य वशे वशवर्तीनि। एतेन कथमासीतेति प्रश्नस्य वशीकृतेन्द्रियः सन्नासीतेत्युत्तरमुक्तं भवति ॥ ६१ ॥ बाह्येन्द्रियसंयमाभावे दोषमुक्त्वा मनःसंयमाभावे

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

योगिना च मनएव जेतव्यमिति द्वितीयो निर्णीतः ॥ ६० ॥ तानीति। यएवं मनसा इन्द्रियाणि नियमयति नस्वप्रवृत्त्या स एव स्थिरप्रज्ञः

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

छिता ॥ ६१ ॥ अथेदानीं पराभविष्यतः सर्वानर्थमूलमिदमुच्यते—ध्यायत इति । ध्यायतश्चिन्तयतः विषयाञ्शब्दादिविषयविशेषानालोचयतः पुंसः पुरुषस्य सङ्ग आसक्तिः प्रीतिस्तेषु विषयेषूपजायते, सङ्गात्प्रीतेः कामः संजायते समुत्पद्यते, कामस्तृष्णा, तस्मात्कामात्कुतश्चित्प्रतिहतात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥ क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहोऽविवेकः कार्याकार्यविषयः (भवतीति) संबध्यते । क्रुद्धो हि संमूढः सन्गुरुमप्याक्रोशति, संमोहात्स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशाहितसंस्कारजनितायाः स्मृतेः स्याद्विभ्रमो भ्रंशः स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तप्राप्तावनुत्पत्तिस्ततः स्मृतिभ्रंशात्तु बुद्धेर्नाशः कार्याकार्यविषयविवेकायोग्यतान्तःकरणस्य बुद्धेर्नाश उच्यते, बुद्धिनाशात्प्रणश्यति तावदेव हि पुरुषो याव-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

रश्लोकद्वयतात्पर्यमाह—**अथेति** । पुरुषार्थोपायोपदेशानन्तर्यमथशब्दार्थः । तन्निष्ठत्वराहित्यावस्थां दर्शयति—**इदानीमिति** । पराभविष्यतो महान्तमनर्थं गमिष्यतो विवेकविज्ञानविहीनस्येति यावत्, सर्वानर्थमूलं विषयाभिध्यानं तस्य तथात्वमनुभवसिद्धमिति वक्तुमिदमित्युक्तं । विषयेषु विशेषत्वमारोपितरमणीयत्वं प्रीतिरासक्तिरिति साधारणासक्तिमात्रं गृह्यते । तृष्णेत्युद्रिक्ता शक्तिरुक्ता प्रतिबन्धेन प्रणाशेन वा प्रतिहतिः ॥ ६२ ॥ क्रोधस्य संमोहहेतुत्वमनुभवेन द्रढयति—**क्रुद्धो हीति** । आक्रोशत्यधिक्षिपति तदयोग्यत्वमपेरर्थः । संमोहकार्यं कथयति—**संमोहादिति** । स्मृतेर्निमित्तनिवेदनद्वारा स्वरूपं निरूपयति—**शास्त्रेति** । क्षणिकत्वादेव तस्याः स्वतो नाशसंभवान्न संमोहाधीनत्वं तस्येत्याशङ्क्याह—**स्मृतीति** । स्मृतिभ्रंशेऽपि कथं बुद्धिनाशः स्वरूपतः सिध्यति तत्राह—**कार्येति** । ननु पुरुषस्य नित्यसिद्धस्य बुद्धिनाशेऽपि प्रणाशो न कल्पते तत्राह—**तावदेवेति** । कार्याकार्यविवेचनयोग्यान्तःक-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

दप्राप्तिरित्युक्तम् । तत्र उपसंहृतकरणस्य बाह्याञ्शब्दादीनगृह्णतो मनोमात्रेणावस्थितस्य योगिनो मनसोऽनिग्रहे किं स्यादित्याह—**ध्यायत इति द्वाभ्याम्** । विषयाञ्शब्दादीन्ध्यायतश्चिन्तयतः पुंसः पुरुषस्य तेषु शब्दादिषु सङ्गः संबन्धो जायते । बाह्यार्थेभ्यो निगृहीतान्यपीन्द्रियाणि मनोदोषात्पुनर्बाह्यार्थान्गृह्णन्तीत्यर्थः । ततः सङ्गात्कामस्तस्मिन्विषयेऽभिलाषः संजायते । कामात्कुतश्चिद्धेतोः प्रतिहतादभिज्वलनात्मा क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥ ततः क्रोधात्संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावो भवति । ततः स्मृतिविभ्रमः शास्त्रार्थानुसंधानस्य विभ्रंशरूपं चलनं भवति । स्मृतिभ्रं-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

भवति ॥ ६१ ॥ ननु मनसो बाह्येन्द्रियप्रवृत्तिद्वाराऽनर्थहेतुत्वं निगृहीतबाह्येन्द्रियस्य तूत्खातदंष्ट्रोरगवन्मनस्यनिगृहीतेऽपि न कापि क्षतिः बाह्योद्योगाभावेनैव कृतकृत्यत्वादतो युक्त आसीतेति व्यर्थमुक्तमित्याशङ्क्य निगृहीतबाह्येन्द्रियस्यापि युक्तत्वाभावे सर्वानर्थप्राप्तिमाह द्वाभ्याम्—**ध्यायत इति** । निगृहीतबाह्येन्द्रियस्यापि शब्दादीन्विषयान्ध्यायतो मनसा पुनःपुनश्चिन्तयतः पुंसस्तेषु विषयेषु सङ्ग आसङ्गः ममात्यन्तं सुखहेतव एत इत्येवं शोभनाध्यासलक्षणप्रीतिविशेष उपजायते । सङ्गात्सुखहेतुत्वज्ञानलक्षणात्संजायते कामः ममैते भवन्त्विति तृष्णाविशेषः । तस्मात्कामात्कुतश्चित्प्रतिहन्यमानात्तत्प्रतिघातकविषयः क्रोधोऽधिज्वलनात्माभिजायते । क्रोधाद्भवति संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावरूपः । संमोहात्स्मृतिविभ्रमः स्मृतेः शास्त्राचार्योपदिष्टार्थानुसन्धानस्य विभ्रमो विचलनं विभ्रंशः । तस्माच्च स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धेरैकात्म्याकारमनोवृत्तेर्नाशः विपरीतभावनोपचयदोषेण प्रतिबन्धादनुत्पत्तिरनुत्पन्ना-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

भ्यास एवोपाय इत्याशयेन व्यतिरेके दोषमाह—**ध्यायत इति** । विषयांश्चिन्तयतः पुरुषस्य तेषु प्रीतिरुपजायते, सङ्गादभिलाषः संजायते, कामात्कुतश्चित्प्रतिहतात्क्रोधोऽभिजायते, क्रोधात्कर्तव्याकर्तव्यविषये विभ्रमो भवति, क्रुद्धो हि संमूढो गुरूनप्याक्रोशति,

६ श्रीधरीव्याख्या ।

दोषमाह—**ध्यायत इति द्वाभ्याम्** । गुणबुद्ध्या विषयान्ध्यायतः पुरुषस्य तेषु सङ्ग आसक्तिर्भवति । आसक्त्या च तेष्वधिकः कामो भवति । कामाच्च केनचित्प्रतिहतात्क्रोधो भवति ॥ ६२ ॥ किंच—**क्रोधादिति** । क्रोधात्संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावः । ततः

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

सच मत्पर एवासीत । मामेव चिदात्मानं परमेश्वरमभ्यसेत् ॥ ६१ ॥ ध्यायत इति ॥ ६२ ॥ क्रोधादिति । तपस्विनो विषयत्यागएव विषय-

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

दन्तःकरणं तदीयं कार्याकार्यविषयविवेकयोग्यं, तदयोग्यत्वे नष्ट एव पुरुषो भवत्यतस्तस्यान्तःकरणस्य बुद्धेर्नाशात्प्रणश्यति । पुरुषार्थायोग्यो भवतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥ सर्वानर्थस्य मूलमुक्तं विषयाभिध्यानमथेदानीं मोक्षकारणमिदमुच्यते—रागद्वेषेति । रागद्वेषवियुक्तै रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ तत्पुरःसरा हीन्द्रियाणां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी तत्र यो मुमुक्षुर्भवति स ताभ्यां वियुक्तैः श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैर्विषयानवर्जनीयांश्चरन्नुपलभमान आत्मवश्यैरात्मनो वश्यानि वशीभूतानि तैरात्मवश्यैर्विधेयात्मेच्छातो विधेय आत्मान्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रसादमधिगच्छति । प्रसादः प्रस-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

णाभावे सतोऽपि पुरुषस्य करणाभावादपगततत्त्वविवेकविवक्षया नष्टत्वव्यपदेशः, तदेतदाह—पुरुषार्थेति ॥ ६३ ॥ विषयाणां स्मरणमपि चेदनर्थकारणं सुतरां तर्हि भोगस्तेन जीवनार्थं भुञ्जानो विषयाननर्थं कथं न प्रतिपद्यत इत्याशङ्क्य वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरश्लोकतात्पर्यमाह—सर्वानर्थस्येति । अनर्थमूलकथनानन्तर्यमथशब्दार्थः । परिहर्तव्ये निर्णीते तत्परिहारोपायजिज्ञासां दर्शयति—इदानीमिति । रागद्वेषपूर्विका प्रवृत्तिरित्यत्रानुभवदर्शनार्थो हि-शब्दः । शास्त्रीयप्रवृत्तिव्यासेधार्थं स्वाभाविकीत्युक्तं, तत्रेत्यधिकृतानधिकृत्य प्रयोगः । अवर्जनीयानशनपानादीन् देहस्थितिहेतूनिति यावत् । इन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तिश्चेन्नियमानुपपत्त्या वर्जनीयेष्वपि सा स्यादित्याशङ्क्याह—आत्मेति । अन्तःकरणाधीनत्वेऽपीन्द्रियाणां तदनियमात्तेषामपि नियमानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—विधेयात्मेति ॥ ६४ ॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

शाद्बुद्धिनाशः शास्त्रार्थस्य निश्चितस्यापि तिरोधानं भवति । तस्मिंश्च शास्त्रजे परोक्षज्ञानेऽपि नष्टे पुरुषो नश्यति पुरुषार्थायोग्यो भवति । यो हि तादृशः स नष्ट एवेति लोके वदन्ति ॥ ६३ ॥ ननु विषयानध्यायतोऽपि योगिनो व्युत्थाने प्रमाणस्वाभाव्यादिन्द्रियाणां विषयेषु सङ्गो दुष्परिहरस्ततश्चोक्तरीत्या तस्यापि नाशप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह—रागद्वेषेति । विधेयात्मा किंकरीकृतमनास्तु आत्मवश्यैर्मनोधीनैरिन्द्रियैः स्वामिनश्चित्तस्य किंकरीकृतस्य कामक्रोधहीनत्वात्स्वयमपि रागद्वेषवियुक्तैः विषयान्पथि पतिततृणादीनीवानास्थया चरन्पश्यन्नपि पुमान् तत्र कामाद्यनुदयात्प्रसादं संकल्पविकल्पपङ्कलेपप्रक्षालनेन मनसः स्वाच्छ्यमधिगच्छति । मनसः स्वाच्छ्यमेव प्रत्यगात्मनः स्वाच्छ्यं तस्य

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

याश्च फलायोग्यत्वेन विलयः । बुद्धिनाशात्प्रणश्यति । तस्याश्च फलभूताया बुद्धेर्विलोपात्प्रणश्यति सर्वपुरुषार्थायोग्यो भवति । यो हि पुरुषार्थायोग्यो जातः स मृत एवेति लोके व्यवह्रियते । अतः प्रणश्यतीत्युक्तम् । यस्मादेवं मनसो निग्रहाभावे निग्रहीतबाह्येन्द्रियस्यापि परमानर्थप्राप्तिस्तस्मान्महता प्रयत्नेन मनो निगृह्णीयादित्यभिप्रायः । अतो युक्तमुक्तं 'तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत' इति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ मनसि निगृहीते तु बाह्येन्द्रियनिग्रहाभावेऽपि न दोष इति वदन् किं व्रजेतेत्यस्योत्तरमाहाष्टभिः—योऽसमाहितचेताः स बाह्येन्द्रियाणि निगृह्यापि रागद्वेषदुष्टेन मनसा विषयांश्चिन्तयन्पुरुषार्थाद्भ्रष्टो भवति । विधेयात्मा तु । तुशब्दः पूर्वस्माद्व्यतिरेकार्थः । वशीकृतान्तःकरणस्तु आत्मवश्यैर्मनोधीनैः स्वाधीनैरिति वा रागद्वेषाभ्यां वियुक्तैर्विरहितैरिन्द्रियैः श्रोत्रादिभिर्विषयाञ्शब्दादीननिषिद्धांश्चरन्नुपलभमानः प्रसादं प्रसन्नतां चित्तस्य स्वच्छतां परमात्मसाक्षात्कारयोग्यतामधिगच्छति । रागद्वेषप्रयुक्तानीन्द्रियाणि दोषहेतुतां प्रतिपद्यन्ते । मनसि स्ववशे तु न रागद्वेषौ । तयोरभावे च न

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तस्मात् स्मृतेः शास्त्राचार्योपदेशाहितसंस्कारजनितायाः विभ्रंशः स्यात्, स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तप्राप्तावनुत्पत्तिः, ततः कार्याकार्यविवेकायोग्यता बुद्धेर्नाशः तस्मात्प्रणश्यति जीवन्नेव मृतः पुरुषार्थायोग्यो भवतीति द्वयोरर्थः । विषयध्यानमेव सर्वानर्थबीजमित्यभिप्रायः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ एवं विषयचिन्तनस्यानर्थोपायत्वमुक्त्वा अथेदानीं विषयध्यानरहितस्य स्वाधीनस्य चेतसः परमपुरुषार्थोपायत्वं वदन्किं व्रजेतेत्यस्योत्तरमाह—रागेति । विधेयात्मा स्वाधीनचित्तोऽत एवात्मवश्यैः स्वाधीनैरत एव रागद्वेषाभ्यां स्वाभाविकेन्द्रिय-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

शास्त्राचार्य[illegible]यथापदिष्टार्थस्मृतेर्विभ्रमो विचलनम् । ततो बुद्धेश्चेतनाया सविनाशो वृक्षादिष्विवाभिभवः । ततः प्रणश्यति मृततुल्यो भवति ॥ ६३ ॥ नन्विन्द्रियाणां विषयप्रवणस्वभावानां निरोद्धुमशक्यत्वादयं दोषो दुष्परिहर इति स्थितप्रज्ञत्वं कथं स्यादित्याशङ्क्याह—रागेति द्वाभ्याम् । रागद्वेषरहितैर्विगतदर्पैरिन्द्रियैर्विषयांश्चरन्भुञ्जानोऽपि प्रसादं शान्तिं प्राप्नोति । रागद्वेषराहित्यमेवाह । आत्मनो मनसो

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

ग्रहणे पर्यवस्यति । ध्यात्वा हि ते सज्यन्ते । ध्यानकाल एव सङ्गादय उपजायन्ते इत्यनपायो विषयत्यागः स्थिरतमज्ञस्य ॥ ६४ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥
नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

प्रसन्नता स्वास्थ्यम् ॥ ६४ ॥ प्रसादे सति किं स्यादित्युच्यते—प्रसाद इति । प्रसादे सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादीनां हानिर्विनाशोऽस्य यतेरुपजायते । किंच प्रसन्नचेतसः स्वच्छान्तःकरणस्य हि यस्मादाशु शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठत आकाशमिव परि समन्तादवतिष्ठते । आत्मरूपेणैव निश्चलीभवतीत्यर्थः । एवं प्रसन्नचेतसोऽवस्थितबुद्धेः कृतकृत्यता यतस्तस्माद्रागद्वेषवियुक्तैरिन्द्रियैः शास्त्राविरुद्धेष्ववर्जनीयेषु युक्तः समाचरेदिति वाक्यार्थः ॥ ६५ ॥ सेयं प्रसन्नता स्तूयते—नास्तीति।

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

तथापि नानाविधदुःखाभिभूतत्वान्न स्वास्थ्यमास्थातुं शक्यमित्याशयेन पृच्छति—**प्रसाद इति** । श्लोकार्धेनोत्तरमाह—**उच्यत इति** । सर्वदुःखहान्या बुद्धिस्वास्थ्येऽपि प्रकृतं प्रज्ञास्थैर्यं कथं सिद्धमित्याशङ्क्याह—**प्रसन्नेति** । बुद्धिप्रसादस्यैव फलान्तरमाह—**किंचेति** । तस्माद्बुद्धिप्रसादार्थं प्रयतितव्यमिति शेषः । श्लोकद्वयस्याक्षरोत्थमर्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमुपसंहरति—**एवमिति** । युक्तः समाहितो विषयपारवश्यशून्यः सन्निति यावत् ॥ ६५ ॥ किं पुनः सत्त्वशुद्ध्यैव यथोक्तबुद्धिः सिध्यति नेत्याह—**सेयमिति** । असमाहितस्यापि बुद्धिमात्रमुत्पद्यमानं प्रतिभातीत्याशङ्क्य

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

तद्गुणसारत्वात् । अजितमनस्कमिव जितमनस्कं विषयसङ्गो न बाधतेऽतो मनोजयोऽवश्यं कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ६४ ॥ किंच चित्तस्य प्रसादे हि अस्य पुंसः सर्वदुःखानां काममूलकानां कामाभावाद्धानिः परिहारो जायते । कामानुदये हेतुमाह—**प्रसन्नेति** । हि यस्मात्प्रसन्नचेतसः पुंसो बुद्धिर्ब्रह्मात्मैक्यनिश्चय आशु शीघ्रं पर्यवतिष्ठते सुदृढो भवति। तस्मिंश्च सति प्राप्याभावान्न कामोदय इत्यर्थः ॥ ६५ ॥ समनस्कानामिन्द्रियाणामनिग्रहे दोष उक्तः, बुद्धेरपर्यवस्थाने को दोष इत्यत आह—**नास्तीति** । अयुक्तस्य श्रवणमननयोरनासक्तस्य बुद्धिर्ब्रह्मात्मैक्यनिश्चयो नास्ति । प्रमाणवि-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तदधीनेन्द्रियप्रवृत्तिः । अवर्जनीयतया तु विषयोपलम्भो न दोषमावहतीति न शुद्धिव्याघात इति भावः । एतेन विषयाणां स्मरणमपि चेदनर्थकारणं सुतरां तर्हि भोगः । तेन जीवनार्थं विषयान्भुञ्जानः कथमनर्थं न प्रतिपद्येतेति शङ्का निरस्ता। स्वाधीनैरिन्द्रियैर्विषयान्प्राप्नोतीति च किं व्रजेतेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति ॥ ६४ ॥ 'प्रसादमधिगच्छति' इत्युक्तं तत्र प्रसादे सति किं स्यादित्युच्यते । चित्तस्य प्रसादे स्वच्छत्वरूपे सति सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादीनामज्ञानविलसितानां हानिर्विनाशोऽस्य यतेरुपजायते । हि यस्मात्प्रसन्नचेतसो यतेराशु शीघ्रमेव बुद्धिर्ब्रह्मात्मैक्याकारा पर्यवतिष्ठते परि समन्तादवतिष्ठते स्थिरा भवति । विपरीतभावनादिप्रतिबन्धाभावात् । ततश्च प्रसादे सति बुद्धिपर्यवस्थानं, ततस्तद्विरोध्यज्ञाननिवृत्तिः, ततस्तत्कार्यसकलदुःखहानिरिति क्रमेऽपि प्रसादे यत्नाधिक्याय सर्वदुःखहानिकरत्वकथनमिति न विरोधः ॥ ६५ ॥ इममेवार्थं व्यतिरेकमुखेन द्रढयति—अयुक्तस्याजितचित्तस्य बुद्धिरात्मविषया श्रवणमननाख्यवेदान्तविचारजन्या नास्ति नोत्पद्यते । तद्बुद्ध्यभावे

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

प्रवृत्तिहेतुरूपाभ्यां वियुक्तैरिन्द्रियैः विषयाञ्जीवनहेतून्भोजनाच्छादनादींश्चरन्नुपलभमानः प्रसन्नतां स्वास्थ्यं प्राप्नोति ॥ ६४ ॥ **प्रसादे इति** । प्रसादे सति अस्य विवेकिनः सर्वदुःखानां त्रिविधतापानां हानिरुपजायते । कुत इत्यत आह—**प्रसन्नेति** । हि यस्मात्प्रसन्नचेतस आशु शीघ्रं बुद्धिः आत्मस्वरूपेणैव निश्चलीभवतीत्यर्थः । एवं प्रसन्नचेतसः स्थिरबुद्धेः कृतकृत्यता यतः तस्माद्रागद्वेषवियुक्तैरिन्द्रियैः शास्त्राविरुद्धेष्वावश्यकेषु जीवनहेतुभूतेषु युक्तः समाचरेदिति वाक्यार्थः ॥ ६५ ॥ ननु किं चित्तप्रसादस्यैव साक्षाद्बुद्धिप्रतिष्ठासाधनत्वमुत परम्परयेत्याकाङ्क्षायां निदिध्यासनद्वारेणेति वक्तुं चित्तप्रसादं विना तन्न जायत इति पूर्वोक्तेस्तात्पर्यं प्रसन्नतास्तुत्या स्फुटयति—**नास्तीति** । यत्तु समनस्कानामिन्द्रियाणामनिग्रहे दोष उक्तः बुद्धेरपर्यवस्थाने को दोष

६ श्रीधरीव्याख्या ।

वश्यैर्विधेयो वशवर्ती आत्मा मनो यस्येति । अनेनैव कथं व्रजेत भुञ्जीतेत्यस्य चतुर्थप्रश्नस्य स्वाधीनैरिन्द्रियैर्विषयानधिगच्छतीत्युत्तरमुक्तं भवति ॥ ६४ ॥ प्रसादे सति किं स्यादित्यत्राह—**प्रसाद इति** । प्रसादे सति सर्वदुःखनाशस्ततश्च प्रसन्नचेतसो बुद्धिः प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥ इन्द्रियनिग्रहस्य स्थितप्रज्ञतासाधनत्वं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति—**नास्तीति** । अयुक्तस्यावशीकृतेन्द्रियस्य

१ नीलकण्ठः.

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

नास्ति न विद्यते । न भवतीत्यर्थः। बुद्धिरात्मस्वरूपविषयायुक्तस्यासमाहितान्तःकरणस्य । न चायुक्तस्येति। न चास्त्ययुक्तस्य भावनात्मज्ञानाभिनिवेशस्तथान चास्य भावयत आत्मज्ञानाभिनिवेशं कुर्वतः शान्तिरुपशमो न विद्यते, अशान्तस्य कुतः सुखम्। इन्द्रियाणां हि विषयसेवातृष्णातो निवृत्तिर्या तत् सुखं न विषयविषया तृष्णा दुःखमेव हि सा न तृष्णायां सत्यां सुखस्य गन्धमात्रमुत्पद्यत इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ अयुक्तस्य कस्माद्बुद्धिर्नास्तीत्युच्यते—इन्द्रियाणामिति।

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

विशिनष्टि—आत्मस्वरूपेति । नहि विक्षिप्तचित्तस्यात्मस्वरूपविषया बुद्धिरुदेतुमर्हतीत्यत्र हेतुमाह—नचेति। आत्मज्ञाने शब्दादापाततो जाते स्मृतिसन्तानकरणं साक्षात्कारार्थमभिनिवेशो भावनेति चोच्यते । न चासौ विक्षिप्तबुद्धेः सिध्यतीति हेत्वर्थं विवक्षित्वाह—आत्मज्ञानेति । भावनाद्वारा साक्षात्काराभावेऽपि का क्षतिरित्याशङ्क्याह—तथेति । असमाहितस्य भावनाभाववदिति यावत् । आत्मन्यापाततो ज्ञाते श्रवणाद्यावृत्तिरूपां स्मृतिमनातन्वानस्यापरोक्षबुद्ध्यभावेनानर्थनिवृत्तिः सिध्यतीत्याह—उपशम इति । अनिवृत्तानर्थस्य परमानन्दसागराद्विभक्तस्य संसारोदधौ निमग्नस्य सुखाविर्भावो न संभवतीत्याह—अशान्तस्येति । तस्यापि विषयसेवातो वैषयिकं सुखं संभवतीत्याशङ्क्याह—इन्द्रियाणां हीति । तृष्णाक्षयस्य शास्त्रप्रसिद्धमानुभविकं च सुखत्वमिति वक्तुं हिशब्दः । विषयसेवातृष्णयापि विषयोपभोगद्वारा सुखमुपलब्धमित्याशङ्क्याह—दुःखमेवेति । तत्रापि हिशब्दोऽनुभवद्योती। तदेव स्पष्टयति—नेत्यादिना ॥ ६६ ॥ आकाङ्क्षाद्वारा श्लोकान्तरमुत्थापयति—अयुक्तस्येति । विक्षिप्तचेतसो

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

पयासंभावनायाः प्रमेयविषयासंभावनायाश्चानिरासात् । तथा अयुक्तस्यासमाहितमनसो भावना ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिप्रवाहो नास्ति। मनसश्चाञ्चल्येन बुद्धेरपि चाञ्चल्यात् अभावयतो ध्यानमकुर्वतः शान्तिः सर्वदुःखोपरमश्च नास्ति। चेतसोऽनवस्थितत्वेन दुःखावश्यंभावात्। अशान्तस्यानुपरतसर्वदुःखस्य सुखं प्रत्यगद्वयानन्दात्मकं कुतो न कुतश्चित्। दुःखित्वादेव आद्यमयुक्तस्येति पदं 'युजिर् योगे' इत्यस्य रूपम् । द्वितीयं 'युज समाधौ' इत्यस्य । तस्माद्बुद्धेः पर्यवस्थानमावश्यकम् ॥ ६६ ॥ तदभावे दोषमाह—इन्द्रियाणां हीति । हि यस्मादिन्द्रियाणां चरतां

४ मधुसूदनीव्याख्या।

'न चायुक्तस्य भावना' निदिध्यासनात्मिका विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपा । सर्वत्र नञोऽस्तीत्यनेनान्वयः। नचाभावयत आत्मानं शान्तिः सकार्याविद्यानिवृत्तिरूपा वेदान्तवाक्यजन्या ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कृतिरशान्तस्यात्मसाक्षात्कारशून्यस्य कुतः सुखं मोक्षानन्द इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ अयुक्तस्य कुतो नास्ति बुद्धिरित्यत आह—चरतां स्वविषयेषु

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

इत्यत आहेति तच्चिन्त्यम्। अयुक्तस्य बुद्धिर्नास्तीत्युक्त्या चित्तप्रसादस्तुतेः स्पष्टप्रतीतेः तथोत्थापनानौचित्यात् । अयुक्तस्यासमाहितचेतसः। अप्रसन्नचित्तस्येतियावत्। बुद्धिरात्मस्वरूपज्ञानविषया ब्रह्मात्मैक्याकारा कुत इत्यत्र आह—नचेति। नचायुक्तस्य भावना पूजाप्रतिष्ठाद्यर्थं श्रवणमननयोः सत्वेऽपि भावनाऽभिनिवेशो निदिध्यासनं बुद्धिसाधनं नास्ति। नचाभावयतः विजातीयप्रत्ययस्य विषयानुसंधानस्य तिरस्कारमकुर्वतः शान्तिरुपशमः तृष्णाया इच्छापरपर्यायाया अभावो नास्ति। अशान्तस्य कुतः सुखं अविद्यानिवृत्त्या आविद्यकतृष्णाद्यभावकर्तुस्तत्त्वसाक्षात्कारस्याभावाद्ब्रह्मानन्दसुखं तु तस्य नास्त्येव विषयसुखमपि तस्य नास्तीति द्योतयितुं कुतःशब्दः। ननु विषयार्जनतद्विनाशयोः दुःखसाधनत्वेऽपि विषयोपभोगस्य सुखहेतुत्वं भविष्यतीति चेन्न। तस्मिन्कालेऽपि सर्वदुःखमूलभूतायास्तृष्णायाः सत्वेन सुखगन्धस्याप्यनुपपत्तेः। तृष्णायाः दुःखहेतुत्वमुक्तं वासिष्ठे—'यान्येतानि दुरन्तानि दुर्जराण्युन्नतानि च। तृष्णावल्ल्याः फलानीह तानि दुःखानि राघव॥ इच्छोदयो यथा दुःखमिच्छाशान्तिर्यथा सुखम्। तथा न नरके नापि ब्रह्मलोकेऽनुभूयते ॥ यावतीयावती जन्तोरिच्छोदेति यथायथा। तावतीतावती दुःखबीजमुष्टिः प्ररोहति॥' इत्यादि ॥ ६६ ॥ अयुक्तस्य [illegible]बुद्धिर्नास्तीत्युक्तं तत्र हेतुमाह—इन्द्रियाणामिति। यत्तु तदभावे दोषमाहेति तदयुक्तम्। पूर्वश्लोकेऽपि [illegible]

६ श्रीधरीव्याख्या।

[illegible] बुद्धिः शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामात्मविषया बुद्धिः प्रज्ञैव नोत्पद्यते, कुतस्तस्य प्रतिष्ठा वार्ता वा कुत इत्यत आह । न चायुक्तस्य भावना ध्यानम्। भावनया हि बुद्धेरात्मनि प्रतिष्ठा भवति। सा चायुक्तस्य यतो नास्ति न चाभावयत आत्मध्यानमकुर्वतः शान्तिरात्मनि चित्तोपरतिः । अशान्तस्य कुतः सुखं मोक्षानन्द इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ नास्ति बुद्धिरयुक्तस्येत्यत्र हेतुमाह—इन्द्रियाणामिति। इन्द्रि-

१ नीलकण्ठः।

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

इन्द्रियाणां हिं यस्माच्चरतां स्वस्वविषयेषु प्रवर्तमानानां यन्मनोऽनुविधीयतेऽनुप्रवर्तते तदिन्द्रियविषयविकल्पनेन प्रवृत्तं मनोऽस्य यतेर्हरति प्रज्ञामात्मानात्मविवेकजां नाशयति । कथम्, वायुर्नावमिवाम्भस्युदके जिगमिषतां मार्गादुद्धृत्योन्मार्गे यथा वायुर्नावं प्रवर्तयत्येवमात्मविषयां प्रज्ञां हृत्वा मनो विषयविषयां कल्पनां करोति ॥ ६७ ॥ यततो ह्यपीत्युपन्यस्तस्यार्थस्यानेकधोपपत्तिमुक्त्वा तं चार्थमुपपाद्योपसंहरति—तस्मादिति । इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ दोष उपपादितो यस्मात्तस्माद् यस्य यतेः हे महाबाहो, निगृहीतानि सर्वशः सर्वप्रकारैर्मानसादिभेदैरिन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादि-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

भावनाभावे साक्षात्कारलक्षणा बुद्धिर्न भवतीति हेत्वन्तरेण साधयति—इन्द्रियाणामिति । यत्पदोपात्तं मनस्तत्पदेनापि गृह्यते । इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां विषयाः शब्दादयस्तेषां विकल्पनं मिथो विभज्य ग्रहणं तेनेति यावत् । दृष्टान्तं व्याकरोति—उदक इति । करोति यस्मात्तस्मादयुक्तस्य नोत्पद्यते बुद्धिरिति योजना ॥६७॥ यततो हीत्यादिश्लोकाभ्यामुक्तस्यैवार्थस्य प्रकृतश्लोकाभ्यामपि कथ्यमानत्वादस्ति पुनरुक्तिरित्याशङ्क्य परिहरति—यततो हीत्यादिना । ध्यायतो विषयानित्यादिनोपपत्तिवचनमुन्नेयम् । तच्छब्दापेक्षितार्थोक्तिद्वारा श्लोकमवतारयति—इन्द्रियाणामिति

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

स्वस्वविषये प्रवर्तमानानाम् । कर्मणि षष्ठी । यत् रागादिकलुषितं मनः तान्यनुलक्षीकृत्य विधीयते प्रवर्त्यते । कर्मकर्तरि लकारः । प्रवर्तत इत्यर्थः । तत् इन्द्रियानुसारि मनोऽस्य साधकस्य प्रज्ञामात्मतत्त्वविषयां बुद्धिं हरति । तस्या मनोनुसारित्वात् । दृष्टान्तः स्पष्टार्थः । अन्ये तु इन्द्रियाणां मध्ये यदिन्द्रियमनुलक्षीकृत्य मनः प्रवर्तते तदिन्द्रियमस्य साधकस्य मनसो वा प्रज्ञां हरतीति योजयन्ति । आत्मविषयां प्रज्ञां हृत्वा मनोविषयविषयां करोतीति भाष्यमप्यालोचनीयम् ॥ ६७ ॥ यततो ह्यपीत्यत्रोपक्रान्तमर्थं बहुधोपपाद्योपसंहरति—तस्मादिति । यस्मादिन्द्रियाधीनं मनो मनोनुगा च प्रज्ञा तस्मात् हे महाबाहो, यस्य यतेरिन्द्रियाणि सर्वशः सर्वप्रकारेण स्वकारणेन मनसा

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

प्रवर्तमानानामवशीकृतानामिन्द्रियाणां मध्ये यदेकमपीन्द्रियमनुलक्षीकृत्य मनोऽनुविधीयते प्रेर्यते । प्रवर्तत इति यावत् । कर्मकर्तरि लकारः । तदिन्द्रियमेकमपि मनसानुसृतं अस्य साधकस्य मनसो वा प्रज्ञामात्मविषयां शास्त्रीयां हरत्यपनयति । मनसस्तद्विषयाविष्टत्वात् । यदैकमपीन्द्रियं प्रज्ञां हरति तदा सर्वाणि हरन्तीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । दृष्टान्तस्तु स्पष्टः । अम्भस्येव वायोर्नौकाहरणसामर्थ्यं न भुवीति सूचयितुमम्भसीत्युक्तम् । एवं दार्ष्टान्तिकेऽप्यम्भःस्थानीये मनश्चाञ्चल्ये सत्येव प्रज्ञाहरणसामर्थ्यमिन्द्रियस्य नतु भूस्थानीये मनःस्थैर्य इति सूचितम् ॥ ६७ ॥ हि यस्मादेवं सर्वशः सर्वाणि समनस्कानि । हे महाबाहो इति संबोधयन् सर्वशत्रुनिवारणक्षमत्वादिन्द्रियशत्रुनिवारणेऽपि त्वं क्षमोऽसीति सूचयति । स्पष्टमन्यत् । तस्येति सिद्धस्य साधकस्य च परामर्शः । इन्द्रियसंयमस्य स्थितप्रज्ञंप्रति लक्षणत्वस्य, मुमुक्षुंप्रति प्रज्ञासाधनत्वस्य चोपसंहरणीयत्वात् ॥ ६८ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

दोषस्यैवोक्तत्वात् । इन्द्रियाणां स्वविषये प्रवर्तमानानां यन्मनोऽनुवर्तते तदिन्द्रियविषयविकल्पे प्रवृत्तमस्य पुरुषस्य विवेकिनः प्रज्ञामात्मानात्मविवेकजां हरति । अम्भसि नावं वायुरिव, जले जिगमिषतां मार्गादुद्धृत्योन्मार्गे यथा वायुः प्रवर्तयति तद्वत् । येत्विन्द्रियाणां मध्ये यदेकमपीन्द्रियमनुलक्षीकृत्य विधीयते प्रेर्यते । प्रवर्तत इति यावत् । तदिन्द्रियमेकमपि मनसानुसृतं अस्य साधकस्य मनसो वा प्रज्ञां हरतीत्यादि तदयुक्तम् । 'नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य' इत्यनुरोधेन इन्द्रियानुगतमनस एव बुद्धिहरणकर्तृत्वस्य विवक्षितत्वात् । श्रुतं मनःपदं त्यक्त्वाऽश्रुतस्यैकेन्द्रियस्य यत्तत्पदेनोपादानानौचित्यात् । मनस इत्यपि न । साधकस्यैव प्रकृतत्वात् ॥ ६७ ॥ उपसंहरति—तस्मादिति । महाबाहुभ्यां शत्रून्विजित्य यथा राज्यस्य प्रतिष्ठितत्वं शूरैः संपाद्यते एवं विवेकिभिरिन्द्रियशत्रू-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

याणामवशीकृतानां स्वैरं विषयेषु चरतां मध्ये यदेवैकमिन्द्रियं मनोऽनुविधीयतेऽवशीकृतं सदिन्द्रियेण सह गच्छति, तदेवैकमिन्द्रियमस्य मनसः पुरुषस्य वा प्रज्ञां हरति विषयविक्षिप्तां करोति, किमुत वक्तव्यं बहूनि प्रज्ञां हरन्तीति । यथा प्रमत्तस्य कर्णधारस्य नावं वायुः समुद्रे सर्वतः परिभ्रामयति तद्वत् ॥ ६७ ॥ इन्द्रियसंयमस्य स्थितप्रज्ञत्वसाधनत्वलक्षणत्वं प्रोक्तमुपसंहरति—यस्मादिति । प्रतिष्ठिता

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ तस्माद्यस्येति । यस्तु मनसो नियामकः स विषयान्सेवमानोऽपि क्रोधादिकल्लोलैरभिभूयते इति स एव स्थित-

१ मधुसूदनः.

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः॥ ६९॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥ ६८॥ योऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः समुत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्याविद्याकार्यत्वादविद्यानिवृत्तौ निवर्ततेऽविद्यायाश्च विद्याविरोधान्निवृत्तिरित्येतमर्थं स्फुटीकुर्वन्नाह—या निशेति। या निशा रात्रिः सर्वपदार्थानामविवेककरी तमःस्वभावत्वान्निशा सर्वेषां भूतानां सर्वभूतानां। किं तत्परमार्थतत्त्वं स्थितप्रज्ञस्य विषयो यथा नक्तंचराणामहरेव सदन्येषां निशा भवति तद्वन्नक्तंचरस्थानीयानामज्ञानिनां सर्वभूतानां निशेव निशा परमार्थतत्त्वागोचर-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

असमाहितेन मनसा यस्मादनुविधीयमानानीन्द्रियाणि प्रसह्य प्रज्ञामपहरन्ति तस्मादिति योजना॥ ६८॥ आत्मविदः स्थितप्रज्ञस्य सर्वकर्मपरित्यागेऽधिकारस्तद्विपरीतस्याज्ञस्य कर्मणीत्येतस्मिन्नर्थे समनन्तरश्लोकमवतारयति—योऽयमिति। अविद्यानिवृत्तौ सर्वकर्मनिवृत्तिश्चेत्तन्निवृत्तिरेव कथमित्याशङ्क्याह—अविद्यायाश्चेति। स्फुटीकुर्वन् बाह्याभ्यन्तरकरणानां पराक्प्रत्यक्प्रवृत्तिवत्तथाविधे दर्शने च मिथो विरुध्येते परागदर्शनस्यानाद्यात्मावरणाविद्याकार्यत्वादात्मदर्शनस्य च तन्निवर्तकत्वात्ततश्चात्मदर्शनार्थमिन्द्रियाण्यर्थेभ्यो निगृह्णीयादित्याहेति योजना। सर्वप्राणिनां निशा पदार्थेष्वविवेककरीत्यत्र हेतुमाह—तमःस्वभावत्वादिति। सर्वप्राणिसाधारणीं प्रसिद्धां निशां दर्शयित्वा तामेव प्रकृतानुगुणत्वेन प्रश्नपूर्वकं विशदयति—किं तदित्यादिना। स्थितप्रज्ञविषयस्य परमार्थतत्त्वस्य प्रकाशैकस्वभावस्य कथमज्ञानं प्रति निशात्वमित्याशङ्क्याह—यथेति। तत्र हेतुमाह—अगोचरत्वादिति। अतद्बुद्धीनां परमार्थतत्त्वातिरिक्ते द्वैतप्रपञ्चे प्रवृत्तबुद्धीनामप्रतिपन्नत्वात् परमार्थतत्त्वं निशेवाविदुषामित्यर्थः। तस्यामित्यादि व्याचष्टे—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

सहितानीतियावत्। इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यो निगृहीतानि भवन्ति तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति विद्धि॥ ६८॥ 'यदा पञ्चावतिष्ठन्ते' इत्युदाहृतश्रुतेः 'तामाहुः परमां गतिम्' इत्येतं चतुर्थं पादं व्याचष्टे—या निशेति। सर्वेषां भूतानामज्ञानां या निशेव निशा यस्यां मध्यंदिने उलूका इवानन्धा अप्यन्धा एव सर्वे प्राणिनो भवन्ति तस्यां तस्मिन्प्रत्यग्ज्योतिषि संयमी इन्द्रियमनोबुद्धीनां निग्रहणशीलो योगी जागर्ति इन्द्रियादीनां दृक्शक्तिलोपेऽप्यनुप-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

तदेवं मुमुक्षुणा प्रज्ञास्थैर्याय प्रयत्नपूर्वकमिन्द्रियसंयमः कर्तव्य इत्युक्तं, स्थितप्रज्ञस्य तु स्वतःसिद्ध एव सर्वेन्द्रियसंयम इत्याह—येति। या वेदान्तवाक्यजनितसाक्षात्काररूपाऽहंब्रह्मास्मीति प्रज्ञा सर्वभूतानामज्ञानां निशेव निशा तां प्रत्यप्रकाशरूपत्वात्तस्यां ब्रह्मविद्यालक्षणायां सर्वभूतनिशायां जागर्ति अज्ञाननिद्रायाः प्रबुद्धः सन्सावधानो वर्तते। संयमी इन्द्रियसंयमवान्। स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः। यस्यां तु द्वैतदर्शनलक्षणायामविद्यानिद्रायां प्रसुप्तान्येव भूतानि जाग्रति स्वप्नवद्व्यवहरन्ति सा निशा न प्रकाशते। आत्मतत्त्वं पश्यतोऽपरोक्षतया मुनेः स्थितप्रज्ञस्य यावद्धि न प्रबुध्यते तावदेव स्वप्नदर्शनं बाधपर्यन्तत्वाद्भ्रमस्य। तत्त्वज्ञानकाले तु न भ्रमनिमित्तः कश्चिद्व्यवहारः। तदुक्तं वार्तिककारैः 'कारकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न वीक्ष्यते। शुद्धे वस्तुनि सिद्धे च कारकव्यापृतिस्तथा॥ काकोलूकनिशेवायं संसारो ह्यात्मवेदिनोः। या निशा सर्वभूतानामित्यवोचत्स्वयं हरिः॥'

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

जित्वा प्रज्ञाप्रतिष्ठितत्वमिति सूचयन्संबोधयति हे महाबाहो इति॥ ६८॥ एवं स्थितप्रज्ञलक्षणवर्णनेन मुमुक्षुभिरतियत्नेन स्थितप्रज्ञत्वाय समनस्केन्द्रियनिग्रहः कर्तव्य इत्युक्तम्। उत्पन्नविवेक[illegible]ज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्य तु स्वतःसिद्ध एव समनस्केन्द्रियसंयमः। अविद्याविरोधिन्या विद्यया समूलस्य सर्वव्यवहारस्य निवृत्तेर्[illegible]त्यतद्वत्कामोऽविद्यावस्थायामेव कर्माणि विधीयन्ते न विद्यावस्थायामिति द्योतयन्नाह—येति। सर्वभूतानामुलूक[illegible]नीयानां या निशेव निशा रात्रिः परमार्थतत्त्वलक्षणा तस्यामज्ञाननिद्रातः प्रबुद्धः

६ श्रीधरीव्याख्या।

भवतीत्यर्थः। लक्षणत्वोपसंहारे [illegible] [illegible]स्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ज्ञातव्येत्यर्थः। महाबाहो इति संबोधनं वैरिनिग्रहसमर्थस्य तवात्रापि सामर्थ्यं भवेदिति सूचयति॥ ६[illegible] ननु च कश्चिदपि प्रसुप्त इव दर्शनादिव्यापारशून्यः सर्वात्मना निगृहीतेन्द्रियो लोके न दृश्यते, अतोऽसंभावितमिदं [illegible] न तु द्वितीयं [illegible] नतु [illegible]र्णमित्याशङ्क्याह—या निशेति। सर्वेषां भूतानां या निशा निशेव निशा आत्मनिष्ठा आत्मज्ञानध्वान्तावृतमतीनां तस्यां [illegible] [illegible] दर्शनादिव्यवहाराभावात् तस्यामात्मनिष्ठायां संयमी निगृहीतेन्द्रियो जागर्ति प्रबुध्यते, यस्यां तु विषयबुध्या भूतानि जाग्रति

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

प्रज्ञो योगीति तात्पर्यम्॥ ६८॥ योगी च सर्वव्यवहारान्कुर्वाणोऽपि लोकोत्तर इति निरूपयता परमेश्वरेण संक्षिप्यास्य स्वरूपं कथ्यते—या निशेति। या सर्वेषां भूतानां निशा मोहिनी माया तस्यां मुनिर्जागर्ति कथमियं हेयेति। यस्यां च दशायां लोको जागर्ति नानाविधां

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

त्वात्तद्बुद्धीनां, तस्यां परमार्थतत्त्वलक्षणायामज्ञाननिद्रायां प्रबुद्धो जागर्ति संयमी संयमवान् जिते-न्द्रियो योगीत्यर्थः। यस्यां ग्राह्यग्राहकभेदलक्षणायामविद्यानिद्रायां प्रसुप्तान्येव भूतानि जाग्रतीत्यु-च्यते यस्यां निशायां प्रसुप्ता इव स्वप्नदृशः सा निशाविद्यारूपत्वात्परमार्थतत्त्वं पश्यतो मुनेरतः कर्मा-ण्यविद्यावस्थायामेव चोद्यन्ते न विद्यावस्थायां, विद्यायां हि सत्यामुदिते सवितरि शार्वरमिव तमः प्रणाशमुपगच्छत्यविद्या, प्राग्विद्योत्पत्तेरविद्या प्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणा क्रियाकारकफलभेदरूपा सती सर्वकर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते नाप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिः प्रमाणभूतेन वेदेन मम चोदितं कर्तव्यं कर्मेति हि कर्मणि कर्ता प्रवर्तते नाविद्यामात्रमिदं सर्वं निशेवेति। यस्य तु पुनर्निशे-वाविद्यामात्रमिदं सर्वं भेदजातमिदं ज्ञानं तस्यात्मज्ञस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारो न प्रवृत्तौ। तथा दर्शयिष्यति 'तद्बुद्धयस्तदात्मानः' इत्यादिना, ज्ञाननिष्ठायामेव तस्याधिकारः। तत्रापि प्रवर्तक-प्रमाणाभावे प्रवृत्तेरनुपपत्तिरिति चेत्, न। स्वात्मविषयत्वादात्मविज्ञानस्य। न ह्यात्मनः स्वात्मनि

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

तस्यामिति। निशावदुक्तायामवस्थायामिति यावत्, योगीति ज्ञानी कथ्यते। द्वितीयार्धं विभजते—यस्यामिति। प्रसुप्तानां जागरणं विरुद्धमित्याशङ्क्याह—प्रसुप्ता इवेति। परमार्थतत्त्वमनुभवतो निवृत्ताविद्यस्य संन्यासिनो द्वैता-वस्था निशेत्यत्र हेतुमाह—अविद्यारूपत्वादिति। परमार्थावस्था निशेत्यविदुषां विदुषां तु द्वैतावस्था तथेति। फलितमाह—अत इति। अविद्यावस्थायामेव क्रियाकारकफलभेदप्रतिभानादित्यर्थः। विद्योदयेऽपि [illegible] आवा-विशेषात्पूर्वमिव कर्माणि विधीयेरन्नित्याशङ्क्याह—विद्यायामिति। अविद्यानिवृत्तौ बाधितानुवृत्तौ विभागभा-नेऽपि नास्ति कर्मविधिर्विभागाभिनिवेशाभावादित्यर्थः। अविद्यावस्थायामेव कर्मणीत्युक्तं व्यक्तीकरोति—प्रागिति। विद्योदयात्पूर्वं बाधकाभावादबाधिता विद्या क्रियादिभेदमापाद्य प्रमाणरूपया बुद्ध्या ग्राह्यतां प्राप्य कर्महेतुर्भ-वति क्रियादिभेदाभिमानस्य तद्धेतुत्वादित्यर्थः। न विद्यावस्थायामित्युक्तं प्रपञ्चयति—नाप्रमाणेति। उत्पन्नायां तु विद्यायामविद्याया निवृत्तत्वात् क्रियादिभेदभानमप्रमाणमिति बुद्धिरुत्पद्यते तया गृह्यमाणा यथोक्तविभागभागिन्य-प्यविद्या न कर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते बाधितत्वेनाभासतया तद्धेतुत्वायोगादित्यर्थः। विद्याविद्याविभागेनोक्तमेव विशे-विवृणोति—प्रमाणभूतेनेति। यथोक्तेन वेदेन कामनाजीवनादिमतो मम कर्म विहितं तेन मया तत्कर्तव्यमिति मन्वानः सन् कर्मण्यज्ञोऽधिक्रियते तं प्रति साधनविशेषवादिनो वेदस्य प्रवर्तकत्वादित्यर्थः। सर्वमेवेदमविद्यामात्रं द्वैतं निशेवेतेति मन्वानस्तु न प्रवर्तते कर्मणीति व्यावर्त्यमाह—नाविद्येति। विदुषो न कर्मण्यधिकारश्चेत्तस्याधिकार-स्तर्हि कुत्रेत्याशङ्क्याह—यस्येति। तस्यात्मज्ञस्य फलभूतसंन्यासाधिकारे वाक्यशेषं प्रमाणयति—तथाचेति। प्रव-र्तकं प्रमाणं विधिस्तदभावे कर्मस्विव विदुषो ज्ञाननिष्ठायामपि प्रवृत्तेरनुपपत्तेराश्रयणीयो ज्ञानवतोऽपि विधिरिति शङ्कते—तत्रापीति। किमात्मज्ञानं विधिमपेक्षते किं वात्मा। नाद्यः। तस्य स्वरूपविषयस्य यथा प्रमाणप्रमेयसुलभे-र्विध्यनपेक्षत्वादित्याह—न स्वात्मेति। न द्वितीय इत्याह—नहीति। प्रवर्तकप्रमाणशब्दितस्य विधेः साध्यविषयत्वा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

रतदृक्शक्तिरेवास्ते। तथाच श्रुतिः 'नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्' इति। यस्यामविद्याख्यायां निशायां क्रियाकारकादिद्वैतस्वप्नप्रवाहे [illegible]यां सर्वाणि भूतानि जाग्रति निशीथे उलूका इव स्वस्वव्यापारे प्रवर्तन्ते सा अविद्या पश्यतो मुनेः आत्मदर्शनवतो योगि[illegible] प्रारब्धकर्मणा विदेहकैवल्यप्रतिबन्धाल्लेशतोऽनुवर्तमाना व्युत्थान-काले व्यवहारतोऽस्य गाढान्धकारवती निशेव क्लेशकरी [illegible] भवति। अतिसुकुमारा हि योगिनो बाह्यव्यवहारादुद्विजन्ते [illegible]

४ मधुसूदनीव्याख्या।

इति। तथाच यस्य विपरीतदर्शनं तस्य न वस्तुदर्शनं विपरीतदर्शनस्य वस्त्वद[illegible]दर्शनजन्यत्वात्, यस्य च वस्तुदर्शनं तस्य न विपरीतदर्शनं विपरीतदर्शनकारणस्य वस्त्वदर्शनस्य वस्तुदर्शनेन बाधितत्वात्। तथाच [illegible] श्रुतिः 'यत्र वा अन्यदिव स्यात्[illegible]

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

संयमी स्थितप्रज्ञो ज्ञानयोगी जागर्ति, यस्यां ग्राह्यग्राहकलक्षणायामविद्यायां भूतानि जाग्रति सा पश्यतो [illegible] हि संभूत[illegible] मुनेर्निशेव निशेत्यर्थः [illegible]

६ श्रीधरीव्याख्या।

प्रबुद्ध्यन्ते सा आत्मतत्त्वं पश्यतो मुनेर्निशा। तस्यां दर्शनादिव्यापारस्तस्य नास्तीत्यर्थः। एतदुक्तं भवति। यथा दिवान्धानामुलू[illegible] चेष्टां कुरुते सा मुने रात्रिः। यतोऽसौ व्यवहारं प्रत्यबुद्धः। एतदुक्तं भवति।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

[illegible] येयं माया खलु तस्या मोहकत्वे नामरूपं सुखतन्तुताभासनं च तत्र लोकः प्राञ्चं स्वरूपमस्या अपरामृश्यैव द्वितीयस्मिन्रूपे निबद्धस्मृतिरास्ते। योगी तु तद्विपरीतस्तदीयं मोहकत्वं तदुन्मूलनाय

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

प्रवर्तकप्रमाणापेक्षतात्मत्वादेव तदन्तत्वाच्च सर्वप्रमाणानां प्रमाणत्वस्य । न ह्यात्मस्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः संभवति, प्रमातृत्वं ह्यात्मनो निवर्तयत्यन्तं प्रमाणं निवर्तयदेव चाप्रमाणी-भवति स्वप्नकालप्रमाणमिव । प्रबोधे । लोके च वस्त्वधिगमे प्रवृत्तिहेतुत्वादर्शनात्प्रमाणस्य । तस्मा-न्नात्मविदः कर्मण्यधिकार इति सिद्धम् ॥ ६९ ॥ विदुषस्त्यक्तैषणस्य स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षप्राप्तिर्न त्वसंन्यासिनः कामकामिन इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन्नाह—आपूर्येति । आपूर्यमाणमद्भिर-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

दात्मनश्चासाध्यत्वादिति हेतुमाह—आत्मत्वादेवेति । आत्मतज्ज्ञानयोर्विध्यनपेक्षत्वेऽपि ज्ञानिनो मानमेव व्यवहारं प्रति नियमार्थं विध्यपेक्षा स्यादित्याशङ्क्याह—तदन्तत्वाच्चेति । सर्वेषां प्रमाणानां प्रामाण्यस्यात्मज्ञानोदयावसानत्वात्त-स्मिन्नुत्पन्ने व्यवहारस्य निरवकाशत्वान्न तत्प्रति नियमाय ज्ञानिनो विधिरित्यर्थः । उक्तमेव व्यक्तीकरोति—नहीति । घ-र्माधिगमवदात्माधिगमेऽपि किमिति यथोक्तो व्यवहारो न भवतीत्याशङ्क्याह—प्रमातृत्वं हीति । तन्निवृत्तौ कथमद्वै-तज्ञानस्य प्रामाण्यमित्याशङ्क्याह—निवर्तयदेवेति । निवर्तयदद्वैतज्ञानं स्वयं निवृत्तेर्न प्रमाणमित्यत्र दृष्टान्तमाह—स्वप्नेति । आत्मज्ञानस्य विध्यनपेक्षत्वे हेत्वन्तरमाह—लोके चेति । व्यवहारभूमौ हि प्रमाणस्य वस्तुनिश्चयफल-पर्यन्तत्वे सति प्रवर्तकविधिसापेक्षत्वानुपलम्भादद्वैतज्ञानमपि प्रमाणवान्न विधिमपेक्षते रज्ज्वादिज्ञानवदित्यर्थः । आत्मज्ञानवतस्तन्निष्ठाविधिमन्तरेण ज्ञानमाहात्म्येनैव सिद्धत्वात्तस्य कर्मसंन्यासेऽधिकारो न कर्मणीत्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ६९ ॥ नन्वसंन्यासिनापि विद्यावतां विद्याफलस्य मोक्षस्य लब्धुं शक्यत्वात्किमिति विदुषः संन्यासो नियम्यते तत्राह—विदुष इति । आपातज्ञानवतो विवेकवैराग्यादिविशिष्टस्यैषणाभ्यः सर्वाभ्योऽभ्युत्थितस्य श्रव-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

नरा इव गाढान्धकारे संचारात् । यथोक्तं योगभाष्ये 'अक्षिमात्रकल्पो हि विद्वानत्यल्पदुःखलेशेनाप्युद्विजते' इति । अत्र वार्तिकानि 'कारकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न वीक्ष्यते । शुद्धे वस्तुनि सिद्धे च कारकव्यापृतिस्तथा । काकोलू-कनिशेवायं संसारोऽज्ञात्मवेदिनोः । या निशा सर्वभूतानामित्यवोचत्स्वयं हरिः ॥' इति । 'बुद्धतत्त्वस्य लोकोऽयं जडो-न्मत्तपिशाचवत् । बुद्धतत्त्वोऽपि लोकस्य जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥' इति । तदेवं किमासीतेत्यस्योत्तरं 'यदा संहरते चायम्' इत्यादिना एतदन्तेन ग्रन्थेन स्थितप्रज्ञः सदा समाधिमनुतिष्ठन्परमां गतिं प्राप्यास्त इत्युक्तम् ॥ ६९ ॥ ननु 'प्रजहाति यदा कामान्' 'इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो निगृहीतानि' इत्यादिनाऽसक्तृद्विषयाणां प्रहाणं तेभ्यश्च इन्द्रि-यादीनां प्रत्याहरणमुक्तम् । तेन तेषामात्मनः पृथक्सत्त्वमस्तीति सिद्धम् । नच 'नेह नानास्ति किंचन' इत्यादि-श्रुत्या तेषां बाधान्न तदस्तीति वाच्यम् । इहेति प्रतीच्येव तन्निषेधात् । नहि इह भूतले घटो नास्तीत्युक्ते घटस्य स्वरूपं निषिध्यते किंतु-तस्य भूतलसंबन्धमात्रम् । तस्मात्कामानां पृथक्सत्त्वमस्त्यतो नाद्वैतसिद्धिरित्याशङ्क्य सदृ-ष्टान्तं परिहरति—आपूर्यमाणमिति । प्रविशन्तीभिरद्भिरापूर्यमाणमपि अचलप्रतिष्ठं अनुद्रिक्तम् । वृद्धिहीनत्वात् ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

त्रान्योऽन्यत्पश्येत् यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ॥' इति । विद्याविद्य[illegible]व्यवस्थामाह । यथा काकस्य रात्र्यन्धस्य दिनमुलूकस्य दिवान्धस्य निशा । रात्रौ पश्यतश्चोलूकस्य यद्दिनं रात्रिरेव [illegible] काकस्येति महदाश्चर्यमेतत् । अतस्तत्त्वदर्शिनः कथमाविद्यकक्रियाकारकादिव्यवहारः स्यादि[illegible] स्वतःसिद्ध एव [illegible]न्द्रियसंयम इत्यर्थः ॥ ६९ ॥ एतादृशस्य स्थितप्रज्ञस्य सर्वविक्षेपशान्तिरप्यर्थसिद्धेति सदृष्टान्तमाह—सर्वाभिर्नदी[illegible]भिरापूर्यमाणं सन्तं वृष्ट्यादिप्रभवा अपि सर्वा अपः समुद्रं प्रवि-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

॥ ६९ ॥ एतादृशस्यैव मोक्षप्राप्तिर्न कामि[illegible] इति सदृष्टान्तमाह—आपूर्यमाणमिति । अद्भिरापूर्यमाणमचलप्रतिष्ठमनतिक्रान्त-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

रात्रावेव दर्शनं न तु दिवसे [illegible] । अतो नासंभावितमिदं लक्षणमिति ॥ ६९ ॥ ननु विषयेषु दृश्य[illegible], एवं ब्रह्मज्ञस्योन्मीलिताक्षस्यापि ब्रह्मण्येव दृष्टिर्नतु विषयेषु । नानानदीभिरापूर्यमाणमपि अचलप्रतिष्ठमनति-[illegible]भावे कथमसौ तान्भुङ्क्ते इत्यपेक्षायामाह—आपूर्यमाणमिति ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

पश्यत एव सा रात्रिरिति चित्रं । विद्यायां [illegible]र्यति । सुखतन्तुना च नाश्रीयते । पश्यन्नस्यगज्ञानी मिथ्याज्ञानोपघाताच्च सुखतन्तुतानादरः ॥ ६९ ॥ अतएव आपूर्यमाणेति । योगी न का-वा बुध्यते योगी यत्र सर्वो विमूढः । अविद्यायां स्वबुद्धो यत्र जनः प्रबुद्ध इत्यपि चित्रम्

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

चलप्रतिष्ठमचलतया प्रतिष्ठावस्थितिर्यस्य तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः सर्वतो गताः प्रविशन्ति स्वात्मस्थमविक्रियमेव सन्तं यद्वत्तद्वत्कामा विषयसंनिधावपि सर्वत इच्छाविशेषा यं समुद्रमिवापो विकुर्वन्तः प्रविशन्ति सर्वे आत्मन्येव प्रलीयन्ते न स्वात्मवशं कुर्वन्ति स शान्तिं मोक्षं प्राप्नोति नेतरः कामकामी काम्यन्त इति कामा विषयास्तान्कामयितुं शीलं यस्य स कामकामी नैव प्राप्नोतीत्यर्थः

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

णादिद्वारा समुत्पन्नसाक्षात्कारवतो मुख्यस्य संन्यासिनो मोक्षो नान्यस्य विषयतृष्णापरिभूतस्येत्येतद्दृष्टान्तेन प्रतिपादयितुमिच्छन् 'रागद्वेषवियुक्तैस्तु' इति श्लोकोक्तमेवार्थं पुनराहेति योजना। अद्भिः समुद्रस्य समन्तात्पूर्यमाणत्वे वृद्धिह्रासवती तदीया स्थितिरापतेदित्याशङ्क्याह—अचलेति। नहि समुद्रस्योदकात्मकं प्रतिनियतं रूपं कदाचिद्विवर्धते ह्रसते वा, तेन तदीया स्थितिरेकरूपैवेत्यर्थः। तत्तन्नादेयाश्चेदापः समुद्रान्तर्गच्छन्ति तर्हि तस्य विक्रियावत्त्वादप्रतिष्ठा स्यादित्याशङ्क्याह—स्वात्मस्थमिति। इच्छाविशेषा विषयाणामसंनिधौ विदुषि निर्विकारे प्रविशन्तोऽपि संनिधाने तस्मिन्प्रविशन्तो विकारमापादयेयुरित्याशङ्क्याह—विषयेति। प्रवेशं विशदयति—सर्वत इति। योऽकाम इत्यादि। श्रुतेर्विषयविमुखस्य निष्कामस्य मोक्षो न कामकामुकस्येत्याह—स शान्तिमिति ॥ ७० ॥ यदि गृह-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

एवं निर्गच्छन्तीभिरद्भिः रिच्यमानमप्यचलप्रतिष्ठमरिक्तं ह्रासहीनत्वादित्यपि बोध्यम्। एवंविधं समुद्रं यद्वत् आत्मप्रभवा आपः प्रविशन्ति तद्वत् यं पुरुषं कामैरापूर्यमाणं हीयमानं वा अचलप्रतिष्ठं निर्विकारं वृद्धिह्रासहीनत्वात् आत्मप्रभवाः सर्वे कामाः प्रविशन्ति, स एव शान्तिं मोक्षं आत्यन्तिकं दुःखोपरमं प्राप्नोति नतु कामकामी विषयार्थी। अयं भावः—कूटस्थादात्मनः सर्वस्योत्पत्तिस्तत्रैव च लय इति सर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम्। तेन कामानां प्रहाणं तेभ्यश्चेन्द्रियाणां प्रत्याहरणं स्मर्यमाणं न तेषां परमार्थतः पृथक्सत्त्वं साधयति। बहुप्रमाणविरोधात् किंतु पामरप्रसिद्धं पृथक्सत्त्वमभिप्रेत्य प्रहाणादिकमुक्तं प्रविलापनं त्वेवमेव व्याख्येयम्। यथा 'अग्नये पथिकृतेऽष्टाकपालं निर्वपेत्' इत्यादौ निर्वपतिना याग उच्यते नतु श्रौतार्थमात्रं तद्वदिहापि ज्ञेयम्। 'नेह नानास्ति' इत्यपीह परिदृश्यमाने प्रपञ्चे आत्मातिरिक्तं नाना किमपि नास्तीत्येवंपरतया व्याख्येयम्। तथाच 'आत्मैवेदं सर्वं' 'ब्रह्मैवेदं सर्वं' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यादयः श्रुतिवादाः संगच्छन्ते। आत्मनि कल्पितस्यास्य तत्रैव निषेधेनान्यत्र सत्त्वानुपपत्तेर्न

४ मधुसूदनीव्याख्या।

शन्ति। कीदृशम्। अचलप्रतिष्ठमनतिक्रान्तमर्यादं, अचलानां मैनाकादीनां प्रतिष्ठा यस्मिन्निति वा गाम्भीर्यातिशय उक्तः। यद्वत् येन प्रकारेण निर्विकारत्वेन तद्वत्तेनैव निर्विकारप्रकारेण यं स्थितप्रज्ञं निर्विकारमेव सन्तं कामा अज्ञैर्लोकैः काम्यमानाः शब्दाद्याः सर्वे विषया अवर्जनीयतया प्रारब्धकर्मवशात्प्रविशन्ति नतु तच्चित्तं विकर्तुं शक्नुवन्ति। स महासमुद्रस्थानीयः स्थितप्रज्ञः शान्तिं सर्वलौकिकालौकिककर्मविक्षेपनिवृत्तिं बाधितानुवृत्ताविद्याकार्यनिवृत्तिं चाप्नोति ज्ञानबलेन। न कामकामी काम्यान्विषयान्कामयितुं शीलं यस्य स कामकाम्यज्ञः शान्तिं व्याख्यातां नाप्नोति, अपितु सर्वदा लौकिकालौकिककर्मविक्षेपेण

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

मर्यादं ... मैनाकादीनां प्रतिष्ठा यस्मिंस्तम्। एतेन गाम्भीर्यातिशय उक्त इत्यर्थस्तु भाष्यकृद्भिर्न कृतः। अनतिक्रान्तमर्यादत्वस्यैवात्र विवक्षितत्वात्। मैनाकादेरिन्द्रवज्रभयात्समुद्रे तिरोभूय स्थितस्य सपक्षत्वेन तस्मिन्नचलशब्दप्रवृत्तौ कारणाभावाच्च। समुद्रमापः काश्चित्सकण्टकाः काश्चित्... सर्वतोगताः प्रविशन्ति स्वात्मस्थमविक्रियमेव सन्तं यद्वत्तद्वत्सर्वे कामाः लोकैः काम्यमाना विषयाः यं स्थितप्रज्ञं अचलाऽप्रकम्प्या प्रतिष्ठा यस्य, अचले ब्रह्मणि प्रतिष्ठा यस्येति वा प्रविशन्ति। सर्वे आत्मन्येव लीयन्ते। नह्यात्मवशं कुर्वन्ति सः शान्तिं मोक्षाभिधां प्राप्नोति। कामान्विषयान्कामयितुं शीलं यस्य स कामकामी नैव प्राप्नोतीत्यर्थः। यत्त्वन्ये प्रजहातीत्यादिग्रन्थेन कामादित्यागेन्द्रियनिग्रहकथनपरेण कामा...दीनां पृथक्त्वमुक्तम्, अतो नाद्वैतसिद्धिरित्याशङ्क्य सदृष्टान्तं परिहरति। प्रविशन्तीभिरद्भिरापूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रं यद्वदापः प्रविशन्ति तद्वद् पुरुषं कामैरापूर्यमाणं हीयमानं वाचलप्रतिष्ठं निर्विकारं वृद्धिह्रासहीनत्वात्। आत्मप्रभवाः सर्वे कामाः प्रविशन्ति स शान्तिमाप्नोति ... नतु कामकामी काम्यन्त इति कामा विषयास्तान्कामयितुं शीलं यस्य स कामकामी नैव प्राप्नोतीत्यर्थः। अयंभावः—पूर्वग्रन्थेन का...मादीनां पृथक्सत्त्वं न प्रतिपाद्यते

६ श्रीधरीव्याख्या।

क्रान्तमर्यादमेव समुद्रं पुनरप्यन्या आपो यथा प्रविशन्ति। तथा कामा विषया यं मुनिमन्तर्दृष्टिं भोगैरविक्रियमा... ...णामेव प्रारब्धकर्म-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

मार्थं बहिर्धावति अपितु इन्द्रियधर्मतया विषयाननुप्रविशन्तो नतरां यान्ति नदीवेगा इवोदधिम्। एवं तृतीयो निर्णीतः ॥ ७० ॥

१ मधुसूदनः. २ नीलकण्ठः.

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः।
निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

॥ ७० ॥ यस्मादेवं तस्मात् विहायेति। विहाय परित्यज्य कामान् यः संन्यासी सर्वानशेषतः कार्त्स्न्येन चरति। जीवनमात्रचेष्टाशेषः पर्यटतीत्यर्थः। निःस्पृहः शरीरजीवनमात्रेऽपि निर्गता स्पृहा यस्य स निःस्पृहः सन् निर्मम इति ममत्ववर्जितः शरीरजीवनमात्राक्षिप्तपरिग्रहेऽपि ममेत्यभिनिवेशवर्जितः निरहंकारो विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंभावनारहित इत्यर्थः। स एवंभूतः स्थितप्रज्ञो ब्रह्मविच्छान्तिं सर्वसंसारदुःखोपरमत्वलक्षणां निर्वाणाख्यामधिगच्छति प्राप्नोति। ब्रह्मभूतो भवतीत्यर्थः॥ ७१ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

स्वेनापि मनसा समस्ताभिमानं हित्वा कूटस्थं ब्रह्मात्मानं परिभावयता ब्रह्मनिर्वाणमाप्यते प्राप्तं तर्हि मौढ्यादिविडम्बनमेवेत्याशङ्क्याह—यस्मादिति। शब्दादिविषयप्रवणस्य तत्तदिच्छाभेदमानिनो न मुक्तिरिति व्यतिरेकस्य सिद्धत्वात् पूर्वोक्तमन्वयं निगमयितुमनन्तरं वाक्यमित्यर्थः। अशेषविषयत्यागे जीवनमपि कथमित्याशङ्क्याह—जीवनेति। संभवद्रागद्वेषादिके देशे निवासव्यावृत्त्यर्थं चरतीत्येतद्व्याचष्टे—पर्यटतीति। विहाय कामानित्यनेन पुनरुक्तिं परिहरति—शरीरेति। निस्पृहत्वमुक्त्वा निर्ममत्वं पुनर्वदन् कथं पुनरुक्तिमार्थिकीं न पश्यसीत्याशङ्क्याह—शरीरजीवनेति। सत्यहंकारे ममकारस्यावश्यकत्वान्निरहंकारत्वं व्याकरोति—विद्यावत्त्वादीति। स शान्तिमाप्नोतीत्युक्तमुपसंहरति—स एवंभूत इति। संन्यासिनो मोक्षमपेक्षमाणस्य सर्वकामपरित्यागादीनि श्लोकोक्तानि विशे-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

कामानां पृथक्सत्त्वमस्तीति युक्त एव समुद्रदृष्टान्तः। यत्तु समुद्रात्पृथगगङ्गायाः सत्त्वमस्तीति। तन्न। कार्ये कारणसत्तातिरिक्तसत्ताया अभावात्। 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' इति कार्यस्य वागालम्बनमात्रत्वश्रवणादित्यन्यत्र विस्तरः॥ ७० ॥ प्रासङ्गिकीमाशङ्कां परिहृत्य व्रजेत किमित्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह—विहायेति। पूर्वोक्तांस्त्रिविधान्कामान्विहाय यः चरति विषयान्भुङ्क्ते निस्पृहश्च। यतो निर्ममः। ममतावान्हि इदं मम भूयादित्यन्यधनादावपि स्पृहां करोति न निर्ममोऽपि। कुतः, यतो निरहंकारः। नह्यहंकारशून्यस्य सुत्यादौ ममता दृष्टा। तस्मादहंकारप्रविलयाच्छान्तिं मोक्षं प्राप्नोति। अत्र यः सर्वत्रानभिस्नेह इति सर्वत्र यच्छब्ददर्शनात्साधनविधिपर एवायं ग्रन्थः। अन्यथा स्थितप्रज्ञस्य प्रकृतत्वात्तदनुवादार्थो यच्छब्दोऽनर्थकः प्राप्नोति। लोकेऽपि हि परस्वभावकथने स एवं करोतीति तच्छब्द एव प्रयुज्यते नतु यच्छब्दः। विधौ तु य एवं करोति स इदं प्राप्नोतीति द्वयोरपि प्रयोगो दृश्यते।

४ मधुसूदनीव्याख्या।

महति शोकार्णवे मग्नो भवतीति वाक्यार्थः। एतेन ज्ञानिन एव फलभूतो विद्वत्संन्यासस्तस्यैव च सर्वविक्षेपनिवृत्तिरूपा जीवन्मुक्तिर्दैवाधीनविषयभोगेऽपि निर्विकारतेत्यादिकमुक्तं वेदितव्यम्॥ ७० ॥ यस्मादेवं तस्मात्प्राप्तानपि सर्वान्बाह्यान्गृहक्षेत्रादीन् आन्तरान्मनोराज्यरूपान्वासनामात्ररूपांश्च पथि गच्छतस्तृणस्पर्शरूपान्कामांस्त्रिविधान्विहायोपेक्ष्य शरीरजीवनमात्रेऽपि निस्पृहः सन् यतो निरहंकारः शरीरेन्द्रियादावयमहमित्यभिमानशून्यः विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंभावनारहित इति वा। अतो निर्ममः शरीरयात्रामात्रार्थेऽपि प्रारब्धकर्माक्षिप्ते कौपीनाच्छादनादौ ममेदमित्यभिमानवर्जितः सन् यः पुमांश्चरति प्रारब्धकर्मवशेन भोगान्भुङ्क्ते, यादृच्छिकतया यत्र क्वापि गच्छतीति वा। स एवंभूतः स्थितप्रज्ञः शान्तिं सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणामविद्यातत्कार्यनिवृत्तिमधिगच्छति ज्ञानबलेन प्राप्नोति। तदेतदीदृशं व्रजनं [illegible] स्थितप्रज्ञस्येति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरं परिसमाप्तम्

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

किंतु पामरसिद्धं पृथक्सत्त्वमभिप्रेत्य प्रहाणादिकमुच्यते इत्यादि [illegible] न्ति तदुपेक्ष्यम्। प्रकरणविरोधात्, यत्पदेन पूर्वोत्तरं बहुम्यत्तस्यात्रापि यमिति श्रूयमाणस्य मोक्षाधिकारिणस्त्यागायो[illegible] त्, 'स शान्तिमाप्नोति न कामकामी' इति वाक्यशेषविरोधाच्चेति दिक् ॥ ७० ॥ चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमुपसंहरति—वि[illegible]हायेति। यस्मादेवं तस्माद्विहाय कामान्सर्वान्यः स्थितप्रज्ञः शरीरजीवनमात्रेऽपि निःस्पृहः अतएव शरीरजीवनमात्राक्षि[illegible]परिग्रहेऽपि ममेदमित्यभिनिवेशरहितः निरहंकारः विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंभावनावर्जितः। ननु देहाभिमानरहित इत्या[illegible] कुतो न व्याख्यातमिति चेदुक्ताहंभावेऽस्यान्तर्भावविवक्षयेत्यदोषः। चरति पर्यटति स शान्ति-

६ श्रीधरीव्याख्या।

मिराक्षिप्ताः [illegible] यस्मादेवं तस्मात्—विहायेति।
प्राप्य [illegible] न्तः प्रविशन्ति स शान्तिं कैवल्यं प्राप्नोति न तु कामकामी भोगकामनाशीलः॥ ७० ॥ यस्मादेवं तस्मात्—विहायेति।
[illegible] न्कामान्विहाय त्यक्त्वोपेक्ष्य, अप्राप्तेषु च निःस्पृहः यतो निरहंकारः अतएव तद्भोगसाधनेषु निर्ममः सन्नन्तर्दृष्टिर्भूत्वा यश्चरति

१ मधुसूदनः।

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

सैषा ज्ञाननिष्ठा स्तूयते—एषा ब्राह्मीति । एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवेयं स्थितिः सर्वकर्म संन्यस्य ब्रह्मरूपेणैवावस्थानमित्येतद् हे पार्थ, नैनां स्थितिं प्राप्य लब्ध्वा विमुह्यति न मोहं प्राप्नोति । स्थि-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

पणानि यत्नसाध्यानि तत्संमतिफलं तु कैवल्यमित्यर्थः ॥ ७१ ॥ तत्र तत्र संक्षेपविस्तराभ्यां प्रदर्शितां ज्ञाननिष्ठामधि-कारिप्रवृत्त्यर्थत्वेन स्तोतुमुत्तरश्लोकमवतारयति—सैषेति । गृहस्थः संन्यासीत्युभावपि चेन्मुक्तिभोगिनौ किं तर्हि कष्टेनं सर्वथैव संन्यासेनेत्याशङ्क्य संन्यासिव्यतिरिक्तानामन्तरायसंभवादपेक्षितः संन्यासो मुमुक्षोरित्याह—एषेति । स्थितिमेव व्याचष्टे—सर्वमिति । न विमुह्यतीति पुनर्नञोऽनुकर्षणमन्वयार्थं संन्यासिनो विमोहाभावेऽपि गृहस्थो धनहान्यादिनिमित्तं प्रायेण विमुह्यति । विक्षिप्तः सन्परमार्थविवेकरहितो भवतीत्यर्थः । यथोक्ता ब्राह्मी स्थितिः सर्व-कर्मसंन्यासपूर्विका ब्रह्मनिष्ठा, तस्यां स्थित्वा तामिमामायुपश्चतुर्थेऽपि भागे कृत्वेत्यर्थः । अपिशब्दसूचितं कैमुतिकन्या-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

लक्षणकथनार्थत्वेऽपि तत्र तात्पर्याभावाद्विधावेव पर्यवस्यतीति दिक् ॥ ७१ ॥ प्रतिपादितां कर्मयोगप्राप्यां सांख्य-योगनिष्ठां फलेन स्तुवन्नुपसंहरति—एषेति । एषा स्थितप्रज्ञलक्षणप्रसङ्गात्कथिता ब्राह्मी । ब्रह्मशब्देनात्र ब्रह्मविदु-च्यते । 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतेः । तस्येयं ब्राह्मी स्थितिर्निष्ठा एनां निष्ठां प्राप्य नरो न विमुह्यति पुनर्मोहं न प्राप्नोति । अस्यामन्तकालेऽपि स्थित्वेति सकृज्जातापीयं फलवती नतूपासनावच्चिराभ्याससापेक्षेत्युक्तम् । ब्रह्म ऋच्छति प्राप्नोति । किं लोकान्तरवद्गतिप्राप्यं ब्रह्म नेत्याह—निर्वाणमिति । निर्गतं वानं गमनं यस्मिन्प्राप्ये ब्रह्मणि तन्निर्वाणम् । तथाच श्रुतिः 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इति । गति-मन्तरेण प्राणरूपोपाधिप्रविलयमात्राद्घटाकाशस्य महाकाशत्वप्राप्तिवत् जीवस्य ब्रह्मप्राप्तिमाह । अन्तकालेऽपीत्यपिश-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

॥ ७१ ॥ तदेवं चतुर्णां प्रश्नानामुत्तरव्याजेन सर्वाणि स्थितप्रज्ञलक्षणानि मुमुक्षुकर्तव्यतया कथितानि, संप्रति कर्मयोगफल-भूतां सांख्यनिष्ठां फलेन सूचयन्नुपसंहरति—एषा स्थितप्रज्ञलक्षणव्याजेन कथिता 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिः' इति च प्रागुक्ता स्थितिर्निष्ठा सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकपरमात्मज्ञानलक्षणा ब्राह्मी ब्रह्मविषया । हे पार्थ, एनां स्थितिं प्राप्य यः कश्चिदपि पुनर्न विमुह्यति । नहि ज्ञानबाधितस्याज्ञानस्य पुनः संभवोऽस्ति अनादित्वेनोत्पत्त्यसंभवात् । अस्यां स्थितावन्तकालेऽप्यन्त्येऽपि वयसि स्थित्वा ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि निर्वाणं निर्वृतिं, ब्रह्मरूपं निर्वाणमिति वा, ऋच्छति गच्छत्यभेदेन । किमु वक्तव्यं यो

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

मविद्यातत्कार्योपरमरूपां निर्वाणाभिधामधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ७० ॥ ज्ञाननिष्ठां स्तुवन्नुपसंहरति—एषेति । एषा यथोक्ता ब्रह्मणि भवा स्थितिः । सर्वं परित्यज्य ब्रह्मरूपेणैवावस्थानमिति यावत् । 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति' इति श्रुत्या ब्रह्मशब्देनात्र ब्रह्मविद्गृह्यत इति व्याख्यानं त्वाचार्यैर्नकृतं मुख्यार्थेन वाक्यार्थनिर्वाहे [illegible] मुख्यार्थस्यानौचित्यात् । एनां स्थितिं लब्ध्वा न विमुह्यति मोहं न प्राप्नोति । अस्यां ब्राह्म्यां स्थितावन्तकाले वृद्धावस्थायामपि स्थित्वा ब्रह्म [illegible] णि निर्वृतिं मोक्षमृच्छति गच्छति, किं वक्तव्यं प्रथमावस्थात आरभ्य ब्रह्मण्येव योऽवतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति । अन्तकाले मृत्युसम [illegible] इत्यर्थस्तु न । तस्मिन्काले एतादृशस्थित्यसंभवात् । ननु तदा विवशस्य स्मरणोद्यमः संभवतीति । यं यं वापीति श्लोकस्थस्वोक्तिविरोधाच्च [illegible] ब्रह्मणि निर्वाणमिति भाष्यस्योपलक्षणत्वेन ब्रह्मरूपं निर्वाणमित्यर्थोऽप्यविरुद्धः । निर्गतं वानं गमनं यस्मिन्नित्यर्थोऽपि तवाप्ययं शोकम [illegible] भिभूतत्वरूपः स्वभावो नोचितः किंतु जीवन्मुक्तस्वभाव एवेति सूचयन्नाह—पार्थेति । यद्वा मत्संबन्धिनस्तव मयि ब्रह्मण्येवावस्थान [illegible] मिति सूचयन्नाह—पार्थेति ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

प्रारब्धवशेन भोगान्भुङ्क्ते यत्र क्वापि गच्छति वा स शान्तिमाप्नोति ॥ ७१ ॥ उक्तां ज्ञाननिष्ठां स्तुवन्नुपसं[illegible] हरति—एषेति । [illegible]

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

विहायेति । एषेति । स योगी सर्वकामसंन्यासित्वाच्छान्तिरूपं मोक्षमेति ॥७१॥ एषासौ ब्रह्मसत्ता । यस्यां क्षणमात्रं स्थित्वाऽवस्थितिं प्रा-

१ नीलकण्ठः, २ श्रीधरी. ३ मधुसूदनः, ४ नीलकण्ठः,

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

त्वास्यां स्थितौ ब्राह्मयां यथोक्तायामन्तकालेऽन्ते वयस्यपि ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वृतिं मोक्षमृच्छति, किमु वक्तव्यं ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्य यावज्जीवं यो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ॥ ७२ ॥ इति श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ गीताभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

यमाह—किमु वक्तव्यमिति । तदेवं तत्त्वंपदार्थौ तदैक्यं वाक्यार्थस्तज्ज्ञानादेकाकिनो मुक्तिस्तदुपायश्चेत्येतेषामेकैकत्रश्लोके प्राधान्येन प्रदर्शितमिति निष्ठाद्वयमुपायोपेयभूतमध्यायेन सिद्धम् ॥ ७२ ॥ इति परमहंस श्रीमदानन्दगिरिकृतटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

ल्दाद्यो ब्रह्मचर्यादारभ्यात्र तिष्ठति स ब्रह्मनिर्वाणं कैमुतिकन्यायेन प्राप्नोतीति गम्यते । अस्याध्यायस्यार्थः संगृहीतो मधुसूदनश्रीपादैः 'ज्ञानं तत्साधनं कर्म सत्त्वशुद्धिश्च तत्फलम् । तत्फलं ज्ञाननिष्ठैवेत्यध्यायेऽस्मिन्प्रकीर्तितम्' ॥ ७२ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाण० चतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविन्दसूरिसूनोर्नीलकण्ठस्य कृतौ भगवद्गीताप्रकाशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्य यावज्जीवमस्यां ब्राह्मयां स्थिताववतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीत्यपिशब्दार्थः ॥ ७२ ॥ ज्ञानं तत्साधनं कर्म सत्त्वशुद्धिश्च तत्फलम् । तत्फलं ज्ञाननिष्ठैवेत्यध्यायेऽस्मिन्प्रकीर्तितम् ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीयपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां सर्वगीतार्थसूत्रणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तदनेन द्वितीयाध्यायेन तत्पदलक्ष्यं परमात्मानमेव त्वंपदलक्ष्यत्वेन प्रतिपादयता साक्षाच्छोकमोहनिवृत्तिहेतुभूतां ज्ञाननिष्ठां लक्षणसहितां प्राधान्येन तदुपायभूतां योगनिष्ठां च गुणभावेन प्रदर्शयता उपायोपेयभूतं निष्ठाद्वयं प्रकाशितम् ॥ ७२ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यबालस्वामिश्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनपतिविदुषा विरचितायां गीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

६ श्रीधरीव्याख्या ।

ब्राह्मीस्थितिर्ब्रह्मज्ञाननिष्ठा एषा एवंविधा । एनां परमेश्वराराधनेन शुद्धान्तःकरणः पुमान् प्राप्य न विमुह्यति पुनः संसारमोहं न प्राप्नोति । यतः अन्तकाले मृत्युसमयेऽप्यस्यां क्षणमात्रमपि स्थित्वा ब्रह्मणि निर्वाणं लयमृच्छति प्राप्नोति, किं पुनर्वक्तव्यं बाल्यमारभ्य स्थित्वा प्राप्नोतीति ॥ ७२ ॥ शोकपङ्कनिमग्नं यः सांख्ययोगोपदेशतः ॥ उज्जहारार्जुनं भक्तं स कृष्णः शरणं मम ॥ १ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासुबोधिन्यां टीकायां श्रीधरस्वामिविरचितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

शरीरभेदात्परमं ब्रह्माप्नोतीति प्रश्नचतुष्टयं निर्णीतमिति शिवम् । अत्रार्थे संग्रहः । अहो नु चेतसश्चित्रा गतिर्योगेन सुस्थिरा । आरोहत्येव विषयाञ्छूर्यस्तामपरित्यजेत् ॥ ७२ ॥ इति महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते गीतार्थसंग्रहे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अर्जुन उवाच ।

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूते द्वे बुद्धी भगवता निर्दिष्टे सांख्ये बुद्धिर्योगे बुद्धिरिति च तत्र 'प्रजहाति यदा कामान्' इत्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तेः सांख्यबुद्ध्याश्रितानां संन्यासं कर्तव्यमुक्त्वा तेषां तन्निष्ठतयैव च कृतार्थतोक्ता एषा ब्राह्मी स्थितिरिति । अर्जुनाय च 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि' इति कर्मैव कर्तव्यमुक्तवान् योगबुद्धिमाश्रित्य, न तत एव श्रेयःप्राप्तिमुक्तवान्, तदेतदालक्ष्य पर्याकुलीभूतबुद्धिरर्जुन उवाच । कथं भक्ताय श्रेयोऽर्थिने यत् साक्षाच्छ्रेयःसाधनं सांख्यबुद्धिनिष्ठां श्रावयित्वा मां कर्मणि दृष्टानेकानर्थयुक्ते पारंपर्येणाप्यनैकान्तिकश्रेयःप्राप्तिफले नियुञ्ज्यादिति युक्तः पर्याकुलीभावोऽर्जुनस्य, तदनुरूपश्च प्रश्नो 'ज्यायसी चेत्' इत्यादिः । प्रश्नापाक

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

पूर्वोत्तराध्याययोः संबन्धं वक्तुं पूर्वस्मिन्नध्याये वृत्तमर्थं संक्षिप्यानुवदति—शास्त्रस्येति । गीताशास्त्रप्रारम्भापेक्षितं हेतुफलभूतं बुद्धिद्वयं भगवतोपदिष्टमित्यर्थः । प्रष्टुरर्जुनस्याभिप्रायं निर्देष्टुं प्रवृत्तमर्थान्तरमनुवदति—तत्रेति। अध्यायो बुद्धिद्वयनिर्धारणं वा सप्तम्यर्थः, पारमार्थिके तत्त्वे यज्ज्ञानं तन्निष्ठानामशेषकामत्यागिनां कामयुक्तानां कर्मिणामपि प्रतिपत्तिकर्मवत्त्यागं कर्तव्यत्वेन भगवानुक्तवानित्यर्थः । तथापि मोक्षसाधने विकल्पसमुच्चययोरन्यतरस्य विवक्षितत्वबुद्ध्या समनन्तरप्रश्नप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह—उक्तेति । अर्जुनस्य मनसि व्याकुलत्वं प्रश्नबीजं दर्शयितुमुक्तमर्थान्तरमनुभाषते—अर्जुनाय चेति । सांख्यबुद्धिमाश्रित्य कर्मत्यागमुक्त्वा पुनस्तस्यैव कर्तव्यत्वं कथं मिथो विरुद्धं ब्रवीतीत्याशङ्क्याह—योगेति । यथा सांख्यबुद्धिमाश्रितानां संन्यासद्वारा तन्निष्ठानां कृतार्थतोक्ता तथा योगबुद्धिमाश्रित्य कर्म कुर्वतोऽपि कृतार्थत्वमुक्तमित्याशङ्क्याह—न तत एवेति । दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगादिति दर्शनादिति शेषः । बुद्धिव्याकुलत्वं प्रश्नबीजं प्रतिलभ्य प्रश्नं करोतीत्याह—तदेतदिति । साक्षादेव श्रेयःसाधनं ज्ञानमन्येभ्यो दर्शितं तदित्युच्यते, तद्विपरीतं कर्म स्वस्यानुष्ठेयत्वेनोक्तमेतदिति निर्दिश्यते, भगवदुक्तेऽर्थे संदिह्यमानस्य निर्णयाकाङ्क्षया प्रश्नप्रवृत्तेरस्ति पूर्वोत्तराध्याययोरुत्थाप्योत्थापकलक्षणा संगतिरित्यर्थः । अर्जुनस्य प्रश्ननिमित्तं पर्याकुलत्वं प्रपञ्चयति—कथमित्यादिना । यद्धि साक्षादेव श्रेयःसाधनं सांख्यशब्दितपरमार्थतत्त्वविषयबुद्धौ निष्ठारूपं तदन्यस्मै श्रेयोऽर्थिने भक्ताय श्रावयित्वा मां पुनरभक्तमश्रेयोर्थिनमिव कर्मणि पूर्वोक्तविपरीते कथं भगवान्नियोक्तुमर्हतीत्यर्जुनस्य पर्याकुलीभावो युक्त इति संबन्धः । ज्ञाननिष्ठातो वैपरीत्यं स्फोरयितुं कर्म विशिनष्टि—दृष्टेति । युद्धे हि क्षत्रकर्मणि दृष्टोऽनेकोऽनर्थो गुरुभ्रातृहिंसादिस्तेन संबद्धे बुद्धिशुद्धिद्वारापि वर्तमाने जन्मन्येव फलमित्यनियते मम भक्तस्य श्रेयोर्थिनो नियोगो भगवता युक्तो न भवतीति शेषः । यथोक्तं निमित्तं प्रश्नस्य युक्तं तदनुगुणत्वात्तस्येति द्योत[illegible]माह—तदनुरूपश्चेति । ज्ञाननिष्ठानां कृतार्थता कर्मनिष्ठानां तु न तथेत्यु

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

पूर्वस्मिन्नध्याये 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्यो[illegible]गे त्विमां शृणु' इति द्वे बुद्धी प्रदर्श्य 'व्यवसायात्मिका बुद्धिः'

४ मधुसूद[illegible]व्याख्या ।

एवं तावत्प्रथमेनाध्यायेनोपोद्घातितो द्वितीयेनाध्यायेन कृत्स्नः शास्त्[illegible]र्थः सूत्रितः । तथाहि आदौ निष्काममकर्मनिष्ठा ततोऽन्तःकरणशुद्धिः ततः शमदमादिसाधनपुरःसरः सर्वकर्मसंन्यासः ततो वेदान्तवाक्[illegible]विचारसहिता भगवद्भक्तिनिष्ठा ततस्तत्त्वज्ञाननिष्ठा तस्याः फलं च त्रिगुणात्मकाविद्यानिवृत्त्या जीवन्मुक्तिः प्रारब्धकर्मफलभोगपर्यन्त[illegible] तदन्ते च विदेहमुक्तिः । जीवन्मुक्तिदशायां च परमपुरुषार्थावलम्बनेन परवैराग्यप्राप्तिः दैवसंपदाख्या च शुभवासना तदुपकारिण्य[illegible] हेया । आसुरसंपदाख्या

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

पूर्वाध्याये उपायोपेयभूते कर्मनिष्ठा ज्ञाननिष्ठा चेति द्वे निष्ठे प्रोक्ते, तत्र प्रजहातीत्यादिना एषा ब्राह्मीत्यन्तेन ज्ञान[illegible]

६ श्रीधरीव्याख्या ।

एवं तावत् 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' इत्यादिना प्रथमं मोक्षसाधनत्वेन देहात्मविवेकबुद्धिरुक्ता । तदनन्तरं 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

रणवाक्यं च भगवतोक्तं यथोक्तविभागविषये शास्त्रे। केचित्त्वर्जुनस्य प्रश्नार्थमन्यथा कल्पयित्वा तत्प्रतिकूलं भगवतः प्रतिवचनं वर्णयन्ति, यथा चात्मना संबन्धग्रन्थे गीतार्थो निरूपितस्तत्प्रतिकूलं चेह पुनः प्रश्नप्रतिवचनयोरर्थं निरूपयन्ति। कथं तत्र संबन्धग्रन्थे तावत् सर्वेषामाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निरूपितोऽर्थ इत्युक्तं पुनर्विशेषितं च यावज्जीवं श्रुतिचोदितानि कर्माणि परित्यज्य केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्राप्यत इत्येतदेकान्तेनैव प्रतिषिद्धमितीह त्वाश्रमविकल्पं दर्शयता यावज्जीवश्रुतिचोदितानामेव कर्मणां परित्याग उक्तः, तत् कथमीदृशं विरुद्धमर्थमर्जुनाय ब्रूयाद्भगवान्, श्रोता वा कथं विरुद्धमर्थमवधारयेत्। तत्रैतत् स्याद्गृहस्थानामेव श्रौतकर्मपरित्यागेन केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्रतिषिध्यते नत्वाश्रमान्तराणामित्येतदपि पूर्वोत्तरविरुद्धमेव, कथं,

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

क्तविभागभागि शास्त्रमित्यत्र लोकेऽस्मिन्नित्यादिवाक्यस्यापि द्योतकत्वं दर्शयति—प्रश्नेति। साक्षादेव श्रेयःसाधनमन्येभ्यो भगवतोक्तं नतु मह्यमिति मत्वा व्याकुलीभूतः सन् पृच्छतीति स्वाभिप्रायेण संबन्धमुक्त्वा वृत्तिकाराभिप्रायं दूषयति—केचित्त्विति। ज्ञानकर्मणोः समुच्चयमवधारयितुं प्रश्नाङ्गीकारे समुच्चयावधारणेनैव प्रतिवचनमुचितं नच तथा भगवता प्रतिवचनमुक्तं तथाच प्रश्नस्य समुच्चयविषयत्वोपगमात्प्रत्युक्तेश्चासमुच्चयविषयत्वात्तयोर्मिथो विरोधो वृत्तिकारमते स्यादित्यर्थः। किंच केवलं प्रश्नप्रतिवचनयोरेव परमते परस्परविरोधो न भवत्यपितु परेषां स्वग्रन्थेऽपि पूर्वापरविरोधोऽस्तीत्याह—यथाचेति। आत्मना वृत्तिकारैरिति यावत्, संबन्धग्रन्थो गीताशास्त्रारम्भोपोद्घातः। इहेति तृतीयाध्यायारम्भं परामृशति। तदेव विवृण्वन्नाकाङ्क्षामाह—कथमिति। पूर्वापरविरोधं स्फोरयितुं संबन्धग्रन्थोक्तमनुवदति—तत्रेति। परकीया वृत्तिः सप्तम्या समुल्लिख्यते, संबन्धग्रन्थे तावदयमर्थ उक्त इति संबन्धः। तमेवार्थं विशदयति—सर्वेषामिति। सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकज्ञानादेव केवलात्कैवल्यमित्यस्मिन्नर्थे शास्त्रस्य पर्यवसानान्न समुच्चयो विवक्षितस्तत्रेत्याशङ्क्याह—पुनरिति। उक्तगीतार्थो वृत्तिकारैरेव कर्मत्यागायोगेन विशेषितत्वान्नाविवक्षितोलं भवितुमुत्सहते, तथाच श्रौतानि कर्माणि त्यक्त्वा ज्ञानादेव केवलान्मुक्तिर्भवतीत्येतन्मतं नियमेनैव यावज्जीवश्रुतिभिर्विप्रतिषिद्धत्वान्नाभ्युपगन्तुमुचितमित्यर्थः। तथापि कथं मिथो विरोधधीरित्याशङ्क्याह—इह त्विति। प्रथमतो हि संबन्धग्रन्थे समुच्चयो गीतार्थप्रतिपाद्यत्वेन वृत्तिकृता प्रतिज्ञातः श्रौतकर्मपरित्यागश्च श्रुतिविरोधादेव न संभवतीत्युक्तं तृतीयाध्यायारम्भे पुनः संन्यासिनां ज्ञाननिष्ठा कर्मिणां कर्मनिष्ठेत्याश्रमविभागमभिदधता पूर्वप्रतिषिद्धकर्मत्यागाभ्युपगमान्मिथो विरोधो दर्शितः स्यादित्यर्थः। ननु यथा भगवता प्रतिपादितं तथैव वृत्तिकृता व्याख्यातमिति न तस्यापराधोऽस्तीत्याशङ्क्याह—तत्कथमिति। नहीह भगवान्विरुद्धमर्थमभिधत्ते सर्वज्ञस्य परमाप्तस्य विरुद्धार्थवादित्वायोगात् किंतु तदभिप्रायापरिज्ञानादेव व्याख्यातुर्विरुद्धार्थवादितेत्यर्थः। भगवतो विरुद्धार्थवादित्वाभावेऽपि श्रोतुर्विरुद्धार्थप्रतिपत्तिं प्रतीत्य व्याचक्षाणो वृत्तिकारो नापराध्यतीत्याशङ्क्याह—श्रोता वेति। अर्जुनो हि श्रोता सोऽपि बुद्धिपूर्वकारी भगवदुक्तमेवावधारयन्न विरुद्धमर्थमवधारयितुमर्हति तथाच परस्यैव विरुद्धार्थवादितेत्यर्थः। विरोधं परिहरन्नाशङ्कते—तत्रेति। संबन्धग्रन्थे हि वृत्तिकारस्तैतदभिमतं गृहस्थानामेव सतां परिपक्वज्ञानमन्तरेण यावज्जीवश्रुतिचोदिताग्निहोत्रादित्यागेन केवलादेवाप्रातिकादात्मज्ञानान्मोक्षमवेक्ष्यमाणानां यावजीवादिशास्त्रैरसौ निषिध्यते नतु स्वरूपेणैव कर्मत्यागो ज्ञानान्मोक्षो वा निषेद्धुमिष्यते। तृतीये पुनरध्याये कर्मत्यागिनां गृहस्थेभ्यो व्यतिरिक्तानामेव केवलादात्मज्ञानान्मोक्षो विवक्ष्यतेऽतो भिन्नविषयत्वाभिप्रेताभ्युपगमयोर्न विरोधाशङ्केत्यर्थः। विधान्तरेण विरोधं दर्शयन्नुत्तरमाह—एतदपीति। विरोधमेवाकाङ्क्षा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्थ...)।

इति श्लोकेन सांख्यनिष्ठावतां पातशङ्का नास्ति कर्मयोगनिष्ठा... तां तु सास्तीत्युक्ता 'यावानर्थ उदपाने' इति सांख्य-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

...सवासना तद्विरोधिनी हेया। दैवसंपदोऽसाधु... कारणं सात्त्विकी श्रद्धा आसुरसंपत्तु राजसी तामसी चेति हेयोपादेयविभागेन कृत्स्नशास्त्रार्थपरिसमाप्तिः। तत्र... 'योगस्थः कुरु कर्माणि' इत्यादिना सूत्रिता सत्त्वशुद्धिसाधनभूता निष्कामकर्मनिष्ठा सामान्यविशेषरूपेण तृतीयचतुर्था... प्रतिपाद्यते। ततः शुद्धान्तःकरणस्य शमदमादिसाधनसंपत्तिपुरःसरा 'विहाय कामान्यः सर्वान्' इत्यादिना सूत्रिता... र्थ्यां प्रतिपाद्यते। ततः शुद्धान्तःकरणस्य ... सर्वकर्मसंन्यासनिष्ठा संक्षेपविस्तररूपेण पञ्चमषष्ठाभ्याम्। एतावता च त्वंपदार्थोऽपि निरूपितः। ततो वेदान्तवाक्य... प्रविचारसहिता 'युक्त आसीत मत्परः' इत्यादिना सूत्रितानेकप्रकारा भगवद्भक्तिनिष्ठाऽध्यायषट्केन प्रति-

६ श्रीधरीव्याख्या।

...योगे त्विमां शृणु' इत्यादिना कर्म चोक्तम्। नच तयोर्गुणप्रधानभावः स्पष्टं दर्शितः। तत्र बुद्धियुक्तस्य स्थितप्रज्ञस्य निष्कामकर्मि-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निश्चितोऽर्थ इति प्रतिज्ञायेह कथं तद्विरुद्धं केवलादेव ज्ञानान्मोक्षं ब्रूयादाश्रमान्तराणाम् । अथ मतं श्रौतकर्मापेक्षयैतद्वचनं केवलादेव ज्ञानाच्छ्रौतकर्मरहिताद्गृहस्थानां मोक्षः प्रतिषिध्यत इति, तत्र गृहस्थानां विद्यमानमपि स्मार्तं कर्माविद्यमानवदुपेक्ष्य ज्ञानादेव केवलादित्युच्यत इति एतदपि विरुद्धं, कथं गृहस्थस्यैव स्मार्तकर्मणा समुच्चिताज्ज्ञानान्मोक्षः प्रतिषिध्यते नत्वाश्रमान्तराणामिति कथं विवेकिभिः शक्यमवधारयितुम् । किंच यदि मोक्षसाधनत्वेन स्मार्तानि कर्माण्यूर्ध्वरेतसां समुच्चीयन्ते तथा गृहस्थस्यापीष्यतां स्मार्तैरेव समुच्चयो न श्रौतैः। अथ श्रौतैः स्मार्तैश्च गृहस्थस्यैव समुच्चयो मोक्षायोर्ध्वरेतसां तु स्मार्तकर्ममात्रसमुच्चिताज्ज्ञानान्मोक्ष इति तत्रैवं सति गृहस्थस्यायासबाहुल्याच्छ्रौतं स्मार्तं च बहुदुःखरूपं कर्म शिरस्यारोपितं स्यात्। अथ गृहस्थस्यैवायासबाहुल्यकारणान्मोक्षः स्यान्नाश्रमान्तराणां श्रौतनित्यकर्मरहितत्वादिति । तदप्यसत्, सर्वोपनिषत्स्वितिहासपुराणयोगशास्त्रेषु च ज्ञानाङ्गत्वेन मुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्यासविधानादाश्रमविकल्पसमुच्चयविधानाच्च श्रुतिस्मृत्योः सिद्धस्तर्हि सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः । न

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

द्वारा साधयति—कथमित्यादिना । श्रौतं कर्म गृहस्थानामवश्यमनुष्ठेयमित्यनेनाभिप्रायेण तेषां केवलादात्मज्ञानान्मोक्षो निषिध्यते नतु गृहस्थानां ज्ञानमात्रायत्तं मोक्षं प्रतिपिध्यान्येषां केवलज्ञानाधीनो मोक्षो विवक्ष्यत आश्रमान्तराणामपि स्मार्तेन कर्मणा समुच्चयाभ्युपगमादिति चोदयति—अथेति । एतत्परामृष्टं वचनमेवाभिनयति—केवलादिति । ननु गृहस्थानां श्रौतकर्मराहित्येऽपि सति स्मार्ते कर्मणि कुतो ज्ञानस्य केवलत्वं लभ्यते येन निषेधोक्तिरर्थवती तत्राह—तत्रेति । प्रकृतवचनमेव सप्तम्यर्थः, प्रधानं हि श्रौतं कर्म तद्राहित्ये सति स्मार्तस्य कर्मणः सतोऽप्यसद्भावमभिप्रेत्य ज्ञानस्य केवलत्वमुक्तमिति युक्ता निषेधोक्तिरित्यर्थः । गृहस्थानामेव श्रौतकर्मसमुच्चयो नान्येषाम्, अन्येषां तु स्मार्तेनेति पक्षपाते हेत्वभावं मन्वानः सन् परिहरति—एतदपीति । तमेव हेत्वभावं प्रश्नद्वारा विवृणोति—कथमित्यादिना । गृहस्थानां श्रौतस्मार्तकर्मसमुच्चितं ज्ञानं मुक्तिहेतुरित्यभ्युपगमात्केवलस्मार्तकर्मसमुच्चितात्ततो न मुक्तिरिति निषेधो युज्यते, ऊर्ध्वरेतसां तु स्मार्तकर्ममात्रसमुच्चिताज्ज्ञानान्मुक्तिरिति विभागे नास्ति हेतुरित्यर्थः । पक्षपाते कारणं नास्तीत्युक्त्वा पक्षपातपरित्यागे कारणमस्तीत्याह—किंचेति । गृहस्थानामपि ब्रह्मज्ञानं स्मार्तैरेव कर्मभिः समुच्चितं मोक्षसाधनं ब्रह्मज्ञानत्वादूर्ध्वरेतःसु व्यवस्थितब्रह्मज्ञानवदिति पक्षपातत्यागे हेतुं स्फुटयति—यदीत्यादिना । यदि गृहस्थानां ब्रह्मज्ञानं स्मार्तैरेव कर्मभिः समुच्चितं मोक्षहेतुरिति विवक्षितं तदा तान्प्रति यावज्जीवश्रुतिर्विरुध्येत, यदि स्मार्तैरपि कर्मभिः समुच्चितं तदीयं ज्ञानं मोक्षसाधनं विवक्ष्यते तदा सिद्धसाध्यतेति प्रागुक्तमभिप्रेत्य चोदयति—अथेति । आश्रमान्तराणां तर्हि केवलादेव ज्ञानान्मुक्तिरिति प्रागुक्तविरोधतादवस्थ्यमित्याशङ्क्याह—ऊर्ध्वरेतसां त्विति । यथोक्ते विभागे गार्हस्थ्यं क्लेशात्मकं कर्म बाहुल्यादनुपादेयमापद्येतेति दूषयति—तत्रेति । साधनभूयस्त्वे फलभूयस्त्वमिति न्यायमाश्रित्य शङ्कते—अथेति । क्लेशबाहुल्योपेतं श्रौतं स्मार्तं च बहु कर्म तस्यानुष्ठानाद्गृहस्थस्य मोक्षः स्यादेवेत्यर्थः । एवकारनिरस्यं दर्शयति—नाश्रमान्तराणामिति । तेषां नास्ति मुक्तिरित्यत्र यावज्जीवादिश्रुतिविहितावश्यानुष्ठेयकर्मराहित्यं हेतुं सूचयति—श्रौतेति । शास्त्रविरोधिन्यायस्य निरवकाशत्वमभिप्रेत्य दूषयति—तदपीति । ऐकाश्रम्यस्मृत्या गार्हस्थ्यस्यैव प्राधान्यादनधिकृतान्धादिविषयं कर्मसंन्यासविधानमित्याशङ्क्याह—ज्ञानाङ्गत्वेनेति । न खल्वनधिकृतानामन्धादीनां संन्यासः श्रवणाद्यावृत्तिद्वारा ज्ञानार्थं भवितुमलं तेषां श्रवणाद्यभ्याससामर्थ्यादतः श्रुत्यादीनां विरोधे नास्ति गार्हस्थ्यस्य प्राधान्यमित्यर्थः । तस्य प्राधान्याभावे हेत्वन्तरमाह—आश्रमेति । 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेद्यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा' इति श्रुतौ तस्याश्रमविकल्पमेके ब्रुवते इति यमिच्छेत्तमावसेदित्यादिस्मृतौ चाश्रमाणां समुच्चये विकल्पेन चाश्रमान्तरमिच्छन्तं प्रति विधानान्न गार्हस्थ्यस्य प्रधा...[illegible]मित्यर्थः । यदि सर्वेषामाश्रमाणां श्रुतिस्मृतिमूलत्वं तर्हि तत्तदाश्रमविहितकर्मणां ज्ञानेन समुच्चयः सिध्यतीति शङ्कते—सि[illegible]तर्हीति । यद्यपि ज्ञानोत्पत्तावाश्रमकर्म...

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

पाद्यते । तावता च तत्पदार्थोऽपि निरूपितः । प्रत्यध्यायं चावान्तरसङ्गतिमवान्तरप्रयोजनभे[illegible] च तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यामः ततस्तत्त्वंपदार्थैक्यज्ञानरूपा 'वेदाविनाशिनं नित्यम्' इत्यादिना सूत्रिता तत्त्वज्ञाननिष्ठा त्रयोदशे [illegible] प्रकृतिपुरुषविवेकद्वारा प्रपञ्चितज्ञाननिष्ठायाश्च फलं 'त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन' इत्यादिना सूत्रितम् । त्रैगुण्यनिवृ[illegible] [illegible]श्चतुर्दशे ...

६ श्रीधरीव्याख्या ।

यतेन्द्रियत्वनिरहंकारत्वाद्यभिधानात् 'एषा ब्राह्मीस्थितिः पार्थ' इति सप्रशंसमुपसंहाराच्च बुद्धिकर्मणोर्मध्ये बुद्धेः श्रैष्ठ्यं भगवतोऽभि...

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

मुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्यासविधानात्। 'व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति तस्मात् संन्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः। न्यास एवात्यरेचयत्' इति 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुः' इति च। 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' इत्याद्याः श्रुतयः, 'त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज। उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज', 'संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया। प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः' इति बृहस्पतिः 'कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते। तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः' इति शुकानुशासनम्। 'इहापि च सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्येत्यादि, मोक्षस्य चाकार्यत्वान्मुमुक्षोः कर्मानर्थक्यं। नित्यानि प्रत्यवायपरिहारार्थमनुष्ठेयानीति चेत्, न असंन्यासिविषयत्वात् प्रत्यवायप्राप्तेः। न ह्यग्निकार्याद्यकरणात्संन्यासिनः प्रत्यवायः कल्पयितुं शक्यो यथा ब्रह्मचारिणामसंन्यासिनामपि कर्मिणाम्। न तावन्नित्यानां कर्मणामभावादेव भावरूपस्य प्रत्यवाय-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

साधनत्वं तथापि ज्ञानमुत्पन्नं नैव फले सहकारित्वेन तान्यपेक्षतेऽन्यथा संन्यासविध्यनुपपत्तेरिति दूषयति—न मुमुक्षोरिति। संन्यासविधानमेवानुक्रामति—व्युत्थायेत्यादिना। एषणाभ्यो वैमुख्येनोत्थानं तत्परित्यागः। आश्रमसंपत्त्यनन्तरं तत्र विहितधर्मकलापानुष्ठानमपि कर्तव्यमित्याह—अथेति। प्रागुक्तानां सत्यादीनामल्पफलत्वान्यासस्य च ज्ञानद्वारा मोक्षफलत्वादित्याह—तस्मादिति। अतिरिक्तमतिशयवन्तं महाफलमिति यावत्। प्रकृतकर्मभ्यः सकाशान्न्यास एवातिशयवानासीदित्युक्तेऽर्थे वाक्यान्तरं पठति—न्यास एवेति। लोकत्रयहेतुं साधनत्रयं परित्यज्य संसाराद्विरक्ताः संन्यासपूर्वकादात्मज्ञानादेव प्राप्तवन्तो मोक्षमित्याह—न कर्मणेति। सति वैराग्ये नास्ति कर्मापेक्षा सत्यां सामग्र्यां कार्याक्षेपानुपपत्तेरित्याह—ब्रह्मचर्यादेवेति। इत्याद्याः सर्वकर्मसंन्यासविधायिन्यः श्रुतयो भवन्तीति शेषः। आत्मानमेव लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीत्यादिवाक्यसंग्रहार्थमादिपदम्। तत्रैव स्मृतिमुदाहरति—त्यजेति। धर्माधर्मयोः सत्यानृतयोश्च संसारारम्भकत्वान्मुमुक्षुणा तत्त्यागे प्रयतितव्यमित्यर्थः। त्यक्तस्वाभिमानस्यापि तत्त्वतः स्वरूपसंबन्धाभावात्त्याज्यत्वमविशिष्टमित्याह—येनेति। अनुभवानुसारेण प्रमातृतामुखस्य संसारस्य दुःखफलत्वमालक्ष्य मोक्षहेतुसम्यग्ज्ञानसिद्धये ब्रह्मचर्यादेव पारिव्राज्यमनुष्ठेयमित्युत्पत्तिविधिमुपन्यस्यति—संसारमिति। तत्त्वज्ञानमुद्दिश्य ब्रह्मचर्यादेव कर्मसंन्याससामग्रीमभिदधानो विनियोगविधिं सूचयति—परमिति। ज्ञानकर्मणोरसमुच्चयार्थं फलविभागं कथयति—कर्मणेति। उक्तं फलविभागमनूद्य ज्ञाननिष्ठानां कर्मसंन्यासस्य कर्तव्यत्वमाह—तस्मादिति। वाक्यशेषेऽपि सर्वकर्मसंन्यासो विवक्षितोऽस्तीत्याह—इहापीति। ज्ञानार्थिनो मुमुक्षोः संन्यासविध्यनुपपत्तिबाधितं समुच्चयविधिवचनमित्युक्तमिदानीं मोक्षस्वभावालोचनयापि समुच्चयवचनमनुचितमित्याह—मोक्षस्य चेति। 'अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन्। प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छति' इति स्मृतेः। मुमुक्षुणापि प्रत्यवायनिवृत्तये कर्तव्यं नित्यकर्मेति शङ्कते—नित्यानीति। यो यस्मिन्कर्मण्यधिकृतस्तस्य तदकरणात्प्रत्यवायो भवति नतु कर्मानधिकारिणः संन्यासिनस्तदकरणात्प्रत्यवायः संभवतीति दूषयति—नासंन्यासीति। तदेव स्पष्टयति—नहीति। समिद्धोमाद्ययनाद्यकरणात्प्रत्यवायः संन्यासिनो नास्तीत्यर्थः। तत्र व्यतिरेकोदाहरणमाह—यथेति। अकरणात्प्रत्यवायोत्पत्तिमभ्युपेत्योक्तं, संप्रति प्रतिषिद्धकरणादेव प्रत्यवायो न त्वकरणादभावाद्भावोत्पत्तेर्लोकवेदविरुद्धत्वादित्याह—न तावदिति।

४ मधुसूदनीव्याख्या।

जीवन्मुक्तिरिति गुणातीतलक्षणकथनेन प्रपञ्चिता 'तदा गन्तासि निर्वेदम्' इत्यादिना सूत्रिता। परवैराग्यनिष्ठा संसारवृक्षच्छेदनद्वारा पञ्चदशे 'दुःखेष्वनुद्विग्नमना' इत्यादिना स्थितप्रज्ञलक्षणेन सूत्रिता परवैराग्य[illegible]पकारिणी दैवी संपदादेया। 'यामिमां पुष्पितां वाचम्' इत्यादिना सूत्रिता तद्विरोधिन्यासुरी संपच्च हेया। षोडशे [illegible]संपदोऽसाधारणं कारणं च सात्त्विकी श्रद्धा 'निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थः' इत्यादिना सूत्रिता तद्विरोधपरिहारेण स[illegible], एवं सफला ज्ञाननिष्ठा अध्यायपञ्चकेन प्रतिपादिता। अष्टादशेन च पूर्वोक्तसर्वोपसंहार इति कृत्स्नगीतार्थसङ्गतिः। [illegible], [illegible]त्र पूर्वाध्याये सांख्यबुद्धिमाश्रित्य ज्ञाननिष्ठा भगवतोक्ता 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिः' इति। तथा योगबुद्धि[illegible] 'कर्मनिष्ठोक्ता 'योगे त्विमां शृणु' इत्यारभ्य 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि' इत्यन्तेन। न चानयो[illegible]श्रित्य कर्मनिष्ठोक्ता 'योगे त्विमां शृणु'[illegible] [illegible]ष्ठयोरधिकारिभेदः स्पष्टमुपदिष्टो भगवता। नचैकाधिकारिकत्वमुभयोः समुच्चयस्य विवक्षितत्वादिति वाच्यम्। 'दूरेण [illegible]वरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय' इति कर्मनिष्ठायाः ज्ञाननिष्ठापेक्षया निकृष्टत्वाभिधानात् 'यावानर्थ उदपाने' इत्यत्र [illegible] ज्ञानफले सर्वकर्मफलान्तर्भावस्य दर्शितत्वात्। स्थितप्रज्ञलक्षणमुक्त्वा च 'एषा ब्राह्मी स्थितिः' इति [illegible] मिहितं तेन [illegible]

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

[illegible] चित्तशुद्धिपुरःसरं ज्ञानाधिकारं मन्यमान उवाच—[illegible] श्रुत्वार्जुनः फलभूतायां ज्ञाननिष्ठायामत्युत्कण्ठितः स्वस्यापि

[illegible]त्मनि यो रक्तो यो रक्तोऽपरमात्मनि। सर्वैषणाविनिर्मुक्तः स भैक्ष्यं भोक्तुमर्हति'।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

स्योत्पत्तिः कल्पयितुं शक्या युक्ता च । 'कथमसतः सज्जायेत' इत्यसतः सज्जन्मासंभवश्रुतेः, यदि विहिताकरणादसंभाव्यमपि प्रत्यवायं ब्रूयाद्वेदस्तदानर्थकरो वेदोऽप्रमाणमित्युक्तं स्यात्, विहितस्य करणाकरणयोर्दुःखमात्रफलत्वात् । तथाच कारकं शास्त्रं न ज्ञापकमित्यनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यात् । नचैतदिष्टं । तस्मान्न संन्यासिनां कर्माण्यतो ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः, 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः' इत्यर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेश्च । यदि हि भगवता द्वितीयेऽध्याये ज्ञानं कर्म च समुच्चयेन त्वयानुष्ठेयमित्युक्तं स्यात् ततोऽर्जुनस्य प्रश्नोऽनुपपन्नो ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिरिति । अर्जुनाय चेत् बुद्धिकर्मणी त्वयानुष्ठेये इत्युक्ते या कर्मणो ज्यायसी बुद्धिः साप्युक्तैवेति 'तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव' इति प्रश्नो न कथंचनोपपद्यते । न चार्जुनस्यैव ज्यायसी बुद्धिर्नानुष्ठेयेति भगवतोक्तं पूर्वमिति कल्पयितुं युक्तं येन ज्यायसी चेदिति प्रश्नः स्याद्, यदि पुनरेकस्य पुरुषस्य ज्ञानकर्मणोर्विरोधाद्युगपदनुष्ठानं न संभवतीति भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं भगवता पूर्वमुक्तं स्यात् ततोऽयं प्रश्न उपपन्नो ज्यायसी चेदित्यादिः । अविवेकतः प्रश्नकल्पनायामपि भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

ननु नित्यकर्मविधायी वेदस्तदकरणात्प्रत्यवायो भवतीति ब्रवीति तत्कथमकरणात्प्रत्यवायो न भवतीति श्रुतिमाश्रित्योच्यते श्रुत्यन्तरविरोधादिति तत्राह—यदीति । विहितस्याकरणे सत्यनर्थप्राप्तेर्नं नित्यकर्मविधायी वेदोऽनर्थकरत्वेनाप्रमाणमित्याशङ्क्याह—विहितस्येति । न विहितस्य करणे पितृलोकप्राप्तिलक्षणं फलं भवतेष्यते धूमादिना नयनपीडादिदुःखं तु प्रत्यक्षमेवाकरणे च प्रत्यवायोत्पत्तिरुभयथापि पुरुषस्यानर्थकरो वेदोऽप्रमाणमेव स्यादित्यर्थः । नन्वभावस्यापि भावोत्पादनसामर्थ्यं वेदः संपादयिष्यति तथाच विहिताकरणप्रत्यवायपरिहारो विहितकरणे फलिष्यतीति नेत्याह—तथाचेति । लोकप्रसिद्धपदार्थशक्त्याश्रयणेन शास्त्रप्रवृत्त्यङ्गीकारादपूर्वशक्त्याधानायोगाज्ज्ञापकमेव शास्त्रमित्यर्थः । कारकत्वे च तस्याप्रामाण्यमप्रत्यूहं स्यादित्याह—कारकमिति । भवतु शास्त्रस्याप्रामाण्यमित्याशङ्क्यापौरुषेयतया शेषदोषानागन्धितत्वान्मैवमित्याह—नचेति । अनिर्वाच्यानुपलम्भस्य संवेदनमभावज्ञाने कारणं समीहितसाधनज्ञानं तु चरणन्यासादि प्रवृत्तिकारणमित्यङ्गीकृत्योपसंहरति—तस्मादिति । अकरणात्प्रत्यवायोत्पत्त्यसंभवस्तच्छब्दार्थः । संन्यासिनां ज्ञाननिष्ठानां कर्मसंन्यासित्वादेव कर्मासंभवे फलितमाह—अत इति । समुच्चयानुपपत्तौ हेत्वन्तरमाह—ज्यायसीति । प्रश्नानुपपत्तिमेव प्रपञ्चयति—यदि हीति । समुच्चयोपदेशे प्रश्नैकदेशानुपपत्तेश्च न तदुपदेशोपपत्तिरित्याह—अर्जुनायेति । 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' इत्यर्जुनं प्रत्युपदेशात्तं प्रति ज्यायसी बुद्धिर्नोक्तेति युक्तं तत्किमित्याद्युपालम्भवचनमित्याशङ्क्याह—नचेति । येन कल्पनेन ज्यायसी चेदित्यारभ्य तत्किं कर्मणीत्युपालम्भात्मा प्रश्नः स्यात्तथा न युक्तं कल्पयितुम् । 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिः' इति वचनविरोधादितियोजना । कस्मिन्पक्षे तर्हि प्रश्नस्योपपत्तिरित्याशङ्क्याह—यदीति । भगवदुक्तेऽर्थे प्रष्टुर्विवेकाभावात् प्रश्नः स्यादित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेवाधिकं विवक्षया स्मारयति—अविवेकत इति । भगवतोऽपि प्रतिवचनमज्ञाननिमित्तं प्रश्नाननुरूपत्वादित्या-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

निष्ठायां सर्वकर्मफलान्तर्भावश्रवणात्तामेव प्रशमात्मिकां स्वाशयानुकूलां मन्वानोऽर्जुन उवाच—ज्यायसीति । हे

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

पार्थ' इति सप्रशंसं ज्ञानफलोपस[illegible] 'या निशा सर्वभूतानाम्' इत्यादौ ज्ञानिनो द्वैतदर्शनाभावेन कर्मानुष्ठानासंभवस्योक्तत्वात् अविद्यानिवृत्तिलक्षणे मोक्षफले ज्ञान[illegible]स्यैव लोकानुसारेण साधनत्वकल्पनत्वात्—'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतेश्च । ननु तर्हि त[illegible]मिरयोरिव विरोधिनोर्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयासंभवाद्भिन्नाधिकारिकत्वमेवास्तु, सत्यमेवं न संभवति एकमर्जुनं प्रति तूभयोपदेशो न युक्तः [illegible] नहि कर्माधिकारिणंप्रति ज्ञाननिष्ठोपदेष्टुमुचिता, नवा ज्ञानाधिकारिणंप्रति कर्मनिष्ठा । एकमेव प्रतिविकल्पेनोभयोपदेश इति चे[illegible] उत्कृष्टनिकृष्टयोर्विकल्पानुपपत्तेः, अविद्यानिवृत्त्युपलक्षितात्मस्वरूपे मोक्षे तारतम्यासंभवाच्च । तस्माज्ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्भिन्नाधिकारि[illegible]त्वे एकं प्रत्युपदेशायोगादेकाधिकारिकत्वे च विरुद्धयोः समुच्चयासंभवात् कर्मापेक्षया ज्ञानप्राशस्त्यानुपपत्तेश्च । विकल्पाभ्युपगमे [illegible]त्कृष्टमनायाससाध्यं ज्ञानं विहाय निकृष्टमनेकायासबहुलं कर्मानुष्ठातुमयोग्यमिति मत्वा पर्याकुलमतिरर्जुन उवाच—ज्यायसी चे[illegible] । हे जनार्दन, सर्वैर्जनैरर्थ्यते

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ज्यायसीति । जनान्देवविपक्षभूतानर्दयति पीडयतीति जनार्दनः तं संबोधयन् ममासुरत्वाभावाद्घोरे कर्मणि [illegible] [illegible]णेन पीडादातृत्वं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मन्वानोऽर्जुन उवाच—ज्यायसी चेदिति । कर्मणः सकाशान्मोक्षान्तरङ्गत्वेन बुद्धिर्ज्यायस्यधिकतरा श्रेष्ठा चेत्तव संमता तर्हि [illegible]ोऽभिम[illegible]

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

भगवतः प्रतिवचनं नोपपद्यते । नचाज्ञाननिमित्तं भगवत्प्रतिवचनं कल्प्यम् । अस्माच्च भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्भगवतः प्रतिवचनदर्शनात् ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः । तस्मात्केवलादेव ज्ञानान्मोक्ष इत्येषोऽर्थो निश्चितो गीतासु सर्वोपनिषत्सु च । ज्ञानकर्मणोरेकं वद निश्चित्येति चैकविषयैव प्रार्थनानुपपन्नोभयोः समुच्चयसंभवे । कुरु कर्मैव तस्मात्त्वमिति च ज्ञाननिष्ठासंभवमर्जुनस्यावधारणेन दर्शयिष्यति—ज्यायसी चेदिति । ज्यायसी श्रेयसी चेद्यदि कर्मणः सकाशात्ते तव मताभिप्रेता बुद्धिर्ज्ञानं हे जनार्दन, यदि बुद्धिकर्मणी समुच्चिते इष्टे तदैकं श्रेयःसाधनमिति कर्मणो ज्यायसी बुद्धिरिति कर्मणोऽतिरिक्तकरणं बुद्धेरनुपपन्नमर्जुनेन कृतं स्यान्न हि तदेव तस्मात् फलतोऽतिरिक्तं स्यात् । तथाच कर्मणः श्रेयस्करी भगवतोक्ता बुद्धिरश्रेयस्करं च कर्म कुर्विति मां प्रतिपादयति तत् किं नु कारणमिति भगवत उपालम्भमिव कुर्वन् तत् किं कस्मात् कर्मणि घोरे क्रूरे हिंसालक्षणे मां नियोजयसि केशवेति च यदाह तच्च नोपपद्यते ॥ १ ॥ अथ स्मार्तेनैव कर्मणा समुच्चयः सर्वेषां भगवतोक्तोऽर्जुनेन चावधारितश्चेत् तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसीत्यादि

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

अनुपपत्त्यधिकं दर्शयति—नचेति । भगवतः सर्वज्ञत्वप्रसिद्धिविरोधादज्ञानाधीनप्रतिवचनायोगादित्यर्थः । इतश्च समुच्चयः शास्त्रार्थो न भवतीत्याह—अस्माच्चेति । कस्तर्हि शास्त्रार्थो विवक्षितस्तत्राह—केवलादिति । ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तौ कारणान्तरमाह—ज्ञानेति । वाक्यशेषवशादपि समुच्चयस्याशास्त्रार्थतेत्याह—कुरु कर्मैवेति । प्रास्ताविकेन संबन्धग्रन्थेन समस्तशास्त्रार्थसंग्राहकेण तद्विवरणात्मनोऽस्य संदर्भस्य नास्ति पौनरुक्त्यमिति मत्वा प्रतिपदं व्याख्यातुं प्रश्नैकदेशं समुत्थापयति—ज्यायसी चेदिति । वेदाश्चेत्प्रमाणमितिवच्चेदित्यस्य निश्चयार्थत्वं व्यावर्तयति—यदीति । बुद्धिशब्दस्यान्तःकरणविषयत्वं व्यवच्छिनत्ति—ज्ञानमिति । पूर्वार्धस्याक्षरयोजनां कृत्वा समुच्चयाभावे तात्पर्यमाह—यदीति । इष्टे भगवतेति शेषः । एकं ज्ञानं कर्म च समुच्चितमिति यावत् । ज्ञानकर्मणोरभीष्टे समुच्चये समुच्चितस्य श्रेयःसाधनस्यैकत्वात्कर्मणः सकाशाज्ज्ञानस्य पृथक्करणमयुक्तमित्यर्थः । एकमपि साधनं फलतोऽतिरिक्तं किं न स्यादित्याशङ्क्याह—नहीति । नच केवलात्कर्मणो ज्ञानस्य केवलस्य फलतोऽतिरिक्तत्वं विवक्षित्वा पृथक्करणं समुच्चयपक्षे प्रत्येकं श्रेयःसाधनत्वानभ्युपगमादिति भावः । पूर्वार्धस्येवोत्तरार्धस्यापि समुच्चयपक्षे तुल्यानुपपत्तिरित्याह—तथेति । दूरेण ह्यवरं कर्मेत्यत्र कर्मणः सकाशाद्बुद्धिः श्रेयस्करी भगवतोक्ता कर्म च बुद्धेः सकाशादश्रेयस्करमुक्तं तथापि तदेव कर्म कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेष्विति स्निग्धं भक्तं च मां प्रति कुर्विति भगवान् प्रतिपादयति, तत्र कारणानुपलम्भादयुक्तमतिक्रूरे कर्मणि भगवतो मन्नियोजनमिति यदर्जुनो ब्रवीति तच्च समुच्चयपक्षेऽनुपपन्नं स्यादित्यर्थः ॥ १ ॥ यत्तु वृत्तिकारैरुक्तं श्रौतेन स्मार्तेन च कर्मणा समुच्चयो गृहस्थानां श्रेयःसाधनमितरेषां स्मार्तेनैवेति भगवतोक्तमर्जुनेन च निर्धारितमिति तदेतदनुवदति—अथेति । तत्रापि तत्किमित्याद्युपालम्भवचनमनुपपन्नं कर्ममात्रसमुच्चयवादिनो भगवतो नियोजनाभावादिति दूषयति—तत्किमिति । इतश्च प्रश्नः समुच्चयानुसारी न भवती-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

जनार्दन, कर्मणो निष्कामकर्मयोगापेक्षया बुद्धिः सांख्यनिष्ठालक्षणं ज्ञानं ज्यायसी प्रशस्त[illegible] चेत्ते तव मता तर्हि मां भैक्ष्यवृत्त्यापि तुष्यन्तं घोरे बन्धुवधाख्ये कर्मणि किं कुतो हेतोर्नियोजयसि[illegible] पुनः पुनर्युध्यस्वेति वदन् ॥ १ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या।

याच्यते स्वाभिलषितसिद्धय इति त्वं तथाभूतो मयापि श्रेयोनिश्च[illegible]र्थं याच्यस इति नैवानुचितमिति संबोधनाभिप्रायः । कर्मणो निष्कामादपि बुद्धिरात्मतत्त्वविषया ज्यायसी प्रशस्ततरा [illegible] यदि ते तव मता तत्तदा किं कर्मणि घोरे हिंसाद्यनेकायासबहुले मामतिभक्तं नियोजयसि 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' [illegible]दिना विशेषेण प्रेरयसि । हे केशव सर्वेश्वर, सर्वेश्वरस्य सर्वेष्टदायिनस्तव मां भक्तं 'शिष्यस्तेऽहं शाधि माम्' [illegible] इत्यादिना त्वदेकशरणतयोपसन्नंप्रति प्रतारणा नोचितेत्यभिप्रायः ॥ १ ॥ ननु

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

तवानुचितमिति सूचयति । यदि [illegible] निष्कामकर्मणः सकाशादपि बुद्धिर्ज्ञानं श्रेष्ठं तवाभिमतं तर्हि कस्माद्घोरे हिंसाप्रधाने क्रूरे कर्मणि मां स्वभक्तं तस्माद्युध्यस्व [illegible] इत्यादिना नियोजयसि प्रेरयसि । हे केशव, ब्रह्मादिमनुकम्पार्थं गच्छतीति तथा संबोधयन्मामपि स्वभक्तं प्रति केशवो [illegible] ननु त्वया सैव ज्यायसी ममेति मद्वाक्यान्निश्चिता चेत्किमर्थमधुना पृच्छसी- [illegible] ननु जनार्दन इति द्योतयति ॥ १ ॥

६ श्रीधरीव्याख्या।

[illegible] हिंसात्मके कर्मणि मां नियोजयसि प्रवर्तयसि ॥ १ ॥ ननु 'धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽ- न्यत्' ... तद्युध्यस्वेति, तस्मादुत्तिष्ठेति च वारंवारं वदन्नोरे

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कथं युक्तं वचनं, किंच—व्यामिश्रेणेति । व्यामिश्रेणेव यद्यपि विविक्ताभिधायी भगवांस्तथापि मम मन्दबुद्धेर्व्यामिश्रमिव भगवद्वाक्यं प्रतिभाति । तेन मम बुद्धिं मोहयसीव । मम मन्दबुद्धिव्यामोहापनयाय हि प्रवृत्तस्त्वं तु कथं मोहयस्यतो ब्रवीमि बुद्धिं मोहयसीव मे ममेति । त्वं तु भिन्नकर्तृकयोर्ज्ञानकर्मणोरेकपुरुषानुष्ठानासंभवं यदि मन्यसे तत्रैवं सति तत्तयोरेकं बुद्धिं कर्म वदमेवार्जुनस्य योग्यं बुद्धिशक्त्यवस्थानुरूपमिति निश्चित्य वद ब्रूहि । येन ज्ञानेन कर्मणा वान्यतरेण श्रेयोऽहमाप्नुयां प्राप्नुयाम् । यदि हि कर्मनिष्ठायां गुणभूतमपि ज्ञानं भगवतोक्तं स्यात्तत् कथं तयोरेकं वदेत्येकविषयैवार्जुनस्य शुश्रूषा स्यात् हि भगवतोक्तमन्यतरदेव ज्ञानकर्मणोर्वक्ष्यामि नैव द्वयमिति । येनोभयप्रा-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

त्याह—किंचेति । भगवतो विविक्तार्थवादित्वादयुक्तं व्यामिश्रेणेत्यादिवचनमित्याशङ्क्याह—यद्यपीति । यदि भगवद्वचनं संकीर्णमिव ते भाति तर्हि तेन त्वदीयबुद्धिव्यामोहनमेव तस्य विवक्षितमिति किमिति मोहयसीवेत्युच्यते तत्राह—ममेति । ज्ञानकर्मणी मिथो विरोधाद्युगपदेकपुरुषाननुष्ठेयतया भिन्नकर्तृके कथ्यते, तथाच तयोरन्यतरस्मिन्नेव त्वं नियुक्तो ननु ते बुद्धिव्यामोहनमभिमतमिति भगवतो मतमनुवदति—त्वंत्विति । तदेकमित्यादिश्लोकार्धेनोत्तरमाह—तत्रेति । उक्तं भागवतमतं सप्तम्या परामृश्यते । एकमित्युक्तप्रकारोक्तिः । एकमित्युक्तमेव स्फुटयति—बुद्धिमिति । निश्चयप्रकारं प्रकटयति—इदमिति । योग्यत्वं स्पष्टयति—बुद्धीति । अस्य क्षत्रियस्य सतोऽन्तःकरणस्य देहशक्तेः समरसमारम्भावस्थायाश्चेदमेव ज्ञानं कर्म वानुगुणमिति निर्धार्य ब्रूहीत्यर्थः । निश्चित्यान्यतरोक्तौ तेन श्रोतुः श्रेयोवाप्तिं फलमाह—येनेति । तदेकमित्यादिवाक्यस्याक्षरोत्थमर्थमुक्त्वा समुच्चयस्य शास्त्रार्थत्वाभावे तात्पर्यमाह—यदि हीति । गुणभूतमपीत्यादिना प्रधानभूतमपि चेति विवक्षितं । ननूभयप्राप्त्यसंभवमात्मनो मन्वानस्यार्जुनस्यान्यतरविषया शुश्रूषा भविष्यति नेत्याह—नहीति । यथोक्तभगवद्वचनाभावे द्वयप्राप्त्यसंभवबुद्ध्यान्यतरप्रार्थना संभवतीत्याह—येनेति । नहि तथाविधं भगवद्वचनं भवतेष्टं भगवतः समुच्चयवादित्वाङ्गीकारादत-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

ननु तव ज्ञाननिष्ठायामनधिकारात्कर्मैव कुर्विति त्वां ब्रवीमीत्याशङ्क्याह—व्यामिश्रेणेति । व्यामिश्रेणाविविक्तेन । इवशब्दो विविक्तेऽपि बुद्धिदोषादविविक्ततां गृह्णामीति सूचयति तेन वाक्येन 'त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन' इति क्वचिद्वेदनिष्ठां त्याजयसि । 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इति तामेव च ग्राहयसि । तथा 'निर्द्वन्द्वो नित्यस-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

नाहं कंचिदपि प्रतारयामि किं पुनस्त्वामतिप्रियम् । त्वं तु किं मे प्रतारणाचिह्नं पश्यसीति चेत्तत्राह—व्यामिश्रेणेति । तव वचनं व्यामिश्रं न भवत्येव ममत्वेकाधिकारिकं त्वभिन्नाधिकारिकत्वसंदेहाद्व्यामिश्रं संकीर्णार्थमिव ते यद्वाक्यं मांप्रति ज्ञानकर्मनिष्ठाद्वयप्रतिपादकं तेन वाक्येन त्वं मे मम मन्दबुद्धेर्वाक्यतात्पर्यापरिज्ञानाद्बुद्धिमन्तःकरणं मोहयसीव भ्रान्त्या योजयसीव । परमकारुणिकत्वात्त्वं न मोहयस्येव । मम तु स्वाशयदोषान्मोहो भवतीतीवशब्दार्थः । एकाधिकारित्वे विरुद्धयोः समुच्चयानुपपत्तेरेकार्थत्वाभावेन च विकल्पानुपपत्तेः प्रागुक्तिः । यद्यधिकारिभेदं मन्यसे तदैकं मांप्रति विरुद्धयोर्निष्ठयोरुपदेशायोगात्तज्ज्ञानं वा कर्म वा एकमेवाधिकारं मे निश्चित्य वद । येनाधिकारनिश्चयपुरःसरमुक्तेन त्वया मया चानुष्ठितेन ज्ञानेन कर्म-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

त्याशङ्क्याह—व्यामिश्रेणेवेति । 'बुद्ध्या युक्तो यया' इत्यादिना कर्मप्रशंसा 'या निशा सर्वभूतानाम्' इत्यादिना ज्ञानप्रशंसा 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इत्यादिना मम कर्मण्येवाधिकारबोधनं 'त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन' इति ज्ञाननिष्ठाधिकारबोधनमित्येवं व्यामिश्रेण किं श्रेष्ठं किमश्रेष्ठं क्व ममाधिकारः क्व नेति संदेहो[illegible] वस्त्वदुक्तेन वाक्येन । यद्यपि विविक्ताभिधायी भगवांस्तथापि मम मन्दबुद्धेर्व्यामिश्रमिव भगवद्वाक्यं प्रतिभातीतीवशब्दार्थः । मम बुद्धेर्मोहापने[illegible] नयार्थं हि प्रवृत्तस्त्वं कथं मोहयस्यतो ब्रवीमि

६ श्रीधरीव्याख्या ।

न्यक्षत्रियस्य न विद्यते' इत्यादिना कर्मणोऽपि श्रेष्ठत्वमुक्तमेवेत्याशङ्क्याह—व्यामिश्रेणेति । क्वचित्कर्मप्रशं[illegible] क्वचिज्ज्ञानप्रशंसेत्येवं व्यामिसंदेहोत्पादकमिव यद्वाक्यं तेन मे बुद्धिं मतिमुभयत्र दोलायितां कुर्वन्मोहयसीव । परमकारुणिकस्य तव मोहकत्व[illegible] ममैवं भातीतीवशब्देनोक्तं, अत उभयोर्मध्ये यद्भद्रं तदेकं निश्चित्य वदेति । यद्वा इदमेव श्रेयःसाधनमिति निश्चित्य येन[illegible]

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

श्रीः ॥ व्यायसीति । व्यामिश्रेणेति । कर्मोक्तं ज्ञानं च । तत्र न द्वयोः प्राधान्यं युक्तं अपितु ज्ञानस्य । तद्बलेन क्षपणीयत्वं यदि

श्रीभगवानुवाच।

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्॥ ३॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

न्यसंभवमात्मनो मन्यमान एकमेव प्रार्थयेत्॥ २॥ प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचनं श्रीभगवानुवाच—लोकेऽस्मिन्निति। लोकेऽस्मिन् शास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृतानां त्रैवर्णिकानां द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिरनुष्ठेयतात्पर्यं पुरा पूर्वं सर्गादौ प्रजाः सृष्ट्वा तासामभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तिसाधनं वेदार्थसंप्रदायमाविष्कुर्वता प्रोक्ता मया सर्वज्ञेनेश्वरेण। हेऽनघापाप, तत्र का सा द्विविधा निष्ठेत्याह—तत्र ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योगस्तेन सांख्यानामात्मविषयविवेकज्ञानवतां ब्रह्मचर्याश्रमादेव कृतसंन्यासानां वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थानां परमहंसपरिव्राजकानां ब्रह्मण्येवावस्थितानां निष्ठा प्रोक्ता, कर्मयोगेन कर्मैव

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

त्तदभावादुक्तबुद्ध्या न युक्तान्यतरप्रार्थनेत्यर्थः॥ २॥ समुच्चयविरोधितया प्रश्नं व्याख्याय तद्विरोधित्वेनैव प्रतिवचनमुत्थापयति—प्रश्नेति। येयं व्यवहारभूमिरुपलभ्यते तत्र त्रैवर्णिका ज्ञानं कर्म वा शास्त्रीयमनुष्ठातुमधिक्रियन्ते। तेषां द्विधा स्थितिर्मया प्रोक्तेति पूर्वार्धं योजयति—लोकेऽस्मिन्निति। स्थितिमेव व्याकरोति—अनुष्ठेयेति। पूर्वं प्रवचनप्रसङ्गं प्रदर्शयन्प्रवक्तारं विशिनष्टि—सर्गादाविति। प्रवचनस्यायथार्थत्वशङ्कां वारयति—सर्वज्ञेनेति। अर्जुनस्य भगवदुपदेशयोग्यत्वं सूचयति—अनघेति। निर्धारणार्थे तत्रेति सप्तमी। ज्ञानं परमार्थवस्तुविषयं तदेव योगशब्दितं युज्यतेऽनेन ब्रह्मणेति व्युत्पत्तेस्तेन। निष्ठेत्यनुवर्तते। उक्तज्ञानोपायमुपदिदिक्षुः सांख्यशब्दार्थमाह—आत्मेति। तेषामेव कर्मनिष्ठत्वं व्यावर्तयति—ब्रह्मचर्येति। तेषां जपादिपारवश्येन श्रवणादिपराङ्मुखत्वं पराकरोति—वेदान्तेति। उक्तविशेषणवतां मुख्यसंन्यासित्वेन फलावस्थत्वं दर्शयति—परमहंसेति। कर्म वर्णाश्रमविहितं धर्माख्यं तदेव युज्यते तेनाभ्युदयेनेति योगस्तेन निष्ठा कर्मिणां प्रोक्तेत्यनुषङ्गं दर्शयन्नाह—कर्मैवेत्यादिना।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान्भवेति' निवृत्तिमार्गमुपदिशसि। 'धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते' इति प्रवृत्तिमप्युपदिशसि। नह्येकेन मया युगपदुभयं स्थितिगतिवदनुष्ठातुं शक्यम्। अतो मे मम बुद्धिं मोहयसीव वस्तुतस्तु मम मोहं नाशयितुं प्रवृत्तोऽसीतीवशब्देनोच्यते। तत्तयोर्मध्ये यदेकं प्रधानं मद्योग्यं तन्निश्चित्य वद येनानुष्ठितेनाहं श्रेयः कल्याणमाप्नुयाम्॥ २॥ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच—लोकेऽस्मिन्निति। पुरा पूर्वाध्याये मया निष्ठा एकैव प्रोक्ता परंतु सा द्विविधा द्विप्रकारा। एकस्या एव ब्रह्मनिष्ठायाः प्रकारद्वयमुक्तमधिकारिभेदेन नतु

४ मधुसूदनीव्याख्या।

वैकेन श्रेयो मोक्षमहमाप्नुयां प्राप्तुं योग्यः स्याम्। एवं ज्ञानकर्मनिष्ठयोरेकाधिकारित्वे विकल्पसमुच्चययोरसंभवादधिकारिभेदज्ञानायार्जुनस्य प्रश्न इति स्थितम्। 'इहेतरेषां कुमतं समस्तं श्रुतिस्मृतिन्यायबलान्निरस्तं। पुनः पुनर्भाष्यकृतातियत्नादतो न तत्कर्तुमहं प्रवृत्तः॥ भाष्यकारमतसारदर्शिना ग्रन्थमात्रमिह योज्यते मया। आशयो भगवतः प्रकाश्यते केवलं स्ववचसो विशुद्धये॥' एवमधिकारिभेदेऽर्जुनेन पृष्टे तदनुरूपं प्रतिवचनम्। श्रीभगवानुवाच—लोक इति। अस्मिन्नधिकारित्वाभिमते लोके शुद्धाशुद्धान्तःकरणभेदेन द्विविधे जने द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिः ज्ञानपरता [illegible] कर्मपरता च पुरा पूर्वाध्याये मया तवात्यन्त-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

बुद्धिं मोहयसीव म इति। भिन्नकर्तृकयोर्ज्ञानकर्मणोरेकपुरुषानुष्ठानासंभवं [illegible] यदि त्वं मन्यसे तर्हि तयोर्मध्ये एकं ज्ञानं वा कर्म वा इदमेव तव योग्यमिति निश्चित्य वद, येन ज्ञानकर्मान्यतरेण [illegible] श्रेयो मोक्षमहं प्राप्नुयामित्यर्थः॥ २॥ अर्जुनप्रश्नानुरूपमुत्तरं श्रीभगवानुवाच—लोक इति। लोकेऽस्मिन्शास्त्रे[illegible]रेण श्रेयो [illegible] शुद्धाशुद्धान्तःकरणतया द्विविधे द्विविधा उपायोपेयभेदेन द्विप्रकारा निष्ठाऽनुष्ठेयतात्पर्यं [illegible]क्तानुष्ठानाधिकृते त्रैवर्णिके जने शुद्धाशुद्धान्तःकरणतया द्विविधे द्विविधा पुरा सर्गादौ मया सर्वज्ञेनेश्वरेण प्रजाः सृष्ट्वा तासामभ्युदयनिःश्रेयससाधनवेदार्थ-

६ श्रीधरीव्याख्या।

मोक्षमहमाप्नुयां प्राप्स्यामि, [illegible] लोकेऽस्मिन्निति। अयमर्थः। यदि मया परस्परनिरपेक्षं [illegible] तदेवैकं निश्चित्य वदेत्यर्थः॥ २॥ अत्रोत्तरं। श्रीभगवानुवाच—लोकेऽस्मिन्निति। अयमर्थः। यदि [illegible] निष्ठाद्वयमुक्तं स्यात्तर्हि द्वयोर्मध्ये यद्भद्रं तदेकं वदेति त्वदीयप्रश्नः संगच्छेत, न कर्म[illegible] मोक्षसाधनत्वेन कर्मज्ञानयोगरूपं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

[illegible] 'बुद्धियुक्तो जहातीह' इत्यादिनयेन मूलतएव तर्हि कर्मणां किं प्रयोजनमिति प्रश्नाभिप्रायः॥ २॥ श्रीभगवांस्तूत्तरं ददाति—लोके [illegible] मया तु सैकैव निष्ठोक्ता। ज्ञानक्रियासमवायात्संवि[illegible]ति। लोके एषा द्वयी गतिः प्रसिद्धा—सांख्यानां ज्ञानं प्रधानं, योगिनां च कर्मेति।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

योगः कर्मयोगस्तेन कर्मयोगेन योगिनां कर्मिणां निष्ठा प्रोक्तेत्यर्थः। यदि चैकेन पुरुषेणैकस्मै पुरुषार्थाय ज्ञानं कर्म च समुच्चित्यानुष्ठेयं भगवतेष्टमुक्तं वक्ष्यमाणं वा गीतासु वेदेषु चोक्तं कथमिहार्जुनायोपसन्नाय प्रियाय विशिष्टभिन्नपुरुषकर्तृके एव ज्ञानकर्मनिष्ठे ब्रूयात्। यदि पुनरर्जुने ज्ञानं कर्म च

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

एवं प्रतिवचनवाक्यस्थान्यक्षराणि व्याख्याय तस्यैव तात्पर्यार्थं कथयति—यदि चेति। इष्टस्यापि दुर्बोधत्वमाशङ्क्याह—उक्तमिति। ज्ञानस्यापि मूलविकलतया विभ्रमत्वमाशङ्क्याह—वेदेष्विति। तस्याशिष्यत्वबुद्ध्यान्यथाकथनमित्याशङ्क्याह—उपसन्नायेति। तथापि तस्मिन्नौदासीन्यादन्यथोक्तिरित्याशङ्क्याह—प्रियायेति। ब्रवीति च भिन्नपुरुषकर्तृकं निष्ठाद्वयं तेन समुच्चयो भगवदभीष्टः शास्त्रार्थो न भवतीति शेषः। नन्वर्जुनस्य प्रेक्षापूर्वकारित्वाज्ज्ञानकर्मश्रवणानन्तरमुभयनिर्देशानुपपत्त्या समुच्चयानुष्ठानं संपत्स्यते तद्व्यतिरिक्तानां तु ज्ञानकर्मणोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं श्रुत्वा प्रत्येकं तदनुष्ठानं भविष्यतीति भगवतो मतं कल्प्यते तस्यार्जुनेऽनुरागातिरेकादितरेषु च तदभावादिति तत्राह—यदि पुनरिति। अप्रमाणभूतत्वमनाप्तत्वम्। नच भगवतो रागादिमत्त्वेनानाप्तत्वं युक्तं 'समं सर्वेषु भूतेषु

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

ब्रह्मप्राप्तये परस्परनिरपेक्षमार्गद्वयमुक्तमिति भावः। हेऽनघ विशुद्धान्तःकरण, मद्वचनस्यार्थं सम्यगालोचयेत्यर्थः। तदेव प्रकारद्वयमाह—ज्ञानयोगेनेति। सांख्यानां प्रकृतिपुरुषयोर्विविक्तत्वं जानतामात्मानात्मविवेकज्ञानवतां ज्ञानार्थं युज्यते इति ज्ञानयोगः ज्ञानोपायो वेदान्तश्रवणमनननिदिध्यासनात्मकस्तेन ज्ञानयोगेन ब्रह्मणि निष्ठां परिसमाप्तिं सांख्याः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। योगिनां 'सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते' इत्युक्तलक्षणयोगवतां कर्मयोगेन संध्योपासनादिनिर्विकल्पकसमाध्यनुष्ठानमिह कर्मयोगपदार्थः तेन योगिनो ब्रह्मनिष्ठां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। अयं भावः—इह जन्मनि जन्मान्तरे वा ईश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठितैः कर्मभिर्विशुद्धसत्त्वो विवेकवैराग्यशमादिषट्कोपेतो मुमुक्षुः प्रत्यक्प्रवणचित्तः श्रवणमननाभ्यामेव कृतकृत्यो भवति, स चेच्छ्रवणादेः प्रागसमाहितचित्तस्तर्हि निदिध्यासनमस्यापेक्षितम्, अतएव 'सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण' इति सूत्रकृता निदिध्यासनस्य पाक्षिकत्वमुक्तं सोऽयं सांख्यमार्गः। तथा सर्वाणि कर्माणि परमगुरावर्पयन्श्रवणमननात्मकं विचारमन्तरेणैव केवलं श्रद्धामात्रात्प्रतीचो निर्विशेषब्रह्मरूपत्वं गुरुवाक्यतो निश्चित्यासंभावनादिदोषरहित आचार्यान्निर्गुणब्रह्मोपास्तिप्रकारमधिगम्य कर्मच्छिद्रेषु समाध्यभ्यासं कुर्वन्निष्कलं प्रत्यगात्मस्वरूपं साक्षात्करोति सोऽयं योगमार्गः तेन ऊहापोहकौशलं येषामस्ति ते सांख्याः, येषां तन्नास्ति ते योगिन इति। अत इयं द्विप्रकारा निष्ठा नतु द्वे निष्ठे इति भ्रमितव्यम्। यथोक्तं वसिष्ठेन 'द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव। योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम्। असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचित्तत्त्वनिश्चयः। प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद परमः शिवः॥' इति। चित्तादर्शनोपलक्षितस्य

४ मधुसूदनीव्याख्या।

हितकारिणा प्रोक्ता प्रकर्षेण स्पष्टत्वलक्षणेनोक्ता। तथा चाधिकार्यैक्यशङ्कया मागलासीरिति भावः। हे अनघ अपापेति संबोधयन्नुपदेशयोग्यत्वमर्जुनस्य सूचयति। एकैव निष्ठा साध्यसाधनावस्थाभेदेन द्विप्रकारा नतु द्वे एव स्वतन्त्रे निष्ठे इति कथयितुं निष्ठेत्येकवचनम्। तथाच वक्ष्यति 'एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति' इति। तामेव निष्ठां द्वैविध्येन दर्शयति सांख्येति। संख्या सम्यगात्मबुद्धिः तां प्राप्तवतां ब्रह्मचर्यादेव कृतसंन्यासानां वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थानां ज्ञानभूमिमारूढानां शुद्धान्तःकरणानां सांख्यानां ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव युज्यते ब्रह्मणानेनेति व्युत्पत्त्या योगस्तेन निष्ठोक्ता 'तानि सर्वाणि संयम्य

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

संप्रदायमाविष्कुर्वता प्रोक्ता। यत्तु पुरा पूर्वाध्याय इति भाष्यं [illegible] वर्णयन्ति तन्न। प्रोक्तेत्येतावतैव निर्वाहे लोकेऽस्मिन्निति पुरेत्यस्य च वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। 'इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम्' [illegible] इति वक्ष्यमाणेन भाष्योक्तार्थस्य स्पष्टप्रतिपादकेन मूलेन विरोधाच्च। हे अनघेति संबोधयन् भवच्चित्तशुद्ध्यर्थमेव त्वां स्वधर्मे नियोजयामि न [illegible] स्वार्थमिति ध्वनयति। निष्ठायाः प्रकारविभागमाह—ज्ञानेति। युज्यते ब्रह्मणानेनेति योगः ज्ञानमेव योगः ज्ञानयोगः तेन सांख्यानां [illegible] चित्तशुद्ध्यात्मानात्मविषयविवेकज्ञानवतां

६ श्रीधरीव्याख्या।

तु मया तथोक्तं किंतु द्वाभ्यामेकैव ब्रह्मनिष्ठोक्ता। गुणप्रधानभूतयोस्तयोः स्वातन्त्र्यानुपपत्तेः। एकस्या एव [illegible] प्रकारभेदमात्रमभिकांक्ष्य मोक्षपरता [illegible] भेदेनोक्तमिति। अस्मिन् शुद्धाशुद्धान्तःकरणतया द्विविधे लोकेऽधिकारिजने द्वे विधे प्रकारौ यस्याः सा द्विविधा नि[illegible] ज्ञानपरिपाक पूर्वाध्याये मया सर्वज्ञेन प्रोक्ता स्पष्टमेवोक्ता। प्रकारद्वयमेव निर्दिशति। सांख्यानां शुद्धान्तःकरणानां ज्ञानभूमिकामारूढानां [illegible]

१ श्रीधरः, मधुसूदनः, नीलकण्ठश्च।

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

द्वयं श्रुत्वा स्वयमेवानुष्ठास्यत्यन्येषां तु भिन्नपुरुषानुष्ठेयतां वक्ष्यामीति मतं भगवतः कल्प्येत तदा रागद्वेषवानप्रमाणभूतो भगवान्कल्पितः स्यात्। तच्चायुक्तं तस्मात् कयापि युक्त्या न समुच्चयो ज्ञानकर्मणोः ॥ ३ ॥ यदर्जुनेनोक्तं कर्मणो ज्यायस्त्वं बुद्धेस्तच्च स्थितमनिराकरणात्। तस्याश्च ज्ञाननिष्ठायाः संन्यासिनामेवानुष्ठेयत्वं भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्ववचनाच्च भगवत एवमेवानुमतमिति गम्यते। मां च बन्धकारणे कर्मण्येव नियोजयसीति विषण्णमनसमर्जुनं कर्म नारभ इत्येवंमन्वानमालक्ष्याह

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

तिष्ठन्तम्' इत्यादिविरोधादित्याह—तच्चेति। निष्ठाद्वयस्य भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वनिर्देशफलमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ३ ॥ किमिति भगवता बुद्धेर्ज्यायस्त्वं ज्यायसी चेदित्यत्रोक्तमुपेक्षितमिति तत्राह—यदर्जुनेनेति। किंच ज्ञाननिष्ठायां संन्यासिनामेवाधिकारो भगवतोऽभिप्रेतोऽन्यथा तदीयविभागवचनविरोधादिति विभागवचनसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह—तस्याश्चेति। तर्हि विभागवचनानुरोधादर्जुनस्यापि संन्यासपूर्विकायां ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारो भविष्यति नेत्याह—मां चेति। बुद्धेर्ज्यायस्त्वमुपेत्यापीति चकारार्थः। अर्जुनमालक्ष्य भगवानाहेति संबन्धः। अन्तरेणापि कर्माणि श्रवणादिभिर्ज्ञानावाप्तिर्भविष्यतीति परबुद्धिमनुरुध्य विशिनष्टि—कर्मेति। विभागवचनवशादसमुच्चयश्चेदु-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

ब्रह्मसाक्षात्कारस्य द्वौ क्रमौ। चित्तादेर्मिथ्यात्वपक्षे ज्ञानमेव यथा रज्जूरगादिसम्यगवेक्षणेनैव नश्यति तद्वत् तस्य सत्यत्वपक्षे योग एव। यथा सत्य उरगो मन्त्रादिना निरुद्धप्रचारः स्वयमेव नश्यति तद्वच्चित्तमपि योगेन निरुध्यमानं नश्यति। तस्य निरन्वयोच्छेदस्तु प्रारब्धकर्मान्ते पक्षद्वयेऽपि तुल्य इति ॥ ३ ॥ अनयोः प्रकारयोरङ्गाङ्गिभावमाह—**न कर्मणामिति**। कर्मणां यज्ञादीनामनारम्भादननुष्ठानान्नैष्कर्म्यं ज्ञाननिष्ठां नाश्नुते न प्रा-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

युक्त आसीत मत्परः' इत्यादिना। अशुद्धान्तःकरणानां तु ज्ञानभूमिमनारूढानां योगिनां कर्माधिकारयोगिनां कर्मयोगेन कर्मैव युज्यतेऽन्तःकरणशुद्ध्यानेनेति व्युत्पत्त्या योगस्तेन निष्ठोक्तान्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानभूमिकारोहणार्थं 'धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते' इत्यादिना। अतएव न ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो विकल्पो वा किंतु निष्कामकर्मणा शुद्धान्तःकरणानां सर्वकर्मसंन्यासेनैव ज्ञानमिति चित्तशुद्ध्यशुद्धिरूपावस्थाभेदेनैकमेव त्वांप्रति द्विविधा निष्ठोक्ता। 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु' इति। अतो भूमिकाभेदेनैकमेव प्रत्युभयोपयोगान्नाधिकारभेदेऽप्युपदेशवैयर्थ्यमित्यभिप्रायः। एतदेव दर्शयितुमशुद्धचित्तस्य चित्तशुद्धिपर्यन्तं कर्मानुष्ठानं 'न कर्मणामनारम्भात्' इत्यादिभिः 'मोघं पार्थ स जीवति' इत्यन्तैस्त्रयोदशभिर्दर्शयति। शुद्धचित्तस्य तु ज्ञानिनो न किंचिदपि कर्मापेक्षितमिति दर्शयति 'यस्त्वात्मरतिरेव' इति द्वाभ्याम्। 'तस्मादसक्तः' इत्यारभ्य तु बन्धहेतोरपि कर्मणो मोक्षहेतुत्वं सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण संभवति फलाभिसंधिराहित्यरूपकौशलेनेति दर्शयिष्यति। ततः परंतु 'अथ केन' इति प्रश्नमुत्थाप्य कामदोषेणैव काम्यकर्मणः शुद्धिहेतुत्वं नास्ति। अतः कामराहित्येनैव कर्माणि कुर्वन्नन्तःकरणशुद्ध्या ज्ञानाधिकारी भविष्यसीति यावदध्यायसमाप्ति वदिष्यति भगवान् ॥ ३ ॥ तत्र कारणाभावे कार्यानुपपत्तेः कर्मणां—**न कर्मणेति**। 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इति

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

निष्ठा स्थितिः प्रोक्ता। चित्तशुद्धिद्वारा युज्यतेऽनेन ज्ञानेनेति योगः कर्मैव योगः [illegible] कर्मयोगः तेन योगिनामशुद्धान्तःकरणानां कर्मिणां मया निष्ठा प्रोक्तेत्यर्थः ॥ ३ ॥ 'तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव' [illegible] इत्युक्तवन्तं खिन्नचित्तमर्जुनं कर्म न कर्तव्यमित्येवंमन्वानमालक्ष्याह—**नेति**। यद्वा निष्ठेत्येकवचनेन सूचितं कर्मनिष्ठायाः [illegible] ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिहेतुत्वेन पुरुषार्थसाधनत्वं, ज्ञाननिष्ठायाः कर्म-

[illegible] श्रीधरीव्याख्या।

पाकार्थं ज्ञानयोगेन ध्यानादिना निष्ठा ब्रह्मपरतो [illegible] 'तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः' इत्यादिना। सांख्यभूमिकामारुरुक्षूणां त्वन्तःकरणशुद्धिद्वारा तदा [illegible] क्ता 'धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते' इत्यादि [illegible] हार्थं तदुपायभूतकर्मयोगाधिकारिणां योगिनां कर्मयोगेन निष्ठोक्ता 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु' इति ॥३॥ [illegible] र्मा। अतएव चित्तशुद्ध्यशुद्धिरूपावस्थाभेदेनैव द्विविधापि निष्ठोक्ता 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु' इति ॥३॥ [illegible] र्मा। अतएव चित्तशुद्ध्यशुद्धिरूपावस्थाभेदेनैव द्विविधापि निष्ठोक्ता। अन्यथा चित्तशुद्ध्यभावेन ज्ञानानुत्पत्तेरित्या [illegible] अंतः सम्यक् चित्तशुद्ध्यर्थं ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं वर्णाश्रमोचितानि कर्माणि कर्तव्यानि। नन्वेवं प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः [illegible] —**न कर्मणामिति**। कर्मणामनारम्भादननुष्ठानान्नैष्कर्म्यं ज्ञानं नाश्नुते नाप्नोति। ननु च 'एवमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

[illegible] स्येति भावः ॥ ३ ॥ तथाहि—न कर्मणामिति। नहि कश्चिदिति। ज्ञानं कर्मणा रहितं न भवति। कर्म च कौशलोपेतं ज्ञानरहितं न

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

भगवान्—न कर्मणामनारम्भादिति । अथवा ज्ञानकर्मनिष्ठयोः परस्परविरोधादेकेन पुरुषेण युगपद- नुष्ठातुमशक्यत्वे सतीतरेतरानपेक्षयोरेव पुरुषार्थहेतुत्वे प्राप्ते कर्मनिष्ठाया ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिहेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वं न स्वातन्त्र्येण, ज्ञाननिष्ठा तु कर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिका सती स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतु- रन्यानपेक्षेत्येतमर्थं दर्शयिष्यन्नाह भगवान् । न कर्मणामनारम्भादप्रारम्भात् कर्मणां क्रियाणां यज्ञा- दीनामिह जन्मनि जन्मान्तरे वानुष्ठितानामुपात्तदुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्वशुद्धिकारणानां तत्कारणत्वेन

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

भयोरपि ज्ञानकर्मणोः स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुत्वमन्यथा कर्मवज्ज्ञानमपि न स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थं साधयेदित्याशङ्क्य संबन्धान्तरमाह—अथवेति । तर्हि ज्ञाननिष्ठापि कर्मनिष्ठावन्निष्ठात्वाविशेषान्न स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुरिति समुच्चय- सिद्धिरित्याशङ्क्याह—ज्ञाननिष्ठा त्विति । नहि रज्जुतत्त्वज्ञानमुत्पन्नं फलसिद्धौ सहकारिसापेक्षमालक्ष्यते । तथेदमपि चोत्पन्नं मोक्षाय नान्यदपेक्षते तदाह—अन्येति । 'यस्य चैतत्कर्म' इति श्रुताविव कर्मशब्दस्य क्रियमाणवस्तु- विषयत्वमाशङ्क्य व्याचष्टे—क्रियाणामिति । ताश्च नित्यनैमित्तिकत्वेन विभजते—यज्ञादीनामिति । अस्मिन्नेव जन्मन्यनुष्ठितानां कर्मणां बुद्धिशुद्धिद्वारा ज्ञानकारणत्वे ब्रह्मचारिणां कुतो ज्ञानोत्पत्तिर्जन्मान्तरकृतानां कर्मणां वा तथात्वे गृहस्थादीनामैहिकानि कर्माणि न ज्ञानहेतवः स्युरित्याशङ्क्यानियमं दर्शयति—इहेति । नेमानि सत्त्वशुद्धि- कारणान्युपात्तदुरितप्रतिबन्धादित्याशङ्क्याह—उपात्तेति । तर्हि तावतैव कृतार्थानां कुतो ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वं तत्राह—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

प्नोति । 'विविदिषन्ति यज्ञेन' इति श्रुत्या यज्ञादीनां विद्याङ्गत्वेन विधानात् । ननु सन्प्रत्ययप्राधान्यात्कर्मणां विविदिषा- ङ्गत्वमत्र गम्यते । तेन विविदिषायां यज्ञादिना सिद्धायाम् 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' इति श्रुतेः प्रव्रज्यारूपमेव नैष्कर्म्यमिह ज्ञाननिष्ठासाधनं ग्राह्यम् । न ज्ञानं नैष्कर्म्यसिद्धिं परमामित्यादाविवात्र तद्ग्राहकस्य परम- त्वविशेषणस्याभावात् । ननु कर्मयोगजनितचित्तशुद्ध्यभावे केवलात्संन्यासात्सिद्धिं समधिगच्छतीति योजनायां त्रिप्र- कृष्टयोर्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयासंभवस्याभीष्टस्य सिद्धेः किमिति नैष्कर्म्यशब्देन निष्ठा गृह्यत इति चेत्सत्यम् । गुणैः कर्म कार्यत इति वाक्यशेषान्नैर्गुण्यहेतुकं मुख्यं ज्ञानमेवेह नैष्कर्म्यपदार्थो ननु प्रव्रज्या । विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यत्रापि जिगमिषत्यश्वेन जिघांसत्यसिनेत्यादाविव तृतीयान्तस्य धात्वर्थेनैवान्वयादश्वादीनां गमनादाविव यज्ञादीनां वेदन एवा- न्वयो ज्ञेयः । एतमेवेति श्रुतिस्तु विविदिषासंन्यासाभिप्रायेण प्रवृत्ता । 'एवं वैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैष- णायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति ज्ञानपरिपाकार्थस्य जीवन्मुक्तिसुखार्थस्य वा याज्ञवल्क्यादिभिरनुष्ठितस्य विद्वत्संन्यासस्यापि शास्त्रे दर्शनात् । असंन्यासिनो ज्ञानमेव नोत्पद्यत इति प्राचामा- ग्रहो विक्षेपककर्मत्यागरूपसंन्यासविषयो ननु काषायपरिधानमात्रविषयः । गार्गीव्याधवासिष्ठादीनामतथाविधानामपि ज्ञानोत्पत्त्यवगमादित्यास्तां तावत् । कर्मभिरशोधितचित्तस्य मन्दबुद्धेः रागद्वेषादिग्रस्तस्यात्मानात्मविवेकद्वारा चित्त- रोधद्वारा वा नैष्कर्म्यप्राप्तिर्नास्तीति पूर्वार्धार्थः । ननु 'अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्' इति केवलात्कर्म- संन्यासादपि नैष्कर्म्यसिद्धिः स्मर्यते तत्कथमुच्यते न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यमस्तीति तत्राह—नचेति । कर्मज-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

श्रुत्यात्मज्ञाने विनियुक्तानामनारम्भा[illegible]दननुष्ठानाच्चित्तशुद्ध्यभावेन ज्ञानायोग्यो बहिर्मुखः पुरुषो नैष्कर्म्यं सर्वकर्मशून्यत्वं । ज्ञानयोगेन निष्ठामिति यावत् । नाश्नुते न प्रा[illegible]प्नोति । ननु 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' इति श्रुतेः सर्वकर्म- संन्यासादेव ज्ञाननिष्ठोपपत्तेः कृतं कर्मभिरित्यत [illegible]आह—नच संन्यसनादेव चित्तशुद्धिंविना कृतात्सिद्धिं ज्ञाननिष्ठालक्षणां

५ भा[illegible]त्कर्षदीपिका ।

निष्ठोपायलब्धस्वरूपायास्तु स्वातन्त्र्येणैव पुरुषार्थहेतुत्वं च स्फुट[illegible]वक्तुमारभते—नेत्यादिना । कर्मणां 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इति श्रुत्या 'ज्ञानमुत्पद्यते[illegible] पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथादर्शतलप्रख्ये पश्य- त्यात्मानमात्मनि' इति स्मृत्या सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरिति न्यायेन च चित्तशुद्धिद्वा[illegible] ज्ञानोपायत्वेन विहितानामकरणात् नैष्कर्म्यं कर्मशून्यत्वं ज्ञानयोगेन निष्ठां पुरुषो नाश्नुते न प्राप्नोति किंतु तेषामारम्भात्प्राप्नोतीत्यर्थः । [illegible] ननु 'अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्क- र्म्यमाचरेत्' इत्यादौ कर्तव्यकर्मसंन्यासादपि नैष्कर्म्यप्राप्तिः श्रूयतेऽतस्तदर्थिनः किं कर्मारम्भेणेति [illegible] तत्राह—नेति । नच संन्य- [illegible] चित्तशुद्धिं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

प्रव्रजन्ति' इति संन्यासस्य मोक्षाङ्गत्वश्रुतेः संन्यासादेव मोक्षो भविष्यतीति किं कर्मभिरित्याशङ्क्योक्तम्—नचेति । [illegible]

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

भवति इत्येकमेव वस्तु ज्ञानकर्मणी । तथाचोक्तं—'न क्रियारहितं ज्ञानं न ज्ञानरहिता क्रिया । ज्ञानक्रियाविनिष्पन्न आचार्यः पशुपाशहा ॥

नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

च ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतूनां 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि' इत्यादिस्मरणादनारम्भादननुष्ठानान्नैष्कर्म्यं निष्कर्मभावं कर्मशून्यतां ज्ञानयोगेन निष्ठां निष्क्रियात्मस्वरूपेणैवावस्थानमिति यावत् । पुरुषो नाश्नुते न प्राप्नोतीत्यर्थः । कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं नाश्नुत इति वचनात्तद्विपर्ययात् तेषामारम्भान्नैष्कर्म्यमश्नुत इति गम्यते । कस्मात्पुनः कारणात्कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं नाश्नुत इति । उच्यते, कर्मारम्भस्यैव नैष्कर्म्योपायत्वात् । नह्युपायमन्तरेणोपेयप्राप्तिरस्ति । कर्मयोगोपायत्वं च नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञानयोगस्य श्रुताविह च प्रतिपादनात् । श्रुतौ तावत्प्रकृतस्यात्मलोकस्य वेद्यस्य वेदनोपायत्वेन 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्यादिना कर्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितम् । इहापि च 'संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः । योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये' 'यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्' इत्यादि प्रतिपादयिष्यति । ननु च 'अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्' इत्यादौ कर्तव्यकर्मसंन्यासादपि नैष्कर्म्यप्राप्तिं दर्शयति। लोके च कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यमिति प्रसिद्धतरं अतश्च नैष्कर्म्यार्थिनः किं कर्मारम्भेणेति प्राप्तमत आह—नच संन्यसनादेवेति । नापि संन्यसनादेव केवलात्कर्मपरित्यागमात्रादेव ज्ञानरहितात्सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयोगेन निष्ठां समधिगच्छति न प्राप्नोति ॥ ४ ॥ कस्मात् पुनः कारणात्कर्म संन्यासमात्रादेव ज्ञानरहितात्सिद्धिं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

तत्कारणत्वेनेति । कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्वे मानमाह—ज्ञानमिति । अनारम्भशब्दस्योपक्रमविपरीतविषयत्वं व्यावर्तयति—अननुष्ठानादिति । निष्कर्मणः संन्यासिनः कर्मज्ञानं नैष्कर्म्यमिति व्याचष्टे—निष्कर्मेति । कर्माभावावस्थां व्यवच्छिनत्ति—ज्ञानयोगेनेति । तस्याः साधनपक्षपातित्वं व्यावर्तयति—निष्क्रियेति । कर्मानुष्ठानोपायलब्धा ज्ञाननिष्ठा स्वतन्त्रा पुमर्थहेतुरिति प्रकृतार्थसमर्थनार्थं व्यतिरेकवचनस्यान्वये पर्यवसानं मत्वा व्याचष्टे—कर्मणामिति । तद्विपर्ययमेव व्याचष्टे—तेषामिति । उक्तेऽर्थे हेतुं पृच्छति—कस्मादिति । जिज्ञासितं हेतुमाह—उच्यत इति । उपायत्वेऽपि तदभावे कुतो नैष्कर्म्यासिद्धिरित्याशङ्क्याह—नहीति । ज्ञानयोगं प्रति कर्मयोगस्योपायत्वे श्रुतिस्मृती प्रमाणयति—कर्मयोगेति । श्रौतमुपायोपेयत्वप्रतिपादनं प्रकटयति—श्रुताविति । यत्तु गीताशास्त्रे कर्मयोगस्य ज्ञानयोगं प्रत्युपायत्वोपपादनं तदिदानीमुदाहरति—इहापि चेति । न कर्मणामित्यादिना पूर्वार्धं व्याख्यायोत्तरार्धं व्याख्यातुमाशङ्कयति—नन्विति । आदिशब्देन 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः' 'संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः' इत्यादि गृह्यते । तत्रैव लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति—लोके चेति । प्रसिद्धतरं 'यतो यतो निवर्तते ततस्ततो विमुच्यते । निवर्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि' इत्यादिदर्शनादिति शेषः । लौकिकवैदिकप्रसिद्धिभ्यां सिद्धमर्थमाह—अतश्चेति । तत्रोत्तरत्वेनोत्तरार्धमवतार्य व्याकरोति—अत आहेत्यादिना । एवकारार्थमाह—केवलादिति । तदेव स्पष्टयति—कर्मेति । उक्तमेव नञमनुकृष्य क्रियापदेन संगतिं दर्शयति—न प्राप्नोतीति ॥ ४ ॥ उक्तेऽर्थे बुभुत्सितं हेतुं वक्तुमुत्तरश्लोकमुत्थापयति—कस्मादिति । कस्मान्न कर्मसंन्यासादेव सिद्धिमधिगच्छ-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

चित्तशुद्ध्यभावे कृतादपि संन्यासान्न मोक्षसिद्धिः । उदाहृतस्मृतिस्तु चित्तशुद्धिपूर्वकसंन्यासाभिप्राया । नहि रागादिग्रस्तः सर्वभूतेभ्यः सर्वात्मनाऽभयं दातुमीष्टे अतो युक्तमुक्तं नच संन्यसनादेवेति ॥ ४ ॥ एतदेव प्रपञ्चयति—नहीति ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

सम्यक्फलपर्यवसायित्वेन नाधिगच्छति नैव प्राप्नोतीत्यर्थः ... । कर्मजन्यां चित्तशुद्धिमन्तरेण संन्यास एव न संभवति यथाकथंचिदौत्सुक्यमात्रेण कृतोऽपि न फलपर्यवसा... ...यीति भावः ॥ ४ ॥ ततः कर्मजन्यशुद्ध्यभावे बहिर्मुखः—नहीति । हि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

सनात्कर्मत्यागमात्रात् ज्ञानशून्यात्सिद्धिं ... नैष्कर्म्यलक्षणां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ तत्र हेत्वाकाङ्क्षायामाह—नहीति । हि यस्मात्कश्चि-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

विना कृतात्संन्यसनात् ... कर्मणां च संन्यासस्तेष्वनासक्तिमात्रं न तु स्वरूपेण- इति ॥ ... एव ज्ञानशून्यात्सिद्धिं मोक्षं समधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ४ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

... इदं ... ॥ ४ ॥ तस्माज्ज्ञानान्तर्वर्ति कर्मापरिहार्यम् । यतः परवशएव कायवाङ्मनसां परिस्पन्दात्मकत्वादवश्यं किंचित्करोति ॥ ५ ॥ कर्मेन्द्रि-

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

नैष्कर्म्यलक्षणां पुरुषो नाधिगच्छतीति हेत्वाकाङ्क्षायामाह—नहीति । नहि यस्मात् क्षणमपि कालं जातु कदाचित् कश्चित्तिष्ठत्यकर्मकृत् सन् । कस्मात् कार्यते हि यस्मादवश एव कर्म सर्वः प्राणी प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैः सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैः । अज्ञ इति वाक्यशेषः । यतो वक्ष्यति 'गुणैर्यो न विचाल्यते' इति । सांख्यानां पृथक्करणादज्ञानामेव हि कर्मयोगो न ज्ञानिनां । ज्ञानिनां तु गुणैरचाल्यमानानां स्वतश्चलनाभावात्कर्मयोगो नोपपद्यते । तथाच व्याख्यातं वेदाविनाशिनमित्यत्र ॥ ५ ॥ यस्त्वनात्मज्ञश्चोदितं कर्म नारभत इति तदसदेवेत्याह—कर्मेन्द्रियाणीति । कर्मेन्द्रियाणि हस्तादीनि

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

तीति पूर्वेण संबन्धः । कदाचित्क्षणमात्रमपि न कश्चिदकर्मकृत्तिष्ठतीत्यत्र हेतुत्वेनोत्तरार्धं व्याचष्टे—कस्मादिति । सर्वशब्दाज्ज्ञानवानपि गुणैरवशः सन् कर्म कार्यते ततश्च ज्ञानवतः संन्यासवचनमनवकाशं स्यादित्याशङ्क्याह—अज्ञ इतीति । तमेव वाक्यशेषं वाक्यशेषावष्टम्भेन स्पष्टयति—यत इति । आत्मज्ञानवतो गुणैरविचाल्यतया गुणातीतत्ववचनादज्ञस्यैव सत्त्वादिगुणैरिच्छाभेदेन कार्यकरणसंघातं प्रवर्तयितुमशक्तस्याजितकार्यकरणसंघातस्य क्रियासु प्रवर्तमानत्वमित्यर्थः । ज्ञानयोगेनेत्यादिनोक्तन्यायाच्च वाक्यशेषोपपत्तिरित्याह—सांख्यानामिति । ज्ञानिनां गुणप्रयुक्तचलनाभावेऽपि स्वाभाविकचलनबलात्कर्मयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—ज्ञानिनां त्विति । प्रत्यगात्मनि स्वारसिकचलनासंभवे प्रागुक्तं न्यायं स्मारयति—तथाचेति ॥ ५ ॥ आत्मज्ञवदनात्मज्ञस्यापि तर्हि कर्माकुर्वतो न प्रत्यवायः शरीरेन्द्रियसंघातं नियन्तुमसमर्थस्य मूर्खस्यापि संन्याससंभवादित्याशङ्क्याह—यस्त्विति । तस्य चोदिताकरणं तच्छब्देन परामृश्यते—तदसदिति । मिथ्याचारत्वादिति भावः । मिथ्याचारतामेव वर्णयति—कर्मेन्द्रियाणीति ॥ ६ ॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

अवशः कर्मजशुद्ध्यभावादजितचित्तः कश्चिदपि जातु कदाचित्समाधिकालेऽपि क्षणमप्यकर्मकृत् कर्माणि दुर्मनोराज्यान्यकुर्वन् हि प्रसिद्धं न तिष्ठति । हि यस्मात्सर्वोऽपि लोकः प्रकृतिजैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः स्वभावप्रभवैः रागद्वेषादिभिः कर्म कायिकं वाचिकं मानसिकं वा कार्यतेऽवश्यं तत्र प्रवर्त्यते ॥ ५ ॥ ननु संन्यासपूर्वकं ध्यानेनैव चित्तशुद्धिं संपादयिष्यामि किं कर्मभिरित्याशङ्क्याह—कर्मेन्द्रियाणीति । यो विमूढात्मा रागाद्याक्रान्तचित्तः कर्मेन्द्रियाणि

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

यस्मात्क्षणमपि कालं जातु कदाचित्कश्चिदप्यजितेन्द्रियोऽकर्मकृत्सन्न तिष्ठति, अपितु लौकिकवैदिककर्मानुष्ठानव्यग्र एव तिष्ठति तस्मादशुद्धचित्तस्य संन्यासो न संभवतीत्यर्थः । कस्मात्पुनरविद्वान्कर्माण्यकुर्वाणो न तिष्ठति । हि यस्मात्सर्वः प्राणी चित्तशुद्धिरहितः अवशोऽस्वतन्त्रएव सन् प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैरभिव्यक्तैः कार्याकारेण सत्त्वरजस्तमोभिः स्वभावप्रभवैर्वा रागद्वेषादिभिर्गुणैः कर्म लौकिकं वैदिकं वा कार्यते । अतः कर्माण्यकुर्वाणो न कश्चिदपि तिष्ठतीत्यर्थः । यतः स्वाभाविका गुणाश्चालकाः अतः परवशतया सर्वदा कर्माणि कुर्वतोऽशुद्धबुद्धेः सर्वकर्मसंन्यासो न संभवतीति न संन्यासनिबन्धना ज्ञाननिष्ठा संभवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ यस्त्वाकथंचिदौत्सुक्यमात्रेण कृतसंन्यासस्त्वशुद्धचित्तस्तत्फलभाङ् न भवति । यतः—कर्मेति ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

दज्ञोऽशुद्धचित्तः क्षणमपि कालं जातु कदाचिदपि कस्यांचिदप्यवस्थायां अकर्मकृत्सन्नतिष्ठति । हि यस्मादस्वतन्त्र एव सर्वो लोकः प्रकृतितो जातैः सत्वरजस्तमोभिर्गुणैः कर्म कार्यते । एतेन कर्मणां च संन्यासस्तेष्वनासक्तिमात्रं नतु स्वरूपेणाशक्यत्वादित्याह—नहीति । कश्चिदपि ज्ञानी वाऽज्ञो वेति पर[illegible]स्तम् । अस्य पक्षस्य युक्तिशतेन भगवत्पादैर्निराकृतत्वात् 'गुणैर्यो न विचाल्यते' इति वक्ष्यमाणविरोधस्यात्रैवाचार्यैरुक्तत्वाच्च । अतोऽज्ञं [illegible]र्मत्यागिनं निन्दति कर्मेन्द्रियाणीति स्वपरग्रन्थविरोधाच्च ॥ ननु हठात्कर्मेन्द्रियाणि संयम्याकर्मकृद्भविष्यतीत्याशङ्क्य यस्त्वनात्मज्ञोऽशुद्ध[illegible]न्तःकरणो हठात्कर्मेन्द्रियाणि संयम्य विहितं कर्म करोति औत्सुक्यात्संन्यस्यति स तूभयतोभ्रष्ट इत्याह—कर्मेति । कर्मेन्द्रियाणि य[illegible] विमूढात्मा रागद्वेषादिभिर्मलिनचित्तः इन्द्रिया

६ श्रीधरीव्याख्या ।

शक्यत्वादित्याह—नहीति । जातु कस्यांचिदवस्थायां क्षणमात्रमपि कश्चिदपि ज्ञानी वाऽज्ञो वा अकर्म[illegible]त्कर्माण्यकुर्वाणो न तिष्ठति । तत्र हेतुः, प्रकृतिजैः स्वभावप्रभवैः रागद्वेषादिगुणैः सर्वोऽपि जनः कर्म कार्यते कर्मणि प्रवर्त्यते अवशोऽस्वतन्त्रः सन् ।[illegible]न्या च ॥ ५ ॥ अतोऽज्ञं कर्मत्यागिनं निन्दति—कर्मेन्द्रियाणीति । वाक्पाण्यादीनि कर्मेन्द्रियाण्यपि संयम्य निगृह्य यो मनसा भगवद्ध्यानच्छलेनेन्द्रियार्थान्

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

याणीति । कर्मेन्द्रियैश्चेन्न करोति अवश्यं मनसा च तर्हि करोति प्रत्युत मूढाचारः मानसानां कर्मणामत्यन्तमपरिहार्यत्वात् ॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥
नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

संयम्य संहृत्य य आस्ते तिष्ठति मनसा स्मरंश्चिन्तयन्निन्द्रियार्थान्विषयान् विमूढात्मा विमूढान्तःकरणो मिथ्याचारो मृषाचारः पापाचारः स उच्यते ॥ ६ ॥ यस्त्विति । यस्तु पुनः कर्मण्यधिकृतोऽज्ञो बुद्धीन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन कर्मेन्द्रियैर्वाक्पाण्यादिभिः । किमारभत इत्याह । कर्मयोगमसक्तः सन् स विशिष्यत इतरस्मान्मिथ्याचारात् ॥ ७ ॥ यत एवमतः—नियतमिति । नियतं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

अनात्मज्ञस्य चोदितमकुर्वतो जाग्रतो विषयान्तरदर्शनध्रौव्यान्मिथ्याचारत्वेन प्रत्यवायित्वमुक्त्वा विहितमनुतिष्ठतस्तस्यैव फलाभिलाषविकलस्य सदाचारत्वेन वैशिष्ट्यमाचष्टे—यस्त्विन्द्रियाणीति । विहितमनुतिष्ठतो मूर्खात् कर्म त्यजतो वैशिष्ट्यमक्षरयोजनया स्पष्टयति—यस्तु पुनरिति ॥ ७ ॥ कर्मानुष्ठायिनो वैशिष्ट्यमुपदिष्टमनूद्य तदनुष्ठान-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

वागादीनि संयम्य निगृह्य आस्ते एकान्ते ध्यानापदेशेनोपविशति स मिथ्याचारः । तस्य तदासननियमनादिकमाचरणं मिथ्या अलीकमेव निष्फलत्वात् । तत्र हेतुः इद्रियार्थान्मनसा स्मरन्निति । यतः इन्द्रियार्थाञ्शब्दादीञ्श्रोत्रादिभिर्गृह्णाति मनसा च स्मरति अतो मिथ्याचारः स विषयांश्चिन्तयन्योगनिष्ठामात्मनो लोकेऽभिव्यनक्त्यतः कपटीत्यर्थः । तस्मात्कर्मव्यतिरिक्तश्चित्तशुद्ध्युपायो नास्तीति भावः ॥ ६ ॥ यस्तु पूर्वस्मान्मिथ्याचाराद्विलक्षणः पुरुषधौरेयः इन्द्रियाणि मनसा सह नियम्य रागद्वेषवियुक्तानि कृत्वा कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमारभते हे अर्जुन, सः कर्मफले स्वर्गादावैहिके वा शब्दादौ असक्तोऽनासक्तोऽतो विशिष्यते । पूर्वस्मादधिको भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ नियत-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

विमूढात्मा रागद्वेषादिदूषितान्तःकरणः औत्सुक्यमात्रेण कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाण्यादीनि संयम्य निगृह्य । वहिरिन्द्रियैः कर्माण्यकुर्वन्निति यावत् । मनसा रागादिप्रेरितेनेन्द्रियार्थाञ्शब्दादीन् नत्वात्मतत्त्वं स्मरन्नास्ते कृतसंन्यासोऽहमित्यभिमानेन कर्मशून्यस्तिष्ठति स मिथ्याचारः । सत्त्वशुद्ध्यभावेन फलायोग्यत्वात्पापाचार उच्यते 'त्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणाम् । श्रुत्येह विहितो यस्मात्तत्त्यागी पतितो भवेत् ॥' इत्यादिधर्मशास्त्रेण । अत उपपन्नं नच संन्यसनादेवाशुद्धान्तःकरणः सिद्धिं समधिगच्छतीति ॥ ६ ॥ औत्सुक्यमात्रेण सर्वकर्माण्यसंन्यस्य चित्तशुद्धये निष्कामकर्माण्येव यथाशास्त्रं कुर्यात् । यस्मात्—**यस्त्विति** । तुशब्दोऽशुद्धान्तःकरणसंन्यासिव्यतिरेकार्थः । इन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि मनसा सह नियम्य पापहेतुशब्दादिविषयासक्तेर्निवर्त्य, मनसा विवेकयुक्तेन नियम्येति वा, कर्मेन्द्रियैर्वाक्पाण्यादिभिः कर्म योगशुद्धिहेतुतया विहितं कर्मारभते करोत्यसक्तः फलाभिलाषशून्यः सन् यो विवेकी स इतरस्मान्मिथ्याचाराद्विशिष्यते परिश्रमसाम्येऽपि फलातिशयभाक्त्वेन श्रेष्ठो भवति । हे अर्जुन, आश्चर्यमिदं पश्य यदेकः कर्मेन्द्रियाणि निगृह्णञ्ज्ञानेन्द्रियाणि व्यापारयन्पुरुषार्थशून्यः अपरस्तु ज्ञानेन्द्रियाणि निगृह्य कर्मेन्द्रियाणि व्यापारयन्परमपुरुषार्थभाग्भवतीति ॥ ७ ॥ यस्मादेवं तस्मात् मनसा ज्ञानेन्द्रियाणि निगृह्य कर्मेन्द्रियैः—**नियतमिति** । त्वं प्रागननुष्ठितशुद्धिहेतुकर्मा नियतं [illegible] विध्युद्देशे फलसंबन्धशून्यतया नियमितं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

संहृत्य इन्द्रियार्थाञ्शब्दादीन्मनसा स्मरन्नास्ते स मिथ्याचारोऽसदाचारः [illegible] पापाचार उच्यते ॥ ६ ॥ **य इति** । यस्त्वज्ञः कर्मण्यधिकृतः ज्ञानेन्द्रियाणि विवेकवैराग्ययुक्तेन मनसा नियम्य । मनस [illegible] संहृत्यर्थस्त्वरुचिग्रस्तः । अरुचिबीजं तु पूर्वश्लोकोक्तस्य मनसः करणत्वस्य त्यागः सहशब्दाध्याहारश्च । फलाभिसंधिरहित [illegible] कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमारभते स पूर्वस्माच्छ्रेष्ठो भवति ज्ञाननिष्ठोपाये स्थितो यतः । अर्जुनेति संबोधयन् एवमेव त्वमपि [illegible] कुर्वन् अन्वर्थसंज्ञो भविष्यसीति ध्वनयति ॥ ७ ॥ यतएवमतो नियतं स्ववर्णा-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

स्मरन्नास्ते अविशुद्धतया मनस आत्म[illegible] [illegible] स्थैर्याभावात् स मिथ्याचारः कपटाचारो दाम्भिक उच्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ एतद्विपरीतः कर्मकर्ता श्रेष्ठ इत्याह—यस्त्वि[illegible] [illegible] उपायमारभतेऽनुतिष्ठति असक्तः फलाभिल[illegible] [illegible] । यस्तु ज्ञानेन्द्रियाणि मनसा नियम्य ईश्वरप्रवणानि कृत्वा कर्मेन्द्रियैः कर्मरूपं उपायमारभतेऽनुतिष्ठति असक्तः [illegible] रहितः सन् स विशिष्यते विशिष्टो भवति । चित्तशुद्ध्या ज्ञानवान्भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ यस्मादेवं तस्मात्—निय-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

[illegible] इदं [illegible] ॥ ७ ॥ अतो नियतं कुर्विति । नियतं [illegible] त्वेति । कर्मसु क्रियमाणेषु न ज्ञानहानिः मनसो व्यापारे यत्नपुरुषवत्कर्मणः क्रियमाणत्वात्

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

नित्यं यो यस्मिन्कर्मण्यधिकृतः फलाय चाश्रुतं तन्नियतं कर्म तत् कुरु त्वं हेऽर्जुन । यतः कर्म ज्यायोऽधिकतरं फलतो हि यस्मात्तदकर्मणोऽकरणादनारम्भात् । कथं शरीरयात्रा शरीरस्थितिरपि च ते तव न प्रसिद्ध्येत् प्रसिद्धिं न गच्छेदकर्मणोऽकरणात् । अतो दृष्टः कर्माकर्मणोर्विशेषो लोके ॥ ८ ॥ यच्च मन्यसे बन्धार्थत्वात्कर्म न कर्तव्यमिति तदप्यसत्, कथं—यज्ञार्थादिति । 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेर्यज्ञ ईश्वरस्तदर्थं यत्क्रियते तद्यज्ञार्थं कर्म, तस्मात्कर्मणोऽन्यत्रान्येन कर्मणा लोकोऽयमधि-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मधिकृतेन कर्तव्यमिति निगमयति—यत इति । उक्तमेव हेतुं भगवदनुमतिकथनेन स्फुटयति—कर्मेति । इतश्च त्वया कर्तव्यं कर्मेत्याह—शरीरेति । तन्नियतं तस्याधिकृतस्येति संबन्धः । स्वर्गादिफले दर्शपूर्णमासादावधिकृतस्य तस्य तदपि नित्यं स्यादित्याशङ्क्य विशिनष्टि—फलायेति । नित्यं कर्मेति नियमेन कर्तव्यमित्यत्र हेतुमाह—यत इति । हिशब्दोपात्तमुक्तमेव हेतुमनुवदति—यस्मादिति । करणस्याकरणाज्ज्यायस्त्वं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—कथमित्यादिना । सत्येव कर्मणि देहादिचेष्टाद्वारा शरीरं स्थातुं पारयति तदभावे जीवनमेव दुर्लभं भवेदिति फलितमाह—अत इति ॥ ८ ॥ 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' इति स्मृतेर्बन्धार्थं कर्म तन्न श्रेयोऽर्थिना कर्तव्यमित्याशङ्कामनूद्य दूषयति—यच्चेत्यादिना । कर्माधिकृतस्य तदकरणमयुक्तमिति प्रतिज्ञातं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति—कथमित्यादिना । फलाभिसन्धिमन्तरेण यज्ञार्थं कर्म कुर्वाणस्य बन्धाभावात्तादर्थ्येन कर्म कर्तव्यमित्याह—तदर्थमिति । यज्ञार्थं कर्मेत्ययुक्तं नहि कर्मार्थमेव कर्मेत्याशङ्क्य व्याचष्टे—यज्ञो वै विष्णुरिति । कथं तर्हि कर्मणा बध्यते जन्तुरिति

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

मिति । यस्मादेवं तस्मात्त्वं नियतं संध्योपासनादिकमेव कुरु । यद्वा नियतं नियमेन त्वं कर्म नित्यकाम्यसाधारणं यत्पापनिवर्तकस्वभावं तत्तदेव कुरु । हि यस्मादकर्मणः सकलकर्मेन्द्रियनिग्रहेण तदकरणाच्चित्तजयशून्यात्कर्मैव ज्यायः प्रशस्ततरम् । अपि च ते तव क्षत्रियस्य अकर्मणः सत्यामपि चित्तशुद्धौ सर्वकर्मत्यागिनः शरीरयात्रा देहव्यवहारो न प्रसिध्येत् । भैक्ष्यचर्यायामनधिकारात् 'ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति संन्यासविधायके वाक्ये 'राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इत्यत्र राजपदवद्ब्राह्मणपदस्य विवक्षितस्वार्थत्वात् 'चत्वार आश्रमा ब्राह्मणस्य त्रयो राजन्यस्य द्वौ वैश्यस्य' इति स्मृतेश्च । अन्यत्रापि पारिव्राज्यं प्रकृत्य 'मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानां नायं धर्मो विधीयते ॥' इति ॥ ८ ॥ ननु 'कर्मणा वध्यते जन्तुः' इति कर्मणां बन्धकत्वस्मृतेः कथं मुमुक्षुं मां तत्र नियोजयसीत्याशङ्क्याह—यज्ञार्थादिति । यज्ञः परमेश्वराराधनं 'यज देवपूजायाम्' इति धात्वर्थानुगमात् । तदर्थं 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुते-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तेन विहितं कर्म श्रौतं स्मार्तं च नित्यमिति प्रसिद्धं कुरु । कुर्विति मध्यमपुरुषप्रयोगेणैव त्वमिति लब्धे त्वमिति पदमर्थान्तरे संक्रमितम् । कस्मादशुद्धान्तः[illegible]णेन कर्मैव कर्तव्यम् । हि यस्मात् अकर्मणोऽकरणात्कर्मैव ज्यायः प्रशस्यतरम् । न केवलं कर्माभावे तवान्तःकरणशुद्धिरेव न सिध्येत्, किंतु अकर्मणो युद्धादिकर्मरहितस्य ते तव शरीरयात्रा शरीरस्थितिरपि न प्रकर्षेण क्षात्रवृत्तिकृतत्वलक्षणेन सिध्येत् । तथा [illegible] च प्रागुक्तम् । अपि चेत्यन्तःकरणशुद्धिसमुच्चयार्थः ॥ ८ ॥ 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' इत्यादिस्मृतेः सर्वं कर्म बन्धात्मकत्वान्मुमुक्षुणा [illegible] न कर्तव्यमिति मत्वा तस्योत्तरमाह—**यज्ञार्थादिति** । यज्ञः परमेश्वर

५ भाष्यो[illegible]र्दीपिका ।

श्रमोचितं नित्यं कर्म त्वं फलाभिसंधिरहितः कुरु । हि यस्मादकरणा[illegible] चित्तशोधकं कर्म श्रेष्ठं न केवलमकरणाच्चित्तशुद्ध्यभाव एव किंतु शरीरयात्रापि शरीरस्थितिरपि च ते प्रकर्षेण स्वधर्मवृत्त्या न सिद्ध्येदक[illegible]णः ॥ ८ ॥ ननु 'कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते' इति स्मृत्या यच्च मन्यसे बन्धार्थत्वात्कर्म न कर्तव्यमिति तदप्यसदित्याह—[illegible] यज्ञेति । यज्ञार्थादीश्वरार्थात् । 'यज्ञो

६ श्रीधरीव्याख्या ।

तमिति । नियतं नित्यं संध्योपासनादिकर्म कुरु । हि यस्मादकर्मणः कर्माकरणात्सकाशात्कर्म ज्यायोऽ[illegible] प्रशस्ततरम् । अन्यथा कर्मसर्वकर्मशून्यस्य तव शरीरनिर्वाहोऽपि न भवेत् ॥ ८ ॥ सांख्यास्तु सर्वमपि कर्म बन्धकत्वान्न कार्यमित्याहुस्तन्निराकु[illegible]र्वन्नाह—यज्ञार्थ

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

शास्त्रीयं कर्म कुरु । शरीरयात्रामात्रस्यापि कर्माधीनत्वात् ॥ ८ ॥ यतः यज्ञार्थादिति । यज्ञार्थादवश्यकरणीयादन्यानि कर्माणि बन्धकानि

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

कृतः कर्मकृत् कर्मबन्धनः कर्म बन्धनं यस्य सोऽयं कर्मबन्धनो लोको नतु यज्ञार्थादतस्तदर्थं यज्ञार्थं कर्म कौन्तेय, मुक्तसङ्गः कर्मफलसङ्गवर्जितः सन् समाचर निर्वर्तय ॥ ९ ॥ इतश्चाधिकृतेन कर्म कर्तव्यं—सहेति। सहयज्ञा यज्ञसहिताः प्रजास्त्रयो वर्णास्ताः सृष्ट्वोत्पाद्य पुरा पूर्वं सर्गादावुवाचोक्तवान्प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा, अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं प्रसवो वृद्धिरुत्पत्तिस्तां कुरुध्वम्। एष यज्ञो वो युष्माकमस्तु भवत्विष्टकामधुगिष्टानभिप्रेतान्कामान्फलविशेषान्दोग्धीतीष्टकामधुक् ॥ १० ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

स्मृतिस्तत्राह—तस्मादिति। ईश्वरार्पणबुद्ध्या कृतस्य कर्मणो बन्धार्थत्वाभावे फलितमाह—अत इति ॥ ९ ॥ नित्यस्य कर्मणो नैमित्तिकसहितस्याधिकृतेन कर्तव्यत्वे हेत्वन्तरपरत्वेनानन्तरश्लोकमवतारयति—इतश्चेति। कथं पुनरनेन

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

विष्णुर्वा तदाराधनार्थं यत्कर्म ततोऽन्यत्र कर्मणि स्वर्गाद्यर्थे प्रवृत्तोऽयं लोकः कर्मबन्धनः कर्मणा बध्यते नत्वीश्वराराधनार्थेन। अतस्तदर्थं ईश्वराराधनार्थं कर्म वर्णाश्रमोचितं हे कौन्तेय, मुक्तसङ्गः फलाभिलाषशून्यः सन् समाचर सम्यक्कुरु ॥ ९ ॥ एतदेवार्थवादेन द्रढयति—सहेति। यज्ञैः सहेति सहयज्ञाः। 'वोपसर्जनस्य' इति पक्षे सादेशाभावः। कर्माधिकृता इति यावत्। प्रजास्त्रैवर्णिकाः। अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं प्रसवो वृद्धिस्तां लभध्वम्। एष

४ मधुसूदनीव्याख्या।

'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेः। तदाराधनार्थं यत्कर्म क्रियते तद्यज्ञार्थं तस्मात्कर्मणोऽन्यत्र कर्मणि प्रवृत्तोऽयं लोकः कर्माधिकारी कर्मबन्धनः कर्मणा बध्यते नत्वीश्वराराधनार्थेन। अतस्तदर्थं यज्ञार्थं कर्म हे कौन्तेय, त्वं कर्मण्यधिकृतो मुक्तसङ्गः सन्समाचर सम्यक् श्रद्धादिपुरःसरमाचर ॥ ९ ॥ प्रजापतिवचनादप्यधिकृतेन कर्म कर्तव्यमित्याह—सहयज्ञा इत्यादिचतुर्भिः। सह यज्ञेन विहितकर्मकलापेन वर्तन्त इति सहयज्ञाः। कर्माधिकृता इति यावत्। 'वोपसर्जनस्य' इति पक्षे सादेशाभावः। प्रजाः त्रीन्वर्णान् पुरा कल्पादौ सृष्ट्वोवाच। प्रजानां पतिः स्रष्टा। किमुवाचेत्याह—अनेनेति। अनेन यज्ञेन स्वाश्रमोचितधर्मेण प्रसविष्यध्वं प्रसूयध्वम्। प्रसवो वृद्धिः। उत्तरोत्तरामभिवृद्धिं लभध्वमित्यर्थः। कथमनेन वृद्धिः स्यादत आह—एष इति। एष यज्ञाख्यो धर्मः वो युष्माकं इष्टकामधुगिष्टानभिमतान्कामान्काम्यानि फलानि दोग्धि प्रापयतीति तथा। अभीष्टभोगप्रदोऽस्त्वित्यर्थः। अत्र यद्यपि यज्ञग्रहणमावश्यककर्मोपलक्षणार्थं अकरणे प्रत्यवायस्याग्रे कथनात्, काम्यकर्मणां च प्रकृते प्रस्तावो नास्त्येव 'मा कर्मफलहेतुर्भूः' इत्यनेन निराकृतत्वात्, तथापि नित्यकर्मणामप्यानुषङ्गिकफलसद्भावादेष वोऽस्त्विष्टकामधुगित्युपपद्यते। तथाचापस्तम्बः स्मरति—'तद्यथाम्रे फलार्थे निर्मिते छाया गन्ध इत्यनूत्पद्यते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते नोचेदनूत्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवति' इति फलसद्भावेऽपि तदभिसंध्यनभिसंधिभ्यां काम्यनित्ययोर्विशेषः। अनभि-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

विष्णुः' इति श्रुतेः कर्मणोऽन्यत्रान्येन कर्मणाऽयं लोकः कर्म बन्धनं यस्य सः। ये[1] त्वन्यत्र कर्मणि प्रवृत्तोऽयं लोकः कर्मणा बध्यत इति भाष्यविरुद्धं वर्णयन्ति तैः प्रवृत्तपदाध्याहारदोषः कर्मण्यनुशासनाभावाद्बहुलग्रहणस्यागतिकगतित्वात् ल्युडनुपपत्तिदोषो बहुव्रीह्यभावेन पुंलिङ्गानुपपत्तिदोषश्च परिहरणीयः। तस्मात्कर्मफलासंगवर्जितःसन् यज्ञार्थं कर्म समाचर [illegible] कौन्तेयेति संबोधयन् स्वपक्षग्रहण उत्साहयति ॥ ९ ॥ इतश्च हेतोरधिकृतेन कर्म कर्तव्यं, प्रजापतिर्ब्रह्मा सर्गादौ यज्ञसहिताः त्रैवर्णिकाः प्रजाः सृष्ट्वोवाचानेन यज्ञेन कर्मणा प्रसविष्यध्वं वृद्धिं लभध्वं उत्पत्तिं कुरुध्वम्। वृद्ध्यादिहेतुत्वमस्या[illegible]त्याह। एष यज्ञो वो युष्माकमभिप्रेतभोगप्रदो

६ श्रीधरीव्याख्या।

दिति। यज्ञोऽत्र विष्णुः। 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेः। तदाराध[illegible]र्थात्क[illegible]णोऽन्यत्र तदेकं विनाऽयं लोकः कर्मबन्धनः कर्मभिर्बध्यते न त्वीश्वराराधनार्थेन कर्मणा। अतस्तदर्थं विष्णुप्रीत्यर्थं मु[illegible]सङ्गो निष्कामः सन्कर्म सम्यगाचर ॥ ९ ॥ प्रजापतिवचनादपि कर्मकर्तैव श्रेष्ठ इत्याह—सहयज्ञा इति चतुर्भिः। यज्ञेन [illegible] सह वर्तन्त इति सहयज्ञाः यज्ञाधिकृता ब्राह्मणाद्याः प्रजाः पुरा सर्गादौ सृष्ट्वा ब्रह्मेदमुवाच। अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं प्रसूय[illegible]ध्वम्। प्रसवो वृद्धिः। उत्तरोत्तरामभिवृद्धिं लभध्वमित्यर्थः। तत्र हेतुः। एष यज्ञो वो युष्माकमिष्टकामधुगिष्टान्कामान्दोग्धी[illegible]ति तथा। अभीष्टभोगप्रदोऽस्त्वित्यर्थः। अत्र च यज्ञग्रहणमावश्यककर्मोपलक्षणार्थम्। काम्यकर्म-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

अवश्यकर्तव्यमुक्तफ[illegible] सहेति। प्रजापतिः परमात्मा प्रजाः सहैव कर्मभिः ससर्ज। उक्तंच—तेन प्रजानां कर्म[illegible]लसङ्गतया क्रियमाणं न फलदम् ॥ ९ ॥ सङ्गात्संसारं मुक्तसङ्गत्वान्मोक्षम्। यत्र येषां मोक्षप्राधान्यं [illegible]न्यं एव प्रसवः संतानः। एतान्येव चेष्टं संसारं मोक्षं वा दास्यन्ति।

[1] नीलकण्ठः मधुसूदनः श्रीधरश्च।

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥
इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कथं—देवानिति । देवानिन्द्रादीन् भावयत वर्धयतानेन यज्ञेन, ते देवा भावयन्त्वाप्याययन्तु वृष्ट्यादिना वो युष्मानेवं परस्परमन्योन्यं भावयन्तः श्रेयः परं ज्ञानप्राप्तिक्रमेणावाप्स्यथ स्वर्गं वा परं श्रेयोऽवाप्स्यथ ॥ ११ ॥ किंच—इष्टान्भोगानिति । इष्टानभिप्रेतान्भोगान् हि वो युष्मभ्यं देवा दास्यन्ते वितरिष्यन्ति स्त्रीपशुपुत्रादीन् यज्ञभाविता यज्ञैर्वर्धितास्तोषिता इत्यर्थः । तैर्देवैर्दत्तान्भोगानप्रदायादत्त्वानृण्यमकृत्वेत्यर्थः, एभ्यो देवेभ्यो यो भुङ्क्ते स्वदेहेन्द्रियाण्येव तर्पयति स्तेन एव

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

यज्ञेन वृद्धिरस्माभिः शक्या कर्तुमित्याशङ्क्याह—एष इति ॥ १० ॥ कथं पुनरभीष्टफलविशेषहेतुत्वं यज्ञस्य विज्ञायते नहि देवताप्रसादादृते स्वर्गादिरभ्युदयो लभ्यते नापि सम्यग्दर्शनमन्तरेण निःश्रेयसं सेद्धुं पारयतीति शङ्कते—कथमिति । तत्र श्लोकेनोत्तरमाह—देवानिति । मुमुक्षुत्वबुभुक्षुत्वविभागेन श्रेयसि विकल्पः ॥ ११ ॥ इतश्चाकृतेन कर्म कर्तव्यमित्याह—किंचेति । कथमस्माभिर्भाविताः सन्तो देवा भावयिष्यन्त्यस्मानिति तदाह—इष्टानिति । यज्ञानुष्ठानेन पूर्वोक्तरीत्या स्वर्गापवर्गयोर्भावेऽपि कथं स्त्रीपशुपुत्रादिसिद्धिरित्याशङ्क्य पूर्वार्धं व्याकरोति—इष्टानभिप्रेतानिति । पश्वादिभिश्च यज्ञानुष्ठानद्वारा भोगो निवर्तनीयोऽन्यथा प्रत्यवायप्रसङ्गादित्युत्तरार्धं व्याचष्टे—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

यज्ञो वो युष्माकमिष्टकामधुगिष्टार्थपूरकोऽस्तु ॥ १० ॥ इष्टार्थपूरकत्वमेवाह—देवानिति । भावयत तर्पयत अनेन देवतापूजात्मकेन यज्ञेन वः युष्मान्भावयन्तु वृष्ट्यादिदानेन । परस्परं भावयन्तो देवाश्च यूयं च श्रेयः प्राप्स्यथ ॥ ११ ॥ किंच इष्टान्पुत्रपश्वादीन्वो युष्मभ्यम् । एभ्यो देवेभ्यस्तद्दत्तानेव व्रीहिपश्वाज्यादीनप्रदायादत्त्वा देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकं यागं नित्यनैमित्तिकरूपं वैश्वदेवाग्निहोत्रजातेष्ट्यादिरूपमकृत्वेत्यर्थः । अदत्त्वा यो भुङ्क्ते

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

संहितस्यापि वस्तुस्वभावादुत्पत्तौ न विशेषः । विस्तरेण चाग्रे प्रतिपादयिष्यते ॥ १० ॥ कथमिष्टकामदोग्धृत्वं यज्ञस्येति तदाह—देवानिति । अनेन यज्ञेन यूयं यजमाना देवानिन्द्रादीन्भावयत हविर्भागैः संवर्धयत । तर्पयतेत्यर्थः । ते देवा युष्माभिर्भाविताः सन्तो वो युष्मान्भावयन्तु वृष्ट्यादिनान्नोत्पत्तिद्वारेण संवर्धयन्तु । एवमन्योन्यं संवर्धयन्तो देवाश्च यूयं च परं श्रेयोऽभिमतमर्थं प्राप्स्यथ । देवास्तृप्तिं प्राप्स्यन्ति यूयं च स्वर्गाख्यं परं श्रेयः प्राप्स्यथेत्यर्थः ॥ ११ ॥ न केवलं पारत्रिकमेव फलं यज्ञात् किंत्वैहिकमपीत्याह—इष्टानिति । इष्टान् अभिलषितान्भोगान्पश्वन्नहिरण्यादीन् वो युष्मभ्यं देवा दास्यन्ते वितरिष्यन्ति । हि यस्मात् यज्ञैर्भावितास्तोषितास्ते यस्मात्तैर्ऋणवद्भवद्भ्यो दत्ता भोगास्तस्मात्तैर्देवैर्दत्तान्भोगानेभ्यो देवेभ्यो

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

भवतु ॥ १० ॥ कथमित्य[illegible]काङ्क्षायामाह—अनेनेति । अनेन यज्ञेन देवानिन्द्रादीन् वर्धयत ते वृत्त्यादिद्वाराऽन्नदानेन युष्मान् वर्धयन्तु । एवं परस्परं वर्धयन्तोऽभीष्ट[illegible]परं परलोके स्वर्गादिकमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥ किंच ते देवा यज्ञैर्वर्धिता वो युष्मभ्यं इष्टान् भोगान् स्त्रीपुत्रपशुस्वर्णादीन् वितरिष्यन्ति । [illegible] यस्तु तैर्देवैर्दत्तान्भोगानेभ्यो देवेभ्योऽदत्त्वा आनृण्यमकृत्वा स्वदेहादीन्येव तर्पयति

६ श्रीधरीव्याख्या ।

प्रशंसा तु प्रकरणेऽसंगतापि सामान्यतोऽकर्मणः कर्मश्रेष्ठमित्[illegible]तदर्थेत्यदोषः ॥ १० ॥ कथमिष्टकामदोग्धा यज्ञो भवेदित्यत्राह—देवानिति । अनेन यज्ञेन यूयं देवान्भावयत हविर्भागैः संवर्धयत । ते च [illegible] देवा वो युष्मान्संवर्धयन्तु वृष्ट्यादिनान्नोत्पत्तिद्वारेण । एवमन्योन्यं संवर्धयन्तो देवाश्च यूयं च परस्परं श्रेयोऽभीष्टमर्थं प्राप्स्यथ ॥ ११ ॥ [illegible] वस्त्व[illegible] एतदेव स्पष्टीकुर्वन्कर्माकरणे दोषमाह—इष्टानिति । यज्ञैर्भाविताः सन्तो देवा वृष्ट्यादिद्वारेण वः युष्मभ्यं भोगान्दास्यन्ति हि । अतो देवैर्द[illegible] तथा[illegible]नन्नादीनेभ्यो देवेभ्यः पञ्चयज्ञादिभिरदत्त्वा

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

[illegible] रहस्यशास्त्रप्रसिद्धाः ता[illegible] तैरेव विषयाः सेव्या इत्युच्यते ॥ १० ॥ देवान्भावयतेति । देवाः क्रीडाशीला इन्द्रियवृत्तयः करणेश्वर्यो दे[illegible] पर्यन्ता[illegible] भावयन्तु स्वात्मसात् कर्मणा तर्पयत । यथासंभवं विषयान्भक्षयतेत्यर्थः । तृप्ताश्च सत्यस्ता वो युष्मानात्मन एव स्वरूपमात्रोचितानपवर्ग[illegible]मेव परं योग्यत्वात् । एवमनवरतं व्युत्थानसमाधिसमयपरम्परायामिन्द्रियतर्पणतदात्मसाद्भावलक्षणे परस्परभावने सति [illegible] परस्परभेदविगलनलक्षणं ब्रह्म प्राप्स्यथ ॥ ११ ॥ न केवलमिदमपवर्गो, यावत्सिद्धिलाभेऽप्ययं मार्ग इत्याह—इष्टानिति । य[illegible] हीन्द्रियाणि स्थितिं बध्नन्ति यत्र क्वापि ध्येयादाविति । अतएतद्व्यापारे सति तेषां विषयाणां स्मृतिसंकल्पध्यानादिना भावा

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्॥ १३॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

तस्कर एव स देवादिस्वापहारी॥ १२॥ यज्ञेति। ये पुनर्देवयज्ञादीन्निर्वर्त्य तच्छिष्टमशनममृताख्यमशितुं शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः सर्वपापैश्चुल्ल्यादिपञ्चसूनाकृतैः प्रमादकृतहिंसादिजनितैश्चान्यैः। ये त्वात्मम्भरयो भुञ्जते ते त्वघं पापं स्वयमपि पापा ये पचन्ति पाकं

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

तैरिति। आनृण्यमकृत्वेत्ययमर्थः, देवानामृषीणां पितॄणां च यज्ञेन ब्रह्मचर्येण प्रजया च संतोषमनापाद्य स्वकीयं कार्यकरणसंघातमेव पोष्टुं भुञ्जानस्तस्करो भवतीति॥ १२॥ देवादिभ्यः संविभागमकृत्वा भुञ्जानानां प्रत्यवायित्वमुक्त्वा तदन्येषां सर्वदोषराहित्यं दर्शयति—ये पुनरिति। यज्ञशिष्टाशिनो ये पुनस्ते तादृशाः सन्तः सर्वकिल्बिषैर्मुच्यन्त इति योजना। तैर्दत्तानित्यादिनोक्तं निगमयति—भुञ्जत इति। देवयज्ञादीनित्यादिशब्देन पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञो भूतयज्ञो ब्रह्मयज्ञश्चेति चत्वारो यज्ञा गृह्यन्ते, चुल्लीशब्देन पिठरधारणाद्यर्थक्रियां कुर्वन्तो विन्यासविशेषवन्तस्त्रयो ग्रावाणो विवक्ष्यन्ते। आदिशब्देन कण्डनी पेषणी मार्जन्युदकुम्भश्चेत्येते हिंसाहेतवो गृहीतास्तान्येतानि पञ्च प्राणिनां सूनास्थानानि हिंसाकारणानि तत्प्रयुक्तैः सर्वैरपि बुद्ध्यबुद्धिपूर्वकैर्दुरितैर्मुच्यन्त इति संबन्धः। प्रमादो विचारव्यतिरेकेणाबुद्धिपूर्वकमुपनतं पादपातादिकर्म तेन प्राणिनां हिंसा संभाव्यते। आदिशब्देनाशुचिसंस्पर्शादि गृहीतं, तदुत्थैश्च पापैर्महायज्ञकारिणो मुच्यन्ते। उक्तंहि, 'कण्डनं पेषणं चुल्ली उदकुम्भश्च मार्जनी। पञ्च सूना गृहस्थस्य पञ्चयज्ञात्प्रणश्यति' इति। 'पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्यवस्करः। कण्डनी चैव कुम्भश्च बध्यन्ते यांस्तु वाहयन्' इति च। अस्यायमर्थः, या यथोक्ताः पञ्चसंख्याका गृहस्थस्य सूनाख्या यो वाहयन्नापादयन् वर्तते तेन प्राणिनो बुद्धिपूर्वकमबुद्धिपूर्वकं च बध्यन्ते तत्प्रयुक्तं सर्वमपि पापं महायज्ञानुष्ठानात्प्रणश्यतीति। महायज्ञानुष्ठानस्तुत्यर्थं तदनुष्ठानविमुखान्निन्दति—ये त्विति। आत्मंभरित्वमेव स्फोरयति—ये पचन्तीति। स्वदेहेन्द्रियपोषणार्थमेव पाकं कुर्वतां देवयज्ञादिपराङ्मुखानां पापभूयस्त्वं दर्शयति—भुञ्जत इति। पाठक्रमस्त्वर्थक्रमादपबाधनीयः॥१३॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

स स्तेन एव॥ १२॥ ये तु यज्ञशिष्टाशिनः वैश्वदेवादिशेषान्नभोजनशीलाः सन्तः ऋणापाकरणात् ते मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः प्रमादकृतैर्विहिताकरणनिमित्तैः पञ्चसूनानिमित्तैर्वा। ये त्वात्मकारणात्स्वार्थमेव पचन्ति ननु पञ्चमहायज्ञार्थं ते पापाः स्वयं पापरूपा एव सन्तः पापमेव भुञ्जते। तथाच स्मृतिः 'कण्डनी पेषणी चुल्ली उदकुम्भी च मार्जनी। पञ्च सूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विन्दति॥' इति 'पञ्चसूनाकृतं पापं पञ्चयज्ञैर्व्यपोहति' इति च। श्रुतिश्च 'इदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रं ह्येतत्' इति। मन्त्रवर्णोऽपि

४ मधुसूदनीव्याख्या।

ऽप्रदाय यज्ञेषु देवोद्देशेनाहुतीरसंपाद्य यो भुङ्क्ते देहेन्द्रियाण्येव तर्पयति स्तेन एव तस्कर एव सः। देवस्वापहारी देवर्णानपाकरणात्॥ १२॥ ये तु वैश्वदेवादियज्ञावशिष्टममृतमश्नन्ति ते स[illegible]तः शिष्टाः वेदोक्तकारित्वेन देवर्णापाकरणात्। अतस्ते मुच्यन्ते। सर्वैर्विहिताकरणनिमित्तैः पूर्वकृतैश्च पञ्चसूनानिमित्तैः किल्बि[illegible]ः भूतभाविपातकासंसर्गिणस्ते भवन्तीत्यर्थः। एवमन्वये भूतभाविपापाभावमुक्त्वा व्यतिरेके दोषमाह—भुञ्जते इति। ते वैश्वदेवाद्यकारिणोऽघं पापमेव। तुशब्दोऽवधारणे। ये

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

तस्कर एव देवादिस्वापहारी॥ १२॥ ये पुनर्यज्ञान् 'ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञः पितृयज्ञस्तथै[illegible]व। भूतयज्ञो नृयज्ञश्च पञ्चयज्ञाः प्रकीर्तिताः॥' अध्यापनमध्ययनं चाद्यः, होमो द्वितीयः, तर्पणं श्राद्धं च तृतीयः, भूतेभ्यो ब[illegible]प्रदानं चतुर्थः, अतिथिपूजनं पञ्चमः इत्युक्तान्कृत्वा तच्छिष्टममृतमशितुं शीलं येषां ते सन्तः सर्वपापैः 'कण्डणी पेषणी [illegible] चुल्ली उदकुम्भी च मार्जनी। पञ्चसूना गृहस्थस्य वर्तन्तेऽहरहः

६ [illegible]धरीव्याख्या।

भुङ्क्ते स तु चोर एव ज्ञेयः॥ १२॥ अतश्च यजन्त [illegible] श्रेष्ठा नेतरा इत्याह—यज्ञशिष्टाशिन इति। वैश्वदेवादियज्ञावशिष्टं येऽश्नन्ति ते पञ्चसूनाकृतैः सर्वैः किल्बिषैर्मुच्यन्ते। पञ्चसू[illegible] [illegible]नीश्च स्मृतावुक्ताः—'कण्डनी पेषणी चुल्ही उदकुम्भी च मार्जनी। पञ्चसूना गृहस्थस्य

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

इन्द्रियैरेव दत्ताः, यदि तेषामेवो[illegible]अकृ[illegible] [illegible]पभोगाय न दीयन्ते तर्हि स्तेनत्वं चौर्यं स्यात् छद्मचारित्वात्। उक्तंहि पूर्वमेव भगवता 'मिथ्याचारः स उच्यते' इति। अतोयं [illegible] इति॥ १२॥ यज्ञ[illegible] [illegible]क्यार्थः—यः सुखोपायं सिद्धिमपवर्गं वा प्रेप्सति तेनेन्द्रियकौतुकानिवृत्तिमात्रफलतयैव भोगा यथोपनतमासेव्या वाञ्छतया [illegible] [illegible]शिष्टेति। अवश्यकर्तव्यतारूपशासनमहिमायातान्भोगान्येऽश्नन्ति अवान्तरव्यापारमात्रतयात एव च पृथक्फलस्वाभायोऽपि [illegible] इदं [illegible] अथचेन्द्रियात्मकदेवगणतर्पणलक्षणयज्ञादवशिष्टमन्तःसारस्वात्मस्थित्यानन्दनलक्षणविघसं येऽश्नन्ति तत्रारूढा भवन्ति तदुपादे[illegible]यतया तु विषयभोगं वाञ्छन्ति ते सर्वकिल्बिषैः शुभाशुभैर्मुच्यन्ते। येत्वात्मकारणादिति। अविद्यावशास्स्थूलमेव विषयभोगं परत्वेन

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

निर्वर्तयन्त्यात्मकारणादात्महेतोः ॥ १३ ॥ इतश्चाधिकृतेन कर्म कर्तव्यम् । जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुर्हि कर्म । कथमिति उच्यते—अन्नाद्भवन्तीति । अन्नाद्भुक्ताल्लोहितरेतःपरिणतात्प्रत्यक्षं भवन्ति जायन्ते भूतानि पर्जन्याद्वृष्टेरन्नस्य संभवोऽन्नसंभवः, यज्ञाद्भवति पर्जन्यः 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति स्मृतेः । यज्ञोऽपूर्वं स च यज्ञः कर्मसमुद्भव ऋत्विग्यजमानयोश्च व्यापारः कर्म ततः समुद्भवो यस्य यज्ञस्यापूर्वस्य स यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥ तच्च

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

देवयज्ञादिकं कर्माधिकृतेन कर्तव्यमित्यत्र हेत्वन्तरमितःशब्दोपात्तमेव दर्शयति—जगदिति । ननु भुक्तमन्नं रेतोलोहितपरिणतिक्रमेण प्रजारूपेण जायते तच्चान्नं वृष्टिसंभवं प्रत्यक्षदृष्टं तत्कथं कर्मणो जगच्चक्रप्रवर्तकत्वमिति शङ्कते—कथमिति । पारंपर्येण कर्मणस्तद्धेतुत्वं साधयति—उच्यत इति । उक्तेऽर्थे स्मृत्यन्तरं संवादयति—अग्नाविति । तत्र हि देवताभिध्यानपूर्वकं तदुद्देशेन प्रहिताहुतिरपूर्वतां गता रश्मिद्वारेणादित्यमारुह्य वृष्ट्यात्मना पृथिवीं प्राप्य व्रीहियवाद्यन्नभावमापद्य संस्कृतोपभुक्ता शुक्रशोणितरूपेण परिणता प्रजाभावं प्राप्नोतीत्यर्थः । यज्ञः कर्मसमुद्भव इत्ययुक्तं स्वस्यैव स्वोद्भवे कारणत्वायोगादित्याशङ्क्याह—ऋत्विगिति । द्रव्यदेवतयोः संग्राहकश्चकारः ॥ १४ ॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

'मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्य । नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी' इति ॥ १३ ॥ जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपि कर्म कर्तव्यमित्याह—अन्नादिति । अन्नाद्रेतोरूपेण परिणताद्भूतानि प्राणिशरीराणि भवन्ति । अन्नं च पर्जन्यात् । एतत्प्रसिद्धमेव । यज्ञाद्भवति पर्जन्यः 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥' इति स्मृतेः । यज्ञो देवताराधनजो धर्मः कर्मभ्यो यागहोम

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

पापाः पञ्चसूनानिमित्तं प्रमादकृतहिंसानिमित्तं च कृतपापाः सन्तः आत्मकारणादेव पचन्ति नतु वैश्वदेवाद्यर्थम् । तथाच पञ्चसूनादिकृतपापे विद्यमानएव वैश्वदेवादिनित्यकर्माकरणनिमित्तमपरं पापमाप्नुवन्तीति भुञ्जते ते त्वघं पापा इत्युक्तम् । तथाच स्मृतिः 'कण्डणी पेषणी चुल्ली उदकुम्भी च मार्जनी । पञ्च सूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विन्दति' इति । 'पञ्चसूनाकृतं पापं पञ्चयज्ञैर्व्यपोहति ।' इति । श्रुतिश्च 'इदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रं ह्येतत्' इति । मन्त्रवर्णोऽपि 'मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्य । नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी' इति ॥ १३ ॥ इदं चोपलक्षणं पञ्चमहायज्ञानां स्मार्तानां श्रौतानां च नित्यकर्मणाम् । अधिकृतेन नित्यानि कर्माण्यवश्यमनुष्ठेयानीति प्रजापतिवचनार्थः । न केवलं प्रजापतिवचनादेव कर्म कर्तव्यमपितु जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपीत्याह—अन्नादित्यादित्रिभिः । अन्नाद्भुक्ताद्रेतोलोहितरूपेण परिणताद्भूतानि प्राणिशरीराणि भवन्ति जायन्ते । अन्नस्य संभवो जन्म । अन्नसंभवः पर्जन्याद्वृष्टेः । प्रत्यक्षसिद्धमेवैतत् । अत्र कर्मोपयोगमाह—यज्ञादिति । यज्ञात्कारीर्यादेरपि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

सदा' इतिस्मृत्युक्तैः पंचसूनाकृतैरन्यैश्च मुच्यन्ते । ये त्वन्ये आत्मकारणात्स्वोदरपूरणार्थं नतु वैश्वदेवाद्यर्थं पाकं कुर्वन्ति ते तु पापं भुञ्जते । तुशब्दः पूर्वेभ्यो वैलक्षण्यार्थः । अवधारणं तु 'सर्वं वाक्यं सावधारणम्' इति न्यायलब्धम् । एतेन तुशब्दोऽवधारणार्थ इत्याचार्यविरुद्धोक्तिः प्रत्युक्ता ॥ १३ ॥ जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादप्यधिकृतेन कर्म कर्तव्यमित्याह—अन्नादिति । अन्नाद्भुक्ताद्रेत आदिरूपेण परिणतात् भूतानि प्राणिशरीराणि भवन्ति, पर्जन्याद्वृष्टेरन्नस्य संभव उत्पत्तिः, यज्ञादपूर्वात्पर्जन्यो भवति । तदुक्तं 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति । यज्ञः कर्मणः ऋत्विग्यजमानव्यापारात्समुद्भवति

६ श्रीधरीव्याख्या ।

ताभिः स्वर्गं न विन्दति' इति । ये त्वात्मनो भोजनार्थमेवान्नं पचन्ति न तु वैश्वदेवाद्यर्थं ते पापा दुराचारा अघमेव भुञ्जते ॥ १३ ॥ जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपि कर्म कर्तव्यमित्याह—अन्नादिति त्रिभिः । अन्नाच्छुक्रशो[illegible]णितरूपेण परिणताद्भूतान्युत्पद्यन्ते । अन्नस्य

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

मन्वाना आत्मार्थमिदं वयं कुर्म इति कुर्वते त एवाघं शुभाशुभात्मकं लभन्ते ॥ १३ ॥ अन्नादिति । कर्मेति । अन्ना[illegible] [illegible]दविभागभोग्यस्वभावात्कर्मणो न्यायाविद्याप्रकृतिकालाद्यनेकापरपर्यायाद्भूतानि विचित्राणि भवन्ति । तच्चान्नं पर्जन्यादविच्छिन्नसंवित्स्वभावादात्म[illegible] [illegible] ॥ १४ ॥ तच्च [illegible] भोक्तृतयाः । सच पर्जन्यो भोक्ता । यज्ञाद्भोगक्रियायत्तत्वाद्भोक्तृत्वस्य भोगक्रिया च कर्मणः क्रियाशक्तिस्वातन्त्र्यबलात् [illegible]

१ मधुसूदनः.

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कर्मेति । कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म वेदः स उद्भवः कारणं यस्य तत् कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि जानीहि । ब्रह्म पुनर्वेदाख्यमक्षरसमुद्भवम् । अक्षरं ब्रह्म परमात्मा समुद्भवो यस्य तदक्षरसमुद्भवं ब्रह्म वेद इत्यर्थः । यस्मात्साक्षात्परमात्माख्यादक्षरात्पुरुषनिश्वासवत् समुद्भूतं ब्रह्म तस्मात्सर्वार्थप्रकाशकत्वात्सर्वगतम् ।

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

यदपूर्वहेतुत्वेन कर्मोक्तं तत्किं चैत्यवन्दनादि किं वाग्निहोत्रादीति संदिहानं प्रत्याह—कर्मेति । किमिति कर्मणो ब्रह्मोद्भवत्वमुच्यते सर्वस्य तदुद्भवत्वाविशेषादित्याशङ्क्याह—ब्रह्म वेद इति । ब्रह्म तर्हि वेदाख्यमनादिनिधनमिति तत्राह—ब्रह्म पुनरिति । अक्षरात्मनो वेदस्य पुनरक्षरेभ्यः सकाशादेव समुद्भवो न संभवतीत्याशङ्क्याह—अक्षरमिति । ब्रह्मेत्यक्षरमेवोक्तं, तत्कथं तस्मादेवोद्भवतीत्याशङ्क्य ब्रह्मशब्दार्थमुक्तमेव स्मारयति—ब्रह्म वेद इति । ननु ब्रह्मशब्दितस्य वेदस्यापि पौरुषेयत्वादप्रामाण्यसंदेहात्कथं त्वदुक्तमग्निहोत्रादिकं कर्म निर्धारयितुं शक्यते तत्राह—यस्मादिति । कथं तर्हि तस्य यज्ञे प्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वे विशेषायोगादित्याशङ्क्याह—सर्वगतमपीति ॥ १५ ॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

दानादिभ्यः समुद्भवतीति कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥ कर्म ब्रह्मोद्भवं वेदोद्भवम्, वेद एव धर्मे प्रमाणं नतु पाखण्डादिप्रणीतागमः, ब्रह्म वेदोऽप्यक्षरसमुद्भवम् । 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः' इत्यादिश्रुतेः साक्षात्परमेश्वरादेवोत्पन्नः, अतो न तत्र भ्रमविप्रलम्भकत्वादिदोषाक्रान्तपाखण्डादिवाक्यवदप्रामाण्यशङ्कास्तीति भावः । यस्मादेवं तस्मात्सर्वस्मिन्देशे काले च वर्तमानं ब्रह्म वेदः । एतेन वेदस्य नित्यत्वं शब्दस्य विभुत्वं च दर्शितम् ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

होत्रादेश्चापूर्वाख्यात् धर्माद्भवति पर्जन्यः । यथा चाग्निहोत्राहुतेर्वृष्टिजनकत्वं तथा व्याख्यातमष्टाध्यायीकाण्डे जनकयाज्ञवल्क्यसंवादरूपायां षट्प्रश्न्याम् । मनुना चोक्तम् 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥' इति । सच यज्ञो धर्माख्यः सूक्ष्मः कर्मसमुद्भवः ऋत्विग्यजमानव्यापारसाध्यः । यज्ञस्य हि अपूर्वस्य विहितं कर्म कारणम् ॥ १४ ॥ तच्चापूर्वोत्पादकं कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म वेदः स एवोद्भवः प्रमाणं यस्य तत्तथा । वेदविहितमेव कर्माऽपूर्वसाधनं जानीहि नत्वन्यत्पाषण्डप्रतिपादितमित्यर्थः । ननु पाषण्डशास्त्रापेक्षया वेदस्य किं वैलक्षण्यं, यतो वेदप्रतिपादित एव धर्मो नान्य इत्यत आह—ब्रह्मेति । ब्रह्म वेदाख्यं अक्षरसमुद्भवं अक्षरात्परमात्मनो निर्दोषात्पुरुषनिश्वासन्यायेनाबुद्धिपूर्वं समुद्भव आविर्भावो यस्य तदक्षरसमुद्भवम् । तथाचापौरुषेयत्वेन निरस्तसमस्तदोषासङ्कं वेदवाक्यं प्रमितिजनकतया प्रमाणमतीन्द्रियेऽर्थे नतु भ्रमप्रमादकरणापाटवविप्रलिप्सादिदोषवत्प्रणीतं पाखण्डवाक्यं प्रमितिजनकमिति भावः । तथाच श्रुतिः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

यस्य सः ॥ १४ ॥ कर्म ब्रह्म वेद उद्भवः कारणं यस्य तज्जानीहि ब्रह्म वेदाख्यमक्षरः परमात्मा समुद्भवः कारणं यस्य तत् 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः' इत्यादिश्रुतेः । यस्मादेवं तस्मात्सर्वार्थप्रकाशकत्वात् सर्वगतमपि सद्वेदाख्यं ब्रह्म नित्यं सदा यज्ञविधिप्रधानत्वात् यज्ञे प्रतिष्ठितं । यत्त्वक्षरं ब्रह्म सर्वदा यज्ञे प्रतिष्ठितं यज्ञेनोपायभूतेन प्राप्यत इत्यपरेषां व्याख्यानं तदरुचिग्रस्तम् । अरुचिबीजं तु पूर्वार्धस्थब्रह्मपदद्वयस्य वेदपरत्वेनात्रान्यपरत्वे 'वेदे' वा प्रायदर्शनात्' इतिन्यायविरोधः

६ श्रीधरीव्याख्या ।

संभवः पर्जन्याद्वृष्टेः । स च पर्जन्यो यज्ञाद्भवति । स च यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ क[illegible]णा यजमानादिव्यापारेण सम्यङ्निष्पद्यत इत्यर्थः । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः [illegible] प्रजाः' इति स्मृतेः ॥ १४ ॥ तथा कर्म ब्रह्मोद्भवमिति । तच यजमानादिव्यापाररूपं कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्म वेदस्तस्मात्[illegible] त् जानीहि । तच ब्रह्म वेदाख्यमक्षरात्परब्रह्मणः समुद्भूतं विद्धि । 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः [illegible] सामवेदः' इति श्रुतेः । यत एवमक्षरादेव यज्ञप्रवृत्तेरत्यन्तं तस्याभिप्रेतो यज्ञः तस्मात्सर्वगतमप्यक्षरं ब्रह्म नित्यं सर्वदा यज्ञे प्रति[illegible]ष्ठितम् । यज्ञेनोपायभूतेन प्राप्यत इति यज्ञे प्रतिष्ठितमुच्यते । उद्यमस्था सदा लक्ष्मी-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

तद्वयमविच्छिन्नमप्यनवच्छिन्नानन्त[illegible] ... [illegible]त्वात्तद्यपूर्णसमुच्छलन्महेश्वरभावपरमात्मब्रह्मणः संस्पर्शवशात् । तच उच्छलदच्छादितैश्वर्यं ब्रह्म अक्षरात्प्रशान्तात्सैश्वर्यतरङ्गात्संविन्[illegible] ... वाहयन् तत्तु अरात्रयसंघानादपवर्गं अरात्रयतत्प्रणाद्यवहारमासूत्रयतीति विद्याविद्यो[illegible] ... [illegible]मात्रात् । इत्येवं व्यवस्थितोयं यज्ञः षडरं चक्रं वाहयन् तत्तु अरात्रयसंघानादपवर्गं ... सोपि 'अग्नौ [illegible] ... सतरङ्गसुभगं ब्रह्म यज्ञे एव प्रतिष्ठितं । अन्ये तु अन्नं तावद्वीर्यलोहितक्रमेण भूतकारणं । अन्नं च वृष्टिद्वारेण पर्जन्यात् ... [illegible] प्रास्ताहुतिः सम्यक्' इत्यादित्यमेति ततो वृष्टिर्यज्ञात् यज्ञः क्रियातः सा च ज्ञानपूर्विका ज्ञानमक्षरादिति । अपरे तु अक्षम-

१ श्रीधरः,

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

सर्वगतमपि सन्नित्यं सदा यज्ञविधिप्रधानत्वाद् यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥ एवमिति । एवमित्थमी-श्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितं नानुवर्तयतीह लोके यः कर्मण्यधिकृतः सन्नघायुरघं पापमा-युर्जीवनं यस्य सोऽघायुः पापजीवन इति यावत्, इन्द्रियाराम इन्द्रियैरारामः आरमणमाक्रीडा विष-येषु यस्य स इन्द्रियारामो मोघं वृथा हे पार्थ, स जीवति । तस्मादज्ञेनाधिकृतेन कर्तव्यमेव कर्मेति प्रकरणार्थः । प्रागात्मज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तेस्तादर्थ्येन कर्मयोगानुष्ठानमधिकृतेनानात्मज्ञेन कर्तव्यमे-वेत्येतत् 'न कर्मणामनारम्भाद्' इत्यत आरभ्य 'शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः' इत्येवमन्तेन प्रतिपाद्य 'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र' इत्यादिना 'मोघं पार्थ स जीवति' इत्येवमन्तेनापि ग्रन्थेन प्रासङ्गि-कमधिकृतस्यानात्मविदः कर्मानुष्ठाने बहुकारणमुक्तं तदकरणे च दोषसंकीर्तनं कृतम् ॥ १६ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

अधिकृतेनाध्ययनादिद्वारा जगच्चक्रमनुवर्तनीयमन्यथेश्वराज्ञातिलङ्घिनस्तस्य प्रत्यवायः स्यादित्याह—एवमिति । न कर्मणामनारम्भादित्यादिनोक्तमुपसंहरति—तस्मादिति । जगच्चक्रस्य प्रागुक्तप्रकारेणानुवर्तने वृथा जीवनमघ-धनं यस्मात्तस्माज्जीवता नियतं कर्म कर्तव्यमित्यर्थः । यद्यधिकृतेन कर्तव्यमेव कर्म तर्हि किमित्यज्ञेनेति विशिष्य ज्ञाननिष्ठेनापि तत्कर्तव्यमेवाधिकृतत्वाविशेषादित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमनुवदति—प्रागिति । नहि ज्ञानकर्मणोर्विरो-धाज्ज्ञाननिष्ठेन कर्म कर्तुं शक्यते तथा चानात्मज्ञेनैव चित्तशुद्ध्यादिपरंपरया ज्ञानार्थं कर्मानुष्ठेयमिति प्रतिपादितमि-त्यर्थः । तर्हि यज्ञार्थादित्यादि किमर्थं नहि तत्र ज्ञाननिष्ठा प्रतिपाद्यते कर्मनिष्ठा तु पूर्वमेवोक्तत्वान्नात्र वक्तव्येत्याशङ्क्य वृत्तमर्थान्तरमनुवदति—प्रतिपाद्येति । प्रासङ्गिकमज्ञस्य कर्मैककर्तव्यतोक्तिप्रसङ्गागतमिति यावद् बहुकारणमीश्व-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

नित्यं नियमेन यज्ञे प्रतिष्ठितं तात्पर्येण पर्यवसन्नम् ॥ १५ ॥ भवत्वेवं ततः किं फलितमित्यत आह—एवमिति । भूतानामादौ वेदाधिगमस्ततः कर्मानुष्ठानं ततो देवानां तृप्तिस्ततो वृष्टिस्ततोऽन्नं ततो भूतानि तेषां वेदाधिगम इत्ये-रूपं चक्रमिव चक्रं निरन्तरमावर्तमानं जगद्यात्रानिर्वाहकं नानुवर्तयति नानुतिष्ठति सोऽघायुः पापजीवनः इन्द्रिया-रामो ननु धर्मारामः आत्मारामो वा मोघं व्यर्थं दंशमशकादिवज्जीवति । यस्त्वेतदनुवर्तयति स जगदुपकारको ध-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

'अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्रा-ण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि निःश्वसितानि' इति । तस्मात्साक्षात्परमात्मसमुद्भवतया सर्वगतं सर्वप्रकाशकं नित्य-मविनाशि च ब्रह्म वेदाख्यं यज्ञे धर्माख्येऽतीन्द्रिये प्रतिष्ठितं तात्पर्येण । अतः पाषण्डप्रतिपादितोपधर्मपरित्यागेन वेदबोधि-त एव धर्मोऽनुष्ठेय इत्यर्थः ॥ १५ ॥ भवत्वेवं ततः किं फलितमित्याह—एवमिति । आदौ परमेश्वरात्सर्वावभासकं नित्य-निर्दोषवेदाविर्भावः, ततः कर्मपरिज्ञानं, ततोऽनुष्ठानाद्धर्मोत्पादः, ततः पर्जन्यस्ततोऽन्नं ततो भूतानि पुनस्तथैव भूतानां कर्म-प्रवृत्तिरित्येवं परमेश्वरेणैव प्रवर्तितं चक्रं सर्वजगन्निर्वाहकं यो नानुवर्तयति नानुतिष्ठति सोऽघायुः पापजीवनो मोघं व्यर्थमेव जीवति । हे पार्थ, तस्य जीवनान्मरणमेव वरम् । जन्मान्तरे धर्मानुष्ठानसंभवादित्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निपृणाति

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

रोधादि ॥ १५ ॥ फलितमाह । एवमीश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितं य इहलोके कर्माधिकृतो नानुवर्तयति नानुतिष्ठति स अघायुरघं पापमायुर्जीवनं यस्य स इन्द्रियैरारमणं विषयसेवनं [illegible] यस्य सः । व्यर्थं जीवति त्वया तु जगच्चक्रप्रवर्तकस्य ममाज्ञारूप-मवश्यं कर्तव्यमिति द्योतयन्नाह—पार्थेति । तस्मादज्ञेनाधिकृतेन कर्म [illegible] कर्तव्यमेवेति प्रकरणार्थः ॥ १६ ॥ न कर्मणामित्यारभ्य

६ श्रीधरीव्याख्या ।

रितिवत् । यद्वा यस्माज्जगच्चक्रमूलं कर्म तस्मात्सर्वगतं मन्त्रार्थवादैः सर्वेषु सिद्धार्थप्रतिपादक[illegible] भूतार्थाख्यानादिषु गतं स्थितमपि वेदाख्यं ब्रह्म सर्वदा यज्ञे च तात्पर्यरूपेण प्रतिष्ठितम् । अतो यज्ञादि कर्म कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥ [illegible] एवं परमेश्वरेणैव भूतानां पुरुषार्थ-सिद्धये कर्मादिचक्रं प्रवर्तितं तस्मात्तदकुर्वतो वृथैव जीवितमित्याह—एवमिति । परमेश्वरवाक्यभूताद्वेदात् [illegible] पुरुषाणां कर्मणि प्रवृत्तिः, ततः कर्मनिष्पत्तिः, ततः पर्जन्यः, ततोऽन्नम्, ततो भूतानि, भूतानां च पुनस्तथैव कर्मणि प्रवृत्तिरित्येवं प्रवर्तितं चक्रं [illegible]

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

यमानं विषयपञ्चकमाश्रित्य भूतानीन्द्रियाणि विषयाश्चात्मनः स्फुरितरूपाः । अत आत्मैव विषयोपभोगेन पोष्यते । अतश्च स्व-

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

एवं स्थिते किमेवं प्रवर्तितं चक्रं सर्वेणानुवर्तनीयमाहोस्वित्पूर्वोक्तकर्मयोगानुष्ठानोपायप्राप्यानात्मविदो ज्ञानयोगेनैव निष्ठामात्मविद्भिः सांख्यैरनुष्ठेयामप्राप्तेनैवेत्येवमर्थमर्जुनस्य प्रश्नमाशङ्क्य स्वयमेव वा शास्त्रार्थस्य विवेकप्रतिपत्त्यर्थमेव तं वैतमात्मानं विदित्वा निवृत्तमिथ्याज्ञानाः सन्तो ब्राह्मणा मिथ्याज्ञानवद्भिरवश्यं कर्तव्येभ्यः पुत्रैषणादिभ्यो व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तं चरन्ति न तेषामात्मज्ञाननिष्ठाव्यतिरेकेणान्यत्कार्यमस्तीत्येवं श्रुत्यर्थमिह गीताशास्त्रे प्रतिपादयिषित-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

प्रसादो देवताप्रीतिश्चेत्यादि दोषसंकीर्तनं तैर्दत्तानप्रदायेत्यादि ॥ १६ ॥ वृत्तमर्थमेवं विभज्यानूद्यानन्तरश्लोकमाशङ्कोत्तरत्वेनावतारयति—**एवमिति** । अर्जुनस्य प्रश्नमित्येवमर्थमाशङ्क्याह भगवानिति संबन्धः । नन्वेपाशङ्का नावकाशमासादयत्यनात्मज्ञेन कर्तव्यं कर्मेति बहुशो विशेषितत्वादित्याशङ्क्याह—**स्वयमेवेति** । किमर्थं श्रुत्यर्थं स्वयमेव भगवानत्र प्रतिपादयतीत्याशङ्क्याह—**शास्त्रार्थस्येति** । गीताशास्त्रस्य ससंन्यासं ज्ञानमेव मुक्तिसाधनमर्थो नार्थान्तरमिति विवेकार्थमिह श्रुत्यर्थं कीर्तयतीत्यर्थः । तमेव श्रुत्यर्थं संक्षिपति—**एवमिति** । सिद्धं चेदात्मवेदनमनर्थकं तर्हि व्युत्थानादीत्याशङ्क्यापातिकविज्ञानफलमाह—**निवृत्तेति** । ब्राह्मणग्रहणं तेषामेव व्युत्थाने मुख्यमधिकारित्वमिति ज्ञापनार्थम् । क्लेशात्मकत्वादेषणानां ताभ्यो व्युत्थानं सर्वेषां स्वाभाविकत्वादविधित्सितमित्याशङ्क्याह—**मिथ्येति** । भिक्षाचर्यं चरन्तीति वचनं व्युत्थानविरुद्धमित्याशङ्क्याह—**शरीरेति** । तर्हि तद्वदेव तेषामग्निहोत्राद्यपि कर्तव्यमापद्येतेत्याशङ्क्य व्युत्थायिनामाश्रमधर्मवदग्निहोत्रादेरनुष्ठापकाभावान्मैवमित्याह—**न तेषामिति** । यथोक्तं श्रुत्यर्थमस्मिन् गीताशास्त्रे पौर्वापर्येण पर्यालोच्यमाने प्रतिपादयितुमिष्टं प्रकटीकुर्वन्कर्तव्यमेव कर्म जीवतेति नियमे 'ज्ञानयोगेन सांख्यानाम्' इति कथमुक्तमिति परिचोद्य परिहारमुपदर्शयतीत्याह—**इत्येवमिति** । आत्मनिष्ठस्य विषय-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

इति भावः । तथाच श्रुतिः 'अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निपृणाति यत्प्रजामिच्छति तेन पितॄणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांसापिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोकः' इति ॥ १६ ॥ एवमीश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितमज्ञैरधिकृतैरनुवर्तितव्यमित्युक्तम् । अस्याननुवर्तनेच महान्प्रत्यवाय उक्तः । स ब्रह्मविदमपि स्पृशेदिति संभावितामाशङ्कां परिहरति—**यस्त्विति** । आत्मन्येव रतिः प्रीतिर्यस्य नतु रूयादौ स तथा । नन्वात्मनि प्रीतिः प्राणिमात्रस्यानौपाधिक्यस्ति प्रत्युत

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

यत्प्रजामिच्छते तेन पितॄणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांस्यापिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोकः' इति । ब्रह्मविदं व्यावर्तयति—इन्द्रियाराम इति । यत इन्द्रियैर्विषयेष्वारमति अतः कर्माधिकारी संस्तदकरणात्पापमेव विचिन्वन्व्यर्थमेव जीवतीत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥ यस्त्विन्द्रियारामो न भवति परमार्थदर्शी स एवं जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुभूतं कर्माननुतिष्ठन्नपि न प्रत्यवैति कृतकृत्यत्वादित्याह द्वाभ्याम्—**यस्त्वित्यादिना** । इन्द्रियारामो हि स्रक्चन्दनवनितादिषु रतिमनुभव[illegible]ति, मनोज्ञान्नपानादिषु तृप्तिं, पशुपुत्र-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

शरीरयात्रापीत्यन्तेन ग्रन्थेनात्मज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्त्यर्थं फलाभिसंधिरहितं क[illegible]नुष्ठेयमिति प्रतिपाद्य यज्ञार्थादित्यादिना मोघमित्यन्तेन प्रासङ्गिकमनात्मविदोऽधिकृतस्य कर्मानुष्ठाने बहु कारणमुक्तं तदक[illegible] च दोषसंकीर्तनं कृतमेवंस्थिते किमेवं प्रवर्तितं चक्रं सर्वेणानुवर्तनीयमुतानात्मज्ञेनाशुद्धान्तःकरणेन ज्ञानप्राप्त्यर्थमित्यर्ज[illegible]संशयमालक्ष्य स्वयमेव वा शास्त्रस्य विवेकप्रतिपत्त्यर्थं तत्त्वविदस्तन्निषेधति—**यस्त्विति** । यस्तु मानव आत्मज्ञा[illegible]निष्ठ आत्मन्येव रतिर्न विषयेषु यस्य सः आत्मनैव नान्नरसादिना तृप्तश्च भवेत्

६ श्रीधरीव्याख्या ।

नानुवर्तयति नानुतिष्ठति सोऽघायु[illegible] यत इन्द्रियैर्विषयेष्वेव रमति न तु ईश्वराराधनार्थे कर्मणि । अतो मोघं व्यर्थं स जीवति ॥ [illegible] अघं पापरूपमायुर्यस्य सः । कर्मानुपयोगमाह—[illegible] ॥ १६ ॥ तदेवं 'न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं' इत्यादिनाऽज्ञस्यान्तःकरणशुद्ध्यर्थं कर्मयोगमुक्त्वा ज्ञानिनः [illegible]—**यस्त्विति द्वाभ्याम्** । आत्मन्येव रतिः प्रीतिर्यस्य । ततश्चात्मन्येव तृप्तः स्वानन्दानुभवेन निर्वृतः । अतएवात्मन्येव

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

[illegible] कर्मणि प्रतिष्ठितं तन्मयत्वात्तस्य ॥ १५ ॥ एवमिति । यस्त्वेवं नाङ्गीकरोति स पापमयः । अतः स इन्द्रियेष्वेव रमते नात्मनि ॥ १६ ॥

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

माविष्कुर्वन्नाह भगवान्—यस्त्विति । यस्तु सांख्य आत्मज्ञाननिष्ठ आत्मरतिरात्मन्येव रतिर्न विषयेषु यस्य स आत्मरतिरेव स्याद्भवेदात्मतृप्तश्चात्मनैव तृप्तो नान्नरसादिना स मानवो मनुष्यः संन्यस्यात्मन्येव च संतुष्टः । संतोषो हि बाह्यार्थलाभेन सर्वस्य भवति तमनपेक्ष्यात्मन्येव च संतुष्टः सर्वतो वीततृष्ण इत्येतद् । य ईदृश आत्मवित्तस्य कार्यं करणीयं न विद्यते नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ किंच नैवेति । नैव तस्य परमात्मरतेः कृतेन कर्मणार्थः प्रयोजनमस्ति । अस्तु तर्ह्यकृतेनाकरणेन प्रत्यवायाख्योऽनर्थो

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

सङ्गराहित्यं दृष्टं तदनात्मज्ञेन जिज्ञासुना कर्तव्यमिति मत्वाह—यस्तु सांख्य इति । किंचात्मज्ञस्य ज्ञानेनात्मनैव परितृप्तत्वान्नान्नपानादिना साध्या तृप्तिरिष्टा तेन विद्यार्थिना संन्यासिनापि नान्नरसादावासक्तिर्युक्ता कर्तुमित्याह—आत्मतृप्त इति । किंचात्मविदः सर्वतो वैतृष्ण्यं दृष्टं तदनात्मविदा विद्यार्थिना कर्तव्यमित्याह—आत्मन्येवेति । रतितृप्तिसंतोषाणां मोदप्रमोदानन्दवदवान्तरभेदः, अथवा रतिर्विषयासक्तिः, तृप्तिर्विषयविशेषसंपर्कजं सुखं, संतोषोऽभीष्टविषयमात्रलाभाधीनं सुखसामान्यमिति भेदः । नन्वात्मरतेरात्मतृप्तस्यात्मन्येव संतुष्टस्यापि किंचित्कर्तव्यं मुक्तये भविष्यतीति नेत्याह—य ईदृश इति ॥ १७ ॥ इतश्चात्मविदो न किंचित्कर्तव्यमित्याह—किंचेति । अभ्युदयनिःश्रेयसयोरन्यतरत्प्रयोजनं कृतेन सुकृतेनात्मविदो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—नैवेति । प्रत्यवायनिवृत्तये स्वरूपप्रच्युतिप्रत्याख्यानाय वा कर्म स्यादित्याशङ्क्याह—नेत्यादिना । ब्रह्मादिषु स्थावरान्तेषु भूतेषु कंचिद्भूतविशेषमाश्रित्य कश्चिदर्थो विदुषः साध्यो भविष्यति तदर्थं तेन कर्तव्यं कर्मेत्याशङ्क्याह—नचेति । तत्राद्यं पादमादत्ते—नैवेति । तं व्याचष्टे—तस्येति । आत्मविदः स्वर्गाद्यभ्युदयानर्थित्वं निःश्रेयसस्य च प्राप्तत्वान्न कृतं कर्मार्थवदित्यर्थः । आत्मविदा

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

तदर्थत्वेनैव स्त्र्यादिष्वपि प्रीतिर्भवतीत्यत उक्तम्—आत्मतृप्त इति । आत्मनैव परमानन्दरूपेण तृप्तो न मिष्टान्नादिना । ननु मन्दाग्निरपि स्त्र्यादौ न रमते नापि मिष्टान्नेन तृप्यत्यत उक्तं आत्मन्येव च संतुष्ट इति । मन्दाग्निर्हि धातुवृद्धिं जाठरोद्दीपनं च कामयमान औषधाद्यर्थमितस्ततो धावति नत्वात्मन्येव तुष्यति विद्वांस्तु रतितृप्तितुष्टीरात्मनैवानुभवति न स्त्र्यन्नधनादिभिरिति तस्य कार्यं कर्तव्यं किमपि नास्ति । क्रियाप्राप्यस्य कस्यचिदप्यर्थस्याभावात् ॥ १७ ॥ एतदेवाह—नैवेति । तस्यात्मरतेः कृतेन कर्मणार्थः प्रयोजनं नास्ति । स्वर्गादौ लिप्साभावात् । मोक्षस्य

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

हिरण्यादिलाभेन रो(रा)गाद्यभावेन तुष्टिं, उक्तविषयाभावे रागिणामरत्यतृप्त्यतुष्टिदर्शनात् । रतितृप्तितुष्टयो मनोवृत्तिविशेषाः साक्षिसिद्धाः । लब्धपरमात्मानन्दस्तु द्वैतदर्शनाभावादतिफल्गुत्वाच्च विषयसुखं न कामयत इत्युक्तं 'यावानर्थ उदपाने' इत्यत्र । अतो नात्मविषयकरतितृप्तितुष्ट्यभावादात्मानं परमानन्दमद्वयं साक्षात्कुर्वन्नुपचारादेव मुच्यते आत्मरतिरात्मतृप्त आत्मसंतुष्ट इति । तथाच श्रुतिः 'आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः' इति । आत्मतृप्तश्चेति चकार एवकारानुकर्षणार्थः । मानव इति यः कश्चिदपि मनुष्य एवंभूतः स एव कृतकृत्यो नतु ब्राह्मणत्वादिप्रकर्षेणेति कथयितुम् । आत्मन्येव च संतुष्ट इत्यत्र चकारः समुच्चयार्थः । य एवंभूतस्तस्याधिकारहेत्वभावात्किमपि कार्यं वैदिकं लौकिकं वा न विद्यते ॥ १७ ॥ नन्वात्मविदोऽप्यभ्युदयार्थं निःश्रेयसार्थं प्रत्यवायपरिहारार्थं वा कर्म स्यादित्यतआह—नैवेति । तस्यात्मरतेः कृतेन कर्मणाभ्यु-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

आत्मन्येव तुष्टो न बाह्येष्वर्थेषु सर्वतो विगततृष्ण इत्यर्थः । तस्य कर्तव्यं नास्ति ॥१७॥ चतुर्थपादं विवृणोति—नैवेति । तस्यात्मरतेः कृतेन कर्मणाभ्युदयार्थेन ज्ञानार्थेन मोक्षार्थेन वा प्रयोजनं नैवा[illegible] स्वर्गस्य तुच्छरूपेण ज्ञातत्वात् । ज्ञानस्य जातत्वात् नास्त्यकृतः कृतेनेतिश्रुत्या मोक्षस्य कर्माकार्यत्वप्रतिपादनात् । अस्तु तर्ह्यकृतेन प्रत्यवायाख्योऽर्थ इत्यत आह—नेति । इह लोके कश्चि-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

संतुष्टो भोगापेक्षारहितो यस्तस्य कर्तव्यं नास्ति ॥ १७ ॥ तत्र हेतुमाह—नैव तस्येति । [illegible] कृतेन कर्मणा तस्यार्थः पुण्यं नैवास्ति । न चाकृतेन कश्चन कोऽपि प्रत्यवायोऽस्ति । निरहंकारत्वेन विधिनिषेधातीतत्वात्, तथापि [illegible] 'तस्मात्तदेषां न प्रियं यदेतन्मनुष्या विदुः' इति श्रुतेर्मोक्षे देवकृतविघ्नसंभवात्तत्परिहारार्थं कर्मभिर्देवाः सेव्या इत्याशङ्क्योक्तं । सर्वभूतेषु [illegible] ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कश्चिद-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

॥ १७ ॥ यस्त्वात्मेति । आत्मरतेस्तु कर्म इन्द्रियव्यापारस्यैव कुर्वतः करणाकरणेषु समता । अतएव नासौ भूतेषु किंचिदात्मप्रथ-

१ मधुसूदनः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

नाकृतेनेह लोके कश्चन कश्चिदपि प्रत्यवायप्राप्तिरूप आत्महानिलक्षणो वा नैवास्ति। न चास्य सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः प्रयोजननिमित्तक्रियासाध्यो व्यपाश्रयो व्यपा-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

चेत्कर्म न क्रियते तर्हि तेनाकृतेन तस्यानर्थो भविष्यतीति तत्प्रत्याख्यानार्थं तस्य कर्तव्यं कर्मेति शङ्कते—तर्हीति। द्वितीयपादेनोत्तरमाह—नेत्यादिना। अतो न तन्निवृत्त्यर्थं कृतमर्थवदिति शेषः। द्वितीयं भागं विभजते—नचास्येति। व्यपाश्रयणमालम्बनं नेति संबन्धः। पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—कंचिदिति। भूतविशेषस्याश्रितस्यापि

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

चाक्रियासाध्यत्वात् 'नास्त्यकृतः कृतेन' इति श्रुतेः। अकृतो मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीति श्रुत्यर्थः। अकृतेन विरुद्धकर्मणाप्यर्थो नरकादिरस्य नास्ति। अत्र कृताकृतशब्दौ मित्रामित्रपदवत्परस्परविरुद्धार्थवाचितया पुण्यपापवचनौ। ये तु अकृतेनेति भावे निष्ठा। नित्याकरणाद्गर्हिततत्त्वरूपो वा प्रत्यवायप्राप्तिरूपो वा कश्चनार्थो विदुषो नास्तीति व्याचक्षते। तेषामप्यभावात् भावोत्पत्तेरनभ्युपगमान्नित्यानां काले यदन्यदविहितं क्रियते तत एव प्रत्यवायोत्पादो वक्तव्य इति घट्टकुट्यां प्रभातवृत्तान्त आपद्यते। अत्रोपपत्तिमाह—नचेति। चो हेतौ। यस्मादात्मरतेः सर्वभूतेषु चेत-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

दयलक्षणो निःश्रेयसलक्षणो वाऽर्थः प्रयोजनं नैवास्ति। तस्य स्वर्गाद्यभ्युदयानर्थित्वात्, निःश्रेयसस्य च कर्मासाध्यत्वात्। तथाच श्रुतिः 'परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन' इति। अकृतो नित्यो मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीत्यर्थः। ज्ञानसाध्यस्यापि व्यावृत्तिरेवकारेण सूचिता। आत्मरूपस्य हि निःश्रेयसस्य नित्यप्राप्तस्याज्ञानमात्रमप्राप्तिः। तच्च तत्त्वज्ञानमात्रापनोद्यम्। तस्मिंस्तत्त्वज्ञानेनापनुन्ने तस्यात्मविदो न किंचित्कर्मसाध्यं ज्ञानसाध्यं वा प्रयोजनमस्तीत्यर्थः। एवंभूतेनापि प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्माण्यनुष्ठेयान्येवेत्यत आह—नाकृतेनेति। भावे निष्ठा। नित्यकर्माकरणेन इह लोके गर्हिततत्त्वरूपः प्रत्यवायप्राप्तिरूपो वा कश्चनार्थो नास्ति। सर्वत्रोपपत्तिमाहोत्तरार्धेन। चो हेतौ। यस्मादस्यात्मविदः सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कोऽप्यर्थव्यपाश्रयः प्रयोजनसंबन्धो नास्ति, कंचिद्भूतविशेषमाश्रित्य कोऽपि क्रियासाध्योऽर्थो नास्तीति वाक्यार्थः। अतोऽस्य कृताकृते निष्प्रयोजने। 'नैनं कृताकृते तपतः' इति श्रुतेः। 'तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवति' इति श्रुतेर्देवा अपि तस्य मोक्षाभवनाय न समर्था इत्युक्तेर्न विघ्नाभावार्थमपि देवाराधनरूपकर्मानुष्ठानसिद्धिरित्यभिप्रायः। एतादृशो ब्रह्मविद्भूमिकासप्तकभेदेन निरूपितो वसिष्ठेन 'ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथमा परिकीर्तिता। विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीया तनुमानसा॥ सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका। पदार्थाभावनी षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता' इति। तत्र नित्यानित्यवस्तुविवेकादिपुरःसरा फलपर्यवसायिनी मोक्षेच्छा प्रथमा। ततो गुरुमुपसृत्य वेदान्तवाक्यविचारः श्रवणमननात्मको द्वितीया। ततो निदिध्यासनाभ्यासेन मनस एकाग्रतया सूक्ष्मवस्तुग्रहणयोग्यत्वं तृतीया। एतद्भूमिकात्रयं साधनरूपं जाग्रदवस्थोच्यते योगिभिः अभेदेन जगतो भानात्। तदुक्तम् 'भूमिकात्रितयं त्वेतद्राम जाग्रदिति स्थितम्। यथावद्भेदबुद्ध्येदं जगज्जाग्रति दृश्यते॥' इति। ततो वेदान्तवाक्यान्निर्विकल्पको ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारश्चतुर्थी भूमिका फलरूपा सत्त्वापत्तिः स्वप्नावस्थोच्यते। सर्वस्यापि जगतो मिथ्यात्वेन स्फुरणात्। तदुक्तं 'अद्वैते स्थैर्यमायाते द्वैते प्रशममागते। पश्यन्ति स्वप्नवल्लोकं चतुर्थीं भूमिकामिताः॥' इति। सोऽयं चतुर्थभूमिं प्राप्तो योगी ब्रह्मविदित्युच्यते। पञ्चमीषष्ठीसप्तम्यस्तु भूमिका जीवन्मुक्तेरेवावान्तरभेदाः। तत्र सविकल्पकसमाध्यभ्यासेन निरुद्धे मनसि या निर्विकल्पकसमाध्यवस्था साऽसंसक्तिरिति सुषुप्तिरिति चोच्यते। ततः स्वयमेव व्युत्थानात्। सोऽयं योगी ब्रह्मविद्वरः। ततस्तदभ्यासपरिपाकेन या चिरकालावस्थायिनी सा पदार्थाभावनीति गाढसुषुप्तिरिति चोच्यते। ततः स्वयमनुत्थितस्य योगिनः परप्रयत्नेनैव व्युत्थानात् सोऽयं ब्रह्मविद्वरीयान्। उक्तंहि 'पञ्चमीं भूमिकामेत्य सुषुप्तिपदनामिकाम्। षष्ठीं गाढसुषुप्त्याख्यां क्रमात्पतति भूमिकाम्॥' इति। यस्यास्तु समाध्यवस्थायाः न स्वतो न वा परतो व्युत्थितो भवति सर्वथा भेददर्शनाभावात्, किंतु सर्वदा तन्मय एव स्वप्रयत्नमन्तरेणैव परमेश्वरप्रेरितप्राणवायुवशादन्यैर्निर्वाह्यमानदैहिकव्यवहारः परिपूर्णपरमानन्दघन एव सर्वतस्तिष्ठति सा सप्तमी तुरीयावस्था। तां प्राप्तो ब्रह्मविद्वरिष्ठ इत्युच्यते। उक्तंहि 'षष्ठ्यां भूम्यामसौ स्थित्वा सप्तमीं भूमिमाप्नुयात्। किंचिदेवैष संप-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

दपि प्रत्यवायप्राप्तिरूपः स्वहानिल[illegible]र्थो नास्ति आत्मरतेः नित्यकरणेऽधिकृतत्वाभावात्। तस्मिन्काले प्रत्यवायजनकभावरूपविहितान्यकर्मणि तस्य व्या[illegible]पृतत्वाभावाच्च। यतो यत्किंचिदपि कस्मादपि तस्य साध्यं नास्तीत्याह—नचेति। अस्य सर्वभूतेषु

६ श्रीधरीव्याख्या।

प्रर्थव्यपाश्रयः [illegible] आश्रय एव व्यपाश्रयः। अर्थे मोक्ष आश्रयणीयोऽस्य नास्तीत्यर्थः। विघ्नाभावस्य श्रुत्यैवोक्तत्वात्। तथाच श्रुतिः—'तस्य ह न [illegible] नाभूत्या ईशते आत्मा ह्येषां स भवति' इति। ह्नेत्यव्ययमप्यर्थे। देवा अपि तस्यात्मतत्त्वज्ञस्याभूत्यै ब्रह्मताप्रतिबन्धनाय

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥
कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

श्रयणम् कंचिद्भूतविशेषमाश्रित्य न साध्यः कश्चिदर्थोऽस्ति । येन तदर्था क्रियानुष्ठेया स्यात् । न त्वमेतस्मिन् सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीये सम्यग्दर्शने वर्तसे ॥ १८ ॥ यत एवं तस्मादिति । तस्मादसक्तः सङ्गवर्जितः सततं सर्वदा कार्यं कर्तव्यं नित्यं कर्म समाचर निर्वर्तय । असक्तो हि यस्मात् समाचरन्नीश्वरार्थं कर्म कुर्वन् मोक्षमाप्नोति पूरुषः सत्त्वशुद्धिद्वारेणेत्यर्थः ॥ १९ ॥ यस्माच्च कर्मणैवेति । कर्म...

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

क्रियाद्वारा प्रयोजनप्रसवहेतुत्वमिति मत्वाह—येनेति । तर्हि मयापि यथोक्तं तत्त्वमाश्रित्य त्याज्यमेव कर्मेत्यर्जुनमतमाशङ्क्याह—न त्वमिति ॥ १८ ॥ सम्यग्ज्ञाननिष्ठत्वाभावे कर्मानुष्ठानमावश्यकमित्याह—यत इति । तत्त्वज्ञाननिष्ठाराहित्यादिति यावत् । मोक्षमेवापेक्षमाणस्य कथं कर्मणि फलान्तरवति नियोगः स्यादित्याशङ्क्याह—असक्तो हीति ॥ १९ ॥ यद्यपि जितेन्द्रियोऽपि विवेकी श्रवणादिभिरजस्रं ब्रह्मणि निष्ठातुं शक्नोति तथापि क्षत्रियेण त्वया विहितं कर्म न त्याज्यमित्याह—यस्माच्चेति । तस्मात्त्वमपि कर्म कर्तुमर्हसीति संबन्धः । इतोऽपि त्वया विहितं कर्म कर्तव्यमित्याह—लोकेति । पूर्वार्धं विभजते—कर्मणैवेति । कथं जनकादीनां कर्मणा संसिद्धिप्राप्तिः...

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

माचेतनेषूत्तममध्यमाधमेषु कश्चिदप्यर्थव्यपाश्रयः सुखभोगात्मकप्रयोजनाभिसंबन्धो नास्ति आत्मरतित्वादेव नि... मत्वाद्विदुषः पुण्यपापफलसंबन्धो नास्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ यस्मान्निष्कामस्य कर्मलेपो नास्ति तस्मात्त्वमप्यसक्तः फलासक्ति शून्यः सततं सर्वदा कार्यमवश्यकर्तव्यं कर्म नित्यनैमित्तिकं समाचर । हि यस्मादसक्तः कर्माचरन् परं मोक्षं सत्त्व...

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

न्नस्त्वथवैष न किंचन ॥ विदेहमुक्तता तूक्ता सप्तमी योगभूमिका । अगम्या वचसां शान्ता सा सीमा योगभूमिषु ॥' इ... यामधिकृत्य श्रीमद्भागवते स्मर्यते 'देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् । दैवादुपे... दैववशादपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः ॥ देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म यावत्स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव स... तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ॥' इति । श्रुतिश्च 'तद्यथाऽहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्र... शयीतैवमेवेदं शरीरं शेतेऽथायमशरीरो मृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव' इति । तत्रायं संग्रहः—'चतुर्थीभूमिकाज्ञानं तिस्र... साधनं पुरा । जीवन्मुक्तेरवस्थास्तु परास्तिस्रः प्रकीर्तिताः ॥' अत्र प्रथमभूमित्रयमारूढोऽज्ञोऽपि न कर्माधिकारी किं पु... स्त्वज्ञानी तद्विशिष्टो जीवन्मुक्तो वेत्यभिप्रायः ॥ १८ ॥ यस्मान्न त्वमेवंभूतो ज्ञानी किंतु कर्माधिकृत एव मुमुक्षुः । अ... फलकामनारहितः । सततं सर्वदा नतु कदाचित् । कार्यमवश्यकर्तव्यं यावज्जीवादिश्रुतिचोदितम् 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्रा... विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन' इति श्रुत्यात्मज्ञाने विनियुक्तं कर्म नित्यनैमित्तिकलक्षणं सम्यगाचर यथा... निर्वर्तय । असक्तो हि यस्मादाचरन्नीश्वरार्थं कर्म कुर्वन्सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण परं मोक्षमाप्नोति पूरुषः पुरुषः स एव...

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कश्चिदर्थोऽर्थार्थमाश्रयणीयः सेवनीयो नास्ति येन तदर्था क्रियानुष्ठेया स्यात् । अस्मिन्श्लोके भूमिकारूढस्ये... शब्दस्याभावेनाप्रासङ्गिकं वासिष्ठोक्तभूमिकाप्रदर्शनं कैश्चित्कृतमिति बोध्यम् ॥ १८ ॥ तव तु चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानार्थं कर्मण्यधिका... तस्मादसक्तः फलासक्तिवर्जितः कार्यमवश्यंकर्तव्यं नित्यं नैमित्तिकं च कर्म सर्वदा समाचर । हि यस्मात्पुरुषोऽसक्तः कर्म समा... ईश्वरार्थं कर्म कुर्वन् सत्वशुद्धिद्वारा ज्ञानप्राप्त्या परं मोक्षं प्राप्नोति ॥ १९ ॥ हि यस्माच्च जनकादयो जनकाश्वपतिप्रभृतयः...

६ श्रीधरीव्याख्या ।

नेशते न शक्नुवन्तीति श्रुतेरर्थः । देवकृतास्तु विघ्नाः सम्यग्ज्ञानोत्पत्तेः प्रागेवं 'यदेतद्ब्रह्म ... मनुष्या विदुस्तदेषां देवानां न प्रियम्' ... श्रुत्वा ब्रह्मज्ञानस्यैवाप्रियत्वोक्त्या तत्रैव विघ्नकर्तृत्वस्य सूचितत्वात् ॥ १८ ॥ यस्मादेवंभूतस्य ... ...तिन एव कर्मानुपयोगो ना... तस्मात्त्वं कर्म कुर्वित्याह—तस्मादिति । असक्तः फलसङ्गरहितः सन्कार्यमवश्यकर्तव्यतया विहितं नित्य...नैमित्तिकं कर्म सम्यगा... ...णैवेति । हि यस्मादसक्तः कर्माचरन्पुरुषः परं मोक्षं चित्तशुद्धि ज्ञानद्वारा प्राप्नोति ॥ १९ ॥ अत्र सदाचारं प्रमाणयति—कर्म...

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

निग्रहानुग्रहौ करोति ॥ १८ ॥ अपितु करणीयमिदमित्येतावता तदत्र कुर्वतामपि सिद्धौ जनकादयो दृष्टान्ताः ॥ १९ ॥ प्राप्तप्रापण...

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

णैव हि तस्मात् पूर्वे क्षत्रिया विद्वांसः संसिद्धिं मोक्षं गन्तुमास्थिताः प्रवृत्ता जनकादयो जनकाश्वपतिप्रभृतयः। यदि ते प्राप्तसम्यग्दर्शनास्ततो लोकसंग्रहार्थं प्रारब्धकर्मत्वात् कर्मणा सहैवासंन्यस्यैव कर्म संसिद्धिमास्थिता इत्यर्थः। अथाप्राप्तसम्यग्दर्शना जनकादयस्तदा कर्मणा सत्त्वशुद्धिसाधनभूतेन क्रमेण संसिद्धिमास्थिता इति व्याख्येयः श्लोकः। अथ मन्यते पूर्वैरपि जनकादिभिरप्यजानद्भिरेव कर्तव्यं कर्म कृतं तावता नावश्यमन्येन कर्तव्यं सम्यग्दर्शनवता कृतार्थेनेति तथापि प्रारब्धकर्मायत्तस्त्वं लोकसंग्रहमेवापि लोकस्योन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं लोकसंग्रहस्तमेवापि प्रयोजनं संपश्य-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

कर्मत्यजां हि सम्यग्दर्शनवतां प्रसिद्धा संसिद्धिरिति। तत्र किं जनकादयोऽपि प्राप्तसम्यग्दर्शनाः स्युरुताप्राप्तसम्यग्दर्शना भवेयुरिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह—यदीति। लोकसंग्रहार्थं कर्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिता इति संबन्धः। कर्मणा सहैवेत्येतद् व्याकरोति—असंन्यस्यैव कर्मेति। तत्र हेतुमाह—प्रारब्धेति। जनकादीनां सत्यपि ज्ञानित्वे प्रारब्धकर्मवशात्कर्मापरित्यज्यैव लोकसंग्रहार्थं प्रवर्तमानानां ज्ञानमाहात्म्यादुपपन्ना संसिद्धिरित्यर्थः। द्वितीयमनूद्य पूर्वार्धेनैवोत्तरमाह—अथेत्यादिना। द्वितीयार्धव्यावर्त्यामाशङ्कामुत्थापयति—अथेति। अज्ञेनाकृतार्थेन कृतं कर्मेत्येतावता ज्ञानवता कृतकृत्येन न तत्कर्तव्यमित्युक्तमङ्गीकरोति—तथापीति। तर्हि मयापि ज्ञानवता कृतार्थेन कर्म न कर्तव्यमित्याशङ्क्यार्जुनस्य कर्तव्यमेव कर्मेत्युत्तरार्धव्याख्यानेन कथयति—प्रारब्धेति॥ २०॥ ज्ञानवता कृतार्थेन

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

द्विद्वारेणाप्नोति॥ १९॥ अत्र शिष्टाचारं प्रमाणयति—कर्मणेति। कर्मणैव सह संसिद्धिं श्रवणादिसाध्यां ज्ञाननिष्ठां गन्तुमास्थिताः प्रवृत्ता जनकादयस्त्वादृशाः क्षत्रियाः नतु संन्यासेन। ननु शुद्धचित्तस्य मम नास्ति कर्मापेक्षेत्याशङ्क्याह—लोकेति। लोकस्य संग्रहः स्वधर्मे प्रवर्तनम्। ननु स्वप्रयोजनाभावेऽपि केवलं लोकसंग्रहार्थं चेत्कर्म कर्तव्यं तदा विदुषां ब्राह्मणानामपि संन्यासो न स्यात्। यतीनेव संन्यासधर्मान्ग्राहयितुं तेषां संन्यास इति चेत् अर्जुनेऽपि न तद्दुर्वारितमस्ति। ननु क्षत्रियस्य संन्यासेऽधिकारो नास्तीति चेत् लिङ्गधारणेऽधिकाराभावेऽपि भरतऋषभादिवद्विक्षेप-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

रयो नान्य इत्यभिप्रायः॥ १९॥ ननु विविदिषोरपि ज्ञाननिष्ठाप्राप्त्यर्थं श्रवणमनननिदिध्यासनानुष्ठानाय सर्वकर्मत्यागलक्षणः संन्यासो विहितः। तथाच न केवलं ज्ञानिन एव कर्मानधिकारः किंतु ज्ञानार्थिनोऽपि विरक्तस्य। तथाच मयापि विरक्तेन ज्ञानार्थिना कर्माणि हेयान्येवेत्यर्जुनाशङ्कां क्षत्रियस्य संन्यासानधिकारप्रतिपादनेनापनुदति भगवान्। जनकादयोऽपि जनकाजातशत्रुप्रभृतयः श्रुतिस्मृतिपुराणप्रसिद्धाः क्षत्रिया विद्वांसोऽपि कर्मणैव सह नतु कर्मत्यागेन सह संसिद्धिं श्रवणादिसाध्यां ज्ञाननिष्ठामास्थिताः प्राप्ताः। हि यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि क्षत्रियो विविदिषुर्विद्वान्वा कर्म कर्तुमर्हसीत्यनुषङ्गः। 'ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति संन्यासविधायके वाक्ये ब्राह्मणत्वस्य विवक्षितत्वात् 'स्वाराज्यकामो राजा राजसूयेन यजेत' इत्यत्र क्षत्रियत्ववत् 'चत्वार आश्रमा ब्राह्मणस्य त्रयो राजन्यस्य द्वौ वैश्यस्य' इति च स्मृतेः। पुराणेपि 'मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम्। बाहुजातोरुजातानां नायं धर्मः प्रशस्यते॥' इति क्षत्रियवैश्ययोः संन्यासाभाव उक्तः। तस्माद्युक्तमेवोक्तं भगवता कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति। 'सर्वे राजाश्रिता धर्मा राजा धर्मस्य धारकः' इत्यादिस्मृतेर्वर्णाश्रमधर्मप्रवर्तकत्वेनापि क्षत्रियोऽवश्यं कर्म कुर्यादित्याह—लोकेति। लोकानां स्वे स्वे धर्मे प्रवर्तनमुन्मार्गान्निवर्तनं च लोकसंग्रहस्तं पश्यन्नपिशब्दाज्जनकादिशिष्टाचारमपि पश्यन्कर्म कर्तुमर्हस्येवेत्यन्वयः। क्षत्रियजन्मप्रापकेण कर्मणारब्धशरीरस्त्वं विद्वानपि जनकादिवत्प्रारब्धकर्मबलेन लोकसंग्रहार्थं कर्म कर्तुं योग्यो भवसि नतु

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

णैव शुद्धसत्त्वाः सन्तः संसिद्धिं सम्यग्ज्ञानं प्राप्ता इत्यर्थः। यद्यपि त्वं [illegible]ज्ञानिनमेवात्मानं मन्यसे तथापि कर्माचरणं भद्रमेवेत्याह—क्षत्रियाः कर्मणैव संसिद्धिं मोक्षं गन्तुमास्थिताः प्रवृत्ताः श्र[illegible]णादिसाध्यां ज्ञाननिष्ठां प्राप्ता इति वा। इदं व्याख्यानं परमाप्नोति पूरुष इति पूर्वोक्तानुगुणमत आचार्यैः परित्यक्तम्। [illegible] यदि प्राप्तसम्यग्दर्शनास्तर्हि लोकसंग्रहार्थं प्रारब्धकर्मत्वात्कर्मणा सहैवासंन्यस्यैवाथाप्राप्तसम्यग्दर्शनास्तदा कर्मणा चित्तशु[illegible]द्धसाधनभूतेन कर्मणेत्यर्थः। पूर्वैरप्यज्ञानवद्भिरेव कर्तव्यं कर्म कृतमतो नावश्यमन्येन तत्त्वज्ञेन कृतार्थेन कर्तव्यमिति चेत्[illegible] [illegible]थापि प्रारब्धकर्माधीनस्त्वं लोकस्योन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं लोकसंग्रहस्तमेवापि प्रयोजनं संपश्यन्कलोकसंग्रहमिति। [illegible]

६ श्रीधरीव्याख्या।

दित्येवं लोक[illegible]... लोकस्य संग्रहः स्वधर्मे प्रवर्तनं मया कर्मणि कृते जनः सर्वोऽपि करिष्यति, अन्यथा ज्ञानिदृष्टान्तेनाज्ञः कर्म त्यजे-[illegible] क्षणमपि तावत्प्रयोजनं पश्यन्कर्म कर्तुमेवार्हसि न तु त्यक्तुमित्यर्थः॥ २०॥ कर्मकरणे लोकसंग्रहो यथा स्यात्-

१ इदं [illegible] मधुसूदनः, नीलकण्ठश्च.

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनु वर्तते ॥ २१ ॥
न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

न्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥ लोकसंग्रहं कः कर्तुमर्हति कथं चेत्युच्यते—यद्यदिति । यद्यत् कर्माचरति येषु येषु श्रेष्ठः प्रधानभूतस्तत्तदेव कर्माचरतीतरोऽन्यो जनस्तदनुगतः । किंच श्रेष्ठो यत्प्रमाणं कुरुते लौकिकं वैदिकं वा लोकस्तदनुवर्तते तदेव प्रमाणीकरोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ यद्यत्र ते लोकसंग्रहकर्तव्यतायां विप्रतिपत्तिस्तर्हि मां किं न पश्यसि—न मे इति । न मे मम पार्थ नास्ति न विद्यते कर्तव्यं त्रिष्वपि लो-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

लोकसंग्रहार्थमपि न प्रवर्तितव्यमित्याशङ्कामुत्थाप्य परिहरति—लोकेत्यादिना । श्रुताध्ययनसंपन्नत्वेनाभिमतो यद्यद्विहितं प्रतिषिद्धं वा कर्मानुतिष्ठति तत्तदेव प्राकृतो जनोऽनुवर्तते तेन विद्यावतापि लोकमर्यादास्थापनार्थं विहितं कर्तव्यमित्यर्थः । श्रेष्ठानुसारित्वमितरेषामाचारे दर्शयित्वा प्रतिपत्तावपि दर्शयति—किंचेति ॥ २१ ॥ कृतार्थस्यापि लोकसंग्रहार्थं विहितं कर्म कर्तव्यमित्युक्त्वा तत्रैव भगवन्तमुदाहरणत्वेनोपन्यस्यति—यदीत्यादिना । अप्राप्तप्राप्तये तवापि कर्तृत्वसंभवाद् न किंचिदपि विद्यते कर्तव्यमिति कथमुक्तमित्याशङ्क्याह—नानवाप्तमिति । प्रतीक-मुपादाय व्याख्यानद्वारा विद्यावतोऽपि कर्मप्रवृत्तिं संभावयति—नेत्यादिना । अन्वयार्थं पुनर्नञोऽनुवादः । भगवतो

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

कर्मत्यागमात्रेऽधिकारात् । वार्तिके 'सर्वाधिकारविच्छेदि ज्ञानं चेदभ्युपेयते । कुतोऽधिकारनियमो व्युत्थाने क्रिय-बलात् ॥' इति विद्वत्संन्यासे क्षत्रियादेरप्यधिकारस्य साधितत्वात् । अतो लोकसंग्रहो न मुख्यं कर्मप्रयोजनमिति चेत्सत्यम् । 'न मे पार्थास्ति कर्तव्यम्' इति स्वदृष्टान्तेनाधिकारिकत्वादर्जुन एवैवं नियोज्यते न क्षत्रियमात्रमिति

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

त्यक्तुं ब्राह्मणजन्मालाभादित्यभिप्रायः । एतादृशभगवदभिप्रायविदा भगवता भाष्यकृता ब्राह्मणस्यैव संन्यासो नान्यस्येति निर्णीतम् । वार्तिककृता तु प्रौढिवादमात्रेण क्षत्रियवैश्ययोरपि संन्यासोऽस्तीत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ २० ॥ ननु मया कर्मणि क्रियमाणेऽपि लोकः किमिति तत्संगृह्णीयादित्याशङ्क्य श्रेष्ठाचारानुविधायित्वादित्याह—**यद्यदिति** । श्रेष्ठः प्रधानभूतो राजा-दिर्यद्यत्कर्माचरति शुभमशुभं वा तत्तदेवाचरतीतरः प्राकृतस्तदनुगतो जनः नत्वन्यत्स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः । ननु शास्त्रमवलोक्यानु-ष्ठीयं श्रेष्ठाचारं परित्यज्य शास्त्रीयमेव कुतो नाचरति लोक इत्याशङ्क्य आचारवत्प्रतिपत्तावपि श्रेष्ठानुसारितामितरस्य दर्शयति—**स यदिति** । स श्रेष्ठो यल्लौकिकं वैदिकं वा प्रमाणं कुरुते प्रमाणत्वेन मन्यते तदेव लोकोऽप्यनुवर्तते प्रमाणं कुरुते न स्वातन्त्र्येण किंचिदित्यर्थः । तथाच प्रधानभूतेन त्वया राज्ञा लोकसंरक्षणार्थं कर्म कर्तव्यमेव 'प्रधानानुयायिनो जनव्यवहारा भवन्ति' इति न्यायादित्यभिप्रायः ॥ २१ ॥ अत्र चाहमेव दृष्टान्त इत्याह—**न मे पार्थेति** त्रिभिः । हे पार्थ, मे मम त्रिष्वपि लोकेषु किमपि कर्तव्यं नास्ति । यतोऽनवाप्तं फलं किंचिन्ममावाप्तव्यं नास्ति । तथापि वर्तएव कर्मण्यहं । कर्म

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

र्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ २० ॥ मयि कर्मणि प्रवृत्ते कथं लोकसंग्रहो भविष्यतीत्यत आह—**यद्यदिति** । यद्यत्कर्म श्रेष्ठः प्रधान आचरति तत्तदेव कर्मेतरोऽन्यो जनस्तदनुगत आचरति । किंच स प्रधानः यल्लौकिकं वैदिकं वा प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते । तदेव प्रमाणीकुरुते इत्यर्थः । यत्कर्म शास्त्रं वा निवृत्तिशास्त्रं वेत्याचार्यैः संकोचे मानाभावमभिप्रेत्य न व्याख्यातम् ॥ २१ ॥ अहमिव त्वमपि लोकसंग्रहं कुर्वित्याशयेनाह—**नेति** । त्रिषु लोकेषु मम कर्तव्यं किंचिदपि न विद्यते यस्मादनवाप्तमप्राप्तमवाप्तव्यं प्रापणीयं त्रिषु लोकेषु किंचिदपि मे नास्ति यद्यप्येवं तथापि कर्मणि वर्त एव । कर्म करोम्येवेत्यर्थः । त्वयापि मत्संबन्धित्वात्कर्मानु-पात एव कर्तव्य इति सूचयन्नाह—**पार्थेति** ॥ २२ ॥ यद्यहमतन्द्रितोऽनलसः सन् कर्मणि कदाचिन्न वर्तेयं मम श्रेष्ठस्य वर्त्म

६ श्रीधरीव्याख्या ।

थाह—**यदिति** । इतरः प्राकृतो जनः तत्तदेवाचरति । स श्रेष्ठो जनः कर्मशास्त्रं निवृत्तिशास्त्रं वा यत्प्रमाणं मन्यते तदेव लोकोऽप्यनु-सरति ॥ २१ ॥ अत्र चाहमेव दृष्टान्त इत्याह त्रिभिः—**न मे पार्थेति** । हे पार्थ, मे कर्तव्यं नास्ति । यतस्त्रिष्वपि लोकेष्वनवाप्तं ... कर्म

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

परिपूर्णमनसोपि कर्मप्रवृत्तौ लोकानुग्रहः ॥ प्रयोजनमित्यत्र श्रीभगवानात्मानमेव दृष्टान्तीकरोति ॥ २० ॥ २१ ॥ तस्मादहं

१ श्रीधरश्च.

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

केषु किंचन किंचिदपि । कस्मान्नानवाप्तमप्राप्तमवाप्तव्यं प्रापणीयं तथापि वर्त एव च कर्मण्यहम् ॥२२॥ यदि हि पुनरहं न वर्तेयं जातु कदाचित्कर्मण्यतन्द्रितोऽनलसः सन् मम श्रेष्ठस्य सतो वर्त्म मार्गमनुवर्तन्ते मनुष्याः हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २३ ॥ तथाच को दोष इत्याह—उदिति । उत्सीदेयुर्विनश्येयुरिमे सर्वे लोका लोकस्थितिनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात् न कुर्यां कर्म चेदहम्, किंच संकरस्य च कर्ता स्यां । तेन कारणेनोपहन्यामिमाः प्रजाः प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्त उपहतिमुपहननं कुर्यामि-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

नास्ति कर्तव्यमित्येतदाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति—**कस्मादित्यादिना** । प्रयोजनाभावे त्वयापि नानुष्ठेयं कर्मेत्याशङ्क्य लोकसंग्रहार्थं ममापि कर्मानुष्ठानमिति मत्वाह—**तथापीति** ॥ २२ ॥ लोकसंग्रहोऽपि न ते कर्तव्यो विफलत्वादित्याशङ्क्याह—**यदि हीति** ॥ २३ ॥ श्रेष्ठस्य तव मार्गानुवर्तित्वं मनुष्याणामुचितमेवेत्याशङ्क्य दूषयति—**तथाचे**त्यादिना । ईश्वरस्य कर्मण्यप्रवृत्तौ तदनुवर्तिनामपि कर्मानुपपत्तेरिति हेतुमाह—**लोकस्थितीति** । इतश्चेश्वरेण कर्म कर्तव्यमित्याह—**किंचेति** । यदि कर्म न कुर्यामिति शेषः । संकरकरणस्य कार्यं कथयति—**तेनेति** । प्रजोपहतिः परिप्राप्यते चेत् किं तया तव स्यादिति तत्राह—**प्रजानामिति** । त्वामनाचरन्तमनुवर्ततां सर्वेषां को दोषः स्यादित्यपे-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

तुष्यतु भवान् ॥ २० ॥ २१ ॥ कर्मणि वर्ते एव । अहं कर्म करोम्येवेत्यर्थः ॥ २२ ॥ यद्यहं कर्मणि न वर्तेयं तर्हि मनुष्याः ममैव वर्त्मानुवर्तन्ते अनुवर्तेरन् । कर्म न कुर्वीरन्नित्यर्थः । अतन्द्रितोऽनलसः । सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २३ ॥ ततश्च किमित्यत आह—**उत्सीदेयुरिति** । यद्यदाचरतीत्यादेरपरा योजना । न केवलं लोकसंग्रहं पश्यन् कर्तुमर्हसि अपितु श्रेष्ठाचारत्वादपीत्याह—**यद्यदिति** । तथाच मम श्रेष्ठस्य यादृश आचारस्तादृश एव मदनुवर्तिना त्वया-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

करोम्येवेत्यर्थः । पार्थेति संबोधयन् विशुद्धक्षत्रियवंशोद्भवस्त्वं शूरापत्यापत्यत्वेन चात्यन्तं मत्समोऽहमिव वर्तितुमर्हसीति दर्शयति ॥ २२ ॥ लोकसंग्रहोऽपि न ते कर्तव्यो विफलत्वादित्याशङ्क्याह—**यदिह्यहमिति** । यदि पुनरहमतन्द्रितोऽनलसः सन् कर्मणि जातु कदाचिन्न वर्तेयं नानुतिष्ठेयं कर्माणि तदा मम श्रेष्ठस्य सतो वर्त्म मार्गं हे पार्थ, मनुष्याः कर्माधिकारिणः सन्तः अनुवर्तन्ते अनुवर्तेरन् । सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २३ ॥ श्रेष्ठस्य तव मार्गानुवर्तित्वं मनुष्याणामुचितमेव अनुवर्तित्वे को दोष इत्यत आह—**उत्सीदेयुरिति** । अहमीश्वरश्चेद्यदि कर्म न कुर्यां तदा मदनुवर्तिनां मन्वादीनामपि कर्मानुपपत्तेः लोकस्थितिहेतोः कर्मणो लोपेनेमे सर्वे लोका उत्सीदेयुर्विनश्येयुः । ततश्च वर्णसंकरस्य च कर्ताहमेव स्यां, तेन चेमाः सर्वाः प्रजा अहमेवोपहन्यां धर्मलोपेन विनाशयेयम्, कथंच प्रजानामनुग्रहार्थं प्रवृत्त ईश्वरोऽहं ताः सर्वा विनाशयेयमित्यभिप्रायः । यद्यदाचरतीत्यादेरपरा योजना—न केवलं लोकसंग्रहं पश्यन्कर्तुमर्हसि अपितु श्रेष्ठाचारत्वादपीत्याह—**यद्यदिति** । तथाच

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

मार्गमनुवर्तन्ते सर्वे मनुष्या अनुवर्तेरन् । इतरे जना अपि मम मार्गमनुवर्तन्ते त्वं संबन्धी [illegible]वर्तस इत्यत्याश्चर्यमिति द्योतयन्संबोधयति—**पार्थेति** ॥ २३ ॥ तथाच को दोष इत्यत आह—**उत्सीदेयुरि**[illegible]**ति** । अहं चेत्कर्म न कुर्यां तर्हि इमे लोकाः उत्सीदेयुर्नश्येयुः लोकानुच्छित्तिनिमित्तकर्मणोऽभावात् । संकरस्य च कर्ता [illegible] स्यां तेनेमाः प्रजाः उपहन्यामतः प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्तस्य ममेदं नानुरूपमित्यर्थः । यत्तु यद्यदाचरतीत्यादेरपरा यो[illegible]जना न केवलं लोकसंग्रहं पश्यन्कर्तुमर्हस्यपितु श्रेष्ठाचारत्वादपीत्याह—**यद्यदिति** । तथाच मम श्रेष्ठस्य यादृश आ[illegible]चारस्तादृश एव मदनुवर्तिना त्वयानुष्ठेयो न स्वातन्त्र्येणान्य इत्यर्थः ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

[illegible]प्राप्तं सदवाप्तव्यं प्राप्यं नास्ति, तथापि कर्म[illegible] [illegible]जातु कदाचिदतन्द्रितोऽनलसः सन्[illegible]ण्यहं वर्ते । कर्म करोम्येवेत्यर्थः ॥ २२ ॥ अकरणे लोकस्य नाशं दर्शयति—**यदीति** । [illegible]त्यर्थः ॥ २३ ॥ ततः किमत [illegible] कर्मणि न वर्तेयं कर्म नानुतिष्ठेयं तर्हि ममैव वर्त्म मार्गं मनुष्या अनुवर्तन्ते । अनुवर्तेरन्नि- [illegible] आह—**उत्सीदेयुरिति** । उत्सीदेयुः कर्मलोपेन नश्येयुः । ततश्च यो वर्णसंकरो भवेत्तस्याप्यहमेव कर्ता [illegible]कर्म कुर्यात् । [illegible]

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

[illegible]इदं [illegible]कच विदितवेद्यः कर्म चेत्त्यजेत् ॥ २२ ॥ तल्लोकानां दुर्भेद एवैकप्रसिद्धपक्षशिथिलितास्थाबन्धत्वेनाप्ररूढलक्षणो

१ मधुसूदनः.

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

त्यर्थः । ममेश्वरस्यानुरूपमापद्येत यदि पुनरहमिव त्वं कृतार्थबुद्धिरात्मविदन्यो वा तस्याप्यात्मनः कर्तव्याभावेऽपि परानुग्रह एव कर्तव्य इति ॥ २४ ॥ सक्ता इति । सक्ताः कर्मण्यस्य कर्मणः फलं मम भविष्यतीति केचिदविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत, कुर्याद्विद्वानात्मवित्तथासक्तः सन् । तद्वत् किमर्थं करोति तच्छृणु चिकीर्षुर्यथा कर्तुमिच्छुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥ एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षोर्ममात्मविदः कर्तव्यमस्त्वन्यस्य वा लोकसंग्रहं मुक्त्वा ततस्तस्यात्मविद इदमुपदिश्यते—नेति । बुद्धेर्भेदो बुद्धिभेदः

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

क्षायामीश्वरस्य कृतार्थतया कर्मानुष्ठानाभावे तदनुवर्तिनामपि तदभावादेव स्थितिहेत्वभावात्पृथिव्यादिभूतानां विनाशप्रसङ्गाद्वर्णाश्रमधर्मव्यवस्थानुपपत्तेश्चाधिकृतानां प्राणभृतां पापोपहतत्वप्रसङ्गात्परानुग्रहार्थं प्रवृत्तिरीश्वरस्येत्युक्तं, संप्रति लोकसंग्रहाय कर्म कुर्वाणस्य कर्तृत्वाभिमानेन ज्ञानाभिभवे प्राप्ते प्रत्याह—**यदि पुनरिति** । कृतार्थबुद्धित्वे हेतुमाह—**आत्मविदिति** । यथावदात्मानमवगच्छत्कर्तृत्वाद्यभिमानाभावात्कृतार्थो भवत्येवेत्यर्थः । अर्जुनादन्यत्रापि ज्ञानवति कृतार्थबुद्धित्वं कर्तव्यत्वाद्यभिमानहीने तुल्यमित्याह—**अन्यो वेति** । तस्य तर्हि कर्मानुष्ठानमफलत्वादनवकाशमित्याशङ्क्याह—**तस्यापीति** । कर्तव्य इत्यात्मविदापि परानुग्रहाय कर्तव्यमेव कर्मेत्याहेति शेषः ॥ २४ ॥ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकरूपं श्लोकं व्याकरोति—**सक्ता इत्यादिना** । असक्तः सन् कर्तृत्वाभिमानं फलाभिसंधिं वा कुर्वन्निति यावत् ॥ २५ ॥ वृत्तमनूद्योत्तरश्लोकमवतारयति—**एवमिति** । कर्तव्यं कर्मेति शेषः । पूर्वार्धमेवं व्याख्या

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

नुष्ठेयः न स्वातन्त्र्येणान्य इत्यर्थः । कीदृशस्तवाचारो यो मयानुवर्तनीय इत्याकाङ्क्षायां न मे पार्थेत्यादिभिस्त्रिभिः श्लोकैस्तत्प्रदर्शनमिति मधुसूदनश्रीपादाः ॥ २४ ॥ यदि मादृश एव त्वं कृतार्थोऽसि तथापि परानुग्रहार्थं कर्माणि कुर्वित्याह—**सक्ता इति** । कर्मणि कर्मफले । कुर्वन्ति कर्माणीति शेषः । असक्त इति च्छेदः ॥ २५ ॥ विद्वान् अज्ञा

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

मम श्रेष्ठस्य यादृश आचारस्तादृश एव मदनुवर्तिना त्वयानुष्ठेयो न स्वातन्त्र्येणान्य इत्यर्थः । कीदृशस्तवाचारो यो मयानुवर्तनीय इत्याकाङ्क्षायां न मे पार्थेत्यादिभिस्त्रिभिः श्लोकैस्तत्प्रदर्शनमिति ॥ २४ ॥ ननु तवेश्वरस्य लोकसंग्रहार्थं कर्माणि कुर्वाणस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावान्न कापि क्षतिः मम तु जीवस्य लोकसंग्रहार्थं कर्माणि कुर्वाणस्य कर्तृत्वाभिमानेन ज्ञानाभिभवः स्यादित्यत आह—**सक्ता इति** । सक्ताः कर्तृत्वाभिमानेन फलाभिसन्धिना च कर्मण्यभिनिविष्टा अविद्वांसोऽज्ञा यथा कुर्वन्ति कर्म लोकसंग्रहं कर्तुमिच्छुर्विद्वानात्मविदपि तथैव कुर्यात् । किंतु असक्तः सन् । कर्तृत्वाभिमानं फलाभिसंधिं चाकुर्वन्नित्यर्थः । भारतेति भरतवंशोद्भवत्वेन, भा ज्ञानं तस्यां रतत्वेन वा त्वं यथोक्तशास्त्रार्थबोधयोग्योसीति दर्शयति ॥ २५ ॥ ननु कर्मा

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

कीदृशस्तवाचारो मयानुवर्तनीय इत्याकाङ्क्षायां न मे पार्थेत्यादिभिस्त्रिभिस्तत्प्रदर्शनमिति केषांचिद्व्याख्यानं तद्भाष्यानुगुण्येयोजनीयम् । यद्वा लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसीति पूर्वोक्तानुरोधेन लोकसंग्रहं कः कर्तुमिच्छति कथंचेत्युच्यते । यद्वित्यस्य भाष्योक्तोत्थापनविरुद्धं न केवलमित्याद्युपेक्ष्यम् । कर्मणैवेत्यादिना शिष्टाचारस्योक्तत्वात् सक्ता इत्यादिना विदुषो लोकसंग्रहार्थं कर्मणि प्रवृत्तिं दर्शयता यदि त्वमात्मानं [illegible] मन्यसे तर्हि लोकसंग्रहं संप्रति पश्यन्कर्म कर्तुमर्हसीत्येवं दृढीकृतं तस्मात्मयेऽपि स्वस्य श्रेष्ठस्य कर्मणि प्रवृत्तिं प्रत्यक्षसिद्धां दर्शयंस्तदेव [illegible]युति । योजनान्तरानीतार्थस्त्वर्थात्संबोधनाद्वापि सिध्यतीति न तदर्थं भाष्यविरुद्धा क्लिष्टयोजना प्रदर्शनीयेति दिक् ॥ २४ ॥ यथाहं कृतार्थो लोकसंग्रहार्थं कर्म करोमि तथा त्वमन्यो वा विद्वांस्तदर्थं कुर्यादित्याह—**सक्ता इति** । यथा विद्वांसः कर्मणि सक्ताः कर्तृत्वाभिमानफलाभिसंधिभ्यामासक्ताः कर्म कुर्वन्ति तथासक्तः सन् विद्वानात्मविल्लोकसंग्रहं कर्तुमिच्छुः कर्म कुर्यात् । तव तु भरतवंशोद्भवत्वादपि लोकसंग्रहोऽवश्यं संपाद्य इति सूचयन्नाह—**भारतेति** ॥ २५ ॥ लोकसंग्रहं चिकीर्षोस्तत्त्वविद इदमुपदिश्यते—**नेति** । अज्ञानामत एव कर्मसङ्गिनां फलार्थं कर्म

६ श्रीधरीव्याख्या ।

स्यां भवेयम् । एवमहमेव प्रजा उपहन्यां मलिनीकुर्याम् ॥ २४ ॥ तस्मादात्मविदापि लोकसंग्रहार्थं त[illegible] कृपया कर्म कार्यमेवेत्युपसंहरति—**सक्ता इति** । कर्मणि सक्ता अभिनिविष्टाः सन्तोऽज्ञाः यथा कर्म कुर्वन्ति असक्तः सन् विद्वानपि तथैव [illegible] कुर्यात् श्लोकं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

जायते ॥ २३ ॥ यतः कर्मवासनां च न मोक्तुं शक्नुवन्ति ज्ञानधारां च नाश्रयितुं अथच शिथिलीभवन्ति ॥ २४ ॥ यतस्तेन सम्यग्

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

मयेदं कर्तव्यं भोक्तव्यं चास्य कर्मणः फलमिति निश्चितरूपाया बुद्धेर्भेदनं चालनं बुद्धिभेदस्तं न जनयेन्नोत्पादयेदज्ञानामविवेकिनां कर्मसङ्गिनां कर्मण्यासक्तानामासङ्गवतां, किंतु कुर्याज्जोषयेत्कारयेत् सर्वकर्माणि विद्वान्स्वयं तदेवाविदुषां कर्म युक्तोऽभियुक्तः समाचरन् ॥२६॥ अविद्वानज्ञः कथं कर्मसु सज्जत इत्याह—प्रकृतेरिति । प्रकृतेः प्रकृतिः प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां गुणानां साम्यावस्था तस्याः प्रकृतेर्गुणैर्विकारैः कार्यकरणरूपैः क्रियमाणानि कर्माणि लौकिकानि शास्त्रीयाणि च सर्वशः सर्वप्रकारैरहंकारविमूढात्मा कार्यकरणसंघात आत्मप्रत्ययोऽहंकारस्तेन विविधं नानाविधं मूढ आत्मान्तःकरणं यस्य

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

योत्तरार्धं प्रश्नपूर्वकमवतार्य व्याचष्टे—किंतु कुर्यादिति । सर्वकर्माणि कारयेत्तेषु प्रीतिं कुर्वन्निति शेषः । कथं कारयेदित्याकाङ्क्षायामाह—तदेवेति ॥ २६ ॥ अज्ञानां कर्मसङ्गिनामित्युक्तं तेनोत्तरश्लोकस्य संगतिमाह—अविद्वानिति । कर्तृत्वमात्मनो वास्तवमित्यभ्युपगमाद्विद्वान्कथं कुर्वन्नेव तस्याभावं पश्यतीत्याशङ्क्याह—प्रकृतेरिति । कर्मस्वविदुषः सक्तिप्रकारं प्रकटयन्व्याकरोति—प्रकृतेरित्यादिना । प्रधानशब्देन मायाशक्तिरुच्यते, अविद्ययेत्युभ-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

कर्मस्वासक्तानां बुद्धिभेदं बुद्धेश्चालनं न जनयेन्नोत्पादयेत् किंतु तान्सर्वाणि कर्माणि जोषयेत्सेवयेत् । कथम् । युक्त आदृतो भूत्वा समाचरन् ॥ २६ ॥ अविद्वान्कथं कर्मसु सजत इत्यत आह—प्रकृतेरिति । प्रकृतेः पारमेश्वर्याः सत्वरजस्तमोगुणात्मिकायाः 'देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' इति श्रुतिप्रसिद्धायाः शक्तेर्गुणैः कार्यकारणसंघातात्मकैः क्रियमाणानि कर्माणि अहंकारेण स्वस्मिन्नध्यस्तेन विमूढः तदीयान्कर्तृत्वादीनात्मधर्मत्वेन पश्यन्, आत्मनश्चासज्ज्ञानन्दसं-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

घ्रानेनैव लोकसंग्रहः कर्तव्यो ननु तत्त्वज्ञानोपदेशेनेति को हेतुरत आह—न बुद्धिभेदमिति । अज्ञानामविवेकिनां कर्तृत्वाभिमानेन फलाभिसंधिना च कर्मसङ्गिनां कर्मण्यभिनिविष्टानां या बुद्धिरहमेतत्कर्म करिष्ये एतत्फलं च भोक्ष्य इति तस्या भेदं विचालनं अकर्त्रात्मोपदेशेन न कुर्यात्, किंतु युक्तोऽवहितः सन् विद्वान् लोकसंग्रहं चिकीर्षुः अविद्वदधिकारिकाणि सर्वकर्माणि समाचरन् तेषां श्रद्धामुत्पाद्य जोषयेत् प्रीत्या सेवयेत् । अनधिकारिणामुपदेशेन बुद्धिविचालने कृते कर्मसु श्रद्धानिवृत्तेर्ज्ञानस्य चानुत्पत्तेरुभयभ्रष्टत्वं स्यात् । तथाचोक्तं 'अज्ञस्यार्धप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत् । महानिरयजालेषु स तेन विनियोजितः ॥' इति ॥ २६ ॥ विद्वदविदुषोः कर्मानुष्ठानसाम्येऽपि कर्तृत्वाभिमानतदभावाभ्यां विशेषं दर्शयन्सक्ताः कर्मणीति (२५) श्लोकार्थं विवृणोति द्वाभ्याम्—प्रकृतेरिति । प्रकृतिर्माया सत्त्वरजस्तमोगुणमयी मिथ्याज्ञानात्मिका पारमेश्वरी शक्तिः । 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इति श्रुतेः । तस्याः प्रकृतेर्गुणैर्विकारैः कार्यकारणरूपैः क्रियमाणानि लौकिकानि वैदिकानि च कर्माणि सर्वशः सर्वप्रकारैः अहंकारेण कार्यकारणसंघातात्मप्रत्ययेन विमूढः स्वरूपविवेकासमर्थं आत्मान्तःकरणं यस्य सोऽहंकारविमूढात्मा अनात्मन्यात्माभिमानी, तानि कर्माणि कर्ताहमिति करोम्यहमिति मन्यते कर्त्र-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ण्यासक्तानां इदं कर्म मयावश्यं कर्तव्यं तत्फलं च भोक्तव्यमिति निश्चितरूपाया बुद्धेर्भेदनं चाल[illegible] न कर्मणेत्याद्युपदेशेन नोत्पादयेत् । किंतु विद्वान्युक्तः समाहितः सन्नविदुषां कर्म स्वयं समाचरन्सर्वकर्मा[illegible]ण्जोषयन् कारयेदन्यथा कर्मसु तेषां श्रद्धापगमे चित्तशुद्ध्यभावाज्ज्ञानाप्राप्त्योभयभ्रष्टत्वं स्यादिति भावः ॥ २६ ॥ सक्ताः [illegible]मणीत्येतं श्लोकं व्याचष्टे—प्रकृतेरिति द्वाभ्याम् । प्रकृतेः प्रधानस्य मायाशक्तेर्गुणैर्विकारैः कार्यकारणरूपैः क्रिय[illegible]नाणानि कर्माणि सर्वाणि सर्वप्रकारैः कार्यकरणसंघातेऽहंप्रत्य-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

कर्तुमिच्छुः ॥ २५ ॥ ननु कृपया तत्त्वज्ञानमेवोपदे[illegible] युक्तं नेत्याह—नेति । अज्ञानामतएव कर्मसङ्गिनां कर्मासक्तानामकर्तात्मोपदेशेन बुद्धेर्भेदमन्यथात्वं न जनयेत्कर्मणः सकाशा[illegible] । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' अज्ञान्कर्माणि कारयेत् । कथम् । युक्तोऽवहितो भूत्वा स्वयं [illegible] बुद्धिचालनं न कुर्यादपि तु जोषयेत्सेवयेत् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' अज्ञान्कर्माणि कारयेत् । भावः ॥ २६ ॥ ननु विद्व[illegible]व समाचरन् । बुद्धिचालने कृते सति कर्मसु श्रद्धानिवृत्तेर्ज्ञानस्य चानुत्पत्तेस्तेषामुभयभ्रंशः स्यादिति पूताः अतो [illegible]पि चेत्कर्म कर्तव्यं तर्हि विद्वदविदुषोः को विशेष इत्याशङ्क्योभयोर्विशेषं दर्शयति—प्रकृतेरिति द्वाभ्याम् ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

कर्म[illegible] ॥ २५ ॥ तदाह—न बुद्धीति । स्वयं चैवं बुध्यमानः [illegible] भेदयेन्न धियमेषाम् ॥ २५ ॥ तदाह—न बुद्धीति । स्वयं चैवं बुध्यमानः इदं[illegible] ॥ [illegible]एव बुद्धेर्भेदनं विगलनं तेषां परमोप्ययमनर्थ इत्यनुग्रहाय भेदयेन्न धियमेषाम् ॥ २५ ॥ तदाह—न बुद्धीति । स्वयं चैवं बुध्यमानः [illegible]र्ण कुर्यात् । नच लोकानां बुद्धिं भिन्द्यात् ॥ २६ ॥ अज्ञानामित्युक्तं तदज्ञत्वं दर्शयति—प्रकृतेरिति । प्रकृतिसंबन्धिभिर्गुणैः सत्त्वाद्यैः

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

सोऽयं कार्यकरणधर्मा कार्यकरणाभिमान्यविद्यया कर्माण्यात्मनि मन्यमानस्तत्तत्कर्मणामहं कर्तेति मन्यते ॥ २७ ॥ यः पुनर्विद्वान् तत्त्वविदिति । तत्त्ववित्तु महाबाहो कस्य तत्त्ववित् गुणकर्मविभागयोः गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदित्यर्थः । गुणाः करणात्मका गुणेषु विषयात्मकेषु वर्तन्ते

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

यतः संबध्यते ॥ २७ ॥ अज्ञस्य कर्मसु शक्तिमुक्त्वा विदुषस्तदभावमभिदधाति—**यः पुनरिति** । तत्त्वं याथार्थ्यं वेत्तीति व्युत्पत्त्या तत्त्वविदिति तुशब्देनाज्ञाद्विशिष्टे निर्दिष्टप्रश्नपूर्वकं द्वितीयपादमवतार्य व्याचष्टे—**कस्येत्यादिना** । गुणानामेव गुणेषु वर्तमानत्वमयुक्तं निर्गुणत्वात्तेषामित्याशङ्क्य विभजते—**गुणा इति** । कार्यकरणानामेव विषये

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

विद्रूपतामपश्यन्नात्मा अहंकारेण विमूढश्चासावात्मा चेति विग्रहः । अहं कर्माणि कर्मणां कर्तेति मन्यते कर्त्रध्यासेन । कर्ताहमिति तृन्प्रत्ययस्तेन 'नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' इति षष्ठीनिषेधः । अन्यथा तृच्प्रत्यये कर्मणां कर्ताहमिति षष्ठ्या भाव्यम् ॥ २७ ॥ एवं सक्तस्य कर्माचरणं प्रदर्श्यासक्तस्य तत्प्रदर्शयति—**तत्त्वविदिति** । गुणकर्मविभागयोः गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदिति भाष्यम् । नाहं गुणात्मक इति गुणेभ्य आत्मनो विभागः, नाहं कर्मात्मक इति कर्मभ्यश्चात्मनो विभागः, तयोर्गुणकर्मविभागयोस्तत्त्वं वेत्तीति श्रीधरः । मधुसूदनस्तु गुणाः देहेन्द्रियान्तःकरणान्यहंकारास्पदानि । कर्माणि च तेषां व्यापारभूतानि ममकारास्पदानि । गुणकर्मेति द्वन्द्वैकवद्भावः । विभज्यते सर्वेषां जडानां भासकत्वेन पृथग्भवतीति विभागः स्वप्रकाशज्ञानरूपोऽसङ्ग आत्मा । गुणकर्म च विभागश्चेति द्वन्द्वः । तयोर्जडाजडयोस्तत्त्वं यो वेत्ति सः गुणाः करणात्मकाः गुणेषु विषयेषु वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जते । कर्तृत्वाभिनिवेशं न करोतीत्यर्थः । गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदिति पक्षे गुणकर्मणोरित्येव सिद्धे विभागपदं व्यर्थमिति । यद्वा यस्तत्त्ववित् स गुणाः गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा गुणविभागे कर्मविभागे च न सज्जते इति योजना । गुणानां सत्त्वरजस्तमसां विभागो बुद्ध्यहंकारज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियविषयरूपेण विभज्यावस्थानं तस्मिन्न सज्जते इदमहमिति न मन्यते । तथाहि शरीरे गौरेऽहं गौरोऽस्मि हस्ताभ्यामात्ते मयेदमात्तमिति चक्षुषा दृष्टे मयेदं दृष्टमित्यहंकारेणाभिमन्यते

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

ध्यासेन । कर्ताहमिति तृन्प्रत्ययः । तेन 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ २७ ॥ विद्वांस्तु तथा न मन्यत इत्याह—**तत्त्ववित्त्विति** । तत्त्वं याथात्म्यं वेत्तीति तत्त्ववित् । तुशब्देन तस्याज्ञाद्वैशिष्ट्यमाह । कस्य तत्त्वमित्यत आह—**गुणेति** । गुणकर्मविभागयोः गुणा देहेन्द्रियान्तःकरणान्यहंकारास्पदानि कर्माणि च तेषां व्यापारभूतानि ममकारास्पदानीति गुणकर्मेति द्वन्द्वैकवद्भावः । विभज्यते सर्वेषां जडानां विकारिणां भासकत्वेन पृथग्भवतीति विभागः स्वप्रकाशज्ञान-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

योऽहंकारस्तेन विमूढः स्वात्मस्वरूपविवेकासमर्थः आत्मान्तःकरणं यस्य सोऽविद्यया कर्मणामहंकर्तेति मन्यते ॥ २७ ॥ तत्त्ववित्तु । तुशब्दोऽज्ञाद्वैलक्षण्यद्योतनार्थः । कस्य तत्त्वविदित्यतआह । गुणकर्मविभागयोः गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदित्यर्थ इति भाष्यम् । अस्यायमर्थः । नाहं कार्यकरणसंघातात्मेति गुणेभ्य आत्मनो विभागः न मे कर्माणीत्यात्मनस्तेभ्यो विभागः गुणकर्मभ्यां विभक्तात्मसाक्षात्कारवान् । तथाच नायमहंकारविमूढात्मा नापि कर्मण्यासक्तो येनाहंकर्तेति मन्येत । विभागपदाभावे त्वयमर्थो न लभ्यते । विग्रहस्तु विभागश्च विभागश्च विभागौ गुणकर्मभ्यां विभागौ गुणकर्मविभागौ तयोर्गुणकर्मविभागयोरिति बोध्यः । एतेन गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदिति वा । अस्मिन्पक्षे गुणकर्मणोरित्येतावतैव निर्वाहे विभागपदस्य प्रयोजनं चिन्त्यमित्याक्षेपः प्रत्युक्तः । यत्त्वाक्षेप्ता स्वव्याख्यानं प्रदर्शितं गुणानि देहेन्द्रियान्तःकरणान्यहंकारास्पदानि कर्माणि च तेषां व्यापारभूतानि ममकारास्पदानीति । गुणकर्मेति द्वन्द्वैकवद्भावः । विभज्यते सर्वेषां जडानां विकारिणां भासकत्वेन यथा भवतीति विभागः स्वप्रकाशज्ञानरूपोऽसङ्ग आत्मा । गुणकर्म च विभागश्चेति द्वन्द्वः तयोर्गुणकर्मविभागयोर्भास्यभासकयोर्जडचैतन्ययोर्विकारिनिर्विकारयोस्तत्त्वं याथात्म्यं यो वेत्तीति

६ श्रीधरीव्याख्या ।

प्रकृतेर्गुणैः प्रकृतिकार्यैरिन्द्रियैः सर्वप्रकारेण क्रियमाणानि यानि कर्माणि तान्यहमेव कर्ता करोमीति मन्यते । तत्र हेतुः । अहंकारेणेन्द्रियादिष्वात्माध्यासेन विमूढ आत्मा बुद्धिर्यस्य सः ॥ २७ ॥ विद्वांस्तु तथा न मन्यत इत्याह—**तत्त्वविदि**[illegible] । नाहं गुणात्मक इति

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

किल कर्माणि क्रियन्ते । मूढश्चाहं कर्तेत्यध्यवस्य मिथ्यैवात्मानं बध्नाति ॥ २७ ॥ तत्त्वविदिति । गुणकर्मविभागतत्त्ववित्तु प्रकृ[illegible]

१ मधुसूदनः.

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

नात्मेति मत्वा न सज्जते सक्तिं न करोति ॥ २८ ॥ ये पुनः प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्गुणैः सम्यङ् मूढाः

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

प्रवृत्तिरात्मनस्तु कूटस्थत्वान्नैवमिति ज्ञात्वा तत्त्ववित्कर्मसु दृढतरं कर्तव्याभिमानं न करोतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ विद्वान-
विद्वानित्युभावपि प्रकृत्य विद्वानविदुषो बुद्धिभेदं न कुर्यादित्युपसंहरति—ये पुनरिति । प्रकृतेरुक्तगुणैर्देहादिभि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

ममेदमित्यभिमन्यते । बुद्धौ विक्रियमाणायामहं सुखीति च सर्वेषु बुद्ध्यादिषु विभज्य गृह्यमाणेष्वपि प्रत्येकं प्रत्यक्त्व-
मध्यस्याहमिदमिति ममेदं कर्मेति च मन्यते । एतेन कर्मविभागोऽप्यावश्यकत्वेन व्याख्यातः । अन्यथा चिदात्मन्ये-
वादानादिकर्तृत्वं दुःखादिमत्त्वं चापतति । अयं च कर्मविभागः श्रुत्यापि दर्शितः 'अन्धो मणिमविन्दत् । तमनङ्गु-
लिरावयत् । अग्रीवः प्रत्यमुञ्चत् । तमजिह्वो असश्चत'इति । अन्धः स्वयं प्रकाशहीनोऽपि चक्षुरादिर्मणिं रूपादिकं विष-
यमविन्दत्प्रकाशयति । अनङ्गुलिः काष्ठलोष्ठादिवज्जडत्वात् स्वयं कर्म कर्तुमशक्तोऽपि पाण्यादिः आवयदासीव्यत्
विषयमुपादत्ते । अग्रीवः छिन्नशिरस्कवन्निर्जीवोऽहंकारस्तं प्रत्यमुञ्चत् ग्रीवायां धारयति मयेदं लब्धमिति मन्यते ।
अजिह्वो धीधातुः जडत्वात्स्वयं स्वगतसुखदुःखयोः पट इव स्वगतरूपादेः प्रकाशनेऽसमर्थोऽप्यहं सुखी दुःखीति चानु-
भवति । तथाचात्मानात्मनोर्याथात्म्यज्ञो व्यावृत्तेष्वहंकारादिषु तत्कर्मसु चाभिमानादिषु कुसुमेषु सूत्रमिवानुवर्तमान-
मात्मानं तेभ्यः पृथग्भूतं जानन् गुणा धीचक्षुरादयो गुणेषु दुःखरूपादिषु वर्तन्ते नत्वात्मेति मत्वा न सज्जतेऽहमेव
हस्तादिसंघातरूपो ममैवेदमादानादिकं कर्मेति न सक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ एवं सक्तासक्तयोः कर्माणि विभज्य

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

रूपोऽसङ्ग आत्मा । गुणकर्म च विभागश्चेति द्वन्द्वः । तयोर्गुणकर्मविभागयोर्भास्यभासकयोर्जडचैतन्ययोर्विकारिनिर्विकारयोस्तत्त्वं
याथात्म्यं यो वेत्ति स गुणाः करणात्मका गुणेषु विषयेषु प्रवर्तन्ते विकारित्वात् नतु निर्विकार आत्मेति मत्वा न सज्जते सक्तिं
कर्तृत्वाभिनिवेशमतत्त्वविदिव न करोति । हे महाबाहो इति संबोधयन्सामुद्रिकोक्तसत्पुरुषलक्षणयोगित्वान्न पृथग्जनसाधारण्येन
त्वमविवेकी भवितुमर्हसीति सूचयति । गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदिति वा । अस्मिन्पक्षे गुणकर्मणोरित्येतावतैव
निर्वाहे विभागपदस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् ॥ २८ ॥ तदेवं विद्वदविदुषोः कर्मानुष्ठानसाम्येन विद्वानविदुषो बुद्धिभेदं न कुर्या-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तच्चिन्त्यम् । गुणकर्मेत्यस्यैकपदत्वेऽल्पाच्त्वादभ्यर्हितत्वाच्च विभागपदस्य पूर्वनिपातापत्तेश्छान्दसत्वनिपातप्रकरणानित्यत्वयोराश्रयणस्य
भाष्योक्तरीत्या सत्यां गतौ अनुचितत्वात् । विभागपदस्य प्रसिद्धमर्थं परित्यज्याप्रसिद्धार्थकल्पनायाः क्लिष्टकल्पनायाश्चान्याय्यत्वा-
दितिदिक् । यदप्यन्ते यस्तत्त्ववित्सः गुणाः गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा गुणविभागे कर्मविभागे च न सज्जत इति
योजना । गुणानां सत्वरजस्तमसां विभागः बुद्ध्यहंकारज्ञानेन्द्रियविषयरूपेण विभज्यावस्थानं तस्मिन्न सज्जते इदमहमिति न मन्यते ।
एतेन कर्मविभागोऽप्यावश्यकत्वेन व्याख्यातः । अन्यथा चिदात्मन्येवादानादिकर्तृत्वं दुःखादिमत्त्वं चापतति तथाचात्मानात्मनोर्या-
थात्म्यज्ञः व्यापृतेष्वहंकारादिषु तत्कर्मसु चाभिमानादिषु कुसुमेषु सूत्रमिवानुवर्तमानमात्मानं तेभ्यः पृथग्भूतं जानन् गुणा धीचक्षु-
रादयः गुणेषु दुःखरूपादिषु वर्तन्ते न त्वात्मेति मत्वा न सज्जतेऽहमेव हस्तादिसंघातरूपो ममैवेदमादानादिकं कर्मेति न सक्तो
भवतीत्यर्थ इति । तदपि विचार्यं गुणकर्मणोर्न सज्जत इत्येतावतैव निर्वाहे विभागप[illegible] [illegible]र्थ्यापत्तेः । तथाचेत्यादिग्रन्थस्य स्वव्या-
ख्यानाननुरूपत्वाच्चेति दिक् । गुणाः करणात्मकाः गुणेषु विषयेषु प्रवर्तन्ते [illegible] नात्मेति मत्वा न सज्जते सक्तिं कर्तृत्वाभिनिवेशं न
करोति । महान्तौ बाहू शत्रुहनने प्रवर्तेते नाहमिति मत्वा त्वमपि कर्तृत्वा[illegible]भिनिवेशं कर्तुं नार्हसीति ध्वनयन्नाह—**हेमहाबाहो** इति
॥ २८ ॥ विद्वत्स्वरूपमविद्वत्स्वरूपं च प्रकृतमुपपाद्य विद्वान[illegible]दुषो बुद्धिभेदनं न कुर्यादित्युपसंहरति—**प्रकृतेरिति**। प्रकृतेः प्रधा-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

गुणेभ्य आत्मनो विभागः । न मे कर्माणीति क[illegible]
निवेशं न करोति । तत्र हेतुः । गुणा [illegible]भ्योऽप्यात्मनो विभागस्तयोर्गुणकर्मविभागयोर्यस्तत्त्वं वेत्ति स तु न सज्जते कर्तृत्वाभि-
रति—**प्रकृतेरिति** । यैः प्रकृते[illegible] इन्द्रियाणि गुणेषु विषयेषु वर्तन्ते नाहमिति मत्वा ॥ २८ ॥ न बुद्धिभेदं जनयेदित्युक्तमुपसंह-
मम किमायातमिति [illegible] गुणैः सत्त्वादिभिः संमूढाः सन्तो गुणेष्विन्द्रियेषु तत्कर्मसु च सज्जन्ते वयं कुर्म इति, तानकृत्स्नविदो

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

[illegible] प्रकृतिसंबन्धिभिर्गुणैः सत्त्वाद्यैः
कर्मसङ्गिनामित्युक्तं कर्मसङ्गित्वं दर्शयति—प्रकृतेरिति ।
[illegible]त्यात्मानं मोचयति ॥ २८ ॥

१ इदं [illegible] २ [illegible]
[illegible]लकण्ठः।

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

संमोहिताः सन्तः सज्जन्ते गुणानां कर्मसु गुणकर्मसु वयं कर्म कुर्मः फलायेति, तान् कर्मसङ्गिनोऽकृत्स्नविदः कर्मफलमात्रदर्शिनो मन्दान्मन्दप्रज्ञान्कृत्स्नविदात्मवित्स्वयं न विचालयेद् बुद्धिभेदकरणमेव चालनं तन्न कुर्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥ कथं पुनः कर्मण्यधिकृतेनाज्ञेन मुमुक्षुणा कर्म कर्तव्यमित्युच्यते—

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

विकारैः संमूढास्तानेवात्मत्वेन मन्यमाना ये ते गुणानां तेषामेव देहादीनां कर्मसु व्यापारेषु सज्जन्ते सक्तिं दृढतरामात्मीयबुद्धिं कुर्वन्तीत्याह—**प्रकृतेरित्यादिना** । तेषामनात्मविदां स्वयमात्मविद् बुद्धिभेदं नापादयेदित्याह—तानित्यादिना ॥ २९ ॥ यद्यपि कर्मण्यज्ञोऽधिक्रियते तथापि मोक्ष्यमाणेन तेन कर्म त्यक्तव्यं मोक्षस्य कर्मासाध्यत्वात्तु तेन कर्म कर्तुं शक्यं कर्मणः सापेक्षितविरोधित्वादिति शङ्कते—**कथमिति** । श्लोकेनोत्तरमाह—उच्यत इति ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

सक्तकर्मानुवादपूर्वकं न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानामित्युपक्रान्तमुपसंहरति—**प्रकृतेरिति** । गुणैरहंकारादिभिः स्वविषयस्तैः संमूढाः एकीभावेनाभेदाध्यासेन, मूढास्तु प्रकृतेः प्रकृतिसंबन्धिषु गुणेषु देहादिषु कर्मसु गमनादिषु च सज्जन्ते अहमयं ब्राह्मणो ममैवेदं यज्ञादिकं कर्मेति सज्जन्ते सक्ता भवन्ति तान् मूढत्वात् अकृत्स्नविदः आत्मज्ञानहीनान् आत्मविद्धि कृत्स्नवित् । 'आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्' इति श्रुतेः । मन्दान्शास्त्रार्थग्रहणासमर्थान् । कृत्स्नविदात्मविन्न विचालयेत्कर्मनिष्ठातो न प्रच्यावयेत् । तेषामुभयभ्रष्टत्वापत्तेः प्रकृतेर्गुणैः संमूढा गुणानां कर्मसु सज्जन्त इति प्राचां योजना ॥ २९ ॥ **मयीति** । त्वं तु अज्ञो मुमुक्षुश्च मयि सर्वान्तर्यामिणि सर्वा

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

दित्युक्तमुपसंहरति—**प्रकृतेरिति** । प्रकृतेः पूर्वोक्ताया मायाया गुणैः कार्यतया धर्मैर्देहादिभिर्विकारैः सम्यङ्मूढाः स्वस्वरूपास्फुरणेन तानेवात्मत्वेन मन्यमानास्तेषामेव गुणानां देहेन्द्रियान्तःकरणानां कर्मसु व्यापारेषु सज्जन्ते सक्तिं वयं कर्म कुर्मस्तत्फलायेति दृढतरामात्मीयबुद्धिं कुर्वन्ति ये तान् कर्मसङ्गिनोऽकृत्स्नविदो नात्माभिमानिनो मन्दानशुद्धचित्तत्वेन ज्ञानाधिकारमप्राप्तान् कृत्स्नवित् परिपूर्णात्मवित् स्वयं न विचालयेत् । कर्मश्रद्धातो न प्रच्यावयेदित्यर्थः । ये त्वमन्दाः शुद्धान्तःकरणास्ते स्वयमेव विवेकोदयेन विचलन्ति ज्ञानाधिकारं प्राप्ता इत्यभिप्रायः । कृत्स्नाकृत्स्नशब्दौ आत्मानात्मपरतया श्रुत्यर्थानुसारेण वार्तिककृद्भिर्व्याख्यातौ । 'सदेवेत्यादिवाक्येभ्यः कृत्स्नं वस्तु यतोऽद्वयम् । संभवस्तद्विरुद्धस्य कुतोऽकृत्स्नस्य वस्तुतः ॥ यस्मिन्दृष्टेऽप्यदृष्टोऽर्थः स तदन्यश्च शिष्यते । तथादृष्टेपि दृष्टः स्यादकृत्स्नस्तादृगुच्यते ॥' इति । अनात्मनः सावयवत्वादनेकधर्मवत्त्वादेकेनचिद्धर्मेण केनचिदवयवेन वा विशिष्टे तस्मिन्नेकस्मिन्घटादौ ज्ञातेऽपि धर्मान्तरेणावयवान्तरेण वा विशिष्टः स एवाज्ञातोऽवशिष्यते तदन्यश्च पटादिरज्ञातोऽवशिष्यतएव । तथा तस्मिन्घटादावज्ञातेऽपि पटादिर्ज्ञातः स्यादिति तज्ज्ञानेऽपि तदज्ञानाच्चाज्ञानात्तदज्ञानेऽप्यन्यज्ञानाच्च सोऽकृत्स्न उच्यते कृत्स्नस्त्वद्वय आत्मैव तज्ज्ञाने कस्यचिदवशेषस्याभावादिति श्लोकद्वयार्थः ॥२९॥ एवं कर्मानुष्ठानसाम्येऽप्यज्ञविज्ञयोः कर्तृत्वाभिनिवेशतदभावाभ्यां विशेष उक्तः । इदानीमज्ञस्यापि मुमुक्षोरमुमुक्षपेक्षया भगवदर्पणं फलाभिसंध्यभावं च विशेषं वदन्नज्ञतयार्जुनस्य कर्माधिकारं द्रढयति—**मयीति** । मयि भगवति वासुदेवे परमे

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

नस्य मायाशक्तेर्गुणैः विकारैः कार्यकरणरूपैः सम्यग्मूढाः स्वस्वरूपास्फुरणेन तानेवात्मतया मन्यमानास्तेषामेव गुणानां कर्मसु व्यापारेषु सज्जन्ते । वयं कुर्मः फलायेति दृढतरस्वकीयबुद्धिं कुर्वन्ति ये तान्कर्मसङ्गिनोऽत एवाकृत्स्नविद आत्मज्ञानशून्यान् यतो मन्दप्रज्ञान् कृत्स्नविदात्मवित् 'आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्' इतिश्रुत्यात्मविदः कृत्स्नवित्त्वप्रतिपादनात् स्वयं न विचालयेत् । बुद्धिभेदं न कुर्यादित्यर्थः । प्रकृतेर्गुणैः [illegible] सत्वादिभिरिति व्याख्यानं तु भाष्यविरुद्धम् । प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैरित्यत्रेन्द्रियैरिति स्वोक्त्यननुरूपं च । एतेन गुणेष्विन्द्रियेषु तत्कर्मसु च प्रकृतेः संबन्धिषु गुणेषु देहादिषु कर्मसु गमनादिषु चेति व्याख्यानद्वयमपि प्रत्युक्तम् । देहेन्द्रियाद्यासक्तेर्गुणसंमूढा इत्यनेनैवोक्तत्वात् प्रकृतेरित्यस्य गुणकर्मस्वित्यनेन संबन्धस्य प्रयोजनशून्यत्वाच्च ॥ २९ ॥ ननु नाहं तत्त्ववित् किंत्वज्ञो मुमुक्षुर्मया कथं कर्म कर्तव्यमिति चेत्तत्राह—**मयीति** । मयि परमे

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मन्दमतीन्कृत्स्नवित्सर्वज्ञो न विचालयेत् ॥ २९ ॥ तदेवं तत्त्वविदापि कर्म कर्तव्यं, त्वं तु नाद्यापि तत्त्ववित्... अतः कर्मैव कुर्विंत्याह

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

कृतेषु कर्मसु मूढाः सज्जन्ति सत्त्वादिगुणमाहात्म्यात् ॥ २९ ॥ तस्माद्युक्तः सन् जुषेत कर्माणीत्युक्तं तत्र कथमिति स्फुट... मयीति

१श्रीधरः. २ नीलकण्ठः.

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

मयीति । मयि वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वात्मनि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य निक्षिप्याध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्याहं कर्तेश्वराय भृत्यवत्करोमीत्यनया बुद्ध्या । किंच निराशीस्त्यक्ताशीर्निर्ममो ममभावश्च निर्गतो यस्य तव स त्वं निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरो विगतसंतापो विगतशोकः सन्नित्यर्थः ॥३०॥ यदेतन्मतं कर्म कर्तव्यमिति सप्रमाणमुक्तं तत्तथा—ये म इति । ये मे मदीयमिदं मतमनुतिष्ठन्त्यनुवर्तन्ते मानवा मनुष्याः श्रद्धावन्तः श्रद्दधाना अनसूयन्तोऽसूयां च मयि गुरौ वासुदेवेऽकुर्वन्तो

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

यथोक्ते परस्मिन्नात्मनि सर्वकर्मणां समर्पणे कारणमाह—अध्यात्मेति । विवेकबुद्धिमेव व्याकरोति—अहमिति । दर्शितरीत्या कर्मसु प्रवृत्तस्य कर्तव्यान्तरमाह—किंचेति । त्यक्ताशीः फलप्रार्थनाहीनः सन्नित्यर्थः । निर्ममो भूत्वा पुत्रभ्रात्रादिष्विति शेषः । ननु युद्धे नियोगो नोपपद्यते पुत्रभ्रात्रादिहिंसात्मनस्तस्य संतापहेतोर्नियोगविषयत्वायोगादिति तत्राह—विगतेति ॥ ३० ॥ प्रकृतं भगवतो मतमुक्तप्रकारमनुसृत्यैवानुतिष्ठतां क्रममुक्तिफलं कथयति—यदेतदिति । शास्त्राचार्योपदिष्टेऽदृष्टार्थे विश्वासवत्त्वं श्रद्दधानत्वं, गुणेषु दोषाविष्करणमसूया, अपिर्यथोक्ताया मुक्ते-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

कर्माणि संन्यस्य समर्प्य अध्यात्मचेतसा आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रमध्यात्मं तत्र प्रवणेन चेतसा । शाकपार्थिवादिवन्मध्यमपदलोपी समासः । आत्मानात्मविवेकवतेत्यर्थः । ईश्वरप्रेरितोऽहं करोमीत्यनया बुद्ध्या निराशीः फलमनिच्छन् निर्ममो लब्धे ममत्वाभिमानशून्यश्च भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरो विशोकः सन् ॥ ३० ॥ ये म इति । येऽन्येऽपि त्वादृशाः मे मम मतमसक्त्या कर्मानुष्ठानं अनुतिष्ठन्त्यनुवर्तन्ते मानवाः श्रद्धावन्तः अनसूयन्तः अत्र दोषमपश्यन्तः

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

सर्वज्ञे सर्वनियन्तरि सर्वात्मनि सर्वाणि कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च सर्वप्रकाराणि अध्यात्मचेतसा अहं कर्तान्तर्याम्यधीनस्तस्मा एवेश्वराय राज्ञ इव भृत्यः कर्माणि करोमीत्यनया बुद्ध्या संन्यस्य समर्प्य निराशीर्निष्कामः निर्ममो देहपुत्रभ्रात्रादिषु स्वीयेषु ममताशून्यः विगतज्वरः संतापहेतुत्वाच्छोक एव ज्वरशब्देनोक्तः । ऐहिकपारत्रिकदुर्यशोनरकपातादिनिमित्तशोकरहितश्च भूत्वा त्वं मुमुक्षुर्युध्यस्व विहितानि कर्माणि कुर्वित्यभिप्रायः । अत्र भगवदर्पणं निष्कामत्वं च सर्वकर्मसाधारणं मुमुक्षोः निर्ममत्वं त्यक्तशोकत्वं च युद्धमात्रे प्रकृतमिति द्रष्टव्यम् । अन्यत्र ममताशोकयोरप्रसक्तत्वात् ॥ ३० ॥ फलाभिसंधिराहित्येन भगवदर्पणबुद्ध्या विहितकर्मानुष्ठानं सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण मुक्तिफलमित्याह । इदं फलाभिसंधिराहित्येन विहितकर्माचरणरूपं मम मतं नित्यं नित्यवेदबोधितत्वेनानादिपरंपरागतं आवश्यकमिति वा सर्वदेति वा मानवा मनुष्याः ये केचित् मनुष्याधिकारित्वात्कर्मणां श्रद्धावन्तः शास्त्राचार्योपदिष्टेर्थेऽननुभूतेऽप्येवमेवैतदिति विश्वासः श्रद्धा तद्वन्तः अनसूयन्तः । गुणेषु दोषाविष्करणमसूया सा च दुःखात्मके कर्मणि मां प्रवर्तयन्नकारुणिकोयमित्येवंरूपा । प्रकृते प्रसक्तां तामसूयामपि गुरौ सर्वसुहृद्यकुर्वन्तो येऽनुतिष्ठन्ति तेऽपि सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण सम्यक् ज्ञानिवन्मुच्यन्ते कर्मभिर्धर्माधर्माख्यैः ॥ ३१ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

सर्वाणि वैदिकानि लौकिकानि च कर्माणि अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्याऽहंकर्तेश्वराय भृत्यवत्करोमीत्यनया बुद्ध्या संन्यस्य समर्प्य निराशीः फलाभिसंधिरहितः ममत्वशून्यस्त्वं भूत्वा विगतज्वरो विगतशोकः सन् युध्यस्व । यत्त्वत्र [illegible] भगवदर्पणं निष्कामत्वं च सर्वकर्मसाधारणं मुमुक्षोः निर्ममत्वं त्यक्तशोकत्वं च युद्धमात्रे प्रकृत इति द्रष्टव्यमन्यत्र मम[illegible]शोकयोरप्रसक्तत्वादिति तच्चिन्त्यम् । सर्वस्मिन्कर्मणि ममेदमिति ममत्वस्य निष्फले कष्टसाध्ये वा कर्मणि ज्वरस्य च प्रस[illegible]क्तत्वात् । शोकादेर्निवृत्त्यर्थमेव सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वेति भगवतोक्तत्वाच्चेति दिक् ॥ ३० ॥ येऽन्येपि मानवाः म[illegible] परमेश्वरस्य मतं फलाभिसंधिराहित्येन चित्तशोधकं कर्मानुष्ठेयमित्येवंरूपं सप्रमाणमुक्तमीश्वरेण सर्वज्ञेनाप्ततमेनोक्तं [illegible]युक्तमेवेति निश्चयः श्रद्धा तद्युक्ता अतएवानुसूयन्तो मयि परम-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मयीति । सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य समर्प्याध्य[illegible]त्मचेतसान्तर्याम्यधीनोऽहं करोमीति दृष्ट्या निराशीर्निष्कामोऽत एव मत्फलसाधनं मदर्थमिदं कर्मेत्येवं ममताशून्यश्च भूत्वा वि[illegible]तज्वरस्त्यक्तशोकश्च भूत्वा युध्यस्व ॥ ३० ॥ एवं कर्मानुष्ठाने गुणमाह—ये मे मतमिति । मद्वाक्ये श्रद्धावन्तः अनसूयन्तः दुः[illegible]त्मके कर्मणि प्रवर्तयतीति दोषदृष्टिमकुर्वन्तश्च । ये मे मदीयमिदं मतमनुतिष्ठन्ति तेऽपि शनैः [illegible]

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

मयि सर्वाणि कर्मा[illegible] त्यक्त्वा[illegible] निश्चित्य लोकानुग्रहं चिकीर्षुर्लोकाचारं युद्धात्मकमनुतिष्ठ ॥३[illegible] नाहं कर्तेति संन्यस्य स्वतन्त्रः परमेश्वरएव सर्वकर्ता नाहं कश्चिदिति [illegible] । एतस्मिंस्तु ज्ञाने येन भवा-

इदं [illegible] त्वांवि [illegible]

[illegible] ॥३४॥ [illegible]

[illegible] सर्व[illegible]धसु[illegible] ॥ ३० ॥ येमे इति । येत्वेतदिति । एतच्च मतमाश्रित्य यः कश्चित्किंचित्करोति तत्तस्य न बन्धकं ।

१ मधुसूदनः ।

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥
सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

मुच्यन्ते तेऽप्येवंभूताः कर्मभिर्धर्माधर्माख्यैः ॥ ३१ ॥ ये त्विति । ये तु तद्विपरीता एतन्मम मतमभ्य-सूयन्तो नानुतिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते मे मतं सर्वेषु ज्ञानेषु विविधं मूढास्ते सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टान् नाशं गतानचेतसोऽविवेकिनः ॥ ३२ ॥ कस्मात् पुनः कारणात्त्वदीयं मतं नानुतिष्ठन्ति परधर्माननु-तिष्ठन्ति, स्वधर्मं च नानुवर्तन्ते, त्वत्प्रतिकूलाः कथं न बिभ्यति त्वच्छासनातिक्रमदोषात्, तत्राह- सदृशमिति । सदृशमनुरूपं चेष्टते कस्याः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः, प्रकृतिर्नाम पूर्वकृतधर्माधर्मा-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

रमुख्यत्वद्योतनार्थः ॥ ३१ ॥ भगवन्मतानुवर्तिनां प्रत्यवायित्वं प्रत्याययति—ये त्विति । तद्विपरीतत्वं भगव-न्मतानुवर्तिभ्यो वैपरीत्यं, तदेव दर्शयति—एतदित्यादिना । अभ्यसूयन्तस्तत्रासन्तमपि दोषमुद्भावयन्त इत्यर्थः । सर्वज्ञानानि सगुणनिर्गुणविषयाणि । प्रमाणप्रमेयप्रयोजनविभागतो विविधत्वम् ॥ ३२ ॥ भगवन्मतानुवर्तनमन्तरेण परधर्मानुष्ठाने स्वधर्माननुष्ठाने च कारणं पृच्छति—कस्मादिति । भगवत्प्रतिकूलत्वमेव तत्र कारणमित्याशङ्क्याह- तत्प्रतिकूला इति । राजानुशासनातिक्रमे दोषदर्शनाद्भगवदनुशासनातिक्रमेऽपि दोषसंभवात्प्रतिकूलत्वं भयकार-मित्यर्थः । उत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति—सदृशमिति । तत्राहेति । सर्वस्य प्राणिवर्गस्य प्रकृतिवशवर्तित्वे कैमुत्य-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

तेऽपि स्वकर्मभिर्धर्माधर्माख्यैर्मुच्यन्ते ॥ ३१ ॥ विपक्षे दोषमाह—येत्विति । सर्वशब्द ईश्वरवाची । 'सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्वः' इति निर्वचनात् । तस्य ज्ञाने विषये विशेषेण मूढान्पारोक्ष्येणापि ते ईश्वरमजानन्तो देहमात्रनिष्ठान् नष्टान्स्वर्गापवर्गभ्रष्टान् अचेतसः विवेकशून्यान् ॥ ३२ ॥ ननु ते चेत्तव मतं नानुतिष्ठन्ति तर्हि कथं तवान्तर्यामित्व-मित्यत आह—सदृशमिति । स्वस्याः प्रकृतेः स्वकीयस्य प्राग्भवीयधर्माधर्मसंस्कारस्य सदृशमनुरूपं ज्ञानवान-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

एवमन्वये गुणमुक्त्वा व्यतिरेके दोषमाह—ये त्वेतदिति । तुशब्दः श्रद्धावद्वैधर्म्यमश्रद्धां सूचयति । तेन ये नास्तिकाः अश्रद्दधाना अभ्यसूयन्तो दोषमुद्भावयन्तः एतन्मम मतं नानुवर्तन्ते तानचेतसो दुष्टचित्तान् अतएव सर्वज्ञानविमूढान् सर्वस्मिन् कर्मणि ब्रह्मणि सगुणे निर्गुणे च यज्ज्ञानं तत्र विविधं प्रमाणतः प्रमेयतः प्रयोजनतश्च मूढान् सर्वप्रकारेणायोग्यान् सर्वपुरुषार्थभ्रष्टान्विद्धि जानीहि ॥ ३२ ॥ ननु राज्ञ इव तव शासनातिक्रमे भयं पश्यन्तः कथमसूयन्तस्तव मतं नानुवर्तन्ते कथं वा सर्वपुरुषार्थसाधने प्रतिकूला भवन्तीत्यत आह—सदृशमिति । प्रकृतिर्नाम प्राग्जन्मकृतधर्माधर्मज्ञानेच्छादिसंस्का-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

गुरौ वासुदेवेऽसूयादुःखात्मके कर्मण्यस्मान् प्रेरयतीति सुखसाधने तस्मिन्दोषारोपणमकुर्वन्तोऽनुतिष्ठन्ति अनुवर्तन्ते तेप्येवंभूताः सत्वशुद्धिद्वारा ज्ञानप्राप्त्या धर्माधर्माख्यैः कर्मभिर्मुच्यन्ते ॥ ३१ ॥ येतु तद्विपरीताः श्रद्धाहीना एतन्मम मतमभ्यसूयन्तः गुणे दोषमारोप्य निन्दन्तः नानु[illegible]तिष्ठन्ति तान् कर्मज्ञाने सगुणज्ञाने निर्गुणज्ञाने चेति सर्वेषु ज्ञानेषु विविधप्रमाणप्रमेयप्रयोजनविषये मूढान् सर्वप्रकारेणायोग्यान् अचेतसः[illegible]विवेकिनो दुष्टचेतसो नष्टान् सर्वपुरुषार्थेभ्यो भ्रष्टान् विद्धि । सर्वशब्द ईश्वरवाची 'सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्वः' इति निर्वचनात् । तस्य[illegible]ज्ञाने इति व्याख्यानं तूक्तव्याख्याने ईश्वरज्ञानस्यान्तर्भावात् व्यर्थमेव लोकप्रसिद्धि-इत्यत उपेक्ष्यम् ॥ ३२ ॥ ननु कस्मात्त्वत्प्रतिकूलास्त्वच्छेग्[illegible]विशेषादिति न्यायात् गुणदोषज्ञानवानपीति वा । तस्य श्रवणेन[illegible]सनातिक्रमान्न बिभ्यति त्वदीयं मतं स्वधर्मं नानुतिष्ठन्ति परधर्मं च तिष्ठन्तीति चेत्तत्राह—सदृशमिति । ज्ञानवानपि पश्वादिवत्[illegible] । स्वस्याः

६ श्रीधरीव्याख्या ।

कर्मकुर्वाणाः सम्यग्ज्ञानिवत्कर्मभिर्मुच्यन्ते ॥ ३१ ॥ विपक्षे दोषमाह—येत्विति । [illegible] ये तु मे मतमीश्वरार्थं कर्म कर्तव्यमित्यनुशासन-म्भ्यसूयन्तो द्विषन्तो नानुतिष्ठन्ति तानचेतसो विवेकशून्यानतएव सर्वस्मिन्कर्मणि ब्रह्मविषये [illegible] च यज्ज्ञानं तत्र विमूढान्नष्टान्विद्धि ॥ ३२ ॥ ननु तर्हि महाफलत्वादिन्द्रियाणि निगृह्य निष्कामाः सन्तः सर्वेऽपि स्वधर्ममेव किं नानुतिष्ठन्ति तत्र [illegible] आह—सदृशमिति । प्रकृतिः

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

लवस्ते विनष्टा अविरतं जन्ममरणादिभयभावितत्वात् ॥३१॥सदृशमिति । योऽपि च ज्ञानी न तस्य व्यवहारे भोजनि[illegible] स्फुट[illegible] अपितु सोपि सत्वाद्युचितमेव चेष्टते एवमेव जानन् । अतो भूतानां पृथिव्यादीनां प्रकृतौ विलयः आत्मा चाकर्ता नित्यमुक्त इ-

१ नीलकण्ठः.

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

दिसंस्कारो वर्तमानजन्मादावभिव्यक्तः सा प्रकृतिस्तस्याः सदृशमेव सर्वो जन्तुर्ज्ञानवानपि किं पुनर्मूर्खः । तस्मात् प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति मम वान्यस्य वा ॥ ३३ ॥ यदि सर्वो जन्तुरात्मनः प्रकृतिसदृशमेव चेष्टते नच प्रकृतिशून्यः कश्चिदस्ति ततः पुरुषकारस्य विषयानुपपत्तेः शास्त्रानर्थक्यप्राप्ताविदमुच्यते—इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे सर्वेन्द्रियाणामर्थे शब्दादिविषये

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

कत्यायं सूचयति—ज्ञानवानपीति । सर्वाण्यपि भूतान्यनिच्छन्त्यपि प्रकृतिसदृशीं चेष्टां गच्छन्तीति निगमयति—प्रकृतिमिति । भूतानां प्रकृत्यधीनत्वेऽपि प्रकृतिर्भगवता निग्राह्येत्याशङ्क्याह—निग्रह इति । का पुनरियं प्रकृतिर्यदनुसारिणी भूतानां चेष्टेति पृच्छति—प्रकृतिर्नामेति । भगवदभिप्रेतां प्रकृतिं प्रकटयति—पूर्वेति । आदिशब्देन ज्ञानेच्छादि संगृह्यते । यथोक्तः संस्कारः स्वशक्त्या प्रवर्तकश्चेत्प्रलयेऽपि प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्य विशिनष्टि—वर्तमानेति । सर्वो जन्तुरित्युक्तं विवेकिप्रवृत्तेरतथात्वादित्याशङ्क्य 'पश्वादिभिश्चाविशेषात्' इति न्यायमनुसरन्नाह—ज्ञानवानिति । ज्ञानवतामज्ञानवतां च प्रकृत्यधीनत्वाविशेषे फलितमाह—तस्मादिति । प्रकृतिं यान्ति प्रकृतिसदृशीं चेष्टां गच्छन्त्यनिच्छन्त्यपि सर्वाणि भूतानीत्यर्थः । प्रकृतेर्भगवता तत्तुल्येन वा केनचिन्निग्रहमाशङ्क्यावतारितचतुर्थपादस्यार्थापेक्षितं पूरयति—मम वेति ॥ ३३ ॥ सर्वस्य भूतवर्गस्य प्रकृतिवशवर्तित्वे लौकिकवैदिकपुरुषकारविषयाभावाद्विधिनिषेधानर्थक्यमिति शङ्कते—यदीति । ननु यस्य न प्रकृतिरस्ति तस्य पुरुषकारसंभवादर्थवत्त्वं तद्विषये विधिनिषेधयोर्भविष्यति नेत्याह—नचेति । शङ्कितदोषं श्लोकेन परिहरति—इदमित्यादिना । वीप्सायाः सर्वकरणगोचरत्वं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

चेष्टते किमु मूर्खः । 'पश्वादिभिश्चाविशेषात्' इति न्यायात् । तस्मात्प्रकृतिं यान्त्यनुसरन्ति भूतानि प्राणिनस्तत्र मम वान्यस्य वा निग्रहः किं करिष्यति, न किमपि । अहमपि पूर्वकर्मापेक्षयैव तान्प्रवर्तयामीति भावः ॥ ३३ ॥ एवं तर्हि पुरुषकारस्य विषयाभावाद्विधिनिषेधशास्त्रं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति द्विर्वचनं वीप्सायाम् । प्रतीन्द्रियं स्वेस्वेऽर्थे शब्दादौ वचनादौ च विषये रागद्वेषौ अनुकूले रागः प्रतिकूले द्वेषश्च व्यवस्थितौ नित्यसंबद्धौ

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

वर्तमानजन्मन्यभिव्यक्तः सर्वतो बलवान् 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च' इति श्रुतिप्रमाणकः । तस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः सदृशमनुरूपमेव सर्वो जन्तुर्ज्ञानवान् ब्रह्मविदपि 'पश्वादिभिश्चाविशेषात्' इतिन्यायात्, गुणदोषज्ञानवान्वा चेष्टते किं पुनर्मूर्खः । तस्मात् भूतानि सर्वे प्राणिनः प्रकृतिं यान्त्यनुवर्तन्ते पुरुषार्थभ्रंशहेतुभूतामपि । तत्र मम वा राज्ञो वा निग्रहः किं करिष्यति । रागौत्कट्येन दुरितान्निवर्तयितुं न शक्नोतीत्यर्थः । महानरकसाधनत्वं ज्ञात्वापि दुर्वासनाप्राबल्यात्पापेषु प्रवर्तमाना न मच्छासनातिक्रमदोषाद्बिभ्यतीति भावः ॥ ३३ ॥ ननु सर्वस्य प्राणिवर्गस्य प्रकृतिवशवर्तित्वे लौकिकवैदिकपुरुषकारविषयाभावाद्विधिनिषेधानर्थक्यं प्राप्तं । नच प्रकृतिशून्यः कश्चिदस्ति यं प्रति तदर्थवत्त्वं स्यादित्यत आह—इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वीप्सया सर्वेषामिन्द्रियाणामर्थे विषये शब्दे स्पर्शे रूपे रसे गन्धे च एवं कर्मेन्द्रियविषयेऽपि वचनादौ अनुकूले

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

साच पूर्वकृतधर्माधर्मादिसंस्कारो वर्तमानजन्मादावभिव्यक्तः तस्याः सदृशमनुरूपं चेष्टां करोति किं पुनर्मूर्खः । तस्माद्भूतानि प्राणिनः प्रकृतिं यान्त्यनुगच्छन्ति । निग्रहो निषेधरूपः मम परमेश्वरस्यान्यस्य राज्ञो वा किं करिष्यति । प्रकृतेः प्राबल्यान्नास्मदादिशासनाद्बिभ्यतीति भावः ॥ ३३ ॥ ननु सर्वस्यापि प्राणिजातस्य प्रकृत्यायत्तत्वात्पुरुषकारस्य विषयालाभाद्विधिनिषेधशास्त्रानर्थक्यं प्राप्तमित्याशङ्क्याह—इन्द्रियस्येति । सर्वेन्द्रियाणामर्थे शब्दादिविषये इष्टे रागोऽनिष्टे द्वेष इति प्रतिविषयं रागद्वेषाववश्यंभाविनौ तस्मात्तयोर्वशं नागच्छेत्तदधीनो न प्रवर्तेत । तत्रायमेव [illegible] च विषय उच्यते । तथाहि इन्द्रियार्थसंनिकर्षे

६ श्रीधरीव्याख्या ।

[illegible]कर्मसंस्काराधीनस्वभावः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः स्वभावस्य सदृशमनुरूपमेव गुणदोषज्ञानवानपि चेष्टते, किं पुनर्वक्तव्यमज्ञश्चेष्टत इति । तस्माद्भूतानि सर्वेऽपि प्राणिनः प्रकृतिं यान्त्यनुवर्तन्ते । एवं सति इन्द्रियनिग्रहः किं करिष्यति प्रकृतेर्बलिष्ठत्वादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ नन्वेवं प्रकृत्यधीनैव चेत्पुरुषस्य [illegible] तर्हि विधिनिषेधवैयर्थ्यं प्राप्तमित्याशङ्क्याह—इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति । वीप्सया प्रत्येकं सर्वेषा-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

[illegible]दिनिग्रहः ॥३२॥३३॥ [illegible] ॥३४॥ कथं तर्हि बन्ध इत्युच्यते—इन्द्रियस्येति । श्रेयानिति । स्वधर्मे इति । संसारी च प्रतिविषयं रागं द्वेषं च गृह्णाति ।

१ इदं [illegible] पद्यमधिकमत्राभिनवगुप्ताचार्यदत्तं दृश्यते.

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥
सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

मुच्यन्ते तेऽप्येवंभूताः कर्मभिर्धर्माधर्माख्यैः ॥ ३१ ॥ ये त्विति । ये तु तद्विपरीता एतन्मम मतमभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते मे मतं सर्वेषु ज्ञानेषु विविधं मूढास्ते सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नाशं गतानचेतसोऽविवेकिनः ॥ ३२ ॥ कस्मात् पुनः कारणात्त्वदीयं मतं नानुतिष्ठन्ति परधर्माननुतिष्ठन्ति, स्वधर्मं च नानुवर्तन्ते, त्वत्प्रतिकूलाः कथं न बिभ्यति त्वच्छासनातिक्रमदोषात्, तत्राह—सदृशमिति । सदृशमनुरूपं चेष्टते कस्याः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः, प्रकृतिर्नाम पूर्वकृतधर्माधर्मा...

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

रमुख्यत्वद्योतनार्थः ॥ ३१ ॥ भगवन्मतानुवर्तिनां प्रत्यवायित्वं प्रत्याययति—ये त्विति । तद्विपरीतत्वं भगवन्मतानुवर्तिभ्यो वैपरीत्यं, तदेव दर्शयति—एतदित्यादिना । अभ्यसूयन्तस्तत्रासन्तमपि दोषमुद्भावयन्त इत्यर्थः। सर्वज्ञानानि सगुणनिर्गुणविषयाणि । प्रमाणप्रमेयप्रयोजनविभागतो विविधत्वम् ॥ ३२ ॥ भगवन्मतानुवर्तनमन्तरेण परधर्मानुष्ठाने स्वधर्माननुष्ठाने च कारणं पृच्छति—कस्मादिति । भगवत्प्रतिकूलत्वमेव तत्र कारणमित्याशङ्क्याह—तत्प्रतिकूला इति । राजानुशासनातिक्रमे दोषदर्शनाद्भगवदनुशासनातिक्रमेऽपि दोषसंभवात्प्रतिकूलत्वं भयकारणमित्यर्थः । उत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति—सदृशमिति । तत्राहेति । सर्वस्य प्राणिवर्गस्य प्रकृतिवशवर्तित्वे कैमुत्...

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

तेऽपि स्वकर्मभिर्धर्माधर्माख्यैर्मुच्यन्ते ॥ ३१ ॥ विपक्षे दोषमाह—येत्विति । सर्वशब्द ईश्वरवाची । 'सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्वः' इति निर्वचनात् । तस्य ज्ञाने विषये विशेषेण मूढान्पारोक्ष्येणापि ते ईश्वरमजानन्तो देहमात्रनिष्ठान्नष्टान्स्वर्गापवर्गभ्रष्टान् अचेतसः विवेकशून्यान् ॥ ३२ ॥ ननु ते चेत्तव मतं नानुतिष्ठन्ति तर्हि कथं तवान्तर्यामित्वमित्यत आह—सदृशमिति । स्वस्याः प्रकृतेः स्वकीयस्य प्रागभवीयधर्माधर्मसंस्कारस्य सदृशमनुरूपं ज्ञानवान...

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

एवमन्वये गुणमुक्त्वा व्यतिरेके दोषमाह—ये त्वेतदिति । तुशब्दः श्रद्धावद्वैधर्म्यमश्रद्धां सूचयति । तेन ये नास्तिका अश्रद्दधाना अभ्यसूयन्तो दोषमुद्भावयन्तः एतन्मम मतं नानुवर्तन्ते तानचेतसो दुष्टचित्तान् अतएव सर्वज्ञानविमूढान् सर्वस्मिन् कर्मणि ब्रह्मणि सगुणे निर्गुणे च यज्ज्ञानं तत्र विविधं प्रमाणतः प्रमेयतः प्रयोजनतश्च मूढान् सर्वप्रकारेणायोग्यान् अतएव सर्वपुरुषार्थभ्रष्टान्विद्धि जानीहि ॥ ३२ ॥ ननु राज्ञ इव तव शासनातिक्रमे भयं पश्यन्तः कथमसूयन्तस्तव मतं नानुवर्तन्ते कथं वा सर्वपुरुषार्थसाधने प्रतिकूला भवन्तीत्यत आह—सदृशमिति । प्रकृतिर्नाम प्राग्जन्मकृतधर्माधर्मज्ञानेच्छादिसंस्कारो...

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

गुरौ वासुदेवेऽसूयाद्दुःखात्मके कर्मण्यस्मान् प्रेरयतीति सुखसाधने तस्मिन्दोषारोपणमकुर्वन्तोऽनुतिष्ठन्ति अनुवर्तन्ते तेऽपि... सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानप्राप्त्या धर्माधर्माख्यैः कर्मभिर्मुच्यन्ते ॥ ३१ ॥ येतु तद्विपरीताः श्रद्धाहीना एतन्मम मतमभ्यसूयन्तः गुणेषु दोषमारोप्य निन्दन्तः नानुतिष्ठन्ति तान् कर्मज्ञाने सगुणज्ञाने निर्गुणज्ञाने चेति सर्वेषु ज्ञानेषु विविधप्रमाणप्रमेयप्रयोजनविषये मूढान् सर्वप्रकारेणायोग्यान् अचेतसः ...विवेकिनो दुष्टचेतसो नष्टान् सर्वपुरुषार्थेभ्यो भ्रष्टान् विद्धि । सर्वशब्द ईश्वरवाची 'सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्वः' इति निर्वचनात् । तस्य ...ज्ञाने इति व्याख्यानं तूक्तव्याख्याने ईश्वरज्ञानस्यान्तर्भावात् व्यर्थमेव लोकप्रसिद्धि... इत्यत उपेक्ष्यम् ॥ ३२ ॥ ननु कस्मात्त्वत्प्रतिकूलास्त्वच्छ्रवणेन ...शासनातिक्रमान्न बिभ्यति त्वदीयं मतं स्वधर्मं नानुतिष्ठन्ति परधर्म... ...विशेषादिति न्यायात् गुणदोषज्ञानवानपीति वा । स्वस्याः ...तिष्ठन्तीति चेत्तत्राह—सदृशमिति । ज्ञानवानपि पश्वादिरिव तत्...

६ श्रीधरीव्याख्या ।

...त्वात् ... ये तु मे मतमीश्वरार्थं कर्म कर्तव्यमित्यनुशासनं कर्मकुर्वाणाः सम्यग्ज्ञानिवत्कर्मभिर्मुच्यन्ते ॥ ३१ ॥ विपक्षे दोषमाह—येत्विति । ...च यज्ज्ञानं तत्र विमूढान्नष्टान्विद्धि ॥ ३२ ॥ ...भ्यसूयन्तो द्विषन्तो नानुतिष्ठन्ति तानचेतसो विवेकशून्यानतएव सर्वस्मिन्कर्मणि ब्रह्मविषये ...—सदृशमिति । प्रकृतिः ... ननु तर्हि महाफलत्वादिन्द्रियाणि निगृह्य निष्कामाः सन्तः सर्वेऽपि स्वधर्ममेव किं नानुतिष्ठन्ति तत्राह ... विपर्यासः ...

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

लवस्ते विनष्टा अविरतं जन्ममरणादिभयभावितत्वात् ॥३१॥सदृशमिति । योऽपि च ज्ञानी न तस्य व्यवहारे भोजने ... अपितु सोपि सत्त्वाद्युचितमेव चेष्टते एवमेव जानन् । अतो भूतानां पृथिव्यादीनां प्रकृतौ विलयः आत्मा चाकर्ता नित्यमुक्त इ...

१ नीलकण्ठः.

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

दिसंस्कारो वर्तमानजन्मादावभिव्यक्तः सा प्रकृतिस्तस्याः सदृशमेव सर्वो जन्तुर्ज्ञानवानपि किं पुनर्मूर्खः । तस्मात् प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति मम वान्यस्य वा ॥ ३३ ॥ यदि सर्वो जन्तुरात्मनः प्रकृतिसदृशमेव चेष्टते नच प्रकृतिशून्यः कश्चिदस्ति ततः पुरुषकारस्य विषयानुपपत्तेः शास्त्रानर्थक्यप्राप्ताविदमुच्यते—इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे सर्वेन्द्रियाणामर्थे शब्दादिविषये

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

कन्यायं सूचयति—ज्ञानवानपीति । सर्वाण्यपि भूतान्यनिच्छन्त्यपि प्रकृतिसदृशीं चेष्टां गच्छन्तीति निगमयति—प्रकृतिमिति । भूतानां प्रकृत्यधीनत्वेऽपि प्रकृतिर्भगवता निग्राह्येत्याशङ्क्याह—निग्रह इति । का पुनरियं प्रकृतिर्यदनुसारिणी भूतानां चेष्टेति पृच्छति—प्रकृतिर्नामेति । भगवदभिप्रेतां प्रकृतिं प्रकटयति—पूर्वेति । आदिशब्देन ज्ञानेच्छादि संगृह्यते । यथोक्तः संस्कारः स्वशक्त्या प्रवर्तकश्चेत्प्रलयेऽपि प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्य विशिनष्टि—वर्तमानेति । सर्वो जन्तुरित्युक्तं विवेकिप्रवृत्तेरतथात्वादित्याशङ्क्य 'पश्वादिभिश्चाविशेषात्' इति न्यायमनुसरन्नाह—ज्ञानवानिति । ज्ञानवतामज्ञानवतां च प्रकृत्यधीनत्वाविशेषे फलितमाह—तस्मादिति । प्रकृतिं यान्ति प्रकृतिसदृशीं चेष्टां गच्छन्त्यनिच्छन्त्यपि सर्वाणि भूतानीत्यर्थः । प्रकृतेर्भगवता तत्तुल्येन वा केनचिन्निग्रहमाशङ्क्यावतारितचतुर्थपादस्यार्थापेक्षितं पूरयति—मम वेति ॥ ३३ ॥ सर्वस्य भूतवर्गस्य प्रकृतिवशवर्तित्वे लौकिकवैदिकपुरुषकारविषयाभावाद्विधिनिषेधानर्थक्यमिति शङ्कते—यदीति । ननु यस्य न प्रकृतिरस्ति तस्य पुरुषकारसंभवादर्थवत्त्वं तद्विषये विधिनिषेधयोर्भविष्यति नेत्याह—नचेति । शङ्कितदोषं श्लोकेन परिहरति—इदमित्यादिना । वीप्सायाः सर्वकरणागोचरत्वं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)

चेष्टते किमु मूर्खः । 'पश्वादिभिश्चाविशेषात्' इति न्यायात् । तस्मात्प्रकृतिं यान्त्यनुसरन्ति भूतानि प्राणिनस्तत्र मम वान्यस्य वा निग्रहः किं करिष्यति, न किमपि । अहमपि पूर्वकर्मापेक्षयैव तान्प्रवर्तयामीति भावः ॥ ३३ ॥ एवं तर्हि पुरुषस्य स्वातन्त्र्याभावाद्विधिनिषेधशास्त्रं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति द्विर्वचनं वीप्सायाम् । प्रतीन्द्रियं स्वेस्वेऽर्थे शब्दादौ वचनादौ च विषये रागद्वेषौ अनुकूले रागः प्रतिकूले द्वेषश्च व्यवस्थितौ नित्यसंबद्धौ

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

वर्तमानजन्मन्यभिव्यक्तः सर्वतो बलवान् 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च' इति श्रुतिप्रमाणकः । तस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः सदृशमनुरूपमेव सर्वो जन्तुर्ज्ञानवान् ब्रह्मविदपि 'पश्वादिभिश्चाविशेषात्' इतिन्यायात्, गुणदोषज्ञानवान्वा चेष्टते किं पुनर्मूर्खः । तस्मात् भूतानि सर्वे प्राणिनः प्रकृतिं यान्त्यनुवर्तन्ते पुरुषार्थभ्रंशहेतुभूतामपि । तत्र मम वा राज्ञो वा निग्रहः किं करिष्यति । रागौत्कट्येन दुरितान्निवर्तयितुं न शक्नोतीत्यर्थः । महानरकसाधनत्वं ज्ञात्वापि दुर्वासनाप्राबल्यात्पापेषु प्रवर्तमाना न मच्छासनातिक्रमदोषाद्बिभ्यतीति भावः ॥ ३३ ॥ ननु सर्वस्य प्राणिवर्गस्य प्रकृतिवशवर्तित्वे लौकिकवैदिकपुरुषकारविषयाभावाद्विधिनिषेधानर्थक्यं प्राप्तं । नच प्रकृतिशून्यः कश्चिदस्ति यं प्रति तदर्थवत्त्वं स्यादित्यत आह—इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वीप्सया सर्वेषामिन्द्रियाणामर्थे विषये शब्दे स्पर्शे रूपे रसे गन्धे च एवं कर्मेन्द्रियविषयेऽपि वचनादौ अनुकूले

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

साच पूर्वकृतधर्माधर्मादिसंस्कारो वर्तमानजन्मादावभिव्यक्तः तस्याः सदृशमनुरूपं चेष्टां करोति किं पुनर्मूर्खः । तस्माद्भूतानि प्राणिनः प्रकृतिं यान्त्यनुगच्छन्ति । निग्रहो निषेधरूपः मम परमेश्वरस्यान्यस्य राज्ञो वा किं करिष्यति । प्रकृतेः प्राबल्यान्नास्मदादिशासनाद्बिभ्यतीति भावः ॥ ३३ ॥ ननु सर्वस्यापि प्राणिजातस्य प्रकृत्यायत्तत्वात्पुरुषक[illegible]स्य विषयालाभाद्विधिनिषेधशास्त्रानर्थक्यं प्राप्तमित्याशङ्क्याह—इन्द्रियस्येति । सर्वेन्द्रियाणामर्थे शब्दादिविषये इष्टे [illegible] रागोऽनिष्टे द्वेष इति प्रतिविषयं रागद्वेषाववश्यंभाविनौ तस्मात्तयोर्वशं नागच्छेत्तदधीनो न प्रवर्तेत । तत्रायमेव पुरुष[illegible]यत्नस्य शास्त्रस्य च विषय उच्यते । तथाहि इन्द्रियार्थसंनिकर्षे

६ श्रीधरीव्याख्या ।

नकर्मसंस्काराधीनस्वभावः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृ[illegible]ः स्वभावस्य सदृशमनुरूपमेव गुणदोषज्ञानवानपि चेष्टते, किं पुनर्वक्तव्यमज्ञश्चेष्टत इति । तस्माद्भूतानि सर्वेऽपि प्राणिनः प्रकृतिं [illegible] यान्त्यनुवर्तन्ते । एवं सति इन्द्रियनिग्रहः किं करिष्यति प्रकृतेर्बलिष्ठत्वादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ नन्वेवं प्रकृत्यधीनैव चेत्पुरुषस्य [illegible] [illegible]ष्टा तर्हि विधिनिषेधवैयर्थ्यं प्राप्तमित्याशङ्क्याह—इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति । वीप्सया प्रत्येकं सर्वेषा-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

दिनिग्रहः ॥३२॥३[illegible] [illegible]॥३४॥ कथं तर्हि बन्ध इत्युच्यते—इन्द्रियस्येति । श्रेयानिति । स्वधर्मे इति । संसारी च प्रतिविषयं रागं द्वेषं च गृह्णाति ।

१ इदं [illegible] [illegible]धमधिकमभिनवगुप्ताचार्यदत्तं दृश्यते.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

इष्टे रागोऽनिष्टे द्वेष इत्येवं प्रतीन्द्रियार्थे रागद्वेषाववश्यंभाविनौ। तत्रायं पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य च विषय उच्यते। शास्त्रार्थे प्रवृत्तः पूर्वमेव रागद्वेषयोर्वशं नागच्छेत्, या हि पुरुषस्य प्रकृतिः सा राग-द्वेषपुरःसरैव स्वकार्ये पुरुषं प्रवर्तयति तदा स्वधर्मपरित्यागः परधर्मानुष्ठानं च भवति, यदा पुना राग-द्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण नियमयति तदा शास्त्रदृष्टिरेव पुरुषो भवति न प्रकृतिवशः, तस्मात्तयो रागद्वेषयो-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

दर्शयति—सर्वेति। प्रत्यर्थं रागद्वेषयोरव्यवस्थायाः प्राप्तौ प्रत्यादिशति—इष्ट इति। प्रतिविषयं विभागेन तयोर-तरस्यावश्यकत्वेऽपि पुरुषकारविषयाभावप्रयुक्त्या प्रागुक्तं दूषणं कथं समाधेयमित्याशङ्क्याह—तत्रेति। तयोरि-ष्यवतारितं भागं विभजते—शास्त्रार्थ इति। प्रकृतिवशत्वाज्जन्तोर्नैव नियोज्यत्वमित्याशङ्क्याह—या हीति। राग-द्वेषद्वारा प्रकृतिवशवर्तित्वे स्वधर्मत्यागादि दुर्वारमित्युक्तमिदानीं विवेकविज्ञानेन रागादिनिवारणे शास्त्रीयदृष्ट्या प्रकृ-पारवश्यं परिहर्तुं शक्यमित्याह—यदेति। मिथ्याज्ञाननिबन्धनौ हि रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षत्वं विवेकविज्ञानस्य मिथ्या-ज्ञानविरोधित्वादवधेयम्। रागद्वेषयोर्मूलनिवृत्त्या निवृत्तौ प्रतिबन्धध्वंसे कार्यसिद्धिमभिसंधायोक्तं—तदेति। पुरुष-कारस्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वं दर्शयति—नेति। पूर्वोक्तं नियोगमुपसंहरति—तस्मादिति। तत्र हेतुमाह-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

तत्र तयोर्वशं नागच्छेदिति शास्त्रस्याभ्यनुज्ञा। पुरुषस्य च तदनुष्ठाने स्वातन्त्र्यमस्ति। हि यतः तौ रागद्वेषावेवास्य श्रे-णिनः परिपन्थिनौ विरोधिनौ दृष्टद्वारेण प्रवर्तकत्वात्। नतु प्रकृत्यनुसारी ईश्वरोऽस्य परिपन्थी। तस्य वैषम्यादिदो-षापत्तेः। अयं भावः—यथा ह्यस्तनेन स्वाज्ञोल्लङ्घनजेनापराधेन कुपितो राजाऽपराधिनं हि निगडादौ निग्रहीतुं स्वी-न्भटान्प्रवर्तयति स एवाद्यतनेन दानमानेन प्रसादित एनं तेषामेव भटानामाधिपत्ये नियुङ्क्ते। एवं पूर्वकर्मानुसारी ईश्वरो रागादिद्वारा पुरुषं बाधमानोऽपि विधिप्रतिषेधशास्त्रानुसारिणा तेनैव भक्तिध्यानप्रणिधानेनावर्जितः एनं रागा-जये नियुङ्क्ते तस्माद्विधिप्रतिषेधशास्त्रस्य नानर्थक्यम्। पुरुषस्य स्वातन्त्र्यसत्त्वात्। नापीश्वरे वैषम्यादिकम्। प्राणिक-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

शास्त्रनिषिद्धेऽपि रागः, प्रतिकूले शास्त्रविहितेऽपि द्वेष इत्येवं प्रतीन्द्रियार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितावानुकूल्यप्रातिकूल्यव्यव-स्थितौ नत्वनियमेन सर्वत्र तौ भवतः। तत्र पुरुषकारस्य शास्त्रस्य चायं विषयो यत्तयोर्वशं नागच्छेदिति। कथं। या पुरुषस्य प्रकृतिः सा वलवदनिष्टानुवन्धित्वज्ञानाभावसहकृतेष्टसाधनत्वज्ञाननिवन्धनं रागं पुरस्कृत्यैव शास्त्रनिषिद्धे कल-भक्षणादौ प्रवर्तयति। तथा वलवदिष्टसाधनत्वज्ञानाभावसहकृतानिष्टसाधनत्वज्ञाननिवन्धनं द्वेषं पुरस्कृत्यैव शास्त्रविहिताद् सन्ध्यावन्दनादेर्निवर्तयति। तत्र शास्त्रेण प्रतिषिद्धस्य वलवदनिष्टानुवन्धित्वे ज्ञापिते सहकार्यभावात्केवलं दृष्टेष्टसाधनता मधुविषसंपृक्तान्नभोजनइव तत्र न रागं जनयितुं शक्नोति। एवं विहितस्य शास्त्रेण वलवदिष्टानुवन्धित्वे वोधते सहका-भावात्केवलमनिष्टसाधनत्वज्ञानं भोजनादाविव तत्र न द्वेषं जनयितुं शक्नोति। ततश्चाप्रतिवद्धं शास्त्रं विहिते पुरुषं प्रवर्त-निषिद्धाच्च निवर्तयतीति शास्त्रीयविवेकविज्ञानप्रावल्येन स्वाभाविकरागद्वेषयोः कारणोपमर्देनोपमर्दान्न प्रकृतिर्विपरीतमार्गे पु-शास्त्रदृष्टिं प्रवर्तयितुं शक्नोतीति न शास्त्रस्य पुरुषकारस्य च वैयर्थ्यप्रसङ्गः। तयो रागद्वेषयोर्वशं नागच्छेत्तदधीनो न प्रवर्ते निवर्तेत वा। किंतु शास्त्रीयतद्विपक्षज्ञानेन तत्कारणविघटनद्वारा तौ नाशयेत्। हि यस्मात् तौ रागद्वेषौ स्वाभाविकदोषप्रयु-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

पदार्थज्ञानं ततो मिथ्याज्ञानवशात्तत्र रागादिः प्रकृतिश्च रागादिपुरःसरैव पुरुषं स्वकार्ये प्रवर्तयति तदा निषिद्धाचरणं विहितत्याग संपद्यते। यदा पुनः शास्त्रदृष्ट्या पूर्वमेव यथावद्वस्तु प्रतिभाति तदा मिथ्याज्ञाननिवृत्त्या रागादिर्निवर्तते। सहकारिनिवृत्त्या प्रकृतिः प्रवर्तयितुं न शक्नोति। तस्मात्प्रथममेव पुरुषकारेण रागद्वेषयोर्वशं नागच्छेत्। नच पुरुषकारे शास्त्रे च प्रवृत्तिरेव सिध्यति प्रकृतेः प्रतिवन्धिकायाः सत्त्वादिति वाच्यम्। अदृष्टस्य दृष्टसामग्रींविना प्रतिवन्धकत्वाभावात्। ननु तुल्यन्यायेन दृष्ट शास्त्रादौ प्रवृत्तिरूपस्यादृष्टापेक्षतया प्रकृत्यधीनत्वमेव पुनरागतमिति चेत्तर्हि तदनुकूलसंस्कारोऽपि ब्राह्मणाद्यधिकारिजनेऽस्ती न काचिदनुपपत्तिः। नच तत एव सर्वं भविष्यति किं विधिनिषेधप्रतिपादकपरैः शास्त्रैरिति वाच्यम्। अदृष्टस्य दृष्टसामग्र्यपे आवश्यकत्वस्योक्तत्वात्। तथाच यथा लोके संस्काररूपेण स्थितस्य कामस्य कामिनीदर्शनमुद्बोधकं तथा शास्त्रमपि। ननु

६ श्रीधरीव्याख्या।

मिन्द्रियाणामित्युक्तम्। अर्थे स्वस्वविषयेऽनुकूले रागः, प्रतिकूले द्वेषश्चेत्येवं रागद्वेषौ व्यवस्थिताववश्यंभाविनौ। ततश्च तदनुरूपा त्तिरिति भूतानां प्रकृतिः, तथापि तयोर्वशवर्ती न भवेदिति शास्त्रेण नियम्यते। हि यस्मादस्य मुमुक्षोस्तौ परिपन्थिनौ प्रतिपक्षौ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

यतः कर्माण्यात्मकर्तृकाण्येव विमूढत्वादभिमन्यते इति समस्मापि भोजनादिव्यवहारं कुर्वतोर्ज्ञानिसंसारिणोरस्त्ययं विशेषः। अयं

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

वशं न गच्छेत्। यतस्तौ ह्यस्य पुरुषस्य परिपन्थिनौ श्रेयोमार्गस्य विघ्नकर्तारौ तस्करावित्यर्थः ॥३४॥ तत्र रागद्वेषप्रयुक्तो मन्यते शास्त्रार्थमप्यन्यथा परधर्मोऽपि धर्मत्वादनुष्ठेय एवेति तदसत्—श्रेयानिति। श्रेयान्प्रशस्यतरः स्वो धर्मः स्वधर्मो विगुणोऽपि विगतगुणोऽप्यनुष्ठीयमानः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् साद्गुण्येन संपादितादपि, स्वधर्मे स्थितस्य निधनं मरणमपि श्रेयः परधर्मे स्थितस्य जीवितात्, कस्मात्

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

यत इति। हिशब्दोपात्तो हेतुर्यत इति प्रकटितः स च पूर्वेण तच्छब्देन संबन्धनीयः। पुरुषपरिपन्थित्वमेव तयोः सोदाहरणं स्फोरयति—श्रेयोमार्गस्येति ॥ ३४ ॥ रागद्वेषयोः श्रेयोमार्गप्रतिपक्षत्वं प्रकटयितुं परमतोपन्यासद्वारा समनन्तरश्लोकमवतारयति—तत्रेत्यादिना। व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः। शास्त्रार्थस्यान्यथा प्रतिपत्तिमेव प्रत्याययति—परधर्मोऽपीति। स्वधर्मवदित्यपेरर्थः। अनुमानं दूषयन्नुत्तरत्वेन श्लोकमुत्थापयति—तदसदिति। क्षत्रधर्माद् युद्धाद् दुरनुष्ठानात्परिव्राड्धर्मस्य भिक्षाशनादिलक्षणस्य स्वानुष्ठेयतयापि कर्तव्यत्वं प्राप्तमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—श्रेयानिति। उक्तेऽर्थे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कस्मादित्यादिना। स्वधर्ममवधूय परधर्ममनुतिष्ठतः स्वधर्मातिक्रमत्त्वादिति ॥ ३४ ॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

यस्मादेवं तस्माच्छ्रेयान्प्रशस्यतरः स्वधर्मः स्वस्य वर्णाश्रमानुरूप्येण ईश्वरेण विहितत्वात्। विगुणो हिंसादिमिश्रोऽपि किंचिदङ्गहीनोऽपि परधर्माद्धिंसादिदोषरहितपरधर्मापेक्षया स्वनुष्ठितात्सर्वाङ्गोपसंहारेण सम्यगनुष्ठितादपि स एव श्रेयान्। स्वधर्मे युद्धादौ निधनं मरणमपि श्रेयः। विहितत्वात्। परस्य धर्मो भैक्षचर्यादिर्भयावहः।

४ मधुसूदनीव्याख्या।

अस्य पुरुषस्य श्रेयोर्थिनः परिपन्थिनौ शत्रू श्रेयोमार्गस्य विघ्नकर्तारौ दस्यूइव पथिकस्य। इदं च 'द्वये ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ततः कनीयसा एव देवा ज्यायसा असुरास्त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त' इत्यादिश्रुतौ स्वाभाविकरागद्वेषनिमित्तशास्त्रविपरीतप्रवृत्तिमसुरत्वेन शास्त्रीयप्रवृत्तिं च देवत्वेन निरूप्य व्याख्यातमतिविस्तरेणेत्युपरम्यते ॥ ३४ ॥ ननु स्वाभाविकरागद्वेषप्रयुक्तपश्वादिसाधारणप्रवृत्तिप्रहाणेन शास्त्रीयमेव कर्म कर्तव्यं चेत्तर्हि यत्सुकरं भिक्षाशनादि तदेव क्रियतां किमतिदुःखावहेन युद्धेनेत्यतआह—**श्रेयानिति**। श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वधर्मः यं वर्णमाश्रमं प्रति यो विहितः स तस्य स्वधर्मः विगुणोऽपि सर्वाङ्गोपसंहारमन्तरेण कृतोऽपि परधर्मात् स्वं प्रत्यविहितात् स्वनुष्ठितात् सर्वाङ्गोपसंहारेण संपादितादपि। नहि वेदातिरिक्तमानगम्यो धर्मः येन परधर्मोऽप्यनुष्ठेयः धर्मत्वात् स्वधर्मवदित्यनुमानं तत्र मानं स्यात्। 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इतिन्यायात्। अतः स्वधर्मे किंचिदङ्गहीनेऽपि स्थितस्य निधनं मरणमपि श्रेयः प्रशस्यतरम्। परधर्मस्य जीवितादपि स्वधर्मस्थस्य निधनं हि इह लोके

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

श्रवणे प्रवृत्तिजनकस्य तस्य किमुद्दीपकमितिचेत् यथा जनकस्य क्रीडार्थमुद्यानं गतस्याकस्मिकं सिद्धवाक्यश्रवणं, यथावा कार्यान्तरवशाच्छ्रवणशालायामागतस्य तत्रत्यशब्दश्रवणं, यथावा केनचिल्लौकिकेन निमित्तेन मित्रतां प्राप्तस्य कस्यचिच्छिष्टस्य वचनमिति गृहाणेत्यलं विस्तरेण। हि यस्मात्तौ रागद्वेषौ अस्य पुरुषस्य परिपन्थिनौ श्रेयोमार्गस्य विघ्नकरौ तस्कराविव पथि ॥ ३४ ॥ ननु शास्त्रीयमेव कर्म कर्तव्यं चेत्तर्हि परधर्मोऽपि सुकरो धर्मत्वात् कुतो नानुष्ठेय इति चेत्तत्राह—**श्रेयानिति**। परधर्मात्साद्गुण्येन संपादितादपि स्वकीयो धर्मो विगतगुणोऽप्यनुष्ठीयमानः प्रशस्यतरः स्वधर्मे स्थितस्य मरणमपि श्रेयः। इह लोके कीर्त्यावहममुत्र स्वर्गप्रापकम्। परधर्मस्तु तद्विपर्ययेण भयप्रदः। यद्वा तत्तदिन्द्रियविषये स्थितयो रागद्वेषयोरात्मप्रापक आत्मधर्मे विघ्नकर्तृत्वेऽपीन्द्रियधर्मे प्रावृत्तिके विषयसुखजनके तयोस्तत्त्वाभावादिन्द्रियधर्म एवानुष्ठे[illegible]। किमात्मधर्मानुष्ठानेन विघ्नकर्तृयुक्तेनेतिचेत्तत्राह—**श्रेयानिति**। परेषामिन्द्रियाणां धर्मात्प्रावृत्तिकात्स्वनुष्ठित[illegible]र्मत्वेनानुष्ठातुं शक्यादपि स्वधर्म आत्मधर्म अध्यात्मावगतिरूपः विगुणः प्राकृतगुणवियुक्तः मुक्तिहेतुत्वात्प्रशस्यतर[illegible]त्र निधनं श्रेयः अपुनर्भवत्वात्। परधर्मो भयावहः अविद्यारूपभावः।

२९

६ श्रीधरीव्याख्या।

विषयस्मरणादिना रागद्वेषावुत्पाद्यानवहितं [illegible] पुरुषमनर्थेऽपि गम्भीरे स्रोतसीव प्रकृतिर्बलात्प्रवर्तयति, शास्त्रं तु ततः प्रागेव विषयेषु रागद्वेषप्रतिबन्धके परमेश्वरभजनादौ [illegible] प्रवर्तयति। गम्भीरस्रोतःपातात्पूर्वमेव नावमाश्रित इव नानर्थं प्राप्नोतीति ॥ ३४ ॥ तदेवं स्वाभाविकीं पश्वादिसदृशीं प्रकृतिं [illegible] त्यक्त्वा स्वधर्मे प्रवर्तितव्यमित्युक्तं, तर्हि स्वधर्मस्य युद्धादेर्दुःखरूपस्य यथावत्कर्तुमशक्यत्वात्परधर्मस्य चाहिंसादेः सुकरत्वाद्धर्म[illegible]त्वाविशेषाच्च तत्र प्रवर्तितुमिच्छन्तं प्रत्याह—श्रेयानिति। किंचिदङ्गहीनोऽपि स्वधर्मः श्रेयान्प्रशस्यतरः। स्वनु[illegible] ३४ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

[illegible] सर्वथा मुक्तसङ्गस्य स्वधर्मचारिणो नास्ति कश्चित्पुण्यपापात्मको बन्धः। स्वधर्मो हि हृदयादनपायी स्वरसनिगूढ एव न तेन कश्चि-

अर्जुन उवाच ।

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

परधर्मो भयावहः, नरकादिलक्षणं भयमावहति यतः ॥ ३५ ॥ यद्यप्यनर्थमूलं ध्यायतो विषयान्पुंसो रागद्वेषौ ह्यस्य परिपन्थिनाविति चोक्तं विक्षिप्तमनवधारितं च यदुक्तं तत्संक्षिप्तं निश्चितं चेदमेवेति ज्ञातुमिच्छन्नर्जुन उवाच । ज्ञाते हि तस्मिंस्तदुच्छेदाय यत्नं कुर्यामिति—अथेति । अथ केन हेतुभूतेन प्रयुक्तः सन् राज्ञेव भृत्योऽयं पापं कर्म चरत्याचरति पुरुषः स्वयमनिच्छन्नपि हे वार्ष्णेय

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मकृतदोषस्य दुष्परिहरत्वान्न तत्त्यागः साधीयानित्यर्थः ॥ ३५ ॥ प्रागेवानर्थमूलस्योक्तत्वात्पुनस्तज्जिज्ञासया प्रश्नानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—यद्यपीति । विक्षिप्तं विविधेषु प्रदेशेषु क्षिप्तं दर्शितमिति यावत्, अनवधारितमनेकत्रोक्तत्वादनेकविवेककामादिभिर्विकल्पितत्वादित्यर्थः । नन्वनर्थमूलं परिहर्तव्यं तत्किमिति ज्ञातुमिष्यते तत्राह—ज्ञाते हीति कुर्यामिति । तज्ज्ञानमर्थवदिति शेषः । वाक्यारम्भार्थत्वमथशब्दस्य गृहीत्वा प्रश्नवाक्यं व्याकरोति—अथेत्यादिना

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

क्षत्रियस्य तव निषिद्धत्वात् । तस्मात्स्वतन्त्रेण त्वया स्वधर्म एवानुष्ठेय इति भावः ॥ ३५ ॥ ईश्वरो धर्माधर्मौ रागद्वेषौ वा पुरुषस्य प्रवर्तकौ भवत इत्यात्मनोऽस्वातन्त्र्यं मन्वानोऽर्जुन उवाच—**अथ केनेति** । केन ईश्वरादीनामन्यतमान्येन वा प्रयुक्तः प्रवर्तितः सन् अयं पुरुषः पापमनिष्टं चरति करोति । अनिच्छन्नित्यनेन रागद्वेषयोः प्रवर्तकत्वं निरस्तम् । सति हि रागे इच्छा भवति । अत इच्छाया अभावाद्रागाभावः । रागस्याप्रवर्तकत्वे तन्मूलभूतसंस्कारत्वोर्धर्माधर्मयोरप्रवर्तकत्वं ततश्च तत्सापेक्षस्य ईश्वरस्यापीति सर्वेषामाक्षेपः । तस्मान्मुख्यं प्रवर्तकं यत्तद्वाच्यमित्यर्थः

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

कीर्त्यावहं परलोके च स्वर्गादिप्रापकं । परधर्मस्तु इहाकीर्तिकरत्वेन परत्र नरकप्रदत्वेन च भयावहो यतः, अतो रागद्वेषादिप्रयुक्तस्वाभाविकप्रवृत्तिवत्परधर्मोऽपि हेय एवेत्यर्थः । एवं तावद्भगवन्मताङ्गीकारिणां श्रेयःप्राप्तिस्तदनङ्गीकारिणां च श्रेयोमार्गभ्रष्टत्वं श्रेयोमार्गभ्रंशेन फलाभिसंधिपूर्वककाम्यकर्माचरणे च केवलपापमात्राचरणे च बहूनि कारणानि कथितानि ये त्वेतदभ्यसूयन्त इत्यादिना । तत्रायं संग्रहश्लोकः 'श्रद्धाहानिस्तथाऽसूया दुष्टचित्तत्वमूढते । प्रकृतेर्वशवर्तित्वं रागद्वेषौ च पुष्कलौ । परधर्मरुचिश्चेत्युक्ता दुर्मार्गवाहकाः' इति ॥ ३५ ॥ तत्र काम्यप्रतिषिद्धकर्मप्रवृत्तिकारणमपनुद्य भगवन्मतमनुवर्तितुं तत्कारणावधारणाय ध्यायतो विषयान्पुंस इत्यादिना पूर्वमनर्थमूलमुक्तम् । सांप्रतं च प्रकृतेर्गुणसंमूढा इत्यादिना बहुविस्तरं कथितम् । तत्र किं सर्वाण्यपि समप्राधान्येन कारणानि अथवैकमेव मुख्यं कारणमितराणि तु तत्सहकारीणि केवलम् । तत्राद्ये सर्वेषां पृथक्पृथग्निवारणे महान्प्रयासः स्यात् । अन्त्ये त्वेकस्मिन्नेव निराकृते कृतकृत्यता स्यादित्यतो ब्रूहि । मे केन हेतुना प्रयुक्तः प्रेरितः सन् त्वन्मताननुवर्ती सर्वज्ञानविमूढः पुरुषः पापमनर्थानुबन्धि सर्वं फलाभिसंधिपुरःसरं काम्यं चित्रादि, शत्रुवधसाधनं च श्येनादि प्रतिषिद्धं च कलञ्जभक्षणादि बहुविधं कर्माचरति स्वयं कर्तुमनिच्छन्नपि । ननु निवृत्तिलक्षणं परमपुरुषार्थानुबन्धि त्वदुक्तं कर्मेच्छन्नपि करोति । नच पारतन्त्र्यं विनेत्थं संभवति । अतो येन बलादिव नियोजितो राज्ञेव भृत्यस्त्वन्मतविरुद्धं सर्वं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तया संसारपातहेतुत्वात् ॥ ३५ ॥ ध्यायतो विषयान् रागद्वेषौ ह्यस्य परिपन्थिनाविति पूर्वग्रन्थेन संसारपातहेतुभूतानि बहूनि भगवतोक्तानि तत्र संक्षिप्तं निश्चितमिदमेवेति ज्ञातुमिच्छन्नर्जुन उवाच । ज्ञाते हि तस्मिंस्तदुच्छेदाय प्रयत्नं कुर्यामित्यभिप्रायेण **अथेति** । केन हेतुभूतेन प्रयुक्तः प्रेरितः सन्ननिच्छन्नपि बलादिव नियोजितो राज्ञेव भृत्योऽयं पुरुषः पापमाचरति यथा राजोऽपि केनचिदतिभक्तेन प्रार्थितः वृष्णिकुले जन्म लब्धवानसि तथेति सूचयन्नाह—**वार्ष्णेयेति** । तं वैरिणं ब्रूहि

६ श्रीधरीव्या[illegible]

छितात्सर्वाङ्गपूर्णा त्कृतादपि परधर्मात्सकाशात् । तत्र हेतुः । स्वधर्मे युद्धादौ [illegible] निधनं मरणमपि श्रेष्ठम् । स्वर्गादिप्रापकत्वात् । परधर्मस्तु स्वस्य भयावहः । निषिद्धत्वेन नरकप्रापकत्वात् ॥ ३५ ॥ तयोर्न वशमागच्छे[illegible]दित्युक्तं तदेतदशक्यं मन्वानोऽर्जुन उवाच—अथ केनेति । वृष्णिवंशेऽवतीर्णो वार्ष्णेयः हे वार्ष्णेय, अनर्थरूपं पापं कर्तुमनिच्छन्नपि केन प्रयुक्तः [illegible] प्रेरितोऽयं पुरुषः पापं चर[illegible] [illegible] भवेदिति संभावनायां कामक्रोधौ विवेकबलेन निरुन्धतोऽपि पुरुषस्य पुनः पापे प्रवृत्तिदर्शनादन्योऽपि तयोर्मूलभूतः कश्चित्प्रवर्तकः

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

दपि रिक्तो जन्तुर्जायत इत्यत्याज्यः ॥ ३५ ॥ अथकेनेति । पापं पापतया विदन्नपि जनः कथं तत्र प्रवर्तेत इति प्रश्नः । अस्य[illegible] माशयः । स्वधर्मो यदि स्वहृदयादनपायित्वादत्याज्यः कथं तर्ह्यधर्माचरणमेपामिति कोयं स्वधर्मो नाम येनानातिरिक्तो जन्तुरित्यु[illegible]

श्रीभगवानुवाच ।

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

वृष्णिकुलप्रसूत, वलादिव नियोजितो राज्ञेवेत्युक्तो दृष्टान्तः ॥ ३६ ॥ शृणु त्वं तं वैरिणं सर्वानर्थकरं यं त्वं पृच्छसि—श्रीभगवानुवाच । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीङ्गना' । ऐश्वर्यादिषट्कं यस्मिन् वासुदेवे नित्यमप्रतिबन्धत्वेन सामस्त्येन च वर्तते 'उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति' । उत्पत्त्यादिविषयं च विज्ञानं यस्य स वासुदेवो वाच्यो भगवानिति । काम इति । काम एष सर्वलोकशत्रुर्य-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

अनिच्छतोऽपि बलादेव दुश्चरितप्रेरितत्वे दृष्टान्तमाचष्टे—राज्ञेवेति । विनियोज्यत्वस्येच्छासापेक्षत्वात्तदभावे तदसिद्धिमाशङ्क्य प्रागुक्तं स्मारयति—राज्ञेवेत्युक्त इति ॥ ३६ ॥ संप्रति प्रतिवचनं प्रस्तौति—शृण्विति । तस्य वैरित्वं स्फोरयति—सर्वेति । अप्रस्तुतं किमिति प्रस्तूयते तत्राह—यं त्वमिति । भगवच्छब्दार्थं निर्धारयितुं पौराणिकं वचनमुदाहरति—ऐश्वर्यस्येति । समग्रस्येत्येतत्प्रत्येकं विशेषणैः संबध्यते, अथशब्दस्तथाशब्दपर्यायः समुच्चयार्थः । मोक्षशब्देन तदुपायो ज्ञानं विवक्ष्यते । उदाहृतवचसस्तात्पर्यमाह—ऐश्वर्यादीति । स वाच्यो भगवानिति संबन्धः । तत्रैव पौराणिकं वाक्यान्तरं पठति—उत्पत्तिमिति । भूतानामिति प्रत्येकमुत्पत्त्यादिभिः संबध्यते । कारणार्थौ चोत्पत्तिप्रलयशब्दौ क्रियामात्रस्य पुरुषान्तरगोचरत्वसंभवात् । आगतिर्गतिश्चेत्यागामिन्यौ संपदापदौ सूच्येते । वाक्यान्तरस्यापि तात्पर्यमाह—उत्पत्त्यादीति । वेत्तीत्युक्तः साक्षात्कारो विज्ञानमित्युच्यते, समग्रैश्वर्यादिसंपत्तिसमुच्चयार्थश्चकारः । उक्तलक्षणो भगवान्किमुक्तवानिति तदाह—काम इति । कामस्य सर्वलोकशत्रुत्वं विशदयति—यन्नि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

बलादिव नियोजितः विष्टिगृहीत इवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ अत्रोत्तरं काममय एवायं पुरुष इत्यादिश्रुतिसिद्धं भगवानुवाच—**काम एष इति** । एष प्रसिद्धः कामः 'सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति श्रुतेरिदं मे भूयादिदं मे भूयात्' इति तीव्राभिलाषहेतुभूतश्चेतसोऽनवस्थितत्वापादको वृत्तिविशेषः । स च चेतोरूप एव । 'कामः संकल्पः' इत्युपक्रम्य 'एतत्सर्वं मनः' इत्युपसंहारात् स एष कामः केनचिन्निमित्तेन प्रतिहतः क्रोधरूपेण परिणमतेऽतः क्रोधोऽभिज्वलनात्माप्येष एव तमेनमिह शरीरेऽन्तःस्थितं वैरिणं विद्धि । कुतो वैरी । यतः रजोगुणसमुद्भवः रजो रञ्जनात्मकः प्राकृतो गुणः तस्य गुणौ कार्यभूतौ तृष्णासङ्गौ तावेवोद्भवो यस्य सः । रजःकार्यत्वात्

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

नुबन्धित्वं जानन्नपि तादृशं कर्माचरति तमनर्थमार्गप्रवर्तकं मां प्रति ब्रूहि ज्ञात्वा समुच्छेदायेत्यर्थः । हे वार्ष्णेय वृष्णिवंशे मन्मातामहकुले कृपयावतीर्णेतिसंबोधनेन वार्ष्णेयीसुतोऽहं त्वया नोपेक्षणीय इति सूचयति ॥ ३६ ॥ एवमर्जुनेन पृष्टे 'अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुषः' इति 'आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीय' इत्यादिश्रुतिसिद्धमुत्तरं श्रीभगवानुवाच । यस्त्वया पृष्टो हेतुर्बलादनर्थमार्गे प्रवर्तकः स एष कामएव महान् शत्रुः यन्निमित्ता सर्वानर्थप्राप्तिः प्राणिनां । ननु क्रोधोप्यभिचारादौ प्रवर्तको दृष्ट इत्यतआह—**काम एष इति** । क्रोध एषः काम एव केनचिद्धेतुना प्रतिहतः क्रोधत्वेन परिणमते अतः क्रोधोऽप्येष काम एव । एतस्मिन्नेव महावैरिणि निवारिते सर्वपुरुषार्थप्रासि-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

॥ ३६ ॥ एवं पृष्टः श्रीभगवान् 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा' इत्युक्तं समग्रमैश्वर्यादिषट्कं नित्यमप्रतिबन्धेन यस्मिन्वासुदेवे वर्तते 'उत्पत्तिं निधनं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति' । इत्युत्पत्त्यादिविषयं च विज्ञानं [illegible] स वासुदेवो भगवानितिशब्दवाच्य उवाचोत्तरमुक्तवान्—**काम इति** । यस्त्वया वैरी पृष्टः एष कामः शत्रुर्यन्निमित्ता सर्वानर्थप्राप्तिर्लोकस्य । ननु क्रोधोऽप्यनर्थहेतुर्लोके दृश्यते इत्यत आह । स एव

६ श्रीधरीव्याख्या ।

॥ ३६ ॥ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच—**काम एष इति** । यस्त्वया पृष्टो हेतुरेष काम एव । ननु क्रोधोऽपि पूर्वं त्वयोक्तः 'इन्द्रियस्येन्द्रियस्य' इत्यत्र । सत्यं [illegible] [illegible]म् । नासौ ततः पृथक्, किंतु क्रोधोऽप्येष एव काम एव केनचित्प्रतिहतः क्रोधात्मना परिणमते । अतः पूर्वं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

[illegible] ॥ अत्रोत्तरं । सत्यपि धर्मे हृदिस्थे आगन्तुकाचरणकृतोयं विप्लवो ननु तदभावमुत इत्याशयेन श्रीभगवानुवाच—काम एष इति ।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

न्निमित्ता सर्वानर्थप्राप्तिः प्राणिनां स एष कामः प्रतिहतः केनचित्क्रोधत्वेन परिणमते। अतः क्रोधो-ऽप्येष एव। रजोगुणसमुद्भवो रजश्च तद् गुणश्च रजोगुणः समुद्भवो यस्य स कामो रजोगुणसमुद्भवो रजोगुणस्य वा समुद्भवः" कामो ह्युद्भूतो रजः प्रवर्तयन् पुरुषं प्रवर्तयति। तृष्णया ह्यहंकारित इति दुःखितानां रजःकार्ये सेवादौ प्रवृत्तानां प्रलापः श्रूयते। महाशनो महदशनमस्येति महाशनोऽत एव महापाप्मा कामेन प्रेरितो जन्तुः पापं करोति। अतो विद्ध्येनं काममिह संसारे वैरिणम्॥ ३७॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

मित्तेति। तथापि कथं तस्यैव क्रोधत्वं तदाह—स एष इति। कामक्रोधयोरेव हेयत्वद्योतनार्थं कारणं कथयति—रजोगुणेति। कारणद्वारा कामादेरेव हेयत्वमुक्त्वा कार्यद्वारापि तस्य हेयत्वं सूचयति—रजोगुणस्येति। कामस्य पुरुषप्रवर्तकत्वमेव न रजोगुणजनकत्वमित्याशङ्क्याह—कामो हीति। तत्रैवानुभवानुसारिणीं लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति—तृष्णया हीति। तस्य योग्यायोग्यविभागमन्तरेण बहुविषयत्वं दर्शयति—महाशन इति। बहुविषयत्वेन युक्तं कर्म निर्दिशति—अत इति। सर्वविषयत्वेऽपि कुतोऽस्य पापत्वमित्याशङ्क्याह—कामेनेति। कामस्योक्तविशे-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

दुःखैकफलोऽयमतो वैरी। यद्वा रजोगुणस्य लोभप्रवृत्त्यादिलक्षणस्य समुद्भवो यस्मात्। ननु विषयाभिलाषात्मा कामो विषयार्पणेन शाम्यति। विषयस्य दौर्लभ्यनिश्चये स्वत एव वा निवर्तते अन्ध इव रूपदर्शनाभिलाषादित्याश-ङ्क्याह—महाशनो महापाप्मेति। महद्दातुमपारणीयमशनमस्य स तथा। यथोक्तं 'न जातु कामः कामानामुप-भोगेन शाम्यति। हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते' इति। 'यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः। नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत्' इति। तथा महापाप्मात्युग्रः। स हि सहस्रशः प्रबोधितोऽपि न निवर्तते। हृदयमपि दुश्चिकित्स्यः। महाशनत्वान्नायं वैरी दानसाध्यः। नापि सामभेदसाध्यः। अत्युग्रत्वात्। अतो हन्त-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

रित्यर्थः। तन्निवारणोपायज्ञानाय तत्कारणमाह—रजोगुणसमुद्भवः दुःखप्रवृत्तिबलात्मको रजोगुण एव समुद्भवः कारणं यस्य अतः कारणानुविधायित्वं कार्यस्य सोपि तथा। यद्यपि तमोगुणोऽपि तस्य कारणं तथापि दुःखे प्रवृत्तौ च रजसएव प्राधान्या-त्तस्यैव निर्देशः। एतेन सात्विक्या वृत्त्या रजसि क्षीणे सोपि क्षीयत इत्युक्तम्। अथवा तस्य कथमनर्थमार्गे प्रवर्तकत्वमित्यत आह—रजोगुणस्य प्रवृत्त्यादिलक्षणस्य समुद्भवो यस्मात्। कामो हि विषयाभिलाषात्मकः स्वयमुद्भूतो रजः प्रवर्तयन् दुःखात्मके कर्मणि प्रवर्तयति तेनायमवश्यं हन्तव्य इत्यभिप्रायः। ननु सामदानभेददण्डाश्चत्वार उपायास्तत्र प्रथमत्रिक-संभवे चतुर्थो दण्डः प्रयोक्तव्यो नतु हठादेवेत्याशङ्क्य त्रयाणामसंभवं वक्तुं विशिनष्टि—महाशनो महापाप्मेति। महदशनम-स्येति महाशनः 'यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः। नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत्॥' इति स्मृतेः। अतो न दानेन संधातुं शक्यः। नापि सामभेदाभ्याम्। यतो महापाप्माऽत्युग्रः। तेन हि बलात्प्रेरितोऽनिष्टफलमपि जानन् करोति। अतो विद्धि जानीहि एनं काममिह संसारे वैरिणम्। तदेतत्सर्वं विवृतं वार्तिककारैरात्मैवेदमग्रआसीदिति श्रुति-व्याख्याने 'प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यथोक्तस्याधिकारिणः। स्वातन्त्र्ये सति संसारसृतौ कस्मात्प्रवर्तते॥' ननु निःशेषविध्वस्त-रानर्थवर्त्मनि। निवृत्तिलक्षणे वाच्यं केनायं प्रेर्यतेऽवशः॥ अनर्थपरिपाकत्वमपि जानन्प्रवर्तते। पारतन्त्र्यमृते दृष्टा प्रवृत्तिर्न क्वचित्॥ तस्माच्छ्रेयोर्थिनः पुंसः प्रेरकोऽनिष्टकर्मणि। वक्तव्यस्तन्निरासार्थमित्यर्था स्यात्परा श्रुतिः॥ अनाप्तपुरुषार्थोऽयं नि-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

कामः कुतश्चिन्निमित्तात्प्रतिहतः क्रोधत्वेन परिणमतेऽतः क्रोधोप्येष एव शत्रोः पुत्रत्वादप्ययं शत्रुरित्याह। रजोगुणः समुद्भवो यस्य सः। यद्वा कथं शत्रुतां करोतीत्यत आह। रजोगुणस्य समुद्भवः कारणं कामो रजः प्रवर्तयन्पुरुषं प्रवर्तयति। ननु विषयो-भोगेन तृप्तिं नीतः शत्रुत्वं जिहास्यतीति चेत् तत्राह। महद[illegible]स्य सः। तदुक्तम्—'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति। हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते। यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं प[illegible] स्त्रियः। नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत्' इति। ननु लोके यथा स्वेनापराधितः कश्चिच्छत्रुत्वं भजति तथायमप्यतोऽप[illegible] तस्य न करिष्यामीतिचेत्तत्राह। महाशनत्वात्

६ श्रीधरीव्याख्या।

पृथक्त्वेनोक्तोऽपि क्रोधः कामज एवेत्यभिप्रायेण कामेनैकीकृत्योच्यते। रजोगुणात्समुद्भवतीति तथ[illegible] [illegible]र्यते[illegible]। अनेन सत्त्ववृद्ध्या रजसि नीते सति कामोऽपि क्षीयत इति सूचितम्। एनं काममिह मोक्षमार्गे वैरिणं विद्धि। अयं च वक्ष्यमाणक्रमे[illegible] [illegible]लक्ष[illegible] हन्तव्य एव। यतो

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

द्वाभ्यामेतच्छब्दाभ्यामनयोरत्यन्तवैषम्यं सूच्यते। एतौ च कामक्रोधौ नित्यसंबन्धिनावन्योन्याविनाभावेन वर्तेते इत्येकरूपत[illegible] एष च महतः सुखस्याशनो ग्रासकारकः महतः पापस्य हेतुत्वाच्च क्रोधएव पापदायी। एवं च वैरिणं प्राज्ञो जानीयात्। नत्वथो-

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽदर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कथं वैरीति दृष्टान्तैः प्रत्याययति—धूमेनेति । धूमेन सहजेनाव्रियते वह्निः प्रकाशात्मकोऽप्रकाशात्मकेन यथा वादर्शो मलेन च यथोल्बेन गर्भवेष्टनेन जरायुणावृत आच्छादितो गर्भस्तथा तेनेदमावृ-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

वस्त्वे फलितमाह—अत इति ॥ ३७ ॥ उत्तरश्लोकमवतारयति—कथमिति । अनेकदृष्टान्तोपादानं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थम् । सहजस्य धूमस्य प्रकाशात्मकवह्निं प्रत्यावरकत्वसिद्ध्यर्थं विशिनष्टि—अप्रकाशात्मकेनेति ॥ ३८ ॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

एवेति ॥ ३७ ॥ अस्य वैरित्वमेव विवृणोति—धूमेनेत्यादिना । उल्बेन गर्भवेष्टनेन जरायुणा । तेन कामेन इदं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

षानर्थसंकुलः । इत्यकामयतानाप्तान्पुमर्थान्साधनैर्जडः ॥ जिहासति तथानर्थानविद्वानात्मनि श्रितान् । अविद्योद्भूतकामः सन्नथो खल्विति च श्रुतिः ॥ अकामतः क्रियाः काश्चिद्दृश्यन्ते नेह कस्यचित् । यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ काम एष क्रोध एष इत्यादिवचनं स्मृतेः । प्रवर्तको नापरोऽतः कामादन्यः प्रतीयत इति अकामतः॥' इति मनुवचनम् । अन्यत्स्पष्टम्॥३७॥ तस्य महापाप्मत्वेन वैरित्वमेव दृष्टान्तैः स्पष्टयति—धूमेनेति । तत्र शरीरारम्भात् प्रागन्तःकरणस्यालब्धवृत्तिकत्वात्सूक्ष्मः कामः शरीरारम्भकेण कर्मणा स्थूलशरीरावच्छिन्ने लब्धवृत्तिकेऽन्तःकरणे कृताभिव्यक्तिः सन् स्थूलो भवति स एव विषयस्य चिन्त्यमानावस्थायां पुनःपुनरुद्रिच्यमानः स्थूलतरो भवति स एव पुनर्विषयस्य भुज्यमानतावस्थायामत्यन्तोद्रेकं प्राप्तः स्थूलतमो भवति । तत्र प्रथमावस्थायां दृष्टान्तः—यथा धूमेन सहजेनाप्रकाशात्मकेन प्रकाशात्मको वह्निराव्रियते । द्वितीयावस्थायां दृष्टान्तः—यथादर्शो मलेनासहजेनादर्शोत्पत्त्यनन्तरमुद्रिक्तेन । चकारोऽवान्तरवैधर्म्यसूचनार्थः । आव्रियत इति क्रियानुकर्षणार्थश्च । तृतीयावस्थायां दृष्टान्तः—यथोल्बेन जरायुणा गर्भवेष्टनचर्मणातिस्थूलेन सर्वतो निरुध्यावृतः तथा प्रकारत्रयेणापि तेन कामेनेदमावृतम् । अत्र धूमेनावृतोऽपि वह्निर्दाहादिलक्षणं स्वकार्यं करोति । मलेनावृतस्त्वादर्शः प्रतिबिम्बग्रहणलक्षणं स्वकार्यं न करोति । स्वच्छताधर्ममात्रतिरोधानात् । स्वरूपतस्तूपलभ्यतएव । उल्बेनावृतस्तु गर्भो न हस्तपादादिप्रसारणरूपं स्वकार्यं करोति न वा स्वरूपत उपलभ्यत इति विशेषः ॥३८॥ तथा तेनेदमावृतमिति संग्रहवाक्यं विवृणोति—ज्ञायतेऽनेनेति ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

हापाप्माऽत्युग्रो विनैवापराधं स्वेनोपकृतश्च नाशयतीत्यर्थः । अतः काममेव परमं वैरिणं विद्धि । ज्ञात्वा च तत्परिहाराय यतस्वेति भावः ॥ ३७ ॥ तस्य शत्रुत्वं स्पष्टयति । यथा धूमेन सहजेनाप्रकाशात्मकेनाग्निः प्रकाशात्मको यथावाऽदर्शो मलेनाव्रियते यथोल्बेन गर्भवेष्टनेन जरायुणा गर्भ आच्छादितस्तथा तेन कामेनेदं ज्ञानमावृतम् । प्रथमदृष्टान्तेनात्मस्वरूपप्रकाशात्मकत्वं द्वितीयेन

६ श्रीधरीव्याख्या ।

दानेन संधातुं शक्य इत्याह । महाशनः महदशनं यस्य । दुःपूर इत्यर्थः । न च साम्ना संधातुं शक्यः, यतो महापाप्मा अत्युग्रः ॥ ३७ ॥ कामस्य वैरित्वं दर्शयति—धूमेनेति । यथा धूमेन सहजेन वह्निराव्रियत आच्छाद्यते, यथा वादर्शो मलेनागन्तुकेन, यथा चोल्बेन गर्भवेष्टनचर्मणा गर्भः सर्वतो निरुध्यावृतः तथा प्रकारत्रयेणापि तेन कामेनावृतमिदम् ॥ ३८ ॥ इदंशब्दनिर्दिष्टं दर्शयन्वैरित्वं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

ज्ञानस्वरूपं च वस्तु हातुं सुशकं भवेदित्यभिप्रायेण—(भवलेपं कथं कृष्ण कथं चैव [illegible]वर्धते । किमात्मकः किमाचारस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः) भवलेप इति । अस्य चोत्पत्तौ किं कारणं । वर्धने च को हेतुः । स्वरूपं चास्य [illegible]दृक् । उत्पन्नो दृढीभूतश्च किमाचरति किं करोतीति प्रश्नः ॥ ३७ ॥ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच—(एष सूक्ष्मः परः शत्रुर्देहिना[illegible]न्द्रियैः सह । सुखतन्त्र इवासीनो मोहयन्पार्थ तिष्ठति ॥ कामक्रोधमयो घोरः स्तम्भहर्षसमुद्भवः । अहंकारोऽभिमानात्मा दुस्तरः पा[illegible]भिः ॥ हर्षमस्य निवर्त्यैष शोकमस्य ददाति च । भयं चास्य करोत्येष मोहयंस्तु मुहुर्मुहुः॥स एव कलुषः क्षुद्रश्छिद्रप्रेक्षी धनं[illegible] । रजःप्रवृत्तो मोहात्मा मानुषाणामुपद्रवः ॥) एष तावत्सूक्ष्म उत्पत्तिसमयेऽलक्ष्य इन्द्रियेषु । एवंच वर्तमानः सुखं तन्त्रयितुमिवो[illegible]लक्ष्यते । वस्तुतस्तु दुःखमोहमयस्तामसत्वात् । अतएव मोहयन् । कामेति । स्तम्भः कुलाद्यभिमानस्तत्प्लुतो यो हर्षोऽहमादृश इति [illegible] अतएवाह—अहंकार इति । अतएवच गर्वाद्वर्धतेऽभिमानस्वभावः सुखबुद्धिप्रकारेण च जायते इति त्रयः प्रश्नाः परिहृताः ॥ स [illegible] एष इति । छिद्राणि प्रेक्षते अमुना छिद्रेणास्येहलोकपरलोकौ नाशयामीति । तथाच मोक्षधर्मेषु 'यत्क्रोधनो यजते यद्ददाति यद्वा तप[illegible]प्यते यज्जुहोति । वैवस्वतस्तद्धरतेऽस्य सर्वं मोघः श्रमो भवति हि क्रोधनस्य॥' इति । रजसः प्रवृत्तस्तमोरूप इत्यर्थः ।

---

१ इतश्चत्वा[illegible] [illegible]र पद्यानि अभिनवगुप्तपाठेमूले व्याख्यायामेधिकानि दरीदृश्यन्त इतरत्रानुल्लेखात्.

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौन्तेय दुःपूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

तम् ॥ ३८ ॥ किं पुनस्तदिदंशब्दवाच्यं यत् कामेनावृतमित्युच्यते—आवृतमिति । आवृतमेतेन ज्ञानं ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । ज्ञानी हि जानात्यनेनाहमनर्थे प्रयुक्तः पूर्वमेवेति । दुःखी च भवति नित्यमेव, अतोऽसौ ज्ञानिनो नित्यवैरी नतु मूर्खस्य । स हि कामं तृष्णाकाले मित्रमिव पश्यंस्तत्कार्ये दुःखे प्राप्ते जानाति तृष्णयाहं दुःखित्वमापादित इति न पूर्वमेवातो ज्ञानिन एव नित्यवैरी । किंरूपेण कामरूपेण काम इच्छैव रूपमस्येति कामरूपस्तेन दुःपूरेण दुःखेन पूरणमस्येति दुष्पूरस्तेनानलेन

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

सामान्यतो निर्दिष्टं विशेषतो निर्देष्टुमाकाङ्क्षापूर्वकमनन्तरश्लोकमवतारयति—**किं पुनरिति** । कामस्य ज्ञानं प्रत्यावरणसिद्ध्यर्थं ज्ञानिनो नित्यवैरिणेत्यादिविशेषणम् । प्रतीकमादाय व्याकरोति—**आवृतमित्यादिना** । ज्ञानिनां शत्रोर्वैरित्वेऽपि नित्यवैरित्वं कामस्य कथमित्याशङ्क्याह—**ज्ञानी हीति** । अनर्थप्राप्तिमन्तरेण कामस्य प्रसङ्गावस्था पूर्वमेवेत्युच्यते, अतःशब्देन कामप्रसक्तिरेव परामृश्यते, नित्यमेवेत्युत्पत्त्यवस्था कार्यावस्था च कामस्य कथ्यते । न सर्वस्यापि कामात्मता न प्रशस्तेति कामो नित्यवैरी भवति ततः कुतो ज्ञानिविशेषणमित्याशङ्क्याह—**नत्विति** । अज्ञस्य नासौ नित्यवैरीत्येतदुपपादयति—**स हीति** । कार्यप्राप्तिप्रागवस्था पूर्वमित्युक्ता, अज्ञं प्रति वैरित्वे सत्यपि कामस्य नित्यवैरित्वाभावे फलितमाह—**अत इति** । स्वरूपतो नित्यवैरित्वाविशेषेऽपि ज्ञानाज्ञानाभ्यामवान्तरभेदो द्विरित्यर्थः । आकाङ्क्षाद्वारा प्रकृतं वैरिणमेव स्फोरयति—**किंरूपेणेत्यादिना** ॥ ३९ ॥ कामस्य निराश्रयस्य

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

वक्ष्यमाणं ज्ञानमावृतम् । आवरणीयस्य त्रैविध्यात्तदनुगुणं दृष्टान्तत्रयं ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥ **आवृतमिति** । ज्ञानमन्तःकरणसत्त्वम् 'ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव' इति श्रुतेः । एतेन कामेन रजोगुणात्मकेनावृतम् । ज्ञानिनोऽन्तःकरणविशिष्टस्य प्रमातुः नित्यवैरिणा कामरूपेण दुष्पूरेण पूरयितुमयोग्येन । अयं हि पूर्यमाणोऽनर्थानेव प्रसवेत् । अस्तु अथापि पूर्यते चेत् अनलः नास्त्यलं पर्याप्तिर्यस्य स तथा तेनानलेन । न ह्यनलः काष्ठैस्तर्पयितुं शक्यः किंतु वर्धत एव तद्वदयमपीत्यर्थः। अयं भावः—अन्तःकरणसत्त्वं हि वह्निवत्प्रकाशात्मकं तत्सहजेन कामेन वह्निरिव धूमेनावृतं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

आवृतमिति । ज्ञानमन्तःकरणं विवेकविज्ञानं वा इदंशब्दनिर्दिष्टमेतेन कामेनावृतं तथाप्यापातसुखहेतुत्वादुपादेयः स्यादित्यत आह—ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । अज्ञो हि विषयभोगकाले कामं मित्रमिव पश्यंस्तत्कार्ये दुःखे प्राप्ते वैरित्वं जानाति कामेनाहं दुःखित्वमापादित इति । ज्ञानी तु भोगकालेऽपि जानात्यनेनाहमनर्थे प्रवेशित इति अतोऽविवेकी दुःखी भवति भोगकाले तत्परिणामे चानेनेति ज्ञानिनोऽसौ नित्यवैरीति सर्वथा तेन हन्तव्य एवेत्यर्थः । तर्हि किंस्वरूपोऽसावित्यत आह—कामरूपेण कामितमिच्छा तृष्णा सैव रूपं यस्य तेन । हे कौन्तेयेति संबन्धाविष्कारेण प्रमाणं सूचयति । ननु विवेकिना हातव्योऽपि विवेकिनोपादेयः स्यादित्यत आह—दुःपूरेणानलेन च । चकार उपमार्थः । न विद्यतेऽलं पर्याप्तिर्यस्येत्यनलो वह्निः । स यथा हविषा पूरयितुमशक्यस्तथा तमपि भोगेनेत्यर्थः । अतो निरन्तरं संतापहेतुत्वाद्विवेकिन इवाविवेकिनोऽपि हेय एवासौ । तथान स्मृतिः 'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥' इति । अथवा इच्छाया विषयविशेष

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

यथावद्विषयस्वरूपप्रतिभानात्मकत्वं तृतीयेऽवोहापोहात्मकत्वं ज्ञानस्यावृतमिति बोध्यम् ॥ ३८ ॥ इदंशब्दवाच्यं दर्शयति—**आवृतमिति** । एतेन कामेन ज्ञानं विवेकरूपमावृतं ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । ज्ञानी हि तदुत्पत्तिकालेऽपि जानात्यनेनाहमनर्थे नियोजित इति तत आरभ्यैव दुःखी भवति । तेनासौ ज्ञानिनो नित्यवैरी नतु मूर्खस्य । स हि कामं तदुत्पत्तिकाले मित्रमिव पश्यन् तदानीमहं दुःखे नियोजित इति न जानाति किंतु तत्कार्ये दुःखे प्राप्तेऽतस्तस्य [illegible] नित्यवैरी । केन रूपेण वैरीत्यत आह । कामः इच्छैव रूपं यस्य तेन दुःखेन पूरणमस्य तेन । कुत इत्यत आह । नाल[illegible]र्याप्तिरस्य विद्यत इत्यनलः तेन । यो हि कदापि [illegible] गच्छति स पूरयितुं शक्यः अयं तु न तथेत्यर्थः । चकार उपमार्थः । अनलेन वह्नि[illegible]नेति व्याख्यानं तु सुगमत्वादाचार्यैर्नोक्तम्

६ श्रीधरीव्याख्या ।

स्फुटयति—**आवृतमिति** । इदं तु विवेकज्ञानमेतेनावृतम्, अज्ञस्य खलु भोगसमये कामः सुखहेतु[illegible] [illegible]तो [illegible], परिणामे तु वैरिता [illegible] ज्ञानिनः पुनस्तत्कालमप्यनर्थानुसंधानाद्दुःखहेतुरेवेति नित्यवैरिणेत्युक्तम् । किंच विषयैः पूर्यमाणोऽपि दुःपूर[illegible] [illegible]पूर्यमाणः [illegible]

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

दृष्टान्तत्रयेण दुरुपसर्गत्वं अकार्यकरत्वं जुगुप्सास्पदत्वं चोक्तम् ॥ ३८ ॥ अयमित्यात्मा कामरूप इच्छायां यतश्चरति अनलेन

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥
तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

नास्यालं पर्याप्तिर्विद्यत इत्यनलस्तेन ॥ ३९ ॥ किमधिष्ठानः पुनः कामो ज्ञानस्यावरणत्वेन वैरी सर्वस्येत्यपेक्षायामाह ज्ञाते हि शत्रोरधिष्ठाने सुखेन शत्रुनिवर्हणं कर्तुं शक्यत इति—इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चास्य कामस्याधिष्ठानमाश्रय उच्यते, एतैरिन्द्रियादिभिराश्रयैर्विमोहयति विविधं मोहयत्येष कामो ज्ञानमावृत्याच्छाद्य देहिनं शरीरिणम् ॥ ४० ॥ यत एवं—तस्मादिति । तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ पूर्वं नियम्य वशीकृत्य भरतर्षभ, पाप्मानं पापाचारं कामं प्रजहि हि परित्यज,

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

करकत्वाभावं मत्वा प्रश्नपूर्वकमाश्रयं दर्शयति—किमधिष्ठान इति । कामस्य नित्यवैरित्वेन परिजिहीर्षितस्य किमित्यधिष्ठानं ज्ञाप्यते तत्राह—ज्ञाते हीति । इन्द्रियादीनां कामाधिष्ठानत्वं प्रकटयति—एतैरिति । नन्वेताभिरिति वक्तव्ये कथमेतैरित्युच्यते तत्राह—इन्द्रियादिभिरिति ॥ ४० ॥ तेषां कामाश्रयत्वे सिद्धे साश्रयस्य तस्य परिहर्तव्यत्वमाह—यत इति । तस्मादिन्द्रियादीनामाश्रयत्वादिति यावत्, पूर्वं कामनिरोधात्प्रागवस्थायामित्यर्थः । तेषु

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

मातारमनर्थे पातयति । अन्यथा तदेव स्वभावशुद्धत्वाद्विवेकवैराग्योपगं भूत्वा तमुद्धरेत् । अतोऽयं कामो ज्ञानिनो नित्यवैरीति ॥ ३९ ॥ किंच—**इन्द्रियाणीति** । अयमर्थः—इन्द्रियमनोबुद्धयो हि कामेनाधिष्ठिता बाह्यार्थप्रवणा भवन्ति । तैश्च तथाभूतैरयं कामो ज्ञानं चिदाकाशरूपमादर्शतलप्रख्यम् । यत्र योगिनो व्यवहितं विप्रकृष्टमतीतमनागतं वा पश्यन्ति । यथोक्तमाचार्यैः 'विश्वं दर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यं निजान्तर्गतम् । पश्यन्त्यात्मनि' इति निजान्तर्गतं शरीरान्तर्गतं आत्मनि हार्दाकाशाख्ये ब्रह्मणि तत् मलेनादर्शमिवावृत्य देहिनं देहाभिमानिनं विशेषेण मोहयति । विशब्दाद्देहाभिमानशून्यं योगिनमपि व्युत्थानावस्थायां किंचिन्मोहयतीति गम्यत इति । अक्षरयोजना स्पष्टा ॥ ४० ॥ **तस्मादिति** । यस्मादिन्द्रियाण्यस्याधिष्ठानं सामन्तस्येव गिरिदुर्गादिकं तस्मात्तान्येव नियम्य वशीकृत्य

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

वर्त्यत्वादिच्छारूपः कामो विषयभोगेन स्वयमेव निवर्तिष्यते किं तत्रातिनिर्बन्धेनेत्यत उक्तं—दुष्पूरेणानलेन चेति । विषयसिद्धौ तत्कालमिच्छातिरोधानेऽपि पुनः प्रादुर्भावान्न विषयसिद्धिरिच्छानिवर्तिका, किंतु विषयदोषदृष्टिरेव तथेति भावः ॥ ३९ ॥ ज्ञाते हि शत्रोरधिष्ठाने सुखेन स जेतुं शक्यत इति तदधिष्ठानमाह—**इन्द्रियाणीति** । इन्द्रियाणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धग्राहकाणि श्रोत्रादीनि, वचनादानगमनविसर्गानन्दजनकानि वागादीनि च, मनः संकल्पात्मकं, बुद्धिरध्यवसायात्मिका च, अस्य कामस्याधिष्ठानमाश्रय उच्यते । यत एतैरिन्द्रियादिभिः स्वस्वव्यापारवद्भिराश्रयैर्विमोहयति विविधं मोहयति । एष कामो ज्ञानं विवेकज्ञानमावृत्याच्छाद्य देहिनं देहाभिमानिनम् ॥ ४० ॥ यस्मादेवं तस्मात् यस्मादिन्द्रियाधिष्ठानः कामो देहिनं मोहयति तस्मात्त्वमादौ

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तु ज्ञायतेनेनेति ज्ञानमन्तःकरणमिति तदुपेक्ष्यम् । ज्ञानविज्ञाननाशनमित्यनुरोधेनात्रापि विवेकज्ञानग्रहणस्यौचित्यात् । कौन्तेय ति संबोधयन् संबन्धिवियोगो मा भवत्वित्येवंरूपेण कामेनैवावृतज्ञानस्त्वमपि स्त्रीस्वभावे शोक...हरूपे नियोजितोऽसीति ध्वनयति ३९ ॥ सुखेन शत्रुं नाशयितुं तदधिष्ठानं किमित्यर्जुनाकाङ्क्षायामाह—**इन्द्रियाणीति** । इन्द्रियादीन्यस्य कामस्याधिष्ठानमाय उच्यते एतैराश्रयैर्विवेकज्ञानमावृत्य जीवं विविधं मोहयति । यत्तु ज्ञानं ...दात्मकमिति तन्न, उक्तयुक्तेः ॥ ४० ॥ तस्मादि-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

तुत्वादनलतुल्यः । अनेन सर्वान्प्रति नित्यवैरित्वमुक्तम् ॥ ३९ ॥ इदानीं तस्याधिष्ठानं कथयञ्जयोपायमाह—**इन्द्रियाणीति** द्वाम् । विषयदर्शनश्रवणादिभिः संकल्पेनाध्यवसा... कामस्याविर्भावादिन्द्रियाणि च मनश्च बुद्धिश्चास्याधिष्ठानमुच्यते । एतैरिन्द्रिदिभिर्दर्शनादिव्यापारवद्भिराश्रयभूतैर्विवेकज्ञा...नमावृत्य देहिनं विमोहयति ॥ ४० ॥ यस्मादेवं—**तस्मात्त्वमिति** । आदौ विमोहात्पूर्व-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

यितुमशक्येन दृष्टादृष्ट... चक्षुपा शत्रुर्दृ... दाहकत्वात् ॥ ३९ ॥ अस्य निवारण उपायमाह—इन्द्रियाणीति । आदाविन्द्रियेषु सत्सु तिष्ठति । तं नाशयति... इन्द्रियप्रदेश एव क्रोधमात्मनो जनयति । ततो मनसि संकल्पते ततो बुद्धौ निश्चये एतद्द्वारेण मोहं जनयत् ... ॥ ४० ॥ तस्मादादावविन्द्रियाणि नियमयेत् । क्रोधादिकमिन्द्रियेषु प्रथमं न गृह्णीयात् । ज्ञानं ब्रह्मविज्ञानं च भगवन्मयीं

पाप्मानं प्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

एनं प्रकृतं वैरिणं ज्ञानविज्ञाननाशनं ज्ञानं शास्त्रत आचार्यतश्चात्मादीनामवरोधः विज्ञानं विशेषस्तदनुभवस्तयोर्ज्ञानविज्ञानयोः श्रेयःप्राप्तिहेत्वोर्नाशनं प्रजहिह्यात्मनः परित्यजेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इन्द्रियाण्यादौ नियम्य कामं शत्रुं जहिहीत्युक्तं तत्र किमाश्रयः कामं जह्यादित्युच्यते—

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

नियमितेषु मनोबुद्ध्योर्नियमः सिध्यति तत्प्रवृत्तेरितरप्रवृत्तिव्यतिरेकेणाफलत्वादिति भावः । पापमूलतया कामस्य तच्छब्दवाच्यत्वमुन्नेयम् । कामस्य परित्याज्यत्वे वैरित्वं हेतुं साधयति—ज्ञानेति । ज्ञानविज्ञानशब्दयोरर्थभेदमावेदयति—ज्ञानमित्यादिना ॥ ४१ ॥ पूर्वोक्तमनूद्य कामत्यागस्य दुष्करत्वं मन्वानो रसोऽप्यस्येत्यत्रोक्तमेव स्पष्टीकं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

एनं कामं हि निश्चयेन प्रजहि प्रकर्षेण नाशय । गिरिदुर्गादीन्स्वायत्तीकृत्येव तत्स्थं सामन्तं घ्नन्ति राजानस्तद्वत् हन्तव्यत्वे हेतुः पाप्मानमत्युग्रम् । तत्रापि हेतुः ज्ञानविज्ञाननाशनमिति । ज्ञानस्य शास्त्राचार्योपदेशजस्य परोक्षस्य विज्ञानस्य निदिध्यासनपरिपाकजस्यापरोक्षस्य च नाशनम् ॥ ४१ ॥ न केवलं बाह्येन्द्रियजयेनैव कृतार्थत्वं किं मनोबुद्ध्योरपि जयः कर्तव्यः कामस्य समूलोच्छेदाय । त्रिप्राकारदुर्गस्थस्य सामन्तस्येवाभ्यन्तरप्राकारद्वयजयेन

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

मोहनात्पूर्वं कामनिरोधात्पूर्वमिति वा इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि नियम्य वशीकृत्य । तेषु हि वशीकृतेषु मनोबुद्ध्योरपि वशीकरणं सिध्यति । संकल्पाध्यवसाययोर्बाह्येन्द्रियप्रवृत्तिद्वारैवानर्थहेतुत्वात् । अत इन्द्रियाणि मनोबुद्धिरिति पूर्वं पृथङ्निर्दिश्यापीहेन्द्रियाणीत्येतावदुक्तम् । इन्द्रियत्वेन तयोरपि संग्रहो वा । हे भरतर्षभ, महावंशप्रसूतत्वेन समर्थोऽसि । पाप्मानं सर्वपापमूलभूतं कामं वैरिणं प्रजहिहि परित्यज । हि स्फुटं प्रजहि प्रकर्षेण मारयेति वा । जहि शत्रुमित्युपसंहाराच्च ज्ञानं शास्त्राचार्योपदेशजं परोक्षं विज्ञानमपरोक्षं तयोर्ज्ञानविज्ञानयोः श्रेयःप्राप्तिहेत्वोर्नाशनम् ॥ ४१ ॥ ननु यथाकथंचिद्बाह्येन्द्रियनियमसंभ

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

न्द्रियादीनामाश्रयत्वात्त्वमिन्द्रियाणि पूर्वं कामनिरोधात्प्रागवस्थायां मोहनात्पूर्वमिति वा नियम्य वशीकृत्य पाप्मानं पापाचारं [illegible] प्रजहि आत्मनः सकाशात्परित्यज । कामस्य परित्याग एव मारणं नतु शस्त्रेण शिरश्छेदनम् । एवं जहि शत्रुमित्युपसंहारे परित्यजेत्येवार्थः । एतेन प्रजहि प्रकर्षेण जहि मारयेति भाष्यानुक्तं कैश्चिदुक्तं प्रत्युक्तम् । हि यस्माज्ज्ञानविज्ञाननाशनमस्य विशेषणस्य हेतुगर्भत्वं सूचयति हिशब्दः । तथाच यस्मादित्यस्याध्याहारोपि नापेक्षितः । एतेन हि प्रस्फुटमिति प्रत्युक्तम् । ज्ञानं शास्त्रत आचार्यतश्चात्मादीनामवबोधः विज्ञानं विशेषतः तदनुभवः तयोर्ज्ञानविज्ञानयोः श्रेयःप्राप्तिहेत्वोर्नाशनम् । येतु ज्ञानं आत्मविषयं विज्ञानं शास्त्रीयम् । यद्वा ज्ञान शास्त्राचार्योपदेशजं विज्ञानं निदिध्यासनं 'विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत' इतिश्रुतेरिति वर्णयन्ति तेषां व्याख्याने प्रथमपक्षोऽरुचिग्रस्तः । अरुचिबीजं ज्ञानं विवेकज्ञानमिति पूर्वं स्वेन व्याख्यातम् । तच्चात्मविषयं शास्त्रीयमेवेति विज्ञानस्य पौनरुक्त्यम् । द्वितीयस्तु विज्ञानं विशेषतस्तदनुभव इति भाष्यस्य निदिध्यासनपरत्वं व्याख्याय तदविरुद्धो बोध्यः । तेनेदम् आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानमावृत्येत्यनुरो[illegible] नाशनमित्यस्यादर्शनसंपादकमित्यर्थः । 'णश अदर्शन' इति स्मरणात् । ज्ञानविज्ञानयो[illegible] नयोरावरणात्मकाज्ञानबाधकत्वप्रसिद्ध्या विक्षे[illegible]त्मकाज्ञानेन कदाचित्प्रारब्धप्राबल्यादाभासरूपेणोत्पन्नस्य कामस्य तावत्कालज्ञान ज्ञाननाशनत्वमुपपद्यते । यद्वा मुमुक्षूणां मोक्षसाधनज्ञान[illegible]ज्ञानप्राप्तये यतमानेनेन्द्रियाणि नियम्य ज्ञानविज्ञानावरकः कामो [illegible] इति । तथाच नाशनमावरकमिति व्याख्यानेऽस्य सम्यक्त्वेन घा[illegible]कमित्यर्थभ्रान्त्या ज्ञानविज्ञाननाशासंभवशङ्कायास्तदुत्तरस्य [illegible] काशः । भरतैरप्ययं शत्रुः परित्यक्तः त्वं तु भरतर्षभ इति सूचयन्नाह—[illegible] भरतर्षभेति ॥ ४१ ॥ इन्द्रियाण्यादौ नियम्य

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मेवेन्द्रियाणि मनो बुद्धिं च नियम्य पापरूपमेनं कामं हि स्फुटं प्रजहि घातय । यद्वा प्रजहिहि [illegible]रित्यज । ज्ञानमात्मविषयम्, विज्ञानं शास्त्रीयं तयोर्नाशकम् । यद्वा ज्ञानं शास्त्राचार्योपदेशजम्, विज्ञानं निदिध्यासनजम् । 'तमेव धीरो विज्ञाय [illegible] प्रज्ञां कुर्वीत' इति श्रुतेः ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

क्रियां नाशयति हि यतः अतः पाप्मानं क्रोधं त्यज । अथवा ज्ञानेन मनसा विज्ञानेन बुद्ध्या च नाशनं वारणं कृत्वेति

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः॥ ४२॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

इन्द्रियाणीति। इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च देहं स्थूलं बाह्यं परिच्छिन्नं चापेक्ष्य सौक्ष्म्यान्तरत्व-व्यापित्वाद्यपेक्ष्य पराणि प्रकृष्टान्याहुः पण्डिताः। तथेन्द्रियेभ्यः परं मनः संकल्पविकल्पात्मकम्।

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

प्रश्नपूर्वकं श्लोकान्तरमवतारयति—इन्द्रियाणीत्यादिना। पञ्चेति ज्ञानेन्द्रियवत्कर्मेन्द्रियाण्यपि वागादीनि गृह्यन्ते। किमपेक्षया तेषां परत्वं तत्राह—देहमिति। तथापि केन प्रकारेण परत्वं तदाह—सौक्ष्म्येति। आदिशब्देन कारणत्वादि गृह्यते। इन्द्रियापेक्षया सूक्ष्मत्वादिना मनसः स्वरूपोक्तिपूर्वकं परत्वं कथयति—तथेति। मनसि दर्शितं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

अतो मनोबुद्ध्योर्जयार्थं योगं दर्शयति—इन्द्रियाणीति। अत्र परत्वं सूक्ष्मत्वेन कारणत्वेन वा बोध्यम्। इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि पराणि स्वविषयेभ्यः पृथिव्यादिस्वाश्रयसहितेभ्यो गन्धादिभ्यो वित्तपुत्रशरीरेभ्यश्च तेषां तत्कारणत्वात्। तथाच कौषीतकिनः समामनन्ति ब्राह्मणे 'प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः' इति। व्युच्चरन्तीत्यनुषज्यते। प्राणेभ्य इन्द्रियेभ्यो देवास्तदधिष्ठात्र्यो देवता उत्पद्यन्ते देवेभ्यश्च लोका भूतभौतिका उत्पद्यन्त इति श्रुत्यर्थः। 'इन्द्रियेभ्यः परं मनः' 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति' इति श्रुतेरिन्द्रियाणां मनोविकारत्वात्। तेन बाह्यार्थेभ्य इन्द्रियाण्याकृष्य मनसि प्रविलापनीयानीति दर्शितम्। केवलं परत्वमात्रप्रतिपादने प्रयोजनाभावात् 'मनसस्तु परा बुद्धिः' 'तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् अन्योन्तर आत्मा विज्ञानमयः' इति श्रुतेः। मनसः प्रविलापनं तत्कारणे बुद्धौ कर्तव्यमित्यर्थः। समष्टिबुद्धेरप्यत्रैवान्तर्भावः। 'यो बुद्धेः परतस्तु सः'। यस्तु। तुशब्दो भासवर्गाद्बुद्ध्यादेर्भासकस्य ज्ञानस्य वैलक्षण्यं गमयति। यो बुद्धेरपि परतः स ज्ञानपदाभिधेयः कामेन उल्बेन गर्भ इव आवृत इति व्यवहितेन संबन्धः।

४ मधुसूदनीव्याख्या।

प्यान्तरतृष्णात्यागोऽतिदुष्कर इति चेत् न। रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तत इत्यत्र परदर्शनस्य रसाभिधानीयकतृष्णात्यागसाधनस्य प्रागुक्तेः। तर्हि कोसौ परो यद्दर्शनात्तृष्णानिवृत्तिरित्याशङ्क्य शुद्धमात्मानं परशब्दवाच्यं देहादिभ्यो विविच्य दर्शयति—**इन्द्रियाणीति**। श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च स्थूलं जडं परिच्छिन्नं बाह्यं च देहमपेक्ष्य पराणि सूक्ष्मत्वात्प्रकाशकत्वाद्व्यापकत्वादन्तःस्थत्वाच्च प्रकृष्टान्याहुः पण्डिताः श्रुतयो वा। तथेन्द्रियेभ्यः परं मनः संकल्पविकल्पात्मकं एतत्प्रवर्तकत्वात्। तथा मनसस्तु परा बुद्धिरध्यवसायात्मिका। अध्यवसायो हि निश्चयस्तत्पूर्वकएव संकल्पादिर्मनोधर्मः। यस्तु बुद्धेः परतस्तद्भासकत्वेनावस्थितः यं देहिनमिन्द्रियादिभिराश्रयैर्युक्तः कामो ज्ञानावरणद्वारा मोहयतीत्युक्तं स बुद्धेर्द्रष्टा पर आत्मा 'स एष इह प्रविष्टः' इतिवद्व्यवहितस्यापि देहिनस्तदा परामर्शः। अत्रार्थे श्रुतिः 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः। महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः॥' इति। अत्रात्मनः परत्वस्यैव वाक्यतात्पर्यविषयत्वादिन्द्रियादिपरत्वस्याविवक्षितत्वात्। इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इति स्थानेऽर्थेभ्यः पराणीन्द्रियाणीति विवक्षाभेदेन भगवदुक्तं न विरुध्यते। बुद्धेरस्मदादिव्यष्टिबुद्धेः सकाशान्महानात्मा समष्टिबुद्धिरूपः परः 'मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

वैरिणं जहिहीत्युक्तं तत्र किमाश्रयः कामं जह्यादित्यपेक्षायां 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' इत्युक्तं स्मारयन्परं ज्ञापयति। इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि देहं स्थूलं बाह्यं परिच्छिन्नं चापेक्ष्य सौक्ष्म्यान्तरस्थितत्वव्यापित्वाद्यपेक्षया पराणि प्रकृष्टान्याहुः पण्डिता उक्तविवक्षया। ननु श्रुतयः साक्षादाहुः 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः' इति श्रुतावुक्तत्वात्। तथेन्द्रियेभ्यः परं मनः संकल्पविकल्पात्मकम्। मनसस्तु बुद्धिर्निश्चयात्मिका परा। बुद्धेः परतस्तु सः बुद्धेर्द्रष्टा परमात्मा यः [illegible] सर्वेन्द्रियेभ्यो बुभुक्षन्तेभ्यः आभ्यन्तरः यमिन्द्रियादिभिराश्रयैर्युक्तः

६ श्रीधरीव्याख्या।

अथात्र प्रसन्नतया चित्तप्रणिधानेनेन्द्रियाणि [illegible] शक्यन्ते तदात्मस्वरूपं देहादिभ्यो विविच्य दर्शयति—इन्द्रियाणीति। इन्द्रियाणि देहादिभ्यो ग्राह्येभ्यः पराणि श्रे[illegible]न्याहुः। सूक्ष्मत्वात्प्रकाशकत्वाच्च। अतएव तद्व्यतिरिक्तत्वमप्यर्थादुक्तं भवति। इन्द्रियेभ्यश्च संक-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

इन्द्रियैरुपलब्धं संकल्[illegible] इन्द्रियाणि [illegible] न गृह्णीयात् संकल्पितं वा न निश्चिनुयादिति तात्पर्यम्॥ ४१॥ अत्र युक्तिः श्लोकद्वयेनाह—इन्द्रियाणीत्यादि। यत [illegible]नुलक्षणाद्विषयादन्तानि तेभ्यश्चात्यन्मनः तस्मादपि बुद्धेर्व्यतिरेकः बुद्धेरपि यस्यात्यन्तस्वभावत्वं स आत्मा। एवमिन्द्रियोत्पत्तेव

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

तथा मनसस्तु परा बुद्धिर्निश्चयात्मिका । तथा यः सर्वदृश्येभ्यो बुद्ध्यन्तेभ्योऽभ्यन्तरो यं देहिन-मिन्द्रियादिभिराश्रयैर्युक्तः कामो ज्ञानावरणद्वारेण मोहयतीत्युक्तं स बुद्धेर्द्रष्टा परमात्मा ॥ ४२ ॥
एवमिति । एवं बुद्धेः परमात्मानं बुद्ध्वा ज्ञात्वा संस्तभ्य सम्यक्स्तम्भनं कृत्वा स्वेनैवात्मना संस्कृते

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

न्यायं बुद्धावतिदिशति—तथा मनसस्त्विति । यो बुद्धेरित्यादि व्याचष्टे—तथेत्यादिना । आत्मनो यथोक्त-विशेषणस्याप्रकृतत्वमाशङ्क्याह—यं देहिनमिति ॥ ४२ ॥ इन्द्रियादिसमाधानपूर्वकमात्मज्ञानात् कामजयो भवती-त्युपसंहरति—एवमित्यादिना । संस्कृतं मनो मनःसमाधाने हेतुरिति सूचयति—संस्तभ्येति । प्रकृतं शत्रुमे

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

तथाच श्रुतिः 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञानआत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि' इति । एतदुक्तं भवति—वागादिबाह्येन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत । मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं ज्ञानात्म-व्दोदितायां बुद्धौ धारयेत् । तामपि महत्यात्मनि समष्टिबुद्धौ धारयेत् । तत् तं महान्तमात्मानं शान्ते निष्कले प्र-स्मिञ्ज्योतिषि प्रत्यगात्मनि धारयेदिति ॥ ४२ ॥ योगफलमाह—एवमिति । आत्मानं मनः हार्दाकाशेऽपि तत्र-न्नित्यान्कामान्कामयानम् । श्रूयते हि दहरविद्यायां हार्दाकाशं प्रकृत्य 'यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदत्र गत्वा विन्दते' इति तत्रत्यानां कामानां सत्त्वम् । तेषां च सत्यत्वं 'त इमे सत्याः कामाः' इति श्रुतेः । आत्मानं म-आत्मना मनसैव बुद्ध्यैव वा संस्तभ्य निर्वृत्तिकं कृत्वा बुद्धेः परं परमात्मानं बुद्ध्वा समूलघातं कामरूपं शत्रुं शातय

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

ख्यातिरीश्वरः' इति वायुपुराणवचनात् । महतो हैरण्यगर्भबुद्धेः परमव्यक्तमव्याकृतं सर्वजगद्बीजं मायाख्यं 'मायां तु प्रकृतिं विद्या-इति श्रुतेः । 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' इति च । अव्यक्तात्सकाशात्सकलजडवर्गप्रकाशकः पुरुषः पूर्ण आत्मा परः तस्माद-कश्चिदन्यः परः स्यादित्यत आह—पुरुषान्न परं किंचिदिति । कुत एवं । यस्मात् सा काष्ठा समाप्तिः । सर्वाधिष्ठानत्वात्स प-गतिः । 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धा परा गतिरपि सैवेत्यर्थः । तदेतत्सर्वं यो बुद्धेः परतस्तु स इत्यनेनोक्तम् ॥ ४२ ॥ फलितमाह—एवमिति । रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तत इत्यत्र यः परशब्देनोक्तस्तमेवं पूर्णमात्मानं बुद्धेः परं बुद्ध्वा साक्षात्कृत्य संस्तभ्य स्थिरीकृत्यात्मानं मनः आत्मना एतादृशनिश्चयात्मिकया बुद्ध्या जहि मा

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

कामो ज्ञानावरणद्वारा मोहयति परतस्तु इत्युक्तिस्तु 'बुद्धेरात्मा महान्परः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' इति श्रुत्यर्थसंग्रहार्था, श्रुत्यनुसारेणेन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इति वक्तव्येपि एवं भगवत उक्तिः सर्व-पूर्वपुरुषपरत्वप्रतिपादनायाः श्रुतेर[illegible]र्थादिपरत्वाभिधाने तात्पर्याभावज्ञापनार्थेति मन्तव्यम् । तदुक्तं 'आध्यानाय प्रयोजनाभावा-आत्मशब्दाच्च' इति ॥ ४२ ॥ ततः किमित्याशङ्क्येन्द्रियादिसमाधानपूर्वकादात्मज्ञानात्कामजयो भवतीत्युपसंहरति—एवमिति । आत्मना संस्कृतमनसा बुद्ध्या वा आत्मानं मनः स[illegible]स्तम्भनं कृत्वा समाधाय बुद्धेः परं साक्षिभूतं ज्ञात्वा साक्षात्कृत्वा मूलो-कामरूपं दुरासदं दुर्विज्ञेयानेकविशेषं शत्रुं जहि परित्यज । [illegible]बाहो इति संबोधयन्मदुक्तमुपायं विना महद्भिर्बाहुभिः बाह्यश-

६ श्रीधरी[illegible]ख्या ।

ल्पात्मकं मनः परम्, तत्प्रवर्तकत्वात् । मनसस्तु बुद्धिर्निश्चयात्मिका परा, निश्च[illegible]पूर्वकत्वात्संकल्पस्य । यस्तु बुद्धेः परः तत्साक्षि-स्थितः सर्वान्तरः स आत्मा विमोहयति देहिनमिति देहिशब्दोक्त आत्मा स इति [illegible]च्यते ॥ ४२ ॥ उपसंहरति—एवमिति । बुद्धेरेव विषयेन्द्रियादिजन्याः कामादिविक्रियाः, आत्मा तु निर्विकारस्तत्साक्षीत्येवं बुद्धेः परमात्मानं [illegible] बुद्ध्वा आत्मना एवंभूतनिश्च-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

क्रोधेन कथं मनसो बुद्धेरात्मनो वा क्षोभ इति पर्यालोचयेदित्यर्थः ॥ ४२ ॥ रहस्यविदां त्वयमाशयः—बुद्धेर्यः परत्र वेत्[illegible] परोऽहंकार-महमित्यभेदात्मा स खलु परमो भेदः । अतएव च परिपूर्णस्य खण्डनाभावान्न क्रोधादय उदयन्ते । अतः परमहंकारं परमोत्स[illegible]

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

मनसा सम्यक्समाधायेत्यर्थः। जह्येनं शत्रुं हे महाबाहो, कामरूपं दुरासदं दुःखेनासद आसादनं प्राप्तिर्यस्य तं दुरासदं दुर्विज्ञेयानेकविशेषमिति॥ ४३॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यपूज्यपादश्रीशंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये कर्मप्रशंसायोगो नाम तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

विशिनष्टि—कामरूपमिति। तस्य दुरासदत्वे हेतुमाह—दुर्विज्ञेयेति। अनेकविशेषोऽतादृशो महाशनत्वादिस्त-दनेनोपायभूता कर्मनिष्ठा प्राधान्येनोक्ता, उपेया तु ज्ञाननिष्ठा गुणत्वेनेति विवेक्तव्यम्॥ ४३॥ ॐतत्सत् इत्यानन्द-गिरिकृतटीकायां तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

तारं जहि नाशय। हे महाबाहो इति संबोधयंस्तन्नाशे तव सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति। अयमर्थः—यावत्काम-मूलस्याज्ञानस्योच्छेद आत्मतत्त्वज्ञानेन क्रियते तावत्पर्यन्तं कामस्य निर्मूलोच्छेदो न भवतीति बुद्धेः परं बुद्ध्वा कामो नाशनीयः। तस्मिंश्च नष्टे संसारानर्थोच्छेदो भवतीति। दुरासदं परबोधं विना दुःखेनापि नाशयितुमशक्यम्। उपायः कर्मनिष्ठात्र प्राधान्येनोपसंहृता। उपेया ज्ञाननिष्ठा तु तद्गुणत्वेन कीर्तिता॥ ४३॥ इति नैलकण्ठीये भारत-भावदीपे तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

४ मधुसूदनीव्याख्या।

शत्रुं सर्वपुरुषार्थशातनम्। हे महाबाहो, महाबाहोर्हि शत्रुमारणं सुकरमिति योग्यं संबोधनम्। कामरूपं तृष्णारूपं दुरासदं दुःखेनासादनीयं दुर्विज्ञेयानेकविशेषमिति यत्नाधिक्याय विशेषणम्॥ ४३॥ उपायः कर्मनिष्ठात्र प्राधान्येनोपसंहृता। उपेया ज्ञाननिष्ठा तु तद्गुणत्वेन कीर्तिता॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचि-तायां श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां ज्ञाननिष्ठावर्णनं नाम तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

यमजेय इति सूचयति। तदनेन तृतीयाध्यायेन साधनभूता कर्मनिष्ठा तु प्राधान्येनोक्ता। साध्या तु ज्ञाननिष्ठा गुणत्वेनेति विवे-क्तव्यम्॥ ४३॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यबालस्वामिश्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनपतिविदुषा विरचितायां गीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

६ श्रीधरीव्याख्या।

कया बुद्ध्यात्मानं मनः संस्तभ्य निश्चलं कृत्वा कामरूपं शत्रुं जहि मारय। दुरासदं दुःखेनासादनीयम्। दुर्विज्ञेयगतिमित्यर्थः॥ ४३॥ स्वधर्मेण यमाराध्य भक्त्या मुक्तिमिता नराः। तं कृष्णं परमानन्दं तोषयेत्सर्वकर्मभिः॥ १॥ इति श्रीधरस्वामिकृतायां सुबोधिन्यां टीकायां तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

त्मकं गृहीत्वा क्रोधमविद्यात्मानं शत्रुं जहीति शिवम्। अत्र संग्रहः—धनानि दारान् देहं च योऽन्यत्वेनाधिगच्छति। किं नाम तस्य कुर्वन्ति क्रोधाद्याश्चित्तविभ्रमाः॥ इति॥ ४३॥ इति श्रीमहामाहेश्वराचार्यवर्याभिनवगुप्तविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतार्थसंग्रहे तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ।

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

योऽयं योगोऽध्यायद्वयेनोक्तो ज्ञाननिष्ठालक्षणः ससंन्यासः कर्मयोगोपायो यस्मिन् वेदार्थः परि- समाप्तः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च, गीतासु च सर्वास्वयमेव योगो विवक्षितो भगवताऽतः परि- समाप्तं वेदार्थं मन्वानस्तं वंशकथनेन स्तौति श्रीभगवान् । इममध्यायद्वयेनोक्तं योगं विवस्वत आदि-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

पूर्वाभ्यामध्यायाभ्यां निष्ठाद्वयात्मनो योगस्य गीतत्वाद् वेदार्थस्य च समाप्तत्वाद् वक्तव्यशेषाभावाद् उक्तयोगस्य कृ- त्रिमत्वशङ्कानिवृत्तये वंशकथनपूर्विकां स्तुतिं भगवानुक्तवानित्याह—**श्रीभगवानिति** । तदेतद्भगवद्वचनं वृत्तानुवा- दद्वारेण प्रस्तौति—**योऽयमिति** । उक्तमेव योगं विभज्यानुवदति—**ज्ञानेति** । संन्यासेनेतिकर्तव्यतया सहितस्य ज्ञानात्मनो योगस्य कर्माख्यो योगो हेतुरतश्चोपायोपेयभूतं निष्ठाद्वयं प्रतिष्ठापितमित्यर्थः । उक्ते योगद्वये प्रमाणमु- न्यस्यति—**यस्मिन्निति** । अथवा ज्ञानयोगस्य कर्मयोगोपायत्वमेव स्फुटयति—**यस्मिन्निति** । प्रवृत्त्या लक्ष्यते ज्ञाने कर्मयोगो निवृत्त्या च लक्ष्यते ज्ञानयोग इति विभागः । यद्यपि पूर्वस्मिन्नध्यायद्वये यथोक्तनिष्ठाद्वयं व्याख्यातं तथापि वक्ष्यमाणाध्यायेषु वक्तव्यान्तरमस्तीत्याशङ्क्याह—**गीतासु चेति** । कथं तर्हि समनन्तराध्यायस्य प्रवृत्तिरत आह— **अत इति** । वंशकथनं संप्रदायोपन्यासः संप्रदायोपदेशश्च कृत्रिमत्वशङ्कानिवृत्त्या योगस्तुतौ पर्यवस्यति । गुरु- शिष्यपरंपरोपन्यासमेवानुक्रामति—**इममिति** । इममित्यस्य संनिहितं विषयं दर्शयति—**अध्यायेति** । योगं ज्ञान- निष्ठालक्षणं कर्मयोगोपायलभ्यमित्यर्थः । स्वयमकृतार्थानां प्रयोजनव्यग्राणां परार्थप्रवृत्त्यसंभवाद्भगवतस्तथाविधप्रवृ- त्तिदर्शनात्कृतार्थता कल्पनीयेत्याह—**विवस्वत इति** । अव्ययवेदमूलत्वादव्ययत्वं योगस्य गमयितव्यं किमिति

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

अध्यायद्वयोक्तेऽर्थेऽप्रामाण्यशङ्का माभूदिति विद्यावंशसंप्रदायमात्मनश्च भ्रमविप्रलम्भकत्वादिनिरासायेश्वरत्वं सर्व- ज्ञत्वं च दर्शयति—**इममित्यादिना** । इमं सांख्ययोगं कर्मयोगरूपोपायसहितं ससंन्यासमिति भाष्यं । इमं संध्यो- पासनादिनिर्विकल्पकसमाध्यनुष्ठानान्तं कर्मयोगं ज्ञाननिष्ठोपसर्जनं पारिव्राज्यानधिकारिणां राज्ञामेव योग्यं विवस्वते सूर्याय मण्डलाभिमानिने सर्वेषां क्षत्रियाणामादिभूतायाहमादित्यान्तर्यामी 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरु-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

यद्यपि पूर्वमुपेयत्वेन ज्ञानयोगस्तदुपायत्वेन च कर्मयोग इति द्वौ योगौ कथितौ तथाप्येकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यतीत्यनया दिशा साध्यसाधनयोः फलैक्यादैक्यमुपचर्य साधनभूतं कर्मयोगं साध्यभूतं च ज्ञानयोगमेकविधगुणविधाने स्तौति वंशकथनेन भगवान्—**इमं विवस्वत इति** । इममध्यायद्वयेनोक्तं योगं ज्ञाननिष्ठालक्षणं कर्मनिष्ठोपायलभ्यं विवस्वते सर्वक्षत्रियवंशबीजभूतायादित्याय प्रोक्तवान् प्रकर्षेण सर्वसंदेहोच्छेदादिरूपेणोक्तवानहं भगवान् वासुदेवः सर्वजगत्परिपा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

एवमध्यायद्वयेनोक्तस्य निष्ठाद्वयात्मकस्य वेदार्थस्य समाप्तिं मन्यमानः संप्रदायप्रदर्शनेन तं स्तुवन् श्रीभगवानुवाच । इम- मध्यायद्वयेनोक्तं योगं सांख्ययोगं कर्मयोगरूपोपायसहितं ससंन्यासं इमं संध्योपासनादिनिर्विकल्पकसमाध्यनुष्ठानान्तं कर्म- ज्ञाननिष्ठोपसर्जनं पारिव्राज्यानधिकारिणां राज्ञामेव योग्यमित्यन्येषां व्याख्याने तु द्वितीयाध्यायार्थस्येदंशब्देनाग्रहणप्रसङ्गः । ... ष्टापत्तिः । अध्यायद्वयोक्तेऽर्थेऽप्रामाण्यशङ्का माभूदिति । विद्यावंशसंप्रदायं दर्शयति इममित्यादिनेति स्वोक्तिविरोधात् । ...

६ श्रीधरीव्याख्या ।

आविर्भावतिरोभावावाविष्कर्तुं स्वयं हरिः । तत्त्वंपदविवेकार्थं कर्मयोगं प्रशंसति ॥ १ ॥ एवं तावदध्यायद्वयेन कर्मयोगोपायो ज्ञानयो- गोपायश्च मोक्षसाधनत्वेनोक्तः, तमेव ब्रह्मार्पणादिगुणविधानेन त्वंपदार्थविवेकादिना च प्रपञ्चयिष्यन्प्रथमं तावत्परम्पराप्राप्तत्वेन स्तुवन् भगवानुवाच—**इममिति त्रिभिः** । अव्ययफलत्वादव्ययं इमं योगं पुराहं विवस्वते आदित्याय कथितवान्, स च स्वपुत्राय मनवे

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

श्रीभगवानुवाच । इमं विवस्वते इति । एवं परंपरेति । स एवायं मयेति । एतच्च गुरुपरंपराप्राप्तमपि अद्य त्वेतन्न ... मित्यनेन भगवा-

१ नीलकण्ठः.

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

त्याय सर्गादौ प्रोक्तवानहं जगत्परिपालयितॄणां क्षत्रियाणां बलाधानाय। तेन योगबलेन युक्ताः समर्था भवन्ति ब्रह्म परिरक्षितुं। ब्रह्मक्षत्रे परिपालिते जगत्परिपालयितुमलम्। अव्ययमव्ययफलत्वात्। नह्यस्य सम्यग्दर्शननिष्ठालक्षणस्य मोक्षाख्यं फलं व्येति। स च विवस्वान्मनवे प्राह। मनुरिक्ष्वाकवे स्वपुत्रायादिराजायाब्रवीत् ॥ १ ॥ एवमिति। एवं क्षत्रियपरंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो राजानश्च त ऋषयश्च राजर्षयो विदुरिमं योगं। स योगः कालेनेह महता दीर्घेण नष्टो विच्छिन्नसंप्रदायः संवृत्तः। हे

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

भगवता कृतार्थेनापि योगप्रवचनं कृतमिति तदाह—जगदिति। कथं यथोक्तेन योगेन क्षत्रियाणां बलाधानं तदाह—तेनेति। युक्ताः क्षत्रिया इति शेषः। ब्रह्मशब्देन ब्राह्मणत्वजातिरुच्यते। यद्यपि योगप्रवचनेन क्षत्रं रक्षितं तेन च ब्राह्मणत्वं तथापि कथं रक्षणीयं जगदशेषं रक्षितमित्याशङ्क्याह—ब्रह्मेति। ताभ्यां हि कर्मफलभूतं जगदनुष्ठानद्वारा रक्षितुं शक्यमित्यर्थः। योगस्याव्ययत्वे हेत्वन्तरमाह—अव्ययफलत्वादिति। ननु कर्मफलवदुक्तयोगफलस्यापि साध्यत्वेन क्षयिष्णुत्वमनुमीयते नेत्याह—नहीति। अपुनरावृत्तिश्रुतिप्रतिहतमनुमानं न प्रमाणीभवतीति भावः। भगवता विवस्वते प्रोक्तो योगस्तत्रैव पर्यवस्यतीत्याशङ्क्याह—स चेति। स्वपुत्रायेत्युभयत्र संबध्यते। आदिराजायेतीक्ष्वाकोः सूर्यवंशप्रवर्तकत्वेन वैशिष्ट्यमुच्यते ॥ १ ॥ यथोक्ते योगे परंपरागते विशिष्टजनसंमतिमुदाहरति—एवमिति। तस्य कथं संप्रति वक्तव्यत्वं तदाह—स कालेनेति। पूर्वार्धं व्याकरोति—एवमित्यादिना। ऐश्वर्यसंपत्ती राजत्वं येषां तेषामेव सूक्ष्मार्थनिरीक्षणक्षमत्वमृषित्वम्। इहेति भगवतोऽर्जुनेन सह संव्यवहारकालो गृह्यते।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथाकप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः प्रोक्तवान् पुरा। अव्ययमविच्छिन्नसंप्रदायम्। तेनानादित्वमपि। मनवे स्वपुत्राय विवस्वान्प्राह। इक्ष्वाकवे मनुः स्वपुत्रायाब्रवीत् ॥ १ ॥ एवमिति। एवं परंपराप्राप्तमिक्ष्वाकोर्निमिनाभागादिक्रमेण राजर्षयो जनकाजातशत्रुकैकेयप्रभृतयो राजानः, ऋषयश्च सनकवसिष्ठाद्याः सूक्ष्मार्थदर्शिनस्ते, राजान एवं ऋषय इति वा

४ मधुसूदनीव्याख्या।

कः। सर्गादिकाले राज्ञां बलाधानेन तदधीनं सर्वजगत्पालयितुम्। कथमनेन बलाधानमिति विशेषणेन दर्शयति। अव्ययं अव्ययवेदमूलत्वादव्ययमोक्षफलत्वाच्च न व्येति स्वफलादित्यव्ययमव्यभिचारिफलम्। तथाचैतादृशेन बलाधानं शक्यमिति भावः। सच मम शिष्यो विवस्वान् मनवे वैवस्वताय स्वपुत्राय प्राह। सच मनुरिक्ष्वाकवे स्वपुत्रायादिराजायाब्रवीत्। यद्यपि प्रतिमन्वन्तरं स्वायंभुवमन्वादिसाधारणोऽयं भगवदुपदेशस्तथापि सांप्रतिकवैवस्वतमन्वन्तराभिप्रायेणादित्यमारभ्य संप्रदायो गणितः ॥ १ ॥ एवमादित्यमारभ्य गुरुशिष्यपरम्परया प्राप्तमिमं योगं। राजानश्च ते ऋषयश्चेति राजर्षयः प्रभुत्वे सति सूक्ष्मार्थनिरीक्षणक्षमा निमिप्रमुखाः स्वपित्रादिप्रोक्तं विदुः। तस्मादनादिवेदमूलत्वेनानन्तफलत्वेनानादिगुरुशिष्यपरंपराप्राप्तत्वेन च कृत्रिमत्वशङ्कानास्पदत्वान्महाप्रभावोऽयं योग इति श्रद्धातिशयाय स्तूयते—एवमिति। स एवं महाप्रयोजनोऽपि योगः कालेन महता दीर्घेण धर्मह्रासकरेण इह इदानीमावयोर्व्यवहारकाले द्वापरान्ते दुर्बलानजितेन्द्रियाननधिकारिणः प्राप्य कामक्रोधादि-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

राज्ञामेव योग्यमित्यपि प्रत्युक्तम्। अध्यायद्वयेन प्रतिपादिते वेदार्थेऽग्रे विस्तरेण वक्ष्यमाणे ब्राह्मणादियोग्यताभावप्रसङ्गात्। सर्गादौ विवस्वते सूर्यायाहं श्रीकृष्णः प्रोक्तवान्। ब्रह्मपरिपालनसमर्थबलाधानाय। ब्रह्मक्षत्रे परिपालिते सर्वं जगद्रक्षितं भवति। अव्ययमव्ययफलत्वादिदं भाष्यमुपलक्षणं अव्ययवेदमूलत्वात्। न व्येति स्वफलादित्यव्ययं अव्यभिचारिफलमित्यस्यापि। यत्त्वव्ययमविच्छिन्नसंप्रदायमिति तत्तु स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतपेति वाक्यशेषविरोधादुपेक्ष्यम्। सच विवस्वान्मनवे श्राद्धदेवाय प्राह। सच मनुरिक्ष्वाकवे स्वपुत्रायादिराजायाब्रवीत् ॥ १ ॥ एवं क्षत्रियपरंपरया प्राप्तमागतमिमं योगं राजानश्च ते ऋषयश्च प्रभुत्वे सति सूक्ष्मार्थदर्शनसमर्थाः निमिप्रभृतयो विदुः। यद्वा जनकाजातशत्रुकैकयप्रभृतयो राजानः ऋषयश्च सनकवसिष्ठाद्याः सूक्ष्मा-

६ श्रीधरीव्याख्या।

श्राद्धदेवाय प्राह; स च मनुः स्वपुत्रा[illegible]क्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥ एवमिति। राजानश्च त ऋषयश्चान्येऽपि राजर्षयो निमिप्रमुखाः स्वपुत्रादिमिरिक्ष्वाकुप्रमुखैः प्रोक्त[illegible]मिमं योगं विदुर्जानन्तिस्म। अद्यतनानामज्ञाने कारणमाह। हे परंतप शत्रुतापन, स योगः कालवशादिह

१ नील[illegible]

[illegible]ठ. २ मधुसूदनः. ३ नीलकण्ठः. ४ मधुसूदनः.

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच ।

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

परंतप, आत्मनो विपक्षभूताः पर उच्यन्ते तान् शौर्यतेजोगभस्तिभिर्भानुरिव तापयतीति परंतपः शत्रुतापन इत्यर्थः ॥ २ ॥ दुर्बलानजितेन्द्रियान्प्राप्य नष्टं योगमिममुपलभ्य लोकं चापुरुषार्थसंबन्धिनं—स एवायमिति । स एवायं मया ते तुभ्यमद्येदानीं योगः प्रोक्तः पुरातनः, भक्तोऽसि मे सखा चासीति । रहस्यं हि यस्मादेतदुत्तमं योगो ज्ञानमित्यर्थः ॥ ३ ॥ भगवता विप्रतिषिद्धमुक्तमिति मा

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

परंतपेति संबोधनं विभजते—**आत्मन इति** ॥ २ ॥ किमिति वर्तमाने काले प्रकृतो योगः संप्रदायरहितोऽभूदित्याशङ्क्याधिकार्यभावादित्याह—**दुर्बलानिति** । तदेव दौर्बल्यं प्रकृतोपयोगित्वेन व्याकरोति—**अजितेन्द्रियानिति** । यद्यपि कामक्रोधादिप्रधानान्पुरुषान्प्रतिलभ्य कामक्रोधादिभिरभिभूयमानो योगो नष्टो विच्छिन्नसंप्रदायः संजातस्तथापि योगादृते पुरुषार्थो लोकस्य लभ्यते चेत् किमनेन योगोपदेशेनेत्याशङ्क्य यथोक्तयोगाभावे परमपुरुषार्थाप्राप्तेर्मैवमित्याह—**लोकं चेति** । पूर्वो योगो विच्छिन्नसंप्रदायोऽधुना त्वन्यो योगो मदर्थमुच्यते भगवतेत्याशङ्क्याह—**स एवेति** । कस्मादन्यस्मै यस्मै कस्मैचित्पुरातनो योगो नोक्तो भगवतेत्याशङ्क्याह—**भक्तोऽसीति** । उक्तमधिकारिणं प्रति योगस्य वक्तव्यत्वे हेतुमाह—**रहस्यं हीति** । अनादिवेदमूलत्वाद्योगस्य पुरातनत्वम् । भक्तिः शरणबुद्धिः प्रीतिस्तया युक्तो निजरूपमवेक्ष्य भक्तो विवक्षितः । समानवयाः स्निग्धः सहायः सखेत्युच्यते । एतदिति कथं योगो विशेष्यते तत्राह—**ज्ञानमिति** ॥ ३ ॥ भगवति लोकस्यानीश्वरत्वशङ्कां निवर्तयितुं चोद्यमुद्भावयति—**भगवतेति** ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

अविदुर्ज्ञातवन्तः । 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति लङो झेर्जुस् । नष्टोऽदर्शनं गतः ॥ २ ॥ **स इति** । अद्य संप्रदायविच्छेदे सति । भक्तः शरणागतः, सखा प्रीतिविषयः, रहस्यं गोप्यमभक्तादिभ्यो न देयम् । अन्यथा निर्वीर्या विद्या भवेदित्यर्थः । तथाच मन्त्रवर्णः 'विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि । असूयकायानृजवे

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

भिरभिभूयमानो नष्टः विच्छिन्नसंप्रदायो जातः । तं विना पुरुषार्थाप्राप्तेः । अहो दौर्भाग्यं लोकस्येति शोचति भगवान् । हे परंतप परं कामक्रोधादिरूपं शत्रुगणं शौर्येण बलवता विवेकेन तपसा च भानुरिव तापयतीति परंतपः शत्रुतापनः । जितेन्द्रिय इत्यर्थः । उर्वश्युपेक्षणाद्यद्भुतकर्मदर्शनात् । तस्मात्त्वं जितेन्द्रियत्वादत्राधिकारीति सूचयति ॥ २ ॥ **स एवायमिति** । एवं पूर्वमुपदिष्टोऽप्यधिकार्यभावाद्विच्छिन्नसंप्रदायोऽभूत्, यं विना च पुरुषार्थो न लभ्यते स एवायं पुरातनोऽनादिगुरुपरंपरागतो योगोऽद्य संप्रदायविच्छेदकाले मयाऽतिस्निग्धेन ते तुभ्यं प्रकर्षेणोक्तः नत्वन्यस्मै कस्मैचित् । कस्मात् । भक्तोऽसि मे सखाचेति । इतिशब्दो हेतौ । यस्मात्त्वं मम भक्तः शरणागतत्वे सत्यत्यन्तप्रीतिमान् सखा च समानवयाः स्निग्धसहायोऽसि सर्वदा भवसि अतस्तुभ्यमुक्त इत्यर्थः । अन्यस्मै कुतो नोच्यते तत्राह—**रहस्यमिति** । हि यस्मादेतज्ज्ञानमुत्त

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

र्थदर्शिन इति पक्षान्तरप्रदर्शनं तदरुचिग्रस्तम् । तद्वं... तु अभ्यर्हितस्य पूर्वनिपातादि । स योगो महता कालेनेह लोके नष्टः संप्रदायविच्छेदेनादर्शनं गतः । परान्शत्रून्कामादीन् तापयतीति परंतपः । दुर्बलानजितेन्द्रियान् प्राप्य नष्टं योगं मत्त उपलभ्य जितेन्द्रियस्त्वं पुनर्लोके स्थापयेति सूचयन्संबोधयति परंतपेति ॥ २ ॥ ... स आदित्यं प्रत्युक्त एव पुरातनोऽयं अध्यायद्वयनिरूपितस्ते तुभ्यं मया प्रोक्तो भक्तोसि मे सखाचासीति हेतोः । नन्वन्यस्मै कुतो न ... च्युत इत्यत आह । रहस्यं गुह्यं हि यस्मादेत

६ श्रीधरीव्याख्या ।

लोके नष्टो विच्छिन्नः ॥ २ ॥ **स एवायमिति** । स एवायं योगोऽद्य विच्छिन्ने संप्रदाये सति पुन... ...यतश्च मया ते तुभ्यमुक्तः । यत

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

ज्ञानस्य दुर्लभतां गौरवं च प्रदर्शयति—भक्तोसि मे सखाचेति । त्वं भक्तो मत्परमः सखा च । चशब्देनान्वाचय... उच्यते । तेन ... ॥ ३ ॥ अ
भिक्षाटने भिक्षाणां प्राधान्यं गवानयने त्वप्राधान्यं एवं भक्तिरत्र गुरुंप्रति प्रधानं न सखित्वमपीति तात्पर्यार्थः ॥ १ ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

भूत्कस्यचिद्बुद्धिरिति परिहारार्थं चोद्यमिव कुर्वन्नर्जुन उवाच—अपरमिति । अपरमर्वाग् वसुदेवगृहे भवतो जन्म परं पूर्वं सर्गादौ जन्मोत्पत्तिर्विवस्वत आदित्यस्य तत्कथमेतद्विजानीयामविरुद्धार्थतया यस्त्वमेवादौ प्रोक्तवानिमं योगं स एव त्वमिदानीं मह्यं प्रोक्तवानसीति ॥ ४ ॥ या वासुदेवेऽनीश्वरासर्वज्ञाशङ्का मूर्खाणां तां परिहरन् श्रीभगवानुवाच यदर्थो ह्यर्जुनस्य प्रश्नः—बहूनीति । बहूनि मे

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

परिहारार्थं भगवतो मनुष्यवदवस्थितस्यानीश्वरत्वमुपेत्य तद्वचने शङ्कितविप्रतिपेधस्येतिशेषः । भगवतो निजरूपमुपेत्य नेदं चोद्यं किंतु लीलाविग्रहं गृहीत्वेति वक्तुं चोद्यमिवेत्युक्तम् । एतच्छब्दार्थमेव स्फुटयति—यस्त्वमिति ॥ ४ ॥ भगवत्यज्ञानान्मनुष्यत्वशङ्कां वारयितुं प्रतिवचनमवतारयति—या वासुदेव इति । अन्यथाप्रश्ने कथमाशङ्कान्तरं परिहर्तुं भगवद्वचनमित्याशङ्क्य प्रश्नप्रतिवचनयोरेकार्थत्वमाह—यदर्थो हीति । यस्य शङ्कितस्य विरोधस्य परिहारार्थो यस्य प्रश्नस्तमेव परिहारं वक्तुं भगवद्वचनमित्यर्थः । अतीतानेकजन्मवत्त्वं ममैव नासाधारणं किंतु सर्वप्राणिसाधारणमि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

ऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम्' इति ॥ ३ ॥ भगवद्देहस्य वसुदेवादुत्पत्तिं मन्वानोऽर्जुन उवाच—अपरमिति । अपरमर्वाक्कालिकं परं बहुकालिकं विजानीयाम् । यद्यपि शब्दादयमर्थो ज्ञातस्तथापि विरुद्धस्य वाक्यस्याबोधकत्वात्कथमेतद्विजानीयामित्युक्तम् । पदयोजना स्पष्टा ॥ ४ ॥ स्वदेहस्याजत्वं साधयितुं स्वस्य सर्वज्ञत्वं तावदाह—बहूनीति । स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ५ ॥ किं तर्हि योगिनां सर्वज्ञत्वप्रसिद्धेस्त्वं जातिस्मरो जीवोऽसीत्याश-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

रहस्यं अतिगोप्यम् ॥ ३ ॥ या भगवति वासुदेवे मनुष्यत्वेनासर्वज्ञत्वानित्यत्वाशङ्का मूर्खाणां तामपनेतुमनुवदन्नर्जुन आशङ्कते अर्जुन उवाच—**अपरमिति** । अपरमल्पकालीनमिदानींतनं वसुदेवगृहे भवतो जन्म शरीरग्रहणं विहीनं च मनुष्यत्वात्, परं बहुकालीनं सर्गादिभवं उत्कृष्टं च देवत्वात् विवस्वतो जन्म । अत्रात्मनो जन्माभावस्य प्राग्व्युत्पादितत्वाद्देहाभिप्रायेणैवार्जुनस्य प्रश्नः । अतः कथमेतद्विजानीयामतिविरुद्धार्थतया । एतच्छब्दार्थमेव विवृणोति—**त्वमादौ प्रोक्तवानिति** । त्वमिदानींतनो मनुष्योऽसर्वज्ञः सर्गादौ पूर्वतनाय सर्वज्ञायादित्याय प्रोक्तवानिति विरुद्धार्थमेतदिति भावः । अत्रायं निर्गलितोऽर्थः । एतद्देहावच्छिन्नस्य तव देहान्तरावच्छेदेन वा आदित्यं प्रत्युपदेष्टृत्वं एतद्देहेन वा । नाद्यः । जन्मान्तरानुभूतस्यासर्वज्ञेन स्मर्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा ममापि जन्मान्तरानुभूतस्मरणप्रसङ्गः । तव मम च मनुष्यत्वेनासर्वज्ञत्वाविशेषात् । तदुक्तमभियुक्तैः 'जन्मान्तरानुभूतं च न स्मर्यते' इति । नापि द्वितीयः । सर्गादाविदानींतनस्य देहस्यासद्भावात् । तदेवं देहान्तरेण सर्गादौ सद्भावसंभवेऽपीदानींतनस्मरणानुपपत्तिः । अनेन देहेन स्मरणोपपत्तावपि सर्गादौ सद्भावानुपपत्तिरित्यसर्वज्ञत्वानित्यत्वाभ्यां द्वावर्जुनस्य पूर्वपक्षौ ॥ ४ ॥ तत्र सर्वज्ञत्वेन प्रथमस्य परिहारं कथयति श्रीभगवान्—**बहूनीति** । जन्मानि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

नमुत्तमम् ॥ ३ ॥ भगवति वासुदेवे मनुष्यवत् स्थिते याऽनीश्वरत्वासर्वज्ञत्वशङ्का मूर्खाणां तत्परिहाराय चोद्यमिव कुर्वन्नर्जुन उवाच । भवतो जन्मापरं अर्वाचीनं वसुदेवगृहे । विवस्वतो जन्म परं पूर्वं सर्गादौ । तत्तस्माद्[illegible]ज्ज्ञानं त्वमेवादौ प्रोक्तवानिति कथं विजानीयाम् । यत्तु अपरमतिहीनं च मनुष्यत्वात् परमुत्कृष्टं च देवत्वात् इति; तत्तु त्वमादौ प्रोक्तवानिति वाक्यशेषविरोधादुपेक्ष्यम् । भाष्यस्योपलक्षणपरत्वेन तदविरोधेन वा ग्राह्यम् । आदित्यं [illegible]प्रत्युपदेष्टा सर्वज्ञ ईश्वरस्त्वं तु तदन्यत्वादनीश्वरः । तत एवासर्वज्ञश्चेत्येवं तस्माद्विरुद्धमिदमहमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥ [illegible] मूर्खाणां शङ्कां परिहरन् श्रीभगवानुवाच । बहूनि मे तवान्यस्य च जन्मानि व्यतीतानि तानि सर्वाण्यहं शुद्धबुद्धमुक्तस्[illegible]भावत्वादनावरणज्ञानशक्तिर्वेद जानामि । त्वं तु न वेत्थ । धर्मा-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मम भक्तोऽसि सखा चेति । अन्यस्मै मया नो[illegible]च्यते । हि यस्मादिदमुत्तमं रहस्यम् ॥ ३ ॥ भगवतो विवस्वन्तं प्रति योगोपदेशासंभवं पश्यन्नर्जुन उवाच—**अपरमिति** । अ[illegible] अपरमर्वाचीनं तव जन्म, परं प्राक्कालीनं विवस्वतो जन्म, तस्मात्तवाधुनिकत्वाच्चिरंतनाय विवस्वते त्वमादौ योगं प्रोक्तवानित्येतत्[illegible]थमहं विजानीयां ज्ञातुं शक्नुयाम् ॥ ४ ॥ इति पृष्टवन्तमर्जुनं रूपान्तरेणोपदिष्टवानित्यभिप्रायेणोत्तरं श्रीभगवानुवाच—बहूनी[illegible]ति । मम बहूनि जन्मानि तव च व्यतीतानि । तानि सर्वाण्यहं वेद जानामि, अलुप्तविद्याशक्तित्वात् । त्वं तु

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

मम व्यतीतान्यतिक्रान्तानि जन्मानि तव च हेऽर्जुन, तान्यहं वेद जाने सर्वाणि । न त्वं वेत्थ न जानीषे । धर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्तित्वात् । अहं पुनर्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वादनावरणज्ञानशक्ति-रिति वेदाहं हे परंतप ॥५॥ कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावेऽपि जन्मेत्युच्यते—अजोऽपीति । अजोऽपि जन्मरहितोऽपि संस्तथाऽव्ययात्माऽक्षीणज्ञानशक्तिस्वभावोऽपि संस्तथा भूतानां ब्रह्मा-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

त्याह—**तव चेति** । तानि प्रमाणाभावान्न प्रतिभान्तीत्याशङ्क्याह—**तानीति** । ईश्वरस्यानावृतज्ञानत्वादित्यर्थः । किमिति तर्हि तानि मम न प्रतीयन्ते तवावृतज्ञानत्वादित्याह—**न त्वमिति** । परान्परिकल्प्य तत्परिभवार्थं प्रवृत्तत्वात्तव ज्ञानावरणं विज्ञेयमित्याह—**परंतपेति** । अर्जुनस्य भगवता सहातीतानेकजन्मवत्त्वे तुल्येऽपि ज्ञानवैषम्ये हेतुमाह—**धर्मेति** । आदिशब्देन रागलोभादयो गृह्यन्ते । ईश्वरस्यातीतानागतवर्तमानसर्वार्थविषयज्ञानवत्त्वे हेतुमाह—**अहमिति** ॥ ५ ॥ ईश्वरस्य कारणाभावाज्जन्मैवायुक्तमतीतानेकजन्मवत्त्वं तु दूरोत्सारितमिति शङ्कते—**कथमिति** । वस्तुतो जन्माभावेऽपि मायावशाज्जन्म संभवतीत्युत्तरमाह—**उच्यत इति** । पारमार्थिकजन्मायोगे कारणं पूर्वार्धेनानूद्य प्रातिभासिकजन्मसंभवे कारणमाह—**प्रकृतिमिति** । प्रकृतिशब्दस्य स्वरूपविषयत्वं प्रत्यादेष्टुमात्ममाययेत्युक्तम् । वस्तुतो जन्माभावे कारणानुवादभागं विवृणोति—**अजोऽपीत्यादिना** । प्रातिभासिकजन्मसंभवे कारणकथनपर-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

क्याह—**अज इति** । देहान्निष्कृष्टस्याजत्वाव्ययत्वे 'नत्वेवाहं जातु नासं' इत्यत्र साधिते, इह तु देहविशिष्टस्यैव

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

लीलादेहग्रहणानि लोकदृष्ट्यभिप्रायेणादित्यस्योदयवन्मे मम बहूनि व्यतीतानि । तव चाज्ञानिनः कर्मार्जितानि देहग्रहणानि तवचेत्युपलक्षणमितरेषामपि जीवानां, जीवैक्याभिप्रायेण वा । हे अर्जुन, श्लेषेण अर्जुनवृक्षनाम्ना संबोधयन्नावृतज्ञानत्वं सूचयति तानि जन्मान्यहं सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरो वेद जानामि । सर्वाणि मदीयानि त्वदीयान्यन्यदीयानि च । न त्वमज्ञो जीवस्तिरो-भूतज्ञानशक्तिर्वेत्थ न जानासि स्वीयान्यपि किं पुनः परकीयाणि । हे परंतप परं शत्रुं भेददृष्ट्या परिकल्प्य हन्तुं प्रवृत्तोऽसि विपरीतदर्शित्वाद्भ्रान्तोसीति सूचयति । तदनेन संबोधनद्वयेनावरणविक्षेपौ द्वावप्यज्ञानधर्मौ दर्शितौ ॥ ५ ॥ नन्वतीतानेकज-न्मवत्त्वमात्मनः स्मरसि चेत्तर्हि जातिस्मरो जीवस्त्वं परजन्मज्ञानमपि योगिनः सार्वात्म्याभिमानेन 'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वाम-देववत्' इति न्यायेन संभवति । तथाचाह वामदेवो जीवोपि 'अहं मनुरभवं सूर्यश्चाहं कक्षीवानृषिरस्मि विप्रः' इत्यादि दाश-व्याम् । अतएव न मुख्यं सर्वज्ञत्वम् । तथाच कथमादित्यं सर्वज्ञमुपदिष्टवानस्यनीश्वरः सन् । नहि जीवस्य मुख्यं सार्वज्ञ्यं संभवति व्यष्ट्युपाधेः परिच्छिन्नत्वेन सर्वसंबन्धित्वाभावात् । समष्ट्युपाधेरपि विराजः स्थूलभूतोपाधित्वेन सूक्ष्मभूतपरिणामविषयं कारण-परिणामविषयं च ज्ञानं न संभवति । एवं सूक्ष्मभूतोपाधेरपि हिरण्यगर्भस्य तत्कारणमायापरिणामाकाशादिसर्गक्रमादिविषयज्ञाना-भावः सिद्ध एव । तस्मादीश्वर एव कारणोपाधित्वादतीतानागतवर्तमानसर्वार्थविषयज्ञानवान्मुख्यः सर्वज्ञः अतीतानागतवर्तमान-विषयं मायावृत्तित्रयमेकैव वा सर्वविषया मायावृत्तिरित्यन्यत् । तस्य च नित्येश्वरस्य सर्वज्ञस्य धर्माधर्माद्यभावेन जन्मैवानुपपन्नम् अतीतानेकजन्मवत्त्वं तु दूरोत्सारितमेव । तथाच जीवत्वे सार्वज्ञ्यानुपपत्तिरीश्वरत्वे च देहग्रहणानुपपत्तिरिति शङ्काद्वयं परिहरन्ना-स्त्वपक्षस्यापि परिहारमाह—**अजोपीति** । अपूर्वदेहेन्द्रियादिग्रहणं जन्म, पूर्वगृहीतदेहेन्द्रियादिवियोगो व्ययः । यदुभयं तार्किकैः प्रेत्यभाव इत्युच्यते । तदुक्तम् 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च' इति । तदुभयं च धर्माधर्मवशाद्भवति । धर्माधर्मवत्त्वं चाज्ञस्य जीवस्य देहाभिमानिनः कर्माधि[illegible]रित्वाद्भवति । तत्र यदुच्यते सर्वज्ञेश्वरस्येदृग्देहग्रहणं नोपपद्य इति तत्तथैव क[illegible] यदि तस्य शरीरं स्थूलभूतकार्यं स्यात्तदा व्यष्टिरूपत्वे [illegible] जाग्रदवस्थाऽस्मदादितुल्यत्वं विराड्जीवत्वम् । तस्य तदुपाधित्वात् । [illegible] सूक्ष्मभूतकार्यं तदा व्यष्टिरूपत्वे स्वप्नावस्थाऽस्मदादितुल्यत्वं [illegible] समष्टिरूपत्वे च हिरण्यगर्भजीवत्वं । तस्य तदुपाधित्वात् । [illegible] भौतिकं शरीरं जीवानाविष्टं परमेश्वरस्य न संभवत्येवेति सिद्धम् । न [illegible] जीवाविष्ट एतादृशे शरीरे तस्य भूतावेशवत्प्रवेश [illegible] वाच्यम् । तच्छरीरावच्छेदेन तज्जीवस्य भोगाभ्युपगमेऽन्तर्यामिरूपेण सर्वशरी[illegible]रप्रवेशस्य विद्यमानत्वेन शरीरविशेषाभ्युपग-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

[illegible]धर्मवत्त्वाच्छुद्ध, हे परंतप, [illegible] धर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्तित्वान्न जानासि । इत्येतत्सूचनार्थमेव संबोधनद्वयम् । हे अर्जुन शु[illegible]म् । व्यतीतानेक-स्मानमन्यान्वा अधर्मेण तापयतीति तथेति विवक्षणात् ॥ ५ ॥ ईश्वरस्य तव धर्माधर्माद्यभावाज्जन्मैवानु[illegible]च्यते,

६ श्रीधरीव्याख्या ।

न जानासि, अविद्यावृतत्वात् ॥ ५ ॥ नन्वनादेस्तव कुतो जन्म, अविनाशिनश्च कथं पुनर्जन्म येन बहूनि मे व्यतीतानीत्यु-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

दिस्तम्बपर्यन्तानामीश्वर ईशनशीलोऽपि सन् प्रकृतिं स्वां मम वैष्णवीं मायां त्रिगुणात्मिकां यस्या

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मुत्तरार्धं विभजते—**प्रकृतिमित्यादिना**। प्रकृतिशब्दस्य स्वरूपशब्दपर्यायत्वं वारयति—**मायामिति**। तस्याः स्वातन्त्र्यं निराकृत्य भगवदधीनत्वमाह—**ममेति**। तस्याश्चाधिकरणद्वारेणावच्छिन्नत्वं सूचयति—**वैष्णवीमिति**। मायाशब्दस्यापि प्रज्ञानामसु पाठाद्विज्ञानशक्तिविषयत्वमाशङ्क्याह—**त्रिगुणात्मिकामिति**। तस्याः कार्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

उच्येते। ईश्वरोऽपीत्यनेन देहान्निष्कृष्टस्यास्मदादेरपीश्वरत्वं 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमतो देहविशिष्टस्यैवाजत्वनित्यत्वे दृढीक्रियेतेऽन्यथानीश्वरत्वप्रसङ्गात् । नह्यादित्यान्तर्यामिणः परमेश्वरस्य हिरण्यश्मश्रुत्वादिविशिष्टो देहो जन्मव्ययवानिति वक्तुं शक्यम् । अकर्मजत्वात् । कर्मफलस्य हि परा काष्ठा हैरण्यगर्भशरीरप्राप्तिः । 'नच पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत अत्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतानि अहमेवेदं सर्वं स्यामिति स एतं पुरुषमेधं पञ्चरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत्' इत्यादिना शतपथे नारायणाख्यस्य परमात्मनः 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्' इति 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति च पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यस्य सर्वाणि भूतान्यतिक्रम्य स्थितस्येश्वरस्यापि शरीरं पञ्चरात्राख्यकर्मविशेषफलमिति श्रूयत इति वाच्यम् । तत्र नारायण-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

यर्थ्यात् । भोगाभावे च जीवशरीरत्वानुपपत्तेः । अतो न भौतिकं शरीरमीश्वरस्येति पूर्वार्धेनाङ्गीकरोति—**अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्निति**। अजोऽपि सन्नित्यपूर्वदेहग्रहणं, अव्ययात्मापि सन्निति पूर्वदेहविच्छेदं, भूतानां भवनधर्माणां सर्वेषां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामीश्वरोऽपि सन्निति धर्माधर्मवशत्वं निवारयति । कथं तर्हि देहग्रहणमित्युत्तरार्धेनाह—**प्रकृतिमिति**। प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवामि प्रकृतिं मायाख्यां विचित्रानेकशक्तिमघटमानघटनापटीयसीं स्वां स्वोपाधिभूतामधिष्ठाय चिदाभासेन वशीकृत्य संभवामि । तत्परिणामविशेषैरेव देहवानिवं जातइव च भवामि । अनादिमायैव मदुपाधिभूता यावत्कालस्थायित्वेन च नित्या जगत्कारणत्वसंपादिका मदिच्छयैव प्रवर्तमाना विशुद्धसत्वमयत्वेन मम मूर्तिः । तद्विशिष्टस्य चाजत्वमव्ययत्वमीश्वरत्वं चोपपन्नम् । अतोऽनेन नित्येनैव देहेन विवस्वन्तं च त्वां च प्रति इमं योगमुपदिष्टवानहमित्युपपन्नम् । तथाच श्रुतिः 'आकाशशरीरं ब्रह्मेति आकाशोऽन्याव्याकृतं आकाशएव तदोतं च प्रोतं च' इत्यादौ तथा दर्शनात् 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' इति न्यायाच्च । 'आकाश इति होवाच' इत्याकाशशब्दः परमात्मा । कुतः । तस्य परमात्मनो लिङ्गं सर्वाणि भूतानीत्यादि । तस्मात् । तर्हि भौतिकविग्रहाभावात्तद्धर्ममनुष्यत्वादिप्रतीतिः कथमिति चेत् तत्राह—**आत्ममाययेति** । मन्माययैव मयि मनुष्यत्वादिप्रतीतिर्लोकानुग्रहाय न वस्तुवृत्त्येतिभावः । तथाचोक्तं मोक्षधर्मे

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

वत्वं तु दूरनिरस्तमित्याशङ्क्य वस्तुतो जन्माभावेऽपि स्वमायया जन्म संभवतीत्याह—**अजोऽपीति**। अजो जन्मरहितोऽपि सन्नव्ययात्माऽक्षीणज्ञानशक्तिस्वभावोऽपि सन् कदापि मम विच्छेदाभावात् । तथा भूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामीश्वर ईशनशीलोऽपि सन् प्रकृतिं मम वैष्णवीं त्रिगुणात्मिकां मायां यस्या वशे सर्वं जगद्वर्तते यया मोहितः सन् स्वमात्मानं वासुदेवं न जानाति तामधिष्ठाय वशीकृत्य संभवामि देहवानिव जात इव । आत्मनः स्वस्य मायया मन्माययैव मयि विग्रहवत्त्वादिप्रतीतिः साधकानुग्रहार्थं न परमार्थत इति भावः । तदुक्तं मोक्षधर्मे 'एतत्त्वया न विज्ञेयं रूपवानिति दृश्यते । इच्छन्मुहूर्तान्नश्येयमीशोऽहं जगतो गुरुः ॥' नश्येयमदृश्यो भवेयमित्यर्थः । 'माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं नतु मां द्रष्टुमर्हसि ॥' इति । सर्वभूतगुणैर्युक्तं कारणोपाधिकमित्यर्थः । अत्र केचित् 'नित्यो यः कारणोपाधिर्मायाख्योऽनेकशक्तिमान् । सएव भगवद्देह इति भाष्यकृतां मतमित्याचार्यानुसारिव्याख्यानानन्तरं तन्मतं संग्रहेणोक्त्वा मतान्तरं प्रदर्शयन्ति । अन्येतु परमेश्वरे देहदेहिभावं न मन्यन्ते । किंतु यश्च नित्यो विभुः सच्चिदानन्दघनो भगवान्वासुदेवः परिपूर्णो निर्गुणः परमात्मा जन्मविनाशरहितः सर्वभासकः सर्वकारणत्वेन सर्वभूतेश्वरोऽपि सन् अहं प्रकृतिं स्वभावं सच्चिदानन्दघनैकरसम् । मायां व्यावर्तयति—**स्वामिति**। निजरूपमित्यर्थः । 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नीति' इति श्रुतेः स्वस्वरूपमधिष्ठाय स्वरूपावस्थित एव सन् संभवामि देहदेहिभावमन्तरेणैव देहिवद्व्यवहरामि । [illegible] कथं तर्ह्यदेहे सच्चिदानन्दघने देहित्वप्रतीतिरत आह—**आत्ममाययेति**। निर्गुणे शुद्धे सच्चिदानन्दरसघने मयि भ[illegible]वति वासुदेवे देहदेहिभावशून्ये तद्रूपेण प्रतीतिर्मायामात्रमित्यर्थः । तदुक्तं 'कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम् । [illegible] जगद्धिताय सोप्यत्र देहीवाभाति मायया ॥' इति । अहोभाग्यमहोभाग्यं नन्दगोपव्रजौकसाम् ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

रस्य तव पुण्यपापवि[illegible] [illegible]नस्यं कथं जीववज्जन्मेत्यत आह—**अजोऽपीति**। सत्यमेवं तथाप्यजोऽपि सन्नहं तथाव्ययात्माप्यनश्वरस्वभा-

१ मधु[illegible] [illegible]सूदनः।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

वशे सर्वं जगद्वर्तते यया मोहितं सत् स्वमात्मानं वासुदेवं न जानाति तां प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

यस्या इति। जगतो मायावशवर्तित्वमेव स्फुटयति—**ययेति।** यथा लोके कश्चिज्जातो देहवानालक्ष्यते एवमहमपि माया-माश्रित्य तया स्ववशया संभवामि जन्मव्यवहारमनुभवामि तेन मायामयमीश्वरस्य जन्मेत्याह—**तां प्रकृतिमित्यादिना।**

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

शब्देन हिरण्यगर्भस्यैव विवक्षितत्वात्। नहि परमेश्वरस्य पूर्णकामस्य सर्वानतिक्रम्य स्थितस्य पुनरत्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतानीति कामना भवति। ननु परमेश्वरेऽपि कामना दृष्टा 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इतीतिचेच्छ्लाघनीयम्बो देवानांप्रियः यत 'आप्तकामस्य का स्पृहा' इति श्रुतेः 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' इति न्यायाच्च निस्पृहस्य लीलया ब्रह्माण्डकोटीः सृजतो भगवतो राजगोपालस्य कर्मकिंकरेण कर्मणा सार्वात्म्यं प्रार्थयता साम्यमापादयति। तस्मात् कर्मफलं भगवतः शरीरम्। अतएव न भौतिकम्। विराट्सूत्रात्मातिरिक्तस्य भौतिकस्याभावात्। तस्माद्युक्तमजोऽपि सन्निति। ननु तर्हि भगवच्छरीरस्य किमुपादानम्। अविद्येतिचेन्न। परमेश्वरे तदभावात्। जीवाविद्याचेन्न। शुक्ति-रजतादेरिव तुच्छत्वापत्तेः। चिन्मात्रं चेन्न। चितः साकारत्वायोगात्। तथात्वे वा तस्यातीन्द्रियत्वापत्तिः। तस्मा-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

'माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद। सर्वभूतगुणैर्युक्तं नतु मां द्रष्टुमर्हसि॥' इति। सर्वभूतगुणैर्युक्तं कारणोपाधिं चर्मचक्षुषा द्रष्टुं नार्हसीत्यर्थः। उक्तंच भगवता भाष्यकारेण। सच भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदा संपन्नस्त्रिगुणा-त्मिकां वैष्णवीं स्वां मायां प्रकृतिं वशीकृत्याजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि सन् स्वमायया देहवानिव जातइवच लोकानुग्रहं कुर्वँल्लक्ष्यते स्वप्रयोजनाभावेपि भूतानुजिघृक्षयेति। व्याख्यातृभिश्चोक्तं स्वेच्छाविनिर्मितेन मायामयेन दिव्येन रूपेण संबभूवेति। 'नित्यो यः कारणोपाधिर्मायाख्योऽनेकशक्तिमान्। सएव भगवद्देह इति भाष्यकृतां मतम्॥' अन्ये परमेश्वरे देहदेहिभावं न मन्यन्ते किंतु यश्च नित्यो विभुः सच्चिदानन्दघनो भगवान्वासुदेवः परिपूर्णो निर्गुणः परमात्मा स एव तद्विग्रहो नान्यः कश्चिद्भौतिको मायिको वेति अस्मिन्पक्षे योजना। 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' 'अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा' इत्यादिश्रुतेः। असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः तुशब्दो ब्रह्मण उत्पत्तिशंकानिराकरणार्थः। सतो ब्रह्मण उत्पत्तेरसंभवः। कुतः 'नचास्य कश्चिज्जनिता' इति श्रुतेः। युक्तितश्च तत्कारणानुपपत्तेः। नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्य इत्यादि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनम्' इतिचेति। तत्रेदमवधेयम्। परमेश्वरे देहदेहिभावो नास्तीत्युक्तिर्मायया देहदेहिभावो वस्तुत इत्यङ्गीकुर्वतां भाष्यकृतां मतेन प्रतिकूला। यत्तु नित्य इत्यादि तत्र यो निर्गुणः 'अथात आदेशो नेतिनेति' 'नेदं यदिदमुपासते' 'एकमेवाद्वितीयं' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घं' 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' 'यो वै भूमा तत्सुखं' 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' 'तदेतदपूर्वमनपरमनन्तर-मबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्। अपाणिपादम्' इत्यादिश्रुतितात्पर्यसिद्धः परमात्मा सएव तद्विग्रहः। स च विग्रहः किं साकार उत निराकारः। आद्ये निर्गुणस्य परिणाम उत विवर्तः। नाद्यः। निर्विकारस्य विकाररूपपरिणामायोगात्। अन्यथा तस्यानित्यत्वं स्यात्। द्वितीये मायाया विवर्तसाधिकाया आवश्यकत्वेन न मायिक इत्युक्तिरनुपपन्ना। न द्वितीयः। सर्वाकारशून्यः पुनश्च विशेषाकारेण गृह्यत इति विग्रह इति वदतो व्याघातात्। किंच स किं हस्तपादादिमान् उत तद्रहितः। आद्ये हस्तादयोऽपि किं दृश्या उतादृश्याः। आद्ये विग्रहस्य भूतकार्यत्वाभावान्मायिकत्वमवश्यमभ्युपेयम्। न द्वितीयः। भक्तानां तद्दर्शनाद्यनापत्तेः। नन्वदृश्या अपि मायया दृश्या इति चेत्तर्हि किं परमाण्वादिवद्दृश्या उत ब्रह्मरूपेण। आद्ये योगिनामक्षगोचराः स्युः। द्वितीये हस्तादयोऽवयवास्तद्वान्विग्रह इति कृतमुक्तिमात्रेण स्वशिष्यवन्धनेन। द्वितीयः। तद्रहितो विग्रहश्चेति व्याघातात्। एतेन एतत्पक्षानुसारेण क्लिष्टकल्पनया श्लोकयोजनापि प्रत्युक्ता। उदाहृतवचन-मपि भाष्यकृतामत एव सम्यगुपपद्यते। तस्मात्सच्चिदा[illegible]स्वरूपः मायावच्छिन्नः 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति। यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' 'यतः सर्वाणि भूता[illegible] भवन्त्यादियुगागमे। यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये' 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायैर्जगत्कारणत्वेन प्रतिपादितः [illegible]बुद्धमुक्तस्वभावः अशरीरी परमात्मा सर्वेश्वरो मायी नियन्ता साधकानुग्रहार्थं स्वमायया लीलाविग्रहं गृहीत्वा जात इव विग्रहवानिव [illegible]भातीति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणाद्यनुगृहीतं ज्ञानां भाष्यकृतां मतं शरणीकरणीयमिति दिक्। अन्येतु न कर्मफलं भगवतः शरीरम[illegible] एव न भौतिकम्। तस्माद्युक्तमजो-

६ श्रीधरीव्याख्या।

वोऽपि सन्, तथा ईश्वरोऽपि कर्मपारतन्त्र्यरहितोऽपि सन्स्वमायया संभवामि सम्यगप्रच्युतज्ञानबलवीर्यादिशक्त्यैव [illegible] भवामि। ननु त-

१ नीलकण्ठः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

वशीकृत्य संभवामि देहवानिव भवामि जात इवात्ममाययात्मनो मायया न परमार्थतो लोकवत्

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

संभवामीत्युक्तमेव विभजते—देहवानिति। अस्मदादेरिव तवापि परमार्थत्वाभिमानो जन्मादिविषये स्यादित्याशङ्क्य प्रागुक्तस्वरूपपरिज्ञानवत्त्वादीश्वरस्य मैवमित्याह—न परमार्थत इति। आवृतज्ञानवतो लोकस्य जन्मादिविषये

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

किमालम्बो भगवद्देहो देवकीगर्भप्रवेशजननबाल्यकौमारपौगण्डयौवनादिप्रतीतिविषय इति चेच्छृणु। प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममाययेति। अयमर्थः—जीवात्मानो ह्यनात्मभूतां प्रकृतिं तेजोवन्नात्मिकां पञ्चभूतात्मिकां वाधिष्ठाय संभवन्ति जन्मादींल्लभन्ते, अहं तु स्वां प्रत्यगनन्यां प्रकृतिं प्रत्यक्चैतन्यमेवेत्यर्थः। तदेवाधिष्ठाय नतूपादानान्तरम्। आत्ममायया स्वीयमायया संभवामि। यथा कश्चिन्मायावी स्वयं स्वस्थानादप्रच्युतस्वभावोऽप्यदृश्यो भूत्वा स्थूलसूक्ष्मभूतान्यनुपादायैव केवलया मायया द्वितीयं मायाविनं स्वसदृशमेव सूत्रमार्गेण गगनमारोहन्तं सृजति, एवमहं कूटस्थचिन्मात्रोऽग्राह्यः स्वमायया चिन्मयमात्मनः शरीरं सृजामि तस्य बाल्याद्यवस्थाश्च सूत्रारोहणवद्दर्शयामि। एतावांस्तु विशेषः—लौकिकमायावी मायामुपसंहरन् द्वितीयं मायाविनमप्युपसंहरति, अहं तु तामुपसंहरन् स्वविग्रहमपि नोपसंहरामीति। एवं हि सति हिरण्यश्मश्रुत्वादिलक्षणविग्रहयोगिनश्चैतन्यस्य 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' इत्यादिन्यायसिद्धं वियदाद्युपादानत्वलक्षणं सर्वेश्वरत्वं युज्यते नान्यथेति। तस्मात्सिद्धं परमेश्वरस्य मायामयं शरीरं नित्यमिति एकेनैव देहेन विवस्वन्तमुपदिश्य त्वामप्युपदिशामीति। अन्यत्रापि 'नित्यैव सा जगन्मूर्तिः' इति सावधारणं प्रतिज्ञायते 'देवानां कार्यसिद्ध्यर्थमाविर्भवति सा यदा। उत्पन्नेति तदा लोके सा नित्याप्यभिधीयते'

४ मधुसूदनीव्याख्या।

न्यायाच्च। नैवायमात्मा आकाशादिवज्जायते। कुतः। तद्वदस्योत्पत्तेरश्रुतेः। बुद्ध्याद्युत्पत्तिवदस्त्वनुमेयमित्यत आह। नित्यत्वाच्छब्दादजन्यत्वादिभ्यश्च। नित्यत्वादिकमेव कुत इत्यत आह। ताभ्यः ताः श्रुतयः 'न जीवो म्रियते' 'स वा एष महानज आत्मा' इत्याद्याः वस्तुगत्या जन्मविनाशरहितः सर्वभासकः सर्वकारणमायाधिष्ठानत्वेन सर्वभूतेश्वरोऽपि सन्नहं प्रकृतिं स्वमावं सच्चिदानन्दघनैकरसम्। मायां व्यावर्तयति—**स्वामिति**। निजस्वरूपमित्यर्थः। 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नि' इति श्रुतेः। स्वस्वरूपमधिष्ठाय स्वरूपावस्थित एव सन् संभवामि देहदेहिभावमन्तरेणैव देहिवद्व्यवहरामि। कथं तर्हि देहे सच्चिदानन्दघने देहत्वप्रतीतिरत आह—**आत्ममाययेति**। निर्गुणे शुद्धे सच्चिदानन्दरसघने मयि भगवति वासुदेवे देहदेहिभावशून्ये तद्रूपेण प्रतीतिर्मायामात्रमित्यर्थः। तदुक्तं 'कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम्। जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवाभाति मायया॥' इति। 'अहो भाग्यमहो भाग्यं नन्दगोपव्रजौकसाम्। यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनम्॥'

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

सन्निति। ननु तर्हि भगवच्छरीरस्य किमुपादानम्। अविद्येतिचेन्न। परमेश्वरे तदभावात्। जीवाविद्येति चेन्न। शुक्तिरजतादिवत्तुच्छत्वापत्तेः। चिन्मात्रं चेन्न। चितः साकारत्वायोगात्। तथात्वे वा तस्यातीन्द्रियत्वापत्तिः। तस्मात्किमालम्बनोऽयं भगवद्देहो देवकीगर्भप्रवेशजननबाल्यकौमारपौगण्डयौवनादिप्रतीतिविषय इतिचेत् शृणु। प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममाययेति। अयमर्थः—जीवात्मानो हि अनात्मभूतां प्रकृतिं तेजोवन्नात्मिकां पञ्चभूतात्मिकां वाऽधिष्ठाय संभवन्ति जन्मादींल्लभन्ते। अहं तु स्वां प्रत्यगनन्यां प्रकृतिं प्रत्यक्चैतन्यमित्यर्थः। तदेवाधिष्ठाय नतूपादानान्तरम्। आत्ममायया स्वीयमायया संभवामि। यथा कश्चिन्मायावी स्वयं स्वस्थानादप्रच्युतस्वभावोऽप्यदृश्यो भूत्वा स्थूलसूक्ष्मभूतान्यनुपादायैव केवलया मायया द्वितीयं मायाविनं स्वसदृशमेव सूत्रमार्गेण गगनमारोहन्तं सृजति एवमहं कूटस्थचिन्मात्रोऽग्राह्यः स्वमायया चिन्मयमात्मनः शरीरं सृजामि तस्य बाल्याद्यवस्थाश्च सूत्रारोहणवद्दर्शयामीति। एतावांस्तु विशेषः—लौकिकमायावी मायामुपसंहरन् द्वितीयं मायाविनमप्युपसंहरति, अहं तु तामुपसंहरन्स्वविग्रहमपि नोपसंहरामीति। एवंहि सति हिरण्यश्मश्रुत्वादिलक्षणविग्रहयोगिनश्चेतनस्य 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' इत्यादिन्यायसिद्धं वियदाद्युपादानलक्षणं सर्वेश्वरत्वं युज्यते नान्यथेति। तस्मात्सिद्धं परमेश्वरस्य मायामयं शरीरं नित्यमिति। एकेनैव हिरण्यश्मश्रुत्वादिलक्षणेन देहेन विवस्वन्तमुपदिश्य त्वामुपदिशामीत्यादिवर्णयन्ति। अत्रेदं वक्तव्यम्। नियम्यदेहातिरिक्तनियामकदेहाभावादेकेनैवेत्यादि [illegible] पपद्यते। किंच हिरण्यश्मश्रुत्वादिविशिष्ट आदित्यान्तर्यामिदेह एव यदि कृष्णादिदेहः स्यात्तर्हि तथैव प्रतीयेत, नतु मेघश्यामत्वादिलक्षणः। ननु मायया तथेति चेद्वरं परमेश्वरस्याशरीरस्यैव साधकाद्यग्रहायादित्यान्तर्यामिरूपेण [illegible] कृष्णादिदेहात्मना च माययावस्थानवर्णनम्, कृष्णादिविग्रहाणां परंपरया मायिकत्वकल्पनाया भाष्य-

६ श्रीधरीव्याख्या।

षोडशकलात्मक[illegible] स्वां शुद्धसत्त्वात्मिकां प्रकृतिमधिष्ठाय स्वीकृत्य विशुद्धोर्जितसत्त्व-

[illegible] लेङ्गदेहशून्यस्य तव कुतो जन्मेलत उक्तम्।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

॥ ६ ॥ तच्च जन्म कदा किमर्थं चेत्युच्यते—यदेति । यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्हानिर्वर्णाश्रमादिलक्षणस्य प्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयससाधनस्य भवति भारत, अभ्युथानमुद्भवोऽधर्मस्य तदा तदात्मानं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

परमार्थत्वाभिमानः संभवतीत्याह—लोकवदिति ॥ ६ ॥ यदीश्वरस्य मायानिबन्धनं जन्मेत्युक्तं तस्य प्रश्नपूर्वकं कालं कथयति—तच्चेत्यादिना । चातुर्वर्ण्ये चातुराश्रम्ये च यथावदनुष्ठीयमाने नास्ति धर्महानिरिति मन्वानो विशिनष्टि—वर्णेति । वर्णैराश्रमैस्तदाचारैश्च लक्ष्यते ज्ञायते धर्मस्तस्येति यावत् । धर्महानौ समस्तपुरुषार्थभङ्गो भवतीत्यभिप्रेत्याह—प्राणिनामिति । नच यथोक्तस्य धर्मस्य हानिं सोढुं शक्तो भवानित्याह—भारतेति । न केवलं प्राणिनां धर्महानिरेव भगवतो मायाविग्रहस्य परिग्रहे हेतुरपि तु तेषामधर्मप्रवृत्तिरपीत्याह—अभ्युत्थानमिति । यदा यदेति

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

इति । नित्याया अप्याविर्भावापेक्षया सूर्यस्येव बाल्यादिकमुत्पत्त्याद्युपगम्यते । भाष्ये तु स्वां प्रकृतिं वैष्णवीं त्रिगुणात्मिकां मायामधिष्ठाय वशीकृत्य आत्ममायया संभवामि देहवान् जात इवात्मनो मायया न परमार्थतो लोकवदिति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥ कदा संभवसीत्यपेक्षायामाह—यदेति । ग्लानिर्ह्रासः । अभ्युत्थानं वृद्धिः ॥ ७ ॥ किमर्थं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

इतिच । केचित्तु नित्यस्य निरवयवस्य निर्विकारस्यापि परमानन्दस्यावयवावयविभावं वास्तवमेवेच्छन्ति ते 'निर्युक्तिकं ब्रुवाणस्तु नास्माभिर्विनिवार्यते' इति न्यायेन नापवाद्याः । यदि संभवेत्तथैवास्तु किमतिपल्लवितेनेत्युपरम्यते ॥ ६ ॥ एवं सच्चिदानन्दघनस्य तव कदा किमर्थं वा देहिवद्व्यवहार इति तत्रोच्यते—यदायदेति । धर्मस्य वेदविहितस्य प्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयससाधनस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणस्य वर्णाश्रमतदाचारव्यंग्यस्य यदा यदा ग्लानिर्हानिर्भवति हे भारत भरतवंशोद्भवत्वेन भा ज्ञानं तत्र रतत्वेन वा, त्वं न धर्महानिं सोढुं शक्नोषीति संबोधनार्थः । एवं यदा यदाभ्युत्थानमुद्भवोऽधर्मस्य वेदनिषिद्धस्य नानाविधदुःखसाधनस्य धर्मविरोधिनः तदा तदात्मानं देहं सृजामि नित्यसिद्धमेव सृष्टमिव दर्शयामि मायया ॥ ७ ॥ तत्किं धर्मस्य

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

विरुद्धाया हिरण्यश्मश्रुत्वादिविशिष्टस्यापि सविशेषत्वेन मायिकत्वात् । यदपि यथा कश्चिदित्यादि तदपि न । भगवता वासुदेवेन वादौ चतुर्भुजं विग्रहं प्रदर्श्य पुनर्द्विभुजं रूपं प्रदर्शितम् । तदपि तिरोधाय पुनस्तदपि प्रकटितमिति प्रसिद्धेः । अन्यथा परमेश्वरदेहानां मोहिन्यादिरूपाणामनन्तानां युगपत्प्रतीत्यापत्तेः । तस्मादीश्वरो भक्तार्थं तत्तद्विग्रहमाविर्भावयति तिरोभावयति चेत्यवश्यमभ्युपेयम् । एतेनाहमित्याद्यपि प्रत्युक्तम् । अजोपीत्यादिविशेषणैर्भाष्योक्तव्याख्यानेन च जीवाद्वैलक्षण्यस्य सम्यक्प्रतीतेः क्लिष्टाप्रसिद्धकल्पनाया भाष्यविरुद्धाया अनौचित्यात् । अत एवेश्वरदेहाभिप्रायेणैवायमर्जुनस्य प्रश्न इति पूर्वोक्तं प्रत्युक्तम् । परमात्मनो वास्तवदेहस्याभावात् । तस्मात्त्वमपि कश्चिदसर्वज्ञोऽनीश्वरो जीवएव तस्य तवादित्यं प्रत्युपदेष्टृत्वं विरुद्धमिति मूर्खाणामभिप्रायेणार्जुनस्य शङ्काऽहं जीववद्धर्माधर्मादिपारतन्त्र्याभावादजोऽव्ययात्मा भूतानामीश्वर एतादृशोपि सन् प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय स्वमायया संभवामीत्यनेन योऽहमीश्वरः सर्वज्ञः सर्गादावुपदेशाय योग्यं विग्रहमुपादाय सूर्यं प्रति योगमुक्तवान् स एवामिदानीमुक्तवानित्युत्तरमित्यलं विस्तरेण ॥ ६ ॥ एवं सर्वज्ञः सर्वेश्वरोऽशरीरी त्वं कदा किमर्थं देहवानिव जात इव प्रतीयस इत्यत आह—यदेति । ग्लानिर्हानिः । अभ्युत्थानं वृद्धिः । भरतवंशोद्भवत्वेन धर्महानिं कर्तुमयोग्योसीति सूचयन्नाह—भारतेति । त्वमपि धर्मसंस्थापनार्थं भरतवंशेऽवतीर्णोऽसीति गूढाभिप्रायेण वा संबोधयति—भारतेति । मायया आत्मानं तनुं सृजामि । जन्मवन्तमिव प्रदर्शयामि । आत्मानं देहं सृजामि नित्यसिद्धमेव सृष्टमिव प्रदर्शयामीति केचित् । तत्र परमेश्वरस्य देहः किं तस्मादन्य उतानन्यः । नाद्यः । तस्यासत्त्वोपपत्त्या सच्चिदादिरूपत्वस्वीकारविरोधात् । द्वितीयेपि संदेहः किं परिच्छिन्न उतापरिच्छिन्नः । आद्ये ईश्वरस्य नित्यमेव परिच्छिन्नत्वं स्यात् । तथाच देहस्य नित्यसिद्धत्वं वदद्भिः परमेश्वरस्यानन्त्यसंपादनेन मूलोच्छेद एव संपादितः । न द्वितीयः । अपरिच्छिन्नः पुनरवयवसमूहः परिमिताकारो देह इति वदतो व्याघातात्

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मूर्त्या स्वेच्छयावतरामीत्यर्थः ॥ ६ ॥ कदा संभवसीत्यपेक्षायामाह—यदा यदेति । धर्मस्य ग्लानिर्हानिः । अधर्मस्याभ्युत्थानमाधिक्यम्

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

भगवत्स्वरूपं जानन्नपि लोके स्फुटीकर्तुं पृच्छति—अपरमिति ॥ ४ ॥ बहूनि मे व्यतीतानीति । अजोपीति यदायदा । परित्राणायेति जन्मकर्मेति । भगवान्किल पूर्णषाड्गुण्यत्वाच्छरीरसंपर्कमात्ररहितोऽपि स्थितिकारित्वात्कारुणिकतयाऽऽत्मांशं सृजति । आत्मा पूर्णषाड्गुण्य

१ मधुसूदनः।

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे ॥ ८ ॥
जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

सृजाम्यहं मायया ॥ ७ ॥ किमर्थं—परित्राणायेति। परित्राणाय परिरक्षणाय साधूनां सन्मार्गस्थानां विनाशाय च दुष्कृतां पापकारिणाम्। किंच धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सम्यक्स्थापनं तदर्थं संभवामि युगे युगे प्रतियुगम् ॥ ८ ॥ तत्—जन्मेति। जन्म मायारूपं, कर्म च साधुपरित्राणादि, मे मम दिव्यमप्राकृतमैश्वरमेवं यथोक्तं यो वेत्ति तत्त्वतस्तत्त्वेन यथावत्त्यक्त्वा देहमिमं पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

पूर्वेण संबन्धः ॥ ७ ॥ यथोक्ते काले कृतकृत्यस्य भगवतो मायाकृते जन्मनि प्रश्नपूर्वकं प्रयोजनमाह—किमर्थमित्यादिना। यथा साधूनां रक्षणमसाधूनां निग्रहश्च भगवदवतारफलं तथा फलान्तरमपि तस्यास्तीत्याह—किंचेति। धर्मे हि स्थापिते जगदेव स्थापितं भवत्यन्यथा भिन्नमर्यादं जगदसंगतमापद्येतेत्यर्थः ॥ ८ ॥ मायामयमीश्वरस्य जन्म न वास्तवं तस्यैव च जगत्परिपालनं कर्म नान्यस्येति जानतः श्रेयोवाप्तिं दर्शयन् विपक्षे प्रत्यवायं सूचयति—तज्जन्मेत्यादिना। यथोक्तं मायामयं कल्पितमिति यावत्, वेदनस्य यथावत्त्वं वेद्यस्य जन्मादेरुक्तरूपानतिवर्तित्वम्। यदि

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

आत्मानं मायया सृजसीत्यत आह—परित्राणायेति। दुष्कृतां दुष्टं कर्म कुर्वतां पापिनाम्। संभवाम्याविर्भवामि ॥ ८ ॥ जन्म मायामयम्, कर्म साधुत्राणम्, दिव्यमप्राकृतं यो वेत्ति स त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म न प्राप्नोति किंतु

४ मधुसूदनीव्याख्या।

हानिरधर्मस्य च वृद्धिस्तव परितोषकारणं येन तस्मिन्नेव काल आविर्भवसीति। तथाचानर्थावह एव तवावतारः स्यादिति नेत्याह—**परित्राणायेति**। धर्महान्या हीयमानानां साधूनां पुण्यकारिणां वेदमार्गस्थानां परित्राणाय परितः सर्वतो रक्षणाय तथा अधर्मवृद्ध्या वर्धमानानां दुष्कृतां पापकारिणां वेदमार्गविरोधिनां विनाशाय च। तदुभयं कथं स्यादिति तदाह। धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सम्यगधर्मनिवारणेन स्थापनं वेदमार्गपरिरक्षणं धर्मसंस्थापनं तदर्थं संभवामि पूर्ववत्। युगे युगे प्रतियुगम् ॥ ८ ॥ **जन्मेति**। जन्म नित्यसिद्धस्यैव मम सच्चिदानन्दघनस्य लीलया तथानुकरणं कर्म च धर्मसंस्थापनेन जगत्परिपालनं मे मम नित्यसिद्धेश्वरस्य दिव्यमप्राकृतमन्यैः कर्तुमशक्यमीश्वरस्यैवासाधारणम्। एवमजोऽपि सन्नित्यादिना प्रतिपादितं यो वेत्ति तत्त्वतो भ्रमनिवर्तनेन। मूढैर्हि मनुष्यत्वभ्रान्त्या भगवतोऽपि गर्भवासादिरूपमेव जन्म स्वभोगार्थमेव कर्मेत्यारोपितं परमा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

॥ ७ ॥ अवतरणप्रयोजनमाह। परित्राणाय रक्षणाय साधूनां सन्मार्गस्थानां भक्तानाम्। विनाशाय च पापिष्ठानाम्। किंच धर्मसंस्थापनार्थाय तथाचावतरणप्रयोजनत्रयमुक्तम्। यत्तु तदुभयं कथं स्यादित्यत आह। धर्मसंस्थापनार्थायेति तच्चिन्त्यम्। धर्मसंस्थापनेन साधूनां रक्षणस्य पापिनां नाशस्य चासिद्धेः। यथा वसुदेवगृहेऽवतीर्णेन श्रीकृष्णेन गीताद्युपदेशेन धर्मस्थापनं युधिष्ठिरादिपरिपालनेन साधुपरित्राणं कंसादिमारणेन दुष्कृतां विनाश इति प्रयोजनत्रयमेव संपादितम्। नहि गीतोपदेशमात्रेण तत्र तत्र कृतमर्जुनसंरक्षणं तत्तदुपायैः कर्मनाशश्च सिध्यति इति दिक्। एतेन साधुरक्षणेन दुष्टवधेन च धर्मं स्थिरीकर्तुमिति प्रत्युक्तम्। नहि वसुदेवादिरक्षणेन कंसादिवधेन च कस्यचिद्धर्मस्य स्थापनं भवति धर्मस्थापनहेतुभूतैतत्क्रियाकर्तुर्व्यासावतारस्य धर्मसंस्थापनार्थस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च। तथाच कदाचिदेकस्मै कदाचिद्द्वाभ्यां कदाचित्सर्वस्मै प्रयोजनाय भगवदवतरणमिति ध्येयम् ॥ ८ ॥ जन्म मायिकम्। कर्म साधुपरित्राणादि। मम परमेश्वरस्यैश्वरमप्राकृतं यस्तत्त्वतो वेत्ति स देहं त्यक्त्वा पुनरुत्पत्तिं न प्राप्नोति किंतु मां परमात्मानमेति। मुच्यत इत्यर्थः। अर्जुनेति संबोधयन् मज्जन्मकर्मतत्त्वज्ञानशोधिततत्त्वंपदस्तत्पदाभेदं लब्ध्वा

६ श्रीधरी[illegible]व्याख्या।

क्यम् ॥ ७ ॥ किमर्थमित्यपेक्षायामाह—परित्राणायेति। साधूनां स्वधर्मवर्तिनां रक्षणाय। दुष्टं कर्म कुर्वन्तीति दुष्कृतस्तेषां वधाय च। एवं धर्मस्य संस्थापनार्थाय साधुरक्षणेन दुष्टवधेन [illegible] च धर्मं स्थिरीकर्तुं युगेयुगे तत्तदवसरे संभवामीत्यर्थः। नचैवं दुष्टनिग्रहं कुर्वतोऽपि नैर्घृण्यं शङ्कनीयम्। यथाहुः—'ला[illegible]ने ताडने मातुर्नाकारुण्यं यथार्भके। तद्वदेव महेशस्य नियन्तुर्गुणदोषयोः॥' इति ॥ ८ ॥ एवंविधानामीश्वरजन्मकर्मणां ज्ञाने फ[illegible]लमाह—जन्मकर्मेति। मे जन्म स्वेच्छाकृतं, कर्म च धर्मपालनरूपं दिव्यमलौकिकं तत्त्वतः

अंश उपकारकत्वेन [illegible]

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

[illegible] प्रधानभूतो यत्र तदात्मांशं शरीरं गृह्णातीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अतएवास्य जन्म दिव्यं। यत आत्ममायया योग-

१ श्रीधर[illegible] २ नीलकण्ठः।

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

नैति न प्राप्नोति मामेत्यागच्छति स मुच्यते हेऽर्जुन ॥ ९ ॥ नैष मोक्षमार्ग इदानीं प्रवृत्तः किं तर्हि पूर्वमपि—वीतरागेति । वीतरागभयक्रोधा रागश्च भयं च क्रोधश्च वीता विगता येभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधा मन्मया ब्रह्मविद ईश्वराभेददर्शिनो मामेव परमेश्वरमुपाश्रिताः । केवलज्ञाननिष्ठा इत्यर्थः । बहवोऽनेके ज्ञानतपसा ज्ञानमेव च परमात्मविषयं तपस्तेन ज्ञानतपसा पूताः परां शुद्धिं गताः सन्तो मद्भावमीश्वरभावं मोक्षमागताः समनुप्राप्ताः । इतरतपोनिरपेक्षज्ञाननिष्ठा इत्यस्य लिङ्गं ज्ञानतपसेति

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

पुनर्भगवतो वास्तवं जन्म साधुजनपरिपालनादि चान्यस्यैव कर्म क्षत्रियस्येति विवक्ष्यते तदा तत्त्वापरिज्ञानप्रयुक्तो जन्मादिः संसारो दुर्वारः स्यादिति भावः ॥ ९ ॥ संप्रति प्रस्तुतमोक्षमार्गस्य नूतनत्वेनाव्यवस्थितत्वमाशङ्क्य परिहरति—नैष इति । मन्मयत्वस्य मद्भावगमनेनापौनरुक्त्यं दर्शयति—ब्रह्मविद इति । आत्मनो भिन्नत्वेन भिन्नाभिन्नत्वेन वा ब्रह्मणो वेदनं व्यावर्तयति—ईश्वरेति । अभेददर्शनेन समुच्चित्य कर्मानुष्ठानं प्रत्याचष्टे—मामेवेति । तदुपाश्रयत्वमेव विशदयति—केवलेति । मामुपाश्रिता इति केवलज्ञाननिष्ठत्वमुक्त्वा ज्ञानतपसा पूता इति किमर्थं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

मामेति मामेव प्राप्नोति । एतेन भगवतो जन्मानि कर्माणि च भगवत्प्राप्तिकामेन गेयानीति दर्शितम् ॥ ९ ॥ एतस्याः भगवत्प्राप्तेर्द्वारमाह—वीतेति । रागो विषयेषु प्रीतिः, भयं स्वोच्छेदाशङ्का, क्रोधः स्वपरपीडाहेतुरभिज्वलनं, ते त्रयो वीता येभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधाः । अतएव मन्मयाः मदेकप्रधानाः । किं जारिणी यथा जारमपि भर्तारं च श्रिता योगक्षेमार्थं तद्वन्नेत्याह । मामुपाश्रिताः ज्ञानतपसा ज्ञानमयं तप आलोचनं मम जन्मकर्मणोः स्वरूपस्य निरन्तरं चिन्तनं 'यस्य ज्ञानमयं तपः' इति श्रुतिप्रसिद्धं ज्ञानतपस्तेन पूताः सन्तो मद्भावं मत्तादात्म्यं प्राप्ता इत्यर्थः

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

र्थतः शुद्धसच्चिदानन्दघनरूपत्वाज्ञानेन तदपन्हुत्य अजस्यापि मायया जन्मानुकरणमकर्तुरपि परानुग्रहाय कर्मानुकरणमित्येवं यो वेत्ति स आत्मनोऽपि तत्त्वस्फुरणात् त्यक्त्वा देहमिमं पुनर्जन्म नैति, किंतु मां भगवन्तं वासुदेवमेव सच्चिदानन्दघनमेति संसारान्मुच्यत इत्यर्थः । हे अर्जुन ॥ ९ ॥ मामेति सोऽर्जुनेत्युक्तं तत्र स्वस्य सर्वमुक्तप्राप्यतया पुरुषार्थत्वं अस्य मोक्षमार्गस्यानादिपरंपरागतत्वं च दर्शयति—वीतरागेति । रागस्तत्फलं तृष्णा, सर्वान्विषयान्परित्यज्य ज्ञानमार्गे कथं जीवितव्यमिति त्रासो भयं । सर्वविषयोच्छेदकोऽयं ज्ञानमार्गः कथं हितः स्यादिति द्वेषः क्रोधः, त एते रागभयक्रोधाः वीता विवेकेन विगता येभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधाः शुद्धसत्वाः मन्मयाः मां परमात्मानं तत्पदार्थं त्वंपदार्थाभेदेन साक्षात्कृतवन्तः मदेकचित्ता वा मामुपाश्रिताः एकान्तप्रेमभक्त्या मामीश्वरं शरणं गताः बहवोऽनेके ज्ञानतपसा ज्ञानमेव तपः सर्वकर्मक्षयहेतुत्वात् । 'नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' इति हि वक्ष्यति तेन पूताः क्षीणसर्वपापाः सन्तो निरस्ताज्ञानतत्कार्यमलाः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

मुच्यत इति सूचयति ॥ ९ ॥ अस्य मोक्षमार्गस्याधुनिकत्वं वारयति—वीतेति । रागो विषयेषु रञ्जनात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषः विषयत्यागान्नाशाच्च भयं विषयप्राप्तौ विघ्नकर्तृषु ताडनाक्रोशनादिकर्तृषु च क्रोधः । वीता विगता रागादयो येभ्यस्ते । मन्मया ईश्वराभेददर्शिनः । कर्मानुष्ठानसहभावं वारयति । मामेव परमेश्वरमुपाश्रिताः । केवलज्ञाननिष्ठा इत्यर्थः । तथा मोक्षोपदेशादिति न्यायात् इतरकर्मानपेक्षाः । केवलज्ञाननिष्ठा मुच्यन्त इति ज्ञापयन् विशिनष्टि । बहवोऽनेके ज्ञानमेव तपः पूताः परां शुद्धिं गताः पूर्वेषामघानां नाशादुत्तरेषामसंबाधाच्च 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्' इति न्यायात् मद्भावं ब्रह्मभावं मोक्षं प्राप्ताः । यत्तु मन्मयाः मदेकचित्ताः मामुपाश्रिता एकान्तभक्त्या मामीश्वरं शरणं गताः सन्तो

६ श्रीधरीव्याख्या ।

परानुग्रहार्थमेवेति यो वेत्ति स देहाभिमानं त्यक्त्वा पुनर्जन्म नैति न प्राप्नोति किंतु मामेव प्राप्नोति ॥ ९ ॥ कथं जन्मकर्मज्ञानमात्रेण त्वत्प्राप्तिः स्यादित्यत्राह—वीतरागेति । अहं शुद्धसत्त्वावतारैर्धर्मपरिपालनं करोमि इति मदीयं परमकारुणिकत्वं ज्ञात्वा वीता रागभयक्रोधा येभ्यस्ते विक्षेपाभावात् । मन्मया मदेकचित्ता भूत्वा मामेवोपाश्रिताः सन्तो मत्प्रसादलभ्यं यदात्मज्ञानं च तपश्च

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

प्रज्ञया स्वस्वातन्त्र्यशक्त्यारब्धं न कर्मभिः । कर्मापि दिव्यं फलदानासमर्थत्वात् । यश्चैवमेतत्तत्त्वं वेत्ति आत्मन्येवं मन्यते सोऽपि भगवद्वासुदेवतत्त्वं जानाति ॥ ८ ॥ ९ ॥ वीतेति । तथाचैवं विदन्तः मन्मयत्वात्परिपूर्णेच्छत्वात्क्रोधादिरहिता नि...

१ श्रीधरः.

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

विशेषणम् ॥ १० ॥ तव तर्हि रागद्वेषौ स्तः, येन केभ्यश्चिदेवात्मभावं प्रयच्छसि न सर्वेभ्य इत्युच्यते—ये यथेति । ये यथा येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन यत्फलार्थितया मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव तत्फलदानेन भजाम्यनुगृह्णाम्यहमित्येतत् । तेषां मोक्षं प्रत्यनर्थित्वाद् । नह्येकस्य मुमुक्षुत्वं फलार्थित्वं च युगपत्संभवति । अतो ये फलार्थिनस्तान्फलप्रदानेन, ये यथोक्तकारिणस्त्वफलार्थिनो मुमुक्षवश्च

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

पुनरुच्यते तत्राह—इतरेति ॥ १० ॥ ईश्वरः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो मोक्षं प्रयच्छति चेत्प्रागुक्तविशेषणवैयर्थ्यं, यदि तु केभ्यश्चिदेव मोक्षं प्रयच्छेत्तर्हि तस्य रागादिमत्त्वादनीश्वरत्वापत्तिरिति शङ्कते—तव तर्हीति । ये मुमुक्षवस्तेभ्यो मोक्षमीश्वरो ज्ञानसंपादनद्वारा प्रयच्छति फलान्तरार्थिभ्यस्तु तत्तदुपायानुष्ठानेन तत्तदेव ददातीति नास्य रागद्वेषाविति परिहरति—उच्यत इति । मुमुक्षूणामीश्वरानुसारित्वेऽपि फलान्तरार्थिनां कुतस्तदनुसारित्वमित्याशङ्क्य फलमत उपपत्तेरिति न्यायेन तत्फलस्येश्वरायत्तत्वात्तदनुवर्तित्वमावश्यकमित्याह—ममेति । भगवद्वचनभागिनां सर्वेषामेव कैवल्यमेकरूपं किमिति नानुगृह्यते तत्राह—तेषामिति । अभ्युदयनिःश्रेयसार्थित्वं प्रार्थनावैचित्र्यादेकस्यैव किं न स्यादित्याशङ्क्य पर्यायेण तदनुपपत्तिं साधयति—नहीति । मुमुक्षूणां फलार्थिनां च विभागे स्थिते सत्यनुग्रहविभागं फलितमाह—अत इति । फलप्रदानेनानुगृह्णामीति संबन्धः । नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठायिनामेव फलार्थित्वाभावे सति मुमुक्षुत्वे कथं तेष्वनुग्रहः स्यादिति तत्राह—ये यथोक्तेति । ज्ञानप्रदानेन भजामीत्युत्तरत्र

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

॥ १० ॥ ननु साध्वसाध्वोस्त्राणविनाशौ कुर्वतस्तव वैषम्यनैर्घृण्ये स्तोऽतः किं तवास्मदादितुल्यस्य जन्मकर्मस्वरूपाणां चिन्तनेनेत्याशङ्क्याह—ये यथेति । ये मनुष्याः मां सर्वशरीरस्थं यथा येन प्रकारेण शत्रुत्वेन मित्रत्वेन वा प्रपद्यन्ते प्राप्नुवन्ति तांस्तेनैव प्रकारेणाहमपि भजाम्यनुसरामि । येतु मम वर्त्म भक्तिध्यानप्रणिधानात्मकमनुवर्तन्ते तान्ममात्म-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

मद्भावं मद्रूपत्वं विशुद्धसच्चिदानन्दघनं मोक्षमागताः अज्ञानमात्रापनयेन मोक्षं प्राप्ताः । ज्ञानतपसा पूता जीवन्मुक्ताः सन्तो मद्भावं मद्विषयं भावं रत्याख्यं प्रेमाणमागता इति वा । 'तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते' इति हि वक्ष्यति ॥ १०॥ ननु ये ज्ञानतपसा पूता निष्कामास्ते त्वद्भावं गच्छन्ति ये त्वपूताः सकामास्ते न गच्छन्तीति फलदातुस्तव वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामिति नेत्याह—ये यथेति । ये आर्ताः अर्थार्थिनो जिज्ञासवो ज्ञानिनश्च यथा येन प्रकारेण सकामतया निष्कामतया च मामीश्वरं सर्वफलदातारं प्रपद्यन्ते भजन्ति तांस्तथैव तदपेक्षितफलदानेनैव भजाम्यनुगृह्णाम्यहम् । न । यदुच्यते सर्वज्ञेश्वरस्य सर्वकार्यविपर्ययेण तत्रामुमुक्षूनार्तानर्थार्थिनश्चार्तिहरणेनार्थदानेन चानुगृह्णामि । जिज्ञासून् 'विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्यादिश्रुतिविहितनिष्कामकर्मानुष्ठातॄन् ज्ञानदानेन, ज्ञानिनश्च मुमुक्षून् मोक्षदानेन, न त्वन्यकामायान्यद्ददामीत्यर्थः । ननु

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

सादलभ्यं यदात्मज्ञानं तपश्च तत्परिपाकहेतुः स्वधर्मस्तयोः । द्वन्द्वैकवद्भावः । तेन पूताः शुद्धाः निरस्ताज्ञानतत्कार्यमलाः मद्भावं सायुज्यं प्राप्ता इति । तत्रेदं बोध्यम् । मन्मयशब्दार्थत्यागे कारणाभावात्तच्छब्दार्थानुरोधेन मामुपाश्रिता इत्यस्यापि भाष्योक्तव्याख्यानमेव सम्यक् इति । यदपि यदात्मज्ञानं चेत्यादि, तदपि न । समुच्चयप्रसङ्गात् । यत्तु मद्भावं मद्विषयं भावं रत्याख्यं प्रेमाणमागतां इति वेति, तच्चिन्त्यम् । त्यक्त्वा देहमित्यादिपूर्वग्रन्थानुगुण्याभावप्रसङ्गात् ॥ १० ॥ एवं स्वस्मिन्प्रसक्तौ रागद्वेषौ वारयति—य इति । ये यथा येन प्रकारेण यदर्थं मोक्षार्थमर्थार्थमार्तिनिवृत्त्यर्थं ज्ञानार्थं च मां प्रपद्यन्ते भजन्ति तांस्तथैव तत्तत्फलप्रदानेनाहं समस्तफलप्रदाता परमेश्वरो भजाम्यनुगृह्णामि । ये मनुष्याः यत्फलार्थितया यस्मिन्कर्मण्यधिकृता इन्द्रादिदेवतान्तरं यजन्ते सर्वशः सर्वप्रकारेण प्रवृत्तास्ते ममैव सर्व[illegible]नस्तत्कर्मात्मकं वर्त्म मार्गमनुवर्तन्ते । येतु ये मनुष्याः

६ श्रीध[illegible]व्याख्या ।

[illegible]पाकहेतुः स्वधर्मस्तयोः । द्वन्द्वैकवद्भावः । तेन ज्ञानतपसा [illegible] शुद्धा निरस्ताज्ञानतत्कार्यमलाः सन्तो मद्भावं मत्सायुज्यं प्राप्ता बहवः [illegible]लक्षणैव प्रवृत्तोऽयं मद्भक्तिमार्ग इत्यर्थः । तदेवं [illegible] 'तान्यहं वेद सर्वाणि' इत्यादिना विद्याविद्योपाधिभ्यां तत्त्वंपदार्थावीश्वरजीवौ प्रद[illegible]श्वरस्य चाविद्याभावेन नित्यशुद्धत्वा[illegible] जीवस्य चेश्वरप्रसादलब्धज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेः शुद्धस्य सतश्चिदंशेन तदैक्यमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥ ननु तर्हि किं त्वय्य[illegible] वैषम्यमस्ति, यस्मादेवं त्वदेकशरणानामेवात्मभावं ददासि नान्येषां सकामानामित्यत आह—ये यथेति । यथा येन प्रका[illegible] [illegible]रेण सकामतया निष्कामतया वा ये मां भजन्ति तानहं तथैव तदपेक्षितफलदानेन भजाम्यनुगृह्णामि, ननु

१ मधुसूदन[illegible]

२ नीलकण्ठ०

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

तान्ज्ञानप्रदानेन, ये ज्ञानिनः संन्यासिनो मुमुक्षवश्च तान्मोक्षप्रदानेन, तथार्तानार्तिहरणेनेत्येवं यथा प्रपद्यन्ते ये तांस्तथैव भजामीत्यर्थः। न पुना रागद्वेषनिमित्तं मोहनिमित्तं वा कंचिद्भजामि। सर्वथा सर्वावस्थस्य ममेश्वरस्य वर्त्म मार्गमनुवर्तन्ते मनुष्याः । यत्फलार्थितया यस्मिन्कर्मण्यधिकृता ये प्रयतन्ते ते मनुष्या उच्यन्ते । हे पार्थ, सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ ११ ॥ यदि तवेश्वरस्य रागादिदोषाभा वात्सर्वप्राणिष्वनुजिघृक्षायां तुल्यायां सर्वफलप्रदानसमर्थे च त्वयि सति वासुदेवः सर्वमिति ज्ञाने नैव मुमुक्षवः सन्तः कस्मात्त्वामेव सर्वे न प्रतिपद्यन्त इति शृणु तत्र कारणं—काङ्क्षन्त इति। काङ्क्ष

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

संबन्धः । सन्ति केचित्त्यक्तसर्वकर्माणो ज्ञानिनो मोक्षमेवापेक्ष्यमाणास्तेष्वनुग्रहप्रकारं प्रकटयति—ये ज्ञानिन इति केचिदार्ताः सन्तो ज्ञानादिसाधनान्तररहिता भगवन्तमेवार्तिमपहर्तुमनुवर्तन्ते तेषु भगवतोऽनुग्रहविशेषं दर्शयति तथेति । पूर्वार्धव्याख्यानमुपसंहरति—इत्येवमिति । भगवतोऽनुग्रहे निमित्तान्तरं निवारयति—न पुनरिति फलार्थित्वे मुमुक्षुत्वे च जन्तूनां भगवदनुसरणमावश्यकमित्युत्तरार्धं विभजते—सर्वथापीति । सर्वावस्थत्वं तेनात्मना परस्यैवेश्वरस्यावस्थानं, मार्गो ज्ञानकर्मलक्षणः । मनुष्यग्रहणादितरेषामीश्वरमार्गानुवर्तित्वपर्युदासः स्या त्याशङ्क्याह—यत्फलेति । सर्वप्रकारैर्मम मार्गमनुवर्तन्त इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ११ ॥ अनुग्राह्याणां ज्ञाना नुरोधेन भगवता तेष्वनुग्रहविधानात्तस्य रागद्वेषौ यदि न भवतस्तर्हि तस्य रागाद्यभावादेव सर्वेषु प्राणिष्वनुजिघृ तुल्या प्राप्ता, नच तस्यां सत्यामेव फलस्याल्पीयसः संपादने सामर्थ्यं नतु भगवतो महतो मोक्षाख्यस्य फ प्रदानेऽशक्तिरिति युक्तमप्रतिहतज्ञानेच्छाक्रियाशक्तिमतस्तव सर्वफलप्रदानसामर्थ्यात्तथाच यथोक्तानुजिघृक्षायां त्वयि च यथोक्तसामर्थ्यवति सति सर्वे फल्गुफलादभ्युदयाद्विमुखा मोक्षमेवापेक्षमाणा ज्ञानेन त्वामेव किमिति प्रतिपद्येरन्निति चोदयति—यदीति । मोक्षापेक्षाभावात्तदुपायभूतज्ञानादपि वैमुख्याद्भगवत्प्राप्त्यभावे हेतुमभिद

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

भूतांस्तथैव सर्वशः सर्वैः प्रकारैरनुवर्तेऽहमिति योजना । ततश्च मद्बिम्बभूते प्राणिजाते यथा यः प्रीतिं द्वेषं वा क तस्मिन्प्रतिबिम्बभूतेऽहमपि तथैव प्रीतिं द्वेषं च करोमि । बिम्बपूजापरिभवौ प्रतिबिम्बे एव संक्रामतोऽतो न वैषम्यनैर्घृण्ये स्तः । तस्मात् श्रेयोर्थिना सर्वस्य कल्याणायैव यतितव्यमिति भावः । भाष्ये तु ये यथा येन प्र येन प्रयोजनेन आर्ता जिज्ञासवोऽर्थार्थिनो ज्ञानिनो वा प्रतिपद्यन्ते तांस्तथैव पीडापरिहारेण ज्ञानदानेन अर्थ मोक्षदानेन वाऽनुगृह्णामि । सर्वथा ते ममैव वर्त्मानुवर्तन्त इति अन्यदेवताभक्ता इति चैतद्व्याचक्ष्यते ॥ ११ काङ्क्षन्त इति । हि यस्मात् मानुषे लोके कर्मसिद्धिः काम्यकर्मफलं पुत्रपश्वादिकं क्षिप्रं भवति नतु निष्काम

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तथापि स्वभक्तानामेव फलं ददासि नत्वन्यदेवभक्तानामिति वैषम्यं स्थितमेवेति नेत्याह—**मम वर्त्मेति** । मम स नो वासुदेवस्य वर्त्म भजनमार्गं कर्मज्ञानलक्षणमनुवर्तन्ते । हे पार्थ, सर्वशः सर्वप्रकारैरिन्द्रादीनप्यनुवर्तमाना मनुष्या कर्माधिकारेण 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः' इत्यादिमन्त्रवर्णात् 'फलमत उपपत्तेः' इति न्यायाच्च सर्वरूपेणापि फलदा वानेक एवेत्यर्थः । तथाच वक्ष्यति 'येऽप्यन्यदेवताभक्ता' इत्यादि ॥ ११ ॥ ननु त्वामेव भगवन्तं वासुदेवं किमिति

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

मां सर्वशरीरस्थं यथा येन प्रकारेण शत्रुत्वेन मित्रत्वेन वा प्रपद्यन्ते प्राप्नुवन्ति तांस्तेनैव प्रकारेणाहमपि भजाम्यनुसरा मम वर्त्म भक्तिध्यानप्रणिधानात्मकं अनुवर्तन्ते तन्निष्ठात्मभूतान् तथैव सर्वशः सर्वप्रकारैः अनुवर्तेऽहमिति वर्णयन्ति र्थान्तरं वर्णनीयमिति व्यग्रचित्तैः मामुपाश्रिताः यजन्त इति पूर्वोत्तरग्रन्थानुसारी प्रपद्यन्ते भजामीत्यनयोर्यथाश्रुतार्थः एतेन ममेत्यादिक्लिष्टकल्पनापि प्रत्युक्ता । इतरमनुष्या अपि मम [illegible]र्त्मानुवर्तन्ते त्वया तु मत्संबन्धिनापि मदनुवर्तनं न इत्यत्याश्चर्यमिति द्योतयन्नाह—**पार्थेति** ॥ ११ ॥ ननु वासुदेवः सर्वमिति [illegible] ज्ञानार्थी सर्वे त्वामेव कुतो नानुवर्तन्त इत्या

६ श्रीधरीव्याख्या ।

ये सकामा मां विहायेन्द्रादीनेव भजन्ते तानहमुपेक्ष इति मन्तव्यम् । यतः सर्वशः सर्वप्रकारैरिन्[illegible] [illegible]दिसेवका अपि ममैव मार्गमनुवर्तन्ते । इन्द्रादिरूपेणापि ममैव सेव्यत्वात् ॥ ११ ॥ तर्हि मोक्षार्थमेव किमिति सर्वे त्वां न [illegible] [illegible]न्तीत्यत आह

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

कुर्वाणा बहवो मत्स्वरूपमवाप्ताः ॥ १० ॥ यतः ये यथा मामिति । काङ्क्षन्त इति । ये यथैव बुद्ध्या मामाश्रयन्ते तान्प्रति

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

न्तोऽभीप्सन्तः कर्मणां सिद्धिं फलनिष्पत्तिं प्रार्थयन्तो यजन्त इहास्मिँल्लोके देवता इन्द्राग्न्याद्याः, 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्' इति श्रुतेः । तेषां हि भिन्नदेवतायाजिनां फलाकाङ्क्षिणां क्षिप्रं शीघ्रं हि यस्मान्मानुषे लोके मनुष्यलोके हि शास्त्राधिकारः । क्षिप्रं हि मानुषे लोक इति विशेषणादन्येष्वपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति भगवान् । मानुषे लोके वर्णाश्रमादिकर्माणीति शेषः, तेषां वर्णाश्रमाद्यधिकारिकर्मणां फलसिद्धिः क्षिप्रं भवति । कर्मजा कर्मणो जाता ॥ १२ ॥ मानुष एव लोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकारो नान्येषु लोकेष्विति नियमः किंनिमित्त इति, अथवा वर्णाश्रमादिप्रविभागोपेता मनुष्या मम वर्त्मानुवर्तन्ते सर्वश इत्युक्तं कस्मात्पुनः कारणान्नियमेन तवैव वर्त्मानुवर्तन्ते नान्यस्येत्युच्यते—चातुर्वर्ण्यमिति । चातुर्वर्ण्यं चत्वार एव

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

समाधत्ते—काङ्क्षन्त इति । कर्मफलसिद्धिमिच्छता किमिति मानुषे लोके देवतापूजनमिष्यते तत्राह—क्षिप्रं हीति । कर्मफलसंपत्त्यर्थिनां यष्टृयष्टव्यविभागदर्शिनां तद्दर्शने कारणमात्मज्ञानमित्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिमुदाहरति—अथेति । अविद्याप्रकरणोपक्रमार्थमथेत्युक्तम् । उपासनं भेददर्शनमित्यनूद्य कारणमात्माज्ञानं न तत्रेति दर्शयति—नेति । यथास्मदादीनां हलवहनादिना पशुरुपकरोत्येवमज्ञो देवादीनां यागादिभिरुपकरोतीत्याह—यथेति । किमिति ते फलाकाङ्क्षिणो भिन्नदेवतायाजिनो ज्ञानमार्गं नापेक्षन्ते तत्रोत्तरार्धमुत्तरत्वेन योजयति—तेषामित्यादिना । यस्माद्यथोक्तानामधिकारिणां कर्मप्रयुक्तं फलं लोकविशेषे झटिति सिध्यति तस्मात्तेषां मोक्षमार्गादस्ति वैमुख्यमित्यर्थः । मानुषलोकविशेषणं किमर्थमित्याशङ्क्याह—मनुष्यलोके हीति । लोकान्तरेषु तर्हि कर्मफलसिद्धिर्नास्तीत्याशङ्क्य क्षिप्रविशेषणस्य तात्पर्यमाह—क्षिप्रमिति । क्वचित्कर्मफलसिद्धिरविलम्बेन भवत्यन्यत्र तु विलम्बेनेति विभागे को हेतुरित्याशङ्क्य सामग्रीभावाभावाभ्यामित्याह—मानुष इति । मनुष्यलोके कर्मफलसिद्धेः शैघ्र्यात्तदभिमुखानां ज्ञानमार्गवैमुख्यं प्रायिकमित्युपसंहरति—तेषामिति ॥ १२ ॥ मनुष्यलोके चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यमित्यनेन द्वारेण कर्माधिकारनियमे कारणं पृच्छति—मानुष एवेति । आदिशब्देनावस्थाविशेषा विवक्ष्यन्ते । प्रकारान्तरेण वृत्तानुवादपूर्वकं चोद्यमुत्थापयति—अथवे-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

चित्तशुद्धिः । अतो ये कर्मणां सिद्धिं फलं इहैव क्षिप्रं काङ्क्षन्तः काङ्क्षमाणाः देवताः इन्द्रादीन्यजन्ते तेऽपि ममैव वर्त्मानुवर्तन्त इति पूर्वेणान्वयः । वक्ष्यति च 'येऽप्यन्यदेवताभक्ताः' इत्यादि ॥ १२ ॥ अन्यदेवताभक्ता अपि कस्मात्पुनः कारणात्तवैव वर्त्मानुवर्तन्ते नान्यस्येत्यत आह—चातुर्वर्ण्यमिति । चतुर्णां वर्णानां हितं चातुर्वर्ण्यम् ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

प्रपद्यन्त इति तत्राह—काङ्क्षन्त इति । कर्मणां सिद्धिं फलनिष्पत्तिं काङ्क्षन्त इह लोके देवताः देवानिन्द्राग्न्याद्यान्यजन्ते पूजयन्ति अज्ञानप्रतिहतत्वान्नतु निष्कामाः सन्तो मां भगवन्तं वासुदेवमिति शेषः । कस्मात् । हि यस्मात् इन्द्रादिदेवतायाजिनां तत्फलकाङ्क्षिणां कर्मजा सिद्धिः कर्मजन्यं फलं क्षिप्रं शीघ्रमेव भवति मानुषे लोके । ज्ञानफलं त्वन्तःकरणशुद्धिसापेक्षत्वान्न क्षिप्रं प्रभवति । मानुषे लोके कर्मफलं शीघ्रं भवतीति विशेषणादन्यलोकेऽपि वर्णाश्रमधर्मव्यतिरिक्तकर्मफलसिद्धिर्भगवता सूचिता । यतस्तत्तत्क्षुद्रफलसिद्ध्यर्थं सकामा मोक्षविमुखाः अन्या देवता यजन्तेऽतो न मुमुक्षव इव मां वासुदेवं साक्षात्ते प्रपद्यन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥ शरीरारम्भकगुणवैषम्यादपि न सर्वे समानस्वभावा इत्याह—चातुर्वर्ण्यमिति । चत्वारो वर्णा

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

वर्णेत्यादिविवृण्वन् तत्र कारणमाह । काङ्क्षन्तः प्रार्थयन्तः इहास्मिँल्लोके इ[illegible]ग्न्यादयः देवता यजन्ते । हि यस्मान्मानुषे लोके काम्यकर्मजा सिद्धिः फलं क्षिप्रं शीघ्रं भवति । क्षिप्रं मानुषे लो[illegible] इति विशेषणादन्येष्वपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति भगवान् । मानुषे लोके वर्णाश्रमादिकर्माणीति विशेषः ॥ १२ ॥ कस्मा[illegible]पुनः कारणात्तवैव वर्त्मानुवर्तन्ते नान्यस्येत्यत आह । यद्वा मानुष

६ श्रीधरीव्याख्या ।

इति । कर्मणां सिद्धिं फलं काङ्क्षन्तः प्रायशः [illegible] इह मनुष्यलोके इन्द्रादिदेवता एव यजन्ते नतु साक्षान्मामेव । हि यस्मात्कर्मजा सिद्धिः कर्मजं फलं शीघ्रं भवति नतु ज्ञानफ[illegible]ल कैवल्यम् । दुष्प्राप्यत्वाज्ज्ञानस्य ॥ १२ ॥ ननु केचित्सकामतया प्रवर्तन्ते केचिन्निष्कामत-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

एवंस्याननुगृह्णामि । ए[illegible] क्ष्यते हि—[illegible] [illegible]नमेव मदीयं मार्गं मन्मया अमन्मयाश्च सर्वेऽप्यनुवर्तन्ते॥११॥ नहि ज्योतिष्टोमादिरन्यो मार्गो मदीयैव सा तथेच्छा । [illegible]चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमिति । अन्यस्त्वाह लिङर्थे लट् । यथाऽतिरात्रे षोडशिनं गृह्णन्तीत्यत्र गृह्णीयुरित्यर्थः । एवमिहाप्यनुवर्तेरन्नि-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं मयेश्वरेण सृष्टमुत्पादितं 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्' इत्यादिश्रुतेः, गुणकर्मविभाग
गुणविभागशः कर्मविभागशश्च गुणाः सत्वरजस्तमांसि । तत्र सात्विकस्य सत्त्वप्रधानस्य ब्राह्मण
शमो दमस्तप इत्यादीनि कर्माणि । सत्वोपसर्जनरजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजःप्रभृतीनि कर्माणि
तमउपसर्जनरजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि कर्माणि । रजउपसर्जनतमःप्रधानस्य शूद्रस्य शुश्रू
कर्मेत्येवं गुणकर्मविभागशश्चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमित्यर्थः । तच्चेदं चातुर्वर्ण्यं नान्येषु लोकेष्वतो मा
लोके इति विशेषणम् । हन्त तर्हि चातुर्वर्ण्यसर्गादेः कर्मणः कर्तृत्वात्तत्फलेषु युज्यसेऽतो न

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

त्यादिना । प्रश्नद्वयं परिहरति—उच्यत इति । तर्हि तव कर्तृत्वभोक्तृत्वसंभवादस्मदादितुल्यत्वेनानीश्वरत्वमि
ङ्क्याह—तस्येति । ईश्वरस्य विषमसृष्टिं विदधानस्य सृष्टिवैषम्यनिर्वाहकं कथयति—गुणेति । गुणविभागेन कर्मवि
गस्तेन चातुर्वर्ण्यस्य सृष्टिमेवोपदिष्टां स्पष्टयति—तत्रेत्यादिना । प्रश्नद्वयप्रतिविधानं प्रकृतमुपसंहरति—तच्चेदमि
मनुष्यलोके परं वर्णाश्रमादिपूर्वके कर्मण्यधिकारस्तत्रैव वर्णादेरीश्वरेण सृष्टत्वान्न लोकान्तरेषु तत्र वर्णाद्यभावादी
चातुर्वर्ण्याश्रमादिविभागभागिनोऽधिकारिणोऽनुवर्तन्ते तेनैव वर्णादेस्तद्व्यापारस्य च सृष्टत्वात्तदनुवर्तनस्य युक्तत्वादि
तस्येत्यादि द्वितीयभागापोह्यं चोद्यमनुद्भवति—हन्तेति । यदि चातुर्वर्ण्यादिकर्तृत्वादीश्वरस्य प्रागुक्तो नियमोऽसि

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

गुणाश्च कर्माणि चेति गुणकर्म । द्वन्द्वैकवद्भावः । कर्माण्यग्निहोत्रादीनि । गुणाश्च द्रव्यदेवतादिरूपाः । विभा
साधारणासाधारणविभागेन । तथाहि दानजपादिकं सर्वसाधारणम् । अग्निहोत्रादिकं त्रैवर्णिकस्यैव न शूद्र
राजसूयादिकं राज्ञ एव नेतरेषामिति विभागो दृश्यते । यतश्चातुर्वर्ण्यं गुणकर्म मया सृष्टं ततोऽन्यदेवतानामपि
त्थत्वात्पुत्रप्रीत्या पितुरिव तत्प्रीत्या ममैव तृप्तिरस्तीत्यर्थः । यद्वा गुणविभागशः कर्मविभागश इति योज्यम् । त
सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणास्तेषां कर्म शमदमादिकम्, सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रियास्तेषां कर्म शौर्यादि, तमउपस
रजःप्रधाना वैश्यास्तेषां कर्म कृष्यादि, रजउपसर्जनतमःप्रधानाः शूद्रास्तेषां कर्म शुश्रूषैवेति गुणकर्मविभागो
तदा चातुर्वर्ण्यमिति स्वार्थे ष्यञ् । चत्वारो वर्णाः गुणकर्मविभागशो मया सृष्टा इत्यर्थः । अन्यदेवताभक्ता
मदुक्तकर्मकारित्वान्मद्भक्ता एवेति भावः । ननु यद्येवं त्वं स्वसन्ततितर्पणेन स्वाज्ञाकरणेनं प्रीयसे तदर्थं च
चातुर्वर्ण्यं सृष्टं तर्हि महान्संसारी त्वमसीत्याशङ्क्याह—**तस्येति** । कर्तारं मायायोगात् वस्तुतोऽकर्तारम् ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

एव चातुर्वर्ण्यं स्वार्थे घञ् । मयेश्वरेण सृष्टमुत्पादितम् । गुणकर्मविभागशः गुणविभागशः कर्मविभागशश्च । तथाहि
प्रधाना ब्राह्मणास्तेषां च सात्विकानि शमदमादीनि कर्माणि । सत्वोपसर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रियास्तेषां च तादृशानि शौर्य
प्रभृतीनि कर्माणि । तमउपसर्जनरजःप्रधाना वैश्यास्तेषां च कृष्यादीनि तादृशानि कर्माणि । तमःप्रधानाः शूद्रास्तेषां च
सानि त्रैवर्णिकशुश्रूषादीनि कर्माणीति मानुषे लोके व्यवस्थितानि । एवं तर्हि विषमस्वभावचातुर्वर्ण्यस्रष्टृत्वेन तव
दुर्वारमित्याशङ्क्य नेत्याह—**तस्येति** । तस्य विषमस्वभावस्य चातुर्वर्ण्यस्य व्यवहारदृष्ट्या कर्तारमपि मां परमार्थदृष्ट्या

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

एव लोके वर्णाश्रमकर्माधिकारो नान्येष्विति नियमः किंनिमित्त इति तत्राह—**चातुर्वर्ण्यमिति** । यत्तु ननु च के
मतया वर्तन्ते केचिन्निष्कामतयेति कर्मवैचित्र्यं तत्कर्तृणां ब्राह्मणादीनां उत्तममध्यमादिवैचित्र्यं च कुर्वतस्तव कथं
नास्तीत्याशङ्क्याहेति तदुपेक्ष्यम् । भाष्योक्तरीत्याऽव्यवहितेन संबन्धे संभवति व्यवहितसंबन्धेनोत्थानानौचित्यात् । शरीरार
णवैषम्यादपि न सर्वे समानस्वभावा इत्याहेति वा । अस्मिन्पक्षे गुणकर्मविभागशश्चातुर्वर्ण्यमुत्पन्नमित्येतावतैव निर्वाहे म
मित्यस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् । चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । गुणविभागशः कर्मविभागशश्च सत्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्य
दीनि कर्माणि, सत्वोपसर्जनरजःप्रधानस्य राजन्यस्य शौर्यादीनि, तमउपसर्जनस्य रजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि,
सर्जनस्य तमःप्रधानस्य शूद्रस्य त्रैवर्णिकशुश्रूषैवेत्येवं गुणकर्मविभागशः चातुर्वर्ण्यं मयेश्वरेण सृष्टम्[2] । चतुर्णां वर्णानां हि
वर्ण्यम् । गुणाश्च कर्माणि चेति गुणकर्म । द्वन्द्वैकवद्भावः । कर्माण्यग्निहोत्रादीनि गुणाश्च द्रव्यदेवतारूपाः विभागशः साधा

६ श्रीधरीव्याख्या ।

येति कर्मवैचित्र्यम्, तत्कर्तॄणां च ब्राह्मणादीनामुत्तममध्यमादिवैचित्र्यं कुर्वतस्तव कथं वैषम्यं नास्ती... ...त्याशङ्क्याह—चातुर्वर्ण्य
चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् । स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । अयमर्थः । सत्वप्रधाना ब्राह्मणास्तेषां शमदमाद... ...ति कर्माणि,

१ नीलकण्ठः. २ मधुसूदनः.

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

नित्यमुक्तो नित्येश्वर इति । उच्यते । यद्यपि मायासंव्यवहारेण तस्य कर्मणः कर्तारमपि सन्तं मां परमार्थतो विद्ध्यकर्तारमत एवाव्ययमसंसारिणं च मां विद्धि ॥ १३ ॥ येषां तु कर्मणां कर्तारं मां मन्यसे परमार्थतस्तेषामकर्तैवाहं यतः—नेति । न मां तानि कर्माणि लिम्पन्ति

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

स्तर्हि तद्विषयसृष्ट्यादेस्तन्निष्ठव्यापारस्य च धर्मादेर्निवर्तकत्वात्तत्फलस्य कर्तृगामित्वात् कर्तृत्वभोक्तृत्वयोस्त्वयि प्रसङ्गात् नित्यमुक्तत्वादि ते न स्यादित्यर्थः । मायया कर्तृत्वं परमार्थतश्चाकर्तृत्वमित्यभ्युपगमान्नित्यमुक्तत्वादि सिध्यतीत्युत्तरमाह—उच्यत इति । मायावृत्त्यादिसंव्यवहारेण चातुर्वर्ण्यादेस्तत्कर्मणश्च यद्यपि कर्ताहं तथापि तथाविधं मां परमार्थतोऽकर्तारं विद्धीति योजना । अकर्तृत्वादेवाभोक्तृत्वसिद्धिरित्याह—अतएवेति ॥ १३ ॥ ईश्वरस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वस्तुतोऽभावे कर्मतत्फलसंबन्धवैधुर्यं फलतीत्याह—येषां त्विति । कर्मतत्फलसंस्पर्शशून्यमीश्वरं पश्यतो दर्शनानुरूपं फलं दर्शयति—न मामिति । तानि कर्माणीति येषां कर्मणामहं कर्ता तवाभिमतस्तानीति यावत् ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

एवाव्ययमविकारिणम् ॥ १३ ॥ ननु कर्तुरपि कथमकर्तृत्वमत आह—न मामिति । कर्मलेपोऽपि कुतो नास्तीत्यत आह—न मे इति । यः कर्तृत्वाभिमानी स लिप्यते यस्तु फलेच्छुः स एवात्मनः कर्तृत्वं मनुत इति फले-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

कर्तारमव्ययं निरहंकारत्वेनाक्षीणमहिमानम् ॥ १३ ॥ कर्माणि विश्वसर्गादीनि मां निरहंकारत्वेन कर्तृत्वाभिमानहीनं भगवन्तं न लिम्पन्ति देहारम्भकत्वेन न बध्नन्ति । एवं कर्तृत्वं निराकृत्य भोक्तृत्वं निराकरोति—न मामीति । न मे ममाप्तकामस्य कर्मफले स्पृहा तृष्णा । 'आप्तकामस्य का स्पृहा' इति श्रुतेः । कर्तृत्वाभिमानफलस्पृहाभ्यां हि कर्माणि लिम्पन्ति तदभावान्न मां कर्माणि लिम्पन्ति इति एवं योऽन्योऽपि मामकर्तारमभोक्तारं चात्मत्वेनाभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते । अकर्त्रात्मज्ञानेन

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

धारणविभागेन । तथाहि दानजपादिकं सर्वसाधारणम्, अग्निहोत्रादिकं त्रैवर्णिकस्यैव न शूद्रस्य, राजसूयादिकं राज्ञ एव नेतरेषामिति विभागो दृश्यते । यतश्चातुर्वर्ण्यं गुणकर्म च मया सृष्टं ततोऽन्यदेवतानामपि मद्भुत्यत्वात् । पुत्रप्रीत्या पितुरिव तत्प्रीत्या ममैव तृप्तिरस्तीत्यर्थस्तु विभागपदेन साकाङ्क्षेण गुणकर्मणोः समासस्यौचित्यमभिप्रेत्याचार्यैर्न प्रदर्शित इति बोध्यम् । एवं तर्हि चातुर्वर्ण्यस्य विषमस्वभावस्य सृष्ट्यादेस्तन्निष्ठव्यापारस्य च निर्वर्तकत्वात्, वैषम्यस्य कर्मफलस्य कर्तृगामित्वात्, कर्तृत्वभोक्तृत्वयोश्च त्वयि प्रसङ्गात्, संसारित्वादिकं ते स्यादित्याशङ्क्य मायया कर्तृत्वं न वस्तुत इत्यतो नित्यमुक्तस्य मम संसारित्वस्याभाव इत्याशयेनाह । तस्य चातुर्वर्ण्यस्य मायिकेन व्यवहारेण कर्तारमपि मां परमार्थतोऽकर्तारं विद्धि । अतएव कर्तृत्वाभावादभोक्तृत्वादिसिद्धाऽव्ययमविकारिणमक्षीणमहिमानम् । असंसारिणमितियावत् । आसक्तिराहित्येन श्रमरहितमित्यर्थस्त्वयुक्तः । फलासक्तिरहितानां जीवानां श्रमस्योपलब्धेः ॥ १३ ॥ अतएवाहंकाराभावात्तानि कर्माणि मां न लिम्पन्ति देहाद्यारम्भकत्वेन न निबध्नन्ति । आसक्तं न कुर्वन्तीत्यर्थस्तु न मे कर्मफले स्पृहेत्यनेन पौनरुक्त्यमभिप्रेत्याचार्यैर्न दर्शितः । मे मम कर्मफले स्पृहा तृष्णा आसक्तिर्नास्ति । अतोऽपि मां कर्माणि न लिम्पन्तीत्येतत् । यत्तु ननु कर्तुरपि कथमकर्तृत्वमत आह—न मामिति । कर्मलेपोऽपि कुतो नास्तीत्यत आह—न मे इति । यः कर्तृत्वाभिमानी स लिप्यते । यस्तु फलेच्छुः स एवात्मनः कर्तृत्वं मन्यत इति । फलेच्छाभावादकर्तोऽकर्तृत्वाच्च न लिप्यत इति तच्चिन्त्यम् । कर्तृत्वाभिनिवेशस्य फलासक्तेश्च बन्धकतयोक्तत्वेनात्रान्यथावर्णनस्यानौचित्यात् । फलेच्छारहितस्य मुमुक्षोस्तावतैवाकर्तृत्वापत्त्या निर्लेपत्वेन जन्माभावप्रसङ्गाच्च । मां कर्माणि न लिम्पन्तीति किं वक्तव्यम् ।इति मां य आत्मत्वेनाभिजानाति परात्माभिन्नस्य मे कर्तृत्वं कर्मफले स्पृहा च नास्तीति स कर्मभिर्न निबध्यते । देहादि-

६ श्रीधरीव्[illegible]ख्या ।

प्रधानाः क्षत्रियास्तेषां च शौर्ययुद्धादीनि कर्माणि, रजस्तमःप्र[illegible]ना वैश्यास्तेषां कृषिवाणिज्यादीनि कर्माणि, तमःप्रधानाः शूद्रास्तेषां च त्रैवर्णिकशुश्रूषादिकर्माणीत्येवं गुणानां कर्मणां च वि[illegible]गैश्चातुर्वर्ण्यं मयैव सृष्टमिति । सत्यम् । तथाप्येवं तस्य कर्तारमपि फलतोऽकर्तारमेवं मां विद्धि । तत्र हेतुः । अव्ययमास[illegible]राहित्येन श्रमरहितं नाशादिरहितम् ॥ १३ ॥ तदेव दर्शयन्नाह—न मामिति । कर्माणि विश्वसृष्ट्यादीन्यपि मां न लि[illegible]म्पन्ति आसक्तं न कुर्वन्ति । निरहंकारत्वात् । आप्तकामत्वेन मम कर्मफले स्पृहाभावाच्च मां न

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

ति मानुषे एव लोके [illegible] । १ श्री[illegible] भोगापवर्गलक्षणा सिद्धिर्नान्यत्रेति ॥१२॥ चातुर्वर्ण्यमिति । न मां कर्माणीति । एवं ज्ञात्वा कृतंकर्मेति । मम किल कथ-

[illegible]वरः. २ नीलकण्ठः.

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

देहाद्यारम्भकत्वेनाहंकाराभावात्। नच तेषां कर्मणां फलेषु मे स्पृहा तृष्णा। येषां तु संसारिणामहं कर्तेत्यभिमानः कर्मसु स्पृहा तत्फलेषु च तान्कर्माणि लिम्पन्तीति युक्तं तदभावान्न मां कर्माणि लिम्पन्तीत्येवं योऽन्योऽपि मामात्मत्वेनाभिजानाति नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेति स कर्मभिर्न बध्यते। तस्यापि न देहाद्यारम्भकाणि कर्माणि भवन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेति—एवमिति। एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरप्यतिक्रान्तैर्मुमुक्षुभिः, कुरु तेन कर्मैव त्वं न तूष्णीमासनं नापि संन्यासः कर्तव्यस्तस्मात्त्वं पूर्वैरप्यनुष्ठितत्वाद्यद्यनात्मज्ञस्त्वं तदात्मशुद्ध्यर्थं तत्त्वविच्चेल्लोकसंग्रहार्थं पूर्वैर्जनकादिभिः पूर्वतरं कृतं नाधुनातनं कृतं निर्वर्तितम् ॥ १५ ॥ तत्र कर्म चेत्कर्तव्यं

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

देहेन्द्रियाद्यारम्भकत्वेन तेषां कर्मणामीश्वरे संस्पर्शाभावे तस्य तत्कारणावस्थायामहंकाराभावं हेतुं करोति—अहंकाराभावादिति। कर्मफलतृष्णाभावाच्चेश्वरं कर्माणि न लिम्पन्तीत्याह—नचेति। उक्तमेव प्रपञ्चयति—येषां त्विति। तदभावात्कर्मस्वहं कर्तेत्यभिमानस्य तत्फलेषु स्पृहायाश्चाभावादित्यर्थः। ईश्वरस्य कर्मनिर्लेपेऽपि क्षेत्रज्ञस्य किमायातमित्याशङ्क्योत्तरार्धं व्याचष्टे—इत्येवमिति। अभिज्ञानप्रकारमभिनयति—नाहमिति। ज्ञानफलं कथयति—स कर्मभिरिति। कर्मासंबन्धं विदुषि विशदयति—तस्यापीति ॥ १४ ॥ तव कर्मतत्फलसंबन्धाभावे तथा ज्ञानवतश्च तदसंबन्धे ममापि किं कर्मणेत्याशङ्क्य कर्मणि कर्तृत्वाभिमानं तत्फले स्पृहां चाकृत्वा मुमुक्षुत्वया कर्म कर्तव्यमेवेत्याह—नाहमित्यादिना। नाहं कर्तेत्येवमादि एवमा परामृश्यते, तेन पूर्वैर्मुमुक्षुभिरनुष्ठितत्वेन हेतुनेत्यर्थः। कर्मैवेत्येवकारार्थमाह—नेत्यादिना। त्वंशब्दस्य क्रियापदेन संबन्धः। तस्मादित्युक्तमेव स्फुटयति—पूर्वैरिति। यदुक्तं किं मम कर्मणेति तत्र त्वमज्ञो वा तत्त्वविद्वा। यद्यज्ञस्तदा चित्तशुद्ध्यर्थं कुरु कर्मेत्याह—यदीति। द्वितीयं प्रत्याह—तत्त्वविदिति। कुरु कर्मेति संबन्धः। पूर्वैर्मूढैराचरितमित्येतावता किमिति विवेकवता मया तत्कर्तव्यमित्याशङ्क्याह—जनकादिभिरिति। ते तावदेवं संपाद्य कर्म कृतवन्तो न तदिदानीमप्रामाणिकत्वादनुष्ठेयमित्याशङ्क्याह—पूर्वतरमिति ॥ १५ ॥ कर्मविशेषणमाक्षिपति—तत्रेति। मनुष्यलोके

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

च्छाभावादकर्ता अकर्तृत्वाच्च न लिप्यतेऽयं इति मां योऽभिजानाति स कर्मफलस्पृहात्यागात्कर्मभिर्न बध्यते ॥ १४॥ एतदेव शिष्टाचारप्रदर्शनपूर्वकं ग्राहयति—एवं ज्ञात्वेति। पूर्वतरं वेदोक्तत्वान्नत्वधुना केनचित्कल्पितमित्यर्थः।

४ मधुसूदनीव्याख्या।

मुच्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ यतो नाहं कर्ता न मे कर्मफलस्पृहेति ज्ञानात्कर्मभिर्न बध्यते, अतः एवं आत्मनोऽकर्तुः कर्मलेपं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरतिक्रान्तैरपि अस्मिन् युगे ययातियदुप्रभृतिभिर्मुमुक्षुभिः। तस्मात्त्वमपि कर्मैव कुरु न तूष्णीमासनं नापि संन्यासम्। यद्यतत्त्ववित्तदात्मशुद्ध्यर्थं तत्त्वविच्चेल्लोकसंग्रहार्थं पूर्वैः जनकादिभिः पूर्वतरं अतिपूर्वं युगान्तरेऽपि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

संबन्धं प्राप्य न संसरतीत्यर्थः। यत्तु मम निर्लेपत्वे कारणं निरहंकारत्वनिस्पृहत्वादिकं जानतस्तस्याप्यहंकारशैथिल्यादिति तच्चिन्त्यम्। ईश्वराभेदसाक्षात्कारं विना कर्तृत्वादेर्मूलोच्छेदाभावेनोक्तज्ञानवतो मोक्षासंभवात्। अन्यथा मूर्खाणामप्येतावज्ज्ञानवतां कर्मकृतबन्धनाभावप्रसङ्गात् ॥ १४ ॥ नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेत्येवंज्ञात्वा पूर्वैरपि मुमुक्षुभिश्चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानार्थं कर्म कृतं तस्मात्त्वमपि कर्मैव कुरु। नापि तूष्णीमासनं नापि संन्यासम्। यस्मात्त्वत्तोऽपि पूर्वैर्जनकादिभिः ज्ञानिभिर्लोकसंग्रहार्थं अनादिसिद्धतया

६ श्रीधरीव्याख्या।

लिम्पन्तीति किं वक्तव्यम्। यतः कर्मफले स्पृहाराहित्येन मां योऽभिजानाति सोऽपि कर्मभिर्न बध्यते। मम निर्लेपत्वे कारणं निरहंकारत्वनिःस्पृहत्वादिकं जानतस्तस्याप्यहंकारादिशैथिल्यात् ॥ १४ ॥ 'ये यथा [illegible] मां प्रपद्यन्ते' इत्यादिचतुर्भिः श्लोकैः प्रासङ्गिकमीश्वरस्य वैषम्यं परिहृत्य पूर्वोक्तमेव कर्मयोगं प्रपञ्चयितुमनुसारयति—एवमिति। अहंका[illegible] स्पृहादिराहित्येन कृतं कर्म बन्धकं न भवतीत्येवं ज्ञात्वा पूर्वैर्जनकादिभिरपि मुमुक्षुभिः सत्त्वशुद्ध्यर्थं पूर्वतरं युगान्तरेष्वपि कृतम्। तस्मात्त्वमपि प्रथमं [illegible] कर्मैव कुरु ॥ १५ ॥ तच्च तत्त्वविद्भिः

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

माकाशकल्पस्य कर्मभिर्लेपः। आकाशप्रतिमत्वं कामनाभावादित्यनेन ज्ञानप्रकारेण यो भगवन्तमेवाश्रयते। सर्व[illegible] सर्वदानन्दघनं परमेश्वरतो न वासुदेवात्परमस्ति किंचिदिति नीत्वा विमृशति तस्य किं कर्मभिर्बन्धः। तस्मादनया बुद्ध्या पवित्रीकृतस्त्वमपि क[illegible] [illegible]र्माण्यवश्यकर्तव्यानि

१ श्रीधरः.

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६ ॥
कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

त्वद्वचनादेव करोम्यहं किं विशेषितेन पूर्वैः पूर्वतरं कृतमित्युच्यते यस्मान्महद्वैषम्यं कर्मणि कथं— किं कर्मेति । किं कर्म किं चाकर्मेति कवयो मेधाविनोऽप्यत्रास्मिन्कर्मादिविषये मोहिता मोहं गता अतस्ते तुभ्यमहं कर्माकर्म च प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा विदित्वा कर्मादि मोक्ष्यसेऽशुभात्संसारात् ॥ १६ ॥ न चैतत्त्वया मन्तव्यं, कर्म नाम देहादिचेष्टा लोकप्रसिद्धमकर्म तदक्रिया तूष्णीमासनं किं तत्र बोद्धव्यमिति । कस्मादुच्यते—कर्मण इति । कर्मणः शास्त्रविहितस्य हि यस्मादप्यस्ति बोद्धव्यं बोद्धव्यं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

सप्तम्यर्थः । कर्मणि महतो वैषम्यस्य विद्यमानत्वात्तस्य पूर्वैरनुष्ठितत्वेन पूर्वतरत्वेन च विशेषितत्वे तस्मिन् प्रवृत्तिस्तव सुकरेति युक्तं विशेषणमिति परिहरति—उच्यत इति । कर्मणि देहादिचेष्टारूपे लोकप्रसिद्धे नास्ति वैषम्यमिति शङ्कते—कथमिति । विज्ञानवतामपि कर्मादिविषये व्यामोहोपपत्तेः सुतरामेव तव तद्विषये व्यामोहसंभवात्तदपोहार्थमाप्तवाक्यापेक्षणादस्ति कर्मणि वैषम्यमित्युत्तरमाह—किं कर्मेति । तत्ते कर्मेत्यत्राकारानुबन्धेनापि पदं छेत्तव्यम् । कर्मादिप्रवचनस्य प्रयोजनमाह—यज्ज्ञात्वेति । तत्कर्माकर्म चेति संबन्धः । अतो मेधाविनामपि यथोक्ते विषये व्यामोहस्य सत्त्वादित्यर्थः । कर्मणोऽकर्मणश्च प्रसिद्धत्वात्तद्विषये न किंचिद्बोद्धव्यमिति चोद्यमनूद्य निरस्यति—नचेति ॥ १६ ॥ तत्र हेत्वाकाङ्क्षापूर्वकमनन्तरं श्लोकमवतारयति—कस्मादिति । त्रिष्वपि कर्माकर्मविकर्मसु बोद्धव्यमस्तीति यस्मा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

पूर्वतरं प्रथमतरं कृतं अत्यावश्यकत्वादिति वार्थः ॥ १५ ॥ आवश्यकत्वेऽपि न कर्मणो गतानुगतिकतयानुष्ठानं कर्तव्यं किंतु 'ज्ञात्वा कर्माणि कुर्वीत' इतिवचनात्कर्माश्रितं किंचिद्विशेषं ज्ञापयितुमुपोद्घातयति—किं कर्मेति । यतः कर्माकर्मणी कवीनामपि दुर्निरूपे तत्तस्मात्ते तुभ्यं कर्म अकर्म चाकारप्रश्लेषेण ग्राह्यम् । ते उभे प्रवक्ष्यामि यत् द्वयं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

कृतम् । एतेनास्मिन्युगेऽन्ययुगे च पूर्वपूर्वतरैः कृतत्वादवश्यं त्वया कर्तव्यं कर्मेति दर्शयति ॥ १५ ॥ ननु कर्मविषये किं कश्चित्संशयोऽप्यस्ति येन पूर्वैः पूर्वतरं कृतमित्यतिनिर्बध्नासि, अस्त्येवेत्याह—किं कर्मेति । नौस्थस्य निष्क्रियेष्वपि तटस्थवृक्षेषु गमनभ्रमदर्शनात् तथाऽदूराच्चक्षुःसंनिकृष्टेषु गच्छत्स्वपि पुरुषेष्वगमनभ्रमदर्शनात् परमार्थतः किं कर्म किंवा परमार्थतोऽकर्मेति कवयो मेधाविनोऽप्यत्रास्मिन्विषये मोहिताः मोहं निर्णयासामर्थ्यं प्राप्ताः । अत्यन्तदुर्निरूपत्वादित्यर्थः । तत्तस्मात्ते तुभ्यमहं कर्म अकारप्रश्लेषेण छेदादकर्म च प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण संदेहोच्छेदेन वक्ष्यामि । यत्कर्माकर्मस्वरूपं ज्ञात्वा मोक्ष्यसे मुक्तो भविष्यस्यशुभात्संसारात् ॥ १६ ॥ ननु सर्वलोकप्रसिद्धत्वादहमेवैतज्जानामि देहेन्द्रियादिव्यापारः कर्म तूष्णी-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

पूर्वतरं कृतम् । यद्यज्ञो मुमुक्षुस्त्वं तर्हि सत्वशुद्ध्यर्थं, तत्त्वविच्चेत्तर्हि लोकसंग्रहार्थं कर्म कुर्वित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥ ननु कर्म कर्तव्यं चेत्त्वदुक्त्यैवाहमिदं कर्मेति स्वबुद्ध्या विचार्य करोमि किं पूर्वैः पूर्वतरं कृतमिति विशेषितेनेत्याशङ्क्य कर्मणि महद्वैषम्यस्य सत्त्वात्, तस्य पूर्वैरित्यादिविशेषितत्वेन तव प्रवृत्तिस्तस्मिन्सुकरेत्याशयेन कर्मणो दुर्विज्ञेयत्वमाह—किमिति । यत्तु तच्च तत्त्वविद्भिः सह विचार्य कर्तव्यं न लोकपरम्परामात्रेणेत्याहेति तच्चिन्त्यम् । कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतमिति स्वयमतिनिर्बन्धेनोक्त्वा पुनस्तत्रैवानिर्बन्धं वदतः परमेश्वरस्य पूर्वापरविरोधापत्तेः । अत्रास्मिन्कर्मादिविषये कवयो मेधाविनोऽपि मोहं किं कर्म किमकर्मेति संशयं गताः प्राप्ताः । अतस्ते तुभ्यमहं कर्म, अप्रश्लेषेणाकर्म च प्रवक्ष्यामि, यत्कर्मादि ज्ञात्वाऽशुभात्संसारान्मोक्ष्यसे ॥ १६ ॥ ननु देहादिव्यापारः कर्माकरणं तूष्णीमासनमिति लोकप्रसिद्धे[illegible] ज्ञातुं शक्यमिति तत्राह—कर्मण इति । हि यस्मात्कर्मणः

६ श्रीधरीव्याख्या ।

सह विचार्य कर्तव्यं न लोकपरम्परामात्रेणेत्याह—[illegible] कर्मेति । किं कर्म कीदृशं कर्मकरणम्, किमकर्म कीदृशं कर्माकरणमित्येतस्मिन्नर्थे विवेकिनोऽपि मोहिताः, अतो यत्[illegible] ज्ञात्वानुष्ठाय अशुभात्संसारान्मोक्ष्यसे मुक्तो भविष्यसि, तत्कर्माकर्म च तुभ्यमहं प्रवक्ष्यामि शृणु ॥ १६ ॥ ननु लोकप्रसिद्धमेव [illegible] कर्म देहादिव्यापारात्मकम्, अकर्म च तद्व्यापारात्मकम्, अतः कथमुच्यते कवयोऽप्यत्र मोहं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

कुरु ॥ १३ ॥ १४ ॥ [illegible] ॥ १५ ॥ अथोच्यते करणादेव सिद्धिरिति तन्न । यतः किंकर्म । कर्मणोह्यपि । कर्माकर्मणोर्विभागो दुष्परिज्ञानः । तथा

१ श्री[illegible]

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

चास्त्येव विकर्मणः प्रतिषिद्धस्य तथाऽकर्मणश्च तूष्णींभावस्य बोद्धव्यमस्तीति त्रिष्वप्यध्याहारः कर्तव्यो यस्माद् गहना विषमा दुर्ज्ञाना, कर्मण इत्युपलक्षणार्थं, कर्मादीनां कर्माकर्मविकर्मणां गतिर्याथात्म्यं तत्त्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥ किं पुनस्तत्त्वं कर्मादेर्यद्बोद्धव्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातमुच्यते—कर्मणीति । कर्मणि कर्म क्रियत इति व्यापारमात्रं तस्मिन्कर्मण्यकर्म कर्माभावं यः पश्येदकर्मणि च कर्माभावे कर्तृतन्त्रत्वात्प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्वस्त्वप्राप्यैव हि सर्व एव क्रियाकारकादिव्यवहारोऽविद्याभूमावेव

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

दध्याहारस्तस्मान्मदीयं प्रवचनमर्थवदिति योजना । बोद्धव्यसद्भावे हेतुमाह—**यस्मादिति** । त्रितयं प्रकृत्यान्यतमस्य गहनत्ववचनमयुक्तमित्याशङ्क्यान्यतमग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वमुपेत्य विवक्षितमर्थमाह—**कर्मादीनामिति** ॥ १७ ॥ उत्तरश्लोकमाकाङ्क्षापूर्वकमुपादत्ते—**किं पुनरिति** । प्रथमपादस्याक्षरोत्थमर्थं कथयति—**कर्मणीत्यादिना** । द्वितीयपादस्यापिशब्दप्रकाशितमर्थं निर्दिशति—**अकर्मणि चेति** । कर्माभावे यः कर्म पश्यतीति संबन्धः । प्रवृत्तेरेव कर्मत्वान्निवृत्तेस्तदभावत्वात्तत्र कथं कर्मदर्शनमित्याशङ्क्य द्वयोरपि कारकाधीनत्वेनाविशेषमभिप्रेत्याह—**कर्तृतन्त्रत्वादिति** । प्रवृत्ताविव निवृत्तावपि कर्मदर्शनमविरुद्धमिति शेषः । ननु निवृत्तेर्वस्त्वधीनत्वात् कारकनिबन्धनाभावात् तत्र कर्मदर्शनं युज्यते तत्राह—**वस्त्विति** । क्रियाकारकफलव्यवहारस्य सर्वस्याविद्यावस्थायामेव प्रवृत्तत्वाद्वस्तुसंस्पर्शशून्यत्वात्प्रवृत्तिवन्निवृत्तावपि यः कर्म पश्यति स मनुष्येषु बुद्धिमानिति संबन्धः । कर्मण्यकर्माऽकर्मणि च कर्म

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

ज्ञात्वाऽशुभात्संसारान्मोक्ष्यसे ॥ १६ ॥ एतज्ज्ञानमावश्यकमित्याह—**कर्मण इति** । तत्त्वं बोद्धव्यमस्तीति स्वलक्षयेऽपि तत्त्वमस्तीति पदद्वयाध्याहारः । कर्मणः शास्त्रविहितस्य । विकर्मणः प्रतिषिद्धस्य । अकर्मणस्तूष्णींभावस्य । गहना कर्मण इत्यत्र कर्मण इति त्रितयोपलक्षणम् । कर्मविकर्माकर्मणां गतिर्याथात्म्यं तत्त्वं गहनम् ॥ १७ ॥ यत्कर्मादेस्तत्त्वं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं तदाह—**कर्मणीति** । कर्मणि कर्माकर्मविकर्मात्मके देहेन्द्रियादिव्यापारे अविद्यया प्रत्यगात्मन्यारोपिते सति तत्राकर्म कर्माभावं नौस्थे तीरतरौ चलने आरोपिते सति तत्त्वबुद्धा तत्र चलनाभावमिव यः पश्येत् तथा 'चलं गुणवृत्तम्' इति न्यायेन त्रिगुणात्मकेषु देहेन्द्रियादिषु नित्यकर्मवत्सु यश्चन्द्रतारकादौ गत्यभावमिव तूष्णींभूतोऽहमस्मि न किंचित्करोमीत्यध्यस्ते अकर्मणि कर्माभावे कर्म तन्निग्रह-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

मासनमकर्मेति तत्र किं त्वया वक्तव्यमिति तत्राह—**कर्मण इति** । हि यस्मात् कर्मणः शास्त्रविहितस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति विकर्मणश्च प्रतिषिद्धस्य । अकर्मणश्च तूष्णींभावस्य । अत्र वाक्यत्रयेऽपि बोद्धव्यं तत्त्वमस्तीत्यध्याहारः । यस्मात् गहना दुर्ज्ञाना कर्मण इत्युपलक्षणम् । कर्माकर्मविकर्मणां गतिस्तत्त्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥ कीदृशं तर्हि कर्मादीनां तत्त्वमिति तदाह—**कर्मणीति** । कर्मणि देहेन्द्रियादिव्यापारे विहिते प्रतिषिद्धे च अहं करोमीति धर्माध्यासेनात्मन्यारोपिते नौस्थेनाचलत्सु तटस्थ-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

शास्त्रविहितस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यं ज्ञातव्यमस्ति । विकर्मणश्च प्रतिषिद्धस्य तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति । अकर्मणश्च तूष्णींभावस्य तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति । सर्वत्र तत्त्वमस्तीति पदाध्याहारः । भाष्ये त्वस्तीत्यस्याध्याहारकथनमुपलक्षणमित्यविरोधः । यस्माद्गहना कर्मण इत्युपलक्षणार्थम् । कर्माकर्मविकर्मणां गतिस्तत्त्वं याथात्म्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥ किं पुनः कर्मादेस्तत्त्वं बोद्धव्यमस्तीत्यपेक्षायामाह—**कर्मणीति** । नौस्थस्य तटस्थतरुपर्वतादिषु समारोपितचाञ्चल्यप्रतीतिरिव लोकस्य देहाद्याश्रयं कर्मात्मन्यारोप्याहं कर्ता ममैतत्

६ श्रीधरीव्याख्या ।

प्राप्ता इति तत्राह—**कर्मण इति** । कर्मणो विहितव्यापारस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति, नतु लोकसिद्धमात्रमेव अकर्मणोऽविहितव्यापारस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति, विकर्मणोऽपि निषिद्धस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति, यतः कर्मणो गतिर्गहना । कर्मण इत्युपलक्षणार्थम् । कर्माकर्मविकर्मणां तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति । यतो दुर्विज्ञेयमित्यर्थः ॥ १७ ॥ तदेवं कर्मादीनां दुर्विज्ञेयत्वं दर्शयन्नाह—**कर्मण्यकर्मेति** ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

कर्मण्यपि मध्ये दुष्टं कर्मास्ति अग्निष्टोमइव पशुवधः । विरुद्धेपिच कर्मणि शुभमस्ति कर्म यथा हिंस्रप्राणिवधे प्रजोपतापाभावः । अकर्मण्यपि शुभाशुभं कर्मास्ति वाङ्मनसकृतानां कर्मणामवश्यंभावात् तेषां ज्ञानमन्तरेण दुष्परिहरत्वात् । अतः कुशलैरपि गहनत्वात्कर्म न ज्ञायते अनेन शुभकर्मणा शुभमस्माकं भविष्यति अनेन च कर्मणामनारम्भेण मोक्षो न भविष्यतीति । तस्माद्वक्ष्यमाणो विज्ञानवह्निरेव सकलशुभकर्मेन्धनप्लोषसमर्थः शरणत्वेनान्वेष्य इति भगवतोऽभिप्रायः ॥ १६ ॥ १७ ॥ तमेवोद्बोधयितुमाह—कर्मणीति । कर्मणीत्यत्र

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

कर्म यः पश्येत्पश्यति स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृत्समस्तकर्मकृच्च स इति स्तूयते कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शी। ननु किमिदं विरुद्धमुच्यते कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यकर्मणि च कर्मेति। नहि कर्माकर्म स्यादकर्म वा कर्म तत्र विरुद्धं कथं पश्येद्द्रष्टा। नन्वकर्मैव परमार्थतः सत्कर्मवदवभासते मूढदृष्टेर्लोकस्य तथा कर्मैवाकर्मवत् तत्र यथाभूतदर्शनार्थमाह भगवान्—कर्मण्य-कर्म यः पश्येदित्यादि। अतो न विरुद्धं। बुद्धिमत्त्वाद्युपपत्तेश्च बोद्धव्यमिति च यथाभूतदर्शनमु-च्यते। नच विपरीतज्ञानादशुभान्मोक्षणं स्याद्यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादिति चोक्तम्। तस्मात्कर्माकर्मणी

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

पश्यतो बुद्धिमत्त्वं युक्तत्वं समस्तकर्मकृत्त्वं च कथमित्याशङ्क्याह—इति स्तूयत इति। श्लोकस्य शब्दोत्थेऽर्थे दर्शिते तात्पर्यार्थापरिज्ञानान्मिथो विरोधं शङ्कते—नन्विति। कथमिदं विरुद्धमित्याशङ्क्य कर्मणीति विषयसप्तमी वा स्यादधिकरणसप्तमी वेति विकल्प्याद्येऽन्याकारं ज्ञानमन्यावलम्बनमिति स्पष्टो विरोधः स्यादित्याह—नहीति। अन्यस्यान्यात्मतायोगात्कर्माकर्मणोरभेदासंभवादकर्माकारं कर्मावलम्बनं ज्ञानमयुक्तमित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति—तत्रेति। कर्मण्यधिकरणे ततो विरुद्धमकर्म कथमाधेयं द्रष्टा द्रष्टुमीष्टे। नहि कर्माकर्मणोर्मिथोविरुद्धयोराधाराधे-यभावः संभवतीत्यर्थः। विषयसप्तमीमभ्युपेत्य सिद्धान्ती परिहरति—नन्वकर्मैवेति। लोकस्य मूढदृष्टेर्विवेकव-र्जितस्य परमार्थतो ब्रह्माकर्माक्रियमेव सद् भ्रान्त्या कर्मसहितं क्रियावदिव प्रतिभातीत्यक्षरार्थः। परस्पराध्यासमभ्यु-पेत्योक्तं—तथेति। यथा खल्वकर्म ब्रह्म कर्मवदुपलभ्यते तथा कर्म सक्रियमेव द्वैतमक्रिये ब्रह्मण्यधिष्ठाने संसृष्टं तद्वद्भातीत्यक्षरयोजना। कर्माकर्मणोरितरेतराध्यासे सिद्धे सम्यग्दर्शनसिद्ध्यर्थं भगवतो वचनमुचितमित्याह—तत्रेति। यथा यदिदं रजतमिति प्रतिपन्नं तदिदानीं शुक्तिशकलं पश्येति भ्रमसिद्धरजतरूपविषयानुवादेन तदधिष्ठानं शुक्ति-मात्रमुपदिश्यते तथा भ्रमसिद्धकर्माद्यात्मकविषयानुवादेन तदधिष्ठानं कर्मादिरहितं कूटस्थं ब्रह्म भगवता व्यपदिश्यते, तथाच भगवद्वचनमविरुद्धमित्याह—अत इति। इतश्चाध्यारोपितकर्माद्यनुवादपूर्वकं तदधिष्ठानस्य कर्मादिरहितस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो भगवता बोध्यमानत्वान्न तत्र विरोधाशङ्कावकाशो भवतीत्याह—बुद्धिमत्त्वादीति। कूटस्था-द्ब्रह्मणोऽन्यस्य सर्वस्य मायामात्रत्वादन्यज्ज्ञानाद्बुद्धिमत्त्वयुक्तत्वसर्वकर्मकृत्त्वानामनुपपत्तेरत्र च सबुद्धिमानित्यादिना बुद्धिमत्त्वादिनिर्देशाद्ब्रह्मज्ञानादेव तदुपपत्तेः सर्वविक्रियारहितब्रह्मज्ञानमेव विवक्षितमित्यर्थः। बोधशब्दस्य सम्यग्ज्ञाने प्रसिद्धत्वात्कर्माकर्मविकर्मणां स्वरूपं बोद्धव्यमस्तीति वदता सम्यग्ज्ञानोपदेशस्य विवक्षितत्वादपि कूटस्थं ब्रह्मात्राभिप्रेतमित्याह—बोद्धव्यमिति चेति। फलवचनपर्यालोचनायामपि कूटस्थं ब्रह्मात्राभिप्रेतं प्रतिभाती-त्याह—नचेति। सम्यग्ज्ञानाधीनफलमत्र न श्रुतमित्याशङ्क्याह—यज्ज्ञात्वेति। अध्यारोपापवादार्थं भगवद्वचन-मविरुद्धमित्युपपादितमुपसंहरति—तस्मादिति। तद्विपर्ययेत्यत्र तच्छब्देन प्राणिनो गृह्यन्ते। विषयसप्तमीपरिग्रहेण

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

स्यप्रयत्नरूपं यः पश्यति स मनुष्येषु बुद्धिमान् तत्त्वदर्शी। आत्मनि भ्रान्तिजनितव्यापारस्य, अनात्मनि च तादृश-निर्व्यापारत्वस्य वाधात्। सएव च युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृच्च। कर्मयोगफलस्य तत्त्वज्ञानस्य प्राप्तत्वादिति स्तुतिमात्रम्। आत्मनोऽकर्तृत्वं संघातस्यैव कर्तृत्वमिति भावयता कर्माणि कर्तव्यानीत्यर्थः। यद्यप्येतद्बहुधा प्रपञ्चितं 'अव्यक्तोऽयम्' इत्यादौ तथापि तत्त्वस्य दुर्ज्ञेयत्वात्पुनःपुनरुच्यत इति प्राञ्चः। यत्तु कर्मणि नित्ये परमेश्वरार्थेऽनुष्ठीयमाने बन्धहे-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

क्षादिषु समारोपिते चलनइव अकर्त्रात्मस्वरूपालोचनेन वस्तुतः कर्माभावं तटस्थवृक्षादिष्विव यः पश्येत्पश्यति तथा देहेन्द्रि-यादिषु त्रिगुणमायापरिणामत्वेन सर्वदा सव्यापारेषु निर्व्यापारस्तूष्णीं सुखमास इत्य[illegible]भिमानेन समारोपितेऽकर्मणि व्यापारो-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

र्मास्य फलं मया भोक्तव्यमिति भ्रान्त्या प्रतीतिस्तन्निवृत्त्यर्थं भगवाना[illegible]। कर्मणि क्रियत इति कर्म व्यापारमात्रमात्मन्यारोपितं तस्मि-न्नकर्म पूर्वैर्जनकादिभिर्मुक्तैर्मुमुक्षुभिश्च नाहं कर्ता न ममैतत्कर्म[illegible]स्य फलं मम नापेक्षितमिति कर्माभावः यथा दृष्टः तथाधुनातनो-

६ श्रीधरीव्याख्या।

श्वराराधनलक्षणे कर्मणि विषये अकर्म कर्मेदं [illegible] न भवतीति यः पश्येत्तस्य ज्ञानहेतुत्वेन बन्धकत्वाभावात्। अकर्मणि च विहिताकरणे कर्म यः पश्येत्तस्य प्रत्यवायोत्पादकत्वेन [illegible] बन्धहेतुत्वात् मनुष्येषु कर्मकुर्वाणेषु स बुद्धिमान्व्यवसायात्मकबुद्धिमत्त्वाच्छ्रेष्ठः संस्तौति, स युक्तः

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

अकर्तृत्वादकर्मत्वं प[illegible] सएव सर्वस्य मध्ये बुद्धिमान् कार्त्स्न्येन साकल्येनासौ [illegible] परिपूर्णोदितरूपत्वेन [illegible]श्यति प्रशान्ततया अकर्मसु च परकृतेष्वात्मकृतत्वं जानाति कृत्स्नानि कर्माणि कृन्तति छिनत्ति। अतः सर्व-[illegible]कर्म करोति। अतोऽस्य केन कर्मणा फलं दीयतामित्युदितदशायां प्रशान्तत्वे तु

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

विपर्ययेण गृहीते प्राणिभिस्तद्विपर्ययग्रहणनिवृत्त्यर्थं भगवतो वचनं 'कर्मण्यकर्म यः' इत्यादि । नचात्र कर्माधिकरणमकर्मास्ति कुण्डे बदराणीव । नाप्यकर्माधिकरणं कर्मास्ति कर्माभावत्वादकर्मणः । अतो विपरीतगृहीते एव कर्माकर्मणी लौकिकैर्यथा मृगतृष्णिकायामुदकं शुक्तिकायां वा रजतम् । ननु कर्मैव सर्वेषां न कचिद्व्यभिचरति । तन्न । नौस्थस्य नावि गच्छन्त्यां तटस्थेष्वगतिषु नगेषु प्रतिकूलगतिदर्शनात् दूरेषु चक्षुषोऽसंनिकृष्टेषु गच्छत्सु गत्यभावदर्शनात् । एवमिहाप्यकर्मण्यहं करोमीति कर्मदर्शनं कर्मणि चाकर्मदर्शनं विपरीतदर्शनं येन तन्निराकरणार्थमुच्यते कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि । तदेतदुक्तप्रतिवचनमप्यसकृदत्यन्तविपरीतदर्शनभाविततया मोमुह्यमानो लोकः श्रुतमप्यसकृ

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

परिहारमभिधायाधिकरणसप्तमीपक्षे दर्शितं दूषणमनङ्गीकारेण परिहरति—नचेति । व्यवहारभूमिरत्रेत्युच्यते, ...ग्यत्वे सत्यनुपलब्धेरित्यर्थः । अकर्माधिकरणं कर्म न संभवतीत्यत्र हेत्वन्तरमाह—कर्माभावत्वादिति । न... तुच्छस्याधिकरणं क्वचिद्दृष्टमिष्टं चेत्यर्थः । निरूप्यमाणे कर्माकर्मणोरधिकरणाधिकर्तव्यभावासंभवे फलितमाह—अत इति । शास्त्रपरिचयविरहिणामध्यारोपमुदाहरति—यथेति । कर्माकर्मणोरारोपितत्वमुक्तमसृष्यमाणः सन्नाशङ्कते—नन्विति । कर्म कर्मैवेत्यत्राकर्म चाकर्मैवेति द्रष्टव्यं, विमतं सत्यमव्यभिचारित्वाद्ब्रह्मवदित्यर्थः । तत्र कर्म तत्त्वतो नाव्यभिचारि कर्मत्वान्नौस्थस्य तटस्थवृक्षगमनवदित्यव्यभिचारित्वं कर्मण्यसिद्धमिति परिहरति—तन्नेति । अकर्म च तत्त्वतो नाव्यभिचारि कर्माभावत्वाद् दूरप्रदेशे चैत्रमैत्रादिषु गच्छत्स्वेव चक्षुषा संनिधानविधुरेषु दृश्यमानगत्यभाववदित्याह—दूरेष्विति । दूरत्वादेव विशेषतः संनिकर्षविरहितेषु तेषु स्वरूपेण चक्षुःसंनिकृष्टेषु चक्षुषा गत्यभावदर्शनादिति योजना । गतिरहितेषु तरुषु गतिदर्शनवत्प्रकृते ब्रह्मण्यविक्रिये कर्मदर्शनं सक्रिये च द्वैतप्रपञ्चे चितिमत्सु चैत्रादिषु गत्यभावदर्शनवत्कर्माभावस्य विपरीतस्यदर्शनं येन हेतुना संभवति तेन तस्य विपरीतदर्शनस्य निरसनार्थं भगवद्वचनमिति दार्ष्टान्तिकं निगमयति—एवमित्यादिना । ननु कर्मतदभावयोरारोपितत्वादविक्रियस्य ब्रह्मज्ञानमात्राभिप्रेतं चेदव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयं न जायते म्रियते वेत्यादिना पौनरुक्त्यं प्राप्तं तत्रैव ब्रह्मात्मनो निर्विकारत्वस्योक्तत्वादिति तत्राह—तदेतदिति । तदेतदात्मनि शङ्कितं सक्रियत्वमसकृदुक्तप्रतिवचनमपि निर्विकारात्मस्वपेक्षयात्यन्तविपरीतदर्शनं मिथ्याज्ञानं तेन भावितत्वं तत्संस्कारप्रचयवत्त्वं ततोऽतिशयेन मोहमापद्यमानो लोकः

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

तुत्वाभावादकर्मेदमिति यः पश्येत्तथाऽकर्मणि नित्यकर्माकरणे प्रत्यवायहेतुत्वेन कर्मेदमिति च यः पश्येत्स बुद्धिमानिति तदसंगतमेव । नित्यकर्मण्यकर्मेदमिति ज्ञानस्याशुभमोक्षहेतुत्वाभावान्मिथ्याज्ञानत्वेन तस्यैवाशुभत्वाच्च । नचैतादृशं मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं तत्त्वं, नाप्येतादृशज्ञाने बुद्धिमत्त्वादिस्तुत्युपपत्तिरिति दिक् । येतु कर्मणि ज्ञानकर्मणि दृश्ये ... सद्रूपेण स्फुरणरूपेण वानुस्यूतं सर्वभ्रमाधिष्ठानं अकर्म अवेद्यं स्वप्रकाशचैतन्यं परमार्थदृष्ट्या यः पश्येत्, तथा अकर्मणि स्वप्रकाशे दृग्वस्तुनि कल्पितं कर्म दृश्यं मायामयं न परमार्थे सदिति यः पश्यति स बुद्धिमानिति परमार्थदर्शित्वाद्वास्तवैरेव गुणैः स्तूयत इत्यपि व्याचख्युस्तदप्यसंगतमेव । कर्म कुरु"कर्म प्रवक्ष्यामीत्यनुष्ठेयकर्मप्रस्तावे तत्त्वज्ञानानवसरात् । नापि 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति पारिभाषिक्या कर्मसंज्ञया दृश्यस्य कर्मशब्दार्थत्वं ग्रहीतुं शक्यम् । तस्या घुटिभादिसंज्ञानामिवागमार्थनिर्णयानर्हत्वादिति संक्षेपः । वस्तुतस्तु कर्मणो हीति श्लोके कर्मविकर्म... कर्मणां गतिशब्दितं पर्यवसानं गहनत्वाद्बोद्धव्यमित्युपक्षिप्तं, तद्व्याख्यानं कर्मण्यकर्म यः पश्येत्स मनुष्येषु बुद्धिमानिति । तथाहि । कर्मणि कर्माकर्मविकर्मरूपे अकर्म तद्वैपरीत्यं शास्त्रतो दृश्यते । यथा क्रतुः कर्मणि श्रद्धाहीनस्य कृतोऽप्य...

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

परमे दूरस्थचक्षुःसंनिकृष्टपुरुषेषु गच्छत्स्वप्यगमन इव सर्वदा सव्यापारदेहेन्द्रियादिस्वरूपपर्यालोचनेन वस्तुगत्या कर्म... वृत्त्याख्यप्रयत्नरूपं व्यापारं यः पश्येदुदाहृतपुरुषेषु गमनमिव ... औदासीन्यावस्थायामप्युदासीनोऽहमास इत्यभिमान एव ... एतादृशः परमार्थदर्शी स बुद्धिमानित्यादिना बुद्धिमत्त्वयोगयुक्तत्वसर्व...धर्मकृत्त्वैस्त्रिभिर्धर्मैः स्तूयते । अत्र प्रथमपादेन कर्म...

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ऽपि यः कश्चित्पश्यति सूर्यादिषु गच्छत्स्वप्यगमनप्रतीतिरिव देहेन्द्रियादिषु मायिकेषु नित्य... प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपक्रियायुक्तेषु निर्...

६ श्रीधरीव्याख्या ।

योगी तेन कर्मणा ज्ञानयोगावाप्तेः स एव कृत्स्नकर्मकर्ता च । सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीये तस्मिन्कर्मणि स... ...कर्मफलानामन्तर्भूतत्वा...

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

मेव कर्म करोति न किंचिद्वा करोतीत्युपनिषत् । यस्य सर्वे कर्मणि देहेन्द्रियक्रियायामकर्म स्वात्मनि निष्क्रियत्वं श्रोत्रादीनि शब्द...

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

तत्त्वं विस्मृत्य मिथ्याप्रसंगमवतार्यावतार्य चोदयतीति पुनः पुनरुत्तरमाह भगवान्दुर्विज्ञेयत्वं चा-लक्ष्य वस्तुनः । 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयं, न जायते म्रियते' इत्यादिनात्मनि कर्माभावः श्रुतिस्मृति-न्यायप्रसिद्ध उक्तो वक्ष्यमाणश्च । तस्मिन्नात्मनि कर्माभावेऽकर्मणि कर्मविपरीतदर्शनमत्यन्तनिरूढम् । यतः 'किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः' देहाद्याश्रयं कर्मात्मन्यध्यारोप्याहं कर्ता ममैत-त्कर्म मयास्य फलं भोक्तव्यमिति च । तथाहं तूष्णीं भवामि येनाहं निरायासोऽकर्मा सुखी स्यामिति कार्यकरणाश्रयव्यापारोपरमं तत्कृतं च सुखित्वमात्मन्यध्यारोप्य न करोमि किंचित्तूष्णीं सुखमास-मित्यभिमन्यते लोकः । तत्रेदं लोकस्य विपरीतदर्शनापनयनायाह भगवान्—कर्मण्यकर्म यः पश्येदि-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

श्रुतमपि तत्त्वं विस्मृत्य पुनर्यत्किंचित्प्रसङ्गमापाद्य सक्रियत्वमेवात्मनश्चोदयतीति पुनः पुनस्तत्त्वभूतमुत्तरं भगवान-भिधत्ते । वस्तुनश्च दुर्विज्ञेयत्वात्पुनः पुनः प्रतिपादनं तत्तत्क्रमनिराकरणार्थमुपपद्यते । तथाच नास्ति पुनरुक्तिरित्यर्थः । असकृदुक्तप्रतिवचनमेवानुवदति—अव्यक्तोऽयमिति । कर्माभाव उक्त इति संबन्धः । उक्तस्य न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादिश्रुतौ प्रकृतस्मृतावसङ्गत्वादिन्यायेन च प्रसिद्धत्वमस्तीत्याह—श्रुतीति । न केवलमुक्तः कर्माभावः किंतु सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्येत्यादौ वक्ष्यमाणश्चेत्याह—वक्ष्यमाणश्चेति । ननु कर्मणो देहादिनिर्वर्त्यत्वेन त्रैविध्यात्कूटस्थस्वभावस्यात्मनोऽसङ्गत्वात्तद्व्यापाररूपस्य कर्मणोऽप्रसिद्धत्वान्न तस्मिन्नकर्मणि विपरीतस्य कर्मणो दर्शनं सिध्यतीत्याशङ्क्याह—तस्मिन्निति । कर्मैव विपरीतं तस्य दर्शनमिति यावत् । अहं कर्तेत्यात्मसमानाधिकरणस्य व्यापारस्यानुभवात्कर्मभ्रमस्तावदात्मन्यत्यन्तरूढोऽस्तीत्यर्थः । आत्मनि कर्मविभ्रमोऽस्तीत्यत्र हेतुमाह—यत इति । आत्मनो निष्क्रियत्वे कुतस्तस्मिन्यथोक्तो विभ्रमः संभवेदित्याशङ्क्याह—देहेति । इदानीमात्मन्यकर्मभ्रमसुदाहरति—तथेत्यादिना । यथा शुक्तौ स्वाभाविकमरूप्यत्वं रूप्यत्वमारोपितं तदभावोऽप्यारोप्याभावत्वादारोपपक्षपाती तथात्म-नोऽपि स्वाभाविकमविक्रियत्वं सक्रियत्वं पुनरध्यस्तं तदभावत्वात्कर्माभावोऽप्यध्यस्त एवेति मन्वानः सन्नुपसंहरति—तत्रेदमिति । आत्मनि कर्मादिविभ्रमे लौकिके सिद्धे सतीदं कर्मणीत्यादिवचनं तत्परिहारार्थं भगवानुक्तवानित्यर्थः ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

एव भवतीत्यकर्मणि पर्यवस्यति । दाम्भिकस्य तु विकर्मणि पर्यवस्यति । यथोक्तं 'अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असदित्युच्यते पार्थ नच तत्प्रेत्य नो इह' इति 'चत्वारि कर्माण्यभयंकराणि भयं प्रयच्छन्त्ययथा कृतानि । मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ॥' इतिच । एवमौदासीन्यमकर्मापि शक्तस्यार्तपरित्राणाभावाद्विक-र्मणि पर्यवस्यति । दीक्षितस्य भगवद्ध्यानाद्यासक्तस्य वा स्वकाले पञ्चयज्ञाद्यकरणं 'दीक्षितो न ददाति' इत्यादिवचनात् 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' इत्यादिवचनाच्च कर्मण्येव पर्यवस्यति । नित्यकर्मकाले प्रत्यवायहेतोरन्यस्याविहितस्याकरणात् । एवं विकर्मापि हिंसा 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इति वचनाद्यज्ञे कर्मैव भवति सैव वृथा नष्टे पशौ न कर्म । विध्यर्था-निष्पत्तेः । नापि विकर्म कामकारेणाकृतत्वात् । किंतु परिशेषात्कृताप्यकृतैवेत्यकर्मणि पर्यवस्यति । एवं स्तेनप्रमोचनं तत्सयूथ्यानां कर्मापि राज्ञो विकर्म । 'स्तेनः प्रमुक्तो राजनि पापं मार्ष्टि' इति वचनात् तदेव यतीनामुपेक्षणीयत्वा-दकर्म । एवं हिंसाफलके सत्यादौ दानफलकेऽनृतादौ च विकर्मत्वकर्मत्वे बोध्ये । तस्मात्कर्माकर्मविकर्माख्ये कर्मणि

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

कर्मणोस्तत्त्वं कर्मशब्दस्य विहितप्रतिषिद्धपरत्वात् द्वितीयपादेन चाकर्मणस्तत्त्वं दर्शितमिति द्रष्टव्यम् । तत्र यत्त्वं मन्यसे कर्मणो बन्धहेतुत्वात्तूष्णीमेव मया सुखेन स्थातव्यमिति तन्मृषा । असति कर्तृत्वाभिमाने विहितस्य प्रतिषिद्धस्य वा कर्मणो बन्ध-हेतुत्वाभावात् । तथाच व्याख्यातं न मां कर्माणि लिम्पन्तीत्यादिना । सति तु कर्तृत्वाभिमाने तूष्णीमहमास इत्यौदासी-न्याभिमानात्मकं यत्कर्म तदपि बन्धहेतुरेव वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात् । तस्मात्कर्मविकर्माकर्मणां तत्त्वमीदृशं ज्ञात्वा विकर्माकर्मणी परित्यज्य कर्तृत्वाभिमानफलाभिसंधिहानेन विहितं कर्मैव कुर्वि[illegible]भिप्रायः । अपरा व्याख्या—कर्मणि ज्ञानकर्मणि दृश्ये जडे

५ [illegible]भाष्योत्कर्षदीपिका ।

रैस्तूष्णीं सुखमास इति भ्रान्त्या प्रतीतिस्तन्निराकु[illegible]नायाह—अकर्मणि कर्म यः पश्यति । निवृत्तेरपि क्रियात्वात् । स मनुष्येषु

६ श्रीधरीव्याख्या ।

तदेवमारुरुक्षोः कर्मयोगाधिकारावस्[illegible]यां 'न कर्मणामनारम्भात्' इत्यादिनोक्त एव कर्मयोगः स्फुटीकृतः । तत्प्रपञ्चरूपत्वाच्चास्य प्रकरणस्य

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

यागादीनि वचनाद[illegible] कर्तारः सर्वेऽक[illegible] [illegible]नादौ मम किमायातमित्येवंलक्षणं यः पश्येत् । अकर्मणि च परैः प्रमातृभिः कृते कर्मणि पूजादौ कर्म क्रियां जनयति । एते [illegible]मवेति दृष्ट्या 'पूजकैरविभेदेन सदा पूजेति पूजनं' इति सिद्धभाषाप्रामाण्यात् । स एव मनुष्येषु सामान्यजनेषु मध्ये बुद्धि-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

त्यादि । अत्र च कर्म कर्मैव सत् कार्यकरणाश्रयं कर्मरहितेऽविक्रिय आत्मनि सर्वैरध्यस्तं यतः पण्डितोऽप्यहं करोमीति मन्यते । अत आत्मसमवेततया सर्वलोकप्रसिद्धे कर्मणि नदीकूलस्थेष्विव वृक्षेषु गतिः प्रातिलोम्येनाकर्म कर्माभावं यथाभूतं गत्यभावमिव वृक्षेषु यः पश्येदकर्मणि च कार्यकरणव्यापारोपरमे कर्मवदात्मन्यध्यारोपिते तूष्णीमकुर्वन्सुखमास इत्यहंकाराभिसंधिहेतुत्वात्तस्मिन्नकर्मणि च कर्म यः पश्येत् । य एवं कर्माकर्मविभागज्ञः स बुद्धिमान्पण्डितो मनुष्येषु स युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृच्च सोऽशुभान्मोक्षितः कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः । अयं श्लोकोऽन्यथा व्याख्यातः कैश्चित्—कथं, नित्यानां किल कर्मणामीश्वरार्थेऽनुष्ठीयमानानां तत्फलाभावादकर्माणि तान्युच्यन्ते गौण्या वृत्त्या । तेषां चाकरणमकर्म तच्च प्रत्यवायफलत्वात्कर्मोच्यते गौण्यैव वृत्त्या । तत्र नित्ये कर्मण्यकर्म यः पश्येत् फलाभावाद्यथा धेनुरपि गौरगौरुच्यते क्षीराख्यं फलं न प्रयच्छतीति तद्वत् । तथा नित्याकरणे त्वकर्मणि कर्म यः पश्येन्नरकादिप्रत्यवायफलं प्रयच्छतीति । नैतद्युक्तं व्याख्यानम्

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

संप्रत्युक्तेऽर्थे श्लोकाक्षरसमन्वयं दर्शयितुं कर्मणीत्यादि व्याचिख्यासुर्भूमिकां करोति—अत्र चेति । व्यवहारभूमौ कार्यकरणाधिकरणं कर्म स्वेनैव रूपेण व्यवस्थितं सदात्मन्यविक्रिये कार्यकरणारोपणद्वारेण सर्वैरारोपितमित्यत्र हेतुमाह—यत इति । अविवेकिनां तु कर्तृत्वाभिमानः सुतरामिति वक्तुमपिशब्दः । एवमात्मनि कर्मारोपमुपपाद्य प्रथमपादं व्याचष्टे—अत इति । आत्मनि कर्मरहिते कर्मारोपे दृष्टान्तमाह—नदीति । आरोपवशादात्मनिष्ठत्वेन कर्मणि सर्वलोकप्रसिद्धे कर्माभावं यः पश्येत्स बुद्धिमानिति संबन्धः । अकर्मदर्शनस्य यथाभूतत्वं सम्यक्त्वम् तत्र दृष्टान्तमाह—गत्यभावमिवेति । द्वितीयपादं व्याकरोति—अकर्मणि चेति । अध्यारोपमभिनयति—तूष्णीमिति । अकर्मणि कर्मदर्शने युक्तिमाह—अहंकारेति । पूर्वार्धेनोक्तमनूद्योत्तरार्धं विभजते—य एवमिति । आत्मनि कार्यकरणसंघातसमारोपद्वारेण तद्व्यापारमात्रे कर्मणि शुक्तिकायामिव रजतमारोपितविषये तदभावम् वस्तुतो यो रजताभाववदनुभवत्यकर्मणि च संघातव्यापारोपरमे तद्द्वारा स्वात्मन्यहं तूष्णीमासे सुखमित्यादि गोचरे कर्माहंकारहेतुकं यस्तत्त्वतो मन्यते स रूप्यतदभावविभागहीनशुक्तिमात्रवदात्ममात्रं कर्मतदभावविभागशून्यं कूटस्थं परमार्थतोऽवगच्छन्बुद्धिमानित्यादिस्तुतियोग्यतां गच्छतीत्येवं स्वाभिप्रायेण श्लोकं व्याख्यायात्र वृत्तिकृद्व्याख्यानमुत्थापयति—अयमिति । अन्यथाव्याख्यानमेव प्रश्नद्वारा प्रकटयति—कथमित्यादिना । ईश्वरार्थेऽनुष्ठाने फलाभाववचनं व्याहतमिति मत्वाह—किलेति । नित्यानामकर्मत्वमप्रसिद्धमित्याशङ्क्य फलराहित्यगुणयोगात्तेष्वकर्मत्वव्यवहारः सिध्यतीत्याह—गौण्येति । नित्यानामकरणं मुख्यवृत्त्यैवाकर्म वाच्यमित्याह—तेषां चेति । तत्र कर्मशब्दस्य प्रत्यवायाख्यफलहेतुत्वगुणयोगाद् गौण्यैव वृत्त्या प्रवृत्तिरित्याह—तच्चेति । पातनिकामेवं कृत्वा श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे—तत्रेत्यादिना । अकर्मणि चेत्यादि व्याकरोति—तथेति । स बुद्धिमानित्यादि पूर्ववत् । परकीयं व्याख्यानं व्युदस्यति—नैतदिति । नित्यं कर्माकर्म नित्याकरणं कर्मेति ज्ञानादुरितनिवृत्त्यनुपपत्तेर्भगवता

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

अकर्म तद्वैपरीत्यं यः पश्येत् स कार्याकार्यविभागज्ञो बोद्धव्यानामेषां प्रबोधात् बुद्धिमानित्युच्यते । तथा किं कर्मेति श्लोके यत्र कवीनामपि मोहोऽस्ति ययोश्च ज्ञानमशुभमोक्षहेतुस्ते कर्माकर्मणी प्रवक्ष्यामीत्युपक्षिप्तं तद्व्याख्या न कर्मणि कर्म यः पश्येत्स युक्त इति । चकारो दर्शनद्वयसमुच्चयार्थः । तेन यो बुद्धिमान्युक्तश्च स एव कृत्स्नकर्मकृत् नत्वेकैकम् इत्यपि ज्ञेयम् । तथाहि अकर्मणि स्पन्दशून्ये कूटस्थे वस्तुनि कर्म सस्पन्दं बाह्यं वियदादि आभ्यन्तरं प्राणादि

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

सद्रूपेण स्फुरणरूपेण चानुस्यूतं सर्वभ्रमाधिष्ठानमकर्म अवेद्यं स्वप्रकाशचैतन्यं परमार्थदृष्ट्या यः पश्येत्, तथा अकर्मणि च स्वप्रकाशे दृग्वस्तुनि कल्पितं कर्म दृश्यं मायामयं न परमार्थसत्, दृग्दृश्ययोः संबन्धानुपपत्तेः 'यस्तु सर्वाणि भूतानि

५ भाष्य... दीपिका ।

बुद्धिमान् स युक्तः योगी कृत्स्नकर्मकृत् समस्तकर्मकृच्च स इति कर्माकर्म... णोस्तत्त्वदर्शी स्तूयते । यत्तु परमेश्वराराधनलक्षणे

६ श्रीधरीव्याख्या ।

न पौनरुक्त्यदोषः अननैव योगारूढावस्थायां 'यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्' इत्यादिना यः कर्मानुपप... योग उक्तस्तस्याप्यर्थात्प्राप्तः कृतो

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

मात् । देहेन्द्रियादिष्वपि कर्तृत्वदर्शनादात्मनि निष्क्रियत्वदर्शनाच्च स एव कृत्स्नकर्मकृत् । कर्मन्तरेषु स्वरूपदृष्ट्या... व्यवसायात् 'पूजना...

१ श्रीधरः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

ख्यानमेवंज्ञानादशुभान्मोक्षानुपपत्तेर्यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादिति भगवतोक्तं वचनं बाध्येत । कथं, नित्यानामनुष्ठानादशुभात्स्यान्नाम मोक्षणं नतु तेषां फलाभावज्ञानात् । नहि नित्यानां फलाभावज्ञानमशुभमुक्तिफलत्वेन चोदितं नित्यकर्मज्ञानं वा । नच भगवतैवेहोक्तम् । एतेनाकर्मणि कर्मदर्शनं प्रत्युक्तम् न ह्यकर्मणि कर्मेति दर्शनं कर्तव्यतयेह चोद्यते, नित्यस्य तु कर्तव्यतामात्रम् । नचाकरणान्नित्यस्य प्रत्यवायो भवतीति विज्ञानात्किंचित्फलं स्यात् । नापि नित्याकरणं ज्ञेयत्वेन चोदितम् । नचाकनापि कर्माकर्मेति मिथ्यादर्शनादशुभान्मोक्षणं बुद्धिमत्त्वं युक्तता कृत्स्नकर्मकृत्त्वादि च फलमुपपद्यते स्तुतिर्वा । मिथ्याज्ञानमेव हि साक्षादशुभरूपं कुतोऽन्यस्मादशुभान्मोक्षणम् । नहि तमस्तमसो

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

वृत्तिकारमते बाधितं स्यादित्यर्थः । "धर्मेण पापमपनुदति" इति श्रुतेर्नित्यानुष्ठानाद् दुरितनिबर्हणप्रसिद्धेस्तदनुष्ठानस्य फलान्तराभावात्तदकर्मेति ज्ञात्वानुष्ठाने क्रियमाणे कथमशुभक्षयो नेति शङ्कते—कथमिति । 'क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता' इति स्मरणात्कर्मणात्यन्तिकाशुभक्षयाभावेऽप्यङ्गीकृत्य परिहरति—नित्यानामिति । नित्यानुष्ठानादशुभक्षयेऽपि नास्मिन्प्रकरणे तद्विवक्षितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादिति ज्ञानादशुभक्षयस्य प्रतिज्ञातत्वान्न च तज्ज्ञानफलाभावविषयमेषितव्यमित्याह—नत्विति । अशुभस्य फलाभावाज्ञानकार्यत्वाभावान्न फलाभावज्ञानाक्षयः सिध्यतीत्यर्थः । किंचातीन्द्रियोऽर्थः शास्त्रान्निश्चीयते नच नित्यकर्मणां फलाभावज्ञानादशुभनिवृत्तिरित्यत्र शास्त्रमस्तीत्याह—नहीति । नित्याकरणं कर्मेति ज्ञानमपि नाशुभनिवृत्तिफलत्वेन चोदितमस्तीत्याह—नित्यकर्मेति । भगवद्वचनमेवात्र प्रमाणमित्याशङ्क्याह—नचेति । साधारणमेव यज्ज्ञात्वेत्यादि भगवतो वचनं नतु नित्यानां फलाभावं ज्ञात्वेति विशेषविषयमित्यर्थः । अशुभमोक्षणासंभवप्रदर्शनेन कर्मण्यकर्मदर्शननिराकरणन्यायेनाकर्मणि कर्मदर्शनं निराकरोति—एतेनेति । नामादिषु फलाय ब्रह्मदृष्टिवदकर्मण्यपि फलार्थं कर्मदृष्टिविधानान्नाशुभमोक्षणानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—नहीति । अत्र हि श्लोके नित्यस्य कर्तव्यतामात्रं परमते विवक्षितमतश्चाकर्मणि कर्मदर्शनं विधीयते तत्फलायेति कल्पना परस्य सिद्धान्ताविरुद्धेत्याह—नित्यस्य त्विति । परमतेऽपि नित्यस्य कर्तव्यतामात्रमत्र श्लोके न विवक्षितं किंतु नित्यानुष्ठाने प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं नित्याकरणात्प्रत्यवायो भवतीति ज्ञानमपि कर्तव्यत्वेनात्र विवक्षितमेवेत्याशङ्क्याह—नचेति । न तावत्प्रवृत्तिरस्य विज्ञानस्य फलं नियोगादेव तदुपपत्तेर्नापि फलान्तरमनुपलम्भादतोऽफलत्वादकरणात्प्रत्यवायो भवतीति ज्ञानं नात्र कर्तव्यत्वेन विवक्षितमित्यर्थः । किंचाकरणे कर्मदृष्टिविधावकरणस्यालम्बनत्वेन प्रधानत्वाज्ज्ञेयत्वं वक्तव्यं तच्च तुच्छत्वादनुपपन्नमित्याह—नापीति । अकरणस्यासतो नामादिवदाश्रयत्वेन दर्शनासंभवेऽपि सामानाधिकरण्येनेदं रजतमितिवद्दर्शनं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—नापि कर्मेति । आदिशब्देन सर्वोत्कर्षादि गृह्यते, फलवत्त्वं स्तुतिर्वा सम्यग्ज्ञानस्य युक्तं न मिथ्याज्ञानस्यानुपपत्तेरित्यर्थः । स्वप्ने मिथ्याज्ञानमपि फलवदुपलब्धमित्याशङ्क्य मिथ्याज्ञानस्याशुभाविरोधित्वान्न तस्मात्तन्निवृत्तिरित्याह—मिथ्याज्ञानमेवेति । अशुभादेवाशुभानिवृत्तौ दृष्टान्तमाह—नहीति । अविवेकपूर्वकमिदं रजतमिति सदसतोः सामानाधिकर-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

दिकं चाधाराधेयभावेन वा, उपादानोपादेयभावेन वा, अधिष्ठानाध्यस्तभावेन वा पश्यन्तः शास्त्रविदः कर्माणि कुर्वन्ति। तत्राद्यः सांख्येऽसङ्गे मयि संघातधर्म एव सन्कर्त्रादिरविवेकात्स्फटिके लौहित्यमिव भातीति मन्यते । द्वितीयस्तु कनककुण्डलवद्ब्रह्मोद्भवं सर्वं ब्रह्मैवेति कर्म तत्साधनादिकमहं च ब्रह्मैवेति भावयन्करोति । एतौ युक्तावप्यतिबुद्धिमानप्ययुक्तः करोति तस्य सर्वमसदेव भवति नत्वशुभमोक्षाय । 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मिँल्लोके यजति

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

न्येवानुपश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते' इति श्रुतेः । एवं परस्पराध्यासेऽपि शुद्धं वस्तु यः पश्यति मनुष्येषु मध्ये स एव बुद्धिमान्नान्यः । अस्य परमार्थदर्शित्वादन्यस्य चापर[illegible]र्थदर्शित्वात् । सच बुद्धिसाधनयोगयुक्तोऽन्तःकरणशुद्ध्या

५ भा[illegible]त्कर्षदीपिका ।

विषयेऽकर्म कर्मेदं न भवति इति यः पश्येत्तस्य ज्ञाने[illegible]हेतुत्वेन बन्धकत्वाभावात् । अकर्मणि च विहिताकरणे कर्म यः पश्येत्प्रत्यवायोत्पादकत्वेन बन्धहेतुत्वात् स बुद्धिमानि[illegible]त्यादि तदसंगतम् । एवं ज्ञानादशुभान्मोक्षस्यानुपपत्त्या यज्ज्ञात्वेत्यादि भगवदुक्तिबाध-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

र्तव्यः । यदा आरुरुक्षोरपि [illegible] बन्धकं न भवति तदा रूढस्य कुतो बन्धकं स्यादित्यत्रापि श्लोको योज्यते । यद्वा कर्मणि देहेन्द्रियादि-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

बुद्धिर्नास्ति खेने[illegible] [illegible]त्मपूजनात् । पूजकैरविभेदेन सदा पूजेति पूजनं ॥' इति सोमानन्दपादाः । ननु परकृते कर्मणि कथं स्वकीयकर्मदर्शनं ।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

निवर्तकं भवति । ननु कर्मणि यदकर्मदर्शनमकर्मणि वा कर्मदर्शनं न तन्मिथ्याज्ञानं किं तर्हि गौणं फलभावाभावनिमित्तम् । न कर्माकर्मविज्ञानादपि गौणात्फलस्याश्रवणात् । नापि श्रुतहान्यश्रुतपरिकल्पनया कश्चिद्विशेषो लभ्यते । स्वशब्देनापि शक्यं वक्तुं नित्यकर्मणां फलं नास्त्यकरणाच्च तेषां नरकपातः स्यादिति । तत्र व्याजेन परव्यामोहरूपेण कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादिना किं, तत्रैवं व्याचक्षाणेन भगवतोक्तं वाक्यं लोकव्यामोहार्थमिति व्यक्तं कल्पितं स्यात् । न चैतच्छद्मरूपेण वाक्येन रक्षणीयं वस्तु, नापि शब्दान्तरेण पुनः पुनरुच्यमानं सुबोधं स्यादित्येवं वक्तुं युक्तम् । कर्मण्येवाधिकारस्त

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

ण्यान्मिथ्याज्ञानं युक्तं कर्माकर्मणोस्तु विवेकेन भासमानयोः सामानाधिकरण्याधीनं ज्ञानं सिंहदेवदत्तयोरिव गौणं न मिथ्याज्ञानमिति शङ्कते—नन्विति । कर्माकर्मेति दर्शने फलाभावो गुणोऽकर्म कर्मेति दर्शने तु फलभावो गुणस्तन्निमित्तमिदं ज्ञानं गौणमित्याह—फलेति । यथोक्तज्ञानस्य गौणत्वेऽपि प्रामाणिकफलाभावान्न तद्गौणतोचितेति दूषयति—नेत्यादिना । कर्माकर्मेत्यादिगौणविज्ञानोपन्यासव्याजेन नित्यकर्मणः कर्तव्यतया विवक्षितत्वाद्गौणज्ञानस्याफलत्वमदूषणमित्याशङ्क्याह—नापीति । ज्ञानादशुभमोक्षणस्य श्रुतस्य हानिरश्रुतस्य नित्यानुष्ठानस्य कल्पनेत्यनेन व्यापारगौरवेण न कश्चिद्विशेषः सिध्यतीत्यर्थः । उक्तमेव प्रपञ्चयति—स्वशब्देनेति । नरकपातः स्यादतो विधेरेवानुष्ठेयानि तानीति शेषः । यथोक्तवाचकशब्दप्रयोगादेवापेक्षितार्थसिद्धिसंभवे भगवतो व्याजवचनकल्पनमनुचितमित्याह—तत्रेति । प्रकृते श्लोके वृत्तिकृतां व्याख्यानेन परमाप्तस्यैव भगवतो विप्रलम्भकत्वमापादितमिति तदीयं व्याख्यानमुपेक्षितव्यमिति फलितमाह—तत्रैवमिति । नित्यकर्मानुष्ठानसिद्ध्यर्थं व्याजरूपमिति भगवद्वचनमुचितमित्याशङ्क्य स्वशब्देनापीत्यादिप्रागुक्तपरिपाट्या तदनुष्ठानबोधनसंभवान्मैवमित्याह—नचैतदिति । वस्तुशब्देन नित्यकर्मानुष्ठानमुच्यते । यथात्मप्रतिपादनं सुबोधत्वसिद्ध्यर्थं पौनःपुन्येन क्रियते तथा नित्यानामपि कर्मणामनुष्ठानं कर्मण्यकर्मेत्यादिशब्दान्तरेणोच्यमानं सुबोधं स्यादिति भगवतः शब्दान्तरं युक्तमित्याशङ्क्य तस्य नित्यानुष्ठानवाचकत्वाभावान्मैवमित्याह—नापीति । किंच पूर्वमेव नित्यानुष्ठानस्य स्पष्टमुपदिष्टत्वान्न तस्य सुबोधनार्थं शब्दान्तरमपेक्षितमित्याह—कर्मण्येवेति । कर्माकर्मादिविज्ञानव्याजेन नित्यकर्मानुष्ठानकर्तव्यतायां तात्पर्यमित्येतन्निरा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

ददाति तपस्तप्यतेऽपि बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति' इति श्रुतेः । यस्तु युक्तोऽपि निर्बुद्धित्वादकार्यमपि करोति स प्रत्यवैति । पापाश्लेषनिमित्तस्यापरोक्षज्ञानस्याभावात् । अनयोश्चाविद्याविद्याशब्दितयोः कर्मपरोक्षज्ञानयोः समुच्चयः श्रूयते 'विद्यां चाविद्यां च' इति मन्त्रे । यद्वा द्विविधं कर्मणि कर्मदर्शनं परोक्षमपरोक्षं च । तत्राद्यवान् ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठाता बुद्धिमानुच्यते । अपरोक्षमपि द्विविधम् । उपास्यसाक्षात्काररूपं तत्त्वसाक्षात्काररूपं च । तत्राद्यमपि व्याकृताव्याकृतरूपोपास्यभेदेन द्विविधम् । तत्रापि व्याकृतं सूत्रं कार्यम् । तद्दर्शी विगतदेहाहंकारत्वाद्योगशास्त्रे विदेह उच्यते । अव्याकृतं कारणं तद्दर्शी प्रकृतिलय उच्यते । अनयोरुपासनयोः संभवासंभवसंज्ञयोः समुच्चयो विधीयते

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

एकाग्रचित्तः अतः स एवान्तःकरणशुद्धिसाधनकृत्स्नकर्मकृदिति वास्तवधर्मैरेव स्तूयते । यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि परमार्थदर्शी भव, तावतैव कृत्स्नकर्मकारित्वोपपत्तेरित्यभिप्रायः । अतो यदुक्तं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादिति, यच्चोक्तं कर्मादीनां तत्त्वं बोद्धव्यमस्तीति, स बुद्धिमानित्यादिस्तुतिश्च तत्सर्वं परमार्थदर्शने संगच्छते । अन्यज्ज्ञानादशुभात्संसारान्मोक्षानुपपत्तेः अतत्वं चान्यन्न बोद्धव्यं न वा तज्ज्ञाने बुद्धिमत्त्वमिति युक्तैव परमार्थदर्शिनां व्याख्या । यत्तु व्याख्यानं कर्मणि नित्ये परमे-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

प्रसङ्गात् । नहि नित्यानामनुष्ठानसापेक्षाणां कर्मणां फलाभावज्ञानान्मोक्षणं भवति । नापि कर्माकर्माकर्म कर्मेति मिथ्याज्ञानाद-भस्वरूपादन्यतोऽशुभान्मोक्ष उपपद्यते । अकर्मणश्चाभावरूपतया ... भावरूपस्य प्रत्यवायस्योत्पत्तेर्वर्णनम् 'कथमसतः सज्जायेत' इति श्रुतिविरुद्धमिति संक्षेपः । विस्तरस्तु भाष्ये द्रष्टव्यः । यदपि कर्मणि ... तत्कर्मणि दृश्ये जडे सद्रूपेण स्फुरणरूपेण चानुस्यूतं भ्रमाधिष्ठानमकर्मविधं स्वप्रकाशचैतन्यं परमार्थदृष्ट्या यः पश्येत्तथाऽकर्मणि च ... प्रकाशे दृग्वस्तुनि कल्पितं कर्म दृश्यं माया-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

व्यापारे वर्तमानेऽप्यात्मनो देहादिव्यतिरेकानुभवेनाकर्म स्वाभाविकं नैष्कर्म्यमेव यः पश्येत्, तथा ... कर्मणि च ज्ञानरहिते दुःखबुद्ध्या

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

नह्यन्यकृतभोजनेन स्वकृतभोजनाद्युपगमः । तस्मादकर्मणि च कर्म यः पश्येदिति कथमितिचेत् ज्ञानिन एवंविधानुसंधानादिति अतः ।

१ मधुसूदनः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

इत्यत्र हि स्फुटतर उक्तोऽर्थो न पुनर्वक्तव्यो भवति । सर्वत्र च प्रशस्तं बोद्धव्यं च कर्तव्यमेव न निष्प्रयोजनं बोद्धव्यमित्युच्यते । नच मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं भवति तत्प्रत्युपस्थापितं चावस्त्वाभासम् । नापि नित्यानामकरणादभावात्प्रत्यवायोत्पत्तिर्नासतो विद्यते भाव इति वचनात् 'कथमसतः सज्जायेत' इति च दर्शितम् । असतः सज्जन्मप्रतिषेधादतः सदुत्पत्तिं ब्रुवताऽसदेव सद्भवेत्सच्चासद्भवेदित्युक्तं स्यात् । तच्चाप्ययुक्तं सर्वप्रमाणविरोधात् । नच निष्फलं विदध्यात्कर्मशास्त्रं दुःखरूपत्वाद् दुःखस्य च बुद्धिपूर्वकतया कार्यत्वानुपपत्तेः । तदकरणे च नरकपाताभ्युपगमेऽनर्थायैवोभयथापि कर-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

कृत्य कर्माकर्मादिदर्शनं गौणमिति पक्षे दूषणान्तरमाह—सर्वत्र चेति । लोके वेदे च यथा प्रशस्तं देवतादितत्त्वं यच्च कर्तव्यमनुष्ठानार्हमग्निहोत्रादि तदेव बोद्धव्यमित्युच्यते न निष्फलं काकदन्तादि कर्मण्यकर्मदर्शनमकर्मणि च कर्मदर्शनं गौणत्वादेवाप्रशस्तमकर्तव्यं च नातस्तद्बोद्धव्यमिति वचनमर्हतीत्यर्थः । किंच कर्मादेर्मायामात्रत्वाद्गौणमपि तद्विषयं ज्ञानं मिथ्याज्ञानमिति न तस्य बोद्धव्यत्वसिद्धिरित्याह—नचेति । मिथ्याज्ञानस्य बोद्धव्यत्वाभावेऽपि तद्विषयस्य बोद्धव्यता सिध्येदित्याशङ्क्याह वस्त्वाभासत्वान्नैवमित्याह—तत्प्रत्युपस्थापितं चेति । यत्पुनरकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वमकरणे गौण्या वृत्त्या कर्मशब्दप्रयोगे निमित्तमिति तद्दूषयति—नापीति । अकरणात्प्रत्यवायो भवतीत्यत्र श्रुतिस्मृतिविरोधमभिधाय युक्तिविरोधमभिदधाति—असत इति । असतः सद्रूपेण भवनमभवनं च निःस्वरूपत्वादनुपपन्नं निरस्तसमस्ततत्त्वस्य किंचित्तत्त्वाभ्युपगमे सर्वप्रमाणानामप्रामाण्यप्रसङ्गादित्याह—तच्चेति । यत्तु नित्यानां फलराहित्यं तत्राकर्मशब्दप्रयोगे निमित्तमिति तन्निरस्यति—नचेति । न केवलं विध्युद्देशे स्वफलाभावान्नित्यानां विध्यनुपपत्तिरपि तु धात्वर्थस्य क्लेशात्मकत्वात्तत्र श्रुतफलाभावेनैव विधिरवकाशमासादयेदित्याह—दुःखेति । दुःखरूपस्यापि धात्वर्थस्य साध्यत्वेन कार्यत्वात्तद्विषयो विधिः स्यादिति चेन्नेत्याह—दुःखस्य चेति ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

'अन्यदेवाहुः संभवात्' इत्यादिना । सोयं युक्त इत्युच्यते । अस्याप्यग्रे कर्तव्यमवशिष्टमस्तीति नायमपि कृत्स्नकर्मकृत् किंतु यस्य कर्मबाधेनाकर्मदर्शनं मुख्यमस्ति स एव कृतकृत्यत्वान्मुख्यः कृत्स्नकर्मकृदिति । एतेष्वाद्यो मनुष्येषु देहाभिमानिष्वेव बुद्धिमानित्यक्रान्तदर्शित्वादकविरेव । मध्यमौ क्रान्तदर्शिनावपि तत्त्वविषये मूढत्वात्कवयोऽप्यत्र मोहिता इत्युक्तौ । एतयोर्व्यवधानेनाशुभान्मुक्तिः । उत्तमस्तु जीवन्नेवाशुभान्मुक्त इति श्लोकार्थः प्रतिभाति । 'व्याख्यातुरपि मे नास्ति भाष्यकारेण तुल्यता । गुह्यावद्योतिनोऽप्यस्ति किं दीपस्यार्कतुल्यता ॥' यद्वा कर्माकर्मणी वक्तव्यत्वेन बोद्धव्यत्वेन चोपक्षिप्यात्र तयोर्लक्षणप्रदर्शनमुचितम् । अतो यदकर्मणा विशेषितं तदेव कर्म नान्यदिति कर्मलक्षणम् । यच्च कर्मणा विशेषितं तदेवाकर्मेत्यकर्मलक्षणमिति व्याख्येयम् । अक्षरार्थस्तु कर्म यज्ञादिकं सस्वरार्थेऽनुष्ठीयमाने बन्धहेतुत्वाभावादकर्मेदमिति यः पश्येत्, तथा अकर्मणि च नित्यकर्माकरणे प्रत्यवायहेतुत्वेन कर्मेदमिति

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

यः पश्येत् स बुद्धिमानित्यादि तदसङ्गतमेव । नित्यकर्मण्यकर्मेदमिति ज्ञानस्याशुभमोक्षहेतुत्वाभावात्, मिथ्याज्ञानत्वेन तस्यैवाशुभत्वाच्च । नचैतादृशं मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं तत्त्वं नाप्येतादृशज्ञाने बुद्धिमत्त्वादिस्तुत्युपपत्तिर्भ्रान्तत्वात् । नित्यकर्मानुष्ठानं हि स्वरूपतोऽन्तःकरणशुद्धिद्वारोपयुज्यते न तत्राकर्मबुद्धिः क्वाप्युपयुज्यते शास्त्रेण । नामादिषु ब्रह्मदृष्टिवदविहितत्वात् । नापि न परमार्थसत् दृग्दृश्ययोः संबन्धानुपपत्तेः । एवं परस्पराध्यासेऽपि शुद्धं वस्तु यः पश्यति स परमार्थदर्शित्वाद्बुद्धिमानित्यादिवाक्तवैरेव

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

गुणैः स्तूयत इति कैश्चिद्व्याख्यातं तदप्युपेक्ष्यम् । ज्ञानकर्मणः घटादिरूपस्य [illegible]प्रस्तुतत्वात् । एवं ज्ञात्वेत्यादिनोपक्रम्य किं कर्मेत्यनेन तत्र वैषम्यं प्रदर्श्य तस्य कर्मणो बोद्धव्यं तत्त्वमस्तीति निरूप्यानेन श्लोकेन तत्त्वकथनस्योचितत्वेन ज्ञानकर्मणोऽकर्तव्यस्य वर्णनमसंगतमिति दिक् । यदपि कर्माकर्मणी वक्तव्यत्वेन बोद्धव्यत्वेन चोपक्षिप्यात्र तयोर्लक्षणदर्शनमुचितम् । अतो यदकर्मणा विशेषितं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

र्मणां त्यागे कर्म यः पश्येत्, तस्य प्रतिब[illegible] कर्तत्वेन मिथ्याचारत्वात् । तदुक्तं 'कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्' इति । य

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

लिप्यत्वलिप्तकम्पाविज्ञानशालि[illegible]

१. नीलक[illegible] [illegible]नः प्रमेयान्तरप्रमात्रन्तरजातं बहुविधमनुसंधानमस्ति । यथा य एवाहं घटादीन्वेद्मि स एव पटादीन् । एवं चैत्र-

[illegible]ण्ठा०

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

णेऽकरणे च शास्त्रं निष्फलं कल्पितं स्यात्। स्वाभ्युपगमविरोधश्च नित्यं निष्फलं कर्मेत्यभ्युपगम्य मोक्षफलायेति ब्रुवतः। तस्माद्यथाश्रुत एवार्थः कर्मण्यकर्मेत्यादेः। तथाच व्याख्यातोऽस्माभिः श्लोकः

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

स्वर्गादिफलाभावेऽपि नित्यानामकरणनिमित्तनिरयनिरासार्थं दुःखरूपाणामपि स्यादनुष्ठेयत्वमित्याशङ्क्याह—तदक-रणे चेति । फलान्तराभावेऽपि मोक्षसाधनत्वान्मुमुक्षुणा नित्यानि कर्माण्यनुष्ठेयानीत्याशङ्क्याह—स्वाभ्युप-मेति। वृत्तिकारव्याख्यानासङ्गावे फलितमुपसंहरति—तस्मादिति। कोऽसौ यथाश्रुतोऽर्थः श्लोकस्येत्याशङ्क्याह—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

धनम्। तत्राकर्म स्पन्दशून्यं कूटस्थं ब्रह्म यः पश्येत् कर्मतदङ्गेषु ब्रह्मदृष्टिमध्यस्येत् 'अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमह-मौषधम्। मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम्' इत्युक्तप्रकारेण । अन्यथा यत्कृतं तद्वृथा चेष्टारूपमेवातो गहना कर्मणो गतिः। किं तदकर्म यत्कर्मण्यध्यस्यत इत्याकाङ्क्षायां यत्रैतत्कर्म पुण्यपापात्मकं दृश्यते 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' इति तत्फलं च सुखदुःखादिकं अहं सुखी अहं दुःखीति स प्रत्यक्चेतनोऽकर्म तत्रैवेदं कर्म अस्पन्दे स्पन्दात्मकमसर्पे सर्प इवाध्यस्तमिति यः पश्येदिति । अयं भावः—यथा रज्ज्वामध्यस्तं सर्पं पश्यतां सर्पो रज्जुरियमिति वाक्यात्तस्य रज्जुत्वं विक्षेपप्राबल्यादप्रतिपद्यमानो नरः सर्पमिमं रज्जुदृष्ट्योपास्स्वेति नियोज्यते सचो-पासनादार्ढ्ये सर्पं विस्मृत्य रज्जुतत्त्वमेव विन्दति । यस्तु वाक्यादेव रज्जुतत्त्वं विन्दति न तस्य प्रत्ययावृत्तिलक्षणया उपास्त्या प्रयोजनमस्ति । एवमकर्मण्यध्यस्तं कर्त्रादितत्त्वमसीतिवाक्याद्बाधित्वाऽकर्मप्रतिपत्तिर्भवति शुद्धसत्त्वस्य। अन्यस्य तु कर्त्रादीनेवाकर्मदृष्ट्या उपासीनस्य भावनादार्ढ्यात्कर्त्रादिरूपतिरोधानेनाकर्मतत्त्वप्रतिपत्तिरिति । यद्वा कर्मणीवाकर्मण्यपि विकर्मसहितेऽकर्मदृष्टिर्माभूदित्याशङ्क्याह—कर्मणीति । विहिताकरणे प्रतिषिद्धाचरणे च कर्मदृ-ष्टिरेव भवेत्। अकर्मतो विम्यत्कर्म ब्रह्मदृष्ट्या कुर्यान्न त्वकर्मापि तादृशदृष्ट्या कुर्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥ अविद्वां

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

दमेव वाक्यं तद्विधायकम्। उपक्रमादिविरोधस्योक्तेः। एवं नित्यकर्माकरणमपि स्वरूपतो नित्यकर्मविरुद्धकर्मलक्षकतयोपयुज्य-नतु तत्र कर्मदृष्टिः क्वाप्युपयुज्यते। नापि नित्यकर्माकरणात्प्रत्यवायः अभावाद्भावोत्पत्त्ययोगात्। अन्यथा तदविशेषेण सर्व-कार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रियाप्रतीयेतैष ह्यर्थो विधीयत इति न्यायेन भावार्थस्यैवापूर्वजनकत्वात् अतिरात्रे षोडशिनं न गृह्णातीत्यादावपि संकल्पविशेषस्यैवापूर्वजनकत्वाभ्युपगमात् 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्' इत्यादि प्रजापति-व्रतवत्। अतो नित्यकर्मानुष्ठानार्हे काले तद्विरुद्धतया यदुपवेशनादिकर्म तदेव नित्यकर्माकरणोपलक्षितं प्रत्यवायहेतुरिति वैदिकानां सिद्धान्तः। अतएवाकुर्वन्विहितं कर्मेत्यत्र लक्षणार्थे शता व्याख्यातः। 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इत्यविशेषस्मरणे-णेऽप्यत्र हेतुत्वानुपपत्तेः । तस्मान्मिथ्यादर्शनापनोदे प्रस्तुते मिथ्यादर्शनव्याख्यानं न शोभतेतरां नापि नित्यानुष्ठानपरत्वे-नैतद्वाक्यम्। नित्यानि कुर्यादित्यर्थे कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि तदवोधकं वाक्यं प्रयुञ्जानस्य भगवतः प्रतारकत्वोपपत्तेरित्य भाष्य एव विस्तरेण व्याख्यातमित्युपरम्यते ॥ १८ ॥ तदेतत्परमार्थदर्शिनः कर्तृत्वाभिमानाभावेन कर्मालिप्तत्वं प्रपञ्च्यते

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तदेव कर्म नान्यदिति कर्मलक्षणम्। यच्च कर्मणा विशेषितं तदेवाकर्म इत्यकर्मलक्षणमिति व्याख्येयम्। अक्षरार्थस्तु कर्म यज्ञादि ससाधनं तदकर्म स्पन्दशून्यं कूटस्थं ब्रह्म यः पश्येत्कर्म तदङ्गेषु ब्रह्मदृष्टिमध्यसेत्। 'अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम्। मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम्' इत्युक्तेः। अन्यथा यत्कृतं तद्वृथाचेष्टारूपमेवातो गहना कर्मणो गतिः । किं तदकर्म यत्कर्मण्यध्यस्यते इत्याकाङ्क्षायां यत्रैतत्कर्म पुण्यपापात्मकं दृश्यते 'पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' इति तत्फलं च सुखदुःखादि सुख्यहं दुःखीति स प्रत्यक्चेतनोऽकर्म तत्रैवेदं कर्म अस्पन्दे सन्दात्मकं सर्पः असर्पे इव अध्यस्तमिति यः पश्येदिति तदप्य-गतमेव प्रकरणविरोधस्यात्रापि तुल्यत्वात् । प्रस्तुतस्य तूष्णींभ... स्पन्दात्मकस्याकर्मणः प्रत्यक्चैतन्यपरत्ववर्णने प्रस्तुतविरोधः स्फुट तथा कर्मण्यकर्मेत्यत्रापि कर्मप्रतियोगिकमेवाकर्मापेक्षितं नापि यज्ञरूपे ... कर्मणि ब्रह्मदृष्टबध्यासात्फलाभिसंधिकर्तृत्वाभिनिवेश

६ श्रीधरीव्याख्या ।

एवंभूतः स तु सर्वेषु मनुष्येषु बुद्धिमान्पण्डितः। तत्र हेतुः कृत्स्नानि सर्वाणि यदृच्छया प्राप्... ...न्याहारादीनि कर्माणि कुर्वन्नपि स एवाकर्त्रात्मज्ञानेन समाधिस्थ एवेत्यर्थः। अनेनैव ज्ञानिनः स्वभावादापन्नं कलञ्जभक्षणादिकं न दोषायेति... अज्ञस्य तु रागतः कृतं दोषा... ...र्तृद्वयं तदेव स्फुट विकर्मणोऽपि तत्त्वं निरूपितं द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥ 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इति श्रुत्यर्थार्थापत्तिभ्यां यदुक्तं... ...१८ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

मैत्रादिप्रमात्रन्तरविषयमनुसंधानं ज्ञेयम्। अतएव वसिष्ठपादैरपि पूजकैरविभेद इत्युपदिष्टं। तस्मादुद्युक्तं अकर्मणि चेति ॥

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥
त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥ २० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

॥ १८ ॥ तदेतत्कर्मण्यकर्मादि यथोक्तदर्शित्वं स्तूयते—यस्येति । यस्य यथोक्तदर्शिनः सर्वे यावन्तः समारम्भाः सर्वाणि कर्माणि समारभ्यन्त इति समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः कामैस्तत्कारणैश्च संकल्पैर्वर्जिता मुधैव चेष्टामात्रा अनुष्ठीयन्ते प्रवृत्तेन चेल्लोकसंग्रहार्थं निवृत्तेन चेज्जीवनमात्रार्थं तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेवाग्निस्तेन ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य तमाहुः परमार्थतः पण्डितं बुधा ब्रह्मविदः ॥ १९ ॥ यस्त्वकर्मादिदर्शी सोऽकर्मादिदर्शनादेव निष्कर्मा संन्यासी जीवनमात्रार्थचेष्टः सन्कर्मणि न प्रवर्तते, यद्यपि प्राग्विवेकतः

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

तथाचेति ॥ १८ ॥ कर्मण्यकर्मदर्शनं पूर्वोक्तं स्तोतुमुत्तरश्लोकं प्रस्तौति—तदेतदिति । यथोक्तदर्शित्वं पूर्वोक्तदर्शनसंपन्नत्वम् । समारम्भशब्दस्य कर्मविषयत्वं न रूढ्या किंतु व्युत्पत्त्येत्याह—समारभ्यन्त इतीति । कामसंकल्पवर्जितत्वे कथं कर्मणामनुष्ठानमित्याशङ्क्याह—मुधैवेति । उद्देशफलाभावे तेषामनुष्ठानं यादृच्छिकं स्यादित्याशङ्क्य प्रवृत्तेन निवृत्तेन वा तेषामनुष्ठानं यादृच्छिकं स्यादिति विकल्प्य क्रमेण निरस्यति—प्रवृत्तेनेत्यादिना । ज्ञानाग्नीत्यादि विभजते—कर्मादाविति । यथोक्तज्ञानं योग्यमेव दहति नायोग्यमिति विवक्षितत्वात्तस्मिन्नग्निपदम् । यथोक्तविज्ञानविरहिणामपि वैशेषिकादीनां पण्डितत्वप्रसिद्धिमाशङ्क्य तेषां पण्डिताभासत्वं विवक्षित्वा विशिनष्टि—परमार्थत इति ॥ १९ ॥ विवेकात्पूर्वं कर्मणि प्रवृत्तावपि सति विवेके तत्र न प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याङ्गीकरोति—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

कर्मण्यकर्मभावनां द्रढयितुं विदुषां कर्मदर्शनं स्तौति—यस्य सर्वे समारम्भा इत्यादिभिः षड्भिः । यस्य विदुषः सर्वे समारभ्यन्त इति समारम्भाः कर्माणि । कामेन फलेच्छया, संकल्पेनाहमिदं करोमीत्यभिमानेन च वर्जिताः तं ज्ञानाग्निना कर्मादावकर्मादिदर्शनेन दग्धान्यङ्कुरीभावाच्च्यावितानि कर्माणि शुभाशुभानि येन तं पण्डितं बुधा आहुः ॥ १९ ॥ ननु प्रायश्चित्तेनेव ज्ञानाग्निना पूर्वकर्मदाहेऽपि क्रियमाणं तत्फलाय भवेदित्यत आह—त्यक्त्वेति ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

यस्येति ब्रह्मकर्मसमाधिनेत्यन्तेन । यस्य पूर्वोक्तपरमार्थदर्शिनः सर्वे यावन्तो वैदिका लौकिका वा समारम्भाः समारभ्यन्त इति व्युत्पत्त्या कर्माणि कामसंकल्पवर्जिताः, कामः फलतृष्णा, संकल्पोऽहं करोमीति कर्तृत्वाभिमानस्ताभ्यां वर्जिताः लोकसंग्रहार्थं वा जीवनमात्रार्थं वा प्रारब्धकर्मवेगाद्वृथाचेष्टारूपा भवन्ति । तथा कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेवाग्निस्तेन दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्' इति न्यायात् । ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तं बुधा ब्रह्मविदः परमार्थतः पण्डितमाहुः । सम्यग्दर्शी हि पण्डित उच्यते नतु भ्रान्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥ भवतु ज्ञानाग्निना प्राक्तनानामप्रारब्धकर्मणां दाहः आगामिनां चानुत्पत्तिः, ज्ञानोत्पत्तिकाले क्रियमाणं तु पूर्वोत्तरयोरनन्तर्भावात्फलाय भवेदिति

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

विनाऽशुभान्मोक्षणं भवति । तस्मात्सर्वज्ञैर्भाष्यकृद्भिरुक्तं व्याख्यानमेव समीचीनमिति दिक् ॥ १८ ॥ तदेतत्स्तौति—यस्येति । यथोक्तदर्शिनः सर्वे समारभ्यन्त इति समारम्भाः कर्माणि कामैः फलतृष्णाभिः संकल्पैस्तत्रतत्र कर्तृत्वाभिनिवेशैस्तत्कारणीभूतैः यद्वा काम्यन्त इति कामाः फलानि तैः तत्कारणीभूतैस्तत्संकल्पैश्च वर्जिताः मुधैव चेष्टामात्रा अनुष्ठीयन्ते । कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेवाग्निस्तेन दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य तं परमार्थतः पण्डितं बुधाः तत्त्वदर्शिन आहुः ॥ १९ ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात्तदीयं ज्ञानोत्तरं क्रियमाणमपि कर्माकर्मैव संपद्यत इत्येतमर्थं दर्शयन्नाह—त्यक्त्वेत्यादिना । यत्तु भवतु ज्ञाना-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

यस्येत्यादिपञ्चभिः । सम्यगारभ्यन्त इति समारम्भाः कर्माणि । काम्यत इति कामो वलं तत्संकल्पेन वर्जिता यस्य भवन्ति तं पण्डितमाहुः । तत्र हेतुः । यतस्तैः समारम्भैः शुद्धचित्ते सति ... जातेन ज्ञानाग्निना दग्धान्यकर्मतां नीतानि कर्माणि यस्य तम् । आरूढावस्थायां तु कामः फलविषयस्तदर्थमिदं कर्म कर्तव्यमिति ... मिति कर्मविषयः संकल्पश्च ताभ्यां वर्जितः । शेषं स्पष्टम् ॥ १९ ॥ किंच—त्यक्त्वेति ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

कामेषु काम्यमानेषु फलेषु सं... ...त्यं विहाय क्रियमाणानि कर्माणि कथितकथयिष्यमाणस्वरूपे ज्ञानाग्नावनुप्रविश्य दह्यन्ते॥१९॥त्यक्त्वेति । नि-

१ मधुसूदन...

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

प्रवृत्तो यस्तु प्रारब्धकर्मा सन्नुत्तरकालमुत्पन्नात्मसम्यग्दर्शनः स्यात् स कर्मणि प्रयोजनमपश्यन् ससाधनं कर्म परित्यजत्येव, स कुतश्चिन्निमित्तात्कर्मपरित्यागासंभवे सति कर्मणि तत्फले च सङ्गरहिततया स्वप्रयोजनाभावाल्लोकसंग्रहार्थं पूर्ववत्कर्मणि प्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति। ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात्। तदीयं कर्माकर्मैव संपद्यत इत्येतदर्थं दर्शयिष्यन्नाह—त्यक्त्वेति। त्यक्त्वा कर्मस्वभिमानं फलासङ्गं च यथोक्ते ज्ञाने नित्यतृप्तो निराकाङ्क्षो विषयेष्वित्यर्थो निराश्रय आश्रयरहितः। आश्रयो नाम यदाश्रित्य पुरुषार्थं सिसाधयिषति दृष्टादृष्टेष्टफलसाधनाश्रयरहित इत्यर्थः। विदुषा क्रियमाणं कर्म परमार्थतोऽकर्मैव तस्य निष्क्रियात्मदर्शनसंपन्नत्वात्। तेनैवंभूतेन स्वप्रयोजनाभावात्ससाधनं कर्म परित्यक्तव्यमेवेति प्राप्ते ततो निर्गमासंभवाल्लोकसंग्रहचिकीर्षया शिष्टविगर्हणापरिजिहीर्षया वा

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

यस्त्विति। विवेकात्पूर्वमभिनिवेशेन प्रवृत्तस्य विवेकानन्तरमभिनिवेशाभावात्प्रवृत्त्यसंभवेऽपि जीवनमात्रमुद्दिश्य प्रवृत्त्याभ्यासः संभवतीत्यर्थः। सत्यपि विवेके तत्तत्साक्षात्कारानुदयात्कर्मणि प्रवृत्तस्य कथं तत्त्यागः स्यादित्याशङ्क्याह—यस्तु प्रारब्धेति। त्यक्त्वेत्यादि समनन्तरश्लोकमवतारयितुं भूमिकां कृत्वा तदवतारणप्रकारं दर्शयति—स कुतश्चिदिति। लोकसंग्रहादिनिमित्तं विवक्षितं कर्म परित्यागासंभवे सति तस्मिन्प्रवृत्तोऽपि नैव करोति किंचिदिति संबन्धः। कर्मणि प्रवृत्तो न करोति कर्मेति कथमुच्यते तत्राह—स्वप्रयोजनाभावादिति। कथं तर्हि कर्मणि प्रवर्तते तत्राह—लोकेति। प्रवृत्तेरर्थक्रियाकारित्वाभावं पश्वादिभिश्चाविशेषादिति न्यायेन व्यावर्तयति—पूर्ववदिति। कथं तर्हि विवेकिनामविवेकिनां च विशेषः स्यादित्याशङ्क्य कर्मादौ सङ्गासङ्गाभ्यामित्याह—कर्मणीति। उक्तेऽर्थे समनन्तरश्लोकमवतारयति—ज्ञानाग्नीति। एतमर्थं दर्शयिष्यन्निमं श्लोकमाहेति योजना। यथोक्तं ज्ञानं कूटस्थात्मदर्शनं तेन स्वरूपभूतं सुखं साक्षादनुभूय कर्मणि तत्फले च सङ्गमपास्य विषयेषु निरपेक्षश्चेष्टते विद्वानित्याह—त्यक्त्वेत्यादिना। इष्टसाधनसापेक्षस्य कुतो निरपेक्षत्वमित्याशङ्क्य विशिनष्टि—निराश्रय इति। यदाश्रित्येति यच्छब्देन फलसाधनमुच्यते। आश्रयरहितमित्यस्यार्थं स्पष्टयति—दृष्टेति। तेन ज्ञानवता पुरुषेणैवंभूतेन। त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गमित्यादिना विशेषितेनेत्यर्थः। ततः ससाधनात्कर्मणः सकाशादिति यावत्। निर्गमासंभवे हेतुमाह—लोकेत्यादिना। पूर्ववज्ज्ञानोदयात्प्रागवस्थायामिवेत्यर्थः। अभिप्रवृत्तोऽपि लोकदृष्ट्येति शेषः। नैव करोति किंचित्

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

आत्मलाभेन नित्यतृप्तत्वात्फलासङ्गं त्यक्त्वा निराश्रयत्वात्। अहंकाराद्याश्रयेण हि कर्म क्रियते। निराश्रयो निरहंकारो यस्मात् ततः कर्मसङ्गमहंकरोमीत्यभिमानं च त्यक्त्वा कर्मणि लौकिके वैदिके वा अभितः सर्वाङ्गोपसंहारेण

४ मधुसूदनीव्याख्या।

भवेत्कस्यचिदाशङ्का तामपनुदति—त्यक्त्वेति। कर्मणि फले चासङ्गं कर्तृत्वाभिमानं भोगाभिलाषं च त्यक्त्वा अकर्त्रभोक्त्रात्मसम्यग्दर्शनेन वाधितत्वान्नित्यतृप्तः परमानन्दस्वरूपलाभेन सर्वत्र निराकाङ्क्षः। निराश्रयः आश्रयो देहेन्द्रियादिरद्वैतदर्शनेन निर्गतो यस्मात्स निराश्रयो देहेन्द्रियाद्यभिमानशून्यः। फलकामनायाः कर्तृत्वाभिमानस्य च निवृत्तौ क्रमेण हेतुगर्भं विशेषणद्वयम्। एवंभूतो जीवन्मुक्तो व्युत्थानदशायां कर्मणि वैदिके लौकिके वा अभिप्रवृत्तोऽपि प्रारब्धकर्मवशाल्लोकदृष्ट्या

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

भिना प्राक्तनानामप्रारब्धकर्मणां दाहः। आगामिनां चानुत्पत्तिः। ज्ञानोत्पत्तिकाले क्रियमाणं तु पूर्वोत्तरयोरनन्तर्भावात् ... भवेदिति भवेत्कस्यचिदाशङ्का तामपनुदतीति तच्चिन्त्यम्। मूलात्तद्भाष्यादेवंभूतो जीवन्मुक्तो व्युत्थानदशायां कर्मणि वैदिके लौ... प्रवृत्तोऽपीत्यादिस्वग्रन्थाच्च ज्ञानोत्तरक्रियमाणकर्माश्लेषस्य प्रतीतेः स्फुटत्वेनैवमुत्थानानौचित्यात्। ज्ञानोत्पत्तिकाल इत्यस्य किं ज्ञानोत्पत्तिक्षण इत्यर्थ उत ज्ञानसाधनानामनुष्ठानकाल इति। आद्ये पापादेरसंभवः। द्वितीये तत्कर्मणः पूर्वकर्मण्यन्तर्भावेन शङ्काया अप्यनुत्थानाच्च। अतएव तस्य नाशो वा विश्लेषो वा व्यासेन पृथक् न सूत्रितः। कर्मस्वभिमानं फलासक्तिं च त्य... यथोक्तेन ज्ञानेन नित्यतृप्तः विषयेषु निराकाङ्क्षः। अतएव दृष्टादृष्टेष्टफलसाधनाश्रयरहितः। योगक्षेमार्थाश्रयणीयरहित इति ... तु भाष्यान्तर्भूता। यैस्त्वाश्रयो देहेन्द्रियादिरद्वैतदर्शनेन निर्गतो यस्मात्स निराश्रयः देहेन्द्रियाद्यभिमानशून्यः। फलकामनायाः कर्तृत्वाभिनिवेशस्य च निवृत्तौ क्रमेण विशेषणद्वयमिति व्याख्यानं तदपि दृष्टादृष्टेष्टफलसाधनानि देहेन्द्रियादीनि तदेवाश्रयस्तद्रहितो देहाद्यभिमानशून्य इति भाष्यं व्याख्याय तदविरोधेनादेयं तेनैवंभूतेन प्रयोजनाभावात्समग्रं कर्म यद्यपि त्याज्यं तथापि ...

६ श्रीधरीव्याख्या।

कर्मणि तत्फले चासक्तिं त्यक्त्वा नित्येन निजानन्देन तृप्तः अतएव योगक्षेमार्थमाश्रयणीयरहितः एवंभूतो यः स्वाभाविके वि...

१ श्रीधरः. २ मधुसूदनः.

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

पूर्ववत्कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि निष्क्रियात्मदर्शनसंपन्नत्वान्नैव किंचित्करोति सः ॥ २० ॥ यः पुनः पूर्वोक्तविपरीतः प्रागेव कर्मारम्भाद्ब्रह्मणि सर्वान्तरे प्रत्यगात्मनि निष्क्रिये संजातात्मदर्शनः स दृष्टादृष्टेष्टविषयाशीर्विवर्जिततया । दृष्टादृष्टार्थे कर्मणि प्रयोजनमपश्यन्ससाधनं कर्म संन्यस्य शरीरयात्रामात्रचेष्टो यतिर्ज्ञाननिष्ठो मुच्यत इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह—निरिति । निराशीर्निर्गता आशिषो यस्मात्स निराशीः, यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणमात्मा बाह्यः कार्यकरणसंघातस्तावुभावपि यतौ संयतौ येन स यतचित्तात्मा, त्यक्तसर्वपरिग्रहस्त्यक्तः सर्वः परिग्रहो येन स त्यक्तसर्वपरिग्रहः, शारीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलं कर्म तत्राप्यभिमानवर्जितं कर्म कुर्वन्नाप्नोति न प्राप्नोति किल्बिषमनिष्टरूपं पापं धर्मं च । धर्मोऽपि मुमुक्षोरनिष्टरूपत्वात्किल्बिषमेव बन्धापादकत्वात् । किंच शारीरं केवलं कर्मेत्यत्र किं शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं कर्माभिप्रेतमाहोस्विच्छरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्मेति किंचातो यदि शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरमित्युच्यते । यदा

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

स्वदृष्ट्येति द्रष्टव्यम् ॥ २० ॥ सत्यपि विक्षेपके कर्मणि कूटस्थात्मानुसंधानस्य सिद्धे कैवल्यहेतुत्वे विक्षेपाभावे सुतरां तस्य तद्धेतुत्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह—यः पुनरिति । पूर्वोक्तविपरीतत्वं लोकसंग्रहादिनिरपेक्षत्वं । तदेव वैपरीत्यं स्फोरयति—प्रागेवेति । ससाधनसर्वकर्मसंन्यासे शरीरस्थितिरपि कथमित्याशङ्क्याह—शरीरेति । तर्हि तथाविधचेष्टाविशिष्टचेतस्तया सम्यग्ज्ञानबहिर्मुखस्य कुतो मुक्तिरित्याशङ्क्य यथोपदिष्टचेष्टायामनादरान्नैवमित्याह—ज्ञाननिष्ठ इति । इति दर्शयितुमिमं श्लोकं प्राहेति पूर्ववत् । आशिषः प्रार्थनाभेदास्तृष्णाविशेषाः । आशिषां विदुषो निर्गतत्वे हेतुमाह—यतेति । चित्तवदात्मनः संयमनं कथमित्याशङ्क्याह—आत्मा बाह्य इति । द्वयोः संयमने सत्यर्थसिद्धमर्थमाह—त्यक्तेति । सर्वपरिग्रहपरित्यागे देहस्थितिरपि दुःस्था स्यादित्याशङ्क्याह—शरीरमिति । मात्रशब्देन पौनरुक्त्यादनर्थकं केवलं पदमित्याशङ्क्याह—तत्रापीति । शारीरं केवलमित्यादौ शरीरपदार्थं स्फुटीकर्तुमुभयथा संभावनया विकल्पयति—शारीरमिति । शरीरनिर्वर्त्यं शारीरमित्यस्मिन्पक्षे किं दूषणं शरीरस्थितिमात्रं शारीरमित्यस्मिन्वा पक्षे किं फलमिति पूर्ववादी पृच्छति—किंचात इति । शरीरनिर्वर्त्यं शारीरमित्यस्मिन्पक्षे सिद्धान्ती दूषणमाह—उच्यत इति । शरीरेण यन्निर्वर्त्यं तत्किं प्रतिषिद्धं विहितं वा, प्रथमे विरोधः स्यादित्याह—यदेति ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

प्रवृत्तोऽपि स नैव किंचित्करोति । अतोऽस्य क्रियमाणमपि कर्म न फलाय प्रभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ नन्वेतस्माद्गौणात्कर्मकरणादकरणं मुख्यमेव तद्वरमित्याशङ्क्य गृहस्थस्य तत्प्रत्यवायावहमिति व्यतिरेकमुखेनाह—निराशीरिति । यो निष्परिग्रहः स्त्र्यादिपरिग्रहरहितः संन्यासी स चेन्निराशीः योगैश्वर्यमप्यनिच्छन् यतं चित्तं बुद्धिरात्मा च देहे-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

साङ्गोपाङ्गानुष्ठानाय प्रवृत्तोऽपि स्वदृष्ट्या नैव किंचित्करोति सः । निष्क्रियात्मदर्शनेन बाधितत्वादित्यर्थः ॥ २० ॥ यदात्यन्तविक्षेपहेतोरपि ज्योतिष्टोमादेः सम्यग्ज्ञानवशान्न तत्फलजनकत्वं तदा शरीरस्थितिमात्रहेतोरविक्षेपकस्य भिक्षाटनादेर्नास्त्येव बन्धहेतुत्वमिति कैमुत्यन्यायेनाह—निराशीरिति । निराशीर्गततृष्णः । यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणं आत्मा बाह्येन्द्रियसहितो देहस्तौ संयतौ प्रत्याहारेण निगृहीतौ येन सः । यतो जितेन्द्रियोऽतो विगततृष्णत्वात् त्यक्तसर्वपरिग्रहः त्यक्ताः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

प्राबल्यात् लोकसंग्रहार्थं लोकदृष्ट्या पूर्ववत्कर्मण्यभितः साङ्गोपाङ्गानुष्ठानाय प्रवृत्तोऽपि निष्क्रियात्मदर्शनसंपन्नत्वात्स्वदृष्ट्या नैव किंचित्करोति सः । तत्त्वविदः क्रियमाणकर्मसंबन्धो न भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ सत्यपि विक्षेपके दर्शपूर्णमासादिकर्मणि निष्क्रियात्मवित् निर्लेप एव भवति किं पुनर्वक्तव्यं यो विक्षेपरहितः शरीरमात्रचेष्टो यतिर्ज्ञाननिष्ठो नाप्नोति किल्बिषमितीत्याशयेनाह । निराशीः निर्गता आशिषस्तृष्णा यस्मात्सः । यतौ निगृहीतौ चित्तात्मानावन्तःकरणबाह्यकार्यकरणसंघातौ येन सः । त्यक्तः सर्वः परिग्रहो येन सः केवलं शारीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाशनादिकं कर्म तत्रापि अभिमानवर्जितं लोकदृष्ट्या कुर्वन्किल्बिषं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

कर्मण्यभितः प्रवृत्तोऽपि किंचिदपि नैव करोति । तस्य कर्माकर्मतामापद्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥ किंच—निराशीरिति । निर्गता आशिषः

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

शारीरेति । अभिप्र... त्तोऽप्याभिमुख्येन प्रवृत्तोऽपि शरीरोपयोगीन्द्रियव्यापारात्मकं कर्म शारीरं यन्मनोबुद्धिभ्यां न तथानुरञ्जितम् ॥ २० ॥ २१ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

शरीरनिर्वर्त्यं कर्म शारीरमभिप्रेतं स्यात्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म प्रतिषिद्धमपि शरीरेण कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमिति ब्रुवतो विरुद्धाभिधानं प्रसज्येत, शास्त्रीयं च कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजनं शरीरेण कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्यपि ब्रुवतोऽप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गः शारीरं कर्म कुर्वन्निति विशेषणात् केवलशब्दप्रयोगाच्च वाङ्मनसनिर्वर्त्यं कर्म विधिप्रतिषेधविषयं धर्माधर्मशब्दवाच्यं कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्युक्तं स्यात्, तत्रापि वाङ्मनोभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किल्बिषप्राप्तिवचनं विरुद्धमापद्येत, प्रतिषिद्धसेवापक्षेऽपि भूतार्थानुवादमात्रमनर्थकं स्यात्, यदा तु शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्माभिप्रेतं भवेत्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म विधिप्रतिषेधशास्त्रगम्यं शरीरवाङ्मनोनिर्वर्त्यमन्यदकुर्वंस्तैरेव शरीरादिभिः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलशब्दप्रयोगादहं करोमीत्यभिमानवर्जितः शरीरादिचेष्टामात्रं लोकदृष्ट्या कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम्। एवंभूतस्य पापशब्दवाच्यकिल्बिषप्राप्त्यसंभवात् किल्बिषं संसारं नाप्नोति। ज्ञानाग्निदग्धसर्वकर्मत्वादप्रतिबन्धेन मुच्यत एवेति पूर्वोक्तसम्यग्दर्शनफलानुवाद एवैषः।

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

प्रतिषिद्धाचरणेऽपि नानिष्टप्राप्तिरित्युक्ते प्रतिषेधशास्त्रविरोधः स्यादित्यर्थः। द्वितीये विहितकरणे सत्यनिष्टप्राप्त्यभावादप्राप्तप्रतिषेधः स्यादित्याह—**शास्त्रीयंचेति**। दृष्टप्रयोजनं कारीर्यादिकं कर्म, अदृष्टप्रयोजनं स्वर्गसाधनं ज्योतिष्टोमादिकं कर्मेति विभागः। शरीरनिर्वर्त्यं कर्म शारीरमभिमतमिति पक्षे दूषणान्तरमाह—**शारीरमिति**। वाचा मनसा च कर्मणोऽनुष्ठाने संन्यासिनो भवत्येव किल्बिषप्राप्तिरित्याशङ्क्याह—**तत्रापीति**। वाङ्मनोभ्यां विहितानुष्ठाने वा प्रतिषिद्धकरणे वा किल्बिषप्राप्तिः संन्यासिनः स्यादिति विकल्प्याद्ये जपध्यानविधिविरोधः स्यादित्युक्त्वा द्वितीयं दूषयति—**प्रतिषिद्धेति**। शरीरनिर्वर्त्यं कर्म शारीरमिति पक्षमेवं प्रतिक्षिप्य द्वितीयपक्षे लाभं दर्शयति—**यदा त्विति**। अन्यदेहस्थितिप्रयोजनात्कर्मणः सकाशादिति शेषः। तत्रापि विदुषः स्वदृष्ट्या न प्रवृत्तिरिति सूचयति—**लोकेति**। विद्वानुक्तया रीत्या वर्तमानो नाप्नोति किल्बिषमित्यत्र विवक्षितमर्थमाह—**एवंभूतस्येति**। विधिनिषेधगम्यं कर्म देहस्थितिहेतुव्यतिरिक्तमकुर्वत इत्यर्थः। शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्यस्योक्तेन प्रकारेण फलि

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

न्द्रियसंघातो येन स यतचित्तात्मा। समाधिकाले निरुद्धबाह्याभ्यन्तरवृत्तिरित्यर्थः। स व्युत्थानकाले शारीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादि। तदपि केवलं कर्तृत्वाभिमानशून्यं पराध्यारोपितकर्तृत्वेन कुर्वन्नपि किल्बिषं 'या- ज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' इति यावज्जीवाधिकारचोदिताग्निहोत्राद्यकरणजं प्रत्यवायं नाप्नोति। विधितस्तेषां त्यागात् यस्तु सपरिग्रहः स निराशीरपि यतचित्तात्मापि केवलमपि शारीरं कर्म कुर्वन् विहिताकरणात्किल्बिषं प्राप्नोत्ये

४ मधुसूदनीव्याख्या।

सर्वे परिग्रहा भोगोपकरणानि येन सः एतादृशोऽपि प्रारब्धकर्मवशात् शारीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं कौपीनाच्छादन- ग्रहणभिक्षाटनादिरूपं यतिं प्रति शास्त्राभ्यनुज्ञातं कर्म कायिकं वाचिकं मानसं च तदपि केवलं कर्तृत्वाभिमान- शून्यं पराध्यारोपितकर्तृत्वेन कुर्वन्परमार्थतोऽकर्त्रात्मदर्शनान्नाप्नोति न प्राप्नोति किल्बिषं धर्माधर्मफलभूतमनिष्टं संसारं पापवत्पुण्यस्याप्यनिष्टफलत्वेन किल्बिषत्वात्। ये तु शरीरनिर्वर्त्यं शारीरमिति व्याचक्षते तन्मते केवलं कर्म कु- र्वन्नित्यतोऽधिकार्थालाभादव्यावर्तकत्वेन शारीरपदस्य वैयर्थ्यम्। अथ वाचिकमानसिकव्यावर्तनार्थमिति ब्रूयात् तदा कर्मणो विहितमात्रपरत्वेन शारीरं विहितं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्यप्रसक्तप्रतिषेधोऽनर्थकः, वाचिकं मानसं च विहितं कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमिति च शास्त्रविरुद्धमुक्तं स्यात्, विहितप्रतिषिद्धसाधारण्यपरत्वेऽप्येवमेव व्याघात इति भाष्य

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

धर्माधर्माख्यं संसारं नाप्नोति। मुमुक्षुं प्रतिबन्धोदर्कत्वेन धर्मस्यापि किल्बिषरूपत्वात्। यत्तु नन्वेतस्माद्गौणात्करणादकरणं मुख्यं तद्वरमित्याशंक्य गृहस्थस्य तत्प्रत्यवायावहमिति व्यतिरेकमुखेनाह। यस्तु त्यक्तसर्वपरिग्रहः स निराशीरपि यतचित्तात्मापि केवलमपि शारीरं कर्म कुर्वन् विहिताकरणात्किल्बिषं प्राप्नोत्येवेत्यर्थ इति तदुपेक्ष्यम्। निराशीरित्यादिविशेषणाननुरूपया कल्प- नया व्यतिरेकमुखेन नैव किंचित्करोति सः। कृत्वापि न निबध्यते। हत्वापि स इमाँलोकान्न हन्ति न निबध्यत इत्यादिविरुद्धा- र्थप्रदर्शनानौचित्यात् 'कथमसतः सज्जायेत' इति श्रुत्या अकरणादभावरूपात्किल्बिषस्य भावस्य उत्पत्तिर्न जायतेऽपितु प्रतिषिद्धा- चरणादित्यसकृद्भाष्यकारैरुक्तत्वेन च शारीरं केवलमिति विशेषणात् किल्बिषस्याप्राप्तेः प्राप्नोत्येवेत्यस्यासंगतत्वात् प्रत्यवायेन

६ श्रीधरीव्याख्या।

कामना यस्मात्। यतं नियतं चित्तं आत्मा च शरीरं यस्य। त्यक्ताः सर्वे परिग्रहा येन सः। शारीरं ... शरीरमात्रनिर्वर्त्यं कर्म

१ नीलकण्ठः.

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥ २२ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

एवं शारीरं केवलं कर्मेत्यस्यार्थस्य परिग्रहे निरवद्यं भवति ॥ २१ ॥ त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोः परिग्रहस्याभावाद्याचनादिना शरीरस्थितौ कर्तव्यतायां प्राप्तायाम् 'अयाचितमसंक्लृप्तमुपपन्नं यदृच्छया' इत्यादिना वचनेनानुज्ञातं यतेः शरीरस्थितिहेतोरन्नादेः प्राप्तिद्वारमाविष्कुर्वन्नाह—यदृच्छेति । यदृच्छालाभसंतुष्ट अप्रार्थितोपनतो लाभो यदृच्छालाभस्तेन संतुष्टः संजातालंप्रत्ययः द्वन्द्वातीतः द्वन्द्वैः शीतोष्णादिभिर्हन्यमानोऽविषण्णचित्तो द्वन्द्वातीत उच्यते । विमत्सरो विगतमत्सरो निर्वैरबुद्धिः समस्तुल्यो यदृच्छया लाभस्यापि सिद्धावसिद्धौ च य एवंभूतो यतिरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोर्लाभालाभयोः समो हर्षविषादवर्जितः कर्मादावकर्मादिदर्शी यथाभूतात्मदर्शननिष्ठः

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

शारीरं केवलमिति विशेषणद्वयं निर्दोषं सिध्यतीति फलितमाह—एवमिति ॥ २१ ॥ पूर्वश्लोकेन संगतिं दर्शयन्नुत्तरश्लोकमुत्थापयति—त्यक्तेति । अन्नादेरित्यादिशब्देन पादुकाच्छादनादि गृह्यते, याचनादिनेत्यादिपदेन सेवाकृप्याद्युपादीयते, भिक्षाटनार्थमुद्योगात्प्राक्काले केनापि योग्येन निवेदितं भैक्ष्यमयाचितमभिशस्तं पतितं च वर्जयित्वा संकल्पमन्तरेण पञ्चभ्यः सप्तभ्यो वा गृहेभ्यः समानीतं भैक्ष्यमसंक्लृप्तसिद्धमन्नं भक्तजनैः स्वसमीपमुपानीतमुपपन्नं यदृच्छया । स्वकीयप्रयत्नव्यतिरेकेणेति यावत् । आदिशब्देन 'माधूकरमसंक्लृप्तं प्राक्प्रणीतमयाचितम् । तत्तत्कालोपपन्नं च भैक्ष्यं पञ्चविधं स्मृतम्' इत्यादि गृह्यते । आविष्कुर्वन्निदं वाक्यमाहेति योजनीयम् । परोत्कर्षामर्षपूर्विका स्वस्योत्कर्षाभिवाञ्छा विगता यस्मादिति व्युत्पत्तिमाश्रित्य विवक्षितमर्थमाह—निर्वैरेति । संक्षेपतो दर्शितमर्थं विशदयति—य एवंभूत इति । तथापि प्रकृतस्य यतेर्भिक्षाटनादौ कर्तृत्वं प्रतिभाति तदभावे भिक्षाटनाद्यभावेन

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

त्यर्थः ॥ २१ ॥ ननु सपरिग्रहः कुटुम्बभरणव्यग्रतया कथं वित्तव्ययायाससाध्यान्यग्निहोत्रादीन्यनुतिष्ठेदित्याशङ्क्याह—यदृच्छेति । यदृच्छया अप्रार्थितोपनतो लाभो यदृच्छालाभस्तेन संतुष्टः । तथाहि ऋतामृताभ्यां जीवनं ब्राह्मणस्य विधाय व्याख्यातं 'ऋतमुञ्छशिलं प्रोक्तममृतं स्यादयाचितम्' इति । द्वन्द्वातीतो बहुलाभेऽलाभे वा सुखदुःखाद्यतीतः । विमत्सरः परस्य लाभं दृष्ट्वा संतापहीनः । समो यदृच्छालाभेनैवेष्टिपशुचातुर्मास्यादेर्नित्यकर्मणः सिद्धाव-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

विस्तरः ॥ २१ ॥ त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं कर्माभ्यनुज्ञातं तत्रान्नाच्छादनादिव्यतिरेकेण शरीरस्थितेरसंभवाद्याच्ञादिनापि स्वप्रयत्नेनान्नादिकं संपाद्यमिति प्राप्ते नियमायाह—यदृच्छेति । शास्त्राननुमतप्रयत्नव्यतिरेको यदृच्छा तयैव यो लाभोऽन्नाच्छादनादेः शास्त्रानुमतस्य स यदृच्छालाभस्तेन संतुष्टस्तदधिकतृष्णारहितः । तथाच शास्त्रं 'भैक्षं चरेत्' इति प्रकृत्य 'अयाचितमसंक्लृप्तमुपपन्नं यदृच्छया' इति याच्ञासंकल्पादिप्रयत्नं वारयति । मनुरपि 'नचोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया । नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥' इति । यतयो भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशन्तीत्यादिशास्त्रानुमतस्तु प्रयत्नः कर्तव्य एव । एवं लब्धव्यमपि शास्त्रनियतमेव 'कौपीनयुगलं वासः कन्थां शीतनिवारिणीम् । पादुके चापि गृह्णीयात्कुर्यान्नान्यस्य संग्रहम् ॥' इत्यादि । एवमन्यदपि विधिनिषेधरूपं शास्त्रमूह्यम् । ननु स्वप्रयत्नमन्तरेणालाभे शीतोष्णादिपीडितः कथं जीवेदत आह—द्वन्द्वातीत इति । द्वन्द्वातीतः द्वन्द्वानि क्षुत्पिपासाशीतोष्णवर्षादीनि अतीतोऽतिक्रान्तः ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ध्यत इति स्वपरग्रन्थविरोधाच्चेति दिक् ॥ २१ ॥ ननु त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेः अन्नादेः शरीरस्थितिहेतोः परिग्रहाभावात् याचनादिना शरीरस्थितिः कर्तव्येत्याशङ्क्य 'अयाचितमसंक्लृप्तमुपपन्नं यदृच्छया' इति वचनानुरोधेनोत्तरमाह—यदृच्छेति । अप्रार्थितोऽप्रयत्नो लाभो यदृच्छालाभः तेन संतुष्टः संजातालंप्रत्ययः । द्वन्द्वैः शीतोष्णादिभिः स्वप्रयत्नमन्तरेण वस्त्राद्यलाभे पीड्यमानोऽप्यखिन्नचित्तः द्वन्द्वातीतः अतएव परस्य कौपीनाच्छादनलाभेन परोत्कर्षासहनरूपमत्सरशून्यः । निर्वैर इत्यर्थः । समस्तुल्यो यदृच्छालाभस्य सिद्धावसिद्धौ च हर्षविषादरहित इत्यर्थः । यतयो भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशन्ति 'विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने । अती-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

निवेशरहितं कर्म कुर्वन्नपि किल्बिषं बन्धं ... न प्राप्नोति । योगारूढपक्षे शरीरनिर्वाहमात्रोपयोगि स्वाभाविकं भिक्षाटनादि कर्म कुर्वन्नपि किल्बिषं विहिताकरणनिमित्तं ते... ...षं न प्राप्नोतीति ॥ २१ ॥ किंच—यदृच्छेति । अप्रार्थितोपस्थितो लाभो यदृच्छालाभः । तेन संतुष्टः ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

यदृच्छेति । कुर्व... ...ापि न निबध्यते । कर्मकर्तरिप्रयोगः । स्वयमेव ह्यात्मानं बध्नाति । फलवासनाकालुष्यमुपाददानो गृह्णान इत्यर्थः । अन्यथा जडानां

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने भिक्षाटनादिकर्मणि शरीरादिनिर्वर्त्ये नैव किंचित्करोम्यहं 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' इत्येवं सदा संपरिचक्षाण आत्मनः कर्तृत्वाभावं पश्यन्नैव किंचिद्भिक्षाटनादिकं कर्म करोति, लोकव्यवहारसामान्यदर्शनेन तु लौकिकैरारोपितकर्तृत्वे भिक्षाटनादौ कर्मणि कर्ता भवति, भिक्षाटनादिचेष्टास्वप्यकर्तृत्वाद्यनुसंधानमेव विदुषः स्वानुभवेन तु शास्त्रप्रमाणादिजनितेनाकर्तैव, स एवं पराध्यारोपितकर्तृत्वं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादिकं कर्म कृत्वापि न निबध्यते बन्धहेतोः कर्मणः सहेतुकस्य ज्ञानाग्निना दग्धत्वादित्यनुवाद एवैषः ॥ २२ ॥ त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गमित्यनेन

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

जीवनाभावप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह—लोकेति । लौकिकैरविवेकिभिः सह व्यवहारस्य स्नानाचमनभोजनादिलक्षणस्य विदुषापि सामान्येन दर्शनात्तदनुसारेण लौकिकैरध्यारोपितकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्विद्वानपि लोकदृष्ट्या भिक्षाटनादौ कर्तृत्वमनुभवतीत्यर्थः । कथं तर्हि तस्याकर्तृत्वं तत्राह—स्वानुभवेनेति । यदृच्छेत्यादिपादत्रयं व्याख्याय कृत्वापीत्यादि चतुर्थपादं व्याचष्टे—स एवमिति । भिक्षाटनादिना प्रातिभासिकेन कर्मणा विदुषो बद्धत्वाभावेऽपि कर्मान्तरेण निबद्धत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—बन्धेति । ज्ञानाग्निदग्धत्वादित्येवं शारीरं केवलमित्यादावुक्तस्यायमनुवाद इति योजना । यथोक्तस्य कर्मणो युक्त्या महाविरोधाभ्युपगमसूचनार्थोऽपिशब्दः ॥ २२ ॥ गतसङ्गस्येत्यादिश्लोकस्य व्यवहितेन संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—त्यक्तेति । अनेन श्लोकेन 'नैव किंचित्करोति सः' इत्यत्र कर्माभावः प्रदर्शि

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

सिद्धौ वा समो निर्विकार एवंभूत इष्ट्यादीनि कृत्वापि तत्फलेन स्वर्गादिना न निबध्यते । अपिशब्दात्तज्जेन प्रत्यवायेन न निबध्यते । बन्धहेतोः कर्मणस्तत्त्वज्ञानेनैव दाहात् । तथाच स्मृतिः 'न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥' इति । भाष्ये त्वयं श्लोकः संन्यासिपरत्वेनैव व्याख्यातः ॥ २२ ॥ 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्' इत्यादिना श्लोकत्रयेण विद्वान्कर्माणि कुर्वन्नपि न करोति अतो न लिप्यते लेपाभावात् न बध्यत इत्युक्तं, तत्किं कर्मणां फलदानशक्तिप्रतिबन्धो वा ज्ञानेन क्रियते उत निरन्वयोच्छेद एवेत्याशङ्क्य

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

समाधिदशायां तेषामस्फुरणात् व्युत्थानदशायां स्फुरणेऽपि परमानन्दाद्वितीयाकर्त्रभोक्त्रात्मप्रत्ययेन बाधात् तैर्द्वन्द्वैरुपहन्यमानोऽप्यक्षुभितचित्तः, अतएव परस्य लाभे स्वस्यालाभे च विमत्सरः । परोत्कर्षासहनपूर्विका स्वोत्कर्षवाञ्छा मत्सरस्तद्रहितः अद्वितीयात्मदर्शनेन निर्वैरबुद्धिः । अतएव समस्तुल्यो यदृच्छालाभस्य सिद्धावसिद्धौ च सिद्धौ न हृष्टः नाप्यसिद्धौ विषण्णः स स्वानुभवेनाकर्तैव परैरारोपितकर्तृत्वः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादिरूपं कर्म कृत्वापि न निबध्यते । बन्धहेतोः सहेतुकस्य कर्मणो ज्ञानाग्निना दग्धत्वादिति पूर्वोक्तानुवादः ॥ २२ ॥ त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यदृच्छालाभसंतुष्टस्य यतेर्यच्छरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादिरूपं कर्म तत्कृत्वा न निबध्यत इत्युक्तेर्गृहस्थस्य ब्रह्मविदो जनकादेर्यज्ञादिरूपं यत्कर्म त

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तपात्रसंचारे भिक्षां लिप्सेत वै मुनिः ॥ कौपीनयुगुलं वासः कन्थां शीतनिवारिणीम् । पादुके चापि गृह्णीयात्कुर्यान्नान्यस्य संग्रहम् इत्यादिशास्त्राल्लोकदृष्ट्या भिक्षाटनादिकं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं कर्म कृत्वापि कर्मादावकर्मादिदर्शी यथा भूतात्मज्ञाननिष्ठः कृ न निबध्यते बन्धहेतोः सहेतुकस्य कर्मणः ज्ञानाग्निना दग्धत्वादित्युक्तानुवादः । यैस्त्वन्ये ननु सपरिग्रहः कुटुम्बभरणव्यग्रचित्तः कथं व्यायाससाध्याग्निहोत्रादीन्यनुतिष्ठे...दित्याशङ्क्याह । यदृच्छालाभसंतुष्टः द्वन्द्वातीतो बहुलाभेऽलाभे वा सुखदुःखातीतः लाभं दृष्ट्वा संतापहीनः समः यदृच्छालाभेनैव इष्टि...पशुचातुर्मास्यादेर्नित्यात्कर्मणः सिद्धावसिद्धौ च समः निर्विकारः एवंभूत इष्ट्या दीनि कृत्वापि तन्मूलेन स्वर्गादिना न निबध्यते । अपि...शब्दात्तज्जेन प्रत्यवायेन न निबध्यते । बन्धहेतोः कर्मणस्तत्त्वज्ञानेन दाहात् । तथाच स्मृतिः 'न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः । ... श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥' इति व्या तदसंगतम् । उक्तरीत्या त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेः पूर्वश्लोकेन वर्णनौचित्येनैव ...प्रस्थापनस्यानौचित्यात् । शङ्कानुरूपस्य श्लोकार्थैरल प्रतीतेश्च । तस्मादनेन श्लोकेन परिग्रहरहितस्यैव वर्णनं न्याय्यमिति दिक् ॥ २२ ॥ ...स्तु प्रारब्धवशात्पूर्वं कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि

६ श्रीधरीव्याख्या ।

द्वन्द्वानि शीतोष्णादीन्यतीतोऽतिक्रान्तः । तत्सहनशील इत्यर्थः । विमत्सरो निर्वैरः । यदृच्छालाभस्यापि ... सिद्धावसिद्धौ च समो ह... पादरहितः । य एवंभूतः स पूर्वोत्तरभूमिकयोर्यथायथं विहितं स्वाभाविकं वा कर्म कृत्वापि न बन्धं प्राप्नोति ... ॥ २२ ॥

१ नीलकण्ठः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

श्लोकेन यः प्रारब्धकर्मा सन् यदा निष्क्रियब्रह्मात्मदर्शनसंपन्नः स्यात्तदा तस्यात्मनः कर्तृकर्मप्रयोजनाभावदर्शिनः कर्मपरित्यागे प्राप्ते कुतश्चिन्निमित्तात्तदसंभवे सति पूर्ववत्तस्मिन्कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति स इति च कर्माभावः प्रदर्शितः, यस्यैवं कर्माभावो दर्शितस्तस्यैव गतसङ्गस्य सर्वतोऽनिवृत्तासक्तेर्मुक्तस्य निवृत्तधर्माधर्मादिबन्धस्य ज्ञानावस्थितचेतसो ज्ञाने एवावस्थितं चेतो यस्य सोऽयं ज्ञानावस्थितचेतास्तस्य यज्ञाय यज्ञनिर्वृत्त्यर्थमाचरतो निर्वर्तयतः कर्म समग्रं सहाग्रेण कर्म-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

इति संबन्धः। कस्य कर्माभावप्रदर्शनमित्याशङ्क्याह—यः प्रारब्धेति। प्रारब्धकर्मा सन् योऽवतिष्ठते तस्य कर्माभावः प्रदर्शितश्चेद्विरोधः स्यादित्याशङ्क्यावस्थाविशेषे तत्प्रदर्शनान्मैवमित्याह—यदेति। ननु ज्ञानवतः क्रियाकारकफलाभावदर्शिनः कर्मपरित्यागध्रौव्यात्कर्माभाववचनमप्राप्तप्रतिषेधः स्यादित्याशङ्क्याह—आत्मन इति। लोकसंग्रहादिनिमित्तं प्रागेवोक्तमविद्यावस्थायामिव पूर्ववदित्युक्तम्। एवं वृत्तमनूद्योत्तरश्लोकमवतारयति—यस्येति। यथोक्तस्यापि विद्यावतो मुक्तस्य भगवत्प्रीत्यर्थं कर्मानुष्ठानोपलम्भात्ततो बन्धारम्भः संभाव्येतेत्याशङ्क्याह—यज्ञायेति। धर्माधर्मादीत्यादिशब्देन रागद्वेषादिसंग्रहः। तस्य बन्धनत्वं करणव्युत्पत्त्या प्रतिपत्तव्यं। यज्ञनिर्वृत्त्यर्थं यज्ञशब्दितस्य भगवतो विष्णोर्नारायणस्य प्रीतिसंपत्त्यर्थमिति यावत्। ज्ञानमेव वाञ्छतो ज्ञानस्य प्रतिबन्धकं कर्म परिशङ्कितं परिहरति—कर्मेति। समग्रेणेत्यङ्गीकृत्य व्याचष्टे—सहेत्यादिना॥ २३॥ 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म' इति स्मृतिमाश्रित्य

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

मुक्तस्यापि पुनः संसारप्रसक्तिं पश्यन् द्वितीयमभ्युपगच्छति—गतसङ्गस्येति। यतो विद्वान् गतसङ्गः कर्तृत्वाभिमानशून्योऽतो न करोतीत्युक्तम्। यतो मुक्तः फलकामनामुक्तः अतो न लिप्यत इत्युक्तम्। यतो यज्ञायैव यज्ञेश्वरप्रीत्यर्थमेवाचरति न फलान्तरार्थम् प्राप्याभावात्। अतस्तामेवोत्पाद्य कृतार्थैः कर्मभिर्न बध्यत इत्युक्तम्। यतोयं ज्ञाने सम्यग्दर्शनेऽवस्थितचेताः प्रतिष्ठितप्रज्ञः अत ईश्वरप्रीतिफलस्य ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिरूपस्यापि प्रागेव लाभात् अस्य गतसङ्गस्य मुक्तस्य यज्ञाय कर्माचरतो ज्ञानावस्थितस्य सर्वं कर्म क्रियमाणादिकं सर्वप्रकारेण निष्प्रयोजनं सत्समग्रं अग्रेण फलेन वासनया वा सह समग्रं प्रकर्षेण निरन्वयं विलीयते नश्यत्यतो न कदाचिदपि प्रादुर्भवति। अयं च क्रियमाणकर्मप्रलयो विद्वद्दृष्ट्यैव। स्वाभाविकस्य तेषां फलजननसामर्थ्यस्य वह्न्यौष्ण्यवदप्रत्याख्येयत्वात्। अतएव ज्ञानेन पूर्वकर्मणां दाह उत्तरेषामश्लेषश्च श्रूयते नतूत्तरेषामपि दाहः। 'तद्यथैषीकतूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' इति। 'तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन' इतिच। 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्' इति। विदुषो धनस्येव कर्मणामप्यन्यत्र गमनदर्शनान्न तेषां वस्तुवृत्त्या

४ मधुसूदनीव्याख्या।

न्धहेतुः स्यादिति भवेत्कस्यचिदाशङ्का, तामपनेतुं त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गमित्यादिनोक्तं विवृणोति—गतसङ्गस्येति। गतसङ्गस्य फलासङ्गशून्यस्य मुक्तस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यध्यासशून्यस्य ज्ञानावस्थितचेतसः निर्विकल्पब्रह्मात्मैक्यबोध एव स्थितं चित्तं यस्य तस्य स्थितप्रज्ञस्येत्यर्थः। उत्तरोत्तरविशेषणस्य पूर्वपूर्वहेतुत्वेनान्वयो द्रष्टव्यः। गतसङ्गत्वं कुतः। यतोऽध्यासहीनत्वम्। तत् कुतः, यतः स्थितप्रज्ञत्वमिति ईदृशस्यापि प्रारब्धकर्मवशात् यज्ञाय यज्ञसंरक्षणार्थं ज्योतिष्टोमादियज्ञे श्रेष्ठाचारत्वेन लोकप्रवृत्त्यर्थं, यज्ञाय विष्णवे तत्प्रीत्यर्थमिति वा। आचरतः कर्म यज्ञदानादिकं समग्रं सहाग्रेण फलेन विद्यत इति समग्रं प्रविलीयते प्रकर्षेण कारणोच्छेदेन तत्त्वदर्शनाद्विलीयते। विनश्यतीत्यर्थः॥ २३॥ ननु क्रियमाणं कर्म फलमजनयित्वैव कुतो नश्यति ब्रह्मबोधेन

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

किंचित्करोतीत्युक्तं तदेव विवृण्वन्नाह—गतसङ्गस्येति। गतः सर्वतो निवृत्तः सङ्ग आसक्तिर्यस्य तस्य मुक्तस्य निवृत्तधर्माधर्मादिबन्धनस्येति भाष्यम्। तत्रादिशब्देन कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यध्यासो रागादिश्च गृह्यते इत्यविरोधः। ज्ञान एवावस्थितं चेतो यस्य तस्य यज्ञायाग्निष्टोमादियज्ञनिर्वृत्त्यर्थं विष्णुप्रीतिनिर्वृत्त्यर्थमिति वा आचरतः कुर्वतः सहाग्रेण फलेन वर्तत इति समग्रं प्रकर्षेण कारणोच्छेदेन तत्त्वसाक्षात्काराद्विलीयते नश्यतीत्यर्थः॥ २३॥ ननु 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि। अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं

६ श्रीधरीव्याख्या।

गतसङ्गस्येति। गतसङ्गस्य निष्कामस्य [illegible] रागादिभिर्मुक्तस्य। ज्ञानेऽवस्थितं चेतो यस्य। यज्ञाय परमेश्वरार्थं कर्माचरतः सतः समग्रं सवासनं कर्म प्रविलीयते अकर्मभा[illegible] [illegible]नमापद्यते। आरूढयोगपक्षे यज्ञायेति। यज्ञसंरक्षणार्थं लोकसंग्रहार्थमेव कर्म कुर्वत इत्यर्थः॥ २३॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

कर्मणां बन्धने स्वा[illegible] [illegible]तव्यं न तथा हृदयंगमम्॥२२॥ गतसङ्ग इति। यज्ञायेति जातावेकवचनम्। यज्ञा वक्ष्यमाणलक्षणाः॥२३॥ यज्ञायेत्युक्तं

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

फलेन वर्तत इति समग्रं कर्म तत्समग्रं प्रविलीयते विनश्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ब्रह्मेति । कस्मात्पुनः कारणात्क्रियमाणं कर्म स्वकार्यारम्भमकुर्वत्समग्रं प्रविलीयत इत्युच्यते, यतो ब्रह्मार्पणं येन करणेन प्रकारेण ब्रह्मविद्धविरग्नावर्पयति तद्ब्रह्मैवेति पश्यति तस्यात्मव्यतिरेकेणाभावं पश्यति यथा शुक्तिकायां रजताभावं पश्यति तद्वदुच्यते ब्रह्मैवार्पणमिति । यथा यद्रजतं तच्छुक्तिकैवेति । ब्रह्म अर्पणमित्यसमस्ते पदे, यदर्पणबुद्ध्या गृह्यते लोके तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थः । ब्रह्म हविस्तथा यद्धविर्बुद्ध्या गृह्यमाणं तद्ब्रह्मैवास्य । तथा ब्रह्माग्नाविति समस्तं पदम् । अग्निरपि ब्रह्मैव यत्र हूयते ब्रह्म

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

शङ्कते—कस्मादिति । समस्तस्य क्रियाकारकफलात्मकस्य द्वैतस्य ब्रह्ममात्रत्वेन बाधितत्वाद्ब्रह्मविदा ब्रह्मार्पकं कर्म प्रविलीयते सर्वमिति युक्तमित्याह—उच्यत इति । ब्रह्मविदो ब्रह्मैव सर्वक्रियाकारकफलजातं द्वैतमिति हेतुत्वेनानन्तरश्लोकमवतारयति—यत इति । अर्पणशब्दस्य करणविषयत्वं दर्शयन्नर्पणं ब्रह्मेति पदद्वयपक्षे सामानाधिकरण्यं साधयति—येनेति । यद्रजतं सा शुक्तिरितिवद्बाधायामिदं सामानाधिकरण्यमित्याह—तस्येति । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । उक्तेऽर्थे पदद्वयमवतारयति—तद्वदुच्यत इति । उक्तमेवार्थं स्पष्टयति—यथेति । दिति । समाससंख्यां व्यावर्तयति—ब्रह्मेति । पदद्वयपक्षे विवक्षितमर्थं कथयति—यदर्पणेति । ब्रह्महविरिति पदद्वयमवतार्य व्याचष्टे—ब्रह्मेत्यादिना । यदर्पणबुद्ध्या गृह्यते तद्ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेति यथोक्तं तथेहापीत्याह—तथेति । अस्येति षष्ठी ब्रह्मविदमधिकरोति । पर्ववदसमासमाशङ्क्य व्यावर्तयन्पदान्तरमवतार्य व्याकरोति—तथेति । प्रागुक्तासमासवदिति व्यतिरेकः । तत्र विवक्षितमर्थमाह—अग्निरपीति । ब्रह्मणेति पदस्याभिमतमर्थमाह—ब्रह्मणेति । कर्त्रा हूयत इति संबन्धः । कर्ता ब्रह्मणः सकाशाद्व्यतिरिक्तो नास्तीत्येतदभिमतमित्याह

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

प्रलयोऽस्तीति ध्येयम् ॥ २३ ॥ कुतो विदुषां कर्माणि प्रविलीयन्त इत्याशङ्क्याह—ब्रह्मार्पणमिति । यतो विद्वांसः सविकल्पसमाधौ सर्वं जगत्प्रत्यक्चितिशक्तिनिर्मितं पश्यन्ति । तथाच श्रुतिः 'किं कारणम्' इत्युपक्रम्य स्वभाव इति कालादीनि लोकदृष्टानेकानि कारणान्युपक्षिप्य कारणं निर्णीय 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्दे

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तत्कारणोच्छेदादित्याह—ब्रह्मार्पणमिति । अनेककारकसाध्या हि यज्ञादिक्रिया भवति । देवतोद्देशेन हि द्रव्यत्यागो स एव त्यज्यमानद्रव्यस्याग्नौ प्रक्षेपाद्धोम इत्युच्यते । तत्रोद्देश्या देवता संप्रदानम् । त्यज्यमानं द्रव्यं हविःशब्दवाच्यं द्धात्वर्थं कर्म । तत्फलं तु स्वर्गादिव्यवहितं भावनाकर्म । एवं धारकत्वेन हविषोऽग्नौ प्रक्षेपे साधकतमतया जुह्वादि प्रकाशकतया मन्त्रादिकरणमपि कारकव्यापकभेदेन द्विविधम् । एवं त्यागोऽग्नौ प्रक्षेपश्च द्वे क्रिये । तत्राद्यायां यजमानः प्रक्षेपे तु यजमानपरिक्रीतोऽध्वर्युः, प्रक्षेपाधिकरणं चाग्निः । एवं देशकालादिकमप्यधिकरणम् । सर्वक्रियासाधारणं द्रव्य

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

कर्म शुभाशुभम्' इत्यादिवचनेभ्यः कर्मफलस्यावश्यंभावित्वकथनात् । कस्मात्पुनः कारणात्क्रियमाणं कर्म स्वकार्यारम्भं कुर्वत्समग्रं प्रविलीयत इत्याशङ्क्य सर्वक्रियाकारकफलजातं द्वैतं ब्रह्मैव ब्रह्मविद इति हेतोस्तस्य समग्रं कर्म विनश्यतीत्याह । अर्पणमित्यसमस्ते पदे । अर्प्यतेऽनेन हस्तादिना करणेनेत्यर्पणं । करणं कारकम् अर्प्यतेऽस्मिन्नित्यर्पणमधिकरणं देशकालादि । तेऽस्मै इति संप्रदानं देवतारूपम् । भाष्यस्योपलक्षणार्थतयाऽविरोधः । तद्ब्रह्मैवेति वाधायां सामानाधिकरण्यं यश्चोरः स स्थाणुवत् । एवमग्रेपि यद्धविर्बुद्ध्या गृह्यमाणं घृतादिकं त्यागप्रक्षेपक्रिययोः साक्षात्कर्मकारकं तदपि ब्रह्मैव तत्त्वविदस्तथा ब्रह्माग्नौ समस्तं पदम् । एतेन ब्रह्मणीति पदमध्याहर्तव्यमित्यपास्तम् । यस्मिन्हूयते सोऽग्निरधिकरणकारकमपि ब्रह्मैव । तथा येन यजमान

६ श्रीधरीव्याख्या ।

तदेवं परमेश्वराराधनलक्षणं कर्म ज्ञानहेतुत्वेन बन्धकत्वाभावादकर्मैव । आरूढावस्थायां त्वकर्त्रात्मज्ञानेन बाधितत्वात्स्वाभाविकं कर्माकर्मैवेति 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यनेनोक्तः कर्मप्रविलयः प्रपञ्चितः । इदानीं कर्मणि तदङ्गेषु च ब्रह्मैवानुस्यूतं पश्यतः विलयमाह—ब्रह्मार्पणमिति । अर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणं स्रुवादि तदपि ब्रह्मैव । अर्प्यमाणं हविरपि घृतादिकं ब्रह्मैव । ब्रह्मैवाग्निस्तस्मिन्

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

तत्स्वरूपसामान्यं तावदाह—ब्रह्मार्पणमिति । ब्रह्मण्यर्पणं ततएव प्रवृत्तस्य पुनस्तत्रैवानुप्रवेशनं यस्य तद्ब्रह्म सम ... विश्वात्मकं यदेतद् ब्रह्माणि परमबोधे प्रशान्तेऽग्नौ ब्रह्मणा येनकेनचित्कर्मणा हुतं तदीश्वराभिवृद्धये समर्पितं इतीदृशं ब्रह्मकर्मैव समाधिर्यस्य

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कर्त्रा । ब्रह्मैव कर्तेत्यर्थः । यत्तेन हुतं हवनक्रियापि तद्ब्रह्मैव, यत्तेन गन्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव, ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन्समाधिर्यस्य स ब्रह्मकर्मसमाधिस्तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यम् । एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षुणापि क्रियमाणं कर्म परमार्थतोऽकर्म ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितत्वात् । तदेवं सति निवृत्तकर्मणोऽपि सर्वकर्मसंन्यासिनः सम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थं यज्ञत्वसंपादनं ज्ञानस्य सुतरामुपपद्यते यदर्पणाद्यधियज्ञे प्रसिद्धं तदस्याध्यात्मं ब्रह्मैव परमार्थदर्शिन इति । अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं तस्माद्ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यभिजानतो विदुषः सर्वकर्माभावः कारकबुद्ध्यभावाच्च । नहि कारकबुद्धिरहितं यज्ञाख्यं कर्म दृष्टं सर्वमेवाग्निहोत्रादिकं कर्म शब्दसमर्पितदेवताविशेषसंप्रदानादिकारकबुद्धिमत्कर्त्रभिमानफलाभिसंधिमच्च दृष्टं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

ब्रह्मैवेति । हुतमित्यस्य विवक्षितमर्थमाह—यत्तेनेति । ब्रह्मैव तेनेत्यादि भागं विभजते—ब्रह्मैवेत्यादिना । ब्रह्म कर्मेत्याद्यवतार्य व्याकरोति—ब्रह्मेति । कर्मत्वं ब्रह्मणो ज्ञेयत्वात्प्राप्यत्वाच्च प्रतिपत्तव्यम् । एवं ब्रह्मार्पणमन्त्रस्याक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह—एवमिति । निवृत्तकर्माणं संन्यासिनं प्रति कथमस्य मन्त्रस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह—निवृत्तेति । यथा बाह्ययज्ञानुष्ठानासमर्थस्याज्ञस्य संकल्पात्मकयज्ञो दृष्टस्तथा ज्ञानस्य यज्ञत्वसंपादनं स्तुत्यर्थं सुतरामुपपद्यते तेन स्तुतिलाभात्कल्पनायाः स्वाधीनत्वाद्वेत्यर्थः । ज्ञानस्य यज्ञत्वसंपादनमभिनयति—यदर्पणादीति । केन प्रमाणेनात्र यज्ञत्वसंपादनमवगतमित्याशङ्क्य अर्पणादीनां विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानानुपपत्त्येत्याह—अन्यथेति । ज्ञानस्य यज्ञत्वे संपादिते फलितमाह—तस्मादिति । आत्मैवेदं सर्वमित्यात्मव्यतिरेकेण सर्वस्यावस्तुत्वं प्रतिपाद्यमानस्य कर्माभावे हेत्वन्तरमाह—कारकेति । कारकबुद्धेस्तेष्वभिमानस्याभावेऽपि किमिति कर्म न स्यादित्याशङ्क्याह—नहीति । उक्तमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां द्रढयति—सर्वमेवेति । इन्द्रायेत्यादिना शब्देन समर्पितो देवताविशेषः संप्रदानं कारकमादिशब्दाद् व्रीह्यादिकरणकारकं तद्विषयबुद्धिमत्कर्तास्मीत्यभिमानपूर्वकं मोक्षफलमस्येति फलाभिसंधिमच्च कर्म दृष्टमिति योजना । अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह—नेत्यादिना । उपमृदिता क्रियादिभेदविषया

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

शक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' इति समाधिना दर्शयति । तथाच समाधिना सर्वस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वं पश्यतां तेषां यदर्पणमर्पणसाधनं मन्त्रजुह्वादि तत् ब्रह्मैव । एवशब्दः सर्वत्रानुषञ्जनीयः । यदर्पणीयं हविस्तदपि ब्रह्मैव । यत् हुतं हवनक्रिया हुतं तर्पितं देवब्राह्मणादि वा तदपि ब्रह्मैव । यदग्नौ हुतं तदपि ब्रह्मण्येव हुतम् । अत्र ब्रह्मणीति पदमध्याहर्तव्यम् । यद्यजमानेन हुतं तद्ब्रह्मणैव हुतम् । यत्तेन कर्मणा गन्तव्यं प्राप्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव । किं बहुना

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तदेवं सर्वेषां क्रियाकारकादिव्यवहाराणां ब्रह्माज्ञानकल्पितानां रज्ज्वज्ञानकल्पितानां सर्पधारादण्डादीनां रज्जुतत्त्वज्ञानेनैव ब्रह्मतत्त्वज्ञानेन बाधे बाधितानुवृत्त्या क्रियाकारकादिव्यवहाराभासो दृश्यमानोऽपि दग्धपटन्यायेन न फलाय कल्पत इत्यनेन श्लोकेन प्रतिपाद्यते । ब्रह्मदृष्टिरेव च सर्वयज्ञात्मिकेति स्तूयते । तथाहि अर्प्यते अनेनेति करणव्युत्पत्त्या अर्पणं जुह्वादि मन्त्रादि च । एवमर्प्यतेऽस्मा इति व्युत्पत्त्या अर्पणं देवतारूपं संप्रदानम् । एवमर्प्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्यार्पणमधिकरणं देशकालादि तत्सर्वं ब्रह्मणि कल्पितत्वाद्ब्रह्मैव रज्जुकल्पितभुजङ्गवदधिष्ठानव्यतिरेकेणासदित्यर्थः । एवं हविस्त्यागप्रक्षेपक्रिययोः साक्षात्कर्म कारकं तदपि ब्रह्मैव । एवं यत्र प्रक्षिप्यतेऽग्नौ सोऽपि ब्रह्मैव । ब्रह्माग्नाविति समस्तं पदम् । तथा येन कर्त्रा यजमानेनाध्वर्युणा च त्यज्यते प्रक्षिप्यते च तदुभयमपि कर्तृ कारणं कर्तरि विहितया तृतीययानूद्य ब्रह्मेति विधीयते ब्रह्मणेति । एवं हुतमिति हवनं त्यागक्रिया प्रक्षेपक्रिया च तदपि ब्रह्मैव । तथा तेन हवनेन यद्गन्तव्यं स्वर्गादिव्यवहितं कर्म तदपि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

र्युणा च त्यज्यते क्षिप्यते च तदुभयमपि कर्तृ कारकं ब्रह्मैवेत्यर्थः । यत्तेन हुतं हवनक्रियापि ब्रह्मैव । अत्रत्य एवकारः सर्वत्र संबध्यते । ब्रह्मपदं च काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्र ब्रह्मैव कर्म [illegible] समाधिर्यस्य सः । तेन गन्तव्यं फलमपि ब्रह्मैव । एवं लोकसंग्रहचिकीर्षुणापि क्रियमाणं कर्म परमार्थतोऽकर्म ब्रह्मबु[illegible]द्ध्युपमर्दितत्वात् निवृत्तकर्मणोऽपि यतः सम्यग्दर्शिनः सम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

कर्त्रा च हुतं ब्रह्मैव । होमः अग्निश्च कर्त[illegible] च क्रिया च ब्रह्मैवेत्यर्थः । एवं ब्रह्मण्येव कर्मात्मके समाधिश्चित्तैकाग्र्यं यस्य तेन ब्रह्मैव गन्तव्यं ज्ञेयं नान्यत्किंचित् । [illegible]

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

[illegible] वशा[illegible] । यस्खलु ब्रह्मस्वरूपेण यजमानेन ब्रह्माग्नौ ब्रह्महविर्हुतं ब्रह्मणि ब्रह्मस्वभावदेव[illegible] अन्याभावात् । यदिवा तदर्थेन यदर्थाक्षिपादेव संबन्धः । [illegible] तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना नान्यफ- [illegible] तोद्देशेनार्पणं यस्य तदेवंभूतं यद्ब्रह्मकर्म तदेव समाधिरात्मस्वरूपलाभोपायत्वात् तेन

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

नोपमृदितक्रियाकारककर्मफलभेदबुद्धिमत् कर्तृत्वाभिमानफलाभिसंधिरहितं च, इदं तु ब्रह्मबुद्ध्यु- पमृदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धिमत् कर्मातोऽकर्मैव तत् । तथाच दर्शितं 'कर्मण्यभिप्रवृ- त्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः । गुणा गुणेषु वर्तन्ते' 'नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' इत्यादिभिस्तथा च दर्शयंस्तत्र तत्र क्रियाकारकफलभेदबुद्ध्युपमर्दं करोति, दृष्टा च काम्याग्निहोत्रादौ कामोपमर्देन काम्याग्निहोत्रादिहानिस्तथा मतिपूर्वकामतिपूर्वकत्वादीनां कर्मणां कार्यविशेषस्यार- ब्धत्वं दृष्टं तथेहापि ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धेर्बाह्यचेष्टामात्रेण कर्मापि विद्- षोऽकर्म संपद्यतेऽत उक्तं समग्रं प्रविलीयत इति । अत्र केचिदाहुर्यद्ब्रह्म तदर्पणादीनि ब्रह्मैव किला- र्पणादिना पञ्चविधेन कारकात्मना व्यवस्थितं सत्तदेव कर्म करोति । तत्र नार्पणादिबुद्धिर्निवर्त्यते

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

बुद्धिर्यस्य तत्कर्म तथा कर्तृत्वाभिमानपूर्वको मोक्षे फलमस्येति योऽभिसंधिस्तेन रहितं च न कर्म दृष्टमित्यर्थः । तथापि ब्रह्मविदो भासमानकर्माभावे किमायातमित्याशङ्क्याह—इदमिति । यदिदं ब्रह्मविदो दृश्यमानं कर्म तद- मस्मि ब्रह्मेति बुद्ध्या निराकृतकारकादिभेदविषयबुद्धिमदतश्च कर्मैव न भवति तत्त्वज्ञाने सति व्यापकं कारकादिव्याव- र्तमानं व्याप्यं कर्मापि व्यावर्तयति तत्त्वविदः शरीरादिचेष्टाकर्माभावः कर्म व्यापकरहितत्वात्सुषुप्तचेष्टावदित्यर्थः । ज्ञानवतो दृश्यमानं कर्माकर्मैवेत्यत्र भगवदनुमतिमाह—तथाचेति । ब्रह्मविदो दृष्टं कर्म नास्तीत्युक्तेऽपि तत्कार- णुपमर्दात्पुनर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह—तथाच दर्शयन्निति । अविद्वानिव विद्वानपि कर्मणि प्रवर्तमानो दृश्यते तथा- तस्य कर्माकर्मैवेत्यत्र दृष्टान्तमाह—दृष्टा चेति । विद्वत्कर्मापि कर्मत्वाविशेषादितरकर्मवत्फलारम्भकमित्यपि दृ- न युक्तेत्याह—तथेति । इदं कर्मैव कर्तव्यमस्य च फलं भोक्तव्यमिति मतिस्तत्पूर्वकाण्यतत्पूर्वकाणि च कर्माणि ते- मवान्तरभेदसंग्रहार्थमादिपदम् । दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । सप्तम्या विद्वत्प्रकरणं परामृष्टं । पञ्चमी समानाधिकर- उक्तेऽर्थे पूर्ववाक्यमनुकूलयति—अत इति । ब्रह्मार्पणमन्त्रस्य स्वव्याख्यानमुक्त्वा स्वयूथ्यव्याख्यानमनुवदति- अत्रेति । प्रसिद्धोद्देशेनाप्रसिद्धविधानस्य न्याय्यत्वादप्रसिद्धोद्देशेन प्रसिद्धविधानं कथमित्याशङ्क्याह—ब्रह्मैवेति किलेत्यस्मिन्व्याख्याने सिद्धान्तिनोऽसंप्रतिपत्तिं सूचयति । कर्तृकर्मकरणसंप्रदानाधिकरणरूपेण पञ्चविधेन ब्रह्म व्यवस्थितं कर्म करोतीत्यङ्गीकारात्तदप्रसिद्ध्यभावात्तदनुवादेनार्पणादिष्वविरुद्धस्तद्दृष्टिविधिरित्यर्थः । दृष्टिविधि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

यत्किंचित्तस्य कर्म शयनासनादिकं तत्सर्वं ब्रह्मैव । तत्र कारणं समाधिना समाधिजेनात्मसाक्षात्कारेण । यतः [illegible] मस्य ब्रह्मात्मकं ब्रह्म च प्रत्यगनन्यत् अतः प्रदेयस्य फलस्याभावात् कर्माणि प्रविलीयन्ते दाह्याभावाद्दहन इवेति भा- यत्तु कर्मणि तदङ्गेषु च नामादिष्विव ब्रह्मदृष्टिरत्र विधीयत इति व्याख्यानं तदुपक्रमादिविरोधाद्ब्रह्मविद्यायाः प्रकर-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

ब्रह्मैव । अत्रत्य एवकारः सर्वत्र संबध्यते । हुतमित्यत्रापि इतएव ब्रह्मेत्यनुषज्यते व्यवधानाभावात् साकाङ्क्षत्वाच्च । 'चि- तिस्त्वा पुनातु' इत्यादावच्छिद्रेणेत्यादिपरवाक्यशेषवत् । अनेन रूपेण कर्मणि समाधिः ब्रह्मज्ञानं यस्य स कर्मसमाधिः ब्रह्मविदा कर्मानुष्ठात्रापि ब्रह्म परमानन्दाद्वयं गन्तव्यमित्यनुषज्यते । साकाङ्क्षत्वादव्यवधानाच्च । 'या ते अग्ने रजाशया' इ- तनूर्वर्षिष्ठेत्यादि पूर्ववाक्यशेषवत् । अथवा अर्प्यतेऽस्मै फलायेति व्युत्पत्त्याऽर्पणपदेनैव स्वर्गादिफलमपि ग्राह्यम् । त- ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिनेत्युत्तरार्धं ज्ञानफलकथनायैवेति समंजसम् । अस्मिन्पक्षे ब्रह्मकर्मसमाधिनेत्येकं वा पद-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ज्ञानस्य यज्ञत्वसंपादनं सुतरामुपपद्यते [illegible] । यदर्पणादि यज्ञे प्रसिद्धं तदस्याध्यात्मं ब्रह्मैव अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीनामेव विशि- ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात् । यत्तु यद्ब्रह्म त[illegible]दर्पणादीति ब्रह्मैव खल्वर्पणादिना पञ्चविधेन कारकात्मनावस्थितं सत् तदेव करोति नात्रार्पणादिबुद्धिर्निवर्त्यते किंत्वर्पणादिषु प्रतिमा[illegible]दौ विष्णुबुद्धिरिव ब्रह्मबुद्धिराधीयत इति तदसत् । ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थत्वा- प्रकरणस्य । अत्र सम्यग्दर्शनं ज्ञानयज्ञशब्दप्रतिपादितम् । अनेका[illegible]क्रियाविशेषान्यज्ञशब्दितानुपन्यस्य 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञान- इति ज्ञानं स्तौतीति भाष्ये विस्तरः । एतेन कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्या[illegible]आरुरुक्षुपरत्वेन दृश्यमानमपरेषां व्याख्यानमसंगतं ध्येयम् । यत्तु अथवार्प्यतेऽस्मै फलायेति व्युत्पत्त्यार्पणपदेन स्वर्गादिफलमपि ग्राह्यं[illegible]म् । तथाच ब्रह्मैवेत्याद्युत्तरार्धं ज्ञानफलकथना-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

लमवाप्यते अपितु ब्रह्मैवेति ये यथा मां प्रपद्यन्ते इति निर्वाहितम् । मितस्वरूपा कृतमदात्मकयज्ञ[illegible]भावा इति तादृशफलभागिनो न्यत् । अपरिमितपरिपूर्णमदात्मकयज्ञस्वरूपवेदिनस्तु कथं परिमितफललवलांपट्यभागिनो भवेयुरिति [illegible] तात्पर्यम् । इत्यनेन श्लो-

१ श्रीधरः. २ मधुसूदनः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

किंत्वर्पणादिषु ब्रह्मबुद्धिराधीयते, यथा प्रतिमादौ विष्ण्वादिबुद्धिर्यथा च नामादौ ब्रह्मबुद्धिरेवं, सत्यमेवमपि स्याद् यदि ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणं न स्यात्, अत्र तु सम्यग्दर्शनं ज्ञानयज्ञशब्दितमनेकान्यज्ञशब्दितान्क्रियाविशेषानुपन्यस्य 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः' इति ज्ञानं स्तौति। अत्र च समर्थमिदं वचनं ब्रह्मार्पणमित्यादि ज्ञानस्य यज्ञत्वसंपादनेऽन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात्। ये त्वर्पणादिषु प्रतिमायां विष्णुदृष्टिवद्ब्रह्मदृष्टिः क्षिप्यते नामादिष्विव चेति ब्रुवते न तेषां ब्रह्मविद्येोक्तेह विवक्षिता स्यादर्पणादिविषयत्वाज्ज्ञानस्य। न च दृष्टिसंपादनज्ञानेन मोक्षफलं प्राप्यते 'ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम्' इति चोच्यते। विरुद्धं च सम्यग्दर्शनमन्तरेण मोक्षफलं प्राप्यत इति। प्रकृतविरोधश्च। सम्यग्दर्शनं च प्रकृतं 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यत्रान्ते च सम्यग्दर्शनं तस्यैवोपसंहारात्। 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः' 'ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिम्' इत्यादिना सम्यग्दर्शनस्तुतिमेव कुर्वन्नुपक्षीणोऽध्यायः। तत्राकस्मादर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिरप्रकरणे प्रतिमायामिव विष्णुदृष्टिरुच्यत इत्यनुपपन्नम्। तस्माद्यथाव्याख्यातार्थ एवायं श्लोकः॥ २४॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

सिद्धान्ताद्विशेषं दर्शयति—तत्रेति। अर्पणादिषु कर्तव्यां ब्रह्मबुद्धिं दृष्टान्ताभ्यां स्पष्टयति—यथेत्यादिना। दृष्टिविधाने विधेयदृष्टेर्मानसक्रियात्वेन सम्यग्ज्ञानत्वाभावात्प्रकरणभङ्गः स्यादित्यभिप्रेत्य परिहरति—सत्यमेवमिति। विधित्सितदृष्टिस्तुतिपरमेव प्रकरणं न ज्ञानस्तुतिपरमित्याशङ्क्य प्रकरणपर्यालोचनया ज्ञानस्तुतिरेवात्र प्रतिभातीति प्रतिपादयति—अत्र त्विति। किंच ब्रह्मार्पणमन्त्रस्यापि सम्यग्ज्ञानस्तुतौ सामर्थ्यं प्रतिभातीत्याह—अत्र चेति। नन्वर्पणादिषु ब्रह्मदृष्टिं कुर्वतामपि ब्रह्मविद्यैवात्र विवक्षितेति पक्षभेदासिद्धिरिति चेत्तत्राह—येत्विति। यथा ब्रह्मदृष्ट्या नामादिकमुपास्यं तथार्पणादिषु ब्रह्मदृष्टिकरणे सत्यर्पणादिकमेव प्राधान्येन ज्ञेयमिति ब्रह्मविद्या यथोक्तेन वाक्येन विवक्षिता न स्यादित्यर्थः। किंच ब्रह्मैव तेन गन्तव्यमिति ब्रह्मप्राप्तिफलाभिधानादपि दृष्टिविधानमश्लिष्टमित्याह—नचेति। नचार्पणाद्यालम्बना दृष्टिर्ब्रह्म प्रापयत्यप्रतीकालम्बनान्नयतीति न्यायविरोधादिति भावः। दृष्टिविधानेऽपि नियोगबलादेव स्वर्गवददृष्टो मोक्षो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—विरुद्धं चेति। ज्ञानादेव कैवल्यमुक्त्वा मार्गान्तरापवादिन्या श्रुत्या विरुद्धं मोक्षस्याविद्यानिवृत्तिलक्षणस्य दृष्टस्य नैयोगिकत्ववचनमित्यर्थः। दृष्टिनियोगान्मोक्षो भवतीत्येतत्प्रकरणविरुद्धं चेत्याह—प्रकृतेति। तदेव प्रपञ्चयति—सम्यग्दर्शनं चेति। अन्ते च सम्यग्दर्शनं प्रकृतमिति संबन्धः। तत्र हेतुः—तस्यैवेति। सम्यग्ज्ञानेनोपक्रम्य तेनैवोपसंहारेऽपि मध्ये किंचिदन्यदुक्तमिति प्रकरणस्यातद्विषयत्वमित्याशङ्क्याह—श्रेयानिति। प्रकरणे सम्यग्ज्ञानविषये सत्यनुपपन्नो दृशनविधिरिति फलितमाह—तत्रेति। ब्रह्मार्पणमन्त्रे परकीयव्याख्यानासंभवे स्वकीयव्याख्यानं व्यवस्थितमित्युपसंहरति—तस्मादिति॥ २४॥ 'ज्ञानस्

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

त्वासंगतमिति भाष्ये एव निरस्तम्। या हि ब्रह्मविदां कर्माङ्गेषु तात्विकी ब्रह्मदृष्टिः कीर्तिता सा स्थितप्रज्ञलक्षणवदब्रह्मविदामनुष्ठानायैव फलतो भवतीति न तत्र तस्यास्तात्पर्यं वर्णनीयमिति दिक्॥ २४॥ एवं सम्यग्दर्शनस्य

४ मधुसूदनीव्याख्या।

पूर्वं ब्रह्मपदं हुतमित्यनेन संबध्यते चरमं गन्तव्यपदेनेति भिन्नं वा पदम्। एवंच नानुषङ्गद्वयक्लेश इति द्रष्टव्यम्। ब्रह्मगन्तव्यमित्यभेदेनैव तत्प्राप्तिरुपचारात्। अतएव न स्वर्गादि तुच्छफलं तेन गन्तव्यं विद्यया आविद्यककारकव्यवहारोच्छेदात्। तदुक्तं वार्तिककृद्भिः 'कारकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न वीक्ष्यते। शुद्धे वस्तुनि सिद्धे च कारकव्याप्तिः कुतः॥' इति। अर्पणादिकारकस्वरूपानुपमर्देनैव तत्र नामादाविव ब्रह्मदृष्टिः क्षिप्यते संपन्मात्रेण फलविशेषायेति केषांचिद्व्याख्यानं भाष्यकृद्भिरेव निराकृतं उपक्रमादिविरोधाद्ब्रह्मविद्याप्रकरणे संपन्मात्रस्याप्रसक्तत्वादि[illegible]युक्तिभिः॥ २४॥ अधुना सम्यग्दर्श-

५ भाष्योत्कर्षदीपि[illegible]

समञ्जसम्। अस्मिन्पक्षे ब्रह्मकर्मसमाधिनेत्येकं वा पदम्। पूर्वं ब्रह्मपदं [illegible] हुतमित्यनेन संबध्यते चरमं गन्तव्यमित्यनेनेति भिन्नं वा पदम्। एवं च नानुषङ्गद्वयक्लेश इति तच्चिन्त्यम्। श्रुतं गन्तव्यपदं [illegible] विहाय क्लिष्टव्युत्पत्त्या तदानयनस्यान्याय्यत्वात्। ज्ञानप्रभावमुक्त्वा ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छतीति ज्ञानयज्ञ[illegible]फलस्य वक्ष्यमाणत्वात्। भाष्ये तु ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यमिति तेन गन्तव्यं फलमपि ब्रह्मैवेत्यस्यानुवादो ब्रह्मेत्यादिपदद्व[illegible] [illegible]न्वयप्रदर्शनार्थः नतु ब्रह्मैव गन्तव्यमिति पदद्वयानुषङ्गेण ज्ञानफलप्रदर्शनम्। एतेन

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

वक्ष्यमाणैश्च श्लोकैः परमं रह[illegible] [illegible]मुपनिबद्धम्। तथास्माभिर्मितबुद्धिभिरपि यथाबुद्धि यथागुर्वाम्नायं च विवृतम्। मुख्यसंप्रदायक्रममन्तरेण नैतन्मश्लिष्टमिव [illegible] [illegible]यत्तदुपारोहतीति न वयमुपालम्भनीयाः। अत्र केचिद्विपोऽङ्गेः करणानां च स्रुगादीनां क्रियायाश्च ब्रह्मविशेषण-

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

तत्राधुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपाद्य तत्स्तुत्यर्थमन्येऽपि यज्ञा उपक्षिप्यन्ते—**दैवमेवेत्यादिना**। दैवमेव देवा इज्यन्ते येन यज्ञेनासौ दैवो यज्ञस्तमेवापरे यज्ञं योगिनः कर्मिणः पर्युपासते कुर्वन्तीत्यर्थः। ब्रह्माग्नौ 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' 'य आत्मा सर्वान्तरः' इत्यादिवचनोक्तमशनायादिसर्वसंसारधर्मवर्जितं 'नेति नेति' इति निरस्ताशेषविशेषं ब्रह्मशब्देनोच्यते। ब्रह्म च तदग्निश्च स होमाधिकरणत्वविवक्षया ब्रह्माग्निस्तस्मिन्ब्रह्माग्नावपरेऽन्ये ब्रह्मविदो यज्ञं यज्ञशब्दवाच्य आत्मा आत्मनामसु यज्ञशब्दस्य पाठात्तमात्मानं यज्ञं परमार्थतः परमेव ब्रह्म सन्तं बुद्ध्याद्युपाधिसंयुक्तमध्यस्तसर्वोपाधिधर्मकमाहुतिरूपं यज्ञेनैवात्मनैवोक्तलक्षणेनोपजुह्वति प्रक्षि-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

यज्ञत्वं संपाद्य पूर्वश्लोके स्थिते सत्यधुना तस्यैव ज्ञानस्य स्तुत्यर्थं यज्ञान्तरनिर्देशार्थमुत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्याह—तत्रेति। सर्वस्य श्रेयःसाधनस्य मुख्यगौणवृत्तिभ्यां यज्ञत्वं दर्शयन्नादौ यज्ञद्वयमादर्शयति—**दैवमेवेत्यादिना**। प्रथ- कमादाय दैवयज्ञं व्याचष्टे—**देवा इति**। सम्यग्ज्ञानाख्यं यज्ञं विभजते—**ब्रह्माग्नाविति**। तत्र ब्रह्मशब्दार्थं श्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्टयति—**सत्यमिति**। यदजमनृतं विपरीतमपरिच्छिन्नं ब्रह्म तस्य परमानन्दत्वेन परमपुरुषार्थत्व- माह—**विज्ञानमिति**। तस्य ज्ञानाधिकरणत्वेन ज्ञानत्वमौपचारिकमित्याशङ्क्याह—**यत्साक्षादिति**। जीवब्रह्म- विभागे कथमपरिच्छिन्नत्वमित्याशङ्क्य विशिनष्टि—**य आत्मेति**। परस्यैवात्मत्वं सर्वस्माद्देहादेरव्याकृतान्तादान्त- रत्वेन साधयति—**सर्वान्तर इति**। विधिमुखं सर्वमेवोपनिषद्वाक्यं ब्रह्मविषयमादिशब्दार्थः। निषेधमुखं ब्रह्मविष- यमुपनिषद्वाक्यमशेषमेवार्थतो निबध्नाति—**अशनायेति**। ब्रह्मण्यग्निशब्दप्रयोगे निमित्तमाह—**सहोमेति**। द्रुत- रूढतया सर्वस्य दाहकत्वाद्विलयस्य वा हेतुत्वादिति द्रष्टव्यम्। यज्ञशब्दस्यात्मनि त्वंपदार्थे प्रयोगे हेतुमाह— **आत्मनामस्विति**। आधाराधेयभावेन वास्तवमेदं ब्रह्मात्मनोर्व्यावर्तयति—**परमार्थत इति**। कथं तर्हि हो- नहि तस्यैव तत्र होमः संभवतीत्याशङ्क्याह—**बुद्ध्यादीति**। उपाधिसंयोगफलं कथयति—**अध्यस्तेति**। उपा- ध्यासद्वारा तद्धर्माध्यासे प्राप्तमर्थं निर्दिशति—**आहुतीति**। इत्थंभूतलक्षणां तृतीयामेव व्याकरोति—उक्तेति

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

यज्ञत्वं संपाद्य तत्स्तुत्यर्थं यज्ञान्तराण्युपक्षिपति—**दैवमेवेत्यादिना** । दैवं देवताप्रधानमेव दर्शपूर्णमासादि नान्यं एके योगिनः कर्मयोगिनः पर्युपासते अपरे तु ब्रह्मैव सत्यज्ञानानन्तानन्दात्मकमखण्डैकरसं वस्तु तदेव

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

नस्य यज्ञरूपत्वेन स्तावकतया ब्रह्मार्पणमन्त्रे स्थिते पुनरपि तस्य स्तुत्यर्थमितरान्यज्ञानुपन्यस्यति—**दैवमेवेति**। देवा इन्द्रा- द्यादय इज्यन्ते येन स दैवस्तमेव यज्ञं दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिरूपमपरे योगिनः कर्मिणः पर्युपासते सर्वदा कुर्वन्ति ज्ञानयज्ञम्। एवं कर्मयज्ञमुक्त्वाऽन्तःकरणशुद्धिद्वारेण तत्फलभूतं ज्ञानयज्ञमाह—**ब्रह्माग्नाविति**। ब्रह्माग्नौ सत्यज्ञाना-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

पूर्वमित्यादि परास्तम्। काकाक्षिगोलकन्यायस्य प्रदर्शितत्वादिति दिक् ॥ २४ ॥ सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपाद्य तत्स्तुत्यर्थमन्येऽपि उपक्षिप्यन्ते—**दैवमेवेत्यादिना**। देवा एवेज्यन्तेऽनेनाग्निष्टोमादिनासौ दैवः यज्ञस्तमपरे कर्मयोगिनः पर्युपासते कुर्वन्ति 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादि[illegible]क्तमसंसारिस्वरूपं ब्रह्म तदेव होमाधिकरणविवक्षयाऽग्निः तस्मिन्नपरे ब्रह्मविदः। आत्म- यज्ञशब्दस्य पाठात्। यज्ञमात्मानं जीवम[illegible]हुतिरूपं यज्ञेन सत्यादिलक्षणेनोपजुह्वति सोपाधिकस्यात्मनो निरुपाधिकेन परब्रह्म-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

[illegible]द। [illegible]न संपादितं सर्वत्र ब्रह्मदर्शनलक्षणं ज्ञानं सर्वयज्ञोपायप्राप्यत्वात्सर्व- गन्तव्यं प्राप्यं नतु फलान्तरमित्यर्थः ॥ २४ ॥ एतदेव य[illegible]मित्यष्टभिः। देवा इन्द्रवरुणादय इज्यन्ते यस्मिन्। एवं श्रेष्ठमित्येवं स्तोतुं अधिकारिभेदेन ज्ञानोपायभूतान्बहून्यज्ञानाह—दैवं[illegible] श्रद्धयानुतिष्ठन्ति । अपरे तु ज्ञानयोगिनो ब्रह्म- न्द्रादिपु ब्रह्मबुद्धिराहित्यं दर्शितम्। तं दैवं यज्ञं अपरे कर्मयोगिनः पर्युपासते [illegible]

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

[illegible]न्ति। आत्मसंयम अपरे दैवानि श्रो- स्वमित्युक्तं तदुपेक्ष्यमेव तेषां रहस्यसंप्रदायक्रमेऽक्षुण्णत्वात् ॥ २४ ॥ दैवमेवेति। श्रोत्रादीनि [illegible]शान्तः स्वात्मलाभं लभन्ते। दानीन्द्रियाण्याश्रित्य यः स्थितो यज्ञो निजविषयग्रहणलक्षणस्तमेव परित उपासते । आमूलाद्विसृ[illegible]णात्मकं यज्ञं यज्ञेनैव ते योगिनः सर्वावस्थासु सततमेव योगयुक्तत्वात् । नित्ययोगे ह्यत्रायं मत्वर्थीयः । एतमेव च विषयग्रह[illegible]त्तं प्रकाशयामः। लक्षणेनापरे पूरयितुमशक्ये ब्रह्माग्नौ जुह्वतीति कैश्चिद्व्याख्यातम् । मुनेस्तु पौर्वापर्याविरुद्धत्वाद्योऽर्थो हृदि स्थितः[illegible]

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।
शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

पन्ति । सोपाधिकस्यात्मनो निरुपाधिकेन परब्रह्मस्वरूपेणैव यद्दर्शनं स तस्मिन्होमस्तं कुर्वन्ति ब्रह्मात्मैकत्वदर्शननिष्ठाः संन्यासिन इत्यर्थः । सोऽयं सम्यग्दर्शनलक्षणो यज्ञो दैवयज्ञादिषु यज्ञेषूपक्षिप्यते ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकैः 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप' इत्यादिस्तुत्यर्थम् ॥ २५ ॥ श्रोत्रादीनीति । श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये योगिनः संयमाग्निषु । प्रतीन्द्रियं संयमो भिद्यत इति बहुवचनम् । संयमा एवाग्नयस्तेषु जुह्वति । इन्द्रियसंयममेव कुर्वन्तीत्यर्थः । 'शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

अशनायादिसर्वसंसारधर्मवर्जितेन निर्विशेषेण स्वरूपेणेति यावत् । आत्मनो ब्रह्मणि होममेव प्रकटयति—सोपाधिकस्येति । अपर इत्यस्यार्थं स्फोरयति—ब्रह्मेति । उक्तस्य ज्ञानयज्ञस्य दैवयज्ञादिषु ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकैरुपक्षिप्यमाणत्वं दर्शयति—सोऽयमिति । उपक्षेपप्रयोजनमाह—श्रेयानिति ॥ २५ ॥ संप्रति यज्ञद्वयमुपन्यस्यति—श्रोत्रादीनीति । बाह्यानां करणानां मनसि संयमस्यैकत्वात्कथं संयमाग्निष्विति बहुवचनमित्याशङ्क्याह—प्रतीन्द्रियमिति । संयमानां प्रत्याहाराधिकरणत्वेन व्यवस्थितानां मनोरूपाणां होमाधारत्वादग्नित्वं व्यपदिशति—संयमा

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

सत्सर्वकर्मदग्धृत्वादग्निरिवाग्निर्ब्रह्माग्निस्तत्र यज्ञं जीवम् । यज्ञशब्दस्यात्मनामसु पाठात् । सोपाधिं यज्ञेनैवात्मनैव निरुपाधिकेन रूपेण जुह्वति घटाकाशमिव महाकाशे उपाधिप्रहाणेन प्रविलापयन्ति सोऽयं ज्ञानयज्ञो मुख्यः ॥ २५ ॥ यज्ञान्तरमाह—श्रोत्रादीनीति । तत्र कंचिद्बाह्यमाभ्यन्तरं वा विशेषमुपादाय तत्र चेतसो नियमनं क्रियते । तेच संयमा अनेकविषयत्वादनेके पृथक्फलाश्च । तथाच योगसूत्रकृता प्रोक्तम् 'भुवनज्ञानं सूर्ये संयमाचन्द्रे ता-'

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

नन्दरूपं निरस्तसमस्तविशेषं ब्रह्म तत्पदार्थस्तस्मिन्नग्नौ यज्ञं प्रत्यगात्मानं त्वंपदार्थं यज्ञेनैव । यज्ञशब्द आत्मनामसु यास्केन पठितः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । एवकारो भेदाभेदव्यावृत्त्यर्थः । त्वंपदार्थाभेदेनैव उपजुह्वति । तत्स्वरूपतया पश्यन्तीत्यर्थः । अपरे पूर्वविलक्षणास्तत्त्वदर्शननिष्ठाः संन्यासिन इत्यर्थः । जीवब्रह्माभेददर्शनं यज्ञत्वेन संपाद्य तत्साधनयज्ञमध्ये पठ्यते श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञ इत्यादिना स्तोतुम् ॥ २५ ॥ तदनेन मुख्यगौणौ द्वौ यज्ञभेदौ दर्शितौ, यावद्धि किंचिद्वैदिकं श्रेयःसाधनं तत्सर्वं यज्ञत्वेन संपाद्यते—श्रोत्रादीनीति । तत्र श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि तानि शब्दादिविषयेभ्यः प्रत्याहृत्य अन्ये प्रत्याहारपराः संयमाग्निषु धारणा ध्यानं समाधिरिति त्रयमेकविषयं संयमशब्देनोच्यते । तथाचाह भगवान्पतञ्जलिः 'त्रयमेकत्र संयमः' इति । तत्र हृत्पुण्डरीकादौ मनसश्चिरकालस्थापनं धारणा । एवमेकत्र धृतस्य चित्तस्य भगवदाकारवृत्तिप्रवाहोन्तरान्याकारप्रत्ययव्यवहितो ध्यानं । सर्वथा विजातीयप्रत्ययानन्तरितः सजातीयप्रत्ययप्रवाहः समाधिः । सतु चित्तभूमिभेदेन द्विविधः । संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्च । चित्तस्य हि पञ्च भूमयो भवन्ति क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति । तत्र रागद्वेषादिवशाद्विषयेष्वभिनिविष्टं क्षिप्तं, तन्द्रादिग्रस्तं मूढं, सर्वदा विषयासक्तमपि कदाचिद्ध्याननिष्ठं क्षिप्ताद्विशिष्टतया विक्षिप्तं, तत्र क्षिप्त-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

यदवलोकनं स तस्मिन्होमस्तं कुर्वन्तीत्यर्थः । ब्रह्मरूपेऽग्नौ यज्ञेनैवोपायेन ब्रह्मार्पणमित्युक्तप्रकारेण यज्ञमुपजुह्वति । यज्ञादिसर्वकर्म प्रविलापयतीत्यर्थं इति वा । अस्मिन्पक्षे यज्ञं यज्ञेनेत्यनयोः स्वारस्यं श्रोत्रादीनीत्यादिनोक्तयज्ञ[illegible]मुख्यं चिन्त्यम् ॥ २५ ॥ श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाण्यन्ये योगिनः प्रत्याहारपराः प्रतीन्द्रियं संयमस्य प्रत्याहारस्य सत्वाद्बहुवचनम् । संयमा एवाग्नयस्तेषु जुह्वति । इन्द्रियसंयमनमेव कुर्वन्तीत्यर्थः । यत्तु धारणाध्यानसमाधित्रितयमेकविषयं संयम[illegible]नोच्यते तत्र हृत्पुण्डरीकादौ मनसश्चिरकालस्थापनं धारणा । एवमेकत्र धृतस्य चित्तस्य भगवदाकारवृत्तिप्रवाहोऽन्तरान्त[illegible]कारप्रत्ययव्यवहितो ध्यानम् । सर्वथा विजातीयप्रत्य-

६ श्रीधरी[illegible]व्याख्या ।

यज्ञेनैवोपायभूतेन ब्रह्मार्पणमित्युक्तप्रकारेण यज्ञमुपजुह्वति । [illegible] यज्ञादिसर्वकर्माणि प्रविलापयन्तीत्यर्थः । सोऽयं ज्ञानयज्ञः ॥ २५ ॥ श्रोत्रादीनीति । अन्ये नैष्ठिकब्रह्मचारिणस्तत्तदिन्द्रि[illegible] [illegible]संयमरूपेष्वग्निषु श्रोत्रादीनि जुह्वति प्रविलापयन्ति । इन्द्रियाणि निरुध्य संयम-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

योगयुक्ताः सन्तो दैवं नानारूपेन्द्राग्नि[illegible] [illegible] देवतोद्देशेनैव बाह्यद्रव्यमयं यज्ञमुपाचरन्ति । तं च क्रियमाणमेव यज्ञं कर्तव्यमिदमित्येव बुद्ध्या फलानपेक्षतया दुष्पूरे ब्रह्माग्नावर्प[illegible] [illegible]न्तीति द्रव्ययज्ञा अपि परं ब्रह्म यान्ति । यतो वक्ष्यते 'सर्वेऽप्येते यज्ञविदः' इति । श्रुतिरपि 'यज्ञेन यज्ञ'

१ नीलकण्ठः. [illegible] २ मधुसूदनः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

जुह्वति' इन्द्रियाण्येवाग्नयस्तेष्विन्द्रियाग्निषु जुह्वति श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयग्रहणं होमं मन्यन्ते ॥२६॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

इति । विषयेभ्योऽन्तर्बाह्यानीन्द्रियाणि प्रत्याहरन्तीति संयमयज्ञं संक्षिप्य दर्शयति—इन्द्रियेति । श्रोत्रादीन्द्रियाग्निषु शब्दादिविषयहोमस्य तत्तदिन्द्रियैस्तत्तद्विषयोपभोगलक्षणस्य सर्वसाधारणत्वमाशङ्क्य प्रतिषिद्धान्वर्जयित्वा रागद्वेषरहितो भूत्वा प्राप्तान्विषयानुपभुञ्जते तैस्तैरिन्द्रियैरिति विवक्षितं होमं विशदयति—श्रोत्रादिभिरिति ॥२६॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

राव्यूहज्ञानं कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्ति'रित्यादि । त एवाग्नय इन्द्रियेन्धनसंहारहेतुत्वात् तेषु संयमाग्निषु श्रोत्रादीनि जुह्वति प्रक्षिपन्ति । तत्र श्रोत्रमनाहते ध्वनौ संनियम्य हंसोपनिषदुक्तरीत्या घण्टानादादीन्दशनादाननुभवन्ति । नहि तत्र सन्नियते चेतसि शब्दान्तरग्रहणं तदा भवति सोयं श्रोत्रस्य संयमाग्नौ होमो बोध्यः । एवमन्यत्रापि तद्द्वारा च निष्कलं तत्त्वं प्रतिपद्यन्ते । तथान्ये विषयेभ्यः प्रत्याहृतकरणाः धारणाध्यानसमाध्यात्मकं मनसः संयमं एकत्र मूलाधाराद्यन्यतमचक्रे कर्तुमशक्ताः समनस्केन्द्रियेषु विषयवियोगाद्दग्धेन्धनानलवत्स्वयं विलीनेषु येषां समाधिबुद्धिस्तैरिन्द्रियेषु विषया एवोपसंहृता न त्विन्द्रियादीनि मनआदिषु पूर्वोक्तरीत्या उपसंहृतानि । तानेतानिन्द्रियचिन्तकान्प्रकृत्योक्तं वायवीये 'दशमन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः' इति ॥ २६ ॥ इतो विशिष्टं योगान्तरमाह-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

मूढयोः समाधिशङ्कैव नास्ति । विक्षिप्ते तु चेतसि कादाचित्कः समाधिर्विक्षेपप्राधान्याद्योगपक्षे न वर्तते किंतु तीव्रपवनविक्षिप्तप्रदीपवत्स्वयमेव नश्यति । एकाग्रं तु एकविषयकधारावाहिकवृत्तिसमर्थं सत्त्वोद्रेकेण तमोगुणकृततन्द्रादिरूपलयाभावादात्माकारवृत्तिः । साच रजोगुणकृतचाञ्चल्यरूपविक्षेपाभावादेकविषयैवेति शुद्धे सत्वे भवति चित्तमेकाग्रं अस्यां भूमौ संप्रज्ञातः समाधिः । तत्र ध्येयाकारा वृत्तिरपि भासते । तस्या अपि निरोधे निरुद्धं चित्तमसंप्रज्ञातसमाधिभूमिः । तदुक्तं 'तस्या अपि निरोधे सर्ववृत्तिनिरोधान्निर्बीजः समाधिः' इति । अयमेव सर्वतो विरक्तस्य समाधिफलमपि सुखमनपेक्षमाणस्य योगिनो दृढभूमिः सन् धर्ममेघ इत्युच्यते । तदुक्तं 'प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः' इति । अनेन रूपेण संयमानां भेदादग्निष्विति बहुवचनम् । तेषु इन्द्रियाणि जुह्वति । धारणाध्यानसमाधिसिद्ध्यर्थं सर्वाणीन्द्रियाणि स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहरन्तीत्यर्थः । तदुक्तं 'स्वस्वविषयासंप्रयोगे चित्तरूपानुकरणमेवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः' इति । विषयेभ्यो निगृहीतानीन्द्रियाणि चित्तरूपाण्येव भवन्ति । ततश्च विक्षेपाभावाच्चित्तधारणादिकं निर्वहतीत्यर्थः । तदनेन प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपं योगाङ्गचतुष्टयमुक्तम् । तदेवं समाध्यवस्थायां सर्वेन्द्रियवृत्तिनिरोधो यज्ञत्वेनोक्तः । इदानीं व्युत्थानावस्थायां रागद्वेषराहित्येन विषयभोगो यः सोऽप्यपरो यज्ञ इत्याह—**शब्दादीनिति**। शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति अन्ये व्युत्थितावस्थाः श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयग्रहणं स्पृहाशून्यत्वेनान्यसाधारणं कुर्वन्ति स एव तेषां होमः ॥ २६ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

यानन्तरितः सजातीयप्रत्ययप्रवाहः समाधिः । अनेन रूपेण संयमानां भेदात् अग्निष्विति बहुवचनं तेष्विन्द्रियाणि जुह्वति धारणाध्यानसमाधिसिध्यर्थं सर्वाणीन्द्रियाणि स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहरन्तीत्यर्थं इत्यादि तच्चिन्त्यम् । प्रत्याहाररूपेष्वग्निषु श्रोत्रादीन्द्रियहोमस्यात्र विवक्षितत्वादन्यथा होमाधिकरणस्यालाभात् ध्यानादीनां तु मनोहोमाधिकरणत्वादिति दिक् । एतेन तदनेन प्रत्याहारध्यानधारणासमाधिरूपं योगाङ्गचतुष्टयमुक्तमिति प्रत्युक्तम् । प्रत्याहारस्यैवात्राक्षरस्वारस्यात्प्रतीतेः । अतएव तत्र कंचित् बाह्यमाभ्यन्तरं वा विशेषमुपादाय तत्र [illegible]स्रो नियमनं क्रियते । ते च संयमा अनेकविषयत्वादनेके पृथक्फलाश्च । तथाच योगसूत्रकृता [illegible] 'भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् चन्द्रे तारा[illegible]व्यूहज्ञानं कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः' इत्यादीति परास्तम् । अन्ये तत्वविदः प्रारब्धवशादु[illegible]न्धान् शब्दादीन् शास्त्राविरुद्धान्विषयान् इन्द्रि[illegible]यग्निषु जुह्वति । श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयग्रहणं होमं मन्यन्त इत्यर्थः । यत्तु त[illegible] विषयेभ्यः प्रत्याहृतकरणाः धारणाध्यानसमाध्यात्म[illegible]मनसः संयममेकत्र मूलाधाराद्यन्यतमचक्रे कर्तुमशक्ताः समनस्केन्द्रि[illegible] विषयवियोगाद्दग्धेन्धनानलवत्स्वयं विलीनेषु येषां समाधिबुद्धिस्[illegible]तैः समनस्केन्द्रियेषु विषया एवोपसंहृता इत्याद्यन्ये वर्णयन्ति तद[illegible] इन्द्रियप्रत्याहाररूपस्य यज्ञस्य श्रोत्रादीनीत्यादिनोक्तत्वेन यज्ञान्तरत्वाभाव[illegible]प्रसङ्गात् । उक्तरीत्या विषयासन्निकर्षाग्नौ इन्द्रियाणि जुह्वति [illegible]

६ श्रीधरीव्याख्या ।

प्रधानास्तिष्ठन्तीत्यर्थः । इन्द्रियाण्येवाग्नयस्तेषु शब्दादीनन्ये गृहस्था जुह्वति विषयान् । भो[illegible]गसमयेऽप्यनासक्ताः सन्तोऽग्नित्वेन भा[illegible]

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

मयजन्त देवाः' इति ॥ २५ ॥ अन्ये तु संयमाग्निष्विन्द्रियाणीति । संयमं मनसस्तस्य येऽग्नयः प्रतिपन्नभाव[illegible]भावनारूपा अभिलाप[illegible]

१ मधुसूदनः. २ नीलकण्ठः. ३ नीलकण्ठः.

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

किंच—**सर्वाणीति**। सर्वाणीन्द्रियकर्माणीन्द्रियाणां कर्माणीन्द्रियकर्माणि तथा प्राणकर्माणि प्राणो वायुराध्यात्मिकस्तत्कर्माण्याकुञ्चनप्रसारणादीनि तानि चापर आत्मसंयमयोगाग्नावात्मनि संयम आत्मसंयमः स एव योगाग्निस्तस्मिन्नात्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति प्रक्षिपन्ति ज्ञानदीपिते स्नेहेनेव प्रदी-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

यज्ञान्तरं कथयति—**किंचेति**। इन्द्रियाणां कर्माणि श्रवणवदनादीन्यात्मनि संयमो धारणाध्यानसमाधिलक्षणः।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

सर्वाणीति। इन्द्रियाणां कर्माणि शब्दादिग्रहणानि, प्राणकर्माण्याकुञ्चनप्रसारणश्वासप्रश्वासादीनि। अपरे योगिनः आत्मनि बुद्धौ संयमः स एव योगोऽग्निश्च तस्मिन् ज्ञानेन देहेन्द्रियप्राणमनोव्यतिरिक्तात्मज्ञानेन दीपिते प्रकाशिते जुह्वति प्रविलापयन्ति। इन्द्रिययोगिनां हि सुप्ताविव प्राणोऽनुपसंहृत एवास्ते। तत्सहचरस्य मनसोऽनुपसंहारात्।

४ मधुसूदनीव्याख्या।

तदेवं पातञ्जलमतानुसारेण लयपूर्वकसमाधिं ततो व्युत्थानं च यज्ञद्वयमुक्त्वा ब्रह्मवादिमतानुसारेण बाधपूर्वकं समाधिं कारणोच्छेदेन व्युत्थानशून्यं सर्वफलभूतं यज्ञान्तरमाह। द्विविधो हि समाधिर्भवति लयपूर्वको बाधपूर्वकश्च। तत्र 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' इति न्यायेन कारणव्यतिरेकेण कार्यस्यासत्वात्पञ्चीकृतपञ्चभूतकार्यं व्यष्टिरूपं समष्टिरूपविराट्कार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति। तथा समष्टिरूपमपि पञ्चीकृतपञ्चभूतात्मकं कार्यमपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति। तत्रापि पृथिवी शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यपञ्चगुणा गन्धेतरचतुर्गुणाप्कार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति। ताश्चतुर्गुणा आपो गन्धरसेतरत्रिगुणात्मकतेजःकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण न सन्ति। तदपि त्रिगुणात्मकं तेजो गन्धरसरूपेतरद्विगुणवायुकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति। सोपि द्विगुणात्मको वायुः शब्दमात्रगुणाकाशकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति। सच शब्दगुण आकाशो बहु स्यामिति परमेश्वरसंकल्पात्मकाहंकारकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति। सोपि संकल्पात्मकोऽहंकारो मायेक्षणरूपमहत्तत्त्वकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति। तदपि ईक्षणरूपं महत्तत्त्वं मायापरिणामत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति। तदपि मायाख्यं कारणं जडत्वेन चैतन्येऽध्यस्तत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्तीत्यनुसंधानेन विद्यमानेऽपि कार्यकारणात्मके प्रपञ्चे चैतन्यमात्रगोचरो यः समाधिः स लयपूर्वक उच्यते। तत्र तत्त्वमस्यादिवेदान्तमहावाक्यार्थज्ञानाभावेनाविद्यातत्कार्यस्याक्षीणत्वात्। एवं चिन्तनेऽपि कारणसत्वेन पुनः कृत्स्नप्रपञ्चोत्थानादयं सुषुप्तिवत्सबीजः समाधिर्न मुख्यः। मुख्यस्तु तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थसाक्षात्कारेणाविद्याया निवृत्तौ सर्गक्रमेण तत्कार्यनिवृत्तेरनाद्यविद्यायाश्च पुनरुत्थानाभावेन तत्कार्यस्यापि पुनरुत्थानाभावान्निर्बीजो बाधपूर्वकः समाधिः। सएवानेन श्लोकेन प्रदर्श्यते। तथाहि—**सर्वाणीति**। सर्वाणि निखिलानि स्थूलरूपाणि संस्काररूपाणि च इन्द्रियकर्माणि इन्द्रियाणां श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणाख्यानां पञ्चानां वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानां च पञ्चानां बाह्यानामिन्द्रियाणां आन्तरयोश्च मनोबुद्ध्योः कर्माणि शब्दश्रवणस्पर्शग्रहणरूपदर्शनरसग्रहणगन्धग्रहणानि वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाख्यानि च संकल्पाध्यवसायौ च, एवं प्राणकर्माणि च प्राणानां प्राणापानव्यानोदानसमानाख्यानां पञ्चानां कर्माणि बहिर्नयनं अधोनयनमाकुञ्चनप्रसारणादि अशितपीतसमनयनं ऊर्ध्वनयनमित्यादीनि। अनेन पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च प्राणा मनो बुद्धिश्चेति सप्तदशात्मकं लिङ्गमुक्तम्। तच्च सूक्ष्मभूतसमष्टिरूपं हिरण्यगर्भाख्यमिह विवक्षितमिति वदितुं सर्वाणीति विशेषणम्। आत्मसंयमयोगाग्नौ आत्मविषयकः संयमो धारणाध्यानसंप्रज्ञातसमाधिरूपस्तत्परिपाके सति योगो निरोधसमाधिः। यं पतञ्जलिः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

वक्तव्यत्वापत्तेश्चेति दिक् ॥ २६ ॥ किंच सर्वाणीन्द्रियकर्माणि इन्द्रियाणां श्रोत्रत्वक्चक्षूरस[illegible]घ्राणाख्यानां ज्ञानेन्द्रियाणां वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानां कर्मेन्द्रियाणां कर्माणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धग्रहणात्मकर्[illegible] वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाख्यानि च तथा प्राणानां प्राणापानव्यानोदानसमानाभिधानां कर्माणि बहिर्नयनमधोन[illegible]यनमाकुञ्चनप्रसारणादि अशितपीतसमनयनमूर्ध्वनयनमित्यादीनि 'उद्गारे नाग आख्यातः कूर्म उन्मीलने स्मृतः। कृकर[illegible]क्षुत्करो ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भणे। न जहाति मृतं चापि सर्वव्यापी धनंजयः' इत्युक्तानि नागादिपञ्चप्राणकर्माणि चापरे आ[illegible]त्मनि संयमः प्रविलापनं सएव योगाग्निस्तस्मिन् तैलेन दीप इव ज्ञानेन

६ श्रीधरीव्याख्या।

ष्विन्द्रियेषु हविष्ट्वेन भावितान्शब्दादीन्प्रक्षिप[illegible]न्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥ **सर्वाणीति**। अपरे ध्याननिष्ठाः बुद्धीन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां कर्माणि श्रवणदर्शनादीनि। कर्मेन्द्रियाणां त्वग[illegible] [illegible]क्पाण्यादीनां कर्माणि वचनोपादानादीनि च। प्राणानां दशानां कर्माणि। प्राणस्य बहिर्गमनं।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

विस्फुलिङ्गास्तेष्विन्द्रिय[illegible] विषयानर्पयन्ति भेदवासना[illegible]न्यर्पयन्ति अतएव ते तपोयज्ञाः। इतरे ज्ञानपरिदीपितेषु फलदाहकेष्विन्द्रियाग्निषु

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथा परे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

पिते विवेकविज्ञानेनोज्ज्वलभावमापादिते प्रविलापयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ द्रव्येति । द्रव्ययज्ञास्तीर्थेषु द्रव्यविनियोगं यज्ञबुद्ध्या कुर्वन्ति ये ते द्रव्ययज्ञाः, तपोयज्ञास्तपो यज्ञो येषां तपस्विनां ते तपोयज्ञाः, योगयज्ञाः प्राणायामप्रत्याहारादिलक्षणो योगो यज्ञो येषां ते योगयज्ञास्तथापरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च स्वाध्यायो यथाविधि ऋगाद्यभ्यासो यज्ञो येषां ते स्वाध्याययज्ञाः, ज्ञानयज्ञा ज्ञानं शास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञो

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

सर्वमपि व्यापारं निरुध्यात्मनि चित्तसमाधानं कुर्वन्तीत्याह—**विवेकेति** ॥ २७ ॥ यज्ञपङ्कमवतारयति—**द्रव्येति**। तत्र द्रव्ययज्ञान्पुरुषाननुपादाय विभजते—**तीर्थेष्विति** । तपस्विनां यज्ञबुद्ध्या तपोऽनुतिष्ठन्तो नियमवन्त इत्यर्थः।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

बुद्धियोगिनां तु मनसोऽप्युपसंहारात्तदायत्तस्य प्राणस्याप्युपसंहारो भवतीति विशेषः । एतेषामपि बुद्धौ बोद्धव्याभावा-त्पूर्ववल्लीनायां समाधिबुद्धिरस्ति नत्वेतैर्बुद्धेरन्यत्वेन नात्मा ज्ञातो नापि तस्मिन्बुद्धिरुपसंहृता । अतएवैतान्प्रकृत्योक्तं वायवीये 'बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः' इति । बौद्धा बुद्धौ लीनाः दशसहस्राणि मन्वन्तराणीत्यध्या-ह्नात् ॥ २७ ॥ एवं यज्ञपञ्चकं श्लोकत्रयेणोक्तम् । अथैकेनैव श्लोकेन पञ्चयज्ञानाह—**द्रव्येति** । द्रव्यसाध्या वापी-कूपारामाः तीर्थे बहिर्वेदिकादानं श्रौतयज्ञानां प्रागेव ग्रहणात् त एव यज्ञा येषां ते द्रव्ययज्ञाः । तथा तपः कृच्छ्र

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

सूत्रयामास 'व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः' इति । व्युत्थानं क्षिप्त-विक्षिप्ताख्यं भूमित्रयं तत्संस्काराः समाधिविरोधिनस्ते योगिना प्रयत्नेन प्रतिदिनं प्रतिक्षणं चाभिभूयन्ते । तद्विरोधिनो निरोधसंस्काराः प्रादुर्भवन्ति । ततश्च निरोधमात्रक्षणेन चित्तान्वयो निरोधपरिणाम इति । तस्य फलमाह ततः प्रशान्त-वाहितासंस्कारादिति । तमोरजसोः क्षयाल्लयविक्षेपशून्यत्वेन शुद्धसत्त्वस्वरूपं चित्तं प्रशान्तमित्युच्यते । पूर्वपूर्वप्रशमसंस्कार-पाटवेन तदाधिक्यं प्रशान्तवाहितेति । तत्कारणं च सूत्रयामास 'विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः' इति । विराम-वृत्त्युपरमस्तस्य प्रत्ययः कारणं वृत्त्युपरमार्थः पुरुषप्रयत्नस्तस्याभ्यासः पौनःपुन्येन संपादनं तत्पूर्वकस्तज्जन्योऽन्यः संप्रज्ञातवि-लक्षणोऽसंप्रज्ञात इत्यर्थः । एतादृशो य आत्मसंयमयोगः स एवाग्निस्तस्मिन्ज्ञानदीपिते ज्ञानं वेदान्तवाक्यजन्यो ब्रह्मात्मैक्यसा-क्षात्कारस्तेनाविद्यातत्कार्यनाशद्वारा दीपिते अत्यन्तोज्ज्वलिते बाधपूर्वके समाधौ समष्टिलिङ्गशरीरमपरे जुह्वति । प्रविलापयन्ती-त्यर्थः । अत्र च सर्वाणीति आत्मेति ज्ञानदीपित इति विशेषणैरग्नावित्येकवचनेन च पूर्ववैलक्षण्यं सूचितमिति न पौनरुक्त्यम् ॥ २७ ॥ एवं त्रिभिः श्लोकैः पञ्चयज्ञानुक्त्वाऽधुनैकेन श्लोकेन षड्यज्ञानाह—**द्रव्ययज्ञा इति** । द्रव्यत्याग एव यथा-शास्त्रं यज्ञो येषां ते द्रव्ययज्ञाः पूर्तदत्ताख्यरूपस्मार्तकर्मपराः । तथाच स्मृतिः 'वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च । अन्नप्रदान-मारामः पूर्तमित्यभिधीयते ॥ शरणागतसंत्राणं भूतानां चाप्यहिंसनम् । बहिर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते ॥' इति । इष्टाख्यं श्रौतं कर्म तु दैवमेवापरे यज्ञमित्यत्रोक्तम् । अन्तर्वेदि दानमपि तत्रैवान्तर्भूतम् । तथा कृच्छ्रचान्द्रायणादितप एव यज्ञो येषां ते तपोयज्ञास्तपस्विनः । तथा योगश्चित्तवृत्तिनिरोधोऽष्टाङ्गो यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः यमनियमासनादियोगाङ्गानुष्ठान-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

विवेकेन सर्वोपाधिनिरासेनोज्ज्वलतामापादिते जुह्वति । प्रविलापयन्तीत्यर्थः । अत्र भाष्यस्य समानरूपतया न तेन व्याख्यान-विरोध इति ध्येयम् ॥ २७ ॥ एवं त्रिभिः श्लोकैर्यज्ञपञ्चकमुक्त्वाथैकेन पञ्च यज्ञानाह—**द्रव्ययज्ञा इति** । तीर्थेषु द्रव्यविनियोगं यज्ञबुद्ध्या ये कुर्वन्ति ते द्रव्ययज्ञा इति भाष्यं [illegible] तस्यैव विवरणं द्रव्ययज्ञाः पूर्तदत्ताख्यस्मार्तयज्ञपराः । तथाच स्मृतिः 'वापी-

[illegible] ६ श्रीधरीव्याख्या ।

अपानस्याधोनयनम् । व्यानस्य व्यानयनाकुञ्चनप्रसारणादि [illegible] । समानस्याशितपीतादीनां सम्यगुन्नयनम् । उदानस्योर्ध्वनयनम् 'उद्गारे नाग आख्यातः कूर्म उन्मीलने स्मृतः । कृकरः क्षुतकृज्ज्ञेयो दे[illegible]देवदत्तो विजृम्भणे । न जहाति मृतं चापि सर्वव्यापी धनंजयः' इत्येवंरूपाणि जुह्वति । क । आत्मनि संयमो ध्यानैकाग्र्यं स एव योगः स एवा[illegible]ग्निस्तस्मिन् ज्ञानेन ध्येयविषयेण दीपिते प्रज्वलिते सम्यग्ज्ञात्वा तस्मिन्मनः संयम्य तानि सर्वाणि कर्माण्युपरमयतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ किंच—[illegible]—**द्रव्येति** । द्रव्यदानमेव यज्ञो येषां ते

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

निरासायैव भोगानभिलपन्तीत्युपनिषत् ॥ २६ ॥ २७ ॥ तथाच मयैव लघ्व्यां प्रक्रियायामुक्तं 'न [illegible] भोगं व्यतिरिक्तं हि [illegible] सर्वत्र संस्थितः' इति विभाव्यते । एष एव हि भोगो यत्तादात्म्यं भोक्तृभोग्ययोः ॥' इति । स्पन्देपि 'भोक्तैव भोग्यभावेन सदा [illegible] ज्ञाय्यैकाग्र्यवहो सर्वानिन्द्रियव्यापारान्मानसान्मुखनासिकानिर्गमनमूत्राद्यधोनयनादीन्वायवीयांश्चात्मनो मनसश्च संयमहेतौ योग[illegible]

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

येषां ते ज्ञानयज्ञाश्च यतयो यतनशीलाः संशितव्रताः सम्यक् शितानि तनूकृतानि तीक्ष्णीकृ-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

प्रत्याहारादीत्यादिशब्देन यमनियमासनध्यानधारणासमाधयो गृह्यन्ते, यथाविधि प्राङ्मुखत्वपवित्रपाणित्वाद्यङ्गविधि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

चान्द्रायणमासोपवासादि तदेव यज्ञस्थानीयं येषां ते तपोयज्ञाः । तथा योगयज्ञाः सङ्गफलत्यागपूर्वकं संध्योपास-नादिनिर्विकल्पसमाध्यन्तानां कर्मणामनुष्ठानं तृतीयाध्यायोक्तं योगः स एव यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः । यद्वा यम-नियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपोऽष्टाङ्गोपेतो 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इति सूत्रितो योग एव यज्ञो येषां त इति । तथा स्वाध्याययज्ञाः नित्यं वेदाध्ययनरतास्ते स्वाध्याययज्ञाः । ज्ञानं स्वाध्यायार्थस्य पूर्वोत्तरमीमांसा-विचारः स एव यज्ञो येषाम् । स्वाध्याययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्चेति स्वाध्यायज्ञानयज्ञा इति समासः । यतयो यतनशीलाः

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयो हि योगस्याष्टावङ्गानि । तत्र प्रत्याहारः श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्य इत्य-त्रोक्तः । धारणाध्यानसमाधय आत्मसंयमयोगाग्नावित्यत्रोक्ताः । प्राणायामोऽपाने जुह्वति प्राणमित्यनन्तरश्लोके वक्ष्यते । यमनियमासनान्यत्रोच्यन्ते । अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः पञ्च । शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः पञ्च । स्थिरसुखमासनं पद्मकस्वस्तिकाद्यनेकविधम् । अशास्त्रीयः प्राणिवधो हिंसा । सा च कृतकारितानुमोदितभेदेन त्रिविधा । एवमयथार्थभाषणमवध्यहिंसानुबन्धि यथार्थभाषणं चानृतं, स्तेयमशास्त्रीयमार्गेण परद्रव्यस्वीकरणं, अशास्त्रीयः स्त्रीपुंसव्यतिकरो मैथुनं, शास्त्रनिषिद्धमार्गेण देहयात्रानिर्वाहकाधिकभोगसाधनस्वीकारः परिग्रहः । एतन्निवृत्तिलक्षणा उपरमा यमाः । 'यम उपरमे' इति स्मरणात् । तथा शौचं द्विविधं वाह्यमाभ्यन्तरं च । मृज्जलादिभिः कायादिक्षालनं हितमितमेध्याशनादि च वाह्यम् । मैत्रीमुदितादिभिर्मदमानादिचित्तमलक्षालनमान्तरम् । संतोषो विद्यमानभोगोपकरणादधिकस्यानुपादित्सारूपा चित्त-वृत्तिः । तपः क्षुत्पिपासाशीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं काष्ठमौनाकारमौनादिव्रतानि च । इङ्गितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनं काष्ठमौनम्, अवचनमात्रमाकारमौनमिति भेदः । स्वाध्यायो मोक्षशास्त्राणामध्ययनं प्रणवजपो वा । ईश्वरप्रणिधानं सर्वकर्मणां तस्मिन्पर-मगुरौ फलनिरपेक्षतयाऽर्पणम् । एते विधिरूपा नियमाः पुराणेषु येऽधिका उक्तास्त एष्वेव यमनियमेष्वन्तर्भाव्याः । एतादृश-यमनियमाद्यभ्यासपरा योगयज्ञाः । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यथाविधि वेदाभ्यासपराः स्वाध्याययज्ञाः । न्यायेन वेदार्थनिश्चयपरा ज्ञानयज्ञाः । यज्ञान्तरमाह—यतयो यत्नशीलाः संशितव्रताः सम्यक् शितानि तीक्ष्णीकृतान्यतिदृढानि व्रतानि येषां ते । संशितव्रतयज्ञा इत्यर्थः । तथाच भगवान्पतञ्जलिः 'ते जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम्' इति । ये पूर्वम-हिंसाद्याः पञ्च यमा उक्तास्त एव जात्याद्यनवच्छेदेन दृढभूमयो महाव्रतशब्दवाच्याः । तत्राहिंसा जात्यवच्छिन्ना यथा मृगयो-र्मृगातिरिक्तान्न हनिष्यामीति । देशावच्छिन्ना न तीर्थे हनिष्यामीति । सैव कालावच्छिन्ना यथा न चतुर्दश्यां न पुण्येऽहनीति । सैव प्रयोजनविशेषरूपसमयावच्छिन्ना यथा क्षत्रियस्य देवब्राह्मणप्रयोजनव्यतिरेकेण न हनिष्यामीति, युद्धं विना न हनिष्या-मीति च । एवं विवाहादिप्रयोजनव्यतिरेकेणानृतं न वदिष्यामीति । एवमापत्कालव्यतिरेकेण क्षुद्भयाद्यतिरिक्तः स्तेयं न करि-ष्यामीति च । एवमृतुव्यतिरिक्तकाले पत्नीं न गमिष्यामीति, एवं गुर्वादिप्रयोजनमन्तरेण न परिग्रहीष्यामीति यथायोग्यम-वच्छेदो द्रष्टव्यः । एतादृगवच्छेदपरिहारेण यदा सर्वजातिसर्वदेशसर्वकालसर्वप्रयोजनेषु भवाः सार्वभौमा अहिंसादयो भवन्ति महता प्रयत्नेन परिपाल्यमानत्वात् तदा ते महाव्रतशब्देनोच्यन्ते । एवं काष्ठमौनादिव्रतमपि द्रष्टव्यम् । एतादृशव्रतदार्ढ्यं च

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

डागादिदेवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते ॥ शरणागतसंत्राणं भूतानां चाप्यहिंसनम् । बहिर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते ॥' इत्यादीति बोध्यम् । तथा पञ्चाग्निसेवनादि तप एव यज्ञो येषां ते तपोयज्ञाः । तथा यमनियमासनप्राणायामप्रत्या-हारधारणाध्यानसमाधिलक्षणो योग एव यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः । तथा परे स्वाध्यायो [illegible]विधिवद्वेदाभ्यासो यज्ञो येषां ते स्वाध्याययज्ञाः । ज्ञानं पूर्वोत्तरमीमांसाविचारेण शास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञो येषां ते ज्ञानयज्ञाश्च [illegible]तयो यत्नशीलाः सम्यक् शितानि सूक्ष्माणि तीक्ष्णीकृ-तानि च व्रतानि येषां ते । इति सर्वेषां विशेषणमन्त्यानां वा । केचि[illegible]त्त्वनेन विशेषणेन यज्ञान्तरं वर्णयन्ति व्रतयज्ञा इत्यर्थ इति तेषां

६ [illegible]धरीव्याख्या ।

यज्ञाः । कृच्छ्रचान्द्रायणादितप एव यज्ञो येषां ते तपो[illegible] [illegible]ज्ञाः । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणः समाधिः स एव यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

यज्ञानपरि(बोधि)दीपिते पूरयितव्ये निवेश[illegible] [illegible] तत्परित्यक्तान्यव्यापारया बुद्ध्या गृह्णन्तीति तात्पर्यम् । तदुक्तं शिवोक्तनिषदि 'भा[illegible]न्त । गृह्यमाणं विषयं संकल्प्यमानं वा तदेकाग्रतयैव [illegible]न्त । [illegible] स्यक्ते निरुद्धा चेत्तैव भावान्तरं व्रजेत् । तदा तन्मध्यभावेन विकासं याति भावना ॥' इति । एवं योग-

१ मधुसूदनः.

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

तानि व्रतानि येषां ते संशितव्रताः ॥ २८ ॥ किंच—अपान इति । अपानेऽपानवृत्तौ जुह्वति प्रक्षिपन्ति प्राणं प्राणवृत्तिम् । पूरकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्राणेऽपानं तथापरे जुह्वति रेचकाख्यं च प्राणायामं कुर्वन्तीत्येतत्, प्राणापानगती मुखनासिकाभ्यां वायोर्निर्गमनं प्राणस्य गतिस्तद्विपर्ययेणाधोगमनमपानस्य ते प्राणापानगती एते रुद्ध्वा निरुध्य प्राणायामपरायणाः प्राणायामतत्पराः कुम्भकाख्यं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मनतिक्रम्येति यावत्, व्रतानां तीक्ष्णीकरणमतिदृढत्वम् ॥ २८ ॥ प्राणायामाख्यं यज्ञमुदाहरति—किंचेति । प्राणायामपरायणाः सन्तो रेचकं पूरकं च कृत्वा कुम्भकं कुर्वन्तीत्याह—प्राणेति ॥ २९ ॥ प्राणापानयोर्गती श्वासप्रश्वासौ

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

संशितव्रताः सम्यक् शितं तीक्ष्णं व्रतमहिंसादिकं येषां ते इति सर्वेषां विशेषणम् ॥ २८ ॥ एकादशं यज्ञमाह—अपान इति । अपरे अपानेऽपानवृत्तौ जुह्वति प्रक्षिपन्ति प्राणं प्राणवृत्तिम् । पूरकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा प्राणे च अपानं प्रक्षिपन्ति । रेचकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्राणापानगती रुद्ध्वा मुखनासिकाभ्यां वायोर्निर्गमनं प्राणस्य गतिः तद्विपर्ययेणाधोगमनमपानस्य गतिः ते प्राणापानगती एते निरुध्य प्राणायामपरायणाः प्रा

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

कामक्रोधलोभमोहानां चतुर्णामपि नरकद्वारभूतानां निवृत्तिः । तत्राहिंसया क्षमया क्रोधस्य, ब्रह्मचर्येण वस्तुविचारेण कामस्य, अस्तेयापरिग्रहरूपेण संतोषेण लोभस्य, सत्येन यथार्थज्ञानरूपेण विवेकेन मोहस्य, तन्मूलानां च सर्वेषां निवृत्तिरिति द्रष्टव्यम् । इतराणि च फलानि सकामानां योगशास्त्रे कथितानि ॥ २८ ॥ प्राणायामयज्ञमाह सार्धेन—**अपान इति** । अपानेऽपानवृत्तौ जुह्वति प्रक्षिपन्ति प्राणवृत्तिम् । बाह्यवायोः शरीराभ्यन्तरप्रवेशेन पूरकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्राणेऽपानं तथाऽपरे जुह्वति । शारीरवायोर्बहिर्निर्गमनेन रेचकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । पूरकरेचककथनेन च तदविनाभूतो द्विविधः कुम्भकोऽपि कथित एव । यथाशक्ति वायुमापूर्यानन्तरं श्वासप्रश्वासनिरोधः क्रियमाणोऽन्तःकुम्भकः । यथाशक्ति बहिरेवायुं विरेच्यानन्तरं क्रियमाणो बहिःकुम्भकः । एतत्प्राणायामत्रयानुवादपूर्वकं चतुर्थं कुम्भकमाह—**प्राणेति** । प्राणापानगती मुखनासिकाभ्यामान्तरस्य वायोर्बहिर्निर्गमः श्वासः प्राणस्य गतिः । बहिर्निर्गतस्यान्तःप्रवेशः प्रश्वासोऽपानस्य गतिः, तत्र पूरके प्राणगतिनिरोधः, रेचकेऽपानगतिनिरोधः, कुम्भके तूभयगतिनिरोध इति क्रमेण युगपच्च श्वासप्रश्वासाख्ये प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः सन्तोऽपरे पूर्वविलक्षणाः नियताहाराः आहारनियमादियोगसाधनविशिष्टाः प्राणेषु बाह्याभ्यन्तरकुम्भकाभ्यासनिगृहीतेषु प्राणान् ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियरूपाञ्जुह्वति । चतुर्थकुम्भकाभ्यासेन विलापयन्तीत्यर्थः । तदेतद्भगवता पतञ्जलिना संक्षेपविस्तराभ्यां सूत्रितम् । तत्र संक्षेपसूत्रं 'तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदलक्षणः प्राणायामः' इति । तस्मिन्नासने स्थिरे सति प्राणायामोऽनुष्ठेयः । कीदृशः श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदलक्षणः श्वासप्रश्वासयोः प्राणापानयोर्या गतिः पुरुषप्रयत्नमन्तरेण स्वाभाविकप्रवहणं क्रमेण युगपच्च पुरुषप्रयत्नविशेषेण तस्याविच्छेदो निरोध एव लक्षणं यस्य स तथेति । एतदेव विवृणोति बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्म इति बाह्यगतिनिरोधरूपत्वाद्बाह्यवृत्तिः पूरकः । आन्तरगतिनिरोधरूपत्वादान्तरवृत्ती रेचकः । कैश्चित्तु बाह्यशब्देन रेचकः आन्तरशब्देन च पूरको व्याख्यातः । युगपदुभयगतिनिरोधस्तम्भस्तद्वृत्तिः कुम्भकः । तदुक्तं 'यत्रोभयोः श्वासप्रश्वासयोः सकृदेव विधारकात्

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

कृच्छ्रचान्द्रायणादि तप एव यज्ञो येषामिति तपोयज्ञा इत्यस्य व्याख्यानकर्तृणां मते पौनरुक्त्यं यज्ञानां च त्रयोदशत्वं । अपान इत्यादिसार्धश्लोकेनैकयज्ञवर्णनं तु प्रामादिकं अपरं इत्यस्य वारद्वयमुपलब्धेरिति ज्ञेयम् ॥ २८ ॥ एकादशयज्ञमाह—अपानेऽपानप्रवृत्तौ प्राणवृत्तिमपरे जुह्वति । पूरकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा प्राणेऽपानं जुह्वति रेचकाख्यं प्राणायामं । प्राणापानयोर्मुखनासिकाभ्यां वायोर्निर्गमनाधोगमनरूपे गती रुद्ध्वा निरुध्य प्राणायामपरायणाः प्राणयामतत्पराः कुम्भकं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

स्वाध्यायेन वेदेन श्रवणमननादिना यत्तदर्थज्ञानं तदेव यज्ञो येषां ते । अथवा [illegible] वेदपाठयज्ञास्तदर्थज्ञानयज्ञाश्चेति द्विविधा यतयः । शीलाः । सम्यक् शितं निशितं तीक्ष्णीकृतं व्रतं येषां ते ॥ २८ ॥ किंच—अपान इति । अपाने अधोवृत्तौ प्राणमूर्ध्ववृत्तिं जुह्वति पूरककाले प्राणमपानेनैकीकुर्वन्ति । तथा कुम्भकेन प्राणापानयोरूर्ध्वाधोगती रुद्ध्वा रेचककालेऽपानं प्राणे जुह्वति ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

यज्ञा व्याख्याताः ॥ २८ ॥ एवं द्रव्ययज्ञस्तपोयज्ञो योगयज्ञाश्चोक्तलक्षणाः स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च ये ते संप्रोक्ताः [illegible] लक्ष्यन्ते—अपान

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ किंच—अपर इति । अपरे नियताहारा नियतः परिमित आहारो येषां ते नियताहाराः सन्तः प्राणान्वायुभेदान्प्राणेष्वेव जुह्वति, यस्य यस्य वायोर्जयः क्रियत इत-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

निरुध्य किं कुर्वन्तीत्यपेक्षायामाह—किंचेति । प्राणापानगतिनिरोधरूपं कुम्भकं कृत्वा पुनःपुनर्वायुजयं कुर्वन्तीत्यर्थः । आहारस्य परिमितत्वं हितत्वमेध्यत्वोपलक्षणार्थम् । प्राणानां प्राणेषु होममेव विभजते—यस्येति । जितेषु

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

यामतत्पराः कुम्भकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ द्वादशं यज्ञमाह—अपरे इति । नियतो निगृहीत आहारो विषयभोगो यैस्ते नियताहाराः वैराग्यादिमन्तः प्राणान् । अत्र समनस्कानीन्द्रियाणि प्राणशब्देन गृह्यन्ते । तान्प्राणेषु मनश्चित्ताहंकारेष्वन्तःकरणवृत्तिभेदेषु । बुद्धेः प्राग्गृहीतत्वादग्रहणम् । जुह्वति प्रविलापयन्ति । इन्द्रियाणि संकल्पात्मके मनसि संहृत्य मनोऽपि स्मरणात्मके चित्ते संहृत्य तदप्यहंकारे संहरन्ति । स चाभिमानरूपोऽहंकारोऽभिमन्तव्याभावात्स्वयमेव दग्धेन्धनानलवद्विलीयते । तत्र येषां समाधिबुद्धिरस्ति ते आभिमानिका बुद्धि-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

भावो भवति न पुनः पूर्ववदापूरणप्रयत्नौघविधारणं नापि रेचनप्रयत्नौघविधारणं किंतु यथा तप्त उपले निहितं जलं परिशुष्यत्सर्वतः संकोचमापद्यते एवमयमपि मारुतो वहनशीलो बलवद्विधारकप्रयत्नावरुद्धक्रियः शरीर एव सूक्ष्मभूतोऽवतिष्ठते नतु पूरयति येन पूरकः नतु रेचयति येन रेचक इति त्रिविधोऽयं प्राणायामो देशेन कालेन संख्यया च परीक्षितो दीर्घसूक्ष्मसंज्ञो भवति । यथा घनीभूतस्तूलपिण्डः प्रसार्यमाणो विरलतया दीर्घः सूक्ष्मश्च भवति तथा प्राणोऽपि देशकालसंख्याधिक्येनाभ्यस्यमानो दीर्घो दुर्लक्ष्यतया सूक्ष्मोपि संपद्यते । तथाहि हृदयान्निर्गत्य नासाग्रसंमुखे द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते देशे श्वासः समाप्यते । ततएव च परावृत्त्य हृदयपर्यन्तं प्रविशतीति स्वाभाविकी प्राणापानयोर्गतिः । अभ्यासेन तु क्रमेण नाभेराधारद्वारा निर्गच्छति नासान्तश्चतुर्विंशत्यङ्गुलपर्यन्ते षड्त्रिंशदङ्गुलपर्यन्ते वा देशे समाप्यते । एवं प्रवेशोऽपि तावानवगन्तव्यः । तत्र बाह्यदेशव्याप्तिर्निर्वाते देशे इषीकादिसूक्ष्मतूलक्रिययाऽनुमातव्या । अन्तरपि पिपीलिकास्पर्शसदृशेन स्पर्शेनानुमातव्या । सेयं देशपरीक्षा । तथा निमेषक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थो भागः क्षणस्तेषामियत्ताऽवधारणीया । स्वजानुमण्डलं पाणिना त्रिःपरामृश्य छोटिकावच्छिन्नः कालो मात्रा । ताभिः षड्त्रिंशन्मात्राभिः प्रथम उद्धातो मन्दः, स एव द्विगुणीकृतो द्वितीयो मध्यः, स एव त्रिगुणीकृतस्तृतीयस्तीव्र इति नाभिमूलात्प्रेरितस्य वायोर्विरिच्यमानस्य शिरस्यभिहननमुद्धात इत्युच्यते । सेयं कालपरीक्षा संख्यापरीक्षा च प्रणवजपावृत्तिभेदेन वा संख्यापरीक्षा श्वासप्रवेशगणनया वा । कालसंख्ययोः कथंचिद्भेदविवक्षया पृथगुपन्यासः । यद्यपि कुम्भके देशव्याप्तिर्नावगम्यते तथापि कालसंख्याव्याप्तिरवगम्यत एव । स खल्वयं प्रत्यहमभ्यस्तो दिवसपक्षमासादिक्रमेण देशकालप्रचयव्यापितया दीर्घः परमनैपुण्यसमधिगमनीयतया च सूक्ष्म इति निरूपितस्त्रिविधः प्राणायामः ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ द्वादशयज्ञमाह—अपर इति । नियतः परिमित आहारो येषां ते नियताहाराः सन्तः प्राणानजितान्वायुभेदान् प्राणेषु जितेषु वायुभेदेषु जुह्वति । तेऽजिता अपि तत्र प्रविष्टा जिता इव भवन्तीत्यर्थः । यत्तु अपरे त्वाहारसंकोचमभ्यसन्तः स्वयमेव जीर्यमाणेष्विन्द्रियेषु तत्तदिन्द्रियवृत्तिलयं होमं भावयन्तीत्यर्थः । यद्वा अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे इत्यनेन पूरकरेचकयोरावर्तमानयोर्हंसः सोहमित्यनुलोमतः प्रतिलोमतश्चाभिव्यज्यमानाऽज[illegible]मन्त्रेण तत्त्वंपदार्थैक्यं व्यतिहारेण भावयन्तीत्यर्थः । प्राणापानगती इत्यनेन तु श्लोकेन प्राणायामयज्ञाः अपरे कल्प्यन्ते [illegible]यमर्थः । 'द्वौ भागौ पूरयेदन्नैस्तो-

६ श्रीधरीव्याख्या[1] ।

म्भकरेचकैः प्राणायामपरायणा अपरे इत्यर्थः ॥ २९ ॥ किंच—अपर इति । अपरे त्वाहारसंकोचमभ्यसन्तः स्वयमेव जीर्यमाणेष्विन्द्रियेषु तत्तदिन्द्रियवृत्तिलयं होमं भावयन्तीत्यर्थः । यद्वा अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथा परे इत्यनेन पूरकरेचकयोरावर्तमानयोर्हंसः सोहमित्यनुलोमतः प्रतिलोमतश्चाभिव्यज्यमानेनाऽजपाम[illegible]ण तत्त्वंपदार्थैक्यं व्यतिहारेण भावयन्तीत्यर्थः । तदुक्तं योगशास्त्रे—'सका-

७ [illegible]भिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

अपरे । यज्ञशिष्टा इति । एवं बहुविधा यज्ञाः । प्राण[illegible]समुदीयमानं (नादे ?) प्रणवादिमात्रालयान्तमपानेऽस्तं याति स्वानन्दान्तःप्रवेशात्मनि जुह्वतीति पिण्डस्थैर्यात्मा स्वाध्यायः शिष्याल[illegible]ना च नयानयग्रहणाय केचिदस्तं यान्तमुदीयमाने संवेश्य तदेकीकारेणापवर्गदानात्मनि शिष्यात्मनि च शोधनबोधनप्रवेशनयोज[illegible]रूपे स्वाध्याययज्ञाने स्वपरानन्दमये प्रतिष्ठितमनसः । अतएव पूरकः प्रथममुक्तश्चरमं रेचकः ।

१ श्रीधरः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

रान्वायुभेदांस्तस्मिञ्जुह्वति ते तत्र प्रविष्टा इव भवन्ति । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषा यज्ञै-र्यथोक्तैः क्षपितो नाशितः कल्मषो येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥ एवं यथोक्तान्यज्ञान्निर्वर्त्य

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

वायुभेदेष्वजितानां तेषां होमप्रकारं प्रकटयति—ते तत्रेति । प्रकृतान्यज्ञानुपसंहरति—सर्वेऽपीति ॥ ३० ॥ यथोक्तयज्ञनिर्वर्तनानन्तरं क्षीणे कल्मषे किं स्यादित्याशङ्क्याह—एवमिति । यथोक्तानां यज्ञानां मध्ये केनचित्

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

योगिभ्यः पूर्वोक्तेभ्यो निकृष्टाः । अतएव एतान्प्रकृत्योक्तं वायवीये 'सहस्रं त्वाभिमानिकाः' इति । सहस्रं मन्वन्त-राणीत्यनुषङ्गः । भौतिकस्तु योगोऽत्र नोक्तः । यदनुष्ठातॄन्प्रकृत्य तत्रैवोक्तं 'भौतिकास्तु शतं पूर्णम्' इति । अत्रापि शतं मन्वन्तराणीत्यनुषञ्जनीयम् । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञलब्धारो यज्ञेन क्षपितं कल्मषं येषां ते तथाविधा भवन्ति

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

चतुर्थं फलभूतं सूत्रयतिस्म 'बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः' इति । बाह्यविषयः श्वासो रेचकः । अभ्यन्तरविषयः प्रश्वासः पूरकः । वैपरीत्यं तावुभावपेक्ष्य सकृद्बलवद्विधारकप्रयत्नवशाद्भवति बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधस्तृतीयः कुम्भकः । तावुभावन-पेक्ष्यैव केवलकुम्भकाभ्यासपाटवेनासकृत्तत्तत्प्रयत्नवशाद्भवति चतुर्थः कुम्भकः । तथाच बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपीति तदर्थः इत्यर्थः । अन्या व्याख्या—बाह्यो विषयो द्वादशान्तादिराभ्यन्तरो विषयो हृदयनाभिचक्रादिस्तौ द्वौ विषयावाक्षिप्य पर्यालोच्य यः स्तम्भरूपो गतिविच्छेदः स चतुर्थः प्राणायाम इति । तृतीयस्तु बाह्याभ्यन्तरौ विषयावपर्यालोच्यैव सकृद्- भवतीति विशेषः । एतादृशश्चतुर्विधः प्राणायामः अपाने जुह्वति प्राणमित्यादिना सार्धेन श्लोकेन दर्शितः । तदेवमुक्तानां द्वादशधा यज्ञविदां फलमाह—सर्वेऽप्येते यज्ञविद इति । यज्ञान्विदन्ति जानन्ति विन्दन्ति लभन्ते वेति यज्ञविदो यज्ञानां ज्ञातारः कर्तारश्च । यज्ञैः पूर्वोक्तैः क्षपितं नाशितं कल्मषं पापं येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः । यज्ञान्कृत्वाऽवशिष्टे कालेऽमृत-शब्दवाच्यं भुञ्जत इति यज्ञशिष्टामृतभुजः । ते सर्वेऽपि सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यान्ति ब्रह्म सनातनम् । नित्यं संसार

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

येनैकं प्रपूरयेत् । मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेत् ॥' इत्येवमुक्तो नियतः आहारो येषां ते कुम्भकेन प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणा-यामपरायणाः सन्तः प्राणानिन्द्रियाणि प्राणेषु जुह्वति । कुम्भके सर्वे प्राणा एकीभवन्ति तत्रैव लीयमानेष्विन्द्रियेषु होमं भाव-न्तीति भाष्यविरुद्धं व्याचख्युस्तदुपेक्ष्यम् । प्रसिद्धार्थपरित्यागबीजभूतानुपपत्त्याद्यनुपलब्ध्या श्रोत्रादीन्द्रियहोमस्य प्रत्याहाररूपेणो-क्तत्वेन च पक्षान्तरे श्लोकोत्तरार्धस्य सत्यपि संभवे स्वपूर्वार्धेनान्वयं विहायापरपूर्वार्धेनान्वयस्यान्याय्यत्वेन पूरकरेचकयोरि-ग्रन्थस्याक्षरार्थत्वाभावेन च पूरकरेचककुम्भकरूपं प्राणायामं कुर्वन्तीति भाष्योक्तस्यैव सम्यक्त्वात् । एतेन प्राणानिन्द्रियाणीत्य-प्रयुक्तम्, लोकाप्रसिद्धार्थकल्पनापत्तेः । अतएव प्राणेषु बाह्याभ्यन्तरकुम्भकाभ्यासनिगृहीतेषु प्राणान् ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियाणि जुह्वति चतुष्कुम्भकाभ्यासेन विलापयन्तीत्यर्थः इत्यपास्तम् । इन्द्रियाणि जुह्वतीत्युक्त्या इन्द्रियनिरोधयज्ञस्याप्युपलब्ध्या प्राणायाम-माह सार्धेनेति स्वोक्तिविरोधाच्च । यदपि नियताहारा वैराग्यादिमन्तः प्राणानत्र समनस्कानीन्द्रियाणि प्राणशब्देन गृह्यन्ते । द्विती-यान्तप्राणशब्देन श्रोत्रादीनि वागादीनि च गृह्यन्ते तान्प्राणान्प्राणेषु समनश्चित्ताहंकारेष्वन्तःकरणवृत्तिभेदेषु जुह्वति प्रविलापयन्ति इन्द्रियाणि संकल्पात्मके मनसि संहृत्य मनोऽपि स्मरणात्मके चित्ते संहृत्य तदप्यहंकारे संहरन्ति स चाभिमानरूपोऽहंकारो- मन्तव्याभावात्स्वयमेव दग्धेन्धनानलवद्विलीयत इत्यन्ये । तदप्यसमञ्जसम् लोकाप्रसिद्धार्थकल्पनादिदोषस्यात्रापि तुल्यत्वा-तिदिक् । एते सर्वेऽपि यज्ञविदो यज्ञानां ज्ञातारः कर्तारश्च यज्ञैर्यथोक्तैः क्षपिता नाशिताः कल्मषाः पापानि येषां ते ॥ ३०

६ श्रीधरीव्याख्या ।

रेण बहिर्याति हकारेण विशेत्पुनः । [illegible]स्तत्र स एवाहं हंस इत्यनुचिन्तयेत्' इति । प्राणापानगती रुद्ध्वेत्यनेन तु श्लोकेन प्राणायाम-यज्ञा अपरैः कथ्यन्ते तत्रायमर्थः—'द्वौ भागौ [illegible]येदन्नैस्तोयेनैकं प्रपूरयेत् । मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेत् ॥' इत्येवमादिना नियत आहारो येषां ते । कुम्भकेन प्राणापानगती रु[illegible] प्राणायामपरायणाः सन्तः प्राणानिन्द्रियाणि प्राणेषु जुह्वति । कुम्भके हि प्राणा एकीभवन्तीति तत्रैव लीयमानेष्विन्द्रियेषु होमं भाव[illegible]त्यर्थः । तदुक्तं योगशास्त्रे—'यथा यथा सदाभ्यासान्मनसः भवेत् । वायुवाक्कायदृष्टीनां स्थिरता च तथा तथा ॥' इति । तदेवमुक्ता[illegible] द्वादशानां यज्ञविदां फलमाह—सर्व इति । यज्ञा-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

प्रथमेन च भागेन विषयभोगान्तर्मुखीकरणं द्वितीयेन महाविदेहधारणाक्रमाद्विषयग्रह[illegible]च[illegible]य विसरणं ध्वन्यते । अतश्च स्वात्म-भ्योऽन्ये ज्ञानयज्ञाः । एतदेवोक्तव्यापारपरिशीलनावशपरिपूरितस्वात्मशिष्यात्ममनोरथाः [illegible]प्येते गती निरुध्याहारं विषय-नियम्य प्राणान्सकलचित्तवृत्त्युदयान्प्राणेषु परनिरानन्दोल्लासेषु जुह्वति कुम्भकप्रशान्त्या । सर्वे चैते [illegible]द्रव्ययज्ञात्प्रभृति ज्ञानयज्ञान्ताः

१ नीलकण्ठः.

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥
एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

यज्ञशिष्टामृतभुजो यज्ञानां शिष्टं यज्ञशिष्टं यज्ञशिष्टं च तदमृतं च यज्ञशिष्टामृतं तद्भुञ्जत इति यज्ञशिष्टामृतभुजो यथोक्तान्यज्ञान्कृत्वा तच्छिष्टेन कालेन यथाविधि चोदितमन्नममृताख्यं भुञ्जत इति यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति गच्छन्ति ब्रह्म सनातनं चिरंतनं मुमुक्षवश्चेत्कालातिक्रमापेक्षयेति सामर्थ्याद्गम्यते । नायं लोकः सर्वप्राणिसाधारणोऽप्यस्ति यथोक्तानां यज्ञानामेकोऽपि यज्ञो यस्य नास्ति सोऽयज्ञस्तस्य कुतोऽन्यो विशिष्टसाधनसाध्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥ एवमिति । एवं यथोक्ता बहुविधा

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

यज्ञेनाविशेषितस्य पुरुषस्य प्रत्यवायं दर्शयति—नायमिति । कथं यथोक्तयज्ञानुष्ठायिनामवशिष्टेन कालेन विहितान्नभुजां ब्रह्मप्राप्तिरित्याशङ्क्य मुमुक्षुत्वे सति चित्तशुद्धिद्वारेत्याह—मुमुक्षवश्चेदिति । तत्किमिदानीं साक्षादेव मोक्षो विवक्षितः, तथाच गतिश्रुतिविरोधः स्यादित्याशङ्क्य गतिनिर्देशसामर्थ्यात्क्रममुक्तिरत्राभिप्रेतेत्याह—कालातीति । तृतीयं पादं व्याचष्टे—नायमिति । विवक्षितं कैमुतिकन्यायमाह—कुत इति । साधारणलोकाभावे पुनरसाधारणलोकप्राप्तिर्दूरनिरस्तेत्यर्थः । यथोक्तेऽर्थे बुद्धिसमाधानं कुरुकुलप्रधानस्यार्जुनस्यानायासलभ्यमिति वक्तुं कुरुसत्तमेत्युक्तम् ॥ ३१ ॥ उक्तानां यज्ञानां वेदमूलकत्वेनोत्प्रेक्षानिबन्धनत्वं निरस्यति—एवमिति । आत्मव्यापारसाध्य-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

सर्वे यज्ञाः कल्मषक्षयायैव भवन्ति न पुनः साक्षान्मोक्षायेत्यर्थः ॥ ३० ॥ सर्वेषामेतेषां मध्येऽन्यतममप्यनुष्ठातुमशक्तं प्रति प्राह—यज्ञेति । यज्ञाः पञ्चमहायज्ञास्तेभ्यः शिष्टमवशिष्टमन्नममृताख्यं ये भुञ्जते तेऽपि चित्तशुद्धिद्वारा सनातनं ब्रह्म यान्ति प्राप्नुवन्ति । अयज्ञस्य पूर्वोक्तेषु द्वादशस्वन्यतमो वा नित्याः पञ्च वा यस्य यज्ञा न सन्ति सोऽयज्ञस्तस्यायमपि लोको नास्ति, अन्यः परलोक आत्मलोको वा कुतो भवेत् । न कुतश्चिदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ एव-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

च्यन्त इत्यर्थः । एवमन्वये गुणमुक्त्वा व्यतिरेके दोषमाहार्धेन—नायमिति । उक्तानां यज्ञानां मध्येऽन्यतमोऽपि यज्ञोऽस्य नास्ति सोऽयज्ञस्तस्य अयमल्पसुखोऽपि मनुष्यलोको नास्ति सर्वनिन्द्यत्वात् कुतोऽन्यो विशिष्टसाधनसाध्यः परलोकः हे कुरुसत्तम ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ किं त्वया स्वोत्प्रेक्षामात्रेणैवमुच्यते, नहि, वेद एवात्र प्रमाणमित्याह—एवमिति ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

एवं यथोक्तान्यज्ञान्निर्वर्त्य तच्छिष्टेन कालेन यथाविधिचोदितमन्नं अमृताख्यं भुञ्जत इति यज्ञशिष्टामृतभुजः । यत्त्वन्ये सर्वेषामप्येतेषां मध्येऽन्यतममप्यनुष्ठातुमशक्यं प्रति प्राह—यज्ञेति । यज्ञाः पञ्चमहायज्ञास्तेभ्यः शिष्टमवशिष्टमन्नममृताख्यं ये भुञ्जत इत्यादि तच्चिन्त्यम् श्रुतहानेरश्रुतकल्पनायाश्चान्याय्यत्वात् । पञ्चयज्ञानामपि दैवादिश्रौतस्मार्तयज्ञेष्वन्तर्भावाच्च । ब्रह्म सनातनं मोक्षाख्यं यान्ति । यथोक्तानां यज्ञानामेकोऽपि यज्ञो यस्य नास्ति सोऽयज्ञः तस्यायं लोकः सर्वप्राणिसाधारणोऽपि नास्ति । शुद्धचित्तेन श्रवणादिविशिष्टसाधनलभ्योऽन्यः सर्वलोकातीत आत्मस्वरूपस्तस्य कुतः । कुरुसत्तमेति संबोधयन् कुरवोऽपि यज्ञविद आसन् त्वं तु तेषु सत्तमः श्रेष्ठोऽतः त्वया यज्ञवित्त्वमवश्यं संपादनीयमिति सूचयति ॥ ३१ ॥ उक्तानां यज्ञानां वेदमूलत्वेनाप्रामाण्यशङ्कां वारयति—एवमिति । बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञाः ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे वितता विस्तीर्णाः वेदद्वारेणावगम्यमानाः तान्सर्वा-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

लभन्त इति यज्ञविदः । यज्ञज्ञा इति वा । यज्ञैः क्षपितं नाशितं कल्मषं यैस्ते ॥ ३० ॥ यज्ञशिष्टेति । यज्ञान्कृत्वाऽवशिष्टे कालेऽनिषिद्धमन्नममृतरूपं भुञ्जत इति तथा ते सनातनं नित्यं ब्रह्म ज्ञानद्वारेण प्राप्नुवन्ति । तदकरणे दोषमाह—नायं लोक इति । अयमल्पसुखोऽपि मनुष्यलोकोऽयज्ञस्य यज्ञानुष्ठानशून्यस्य नास्ति । कुतोऽन्यः परलोकः । अतो यज्ञाः सर्वथा कर्तव्या इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ज्ञानयज्ञं स्तोतुमुक्तान्यज्ञानुपसंहरति—एवमिति । ब्रह्मणो [illegible] वेदस्य मुखे विततः । वेदेन साक्षाद्विहिता इत्यर्थः । तथापि तान्सर्वा-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

तत्त्वज्ञानेनैव च क्षपितकल्मषाः समूलोन्मू[illegible]तभेदवासनामयमहामोहाः यज्ञेन शिष्टमाहृतं यज्ञाश्च निजकरणतर्पणरूपादवशिष्टं स्वात्मविश्रान्तिरूपं परानन्दं निरानन्दात्मकम[illegible] यथेच्छं संसृज्यन्ते प्रभुतयेति तदुपरम्यते रहस्यस्फुटप्रकटनवाचालतायाः । अत्र बहुतरो रहस्यरसोन्तःसंलीनी[illegible]मृतमुपभुञ्जाना इति [illegible]तोपि निबिडतरभक्तिसेवासंप्रसादितगुरुवचनसंप्राप्तसंप्रदायमहौषधसमीकृतधातूनां चर्वणादिविषयतां

१ नीलकण्ठः.

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

बहुप्रकारा यज्ञा वितता विस्तीर्णा ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे, वेदद्वारेणावगम्यमाना ब्रह्मणो मुखे वितता उच्यन्ते, तद्यथा 'वाचि हि प्राणं जुहुमः' इत्यादयः। कर्मजान्कायिकवाचिकमानसकर्मोद्भवान्विद्धि तान्सर्वाननात्मजान्। निर्व्यापारो ह्यात्मा। अत एवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसेऽशुभात्, न मद्व्यापारा इमे निर्व्यापारोऽहमुदासीन इत्येवं ज्ञात्वास्मात्सम्यग्दर्शनान्मोक्ष्यसे संसारबन्धनादित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपादितं यज्ञाश्चानेक उपदिष्टास्तैः सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनैर्ज्ञानं स्तूयते। कथं—श्रेयानिति। श्रेयान्द्रव्यमयाद्द्रव्यसाधनसाध्याद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञो हे परंतप। द्रव्यमयो हि यज्ञः फलस्यारम्भको ज्ञानयज्ञो न फलारम्भकोऽतः श्रेयान्प्रशस्यतरः। कथं, यतः

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

त्वमुक्तकर्मणामाशङ्क्य दूषयति—कर्मजानिति। आत्मनो निर्व्यापारत्वज्ञाने फलमाह—एवमिति। कथं यथोक्तानां यज्ञानां वेदस्य मुखे विस्तीर्णत्वमित्याशङ्क्याह—वेदद्वारेणेति। तेनावगम्यमानत्वमेवोदाहरति—तद्यथेति। 'एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांस आहुः' इत्युपक्रम्याध्ययनाद्याक्षिप्य हेत्वाकाङ्क्षायामुक्तं—वाचि हीति। ज्ञानशक्तिमद्विषये क्रियाशक्तिमदुपसंहारोऽत्र विवक्षितः, 'प्राणे वा वाचं यो ह्येव प्रभवः स एवाप्ययः' इति वाक्यमादिशब्दार्थः। ज्ञानशक्तिमतां क्रियाशक्तिमतां चान्योन्योत्पत्तिप्रलयत्वात्तदभावे नाध्ययनादिसिद्धिरित्यर्थः। कर्मणामात्मजन्यत्वाभावे हेतुमाह—निर्व्यापारो हीति। तस्य च निर्व्यापारत्वं फलवत्त्वाज्ज्ञातव्यमित्याह—अत इति। एवं ज्ञानमेव ज्ञापयद्युक्तं व्यनक्ति—नेत्यादिना ॥ ३२ ॥ कर्मयोगेऽनेकधाभिहिते सर्वस्य श्रेयःसाधनस्य कर्मात्मकत्वप्रतिपत्तौ केवलं ज्ञानमनाद्रियमाणमर्जुनमालक्ष्य वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरश्लोकस्य तात्पर्यमाह—ब्रह्मेत्यादिना। सिद्धेति। सिद्धं पुरुषार्थभूतं पुरुषापेक्षितलक्षणं प्रयोजनं येषां यज्ञानां तैः। अनन्तरोपदिष्टैरिति यावत्। प्रश्नपूर्वकं स्तुतिप्रकारं प्रकटयति—कथमित्यादिना। ज्ञानयज्ञस्य द्रव्ययज्ञात्प्रशस्यतरत्वे हेतुमाह—सर्वमिति। द्रव्यसाधनसाध्यादित्युपलक्षणं स्वाध्यायादेरपि। ततोऽपि ज्ञानयज्ञस्य श्रेयस्त्वाविशेषाद्द्रव्यमयादियज्ञेभ्यो ज्ञानयज्ञस्य प्रशस्यतरत्वं प्रकटयति—द्रव्यमयो हीति। फलस्याभ्युदयस्येत्यर्थः। न फलारम्भको न कस्यचित्फलस्योत्पादकः किंतु नित्यसिद्धस्य मोक्षस्याभिव्यञ्जक इत्यर्थः। तस्य प्रशस्यतरत्वे हेत्वन्तरमाह—यत इति। समस्तं कर्मेत्यग्निहोत्रादिकमुच्यते। अखिलमविद्यमानं खिलं शेषोऽस्येत्यनल्पम्। महत्तरमिति यावत्। सर्वमखिलमिति पदद्वयोपादानमसंकोचार्थम्। सर्व

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

मिति। ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे। वेदद्वारेणैव वितता विस्तारिताः। गुरुभिरुपदिष्टा इत्यर्थः। कर्मजान्कायिकवाचिकमानसिककर्मजान्न तु नैष्कर्म्यरूपान्। एवं ज्ञात्वास्मादशुभान्मोक्ष्यसे। तत्त्वज्ञानोत्पत्तिद्वारेणेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ यदर्थमेते यज्ञा उपन्यस्तास्तं ज्ञानयज्ञं स्तौति—श्रेयानिति। द्रव्यं बाह्यमाभ्यन्तरं च देहेन्द्रियादि तत्साध्याद्द्रव्यमया

४ मधुसूदनीव्याख्या।

एवं यथोक्ताः बहुविधाः बहुप्रकारा यज्ञाः सर्ववैदिकश्रेयःसाधनरूपाः विततः विस्तृताः ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे। वेदद्वारेणैव तेऽवगता इत्यर्थः। वेदवाक्यानि तु प्रत्येकं विस्तरभयान्नोदाह्रियन्ते। कर्मजान् कायिकवाचिकमानसकर्मोद्भवान्विद्धि जानीहि तान्सर्वान्यज्ञाननात्मजान्। निर्व्यापारो ह्यात्मा न तद्व्यापारा एते किंतु निर्व्यापारोऽहमुदासीन इत्येवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे। अस्मात्संसारबन्धनादिति शेषः ॥ ३२ ॥ सर्वेषां तुल्यवन्निर्देशात्कर्मज्ञानयोः साम्यप्राप्तावाह—श्रेयानिति

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

न्कायिकवाचिकमानसकर्मोद्भवान् विद्धि। निर्व्यापारो ह्यात्मा न ममात्मस्वरूपस्योदासीनस्य व्यापारा एते इत्येवं ज्ञात्वाऽस्मात्संसारबन्धनान्मोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥ कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानित्युक्त्या सर्वेषु ज्ञानयज्ञस्याप्युक्तत्वादितरसाम्यमाशङ्क्याह—श्रेयानिति

६ श्रीधरी[illegible]व्याख्या।

न्वाङ्मनःकायकर्मजनितानात्मस्वरूपसंस्पर्शरहितान्विद्धि जानीहि। आत्म[illegible] कर्मागोचरत्वादेवं ज्ञात्वा ज्ञाननिष्ठः सन्संसाराद्वि[illegible] भविष्यसि ॥ ३२ ॥ कर्मयज्ञाज्ज्ञानयज्ञस्तु श्रेष्ठ इत्याह—श्रेयानिति। द्रव्यमया[illegible] [illegible]नात्मव्यापारजन्याद्दैवादियज्ञाज्ज्ञानयज्ञः श्रेयान्[illegible]

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

भूतार्थास्वादहेतुतां च प्रतिपद्यते। अत्र व्याख्यान्तराणि टीकाकारैः प्रदर्शितानि तान्यस्मद्गुरुपावनिरु[illegible] [illegible]ज्ञानि च स्वयमेव सचेतसः[illegible] न्तामिति किमन्येन हन्त व्याख्यातृवचनदूषणाविनोदनेन तदुपकान्तमेवोपक्रम्यते—सर्व एते यज्ञा ब्रह्मण[illegible] मुखे द्वारे उपायत्वे [illegible] [illegible]द्धि। अन्नत्वयं विशेषः[illegible] ष्वेषु कर्मणामनुगमोऽस्तीत्येवं ज्ञात्वा त्वमपि बन्धनान्मोक्षमेष्यसि ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ श्रेयानिति। ते[illegible]

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

सर्वं कर्म समस्तमखिलमप्रतिबद्धं पार्थ, ज्ञाने मोक्षसाधने सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीये परिसमाप्यते । अन्तर्भवतीत्यर्थः । 'यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किंचित्प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद' इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥ तदेतद्विशिष्टं ज्ञानं तर्हि केन प्राप्यत इत्युच्यते—तद्विद्धीति । तद्विद्धि विजानीहि येन विधिना प्राप्यत इत्याचार्यानभिगम्य प्रणिपातेन प्रक-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

कर्म ज्ञानेऽन्तर्भवतीत्यत्र छान्दोग्यश्रुतिं प्रमाणयति—यथेति । चतुरायके हि द्यूते कश्चिदायश्चतुरङ्कः सन्कृतशब्देनोच्यते तस्मै विजिताय कृताय तादर्थ्येनाधरेयास्तस्मादधस्ताद्भाविनस्त्र्यङ्कद्व्यङ्कैकाङ्कास्त्रेताद्वापरकलिनामानः संयन्त्यायाः संगच्छन्ते, चतुरङ्के खल्वाये त्र्यङ्कद्व्यङ्कैकाङ्कानामायानामन्तर्भावो भवति महासंख्यायामवान्तरसंख्यान्तर्भावावश्यंभावादेवमेनं विद्यावन्तं पुरुषं सर्वं तदाभिमुख्येन समेति संगच्छति । किं तत्सर्वं यद्विद्वुषि पुरुषेऽन्तर्भवति तदाह—यत्किंचिदिति । प्रजाः सर्वा यत्किमपि साधु कर्म कुर्वन्ति तत्सर्वमित्यर्थः । एनमभिसमेतीत्युक्तं तमेव विद्यावन्तं पुरुषं विशिनष्टि—यस्तदिति । किं तदित्युक्तं तदेव विशदयति—यत्स इति । स रैक्वो यत्तत्त्वं वेद तत्तत्त्वं योऽन्योऽपि जानाति तमेनं सर्वं साधु कर्माभिसमेतीति योजना ॥ ३३ ॥ यद्येवं प्रशस्यतरमिदं ज्ञानं तर्हि केनोपायेन तत्प्राप्तिरिति पृच्छति—तदेतदिति । ज्ञानप्राप्तौ प्रत्यासन्नमुपायमुपदिशति—उच्यत इति । तद्विज्ञानं गुरुभ्यो विद्धि गुरवश्च प्रणिपातादिभिरुपायैरावर्जितचेतसो वदिष्यन्तीत्याह—तद्विद्धीति । उपदेष्टृत्वमुपदेशकर्तृत्वम् ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

यज्ञात् ज्ञानयज्ञो निःशेषवाङ्मनःकायप्रवृत्त्युपरमात्मकः श्रेयान्प्रशस्ततरः । ईयसुन्प्रत्ययेन तेषामपि प्रशस्तत्वं द्योत्यते तत्र हेतुः—**सर्वमिति** । कर्म कर्मफलं सर्वमखिलं सर्वाङ्गोपसंहारयुक्तं ज्ञाने परिसमाप्यतेऽन्तर्भवति । 'यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेवैनं सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद' इति ॥ ३३ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

श्रेयान्प्रशस्यतरः साक्षान्मोक्षफलत्वात् द्रव्यमयात्तदुपलक्षितात् ज्ञानशून्यात्सर्वस्मादपि यज्ञात्संसारफलात् ज्ञानयज्ञ एकएव हे परन्तप । कस्मादेवं, यस्मात् सर्वं कर्म इष्टिपशुसोमचयनरूपं श्रौतं अखिलं निरवशेषं स्मार्तमुपासनादिरूपं च यत्कर्म तत् ज्ञाने ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारे समाप्यते प्रतिबन्धक्षयद्वारेण पर्यवस्यति । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इति 'धर्मेण पापमपनुदति' इति च श्रुतेः । 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' इति न्यायाच्चेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ एतादृशज्ञानप्राप्तौ कोऽतिप्रत्यासन्न उपाय इति उच्यते—**तदिति** । तत्सर्वकर्मफलभूतं ज्ञानं विद्धि लभस्व । आ-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

देहेन्द्रियादिद्रव्यसाध्यात्संसारफलात् द्रव्ययज्ञाज्ज्ञानयज्ञो मोक्षफलकोऽतिशयेन श्रेष्ठः । परंतपेति संबोधयन् चित्तशुद्ध्या ज्ञानं लब्ध्वाऽज्ञानात्मकं शत्रुं तापयितुं मारयितुं समर्थो भविष्यसि न कर्ममात्रेणेति सूचयति । तत्रहेतुमाह सर्वमग्निहोत्रादिकं कर्मोक्तद्वादशयज्ञात्मकं सर्वमिति प्रकरणात्संकोचमाशङ्क्याह । अखिलमुक्तात्युक्तं श्रौतस्मार्तमुपासनादिरूपं ज्ञाने तत्त्वसाक्षात्कारे मोक्षसाधने परिसमाप्यतेऽन्तर्भवति । 'यावानर्थ उदपाने सर्वतःसंप्लुतोदके । तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः' इत्युक्तत्वात् । यद्वा प्रतिबन्धक्षयद्वारेण पर्यवस्यति 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्यादिश्रुतेः 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' इति न्यायाच्चेत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे निष्कामकर्मणामेव तत्र विनियोगात्सर्वं कर्माखिलमिति संकोचनिवारकयोः सर्वाखिलपदयोरन्यतरस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् । यथा युधिष्ठिरभीमसेनयोरपि पार्थेत्यस्मिन्नन्तर्भावः तथा 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुत्या ज्ञानकाण्डफले तत्त्वसाक्षात्कारे इतरकाण्डफलस्यान्तर्भाव इति ध्वन[illegible]न्नाह—पार्थेति ॥ ३३ ॥ तदेतत्सर्वोत्तमं ज्ञानं तर्हि केन साधनेन लभ्यत इत्यत आह—**तदिति** । यत्र सर्वकर्मफलमन्तर्भवति तज्ज्ञानं विद्धि जानीहि । येन विधिना प्राप्यत

६ श्रीधरी[illegible]व्याख्या ।

यद्यपि ज्ञानयज्ञस्यापि मनोव्यापाराधीनत्वमस्त्येव तथाप्यात्मस्[illegible]रूपस्य ज्ञानस्य मनःपरिणामेऽभिव्यक्तिमात्रं नतु तज्जन्यत्वमिति द्रव्यमयाद्विशेषः । श्रेष्ठत्वे हेतुः । सर्वं कर्माखिलं फलसहि[illegible] ज्ञाने परिसमाप्यते । अन्तर्भवतीत्यर्थः । 'सर्वं तदभिसमेति यत्किंचित्प्रजाः साधु कुर्वन्ति' इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥ एवंभूतात्म[illegible]ज्ञाने साधनमाह—**तद्विद्धीति** । तज्ज्ञानं विद्धि प्राप्नुहि । ज्ञानिनां प्रणिपातेन

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

द्रव्ययज्ञात्केवलाज्ज्ञानदीपितो यज्ञ[illegible]ुः श्रेष्ठः । केवलता च मयटा सूचिता । यतः सर्वं कर्म ज्ञाने निष्ठामेति । तच्च ज्ञानं प्रणिपातेन भक्त्या ।

१ मधुसूदनः.

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

र्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातो दीर्घनमस्कारस्तेन, कथं बन्धः कथं मोक्षः का विद्या का चाविद्येति परि-प्रश्नेन, सेवया गुरुशुश्रूषयैवमादिना प्रश्रयेणावर्जिता आचार्या उपदेक्ष्यन्ति कथयिष्यन्ति ते ज्ञानं यथोक्तविशेषणं ज्ञानिनो ज्ञानवन्तोऽपि केचिद्यथावत्तत्त्वदर्शनशीला अपरे नातो विशिनष्टि—तत्त्वद-र्शिन इति । ये सम्यग्दर्शिनस्तैरुपदिष्टं ज्ञानं कार्यक्षमं भवति नेतरदिति भगवतो मतम् ॥ ३४ ॥ तथाच सतीदमपि समर्थं वचनं—यदिति । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं तैरुपदिष्टमधिगम्य प्राप्य पुनर्भूयो

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

परोक्षज्ञानमात्रेण न भवतीत्याह—उपदेक्ष्यन्तीति । तदिति प्रेप्सितं ज्ञानसाधनं गृह्यते येन विधिनेति शेषदर्शनात् । यद्वा येनाचार्यावर्जनप्रकारेण तदुपदेशवशादपेक्षितं ज्ञानं लभ्यते तथा तज्ज्ञानमाचार्येभ्यो लभस्वेत्यर्थः । तदेव स्फुटयति—आचार्या इति । एवमादिनेत्यादिशब्देन शमादयो गृह्यन्ते, एवमादिना विद्धीति पूर्वेण संबन्धः । उत्त-रार्धं व्याचष्टे—प्रश्रयेणेति । प्रश्रयो भक्तिश्रद्धापूर्वको निरतिशयो नतिविशेषः, यथोक्तविशेषणं पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रशस्यतममित्यर्थः । विशेषणस्य पौनरुक्त्यपरिहारार्थमर्थभेदं कथयति—ज्ञानवन्तोऽपीति । ज्ञानिन इत्युक्त्वा पुन-स्तत्त्वदर्शिन इति ब्रुवतो भगवतोऽभिप्रायमाह—ये सम्यगिति । बहुवचनं चैतदाचार्यविषयं बहुभ्यः श्रोतव्यं बहुधा चेति सामान्यन्यायाभ्यनुज्ञानार्थं न त्वात्मज्ञानमधिकृत्याचार्यबहुत्वं विवक्षितम्, तस्य तत्त्वसाक्षात्कारवदाचार्य-मात्रोपदेशादेवोदयसंभवात् ॥ ३४ ॥ विशिष्टैराचार्यैरुपदिष्टे ज्ञाने कार्यक्षमे प्राप्ते सति समनन्तरवचनमपि योग्यवि-षयमर्थवद्भवतीत्याह—तथाचेति । अतस्तस्मिन्विशिष्टे ज्ञाने कार्यक्षमे त्वदीयमोहापोहहेतौ निष्ठावता भवितव्यमिति

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

तद्विद्धीति । ज्ञानिनः ग्रन्थज्ञाः । तत्त्वदर्शिनोऽनुभववन्तः । ज्ञानं ब्रह्म स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ३४ ॥ यज्ज्ञात्वेति ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

चार्यानभिगम्य तेषां प्रणिपातेन । प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातो दीर्घनमस्कारस्तेन कोहं कथं बद्धोऽस्मि केनोपायेन मु-च्येयमित्यादिपरिप्रश्नेन बहुविषयेण प्रश्नेन । सेवया सर्वभावेन तदनुकूलकारितया । एवं भक्तिश्रद्धातिशयपूर्वकेणावनतिविशेषे-णाभिमुखाः सन्तः उपदेक्ष्यन्ति उपदेशेन संपादयिष्यन्ति ते तुभ्यं ज्ञानं परमात्मविषयं । साक्षान्मोक्षफलज्ञानिनः पद-वाक्यन्यायादिमाननिपुणाः तत्त्वदर्शिनः कृतसाक्षात्काराः । साक्षात्कारवद्भिरुपदिष्टमेव ज्ञानं फलपर्यवसायि नतु तद्रहितैः पद-वाक्यमाननिपुणैरपीति भगवतो मतम् 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' इति श्रुतिसंवादः तत्रापि श्रोत्रियमधीतवेदं ब्रह्मनिष्ठं कृतब्रह्मसाक्षात्कारमिति व्याख्यानात् । बहुवचनं चेदमाचार्यविषयमेकस्मिन्नपि गौरवा-तिशयार्थं नतु बहुत्वविवक्षया । एकस्मादेव तत्त्वसाक्षात्कारवत आचार्यात्तत्त्वज्ञानोदये सत्याचार्यान्तरगमनस्य तदर्थस्य वैय-र्थ्यादिति द्रष्टव्यम् ॥ ३४ ॥ एवमतिनिर्बन्धेन ज्ञानोत्पादने किं स्यादत आह—यज्ज्ञात्वेति । यत्पूर्वोक्तं ज्ञानमाचार्यैरुपदि-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

इति विद्धि लभस्वेत्यर्थस्तु अदादेर्ज्ञानार्थत्वात् मुख्ये संभवति अमुख्यस्यान्याय्यत्वादाचार्यैर्न प्रदर्शितः । आचार्यानभिगम्य प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातो दीर्घनमस्कारः तेन 'कथं बन्धः कथं मोक्षः कस्य केन विमुच्यते । विद्याविद्ये कथंभूते कोहं दृश्यमिदं किम्' इति 'परिप्रश्नेन सेवया' गुरुशुश्रूषा गुर्वाभिमुख्यसंपादिकया मायाविनिर्मुक्तया इत्येवमादिना प्रश्रयेण प्रसादिता गुरवो ज्ञानिनः न्यायविचारपूर्वकवेदार्थज्ञाः [illegible]दर्शिनः तत्वसाक्षात्कारवन्तः ते ज्ञानमुपदेक्ष्यन्ति पदवाक्यप्रमाणज्ञैः सम्यकृतत्वविलोकिभिः 'उक्ताज्ज्ञानाद्भवेत्कार्यं नान्यैरिति ह[illegible]तुम्' तथाचश्रुतिः 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' इति बहुवचनं त्वादरार्थमिति बोध्यम् ॥ ३४॥ ज्ञान[illegible]लमाह—यदिति । यत्तैरुपदिष्टं ज्ञानं ज्ञात्वा लब्ध्वा । यत्तु यच्चिन्मात्रस्वरूपं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

दण्डवन्नमस्कारेण, ततः परिप्रश्नेन कुतोऽयं मम संसारः कथं [illegible]वा निवर्तेत इति प्रश्नेन, सेवया शुश्रूषया च ज्ञानिनः शास्त्रज्ञाः तत्त्व-दर्शिनः अपरोक्षानुभवसंपन्नाश्च ते तुभ्यं ज्ञानमुपदेशेन संपादयिष्य[illegible]ति ॥ ३४ ॥ ज्ञानफलमाह—यज्ज्ञात्वेतिसार्धेन । यदिति

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्या[illegible]ख्या ।

परिप्रश्नेनोहापोहतर्कवितर्कादिभिः । सेवयाभ्यासेन जानीहि । यत एवंभूतस्य तव [illegible]नो निजा एव संवित्तिविषयाऽनुगृहीता विशेषास्तत्वं उप समीपे देक्ष्यन्ति प्रापयिष्यन्ति । तथाहि ते तत्त्वमेव दर्शयन्तीति तत्त्वदर्शि[illegible] [illegible]। उक्तं हि 'योग एव योगस्योपाय ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा' इति । अन्ये ज्ञानिनः पुरुषा इति व्याख्यायमाने भगवान्स्वयमुपदिष्टवांस्तदसत्य। 'य[illegible]ज्ज्ञात्वेति । आत्मनि [illegible] मन्येऽपि लोकाः प्रणिपातादिना ज्ञानिभ्यो ज्ञानं गृह्णीयुर्न यथाकथंचिदिति समयप्रतिपादनम् ॥ ३४ ॥ य[illegible]

१ मधुसूदनः. २ नीलकण्ठः.

योगे[illegible]

अपिचेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

मोहमेवं यथेदानीं मोहं गतोऽसि पुनरेवं न यास्यसि हे पाण्डव । किंच येन ज्ञानेन भूतान्यशेषेण ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि द्रक्ष्यसि साक्षादात्मनि प्रत्यगात्मनि मत्संस्थानीमानि भूतानीति, अथो अपि मयि वासुदेवे परमेश्वरे चेमानीति क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ किं चैतस्य ज्ञानस्य माहात्म्यम्—अपीति । अपि चेदसि पापेभ्यः पापकृद्भ्यः सर्वेभ्योऽतिशयेन पापकृत्तमः सर्वं ज्ञानप्लवेनैव ज्ञानमेव प्लवं कृत्वा वृजिनं वृजिनार्णवं पापं संतरिष्यसि, धर्मोऽपीह

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

शेषः । तत्र निष्ठाप्रतिष्ठायै तदेव ज्ञानं पुनर्विशिनष्टि—येनेति । यज्ज्ञात्वेत्ययुक्तं ज्ञाने ज्ञानायोगादित्याशङ्क्य प्राप्यर्थत्वमधिपूर्वस्य गमेरङ्गीकृत्य व्याकरोति—अधिगम्येति । इतश्चाचार्योपदेशलभ्ये ज्ञाने फलवति प्रतिष्ठावता भवितव्यमित्याह—किंचेति । जीवे चेश्वरे चोभयत्र भूतानां प्रतिष्ठितत्वप्रतिनिर्देशे भेदवादानुमतिः स्यादित्याशङ्क्याह—क्षेत्रज्ञेति । मूलप्रमाणाभावे कथं तदेकत्वदर्शनं स्यादित्याशङ्क्याह—सर्वेति ॥ ३५ ॥ ज्ञानस्य प्रकारान्तरेण प्रशंसां प्रस्तौति—किंचेति । पापकारिभ्यः सर्वेभ्यः सकाशादतिशयेन पापकारित्वमेकस्मिन्नसंभावितमपि ज्ञानमाहात्म्यप्रसिद्ध्यर्थमङ्गीकृत्य ब्रवीति—अपिचेदिति । ब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य सर्वपापनिवर्तकत्वेन माहात्म्यमिदानीं प्रकटयति—सर्वमिति । अधर्मे निवृत्तेऽपि धर्मप्रतिबन्धाज्ज्ञानवतोऽपि मोक्षः संभवतीत्याशङ्क्याह—धर्मोऽपीति । इहैत्य-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

यत् चिन्मात्रस्वरूपं ब्रह्म ज्ञात्वा एवमिदानीमिव पुनर्मोहं न यास्यसि । अथो अपिच येन ज्ञानेन भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तान्यात्मनि मयि त्वंपदलक्ष्यार्थादनन्यभूते परमेश्वरे द्रक्ष्यसि । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इति प्रतीचोऽन्यस्य द्रष्टुर्निषेधात् । भाष्ये तु साक्षादात्मनि मत्स्थानीमानीति द्रक्ष्यसि । अथो अपि मयि वासुदेवे परमेश्वरे च इमानीति क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसीत्यर्थ इति ॥ ३५ ॥ अपि चेदिति । वृजिनं वृजिनार्णवम् । धर्मो-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

ज्ञात्वा प्राप्य । ओदनपाकं पचतीतिवत्तस्यैव धातोः सामान्यविवक्षया प्रयोगः । न पुनर्मोहमेवं बन्धुवधादिनिमित्तं भ्रमं यास्यसि । हे पाण्डव, कस्मादेवं यस्मात् येन ज्ञानेन भूतानि पितृपुत्रादीनि अशेषेण ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि स्वाविद्याविजृम्भितानि आत्मनि त्वयि त्वंपदार्थे अथो अपि मयि भगवति वासुदेवे तत्पदार्थे परमार्थतो भेदरहिते अधिष्ठानभूते द्रक्ष्यस्यभेदेनैव । अधिष्ठानातिरेकेण कल्पितस्याभावात् । मां भगवन्तं वासुदेवमात्मत्वेन साक्षात्कृत्य सर्वाज्ञाननाशेन तत्कार्याणि भूतानि न स्थास्यन्तीति भावः ॥ ३५ ॥ किंच शृणु ज्ञानस्य माहात्म्यम् । अपिचेदित्यसंभाविताभ्युपगमप्रदर्शनार्थौ निपातौ ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ज्ञात्वेति तत्र । पूर्वप्रस्तुतज्ञानपरामर्शेनार्थसंभवे यच्छब्देनाप्रस्तुतपरामर्शस्यान्याय्यत्वात् । एवमिदानीमिव पुनर्मोहं न यास्यसि न प्राप्स्यसि । किंच न केवलं स्वसंबन्धि निबन्धनमेव मोहं यास्यस्यपि तु सर्वभूतनिबन्धनमित्याह । येन ज्ञानेनाशेषेण सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि मयि प्रत्यगात्मनि कल्पितानीति स्वस्मिन्साक्षाद्द्रक्ष्यसि अथो मयि वासुदेवे परमेश्वरे चेमानीति प्रत्यगात्मैकत्वं सर्ववेदान्तेषु प्रसिद्धं द्रक्ष्यसीत्यर्थः । अथो अनन्तरमात्मानं मयि परमात्मन्यभेदेनेतिवा । अस्मिन्पक्षेऽध्याहारदोषः परिहर्तव्यः । यद्वाथो अपिच येन ज्ञानेन भूतान्यात्मनि मयि त्वंपदलक्ष्यार्थादनन्यभूते इति अस्मिन्पक्षे सति संभवेऽथोशब्दस्य दूरान्वयोऽयुक्त इति ध्येयम् । पाण्डवेति संबोधयन् यथाधुनाऽहं पाण्डुपुत्र एते मदीया इत्यहंकारममकाराभ्यां मोहं गतोसि तथा ज्ञानं तन्मूलोच्छेदकं लब्ध्वा न यास्यसीति द्योतयति ॥ ३५ ॥ किंच न केवलमेतावदेव किंत्वन्यज्ज्ञानमाहात्म्यमपि शृण्वित्याह—**अपिचेदिति** । असंभाविताभ्युपगमार्थं निपातद्वयम् । यदिचेत्त्वं सर्वेभ्यः [illegible] पापकृद्भ्योऽतिशयेन पापकृदसि तथापि ज्ञानमेव प्लवं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

यज्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य पुनर्बन्धुवधादिनिमित्तं मोहं न प्राप्स्यसि [illegible] तत्र हेतुः । येन ज्ञानेन भूतानि पितृपुत्रादीनि स्वाविद्यारचितानि स्वात्मन्येवाभेदेन द्रक्ष्यसि । अथो अनन्तरमात्मानं मयि [illegible] परमात्मन्येवाभेदेन द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ किंच—अपिचेदिति । सर्वेभ्यः

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

रूपतां याते । आत्मनीति सामानाधिकरण्यम् [illegible] । असाम्ये विकल्पानुपपत्तिः ॥ ३५ ॥ सर्वं कर्माखिलमिति [illegible] । अथोशब्दः पादपूरणे । आत्मना ईश्वरस्य साम्ये कोऽपि विशेष उक्तः । असाम्ये विकल्पानुप- ... संस्कारलेशोऽपि नाव- ... यदुक्तं तत्स्फुटयितुं प्रथमश्लोकेनाधर्मोऽपि नश्यतीतिवदन् सर्वं कर्मेति द्वितीयेन संस्कारलेशोऽपि नाव-

१ नीलकण्ठः. २ नील[illegible] ३० [illegible] कण्ठः.

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

मुमुक्षोः पापमुच्यते ॥ ३६ ॥ ज्ञानं कथं नाशयति पापमिति सदृष्टान्तमुच्यते—यथेति । यथैधांसि काष्ठानि समिद्धः सम्यगिद्धो दीप्तोऽग्निर्भस्मसाद्भस्मीभावं कुरुतेऽर्जुन एवं ज्ञानमेवाग्निर्ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा । निर्बीजीकरोतीत्यर्थः । नहि साक्षादेव ज्ञानाग्निस्तानि कर्माणीन्धनवद्भस्मीकर्तुं शक्नोति, तस्मात्सम्यग्दर्शनं सर्वकर्मणां निर्बीजत्वे कारणमित्यभिप्रायः । सामर्थ्याद्येन कर्मणा

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

ध्यात्मशास्त्रं गृह्यते ॥ ३६ ॥ ज्ञाने सत्यपि धर्माधर्मयोरुपलम्भात्कुतस्ततो निवृत्तिरित्याशङ्क्य ज्ञानस्य धर्माधर्मनिवर्तकत्वं दृष्टान्तेन दर्शयितुमनन्तरश्लोकमवतारयति—ज्ञानमिति । योग्यायोग्यविभागेन निवर्तकत्वानिवर्तकत्वविभागमुदाहरति—यथेति । दृष्टान्तानुरूपं दार्ष्टान्तिकमाचष्टे—ज्ञानाग्निरिति । योग्यविषयेऽपि दाहकत्वमग्नेरप्रतिबन्धापेक्षं विवक्षित्वा विशिनष्टि—सम्यगिति । दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे—ज्ञानमेवेति । ननु ज्ञानं साक्षादेव कर्मदाहकं किमिति नोच्यते, निर्बीजीकरोति कर्मेति किमिति व्याख्यानमित्याशङ्क्याह—नहीति । ज्ञानस्य स्वप्रमेयावरणाज्ञानापाकरणसामर्थ्यस्य लोके दृष्टत्वादविक्रियब्रह्मात्मज्ञानमपि तदज्ञानं निवर्तयन् तज्जन्यकर्तृत्वभ्रमं कर्मबीजभूतं निवर्तयति तन्निवृत्तौ च कर्माणि न स्थातुं पारयन्ति नतु साक्षात्कर्मणां निवर्तकं ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति व्याप्तेस्तदनिवृत्तौ पुनरपि कर्मोद्भवसंभवादित्यर्थः । ज्ञानस्य साक्षात्कर्मनिवर्तकत्वाभावे फलितमाह—तस्मादिति । सम्यग्ज्ञानं [illegible] भूताज्ञाननिवर्तनेन कर्मनिवर्तकमिष्टं चेदारब्धफलस्यापि कर्मणो निवृत्तिप्रसङ्गाज्ज्ञानोदयसमकालमेव शरीर[illegible] स्यादित्याशङ्क्याह—सामर्थ्यादिति । ज्ञानोदयसमसमयमेव देहापोहे तत्त्वदर्शिभिरुपदिष्टं ज्ञानं फलवदिति [illegible] दभिप्रायस्य बाधितत्वप्रसङ्गादाचार्यलाभान्यथानुपपत्त्या प्रवृत्तफलकर्मसंपादकमज्ञानलेशं न नाशयति ज्ञानमित्यर्थः

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

पीह मुमुक्षोः पापमित्युच्यते ॥ ३६ ॥ यथेति । एधांसि काष्ठानि । कर्माणि प्रारब्धादन्यानि ॥ ३७

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

यद्यप्ययमर्थो न संभवत्येव तथापि ज्ञानफलकथनायाभ्युपेत्योच्यते । यद्यपि त्वं पापकारिभ्यः सर्वेभ्योऽप्यतिशयेन पापकृत्तमः स्यास्तथापि सर्वं वृजिनं पापं अतिदुस्तरत्वेनार्णवसदृशज्ञानप्लवेनैव नान्येन ज्ञानमेव प्लवं पोतं कृत्वा संतरिष्यसि सम्यगनायासेन पुनरावृत्तिवर्जितत्वेन च तरिष्यस्यतिक्रमिष्यसि । वृजिनशब्देनात्र धर्माधर्मरूपं कर्म संसारफलमभिप्रेतं मुमुक्षोः पापवत्पुण्यस्याप्यनिष्टत्वात् ॥ ३६ ॥ ननु समुद्रवत्तरणे कर्मणां नाशो न स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तान्तरमाह—यथैधांसीति । यथा एधांसि काष्ठानि समिद्धः प्रज्वलितोऽग्निर्भस्मसात्कुरुते भस्मीभावं नयति । हे अर्जुन, ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि पापानि पुण्यानि चाविशेषेण प्रारब्धफलभिन्नानि भस्मसात्कुरुते तथा तत्कारणाज्ञानविनाशेन विनाशयतीत्यर्थः । तथाच [illegible]

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

पोतं तरणसाधनं कृत्वा वृजिनार्णवं धर्माधर्मरूपदुःखसमुद्रं तरिष्यसि । मुमुक्षुं प्रति पुण्यस्यापि वृजिनरूपत्वात् । तथाच [illegible] 'तथा सयोहमां वेद न ह वै तस्य केनच न कर्मणा लोको मीयते न स्तेयेन न भ्रूणहत्यया न साधुना कर्मणा भूयान् भवति एवासाधुना कनीयान् त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमरुन्मुखान्यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छम्' इत्याद्या ॥ ३६ ॥ ननु ज्ञानप्लवेन [illegible] सीत्युक्त्या ज्ञानस्य पापनाशकत्वं नागतमित्याशङ्क्य पापं नाशयति ज्ञानं नावशेषयति तन्नाश एव तत्तरणमित्यभिप्रेत्य [illegible] माह । यथैधांसि काष्ठानि सम्यग्दीप्तोऽग्निर्भस्मसाद्भस्मीभावं कुरुते । तथा ज्ञानमेवाग्निर्ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मीभावं [illegible] निर्बीजं करोतीत्यर्थः । अर्जुनेतिसंबोधनेन शुद्धचित्तेनैवेदृशं ज्ञानं लभ्यते नान्येनेति द्योतयति । यद्वा तच्च ज्ञानं सर्वं [illegible] दग्ध्वा शुद्धं ब्रह्म संपद्यत इति सूचयति । [illegible]भूतेन ज्ञानेन सर्वाणि कर्माणि भस्मसात्कृत्वाऽन्वर्थसंज्ञो भवेति सूचयन्नाह [illegible] सम्यग्दर्शनं प्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तानां सर्वकर्मणां निर्बीजत्वकारणमित्यभिप्रायः । प्रारब्धकर्मणां प्रवृत्तफलानां भोगेनैव [illegible] तस्माद्यान्यप्रवृत्तफलान्यतीतानेकजन्मार्जितानि ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वम् [illegible] अस्मिन्जन्मनि कृतानि ज्ञानाग्निसाधनानुष्ठानकालिकानि च [illegible] भस्मसात्कुरुते । ज्ञानोत्तरभाविनामसंबन्धोऽपि बोध्यः । तथाच भ[illegible] [illegible]तो बादरायणस्य सूत्राणि 'तदधिगम उत्तरपूर्वा[illegible]

६ श्रीधरीव्याख्या ।

पापकारिभ्यो यद्यप्यतिशयेन पापकारी त्वमसि तथापि सर्वं पापसमुद्रं ज्ञानपोतेनैव सम्य[illegible] [illegible]अनायासेन तरिष्यसि ॥ ३६ ॥ [illegible] तस्यैव पापस्यातिलङ्घनमात्रं ननु पापस्य नाश इति भ्रान्तिं दृष्टान्तेन वारयन्नाह—यथेति '[illegible] [illegible] । एधांसि काष्ठानि प्रदीप्तो[illegible]

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

तिष्ठतीति सूचयन्नखिलमिति व्याचष्टे—अपिचेदिति ॥ ३६ ॥ यथैधांसि । नहि ज्ञानेन । श्रद्धावान् । संशयः । [illegible] [illegible] [illegible]लन्तम्—[illegible]

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

शरीरमारब्धं तत्प्रवृत्तफलत्वादुपभोगेनैव क्षीयतेऽतो यान्यप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानि ज्ञानसहभावीनि चातीतानेकजन्मकृतानि च तान्येव सर्वाणि भस्मसात्कुरुते ॥ ३७ ॥ यत एवमतो— नहीति । नहि ज्ञानेन सदृशं तुल्यं पवित्रं पावनं शुद्धिकरमिह विद्यते । तज्ज्ञानं स्वयमेव योगसं-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

कथं तर्हि प्रारब्धफलं कर्म नश्यतीत्याशङ्क्याह—येनेति । तर्हि कथं ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्करोतीत्युक्तं तत्राह—अत इति । ज्ञानादारब्धफलानां कर्मणां निवृत्त्यनुपपत्तेरनारब्धफलानि यानि कर्माणि पूर्वं ज्ञानोदयादस्मि-न्नेव जन्मनि कृतानि ज्ञानेन च सह वर्तमानानि प्राचीनेषु चानेकेषु जन्मस्वर्जितानि तानि सर्वाणि ज्ञानं कारणत्व-तेनेन निवर्तयतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ नन्वन्येनैव परिशुद्धिकरेण केनचिदश्वमेधादिना परमपुरुषार्थसिद्धेरलमात्मज्ञानेनेत्या-शङ्क्याह—यत इति । पूर्वोक्तेन प्रकारेण ज्ञानमाहात्म्यं यतः सिद्धमतस्तेन ज्ञानेन तुल्यं परिशुद्धिकरं परमपुरुषार्थो-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

नहीति । योगेन निष्कामकर्मानुष्ठानेन समाधियोगेन वा संसिद्धः संस्कृतो योग्यतामापन्नः । कालेनेति चिरप्रयत्न-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' इति, 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्ले-षविनाशौ तद्व्यपदेशात्' 'इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पातेतु' इति च सूत्रे अनारब्धे पुण्यपापे नश्यत एवेत्यत्र सूत्रं 'अनारब्ध-कार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः' इति । ज्ञानोत्पादकदेहारम्भकाणां तु तद्देहान्तएव विनाशः 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' इति श्रुतेः 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते' इति सूत्राच्च । आधिकारिकाणां तु यान्येव ज्ञानोत्पादकदेहारम्भ-काणि तान्येव देहान्तरारम्भकाण्यपि यथा वसिष्ठापांतरतमःप्रभृतीनाम् । तथाच सूत्रम् 'यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्' इति । अधिकारोऽनेकदेहारम्भकं बलवत्प्रारब्धफलं कर्म । तच्चोपासकानामेव नान्येषाम् । अनारब्धफलानि नश्यन्ति आर-ब्धफलानि तु यावद्भोगसमाप्ति तिष्ठन्ति । भोगश्चैकेन देहेनानेकेन वेति न विशेषः । विस्तरस्त्वाकरे द्रष्टव्यः ॥ ३७ ॥ यस्मादेवं तस्मात्—नहीति । नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रं पावनं शुद्धिकरमन्यदिह वेदे लोकव्यवहारे वा विद्यते ज्ञानभिन्न-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

विनाशौ तद्व्यपदेशात्, इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु, अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः, भोगेनत्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते' इति फला-र्थत्वात्कर्मणः फलमदत्त्वा क्षयासंभवात् । ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं न क्षीयत इति प्राप्ते राद्धान्तः । तदधिगमे ब्रह्मसा-क्षात्कारे सति उत्तरस्याघस्य दुरितस्याश्लेषोऽसंबन्धः पूर्वस्य विनाशः । कस्मात्तद्व्यपदेशात् तयोरश्लेषविनाशयोः श्रुतिभिर्व्यपदेशात् । तथाच श्रुतयः 'तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' 'तद्यथैषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयत एवꣳहास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' इति धर्मस्य पुनः शास्त्रीयत्वाच्छास्त्रीयेण ज्ञानेनाविरोध इत्याशङ्क्याह । इतरस्यापि पुण्यस्य कर्मणः एवमघवदसंश्लेषविनाशौ भवतः । कुतस्त-स्यापि स्वफलहेतुत्वेन ज्ञानप्रतिबन्धित्वप्रसङ्गात् । 'उभे इहैवैष एते तरति' इत्यादिश्रुतिषु च दुष्कृतवत्सु कृतस्यापि विनाशव्यपदेशात् । अकर्त्रात्मत्वबोधनिमित्तस्य च कर्मक्षयस्य सुकृतदुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् । क्षीयन्ते चास्य कर्माणीति चाविशेषश्रुतेः । यत्रापि केवल एव पाप्मशब्दः पठ्यते तत्रापि तेनैव पुण्यमप्याकलितमिति द्रष्टव्यम् । ज्ञानापेक्षया निकृष्टफलत्वात् । तुशब्द एवकारार्थः । एवं पुण्यपापयोर्बन्धहेत्वोर्विद्यासामर्थ्यादश्लेषविनाशसिध्या विदुषो देहपाते मुक्तिरवश्यमेव भवतीत्यर्थः । तत्र उभे इहैव एष एते तर-तीत्यादिश्रुतिविशेषश्रवणात्, अविशेषेणारब्धकार्ययोरनारब्धकार्ययोश्च क्षय इति प्राप्ते प्रत्याह । अनारब्धकार्ये अप्रवृत्तफले एव तु पूर्वे जन्मान्तरसंचिते अस्मिन्नपि च जन्मनि प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः संचिते 'पुण्यपापे तदधिगमात्क्षीयेते नत्वारब्धकार्ये याभ्यामेतद्ब्र-ह्मज्ञानायतनं जन्म निर्मितम् कुतस्तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति शरीरपातावधिकरणात्क्षेमप्राप्तेः । ननु वस्तु-बलेनाकर्त्रात्मावगत्या प्रारब्धकर्माण्यपि कुतो न क्षीयन्ते । अग्निसंबन्धे बीजशक्तिरिवेति चेदुच्यते । न तावदनाश्रित्यारब्धकार्ये

६ श्रीधरीव्याख्या ।

भस्मीभावं नयति तथा आत्मज्ञानरूपोऽग्निः प्रारब्धकर्म[illegible]व्यतिरिक्तानि सर्वाणि कर्माणि भस्मीकरोतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ तत्र हेतुमाह— नहीति । पवित्रं शुद्धिकरं इह तपोयोगादिषु [illegible]मध्ये ज्ञानतुल्यं नास्त्येव । तर्हि सर्वेऽप्यात्मज्ञानमेव किं नाभ्यस्यन्तीत्यत आह—

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

ऽभ्यासजातप्रतिपत्तिदार्ढ्यबन्धेन [illegible] ज्ञानाग्निर्भवति यथा तथा प्रयतनीयमिति ॥ ३७ ॥ पवित्रं हि ज्ञानसमं नास्ति । अन्यस्य संवृद्धयां पवित्रत्वं न वस्तुत इत्य[illegible] । अत्र च भद्रागमस्तत्परव्यापारत्वं [illegible]तमसङ्गभयान्न प्रताप्यते । पवित्रत्वं चास्य स्वयं ज्ञास्यतीति मुमुक्षुतायां ।

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

सिद्धो योगेन कर्मयोगेन समाधियोगेन च संसिद्धः संस्कृतो योग्यतामापन्नो मुमुक्षुः कालेन महता-त्मनि विन्दति। लभत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ येनैकान्तेन ज्ञानप्राप्तिर्भवति स उपाय उपदिश्यते—श्रद्धावानिति। श्रद्धावाञ्श्रद्धालुर्लभते ज्ञानम्। श्रद्धालुत्वेऽपि भवति कश्चिन्मन्दप्रस्थानोऽत आह। तत्परो गुरूपासनादावभियुक्तो ज्ञानलब्ध्युपाये श्रद्धावांस्तत्परोऽप्यजितेन्द्रियः स्यादित्यत आह। संयतेन्द्रियः संयतानि विषयेभ्यो निवर्तितानि यस्येन्द्रियाणि स संयतेन्द्रियः य एवंभूतः श्रद्धावांस्तत्परः संयते-न्द्रियश्च सोऽवश्यं ज्ञानं लभते। प्रणिपातादिस्तु बाह्योनैकान्तिकोऽपि भवति मायावित्वादिसं-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

पवित्रमिह व्यवहारभूमौ नास्तीत्यर्थः। तत्पुनरात्मविषयं ज्ञानं सर्वेषां किमिति झटिति नोत्पद्यते तत्राह—तत्स्वय-मिति। महता कालेन यथोक्तेन साधनेन योग्यतामापन्नस्तदधिकृतः स्वयं तदात्मनि ज्ञानं विन्दतीति योजना। सर्वेषां झटिति ज्ञानानुदयो योग्यतावैधुर्यादिति भावः ॥ ३८ ॥ कर्मयोगेन समाधियोगेन च संपन्नस्य ज्ञानोत्पत्तावन्तरङ्गं सा-धनमुपदिशति—येनेति। ज्ञानलाभप्रयोजनमाह—ज्ञानमिति। न केवलं श्रद्धालुत्वमेवासहायं ज्ञानलाभे हेतुरपि तु तात्पर्यमपीत्याह—श्रद्धालुत्वेऽपीति। मन्दप्रस्थानत्वं तात्पर्यविधुरत्वं, नच तस्योपदिष्टमपि ज्ञानमुत्पत्तुमीष्टे तेन तात्पर्यमपि तत्र कारणं भवतीत्याह—अत आहेति। अभियुक्तो निष्ठावान्, उपासनादावित्यादिशब्देन श्रवणादि गृह्यते। नच श्रद्धा तात्पर्यं चेत्युभयमेव ज्ञानकारणं किंतु संयतेन्द्रियत्वमपि तदभावे श्रद्धादेरकिंचित्करत्वादित्याशयेनाह—श्रद्धावानिति। उक्तसाधनानां ज्ञानेन सहैकान्तिकत्वमाह—य एवंभूत इति। 'तद्विद्धि प्रणिपातेन' इत्यादौ प्रागेव प्रणिपातादेर्ज्ञानहेतोरुक्तत्वात्किमितीदानीं हेत्वन्तरमुच्यते तत्राह—प्रणिपातादिस्त्विति। तद्धि बहिरङ्ग-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

साध्यत्वं ज्ञानस्योच्यते ॥ ३८ ॥ श्रद्धावान् ज्ञानं लभते। श्रद्धावानपि मन्दप्रयत्नो माभूदित आह—तत्पर इति। तत्परोऽप्यजितेन्द्रियो माभूदत आह—संयतेन्द्रिय इति। परां शान्तिं विदेहकैवल्यम्। अचिरेण प्रारब्धकर्मक्षय-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

स्याज्ञानानिवर्तकत्वेन समूलपापनिवर्तकत्वाभावात्, कारणसद्भावेन पुनः पापोदयाच्च। ज्ञानेन त्वज्ञाननिवृत्त्या समूलपापनि-वृत्तिरिति तत्सममन्यन्न विद्यते। तदात्मविषयं ज्ञानं सर्वेषां किमिति झटिति नोत्पद्यते तत्राह—तदिति। तत्तु ज्ञानं कालेन महता योगसंसिद्धः योगेन पूर्वोक्तकर्मयोगेन संसिद्धः संस्कृतो योग्यतामापन्नः स्वयमात्मन्यन्तःकरणे विन्दति लभते। योग्यतामापन्नोऽन्यदत्तं स्वनिष्ठतया न वा परनिष्ठं स्वीयतया विन्दतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ येनैकान्तेन ज्ञानप्राप्तिर्भवति स उ-पूर्वोक्तप्रणिपाताद्यपेक्षयाप्यासन्नतर उच्यते। गुरुवेदान्तवाक्येष्विदमित्थमेवेति प्रमारूपास्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा तद्वान् लभते ज्ञानम्। एतादृशोऽपि कश्चिदलसः स्यात्तत्राह—श्रद्धावानिति। तत्परः गुरूपासनादौ ज्ञानोपायेऽत्यन्ताभियुक्तः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

कर्माशयं तत्त्वावगत्युत्पत्तिरुपपद्यते। आश्रितें च तस्मिन्कुलालचक्रवत्प्रवृत्तवेगस्यान्तराले प्रतिबन्धासंभवात् भवति वेगक्षयपरि-अकर्त्रात्मावगत्याबाधितमपि मिथ्याज्ञानं कर्माधिष्ठानं जले वृक्षज्ञानवत्संस्कारवशात्कंचित्कालमनुवर्तत एव। अनारब्ध-पुण्यपापयोः विद्यासामर्थ्यात्क्षय उक्तः इतरे त्वारब्धकार्ये ते उपभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म संपद्यते। तस्य तावदेवेत्यादि श्रु-न्त्रह्माप्येतीति चैवमादिश्रुतिभ्य इति ॥ ३७ ॥ यत एवमतो नहि ज्ञानेन तुल्यं पवित्रं पापनाशनं शुद्धिकरमिह दैवादिषु विद्-यते तस्य ज्ञानभिन्नस्याज्ञानानिवर्तकत्वेनात्यन्तशुद्धिकरत्वाभावात्। तर्हि किमन्यैर्यज्ञादिभिः मयाऽन्यैश्च ज्ञानमेव कुतो न सं-त्याशङ्क्याह। तत् ज्ञानं स्वयमेव योगेन निष्कामकर्मयोगेन समाधियोगेन च संसिद्धः संस्कृतः योग्यतां प्राप्तः सन् म-हता कालेनात्मनि अखण्डात्मविषयं ज्ञानं विन्दति लभते। स्वयमेव स्वप्रयत्नेनैव योगसिद्धः स्वयमेव विन्दतीति वा। [illegible] षयसाक्षात्कारस्य स्वेनैव लभ्यत्वात्। गुर्वादेः परोक्षज्ञान एवो[illegible]योगात्। यस्माद्योगसंसिद्धैरेवान्यैर्ज्ञानं लभ्यते, तस्मा-तथाभूतः सन् तल्लभस्वेत्याशयः ॥ ३८ ॥ योगेन योग्यतामापन्नस्य येनैकान्तेन तत्त्वज्ञानं भवति तमुपायमाह—श्रद्धावा-

६ श्रीधरीव्याख्या।

तत्स्वयमिति सार्धेन। तदात्मविषयं ज्ञानं कालेन महता कर्मयोगेन संसिद्धो योग्यतां प्रा[illegible]सः सन्स्वयमेवानायासेन लभते [illegible] योगं विनेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ किंच—श्रद्धावानिति। श्रद्धावान् गुरूपदिष्टेऽर्थे आस्तिक्यबुद्धिमान् [illegible] तत्परस्तदेकनिष्ठः। संयते-तज्ज्ञानं लभते नान्यः। अतः श्रद्धादिसंपत्त्या ज्ञानलाभात्प्राक्कर्मयोग एव शुद्ध्यर्थमनुष्ठेयः। ज्ञानलाभानन्तरं [illegible]

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

बाव्रतु तथा तच्छ्रद्धावत्त्वादावित्येकान्ततो ज्ञानलब्ध्युपायः । किं पुनर्ज्ञानलाभात्स्यादित्युच्यते ज्ञानं लब्ध्वा परां मोक्षाख्यां शान्तिमुपरतिमचिरेण क्षिप्रमेवाधिगच्छति । सम्यग्दर्शनात्क्षिप्रं मोक्षो भवतीति सर्वशास्त्रन्यायप्रसिद्धः सुनिश्चितोऽर्थः ॥ ३९ ॥ अत्र संशयो न कर्तव्यः । पापिष्ठो हि संशयः कथमित्युच्यते—अज्ञश्चेति । अज्ञश्चानात्मज्ञोऽश्रद्दधानश्च संशयात्मा च विनश्यति, अज्ञाश्रद्दधानौ यद्यपि विनश्यतस्तथापि न तथा यथा संशयात्मा, संशयात्मा तु पापिष्ठः सर्वेषां, कथं, नायं साधा-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मिदं पुनरन्तरङ्गं, नच तत्र ज्ञाने प्रतिनियमो मनस्यन्यथा कृत्वा बहिरन्यथाप्रदर्शनात्मनो मायाविनस्य संभवाद्विप्रलम्भकत्वादेरपि संभावनोपनीतत्वादित्यर्थः । मायावित्वादेः श्रद्धावत्त्वतात्पर्यादावपि संभवादनैकान्तिकत्वमविशिष्टमित्याशङ्क्याह—नत्विति । नहि मायया विप्रलम्भेन वा श्रद्धातात्पर्यसंयमाभियोगतोऽनुष्ठातुमर्हन्तीत्यर्थः । उत्तरार्धं प्रश्नपूर्वकमवतार्य व्याकरोति—किंपुनरित्यादिना । सम्यग्ज्ञानादभ्यासादिसाधनानपेक्षान्मोक्षो भवतीत्यत्र प्रमाणमाह—सम्यग्दर्शनादिति । शास्त्रशब्देन 'तमेव विदित्वा' 'ज्ञानादेव तु कैवल्यम्' इत्यादि विवक्षितं, न्यायस्तु ज्ञानादज्ञानविवृत्ते रज्वादौ प्रसिद्धत्वादात्मज्ञानादपि निरपेक्षादज्ञानतत्कार्यप्रक्षयलक्षणो मोक्षः स्यादित्येवंलक्षणः ॥ ३९ ॥ उत्तरश्लोकस्य पातनिकां करोति—अत्रेति । यथोक्तसाधनवानुपदेशमपेक्ष्याचिरेण ब्रह्म साक्षात्करोति साक्षात्कृतब्रह्मत्वेऽचिरेणैव मोक्षं प्राप्नोतीत्येषोऽर्थः सप्तम्या परामृश्यते । संशयस्याकर्तव्यत्वे हेतुमाह—पापिष्ठो हीति । उक्तं हेतुं प्रश्नपूर्वकमुत्तरश्लोकेन साधयति—कथमिति । अज्ञादश्रद्धानाच्च संशयचित्तस्य विशेषमादर्शयति—नायमिति । द्वितीयविभागविभजनार्थं भूमिकां करोति—अज्ञेति । अज्ञादीनां मध्ये संशयात्मनो यस्मा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

सत्याम् ॥ ३९ ॥ अज्ञ इति । अज्ञः सुखेन चिकित्सितुं शक्यः । अश्रद्दधानो यत्नेन । संशयात्मा त्वसाध्य एव ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

श्रद्धावांस्तत्परोऽपि कश्चिदजितेन्द्रियः स्यादत आह—संयतेन्द्रिय इति । संयतानि विषयेभ्यो निवर्तितानीन्द्रियाणि येन स संयतेन्द्रियः । य एवं विशेषणत्रययुक्तः सोऽवश्यं ज्ञानं लभते । प्रणिपातादिस्तु बाह्यो मायावित्वादिसंभवादनैकान्तिकोऽपि श्रद्धावत्त्वादिस्त्वैकान्तिक उपाय इत्यर्थः । ईदृशेनोपायेन ज्ञानं लब्ध्वा परां चरमां शान्तिमविद्यातत्कार्यनिवृत्तिरूपां मुक्तिमचिरेण तदव्यवधानेनैवाधिगच्छति लभते । यथाहि दीपः स्वोत्पत्तिमात्रेणैवान्धकारनिवृत्तिं करोति नतु कंचित्सहकारिणमपेक्षते तथा ज्ञानमपि स्वोत्पत्तिमात्रेणैवाज्ञाननिवृत्तिं करोति नतु किंचित्प्रसंख्यानादिकमपेक्षत इति भावः ॥ ३९ ॥ अत्र च संशयो न कर्तव्यः । कस्मात्—अज्ञश्चेति । अज्ञोऽनधीतशास्त्रत्वेनात्मज्ञानशून्यः । गुरुवेदान्तवाक्यार्थे इदमेवं न भवलेवेति विपर्ययरूपा नास्तिक्यबुद्धिरश्रद्धा तद्वानश्रद्दधानः । इदमेवं भवति नवेति सर्वत्र संशयाक्रान्तचित्तः संशयात्मा । विनश्यति स्वार्थाद्भ्रष्टो भवति । अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च विनश्यतीति संशयात्मापेक्षया न्यूनत्वकथनार्थं चकाराभ्यां तयोः प्रयोग

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

गुरुवेदान्तवाक्येष्विदमित्थमित्यास्तिक्यं श्रद्धा तद्वान् । तत्रापि तत्परः गुरूपासनादावभियुक्तः । तत्रापि संयतानि विषयेभ्यो निवर्तितानि इन्द्रियाणि येन सः । एवं विशेषणत्रयविशिष्टश्चेदवश्यं ज्ञानं लभते । प्रणिपातादेर्मायायामपि संभवेन नैकान्तिकत्वमेतेषां न तथात्वमत एकान्तिकत्वं ज्ञानं लब्ध्वा किं स्यादत आह । ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिं मोक्षाभिधामचिरेण जन्मान्तरं लोकान्तरगमनं च विनैवाधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ३९ ॥ अस्मिन्सर्वशास्त्रन्यायसिद्धे सुनिश्चितेऽर्थे संशयो न कर्तव्यः । तस्य पापिष्ठत्वादित्याशयेनाह—अज्ञ इति । अज्ञो गुरुमुखादनधीतशास्त्रत्वेनात्मज्ञानशून्यश्च पूर्वोक्तश्रद्धारहितश्च इदमेवं भवति न वेति सर्वत्र संशयाक्रान्तचेता विनश्यति स्वार्थलाभाद्भ्रश्यति । अज्ञाश्रद्दधानयोः संशयात्मापेक्षया चकारद्वयसूचितममुख्यत्वं स्फुटयति । संशयात्मा

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मस्तीत्याह । ज्ञानं लब्ध्वा त्वचिरेण परां शान्तिं ... मोक्षं प्राप्नोति ॥ ३९ ॥ ज्ञानाधिकारिणमुक्त्वा तद्विपरीतमनधिकारिणमाह—अज्ञश्चेति । अज्ञो गुरूपदिष्टार्थानभिज्ञः ... कथंचिज्ज्ञाने जातेऽप्यश्रद्दधानश्च जातायामपि श्रद्धायां ममेदं सिद्ध्येद्वा नवेति संशयाक्रान्त-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

... त्यात्ससुत्पद्यते । तस्मादसंशयवता गुर्वागमादत्तेन भाव्यं संशयस्य सर्वनाशकत्वात् । ससंशयो हि न किंचिज्जानाति

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥ ४१ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

रणोऽपि लोकोऽस्ति तथा न परो लोको न सुखं तत्रापि संशयोपपत्तेः । संशयात्मनः संशयचित्तस्य । तस्मात्संशयो न कर्तव्यः ॥ ४० ॥ कस्मात्—योगेति । योगसंन्यस्तकर्माणं परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन संन्यस्तानि कर्माणि येन परमार्थदर्शिना धर्माधर्माख्यानि तं योगसंन्यस्तकर्माणं । कथं योगसंन्यस्तकर्मेत्याह ज्ञानेनात्मेश्वरैकत्वदर्शनलक्षणेन संछिन्नः संशयो यस्य स ज्ञानसंछिन्नसंशयः । य एवं योगसंन्यस्तकर्मा तमात्मवन्तमप्रमत्तं गुणचेष्टारूपेण दृष्टानि कर्माणि न निबध्नन्त्यनिष्टादिरूपं फलं नार-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

पिष्ठत्वं तत्प्रश्नद्वारा प्रकटयति—कथमिति । लोकद्वयस्य तत्प्रयुक्तसुखस्य चाभावे हेतुमाह—तत्रापीति । संशयचित्तस्य सर्वत्र संशयप्रवृत्तेर्दुर्निवारत्वादित्यर्थः । संशयस्यानर्थमूलत्वे स्थिते फलितमाह—तस्मादिति ॥ ४० ॥ यद्यपि संशयः सर्वानर्थहेतुत्वात्कर्तव्यो न भवति तथापि निवर्तकाभावे तदकरणमस्वाधीनमिति शङ्कते—कस्मादिति । श्रुतियुक्तिप्रयुक्तमैक्यज्ञानं तन्निवर्तकमित्युत्तरमाह—ज्ञानेति । संशयरहितस्यापि कर्माण्यनर्थहेतवो भवन्तीत्याशङ्क्याह—योगेति । विषयपरवशस्य पुंसो योगायोगात्कुतो योगसंन्यस्तकर्मत्वमित्याशङ्क्याह—आत्मवन्तमिति । परमार्थदर्शनतः संशयोच्छित्तौ तदुच्छेदकज्ञानमाहात्म्यादेव कर्मणां च निवृत्तावप्रमत्तस्य प्रातिभासिकानि कर्माणि बन्धहेतवो न भवन्तीत्याह—न कर्माणीति । कर्मयोगादेव कर्मसंन्यासस्यानुपपत्तिमाशङ्क्याद्यं पादं विभजते—परमार्थेति । तच्च वैधसंन्यासपक्षे परोक्षं फलसंन्यासपक्षे त्वपरोक्षमिति विवेकः । यथोक्तज्ञानेन संन्यस्तकर्मत्वमेव सति संशये न सिध्यति संशयवतस्तदयोगादिति शङ्कते—कथमिति । द्वितीयं पादं व्याकुर्वन्परिहरति—आहेत्यादिना । पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वादादौ द्वितीयं पादं व्याख्याय पश्चादाद्यं पादं व्याचष्टेत्याह—य एवमिति । सर्वमिदं प्रमादवतो विषयपरवशस्य न सिध्यतीत्यभिसंधायात्मवन्तं व्याकरोति—अप्रमत्तमिति

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

यतो मित्रादिष्वपि संशयं कुर्वतोऽस्यायं लोकोऽपि नास्ति नापि परः । वेदवाक्येऽपि संशयात् । अतएव संशयाकुलत्वात्सुखमपि तस्य नास्ति । तस्मात्संशयो न कर्तव्यः ॥ ४० ॥ किंच—योगेति । योगेन कर्मण्यकर्मदर्शनात्मकेन संन्यस्तानि फलतः स्वरूपतो वा त्यक्तानि कर्माणि येन तं योगसंन्यस्तकर्माणम् । ज्ञानेन सम्यक्

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

उक्तः । कुतः । संशयात्मा हि सर्वतः पापीयान् । यतो नायं मनुष्यलोकोऽस्ति वित्तार्जनाद्यभावात् । न परलोकः स्वर्गमोक्षादिः धर्मज्ञानाद्यभावात् । न सुखं भोजनादिकृतं संशयात्मनः सर्वत्र संदेहाक्रान्तचित्तस्य । अज्ञस्याश्रद्दधानस्य च परो लोको नास्ति । मनुष्यलोके भोजनादिसुखं च वर्तते । संशयात्मा तु म्रियतहीनत्वेन सर्वतः पापीयानित्यर्थः ॥ ४० ॥ एतादृशसर्वानर्थमूलस्य संशयस्य निराकरणायात्मनिश्चयमुपायं वदन्नध्यायद्वयोक्तां पूर्वापरभूमिकाभेदेन कर्मज्ञानमयीं द्विविधां ब्रह्मनिष्ठामुपसंहरति—योगसंन्यस्तेति । योगेन भगवदाराधनलक्षणसमत्वबुद्धिरूपेण संन्यस्तानि भगवति समर्पितानि कर्माणि येन । यद्वा परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन संन्यस्तानि त्यक्तानि कर्माणि येन तं योगसंन्यस्तकर्माणम् । संशये सति कथं संन्यस्तकर्मत्वमत आह—ज्ञानसंछिन्नसंशयं ज्ञानेनात्मनिश्चयलक्षणेन छिन्नः संशयो येन तम् । विषयपरवशत्वरूप-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तु सर्वतः पापिष्ठः । यतस्तस्यायं मनुष्यलोको वित्तार्जनविवाहादिसाध्यो न । नच पर उपासनादिसाध्यो देवलोकः । नच तत्त्वज्ञानसाध्यजीवन्मुक्तिसुखं, सर्वत्रापि संशयस्य सत्त्वात् । अज्ञाश्रद्दधानयोः परलोकस्य जीवन्मुक्तिसुखस्य चाभावेऽपि मनुष्यलोकोऽस्ति । यद्वा अज्ञः कदाचिदभ्यासवशात्परलोका[illegible]साधनं देहात्मविवेकादिज्ञानं लभते । अश्रद्दधानोऽपि युक्तियुक्तं श्रुत्वा श्रद्धां [illegible] ततश्च परलोकादिभाजौ भवतः । सदा सर्वत्र सं[illegible]यग्रस्तस्तु न तथा किंत्वतिपापिष्ठ इत्यर्थः । तस्मात्संशयो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ४० ॥ नतु संशयनिवर्तकाभावे तदकरणमस्वाधीनमि[illegible]त्याशङ्क्य तन्निवृत्युपायमात्मज्ञाननिश्चयं ज्ञापयन् तत्त्वसाक्षात्कारसंछिन्नसंशयं कर्माणि न निबध्नन्तीत्याह—योगेनेति । योगेन परमार्थ[illegible]दर्शनलक्षणेन सम्यक् न्यस्तानि त्यक्तानि शक्तिप्रतिबन्धेन

६ श्रीधरीव्याख्या ।

चित्तश्च नश्यति स्वार्थाद्भ्रश्यति । एतेषु त्रिष्वपि संशयात्मा सर्वथा नश्यति य[illegible] [illegible]स्तस्यायं लोको नास्ति, धनार्जनविवाहादि[illegible] नच परलोकः, धर्मस्यानिष्पत्तेः । नच सुखं, संशयेनैव भोगस्याप्यसंभवात् ॥ ४० ॥ [illegible] अध्यायद्वयोक्तां पूर्वापरभूमिकाभेदेन ज्ञानमयीं द्विविधां ब्रह्मनिष्ठामुपसंहरति—योगेति द्वाभ्याम् । योगेन परमेश्वराराधनरूपेण [illegible] तस्मिन्संन्यस्तानि समर्पितानि

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

अश्रद्दधानत्वात् । तस्मान्निःसंशयेन भाव्यमिति वाक्यार्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सकलाध्यायविस्फारितोऽर्थः [illegible] [illegible]लोकद्वयेन संक्षिप्य

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानकर्मसंन्यासयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

भन्ते हे धनंजय ॥ ४१ ॥ यस्मात् कर्मयोगानुष्ठानादशुद्धिक्षयहेतुकज्ञानसंछिन्नसंशयो न निबध्यते कर्मभिर्ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वादेव यस्माच्च ज्ञानकर्मानुष्ठानविषये संशयवान्विनश्यति—तस्मादिति । तस्मात्पापिष्ठमज्ञानसंभूतमज्ञानादविवेकाज्जातं हृत्स्थं हृदि बुद्धौ स्थितं ज्ञानासिना शोकमोहादिदोषहरं सम्यग्दर्शनं ज्ञानं तदेवासिः खड्गस्तेन ज्ञानासिनात्मनः स्वस्यात्मविषयत्वात्संशयस्य । नहि परस्य

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

न कर्माणीत्यादिफलोक्तिं व्याचष्टे—गुणचेष्टेति । अनिष्टादीत्यादिशब्देनेष्टं मिश्रं च गृह्यते ॥ ४१ ॥ तस्मादित्यादि-समनन्तरश्लोकगततत्पदापेक्षितमर्थमाह—यस्मादिति । सतां कर्मणामसदादिषु फलारम्भकत्वोपलम्भाद्विदुष्यपि तेषां तद्भाव्यमनपबाधमित्याशङ्क्याह—ज्ञानाग्नीति । ननु संदिहानस्य तत्प्रतिबन्धान्न कर्मयोगानुष्ठानं नापि तद्धेतु-कज्ञानं तत्रापि संशयावतारादित्याशङ्क्याह—यस्माच्चेति । श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे—तस्मादित्यादिना । पापिष्ठमिति संशयस्य सर्वानर्थमूलत्वेन त्याज्यत्वं सूच्यते । विवेकाग्रहप्रसूतत्वादपि तस्यावहेयत्वमविवेकस्यानर्थकरत्वप्रसिद्धेरि-त्याह—अविवेकादिति । न च तस्य चैतन्यवदात्मनिष्ठत्वादत्याज्यत्वं शङ्कितव्यमित्याह—हृदीति । शोकमोहा-त्मामभिभूतस्य पुंसो मनसि प्रादुर्भवतः संशयस्य प्रबलप्रतिबन्धकाभावेनैव प्रध्वंसः सिध्येदित्याशङ्क्याह—ज्ञाना-सिनेति । स्वाश्रयस्य संशयस्य स्वाश्रयेणैव ज्ञानेन समुच्छेदसंभवात्किमिति स्वस्येति विशेषणमित्याशङ्क्याह—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

र्शनेन सम्यक् छिन्नाः संशयाः—आत्मा देहोऽन्यो वा, अन्योऽपि विभुरविभुर्वा, विभुरपि कर्ताऽकर्ता वा, अकर्ता-प्येऽकोऽनेको वा, एकोऽपि सगुणो निर्गुणो वेत्येवमादयो यस्य स ज्ञानसंछिन्नसंशयस्तं आत्मवन्तं शमदमादिपरं कर्माणि कृतानि न निबध्नन्ति हे धनंजय ॥ ४१ ॥ तस्मादिति । हृत्स्थं बुद्धिस्थम् । ज्ञानासिना ज्ञानखड्गेन ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

सति कुतो ज्ञानोत्पत्तिरित्यत आह—आत्मवन्तं अप्रमादिनं सर्वदा सावधानं एतादृशमप्रमादित्वेन ज्ञानवन्तं ज्ञानसंछिन्नसंश-यत्वेन योगसंन्यस्तकर्माणं कर्माणि लोकसंग्रहार्थानि वृथाचेष्टारूपाणि वा न निबध्नन्ति अनिष्टमिष्टं मिश्रं वा शरीरं नारभन्ते हे धनंजय ॥ ४१ ॥ यस्मादेवं अज्ञानादविवेकात्संभूतमुत्पन्नं हृत्स्थं हृदि बुद्धौ स्थितं करणस्याश्रयस्य च ज्ञाने शत्रुः सुखेन

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

धर्माख्यानि संचितादीनि कर्माणि येन तं । 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' इति श्रुतेः । योगेनै भगवदाराधनलक्षणसमत्वबुद्धिरूपेण संन्यस्तानि भगवति समर्पितानि कर्माणि येनेति वा । अस्मिन्पक्षे कर्मपदसंकोचाद्यापत्तिरूपाऽरुचिर्बोध्या । यद्वा भाष्यस्योपलक्षणा-र्थतया तत्रेणायमपि पक्षोऽस्तु । यस्मात्कर्मयोगानुष्ठानात् अशुद्धिक्षयहेतुकज्ञानसंछिन्नसंशयो न निबध्यते कर्मभिरित्यग्रिमभाष्यात् । तत्र हेतुमाह । ज्ञानेनात्मेश्वरैकत्वदर्शनलक्षणेन छिन्नः संशयः आत्मा देहाद्यभिन्नो भिन्नो वा, भिन्नोऽप्यविभुर्विभुर्वा, सोपि कर्ता-कर्ता वा, कर्तापि भोक्ताभोक्ता वा, अभोक्ताप्यनेक एको वा, सोपि सविशेषो निर्विशेषो वा, निर्विशेष[illegible]चित्तसमुच्चितान्मोक्षः केवलाद्वा, केवलज्ञाननिवर्त्यः प्रपञ्चः सत्यः मिथ्याभूतो वेत्येवमादिरूपो यस्य तम् । अत्र हेतुमाह । आत्मवन्तमप्रमत्तं शमदमादिपरं कर्माणि गुणागुणेषु वर्तन्त इति बुद्ध्या क्रियमाणानि न निबध्नन्ति अनिष्टादिरूपं फलं नारभन्ते राज्ञामतिप्रबलत्वात्तान्विजित्य धन-माहर्तुं मम सामर्थ्यमस्ति न वेति संशयमतिप्रबलात्मस्वरूपनिश्चयेन मुक्त्वा धृतं जितवांस्त्वमेवात्र दृष्टान्त इति ध्वनयन्नाह—धनं-जयेति ॥ ४१ ॥ यस्माच्चित्तशुद्धिलभ्यं ज्ञानमेवंभूतं, यस्माच्च संशयात्मा विनश्यति, यस्माच्च ज्ञानसंछिन्नसंशयः कर्मभिर्न निब-

६ श्रीध[illegible]व्याख्या ।

येन तं पुरुषं कर्माणि स्वफलैर्निबध्नन्ति । अतश्च ज्ञानेनात्म[illegible]त्मबोधेन संछिन्नः संशयो देहाद्यभिमानलक्षणो यस्य तं चात्मवन्तमप्रमा-दिनं कर्माणि लोकसंग्रहार्थानि स्वाभाविकानि वा न [illegible] निबध्नन्ति ॥ ४१ ॥ तस्मादिति । यस्मादेवं तस्मादात्मनोऽज्ञानेन संभूतं हृदि

योगसंन्यस्तेति । यत एवं तस्मादज्ञाने[illegible]

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

[illegible]ते । योगेनैव कर्मणां संन्यास उपपद्यते नान्यथेति विचारितं । विचारयिष्यते च । संशयं छित्त्वा योगं

१ मधुसूदनः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

संशयः परेण छेत्तव्यतां प्राप्तो येन स्वस्येति विशेष्यतेऽत आत्मविषयोऽपि स्वस्यैव भवति। छित्त्वैनं संशयं स्वविनाशहेतुभूतं योगं सम्यग्दर्शनोपायं कर्मानुष्ठानमातिष्ठ कुर्वित्यर्थः । उत्तिष्ठ चेदानीं युद्धाय भारतेति ॥ ४२ ॥

इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये पूज्यपादश्रीशंकरभगवतः कृतौ ज्ञानकर्मसंन्यासयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

आत्मविषयत्वादिति । स्थाण्वादिविषयः संशयस्तद्विषयेण ज्ञानेन देवदत्तनिष्ठेन तन्निष्ठो व्यावर्त्यते प्रकृते त्वात्म-विषयस्तदाश्रयश्च संशयस्तथाविधेन ज्ञानेनापनीयते तेन विशेषणमर्थवदित्यर्थः । तदेव प्रपञ्चयति—नहीति। आत्माश्रयत्वस्य प्रकृते संशये सिद्धत्वेनाविवक्षितत्वात्तद्विषयस्य तद्विषयेणैव तस्य तेन निवृत्तिर्विवक्षितेत्युपसंहरति—अत इति । संशयसमुच्छित्त्यनन्तरं कर्तव्यमुपदिशति—छित्त्वैनमिति । अग्निहोत्रादिकं कर्म भगवदाज्ञया करिष्यामि युद्धात्पुनरुपरिरंसैवेत्याशङ्क्याह—उत्तिष्ठेति । भरतान्वये महति क्षत्रियवंशे प्रसूतस्य समुपस्थितस-विमुखत्वमनुचितमिति मन्वानः सन्नाह—भारतेति । तदनेन योगस्य कृत्रिमत्वं भगवतोऽनीश्वरत्वं च निराकृ-कर्मादावकर्मादिदर्शनादात्मनः सम्यग्ज्ञानात्प्रणिपातादेर्बहिरङ्गादन्तरङ्गाच्च श्रद्धादेरुद्भूतादशेषानर्थनिवृत्त्या ब्रह्मभाव-मभिदधता सर्वस्मादुत्कृष्टे तस्मिन्नसंशयानस्याधिकारादशेषदोषवन्तं संशयं हित्वोत्तमस्य ज्ञाननिष्ठापरस्य कर्मनिष्ठा स्थापितम् ॥ ४२ ॥ इत्यानन्दगिरिकृतगीताटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

योगं सम्यग्दर्शनोपायम् । निष्कामकर्म आतिष्ठ कुरु । उत्तिष्ठ । युद्धायेति शेषः ॥ ४२ ॥

इति भीष्मपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे श्रीमभगवद्गीतार्थप्रकाशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

हन्तुं शक्यत इत्युभयोपन्यासः । एनं सर्वानर्थमूलभूतं संशयं आत्मनो ज्ञानासिना आत्मविषयकनिश्चयखड्गेन छित्त्वा सम्यग्दर्शनोपायं निष्कामकर्म आतिष्ठ कुरु । अत इदानीमुत्तिष्ठ युद्धाय । हे भारत, भरतवंशे जातस्य युद्धोद्यमो न विफल इति भावः ॥ ४२ ॥ स्वस्यानीशत्वबाधेन भक्तिश्रद्धे दृढीकृते । धीहेतुः कर्मनिष्ठा च हरिणेहोपसंहृता ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां ज्ञानकर्मसंन्यासयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ध्यते, तस्मात्पापिष्ठमात्मनः संशयं अज्ञानादविवेकाज्जातं बुद्धौ स्थितं शोकमोहादिदोषहरं सम्यग्दर्शनं ज्ञानं तदेवासिः तेनात्मनो ज्ञानासिना च्छित्त्वा योगमात्मज्ञानोपायं कर्मानुष्ठानं आतिष्ठ कुर्वित्यर्थः । इदानीं तु स्वधर्मभूताय युद्धायोत्तिष्ठ । भारतेति तत्र योग्यतासूचकं संबोधनम् । तदनेन चतुर्थाध्यायेन योगस्य संप्रदायसिद्धत्वं भगवतो वासुदेवस्य सर्वज्ञत्वमीश्वरत्वं च पाद्य योग्यतासंपत्तये कर्मनिष्ठां तत्साध्यां ज्ञाननिष्ठामत्युत्तमां तत्र प्रणिपातादीनि बहिरङ्गसाधनानि श्रद्धादीन्यन्तरङ्गाणि तस्याः सर्वानर्थनिवृत्त्या ब्रह्मभावं अतिपापिष्ठं संशयं चाभिदधताऽशेषदोषवन्तं संशयं विहायोत्तमाधिकारिणो ज्ञाननिष्ठाऽपरस्य कर्मनिष्ठा स्थापितम् ॥ ४२ ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीबालस्वामिश्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनपतिविदुषा विरचितायां श्रीगीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

६ श्रीधरीव्याख्या ।

स्थितमेनं संशयं शोकादिनिमित्तं देहात्मविवेकज्ञानखड्गेन छित्त्वा परमात्मज्ञानोपायभूतं कर्मयोगमातिष्ठाश्रय । तत्र च प्रथमं प्रस्तुतं युद्धायोत्तिष्ठ । हे भारत, क्षत्रियत्वेन युद्धस्य स्वधर्मत्वं दर्शितम् ॥ ४२ ॥ पुमवस्थादिभेदेन कर्मज्ञानमयी द्विधा । निष्ठोक्ता येन तं वन्दे शौरिं संशयसंछिदम् ॥ १ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितायां सुबोधिन्यां टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

कर्मसु कौशलमुक्तक्रमेणातिष्ठ । ततश्चोत्तिष्ठ त्वं स्वव्यापारं कर्तव्यतामात्रेण कुरु । एवमिति शिवम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अत्रार्थे संग्रहः—विषये यत्किंचिदक्षेच्छामात्रपूर्वकम् । तेनैव शुभभाजः स्युस्त्वत्साः (कारण) कुरुत देवताः ॥ इति श्रीमहामाहेश्वराचार्यवर्याभिनवगुप्ताचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतार्थसंग्रहे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः।

अर्जुन उवाच।

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम्॥ १॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यारभ्य 'स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्' 'ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं' 'शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्' 'यदृच्छालाभसंतुष्टो' 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः' 'कर्मजान्विद्धि तान्सर्वान्' 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ' 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि' 'योगसंन्यस्तकर्माणम्' इत्यन्तैर्वचनैः सर्वकर्मसंन्यासमवोचद्भगवान्

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

पूर्वोत्तराध्याययोः संबन्धमभिदधानो वृत्तानुवादपूर्वकमर्जुनप्रश्नस्याभिप्रायं प्रदर्शयितुं प्रक्रमते—कर्मणीत्यादिना। इत्यारभ्य कर्मण्यकर्मदर्शनमुक्त्वा तत्प्रशंसा प्रसारितेत्याह—स युक्त इति। ज्ञानवन्तं सर्वाणि कर्माणि लोकसंग्रहार्थं कुर्वन्तं ज्ञानलक्षणेनाग्निना दग्धसर्वकर्माणं कर्मप्रयुक्तबन्धविधुरं विवेकवन्तो वदन्तीति ज्ञानवतो ज्ञानफलभूतं संन्यासं विवक्षन्विविदिषोः साधनरूपमपि संन्यासं भगवान्विवक्षितवानित्याह—ज्ञानाग्नीति। निराशीरित्यारभ्य शरीरस्थितिमात्रकारणं कर्म शरीरस्थितावपि सङ्गरहितः सन्नाचरन्धर्माधर्मफलभागी न भवतीत्यपि पूर्वोत्तराभ्यामध्यायाभ्यां द्विविधं संन्यासं सूचितवानित्याह—शारीरमिति। यदृच्छेत्यादावपि संन्यासः सूचितस्तद्धर्मफलायोपदेशादित्याह—यदृच्छेति। ज्ञानस्य यज्ञत्वसंपादनपूर्वकं प्रशंसावचनादपि कर्मसंन्यासो दर्शितो ज्ञाननिष्ठस्येत्याह—ब्रह्मार्पणमिति। ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं नानाविधान्यज्ञाननूद्य तेषां देहादिव्यापारजन्यत्ववचनेनात्मनो निर्व्यापारत्वविज्ञानफलाभिलाषादपि यथोक्तमात्मानं विविदिषोः सर्वकर्मसंन्यासेऽधिकारो ध्वनित इत्याह—कर्मजानिति। समस्तस्यैवावशेषवर्जितस्य कर्मणो ज्ञाने पर्यवसानाभिधानाच्च जिज्ञासोः सर्वकर्मसंन्यासः सूचित इत्याह—सर्वमिति। तद्विद्धीत्यादिना ज्ञानप्राप्त्युपायं प्रणिपातादि प्रदर्श्य प्रासेन. ज्ञानेनातिशयमाहात्म्यवता सर्वकर्मणां निवृत्तिरेवेति वदता च ज्ञानार्थिनः संन्यासेऽधिकारो दर्शितो भगवतेत्याह—ज्ञानाग्निरिति। ज्ञानेन समुच्छिन्नसंशयं तस्मादेव ज्ञानात्कर्माणि संन्यस्य व्यवस्थितमप्रमत्तं वशीकृतकार्यकरणसंघातवन्तं प्रातिभासिकानि कर्माणि न निबध्नन्तीत्यपि द्विविधः संन्यासो भगवतोक्त इत्याह—योगेति। कर्मणीत्यारभ्य योगसंन्यस्तकर्माणमित्यन्तैरुदाहृतैर्वचनैरुक्तं संन्यासमुपसंहरति—इत्यन्तैरिति। तर्हि कर्मसंन्यासस्यैव जिज्ञासुना ज्ञानवता चादरणीयत्वात्कर्मानुष्ठानमनादेयमाप-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

तृतीयेऽध्याये 'लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा' इति विभिन्नाधिकारिकं निष्ठाद्वयं प्रस्तुत्य 'न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते' इत्यादिना कर्मनिष्ठाया ज्ञाननिष्ठाङ्गत्वेन भूयसा निर्बन्धेनानुष्ठेयत्वमुक्तम् 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इत्यादिना। चतुर्थे तूत्पन्नसम्यग्दर्शनैः कृतमपि कर्माकृतमेव भवति ज्ञानेन कर्तृत्वादिबाधात्। अतस्तैर्वृथाचेष्टावत्कर्म वा कर्तव्यं

४ मधुसूदनीव्याख्या।

अध्यायाभ्यां कृतो द्वाभ्यां निर्णयः कर्मबोधयोः। कर्मतत्त्यागयोर्द्वाभ्यां निर्णयः क्रियतेऽधुना॥

तृतीयेऽध्याये 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते' इत्यादिनाऽर्जुनेन पृष्टो भगवाञ्ज्ञानकर्मणोर्विकल्पसमुच्चयासंभवेनाधिकारिभेदव्यवस्थया 'लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मया' इत्यादिना निर्णयं कृतवान्। तथाचाज्ञाधिकारिकं कर्म न ज्ञानेन सह समुच्चीयते तेजस्तिमिरयोरिव युगपदसंभवात्, कर्माधिकारहेतुभेदबुद्ध्यपनोदकत्वेन ज्ञानस्य तद्विरोधित्वात्। नापि विकल्प्यते एकार्थत्वाभावात् ज्ञानकार्यस्याज्ञाननाशस्य कर्मणा कर्तुमशक्यत्वात्। 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतेः। ज्ञाने जाते तु कर्म कार्यं नापेक्ष्यत एवेत्युक्तं 'यावानर्थ उदपाने' इत्यत्र। तथाच ज्ञानिनः कर्मा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

'निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः। शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम्। यदृच्छालाभसंतुष्टः' इत्यादिना सर्वकर्मसंन्यासं 'छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत' इति कर्मयोगं च श्रुत्वोभयोश्च स्थितिगतिवत्परस्परविरोधादेकेन सह कर्तुमशक्य-

६ श्रीधरीव्याख्या।

निवार्य संशयं जिष्णोः कर्मसंन्यासयोगयोः। जितेन्द्रियस्य च यतेः पञ्चमे मुक्तिमब्रवीत्॥ १॥ अज्ञानसंभूतं संशयं ज्ञानासिना

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

'छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठ' इत्यनेन वचनेन योगं च कर्मानुष्ठानलक्षणमनुतिष्ठेत्युक्तवान्। तयोरु-भयोश्च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः स्थितिगतिवत्परस्परविरोधादेकेन सह कर्तुमशक्यत्वात्कालभेदेन चानुष्ठानविधानाभावादर्थादेतयोरन्यतरकर्तव्यताप्राप्तौ सत्यां यत्प्रशस्यतरमेतयोः कर्मानुष्ठानकर्म-संन्यासयोस्तत्कर्तव्यं नेतरदित्येवं मन्यमानः प्रशस्यतरबुभुत्सयार्जुन उवाच—संन्यासं कर्मणां कृ

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

त्रमित्याशङ्क्योक्तमर्थान्तरमनुवदति—छित्त्वैनमिति। कर्मतत्त्यागयोरुक्तयोरेकेनैव पुरुषेणानुष्ठेयत्वसंभवात्र विरो-धोऽस्तीत्याशङ्क्य युगपद्वा क्रमेण वानुष्ठानमिति विकल्प्याद्यं दूषयति—उभयोश्चेति। द्वितीयं प्रत्याह—कालभेदे-नेति। उक्तयोर्द्वयोरेकेन पुरुषेणानुष्ठेयत्वासंभवे कथं कर्तव्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह—अर्थादिति। द्वयोरुक्तयोरेके युगपत्क्रमाभ्यामनुष्ठानानुपपत्तेरित्यर्थः। अन्यतरस्य कर्तव्यत्वे कतरस्येति कुतो निर्णयो द्वयोः संनिधानाविशेषा-त्याशङ्क्याह—यत्प्रशस्यतरमिति। भगवता कर्मणां संन्यासो योगश्चोक्तो नच तयोः समुच्चित्यानुष्ठानं तेनान्यतरस्य श्रेष्ठस्यानुष्ठेयत्वे तद्बुभुत्सया प्रश्नोपपत्तिरित्युपसंहरति—इत्येवमिति। नायं प्रष्टुरभिप्रायः कर्मसंन्यासकर्मयोग-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

संन्यासो वा कर्तव्य इत्यनास्थया प्रोक्तम्। अथेदानीं पञ्चमषष्ठयोरज्ञानिना ज्ञानार्थिना वैराग्योत्पत्तेः प्राक्कर्मानु-ष्ठेयम्। संपन्ने तु वैराग्ये दृष्टविक्षेपनिवृत्त्यर्थं कर्मसंन्यासं कृत्वा ज्ञानोत्पत्त्यर्थं योगोऽनुष्ठेय इत्युच्यते। तत्र चतुर्थे 'त्यक्तसर्वपरिग्रहः' इति संन्यासो 'योगमातिष्ठ' इति कर्मयोगश्चैकं मां प्रति विहितः। नचैतयोः स्थितिगतिवद्युगपे-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

नधिकारे निश्चिते प्रारब्धकर्मवशाद्वृथाचेष्टारूपेण तदनुष्ठानं वा सर्वकर्मसंन्यासो वेति निर्विवादं चतुर्थे निर्णीतम्। अशु-द्ध्वन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तये कर्माण्यनुष्ठेयानि। 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाना-केन' इति श्रुतेः 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इति भगवद्वचनाच्च। एवं सर्वाणि कर्माणि ज्ञानार्थानि, त-सर्वकर्मसंन्यासोऽपि ज्ञानार्थः श्रूयते 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः स-हितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्' 'त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक् परं पदम्', 'सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमं लोक-च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत्' इत्यादौ। तत्र कर्मतत्त्यागयोरारादुपकारकसन्निपत्योपकारकयोः प्रयाजावघातयोरिव न स-च्चयः संभवति विरुद्धत्वेन यौगपद्याभावात्। नापि कर्मतत्त्यागयोरात्मज्ञानमात्रफलत्वेनैकार्थत्वादतिरात्रार्थयोः षोडशिग्रह-ग्रहणयोरिव विकल्पः स्यात्, द्वारभेदेनैकार्थत्वाभावात्। कर्मणो हि पापक्षयरूपमदृष्टमेव द्वारं, संन्यासस्य तु सर्वविक्षेपाभा-विचारावसरदानरूपं दृष्टमेव द्वारं, नियमापूर्वं तु दृष्टसमवायित्वादवघातादाविव न प्रयोजकम्। तथा चादृष्टार्थदृष्टार्थयोरा-दुपकारकसन्निपत्योपकारकयोरेकप्रधानार्थत्वेऽपि विकल्पो नास्त्येव। प्रयाजावघातादीनामपि तत्प्रसङ्गात्। तस्मात्क्रमेणो-यमप्यनुष्ठेयम्। तत्रापि संन्यासानन्तरं कर्मानुष्ठानं चेत्तदा परित्यक्तपूर्वाश्रमस्वीकारेणारूढपतितत्वात्कर्मानधिकारित्वं प्र-नसंन्यासवैयर्थ्यं च। तस्माद्दृष्टार्थत्वाभावात्प्रथमकृतसंन्यासेनैव ज्ञानाधिकारलाभे तदुत्तरकाले कर्मानुष्ठानवैयर्थ्यं च। तस्मा-भगवदर्पणबुद्ध्या निष्कामकर्मानुष्ठानादन्तःकरणशुद्धौ तीव्रेण वैराग्येण विविदिषायां दृढायां सर्वकर्मसंन्यासः श्रवणमनन-रूपवेदान्तवाक्यविचाराय कर्तव्य इति भगवतो मतम्। तथाचोक्तं 'न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते' इ-वक्ष्यते च 'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते। योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते॥' इति। योगोऽत्र तीव्रवै-पूर्विका विविदिषा। तदुक्तं वार्तिककारैः 'प्रत्यग्विविदिषासिद्ध्यै वेदानुवचनादयः। ब्रह्मावाप्त्यै तु तत्त्यागमीप्सन्तीति श्रुतेर्बल-इति। स्मृतिश्च 'कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः। कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते॥' इति। मोक्ष-च 'कषायं पाचयित्वा च श्रेणीस्थानेषु च त्रिषु। प्रव्रजेच्च परं स्थानं पारिव्राज्यमनुत्तमम्॥ भावितैः करणैश्चायं बहुसंसा-निषु। आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे॥ तमासाद्य तु मुक्तस्य दृष्टार्थस्य विपश्चितः। त्रिष्वाश्रमेषु कोन्वर्थो-वेत्परमभीप्सितः॥' इति। मोक्षं वैराग्यम्। एतेन क्रमसंन्यासौ द्वावपि दर्शितौ। तथाच श्रुतिः 'ब्रह्मचर्यं स-गृही भवेद्गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेद्यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' इति। तत्र ज्ञास्याविरक्ततादशायां कर्मानुष्ठानमेव तस्यैव विरक्ततादशायां संन्यासः श्रवणाद्यवसरदानेन ज्ञानार्थ इति दशाभेदेना-कृत्यैव कर्मतत्त्यागौ व्याख्यातुं पञ्चमषष्ठावध्यायावारभ्येते। विद्वत्संन्यासस्तु [illegible]नबलादर्थसिद्ध एवेति संदेहाभावान्न [illegible]-र्यते। तत्रैकमेव जिज्ञासुमज्ञं प्रति ज्ञानार्थत्वेन कर्मतत्त्यागयोर्विधानात्तयोश्च विरुद्ध[illegible]योर्युगपदनुष्ठानासंभवान्मया [illegible]

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

त्वात् कालभेदेन विधानाभावादर्थात्तयोरन्यतरस्य कर्तव्यताप्राप्तौ सत्यामज्ञस्याशुद्धचेतस एतयोः संन्यासकर्मयोगयोः किं श्रे-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

ण्णेत्यादिना । ननु चात्मविदो ज्ञानयोगेन निष्ठां प्रतिपादयिष्यन्पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवान्सर्वकर्मसंन्या-
समवोचन्न त्वनात्मज्ञस्यातश्च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोर्भिन्नपुरुषविषयत्वादन्यतरस्य प्रशस्यतरत्व-
बुभुत्सया प्रश्नोऽनुपपन्नः । सत्यमेव त्वदभिप्रायेण प्रश्नो नोपपद्यते प्रष्टुः स्वाभिप्रायेण पुनः प्रश्नो
युज्यत एवेति वदामः । कथं, पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवता कर्मसंन्यासस्य कर्तव्यतया विवक्षितत्वात्प्राधा-
न्यमन्तरेण च कर्तारं तस्य कर्तव्यत्वासंभवादनात्मविदपि कर्ता पक्षे प्राप्तोऽनूद्यत इति न पुनरात्म-
वित्कर्तृकत्वमेव संन्यासस्य विवक्षितमिति एवं मन्वानस्यार्जुनस्य कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोरविद्वत्पु-
रुषकर्तृकत्वमप्यस्तीति पूर्वोक्तेन प्रकारेण तयोः परस्परविरोधादन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्राप्ते प्रशस्यतरं
च कर्तव्यं नेतरदिति प्रशस्यतरविविदिषया प्रश्नो नानुपपन्नः । प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि
प्रष्टुरभिप्राय एवमेवेति गम्यते । कथं संन्यासकर्मयोगौ निःश्रेयसकरौ, 'तयोस्तु—कर्मयोगो विशि-
ष्यते' इति प्रतिवचनमेतन्निरूप्यं किमनेनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्वं प्रयो-
जनमुक्त्वा तयोरेव कुतश्चिद्विशेषात्कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यत आहोस्विदनात्मवि-
त्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यत इति । किंचातो यद्यात्मवित्कर्तृकयोः कर्मसंन्यासकर्म-
योगयोर्निःश्रेयसकरत्वं तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते यदि वानात्मवित्कर्तृकयोः

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वस्योक्तत्वादेकस्मिन्पुरुषे प्राप्त्यभावादिति शङ्कते—नन्विति । चोद्यमङ्गीकृत्य परिहरति—सत्य-
मेवेति । कीदृशस्तर्हि प्रष्टुरभिप्रायो येन प्रश्नप्रवृत्तिरिति पृच्छति—कथमिति । एकस्मिन्पुरुषे कर्मतत्त्यागयोरस्ति
प्राप्तिरिति प्रष्टुरभिप्रायं प्रतिनिर्देष्टुं प्रारभते—पूर्वोदाहृतैरिति । यथा 'स्वर्गकामो यजेत' इति स्वर्गकामोद्देशेन
यागो विधीयते नतु तस्यैवाधिकारो नान्यस्येत्यपि प्रतिपाद्यते वाक्यभेदप्रसङ्गात्तथानात्मवित्कर्ता संन्यासपक्षे प्राप्तो-
ऽनूद्यते नचात्मवित्कर्तृकत्वमेव संन्यासस्य नियम्यते वैराग्यमात्रेणाज्ञस्यापि संन्यासविधिदर्शनात् । तस्मात्कर्मतत्त्याग-
योरविद्वत्कर्तृकत्वमस्तीति मन्वानस्यार्जुनस्य प्रश्नः संभवतीति भावः । भवतु संन्यासस्य कर्तव्यत्वविवक्षा तथापि कथं
प्रशस्यतरबुभुत्सया प्रश्नप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह—प्राधान्यमिति । तथापि कथमेकस्मिन्पुरुषे तयोरप्राप्तावुक्ताभिप्रायेण
प्रश्नवचनं प्रकल्प्यते तत्राह—अनात्मविदपीति । आत्मविदो विद्यासामर्थ्यात्कर्मत्यागध्रौव्यवदितरस्यापि सति
वैराग्ये तत्त्यागस्यावश्यकत्वात्तत्र कर्तासौ प्राप्तोऽत्रानूद्यते । तथाच कर्मतत्त्यागयोरेकस्मिन्नविदुषि प्राप्तेर्व्यक्तत्वादुक्ताभि-
प्रायेण प्रश्नप्रवृत्तिरविरुद्धेत्यर्थः । संन्यासस्यात्मवित्कर्तृकत्वमेवात्र विवक्षितं किं न स्यादित्याशङ्क्य कर्त्रन्तरपर्युदासः
संन्यासविधिश्चेत्यर्थभेदे वाक्यभेदप्रसङ्गान्मैवमित्याह—न पुनरिति । इतिशब्दो वाक्यभेदप्रसङ्गहेतुद्योतनार्थः । ततः
किमित्याशङ्क्य फलितमाह—एवमिति । कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोरविद्वत्कर्तृकत्वमप्यस्तीत्येवं मन्वानस्यार्जुनस्य
प्रशस्यतरविविदिषया प्रश्नो नानुपपन्न इति संबन्धः । तयोः समुच्चित्यानुष्ठानसंभवे कथं प्रशस्यतरविविदिषेत्याश-
ङ्क्याह—पूर्वोक्तेनेति । उभयोश्चेत्यादावुक्तप्रकारेण कर्मतत्त्यागयोर्मिथो विरोधान्न समुच्चित्यानुष्ठानं सावकाशमित्यर्थः।
भवतु तर्हि यस्य कस्यचिदन्यतरस्यानुष्ठेयत्वमिति कुत उक्ताभिप्रायेण प्रश्नप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह—अन्यतरस्येति ।
उभयप्राप्तौ समुच्चयानुपपत्तावन्यतरपरिग्रहे विशेषस्यान्वेष्यत्वादुक्ताभिप्रायेण प्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः । इतश्चाविद्वत्कर्तृकयोः
संन्यासकर्मयोगयोः कतरः श्रेयानिति प्रष्टुरभिप्रायो भातीत्याह—प्रतिवचनेति । किं तत्प्रतिवचनं कथं वा तन्निरू-
पणमिति पृच्छति—कथमिति । तत्र प्रतिवचनं दर्शयति—संन्यासेति । तन्निरूपणं कथयति—एतदिति ।
तदुभयमिति निःश्रेयसकरत्वं कर्मयोगस्य श्रेष्ठत्वं चेत्यर्थः । गुणदोषविभागविवेकार्थं पृच्छति—किंचेति । अतोऽस्मि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

केन मयानुष्ठानं कर्तुं शक्यते परस्परविरुद्धत्वादिति मन्वानोऽर्जुन उवाच—संन्यासमिति । हे कृष्ण पापकर्षण,
मे मह्यं ज्ञानार्थिने संन्यासं कर्मयोगं चेति द्वयं परस्परविरुद्धं कथं शंससि कथयसि । पुनरित्यनेन प्रागपि त्वया

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

किमिदानीमनुष्ठेयमिति संदिहानः अर्जुन उवाच—संन्यासमिति । हे कृष्ण, सदानन्दरूप भक्तदुःखकर्षणेति वा । कर्मणां
यावज्जीवादिश्रुतिविहितानां नित्यानां नैमित्तिकानां च संन्यासं त्यागं जिज्ञासुमज्ञं प्रति कथयसि । वेदमुखेन पुनस्तद्विरुद्धं योगं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

मिति बुभुत्सयार्जुन उवाच—संन्यासमिति । संन्यासं परित्यागं कर्मणां शास्त्रीयाणामनुष्ठानविशेषाणां पुनस्तेषामनुष्ठानं च ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

छित्त्वा कर्मयोगमातिष्ठेत्युक्तं। तत्र पूर्वापरविरोधं मन्वानोऽर्जुन उवाच—संन्यासमिति । 'यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्' इत्यादिना 'सर्वं

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

संन्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यत इति । अत्रोच्यते—आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोरसंभवात्तयोर्निःश्रेयसकरत्ववचनं तदीयाच्च कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमनुपपन्नम् । यद्यनात्मविदः कर्मसंन्यासस्तत्प्रतिकूलश्च कर्मानुष्ठानलक्षणः कर्मयोगः संभवेतां तदा तयोर्निःश्रेयसकरत्वोक्तिः कर्मयोगस्य च कर्मसंन्यासाद्विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमुपपद्येत, आत्मविदस्तु संन्यासकर्मयोगयोरसंभवात्तयोर्निःश्रेयसकरत्वाभिधानं कर्मसंन्यासाच्च कर्मयोगो विशिष्यत इति चानुपपन्नम् । अत्राह, किमात्मविदः संन्यासकर्मयोगयोरप्यसंभव आहोस्विदन्यतरस्यासंभवः, यदा चान्यतरस्यासंभवस्तदा किं कर्मसंन्यासस्योत कर्मयोगस्येत्यसंभवे कारणं च वक्तव्यमिति । अत्रोच्यते, आत्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वाद्विपर्ययज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्यासंभवः स्याज्जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेन यो वेत्ति तस्यात्मविदः सम्यग्दर्शनेनापास्तमिथ्याज्ञानस्य निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं सर्वकर्मसंन्यासमुक्त्वा तद्विपरीतस्य मिथ्याज्ञानमूलककर्तृत्वाभिमानपुरःसरस्य सक्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपस्य कर्मयोगस्येह शास्त्रे तत्रतत्रात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधादभावः प्रतिपाद्यते यस्मात्तस्मादात्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानस्य विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगो न संभवतीति युक्तमुक्तं स्यात्, केषु केषु पुनरात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेष्वात्मविदः कर्माभावः प्रतिपाद्यत इति । अत्रोच्यते, 'अविनाशि तु तद्विद्धि' इति प्रकृत्य 'य एनं वेत्ति हन्तारं' 'वेदाविनाशिनं नित्यम्' इत्यादौ तत्र तत्रात्मविदः कर्माभाव उच्यते । ननु च कर्मयोगोऽप्यात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु तत्र तत्र प्रतिपाद्यत एव, तद्यथा 'तस्माद्युध्यस्व भारत,' 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इत्यादावतश्च कथमात्मविदः कर्मयोगस्यासंभवः स्यादिति । अत्रोच्यते

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

आद्ये पक्षे किं दूषणमस्मिन्वा द्वितीये पक्षे किं फलमिति प्रश्नार्थः । तत्र सिद्धान्ती प्रथमपक्षे दोषमादर्शयति—अत्रेत्यादिना । तदेवानुपपन्नत्वं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति—यदीत्यादिना । निःश्रेयसकरत्वोक्तिरित्यत्र पारम्पर्यं द्रष्टव्यम्, विशिष्टत्वाभिधानमिति प्रतियोगिनोऽसहायत्वादस्य च शुद्धिद्वारा ज्ञानार्थत्वादित्यर्थः । आत्मज्ञस्य संन्यासकर्मयोगयोरसंभवे दर्शिते चोदयति—अत्राहेति । चोदयिता निर्धारणार्थं विमृशति—किमित्यादिना । अन्यतरासंभवेऽपि संदेहात्प्रश्नोऽवतरतीत्याह—यदा चेति । यस्य कस्यचिदन्यतरस्यासंभवो भविष्यतीत्याशङ्क्य कारणमन्तरेणासंभवो भवन्नतिप्रसङ्गः स्यादिति मन्वानः सन्नाह—असंभव इति । आत्मविदः सकारणं कर्मयोगासंभवं सिद्धान्ती दर्शयति—अत्रेति । संग्रहवाक्यं विवृण्वन्नात्मवित्त्वं विवृणोति—जन्मादीति । तस्य यदुक्तं निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वं तदिदानीं व्यनक्ति—सम्यगिति । विपर्ययज्ञानमूलस्येत्यादिनोक्तं प्रपञ्चयति—निष्क्रियेति । यथोक्तं संन्यासमुक्त्वा ततो विपरीतस्य कर्मयोगस्याभावः प्रतिपाद्यत इति संबन्धः । वैपरीत्यं स्फोरयन्कर्मयोगमेव विशिनष्टि—मिथ्याज्ञानेति । मिथ्या च तदज्ञानं चेत्यनाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं तन्मूलोऽहं कर्तेत्यात्मनि कर्तृत्वाभिमानस्तज्जन्यत्वं यावत् । यथोक्तं संन्यासमुक्त्वा यथोक्तकर्मयोगस्यासंभवप्रतिपादने हेतुमाह—सम्यग्ज्ञानेति । कुत्र तदभावप्रतिपादनं तदाह—इहेति । उक्तं हेतुं कृत्वात्मज्ञस्य कर्मयोगसंभवे फलितमाह—यस्मादिति । इह शास्त्रे तत्र तत्रेति यदुक्तमेव व्यक्तीकर्तुं पृच्छति—केषु केष्विति । तानेव प्रदेशान्दर्शयति—अत्रेति । आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु संन्यासप्रतिपादनादात्मविदः संन्यासो विवक्षितश्चेत्तर्हि कर्मयोगोऽपि तस्य कस्मान्न भवति प्रकरणाविशेषादिति शङ्कते—ननु चेति । आत्मविद्याप्रकरणे कर्मयोगप्रतिपादनमुदाहरति—तद्यथेति । प्रकरणादात्मविदोऽपि कर्मयोगस्य संभवे फलितमाह—अतश्चेति । आत्मज्ञानोपायत्वेनापि प्रकरणपाठसिद्धौ ज्ञानादूर्ध्वं न्यायविरुद्धं कर्म कारयितुमशक्यमिति परिहरति—अत्रोच्यत इति । सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानयोस्तत्कार्ययोश्च भ्रमनिवृत्तिभ्रमसन्मा

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

वेदकर्त्रा इदं द्वयं विहितमस्तीति गम्यते । तथाच श्रुतिस्मृती भवतः 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्र

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

च कर्मानुष्ठानरूपं शंससि । 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति'

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन'

६ श्रीधरीव्याख्या ।

कर्माखिलं पार्थ' इत्यादिना च ज्ञानिनः कर्मसंन्यासं कथयसि । ज्ञानासिना संशयं छित्त्वा योगमातिष्ठेति पुनर्योगं च कथयसि

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधात् । 'ज्ञानयोगेन सांख्यानाम्' इत्यनेन सांख्यानामात्मतत्त्ववि-
दामनात्मवित्कर्तृककर्मयोगनिष्ठातो निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणाया ज्ञानयोगनिष्ठायाः पृथक्कर-
णात्कृतकृत्यत्वेनात्मविदः प्रयोजनान्तराभावात् 'तस्य कार्यं न विद्यते' इति कर्तव्यान्तराभाववचनाच्च
'न कर्मणामनारम्भात्' 'संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः' इत्यादिवचनाच्चात्मज्ञानाङ्गत्वेन
कर्मयोगस्य विधानात्, 'योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते' इत्यनेन चोत्पन्नसम्यग्दर्शनस्य क-
र्मयोगाभाववचनात् । 'शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम्' इति च शरीरस्थितिकारणातिरि-
क्तस्य कर्मणो निवारणात् 'नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' इत्यनेन च शरीरस्थिति-
मात्रप्रयुक्तेष्वपि दर्शनश्रवणादिकर्मस्वात्मयाथात्म्यविदः करोमीति प्रत्ययस्य समाहितचेतस्तया सदा
कर्तव्यत्वोपदेशादात्मतत्त्वविदः सम्यग्दर्शनविरुद्धो मिथ्याज्ञानहेतुकः कर्मयोगः स्वप्नेऽपि न संभा-
वयितुं शक्यते यस्मात्तस्मादनात्मवित्कर्तृकयोरेव संन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्ववचनं तदीयाच्च
कर्मसंन्यासात्पूर्वोक्तात्मवित्कर्तृकसर्वकर्मसंन्यासविलक्षणात्सत्येव कर्तृत्वविज्ञाने कर्मैकदेशविषयाद्य-
मनियमादिसहितत्वेन च दुरनुष्ठेयत्वात्सुकरत्वेन च कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्येवं प्रतिवच-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

थो विरोधात्कर्तृत्वादिभ्रममूलं कर्म सम्यग्ज्ञानादूर्ध्वं न संभवतीत्यर्थः । आत्मज्ञस्य कर्मयोगासंभवे हेत्वन्तरमाह—
ज्ञानयोगेनेति । इतश्चात्मविदो ज्ञानादूर्ध्वं कर्मयोगो न युक्तिमानित्याह—कृतकृत्यत्वेनेति । ज्ञानवतो नास्ति
कर्मेत्यत्र कारणान्तरमाह—तस्येति । तर्हि ज्ञानवता कर्मयोगस्य हेयत्ववज्जिज्ञासुनापि तस्य त्याज्यत्वं ज्ञानप्राप्त्या
तस्यापि पुरुषार्थसिद्धेरित्याशङ्क्य जिज्ञासोरस्ति कर्मयोगापेक्षेत्याह—न कर्मणामिति । स्वरूपोपकार्यङ्गमन्तरेणा-
ङ्गिस्वरूपानिष्पत्तेर्ज्ञानार्थिना कर्मयोगस्य शुद्ध्यादिद्वारा ज्ञानहेतोरादेयत्वमित्यर्थः । तर्हि ज्ञानवतामपि ज्ञानफलोप-
कारित्वेन कर्मयोगो मृग्यतामित्याशङ्क्याह—योगारूढस्येति । उत्पन्नसम्यग्ज्ञानस्य कर्माभावे शरीरस्थितिहेतोरपि
कर्मणोऽसंभवान्न तस्य शरीरस्थितिस्तदस्थितौ च कुतो जीवन्मुक्तिस्तदभावे च कस्योपदेष्टृत्वमुपदेशाभावे च कुतो
ज्ञानोदयः स्यादित्याशङ्क्याह—शारीरमिति । विदुषोऽपि शरीरस्थितिरास्थिता चेत्तन्मात्रप्रयुक्तेषु दर्शनश्रवणादिषु
कर्तृत्वाभिमानोऽपि स्यादित्याशङ्क्याह—नैवेति । तत्त्वविदित्यनेन च समाहितचेतस्तया करोमीति प्रत्ययस्य सदैवाक-
र्तव्यत्वोपदेशादिति संबन्धः । यत्तु विदुषः शरीरस्थितिनिमित्तकर्माभ्यनुज्ञाने तस्मिन्कर्तृत्वाभिमानोऽपि स्यादिति
तत्राह—शरीरेति । आत्मयाथात्म्यविदस्तेष्वपि नाहं करोमीति प्रत्ययस्य नैव किंचित्करोमीत्यादावकर्तृत्वोपदेशान्न
कर्तृत्वाभिमानसंभावनेत्यर्थः । यथोक्तोपदेशानुसंधानाभावे विदुषोऽपि करोमीति स्वाभाविकप्रत्ययद्वारा कर्मयोगः
स्यादित्याशङ्क्याह—आत्मतत्त्वेति । यद्यपि विद्वान्यथोक्तमुपदेशं कदाचिन्नानुसंधत्ते तथापि तत्त्वविद्याविरोधान्मि-
थ्याज्ञानं तन्निमित्तं कर्म वा तस्य संभावयितुमशक्यमित्यर्थः । आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोरयोगात्तयोर्निः-
श्रेयसकरत्वमन्यतरस्य विशिष्टत्वमित्येतदयुक्तमिति सिद्धत्वाद्द्वितीयं पक्षमङ्गीकरोति—यस्मादित्यादिना । तदीयाच्च
कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमिति संबन्धः । ननु कर्मयोगेन शुद्धबुद्धेः संन्यासो जायमानस्तस्मादुत्कृ-
ष्यते कथं तस्मात्कर्मयोगस्योत्कृष्टत्ववाचोयुक्तिर्युक्तेति तत्राह—पूर्वोक्तेति । वैलक्षण्यमेव स्पष्टयति—सत्येवेति ।
स्वाश्रमविहितश्रवणादौ कर्तृत्वविज्ञाने सत्येव पूर्वाश्रमोपात्तकर्मैकदेशविषयसंन्यासात्कर्मयोगस्य श्रेयस्त्ववचनं 'नैता-
दृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तम्' इत्यादिस्मृतिविरुद्धमित्याशङ्क्याह—यमनियमादीति । 'आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा
दम आर्जवम् । प्रीतिः प्रसादो माधुर्यमक्रोधश्च यमा दश' ॥ 'दानमिज्या तपो ध्यानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहौ । व्रतोप-
वासौ मौनं च स्नानं च नियमा दश ॥' इत्युक्तैर्यमनियमैरन्यैश्चाश्रमधर्मैर्विशिष्टस्यानुष्ठातुमशक्यत्वादुक्तसंन्यासा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

'संसारमेवं निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया । प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमास्थिताः ॥' इति च । तथा 'तमेतं वेदानु-
वचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन' इति 'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः' इति च ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

इत्यादिवाक्यद्वयेन 'निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः । शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥' 'छित्त्वैनं संशयं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

वेदमूलकैः पूर्वोक्तैर्वचनैः शंससि कथयसि । कृष्णेति संबोधयन् मया त्यागः कर्तव्य उत कर्मानुष्ठानमिति तत्रतत्र मच्चित्ताकर्षणं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

च कर्मसंन्यासः कर्मयोगश्चैतद्द्वयम् [illegible] स्यैकदैव संभवतः, विरुद्धस्वरूपत्वात् । तस्मादेतयोर्मध्ये एकस्मिन्ननुष्ठातव्ये सति मम यच्छ्रेयः श्रेष्ठं

श्रीभगवानुवाच। संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

नवाक्यार्थनिरूपणेनापि पूर्वोक्तः प्रष्टुरभिप्रायो निर्धीयत इति स्थितम्। 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते' इत्यत्र ज्ञानकर्मणोः सहासंभवे 'यच्छ्रेय एतयोस्तन्मे ब्रूहि' इत्येवं पृष्टोऽर्जुनेन भगवान्सांख्यानां संन्यासिनां ज्ञानयोगेन निष्ठा पुनः कर्मयोगेन योगिनां निष्ठा प्रोक्तेति निर्णयं चकार। न च संन्यसनादेव केवलात्सिद्धिं समधिगच्छतीति वचनाज्ज्ञानसहितस्य तस्य सिद्धिसाधनत्वमिष्टं कर्मयोगस्य च विधानात्। ज्ञानरहितस्य संन्यासः श्रेयान्किं वा कर्मयोगः श्रेयानित्येतयोर्विशेषबुभुत्सयार्जुन उवाच—संन्यासं परित्यागं कर्मणां शास्त्रीयाणामनुष्ठानविशेषाणां शंससि कथयसीत्येतत्। पुनर्योगं च तेषामेवानुष्ठानमवश्यकर्तव्यं शंससि अतो मे कतरच्छ्रेय इति संशयः किं कर्मानुष्ठानं श्रेयः किं वा तद्धानमिति प्रशस्यतरं चानुष्ठेयमतश्च यच्छ्रेयः प्रशस्यतरमेतयोः कर्मसंन्यासकर्मानुष्ठानयोर्यदनुष्ठानाच्छ्रेयोवाप्तिर्मम स्यादिति मन्यसे तदेकमन्यतरत्सहैकपुरुषानुष्ठेयत्वासंभवान्मे ब्रूहि सुनिश्चितमभिप्रेतं तवेति ॥ १ ॥ स्वाभिप्रायमाचक्षाणो निर्णयाय श्रीभगवानुवाच। संन्यासः कर्मणां परित्यागः

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

त्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वोक्तिर्युक्तेत्यर्थः। नहि कश्चिदिति न्यायेन कर्मयोगस्येतरापेक्षया सुकरत्वाच्च तस्य विशिष्टत्वसंश्लिष्टमित्याह—सुकरत्वेन चेति। प्रतिवचनवाक्यार्थालोचनासिद्धमर्थमुपसंहरति—इत्येवमिति। संन्यासकर्मयोगयोर्मिथोविरुद्धयोः समुच्चित्यानुष्ठातुमशक्ययोरन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्रशस्यतरस्य तद्भावात्तद्भावस्य चानिर्धारितत्वात्तन्निर्दिधारयिषया प्रश्नः स्यादिति प्रश्नवाक्यार्थपर्यालोचनया प्रष्टुरभिप्रायो यथा पूर्वमुपदिष्टस्तथा प्रतिवचनार्थनिरूपणेनापि तस्य निश्चितत्वात्प्रश्नोपपत्तिः सिद्धेत्यर्थः। ननु तृतीये यथोक्तप्रश्नस्य भगवता निर्णीतत्वान्नात्र प्रश्नप्रतिवचने सावकाशत्वमित्याशङ्क्य विस्तरेणोक्तमेव संबन्धं पुनः संक्षेपतो दर्शयति—ज्यायसी चेदिति। सांख्ययोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन निर्णीतत्वान्न पुनः प्रश्नयोग्यत्वमित्यर्थः। इतोऽपि न तयोः प्रश्नविषयत्वमित्याह—नचेति। एवकारविशेषणाज्ज्ञानसहितसंन्यासस्य सिद्धसाधनत्वं भगवतोऽभिमतं 'छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठ' इति च कर्मयोगविधानात्तस्यापि सिद्धसाधनत्वमिष्टं ततश्च निर्णीतत्वान्न प्रश्नस्तद्विषयः सिध्यतीत्यर्थः। केनाभिप्रायेण तर्हि प्रश्नः स्यादित्याशङ्क्य ज्ञानरहितसंन्यासात्कर्मयोगस्य प्रशस्यतरत्वबुभुत्सयेत्याह—ज्ञानरहित इति। प्रष्टुरभिप्रायमेवं प्रदर्श्य प्रश्नोपपत्तिमुक्त्वा प्रश्नमुत्थापयति—संन्यासमिति। तर्हि द्वयं त्वयानुष्ठेयमित्याशङ्क्य तदशक्तेरुक्तत्वात्प्रशस्यतरानुष्ठानार्थं तदिदमिति निश्चित्य वक्तव्यमित्याह—यच्छ्रेय इति। काम्यानां प्रतिषिद्धानां च कर्मणां परित्यागो मन्यते न सर्वेषामित्याशङ्क्य कर्मण्यकर्मेत्यादौ विशेषदर्शनान्मैवमित्याह—शास्त्रीयाणामिति। अस्तु तर्हि शास्त्रीययोरशेषयोरपि कर्मणोस्त्यागो नेत्याह—पुनरिति। तर्हि कर्मत्यागस्तद्योगश्चेत्युभयमाहर्तव्यमित्याशङ्क्य विधान्मैवमित्यभिप्रेत्याह—अत इति। द्वयोरेकेणानुष्ठानायोगस्योक्तत्वात्कर्तव्यत्वोक्तेश्च संशयो जायते तमेव संविशदयति—किं कर्मेति। प्रशस्यतरबुभुत्सा किमर्थेत्याशङ्क्याह—प्रशस्यतरं चेति। तस्यैवानुष्ठेयत्वे प्रश्नसावकाशत्वमाह—अतश्चेति। तदेव प्रशस्यतरं विशिनष्टि—यदनुष्ठानादिति। तदेकमन्यतरन्मे ब्रूहीति संकल्प उभयोरुक्तत्वे सति किमित्येकं वक्तव्यमिति नियुज्यते तत्राह—सहेति। कर्मतत्त्यागयोर्मिथो विरोधादित्यर्थः ॥ १ ॥ प्रश्नमेवमुत्थाप्य प्रतिवचनमुत्थापयति—स्वाभिप्रायमिति। निर्णयाय तद्द्वारेण परस्य संशयनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

ब्राह्मी ब्रह्मदर्शनयोग्या। अत एतयोः श्रुतिविहितत्वेन प्रशस्तयोर्मध्ये एकं श्रेयः प्रशस्ततरं यत्तन्मे सुनिश्चितं ब्रूहीति प्रश्नः ॥ १ ॥ अस्योत्तरं भगवानुवाच—संन्यास इति। निःश्रेयसकरौ ज्ञानोत्पत्तिहेतुतया। तथापि ...

४ मधुसूदनीव्याख्या।

योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत' इति गीतावाक्यद्वयेन वा। तत्रैकमज्ञं प्रति कर्मतत्त्यागयोर्विधानाद्युगपदुभयानुष्ठानासंभवात्तयोः कर्मतत्त्यागयोर्मध्ये यदेकं श्रेयः प्रशस्यतरं मन्यसे कर्म वा तत्त्यागं वा तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितं तव मतमनुष्ठानाय ॥ १ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

करोषीति सूचयति। अतो मे कतरच्छ्रेय इति संशयो भवति तस्मादेतयोरेकं [illegible] प्रशस्यतरं सुनिश्चितं तन्मे ब्रूहि निःसंशयम्

६ श्रीधरीव्याख्या।

सुनिश्चितं तदेकं ब्रूहि ॥ १ ॥ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच—संन्यास इति। अयं भावः—[illegible] वेदान्तवेद्यात्मतत्त्वविदं प्रति

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

अर्जुन उवाच। संन्यासमिति। संन्यासः प्रधानं पुनर्योग इति ससंशयस्य प्रश्नः ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच। [illegible] संन्यास इति। [illegible]

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

कर्मयोगश्च तेषामनुष्ठानं तावुभावपि निःश्रेयसकरौ निःश्रेयसं मोक्षं कुर्वाते ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेनोभौ यद्यपि निःश्रेयसकरौ तथापि तयोस्तु निःश्रेयसहेत्वोः कर्मसंन्यासात्केवलात्कर्मयोगो विशिष्यत इति कर्मयोगं स्तौति ॥ २ ॥ कस्मादित्याह—ज्ञेय इति। ज्ञेयो ज्ञातव्यः स कर्मयोगी नित्यसंन्यासीति यो

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

एवं प्रश्ने प्रवृत्ते कर्मयोगस्य सौकर्यमभिप्रेत्य प्रशस्यतरत्वमभिधित्सुर्भगवान्प्रतिवचनं किमुक्तवानित्याशङ्क्याह—संन्यास इति। उभयोरपि तुल्यत्वशङ्कां वारयति—तयोस्त्विति। कथं तर्हि ज्ञानस्यैव मोक्षोपायत्वं विवक्ष्यते तत्राह—ज्ञानोत्पत्तीति। तर्हि द्वयोरपि प्रशस्यत्वमप्रशस्यत्वं वा तुल्यमित्याशङ्क्याह—उभाविति। ज्ञानसहायस्य कर्मसंन्यासस्य कर्मयोगापेक्षया विशिष्टत्वविवक्षया विशिनष्टि—केवलादिति ॥ २ ॥ कर्म हि बन्धकारणं प्रसिद्धं तत्कथं निःश्रेयसकरं स्यादिति शङ्कते—कस्मादिति। अकर्त्रात्मविज्ञानात्प्रागपि सर्वदासौ संन्यासी ज्ञेयो यो रागद्वेषौ क्वचिदपि न करोतीत्याह—इत्याहेति। यथानुष्ठीयमानानि कर्माणि संन्यासिनं न निबध्नन्ति कृतानि च वैराग्येन्द्रि-

३ नीलकण्ठव्याख्या चतुर्धरी)।

संन्यासादविरक्तकृतात्कर्मयोग एव विशिष्यते। चित्तशुद्धिद्वारा वैराग्यादिहेतुत्वात् ॥ २ ॥ ननु प्रत्यक्षः कर्मयोगिनां विक्षेपः संन्यासिनां तु स नास्तीति कथमुच्यते कर्मयोगो विशिष्यत इत्याशङ्क्याह—ज्ञेय इति। यो रागद्वेषरहितः स कर्मसु स्वरूपतस्त्यक्तेष्वत्यक्तेषु वा नित्यं संन्यास्येव। एतेन साधनभूतयोः सांख्ययोगयोः रागद्वेषराहित्यकृतं

४ मधुसूदनीव्याख्या।

एवमर्जुनस्य प्रश्ने तदुत्तरं श्रीभगवानुवाच—संन्यास इति। निःश्रेयसकरौ ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन मोक्षोपयोगिनौ। तयोस्तु कर्मसंन्यासादनधिकारिकृतात्कर्मयोगो विशिष्यते श्रेयानधिकारसंपादकत्वेन ॥ २ ॥ तमेव कर्मयोगं स्तौति त्रिभिः—ज्ञेय इत्यादिना। स कर्मणि प्रवृत्तोऽपि नित्यसंन्यासीति ज्ञेयः। कोऽसौ। यो न द्वेष्टि भगवदर्पणबुद्ध्या क्रियमाणं कर्म निष्फलत्व-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

अर्जुनसंशयनिवर्तकमुत्तरं श्रीभगवानुवाच—संन्यास इति। उभौ यद्यपि निःश्रेयसकरौ ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन मोक्षोपयोगिनौ तथापि तयोस्तु कर्मसंन्यासादशुद्धचित्तेनाविरक्तेन कृतात्कर्मयोगश्चित्तशुद्ध्या वैराग्यादिजनको विशिष्यत उत्कृष्टो भवतीति कर्मयोगं स्तौति ॥ २ ॥ तत्र हेतुमाह—ज्ञेय इति। स निष्कामकर्मयोगी नित्यं संन्यासी ज्ञातव्यः। यत्तु यदोर्योगात्तदोऽध्याहारः। सनित्यसंन्यासीत्येकं पदम्। नित्यैः कर्मभिः सह वर्तत इति सनित्यः सचासौ संन्यासी चेति तन्न। स इत्यनेनैव नित्यादिकर्मानुष्ठातुर्लाभेनाध्याहारस्य क्लिष्टकल्पनायाश्च वैयर्थ्यात्। नित्यसंन्यासीति विवक्षितार्थालाभाच्च। कोसौ यो न द्वेष्टि दुःखं तत्साधनं च सुखं तत्साधनं च नाकाङ्क्षति रागद्वेषराहित्यरूपसंन्यासगुणयोगात्। अयमपि संन्यासीति भावः। एतेन द्वेषमूलकानि श्येनादीनि नानुतिष्ठति स्वर्गादिफलाकाङ्क्षाप्रयुक्तानि ज्योतिष्टोमादीन्यपि। तस्मात्संन्यासगुणयोगादयमपि संन्यासीति भाव इति प्रत्युक्तम्। क्रियायाः कर्ममात्रसाकाङ्क्षत्वेनास्यार्थस्यार्थिकत्वात्। श्येनाद्यननुष्ठानमात्रेण सर्वत्र रागद्वेषानिवृत्त्या संन्यासिगुणयोगासिद्धेः। अत्रादिपदाभ्यां आभिचारिककर्मणां अग्निष्टोमादीनां चैव लाभः श्येनादिसमभिव्याहाराद् द्वेष्टीत्यादिना विशेषितत्वाच्च। यद्यादिपदाभ्यां भाष्योक्तमपि लभ्यत इत्याग्रहस्तर्हि तेनैव निर्वाहे कृतमनया कुसृष्ट्या। यत्तु न द्वेष्टि भगवदर्पणबुद्ध्या क्रियमाणं कर्म निष्फलत्वशङ्कयेति तच्चिन्त्यम्। संकोचे मानाभावात् संन्यासिगुणयोगालाभाच्च। हि यस्मात्सुखदुःखरागद्वेषशीतोष्णादिद्वन्द्ववर्जितः सुखमनायासेनैव बन्धात्संसाराज्ज्ञानप्राप्त्या प्रमुच्यते यथा त्वं महाबाहुत्वादस्माद्युद्धादनायासेनैव मोक्ष्यसे तथेति द्योतयन्नाह—महाबाहो इति। यत्तु यद्यप्येवं तथापि हि प्रसिद्धं निर्द्वन्द्वः द्वन्द्वं सत्यानृतयोरात्मानात्मनोर्मिथुनं परस्पराध्यासः तद्रहितः सांख्यः रागाद्यु-

६ श्रीधरीव्याख्या।

योगमहं ब्रवीमि, यतः पूर्वोक्तेन संन्यासेन विरोधः स्यात् अपितु देहात्माभिमानिनं त्वां बन्धुवधादिनिमित्तशोकमोहादिकृतमेनं संशयं देहात्मविवेकज्ञानासिना छित्त्वा परमात्मज्ञानोपायभूतं कर्मयोगमातिष्ठेति ब्रवीमि। कर्मयोगेन शुद्धचित्तस्य आत्मतत्त्वज्ञाने जाते सति तत्परिपाकार्थं ज्ञाननिष्ठाङ्गत्वेन संन्यासः पूर्वमुक्तः। एवं सत्यङ्गप्रधानयोर्विकल्पायोगात्संन्यासः कर्मयोगश्चेत्येतावुभावपि भूमिकाभेदेन समुच्चितावेव निःश्रेयसं साधयतः तथापि तु तयोर्मध्ये कर्मसंन्यासात्सकाशात्कर्मयोगो विशिष्टो भवति ॥ २ ॥ कुत इत्यपेक्षायां संन्यासित्वेन कर्मयोगं स्तुवन् तस्य श्रेष्ठत्वं दर्शयति—ज्ञेय इति। रागद्वेषादिराहित्येन परमेश्वरार्थं कर्माणि योऽनुतिष्ठति स नित्यं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

नाप्येकोऽभिहितोऽपितूभौ संमिलितौ ... निःश्रेयसं दत्तः। योगेन विना संन्यासो न संभवतीति योगस्य विशेषः ॥ २ ॥ ज्ञेय इति। अतश्च

१ मधुसूदनः. २ ... ३ मधुसूदनः. ४ नीलकण्ठः.
. श्रीधरः.

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम्॥ ४॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

न द्वेष्टि किंचिन्न काङ्क्षति दुःखसुखे तत्साधने चैवंविधो यः कर्मणि वर्तमानोऽपि स नित्यसंन्यासीति ज्ञातव्य इत्यर्थः। निर्द्वन्द्वो द्वन्द्ववर्जितो हि यस्मान्महाबाहो सुखं बन्धादनायासेन प्रमुच्यते॥ ३॥ संन्यासकर्मयोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेययोर्विरुद्धयोः फलेऽपि विरोधो युक्तो नतूभयोर्निःश्रेयसकरत्वमेवेति प्राप्त इदमुच्यते—सांख्ययोगाविति। सांख्ययोगौ पृथग्विरुद्धभिन्नफलौ बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः। पण्डितास्तु ज्ञानिन एकं फलमविरुद्धमिच्छन्ति। कथमेकमपि सांख्ययोगयोः सम्यगा-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

यंसयमादिना निवर्तन्ते तथैवानभिसंहितफलानि नित्यनैमित्तिकानि योगिनमपि न निबध्नन्ति निवर्तयन्ति च संचितं दुरितमित्यभिप्रेत्याह—निर्द्वन्द्वो हीति। कर्मयोगिनो नित्यसंन्यासित्वज्ञानमन्यथाज्ञानत्वान्मिथ्याज्ञानमित्याशङ्क्याह—एवंविध इति। कर्मिणोऽपि रागद्वेषाभावेन संन्यासित्वं ज्ञातुमुचितमित्यर्थः। रागद्वेषरहितस्यानायासेन बन्धप्रध्वंससिद्धेश्च युक्तं तस्य संन्यासित्वमित्याह—निर्द्वन्द्व इति॥ ३॥ यदुक्तं संन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्वं तदाक्षिपति—संन्यासेति। तत्रोत्तरत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति—इति प्राप्त इति। विवेकिनस्तर्हि कथं वदन्तीत्याकाङ्क्षायामाह—एकमिति। संख्यामात्मसमीक्षामर्हतीति सांख्यं संन्यासो योगस्तु कर्मयोगस्तावुभावपि पृथक्फलौ स्वार्थमाह—विरुद्धेति। शास्त्रार्थविवेकशून्यत्वं बालत्वम्। उत्तरार्धमवतारयितुं भूमिकां करोति—पण्डितास्त्विति। ज्ञानिनो योगिनश्चेति शेषः। द्वयोरविरुद्धफलत्वमेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—कथमित्यादिना। एकं सा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

साम्यमुक्तम्। फलभूतयोस्तु सर्वविकल्पराहित्यरूपसाम्यमनन्तरश्लोकाभ्यामुच्यते। तथापि चित्तस्थाभाव्यात् नित्यसंन्यासिनो रागोदये पाताशङ्कास्ति नेतरस्येति स एव श्रेयानिति भावः। यद्यप्येवं तथापि हि प्रसिद्धं निर्द्वन्द्वं द्वन्द्वं सत्यानृतयोरात्मानात्मनोर्मिथुनं परस्पराध्यासस्तद्रहितः सांख्यो रागाद्युदयहेतोरज्ञानस्यात्यन्तोच्छेदात्। सुखं कर्मकरणायासंविनापि बन्धात्संसारात्केवलज्ञानेनैव मुच्यते न कर्माण्यपेक्षते। यद्वा निर्द्वन्द्वो 'द्वन्द्वं वै मिथुनं तस्माद्द्वन्द्वान्मिथुनं प्रजायते' इति श्रुतेर्द्वन्द्वं स्त्रीपुंसयोर्मिथुनं तद्रहितः स्त्र्यादित्यागी संन्यासी अनायासेन मुच्यते। रागादिजयस्योभयत्र तुल्यत्वात्। अत्रच कुटुम्बभरणवैयग्र्याभावात्सुखं मुच्यत इत्यर्थः॥ ३॥ नन्वेकत्र पाताशङ्का एकत्र कर्मश्रमस्तदनयोः पथोः कतरः श्रेयानित्याशङ्क्य द्वयोरपि फलतः साम्यमित्याह—सांख्ययोगाविति। सं-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

शङ्क्या, न काङ्क्षति स्वर्गादिकं, निर्द्वन्द्वो रागद्वेषरहितः। हि यस्मात्सुखमनायासेन हे महाबाहो, बन्धादन्तःकरणशुद्धि-ज्ञानप्रतिबन्धात्प्रमुच्यते नित्यानित्यवस्तुविवेकादिप्रकर्षेण मुक्तो भवति॥ ३॥ ननु यः कर्मणि प्रवृत्तः स कथं संन्यासी ज्ञातव्यः कर्मतत्त्यागयोः स्वरूपविरोधात्। फलैक्यात्तथेति चेत्। न। स्वरूपतो विरुद्धयोः फलेऽपि विरोधस्यौचित्यात्। तस्मा-न्निःश्रेयसकरावुभावित्यनुपपन्नमित्याशङ्क्याह—सांख्ययोगाविति। संख्या सम्यगात्मबुद्धिस्तां वहतीति ज्ञानान्तरङ्ग-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

दयहेतोरज्ञानस्यात्यन्तोच्छेदात् सुखं कर्मकरणायासं विनापि बन्धात् केवलेन ज्ञानेनैव मुच्यते न कर्माण्यपेक्षते। यद्वा 'द्वन्द्वं मिथुनं प्रजायते' इति श्रुतेर्द्वन्द्वं स्त्रीपुंसयोर्मिथुनं तद्रहितः स्त्र्यादित्यागी संन्यासी अनायासेन मुच्यते। रागादिभयस्यो-तुल्यत्वात्, अत्र च कुटुम्बभरणवैयग्र्याभावात्, सुखं मुच्यत इत्यर्थ इति व्याचख्युः तत्प्रकरणविरोधादुपेक्ष्यम्॥ ३॥ ननूभयोर्निःश्रेयसकरत्वमेकफलकत्वं न। [illegible] भिन्नपुरुषानुष्ठेययोः स्वरूपतोऽपि विरुद्धयोः फलतोऽपि विरोधस्योचितत्वात्। त-त्तयोर्यदेकं निःश्रेयसकरं तन्मे ब्रूहीत्यर्जुनाशङ्का[illegible]मालक्ष्याह—सांख्येति। यैस्त्वेकत्र पाताशङ्का एकत्र कर्मश्रमस्तदनयोः

६ श्रीधरीव्याख्या।

कर्मानुष्ठानकालेऽपि संन्यासीत्येव ज्ञेयः। तत्र हेतुः—निर्द्वन्द्व[illegible] रागद्वेषादिशून्यो हि शुद्धचित्तो ज्ञानद्वारा सुखमनायासेन सं-त्प्रमुच्यते॥ ३॥ यस्मादेवमङ्गप्रधानत्वेनोभयोरवस्थाभेदेन क्रमसमुच्चयः एव[illegible]। अतो विकल्पमङ्गीकृत्योभयोः कः श्रेष्ठ इति प्रश्नोऽ-मेवोचितो न विवेकिनामित्याह—सांख्ययोगाविति। सांख्यशब्देन ज्ञाननिष्ठा[illegible]वाचिना तदङ्गं संन्यासं लक्षयति। संन्यास-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

सएव सार्वकालिकः संन्यासी स एव येन मनसोऽभिलापप्रद्वेषौ संन्यस्तौ। यतोऽस्य द्वन्द्वेभ्यः [illegible] क्रोधमोहादिभ्यो निष्क्रान्ता धीः स प्रमुच्यत एव॥ ३॥ सांख्ययोगाविति। यत्सांख्यैरिति। इदं सांख्यमयं च योग इति न भेदः। एतौ [illegible] न हि नित्यसंबद्धौ। ज्ञानं [illegible]

१ नीलकण्ठः. २ नीलकण्ठः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

स्थितः सम्यगनुष्ठितवानित्यर्थः । उभयोर्विन्दते फलमुभयोस्तदेव हि निःश्रेयसं फलमतो न फले विरोधोऽस्ति। ननु संन्यासकर्मयोगशब्देन प्रस्तुत्य सांख्ययोगयोः फलैकत्वं कथमिहाप्रकृतं ब्रवीति। नैष दोषो यद्यप्यर्जुनेन संन्यासं कर्मयोगं च केवलमभिप्रेत्य प्रश्नः कृतो भगवांस्तु तदपरित्यागेनैव स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्य शब्दान्तरवाच्यतया प्रतिवचनं ददौ सांख्ययोगाविति । तावेव सं-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

नमनुष्ठितवतो द्वयोरपि फलं भवतीति विरुद्धमित्याशङ्क्याह—उभयोरिति। सांख्ययोगयोः संन्यासकर्मानुष्ठानयोस्तत्त्वज्ञानद्वारा निःश्रेयसफलत्वान्न विरुद्धफलत्वशङ्केत्यर्थः। सांख्ययोगयोरेकफलत्ववचनं प्रकरणाननुगुणमिति शङ्कते—नन्विति। अप्रकृतत्वमसिद्धमिति परिहरति—नैष दोष इति। संन्यासं कर्मणामित्यादिना संन्यासं कर्मयोगं चाङ्गीकृत्य प्रश्ने संन्यासः कर्मयोगश्चेत्यादिना तथैव प्रतिवचने च कथं सांख्ययोगयोरेकफलत्वमप्रकृतं न भवतीत्युच्यते तत्राह—यद्यपीति। प्रतिवचनमपि तदनुरूपमेव भगवता निरूपितमिति विशेषानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—भगवांस्त्विति। तदपरित्यागेनेत्यत्र तत्पदेन प्रष्ट्रा प्रतिनिर्दिष्टौ कर्मसंन्यासकर्मयोगावुच्येते। सांख्ययोगाविति शब्दान्तरवाच्यतया तयोरेव संन्यासकर्मयोगयोरत्यागेन स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्य भगवान्प्रतिवचनं ददाविति योजना। यदुक्तं स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्येति तदेतद्व्यक्तीकरोति—तावेवेति। समबुद्धित्वादीत्यादिशब्देन ज्ञानोपायभूतं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

'समित्येकीभावे' इति यास्कः । एकीभावेनात्मानन्यत्वेन ख्यायते प्रकाश्यते वस्तुस्वरूपमनयेति संख्या स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपञ्चस्य निर्विकल्पे प्रत्यगात्मनि प्रविलापनेनोदिता चेतोवृत्तिस्तत्साधनभूतो यः सांख्यः संन्यासः सच दारादिबुद्ध्यन्तानां पदार्थानामात्मन्येकीभावेन न्यसनं त्यागः प्रविलापनं, तथा योगोऽप्यग्निहोत्रसंध्योपासनादिनिर्विकल्पसमाध्यन्तमनुष्ठानं तत्र मुख्यस्य योगस्य लक्षणं 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इति। वृत्तयश्च 'प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः' इति पञ्च। तत्र प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि तेषु प्रत्यक्षमिन्द्रियं तज्जा वृत्तिः शुक्त्यादिविषयं याथार्थ्येन ज्ञानम् । विपर्ययस्तु तत्रैव रजतादिविषयं भ्रान्तिरूपं ज्ञानम् । संशयोऽपि इयं शुक्तिर्वा रजतं वेत्यनिर्धारितान्यतरकोटिकं ज्ञानम्। स विपर्यय एवान्तर्भवति। विकल्पस्तु शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यः यथा पुरुषस्य चैतन्यं वन्ध्यापुत्र इति । नहि पुरुषचैतन्यतत्संबन्धानां पृथक्त्वमस्ति किंतु चैतन्यमेव हि शब्दत्रयेणोच्यते। नापि वन्ध्यासुतस्य स्वरूपमस्त्यथापि शब्देनाभिलप्यते। सोऽयं विकल्पः शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यः एकस्मिन्नेकबुद्धिरसति च सद्बुद्धिरिति । निद्रास्मृती लोकप्रसिद्धे। एतासां निरोधेऽपि निर्विकल्पः प्रत्यगात्मैवावशिष्यते। ता-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

नतया सांख्यः संन्यासः, योगः पूर्वोक्तः कर्मयोगः तौ पृथग्विरुद्धफलौ बालाः शास्त्रार्थज्ञानविवेकशून्याः प्रवदन्ति न पण्डिताः। किं तर्हि पण्डितानां मतम्। उच्यते। एकमपि संन्यासकर्मणोर्मध्ये सम्यगास्थितः स्वाधिकारानुरूपेण सम्यग्य-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

कतरः श्रेयानित्याशङ्क्य द्वयोरपि फलतः साम्यमित्याहेति तच्चिन्त्यम्। उभयोरप्यश्रेष्ठतां मन्यमानस्य कतरः श्रेयानिति प्रश्नस्यानुपपत्तेः। संख्या सम्यगात्मबुद्धिस्तां वहतीति ज्ञानान्तरङ्गसाधनतया सांख्यः संन्यासः। एवं सांख्यशब्दवाच्यः शमदमादिभिर्ज्ञानेन च संयुक्तः संन्यासोऽत्र विवक्षितः प्रस्तुतः । तथा प्रस्तुत एव कर्मयोगः ज्ञानोपायसमबुद्धित्वादिसंयुक्तः योगशब्दवाच्यः। तावेव संन्यासकर्मयोगौ ज्ञानतदुपायसमबुद्धित्वादियुक्तौ सांख्ययोगशब्दवाच्याविति भाष्यात् । एतेन सांख्यशब्देन ज्ञाननिष्ठावाचिना तदङ्गं संन्यासं लक्षयतीति लक्षणा परास्ता। बाला अविवेकिनः तौ पृथक् भिन्नफलौ प्रवदन्ति न तु पण्डिताः शास्त्रज्ञा विवेकिनः। ते तु एकमपि कर्मयोगं संन्यासं वा सम्यक् चित्तशुद्धिसंपादकं शमदमादियुक्तं वाऽऽस्थितोऽनुष्ठितवानुभयोः फलं निःश्रेयसं मोक्षं परम्परया साक्षाद्वा विन्दते लभत इति प्रवदन्तीत्यर्थः। यत्तु समित्येकीभाव इति यास्कः । एकीभावेनात्मानन्यत्वेन ख्यायते प्रकाश्यते वस्तुस्वरूपमनयेति संख्या स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपञ्चस्य निर्विकल्पे प्रत्यगात्मनि प्रविलापनेनोदिता चेतोवृत्तिस्तत्साधनभूतो यः सांख्यः संन्यासः सच दारादिबुद्ध्यन्तानां पदार्थानामात्मन्येकीभावेन न्यसनं त्यागः प्रविलापनम्' तथा योगोऽप्यग्निहोत्रसंध्योपासनादिनिर्विकल्पसमाध्यन्तमनुष्ठानं तत्र मुख्ययोगस्य लक्षणं 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इति। वृत्तयश्च 'प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः'। इति पञ्च। तावेतौ फलभूतौ सांख्ययोगौ उत [illegible]साधनभूतौ संन्यासकर्मयोगाख्यौ। तत्रान्त्ययोः साम्यं 'ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी' इत्यनेन

६ श्रीधरीव्याख्या।

गावेकफलौ सन्तौ पृथक्स्वतन्त्राविति [illegible] बाला अज्ञा एव प्रवदन्ति नतु पण्डिताः। तत्र हेतुः—अनयोरेकमपि सम्यगास्थित आश्रितः

१ श्रीधरः. २ [illegible] नीलकण्ठः.

३२

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

न्यासकर्मयोगौ ज्ञानतदुपायसमबुद्धित्वादिसंयुक्तौ सांख्ययोगशब्दवाच्याविति भगवतो मतमतो नाप्रकृतप्रक्रियेति ॥ ४ ॥ एकस्यापि सम्यगनुष्ठानात्कथमुभयोः फलं विन्दत इत्युच्यते—यदिति । यत्सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिः प्राप्यते स्थानं मोक्षाख्यं तद्योगैरपि ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेनेश्वरे समर्प्य कर्माण्यात्मनः फलमनभिसंधायानुतिष्ठन्ति ये ते योगिनस्तैरपि परमार्थज्ञानसंन्यासप्राप्तिद्वारेण गम्यत इत्यभिप्रायोऽत एकं सांख्यं योगं च यः पश्यति फलैकत्वात्स सम्यक्पश्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

शमादिरादीयते प्रकृतयोरेव संन्यासकर्मयोगयोरुपादाने फलितमाह—अत इति । सांख्ययोगावित्यादिश्लोकव्याख्यानसमाप्तिरितिशब्दार्थः ॥ ४ ॥ प्रश्नपूर्वकं श्लोकान्तरमवतारयति—एकस्यापीति । केचिदेव तयोरेकफलत्वं पश्यन्तीत्याशङ्क्य तेषामेव सम्यग्दर्शित्वं नेतरेषामित्याह—एकमिति । तिष्ठत्यस्मिन्न च्यवते पुनरिति व्युत्पत्तिमाश्रित्याह—मोक्षाख्यमिति । योगशब्दार्थमाह—ज्ञानप्राप्तीति । ये हि जिज्ञासवः सर्वाणि कर्माणि भगवत्प्रीत्यर्थं तेषां फलाभिलाषमकृत्वा ज्ञानप्राप्तौ बुद्धिशुद्धिद्वारेणोपायत्वेनानुतिष्ठन्ति तेऽत्र योगा विवक्ष्यन्ते । अर्शआद्यच्प्रत्ययस्य मत्वर्थत्वं गृहीत्वोक्तं—योगिन इति । सर्वोऽपि द्वैतप्रपञ्चो न वस्तुभूतो मायाविलासत्वादात्मा त्वविक्रियोऽद्वितीयो वस्तुसन्निति प्रयोजकज्ञानं परमार्थज्ञानं तत्पूर्वकसंन्यासद्वारेण कर्मिभिरपि तदेव स्थानं प्राप्यमित्येकफलत्वं संन्यासकर्मयोगयोरविरुद्धमित्याह—तैरपीति । फलैकत्वे फलितमाह—अत इति ॥ ५ ॥ यदि यथोक्तज्ञानपूर्वकसंन्यास

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

वेतौ फलभूतौ सांख्ययोगौ । साधनभूतौ तावेव संन्यासकर्मयोगाख्यौ । तत्रान्त्ययोः साम्यं 'ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी' इत्यनेन सूचितम् । आद्ययोस्त्वैक्यमत्रोच्यते । आस्थितोऽनुतिष्ठन् । फलं निर्विकल्पात्मनावस्थितिरूपम् ॥ ४ ॥ योगैर्योगिभिः । अर्शआद्यच्प्रत्ययान्तोऽयं योगशब्दः । स्थानं मोक्षाख्यम् । एकमभिन्नम् । स्पष्टा योजना श्लोकस्य

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

थाशास्त्रं कृतवान्सन्नुभयोर्विन्दते फलं ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण निःश्रेयसमेकमेव ॥ ४ ॥ एकस्यानुष्ठानात्कथमुभयोः फलं विन्दत इति तत्राह—यदिति । सांख्यैः ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिरैहिककर्मानुष्ठानशून्यत्वेऽपि प्राग्भवीयकर्मभिरेव संस्कृतान्तःकरणैः श्रवणादिपूर्विकया ज्ञाननिष्ठया यत्प्रसिद्धं स्थानं तिष्ठत्येवास्मिन्नतु कदापि च्यवत इति व्युत्पत्त्या मोक्षाख्यं प्राप्यते आवरणाभावमात्रेण लभ्यत इव । नित्यप्राप्तत्वात् । योगैरपि भगवदर्पणबुद्ध्या फलाभिसंधिराहित्येन कृतानि कर्माणि शास्त्रीयाणि योगास्ते येषां सन्ति तेऽपि योगाः । अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः । तैर्योगिभिरपि सत्त्वशुद्ध्या संन्यासपूर्वकश्रवणादिपुरःसरया ज्ञाननिष्ठया वर्तमाने भविष्यति वा जन्मनि संपत्स्यमानया तत्स्थानं गम्यते । अत एकफलत्वात् एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स एव सम्यक् पश्यति नान्यः । अयं भावः—येषां संन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा दृश्यते तेषां तयैव लिङ्गेन प्राग्भव

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

सूचितमाद्ययोस्त्वैक्यमत्रोच्यते । आस्थितोऽनुतिष्ठन् फलं निर्विकल्पात्मनाऽवस्थितिरूपमित्यन्ये व्याचख्युस्तदर्जुनप्रश्नाननुगुणत्वेनोपेक्ष्यम् । संन्यासकर्मयोगयोः किं श्रेयस्करमिति तेन पृष्टत्वात् । अतएव भाष्यकृद्भिस्तत्रतत्र योगशब्दार्थः कर्मयोग इत्येव प्रदर्शितः । वृत्तेः पञ्चधात्ववर्णनमप्यप्रसक्तिकत्वादपास्तम् ॥ ४ ॥ एकस्यापि सम्यगनुष्ठानात्कथमुभयोः फलं लभन्त इत्यत आह—यदिति । सांख्यैः ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिः [illegible]द्धान्तःकरणैर्यन्मोक्षाख्यं स्थानं च्युतिवर्जितं प्राप्यते तत्त्वसाक्षात्कारमात्रेण लभ्यत इति तत्रैवेयकलाभवल्लब्धस्यैव लाभः । तद्योगै[illegible]र्तप्राप्त्युपायभूतानि ईश्वराराधनार्थानि फलाभिसंधिरहितानि शास्त्रीयाणि कर्माणि शब्दवाच्यानि तद्वद्भिः । अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः । तदेव स्थानं परमार्थज्ञानं संन्यासप्राप्तिद्वारेण गम्यते प्राप्यत इत्यायुर्घृतमितिवत्साध्यसाधनयोरभेदाभिप्रायेण परमार्थज्ञान[illegible]स्य मोक्षाभिन्नत्वात् मोक्षस्य तदभिन्नत्वाच्चैवमुक्तमित्यविरोधः । ननूभयोरेकं मोक्षाख्यं फलमस्तु नाम तत्साधनयोस्तु परस्परसापेक्ष[illegible] न युक्तं, प्राप्यग्रामस्यैकत्वेऽपि मार्गाणामिवेत्याशङ्क्याह—यत्सांख्यैरिति । अत्रेदं विकल्पनीयम् । किं व्यक्तिभेदमात्रेण संन्यास[illegible]कर्मयोगयोरन्योन्यनिरपेक्षतां ब्रूषे, किंवा अपेक्षणीय

६ श्रीधरीव्याख्या ।

सन्नुभयोरपि फलं प्राप्नोति । तथाहि कर्मयोगं सम्यगनुतिष्ठन् शुद्धचित्तः सन् ज्ञानद्वारा यदु[illegible]भयोः फलं कैवल्यं विन्दति । सम्यगास्थितोऽपि पूर्वमनुष्ठितस्य कर्मयोगस्यापि परम्परया ज्ञानद्वारा यदुभयोः फलं कैवल्यं तद्विन्दती[illegible] न पृथक्फलत्वमनयोरित्यर्थः । एतदेव स्फुटयति—यत्सांख्यैरिति । सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिर्यत्स्थानं मोक्षाख्यं प्रकर्षेण साक्षादवाप्यते [illegible] योगैरित्यत्र अर्श

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

एवं तर्हि योगात्संन्यास एव विशिष्यते कथं तर्हीदमुक्तं तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इति शृणु तत्र कारणम् । त्वया पृष्टं केवलं कर्मसंन्यासं कर्मयोगं चाभिप्रेत्य तयोरन्यतरः कः श्रेयान् तदनुरूपं प्रतिवचनं मयोक्तं कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इति ज्ञानमनपेक्ष्य । ज्ञानापेक्षस्तु संन्यासः सांख्यमिति मयाभिप्रेतः । परमार्थयोगश्च स एव । यस्तु कर्मयोगो वैदिकः स च तादर्थ्याद्योगः संन्यास इति चोपचर्यते । कथं तादर्थ्यमित्युच्यते—संन्यासस्तु पारमार्थिको दुःखमाप्तुं प्राप्तुमयोगतो

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

द्वारा कर्मिणामपि श्रेयोवाप्तिरिष्टा तर्हि संन्यासस्यैव श्रेयस्त्वं प्राप्तमिति चोदयति—एवं तर्हीति । संन्यासस्य श्रेष्ठत्वे कर्मयोगस्य प्रशस्यत्ववचनमनुचितमित्याह—कथं तर्हीति । पूर्वोक्तमेवाभिप्रायं स्मारयन्परिहरति—शृण्विति । कर्मयोगस्य विशिष्टत्ववचनं तत्रेति परामृष्टम् । तदेव कारणं कथयति—त्वयेत्यादिना । केवलं विज्ञानरहितमिति यावत् । तयोरन्यतरः कः श्रेयानितीतिशब्दोऽध्याहर्तव्यः । त्वदीयं प्रश्नमनुसृत्य तदनुगुणं प्रतिवचनं ज्ञानमनपेक्ष्य तद्रहितात्केवलादेव संन्यासाद्योगस्य विशिष्टत्वमिति यथोक्तमित्याह—तदनुरूपमिति । ज्ञानापेक्षः संन्यासस्तर्हि कीदृगित्याशङ्क्याह—ज्ञानेति । तर्हि कर्मयोगे कथं योगशब्दः संन्यासशब्दो वा प्रयुज्यते तत्राह—यस्त्विति । तादर्थ्यात्परमार्थज्ञानशेषत्वादिति यावत् । तदेव तादर्थ्यं प्रश्नपूर्वकं प्रसाधयति—कथमित्यादिना । कर्मानुष्ठानाभावे बुद्धिशुद्ध्यभावात्परमार्थसंन्यासस्य सम्यग्ज्ञानात्मनो न प्राप्तिरिति व्यतिरेकमुपन्यस्यान्वयमुपन्यस्यति—योगेति । पारमार्थिकः सम्यग्ज्ञानात्मकः । सामग्र्यभावे कार्यप्राप्तिरयुक्तेति मत्वाह—दुःखमिति । योग-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

यस्य ॥ ५ ॥ नन्वेवं निर्विकल्पस्थानप्राप्तये द्वौ भागावुक्तौ स्यातां तच्च 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतिविरुद्धमित्याशङ्क्याह—**संन्यासस्त्विति** । संन्यासो नैष्कर्म्यम् । अयोगतो योगंविना अवाप्तुं दुःखं हे महाबाहो ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

भगवदर्पितकर्मनिष्ठानुमीयते । कारणमन्तरेण कार्योत्पत्त्ययोगात् । तदुक्तम् 'यान्यतोऽन्यानि जन्मानि तेषु नूनं कृतं भवेत् । सत्कृत्यं पुरुषेणेह नान्यथा ब्रह्मणि स्थितिः ॥' इति । एवं येषां भगवदर्पितकर्मनिष्ठा दृश्यते तेषां तयैव लिङ्गेन भाविनी संन्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठाऽनुमीयते । सामग्र्याः कार्याव्यभिचारित्वात् । तस्मादङ्गेन मुमुक्षुणान्तःकरणशुद्धये प्रथमं कर्मयोगोऽनुष्ठेयो नतु संन्यासः । सतु वैराग्यतीव्रतायां स्वयमेव भविष्यतीति ॥ ५ ॥ अशुद्धान्तःकरणेनापि संन्यास एव प्रथमं कुतो न क्रियते ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वेन तस्यावश्यकत्वादिति चेत्तत्राह—**संन्यास इति** । अयोगतः योगमन्तःकरणशोधकं शास्त्रीयं कर्मा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

भावात् । नाद्य इत्याह । बहुवचनेन यत्सांख्यैरिति संन्यासैस्तत्तत्कर्मत्यागरूपैरपि यथाऽन्योन्यसापेक्षैरेव फलं साध्यते तथा भिन्नाभ्यामेव संन्यासकर्मयोगाभ्यां अन्योन्यसापेक्षाभ्यां भविष्यतीति भावः । नान्त्य इत्याह । यत्स्थानं प्राप्यत इति स्थानशब्देनात्र मोचकज्ञानमुच्यत इति प्रत्युक्तम् । पूर्वश्लोके परस्परसापेक्षत्वाप्रतिपादनात् कर्मयोगादिसाध्यात् ज्ञानान्निरपेक्षात्केवलान्मोक्ष इतिवत् शमदमादिविशिष्टस्य संन्यासस्य कर्मसाध्यत्वेऽपि तेन ज्ञाने जननीये कर्मापेक्षाया अभावादन्योन्यसापेक्षत्वासिद्धेः, एकमित्यादेः स्थाने सांख्यं योगं च परस्परसापेक्षमिति वक्तव्यत्वापत्तेश्च । अतः साक्षात्परम्परया वा एकफलजनकत्वात् एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स सम्यक्पश्यतीत्यर्थ एव रम्यः ॥ ५ ॥ एवं तर्हि कर्मयोगात्संन्यास एव विशिष्यते कथ[illegible] तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते इत्याशङ्क्य ज्ञाननिष्ठारहितादशुद्धचित्तेन कृतात्केवलात्संन्यासात्कर्म[illegible]च्छुद्धिकरस्य संन्यासद्वारा ज्ञानप्राप्त्या मोक्षसंपादकस्य कर्मयोगस्य श्रैष्ठ्यं मया प्रतिपादितं नतु ज्ञाननिष्ठासहिता[illegible]ख्यशब्दोदिताद्विशुद्धान्तःकरणेन कृतात् । तस्मात्तं प्रति साधनत्वात्कर्मयोगस्येत्याशयेनाह—**संन्यास इति** । संन्यास[illegible] ज्ञाननिष्ठासहितस्तु परमार्थसंन्यासः । अयोगतः योगेन विनाप्तुं प्राप्तुं दुःखं दुर्घटमित्यर्थः । येशेन वैदिकेन कर्मयो[illegible]श्वरसमर्पितरूपेण निष्कामेन युक्तः मुनिः सगुणेश्वरस्वरूप-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

न्मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । तेन कर्मयोगिभिरपि तदेव [illegible] ज्ञानद्वारेण गम्यते । अवाप्यत इत्यर्थः । अतः सांख्यं च योगं चैकफलत्वेनैकं यः पश्यति स एव सम्यक्पश्यति ॥ ५ ॥ यदि कर्मयोगिनोऽप्यन्ततः संन्यासेनैव ज्ञाननिष्ठास्तर्ह्यादित एव संन्यासः कर्तुं युक्त इति मन्वानं प्रत्याह—**संन्यास इति** । [illegible]गतः कर्मयोगं विना संन्यासः प्राप्तुं दुःखहेतुः । अशक्य इत्यर्थः । चित्तशुद्ध्यभावेन

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

विना योगोऽपि न तेन [illegible] [illegible]ते । अत एकत्वमनयोः ॥ ४ ॥ ५ ॥ संन्यासस्त्विति । तुशब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमः । योगरहितस्य संन्यासमाप्तुं

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

योगेन विना। योगयुक्तो वैदिकेन कर्मयोगेनेश्वरसमर्पितरूपेण फलनिरपेक्षेण युक्तो मुनिर्मननादीश्वरस्वरूपस्य मुनिर्ब्रह्म परमात्मज्ञाननिष्ठालक्षणत्वात्प्रकृतः संन्यासो ब्रह्मोच्यते "न्यास इति ब्रह्म। ब्रह्म हि परः" इति श्रुतेः। ब्रह्म परमार्थसंन्यासं परमात्मज्ञाननिष्ठालक्षणं नचिरेण क्षिप्रमेवाधिग-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

युक्तत्वं व्याचष्टे—**वैदिकेनेति**। ईश्वरस्वरूपस्य सविशेषस्येति शेषः। ब्रह्मेति व्याख्येयं पदमुपादाय व्याचष्टे—**प्रकृत इति**। तत्र ब्रह्मशब्दप्रयोगे हेतुमाह—**परमात्मेति**। लक्षणशब्दो गमकविषयः। संन्यासे ब्रह्मशब्दप्रयोगे वैदिकश्रुतिं प्रमाणयति—**न्यास इति**। कथं संन्यासे हिरण्यगर्भवाची ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते द्वयोरपि परत्वाविशेषादित्याह—**ब्रह्म हीति**। ब्रह्मशब्दस्य संन्यासविषयत्वे फलितं वाक्यार्थमाह—**ब्रह्मेत्यादिना**। नद्याः स्रोतांसीव निम्नप्रवणानि कर्मभिरतितरां परिपक्वकषायस्य करणानि सर्वतो व्यावृत्तानि निरस्ताशेषकूटस्थप्रत्यगात्मान्वेषणप्रवणानि भवन्तीति। कर्मयोगस्य परमार्थसंन्यासप्राप्त्युपायत्वे फलितमाह—**अत इति** ॥ ६ ॥ ननु पारिव्राज्यं परिगृह्य श्रवणादिसाधनमसकृदनुतिष्ठतो लब्धसम्यग्बोधस्यापि यथापूर्वं कर्माण्युपलभ्यन्ते तानि च बन्धहेतवो भविष्यन्तीत्याशङ्क्य

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

अयमर्थः—निर्विकल्पकसमाधिरपि तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपायभूत एव न स्वतः पुरुषार्थ इति द्वितीयमार्गस्याभावान्नोदाहृतश्रुतिविरोधः। 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति' इति श्रुतौ शमादिवत्समाधेरप्यात्मदर्शनार्थत्वस्य दर्शितत्वात्। तथाच समाहितपदं वार्तिककारैर्व्याख्यातम्। 'स्वातन्त्र्यं येषु कर्तुः स्यात्करणाकरणंप्रति। तान्येव तु निषिद्धानि कर्माणीह शमादिभिः। शमादिश्रुत्या 'अस्वातन्त्र्यं तु येषु स्यात्करणाकरणंप्रति। समाहितोक्त्याथेदानीं तन्निरोधो विधीयते॥' अस्वातन्त्र्यं गुरूपदेशापेक्षत्वम्। येषु मानमेयव्यवहारिरोधेषु। 'पिण्डीकृत्येन्द्रियग्रामं बुद्धावारोप्य निश्चलम्। विषयांस्तत्स्मृतीस्त्यक्त्वा तिष्ठेच्चिदनुरोधतः॥ एषोऽनुक्रमः सर्वत्र वेदान्तेषु प्रतिष्ठितः। तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानोत्पत्त्यर्थमादरात्॥' इति। एवं व्यतिरेकमुक्त्वान्वयमाह—**योगयुक्त इति**। मुनिः संन्यासी नचिरेण शीघ्रमेव ब्रह्माधिगच्छति वाक्यश्रवणमात्रेण नतु केवलसंन्यासी। यथोक्तं [illegible]

४ मधुसूदनीव्याख्या।

न्तरेण हठादेव यः कृतः संन्यासः स तु दुःखमाप्तुमेव भवति। अशुद्धान्तःकरणत्वेन तत्फलस्य ज्ञाननिष्ठाया असंभवात् शोधके च कर्मण्यनधिकारात् कर्मब्रह्मोभयभ्रष्टत्वेन परमसंकटापत्तेः। कर्मयोगयुक्तस्तु शुद्धान्तःकरणत्वान्मुनिर्मननशीलः संन्यासी भूत्वा ब्रह्म सत्यज्ञानादिलक्षणमात्मानं नचिरेण शीघ्रमेवाधिगच्छति साक्षात्करोति प्रतिबन्धकाभावात्। एतच्चोक्तं प्रागेव 'न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते। नच संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति' इति। अत एकफलत्वेऽपि 'कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते' इति यत्प्रागुक्तं तदुपपन्नम् ॥ ६ ॥ ननु कर्मणो बन्धहेतुत्वाद्योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्माधिगच्छतीत्ययुक्तम्

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

मननशीलः ब्रह्म परमार्थसंन्यासं परमात्मज्ञाननिष्ठालक्षणं नचिरेण क्षिप्रमेवाधिगच्छति प्राप्नोति। परमार्थज्ञानलक्षणत्वात् संन्यासो ब्रह्मोच्यते 'न्यास इति ब्रह्म। ब्रह्म हि परः' इति श्रुतेः। अशुद्धचित्तेनापि संन्यास एव प्रथमं कुतो न क्रियते ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वेन तस्यावश्यकत्वादितिचेत्तत्राह—**संन्यासस्त्विति**। योगमन्तरेण हठादेव यः कृतः संन्यासः स तु दुःखमाप्तुमेव भवति। अशुद्धान्तःकरणत्वेन तत्फलस्य ज्ञाननिष्ठाया असंभवात्। शोधके च कर्मण्यनधिकारात् कर्मब्रह्मोभयभ्रष्टत्वेन [illegible] कटापत्तेः। यद्वाऽयोगत इति [illegible]र्थे तसिः। अयोगे तु संन्यासो दुःखमाप्तुमिति अयोगे योगाभावे प्रसिद्धसंन्यासादिः 'प्रमादिनो बहिश्चित्ताः पिशुनाः कलहो[illegible]काः। संन्यासिनोऽपि दृश्यन्ते दैवसंदूषिताशयाः॥' इतिवार्तिककारोक्तः संन्यासः नरकात्मकमाप्तुं भवतीति शेषः। नरकफलको [illegible]त्वनर्थनिवृत्त्यविनाभूतनिरतिशयानन्दरूपतापादक इति भावः। ननु [illegible] पेक्षितायोगादेवास्तु फलं, नेत्याह। योगयुक्तः सत्वशुद्ध[illegible] मुनिर्मननशीलः संन्यासी भूत्वा ब्रह्म सत्यज्ञानादिलक्षणं नचिरेण मेवाधिगच्छति प्रतिबन्धकाभावात्। साक्षात्करोतीति तु सुगम[illegible] भाष्यकारैरुपेक्षितम्। महाबाहो इति संबोधयन् [illegible] युद्धरूपे कर्मण्येव तवाधिकारो न संन्यास इति सूचयति ॥ ६ ॥ [illegible] चित्तशुद्ध्या श्रवणादिना कृतसाक्षात्कारस्य [illegible]

६ श्रीधरीव्याख्या।

ज्ञाननिष्ठाया असंभवात्। योगयुक्तस्तु शुद्धचित्ततया मुनिः संन्यासी भूत्वाऽचिरेणैव ब्रह्मा[illegible]धिगच्छत्यपरोक्षं जानाति। अतः प्राक्कर्मयोग एव संन्यासाद्विशिष्यत इति पूर्वोक्तं सिद्धम्। तदुक्तं वार्तिककृद्भिः—'प्रमादिनो ब[illegible] 'न [illegible]श्चित्ताः पिशुनाः कलहो[illegible] संन्यासिनोऽपि दृश्यन्ते दैवसंदूषिताशयाः' इति ॥ ६ ॥ कर्मयोगादिक्रमेण ब्रह्माधिगमे सत्यपि तदुपरितने [illegible]र्मणा बन्धः [illegible]

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

च्छति प्राप्नोत्यतो मयोक्तं कर्मयोगो विशिष्यत इति ॥ ६ ॥ योगेति । यदा पुनरयं सम्यग्दर्शनप्राप्त्यु-
पायत्वेन योगेन युक्तो विशुद्धात्मा विशुद्धसत्त्वो विजितात्मा विजितदेहो जितेन्द्रियश्च सर्वभूता-
त्मभूतात्मा सर्वेषां ब्रह्मादीनां स्तम्बपर्यन्तानां भूतानामात्मभूत आत्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य स सर्व-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

श्लोकान्तरमवतारयति—**यदा पुनरिति** । सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन यदा पुनरयं पुरुषो योगयुक्तत्वादिविशेषणः
सम्यग्दर्शी संपद्यते तदा प्रातिभासिकीं प्रवृत्तिमनुसृत्य कुर्वन्नपि न लिप्यत इति योजना । योगेन नित्यनैमित्तिक-
कर्मानुष्ठानेनेति यावत् । आदौ नित्याद्यनुष्ठानवतो रजस्तमोमलाभ्यामकलुषितं सत्त्वं सिध्यतीत्याह—**विशुद्धेति** ।
बुद्धिशुद्धौ कार्यकरणसंघातस्यापि स्वाधीनत्वं भवतीत्याह—**विजितेति** । तस्य यथोक्तविशेषणवतो जायते सम्यग्द-
र्शित्वमित्याह—**सर्वभूतेति** । सम्यग्दर्शिनस्तर्हि कर्मानुष्ठानं कुतस्त्यं तदनुष्ठाने वा कुतो बन्धविश्लेषसिद्धिरित्या-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति' इति ॥ ६ ॥ **योगेति** । योगेन निर्विकल्पसमाधिना युक्तो योगयुक्तः । अत
एव विशुद्धात्मा वृत्तिसारूप्यदोषेण हीनः आत्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य । निर्विकल्पावस्थायां केवल एव चेतनोऽस्ति
नान्यदेत्युक्तं तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति तदा वृत्त्यभावे इतरत्र वृत्तिकाले इति सौत्रपदद्वयार्थः ।
अत्र हेतुः । यतोऽयं विजितात्मा विजितचित्तो जितेन्द्रियश्च । एवं शुद्धस्त्वंपदार्थ उक्तस्तस्य तत्पदार्थाभेदमाह—
सर्वभूतात्मेति । सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां वियदादीनां च चेतनाचेतनानामात्मभूतः उपादानत्वेन स्व-
रूपभूतः कनकमिव कुण्डलादीनां स्वरूपभूतम् । कारणानन्यत्वात्कार्यस्य । सर्वभूतात्मभूत आत्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य
स सर्वभूतात्मभूतात्मा । यत्तु सर्वेषां भूतानामात्मभूत आत्मा यस्येति भाष्यं सर्वभूतात्मेत्येतावतैवार्थलाभादात्मभूत
इत्यधिकमिति दूषितम् । स्वयं च सर्वभूत आत्मभूतश्चात्मा यस्येति विग्रहो दर्शितः, तत्र संकोचे कारणाभावात्स-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

पपन्नमित्यत आह—**योगयुक्त इति** । भगवदर्पणफलाभिसंधिराहित्यादिगुणयुक्तं शास्त्रीयं कर्म योग इत्युच्यते । तेन योगेन
युक्तः पुरुषः प्रथमं विशुद्धात्मा विशुद्धो रजस्तमोभ्यामकलुषित आत्मान्तःकरणरूपं सत्त्वं यस्य स तथा निर्मलान्तःकरणः
सन् । विजितात्मा स्ववशीकृतदेहस्ततो जितेन्द्रियः स्ववशीकृतसर्वबाह्येन्द्रियः । एतेन मनूक्तत्रिदण्डी कथितः 'वाग्दण्डोऽथ
मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च । यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डीति कथ्यते ॥' इति । वागिति बाह्येन्द्रियोपलक्षणम् । एता-
दृशस्य तत्त्वज्ञानमवश्यं भवतीत्याह—**सर्वेति** । सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वभूत आत्मभूतश्चात्मा स्वरूपं यस्य स तथा । जडा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

त्कर्मणि स्थितस्य यथापूर्वमुपलभ्यमानानि कर्माणि बन्धकानि न भवन्तीत्यत आह—**योगयुक्त इति** । योगेन पूर्वोक्तेन युक्तः
अतएव विशुद्धान्तःकरणः अतएव विजितदेहः अतएव विजितानि वागादीनि इन्द्रियाणि येन सः । एवंभूतोऽधिकारी लक्षणसं-
पन्नः सर्वेषां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां भूतानामात्मभूत आत्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य सः । अखण्डात्मसाक्षात्कारवानित्यर्थः । यत्तु कैश्चि-
द्भाष्योक्तं विग्रहं सर्वभूतात्मेत्येतावतैवार्थलाभादात्मभूतेत्यधिकं स्यादित्यापत्त्या दूषयित्वा सर्वभूतो जडभूत आत्मभूतोऽजडभूतश्च
आत्मा यस्येति च विग्रहः प्रदर्शितस्तत्प्रामादिकम् । कृत्स्नवाचिनः सर्वपदादेव जडाजडग्रहे सर्वभू[illegible]त्येतावतैवेष्टलाभे आधि-
क्यस्य तुल्यत्वात् । सर्वमचेतनमात्मानश्चेतनास्तद्भूत आत्मा यस्येति विगृह्य सर्वात्मभूतात्मेत्येता[illegible]ष्टार्थे सिद्धे प्रथमभूतपदवैयर्थ्य-
प्रसङ्गाच्च । किंच भाष्यमते ब्रह्मादीनां प्रत्यगात्मभूत आत्मा यस्येति श्रुत्यैवात्मपरमात्मनो[illegible]क्यमुच्यते । तव मते तु उपादानत्व-
लिङ्गेन जडसाधारण्येनात्मनः परमात्माभेदो गम्यत इत्यत आचार्योक्तमेव रमणीयम् । स लोकसंग्रहार्थं कुर्वन्नपि न लिप्यते ।
योगयुक्तो न कर्मभिर्बध्यत इत्यर्थः । यत्तु नतु योगयुक्तस्य सत्वशुद्धौ जात[illegible]मपि सर्वकर्मसंन्यासे कृते नित्याकरणजनितप्रत्यवा-
यलक्षणो लेप आपद्येतेत्याशङ्क्याह—**योगयुक्त इति** । अकुर्व[illegible] न लिप्यते । नित्याकरणोत्थेन दोषेण न स्पृश्यत इत्यर्थः । तत्र

६ श्रीधरीव्याख्या ।

शङ्काह—**योगयुक्त इति** । योगेन युक्तोऽतो विशुद्ध आत्मा चित्तं यस्यातएव विजित आत्मा शरीरं येन । अतएव विजितानी-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

दुःखमेव । प्राङ्गीत्या कर्मणां दुःसंन्यासत्[illegible]त् । योगिभिस्तु सुलभमेवैतदित्युक्तं प्राक् ॥ ६ ॥ योगयुक्त इति । सर्वभूतानामात्मभूत आत्मा

१ मधुसूदनः । २ [illegible] । [illegible]धुसूदनः ।

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यञ्छृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ॥ ८ ॥
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

भूतात्मभूतात्मा । सम्यग्दर्शीत्यर्थः । स तत्रैवं वर्तमानो लोकसंग्रहाय कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते । न कर्मभिर्बध्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ नैवेति । न चासौ परमार्थतः करोत्यतो नैव किंचित्करोमीति युक्तः समाहितः सन्मन्येत चिन्तयेत् । तत्त्वविदात्मनो याथात्म्यं तत्त्वं वेत्तीति तत्त्ववित् । परमार्थदर्शीत्यर्थः ॥ ८ ॥ कदा कथं वा तत्त्वमवधारयन्मन्येतेत्युच्यते—पश्यन्निति । मन्येतेति पूर्वेण संवन्धः । यस्यैवं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

शङ्क्याह—स तत्रेति । सम्यग्दर्शनं सप्तम्यर्थः ॥ ७ ॥ कर्माण्यङ्गीकृत्य तैरस्य विदुषो बन्धो नास्तीत्युक्तमिदानीं वस्तुतस्तस्य कर्माण्येव न सन्तीत्याह—नचेति । लोकदृष्ट्या विदुषोऽपि कर्माणि सन्तीत्याशङ्क्य स्वदृष्ट्या तदभाव-मभिप्रेत्याह—नैवेति ॥ ८ ॥ सार्धं समनन्तरश्लोकमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति—कदेत्यादिना । चक्षुरादिज्ञानेन्द्रि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

र्वपदेनैव चिज्जडयोर्ग्रहे परस्याप्यात्मभूतेत्यधिकमेव । सर्वभूतश्चेतनाचेतनप्रपञ्चभूत आत्मा यस्येति तत्रापीष्टार्थलाभः सर्वे च आत्मानश्च तद्भूत आत्मा यस्येति विगृह्य सर्वात्मभूतात्मेत्येतावतैव सिद्धे प्रथमभूतपदस्य वैयर्थ्यं च भाष्ये ब्रह्मादीनां प्रत्यग्भूत आत्मा यस्येति श्रुत्यैव जीवेशाभेद उच्यते । परस्य तूपादानत्वलिङ्गेन जडसाधारण्येन जीव-ब्रह्माभेदोऽवगम्यत इति विद्वद्भिरविनयः क्षन्तव्यः । यतोऽयं सर्वेषां प्रत्यगात्मा अतोऽहमिव सोऽपि कुर्वन्नपि न लि-प्यते असङ्गात्मज्ञानात्कर्त्रादेर्बाधितत्वाच्च । व्युत्थाने तत्प्रतीतावप्युत्खातदंष्ट्रोरगवद्बाधकत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ७ ॥ न लिप्यत इत्येतदुपपादयति—**नैवेति द्वाभ्याम्** । तत्त्ववित् अहं नैव किंचित्करोमीति मन्येत मन्यते । न

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

जडात्मकं सर्वमात्ममात्रं पश्यन्नित्यर्थः । सर्वेषां भूतानामात्मभूत आत्मा यस्येति व्याख्याने तु सर्वभूतात्मेत्येतावतैवार्थलाभा-दात्मभूतेत्यधिकं स्यात् । सर्वात्मपदयोर्जडाजडपरत्वे तु समञ्जसम् । एतादृशः परमार्थदर्शी कुर्वन्नपि कर्माणि परदृष्ट्या न लिप्यते तैः कर्मभिः । स्वदृष्ट्या तदभावादित्यर्थः ॥ ७ ॥ एतदेव विवृणोति द्वाभ्यां—**नैवेत्यादिना** । चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियै-र्वागादिकर्मेन्द्रियैः प्राणादिवायुभेदैरन्तःकरणचतुष्टयेन च तत्तच्चेष्टासु क्रियमाणासु इन्द्रियाणि इन्द्रियादीन्येव इन्द्रियार्थेषु स्वविषयेषु वर्तन्ते प्रवर्तन्ते नत्वहमिति धारयन्नवधारयन् नैव किंचित्करोमीति मन्येत मन्यते । तत्त्ववित्परमार्थदर्शी । युक्तः समाहितचित्तः । अथवा आदौ युक्तः कर्मयोगेन पश्चादन्तःकरणशुद्धिद्वारेण तत्त्वविद्भूत्वा नैव किंचित्करोमीति मन्यते

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

हेतुमाह । सर्वेषां ब्रह्मादिस्थावरान्तानां भूतानां योऽनुस्यूत आत्माऽसङ्गोदासीनचिद्रूपस्तं भूतः प्राप्तस्तदैक्यज्ञानवानात्मा यस्येति तदुपेक्ष्यम् । 'कथमसतः सज्जायत' इति श्रुतिमनुरुध्याकरणादभावरूपाद्भावरूपस्य प्रत्यवायस्यानुत्पत्तेराचार्यैरसकृदुक्त-त्वादेरार्जवेन भाष्योक्तमार्गेणोक्तार्थलाभे संभवति क्लिष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । योगेन निर्विकल्पसमाधिना युक्त इत्यादि प्रकरणविरोधस्योक्तत्वात् ॥ ७ ॥ कुर्वन्नपि कुतो न लिप्यत इत्याशङ्क्य यतोऽसौ परमार्थतो न करोतीत्याह द्वाभ्याम्—**नैवेति**। युक्तः समाहितः सन्नादौ कर्मयोगयुक्त इति वाऽयं पक्षोऽध्याहारसापेक्षत्वादाचार्यैरुपेक्षितः । तत्त्ववित्परमार्थदर्शी नैव किंचित्करो-मीति मन्येत् मन्यते । कदेत्यपेक्षायामाह—पश्यन्नित्यादि । अपेः सर्वत्र संबन्धः । पश्यन्नित्यादिज्ञानेन्द्रियाणां व्यापारान्, गच्छन्निति पादयोर्व्यापारं, स्वपन्निति बुद्धेः, श्वसन्निति प्राणस्य, प्रलपन्निति वाचः, विसृजन्निति पायूपस्थयोः, गृह्णन्निति हस्तयोः, उन्मिषन्नि-मिषन्निति कूर्माख्यप्राणस्य, कुर्वन्नपीन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते नाहमसङ्ग आत्मेति धारयन् बुद्ध्या निश्चयं कुर्वन् नैव किंचित्करोमीति तत्त्वविन्मन्यतेऽतो न लिप्यत इत्यर्थः । यद्वा नन्वेवं कर्तृत्वाभिमानशून्य इन्द्रियैः प्रतिषिद्धमपि कुर्यादित्यत आह—**इन्द्रियाणी**-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

न्द्रियाणि येन । ततश्च सर्वेषां भूतानामात्मभूत आत्मा यस्य सः । लोकसंग्रहार्थं स्वाभाविकं वा कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते तैर्न बध्यते ॥ ७ ॥ कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यत इत्येतद्विरुद्धमित्याशङ्क्य कर्तृत्वाभिमानाभावान्न विरुद्धमित्याह— **नैवेति द्वाभ्याम्** । कर्मयोगेन

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

यस्य स सर्वमपि कुर्वाणो न लिप्यते । करणप्रतिषेधरूढत्वात् । अतएव दर्शनादीनि कुर्वन्नप्यसावेव ... धारयति प्रतिपत्तिदार्ढ्येन ...

१ नीलकण्ठः. २ श्रीधरः. ३ मधुसूदनः.

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

तत्त्वविदः सर्वकार्यकरणचेष्टासु कर्मस्वकर्मैव पश्यतः सम्यग्दर्शिनस्तस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारः कर्मणोऽभावदर्शनात् । नहि मृगतृष्णिकायामुदकबुद्ध्या पानाय प्रवृत्त उदकाभावज्ञानेऽपि तत्रैव पानप्रयोजनाय प्रवर्तते ॥ ९ ॥ यस्तु पुनस्तत्त्ववित्प्रवृत्तश्च कर्मयोगे ब्रह्मणीश्वर आधाय निक्षिप्य तदर्थं करोमीति भृत्य इव स्वाम्यर्थं सर्वाणि कर्माणि मोक्षेऽपि फले सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

वागादिकर्मेन्द्रियैः प्राणादिवायुभेदैरन्तःकरणचतुष्टयेन च तत्तच्चेष्टानिर्वर्तनावस्थायां तत्तदर्थेषु सर्वा प्रवृत्तिरिन्द्रियाणामेवेत्यनुसंदधानो नैव किंचित्करोमीति विद्वान्प्रतिपद्यत इत्यर्थः । यथोक्तस्य विदुषो विध्यभावेऽपि विद्यासामर्थ्यांत्प्रतिपत्तिकर्मभूतं कर्मसंन्यासं फलात्मकमभिलपति—यस्येति । अज्ञस्येव विदुषोऽपि कर्मसु प्रवृत्तिसंभवात्कुतः संन्यासेऽधिकारः स्यादित्याशङ्क्याह—नहीति ॥ ९ ॥ तर्हि विद्वानिवाविद्वानपि कर्मणि न प्रवर्तेत पापोपहतिसंभवादित्याशङ्क्याह—यस्त्विति । यथा भृत्यः स्वाम्यर्थं कर्माणि करोति न स्वफलमपेक्षते तथैव यो विद्वान्मोक्षेऽपि सङ्गं त्यक्त्वा

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

हेतुः । इन्द्रियाणि उपलक्षणमिदं प्राणादेरपि । इन्द्रियादय इन्द्रियार्थेषु स्वेषु विषयेषु वर्तन्ते इति धारयन्निश्चिन्वन्नहं विषयेषु वर्ते इति मन्यते । धारयन्निति हेतौ शतृप्रत्ययः । अत्र दर्शनादयः पञ्चज्ञानेन्द्रियाणां व्यापाराः । गमनविसर्गप्रलपनग्रहणानि कर्मेन्द्रियाणाम् । तानिच आनन्दस्योपलक्षणानि । श्वसन्निति प्राणस्य, स्वपन्निति बुद्धेः, उन्मेषणनिमेषणे कूर्माख्यप्राणस्येति विभागः । क्रमस्त्वविवक्षितः । एतानि कुर्वन्नप्यभिमानाभावान्न लिप्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ ब्रह्मणीति । यतो विद्वानसङ्गत्वात्कुर्वन्नपि न लिप्यते तस्मादविद्वानपि ब्रह्मणि सर्वान्तर्यामिणि

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

संबन्धः ॥ ८ ॥ तत्र दर्शनश्रवणस्पर्शनघ्राणाशनानि चक्षुःश्रोत्रत्वग्घ्राणरसनानां पञ्चज्ञानेन्द्रियाणां व्यापाराः पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्नित्युक्ताः । गतिः पादयोः, प्रलापो वाचः, विसर्गः पायूपस्थयोः, ग्रहणं हस्तयोरिति पञ्च कर्मेन्द्रियव्यापाराः गच्छन्प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नित्युक्ताः । श्वसन्निति प्राणादिपञ्चकस्य व्यापारोपलक्षणम् । उन्मिषन्निमिषन्निति नागकूर्मादिपञ्चकस्य । स्वपन्नित्यन्तःकरणचतुष्टयस्य । अर्थक्रमवशात्पाठक्रमं भंक्त्वा व्याख्यातोऽयं श्लोकः । यस्मात्सर्वव्यापारेष्वप्यात्मनोऽकर्तृत्वमेव पश्यति अतः कुर्वन्नपि न लिप्यत इति युक्तमेवोक्तमिति भावः ॥ ९ ॥ तर्ह्यविद्वान् कर्तृत्वाभिमानाल्लिप्येतैव । तथाच कथं तस्य संन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा स्यादिति तत्राह—ब्रह्मणीति । ब्रह्मणि परमेश्वरे आधाय समर्प्य सङ्गं फलाभिलाषं त्यक्त्वा ईश्व-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेष्विष्टेषु विषयेषु वर्तन्त इति हेतोरन्याय्यमपि कुर्युरित्यत इन्द्रियाणि धारयन्स्वायत्तानि यथेष्टसंचारपराङ्मुखानि [illegible]नेति । अस्मिन्पक्षे प्रकरणविरोधोऽनुषङ्गक्लेशश्च परिहर्तव्यः ॥ ८ ॥ ९ ॥ एवं तत्त्वविदो लौकिककर्मणा मुधा चेष्टामात्रेण लोपो [illegible]त्युक्तं, इदानीमतत्त्वविदो मुमुक्षोः का गतिरित्यपेक्षायामाह—ब्रह्मणीति । ब्रह्मणि परमेश्वरे भृत्यइव स्वामिने तदर्थं करो[illegible]त समर्प्य मोक्षेऽपि फले सङ्गं त्यक्त्वा यः सर्वाणि कर्माणि करोति सोऽम्भसा पद्मपत्रमिव पापेन न संबध्यते । मुमुक्षुं प्रति पुण्यस्यापि प्रतिबन्धकत्वात्पापेनेत्युक्तं, इतरे तु विद्वत्परत्वेनैवं श्लोकं योजयन्ति । तथाहि तत्त्वविदो यो लेपः स किं स्वाभाविकेन्द्रियशरीरचेष्टाजन्य उत वैधेन्द्रियादिचेष्टाजन्यः । आद्यंप्रति द्वाभ्यामुक्त्वा द्वितीयं प्रत्याह—ब्रह्मणीति । स किंवा तत्तत्कर्मजन्यसुकृतापूर्वलक्षणः किंवा तत्तत्कर्मोपयोग्यर्थप्रतिग्रहादिजन्यदुरितापूर्वलक्षणः । नाद्य इत्याह—ब्रह्मणीत्यादि । ब्रह्मार्पणबुद्ध्या क्रियमाणेषु कर्मसु नापूर्वोत्पत्तिरिति भावः । न द्वितीय इत्याह—सङ्गं त्यक्त्वेति । सङ्गमैहिकधनादिफलासङ्गं [illegible] न दुरितापूर्वोत्पत्तिरिति भावः । तद्वि-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

क्रमेण तत्त्वविद्भूत्वा दर्शनश्रवणादीनि कुर्वन्नपि इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त [illegible] धारयन्बुद्ध्या निश्चिन्वन् किंचिदप्यहं न करोमीति मन्येत मन्यते । तत्र दर्शनश्रवणस्पर्शनावघ्राणाशनानि चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियव्यापाराः, गतिः पादयोः, स्वापो बुद्धेः, श्वासः प्राणस्य, प्रलपनं वागिन्द्रियस्य, विसर्गः पायूपस्थयोः, ग्रहणं हस्तयोः, उन्मेषणनिमेषणे कूर्माख्यप्राणस्येति विवेकः । एतानि कर्माणि कुर्वन्नप्यनभिमानाद्ब्रह्मविन्न लिप्यते । तथाच पारमर्षं सूत्रं—'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्' इति ॥ ८ ॥ ९ ॥ तर्हि यस्य कर्तृत्वाभिमानोऽस्ति तस्य कर्मलेपो दुर्वारः अविशुद्धचित्तत्वात्संन्यासोऽपि नास्तीति महत्संकटमापन्नमित्याशङ्क्याह—ब्रह्मणीति । ब्रह्म-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां यदि [illegible] विषयेषु प्रवृत्तिः मम किमायातम् । नह्यन्यस्य कृतेनापरस्य लेप इति । तदेव ब्रह्मणि कर्मणां समर्पणम् । अत्र

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

सर्वकर्माणि, लिप्यते न स पापेन न संबध्यते पद्मपत्रमिवाम्भसोदकेन ॥ १० ॥ केवलं सत्त्वशुद्धिमात्रफलमेव तस्य कर्मणः स्यात्, यस्मात्—कायेन देहेन मनसा बुद्ध्या च केवलैर्ममत्ववर्जितैरीश्वरायैव कर्म करोमि न मम फलायेति ममत्वबुद्धिशून्यैरिन्द्रियैरपि, केवलशब्दः कायादिभिरपि प्रत्येकं संबध्यते सर्वव्यापारेषु ममतावर्जनाय, योगिनः कर्मिणः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वा फलविषयमात्म-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

भगवदर्थमेव सर्वाणि कर्माणि करोति न स स्वकर्मणा बध्यते। नहि पद्मपत्रमम्भसा संबध्यते तद्वदित्यर्थः ॥ १० ॥ अविदुषस्तर्हि कृतेन कर्मणा किं स्यादित्याशङ्क्याह—**केवलमिति**। अज्ञस्येश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठितं कर्म बुद्धिशुद्धिफलमित्यत्रैव हेतुमाह—**यस्मादिति**। केवलशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धे प्रयोजनमाह—**सर्वव्यापारेष्विति**। कर्मणां चित्तशुद्धिफलत्वे तादर्थ्येन कर्मानुष्ठानमेव तव कर्तव्यमिति यस्मादित्यस्यापेक्षितं वदन्फलितमाह—**तस्मादिति** ॥ ११ ॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

कर्माण्याधाय अयमेव कारयिता नत्वहं कर्तेति समर्प्य यः कर्माणि करोति सः पापेन न लिप्यतेऽम्भसा पद्मपत्रमिव ॥ १० ॥ **कायेनेति**। केवलैरिति विपरिणामेन सर्वत्र संबन्धनीयम्। केवलेन कायेन अहमयं ब्राह्मणो इत्यात्माध्यासशून्येन। एवमन्यत्रापि सङ्गं त्यक्त्वा देहादिभ्यो विविक्तेऽपि आत्मनि तार्किकादिवदहं करोमीत्यभिनिवेशं त्यक्त्वा योगिनः कर्म कुर्वन्ति। आत्मशुद्धये चित्तशुद्ध्यर्थम्। तस्मात्तवापि तत्रैवाधिकारोऽस्तीति तदेव तं

४ मधुसूदनीव्याख्या।

रार्थं भृत्यइव स्वाम्यर्थं स्वफलनिरपेक्षतया करोमीत्यभिप्रायेण कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च करोति यः लिप्यते न पापेन। पापपुण्यात्मकेन कर्मणेति यावत्। यथा पद्मपत्रमुपरि प्रक्षिप्तेनाम्भसा न लिप्यते तद्वद्भगवदर्पणबुद्ध्यानुष्ठितं कर्म बुद्धिशुद्धिफलमेव स्यात् ॥ १० ॥ तदेव विवृणोति—**कायेनेति**। कायेन मनसा बुद्ध्येन्द्रियैरपि योगिनः कर्मिणः फलं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्ति। कायादीनां सर्वेषां विशेषणं केवलैरिति। ईश्वरायैव करोमि न मम फलायेति ममताशून्यैरित्यर्थः। आत्मशुद्धये चित्तसत्त्वशुद्ध्यर्थम् ॥ ११ ॥ कर्तृत्वाभिमानसाम्येऽपि तेनैव कर्मणा कश्चिन्मुच्यते कश्चित्तु बध्यत इति

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

चार्यम्। ब्रह्मार्पणबुद्ध्या कर्मकरणेऽतत्त्वविदो मुमुक्षोरेवाधिकारादन्यथानन्तरश्लोकेनासंगत्यापत्तेः। ननु कानि चेदृशानि कर्माणि यानि धनार्जनतया विनानुष्ठातुं शक्यानि सन्ति सत्वविशुद्धये भवन्तीत्याशङ्क्यां परिहरन् कर्मयोगानुष्ठाने शिष्टाचारं प्रमाणयति कायेनेतीति स्वपरग्रन्थविरोधाच्च। अवशिष्टं तु भाष्यानुरोधेनोपादेयं, मोक्षफले सर्वफलानामन्तर्भावेन तदासक्तिवारणाय भाष्यकारैः सर्वफलासक्तेर्वारितत्वात् ॥ १० ॥ यस्मात्कायेन केवलेनाहंभावममभावविवर्जितेन तथा केवलेन मनसा केवलया बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि कर्मयोगिनः कर्म कुर्वन्ति। केवलैरितिपदं मनसेत्यनेन, वचनस्य कायेन बुद्ध्येत्याभ्यां लिङ्गवचनयोर्विपरिणामेन योजनीयम्। अत्रापरे केवलपदव्यावर्त्यं धनादि वर्णयन्ति। तथाहि केवलवाचालब्धधनादिलाभानपेक्षितता ततश्च केवलेन कायेन स्नानशौचद्विजोच्छिष्टमार्जनादीनि कर्माणि योगिनः कुर्वन्ति नतु तेषामतीतकालता नापि कदाचिद्धनापेक्षेति भावः। तथा केवलेन मनसा जगदीशध्यानं यथाशक्ति परोपकारसंकल्पादीनि च, कर्णाभ्यामुत्तमश्लोकजन्मकर्माकर्णनादीनि, रसनया तीर्थनैवेद्यास्वादनादीनि, घ्राणेन तदुपभुक्तमाल्यामोदग्रहणादीनि, त्वचा पुण्यतीर्थोदकस्पर्शादीनि, पद्भ्यां तीर्थाटनादीनि हस्ताभ्यां परोपकृतिं वाचा स्तुत्यादीनि, च कुर्वन्ति सङ्गं धनादिफलासङ्गं त्यक्त्वेति तैर्मानसादिकर्माणि धनाद्यपेक्षाऽप्रसक्तेस्तत्रापि स्वेन संबन्धितकेवलपदस्य वैयर्थ्यं परिहर्तव्यम्। तस्मात्सर्वव्यापारेषु ममतावर्जिता योगिनः कर्म कुर्वन्ति। सङ्गं त्यक्त्वा फलविषयमात्मशुद्धये

६ श्रीधरीव्याख्या।

ण्याधाय परमेश्वरे समर्प्य तत्फले च सङ्गं त्यक्त्वा यः कर्माणि करोति [illegible] असौ पापेन बन्धहेतुतया पापिष्ठेन पुण्यपापात्मकेन कर्मणा न लिप्यते। यथा पद्मपत्रमम्भसि स्थितमप्यम्भसा न लिप्यते तद्वत् ॥ १० ॥ [illegible] कर्तृत्वाभावमुक्त्वा मोक्षहेतुत्वं सदाचारेण दर्शयति **कायेनेति**। कायेन स्नानादि, बुद्ध्या तत्त्वनिश्चयादि, केवलैः कर्माभिनिवेशरहितैरिन्द्रियैः [illegible] श्रवणकीर्तनादिलक्षणं कर्म फलसङ्गं [illegible] कुर्वन्ति कर्माणि [illegible]

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

विद्वत्तमस्य गतसङ्गता। अतो न लिप्यते। योगिनश्च केवलैः सङ्गरहितैः परस्परानपेक्षिभिश्च कायादि-

१ श्रीधरः.

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥
सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

शुद्धये। सत्त्वशुद्धय इत्यर्थः। तस्मात्तत्रैव तवाधिकार इति कुरु कर्मैव ॥ ११ ॥ यस्माच्च—युक्त ईश्वराय कर्माणि करोमि न मम फलायेत्येवं समाहितः सन्कर्मफलं त्यक्त्वा परित्यज्य शान्तिं मोक्षाख्यामाप्नोति नैष्ठिकीं निष्ठायां भवां सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसंन्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः। यस्तु पुनरयुक्तोऽसमाहितः कामकारेण करणं कारः कामस्य कारः कामकारस्तेन कामकारेण। कामप्रेरिततयेत्यर्थः। मम फलायेदं करोमि कर्मेत्येवं फले सक्तो निबध्यतेऽतस्त्वं युक्तो भवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ यस्तु परमार्थदर्शी सः। सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि संन्यस्य परित्यज्य नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्धं च सर्वकर्माणि तानि मनसा विवेकबुद्ध्या। कर्मादावकर्मसंदर्शनेन संत्यज्येत्यर्थः। आस्ते

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

इतश्च सङ्गं त्यक्त्वा कर्मानुष्ठानं त्वया कर्तव्यमित्याह—यस्माच्चेति। युक्तः सन्फलं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्मोक्षाख्यां शान्तिं यस्मादाप्नोति तस्माच्च त्वया सङ्गं त्यक्त्वा कर्म कर्तव्यमिति योजना। विपक्षे दोषमाह—अयुक्त इति। युक्तत्वं व्याकरोति—**ईश्वरायेति**। फलं परित्यज्य कर्म कुर्वन्निति शेषः। नैष्ठिकी शान्तिरित्येतदेव विशदयति—सत्त्वेति। द्वितीयमर्धं विभजते—**यस्त्विति**। असमाधाने दोषादर्जुनस्य नियोगं दर्शयति—अतस्त्वमिति ॥ १२ ॥ तर्हि फले सक्तिं त्यक्त्वा सर्वैरपि कर्तव्यमिति कर्मसंन्यासस्य निरवकाशत्वमित्याशङ्क्याविदुषः सकाशाद्विदुषो विशेषं दर्शयति—**यस्त्विति**। सर्वकर्मपरित्यागे प्राप्तं मरणं व्यावर्तयति—**आस्त इति**। वृत्तिं लभमानोऽपि शरीरतापे-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

॥ ११ ॥ किंच **युक्त इति**। युक्तो ब्रह्मण्याधाय कर्माणीत्यादिनोक्तलक्षणः कर्मणां फलं त्यक्त्वा ईश्वरे समर्प्य शान्तिं कैवल्यं नैष्ठिकीं सत्वशुद्ध्यादिक्रमप्राप्तब्रह्मनिष्ठाफलभूतां प्राप्नोति। अयुक्तस्तद्विपरीतः कामकारेण स्वैरवृत्त्या फले सक्तः सन् नितरां बध्यते ॥ १२ ॥ एवमविद्वान्फलासक्त्यनासक्तिवशात्कर्मभिर्बध्यते न बध्यते चेत्युक्तम्, विद्वांस्तु तद्विपरीत इत्याह—**सर्वकर्माणीति**। वशी जितचित्तः समाधिस्थो योगी नवद्वारे नवैव पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि षष्ठः

४ मधुसूदनीव्याख्या।

को हेतुरिति तत्राह—**युक्त इति**। युक्तः ईश्वरायैवैतानि कर्माणि न मम फलायेत्येवमभिप्रायवान् कर्मफलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन् शान्तिं मोक्षाख्यामाप्नोति। नैष्ठिकीं सत्त्वशुद्धिं नित्यानित्यवस्तुविवेकसंन्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेण जातामिति यावत्। यस्तु पुनरयुक्तः ईश्वरायैवैतानि कर्माणि न मम फलायेत्यभिप्रायशून्यः स कामकारेण कामतः प्रवृत्त्या मम फलायैवेदं कर्म करोमीति फले सक्तो निबध्यते कर्मभिर्नितरां संसारबन्धं प्राप्नोति। यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि युक्तः सन्कर्माणि कुर्विति वाक्यशेषः ॥ १२ ॥ अशुद्धचित्तस्य केवलात्संन्यासात्कर्मयोगः श्रेयानिति पूर्वोक्तं प्रपञ्च्याधुना शुद्धचित्तस्य सर्वकर्मसंन्यास एव श्रेयानित्याह—**सर्वकर्माणीति**। नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्धं चेति 'सर्वाणि कर्माणि मनसा' 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्'

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

शुद्धय इत्यर्थ इति भाष्यमेव रमणीयम् ॥ ११ ॥ न केवलं सत्वशुद्ध्यर्थमेव कर्माण्यनुष्ठेयान्यपितु परंपरया मोक्षायापीत्याह—**युक्त इति**। युक्तः परमेश्वराय कर्माणि न मम फलायेत्येवं समाहितः सन् कर्मफलं परित्यज्य शान्तिं मोक्षाख्यां नैष्ठिकीं निष्ठायां भवां सत्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसंन्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेण प्राप्नोति। विपक्षे दोषमाह। यस्तु पुनरयुक्तोऽसमाहितः कामकारेण कामप्रेरणया फलार्थमिदं कर्म करोमीत्येवं फले सक्तः स निबध्यतेऽतस्त्वं युक्तः सन् कर्माणि कुर्वित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥ एवमशुद्धचित्तस्याविदुषः संन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इत्युपपादितम्। शुद्धचित्तः परमार्थदर्शी कथमास्त इत्यपेक्षायामाह—**सर्वेति**। सर्वाणि नित्यं

६ श्रीधरीव्याख्या।

चित्तशुद्धये योगिनः कर्म कुर्वन्ति ॥ ११ ॥ ननु तेनैव कर्मणा कश्चिन्मुच्यते कश्चिद्बध्यत इति व्यवस्था कथमत आह—**युक्त इति**। युक्तः परमेश्वरैकनिष्ठः सन्कर्मणां फलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन्नात्यन्तिकीं शान्तिं मोक्षं प्राप्नोति। अयुक्तस्तु बहिर्मुखः कामकारेण कामतः प्रवृत्त्या फले आसक्तो नितरां बन्धं प्राप्नोति ॥ १२ ॥ एवं तावच्चित्तशुद्धिशून्यस्य संन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इत्येतत्प्रपञ्चितम्। इदानीं शुद्धचित्तस्य संन्यासः श्रेष्ठ इत्याह—**सर्वकर्माणीति**। वशी यतचित्तः। सर्वाणि कर्माणि विक्षेपकाणि मनसा विवेकयुक्तेन

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ [illegible] ॥ युक्त इति। नैष्ठिकीमपुनरावर्तिनीम् ॥ १२ ॥ सर्वेति। यथा वेश्मान्तर्गतस्य पुंसो न गृहगतैर्जीर्णत्वादि-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

तिष्ठति सुखं त्यक्तवाङ्मनःकायचेष्टो यतिर्निरायासः प्रसन्नचित्त आत्मनोऽन्यत्र निवृत्तसर्वबाह्यप्रयो-जन इति सुखमास्त इत्युच्यते। वशी जितेन्द्रिय इत्यर्थः। क कथमास्त इत्याह—नवद्वारे पुरे सप्त शीर्षण्यान्यात्मन उपलब्धिद्वाराण्यर्वाग्द्वे मूत्रपुरीषविसर्गार्थे तैर्द्वारैर्नवद्वारं पुरमुच्यते, शरीरं पुरमिव पुरमात्मैकस्वामिकं तदर्थप्रयोजनैश्चेन्द्रियमनोबुद्धिविषयैरनेकफलविज्ञानस्योत्पादकैः पौरैरिवाधिष्ठितं तस्मिन्नवद्वारे पुरे देही सर्वं कर्म संन्यस्यास्ते। किं विशेषणेन, सर्वो हि देही संन्यास्यसंन्यासी वा देह एवास्ते, तत्रानर्थकं विशेषणमिति। उच्यते, यस्त्वज्ञो देही देहेन्द्रियसंघातमात्रात्मदर्शी स सर्वोऽपि गेहे भूमावासने वास इति मन्यते नहि देहमात्रात्मदर्शिनो गेह इव देह आस इति प्रत्ययः संभवति।

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

नाध्यात्मिकादिना तप्यमानस्तिष्ठतीति चेन्नेत्याह—सुखमिति। कार्यकरणसंघातपारवश्यं पर्युदस्यति—वशीति। आसनस्यापेक्षितमधिकरणं निर्दिशति—नवेति। देहसंबन्धाभिमानाभासवत्त्वमाह—देहीति। मनसा सर्वकर्मसंन्यासेऽपि लोकसंग्रहार्थं बहिः सर्वं कर्म कर्तव्यमिति प्राप्तं प्रत्याह—नैवेति। तान्येव सर्वाणि कर्माणि परित्याज्यानि विशिनष्टि—नित्यमिति। तेषां परित्यागे हेतुमाह—तानीति। यदुक्तं सुखमास्त इति तदुपपादयति—त्यक्तेति। जितेन्द्रियत्वं कायवशीकारस्याप्युपलक्षणम्, द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके वागेकेति सप्तशीर्षण्यानि शिरोगतानि शब्दाद्युपलब्धिद्वाराणि। अथापि कथं नवद्वारत्वमधोगताभ्यां पायूपस्थाभ्यां सहेत्याह—अर्वागिति। शरीरस्य पुरसाम्यं स्वामिना पौरैश्चाधिष्ठितत्वेन दर्शयति—आत्मेत्यादिना। यद्यपि देहे जीवनत्वाद्देहसंबन्धाभिमानाभास-वानवतिष्ठते तथापि प्रवासीव परगेहे तत्पूजापरिभवादिभिरप्रहृष्यन्नविषीदन्व्यामोहादिरहितश्च तिष्ठतीति मत्वाह—तस्मिन्निति। विशेषणमाक्षिपति—किमिति। तदनुपपत्तिमेवादर्शयति—सर्वो हीति। सर्वसाधारणे देहावस्थाने संन्यस्य देहे तिष्ठति विद्वानिति विशेषणमकिंचित्करमिति फलितमाह—तत्रेति। विशेषणफलं दर्शयन्नुत्तरमाह—उच्यत इति। किमविवेकिनं प्रति विशेषणानर्थक्यं चोद्यते किं वा विवेकिनं प्रतीति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति—यस्त्विति। अज्ञत्वं देहित्वे हेतुः। तदेव देहित्वं स्फुटयति—देहेति। संघातात्मदर्शिनोऽपि देहे स्थितिप्रतिभासः

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

प्राणस्तेनैव तत्प्रवर्त्यानां कर्मेन्द्रियाणां संग्रहः। बुद्ध्यहंकारचित्तानीति नव। एतानि द्वाराणीव पुरपतेर्जीवस्य भोगार्थं विषयप्रवेशस्थानानि यस्मिन्नवद्वारे शरीराख्ये पुरे विचित्रवासनाकल्पितानन्तविषयवति अनेकैः कर्मसचिवैरधिष्ठिते सु-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

इत्यत्रोक्तेनाकर्त्रात्मस्वरूपसम्यग्दर्शनेन संन्यस्य परित्यज्य प्रारब्धकर्मवशादास्ते तिष्ठत्येव। किं दुःखेन नेत्याह—सुखमिति सुखं अनायासेन आयासहेतुकायवाङ्मनोव्यापारशून्यत्वात्। कायवाङ्मनांसि स्वच्छन्दानि कुतो न व्याप्रियन्ते तत्राह—वशीति। वशी स्ववशीकृतकार्यकरणसंघातः। क्वास्ते। नवद्वारे द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके वागेकेति शिरसि सप्त द्वे पायू-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्धं चेति तानि कर्माणि मनसा विवेकबुद्ध्या कर्मादावकर्मदर्शनेन संत्यज्य सुखमास्ते दुःखहेतुसर्व-व्यापारोपरमात्। यतः वशी जितेन्द्रियः। क आस्त इत्यत आह। नवद्वारे पुरे। द्वे श्रोत्रे नेत्रे नासिके मुखं चेति सप्त शिरसि अवाक् द्वे मूत्रपुरीषविसर्गार्थे। एवं नवद्वारयुक्ते पुरे नगरस्थानीये आत्मैकस्वामिके इन्द्रियाणि परिचारकाः बुद्धिरमात्योऽहंकारो युवराजो मनः शिल्पीत्येवंरूपैरिन्द्रियादिभिः पौरैरधिष्ठिते आस्ते। यतो देही देहाद्व्यतिरिक्तात्मदर्शी। यस्त्वज्ञः सतु देहात्मदर्शी गेहादावास्तेऽतो युक्तं विशेषणम्। यद्यप्येवं तथाप्यात्मसमवायित्वेन कर्तृत्वकारयितृत्वे तस्य स्यातामित्यत आह। नैव कुर्वन्स्वयं च कारयन् कार्यकरणानि क्रियासु प्रवर्तयन्नास्त इति संबन्धः। यत्तु वशी विवेकवैराग्यसंपन्नो नवद्वारे पुरे मानुषे शरीरे सुखमास्त इति संबन्धः। यद्यपि नवद्वारं श्वमार्जारादिशरीरमपि भवति तथापि वशिशब्दसंयोगान्मानुषमिति लभ्यते। सुखमिति क्रियावि-शेषणम्। अनेनान्तःकरणस्य हर्षशोकादयः पारिप्लवा निराकृताः। वशीत्यत्र वैराग्योक्त्या रागाद्यपरपर्यायकामतदवस्थाविशेषक्रोध-रूपावन्तःकरणपरिणामौ वारितौ। विवेकोक्त्या चाहंकारो [illegible]निबन्धनममकाराध्यासौ चिन्तनात्मकचित्तपरिणामं च निराकृत्य विशुद्धचिदाकारतया बुद्धेरवस्थानमुक्तम्। ततश्च विशुद्धचिदाकारबुद्धि[illegible]परिणाम एव निष्कृष्टो वशिशब्देनोक्तः। किं कृत्वेत्यत आह मनसा सह सर्वकर्माणि संन्यस्य त्यागेन ज्ञानमप्युपलक्ष्यते। ततश्च संन्यस[illegible] [illegible]त्मानं ज्ञात्वा सुखमास्त इति ज्ञेयम्। वशिनं वि[illegible] नष्टि—अदेहीति। देहो लिङ्गशरीरं तद्रहितः। अयमाशयः—षोडशकलात्मा [illegible] पुरुषः। तत्र भूतेन्द्रियप्राणाः प्रवर्त्याः। प्रव[illegible]

६ श्रीधरीव्याख्या।

संन्यस्य सुखं यथा भवत्येवं ज्ञाननिष्ठः सन्नास्ते। क्वास्त इत्यत आह। नवद्वारे नेत्रे नासिके [illegible] कर्णौ मुखं चेति सप्त शि[illegible]

१ मधुसूदनः।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

देहादिसंघातव्यतिरिक्तात्मदर्शिनस्तु देह आस इति प्रत्यय उपपद्यते। परकर्मणां च परस्मिन्नात्मन्यविद्ययाध्यारोपितानां विद्यया विवेकज्ञानेन मनसा संन्यास उपपद्यते। उत्पन्नविवेकविज्ञानस्य सर्वकर्मसंन्यासिनोऽपि गेह इव देह एव नवद्वारे पुरे आसनं प्रारब्धफलकर्मसंस्कारशेषानुवृत्त्या देह एव विशेषविज्ञानोत्पत्तेर्देह एवास्त इत्यस्त्येव विशेषणफलं विद्वदविद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षत्वात्। यद्यपि कार्यकरणकर्माण्यविद्ययात्मन्यध्यारोपितानि संन्यस्यास्त इत्युक्तं तथाप्यात्मसमवायि तु कर्तृत्वं कारयितृत्वं च स्यादित्याशङ्क्याह नैव कुर्वन्स्वयं न कार्यकरणानि कारयन्क्रियासु प्रवर्तयन्। किं यत्तत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं च देहिनः स्वात्मसमवायि सत्संन्यासान्न संभवति यथा गच्छतो गतिर्गमनव्या-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

स्यादिति चेन्नेत्याह—नहीति। द्वितीयं दूषयति—देहादीति। गृहादिषु देहस्यावस्थानेनात्मावस्थानभ्रमव्यावृत्त्यर्थं देहे विद्वानास्त इति विशेषणमुपपद्यते विवेकवतो देहेऽवस्थानप्रतिभाससंभवादित्यर्थः। ननु विवेकिनो देहावस्थानप्रतिभानेऽपि वाङ्मनोदेहव्यापारात्मनां कर्मणां तस्मिन्प्रसङ्गाभावात्तत्त्यागेन कुतस्तस्य देहेऽवस्थानमुच्यते तत्राह—परकर्मणां चेति। ननु विवेकिनो दिगाद्यनवच्छिन्नबाह्याभ्यन्तराविक्रियब्रह्मात्मतां मन्यमानस्य कुतो देहेऽवस्थानमास्थातुं शक्यते तत्राह—उत्पन्नेति। तत्र हेतुमाह—प्रारब्धेति। यदि प्रारब्धफलं धर्माधर्मात्मकं कर्म तस्योपभुक्तस्य शेषादनुपभुक्ताद्देहादिसंस्कारोऽनुवर्तते तदनुवृत्त्या च तत्रैव देहे विशेषविज्ञानमवस्थानविषयमुपपद्यतेऽतो विवेकवतः संन्यासिनो देहेऽवस्थानव्यपदेशः संभवतीत्यर्थः। अविद्वत्प्रत्ययापेक्षया विशेषणासंभवेऽपि विद्वत्प्रत्ययापेक्षया विशेषणमर्थवदित्युपसंहरति—देह एवेति। देहे स्वावस्थानविषयो विद्वत्प्रत्ययस्तदविषयश्चाविद्वत्प्रत्ययस्तयोरेवं भेदे विद्वत्प्रत्ययापेक्षया विशेषणमर्थवदित्युपसंहरन्नेव हेतुं विशदयति—विद्वदिति। आरोपितकर्तृत्वाद्यभावेऽपि स्वगतकर्तृत्वादि दुर्वारमित्याशङ्कामनूद्य दूषयति—यद्यपीत्यादिना। क्रियासु प्रवर्तयन्नास्त इति पूर्वेण संबन्धः। वस्यापि शत्रुरेवमेव संबन्धः। कर्तृत्वं कारयितृत्वं चात्मनो नेत्यत्र विचारयति—किमिति। यत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

दुःखादिनानापण्यवति मनसा सर्वद्वारोद्घाटनकुञ्चिकया सह सर्वाणि कर्माणि पुरपतिरिव राजकार्याणि संन्यस्य सुखं निर्विकल्पसंविन्मात्ररूपेणास्ते। कर्माणि क्षेत्रस्यैव धर्मो नत्वात्मन इति क्षेत्रे त्यक्तुं शक्यान्येव। तथाच श्रुतिः 'शरीरे मनो हित्वा' इति। 'यत्र सुहार्दः सुकृतो मदन्ते विहाय रोगं तन्वाꣳस्वायाम्' इति च। देही सन् देहाभि-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

राख्ये अध इति नवद्वारविशिष्टे देहे। देही देहभिन्नात्मदर्शी प्रवासीव परगेहे तत्पूजापरिभवादिभिरप्रहृष्यन्नविषीदन्नहंममकारशून्यस्तिष्ठति। अज्ञो हि देहतादात्म्याभिमानादेह एव नतु देही। स च देहाधिकरणमेवात्मनोऽधिकरणं मन्यमानो गृहे भूमावासने वाहमास इत्यभिमन्यते नतु देहेऽहमास इति भेददर्शनाभावात्। संघातव्यतिरिक्तात्मदर्शी तु सर्वकर्मसंन्यासी भेददर्शनाद्देहेऽहमास इति प्रतिपद्यते। अतएव देहादिव्यापाराणामविद्ययात्मन्यक्रिये समारोपितानां विद्यया बाधएव

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

अन्तःकरणं। तच्च बुद्धिसंकल्पकतया। सर्वो हि बुद्ध्या निश्चित्य मनसा संकल्प्य प्रवर्तते। तत्र मनस्त्यागेन विज्ञानकर्मत्यागः संभवतीति केदानीं लिङ्गदेहः। नहि शिरसि च्छिन्ने कबन्धो देहतां प्रतिपाद्यते इति मनसेत्युक्तम्। बुद्धिस्तु सर्वाकारपरित्यागेन चिन्मात्रसंक्रान्ताहंकारादीनां तु कथापि विवेकेनोन्मूलितेतीतरे व्याचख्युः। तत्रेदं वक्तव्यम्—वशिशब्दयोगं विनापि सर्वकर्माणीत्यादेर्वाक्यात् प्रकरणाच्च मानुषशरीरमेव उपलभ्यते। सर्वकर्माणि संन्यस्येत्यनेन निषिद्धादिमननरूपमानसकर्मत्यागे मनस्त्यागसिद्धौ करणत्वापेक्षितत्वेन च सहशब्दमध्याहृत्य पृथङ्मनस्त्यागवर्णनमसंगतम्। किंच विवेकयुक्तत्वमेव मनस्त्यागोऽतो विवेकयुक्तेन मनसा सर्वकर्माणि संन्यस्येत्येव युक्तम्। एतेन वशिशब्देन विवेकवैराग्ययुक्तत्ववर्णनं प्रत्युक्तम्। वशिशब्दस्य स्वतन्त्रवाचित्वेन जितेन्द्रियप्रतीत्या इतरोक्तार्थस्यार्थिकार्थत्वात्। यदप्यदेही लिङ्गशरीररहित इति तदपि न। भेदबोधकेनिप्रत्ययेन देहादितरात्मदर्शीति मनसैव नवद्वारे पुरे आस्ते इत्यस्य योगेन स्वारसिकत्वेन प्रश्लेषेण क्लिष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। इमामेवार्षिं मनसि निधाय तन्त्रान्तरस्यैतद्व्याख्यानकर्तृभिर्दर्शितत्वाच्चेति दिक्। यदप्यन्ये वशी [illegible]चित्तः। समाधिस्थो योगी नवद्वारे नैव पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि षष्ठः मनस्तेनैव तत्प्रवर्त्यानां कर्मेन्द्रियाणां संग्रहः। बुद्ध्यहंकार[illegible]चित्तानीति नवैतानि द्वाराणीव पुरपतेर्जीवस्य भोगार्थं विषयप्रवेशस्थानानि यस्मिन्नवद्वारे पुरे शरीराख्ये विचित्रवासना[illegible]कल्पितानन्तविषयवति अनेकैः कर्मसचिवैः अधिष्ठिते सुखदुःखादिनानापण्यवति

६ श्रीधरीव्याख्या।

अधोगते द्वे पायूपस्थरूपे इत्येवं नव [illegible]राणि यस्मिंस्तस्मिन्पुरे पुरवदहंभावशून्ये देहे देही अवतिष्ठते। अहंकाराभावादेव स्वयं तेन

१ नीलकण्ठः।

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

पारपरित्यागे न स्यात्तद्वत्, किंवा स्वत एवात्मनो नास्तीति। अत्रोच्यते, नास्त्यात्मनः स्वतः कर्तृत्वं कारयितृत्वं च। उक्तं हि—'अविकार्योऽयमुच्यते' 'शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते' इति 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति श्रुतेः ॥ १३ ॥ न कर्तृत्वमिति। न कर्तृत्वं स्वतः कुर्विति नापि कर्माणि रथघटप्रासादादीनीप्सिततमानि लोकस्य सृजत्युत्पादयति प्रभुरात्मा नापि रथादिकृतवतस्तत्फले

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

च तत्किं देहिनः स्वात्मसमवायि सदेव संन्यासान्न भवतीत्युच्यते यथा गच्छतो देवदत्तस्य स्वगतैव गतिस्तत्परि- त्यागान्न भवत्यथ वा स्वारस्येन कर्तृत्वं कारयितृत्वं चात्मनो नास्तीति वक्तव्यमाद्ये सक्रियत्वं द्वितीये कूटस्थत्वमित्यर्थः। द्वितीयं पक्षमाश्रित्योत्तरमाह—अत्रेति। उक्तेऽर्थे वाक्योपक्रममनुकूलयति—उक्तं हीति। तत्रैव वाक्यशेषमपि संवादयति—शरीरस्थोऽपीति। स्मृत्युक्तेऽर्थे श्रुतिमपि दर्शयति—ध्यायतीवेति। उपाधिगतैव सर्वा विक्रिया नात्मनि स्वतोऽस्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥ आत्मनो यदुक्तं कारयितृत्वं नास्तीति तत्प्रपञ्चयति—नेत्यादिना। यद्यपि लोकस्य कर्तृत्वं न सृजतीति नास्ति कारयितृत्वं तथापि रथशकटादीनि कुर्वन्भवति कर्तेत्याशङ्क्याह—न कर्माणीति। तथापि भोजयितृत्वेन विक्रियावत्त्वं दुष्परिहरमित्याशङ्क्याह—न कर्मेति। कस्य तर्हि प्रवर्तकत्वं तदाह—स्वभावस्त्विति। कुर्विति कर्तृत्वं लोकस्य न सृजत्यात्मेति संबन्धः। रथादीनां कर्मत्वं साधयति—ईप्सितेति। आत्मनो देहादिसं-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

मानकाले। व्युत्थानेऽपीत्यर्थः। तदापि नैव कुर्वन्नास्ते नापि कारयन्नास्ते राजेवामात्येषु निहितभारः। समाधौ क्षेत्रेण सहात्मनः संबन्धाभावदर्शनात्। यद्वा नवद्वाराणि चक्षुःश्रोत्रनासाबिलद्वन्द्वानि षट् सप्तमं मुखं अधस्तने द्वे इति। अस्मिन्पक्षे इन्द्रियाणि परिचारका बुद्धिरमात्योऽहंकारो युवराज इत्यादिकमूह्यम्। विदुषः कर्मसंबन्ध एव नास्ति दूरे तत्फलासक्त्यनासक्ती इति भावः ॥ १३ ॥ नन्वेवं भृत्यवत्कर्तृत्वं स्वामिवत्कारयितृत्वं वास्य मास्तु। अयस्कान्त- वदविकारस्यैव सतः कर्त्रादिधर्मकाहंकारादिप्रवर्तकत्वमस्त्वित्याशङ्क्याह—न कर्तृत्वमिति। कर्तृत्वमहंकारस्य कर्म-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

सर्वकर्मसंन्यास इत्युच्यते। एतस्मादेवाज्ञवैलक्षण्याद्युक्तं विशेषणं नवद्वारे पुर आस्त इति। ननु देहादिव्यापाराणामात्मन्या- रोपितानां नौव्यापाराणां तीरस्थवृक्ष इव विद्यया बाधेऽपि स्वव्यापारेणात्मनः कर्तृत्वं देहादिव्यापारेषु कारयितृत्वं च स्यादिति नेत्याह—नैवेति। नैव कुर्वन्न कारयन् आस्त इति संबन्धः ॥ १३ ॥ देवदत्तस्य स्वगतैव गतिर्यथा स्थितौ सत्यां न भवति एवमात्मनोऽपि कर्तृत्वं कारयितृत्वं च स्वगतमेव सत्संन्यासे सति न भवति। अथवा नभसि तलमलिनतादिवद्बुद्धयुत्पत्त्या तत्र नास्त्येवेति संदेहापोहायाह—न कर्तृत्वमिति। लोकस्य देहादेः कर्तृत्वं प्रभुरात्मा स्वामी न सृजति। त्वं कुर्विति नियो-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

मनसा सर्वद्वारोद्घाटनकुञ्चिकया सह सर्वाणि कर्माणि पुरपतिरिव राज्यकार्याणि संन्यस्य सुखं निर्विकल्पसंविन्मात्ररूपेणास्ते इति तदपि असङ्गतमेव। चित्तस्य वृत्तिनिरोधरूपजयापेक्षया वस्त्रादित्यागवदितरत्यागाप्रसिद्ध्या मनसा सहेति सहशब्दाध्याहारेण वर्णनस्य पुनरुक्तिग्रस्तत्वात्। मृतशरीरस्य पुरस्य सत्वेऽपि परोक्तद्वाराणामभावेन नवद्वाराणि यस्मिन्नित्युक्तेरनुचितत्वात्। निर्विकल्पसमाधिस्थस्य भोगप्राप्तिद्वाराणां लयाद्दहं देहाद्भिन्न इत्येतावन्मात्रभानस्याप्यभावात्। नवद्वारे पुरे आस्ते इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्चेति दिक् ॥ १३ ॥ नैव कुर्वन्न कारयन्नित्युक्तं प्रपञ्चयति—नेति। प्रभुरात्मा लोकस्य देहादेः कर्तृत्वं न सृजति न घटप्रासादादीनि कर्माणि नापि घटादिकृतवतस्तत्फलेन संयोगम्। अनेन भोजयितृत्वमप्यात्मनो वारितम्। उपलक्षणमेतत् भोक्तृत्वस्य। विविधनिषेधस्यापि तर्हि

६ श्रीधरीव्याख्या।

देहेन नैव कुर्वन्ममकाराभावाच्च न कारयन्नित्यविशुद्धचित्ताद्व्यावृत्तिरुक्ता। अविशुद्धचित्तो हि संन्यस्य पुनः करोति कारयति च तत्त्वयं तथा। अतः सुखमास्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥ ननु 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषते' इत्यादिश्रुतेः परमेश्वरेणैव शुभाशुभफलेषु कर्मसु कर्तृत्वेन प्रयुज्यमानोऽस्वतन्त्रः पुरुषः कथं तानि कर्माणि त्यजेत्। ईश्वरेणैव ज्ञानमार्गे प्रयुज्यमानः शुभान्यशुभानि च त्यक्ष्यतीति चेत्, एवं सति वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां प्रयोजककर्तृत्वादीश्वरस्यापि पुण्यपापसंबन्धः स्यादित्याशङ्क्याह—न कर्तृत्वमिति द्वाभ्याम्। प्रभुरीश्वरः जीवलोकस्य कर्तृत्वादि न सृजति

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

भियोगः। एवं मम चक्षुरादिच्छिद्रगवाक्षनवकालंकृतदेहगेहगतस्य न तद्धर्मयोगः ॥ १३ ॥ न कर्तृत्वमिति ... । यत एव आत्मा न किंचित् चित्करोति। प्रवृत्तिरस्य स्वभावमात्रं न फलेप्सया। तथाहि संवेदनात्मनो भगवतः प्रकाशानन्दस्वातन्त्र्यपरमो...

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

संयोगं न कर्मफलसंयोगम् । यदि किंचिदपि स्वतो न करोति न कारयति च देही कस्तर्हि कुर्वन्कारयंश्च प्रवर्तत इत्युच्यते । स्वभावस्तु स्वो भावः स्वभावोऽविद्यालक्षणा प्रकृतिर्माया प्रवर्तते दैवी ही-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मित्वेन प्रभुत्वं रथादिकृतवतो लोकस्य रथादिफलेन संबन्धमपि न सृजत्यात्मेत्यात्मनो भोजयितृत्वं प्रत्याचष्टे—नापीति । चतुर्थपादं शङ्कोत्तरत्वेनावतारयति—यदीत्यादिना । स्वभाववादस्तर्हीत्याशङ्क्य व्याकरोति—अविद्यालक्षणेति । प्रकृतेर्विद्याभावत्वं व्युदसितुं मायेत्युक्तं सा च सप्तमे वक्ष्यते तेन प्रधानविलक्षणेत्याह—दैवी हीति ॥ १४ ॥ कर्तृत्वभोक्तृत्वैश्वर्याण्यात्मनोऽविद्याकृतानीत्युक्तमिदानीमीश्वरे संन्यस्तसमस्तव्यापारस्य तदेकशरणस्य दुरितं सुकृतं वा तदनुग्रहार्थं भगवानादत्ते मदेकशरणो मत्प्रीत्यर्थं कर्म कुर्वाणो दुष्कृताद्यनुमोदनेनानुग्राह्यो मयेति प्रत्ययभाक्त्वादि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

णीन्द्रियाणां वचनादानादीनि श्रवणदर्शनादीनि च । लोकस्य लोक्यते प्रकाश्यत इति लोको जडवर्गः प्रभुश्चिदात्मा सूर्य इवास्मदादीनां प्रकाशकोऽपि न कर्मादौ प्रवर्तकस्तद्वदस्य कर्मफलसंयोगं वा न सृजति किंतु यो यादृक् यस्य स्वभावः स तथा प्रवर्तते । यथा सूर्येऽभ्युदिते कमलानां विकसनं कुमुदानामुन्मुद्रणं चेति तद्वदेवमात्मनि प्रकाशमाने घटादयो न चेष्टन्ते मनुष्यादयस्तु चेष्टन्ते । नत्वात्मा कस्यचित्प्रवर्तको निवर्तको वा । लोहायस्कान्तयोरिव सत्यानृतयोरात्मानात्मनोः संबन्धाभावादिति भावः ॥ १४ ॥ ननु 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' इति श्रुत्या परमेश्वरे कारयितृत्वं बोध्यते । तत्कथमु-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

गेन तस्य कारयिता न भवतीत्यर्थः । नापि लोकस्य कर्माणीप्सिततमानि घटादीनि स्वयं सृजति । कर्तापि न भवतीत्यर्थः । नापि लोकस्य कर्म कृतवतस्तत्फलसंबन्धं सृजति । भोजयितापि भोक्तापि न भवतीत्यर्थः । 'स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीव सधीः' इत्यादिश्रुतेः । अत्रापि 'शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते' इत्युक्तेः यदि किंचिदपि स्वतो न कारयति न करोति चात्मा कस्तर्हि कारयन्कुर्वंश्च प्रवर्तत इति तत्राह—स्वभावस्त्विति । स्वभावस्तु अज्ञानात्मिका दैवी माया प्रकृतिः प्रवर्तते ॥ १४ ॥ नन्वीश्वरः कारयिता जीवः कर्ता । तथाच श्रुतिः 'एष उ ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमुन्निनीषते एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' इत्यादिः । स्मृतिश्च 'अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥' इति । तथाच जीवेश्वरयोः कर्तृत्वकारयितृत्वाभ्यां भोक्तृत्व-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

स्य कर्तृत्वादिकमित्यपेक्षायामाह । स्वभावोऽविद्यालक्षणा प्रकृतिर्माया कुर्वन्कारयन्प्रवर्तते । यत्तु स्वस्मिन् भावस्यापि आरोपितात्वाऽस्येति स्वभावोन्तःकरणं तदेव प्रवर्तते कृत्यै मुक्त्यै वेत्यर्थ इति । तन्न । अन्तःकरणस्यापि प्रकृत्यधीनप्रवृत्तिकत्वेन साकाङ्क्षायाः क्लिष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । नन्वेष साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषते' इत्यादिश्रुतेः 'अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥' इतिस्मृतेश्च परमेश्वरेणैव शुभाशुभफलेषु कर्मसु कर्तृत्वेन प्रयुज्यमानः अस्वतन्त्रः पुरुषः कथं तानि कर्माणि त्यजेत । ईश्वरेणैव ज्ञानमार्गे प्रयुज्यमानस्त्यक्ष्यतीति चेत् । एवंसति वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां प्रयोजककर्तृत्वादीश्वरस्यापि पुण्यपापसंबन्धः स्यादित्याशङ्क्याह—नेति । ...स्यामित्येवमुत्थाप्यायमपि श्लोको भाष्यकृद्भिरीश्वरत्वेन कुतो न व्याख्यात इति चेत्, अतीतानन्तरश्लोके... क्लिष्टकल्पनां विनैव ...गतिसंभवमभिप्रेत्येति गृहाण ॥ १४ ॥ ननु यः परमेश्वरैकशरणो ब्रह्मणि संन्यस्तसमस्तकर्मा यानि पुण्यपापानि करोति तानि क...च्छन्ति । 'लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा' इत्यनेन तस्य लेपाभावोक्तेः । तथा... स्वस्य भक्तस्य पुण्यं च पापं च तद-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

...जति किंतु जीवस्यैव स्वभावोऽविद्यैव कर्तृत्वादिरूपेण प्रवर्तते । अना[illegible]कामवशात्प्रवृत्तिस्वभावं जीवलोकमीश्वरः कर्मसु नि-

७ अभिनव[गु]प्ताचार्यव्याख्या ।

...सस्समस्तसृष्टिस्थितिसंहृतिप्रबन्धस्य स्वस्वभावान्न मनाग...पायो जातुचिदिति न कर्त्रवस्थातिरिक्तं कर्तृत्वं किंचित् । तदभावात्कानि कर्माणि ...सत्त्वे कस्य फलं को वा कर्मफलसंबन्धः । कर्मान्न ...क्रिया । कर्मफलमपि च क्रियाफलमेव । तथाहि । दण्डचक्रपरिवर्तनादिक्रिया नान्या । ...स सा घटनिष्पादिता । संविदन्तर्वर्तित्वात् । ...श्चाचेतनः स्वतन्त्रः परमेश्वरएव तथातथा भातीति न तद्व्यतिरिक्तं क्रियातत्फलादिकमिति ...द्धान्तः ॥ १४ ॥ अतएव क्रियातत्फ...योरभावे विधिफलस्यापि नादृष्टकृतता काचिदित्यर्थेनाभिधायार्थान्तरेण संसारिणः प्रति तत्समर्थनं

१ मु०.

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

त्यादिना वक्ष्यमाणा ॥ १४ ॥ परमार्थतस्तु—नादत्ते नच गृह्णाति भक्तस्यापि कस्यचित्पापं न चैवादत्ते सुकृतं भक्तैः प्रयुक्तं विभुः । किमर्थं तर्हि भक्तैः पूजादिलक्षणं यागदानहोमादिकं च सुकृतं प्रयुज्यत इत्याह—अज्ञानेनावृतं ज्ञानं विवेकविज्ञानं तेन मुह्यन्ति करोमि कारयामि भोक्ष्ये भोजयामीत्येवं मोहं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

त्याशङ्क्य सोऽपि परमार्थतो नास्यास्त्यविक्रियत्वादित्याह—परमार्थतस्त्विति । पूर्वार्धगतान्यक्षराणि व्याख्याया-काङ्क्षापूर्वकमुत्तरार्धमवतार्य व्याचष्टे—किमर्थमित्यादिना ॥ १५ ॥ तर्हि सर्वेषामनाद्यज्ञानावृतज्ञानत्वाद्व्यामोहा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

च्यते 'स्वभावस्तु प्रवर्तते' इति तत्राह—नादत्त इति । कस्यचित्कर्तुः पापमयं नादत्ते नापि सुकृतम् । कारयितृ-त्वाभावात् । यतो विभुर्व्यापकः । निष्क्रिय इति यावत् । सक्रियो ह्यन्यं प्रवर्तयति तदीयं पापं पुण्यं वा लभते। अयं तु न तथा किंतु सूर्यवत् प्रकाशत एव नतु स्वप्रकाश्यानां कर्त्रादीनां कर्मणा संबध्यते इति भावः । कारयितृत्वम-प्यस्य सत्तामात्रेण सूर्यवत् । यथा घटः प्रकाशते सविता प्रकाशयतीति नोदाहृतश्रुतिविरोधः । कथं तर्हि ईश्वरारा-धनार्थं कर्माणि कुर्वन्ति तदकरणाच्च बिभ्यतीत्याशङ्क्याह—अज्ञानेनेति । यथा हि महाराजस्य सार्वभौमस्याहं सर्वे-श्वरो निर्वृतोऽस्मीति ज्ञानं अज्ञानेन सौषुप्तेनावृतं चेत्स तत्र विविधानि परचक्रादीनि महान्ति संकटशतानि पश्यति

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

भोजयितृत्वाभ्यां च पापपुण्यलेपसंभवात्कथमुक्तं स्वभावस्तु प्रवर्तत इति, तत्राह—नादत्त इति । परमार्थतः विभुः परमे-श्वरः कस्यचिज्जीवस्य पापं सुकृतं च नैवादत्ते । परमार्थतो जीवस्य कर्तृत्वाभावात्, परमेश्वरस्य च कारयितृत्वाभावात्। कथं तर्हि श्रुतिः स्मृतिर्लोकव्यवहारश्च तत्राह—अज्ञानेनेति । अज्ञानेनावरणविक्षेपशक्तिमता मायाख्येनावृतेन तमसावृत-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

नुग्रहार्थं भगवानादत्त इति चेत्तत्राह—नेति । विभुः परमेश्वरः कस्यचित्स्वभक्तस्यापि पापं नादत्ते न गृह्णाति । तथा भक्तैः सम-र्पितं सुकृतं पूर्णकामत्वान्न चैवादत्ते । ननु परमार्थतो जीवस्यापीश्वराव्यतिरेकात्कर्तृत्वाद्यभावः ईश्वरस्य सुतरां अतः किमर्थमीश्वरा-त्स्वस्य भेदं प्रकल्प्य परमेश्वरो भजनीयोऽहं तस्य भक्तस्तदर्थं मया पूजायागदानहोमादिलक्षणं कर्मानुष्ठेयमिति बुद्ध्या परमेश्वरैक-शरणैरन्यैश्चाहं कर्म करोमि कारयामि तस्य फलं भोक्ष्ये भोजयामीति बुद्ध्या कर्माण्यनुष्ठीयन्त इति चेत्तत्राह । अज्ञानेनावृतं कर्तृ-त्वादिविनिर्मुक्तोऽहमस्मीति विवेकज्ञानम् । वसिष्ठोप्याह 'विवेकमाच्छादयति जगन्ति जनयत्यलम्' इति । पूर्वप्रस्तुताऽविद्या तेन जन्तवो मुह्यन्ति मोहं गच्छन्ति। यथा शुक्तिज्ञानं शुक्त्यज्ञानेनावृतं तेन रजतमिदमिति पुरुषाणां मोहस्तथाहमुपासक ईश्वरार्थं कर्म करो-म्यहं कर्ता कारयिता भोक्ता भोजयितेत्येवं मुह्यन्तीत्यर्थः । ज्ञानं जीवेश्वरजगद्भेदभ्रमाधिष्ठानभूतं स्वप्रकाशं सच्चिदानन्दरूपं परमार्थ-मिति तु लोकप्रसिद्धज्ञानपदार्थत्यागे बीजाभावमभिप्रेत्याचार्यैर्न व्याख्यातमिति बोध्यम् । एतेन ननु भक्ताननुगृह्णतोऽभक्तान्निगृह्ण-तश्च वैषम्योपलम्भात्कथमाप्तकामत्वमत आह—अज्ञानेनेति । निग्रहोऽपि दण्डरूपोऽनुग्रह एवेत्येवमज्ञानेन सर्वत्र समः परमेश्वर इत्येवंभूतं ज्ञानमावृतं तेन हेतुना जन्तवो जीवा मुह्यन्ति । भगवति वैषम्यं मन्यन्त इत्यर्थ इति प्रत्युक्तम् । ज्ञानं प्रकाशयति । ज्ञान-निर्धूतकल्मषा इत्यत्राभिमततद्व्यतिरिक्तज्ञानपदार्थकल्पनानुपपत्तेश्च । यत्त्वितरैः स्वभावस्तु प्रवर्तत इत्यत्रान्तःकरणं प्रवर्तत इति व्या-ख्याय नन्वेवंसति देवदत्तः पापी यज्ञदत्तः सुकृतीत्यादिव्यवहाराणां का गतिरित्यत आह—नादत्ते इति । चिच्चिदात्मा क-ज्ञानशक्तिक्रियाशक्त्याधारत्वगुणयोगात्कशब्दस्यान्तःकरणस्य पापं सुकृतं च नादत्ते नात्मसंबन्धि करोति । तत्र हेतुमाह—विभु-रिति । अपरिणामीत्यर्थः । कथंतर्ह्ययं लोकव्यवहारस्तत्राह—अज्ञानेनेति । अज्ञानेनाज्ञानपरिणामरूपेणान्तःकरणेन ज्ञानं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

युङ्क्ते न तु स्वयमेव कर्तृत्वादिकमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ यस्मादेवं तस्मात्—नादत्त इति । प्रयोजकोऽपि सन्प्रभुः कस्यचि-त्पापं सुकृतं च नैवादत्ते न भजते । तत्र हेतुः—विभुः परिपूर्णः । आप्तकाम इत्यर्थः । यदि हि स्वार्थकामनया कारयेत्तर्हि तथा स्या-न्नत्वेतदस्ति । आप्तकामस्यैवाचिन्त्यनिजमायया तत्तत्पूर्वकर्मानुसारेण प्रवर्तकत्वात् । ननु भक्ताननुगृह्णतोऽभक्तान्निगृह्णतो वैषम्योपलम्भात्कथमाप्तकामत्वमित्यत आह—अज्ञानेनेति । निग्रहोऽपि दण्डरूपोऽनुग्रह एवेत्येवमज्ञानेन सर्वत्र समः परमे-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

कर्तुमाह—नादत्त इति । पापादीनि नैतत्कृतानि किंतु निजेनाज्ञानेन कृतानि शङ्क्येवामृते विषम्(?) ॥ १५॥ अतएव—ज्ञानेनत्विति । इ-

१ नीलकण्ठः, २ मधुसूदनः,

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

गच्छन्त्यविवेकिनः संसारिणो जन्तवः ॥ १५ ॥ ज्ञानेनेति। ज्ञानेन तु येनाज्ञानेनावृता मुह्यन्ति जन्तवस्तदज्ञानं येषां जन्तूनां विवेकज्ञानेनात्मविषयेण नाशितमात्मनो भवति तेषामादित्यवद्यथादित्यः समस्तं रूपजातमवभासयति तद्वज्ज्ञानं ज्ञेयं च वस्तु सर्वं प्रकाशयति तत्परमार्थतत्त्वम् ॥ १६ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

भावाच्च कुतः संसारनिवृत्तिरिति तत्राह—ज्ञानेनेति। सर्वमिति पूर्णत्वमुच्यते, ज्ञेयस्यैव वस्तुनस्तत्परमिति विशेषणम्। तद्व्याचष्टे—परमार्थतत्त्वमिति ॥ १६ ॥ विदुषां विविदिषूणां चान्तरङ्गाणि विद्यापरिपाकसाधनानीत्युपदि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

अहो अहं दीनोऽस्मि दुःख्यस्मीति च मुह्यति तद्वेदेते जन्तवः स्वस्याहं ब्रह्मास्मीति प्रमाणेन ब्रह्मभावमजानन्त ईश्वरादात्मानं पृथङ्मन्यमाना ईशात्मनोः सेव्यसेवकभावं च पश्यन्तो मुह्यन्ति। तथाच श्रुतिः 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमिति न स वेद यथा पशुरेव स देवानाम्' इति। एष ह्येवेति श्रुतिरपि भ्रान्तजनव्यवहारविषयैवेति भावः ॥ १५ ॥ तदात्मन आवरकमज्ञानं येषां ज्ञानेन ब्रह्मास्मीति प्रमाणजेन नाशितं तेषां तज्ज्ञानं कर्तृ आदित्यवदादित्यो यथा कृत्स्नं दृश्यं प्रकाशयति तद्वत्परं परमार्थवस्तु प्रकाशयति। अज्ञानजानर्थनिवृत्त्यर्थं ज्ञानमेष्टव्यमिति

४ मधुसूदनीव्याख्या।

माच्छादितं ज्ञानं जीवेश्वरजगद्भेदभ्रमाधिष्ठानभूतं नित्यं स्वप्रकाशं सच्चिदानन्दरूपमद्वितीयं परमार्थसत्यं तेन स्वरूपावरणेन मुह्यन्ति। प्रमातृप्रमेयप्रमाणकर्तृकर्मकरणभोक्तृभोग्यभोगाद्यनेकविधसंसाररूपं मोहमतस्मिंस्तदवभासरूपं विक्षेपं गच्छन्ति। जन्तवो जननशीलाः संसारिणो वस्तुस्वरूपादर्शिनः। अकर्त्रभोक्तृपरमानन्दाद्वितीयात्मस्वरूपादर्शननिबन्धनो जीवेश्वरजगद्भेदभ्रमः प्रतीयमानो वर्तते मूढानाम्। तस्यां चावस्थायां मूढप्रत्ययानुवादिन्यावेते श्रुतिस्मृती वास्तवाद्वैतबोधिवाक्यशेषभूते इति न दोषः ॥ १५ ॥ तर्हि सर्वेषामनाद्यज्ञानावृतत्वात्कथं संसारनिवृत्तिः स्यादत आह—ज्ञानेनेति। तदावरणविक्षेपशक्तिमदनाद्यनिर्वाच्यमनृतमनर्थव्रातमूलमज्ञानमात्माश्रयविषयमविद्यामायादिशब्दवाच्यं आत्मनो ज्ञानेन गुरूपदिष्टवेदान्तमहावाक्यजन्येन श्रवणमनननिदिध्यासनपरिपाकनिर्मलान्तःकरणवृत्तिरूपेण निर्विकल्पकसाक्षात्कारेण शोधिततत्त्वंपदार्थाभेदरूपशुद्धसच्चिदानन्दाखण्डैकरसवस्तुमात्रविषयेण नाशितं बाधितं कालत्रयेऽप्यसदेवासत्तयाऽज्ञातमधिष्ठानचैतन्यमात्रतां प्रापितं शुक्त्याविव रजतं शुक्तिज्ञानेन येषां श्रवणमननादिसाधनसंपन्नानां भगवदनुगृहीतानां मुमुक्षूणां तेषां तज्ज्ञानं कर्तृ। आदित्यवत् यथादित्यः स्वोदयमात्रेणैव तमो निरवशेषं निवर्तयति नतु कंचित्सहायमपेक्षते, तथा ब्रह्मज्ञानमपि शुद्धसत्त्वपरिणामत्वाद्व्यापकप्रकाशरूपं स्वोत्पत्तिमात्रेणैव सहकार्यन्तरनिरपेक्षतया सकार्यमज्ञानं निवर्तयत्परं सत्यज्ञानानन्तानन्दरूपमेकमेवाद्वितीयं परमात्मतत्त्वं प्रकाशयति प्रतिच्छायाग्रहणमात्रेणैव कर्मान्तरेणाभिव्यनक्ति। अत्राज्ञानेनावृतं ज्ञानेन नाशितमित्यज्ञानस्यावरणत्वज्ञाननाश्यत्वाभ्यां ज्ञानाभावरूपत्वं व्यावर्तितम्। नह्यभावः किंचिदावृणोति न वा ज्ञानाभावो ज्ञानेन नाश्यते स्वभावनाशरूपत्वात्तस्य। तस्मादहमज्ञो मामन्यं च न जानामीत्यादिसाक्षिप्रत्यक्षसिद्धं भावरूपमेवाज्ञानमिति भगवतो मतम्। विस्तरस्त्वद्वैतसिद्धौ द्रष्टव्यः। येषामिति बहुवचनेनानियमो दर्शितः। तथाच श्रुतिः 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

रूपमावृतम्। अन्योन्यतादात्म्याध्यासविषयभावं गमितमित्यर्थः। तेन कारणेन जन्तवोऽज्ञा मनुष्या मुह्यन्ति। आत्मगतत्वेन सुकृतदुष्कृतादिव्यवहरन्तीत्यर्थ इति व्याख्यातं तदुपेक्ष्यम्। मुख्यवृत्त्या सम्यक् वाक्यार्थसंभवे गौणादिवृत्त्याश्रयणस्य क्लिष्टकल्पनायाश्चाप्यलात् ॥ १५ ॥ तर्हि सर्वेषामनादिभावरूपाज्ञानावृतज्ञानत्वाद्व्यामोहस्य निवृत्त्यभावात्संसारनिवृत्तिः कथं स्यादिति तत्राह—ज्ञानेनेति। ज्ञानेन तु गुरूपदिष्टेन शास्त्रीयेण विवेकज्ञानेन स्वपरमार्थस्वरूपविषयेण तदज्ञानं कर्तृत्वादिविनिर्मुक्तं ब्रह्माहमस्मीति परमात्माभेदास्तित्वज्ञानावरकं येषां मुमुक्षूणां नाशितं तेषामादित्यवत् यथादित्योऽस्तित्वेन भान्तमपि घटादिवस्तु तद्गतसमस्तरूपाभानापादकं तमो निवर्त्य प्रकाशयति तथा गुरूपदिष्टं ज्ञानं [illegible]भावनाप्रकर्षेण भानावरणमज्ञानमपि निवर्त्य तत् श्रुतिस्मृतीतिहास-

६ श्रीधरीव्याख्या।

स्वभावभूतं ज्ञानमावृतम्। तेन हेतुना जन्तवो [illegible] जीवा मुह्यन्ति। भगवति वैषम्यं मन्यन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ज्ञानिनस्तु न मुह्यन्तीत्याह—ज्ञानेनेति। आत्मनो [illegible] भगवतो ज्ञानेन येषां तद्वैषम्योपलम्भकज्ञानं नाशितं तज्ज्ञानं तेषामज्ञानं नाशयित्वा तत्परं तत्त्वं नाशिते ज्ञानस्य स्वा[illegible]

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

[illegible]यति [illegible] परप्रकाशत्वं स्वतःसिद्धं यथादित्यस्य तमसि नष्टे विनिवर्तितायां हि शङ्कायां अमृतममृतकार्यं स्वयमेव करोति

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

यत्परं ज्ञानं प्रकाशितं तस्मिन्गता बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तदेव परं ब्रह्मात्मा येषां ते तदात्मानस्तन्निष्ठाः निष्ठाभिनिवेशस्तात्पर्यं सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य ब्रह्मण्येवावस्थानं येषां ते तन्निष्ठास्तत्परायणाश्च । तदेव परमयनं परा गतिर्येषां भवति ते तत्परायणाः । केवलात्मरतय इत्यर्थः । येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते गच्छन्त्येवंविधा अपुनरावृत्तिमपुनर्देहसंबन्धं ज्ञाननिर्धूतकल्मषा यथो-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

दिक्षुरुत्तरश्लोकस्यापेक्षितं पूरयति—यत्परमिति । तस्मिन्परमार्थतत्त्वे परस्मिन्ब्रह्मणि बाह्यं विषयमपोह्य गता प्रवृत्ता श्रवणमनननिदिध्यासनैरसकृदनुष्ठितैर्बुद्धिः साक्षात्कारलक्षणा येषां ते तथेति प्रथमविशेषणं विभजते—तस्मिन्निति । तर्हि बोद्धा जीवो बोद्धव्यं ब्रह्मेति जीवब्रह्मभेदाभ्युपगमो नेत्याह—तदात्मान इति । कल्पितं बोद्धृबोद्धव्यत्वं वस्तुतस्तु न भेदोऽस्तीत्यङ्गीकृत्य व्याचष्टे—तदेवेति । ननु देहादावात्माभिमानमपनीय ब्रह्मण्येवाहमस्मीत्यवस्थानं तत्तदनुष्ठीयमानकर्मप्रतिबन्धान्न सिध्यतीत्याशङ्क्य विशेषणान्तरमादत्ते—तन्निष्ठा इति । तत्र निष्ठाशब्दार्थं दर्शयन्विवक्षितमर्थमाह—निष्ठेत्यादिना । तथापि पुरुषार्थान्तरापेक्षाप्रतिबन्धात्कथं यथोक्ते ब्रह्मण्येवावस्थानं सेद्धुं पारयति तत्राह—तत्परायणाश्चेति । यथोक्तानामधिकारिणां परमपुरुषार्थस्योक्तब्रह्मानतिरेकान्नान्यत्रासक्तिरिति तात्पर्यार्थमाह—केवलेति । ननु यथोक्तविशेषणवतां वर्तमानदेहपातेऽपि देहान्तरपरिग्रहव्यग्रतया कुतो यथोक्ते ब्रह्मण्यवस्थानमास्थातुं शक्यते तत्राह—ते गच्छन्तीति । सति संसारकारणे दुरितादौ संसारप्रसरस्य दुर्वारत्वात्-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

भावः ॥ १६ ॥ तद्बुद्धय इति । यत् परं ब्रह्म प्रशान्तं तत्रैव बुद्धिरस्ति ब्रह्मेति निश्चयो येषामापाततः श्रुत्यर्थविदां ते तद्बुद्धयः, तदेव आत्मा प्रत्यक्तत्त्वं येषां श्रवणमननात्मकविचारेण प्रमाणप्रमेयगतासंभावनाविहीनानां ते तदात्मानः, तत्रैव निष्ठा विजातीयवृत्त्यनन्तरितसजातीयवृत्तिप्रवाहो येषां देहादावनात्मन्यात्मधीरूपविपरीतभावनारहितानां ते तन्निष्ठाः, तदेव परमयनमज्ञानरूपोपाधिनिरासेन प्राप्यं येषामखण्डानन्दमग्नानां ते तत्परायणाः, अपुनरा-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तथा मनुष्याणां तदिदमप्येतर्हि 'य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति' इत्यादि यद्विषयं यदाश्रयमज्ञानं तद्विषयतदाश्रयप्रमाणज्ञानात्तन्निवृत्तिरिति न्यायप्राप्तनियमं दर्शयति । तत्राज्ञानगतमावरणं द्विविधम् । एकं सतोऽप्यसत्त्वापादकं अन्यत् भासतोऽप्यभानापादकम् । तत्राद्यं परोक्षापरोक्षसाधारणप्रमाणज्ञानमात्रान्निवर्तते । अनुमितेऽपि वन्ह्यादौ पर्वते वह्निर्नास्ती-त्यादिभ्रमादर्शनात् । तथा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मास्मि' इति वाक्यात्परोक्षनिश्चयेऽपि ब्रह्म नास्तीति भ्रमो निवर्तत एव । अ-स्त्येव ब्रह्म किंतु मम न भातीत्येवं भ्रमजनकं द्वितीयमभानावरणं साक्षात्कारादेव निवर्तते । स च साक्षात्कारो वेदान्तवाक्ये-नैव जन्यते निर्विकल्पक इत्याद्यद्वैतसिद्धावनुसंधेयम् ॥ १६ ॥ तद्बुद्धय इति । ज्ञानेन परमात्मतत्त्वप्रकाशे सति तस्मि-न्प्रकाशिते परमात्मतत्त्वे सच्चिदानन्दघन एव बाह्यसर्वविषयपरित्यागेन साधनपरिपाकात्पर्यवसिता बुद्धिरन्तःकरणवृत्तिः सा-क्षात्कारलक्षणा येषां ते तद्बुद्धयः । सर्वदा निर्बीजसमाधिभाज इत्यर्थः । तत्किं बोद्धारो जीवा बोद्धव्यं ब्रह्म तत्त्वमि-बोद्धृबोद्धव्यलक्षणभेदोऽस्ति । नेत्याह—तदात्मान इति । तदात्मानः तदेव परं ब्रह्म आत्मा येषां ते तथा । बोद्धृबोद्धव्यत्वो हि मायाविजृम्भितो न वास्तवाभेदविरोधीति भावः । ननु तदात्मान इति विशेषणं व्यर्थं अविद्वद्व्यावर्तकं हि विद्वद्विशेषणम् । अज्ञा अपि हि वस्तुगत्या तदात्मान इति कथं तद्व्यावृत्तिरिति चेत् । न । इतरात्मत्वव्यावृत्तौ तात्पर्यात् । अज्ञा हि अनात्मभूते देहादावात्माभिमानिन इति न तदात्मान इति व्यपदिश्यन्ते । विज्ञास्तु निवृत्तदेहाद्यभिमाना इति विरोधिनिवृ-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

पुराणादौ प्रसिद्धं परं परमार्थतत्त्वं प्रकाशयति सच्चिदानन्दानन्तात्मकं ब्रह्माहमस्मीति साक्षाद्व्यक्तीकरोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ तत्परं तत्त्वं ज्ञानप्रकाशितं तस्मिन्गता बुद्धिर्येषां ते । ननु ते किं तस्माद्व्यतिरिक्ता नेत्याह । तदेव परंब्रह्मगतमा स्वरूपं येषां ते । तत्र हेतु-माह । यतस्तस्मिन्ब्रह्मणि निष्ठा निदिध्यासनात्मकोऽभिनिवेशो येषां ते । तत्रापि हेतुमाह । यतस्तदेव परमयनं परा गति-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

परिपूर्णमीश्वरस्वरूपं प्रकाशयति । यथा आदित्यस्तमो निरस्य समस्तं वस्तुजातं प्रकाशयति तद्वत् ॥ १६ ॥ एवंभूतेश्वरोपासका-माह—तद्बुद्धय इति । तस्मिन्नेव बुद्धिर्निश्चयात्मिका येषाम्, तस्मिन्नेवात्मा मनो येषां ते, तस्मिन्नेव निष्ठा तात्पर्यं येषाम्,

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

॥ १६ ॥ एतच्च तद्गततबुद्धिमनसां त्यक्तान्यव्यापाराणां घटत इत्याशयं प्रकटयितुमाह—तद्बुद्धय इति । अत्रैतदधिकम् ।

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

केन ज्ञानेन निर्धूतो निवृत्तो नाशितः कल्मषः पापादिसंसारकारणदोषो येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषा यतय इत्यर्थः ॥ १७ ॥ येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते पण्डिताः कथं तत्त्वं पश्यन्तीत्युच्यते—विद्येति । विद्याविनयसंपन्ने विद्या च विनयश्च विद्याविनयौ विनय उपशमस्ताभ्यां विद्याविनयाभ्यां संपन्नो विद्याविनयसंपन्नो विद्वान्विनीतश्च यो ब्राह्मणस्तस्मिन्ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनो विद्याविनयसंपन्न उत्तमसंस्कारवति ब्राह्मणे सात्त्विके मध्यमायां च रा-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

पुनरावृत्तिसिद्धिरित्याशङ्क्याह—ज्ञानेति । उक्तविशेषणसंपत्त्या दर्शितफलशालित्वमाश्रमान्तरेष्वसंभावितमिति मन्वानो विशिनष्टि—यतय इति ॥ १७ ॥ यदपुनरावृत्तिसाधनं तत्त्वज्ञानं तदेव प्रश्नद्वारेण विवृणोति—येषामित्यादिना । विद्या वेदार्थविज्ञानमित्यङ्गीकृत्य विनयं व्याचष्टे—विनय इति । उपशमो निरहंकारत्वमनौद्धत्यम् । पदार्थमेवमुक्त्वा वाक्यार्थं दर्शयति—विद्वानिति । गवीत्याद्यनूद्य वाक्यार्थं कथयति—विद्येति । हस्त्यादौ पण्डिताः समदर्शिन इत्युत्तरत्र संबन्धः । तत्र तत्र प्राणिभेदेषु तत्तद्गुणैस्तत्तन्निमित्तसंस्कारैश्च संस्पृष्टत्वसंभवात्न ब्रह्मणः समत्वमित्याश-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

वृत्तिं मोक्षं गच्छन्ति । यतो ज्ञानेन निर्धूतं कल्मषं मूलाज्ञानं संसारबीजभूतं येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥ एतेषां जगति दृष्टिमाह—विद्येति । उत्तमब्राह्मणे चण्डालादौ वा समं ब्रह्मैव सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च भासमानं द्रष्टुं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तदात्मान इति व्यपदिश्यन्त इति युक्तं विशेषणम् । ननु कर्मानुष्ठानविक्षेपे सति कथं देहाद्यभिमाननिवृत्तिरिति तत्राह—तन्निष्ठा इति । तन्निष्ठाः तस्मिन्नेव ब्रह्मणि सर्वकर्मानुष्ठानविक्षेपनिवृत्त्या निष्ठा स्थितिर्येषां ते तन्निष्ठाः । सर्वकर्मसंन्यासेन तदेकविचारपरा इत्यर्थः । फलरागे सति कथं तत्साधनभूतकर्मत्याग इति तत्राह—तत्परायणाः । तदेव परमयनं प्राप्तव्यं येषां ते तत्परायणाः । सर्वतो विरक्ता इत्यर्थः । अत्र तद्बुद्धय इत्यनेन साक्षात्कार उक्तः । तदात्मान इत्यनात्माभिमानरूपविपरीतभावनानिवृत्तिफलको निदिध्यासनपरिपाकः । तन्निष्ठा इत्यनेन सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकः प्रमाणप्रमेयगतासंभावनानिवृत्तिफलको वेदान्तविचारः श्रवणमननपरिपाकरूपः । तत्परायणा इत्यनेन वैराग्यप्रकर्ष इत्युत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वहेतुत्वं द्रष्टव्यम् । उक्तविशेषणा यतयो गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं पुनर्देहसंबन्धाभावरूपां मुक्तिं प्राप्नुवन्ति । सकृन्मुक्तानामपि पुनर्देहसंबन्धः कुतो न स्यादिति तत्राह—ज्ञानेति । ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ज्ञानेन निर्धूतं समूलमुन्मूलितं पुनर्देहसंबन्धकारणं कल्मषं पुण्यपापात्मकं कर्म येषां ते तथा । ज्ञानेनानाद्यज्ञाननिवृत्त्या तत्कार्यकर्मक्षये तन्मूलकं पुनर्देहग्रहणं कथं भवेदिति भावः ॥ १७ ॥ देहपातादूर्ध्वं विदेहकैवल्यरूपं ज्ञानफलमुक्त्वा प्रारब्धकर्मवशात्सत्यपि देहे जीवन्मुक्तिरूपं तत्फलमाह—विद्येति । विद्या वेदार्थपरिज्ञानं ब्रह्मविद्या वा । विनयो निरहंकारत्वम् अनौद्धत्यमिति यावत् । ताभ्यां संपन्ने ब्रह्मविदि विनीते च ब्राह्मणे

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ते तदेव परां गतिं बुद्ध्वा इहामुत्रार्थभोगे विरज्य तच्छ्रवणतन्मननैकपरत्वेन तत्परायणा इत्यर्थः । एवंभूता अपुनरावृत्तिं मोक्षं गच्छन्ति । यतो ज्ञानेन ब्रह्मात्मसाक्षात्कारेण नितरां मूलोच्छेदेन धूतो नाशितः कल्मषः पुनरावृत्तिकारणीभूतो येषां ते ॥ १७ ॥ येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते पण्डिता मोक्षगामिनः कथमात्मतत्त्वं पश्यन्तीति तत्राह—विद्येति । विद्या आत्मबोधः विनय उपशम औद्धत्याद्यभावः । दैन्यवारणाय विद्यापदमौद्धत्यादिवारणाय विनयपदं ताभ्यां संपन्ने युक्ते उत्तमसंस्कारवति सात्त्विके ब्राह्मणे, मध्यमायां राजस्यां गवि संस्काररहितायां, अधमे केवलतामसे हस्तिनि गजे, शुनि सारमेये, श्वपाके चाण्डाले । तामसानां बहूनामुपादानं तु सात्त्विकराजसापेक्षया तेषां बाहुल्यसूचनार्थम् । समं सत्त्वादिगुणैस्तज्जन्यसंस्कारैश्चास्पृष्टमेकमविक्रियं गङ्गाजले तडागोदके मूत्रादावच्छिन्नाकाशमिव ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिताः समदर्शिन इत्यर्थः । यत्तु ननु ज्ञानसंन्यासंपन्नानां जीवे कोयमतिशयो यत्परैक्यं नाम । नहि मनुष्याणां लोके उत्तममध्यमतया व्यवह्रियमाणानां पशूनां वा तादृशानां न जीवोऽस्ति सत्त्वा न परैक्यं प्रतिपद्यते । इत्याशङ्क्याह—विद्येति । अत्र गवि हस्तिनि शुनीति गोत्वादिजात्याधारपिण्डरूपोपाधी-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

परमयनमाश्रयो येषाम्, ततश्च तत्प्रसादलब्धेनात्मज्ञानेन निर्धूतं निरस्तं कल्मषं येषां तेऽपुनरावृत्तिं मुक्तिं यान्ति ॥ १७ ॥ कीदृशास्ते ज्ञानिनो येऽपुनरावृत्तिं गच्छन्तीत्यपेक्षायामाह—विद्याविनयसंपन्न इति । विषमेष्वपि समं ब्रह्मैव द्रष्टुं शीलं येषां ते । पण्डिताः

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

[illegible]स्वकर्मणि । स[illegible] ... [illegible]का आपे न सज्जन्ति पङ्के रविकरा इव' इति ॥ १७ ॥ यत्र एवं स्वभावस्तु प्रवर्तते इति । अतो ध्वस्ता-[illegible]स्थितिरित्याह—[illegible] ... [illegible]यति । तथा तेषां योगिनां ब्राह्मणेऽनीदृशी बुद्धिरस्य शुश्रूषादिनाहं पुण्यवान्भविष्यामीत्यादि । गवि न

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

जस्यां गवि संस्कारहीनायामत्यन्तमेव केवलतामसे हस्त्यादौ च सत्त्वादिगुणैस्तज्जैश्च संस्कारैस्तथा राजसैस्तथा तामसैश्च संस्कारैरत्यन्तमेवास्पृष्टं सममेकमविक्रियं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥ नन्वभोज्यान्नास्ते दोषवन्तः 'समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः' इति स्मृतेर्न ते

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

क्ष्याह--सत्त्वादीति। तज्जैश्चेत्यत्र तच्छब्देन सत्त्वमेव गृह्यते। सात्त्विकसंस्कारैरिव राजससंस्कारैरपि सर्वथैवासंस्पृष्टं ब्रह्मेत्याह—तथेति। राजसैरिव तामसैरपि संस्कारैर्ब्रह्मात्यन्तमेवास्पृष्टमित्याह—तथा तामसैरिति। ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं कूटस्थत्वमसङ्गत्वं चोक्तेऽर्थे हेतुरिति मत्वा समशब्दार्थमाह—सममिति। समदर्शित्वमेव पाण्डित्यं तद्व्याचष्टे—ब्रह्मेति ॥ १८ ॥ सात्त्विकेषु राजसेषु तामसेषु च सत्त्वेषु समत्वदर्शनमनुचितमिति शङ्कते—नन्विति। सर्वत्र समदर्शिनस्तच्छब्देन परामृश्यन्ते। तेषां दोषवत्त्वादभोज्यान्नत्वमित्यत्र प्रमाणमाह—समासमाभ्यामिति। समानामध्ययनादिभिः। समानधर्मकाणां वस्त्रालंकारादिपूजया विषमे प्रतिपत्तिविशेषे क्रियमाणे सत्यसमानां चासमानधर्मकाणां कस्यचिदेकवेदत्वमपरस्य द्विवेदत्वमित्यादिधर्मवतां प्रागुक्ततया पूजया समे प्रतिपत्तिविशेषे पूजयिता पुरुषविशेषं ज्ञात्वा प्रतिपत्तिमकुर्वन्धनाद्धर्माच्च हीयते तेन सात्त्विके राजसतामसयोश्च समबुद्धिं कुर्वन्प्रत्यवैतीत्यर्थः। उत्तरत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति—न ते दोषवन्त इति। स्मृत्यवष्टम्भेन सर्वसत्त्वेषु समत्वदर्शिनां दोषवत्त्वमुक्तं कथं नास्तीति प्रतिज्ञामात्रेण सिध्यतीति शङ्कते—कथमिति। स्मृतेर्गतिमग्रे वदिष्यन्निर्दोषत्वं समत्वदर्शिनां विशदयति—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

शीलं येषां ते समदर्शिनः। यथोक्तम् 'अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम्। आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम्॥' इति। चराचरं जगद्ब्रह्मदृष्ट्यैव पश्यन्तीत्यर्थः ॥१८॥ ननु 'समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः' इति तुल्यश्रुतशीलाय ब्राह्मणद्वयाय विषमां पूजां प्रयुक्तवतः, तथा अतुल्यश्रुतशीलाय ब्राह्मणद्वयाय समां पूजां प्रयुक्तवतश्चा-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

सात्त्विके सर्वोत्तमे। तथा गवि संस्कारहीनायां राजस्यां मध्यमायाम्। तथा हस्तिनि शुनि श्वपाके चात्यन्ततामसे सर्वाधमेऽपि सत्त्वादिगुणैस्तज्जैश्च संस्कारैरस्पृष्टमेव समं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिनः पण्डिता ज्ञानिनः। यथा गङ्गायां तडागे सुरायां मूत्रे वा प्रतिबिम्बितस्यादित्यस्य न तद्गुणदोषसंबन्धस्तथा ब्रह्मणोऽपि चिदाभासद्वारा प्रतिबिम्बितस्य नोपाधिगतगुणदोषसंबन्ध इति प्रतिसंदधानाः सर्वत्र समदृष्ट्यैव रागद्वेषराहित्येन परमानन्दस्फूर्त्या जीवन्मुक्तिमनुभवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ ननु सात्त्विकराजसतामसेषु स्वभावविषमेषु प्राणिषु समत्वदर्शनं धर्मशास्त्रनिषिद्धम्। तथाच 'तस्यान्नमभोज्यम्' इत्युपक्रम्य गौतमः स्मरति 'समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः' इति। समासमाभ्यामिति चतुर्थीद्विवचनम्। विषमसमे इति द्वन्द्वैकवद्भावेन सप्तम्येकवचनम्। चतुर्वेदपारगाणामत्यन्तसदाचाराणां यादृशो वस्त्रालंकारान्नादिदानपुरःसरः पूजाविशेषः क्रियते तत्समायैवान्यस्मै चतुर्वेदपारगाय सदाचाराय विषमे तदपेक्षया न्यूने पूजाप्रकारे कृते तथाल्पवेदानां हीनाचाराणां यादृशो हीनसाधनः पूजाप्रकारः क्रियते तादृशायैवासमाय पूर्वोक्तवेदपारगसदाचारब्राह्मणापेक्षया हीनाय तादृशहीनपूजायाः मुख्यपूजासमे पूजाप्रकारे कृते उत्तमस्य हीनतया हीनस्योत्तमतया पूजातो हेतोस्तस्य पूजयितुरन्नमभोज्यं भवतीत्यर्थः। पूजयिता प्रतिपत्तिविशेषमकुर्वन्धनाद्धर्माच्च हीयत इति च दोषान्तरम्। यद्यपि यतीनां निष्परिग्रहाणां पाकाभावादन्नाभावा

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

नामुत्तममध्यमाधमानामुक्तत्वान्मानुषपिण्डानामप्यात्मोपाधीनामेवं विवेको ज्ञेयः। ब्राह्मणस्योत्तमस्य पृथगभिधानात्। विद्यावशिष्टौ क्षत्रियवैश्यपिण्डौ। विनयसंपन्नत्रैवर्णिकसेवामात्रधर्मकः शूद्रपिण्डः। पिण्डसमुदायाभिप्रायं चैकवचनम्। तथोत्तमो ब्राह्मणः क्षत्रियवैश्यौ मध्यमौ ततः किंचिन्निकृष्टः शूद्रः सर्वथाधमः श्वपाकः। एतेषु मानुषपशूत्तममध्यमाधमेषु पिण्डेष्वात्मोपाधिषु सत्त्वादिरहितं सर्वत्राविशेषत्वात् समं ब्रह्मैव तत्र तत्र प्रविष्टं पण्डिताः पश्यन्ति नत्वात्मानमेव ब्रह्मात्मकं पश्यन्तीत्यर्थ इतीतरे व्याचक्षते तन्मन्दम्। सर्वभूतात्मभूतब्रह्मदर्शिन इत्येतावतैवोक्तार्थे सिद्धेऽमूलोक्तानामुपाधिभेदानां क्लिष्टकल्पनया प्रदर्शितानां समपदस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥ १८ ॥ ननु सात्त्विकादिषु समत्वदर्शनमनुचितं 'समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः' इति तस्यान्नमभोज्यमित्युक्त्या स्मृत्या समदर्शिनोऽभोज्यान्नत्वप्रतिपादनात् समानामध्ययनादिभिस्तुल्यधर्मवतां वस्त्रालंकाररत्नादिदानपूर्वके विषमे पूजा

६ श्रीधरीव्याख्या।

ज्ञानिन इत्यर्थः। तत्र विद्याविनयाभ्यां युक्ते ब्राह्मणे च शुनो यः पचति तस्मिञ्श्वपाके चेति कर्मणा वैषम्यम्। गवि हस्तिनि शुनि चेति जातितो वैषम्यं दर्शितम् ॥ १८ ॥ ननु विषमेषु समदर्शनं निषिद्धं कुर्वन्तोऽपि कथं ते पण्डिताः। यथाह गौतमः

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

पावनीयमित्यादि। हस्तिनि नार्थादिधीः। शुनि नापवित्रापकारितादिनिश्चयः। श्वपाके च न पापापवित्रादिधिषणा। अतएव सर्वं

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

दोषवन्तः । कथम्—इहैव जीवद्भिरेव तैः समदर्शिभिः पण्डितैर्जितो वशीकृतः सर्गो जन्म येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणि समभावे स्थितं निश्चलीभूतं मनोऽन्तःकरणं निर्दोषम् । यद्यपि दोषवत्सु श्वपाकादिषु मूढैस्तद्दोषैर्दोषवदिव विभासते तथापि तद्दोषैरसंस्पृष्टमिति निर्दोषं दोषवर्जितं हि यस्मात्, नापि स्वगुणभेदभिन्नं निर्गुणत्वाच्चैतन्यस्य । वक्ष्यति च भगवानिच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वमनादित्वान्निर्गुणत्वादिति च । नाप्यन्त्या विशेषा आत्मनो भेदकाः सन्ति प्रतिशरीरं तेषां सत्त्वे प्रमाणानुपपत्तेः । अतः समं ब्रह्मैकं च यस्माद्ब्रह्मण्येव ते स्थितास्तस्मान्न दोषगन्धमात्रमपि तान्स्पृशति देहादिसंघाता-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

इहैवेति । सर्वेषां चेतनानां साम्ये प्रवणमनसां ब्रह्मलोकगमनमन्तरेण तस्मिन्नेव देहे परिभूतजन्मनामशेषदोषराहित्ये हेतुमाह—निर्दोषं हीति । वर्तमानो देहः सप्तम्या परिगृह्यते । तानेव समदर्शिनो विशिनष्टि—येषामिति । ननु ब्रह्मणो निर्दोषत्वमसिद्धं दोषवत्सु श्वपाकादिषु तद्दोषैर्दोषवत्त्वोपलम्भसंभवात्तत्राह—यद्यपीति । यस्मात्तन्निर्दोषं तस्मात्तस्मिन्ब्रह्मणि स्थितैर्निर्दोषैः सर्गो जित इति संबन्धः । ब्रह्मणो गुणभूयस्त्वादल्पीयान्दोषोऽपि स्यादित्याशङ्क्याह—नापीति । चेतनस्य गुणविशेषे विशिष्टत्वमनिष्टं निर्गुणत्वश्रवणादित्ययुक्तमिच्छादीनां परिशेषादात्मधर्मत्वस्य कैश्चिन्निश्चितत्वादित्याशङ्क्याह—वक्ष्यति चेति । आत्मनो निर्गुणत्वे वाक्यशेषं प्रमाणयति—अनादित्वादिति । चकारो वक्ष्यतीत्यनेन संबन्धार्थः । गुणदोषवशादात्मनो भेदाभावेऽपि भेदोऽन्त्यविशेषेभ्यो भविष्यतीति प्रसङ्गादाशङ्क्य दूषयति—नापीति । प्रतिशरीरमात्मभेदसिद्धौ तद्धेतुत्वेन तेषां सत्त्वं तेषां च सत्त्वे प्रतिशरीरमात्मनो भेदसिद्धिरिति परस्पराश्रयत्वमभिप्रेत्य हेतुमाह—प्रतिशरीरमिति । आत्मनो भेदकाभावे फलितमाह—अत इति । समत्वमेव व्याकरोति—एकं चेति । ब्रह्मणो निर्विशेषत्वेनैकत्वाज्जीवानां च भेदकाभावेनैकत्वस्योक्तत्वादेकलक्षणत्वादेकत्वं जीवब्रह्मणोरेष्टव्यमित्याह—तस्मादिति । जीवब्रह्मणोरेकत्वे जीवानां ब्रह्मवन्निर्दोषत्वं सिध्यतीत्याह—तस्मान्नेति । तच्छब्दार्थमेव स्फोरयति—देहादीति । यदि सर्वसत्त्वेषु समत्वदर्शनमदुष्टमिष्टं तर्हि कथं गौतमसूत्रमित्या-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

न्याचत्वं गौतमेन स्मर्यते तत्कथं ब्राह्मणचण्डालयोः समदर्शित्वं युक्तमित्याशङ्क्याह—इहैवेति । येषां मनः सर्वभूतेषु साम्ये ब्रह्मभावे स्थितं निश्चलं तैरिहैव जीवद्भिरेव सर्गो जन्म जितो वशीकृतः । हि यस्मान्निर्दोषं समं सर्वत्राविभो-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

भोज्यान्नत्वं च धनहीनत्वं च स्वतएव विद्यते तथापि धर्महानिर्दोषो भवत्येव । अभोज्यान्नत्वं चाशुचित्वेन पापोत्पत्त्युपलक्षणम् । तपोधनानां च तपएव धनमिति तद्धानिरपि दूषणं भवत्येवेति कथं समदर्शिनः पण्डिता जीवन्मुक्ता इति प्राप्ते परिहरति—इहेति । तैः समदर्शिभिः पण्डितैरिहैव जीवनदशायामेव जितोऽतिक्रान्तः सर्गः सृज्यत इति व्युत्पत्त्या द्वैतप्रपञ्चः देहपातादूर्ध्वमतिक्रमितव्य इति किमु वक्तव्यम् । कैः । येषां साम्ये सर्वभूतेषु विषमेष्वपि वर्तमानस्य ब्रह्मणः समभावे स्थितं निश्चलं मनः । हि यस्मान्निर्दोषं समं सर्वविकारशून्यं कूटस्थनित्यमेकं च ब्रह्म तस्मात्ते समदर्शिनो ब्रह्मण्येव स्थिताः । अयं भावः—दुष्टत्वं हि द्वेधा भवति अदुष्टस्यापि दुष्टसंबन्धात् यथा गङ्गोदकस्य मूत्रगर्तपातात्, स्वतएव वा यथा मूत्रादेः । तत्र

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

क्रियमाणे सति असमानां च कस्यचित् द्विवेदाध्ययनमपरस्यैकवेदाध्ययनमित्येवमध्ययनादिभिरतुल्यधर्मवतां प्रायुक्ते समे पूजाविशेषे तस्याः पूजातो हेतोः पूजयिता पुरुषविशेषं ज्ञात्वा पूजाविशेषमकुर्वन्नभोज्यान्नो भवति धनात्[illegible] हीयत इति स्मृतेरर्थः । तथाच सर्वसत्त्वेषु समत्वदर्शिनः दोषवत्त्वमित्याशङ्कायाः कार्यकरणसंघातात्मदर्शनाभिमानत्[illegible]मठविषया तु गौतमस्मृतिः । पूजात इति पूजाविषयत्वेन विशेषणात् । इदं तु यः सर्वकर्मसंन्यासी निष्परिग्रहः पाकान्[illegible]कारी अभोज्यान्नो धनहीनो धर्मादिदत्तजलाञ्जलिः तत्ववित् तद्विषयमिति विषयभेदेनाविरोधमभिप्रेत्योत्तरमाह—इहेति । इहैव जीवद्भिरेव तैर्जितो वशीकृतः अतिक्रान्तो जन्मादिलक्षणः संसारः । कैरित्यपेक्षायामाह । येषां सर्वसत्त्वेषु ब्रह्मणः समभावे स्थितं स्थिरीभूतं मनोऽन्तःकरणम् । हि यस्मान्मनः-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

साम्यां विषमसमे पूजातः' इति । अस्यार्थः—समासमाभ्यां पूजाया विषमे प्रकारे कृते सति, विषमाय च समे प्रकारे कृते सति स पूजक इह लोकात्परलोकाच्च हीयत इति । तत्राह—इहैवेति । इहैव जीवद्भिरेव तैः सृज्यत इति सर्गः संसारो जितो निरस्तः । कैः । येषां मनः

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

भीति ननु व्यवहरन्तीति । [illegible] उक्तं 'चिद्धर्मा सर्वदेहेषु विशेषो नास्ति कुत्रचित् । अतश्च तन्मयं सर्वं भावयन्भवजिज्जनः ॥' अत्रापि भाव-

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

त्मदर्शनाभिमानाभावात् । देषां देहादिसंघातात्मदर्शनाभिमानवद्विषयं तु तत्सूत्रं 'समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः' इति पूजाविषयत्वविशेषणात् । दृश्यते हि ब्रह्मवित्षडङ्गविच्चतुर्वेदविदिति पूजादानादौ गुणविशेषसंबन्धः कारणं ब्रह्म तु सर्वगुणदोषसंबन्धवर्जितमित्यतो ब्रह्मणि ते स्थिता इति युक्तम् । कर्मिविषयं च समासमाभ्यामित्यादीदं तु सर्वकर्मसंन्यासिविषयं प्रस्तुतं सर्वकर्माणि मनसेत्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तेः ॥ १९ ॥ यस्मान्निर्दोषं समं ब्रह्मात्मा तस्मात्—न प्रहृष्येन्न हर्षं कुर्यात्प्रि-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

शङ्क्याह—देहादिसंघातेति । सूत्रस्य यथोक्ताभिमानवद्विषयत्वे गमकमाह—पूजेति । यदि वा चतुर्वेदानामेव सतां पूजया वैषम्यं यदि वा चतुर्वेदानां षडङ्गविदां च पूजया साम्यं तदा तेषामुक्तपूजाविषयाणां केषांचिन्मनोविकारसंभवे कर्ता प्रत्यवैतीत्यविद्वद्विषयत्वं सूत्रस्य प्रतिभातीत्यर्थः । तत्रैव चानुभवमनुकूलत्वेनोदाहरति—दृश्यते हीति । देहादिसंघाताभिमानवतां गुणदोषसंबन्धसंभवात्तद्विषयं सूत्रमित्युक्तमिदानीं ब्रह्मात्मदर्शनाभिमानवतां गुणदोषासंबन्धान्न तद्विषयं सूत्रमित्यभिप्रेत्याह—ब्रह्म त्विति । इतश्च नेदं सूत्रं ब्रह्मविद्विषयमित्याह—कर्मीति । तत्रैव पूजापरिभवसंभवादित्यर्थः । ननु यत्र समत्वदर्शनं तत्रैव त्विदं सूत्रं ननु कर्मिण्यकर्मिणि चेति विभागोऽस्ति तत्राह—इदं त्विति । समत्वदर्शनस्य संन्यासिविषयत्वेन प्रस्तुतत्वे हेतुमाह—सर्वकर्माणीति । आध्यायपरिसमाप्तेः सर्वकर्माणीत्यारभ्य तत्र तत्र सर्वकर्मसंन्यासाभिधानात्तद्विषयमिदं समत्वदर्शनं गम्यते तत्र तन्निरहंकारे निरवकाशं सूत्रमित्यर्थः ॥ १९ ॥ नन्विष्टानिष्टप्राप्तिभ्यां हर्षविषादौ विद्वानपि कुर्वन्निर्दोषे ब्रह्मणि कथं स्थितिं लभेतेत्याशङ्क्याकाङ्क्षितं पूरयन्नुत्तरश्लोकमुत्थापयति—यस्मादिति । आत्मज्ञाननिष्ठावतो विदुषो हर्षविषादनिमित्ताभावान्न तावुचितावित्याह—स्थिरबुद्धिरिति । ननु हर्षविषादनिमित्तत्वं प्रियाप्रिययोः सिद्धमिति कथं तत्प्राप्त्या हर्षोद्वेगौ न

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

षमं ब्रह्मास्ति यथा हिरण्मययोर्देवतातत्पीठयोः स्वर्णदृक्साम्यं पश्यति पूजकस्तु आकारदृक्कृतारतम्यं पश्यति तद्वत् । पूजास्मृतिर्भ्रान्तिकृततारतम्यविषया । साम्यदृष्टिस्तु तत्त्वविषयेति भावः । यस्मादेवं ते साम्यं पश्यन्ति तस्माद्ब्रह्मण्यखण्डैकरसे ते द्रष्टारः स्थिता एकीभावेन समाप्तिं गताः ॥ १९ ॥ **न प्रहृष्येदिति** । यस्मान्निर्दोषं समं ब्रह्म तस्मा-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

दोषवत्सु श्वपाकादिषु स्थितं तद्दोषैर्दुष्यति ब्रह्मेति मूढैर्विभाव्यमानमपि सर्वदोषासंसृष्टमेव ब्रह्म व्योमवदसङ्गत्वात् । 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' 'सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' इति श्रुतेः । नापि कामादिधर्मवत्तया स्वतएव कलुषितं कामादेरन्तःकरणधर्मत्वस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् । तस्मान्निर्दोषब्रह्मरूपा यतयो जीवन्मुक्ता अभोज्यान्नादिदोषदुष्टाश्चेति व्याहतम् । स्मृतिस्त्वविद्वद्गृहस्थविषयैव 'तस्यान्नमभोज्यम्' इत्युपक्रमात्, पूजात इति मध्ये निर्देशात्, 'धनाद्धर्माच्च हीयते' इत्युपसंहाराच्चेति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥ यस्मान्निर्दोषं समं ब्रह्म तस्मात्तद्रूपमात्मानं साक्षात्कुर्वन्—**न प्रहृष्येदित्यादि** । 'दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः' इत्यत्र व्याख्यातं पूर्वार्धं जीवन्मुक्तानां स्वाभाविकं चरितमेव मुमुक्षुभिः प्रयत्नपूर्वकमनुष्ठेयमिति वदितुं लिङ्प्रत्ययौ । अद्वितीयात्मदर्शनशीलस्य व्यतिरिक्तप्रियाप्रियप्राप्त्ययोगान्न तन्निमित्तौ हर्षविषादावित्यर्थः । अद्वितीयात्मदर्शनमेव विवृणोति—**स्थिरेति** । स्थिरबुद्धिः स्थिरा निश्चला संन्यासपूर्वकवेदान्तवाक्यविचारपरिपाकेन सर्वसंशयशून्यत्वेन निर्विचिकित्सा निश्चिता ब्रह्मणि बुद्धिर्यस्य स तथा । लब्धश्रवणमननफल इति यावत् । एतादृशस्य सर्वासंभावनाशून्यत्वेऽपि विपरीतभावनाप्रतिबन्धात्साक्षात्कारो नोदेतीति निदिध्यासनमाह—**असंमूढ इति** । असंमूढः निदिध्यासनस्य विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहस्य परिपाकेन

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

स्थितिविषयो ब्रह्म निर्दोषं दोषवत्सु चाण्डालादिषु स्थितमप्याकाशवत्तद्दोषैरस्पृष्टमतएव समं सदैव सर्वत्रैकरूपम् । तस्मादेतादृशे ब्रह्मणि ते पण्डिताः स्थिताः अतो न दोषगन्धमात्रमपि तान्स्पृशतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ समे निर्दोषे ब्रह्मणि स्थितो जीवन्मुक्तिसुखं कीदृशः स्यादित्याकाङ्क्षायामाह—**नेति** । स्थिरा संशयवर्जिता सर्वभूतेष्वेकः समो निर्दोष आत्मेति बुद्धिर्यस्य । यतोऽसंमूढः संशयशून्यः

६ श्रीधरीव्याख्या ।

साम्ये समत्वे स्थितम् । तत्र हेतुः—हि यस्मात् ब्रह्म समं निर्दोषं च तस्मात्ते समदर्शिनो ब्रह्मण्येव स्थिताः । ब्रह्मभावं प्राप्ता इत्यर्थः । गौतमोक्तस्तु दोषो ब्रह्मभावप्राप्तेः पूर्वमेव । पूजात इति पूजकावस्थाश्रवणात् ॥ १९ ॥ ब्रह्म...प्राप्तस्य लक्षणमाह—नेति । यो ब्रह्म

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

यन्निति ज्ञानस्यैवेयं धारोक्ता ॥ १८ ॥ १९ ॥ तस्य चेत्थं संभावनेत्याह—न प्रहृष्येदिति । एतस्य समदर्शिनः... शत्रुमित्रादिविभागेऽपि

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥ २१ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

यमिष्टं प्राप्य लब्ध्वा नोद्विजेत्प्राप्यैव चाप्रियमनिष्टं लब्ध्वा । देहमात्रात्मदर्शिनां हि प्रियाप्रियप्राप्ती हर्षविषादस्थाने न केवलात्मदर्शिनस्तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसंभवात् । किंच सर्वभूतेष्वेकः समो निर्दोष आत्मेति स्थिरा निर्विचिकित्सा बुद्धिर्यस्य स स्थिरबुद्धिरसंमूढः संमोहवर्जितश्च स्याद्यथोक्तब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितोऽकर्मकृत्सर्वकर्मसंन्यासीत्यर्थः ॥ २० ॥ किंच ब्रह्मणि स्थितो बाह्यस्पर्शेषु बाह्याश्च ते

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

कर्तव्याविति नियुज्यते तत्राह—देहेति । विदुषोऽपि प्रियाप्रियप्राप्तिसामर्थ्यादेव हर्षविषादौ दुर्वारावित्याशङ्क्याह—न केवलेति । अद्वितीयात्मदर्शनशीलस्य व्यतिरिक्तप्रियाप्रियप्राप्त्ययोगान्न तन्निमित्तौ हर्षविषादावित्यर्थः । इतश्च विदुषो हर्षविषादावसंभावितावित्याह—किंचेति । निर्दोषे ब्रह्मणि प्रागुक्ते दृढप्रतिपत्तिः संमोहेन हर्षादिहेतुना रहितो यथोक्ते सर्वदोषरहिते ब्रह्मण्यहमस्मीति विद्यावानशेषदोषशून्ये तस्मिन्नेव ब्रह्मणि स्थितस्तद्गुरोधात्कर्माण्यसृजमाणो नैव हर्षविषादभागी भवितुमलमित्यर्थः ॥ २० ॥ शब्दादिविषयप्रीतिप्रतिबन्धान्न कस्यचिदपि ब्रह्मणि स्थितिः सिध्येदित्याशङ्क्याह—किंचेति । न केवलं पूर्वोक्तरीत्या ब्रह्मणि स्थितो हर्षविषादरहितः किंतु विद्यान्तरेणापीत्यर्थः । यावद्यावद्विषयेषु रागरूपमावरणं निवर्तते तावत्तावदात्मस्वरूपसुखमभिव्यक्तं भवतीत्याह—बाह्येति । न केवलम-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

प्रियं पुत्रादिं प्राप्य न प्रहृष्येत् । अप्रियं शत्रुं दुःखदं प्राप्य नोद्विजेत् । बुद्धस्थितिरखुद्धेनानुष्ठेयेति ज्ञापयितुमुभयत्र लिङ्प्रयोगः । स्थिरबुद्धिः प्रत्यगद्वैते श्रुतियुक्तिभ्यां स्थिरीकृतप्रज्ञः । असंमूढो ध्यानजसाक्षात्कारेण निर्गतमोहः । अत एव ब्रह्मविद्ब्रह्मभावस्य लब्धा । ब्रह्मभावं गत इत्यर्थः । ब्रह्मण्येव प्रत्यगद्वये व्युत्थानावस्थायामपि स्थितः । सर्वं ब्रह्मैवेति पश्यन्नित्यर्थः ॥ २० ॥ नन्वननुभूतात्मसुखेप्सया प्रसिद्धं बाह्यं सुखं त्यक्तुमशक्यमतो न प्रहृष्येदित्यसंगतमत आह—बाह्येति । बहिर्भवाः बाह्याः स्पर्शा विषयेन्द्रियसंबन्धास्तेषु असक्तात्माऽनासक्तचित्तः सन्नात्मनि प्रत्यगद्वया-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

विपरीतभावनाख्यसंमोहरहितः, ततः सर्वप्रतिबन्धापगमात् ब्रह्मविद्ब्रह्मसाक्षात्कारवान्, ततश्च समाधिपरिपाकेन निर्दोषे समे ब्रह्मण्येव स्थितो नान्यत्रेति जीवन्मुक्तः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः । एतादृशस्य द्वैतदर्शनाभावात्प्रहर्षोद्वेगौ न भवत इत्युचितमेव । साधकेन तु द्वैतदर्शने विद्यमानेऽपि विषयदोषदर्शनादिना प्रहर्षविषादौ त्याज्यावित्यभिप्रायः ॥ २० ॥ ननु बाह्यविषयप्रीतेरनेकजन्मानुभूतत्वेनातिप्रबलत्वात्तदासक्तचित्तस्य कथमलौकिके ब्रह्मणि दृष्टे सर्वसुखरहिते स्थितिः स्यात् । परमानन्दरूपलाभादिति चेत् न । तदानन्दस्याननुभूतचरत्वेन चित्तस्थितिहेतुत्वाभावात् । तदुक्तं वार्तिके 'अप्यानन्दः श्रुतः साक्षान्मानेनाविषयीकृतः । दृष्टानन्दाभिलाषं स न मन्दीकर्तुमप्यलम् ॥' इति । तत्राह—बाह्येति । इन्द्रियैः स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयः तेच बाह्या अनात्मधर्मत्वात् तेष्वसक्तात्माऽनासक्तचित्तस्तृष्णाशून्यतया विरक्तः सन् आत्मनि अन्तःकरण एव बाह्यविषयनिरपेक्षं यदुपशमात्मकं सुखं तद्विन्दति लभते निर्मलसत्त्ववृत्त्या । तदुक्तं भारते 'यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥' इति । अथवा प्रत्यगात्मनि त्वंपदार्थे यत्सुखं स्वरूपभूतं सुषुप्तावनुभूयमानं बाह्यविषयासक्तिप्रतिबन्धादलभ्यमानं तदेव तदभावाल्लभते । न केवलं त्वंपदार्थसुखमेव लभते किंतु तत्पदार्थैक्यानुभवेन पूर्णसुखमपीत्याह—स इति । स तृष्णाशून्यः ब्रह्मणि परमात्मनि योगः समाधिस्तेन युक्तस्तस्मिन्व्यापृत आत्मान्तःकरणं यस्य

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

भूतेन संमोहेन रहितः । यतस्तत्त्ववित् मोहनिवर्तकतत्त्वसाक्षात्कारवान् । तदपि कुतः । यतो ब्रह्मणि स्थितः सर्वं विक्षेपकारणं परित्यज्य श्रवणादिना तत्रैव स्थितः । तन्निष्ठ इतियावत् । एतादृशः प्रियं प्राप्य हर्षं न कुर्यात् । अप्रियं प्राप्योद्वेगं न कुर्यात् । एतादृशेनापि मनोनाशवासनाक्षयप्रयत्नेन हर्षविषादाभावत्वे यतितव्यं षष्ठ्यादिभूमिकाप्राप्तेरिति सूचनार्थमुभयत्र लिङ्प्रयोगः ॥ २० ॥ किंच विषयसुखस्य ब्रह्मानन्दापेक्षयातितुच्छत्वात् । ब्रह्मणि स्थितः स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयाः तेष्वसक्तः प्रीतिवर्जितः आत्मान्तःकरणं यस्य स आत्मनि त्वंपदलक्ष्ये यत्सुखं तद्विन्दते लभते । स ब्रह्मणि तत्पदलक्ष्ये परमात्मनि योगः समाधिः त्वंप-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

भूत्वा ब्रह्मण्येव स्थितः स प्रियं प्राप्य न प्रहृष्येत्प्रहृष्टो हर्षवान्स्यात् । अप्रियं च प्राप्य नोद्विजेत् । न विषीदेदित्यर्थः । यतः स्थिरबुद्धिः स्थिरा निश्चला बुद्धिर्यस्य । तत्कुतः । यतोऽसंमूढो निवृत्तमोहः ॥ २० ॥ मोहनिवृत्त्या बुद्धिस्थैर्यहेतुमाह—बाह्यस्पर्शेष्विति ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

स्वात्म एव नान्तः ब्रह्मनि[illegible] स्यात् ॥ २० ॥ २१ ॥ बाह्यस्पर्शेष्विति । बाह्यस्पर्शे विषयात्मनि सक्तिर्यस्य नास्ति स क्षेमं भूयत इत्याह—

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

स्पर्शाश्च बाह्यस्पर्शाः स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयास्तेषु बाह्यस्पर्शेष्वासक्त आत्मान्तःकरणं यस्य सोऽयमसक्तात्मा विषयेषु प्रीतिवर्जितः सन्विन्दति लभते आत्मनि यत्सुखं तद्विन्दतीत्येतत् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योगः समाधिर्ब्रह्मयोगस्तेन ब्रह्मयोगेन युक्तः समाहितस्तस्मिन्व्यापृत आत्मान्तःकरणं यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते प्राप्नोति । तस्माद्बाह्यविषयप्रीतेः क्षणिकाया इन्द्रियाणि निवर्तयेदात्मन्यक्षयसुखार्थीत्यर्थः ॥ २१ ॥ इतश्च निवर्तयेत्—ये हि यस्मात्संस्पर्शजा विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यो जाता भोगा भुक्तयो दुःखयोनय एव तेऽविद्याकृतत्वात् । दृश्यन्ते ह्याध्यात्मिकादीनि दुःखानि तन्निमित्तान्येव । यथेह लोके तथा परलोकेऽपीति गम्यत एवशब्दात् । न संसारे सुखस्य गन्धमात्रमप्यस्तीति बुद्ध्वा विषयमृगतृष्णिकाया इन्द्रियाणि

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

सक्तात्मा शमवशादेव सुखं विन्दते किंतु ब्रह्मसमाधिना समाहितान्तःकरणः सुखमनन्तं प्राप्नोतीत्याह—स ब्रह्मेति । तत्र पूर्वार्धं व्याचष्टे—बाह्याश्चेति । समाधिसम्यग्ज्ञानद्वारा निरतिशयसुखप्राप्तिमुत्तरार्धव्याख्यानेन कथयति—ब्रह्मणीत्यादिना । शब्दादिविषयविमुखस्यानन्तसुखाप्तिसंभवात्तदर्थिना प्रयत्नेन विषयवैमुख्यं कर्तव्यमिति शिष्यशिक्षार्थमाह—तस्मादिति ॥ २१ ॥ तत्रैव हेत्वन्तरपरत्वेनोत्तरश्लोकमुदाहरति—इतश्चेति । विषयेभ्यः सकाशादिन्द्रियाणीति शेषः । वैराग्यार्थमेव वैषयिकाणि सुखानि दूषयति—ये हीति । ननु विषयेन्द्रियसंप्रयोगसंप्रसूतेषु भोगेषु जन्तु-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

नन्दे सुषुप्तिकाले स्थित्वा यत्सुखं विन्दति लभते स तदेव सुखम् । विधेयापेक्षं पुंस्त्वम् । कस्तत्सुखम् । यो ब्रह्मयोगे ब्रह्मणि योगः समाधिस्तत्र युक्तो योजित आत्मा बुद्धिर्येन स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा । ब्रह्मविदित्यर्थः । 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतेः । ब्रह्मयोगयुक्तात्मा तदेव सुखं विन्दतीति वक्तव्ये ब्रह्मविदेव तत्सुखमिति तस्य सुखाभिन्नत्वविवक्षयेदमुक्तम् । ननूभयत्रैकमेव सुखं चेत्कः सुप्तसमाधिस्थयोर्विशेष इत्याशङ्क्याह—सुखमिति । अक्षय्यं सुखं मोक्षस्तमश्नुते व्याप्नोति द्वैतादर्शनस्य तुल्यत्वादुभयत्रैकमेव सुखं तत्रापि योगी मूलाविद्याया नष्टत्वादक्षय्यं सुखमश्नुते न सुप्तः । अविद्यानुच्छेदात् । तथाच मोक्षसुखस्य सुख्यस्याप्यनुभूतत्वात्तदर्थं बाह्यं सुखं सुत्यजमित्यर्थः ॥ २१ ॥ ननु सुषुप्तितुल्यस्य मोक्षसुखस्यार्थे कः प्राप्तमेव बाह्यं दिव्यस्त्र्यन्नपानगीतवाद्यादिसुखं त्यजेदित्याशङ्क्य बाह्यसुखमनित्यत्वान्निन्दति—ये हीति । संस्पर्शजा विषयसंबन्धजाः । दुःखयोनित्वे हेतुः आद्यन्तवन्त इति । जाते पुत्रे यत्सुखं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा । अथवा ब्रह्मणि तत्पदार्थे योगेन वाक्यार्थानुभवरूपेण समाधिना युक्त ऐक्यं प्राप्त आत्मा त्वंपदार्थस्वरूपं यस्य स तथा । सुखमक्षय्यमनन्तं स्वस्वरूपभूतमश्नुते व्याप्नोति । सुखानुभवरूप एव सर्वदा भवतीत्यर्थः । नित्येऽपि वस्तुन्यविद्यानिवृत्त्यभिप्रायेण धात्वर्थयोग औपचारिकः । तस्मादात्मन्यक्षयसुखानुभवार्थी सन्बाह्यविषयप्रीतेः क्षणिकाया महानरकानुबन्धिन्याः सकाशादिन्द्रियाणि निवर्तयेत्तावतैव च ब्रह्मणि स्थितिर्भवतीत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥ ननु बाह्यविषयप्रीतिनिवृत्तावात्मन्यक्षयसुखानुभवस्तस्मिंश्च सति तत्प्रसादादेव बाह्यविषयप्रीतिनिवृत्तिरितीतरेतराश्रयवशान्नैकमपि सिध्येदित्याशङ्क्य विषयदोषदर्शनाभ्यासेनैव तत्प्रीतिनिवृत्तिर्भवतीति परिहारमाह—ये हीति । हि यस्मात् ये संस्पर्शजा विषयेन्द्रियसंबन्धजा भोगाः क्षुद्रसुखलवानुभवाः इह वा परत्र वा रागद्वेषादिव्याप्तत्वेन दुःखयोनय एव ते ते सर्वेऽपि ब्रह्मलोकपर्यन्तं दुःखहेतव

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

दलक्ष्यस्य तत्पदलक्ष्ये एकत्वापादनं तेन युक्त आत्मान्तःकरणमखण्डसाक्षात्कारलक्षणान्तःकरणवृत्तिर्यस्य स सुखं ब्रह्मानन्दमक्षय्यमश्नुते व्याप्नोति तस्मादात्मनि जीवन्नेवाक्षयसुखार्थी क्षणिकाया विषयप्रीतेरिन्द्रियाणि निवर्तयेदित्याशयः । अत्रत्यभाष्यस्य सामान्यरूपतया न व्याख्यानान्तरैर्विरोध इति ध्येयम् ॥ २१ ॥ विषयेष्वसक्ततां संपादयेदित्युक्तं तत् भोगानां दुःखरूपत्वप्रतिपादनेन द्रढयति—ये हीति । ये हि यस्माद्विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यो जाता भोगास्ते दुःखानामाध्यात्मिकादीनां योनयः कारणानि । अविद्यातु-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

इन्द्रियैः स्पृश्यन्त इति स्पर्शा विषयाः बाह्येन्द्रियविषयेष्वसक्तात्मानासक्तचित्तः आत्मन्यन्तःकरणे यदुपशमात्मकं सात्विकं सुखं तद्विन्दति लभते । स चोपशमात्मकं सुखं लब्ध्वा ब्रह्मणि योगेन समाधिना युक्तस्तदैक्यं प्राप्त आत्मा [illegible] यस्य सोऽक्षय्यं सुखमश्नुते प्राप्नोति ॥ २१ ॥ ननु प्रियविषयभोगानामपि निवृत्तेः कथं मोक्षः पुरुषार्थः स्यात्तत्राह—ये हीति । संस्पृश्यन्त [illegible] इति संस्पर्शा विषयास्तेभ्यो

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

निवर्तयेत् न केवलं दुःखयोनय आद्यन्तवन्तश्चादिर्विषयेन्द्रियसंयोगो भोगानामन्तश्च तद्वियोग ए-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

नामभिरुचिदर्शनात्कुतस्तेषां दुःखयोनित्वमित्याशङ्क्याविवेकिनां तेष्वासङ्गेऽपि न विवेकिनामित्याह—आद्यन्तवन्त इति । यस्मादाधिव्याधिजरामरणादिसहितेभ्यः समागमनादिक्लेशरूपभागिभ्यश्च विषयेन्द्रियसंबन्धेभ्यो भोगाः सुखलवानुभवा जायन्ते तस्माच्च दुःखहेतवो भवन्तीति योजना । अविद्याकार्यत्वाद्दुःखानां कुतो भोगजन्यत्वमित्याशङ्क्य भोगानामविद्याप्रयुक्तत्वात्तन्निबन्धनत्वं दुःखानां युक्तमित्यभिप्रेत्याह—अविद्येति । भोगानां दुःखयोनित्वे मानवमनुभवमुपन्यस्यति—दृश्यन्ते हीति । ऐहिकानां भोगानां दुःखनिमित्तत्वेऽपि नामुष्मिकाणां तथात्वमनुभवाभावादित्याशङ्क्यावधारणसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह—यथेति । पूर्वार्धस्याक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह—नेत्यादिना । इतश्च विषयेभ्यः सकाशादिन्द्रियाणि निवर्तयितव्यानीत्याह—न केवलमिति । आद्यन्तवत्त्वे मध्यक्षणवर्तित्वेन क्षणभङ्गुर-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

एव । तदुक्तं विष्णुपुराणे 'यावन्तः कुरुते जन्तुः संवन्धान्मनसः प्रियान् । तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः ॥' इति । एतादृशा अपि न स्थिराः किंतु आद्यन्तवन्तः आदिर्विषयेन्द्रियसंयोगोऽन्तश्च तद्वियोग एव तौ विद्येते येषां ते । पूर्वापरयोरसत्त्वान्मध्ये स्वप्नवदाविर्भूताः क्षणिका मिथ्याभूताः । तदुक्तं गौडपादाचार्यैः 'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' इति । यस्मादेवं तस्मात्तेषु बुधो विवेकी न रमते प्रतिकूलवेदनीयत्वान्न प्रीतिमनुभवति । तदुक्तं भगवता पतञ्जलिना 'परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः' इति । सर्वमपि विषयसुखं दृष्टमानुश्रविकं च दुःखमेव प्रतिकूलवेदनीयत्वात् । विवेकिनः परिज्ञातक्लेशादिस्वरूपस्य न त्वविवेकिनः । अक्षिपात्रकल्पो हि विद्वानल्पदुःखलेशेनाप्युद्विजते । यथोर्णातन्तुरतिसुकुमारोऽप्यक्षिपात्रे न्यस्तः स्पर्शेन दुःखयति नेतरेष्वङ्गेषु तद्वद्विवेकिन एव मधुविषसंपृक्तान्नभोजनवत्सर्वमपि भोगसाधनं कालत्रयेऽपि क्लेशानुविद्धत्वाद्दुःखं विवेकिनः न मूढस्य बहुविधदुःखसहिष्णोरित्यर्थः । तत्र परिणामतापसंस्कारदुःखैरिति भूतवर्तमानभविष्यत्कालेऽपि दुःखानुविद्धत्वादौपाधिकं दुःखत्वं विषयसुखस्योक्तम् । गुणवृत्तिविरोधाच्चेत्यनेन स्वरूपतोऽपि दुःखत्वं, तत्र परिणामश्च तापश्च संस्कारश्च त एव दुःखानि तैरित्यर्थः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । तथाहि रागानुविद्ध एव सर्वोऽपि सुखानुभवः । नहि तत्र न रज्यति तेन सुखीचेति संभवति । राग एव च पूर्वमुद्भूतः सन्विषयप्राप्त्या सुखरूपेण परिणमते । तस्य च प्रतिक्षणं वर्धमानत्वेन स्वविषयाप्राप्तिनिबन्धनदुःखस्यापरिहार्यत्वाद्दुःखरूपतैव । याहि भोगेष्विन्द्रियाणामुपशान्तिः परितृप्तत्वात्सुखम् । या लौल्यादनुपशान्तिस्तद्दुःखम् । नचेन्द्रियाणां भोगाभ्यासेन वैतृष्ण्यं कर्तुं शक्यम् । यतो भोगाभ्यासमनु विवर्धन्ते रागाः कौशलानि चेन्द्रियाणाम् । स्मृतिश्च 'न जातु कामः' इत्यादि । तस्माद्दुःखात्मकरागपरिणामत्वाद्विषयसुखमपि दुःखमेव कार्यकारणयोरभेदादिति परिणामदुःखत्वम् । तथा सुखानुभवकाले तत्प्रतिकूलानि दुःखसाधनानि द्वेष्टि नानुपहत्य भूतान्युपभोगः संभवतीति । भूतानि च हिनस्ति द्वेषश्च सर्वाणि दुःखसाधनानि मे माभूवन्निति संकल्पविशेषः । नच तानि सर्वाणि कश्चिदपि परिहर्तुं शक्नोति । अतः सुखानुभवकालेऽपि तत्परिपन्थिनं प्रति द्वेषस्य सर्वदैवावस्थितत्वात्तापदुःखं दुष्परिहरमेव । तापोहि द्वेषः । एवंच दुःखसाधनानि परिहर्तुमशक्तो मुह्यति चेति मोहदुःखतापि व्याख्येया । तथाचोक्तं योगभाष्यकारैः 'सर्वस्य द्वेषानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनस्तापानुभवः' इति । तत्रास्ति द्वेषजः कर्माशयः सुखसाधनानि च प्रार्थयमानः कायेन वाचा मनसा च परिस्पन्दते । ततः परमनुगृह्णात्युपहन्ति चेति परानुग्रहपीडाभ्यां धर्माधर्मावुपचिनोति स कर्माशयो लोभान्मोहाच्च भवतीत्येषा तापदुःखतोच्यते । यथा वर्तमानः सुखानुभवः स्वविनाशकाले संस्कारमाधत्ते सच सुखस्मरणं तच्च रागं सच मनःकायवचनचेष्टां साच पुण्यापुण्यकर्माशयौ तौ च [illegible] दीनि संस्कारदुःखता । एवं तापमोहयोरपि संस्कारौ व्याख्येयौ । एवं कालत्रयेऽपि दुःखानुवेधाद्विषयसुखं दुःखमेवेत्युक्त्वा स्वरूपतोऽपि दुःखतामाह—गुणेति । गुणवृत्तिविरोधाच्च गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि सुखदुःखमोहात्मकाः परस्परविरुद्धस्वभावा अपि तैलवर्त्यग्निवद् दीपं पुरुषभोगप्रयुक्तत्वेन त्र्यात्मकमेकं कार्यमारभन्ते । तत्रैकस्य प्राधान्ये द्वयोर्गुणभावात्प्रधानमात्रव्यपदेशेन सात्त्विकं राजसं तामसमिति त्रिगुणमपि कार्यमेकेन गुणेन व्यपदिश्यते । तत्र सुखोपभोगरूपोऽपि प्रत्यय उद्भूतसत्त्वकार्यत्वेऽप्यनुद्भूतरजस्तमःकार्यत्वात्त्रिगुणात्मक एव । तथाच सुखात्मकत्ववद्दुःखात्मकत्वं विषादात्मकत्वं च तस्य ध्रुवमिति दुःखमेव सर्वं विवेकिनः । नचैतादृशोऽपि प्रत्ययः स्थिरः । [illegible]चलं च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तम् । नन्वेकः प्रत्ययः कथं परस्परविरुद्धसुखदुःखमोहत्वान्येकदा प्रतिपद्यत इति चेत् न । उद्भूतानुद्भूतयोर्विरोधाभावात् । समवृत्तिकानामेव

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

लात् । एवकारात्संसारे सुखस्य गन्धमात्रमपि [illegible] नास्तीति ज्ञात्वा शुक्तिरजतनिभेभ्यो भोगेभ्य इन्द्रियाणि निवर्तयेत् । न केवलं दुःख-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

जाता ये भोगाः सुखानि ते [illegible] [illegible]र्तमानकालेऽपि स्पर्धासूयादिव्याप्तत्वाद्दुःखस्यैव योनयः कारणभूतास्तथादिमन्तोऽन्तवन्तश्च । अतो वि-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

वात आद्यन्तवन्तोऽनित्या मध्यक्षणभावित्वादित्यर्थः । कौन्तेय, न तेषु रमते बुधो भोगेषु विवेक्य-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

त्वादुपेक्षणीयत्वं भोगानां सिध्यति । अस्ति हि तेषां क्षणभङ्गुरत्वं क्षणिकविषयाकारमनोवृत्तिव्यङ्ग्यत्वादिति मन्वानः सन्नाह—अत इति । बुद्धिपूर्वकारिणां विवेकवतां भोगेषूपेक्षोपलब्धेश्च तेषामाभासत्वं प्रतिभातीत्याह—न तेष्विति ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

हि गुणानां युगपद्विरोधः न विषमवृत्तिकानाम् । यथा धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि लब्धवृत्तिकानि लब्धवृत्तिकैरेवाधर्माज्ञानावैराग्या-नैश्वर्यैः सह विरुध्यन्ते नतु स्वरूपसद्भिः । प्रधानस्य प्रधानेन सह विरोधो न तु दुर्बलेनेति हि न्यायः । एवं सत्वरजस्तमां-स्यपि परस्परं प्राधान्यमात्रं युगपन्न सहन्ते नतु सद्भावमपि । एतेन परिणामतापसंस्कारदुःखेष्वपि रागद्वेषमोहानां युगपत्स-द्भावो व्याख्यातः । प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाररूपेण क्लेशानां चतुरवस्थत्वात् । तथाहि 'अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः । अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणामनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या, दृग्द-र्शनशक्त्योरेकात्मतैवास्मिता, सुखानुशयी रागः, दुःखानुशयी द्वेषः, स्वरसवाही विदुषोऽपि तथा रूढोऽभिनिवेशः, ते प्रतिप्रसव-हेयाः सूक्ष्माः ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः, सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः' इति पात-ञ्जलानि सूत्राणि । तत्र अतस्मिंस्तद्बुद्धिर्विपर्ययो मिथ्याज्ञानमविद्येति पर्यायाः । तत्राशेषसंसारनिदानम् । तत्रानित्ये नित्यबुद्धि-र्यथा । ध्रुवा पृथिवी ध्रुवा सचन्द्रतारका द्यौरमृता दिवौकस इति । अशुचौ परमवीभत्से काये शुचिबुद्धिर्यथा । नवेव शशा-ङ्कलेखाकमनीयेयं कन्या मध्वमृतावयवनिर्मितेव चन्द्रं भित्त्वा निःसृतेव ज्ञायते नीलोत्पलपत्रायताक्षी हावगर्भाभ्यां लोच-नाभ्यां जीवलोकमाश्वासयतीवेति कस्य केन संबन्धः । 'स्थानाद्बीजादुपष्टम्भान्निष्पन्दान्निधनादपि । कायमाधेयशौचत्वात्प-ण्डिता ह्यशुचिं विदुः ॥' इति च वैयासिकः श्लोकः । एतेनापुण्ये पुण्यप्रत्ययोऽनर्थे चार्थप्रत्ययो व्याख्यातः । दुःखे सुखख्याति-रुदाहृता 'परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः' इति । अनात्मन्यात्मख्यातिर्यथा । शरीरे मनुष्योऽहमित्यादिः । इयं चाविद्या सर्वक्लेशमूलभूता तम इत्युच्यते । बुद्धिपुरुषयोरभेदाभिमानोऽस्मिता मोहः । साधनरहि-तस्यापि सर्वं सुखजातीयं मे भूयादिति विपर्ययविशेषो रागः स एव महामोहः । दुःखसाधने विद्यमानेऽपि किमपि दुःखं मे माभूदिति विपर्ययविशेषो द्वेषः स तामिस्रः । आयुरभावेऽप्येतैः शरीरेन्द्रियादिभिरनित्यैरपि वियोगो मे माभूदित्यविद्वदङ्गना-बालं स्वाभाविकः सर्वप्राणिसाधारणो मरणत्रासरूपो विपर्ययविशेषोऽभिनिवेशः सोऽन्धतामिस्रः । तदुक्तं पुराणे 'तमोमोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यन्धसंज्ञितः । अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः ॥' इति । एते च क्लेशाश्चतुरवस्था भवन्ति । तत्रा-सतोऽनुत्पत्तेरनभिव्यक्तरूपेणावस्थानं सुप्तावस्था । अभिव्यक्तस्यापि सहकार्यलाभभावात् कार्याजनकत्वं (जननं) तन्ववस्था । अभिव्यक्तस्य जनितकार्यस्यापि केनचिद्बलवताभिभवो विच्छेदावस्था । अभिव्यक्तस्य प्राप्तसहकारिसंपत्तेरप्रतिबन्धेन स्वप्रकार्य-करत्वमुदारावस्था । एतादृगवस्थाचतुष्टयविशिष्टानामस्मितादीनां चतुर्णां विपर्ययरूपाणां क्लेशानामविद्यैव सामान्यरूपा क्षेत्रं प्रसवभूमिः । सर्वेषामपि विपर्ययरूपत्वस्य दर्शितत्वात् । तेनाविद्यानिवृत्त्यैव क्लेशानां निवृत्तिरित्यर्थः । ते च क्लेशाः प्रसुप्ता यथा प्रकृतिलीनानां तनवः प्रतिपक्षभावनया तनूकृता यथा योगिनाम् । त उभयेऽपि सूक्ष्माः प्रतिप्रसवेन मनोनिरोधेनैव निर्वीजसमाधिना हेयाः । येतु सूक्ष्मवृत्तयस्तत्कार्यभूताः स्थूला विच्छिन्ना उदाराश्च विच्छिद्य विच्छिद्य तेन तेनात्मना पुनः प्रादुर्भवन्तीति विच्छिन्नाः । यथा रागकाले क्रोधो विद्यमानोऽपि न प्रादुर्भूत इति विच्छिन्न उच्यते । एवमेकस्यां स्त्रियां चैत्रो लब्धरा इति नान्यासु विरक्तः किंत्वेकस्यां रागो लब्धवृत्तिरन्यासु च भविष्यद्वृत्तिरिति स तदा विच्छिन्न उच्यते । ये यदा विषये लब्धवृत्तयस्ते तदा सर्वात्मना प्रादुर्भूता उदारा उच्यन्ते । तत उभयेऽप्यतिस्थूलत्वाच्छुद्धसत्त्वमयेन भगवद्ध्यानेन हेयाः न मनोनिरोधमपेक्षन्ते मनोनिरोधहेयास्तु सूक्ष्माएव । तथाच परिणामतापसंस्कारदुःखेषु प्रसुप्ततनुविच्छिन्नरूपेण सर्वे क्लेशाः सर्वदा सन्ति । उदारता तु कादाचित्का स्यादिति विशेषः । एते च वाधनालक्षणं दुःखमुपजनयन्तः क्लेशशब्दवाच्या भवन्ति । यतः कर्माशयो धर्माधर्माख्यः क्लेशमूलक एव । सति च मूलभूते क्लेशे तस्य कर्माशयस्य विपाकः फलं जन्मायुर्भोगश्चेति । सच कर्माशय इह परत्र च स्वविपाकारम्भकत्वेन दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः । एवं क्लेशसंततिर्घटीयन्त्रवदनिशमावर्तते । अतः समीचीनमुक्तं 'ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते । आद्यन्तवन्तः' इति । दुःखयोनित्वं परिणामादिभिर्गुणवृत्तिवि-रोधाच्च आद्यन्तवत्त्वं गुणवृत्तस्य चलत्वादिति योगमते व्याख्या । औपनिषदानां तु अनादिभावरूपमज्ञानमविद्या । अहंकार-धर्म्यध्यासोऽस्मिता । रागद्वेषाभिनिवेशास्तद्वृत्तिविशेषा इत्यविद्यामूलत्वात्सर्वेऽप्यविद्यात्मकत्वेन मिथ्याभूता रज्जुभुजङ्गाध्यास-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।'

योनय एवापि त्वाद्यन्तवन्तश्च आदिर्विषयेन्द्रियसंयोगो भोगानामन्तश्च एतद्वियोगएवान्तः । तस्माद्बुधो विवेकी दृग्दृश्यतत्त्ववित् तेषु भोगेषु न रमते । तदुक्तं वासिष्ठे 'संपदः प्रमदाश्चैव तरङ्गोत्सङ्गभङ्गुराः । कस्तास्वहिफणाच्छत्रच्छायासु रमते बुधः' इति कौन्तेयेति संबोधयन् स्त्रीस्वभावोऽदीर्घदर्श्यत्यन्तमूढ एव भोगेषु रमते इति ध्वनयति । यद्वा विषयेषु रतिरहिता दृश्यन्ते कुन्त्याः पुत्रस्त्वं तेषु रतिं

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

वगतपरमार्थतत्त्वोऽत्यन्तमूढानामेव हि विषयेषु रतिर्दृश्यते यथा पशुप्रभृतीनाम् ॥ २२ ॥ अयं च श्रेयोमार्गप्रतिपक्षी कष्टतमो दोषः सर्वानर्थप्राप्तिहेतुर्दुर्निवार्यश्चेति तत्परिहारे यत्नाधिक्यं कर्तव्य-मित्याह भगवान्—शक्नोतीति । शक्नोत्युत्सहत इहैव जीवन्नेव यः सोढुं प्रसहितुं प्राक्पूर्वं शरीर-विमोक्षणादा मरणात्, मरणसीमाकरणं जीवतोऽवश्यंभावी हि कामक्रोधोद्भवो वेगोऽनन्तनिमित्त-वान्हि स इति । यावन्मरणं तावन्न विश्रम्भणीय इत्यर्थः । काम इन्द्रियगोचरप्राप्त इष्टे विषये श्रूय-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

प्रतीकोपादानमाद्यमिदं पुनर्व्याख्यानमिति न पुनरुक्तिः । ननु केषांचिद्भोगेष्वभिरुचिरुपलभ्यते तत्राह—अत्यन्तेति ॥ २२ ॥ उत्तरश्लोकस्य तात्पर्यमाह—अयं चेति । श्रेयोमार्गप्रतिपक्षत्वं कष्टतमत्वे हेतुस्तत्रैव हेत्वन्तरमाह—सर्वेति । प्रय-त्नाधिक्यस्य कर्तव्यत्वे हेतुं सूचयति—दुर्निवार्य इति । प्रसिद्धं हि कामक्रोधोद्भवस्य वेगस्य दुर्निवारत्वं येन मातर-मपि चाधिरोहति पितरमपि हन्ति तमवश्यं परिहर्तव्यं दर्शयति—शक्नोतीति । यथोक्तं वेगं बहिरनर्थरूपेण परि-णामात्प्रागेव देहान्तरुत्पन्नं यः सोढुं क्षमते तं स्तौति—स युक्त इति । मरणसीमाकरणस्य तात्पर्यमाह—मरणेति । प्रसिद्धौ हिशब्दः । तत्र हेतुमाह—अनन्तेति । व्याध्युपहतानां वृद्धानां च कामादिवेगो न भवतीत्याशङ्क्याह—इति यावदिति । कामक्रोधोद्भवं वेगं व्याख्यातुमादौ कामं मनोविकारविशेषत्वेन व्याचष्टे—काम इति । कथमस्य मनोविकारविशेषत्वं तदाह—इन्द्रियेति । कामो गार्धिस्तृष्णेति पर्यायाः सन्तः शब्दा मनोविकारविशेषे

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

तत्तस्मिन्नष्टे नश्यति दुःखं च महत्प्रयच्छतीति तेषु भोगेषु बुधः परिपाकदर्शी न रमते ॥ २२ ॥ कः पुनर्मुख्यः सु-खीत्याह—शक्नोतीति । इहैव जीवत्येव देहे प्राक्शरीरविमोक्षणाद्यावद्देहपातं मया कामक्रोधौ जिताविति विस्रम्भो न कर्तव्य इत्यर्थः । श्रुते दृष्टेऽनुमिते वा विषये यो गर्धस्तृष्णारूपोऽतृप्तिश्च स कामः क्रोधस्तादृशे एव विषये द्वेषस्तौ

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

वन्मिथ्याभूतत्वेऽपि दुःखयोनयः स्वप्नादिवद्दृष्टिसृष्टिमात्रत्वेनाद्यन्तवन्तश्चेति बुधोऽधिष्ठानसाक्षात्कारेण निवृत्तभ्रमस्तेषु न रमते । मृगतृष्णिकास्वरूपज्ञानवानिव तत्रोदकार्थी न प्रवर्तते । न संसारे सुखस्य गन्धमात्रमप्यस्तीति बुद्ध्वा ततः सर्वाणीन्द्रियाणि निवर्तयेदित्यर्थः ॥ २२ ॥ सर्वानर्थप्राप्तिहेतुर्दुर्निवारोऽयं श्रेयोमार्गप्रतिपक्षः कष्टतमो दोषो महता यत्नेन मुमुक्षुणा निवारणीय इति यत्नाधिक्यविधानाय पुनराह—शक्नोतीति । आत्मनोऽनुकूलेषु सुखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा तद्गु-णानुसंधानाभ्यासेन यो रत्यात्मको गर्धोऽभिलाषस्तृष्णा लोभः स कामः । स्त्रीपुंसयोः परस्परव्यतिकराभिलाषे त्वत्यन्तनिरूढः कामशब्दः । एतदभिप्रायेण 'कामः क्रोधस्तथा लोभः' इत्यत्र धनतृष्णा लोभः, स्त्रीपुंसव्यतिकरस्तृष्णा काम इति कामलोभौ पृथगुक्तौ । इह तु तृष्णासामान्याभिप्रायेण कामशब्दः प्रयुक्त इति लोभः पृथङ्नोक्तः । एवमात्मनः प्रतिकूलेषु दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा तत्तद्दोषानुसंधानाभ्यासेन यः प्रज्वलनात्मको द्वेषो मन्युः स क्रोधः । तयोरुत्कटावस्था लोकवेदविरोधप्रतिसंधानप्रतिबन्धकतया लोकवेदविरुद्धप्रवृत्त्युन्मुखत्वरूपा नदीवेगसाम्येन वेग इत्युच्यते । यथा हि नद्या

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

पयोग्योऽसीति सूचयति ॥ २२ ॥ अयं च श्रेयोमार्गप्रतिपक्षी कष्टतमो दोषः सर्वानर्थप्राप्तिहेतुः दुर्निवार्यश्चेति तत्परिहारे यत्नाधिक्य-विधानायाह—शक्नोतीति । यः इहैव जीवन्नेव इन्द्रियगोचरे प्राप्ते इष्टे विषये श्रूयमाणे स्मर्यमाणे वा सुखहेतौ या तृष्णा स कामः । क्रोधश्चैवंभूतेऽनिष्टे विषये द्वेषः तौ कामक्रोधावुद्भवो यस्य स रोमाञ्चनहृष्टनेत्रवदनलिङ्गोऽन्तःकरणप्रक्षोभरूपः कामोद्भवो वेगः । गात्रप्रकम्पप्रस्वेदसंदष्टौष्ठपुटरक्तनेत्रवक्त्रतादिलिङ्गः चित्तप्रक्षोभरूपः क्रोधोद्भवो वेगः । तं कामक्रोधोद्भवं वेगं शरीरविमोक्षणात्प्रागामरणात् सोढुं प्रसहितुं शक्नोति । मरणसीमाकरणं तु निमित्तानामनन्तत्वात् कामक्रोधोद्भवस्य वेगस्य जीवतोऽवश्यंभावित्वात् यावन्मरणं स न

६ श्रीधरीव्याख्या ।

...र्शी तेषु न रमते ॥ २२ ॥ तस्मान्मोक्ष एव परः पुरुषार्थस्तस्य च कामक्रोधवेगोऽतिप्रतिपक्षोऽतस्तत्सहनसमर्थ एव मोक्षभागित्याह—शक्नोतीति । कामात्क्रोधाच्चोद्भवति यो वेगो मनोने... २ क्षोभलक्षणस्तमिहैव तदुद्भवसमय एव यो नरः सोढुं प्रतिरोद्धुं शक्नोति । तदपि न क्षणमात्रं किंतु शरीरविमोक्षणात्प्राक् ... ७ ...तमित्यर्थः । य एवंभूतः स एव युक्तः समाहितः सुखी च भवति नान्यः ।

...र स्वमूढत्वमिव । ...भिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

...वे हीति । स ह्येवं भावयति । का... ...रणरूपाः तथाविधा अप्यनित्याः ॥ २२ ॥ शक्नोतीति । न चैतद्दुःशकं शरीरा-

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

माणे स्पर्यमाणे वानुभूते सुखहेतौ या गर्धिस्तृष्णा स कामः, क्रोधश्चात्मनः प्रतिकूलेषु दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा यो द्वेषः स क्रोधस्तौ कामक्रोधावुद्भवो यस्य वेगस्य स कामक्रोधोद्भवो वेगः, रोमाञ्चनहृष्टनेत्रवदनादिलिङ्गोऽन्तःकरणप्रक्षोभरूपः कामोद्भवो वेगो गात्रप्रकम्पप्रस्वेदसंदष्टौष्ठपुटरक्तनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवो वेगस्तं कामक्रोधोद्भवं वेगं य उत्सहते सोढुं प्रसहितुं स युक्तो योगी सुखी चेह लोके नरः ॥ २३ ॥ कथंभूतश्च ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्म प्राप्नोतीत्याह—योऽन्तः

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

पर्यवस्यन्तीत्यर्थः । क्रोधश्च मनोविकारविशेषस्तद्वदित्याह—क्रोधश्चेति । तमेव क्रोधं स्पष्टयति—आत्मन इति । एवं कामक्रोधौ व्याख्याय तयोरुत्कटत्वावस्थात्मनो वेगस्य ताभ्यामुत्पत्तिमुपन्यस्यति—ताविति । यथोक्तवेगावगमोपायमुपदिशति—रोमाञ्चनहृष्टनेत्रेत्यादिना । उभयविधवेगं यो जीवन्नेव सोढुं शक्नोति तं पुरुषधौरेयत्वेन स्तौति—तमित्यादिना ॥ २३ ॥ ज्ञानस्यात्यन्तमन्तरङ्गमात्मनिष्ठत्वं दर्शयन्प्रकृतं ब्रह्मविदमेव विशिनष्टि—कथंभूतश्चेति । यथान्तरेव सुखं न बाह्यैर्विषयैस्तथान्तरेव ज्योतिर्न श्रोत्रादिभिरतो विषयान्तरविज्ञानरहित इत्याह—तथेति । यथो-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

कामक्रोधावुद्भवो यस्य वेगस्य स रोमाञ्चहृष्टनेत्रवक्त्रलिङ्गोऽन्तःकरणप्रक्षोभरूपः कामोद्भवो वेगः । गात्रप्रकम्पप्रस्वेदसंदष्टौष्ठपुटरक्तनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवो वेगस्तं कामक्रोधोद्भवं वेगं सोढुं यः शक्नोति स एव युक्तो योगी मुख्यः सुखी च नान्यः ॥ २३ ॥ कोऽसौ योगी यो मुख्यः सुखीत्युक्तं तत्राह—य इति । सुखं विषयसङ्गजा प्रीतिः, आरामः

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

वेगो वर्षास्वतिप्रबलतया लोकवेदविरोधप्रतिसंधानेनानिच्छन्तमपि गर्ते पातयित्वा मज्जयति चाधो नयति च, तथा कामक्रोधयोरपि वेगो विषयाभिध्यानाभ्यासेन वर्षाकालस्थानीयेनातिप्रबलो लोकवेदविरोधप्रतिसंधानेनानिच्छन्तमपि विषयगर्ते पातयित्वा संसारसमुद्रे मज्जयति चाधो महानरकान्नयति चेति वेगपदप्रयोगेण सूचितम् । एतच्चाथ केन प्रयुक्तोऽयमित्यत्र विवृतम् । तमेतादृशं कामक्रोधोद्भवं वेगमन्तःकरणप्रक्षोभरूपं स्तम्भखेदाद्यनेकबाह्यविकारलिङ्गं आशरीरविमोक्षणात् शरीरविमोक्षणपर्यन्तमनेकनिमित्तवशात्सर्वदा संभाव्यमानत्वेनाविस्रम्भणीयमन्तरुत्पन्नमात्रं । इहैव बहिरिन्द्रियव्यापाररूपाद्वर्तनात्प्रागेव यो यतिर्धीरस्तिमिङ्गिल इव नदीवेगविषयदोषदर्शनाभ्यासजेन वशीकारसंज्ञकवैराग्येण सोढुं तदनुरूपकार्यसंपादनेनानर्थकं कर्तुं शक्नोति समर्थो भवति, स एव युक्तो योगी स एव सुखी स एव नरः पुमान् पुरुषार्थसंपादनात्, तदितरस्त्वाहारनिद्राभयमैथुनादिपशुधर्ममात्ररतत्वेन मनुष्याकारः पशुरेवेति भावः । प्राक्शरीरविमोक्षणादित्यत्रान्यव्याख्यानं यथा मरणादूर्ध्वं विलपन्तीभिर्युवतीभिरालिङ्ग्यमानोऽपि पुत्रादिभिर्दह्यमानोऽपि प्राणशून्यत्वात्कामक्रोधवेगं सहते, तथा मरणात्प्रागपि जीवन्नेव यः सहते स युक्त इत्यादि । अत्र यदि मरणवज्जीवनेऽपि कामक्रोधानुत्पत्तिमात्रं ब्रूयात्तदैतद्युज्येत । यथोक्तं वसिष्ठेन 'प्राणे गते यथा देहः सुखं दुःखं न विन्दति । तथा चेत्प्राणयुक्तोऽपि स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥' इति । इह तूत्पन्नयोः कामक्रोधयोर्वेगसहने प्रस्तुते तयोरनुत्पत्तिमात्रं न दृष्टान्त इति किमतिनिर्बन्धेन ॥ २३ ॥ य इति । कामक्रोधवेगसहनमात्रे

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

विश्वसनीय इति कथनार्थं यः सोढुं शक्नोति स युक्तो योगी सुखी चेह लोके नरः, स एव नर इति सूचनार्थं नरपदम् । मैवम् मरणादूर्ध्वं विलपन्तीभिर्युवतिभिरालिङ्ग्यमानोपि पुत्रादिभिर्दह्यमानोपि यथा प्राणशून्यः कामक्रोधवेगं सहते तथा मरणात्प्राक् जीवन्नेव यः सहते स एवं युक्तः सुखी चेत्यर्थः । तदुक्तं वसिष्ठेन 'प्राणे गते यथा देहः सुखं दुःखं न विन्दति । तथा चेत्प्राणयुक्तोऽपि स कैवल्याश्रमे वसेत्' इति तन्मन्दम् । प्राणशून्ये कामक्रोधोद्भववेगस्याभावादत्र तद्दृष्टान्तीकरणस्यानुचितत्वात् ॥ २३ ॥ न केवलं कामक्रोधोद्भववेगसहनमात्रेण जीवन्नेव मोक्षं प्राप्नोति अपितु योन्तरात्मनि सुखं यस्य स तथा अन्तरेवात्मन्यारमणं क्रीडा यस्य स

६ श्रीधरीव्याख्या ।

यद्वा मरणादूर्ध्वं विलपन्तीभिर्युवतीभिरालिङ्ग्यमानोऽपि पुत्रादिभिर्दह्यमानोऽपि यथा प्राणशून्यः कामक्रोधवेगं सहते तथा मरणात्प्रागपि जीवन्नेव यः सहेत स एव युक्तः सुखी चेत्यर्थः । तदुक्तं वसिष्ठेन—'प्राणे गते यथा देहः सुखं दुःखं न विन्दति । तथा चेत्प्राणयुक्तोऽपि स कैवल्याश्रयो भवेत् ॥' इति ॥ २३ ॥ न केवलं कामक्रोधवेगसंहरणमात्रेण मोक्षं प्राप्नोति, अपितु—योऽन्तरिति ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

न्तकालं यावत्क्रोधकामजो वेगः क्षणमात्रं यदि सह्यते तदात्यन्तिकी सुखप्राप्तिः [illegible] ॥ इति । अन्तस्तस्यान्तरेव बाह्यविषयेषु रतिरहितः [illegible]

१ मधुसूदनः.

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः।
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः॥ २५॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

सुखोऽन्तरात्मनि सुखं यस्य सोऽन्तःसुखस्तथान्तरेवात्मन्याराम आक्रीडा यस्य सोऽन्तरारामस्तथैवान्तरात्मैव ज्योतिः प्रकाशो यस्य सोऽन्तर्ज्योतिरेव। य ईदृशः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि निर्वृतिं मोक्षमिह जीवन्नेव ब्रह्मभूतः सन्नधिगच्छति प्राप्नोति॥ २४॥ किंच लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षमृषयः सम्यग्दर्शिनः संन्यासिनः क्षीणकल्मषाः क्षीणपापादिदोषाश्छिन्नद्वैधाश्छिन्नसंशया यतात्मानः संय-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

क्तविशेषणसमाधिमाञ्जीवन्नेव मुक्तिमधिगच्छतीत्याह—**स योगीति**। आत्मन्यन्तःसुखमिति बाह्यविषयनिरपेक्षत्वं विवक्षितमन्तरारामत्वं च स्त्र्यादिविषयापेक्षामन्तरेण क्रीडाप्रयुक्तफलभाक्त्वमभिमतमिन्द्रियादिजन्यप्रकाशशून्यत्वमास्तज्योतिष्ट्वमिष्टम्। यथोक्तविशेषणसंपन्नः समाहितश्च जीवन्नेव ब्रह्मभावं प्राप्नोति। ब्रह्मणि परिपूर्णे निर्वृतिं सर्वानर्थनिवृत्त्युपलक्षितां स्थितिमनतिशयानन्दाविर्भावलक्षणां प्राप्नोतीत्याह—**य ईदृश इति**॥ २४॥ मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य साधनान्तरमाह—**किंचेति**। यज्ञादिनित्यकर्मानुष्ठानात्पापादिलक्षणं कल्मषं क्षीयते ततश्च श्रवणाद्यावृत्तेः सम्यग्दर्शनं जायते ततो मुक्तिरप्रयत्नेन भवतीत्याह—**लभन्त इति**। ज्ञानप्राप्त्युपायान्तरं दर्शयति—**छिन्नेति**। श्रवणादिना

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

प्रीतिहेतुः स्त्र्यादिभिः सह क्रीडा, ज्योतिः क्रीडोपकरणानां प्रकाशः, तदेतत्त्रयं यस्यान्तरेव सोऽन्तःसुखोऽन्तरारामोऽन्तर्ज्योतिश्च न त्विन्द्रियद्वारकमिति एवशब्दार्थः। य एवंभूतः स योगी किमतो यद्येवं ब्रह्मनिर्वाणं गत्यप्राप्यपरमानन्दं ब्रह्म इहैवाधिगच्छति। यतो ब्रह्मभूतो जीवन्नेव ब्रह्मदर्शने ब्रह्मभावं गतः॥ २४॥ **लभन्त इति**। ऋषयः सम्यग्द-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

णैव मुच्यत इति न किंतु अन्तर्बाह्यविषयनिरपेक्षमेव स्वरूपभूतं सुखं यस्य सोऽन्तःसुखः। बाह्यविषयजनितसुखशून्य इत्यर्थः। कुतो बाह्यसुखाभावस्तत्राह—**अन्तराराम इति**। अन्तः आत्मन्येव नतु स्त्र्यादिविषये बाह्यसुखसाधने आराम आरमणं क्रीडा यस्य सोऽन्तरारामः। त्यक्तसर्वपरिग्रहत्वेन बाह्यसुखसाधनशून्य इत्यर्थः। ननु त्यक्तसर्वपरिग्रहस्यापि यतेर्यदृच्छोपनतैः कोकिलादिमधुरशब्दश्रवणमन्दपवनस्पर्शनचन्द्रोदयमयूरनृत्यादिदर्शनातिमधुरशीतलगङ्गोदकपानकेतकीकुसुमसौरभावघ्राणादिभिर्ग्राम्यैः सुखोत्पत्तिसंभवात्कथं बाह्यसुखतत्साधनशून्यत्वमिति तत्राह—**तथेति**। तथान्तर्ज्योतिरेव यः यथान्तरेव सुखं न बाह्यैर्विषयैस्तथान्तरेवात्मनि ज्योतिर्विज्ञानं न बाह्यैरिन्द्रियैर्यस्य सोऽन्तर्ज्योतिः श्रोत्रादिजन्यशब्दादिविषयविज्ञानरहितः। एवकारो विशेषणत्रयेऽपि संबध्यते। समाधिकाले शब्दादिप्रतिभासाभावात् व्युत्थानकाले तत्प्रतिभासेऽपि मिथ्यात्वनिश्चयान्न बाह्यविषयैस्तस्य सुखोत्पत्तिसंभव इत्यर्थः। य एवं यथोक्तविशेषणसंपन्नः स योगी समाहितः ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्म परमानन्दरूपं कल्पितद्वैतोपशमरूपत्वेन निर्वाणं तदेव कल्पिताभावस्याधिष्ठानात्मकत्वात् अविद्यावरणनिवृत्त्याधिगच्छति नित्यप्राप्तमेव प्राप्नोति। यतः सर्वदैव ब्रह्मभूतो नान्यः 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इति श्रुतेः 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' इति न्यायाच्च॥२४॥ मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य साधनान्तराणि विवृण्वन्नाह—**लभन्त इति**। प्रथमं यज्ञादिभिः क्षीणकल्मषाः, ततोऽन्तःकरणशुद्ध्या

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

यस्य च स्त्र्यादौ सुखबुद्धिः स तत्रैवारमते। अयं तु यतोन्तःसुखोतोन्तरारामः। यतोन्तरात्मैव ज्योतिः प्रकाशो यस्य स आत्मैवैकोऽद्वितीयः। सर्वावस्थासु जाग्रदादिषु स्वप्रकाशः सत्योऽन्यत्सर्वमिन्द्रियविषयादिकं तत्र कल्पितमनृतमतः सुखहीनं दुःखरूपं क्रीडानास्पदमिति बोधवान्। यैस्त्वन्तरेव ज्योतिर्दृष्टिर्यस्य न गीतनृत्यादिष्विति। तन्न। अन्तःसुखोन्तराराम इत्यनयोरन्यतरेणाप्यस्यार्थस्य लाभात्। य एतादृशः स योगी ब्रह्मभूतः सन्नपि ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वृतिं ब्रह्मानन्दमिति यावत्। गच्छति प्राप्नोति प्राप्तमेव विस्मृतग्रैवेयकमिव प्राप्नोति। 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इति श्रुतेः 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' इतिन्यायाच्चास्यैव परमात्मनोनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदेनोपक्रमणमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते। तथाच ब्राह्मणं 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति एवंजातीयकं परस्यैवात्मनो जीवभावेनावस्थानं दर्शयतीति तदर्थः॥२४॥ ब्रह्मनिर्वाणप्राप्तिहेतोर्ज्ञानस्य साधनान्तराण्याह—**लभन्त इति**। ऋषयः सूक्ष्मतत्त्वदर्शिनः 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' इति श्रुतेः। ब्रह्मनिर्वाणं लभन्त

६ श्रीधरीव्याख्या।

आत्मन्येव सुखं यस्य न विषयेषु, अन्तरेवारामः क्रीडा यस्य न बहिः, अन्तरेव ज्योतिर्दृष्टिर्यस्य न गीतनृत्यादिषु, स एव ब्रह्मणि भूतः स्थितः सन्ब्रह्मणि निर्वाणं लयमधिगच्छति प्राप्नोति॥ २४॥ किंच—**लभन्त इति**। ऋषयः सम्यग्दर्शिनः क्षीणं कल्मषं येषां, छिन्नं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

तत्रैव रमते तत्र चास्य प्रकाशः। व्यवहारे त्वमूढत्वमिव। उक्तंच 'जडइव विचरेदवादमतिः' इति॥ २४॥ लभन्ते इति। एतच्च तैः प्राप्यं

१ श्रीधरः.

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

तेन्द्रियाः सर्वभूतहिते रताः सर्वेषां भूतानां हित आनुकूल्ये रता अहिंसका इत्यर्थः ॥ २५ ॥ किंच कामक्रोधवियुक्तानां कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधौ ताभ्यां वियुक्तानां यतीनां संन्यासिनां यतचेतसां संयतान्तःकरणानामभित उभयतो जीवतां मृतानां च ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्तते, विदितात्मनां विदितो ज्ञात आत्मा येषां ते विदितात्मानस्तेषां विदितात्मनां सम्यग्दर्शिनामित्यर्थः ॥ २६ ॥ सम्यग्दर्शननिष्ठानां संन्यासिनां सद्योमुक्तिरुक्ता कर्मयोगश्चेश्वरार्पितसर्वभावेनेश्वरे ब्रह्मण्याधाय क्रियमाणः सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसंन्यासक्रमेण मोक्षायेति भगवान्पदे पदेऽब्रवीद्वक्ष्यति च । अथे-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

संशयनिरसनं कार्यकरणनियमनं च दयालुत्वेनाहिंसकत्वमित्येतदपि सम्यग्ज्ञानप्राप्तौ कारणमित्यर्थः । अक्षरव्याख्यातं स्पष्टत्वान्न व्याख्यायते ॥ २५ ॥ पूर्वं कामक्रोधयोर्वेगः सोढव्यो दर्शितः, संप्रति तावेव त्याज्याविलाह—किंचेति। ननु दर्शितविशेषणवतां मृतानामेव मोक्षो नतु जीवतामिति चेन्नेत्याह—अभित इति । अस्मदादीनामपि तर्हि प्रभूतकामादिप्रभावविधुराणां किमिति मोक्षो न भवतीत्याशङ्क्य सम्यग्दर्शनवैशेष्याभावादित्याह—विदितेति। उक्तेऽर्थे श्लोकाक्षराणामन्वयमाचष्टे—कामक्रोधेत्यादिना ॥ २६ ॥ वृत्तमनूद्योत्तरश्लोकत्रयस्य तात्पर्यार्थमाह—सम्यग्दर्शनेति । ईश्वरार्पितसर्वभावेनेति । भगवति परस्मिन्नीश्वरे समर्पितः सर्वेषां देहेन्द्रियमनसां भावश्चेष्टा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

र्शिनः । छिन्नद्वैधाश्छिन्नसंशयाः । यतात्मानो जितचित्ताः ॥ २५ ॥ किंच कामेति । अभितो जीवतां मृतानां च विदितात्मनां ज्ञातात्मतत्त्वानाम् ॥ २६ ॥ एवं सम्यग्दर्शननिष्ठानां सद्योमुक्तिरुक्ता, कर्मयोगश्च सङ्गफलत्यागे ईश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठितः सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण मोक्षाय भवतीत्यप्युक्तं, अथेदानीं सम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्गसाधनं ध्यान-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

ऋषयः सूक्ष्मवस्तुविवेचनसमर्थाः संन्यासिनः, ततः श्रवणादिपरिपाकेन छिन्नद्वैधाः निवृत्तसर्वसंशयाः, ततो निदिध्यासनपरिपाकेन संयतात्मानः परमात्मन्येवैकाग्रचित्ताः, एतादृशाश्च द्वैतादर्शित्वेन सर्वभूतहिते रताः हिंसाशून्या ब्रह्मविदो ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते । 'यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥' इति श्रुतेः । बहुवचनं 'तद्यो यो देवानाम्' इत्यादिश्रुत्युक्तनियमप्रदर्शनार्थम् ॥ २५ ॥ पूर्वं कामक्रोधयोरुत्पन्नयोरपि वेगः सोढव्य इत्युक्तमधुना तु तयोरुत्पत्तिप्रतिबन्ध एव कर्तव्य इत्याह—कामक्रोधयोर्वियोगस्तदनुत्पत्तिरेव तद्युक्तानां कामक्रोधवियुक्तानाम् । अतएव यतचेतसां संयतचित्तानां यतीनां यत्नशीलानां संन्यासिनां विदितात्मनां साक्षात्कृतपरमात्मनां अभित उभयतो जीवतां मृतानां च तेषां ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्तते नित्यत्वात् । नतु भविष्यति साध्यत्वाभावात् ॥ २६ ॥ पूर्वमीश्वरार्पितसर्वभावेन कर्मयोगेनान्तःकरणशुद्धिस्ततो सर्वकर्मसंन्यासः ततः श्रवणादिपरस्य तत्त्वज्ञानं मोक्षसाधनमुदेतीत्युक्तम्, अधुना 'स योगी ब्रह्मनिर्वाणम्' इत्यत्र सूचितं ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्गसाधनं विस्तरेण वक्तुं सूत्रस्थानीयांस्त्रीञ्श्लोकानाह भगवान्

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

इत्यन्वयः । ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः इतिवचनमनुरुध्याह । निष्कामकर्मणा ईश्वराराधनलक्षणेन क्षीणपापाः 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यात्मदर्शनसाधनं श्रवणादिकं कथयन्तीं श्रुतिमनुरुध्याह । श्रवणेन मननेन च च्छिन्नद्वैधाः च्छिन्नसंशयाः यतात्मानः संयतानि समनस्कानीन्द्रियाणि यैस्ते । अनेन विजातीयप्रत्ययतिरस्कारपुरःसरसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणात्मकं निदिध्यासनमुक्तम् । एतादृशानां लक्षणमाह । सर्वेषां भूतानां हिते अनुकूले रताः । अहिंसका इत्यर्थः ॥ २५ ॥ पूर्वं कामक्रोधोद्भवो वेगः सोढव्य इत्युक्तं, इदानीं तावेव त्याज्याविल्याह । कामक्रोधाभ्यां वियुक्तानां यतीनां संन्यासिनां संयतचित्तात्मनां विदितात्मतत्त्वानां ब्रह्मनिर्वाणमभितः उभयतो जीवतां मृतानां च वर्तते ॥ २६ ॥ एवं तत्त्वदर्शिनः

६ श्रीधरीव्याख्या ।

द्वैधं संशयो येषां, यतः संयत आत्मा चित्तं येषां सर्वेषां भूतानां हिते रताः कृपालवस्ते ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षं लभन्ते ॥ २५ ॥ किंच कामक्रोधवियुक्तानामिति । कामक्रोधाभ्यां वियुक्ताना, यतीनां संन्यासिनां, संयतचित्तानां ज्ञातात्मतत्त्वानां अभित उभयतो मृतानां जीवतां च न देहान्तर एव तेषां ब्रह्मणि लयः, अपितु जीवतामपि वर्तत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ स योगी ब्रह्मनिर्वाणं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

येषां भेदसंशयरूपौ ग्रन्थी विनष्टौ ॥ २५ ॥ कामक्रोधेति । तेषां सर्वतः सर्वास्ववस्थासु ब्रह्मसत्ता पारमार्थिकी न निरोधकाल-

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

दानीं ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्यातरङ्गं विस्तरेण वक्ष्यामीति तस्य सूत्रस्थानीयान्श्लोकानुपदिशति स्प-
स्पर्शाञ्शब्दादीन्कृत्वा बहिर्बाह्याञ्श्रोत्रादिद्वारेणान्तर्बुद्धौ प्रवेशिताः शब्दादयो विषयास्तानचिन्त-
यतो बाह्या बहिरेव कृता भवन्ति । तानेवं बहिः कृत्वा चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः, कृत्वेत्यनुषज्यते । तथा

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

विशेषो न क्वचिदपि बहिस्तेषां व्यापारस्तेनेत्यर्थः । कर्मयोगस्य तत्फलस्य चाभिधानानन्तरमित्यथशब्दार्थः । स्वतो बा-
ह्यानां विषयाणां कुतो बहिष्करणमित्याशङ्क्याह—श्रोत्रादीति । तेषां बहिष्करणं कीदृगित्याशङ्क्याह—तामिति ॥२७॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

योगं विस्तरेण वक्ष्यामीति तत्सूत्रभूतांस्त्रीन्श्लोकानुपदिशति—स्पर्शानिति । अत्रोत्तरार्धेन प्राणायाम उक्तः, स्पर्शा-
न्कृत्वा बहिर्बाह्यानिति प्रत्याहार उक्तः, भ्रुवोरन्तरे चक्षुः कृत्वेति धारणोक्ता, विगतेच्छाभयक्रोध इति साधनभूताः
फलभूताश्च द्विविधा यमा नियमाश्चोक्ताः, यतेन्द्रिय इति वितर्काख्यः संप्रज्ञातः, यतमान इति विचाराख्यः, यतबुद्धि-
रित्यानन्दास्मिताख्यौ, मोक्षपरायण इत्यसंप्रज्ञात उक्तः, शेषेण योगफलमिति विभागः । पाठक्रममननुरुध्यार्थक्रमेणाक्ष-
रार्थः स्पष्टीक्रियते । तत्र विगतेच्छो विगतभयो विगतक्रोध इति संबन्धः । यो हि इच्छावान्स इष्टसिद्ध्यर्थं हिंसा-
नृतस्तेयस्त्रीपरिग्रहानिच्छेत् । अतो विगतेच्छपदेन तद्विपर्ययान् 'अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः' इति सूत्रो-
क्तान्यमांल्लक्षयति । तथा भयं स्वोच्छेदशङ्का तया ह्युद्विग्नो न 'शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः' इति
सूत्रोक्तान्नियमान्स्वीकर्तुमिच्छेदतो विगतभय इत्यनेन तेषां ग्रहणम् । तथा क्रोधाक्रान्तो मैत्र्यादीन्भावयितुमशक्त-
श्चित्तप्रसाधनं कर्तुं न शक्नोति । तच्च 'मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसाधनं'
इति सूत्रितम् । तत्र विगतक्रोधः शान्तप्रकृतित्वात्सुखितेषु मैत्रीं परस्येष्टे न ममैवेष्टमिदं जातमिति भावयेत् । तथा
दुःखितेषु करुणां पुण्यवत्सु मुदितां पापवत्सूपेक्षां च भावयेत् । नचैतेन प्रसाधनेन विना चित्तादर्शस्य नैर्मल्यं भवति
एवं साधनावस्थायां यमनियमचित्तप्रसाधनानां सिद्ध्यर्थं विगतेच्छाभयक्रोधत्वमीप्सितम् । एवं फलावस्थायामपि तदी-
प्सितम् । तथाहि संप्रज्ञातसमाधिफलभूतायां मधुमत्यां योगभूमौ स्थितं योगिनं प्रति दिव्याः कामा उपतिष्ठन्ते तत्रापि
विगतेच्छत्वमिष्टम् । तथाहि 'स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात्' इति सूत्रम् । स्थानिनो देवास्तैरुप-
निमन्त्रणे इहास्यतां इमे रम्यावसथा इमा रम्या रामाः इमानि जरामरणहराणि रसायनानि इमे वयं किंकराः स्वपुण्या-
र्जितमिदं स्थानं त्वया भुज्यतामिति प्रार्थनायां क्रियमाणायां सङ्गो लिप्सा तत्र न कर्तव्या, नापि तल्लाभेनात्मनो महाभा-
गत्वं देवप्रार्थ्यत्वं मत्वा गर्वोऽपि कर्तव्यस्तयोः सङ्गस्मययोर्भ्रंशहेतुत्वादिति सूत्रार्थः। तथा भयमपि द्विविधं योगान्तरायजं
वितर्कजं च । तत्राद्यं 'व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽ-
न्तरायाः' 'दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासाविक्षेपसहभुवः' इति सूत्राभ्यामुक्तं। स्त्यानं अकर्मण्यता अविरतिरवैराग्यं
अङ्गमेजयत्वं कंपवायुः वितर्काहिंसादयस्तज्जं च भयं आद्यस्य निवारणं ईश्वरप्रणिधानेन । तथाच सूत्रितं 'ततः प्रत्यक्चे-
तनाधिगमोऽन्तरायाभावश्च' इति। तत ईश्वरप्रणिधानात् द्वितीयस्य प्रतिपक्षभावनेन। तथाच सूत्रितम् 'वितर्कबाधने प्रति-
पक्षभावनम्' इति । 'वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदितालोभक्रोधमोहमूला मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्त-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

एतेषामेव वृत्तिस्थानीयः कृत्स्नः षष्ठोऽध्यायो भविष्यति । तत्रापि द्वाभ्यां संक्षेपेण योग उच्यते तृतीयेन तु तत्फलं परमात्म-
ज्ञानमिति विवेकः । स्पर्शाञ्शब्दादीन्बाह्यान्बहिर्भवानपि श्रोत्रादिद्वारा तत्तदाकारान्तःकरणवृत्तिभिरन्तःप्रविष्टान्पुनर्बहिरेव

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ष्ठानां यतीनां सद्योमुक्तिरुक्त्वा कर्मयोगिनां च सत्त्वशुद्ध्यादिक्रमेण । अथेदानीं ध्यानयोगस्य सम्यग्दर्शनान्तरङ्गसाधनस्य षष्ठाध्याये

६ श्रीधरीव्याख्या ।

योगी मोक्षमाप्नोतीत्युक्तं तमेव योगं संक्षेपेण दर्शयन्नाह—स्पर्शानिति द्वाभ्याम् । बाह्या एव स्पर्शा रूपरसादयो विषयाश्चिन्तिताः

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

स्पर्शानिति । बाह्यस्पर्शान्बहिः कृत्वानङ्गीकृत्य भ्रुवोर्वामदक्षिणदृष्ट्योः क्रोधरागात्मिकयोरन्तरे तद्रहिते स्थानविशेषे चक्षुरुपलक्षितानि सर्वे-

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

प्राणापानौ नासाभ्यन्तरचारिणौ समौ कृत्वा ॥ २७ ॥ यतेन्द्रिय इति । यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्यतानि

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

विषयप्रावण्यं परित्यज्य चक्षुरपि भ्रुवोर्मध्ये विक्षेपपरिहारार्थं कृत्वा प्राणापानौ नासाभ्यन्तरचरणशीलौ समौ न्यूनाधिकवर्जितौ कुम्भकेन निरुद्धौ कृत्वा करणानि सर्वाण्येवं संयम्य प्राणायामपरो भूत्वा किं कुर्यादित्यपेक्षायामाह—यतेन्द्रियेति । इन्द्रियादिसंयमं कृत्वा मोक्षमेवापेक्षमाणो मननशीलः स्यादित्यर्थः । ज्ञानातिशयनिष्ठस्य सर्वेच्छा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

फला इति प्रतिपक्षभावनम्' इति च । आदिपदादनृतस्तेयादयः । हिंसादयः प्रत्येकं कृतकारितानुमोदितभेदेन त्रिविधाः । तेऽपि प्रत्येकं लोभादिमूलकत्वेन त्रिविधाः । तेऽपि मृदुमध्यमाधिमात्रभेदेन प्रत्येकं त्रिविधाः । ते च मूलभूता वितर्कास्त्रयश्चत्वारः पञ्च अधिका वा त्रिस्त्रिगुणिता एकाशीतिरष्टोत्तरशतं पञ्चत्रिंशदधिकं शतमधिका वा भवन्ति । शाखाप्रशाखाभेदेनानन्ताश्च । दुःखरूपमज्ञानरूपं चानन्तफलं येषां ते दुःखाज्ञानानन्तफला इत्यनया प्रतिपक्षभावनया ते निवर्तनीया इति । एवं यमनियमचित्तप्रसाधनप्रतिपक्षभावनैर्निरन्तरायं मृदूकृतचित्तो योगी विविक्ते देशे 'आसीनः संभवात्' इति न्यायेन स्थिरसुखमासनमध्यासीत । तत्र देशासने श्रूयेते 'समे शुचौ शर्करवह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः । मनोनुकूले नतु चक्षुपीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत् ॥ त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा संनिरुध्य । ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान्स्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि ॥' इति । चक्षुरित्यत्र विसर्गलोपश्छान्दसः । त्रिरुन्नतं कटिवक्षकन्धराप्रदेशेषून्नतम् । ततो जितासनः प्राणायाममभ्यसेत् । तेन हि मन्दगतौ प्राणे सति तदनुसारि मनोऽपि चाञ्चल्यं त्यजति । नोचेद्वायुविक्षेपेण विक्षिप्यते । तत्र प्राणजयप्रमाणम् 'प्राणान्प्रपीड्येह सयुक्तचेष्टः क्षीणे प्राणे नासिकयोच्छ्वसीत' इति श्रुत्युक्तमेव संगृह्णाति ॥ प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ इति । प्राणापानौ समौ तुल्यावूर्ध्वाधोगतिविच्छेदेन नासाभ्यन्तरचारिणौ कुम्भकेन कृत्वा ततो बाह्यान्बहिर्भवान्स्पर्शान्विषयसंबन्धानिन्द्रियद्वारा नित्यमन्तर्बुद्धौ क्रियमाणान् योगीन्द्रियाणां प्रत्याहरणेन तान्बहिरेव कुर्यात् । ततो विषयेभ्यो व्यावृत्तेषु करणेषु स्वप्नकाले इवान्तर्मनोमात्रेणावतिष्ठत इत्यर्थः । इमं प्रत्याहारं कर्तुमशक्तस्याविरक्तस्य का गतिरित्यत आह—**चक्षुश्चैवान्तरेभ्रुवोरिति** । चशब्दो वार्थे । चक्षुरेव वा भ्रुवोरन्तरे कुर्यात् । खेचरीं मुद्रामभ्यसेदित्यर्थः । सा चोक्ता योगसारे 'लम्बिकोर्ध्वस्थिते गर्ते जिह्वां व्यावृत्य धारयेत् । दृढासनस्थितिष्ठेन्मुद्रैषा खेचरी मता ॥ भ्रूमध्यदृष्टिरप्येषा महादेवेन कीर्तिता' इति । य एवं सर्वोऽपि बाह्ये विषये सूर्यादौ संयमो यथोक्तं प्रत्याहारमनुष्ठातुमशक्तान्प्रत्येवोपदिश्यत इति ज्ञेयम् ॥ २७ ॥ **यतेन्द्रियेति** । यस्मिन्कस्मिंश्चित्स्थूले

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

कृत्वा । परवैराग्यवशेन तत्तदाकारां वृत्तिमनुत्पाद्येत्यर्थः । यद्येते आन्तरा भवेयुस्तद्दोपायसहस्रेणापि बहिर्न स्युः स्वभावभङ्गप्रसङ्गात्, बाह्यानां तु रागवशादन्तःप्रविष्टानां वैराग्येण बहिर्गमनं संभवतीति वदितुं बाह्यानिति विशेषणम् । तदनेन वैराग्यमुक्त्वाभ्यासमाह—**चक्षुरिति** । चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः । कृत्वेत्यनुषज्यते । अत्यन्तनिमीलने हि निद्राख्या लयात्मिका

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

विस्तरेण वक्ष्यमाणस्य सूत्रस्थानीयांस्त्रीञ्श्लोकानाह । स्पर्शान् शब्दादीन्बाह्यानेव श्रोत्रादिद्वारेण अन्तर्बुद्धौ प्रविष्टान्विषयान् अचिन्तनेन बहिःकृत्वा चक्षुश्चैव भ्रुवोरन्तरे कृत्वा तथा प्राणापानौ नासाभ्यन्तरचारिणौ समौ कृत्वा ॥ २७ ॥ यतानि संयतानि इन्द्रियादीनि येन स मुनिर्मननशीलः मोक्ष एव परमयनं परा गतिर्यस्य स मोक्षपरायणो मुमुक्षुः विगता इच्छादयो यस्मात्स य एवं वर्ती

६ श्रीधरीव्याख्या ।

सन्तोऽन्तः प्रविशन्ति तांस्तच्चिन्तात्यागेन बहिरेव कृत्वा चक्षुश्च भ्रुवोरन्तरे भ्रूमध्य एव कृत्वाऽत्यन्तं नेत्रयोर्निमीलने निद्रया मनो लीयते । उन्मीलनेन च बहिः प्रसरति । तदुभयदोषपरिहारार्थमर्धनिमीलनेन भ्रूमध्ये दृष्टिं निधायेत्यर्थः । उच्छ्वासनिःश्वासरूपेण नासिकयोरभ्यन्तरे च चरन्तौ प्राणापानावूर्ध्वाधोगतिनिरोधेन समौ कृत्वा । कुम्भयित्वेत्यर्थः । यद्वा प्राणो यथा बहिर्न निर्याति यथा चापानोऽन्तर्न प्रविशति किंतु नासामध्य एव द्वावपि यथा चरतः तथा मन्दाभ्यामुच्छ्वासनिःश्वासाभ्यां समौ कृत्वेति ॥ २७ ॥ यत इति ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

न्द्रियाणि विधाय प्राणापानौ धर्माधर्मौ चित्तवृत्त्यभ्यन्तरे साम्येनावस्थाप्यासीत । नसते कौटिल्येनासाम्येन क्रोधादिवशात्

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

संयतानीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च यस्य स यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मननान्मुनिः संन्यासी मोक्षपरायण एवं देहसंस्थानो मोक्षपरायणो मोक्ष एव परमयनं परा गतिर्यस्य सोऽयं मोक्षपरायणो मुनिर्भवेत्। विग-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

दिश्च्यस्य संन्यासिनो मुक्तेरनायाससिद्धत्वान्न तस्य किंचिदपि कर्तव्यमस्तीत्याह—विगतेति। पूर्वार्धाक्षराणि व्याक-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

विषये सूर्ये तद्रश्मिषु वा विष्णुप्रतिमायां वाऽनाहतध्वनौ वान्यत्र वा चक्षुराद्यन्यतमद्वारा मनो धारयेत्। तच्च मन-स्तद्विषयाकारतां प्राप्तं तत्रैव स्थिराभ्यासेन विश्रान्तं स्वदेहमपि न पश्यति सेयं महाविदेहा नाम धारणा। अस्यां सिद्धायामिन्द्रियगणः स्वंस्वं विषयं नतु गृह्णाति। सोऽयं बहिर्विषयप्रत्याहारः पूर्वोक्तस्त्वान्तर इति भेदः। अत एव तयोस्तुल्यफलत्वं सूत्रितम् 'ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्' इति। ततः अभ्यन्तरप्रत्याहारात् तथा बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा तत्संयमात्प्रकाशावरणक्षय इति। यदा चित्तं देहमविस्मृत्यैव हठेन पुरःस्थितमूर्त्याद्याकारं क्रियते तदा सा चित्तस्य मूर्त्याकारतारूपा वृत्तिः कल्पिता। यदा तु निरवशेषेण देहं विस्मृत्य चेतः केवलं ध्येयाकारमात्रं भवति तदा सा महाविदेहा नाम धारणा। तस्या अपि फलं तदेव। तत्संयमात्तस्यां चेतसो निग्रहात्प्रकाशावरणक्षयो भवति सोयं बाह्यविषयः समाधिः। वितर्काख्यो द्विविधः सवितर्कनिर्वितर्कभेदात्। तत्राद्यस्य लक्षणं सूत्रितं 'शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का' इति। सवितर्का नाम समापत्तिः समाधिरित्यर्थः। यदा विष्णुप्र-तिमादौ पूर्वापरानुसंधानेन शब्दार्थोल्लेखेन च भावना प्रवर्तते तदा सवितर्का समापत्तिः। अस्मिन्नेवालम्बने पूर्वाप-रानुसंधानेन शब्दार्थोल्लेखनमन्तरेण भावना प्रवर्तते तदा निर्वितर्का नाम समापत्तिः। तथाच सूत्रं 'स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्ये वार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का'। स्मृतेः शब्दार्थस्मरणस्य परिशुद्धौ वर्जने सति भावयितुः स्वरूपेण शून्या तदाहमिदं भावयामीत्येवमाकारा वृत्तिरपि भावयितुर्नास्तीवेति भाति। यतोऽर्थमात्रनिर्भासा ध्येयार्थमात्रमस्यां भासते नतु न्यदिति सूत्रार्थः। अस्यां सिद्धायां योगी जितेन्द्रिय इत्युच्यते। जितमना इति आभ्यन्तरप्रत्याहारपूर्वकं यदा मनःकल्पिते सूक्ष्मे विषये पूर्ववच्छब्दार्थोल्लेखपूर्वकं तद्वर्जं च मनसो भावना प्रवर्तते तदा ते उभे समापत्ती सवि-चारनिर्विचाराख्ये भवतः। तथाच सूत्रं 'एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता' इति। अत्र सूक्ष्मविषयेति ग्रहणात्पूर्वस्यां स्थूलविषयत्वं गम्यते। एतयैव द्विविधवितर्कसमापत्त्यैव निर्विचारसमापत्तौ दृढायां योगी जितमना इत्युच्यते। यदा पुनश्चेतसो मूर्त्याकारतां परित्यज्य सत्त्वोद्रेकात्समष्टिमनोमयविषया अहमेवेदं सर्वोऽस्मी-त्येवमाकारा भावना प्रवर्तते सोऽयं सानन्दः समाधिः। यदातु तामपि भावनां परित्यज्य विषयवेदनमन्तरेणास्मी-त्येतावन्मात्राकारा भावना प्रवर्तते सास्मिता। अस्मिताहंकारयोर्भेदस्तु क्रमेण विषयवैमुख्यतदाभिमुख्यमात्रकृतः। यथैक एव पूर्वाभिमुखः पश्चिमाभिमुखश्चेति तद्वत्। अस्यामवस्थायां योगी बुद्धितो विविक्तस्य त्वंपदार्थस्य साक्षा-त्काराज्जितबुद्धिरित्युच्यते। तदेतदुक्तं यतेन्द्रियमनोबुद्धिरिति। एतान्येव प्रसाधनानि गुणपर्वाण्युच्यन्ते। तथाच सूत्रम् 'विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि' इति। तत्र विशेषाः स्थूलभूतानि एकादशेन्द्रियाणि च। अवि-शेषाः पञ्चतन्मात्राणि अहंकारश्च। लिङ्गमात्रं महत्तत्वम्। अलिङ्गं प्रधानम्। तत्र विशेषादविशेषं प्रविविक्षतो योगिनो दैनंदिनलयाभ्यासात्समनस्कानीन्द्रियाणि लीयन्ते स लयः। बहिर्मुखान्येव वा भवन्ति स विक्षेपः। एवमविशेषेभ्यो लिङ्गमात्रं विविक्षतोऽपि लयविक्षेपौ स्तः। लिङ्गमात्रात्परं पुरुषं प्रविविक्षतोऽपि तौ स्तः। तावेतौ लयविक्षेपौ हेयौ श्रूयेते 'लयविक्षेपरहितं मनः कृत्वा सुनिश्चलम्। यदा यात्युन्मनीभावं तदा तत्परमं पदम्॥' इति। एतेषु त्रिषु लीने-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

वृत्तिरेका भवेत्। प्रसारणे तु प्रमाणविपर्ययविकल्पस्मृतयश्चतस्रो विक्षेपात्मिका वृत्तयो भवेयुः। पञ्चापि तु वृत्तयो निरोद्धव्या इति अर्धनिमीलनेन भ्रूमध्ये चक्षुषो निधानम्। तथा प्राणापानौ समौ तुल्यावूर्ध्वाधोगतिविच्छेदेन नासाभ्यन्तरचारिणौ कुम्भकेन कृत्वा। अनेनोपायेन यताः संयता इन्द्रियमनोबुद्धयो यस्य स तथा। मोक्षपरायणः सर्वविषयविरक्तो मुनिर्भ-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

स मुमुक्षुरेव न तस्य मोक्षादन्यत्कर्तव्यमस्ति स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यान् मोक्षपरायण इत्यनेन वैराग्यान्मुमुक्षुरधिकारी कथितः। चक्षुश्चैवा-न्तरे भ्रुवोरित्यनेनासनजयेन लयविक्षेपराहित्यमुक्तम्। प्राणेत्यादिना प्राणायामो निरूपितः। स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यानित्यनेनैव

६ श्रीधरीव्याख्या।

अनेनोपायेन यताः संयता इन्द्रियमनोबुद्धयो यस्य, मोक्ष एव परमयनं प्राप्यं यस्य, अतएव विगता इच्छाभयक्रोधा यस्य, य एवंभूतो

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
कर्मसंन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

तेच्छाभयक्रोधः इच्छा च भयं च क्रोधश्चेच्छाभयक्रोधास्ते विगता यस्मात्स विगतेच्छाभयक्रोधः । य एवं वर्तते सदा संन्यासी मुक्त एव स न तस्य मोक्षोऽन्यः कर्तव्योऽस्ति ॥ २८ ॥ एवं समाहितचित्तेन किं विज्ञेयमित्युच्यते—भोक्तारं यज्ञानां तपसां च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च सर्वलोकमहेश्वरं सर्वेषां लोकानां महान्तमीश्वरं सर्वलोकमहेश्वरं सुहृदं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपे-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

रोति—यतेत्यादिना । द्वितीयार्धाक्षराणि व्याचष्टे—विगतेत्यादिना ॥ २८ ॥ अधिकारिणो यथोक्तस्य कर्तव्याभावे ज्ञातव्यमपि नास्तीत्याशङ्क्य परिहरति—एवमित्यादिना । प्रसिद्धं भोक्तारं व्यवच्छिनत्ति—सर्वलोकेति । ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययाविति न्यायेन सर्वफलदातृत्वं दर्शयति—सुहृदमिति । उक्तेश्वरज्ञाने फलं कथयति—ज्ञात्वेति । यज्ञेषु तपःसु च द्विधा भोक्तृत्वं व्यनक्ति—कर्तृरूपेणेति । हिरण्यगर्भादिव्यवच्छेदार्थं विशिनष्टि—महान्तमिति । स्वपरिकरोपकारिणं राजानं व्यावर्तयति—प्रत्युपकारेति । ईश्वरस्य ताटस्थ्यं व्युदस्यति—सर्वभूतानामिति ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

ष्वाद्यः सुप्त एव । द्वितीयो विगलितदेहाहंकारत्वाद्विदेहसंज्ञः । तृतीयः प्रकृतिलय इति । एतयोः समाधिर्गौणः । अतएव सूत्रितम् 'भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्' इति । भवप्रत्ययो जन्मान्तरहेतुरेषां समाधिर्भवति । यद्वा जन्मान्तरे एतेषां जन्मनैव समाधिसिद्धिः पक्षिणामाकाशगमनसिद्धिवद्भवतीति सूत्रार्थः । सर्वथापि तेषां सद्योमुक्तिर्नास्तीति सिद्धम् । यदातु अस्मितामात्रस्यापि निर्विकल्पे चिन्मात्रे लयो भवति तदायं विद्वान्कैवल्यं धर्ममेव समाध्याख्यमनुभवति । यमधिकृत्य श्रूयते 'क्षणमेकं क्रतुशतस्य चतुःसप्तत्या यत्फलं तदवाप्नोति' इति । अयमेव मोक्षाख्यः परमयनं प्राप्यं स्थानं यस्य स मुनिर्मोक्षपरायण इत्युच्यते । यतोऽस्यामेवावस्थायां योगी जीवन्मुक्त इत्युच्यते । विगतेच्छाभयक्रोध इति पादः प्रागेव व्याख्यातः । य एवंभूतः स सदा मुक्तः बन्धप्रतीतिकालेऽपि स मुक्त एवास्ति । अज्ञानमात्रव्यवधानान्मुक्तेः । एतेनाहंकारादेर्बन्धस्य कालत्रयेऽप्यसत्त्वोक्त्या मिथ्यात्वं दर्शितम् ॥ २८ ॥ एवं समाहितचित्तेन किं विज्ञेयमित्युच्यते—भोक्तारमिति । सोपाधिकेन रूपेण यज्ञानां तपसां च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च भोक्तारम् । तथा सर्वेषां भूतानां हिरण्यगर्भादीनामपि महान्तं व्यापकमीश्वरमीशितारमन्तर्यामिणम् । सुहृदं सर्व-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

ननशीलो भवेत् । विगतेच्छाभयक्रोध इति वीतरागभयक्रोध इत्यत्र व्याख्यातम् । एतादृशो यः संन्यासी सदा भवति मुक्त एव सः ननु मोक्षः तस्य कर्तव्योऽस्ति । अथवा य एतादृशः स सदा जीवन्नपि मुक्त एव ॥ २७ ॥ २८ ॥ एवं योगयुक्तः किं ज्ञात्वा मुच्यत इति तदाह—भोक्तारमिति । सर्वेषां यज्ञानां तपसां च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च भोक्तारं भोगकर्तारं पालकमिति वा 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' इति धातुः । सर्वेषां लोकानां महान्तमीश्वरं हिरण्यगर्भादीनामपि नियन्तारं सर्वेषां

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

'अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः' इतिसूत्रोक्ता यमाः । 'शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः' इति सूत्रोक्ता नियमाः प्रदर्शिताः । यतेन्द्रिय इति प्रत्याहारः यतमाना इति धारणाध्याने, यतबुद्धिरितिसमाधिः कथितः, विगतेच्छाभयक्रोध इति मोक्षपरायणस्य योगिनः स्वरूपनिरूपणमिति विवेकः ॥ २८ ॥ एवं द्वाभ्यां ध्यानयोगं सूत्रयित्वाऽन्ते मुक्त एव स इत्युक्तं तत्किं साक्षाज्ज्ञानं विनैव मोक्षसाधनमुत ज्ञानद्वारेणेति संशयनिवृत्तये 'तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' 'ज्ञानादेव तु कैवल्यं' 'ऋते ज्ञानान्न मोक्षः' इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन द्वितीयपक्षं सिद्धान्तयति । तृतीयेन भोक्तारं यज्ञानां तपसां च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च सर्वेषां ब्रह्मादिस्थावरपर्यन्तानां महान्तमीश्वरं सर्वभूतानां सुहृदं सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतया उपकारिणं सर्वभूता-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मुनिः स सदा जीवन्नपि मुक्त एवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ नन्वेवमिन्द्रियादिसंयममात्रेण कथं मुक्तिः स्यान्न तावन्मात्रेण किंतु ज्ञानद्वारे-त्याह—भोक्तारमिति । यज्ञानां तपसां च मद्भक्तैः समर्पितानां यदृच्छया भोक्तारं पालकमिति वा सर्वेषां लोकानां महान्तमी-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

नासा चित्तवृत्तिः । एतदेव वाह्ये ॥ २७ ॥ यतेन्द्रिय इति । एवंविधो योगी सर्वव्यवहारान्वर्तयन्नपि मुक्तएव ॥ २८ ॥ भोक्तारमिति । सर्व-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

क्षतयोपकारिणं सर्वभूतानां हृदयेशयं सर्वकर्मफलाध्यक्षं सर्वप्रत्ययसाक्षिणं मां नारायणं ज्ञात्वा शान्तिं सर्वसंसारोपरतिमृच्छति प्राप्नोतीति ॥ २९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये कर्मसंन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

तर्हि तत्र तत्र व्यवस्थितकर्मतत्फलसंसर्गित्वं स्यादित्याशङ्क्याह—सर्वकर्मेति। नच तस्य बुद्धितद्वृत्तिसंबन्धोऽपि वस्तुतोऽस्तीत्याह—सर्वप्रत्ययेति। यथोक्तेश्वरपरिज्ञानफलमभिदधाति—मां नारायणमिति। तदेवं कर्मयोगस्य मुख्यसंन्यासापेक्षया प्रशस्तत्वेऽपि ततो मुख्यसंन्यासस्याधिक्यात्तद्वतो बुद्धिशुद्ध्यादियुक्तस्य कामक्रोधोद्भवं वेगमिहैव सोढुं शक्तस्य शमदमादिमतो योगाधिकृतस्य त्वंपदार्थाभिज्ञस्य परमात्मानं प्रत्यक्त्वेन जानतो मुक्तिरिति सिद्धम् ॥२९॥

इत्यानन्दगिरिकृतटीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

भूतानां प्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिणं सर्वप्रत्ययसाक्षिणं नारायणं मां प्रत्यगभेदेन ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य तद्भावं प्राप्य शान्तिमनुपाध्यवस्थां निरुपाख्यां कैवल्यसंज्ञां ऋच्छति प्राप्नोति। एवंच सोपाधिब्रह्मभावप्राप्तिपूर्विकैव निरुपाधिप्राप्तिरिति गम्यते। यथोक्तं वार्तिकसारे 'सोपाधिर्निरुपाधिश्च द्वेधा ब्रह्मविदुच्यते। सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मा निरुपाख्योऽनुपाधिकः ॥ जक्षन्क्रीडन्रतिं प्राप्त इति सोपाधिकस्य तु। छान्दोग्ये सर्वकामाप्तिः सार्वात्म्यात्स्पष्टमीरिता ॥ अहमन्नं तथान्नादः श्लोककार्यप्यहो अहम्। इति तत्त्वविदः सामगाने सर्वात्मता श्रुता ॥ अत्रापि चक्रद्वयन्तात्सोपाधिस्तत्त्वविच्छ्रुतः। अपूर्वानपराद्युक्त्या श्रोष्यते निरुपाधिकः ॥' इति ॥ २९ ॥

इति भीष्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे श्रीमद्भगवद्गीतार्थप्रकाशे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या।

प्राणिनां सुहृदं प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिणं सर्वान्तर्यामिणं सर्वभासकं परिपूर्णसच्चिदानन्दैकरसं परमार्थसत्यं सर्वात्मानं नारायणं मां ज्ञात्वा आत्मत्वेन साक्षात्कृत्य शान्तिं सर्वसंसारोपरतिं मुक्तिमृच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः। त्वां पश्यन्नपि कथं नाहं मुक्त इत्याशङ्कानिराकरणाय विशेषणानि। उक्तरूपेणैव मम ज्ञानं मुक्तिकारणमिति भावः ॥ २९ ॥

अनेकसाधनाभ्यासनिष्पन्नं हरिणेरितम् ॥ स्वस्वरूपपरिज्ञानं सर्वेषां मुक्तिसाधनम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां कर्मसंन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

हृदयस्थं मां नारायणमात्मत्वेन ज्ञात्वा शान्तिं सर्वसंसारोपरतिं मोक्षाख्यामृच्छति प्राप्नोति। यत्तु चतुर्विंशतिश्लोकव्याख्यानानन्तरं एवं मुक्त उक्तः मुमुक्षवस्त्रिविधाः श्रवणमनननिदिध्यासनरताः तेषु श्रवणनिरतो द्वितीयश्लोकेनोच्यते लभन्त इति, अथ मनननिरतस्तृतीयश्लोकेनोच्यते कामेति, अवशिष्टश्लोकद्वयेन निदिध्यासननिरत उच्यते स्पर्शानितीति वर्णयन्ति तच्चिन्त्यम्। लभन्ते ब्रह्म निर्वाणमिति मोक्षलाभस्य श्रवणमात्रेणानुपपत्तेः द्वारकल्पनाया गौणत्वकल्पनस्य च सतिसंभवेऽन्याय्यत्वात्। विदितात्मनामित्यस्य षष्ठाध्यायसूत्रस्थानीयस्य प्राणेत्यादिना स्पष्टतया प्रतीयमानस्य ध्यानयोगस्य च बाधकप्रसङ्गादिति दिक्। तदनन पञ्चमाध्यायेनाशुद्धचित्तेन कृताऽज्ञाननिष्ठारहितात्संन्यासात्कर्मयोगस्य चित्तशुद्ध्यादिसंपादकस्य श्रैष्ठ्यमुक्त्वा शुद्धचित्तस्य संन्यासिनः शमदमादिसंपन्नस्य कामाद्युद्भवं वेगमिहैव सोढुं शक्तस्य योगाधिकृतस्य त्वंपदार्थाभिज्ञस्य परमात्मानं प्रत्यक्त्वेन जानतो मुक्तिरित्युक्तम् ॥ २९ ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीबालस्वामिश्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनपतिविदुषा विरचितायां श्रीगीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

६ श्रीधरीव्याख्या।

सर्वेषां भूतानां सुहृदं निरपेक्षोपकारिणमन्तर्यामिणं मां ज्ञात्वा मत्प्रसादेन शान्तिं मोक्षमृच्छति प्राप्नोति ॥ २९ ॥ विकल्पशङ्कापोहेन यत्नैवं सांख्ययोगयोः। समुच्चयः क्रमेणोक्तः सर्वज्ञं नौमि तं हरिम् ॥ १ ॥ इति सुबोधिन्यां टीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

सर्वेषु मोक्षात्यन्तफलत्वात्। एवं तपस्वीदृशं भगवत्तत्त्वं विन्दन्यथातथास्थितोऽपि मुच्यत इति शिवम् ॥ २९ ॥ अत्र संग्रहश्लोकः। सर्वात्मनात्र भूतानि समत्वेनानुपश्यतः। जडवद्व्यवहारोऽपि मोक्षायैवावकल्पते ॥ इति श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यराजानकाभिनवगुप्तविरचिते श्रीगीतार्थसंग्रहे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ।

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

अतीतानन्तराध्यायान्ते ध्यानयोगस्य सम्यग्दर्शनं प्रत्यन्तरङ्गस्य सूत्रभूताः श्लोकाः स्पर्शान्कृत्वा वहिरित्यादय उपदिष्टास्तेषां वृत्तिस्थानीयोऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते, तत्र ध्यानयोगस्य वहिरङ्गं कर्मेति यावद्ध्यानयोगारोहणासमर्थस्तावद्गृहस्थेनाधिकृतेन कर्तव्यं कर्मेत्यतस्तत्स्तौति—अनाश्रित इति। ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहणसीमाकरणं यावतानुष्ठेयमेव विहितं कर्म यावज्जीवम् । नारुरुक्षोर्मुने-र्योगं कर्म कारणमुच्यत इति विशेषणादारूढस्य च शमेनैव संवन्धकरणात् । आरुरुक्षोरारूढस्य च

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

ध्यानयोगप्रस्तावानन्तरं तद्योग्यताहेतुकर्मणः स्तुतिं भगवानुक्तवानित्याह—**श्रीभगवानिति** । पूर्वोत्तराध्याययोः सङ्गतिमभिदधानो वृत्तमनूद्याध्यायान्तरमवतारयति—**अतीतेति** । सम्यग्दर्शनप्रकरणे ध्यानयोगस्य प्रसङ्गाभावं व्युदस्यति—**सम्यगिति** । संग्रहविवरणयोरतीतानन्तराध्याययोर्युक्तं हेतुहेतुमत्त्वमिति भावः । अध्यायसंबन्धमभि-धायानाश्रितः कर्मफलमित्यादिश्लोकद्वयस्य तात्पर्यमाह—**तत्रेति** । कर्मयोगस्य संन्यासहेतोर्मर्यादां दर्शयितुं साङ्गं च योगं विचारयितुमध्याये प्रवृत्ते सतीति सप्तम्यर्थः । संन्यासिना कर्तव्यं कर्मेत्येवं प्रतिभासं व्युदस्यति—**गृहस्थेनेति**। कर्तव्यत्वं स्तुतियोग्यत्वमतःशब्दार्थः । समुच्चयवादी सीमाकरणमाक्षिपति—**नन्विति** । यावज्जीवश्रुतिवशाद्याना-रोहणसामर्थ्ये सत्यपि कर्मानुष्ठानस्य दुर्वारत्वादिति हेतुमाह—**यावतेति** । भार्यावियोगादिप्रतिवन्धाद्यावज्जीवश्रुति-चोदितकर्माननुष्ठानवद्वैराग्यप्रतिवन्धादपि तदननुष्ठानसंभवाद्भगवतो विशेषवचनाच्च न यावज्जीवं कर्मानुष्ठानप्रसक्ति-रिति परिहरति—**नारुरुक्षोरिति** । उक्तमेवार्थं व्यतिरेकद्वारेण विवृणोति—**आरुरुक्षोरित्यादिना** । आरोढुमिच्छतो

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

पूर्वाध्यायान्ते सूत्रितं ध्यानयोगं विवरीतुमिच्छंस्तत्राधिकारहेतुत्वात्कर्मयोगं तावत्स्तौति द्वाभ्याम्—**अनाश्रित इति** । यः कर्मणां फलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणः कार्यमवश्यकर्तव्यं नित्यं कर्म करोति स एव फलसंकल्पत्यागात्सं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

योगसूत्रं त्रिभिः श्लोकैः पञ्चमान्ते यदीरितम् । षष्ठस्त्वारभ्यतेऽध्यायस्तद्व्याख्यानाय विस्तरात् ॥

तत्र सर्वकर्मसंत्यागेन योगं विधास्यन् त्याज्यत्वेन हीनत्वमाशङ्क्य कर्मयोगं स्तौति द्वाभ्याम्—श्रीभगवानुवाच—**अनाश्रित इत्यादिना** । कर्मणां फलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणः फलाभिसंधिरहितः सन्, कार्यं कर्तव्यतया शास्त्रेण विहितं नित्य-मग्निहोत्रादि कर्म करोति यः स कर्म्यपि सन्, संन्यासी योगी चेति स्तूयते । संन्यासो हि त्यागः, चित्तगतविक्षेपाभावश्च योगः, तौ चास्य विद्येते फलत्यागात् फलतृष्णारूपचित्तविक्षेपाभावाच्च । कर्मफलतृष्णात्याग एवात्र गौण्या वृत्त्या संन्यास-योगशब्दाभ्यामभिधीयते सकामानपेक्ष्य प्राशस्त्यकथनाय । अवश्यंभाविनौ हि निष्कामकर्मानुष्ठातुर्मुख्यौ संन्यासयोगौ

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

पञ्चमाध्यायान्ते सम्यग्दर्शनं प्रत्यन्तरङ्गसाधनस्य ध्यानयोगस्य सूत्रस्थानीयास्त्रयः श्लोका उदाहृतास्तद्वृत्तिस्थानीयोऽयं षष्ठ आरभ्यते । तत्र तदधिकारसंपत्तये गृहस्थेनाधिकृतेन कर्तव्यमेव कर्मेत्यतस्तत्स्तौति—**अनाश्रित इति द्वाभ्याम्** । कर्म-फलमनाश्रितः कर्मफलतृष्णारहितः सन् कार्यमवश्यकर्तव्यं काम्यविपरीतं नित्याग्निहोत्रादिकं यः करोति स संन्यासी च योगी च कर्मफलतृष्णावत्त्व इतरकर्मिभ्य उत्कृष्ट इति गौणप्रयोगेण स्तूयते । तथाच संन्यासः परित्यागः सोऽस्यास्तीति सः । योगश्चि

६ श्रीधरीव्याख्या ।

चित्ते शुद्धेऽपि न ध्यानं विना संन्यासमात्रतः । मुक्तिः स्यादिति षष्ठेऽस्मिन्ध्यानयोगो वितन्यते ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायान्ते संक्षेपेण योगं प्रपञ्चयितुं षष्ठाध्यायारम्भः । तत्र तावत्सर्वकर्माणि मनसेत्यारभ्य संन्यासपूर्विकाया ज्ञाननिष्ठायास्तात्पर्येणाभिधानात्तदुक्त-त्वाच कर्मणः सहसा संन्यासातिप्रसङ्गं प्राप्तं वारयितुं संन्यासादपि श्रेष्ठत्वेन कर्मयोगं स्तौति । श्रीभगवानुवाच—**अनाश्रित इति**

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

श्रीभगवानुवाच । अनाश्रित इति । एवं प्राक्तनेनाध्यायगणेन साधितोऽर्थः श्लोकद्वयेन निगद्यते । कार्यं स्वजात्यादिविहितं

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

शमः कर्म चोभयं कर्तव्यत्वेनाभिप्रेतं चेत्स्यात्तदारुरुक्षोरारूढस्य चेति शमकर्मविषयभेदेन विशेषणं विभागकरणं चानर्थकं स्यात् । तत्राश्रमिणां कश्चिद्योगमारुरुक्षुर्भवत्यारूढश्च कश्चिदन्ये नारुरुक्षवो न चारूढास्तानपेक्ष्यारुरुक्षोरारूढस्य चेति विशेषणं विभागकरणं चोपपद्यत एवेति चेत् । न । तस्यैवेति वचनात् । पुनर्योगग्रहणाच्च योगारूढस्येति य आसीत्पूर्वं योगमारुरुक्षुस्तस्यैवारूढस्य शम एव कर्तव्यं कारणं योगफलं प्रत्युच्यत इति । अतो न यावज्जीवं कर्तव्यत्वप्राप्तिः कस्यचिदपि कर्मणः, योगविभ्रष्टवचनाच्च । गृहस्थस्य चेत्कर्मिणो योगो विहितः षष्ठेऽध्याये स योगविभ्रष्टोऽपि कर्मगतिं कर्मफलं प्राप्नोतीति तस्य नाशाशङ्कानुपपन्ना स्यात् । अवश्यं हि कृतं कर्म काम्यं नित्यं वा मोक्षस्य नित्यत्वादनारभ्यत्वे स्वं फलमारभत एव । नित्यस्य च कर्मणो वेदप्रमाणावबुद्धत्वात्फलेन भवितव्यमित्यवोचाम, अन्यथा वेदस्यानर्थक्यप्रसङ्गादिति । नच कर्मणि सत्युभयविभ्रष्टवचनमर्थवत्, कर्मिणो

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

रुरुक्षुरित्यत्रारोहणेच्छाविशेषणमारोहणं कृतवानित्यत्र पुनरिच्छाविषयभूतमारोहणं विशेषणमेवं शमकर्मविषययोर्भेदेन विशेषणं मर्यादाकरणानङ्गीकरणे विरुद्धमापद्येत, तयोरेवं विभागकरणं च भागवतसीमानङ्गीकारे न युज्येतेत्यर्थः । विशेषणविभागकारणयोरन्यथोपपत्तिमाशङ्कते—तत्रेति । व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः । षष्ठी निर्धारणे । भवत्वधिकारिणां त्रैविध्यं तथापि प्रकृते विशेषणादौ किमायातमित्याशङ्क्य तृतीयापेक्षया तदुपपत्तिरित्याह—तानपेक्ष्येति । आरुरुक्षोरारूढस्य च भेदे तस्यैवेति प्रकृतपरामर्शानुपपत्तिरिति दूषयति—न तस्येति । यद्यनारुरुक्षुं पुरुषमपेक्ष्यारुरुक्षोरिति विशेषणं तस्य च कर्मारोहणकारणमनारूढं च पुरुषमपेक्ष्यारूढस्येति विशेषणं तस्य च शमः संन्यासो योगफलप्राप्तौ कारणमिति विशेषणविभागकरणयोरुपपत्तिस्तदारुरुक्षोरारूढस्य च भिन्नत्वात्प्रकृतपरामर्शिनस्तच्छब्दस्यानुपपत्तेर्न युक्तमित्थं विशेषणाद्युपपादनमित्यर्थः । किंच योगमारुरुक्षोस्तदारोहणे कारणं कर्मेत्युक्त्वा पुनर्योगारूढस्येति योगशब्दप्रयोगाद्यो योगं पूर्वमारुरुक्षुरासीत्तस्यैवापेक्षितं योगमारूढस्य तत्फलप्राप्तौ कर्मसंन्यासः शमशब्दवाच्यो हेतुत्वेन कर्तव्य इति वचनादारुरुक्षोरारूढस्य चाभिन्नत्वप्रत्यभिज्ञानान्न तयोर्भिन्नत्वं शङ्कितुं शक्यमित्याह—पुनरिति । यत्तु यावज्जीवश्रुतिविरोधाद्योगारोहणसीमाकरणं कर्मणोऽनुचितमिति तत्राह—अत इति । पूर्वोक्तरीत्या कर्मतत्त्यागयोर्विभागोपपत्तौ श्रुतेरन्यविषयत्वाद्योगमारूढस्य मुमुक्षोर्जिज्ञासमानस्य नित्यनैमित्तिककर्मस्वपि परित्यागसिद्धिरित्यर्थः । इतश्च यावज्जीवं कर्म कर्तव्यं न भवतीत्याह—योगेति । संन्यासिनो योगभ्रष्टस्य विनाशशङ्कावचनान्न यावज्जीवं कर्म कर्तव्यं प्रतिभातीत्यर्थः । ननु योगभ्रष्टशब्देन गृहस्थस्यैवाभिधानात्तस्यैवास्मिन्नध्याये योगविधानाद्योगारोहणयोग्यत्वे सत्यपि यावज्जीवं कर्म कर्तव्यमिति नेत्याह—गृहस्थस्येति । तेनापि मुमुक्षुणा कृतस्य कर्मणो मोक्षातिरिक्तफलानारम्भकत्वाद्योगभ्रष्टोऽसौ छिन्नाभ्रमिव नश्यतीति शङ्का सावकाशेत्याशङ्क्याह—अवश्यं हीति । अपौरुषेयान्निर्दोषाद्वेदात्फलदायिनी कर्मणः स्वाभाविकी शक्तिरवगता ब्रह्मभावस्य च स्वतःसिद्धत्वान्न कर्मफलवत्त्वमतो मोक्षातिरिक्तस्यैव फलस्य कर्मारम्भकमिति कर्मिणि योगभ्रष्टेऽपि कर्मगतिं गच्छतीति निरवकाशा शङ्केत्यर्थः । ननु मुमुक्षुणा काम्यप्रतिषिद्धयोरकरणात्कृतयोश्च नित्यनैमित्तिकयोरफलत्वात्कथं तदीयस्य कर्मणो नियमेन फलारम्भकत्वं तत्राह—नित्यस्य चेति । चकारेण नैमित्तिकं कर्मानुकृष्यते । वेदप्रमाणकत्वेऽपि नित्यनैमित्तिकयोरफलत्वे दोषमाह—अन्यथेति । कर्मणोऽनुष्ठितस्य फलारम्भकत्वध्रौव्याद्गृहस्थो योगभ्रष्टोऽपि कर्मगतिं गच्छतीति न तस्य नाशाशङ्केति शेषः । इतोऽपि गृहस्थो योगभ्रष्टशब्दवाच्यो न भवतीत्याह—नचेति । ज्ञानं कर्म चेत्युभयं ततो भ्रष्टोऽयं नश्यतीति वचनं गृहस्थे कर्मिणि सति नार्थवद्भवितुमलं तस्य कर्मनिष्ठस्य कर्मणो विभ्रंशे हेत्वभावात्तत्फलस्यावश्यकत्वादित्यर्थः ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

न्यासी च योगी च भवति नतु निरग्निर्यो विधितः श्रौतस्मार्तकर्मत्यागी स एव संन्यासी, नापि अक्रियस्त्यक्तवाङ्मनः-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

प्रसादयं यद्यपि न निरग्निरग्निसाध्यश्रौतकर्मत्यागी न भवति, न चाक्रियः अग्निनिरपेक्षस्मार्तक्रियात्यागी च न भवति, तथापि संन्यासी योगी चेति मन्तव्यः । अथवा न निरग्निर्न चाक्रियः संन्यासी योगी चेति मन्तव्यः किंतु साग्निः सक्रियश्च निष्का-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

योगानं सोऽस्यास्तीति स योगी चेत्येवमुभयगुणसंपन्नोऽयं मन्तव्यः, न केवलं निरग्निरक्रिय एव संन्यासी योगी चेति मन्तव्यः । निर्गता अग्नयः कर्माङ्गभूता यस्मात्सः अनग्निसाधना अप्यविद्यमानाः क्रियास्तपोदानादिका यस्य स नित्यसमाधिनिष्ठ इत्यर्थः ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

ख्यास्यम् । कर्मफलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणः अवश्यं कर्तव्यतया विहितं कर्म यः करोति स एव संन्यासी योगी च नतु निरग्निः अग्नि-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

विभ्रंशकारणानुपपत्तेः । कर्म कृतमीश्वरे संन्यस्येत्यतः कर्तरि कर्म फलं नारभत इति चेत् । नेश्वरे संन्यासस्याधिकतरफलहेतुत्वोपपत्तेः । मोक्षायैवेति चेत्स्वकर्मणां कृतानामीश्वरे न्यासो मोक्षायैव न फलान्तराय, योगसहितो योगाच्च विभ्रष्ट इत्यतस्तं प्रति नाशाशङ्का युक्तैवेति चेत् । न । 'एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः' 'ब्रह्मचारिव्रते स्थितः' इति कर्मसंन्यासविधानात् । नचात्र ध्यानकाले स्त्रीसहायत्वाशङ्का येनैकाकित्वं विधीयते । नच गृहस्थस्य निराशीरपरिग्रह इत्यादिवचनमनुकूलम् । उभयभ्रष्टप्रश्नानुपपत्तेश्च । अनाश्रित इत्यनेन कर्मिण एव संन्यासित्वं योगित्वं चोक्तं, प्रतिषिद्धं च निरग्नेरक्रियस्य च संन्यासित्वं योगित्वं चेति चेत् । न । ध्यानयोगं प्रति बहिरङ्गस्य सतः कर्मणः फलाकाङ्क्षा संन्यासस्तुतिपरत्वात् । न केवलं निरग्निरक्रिय एव संन्यासी योगी च किं तर्हि कर्म्यपि कर्मफलासङ्गं संन्यस्य कर्मयोगमनुतिष्ठन्सत्त्वशुद्ध्यर्थं संन्यासी योगी च भवतीति स्तूयते । नचैकेन वाक्येन कर्मफलासङ्गसंन्यासस्तुतिश्चतुर्थाश्रमप्रतिषेधश्चोपपद्यते । नच प्रसिद्धं निरग्नेरक्रियस्य परमार्थसंन्यासिनः श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासयोगशास्त्रविहितं संन्यासित्वं योगित्वं च प्रतिषेधति भगवान् । स्ववचनविरोधाच्च । सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते मौनी संतुष्टो येन केनचिदनिकेतः स्थिरमतिर्विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्पृहः सर्वारम्भपरित्यागीति च तत्र तत्र भगवता स्ववचनानि दर्शितानि तैर्विरुध्येत चतुर्थाश्रमविप्रतिषेधः । तस्मान्मुनेर्यो-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

कृतस्य कर्मणो मुमुक्षुणा भगवति समर्पणात्कर्तरि फलानारम्भकत्वादस्ति विभ्रंशकारणमिति शङ्कते—कर्मेति । राजाराधनबुद्ध्या धनधान्यादिसमर्पणस्याधिकफलहेतुत्वोपलम्भादीश्वरे समर्पणं न भ्रंशकारणमिति दूषयति—नेत्यादिना । अधिकफलहेतुत्वेऽपि मोक्षहेतुत्वमिष्यतामिति शङ्कते—मोक्षायेति । तदेव चोद्यं विवृणोति—स्वकर्मणामिति । सहकारिसामर्थ्यात्तस्य फलान्तरं प्रत्युपायत्वासिद्धिरिति हेतुं सूचयति—योगेति । ध्यानसहितस्य संन्यासस्य मोक्षोपयिकत्वे कुतो योगभ्रष्टमधिकृत्य नाशाशङ्केत्याशङ्क्याह—योगाच्चेति । सहकार्यभावे सामग्र्यभावात्फलानुपपत्तेर्युक्ता नाशाशङ्केत्यर्थः । ध्यानसहितमीश्वरे कर्मसमर्पणं मोक्षायेत्यत्र प्रमाणाभावाद्गृहस्थो योगभ्रष्टशब्दवाच्यो न भवतीति दूषयति—नेति । गृहस्थस्य योगभ्रष्टशब्दवाच्यत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—एकाकीति । न खल्वेतानि विशेषणानि गृहस्थसमवायीनि संभवन्ति तेन तस्य ध्यानयोगविध्यभावान्न तं प्रति योगभ्रष्टशब्दवचनमुचितमित्यर्थः । एकाकित्ववचनं गृहस्थस्यापि ध्यानकाले स्त्रीसहायत्वाभावाभिप्रायेण भविष्यतीत्याशङ्क्याग्निहोत्रादिवद्ध्यानस्य पत्नीसाधनत्वाभावादप्राप्तप्रतिषेधान्मैवमित्याह—नचात्रेति । विशेषणान्तरपर्यालोचनयापि नायमेकाकिशब्दो गृहस्थपरो भवितुमर्हतीत्याह—नचेति । किंच गृहस्थस्यैवैकाकित्वादि विवक्षित्वा ध्यानयोगविधौ तं प्रत्युभयभ्रष्टप्रश्नो नोपपद्यत इत्याह—उभयेति । नहि गृहस्थं प्रत्युभयस्माज्ज्ञानात्कर्मणश्च विभ्रष्टत्वमुपेत्य प्रष्टुं युज्यते तस्य ज्ञानाद्भ्रंशेऽपि कर्मणस्तदभावादनुष्ठीयमानकर्मभ्रंशेऽपि प्रागनुष्ठितकर्मवशात्फलप्रतिलम्भादतो यथोक्तप्रश्नालोचनया न गृहस्थं प्रति ध्यानविधानोपपत्तिरित्यर्थः । ननु भगवता संन्यासस्य प्रतिषिद्धत्वाद्गृहस्थस्यैव योगविधानात्तस्यैव योगभ्रष्टशब्दवाच्यत्वमिति शङ्कते—अनाश्रित इत्यनेनेति । भगवद्वाक्यं न प्रतिषेधपरमिति परिहरति—न ध्यानेति । स्तुतिपरत्वमेव स्फोरयति—न केवलमिति । सत्त्वशुद्ध्यर्थमनुतिष्ठन्निति संबन्धः । वाक्यस्योभयपरत्वमाशङ्क्य वाक्यभेदप्रसङ्गान्मैवमित्याह—नचेति । इतोऽपि भगवतः संन्यासाश्रमप्रतिषेधोऽभिप्रेतो न भवतीत्याह—नच प्रसिद्धमिति । तस्य प्रसिद्धं संन्यासित्वं योगित्वं चेति संबन्धः । प्रसिद्धत्वमेव व्याकरोति—श्रुतीति । इतोऽपि संन्यासाश्रमं भगवान्न प्रतिषेधतीत्याह—स्ववचनेति । विरोधमेव साधयति—सर्वकर्माणीत्यादिना । अनाश्रित इत्यादिवाक्यस्य यथाश्रुतार्थत्वानुपपत्तेः स्तुतिपरत्वमुपपादितमुपसंहरति—तस्मादिति । कर्मफलसंन्यासित्वमत्र मुनिशब्दार्थः ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

मकर्मानुष्ठायी संन्यासी योगी चेति मन्तव्य इति स्तूयते । 'अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वाः' इतिवत् प्रशंसालक्षणयानयान्वयोपपत्तिः । अत्र चाक्रिय इत्यनेनैव सर्वकर्मसंन्यासीति लब्धे निरग्निरिति व्यर्थं स्यादित्यभिप्रेत्य

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

एतेन कार्यं कर्म यः करोति स एव संन्यासी च योगी च नतु निरग्निः नचाक्रिय इति प्रत्युक्तम् । न केवलं निरग्निः गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनप्रभृतयः तानुद्वास्य स्थित एव संन्यासी । तथा अन्याश्च तपोदानाद्याः क्रियास्तद्रहितः समाधिस्थ एव योगी चेति न चेति यथासंख्यमुभयव्यतिरेको व्याख्येयः । एतेनाग्निशब्देन सर्वाणि कर्माण्युपलक्ष्य निरग्निरिति संन्यासी

१ श्रीधरः.

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।
न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

गमारुरुक्षोः प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्याग्निहोत्रादि कर्मफलनिरपेक्षमनुष्ठीयमानं ध्यानयोगारोहणसाधनत्वं बुद्धिशुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यत इति स संन्यासी च योगी चेति स्तूयते—अनाश्रितः न आश्रितोऽनाश्रितः किं कर्मफलं कर्मणः फलं कर्मफलं यत्तदनाश्रितः । कर्मफलतृष्णारहित इत्यर्थः । यो हि कर्मफले तृष्णावान्स कर्मफलमाश्रितो भवत्ययं तु तद्विपरीतोऽतोऽनाश्रितः कर्मफलमेवंभूतः सन्कार्यं कर्तव्यं नित्यं काम्यविपरीतमग्निहोत्रादिकं करोति निर्वर्तयति । यः कश्चिदीदृशः कर्मी स कर्म्यन्तरेभ्यो विशिष्यत इत्येवमर्थमाह स संन्यासी च योगी चेति । संन्यासः परित्यागः स यस्यास्ति स संन्यासी च योगी च योगश्चित्तसमाधानं स यस्यास्ति स योगी चेत्येवं गुणसंपन्नोऽयं मन्तव्यो न केवलं निरग्निरक्रिय एव संन्यासी योगी चेति मन्तव्यः । निर्गता अग्नयः कर्माङ्गभूता यस्मात्स निरग्निः, अक्रियश्चानग्निसाधना अप्यविद्यमानाः क्रियास्तपोदानादिका यस्यासावक्रियः ॥ १ ॥ ननु च निरग्नेरक्रियस्यैव श्रुतिस्मृतियोगशास्त्रेषु संन्यासित्वं योगित्वं च प्रसिद्धं कथमिह साग्नेः सक्रियस्य संन्यासित्वं योगित्वं चाप्रसिद्धमुच्यते इति । नैष दोषः । कयाचिद्गुणवृत्त्योभयस्य संपिपादयिषितत्वात् । तत्कथं कर्मफलसंकल्पसंन्यासात्संन्यासित्वं योगाङ्गत्वेन च कर्मानुष्ठानात्कर्मफलसंकल्पस्य वा चित्तविक्षेपहेतोः परित्यागाद्योगित्वं चेति गौणमुभयं न पुनर्मुख्यं संन्यासित्वं योगित्वं चाभिप्रेतमित्येतमर्थं दर्शयितुमाह—यं संन्यासमिति । यं सर्वकर्मतत्फलपरित्यागलक्षणं परमार्थसंन्यासमिति प्राहुः

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

स्तुतिपरं वाक्यमक्षरयोजनार्थमुदाहरति—अनाश्रित इति । कर्मफलेऽभिलापो नास्तीत्येतावता कथं तदनाश्रितत्ववाचोयुक्तिरित्याशङ्क्य व्यतिरेकमुखेन विशदयति—यो हीति । कार्यमित्यादि व्याकरोति—एवंभूतः सन्निति । कथं कर्मिणः संन्यासित्वं योगित्वं च कर्मित्वविरोधादित्याशङ्क्याह—य ईदृश इति । स्तुतेरत्र विवक्षितत्वान्नानुपपत्तिश्चोदनीयेति मन्वानः सन्नाह—इत्येवमिति । न निरग्निरित्यादेरर्थमाह—न केवलमिति । अग्नयो गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनप्रभृतयः । नन्वनग्नित्वे सिद्धमक्रियत्वमग्निसाध्यत्वात्क्रियाणां तथाच न निरग्निरित्येतावतैवापेक्षितसिद्धेर्न चाक्रिय इत्यनर्थकमर्थपुनरुक्तेरिति तत्राह—अनग्नीति ॥ १ ॥ उत्तरश्लोकस्य तात्पर्यं दर्शयितुं व्यावर्त्यामाशङ्कां दर्शयति—ननु चेति । प्रसिद्धिं परित्यज्याप्रसिद्धिरुपादीयमाना प्रसिद्धिविरुद्धेति चोद्यं दूषयति—नैष दोष इति । उभयस्य साग्नौ सक्रिये च संन्यासित्वस्य योगित्वस्य चेत्यर्थः । गुणवृत्त्योभयसंपादनं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—तत्कथमित्यादिना संभवति मुख्ये संन्यासित्वादौ किमिति गौणमुभयमभीष्टमित्याशङ्क्य मुख्यस्य कर्मण्यसंभवाद्गौणमेव स्तुतिसिद्ध्यर्थं तदिष्टमित्यभिप्रेत्याह—न पुनरिति । चित्तव्याकुलत्वहेतुकामनात्यागाच्चित्तसमाधानसि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

कायक्रिय एव वा योगीति ॥ १ ॥ केन साम्येनायं संन्यासी योगी चेति स्तूयते अत आह—यमिति । यो

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

सर्वाणि कर्माण्युपलक्ष्य निरग्निरिति संन्यासी क्रियाशब्देन चित्तवृत्तीरुपलक्ष्याक्रिय इति निरुद्धचित्तवृत्तिर्योगी च कथ्यते । तेन न निरग्निः संन्यासी मन्तव्यो न चाक्रियो योगी मन्तव्य इति यथासंख्यमुभयव्यतिरेको दर्शनीयः । एवं सति नन्द्वयमप्युपपन्नमिति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ असंन्यासेऽपि संन्यासशब्दप्रयोगे निमित्तभूतं गुणयोगं दर्शयितुमाह—यमिति । यं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

क्रियाशब्देन चित्तवृत्तीरुपलक्ष्याक्रिय इति निरुद्धचित्तवृत्तिर्योगीति कथ्यते इति लक्षणया व्याख्याय उभयव्यतिरेकप्रदर्शनं प्रयुक्तम् । एवं भाष्योक्तनर्जुमार्गेणाविरोधस्य सम्यगुपपत्त्या पूर्वाध्यायान्ते श्लोकद्वयेन सूत्रितं ज्ञानयोगं प्राधान्येन षष्ठे प्रपञ्चयिष्यन् श्रीभगवानुवाचेत्याद्यामूलतद्भाष्यतद्विरुद्धाः कल्पना उपेक्ष्याः ॥ १ ॥ गौणप्रयोगे निमित्तभूतं गुणयोगमेव दर्शयितुमाह—यमिति ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

साध्येष्टाख्यकर्मत्यागी, न चाक्रियोऽनग्निसाध्यपूर्ताख्यकर्मत्यागी च ॥ १ ॥ कुत इत्यपेक्षायां कर्मयोगस्यैव संन्यासत्वं संपादयन्नाह—यमिति । यं संन्यासमिति प्राहुः प्रकर्षेण श्रेष्ठत्वेनाहुः 'संन्यास एवात्यरेचयत्' इत्यादिश्रुतेः केवलात्फलसंन्यसनाद्धेतोः योगमेव तं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

योगीति पर्यायावेतौ । अतएवाह—यं संन्यासमिति । तथा च योगमन्तरेण संन्यासो नोपपद्यते । एवं संकल्पसंन्यासंविना योगो न युज्यते ।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

श्रुतिस्मृतिविदो, योगं कर्मानुष्ठानलक्षणं तं परमार्थसंन्यासं विद्धि जानीहि हे पाण्डव । कर्मयोगस्य प्रवृत्तिलक्षणस्य तद्विपरीतेन निवृत्तिलक्षणेन परमार्थसंन्यासेन कीदृशं सामान्यमङ्गीकृत्य तद्भाव उच्यत इत्यपेक्षायामिदमुच्यते । अस्ति परमार्थसंन्यासेन सादृश्यं कर्तृद्वारकं कर्मयोगस्य । यो हि परमार्थसंन्यासी स त्यक्तसर्वकर्मसाधनतया सर्वकर्मतत्फलविषयं संकल्पं प्रवृत्तिहेतुकामकारणं संन्यस्यति । अयमपि कर्मयोगी कर्म कुर्वाण एव फलविषयं संकल्पं संन्यस्यतीत्येतमर्थं दर्शयन्नाह न हि यस्मादसंन्यस्तसंकल्पोऽसंन्यस्तोऽपरित्यक्तः फलविषयसंकल्पोऽभिसंधिर्येन सोऽसंन्यस्तसंकल्पः कश्चन कश्चिदपि कर्मी योगी समाधानवान्भवति । न संभवतीत्यर्थः । फलसंकल्पस्य चित्तविक्षेपहेतुत्वात् । तस्माद्यः कश्चन कर्मी स संन्यस्तफलसंकल्पो भवेत्स योगी समाधानवानविक्षिप्त-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

ननु योगित्वं कर्मिणोऽपि युक्तं संन्यासित्वं तु तस्य विरुद्धमिति शङ्कमानं प्रत्युक्तेऽर्थे श्लोकमवतारयति—इत्येतमिति । परमार्थसंन्यासं प्राहुरिति संबन्धः । इतीत्थं संन्यासस्य प्रामाणिकाभ्युपगतत्वादितीतिशब्दो योज्यः । योगं फलतृष्णां परित्यज्य समाहितचेतस्तयेति शेषः । यदुक्तं संन्यासित्वं योगित्वं च गृहस्थस्य गौणमिति तदुत्तरार्धयोजनया प्रकटयितुमुत्तरार्धमुत्थापयति—कर्मयोगस्येति । कर्मयोगस्य परमार्थसंन्यासेन कर्तृद्वारकं साम्यमुक्तं व्यक्तीकरोति—यो हीति । त्यक्तानि सर्वाणि कर्माणि साधनानि च येन स तथोक्तस्तस्य भावस्तत्ता तया सर्वकर्मविषयं तत्फलविषयं च संकल्पं त्यजतीत्यर्थः । संकल्पत्यागे तत्कार्यकामत्यागस्तत्त्यागे तज्जन्यप्रवृत्तित्यागश्च सिद्ध्यतीत्यभिसंधाय विशिनष्टि—प्रवृत्तीति । कर्मिण्यपि यथोक्तसंकल्पसंन्यासित्वमस्तीत्याह—अयमपीति । तदपरित्यागे व्याकुलचेतस्तया कर्मानुष्ठानस्यैव दुःशकत्वादित्यर्थः । उक्तमेव साम्यं व्यक्तीकुर्वन्व्यतिरेकं दर्शयति—इत्येतमिति । फलसंकल्पापरित्यागे किमिति समाधानवत्ताभावस्तत्राह—फलेति । व्यतिरेकमुखेनोक्तमर्थमन्वयमुखेनोपसंहरति—तस्मादिति । हिशब्दार्थस्य यस्मादित्युक्तस्य तस्मादित्यनेन संबन्धः । कर्मिणं प्रति यथोक्तविधौ हेतुहेतुमद्भावमभिप्रेत्य द्वितीयविधौ हेतुमाह—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

हि त्यक्तसर्वसंकल्पः स संन्यासी तादृशश्च ध्यानयोगी अतो न तयोर्भेदः । 'निःसंकल्पस्तटस्थस्तिष्ठेदेतन्मोक्षलक्षणम्' इति मैत्रायणीयोपनिषच्छ्रुतस्य मोक्षलक्षणस्य निःसंकल्पत्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । अतोऽयमपि कर्मयोगी

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

सर्वकर्मतत्फलपरित्यागं संन्यासमिति प्राहुः श्रुतयः । 'संन्यास एवातिरेचयति' इति 'ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इत्याद्याः । योगं फलतृष्णाकर्तृत्वाभिमानयोः परित्यागेन विहितकर्मानुष्ठानं तं संन्यासं विद्धि । हे पाण्डव, 'अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्तमित्याह तं वयं मन्यामहे ब्रह्मदत्तसदृशोऽयम्' इति न्यायात्परशब्दः परत्र प्रयुज्यमानः सादृश्यं बोधयति गौण्या वृत्त्या तद्भावारोपेण वा । प्रकृते तु किं सादृश्यमिति तदाह—नहीति । यस्मात् असंन्यस्तसंकल्पोऽत्यक्तफलसंकल्पः कश्चन कश्चिदपि योगी न भवति अपितु सर्वो योगी त्यक्तफलसंकल्प एव भवतीति फलत्यागसाम्यात्तृष्णारूपचित्तवृत्तिनिरोधसाम्याच्च गौण्या वृत्त्या कर्म्येव संन्यासी च योगी च भवतीत्यर्थः । तथाहि 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' 'प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः' इति वृत्तयः पञ्चविधाः । तत्र प्रत्यक्षानुमानशास्त्रोपमानार्थापत्त्यभावाख्यानि प्रमाणानि षडिति वैदिकाः । प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि त्रीणीति योगाः । अन्तर्भावबहिर्भावाभ्यां संकोचविकासौ

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

यं सर्वकर्मतत्फलत्यागलक्षणं परमार्थसंन्यासं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानि प्राहुः योगं फलाभिसंधिरहितकर्मानुष्ठानलक्षणं तं परमार्थसंन्यासं विद्धि फलविषयसंकल्पत्यागरूपगुणयोगाज्जानीहि । यथा भवान् वस्तुत इन्द्रसुतोऽपि पाण्डुक्षेत्रे जातत्वात्पाण्डव इति लोकैरुच्यते तथेतिगूढाभिप्रायेण संबोधयति—हे पाण्डवेति । गुणयोगमेवाह । हि यस्मादसंन्यस्तसंकल्पः अत्यक्तफलाभिसंधिः कश्चन कश्चिदपि कर्मयोगी समाधानवान् न भवति, संन्यस्तसंकल्प एव योगी भवतीत्यर्थः । चित्तविक्षेपहेतोः फलसंकल्पस्य संन्यस्तत्वादित्यभिप्रायः । योगाङ्गत्वेन कर्मानुष्ठानात् कर्मफलसंकल्पस्य च चित्तविक्षेपहेतोः परित्यागात् योगित्वं संन्यासित्वं चोच्यते । यत्त्वपरे एवं कर्मयोगसंन्यासयोर्भेदमङ्गीकृत्याविरोधेन स्तुतिरुक्ता । इदानीं तयोरैक्येनैव स्तुतिमारभते—यमिति । इत्यतत्तं योगं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

जानीहि । कुत इत्यपेक्षायामितिशब्दोक्तो हेतुर्योगेऽप्यस्तीप्याह—नहीति । न संन्यस्तः फलसंकल्पो येन सः कर्मनिष्ठो ज्ञाननिष्ठो वा

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

तस्मात्सदा सिद्धसंबन्धौ योगसंन्यासौ । न निरग्निरित्यादिनायमर्थो ध्वन्यते । निरग्निश्च न भवति निष्क्रियश्च न भवतीति । अथच संन्यासी

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

चित्तो भवेच्चित्तविक्षेपहेतोः फलसंकल्पस्य संन्यस्तत्वादित्यभिप्रायः। एवं परमार्थसंन्यासकर्मयो-
गयोः कर्तृद्वारकं संन्याससामान्यमपेक्ष्य 'यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव' इति कर्म-
योगस्य स्तुत्यर्थं संन्यासत्वमुक्तम् ॥ २ ॥ ध्यानयोगस्य फलनिरपेक्षः कर्मयोगो बहिरङ्गं साधनमिति
तं संन्यासत्वेन स्तुत्वाधुना कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्वं दर्शयति—आरुरुक्षोरिति। आरुरुक्षो-
रारोढुमिच्छतोऽनारूढस्य ध्यानयोगेऽवस्थातुमशक्तस्यैवेत्यर्थः। कस्यारुरुक्षोर्मुनेः कर्मफलसंन्यासिन
इत्यर्थः। किमारुरुक्षोर्योगं कर्म कारणं साधनमुच्यते, योगारूढस्य पुनस्तस्यैव शम उपशमः सर्व-
कर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारूढत्वस्य साधनमुच्यत इत्यर्थः। यावद्यावत्कर्मभ्य उपरमते तावत्ताव-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

चित्तविक्षेपेति। पूर्वश्लोके पूर्वोत्तरार्धाभ्यामुक्तमनुवदति—एवमिति ॥ २ ॥ परमार्थसंन्यासस्य कर्मयोगान्तर्भावे
कर्मयोगस्यैव सदा कर्तव्यत्वमापद्येत तेनेतरस्यापि कृतत्वसिद्धेरित्याशङ्क्योक्तानुवादपूर्वकमुत्तरश्लोकतात्पर्यमाह—ध्यान-
योगस्येति। भाविन्या वृत्त्या मुनेर्योगमारोढुमिच्छोरिष्यमाणस्य योगारोहणस्य कर्म हेतुश्चेदपेक्षितं योगमारूढस्यापि
तत्फलप्राप्तौ तदेव कारणं भविष्यति तस्य कारणत्वे क्लृप्तशक्तित्वादित्याशङ्क्याह—योगारूढस्येति। अनारूढस्येत्ये-
तस्यैवार्थं स्फुटयति—ध्यानेति। मुनित्वं कर्मफलसंन्यासिन्यौपचारिकमित्याह—कर्मफलेति। साधनं चित्तशुद्धिद्वारा
ध्यानयोगप्राप्तीच्छायामिति शेषः। तस्येति प्रकृतस्य कर्मिणो ग्रहणम्। एवकारो भिन्नक्रमः शमशब्देन संबध्यते। कस्यान्य-
योगव्यवच्छेदेन शमो हेतुरिति तत्राह—योगारूढत्वस्येति। सर्वव्यापारोपरमरूपोपशमस्य योगारूढत्वे कारणत्वं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

फलसंकल्पत्यागान्निःसंकल्पत्वसाम्यात्संन्यासी योगी च भवतीति स्तूयत इत्यर्थः। योगाधिकारसिद्धये निष्काम-
कर्माण्यनुष्ठेयानीति श्लोकद्वयतात्पर्यार्थः ॥ २ ॥ तत्र कर्मानुष्ठानसावधिमाह—आरुरुक्षोरिति। यावद्धि योगं

४ मधुसूदनीव्याख्या।

द्रष्टव्यौ। अतएव तार्किकादीनां मतभेदाः विपर्ययो मिथ्याज्ञानं तस्य पञ्चभेदाः अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः। तएव
च क्लेशाः। शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्योऽवभासो विकल्पः प्रमाभ्रमविलक्षणोऽसदर्थव्यवहारः शशविषाणमसत्पुरुषस्य चैतन्य-
मित्यादिः। अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा चतसृणां वृत्तीनामभावस्य प्रत्ययः कारणं तमोगुणस्तदालम्बना वृत्तिरेव
निद्रा नतु ज्ञानाद्यभावमात्रमित्यर्थः। अनुभूतविषयासंप्रमोषः प्रत्ययः स्मृतिः पूर्वानुभवसंस्कारजं ज्ञानमित्यर्थः। सर्ववृत्ति-
जन्यत्वादन्ते कथनं लज्जादिवृत्तीनामपि पञ्चस्वेवान्तःर्भावो द्रष्टव्यः। एतादृशां सर्वासां चित्तवृत्तीनां निरोधो योग इति च
समाधिरिति च कथ्यते। फलसंकल्पस्तु रागाख्यस्तृतीयो विपर्ययभेदस्तन्निरोधमात्रमपि गौण्या वृत्त्या योग इति संन्यास
इति चोच्यत इति न विरोधः ॥ २ ॥ तत्किं प्रशस्तत्वात्कर्मयोग एव यावज्जीवमनुष्ठेय इति नेत्याह—आरुरुक्षोरिति।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

कर्मयोगं विद्धि यं संन्यासं प्रकर्षेणाहुः। प्रकर्षस्तु कर्मस्वरूपत्यागोऽलसस्यापि संभाव्यते। कर्मानुतिष्ठतः फलसंकल्पत्यागस्तु
दुर्लभतर इत्येवंलक्षणो ज्ञेयः। अतः कुत इत्यत उक्तम्। हि यस्मात्कश्चन योगी कर्मयोगी ज्ञानयोगी वाऽसंन्यस्तसंकल्पो न भवति
संन्यस्तसंकल्प एव योगितां प्रतिपद्यत इति भावः। अतस्तयोः स्वीयस्वीयस्वरूपवदन्योन्यव्यभिचाराभावादैक्यान्न विरोध इति
भाव इति तन्मन्दम्। संन्यासनिष्कामकर्मयोगयोरैक्येनैव स्तुतिमारभत इत्युत्थानिकया तं कर्मयोगं विद्धि यं संन्यासमित्यादिव्या-
ख्यानस्य संन्यासापेक्षया कर्मयोगप्रकर्षबोधकस्य विरोधात्। किंच संन्यासकर्मयोगयोः सिंहमाणवकयोरिवैक्यं न संभवति किंतु
माणवके सिंहशब्दप्रयोग इव निष्कामकर्मयोगे संन्यासशब्दप्रयोगो गौण एवेति दिक् ॥ २ ॥ किं प्रशस्तत्वाद्यावज्जीवं कर्मयोग
एवानुष्ठेय इत्याशङ्कायां ध्यानयोगाधिकारसंपत्तिपर्यन्तमवधिमभिप्रेत्य कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्वप्रदर्शनेन उत्तरमाह—आरु-
रुक्षोरिति। योगं ध्यानयोगमारुरुक्षोरारोढुमिच्छोर्ध्यानयोगेऽवस्थातुमसमर्थस्य। यत्तु योगं ज्ञानयोगमिति तन्न। ध्यानयोगस्यैव

६ श्रीधरीव्याख्या।

कश्चिदपि न हि योगी भवति। अतः फलसंकल्पत्यागसाम्यात्संन्यासात्संन्यासी च, फलसंकल्पत्यागादेव चित्तविक्षेपाभावाद्योगी च
भवत्येव स इत्यर्थः ॥ २ ॥ तर्हि यावज्जीवं कर्मयोग एव प्राप्त इत्याशङ्क्य तस्यावधिमाह—आरुरुक्षोरिति। ज्ञानयोगमारोढुं प्राप्तु-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

तद्भुतम् ॥ १ ॥ २ ॥ यद्यपि हतमसिंहासनं राज्यमिति युक्त्या केवलस्य निष्क्रियस्य संन्यासित्वं नोपपद्यत इत्युक्तं तथापि आरुरुक्षोरिति।

१ नीलकण्ठः।

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।
सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

निरायासस्य जितेन्द्रियस्य चित्तं समाधीयते, तथा सति स झटिति योगारूढो भवति । तथाचोक्तं व्यासेन 'नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च । शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः' इति ॥ ३ ॥ अथेदानीं कदा योगारूढो भवतीत्युच्यते—यदेति । यदा

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

विवृणोति—यावद्यावदिति । सर्वकर्मनिवृत्तावायासाभावाद्वशीकृतस्येन्द्रियग्रामस्य चित्तसमाधाने योगारूढत्वं सिध्यतीत्यर्थः । सर्वकर्मोपरमस्य पुरुषार्थसाधनत्वे पौराणिकीं संमतिमाह—तथाचेति । एकता सर्वेषु भूतेषु वस्तुनो द्वैताभावोपलक्षितत्वमिति प्रतिपत्तिः । समता तेष्वेवौपाधिकविशेषेऽपि स्वतो निर्विशेषत्वधीः । सत्यता तेषामेव हितवचनम् । शीलं स्वभावसंपत्तिः । स्थितिः स्थैर्यम् । दण्डनिधानमहिंसनम् । आर्जवमवक्रत्वम् । क्रियाभ्यः सर्वाभ्यः सकाशादुपरतिश्चेत्येतदुक्तं सर्वं यथा यादृशमेतादृशं नान्यद्ब्राह्मणस्य वित्तं पुमर्थसाधनमस्ति तस्मादेतदेवास्य निरतिशयं पुरुषार्थसाधनमित्यर्थः ॥ ३ ॥ योगप्राप्तौ कारणकथनानन्तरं तत्प्राप्तिकालं दर्शयितुं श्लोकान्तरमवतारयति—अथेति । समाधानावस्था यदेत्युच्यते । अतएवोक्तं समाधीयमानचित्तो योगीति । शब्दादिषु कर्मसु चानुषङ्गस्य योगारोहण-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

यमनियमाद्यष्टाङ्गोपेतमत्यौत्कण्ठ्यादारोढुमिच्छति तावत्कर्माण्यनुतिष्ठेत् । तस्यारुरुक्षोर्मुनेरारुरुक्षाकारणं तीव्रवैराग्योत्पादनद्वारा कर्म भवति । तस्यैव योगारूढस्य योगाङ्गानुष्ठाने प्रवृत्तस्य विक्षेपासहस्य योगारोहे कर्मणां शमः संन्यासः कारणमुच्यते । नहि कर्मसु व्यापृतोऽनन्यचित्ततया योगमनुष्ठातुमीष्टे ॥ ३ ॥ ननु योगपदेन मुख्यया वृत्त्या निर्वीजः समाधिरुच्यते तमारूढस्य कर्मणां त्यागः स्वतःसिद्धत्वादविधेय इत्याशङ्क्य प्रकृते योगारूढपदस्यार्थमाह—यदा हीति । इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु रमणीयेषु कर्मसु च तत्प्राप्तिसाधनेषु तद्दर्शनमनु न सज्जते वैराग्यदार्ढ्यात्सक्तो न

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

योगमन्तःकरणशुद्धिरूपं वैराग्यमारुरुक्षोरारोढुमिच्छोर्न त्वारूढस्य । मुनेर्भविष्यतः कर्मफलतृष्णात्यागिनः । कर्म शास्त्रविहितमग्निहोत्रादि नित्यं भगवदर्पणबुद्ध्या कृतं । कारणं योगारोहणे साधनमनुष्ठेयमुच्यते वेदमुखेन मया । योगारूढस्य योगमन्तःकरणशुद्धिरूपं वैराग्यं प्राप्तवतस्तु तस्यैव पूर्वं कर्मिणोऽपि सतः । शमः सर्वकर्मसंन्यास एव कारणमनुष्ठेयतया ज्ञानपरिपाकसाधनमुच्यते ॥ ३ ॥ कदा योगारूढो भवतीत्युच्यते । यदा यस्मिन् चित्तसमाधानकाले इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु कर्मसु च नित्यनैमित्तिककाम्यलौकिकप्रतिषिद्धेषु नानुषज्जते तेषां मिथ्यात्वदर्शनेनात्मनोऽकर्त्रभोक्तृपरमानन्दाद्वयस्वरूपदर्शनेन न

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

प्रक्रान्तत्वात् । कस्यारुरुक्षोः । मुनेः कर्मफलसंन्यासिन इत्यर्थः । यत्तु मुनेर्निदिध्यासनाख्यज्ञानयोगवतः श्रवणमननक्रमेण योगमारुरुक्षोरिति तन्न । निदिध्यासनवतः पुनः श्रवणमननक्रमस्यानपेक्षणात् तयोर्निदिध्यासनार्थत्वात् । कर्मफलाभिसंधिरहितं कर्म साधनमुच्यते । तस्यैव पूर्वं कर्मिणः पश्चाद्योगारूढस्य प्राप्तध्यानयोगस्य शम उपशमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारूढताया आत्मसाक्षात्कारनिर्विकल्पसमाधिपर्यन्तायाः साधनमुच्यते । एतेन योगमन्तःकरणशुद्धिरूपं वैराग्यं आरुरुक्षोर्नत्वारूढस्य मुनेर्भविष्यतः कर्मफलतृष्णात्यागिनः कर्म कारणं योगारोहणे साधनमनुष्ठेयमुच्यते । योगारूढस्य योगं पूर्वोक्तं प्राप्तवतस्तु तस्यैव शमः सर्वकर्मसंन्यास एव कारणमनुष्ठेयतया ज्ञानपरिपाकसाधनमुच्यत इति प्रत्युक्तम् । ध्यानयोगस्यैवास्मिन्नध्याये वर्णनीयत्वेन तदर्थं श्लोकस्य सम्यगुपपत्त्या वर्णनीयार्थम् । श्रौतं विहायाश्रौतार्थवर्णनस्यानुचितत्वात् । योगसूत्रं त्रिभिः श्लोकैः पञ्चमान्ते यदीरितम् । षष्ठ आरभ्यतेऽध्यायस्तद्व्याख्यानाय विस्तरात् ॥ तत्र सर्वकर्मत्यागेन योगं विधास्यंस्त्याज्यत्वेन हीनत्वमाशङ्क्य कर्मयोगं प्रथमं स्तुतवानिति स्वपूर्वग्रन्थादप्यस्मिन् तृतीयश्लोके ध्यानयोगविधानवर्णनस्यावश्यकत्वात् । कदा योगारूढो भवतीत्युच्यत इत्युपक्रम्य कमवतार्य योगं समाधिमारूढो योगारूढ इत्युच्यत इति योगारूढशब्दार्थप्रदर्शनपरस्वग्रन्थतन्मूलविरोधाच्च ॥ ३ ॥ कदा योगारूढो भवतीत्यपेक्षायामाह—यदेति । एतेन कीदृशोऽसौ योगारूढः यस्य शमः कारणमुच्यत इत्यत्राह । कः पुनर्योगारूढ इत्य

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मिच्छोः पुंसस्तदारोहे कारणं कर्मोच्यते चित्तशुद्धिकरत्वात् । ज्ञानयोगमारूढस्य तु तस्यैव ज्ञाननिष्ठस्य शमः समाधिश्चित्तविक्षेपकर्मोपरमो ज्ञानपरिपाके कारणमुच्यते ॥ ३ ॥ कीदृशोऽसौ योगारूढः यस्य शमः कारणमुच्यत इत्यत्राह—यदा हीति । इन्द्रियार्थेषु

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

मुनेर्ज्ञानवतः कर्म करणीयं । कारणं प्रापकं । शमः प्राप्तभूमावनुपरमः । कारणमत्र लक्षणम् ॥ ३ ॥ एष एवार्थः प्रकाश्यते—यदा हीति ।

१ श्रीधरः. २ नीलकण्ठः. ३ नीलकण्ठः.

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

समाधीयमानचित्तो योगी हीन्द्रियार्थेष्विन्द्रियाणामर्थाः शब्दादयस्तेष्विन्द्रियार्थेषु कर्मसु च नित्य-
नैमित्तिककाम्यप्रतिषिद्धेषु प्रयोजनाभावबुद्ध्या नानुषज्जतेऽनुषङ्गं कर्तव्यताबुद्धिं न करोतीत्यर्थः ।
सर्वसंकल्पसंन्यासी सर्वान्संकल्पानिहामुत्रार्थकामहेतून्संन्यसितुं शीलमस्येति स सर्वसंकल्पसंन्यासी
योगारूढः प्राप्तयोग इत्येतत्तदा तस्मिन्काल उच्यते । सर्वसंकल्पसंन्यासीति वचनात्सर्वांश्च कामान्स-
र्वाणि च कर्माणि संन्यसेदित्यर्थः । संकल्पमूला हि सर्वे कामाः 'संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्प-
संभवाः'। 'काम जानामि ते मूलं संकल्पात्त्वं हि जायसे । न त्वां संकल्पयिष्यामि तेन मे न भविष्यसि'
इत्यादिस्मृतेः । सर्वकामपरित्यागे च सर्वकर्मसंन्यासः सिद्धो भवति, 'स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भ-
वति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते' इत्यादिश्रुतिभ्यो 'यद्यद्धि कुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितम्' इत्यादि-
स्मृतिभ्यश्च न्यायाच्च । नहि सर्वसंकल्पसंन्यासे कश्चित्स्पन्दितुमपि शक्तः तस्मात्सर्वसंकल्पसंन्यासीति
वचनात्सर्वान्कामान्सर्वाणि कर्माणि च त्याजयति भगवान् ॥ ४ ॥ यदैवं योगारूढस्तदा तेनात्मात्मनो-
द्धृतो भवति संसारादनर्थव्रातात्, अतः उद्धरेत्संसारसागरे निमग्नमात्मनात्मानं तत उद्धर्वं हरेदुद्धरेत् ।

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

प्रतिबन्धकत्वात्तदभावस्य तदुपायत्वं प्रसिद्धमिति द्योतयितुं हीत्युक्तम् । सर्वेषामपि संकल्पानां योगारोहणप्रतिबन्ध-
कत्वमभिप्रेत्य सर्वसंकल्पसंन्यासीत्यत्र विवक्षितमर्थमाह—सर्वानिति । सर्वसंकल्पसंन्यासेऽपि सर्वेषां कामानां
कर्मणां च प्रतिबन्धकत्वसंभवे कुतो योगप्राप्तिरित्याशङ्क्याह—सर्वेति । सर्वसंकल्पपरित्यागे यथोक्तविध्यनुष्ठानम-
यत्नसिद्धमिति मन्वानः सन्नाह—संकल्पेति । मूलोन्मूलने च तत्कार्यनिवृत्तिरयत्नसुलभेति भावः । तत्र प्रमाणमाह—
संकल्पमूल इति । तत्रान्वयव्यतिरेकावभिप्रेत्योक्तमुपपादयति—कामेति । सर्वसंकल्पाभावे कामभाववत्कर्माभा-
वस्य सिद्धत्वेऽपि कर्मणां कामकार्यत्वात्तन्निवृत्तिप्रयुक्तामपि निवृत्तिमुपन्यस्यति—सर्वकामेति । यदुक्तं कर्मणां काम-
कार्यत्वं तत्र श्रुतिस्मृती प्रमाणयति—स यथेति । स पुरुषः स्वरूपमजानन्यत्फलकामो भवति तत्साधनमनुष्ठेयतया
बुद्धौ धारयतीति तत्क्रतुर्भवति यच्चानुष्ठेयतया गृह्णाति तदेव कर्म बहिरपि करोतीति कामाधीनं कर्मोक्तमिति श्रुत्यर्थः ।
कामजन्यं कर्मेत्यन्वयव्यतिरेकसिद्धमिति द्योतयितुं स्मृतौ हिशब्दः । न्यायमेव दर्शयति—नहि सर्वसंकल्पेति ।
स्वापादावदर्शनादित्यर्थः । नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानं दूरनिरस्तमिति वक्तुमपिशब्दः । श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धमर्थमुप-
संहरति—तस्मादिति ॥ ४ ॥ योगारूढस्य किं स्यादित्याशङ्क्याह—यदैवमिति । योगारोहस्य दृष्टादृष्टोपायैरवश्यक-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

भवति । नापि मनसा इदं मे भूयादेतदर्थमहमिदं कर्म कुर्यामिति संकल्पयति तादृशश्च सर्वसंकल्पसंन्यासी यदा
भवति तदा योगारूढ इत्युच्यते । यथा तीव्रबुभुक्षयोपेतोऽन्यत्र नीरागो व्यासङ्गान्तरं त्यक्त्वा भोजनारूढ एव
भवति तथा तीव्रारुरुक्षावान् सर्वत्र वीतरागस्त्यक्तसर्वकर्मा योगारूढ एव भवति । तावत्कर्माणि कर्तव्यानि ततः परं
त्याज्यानीत्यर्थः ॥ ४ ॥ उद्धरेदिति । एवं क्रमेण कर्मद्वारा चित्तशुद्धिं संपाद्य योगारूढोऽभ्यासवैराग्यबलेना-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

प्रयोजनाभावबुद्ध्याऽहमेतेषां कर्ता ममैते भोग्या इत्यभिनिवेशरूपमनुषङ्गं न करोति । हि यस्मात्तस्मात्सर्वसंकल्पसंन्यासी
सर्वेषां संकल्पानामिदं मया कर्तव्यमेतत्फलं भोक्तव्यमित्येवंरूपाणां मनोवृत्तिविशेषाणां तद्विषयाणां च कामानां तत्साधनानां
च कर्मणां त्यागशीलः तदा शब्दादिषु कर्मसु चानुषङ्गस्य तद्धेतोश्च संकल्पस्य योगारोहणप्रतिबन्धकस्याभावात् योगसमा-
धिमारूढो योगारूढ इत्युच्यते ॥ ४ ॥ यो यदैवं योगारूढो भवति तदा तेनात्मनैवात्मोद्धृतो भवति संसारानर्थव्रातात्,

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

उच्यत इत्यापातनिकाद्वयमपि प्रत्युक्तं यदातदापदयोः प्रत्यक्षमुपलब्धेर्भाष्योक्तपातनिकाया एव युक्तत्वाद्यदा यस्मिन्काले समा-
धीयमानचित्तो योगी इन्द्रियार्थेषु विषयेषु शब्दादिषु कर्मसु च नित्यादिषु प्रयोजनाभावबुद्ध्या नानुषज्जते । अनुषङ्गकर्तृत्वादिबुद्धिं न
करोतीत्यर्थः । यतः सर्वान् संकल्पान् विषयविषयकमनोवृत्तिभेदान् कामान् सर्वाणि कर्माणि चेति सर्वसंकल्पान् इहामुत्रार्थकाम-
हेतून् संन्यसितुं शीलमस्येति सर्वसंकल्पसंन्यासी तदा योगारूढः प्राप्तसमाधिरुच्यते ॥ ४ ॥ यदेवं योगारूढस्तदा तेनात्मना-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

इन्द्रियभोग्येषु शब्दादिषु तत्साधनेषु च कर्मसु यदा नानुषज्जते आसक्तिं न करोति । तत्र हेतुः—आसक्तिमूलभूतान्सर्वान्भोगविष-
यान्कर्मविषयांश्च संकल्पान्संन्यसितुं त्यक्तुं शीलं यस्य सः । तदा योगारूढ उच्यते ॥ ४ ॥ अतो विषयासक्तित्यागे मोक्षं तदासक्तौ च

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

योगारूढतामापादयेदित्यर्थः । नात्मानमवसादयेन्नाधो नयेन्नाधो गमयेत् । आत्मैव हि यस्मादात्मनो बन्धुः । न ह्यन्यः कश्चिद्बन्धुर्यः संसारमुक्तये भवति । बन्धुरपि तावन्मोक्षं प्रति प्रतिकूल एव स्नेहादिबन्धनायतनत्वात्तस्माद्युक्तमवधारणमात्मैव ह्यात्मनो बन्धुरिति । आत्मैव रिपुः शत्रुर्योऽन्योऽप-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

र्तव्यतायै मुक्तिहेतुत्वं तद्विपर्ययस्याधःपतनहेतुत्वं च दर्शयति—अत इति । तत्र हेतुमाह—आत्मैव हीति । उद्धरणापेक्षामात्मनः सूचयति—संसारेति । संसारादूर्ध्वं हरणं कीदृगित्याशङ्क्याह—योगारूढतामिति । योगप्राप्तावनास्था तु न कर्तव्येत्याह—नात्मानमिति । योगप्राप्त्युपायश्चेन्नानुष्ठीयते तदा योगाभावे संसारपरिहारासंभवादात्माधो नीतः स्यादित्यर्थः । नन्वात्मानं संसारे निमग्नं तदीयो बन्धुस्तस्मादुद्धरिष्यति नेत्याह—आत्मैव हीति । कुतोऽवधारणमन्यस्यापि प्रसिद्धस्य बन्धोः संभवात्तत्राह—नहीति । अन्यो बन्धुः सन्नपि संसारमुक्तये न भवतीत्येतदुपपादयति—बन्धुरपीति । स्नेहादीत्यादिशब्दात्तदनुगुणप्रवृत्तिविषयत्वं गृह्यते । आत्मातिरिक्तस्यापि शत्रोरपकारिणः सुप्रसिद्धत्वादवधारणमनुचितमित्याशङ्क्याह—योऽन्य इति ॥ ५ ॥ उक्तमनूद्य प्रश्नपूर्वकं श्लोकान्त-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

त्मानमुद्धरेत् । हि यस्मादात्मैवात्मनो बन्धुर्न पुत्रादय उद्धर्तुं क्षमाः । आत्मैव रिपुरात्मनः नत्वन्ये शत्रवः संसारे

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

अतः—उद्धरेदिति । आत्मना विवेकयुक्तेन मनसा आत्मानं स्वं जीवं संसारसमुद्रे निमग्नं तत उद्धरेत् उत् ऊर्ध्वं हरेत् । विषयासङ्गपरित्यागेन योगारूढतामापादयेदित्यर्थः । ननु विषयासङ्गेनात्मानमवसादयेत्संसारसमुद्रे मज्जयेत् । हि यस्मादात्मैवात्मनो बन्धुर्हितकारी संसारबन्धनान्मोचनहेतुः नान्यः कश्चिल्लौकिकस्य बन्धोरपि स्नेहानुबन्धेन बन्धहेतुत्वात् आत्मैव । नान्यः कश्चित् रिपुः शत्रुरहितकारी विषयबन्धनागारप्रवेशात्कोशकार इवात्मनः स्वस्य बाह्यस्यापि रिपोरात्मप्रयुक्तत्वादुक्तम-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

त्मोद्धृतो भवति संसारानर्थसमूहात्, अतः संसारार्णवे निमग्नमात्मानमात्मनोद्धरेत् तत ऊर्ध्वं नयेत् योगारूढतामापादयेत् । आत्मानं नावसादयेन्नाधो नयेत् । हि यस्मादात्मैव बन्धुः संसारान्मोचकः नान्यः कश्चन पुत्रादिः प्रत्युत मोक्षं प्रति प्रतिकूलएव स्नेहादिबन्धनायतनत्वात् । बन्धवो दृढबन्धनमित्युक्तत्वात् तथात्मैवात्मनो रिपुः नान्यो बाह्योऽपकारी । तस्यात्मप्रयुक्तत्वात् । तस्मादुक्तमेवोभयत्रावधारणम् । आत्मैव बन्धुरात्मैव रिपुरात्मन इत्युक्तं तत्र किंलक्षण आत्मात्मनो बन्धुरात्मात्मनो रिपुश्चेति तत्राह—बन्धुरिति । तस्यात्मनः स आत्मा बन्धुः येनात्मना आत्मैव कार्यकरणसंघात एव जितः वशीकृतः श्रेयोऽभिमुखः जितेन्द्रिय इत्यर्थः । अनात्मन अजितात्मनस्त्वजितकार्यकरणसंघातस्यात्मैव स्वयमेव शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तेत शत्रुवत् । यथात्मेतर आत्मनोपकारी तथात्मात्मनोपकारे वर्तेतेत्यर्थः । तथा चैतदनुरोधात्पुनःपुनरात्मशब्दस्वारस्याच्चोद्धरेदात्मनात्मानमित्यत्रापि स्वं स्वेनैवोद्धरेत् । हि यस्मात्स्वयमेव स्वस्य बन्धुः स्वयमेव स्वस्य शत्रुरित्यर्थः । एतेनात्मना विवेकयुक्तेन मनसा आत्मानं स्वं जीवं आत्मैव विवेकयुक्तं मनएवात्मनः स्वस्य बन्धुः येनात्मैवात्मना विवेकयुक्तेन मनसा जितो नतु शास्त्रादिनेति प्रत्युक्तम् । यत्तु नन्विन्द्रियार्थेष्वनासक्तौ तस्य सर्वसंकल्पसंन्यासिनः किं प्रयोजनं तत्राह—उद्धरेदिति । अत्रोत्तरार्धस्थमात्मेतिपदं पूर्वार्धेऽनुषञ्जनीयम् । तथाचायं संबन्धः । आत्मा पूर्वपूर्वापरिमितजन्मोपार्जितपुण्यपुञ्जपूर्णमन्तःकरणं कर्तृ आत्मानं प्रत्यञ्चं कर्म अन्तःकरणापरपर्यायजडाशयनिमग्नतया सकलानर्थभाजनतां गतं आत्मना विवेकवैराग्यादिसंपन्नेनोद्धरेदुक्तजडाशयात्पृथक् कुर्यात् न स्वधर्मैः कर्तृत्वादिभिस्तिरस्कुर्यात् । यत आत्मानं स्वस्य स्वधर्माणां च सत्तायाः प्रत्यगधीनत्वात् । स्वजीवनभूतं तथा चेदृशमुपकारं कुर्वत उद्धर्तुं तिरस्काराकरणं चोचितमेव । एवंच यदीन्द्रियार्थेषु सक्तः स्यात्तर्हि हविषा कृष्णवर्त्मेवेत्यादिन्यायेन कामानुपरमात् तत्क्रोधाद्युपस्थितौ न कदाचित्प्रतीचः संसारादुद्धारः स्यादिति युक्त एवेन्द्रियार्थेष्वनासक्त इत्याकूतम् । यद्वा आत्मा प्रत्यगात्मान्तर्यामी आत्मना विवेकादिसंपन्नेनान्तःकरणेन कर्तृत्वाद्यभिमानकलुषमन्तःकरणं उद्धरेत् कण्टकेनेव कण्टकं दूरेणोत्सादयेत् । कुतएवं कर्तव्यमत आह—नात्मानमवसादयेदिति । आत्मानं प्रत्यग्रूपं स्वं नावसादयेत् न विशीर्णं परमात्मनो विभक्तरूपं कुर्यादित्यर्थः । ननु तदेवमेकमन्तःकरणमात्मन उपकारकमपकारकं च कथं भवतीत्याशङ्क्य स्वभावसहकारिवशात् विषस्येव मरणजीवनहेतुत्वाभेदं पुनरुक्तात्मपदप्रयोगात्सूचयन्नाह । आत्मैवान्तःकरणमेव विवेकादिसंपन्नं आत्मनो जीवस्य बन्धुः बन्धध्वंसहेतुः, तथा विवे-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

बन्धं पर्यालोच्य रागादिस्वभावं त्यजेदित्याह—उद्धरेदिति । आत्मना विवेकयुक्तेनात्मानं संसारादुद्धरेन्नत्ववसादयेदधो न नयेत् । हि यस्मादात्मैव मनःसङ्गादुपरत आत्मनः स्वस्य बन्धुरुपकारकः रिपुरपकारकश्च ॥ ५ ॥ कथंभूतस्यात्मैव बन्धुः कथंभूतस्य चात्मैव रि-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

न्द्रियार्था विपयास्तदर्थानि च कर्माणि विपयार्जनादीनि ॥ ४ ॥ अस्यां च बुद्धाववश्यमेवावधेयमित्याह—उद्धरेदिति । बन्धुरात्मेति । अत्र

१ श्रीधरः, मधुसूदनः, नीलकण्ठः. २ कश्चित्.

बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कारी बाह्यः शत्रुः सोऽप्यात्मप्रयुक्त एवेति युक्तमेवावधारणमात्मैव रिपुरात्मन इति ॥ ५ ॥ आत्मैव बन्धुरात्मैव रिपुरात्मन इत्युक्तं तत्र किंलक्षण आत्मनो बन्धुः किंलक्षणो वात्मनो रिपुरित्युच्यते— बन्धुरात्मात्मनस्तस्य तस्यात्मनः स आत्मा बन्धुर्येनात्मनात्मैव जित आत्मा कार्यकरणसंघातो येन जितो वशीकृतः । जितेन्द्रिय इत्यर्थः । अनात्मनस्त्वजितात्मनस्तु शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तेतात्मैव

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

रमवतारयति—आत्मैवेत्यादिना । एकस्यैवात्मनो मिथो विरुद्धं बन्धुत्वं रिपुत्वं च लक्षणभेदमन्तरेणायुक्तमिति चोदिते वशीकृतसंघातस्यात्मानं प्रति बन्धुत्वमितरस्य शत्रुत्वमित्यविरोधं दर्शयति—बन्धुरित्यादिना । वशीकृत-संघातस्य विक्षेपाभावादात्मनि समाधानसंभवादुपपन्नमात्मानं प्रति बन्धुत्वमिति साधयति—तस्येति । अवशी-कृतसंघातस्य पुनर्विक्षेपोपपत्तेरात्मनि समाधानायोगादात्मानं प्रति शत्रुभावे प्रसिद्धशत्रुवदात्मैव शत्रुत्वेन वर्तेतेत्यु-त्तरार्धं व्याकरोति—अनात्मन इति । दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । उक्तदृष्टान्तवशादवशीकृतसंघातः स्वस्य हिता-नाचरणादात्मानं प्रति शत्रुरेवेति दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति ॥ ६ ॥ कथं संयतकार्यकरणस्य बन्धुरात्मेति तत्राह—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

मज्जयितुमेनं क्षमा इत्यर्थः ॥ ५ ॥ आत्मा मनः आत्मना मनसा अनात्मनः अजितचेतसः आत्मा मन एव शत्रुः

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

वधारणमात्मैव रिपुरात्मन इति ॥ ५ ॥ इदानीं किंलक्षण आत्मात्मनो बन्धुः किंलक्षणो वात्मनो रिपुरित्युच्यते—बन्धु-रिति । आत्मा कार्यकरणसंघातो येन जितः स्ववशीकृतः आत्मनैव विवेकयुक्तेन मनसैव नतु शस्त्रादिना तस्यात्मतास्व-रूपमात्मनो बन्धुरुच्छृङ्खलस्वप्रवृत्त्यभावेन स्वहितकरणात्, अनात्मनस्तु अजितात्मन इत्येतत् शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तेतात्मैव

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

काद्यसंपन्नमन्तःकरणमेव आत्मनः स्वभावाज्जीवस्य रिपुः सर्वानर्थात्मकबन्धनहेतुत्वादित्यर्थः ॥५॥ उभयत्रैवकारं प्रयुञ्जानस्यायमाशयः । यत्रापि देवदत्तस्य यज्ञदत्तो बन्धुरुच्यते यत्र वा चैत्रस्य मैत्रो वैरीत्युच्यते तत्रापि चैतन्यस्योपधीयमानस्य स्वतोऽपरिणामित्वाद्य बन्धुतारिते । उपाधेः परमन्तःकरणस्यैव रागाख्ये परिणामे बन्धुता द्वेषाख्ये तस्मिन् अरितेति नान्यत्रैतौ धर्मौ संभवत इति बन्धुत्वं रिपुत्वं चान्तःकरणस्य स्पष्टयति—बन्धुरिति । तस्यात्मनो जीवस्यात्मान्तःकरणं बन्धुर्भवति येन नियन्त्रा जीवेनान्तःकरणेनैव पूर्वो-क्तसहायसहकृतेनात्मा शरीराख्यः सेन्द्रियो जितः स्वाधीनः संपादितः तस्यान्तःकरणं बन्धुरित्यर्थः । कदा पुनरन्तःकरणं रिपुरित्य-त्राह । अनात्मनः पूर्वमात्मशब्देनोक्तस्य देहस्य यदा शत्रुत्वं वशत्वाभावस्तदात्मान्तःकरणमेव शत्रुवद्वर्तेत इति ज्ञेयमित्यर्थ इती-तरकल्पितं तत्पुनःपुनरात्मशब्दप्रयोगस्वारस्यान्निरसनीयम् । अन्यथा आत्मशब्दस्य मुख्यामुख्यवृत्त्या बह्वर्थकत्वादन्यदपि किंचित्क-ल्पयितुं शक्यम् । तथाहि आत्मनेश्वरेणात्मानं जीवमुद्धरेत् । नात्मानमवसादयेत् । यत आत्मा ईश्वर एव जीवस्य बन्धुः स एव चैतस्य रिपुरित्यर्थः । ईश्वरस्यैव बन्धुत्वं रिपुत्वं च स्फुटयति । तस्य जीवस्यात्मेश्वरो बन्धुरुद्धारकः । येनात्मना भक्तियुक्तेन मनसा आत्मेश्वरो जितः वशीकृतः । अनात्मनस्त्ववशीकृतपरमेश्वरस्य त्वीश्वर एव शत्रुवत् शत्रुत्वेन वर्तेत । यद्वा आत्मना पुण्यलब्धेन मनुष्यदेहेनात्मानमुद्धरेत् । यतः आत्मैव देह एवात्मनो बन्धुः सएव जीवस्य रिपुः । देहस्य बन्धुत्वं रिपुत्वं च स्फुटयति । तस्या-त्मनः आत्मा देहो बन्धुः येनात्मना विवेकयुक्तेन मनसा आत्मा देहो जितः । अनात्मनस्तु अजितदेहस्य तु शत्रुवत् । शत्रुत्वं देहएव वर्तेत इत्यर्थः । अथवा आत्मना अखण्डाकारबुद्धिरूपेणात्मानमहंकारमुत् ऊर्ध्वं नयेत् देहात् प्रच्याव्य ब्रह्मण्यहंब्रह्मास्मीति योजयेत् । नात्मानमहंकारमवसादयेत् परिच्छिन्ने देहे तदभिमानेन पीडयेत् । यत आत्मैवाहंकारएव ब्रह्मणि नियोजितो बन्धु-रात्मनो जीवस्य ब्रह्माभेदसंपादनेन बन्धनिवर्तकत्वात् । सएव परिच्छिन्ने देहे पीडितः शत्रुर्जन्ममरणाद्यनर्थनिचयसंपादकत्वात् । अहंकारस्यैव बन्धुत्वं रिपुत्वं च विशदयति । तस्यात्मन आत्मा अहंकाररूपो बन्धुर्येनाहंकार एव आत्मनोक्तबुद्धिरूपेण जितः वशी-कृत्य ब्रह्माकारतां नीतः । अनात्मनस्त्ववशीकृताहंकारस्य तु शत्रुवच्छत्रुत्वे वर्तेत इत्यर्थः । सर्वथाप्यनासक्तेन संसारनिवृत्तिः संपाद्येत्यलं विस्तरेण । तस्मात्प्रकृतानुसारिभाष्योक्तव्याख्यानमेव शरणीकरणीयमिति दिक् ॥ ६ ॥ जितात्मनः स्वबन्धुत्वे फल-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मित्यपेक्षायामाह—बन्धुरिति । येनात्मनैवात्मा कार्यकारणसंघातरूपो जितो वशीकृतस्तस्य तथाभूतस्यात्मन आत्मैव बन्धुः । अना-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

च नान्य उपायः अपित्वात्मैव । मनएवेत्यर्थः । जितंहि मनोऽभिन्नं घोरतरसंसारोद्धरणं करोति । अजितं तु तीव्रनिरयपातनाच्छत्रुत्वं कुरुते

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

शत्रुवत्। यथा नात्मा शत्रुरात्मनोऽपकारी तथात्मात्मनोऽपकारे वर्तेतेत्यर्थः ॥ ६ ॥ **जितात्मन** इति। जितात्मनः कार्यकरणादिसंघात आत्मा जितो येन स जितात्मा तस्य जितात्मनः प्रशान्तस्य प्रसन्नान्तःकरणस्य सतः संन्यासिनः परमात्मा समाहितः। साक्षादात्मभावेन वर्तत इत्यर्थः। किंच शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानेऽपमाने च मानापमानयोः पूजापरिभवयोः ॥ ७ ॥ **ज्ञानेति**। ज्ञानवि-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

जितात्मन इति। जितकार्यकरणसंघातस्य प्रकर्षेणोपरतबाह्याभ्यन्तरकरणस्य परमात्मा विक्षेपेण पुनः पुनरनभिभूयमानो निरन्तरं चित्ते प्रथत इत्यर्थः। जितात्मानं संन्यस्तसमस्तकर्माणमधिकारिणं प्रदर्श्य योगाङ्गानि दर्शयति—**शीतेति**। समः स्यादित्यध्याहारः। पूर्वार्धं व्याचष्टे—**जितेत्यादिना**। न केवलं तस्य परमात्मा साक्षादात्मभावेन वर्तते किंतु शीतोष्णादिभिरपि नासौ चाल्यते तत्त्वज्ञानादित्युत्तरार्धं विभजते—**किंचेति**। तेषु समः स्यादिति संबन्धः ॥ ७ ॥ चित्तसमाधानमेव विशिष्टफलं चेदिष्टं तर्हि, कथंभूतः समाहितो व्यवह्रियते तत्राह—**ज्ञानेति**।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

॥ ६ ॥ मनसो जये फलमाह—**जितात्मन इति**। शीतोष्णादिषु प्राप्तेषु जितात्मनो निर्विकारचित्तस्य आत्मा चित्तं परमुत्कर्षेण समाहितः समाधिं प्राप्तो भवति। अतः समाधिसिद्ध्यर्थं मनो जेतव्यमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ समाधिसिद्धेरपि किं फलमत आह—**ज्ञानेति**। ज्ञानं शास्त्रोपदेशजा बुद्धिः। विज्ञानं शास्त्रार्थध्यानजः प्रमारूपोऽनुभवस्ताभ्यां

४ मधुसूदनीव्याख्या।

शत्रुवत् बाह्यशत्रुरिवोच्छृङ्खलप्रवृत्त्या स्वस्य स्वेनानिष्टाचरणात् ॥ ६ ॥ जितात्मनः स्वबन्धुत्वं विवृणोति—**जितात्मन इति**। शीतोष्णसुखदुःखेषु चित्तविक्षेपकरेषु सत्स्वपि, तथा मानापमानयोः पूजापरिभवयोश्चित्तविक्षेपहेत्वोः सतोरपि तेषु समत्वेनेति वा जितात्मनः प्रागुक्तस्य जितेन्द्रियस्य प्रशान्तस्य सर्वत्र समबुद्ध्या रागद्वेषशून्यस्य परमात्मा स्वप्रकाशज्ञानस्वभावः। आत्मा समाहितः समाधिविषयो योगारूढो भवति। परमिति वा छेदः। जितात्मनः प्रशान्तस्यैव परं केवलमात्मा समाहितो भवति नान्यस्य। तस्माज्जितात्मा प्रशान्तश्च भवेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ किंच—**ज्ञानविज्ञानेति**। ज्ञानं शास्त्रोक्तानां

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

माह—**जितात्मन इति**। कार्यकारणसंघात आत्मा जितो येन स तस्य प्रशान्तस्य योगेन जितचित्तस्य योगारूढस्येतियावत् परमात्मा शुद्धस्तत्पदार्थः समाहितः साक्षादात्मभावेन वर्तते। सच जीवन्मुक्तो भवतीत्याह—**शीतेत्यादिना**। शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः पूजापरिभवयोः समः स्यादित्यध्याहारः। सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेन जितात्मनः प्रशान्तस्यैवेत्यर्थः। एतेन प्रशान्तस्यैव परं केवलमिति प्रत्युक्तम्। यत्तु शीतोष्णसुखदुःखेषु चित्तविक्षेपकरेषु सत्स्वपि तथा मानापमानयोः सतोरपि तेषु समत्वेनेति वा जितात्मन इति केचिद्वर्णयन्ति[2] तत्रेन्द्रियेषु जाग्रत्सु शीतादेरस्तित्वं संभवत्येवेति सत्स्वपीत्याद्युक्तिरसचिग्रस्ता। एतेन[3] शीतादिषु प्राप्तेषु जितात्मनो निर्विकारचित्तस्य परमुत्कर्षेणात्मा समाहितः समाधिं प्राप्तो भवत्यतः समाधिसिद्ध्यर्थं मनो जेतव्यं भवतीत्यर्थ इति प्रत्युक्तम्। शीतादिष्वप्राप्तेषु किंचित्समाहितस्य प्राप्तेषूत्कर्षेणेत्यस्य विपर्ययरूपत्वात् जेतव्यस्य मनसः स्थितौ शीतादयोऽपि संत्येवेति प्राप्तेष्वित्यस्य व्यर्थत्वाच्च। यदप्येवंविधस्यात्मान्तःकरणं शीतादिषु द्वन्द्वशब्दवाच्येषु परमत्यर्थं समाहितः सहिष्णुरविक्रियो भवतीत्यर्थ इति तदपि न। मुख्यार्थे संभवत्यमुख्यार्थस्यान्याय्यत्वात्। यद्वा भाष्यस्योपलक्षणार्थत्वमङ्गीकृत्योदाहृतव्याख्यानान्युपादेयानि ॥ ७ ॥ शीतादिषु समो भवतीत्युक्तं तत्कुत इत्यत आह—**ज्ञानेति**। ज्ञानं शास्त्रोक्तानां

६ श्रीधरीव्याख्या।

त्मनोऽजितात्मनस्त्वात्मैवात्मनः शत्रुत्वे शत्रुवदपकारकारित्वे वर्तेत ॥ ६ ॥ जितात्मनः स्वस्मिन्बन्धुत्वं स्फुटयति—**जितात्मन इति**। जित आत्मा येन तस्य प्रशान्तस्य रागादिरहितस्यैव परं केवलमात्मा शीतोष्णादिषु सत्स्वपि समाहितः स्वात्मनिष्ठो भवति नान्यस्य। यद्वा तस्य हृदि परमात्मा समाहितः स्थितो भवति ॥ ७ ॥ योगारूढस्य लक्षणं श्रैष्ठ्यं चोक्तमुपपाद्योपसंहरति—**ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मेति**।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

॥ ५ ॥ ६ ॥ तत्र जितमनस इदं रूपं जितात्मनः प्रशान्तस्य परात्मसु समा मतिः शीतोष्णसुखदुःखेष्विति। प्रशान्तो निरहंकारः परेष्वात्मनि शीतोष्णादिषु चाभेदधीः न रागद्वेषौ, ज्ञानमभ्रान्ता बुद्धिः, विविधं ज्ञानं यत्र तद्विज्ञानं प्राग्युक्तयुदितं कर्म ॥ ७ ॥ सुहृदिति। सुहृ-

१ नीलकण्ठः. २ मधुसूदनः. ३ नीलकण्ठः.

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

ज्ञानतृप्तात्मा ज्ञानं शास्त्रोक्तपदार्थानां परिज्ञानं, विज्ञानं तु शास्त्रतो ज्ञातानां तथैव स्वानुभवकरणं ताभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां तृप्तः संजातालंप्रत्यय आत्मान्तःकरणं यस्य स ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थोऽप्रकम्प्यो भवतीत्यर्थः । विजितेन्द्रियश्च । य ईदृशो युक्तः समाहित इति स उच्यते कथ्यते । स योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनो लोष्टाश्मकाञ्चनानि समानि यस्य स समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥ किंच— सुहृदित्यादिश्लोकार्धमेकपदम् । सुहृदिति प्रत्युपकारमनपेक्ष्योपकर्ता । मित्रं स्नेहवान् । अरिः शत्रुः । उदासीनो न कस्यचित्पक्षं भजते । मध्यस्थो यो विरुद्धयोरुभयोर्हितैषी । द्वेष्य आत्मनोऽप्रियः । बन्धुः संबन्धीत्येतेषु साधुषु शास्त्रानुवर्तिष्वपि च पापेषु प्रतिषिद्धकारिषु सर्वेष्वेतेषु समबुद्धिः कः किं कर्मेत्यव्यापृतबुद्धिरित्यर्थः । विशिष्यते विमुच्यत इति वा पाठान्तरम् । योगारूढानां सर्वेषामयमुत्तम

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

परोक्षापरोक्षाभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां संजातालंप्रत्ययो यस्मिन्नन्तःकरणे सोऽक्रियो हर्षविषादकामक्रोधादिरहितो योगी युक्तः समाहित इति व्यवहारभागी भवतीति पादत्रयव्याख्यानेन दर्शयति—ज्ञानमित्यादिना । स च योगी परमहंसपरिव्राजकः सर्वत्रोपेक्षाबुद्धिरनतिशयवैराग्यभागीति कथयति—स योगीति ॥ ८ ॥ योगारूढस्य प्रशस्तत्वमभ्युपेत्य योगस्याङ्गान्तरं दर्शयति—किंचेति । पदच्छेदः पदार्थोक्तिरिति व्याख्यानाङ्गं संपादयति—सुहृदितीति । अरिर्नाम परोक्षमपकारकः प्रत्यक्षमप्रियो द्वेष्य इति विभागः । समबुद्धिरिति व्याचष्टे—कः किमिति । प्रथमो हि प्रश्नो जातिगोत्रादिविषयो द्वितीयो व्यापारविषयः । उक्तप्रकारेणाव्यापृतबुद्धित्वे सर्वोत्कर्षो वा सर्वोपायविमोक्षो वा

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

तृप्तः संजातालंप्रत्यय आत्मा चित्तं यस्य स ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा । यतस्तृप्तात्माऽतः कूटस्थोऽप्रकम्प्यः संसारतापानास्कन्दितो भवतीति समाधिफलम् । अस्य लोकप्रसिद्धं लक्षणमाह—विजितेन्द्रिय इति । समलोष्टाश्मकाञ्चन इति एवंविधो योगी स युक्तः प्राप्तयोग इत्युच्यते विद्वद्भिः ॥ ८ ॥ समत्वमेव स्तौति—सुहृदिति । सुहृत् प्रत्युपकारमनपेक्ष्योपकर्ता, मित्रं स्नेहवान्, अरिः शत्रुः, उदासीन उभयत्र पक्षपातशून्यः, मध्यस्थः उभयहितैषी,

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

पदार्थानामौपदेशिकं ज्ञानं, विज्ञानं तदप्रामाण्यशङ्कानिराकरणफलेन विचारेण तथैव तेषां स्वानुभवेनापरोक्षीकरणं ताभ्यां तृप्तः संजातालंप्रत्यय आत्मा चित्तं यस्य स तथा । कूटस्थो विषयसंनिधावपि विकारशून्यः । अतएव विजितानि रागद्वेषपूर्वकाद्विषयग्रहणाद्व्यावर्तितानीन्द्रियाणि येन सः । अतएव हेयोपादेयबुद्धिशून्यत्वेन समानि मृत्पिण्डपाषाणकाञ्चनानि यस्य सः । योगी परमहंसपरिव्राजकः परवैराग्ययुक्तो योगारूढ इत्युच्यते ॥ ८ ॥ सुहृन्मित्रादिषु समबुद्धिस्तु सर्वयोगिश्रेष्ठ इत्याह—सुहृदिति । सुहृत्प्रत्युपकारमनपेक्ष्य पूर्वस्नेहं संबन्धं च विनैवोपकर्ता । मित्रं स्नेहेनोपकारकः । अरिः स्वकृताप-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

धर्मादिरूपाणां पदार्थानां तत्त्वज्ञानं विज्ञानं शास्त्रतो ज्ञातानां वेदोक्तो यादृशो धर्मादिस्तादृश एव तथा तत्त्वमसीति श्रुत्यर्थानुसारेणाहं ब्रह्मास्मीत्यनुभवस्ताभ्यां तृप्त आत्मान्तःकरणं यस्य सः अतः कूटस्थोऽप्रकम्प्यः केनापि शीतादिना चालयितुमशक्यो भवतीत्यर्थः । नन्वन्तःकरणस्य ज्ञानविज्ञानतृप्तत्वेनाप्रकम्प्योऽपीन्द्रियाणामतृप्तत्वाद्विषयैरिन्द्रियद्वारा प्रकम्प्यो भविष्यतीति तत्राह विजितेन्द्रियः । अन्तःकरणस्येन्द्रियस्वामिनो जयादिन्द्रियाणामपि जय इति भावः । अतएव समलोष्टाश्मकाञ्चनः । अत्राश्मशब्देन पाषाणसामान्यवाचिना तद्विशेषा वज्रवैदूर्यादयोऽपि गृह्यन्ते । समानि लोष्टादीनि यस्य स य ईदृशो योगी स युक्तः यथार्थयोगयुक्तः योगारूढ इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ न केवलं समलोष्टाश्मकाञ्चन इति अपितु सुहृदादिष्वपि समबुद्धिरित्याह—सुहृदिति ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

ज्ञानमौपदेशिकं विज्ञानमपरोक्षानुभवस्ताभ्यां तृप्तो निराकाङ्क्ष आत्मा चित्तं यस्य । अतः कूटस्थो निर्विकारः, अतएव विजितानीन्द्रियाणि येन, अतएव समानि लोष्टादीनि यस्य, मृत्खण्डपाषाणसुवर्णेषु हेयोपादेयबुद्धिशून्यः स युक्तो योगारूढ इत्युच्यते ॥ ८ ॥ सुहृन्मित्रादिषु समबुद्धियुक्तस्ततोऽपि श्रेष्ठ इत्याह—सुहृदिति । सुहृत्स्वभावेनैव हिताशंसी, मित्रं स्नेहवशेनोपकारकः, अरिर्घातुकः, उदा-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

प्रशान्तःकरणमेव शोभनं हृदयं । मित्रत्वमन्योन्यं । अरित्वं परस्परं । उदासीन एतदुभयरहितः । मध्यस्थः केनचिदंशेन मित्रं केनचिच्छत्रुः । देशाद्दौ द्वेष्टुमशक्यो द्वेष्यः । बन्धुर्योन्यादिसंबन्धेन । एतेषु सर्वेषु समधीः । एवं साधुषु पापेषु च । स च विशिष्यते क्रमात्क्रमेण संसारात्तरति ॥ ८ ॥ ईदृशैश्च बन्धचरणैः—इहैवेति । इहैव सत्यपि शरीरसंबन्धे सर्गो जितः साम्यावस्थत्वात् । संसारस्य ह्यबन्धकत्वं जीवन्मुक्तिर्येषां ।

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

इत्यर्थः । 'विशिष्यते' 'विमुच्यते' इति वा पाठान्तरम् । योगारूढानां सर्वेषामयमुत्तम इत्यर्थः ॥ ९ ॥ अत एवमुत्तमफलप्राप्तये योगी ध्यायी युञ्जीत समादध्यात्सततं सर्वदात्मानमन्तःकरणं रहस्येकान्ते गिरिगुहादौ स्थितः सन्नेकाक्यसहायः । रहसि स्थित एकाकी चेति विशेषणात्संन्यासं कृत्वेत्यर्थः । यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणमात्मा देहश्च संयतो यस्य स यतचित्तात्मा निराशीर्वीततृष्णोऽपरि-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

सिध्यतीत्याह—विशिष्यत इति । पाठद्वयेऽपि सिद्धमर्थं संगृह्य कथयति—योगारूढानामिति ॥ ९ ॥ यथोक्त-विशेषणवतो योगारूढेपूत्तमत्वे योगानुष्ठाने प्रयतितव्यमित्यङ्गाभिधानानन्तरं प्रधानमभिदधाति—अत एवमिति । आदरनैरन्तर्यदीर्घकालत्वं विशेषणत्रयं योगस्य सूचयति—सततमिति । तस्यैव पञ्चाङ्गान्युपन्यस्यति—रहसीत्या-दिना । सर्वदेत्यादरदीर्घकालयोरुपलक्षणम् । प्रत्यगात्मानं व्यावर्तयति—अन्तःकरणमिति । गिरिगुहादाविला-दिशब्देन योगप्रतिबन्धकदुर्जनादिविधुरो देशो गृह्यते । विशेषणद्वयस्य तात्पर्यमाह—रहसीति । योगं युञ्जानस्य संन्यासिनो विशेषणान्तराणि दर्शयति—यतेति । सति संन्यासित्वे किमित्यपरिग्रहणमर्थपुनरुक्तेरित्याशङ्क्य कौपी-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

द्वेष्य आत्मनोऽप्रियः, बन्धुः संबन्धी, तेषु साधुषु पुण्यकृत्सु पापेषु पापाचारेषु कस्य किं कर्मेत्यनालोचयन् तेषु सर्वेषु यः समबुद्धिः स विशिष्यते ॥ ९ ॥ योगीति । योगी योगाभ्यासपरः रहसि एकान्ते स्थितः सन् आत्मानं बुद्धिं युञ्जीत समादध्यात् । सततमिति नैरन्तर्यमुक्तम् । निराशीर्योगसिद्धेरन्यदप्रार्थयानः तेदकनिष्ठ इति यावत् । तेन सत्कार

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

कारमनपेक्ष्य स्वभावक्रौर्येणापकर्ता । उदासीनो विवदमानयोरुभयोरप्युपेक्षकः । मध्यस्थो विवदमानयोरुभयोरपि हितैषी । द्वेष्यः स्वकृतापकारमपेक्ष्यापकर्ता । बन्धुः संबन्धेनोपकर्ता । एतेषु साधुषु शास्त्रविहितकारिषु, पापेषु शास्त्रप्रतिषिद्धकारिष्वपि । चकारादन्येषु च सर्वेषु समबुद्धिः कः कीदृक्कर्मेत्यव्यापृतबुद्धिः सर्वत्र रागद्वेषशून्यो विशिष्यते सर्वत उत्कृष्टो भवति । 'विमु-च्यते' इति वा पाठः ॥ ९ ॥ एवं योगारूढस्य लक्षणं फलं चोक्त्वा तस्य साङ्गं योगं विधत्ते योगीत्यादिभिः—स योगी परमो मत इत्यन्तैस्त्रयोविंशत्या श्लोकैः । तत्र एवमुत्तमफलप्राप्तये—योगीति । योगी योगारूढः आत्मानं चित्तं सततं निरन्तरं युञ्जीत क्षिप्तमूढविक्षिप्तभूमिपरित्यागेनैकाग्रनिरोधभूम्यां समाहितं कुर्यात् । रहसि गिरिगुहादौ योगप्रतिबन्धकदुर्ज-नादिवर्जिते देशे स्थितः । एकाकी त्यक्तसर्वगृहपरिजनः संन्यासी चित्तमन्तःकरणमात्मा देहश्च संयतौ योगप्रतिबन्धक-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

सुहृत्प्रत्युपकारमनपेक्ष्योपकर्ता, मित्रं स्नेहादिमपेक्ष्य तत्कर्ता, अरिः शत्रुः खड्गहस्तो मारणायोद्यतः, उदासीनः पक्षपातशून्यः, म-ध्यस्थो विरोधं कुर्वतोर्द्वयोरपि हितैषी, द्वेष्योऽपकर्तृत्वाद्द्वेषविषयः, बन्धुर्भ्रात्रादिः, संबन्धीत्येतेषु साधुषु शास्त्रानुवर्तिष्वपि च पापेषु प्रतिषिद्धकारिषु सर्वेष्वेतेषु समबुद्धिः । कः सुहृदादिः किमुपकारादिकर्मकर्तेत्यव्यापृतबुद्धिरित्यर्थः । विशिष्यते सर्वतः श्रेष्ठो भवती-त्यर्थः । 'विमुच्यते' इति वा पाठः ॥ ९ ॥ एवं योगारूढस्य लक्षणं फलं च प्रदर्शितम् । अत उत्तमफलप्राप्तये योगारूढतां संपाद-येदित्याह—योगीति । योगी ध्यानी रहसि एकान्ते गिरिगुहादौ स्थितः सन् एकाकी सहायवर्जितः । रहसि स्थित एकाकीति विशेषणात्संन्यासं कृत्वेत्यर्थः । एकाकीत्यस्य शिष्यादिसहायरहित इत्यपि बोध्यम् । यतौ वशीकृतौ चित्तात्मानौ चित्तदेहौ यस्य स । चित्तस्य चिन्तनात्मनोऽन्तःकरणपरिणामस्य यतत्वमननुभूतार्थचिन्ताव्यावृत्तत्वं देहस्य च यतत्वं मक्षिकादंशपिपीलिकादिबाधयाप्रक-म्पितत्वे सति चिरकालासनप्रयुक्तदुःखशून्यत्वम् । निराशीः फलतृष्णाशून्यः । अनेन वैराग्यादिसाधनसंपन्नो मुमुक्षुः कथितः । अपरिग्रहः संन्यासित्वेऽपि चोरभयजनकपुस्तकादिसर्वपरिग्रहशून्यः एतादृशः सन् सततं सर्वदा आत्मानमन्तःकरणं युञ्जीत समा-दध्यात् वृत्तिनिरोधेन निरुन्ध्यात् । वृत्तयश्च पञ्चविधाः प्रमाण–विपर्यय–विकल्प–निद्रा–स्मृतय इति । तत्र प्रत्यक्षानुमा-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

सीनो विवदमानयोरुभयोरप्युपेक्षकः, मध्यस्थो विवदमानयोरपि हिताशंसी, द्वेष्यो द्वेषविषयः, बन्धुः संबन्धी, साधवः सदाचाराः, पापा दुराचाराः, एतेषु समा रागद्वेषादिशून्या बुद्धिर्यस्य स तु विशिष्टः ॥ ९ ॥ एवं योगारूढस्य लक्षणमुक्त्वेदानीं तस्य साङ्गं योगं विधत्ते—योगीत्यादिना । स योगी परमो मत इत्यन्तेन ग्रन्थेन । योगीति । योगी योगारूढः आत्मानं मनो युञ्जीत समाहितं कु-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

साम्ये हि ते प्रतिष्ठिताः । साम्यं च ब्रह्म ॥ ९ ॥ ननु जितात्मन इत्युक्तं तत्कथं तज्जय इत्याशङ्क्य आरुरुक्षोः कश्चिदुपायः कायवाङ्मन-स्कश्चित्तसंयम उपदिश्यते—योगीति । आत्मानं च चित्तं च युञ्जीतैकाग्रीकुर्वीत । सततमिति न परिमितं कालं । एकाकित्वादिषु सहस्रे

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

ग्रहश्च । परिग्रहरहित इत्यर्थः । संन्यासित्वेऽपि त्यक्तसर्वपरिग्रहः सन्युञ्जीतेत्यर्थः ॥ १० ॥ अथेदानीं योगं युञ्जत आसनाहारविहारादीनां योगसाधनत्वेन नियमो वक्तव्यः। प्राप्तयोगस्य लक्षणं तत्फलादि चेत्यत आरभ्यते । तत्रासनमेव तावत्प्रथममुच्यते—शुचाविति । शुचौ शुद्धे विविक्ते स्वभावतः संस्कारतो वा देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरमचलमात्मन आसनं नात्युच्छ्रितं नातीवोच्छ्रितं नाप्यतिनीचं तच्च चैलाजिनकुशोत्तरं चैलमजिनं कुशाश्चोत्तरे यस्मिन्नासने तदासनं चैलाजिनकुशोत्तरम् । पाठक्रमा-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

नाच्छादनादिष्वपि शक्तिनिवृत्त्यर्थमित्याह—संन्यासित्वेऽपीति ॥ १० ॥ योगं योगाङ्गानि चोपदिश्योत्तरसंदर्भस्य तात्पर्यमाह—अथेति । योगस्वरूपकतिपयतदङ्गप्रदर्शनानन्तर्यमथशब्दार्थः । विहारादीनामित्यादिशब्देन यथोक्तासनादिगतावान्तरभेदग्रहणम् । तत्फलादि चेत्यादिशब्देन योगफलसम्यग्ज्ञानं च तत्फलं कैवल्यं ततो भ्रष्टस्यात्यन्तिकविनष्टत्वमित्यादि गृह्यते । एवं समुदायतात्पर्ये दर्शिते किमासीनः शयानस्तिष्ठन्गच्छन्कुर्वन्वा युञ्जीतेत्यपेक्षायामनन्तरश्लोकतात्पर्यमाह—तत्रेति । निर्धारणे सप्तमी । प्रथमं योगानुष्ठानस्य प्रधानम् 'असीनः संभवात्' इति न्यायादिति यावत् । विविक्तत्वं द्वेधा विभजते—स्वभावत इति । आसनस्यास्थैर्ये तत्रोपविश्य योगमनुतिष्ठतः समाधानायोगाद्योगासिद्धिरित्यभिसंधाय विशिनष्टि—अचलनमिति । आस्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तिमनुसृत्याह—आसनमिति । आत्मन इति परकीयासनव्युदासार्थं, पतनभयपरिहारार्थं नात्युच्चमित्युक्तं, नाप्यतिनीचमिति भूतलपाषाणादिसंश्लेषे वातक्षोभाग्निमान्द्यादिसंभावितदोषनिरासार्थं, चैलं वस्त्रमजिनं चर्म पशूनां तच्च मृगस्य कुशा दर्भास्ते चोत्तरे यस्मिन्नुपरिष्टादारभ्य तत्तथोक्तम् । प्रथमं चैलं ततोऽजिनं ततश्च कुशा इति प्रतिपन्नपाठक्रममापातिकं क्रममतिक्रम्यादौ

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

उक्तः । एकाकी असहायः, संन्यासीत्यर्थः । यतौ स्थिरीकृतौ चित्तं मनः आत्मा सेन्द्रियं शरीरं येन स यतचित्तात्मा । तथा अपरिग्रह एकाकित्वेऽपि कन्थापुस्तकादिबहुपरिग्रहशून्यः ॥ १० ॥ योगं युञ्जीतेत्युक्तं तत्कथमित्याकाङ्क्षायां तदङ्गान्यासनादीन्याह—**शुचौ देशे** इत्यादिना । शुचौ स्वभावतः संस्कारतो वा पुण्ये देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य सुस्थितं कृत्वा स्थिरं निश्चलं आस्तेऽस्मिन्नित्यासनं स्थण्डिलं निश्चलमित्यनेन मृन्मयमेव स्थण्डिलं नतु काष्ठमयं पीठम् । आत्मन इति परासनव्यावृत्त्यर्थम् । नात्युच्छ्रितं नात्युच्चं नातिनीचम् । चैलाजिनकुशाः उत्तरे उपर्युपरि

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

व्यापारशून्यौ यस्य स यतचित्तात्मा । यतो निराशीर्वैराग्यदार्ढ्येन विगततृष्णः अतएव चापरिग्रहः शास्त्राभ्यनुज्ञातेनापि योगप्रतिबन्धकेन परिग्रहेण शून्यः ॥ १० ॥ तत्रासननियमं दर्शयन्नाह द्वाभ्याम्—**शुचौदेश इत्यादिना** । शुचौ स्वभावतः संस्कारतो वा शुद्धे जनसमुदायरहिते निर्भये गङ्गातटगुहादौ देशे समे स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरं निश्चलं नात्युच्छ्रितं नात्युच्चं नाप्यतिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरं चैलं मृदुवस्त्रं, अजिनं मृदुव्याघ्रादिचर्म ते कुशेभ्य उत्तरे उपरितने यस्मिन् तदास्यतेऽस्मि-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

नागमाख्यानि त्रीणि प्रमाणानीति सांख्यादयः । उपमानमप्यङ्गीकृत्य चत्वारीति गौतमाः । अर्थापत्तिमनुपलब्धिं चाश्रित्य षडिति वेदान्तिनो याज्ञिकाश्च । संभवमैतिह्यं चाश्रित्याष्टाविति पौराणिकाः । विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतस्मिंस्तद्बुद्धिः शुक्तिर्वा रजतं वेत्येवमादिरूपः । प्रमा भ्रमविलक्षणो विकल्पः । निद्रास्मृती लोकप्रसिद्धे । अन्यासामपि वृत्तीनामेतास्वन्तर्भावो द्रष्टव्यः । तथाचैतद्वृत्तिनिरोधेनान्तःकरणं चित्तं समादध्यादिति ॥ १० ॥ एवं पूर्वोक्तलक्षणसंपन्नस्य योगारूढस्य यत्फलं भवति तत्प्राप्तये योगारूढतां संपादयेदित्युक्तम् । अथेदानीं योगं युञ्जानस्य तदङ्गान्यासनाहारविहारादीनि नियतानि फलं च सर्वतः श्रैष्ठ्यं मुक्तिलक्षणं वक्तुमारभते—**शुचावित्यादिना** । शुचौ शुद्धे स्वभावतः संस्कारतो वा देशे स्थाने विविक्ते आत्मनः स्वस्यासनं स्थिरमचलं नात्युच्छ्रितं नाप्यतिनीचं तच्च चैलादीन्युत्तरे यस्मिंस्तत् । आदौ कुशानां स्थापनं तदुपर्यजिनं मृगचर्म तदुपरि चैलं मृदुवस्त्रमित्येतादृशमासनं प्रतिष्ठाप्य चतुष्कोणादिसंनिवेशविचारेण कृत्वा । आत्मन इत्यनेन स्वस्यैवोपशमयोग्यमित्युक्तम् । तेना-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

योगं । सततं निरन्तरं रहस्येकान्ते स्थितः सन्नेकाकी सङ्गशून्यः, यतं संयतं चित्तमात्मा देहश्च यस्य, निराशीर्निराकाङ्क्षो निराहारो वा, अपरिग्रहः परिग्रहशून्यश्च ॥ १० ॥ आसननियमं दर्शयन्नाह—शुचाविति द्वाभ्याम् । शुद्धे स्थाने आत्मनः स्वस्यासनं स्थापयित्वा । कीदृशम् । स्थिरमचलम् । नातिचोन्नतं न चातिनीचं च । चैलं वस्त्रमजिनं व्याघ्रादिचर्म चैलाजिने कुशेभ्य उत्तरे यस्मिन् ।

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः।
उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

द्विपरीतोऽत्र क्रमश्चैलादीनाम् ॥ ११ ॥ प्रतिष्ठाप्य किम्—तत्र तस्मिन्नासन उपविश्य योगं युञ्ज्यात्। कथं, सर्वविषयेभ्य उपसंहृत्यैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः चित्तं चेन्द्रियाणि च चित्तेन्द्रियाणि तेषां क्रिया संयता यस्य स यतचित्तेन्द्रियक्रियः। स किमर्थं योगं युञ्ज्यादित्याह आत्मविशुद्धयेऽन्तःकरणस्य विशुद्ध्यर्थमित्येतत् ॥ १२ ॥ बाह्यसाधनमासनमुक्तमधुना शरीरधारणं कथमि-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

कुशास्ततोऽजिनं ततश्चैलमिति क्रमं विवक्षित्वाह—विपरीतोऽत्रेति ॥ ११ ॥ यथोक्तमासनं संपाद्य किं कर्तव्यमिति प्रश्नपूर्वकं कर्तव्यं तन्निर्दिशति—प्रतिष्ठाप्येति। योगं युञ्जानस्येतिकर्तव्यताकलापं पृच्छति—कथमिति। सर्वेभ्यो विषयेभ्यः सकाशात्प्रत्याहृत्य मनसो यदेकस्मिन्नेव ध्येये विषये समाधानं, यच्चित्तस्येन्द्रियाणां च बाह्यक्रियाणां संयमनं तदुभयं कृत्वा योगमनुतिष्ठेदित्याह—सर्वेति। आसने यथोक्ते स्थित्वा यथोक्तया रीत्या योगानुष्ठानस्य प्रश्नपूर्वकं फलमाह—स किमर्थमित्यादिना ॥ १२ ॥ उक्तमनूद्यानन्तरश्लोकस्य पुनरुक्तमर्थमाह—बाह्येति।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

यस्य तच्चैलाजिनकुशोत्तरम्। अजिनादुपरि चैलं कुशेभ्य उपरि अजिनं स्थण्डिलस्योपरि कुशा इत्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रतिष्ठाप्य किं कुर्यादिति तत्राह—तत्रेति। तत्रासने पद्मस्वस्तिकाद्यन्यतमेनासनेनोपविश्य यता निगृहीताः चित्तस्य क्रियाः विषयाणां स्मरणानि इन्द्रियक्रियास्तेषां ग्रहणं येनासौ यतचित्तेन्द्रियक्रियः। अतएव मनः बाह्याभ्यन्तरविषयानुपरक्ततया एकं ध्येयमेव प्रत्यक्तत्त्वं अग्रे यस्य स्फुरति नान्यत् तदेकाग्रं वृत्त्यन्तरानन्तरितब्रह्मैकाकारवृत्तिप्रवाहि कृत्वा आत्मविशुद्धये चित्तशुद्ध्यर्थं योगं वृत्तिप्रवाहस्यापि निरोधं युञ्ज्यादनुतिष्ठेत्। चित्तस्य स्थैर्यतापादनेन ॥ १२ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या।

न्नित्यासनं कुशमयबृस्युपरि मृदुचर्म, तदुपरि मृदुवस्त्ररूपमित्यर्थः। तथाचाह भगवान्पतञ्जलिः 'स्थिरसुखमासनम्' इति। आत्मन इति परासनव्यावृत्त्यर्थम्। तस्यापि परेच्छानियमाभावेन योगविक्षेपकरत्वात्। एवमासनं प्रतिष्ठाप्य किं कुर्यादिति तत्राह—तत्रेति। तत्र तस्मिन्नासने उपविश्यैव नतु शयानस्तिष्ठन्वा। 'आसीनः संभवात्' इति न्यायात्। यतः संयता उपरताश्चित्तस्येन्द्रियाणां च क्रिया वृत्तयो येन संयतचित्तेन्द्रियक्रियः सन्। योगं समाधिं युञ्जीताभ्यसेत्। किमर्थं। आत्मविशुद्धये आत्मनोऽन्तःकरणस्य सर्वविक्षेपशून्यत्वेनातिसूक्ष्मतया ब्रह्मसाक्षात्कारयोग्यतायै 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' इति श्रुतेः। किं कृत्वा योगमभ्यसेदिति तत्राह—एकाग्रमिति। एकाग्रं राजसतामसव्युत्थानाख्यप्रागुक्तभूमित्रयपरित्यागेनैकविषयकधारावाहिकानेकवृत्तियुक्तमुद्रिक्तसत्त्वं मनः कृत्वा दृढभूमिकेन प्रयत्नेन संपाद्य, एकाग्रताविवृद्ध्यर्थं योगं संप्रज्ञातसमाधिमभ्यसेत्। सच ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाह एव निदिध्यासनाख्यः। तदुक्तम् 'ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहोऽहंकृतिं विना। संप्रज्ञातसमाधिः स्याद्ध्यानाभ्यासप्रकर्षतः' इति। एतदेवाभिप्रेत्य ध्यानाभ्यासप्रकर्षं विदधे भगवान् 'योगी युञ्जीत सततं' 'युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये' 'युक्त आसीत मत्परः' इत्यादि बहुकृत्वः ॥ ११ ॥ १२ ॥ तदर्थं बाह्यमासनमुक्त्वाऽधुना

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

न्यस्थितिप्रयुक्तविक्षेपप्रसक्तिर्वारिता ॥ ११ ॥ तत्रासनं प्रतिष्ठाप्य तत्रासन उपविश्यात्मशुद्धयेऽन्तःकरणशुद्धये। यत्त्वात्मनः प्रतीचो विशुद्धिः सविलासाविद्यापङ्कसंपर्कहानिस्तस्या इत्यर्थ इति तन्न। अविद्यापङ्कनिवृत्तेर्ज्ञानाधीनत्वात्। ज्ञानप्राप्तिद्वारा प्रतीचो विशुद्धय इति द्वारकल्पनापेक्षयान्तःकरणविशुद्ध्यर्थमित्यस्यैव न्याय्यत्वात्। योगं युञ्ज्यात्। कथमित्यत आह। सर्वविषयेभ्य उपसंहृत्य मनः एकमग्रं प्रधानं चिन्तनीयं यस्येति तथा कृत्वा क्षिप्तमूढविक्षिप्तभूमित्यागेन एकाग्रनिरोधभूमिभ्यां समाहितं कृत्वेत्यपि बोध्यम्। पुनश्च यतचित्तेन्द्रियक्रियः सन् चित्तं चेन्द्रियाणि च तेषां क्रियाः संयता यस्य सः ॥ १२ ॥ आसन उपविश्य शरीरं कथं

६ श्रीधरीव्याख्या।

कुशानामुपरि चर्म तदुपरि वस्त्रमास्तीर्येत्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्रेति। तत्र तस्मिन्नासने उपविश्य एकाग्रं विक्षेपरहितं मनः कृत्वा योगं युञ्ज्यादभ्यसेत्। यतः संयताश्चित्तस्येन्द्रियाणां च क्रिया यस्यात्मनो मनसो विशुद्धये उपशान्तये ॥ १२ ॥ चित्तैकाग्र्योपयोगिनं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

तद्युञ्जीत नान्यथा। आसनस्थैर्यात्कालस्थैर्ये चित्तस्थैर्यम् ॥ १० ॥ ११ ॥ चित्तक्रियाः संकल्पात्मानः अन्याश्चेन्द्रियक्रिया येन यताः विवशी

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥
प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

त्युच्यते—**सममिति** । समं कायशिरोग्रीवं कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं तत्समं धारयन्नचलं च समं धारयतश्चलनं संभवत्यतो विशिनष्टि अचलमिति । स्थिरः स्थिरो भूत्वेत्यर्थः । स्वं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य सम्यक्प्रेक्षणं दर्शनं कृत्वेवेतीवशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः । नहि स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमिह विधित्सितं किं तर्हि चक्षुषोर्दृष्टिसंनिपातः । स चान्तःकरणसमाधानापेक्षो विवक्षितः । स्वनासिकाग्रप्रेक्षणमेव चेद्विवक्षितं मनस्तत्रैव समाधीयेत नात्मनि । आत्मनि हि मनसः समाधानं वक्ष्यत्यात्मसंस्थं मनः कृत्वेति । तस्मादिवशब्दलोपेनाक्ष्णोर्दृष्टिसंनिपात एव संप्रेक्ष्येत्युच्यते । दिशश्चानवलोकयन्दिशां चावलोकनमन्तराऽकुर्वन्नित्येतत् ॥ १३ ॥ किंच—प्रशान्तात्मा प्रकर्षेण शान्त आत्मान्तः-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

समत्वमृजुत्वं कायः शरीरमध्यम् । अचलमिति विशेषणमवतार्य तस्य तात्पर्यमाह—**सममिति** । कार्यकरणयोर्विपर्यपारवश्यशून्यत्वमचलत्वं स्थैर्यम् । किमितीवशब्दलोपोऽत्र कल्प्यते स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमेव योगाङ्गत्वेनात्र विधित्सितं किं न स्यादित्याशङ्क्याह—**नहीति** । तर्हि किमत्र विवक्षितमिति प्रश्नपूर्वकमाह—**किं तर्हीति** । दृष्टिसंनिपातो दृष्टेश्चक्षुषो रूपादिविषयप्रवृत्तिराहित्यम् । कथमसावनायासेन सिध्यति तत्राह—**स चेति** । समाधानस्य प्राधान्येनात्र विवक्षितत्वाद्दृष्टेर्बहिर्विषयत्वेन तदङ्गप्रसङ्गात्तस्या विषयेभ्यो व्यावृत्त्यान्तरे च संनिपातो विवक्षितो भवतीत्यर्थः । तथापि कथं स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमत्र श्रुतमविवक्षितमित्याशङ्क्याह—**स्वनासिकेति** । तत्रैव मनःसमाधाने का हानिरित्याशङ्क्य वाक्यशेषविरोधान्मैवमित्याह—**आत्मनि हीति** । किं तर्हि संप्रेक्ष्येत्यादौ विवक्षितमित्याशङ्क्याह—**तस्मादिति** । दक्षिणेतरचक्षुषोर्या दृष्टिस्तस्या बाह्याद्विषयाद्वैमुख्येनान्तरेव संनिपतनमत्र स्वकीयं नासिकाग्रं नासिकान्तं संप्रेक्ष्येति विवक्षितमित्यर्थः । तत्रैवोत्तरमपि विशेषणमनुकूलमित्याह—**दिशश्चेति** । अनवलोकयन्नासीतेत्युत्तरत्र संबन्धः, अन्तरान्तरा दिशामवलोकनमपि योगप्रतिबन्धकमिति तत्प्रतिषेधः ॥ १३ ॥ योगं युञ्जानस्य विशेषणान्तराणि दर्शयति—**किंचेति** । अन्तःकरणस्य प्रशान्ती रागद्वेषादिदोषराहित्यं, तस्याश्च प्रकर्षो रागादिहेतोरपि

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

आसन उपविश्येत्युक्तं तत्कथमित्यत आह—**सममिति** । कायः शरीरमध्यं शिरः ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं समं मूलाधारमारभ्य मूर्धान्तं अवक्रमचलं निष्कम्पं धारयन्स्थिरो भूत्वा । संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वमिति नासिकाग्रावेक्षणं न विधीयते किंतु निमीलने लयभयं उन्मीलने विक्षेपभयम् । अतो दिशोऽपि स्त्र्यादिविक्षेपकविषयदर्शनभयादनवलोकयन्नर्धोन्मीलितनेत्र आसीतेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १३ ॥ एवमासने उपविष्टेन यत्कर्तव्यं तदाह—**प्रशान्तात्मेति** ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तत्र कथं शरीरधारणमित्युच्यते—**सममिति** । कायः शरीरमध्यं स च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं मूलाधारादारभ्य मूर्धान्तपर्यन्तं सममवक्रं अचलमकम्पं धारयन्नेकतत्त्वाभ्यासेन विक्षेपसहभाव्यंगमेजयत्वाभावं संपादयन् स्थिरः दृढप्रयत्नो भूत्वा, किंच स्वं स्वीयं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्यैव लयविक्षेपराहित्याय विषयप्रवृत्तिरहितो निमीलितनेत्र इत्यर्थः । दिशश्चानवलोकयन् अन्तरान्तरा दिशां चावलोकनमकुर्वन् । योगप्रतिबन्धकत्वात्तस्य । एवंभूतः सन्नासीतेत्युत्तरेण संबन्धः ॥ १३ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

स्थापयेदिति तत्राह—**सममिति** । कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं तत्समं धारयन् । कायशब्देन कायस्यैकदेशः कटिप्रदेशादूर्ध्वो ग्रीवावधिरत्र गृह्यते । शिरोग्रीवयोः पृथग्ग्रहणात् । कव्वधोभागस्योपवेशने समत्वायोगात् । समत्वेऽपीतस्ततश्चलनं संभाव्याह—**अचलमिति** । उभयत्राप्युपायमाह—**स्थिर इति** । स्थिरो भूत्वेत्यर्थः । अत्राप्युपायं लयविक्षेपनिवृत्तिद्वारकमाह । स्वं स्वकीयं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य । अनेन लयनिवृत्तिः । दिशश्चानवलोकयन् । अनेन विक्षेपनिवृत्तिः । एवंभूत आसीतेत्युत्तरेणान्वयः ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

देहादिधारणां दर्शयन्नाह—**सममिति द्वाभ्याम्** । काय इति देहमध्यभागो विवक्षितः । कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं मूलाधारादारभ्य मूर्धाग्रपर्यन्तं सममवक्रं निश्चलं धारयन् स्थिरः । दृढप्रयत्नो भूत्वेत्यर्थः । स्वकीयं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य च । अर्धनिमीलिताः ॥ १२ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

धारयन्ननेन । नासिकाग्रस्यावलोकने दिशश्चानवलोकनम् ॥ १३ ॥ मत्परमतया युक्त आसीत । एवमात्मानं युञ्जतः

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

करणं यस्य सोऽयं प्रशान्तात्मा विगतभीर्विगतभयो ब्रह्मचारिव्रते स्थितो ब्रह्मचारिणो व्रतं ब्रह्मचर्यं गुरुशुश्रूषाभिक्षाभुक्त्यादि तस्मिन्स्थितस्तदनुष्ठाता भवेदित्यर्थः । किंच मनः संयम्य मनसो वृत्तीरुपसंहृत्येत्येतन्मच्चित्तो मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य सोऽयं मच्चित्तो युक्तः समाहितः सन्नासीतोपविशेत्, मत्परोऽहं परो यस्य सोऽयं मत्परः । भवति कश्चिद्रागी स्त्रीचित्तो नतु स्त्रियमेव परत्वेन गृह्णाति, किं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

निवृत्तिः विगतभयत्वं सर्वकर्मपरित्यागे शास्त्रीयनिश्चयवशान्निःसंदिग्धबुद्धित्वम् । भिक्षाभुक्त्यादीत्यादिशब्देन त्रिषवणस्नानशौचाचमनादि गृह्यते । विशेषणान्तरमाह—**किंचेति** । उपसंहृत्य योगनिष्ठो भवेदिति शेषः । मनोवृत्त्युपसंहारे ध्यानमपि न सिध्येत्तस्य तद्वृत्त्यावृत्तिरूपत्वादित्याशङ्क्याह—**मच्चित्त इति** । विषयान्तरविषयमनोवृत्त्युपसंहारेणात्मन्येव तन्नियमनान्न ध्यानानुपपत्तिरित्यर्थः । मच्चित्तत्वेनैव मत्परत्वस्य सिद्धत्वान्मत्पर इति पृथग्विशेषणमनर्थकमित्याशङ्क्याह—**भवतीति** । अन्तःकरणशुद्धिर्योगस्यावान्तरफलम् ॥ १४ ॥ संप्रति परमफलकथनपरत्वेनानन्तर-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

योगयुक्तो योगी ब्रह्मचारिव्रते भैक्षचर्यायां स्थितः संन्यासीत्यर्थः । मच्चितो मयि परमे चित्तं यस्य स एवंभूतो मय्येव मनः संयम्य मत्पर आसीत स प्रशान्तात्मा भूत्वा विगतभीर्भवतीति योजना । भवति हि कश्चिदात्मनोऽन्यमीश्वरं मत्वा तच्चित्तस्तमेवाराध्यत्वेनाभिगतः तत्रैव च मनसः संयमं करोति नतु स तत्परस्तमेव परमपुरुषार्थतया प्राप्यत्वेन मन्यते किंतु तत्प्रीत्यान्यदेव फलं कामयते, अयंतु मच्चित्तो मय्येव मनः संयम्य मत्परो मामेव सर्वान्तरं प्रत्यगद्वयं कामयत इति । यतो मत्परोऽतएव प्रशान्तात्मा प्रकर्षेण बाह्याभ्यन्तरविषयत्यागेन समाधिसुखास्वादत्यागेन च शान्त उपरतः आत्मा चित्तं यस्य सोऽस्मितामात्रावशेषो विगतभीर्भवति । इयमेवावस्था सत्वपुरुषान्यताख्यातिरिति ब्रह्मसाक्षात्कार इति च विकल्प्यते । सर्वथा तस्यां सिद्धायां पुरुषः परमपुरुषार्थभाग्भवति ॥ १४ ॥ अस्याः फल-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

किंच—**प्रशान्तेति** । निदाननिवृत्तिरूपेण प्रकर्षेण शान्तो रागादिदोषरहित आत्मान्तःकरणं यस्य स प्रशान्तात्मा । शास्त्रीयनिश्चयदार्ढ्याद्विगतभीः सर्वकर्मपरित्यागेन युक्तत्वायुक्तत्वशङ्का यस्य स विगतभीः । ब्रह्मचारिव्रते ब्रह्मचर्यगुरुशुश्रूषाभिक्षाभोजनादौ स्थितः सन् । मनः संयम्य विषयाकारवृत्तिशून्यं कृत्वा मयि परमेश्वरे प्रत्यक्चिति सगुणे निर्गुणे वा चित्तं यस्य स मच्चित्तो मद्विषयकधारावाहिकचित्तवृत्तिमान् । पुत्रादौ प्रिये चिन्तनीये सति कथमेवं स्यादत आह—**मत्पर इति** । मत्परः अहमेव परमानन्दरूपत्वात्परः पुरुषार्थः प्रियो यस्य स तथा 'तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरो यदयमात्मा' इति श्रुतेः । एवं विषयाकारसर्ववृत्तिनिरोधेन भगवदेकाकारचित्तवृत्तिर्युक्तः संप्रज्ञातसमाधिमानासीतोपविशेद्यथाशक्ति नतु स्वेच्छया व्युत्तिष्ठेदित्यर्थः । भवति कश्चिद्रागी स्त्रीचित्तो नतु स्त्रियमेव परत्वेनाराध्यत्वेन गृह्णाति । किं तर्हि राजानं वा देवं वा । अयं तु मच्चित्तो मत्परश्च सर्वाराध्यत्वेन मामेव मन्यत इति भाष्यकृतां व्याख्या ॥ व्याख्यातृत्वेऽपि मे नात्र भाष्यकारेण तुल्यता । गुञ्जायाः किं नु हेम्नैकतुलारोहेऽपि तुल्यता ॥ १४ ॥ एवं संप्रज्ञातसमाधिनासी-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

॥ १३ ॥ प्रशान्तात्मा प्रकर्षेण शान्तः आत्मान्तःकरणं यस्य सः । अनेन रम्यशब्दश्रवणादिना शान्तचित्तस्य क्षोभाभावादिगवलोकनं वारितम् । व्याघ्रादिभयप्रयुक्तमपि तद्वारयति । विशेषेण गता भीर्भयं यस्मात्सः । व्याघ्रादिप्रयुक्तभयाभावेऽपि क्षुधादिजन्यभयं संभाव्याह । मनः संयम्य स्वादिष्ठान्नादौ प्रवृत्ता मनोवृत्तीरुपसंहृत्येत्यर्थः । एवंभूतः किं कुर्यादिति तत्राह । युक्तः समाहितः सन् मच्चित्तः मत्परश्चासीतेति मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य सः । कश्चिद्रागी स्त्रीचित्तो नतु स्त्रियमेव परत्वेन गृह्णाति किं तर्हि राजानं वाराध्यत्वेन देवं वाराध्यत्वेन परमपुरुषार्थत्वेन च । अयं तु मच्चित्तो मत्परश्च अहमेव पर आराध्यः परमपुरुषार्थश्च यस्य सः । यत्तु तत्किं द्वितीयाद्यवस्थास्य संभवति ओमित्याह—**अयुक्त इति** । अयुक्तो मत्परः अहं पर अन्तर्यामी प्रेरको यस्येत्येवंरूपः । आस्ते तस्यां दशायामैक्यभावनाभावादिति तथाचायुक्तावस्थायां भिक्षाद्याचरतीति तात्पर्यमिति तन्न । वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

लितनेत्र इत्यर्थः । इतस्ततो दिशश्चानवलोकयन्नासीतेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १३ ॥ **प्रशान्तेति** । प्रशान्त आत्मा चित्तं यस्य, विगता भीर्भयं यस्य, ब्रह्मचारिव्रते ब्रह्मचर्ये स्थितः सन्मनः संयम्य प्रत्याहृत्य । मय्येव चित्तं यस्य, अहमेव परः पुरुषार्थो यस्य स मत्परः

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

तर्हि राजानं महादेवं वा । अयं तु मच्चित्तो मत्परश्च ॥ १४ ॥ अथेदानीं योगफलमुच्यते—**युञ्जन्निति ।**

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

श्लोकमादत्ते—**अथेति** । योगस्वरूपं तदङ्गमासनमपि तत्कर्तृविशेषणमित्यस्यार्थस्य प्रकथनानन्तरमित्यथशब्दार्थः ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

माह—**युञ्जन्निति** । एवमनेन प्रकारेण सदा निरन्तरं दीर्घकालं च आत्मानं मनो युञ्जन्समादधानो योगी नियतं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तस्य किं स्यादित्युच्यते—**युञ्जन्निति** । एवं रहोवस्थानादिपूर्वोक्तनियमेनात्मनि मनो युञ्जन् अभ्यासवैराग्याभ्यां समाहितं कुर्वन् योगी सदा योगाभ्यासपरोऽभ्यासातिशयेन नियतं निरुद्धं मानसं मनो येन । नियता निरुद्धा मानसा मनोवृत्तिविकारा येनेति वा नियतमानसः सन् शान्तिं सर्ववृत्त्युपरतिरूपां प्रशान्तवाहितां निर्वाणपरमां तत्त्वसाक्षात्कारोत्पत्तिद्वारेण सकार्याविद्यानिवृत्तिरूपमुक्तिपर्यवसायिनीं मत्संस्थां मत्स्वरूपपरमानन्दरूपां निष्ठामधिगच्छति नतु सांसारिकाण्यैश्वर्याण्यनात्मविषयसमाधिफलान्यधिगच्छति तेषामपवर्गोपयोगिसमाध्युपसर्गत्वात् । तथाच तत्तत्समाधिफलान्युक्त्वाह भगवान्पतञ्जलिः 'ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः' इति 'स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात्' इति च । स्थानिनो देवाः । तथाचोद्दालको देवैरामन्त्रितोऽपि तत्र सङ्गमादरं स्मयं गर्वं च कृत्वा देवानवज्ञाय पुनरनिष्टप्रसङ्गनिवारणाय निर्विकल्पकमेव समाधिमकरोदिति वसिष्ठेनोपाख्यायते । मुमुक्षुभिर्हेयश्च समाधिः सूत्रितः पतञ्जलिना 'वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात्संप्रज्ञातः' । सम्यक् संशयविपर्ययानध्यवसायरहितत्वेन प्रज्ञायते प्रकर्षेण विशेषरूपेण ज्ञायते भाव्यस्वरूपं येन स संप्रज्ञातः समाधिर्भावनाविशेषः । भावना हि भाव्यस्य विषयान्तरपरिहारेण चेतसि पुनःपुनर्निवेशनम् । भाव्यं च त्रिविधम् । ग्राह्यग्रहणग्रहीतृभेदात् । ग्राह्यमपि द्विविधं स्थूलसूक्ष्मभेदात् । तदुक्तं 'क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनतासमापत्तिः' इति । क्षीणा राजसतामसवृत्तयो यस्य तस्य चित्तस्य ग्रहीतृग्रहणग्राह्येष्वात्मेन्द्रियविषयेषु तत्स्था तत्रैवैकाग्रता तदञ्जनता तन्मयता । न्यग्भूते चित्ते भाव्यमानस्यैवोत्कर्ष इति यावत् । तथाविधा समापत्तिस्तद्रूपः परिणामो भवति । यथाभिजातस्य निर्मलस्य स्फटिकमणेस्तत्तदुपाश्रयवशात्तत्तद्रूपापत्तिरेवं निर्मलस्य चित्तस्य तत्तद्भावनीयवस्तूपरागतत्तद्रूपापत्तिः । समापत्तिः समाधिरिति च पर्यायः । यद्यपि ग्रहीतृग्रहणग्राह्येष्वित्युक्तं तथापि भूमिकाक्रमवशाद्ग्राह्यग्रहणग्रहीतृष्विति बोद्धव्यम् । यतः प्रथमं ग्राह्यनिष्ठ एव समाधिर्भवति ततो ग्रहणनिष्ठस्ततो ग्रहीतृनिष्ठ इति । ग्रहीत्रादिक्रमोऽप्यग्रे व्याख्यास्यते । तत्र यदा स्थूलं महाभूतेन्द्रियात्मकषोडशविकाररूपं विषयमादाय पूर्वापरानुसंधानेन शब्दार्थोल्लेखेन च भावना क्रियते तदा सवितर्कः समाधिः । अस्मिन्नेवालम्बने पूर्वापरानुसंधानशब्दार्थोल्लेखशून्यत्वे यदा भावना प्रवर्तते तदा निर्वितर्कः । एतावुभावप्यत्र वितर्कशब्देनोक्तौ । तत्रान्तःकरणलक्षणं सूक्ष्मं विषयमालम्ब्य तस्य देशकालधर्मावच्छेदेन यदा भावना प्रवर्तते तदा सविचारः । अस्मिन्नेव अवलम्बने देशकालधर्मावच्छेदं विना धर्मिमात्रावभासित्वेन यदा भावना प्रवर्तते तदा निर्विचारः । एतावुभावप्यत्र विचारशब्देनोक्तौ । तथाच भाष्यं 'वितर्कश्चित्तस्य स्थूल आलम्बने आभोगः सूक्ष्मे विचारः' इति । इयं ग्राह्यसमापत्तिरिति व्यपदिश्यते । यदा रजस्तमोलेशानुविद्धमन्तःकरणसत्त्वं भाव्यते तदा गुणभावाच्चिच्छक्तेः सुखप्रकाशमयस्य सत्त्वस्य भाव्यमानस्योद्रेकात्सानन्दः समाधिर्भवति । अस्मिन्नेव समाधौ ये बद्धधृतयस्तत्त्वान्तरं प्रधानपुरुषरूपं न पश्यन्ति ते विगतदेहाहंकारत्वाद्विदेहशब्देनोच्यन्ते । इयं ग्रहणसमापत्तिः । ततःपरं रजस्तमोलेशानभिभूतं शुद्धं सत्त्वमालम्बनीकृत्य या भावना प्रवर्तते तस्यां ग्राह्यस्य सत्त्वस्य न्यग्भावाच्चितिशक्तेरुद्रेकात्सत्तामात्रावशेषत्वेन समाधिः सास्मित इत्युच्यते । नचाहंकारास्मितयोरभेदः शङ्कनीयः । यतो यत्रान्तःकरणमहमित्युल्लेखेन विषयान्वेदयते सोऽहंकारः । यत्र त्वन्तर्मुखतया प्रतिलोमपरिणामेन प्रकृतिलीने चेतसि सत्तामात्रमवभाति सास्मिता । अस्मिन्नेव समाधौ ये कृतपरितोषास्ते परं पुरुषमपश्यन्तश्चेतसः प्रकृतौ लीनत्वात्प्रकृतिलया इत्युच्यन्ते । सेयं ग्रहीतृसमापत्तिरस्मितामात्ररूपग्रहीतृनिष्ठत्वात् । येतु परं पुरुषं विविच्य भावनायां प्रवर्तन्ते तेषामपि केवलपुरुषविषया विवेकख्यातिर्ग्रहीतृसमापत्तिरपि न सास्मितः समाधिर्विवेकेनास्मितायास्त्यागात् । तत्र ग्रहीतृभानपूर्वकमेव ग्रहणभानं तत्पूर्वकं च सूक्ष्मग्राह्यभानं तत्पूर्वकं च स्थूलग्राह्यभानमिति स्थूलविषयो द्विविधोऽपि वितर्कश्चतुष्टयानुगतः, द्वितीयो वितर्कविकलस्त्रितयानुगतः, तृतीयोऽवितर्कविचाराभ्यां विकलो द्वितीयानुगतश्चतुर्थो वितर्क-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

यथाश्रुतार्थसंभवे आसीतेत्यस्यास्त इत्यर्थकरणानुचितत्वाच्च ॥ १४ ॥ अथेदानीं योगफलमाह—**युञ्जन्निति** । एवं यथोक्तेन

६ श्रीधरीव्याख्या ।

एवं युक्तो भूत्वा आसीत तिष्ठेत् ॥ १४ ॥ योगाभ्यासफलमाह—**युञ्जन्नेवमिति** । एवमुक्तप्रकारेण सदात्मानं मनो युञ्जन्समाहितं

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

युञ्जन्समाधानं कुर्वन्नेवं यथोक्तेन विधानेन सदात्मानं योगी नियतमानसो नियतं संयतं मानसं मनो

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

आत्मानं युञ्जन्निति संबन्धः । आत्मशब्दो मनोविषयः । यथोक्तो विधिरासनादिः । उक्तविशेषणत्रयद्योतनार्थं सदेत्युक्तम् । योगी ध्यायी संन्यासीत्यर्थः । मनःसंयमस्य योगं प्रत्यसाधारणत्वं दर्शयति—नियतेति । शान्तिशब्दितोपरतेः

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

ख्यातिफलादपि निगृहीतं मानसं येन स नियतमानसः शान्तिं परमवैराग्यबलात्ख्यातिमपि निरुध्य निर्विकल्पं पदं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

विचारानन्दैर्विकलोऽस्मितामात्र इति चतुरवस्थोऽयं संप्रज्ञात इति । एवं सवितर्कः सविचारः सानन्दः सास्मितश्च समाधि-रन्तर्धानादिसिद्धिहेतुतया मुक्तिहेतुसमाधिविरोधित्वाद्धेय एव मुमुक्षुभिः । ग्रहीतृग्रहणयोरपि चित्तवृत्तिविषयतादशायां ग्राह्य-कोटौ निक्षेपाद्धेयोपादेयविभागकथनाय ग्राह्यसमापत्तिरेव विवृता सूत्रकारेण । चतुर्विधा हि ग्राह्यसमापत्तिः स्थूलग्राह्य-गोचरा द्विविधा सवितर्का निर्वितर्का च । सूक्ष्मग्राह्यगोचरापि द्विविधा सविचारा निर्विचारा च । तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का शब्दार्थज्ञानविकल्पसंभिन्ना स्थूलार्थावभासरूपा सवितर्का समापत्तिः स्थूलगोचरा सविकल्पकवृत्तिरित्यर्थः । स्मृतिपरिशुद्धौ स्वस्वरूपशून्ये चार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का । तस्मिन्नेव स्थूल आलम्बने शब्दार्थस्मृतिप्रविलये प्रत्युदितस्पष्ट-ग्राह्याकारप्रतिभासितया न्यग्भूतज्ञानांशत्वेन स्वरूपशून्येव निर्वितर्का समापत्तिः स्थूलगोचरा निर्विकल्पकवृत्तिरित्यर्थः । एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता । सूक्ष्मस्तन्मात्रादिर्विषयो यस्याः सा सूक्ष्मविषया । समापत्ति-र्द्विविधा सविचारा निर्विचारा च । सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदेन एतयैव सवितर्कया निर्वितर्कया च स्थूलविषयया समापत्त्या व्याख्यता । शब्दार्थज्ञानविकल्पसहितत्वेन देशकालधर्माद्यवच्छिन्नः सूक्ष्मोऽर्थः प्रतिभाति यस्यां सा सविचारा । शब्दार्थ-ज्ञानविकल्परहितत्वेन देशकालधर्माद्यनवच्छिन्नत्वेन च धर्मिमात्रतया सूक्ष्मोऽर्थः प्रतिभाति यस्यां सा निर्विचारा । सविचार-निर्विचारयोः सूक्ष्मविषयत्वविशेषणात्सवितर्कनिर्वितर्कयोः स्थूलविषयत्वमर्थाद्व्याख्यातम् । सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् । सविचाराया निर्विचारायाश्च समापत्तेर्यत्सूक्ष्मविषयत्वमुक्तं तदलिङ्गपर्यन्तं द्रष्टव्यम् । तेन सानन्दसास्मितयोर्ग्रहीतृग्रहणसमा-पत्त्योरपि ग्राह्यसमापत्तावेवान्तर्भाव इत्यर्थः । तथाहि पार्थिवस्याणोर्गन्धतन्मात्रं सूक्ष्मो विषयः आप्यस्यापि रसतन्मात्रं तैज-सस्य रूपतन्मात्रं वायवीयस्य स्पर्शतन्मात्रं नभसः शब्दतन्मात्रं तेषामहंकारः तस्य लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वं तस्याप्यलिङ्गं प्रधानं सूक्ष्मो विषयः । सप्तानामपि प्रकृतीनां प्रधान एव सूक्ष्मताविश्रान्तेस्तत्पर्यन्तमेव सूक्ष्मविषयत्वमुक्तम् । यद्यपि प्रधानादपि पुरुषः सूक्ष्मोऽस्ति तथाप्यन्वयिकारणत्वाभावात्तस्य सर्वान्वयिकारणे प्रधान एव निरतिशयं सौक्ष्म्यं व्याख्यातम् । पुरुषस्तु निमित्तकारणं सदपि नान्वयिकारणत्वेन सूक्ष्मतामर्हति । अन्वयिकारणत्वाविवक्षायां तु पुरुषोऽपि सूक्ष्मो भवत्येवेति द्रष्ट-व्यम् । ता एव सबीजः समाधिः । ताश्चतस्रः समापत्तयो ग्राह्येण बीजेन सह वर्तन्त इति सबीजः समाधिर्वितर्कविचारानन्दा-स्मितानुगमात्संप्रज्ञात इति प्रागुक्तः स्थूलेऽर्थे सवितर्को निर्वितर्कः सूक्ष्मेऽर्थे सविचारो निर्विचार इति । तत्रान्तिमस्य फल-मुच्यते । निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः स्थूलविषयत्वे तुल्येऽपि सवितर्कशब्दार्थज्ञानविकल्पसंकीर्णमपेक्ष्य तद्रहितस्य निर्वि-कल्परूपस्य निर्वितर्कस्य प्राधान्यम् । ततः सूक्ष्मविषयस्य सविकल्पकप्रतिभासरूपस्य सविचारस्य । ततोऽपि सूक्ष्मविषयस्य निर्विकल्पकप्रतिभासरूपस्य निर्विचारस्य प्राधान्यम् । तत्र पूर्वेषां त्रयाणां निर्विचारार्थत्वान्निर्विचारफलेनैव फलवत्त्वं निर्वि-चारस्य तु प्रकृष्टाभ्यासबलाद्वैशारद्ये रजस्तमोऽनभिभूतसत्त्वोद्रेके सत्यध्यात्मप्रसादः । क्लेशवासनारहितस्य चित्तस्य भूतार्थ-विषयः क्रमाननुरोधी स्फुटः प्रज्ञालोकः प्रादुर्भवति । तथाच भाष्यं 'प्रज्ञाप्रसादमारुह्य अशोच्यः शोचतो जनान् । भूमिष्ठा-निव शैलस्थः सर्वान्प्राज्ञोऽनुपश्यति ॥' इति । 'ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा' तत्र तस्मिन्प्रज्ञाप्रसादे सति समाहितचित्तस्य योगिनो या प्रज्ञा जायते सा ऋतंभरा ऋतं सत्यमेव बिभर्ति न तत्र विपर्यासगन्धोऽप्यस्तीति यौगिक्यैवेयं समाख्या । सा चोत्तमो योगः । तथाच भाष्यं 'आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च । त्रिधा प्रकल्पयन्प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ॥' इति । सा तु श्रुतानुमान-प्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् श्रुतमागमविज्ञानं तत्सामान्यविषयमेव । नहि विशेषेण सह कस्यचिच्छब्दस्य सङ्गतिर्ग्रहीतुं शक्यते । तथानुमानं सामान्यविषयमेव । नहि विशेषेण सह कस्यचिद्व्याप्तिर्ग्रहीतुं शक्यते । तस्माच्छ्रुतानुमानविषयो न विशेषः कश्चिदस्ति । नचास्य सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टस्य वस्तुनो लोकप्रत्यक्षेण ग्रहणमस्ति किंतु समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एव च सविशेषो भवति भूतसूक्ष्मगतो वा पुरुषगतो वा । तस्मान्निर्विचारवैशारद्यसमुद्भवायां श्रुतानुमानविलक्षणायां सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्ट-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

विधानेन योगी आत्मानं मनः सदा सर्वदा युञ्जन्समाधानं कुर्वन् नियतं संयतं मानसं मनो यस्य स योगानियतमानसो भूत्वा

६ श्रीधरीव्याख्या ।

कुर्वन्नियतं निरुद्धं मानसं चित्तं यस्य सः । शान्तिं संसारोपरतिं प्राप्नोति । कथंभूताम् । निर्वाणं परमं प्राप्यं यस्यां तां मत्संस्थां

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

यस्य सोऽयं नियतमानसः स शान्तिमुपरतिं निर्वाणपरमां निर्वाणं मोक्षस्तत्परमा निष्ठा यस्याः शान्तेः

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

सर्वसंसारनिवृत्तिपर्यवसायित्वं मत्वा विशिनष्टि—निर्वाणेति। यथोक्ताया मुक्तेर्ब्रह्मस्वरूपावस्थानादनर्थान्तरत्वमाह—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

निर्वाणं मोक्षस्तदेव परमा निष्ठा यस्याः शान्तेस्तां मत्संस्थां मय्येव संस्था एकीभावेनावस्थानं समाप्तिर्वा यस्यास्ताम-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

सर्वविशेषविषयायामृतंभरायामेव प्रज्ञायां योगिना महान्प्रयत्न आस्थेय इत्यर्थः । ननु क्षिप्तमूढविक्षिप्ताख्यव्युत्थानसंस्काराणामेकाग्रतायामपि सवितर्कनिर्वितर्कसविचारजानां संस्काराणां सद्भावात्तैश्चाल्यमानस्य चित्तस्य कथं निर्विचारवैशारद्यपूर्वकाध्यात्मप्रसादलभ्या ऋतंभरा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता स्यादत आह । तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिवन्धी तया ऋतंभरया प्रज्ञया जनितो यः संस्कारः स तत्त्वविषयया प्रज्ञया जनितत्वेन वलवत्त्वादन्यान्व्युत्थानजान्समाधिजांश्च संस्कारान् तत्त्वविषयप्रज्ञाजनितत्वेन दुर्वलान्प्रतिवध्नाति स्वकार्याक्षमान्करोति नाशयतीति वा। तेषां संस्काराणामभिभवात्तत्प्रभवाः प्रत्यया न भवन्ति । ततः समाधिरुपतिष्ठते ततः समाधिजा प्रज्ञा ततः प्रज्ञाकृताः संस्कारा इति नवोनवः संस्कारातिशयो वर्धते ततश्च प्रज्ञा ततश्च संस्कारा इति । ननु भवतु व्युत्थानसंस्काराणामतत्त्वविषयप्रज्ञाजनितानां तत्त्वमात्रविषयसंप्रज्ञातसमाधिप्रज्ञाप्रभवैः संस्कारैः प्रतिवन्धस्तेषां तु संस्काराणां प्रतिवन्धकाभावादेकाग्रभूमावेव सवीजः समाधिः स्यान्न तु निर्वीजो निरोधभूमाविति तत्राह—'तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्वीजः समाधिः' तस्य संप्रज्ञातस्य समाधेरेकाग्रभूमिजन्यस्य, अपिशब्दात्क्षिप्तमूढविक्षिप्तानामपि निरोधे योगिप्रयत्नविशेषेण विलये सति सर्वनिरोधात्समाधेः समाधिजस्य संस्कारस्यापि निरोधान्निर्वीजो निरालम्बनोऽसंप्रज्ञातसमाधिर्भवति । सच सोपायः प्राक्सूत्रितो 'विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्य' इति । विरम्यतेनेनेति विरामो वितर्कविचारानन्दास्मितादिरूपचिन्तात्यागः तस्य प्रत्ययः कारणम् । परं वैराग्यमिति यावत् । विरामश्चासौ प्रत्ययश्चित्तवृत्तिविशेष इति वा, तस्याभ्यासः पौनःपुन्येन चेतसि निवेशनं तदेव पूर्वं कारणं यस्य स तथा संस्कारमात्रशेषः सर्वथा निर्वृत्तिकोऽन्यः पूर्वोक्तात्सवीजाद्विलक्षणो निर्वीजोऽसंप्रज्ञातसमाधिरित्यर्थः । संप्रज्ञातस्य हि समाधेर्द्वावुपायावुक्तावभ्यासो वैराग्यं च। तत्र सालम्वनत्वादभ्यासस्य न निरालम्वनसमाधिहेतुत्वं घटत इति निरालम्वनं परं वैराग्यमेव हेतुत्वेनोच्यते । अभ्यासस्तु संप्रज्ञातसमाधिद्वारा प्रणाड्योपयुज्यते । तदुक्तं 'त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः' धारणाध्यानसमाधिरूपं साधनत्रयं यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहाररूपसाधनपञ्चकापेक्षया सवीजस्य समाधेरन्तरङ्गं साधनम् । साधनकोटौ च समाधिशव्देनाभ्यास एवोच्यते । मुख्यस्य समाधेः साध्यत्वात् । तदपि वहिरङ्गं निर्वीजस्य । अनिर्वीजस्य तु समाधेस्तदपि त्रयं वहिरङ्गं परंपरयोपकारि तस्य तु परं वैराग्यमेवान्तरङ्गमित्यर्थः । अयमपि द्विविधो भवप्रत्यय उपायप्रत्ययश्च । भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानां विदेहानां सानन्दानां प्रकृतिलयानां च सास्मितानां देवानां प्राग्व्याख्यातानां जन्मविशेषादौषधिविशेषान्मन्त्रविशेषात्तपोविशेषाद्वा यः समाधिः स भवप्रत्ययः । भवः संसारः आत्मानात्मविवेकाभावरूपः प्रत्ययः कारणं यस्य स तथा । जन्ममात्रहेतुको वा पक्षिणामाकाशगमनवत् पुनः संसारहेतुत्वान्मुमुक्षुभिर्हेय इत्यर्थः । 'श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषां' जन्मौषधिमन्त्रतपःसिद्धव्यतिरिक्तानामात्मानात्मविवेकदर्शिनां तु यः समाधिः स श्रद्धादिपूर्वकः श्रद्धादयः पूर्वे उपाया यस्य स तथा । उपायप्रत्यय इत्यर्थः । तेषु श्रद्धा योगविषये चेतसः प्रसादः । सा हि जननीव योगिनं पाति । ततः श्रद्दधानस्य विवेकार्थिनो वीर्यमुत्साह उपजायते । समुपजातवीर्यस्य पाश्चात्यासु भूमिषु स्मृतिरुत्पद्यते । तत्स्मरणाच्च चित्तमनाकुलं सत्समाधीयते । समाधिरत्रैकाग्रता समाहितचित्तस्य प्रज्ञा भाव्यगोचरा विवेकेन जायते तदभ्यासात्पराच्च वैराग्याद्भवत्यसंप्रज्ञातः समाधिर्मुमुक्षूणामित्यर्थः । 'प्रतिक्षणपरिणामिनो हि भावा ऋते चितिशक्तेः' इति न्यायेन तस्यामपि सर्ववृत्तिनिरोधावस्थायां चित्तपरिणामप्रवाहः तज्जन्यसंस्कारप्रवाहश्च भवत्येवेत्यभिप्रेत्य संस्कारशेष इत्युक्तम् । तस्य च संस्कारस्य प्रयोजनमुक्तम् 'ततः प्रशान्तवाहिता संस्कारात्' इति । प्रशान्तवाहिता नामावृत्तिकस्य चित्तस्य निरिन्धनाग्निवत्प्रतिलोमपरिणामेनोपशमः । यथा समिदाज्याद्याहुतिप्रक्षेपे वह्निरुत्तरोत्तरवृद्ध्या प्रज्वलति, समिदादिक्षये तु प्रथमक्षणे किंचिच्छाम्यति उत्तरोत्तरक्षणेषु त्वधिकमधिकं शाम्यतीति क्रमेण शान्तिर्वर्धते, तथा निरुद्धचित्तस्योत्तरोत्तराधिकः प्रशमः प्रवहति । तत्र पूर्वप्रशमजनितः संस्कार एवोत्तरोत्तरप्रशमस्य कारणम् । यदा च निरिन्धनाग्निवच्चित्तं क्रमेणोपशाम्यद्व्युत्थानसमाधिनिरोधसंस्कारैः सह स्वस्यां प्रकृतौ लीयते, तदा समाधिपरिपाकप्रभवेन वेदान्तवाक्यजेन सम्यग्दर्शनेनाविद्यायां निवृत्तायां तद्धेतुकदृग्दृश्यसंयोगाभावाद्वृत्तौ पञ्चविधायामपि निवृत्तायां स्वरूपप्रतिष्ठः पुरुषः शुद्धः केवलो मुक्त इत्युच्यते । तदुक्तं 'तदा द्रष्टुः स्वरूपेणावस्थानम्' इति । तदा सर्ववृत्तिनिरोधे वृत्तिदशायां तु नित्यापरिणामिचैतन्यरूपत्वेन तस्य सर्वदा शुद्धत्वेऽप्यनादिना दृश्यसंयोगेनाविद्यके-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

शान्तिमुपरतिं अविद्यानिवृत्तिलक्षणां ब्रह्मविद्याम् । कीदृशीम् । निर्वाणं मुक्तिः सैव परमा निष्ठा यस्याः मोक्षस्यानन्यसाधनभूताम् ।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

सा निर्वाणपरमा तां निर्वाणपरमां मत्संस्थां मदधीनामधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १५ ॥ इदानीं योगिन

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मत्संस्थामिति । मदधीनां मदात्मिकामित्यर्थः ॥ १५ ॥ आहारादीत्यादिशब्देन विहारजागरितादि चोच्यते, आत्म-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

धिगच्छति प्राप्नोति । ख्यातिफलं च सूत्रकृता दर्शितं 'प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः' इति, 'तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम्' इति,' 'सत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रात्सर्वज्ञातृत्वं सर्वभावाधिष्ठातृत्वं च' इति सूत्रत्रयेण । प्रसंख्याने ध्याने । अकुसीदस्य वणिज इव फलानिच्छोः सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवति, तस्याश्च फलं धर्ममेघः समाधिः सच प्रागेव व्याख्यातः । तत् वैराग्यं परं परसंज्ञं पुरुषख्यातेः फलं । तस्य लक्षणं गुणेषु दिव्यादि-व्यविषयेषु वैतृष्ण्यम् । एतस्यैव हि नान्तरीयकं फलं कैवल्यमिति योगा वदन्ति । तृतीयसूत्रोक्तं फलं सार्वज्ञ्यादिकं तु अभिप्रेत्य श्रूयते 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः' इत्यादि-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

नान्तःकरणतादत्म्याध्यासादन्तःकरणवृत्तिसारूप्यं प्राप्नुवन्नभोक्तापि भोक्तेव दुःखानां भवति । तदुक्तं 'वृत्तिसारूप्यमितरत्र'। इतरत्र वृत्तिप्रादुर्भावे । एतदेव विवृतं द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थं चित्तमेव द्रष्टृदृश्योपरक्तं विषयिविषयनिर्भासं चेतनाचेतनस्वरूपापन्नं विषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवाचेतनमपि चेतनमिव स्फटिकमणिकल्पं सर्वार्थमित्युच्यते । तदनेन चित्तसारूप्येण भ्रान्ताः केचित्तदेव चेतनमित्याहुः । तदसंख्येयवासनाभिश्चित्तमपि परार्थं संहत्यकारित्वात् । यस्य भोगापवर्गार्थं तत्स एव परश्चेतनोऽसंहतः पुरुषो नतु घटादिवत्संहत्यकारि चित्तं चेतनमित्यर्थः । एवंच विशेषदर्शिन आत्मभावभावनानिवृत्तिः। एवं योऽन्तःकरणपुरुषयोर्विशेषदर्शी तस्य यान्तःकरणे प्रागविवेकवशादात्मभावनासीत्सा निवर्तते । भेददर्शने सत्यभेदभ्रमानुपपत्तेः । सत्त्वपुरुषयोर्विशेषदर्शनं च भगवदर्पितनिष्कामकर्मसाध्यम् । तल्लिङ्गं च योगभाष्ये दर्शितम्—यथा प्रावृषि तृणाङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्तानुमीयते, तथा मोक्षमार्गश्रवणेन सिद्धान्तरुचिवशाद्यस्य लोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते तत्राप्यस्ति विशेषदर्शनबीजमपवर्गभागीयं कर्माभिनिर्वर्तितमित्यनुमीयते । यस्य तु तादृशं कर्मबीजं नास्ति तस्य मोक्षमार्गश्रवणे पूर्वपक्षयुक्तिषु रुचिर्भवति अरुचिश्च सिद्धान्तयुक्तिषु । तस्य कोऽहमासं कथमहमासमित्यादिरात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्तते । सा तु विशेषदर्शिनो निवर्तत इति । एवं सति किं स्यादिति तदाह—'तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम्' । निम्नं जलप्रवहणयोग्यो नीचदेशः । प्राग्भारस्तदयोग्योच्चप्रदेशः । चित्तं च सर्वदा प्रवर्तमानवृत्तिप्रवाहेण प्रवहज्जलतुल्यं तत्प्रागात्मानात्मविवेकरूपविमार्गवाहिविषयभोगपर्यन्तमस्यासीत् । अधुना त्वात्मानात्मविवेकमार्गवाहि कैवल्यपर्यन्तं संपद्यत इति । अस्मिंश्च विवेकवाहिनि चित्ते येऽन्तरायास्ते सहेतुका निवर्तनीया इत्याह सूत्राभ्यां 'तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः' 'हानमेषां क्लेशवदुक्तं' । तस्मिन्विवेकवाहिनि चित्ते छिद्रेष्वन्तरालेषु प्रत्ययान्तराणि व्युत्थानरूपाण्यहंममेत्येवंरूपाणि व्युत्थानानुभवजेभ्यः संस्कारेभ्यः क्षीयमाणेभ्योऽपि प्रादुर्भवन्ति । एषां च संस्काराणां क्लेशानामिव हानमुक्तं । यथा क्लेशा अविद्यादयो ज्ञानाग्निना दग्धबीजभावा न पुनश्चित्तभूमौ प्ररोहं प्राप्नुवन्ति, तथा ज्ञानाग्निना दग्धबीजभावाः संस्काराः प्रत्ययान्तराणि न प्रसोतुमर्हन्ति । ज्ञानाग्निसंस्कारास्तु यावच्चित्तमनुशेरत इति । एवंच प्रत्ययान्तरानुदयेन विवेकवाहिनि चित्ते स्थिरीभूते सति प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः प्रसंख्यानं सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः । शुद्धात्मज्ञानमिति यावत्। तत्र बुद्धेः सात्त्विके परिणामे कृतसंयमस्य सर्वेषां गुणपरिणामानां स्वामिवदाक्रमणं सर्वाधिष्ठातृत्वम् । तेषामेव च शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मित्वेन स्थितानां यथावद्विवेकज्ञानं सर्वज्ञातृत्वं च विशोका नाम सिद्धिः । फलं तद्वैराग्याच्च कैवल्यमुक्तं, 'सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च' । 'तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम्' इति सूत्राभ्याम्। तदेतदुच्यते । तस्मिन्प्रसंख्याने सत्यप्यकुसीदस्य फलमलिप्सोः प्रत्ययान्तराणामनुदये सर्वप्रकारं विवेकख्यातेः परिपोषाद्धर्ममेघः समाधिर्भवति । 'इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् । अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥' इति स्मृतेर्धर्मः प्रत्यग्ब्रह्मैक्यसाक्षात्कारं मेहति सिंचतीति धर्ममेघः तत्त्वसाक्षात्कारहेतुरित्यर्थः । ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः । ततो धर्ममेघात्समाधेर्धर्माद्वा क्लेशानां पञ्चविधानामविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशानां कर्मणां च रक्तकृष्णशुक्लभेदेन त्रिविधानामविद्यामूलानामविद्याक्षये बीजक्षयादात्यन्तिकी निवृत्तिः कैवल्यं भवति । कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तेरात्यन्तिक्या उचितत्वादित्यर्थः। एवं स्थिते 'युञ्जन्नेवं सदात्मानम्' इत्यनेन संप्रज्ञातः समाधिरेकाग्रभूमावुक्तः । 'नियतमानसः' इत्यनेन तत्फलभूतोऽसंप्रज्ञातः समाधिर्निरोधभूमावुक्तः । शान्तिमिति निरोधसमाधिजसंस्कारफलभूता प्रशान्तवाहिता । निर्वाणपरमामिति धर्ममेघस्य

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति । नान्यः पन्थाविद्यतेऽयनाय' इति श्रुतेः । तर्हि मच्चित्तो युक्त आसीत मत्पर इति किमर्थमुक्तमित्यत्राह—मत्संस्थां मदधीनां योगेनाराधितान्मत्तः सा लभ्यत इत्यर्थः । तथाच वक्ष्यति 'तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं'

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

आहारादिनियम उच्यते—नात्यश्नत इति । नात्यश्नत आत्मसंमितमन्नपरिमाणमतीत्याश्नतोऽत्यश्नतो न योगोऽस्ति, न चैकान्तमनश्नतो योगोऽस्ति 'यदुह वा आत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति, यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति' इति श्रुतेः । तस्माद्योगी नात्मसंमितादन्नादधिकं न्यूनं वाश्नीयात् । अथवा योगिनो योगशास्त्रे परिपठितादन्नपरिमाणादतिमात्रमश्नतो योगो नास्ति । उक्तं हि 'अर्धमशनस्य सव्यञ्जनस्य तृतीयमुदकस्य तु । वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत्' इत्यादि परिमाणम् । तथा नचातिस्वप्नशीलस्य योगो भवति नैव चातिमात्रं जाग्रतो योगो भवति चार्जुन ॥१६॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

संमितमन्नपरिमाणमष्टग्रासादि । आहारनियमे शतपथश्रुतिं प्रमाणयति—यदु ह वा इति । तदन्नं भुज्यमानं यदु ह वा इति प्रसिद्ध्यानूदितमवति अनुष्ठानयोग्यतामापाद्यानुष्ठानद्वारेण भोक्तारं रक्षति न पुनस्तदन्नमस्यानर्थाय भवतीत्यर्थः । यत्पुनरात्मसंमिताद्भूयोऽधिकतरं शास्त्रमतिक्रम्य भुज्यते तदात्मानं हिनस्ति भोक्तुरनर्थाय भवति । यच्चान्नं कनीयोऽल्पतरं शास्त्रनिश्चयाभावादद्यते तदन्नमनुष्ठानयोग्यतादिद्वारा न रक्षितुं क्षमते । तस्मादत्यधिकमत्यल्पं चान्नं योगमारुरुक्षता त्याज्यमित्यर्थः । श्रुतिसिद्धमर्थं निगमयति—तस्मादिति । नेत्यादेर्व्याख्यानान्तरमाह—अथवेति । किं तदन्नपरिमाणं योगशास्त्रोक्तं यदधिकं न्यूनं वाभ्यवहरतो योगानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—उक्तं हीति । 'पूरयेदशनेनार्धं तृतीयमुदकेन तु । वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥' इति वाक्यमादिशब्दार्थः । यथा नात्यन्तमश्नतोऽनश्नतश्च योगो न संभवति तथात्यन्तं स्वपतो जाग्रतश्च न योगः संभवतीत्याह—तथेति ॥ १६ ॥ आहारनिद्रा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

कम् ॥ १५ ॥ एवं योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह द्वाभ्याम्—नात्यश्नत इति । एकान्तमतिशयेन । अति-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

समाधेस्तत्त्वज्ञानद्वारा कैवल्यहेतुत्वम् । मत्संस्थामित्यनेनौपनिषदभिमतं कैवल्यं दर्शितम् । यस्मादेवं महाफलो योगस्तस्मात्तं महता प्रयत्नेन संपादयेदित्यभिप्रायः ॥१५॥ एवं योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह द्वाभ्याम्—नात्यश्नत इत्यादिना । यद्धुक्तं सज्जीर्यति शरीरस्य च कार्यक्षमतां संपादयति तदात्मसंमितमन्नं तदतिक्रम्य लोभेनाधिकमश्नतो न योगोऽस्ति । अजीर्णदोषेण व्याधिपीडितत्वात् । नचैकान्तमनश्नतो योगोऽस्ति । अनाहारादत्यल्पाहाराद्वा रसपोषणाभावेन शरीरस्य कार्याक्षमत्वात् । 'यदु ह वा आत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न भवति' इति शतपथश्रुतेः । तस्माद्योगी नात्मसंमितादन्नादधिकं न्यूनं वाश्नीयादित्यर्थः । अथवा 'पूरयेदशनेनार्धं तृतीयमुदकेन तु । वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत् ॥' इत्यादि योगशास्त्रोक्तपरिमाणादधिकं न्यूनं वाश्नतो योगो न संपद्यत इत्यर्थः । नचातिनिद्राशीलस्यातिजाग्रतश्च योगो नैवास्ति । हे अर्जुन, सावधानो भवेत्यभिप्रायः । एकश्चकार उक्ताहारातिक्रमसमुच्चयार्थः । अपरोऽनुक्तदोषसमुच्चयार्थः । यथा मार्कण्डेयपुराणे 'नाध्मातः क्षुधितः श्रान्तो न च व्याकुलचेतनः । युञ्जीत योगं राजेन्द्र योगी सिद्ध्यर्थमात्मनः ॥ नातिशीते न चैवोष्णे न द्वन्द्वे नानिलान्विते । कालेष्वेतेषु युञ्जीत न योगं ध्यानतत्परः ॥' इत्यादि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥' इति । अधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १५ ॥ योगिन आहारादिनियमं वक्तुं प्रथमं व्यतिरेकमाह—नेति । अत्यश्नतः आत्मसंमितादन्नादधिकमश्नतः योगो नास्ति । नचैकान्तमात्मसंमितमप्यनश्नतो योगोऽस्ति । उभयथापि व्याध्यादिना नाशप्रसङ्गात् । तथाच शतपथश्रुतिः 'यदु ह वा आत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न भवति इति' तस्माद्योगी नात्मसंमितादन्नादधिकं न्यूनं वाश्नीयात् । योगशास्त्रे परिपठितादन्नपरिमाणादतिमात्रं न्यूनं वाश्नतो योगिनो योगो नास्तीति वा व्याख्येयम् । तदुक्तम् 'पूरयेदशनेनार्धं तृतीयमुदकेन तु । वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत् ॥' इति । एतादृशस्य योग एव न सिध्यति । तेन दुःखरूपसमूलसंसारपङ्कहान्या शुद्धत्वाविर्भूतवस्तु दूरनिरस्त इति सूचयन्संबोधयति हे

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मद्रूपेणावस्थितिम् ॥ १५ ॥ योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह—नेति द्वाभ्याम् । अत्यन्तमधिकं भुञ्जानस्य । एकान्तमत्यन्तमभुञ्जानस्यापि योगः समाधिर्न भवति । तथातिनिद्राशीलस्यातिजाग्रतश्च योगो नैवास्ति ॥ १६ ॥ तर्हि कथंभूतस्य योगो भवतीत्यत

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

प्रसादवतः शान्तिर्जायते । यस्यां संस्थापर्यन्तं काष्ठा मत्प्राप्तिः ॥ १४ ॥ १५ ॥ नात्यश्नत इति । योपि आहारेष्वाह्रियमाणेषु विषयेषु विहार उपभोगाय प्रवृत्तिः । तस्याश्च युक्तत्वं नात्यन्तासक्तिर्नात्यन्तपरिवर्जनम् । एवं सर्वत्र । शिष्टं स्पष्टम् । जाग्रत इत्यादिमनः-

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥
यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कथं पुनर्योगो भवतीत्युच्यते—युक्तेति । युक्ताहारविहारस्य आह्रियत इत्याहारोऽन्नं विहरणं विहारः पादक्रमस्तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य, तथा युक्तचेष्टस्य युक्ता नियता चेष्टा यस्य कर्मसु, तथा युक्तस्वप्नावबोधस्य युक्तौ स्वप्नश्चावबोधश्च तौ नियतकालौ यस्य तस्य युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगिनो योगो भवति दुःखहा दुःखानि सर्वाणि हन्तीति दुःखहा । सर्वसंसारदुःखक्षयकृद्योगो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ अथाधुना कदा युक्तो भवतीत्युच्यते—यदेति । यदा

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

दिनियमविरहिणो योगव्यतिरेकमुक्त्वा तन्नियमवतो योगान्वयं व्याचष्टे—कथं पुनरित्यादिना । अन्नस्य नियतत्वमर्धमशनस्येत्यादि, विहारस्य नियतत्वं योजनान्न परं गच्छेदित्यादि, कर्मसु चेष्टाया नियतत्वं वाङ्नियमादि, रात्रौ प्रथमतो दशघटिकापरिमिते काले जागरणं मध्यतः स्वपनं पुनरपि दशघटिकापरिमिते जागरणमिति स्वप्नावबोधयोर्नियतकालत्वम् । एवं प्रयतमानस्य योगिनो भवतो योगस्य फलमाह—दुःखहेति । सर्वाणीत्याध्यात्मिकादिभेदभिन्नानीत्यर्थः । यथोक्तयोगमन्तरेणापि स्वप्नादौ दुःखनिवृत्तिरस्तीति विशिनष्टि—सर्वेति । विशुद्धविज्ञानद्वारेति शेषः ॥ १७ ॥ सफलस्य साङ्गस्य योगस्योक्त्यनन्तरं यदा हीत्यादावुक्तकालानुवादेन युक्तं लक्षयितुमनन्तरश्लोकप्रवृत्तिं दर्शयति—अथाधुनेति । विशेषेण संयतत्वमेव संक्षिपति—एकाग्रतामिति । आत्मन्येवेत्येवकारार्थं कथयति—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

जाग्रत इत्यत्राप्यतिशब्दो योज्यः ॥ १६ ॥ युक्ताः परिमिताः आहारादयो यस्य स तथा ॥ १७ ॥ निर्वाणपरमां शान्तिं प्राप्तस्य लक्षणान्याह—यदेत्यादिभिः षड्भिः । विनियतं विशेषेण एकाग्रताभूमेरपि निरुद्धमात्मनि प्रत्यगात्म-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

॥ १६ ॥ एवमाहारादिनियमविरहिणो योगव्यतिरेकमुक्त्वा तन्नियमवतो योगान्वयमाह—युक्ताहारेति । आह्रियत इत्याहारोऽन्नं, विहरणं विहारः पादभ्रमः, तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य तथा । अन्येष्वपि प्रणवजपोपनिषदावर्तनादिषु कर्मसु युक्ता नियतकाला चेष्टा यस्य तथा । स्वप्नो निद्रा, अवबोधो जागरणं, तौ युक्तौ नियतकालौ यस्य तस्य योगो भवति साधनपाटवात्समाधिः सिध्यति नान्यस्य । एवं प्रयत्नविशेषेण संपादितो योगः किंफल इति तत्राह—दुःखहेति । सर्वसंसारदुःखकारणाविद्योन्मूलनहेतुब्रह्मविद्योत्पादकत्वात्समूलसर्वदुःखनिवृत्तिहेतुरित्यर्थः । अत्राहारस्य नियतत्वं 'अर्धमशनस्य सव्यञ्जनस्य तृतीयमुदकस्य तु । वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत् ॥' इत्यादि प्रागुक्तम् । विहारस्य नियतत्वं 'योजनान्न परं गच्छेत्' इत्यादि । कर्मसु चेष्टाया नियतत्वं वागादिचापलपरित्यागः रात्रेर्विभागत्रयं कृत्वा प्रथमान्त्ययोर्जागरणं मध्ये स्वाप इति स्वप्नावबोधयोर्नियतकालत्वम् । एवमन्येऽपि योगशास्त्रोक्ता नियमा द्रष्टव्याः ॥ १७ ॥ एवमेकाग्रभूमौ संप्रज्ञातं समाधिमभिधाय निरोधभूमावसंप्रज्ञातं समाधिं वक्तुमुपक्रमते—यदेति । यदा यस्मिन्काले परवैराग्यवशाद्विनियतं विशेषेण नियतं सर्वशून्यतामापादितं चित्तं विगतरजस्तमस्कमन्तःकरणसत्त्वं स्वच्छत्वात्सर्वविषयाकारग्रहणसमर्थमपि सर्वतो निरुद्ध-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

अर्जुनेति ॥ १६ ॥ अन्वयमाह—युक्तेति । आह्रियत इत्याहारः अन्नं विहरणं विहारः पादक्रमस्तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्यान्नस्य युक्तत्वमुक्तमेव, पादक्रमस्य नियतत्वं तु योजनान्न परं गच्छेदित्युक्तरूपम् । तथा कर्मस्वितरव्यापारेषु युक्ता नियता चेष्टा यस्य सः, तथा युक्तौ स्वप्नावबोधौ निद्राजागरौ रात्रेराद्यन्तभागयोर्जागरो मध्ये निद्रेत्येवं नियतकालौ यस्य तस्य योगिनो योगो दुःखहा ज्ञानप्राप्त्या सर्वानर्थमूलभूताविद्यानिवृत्त्या सर्वसंसारदुःखक्षयकृद्भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ एतादृशयोगयुक्तः कदा भवतीति तत्राह । यस्मिन्काले विशेषेण नियतं चित्तं संयतमेकाग्रतामापन्नं निरुद्धं चित्तं बाह्यविषयचिन्तां विहायात्मन्येव प्रत्यगभिन्ने केवले

६ श्रीधरीव्याख्या ।

आह—युक्तेति । युक्तो नियत आहारो विहारश्च गतिर्यस्य, कर्मसु कार्येषु युक्ता नियतैव चेष्टा यस्य, युक्तौ नियतौ स्वप्नावबोधौ निद्राजागरौ यस्य तस्य दुःखनिवर्तको योगो भवति सिध्यति ॥ १७ ॥ कदा निष्पन्नयोगः पुरुषो भवतीत्यपेक्षायामाह—यदेति ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

प्रमाणत्वाद्वेदवत् । एवमन्यत्रापि ॥ १६ ॥ १७ ॥ अस्य च योगिनश्चित्तं आत्मन्येव नियतमना न किंचिदपि स्पृहयते ॥ १८ ॥ यथेति

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

विनियतं चित्तं विशेषेण नियतं संयतमेकाग्रतामापन्नं चित्तं हित्वा बाह्यचिन्तामात्मन्येव केवलेऽव-
तिष्ठते। स्वात्मनि स्थितिं लभत इत्यर्थः। निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो निर्गता दृष्टादृष्टविषयेभ्यः स्पृहा
तृष्णा यस्य योगिनः स युक्तः समाहित इत्युच्यते तदा तस्मिन्काले ॥ १८ ॥ तस्य योगिनः समाहितं
यच्चित्तं तस्योपमोच्यते—यथेति। यथा दीपः प्रदीपो निवातस्थो निवाते वातवर्जिते देशे स्थितो
नेङ्गते न चलति सोपमोपमीयतेऽनयेत्युपमा योगज्ञैश्चित्तप्रचारदर्शिभिः स्मृता चिन्तिता। योगिनो

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

हित्वेति। केवलत्वमद्वितीयत्वम्। तस्यात्मस्थितिं विवृणोति—स्वात्मनीति। चित्तस्य हि कल्पितस्यात्मैव तत्त्वं
तत्पुनरन्यतः सर्वतो निवारितमधिष्ठाने निमग्नं तिष्ठतीति भावः। तस्यामवस्थायां सर्वेभ्यो विषयेभ्यो व्यावृत्ततृष्णो
युक्तो व्यवह्रियत इत्याह—निःस्पृह इति ॥ १८ ॥ उपमा योगिनश्चित्तस्थैर्यस्योदाहरणमित्यर्थः। उपमाशब्दस्य
प्रदीपविषयत्वसिद्ध्यर्थं करणव्युत्पत्तिं दर्शयति—उपमीयत इति। योगिनो यथोक्तविशेषणवतश्चित्तस्थैर्यस्येति शेषः

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

न्येवावतिष्ठते नत्वस्मितादिरूपेणोद्रिच्यते तदा योगी सर्वेभ्यो जाग्रत्स्वप्नसबीजसमाधिषूपस्थितेभ्यः। ल्यब्लोपे प-
ञ्चमी। सार्वात्म्यप्राप्त्यैव तान् प्राप्य तेषु निःस्पृहो भवति तदा युक्तो निर्विकल्पक इत्युच्यते ॥ १८ ॥ एकाग्रता
वस्थायां योगिचित्तस्योपमामाह—यथेति। नेङ्गते न चलति तद्वत्। यतं च तच्चित्तं च यतचित्तं तस्य। एकाग्रतां

४ मधुसूदनीव्याख्या।

वृत्तिकत्वादात्मन्येव प्रत्यक्चिति अनात्मोपरक्ते वृत्तिराहित्येऽपि स्वतःसिद्धस्यात्माकारस्य वारयितुमशक्यत्वाच्चितेरेव प्राधा-
न्याभ्यरभूतं सदवतिष्ठते निश्चलं भवति, तदा तस्मिन्सर्ववृत्तिनिरोधकाले युक्तः समाहित इत्युच्यते। कः। यः सर्वकामेभ्यो
निःस्पृहः निर्गता दोषदर्शनेन सर्वेभ्यो दृष्टादृष्टविषयेभ्यः कामेभ्यः स्पृहा तृष्णा यस्येति परं वैराग्यमसंप्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गं
साधनमुक्तम्। तथाच व्याख्यातं प्राक् ॥ १८ ॥ समाधौ निर्वृत्तिकस्य चित्तस्योपमानमाह—यथेति। दीपचलनहेतुना
वातेन रहिते देशे स्थितो दीपो यथा चलनहेत्वभावान्नेङ्गते न चलति सोपमा स्मृता स दृष्टान्तश्चिन्तितो योगज्ञैः। कस्य
योगिन एकाग्रभूमौ संप्रज्ञातसमाधिमतोऽभ्यासपाटवाद्यतचित्तस्य निरुद्धसर्वचित्तवृत्तेरसंप्रज्ञातसमाधिरूपं योगं निरोधभूमौ
युञ्जतोऽनुतिष्ठतो य आत्मान्तःकरणं तस्य निश्चलतया सत्त्वोद्रेकेण प्रकाशकतया च निश्चलो दीपो दृष्टान्त इत्यर्थः। आत्मनो
योगं युञ्जत इति व्याख्याने दार्ष्टान्तिकालाभः सर्वावस्थस्यापि चित्तस्य सर्वदात्माकारतयात्मपदवैयर्थ्यं च। नहि योगेना-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

वतिष्ठते। स्थितिं लभत इत्यर्थः। सर्वकामेभ्यो दृष्टादृष्टविषयेभ्यः निर्गता निवृत्ता स्पृहा तृष्णा यस्य स तदा तस्मिन्काले युक्त
इत्युच्यते ॥ १८ ॥ योगिनः समाहितचित्तस्योपमानमाह—यथेति। यथा प्रदीपो निवाते वायुवर्जिते देशे स्थितो नेङ्गते न
चलति। उपमीयतेऽनयेत्युपमा सा योगज्ञैः चित्तप्रचारज्ञैः स्मृता चिन्तिता। योगिनो यतचित्तस्य संयतान्तःकरणस्यात्मनो योगं
समाधिमनुतिष्ठतः। अत्रोत्थानिकायां समाहितं च तच्चित्तमिति कर्मधारयः। योगिनः समाहितचित्तस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ।
एवं मूले तद्भाष्ये च ज्ञेयम्। एवं योगाभ्यासबलादेकाग्रीभूतं निवातप्रदीपकल्पं सदित्युत्तरश्लोकस्थभाष्यात्। योगिनो यथोक्तविशेषण-
वतश्चित्तस्थैर्यस्येति शेष इति तु भाष्यटीकाकाराः। एतेनात्मनो योगं नियुञ्जत इति व्याख्याने दार्ष्टान्तिकालाभः सर्वावस्थस्यापि
चित्तस्य सर्वदात्माकारतयात्मपदवैयर्थ्यं च। नहि योगेनात्माकारता चित्तस्य संपाद्यते किंतु स्वतएवात्माकारस्य सतो नात्माकारता निवर्त्यत
इति तस्माद्दार्ष्टान्तिकलाभप्रतिपादनार्थमात्मपदमिति प्रत्युक्तम्। विवेकादियुक्तेन मनसाऽविद्यानिवृत्त्यात्मा स्वयमेव प्रकाशते इत्यर्थे
मनसैवानुद्रष्टव्यमितिवत् योगेनानात्माकारतां चित्तस्य निवर्त्य स्वतःसिद्धामात्माकारतां स्फुरणरूपां समाधिमनुतिष्ठत इत्यर्थके
आत्मनो योगं युञ्जत इति वाक्ये आत्मपदस्य सार्थक्यात्। अन्यथा आत्मसंस्थं मनः कृत्वेति वक्ष्यमाणात्मपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। युञ्ज-

६ श्रीधरीव्याख्या।

विनियतं विशेषेण निरुद्धं सच्चित्तमात्मन्येव यदा निश्चलं तिष्ठति। किंच सर्वकामेभ्य ऐहिकामुष्मिकभोगेभ्यो विगततृष्णो भवति तदा
युक्तः योग इत्युच्यते ॥ १८ ॥ आत्मैकाकारतयावस्थितस्य चित्तस्योपमानमाह—यथेति। वातशून्ये देशे स्थितो दीपो यथा नेङ्गते न
चलति सा उपमा दृष्टान्तः। कस्य आत्मविषयं योगं युञ्जतोऽभ्यसतो योगिनो यतं नियतं चित्तं यस्य निष्कम्पतया प्रकाशकतया

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

यथा निवातस्थो दीपो न चलति एवं योगी। चलनमस्य विषयादीन्[illegible]र्जनादयः प्रयासाः ॥ १९ ॥ इदानीं तस्य स्वस्वभावस्य प्रकर्षो

१ मधुसूदनः.

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

यतचित्तस्य संयतान्तःकरणस्य युञ्जतो योगमनुतिष्ठत आत्मनः समाधिमनुतिष्ठत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ एवं योगाभ्यासबलादेकाग्रीभूतं निवातप्रदीपकल्पं सत्—यत्र यस्मिन्काल उपरमते चित्तमुपरतिं गच्छति निरुद्धं सर्वतो निवारितप्रचारं योगसेवया योगानुष्ठानेन यत्र चैव यस्मिंश्च काल आत्मना समाधिपरिशुद्धेनान्तःकरणेनात्मानं परं चैतन्यं ज्योतिःस्वरूपं पश्यन्नुपलभमानः स्व एवात्मनि तुष्यति तुष्टिं भजते

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

॥ १९ ॥ द्विविधः समाधिः संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्च, ध्येयैकाकारसत्त्ववृत्तिर्भेदेन कथंचिज्ज्ञायमाना संप्रज्ञातः समाधिः, कथमपि पृथगज्ञायमाना सैव सत्त्ववृत्तिरसंप्रज्ञातः समाधिस्तत्र सामान्येन समाधिलक्षणमभिधायासंप्रज्ञातस्य समाधेरधुना लक्षणं विवक्षन्नाह—**एवमिति** । काले समाध्युपलक्षिते । एवकारस्तुष्यतीत्यनेन संबध्यते । चकारस्य संबन्धमाह—**यस्मिंश्चेति** । कालस्तु पूर्ववत् । कर्मकारकत्वेन निर्दिष्टमात्मानं तत्पदार्थत्वेन व्याचष्टे—**परमिति** । आत्मनीत्यस्य त्वंपदार्थविषयत्वमाह—**स्व एवेति** । परमात्मानं प्रतीच्येव तद्भावेनापरोक्षीकुर्वन्नतुष्टिहेत्वभावात्तुष्य-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

प्राप्तं चित्तं निवातप्रदीपवन्न चलतीत्यर्थः । आत्मनो योगं समाधिं युञ्जतोऽनुतिष्ठतः ॥ १९ ॥ **यत्रेति** । एवं चित्त-मेकाग्रीभूतं सत् योगसेवया निरुद्धं यत्र यस्यामवस्थायामुपरमते विलीनं भवति यत्र वा आत्मना चित्तेनात्मानं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

त्माकारता चित्तस्य संपाद्यते किंतु स्वत एवात्माकारस्य सतो नात्माकारता निवर्त्यत इति । तस्माद्दार्ष्टान्तिकप्रतिपादनार्थ-मेवात्मपदं यतचित्तस्येति वा । भावपरो निर्देशः कर्मधारयो वा । यतस्य चित्तस्येत्यर्थः ॥ १९ ॥ एवं सामान्येन समाधि-मुक्त्वा निरोधसमाधिं विस्तरेण विवरीतुमारभते—**यत्रेति** । यत्र यस्मिन्परिणामविशेषे योगसेवया योगाभ्यासपाटवेन जाते सति चित्तं निरुद्धं एकविषयकवृत्तिप्रवाहरूपामेकाग्रतां त्यक्त्वा निरिन्धनाग्निवदुपशाम्यन्निर्वृत्तिकतया सर्ववृत्तिनिरोधरूपं परिणतं भवति, यत्र यस्मिंश्च परिणामे सति आत्मना रजस्तमोऽनभिभूतशुद्धसत्त्वमात्रेणान्तःकरणेनात्मानं प्रत्यक्चैतन्यं परमात्माभिन्नं सच्चिदानन्दघनमनन्तमद्वितीयं पश्यन् वेदान्तप्रमाणजया वृत्त्या साक्षात्कुर्वन्नात्मन्येव परमानन्दघने तुष्यति न देहेन्द्रियसंघाते न वा तद्भोग्येऽन्यत्र । परमात्मदर्शने सत्यतुष्टिहेत्वभावात्तुष्यत्येवेति वा । तमन्तःकरणपरिणामं सर्ववृत्ति-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

नेवं सदात्मानमितिवत् आत्मनोऽन्तःकरणस्य समाधिं निरोधमनुतिष्ठतोऽसंप्रज्ञातसमाध्यभिमुखस्येति भाष्यार्थसंभवेनात्मपदसार्थ-क्याच्च । अतएव योगिनो यतचित्तस्य निरुद्धसर्ववृत्तेरसंप्रज्ञातसमाधिरूपं योगं निरोधभूमौ युञ्जतोऽनुतिष्ठतः य आत्मान्तःकरणं तस्य निश्चलतया सत्त्वोद्रेकेण प्रकाशकतया च निश्चलो दीपो दृष्टान्त इत्यप्यपास्तम् । निश्चलताप्रतिपादकयतपदसमभिव्याहारात् । तत्सं-पत्वाच्चान्वययोग्यं चित्तपदं विहायात्मपदस्य दार्ष्टान्तिकपरत्वानौचित्यात् असंप्रज्ञातसमाधौ चित्तस्य कथमपि पृथगज्ञायमानत्वात् असंप्रज्ञातसमाध्यभिमुखस्य योगिनस्तत्सिद्धिपूर्वकाले यदेकाग्रीभूतं चित्तं तस्यायं दृष्टान्तो नतु निरुद्धसर्ववृत्तेरसंप्रज्ञातसमाधिस्थस्य योगिनोऽन्तःकरणस्येति विद्वद्भिराकलनीयम् ॥ १९ ॥ द्विविधः समाधिः संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्चेति । तत्र ध्येयैकाकारसत्त्ववृत्तिर्भेदेन कथंचिज्ज्ञायमाना आद्यः । कथमपि पृथगज्ञायमाना सैव सत्ववृत्तिर्द्वितीयः । तत्राद्यं प्रदर्श्य इदानीं द्वितीयस्य लक्षणं विवक्षन्नाह—**यत्रेति** । एवं योगाभ्यासबलात् एकाग्रीभूतं निवातप्रदीपकल्पं सत् यत्र यस्मिन्काले उपरमते चित्तमुपरतिं गच्छतीति योगसेवया योगानुष्ठानेन निरुद्धं सर्वतो निरुद्धं निवारितप्रचारं, यत्र चैव यस्मिंश्च काले आत्मना समाधिपरिशुद्धेनान्तःकरणेनात्मानं परं तत्प-दार्थं ज्योतिःस्वरूपं पश्यन्नुपलभमानः त्वंपदार्थे आत्मन्येव तुष्यति परमात्मानं प्रत्यक्चैतन्यएव तद्भावेनापरोक्षीकुर्वन् अतुष्टिहे-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

चञ्चलं यच्चित्तं तद्वत्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डवेत्यादौ कर्मैव योगशब्देनोक्तं, नात्यश्नतस्तु यो-स्तीत्यादौ तु समाधिर्योगशब्देनोक्तः । तत्र मुख्यो योगः क इत्यपेक्षायां समाधिमेव स्वरूपतः फलतश्च लक्षयन्स एव मुख्यो योग इत्याह—**यत्रेति सार्धैस्त्रिभिः** । यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेषे योगाभ्यासेन निरुद्धं चित्तमुपरतं भवतीति योगस्य स्वरूपलक्षणमुक्तम् । तथाच पातञ्जलं सूत्रम् 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इति । इष्टप्राप्तिलक्षणेन फलेन तमेव लक्षयति । यत्र च यस्मिन्नवस्थाविशेषे आत्मना शुद्धेन मनसात्मानमेव पश्यति नतु देहादि, पश्यंश्चात्मन्येव तुष्यति नतु विषयेषु । यत्रेत्यादीनां यच्छब्दानां तं योगसंज्ञितं वि-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

बहुतरविशेषणद्वारेण स्वरूपं निरूप्यते । तीर्थान्तरकल्पितेभ्यश्च रूपेभ्यो व्यतिरेकः—यत्रेति । यत्र मनो निरुद्धमुपरमते स्वयं

१ मधुसूदन.

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम्।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥
यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

॥ २० ॥ किंच—सुखमिति। सुखमात्यन्तिकमत्यन्तमेव भवतीत्यात्यन्तिकम्। अनन्तमित्यर्थः। यत्तद्बुद्धिग्राह्यं बुद्ध्यैवेन्द्रियनिरपेक्षया गृह्यत इति बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियमिन्द्रियगोचरातीतमविषयजनितमित्यर्थः। वेत्ति तदीदृशं सुखमनुभवति यत्र यस्मिन्काले न चैवायं विद्वानात्मस्वरूपे स्थितस्तस्मान्नैव चलति तत्त्वतः तत्त्वस्वरूपान्न प्रच्यवत इत्यर्थः ॥ २१ ॥ किंच यं लब्ध्वा यमात्मलाभं लब्ध्वा

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

त्येवेत्यर्थः। तस्मिन्काले योगसिद्धिर्भवतीति शेषः ॥ २० ॥ योगसिद्धिकालं प्रकारान्तरेण प्रकटयति—किंचेति। बुद्धिशब्दः स्वानुभवविषयः। इन्द्रियनिरपेक्षस्वानुभवगम्यत्वोक्तेरतीन्द्रियमिति पुनरुक्तमित्याशङ्क्याह—अविषयेति पदच्छेदः। नचेत्यादि अपेक्षितपूरणम्। आत्मस्वरूप इति। तस्मात्तत्त्वत इति संबन्धः, नैवेत्येवकारसंबन्धोक्तिः, चकारः सप्तम्या संबन्धनीयः। यत्रेति पूर्ववत्संबन्धः ॥ २१ ॥ प्रकारान्तरेण प्रकृतं योगं विशिनष्टि—किंचेति। आत्मलाभान्न परं विद्यत इति स्मृत्वा व्याचष्टे—यमात्मलाभमिति। लाभान्तरं पुरुषार्थभूतं, ततस्तस्मादात्मला-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

निर्विकल्पं पश्यन्नात्मनि तुष्यति न बाह्यार्थे तुष्टिं भजते ॥ २० ॥ किंच—सुखमिति। आत्यन्तिकमनन्तं यत्सुखं तत्केवलं बुद्धिग्राह्यं सौषुप्तसुखवद्यतोऽतीन्द्रियमिन्द्रियागोचरं यत्र सुखे स्थितो यं न वेत्ति वेद्याभावान्न किंचिदनुभवति नापि तत्त्वतश्चलति। बुद्धितादात्म्याध्यासकाले चलतीवेति भाति परंतु तत्त्वतो न चलति। तथाच श्रुतिः 'ध्यायतीव लेलायतीव' इतीवशब्दं प्रयुञ्जाना ध्यानादेरतात्त्विकत्वं दर्शयति। बुद्धौ ध्यायन्त्यां ध्यायतीवेति लेला-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

वृत्तिनिरोधरूपं योगं विद्यादिति परेणान्वयः। यत्र काले इति तु व्याख्यानमसाधु तच्छब्दानन्वयात् ॥ २० ॥ आत्मन्येव तोषे हेतुमाह—सुखमिति। यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेषे आत्यन्तिकमनन्तं निरतिशयं ब्रह्मस्वरूपं अतीन्द्रियं विषयेन्द्रियसंप्रयोगानभिव्यङ्ग्यं बुद्धिग्राह्यं बुद्ध्यैव रजस्तमोमलरहितया सत्त्वमात्रवाहिन्या ग्राह्यं सुखं योगी वेत्ति अनुभवति। यत्र च स्थितोऽयं विद्वांस्तत्त्वत आत्मस्वरूपान्नैव चलति तं योगसंज्ञितं विद्यादिति परेणान्वयः समानः। अत्रात्यन्तिकमिति ब्रह्मसुखस्वरूपकथनम्। अतीन्द्रियमिति विषयसुखव्यावृत्तिः। तस्य विषयेन्द्रियसंयोगसापेक्षत्वात्। बुद्धिग्राह्यमिति सौषुप्तसुखव्यावृत्तिः। सुषुप्तौ बुद्धेर्लीनत्वात्। समाधौ निर्वृत्तिकायास्तस्याः सत्त्वात्। तदुक्तं गौडपादैः 'लीयते तु सुषुप्तौ तन्निगृहीतं न लीयते' इति। तथाच श्रूयते 'समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत्। न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते ॥' इति। अन्तःकरणेन निरुद्धसर्ववृत्तिकेनेत्यर्थः। वृत्त्या तु सुखास्वादनं गौडपादाचार्यैस्तत्र प्रतिषिद्धं 'नास्वादयेत्सुखं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत्' इति। महदिदं समाधौ सुखमनुभवामीति सविकल्पवृत्तिरूपा प्रज्ञा सुखास्वादः। तं व्युत्थानरूपत्वेन समाधिविरोधित्वाद्योगी न कुर्यात्। अतएवैतादृश्या प्रज्ञया सह सङ्गं परित्यजेत्। तां निरुन्ध्यादित्यर्थः। निर्वृत्तिकेन तु चित्तेन स्वरूपसुखानुभवस्तैः प्रतिपादितः 'स्वस्थं शान्तं सनिर्वाणमकथ्यं सुखमुत्तमम्' इति। स्पष्टं चैतदुपरिष्टात्करिष्यते ॥ २१ ॥ 'यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः' इत्युक्तमुपपादयति—यमिति। यं च

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

नाभावात्तुष्टिं लभत एवेत्यर्थः ॥ २० ॥ किंच सुखमत्यन्तमेव भवतीत्यात्यन्तिकं अनन्तमित्यर्थः। यदेतादृशं ब्रह्मानन्दरूपं सुखं तद्बुद्ध्यैव गृह्यत इति बुद्धिग्राह्यम्। 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' इति श्रुतेः। अतीन्द्रियमिन्द्रियगोचरातीतम्। विषयाजन्यमित्यर्थः। यत्र यस्मिन्कालेऽयं विद्वान् आत्मस्वरूपेणावस्थितो वेत्ति अनुभवति तत्त्वतस्तत्त्वरूपान्नैव चलति। न प्रच्यवत इत्यर्थः ॥ २१ ॥ किंच यमात्मलाभं लब्ध्वा च ततोऽधिकमन्यल्लाभान्तरमस्तीति न मन्यते। किंच यस्मिन्नात्मतत्त्वे स्थितो गुरुणापि

६ श्रीधरीव्याख्या।

दिति चतुर्थेनान्वयः ॥ २० ॥ आत्मन्येव तोषे हेतुमाह—सुखमिति। यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेषे यत्तत्किमपि निरतिशयमात्यन्तिकं नित्यं सुखं वेत्ति। ननु तदा विषयेन्द्रियसंबन्धाभावात्कुतः सुखं स्यात्तत्राह। अतीन्द्रियं विषयेन्द्रियसंबन्धातीतम्। केवलं बुद्ध्यैवात्माकारतया ग्राह्यम्। अतएव च यत्र स्थितः संस्तत्त्वत आत्मस्वरूपान्नैव चलति ॥ २१ ॥ अचलत्वमेवोपपादयति—यमिति। यमात्मसुखरूपलाभं लब्ध्वा ततोऽधिकमपरं लाभं न मन्यते न चिन्तयति तस्यैव निरतिशयसुखत्वात्, यस्मिंश्च स्थितो महतापि

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

आत्यन्तिकं विषयकृतकालुष्याभावात्सुखं यत्र वेत्ति ॥ २० ॥ २१ ॥ अपरो लाभो धनदारपुत्रादीनां यस्संनियोगलभ्यश्च योगः(?) अन्यत्र

यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२ ॥
तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

प्राप्य चापरमन्यल्लाभान्तरं ततोऽधिकमस्तीति न मन्यते न चिन्तयति । किंच यस्मिन्नात्मतत्त्वे स्थितो दुःखेन शस्त्रनिपातादिलक्षणेन गुरुणा महतापि न विचाल्यते ॥ २२ ॥ यत्रोपरमत इत्याद्यारभ्य यावद्भिर्विशेषणैर्विशिष्ट आत्मावस्थाविशेषो योग उक्तः—तं विद्याद्विजानीयाद्दुःखसंयोगवियोगं दुःखैः संयोगो दुःखसंयोगस्तेन वियोगो दुःखसंयोगवियोगस्तं दुःखसंयोगवियोगं योग इत्येवसंज्ञितं विपरी-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

भादिति यावत् । तं विद्यादित्युत्तरत्र संबन्धः । यस्मिन्नित्याद्यवतारयति—**किंचेति** । अपरिपक्वयोगो यथा दर्शितेन दुःखेन प्रच्याव्यते न चैवं विचाल्यते यस्मिन्स्थितो योगी तं योगं विद्यादिति पूर्ववत् ॥ २२ ॥ तं विद्यादित्याद्यपेक्षितं पूरयन्नवतारयति—**यत्रेति** । तमित्यात्मावस्थाविशेषं परामृशति । दुःखसंयोगस्य वियोगो वियोगसंज्ञितो युज्यते स कथं योगसंज्ञितः स्यादित्याशङ्क्याह—**विपरीतेति** । इयं हि योगावस्था समुत्खातनिखिलदुःखभेदेति दुःखसंयोगा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

यन्त्यां लेलायतीवेति श्रुत्यर्थः । यद्वा तत्सुखं यत्रायं न चैव वेत्ति किमपि नैवानुभवति । यत्रेत्यादि भिन्नं वाक्यम् ॥ २१ ॥ दुःखेन शस्त्रपातादिलक्षणेन । गुरुणा महता ॥ २२ ॥ **तमिति** । यत्रोपरमते चित्तमित्यादिनोक्तलक्षणं तं दुःखसंयोगस्याप्यन्तःकरणसंबन्धस्य वियोगमेव सन्तं विरुद्धलक्षणया योगसंज्ञितं विद्यात् । योगफलमुपसंहृत्य पुनर्निश्चयानिर्वेदयोः साधनत्वविधानपूर्वकं तमेव शतकृत्वोऽपि पथ्यं वदितव्यमिति न्यायेन विधत्ते—**स इत्यादिना**। स योगो निश्चयेनाध्यवसायेनानिर्विण्णं निर्वेदरहितं चेतो यस्य तेन योक्तव्योऽभ्यसनीयः । यद्वा 'शान्तो दान्त उप-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

निरतिशयात्मकसुखव्यञ्जकं निर्वृत्तिकचित्तावस्थाविशेषं लब्ध्वा संतताभ्यासपरिपाकेन संपाद्यापरं लाभं ततोऽधिकं न मन्यते, 'कृतं कृत्यं प्राप्तं प्रापणीयमित्यात्मलाभान्न परं विद्यते' इति स्मृतेः । एवं विषयभोगवासनया समाधेर्विचलनं नास्तीत्युक्त्वा शीतवातमशकाद्युपद्रवनिवारणार्थमपि तन्नास्तीत्याह—**यस्मिन्निति** । यस्मिन्परमात्मसुखमये निर्वृत्तिकचित्तावस्थाविशेषे स्थितो योगी गुरुणा महता शास्त्रनिपातादिनिमित्तेन महतापि दुःखेन न विचाल्यते किमुत क्षुद्रेणेत्यर्थः ॥ २२ ॥ तमिति। यत्रोपरमत इत्यारभ्य वहुभिर्विशेषणैर्यो निर्वृत्तिकः परमानन्दाभिव्यञ्जकश्चित्तावस्थाविशेष उक्तस्तं चित्तवृत्तिनिरोधं चित्तवृत्तिमयसर्वदुःखविरोधित्वेन दुःखवियोगमिव सन्तं योगसंज्ञितं वियोगशब्दार्हमपि विरोधिलक्षणया योगशब्दवाच्यं विद्याज्जानी-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

दुःखेन शस्त्रनिपातादिलक्षणेन न विचाल्यते । यत्तु गुरुणा बृहस्पतिनापि दुखेःनातिप्रयासेनापि न विचाल्यते न ततः परिश्रमः क्रियत इति तदुपेक्ष्यम् । क्लिष्टकल्पनयाऽप्रसक्तप्रतिषेधस्यानुचितत्वात् ॥ २२ ॥ यत्रोपरमत इत्यारम्य यावद्भिर्विशेषणैर्विशिष्ट आत्मावस्थाविशिष्टो योग उक्तः तं योगसंज्ञितं विद्याज्जानीयात् । इति यत्र यस्मिन्काले इत्यादि भाष्यं, समाध्युपलक्षिते तस्मिन्काले योगसिद्धिर्भवतीति शेषः । यमात्मलाभं तं विद्यादित्युत्तरत्र संवन्धः । यस्मिंस्थितो योगी न विचाल्यते तं योगं विद्यादिति पूर्ववत् । तं विद्यादित्याद्यपेक्षितं पूरयन्नवतारयति—यत्रेति तमित्यात्मावस्थाविशेषं परामृशतीति भाष्यं तट्टीकाकृद्भिर्व्याख्यातम् । वस्तुतस्तु यत्रोपरमत इत्यारम्य यावद्भिर्विशेषणैर्विशिष्ट आत्मावस्थाविशेषो योग उक्तस्तमिति भाष्यानुरोधेन काले इत्यस्य चित्तोपरम-विशिष्ट आत्मावस्थाविशेष इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । यमात्मलाभमित्यस्य आत्मनो लाभो यस्मिन् यस्मादिति वा, आत्मलाभरूपमिति वा, लब्ध्वेत्यादिविशेषणविशिष्टमात्मावस्थाविशेषमित्यर्थः । यस्मिन्नात्मतत्त्व इत्यस्यात्मतत्त्वमात्रोपलब्ध्या आत्मतत्त्वे स्थित इत्यादिः

६ श्रीधरीव्याख्या ।

शीतोष्णादिदुःखेन न विचाल्यते नाभिभूयते । एतेनेष्टनिवृत्तिफलेनापि योगलक्षणमुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २२ ॥ य एवंभूतोऽवस्थाविशेषस्तमाह—**तमित्यर्धेन** । दुःखशब्देन दुःखमिश्रितत्वाद्विषयिकं सुखमपि गृह्यते । दुःखस्य संयोगेन स्पर्शमात्रेणापि वियोगो यस्मिंस्तमवस्थाविशेषं योगसंज्ञितं योगशब्दवाच्यं जानीयात् । परमात्मना क्षेत्रज्ञस्य योजनं योगः । यद्वा दुःखसंयोगेन वियोग एव शूरे कातरशब्दवद्विरुद्धलक्षणया योग उच्यते । कर्मणि तु योगशब्दस्तदुपायत्वादौपचारिक एवेति भावः । यस्मादेवं महाफलो योगस्तस्मात्स प्रयत्नतोऽभ्यसनीय इत्याह—**स इति सार्धेन** । स यो निश्चयेन शास्त्राचार्योपदेशजनितेन योक्तव्योऽभ्यसनीयः । यद्यपि शीघ्रं न

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

सुखधीर्निवर्तते चेति वस्तुस्वभावोयमित्यर्थः । न विचाल्यते विशेषेण न चाल्यते अपितु संस्कारमात्रेणैवास्य प्रथमक्षणमात्रमेव चलनं कारुण्यादिवशाद्वा मूढतया ॥ २२ ॥ विनष्टो बताहं किं मया प्रतिपत्तव्यमित्यादिदुःखसंयोगस्य वियोगो यतः । स च निश्चयेनाभि-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

तल्लक्षणेन विद्यात् । विजानीयादित्यर्थः । योगफलमुपसंहृत्य पुनरन्वयारम्भेण योगस्य कर्तव्यतोच्यते निश्चयानिर्वेदयोर्योगसाधनत्वविधानार्थम् । स यथोक्तफलो योगो निश्चयेनाध्यवसायेन योक्तव्योऽनि-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

भावो योगसंज्ञामर्हतीत्यर्थः । उपसंहृतयोगफले किमिति पुनर्योगस्य कर्तव्यत्वमुच्यते तत्राह—योगफलमिति । प्रकारान्तरेण योगस्य कर्तव्यत्वोपदेशारम्भोऽन्वारम्भः । योगं युञ्जानस्तल्लक्षणादुक्तां संसिद्धिमलभमानः संशयानो निवर्तेतेति तन्निवृत्त्यर्थं पुनः कर्तव्योपदेशोऽर्थवानिति मत्वाह—निश्चयेति । तयोः साधनत्वविधानमेवाक्षरयोज-नया साधयति—स यथेति । इह जन्मनि जन्मान्तरे वा सेत्स्यतीत्यध्यवसायेन योक्तव्यः कर्तव्यः ॥ २३ ॥ इतश्च

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

रतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्' इति श्रुतिविहितं श्रुत्यन्तरदृष्टं श्रद्धावित्तपदोपेतं शमादिषट्कमत्र क्रमतो विधीयते । तत्र निश्चयेनेति गुरुवेदवाक्यादौ फलावश्यंभावनिश्चयलक्षणा श्रद्धात्र निश्चयपदेन गृह्यते । तथा

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

यात्तु योगशब्दानुरोधात्कंचित्संबन्धं प्रतिपद्येतेत्यर्थः । तथाच भगवान्पतञ्जलिरसूत्रयत् 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इति । 'योगो भवति दुःखहा' इति यत्प्रागुक्तं तदेतदुपसंहृतम् । एवंभूते योगे निश्चयानिर्वेदयोः साधनत्वविधानायाह—स इति । स यथोक्तफलो योगो निश्चयेन शास्त्राचार्यवचनतात्पर्यविषयोऽर्थः सत्य एवेत्यध्यवसायेन योक्तव्योऽभ्यसनीयः । अनिर्विण्णचेतसा एतावतापि कालेन योगो न सिद्धः किमतः परं कष्टमित्यनुतापो निर्वेदस्तद्रहितेन चेतसा । इह जन्मनि जन्मान्तरे वा सेत्स्यति किंत्वरयेत्येवं धैर्ययुक्तेन मनसेत्यर्थः । तदेतद्गौडपादा उदाजहुः 'उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकबि-न्दुना । मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदतः ॥' इति । उत्सेक उत्सेचनम् । शोषणाध्यवसायेन जलोद्धरणमिति यावत् । अत्र संप्रदायविद आख्यायिकामाचक्षते—कस्यचित्किल पक्षिणोऽण्डानि तीरस्थानि तरङ्गवेगेन समुद्रोऽपजहार । स च समुद्रं शोषयिष्याम्येवेति प्रवृत्तः स्वमुखाग्रेणैकैकं जलबिन्दुमुपरि प्रचिक्षेप । तदा च बहुभिः पक्षिभिर्बन्धुवर्गैर्वार्यमाणोऽपि नैवो-पराम । यदृच्छया च तत्रागतेन नारदेन निवारितोऽप्यस्मिञ्जन्मनि जन्मान्तरे वा येन केनाप्युपायेन समुद्रं शोषयिष्याम्ये-वेति प्रतिजज्ञे, ततश्च दैवानुकूल्यात्कृपालुर्नारदो गरुडं तत्साहाय्याय प्रेषयामास समुद्रस्त्वज्ज्ञातिद्रोहेण त्वामवमन्यत इति वचनेन । ततो गरुडपक्षवातेन शुष्यन्समुद्रो भीतस्तान्यण्डानि तस्मै पक्षिणे प्रददौ–इति । एवमखेदेन मनोनिरोधे परमधर्मे

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

विशेषणविशिष्टे आत्मावस्थाविशेष इत्यर्थः । तथाच सर्वेषां यच्छब्दानां तत्तद्विशेषणविशिष्टावस्थाविशेषप्रतिपादकानां तच्छब्देना-न्वय इति । एतेन यत्र काल इति व्याख्यानं त्वसाधु तच्छब्दानन्वयादिति प्रत्युक्तम् । यत्त्वसाधुवादिनोक्तं यत्र यस्मिन्परिणामविशेषे योगसेवया योगाभ्यासपाटवेन जाते सति चित्तं निरुद्धमेकविषयकवृत्तिप्रवाहरूपामेकाग्रतां त्यक्त्वा निरिन्धनाग्निवदुपशाम्य निर्वृत्ति-कतया सर्ववृत्तिनिरोधरूपेण परिणतं भवति यत्र च यस्मिंश्च परिणामे सतीत्यादि । तत्रेदं वक्तव्यम् । स चित्तपरिणामः कः यस्मि-न्सति चित्तं निरोधपरिणामं भजति । निरोधपरिणाम उतैकाग्रतापरिणामः । नाद्यः । यस्मिन्सति सर्ववृत्तिनिरोधरूपेण चित्तं परि-णतं भवति इति तस्य ततः पृथगुक्तेः । न द्वितीयः । तमन्तःकरणपरिणामं सर्वचित्तवृत्तिनिरोधरूपं योगं विद्यादिति परेणान्वयादिति स्वपरग्रन्थविरोधात् । यस्मिंश्च परिणामे सतीति । अत्रापि विकल्पनीयम् । अयं परिणामः किं पूर्वोक्तादन्य उत स एव । आद्ये प्रथमयत्रपदार्थैकार्थताभावः । न द्वितीयः । उक्तदोषात् एकाग्रतापरिणामे सति निरोधपरिणामस्तस्मिंश्च सति आत्मनात्मानं पश्य-न्नात्मनि तुष्यतीति क्रमस्यौचित्याच्चेति दिक् । दुःखैः संयोगः दुःखसंयोगः तेन वियोगो निखिलार्थनिवृत्तिरूपस्तं योगसंज्ञितं योगशब्दितं विपरीतलक्षणेन विद्याज्जानीयादित्यर्थः । योगस्य फलमुपसंहृत्य 'शतं कृत्वापि पथ्यं वदितव्यम्' इति न्यायेन निश्चयादेः साधनत्वविधानार्थं योगस्य कर्तव्यतामाह—स इति । स यथोक्तफलो योगः निश्चयेनाध्यवसायेनेह जन्मनि जन्मान्तरे वा सेत्स्य-त्येवेत्यध्यवसायः । शास्त्राचार्योपदेशे यथार्थत्वनिश्चयो वा । अनिर्विण्णचेतसा खेदरहितेन चित्तेन दुःखबुद्ध्या प्रयत्नशैथिल्यकारणं खेदः । एतावतापि कालेन योगेनेति किमतः कष्टमित्येवंरूपः निश्चयेनानिर्विण्णचेतसा योक्तव्यः फलपर्यन्तमभ्यसनीयः । तदुक्तं गौडपादाचार्यैः 'उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकबिन्दुना । मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदतः ॥' इति । उत्सेको जलोद्धरणम् । एतेन निर्विण्णचेतसेत्येवंपदमुत्तरशेषभूतं द्रष्टव्यम् । तथा ह्यापातनिका—नन्वभ्यस्यतां नाम योगस्तत्रापि, यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनु-षज्जते । स सर्वसंकल्पसंन्यासीत्यनेन स्वार्थे संकल्पमूलकामनात्यागे इन्द्रियनिग्रहे प्राप्तेऽपि प्राप्तयोगैश्वर्यो दीनानाथसंदर्शनजनितानु-कम्पापरवशस्तेषां हितकामनया संकल्पपूर्वं बाह्यं कर्माचरेदित्याशङ्क्याह—निर्विण्णेति । सर्वान्कामान्स्वीयानिव परसंबन्धिनोऽपि संकल्पप्रभवान्, निर्विण्णेन चेतसा अशेषतः सहसंकल्पैः त्यक्त्वेति स्वसंसारनिर्वेदवतः परार्थप्रवृत्तिरत्यन्तासंगतेति । तथा सम-न्ततः सर्वविषयेभ्यो मनसा सहेन्द्रियग्रामं नियम्यैव योगो योक्तव्य इति प्रत्युक्तम् । क्त्वाप्रत्ययेन कामत्यागादेः योगाभ्याससाधनत्वस्य

१ मधुसूदनः. २ मधुसूदनः.

संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥
शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥ २५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

विंण्णचेतसा न निर्विंण्णमनिर्विंण्णं किं तच्चेतस्तेन निर्वेदरहितेन चेतसा चित्तेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥ किंच संकल्पप्रभवान्संकल्पः प्रभवो येषां कामानां ते संकल्पप्रभवाः कामास्तांस्त्यक्त्वा परित्यज्य सर्वानशेषतो निर्लेपेन । किंच मनसैव विवेकयुक्तेनेन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं विनियम्य नियमनं कृत्वा समन्ततः समन्तात् ॥ २४ ॥ शनैः शनैर्न सहसोपरमेदुपरतिं कुर्यात् कया बुद्ध्या किंविशिष्टया

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

योगस्य कर्तव्यत्वमिति प्रतिजानीते—**किंचेति** । केन क्रमेण कर्तव्यत्वमित्यपेक्षायामाह—**संकल्पेति** । संकल्पः शोभनाध्यासः । सर्वानित्युक्त्वा पुनरशेषत इति पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह—**निर्लेपेनेति** । यथा शेपो न भवति तथा सर्वेषां कामानां शोभनाध्यासाधीनानां त्यागस्य योगानुष्ठानशेषत्ववद्विवेकयुक्तेन मनसा करणसमुदायस्य सर्वतो नियमनमपि तत्र शेषत्वेन कर्तव्यमित्याह—**किंचेति** ॥ २४ ॥ कामत्यागद्वारेणेन्द्रियाणि प्रत्याहृत्य किं कुर्यादिति शङ्कितारं प्रत्याह—**शनैः शनैरिति** । सहसा विषयेभ्यः सकाशादुपरमे मनसो न स्वास्थ्यं संभवतीत्यभिप्रेत्याह—**न सहसेति** । तत्र साधनं धैर्ययुक्ता बुद्धिरित्याह—**कयेत्यादिना** । भूम्यादीरव्याकृतपर्यन्ताः प्रकृतीरष्ट पूर्वत्र पूर्वत्र

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

निर्विण्णचेतसेति वैराग्येण द्वन्द्वसहिष्णुत्वलक्षणा तितिक्षा विधीयते इति ज्ञेयम् ॥ २३ ॥ अथ शमदमोपरमसमाधानानि क्रमेण श्लोकद्वयेन विधत्ते—**संकल्पेति** । संकल्प इदं मे भूयादिति चेतोवृत्तिस्तत उद्भवो येषां तान्कामान्काम्यमानान्विषयानशेषतो वासनोच्छेदपूर्वकं संकल्पनिरोधेन त्यक्त्वा । एतेनान्तरिन्द्रियनिग्रहलक्षणः शम उक्तः। बाह्येन्द्रियनिग्रहलक्षणं दममाह—**मनसैवेति** । विषयदोषदर्शिना मनसैव सर्वतः सर्वप्रकारेण श्रोत्रादिकमिन्द्रियग्रामं समन्ततः सर्वेभ्यो विषयेभ्यो विनियम्योपरमेदित्युत्तरेणान्वयः ॥ २४ ॥ **शनैःशनैरिति** । भूमिकाजयक्रमेण

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

प्रवर्तमानं योगिनमीश्वरोऽनुगृह्णाति । ततश्च पक्षिण इव तस्याभिमतं सिध्यतीति भावः ॥२३॥ किंच कृत्वा योगोऽभ्यसनीयः—**संकल्पेति** । संकल्पो दुष्टेष्वपि विषयेष्वशोभनत्वादर्शनेन शोभनाध्यासः । तस्माच्च संकल्पादिदं मे स्यादित्येवंरूपाः कामाः प्रभवन्ति । तान्शोभनाध्यासप्रभवान्विषयाभिलाषान्विचारजन्याशोभनत्वनिश्चयेन शोभनाध्यासबाधाद्दृष्टेषु स्रक्चन्दनवनितादिष्वदृष्टेषु चेन्द्रलोकपारिजाताप्सरःप्रभृतिषु श्ववान्तपायसवत्स्वत एव सर्वान्ब्रह्मलोकपर्यन्तानशेषतः निरवशेषान्सवासनांस्त्यक्त्वा । अतएव कामपूर्वकत्वादिन्द्रियप्रवृत्तेस्तदपाये सति विवेकयुक्तेन मनसैवेन्द्रियग्रामं चक्षुरादिकरणसमूहं विनियम्य समन्ततः सर्वेभ्यो विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य शनैःशनैरुपरमेदित्यन्वयः ॥ २४ ॥—**शनैरिति** । भूमिकाजयक्रमेण शनैःश-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

स्पष्टप्रतीत्या योगसिद्ध्युत्तरभाव्यैश्वर्यवशादनुकम्पापरवशोऽपि स्वीयानिव परकीयानपि त्यक्त्वेत्यादिवर्णनस्यानौचित्यात् । शनैःशनैरित्यादिना मनस उपरमस्य वक्ष्यमाणत्वेनात्र मनसा विवेकादियुक्तेनेतिकरणपरत्ववर्णनस्यैवौचित्याच्च ॥ २३ ॥ साधनान्तराण्यपि विधत्ते—**संकल्पेति** । संकल्पोऽशोभनेऽपि इहामुत्रार्थभोगेऽविचारजनितः शोभनाध्यासः स प्रभवो येषां कामानां इदं मे स्यादिदं मे स्यादित्येवंरूपाणामिच्छाभेदानां ते तान्सर्वान्ब्रह्मलोकपर्यन्तानशेषतो निर्लेपेन लेपरूपेण शिष्टया वासनया सहितान् विचारेण शोभनाध्यासनिवृत्त्या त्यक्त्वा परित्यज्य । किंच मनसैवेन्द्रियग्रामं चक्षुरादीन्द्रियसमुदायं समन्ततः समन्ताद्विषयसमूहान्नियम्य नियमनं कृत्वा योगो योक्तव्य इति पूर्वेण शनैः शनैरुपरमेदिति परेण वान्वयः ॥२४॥ एवं कृत्वा किं कुर्यादित्यत आह—**शनैरिति**।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

सिध्यति तथाप्यनिर्विण्णेन निर्वेदरहितेन चेतसा योक्तव्यः । दुःखबुद्ध्या प्रयत्नशैथिल्यं निर्वेदः ॥ २३ ॥ किंच—**संकल्पेति** । संकल्पप्रभवो येषां तान्योगप्रतिकूलान्सर्वान्कामानशेषतः सवासनांस्त्यक्त्वा मनसैव विषयदोषदर्शिना सर्वतः प्रसरन्तमिन्द्रियसमूहं विशेषेण नियम्य योगो योक्तव्य इति पूर्वेणान्वयः ॥ २४ ॥ यदि तु प्राक्तनकर्मसंस्कारेण मनो विचलेत्तर्हि धारणया स्थिरीकुर्यादित्याह—शनैः

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

ताजनितया श्रद्धया सर्वथा योक्तव्योऽभ्यसनीयः । अनिर्विण्णमुपेयप्राप्तौ दृढतरं संसारं दुःखबहुलमतिनिर्विण्णं चेतो यस्य ॥ २३ ॥ कामानामुपायत्यागे उपायः संकल्पत्याग इत्याह—संकल्पेति ॥ २४ ॥ शनैःशनैः मनसैव न व्यापारोपरमेण । धृतिं गृहीत्वा क्रमात्क्रम

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

धृतिगृहीतया धृत्या धैर्येण गृहीतया धैर्येण युक्तयेत्यर्थः । आत्मनि संस्थितमात्मैव सर्वं न ततोऽन्य-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

धारणं कृत्वोत्तरोत्तरक्रमेण प्रविलापयेदिति भावः । अव्यक्तमात्मनि प्रविलाप्यात्ममात्रनिष्ठं मनो विधाय चिन्तयि-
तव्याभावादतिस्वस्थो भवेदित्याह—आत्मेति । तत्र संस्थितिमेव मनसो विवृणोति—आत्मैवेति । योगविधिमुप-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

दिव्यादिव्यविषयेभ्य उपरमेद्व्यावृत्तो भवेत् । कथम् । धृतिगृहीतया बुद्ध्येति । धृतिः 'धृत्या यया धारयते मनःप्राणे-
न्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्विकी' इत्युक्तलक्षणा तया गृहीतया वशीकृतया बुद्ध्योपर-
मेत् । तथा एवमुपरतं मनः आत्मनि स्वरूपे संस्था स्थितिर्यस्य नतु दृश्ये द्रष्टरि वा तत्तथा आत्मैकाकारमेकाग्रमि-
त्यर्थः । द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थं 'सर्वार्थतैकार्थतयोः क्षयोदयौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः' इति सूत्रितमैकाग्र्यं
प्रापयेत् । सूत्रार्थस्तु अहमिदं पश्यामीत्यनुभवे हि द्रष्टा दृश्यं दर्शनं च भासते । तत्र दर्शनमानमप्रत्याख्येयमतो द्रष्टरि
दृश्ये चोपरक्तं चित्तं सर्वार्थमिति । नतु दर्शनोपरक्ततापि सर्वार्थतायां गणिता । तदभावे चित्तस्य नाशापत्तेः । द्रष्टृ-
दृश्योपरागाभावे तु एकार्थं तदुच्यते यथा स्वप्ने । तत्र हि दृश्यं नास्तीति पामराणामपि प्रसिद्धम् । द्रष्टापि नास्ति ।
तदा इन्द्रियाणामभावात् । 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्ता' इतिश्रुत्यैव भोक्तृत्वस्येन्द्रियसंनियोगशिष्टत्वात् । किंतु द्रष्टृदृश्य-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

नैरुपरमेत् । धृतिर्धैर्यमखिन्नता तया गृहीता या बुद्धिरवश्यकर्तव्यतानिश्चयरूपा तया यदा कदाचिदवश्यं भविष्यत्येव योगः
किं त्वरयेत्येवंरूपया शनैःशनैर्गुरूपदिष्टमार्गेण मनो निरुन्ध्यात् । एतेनानिर्वेदनिश्चयौ प्रागुक्तौ दर्शितौ । तथाच श्रुतिः
'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानं महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥' इति । वागिति वाचं लौ-
किकीं वैदिकीं च मनसि व्यापारवति नियच्छेत् । 'नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत्' इति श्रुतेर्वाग्वृत्तिनिरो-
धेन मनोवृत्तिमात्रशेषो भवेदित्यर्थः । चक्षुरादिनिरोधोऽप्येतस्यां भूमौ द्रष्टव्यः । मनसीति छान्दसं दैर्घ्यम् । तन्मनः
कर्मेन्द्रियज्ञानेन्द्रियसहकारि नानाविधविकल्पसाधनं करणम् । ज्ञाने जानातीति ज्ञानमिति व्युत्पत्त्या ज्ञातर्यात्मनि ज्ञातृत्वोपा-
धावहंकारे नियच्छेत् । मनोव्यापारान्परित्यज्याहंकारमात्रं परिशेषयेत् । तच्च ज्ञानं ज्ञातृत्वोपाधिमहंकारमात्मनि महति महत्तत्त्वे
सर्वव्यापके नियच्छेत् । द्विविधो ह्यहंकारो विशेषरूपः सामान्यरूपश्चेति । अयमहमेतस्य पुत्र इत्येवं व्यक्तमभिमन्यमानो
विशेषरूपो व्यष्ट्यहंकारः । अस्मीत्येतावन्मात्रमभिमन्यमानः सामान्यरूपः समष्ट्यहंकारः । स च हिरण्यगर्भो महानात्मेति
च सर्वानुस्यूतत्वादुच्यते । ताभ्यामहंकाराभ्यां विविक्तो निरुपाधिकः शान्तात्मा सर्वान्तरश्चिदेकरसस्तस्मिन्महान्तमात्मानं
समष्टिबुद्धिं नियच्छेत् । एवं तत्कारणमव्यक्तमपि नियच्छेत् । ततो निरुपाधिकस्त्वंपदलक्ष्यः शुद्ध आत्मा साक्षात्कृतो भवति ।
शुद्धे हि चिदेकरसे प्रत्यगात्मनि जडशक्तिरूपमनिर्वाच्यमव्यक्तं प्रकृतिरुपाधिः । सा च प्रथमं सामान्याहंकाररूपं महत्तत्त्वं
नाम धृत्वा व्यक्तीभवति । ततो वहिर्विशेषाहंकाररूपेण ततो वहिर्मनोरूपेण ततो वहिर्वागादीन्द्रियरूपेण । तदेतच्छ्रुत्याभि-
हितं 'इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः
परः । पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥' इति । तत्र गवादिष्विव वाङ्निरोधः प्रथमा भूमिः । बालमुग्धादिष्विव
निर्मनस्त्वं द्वितीया । तन्द्र्यादिष्विवाहंकारराहित्यं तृतीया । सुषुप्ताविव महत्तत्त्वराहित्यं चतुर्थी । तदेतद्भूमिचतुष्टयमपेक्ष्य
शनैःशनैरुपरमेदित्युक्तम् । यद्यपि महत्तत्त्वशान्तात्मनोर्मध्ये महतत्त्वोपादानमव्याकृताख्यं तत्त्वं श्रुत्योदाहारि, तथापि तत्र
महत्तत्त्वस्य नियमनं नाभ्यधायि । सुषुप्ताविव जीवस्वरूपस्य 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति श्रुतेः स्वरूपलयप्रस-
ङ्गात् । तस्य च कर्मक्षये सति पुरुषप्रयत्नमन्तरेण स्वतएव सिद्धत्वात्तत्त्वदर्शनानुपयोगित्वाच्च 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सू-
क्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' इति पूर्वमभिधाय सूक्ष्मत्वसिद्धये निरोधसमाधेरभिधानात् । सच तत्त्वदिदृक्षोर्दर्शनसाधनत्वेन दृष्ट-
तत्त्वस्य च जीवन्मुक्तिरूपक्लेशक्षयायापेक्षितः । ननु शान्तात्मन्यवरुद्धस्य चित्तस्य वृत्तिरहितत्वेन सुषुप्तिवददर्शनहेतुत्वमिति
चेत् न । स्वतःसिद्धस्य दर्शनस्य निवारयितुमशक्यत्वात् । तदुक्तं 'आत्मानात्माकारं स्वभावतोऽवस्थितं सदा चित्तम् ।
आत्मैकाकारतया तिरस्कृतानात्मदृष्टि विदधीत ॥' यथा घट उत्पद्यमानः स्वतो वियत्पूर्ण एवोत्पद्यते । जलतण्डुलादिपूरणं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

धृतिगृहीतया धैर्ययुक्तया बुद्ध्योपरमेन्मनस उपरतिं संपादयेत् । शनैःशनैः क्रमेण नतु सहसा । ननूपरतिं प्रापितमपि मनः पुनः

६ श्रीधरीव्याख्या ।

रिति । धृतिर्धारणा तया गृहीतया वशीकृतया बुद्ध्यात्मसंस्थमात्मन्येव सम्यक् स्थितं निश्चलं मनः कृत्वोपरमेत् । तच्च शनैःश-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

निलापदुःखं प्रतनूकृत्य किंचिदपि विषयाणां त्यागग्रहणादिकं न चिन्तयेत् । यस्त्वत्यैर्व्याख्यातं न किंचिदपि चिन्तयेदिति तत्रासम्भ्यं रु-

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

त्किंचिदस्तीत्येवमात्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् एष योगस्य परमोऽवधिः ॥ २५ ॥ तत्रैवमात्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रवृत्तो योगी—यतो यतो यस्माद्यस्मान्निमित्ताच्छब्दादेर्निश्चलति निर्गच्छति

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

क्रमस्य किमिदमुक्तमित्याशङ्क्याह—**एष इति** । यन्मनसो नैश्चल्यमिति शेषः ॥ २५ ॥ ननु मनसः शब्दादिनिमित्तानुरोधेन रागद्वेषवशादत्यन्तचञ्चलस्यास्थिरस्य तत्र तत्र स्वभावेन प्रवृत्तस्य कुतो नैश्चल्यं नैश्चिन्त्यं चेति तत्राह—**तत्रेति** । योगप्रारम्भः सप्तम्यर्थः एवंशब्देन मनसैवेत्यादिरुक्तप्रकारो गृह्यते । स्वाभाविको दोषो मिथ्याज्ञानाधीनो रागादिः । शब्दादेर्मनसो नियमनं कथमित्याशङ्क्याह—**तत्तन्निमित्तमिति** । याथात्म्यनिरूपणं क्षयिष्णुत्वदुःखसंमि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

वासनावासितं चित्रपटसदृशमेकं मन एवास्ति । तच्च स्वयंजोतिषा पुरुषेण भास्यमानं जाग्रद्वत्स्वप्नेऽपि द्रष्टृदृश्योपरागं प्रकाशयति । तद्वासनावासितत्वात् । एवं सति यदा सर्वार्थतायाः क्षय एकार्थताया उदयश्च तदा चित्तस्यैकाग्रतारूपः परिणामो भवतीति । तदेवमात्मसंस्थं मनः कृत्वेति संप्रज्ञातसमाधिरुक्तः । तत्रापि पूर्वाभ्यासवशाच्चित्तस्य द्रष्टृदृश्योपरागो वासनामयो भातीति तन्निवारणेनासंप्रज्ञातसमाधिमाह—**न किंचिदपि चिन्तयेदिति** । ध्यातृध्यानध्येयविभागमपि न स्मरेत्किंतु अखण्डैकरससंविदात्मना सुषुप्तवत्तिष्ठेदित्यर्थः ॥ २५ ॥ शनैःशनैरित्येतं श्लोकं व्याचष्टे—**यतो यत इति त्रिभिः** । यतो यतो हेतोर्यं यं विषयं ग्रहीतुं मनो निश्चरति बहिर्गच्छति ततस्ततस्तत्रतत्र दोषदर्शनेन

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तूत्पन्ने घटे पश्चात्पुरुषप्रयत्नेन भवति । तत्र जलादौ निःसारितेऽपि वियन्निःसारयितुं न शक्यते । मुखपिधानेऽप्यन्तर्वियदवतिष्ठत एव । तथा चित्तमुत्पद्यमानं चैतन्यपूर्णमेवोत्पद्यते । उत्पन्ने तु तस्मिन्मूषानिषिक्तद्रुतताम्रवत्सुखदुःखादिरूपत्वं भोगहेतुधर्माधर्मसहकृतसामग्रीवशाद्भवति । तत्र घटदुःखाद्यनात्माकारे विरामप्रत्ययाभ्यासेन निवारितेऽपि निर्निमित्तश्चिदाकारो वारयितुं न शक्यते । ततो निरोधसमाधिना निर्वृत्तिकेन चित्तेन संस्कारमात्रशेषतयातिसूक्ष्मत्वेन निरुपाधिकचिदात्ममात्राभिमुखत्वाद्वृत्तिं विनैव निर्विघ्नमात्मानुभूयते । तदेतदाह 'आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत्' इति । आत्मनि निरुपाधिके प्रतीचि संस्था समाप्तिर्यस्य तदात्मसंस्थं सर्वप्रकारवृत्तिशून्यं स्वभावसिद्धात्माकारमात्रविशिष्टं मनः कृत्वा, धृतिगृहीतया विवेकबुद्ध्या संपाद्यासंप्रज्ञातसमाधिस्थः सन् किंचिदपि अनात्मानमात्मानं वा न चिन्तयेन्न वृत्त्या विषयीकुर्यात्। अनात्माकारवृत्तौ हि व्युत्थानमेव स्यात् । आत्माकारवृत्तौ च संप्रज्ञातः समाधिरित्यसंप्रज्ञातसमाधिस्थैर्याय कामपि चित्तवृत्तिं नोत्पादयेदित्यर्थः ॥ २५ ॥ **यत इति** । एवं निरोधसमाधिं कुर्वन्योगी शब्दादीनां चित्तविक्षेपहेतूनां मध्ये यतो यतो यस्माद्यस्मान्निमित्ताच्छब्दादेर्विषयाद्रागद्वेषादेश्च चञ्चलं विक्षेपाभिमुखं सत् मनो निश्चरति विक्षिप्तं सत् विषयाभिमुखीं प्रमाणविपर्ययविकल्पस्मृतीनामन्यतमामपि समाधिविरोधिनीं वृत्तिमुत्पादयति, तथा लयहेतूनां निद्राशेषबह्वशनश्रमादीनां मध्ये यतो यतो निमित्तादस्थिरं लयाभिमुखं सन्मनो निश्चरति, लीनं सत्समाधिविरोधिनीं निद्राख्यां वृत्तिमुत्पादयति ततस्ततो विक्षेपनिमित्ताल्लयनिमित्ताच्च नियम्यैतन्मनो निर्वृत्तिकं कृत्वात्मन्येव स्वप्रकाशपरमानन्दघने वशं नयेन्निरुन्ध्यात् । यथा न विक्षिप्येत, न वा लीयेतेति । एवकारो नात्मगोचरत्वं समाधेर्वारयति । एतच्च विवृतं गौडपादाचार्यपादैः 'उपायेन निगृह्णीयाद्विक्षिप्तं कामभोगयोः । सुप्रसन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा ॥ दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्तयेत् । अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति ॥ लये संबोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः । सकषायं विजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत् ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

पदार्थान्तरचिन्तनेनोपरतिं हास्यतीत्याशङ्क्याह । आत्मसंस्थमात्मैव सर्वं न ततोऽन्यत् किंचिदस्तीति एवमात्मसंस्थं मनः कृत्वा आत्मेतरवस्त्वभावान्न किंचिदपि चिन्तयेत् । मनसो नैश्चल्यस्य परमयोगावधित्वात् ॥ २५ ॥ ननु मनसः शब्दादिनिमित्तानुरोधेन रागद्वेषवशादतिचञ्चलस्यास्थिरस्य स्वभावादेव तत्रतत्र विषये प्रवृत्तस्य नैश्चल्यं नैश्चिन्त्यं वा कुत इत्याशङ्क्याह—**यत इति** । ए-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

नैरभ्यासक्रमेण नतु सहसा । उपरमस्वरूपमाह । न किंचिदपि चिन्तयेत् । निश्चले मनसि स्वयमेव प्रकाशमानपरमानन्दलक्षणो भूत्वात्मध्यानादपि न निवर्तेतेत्यर्थः ॥ २५ ॥ एवमपि रजोगुणवशाद्यदि मनः प्रचलेत्तर्हि पुनः प्रत्याहारेण वशीकुर्यादित्याह—**यत इति** । स्वभावतश्चञ्चलं धार्यमाणमप्यस्थिरं मनो यं यं विषयं प्रति निर्गच्छति ततस्ततः प्रत्याहृत्यात्मन्येव स्थिरं कुर्यात् ॥ २६ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

चितम् । शून्यवादप्रसङ्गात् । नच विषयव्युपरममात्रमेव प्राप्तमित्युच्यते ॥ २५ ॥ **यतो यत इति** । यतो यतो मनो निवर्तते तन्निवर्तन-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

स्वभावदोषान्मनश्चञ्चलमत्यर्थं चलमत एवास्थिरं ततस्ततस्तस्मात्तस्माच्छब्दादेर्निमित्तान्नियम्य तत्तन्निमित्तं याथात्म्यनिरूपणेनाभासीकृत्य वैराग्यभावनया चैतन्मन आत्मन्येव वशं नयेदात्मवश्यता-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

श्रवाद्यालोचनं तेन तत्र तत्र वैराग्यभावनया तत्तदाभासीकृत्य ततस्ततो नियम्यैतन्मन इति संबन्धः। मनोवशीकरणेनोपशमे किं स्यादित्याह—**एवमिति**। योगाभ्यासो विषयविवेकद्वारा मनोनिग्रहाद्यावृत्तिः, प्रशान्तमात्मन्येव

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

ततस्ततो विषयादेतन्मनो नियम्य प्रत्याहृत्य आत्मनि स्वरूपे एव वशं नयेत्पर्यवस्थापयेत्। एतेन पूर्वार्धे व्याख्या-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

नास्वादयेत्सुखं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत्। निश्चलं निश्चरच्चित्तमेकीकुर्यात्प्रयत्नतः॥ यदा न लीयते चित्तं नच विक्षिप्यते पुनः। अनिङ्गनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा॥' इति पञ्चभिः श्लोकैः। उपायेन वक्ष्यमाणेन वैराग्याभ्यासेन कामभोगयोर्विक्षिप्तं प्रमाणविपर्ययविकल्पस्मृतीनामन्यतमयापि वृत्त्या परिणतं मनो निगृह्णीयान्निरुन्ध्यात्। आत्मन्येवेत्यर्थः। कामभोगयोरिति चिन्त्यमानावस्थाभुज्यमानावस्थाभेदेन द्विवचनम्। तथा लीयतेऽस्मिन्निति लयः सुषुप्तं तस्मिन्प्रसन्नमायासवर्जितमपि मनो निगृह्णीयादेव। सुप्रसन्नं चेत्कुतो निगृह्यते तत्राह—**यथाकाम इति**। यथा कामो विषयगोचरप्रमाणादिवृत्त्युत्पादनेन समाधिविरोधी, तथा लयोऽपि निद्राख्यवृत्त्युत्पादनेन समाधिविरोधी। सर्ववृत्तिनिरोधो हि समाधिः। अतः कामादिकृतविक्षेपादिव श्रमादिकृतलयादपि मनो निरोद्धव्यमित्यर्थः। उपायेन निगृह्णीयात्केनेत्युच्यते। सर्वं द्वैतमविद्याविजृम्भितमल्पं दुःखमेवेत्यनुस्मृत्य 'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति। अथ यदल्पं तन्मर्त्यं तद्दुःखम्' इति श्रुत्यर्थः। गुरूपदेशादनु पश्चात्पर्यालोच्य कामांश्चिन्त्यमानावस्थान्, विषयान्भोगान्भुज्यमानावस्थांश्च विषयान्निवर्तयेत्। मनसः सकाशादिति शेषः। कामश्च भोगश्च कामभोगं तस्मान्मनो निवर्तयेदिति वा। एवं द्वैतस्मरणकाले वैराग्यभावनोपाय इत्यर्थः। द्वैतविस्मरणं तु परमोपाय इत्याह—**अजमिति**। अजं ब्रह्म सर्वं न ततोऽतिरिक्तं किंचिदस्तीति शास्त्राचार्योपदेशादनन्तरमनुस्मृत्य तद्विपरीतं द्वैतजातं न पश्येत्। अधिष्ठाने ज्ञाते कल्पितस्याभावात्। पूर्वोपायापेक्षया वैलक्षण्यसूचनार्थस्तुशब्दः। एवं वैराग्यभावनातत्त्वदर्शनाभ्यां विषयेभ्यो निवर्त्यमानं चित्तं यदि दैनंदिनलयाभ्यासवशाल्लयाभिमुखं भवेत्तदा निद्राशेषाजीर्णबहुचनश्रमाणां लयकारणानां निरोधेन चित्तं सम्यक् प्रबोधयेदुत्थानप्रयत्नेन। यदि पुनरेवं प्रबोध्यमानं दैनंदिनप्रबोधाभ्यासवशात्कामभोगयोर्विक्षिप्तं स्यात्तदा वैराग्यभावनया तत्त्वसाक्षात्कारेण च पुनः शमयेत्। एवं पुनःपुनरभ्यस्यतो लयात्संबोधितं विषयेभ्यश्च व्यावर्तितं नापि समप्राप्तमन्तरालावस्थं चित्तं स्तब्धीभूतं सकषायं रागद्वेषादिप्रबलवासनावशेन स्तब्धीभावाख्येन कषायेण दोषेण युक्तं विजानीयात्समाहिताच्चित्ताद्विवेकेन जानीयात्। ततश्च नेदं समाहितमित्यवगम्य लयविक्षेपाभ्यामिव कषायादपि चित्तं निरुन्ध्यात्। ततश्च लयविक्षेपकषायेषु परिहृतेषु परिशेषाच्चित्तेन समं ब्रह्म प्राप्यते। तच्च समप्राप्तं चित्तं कषायलयभ्रान्त्या न चालयेद्विषयाभिमुखं न कुर्यात्, किंतु धृतिगृहीतया बुद्ध्या लयकषायप्राप्तेर्विविच्य तस्यामेव समप्राप्तावतियत्नेन स्थापयेत्। तत्र समाधौ परमसुखव्यञ्जकोऽपि सुखं नास्वादयेत्। एतावन्तं कालमहं सुखीति सुखास्वादरूपां वृत्तिं न कुर्यात् समाधिभङ्गप्रसङ्गादिति प्रागेव कृतव्याख्यानं 'प्रज्ञया यदुपलभ्यते सुखं तदप्यविद्यापरिकल्पितं मृषैवेत्येवंभावनया निःसङ्गो निस्पृहः सर्वसुखेषु भवेत्। अथवा प्रज्ञया सविकल्पसुखाकारवृत्तिरूपया सह सङ्गं परित्यजेत्तु स्वरूपसुखमपि निर्वृत्तिकेन चित्तेन नानुभवेत्। स्वभावप्राप्तस्य तस्य वारयितुमशक्यत्वात्। एवं सर्वतो निवर्त्य निश्चलं प्रयत्नवशेन कृतं चित्तं स्वभावचाञ्चल्याद्विषयाभिमुखतया निश्चरद्बहिर्निर्गच्छत् एकीकुर्यात्। प्रयत्नतः निरोधप्रयत्नेन समे ब्रह्मण्येकतां नयेत्। समप्राप्तं चित्तं कीदृशमुच्यते। यदा न लीयते नापि स्तब्धीभवति तामसत्वसाम्येन लयशब्देनैव स्तब्धीभावस्योपलक्षणात्। नच विक्षिप्यते पुनः न शब्दाद्याकारवृत्तिमनुभवति नापि सुखमास्वादयति राजसत्वसाम्येन। सुखास्वादस्यापि विक्षेपशब्देनोपलक्षणात्। पूर्वं भेदनिर्देशस्तु पृथक्प्रयत्नकरणाय। एवं लयकषायाभ्यां विक्षेपसुखास्वादाभ्यां च रहितं अनिङ्गनमिङ्गनं चलनं सवातप्रदीपवल्लयाभिमुखरूपं तद्रहितं निवातप्रदीपकल्पं। अनाभासं न केनचिद्विषयाकारेणाभासत इत्येतत्कषायसुखास्वादयोरुभयान्तर्भाव उक्त एव। यदैवं दोषचतुष्टयरहितं चित्तं भवति तदा तच्चित्तं ब्रह्म निष्पन्नं समं ब्रह्मप्राप्तं भवतीत्यर्थः। एतादृशश्च योगः श्रुत्या प्रतिपादितः 'यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह। बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम्। तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्। अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ' इति एतन्मूलकमेव च 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इति सूत्रम्। तस्मायुक्तं तदस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेदिति॥ २६॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

आत्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रवृत्तो योगी यतो यतो यस्माद्यस्मान्निमित्ताच्छब्दादेर्निःसरति निर्गच्छति स्वभावदोषान्मनश्चञ्चलमतएवास्थिरं लयाभिमुखं। ततस्ततस्तस्मात्तस्माच्छब्दादेर्निमित्तान्नियम्य तत्तच्छब्दादिनिमित्तं क्षयिष्णुत्वदुःखसंमिश्रत्वाद्यालोचनेन तत्रतत्र वैरा-

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥
युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

मापादयेत् । एवं योगाभ्यासबलाद्योगिन आत्मन्येव प्रशाम्यति मनः ॥ २६ ॥ प्रशान्तमनसं प्रशान्तं मनो यस्य स प्रशान्तमनास्तं प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमं निरतिशयमुपैत्युपगच्छति । शान्तरजसं प्रक्षीणमोहादिक्लेशरजसमित्यर्थः । ब्रह्मभूतं जीवन्मुक्तं ब्रह्मैव सर्वमित्येवं निश्चयवन्तं ब्रह्मभूतमकल्मषं धर्माधर्मादिवर्जितम् ॥ २७ ॥ युञ्जन्निति । युञ्जन्नेवं यथोक्तेन क्रमेण योगी योगान्त-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

प्रलीनमिति यावत् ॥ २६ ॥ मनस्तद्वृत्त्योरभावे स्वरूपभूतसुखाविर्भावस्य स्वापादौ प्रसिद्धिं द्योतयितुं हिशब्दः । मोहादिक्लेशप्रतिबन्धाद्योगिनि यथोक्तसुखाप्राप्तिमाशङ्क्य मनोविलयमुपेत्य परिहरति—शान्तेति । तस्यास्मदादिविलक्षणत्वमाह—ब्रह्मभूतमिति । अस्मदादेरपि स्वतो ब्रह्मभूतत्वेन तुल्यं जीवन्मुक्तत्वमित्याशङ्क्याह—ब्रह्मैवेति । धर्माधर्मप्रतिबन्धादयुक्ता यथोक्तसुखप्राप्तिरित्याशङ्क्योक्तम्—अकल्मषमिति ॥ २७ ॥ उत्तमं सुखं योगिनो भवतीत्युक्तं तदेव स्फुटयति—युञ्जन्निति । क्रमो यथोक्तो मनसैवेन्द्रियग्राममित्यादिः, योगान्तरायो रागद्वेषादिः, सदा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

तम् ॥ २६ ॥ एवमात्मवशे मनसि किं स्यादित्याशङ्क्याह—प्रशान्तेति । हि यस्मादेनं प्रशान्तमनसं प्रकर्षेणोपरतचेतसं योगिनमेकाग्रताभूमावुत्तमं सुखं संप्रज्ञातसमाधिफलभूतमुपैति । भौतिकानां बाह्यानां मानोरथिकानामान्तराणां च विषयाणां त्यागात् शान्तरजसं प्रक्षीणमोहादिक्लेशं ब्रह्मभूतं सद्वस्तुरूपं अकल्मषं धर्माधर्मवर्जितम् । यथोक्तं योगभाष्ये 'यस्त्वेकाग्रे चेतसि सद्भूतमर्थं प्रद्योतयति कर्मबन्धनानि श्लथयति निरोधमभिमुखीकरोति क्षिणोति च क्लेशान् स संप्रज्ञातो योग इत्याख्यायते' इति । एतेनात्मसंस्थं मनः कृत्वेति व्याख्यातम् ॥ २७ ॥ अस्य फलमाह—युञ्जन्निति । एवमनेन प्रकारेण योगी आत्मानं मनो युंजन्समादधानः विगतकल्मषो निरस्ताविद्यादिक्लेशः

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

एवं योगाभ्यासबलादात्मन्येव योगिनः प्रशाम्यति मनः । ततश्च—प्रशान्तेति । प्रकर्षेण शान्तं निर्वृत्तिकतया निर्वृत्तसंस्कारमात्रशेषं मनो यस्य तं प्रशान्तमनसं वृत्तिशून्यतया निर्मनस्कम् । निर्मनस्कत्वे हेतुगर्भं विशेषणद्वयं शान्तरजसमकल्मषमिति । शान्तं विक्षेपकं रजो यस्य तं विक्षेपशून्यम् । तथा न विद्यते कल्मषं लयहेतु तमो यस्य तमकल्मषं लयशून्यम् । प्रशान्तरजसमित्यनेनैव तमोगुणोपलक्षणे अकल्मषं संसारहेतुधर्माधर्मादिविवर्जितमिति वा । ब्रह्मभूतं ब्रह्मैव सर्वमिति निश्चयेन समं ब्रह्म प्राप्तं जीवन्मुक्तं एनं योगिनं एवमुक्तेन प्रकारेणेति श्रीधरः । उत्तमं निरतिशयं सुखमुपैत्युपगच्छति । मनस्तद्वृत्त्योरभावे सुषुप्तौ स्वरूपसुखाविर्भावप्रसिद्धिं द्योतयति हिशब्दः । तथाच प्राग्व्याख्यातं 'सुखमात्यन्तिकं यत्तद्' इत्यत्र ॥ २७ ॥ उक्तं सुखं योगिनः स्फुटीकरोति—युञ्जन्निति । एवं 'मनसैवेन्द्रियग्रामम्' इत्याद्युक्तक्रमेणात्मानं मनः सदा युञ्जन्समादधत् योगी योगेन नित्यसंबन्धी विगतकल्मषः विगतमलः संसारहेतुधर्माधर्मरहितः सुखेनानायासेन ईश्वरप्रणिधानात् सर्वान्तरायनिवृत्त्या ब्रह्मसंस्पर्शं सम्यक्त्वेन विषयास्पर्शेन सह ब्रह्मणः स्पर्शस्तादात्म्यं यस्मिंस्तद्विषयासंस्पर्शि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

त्यभावनयाऽभावीकृत्यात्मन्येवैतन्मनो वशं नयेदात्मवशतामापादयेत् ॥ २६ ॥ वशीकरणेन मनस उपरमे फलमाह—प्रशान्तमनसमिति । एवं योगाभ्यासबलाद्योगिन आत्मन्येव मनः शाम्यति ततश्च प्रकर्षेण शान्तं मनो यस्य तम् । यतः शान्तरजसं प्रक्षीणमोहादिक्लेशरजसम् । अतएव ब्रह्मभूतं ब्रह्मैव सर्वमित्येवं निश्चयवन्तं जीवन्मुक्तमतएवाकल्मषं धर्माधर्मादिरूपकल्मषवर्जितं योगिनमुत्तममात्यन्तिकं निरतिशयं सुखमुपैत्युपगच्छति ॥ २७ ॥ योगिनमुत्तमं सुखमुपैतीत्युक्तं तदेव स्फुटयति—युञ्जन्निति ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

एवं प्रत्याहारादिभिः पुनः पुनर्मनो वशीकुर्वन्तं रजोगुणक्षये सति योगसुखं प्राप्नोतीत्याह—प्रशान्तमनसमिति । एवमुक्तेन प्रकारेण शान्तं रजो यस्य तम् । अतएव प्रशान्तं मनो यस्य तमेनं निष्कल्मषं ब्रह्मत्वं प्राप्तं योगिनमुत्तमं सुखं समाधिसुखं स्वयमेवोपैति प्राप्नोति ॥ २७ ॥ ततश्च कृतार्थो भवतीत्याह—युञ्जन्निति । एवमनेन प्रकारेण सर्वदात्मानं मनो युञ्जन्वशीकुर्वन्

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

मनन्तरमेवात्मनि शमयेत् ॥ २६ ॥ अन्यथाप्रतिष्ठं चित्तं पुनरपि विपर्ययमवलम्बते । तथात्मनि शान्तचित्तं योगिनं कर्मभूतं सुखं

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

रायवर्जितः सदात्मानं युञ्जन् विगतकल्मषो विगतपापः सुखेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा परेण

२ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

सुखेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं निर्विशेषं ब्रह्मणैक्यं त्रिविधोपाधिप्रविलयादश्नुते प्राप्नोति । कीदृशं ब्रह्मसंस्पर्शम् । अत्यन्तं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

ब्रह्मस्वरूपमित्येतत् अत्यन्तं सर्वानन्तान्परिच्छेदानतिक्रान्तं निरतिशयं सुखमानन्दमश्नुते व्याप्नोति । सर्वतो निर्वृत्तिकेन चित्तेन लयविक्षेपविलक्षणमनुभवति । विक्षेपे वृत्तिसत्त्वात् लये च मनसोऽपि स्वरूपेणासत्त्वात् सर्ववृत्तिशून्येन सूक्ष्मेण मनसा सुखानुभवः समाधावेवेत्यर्थः । अत्र चानायासेनेत्यन्तरायनिवृत्तिरुक्ता । ते चान्तराया दर्शिता योगसूत्रेण 'व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि' । चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः चित्तं विक्षिपन्ति योगादपनयन्तीति चित्तविक्षेपा योगप्रतिपक्षाः । संशयभ्रान्तिदर्शने तावद्वृत्तिरूपतया वृत्तिनिरोधस्य साक्षात्प्रतिपक्षौ । व्याध्यादयस्तु सप्तवृत्ति सहचरिततया तत्प्रतिपक्षा इत्यर्थः । व्याधिर्धातुवैषम्यनिमित्तो विकारो ज्वरादिः । स्त्यानमकर्मण्यता । गुरुणा शिक्ष्यमाणस्याप्यासनादिकर्मानर्हतेति यावत् । योगः साधनीयो नवेत्युभयकोटिस्पृग्विज्ञानं संशयस्तद्रूपप्रतिष्ठत्वेन विपर्ययान्तर्गतोऽपि सन्नुभयकोटिस्पर्शित्वैककोटिस्पर्शित्वरूपावान्तरविशेषविवक्षयात्र विपर्ययोद्देशेनोक्तः । प्रमादः समाधिसाधनानामनुष्ठानसामर्थ्येऽप्यननुष्ठानशीलता । विषयान्तरव्यापृततया योगसाधनेष्वौदासीन्यमिति यावत् । आलस्यं सत्यामप्यौदासीन्यप्रच्युतौ कफादिना तमसा च कायचित्तयोर्गुरुत्वव्याधित्वेनाप्रसिद्धमपि योगविषये प्रवृत्तिविरोधि । अविरतिश्चित्तस्य विषयविशेषे ऐकान्तिकोऽभिलाषः । भ्रान्तिदर्शनं योगासाधनेऽपि तत्साधनत्वबुद्धिस्तथा तत्साधनेऽप्यसाधनत्वबुद्धिः । अलब्धभूमिकत्वं समाधिभूमिरेकाग्रतायाश्च अलाभः । क्षिप्तमूढविक्षिप्तरूपत्वमिति यावत् । अनवस्थितत्वं लब्धायामपि समाधिभूमौ प्रयत्नशैथिल्याच्चित्तस्य तत्राप्रतिष्ठितत्वम् । त एते चित्तविक्षेपा नव योगमला योगप्रतिपक्षा योगान्तराया इति चाभिधीयन्ते । दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासविक्षेपसहभुवः । दुःखं चित्तस्य राजसः परिणामो बाधनालक्षणः । तच्चाध्यात्मिकं शारीरं मानसं च व्याधिवशात्कामादिवशाच्च भवति । आधिभौतिकं व्याघ्रादिजनितं, आधिदैविकं ग्रहपीडादिजनितं द्वेषाख्यविपर्ययहेतुत्वात्समाधिविरोधि । दौर्मनस्यमिच्छाविघातादि बलवद्दुःखानुभवजनितश्चित्तस्य तामसः परिणामविशेषः क्षोभापरपर्यायस्तब्धीभावः । स तु कषायत्वाल्लयवत्समाधिविरोधी । अङ्गमेजयत्वमङ्गकम्पनमासनस्थैर्यविरोधि । प्राणेन बाह्यस्य वायोरन्तःप्रवेशनं श्वासः समाध्यङ्गरेचकविरोधी । प्राणेन कोष्ठ्यस्य वायोर्बहिर्निःसारणं प्रश्वासः समाध्यङ्गपूरकविरोधी । समाहितचित्तस्यैते न भवन्ति विक्षिप्तचित्तस्यैव भवन्तीति विक्षेपसहभुवोऽन्तराया एव । एतेऽभ्यासवैराग्याभ्यां निरोद्धव्याः । ईश्वरप्रणिधानेन च तीव्रसंवेगानामासन्ने समाधिलाभे प्रस्तुते 'ईश्वरप्रणिधानाद्वा' इति पक्षान्तरमुक्त्वा प्रणिधेयमीश्वरं 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः' 'तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजं' । 'स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्' इति त्रिभिः सूत्रैः प्रतिपाद्य तत्प्रणिधानं द्वाभ्यामसूत्रयत् 'तस्य वाचकः प्रणवः' 'तज्जपस्तदर्थभावनम्' इति । ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च । ततः प्रणवजपरूपात्तदर्थध्यानरूपाच्चेश्वरप्रणिधानात्प्रत्यक्चेतनस्य पुरुषस्य प्रकृतिविवेकेनाधिगमः साक्षात्कारो भवति । उक्तानामन्तरायाणामभावोऽपि भवतीत्यर्थः । अभ्यासवैराग्याभ्यामन्तरायनिवृत्तौ कर्तव्यायामाभ्यासदार्ढ्यार्थमाह । तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः तेषामन्तरायाणां प्रतिषेधार्थमेकस्मिन्कस्मिंश्चिदभिमते तत्त्वेऽभ्यासश्चेतसः पुनःपुनर्निवेशनं कार्यम् । तथा 'मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्' । मैत्री सौहार्दम् । करुणा कृपा । मुदिता हर्षः । उपेक्षा औदासीन्यम् । सुखादिशब्दैस्तद्वन्तः प्रतिपाद्यन्ते । सर्वप्राणिषु सुखसंभोगापन्नेषु साध्वेतन्मम मित्राणां सुखित्वमिति मैत्रीं भावयेन्नत्वीर्ष्याम् । दुःखितेषु कथं नु नामैषां दुःखनिवृत्तिः स्यादिति कृपा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

एवं यथोक्तेन क्रमेणात्मानमन्तःकरणं सदा दीर्घकालमादरनैरन्तर्याभ्यां च युञ्जन् आत्मनि स्थिरं कुर्वन् । योगान्तरायवर्जित इति भाष्यम् । योगान्तरायाश्च योगसूत्रप्रदर्शिताः । 'व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासाविक्षेपसहभुवः' इति । एते रजस्तमोवशात्प्रवर्तमानाश्चित्तस्य विक्षेपा भवन्ति । तैरेकाग्रताविरोधिभिश्चित्तं विक्षिप्यत इत्यर्थः । तत्र व्याधिर्धातुवैषम्यनिमित्तो ज्वरादिः । स्त्यानमकर्मण्यता । संशयश्चित्तस्योभयकोट्यालम्बनं । विज्ञानं योगः साध्यो नवेति । प्रमादोऽनुत्थानशीलता । समाधिसाधने औदासीन्यं आलस्यं । कायचित्तयोर्गुरुत्वं योगविषये प्रीत्यभावहेतुः । अविरतिश्चित्तस्य विषयसंप्रयोगात्मागर्धः । भ्रान्तिदर्शनं शुक्तिकायां रजतवद्विपर्ययज्ञानम् । लब्धभूमि-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

सर्वात्मना गतं कल्मषं यस्य स योगी सुखेनानायासेन ब्रह्मणः संस्पर्शोऽविद्यानिवर्तकः साक्षात्कारस्तदेवात्यन्तं सर्वोत्तमं सुखमश्नुते ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

युञ्जन्निति ॥ २७ ॥ अनेनैव क्रमेण योगिनां सुखेन ब्रह्मावाप्तिः नतु कष्टयोगादिनेति तात्पर्यम् ॥ २८ ॥ सर्वेति । सर्वेषु भूतेष्वात्मानं

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

संस्पर्शो यस्य तद्ब्रह्मसंस्पर्शं सुखमत्यन्तमन्तमतीत्य वर्तत इत्यत्यन्तमुत्कृष्टं निरतिशयमश्नुते व्याप्नोति ॥ २८ ॥ इदानीं योगस्य यत्फलं ब्रह्मैकत्वदर्शनं सर्वसंसारविच्छेदकारणं तत्प्रदर्श्यते—सर्वेति ।

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

त्मानं युञ्जन्निति संबन्धः । पापपदमुपलक्षणं पुण्यस्यापि । संस्पर्शस्तादात्म्यमेकरस्यम् । उत्कर्षो विपयासंस्पर्शः ॥ २८॥ योगमनुतिष्ठतो ब्रह्मभूतस्य सर्वानर्थनिवृत्तिनिरतिशयसुखप्राप्तिलक्षणो द्विविधो मोक्षो हेतुना केन स्यादिति शङ्कमानं प्रत्याह—इदानीमिति । स्वमात्मानमीक्षत इति संबन्धः । सर्वभूतान्यपि तद्विशेषणत्वेन पश्यति चेन्न शुद्धस्य-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

अन्तो द्रष्टृदृश्यभावेन परिच्छेदस्तमतिक्रान्तं निर्विशेषं सुखं परमानन्दैकरूपम् । एतेन न किंचिदपि चिन्तयेदिति चतुर्थपादो व्याख्यातः ॥ २८ ॥ द्विविधस्यापि योगस्य फलमाह—**सर्वेति** । 'सोपाधिर्निरुपाधिश्च द्वेधा ब्रह्मविदु-च्यते । सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मा निरुपाख्योऽनुपाधिकः ॥' इति वार्तिकोक्तरीत्या संप्रज्ञाते आत्मनः सार्वात्म्यमनु-भवन्योगी सर्वेषु भूतेषूपादानतया स्थितमात्मानमीक्षते पश्यति । तथा असंप्रज्ञाते सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बप-र्यन्तान्यात्मन्येकतां गतानि रज्ज्वामिवाध्यस्तसर्पदण्डधारादीनि तद्रूपस्पश्यति । योगयुक्तात्मा योगेन समाहितचित्तः । अस्यैव व्युत्थानावस्थामाह—**सर्वत्रेति** । सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषमेषु भूतेषु समं निर्विशेषं ब्रह्मात्मैकत्ववि-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

मेव भावयेत् नोपेक्षां न वा हर्षं । पुण्यवत्सु पुण्यानुमोदनेन हर्षं कुर्यान्न तु द्वेषं न चोपेक्षाम् । अपुण्यवत्सु चौदासीन्यमेव भावयेन्नानुमोदनं न वा द्वेषम् । एवमस्य भावयतः शुक्लो धर्म उपजायते । ततश्च विगतरागद्वेषादिमलं चित्तं प्रसन्नं सदेका-ग्रतायोग्यं भवति । मैत्र्यादिचतुष्टयं चोपलक्षणं अभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादीनाममानित्वमदम्भित्वमित्यादीनां च धर्माणां सर्वे-षामेतेषां शुभवासनारूपत्वेन मलिनवासनानिवर्तकत्वात् रागद्वेषौ महाशत्रू सर्वपुरुषार्थप्रतिबन्धकौ महता प्रयत्नेन परिहर्त-व्यावित्येतत्सूत्रार्थः । एवमन्येऽपि प्राणायामादय उपायाश्चित्तप्रसादनाय दर्शिताः । तदेतच्चित्तप्रसादनं भगवदनुग्रहेण यस्य जातं तं प्रत्येवैतद्वचनं सुखेनेति । अन्यथा मनःप्रशमानुपपत्तेः ॥ २८ ॥ तदेवं निरोधसमाधिना त्वंपदलक्ष्ये तत्पदलक्ष्ये च शुद्धे साक्षात्कृते तदैक्यगोचरा तत्त्वमसीतिवेदान्तवाक्यजन्या निर्विकल्पकसाक्षात्काररूपा वृत्तिर्ब्रह्मविद्याभिधाना जायते । ततश्च कृत्स्नाऽविद्यातत्कार्यनिवृत्त्या ब्रह्मसुखमत्यन्तमश्नुत इत्युपपादयति त्रिभिः श्लोकैः । तत्र प्रथमं त्वंपदलक्ष्योपस्थिति-माह—**सर्वभूतस्थमिति** । सर्वेषु भूतेषु स्थावरजङ्गमेषु शरीरेषु भोक्तृतया स्थितमेकमेव नित्यं विभुमात्मानं प्रत्यक्चेतन्यं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

कत्वं कुतश्चिन्निमित्तात्समाधिभूमेरलाभः । अनवस्थितत्वं लब्धावस्थायामपि समाधिभूमौ चित्तस्य तत्राप्रतिष्ठा । एते समाधेरेकाग्रताया यथायोगं प्रतिपक्षत्वादन्तराया इत्युच्यन्ते चित्तविक्षेपकारकानन्यानप्यन्तरायान्प्रतिपादयितुमाह । कुतश्चिन्निमित्तादुत्पन्नेषु विक्षेपेषु एते दुःखादयः प्रवर्तन्ते तत्र दुःखं चित्तस्य रागजः परिणामो बाधनालक्षणः । यद्बाधात्प्राणिनस्तदपघाताय प्रवर्तन्ते । दौर्मनस्यं बाह्या-भ्यन्तरैः करणैर्मनसो दौस्थ्यं । अङ्गमेजयत्वं सर्वाङ्गीणो वेपथुः आसनस्थैर्यस्य बाधकः । प्राणो यद्बाह्यवायुमाचामति स श्वासः यत्कौष्ठ्यं वायुं निश्वसिति स प्रश्वासः इति योगसूत्रार्थः । विगतकल्मषः पापादिरहितः सुखेनानायासेनात्यन्तं निरतिशयं सुखं ब्रह्म-संस्पर्शं ब्रह्मणा परमात्मना सम्यक् स्पर्शो यस्य तत् । ब्रह्माभिन्नं सुखमश्नुते व्याप्नोति ॥ २८ ॥ इदानीं सर्वसंसारविच्छेदकारणं ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनं योगस्य यत्फलं तद्दर्शयति । सर्वभूतस्थं सर्वेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु स्वमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि एकतां गतानि योगयुक्तात्मा समाहितान्तःकरण ईक्षते पश्यति । सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु गुणरूपसंस्कारवस्तुविक्रियारहितं समं निर्विशेषब्रह्मात्मै-क्यविषयं दर्शनं यस्य स सर्वत्र समदर्शनः । एतेनानेन श्लोकेन त्वंपदोपस्थितेर्द्वितीयेन तत्पदोपस्थितेस्तृतीयेनाखण्डार्थोपस्थिते-र्वर्णनं प्रत्युक्तम् । अखण्डार्थसाक्षात्कारं विना तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यतीतिफलानुपपत्तेः । यदपि अथ यो योग-युक्तात्मा यो वा सर्वत्र समदर्शनः स आत्मानमीक्षते इति योगिसमदर्शिनावात्मेक्षणाधिकारिणावुक्तौ । यथाहि चित्तवृत्तिनिरोधः

६ श्रीधरीव्याख्या ।

जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ ब्रह्मसाक्षात्कारमेव दर्शयति—**सर्वभूतस्थमिति** । योगेनाभ्यस्यमानेन युक्तात्मा समाहितचित्तः

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

ग्राहकतयानुप्रविशन्तं भावयेत् । आत्मनि च ग्राह्यताज्ञानद्वारेण सर्वाणि भूतान्येकीकुर्यात् । अतश्च समदर्शनत्वं जायते योगोऽपि ...

१ मधुसूदनः. २ मधुसूदनः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

सर्वभूतस्थं सर्वेषु भूतेषु स्थितं स्वमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि च सर्वभूतान्यात्मन्येकतां गतानीक्षते पश्यति योगयुक्तात्मा समाहितान्तःकरणः सर्वत्र समदर्शनः सर्वेषु

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

ज्ञानमिति नाविद्यानिवृत्तिरित्याशङ्क्याह—सर्वभूतानीति । उक्ते दर्शने चित्तसमाधानमुपायं दर्शयति—योगेति ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

षयं दर्शनं यस्य स सर्वत्र समदर्शनः । तथाच श्रुतयः 'यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥' 'सर्वस्यात्मा भवति' । 'ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मेमे कितवा उत' । 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इत्यादय एतमर्थं प्रतिपादयन्ति । यत्तु यो योगयुक्तात्मा यो वा सर्वत्र समदर्शनः स आत्मानमीक्षत इति योगि-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

साक्षिणं परमार्थसत्यमानन्दघनं साक्ष्येभ्योऽनृतजडपरिच्छिन्नदुःखरूपेभ्यो विवेकेनेक्षते साक्षात्करोति । तस्मिंश्चात्मनि साक्षिणि सर्वाणि भूतानि साक्ष्याण्याध्यासिकेन संवन्धेन भोग्यतया कल्पितानि साक्षिसाक्ष्ययोः संवन्धान्तरानुपपत्तेर्मिथ्याभूतानि परिच्छिन्नानि जडानि दुःखात्मकानि साक्षिणो विवेकेनेक्षते । कः । योगयुक्तात्मा योगेन निर्विचारवैशारद्यरूपेण युक्तः प्रसादं प्राप्तमात्मान्तःकरणं यस्य स तथा । तथाच प्रागेवोक्तं 'निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयाविशेषार्थत्वात्' इति । तथाच शब्दानुमानागोचरयथार्थविशेषवस्तुगोचरयोगजप्रत्यक्षेण ऋतंभरसंज्ञेन युगपत्सूक्ष्मं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

साक्षिसाक्षात्कारहेतुः, तथा जडविवेकेन सर्वानुस्यूतचैतन्यपृथक्करणमपि नावश्यं योग एवापेक्षितः । अतएवाह वसिष्ठः—'द्वौ क्रमौ चित्तनाशाय योगो ज्ञानं च राघव । योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥ असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचित्तत्त्वनिश्चयः । प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद परमः शिवः ॥' इति । तत्र प्रथमोपायं प्रपञ्चपरमार्थवादिनो हैरण्यगर्भादयः प्रपेदिरे तेषां परमार्थस्य चित्तस्यादर्शने तिरोधानातिरिक्तोपायासंभवात् श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादमतोपजीविनस्त्वौपनिषदाः प्रपञ्चानृतत्ववादिनः द्वितीयमेवोपायमुपेयुः तेषां ह्यधिष्ठानज्ञानदार्ढ्ये सति तत्र कल्पितस्य बाधितस्य चित्तस्य तद्दृश्यस्य चादर्शनमनायासेनैवोपपद्यते । अतएव भगवत्पूज्यपादाः कुत्रापि ब्रह्मविदां योगापेक्षां न व्युत्पादयांबभूवुः । अतएव चौपनिषदाः परमहंसाः श्रौते वेदान्तवाक्यविचारे एव गुरुमुपसृत्य प्रवर्तन्ते । ब्रह्मसाक्षात्काराय नतु योगे विचारेणैव चित्तदोषनिराकरणेन तस्यान्यथासिद्धत्वादिति तदप्युपेक्ष्यम् । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो दिनिध्यासितव्यः' इतिश्रुत्याधिकारिविशेषणीभूतसाधनचतुष्टयान्तर्गतशमाद्युपेतसमाहितत्वोत्तरभाविब्रह्मजिज्ञासायामथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रस्थाथशब्देन सूचितत्वाच्च । योगसिद्ध्युत्तरं ब्रह्मदर्शनार्थं श्रवणादेरावश्यकत्वेन तथैव श्रवणादावधिकारसिद्ध्यर्थं चित्तशोधककर्मयोगवत्तन्निरोधकध्यानयोगस्याप्यावश्यकत्वेन च अथेत्यादेरसंगतत्वात् । यत्रतु श्रवणादिकं विनैव तत्त्वसाक्षात्कारो दृश्यते, यत्र चास्मिञ्जन्मनि ध्यानयोगाद्यभ्यासं विनैव श्रवणादिना स दृश्यते तत्र जन्मान्तरीयं श्रवणादिकं योगाद्यभ्यासश्च कल्प्यः । यदपि अतएवाह वसिष्ठ इत्यादि तदपि प्रकृतासंगतमेव साक्षिणि कल्पितं साक्ष्यमनृतत्वान्नास्त्येव साक्ष्येव तु परमार्थसत्यः केवलो विद्यत इति विचारात्मकस्य सम्यगवेक्षणस्य चित्तैकाग्रतां विनानुपपत्तेः साधनचतुष्टयसंपन्नस्यैव ब्रह्मविचारे अधिकार इति जिज्ञासासूत्रे निर्णीतत्वात् । वासिष्ठवचनं तु न साक्षिसाक्षात्कारे हेतुद्वयप्रतिपादनपरं किंतु चित्तनाशे चित्तैकाग्रतोत्तरं क्रमद्वयकथनपरम् 'योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम्' इत्यनेन वृत्तिनिरोधरूपेण समाधिना चित्तं नाशनीयमथवा सम्यग्ज्ञानेनेत्युक्तत्वात् । एतेन 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतिविरुद्धमिदं वासिष्ठोक्तमिति शङ्कापि निरस्ता । श्रुत्या मोक्षं प्रति साधनान्तरनिषेधोक्तेः जीवोपाधिभूतं चित्तं चेत्यं च विषयजातमात्मनि कल्पितत्वादनृतमिति विचारात्मकसम्यगवेक्षणेन वृत्तिनिरोधेन वा चित्तनाशे विषयतश्चित्ते निवृत्ते सति परात्माभेदज्ञानस्य मोक्षं प्रत्यनन्यसाधनस्योत्पत्त्या मोक्ष इत्यविरोधात् । यदितु योगस्य मोक्षसाधनत्वं स्वातन्त्र्येण वसिष्ठाभिप्रेतं स्यात्तर्हि तत्त्वज्ञानहीनसमाधिनिन्दापरं तत्रतत्र वसिष्ठोक्तमनर्थकं स्यात् । यद्वा जीवन्मुक्तिसुखसिद्ध्यर्थं वासनाक्षये मनोनाशे च संपादनीये उपायद्वयकथनपरं वसिष्ठवाक्यं 'श्रीराम उवाच—सम्यग्ज्ञानविलासेन वासनाविलयोदये । जीवन्मुक्तिपदे ब्रह्मन्नूनं विश्रान्तवानहम् ॥ प्राणस्पन्दनिरोधेन वासनाविलयोदये । जीवन्मुक्तिपदे ब्रह्मन्वद विश्रम्यते कथम् ॥ सुलभत्वाददुःखत्वात्कतरः शोभनोऽनयोः । येनावगतमात्रेण भूयः क्षोभो न बाधते ॥' इति रामचन्द्रप्रश्नानुसरणस्यावश्यकत्वात् । यदप्यतएव भगवत्पूज्यपादाः इत्यादि, तत्रापि किं तत्त्वज्ञानोत्तरं योगापेक्षां न व्युत्पादयांबभूवुः उत ज्ञानसाधनत्वेन । नाद्यः । तथा जडविवेकेनेत्युपक्रमाननुरोधात् । न द्वितीयः । तस्मात्किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत इति । उच्यते । नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थभोगविरागः, शमदमादिसाधनसंपत्, मुमुक्षुत्वं चेति । तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च न विपर्यये इति जिज्ञासासूत्रे 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समा-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

सर्वत्र समं ब्रह्मैव पश्यतीति समदर्शनः । स्वमात्मानमविद्यानुतदेहादिपरिच्छेदशून्यं सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेष्ववस्थितं पश्यति ।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषमेषु सर्वभूतेषु समं निर्विशेषं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शनं ज्ञानं यस्य स सर्वत्र

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

विषमेषूपाधिषु तदनुरोधाद्विषममेव दर्शनं तदुपदर्शितदर्शनप्रतिबन्धकं प्रत्युदस्यति—सर्वत्रेति ॥ २९ ॥ उक्तस्यैक-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

समदर्शिनावात्मेक्षणाधिकारिणावुक्तौ। यथाहि चित्तवृत्तिनिरोधः साक्षिसाक्षात्कारहेतुस्तथा जडविवेकेन सर्वानुस्यूतचैतन्यपृथक्करणमपि नावश्यं योग एवापेक्षित इति। तन्न। 'समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति', 'ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः' इत्यादिश्रुतिभिः समाधिध्यानापरपर्याययोगस्यैवात्मदर्शनहेतुत्वप्रतिपादनात्। 'तत्कारणं सांख्य-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

व्यवहितं विप्रकृष्टं च सर्वं तुल्यमेव पश्यतीति। सर्वत्र समं दर्शनं यस्येति सर्वत्र समदर्शनः सन्नात्मानमनात्मानं च योगयुक्तात्मा यथावस्थितमीक्षत इति युक्तम्। अथवा योगयुक्तात्मा यो वा सर्वत्र समदर्शनः स आत्मानमीक्षत इति योगिसमदर्शिनावात्मेक्षणाधिकारिणावुक्तौ। यथा हि चित्तवृत्तिनिरोधः साक्षिसाक्षात्कारहेतुः तथा जडविवेकेन सर्वानुस्यूतचैतन्यपृथक्करणमपि नावश्यं योग एवापेक्षितः। अतएवाह वसिष्ठः 'द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव। योगो वृत्तिनिरोधो हि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

हितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्' इति श्रुत्युक्तशमादिपञ्चकस्य 'श्रद्धावित्तो भूत्वा' इति श्रुत्यन्तरोक्तश्रद्धासहितस्य भाष्यकारैरुक्तत्वात्। नहि योगाभ्यासं विना शमादयः सिध्यन्ति। तदुक्तं 'तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः' इति। तेषां प्रकृतानां कामानां कारणं सांख्ययोगाभ्यां विवेकध्यानाभ्यामभिपन्नं प्रत्यक्तया प्राप्तं देवं ज्ञात्वा सर्वपाशैरविद्यादिभिर्मुच्यत इत्यर्थः। तथाच श्वेताश्वतरोपनिषदपि ध्यानयोगस्य तत्त्वज्ञानकारणतां प्रतिपादयति 'त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा संनिविश्य। ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान्स्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि। प्राणान्प्रपीड्येह सुयुक्तचेष्टः क्षीणे प्राणे नासिकयोच्छ्वसीत। दुष्टाश्वयुक्तमिव वाहमेनं विद्वान्मनो धारयेताप्रमत्तः॥ समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाभिर्विवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः। मनोऽनुकूले नतु चक्षुःपीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत्॥ नीहारधूमार्कानिलानलानां खद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनाम्। एतानि रूपाणि पुरःसराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे॥ पृथ्व्याप्यतेजोनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते। न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम्॥ लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्वं वर्णप्रसादं स्वरसौष्ठवं च। गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पं योगप्रवृत्तिं प्रथमां वदन्ति॥ यथैव बिम्बं मृदयोपलिप्तं तेजोमयं भ्राजते तत्सुधान्तम्। तदात्मतत्त्वं प्रसमीक्ष्य देही एकः कृतार्थो भवते वीतशोकः॥ यदात्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्येत्। अजं ध्रुवं सर्वतत्त्वैर्विशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः॥ एषो हि देवः प्रदिशोनु सर्वाः पूर्वो हि जातः स उ गर्भे अन्तः। स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः॥ यो देवोऽग्नौ योऽप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश य ओषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमः' इति। त्रिरुन्नतमित्यत्र त्रीणि उरोग्रीवाशिरांसि उन्नतानि यस्मिञ्छरीरे तत्त्र्युन्नतं। त्रिरुन्नतमितितु च्छान्दसम्। ब्रह्मोडुपेन तारप्लवेन स्रोतांसि सुरनरतिर्यक्स्थावरादिभेदभिन्नानि संसारस्रोतांसि अनेनोपायेन संसारदुःखमहोदधिं प्रतरेदिति योग्याधिकारिणं श्रुतिरनुशास्ति। नीहारादिसदृशान्येतानि योगिनोऽनुभवसिद्धानि। एतानि शुद्धेः रूपाणि योगे क्रियमाणे ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि ब्रह्माभिव्यक्तिद्योतकानि पुरःसराणि पूर्वरूपाणि लिङ्गानि क्रमेणाविर्भवन्ति। अथवा ब्रह्मणि ब्रह्मविषययोगे चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणे अभिव्यक्तिकराणि द्योतकानि। ब्रह्मविषयचित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगस्याभिव्यक्तिकराणीतियावत्। भूतजयप्रकारं भूतजयकारणं चाह। पृथिवीं तन्मण्डलं निवृत्त्याख्यं तच्छक्तीश्च साक्षात्कारेणोपास्य तेनोपासनेन तद्वशीकरणे सति अनन्तरमाप्यं तन्मण्डलं प्रतिष्ठाख्यं तच्छक्तिं चाहंत्वेनाप्सु भावयित्वा तेन तद्वशीकरणे सति अनन्तरं तेजोभूतं तन्मण्डलं विद्याख्यं तच्छक्तिं चाहंतया चिन्तयित्वा तेन तद्वशीकरणं कृत्वा एवं पृथिव्यामप्सु तेजसि वायौ खे च क्रमेण समुत्थिते ध्यानेन तत्तत्प्रयुक्तकार्ययोग्यतया वशीकृते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते पृथिव्यादितन्मण्डलतच्छक्तीनां उत्तरोत्तरत्रयेण पूर्वपूर्वं वेष्टितं बुद्धौ तत्सर्वं स्वाभेदेन चिन्तयित्वा तेनोपासनेन पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते भूतपञ्चकस्य यथेष्टविनियोज्यत्वयोग्यतालक्षणे गुणे तस्य योगिनः प्रवृत्तिनिष्पादितस्य योगिनो योगो ध्यानं तदेवाग्निर्योगाग्निस्तेन ध्यानेन वशीकृत्य पञ्चभूतात्मकं शरीरं प्राप्तस्य तदस्मीत्यभिमातुरुक्तफलं सिध्यति यथैव बिम्बमादर्शादिमृदयोपलिप्तं मृदया मृजया शुद्धिसाधनेन भस्मादिनोपलिप्तं। जकारस्य दकारः। तेजोमयं पूर्वमेव प्रचुरतेजस्कं सुधान्तं भस्माद्युपलेपनेन भस्मादिमलेन ह्युपलिप्तेन सहापाकृतपूर्वमलं तद्दर्पणादि भ्राजते दीप्यते तद्वत् सएव प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति अनन्तसमष्टिव्यष्ट्यात्मककार्यकरणोपाधिषु एषु प्रत्यगन्तरत्वेन जना इति शब्दाभिलाप्यो भूत्वा सएव परमात्मा तिष्ठतीति कठिनश्रुतीनामर्थः। एतदादिश्रुतीनां 'योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः' इत्याद्या गीतास्मृतयः। अतएव तासां स्मृतीनां मूलभूता एतदाद्याः श्रुतय एव यथायोगमुदाहार्याः न योगस्मृतयः। गीतास्मृतीनां वेदमूलकत्वात्। तथाच सांख्यस्मृतीनां योगस्मृतीनां तर्कस्मृतीनां च वेदाविरोधिनीनामेव प्रामाण्यं नेतरासाम्। तथाच प्रमाणलक्षणस्थं पौरमर्षं सूत्रं

१ जैमिनीयम्।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

योगाभिपन्नं विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम्' इति लिङ्गाच्च ज्ञानयोगयोः समुच्चयावगमात् । नच श्रौतं यौक्तिकविवेकमात्राज्जडाजडयोर्देहात्मनोः पृथक्करणं संभवति । सोपाधिकस्य भ्रमस्योपाधिनिवृत्तिमन्तरेण निवृत्त्यसंभवात् । आदर्शाद्यनिवृत्तावपि प्रतिबिम्बादिभ्रमनिवृत्त्यापत्तेः । अतएवाधिष्ठानज्ञानदार्ढ्ये सति तत्र कल्पितस्य चित्तस्य तद्‌द्रष्टुश्च चादर्शनमनायासेनैवोपपद्यत इति निरस्तम् । योगं विनाधिष्ठानज्ञानस्यैवासंभवात् । यदाह दक्षः 'स्वसंवेद्यं हि तद्ब्रह्म कुमारी स्त्रीसुखं यथा । अयोगी नैव जानाति जात्यन्धो हि यथा घटम् ॥' इति । यत्तूक्तं भगवत्पूज्यपादैः 'ब्रह्मविदः क्वापि योगापेक्षां न व्युत्पादयांबभूवुः' इति, तत् 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यत्राथशब्दसूचितमुमुक्षुविशेषणीभूतसाधनचतुष्टयान्तर्गतं शमाद्युपेयसमाधिमद्दृष्ट्वोक्तमिति न दोषः । द्वौ क्रमाविति वसिष्ठवाक्यतात्पर्यं तु परस्परनिरपेक्षमार्गद्वयोपगमे 'नान्यः पन्था' इति श्रुतिबाधापत्त्या प्रतिपत्तिक्रमभेदमात्रपरतया प्रागेव वर्णितमिति दिक् । किंच योगप्रकारेण योगानपेक्षमार्गान्तरप्रतिपादनमसंगतम् । नच तत्सूचकोऽत्र कश्चिच्छब्दो वर्तते । संभवति वा

४ मधुसूदनीव्याख्या।

ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥ असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचित्तत्त्वनिश्चयः । प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद परमः शिवः ॥' इति । चित्तनाशस्य साक्षिणः सकाशात्तदुपाधिभूतचित्तस्य पृथक्करणात्तददर्शनस्य तस्योपायद्वयं एकोऽसंप्रज्ञातसमाधिः । संप्रज्ञातसमाधौ हि आत्मैकाकारवृत्तिप्रवाहयुक्तमन्तःकरणसत्त्वं साक्षिणानुभूयते । निरुद्धसर्ववृत्तिकं तूपशान्तत्वान्नानुभूयत इति विशेषः । द्वितीयस्तु साक्षिणि कल्पितं साक्ष्यमनृतत्वान्नास्त्येव । साक्ष्येव तु परमार्थसत्यः केवलो विद्यत इति विचारः । तत्र प्रथममुपायं प्रपञ्चपरमार्थतावादिनो हैरण्यगर्भादयः प्रपेदिरे । तेषां परमार्थस्य चित्तस्यादर्शनेन साक्षिदर्शने च निरोधातिरिक्तोपायासंभवात् । श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादमतोपजीविनस्त्वौपनिषदाः प्रपञ्चानृतत्ववादिनो द्वितीयमेवोपायमुपेयुः । तेषां ह्यधिष्ठानज्ञानदार्ढ्ये सति तत्र कल्पितस्य बाधितस्य चित्तस्य तद्‌द्रष्टुश्च चादर्शनमनायासेनैवोपपद्यते । अतएव भगवत्पूज्यपादाः क्वापि ब्रह्मविदां योगापेक्षां न व्युत्पादयांबभूवुः । अतएव चौपनिषदाः परमहंसाः श्रौते वेदान्तवाक्यविचार एव गुरुमुप-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्' इति। 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्' इति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा सा सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृतिर्मानं न वेति संशये मूलश्रुत्यनुमानान्मानमिति प्राप्ते राद्धान्तः क्लृप्तश्रुतिविरोधे श्रुतिप्रामाण्यमनपेक्षमपेक्षाशून्यं हेयमिति यावत् । हि यतोऽसतिविरोधे श्रुत्यनुमानं भवति । अत्रतु विरोधे सति श्रुत्यनुमानायोगान्मूलाभावात्सर्ववेष्टनस्मृतिरप्रमाणमित्यर्थः । एवंच शमादिप्रतिपादकश्रुतेः श्वेताश्वतरोपनिषदोऽनुरोधिन्यो योगस्मृतयः प्रमाणम् । तथा 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' 'ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः' इत्यादिश्रुत्युपबृंहणरूपाः ससाधनसमाधिनिरूपणपराश्च स्मृतयः । नास्तिकमतमिवास्तिकमतानां सर्वांशत्यागायोगात् । तथाच 'एतेन योगः प्रत्युक्तः' इतिसूत्रस्थं भाष्यं एतेन सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्य स्मृतिरपि प्रत्याख्याता द्रष्टव्येत्यतिदिशति । तत्रापि स्मृतिविरोधेन प्रधानं स्वतन्त्रमेव कारणं महदादीनि च कार्याण्यलोकवेदप्रसिद्धानि कल्प्यन्ते । नन्वेवंसति समानं न्याय्यत्वात् । पूर्वेणैव एतद्गतं किमर्थं पुनरतिदिश्यते । अस्ति त्वत्राप्यधिकाशङ्का, सम्यग्दर्शनाभ्युपायो हि वेदे विहितः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति । 'त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरम्' इत्यादिना आसनादिकल्पनापुरःसरं बहुप्रपञ्चं योगविधानं श्वेताश्वतरोपनिषदि दृश्यते । लिङ्गानि च वैदिकानि योगविषयाणि सहस्रश उपलभ्यन्ते 'तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणां' इति, 'विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम्' इति चैवमादीनि । योगशास्त्रेऽपि 'अथ तत्त्वदर्शनोपायो योगः' इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायत्वेनैव योगोऽङ्गीक्रियतेऽतः संप्रतिपन्नार्थैकदेशत्वादष्टकादिस्मृतिवद्योगस्मृतिरप्यनपवदनीया भविष्यतीति । इयमप्यधिकाशङ्कातिदेशेन निवर्त्यते । अर्थैकदेशसंप्रतिपत्तावप्यर्थैकदेशविप्रतिपत्तेः पूर्वोक्ताया दर्शनात् । सतीष्वप्यध्यात्मविषयासु बह्वीषु स्मृतिषु सांख्ययोगस्मृत्योरेव निराकरणे यत्नः कृतः । सांख्ययोगौ हि परमपुरुषार्थसाधनत्वेन लोके प्रख्यातौ शिष्टैश्च परिगृहीतौ लिङ्गेनोपबृंहितौ तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नं 'ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः' इति। निराकरणं तु न सांख्यज्ञानेन वेदनिरपेक्षेण योगमार्गेण वा निःश्रेयसमधिगम्यते । श्रुतिर्हि वैदिकादात्मैकविज्ञानादन्यन्निःश्रेयससाधनं वारयति । 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्थाविद्यतेऽयनाय' इति । द्वैतिनो हि ते सांख्ययोगाश्च नात्मैकत्वदर्शिनः। यत्तु दर्शनमुक्तं तत्कारणंसांख्ययोगाभिपन्नमिति वैदिकमेव तत्र ज्ञानं ध्यानं च सांख्ययोगशब्दाभ्यामभिलप्यते प्रत्यासत्तेरित्यवगन्तव्यम् । येन त्वंशेन न विरुध्यते तेनेष्टमेव सांख्ययोगस्मृत्योः सावकाशत्वम् । तद्यथा 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव पुरुषस्य विशुद्धत्वं निर्गुणपुरुषनिरूपणेन सांख्यैरुपगम्यते । तथा योगैरपि 'अथ परिव्राड् विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रह' इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव निवृत्तिनिष्ठत्वं प्रव्रज्याद्युपदेशेनानुगम्यते । एतेन सर्वाणि तर्कस्मरणानि प्रतिवक्तव्यानि, तान्यपि तर्कोपपत्तिभ्यां तत्त्वज्ञानायोपकुर्वन्तीतिचेदुपकुर्वन्तु नाम । तत्त्वज्ञानं तु वेदान्तवाक्येभ्य एव भवति 'नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं, तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इत्येवमादिश्रुतिभ्यः । इति

१ प्रत्यासत्तिः संबन्धः.

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

समदर्शनः ॥ २९ ॥ **एतस्यात्मैकत्वदर्शनस्य फलमुच्यते—यो मामिति । यो मां पश्यति** वासुदेवं सर्वस्यात्मानं सर्वत्र सर्वेषु भूतेषु सर्वं च ब्रह्मादिभूतजातं मयि सर्वात्मनि पश्यति तस्यैवमात्मैकत्वदर्शिनोऽहमीश्वरो न प्रणश्यामि न परोक्षतां गमिष्यामि । स च मे न प्रणश्यति स च विद्वान्मम वासुदेवस्य न प्रणश्यति न परोक्षो भवति । तस्य च मम चैकात्मकत्वात् । स्वात्मा हि नामात्मनः प्रिय

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

स्वज्ञानस्य फलविकल्पत्वशङ्कां शिथिलयति—**एतस्येति** । तत्रैकत्वदर्शनमनुवदति—**यो मामिति** । तत्फलमिदानीमुपन्यस्यति—**तस्येति** । ज्ञानानुवादभागं विभजते—**यो मामिति** । तत्फलोक्तिभागं व्याचष्टे—**तस्यैवमिति** । अनेकत्वदर्शिनोऽपीश्वरो नित्यत्वान्न प्रणश्यतीत्याशङ्क्याह—**नेति** । अहं परमानन्दो न तं प्रति परोक्षो भवामीत्यर्थः । स चेत्यादि व्याचष्टे—**विद्वानिति** । विद्वानिवाविद्वानपीश्वरस्य न नश्यतीत्याशङ्क्योक्तं—**नेत्यादिना** । अविदुषश्च

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

उक्तयुक्तेरतो यो वा समदर्शन इति वापदाध्याहारोऽप्यसंगत इति दिक् ॥ २९ ॥ अस्यात्मैकत्वदर्शनस्यापि फलमाह—**यो मामिति** । सर्वत्रास्मच्छब्दः प्रत्यगात्मपरः । यो योगी आत्मानं सर्वत्र पश्यति सर्वं चात्मनि पश्यति तस्य योगिनो ज्ञात आत्मा न प्रणश्यति अदर्शनं न गच्छति । ज्ञात आत्मा न पुनस्तिरोभवति । सकृन्नष्टस्य मूलाज्ञानस्य बीजाभावेन पुनरुदयासंभवादित्यर्थः । ननु कार्यकारणसंघाताभिमानिना शुक्तिरूप्यवद्ब्रह्मण्यध्यस्तेन तदभिमानत्यागपूर्वकं ज्ञातं स्वाधिष्ठानभूतं ब्रह्म मा तिरोधायि बुद्धेस्तत्त्वपक्षपातित्वात्, ब्रह्मदृष्ट्या तु मुक्तजीवस्य निरन्वयोच्छेदो भवतीत्याशङ्क्याह—**सच मे न प्रणश्यतीति** । सच विद्वान्मे मम न प्रणश्यति न तिरोभवति मदभिन्नत्वात् ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

स्तस्य प्रवर्तन्ते ब्रह्मसाक्षात्काराय नतु योगे विचारणैव चित्तदोषनिराकरणेन तस्यान्यथासिद्धत्वादिति कृतमधिकेन ॥ २९ ॥ एवं शुद्धं त्वंपदार्थं निरूप्य शुद्धं तत्पदार्थं निरूपयति—**यो मामिति** । यो योगी मामीश्वरं तत्पदार्थमशेषप्रपञ्चकारणं मायौपाधिकमुपाधिविवेकेन सर्वत्र प्रपञ्चे सद्रूपेण स्फुरणरूपेण चानुस्यूतं सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं परमार्थसत्यमानन्दघनमनन्तं पश्यति योगजेन प्रत्यक्षेणापरोक्षीकरोति, तथा सर्वं च प्रपञ्चजातं मायया मय्यारोपितं मद्भिन्नतया मृषात्वेनैव पश्यति, तस्यैवं विवेकदर्शिनोऽहं तत्पदार्थो भगवान्न प्रणश्यामि । ईश्वरः कश्चिन्मद्भिन्नोऽस्तीति परोक्षज्ञानविषयो न भवामि, किंतु योगजापरोक्षज्ञानविषयो भवामि । यद्यपि वाक्यजापरोक्षज्ञानविषयत्वं त्वंपदार्थाभेदेनैव तथापि केवलस्यापि तत्पदार्थस्य योगजापरोक्षज्ञानविषयत्वमुपपद्यत एव । एवं योगजेन प्रत्यक्षेण मामपरोक्षीकुर्वन् स च मे न प्रणश्यति परोक्षो न भवति ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तस्मादेतद्भाष्यादुदाहृतश्रुतिभ्यो गीतास्मृतिभ्यश्च औपनिषदानां परमहंसानां चित्तदोषनिरासार्थं श्रुत्यविरोधितत्त्वज्ञानसाधनभूतयोगाभ्यासे प्रवृत्तेरौचित्याच्च । अतएव चौपनिषदा इत्यसंगतमित्यलं विस्तरेण ॥ २९ ॥ एकत्वदर्शनस्य फलमाह—**य इति** । यो मां वासुदेवं प्रत्यगभिन्नं सर्वत्र तस्मिन्नधिष्ठानरूपं पश्यत्यपरोक्षीकरोति स सर्वं च ब्रह्मादिभूतजातं मयि प्रत्यगभिन्ने वासुदेवे कल्पितं पश्यति तस्य ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारवतः । अहंप्रत्यगभिन्नपरमात्मा न प्रणश्यामि अदृश्यः परोक्षो न भवामि । स च विद्वानात्मैकत्वदर्शी मम प्रत्यगभिन्नस्य वासुदेवस्य न प्रणश्यति परोक्षो न भवति । यद्यपि विद्वानिवाविद्वानपि ईश्वरस्य न प्रणश्यति तथापि विदुषोऽविद्यया व्यवहितत्वात्परोक्षप्रायता । यत्तु एवं शुद्धं त्वंपदार्थं निरूप्य शुद्धं तत्पदार्थं निरूपयति । यो योगी मामीश्वरं तत्पदार्थमशेषप्रपञ्चकारणं मायोपाधिविवेकेन सर्वत्र प्रपञ्चे सद्रूपेण स्फुरणरूपेण चानुस्यूतं सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं परमार्थसत्यमानन्दघनमनन्तं पश्यति योगजेन प्रत्यक्षेणापरोक्षीकरोति तथा सर्वप्रपञ्चजातं मायया मय्यारोपितं मद्भिन्नतया मृषात्वेन एव पश्यति तस्यैवं विवेकदर्शिनः अहं तत्पदार्थो भगवान्न प्रणश्यामि ईश्वरः कश्चिन्मदभिन्नोऽस्तीति परोक्षज्ञानविषयो न भवामि किंतु योगजापरोक्ष-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

तानि चात्मन्यभेदेन पश्यति ॥ २९ ॥ एवंभूतात्मज्ञानस्य सर्वभूतात्मतया मदुपासनं मुख्यं कारणमित्याह—**य इति** । मां परमेश्वरं सर्वत्र भूतमात्रे यः पश्यति, सर्वं च प्राणिमात्रं मयि यः पश्यति तस्याहं न प्रणश्याम्यदृश्यो न भवामि, स च ममादृश्यो न

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

पार्थः । विस्तरस्तु भेदवादविदारणादिप्रकरणे देवीस्तोत्रविवरणे च मयैव निर्णीत इति तत्रैवावधार्यः ॥ २९ ॥ एष एवार्थः स्पष्टीक्रियते—यो मामिति । प्रणाशोऽकार्यकारित्वात् । तथाहि परमात्मनः सर्वगतं रूपं यो न पश्यति तस्य परमात्मा पलायितः । स्वरूपप्रकटीकारा

१ मधुसूदनः ।

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

एव भवति। यस्माच्चाहमेव सर्वात्मैकत्वदर्शी ॥ ३० ॥ इत्येतत्पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनमनूद्य तत्फलं मोक्षोऽभिधीयते—**सर्वेति** । सर्वथा सर्वप्रकारैर्वर्तमानोऽपि सम्यग्दर्शी योगी मयि वैष्णवे परमे

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

स्वरूपेण सतोऽपि व्यवहितत्वादविद्यया नष्टप्रायतेत्यर्थः। ईश्वरस्य विदुषश्च परस्परमपरोक्षत्वे हेतुमाह—तस्य चेति। आत्मैकत्वेऽपि कथं मिथोऽपरोक्षत्वं तत्राह—स्वात्मेति। विद्वदीश्वरयोरेकत्वानुवादेन विद्याफलं विवृणोति—यस्मादिति। तस्मादेकत्वदर्शनार्थं प्रयतितव्यमिति शेषः ॥ ३० ॥ पूर्वार्धेनानूद्योत्तरार्धेन फलविधिरिति मत्वाह—इत्येतदिति। रागादिरहितस्य यमनियमादिसंस्कारवतः स्वैरप्रवृत्त्यसंभवेऽपि तामङ्गीकृत्य ज्ञानं स्तौति—**सर्वथेति**।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

भवेदेतदेवं यदि जीवो मय्यध्यस्तो वा मम विकारो वा भवेत्तदा निरन्वयोच्छेदं प्राप्नुयात्। अहमेव तु सः। 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादिशास्त्रात्। तस्माद्युक्तमुक्तं सच मे न प्रणश्यतीति ॥ ३० ॥ यस्मात्सर्वात्मैकत्वदर्शी अहमेव अतो नास्य मोक्षः प्रतिबध्यत इत्याह—**सर्वभूतेति**। सर्वोपादानतया सर्वेषु भूतेषु

४ मधुसूदनीव्याख्या।

स्वात्मा हि मम स विद्वानतिप्रियत्वात्सर्वदा मदपरोक्षज्ञानगोचरो भवति। 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' इत्युक्तेः। तथैव शरशय्यास्थभीष्मध्यानस्य युधिष्ठिरं प्रति भगवतोक्तेः। अविद्वांस्तु स्वात्मानमपि सन्तं भगवन्तं न पश्यति अतो भगवान् पश्यन्नपि तं न पश्यति। 'स एनमविदितो न भुनक्ति' इति श्रुतेः। विद्वांस्तु सदैव संनिहितो भगवतोऽनुग्रहभाजनमित्यर्थः ॥ ३० ॥ एवं त्वंपदार्थं तत्पदार्थं च शुद्धं निरूप्य तत्त्वमसीति वाक्यार्थं निरूपयति—**सर्वभूतस्थमिति**। सर्वेषु भूतेष्वधिष्ठानतया स्थितं सर्वानुस्यूतसन्मात्रं मामीश्वरं तत्पदलक्ष्यं स्वेन त्वंपदलक्ष्येण सहैकत्वमत्यन्ताभेदमास्थितः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

ज्ञानविषयो भवामि। यद्यपि वाक्यजापरोक्षज्ञानविषयत्वं पदार्थाभेदेनैव तथापि केवलस्यापि तत्पदार्थस्य योगजापरोक्षज्ञानविषयत्वमुपपद्यत एव। योगजेन प्रत्यक्षेण मामपरोक्षीकुर्वन्सच मे न प्रणश्यति परोक्षो न भवति स्वात्मा हि मम स विद्वानिति प्रियत्वात्सर्वदा मदपरोक्षज्ञानगोचरो भवति। 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' इत्युक्तेरिति केचित्। तत्र मूलतद्भाष्यस्वव्याख्यानविरुद्धापातनिका 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' 'नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्' इत्यादिश्रुतिविरुद्धा। योगजाखण्डापरोक्षज्ञानकल्पना च नादर्तव्या। तस्येत्यादेः संकोचकपदाद्यभावेन कदाप्यहं तस्य परोक्षो न भवामीत्यर्थं विहाय कदाचित्समाध्यादिकाले योगजप्रत्यक्षेणेति कल्पनाया अयोगाच्चेति दिक् ॥ ३० ॥ पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनं पूर्वार्धेनानूद्य तत्फलं मोक्षमाह—**सर्वेति**। पूर्वोक्तेन प्रकारेण सर्वेषु ब्रह्मादिभूतेषु प्रत्यग्रूपेण स्थितं मां परमात्मानं वासुदेवं य एकत्वमहमेव वासुदेव इत्येवंरूपमास्थितः सम्यगपरोक्षीकृतवान् स योगी सम्यग्दर्शी सर्वथा सर्वप्रकारेण विधिप्रतिषेधाकैंकर्येण वर्तमानोऽपि। अपिशब्देन तस्य रागादिरहितस्य यमनियमादिसंस्कारवतः स्वैरवृत्त्यसंभवेऽपि ज्ञानस्तुत्यर्थं तामङ्गीकरोतीति द्योत्यते, मयि वैष्णवे परमे पदे वर्तते स नित्यमुक्त एव मोक्षं प्रति न केनचित्प्रतिबुध्यत इत्यर्थः। यत्तु तदेवं भाक्तानि मुख्यान्यभिधायार्जुनोपदेशच्छलेन ज्ञानमार्गे लोकानां प्रवृत्तिसिद्धये भाक्तान् ज्ञानयोगिनोऽप्युत्तरोत्तरातिशयेनाह—**सर्वेति**। यत्संन्यासात्प्रागेव गृहस्थः सन् सर्वभूतस्थं सर्वाणि भूतानि कार्यकरणाकारेण परिणतानि तत्स्थं तत्तादात्म्यभ्रमविषय इत्यात्मानं प्रत्यक्षमीक्षते शास्त्रजन्यापातज्ञानविषयतां नयतीत्येवं सर्वभूतान्यात्मतादात्म्यं भ्रमविषयाणीति शास्त्रजन्यापातज्ञानविषयतां नयति सोऽन्योन्याध्यासज्ञानी अयोगयुक्तोऽपि कर्मयोगज्ञानयोगाभ्यामसंस्पृष्टोऽपि सर्वत्र समदर्शनो ज्ञानयोगी ज्ञेयः इति यत्तदपि ज्ञेयपदाध्याहारैर्योऽन्यम्। एवमात्मानात्मनोरन्योन्याध्यासापातज्ञानसंपन्नं भाक्तं योगिनमभिधाय ततोऽधिकं तमाह—**य इति**। मां सर्वज्ञं सर्वशक्तिकं सर्वत्र पश्यति सर्वभूतेष्वीश्वरो जीवकलया प्रविष्ट इति शास्त्रजन्यापातज्ञानविषयतां नयति। तस्यापातत एव ऐकात्म्यज्ञानसंपन्नस्याहं न प्रणश्यामि नान्तःकरणादपयामि, स च मे मम संबन्धी सन् मत्प्रसादादेव न प्रणश्यति नानर्थं प्राप्नोतीत्यर्थः। अतः सोऽपि भाक्तो ज्ञानयोगी ज्ञेय इति भावः। ततोपि किंचिदधिकं तमाह—**सर्वेति**। एकत्वमास्थित इति जीवब्रह्मणोरौपाधिको भेद उपाधीनामसत्वादित्यापातज्ञानवानित्यर्थः। एवं-

६ श्रीधरीव्याख्या।

भवति। प्रत्यक्षो भूत्वा कृपादृष्ट्या तं विलोक्यानुगृह्णामीत्यर्थः ॥ ३० ॥ न चैवंभूतो विधिकिंकरः स्यादित्याह—**सर्वभूतस्थितमिति**।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

भावात्। यश्चेदं वस्तुजातं तद्वासनात्मनि परमात्मनि निविष्टं भाति ॥ ३० ॥ तथाविधं यो न पश्यति स परमार्थस्वरूपात्प्रणष्टः। तद्भा-

१ भाक्तानि गौणानि। २ निश्चयज्ञान.

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

पदे वर्तते नित्यमुक्त एव स न मोक्षं प्रति केनचित्प्रतिबध्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ किंचान्यत्—आत्मौपम्येनात्मा स्वयमेवोपमीयत इत्युपमा तस्या उपमाया भाव औपम्यं तेनात्मौपम्येन सर्वत्र सर्व-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

प्रतिभासतोऽपि यथेष्टचेष्टाङ्गीकारे कुतो ज्ञानवतो नित्यमुक्तत्वं प्रातीतिकदुराचारप्रतिबन्धादित्याशङ्क्याह—न मोक्षमिति ॥ ३१ ॥ स्वैराचरणस्याप्रतिबन्धकत्वकथनात्परपीडनस्य योगिनः सम्यग्दर्शनं प्रत्यप्रतिबन्धकत्वप्रसक्तावुक्तं—किंचेति । अन्यदपि किंचिदुच्यते परमयोगिनो निर्देशद्वारा योगमाहात्म्यमित्यर्थः । उपमैवौपम्यमात्मा च तद्दृ-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

सत्तारूपेण स्फुरणरूपेण च स्थितं मां परमात्मानं एकत्वं जीवब्रह्मणोरैक्यमास्थितः सन् भजति निर्विकल्पेन समाधिना सेवते स योगी व्युत्थानदशायां प्रारब्धकर्मवशाद्बाधितानुवृत्त्या देहमारूढः सर्वथा सर्वप्रकारेण याज्ञवल्क्यादिवत्कर्मत्यागेन वा, वसिष्ठजनकादिवद्विहितकर्मणा वा, दत्तात्रेयादिवन्निषिद्धकर्मणा वा, वर्तमानोऽपि व्यवहरन्नपि मय्येव वर्तते न मत्तश्च्युतो भवति । यतो देवेभ्योऽपि नास्य भयमिति श्रूयते 'तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवति' इति च । नेत्यव्ययमप्यर्थे । देवा अपि तस्य ब्रह्मविदः अभूत्यै अनैश्वर्याय न ईशते न समर्था भवन्ति । यतोऽयमेषामात्मा इति श्रुत्यर्थः । स न पुनः संसारी पूर्ववद्भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ यद्यपि निषिद्धकर्मणाप्यात्मविन्न बध्यते तथापि शीलवानेव योगी श्रेष्ठ इत्याह—**आत्मौपम्येनेति** । यथा स्वस्य सुख-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

सन् घटाकाशो महाकाश इत्यत्रैवोपाधिभेदनिराकरणेन निश्चिन्वन् यो भजति अहं ब्रह्मास्मीति वेदान्तवाक्यजेन तत्त्वसाक्षात्कारेणापरोक्षीकरोति, सोऽविद्यातत्कार्यनिवृत्त्या जीवन्मुक्तः कृतकृत्य एव भवति । यावत्तु तस्य बाधितानुवृत्त्या शरीरादिदर्शनमनुवर्तते तावत्प्रारब्धकर्मप्राबल्यात्सर्वकर्मत्यागेन वा, याज्ञवल्क्यादिवद्विहितेन कर्मणा वा जनकादिवत्प्रतिषिद्धेन कर्मणा वा दत्तात्रेयादिवत्सर्वथा येन केनापि रूपेण वर्तमानोऽपि व्यवहरन्नपि स योगी ब्रह्माहमस्मीति विद्वान्मयि परमात्मन्येवाभेदेन वर्तते । सर्वथा तस्य मोक्षंप्रति नास्ति प्रतिबन्धशङ्का । 'तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवति' इति श्रुतेः । देवा महाप्रभावा अपि तस्य मोक्षाभवनाय नेशते किमुतान्ये क्षुद्रा इत्यर्थः । ब्रह्मविदो निषिद्धकर्मणि प्रवर्तकयो रागद्वेषयोरसंभवेन निषिद्धकर्मासंभवेऽपि तदङ्गीकृत्य ज्ञानस्तुत्यर्थमिदमुक्तं सर्वथा वर्तमानोऽपीति । 'हत्वापि स इमांल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते' इतिवत् ॥ ३१ ॥ एवमुत्पन्नेऽपि तत्त्वबोधे कश्चिन्मनोनाशवासनाक्षययोरभावाज्जीवन्मुक्तिसुखं नानुभवति चित्तविक्षेपेण च दृष्टदुःखमनुभवति सोऽपरमो योगी देहपाते कैवल्यभागित्वाद्देहसद्भावपर्यन्तं च दृष्टदुःखानुभवात्, तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयाणां तु युगपदभ्यासाद्दृष्टदुःखनिवृत्तिपूर्वकं जीवन्मुक्तिसुखमनुभवन्प्रारब्धकर्मवशात्समाधेर्व्युत्थानकाले—**आत्मौपम्येनेति** । आत्मैवौपम्यमुपमा तेनात्मदृष्टान्तेन सर्वत्र प्राणिजाते सुखं वा यदि वा दुःखं समं तुल्यं यः पश्यति स्वस्यानिष्टं यथा न संपादयति, एवं परस्याप्यनिष्टं यो न संपादयति प्रद्वेषशून्यत्वात् एवं स्वस्येष्टं यथा संपादयति तथा परस्यापीष्टं यः संपादयति रागशून्यत्वात् स निर्वासनतयोपशान्तमनाः योगी ब्रह्मवित् परमः श्रेष्ठो मतः पूर्वस्मात् हे अर्जुन । अतस्तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयाणां यथाक्रममभ्यासाय महान्प्रयत्न आस्थेय इत्यर्थः । तत्र इदं सर्वं द्वैतजातमद्वितीये चिदानन्दात्मनि मायया कल्पितत्वान्मृषैव आत्मैवैकः परमार्थसत्यः सच्चिदानन्दाद्वयोऽहमस्मीति इदं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

भूतः सन् यो मां सर्वभूतेषु सेवते । स सर्वथा आवर्तमानोपि संसारयात्रामनुवर्तनशीलोपि योगी ज्ञेयः । यतो मामनुवर्तते मां भजति पूर्वोक्तप्रकारेणेति ज्ञेयम् । तद्यदोरध्याहारेण योज्यमितीतरैः कल्पितं तदसत् । एतादृशकल्पनाया बह्वध्याहारग्रस्ताया अस्वारसिकत्वात् प्रकरणविरुद्धाया व्यर्थत्वात् ॥ ३१ ॥ ननु सर्वथा वर्तमानोपीत्युक्त्या कस्यचिद्दुःखहेतुभूतापि तस्य प्रवृत्तिः प्राप्तेति चेत्तर्हि तदुत्तरं शृण्वित्याशयेनाह—**आत्मेति** । आत्मा स्वयमेव उपमाया भाव औपम्यं तेन यः सर्वेषु भूतेषु । वाशब्दौ चार्थे । सुखं च दुःखं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

सर्वेषु भूतेषु स्थितं मामभेदमास्थित आश्रितो यो भजति स योगी ज्ञानी सन्सर्वथा कर्मत्यागेनापि वर्तमानो मय्येव वर्तते मुच्यते न तु भ्रश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ एवंच मां भजतां योगिनां मध्ये सर्वभूतानुकम्पी श्रेष्ठ इत्याह—**आत्मौपम्येनेति** । आत्मौपम्येन

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

तिरेके सत्तानिर्भासमात् । यस्तु सर्वगतं मां पश्यति तस्याहं न प्रणश्यः । स्वरूपेण भासनात् । भावांश्च मयि पश्यति तत्तेषां भासनेऽपि द्रष्टृतायां परिपूर्णायां स न प्रणष्टः परमात्मनः ॥ ३१ ॥ यस्त्वेवं ज्ञाना विद्योसावद्वयमेवैकतया भगवन्तं सर्वगतं चिदन्तर्वर्तिस्वात्मत्वे

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

भूतेषु समं तुल्यं पश्यति योऽर्जुन स च किं समं पश्यतीत्युच्यते यथा मम सुखमिष्टं तथा सर्व-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

पश्यं च तेन सर्वभूतेषु यः समं पश्यतीत्युक्ते तदेव समदर्शनं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति—किमित्यादिना । विकल्पार्थत्वं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तत्त्वज्ञानं प्रदीपज्वालासंतानवद्वृत्तिसंतानरूपेण परिणममानमन्तःकरणद्रव्यं मननात्मकत्वान्मन इत्युच्यते । तस्य नाशो नाम वृत्तिरूपपरिणामं परित्यज्य सर्ववृत्तिविरोधिना निरोधाकारेण परिणामः । पूर्वापरपरामर्शमन्तरेण सहसोत्पद्यमानस्य क्रोधादि-वृत्तिविशेषस्य हेतुश्चित्तगतः संस्कारविशेषो वासना, पूर्वपूर्वाभ्यासेन चित्ते वास्यमानत्वात् । तस्याः क्षयो नाम विवेकजन्यायां चित्तप्रशमवासनायां दृढायां सत्यपि बाह्ये निमित्ते क्रोधाद्यनुत्पत्तिः । तत्र तत्त्वज्ञाने सति मिथ्याभूते जगति नरविषाणादाविव धीवृत्त्यनुदयादात्मनश्च दृष्टत्वेन पुनर्वृत्त्यनुपयोगान्निरिन्धनाग्निवन्मनो नश्यति । नष्टे च मनसि संस्कारोद्बोधकस्य बाह्यस्य निमित्तस्याप्रतीतौ वासना क्षीयते । क्षीणायां वासनायां हेत्वभावेन क्रोधादिवृत्त्यनुदयान्मनो नश्यति । नष्टे च मनसि शम-दमादिसंपत्त्या तत्त्वज्ञानमुदेति । एवमुत्पन्ने तत्त्वज्ञाने रागद्वेषादिरूपा वासना क्षीयते । क्षीणायां च वासनायां प्रतिबन्धा-भावात्तत्त्वज्ञानोदय इति परस्परकारणत्वं दर्शनीयम् । अतएव भगवान्वसिष्ठ आह 'तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय एव च । मिथः करणतां गत्वा दुःसाध्यानि स्थितानि हि ॥ तस्माद्राघव यत्नेन पौरुषेण विवेकिना । भोगेच्छां दूरतस्त्यक्त्वा त्रयमेत-त्समाश्रयेत् ॥' इति । पौरुषो यत्नः केनाप्युपायेनावश्यं संपादयिष्यामीत्येवंविधोत्साहरूपो निर्बन्धः । विवेको नाम विविच्य निश्चयः । तत्त्वज्ञानस्य श्रवणादिकं साधनं मनोनाशस्य योगः । वासनाक्षयस्य प्रतिकूलवासनोत्पादनमिति । एतादृशविवेक-युक्तेन पौरुषेण प्रयत्नेन भोगेच्छायाः स्वल्पाया अपि हविषा कृष्णवर्त्मेवेति न्यायेन वासनावृद्धिहेतुत्वाद्दूरत इत्युक्तम् । द्विविधो हि विद्याधिकारी कृतोपास्तिरकृतोपास्तिश्च । तत्र य उपास्यसाक्षात्कारपर्यन्तामुपास्तिं कृत्वा तत्त्वज्ञानाय प्रवृत्तस्तस्य वास-नाक्षयमनोनाशयोर्दृढतरत्वेन ज्ञानादूर्ध्वं जीवन्मुक्तिः स्वत एव सिध्यति । इदानींतनस्तु प्रायेणाकृतोपास्तिरेव मुमुक्षुरौत्सुक्य-मात्रत्वात्सहसा विद्यायां प्रवर्तते । योगं विना चिज्जडविवेकमात्रेणैव च मनोनाशवासनाक्षयौ तात्कालिकौ संपाद्य शमदमा-दिसंपत्त्या श्रवणमनननिदिध्यासनानि संपादयति । तैश्च दृढाभ्यस्तैः सर्वबन्धविच्छेदि तत्त्वज्ञानमुदेति । अविद्याग्रन्थिरब्रह्मत्वं हृदयग्रन्थिः संशयाः कर्माणि सर्वकामत्वं मृत्युः पुनर्जन्म चेत्यनेकविधो बन्धो ज्ञानान्निवर्तते । तथाच श्रूयते 'यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य' 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्' 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह' 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति' 'यस्तु विज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदा शुचिः । स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते' 'य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदꣳ सर्वं भवति' इत्यसर्वज्ञत्वनिवृत्तिफलमुदाहार्यम् । सेयं विदेहमुक्तिः सत्यपि देहे ज्ञानोत्पत्तिसम-कालीना ज्ञेया । ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपितानामेतेषां बन्धानामविद्यानाशे सति निवृत्तौ पुनरुत्पत्त्यसंभवात् । अतः शैथिल्यहे-तुभावात्तत्त्वज्ञानं तस्यानुवर्तते । मनोनाशवासनाक्षयौ तु दृढाभ्यासाभावाद्भोगप्रदेन प्रारब्धेन कर्मणा बाध्यमानत्वाच्च सवा-तप्रदेशप्रदीपवत्सहसा निवर्तेते । अत इदानींतनस्य तत्त्वज्ञानिनः प्राक्सिद्धे तत्त्वज्ञाने न प्रयत्नापेक्षा किंतु मनोनाशवास-नाक्षयौ प्रयत्नसाध्याविति । तत्र मनोनाशोऽसंप्रज्ञातसमाधिनिरूपणेन निरूपितः प्राक् । वासनाक्षयस्त्विदानीं निरूप्यते । तत्र वासनास्वरूपं वसिष्ठ आह 'दृढभावनया त्यक्तपूर्वापरविचारणम् । यदादानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता ॥' अत्रच स्वदेशाचारकुलधर्मस्वभावभेदतद्गतापशब्दस्तु शब्दादिषु प्राणिनामभिनिवेशः सामान्येनोदाहरणम् । सा च वासना द्विविधा मलिना शुद्धा च । शुद्धा दैवी सम्पत् शास्त्रसंस्कारप्राबल्यात् तत्त्वज्ञानसाधनत्वेनैकरूपैव । मलिना तु त्रिविधा लोकवासना शास्त्रवासना देहवासना चेति । सर्वे जना यथा न निन्दन्ति तथैवाचरिष्यामीत्यशक्यार्थाभिनिवेशो लोकवासना । तस्याश्च 'को लोकमाराधयितुं समर्थः' इति न्यायेन संपादयितुमशक्यत्वात्पुरुषार्थानुपयोगित्वाच्च मलिनत्वम् । शास्त्रवासना तु त्रिविधा पाठव्यसनं बहुशास्त्रव्यसनं अनुष्ठानव्यसनं चेति क्रमेण भरद्वाजस्य दुर्वाससो निदाघस्य च प्रसिद्धा । मलिनत्वं चास्याः क्लेशावहत्वात्पुरुषार्थानुपयोगित्वाद्दर्पहेतुत्वाज्जन्महेतुत्वाच्च ॥ देहवासनापि त्रिविधा आत्मत्वभ्रान्तिर्गुणाधानभ्रान्तिर्दोषापन-यनभ्रान्तिश्चेति । तत्रात्मत्वभ्रान्तिर्विरोचनादिषु प्रसिद्धा सार्वलौकिकी । गुणाधानं द्विविधं लौकिकं शास्त्रीयं च । समीचीन-शब्दादिविषयसंपादनं लौकिकं, गङ्गास्नानशालग्रामतीर्थादिसंपादनं शास्त्रीयम् । दोषापनयनमपि द्विविधं लौकिकं शास्त्रीयं च । चिकित्सकोक्तैरौषधैर्व्याध्याद्यपनयनं लौकिकम् । वैदिकस्नानाचमनादिभिरशौचाद्यपनयनं वैदिकम् । एतस्याश्च सर्वप्रकाराया म-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

दुःखं समं पश्यति यथा मम सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूले तथा सर्वस्यापीति तुल्यतया सर्वत्र समं पश्यति । न कस्यचित्प्रतिकूल-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

त्मसादृश्येन यथा मम सुखं प्रियं दुःखं चाप्रियं तथान्येषामपीति सर्वत्र समं पश्यन् सुखमेव सर्वेषां यो वाञ्छति नतु कस्यापि

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

प्राणिनां सुखमनुकूलम्। वाशब्दश्चार्थे। यदि वा यच्च दुःखं मम प्रतिकूलमनिष्टं यथा तथा सर्वप्राणिनां दुःखमनिष्टं प्रतिकूलमित्येवमात्मौपम्येन सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूले तुल्यतया सर्वभूतेषु समं पश्यति न कस्यचित्प्रतिकूलमाचरत्यहिंसक इत्यर्थः। य एवमहिंसकः सम्यग्दर्शननिष्ठः स

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

वारयति—वाशब्द इति। उपदर्शितसमदर्शनफलमभिलपति—न कस्यचिदिति। किमपेक्षया तस्य परमत्वं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

मिष्टं दुःखमनिष्टं तद्वत्परस्यापीति बुद्ध्या योऽन्यस्मै दुःखं न प्रयच्छति सोऽहिंसकः परमयोगी मत इत्यर्थः॥३२॥

४ मधुसूदनीव्याख्या।

लिनत्वमप्रामाणिकत्वादशक्यत्वात्पुरुषार्थानुपयोगित्वात्पुनर्जन्महेतुत्वाच्च शास्त्रे प्रसिद्धम्। तदेतंल्लोकशास्त्रदेहवासनात्रयमविवेकिनामुपादेयत्वेन प्रतिभासमानमपि विविदिषोर्वेदनोत्पत्तिविरोधित्वाद्विदुषो ज्ञाननिष्ठाविरोधित्वाच्च विवेकिभिर्हेयम्। तदेवं बाह्यविषयवासना त्रिविधा निरूपिता। आभ्यन्तरवासना तु कामक्रोधदम्भदर्पाद्यासुरसंपद्रूपा सर्वानर्थमूलं मानसी वासनेत्युच्यते। तदेवं बाह्याभ्यन्तरवासनाचतुष्टयस्य शुद्धवासनाया क्षयः संपादनीयः। तदुक्तं वसिष्ठेन 'मानसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा विषयवासनाः। मैत्र्यादिवासना राम गृहाणामलवानसाः॥' इति। तत्र विषयवासनाशब्देन पूर्वोक्तास्तिस्रो लोकशास्त्रदेहवासना विवक्षिताः। मानसवासनाशब्देन कामक्रोधदम्भदर्पाद्यासुरसंपद्विवक्षिता। यद्वा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा विषयाः तेषां भुज्यमानत्वदशाजन्यः संस्कारो विषयवासना। काम्यमानत्वदशाजन्यः संस्कारो मानसवासना। अस्मिन्पक्षे पूर्वोक्तानां चतसृणामनयोरेवान्तर्भावः। बाह्याभ्यन्तरव्यतिरेकेण वासनान्तरासंभवात्। तासां वासनानां परित्यागो नाम तद्विरुद्धमैत्र्यादिवासनोत्पादनम्। ताश्च मैत्र्यादिवासनाः भगवता पतञ्जलिना सूत्रिताः प्राक् संक्षेपेण व्याख्याता अपि पुनर्व्याख्यायन्ते। चित्तं हि रागद्वेषपुण्यपापैः कलुषीक्रियते। तत्र सुखानुशयी रागः मोहादनुभूयमानं सुखमनुशेते कश्चिद्धीवृत्तिविशेषो रागः सर्वं सुखजातीयं मे भूयादिति। तच्च दृष्टादृष्टसामग्र्यभावात्संपादयितुमशक्यम्। अतः स रागश्चित्तं कलुषीकरोति। यदा तु सुखिषु प्राणिष्वयं मैत्रीं भावयेत्सर्वेऽप्येते सुखिनो मदीया इति, तदा तत्सुखं स्वकीयमेव संपन्नमिति भावयतस्तत्र रागो निवर्तते। यथा स्वस्य राज्यनिवृत्तावपि पुत्रादिराज्यमेव स्वकीयं राज्यं तद्वत्। निवृत्ते च रागे वर्षाव्यपाये जलमिव चित्तं प्रसीदति। तथाच दुःखानुशयी द्वेषः दुःखमनुशेते कश्चिद्धीवृत्तिविशेषस्तमोनुगतरजःपरिण ईदृशं सर्वं दुःखं सर्वदा मे माभूदिति। तच्च शत्रुव्याघ्रादिषु सत्सु न निवारयितुं शक्यम्। नच सर्वे ते दुःखहेतवो हन्तुं शक्यन्ते। अतः स द्वेषः सदा हृदयं दहति। यदा तु स्वस्येव परेषां सर्वेषामपि दुःखं माभूदिति करुणां दुःखिषु भावयेत्तदा वैर्यादिद्वेषनिवृत्तौ चित्तं प्रसीदति। तथाच स्मर्यते 'प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा। आत्मौपम्येन भूतेषु दयां कुर्वन्ति साधवः॥' इति। एतदेवेहाप्युक्तं आत्मौपम्येन सर्वत्रेत्यादि। तथा प्राणिनः स्वभावत एव पुण्यं नानुतिष्ठन्ति पापं त्वनुतिष्ठन्ति। तदाहुः 'पुण्यस्य फलमिच्छन्ति पुण्यं नेच्छन्ति मानवाः। न पापफलमिच्छन्ति पापं कुर्वन्ति यत्नतः॥' इति। ते च पुण्यपापे क्रियमाणे पश्चात्तापं जनयतः। सच श्रुत्यानूदितः 'किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवम्' इति। यद्यसौ पुण्यपुरुषेषु मुदितां भावयेत्तदा तद्वासनावान्स्वयमेवाप्रमत्तः शुक्लकृष्णे पुण्ये प्रवर्तते। तदुक्तं 'कर्माशुक्लकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम्' अयोगिनां त्रिविधं शुक्लं शुभं कृष्णमशुभं शुक्लकृष्णं शुभाशुभमिति। तथा पापपुरुषेषूपेक्षां भावयन्स्वयमपि तद्वासनावान्पापान्निवर्तते। ततश्च पुण्याकरणपापकरणनिमित्तस्य पश्चात्तापस्याभावे चित्तं प्रसीदति। एवं सुखिषु मैत्रीं भावयतो न केवलं रागो निवर्तते किंत्वसूयेर्ष्यादयोऽपि निवर्तन्ते। परगुणेषु दोषाविष्करणमसूया। परगुणानामसहनमीर्ष्या। यदा मैत्रीवशात्परसुखं स्वीयमेव संपन्नं तदा परगुणेषु कथमसूयादिकं संभवेत्। तथा दुःखिषु करुणां भावयतः शत्रुवधादिको द्वेषो यदा निवर्तते तदा दुःखिप्रतियोगिकस्वसुखित्वप्रयुक्तदर्पोऽपि निवर्तते। एवं दोषान्तरनिवृत्तिरप्यूहनीया। वासिष्ठरामायणादिषु तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षयश्चेति त्रयमभ्यसनीयम्। तत्र केनापि द्वारेण पुनःपुनस्तत्त्वानुस्मरणं तत्त्वज्ञानाभ्यासः। तदुक्तं वासिष्ठे 'तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम्। एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः॥ सर्गादावेव नोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येव सर्वदा। इदं जगदहं चेति बोधाभ्यासं विदुः परम्॥' इति। दृश्यावभासविरोधियोगाभ्यासो मनोनिरोधाभ्यासः। तदुक्तं 'अत्यन्ताभावसंपत्तौ ज्ञातुर्ज्ञेयस्य वस्तुनः। युक्त्या शास्त्रैर्यतन्ते ये तेऽप्यत्राभ्यासिनः स्थिताः॥' इति। ज्ञातुर्ज्ञेयस्य मिथ्यात्वधीरभावसंपत्तिः स्वरूपेणाप्रतीतिरत्यन्ताभावसंपत्तिस्तदर्थं युक्त्या योगेन 'दृश्यासंभवबोधेन रागद्वेषादितानवे। रतिर्बलोदिता याऽसौ ब्रह्माभ्यासः स उच्यते॥' इति रागद्वेषादिक्षीणतारूपवासनाक्षयाभ्यास उक्तः। तस्मादुपपन्नमेतत्सर्वं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

माचरति अहिंसक इत्यर्थः। स सर्वेषां योगिनां मध्ये परमश्रेष्ठो योगी मे मम मतः अभिमतः। तथाच महता प्रयत्नेनापि परमयोगित्वलाभाय एतल्लक्षणं संपादनीयमित्याशयः। यद्यपि यः सर्वप्रकारेण वर्तते सोपि मुच्यत एव। तथाप्यत्र निषिद्धाचारा

अर्जुन उवाच । योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३ ॥
चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

योगी परम उत्कृष्टो मतोऽभिप्रेतः सर्वयोगिनां मध्ये ॥ ३२ ॥ एतस्य यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःसंपाद्यतामालक्ष्य शुश्रूषुर्ध्रुवं तत्प्राप्त्युपायमर्जुन उवाच—योऽयमिति । योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन समत्वेन हे मधुसूदन, एतस्य योगस्याहं न पश्यामि नोपलभे चञ्चलत्वान्मनसः किं स्थिरामचलां स्थितिं प्रसिद्धमेतत् ॥ ३३ ॥ चञ्चलमिति । चञ्चलं हि मनः कृष्ण इति कृषतेर्विलेखना-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

तत्राह—सर्वेति ॥ ३२ ॥ मनश्चञ्चलमस्थिरमित्युपश्रुत्य निर्विशेषे चित्तस्थैर्यं दुःशकमिति मन्वानस्तदुपायबुभुत्सया पृच्छतीति प्रश्नमुत्थापयति—एतस्येति । तत्प्राप्त्युपायं शुश्रूषुरिति संबन्धः । मनसश्चञ्चलत्वेऽपि तन्निग्रहद्वारा योगस्थैर्यं संपाद्यतामित्याशङ्क्याह—प्रसिद्धमिति ॥ ३३ ॥ कृष्णपदपरिनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति—कृष्ण इतीति । कथं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

साम्ययोगमशक्यं मन्वान उपायान्तरबुभुत्सयार्जुन उवाच—योयमिति । योयं योगस्त्वया साम्येन प्रोक्तोऽहिंसाप्राधान्येन संन्यासपूर्वकतया वर्णितः हे मधुसूदन, तस्य योगस्य सर्ववृत्तिनिरोधरूपस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि । मनसश्चञ्चलत्वादिति शेषः ॥ ३३ ॥ एतदेवोपपादयति—चञ्चलं हीति । प्रमाथि बहुदस्युवदेकस्य प्रमथनशीलम्

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

नाभ्यासेन मनोनाशाभ्यासेन वासनाक्षयाभ्यासेन च रागद्वेषशून्यतया यः स्वपरसुखदुःखादिषु समदृष्टिः स परमो योगी मतः, यस्तु विषमदृष्टिः स तत्त्वज्ञानवानप्यपरमो योगीति ॥ ३२ ॥ उक्तमर्थमाक्षिपन् अर्जुन उवाच—योयमिति । योयं सर्वत्र समदृष्टिलक्षणः परमो योगः साम्येन समत्वेन चित्तगतानां रागद्वेषादीनां विषमदृष्टिहेतूनां निराकरणेन त्वया सर्वज्ञेनेश्वरेणोक्तः हे मधुसूदन सर्ववैदिकसंप्रदायप्रवर्तक, एतस्य त्वदुक्तस्य सर्वमनोवृत्तिनिरोधलक्षणस्य योगस्य स्थितिं विद्यमानतां स्थिरां दीर्घकालानुवर्तिनीं न पश्यामि न संभावयामि । अहमस्मद्विधोऽन्यो वा योगाभ्यासनिपुणः । कस्मान्न संभावयसि तत्राह—चञ्चलत्वादिति । चञ्चलत्वान्मनस इति शेषः ॥ ३३ ॥ सर्वलोकप्रसिद्धत्वेन तदेव चञ्चलत्वमुपपादयति—चञ्चलं हीति । चञ्चलं अत्यर्थं चलं सदा चलनस्वभावं मनः हि प्रसिद्धमेवैतत् भक्तानां पापादिदोषान्सर्वथा निवारयितुमशक्यानपि कृषति निवारयति तेषामेव सर्वथा प्राप्तुमशक्यानपि पुरुषार्थानाकर्षति प्रापयतीति वा कृष्णस्तेन रूपेण संबोधयन् दुर्निवारमपि चित्तचाञ्चल्यं निवार्य दुष्प्रापमपि समाधिसुखं त्वमेव प्रापयितुं शक्नोषीति सूचयति । न केवलमत्यर्थं चञ्चलं किंतु प्रमाथि शरीरमिन्द्रियाणि च प्रमथितुं क्षोभयितुं शीलं यस्य तत् । क्षोभकतया शरीरेन्द्रियसंघातस्य विवशताहेतुरित्यर्थः । किंच बलवत् अभिप्रेताद्विषयात्केनाप्युपायेन निवारयितुमशक्यम् । किंच दृढं विषयवासनासहस्रानुस्यूततया

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

सकलङ्को भवति । अयं तु तथात्वाभावादत्रापि निष्कलङ्कः शुद्ध इति सूचयन्नाह—अर्जुनेति ॥ ३२ ॥ एतादृशं योगमशक्यं मन्यमानस्तदुपायं ध्रुवं जिज्ञासुरर्जुन उवाच । योयं साम्येन समत्वलक्षणो योगस्त्वया प्रोक्त एतस्य स्थिरां निश्चलां स्थितिमहं न पश्यामि नोपलभे । चञ्चलत्वान्मनस इति शेषः । मधुसूदनेति संबोधयन् तमोरजसोः सूदनेन मम चित्तं त्वमचञ्चलं संपादयितुं समर्थोऽसीति सूचयति ॥ ३३ ॥ मनसश्चञ्चलत्वं प्रसिद्धमित्याह । चञ्चलं प्रसिद्धं मनः भक्तजनमायाकर्षणात्कृष्णः तस्य संबोधनं हे कृष्णेति । तथाच कृष्णेति संबोधयन् मम मनःस्थिरताप्रतिबन्धकीभूतपापक्षयपकर्षणं कुर्विति सूचयति । न केवलमत्यन्तचञ्चलमेवापि तु प्रमाथि च प्रमथ्नाति विक्षिपति परवशीकरोति देहेन्द्रियादीनीति प्रमाथि प्रमथनशीलम् । किंच बलवत्तरं केनचिन्नियन्तु-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

दुःखं स योगी श्रेष्ठो ममाभिमत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ उक्तलक्षणस्य योगस्यासंभवं मन्वानोऽर्जुन उवाच—योऽयमिति । साम्येन मनसो लयविक्षेपशून्यतया केवलात्माकारावस्थानेन योऽयं योगस्त्वया प्रोक्त एतस्य योगस्य स्थिरां दीर्घकालं स्थितिं न पश्यामि । मनसश्चञ्चलत्वात् ॥ ३३ ॥ एतत्स्फुटयति—चञ्चलमिति । चञ्चलं स्वभावेनैव चपलम् । किंच प्रमाथि प्रमथनशीलं देहेन्द्रियक्षोभ-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

न लिप्यते । सर्वस्य च सुखदुःखे आत्मतुल्यतया पश्यतीति स्वरूपमेतदनूदितं न पुनरेषोऽपूर्वो विधिः ॥ ३२ ॥ अर्जुन उवाच—योयमिति । योयमिति परोक्षप्रत्यक्षवाचकाभ्यामेवं सूच्यते भगवदभिहितानन्दसंप्रदायपरम्परया स्फुटमपि प्रत्यक्षनिर्दिष्टमपि ब्रह्ममनसं चाञ्चल्यदौरा-

श्रीभगवानुवाच । असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

र्थस्य रूपं भक्तजनपापादिदोषाकर्षणात् कृष्णः । न केवलमत्यर्थं चञ्चलं प्रमाथि च प्रमथनशीलं प्रमथ्नाति शरीरमिन्द्रियाणि च विक्षिपति परवशीकरोति । किंच बलवन्न केनचिन्नियन्तुं शक्यम् । किंच दृढं तन्तुनागवदच्छेद्यं तस्यैवंभूतस्य मनसोऽहं निग्रहं रोधं मन्ये वायोरिव यथा वायोर्दुष्करो निग्रहस्ततोऽपि मनसो दुष्करं मन्य इत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥ एवमेतद्यथा ब्रवीषि—असंशयं नास्ति

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

कर्षकत्वमाप्तकामस्य भगवतः संभवतीत्याशङ्क्याह—भक्तेति । ऐहिकामुष्मिकसर्वसंपदामाकर्षणशीलत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् । प्रमथ्नाति क्षोभयति । तदेव क्षोभकत्वं प्रकटयति—विक्षिपतीति । दुर्निवारत्वमभिप्रेताद्विषयादाक्रष्टुमशक्यत्वं विशेषणान्तरमाह—किंचेति । अच्छेद्यत्वं विशेषणान्तरमाह—किंच दृढमिति । तन्तुनागो वरुणपाशशब्दितो जलचारी पदार्थोऽत्यन्तदृढतया छेत्तुमशक्यत्वेन प्रसिद्धो विवक्षितः । वायोरित्युक्तं व्यनक्ति—यथेति ॥ ३४ ॥ प्रश्नमङ्गीकृत्य प्रतिवचनमुत्थापयति—श्रीभगवानिति । कुत्र संशयराहित्यं तत्राह—मन इति । कथं तर्हि मनोनि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

॥ ३४ ॥ मनसो दुर्ग्रहत्वमभ्युपेत्य भगवानुवाच । यद्यप्येवं तथाप्यभ्यासवैराग्याभ्यां समुच्चिताभ्यां दुर्निग्रहमपि

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

भेत्तुमशक्यम् । तन्तुनागवदच्छेद्यमितिभाष्ये तन्तुनागो नागपाशः 'तांतनीति' गुर्जरादौ प्रसिद्धः महाह्रदनिवासी जन्तुविशेषो वा । तस्यातिदृढतया बलवतो बलवत्तया प्रमाथिनः प्रमाथितयाऽतिचञ्चलस्य महामत्तवनगजस्येव मनोनिग्रहं निरोधं निर्वृत्तिकतयावस्थानं सुदुष्करं सर्वथा कर्तुमशक्यमहं मन्ये । वायोरिव यथाकाशे दोधूयमानस्य वायोर्निश्चलत्वं संपाद्य निरोधनमशक्यं तद्वदित्यर्थः । अयं भावः—जातेऽपि तत्त्वज्ञाने प्रारब्धकर्मभोगाय जीवतः पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखरागद्वेषादिलक्षणश्चित्तधर्मः क्लेशहेतुत्वाद्बाधितानुवृत्त्यापि बन्धो भवति । चित्तवृत्तिनिरोधरूपेण तु योगेन तस्य निवारणं जीवन्मुक्तिरित्युच्यते । यस्याः संपादनेन स योगी परमो मत इत्युक्तं तत्रेदमुच्यते । बन्धः किं साक्षिणो निवार्यते किं वा चित्तात् । नाद्यः । तत्त्वज्ञानेनैव साक्षिणो बन्धस्य निवारितत्वात् । न द्वितीयः । स्वभावविपर्ययायोगात् विरोधिसद्भावाच्च । नहि जलादार्द्रत्वमग्नेर्वौष्ण्यत्वं निवारयितुं शक्यते 'प्रतिक्षणपरिणामिनो हि भावा ऋते चितिशक्तेः' इति न्यायेन प्रतिक्षणपरिणामस्वभावत्वाच्चित्तस्य । प्रारब्धभोगेन च कर्मणा कृत्स्नाऽविद्यातत्कार्यनाशने प्रवृत्तस्य तत्त्वज्ञानस्यापि प्रतिबन्धं कृत्वा स्वफलदानाय देहेन्द्रियादिकमवस्थापितम् । नच कर्मणा स्वफलसुखदुःखादिभोगश्चित्तवृत्तिभिर्विना संपादयितुं शक्यते । तस्माद्यद्यपि स्वाभाविकानामपि चित्तपरिणामानां कथंचिद्योगेनाभिभवः शक्येत कर्तुं तथापि तत्त्वज्ञानादिव योगादपि प्रारब्धफलस्य कर्मणः प्राबल्यादवश्यंभाविनि चित्तस्य चाञ्चल्ये योगेन तन्निवारणमशक्यमहं स्वबोधादेव मन्ये । तस्मादनुपपन्नमेतदात्मौपम्येन सर्वत्र समदर्शी परमो योगी मत इत्यर्जुनस्याक्षेपः ॥ ३४ ॥ तमिममाक्षेपं परिहरन् श्रीभगवानुवाच—असंशयमिति । सम्यग्विदितं ते चित्तचेष्टितमतो निग्रहीतुं शक्ष्यसीति संतोषेण संबोधयति । हे महाबाहो महान्तौ साक्षान्महादेवेनापि सह कृतप्रहरणौ बाहू यस्येति निरतिशयमुत्कर्षं सूचयति । प्रारब्धकर्मप्राबल्यादसंयतात्मना दुर्निग्रहं दुःखेनापि निग्रहीतुमशक्यम् । प्रमाथि बलवद्दृढमिति विशेषणत्रयं पिण्डीकृत्यैतदुक्तम् । चलं स्वभावचञ्चलं मन इत्यसंशयं नास्त्येव संशयोऽत्र ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

मशक्यम् । किंच दृढं नागपाशवदच्छेद्यं तस्यैवंभूतस्य मनसो निग्रहं वायुनिग्रहमिव सुदुष्करमतिकष्टतरमहं मन्ये स्वबुद्ध्या जानामि । चञ्चलमितिविशेषणेन साम्यरूपस्य योगस्य स्थिरां स्थितिं कर्तुमयोग्यमित्युक्तम् । इन्द्रियनिग्रहेण तस्याचञ्चलत्वं संपादनीयमित्याशङ्क्य प्रमाथीत्युक्तम् । बलवदित्यनेन प्रमथनसामर्थ्यं मनसः प्रदर्शितम् । दृढमिति विषयलाम्पट्यात् विच्छेत्तुमशक्यमिति विवेकः ॥ ३४ ॥ प्रश्नमभिनन्दन् श्रीभगवानुवाच । असंशयं मनश्चलं दुर्निग्रहं चेत्यस्मिन्नर्थे संशयो नास्ति । यद्यपि दुर्निग्रहं तथापि तु

६ श्रीधरीव्याख्या ।

कमित्यर्थः । किंच बलवद्विचारेणापि जेतुमशक्यम् । किंच दृढं विषयवासनानुबद्धतया दुर्भेद्यम् । अतो यथाकाशे दोधूयमानस्य वायोः कुम्भादिषु निरोधनमशक्यं, तथा तस्य मनसोऽपि निग्रहं निरोधं सुदुष्करं सर्वथा कर्तुमशक्यं मन्ये ॥ ३४ ॥ तदुक्तं चञ्चलत्वादिकमङ्गीकृत्यैव मनोनिग्रहोपायं श्रीभगवानुवाच—असंशयमिति । चञ्चलत्वादिना मनो निरोद्धुमशक्यमिति यद्वदसि एतन्निःसंशयमेव ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

रम्यात्सुदूरीक्रियत इति परोक्षायमाणं प्रमथ्नाति दृष्टादृष्टे बलवच्छक्तो दृढं द्रष्टृव्यापाराद्धारयितुमशक्यम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच—असंशयमिति । वैराग्येण विषयोत्सुकता विनाश्यते । अभ्यासेन मोक्षपक्षः । क्रमात्क्रमं विपयीक्रियत इति द्वयोरुपादानम् ।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

संशयो मनो दुर्निग्रहं चलमित्यत्र हे महाबाहो । किं त्वभ्यासेन त्वभ्यासो नाम चित्तभूमौ कस्यां-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

रोधो भवति तत्राह—किंत्विति । अभ्यासस्वरूपं सामान्येन निदर्शयति—अभ्यासो नामेति । कस्यांचिच्चित्तभू-
मावित्यविशेषितो ध्येयो विषयो निर्दिश्यते, समानप्रत्ययावृत्तिर्विजातीयप्रत्ययानन्तरितेति शेषः । चित्तस्येति षष्ठी प्रत्य-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

मनो निगृह्यते । तत्राभ्यासो नाम कस्यांचिच्चित्तभूमौ समानप्रत्ययावृत्तिः । वैराग्यं तु दृष्टादृष्टेष्टभोगेषु ससाधनेषु दोष-
दर्शनेन वैतृष्ण्यम् । तत्र यथा कैदारिकः केदारेषु कुल्याजलं संचारयन्नेकस्य द्वारं पिधायापरस्योद्घाटयति तद्वद्वैरा-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

सत्यमेवैतद्ब्रवीषीत्यर्थः । एवं सत्यपि संयतात्मना समाधिमात्रोपायेन योगिनाऽभ्यासेन वैराग्येण च गृह्यते निगृह्यते सर्ववृ-
त्तिशून्यं क्रियते तन्मन इत्यर्थः । अनिग्रहीतुरसंयतात्मनः सकाशात्संयतात्मनो निग्रहीतुर्विशेषद्योतनाय तुशब्दः । मनोनि-
ग्रहेऽभ्यासवैराग्ययोः समुच्चयबोधनाय चशब्दः । हे कौन्तेयेति पितृष्वसृपुत्रस्त्वमवश्यं मया सुखी कर्तव्य इति स्नेहसंबन्ध-
सूचनेनाश्वासयति । अत्र प्रथमार्धेन चित्तस्य हठनिग्रहो न संभवतीति, द्वितीयार्धेन तु क्रमनिग्रहः संभवतीत्युक्तं । द्विविधो
हि मनसो निग्रहः हठेन क्रमेण च । तत्र चक्षुःश्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाण्यादीनि कर्मेन्द्रियाणि च तद्गोलकमात्रो-
परोधेन हठान्निगृह्यन्ते तद्दृष्टान्तेन मनोपि हठेन निग्रहीष्यामीति मूढस्य भ्रान्तिर्भवति । नच तथा निग्रहीतुं शक्यते ।
तद्गोलकस्य हृदयकमलस्य निरोद्धुमशक्यत्वात् । अतएव च क्रमनिग्रह एव युक्तः । तदेतद्भगवान्वसिष्ठ आह 'उपविश्योपवि-
श्यैव चित्तज्ञेन मुहुर्मुहुः । न शक्यते मनो जेतुं विना युक्तिमनिन्दिताम् । अङ्कुशेन विना मत्तो यथा दुष्टमतङ्गजः । अध्या-
त्मविद्याधिगमः साधुसङ्गम एव च ॥ वासनासंपरित्यागः प्राणस्पन्दनिरोधनम् । एतास्ता युक्तयः पुष्टाः सन्ति चित्तजये
किल । सतीषु युक्तिष्वेतासु हठान्नियमयन्ति ये । चेतस्ते दीपमुत्सृज्य विनिघ्नन्ति तमोऽञ्जनैः' इति क्रमनिग्रहे चाध्यात्मवि-
द्याधिगम एक उपायः । सा हि दृश्यस्य मिथ्यात्वं दृग्वस्तुनश्च परमार्थसत्यपरमानन्दस्वप्रकाशत्वं बोधयति । तथाच सत्येतन्मनः
स्वगोचरेषु दृश्येषु मिथ्यात्वेन प्रयोजनाभावं, प्रयोजनवति च । परमार्थसत्यपरमानन्दरूपे दृग्वस्तुनि स्वप्रकाशत्वेन स्वागोचरत्वं
बुद्ध्वा निरिन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति । यस्तु बोधितमपि तत्त्वं न सम्यग्बुध्यते यो वा विस्मरति तयोः साधुसङ्गम एवोपायः ।
साधवो हि पुनःपुनर्बोधयन्ति स्मारयन्ति च । यस्तु विद्यामदादिदुर्वासनया पीड्यमानो न साधूननुवर्तितुमुत्सहते तस्य
पूर्वोक्तविवेकेन वासनापरित्याग एवोपायः । यस्तु वासनानामतिप्राबल्यात्तास्त्यक्तुं न शक्नोति तस्य प्राणस्पन्दनिरोध एवो-
पायः । प्राणस्पन्दवासनयोश्चित्तप्रेरकत्वात्तयोर्निरोधे चित्तशान्तिरुपपद्यते । तदेतदाह स एव 'द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य प्राणस्प-
न्दनवासने । एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वे अपि नश्यतः । प्राणायामदृढाभ्यासैर्युक्त्या च गुरुदत्तया । आसनाशनयोगेन
प्राणस्पन्दो निरुध्यते । असङ्गव्यवहारित्वाद्भवभावनवर्जनात् । शरीरनाशदर्शित्वाद्वासना न प्रवर्तते । वासनासंपरित्यागाच्चित्तं
गच्छत्यचित्तताम् । प्राणस्पन्दनिरोधाच्च यथेच्छसि तथा कुरु । एतावन्मात्रकं मन्ये रूपं चित्तस्य राघव । यद्भावनं वस्तुनो-
ऽन्तर्वस्तुत्वेन रसेन च । यदा न भाव्यते किंचिद्धेयोपादेयरूपि यत् । स्थीयते सकलं त्यक्त्वा तदा चित्तं न जायते ।
अवासनत्वात्सततं यदा न मनुते मनः । अमनस्ता तदोदेति परमात्मपदप्रदा ॥' इति । अत्र द्वावेवोपायौ पर्यवसितौ—
प्राणस्पन्दनिरोधार्थमभ्यासः वासनापरित्यागार्थं च वैराग्येण चेति द्वयमेवोक्तम् । अतएव भगवान्पतञ्जलिरसूत्रयत् 'अभ्यास-
वैराग्याभ्यां तन्निरोधः' इति तासां प्रागुक्तानां प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिरूपेण पञ्चविधानामनन्तानामासुरत्वेन क्लिष्टानां
दैवत्वेनाक्लिष्टानामपि वृत्तीनां सर्वासामपि निरोधो निरिन्धनाग्निवदुपशमाख्यः परिणामोऽभ्यासेन वैराग्येण च समुच्चितेन
भवति । तदुक्तं योगभाष्ये 'चित्तनदीनामोभयतोवाहिनी वहति कल्याणाय वहति पापाय च । तत्र या कैवल्यप्राग्भारा
विवेकनिम्ना सा कल्याणवहा या त्वविवेकनिम्ना संसारप्राग्भारा सा पापवहा । तत्र वैराग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियते
विवेकदर्शनाभ्यासेन च कल्याणस्रोत उद्घाट्यते इत्युभयाधीनश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इति । प्राग्भारे निम्नपदे तदा विवेकनिम्नं
कैवल्यप्राग्भारं चित्तमित्यत्र व्याख्यायते । यथा तीव्रवेगोपेतं नदीप्रवाहं सेतुबन्धनेन निवार्य कुल्याप्रणयनेन क्षेत्राभिमुखं
तिर्यक्प्रवाहान्तरमुत्पाद्यते, तथा वैराग्येण चित्तनद्या विषयप्रवाहं निवार्य समाध्यभ्यासेन प्रशान्तवाहिता संपाद्यत इति द्वार-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

अभ्यासेन चित्तभूमौ कस्यांचिद्विजातीयप्रत्ययानन्तरितसमानप्रत्ययावृत्तिलक्षणेन वैराग्यं नाम दृष्टादृष्टेषु भोगेषु दोषदर्शनाभ्यासाद्वै-
तृष्ण्यं तेन च गृह्यते । विक्षिप्तत्वादिकं त्यक्त्वा निरुध्यत इत्यर्थः । पूर्वार्धे महाबाहो इति संबोधयन्महाबाहुनातिबलेन जितनिवातक-
वचादिना त्वयापि यद्येवमुच्यते तर्हि मनसो दुर्निग्रहत्वे संशयो नास्तीति सूचयति । बाह्वादिबलसाध्यो मनसो निग्रहो न भवति

६ श्रीधरीव्याख्या ।

तथापि तु विषयाचिन्तनपूर्वकमभ्यासेन परमात्माकारप्रत्ययया वृत्त्या विषयवैतृष्ण्येन च गृह्यते निगृह्यते । अभ्यासेन लयप्रतिबन्धा-

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

चित्समानप्रत्ययावृत्तिश्चित्तस्य वैराग्यं नाम दृष्टादृष्टेष्टभोगेषु दोषदर्शनाभ्यासाद्वैतृष्ण्यं तेन च वैराग्येण गृह्यते । विक्षेपरूपः प्रचारश्चित्तस्यैवं तन्मनो गृह्यते निगृह्यते निरुध्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ यः पुनरसंयतात्मा तेन—असंयतात्मनाभ्यासवैराग्याभ्यामसंयत आत्मान्तःकरणं यस्य सोऽयमसंयतात्मा ते-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

यस्य तद्विकारत्वद्योतनार्थो । वैराग्यस्वरूपं निरूपयति—वैराग्यमिति । तेषु वैतृष्ण्यं वैराग्यं नामेति संबन्धः । तत्र हेतुं सूचयति—दोषेति । विषयेषु वितृष्णाविषयेषु दोषदर्शनमभ्यस्यते तेन वैतृष्ण्यं जायते । तेन निगृह्यमाणं निर्दिशति—विक्षेपेति । तस्मिन्गृहीते निरुद्धे मनोनिरोधेऽस्य किं स्यादित्यपेक्षायामाह—एवमिति । अभ्यासहेतुकवैराग्यद्वारा चित्तप्रचारनिरोधे निरुद्धवृत्तिकं मनो विषयविसुखमन्तर्निष्ठं भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ संयतात्मनो योगप्राप्तिः सुलभेत्युक्त्वा व्यतिरेकं दर्शयति—यः पुनरिति । व्यतिरेकोपन्यासपरं पूर्वार्धमनूद्य व्याकरोति—असंयतेति ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

ग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियते अभ्यासेन कल्याणस्रोत उद्घाट्यत इति द्वयोरप्यावश्यकत्वम् । तथाच सूत्रम्—'अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः' इति ॥ ३५ ॥ असंयतात्मनाऽजितचित्तेन । वश्यात्मना जितचित्तेन । उपाय-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

भेदात्समुच्चय एव । एकद्वारत्वे हि व्रीहियववद्विकल्पः स्यादिति मन्त्रजपदेवताध्यानादीनां क्रियारूपाणामावृत्तिलक्षणोऽभ्यासः संभवति । सर्वव्यापारोपरमस्य तु समाधेः को नामाभ्यास इति शङ्कां निवारयितुमभ्यासं सूत्रयतिस्म । तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यास इति । तत्र स्वरूपावस्थिते द्रष्टरि शुद्धे चिदात्मनि चित्तस्यावृत्तिकस्य प्रशान्तवाहितारूपा निश्चलतास्थितिस्तदर्थं यत्नो मनस उत्साहः स्वभावचाञ्चल्याद्बहिः प्रवाहशीलं चित्तं सर्वथा निरोत्स्यामीत्येवंविधः स आवर्त्यमानोऽभ्यास उच्यते । स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारसेवितो दृढभूमिः अनिर्वेदेन दीर्घकालासेवितो विच्छेदाभावेन निरन्तरासेवितः सत्कारेण श्रद्धातिशयेन वा सेवितः सोऽभ्यासो दृढभूमिर्विषयसुखवासनया चालयितुमशक्यो भवति । अदीर्घकालत्वे दीर्घकालत्वेऽपि विच्छिद्य विच्छिद्य सेवने श्रद्धातिशयाभावे च लयविक्षेपकषायसुखास्वादानामपरिहारे व्युत्थानसंस्कारप्राबल्याददृढभूमिरभ्यासः फलाय न स्यादिति त्रयमुपात्तम् । वैराग्यं तु द्विविधं परं अपरं च । यतमानसंज्ञाव्यतिरेकसंज्ञैकेन्द्रियसंज्ञावशीकारसंज्ञाभेदैरपरं चतुर्धा । तत्र पूर्वभूमिजयेनोत्तरभूमिसंपादनविवक्षया चतुर्थमेवासूत्रयत् 'दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञावैराग्यम्' इति । स्त्रियोऽन्नपानमैश्वर्यमित्यादयो दृष्टा विषयाः । स्वर्गो विदेहता प्रकृतिलय इत्यादयो वैदिकत्वेनानुश्रविका विषयास्तेषूभयविधेष्वपि सत्यामेव तृष्णायां विवेकतारतम्येन यतमानादित्रयं भवति । अत्र जगति किं सारं किमसारमिति गुरुशास्त्राभ्यां ज्ञास्यामीत्युद्योगो यतमानं स्वचित्ते पूर्वविद्यमानदोषाणां मध्येऽभ्यस्यमानविवेकेनैते पक्वाः एतेऽवशिष्टा इति चिकित्सकद्विवेचनं व्यतिरेकः । दृष्टानुश्रविकविषयप्रवृत्तेर्दुःखात्मत्वबोधेन बहिरिन्द्रियप्रवृत्तिमजनयन्त्या अपि तृष्णायाः औत्सुक्यमात्रेण मनस्यवस्थानमेकेन्द्रियम् । मनस्यपि तृष्णाशून्यत्वेन सर्वथा वैतृष्ण्यं तृष्णाविरोधिनी चित्तवृत्तिर्ज्ञानप्रसादरूपा वशीकारसंज्ञा । वैराग्यं संप्रज्ञातस्य समाधेरन्तरङ्गं साधनमसंप्रज्ञातस्य तु बहिरङ्गं । तस्य त्वन्तरङ्गसाधनं परमेव वैराग्यम् । तच्चासूत्रयत् 'तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम्' इति । संप्रज्ञातसमाधिपाटवेन गुणत्रयात्मकात्प्रधानाद्विविक्तस्य पुरुषस्य ख्यातिः साक्षात्कार उत्पद्यते । ततश्चाशेषगुणत्रयव्यवहारेषु वैतृष्ण्यं यद्भवति तत्परं श्रेष्ठं फलभूतं वैराग्यम् । तत्परिपाकनिमित्ताच्च चित्तोपशमपरिपाकादविलम्बेन कैवल्यमिति ॥ ३५ ॥ यत्तु त्वमवोचः प्रारब्धभोगेन कर्मणा तत्त्वज्ञानादपि प्रबलेन स्वफलदानाय मनोवृत्तिषूत्पद्यमानासु कथं तासां निरोधः कर्तुं शक्य इति । तत्रोच्यते—असंयतात्मनेति । उत्पन्नेपि तत्त्वसाक्षात्कारे वैरा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

किंत्वभ्यासवैराग्यसाध्यः । यथातिप्रबलै राजभिः स्वगृहे वासयितुं दुर्घटो दुर्वासा अपि तव मात्राऽबलया कुन्त्या विषयेषु वैराग्येण तत्सेवनपरत्वं परित्यज्य तच्छुश्रूषाभ्यासेन च स्वगृहे निवासितः प्रसादितश्च तथा त्वं तत्पुत्रो मदुक्तेनोपायेन दुर्निग्रहमपि मनो निग्रहीतुं योग्योसीति सूचयन्नाह—हे कौन्तेयेति ॥ ३५ ॥ असंयतं अभ्यासवैराग्याभ्यामनायत्तं चित्तं यस्य तेन आत्मोपम्येन-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

वैराग्येण च विक्षेपप्रतिबन्धादुपरतवृत्तिकं सत्परमात्माकारेण परिणतं तिष्ठतीत्यर्थः । तदुक्तं योगशास्त्रे—'मनसो वृत्तिशून्यस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः । या संप्रज्ञातनामासौ समाधिरभिधीयते ॥' इति ॥ ३५ ॥ एतावांस्त्विह निश्चय इत्याह—असंयतात्मनेति ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

उक्तंच तत्रभगवता भाष्यकृता 'उभयाधीनश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इति । अत एषा प्रतिज्ञा ॥ ३५ ॥ असंयतात्मनोऽविरक्तस्य न कथंचिद्योगः

अर्जुन उवाच । **अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाचलितमानसः ।**
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

नासंयतात्मना योगो दुष्प्रापो दुःखेन प्राप्य इति मे मतिः । यस्तु पुनर्वश्यात्माभ्यासवैराग्याभ्यां वश्यत्वमापादित आत्मा मनो यस्य सोऽयं वश्यात्मा तेन वश्यात्मना तु यतता भूयोऽपि प्रयत्नं कुर्वता शक्योऽवाप्तुं योग उपायतो यथोक्तादुपायात् ॥ ३६॥ तत्र योगाभ्यासाङ्गीकरणेन परलोकेहलोकप्राप्ति-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

पूर्वोक्तान्वयव्याख्यानपरमुत्तरार्धं व्याचष्टे—यस्त्वित्यादिना । अन्तःकरणस्य स्ववशत्वे सिद्धेऽपि वैराग्यादावास्थावता भवितव्यमित्याह—यततेति । उपायो वैराग्यादिपूर्वको मनोनिरोधः ॥ ३६ ॥ प्रश्नान्तरमुत्थापयति—तत्रेत्यादिना । मनोनिरोधस्य दुःखसाध्यत्वमाशङ्क्य परिहृते सति प्रष्टा पुनरवकाशं प्रतिलभ्योवाचेति संबन्धः । लोकद्वय-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

तोऽभ्यासवैराग्यरूपात् ॥ ३६ ॥ मनसो दुर्निग्रहत्वाद्योगसिद्धौ विघ्नं पश्यन्नर्जुन उवाच—हे कृष्ण, योगात्कर्मयो-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

न्तव्याख्यानादिव्यासङ्गादालस्यादिदोषाद्वाभ्यासवैराग्याभ्यां न संयतो निरुद्ध आत्मान्तःकरणं येन तेनासंयतात्मना तत्त्वसाक्षात्कारवतापि योगो मनोवृत्तिनिरोधः दुष्प्रापः दुःखेनापि प्राप्तुं न शक्यते । प्रारब्धकर्मकृताच्चित्तचाञ्चल्यादिति चेत्त्वं वदसि तत्र मे मतिः मम संमतिस्तत्तथैवेत्यर्थः । केन तर्हि प्राप्यते । उच्यते—वश्येति । वश्यात्मना तु वैराग्यपरिपाकेन वासनाक्षये सति वश्यः स्वाधीनो विषयपारतन्त्र्यशून्य आत्मान्तःकरणं यस्य तेन । तुशब्दोऽसंयतात्मनो वैलक्षण्यद्योतनार्थोऽवधारणार्थो वा । एतादृशेनापि यतता यतमानेन वैराग्येण विषयस्रोतःखिलीकरणेऽप्यात्मस्रोतउद्घाटनार्थमभ्यासं प्रागुक्तं कुर्वता योगः सर्वचित्तवृत्तिनिरोधः शक्योऽवाप्तुम् । चित्तचाञ्चल्यनिमित्तानि प्रारब्धकर्माण्यप्यभिभूय प्राप्तुं शक्यः । कथमतिबलवतामारब्धभोगानां कर्मणामभिभवः । उच्यते । उपायतः उपायात् । उपायः पुरुषकारस्तस्य लौकिकस्य वैदिकस्य वा प्रारब्धकर्मापेक्षया प्राबल्यात् । अन्यथा लौकिकानां कृष्यादिप्रयत्नस्य वैदिकानां ज्योतिष्टोमादिप्रयत्नस्य च वैयर्थ्यापत्तेः । सर्वत्र प्रारब्धकर्म सदसत्त्वविकल्पग्रासात्प्रारब्धकर्मसत्त्वे तत एव फलप्राप्तेः किं पौरुषेण प्रयत्नेन, तदसत्त्वे तु सर्वथा फलासंभवात्किं तेनेति । अथ कर्मणः स्वयमदृष्टरूपस्य दृष्टसाधनसंपत्तिरूपेण व्यतिरेकेण फलजननासमर्थत्वादपेक्षितः कृष्यादौ पुरुषप्रयत्न इति चेत् । योगाभ्यासेऽपि समं समाधानं तत्साध्याया जीवन्मुक्तेरपि सुखातिशयरूपत्वेन प्रारब्धकर्मफलान्तर्भावात् । अथवा यथा प्रारब्धकर्मफलं तत्त्वज्ञानात्प्रबलमिति कल्प्यते दृष्टत्वात्तथा तस्मादपि कर्मणो योगाभ्यासः प्रबलोऽस्तु । शास्त्रीयस्य प्रयत्नस्य सर्वत्र ततः प्राबल्यदर्शनात् । तथाचाह भगवान्वसिष्ठः 'सर्वमेवेह हि सदा संसारे रघुनन्दन । सम्यक्प्रयुक्तात्सर्वेण पौरुषात्समवाप्यते ॥ उच्छास्त्रं शास्त्रितं चेति पौरुषं द्विविधं स्मृतम् । तत्रोच्छास्त्रमनर्थाय परमार्थाय शास्त्रितम् ॥' उच्छास्त्रं शास्त्रप्रतिषिद्धं । अनर्थाय नरकाय । शास्त्रितं शास्त्रविहितं अन्तःकरणशुद्धिद्वारा परमार्थाय चतुर्ष्वर्थेषु परमाय मोक्षाय । 'शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहन्ती वासनासरित् । पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि ॥ अशुभेषु समाविष्टं शुभेष्वेवावतारय । स्वमनः पुरुषार्थेन बलेन बलिनां वर ॥ द्रागभ्यासवशाद्याति यदा ते वासनोदयम् । तदाभ्यासस्य साफल्यं विद्धि त्वमरिमर्दन ॥' वासना शुभेति शेषः । 'संदिग्धायामपि भृशं शुभामेव समाहर । शुभायां वासनावृद्धौ तात दोषो न कश्चन ॥ अव्युत्पन्नमना यावद्भवानज्ञाततत्पदः । गुरुशास्त्रप्रमाणैस्त्वं निर्णीतं तावदाचर ॥ ततः पक्वकषायेण नूनं विज्ञातवस्तुना । शुभोऽप्यसौ त्वया त्याज्यो वासनौघो निराधिना ॥' इति । तस्मात्साक्षिगतस्य संसारस्याविवेकनिबन्धनस्य विवेकसाक्षात्कारादपनयेऽपि प्रारब्धकर्मपर्यवस्थापितस्य चित्तस्य स्वाभाविकीनामपि चित्तवृत्तीनां योगाभ्यासप्रयत्नेनापनये सति जीवन्मुक्तः परमो योगी । चित्तवृत्तिनिरोधाभावे तु तत्त्वज्ञानवानप्यपरमो योगीति सिद्धम् । अवशिष्टं जीवन्मुक्तिविवेके सविस्तरमनुसंधेयम् ॥ ३६ ॥ एवं प्राक्तनेन ग्रन्थेनोत्पन्नतत्त्वज्ञानोऽनुत्पन्नजीवन्मुक्तिरपरमो योगी मतः । उत्पन्नतत्त्वज्ञान उत्पन्नजीव-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

नेनोक्तो योगो दुष्प्रापः प्राप्तुमशक्यः । वशीकृतचित्तेन तूपायतः अभ्यासवैराग्यरूपोपायात् भूयोपि यतता प्रयत्नं कुर्वता योगोऽवाप्तुं प्राप्तुं शक्यः ॥ ३६ ॥ योगभ्रष्टस्य स्वर्गमोक्षयोरभावमाशङ्कयार्जुन उवाच । अयतिः यत्नशीलो योगमार्गे श्रद्धया आस्तिक्य-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

असंयतात्मा उक्तप्रकारेणाभ्यासवैराग्याभ्यामसंयत आत्मा चित्तं यस्य तेन पुरुषेणायं योगो दुष्प्रापः प्राप्तुमशक्यः । अभ्यासवैराग्याभ्यां वश्यो वशवर्ती आत्मा चित्तं यस्य तेन पुरुषेण पुनश्चानेनैवोपायेन प्रयत्नं कुर्वता योगः प्राप्तुं शक्यः ॥ ३६ ॥ अभ्यास-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

प्राप्तिः । वश्यात्मनेति वैराग्यवता यतमानेनेति साभ्यासेन उपायैरनेकसिद्धान्तादिशास्त्रविहितान्संश्रित्य ॥ ३६ ॥ अर्जुन उवाच । अय-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

निमित्तानि कर्माणि संन्यस्तानि योगसिद्धिफलं च मोक्षसाधनं सम्यग्दर्शनं न प्राप्तमिति योगी योगमार्गान्मरणकाले चलितचित्त इति तस्य नाशमाशङ्क्यार्जुन उवाच—अयतिरिति। अयतिरप्रयत्नवान्योगमार्गे श्रद्धयास्तिक्यबुद्ध्या चोपेतो योगादन्तकालेऽपि चलितं मानसं मनो यस्य स चलितमानसो

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

प्रापककर्मसंभवे कुतो योगिनो नाशाशङ्केत्याशङ्क्याह—**योगाभ्यासेति**। तथापि योगानुष्ठानपरिपाकपरिप्राप्तिसम्यग्दर्शनसामर्थ्यान्मोक्षोपपत्तौ कुतस्तस्य नाशाशङ्केति चेन्मैवमनेकान्तरायवत्त्वाद्योगस्येह जन्मनि प्रायेण संसिद्धेरसिद्धिरित्यभिसंधायाह—**योगसिद्धीति**। अभ्युदयनिःश्रेयसबहिर्भावो नाशो योगमार्गे तत्फलस्य सम्यग्दर्शनस्यादर्शनादिति शेषः। तर्हि ततो बहिर्मुखत्वमेवात्यन्तिकं संवृत्तमित्याशङ्क्याह—**श्रद्धयेति**। तर्हि योगमार्गमाश्रयतेनेत्याह—**योगादिति**। मरणकाले व्याकुलेन्द्रियस्य ज्ञानसाधनानुष्ठानावकाशाभावाद् युक्तं ततश्चलितमानसत्वमि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

गाच्चलितमानसस्त्यक्तकर्मा संन्यासीत्यर्थः। श्रद्धया उपेतो योगमार्गे प्रविष्टोऽपि अयतिः आयुषोऽल्पत्वाद्वा वैराग्यदौर्बल्याद्वाल्पप्रयत्नः। अलवणा यवागूरितिवदत्राल्पार्थे नञ्। स कदाचित् योगसंसिद्धिं योगफलं सम्यग्दर्शनमप्राप्य

४ मधुसूदनीव्याख्या।

न्मुक्तिषु परमो योगी मत इत्युक्तं। तयोरुभयोरपि ज्ञानादज्ञाननाशेऽपि यावत्प्रारब्धभोगं कर्म देहेन्द्रियसंघातावस्थानात्प्रारब्धभोगकर्मापाये च वर्तमानदेहेन्द्रियसंघातापायात्पुनरुत्पादकाभावाद्विदेहकैवल्यं प्रति कापि नास्त्याशङ्का। यस्तु प्राक्तनकर्मभिर्लब्धविविदिषापर्यन्तचित्तशुद्धिः कृतकरत्वात्सर्वाणि कर्माणि परित्यज्य प्राप्तपरमहंसपरिव्राजकभावः परमहंसपरिव्राजकमात्मसाक्षात्कारेण जीवन्मुक्तं परप्रबोधनदक्षं गुरुमुपसृत्य ततो वेदान्तमहावाक्योपदेशं प्राप्य तत्रासंभावनाविपरीतभावनाख्यप्रतिबन्धनिरासाय 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादि 'अनावृत्तिः शब्दात्' इत्यन्तया चतुर्लक्षणमीमांसया श्रवणमननिदिध्यासनानि गुरुप्रसादात्कर्तुमारभते। स श्रद्धधानोऽपि सन्नायुषोऽल्पत्वेनाल्पप्रयत्नत्वादलब्धज्ञानपरिपाकः श्रवणमनननिदिध्यासनेषु क्रियमाणेष्वेव मध्ये व्यापद्यते। स ज्ञानपरिपाकशून्यत्वेनानष्टाज्ञानो न मुच्यते नाप्युपासनासहितकर्मफलं देवलोकमनुभवत्यर्चिरादिमार्गेण। नापि केवलकर्मफलं पितृलोकमनुभवति धूमादिमार्गेण। कर्मणामुपासनानां च त्यक्तत्वात्। अत एतादृशो योगभ्रष्टः कीटादिभावेन कष्टां गतिमियादज्ञत्वे सति देवयानपितृयानमार्गासंबन्धित्वात् वर्णाश्रमाचारभ्रष्टवत्, अथवा कष्टां गतिं नेयात् शास्त्रनिन्दितकर्मशून्यत्वाद्वामदेववदिति संशयपर्याकुलमनाः अर्जुन उवाच—**अयतिरिति**। यतिर्यत्नशीलः। अल्पार्थे नञ्। अलवणा यवागूरित्यादिवदयतिरल्पयत्नः श्रद्धया गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासबुद्धिरूपयोपेतो युक्तः। श्रद्धा च स्वसहचरितानां शमादीनामुपलक्षणम्। 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति' इति श्रुतेः। तेन नित्यानित्यवस्तुविवेक इहामुत्रफलभोगविरागशमदमोपरतितितिक्षाश्रद्धादिसंपन्मुमुक्षुता चेति

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

बुद्ध्या चोपेतः युक्तोऽन्तकाले योगाच्चलितं मानसं मनो यस्य सोऽप्रष्टस्मृतिः योगसंसिद्धिं योगफलं सम्यग्दर्शनमप्राप्य कां गतिं गच्छति। अयमाशयः—योगाभ्यासाङ्गीकरणेन समस्तकर्मणां संन्यासात्कर्मफलस्य गन्तव्यस्य स्वर्गादेरभावः योगाच्चलितचित्तत्वाद्योगफलस्य सम्यग्ज्ञानस्यालाभात्पृच्छति कां गतिं गच्छतीति। तत्तत्स्थानं प्रत्याकर्षणशीलेन त्वया यां गतिं प्रति योगभ्रष्टो नीयते तां त्वमेव वक्तुं योग्योसीति सूचयन्नाह—**हे कृष्णेति**। यत्त्वत्रार्जुनोऽगृहीतसंन्यासानामापाततः शास्त्रोत्थातमानात्मविवेकानामुभयविधवैराग्यवतां ईश्वरार्पणबुद्ध्यैवावश्यकं कर्म कुर्वतां मोक्षमार्गप्रवृत्तानां यदि मध्ये मरणादिनाऽप्राप्य संन्यासं मोचकज्ञानं विघ्नवतां गतिं पृच्छति—**अयतिरिति**। अयतिः संन्यासमोचकज्ञानासंपन्नः हे कृष्ण, कां गतिं गच्छतीति संबन्धः। ननु किमत्र प्रष्टव्यं तत्तत्कर्मानुगुणां गतिं गमिष्यतीत्याशङ्क्याह—**श्रद्धयोपेत इति**। श्रद्धा मोक्षे ईश्वरे चास्तिक्यबुद्धिः तयोपेतः। मोक्षार्थं तत्त्वशुद्धये ईश्वरार्पणबुद्ध्या आवश्यकं कर्म कुर्वन्निति भावः। तर्हि मोक्षमेव प्राप्स्यतीत्याशङ्क्याह—**अप्राप्येति**। योगो ज्ञानयोगः सएव संसिद्धिः संसिद्धशब्दवाच्यमोक्षसाधनत्वादुपचारात् तामप्राप्य। आनुतपन्ने मोचकज्ञान इत्यर्थः। ज्ञानाभावे कुतो मोक्षप्राप्तिरिति भावः। कुतो वोक्तश्रद्धोपेतस्य योगसंसिद्ध्यप्राप्तिस्तत्राह—**योगाच्चलितमानस इति**। अत्र केचिद्योगाच्चलितमानस इत्यस्य मृत इति व्याचक्षते। केचित्तु विषयेष्वासक्त इति वदन्ति। अन्येतु किं मम मोक्षेण काम्यान्यागादीनेव तत्तल्लोकप्राप्तये करि-

६ श्रीधरीव्याख्या।

वैराग्याभावेन कथंचिदप्राप्तसम्यग्ज्ञानः किं फलमाप्नोतीत्यर्जुन उवाच—**अयतिरिति**। प्रथमं श्रद्धयोपेत एव योगे प्रवृत्तः ततो मिथ्याचारतया। ततः परंतु अयतिर्न सम्यग्यतते। शिथिलाभ्यास इत्यर्थः। तथा योगाच्चलितं मानसं विषयप्रवणं चित्तं यस्य। मन्द-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

तिरिति। प्राप्तयोगांशस्य चलितेऽपि चित्ते श्रद्धा न हीयते। विनष्टश्रद्धो हि सिद्धयोगोऽपि सर्वं निष्फलं कुरुते। उक्तंहि 'यदा प्राप्तमो

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

भ्रष्टस्मृतिः सोऽप्राप्य योगसंसिद्धिं योगफलं सम्यग्दर्शनं कां गतिं हे कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥ कच्चि-दिति । कच्चित्किं नोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाद्योगमार्गाच्च विभ्रष्टः संश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति किंवा न

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

त्याशङ्क्याह—भ्रष्टेति । गम्यत इति गतिः पुरुषार्थः, सामान्यप्रश्नमन्तर्भाव्य विशेषप्रश्नो द्रष्टव्यः ॥ ३७ ॥ प्रश्नमेव विवृणोति—कच्चिदिति । प्रशस्तप्रश्नार्थत्वं कच्चिदित्यस्याङ्गीकृत्य व्याचष्टे—किमिति । उभयविभ्रष्टत्वं स्पष्टयति—कर्मेत्यादिना । वायुना छिन्नं विशकलितमभ्रं यथा नश्यति तद्वदित्याह—छिन्नेति । नाशाशङ्कानिमित्तमाह—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

मृतश्चेत् कां गतिं गच्छति ॥ ३७ ॥ कच्चिदिति । कच्चिन्नोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाद्योगमार्गाच्च विभ्रष्टः छिन्नाभ्रमिव

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

साधनचतुष्टयसंपन्नः गुरुमुपसृत्य वेदान्तवाक्यश्रवणादि कुर्वन्नपि परमायुषोऽल्पत्वेन मरणकाले चेन्द्रियाणां व्याकुलत्वेन साधनानुष्ठानासंभवात् योगाच्चलितमानसः योगाच्छ्रवणादिपरिपाकलब्धजन्मनस्तत्त्वसाक्षात्काराच्चलितं तत्फलमप्राप्तं मानसं यस्य सः । योगनिष्पत्त्यैवाप्राप्य योगसंसिद्धिं तत्त्वज्ञाननिमित्तामज्ञानतत्कार्यनिवृत्तिमपुनरावृत्तिसहितामप्राप्यातत्त्वज्ञ एव मृतः सन् कां गतिं हे कृष्ण, गच्छति सुगतिं दुर्गतिं वा । कर्मणां परित्यागाज्ज्ञानस्य चानुत्पत्तेः शास्त्रोक्तमोक्षसाधनानुष्ठायित्वाच्छास्त्रगर्हितकर्मशून्यत्वाच्च ॥ ३७ ॥ एतदेव संशयबीजं विवृणोति—कच्चिदिति । कच्चिदिति साभिलापप्रश्ने । हे महाबाहो महान्तः सर्वेषां भक्तानां सर्वोपद्रवनिवारणसमर्थाः पुरुषार्थचतुष्टयदानसमर्था वा चत्वारो बाहवो यस्येति प्रश्ननिमित्तबोधाभावस्तदुत्तरदानसहिष्णुत्वं च सूचितम् । ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ज्ञाने विमूढः विक्षिप्तः । अनुत्पन्नब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कार इति यावत् । अप्रतिष्ठः देवयानपितृयानमार्गगमनहेतुभ्यामुपासनाकर्मभ्यां प्रतिष्ठाभ्यां साधनाभ्यां रहितः । सोपासनानां सर्वेषां कर्मणां परित्यागात् । एतादृश उभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाज्ज्ञानमार्गाच्च विभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव वायुना छिन्नं विशकलितं पूर्वस्मान्मेघाद्भ्रष्टमुत्तरं मेघं चाप्राप्तमभ्रं यथा वृष्ट्ययोग्यं सदन्तराल एव नश्यति तथा योगभ्रष्टोऽपि पूर्वस्मात्कर्ममार्गाद्विच्छिन्न उत्तरं च ज्ञानमार्गमप्राप्तोऽन्तराल एव नश्यति कर्मफलं ज्ञानफलं च लब्धुमयोग्यो न किमिति प्रश्नार्थः । एतेन ज्ञानकर्मसमु-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

च्चयमसंभवेन गतेरुक्तत्वात् प्रश्नविवरणरूपस्योत्तरश्लोकस्योत्तरस्य चासंगत्यापत्तेः । एतेनायतिरित्यादिपरास्तम् । त्यक्तसर्वकर्मणः अप्राप्तसम्यग्दर्शनस्यैवोभयभ्रष्टत्वात् । यदपि योगो ज्ञानयोग इत्यादि तदपि न । मुख्यार्थसंभवे उपचारायोगात् । यदपि व्याख्यानान्तरप्रदर्शनं तदपि न । प्रथमव्याख्यानस्यापदार्थत्वात् द्वितीयस्य तृतीयान्तर्भावादिति दिक् ॥ ३७ ॥ स्वाशयं स्फुटयति—कच्चिदिति प्रश्ने । उभयविभ्रष्टः सर्वकर्मणां त्यागात् कर्ममार्गात् सम्यग्दर्शनालाभाद्योगाच्च विभ्रष्टः स किं नश्यत्युत न नश्यति । उभयविभ्रष्टत्वमेव दर्शयति द्वाभ्यां विशेषणाभ्याम् । अप्रतिष्ठो निराश्रयः कर्ममार्गरूपाश्रयरहितः । ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे विमूढः ज्ञानमार्गावष्टम्भशून्यः । उभयविभ्रष्टस्य नाशे दृष्टान्तमाह । छिन्नाभ्रमिव यथा पूर्वस्मादभ्राद्विच्छिन्नोऽभ्रैकदेशः परमभ्रमप्राप्य मध्य एव नश्यति तद्वत् । महाबाहो इतिसंबोधयन् भक्तोद्धारणसमर्थैरतिप्रबलैर्बाहुभिर्युक्ते त्वयि सति तस्य नाशो न युक्त इति द्योतयति । यत्तु प्रश्नमेव विवृणोति । कच्चिदिति किमित्यस्मिन्नर्थे । नश्यति नरकं प्राप्नोति । किंवा तस्य गत्यन्तरमस्तीति किमापेक्षितं पक्षान्तरं पूरणीयम् । ननु नरकपातान्तस्तस्य को वापराध इत्याशङ्क्याह—ब्रह्मणः पथि विमूढ इति । ननु कृतानां काम्यकर्मणां तथा चित्तशुद्ध्यर्थमनुष्ठितानामावश्यककर्मणां फलं प्राप्स्यति कुतोऽस्य नरकप्राप्तिरित्याशङ्क्याह—उभयविभ्रष्ट इति । कृतैरावश्यककर्मभिश्चित्तशुद्धौ जातायामपि तदुपेयमोचकज्ञानपरिभ्रष्टः किमन्यत्तेषामावश्यककर्मणां फलं प्राप्नुयात्, तथा स्वात्मानं कर्तृत्वादिरहितं कर्मण्यनधिकारिणं निश्चित्य ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरित्याद्युक्तमार्गेण शुद्ध्यर्थं कर्माचरणात् कथं वा कर्मण्यधिकारी स्यादित्युभयविभ्रष्टपदस्यार्थः । ननु किमित्येवं ब्रह्मणः पथि तस्य विमूढतेत्यत उक्तमप्रतिष्ठ इति । प्रतिष्ठा शुद्धपु-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

वैराग्य इत्यर्थः । एवमभ्यासवैराग्यशैथिल्याद्योगस्य संसिद्धिं फलं ज्ञानमप्राप्य कां गतिं प्राप्नोति ॥ ३७ ॥ प्रश्नाभिप्रायं विवृणोति—कच्चिदिति । कर्मणामीश्वरार्पितत्वादननुष्ठानाच्च न तावत्कर्मफलं स्वर्गादिकं प्राप्नोति, योगानिष्पत्तेश्च न मोक्षं प्राप्नोति, एवमुभयसा-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

विज्ञानं दूषितं चित्तविभ्रमात् । तदैव ध्वंसते शीघ्रं तूलराशिरिवानलात् ॥' इति । योगस्य सम्यक्सिद्ध्यावजातायां किं लोकाभिष्कान्त

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

श्रीभगवानुवाच । **पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।**
नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

नश्यत्यप्रतिष्ठो निराश्रयो हे महाबाहो, विमूढः सन्ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ॥ ३८ ॥ एतदिति । एतन्मे मम संशयं कृष्ण छेत्तुमपनेतुमर्हस्यशेषतः । त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्य ऋषिर्देवो वा छेत्ता नाशयिता संशयस्यास्य नहि यस्मादुपपद्यते न संभवत्यतस्त्वमेव छेत्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ पार्थेति । हे पार्थ,

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

निराश्रय इति । कर्ममार्गरूपावष्टम्भाभावेऽपि ज्ञानमार्गावष्टम्भस्तस्य भविष्यतीत्याशङ्क्याह—**विमूढः सन्निति** । नहि कर्मिणं प्रतीयमाशङ्का युक्ताभिलाषं त्यक्त्वेश्वरे समर्प्य वा कर्मानुतिष्ठतो निरुपचारेण तद्भ्रंशवचनासंभवात्सर्व-कर्मसंन्यासिनस्तु विहितानां त्यागाज्ज्ञातोपायाच्च विच्युतेरनर्थप्राप्तिशङ्का युक्तेति भावः ॥ ३८ ॥ यथोपदर्शितसंशया-पाकरणार्थमर्जुनो भगवन्तं प्रेरयन्नाह—**एतदिति** । मत्तोऽन्यः कश्चिदृषिर्वा देवो वा त्वदीयं संशयं छेत्स्यतीत्याश-ङ्क्याह—**त्वदन्य इति** । अन्यस्य संशयच्छेत्तुरभावे फलितमाह—**अत इति** ॥ ३९ ॥ योगिनो नाशाशङ्कां परिह-रन्नुत्तरमाह—**भगवानिति** । यदुक्तमुभयभ्रष्टो योगी नश्यतीति तत्राह—**पार्थेति** । तत्र हेतुमाह—**नहीति** ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

पूर्वमपरं वा मेघसंघमप्राप्य मध्ये एव नश्यति तद्वत् । अप्रतिष्ठो निराश्रयः । हे महाबाहो, विमूढो ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ॥ ३८ ॥ एतत् एतम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ३९ ॥ अत्रोत्तरं भगवानुवाच—**पार्थेति** । हे तातेति वात्स-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

क्षयो निराकृतः । एतस्मिन्हि पक्षे ज्ञानफलालाभेऽपि कर्मफललाभसंभवेनोभयविभ्रष्टत्वासंभवात् । नच तस्य कर्मसंभवेऽपि फलकामनात्यागात्तत्फलभ्रंशवचनमवकल्पत इति वाच्यम् । निष्कामानामपि कर्मणां फलसद्भावस्यापस्तम्बवचनादुदाहरणेन बहुशः प्रतिपादितत्वात् । तस्मात्सर्वकर्मत्यागिनं प्रत्येवायं प्रश्नः । अनर्थप्राप्तिशङ्कायास्तत्रैव संभवात् ॥ ३८ ॥ यथोपदर्शि-तसंशयापाकरणाय भगवन्तमन्तर्यामिणमर्थयते पार्थः—**एतदिति** । एतत् एतं पूर्वोपदर्शितं मे मम संशयं हे कृष्ण, छेत्तुमपनेतुमर्हस्यशेषतः संशयमूलाधर्मोच्छेदेन । मदन्यः कश्चिदृषिर्वा देवो वा त्वदीयमिमं संशयमुच्छेत्स्यतीत्याशङ्क्याह—**त्वदन्य इति** । त्वदन्यः त्वत् परमेश्वरात्सर्वज्ञाच्छास्त्रकृतः परमगुरोः कारुणिकादन्यः अनीश्वरत्वेनासर्वज्ञः कश्चिदृषिर्वा देवो वाऽस्य योगभ्रष्टपरलोकगतिविषयस्य संशयस्य छेत्ता सम्यगुत्तरदानेन नाशयिता हि यस्मान्नोपपद्यते न संभवति तस्मात्त्वमेव प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य परमगुरुः संशयमेतं मम छेत्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ एवमर्जुनस्य योगिनं प्रति नाशाशङ्कां परिहरन्नुत्तरम्

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

स्वार्थपरित्यागेन परमार्थशक्तिलक्षणा तद्रहित इत्यर्थ इतीतरैः कल्पितं तदसत् । काम्यकर्मणां फलस्यावश्यंभावेनोभयभ्रष्टता-भावात् तथा स्वात्मानमित्यादेः किं मम मोक्षेण काम्यादीनेव तत्तल्लोकप्राप्तये करिष्यामीति स्वपूर्वग्रन्थविरुद्धत्वात् । नहि काम्य-कर्ममार्गे प्रवृत्तस्ततो भ्रष्ट इति शङ्कितुं शक्यते, अतः संन्यासीति भाष्यटीकायामुक्तत्वाच्च । एतेनाप्रतिष्ठशब्दार्थोऽपि प्रत्युक्तः । विमूढो ब्रह्मणः पथीत्यनेनैव परमपुरुषार्थाशक्तेरुक्तत्वात् ॥ ३८ ॥ संशयमुक्त्वा तच्छेदनं प्रार्थयते—**एतदिति** । एतं मे मम संशयं हे कृष्ण, छेत्तुमपनेतुमर्हस्यशेषतः । उक्तएव कृष्णपदाभिप्रायोऽत्रापि द्रष्टव्यः । नन्वन्यः कश्चिद्देवो वा ऋषिर्वा छेत्स्यति किमेवंप्रार्थनयेत्यत आह । त्वत्तः कृष्णादधिकारिणमाकृष्य तत्तत्स्थानप्रापकात्तत्तत्कर्मफलप्रदातुः सर्वेश्वरात्सर्वज्ञादन्योऽनीश्वरो-ऽसर्वज्ञः कश्चिदृषिर्वा देवो वास्य संशयस्य छेत्ताऽपनेता हि यस्मान्न संभवत्यतः त्वमेव छेत्तुमर्हसीत्यर्थः । यत्तु एतन्मे पूर्वं हे कृष्ण, असंशयं यथाभवति तथाऽशेषतः सर्वात्मना छेत्तुं निराकर्तुमर्हसीति तन्न । संशयस्यास्येत्यननुरोधप्रसङ्गात् ॥ ३९ ॥ एव-मर्जुनेन संशयच्छेदनाय प्रार्थितः तं छेत्तुं श्रीभगवानुवाच—**पार्थेति** । तस्य योगभ्रष्टस्येहास्मिँल्लोकेऽमुत्र परलोके वा विनाशः

६ श्रीधरीव्याख्या ।

भ्रष्टोऽप्रतिष्ठो निराश्रयः, अतएव ब्रह्मणः प्राप्त्युपाये पथि मार्गे विमूढः सन्कच्चिदिकं न नश्यति किंवा नश्यतीत्यर्थः । नाशे दृष्टान्तः—यथा छिन्नमभ्रं पूर्वस्मादभ्रादिश्लिष्टमभ्रान्तरं चाप्राप्तं सन्मध्य एव विलीयते तद्वदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ त्वयैव सर्वज्ञेनायं मम संदेहो निरसनीयः त्वत्तोऽन्यस्त्वेतत्संदेहनिवर्तको नास्तीत्याह—**एतन्मे इति** । एतत् एनम् । छेत्ता निवर्तकः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३९ ॥ अत्रो-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

सम्यक्च ब्रह्मणि न निलीन इति नश्येत् । अथवा ब्रह्मण्यप्रतिष्ठितत्वाद्विनश्यति परलोकबाधायेति प्रश्नः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अत्र निर्णयं

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

नैवेह लोके नामुत्र परस्मिन्वा लोके विनाशस्तस्य विद्यते नास्ति नाशो नाम पूर्वस्माद्धीनजन्मप्राप्तिः स तस्य योगभ्रष्टस्य नास्ति, न, हि यस्मात्कल्याणकृच्छुभकृत्कश्चिद्दुर्गतिं कुत्सितां गतिं हे तात तनोत्यात्मानं पुत्ररूपेणेति पिता तात उच्यते पितैव पुत्र इति पुत्रोऽपि तात उच्यते शिष्योऽपि पुत्र-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

योगिनो. मार्गद्वयाद्विभ्रष्टस्यैहिको नाशः शिष्टगर्हालक्षणो न भवतीति श्रद्धादेः सद्भावात्तथापि कथमामुष्मिकनाशशून्यत्वमित्याशङ्क्य तद्रूपनिरूपणपूर्वकं तदभावं प्रतिजानीते—नाशो नामेति । तत्र हेतुभागं विभजते—न हीत्यादिना । उभयभ्रष्टस्यापि श्रद्धेन्द्रियसंयमादेः सामिकृतश्रवणादेश्च भावादुपपन्नं शुभकृत्त्वम् । तातेति कथं पुत्रस्थानीयशिष्यः संबोध्यते पितुरेव तातशब्दस्वादित्याशङ्क्याह—तनोतीति । तेन पुत्रस्थानीयस्य शिष्यस्य तातेति संबोधनमविरुद्धमित्यर्थः । न गच्छति कुत्सितां गतिं कल्याणकारित्वादिति नाशाभावः ॥ ४० ॥ योगभ्रष्टस्य लोकद्व-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

ल्यात्संबोधयति । तस्येह विनाशो नीचयोनिप्राप्तिः, अमुत्रविनाशो नरकप्राप्तिस्तदुभयमपि न जायते । हि यतः क-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

श्रीभगवानुवाच—**पार्थेति** । उभयविभ्रष्टो योगी नश्यतीति कोऽर्थः । किमिह लोके शिष्टविगर्हणीयो भवति वेदविहितकर्मत्यागात् यथा कश्चिदुच्छृङ्खलः । किंवा परत्र निकृष्टां गतिं प्राप्नोति । यथोक्तं श्रुत्या 'अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न ते कीटाः पतङ्गा यदि दन्दशूकम्' इति । तथाचोक्तं मनुना 'वान्ताश्युल्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात्स्वकाच्च्युतः' इत्यादि तदुभयमपि नेत्याह—**पार्थेति** । हे पार्थ, नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य यथाशास्त्रं कृतसर्वकर्मसंन्यासस्य सर्वतो विरक्तस्य गुरुमुपसृत्य वेदान्तश्रवणादिकुर्वतोऽन्तराले मृतस्य योगभ्रष्टस्य विद्यते । उभयत्रापि तस्य विनाशो नास्तीत्यत्र हेतुमाह—**हीति** । हि यस्मात्कल्याणकृच्छास्त्रविहितकारी कश्चिदपि दुर्गतिमिहाकीर्तिं परत्र च कीटादिरूपतां न गच्छति । अयं तु सर्वोत्कृष्ट एव सन् दुर्गतिं न गच्छतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । तनोत्यात्मानं पुत्ररूपेणेति पिता तत उच्यते । स्वार्थिकेऽणि तत एव तातः राक्षसवायसादिवत् । पितैव च पुत्ररूपेण भवतीति पुत्रस्थानीयस्य शिष्यस्य तातेति संबोधनं कृपातिशयसूचनार्थम् । यदुक्तं योगभ्रष्टः कष्टां गतिं गच्छति । अज्ञत्वे सति देवयानपितृयानमार्गान्यतरासंबन्धित्वात्स्वधर्मभ्रष्टवदिति तदयुक्तम् । एतस्य देवयानमार्गासंवन्धित्वेन हेतोरसिद्धत्वात् पञ्चाग्निविद्यायां 'य इत्थं विदुर्ये चामीऽरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसंभवन्ति' इत्यविशेषेण पञ्चाग्निविदामिवातत्क्रतूनां श्रद्धासत्यवतां मुमुक्षूणामपि देवयानमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिकथनात् श्रवणादिपरायणस्य च योगभ्रष्टस्य श्रद्धावित्तो भूत्वेत्यनेन श्रद्धायाः प्राप्तत्वात्, शान्तो दान्त इत्यनेन चानृतभाषणरूपवाग्व्यापारनिरोधरूपस्य सत्यस्य लब्धत्वात्, बहिरिन्द्रियाणामुच्छृङ्खलव्यापारनिरोधो हि दमः, योगशास्त्रे च 'अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः' इति योगाङ्गत्वेनोक्तत्वात्, यदि तु सत्यशब्देन ब्रह्मैवोच्यते तदापि न क्षतिः वेदान्तश्रवणादेरपि सत्यब्रह्मचिन्तनरूपत्वात्, अतत्क्रतुत्वेऽपि च पञ्चाग्निविदामिव ब्रह्मलोकप्राप्तिसंभवात् । तथाच स्मृतिः 'संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानम्' इति । तथा प्राप्तैहिकवेदान्तवाक्यविचारस्यापि कृच्छ्राशीतिफलतुल्यफलत्वं स्मर्यते । एवंच संन्यासश्रद्धासत्यब्रह्मविचाराणामन्यतमस्यापि ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वात्समुदितानां तेषां तत्साधनत्वं किं चित्रम् । अतएव सर्वक्रतुरूपत्वं योगिचरितस्य तैत्तिरीया आमनन्ति 'तस्य ह वा एवं विदुषो यज्ञस्य' इत्यादिना । स्मर्यते च 'स्नातं तेन समस्ततीर्थसलिले सर्वापि दत्तावनिर्यज्ञानां च कृतं सहस्रमखिला देवाश्च संपूजिताः । संसाराच्च समुद्धृताः स्वपितरस्त्रैलोक्यपूज्योऽप्यसौ यस्य ब्रह्मविचारणे क्षणमपि स्थैर्यं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

पूर्वस्माद्धीनजन्मलाभो नरकप्राप्तिर्वा न विद्यते । हि यस्मात्कल्याणकृच्छुभकृत्कश्चिदपि दुर्गतिं न गच्छति न प्राप्नोति । तनोत्यात्मानं पुत्ररूपेणेति पिता तात उच्यते । 'पितैव पुत्ररूपेणोत्पद्यते' इति पुत्रोपि तात इत्युच्यते। शिष्यस्यापि पुत्रसमत्वादाह—**हे तातेति** । 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्' इति मदुक्तं दिक्प्रदर्शकं अल्पबुद्धित्वात् स्त्रीस्वभावेन त्वया विस्मृत्य पृष्टमिति पार्थेति संबोधनेन ध्वनितम् । तथापि शिष्यत्वेन पुत्रतुल्यत्वात्पुनः पुनर्विस्तरेण मया बोधनीयोऽसीति सूचनायोक्तं तातेति । यत्तु इहामुत्र प्रवृत्तस्येति शेषः । ततश्च इह यत्फलं मोचकज्ञानलक्षणं अमुत्रफलं स्वर्गादिलक्षणं तत्साधने प्रवृत्तस्येत्यर्थ इति तन्न । भाष्योक्तप्रकारेण सम्यग्वाक्यार्थोपपत्तौ लक्षणाया अध्याहारस्य च व्यर्थत्वात् ॥ ४० ॥ दुर्गेत्य-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

त्तरं श्रीभगवानुवाच—**पार्थेति सार्धैश्चतुर्भिः** । इह लोके नाश उभयभ्रंशात्पातित्यम्, अमुत्र परलोके नाशो नरकप्राप्तिः, तदुभयं [illegible] नास्त्येव । यतः कल्याणकृच्छुभकारी कश्चिदपि दुर्गतिं न गच्छति । अयं च शुभकारी श्रद्धया योगे प्रवृत्तत्वात् । तातेति श्रीभगवानुवे[illegible]

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

[illegible] । न तस्य योगभ्रष्टस्य इहलोके परलोके वा नाशोऽस्ति । अनष्टभद्रत्वादिति भावः । स हि कल्याणं भगव-

प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥
अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

तुल्य उच्यते, यतो न गच्छति ॥ ४० ॥ किंत्वस्य भवति— प्राप्येति । योगमार्गेषु प्रवृत्तः संन्यासी सामर्थ्यात्प्राप्य गत्वा पुण्यकृतामश्वमेधादियाजिनां लोकांस्तत्र चोषित्वा वासमनुभूय शाश्वतीर्नित्याः समाः संवत्सरांस्तद्भोगक्षये शुचीनां यथोक्तकारिणां श्रीमतां विभूतिमतां गेहे गृहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥ अथेति । अथवा श्रीमतां कुलादन्यस्मिन्योगिनामेव दरिद्राणां कुले भवति जायते धीमतां बुद्धिमताम् । एतद्धि जन्म यद्दरिद्राणां योगिनां कुले दुर्लभतरं दुःखेन लभ्य-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

येऽपि नाशाभावे किं भवतीति पृच्छति—किंत्विति । तत्र श्लोकेनोत्तरमाह—प्राप्येति । कथं संन्यासीति विशेष्यते तत्राह—सामर्थ्यादिति । कर्मणि व्यापृतस्य कर्मिणो योगमार्गप्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तत्प्रवृत्तावपि फलाभिलापविकलस्येश्वरे समर्पितसर्वकर्मणस्तद्भ्रंशाशङ्कानवकाशादित्यर्थः । समानां नित्यत्वं मानुषसमाविलक्षणत्वम् । वैराग्यभावविवक्षया विभूतिमतां गृहे जन्मेति विशिष्यते ॥ ४१ ॥ श्रद्धावैराग्यादिकल्याणाधिक्ये पक्षान्तरमाह—अथवेति । योगिनामिति कर्मिणां ग्रहणं माभूदिति विशिनष्टि—धीमतामिति । ब्रह्मविद्यावतां शुचीनां दरिद्राणां कुले जन्म दुर्लभादपि दुर्लभं प्रमादकारणाभावादित्याह—एतद्धीति । किमपेक्ष्यास्य जन्मनो दुःखलभ्यादपि दुःखलभ्यतरत्वं तदाह—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

ल्याणकृच्छुभकृत् दुर्गतिं नैव प्राप्नोति ॥ ४० ॥ इहामुत्र च तस्य महत्त्वमेवास्तीत्याह—प्राप्येति । उषित्वा वासं कृत्वा । शाश्वतीः समाः नित्यान्वत्सरान्योगभ्रष्टो रागी चेदल्पकालाभ्यस्तयोगश्चेत् श्रीमतां गेहे जायते । तत्रापि श्रीमानघो गच्छतीत्याशङ्क्य शुचीनामित्युक्तम् । शुचयो हि सत्कार्येष्वेव श्रियमुपयुञ्जानाः पूर्वापेक्षया महत्तरं स्थानमासादयन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ स योगी विरक्तश्चिराभ्यस्तयोगो वा चेत्तस्य गतिमाह—अथवेति ॥ ४२ ॥ तत्र

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

मनः प्राप्नुयात्' इति ॥ ४० ॥ तदेवं योगभ्रष्टस्य शुभकृत्त्वेन लोकद्वयेऽपि नाशाभावे किं भवतीत्युच्यते—प्राप्येति । योगमार्गप्रवृत्तः सर्वकर्मसंन्यासी वेदान्तश्रवणादि कुर्वन्नन्तराले म्रियमाणः कश्चित्पूर्वोपचितभोगवासनाप्रादुर्भावाद्विषयेभ्यः स्पृहयति । कश्चित्तु वैराग्यभावनादार्ढ्यान्न स्पृहयति । तयोः प्रथमः प्राप्य पुण्यकृतामश्वमेधयाजिनां लोकानर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकान् । एकस्मिन्नपि भोगभूमिभेदापेक्षया बहुवचनम् । तत्र चोषित्वा वासमनुभूय शाश्वतीर्ब्रह्मपरिमाणेनाक्षयाः समाः संवत्सरान् । तदन्ते शुचीनां शुद्धानां श्रीमतां विभूतिमतां महाराजचक्रवर्तिनां गेहे कुले भोगवासनाशेषसद्भावादजातशत्रुजनकादिवद्योगभ्रष्टोऽभिजायते भोगवासनाप्राबल्यात् । ब्रह्मलोकान्ते सर्वकर्मसंन्यासायोग्यो महाराजो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ द्वितीयं प्रतिपक्षान्तरमाह—अथवेति । श्रद्धावैराग्यादिकल्याणगुणाधिक्ये तु भोगवासनाविरहात्पुण्यकृतां लोकानप्राप्य

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

भावमुक्त्वा सुगतिमाह—प्राप्येति । योगभ्रष्टो योगमार्गे प्रवृत्तस्त्यक्तसर्वकर्मा तत्त्वज्ञानमलब्ध्वैव मृतः पुण्यकृतामश्वमेधादियाजिनां लोकांस्तैः प्राप्यान्ब्रह्मलोकादीन्प्राप्य तत्र च शाश्वतीः समाः असंख्यातान्संवत्सरानुषित्वा वासमनुभूय तद्भोगक्षये श्रीमतां धनदुर्मदान्धतां तेषां वारयति । शुचीनां यथोक्तेन स्वधर्माचरणेन पवित्राणां गेहे कुले जायत उत्पद्यते ॥ ४१ ॥ वैराग्याधिक्ये पक्षान्तरमाह—अथवेति । योगिनामेवेश्वराराधनलक्षणयोगवताम् । धनादिरक्षणविषयभोगादिव्यग्रत्वे योगित्वं न संभवतीत्यतः पूर्वोक्ते

६ श्रीधरीव्याख्या ।

लोकरीत्योपलालयन्संबोधयति ॥ ४० ॥ तर्हि किमसौ प्राप्नोतीत्यपेक्षायामाह—प्राप्येति । पुण्यकारिणामश्वमेधादियाजिनां लोकान्प्राप्य तत्र शाश्वतीः समाः बहून्संवत्सरानुषित्वा वासमुखमनुभूय शुचीनां सदाचाराणां श्रीमतां धनिनां गेहे स योगभ्रष्टो जन्म प्राप्नोति ॥ ४१ ॥ अल्पकालाभ्यस्तयोगभ्रंशे गतिरियमुक्ता, चिराभ्यस्तयोगभ्रंशे तु पक्षान्तरमाह—अथेति । योगनिष्ठानां धीमतां ज्ञानिनामेव कुले जायते ननु पूर्वोक्तानामनारूढयोगानां कुले जायते—एतज्जन्म स्तौति । ईदृशं यज्जन्म एतद्धि लोके दुर्लभतरम्

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

मार्गलक्षणं कृतवान् । न च तदग्निष्टोमादिवद्वक्ष्यि ॥ ४० ॥ शाश्वतस्य विष्णोः समाः वैष्णवानि त्रीणि वर्षाणि । शुचीनामित्यादि भगवद्भक्तस्पर्शि चित्तम् ॥ ४१ ॥ अथवेति । यदि तु तारतम्येनास्यापवर्गेण भवितव्यं तदा योगिकुल एव जायते ।

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम्।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

तरं पूर्वमपेक्ष्य लोके जन्म यदीदृशं यथोक्तविशेषणे कुले ॥ ४२ ॥ यस्मात्—तत्रेति। तत्र योगिनां कुले तं बुद्धिसंयोगं बुद्ध्या संयोगं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकं पूर्वस्मिन्देहे भवं पौर्वदेहिकम्। यतते च यत्नं करोति ततस्तस्मात्पूर्वकृतात्संस्काराद्भूयो बहुतरं संसिद्धौ संसिद्धिनिमित्तं हे कुरु-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

पूर्वमिति। यद्यपि विभूतिमतामपि शुचीनां गृहे जन्म दुःखलभ्यं तथापि तदपेक्ष्येदं जन्म दुःखलभ्यतरं यदीदृशं शुचीनां दरिद्राणां विद्यावतामिति विशेषणोपेते कुले लोके जन्म वक्ष्यमाणमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ यदुत्तमतरं जन्मोक्तं तस्योत्तमत्वे हेत्वन्तरमाह—यस्मादिति। बुद्ध्येत्यात्मविषयेति शेषः। पूर्वस्मिन्देहे भवं तत्रानुष्ठितसाधनविशेषयु- क्तमित्यर्थः। तर्हि यथोक्तजन्मनि साधनानुष्ठानमन्तरेणैव बुद्धिसंबन्धः स्यादित्याशङ्क्याह—यतते चेति। प्रयत्नं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

द्विविधेऽपि जन्मनि पौर्वदेहिकं पूर्वदेहप्राप्तं बुद्धिसंयोगम्। यावती च योगभूमिः पूर्वजन्मनि जिता तत्र च यावा- न्बुद्धिलाभो जातस्तावन्तं बुद्धिसंयोगं पूर्वाभ्यासादल्पेनैवाभ्यासेन लभते। तस्मादपि भूयसीं बह्वीं संसिद्धौ ऊर्ध्वभू-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

योगिनामेव दरिद्राणां ब्राह्मणानां नतु श्रीमतां राज्ञां कुले भवति धीमतां ब्रह्मविद्यावताम्। एतेन योगिनामिति न कर्मिग्रहणं यच्छुचीनां श्रीमतां राज्ञां गृहे योगभ्रष्टजन्म। तदपि दुर्लभं अनेकसुकृतसाध्यत्वान्मोक्षपर्यवसायित्वाच्च। यत्तु शुचीनां दरि- द्राणां ब्राह्मणानां ब्रह्मविद्यावतां कुले जन्म एतद्धि प्रसिद्धं शुकादिवद्दुर्लभतरं दुर्लभं लोके यदीदृशं सर्वप्रमादकारणशून्यं जन्मेति द्वितीयः स्तूयते। भोगवासनाशून्यत्वेन सर्वकर्मसंन्यासार्हत्वात् ॥ ४२ ॥ एतादृशजन्मद्वयस्य दुर्लभत्वं कस्मात्—तत्रेति। यस्मात् तत्र द्विप्रकारेऽपि जन्मनि पूर्वदेहे भवं पौर्वदेहिकं सर्वकर्मसंन्यासगुरूपसदनश्रवणमनननिदिध्यासनानां मध्ये यावत्प- र्यन्तमनुष्ठितं तावत्पर्यन्तमेव तं ब्रह्मात्मैक्यविषयया बुद्ध्या संयोगम्। तत्साधनकलापमिति यावत्। लभते प्राप्नोति। न केवलं लभत एव किंतु ततस्तल्लाभानन्तरं भूयोऽधिकं लब्धाया भूमेरग्रिमां भूमिं संपादयितुं संसिद्धौ संसिद्धिर्मोक्षस्तन्निमित्तं यतते च प्रयत्नं करोति च। यावन्मोक्षं भूमिकाः संपादयतीत्यर्थः। हे कुरुनन्दन, तवापि शुचीनां श्रीमतां कुले योगभ्रष्टजन्म जात- मिति पूर्ववासनावशादनायासेनैव ज्ञानलाभो भविष्यतीति सूचयितुं महाप्रभावस्य कुरोः कीर्तनम्। अयमर्थो भगवद्वसिष्ठवचने व्यक्तः। यथा श्रीरामः 'एकामथ द्वितीयां वा तृतीयां भूमिकामुत। आरूढस्य मृतस्याथ कीदृशी भगवन्गतिः ॥' पूर्वं हि सप्त भूमयो व्याख्याताः। तत्र नित्यानित्यवस्तुविवेकपूर्वकादिहामुत्रार्थभोगवैराग्याच्छमदमश्रद्धातितिक्षासर्वकर्मसंन्यासादिपुरःसरा मुमुक्षा शुभेच्छाख्या प्रथमा भूमिका। साधनचतुष्टयसंपदिति यावत्। ततो गुरुमुपसृत्य वेदान्तवाक्यविचारणात्मिका द्वितीया भूमिका। श्रवणमननसंपदिति यावत्। ततः श्रवणमननपरिनिष्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्य निर्विचिकित्सतारूपा तनुमानसा नाम तृतीया भूमिका। निदिध्यासनासंपदिति यावत्। चतुर्थी भूमिका तु तत्त्वसाक्षात्कार एव। पञ्चमषष्ठसप्तमभूमयस्तु जीवन्मुक्तेरवान्तरभेदा इति तृतीये प्राग्व्याख्यातम्। तत्र चतुर्थीं भूमिं प्राप्तस्य मृतस्य जीवन्मुक्त्यभावेऽपि विदेहकैवल्यं प्रति नास्त्येव संशयः। तदुत्तरभूमित्रयं प्राप्तस्तु जीवन्नपि मुक्तः किमु विदेह इति नास्त्येव भूमिकाचतुष्टये शङ्का। साधन- भूतभूमिकात्रये तु कर्मत्यागाज्ज्ञानालाभाच्च भवति शङ्केति तत्रैव प्रश्नः। श्रीवसिष्ठः 'योगभूमिकयोत्क्रान्तजीवितस्य शरीरिणः।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

श्रीमतामित्युक्तत्वाच्च भाष्ये दरिद्राणामित्युक्तम्। अतएव तत्त्वविचारयोग्यबुद्धिमतां कुले भवति जायते। यदीदृशं जन्म तदेतल्लोके दुर्लभतरमतिदुर्लभं पुनः प्रतिबन्धकाभावात्। श्रीमतां कुलापेक्षया दरिद्राणां कुले जन्म श्रेष्ठतरमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ एतादृशजन्मनो दुर्लभतरत्वं कस्मात् यस्मात्तत्र योगिनां कुले तं पौर्वदैहिकं पूर्वदेहे भवं बुद्धिसंयोगं बुद्ध्या निष्कामकर्मणा शुद्धया श्रवणादिसंपन्नया संयोगं लभते प्राप्नोति। ततस्तस्मात्पूर्वदेहाभ्याससंस्काराद्भूयो बहुतरं संसिद्धौ मोक्षार्थं यतते। तत्त्वसाक्षात्कारं यत्नेन संपादयती- त्यर्थः। यत्त्वेतादृशजन्मद्वयदुर्लभत्वं कस्माद्यस्मात् तत्र द्विःप्रकारेऽपि जन्मनीति तदुपेक्ष्यम्। अथवेत्यादिनोक्तपक्षस्य श्रैष्ठ्यप्रतिज्ञाया हेतोरावश्यकत्वात्। अन्यथोभयोरपि साम्यप्रसङ्गे प्रतिज्ञाघातापत्तेः। योगिनां श्रीमतां कुले जातस्य यथायोगित्वं बुद्धिमत्त्वं च भवति तथा क्षात्रधर्मेऽतिकुशलस्य कुरोर्वंशे जातस्य तवापि स्वकुलोचितधर्मसंबन्ध आवश्यक इति सूचयन्नाह—हे कुरुनन्दनेति ॥ ४३ ॥

६ श्रीधरीव्याख्या।

मोक्षहेतुत्वात् ॥ ४२ ॥ ततः किमत आह—तत्रेति सार्धेन। तत्र द्विःप्रकारेऽपि जन्मनि पूर्वदेहे भवं पौर्वदेहिकं तमेव ब्रह्मविष-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

दुर्लभतरमिति। श्रीमतां गेहे किलावश्यमेव विघ्नाः सन्ति संसिद्धौ मोक्षात्मिकायाम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अवशः परतन्त्र एव किल तेन

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

नन्दन ॥ ४३ ॥ कथंभूतः पूर्वदेहबुद्धिसंयोग इति तदुच्यते—पूर्वेति । यः पूर्वजन्मनि कृतोऽभ्यासः स पूर्वाभ्यासस्तेनैव बलवत्ता ह्रियते हि यस्मादवशोऽपि स योगभ्रष्टो न कृतं चेद्योगाभ्यासजसंस्कारा-द्बलवत्तरमधर्मादिलक्षणं कर्म तदा योगाभ्यासजनितेन संस्कारेणाह्रियते । अधर्मश्चेद्बलवत्तरः कृत-स्तेन योगजोऽपि संस्कारोऽभिभूयत एव । तत्क्षये तु योगजः संस्कारः स्वयमेव कार्यमारभते न दीर्घ-कालस्थस्यापि विनाशस्तस्यास्तीत्यर्थः । जिज्ञासुरपि योगस्य स्वरूपं ज्ञातुमिच्छन्योगमार्गे प्रवृत्तः संन्यासी

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

श्रवणाद्यनुष्ठानविषयः ॥ ४३ ॥ यदि पूर्वसंस्कारोऽस्येच्छामुपनयन्न प्रवर्तयति तथाच प्रवृत्तिरनिच्छया स्यादित्याश-ङ्क्याह—पूर्वेति । स हि योगभ्रष्टः समनन्तरजन्मकृतसंस्कारवशादुत्तरस्मिञ्जन्मनि अनिच्छन्नपि योगं प्रत्येवाकृष्टो भवतीत्यर्थः । तत्र कैमुतिकन्यायं सूचयति—जिज्ञासुरिति । पूर्वार्धं विभजते—पूर्वेति । तस्मान्नेच्छया तस्य प्रवृ-त्तिरिति शेषः । योगभ्रष्टस्याधर्मादिप्रतिबन्धेऽपि तर्हि पूर्वाभ्यासवशाद्बुद्धिसंबन्धः स्यादित्याशङ्क्याह—नेत्यादिना । यदि योगभ्रष्टेन योगाभ्यासजनितसंस्कारप्राबल्यात्प्रबलतरधर्मप्रभेदरूपं कर्म न कृतं स्यात्तदा तेन संस्कारेण वशीकृतः सन्निच्छादिरहितोऽपि बुद्धिसंबन्धभाग्भवतीत्यर्थः । विपक्षे योगसंस्कारस्याभिभूतत्वान्न कार्यारम्भकत्वमित्याह—अ-धर्मश्चेदिति । योगजसंस्कारस्याधर्माभिभूतस्य कार्यमकृत्वैवाभिभावकप्राबल्ये प्रणाशः स्यादित्याशङ्क्याह—तत्क्षये त्विति । कालव्यवधानान्निवृत्तिं शङ्कित्वोक्तं—नेति । तृणजलायुकादृष्टान्तश्रुत्या संस्कारस्य दीर्घतायाः समधिगत-त्वादिति भावः । कैमुतिकन्यायोक्तिपरमुत्तरार्धं विभजते—जिज्ञासुरपीत्यादिना । अत्रापि संन्यासीति विशेषणं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

मिलाभार्थमित्यर्थः । यतते यत्नं करोति ॥ ४३ ॥ कुतो यतते शिक्षितोऽपीत्यत आह—पूर्वेति । अवशोऽपि प्रह्वा-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

भूमिकांशानुसारेण क्षीयते पूर्वदुष्कृतम् ॥ ततः सुरविमानेषु लोकपालपुरेषु च । मेरूपवनकुञ्जेषु रमते रमणीसखः ॥ ततः सुकृतसंभारे दुष्कृते च पुराकृते । भोगक्षयात्परिक्षीणे जायन्ते योगिनो भुवि ॥ शुचीनां श्रीमतां गेहे गुप्ते गुणवतां सताम् । जनित्वा योगमेवैते सेवन्ते योगवासिताः ॥ तत्र प्राग्भावनाभ्यस्तं योगभूमिक्रमं बुधाः । दृष्ट्वा परिपतन्त्युच्चैरुत्तरं भूमिकाक्रमम् ॥' इति । अत्र प्रागुपचितभोगवासनाप्राबल्यादल्पकालाभ्यस्तवैराग्यवासनादौर्बल्येन प्राणोत्क्रान्तिसमये प्रादुर्भूतभोगस्पृहः सर्व-कर्मसंन्यासी यः स एवोक्तः । यस्तु वैराग्यवासनाप्राबल्यात्प्रकृष्टपुण्यप्रकटितपरमेश्वरप्रसादवशेन प्राणोत्क्रान्तिसमयेऽनुद्भूत-भोगस्पृहः संन्यासी भोगव्यवधानं विनैव ब्राह्मणानामेव ब्रह्मविदां सर्वप्रमादकारणशून्ये कुले समुत्पन्नस्तस्य प्राक्तनसंस्कारा-भिव्यक्तेरनायासेनैव संभवान्नास्ति पूर्वस्यैव मोक्षं प्रत्याशङ्केति स वसिष्ठेनोक्तो भगवता तु परमकारुणिकेनाथवेति पक्षान्तरं कृत्वोक्त एव । स्पष्टमन्यत् ॥ ४३ ॥ ननु यो ब्रह्मविदां ब्राह्मणानां सर्वप्रमादकारणशून्ये कुले समुत्पन्नस्तस्य मध्ये विषय-भोगव्यवधानाभावादव्यवहितप्राग्भवीयसंस्कारोद्बोधात्पुनरपि सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकं ज्ञानसाधनलाभो भवतु नाम । यस्तु श्रीमतां महाराजचक्रवर्तिनां कुले बहुविधविषयभोगव्यवधानेनोत्पन्नस्तस्य विषयभोगवासनाप्राबल्यात्प्रमादकारणसंभवाच्च कथमतिव्यव-हितज्ञानसंस्कारोद्बोधः । क्षत्रियत्वेन सर्वकर्मसंन्यासानर्हस्य कथं वा ज्ञानसाधनलाभ इति । तत्रोच्यते—पूर्वाभ्यासेनेति । अतिचिरव्यवहितजन्मोपचितेनापि तेनैव पूर्वाभ्यासेन प्रागर्जितज्ञानसंस्कारेणावशोऽपि मोक्षसाधनायाप्रयतमानोऽपि ह्रियते स्ववशीक्रियते । अकस्मादेव भोगवासनाभ्यो व्युत्थाप्य मोक्षसाधनोन्मुखः क्रियते । ज्ञानवासनाया एवाल्पकालाभ्यस्ताया अपि वस्तुविषयत्वेनावस्तुविषयाभ्यो भोगवासनाभ्यः प्राबल्यात् । पश्य यथा त्वमेव युद्धे प्रवृत्तो ज्ञानायाप्रयतमानोऽपि पूर्वसं-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

कथंभूतं बुद्धिसंयोगं लभत इत्यपेक्षायां तेनैव पूर्वाभ्यासेनावशस्यापि योगभ्रष्टस्य बुद्धिं प्रत्येवाहरणरूपमित्याह—पूर्वेति । यः पूर्व-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

यया बुद्ध्या संयोगं लभते । ततश्च भूयोऽधिकं संसिद्धौ मोक्षे प्रयत्नं करोति ॥ ४३ ॥ तत्र हेतुः—पूर्वेति । तेनैव पूर्वदेहकृताभ्या-सेनावशोऽपि कुतश्चिदन्तरायादनिच्छन्नपि संह्रियते । विषयेभ्यः परावर्त्य ब्रह्मनिष्ठः क्रियते । तदेवं पूर्वाभ्यासवशेन प्रयत्नं कुर्वन्यो-नैर्मुच्यत इतीममर्थं कैमुत्यन्यायेन स्फुटयति—जिज्ञासुरिति सार्धेन । योगस्य स्वरूपं जिज्ञासुरेव केवलं नतु प्राप्तयोगः । एवंभूतो

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

पूर्वाभ्यासेन बलादेव योगाभ्यासं प्रति नीयते । नचैतत्सामान्यं योगिजिज्ञासामात्रेणैव हि शब्दब्रह्मातिवृत्तिः मन्त्रस्वाध्यायादिरूपं शब्दब्रह्म अतिवर्तते न स्वीकुरुते । ततो जिज्ञासानन्तरं यत्नवानभ्यासक्रमेण देहान्ते वासुदेवत्वं प्राप्नोति । नचासौ तेनैव देहेन सिद्ध

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

योगभ्रष्टः सामर्थ्यात्सोऽपि शब्दब्रह्म वेदोक्तकर्मानुष्ठानफलमतिवर्ततेऽपाकरिष्यति किमुत बुद्ध्वा यो योगं तन्निष्ठोऽभ्यासं कुर्यात् ॥ ४४ ॥ कुतश्च योगित्वं श्रेय इति—प्रयत्नादिति । प्रयत्नाद्यतमानोऽधि-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

पूर्ववदवधेयमित्याह—सामर्थ्यादिति । नहि कर्मी कर्ममार्गे प्रवृत्तस्ततो भ्रष्टः शङ्कितुं शक्यते, अतः संन्यासी पूर्वोक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टो योगभ्रष्टोऽभीष्टः सोऽपि वैदिकं कर्म तत्फलं चातिवर्तते किमुत योगं बुद्ध्वा तन्निष्ठः सदाभ्यासं कुर्वन्कर्म तत्फलं चातिवर्तेत इति वक्तव्यमिति योजना । योगनिष्ठस्य कर्मतत्फलातिवर्तनं ततोऽधिकफलावाप्तिर्विवक्ष्यते ॥ ४४ ॥ योगनिष्ठस्य श्रेष्ठत्वे हेत्वन्तरं वक्तुमुत्तरश्लोकमवतारयति—कुतश्चेति । मृदुप्रयत्नोऽपि क्रमेण मोक्ष्यते चेदधिकप्रयत्नस्य क्लेशहेतोरकिंचित्करत्वमित्याशङ्क्य हेत्वन्तरमेव प्रकटयति—प्रयत्नादिति । तत्र योगवि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

दादिवत्पित्रादिभिरन्यथा नीयमानोऽपि तेनैव पूर्वाभ्यासेन बलवता ह्रियते योगप्रवणः क्रियते । यतो योगस्य जिज्ञासुर्ज्ञानमात्रमिच्छन्यो भवति सोऽपि शब्दब्रह्म कर्मकाण्डं वेदमप्यतिक्रम्य वर्तते किंपुनः पित्राद्याज्ञाम् । इत्थं पूर्वाभ्यासबलं यन्महान्तमपि पित्रादियत्नं वृथा करोतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ एवं योगभ्रष्टगतिमुक्त्वा यो विषयैर्ह्रियमाणोऽपि प्रयत्नेन योगमेवाभ्यसितुं प्रवर्तते तस्य गतिमाह—प्रयत्नादिति । प्रयत्नात्प्रकृष्टाद्धठाद्वायुनिरोधादिरूपात्खेचर्यादिमुद्राविशेषा-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

त्कारप्राबल्यादकस्मादेव रणभूमौ ज्ञानोन्मुखोऽभूरिति । अतएव प्रागुक्तं नेहाभिक्रमनाशोऽस्तीति । अनेकजन्मसहस्रव्यवहितोऽपि ज्ञानसंस्कारः स्वकार्यं करोत्येव सर्वविरोध्युपमर्देनेत्यभिप्रायः । सर्वकर्मसंन्यासाभावेऽपि हि क्षत्रियस्य ज्ञानाधिकारः स्थित एव । यथा पाटच्चरेण बहूनां रक्षिणां मध्ये विद्यमानमपि अश्वादिद्रव्यं स्वयमनिच्छदपि तान्सर्वानभिभूय स्वसामर्थ्यविशेषादेवापह्रियते पश्चात्तु कदापहृतमिति विमर्शो भवति, एवं बहूनां ज्ञानप्रतिबन्धकानां मध्ये विद्यमानोऽपि योगभ्रष्टः स्वयमनिच्छन्नपि ज्ञानसंस्कारेण बलवता स्वसामर्थ्यविशेषादेव सर्वान्प्रतिबन्धकानभिभूयात्मवशीक्रियत इति हृञः प्रयोगेण सूचितम् । अतएव संस्कारप्राबल्याज्जिज्ञासुर्ज्ञातुमिच्छुरपि योगस्य मोक्षसाधनज्ञानस्य विषयं ब्रह्मज्ञानं प्रथमभूमिकायां स्थितः संन्यासीति यावत् । सोऽपि तस्यामेव भूमिकायां मृतोऽन्तराले बहून्विषयान्भुक्त्वा महाराजचक्रवर्तिनां कुले समुत्पन्नोऽपि योगभ्रष्टः प्रागुपचितज्ञानसंस्कारप्राबल्यात्तस्मिञ्जन्मनि शब्दब्रह्म वेदकर्मप्रतिपादकं अतिवर्तते अतिक्रम्य तिष्ठति । कर्माधिकारातिक्रमेण ज्ञानाधिकारी भवतीत्यर्थः । एतेनापि ज्ञानकर्मसमुच्चयो निराकृत इति द्रष्टव्यम् । समुच्चये हि ज्ञानिनोऽपि कर्मकाण्डातिक्रमाभावात् ॥ ४४ ॥ यदा चैवं प्रथमभूमिकायां मृतोऽपि अनेकभोगवासनाव्यवहितमपि विविधप्रमादकारणवति महाराजकुलेऽपि जन्म लब्ध्वापि योगभ्रष्टः पूर्वोपचितज्ञानसंस्कारप्राबल्येन कर्माधिकारमतिक्रम्य ज्ञानाधिकारी भवति तदा किमु वक्तव्यं द्वितीयायां तृतीयायां वा भूमिकायां मृतो विषयभोगान्ते लब्धमहाराजकुलजन्मा, यदि वा भोगमकृत्वैव लब्धब्रह्मविद् ब्राह्मणकुलजन्मा योगभ्रष्टः कर्माधिकारातिक्रमेण ज्ञानाधिकारी भूत्वा तत्साधनानि संपाद्य तत्फललाभेन संसारबन्धनान्मुच्यत इति तदेतदाह—प्रय-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

जन्मनि कृतोऽभ्यासः तेनैव बलवता हि यस्मादवशः पित्राद्यधीनोऽपि सः योगभ्रष्टो ह्रियते स्ववशीक्रियते योगाभ्याससंस्कारात् बलवत्तरसाधर्मस्य प्रतिबन्धकस्याभावात् प्रतिबन्धे सत्यपि पूर्वाभ्यासस्तत्क्षयं प्रतीक्षते । ननु तस्य नाशोस्ति । एतदेव कैमुत्येन द्रढयति । योगस्य जिज्ञासुर्नेतु यतमानो योगी सोऽपि शब्दब्रह्म वेदोक्तकर्मानुष्ठानफलमतिवर्तते मुञ्चति, किमुत यो योगं ज्ञात्वा तन्निष्ठोऽभ्यासं कुर्यात् । एतेन ननु योगिनां दरिद्राणां कुले जातस्य बुद्धिसंयोगोऽस्तु नाम, शुचीनां श्रीमतां कुले उत्पन्नस्य द्रव्यजनितभोगादिप्रतिबन्धवशाद्बुद्धिसंयोगो न भविष्यतीत्याशङ्कापि परास्ता ॥४४॥ इतश्च योगित्वं श्रेय इत्याह प्रयत्नादिति । प्रयत्नादधिकयत्नात्प्रकर्षेण यत्नेन यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः संशुद्धपापोऽनेकेषु जन्मसु किंचित्किंचित्संस्कारजातमुपचित्य तेनोपचितेनानेकजन्मकृतेन संसिद्धोऽनेकजन्मसंसिद्धस्ततः प्राप्ततत्त्वसाक्षात्कारः सन् परां मोक्षाख्यां गतिं याति । यत्तु तत इति तच्छब्देन प्रकृतं चलितमान-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

योगे प्रविष्टमात्रोऽपि पापवशाद्योगभ्रष्टोऽपि शब्दब्रह्म वेदमतिवर्तते वेदोक्तकर्मफलान्यतिक्रामति । तेभ्योऽधिकं फलं प्राप्य मुच्यत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ यदैवं मन्दप्रयत्नोऽपि योगी परां गतिं याति तदा, यस्तु योगी प्रयत्नादुत्तरोत्तरमधिकं योगे यतमानो यत्नं कुर्वन्योगे-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

इति मन्तव्यम् । अपि तु बहूनि जन्मानि तेन तदभ्यस्तमिति मन्तव्यम् । अतएव यस्यानन्यव्यापारतया भगवद्व्यापारानुरागित्वं स

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कतरं यतमान इत्यर्थः । तत्र योगी विद्वान्संशुद्धकिल्बिषो विशुद्धकिल्बिषः संशुद्धपापोऽनेकेषु जन्मसु किंचित्किंचित्संस्कारजातमुपचित्य तेनोपचितेनानेकजन्मकृतेन संसिद्धोऽनेकजन्मसंसिद्धस्ततो लब्धसम्यग्दर्शनः सन्याति परां प्रकृष्टां गतिम् ॥ ४५ ॥ यस्मादेवं तस्मात्—तपस्विभ्य इति । तप-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

षये प्रयत्नातिरेके सतीत्यर्थः । ततः संचितसंस्कारसमुदायादिति यावत् । समुत्पन्नसम्यग्दर्शनवशात्प्रकृष्टा गतिः संन्यासिना लभ्यते तेन शीघ्रं मुक्तिमिच्छन्नधिकप्रयत्नो भवेदल्पप्रयत्नस्तु चिरेणैव मुक्तिभागीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ सम्यग्ज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वं योगस्योक्तमनूद्य योगिनः सर्वाधिकत्वमाह—यस्मादिति । योगस्य सर्वस्मादुत्कर्षादवश्यकर्तव्यत्वाय योगिनः सर्वाधिक्यं साधयति—तपस्विभ्य इति । योगिनो ज्ञानिनश्च पर्यायत्वात्कथं तस्य ज्ञानिभ्योऽधिक-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

भ्यासाद्यो यतमानः संशुद्धकिल्बिषो निष्पापो भवति । यदाह मनुः 'प्राणायामैर्दहेद्दोषान्' इति । हठयोगानां सर्वेषां पापनिवृत्त्युपयोगित्वं न तत्त्वसाक्षात्कारे साक्षात्साधनत्वमित्यर्थः । अतएव सः अनेकैर्जन्मभिः संसिद्धः प्राप्तयोगो भूत्वा ततः परां गतिं मोक्षं याति । एतेन 'चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः' इति पञ्चमान्ते यत्सूत्रितं तद्व्याख्यातम् ॥ ४५ ॥ एवं योगिनं स्तौति—तपस्विभ्य इति । तपस्विनोऽत्र कृच्छ्रचान्द्रायणमासोपवासादिकर्तारः । ज्ञानिनश्च शास्त्रीय-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

त्नादिति । प्रयत्नात्पूर्वकृतादप्यधिकमधिकं यतमानः प्रयत्नातिरेकं कुर्वन् योगी पूर्वोपचितसंस्कारवान् तेनैव योगप्रयत्नपुण्येन संशुद्धकिल्बिषः धौतज्ञानप्रतिबन्धकपापमलः, अतएव संस्कारोपचयात्पुण्योपचयाच्च अनेकैर्जन्मभिः संसिद्धः संस्कारातिरेकेण पुण्यातिरेकेण च प्राप्तचरमजन्मा, ततः साधनपरिपाकाद्याति परां प्रकृष्टां गतिं मुक्तिं नास्त्येवात्र कश्चित्संशय इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ इदानीं योगी स्तूयतेऽर्जुनं प्रति श्रद्धातिशयोत्पादनपूर्वकं योगं विधातुं—तपस्विभ्य इति । तपस्विभ्यः कृच्छ्रचान्द्रायणादितपःपरायणेभ्योऽप्यधिक उत्कृष्टो योगी तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं मनोनाशवासनाक्षयकारी 'विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः' इति श्रुतेः । अतएव कर्मिभ्यो दक्षिणासहितज्योतिष्टोमादिकर्मानुष्ठायिभ्यश्चाधिको योगी । कर्मिणां तपस्विनां चाज्ञत्वेन मोक्षानर्हत्वात् । ज्ञानिभ्योऽपि परोक्षज्ञानवद्भ्योऽप्यपरोक्षज्ञानवानधिको मतो योगी । एवमपरोक्षज्ञानवद्भ्योऽपि मनोनाशवासनाक्षयाभावादजीवन्मुक्तेभ्यो मनोनाशवासनाक्षयवत्त्वेन जीवन्मुक्तो योग-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

सत्वं परामृशति । ततश्चलितमानसत्वाद्धेतोः । अयंभावः—चलितत्वदशायां काम्यानि कर्माणि यानि कृतानि तेषां प्रत्येकं फलदातृत्वात् युगपत्सर्वकर्मफलसंयोगासंभवात्, एकैकस्य फलमनुभूय शुचीनां श्रीमतां योगिनां वा गेहे जन्मानुभूय पुनः कर्मयोगे यतमानः तत्तत्काम्यकर्मसंख्याकजन्मान्यनुभूय ज्ञानसंपन्नः सन् मोक्षं प्रतिपद्यत इति । प्रयत्नादिति कर्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी । प्रयत्नं प्राप्येत्यर्थः । कर्मयोगी कर्मानुष्ठाता । योगिनं विशिनष्टि—यतमान इति । उज्झितदर्प इत्यर्थः । शुचीनां श्रीमतां योगिनां वा कुलेऽहमुत्पन्न इत्यभिमानवर्जित इति भाव इति तच्चिन्त्यम् । निरर्थकाया ल्यब्लोपकल्पनायाः प्रकृष्टपरामर्शकल्पनाया उत्तरश्लोके सर्वतः श्रैष्ठ्येन वर्ण्यमानस्य योगिनः कर्मयोगिपरत्वेन वर्णनस्य जिज्ञासुरपीत्यननुरोधेन यतमानपदव्याख्यानस्य चायुक्तत्वादिति दिक् ॥ ४५ ॥ योगस्यावश्यसंपादनार्थं सर्वाधिक्यं साधयति । तपस्विभ्यः शरीरादिकार्श्यकारिव्रतादिपरेभ्योऽप्यधिको योगी पूर्वोक्तः ज्ञानिभ्यः शास्त्रीयपरोक्षज्ञानवद्भ्योऽप्यधिको मतोऽभिमतः । कर्मिभ्योऽग्निहोत्रादिकर्मवद्भ्योऽप्यधिक उत्कृष्टः । तस्माद्योगी भव । स्वधर्माचरणेन शुद्धचित्तस्य तव योगिभावः सुगम इति सूचयन्नाह हे अर्जुनेति । योगेन शुद्धब्रह्मसाक्षात्कारं लब्ध्वैव त्वमन्वर्थसंज्ञो भविष्यसीति सूचनार्थं वा संबोधनम् । योगी अत्र ध्यानयोगी विवक्षितः पूर्वोत्तरग्रन्थानुरोधात् । ध्यानयोगस्यैवोपसंहार्यत्वाच्च । एवं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

नैव संशुद्धकिल्बिषो विधूतपापः सोऽनेकेषु जन्मसूपचितेन योगेन संसिद्धः सम्यग्ज्ञानी भूत्वा ततः श्रेष्ठां गतिं यातीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ यस्मादेवं तस्मात्—तपस्विभ्य इति । कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोनिष्ठेभ्योऽपि, ज्ञानिभ्यः शास्त्रज्ञानवद्भ्योऽपि, कर्मिभ्य

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

योगभ्रष्ट इति निश्चयः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ योगस्य प्राधान्यमाह—तपस्विभ्य इति । तपस्विभ्योऽधिकत्वं पूर्वमेव सूचितम् । ज्ञानिभ्योऽधिकत्वं ज्ञानस्य योगफलत्वात्कर्मिभ्य उत्कर्षः । स एव कर्माणि कर्तुं वेत्ति । नच निरीश्वरं कर्मयोगमात्रं संसिद्धिदमित्युच्यते ॥ ४६ ॥

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
आत्मसंयमयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

स्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि । ज्ञानमत्र शास्त्रार्थपाण्डित्यं तद्वद्भ्योऽपि मतो ज्ञातोऽधिकः श्रेष्ठ इति, कर्मिभ्योऽग्निहोत्रादि कर्म तद्वद्भ्योऽधिको योगी विशिष्टो यस्मात्तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥ योगिनामिति । योगिनामपि सर्वेषां रुद्रादित्यादिध्यानपराणां मध्ये मद्गतेन मयि वासुदेवे समाहिते-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

स्वमित्याशङ्क्याह—ज्ञानमिति । योगिनः सर्वाधिकत्वे फलितमाह—तस्मादिति ॥ ४६ ॥ नन्वादित्यो विराडात्मा सूत्रं कारणमक्षरमित्येतेषामुपासका भूयांसो योगिनो गम्यन्ते तेषां कतमः श्रेयानिष्यते तत्राह—योगिनामिति । यो भगवन्तं सगुणं निर्गुणं वा यथोक्तेन चेतसा श्रद्धधानः सन्ननवरतमनुसंधत्ते स युक्तानां मध्येऽतिशयेन युक्तः श्रेयानीश्वरस्याभिप्रेतो नहि तदीयोऽभिप्रायोऽन्यथा भवितुमर्हतीत्यर्थः । तदनेनाध्यायेन कर्मयोगस्य संन्यासहेतोर्मर्यादां

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

पाण्डित्यवन्तः । कर्मिणोऽग्निहोत्राद्यनुष्ठातारः । तेभ्यः सर्वेभ्यो योगी यतोऽधिको मतस्तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥ समासः कर्मप्रधानस्त्वंपदार्थविवेकः । अतःपरमुपासनाप्राधान्येन तत्पदार्थं निरूपयितुकामस्तदुपासनां महाफलत्वेन स्तौति—योगिनामिति । दैवमेवापरे यज्ञमित्यादिना चतुर्थाध्यायप्रोक्ता द्वादशयोगास्तद्वतां योगिनां सर्वेषां मध्ये

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

धिको मतः मम संमतः । यस्मादेवं तस्मादधिकाधिकप्रयत्नबलात्त्वं योगभ्रष्ट इदानीं तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयैर्युगपत्संपादितैर्योगी जीवन्मुक्तो यः स योगी परमो मत इति प्रागुक्तः स तादृशो भव साधनपरिपाकात् । हे अर्जुनेति शुद्धेति संबोधनार्थः ॥ ४६ ॥ इदानीं सर्वयोगिश्रेष्ठं योगिनं वदन्नध्यायमुपसंहरति—योगिनामिति । योगिनां वसुरुद्रादित्यादिक्षुद्रदेवताभक्तानां सर्वेषामपि मध्ये मयि भगवति वासुदेवे पुण्यपरिपाकविशेषाद्गतेन प्रीतिवशान्निविष्टेन मद्गतेनान्तरात्मनान्तःकरणेन प्राग्भवीयसंस्कारपाटवात्साधुसङ्गाच्च मद्भजन एव श्रद्धावानतिशयेन श्रद्दधानः सन् भजते सेवते सततं चिन्तयति यो मां नारायणमीश्वरेश्वरं सगुणं निर्गुणं वा मनुष्योऽयमीश्वरान्तरसाधारणोऽयमित्यादिभ्रमं हित्वा स एव मद्भक्तो योगी युक्ततमः सर्वेभ्यः समाहितचित्तेभ्यो युक्तेभ्यः श्रेष्ठो मे मम परमेश्वरस्य सर्वज्ञस्य मतो निश्चितः । समानेऽपि योगाभ्यासक्लेशे समानेऽपि भजनायासे मद्भक्तिशून्येभ्यो मद्भक्तस्यैव श्रेष्ठत्वात्त्वं मद्भक्तः परमो युक्ततमोऽनायासेन भवितुं शक्ष्यसीति भावः । तदनेनाध्यायेन कर्मयोगस्य बुद्धिशुद्धिहेतोर्मर्यादां दर्शयता, ततश्च कृतसर्वकर्मसंन्यासस्य साङ्गं योगं विवृण्वता मनोनिग्रहोपायं चाक्षेपनिरासपूर्वकमुपदिशता, योगभ्रष्टस्य पुरुषार्थशून्यताशङ्कां च शिथिलयता, कर्मकाण्डं त्वंपदार्थनिरूपणं च समापितम् । अतःपरं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ज्ञानिभ्योऽपि परोक्षज्ञानवद्भ्योऽपि अपरोक्षज्ञानवानधिको मतः । योगी एवमपरोक्षज्ञानवद्भ्योऽपि मनोनाशवासनाक्षयाभावादजीवन्मुक्तेभ्यो मनोवासनाक्षयवत्त्वेन जीवन्मुक्तो योग्यधिको मत इत्यादि प्रत्युक्तम् । योगी कर्मयोगीति व्याख्यानमपि प्रकरणविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ ४६ ॥ योगिनामन्यदेवताध्यानयुक्तानामपि सर्वेषां मध्ये मद्गतेन मयि वासुदेवे समाहितेनान्तरात्मनान्तःकरणेन श्रद्धावान्वासुदेवान्न परं किंचिदिति श्रद्दधानः सन् यो मां भजते सेवते स मेऽतिशयेन युक्तो युक्ततमः सर्वोत्तमो ध्यानयोगी मतोऽभिप्रेतः । अतस्त्वमेतादृशो ध्यानयोगी भवेत्याशयः । तदनेन षष्ठाध्यायेन कर्मयोगस्य संन्यासहेतोर्मर्यादारूपं साङ्गं ध्यानयोगं मनोनिग्रहोपायं योगभ्रष्टस्य दुर्गत्यभावेन सुगत्या मोक्षाप्तिं वासुदेवभजनस्य श्रैष्ठ्यं च दर्शयताऽनेन साधनेन शुद्धत्वंपदार्थाभिज्ञस्य वाक्यार्थज्ञाना-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

इष्टापूर्तादिकर्मकारिभ्योऽपि योगी श्रेष्ठोऽभिमतः, तस्मात्त्वं योगी भव ॥ ४६ ॥ योगिनामपि यमनियमादिपराणां मध्ये मद्भक्तः श्रेष्ठ इत्याह—योगिनामिति । मद्गतेन मय्यासक्तेनान्तरात्मना मनसा यो मां परमेश्वरं वासुदेवं श्रद्धायुक्तः सन्भजते स योगयुक्तेषु

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

योगिनामपीति । सर्वयोगिमध्ये यएव मामन्तःकरणे निवेश्य भक्तिश्रद्धातत्परो गुरुचरणसेवालब्धसंप्रदायक्रमेण मामेव तान्यजते

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

नान्तरात्मनान्तःकरणेन श्रद्धावाञ्श्रद्दधानः सन्भजते सेवते यो मां स मे मम युक्ततमोऽतिशयेन युक्तो मतोऽभिप्रेत इति ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यपूज्यपादश्रीमदाचार्यश्रीशंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये आत्मसंयमयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

दर्शयता साङ्गं च योगं विवृण्वता मनोनिग्रहोपायोपदेशेन योगभ्रष्टस्यात्यन्तिकनाशशङ्कावकाशं शिथिलयता त्वंपदार्थाभिज्ञस्य ज्ञाननिष्ठत्वोक्त्या वाक्यार्थज्ञानान्मुक्तिरिति साधितम् ॥ ४७ ॥

इत्यानन्दगिरिकृतगीताभाष्यटीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

यो मद्गतेन मयि वासुदेवे समर्पितेनान्तरात्मना चित्तेन श्रद्धावान्सन् मां भजते स मे मम युक्ततमोऽतिशयेन युक्तः श्लाघ्यो मतोऽभिप्रेतः। तस्मान्मद्भक्तो भवेति भावः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधुरनीलकण्ठकृतौ भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि भगवद्गीतार्थप्रकाशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या।

श्रद्धावान्भजते यो मामिति सूत्रितं भक्तियोगं भजनीयं च भगवन्तं वासुदेवं तत्पदार्थं निरूपयितुमग्रिममध्यायषट्कमारभ्यत इति शिवम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां आत्मसंयमयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

न्मोक्ष इति प्रसाधितम् ॥ ईशाराधनतत्परेण मनसा कर्मादिसंतन्वता कर्तृत्वादिविवर्जितेन निगमैर्लब्धा विशुद्धात्मता। येनासं परमैकतां सुखघनां स्वं नौमि तं शाश्वतं प्रत्यञ्चं परमार्थतो भ्रमवशाज्जीवं स्वरूपाच्युतम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीबालस्वामिश्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनपतिविदुषा विरचितायां श्रीगीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

६ श्रीधरीव्याख्या।

श्रेष्ठो मम संमतः। अतो मद्भक्तो भवेति भावः ॥ ४७ ॥ आत्मयोगमवोचद्यो भक्तियोगशिरोमणिम्। तं वन्दे परमानन्दं माधवं भक्तशेवधिम् ॥ १ ॥ ॥ इति सुबोधिन्यां टीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

स युक्ततमः परमेश्वरसमाविष्ट इति सेश्वरस्य ज्ञानस्य सर्वप्राधान्यमुक्तमिति शिवम् ॥ ४७ ॥ संग्रहोऽत्र—भगवन्नामसंप्राप्तिमात्रात्सर्वमवाप्यते। फलिताः शालयः सम्यग्वृष्टिमात्रेऽवलोकिते ॥ इति श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतार्थसंग्रहे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

समाप्तमत्र कर्मकाण्डाख्यं प्रथमषट्कम्।

इत उपासनाषट्कमारभ्यते—

सप्तमोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ।

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

'योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः' इति प्रश्न-बीजमुपन्यस्य स्वयमेवेदृशं मदीयं तत्त्वमेवं मद्गतान्तरात्मा स्यादित्येतद्विवक्षुर्भगवानुवाच—मयीति । मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वर आसक्तं मनो यस्य स मय्यासक्तमना हे पार्थ, योगं युञ्जन्मनःसमाधानं कुर्वन्मदाश्रयोऽहमेव परमेश्वर आश्रयो यस्य स मदाश्रयः । यो हि कश्चित्पुरुषार्थेन केनचिदर्थी भवति स तत्साधनं कर्माग्निहोत्रादि तपो दानं वा किंचिदाश्रयं प्रतिपद्यते, अयं तु योगी मामेवाश्रयं प्रतिपद्यते हित्वान्यत्साधनान्तरं मय्येवासक्तमना भवति । यस्त्वमेवंभूतः सन्नसंशयं समग्रं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

कर्मसंन्यासात्मकसाधनप्रधानं त्वंपदार्थप्रधानं च प्रथमषट्कं व्याख्याय मध्यमषट्कमुपास्यनिष्ठं तत्पदार्थनिष्ठं च व्याख्यातुमारभमाणः समनन्तराध्यायमवतारयति—**योगिनामिति** । अतीताध्यायान्ते मद्गतेनान्तरात्मना यो भजते मामिति प्रश्नबीजं प्रदर्श्य कीदृशं भगवतस्तत्त्वं कथं वा मद्गतान्तरात्मा स्यादित्यर्जुनस्य प्रश्नद्वये जाते स्वयमेव भगवानपृष्टमेतद्वक्तुमिच्छन्नुक्तवानित्यर्थः । परमेश्वरस्य वक्ष्यमाणविशेषणत्वं सकलजगदायतनत्वादिनानाविधविभूतिभागित्वं तत्रासक्तिर्मनसो विषयान्तरपरिहारेण तन्निष्ठत्वम् । मनसो भगवत्येवासक्तौ हेतुमाह—**योगमिति** । विषयान्तरपरिहारे हि गोचरमालोच्यमाने भगवत्येव प्रतिष्ठितं भवतीत्यर्थः । तथापि स्वाश्रये पुरुषो मनः स्थापयति नान्यत्रेत्याशङ्क्याह—**मदाश्रय इति** । योगिनो यदीश्वराश्रयत्वेन तस्मिन्नेवासक्तमनस्त्वमुपन्यस्तं तदुपपादयति—यो हीति । ईश्वराख्याश्रयस्य प्रतिपत्तिमेव प्रकटयति—**हित्वेति** । अस्तु योगिनस्त्वदाश्रयप्रतिपत्त्या मनसस्त्वय्येवासक्तिस्तथापि मम किमायातमित्याशङ्क्य द्वितीयार्धं व्याचष्टे—**यस्त्वमेवमिति** । एवंभूतो यथोक्तध्याननिष्ठपु-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

पूर्वाध्यायान्ते यो मां भजते स मे युक्ततमो मत इत्युक्तम्, तत्र कीदृशं पूर्वोक्तनिष्कामकर्मयोगापेक्षया विलक्षणं तत्र भजनं केन वा गुणेन पूर्वयोगापेक्षया तस्य युक्ततमत्वमित्येतामर्जुनस्याशङ्कां स्वयमेव परिहरन् भगवानुवाच—मयीति । कश्चिद्राजाश्रयो धनमानासक्तमना भवति । अयं तु मदाश्रयेण मामेव परमपुरुषार्थभूतं प्राप्तुमिच्छन्नि-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

यद्भक्तिं न विना मुक्तिर्यः सेव्यः सर्वयोगिनाम् । तं वन्दे परमानन्दघनं श्रीनन्दनन्दनम् ॥ १ ॥

एवं कर्मसंन्यासात्मकसाधनप्रधानेन प्रथमषट्केन ज्ञेयं त्वंपदलक्ष्यं सयोगं व्याख्यायाधुना ध्येयब्रह्मप्रतिपादनप्रधानेन मध्यमेन षट्केन तत्पदार्थो व्याख्यातव्यः । तत्रापि 'योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः' इति प्रागुक्तस्य भगवद्भजनस्य व्याख्यानाय सप्तमोऽध्याय आरभ्यते । तत्र कीदृशं भगवतो रूपं भजनीयं कथं वा तद्गतोऽन्तरात्मा स्यादित्येतद्द्वयं प्रष्टव्यमर्जुनेनापृष्टमपि परमकारुणिकतया स्वयमेव विवक्षुः श्रीभगवानुवाच—**मयीति** ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

यतो जातं येन स्थितमिदमशेषं प्रविलयं प्रयात्याद्ये यस्मिञ्श्रुतिभिरुदिते जन्तव इमे ।
भवत्येकं ब्रह्मामलममृतमाराध्य यमहं शिवं रामं कृष्णं तमजमजरं नौम्यखिलगम् ॥ १ ॥

एवं त्वंपदार्थं निरूप्य तत्पदार्थं निरूपयितुं पूर्वाध्यायान्ते 'योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः' इत्युक्तं तत्रेदृशं मदीयं तत्त्वमनेन प्रकारेण मद्गतान्तरात्मा स्यादित्येतद्वक्तुमिच्छुः श्रीभगवानुवाच । मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वरे आसक्तं मनो यस्य सः । मयि मनआसक्तिसंपादनं तव सुलभमिति सूचयन्नाह—**पार्थेति** । योगं युञ्जन्मनः-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

विज्ञेयमात्मनस्तत्त्वं सयोगं समुदाहृतम् । भजनीयमथेदानीमैश्वरं रूपमीर्यते ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायान्ते मद्गतेनान्तरात्मना यो मां भजति स मे युक्ततमो मत इत्युक्तं, तत्र कीदृशस्त्वं यस्य भक्तिः कर्तव्येत्यपेक्षायां स्वस्वरूपं निरूपयिष्यन्श्रीभगवानुवाच—मय्यासक्तमना इति । मयि परमेश्वरे आसक्तमभिनिविष्टं मनो यस्य सः । मदाश्रयोऽहमेवाश्रयो यस्यानन्यशरणः सन्योगं युञ्जन्नभ्यसन्

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

समस्तं विभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादिगुणसंपन्नं मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि संशयमन्तरेणैवमेव भगवानिति तच्छृणूच्यमानं मया ॥ १ ॥ ज्ञानमिति। तच्च मद्विषयं ज्ञानं ते तुभ्यमहं सविज्ञानं विज्ञानसहितं स्वानुभवसंयुक्तमिदं वक्ष्यामि कथयिष्याम्यशेषतः कार्त्स्न्येन। तज्ज्ञानं विवक्षितं स्तौति श्रोतु-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

रुषवदेव मय्यासक्तमना यस्त्वं स त्वं तथाविधः सन्नसंशयमविद्यमानः संशयो यत्र ज्ञाने तद्यथा स्यात्तथा मां समग्रं ज्ञास्यसीति संबन्धः। समग्रमित्यस्यार्थमाह—**समस्तमिति**। विभूतिर्नानाविधैश्वर्योपायसंपत्तिः; बलं शरीरगतं सामर्थ्यं, शक्तिर्मनोगतं प्रागल्भ्यम्, ऐश्वर्यमीशितव्यविषयमीशनसामर्थ्यम्, आदिशब्देन ज्ञानेच्छादयो गृह्यन्ते। असंशयमितिपदस्य क्रियाविशेषणत्वं विशदयन् क्रियापदेन संबन्धं कथयति—**संशयमिति**। विना संशयं भगवत्तत्त्वपरिज्ञानमेव स्फोरयति—**एवमेवेति**। भगवत्तत्त्वे ज्ञातव्ये कथं मम ज्ञानमुपदेक्ष्यति नहि त्वामृते तदुपदेष्टा कश्चिदस्तीत्याशङ्क्याह—**तच्छृणिवति** ॥ १ ॥ ज्ञास्यसीत्युक्त्या परोक्षज्ञानशङ्कायां तन्निवृत्त्यर्थं तदुक्तिप्रकारमेव विवृणोति—**तच्चेति**। इदमपरोक्षं ज्ञानं चैतन्यम्। तस्य सविज्ञानस्य प्रतिलम्भे किं स्यादित्याशङ्क्याह—**यज्ज्ञात्वेति**। इदमा चैतन्यस्य परोक्षत्वं व्यावर्त्यते तदेव सविज्ञानमिति विशेषणेन स्फुटयति। अनवशेषेण तद्वेदनफलोपन्यासेन श्रोतारं तच्छ्रवणप्रवणं करोति—**तज्ज्ञानमिति**। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिमाश्रित्योत्तरार्धतात्पर्यं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

त्यर्थः। ईदृशो योगं युञ्जन्समाधिमनुतिष्ठन् त्वंपदार्थविवेककाले यद्यपि सार्वज्ञ्यमस्ति 'सर्वभूतस्थमात्मानम्' इत्यादिवचनात्तथापि स्वस्मादन्य ईश्वरोऽस्ति नवेति पातञ्जलकापिलयोस्तार्किकमीमांसकयोर्वा सेश्वरानीश्वरयोर्मतभेदात्संशयः कारणाज्ञानाच्चासमग्रं तत्सार्वज्ञ्यमिति मत्वा आह—**असंशयं समग्रमिति**। मां तत्पदार्थमीश्वरं यथा ज्ञास्यसि तत् तं प्रकारं शृणु। अत्र वक्ष्यमाणरीत्या सर्वं ब्रह्म वासुदेवात्मकमिति भजने वैलक्षण्यं कारणज्ञातृत्वमस्य योगिनः पूर्वयोग्यपेक्षयाधिक्यमिति भावः ॥ १ ॥ एतदेवाह—**ज्ञानमिति**। ज्ञानं शुद्धप्रज्ञानघनं ब्रह्म 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति श्रुतेः। ते तुभ्यमहं वक्ष्यामि। अशेषतः साधनकलापसहितम्। किं वचनमात्रेणैव परोक्षज्ञानेन शब्दस्य स्वविषये परोक्षज्ञानजनकत्वनियमादित्याशङ्क्याह—**सविज्ञानमनुभवसहितम्**। दशमस्त्वम-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

मयि परमेश्वरे सकलजगदायतनत्वादिविविधविभूतिभागिनि आसक्तं विषयान्तरपरिहारेण सर्वदा निविष्टं मनो यस्य तव स त्वं, अतएव मदाश्रयो मदेकशरणः, राजाश्रयो भार्यायासक्तमनाश्च राजभृत्यः प्रसिद्धो मुमुक्षुस्तु मदाश्रयो मदासक्तमनाश्च त्वद्विधो वा योगं युञ्जन्मनःसमाधानं षष्ठोक्तप्रकारेण कुर्वन् असंशयं यथा भवत्येवं समग्रं सर्वविभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादिसंपन्नं मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि तच्छृणूच्यमानं मया ॥ १ ॥ ज्ञास्यसीत्युक्ते परोक्षमेव तज्ज्ञानं स्यादिति शङ्कां व्यावर्तयन्स्तौति श्रोतुराभिमुख्याय—**ज्ञानमिति**। इदं मद्विषयं स्वतोऽपरोक्षं ज्ञानं असंभावनादिप्रतिबन्धेन फलमजनयत्परोक्षमित्युपचर्यते। असंभावनादिनिरासे तु विचारपरिपाकान्ते तेनैव प्रमाणेन जनितं ज्ञानं प्रतिबन्धाभावात्फलं जनयदपरोक्षमि-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

समाधानं कुर्वन्मदाश्रयः अहमेव परमेश्वर आश्रयो यस्य ननु कस्मैचित्पुरुषार्थायैहामुत्रलभ्याय राज्यादिर्यज्ञदानादिर्वा आश्रयो यस्य सः त्वमप्यासक्तमना मदाश्रयः सन् असंशयं यथा स्यात्तथा मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि तं वक्ष्यमाणप्रकारं शृणु। ननु मदग्रे भवान् स्थितोऽसंशयं मया ज्ञायत एवातः किमिदमुच्यते इत्याशङ्क्याह—**समग्रमिति**। समस्तविभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादिगुणसंपन्नं सगुणं निर्गुणं च मामसंशयं यथा ज्ञास्यसि तच्छृणिवत्यर्थः ॥ १ ॥ ज्ञास्यसीत्युक्तं तत्र ज्ञानं स्तौति—**ज्ञानमिति**। अत्र भाष्ये तच्च मद्विषयं ज्ञानं ते तुभ्यमहं सविज्ञानं विज्ञानसहितं स्वानुभवेन संयुक्तमिदं वक्ष्यामि कथयिष्याम्यशेषतः कार्त्स्न्येन। तज्ज्ञानं विवक्षितं स्तौति श्रोतुरभिमुखीकरणाय। यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं ज्ञात्वा नेह भूयः पुनर्ज्ञातव्यं पुरुषार्थसाधनमवशिष्यते अत

६ श्रीधरीव्याख्या।

असंशयं यथा भवत्येवं मां समग्रं विभूतिबलैश्वर्यादिसंपन्नं यथा ज्ञास्यसि तदिदं मया वक्ष्यमाणं शृणु ॥ १ ॥ वक्ष्यमाणं स्तौति— **ज्ञानमिति**। ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवस्तत्सहितम्। इदं मद्विषयम्। अशेषतः साकल्येन वक्ष्यामि। यज्ज्ञात्वेह श्रेयोमार्गे

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

श्रीभगवानुवाच। मय्यासक्त इति ॥ १ ॥ ज्ञानं तेऽहमिति। ज्ञानविज्ञाने ज्ञानक्रिये एव ततो न किंचिदवशिष्यते। सर्वस्य ज्ञे

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

रभिमुखीकरणाय । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं ज्ञात्वा नेह भूयः पुनर्ज्ञातव्यं पुरुषार्थसाधनमवशिष्यते नाव-
शेषो भवतीति तत्त्वज्ञो यः स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । अतो विशिष्टफलत्वाद्दुर्लभं ज्ञानम् ॥ २ ॥ कथ
मित्युच्यते—**मनुष्याणामिति** । मनुष्याणां मध्ये सहस्रेष्वनेकेषु कश्चिद्यतति प्रयत्नं करोति सिद्धये

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

माह—**यज्ज्ञात्वेति** । भगवत्तत्त्वज्ञानस्य विशिष्टफलत्वमुक्त्वा फलितमाह—**अत इति** ॥ २ ॥ ज्ञानस्य दुर्लभत्वं
प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—**कथमित्यादिना** । सहस्रशब्दस्य बहुवाचकत्वमुपेत्य व्याकरोति—**अनेकेष्विति** । सिद्धये

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

सीत्यादौ शब्दादप्यपरोक्षज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातम्' इत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञान-
प्रतिज्ञां श्रौतीमेव वर्णयति—**यज्ज्ञात्वेति** । जगत्कारणाधिष्ठानस्य ज्ञानरूपस्य ब्रह्मणो ज्ञाने संशयोच्छेदात्सर्वस्यात्म-
मात्रत्वेन ज्ञातव्यानवशेषो युक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥ एतदेव ज्ञानं दौर्लभ्यप्रदर्शनेन स्तौति—**मनुष्याणामिति** । यततां

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

त्युच्यते विचारपरिपाकनिष्पन्नत्वाच्च तदेव विज्ञानं तेन विज्ञानेन सहितमिदमपरोक्षमेव ज्ञानं शास्त्रजन्यं ते तुभ्यमहं परमाप्तः
वक्ष्याम्यशेषतः साधनफलादिसहितत्वेन निरवशेषं कथयिष्यामि । श्रौतीमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञामनुसरन्नाह—**यदिति** ।
यज्ज्ञानं नित्यचैतन्यरूपं ज्ञात्वा वेदान्तजन्यमनोवृत्तिविषयीकृत्य इह व्यवहारभूमौ भूयः पुनरपि अन्यत्किंचिदपि ज्ञातव्यं
नावशिष्यते सर्वाधिष्ठानसन्मात्रज्ञानेन कल्पितानां सर्वेषां बाधे सन्मात्रपरिशेषात् तन्मात्रज्ञानेनैव त्वं कृतार्थो भविष्यसी-
त्यभिप्रायः ॥ २ ॥ अतिदुर्लभं चैतन्मदनुग्रहमन्तरेण महाफलं ज्ञानं, यतः—**मनुष्याणामिति** । मनुष्याणां शास्त्रीयज्ञा-
नकर्मयोग्यानां सहस्रेषु मध्ये कश्चिदेकोऽनेकजन्मकृतसुकृतसमासादितनित्यानित्यवस्तुविवेकः सन् यतति यतते सिद्धये सत्त्व-
शुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तये । यततां यतमानानां ज्ञानाय सिद्धानां प्रागर्जितसुकृतानां साधकानामपि मध्ये कश्चिदेकः श्रवणमनन-
निदिध्यासनपरिपाकान्ते मामीश्वरं वेत्ति साक्षात्करोति तत्त्वतः प्रत्यगभेदेन तत्त्वमसीत्यादिगुरूपदिष्टमहावाक्येभ्यः अनेकेषु

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

शेषो भवतीति मत्तत्त्वज्ञो यः स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थ इति । अस्मिन्भाष्ये ज्ञास्यसीत्युक्त्या परोक्षज्ञानशङ्कायां तन्निवृत्त्यर्थं तदुक्तिप्रका-
रमेव विवृणोति—**तच्चेति** । इदमपरोक्षज्ञानं चैतन्यम् । तस्य सविज्ञानस्य प्रतिलम्भे[1] किं स्यादित्याशङ्क्याह—**यज्ज्ञात्वेति** । इदमा
चैतन्यस्य परोक्षत्वं व्यावर्त्यते तदेव सविज्ञानमिति विशेषणेन स्फुट्यत इति तट्टीकाकृतः । तदेवाह—ज्ञानमिति । ज्ञानं शुद्धप्रज्ञानं
'शुद्धप्रज्ञानघनं ब्रह्म' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति श्रुतं ते तुभ्यमहं वक्ष्यामि । अशेषतः साधनकलापसहितं किं
वचनमात्रजेन परोक्षज्ञानेन शब्दस्य स्वविषये परोक्षज्ञानजनकत्वनियमादित्याशङ्क्याह । सविज्ञानमनुभवसहितं दशमस्त्वमसीत्यादौ
शब्दादप्यपरोक्षज्ञानोत्पत्तिदर्शनादित्यन्ये । वस्तुतस्तु तच्च मद्विषयं ज्ञानमिति भाष्याद्भाष्यकृतामयमर्थो नाभिप्रेतः । सविज्ञानमिति
मूलान्मूलानुगुणोऽपि न भवति । तस्मान्मूलतद्भाष्यानुरोधेन ज्ञानं शास्त्रजन्यं विज्ञानमनुभव इति व्याख्येयम् । यज्ज्ञात्वेत्यस्य तु
'यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव' इति श्लोकस्थभाष्यानुसारेण मद्विषयं ज्ञानं शास्त्रजंन्यं सविज्ञानं लब्ध्वेत्यर्थ इत्यविरोधः ।
मद्विषयस्य ज्ञानस्य सकलाधिष्ठानविषयत्वात् । अन्यज्ज्ञातव्यं नावशिष्यते 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इत्यादिश्रुतेरिति भावः ।[2] येत्त्विदं
मद्विषयं विज्ञानेन सहितमपरोक्षमेव ज्ञानं शास्त्रजन्यं ते तुभ्यमहं वक्ष्यामि यज्ज्ञानं नित्यचैतन्यरूपं ज्ञात्वा वेदान्तजन्यमनोवृत्ति-
विषयीकृत्येति । तत्र यज्ज्ञानमित्याद्युपेक्ष्यं यच्छब्दस्य प्रस्तुतपरामर्शकत्वेन सविज्ञानस्य ज्ञानस्य यदा[3] परामृष्टस्य चैतन्यरूपार्थकत्वा-
योगात् ॥ २ ॥ अतो मद्विषयं तत्त्वज्ञानं सार्वज्ञ्यसंपादकत्वादतिदुर्लभमित्याह—**मनुष्याणामिति** । मनुष्याणामनेकयोनिषु
पुण्यवशाल्लब्धदेहानां सहस्रेषु असंख्यातेषु 'शतं सहस्रं लक्षं च सर्वमक्षय्यवाचकम्' इत्युक्तेः । अक्षय्यमित्यस्यासंख्यातमित्यर्थः । कश्चि-
दनेकजन्मार्जितपुण्यपुञ्जवशाल्लब्धविवेकादिसाधनो यतते यत्नं श्रवणादिरूपं करोति । यततामपि यतमानानामपि सिद्धानां मुमु-
क्षूणाम् । साधकत्वेऽपि सिद्धत्वकथनं तेषामुत्कर्षद्योतनार्थम् । अपरे तु सिद्धये आत्मज्ञानाय यतते । यततामपि सहस्रेषु कश्चिदेव
प्रकृष्टपुण्यवशादात्मानं वेत्ति तादृशानामप्यात्मज्ञानसिद्धानां सहस्रेषु कश्चिदेव मां परमात्मानं मत्प्रसादेन तत्त्वतो वेत्तीति वर्णयन्ति ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मानस्य पुनरन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्टं न भवति । तेनैव कृतार्थो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ मद्भक्तिं विना तु मज्ज्ञानं दुर्लभमित्याह—**मनु-
ष्याणामिति** । असंख्यातानां जीवानां मध्ये मनुष्यव्यतिरिक्तानां श्रेयसि प्रवृत्तिरेव नास्ति, मनुष्याणां तु सहस्रेषु मध्ये कश्चिदेव

१ प्रतिलम्भोऽनुभवः. २ मधुसूदनः. ३ यदा यच्छब्देन.

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

सिद्ध्यर्थं तेषां यततामपि सिद्धानां सिद्धा एव हि ते ये मोक्षाय यतन्ते तेषां कश्चिदेव मां वेत्ति तत्त्वतो यथावत् ॥ ३ ॥ श्रोतारं प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याह—भूमिरिति । भूमिरिति पृथिवीतन्मात्रमुच्यते न स्थूला । 'भिन्ना प्रकृतिरष्टधा' इति वचनात् तथाबादयोऽपि तन्मात्राण्येवोच्यन्ते । आपोऽ-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः । सिद्ध्यर्थं यतमानानां कथं सिद्धत्वमित्याशङ्क्याह—सिद्धा एवेति । सर्वेषामेव तेषां ज्ञानोदयात्तस्य सुलभत्वमित्याशङ्क्याह—तेषामिति ॥ ३ ॥ ज्ञानार्थं प्रयत्नस्य तद्द्वारा ज्ञानलाभस्य तदुभयद्वारेण मुक्तेश्च दुर्लभत्वाभिधानस्य श्रोतृप्ररोचनं फलमिति मत्वाह—श्रोतारमिति । आत्मनः सर्वात्मकत्वेन परिपूर्णत्वमवतारयन्नादावपरां प्रकृतिमुपन्यस्यति—आहेति । भूमिशब्दस्य व्यवहारयोग्यस्थूलपृथिवीविषयत्वं व्यावर्तयति—भूमिरितीति । तत्र हेतुमाह—भिन्नेति । प्रकृतिसमभिव्याहाराद्गन्धतन्मात्रं स्थूलपृथिवीप्रकृतिरुत्तरविकारो भूमिरित्युच्यते न विशेष इत्यर्थः । भूमिशब्दवदबादिशब्दानामपि सूक्ष्मभूतविषयत्वमाह—तथेति । तेषामपि

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

यतमानानाम् ॥ ३ ॥ एवमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तदुपपत्तये सर्वस्य जडाजडप्रपञ्चस्य ज्ञानात्मकब्रह्मप्रभवत्वमाह त्रिभिः—भूमिरिति । अत्र भूम्यादिपदैस्तत्तत्कारणान्येव गृह्यन्ते प्रकृतिरित्यधिकारात्, स्थूलभूम्यादेश्च विकृतिमात्रत्वात् । तथाच भूमिरिति गन्धतन्मात्रं, आप इति रसतन्मात्रं, अनल इति रूपतन्मात्रं, वायुरिति स्पर्शतन्मात्रं, खमिति शब्दतन्मात्रं, मन इति तत्कारणमहंकारः, बुद्धिरिति समष्टिबुद्धिर्महत्तत्त्वं, अहंकरोत्यनेनेत्यहंकारो मूल-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

मनुष्येष्वात्मज्ञानसाधनानुष्ठायी परमदुर्लभः । साधनानुष्ठायिष्वपि मध्ये फलभागी परमदुर्लभ इति किं वक्तव्यमस्य ज्ञानस्य माहात्म्यमित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥ एवं प्ररोचनेन श्रोतारमभिमुखीकृत्यात्मनः सर्वात्मकत्वेन परिपूर्णत्वमवतारयन्नादावपरां प्रकृतिमुपन्यस्यति—भूमिरिति । सांख्यैर्हि पञ्चतन्मात्राण्यहंकारो महानव्यक्तमित्यष्टौ प्रकृतयः पञ्चमहाभूतानि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि उभयसाधारणं मनश्चेति षोडशविकारा उच्यन्ते । एतान्येव चतुर्विंशतितत्त्वानि । तत्र भूमिरापोऽनलो वायुः खमिति पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाख्यपञ्चमहाभूतसूक्ष्मावस्थारूपाणि गन्धरसरूपस्पर्शशब्दात्मकानि पञ्चतन्मात्राणि लक्ष्यन्ते । बुद्ध्यहंकारशब्दौ तु स्वार्थावेव मनःशब्देन च परिशिष्टमव्यक्तं लक्ष्यते । प्रकृतिशब्दसामानाधिकरण्येन स्वार्थहानेरावश्यकत्वात् । मनःशब्देन वा स्वकारणमहंकारो लक्ष्यते पञ्चतन्मात्रसंनिकर्षात् । बुद्धिशब्दस्त्वहंकारकारणे महत्तत्त्वे मुख्यवृत्तिरेव । अहंकारशब्देन च सर्ववासनावासितमविद्यात्मकमव्यक्तं लक्ष्यते . प्रवर्तकत्वाद्यसाधारणधर्मयोगाच्च इत्युक्त-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

अस्मिन्पक्षे मुख्यसिद्धशब्दार्थालाभस्त्वस्त्येवात्मपदाध्याहारस्य कश्चिदित्यस्य वेत्तीत्यस्य चावृत्तेरध्याहारस्य वा क्लेशोऽतिरिच्यते इत्ययं पक्षश्चिन्त्यः । तेषां मध्ये कश्चिदेव मां परमेश्वरं तत्त्वतो यथावत्स्वाभिन्नत्वेन वेत्ति जानाति ॥ ३ ॥ यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यत इत्युक्तेन श्रोतारमभिमुखीकृत्य तदुपपत्तये चेतनाचेतनप्रपञ्चस्य स्वस्मिन्परमात्मन्यध्यस्तत्वबोधनायाह—भूमिरिति । आकाशादिभिः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यानि तन्मात्राणि लक्ष्यन्ते । इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधेति वाक्यशेषात् । मनःशब्देन तत्कारणमहंकारो लक्ष्यते । बुद्धिरित्यहंकारकारणं महत्तत्त्वं गृह्यते अहंकार इत्यविद्यासंमिश्रमव्यक्तं लक्ष्यते । यथा विषसंमिश्रमन्नं विषमित्युच्यते तथाहंकारवासनावदव्यक्तं मूलकारणमहंकार इत्युच्यते । यत्तु बुद्ध्याहंकारशब्दौ तु स्वार्थावेव मनःशब्देनावशिष्टमव्यक्तं लक्ष्यते इति यत्पक्षान्तरं कैश्चित्प्रदर्शितं तदरुचिग्रस्तम् । तद्बीजं तु क्रमत्यागप्रसङ्गादि । यत्तु भूम्यादिशब्दैः पञ्च-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

प्रकृष्टपुण्यवशात्सिद्धये आत्मज्ञानाय प्रयतते, प्रयत्नं कुर्वतामपि सहस्रेषु कश्चिदेव प्रकृष्टपुण्यवशादात्मानं वेत्ति, तादृशानां चात्मज्ञानां सिद्धानां सहस्रेषु कश्चिदेव मां परमात्मानं मत्प्रसादेन तत्त्वतो वेत्ति, तदेवमतिदुर्लभमपि मज्ज्ञानं तुभ्यमहं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥ एवं श्रोतारमभिमुखीकृत्येदानीं प्रकृतिद्वारा सृष्ट्यादिकर्तृत्वेनेश्वरतत्त्वं प्रतिज्ञातं निरूपयिष्यन्परापरभेदेन प्रकृतिद्वयमाह—भूमिरिति द्वाभ्याम् । भूम्यादिशब्दैः पञ्चगन्धादितन्मात्राण्युच्यन्ते, मनःशब्देन तत्कारणभूतोऽहंकारः, बुद्धिशब्देन तत्कारणभूतं महत्तत्त्वं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

ज्ञानक्रियानिष्ठत्वात् ॥ २ ॥ मनुष्याणामिति ॥ ३ ॥ अस्य च वस्तुनः सर्वो न योग्य इत्यनेन दुर्लभत्वाद्यत्नः सेव्यतामित्याह—भूमिरिति । अपरेयमिति प्रसङ्गेण या संसारावस्थायां सर्वजनपरिदृश्यमाना सा चैकैव सती प्रकाराष्टकेन भिद्यत इति एकप्रकृत्यारब्धत्वादेकत्वेव किं

१ मधुसूदनः. २ मधुसूदनः. ३ श्रीधरः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

नलो वायुः खं मनः। मन इति मनसः कारणमहंकारो गृह्यते। बुद्धिरित्यहंकारकारणं महत्तत्त्वम्। अहंकार इत्यविद्यासंयुक्तमव्यक्तम्। यथा विषसंयुक्तमन्नं विषमुच्यत एवमहंकारवासनावदव्यक्तं मूलकारणमहंकार इत्युच्यते प्रवर्तकत्वादहंकारस्य। अहंकार एव हि सर्वस्य प्रवृत्तिबीजं दृष्टं लोके।

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

प्रकृतिसमानाधिकृतत्वाविशेषात्तन्मात्राणां पूर्वपूर्वप्रकृतीनामुत्तरोत्तरविकाराणां न विशेषत्वसिद्धिरित्यर्थः। मनःश-ब्दस्य संकल्पविकल्पात्मककरणविषयत्वमाशङ्क्याह—मन इतीति। न खल्वहंकाराभावे संकल्पविकल्पयोरसंभवात्त-दात्मकं मनः संभवतीत्यर्थः। निश्चयलक्षणा बुद्धिरित्यभ्युपगमाद्बुद्धिशब्दस्य निश्चयात्मककरणविषयत्वमाशङ्क्याह—बुद्धिरितीति। नहि हिरण्यगर्भसमष्टिबुद्धिरूपमन्तरेण व्यष्टिबुद्धिः सिध्यतीत्यर्थः। अहंकारस्याभिमानविशेषात्मक-त्वेनान्तःकरणप्रभेदत्वं व्यावर्तयति—अहंकार एवेति। अविद्यासंयुक्तमित्यविद्यात्मकमित्यर्थः। कथं मूलकारणस्याहं-कारशब्दत्वमित्याशङ्क्योक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेत्यादिना। मूलकारणस्याहंकारशब्दत्वे हेतुमाह—प्रवर्त-कत्वादिति। तस्य प्रवर्तकत्वं प्रपञ्चयति—अहंकार एवेति। सत्येवाहंकारे ममकारो भवति तयोश्च भावे सर्वा

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

प्रकृतिः। करणे घञो दुर्लभत्वेऽप्यगत्या बाहुलकात्तद्बोध्यम्। इयं मे मत्तोऽभिन्नाऽपृथक्सिद्धा शुक्तिशकलादिव रजतं अष्टधा अष्टप्रकारा प्रकृतिर्जडप्रपञ्चोपादानभूता। यद्वा नात्राव्यक्तमहदहंकारपञ्चतन्मात्राण्येवाष्टौ सांख्याभि-मता एव प्रकृतयो ग्राह्या इति नियमोऽस्ति। 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति' इति मनस इन्द्रियान्तरप्रकृतित्व-श्रवणेन सन्तु नवापि प्रकृतयः। तथाचैवं योज्यम्। इयं मे मदभिन्ना प्रकृतिरव्याकृताख्या भूम्यादिभेदेनाष्टधेति

४ मधुसूदनीव्याख्या।

कारेण इयमपरोक्षा साक्षिभास्यत्वात्प्रकृतिर्मायाख्या पारमेश्वरी शक्तिरनिर्वचनीयस्वभावा त्रिगुणात्मिका अष्टधा भिन्ना अष्टभिः प्रकारैर्भेदमागता। सर्वोऽपि जडवर्गोऽत्रैवान्तर्भवतीत्यर्थः। स्वसिद्धान्ते च ईक्षणसंकल्पात्मकौ मायापरिणामावेव बुद्ध्यहंकारौ

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

हाभूतानि सूक्ष्मैः सहैकीकृत्य गृह्यन्तेऽहंकारशब्देनैवाहंकारस्तेनैव तत्कार्याणीन्द्रियाण्यपि गृह्यन्ते बुद्धिरिति महत्तत्वं मनःशब्देन तु मनसैवोन्नेयमव्यक्तरूपं प्रधानमिति। अनेन रूपेण प्रकृतिर्मायाख्या शक्तिरष्टधा भिन्ना विभागं प्राप्ता चतुर्विंशतिभेदभिन्नैवेत्यष्टास्वे-वान्तर्भावविवक्षयाष्टधा भिन्नेत्युक्तम्। तथाच वक्ष्यमाणक्षेत्राध्याये इमामेव प्रकृतिं चतुर्विंशतितत्त्वात्मना प्रपञ्चयिष्यति 'महा-भूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च। इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः' इत्यपरे वर्णयन्ति। तत्रेदमवधेयम् 'मूलप्रकृतिरविकृति महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकस्तु विकारः' इति सांख्योक्तप्रकारेणाष्टस्वेव प्रकृतित्वव्यवहारो न विकारेषु। अत्रापि इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधेति वचनादष्टौ प्रकृतय एव गृह्यन्ते। विकारस्य तु एतद्योनीनि भूतानीति भूतपदाभिधेयस्य सर्वस्याप्युपादानं क्षेत्राध्याये तु क्षेत्रनिरूपणावसरे इदमुक्तं तत्क्षेत्रमित्यारम्य 'इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः। एतत्क्षेत्रं समासेन सविकार-मुदाहृतम्' इत्यन्तम्। यत्त्वन्येनात्राव्यक्तमहदहंकारपञ्चतन्मात्राण्येवाष्टौ सांख्याभिमता एव प्रकृतयो ग्राह्या इति नियमोऽस्ति। 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति' इति मनस इन्द्रियान्तरप्रकृतित्वश्रवणेन नवापि प्रकृतयः। तथाचैवं योज्यम्। इयं मे मम मदभिन्ना प्रकृतिरव्याकृताख्या भूम्यादिभेदेनाष्टधेति। मूलप्रकृतेरत्र भूम्यादिसहपाठाज्जन्यत्वमवगम्यते न सांख्यानामिवाजन्यत्वम्। 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम' इति, 'अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्कले संप्रलीयते' इति तस्या अपि प्रभवप्रलययोः स्मरणादिति व्याचख्युस्तत्प्रकृताननुगुणम्। मे प्रकृतिर्भूम्यादिरूपेणाष्टधा भिन्नेति योजनायामितीयमित्यनूद्याङ्गुलिनिर्देशेन भूम्यादीनां प्रकृतित्वबो-धनानुपपत्तेः। निर्देशानुसरणे तु मनःशब्देनोक्तश्रुत्या तस्य प्रकृतित्वात्तस्यैव ग्रहस्तदग्रहे मूलप्रकृतिग्रहे चोभयोरुपादाने वाष्टधेति विरोधापत्तेः मनसः प्रकृतित्ववर्णनमप्यसंगतम्। उदाहृतश्रुत्या तदलाभात्। मनसा करणेनेन्द्रियद्वारकेण पश्यतीति श्रुत्यर्थाभ्युपगमात्। करणं विना द्वारस्याकिंचित्करत्वात्। किंच विद्यारण्यादिभिराचार्यैर्मनसः श्रोत्राद्युत्पन्नमिति न प्रदर्शितं किंतु 'वियत्पवनतेजोम्बु-भुवो भूतानि जज्ञिरे। सत्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्धीन्द्रियपञ्चकम्। रजोंशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात्कर्मेन्द्रियाणि तु॥' इति भूतेभ्य इन्द्रिया-णामुत्पत्तिर्दर्शिता। पुराणेषु तु अहंकारादेव सात्त्विकादिरूपेण त्रिविधात्समनस्कानामिन्द्रियदेवतानां त्वगादीन्द्रियाणां भूतानां

६ श्रीधरीव्याख्या।

अहंकारशब्देन तत्कारणमविद्येत्येवमष्टधा भिन्ना। यद्वा भूम्यादिशब्दैः पञ्चमहाभूतानि सूक्ष्मैः सहैकीकृत्य गृह्यन्ते, अहंकारशब्देनै-वाहंकारस्तेनैव तत्कार्याणीन्द्रियाण्यपि गृह्यन्ते, बुद्धिरिति महत्तत्त्वं, मनःशब्देन मनसैवोन्नेयमव्यक्तरूपं प्रधानमित्यनेन प्रकारेण मे

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

मिति प्रकृतिवादेऽप्यद्वैतं प्रदर्शितम्। सैवं जीवत्वं पुरुषत्वं प्राप्ता परा। सापि ममैव नान्यस्य च सोभयरूपा वेद्यवेदकात्मकप्रपञ्चोपरच-

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत्॥ ५॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

इतीयं यथोक्ता प्रकृतिर्मे ममैश्वरी मायाशक्तिरष्टधा भिन्ना भेदमागता॥ ४॥ अपरेति। अपरा न परा निकृष्टाऽशुद्धानर्थकरी संसारबन्धनात्मिकेयमितोऽस्या यथोक्तायास्त्वन्यां विशुद्धां प्रकृतिं ममात्मभूतां विद्धि मे परां प्रकृष्टां जीवभूतां क्षेत्रज्ञलक्षणां प्राणधारणनिमित्तभूतां हे महाबाहो, यया

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

प्रवृत्तिरिति प्रसिद्धमित्यर्थः। उक्तां प्रकृतिमुपसंहरति—इतीयमिति। इयमित्यपरोक्षा साक्षिदृश्येति यावत्। ऐश्वरी तदाश्रया तदैश्वर्योपाधिभूता प्रक्रियते महदाद्याकारेणेति प्रकृतिस्त्रिगुणं जगदुपादानं प्रधानमिति मतं व्युदस्यति—मायेति। तस्यास्तत्कार्याकारेण परिणामयोग्यत्वं द्योतयति—शक्तिरिति। अष्टधेति। अष्टभिः प्रकारैरिति यावत्॥ ४॥ अचेतनवर्गमेकीकर्तुं प्रकृतेरष्टधा परिणाममभिधाय विकारावच्छिन्नकार्यकल्पं चेतनवर्गमेकीकर्तुं पुरुषस्य चैतन्यस्याविद्याशक्त्यवच्छिन्नस्यापि प्रकृतित्वं कथयितुमुक्तां प्रकृतिमनूद्य दर्शयति—अपरेति। निकृष्टत्वं स्पष्टयति—अनर्थकरीति। अनर्थकरत्वमेव स्फोरयति—संसारेति। कथंचिदप्यनन्यत्वव्यावृत्त्यर्थस्तुशब्दः। अन्यामत्यन्तविलक्षणामिति यावत्। अन्यत्वमेव स्पष्टयति—विशुद्धामिति। प्रकृतिशब्दस्यान्यप्रयुक्तस्यार्थान्तरमाह—ममेति। प्रकृष्टत्वमेव भोक्तृत्वेन स्पष्टयति—जीवभूतामिति। प्रकृत्यन्तरादस्याः प्रकृतेरवान्तरविशेषमाह—ययेति। नहि

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

मूलप्रकृतेरत्र भूम्यादिभिः सह पाठाज्जन्यत्वमवगम्यते न सांख्यानामिवाजन्यत्वम्। 'तस्माद्व्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम' इति 'अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्कले प्रविलीयते' इति च तस्या अपि प्रभवप्रलययोः स्मरणात्॥ ४॥ एवं क्षेत्रात्मिकां प्रकृतिमुक्त्वा क्षेत्रज्ञात्मिकां तामाह—अपरेयमिति। इयं प्रागुक्ता सा अपरा अश्रेष्ठा जडत्वात्। इतस्तु विलक्षणामन्यां परां चेतनत्वेन मदनन्यत्वादुत्कृष्टां मे मत्संबन्धिनीं प्रकृतिं जीवभूतां प्राणधारणनिमित्तभूतां

४ मधुसूदनीव्याख्या।

पञ्चतन्मात्राणि चापञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानीत्यसकृदवोचाम॥ ४॥ एवं क्षेत्रलक्षणायाः प्रकृतेरपरत्वं वदन्क्षेत्रज्ञलक्षणां परां प्रकृतिमाह—अपर इति। या प्रागष्टधोक्ता प्रकृतिः सर्वा चेतनवर्गरूपा सेयमपरा निकृष्टा जडत्वात्परार्थत्वात्संसारबन्धरूपत्वाच्च। इतस्त्वचेतनवर्गरूपायाः क्षेत्रलक्षणायाः प्रकृतेरन्यां विलक्षणां तुशब्दाद्यथाकथंचिदप्यभेदायोग्यां जीवभूतां चेतनात्मिकां क्षेत्रज्ञलक्षणां मे ममात्मभूतां विशुद्धां परां प्रकृष्टां प्रकृतिं विद्धि। हे महाबाहो, यया क्षेत्रज्ञलक्षणया जीवभूतयाऽन्तरनुप्रविष्टया प्रकृत्या इदं जगदचेतनजातं भाव्यते स्वतो विशीर्यदुत्तभ्यते 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याक्-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

च क्रमात्सेति सर्वथापि मनस इन्द्रियंप्रति प्रकृतित्वं नास्ति। यत्र क्वापि मनसस्तत्कल्पकत्वं श्रूयते तत्रापि मनउपाधिकस्यात्मन उपाधिप्रधानस्येति द्रष्टव्यम्। 'वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्श्रोत्रम्' इत्यादिश्रुतेः। यदपि प्रकृतेः सादित्वं साधितं तदपि सिद्धान्तविरुद्धम्। मायाविद्यारूपेण द्विविधाया अपि मूलप्रकृतेः सर्वैरपि वेदान्तिभिरनादित्वेन सिद्धान्तितत्वात्। तदुत्पत्तिलयवचनानि तास्तिर्भावतिरोभावपराणि। अन्यथा तत्कारणभूतायाः प्रकृतेरावश्यकत्वेनानवस्थापातादिति दिक्। इतीयं यथोक्ता प्रकृतिर्मे मम परमेश्वरी अष्टधा अष्टभिः प्रकारैर्भिन्ना भेदमागता॥ ४॥ अचेतनवर्गस्य स्वस्मिन्कल्पितत्वं वक्तुं प्रकृतेरष्टधा परिणाममभिधाय विकारावच्छिन्नस्य कार्यकल्पस्य तथात्वं वक्तुं चैतन्यस्याविद्यावच्छिन्नस्य प्रकृतित्वमुक्तां प्रकृतिमनूद्य दर्शयति—अपरेति। अपरा निकृष्टाऽशुद्धत्वात् अनर्थकरत्वात् संसारस्वरूपत्वात् बन्धनात्मकत्वात् इयमष्टप्रकारा इतोऽस्या अन्याम्। कथमप्यनन्यत्वव्यावृत्त्यर्थस्तुशब्दः। विशुद्धत्वात् प्रकृतिं परामुत्कृष्टां जीवभूतां क्षेत्रज्ञलक्षणां प्राणधारणनिमित्तभूतां ममात्मभूतां विद्धि जानीहि। नहि जीवरहितं जगद्धारयितुं शक्यमित्याशयेन प्रकृत्यन्तरादस्याः प्रकृतेरवान्तरविशेषमाह। यया जगदन्तःप्रविष्टया 'अनेन जीवेनात्मना

६ श्रीधरीव्याख्या।

प्रकृतिर्मायाख्या शक्तिरष्टधा भिन्ना विभागं प्राप्ता। चतुर्विंशतिभेदभिन्नाप्यष्टस्वेवान्तर्भावविवक्षयाष्टधा भिन्नेत्युक्तम्। तथाच क्षेत्राध्याये इमामेव प्रकृतिं चतुर्विंशतितत्त्वात्मना प्रपञ्चयिष्यति—'महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च। इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः' इति॥ ४॥ अपरामिमां प्रकृतिमुपसंहरन्परां प्रकृतिमाह—अपरेति। अष्टधोक्ता या प्रकृतिरियमपरा निकृष्टा

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

नविचित्रा। तत एव स्वात्मविमलमुकुरतलकलितसकलभावभूमिः स्वस्वभावात्मिका सततमव्यभिचारिणी प्रकृतिः। सोऽहमित्येवं प्रकृतिपुरुषपुरुषोत्तमेभ्यो व्यतिरिक्तोऽपीश्वरः सर्वथा सर्वानुगतत्वेन स्थित इति सांख्ययोगयोर्नास्ति भेदवाद इति प्रदर्शितम्। इदं

१ नीलकण्ठः,

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

प्रकृत्येदं धार्यते जगदन्तःप्रविष्टया ॥ ५ ॥ एतदिति । एतद्योनीन्येते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

जीवरहितं जगद्धारयितुं शक्यमित्याशयेनाह—अन्तरिति ॥ ५ ॥ उक्तप्रकृतिद्वये कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयति—एतद्योनीनीति । प्रकृतिद्वयस्य जगत्कारणत्वे कथमीश्वरस्य जगत्कारणत्वं तदुपगतमित्याशङ्क्याह—अहमिति । एतद्योनीनीत्युक्ते समनन्तरप्रकृतजीवभूतप्रकृतावेतच्छब्दस्याव्यवधानात्प्रवृत्तिमाशङ्क्य व्याकरोति—एतदिति ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

क्षेत्रज्ञाख्यां विद्धि जानीहि । हे महाबाहो, यया प्रकृत्या अन्तःप्रविष्टया इदं जगत्स्थावरजंगमशरीरात्मकं धार्यते ॥ ५ ॥ एतदिति । एते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपे प्रकृती योनिरुत्पत्तिलयस्थानं येषां भूतानां तानि एतद्योनीनि

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

रवाणि' इति श्रुतेः । नहि जीवरहितं धारयितुं शक्यमित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥ उक्तप्रकृतिद्वये कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयन्स्वस्य तद्द्वारा जगत्स्रष्ट्यादिकारणत्वं दर्शयति—एतदिति । एते अपरत्वेन परत्वेन च प्रागुक्ते क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनिर्येषां

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति श्रुतेर्धार्यते स्वतो विशीर्यज्जगदचेतनवर्गो विष्टभ्यते यथा महाबाहुना त्वया स्वतो विनश्यद् राज्यं क्षत्रधर्मं च धारयितुं शक्यते तथेति सूचयन्नाह—महाबाहो इति ॥ ५ ॥ उक्तप्रकृतिद्वये भूतानि चेतनाचेतनपरापरप्रकृतिकानि चेतनाचेतनरूपत्वात् । सर्वेषां भूतानां यथा मृन्मयो घटो मृत्प्रकृतिक इति कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयन् तद्द्वारा स्वस्य तत्पदार्थस्याभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वं दर्शयति—एतदिति । एते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनी कारणभूते येषां सर्वेषां चेतनाचेतनानां जरायुजाण्डजस्वेदजादीनां भूतानां तानि भूतान्येतद्योनीनीत्युपधारय निश्चयेन जानीहि । यस्मान्मम प्रकृती सर्वेषां भूतानां कारणभूते तस्मात्स्वप्रकृतिद्वयद्वाराहं सर्वज्ञ ईश्वरो वेदान्तप्रतिपाद्यः कृत्स्नस्य समग्रस्य जगतः प्रभवः उत्पत्तिः प्रलयो विनाशः । उत्पत्तिविनाशकारणमित्यर्थः । तथाच भगवतो व्यासस्य सूत्राणि 'जन्माद्यस्य यतः' 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' 'अभिध्योपदेशाच्च साक्षाच्चोभयाम्नानात्' 'आत्मकृतेः परिणामात्' 'योनिश्च हि गीयते' इति पूर्वाधिकरणे ब्रह्म जिज्ञास्यमित्युक्तं किंलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्मेत्यत आह भगवान्सूत्रकारः । जन्मोत्पत्तिरादिर्यस्य तदिदं जन्मस्थितिभङ्गं जन्मादि अस्य प्रत्यक्षादिसंनिधापितस्य विचित्रस्य जगतो यतो जन्मादि यस्मात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कारणाद्भवति तद्ब्रह्म । तथाचश्रुतिः 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्ब्रह्म तद्विजिज्ञासस्व' इति । तथाच जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणमुक्तम् । तच्च घटादीनां मृदादिवत्प्रकृतित्वे कुलालादिवन्निमित्तत्वे समानमित्यतो भवति विमर्शः किमात्मकं पुनर्ब्रह्मणः कारणत्वं स्यादिति । तत्र निमित्तकारणत्वमेव केवलं स्यादिति प्रतिभाति । कस्मादीक्षापूर्वककर्तृत्वश्रवणात् 'स ईक्षां चक्रे' 'स प्राणमसृजत' इत्यादिश्रुतिभ्यः । ईक्षापूर्वकं च कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु दृष्टम् । अनेककारकपूर्विका च क्रियाफलसिद्धिर्लोके दृष्टा । सच न्यायः आदिकर्तर्यपि युक्तः संक्रामयितुं ईश्वरत्वप्रसिद्धेश्च । ईश्वराणां हि राजवैवस्वतादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते तद्वत्परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव प्रतिपत्तुं युक्तम् । कार्यं चेदं जगत्सावयवमचेतनमशुद्धं च दृश्यते तस्य कारणेनापि तत्सदृशेनैव भाव्यम् । कार्यकारणयोर्मृद्घटादिरूपयोः सादृश्यदर्शनात् । ब्रह्म च 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्' इत्यादिश्रुतिभ्यो नैवंविधमवगम्यते पारिशेष्यात्ततोऽन्यदुपादानकारणमशुद्ध्यादिगुणकं स्मृतिप्रसिद्धमभ्युपेयम् । ब्रह्मकारणत्वश्रुतेर्निमित्तमात्रे पर्यवसानादित्येवंप्राप्ते आह । प्रकृतिश्चोपादानकारणं ब्रह्माभ्युपेयं निमित्तकारणं च । न केवलं निमित्तकारणमेव तत्र हेतुमाह प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । एवं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रौतौ नोपरुध्येते । प्रतिज्ञा तावत् 'उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं अविज्ञातं विज्ञातमित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातम् । तत्रोपादानकारणे विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति । कार्यस्योपादानकारणाव्यतिरेकात् । तक्षादिनिमित्तकारणात्प्रासादादेः कार्यस्य लोकेऽव्यतिरेकानुपलब्धेर्नास्ति निमित्तकारणाव्यतिरेकः । कार्यस्य दृष्टान्तोऽपि 'यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इत्युपादानकारणगोचर एव आम्नायते । एवं यथासंभवं प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृतित्वप्रसाधनौ प्रत्येतव्यौ 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यत्र यत इतीयमपि पञ्चमी प्रकृतिलक्षण एवापादाने द्रष्टव्या । 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इति विशेषस्मरणात् । निमित्तत्वं तु अधिष्ठात्रन्तराभावादधिगन्तव्यम् । प्रागुत्पत्तेरेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात् । अधिष्ठात्रन्तरत्वे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यासंभवात्प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोधस्यात्रापि प्रसङ्गाच्च तस्याधिष्ठात्रन्त-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

जडत्वात्परार्थत्वाच्च, इतः सकाशात्परां प्रकृष्टामन्यां जीवस्वरूपां मे प्रकृतिं विद्धि जानीहि । परत्वे हेतुः—यया चेतनया क्षेत्रज्ञरूपया स्वकर्मद्वारेणेदं जगद्धार्यते ॥ ५ ॥ अनयोः प्रकृतित्वं दर्शयन्स्वस्य तद्द्वारा सृष्ट्यादिकारणत्वमाह—एतदिति । एते क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपे

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

योनिर्येषां भूतानां तान्येतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्येवमुपधारय जानीहि । यस्मान्मम प्रकृती योनिः

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

सर्वाणि चेतनाचेतनानि जनिमन्तीत्यर्थः । सर्वभूतकारणत्वेन प्रकृतिद्वयमङ्गीकृतं चेत्कथमहमित्याद्युक्तमित्याशङ्क्याह—यस्मादिति । मम प्रकृती परमेश्वरस्योपाधितया स्थिते इत्यर्थः । तर्हि प्रकृतिद्वयं कारणमीश्वरश्चेति जगतोऽनेकविध-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

भूतानि चतुर्विधानि इत्येतदुपधारय सम्यग्जानीहि । किं पातञ्जलानामिव एते प्रकृती ईश्वरादन्ये इत्याशङ्क्याह—**अहमिति** । कृत्स्नस्य स्वस्वप्रकृतिसहितस्य जगतो जडाजडरूपस्य प्रभवः प्रभवत्यस्मादिति प्रभव उत्पत्तिकारणं,

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तान्येतद्योनीनि भूतानि भवनधर्मकानि सर्वाणि चेतनाचेतनात्मकानि जनिमन्ति निखिलानीत्येवमुपधारय जानीहि । कार्याणां चिदचिद्ग्रन्थिरूपत्वात्तत्कारणमपि चिदचिद्ग्रन्थिरूपमनुमिन्विसर्थः । एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे ममोपाधिभूते यतः प्रकृती

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

राभावाद्ब्रह्मणः कर्तृत्वं उपादानान्तराभावात्प्रकृतित्वम् । ब्रह्मणः कर्तृत्वप्रकृतित्वे हेत्वन्तरमाह—**अभिध्येति** । 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति' 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति' चाभिध्यापूर्विकायाः स्वातन्त्र्यप्रवृत्तेः कर्तेति गम्यते । बहु स्यामिति प्रत्यगात्मविषयत्वात् । बहुभवनाभिध्यानस्य प्रकृतिरिति ब्रह्मणः प्रकृतित्वे हेत्वन्तरमाह—**साक्षादिति** । 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशे प्रत्यस्तं यान्ति' इति श्रुत्या साक्षाद्ब्रह्मैव कारणमुपादायोभयोः प्रभवप्रलययोराम्नानात् । यद्धि यस्मादुत्पद्यते यस्मिंश्च प्रलीयते तत्तस्योपादानं प्रसिद्धम् । यथा घटरुचकादेः मृत्सुवर्णादि । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—**आत्मकृतेरिति** । तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यात्मनः आत्मानमिति कर्मत्वस्य स्वयमकुरुतेति कर्तृत्वस्य च दर्शनात् । ननु पूर्वसिद्धस्य सतः कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं कथमिति चेत्तत्राह—**परिणामादिति** । घटादिरूपेण मृदादिवत्पूर्वसिद्धस्यापि सत आत्मनो विशेषेणात्मना परिणामात्स्वयमिति विशेषणाच्च निमित्तान्तरानपेक्षत्वं च प्रतीयते परिणामादिति पृथक्सूत्रं वा । इतश्च ब्रह्म प्रकृतिः 'सच्च त्यच्चाभवन्निरुक्तं चानिरुक्तं च' इत्यादिना ब्रह्मण एव विकारात्मना परिणामाम्नानात् । तत्र हेत्वन्तरमाह—**योनिरिति** । 'कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्' इति 'यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' इति च वेदान्तेषु हि यस्माद्योनिश्च ब्रह्मगीयते योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः लोके समधिगतः 'पृथिवी योनिरोषधिवनस्पतीनाम्' इति । यत्पुनरुक्तं ईक्षापूर्वकं कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु लोके दृष्टं नोपादानेषु' इत्यादि तत्प्रत्युच्यते । न लोकवदिह भवितव्यम् । नह्ययमनुमानगम्योऽर्थः शब्दगम्यता चास्यार्थस्यातो यथाशब्दमिह भवितव्यं शब्दश्चेक्षितुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यवोचाम । तथाचेश्वरकारणत्ववादिश्रुत्यनुसारिणीनां 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा' 'यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयं स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञ श्चेति कथ्यते । तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम । अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निर्गुणे संप्रलीयते । अतश्च संक्षेपमिदं शृणुध्वं नारायणः सर्वमिदं पुराणः । स सर्गकाले च करोति सर्वं संहारकाले च तदत्ति भूयः ॥ तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः' इत्याद्यनेकासामीश्वरस्याभिन्ननिमित्तोपादानकारणतायाः प्रतिपादकानां स्मृतीनामेवार्थ उपादेयो नत्वचेतनं प्रधानं स्वतन्त्रं जगतः कारणम् । अण्वादयो जगत उपादानकारणमीश्वरस्तु निमित्तकारणमिति प्रतिपादकानां सांख्यादिस्मृतीनां गीतादिस्मृतीनां वेदानुरोधिनीनामुपादेयत्वावश्यकत्वेन तद्विरोधिनीनामेव हेयत्वौचित्यात् । ननु जगत उपादानं ब्रह्म नोपपद्यते चेतनादानन्दघनाच्छुद्धाद्ब्रह्मणोऽचेतनस्य सुखदुःखमोहात्मकस्य प्रीतिपरितापविषादादिहेतोः स्वर्गनरकाद्युच्चावचरूपस्याशुद्धस्यात्यन्तविलक्षणत्वाद्विलक्षणानां चोपादानोपादेयभावो लोके नैव दृश्यते । नहि घटादि कार्यं सुवर्णोपादानकं भवति न वा मुकुटादिकार्यं मृदुपादानकं तस्माज्जगत्सदृशमचेतनं प्रधानादिकमेव जगदुपादानमनुपेयम् । 'तदैक्षत बहु स्याम्' इत्यादि चेतनकारणवादास्तु युक्तिविरोधादचेतनप्रधानपरतया उपचारादीश्वरस्य निमित्तत्वमात्रपरतया वा नेयाः अचेतनेपि चेतनवदुपचारदर्शनात् । यथा 'मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्' इति 'तत्तेज ऐक्षत ता आपः ऐक्षन्त ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः' इति 'ते ह वाचमूचुस्त्वन्न उद्गाय' इत्यादिषु श्रुतिषु लोकेऽपि प्रत्यासन्नपतनतां कूलस्यालक्ष्य कूलं पिपतिषतीत्यचेतनेपि चेतनवदुपचारो दृष्ट इति चेदुच्यते । किंयत्किंचिद्वैलक्षण्याज्जगदीश्वरोपादानकं नोपपद्यते उत बहुवैलक्षण्यात् । नाद्यः । चेतनात्पुरुषाच्छरीरात्तदनायतनाद्गोमयाच्चातद्विधस्य केशादेः वृश्चिकस्य चोत्पत्तिदर्शनात् । न द्वितीयः उदाहृतप्रकृतिविकारयो रूपादिभेदे बहुवैलक्षण्यस्योपलभ्यमानत्वात् । किंच ययोः प्रकृतिविकारभावस्तयोः सादृश्यं किमात्यन्तिकं उत यत्किंचिदाद्ये प्रकृतिविकारभाव एव प्रलीयेत । द्वितीयेतु शरीरादीनां पार्थिवत्वादिस्वभावस्य केशादिष्वनुवृत्तिरिव ब्रह्मणोऽपि सत्तालक्षणस्य स्वभावस्याकाशादावनुवृत्तिर्दृश्यत इति नानुपपत्तिः । किं चेश्वरकारणत्वनिषेधकं वैलक्षण्यं किमशेषस्येश्वरस्वभावस्याननुवर्तनं उत यस्य कस्यचित् उत यस्य

६ श्रीधरीव्याख्या ।

प्रकृती योनी कारणभूते येषां तान्येतद्योनीनि स्थावरजंगमात्मकानि सर्वाणि भूतानीत्युपधारय बुध्यस्व । तत्र जडा प्रकृतिर्देहरूपेण परिणमते । चेतना तु मदंशभूता भोक्तृत्वेन देहेषु प्रविश्य स्वकर्मणा तानि धारयति । ते च मदीये प्रकृती मत्तः संभूते । अतोऽहमेव

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कारणं सर्वभूतानामतोऽहं कृत्स्नस्य समस्तस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिः प्रलयो विनाशस्तथा प्रकृति-द्वयद्वारेणाहं सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥ यतस्तस्मात् मत्तः परमेश्वरात्परतरमन्य-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

कारणाङ्गीकरणं स्यादित्याशङ्क्याह—प्रकृतीति । अपरप्रकृतेरचेतनत्वात्परप्रकृतेश्चेतनत्वेऽपि किंचिज्ज्ञत्वादीश्वरस्यैव सर्वकारणत्वं युक्तमित्याह—सर्वज्ञेति ॥ ६ ॥ प्रधानात्परतोऽक्षरात्पुरुषवत्परमात्मनोऽपि परादन्यत्परं स्यादित्याशङ्क्य प्रकृतिद्वयद्वारा सर्वकारणत्वमीश्वरस्योक्तमुपजीव्य परिहरति—यतस्तस्मादिति । नान्यदस्ति परमित्यत्र हेतुमाह—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

तथा प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलयो लयस्थानं च । अतस्ते उभे अपि प्रकृती मत्तो नातिरिच्येते ॥ ६ ॥ एवमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं प्रकृतमात्मनो जगदुपादानत्वेनोपपाद्य तत एवात्मनो निर्विकारत्वहाने प्राप्ते आह—

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

जगतस्ततस्तद्वाराहं सर्वज्ञः सर्वेश्वरोऽनन्तशक्तिर्मायोपाधिः कृत्स्नस्य चराचरात्मकस्य जगतः सर्वस्य कार्यवर्गस्य प्रभव उत्पत्तिकारणं प्रलयस्तथा विनाशकारणं स्वाप्निकस्येव प्रपञ्चस्य मायिकस्य मायाश्रयत्वविषयत्वाभ्यां मायाप्यहमेवोपादनं द्रष्टा चेत्यर्थः ॥ ६ ॥ यस्मादहमेव मायया सर्वस्य जगतो जन्मस्थितिभङ्गहेतुस्तस्मात्परमार्थतः—मत्त इति । निखिलदृश्याकार-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

न्यस्य आद्यपक्षद्वये उक्तमेव हेतुद्वयमनुसंधेयम् । न तृतीयः । समस्तस्य वस्तुजातस्येश्वरप्रकृतिकत्ववादिनंप्रति यच्चैतन्येनानन्वितं तदनीश्वरप्रकृतिकं दृष्टमिति वक्तुमशक्यत्वेन दृष्टान्ताभावात् । ननु यदि चेतनं शुद्धं शब्दादिहीनं ब्रह्म तद्विपरीतस्याचेतनस्याशुद्धस्य स्थूलत्वसावयवत्वपरिच्छिन्नत्वादिधर्मकस्य शब्दादिमतश्च कार्यस्य कारणमिष्यते, तर्हि प्रागुत्पत्तेः कार्यासत्वप्रसङ्गस्य सत्कार्यवादिनस्तवानिष्टस्यापत्तिः । किंच प्रलये ईश्वरेणाविभागमापद्यमानं कार्यं स्वीयेन धर्मेण कारणमपि दूषयेत् इति ब्रह्मणोऽप्यशुद्ध्यादिमत्त्वप्रसङ्गः । अपिचास्मिन्नीश्वरकारणवादेऽपरमप्यसमंजसम् । सर्वस्य विभागस्याविभागगतस्य पुनरुद्भवे नियमकारणाभावाद्भोक्तृभोग्यादिविभागेनोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीति । किंच सर्वेषां भोक्तृणां ब्रह्मणैक्यप्राप्तानां कर्मादिनिमित्तप्रलयेपि पुनरुत्पत्तिस्वीकारे मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः । यदीदं जगत्प्रलये विभक्तमेव तिष्ठतीतिचेत्प्रलयस्यैवासंभवापत्तिरिति चेदुच्यते । यथेदानीं कार्यं कारणात्मना सत्तथा प्रागुत्पत्तेरपीति गम्यते । यत्तूक्तं प्रलय ईश्वरेणाविभागमापन्नमित्यादि तन्न । न दूषयतीत्यत्र दृष्टान्तस्य सत्वात्तद्यथा घटादयो मृदादिप्रकृतिका विकारा विभागावस्थायामुच्चावचमध्यमप्रभेदाः सन्तः पुनः कारणाविभागमापन्ना न कारणं स्वधर्मेण दूषयन्ति कारणे कार्यस्य स्वधर्मेण स्थित्यभ्युपगमप्रसङ्गाच्च । किंच कार्यस्य कारणानन्यत्वं न प्रलये एवापितु त्रिष्वपि कालेषु 'आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं, पुरस्तात्, सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्येवमादिश्रुतिष्वविशेषेण कार्यस्य कारणानन्यत्वश्रवणात् । कार्यस्य कारणानन्यत्वेऽपि यथा स्वयं प्रसारितया मायया मायावी त्रिष्वपि कालेषु न संस्पृश्यते तस्या अवस्तुत्वात् । तथा परमात्मापि संसारमायया न संस्पृश्यत इति कल्पितस्य गुणेन दोषेण वाधिष्ठानस्यान्यथात्वायोगात् । यदपि सर्वस्य विभागस्येत्यादि तदपि न । यथा सुषुप्तिसमाध्यादावपि स्वाभाविक्यामविभागप्राप्तौ सत्यां मिथ्याज्ञानस्यानपोदितत्वात् । पुनः प्रबोधे पूर्ववद्विभागो भवत्येवमिहापि भविष्यतीत्यदोषात् । एतेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्युक्तः सम्यग्ज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापोदितत्वात् । किंच शब्दादिहीनात्प्रधानादेः शब्दादिमतो जगतो वैलक्षण्यान्न जगत्प्रधानादिप्रकृतिकमिति विलक्षणत्वान्नेदं जगत् ब्रह्मप्रकृतिकमित्याद्युक्तदोषाणां प्रधानादिकारणवादेऽपि तुल्यत्वादस्मिन्पक्षे न शङ्कितव्याः । तस्मादीश्वरकारणवाद एव युक्तियुक्तः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणतात्पर्यसिद्धः सर्वैर्मुमुक्षुभिरभ्युपेयः । एतेन चेतनकर्तृकमपीक्षणं प्रधानादावौपचारिकं मृदब्रवीदित्यादिवदिति प्रत्युक्तम् । मुख्यसंभवे औपचारिकाश्रयणानौचित्यात् । 'सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति ईक्षितुर्जीवात्मभावेन प्रवेशश्रवणाच्च । मृदब्रवीदित्येवंजातीयकया श्रुत्यापि मृदाद्यभिमानिन्यो वागाद्यभिमानिन्यश्च चेतना देवता वदनसंवदनादिषु चेतनोचितव्यवहारेषु व्यपदिश्यन्ते कूलं पिपतिषतीत्यत्रापि कूलस्य पतनेच्छाचेतनरूपाधिष्ठानापेक्षाप्रकृतित्वं चेश्वरस्य प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादिति सूत्रे साधितमेवेति स्पष्टं चेदमाकरे ॥ ६ ॥ यस्मादेवं तस्मान्मत्तः परमेश्वरात्परतरमन्यत्कारणान्तरं किंचि-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

कृत्स्नस्य सप्रकृतिकस्य जगतः प्रभवः प्रकर्षेण भवत्यस्मादिति प्रभवः । परं कारणमहमित्यर्थः । तथा प्रलीयतेऽनेनेति प्रलयः संहर्ताप्यहमेवेति भावः ॥ ६ ॥ यस्मादेवं तस्मात्—मत्त इति । मत्तः सकाशात्परतरं श्रेष्ठं जगतः सृष्टिसंहारयोः स्वतन्त्रं कारणं किंचिदपि

७ अभिनवगुप्तपादाचार्यव्याख्या ।

दृश्यादि ॥ ४ ॥ ५ ॥ एतदिति । उपधारय अभ्यासा(हिता)नुभवक्रमेणात्मसमीपे कुरु ॥ ६ ॥ मत्त इत्यादि अव्ययमित्यन्तम् । एवंच

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

त्कारणान्तरं किंचिन्नास्ति न विद्यते अहमेव जगत्कारणमित्यर्थः। हे धनंजय, यस्मादेवं तस्मान्मयि

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

मयीति। परतरशब्दार्थमाह—अन्यदिति। स्वातन्त्र्यव्यावृत्त्यर्थमन्तरशब्दः। निषेधफलं कथयति—अहमेवेति। सर्वजगत्कारणत्वेन सिद्धमर्थं द्वितीयार्धव्याख्यानेन विशदयति—यस्मादिति। अतो (यथा) दीर्घेषु तिर्यक्षु च

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

मत्त इति। कारणान्मृदादेः परं पृथग्भूतं घटादि, व्यवहारे तयोर्भेदानुभवात्। परतरं तु गवाश्वादि मृदनुपादानकत्वात्। एवं ब्रह्मणः परतरं तदनुपादानकं किंचिदपि नास्ति। हे धनंजय, एवं प्रपञ्चे ब्रह्माव्यतिरेकं प्रदर्श्य ब्रह्मणि प्रपञ्चव्यतिरेकं सदृष्टान्तमाह—मयीति। मयि सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सूत्रवत्सर्वत्रानुस्यूते यदिदं सर्वं मणिगण-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

परिणतमायाधिष्ठानात्सर्वभासकान्मत्तः सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वानुस्यूतात्स्वप्रकाशपरमानन्दचैतन्यघनात्परमार्थसत्यात्स्वप्रदश इव स्वाप्निकं मायाविन इव मायिकं शुक्तिशकलावच्छिन्नचैतन्यादिवदज्ञानकल्पितं रजतं परतरं परमार्थसत्यमन्यत्किंचिदपि नास्ति। हे धनंजय, मयि कल्पितं परमार्थतो न मत्त इत्यर्थः। 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' इति न्यायात्।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

न्नास्ति न विद्यते अहमेव सर्वस्मात्परः जगत्कारणमित्यर्थः। परतराभावप्रदर्शनेन परम्। अतः 'सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः' इति सूत्रोक्ताशङ्कापि परिहृता। परमेश्वरात्परमन्यदस्ति। कुतः 'अयमात्मा स सेतुः' इति सेतोश्चतुष्पादित्याद्युन्मानस्य 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति संबन्धस्य 'अथ य एषोन्तरादित्ये य एषोऽन्तरक्षिणि' इति भेदस्य व्यपदेशेभ्य इति तदर्थः। तथाच सिद्धान्तसूत्राणि 'सामान्यात्तु बुद्ध्यर्थः पादवत्' 'स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत्' 'उपपत्तेश्च तथान्यप्रतिषेधात्' 'अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः' इति। तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। न ब्रह्मणोऽन्यत्किंचिद्भवितुमर्हति प्रमाणाभावात्। नह्यन्यस्यास्तित्वे किंचित्प्रमाणमुपलभामहे। सर्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य जन्मादि ब्रह्मणो भवतीति निर्धारितमनन्यत्वं च कारणात्कार्यस्य। नच ब्रह्मव्यतिरिक्तं किंचिदजं संभवति 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्यवधारणादेकविज्ञानेन च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानान्न ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वमवकल्पते। ननु सेत्वादिव्यपदेशो ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वं सूचयतीत्युक्तं तत्प्रत्युच्यते। सेतुसामान्यात्सेतुशब्द आत्मनि प्रयुक्त इति श्लिष्यते जगतस्तन्मर्यादानां च विधारकत्वं सेतुसामान्यमात्मनोऽतः सेतुरिव सेतुरिति प्रकृत आत्मा स्तूयते। सेतुं तीर्त्वेति तरतेरतिक्रमासंभवात्प्राप्त्यर्थे एव वर्तते यथा व्याकरणं तीर्ण इति प्राप्त उच्यते नातिक्रान्तस्तद्वत् उन्मानव्यपदेशोऽपि न ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वप्रतिपत्त्यर्थः किंतु बुद्ध्यर्थ उपासनार्थः पादवत्। यथा मनआकाशयोरध्यात्ममधिदैवतं च ब्रह्मप्रतीकयोराम्नातयोश्चत्वारो वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्राणीति मनःसंबन्धिनः पादाः कल्पिताः चत्वारश्चाग्निवायुसूर्यदिशः आकाशसंबन्धिनः आध्यानार्थ तद्वत्। यद्वा व्यवहाराय कार्षापणपादविभागकल्पनावत्। यदप्युक्तं संबन्धव्यपदेशाद्भेदव्यपदेशाच्च परमेश्वरात्परमिति तदपरम्। यत एकस्यापि स्थानविशेषापेक्षयैतौ व्यपदेशावुपपद्येते। संबन्धव्यपदेशे तावदयमर्थः बुद्ध्याद्युपाधिस्थानविशेषयोगात्। स्वप्नजागरयोर्विज्ञानस्योपाध्युपशमे सुषुप्तौ य उपशमः स परमात्मना संबन्ध इत्युपाध्यपेक्षयोपचर्यते न मितत्वापेक्षया, तथा भेदव्यपदेशोऽपि ब्रह्मण उपाधिभेदापेक्षयैव न स्वरूपभेदापेक्षया। तत्र दृष्टान्तमाह प्रकाशवत्। यथैकस्यैव सौर्यादिप्रकाशस्य सूचीपाशाद्युपाध्यपेक्षयैव संबन्धभेदव्यपदेशौ तद्वत् मुख्य एव संबन्धादिः किं न स्यादित्याशङ्क्याह। उपपत्तेश्च उपचारस्यैवोपपत्तेश्च। एवं सेत्वादिव्यपदेशान्परपक्षे हेतूनुन्मथ्य संप्रति स्वपक्षं हेत्वन्तरेणोपसंहरति। तथान्यप्रतिषेधादपि न ब्रह्मणः परं वस्त्वन्तरमस्तीति गम्यते। तथाहि 'स एवाधस्तादहमेवाधस्तादात्मैवाधस्तात्स एवोपरिष्टात्', 'सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वं नेह नानास्ति किंचन', 'यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित्', 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्' इत्येवमादीनि स्वप्रकरणस्थानि अन्यार्थतया परिणेतुमशक्यमानानि ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरं वारयन्ति। सर्वान्तरश्रुतेश्च न परमात्मनोऽन्तरोऽन्य आत्मास्तीत्यवधार्यते। अनेन सेत्वादिव्यपदेशनिराकरणेनान्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च सर्वगतत्वमप्यात्मनः सिद्धं भवति। सर्वगतत्वं चायामशब्दादिभ्यो विज्ञायते। आयामशब्दो व्याप्तिवचनः। 'यावान्वायमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यो ज्यायान्दिवो ज्यायानन्तरिक्षात्' 'नित्यः सर्वगतः स्थाणुः' इत्येवमादयो हि श्रुतिस्मृतिन्यायाः सर्वगतत्वमात्मनो बोधयन्तीति दिग्विजये उत्तरकुरोश्च राज्ञो भीष्मादींश्च विजित्य धनमाहृतवांस्त्वत्तः परतर एतादृशकर्मकर्ताऽन्यो यथा नास्ति तथा मत्तः परमन्यज्जगत्कारणं नास्तीति ध्वनयन्संबोधयति—धनंजयेति। यत एवं तस्मान्मयि परमेश्वरे सर्वमिदं कार्यकारणात्मकं जगत्प्रोतं ग्रथितं यथा सूत्रे

६ श्रीधरीव्याख्या।

नास्ति। स्थितिहेतुरप्यहमेवेत्याह—मयीति। मयि सर्वमिदं जगत्प्रोतं ग्रथितं आश्रितमित्यर्थः। दृष्टान्तः स्पष्टः॥ ७॥ जगतः स्थिति-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

त्वमेवोपधारय यदहं वासुदेवो भूतः सर्वस्य प्रभवः प्रलयश्च। सूत्रे मणिगणा इव यथा तन्तुरनवभियमाणरूपोऽप्यन्तर्लीनतया स्थितः

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

परमेश्वरे सर्वाणि भूतानि सर्वमिदं जगत्प्रोतमनुस्यूतमनुगतमनुविद्धम् । ग्रथितमित्यर्थः । दीर्घतन्तुषु पटवत्सूत्रे च मणिगणा इव ॥ ७ ॥ केन केन धर्मेण विशिष्टे त्वयि सर्वमिदं प्रोतमित्युच्यते । रस इति । रसोऽहमपां यः सारः स रसस्तस्मिन्रसभूते मय्यापः प्रोता इत्यर्थः । एवं सर्वत्र । यथाहमप्सु रस एवं प्रभास्मि शशिसूर्ययोः । प्रणव ओंकारः सर्ववेदेषु तस्मिन्प्रणवभूते मयि सर्वे वेदाः प्रोताः

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

पटघटितेषु तन्तुषु पटस्यावगतिरवगम्यते तद्वन्मय्येवानुगतं जगदित्याह—दीर्घेति । यथा च मणयः सूत्रेऽनुस्यूतास्तेनैव ध्रियन्ते तदभावे विप्रकीर्यन्ते तथा मय्येवात्मभूतेन सर्वं व्याप्तं ततो निकृष्टं विनष्टमेव स्यादिति श्लोकोक्तं दृष्टान्तमाह—सूत्र इति ॥ ७ ॥ अवादीनां रसादिषु प्रोतत्वप्रतीतेस्त्वय्येव सर्वं प्रोतमित्ययुक्तमिति मत्वा पृच्छति—केनेति । तत्रोत्तरमुत्तरग्रन्थेन दर्शयति—उच्यत इति । सारो मधुरो हेतुरिति यावत् । रसोऽहमिति कथं तत्राह—तस्मिन्निति । अप्सु यो रसः सारस्तस्मिन्मयि मधुररसे कारणभूते प्रोता आप इतिवदुत्तरत्र सर्वत्र व्याख्यानं कर्तव्यमित्याह—एवमिति । उक्तमर्थं दृष्टान्तं कृत्वा प्रभास्मीत्यादि व्याचष्टे—यथेति । चन्द्रादित्ययोर्या प्रभा तद्भूते मयि तौ प्रोतावित्यर्थः । तत्र वाक्यार्थं कथयति—तस्मिन्निति । प्रणवभूते तस्मिन्वेदानां प्रोतत्ववदाकाशे यः

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

बत्परस्परव्यावृत्तं तत्प्रोतं तेन व्यावृत्तेभ्योऽनुवृत्तं भिन्नमिति न्यायेन प्रपञ्चातीतोऽहमतो न मम विकारित्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥ नन्वेवं प्रपञ्चपरमात्मनोर्मणिसूत्रवदुपादानोपादेयभावोऽपि न स्यात् । नहि उपादानं चाननुवृत्तं चेति घटते मृद्घटादावदर्शनादित्याशङ्क्य स्वप्नमायेन्द्रजालरज्जूरगतुल्यत्वं प्रपञ्चस्योपपाद्योभयमप्यविरुद्धमित्युपदिष्टं चेदयमकस्मादुद्विग्नो भविष्यतीति मत्वा दृष्टान्तान्तरैरेवानुवृत्तिं व्यावृत्तिं चिज्जडयोर्दर्शयति—रस इति । यथा रसोऽप्सु एकमप्य-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

व्यवहारदृष्ट्या तु मयि सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वमिदं जडजातं प्रोतं ग्रथितं मत्सत्तया सदिव मत्स्फुरणेन च स्फुरदिव व्यवहाराय मया यत्कल्प्यते । सर्वस्य चैतन्यग्रथितत्वमात्रे दृष्टान्तः सूत्रे मणिगणा इवेति । अथवा सूत्रे तैजसात्मनि हिरण्यगर्भे स्वप्नदृशि स्वप्नप्रोता मणिगणा इवेति सर्वांशे दृष्टान्तो व्याख्येयः । अन्ये तु 'परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः' इति सूत्रोक्तस्य पूर्वपक्षस्योत्तरत्वेन श्लोकमिमं व्याचक्षते । मत्तः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः सर्वकारणात्परतरं प्रशस्यतरं सर्वस्य जगतः सृष्टिसंहारयोः स्वतन्त्रं कारणमन्यन्नास्ति । हे धनंजय, यस्मादेवं तस्मान्मयि सर्वकारणे सर्वमिदं कार्यजातं प्रोतं ग्रथितं नान्यत्र । सूत्रे मणिगणा इवेति दृष्टान्तस्तु ग्रथितत्वमात्रे नतु कारणत्वे । कनककुण्डलादिवदिति तु योग्यो दृष्टान्तः ॥ ७ ॥ अवादीनां रसादिषु प्रोतत्वप्रतीतेः कथं त्वयि सर्वमिदं प्रोतमिति च न शङ्क्यम्, रसादिरूपेण ममैव स्थितत्वादित्याह पञ्चभिः—**रसो हमित्यादिना** । रसः पुण्यो मधुरस्तन्मात्ररूपः सर्वासामपां सारः कारणभूतो योऽप्सु सर्वास्वनुगतः सोऽहं हे कौन्तेय,

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

मणिगणा ग्रथितास्तद्वत् । अनेन स्थितिहेतुत्वमपि स्वस्यैव दर्शितं । केचित्तु यस्मादहमेव मायया सर्वस्य जगतो जन्मस्थितिभङ्गहेतुस्तस्मात्परमार्थतो निखिलदृश्याकारपरिणतमायाधिष्ठानात्परमार्थसत्यात्परतरं परमार्थसत्यं अन्यत्किंचिन्नास्ति मयि कल्पितं परमार्थतो मत्तो न भिद्यत इत्यर्थः । 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' इति न्यायात् । व्यवहारदृष्ट्या तु मयि सद्रूपे स्फुरणरूपे च सर्वमिदं जडजातं प्रोतं ग्रथितं मत्सत्तया सदिव मत्स्फुरणेन स्फुरदिव व्यवहाराय मायामयाय कल्पते । सर्वस्य चैतन्यग्रथितत्वमात्रे दृष्टान्तः सूत्रे मणिगणा इव । अथवा सूत्रे तैजसात्मनि हिरण्यगर्भे स्वप्नदृशि स्वप्नप्राप्ता मणिगणा इव इति सर्वांशेपि दृष्टान्तो व्याख्येय इति वर्णयन्ति । अस्मिन्पक्षे 'नेह नानास्ति किंचन' इतिवन्मत्तोऽन्यत्किंचिन्नास्तीत्येतावतैव मत्तः परमार्थसतोऽन्यद्भिन्नं किंचिद्वस्तु परमार्थसन्नास्तीत्यर्थस्य निर्वाहे मयि सर्वमिदं कल्पितं मनसि स्वप्नपदार्था इवेति वक्तव्ये परतरपदस्य प्रयोजनं प्रोतमित्यादेः स्वारस्यं च चिन्त्यम् ॥ ७ ॥ नन्वबादीनां रसादिषु प्रोतत्वप्रतीतेस्त्वय्येव सर्वं कथं प्रोतमित्याशङ्क्य रसादिरूपे मय्येवाबादिकं प्रोतमित्याह—**रस इति** ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

हेतुत्वं प्रपञ्चयति—**रसोऽहमिति पञ्चभिः** । अप्सु रसोऽहम् । रसतन्मात्ररूपया विभूत्या तदाश्रयत्वेनाप्सु स्थितोऽहमित्यर्थः । तथा एवमहं सर्वत्र ॥ ७ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

अप्स्विति सर्वत्रासबाध्यमानयोरनुद्भिन्नमधुरादिविभागः सामान्यः सोहम् । एवंप्रकाशो मृदुत्वचण्डत्वादिरहितः । खे आकाशे यः शब्द इति सर्वस्यैव शब्दस्य नभोगुणत्वादत्रावधारणम् । यः केवलगगनगुणतया ध्वनिः संयोगविभागादिसामग्र्यन्तररहितोऽ-

१ मधुसूदन॰

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

तथा ख आकाशे शब्दः सारभूतस्तस्मिन्मयि खं प्रोतम्। तथा पौरुषं पुरुषस्य भावो यतः पुंबुद्धिर्नृषु तस्मिन्मयि पुरुषाः प्रोताः ॥ ८ ॥ पुण्य इति। पुण्यः सुरभिर्गन्धः पृथिव्यां चाहं तस्मिन्मयि गन्धभूते पृथिवी प्रोता। पुण्यत्वं गन्धस्य स्वभावत एव पृथिव्यां दर्शितमबादिषु रसादेः पुण्यत्वोपलक्षणार्थम्, अपुण्यत्वं तु गन्धादीनामविद्याधर्माद्यपेक्षं संसारिणां भूतविशेषसंसर्गनिमित्तं भवति।

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

सारभूतः शब्दस्तद्रूपे परमेश्वरे प्रोतमाकाशमित्याह—तथेति। पौरुषं नृष्विति भागं पूर्ववद्विभजते—तथेत्यादिना। पुरुषत्वमेव विशदयति—यत इति। पुंस्त्वसामान्यात्मके परस्मिन्नीश्वरे प्रोतास्तद्विशेषास्तदुपादानत्वेन तत्स्वभावत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥ मयि सर्वमिदं प्रोतमित्यस्यैव परिमाणार्थं प्रकारान्तरमाह—पुण्य इति। पृथिव्यां पुण्यशब्दितो यः सुरभिगन्धः सोऽहमस्मीत्यत्र वाक्यार्थं कथयति—तस्मिन्निति। कथं पृथिव्यां गन्धस्य पुण्यत्वं तत्राह—पुण्यत्वमिति। यत्तु पृथिव्यां गन्धस्य स्वाभाविकं पुण्यत्वं दर्शितं तदबादिषु रसादेरपि स्वाभाविकपुण्यत्वस्योपलक्षणार्थमित्याह—पृथिव्यामिति। प्रथमोत्पन्नाः पञ्चापि गुणाः पुण्या एव सिद्धादिभिरेव भोग्यत्वादिति भावः। कथं तर्हि गन्धादीनामपुण्यत्वप्रतिभानं तत्राह—अपुण्यत्वं त्विति। तदेव स्फुटयति—संसारिणामिति। गन्धादयः स्वकार्यैर्भूतैः सह परिणममानाः प्राणिनां पापादिवशादपुण्याः संपद्यन्त इत्यर्थः। यच्चाग्नेस्तेजस्तद्भूते मयि

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

प्परमाणुमपरित्यज्यानुस्यूतो दृश्यतेऽतो रसरूपे मयि आपः प्रोताः, एवं प्रभायां चन्द्रादयः प्रोताः, प्रणवे सर्वे वेदाः प्रोताः 'तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमोंकारेण सर्वा वाक् संतृण्णा' इति वाच्यात्रे प्रणवानुस्यूतिश्रवणात्। संतृण्णानि संग्रथितानि। एवमाकाशे शब्दः सारभूतस्तस्मिन्मयि खं प्रोतम्। सर्वपुरुषेषु सारं पौरुषं शौर्यधैर्यादिरूपं तत्र पुरुषाः प्रोताः। एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥ **पुण्य इति।** रसादिष्वपि द्रष्टव्यम्। अपुण्यत्वस्य सर्वस्याविद्यामात्रविलसितत्वात्। विभावसौ वह्नौ तेजः दहनशक्तिः। जीवन्त्यनेनेति जीवनमन्नं विराजम्। तत्रहि सर्वाणि भूतानि प्रोतानि। अन्ये तु जीवनं आयुरिति व्याचक्षते—तपश्चेति। तपो धर्मस्तद्रूपे मयि तपस्विनः

४ मधुसूदनीव्याख्या।

तद्रूपे मयि सर्वा आपः प्रोता इत्यर्थः। एवं सर्वेषु पर्यायेषु व्याख्यातव्यम्। इयं विभूतिराध्यानायोपदिश्यत इति नातीवाभिनिवेष्टव्यम्। तथा प्रभा प्रकाशः शशिसूर्ययोरहमस्मि। प्रकाशसामान्यरूपे मयि शशिसूर्यौ प्रोतावित्यर्थः। तथा प्रणव ओंकारः सर्ववेदेष्वनुस्यूतोऽहं 'तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमोंकारेण सर्वा वाक्' इति श्रुतेः। संतृण्णानि ग्रथितानि। सर्वा वाक् सर्वो वेद इत्यर्थः। शब्दः पुण्यस्तन्मात्ररूपः खे आकाशेऽनुस्यूतोऽहं पौरुषं पुरुषत्वसामान्यं नृषु पुरुषेषु यदनुस्यूतं तदहं सामान्यरूपे मयि सर्वे विशेषाः प्रोताः श्रौतैर्दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैरिति सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥ **पुण्य इति।** पुण्यः सुरभिरविकृतो गन्धः सर्वपृथिवीसामान्यरूपस्तन्मात्राख्यः पृथिव्यामनुस्यूतोहम्। चकारो रसादीनामपि पुण्यत्वसमुच्चयार्थः। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां हि स्वभावत एव पुण्यत्वमविकृतत्वं प्राणिनामधर्मविशेषात्तु तेषामपुण्यत्वं नतु स्वभावत इति द्रष्टव्यम्।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

'अपां यः सारो रसः पुण्यो गन्धः' इति गन्धस्य पुण्यत्वप्रदर्शनं रसादेरपि पुण्यत्वोपलक्षणार्थं। रसः पुण्यो मधुरस्तस्मिन् रसरूपे मयि आपः प्रोताः। कौन्तेयेति संबोधयन् अस्मन्मातुलेये त्वयि कथं सर्वं प्रोतमित्यसंभावनां माकुर्वीति ध्वनयति। तथा प्रभाप्रकाशस्तस्मिन्प्रकाशरूपे मयि शशिसूर्यौ प्रोतौ तथा सर्ववेदसारभूते प्रणवे ओंकाररूपे मयि सर्वे वेदाः प्रोताः। तथा आकाशानुस्यूते पुण्ये शब्दतन्मात्ररूपे मयि आकाशः प्रोतस्तथा पौरुषं पुरुषस्य भावः पुंबुद्धिः पुरुषसारभूता तस्मिन्पौरुषरूपे मयि पुरुषाः प्रोताः ॥ ८ ॥ पृथ्वीसारभूते सुरभिगन्धे गन्धतन्मात्रभूते मयि पृथिवी प्रोता रसादेः पुण्यत्वं स्वभावादेवापुण्यत्वं त्वविद्याधर्माद्यपेक्षं संसारिणां

६ श्रीधरीव्याख्या।

शशिसूर्ययोः प्रभास्मि। चन्द्रेऽर्के च प्रकाशरूपया विभूत्या तदाश्रयत्वेन स्थितोऽहमित्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्। सर्वेषु वेदेषु वैखरीरूपेषु तन्मूलभूतः प्रणव ओंकारोऽस्मि। खे आकाशे शब्दतन्मात्ररूपोऽस्मि। नृषु पुरुषेषु पौरुषमुद्यमोऽस्मि। उद्यमे हि पुरुषास्तिष्ठन्ति ॥ ८ ॥ किंच—पुण्य इति। पुण्योऽविकृतो गन्धः। गन्धतन्मात्रं पृथिव्या आश्रयभूतमहमित्यर्थः। यद्वा विभूतिरूपेण

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

वहितहृदयैर्मनुहाग(ग)हनगामी योगिगणैः संवेद्योऽनाहताख्यः सकलश्रुति[मार्गा]प्रमाणानुगामी तद्भगवत्तत्त्वं पौरुषं येन तेजस्वी पुरुषोऽहमिति सार्वभौमं प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥ यो धरायां केवलधर्मतया गन्धगुणः स स्वभावपुण्यः। पूत्युत्कटादीनि तु भूतान्तरसंपर्कात्

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥
बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

तेजो दीप्तिश्चास्मि विभावसावग्नौ । तथा जीवनं सर्वभूतेषु येन जीवन्ति सर्वाणि भूतानि तज्जीवनम् । तपश्चास्मि तपस्विषु तस्मिंस्तपसि मयि तपस्विनः प्रोताः ॥ ९ ॥ बीजमिति । बीजं प्ररोहकारणं मां विद्धि सर्वभूतानां हे पार्थ, सनातनं चिरंतनम् । किंच बुद्धिर्विवेकशक्तिरन्तःकरणस्य बुद्धिमतां विवेकशक्तिमतामस्मि । तेजः प्रागल्भ्यं तद्वतां तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥ बलमिति । बलं सामर्थ्यमोजो

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

प्रोतोऽग्निरित्याह—तेज इति । जीवनभूते च मयि सर्वाणि भूतानि प्रोतानीत्याह—तथेति । जीवनशब्दार्थमाह—येनेति । अन्नरसेनामृताख्येनेत्यर्थः । तपश्चास्मीत्यादेस्तात्पर्यार्थमाह—तस्मिन्निति । चित्तैकाग्र्यमनाशकादि वा तपस्तदात्मनीश्वरे प्रोतास्तपस्विनो विशेषणाभावे विशिष्टस्य वस्तुनोऽभावादित्यर्थः ॥ ९ ॥ ननु सर्वाणि भूतानि स्वकारणे प्रोतानि कथं तेषां त्वयि प्रोतत्वं तत्राह—बीजमिति । बीजान्तरापेक्षयानवस्थां वारयति—सनातनमिति । चैतन्यस्याभिव्यञ्जकं तत्त्वनिश्चयसामर्थ्यं बुद्धिस्तद्वतां या बुद्धिस्तद्भूते मयि सर्वे बुद्धिमन्तः प्रोता भवन्तीत्याह—किंचेति । प्रागल्भ्यवतां यत्प्रागल्भ्यं तद्भूते मयि तद्वन्तः प्रोता इत्याह—तेज इति । तद्धि प्रागल्भ्यं यत्पराभिभवसामर्थ्यं परैश्चाप्रधृष्यत्वम् ॥ १० ॥ यच्च बलवतां बलं तद्भूते मयि तेषां प्रोतत्वमित्याह—बलमिति । काम-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

प्रोताः ॥ ९ ॥ बीजं कारणम् । सर्वभूतानां पिण्डब्रह्माण्डात्मकानां बीजे मयि पिण्डादिकं प्रोतम् । कनके कुण्डलादिवत् । सनातनं नित्यं बीजान्तरादनुत्पन्नम् । बुद्धिरूपे मयि बुद्धिमन्तः प्रोताः । तेजः प्रागल्भ्यं तद्रूपे मयि प्रगल्भाः प्रोताः ॥ १० ॥ बलरूपे मयि बलवन्तः प्रोताः । कामरागविवर्जितं कामस्तृष्णा रागो रञ्जना । तौ हि आविद्यकौ ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तथा विभावसावग्नौ यत्तेजः सर्वदहनप्रकाशनसामर्थ्यरूपमुष्णस्पर्शसहितं सितभास्वरं रूपं पुण्यं तदहमस्मि । चकाराद्यो वायौ पुण्य उष्णस्पर्शातुराणामाप्यायकः शीतस्पर्शः सोऽप्यहमिति द्रष्टव्यम् । सर्वभूतेषु सर्वेषु प्राणिषु जीवनं प्राणधारणमायुरहमस्मि । तद्रूपे मयि सर्वे प्राणिनः प्रोता इत्यर्थः । तपस्विषु नित्यं तपोयुक्तेषु वानप्रस्थादिषु यत्तपः शीतोष्णक्षुत्पिपासादिद्वन्द्वसहनसामर्थ्यरूपं तदहमस्मि । तद्रूपे मयि तपस्विनः प्रोताः । विशेषणाभावे विशिष्टाभावात् । तपश्चेति चकारेण चित्तैकाग्र्यमान्तरं जिह्वोपस्थादिनिग्रहलक्षणं बाह्यं च सर्वं तपः समुच्चीयते ॥ ९ ॥ सर्वाणि भूतानि स्वस्वबीजेषु प्रोतानि नतु त्वयीति चेन्नेत्याह—बीजमिति । यत्सर्वभूतानां स्थावरजङ्गमानामेकं बीजं कारणं सनातनं नित्यं बीजान्तरानक्षेपं नतु प्रतिव्यक्तिभिन्नमनित्यं वा तदव्याकृताख्यं सर्वबीजं मामेव विद्धि नतु मद्भिन्नं हे पार्थ, अतो युक्तमेकस्मिन्नेव मयि सर्वबीजे प्रोतत्वं सर्वेषामित्यर्थः । किंच बुद्धिस्तत्त्वातत्त्वविवेकसामर्थ्यं तादृशबुद्धिमतामहमस्मि । बुद्धिरूपे मयि बुद्धिमन्तः प्रोताः । विशेषणाभावे विशिष्टाभावस्योक्तत्वात् । तथा तेजः प्रागल्भ्यं पराभिभवसामर्थ्यं परैश्चानभिभाव्यत्वं तेजस्विनां तथाविधप्रागल्भ्ययुक्तानां यत्तदह-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

भूतविशेषनिमित्तजं भवति । अग्निसारभूते तेजसि तेजोरूपे मयि विभावसुरग्निः प्रोतः । तथा जीवने सर्वभूतसारभूते आयूरूपे अन्नरूपे वा तस्मिंस्तद्रूपे मयि सर्वे भूताः प्रोताः । तपस्विसारभूते तपोरूपे मयि तपस्विनः प्रोताः ॥ ९ ॥ ननु सर्वाणि भूतानि स्वस्वकारणे प्रोतानि कथं तेषां त्वयि प्रोतत्वमित्याशङ्क्याह । बीजं जन्मादिकारणं सर्वभूतानां मां विद्धि जानीहि । यथा सर्वेषां पाण्डवानां युष्माकं साक्षान्माद्या मन्त्रदानेन परम्परया च पृथैव बीजं तथेति द्योतयन्नाह—हेपार्थेति । बीजान्तरापेक्षयानवस्थां वारयति । सनातनं चिरन्तनं । बुद्धिरन्तःकरणस्य विवेकशक्तिर्ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येति विवेचनसामर्थ्यं तद्रूपे मयि बुद्धिमन्तः प्रोताः । तथा तेजसि

६ श्रीधरीव्याख्या ।

यत्तस्य विवक्षितत्वात्सुरभिगन्धस्यैवोत्कृष्टतया विभूतित्वात्पुण्यो गन्ध इत्युक्तम् । तथा विभावसावग्नौ यत्तेजः सहजा दीप्तिस्तदहम् । सर्वभूतेषु जीवनं प्राणधारणमायुरहमित्यर्थः । तपस्विषु वानप्रस्थादिषु द्वन्द्वसहनरूपं तपोऽस्मि ॥ ९ ॥ किंच—बीजमिति । सर्वेषां चराचराणां भूतानां बीजं सजातीयकार्योत्पादनसामर्थ्यं सनातनं नित्यमुत्तरोत्तरसर्वकार्येष्वनुस्यूतं तदेव बीजं मद्विभूतिं विद्धि नतु

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

त्वं च 'इदं भूमिगुणाधिक्याद्दुर्गन्ध्यग्निगुणोदयात् । जङ्गमस्तुगुणौदार्यात्' इत्यादि ॥ ९ ॥ बीजं सूक्ष्ममादिकारणम् ॥ १० ॥ कामराग-

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

बलवतामहम्। तच्च बलं कामरागविवर्जितं कामश्च रागश्च कामरागौ कामस्तृष्णाऽसंनिकृष्टेषु विषयेषु रागो रञ्जना प्राप्तेषु विषयेषु ताभ्यां कामरागाभ्यां विवर्जितं देहादिधारणमात्रार्थं बलमहमस्मि न तु यत्संसारिणां तृष्णारागकारणम्। किंच धर्माविरुद्धो धर्मेण शास्त्रार्थेनाविरुद्धो यः प्राणिषु भूतेषु कामो यथा देहधारणमात्राद्यर्थोऽशनपानादिविषयः कामोऽस्मि हे भरतर्षभ ॥ ११ ॥ किंच—ये चैवेति। ये चैव सात्त्विकाः सत्त्वनिर्वृत्ता भावाः पदार्था राजसा रजोनिर्वृत्तास्तामसा-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

क्रोधादिपूर्वकस्यापि बलस्यानुमतिं वारयति—तच्चेति। कामरागयोरेकार्थत्वमाशङ्क्यार्थभेदमावेदयति—कामस्तृष्णेत्यादिना। विशेषणसामर्थ्यसिद्धं व्यावर्त्यं दर्शयति—नत्विति। शास्त्रार्थाविरुद्धकामभूते मयि तथाविधकामवतां भूतानां प्रोतत्वं विवक्षित्वाह—किंचेति। धर्माविरुद्धं काममुदाहरति—यथेति ॥ ११ ॥ चिदानन्दयोरभिव्यञ्जकानां भावानामीश्वरात्मत्वाभिधानादन्येषामतदात्मत्वप्राप्तावुक्तं—किंचेति। प्राणिनां त्रैविध्ये हेतुं दर्शयन्वाक्यार्थं-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

अतो निरविद्यस्य बलं तद्वर्जितम्। एवं धर्माविरुद्धकामरूपे मयि ईदृशाः कामवन्तः प्रोताः ॥ ११ ॥ सात्त्विकाः धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यादयः, राजसाः लोभप्रवृत्त्यादयः, तामसाः निद्रालस्यादयः, तान्सर्वान्मत्त एव रसतन्मात्रादिरूपात्सूत्रात्मनो निर्गता इति विद्धि। नन्वेवं तव सर्वजगदात्मनो विकारित्वापत्त्या कौटस्थ्यहानिरित्याशङ्क्याह—नत्वहं तेषु ते मयीति। येष्वबादयः प्रोतास्तेषु सूत्रावयवभूतेषु रसादिष्वनृतजडरूपेष्वबाधितात्मचिन्मात्ररूपो घटशरावोदञ्चनादाविव मृत् नास्मि। अनृतस्यास्य सत्तास्फुरणे एव स्वकीये प्रयच्छामि नत्वनृतात्मा भवामीत्यर्थः। ते तु मयि-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

मस्मि। तेजोरूपे मयि तेजस्विनः प्रोता इत्यर्थः ॥ १० ॥ **बलमिति**। अप्राप्तो विषयः प्राप्तिकारणाभावेऽपि प्राप्यतामित्याकारश्चित्तवृत्तिविशेषः कामः प्राप्तो विषयः, क्षयकारणे सत्यपि न क्षीयतामित्येवमाकारश्चित्तवृत्तिविशेषो रञ्जनात्मा रागस्ताभ्यां विशेषेण वर्जितं सर्वथा तदाकाररजस्तमोविरहितं यत्स्वधर्मानुष्ठानाय देहेन्द्रियादिधारणसामर्थ्यं सात्त्विकं बलं बलवतां तादृक्सात्त्विकबलयुक्तानां संसारपराङ्मुखानां तदहमस्मि। तद्रूपे मयि बलवन्तः प्रोता इत्यर्थः। चशब्दस्तुशब्दार्थे भिन्नक्रमः। कामरागविवर्जितमेव बलं मद्रूपत्वेन ध्येयं नतु संसारिणां कामरागकारणं बलमित्यर्थः। क्रोधार्थो वा रागशब्दो व्याख्येयः। धर्मो धर्मशास्त्रं तेनाविरुद्धोऽप्रतिषिद्धो धर्मानुकूलो वा यो भूतेषु प्राणिषु कामः शास्त्रानुमतजायापुत्रवित्तादिविषयोऽभिलाषः सोऽहमस्मि। हे भरतर्षभ, शास्त्राविरुद्धकामभूते मयि तथाविधकामयुक्तानां भूतानां प्रोतत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥ **येचेति**। किमेतेन परिगणनेन ये चान्येऽपि भावाश्चित्तपरिणामाः सात्त्विकाः शमदमादयो, ये च राजसा हर्षदर्पादयः, ये च तामसाः शोकमोहा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

प्रागल्भ्यभूते मयि तेजस्विनः प्रोताः ॥ १० ॥ बलं सामर्थ्यमोजस्तस्मिन्कामरागविवर्जिते कामोऽप्राप्तेषु विषयेषु प्राप्त्यभिलाषः रागः प्राप्तेषु तेषु रञ्जनात्मकः प्रेम्णोऽतिशयः। क्रोधार्थो वा रागशब्दो व्याख्येयः। अस्मिन्पक्षे लक्षणादोष इति बोध्यम्। तद्वर्जिते देहधारणमात्रप्रयोजने बलभूते मयि बलवन्तः प्रोताः। तथा धर्मेण शास्त्रविहितेनाविरुद्धे देहधारणार्थेऽशनपानादिविषये कामे तद्रूपे मयि कामवतां भूतानां प्रोतत्वम्। भरतर्षभेति संबोधयन् भरतैः क्षत्रियवरैः सेवितं युद्धात्मकधर्मस्य साधकं कामरागविवर्जितं क्षत्रधर्मेण युद्धेन देहधारणमात्रप्रयोजनकं मद्विभूत्यात्मकं बलं स्वधर्मेण शत्रून्विजित्य धर्माविरुद्धं अन्नपानादिविषयं कामं च मद्विभूतिरूपं भरतानां मध्ये श्रेष्ठस्त्वं त्यक्तुं नार्हसीति सूचयति ॥ ११ ॥ किंच ये सात्त्विकाः सत्त्वोद्भूताः भावाः पदार्थाः, राजसाः

६ श्रीधरीव्याख्या।

प्रतिव्यक्ति विनश्यत्। तथा बुद्धिमतां बुद्धिः प्रज्ञाहमस्मि। तेजस्विनां तेजः प्रागल्भ्यमहम् ॥ १० ॥ किंच—बलमिति। कामोऽप्राप्ते वस्तुन्यभिलाषो राजसः, रागः पुनरभिलषितेऽर्थे प्राप्तेऽपि पुनरधिकेऽर्थे चित्तरञ्जनात्मकस्तृष्णापरपर्यायस्तामसः, ताभ्यां विवर्जितं बलवतां बलमस्मि। सात्त्विकं स्वधर्मानुष्ठानसामर्थ्यमहमित्यर्थः। स्वधर्मेणाविरुद्धः स्वदारेषु पुत्रोत्पत्तिमात्रोपयोगी कामोऽहम् ॥ ११ ॥ किंच—ये चेति। ये चान्येऽपि सात्त्विका भावाः शमदमादयः राजसाश्च हर्षदर्पादयः तामसाश्च शोकमोहादयः प्राणिनां स्वकर्म-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

विवर्जितं बलं सकलवस्तुधारणसमर्थमूर्जोरूपं। काम इच्छा संविन्मात्ररूपा। यस्या घटपटादिभिर्धर्मरूपैर्नास्ति विरोधः। इच्छा हि सर्वो भगवच्छक्तियानुयायिनी न क्वचिद्विरुध्यते धर्मैस्त्वागन्तुकैर्घटपटादिभिर्भिद्यत इति तदुपासकतया शुद्धसंवित्स्वभावत्वं प्राणिषु।

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत्।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम्॥ १३॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

स्तमोनिर्वृत्ताश्च ये केचित्प्राणिनां स्वकर्मवशाज्जायन्ते भावास्तान्मत्त एव जायमानानित्येवं विद्धि सर्वान्समस्तानेव। यद्यपि ते मत्तो जायन्ते तथापि न त्वहं तेषु तदधीनस्तद्वशो यथा संसारिणस्ते पुनर्मयि मद्वशा मदधीनाः॥ १२॥ एवंभूतमपि परमेश्वरं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वभूतात्मानं निर्गुणं संसारदोषबीजप्ररोहकारणं मां नाभिजानाति जगदित्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान्। तच्च किंनिमित्तं जगतोऽज्ञानमुच्यते—त्रिभिरिति। त्रिभिर्गुणमयैर्भावैर्गुणविकारैः रागद्वेषमोहादिप्रकारैर्भावैः

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

माह—ये केचिदिति। तर्हि पितुरिव पुत्राधीनत्वं त्वत्तो जायमानात्तदधीनत्वं तवापि स्यादिति विक्रियावत्त्वदूष्यत्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह—यद्यपीति। मम परमार्थत्वात्तेषां कल्पितत्वाच्च तद्गुणदोषौ मयि स्यातामित्यर्थः। तेषामपि तद्वदेव स्वतन्त्रतासंभवात्किमिति कल्पितत्वमित्याशङ्क्याह—ते पुनरिति। त्रिविधानां भावानां न स्वातन्त्र्यमीश्वरकार्यत्वेन तदधीनत्वात्तथा च कल्पितस्याधिष्ठानसत्ताप्रतीतिभ्यामेव तद्वत्त्वात्तन्मात्रत्वसिद्धिरित्यर्थः॥ १२॥ सतीश्वरस्य स्वातन्त्र्ये नित्यशुद्धत्वादौ च कुतो जगतस्तदात्मकस्य संसारित्वमित्याशङ्क्य तदज्ञानादित्याह—एवंभूतमपीति। यद्यप्रपञ्चोऽविक्रियश्च त्वं कस्मात्त्वामात्मभूतं स्वयंप्रकाशं सर्वो जनस्तथा न जानातीति मत्वा शङ्कते—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

वाध्यस्ता मदनन्याः, यथा रज्ज्वामध्यस्ताः सर्पादयो रज्ज्वनन्याः। 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' इतिन्यायात्। अनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः। नखल्वनन्यत्वमित्यभेदं ब्रूमः किंतु भेदं निषेधामः। कुतः आरम्भणशब्दात् 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' इतिविकारस्य वागालम्बनत्वेन स्वप्नमायेन्द्रजालिकविषयसाम्यश्रुतेः। नह्यात्मनो विचित्रप्रपञ्चात्मत्वे ते मयीत्यंशाविरोधेऽपि नत्वहं तेष्वित्यंशे विरोधपरिहारो युज्यते। कार्यस्य कारणात्मकत्वावश्यंभावात्। तस्माद्विवर्तवादाश्रयेणैव ब्रह्मणो जगदुपादानत्वकूटस्थत्वे निर्वहत इति साधूक्तं नत्वहं तेषु ते मयीति॥ १२॥ कथं तर्हि स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चबाधेन जना आत्मानं नावगच्छन्तीत्याशङ्क्याह—त्रिभिरिति। एभिः पूर्वोक्तैस्त्रिभिस्त्रि-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

दयः, प्राणिनामविद्याकर्मादिवशाज्जायन्ते तान्मत्त एव जायमाना इति 'अहं कृत्स्नस्य जगतः' इत्याद्युक्तप्रकारेण विद्धि समस्तानेव। अथवा सात्त्विका राजसास्तामसाश्च भावाः सर्वेऽपि जडवर्गा व्याख्येयाः विशेषहेत्वभावात्। एवकारश्च समस्तावधारणार्थः। एवमपि न त्वहं तेषु मत्तो जातत्वेऽपि तद्वशस्तद्विकाररूपितो रज्जुखण्ड इव कल्पितसर्पविकाररूषितोऽहं न भवामि संसारीव, ते तु भावा मयि रज्ज्वामिव सर्पादयः कल्पिता मदधीनसत्तास्फूर्तिका मदधीना इत्यर्थः॥ १२॥ तव परमेश्वरस्य स्वातन्त्र्ये नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वे च सति कुतो जगतस्त्वदात्मकस्य संसारित्वं, एवंविधमत्स्वरूपापरिज्ञानादिति चेत् तदेव कुत इत्यत आह—**नत्विति**। एभिः प्रागुक्तैस्त्रिभिस्त्रिविधैर्गुणमयैः सत्त्वरजस्तमोगुणविकारैर्भावैः सर्वैरपि भवनधर्मिभिः सर्व-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

रजउद्भूताः तामसास्तमउद्भूताश्च ये केचित्प्राणिनां स्वकर्मवशाज्जायन्ते तान्सर्वान्मत्तएव जातानिति विद्धि जानीहि। तर्हि संसारिणामिव तवापि तदधीनत्वं स्यात्तथाच त्वय्यपि विक्रियावत्त्वाद्दूष्यत्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह—नत्वहं तेषु। यद्यपि मत्तस्ते जायन्ते तथाप्यहं संसारिणइव तदधीनो न भवामि। ननु तेऽपि किं स्वतन्त्रा नेत्याह—ते मयि मद्वशाः। मयि कल्पितत्वान्मदधीनसत्तास्फूर्तिका इत्यर्थः। तथाचाधिष्ठानस्य मम कल्पितगुणदोषासंस्पर्शित्वं कल्पितस्य च मदधीनसत्तास्फूर्तिकत्वमिति भावः॥ १२॥ एवंभूतमपि मामीश्वरं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वात्मानं निर्गुणं संसारमूलोच्छेदाय जगन्नाभिजानातीत्याक्रोशं दर्शयन्स्वाज्ञाने निमित्तमाह—**त्रिभिरिति**। त्रिभिस्त्रिविधैः गुणमयैर्गुणविकारैः भावैः पदार्थैः रागद्वेषमोहादिभिः सर्वमिदं जगत् चराचरात्मकं मोहितं विवेका-

६ श्रीधरीव्याख्या।

जायन्ते तान्सर्वान्मत्त एव जातानिति विद्धि। मदीयप्रकृतिगुणत्रयकार्यत्वात्। एवमपि तेष्वहं न वर्ते। जीववत्तदधीनोऽहं न भवामीत्यर्थः। ते तु मदधीनाः सन्तो मयि वर्तन्त इत्यर्थः॥ १२॥ एवंभूतं त्वां परमेश्वरमयं जनः किमिति न जानातीत्यत आह—त्रिभिरिति।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

उक्तंच शिवोपनिषदि 'इच्छायामथवा ज्ञाने जाते चित्तं निवेशयेत्' इति। ज्ञातएव न बाह्यप्रसृत इत्यर्थः। एवं व्याख्यानं सत्त्वा ये परस्परानुपघातकं त्रिवर्गं सेवेन्तेत्याशयेन व्याचक्षते ते संप्रदायक्रमं...जानाना भगवद्रहस्यं च व्याचक्षाणा नमस्कार्या एव। सत्त्वादीनि मन्मयानि नत्वहं तन्मयः। अतएव च भगवन्मयः सर्वं भगवद्भावेन संवेदयते नतु नानाविधपदार्थविज्ञाननिष्ठो भगवत्तत्त्वं प्रतिपद्यत इति सकलमान(सा)वावर्जक एव क्रमः। अनेनैव ...शयेन वक्ष्यते 'वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानेन यो बहुजन्मोपभो-

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

पदार्थैरेभिर्यथोक्तैः सर्वमिदं प्राणिजातं जगन्मोहितमविवेकतामापादितं सन्नाभिजानाति मामेभ्यो यथोक्तेभ्यो गुणेभ्यः परं व्यतिरिक्तं विलक्षणं चाव्ययं व्ययरहितम् । जन्मादिसर्वभावविकारवर्जितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ कथं पुनर्दैवीमेतां त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं मायामतिक्रामन्तीत्युच्यते—दैवीति । दैवी

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

तच्चेति । श्लोकेनोत्तरमाह—उच्यत इति । एभ्यः परमित्यप्रपञ्चकत्वमुच्यते, अव्ययमिति सर्वविक्रियाराहित्यम् ॥ १३ ॥ यथोक्तानादिसिद्धमायापारवश्यपरिवर्जनायोगाज्जगतो न कदाचिदपि तत्त्वबोधसमुदयसंभावनेत्याशङ्कते—कथं पुनरिति । भगवदेकशरणतया तत्त्वज्ञानद्वारेण मायातिक्रमः संभवतीति परिहरति—उच्यत इति । कथं दुरत्य-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

विधैर्भावैः प्रकाशप्रवृत्तिनियमाद्यैर्गुणमयैः सत्वरजस्तमोगुणविकारैः इदं चराचरं प्राणिजातं जगच्छब्दवाच्यं मोहितं सत् एभ्यो गुणेभ्यः परं मां न जानाति । यथा रज्ज्वां सर्पभ्रमेण व्याकुलः सर्पात्परां रज्जुं न जानाति तद्वत् । परत्वे हेतुः अव्ययम् । एते भावाः परिणामित्वाद्व्ययवन्तः, अहं तु तद्विपरीतः साक्षीत्यव्ययः ॥ १३ ॥ देवस्य जीवरूपेण लीलया क्रीडतो मम संबन्धिनीयं दैवी हि प्रसिद्धा पिण्डब्रह्माण्डरूपेण वितता एषा मम चिन्मात्रस्य माया मामहं न जानामीति साक्षिप्रत्यक्षत्वेनापलापानर्हा अनृतस्य प्रपञ्चस्येन्द्रजालादेरिव प्रकाशिका गुणमयी सत्वरजस्तमो-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

मिदं जगत्प्राणिजातं मोहितं विवेकायोग्यत्वमापादितं सत् एभ्यो गुणमयेभ्यो भावेभ्यः परं एषां कल्पनाधिष्ठानमत्यन्तविलक्षणमव्ययं सर्वविक्रियाशून्यमप्रपञ्चमानन्दघनमात्मप्रकाशमव्यवहितमपि मां नाभिजानाति । ततश्च स्वरूपापरिचयात्संसरतीत्यहो दौर्भाग्यमविवेकिजनस्येत्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् ॥ १३ ॥ यथोक्तानादिसिद्धमायागुणत्रयबद्धस्य जगतः स्वातन्त्र्याभावेन तत्परिवर्जनासामर्थ्यान्न कदाचिदपि मायातिक्रमः स्याद्वस्तुविवेकासामर्थ्यहेतोः सदातनत्वादित्याशङ्क्य भगवदेकशरणतया तत्त्वज्ञानद्वारेण मायातिक्रमः संभवतीत्याह —**दैवी हीति** । दैवी 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः' इत्यादिश्रुतिप्रतिपादिते स्वतो द्योतनवति देवे स्वप्रकाशचैतन्यानन्दे निर्विभागे तदाश्रयतया तद्विषयता च कल्पिता 'आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला' इत्युक्तेः । एषा साक्षिप्रत्यक्षत्वेनापलापानर्हा । हिशब्दाद्ब्रमोपादानत्वादर्थापत्तिसिद्धा च गुणमयी सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयात्मिका त्रिगुणरज्जुरिवातिदृढत्वेन बन्धनहेतुः मम मायाविनः परमेश्वरस्य सर्वजगत्कारणस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

च्छादकमोहं प्रापितं सन्मामेभ्यो गुणतद्विकारेभ्यः परमतिरिक्तमत एवाव्ययं व्ययरहितम् । जन्मादिसर्वभावविकारविवर्जितमित्यर्थः । नाभिजानाति । स्वाभिन्नत्वेन न साक्षात्करोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ तर्ह्यनादिसिद्धां त्रिगुणात्मिकां दैवीं मायां जीवमोहनीं केनोपायेनातिक्रामन्तीत्यपेक्षायामाह—**दैवी हीति** । देवस्य ममेश्वरस्य स्वभूता त्रिगुणमयी त्रिगुणात्मिका माया प्रकृतिः 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' । सा प्रकृतिर्मायाविद्यारूपेण द्विधा 'माया चाविद्या च स्वयमेव भवति' इति श्रुतेः । तदुक्तं 'तमोरजःसत्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा मता । सत्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाविद्ये च ते मते ॥ मायाबिम्बो वशीकृत्य तां स्यात्सर्वज्ञ ईश्वरः । अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधा ॥' इति । तथाच माया प्रकृतिरविद्या मायामयी ईश्वरमधिष्ठानत्वेनाश्रित्य जीवान्मोहयति । तथाच शारीरकं भाष्यं 'अविद्यात्मिका हि बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महासुषुप्तिर्यस्यां स्वरूपबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवास्तदव्यक्तमिति मोहदा चाविद्यारूपेण संसारबीजभूतेन । साचाविद्या जीवाश्रया परमात्मविषया वेदान्तवेद्यं वस्तु न जानामीत्यत्र तथैवानुभवात् । नचाविद्यायां सत्यां जीवपरमात्मविभागः । सति चैतस्मिञ्जीवाश्रया परमात्मविषया विद्येतीतरेतराश्रय इति वाच्यम् । जीवाविद्ययोर्बीजाङ्कुरवदनादित्वात् । नन्वेतद्दृष्टान्तेन जीवानित्यत्वमिति चेन्न । उत्तरोत्तरजीवाभिव्यक्तीनां पूर्वपूर्वभ्रमसि-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

त्रिभिस्त्रिविधैरेभिः पूर्वोक्तैः गुणमयैः कामलोभादिभिर्गुणविकारैः भावैः स्वभावैर्मोहितमिदं जगत् अतो मां नाभिजानाति । कथंभूतम् । एभ्यो भावेभ्यः परं एभिरसंस्पृष्टम् । एतेषां नियन्तारमत एवाव्ययम् । निर्विकारमित्यर्थः ॥ १३ ॥ के तर्हि त्वां जानन्तीत्यत आह—**दैवी हीति** । दैवी अलौकिकी अत्यद्भुतेत्यर्थः । गुणमयी सत्वादिगुणविकारात्मिका मम परमेश्वरस्य शक्तिर्माया दुरत्यया दुस्तरा । हि

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

गजनितकर्मसमतासमनन्तरसमुत्पन्नपरशक्तिपातानुगृहीतान्तःकरणोऽसौ प्रतिपद्यते भगवत्तत्त्वम् । ननु सर्वं वासुदेव इति बुद्ध्या स महात्मा स च दुर्लभ इति । एवं हि बुध्यमानं प्रत्युत सत्वादिभिर्गुणैर्मोहितमिदं जगत् गुणातीतं वासुदेवतत्त्वं नैवोपलभते ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ कथं खलु सत्वादिमात्रस्थिता भगवतस्तत्त्वं न विदुरित्याह—दैवीति । देवः क्रीडाकरस्तत्र भवा दैवी क्रीडा मयेयमिति

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

देवस्य ममेश्वरस्य विष्णोः स्वभूता हि यस्मादेषा यथोक्ता गुणमयी मम माया दुरत्यया दुःखेनात्य-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

यत्वेन तदत्ययः स्यादिति तत्राह—**मामेवेति** । प्रधानस्येव स्वातन्त्र्यं मायाया व्युदस्यति—देवस्येति । [अ]स्वातन्त्र्ये मायात्वानुपपत्तिं हिशब्दद्योतितां हेतूकरोति—यस्मादिति । अनुभवसिद्धा सा नाकस्मादपलापमर्हतीत्याह—एषेति । जगतस्तत्त्वप्रतिपत्तिप्रतिबन्धभूता गुणाः सत्त्वादयः । ममेति प्रागुक्तमेव मायायाः संबन्धमनूद्य विधित्सितं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

गुणमयी दुरत्यया दुरतिक्रमा । ये मामेव सर्वभूतस्थं भगवन्तं वासुदेवं प्रपद्यन्ते विषयीकुर्वन्ति त एवैतां मायां तरन्ति । अधिष्ठानज्ञानेनैव समूलस्य भ्रमस्योच्छेदो भवति नतु ज्ञानान्तरेण वा वृत्तिनिरोधेन वेत्यर्थः । अयमर्थः—जीवेश्वरविभागशून्ये शुद्धचिन्मात्रे कल्पितो मायादर्पणश्रित्प्रतिविम्बरूपं जीवं वशीकृत्य विम्बचैतन्यमनुरुध्य प्रचलति ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

स्वभूता स्वाधीनत्वेन जगत्सृष्ट्यादिनिर्वाहिका माया तत्त्वप्रतिभासप्रतिबन्धेनातत्त्वप्रतिभासहेतुरावरणविक्षेपशक्तिद्वयवत्यविद्या सर्वप्रपञ्चप्रकृतिः । 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इति श्रुतेः । अत्रैवं प्रक्रिया—जीवेश्वरजगद्विभागशून्ये शुद्धे चैतन्येऽध्यस्तानादिरविद्या सत्त्वप्राधान्येन स्वच्छदर्पण इव मुखाभासं चिदाभासमागृह्णाति । ततश्च विम्बस्थानीयः परमेश्वर उपाधिदोषानास्कन्दितः प्रतिविम्बस्थानीयश्च जीव उपाधिदोषास्कन्दितः । ईश्वराच्च जीवभोगायाकाशादिक्रमेण शरीरेन्द्रियसंघातस्तद्भोग्यश्च कृत्स्नः प्रपञ्चो जायत इति कल्पना भवति । विम्बप्रतिविम्बमुखानुगतमुखवच्च ईशजीवानुगतं मायोपाधिचैतन्यं साक्षीति कल्प्यते । तेनैव च स्वाध्यस्ता माया तत्कार्यं च कृत्स्नं प्रकाश्यते । अतः साक्ष्यभिप्रायेण दैवीति विम्बेश्व-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

मित्त्वाश्रयणात् । नन्वविद्याया जीवाश्रितत्वे स्वस्य च तदाश्रितत्वे आत्माश्रय इति चेन्न । अनादित्वेनोत्पत्त्यभावात् । जीवस्य स्वतःप्रतीत्या तद्बलादविद्याया अपि प्रतीतिसंभवात् । नन्वेवमपि स्वस्कन्धारूढारोहणवत्स्वाश्रिताश्रितत्वं विरुद्धमितिचेन्न । जीवाविद्ययोरमूर्तत्वेन कुण्डवदरवदधरोत्तरीभावायोग्यत्वेनावच्छेद्यावच्छेदकत्वाश्रयणात् । अविद्यावच्छेदकोपाधिकं जीवत्वमिति जीवो विद्ययावच्छिद्यते । साच चैतन्याश्रिता वृक्षाश्रितः श्येनसंयोगः शाखात्वेनेव जीवत्वेनावच्छिद्यते । नन्विदमपीतरेतराश्रयग्रस्तमिति चेन्न । एवंविधस्थलेऽन्योन्याश्रयस्यादोषात् । प्रमेयत्वावगाहि प्रमाणं निरूपकप्रमेयावच्छेद्यं प्रमेयं च स्वविशेषणीभूतप्रमाणावच्छेद्यमित्येवमादिष्ववच्छेद्यावच्छेदकत्वस्यान्योन्याश्रयतन्त्रस्य दृष्टत्वात् । जीवाविद्ययोरधिष्ठानं तु ब्रह्म तस्यैव सर्वप्रपञ्चविवर्ताधिष्ठानत्वात् । तदुक्तम् 'अधिष्ठानं विवर्तानामाश्रयो ब्रह्मशुक्तिवत् । जीवाविद्यादिकानां स्यादिति सर्वमनाकुलम् ॥' इति । अतएव भगवताप्युक्तं दैवी ह्येषा मम मायेति । शुक्तिरिव यथा रजतरूपेणावभासते तथा पर एवात्मा अनाद्यविद्यावच्छेदलब्धजीवभावभेदेनावभासते । सएव च देहेन्द्रियादिभिरवच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते । तादृशां च जीवानामविद्या नतु सर्वोपाधिविहीनस्य परमात्मनः । नन्वस्वतन्त्रोऽन्येन कारागृहे प्रवेश्यते । परमात्मा तु सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च कस्मादकस्मात्संसारी संपद्यत इतिचेन्न । जीवस्यानादित्वेन शङ्कानवसरात् । तथाचाविद्यात्मनो जीवस्यैवाविद्याकल्पितसुखादिसंभोग उपपद्यते नतु परमात्मनः । शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य निर्मृष्टनिखिलाविद्यातद्वासनस्येति हि यस्मादेषानुभवसिद्धा अकस्मादपलापानर्हा गुणमयी सत्वरजस्तमोमयी । प्रधानस्येव मायायाः स्वातन्त्र्यनिरासार्थं दैवीत्युक्तम् । देवस्येयं स्वभूता दैवी । कस्य देवस्येयं च केत्यपेक्षायां मम माया इत्युक्तम् । दुरत्यया दुःखेनात्ययोऽतिक्रमणं यस्याः सा । अतिक्रमणे तर्हि क उपाय इत्यपेक्षायामाह—**मामिति** । मामेव स्वात्मभूतम् । एवकारेण मायाया व्यावृत्तिर्विवक्ष्यते । ये प्रपद्यन्ते सर्वात्मना प्रपन्ना भवन्ति ते मत्प्रसादाल्लब्धबुद्धियोगा मायामेतां दुरत्ययां सर्वभूतमोहिनीं तरन्ति अतिक्रामन्ति । संसारबन्धनान्मुच्यन्त इत्यर्थः । अत्रेदमवधेयम्—अनादिरनिर्वाच्या भूतप्रकृतिश्चिन्मात्रसंबन्धिनी माया । तस्यां चित्प्रतिविम्ब ईश्वरः । तस्या एवावरणविक्षेपशक्तिमदविद्याभिधानेषु परिच्छिन्नानन्तप्रदेशेषु चित्प्रतिविम्बो जीव इति केचित् । 'जीवेशावाभासेन करोति' 'माया चाविद्या च स्वयमेव भवति' इति श्रुतिसिद्धौ मूलप्रकृतेस्त्रिगुणात्मिकायाः द्वौ रूपभेदौ रजस्तमोनभिभूतशुद्धसत्वप्रधाना माया, तदभिभूतमलिनसत्वप्रधानाऽविद्येति मायाविद्याभेदं परिकल्पयित्वा मायाप्रतिविम्ब ईश्वरोऽविद्याप्रतिविम्बो जीव इति केचिद्वर्णयन्ति । एकैव मूलप्रकृतिर्विक्षेपप्राधान्येन मायाशब्दितेश्वरोपाधिः । आवरणप्राधान्येनाविद्याऽज्ञानशब्दिता जीवोपाधिरिति केचित् । 'कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः' इति श्रुतिमनुसृत्याविद्यायां चित्प्रतिविम्ब ईश्वरः, अन्तःकरणे चित्प्रतिविम्बो जीव इति केचित् । एवमुक्तेष्वेतेषु जीवेश्वरयोः प्रतिविम्बविशेषत्वपक्षेषु यद्विम्बस्थानीयं ब्रह्म

६ श्रीधरीव्याख्या ।

प्रसिद्धमेतत् । तथापि ये मामेवेत्येवकारेणाव्यभिचारिण्या भक्त्या प्रपद्यन्ते भजन्ति ते मायामेतां दुस्तरामपि तरन्ति । ततो मां जानन्तीत्यर्थः ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

तेन सत्त्वादीनां वस्तुतः संविन्मात्रपरब्रह्मातिरिक्ततायामपि यत्तदतिरिक्तभावगमनं तदेव गुणत्वं भोक्तृ तत्र पारतन्त्र्यं शोच्य-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

योऽतिक्रमणं यस्याः सा दुरत्यया । तत्रैवं सति सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेव मायाविनं स्वात्मभूतं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

दुरत्ययत्वं विभजते—दुःखेनेति । मामेवेत्यादि व्याचष्टे—तत्रेति । तस्मिन्मायारूपे यथोक्तरीत्या दुरत्यये सतीति यावत् । मामेवेत्येवकारेण मायया वेद्यकोटिनिवेशाभावो विवक्ष्यते, सर्वात्मना कर्मानुष्ठानादिव्यग्रतामन्तरेणेत्यर्थः । मायातिक्रमे मोहातिक्रमो भवतीति मत्वा विशिनष्टि—सर्वेति । मायातत्प्रयुक्तमोहयोरतिक्रमेऽपि कथं पुरुषस्य

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

अयस्कान्तमनुरुध्येव लोहशलाका । इदमेव ईश्वराधीनत्वं मायायाः । ईश्वरस्य च मायाद्वारा सर्वस्रष्टृत्वमपि । तथाच श्रुतिः 'तस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः' इति । तथाचैकैव माया जीवेश्वरयोरुपाधिर्दर्पण

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

राभिप्रायेण तु ममेति भगवतोक्तम् । यद्यप्यविद्याप्रतिबिम्ब एक एव जीवस्तथाप्यविद्यागतानामन्तःकरणसंस्काराणां भिन्नत्वात्तद्भेदेनान्तःकरणोपाधेस्तस्यात्र भेदव्यपदेशः 'मामेव ये प्रपद्यन्ते' 'दुष्कृतिनो मूढा न प्रपद्यन्ते' 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' इत्यादिः । श्रुतौ च 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्' इत्यादिः । अन्तःकरणोपाधिभेदापर्यालोचने तु जीवत्वप्रयोजकोपाधेरेकत्वादेकत्वेनैवात्र व्यपदेशः । 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु' 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि' 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः' इत्यादिः । श्रुतौ च 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तन्मुक्तप्राप्यं । अन्येतु जीव ईश्वरः शुद्धा चिदिति त्रैविध्यप्रक्रियां विहाय वस्तुत एकस्यैवाकाशस्य घटाकाशजलाकाशमहाकाशमेघाकाशभेदाच्चातुर्विध्यमिवैकस्यैव चैतन्यस्य कूटस्थजीवब्रह्मेश्वरभेदेन चातुर्विध्यं परिकल्प्य धीवासनोपरक्ताज्ञानोपाधीश्वरः, अन्तःकरणोपाधिर्जीव इति दर्शयन्ति । अन्येतु 'विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥' इति स्मृत्या एकस्यैवाज्ञानस्य जीवेश्वरविभागोपाधित्वप्रतिपादनाद्बिम्बप्रतिबिम्बभावेन जीवेश्वरयोर्विभागो नोभयोरपि प्रतिबिम्बभावेनोपाधिद्वयमन्तरेणोभयोः प्रतिबिम्बत्वायोगात् । तत्रापि प्रतिबिम्बो जीवः बिम्बस्थानीय ईश्वर इति । स च प्रतिबिम्बभूतो जीव एवाविद्योपाधिक एकमेव तदज्ञानं तदज्ञानकल्पितं च सर्वं जगत्तस्य स्वप्नदर्शनवद्यावदविद्यं सर्वो व्यवहारः । बद्धमुक्तव्यवस्थापि नास्ति जीवस्यैकत्वात् । शुकमुक्त्यादिकमपि स्वाप्नपुरुषान्तरमुक्त्यादिकमिव कल्पितमिति वर्णयन्ति । परेतु रूपाद्युपहितप्रतिबिम्बो न युक्तः । सुतरां नीरूपे । ननु नीरूपस्य गगनस्य जलादौ प्रतिबिम्बानुभवान्नीरूपस्य न प्रतिबिम्ब इति नास्ति नियम इति चेन्न । आलोकप्रतिबिम्बे गगनप्रतिबिम्बत्वव्यवहारस्य भ्रममात्रमूलकत्वात् । ध्वनिधर्माणामुदात्तादिस्वराणां संनिधिमात्रेण व्यञ्जकतया वर्णेष्वारोपोपपत्त्या वर्णप्रतिबिम्बोपाधिकत्वकल्पनाया निष्प्रमाणकत्वेन ध्वनौ वर्णप्रतिबिम्बत्ववादोऽप्ययुक्तः । तस्माच्चाक्षुषस्यैव चाक्षुष एव प्रतिबिम्ब इति नियमस्य न क्वापि भङ्गोऽस्ति । चन्दनखण्डादिप्रतिबिम्बे चाक्षुषगुणानामेवानुभवात् । तदाघ्राणेऽपि सौरभानुभवाच्च । मुखादिप्रतिबिम्बेऽपि चाक्षुषगुणानामेवोपलम्भः ननु मुखोच्चारितशब्दस्य । ननु गुहादिषु प्रतिध्वनिरूपस्य ध्वनिप्रतिबिम्बस्योपलम्भ इति चेन्न । पञ्चीकरणप्रक्रियायां दुन्दुभिसमुद्रदावानलझंझामारुतादिध्वनीनां पृथिव्यादिशब्दत्वेन प्रतिध्वनेरेवाकाशगुणत्वात्तस्यान्यशब्दप्रतिबिम्बत्वानुपपत्तेः । नच वर्णात्मकप्रतिशब्दस्य पूर्ववर्णप्रतिबिम्बत्वमिति वाच्यम् । मूलध्वनिवदेव प्रतिध्वनेरपि वर्णाभिव्यञ्जकत्वोपपत्तेः । तस्मात् घटाकाशवदन्तःकरणाद्यवच्छिन्नं चैतन्यं जीवः । तदनवच्छिन्नम् ईश्वर इति । नचैवं 'यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानमन्तरो यमयति' इत्यादिश्रुत्या ईश्वरस्यान्तर्यामिभावेन विकारान्तरावस्थानबोधकत्वविरोधः । ब्रह्माण्डान्तर्वर्तितत्तदन्तःकरणोपाधिभिस्तदन्तर्वर्तिचैतन्यस्य सर्वात्मना जीवभावेनावच्छेदात् तदवच्छेदरहितचैतन्यात्मकस्येश्वरस्य ब्रह्माण्डान्तःसत्वानापत्तेः । प्रतिबिम्बपक्षे तु जलगतस्वाभाविकाकाशे सत्येव प्रतिबिम्बाकाशदर्शनादेकत्र द्विगुणीकृत्य वृत्तिरुपपद्यत इति वाच्यम् । अविद्याश्रयत्वान्तःकरणसंवलितत्वाद्युपाधिकाज्जीवादविद्याविषयत्वान्तःकरणासंवलितत्वाद्युपाधिकस्यान्तर्यामिणो भेदेनावस्थानस्योपपत्त्या श्रुतिविरोधाभावात् । प्रतिबिम्बपक्षे तु अन्तर्यामिब्राह्मणस्यासामञ्जस्यं बहिस्थपाषाणादिवत् । जलान्तर्वर्तिपाषाणादेः जले प्रतिबिम्बादर्शनादुपाध्यनन्तर्गतस्यैव चैतन्यस्य प्रतिबिम्ब इत्यवश्याङ्गीकर्तव्यत्वेन बिम्बभूतस्य विकारान्तरावस्थानायोगात् । एकत्र द्विगुणीकृत्यवृत्तिरित्यपि न । 'षडस्माकमनादयः' इति सिद्धान्ते जीवेश्वरभिन्नत्वेनाभ्युपगतस्य जीवादिसर्वप्रपञ्चविवर्ताधिष्ठानत्वेन सर्वगतस्य शुद्धचैतन्यस्याप्यन्तःकरणे सत्वस्यावर्जनीयत्वेन जीवोऽन्तर्यामी शुद्धचैतन्यं चेति एकत्र त्रिगुणीकृत्य वृत्तेरुपपादनीयत्वापत्तेः । नचावच्छेदपक्षे यथा स्वयंज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिनाऽक्रियमेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा' 'अतएव चोपमा सूर्यकादिवत्' इति श्रुतिसूत्रविरोध इति वाच्यम् । भाष्यकारैरेवातएवेति सूत्रं व्याख्याय सूर्यादिवदात्मनः प्रतिबिम्बो न युज्यते इति तदाक्षेपकत्वेन 'अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम्' इति सूत्रं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

त्वं । तच्च भेदात्मकं रूपं संसारिभिरमिर्वाच्यतया तान्प्रति मायारूपम् । अतो ये परमार्थब्रह्मप्रकाशविदस्ते तदनतिरिक्तं विश्वं पश्यन्ति

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

इव विम्बप्रतिबिम्बयोर्विम्बप्रतिविम्बभावानाक्रान्तमुभयानुस्यूतं शुद्धचिन्मात्रमन्यत्तृतीयं मुक्तप्राप्यम् । जीवेश्वरौ च
उपाधिपक्षपातदशायामल्पज्ञत्वसर्वज्ञत्वशास्यत्वशासितृत्वादिभावं भजेते । तावेव तदभावे उपाधिप्रचारदर्शिनौ उदा-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

सीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्' 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः' 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' 'वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पि-
तस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्प्यते ॥' इत्यादिः । यद्यपि दर्पणगतश्चैत्रप्रतिविम्बः स्वं परं च न जानात्यचे-
तनांशस्यैव तत्र प्रतिविम्बितत्वात् तथापि चित्प्रतिविम्बश्चित्त्वादेव स्वं परं च जानाति । प्रतिविम्बपक्षे विम्बचैतन्य एवोपा-
धिस्थत्वमात्रस्य कल्पितत्वात् । आभासपक्षे तस्यानिर्वचनीयत्वेऽपि जडविलक्षणत्वात् । स च यावत्स्वविम्बैक्यमात्मनो न
जानाति तावज्जलसूर्य इव जलगतकम्पादिकमुपाधिगतं विकारसहस्रमनुभवति । तदेतदाह—दुरत्ययेति । विम्बभूतेश्वरै-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

व्याख्याय 'ततो वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम्' इति सूत्रेण उक्तानुपपत्त्या आत्मनः प्रतिविम्बनमनुपपन्नमित्यङ्गीकृत्यैव
श्रुतिषु सूर्यादिप्रतिविम्बोपादानस्य तात्पर्यान्तरवर्णनपरताया उक्तत्वात् । तथाच भाष्यं 'यत एव चायमात्मा चैतन्यस्वरूपो निर्वि-
शेषो वाङ्मनसातीतः परप्रतिषेधोपदेश्योऽत एव चास्योपाधिनिमित्तामपारमार्थिकीं विशेषवत्तामभिप्रेत्य जलसूर्यकादिवदित्युपमा
दीयते शास्त्रेषु 'यथाह्ययं ज्योतिः' इत्यादि । 'एक एव तु भूतात्मा भूतेभूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥'
इतिचैवमादिषु । अत्र प्रत्यवस्थीयते न जलसूर्यकादितुल्यत्वमिहोपपद्यते । तद्वदग्रहणात् सूर्यादिभ्यो मूर्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्रकृष्टं देशम् ।
मूर्तं च जलं गृह्यते । तत्र युक्तः सूर्यादिप्रतिविम्बोदयो न त्वात्मा मूर्तो न चास्मात्पृथग्भूता विप्रकृष्टदेशाश्चोपाधयः सर्वगतत्वात्सर्वा-
नन्यत्वाच्च । तस्मादयुक्त उक्तोयं दृष्टान्त इति । अत्र प्रतिविधीयते । युक्त एव त्वयं दृष्टान्तो विवक्षितांशसंभवात् । नहि दृष्टान्त-
दार्ष्टान्तिकयोः कंचित्कचिद्विवक्षितमंशं मुक्त्वा सर्वसारूप्यं केनचिद्दर्शयितुं शक्यते सर्वसारूप्ये हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोच्छेद एव
स्यान्न चेदं स्वमनीषया जलसूर्यकादिदृष्टान्तप्रणयनं शास्त्रप्रणीतस्य त्वस्य प्रयोजकमात्रमुपन्यस्यते किं पुनरत्र विवक्षितं सारूप्यमिति ।
तदुच्यते वृद्धिह्रासभाक्त्वमिति । जलगतं हि सूर्यप्रतिविम्बं जलवृद्धौ वर्धते जलह्रासे ह्रसति जलचलने चलति जलभेदे भिद्यते
इत्येवं जलधर्मानुविधायि भवति । नतु परमार्थतः सूर्यस्य तथात्वमस्त्येवं परमार्थतोऽविकृतमेकरूपमपि सद्ब्रह्म देहाद्युपाध्यन्तर्भावाद्भ-
जत इवोपाधिधर्मान्वृद्धिह्रासादीनेवमुभयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्यादविरोध इति । बृहदारण्यकभाष्येऽपि 'स एष इहानखाग्रेभ्यः'
इति वाक्यव्याख्यानावसरे सर्वगतस्यात्मनः कः प्रवेशो नामेति । विमृश्य प्रतिविम्बनं प्रवेश इति पक्षं विप्रकृष्टदेशाद्यभावेनैव
दूषयित्वा देहादावात्मन उपलभ्यमानत्वं प्रवेशः। नहि पाषाणादाविव देहादावात्मनोऽनुपलब्धिरस्तीति प्रवेशपदार्थस्यान्यथोप-
पादनेन प्रतिविम्बपक्षदूषणं स्थिरीकृतम् । तैत्तिरीयकभाष्येऽपि 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति वाक्ये प्रवेशविचारावसरे जलसूर्यका-
दिप्रतिविम्बवत्प्रवेशः स्यादितिचेन्न । अपरिच्छिन्नत्वादमूर्तत्वाच्च परिच्छिन्नस्य मूर्तस्यान्यस्यान्यत्र प्रसादस्वाभाविके जलादौ सूर्यकादिप्रति-
विम्बोदयः स्यात् । नत्वात्मनोऽमूर्तत्वादाकाशादिकारणस्यात्मनो व्यापकत्वात्तद्विप्रकृष्टदेशप्रतिविम्बाधारवस्त्वभावाच्च प्रतिविम्बवत्प्रवेशो
न युक्त इति प्रतिविम्बभावेन प्रवेशनिराकरणं भाष्यकृद्भिः कृतम् । एवंच प्रतिविम्बपक्षे श्रुतिसूत्रभाष्यविरोधोऽवच्छेदपक्षे तु तदभाव
इति । अस्मिन्पक्षे श्रुतिसूत्रभाष्यानुग्रहोप्यस्ति । तथाहि 'घटसंवृतमाकाशं नीयमाने यथा घटे । घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः'
इति जीवस्य नभोपमशब्देन घटसंवृताकाशतुल्यत्वमभिधायिन्या श्रुत्यावच्छिन्नचैतन्यस्यैव जीवरूपत्वमुक्तम् । 'अंशो नानाव्यपदेशात्'
इति सूत्रेण जीव ईश्वरस्यांशो भवितुमर्हति । यथाग्नेर्विस्फुलिङ्गोंशइवांशः । नहि निरवयवस्य मुख्योंशः संभवति कस्मात्पुनर्निरवयव-
त्वात्स एव न भवति 'नानाव्यपदेशात्' । 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति' इतिचैवमादिको भेदनिर्देशो नासति भेदे
संभवतीति भाष्येण च जीवचैतन्यस्य घटाकाशवदन्तःकरणावच्छिन्नत्वरूपमंशत्वं विवक्षितम्। यद्यपि 'आभास एव च'इतिसूत्रेण आभास
एव 'एष जीवः परस्यात्मनो जलसूर्यकादिवत्प्रतिपत्तव्यः' इति तद्भाष्येण च प्रतिविम्बपक्ष उक्त इति प्रतिभाति । तथापि परमाप्तयोः
सूत्रकारभाष्यकारयोरेकत्र जीवस्य प्रतिविम्बत्वस्वीकारोऽन्यत्र तन्निराकरणं च न संभवतीति किंचिदनुरोधेन कस्मिंश्चिद्व्याख्यातव्ये
प्रतिविम्बत्वनिराकरणस्य युक्तियुक्तत्वेन आभास इति सूत्रे भाष्यकृद्भिरपि श्रुत्योपपत्त्या प्रतिविम्बत्वस्यासमर्थितत्वात् । तदेव सूत्रं
तद्भाष्यं च वृद्धिह्रासभाक्त्वमिति सूत्रोक्तन्यायात् । अतश्च यथा नैकस्मिन्जलसूर्यके कम्पमाने जलसूर्यकान्तरं कम्पते एवं नैकस्मिन्जीवे
कर्मफलसंबन्धिनि जीवान्तरस्य तत्संबन्ध इति तदधिकरणभाष्ये प्रतिविम्बस्य दृष्टान्तत्वेनोक्तत्वाच्च प्रतिविम्बसादृश्यप्रतिपादनपरं
व्याख्येयम् । तस्मात्प्रतिविम्बासंभवादवच्छेदपक्षे विरोधाभावात्साधकस्य सत्वाच्च अवच्छेद्यचैतन्यस्य प्रतिविम्बपक्षेऽपि संमतत्वेनो-
भयसंप्रतिपन्नत्वेन लाघवात्तस्यैव जीवत्वकल्पनौचित्यात् । सर्वगतस्य चैतन्यस्यान्तःकरणादिनावच्छेदोऽवश्यंभावीत्यावश्यकत्वाद-
वच्छेदो जीव इति । स चानेकः अन्तःकरणादीनां नानाभूतानां जीवोपाधित्वाभ्युपगमात् । 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव
तदभवत्' । 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे एत आत्मानो व्युच्चरन्ति' इत्यादिश्रुतेः प्रतिषेधादिति

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

गुणानां सत्वादीनां गुणतालक्षणां भेदावभासस्वभावां मायामतितरन्तीति मामेवेत्येवकारस्याशयः। ये तु यथास्थितं भेदावभासमात्रं विदुस्ते

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

सर्वात्मना ये प्रपद्यन्ते ते मायामेतां सर्वभूतचित्तमोहिनीं तरन्त्यतिक्रामन्ति । संसारबन्धनान्मुच्यन्त

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

सीनबोधरूपतया जीवसाक्षीश्वरसाक्षीतिशब्दाभ्यां व्यवह्रियेते । एवंच जीव ईश्वराराधनावाप्तप्रत्यक्तत्त्वज्ञानेन मायायां

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

क्यसाक्षात्कारमन्तरेण अत्येतुं तरितुमशक्येति दुरत्यया । अतएव जीवोऽन्तःकरणावच्छिन्नत्वात्तत्संबन्धमेवाध्यासद्वारा भासयन् किंचिज्ज्ञो भवति । ततश्च जानामि करोमि भुञ्जे चेत्यनर्थशतभाजनं भवति । स चेद्बिम्बभूतं भगवन्तमनन्तशक्तिं मायानियन्तारं सर्वविदं सर्वफलदातारमनिशमानन्दघनमूर्तिमनेकानवतारान्भक्तानुग्रहाय विदधन्तमाराधयति परमगुरुमशेष-कर्मसमर्पणेन तदा बिम्बसमर्पितस्य प्रतिबिम्बे प्रतिफलनात्सर्वानपि पुरुषार्थानासादयति । एतदेवाभिप्रेत्य प्रह्लादेनोक्तं 'नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णो मानं जनादविदुषः करुणो वृणीते । यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानं तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः ॥' इति दर्पणप्रतिबिम्बितस्य मुखस्य तिलकादिश्रीरपेक्षिता चेद्बिम्बभूते मुखे समर्पणीया । सा स्वयमेव तत्र प्रतिफलति नान्यः कश्चित्तत्प्राप्तावुपायोऽस्ति यथा यथा बिम्बभूतेश्वरे समर्पितमेव तत्प्रतिबिम्बभूतो जीवो लभते नान्यः कश्चित्तस्य पुरुषार्थलाभेऽस्त्युपाय इति दृष्टान्तार्थः । तस्य यदा भगवन्तमनन्तमनवरतमाराधयतोऽन्तःकरणं ज्ञानप्रतिबन्धक-पापेन रहितं ज्ञानानुकूलपुण्येन चोपचितं भवति, तदातिनिर्मले मुकुरमण्डल इव मुखमतिस्वच्छेऽन्तःकरणे सर्वकर्मत्यागशम-दमादिपूर्वकगुरूपसदनवेदान्तवाक्यश्रवणमनननिदिध्यासनैः संस्कृते तत्त्वमसीति गुरूपदिष्टवेदान्तवाक्यकरणिकाहंब्रह्मास्मी-त्यनात्माकारशून्या निरुपाधिचैतन्याकारा साक्षात्कारात्मिका वृत्तिरुदेति । तस्यां च प्रतिफलितं चैतन्यं सद्य एव स्वविषया-श्रयामविद्यामुन्मूलयति दीप इव तमः । ततस्तस्यानाशात्तया वृत्त्या सहाखिलस्य कार्यप्रपञ्चस्य नाशः । उपादाननाशादुपादेय-नाशस्य सर्वतन्त्रसिद्धत्वात् । तदेतदाह भगवान् 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इति 'आत्मेत्येवोपासीत' 'तदा-त्मानमेवावेत्' 'तमेव धीरो विज्ञाय' 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति' इत्यादिश्रुतिष्विवेहापि मामेवेत्येवकारोऽन्यानुपरक्तप्रति-पत्त्यर्थः । मामेव सर्वोपाधिविरहितं चिदानन्दसदात्मानमखण्डं ये प्रपद्यन्ते वेदान्तवाक्यजन्यया निर्विकल्पकसाक्षात्काररूपया निर्वचनानर्हशुद्धचिदाकारत्वधर्मविशिष्टया सर्वसुकृतफलभूतया निदिध्यासनपरिपाकजप्रसूतया चेतोवृत्त्या सर्वाज्ञानतत्कार्य-विरोधिन्या विषयीकुर्वन्ति ते ये केचित् एतां दुरतिक्रमणीयामपि मायामखिलानर्थजन्मभुवमनायासेनैव तरन्ति अतिक्रामन्ति।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

चेन्न । शारीरादित्यधिकरणे बद्धमुक्तत्वप्रतिपादकभाष्यस्य नैकस्मिञ्जीवे कर्मफलसंबन्धिनि जीवान्तरस्य तत्संबन्ध इति आभास इति सूत्रस्थस्य सच स्वात्मभूतानिव घटाकाशस्थानीयानविद्योपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसंघातानुरोधिनो जीवाख्यान्विज्ञानात्मनः प्रतीष्टे इति । तदनन्यत्वमित्यधिकरणस्थस्य जीवात्मापि पुण्यापुण्यकर्मा सुखदुःखभुक् प्रतिशरीरं प्रविभक्त इति जीवात्मनामुत्पत्ति-प्रलयावुच्येते । इति नात्मेत्यधिकरणस्थस्य च भाष्यस्य 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इत्यादिस्मृतेः । 'एवं जीवाश्रिता भावा भवभावनयोहिताः । ब्रह्मणः कलिताकाराल्लक्षशोऽप्यथ कोटिशः । असंख्याताः पुरा जाता जायन्ते चापि चाद्य भोः । उत्पति-ष्यन्ति चैवाम्बुकणौघा इव निर्झरात् । स्ववासनावशावेशादाशाविवशतां गताः । दशास्वतिविचित्रासु स्वयं निगडिताशयाः । भविष्य-ज्जातयः केचित्केचिद्भूतभवोद्भवाः । वर्तमानभवाः केचित्केचित्त्वभवतां गताः । (अभवतां विदेहमुक्तिमिति टीकाकाराः)। जीव-न्मुक्ता भ्रमन्तीह केचित्कल्याणभाजनाः । चिरमुक्ताः स्थिताः केचिन्नूनं परिणताः परे । (परे परमात्मनि परिणतास्तद्भावं प्राप्ता विदेहमुक्ता इति व्याख्यातारः)। केचिच्चिरेण कालेन भविष्यन्मुक्तयः शिवाः । केचिद्विशन्ति चिद्भावाः केवलीभावमात्मनः । केवलीभावं कैवल्यमित्यादि इतिहासस्य चास्मिन्पक्षे एवाञ्जस्यं नत्वेकजीववादे । नच नानाजीववादेऽपि ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति स्वविद्यया मुच्यते इत्यर्थेन बृहदारण्यकभाष्यप्रतिपादितेन विरोध इति शङ्क्यम् । तद्भाष्यप्रतिपादितस्य ब्रह्मैव स्वाविद्यया नानान्तः-करणभावेन परिणतया नानाजीवभावं प्राप्य संसरति स्वविद्यया मुच्यत इत्यभिप्रायकत्वोपपत्तेः । नच जीवत्वोपाधिभूताया अवि-द्यायाः एकत्वाज्जीवैक्यसिद्धिरिति वाच्यम् । 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय' । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इत्यादिश्रुत्या अविद्याया नानात्वाभ्युपगमात् । तदेकत्वश्रुत्यादीनां जात्यभिप्रायकत्वोपपत्तेः । अविद्याया एकत्वेऽपि 'कार्योपाधिरयं जीवः' इतिश्रुत्यनुसारेणान्तःकरणानामेव जीवत्वोपाधित्वोपगमसंभवाच्च । अविद्याया नानात्वपक्षे विनिगमकाभावादनेकतन्त्वारब्ध-पटतुल्यः सर्वाविद्याकृतः प्रपञ्च इत्येके । तत्तदज्ञानकृतप्रातिभासिकरजतवत्तत्तदविद्याकृतो वियदादिप्रपञ्चः प्रतिपुरुषं भिन्न ऐक्य-प्रत्ययस्तु शुक्तिरूप्यैक्यप्रत्ययवदित्यन्ये जीवाश्रितादविद्यानिचयाद्भिन्ना परमेश्वराश्रिता मायैव प्रपञ्चकारणं जीवानामविद्यास्तु आव-रणमात्रे प्रातिभासिकसृष्टौ चोपयुज्यन्ते। 'नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः' इत्यादिवचने मायापदं जीवचैतन्ये संसारप्रतिबन्ध-ऽविद्यापरमित्यपरे । तथाचोदाहृतश्रुत्याद्यनुसारिभ्यः 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वं, नचैव न भविष्यामः सर्वे वयमतःपरं, कामात्मानः स्वर्गपरा, भोगैश्वर्यप्रसक्तानां, कृपणाः फलहेतवः, कर्मजं बुद्धियुक्ता हि, या निशा सर्वभूतानां, ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनां, कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः, ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं, एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

इत्यर्थः ॥ १४ ॥ यदि त्वां प्रपन्ना मायामेतां तरन्ति कस्मात्त्वामेव सर्वे न प्रपद्यन्ते इत्युच्यते—न मामिति । न मां परमेश्वरं दुष्कृतिनः पापकारिणो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमा नराणां मध्येऽधमा निकृष्टास्ते

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

पुरुषार्थसिद्धिरित्याशङ्क्याह—संसारेति ॥ १४ ॥ भगवन्निष्ठाया मायातिक्रमहेतुत्वे तदेकनिष्ठत्वमेव सर्वेषामुचितमिति पृच्छति—यदीति । पापकारित्वेनाविवेकभूयस्तया हिंसानृतादिभूयस्त्वाद्भूयसां जन्तूनां न भगवन्निष्ठत्वसिद्धिरित्याह—उच्यत इति । मौढ्यं पापकारित्वे हेतुरतएव निकर्षः । संसुपितमिव तिरस्कृतं ज्ञानं स्वरूपचैतन्यमे-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

नष्टायां तत्कार्यस्यापि नाशेन साक्ष्याभावात्साक्षित्वमपि परित्यज्य विम्बप्रतिविम्बानुस्यूतं शुद्धं तृतीयं चैतन्यं प्राप्नोतीति तदिदमुक्तं दैवी मायेति । मम मायेति चैकस्या एव जीवेश्वरसंबन्धित्वं जीवस्येश्वरभजनेन मायातरणमिति च ॥ १४ ॥ कुतस्तर्हि सर्वे त्वां प्रपद्य मायां न तरन्तीत्याशङ्क्याह—न मामिति । यतो दुष्कृतिनोऽतश्चित्तशुद्ध्यभावान्मूढाः आत्मानात्मविवेकहीनाः । अतएव नराधमा मां न प्रपद्यन्ते । कुतो दुष्कृतिनः । यतो माययाऽपहृतं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

'तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवति' इति श्रुतेः सर्वोपाधिनिवृत्त्या सच्चिदानन्दघनरूपेणैव तिष्ठन्तीत्यर्थः । बहुवचनप्रयोगो देहेन्द्रियादिसंघातभेदनिबन्धनात्मभेदभ्रान्त्यनुवादार्थः । प्रपश्यन्तीति वक्तव्ये प्रपद्यन्त इत्युक्तेः ये मदेकशरणाः सन्तो मामेव भगवन्तं वासुदेवमीदृशमनन्तसौन्दर्यसारसर्वस्वमखिलकलाकलापनिलयमभिनवपङ्कजशोभाधिकचरणकमलयुगलप्रभमनवरतवेणुवादननिरतवृन्दावनक्रीडासक्तमानसहेलोद्धृतगोवर्धनाख्यमहीधरं गोपालं निषूदितशिशुपालकंसादिदुष्टसंघमभिनवजलदशोभासर्वस्वहरणचरणपरमानन्दघनमयमूर्तिमतिवैरिञ्चप्रपञ्चमनवरतमनुचिन्तयन्तो दिवसानतिवाहयन्ति ते मत्प्रेममहानन्दसमुद्रमग्नमनस्तया समस्तमायागुणविकारैर्नाभिभूयन्ते किंतु मद्विलासविनोदकुशला एते मदुन्मूलनसमर्था इति शङ्कमानेव माया तेभ्योऽपसरति वारविलासिनीव क्रोधनेभ्यस्तपोधनेभ्यस्तस्मान्मायातरणार्थी मामीदृशमेव सन्ततमनुचिन्तयेदित्यप्यभिप्रेतं भगवतः । श्रुतयः स्मृतयश्चात्रार्थे प्रमाणीकर्तव्याः ॥ १४ ॥ यद्येवं तर्हि किमिति निखिलानर्थमूलमायोन्मूलनाय भगवन्तं भवन्तमेव सर्वे न प्रतिपद्यन्ते चिरसंचितदुरितप्रतिवन्धादित्याह भगवान्—न मामिति । दुष्कृतिनः दुष्कृतेन पापेन सह नित्ययोगिनः अतएव नरेषु मध्येऽधमा इह साधुभिर्गर्हणीयाः परत्र चानर्थसहस्रभाजः कुतो दुष्कृतमनर्थहेतुमेव सदा कुर्वन्ति । यतो मूढा इदमर्थसाधनमिदमनर्थसाधनमिति विवेकशून्याः । सति प्रमाणे कुतो न विविञ्चन्ति ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते, ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः, तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः । गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः, पण्डिताः समदर्शिनः, इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः, लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः, मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते, न मां दुष्कृतिनो मूढाः, चतुर्विधा भजन्ते मां, जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये, ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नं, तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः, मत्स्थानि सर्वभूतानि, महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः, एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते, अन्ये त्वेवमजानन्तः, यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे, निर्मानमोहा जितसङ्गदोषाः, विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः, यतन्तो योगिनश्चैनं, नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः, त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनाम्' इत्यादिभगवद्वचनेभ्योऽपि जीवानामनेकत्वमध्यवसीयते । 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत, प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि, ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः' इत्यादिवचनेष्वेकवचनं तु जात्यभिप्रायम् ।'एवमनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' 'वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते' इत्यादिश्रुतिष्वपि 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः' इत्यादिश्रुतिस्तु परमात्मैकत्वप्रतिपादिका । नतु जीवैकत्वप्रतिपादिका । 'केवलो निर्गुणश्च' इत्यादिविशेषणेभ्यस्तथा च भाष्यं 'भेदस्तूपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः' । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः' इत्यादिश्रुतिभ्य इत्यलं प्रासङ्गिकेन ॥ १४ ॥ यदि त्वां प्रपन्ना एतां मायां तरन्ति तर्हि कस्मात्त्वामेव परमेश्वरं सर्वे न प्रपद्यन्त इत्याकाङ्क्षायामाह—नेति । दुष्कृतिनः

६ श्रीधरीव्याख्या ।

न्तीति भावः ॥ १४ ॥ किमिति तर्हि सर्वे त्वामेव न भजन्ति तत्राह—न मामिति । नरेषु येऽधमास्ते मां न प्रपद्यन्ते न भजन्ति । अधमत्वे हेतुः । मूढा विवेकशून्याः । तत्कुतः दुष्कृतिनः पापशीलाः । अतो माययापहृतं निरस्तं शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां जातमपि ज्ञानं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

माज्ञां नातिवर्तन्ते नातिक्रामन्ति तदुक्तमुक्तं नत्वहं तेष्विति ॥ १४ ॥ न मामिति । ये च मां सत्यप्यधिकारिणि काये नाद्रियन्ते ते दुष्कृतिनो

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

च माययापहृतज्ञानाः संमुषितज्ञाना आसुरं भावं हिंसानृतादिलक्षणमाश्रिताः ॥ १५ ॥ ये पुनर्नरोत्तमाः पुण्यकर्माणश्चतुर्विधाश्चतुष्प्रकारा भजन्ते सेवन्ते मां जनाः सुकृतिनः पुण्यकर्माणो हे अर्जुन, आर्त आर्तिपरिगृहीतस्तस्करव्याघ्ररोगादिनाभिभू(तोऽभिभवमा)त आपन्नो जिज्ञासुर्भगवत्तत्त्वं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

षामिति ते तथा ॥ १५ ॥ केषां तर्हि तन्निष्ठता सुकरेति तत्राह—**ये पुनरिति** । ते भजन्ते भगवन्तमिति शेषः । ये त्वां भजन्ते ते किं सर्वे मायां तरन्ति नैवं प्रार्थनावैचित्र्यादित्याह—**चतुर्विधा इति** । आपत्तस्तन्निवृत्तिमिच्छन्निति शेषः । **तत्त्वविदिति** । शब्दज्ञानवानात्मतत्त्वसाक्षात्कारमात्रार्थी मुमुक्षुरित्यर्थः ॥ १६ ॥ चतुर्विधानां तेषां

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

तिरस्कृतं ज्ञानमखण्डसंविद्रूपं ब्रह्म येषां ते अपहृतज्ञानाः । एतेन मायाया आवरणशक्तिरुक्ता । किंच आसुरमसुराणां विरोचनादीनां भावं चित्ताभिप्रायं 'आत्मैवेह महय्यः' इत्यादिना श्रुतं देहेन्द्रियसंघात एव सम्यक्संतर्पणीय इत्येवंविधमाश्रिताः । एतेन मायाया विक्षेपशक्तिरुक्ता । तदेवं मायया स्वरूपानन्दमावृत्य देहात्मभ्रमे जनिते सति तदभिमानादेहादिपुष्ट्यर्थं दुष्कृतं कुर्वन्ति तेन च मूढाः सन्तो नराधमा मां न प्रपद्यन्ते । सर्वानर्थमूलं माययेत्यर्थः ॥ १५ ॥ येतु सत्यपि देहाद्यध्यासे मत्तो विभ्यति मत्प्रीत्यर्थं सुकृतमेवाचरन्ति तेऽपि चतुर्विधा न केवलं सर्वे मदेककामा इत्याशयेनाह—**चतुर्विधा इति** । आर्तः पीडितः पीडापरिहारार्थी । जिज्ञासुः स्वाज्ञाननाशार्थी ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

यतो माययाऽपहृतज्ञानाः शरीरेन्द्रियसंघाततादात्म्यभ्रान्तिरूपेण परिणतया मायया पूर्वोक्तयापहृतं प्रतिबद्धं ज्ञानं विवेकसामर्थ्यं येषां ते तथा । अतएव ते 'दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च' इत्यादिनाग्रे वक्ष्यमाणमासुरं भावं हिंसानृतादिस्वभावमाश्रिता मत्प्रतिपत्त्ययोग्याः सन्तो न मां सर्वेश्वरं प्रपद्यन्ते न भजन्ते अहो दौर्भाग्यं तेषामित्यभिप्रायः ॥१५॥ ये त्वासुरभावरहिताः पुण्यकर्माणो विवेकिनस्ते पुण्यकर्मतारतम्येन चतुर्विधाः सन्तो मामेव भजन्ते क्रमेण च कामनाराहित्येन मत्प्रसादान्मायां तरन्तीत्याह—**चतुर्विधा इति** । ये सुकृतिनः पूर्वजन्मकृतपुण्यसंचया जनाः सफलजन्मान एव नान्ये ते मां भजन्ते सेवन्ते । हे अर्जुन, ते च त्रयः सकामा एकोऽकाम इत्येवं चतुर्विधाः । आर्तः आर्त्या शत्रुव्याध्याद्यापदा ग्रस्तस्तन्निवृत्तिमिच्छन्यथा मखभङ्गेन कुपित इन्द्रे वर्षति व्रजवासी जनः, यथा वा जरासन्धकारागारवर्ती राजनिचयः, द्यूतसभायां वस्त्रापकर्षणे द्रौपदी च, ग्राहग्रस्तो गजेन्द्रश्च । जिज्ञासुरात्मज्ञानार्थी मुमुक्षुः यथा मुचुकुन्दः, यथा वा मैथिलो जनकः श्रुतदेवश्च, निवृत्ते मौसले यथा चोद्धवः, अर्थार्थी इह वा परत्र वा यद्भोगोपकरणं तल्लिप्सुः । तत्रेह यथा सुग्रीवो विभीषणश्च, यथा चोपमन्युः परत्र यथा ध्रुवः एते त्रयोऽपि भगवद्भजनेन मायां तरन्ति । तत्र जिज्ञासुर्ज्ञानोत्पत्त्या साक्षादेव मायां तरति, आर्तोऽर्थार्थी च जिज्ञासुत्वं प्राप्येति विशेषः । आर्तस्यार्थार्थिनश्च जिज्ञासुत्वसंभवाज्जिज्ञासोश्चार्तत्वज्ञानोपकरणार्थार्थित्वसंभवादुभयोर्मध्ये जिज्ञासुरुद्दिष्टः । तदेते त्रयः सकामा व्याख्याताः । निष्कामश्चतुर्थ इदानीमुच्यते ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

पापकारिणोऽतएव विमूढाः संमोहं प्राप्ताः अतएव नराणां स्वधर्मपराणां मध्येऽधमा निकृष्टाः यतो माययापहृतं मुषितं विवेकज्ञानं येषां ते आसुरं भावं हिंसानृतादिलक्षणमाश्रिता मां परमेश्वरं न प्रतिपद्यन्ते ॥ १५ ॥ के पुनस्त्वां प्रतिपद्यन्ते इत्यपेक्षायामाह—**चतुर्विधाइति** । सुकृतिनः पुण्यकर्माणो जना नरोत्तमा मां भजन्ति तेच पुण्यतारतम्येन चतुर्विधाः । आर्तो रोगादिजनितपीडापरिगृहीतः, जिज्ञासुः भगवत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छुः, अर्थार्थी धनादिकामः, ज्ञानी विष्णुतत्त्ववित् । चकाराज्ज्ञानिनो निष्कामत्वं सूचयति । अर्जुनेति संबोधयन् सुकृतकर्मणा स्वच्छतामापन्नस्यैव मद्भजनभाजनतेति ध्वनयति । सुकृतं च स्ववर्णाश्रमाविरोधि स्वकुलपरंपरागतं तथाच मद्भजनाधिकारकारकं क्षत्रियस्य विहितं स्वकुलपरंपरागतं युद्धं कर्तुमर्हसीति द्योतयन्नाह—**भरतर्षभेति** ॥ १६ ॥ ते

६ श्रीधरीव्याख्या ।

येषां ते तथा अतएव 'दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च' इत्यादिना वक्ष्यमाणमासुरं भावं स्वभावं प्राप्ताः सन्तो न मां भजन्ति ॥ १५ ॥ सुकृतिनस्तु मां भजन्ति ते च सुकृततारतम्येन चतुर्विधा इत्याह—**चतुर्विधा इति** । पूर्वजन्मसु ये कृतपुण्या जनास्ते मां भजन्ति । ते तु चतुर्विधाः—आर्तो रोगाद्यभिभूतः । स यदि पूर्वं कृतपुण्यस्तर्हि मां भजति अन्यथा क्षुद्रदेवताभजनेन संसरति एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । जिज्ञासुरात्मज्ञानेच्छुः, अर्थार्थी अत्र वा परत्र वा भोगसाधनभूतार्थलिप्सुः, ज्ञानी च आत्मवित् ॥ १६

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

नराधमा मूढा आसुरास्तामसा इति मायामहिमैवायम् ॥ १५ ॥ चतुर्विधा इत्यादि सुदुर्लभ इत्यन्तम् । ये तु मां भजन्ते ते सुकृतिनः

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

ज्ञातुमिच्छति योऽर्थार्थी धनकामो ज्ञानी विष्णोस्तत्त्वविच्च हे भरतर्षभ ॥ १६ ॥ तेषामिति । तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी तत्त्ववित्त्वान्नित्ययुक्तो भवत्येकभक्तिश्चान्यस्य भजनीयस्यादर्शनादतः स एकभक्तिर्विशिष्यते विशेषमाधिक्यमापद्यते अतिरिच्यत इत्यर्थः । प्रियो हि यस्मादहमात्मा ज्ञानिनोऽत्यर्थमहमत्यर्थं प्रियः । प्रसिद्धं हि लोके आत्मा प्रियो भवतीति । तस्माज्ज्ञानिन आत्मत्वाद्वासुदेवः प्रियो भवतीत्यर्थः । स च ज्ञानी मम वासुदेवस्यात्मैवेति ममात्यर्थं प्रियः ॥ १७ ॥ न तर्ह्यार्तादयस्त्रयो

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

सुकृतिनां भगवदभिमुखानां तुल्यत्वमाशङ्क्याह—तेषामिति । तस्य विशिष्यमाणत्वे हेतुमाह—प्रियो हीति । नित्ययुक्तत्वं भगवत्यात्मनि सदा समाहितचेतस्त्वम्, असारे संसारे भगवानेव सारः सोऽहमस्मीत्येकस्मिन्नद्वितीये स्वस्मादत्यन्तमभिन्ने भगवति भक्तिः स्नेहविशेषोऽस्येत्येकभक्तिः । तस्याधिक्ये हेतुं विवृणोति—प्रियो हीत्यादिना । भगवतो ज्ञानिनश्च परस्परं प्रेमास्पदत्वे प्रसिद्धिं प्रमाणयति—प्रसिद्धं हीति । आत्मनो ज्ञानिनं प्रति प्रियत्वेऽपि भगवतो वासुदेवस्य कथं तं प्रति प्रियत्वमित्याशङ्क्याह—तस्मादिति । अहं ज्ञानिनो निरुपाधिकप्रेमास्पदं परमपुरुषार्थत्वेनात्मत्वेन च गृहीतत्वादित्यर्थः । ज्ञानिनोऽपि भगवन्तं प्रति प्रियत्वं प्रकटयति—स चेति ॥ १७ ॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

अर्थार्थी धनाद्यर्थी । ज्ञानी चेति चतुर्विधा मां भजन्ते ॥ १६ ॥ किं सर्वेऽपि समा एते सुकृतिन इति साधारण्येन विशेषणादत आह—तेषामिति । तेषां मध्ये ज्ञानी विशिष्यते । यतो नित्ययुक्तः । आर्तादयो हि कामिनः कामपूर्तौ न मद्भजने युक्ता भवन्ति, अयंतु नित्ययुक्त एकभक्तिश्चैकभावेन भजनं करोति । तथाहि आर्ता रोगिणः सूर्यं भजन्ते, जिज्ञासवः सरस्वतीं, अर्थार्थिनः कुबेरादीनिति तेषां तत्तत्कामार्थित्वेनानेकभक्तित्वं दृश्यते । तस्य नित्ययुक्तत्वे एकभक्तित्वे च हेतुः हि यतः ज्ञानिनोऽहमत्यर्थं प्रियः आत्मत्वादेव । आत्मा च प्रियः निरुपाधिप्रेमगोचरत्वात् 'तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादान्तरं यदयमात्मा' इति श्रुतेश्च । सच ज्ञानी मम

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

ज्ञानी च ज्ञानं भगवत्तत्त्वसाक्षात्कारस्तेन नित्ययुक्तो ज्ञानी तीर्णमायो निवृत्तसर्वकामः । चकारो यस्य कस्यापि निष्कामप्रेमभक्तस्य ज्ञानिन्यन्तर्भावार्थः । हे भरतर्षभ, त्वमपि जिज्ञासुर्वा ज्ञानी वेति कतमोऽहं भक्त इति माशङ्किष्ठा इत्यर्थः । तत्र निष्कामभक्तो ज्ञानी यथा सनकादिर्यथा नारदो यथा प्रह्लादो यथा पृथुर्यथा वा शुकः निष्कामः शुद्धप्रेमभक्तो यथा गोपिकादिर्यथा वाऽक्रूरयुधिष्ठिरादिः । कंसशिशुपालादयस्तु भयाद्द्वेषाच्च संततभगवच्चिन्तापरा अपि न भक्ताः भगवदनुरक्तेरभावात् । भगवदनुरक्तिरूपायास्तु भक्तेः स्वरूपं साधनं भेदास्तथाऽभक्तानामपि भगवद्भक्तिरसायनेऽस्माभिः सविशेषं प्रपञ्चिता इतीहोपरम्यते ॥ १६ ॥ ननु 'न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः' इत्यनेन तद्विलक्षणाः सुकृतिनो मां भजन्त इत्यर्थात्प्राप्तेऽपि तेषां चातुर्विध्यं चतुर्विधा भजन्ते मामित्यनेन दर्शिताः । ततस्ते सर्वे सुकृतिन एव निर्विशेषादिति चेत्तत्राह—चतुर्विधानामपि सुकृतित्वे नियतेऽपि सुकृताधिक्येन निष्कामतया प्रेमाधिक्यात्—तेषामिति । चतुर्विधानां तेषां मध्ये ज्ञानी तत्त्वज्ञानवान्निवृत्तसर्वकामः विशिष्यते सर्वतोऽतिरिच्यते । सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । यतो नित्ययुक्तः भगवति प्रत्यगभिन्ने सदा समाहितचेता विक्षेपकाभावात् । अत एवैकभक्तिः एकस्मिन्भगवत्येव भक्तिरनुरक्तिर्यस्य स तथा तस्यानुरक्तिविषयान्तराभावात् । हि यस्मात् प्रियो निरुपाधिप्रेमास्पदमत्यर्थमत्यन्तातिशयेन ज्ञानिनोऽहं प्रत्यगभिन्नः परमात्मा । सच तस्मादत्यर्थं मम परमेश्वरस्य प्रियः आत्मा प्रियोऽतिशयेन भवतीति श्रुतिलोकयोः प्रसिद्धमेवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ तत्किमार्तादयस्त्रय

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ज्ञानिनः श्रैष्ठ्यमाह । तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी विशिष्यते आधिक्यं प्राप्नोति यतस्तत्त्ववित्त्वान्नित्ययुक्तः कदापि मद्भजनं न त्यजति । यत 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' 'तत्त्वमसि' इत्यादि श्रुत्या निर्णीते प्रत्यगभिन्ने मयि भगवति वासुदेवे भक्तिर्वृत्तिसंततिरूपा यस्य सः । प्रेमास्पदे वस्तुनि भक्तिर्भवति प्रेमास्पदश्च श्रुत्या लोकप्रसिध्या चात्मा हि यस्मादहं ज्ञानिन आत्मत्वादत्यर्थं अत्यन्तं प्रियः । स च ज्ञानी

६ श्रीधरीव्याख्या ।

एतेषां मध्ये ज्ञानी श्रेष्ठ इत्याह—तेषामिति । तेषां मध्ये ज्ञानी विशिष्टः । तत्र हेतवः—नित्ययुक्तः सदा मन्निष्ठः एकस्मिन्मय्येव भक्तिर्यस्य सः । ज्ञानिनो देहाद्यभिमानाभावेन चित्तविक्षेपाभावान्नित्ययुक्तत्वमेकान्तभक्तित्वं च संभवति नान्यस्य । अतएव हि तस्याहमत्यन्तं प्रियः स च मम । तस्मादेतैर्नित्ययुक्तत्वादिभिश्चतुर्भिर्हेतुभिः स उत्तम इत्यर्थः ॥ १७ ॥ तर्हि किमितरे त्रयस्त्वद्भक्ताः संसरन्ति

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

वासुदेवस्य प्रियाः । न, किं तर्हि—उदारा इति । उदारा उत्कृष्टा सर्व एवैते त्रयोऽपि मम प्रिया एवे-त्यर्थः । नहि कश्चिन्मद्भक्तो मम वासुदेवस्याप्रियो भवतीति ज्ञानी त्वत्यर्थं प्रियो भवतीति विशेषः। तत्कस्मादित्याह । ज्ञानी त्वात्मैव नान्यो मत्त इति मे मम मतं निश्चयः । आस्थित आरोढुं प्रवृत्तः स ज्ञानी हि यस्मादहमेव भगवान्वासुदेवो नान्योऽस्मीत्येवं युक्तात्मा समाहितचित्तः सन्मामेव परं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

ज्ञानी चेदत्यर्थमीश्वरस्य प्रियो भवति तर्हि विशेषणसामर्थ्यादितरेषामप्रियत्वं प्राप्तमिति शङ्कते—न तर्हीति। तेषां भगवन्तं प्रति प्रियत्वमत्र विवक्षितमित्याह—नेति । अत्यर्थमिति विशेषणस्य तर्हि किं प्रयोजनमिति पृच्छति—किं तर्हीति । सर्वेषां भगवदभिमुखत्वादुत्कर्षेऽपि ज्ञानिनि तदतिरेकमङ्गीकृत्य विशेषणमित्याह—उदारा इति। किं तत्र प्रमाणमित्याशङ्क्येश्वरज्ञानमित्याह—मे मतमिति । ज्ञानी त्वात्मैवेत्यत्र हेतुमाह—आस्थित इति। सर्वशब्दस्य ज्ञानिव्यतिरिक्तविषयत्वमाह—त्रयोऽपीति । ज्ञानिव्यतिरिक्तानां भगवदभिमुखत्वेऽपि ज्ञानाभावाप-राधान्न भगवत्प्रीतिविषयतेत्याशङ्क्याह—नहीति । कस्तर्हि ज्ञानवति विशेषस्तत्राह—ज्ञानी त्विति । तमेव विशेषं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—तत्कस्मादित्यादिना। सर्वमात्मानं पश्यतोऽपि तस्य तव कथं यथोक्तो निश्चयः स्यादित्या-शङ्क्यास्थित इत्येतद्व्याकरोति—आरोढुमिति । आरोहे हेतुं सूचयति—स ज्ञानीति । आरोढुं प्रवृत्तत्वमेव स्फुट-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

प्रियो भक्तानां दुर्लभत्वादिति भावः ॥ १७ ॥ उदारा इति । सर्वेऽप्येते उदारा उत्कृष्टा एव । ज्ञानी तु ममात्मै-वेति मम मतं निश्चितम् । हि यतः स युक्तात्मा अहमेव भगवान्वासुदेव इत्यभेदेन मयि समाहितचित्तो मामे-वानुत्तमां श्रेष्ठां गतिमास्थितो नतु मत्तोऽन्यदारोग्यादिकं कामयानो मद्भक्तिं करोति । किंतर्हि मत्प्राप्त्यर्थमेव मां

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

न प्रियाः न, अत्यर्थमिति विशेषणादित्याह—उदारा इति । एते आर्तादयः सकामा अपि मद्भक्ताः सर्वे त्रयोऽपि उदारा एव उत्कृष्टा एव । पूर्वजन्मार्जितानेकसुकृतराशित्वात् । अन्यथा हि मां न भजेयुरेव । आर्तस्य जिज्ञासोरर्थार्थिनश्च मद्विमुखस्य क्षुद्रदेवताभक्तस्यापि बहुलमुपलम्भात् । अतो मम प्रिया एव ते । नहि ज्ञानवानज्ञो वा कश्चिदपि भक्तो ममाप्रियो भवति किंतु यस्य यादृशी मयि प्रीतिर्ममापि तत्र तादृशी प्रीतिरिरिति स्वभावसिद्धमेवैतत् । तत्र सकामानां त्रयाणां काम्यमानमपि प्रियमहमपि प्रियः । ज्ञानिनस्तु प्रियान्तरशून्यस्याहमेव निरतिशयप्रीतिविषयः । अतः सोऽपि मम निरतिशयप्रीतिविषय इति विशेषः । अन्यथा हि मम कृतज्ञता न स्यात् कृतघ्नता च स्यात् । अत एवात्यर्थमिति विशेषणमुपात्तम् प्राक् । यथा हि 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इत्यत्र तरवर्थस्य विवक्षितत्वाद्विद्यादिव्यतिरेकेण कृतमपि कर्म वीर्यवद्भवत्येव, तथात्यर्थं ज्ञानी भक्तो मम प्रिय इत्युक्ते यो ज्ञानव्यतिरेकेण भक्तः सोऽपि प्रिय इति पर्यवस्यत्येव । अत्यर्थ-मिति विशेषणस्य विवक्षितत्वात् । उक्तंहि 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' इति । अतो मामात्मत्वेन ज्ञान-वान्ज्ञानी आत्मैव न मत्तो भिन्नः किं त्वहमेव स इति मम मतं निश्चयः । तुशब्दः सकामभेददर्शित्रितयापेक्षया निष्काम-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

मम वासुदेवस्यात्मैवातो ममात्यन्तं प्रियः ॥ १७ ॥ तर्हि किमार्तादयस्तवाप्रिया नात्मत्वेनात्यर्थमिति विशेषणादित्याह—उदारा इति । उदाराः सर्वे एते त्रयोऽप्यन्येभ्य आर्तादिभ्यः । आर्त्यादिनिवृत्त्यर्थमितरदेवतादिभक्तेभ्य उत्कृष्टाः मम प्रिया एवेत्यर्थः। नहि कश्चिदार्तो वा जिज्ञासुर्वाऽर्थार्थी वा मद्भक्तो मम वासुदेवस्याप्रियो भवति । परंतु 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' इत्युक्तत्वात् यो यदर्थं मां भजति तमहमपि तत्फलदानेन भजामि । यस्तु निष्कामी प्रेमातिशयेन मां भजति तमहमपि तथैव भजा-म्यतो ज्ञानी ह्यत्यर्थं प्रियो भवतीति विशेषः । तत्कुत इति तत्राह । ज्ञानी तु ममात्मैव नान्यो यत इति मे मतं निश्चयः । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतेः । तुशब्दस्तेभ्यो विशेषद्योतनार्थः । ज्ञानी त्वात्मैवेत्यत्र हेतुमाह—आस्थित इति । हि यस्मात्स ज्ञानी अहमेव भगवान्वासुदेवो नान्योऽहमस्मीत्येवं युक्तः समाहित आत्मा चित्तं यस्य सः मामेव परं ब्रह्मानुत्तमां गतिं निरतिशयां

६ श्रीधरीव्याख्या ।

नहि नहीत्याह—उदारा इति । सर्वेऽप्येत उदारा महान्तः । मोक्षभाज एवेत्यर्थः । ज्ञानी पुनरात्मैवेति मे मतं निश्चयः । हि यस्मात्

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

ते च चत्वारः । सर्वे चैते उदाराः । यतोऽन्ये कृपणबुद्धयः आर्तिनिवारणमर्थादि च तुल्यपाणिपादोदरशरीरसत्वेभ्योऽधिकतरं वा अ-स्मन्यूनेभ्यो मार्गयन्ते । ज्ञान्यपेक्षया तु न्यूनसत्वाः । यतस्तेषां तावदपि भेदोस्ति भगवत इदमहमभिलषिष्यामीति । भेदस्य

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

ब्रह्म गन्तव्यमनुत्तमां गतिं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ज्ञानी पुनरपि स्तूयते—बहूनामिति । बहूनां जन्मनां ज्ञानार्थसंस्कारार्जनाश्रयाणामन्ते समाप्तौ ज्ञानवान्प्राप्तपरिपाकज्ञानो मां वासुदेवं प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्षतः प्रतिपद्यते । कथं, वासुदेवः सर्वमिति । य एवं सर्वात्मानं मां प्रतिपद्यते स महात्मा न तत्समोऽन्योऽस्त्यधिको वा अतः सुदुर्लभो मनुष्याणां सहस्रेष्वित्युक्तम् ॥ १९ ॥ आत्मैव सर्वं

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

यति—मामेवेति ॥ १८ ॥ उत्तरश्लोकस्य गतार्थत्वं परिहरति—ज्ञानीति । ज्ञानार्थसंस्कारो वासना तत्तज्जन्मनि पुण्यकर्मानुष्ठानजनिता बुद्धिशुद्धिस्तदाश्रयाणां तद्वतामनन्तानां जन्मनामिति यावत् । ज्ञानवत्त्वं प्राक्तनेष्वपि जन्मसु संभावितमित्याशङ्क्याह—प्राप्तेति । ज्ञानवतो भगवत्प्रतिपत्तिं प्रश्नद्वारा विवृणोति—कथमिति । यथोक्तज्ञानस्य तद्वतश्च दुर्लभत्वं सूचयति—य एवमिति । महत्सर्वोत्कृष्टमात्मशब्दितं वैभवमस्येति महात्मा । महात्मत्वे फलित-माह—अत इति । तत्र वाक्योपक्रमानुकूल्यं कथयति—मनुष्याणामिति ॥ १९ ॥ किमिति तर्हि सर्वेषां प्रत्यग्भूते भगवति यथोक्तज्ञानं नोदेतीत्याशङ्क्य न मामित्यत्रोक्तं हृदि निधाय ज्ञानानुदये हेत्वन्तरमाह—आत्मैवेति।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

भजत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ किंच वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानवान् यो बहूनां जन्मनामन्ते चरमजन्मनि मां प्रपद्यते

४ मधुसूदनीव्याख्या।

त्वभेदादर्शित्वविशेषद्योतनार्थः । हि यस्मात्स ज्ञानी युक्तात्मा सदा मयि समाहितचित्तः सन् मां भगवन्तमनन्तमानन्दघनमात्मानमेवानुत्तमां सर्वोत्कृष्टां गतिं गन्तव्यं परमं फलमास्थितः अङ्गीकृतवान् नतु मद्भिन्नं किमपि फलं स मन्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ यस्मादेवं तस्मात्—**बहूनामिति** । बहूनां जन्मनां किंचित्किंचित्पुण्योपचयहेतूनामन्ते चरमे जन्मनि सर्वसुकृतविपाकरूपे वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानवान्सन्मां निरुपाधिप्रेमास्पदं प्रपद्यते । सर्वदा समस्तप्रेमविषयत्वेन भजते । सकलमिदमहं च वासुदेव इति दृष्ट्या सर्वप्रेम्णां मय्येव पर्यवसायित्वात् । अतः स एव ज्ञानपूर्वकमद्भक्तिमान्महात्मात्यन्तशुद्धान्तःकरणत्वाज्जीवन्मुक्तः सर्वोत्कृष्टो न तत्समोऽन्योस्ति अधिकस्तु नास्त्येव, अतः सुदुर्लभः मनुष्याणां सहस्रेषु दुःखेनापि लब्धुमशक्यः, अतः स निरतिशयमत्प्रीतिविषय इति युक्तमेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ तदेवमार्तादिभक्तत्रयापेक्षया ज्ञानिनो भक्तस्योत्कर्षः 'तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते' इत्यत्र प्रतिज्ञातो व्याख्यातः । अधुना तु सकामत्वे भेददर्शित्वे च समेऽपि देवतान्तरभक्तापेक्षयार्तादीनां त्रयाणां स्वभक्तानामुत्कर्षः उदाराः सर्व एवैत इत्यत्र प्रतिज्ञातो भगवता व्याख्यायते यावदध्यायसमाप्ति । समानेऽप्यायासे सकामत्वे भेददर्शित्वे च मद्भक्ता भूमिकाक्रमेण सर्वोत्कृष्टं मोक्षाख्यं फलं लभन्ते । क्षुद्रदेवताभक्तास्तु क्षुद्रमेव पुनः पुनः संसरणरूपं फलं। अतः सर्वेऽप्यार्ता जिज्ञासवोऽर्थार्थिनश्च मामेव प्रपन्नाः सन्तोऽनायासेन सर्वोत्कृष्टं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

गन्तव्यं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ज्ञानी अतिदुर्लभ इति पुनरपि तं स्तौति । बहूनां जन्मनां ज्ञानार्थं पुण्यसंस्काराश्रयाणामन्ते सर्वपुण्यसंस्कारपरिपाकरूपे चरमजन्मनि लब्धपरिपाकज्ञानो मां वासुदेवं प्रत्यगात्मानं प्रपद्यते । कथं प्रपद्यत इत्यत आह । वासुदेवः सर्वमिति । यदिदं सर्वं चराचरात्मकं भ्रान्त्या भाति तत्सर्वं किमपि वासुदेवातिरिक्तं न भवति 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं' 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' इत्यादिश्रुतिसूत्रेभ्यः सर्वाधिष्ठानं मां ज्ञात्वा मामेव परमात्मानं निरतिशयनिरुपाधिप्रेमविषयत्वेन भजति स महात्मा न तत्समोऽभ्यधिको वान्योऽस्तीत्यर्थः । अतः सुदुर्लभः अतिशयेन दुर्लभः । तदुक्तं 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः' इति ॥ १९ ॥ 'चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन' इति चतुर्धात्वं सुकृतिनामुक्त्वा तेषां मध्ये ज्ञानिन उत्कर्षं निरूप्येतरेषामपि तेषां स्वभक्तानां परंपरया मोक्षभाक्त्वादुदाराः सर्व एवैते इत्युक्तं । तत्र वासुदेवः सर्वमिति आत्मैव सर्वमित्येवं साक्षात्परंपरया वाऽप्रतिपत्तौ कारणमाह । यथाकथंचिदपि स्वाभिमुखा-

६ श्रीधरीव्याख्या।

स ज्ञानी युक्तात्मा मदेकचित्तः सन् न विद्यत उत्तमा यस्यास्तामनुत्तमां सर्वोत्तमां गतिं मामेवास्थित आश्रितवान् । मद्व्यतिरिक्तमन्यत्फलं न मन्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ एवंभूतो मद्भक्तोऽतिदुर्लभ इत्याह—बहूनामिति । बहूनां जन्मनां किंचित्किंचित्पुण्योपचयेनान्ते चरमे जन्मनि ज्ञानवान्सन्सर्वमिदं चराचरं वासुदेव एवेति सर्वात्मदृष्ट्या मां प्रपद्यते भजति अतः स महात्माऽपरिच्छिन्नदृष्टिः सुदुर्लभः ॥ १९ ॥ तदेवं कामिनोऽपि सन्तः कामप्राप्तये परमेश्वरं मामेव भजन्ति ते कामान्प्राप्य शनैर्मुच्यन्त इत्युक्तम् । ये त्वत्यन्तं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

भासत्वात् । ज्ञानी तु मामेवाभेदतयावलम्बते इति ततोऽहमभिन्न एव । तस्य चाहमेव प्रियो नतु फलम् । अतएव स वासुदेव

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया॥ २०॥
यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्॥ २१॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

वासुदेव इत्येवमप्रतिपत्तौ कारणमुच्यते—कामैरिति। कामैस्तैस्तैः पुत्रपशुस्वर्गादिविषयैर्हृतज्ञाना अपहृतविवेकविज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः प्राप्नुवन्ति वासुदेवादात्मनोऽन्या देवतास्तं तं नियमं देवताराधने प्रसिद्धो यो यो नियमस्तं तमास्थायाश्रित्य प्रकृत्या स्वभावेन जन्मान्तरार्जितसंस्कारविशेषेण नियता नियमिताः स्वयात्मीयया॥ २०॥ तेषां च कामिनां यो यः कामी यां यां देवतातनुं

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

कामैर्नानाविधैरपहृतविवेकविज्ञानस्य देवतान्तरनिष्ठत्वमेव प्रत्यग्भूतपरदेवताप्रतिपत्त्यभावे कारणमित्याह—कामैरिति। देवतान्तरनिष्ठत्वे हेतुमाह—तं तमिति। प्रसिद्धो नियमो जपोपवासप्रदक्षिणानमस्कारादिः। नियमविशेषाश्रयणे कारणमाह—प्रकृत्येति॥ २०॥ तत्तद्देवताप्रसादात्कामिनामपि सर्वेश्वरे सर्वात्मके वासुदेवे क्रमेण भक्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह—तेषां चेति। स्वभावतो जन्मान्तरीयसंस्कारवशादित्यर्थः। भगवद्विहितया स्थिरया श्रद्धया संस्काराधीनया देवताविशेषमाराधयतोऽपि भगवदनुग्रहादेव फलप्राप्तिरित्याह—**यो यो यामिति**॥ २१॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

सम्यग्दर्शनेनापरोक्षीकरोति स महात्मा ब्रह्मभूतः सुदुर्लभ इति योजना॥ १९॥ अन्ये तु तैस्तैः कामैः पुत्रपश्वादिविषयैर्हृतज्ञानाः हृतं दूरीकृतं ज्ञानं विवेको येषां ते। अन्यदेवताः अहमेतस्या आराधनेनेदं फलमवाप्स्यामीति भेदबुद्ध्या प्रपद्यन्ते इन्द्रादीन् तं तं नियमं चतुर्दश्युपवासादिकमास्थाय स्वया प्रकृत्या वक्ष्यमाणविधया दैव्या आसुर्या वा नियता निगृहीताः॥ २०॥ किंच यो यो भक्तः सात्त्विको राजसस्तामसो वा यां यां तनुं तादृशीमेव देवा-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

मोक्षाख्यं फलं लभन्तामित्यभिप्रायः परमकारुणिकस्य भगवतः। तत्र परमपुरुषार्थफलमपि भगवद्भजनमुपेक्ष्य क्षुद्रफले क्षुद्रदेवताभजने पूर्ववासनाविशेष एवासाधारणो हेतुरित्याह—कामैरिति। मोहनस्तम्भनाकर्षणवशीकरणमारणोच्चाटनादिविषयैर्भगवत्सेवया लब्धुमशक्यत्वेनाभिमतैस्तैस्तैः क्षुद्रैः कामैरभिलाषैर्हृतमपहृतं भगवतो वासुदेवाद्विमुखीकृत्य तत्तत्फलदातृत्वाभिमतक्षुद्रदेवताभिमुख्यं नीतं ज्ञानमन्तःकरणं येषां तेऽन्यदेवता भगवतो वासुदेवादन्याः क्षुद्रदेवताः तं तं नियमं जपोपवासप्रदक्षिणनमस्कारादिरूपं तत्तद्देवताराधने प्रसिद्धं नियममास्थायाश्रित्य प्रपद्यन्ते भजन्ते तत्तत्क्षुद्रफलप्राप्तीच्छया क्षुद्रदेवतामध्येऽपि केचित्कांचिदेव भजन्ते। स्वया प्रकृत्या नियता असाधारणया पूर्वाभ्यासवासनया वशीकृताः सन्तः॥ २०॥ तत्तद्देवताप्रसादात्तेषामपि सर्वेश्वरे भगवति वासुदेवे भक्तिर्भविष्यतीति न शङ्कनीयम्। यतः—**योय इति**। तेषां मध्ये यो

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

नासुदारतासूचनाय। कामैस्तैस्तैः पुत्रपशुस्वर्गादिविषयैरिति भाष्ये। आदिपदात्कीर्तिशत्रुजयमोहनस्तम्भनापकर्षणवशीकरणमारणोच्चाटनादयो गृह्यन्ते। तैस्तैः कामैः हृतमपहृतं विवेकज्ञानं येषां ते हृतं भगवतो वासुदेवाद्विमुखीकृत्य तत्तत्फलदातृत्वाभिमतक्षुद्रदेवताभिमुख्यं नीतं ज्ञानमन्तःकरणं येषामिति वा। अस्मिन्पक्षे उक्तार्थस्यान्यदेवताः प्रपद्यन्त इत्यनेन लाभात्। हृतज्ञाना इत्यस्य वैयर्थ्यमन्यदेवताप्रतिपत्तौ विवेकशून्यत्वस्य हेतोरलाभश्च बोध्यः। अन्यदेवता वासुदेवान्मत्तः प्रत्यगभिन्नादन्या देवता अन्यदेवता इति तेषां प्रतीतेरनुवादः। तं तं नियमं जपोपवासादिरूपं तत्तद्देवताराधने प्रसिद्धमास्थाय आश्रित्य इन्द्रादीन्प्रपद्यन्ते। तत्तन्नियमविशेषाश्रयणे हेतुमाह। प्रकृत्या स्वया स्वकीयया प्रकृतिः स्वभावः सच जन्मान्तरार्जितानेकदुष्कृतजन्यः संस्कारस्तया नियताः नियमिताः॥ २०॥ ननु तत्तत्कामैर्हृतज्ञानानामपि तेषां तत्तद्देवतानुग्रहात्क्रमेण विवेके लब्धे त्वयि वासुदेवे भक्तिर्भविष्यतीति चेत्तत्राह—**य इति**। यः कामी यां यां देवतातनुं श्रद्धया संयुक्तो भक्तः सन्नर्चितुं पूजयितुमिच्छति तस्य तस्य कामिनः श्रद्धां

६ श्रीधरीव्याख्या।

राजसास्तामसाश्च कामाभिभूताः क्षुद्रदेवताः सेवन्ते ते संसरन्तीत्याह—**कामैरितिचतुर्भिः**। ये तु तैस्तैः पुत्रकीर्तिशत्रुजयादिविषयैः कामैरपहृतविवेकाः सन्तः अन्याः क्षुद्राः भूतप्रेतयक्षादिदेवता भजन्ति। किं कृत्वा तत्तद्देवताराधने यो यो नियम उपवासादिलक्षणस्तं तं नियमं स्वीकृत्य तत्रापि स्वकीयया प्रकृत्या पूर्वाभ्यासवासनया नियताः सन्तो देवताविशेषं भजन्ति॥ २०॥ **यो यो यामिति**।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

एव सर्वमित्येवं दृढप्रतिपत्तिपावित्रीकृतहृदयः॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥ कामैस्तैरित्यादिना मयीत्यन्तम्। ये पुनः स्वेन संवे

१ मधुसूदनः।

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥ २२ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

श्रद्धया संयुक्तो भक्तश्च सन्नर्चितुं पूजयितुमिच्छति तस्य तस्य कामिनोऽचलां स्थिरां श्रद्धां तामेव विदधामि स्थिरीकरोमि ययैवं पूर्वं प्रवृत्तः स्वभावतो यो यो यां देवतातनुं श्रद्धयार्चितुमिच्छतीति ॥ २१॥ स तयेति । स तया मद्विहितया श्रद्धया युक्तः संस्तस्या देवतातन्वा राधनमीहते चेष्टते लभते च ततस्तस्या आराधितायाः देवतातन्वाः कामानीप्सितान्मयैव परमेश्वरेण सर्वज्ञेन कर्मफलविभागज्ञतया विहितान्निर्मितांस्तान्, हि यस्मात्ते भगवता विहिताः कामास्तस्मात्तानवश्यं लभत इत्यर्थः । हितानिति पदच्छेदे हितत्वं कामानामुपचरितं कल्प्यं, नहि कामा हिताः कस्यचित् ॥ २२ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

ईहते निर्वर्तयतीत्यर्थः । आराधितदेवताप्रसादात्फलप्राप्तौ किमीश्वरेणेत्याशङ्क्य तस्य सर्वज्ञस्य कर्मफलविभागाभिज्ञस्य तत्तद्देवताधिष्ठातृत्वात्तस्यैव फलदातृत्वमित्याह—सर्वज्ञेनेति । 'एको बहूनां यो विदधाति कामान्' इत्यादिश्रुतिमाश्रित्य हि तानिति पदद्वयं व्याचष्टे—यस्मादिति । हितानित्येकं पदमिति पक्षं प्रत्याह—हितानिति । मुख्यत्वसंभवे किमित्यौपचारिकत्वमित्याशङ्क्याह—नहीति ॥ २२ ॥ प्रेक्षापूर्वकारिणि कामानां हितत्वाभावे हेतुमाह—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

दिरूपां यक्षरक्षोरूपां भूतप्रेतरूपां वा मूर्तिं श्रद्धया तादृश्यैवार्चितुमिच्छति तस्य तस्य भक्तस्य तामेव श्रद्धां सात्त्विकीं राजसीं तामसीं वाहं सर्वेश्वरोऽचलां विदधामि ॥ २१ ॥ ततश्च स तया श्रद्धया युक्तः सन् तस्या मूर्तेराराधनं ससाधनं वशीकरणमीहते इच्छति । ततश्च कामान्विपर्यांल्लभते । मयैव विहितानाज्ञापितान् । हितानीप्सितान् ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

यः कामी यां यां तनुं देवतामूर्तिं श्रद्धया जन्मान्तरवासनावलप्रादुर्भूतया भक्त्या संयुक्तः सन्नर्चितुं अर्चयितुमिच्छति प्रवर्तते । चौरादिकस्यार्चयतेर्णिजभावपक्षे रूपमिदम् । तस्य तस्य कामिनस्तामेव देवतातनुं प्रति श्रद्धां पूर्ववासनावशात्प्राप्तां भक्तिमचलां स्थिरां विदधामि करोम्यहमन्तर्यामी नतु मद्विषयां श्रद्धां तस्य तस्य करोमीत्यर्थः । तामेव श्रद्धामिति व्याख्याने यच्छब्दान्वयः स्पष्टस्तस्मात्प्रतिशब्दमध्याहृत्य व्याख्यातम् ॥ २१ ॥ स तयेति । स कामी तया मद्विहितया स्थिरया श्रद्धया युक्तस्तस्याः देवतातन्वाः राधनं पूजनमीहते निर्वर्तयति । उपसर्गरहितोऽपि राधयतिः पूजार्थः । सोपसर्गत्वे ह्याकारः श्रूयेत । लभते च ततस्तस्याः देवतातन्वाः सकाशात्कामानीप्सितान् तान्पूर्वसंकल्पितान् । हि प्रसिद्धम् । मयैव सर्वज्ञेन सर्वकर्मफलदायिना तत्तद्देवतान्तर्यामिणा विहितान् तत्तत्फलविपाकसमये निर्मितान् हितान्मनःप्रियानित्यैकपद्यं वा । अहितत्वेऽपि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

यया भक्तः सन्नर्चितुमिच्छति तामेवाचलां स्थिरां विदधामि करोमि । यां यां तनुमिति यच्छब्दान्वयस्तु यो यां देवतातनुमर्चितुमिच्छतीत्यादिवदद्भिराचार्यैरुत्तरश्लोकस्थ तस्या इत्यनेन दर्शितः । एतेन यां देवतातनुं प्रति श्रद्धां विदधामि । तामेव श्रद्धामिति व्याख्याने यच्छब्दान्वयः स्पष्टस्तस्मात्प्रतिशब्दमध्याहृत्य व्याख्यातमिति प्रत्युक्तम् । तामेव श्रद्धामिति भाष्यकृद्व्याख्याने प्रतिशब्दाध्याहारं विनैव उक्तरीत्या यच्छब्दान्वयस्य स्पष्टत्वेनैवंवदतामज्ञताया अतिस्फुटत्वात् ॥ २१ ॥ यो यां देवतातनुं अर्चितुमिच्छति स तया मद्विहितयाऽचलया श्रद्धया युक्तः तस्या देवतातन्वा राधनं आराधनमर्चनमीहते चेष्टते करोति ततस्तस्या आराधितायाः देवतातन्वाः सकाशादवश्यं कामानीप्सितान् लभते च । हि यस्मान्मया कर्मफलविभागज्ञेन भगवता विहिताः निर्मिताः । अतस्तान् हि स्फुटमेतदिति तु तत्तद्देवतास्वातन्त्र्यप्रतिपादकशास्त्रे लोके चास्यास्फुटत्वादाचार्यैर्न व्याख्यातम् । हितानिति पदच्छेदे तु वस्तुतोऽहितानां

६ श्रीधरीव्याख्या ।

तेषां मध्ये यो यो भक्तः यां यां तनुं देवतारूपां मदीयामेव मूर्तिं श्रद्धयार्चितुमिच्छति प्रवर्तते तस्य तस्य भक्तस्य तत्तन्मूर्तिविषयां तामेव श्रद्धामचलां दृढामहमन्तर्यामी विदधामि करोमि ॥ २१ ॥ ततश्च—स तयेति । स भक्तस्तया दृढया श्रद्धया तस्यास्तनोराराधनमीहते करोति । ततश्च ये संकल्पिताः कामास्तान्कामान् ततो देवताविशेषाल्लभन्ते किंतु मयैव तत्तद्देवतान्तर्यामिणा विहितान्निर्मितान् हि स्फुटमेव तत्तद्देवतानामपि मदधीनत्वान्ममूर्तित्वाच्चेत्यर्थः ॥ २२ ॥ तदेव यद्यपि सर्वा अपि देवता ममैव मूर्तयः अतस्तदाराधन-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

दमादिकामनास्वभावेन विचित्रेण परिच्छिन्नमनसस्ते कामनापहृतचेतसस्तुच्छतुच्छामेव ममैवावान्तरतनुं देवताविशेषमुपासते । अतो

१ मधुसूदनः. २ श्रीधरः.

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

यस्मादन्तवत्साधनव्यापारा अविवेकिनः कामिनश्च तेऽतोन्तवद्विनाशि तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसामल्पप्रज्ञानां देवान्देवयजो यान्ति देवान्यजन्तीति देवयजस्ते देवान्यान्ति । मद्भक्ता यान्ति मामपि । एवं समानेऽप्यायासे मामेव न प्रतिपद्यन्तेऽनन्तफलायाहो खलु कष्टं वर्तन्त इत्यनुक्रोशं दर्शयति

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

यस्मादिति । किंच ये कामिनस्ते न विवेकिनस्ततश्चाविवेकपूर्वकत्वात्कामानां कुतो हितत्वाशङ्केत्याह—अविवेकिन इति । कामानामानन्त्यफलत्वेन हितत्वमाशङ्क्याह—अत इति । तेषामविवेकपूर्वकत्वमतःशब्दार्थः । तुशब्दोऽवधारणार्थः । कामफलस्य विनाशित्वे किमिति कामनिष्ठत्वं जन्तूनामित्याशङ्क्य प्रज्ञामान्द्यादित्याह—अल्पेति । किं तर्हि साधनमनन्तफलायेत्याशङ्क्य भगवद्भक्तिरित्याह—मद्भक्ता इति । अक्षरार्थमुक्त्वा श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह—एवमिति । देवताप्राप्तौ चेति शेषः । मामेवेत्यादौ देवताविशेषं प्रपद्यन्तेऽन्तवत्फलायेति वक्तव्यम् । उक्तवैपरीत्ये कारणमविवेकातिरिक्तं नास्तीत्यभिप्रेत्याह—अहो खल्विति ॥ २३ ॥ भगवद्भजनस्योत्तमफलत्वेऽपि प्राणिनां प्रायेण

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

एतेन सर्वासां देवतानां स्वाज्ञावशवर्तित्वं दर्शितम् ॥ २२ ॥ अल्पमेधसां 'अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यन्मनुतेऽन्यद्विजानाति तदल्पम्' इति श्रुतेः द्वैतमल्पं तत्रैव मेधा येषां ते । बाह्यार्थाभिलाषिणामित्यर्थः । तेषां तत्फलमन्तवत् सर्वस्य बाह्यार्थस्यान्तवत्त्वादेव । तुशब्दोऽभेदेनेश्वरभक्तेभ्यो विभेदार्थः । यतो देवयजो देवान्यजन्ते इति देवयजस्ते देवानन्तयुक्तानेव यान्ति । एवं यक्षरक्षोभक्ता यक्षादीनेव यान्ति । भूतप्रेतभक्ताश्च भूतादीनेवेत्यपि द्रष्टव्यम् । मद्भक्तास्तु मामेवानन्तं यान्ति । अतस्तेऽनन्तफलभाज इत्यर्थः ॥ २३ ॥ एवं तर्हि कुतस्त्वामेव सर्वे न प्रतिपद्यन्त

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

हिततया प्रतीयमानानित्यर्थः ॥ २२ ॥ यद्यपि सर्वा अपि देवताः सर्वात्मनो ममैव तनवस्तदाराधनमपि वस्तुतो मदाराधनमेव सर्वत्रापि च फलदातान्तर्याम्यहमेव तथापि साक्षान्मद्भक्तानां च तेषां च वस्तुविवेकाविवेककृतं फलवैषम्यं भवतीत्याह—अन्तवत्त्विति । अल्पमेधसां मन्दप्रज्ञत्वेन वस्तुविवेकासमर्थानां तेषां तत्तद्देवताभक्तानां तन्मया विहितमपि तत्तद्देवताराधनजं फलं अन्तवदेव विनाश्येव नतु मद्भक्तानां विवेकिनामिवानन्तं फलं तेषामित्यर्थः । कुत एवं यतो देवानिन्द्रादीनन्तवन्त एव देवयजो मदन्यदेवताराधनपरा यान्ति प्राप्नुवन्ति । मद्भक्तास्तु त्रयः सकामाः प्रथमं मत्प्रसादादभीष्टान्कामान्प्राप्नुवन्ति । अपिशब्दप्रयोगात्ततो मदुपासनापरिपाकान्मामनन्तमानन्दघनमीश्वरमपि यान्ति प्राप्नुवन्ति । अतः समानेऽपि सकामत्वे मद्भक्तानामन्यदेवताभक्तानां च महदन्तरं तस्मात्साधूक्तमुदाराः सर्व एवैत इति ॥ २३ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

कामानां हितत्वमौपचारिकं कल्पनीयम् ॥ २२ ॥ समानेप्यायासेऽन्तवत्फलसाधने तत्तद्देवताराधने प्रवर्तन्ते नतु मामेव भगवन्तं सर्वात्मानं तत्तत्कर्मफलप्रदं वासुदेवमनन्तफलाय प्रतिपद्यन्ते इत्यहो तेषामल्पबुद्धितेत्यनुक्रोशं दर्शयन्नाह—अन्तवदिति । तेषां तत्तद्देवताराधनपराणामल्पमेधसां 'अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम्' इति श्रुतेरल्पे द्वैते मेधा बुद्धिर्येषां ते भेदबुद्धय इत्यर्थः । अल्पेऽन्तवत्फले बुद्धिर्येषामिति वा, अल्पे परिच्छिन्ने देवतान्तरे बुद्धिर्येषामिति वा, अल्पानन्तफलाय वासुदेव एव भजनीयो नतु अन्तवत्फलाय देवतान्तरमिति विवेक्तुमक्षमत्वात्स्वल्पा बुद्धिर्येषामिति वा, फलमन्तवद्विनाशि तु एव भवति तन्मया दत्तमपि । तदेवाह । यतो देवयज इन्द्राद्यर्चका देवानन्तवतो यान्ति गच्छन्ति । मद्भक्तास्त्वार्तादयस्त्रयोऽपि तत्तदीप्सितं लब्ध्वा क्रमेण मां वासुदेवं सच्चिदानन्दघनमनन्तं परमात्मानं मोक्षाभिधेयमपि यान्ति गच्छन्ति ॥ २३ ॥ तर्हि सर्वेऽपि देवतान्तरभजनं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मपि वस्तुतो मदाराधनमेव तत्तत्फलदातापि चाहमेव तथापि साक्षान्मद्भक्तानां च तेषां फलवैषम्यं भवतीत्याह—अन्तवत्त्विति । अल्पमेधसां परिच्छिन्नदृष्टीनां मया दत्तमपि तत्फलमन्तवद्विनाशि भवति । तदेवाह । देवान्यजन्तीति देवयजः ते देवानन्तवतो यान्ति मद्भक्तास्तु मामनाद्यन्तं तं परमानन्दं प्राप्नुवन्ति ॥ २३ ॥ ननु च समाने प्रयासे महति च फलविशेषे सति सर्वेऽपि किमिति देवतान्तरं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

मत्त एव कामफलमुपाददते किंतु तस्यान्तोऽस्ति । निजयैव वासनया परिमितीकृतत्वात् । अतएवेन्द्रादिभावनातात्पर्येण यागादि कुर्वन्तस्तथाविधमेव फलमुपाददते । मत्प्राप्तिपरास्तु मामेव ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ननु सर्वगते भगवत्त्वे किमिति देवतान्तरोपासना

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥
नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ॥
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

भगवान् ॥ २३ ॥ किंनिमित्तं मामेव न प्रपद्यते इत्युच्यते—अव्यक्तमिति । अव्यक्तमप्रकाशं व्यक्तिमापन्नं प्रकाशं गतमिदानीं मन्यन्ते मां नित्यप्रसिद्धमीश्वरमपि सन्तमबुद्धयोऽविवेकिनः परं भावं परमात्मस्वरूपमजानन्तोऽविवेकिनो ममाव्ययं व्ययरहितमनुत्तमं निरतिशयं मदीयं भावमजानन्तो मन्यन्त इत्यर्थः ॥ २४ ॥ तदीयमज्ञानं किंनिमित्तमित्युच्यते—नाहमिति । नाहं प्रकाशः सर्वस्य लोकस्य केषां-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

तन्निष्ठत्वाभावे प्रश्नपूर्वकं निमित्तं निवेदयति—किंनिमित्तमित्यादिना । अप्रकाशं शरीरग्रहणात्पूर्वमिति शेषः । इदानीं लीलाविग्रहपरिग्रहावस्थायामित्यर्थः । प्रकाशस्य तर्हि कादाचित्कत्वं भगवति प्राप्तं नेत्याह—नित्येति । कथं तर्हि भगवन्तमागन्तुकप्रकाशं मन्यन्ते तत्राबुद्धय इत्युत्तरम् । तद्विवृणोति—परमिति । परमनुत्तममिति विशेषणद्वयं सोपाधिकनिरुपाधिकभावार्थम् ॥ २४ ॥ अविवेकरूपमज्ञानं भगवन्निष्ठाप्रतिबन्धकमुक्तं तस्मिन्नपि निमित्तं प्रश्नपूर्वकमनाद्यज्ञानमुपन्यस्यति—तदीयमज्ञानमित्यादिना । त्रिभिर्गुणमयैरित्यनौपाधिकरूपस्याप्रतिपत्तौ कारण-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

इत्याशङ्क्याज्ञानादित्याह—अव्यक्तमिति । अव्यक्तं सर्वोपाधिशून्यत्वेनास्पष्टमपि वासुदेवशरीरेण व्यक्तिमापन्नमस्मदादिवच्छरीराभिमानिनं मामबुद्धयो मन्यन्ते । यतो मम परं भावं परत्वमुत्कृष्टत्वमजानन्तः । उत्कृष्टत्वमेव विशिनष्टि । अव्ययं न व्येतीत्यव्ययमविनाशिनम् । अनुत्तमं यस्मादन्यदुत्कृष्टं च नास्ति । निरतिशयमखण्डैश्वर्यरूपमित्यर्थः ॥ २४ ॥ कुतस्त्वद्विषयमज्ञानं लोकस्येत्यत आह—नाहमिति । हे योग योगिन् । अर्शआद्यच्प्रत्ययान्तोऽयं योगशब्दः ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

एवं भगवद्भजनस्य सर्वोत्तमफलत्वेऽपि कथं प्रायेण प्राणिनो भगवद्विमुखा इत्यत्र हेतुमाह भगवान्—अव्यक्तमिति । अव्यक्तं देहग्रहणात्प्राक् कार्याक्षमत्वेन स्थितमिदानीं वसुदेवगृहे व्यक्तिं भौतिकदेहावच्छेदेन कार्यक्षमतां प्राप्तं किंचिज्जीवमेव मन्यन्ते मामीश्वरमप्यबुद्धयो विवेकशून्या अव्यक्तं सर्वकारणमपि मां व्यक्तिं कार्यरूपतां मत्स्यकूर्माद्यनेकावताररूपेण प्राप्तमिति वा । कथं ते जीवास्त्वां न विचिन्वन्ति तत्राबुद्धय इत्युक्तं हेतुं विवृणोति—परमिति । परं सर्वकारणरूपमव्ययं नित्यं मम भावं स्वरूपं सोपाधिकमजानन्तस्तथा निरुपाधिकमप्यनुत्तमं सर्वोत्कृष्टमनतिशयाद्वितीयपरमानन्दघनमनन्तं मम स्वरूपमजानन्तो जीवानुकारिकार्यदर्शनाज्जीवमेव कंचिन्मां मन्यन्ते, ततो मामीश्वरत्वेनाभिमतं विहाय प्रसिद्धं देवतान्तरमेव भजन्ते । ततश्चान्तवदेव फलं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अग्रे च वक्ष्यते 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्' इति ॥ २४ ॥ ननु जन्मकालेऽपि सर्वयोगिध्येयं श्रीवैकुण्ठस्थमैश्वरमेव रूपमाविर्भावितवति संप्रति च श्रीवत्सकौस्तुभवनमालाकिरीटकुण्डला-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

विहाय त्वामेव कुतो न प्रतिपद्यन्त इत्याशङ्क्य मदप्रतिपत्तौ मत्परमेश्वरभावाज्ञानमेव निमित्तमित्याह । अव्यक्तमप्रकाशं लीलाविग्रहग्रहणात्पूर्वं इदानीं तद्ग्रहणावस्थायां व्यक्तिमापन्नं प्रकाशमागतं मां मन्यन्ते अबुद्धयो विवेकहीनाः । अबुद्धय इत्येतदुक्तं विवृणोति । ममाव्ययं व्ययरहितमनुत्तमं निरतिशयं परं भावं परमात्मस्वरूपं सोपाधिनिरुपाध्यात्मकमजानन्तोऽविवेकिनो नित्यप्रसिद्धमीश्वरमपि सन्तं मां पूर्वमसन्तमधुनैवोत्पन्नं मन्यन्ते इत्यर्थः ॥ २४ ॥ स्वाज्ञाने निमित्तमाह—नेति । अहं परमेश्वरः सर्वस्य लोकस्य परमे-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

हित्वा त्वामेव न भजन्ति तत्राह—अव्यक्तमिति । अव्यक्तं प्रपञ्चातीतं मां व्यक्तिं मनुष्यमत्स्यकूर्मादिरूपं प्राप्तमल्पबुद्धयो मन्यन्ते । तत्र हेतुः । मम परं भावं स्वरूपमजानन्तः । कथंभूतम् । अव्ययं नित्यं न विद्यत उत्तमो यस्मात्तं भूपं अतो जगद्रक्षार्थं लीलयाविष्कृतनानाविशुद्धोर्जितसत्वमूर्तिं मां परमेश्वरं स्वकर्मनिर्मितभौतिकदेहं देवतान्तरसमं पश्यन्तो मद्भक्तयो मां नातीवाद्रियन्ते प्रत्युत क्षिप्रफलं देवतान्तरमेव भजन्ति ते चोक्तप्रकारेणान्तवत्फलं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ तेषां स्वज्ञाने हेतुमाह—नाहमिति । सर्वस्य लोकस्य

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

कानां मितं फलम् । उच्यते—अव्यक्तमिति । ते खल्वल्पबुद्धित्वान्मत्स्वरूपं पारमार्थिकमविद्यमानव्यक्तिकं न प्रत्यभिजानते अपितु निजकामनासमुचिताकारविशिष्टज्ञानस्वभावां व्यक्तिमेवापन्नं विदन्ति नान्यथा अतएव न नाक्याकरे वा कश्चिद्गुहः किंतु सिद्धान्तोऽयमत्र यः कामनापरिहारेण यत्किंचिद्देवतारूपमालम्बते तस्य तच्छुद्धमुक्तभावेन पर्यवस्यति विपर्ययात्तु विपर्यय इति ॥ २४ ॥ नाहमिति ।

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

चिदेव मद्भक्तानां प्रकाशोऽहमित्यभिप्रायः । योगमायासमावृतः योगो गुणानां युक्तिर्घटनं सैव माया योगमाया तया योगमायया समावृतः संछन्न इत्यर्थः । अतएव मूढो लोकोऽयं नाभिजानाति मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥ यया योगमायया समावृतं मां लोको नाभिजानाति नासौ योगमाया मदीया सती

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मुक्तमत्र तु सोपाधिकस्यापीति विशेषं गृहीत्वा व्याचष्टे—नाहमिति । तर्हि भगवद्भक्तिरनुपयुक्तेत्याशङ्क्याह—केषांचिदिति । सर्वस्य लोकस्य न प्रकाशोऽहमित्यत्र हेतुमाह—योगेति । अनाद्यनिर्वाच्याज्ञानाच्छन्नत्वादेव मद्विषये लोकस्य मौढ्यं ततश्च मदीयस्वरूपविवेकाभावान्मज्ञिष्ठत्वराहित्यमित्याह—अतएवेति ॥ २५ ॥ मायया भगवानावृतश्चेत्तस्यापि लोकस्येव ज्ञानप्रतिबन्धः स्यादित्याशङ्क्याह—ययेति । न हीयं माया मायाविनो विज्ञानं प्रतिबध्नाति माया-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

अहं तत्पदार्थः सर्वस्य योगिनस्त्वंपदार्थमात्राभिज्ञस्य नप्रकाशोऽस्मि । तत्र हेतुः मायासमावृत इति । भाष्ये तु योगो युक्तिर्गुणानां घटनं सैव योगमाया चित्तसमाधिर्वा योगो भगवतस्तत्कृता मायेति । भगवत्संकल्पवशवर्तिनी मायेत्यर्थः । उत्तरार्धः स्पष्टार्थः ॥ २५ ॥ ननु त्वदभिन्नं लोकं त्वन्माया मोहयति चेत्त्वां कुतो न मोहयतीत्यत आह—वेदाहमिति । सत्यम् । सत्यपि लोकस्य मम चाभेदे औपाधिकभेदस्य सत्त्वादुपाधिधर्माभिमानित्वाल्लोको मूढः, तद-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

दिदिव्योपकरणशालिनि कम्बुकमलकौमोदकीचक्रवरधारिचतुर्भुजे श्रीमद्वैनतेयवाहने निखिलसुरलोकसंपादितराजराजेश्वराभिषेकादिमहावैभवे सर्वसुरासुरजेतरि विविधदिव्यलीलाविलासशीले सर्वावतारशिरोमणौ साक्षाद्वैकुण्ठनायके निखिललोकदुःखविस्ताराय भुवमवतीर्णे विरिञ्चिप्रपञ्चासंभविनिरतिशयसौन्दर्यसारसर्वस्वमूर्तौ बाललीलाविमोहितविधातरि तरणिकिरणोज्ज्वलदिव्यपीताम्बरे निरुपमश्यामसुन्दरे करदीकृतपारिजातार्थपराजितपुरन्दरे बाणयुद्धविजितशशाङ्कशेखरे समस्तसुरासुरविजयिनरकप्रभृतिमहादैतेयप्रकरप्राणपर्यन्तसर्वस्वहारिणि श्रीदामादिपरमरङ्कमहावैभवकारिणि षोडशसहस्रदिव्यरूपधारिण्यपरिमेयगुणगरिमणि महामहिमनि नारदमार्कण्डेयादिमहामुनिगणस्तुते त्वयि कथमविवेकिनोऽपि मनुष्यबुद्धिर्जीवबुद्धिर्वेत्यर्जुनाशङ्कामपनिनीषुराह भगवान्—अहं सर्वस्य लोकस्य न प्रकाशः स्वेन रूपेण प्रकटो न भवामि किंतु केषांचिन्मद्भक्तानामेव प्रकटो भवामीत्यभिप्रायः । कथं सर्वस्य लोकस्य न प्रकट इत्यत्र हेतुमाह—योगमायासमावृत इति । योगो मम संकल्पस्तद्वशवर्तिनी माया योगमाया तयाऽयं मद्भक्तो जनो मां स्वरूपेण न जानाति संकल्पानुविधायिन्या मायया सम्यगावृतः । सत्यपि ज्ञानकारणे ज्ञानविषयत्वायोग्यः कृतः । अतो यदुक्तं परं भावमजानन्त इति तत्र मम संकल्प एव कारणमित्युक्तं भवति । अतो मम मायया मूढ आवृतज्ञानः सन्नयं चतुर्विधभक्तविलक्षणो लोकः सत्यपि ज्ञानकारणे मामजमव्ययमनादिमनन्तं परमेश्वरं नाभिजानाति किंतु विपरीतदृष्ट्या मनुष्यमेव कंचिन्मन्यत इत्यर्थः । विद्यमानं वस्तुस्वरूपमावृणोत्यविद्यमानं च किंचिद्दर्शयतीति लौकिकमायायामपि प्रसिद्धमेतत् ॥ २५ ॥ अतो मायया स्वाधीनया सर्वव्यामोहकत्वात्स्वयं चाप्रतिबद्धज्ञानत्वात्—वेदाहमिति । अहं अप्रतिबद्धसर्वविज्ञानः मायया सर्वाँल्लोकान्मोहयन्नपि समतीतानि चिरविनष्टानि वर्तमानानि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

स्वेन रूपेण प्रकटो न भवामि । किंतु केषांचित्स्वभक्तानां प्रकाशोऽहमित्यभिप्रायः । तत्र हेतुमाह—योगेति । योगो गुणानां युक्तिर्घटनं सैव माया तया । यद्वा योगो भगवतश्चित्तसमाधिस्तत्कृता माया । भगवत्संकल्पवशवर्तिनीति यावत् । उभयथाप्यनाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं तया योगमायया समावृतः संच्छन्नः । आच्छादित इति यावत् । हे योग योगिन् । अर्शआद्यच्प्रत्ययान्तोऽयं योगशब्दः । अहं तत्पदार्थः सर्वस्य योगिनस्त्वंपदार्थमात्राभिज्ञस्य न प्रकाशोऽस्मि । तत्र हेतुः मायया समावृत इति । अन्येषां पक्षस्तु आर्तिकगत्याश्रयणात्मिकयाऽरुच्या ग्रस्तः अतोऽनाद्यनिर्वाच्याज्ञानेन मूढो मोहं गतोऽयं लोको मद्विमुखः मामजमव्ययं नाभिजानाति ॥ २५ ॥ मायया त्वमावृतश्चेत्तवापि लोकस्येव ज्ञानप्रतिबन्धः स्यादित्याशङ्क्याह—वेदेति । अहमप्रतिबद्धज्ञानशक्तिः समतीतानि

६ श्रीधरीव्याख्या ।

नाहं प्रकाशः प्रकटो न भवामि किंतु मद्भक्तानामेव । यतो योगमायया समावृतः । योगो युक्तिः मदीयः कोप्यचिन्त्यप्रज्ञाविलासः स एव माया अघटमानघटनाचातुर्यं अनया संछन्नः अतएव मत्स्वरूपज्ञाने मूढः सन्नयं लोकः अजमव्ययं च मां न जानाति ॥ २५ ॥ सर्वोत्तमं मत्स्वरूपमजानन्त इत्युक्तम्, तदेव स्वस्य सर्वोत्तमत्वमनावृतज्ञानशक्तित्वेन दर्शयन्नन्येषामज्ञानमेवाह—वेदेति । समतीतानि

१ नीलकण्ठ.

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

ममेश्वरस्य मायाविनो ज्ञानं प्रतिबध्नाति यथान्यस्यापि मायाविनो माया ज्ञानं तद्वद्, यत एवमतो— वेदाहमिति । अहं तु वेद जाने समतीतानि समतिक्रान्तानि भूतानि तथा वर्तमानानि चार्जुन भविष्याणि च भूतानि वेदाहं । मां तु वेद न कश्चन मद्भक्तं मच्छरणमेकं मुक्त्वा । मत्तत्त्ववेदनाभावादेव न मां भजते ॥ २६ ॥ केन पुनस्त्वत्तत्त्ववेदनप्रतिबन्धेन प्रतिबद्धानि सन्ति जायमानानि सर्वभूतानि त्वां न विदन्तीत्यपेक्षायामिदमाह—इच्छेति । इच्छाद्वेषसमुत्थेनेच्छा च द्वेषश्चेच्छाद्वेषौ ताभ्यां समु-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

त्वाल्लौकिकमायावत्, अथवा नेश्वरो मायाप्रतिबद्धज्ञानो मायावित्वाल्लौकिकमायाविवदित्यर्थः । भगवतो मायाप्रतिबद्धज्ञानत्वाभावेन सर्वज्ञत्वमप्रतिबद्धं सिद्धमित्याह—यत इति । लोकस्य मायाप्रतिबद्धविज्ञानत्वादेव भगवदाभिमुख्यशून्यत्वमित्याह—**मां त्विति** । कालत्रयपरिच्छिन्नसमस्तवस्तुपरिज्ञाने प्रतिबन्धो नेश्वरस्यास्तीति द्योतनार्थस्तुशब्दः । मां त्विति लोकस्य भगवत्तत्त्वविज्ञानप्रतिबन्धं द्योतयति । तर्हि तद्भक्तिर्विफलेत्याशङ्क्याह—मद्भक्तमिति । तर्हि सर्वोऽपि तद्भक्तिद्वारा त्वां ज्ञास्यति नेत्याह—मत्तत्त्वेति । विवेकवतो मद्भजनं नतु विवेकशून्यस्य सर्वस्यापीत्यर्थः ॥ २६ ॥ भगवत्तत्त्वविज्ञानप्रतिबन्धकं मूलाज्ञानातिरिक्तं प्रश्नद्वारेणोदाहरति—केनेत्यादिना । पुनःशब्दात्प्र-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

भावाचाहं सर्वज्ञ इति विशेषः । अक्षरार्थः स्पष्टः ॥२६॥ केन पुनर्निमित्तेनातीतादीनि भूतानि न जानन्तीत्याशङ्क्याह—**इच्छेति** । इच्छा रागः द्वेषस्ताभ्यां समुत्थितो द्वन्द्वमोहः शोभनाशोभनसत्यासत्यनित्यानित्यात्मानात्मसु विपर्ययः

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

च भविष्याणि च एवं कालत्रयवर्तीनि भूतानि स्थावरजङ्गमानि सर्वाणि वेद जानामि । हे अर्जुन, अतोऽहं सर्वज्ञः परमेश्वर इत्यत्र नास्ति संशय इत्यर्थः । मां तु । तुशब्दो ज्ञानप्रतिबन्धद्योतनार्थः । मां सर्वदर्शनमपि मायाविनमिव मन्मायामोहितः कश्चन कोऽपि मदनुग्रहभाजनं मद्भक्तं विना न वेद मन्मायामोहितत्वात् । अतो मत्तत्त्ववेदनाभावादेव प्रायेण प्राणिनो मां न भजन्त इत्यभिप्रायः ॥ २६ ॥ योगमायां भगवत्तत्त्वविज्ञानप्रतिबन्धहेतुमुक्त्वा देहेन्द्रियसंघाताभिमानातिशयपूर्वकं भोगाभिनिवेशं हेत्वन्तरमाह—**इच्छेति** । इच्छाद्वेषाभ्यामनुकूलप्रतिकूलविषयाभ्यां समुत्थितेन शीतोष्णसुखदुःखादिद्वन्द्वनिमित्तेन

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

समतिक्रान्तानि वर्तमानानि भविष्याणि च भूतानि चराचरात्मकानि सर्वाणि वेद जानामि । त्वमपि योगाद्यभ्यासेन स्वच्छान्तःकरणः सन् ज्ञातुं शक्तोसि । अहं तु नित्यशुद्धः सर्वोपाधिधर्माभिमानमलशून्यो जानामीति किमु वक्तव्यमिति सूचयन्संबोधयति अर्जुनेति । मां तु परमात्मानं मद्भक्तं मच्छरणमेकं त्यक्त्वा न कश्चन वेद जानाति । तथाच यया मायया समावृतं मां लोको नाभिजानाति नासौ मदीया सती ममेश्वरस्य मायाविनो ज्ञानं प्रतिबध्नाति मायात्वात् लौकिकमायावत् । यद्वा नाहं मायया प्रतिबद्धज्ञानः मायावित्वात् लौकिकमायाविवदिति भावः ॥ २६ ॥ भगवत्तत्त्वापरिज्ञाने मूलाज्ञानं निमित्तमुक्त्वा तत्र प्रतिबन्धकान्तरमाह । इच्छाद्वेषाभ्यां रागद्वेषाभ्यामनुकूलप्रतिकूलविषयाभ्यामुत्थितेन शीतोष्णसुखदुःखनिमित्तेन मोहेन चित्तव्याकुलतापादकेन सर्वाणि भूतानि सर्गे उत्पत्तिकाले प्राप्ते संमोहमतिमूढतां यान्ति गच्छन्ति । इच्छाद्वेषवशीकृतचित्तस्य बाह्यपदार्थेष्वपि यथा भूतार्थविषयं ज्ञानं नोत्पद्यते ताभ्यामाविष्टबुद्धेः संमूढस्य प्रत्यगात्मनि बहुप्रतिबन्धे सति तन्नोत्पद्यत इति किमु वक्तव्यमिति भारत परंतपेति संबोधनद्वयेनोत्तमवंशोद्भवत्वात् स्वतः शत्रुतापनत्वेनोत्कृष्टशक्तिमत्त्वाच्च उक्तप्रतिबन्धेन संमोहं गन्तुमयोग्योऽसीति सूचयति । यत्तु केन पुनर्निमित्तेनातीतादीनि भूतानि न जानन्तीत्याशङ्क्याह—**इच्छेति** । इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन शोभनाशोभनसत्यासत्यनित्यानित्यात्मानात्मसु विपर्ययस्तेन

६ श्रीधरीव्याख्या ।

विनष्टानि वर्तमानानि भावीनि च त्रिकालवर्तीनि भूतानि स्थावरजंगमानि सर्वाण्यहं वेद जानामि, मायाश्रयत्वान्मम तस्याः स्वाश्रयव्यामोहकत्वाभावादिति प्रसिद्धम् । मां तु न कोपि वेत्ति मन्मायामोहितत्वात् । प्रसिद्धं हि लोके मायायाः स्वाश्रयाधीनत्वमन्यमोहकत्वं च ॥ २६ ॥ तदेवं मायाविषयत्वेन जीवानां परमेश्वराज्ञानमुक्तम्, तस्यैवाज्ञानस्य [illegible]त्वे कारणमाह—इच्छाद्वेषसमुत्थेनेति ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

सर्वेषां नाहं गोचरतां प्राप्नोमि ॥ २५ ॥ २६ ॥ ननु च कर्माण्येव क्रियमाणानि प्रलयकाले मोक्षं प्रविदधति अन्यथा किमिति महाप्रलयमुपजायते इत्याशङ्कायामारभ्यते—इच्छेत्यादि । इच्छाद्वेषक्रोधमोहादिभिस्ताभिर्मोहात्मकएव स परं स्फीतीभावमुपनीयते । येन प्रति-

१ नीलकण्ठः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

त्तिष्ठतीतीच्छाद्वेषसमुत्थस्तेनेच्छाद्वेषसमुत्थेन। केनेति विशेषापेक्षायामिदमाह—द्वन्द्वमोहेनेति। द्वन्द्वनिमित्तो मोहो द्वन्द्वमोहस्तावेवेच्छाद्वेषौ शीतोष्णवत्परस्परविरुद्धौ सुखदुःखतद्धेतुविषयौ यथाकालं सर्वभूतैः संबध्यमानौ द्वन्द्वशब्देनाभिधीयेते। तत्र यदेच्छाद्वेषौ सुखदुःखतद्धेतुसंप्राप्त्या लब्धात्मकौ भवतस्तदा तौ सर्वभूतानां प्रज्ञायाः स्ववशापादनद्वारेण परमार्थात्मतत्त्वविषयज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकारणं मोहं जनयतः। नहीच्छाद्वेषदोषवशीकृतचित्तस्य यथाभूतार्थविषयज्ञानमुत्पद्यते बहिरपि किमु वक्तव्यं ताभ्यामाविष्टबुद्धेः संमूढस्य प्रत्यगात्मनि बहुप्रतिबन्धे ज्ञानं नोत्पद्यत इति। अतस्तेनेच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत भरतान्वयज, सर्वभूतानि संमोहितानि सन्ति संमोहं संमूढतां सर्गे जन्मन्युत्पत्तिकाल इत्येतद्यान्ति गच्छन्ति हे परंतप। मोहवशान्येव सर्वभूतानि जायमानानि जायन्त इत्यभिप्रायः। यत एवमतस्तेन द्वन्द्वमोहेन प्रतिबद्धप्रज्ञानानि सर्वभूतानि संमोहितानि मामात्मभूतं न जानन्त्यतएवात्मभावेन मां न भजन्ते ॥ २७ ॥ के पुनरनेन द्वन्द्वमोहेन

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

तिबन्धकान्तरविवक्षा गम्यते। अपरोक्षमवान्तरप्रतिबन्धकमिदमा गृह्यते। विशेषमाकाङ्क्षापूर्वकं निक्षिपति—केनेति। विशेषापेक्षायामिति। द्वन्द्वशब्देन गृहीतयोरपीच्छाद्वेषयोर्ग्रहणं द्वन्द्वशब्दार्थोपलक्षणार्थमित्यभिप्रेत्याह—तावेवेति। तयोरपर्यायमेकत्रानुपपत्तिं गृहीत्वा विशिनष्टि—यथाकालमिति। नच तयोरनधिकरणं किंचिदपि भूतं संसारमण्डले संभवतीत्याह—सर्वभूतैरिति। तथापि कथं तयोर्मोहहेतुत्वमित्याशङ्क्याह—तत्रेति। तयोराश्रयः सप्तम्यर्थः। उक्तमेवार्थं कैमुतिकन्यायेन प्रपञ्चयति—नहीति। पूर्वभागानुवादपूर्वकमुत्तरभागेन फलितमाह—अत इति। प्रत्यगात्मन्यहंकारादिप्रतिबन्धप्रभावतो ज्ञानोत्पत्तेरसंभवोऽतःशब्दार्थः। कुलप्रसूत्यभिमानेन स्वरूपशक्त्या च युक्तस्यैव यथोक्तप्रतिबन्धप्रतिविधानसामर्थ्यमिति द्योतनार्थं भारत परंतपेति संबोधनद्वयम्। तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धे प्रकृतभवान्तरकारणमुपसंहरति—मोहेति। जायमानभूतानां मोहपरतन्त्रत्वे फलितमाह—यत इति। भगवत्तत्त्ववेदनाभावे तन्निष्ठत्ववैधुर्यं फलतीत्याह—अतएवेति ॥ २७ ॥ यदि सर्वाणि भूतानि जन्मप्रतिपद्यमानानि संमूढानि सन्ति भगवत्तत्त्वपरिज्ञानशून्यानि भगवद्भजनपराङ्मुखानि तर्हि शास्त्रानुरोधेन भगवद्भजनमुच्यमानमधिकार्यभावादनर्थकमापद्येतेति शङ्कते—के पुनरिति। अनेकेषु जन्मसु सुकृतवशादपाकृतदुरितानां द्वन्द्वप्रयुक्तमो-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

अशोभने शोभनबुद्धिः शोभने वा अशोभनबुद्धिरित्येवंरूपस्तेन। हे भारत भरतान्वय, सर्वभूतानि सर्गे सृष्टिविषये मोहमविवेकं यान्ति हे परंतप। अयंभावः—यो हि सृष्टेरुपादानं स्वरूपं च तत्त्वतो जानाति स ब्रह्मवित् सर्वज्ञत्वादतीतादीञ्जानाति सृष्टौ च सर्वेषां मोहोऽस्ति अशोभने स्त्र्यादौ शोभनाध्यासात्, असत्ये प्रपञ्चे सत्यत्वाध्यासात्, सत्ये चात्मनोऽसङ्गत्वेऽसत्यत्वाध्यासात्, अनित्ये स्वर्गादौ नित्यत्वाध्यासात्, अनात्मनि देहादावात्माध्यासात्। अतो विपर्ययेण

४ मधुसूदनीव्याख्या।

हे भारत हे परंतपेति संबोधनद्वयस्य कुलमहिम्ना स्वरूपशक्त्या च त्वां द्वन्द्वमोहाख्यः शत्रुर्नाभिभवितुमलमिति भावः। नहीच्छाद्वेषरहितं किंचिदपि भूतमस्ति, नच ताभ्यामाविष्टस्य बहिर्विषयमपि ज्ञानं संभवति, किं पुनरात्मविषयम्। अतो रागद्वेषव्याकुलान्तःकरणत्वात्सर्वाण्यपि भूतानि मां परमेश्वरमात्मभूतं न जानन्ति अतो न भजन्ते भजनीयमपि ॥ २७ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

मोहेन अहं सुखी अहं दुःखीत्यादिविपर्ययेण सर्वाण्यपि भूतानि संमोहं विवेकायोग्यत्वं सर्गे स्थूलदेहोत्पत्तौ सत्यां यान्ति। सर्वभूतानि सर्गे सृष्टिविषये संमोहमविवेकं यान्ति। अयं भावः—यो हि सृष्टे रूपमानन्दस्वरूपं च तत्त्वतो जानाति स ब्रह्मवित् सर्वज्ञत्वादतीतादीञ्जानाति। सृष्टौ च सर्वेषां मोहोऽस्ति अशोभने स्त्र्यादौ शोभनाध्यासादसत्ये प्रपञ्चे सत्यत्वाध्यासात् सत्ये चात्मनोऽसङ्गत्वेऽसत्यत्वाध्यासात् अनित्ये सर्गादौ नित्यत्वाध्यासादनात्मनि देहादावात्मत्वाध्यासात्। अतो विपर्ययेण सृष्टिज्ञानं प्रतिबद्धम्। तेन च सार्वज्ञं न जायतेऽस्मदादीनामिति तच्चिन्त्यम्। मां तु वेद न कश्चन इत्युक्त्या त्वदवेदनं केन प्रतिबन्धेनेति प्रश्ने नैवैतच्छ्लोकावतरणस्यौचित्येन तदनुसारिव्याख्यानस्यैव न्याय्यत्वात्। उत्तरश्लोके भजन्ते मां दृढव्रता इति वाक्यशेषविरोधाच्च।

६ श्रीधरीव्याख्या।

सृज्यत इति सर्गः सर्गे स्थूलदेहोत्पत्तौ सत्यां तदनुकूले इच्छा तत्प्रतिकूले च द्वेषः ताभ्यां समुत्थः समुद्भूतो यः शीतोष्णसुखदुःखादिद्वन्द्वनिमित्तो मोहो विवेकभ्रंशः तेन सर्वभूतानि संमोहं च अहमेव सुखी दुःखी चेति गाढतरमभिनिवेशं प्राप्नुवन्ति, अतस्तानि

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

जठरान्तर्वर्ति समग्रमेव जगन्निजकार्यकारणमात्राक्षममेव प्रसुप्ततामवलम्बते अमोहं वासनानुभावात्प्रतिदिनं रात्रिसमयसौषुप्तवत् य

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम्।
ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः॥ २८॥
जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम्॥ २९॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

निर्मुक्ताः सन्तस्त्वां विदित्वा यथाशास्त्रमात्मभावेन भजन्त इत्यपेक्षितमर्थं दर्शयितुमुच्यते—येषामिति। येषां तु पुनरन्तगतं समाप्तप्रायं क्षीणं पापं जनानां पुण्यकर्मणां पुण्यं कर्म येषां सत्त्वशुद्धिकारणं विद्यते ते पुण्यकर्माणस्तेषां पुण्यकर्मणां ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता यथोक्तेन द्वन्द्वमोहेन निर्मुक्ता भजन्ते मां परमात्मानं दृढव्रता एवमेव परमार्थतत्त्वं नान्यथेत्येवं सर्वपरित्यागव्रतेन निश्चितविज्ञाना दृढव्रता उच्यन्ते॥ २८॥ ते किमर्थं भजन्त इत्युच्यते—जरेति। जरामरणमोक्षाय जरा-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

हृविरहिणां ब्रह्मचर्यादिनियमवतां भगवद्भजनाधिकारित्वान्न शास्त्रविरोधोऽस्तीति परिहरति—उच्यत इति। तुशब्द्द्योत्यमर्थमाह—पुनरिति। उक्तार्थमात्रसिद्ध्यर्थं समाप्तप्रायमित्युक्तम्। प्रकृतोपयोगं पुण्यस्य कर्मणो दर्शयितुं विशिनष्टि—सत्त्वेति। उभयविधशुद्धेर्द्वन्द्वनिमित्तमोहनिवृत्तिफलमाह—ते द्वन्द्वेति। मोहनिवृत्तेर्भगवन्निष्ठापर्यन्तत्वमाह—भजन्त इति। तेषां नानापरिग्रहवतां भगवद्भजनप्रतिहतिमाशङ्क्याह—दृढेति॥ २८॥ यथोक्तानामधिकारिणां भगवद्भजनफलं प्रश्नद्वारा दर्शयति—ते किमर्थमिति। जरामरणादिलक्षणो यो बन्धस्तद्विश्लेषार्थं भगव-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

दृष्टिज्ञानं प्रतिबद्धं तेन च सार्वज्ञ्यं न जायतेऽस्मदादीनामिति॥ २७॥ केषां तर्हि सार्वज्ञ्यं भवतीत्याशङ्क्याह—येषां त्विति द्वाभ्याम्। येषां पुनर्जनानां पुण्यकर्मणां पापं अन्तगतं अन्तं नाशं प्राप्तं। 'द्वितीया श्रिता—' इति समासः। ते द्वन्द्वमोह उक्तलक्षणस्तेन निर्मुक्ताः सन्तः प्रथमं दृढव्रताः शमदमादिदार्ढ्यभाजो भूत्वा मां भजन्ते॥ २८॥ ततश्च जरामरणयोः प्रवाहादात्मनो मोक्षाय मामाश्रित्य मयि समाहितचेतसो भूत्वा ये यतन्ति यतन्ते ज्ञानलाभाय

४ मधुसूदनीव्याख्या।

यदि सर्वभूतानि संमोहं यान्ति तर्हि कथं चतुर्विधा भजन्ते मामित्युक्तम्। सत्यम्। सुकृतातिशयेन तेषां क्षीणपापत्वादित्याह—येषामिति। येषां त्वितरलोकविलक्षणानां जनानां सफलजन्मनां पुण्यकर्मणामनेकजन्मसु पुण्याचरणशीलानां तैस्तैः पुण्यैः कर्मभिर्ज्ञानप्रतिबन्धकं पापमन्तगतं अन्तमवसानं प्राप्तं ते पापाभावेन तन्निमित्तेन द्वन्द्वमोहेन रागद्वेषादिनिबन्धनविपर्यासेन स्वत एव निर्मुक्ताः पुनरावृत्त्ययोग्यत्वेन त्यक्ता दृढव्रता अचाल्यसंकल्पाः सर्वथा भगवानेव भजनीयः स चैवंरूप एवेति प्रमाणजनिताप्रामाण्यशङ्काशून्यविज्ञानाः सन्तो मां परमात्मानं भजन्ते अनन्यशरणाः सन्तः सेवन्ते एतादृशा एव चतुर्विधा भजन्ते मामित्यत्र सुकृतिशब्देनोक्ताः। अतः सर्वभूतानि संमोहं यान्तीत्युत्सर्गः। तेषां मध्ये ये सुकृतिनस्ते संमोहशून्या मां भजन्त इत्यपवाद इति न विरोधः। अयमेवोत्सर्गः प्रागपि प्रतिपादितस्त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरित्यत्र। तस्मात्सत्त्वशोधकपुण्यकर्मसंचयाय सर्वदा यतनीयमिति भावः॥ २८॥ अथेदानीमर्जुनस्य प्रश्नमुत्थापयितुं सूत्रभूतौ श्लोकावुच्येते, अनयोरेव वृत्तिस्थानीय उत्तरोध्यायो भविष्यति—जरेति। ये संसारदुःखान्निर्विण्णा जरामरणमोक्षाय जरामरणादि-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

विष्णुतत्त्वज्ञानाज्ज्ञातव्यान्तरानवशेषेऽपि ईश्वरवत्त्रैकालिकाखिलज्ञानस्यालाभाच्चेति दिक्॥ २७॥ के पुनस्त्वां विदित्वा यथाशास्त्रमात्मभावेन भजन्ते इत्यपेक्षायामाह। येषां तु पुनर्जनानां पुण्यकर्मणां पुण्यं कर्म पापक्षयद्वारा सत्वशुद्धिकरं येषां ते पुण्यकर्माणस्तेषां पापमन्तं समाप्तिं गतं प्राप्तम्। ते यथोक्तद्वन्द्वमोहेन विनिर्मुक्ता वर्जिता अतएव दृढव्रताः एवमेवात्मतत्त्वं नान्यथेति एवं सर्वपरित्यागेन निश्चितविज्ञाना मां परमात्मानं भजन्ते॥ २८॥ किमर्थं भजन्तीत्यत आह। जरामरणमोक्षार्थं मां परमेश्वरं सगुणमाश्रित्य

६ श्रीधरीव्याख्या।

मज्ज्ञानाभावान्न मां जानन्तीति भावः॥ २७॥ कुतस्तर्हि केचन त्वां भजन्तो दृश्यन्ते तत्राह—येषामिति। येषां तु पुण्याचरणशीलानां सर्वं प्रतिबन्धकं पापमन्तगतं नष्टं ते द्वन्द्वनिमित्तेन मोहेन निर्मुक्ताः दृढव्रता एकान्तिनः सन्तो मां भजन्ते॥ २८॥ एवं च मां भजन्तस्ते सर्वं विज्ञेयं विज्ञाय कृतार्था भवन्तीत्याह—जरामरणेति। जरामरणयोर्निरासार्थं मामाश्रित्य ये प्रयतन्ते ते

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

तावता विमुक्तरूपतामोहाद्भवसमाप्तौ पुनर्विचित्रव्यापारसंसारदर्शनं। ये तु विनष्टतामसाः पुण्यापुण्यपरिक्षयक्षेमीकृतात्मानस्ते

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

मरणयोर्मोक्षार्थं मां परमेश्वरमाश्रित्य मत्समाहितचित्ताः सन्तो यतन्ति प्रयतन्ते ये ते यद्ब्रह्म परं तद्विदुः कृत्स्नं समस्तमध्यात्मं प्रत्यगात्मविषयं वस्तु तद्विदुः कर्म चाखिलं समस्तं विदुः ॥ २९ ॥ साधीति । साधिभूताधिदैवमधिभूतं चाधिदैवं चाधिभूताधिदैवं तेन सहाधिभूताधिदैवेन वर्तते

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

ब्रजनमित्यर्थः । संप्रति सगुणस्य सप्रपञ्चस्य मध्यमानुग्रहार्थं ध्येयत्वमाह—मामाश्रित्येति । जरादिसंसारनिवृत्त्यर्थं निर्गुणं निष्प्रपञ्चं मामुत्तमाधिकारिणो जानन्तीत्युक्तं 'मामेव ये प्रपद्यन्ते' इत्यादाविल्याह—जरेति । मध्यमाधिकारिणः प्रत्याह—मामेति । परमेश्वराश्रयणं नाम विषयविमुखत्वेन भगवदेकनिष्ठत्वमित्याह—मत्समाहितेति । प्रयतनं भगवन्निष्ठासिद्ध्यर्थं बहिरङ्गानां यज्ञादीनामन्तरङ्गानां च श्रवणादीनामनुष्ठानम् । प्रागुक्तं जगदुपादानं परं ब्रह्म । कथं ब्रह्म विदुरित्यपेक्षायां समस्ताध्यात्मवस्तुत्वेन सकलकर्मत्वेन च तद्विदुरित्याह—कृत्स्नमिति ॥ २९ ॥ न केवलं भगवन्निष्ठानां सर्वाध्यात्मिककर्मात्मकब्रह्मविस्त्वमेव किंत्वधिभूतादिसहितं तद्वेदित्वमपि सिध्यतीत्याह—साधिभूतेति । अध्यात्मं कर्माधिभूतमधिदैवमधियज्ञश्चेति पञ्चकमेतद्ब्रह्म ये विदुस्तेषां यथोक्तज्ञानवतां समाहित-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

वेदान्तश्रवणादौ ते तत् सर्ववेदान्तप्रसिद्धं कृत्स्नं ब्रह्म विदुः । विराडाद्युपासका ह्यकृत्स्नब्रह्मविदः । सूत्रकारणयोर्निष्कलस्य चाज्ञानात् श्रीगोपालबालोपासकास्तु तत्पदलक्ष्यकृत्स्नब्रह्मविदोऽतस्तेऽध्यात्मादिकं कार्त्स्न्येन जानन्ति । सर्वविदो भवन्तीत्यर्थः । अनेन 'यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते' इत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा या पूर्वं कृता तस्या उपसंहारो दर्शितः । अध्यात्मं आत्मनि शरीरे स्थितं प्रत्यगात्मविषयं वस्तु शुद्धं त्वंपदार्थमित्यर्थः । कर्म च तत्त्वंपदार्थज्ञानयोः साधनं श्रवणादिकं सर्वं विदुः ॥ २९ ॥ एवं तत्पदार्थविवेकं सद्योमुक्तिहेतुं समाप्य तत्प्राप्त्युपायभूतान्युपासनानि क्रममुक्तिफलानि विस्तरेण वक्तुकामः संक्षेपेण सूत्रयति—साधिभूतेति । अधिभूतं च अधिदैवं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

विविधदुःसहसंसारदुःखनिरासाय तदेकहेतुं मां सगुणं भगवन्तमाश्रित्य इतरसर्ववैमुख्येन शरणं गत्वा यतन्ति यतन्ते मदर्पितानि फलाभिसन्धिशून्यानि विहितानि कर्माणि कुर्वन्ति ते क्रमेण शुद्धान्तःकरणाः सन्तस्तज्जगत्कारणं मायाधिष्ठानं शुद्धं परं ब्रह्म निर्गुणं तत्पदलक्ष्यं मां विदुः । तथा आत्मानं शरीरमधिकृत्य प्रकाशमानं कृत्स्नं उपाध्यपरिच्छिन्नं त्वंपदलक्ष्यं विदुः । कर्म च तदुभयवेदनसाधनं गुरूपसदनश्रवणमननाद्यखिलं निरवशेषं फलाव्यभिचारि विदुर्जानन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ साधिभूतेति । नचैवंभूतानां मद्भक्तानां मृत्युकालेऽपि विवशकरणतया मद्विस्मरणं शङ्कनीयम् । यतः साधिभूताधिदैवं अधिभूता-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ये पापरहिताः पुण्यकर्माणो द्वन्द्वमोहविनिर्मुक्ताः दृढव्रताः सन्तो यन्तति यतन्ते ते यत्परं ब्रह्म तद्विदुः । तथा कृत्स्नमध्यात्मं प्रत्यगात्मविषयं वस्तु कर्म च वक्ष्यमाणम् । यत्तु कर्म च तदुभयवेदनसाधनं गुरूपसदनश्रवणमननाद्यखिलं निरवशेषं फलाव्यभिचारीति केचित् । तन्न । 'भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः' इति मूलतद्भाष्यस्य यागदानहोमात्मकं वैदिकं कर्मेत्यादिस्वोक्तेश्च विरोधस्य स्पष्टत्वादखिलं प्रपञ्चं ब्रह्मानन्यं सर्वं विदुः । तथा चैवंज्ञानिनो जरामरणादिलक्षणात्संसारान्मुच्यन्त इति ॥ २९ ॥ ननु मरणकाले तेषां त्वद्विस्मरणस्य संभवात्कथं संसारान्मोक्ष इत्याशङ्क्याह—सेति । अधिभूतं चाधिदैवं चाधिभूताधिदैवमिति समाहार-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

तत्परं ब्रह्म विदुः कृत्स्नमध्यात्मं च विदुः येन तत्प्राप्तव्यं तं देहादिव्यतिरिक्तं शुद्धमात्मानं च जानन्तीत्यर्थः । तत्साधनभूतमखिलं सरहस्यं कर्म च जानन्ति ॥ २९ ॥ न चैवंभूतानां योगभ्रंशशङ्कापीत्याह—साधिभूताधिदैवमिति । अधिभूतादिशब्दानामर्थं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

विपाटितमहामोहवितानाः सर्वमेव भगवद्रूपमिमखिलं जरामरणमयतमिस्रं(?) ते ब्रह्म विदन्ति । आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकाधियाज्ञिकानि च ममैव रूपान्तराणि । प्रयाणकाले च नित्यं भगवद्भावितान्तःकरणध्यानां जानन्ति । यतो येषां जन्म पूर्वमेव भगवत्स्वं तेषा-

१ मधुसूदनः, नीलकण्ठः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

इति साधिभूताधिदैवं च मां ये विदुः साधियज्ञं च सहाधियज्ञेन साधियज्ञं ये विदुः प्रयाणकाले मरणकालेऽपि च ते मां विदुर्युक्तचेतसः समाहितचित्ता इति ॥ ३० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यपूज्यपादश्रीमदाचार्यश्रीशंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

चेतसामापदवस्थायामपि भगवत्तत्त्वज्ञानमप्रतिहतं तिष्ठतीत्याह—प्रयाणेति। अपि चेति निपाताभ्यां तस्यामवस्थायां करणग्रामस्य व्यग्रतया ज्ञानासंभवेऽपि मयि समाहितचित्तानामुक्तज्ञानवतां भगवत्तत्त्वज्ञानमयत्नलभ्यमिति द्योत्यते। तदनेन सप्तमेनोत्तममधिकारिणं प्रति ज्ञेयं निरूपयता तदर्थमेव सर्वात्मकत्वादिकमुपदिशता प्रकृतिद्वयद्वारेण सर्वकारणत्वादिति च वदता तत्पदवाच्यं तल्लक्ष्यं चोपक्षिप्तम् ॥ ३० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञान० सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

च ताभ्यां सहितं साधिभूताधिदैवम्। तथाऽधियज्ञेन सहितं साधियज्ञं च मां ये विदुरुपासते ते युक्तचेतसः। यतो नित्यं समाहितचित्तास्ततो मां प्रयाणकालेऽपि सर्वजनव्यामोहके विदुरेव। भावनादार्ढ्यान्मरणकालेऽपि तस्य ज्ञानस्य प्रमोषो न भवत्यतो भगवति नैरन्तर्येण दृढा भावना कर्तव्येति भावः। अधिभूतादिपदार्थं तु भगवानेव व्याख्यास्यतीति नोक्तवन्तो वयम् ॥ ३० ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणम० नीलकण्ठकृतौ भारतभावदीपे भगवद्गीतार्थप्रकाशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या।

धिदैवाभ्यां सहितं, तथा साधियज्ञं च अधियज्ञेन च सहितं मां ये विदुश्चिन्तयन्ति ते युक्तचेतसः सर्वदा मयि समाहितचेतसः सन्तस्तत्संस्कारपाटवात्प्रयाणकाले प्राणोत्क्रमणकाले करणग्रामस्यात्यन्तव्यग्रतायामपि चकारादयत्नेनैव मत्कृपया मां सर्वात्मानं विदुर्जानन्ति तेषां मृतिकालेऽपि मदाकारैव चित्तवृत्तिः पूर्वोपचितसंस्कारपाटवाद्भवति। तथाच ते मद्भक्तियोगात्कृतार्था एवेति भावः। अधिभूताधिदैवाधियज्ञशब्दानुत्तरेऽध्यायेऽर्जुनप्रश्नपूर्वकं व्याख्यास्यति भगवानिति सर्वमनाविलम्। तदत्रोत्तमाधिकारिणं प्रति ज्ञेयं मध्यमाधिकारिणं प्रति च ध्येयं लक्षणया मुख्यया च वृत्त्या तत्पदप्रतिपाद्यं ब्रह्म निरूपितम् ॥ ३० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

द्वन्द्वस्तेन सहवर्तत इति तम्। अधियज्ञेन सह वर्तत इति तं च मां ये विदुः प्रयाणकाले मरणकालेऽपि च मां ते युक्तचेतसो विदुस्तत्तेषां मोक्षप्राप्तौ न कोपि संदेह इति। साधिभूतादिपदार्थस्तु मूलएव स्फुटीभविष्यति। तदनेन सप्तमाध्यायेनोत्तमाधिकारिणं प्रति ज्ञेयं निरूपयता तज्ज्ञानार्थं मध्यमाधिकारिणं प्रति तत्पदवाच्यं प्रतिपादयता तत्पदवाच्यं तल्लक्ष्यं च प्रदर्शितम् ॥ ३० ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीबालस्वामिश्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनपतिविदुषा विरचितायां श्रीगीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

६ श्रीधरीव्याख्या।

भगवानेवानन्तराध्याये व्याख्यास्यति। अधिभूतेनाधिदैवेन च सहाधियज्ञेन च सहितं ये मां भजन्ति ते युक्तचेतसः मय्यासक्तमनसः प्रयाणकालेऽपि मरणसमयेऽपि मां विदुर्जानन्ति नतु तदापि व्याकुलीभूय मां विस्मरन्ति। अतो मद्भक्तानां न योगभ्रंशशङ्केत्यर्थः ॥ ३० ॥ कृष्णभक्तैरयत्नेन ब्रह्मज्ञानमवाप्यते। इति विज्ञानयोगाख्ये सप्तमे संप्रकाशितम् ॥ १ ॥

इति श्रीधरस्वामिविरचितायां सुबोधिन्यां टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

के परमेश्वरं संस्मरेयुः। किं जन्मासेवनयेति ये मन्यन्ते तेषां तूष्णींभाव एव शोभन [illegible] शिवम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अत्र संग्रहश्लोकः। स्फुटं भगवतो भक्तिराहिता कल्पमञ्जरी। साधकेच्छासमुचितां येनाशां [illegible]पूरयेत् ॥

इति श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतार्थसंग्रहे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अर्जुन उवाच ।

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमित्यादिना भगवतार्जुनस्य प्रश्नबीजान्युपदिष्टान्यतस्तत्प्रश्नार्थमर्जुन उवाच

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

सप्तमाध्यायान्ते 'येषां त्वन्तगतं पापम्' इत्यादिना येषां ब्रह्मादीनामनुसंधानमुक्तं यच्च प्रयाणकाले भगवतः स्मरणं दर्शितं तदिदं जिज्ञासमानः सन्पृच्छतीति प्रश्नसमुदायमवतारयति—ते ब्रह्मेति । प्रश्नबीजानि तद्विषयभूतानि ब्रह्मादीनि वस्तूनीति यावत् । बुभुत्सितविषयप्रतिलम्भानन्तरं तेषां प्रश्नद्वारा निर्णयार्थमाह—अत इति । यदुक्तं ते ब्रह्म तद्विदुरिति, तत्किंसोपाधिकं निरुपाधिकं वा ब्रह्मशब्दस्योभयत्रापि संभवादिति मत्वाह—किं तदिति । यच्चोक्तं कृत्स्नमध्यात्ममिति तत्रात्मानं देहमधिकृत्य तस्मिन्नधिष्ठाने तिष्ठतीत्यध्यात्मशब्देन श्रोत्रादिकरणग्रामो वा प्रत्यग्भूतं ब्रह्मैव वा विवक्षितमित्याह—किमध्यात्ममिति । 'विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेऽपि च' इति श्रुतौ कर्मणो द्वैविध्यनिर्धारणात्कर्म चाखिलमित्यत्र कीदृक्कर्म गृहीतमिति पृच्छति—किमिति । क्षराक्षराभ्यां कार्यकारणाभ्यामतीतस्य भगवतो न किंचिद्वेद्यमस्तीति सूचयति—पुरुषोत्तमेति । साधिभूताधिदैवमित्यत्राधिभूतशब्देन पृथिव्यादिषु भूतेषु वर्तमानं किंचिदेव गृह्यते किंवा समस्तमेव कार्यमिति निर्दिधारयिषया पृच्छति—अधिभूतमिति । अधिदैवमिति च दैवतविषयमनुध्यानं वा दैवतेष्वादित्यमण्डलादिषु वर्तमानं चैतन्यं वा जिघृक्षितमिति प्रश्नान्तरं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

पूर्वस्मिन्नध्याये मायोपहितं ब्रह्म जगत्कारणमुक्तं तच्चोत्तमानामनुपाधिब्रह्मप्रतिपत्तावुपलक्षणं मध्यमानामुपास्यं चेति मत्वा प्रतिपत्तव्यं ब्रह्म तद्विषय एकः उपासनाविषयाश्च षट् एवं सप्त प्रश्नविषयास्ते ब्रह्म तद्विदुरित्यध्यायान्ते सार्धश्लोकेन भगवता सूत्रितास्तद्वृत्तिरूपोऽयमध्याय आरभ्यते । तत्र सूत्रितानां ब्रह्मादिशब्दानामर्थं बुभुत्सुरर्जुन उवाच ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

चतुर्षु भगवत्प्रियेष्वपि मतोऽधिकं यः प्रभोरुदारपदतः परः समचकार तं मामयम् ।
परोपनिषदर्थदैरमलवाक्यदीपैस्तमो निवार्य परमं भजे तमिह काशिराजं गुरुम् ॥

पूर्वाध्यायान्ते 'ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम्' इत्यादिना सार्धश्लोकेन सप्तपदार्था ज्ञेयत्वेन भगवता सूचितास्तेषां वृत्तिस्थानीयोऽयमष्टमोऽध्याय आरभ्यते । तत्र सूचितानि सप्तवस्तूनि विशेषतो बुभुत्समानः श्लोकाभ्यामर्जुन उवाच—**किं तदित्यादिना** । तत् ज्ञेयत्वेनोक्तं ब्रह्म किं सोपाधिकं निरुपाधिकं वा, एवमात्मानं देहमधिकृत्य तस्मिन्नधिष्ठाने तिष्ठतीत्यध्यात्मे किं श्रोत्रादिकरणग्रामो वा प्रत्यक्चैतन्यं वा, तथा कर्म चाखिलमित्यत्र किं कर्म यज्ञरूपमन्यद्वा 'विज्ञानं यज्ञं तनुते। कर्माणि तनुतेपि च' इति श्रुतौ द्वैविध्यश्रवणात् तव मम च समत्वात् कथं त्वं मां पृच्छसीति शङ्कामपनुदन्सर्वपुरुषेषूत्तमस्य सर्वज्ञस्य तव न किंचिदज्ञेयमिति संबोधनेन सूचयति हे पुरुषोत्तमेति । अधिभूतं च किं प्रोक्तं पृथिव्यादिभूतमधिकृत्य यत्किंचित्कार्यं अधिभूतपदेन विवक्षितं किं वा समस्तमेव कार्यजातम् । चकारः सर्वेषां प्रश्नानां समुच्चयार्थः ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

सप्तमाध्यायान्ते ते ब्रह्म तद्विदुरित्यादिसार्धेनार्जुनस्य प्रश्नबीजानि भगवतोक्तानि अतस्तत्प्रश्नार्थमर्जुन उवाच—**किमित्यादिना** । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमिति यदुक्तं तत्किं सगुणमुत निर्गुणं । ब्रह्मशब्दस्योभयत्रापि संभवात् । यच्चोक्तं कृत्स्नमध्यात्ममिति तत्रात्मानं देहमधिकृत्य तस्मिन्नधिष्ठाने तिष्ठतीत्यध्यात्मशब्देन किं त्वगादीन्द्रियसमुदायो विवक्षित उत प्रत्यगात्मैव । 'विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेऽपि च' इति श्रुतौ कर्मद्वैविध्यश्रवणात्कर्म चाखिलमित्यत्रापि कीदृक्कर्म विवक्षितं किं लौकिकमुत वैदिकं यज्ञादिरूपं। पुरुषोत्तमस्य न किंचिदज्ञातमिति सूचयन्नाह—**पुरुषोत्तमेति** । अधिभूतं च किं प्रोक्तं भूतेष्वाकाशादिषु वर्तमानं किंचित्

६ श्रीधरीव्याख्या ।

ब्रह्मकर्माधिभूतादि विदुः कृष्णैकचेतसः । इत्युक्तं ब्रह्मकर्मादि स्पष्टमष्टम उच्यते ॥ १ ॥

पूर्वाध्यायान्ते भगवतोपक्षिप्तानां ब्रह्माध्यात्मादिसप्तानां पदार्थानां तत्त्वं जिज्ञासुरर्जुन उवाच—**किं तद्ब्रह्मेति** द्वाभ्याम् ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

अर्जुन उवाच । किं तदिति । अधियज्ञः कथं कोऽत्रेति । देहे स्थितीति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ते ब्रह्म तद्विदुरित्यादिना यद्भगवतोक्तं

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन।
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥
श्रीभगवानुवाच। **अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते।**
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

॥ १ ॥ २ ॥ एषां प्रश्नानां यथाक्रमं निर्णयाय भगवानुवाच—अक्षरमिति। अक्षरं न क्षरतीति पर

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

प्रश्नौति—अधिदैवमिति ॥ १ ॥ साधियज्ञं चेत्यत्राधियज्ञशब्देन यज्ञमधिकृतो विज्ञानात्मा वा परदेवता वेति प्रश्नान्तरं प्रकरोति—अधियज्ञ इति। स च कथं केन प्रकारेण ब्रह्मत्वेन चिन्तनीयः किं तादात्म्येन किं वात्यन्ताभेदेनेत्याह—कथमिति। सर्वथापि स किमस्मिन्देहे वर्तते ततो बहिर्वा, देहे चेत्स कोऽत्र बुद्ध्यादिस्तद्व्यतिरिक्तो वेति जिज्ञासया ब्रूते—कोऽत्रेति। अधियज्ञः कथं कोऽत्रेति न प्रश्नभेदकः[दः] कथमिति तु प्रकारभेदविवक्षयेति द्रष्टव्यम्। यत्तु समाहितचित्तानामुक्तं यत्प्रयाणकालेऽपि भगवदनुसंधानं सिध्यतीति तदयुक्तमुत्क्रमणदशायां करणग्रामवैयग्र्याच्चित्तसमाधानानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—प्रयाणेति ॥ २ ॥ व्याख्यातप्रश्नसप्तकस्य प्रतिवचनं भागवतमवतारयति—एषामिति। क्रमेण कृतानां प्रश्नानां क्रमेणैव प्रतिवचने प्रष्टुरभीष्टप्रतिपत्तिसौकर्यं सिध्यतीति बुध्यमानो विशिनष्टि—यथाक्रममिति। तत्र प्रश्नत्रयं निर्णेतुं भगवद्वचनमुदाहरति—अक्षरमिति। किं तद्ब्रह्मेति प्रश्नस्य प्रतिवचनम्—अक्षरं ब्रह्म परममिति। तत्राक्षरशब्दस्य निरुपाधिके परस्मिन्नात्मन्यविनाशित्वव्याप्तिमत्त्व-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

किं तत्कृत्स्नं ब्रह्मेति प्रथमः प्रश्नः। शेषः स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ १ ॥ अधियज्ञः कथं कोऽत्र। क इति स्वरूपप्रश्नः। कथं ज्ञेय इति पदापकर्षेण तत्तदुपासनाप्रकारप्रश्नश्चेति द्वयं मिलित्वा एकएव प्रश्नः। शेषं स्पष्टम् ॥ २ ॥ क्रमेणैषां प्रश्नानामुत्तरमाह—अक्षरमित्यादिभिस्त्रिभिः। तत्र किं तद्ब्रह्मेत्यस्योत्तरमक्षरं परमं ब्रह्मेति। यत्परमक्षरं तद्ब्रह्मेति योजना।

४ मधुसूदनीव्याख्या।

अधिदैवं किमुच्यते देवताविषयमनुध्यानं वा सर्वदैवतेष्वादित्यमण्डलादिष्वनुस्यूतं चैतन्यं वा ॥ १ ॥ अधियज्ञो यज्ञमधिगतो देवतात्मा परब्रह्म वा। स च कथं केन प्रकारेण चिन्तनीयः किं तादात्म्येन किं वात्यन्ताभेदेन। सर्वथापि स किमस्मिन्देहे वर्तते ततो बहिर्वा। देहे चेत् स कोऽत्र बुद्ध्यादिस्तद्व्यतिरिक्तो वा। अधियज्ञः कथं कोत्रेति न प्रश्नद्वयं किंतु सप्रकार एक एव प्रश्न इति द्रष्टव्यम्। परमकारुणिकत्वादनायासेनैव सर्वोपद्रवनिवारकस्य भगवतोऽनायासेन मत्संदेहोपद्रवनिवारणमीषत्करमुचितमेवेति सूचयन्संबोधयति—हे मधुसूदनेति। प्रयाणकाले च सर्वकरणग्रामवैयग्र्याच्चित्तसमाधानानुपपत्तेः कथं केन प्रकारेण नियतात्मभिः समाहितचित्तैर्ज्ञेयोऽसीत्युक्तशङ्कासूचनार्थश्चकारः। एतत्सर्वं सर्वज्ञत्वात्परमकारुणिकत्वाच्च शरणागतं मांप्रति कथयेत्यभिप्रायः ॥ २ ॥ एवं सप्तानां प्रश्नानां क्रमेणोत्तरं त्रिभिः श्लोकैः श्रीभगवानुवाच—अक्षरमिति। प्रश्न-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

पृच्छते उत सर्वमेव कार्यं। अधिदैवं किमुच्यते किं देवताविषयमनुध्यानमुतादित्यमण्डलादिषु वर्तमानं चैतन्यम् ॥ १ ॥ अधियज्ञः कथं कोऽत्र यज्ञमधिगतो विज्ञानात्मा परमात्मा वा, स च कथं केन प्रकारेण चिन्तनीयः किं तादात्म्येनोताभेदेन। सर्वथापि स किमस्मिन्देहे वर्तते उतास्माद्बहिः, देहे चेत्स कोऽत्र बहिश्चेत्स किं कुड्यादिरुत तद्व्यतिरिक्त इति प्रकारादिजिज्ञासयोक्तं कथं कोत्रेति। मधुसूदनेति संबोधयन् मधुसूदनस्य तव मत्संशयसूदनमतिसुकरमिति द्योतयति। यत्तूक्तं 'प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः' इति तत्र पृच्छति—प्रयाणेति। प्राणोत्क्रमणदशायां करणग्रामवैयग्र्याच्चित्तसमाधानानुपपत्तेर्नियतात्मभिः प्रयाणकाले कथं ज्ञेयोऽसीति भाष्यटीकानुसारी सप्तमप्रश्नार्थः। भाष्यकृद्भिस्तु सुगमत्वान्न प्रदर्शितः ॥ २ ॥ क्रमेण कृतानां प्रश्नानां तथैव प्रतिवचने प्रश्नकर्तुरिष्टं सुखेन प्रश्नोत्तरदानं सिध्यतीत्याशयवानर्जुनकृतप्रश्नानां क्रमेण निर्णयाय श्रीभगवानुवाच। तत्र ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमित्यत्र निर्गुणं ब्रह्म विवक्षितमिति प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह—अक्षरं ब्रह्मेति। यदुक्तं किं तद्ब्रह्मेति तदक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं विनाशरहितं अश्नुवे

६ श्रीधरीव्याख्या।

स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥ किंच—अधियज्ञ इति। अत्र देहे यो यज्ञो वर्तते तस्मिन्कोऽधियज्ञः। अधिष्ठाता प्रयोजकः फलदाता च क इत्यर्थः। स्वरूपं पृष्ट्वा अधिष्ठानप्रकारं पृच्छति। कथं केन प्रकारेणासावस्मिन्देहे स्थितो यज्ञमधितिष्ठतीत्यर्थः। यज्ञग्रहणं सर्वकर्मणामुपलक्षणार्थम्। अन्तकाले च नियतचित्तैः पुरुषैः कथं केनोपायेन ज्ञेयोऽसि ॥ २ ॥ प्रश्नक्रमेणोत्तरं श्रीभगवानुवाच—अक्षरमिति त्रिभिः।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

तत्प्रश्नसप्तकपूर्वकं निर्वर्णयति श्रीभगवान्—अक्षरमिति। बृहत्त्वाद्बृंहकत्वाच्च परं ब्रह्म। अतएवाध्यात्मशब्दवाच्यं। यतः स्वो निर्वृति-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

आत्मा, 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि' इति श्रुतेः । ओंकारस्य चोमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति परेण विशेषणात्तद्ग्रहणम् । परममिति च निरतिशये ब्रह्मण्यक्षर उपपन्नतरं विशेषणम् । तस्यैव परस्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः स्वभावः । स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते आत्मानं देहमधिकृत्य प्रत्यगात्मतया प्रवृत्तं परमार्थब्रह्मावसानं वस्तु स्वभावोऽध्यात्ममुच्यतेऽध्यात्मशब्देनाभिधीयते । भूतभावोद्भ-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

संबन्धात्प्रवृत्तिं व्युत्पादयति—अक्षरमित्यादिना । कथं पुनरक्षरशब्दस्य यथोक्ते परमात्मनि वृद्धप्रयोगमन्तरेण व्युत्पत्त्या प्रवृत्तिराश्रीयते व्युत्पत्तेरर्थान्तरेऽपि संभवादित्याशङ्क्य द्यावापृथिव्यादिविषयनिरङ्कुशप्रशासनस्य परस्मादन्यस्मिन्नसंभवात्तथाविधप्रशासनकर्तृत्वेन श्रुतमक्षरं ब्रह्मैवेत्याह—एतस्येति । रूढिर्योगमपहरतीति न्यायादोंकारे वर्णसमुदायात्मन्यक्षरशब्दस्य रूढ्या प्रवृत्तिराश्रयितुमुचितेत्याशङ्क्याह—ओंकारस्येति । प्रतिवचनोपक्रमे प्रक्रान्तमोंकाराख्यमक्षरमेवोत्तरत्र विशेषितं भविष्यतीत्याशङ्क्य परमविशेषणविरोधान्न तस्य प्रक्रमः संभवतीत्याह—परममिति चेति । किमध्यात्ममिति प्रश्नस्योत्तरं स्वभावोऽध्यात्ममित्यादि । तद्व्याचष्टे—तस्यैवेति । स्वकीयो भावः स्वभावः श्रोत्रादिकरणग्रामः स चात्मनि देहेऽहंप्रत्ययवेद्यो वर्तत इत्यमुं प्रतिभासं व्यावर्त्य स्वभावपदं गृह्णाति—स्वो भाव इति । एवं विग्रहपरिग्रहे स्वभावोऽध्यात्ममुच्यत इत्यस्यायमर्थो निष्पन्नो भवतीत्यनुवादपूर्वकं कथयति—स्वभाव इति । तस्यैव परस्येत्यादिनोक्तं न विस्मर्तव्यमिति विशिनष्टि—परमार्थेति । परमेव हि ब्रह्म देहादौ प्रविश्य प्रत्यगात्मभावमनुभवति 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति श्रुतेरित्यर्थः । किं कर्मेति प्रश्नस्योत्तरमुपादत्ते—भूतेति । भूतान्येव भावास्ते-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

अक्षरशब्दस्य वर्णेषु रूढत्वात् 'ओमित्येतदक्षरम्' इत्यादिश्रुतौ 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' इति स्मृतौ च दर्शनेनात्रापि प्रणवस्याक्षरशब्देन ग्रहणे प्रसक्ते परममिति विशेषणं प्रणवस्य परब्रह्मत्वासंभवात् । अतश्च 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्' इति श्रुतिप्रसिद्धमखण्डैकरसं वस्तु अक्षरशब्दितं तद्ब्रह्मेति प्राञ्चः । यद्वा अक्षरशब्देन जीवः 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' इति गीतासु 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः' इति श्रुतौ च कूटस्थपदेनामृतपदेन च विशेषितस्याक्षरपदस्य जीववाचित्वदर्शनात् । अमृताक्षरमित्यपेक्षिते उत्वाभावश्छान्दसः । तथाचाक्षरं जीवाख्यं परमं ब्रह्म । परममिति विशेषणेन सोपाधिकस्य पूर्वाध्यायोक्तस्य व्यावृत्तिः । नहि जीवस्य सोपाधिकस्य ब्रह्मभावः संभवति । व्यावर्तकोपाधौ मायादर्पणे जाग्रति तयो-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

क्रमेण हि निर्णये प्रष्टुरभीष्टसिद्धिरनायासेन स्यादित्यभिप्रायवान्भगवानत्र श्लोके प्रश्नत्रयं क्रमेण निर्धारितवान् । एवं द्वितीयश्लोकेऽपि प्रश्नत्रयं, तृतीयश्लोके त्वेकमिति विभागः । निरुपाधिकमेव ब्रह्मात्र विवक्षितं ब्रह्मशब्देन नतु सोपाधिकमिति प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह—अक्षरं न क्षरतीत्यविनाशि अश्नुते वा सर्वमिति सर्वव्यापकं अक्षरत्वात् 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनणु' इत्याद्युपक्रम्य 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' इत्यादिमध्ये परामृश्य 'एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च' इत्युपसंहृतं श्रुत्या सर्वोपाधिशून्यं सर्वत्र प्रशासितृ अव्याकृताकाशान्तस्य कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य धारयितृ अस्मिंश्च शरीरेन्द्रियसंघाते विज्ञातृ निरुपाधिकं चैतन्यं तदिह ब्रह्मेति विवक्षितम् । एतदेव विवृणोति—परममिति । परमं स्वप्रकाशपरमानन्दरूपं प्रशासनस्य कृत्स्नजडवर्गधारणस्य च लिङ्गस्य

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

व्याप्नोति सर्वमिति व्युत्पत्त्या वाक्षरं सर्वत्र व्यापकं । रूढ्याक्षरशब्देनोंकारप्रतिपत्तिभ्रमं वारयति—परममिति । परत्वं निरतिशयं परमात्मन एव पृथिव्याद्याकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणात् । तथाच सूत्रं 'अक्षरमम्बरान्तधृतेः' इति 'कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति सहोवाचैतद्वैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनणु' इत्यादिश्रूयते । तत्र संशयः किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते किंवा परमेश्वर इति । तत्राक्षरसमाम्नाय इत्यादावक्षरशब्दस्य वर्णे प्रसिद्धत्वात् प्रसिद्ध्यतिक्रमस्य चायुक्तत्वादोंकार एवेदं सर्वमित्यादौ च श्रुत्यन्तरे वर्णस्याप्युपास्यत्वेन सर्वात्मत्वावधारणात् वर्ण एवाक्षरशब्दवाच्य इत्येवं प्राप्त उच्यते । परएव आत्माक्षरशब्दवाच्यः कस्मादम्बरान्तधृतेः पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणात् । तत्र हि पृथिव्यादेः समस्तस्य विकारजातस्य कालत्रयप्रविभक्तस्याकाश-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

न क्षरति न चलतीत्यक्षरम् । ननु जीवोऽप्यक्षरस्तत्राह । परमं यदक्षरं जगतां मूलकारणं तद्ब्रह्म 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति' इति श्रुतेः । स्वस्यैव ब्रह्मण एवांशतो जीवरूपेण भवनं स्वभावः स एवात्मानं देहमधिकृत्य भोक्तृत्वेन वर्तमानोऽध्यात्म-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

धर्मा चैतन्यादयो भावः तस्य च चैतन्यस्वभावस्य ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नरूपलक्षणतया कोडीकृतविश्वशक्तेरैश्वर्यलक्षणत्वात्स्वभावो व्यवहार्यः

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

वकरो भूतानां भावो भूतभावस्तस्योद्भवो भूतभावोद्भवस्तं करोतीति भूतभावोद्भवकरो भूतवस्तूत्पत्तिकर इत्यर्थः । विसर्गो विसर्जनं देवतोद्देशेन चरुपुरोडाशादेर्द्रव्यस्य परित्यागः स एष विसर्गल-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

षामुद्भवः समुत्पत्तिस्तां करोतीति व्युत्पत्तिं सिद्धवत्कृत्य विधान्तरेण व्युत्पादयति—**भूतानामिति** । भावः सद्भावो वस्तुभावोऽतएव भूतवस्तूत्पत्तिकर इति वक्ष्यति । वैदिकं कर्मात्रोक्तविशेषणं कर्मशब्दितमिति विसर्गशब्दार्थं दर्शयन्विशदयति—**विसर्ग इत्यादिना** । कथं पुनर्यथोक्तस्य यज्ञस्य सर्वेषु भूतेषु सृष्टिस्थितिप्रलयहेतुत्वेन तदुद्भवकरत्वमित्या-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

रभेदायोगात् । 'किं तद्ब्रह्म' इति प्रश्ने परममिति विशेषणाभावेऽपि 'ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नम्' इति प्रश्नोत्थापके सूत्रे परमत्ववाचिना कृत्स्नपदेन ब्रह्मणो विशेषितत्वादुत्तरेऽपि ब्रह्मण एव परममिति विशेषणं युज्यत एव । प्रश्नेऽपि तच्छब्देन कृत्स्नत्वस्यैव ग्रहात् । ततश्च किं तत्कृत्स्नं ब्रह्मेति प्रश्ने यदक्षरं जीवाख्यं तदेवापेतोपाधिसंबन्धं सत् कृत्स्नं ब्रह्मेति तत्त्वमसीति महावाक्यार्थः प्रतीचो ब्रह्मभावः प्रतिपादितो भवतीति हृद्यम् । तथा स्वोऽनागन्तुको भावः स्वरूपं स्वभावः शुद्धस्त्वंपदार्थः सोऽध्यात्ममुच्यते । भाष्ये तु तस्यैव परस्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः स्वोभावः स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते अध्यात्मशब्देनाभिधीयत इति । विसर्गो देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मको यागः स कर्मसंज्ञितः । तमेव विशिनष्टि—**भूतेति** । भूतानां भावः सात्त्विकादिः स्वभावः उद्भवश्च तयोः करणात् भूतभावोद्भवकरः । तथाहि

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तत्रैवोपपत्तेः । 'अक्षरमम्बारान्तधृतेः' इति न्यायात् । न त्विहाक्षरशब्दस्य वर्णमात्ररूढत्वाच्छ्रुतिलिङ्गाधिकरणन्यायमूलकेन 'रूढिर्योगमपहरति' इति न्यायेन रथकारशब्देन जातिविशेषवत्प्रणवाख्यमक्षरमेव ग्राह्यम् । तत्रोक्तलिङ्गासंभवात्, 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' इति च परेण विशेषणात् 'आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलम्' इति न्यायात् । 'वर्षासु रथकार आदधीत' इत्यत्र तु जातिविशेषे नास्त्यसंभव इति विशेषः । अनन्यथासिद्धेन तु लिङ्गेन श्रुतेर्बाधः 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' इत्यादौ विवृतः । एतावांस्त्विह विशेषः । अनन्यथासिद्धेन लिङ्गेन श्रुतेर्बाधे यत्र योगः संभवति तत्र स एव गृह्यते मुख्यत्वात्, यथा आज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवत इत्यादौ यथा चात्रैवाक्षरशब्दो, यत्र तु योगोऽपि न संभवति तत्र गौणी वृत्तिर्यथाऽऽकाशप्राणादिशब्देषु आकाशशब्दस्यापि ब्रह्मण्यासमन्तात्काशत इति योगः संभवतीति चेत्स एव गृह्यतामिति पक्षपादीकृतः । तथाच पारमर्षं सूत्रं 'प्रसिद्धेश्च' इति । कृतमत्र विस्तरेण । तदेवं किं तद्ब्रह्मेति निर्णीतम् । अधुना किमध्यात्ममिति निर्णीयते । यदक्षरं ब्रह्मेत्युक्तं तस्यैव स्वभावः स्वो भावः स्वरूपं प्रत्यक्चैतन्यं नतु स्वस्य भाव इति षष्ठीसमासः लक्षणाप्रसङ्गात् । षष्ठीतत्पुरुषबाधेन कर्मधारयपरिग्रहस्य श्रुतपदार्थान्वयेन निषादस्थपत्यधिकरणसिद्धत्वात् । तस्मान्न ब्रह्मणः संबन्धि किंतु ब्रह्मस्वरूपमेव आत्मानं देहमधिकृत्य भोक्तृतया वर्तमानमध्यात्ममुच्यते अध्यात्मशब्देनाभिधीयते न करणग्राम इत्यर्थः । यागदानहोमात्मकं वैदिकं कर्मैवात्र कर्मशब्देन विवक्षितमिति तृतीयप्रश्नोत्तरमाह । भूतानां भवनधर्मकाणां सर्वेषां स्थावरजङ्गमानां भावमुत्पत्तिं उद्भवं वृद्धिं च करोति यो विसर्गस्त्यागस्तत्तच्छास्त्रविहितो यागदानहोमात्मकः स इह कर्मसंज्ञितः । कर्मशब्देनोक्त इति यावत् । तत्र देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो याग उत्तिष्ठद्धोमो वषट्कारप्रयोगान्तः, स एव उपविष्टहोमः स्वाहाकारप्रयोगान्तः, आसेचनपर्यन्तो होमः, परस्वत्वापत्तिपर्यन्तः स्वत्वत्यागो दानं, सर्वत्र च त्यागांशोनुगतः, तस्य च भूतभावोद्भवकरत्वं 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

एव तदोतं च प्रोतं चेत्याकाशप्रतिष्ठत्वमुक्त्वा कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यनेन प्रश्नेनेदमक्षरमवतारितं । तथाचोपसंहृतमेतस्मिन्खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । नचेयमम्बरान्तधृतिर्ब्रह्मणोऽन्यत्र संभवति । यदप्योंकार एवेदं सर्वमिति तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वात्स्तुत्यर्थं द्रष्टव्यम् । तस्मान्न क्षैरत्यश्नुते वेति नित्यत्वव्यापित्वाभ्यामक्षरं परमेव ब्रह्मेति परममिति विशेषणादक्षरशब्देन जीवप्रधानप्रतिपत्तिभ्रमोऽपि वारितः ॥ तृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह—भूतभावोद्भवकरः भूतानां भावो भूतभावः तस्योद्भवो भूतभावोद्भवस्तं करोतीति भूतभावोद्भवकरो भूतवस्तूत्पत्तिकर इति भाष्ये । भूतान्येव भावास्तेषामुद्भवः समुत्पत्तिस्तां करोतीति व्युत्पत्तिं सिद्धवत्कृत्य विधान्तरेण व्युत्पादयति—**भूतानामिति** । भावः सद्भावो वस्तुभाव इति तट्टीकाकाराः । एवंच भूतानां भवनधर्मकाणां भाव उत्पत्तिः उद्भवो वृद्धिश्च तयोः करः भूतभावोद्भवकर इत्यादिव्युत्पत्तिसिद्धवत्कारोपि बोध्यः । विसर्जनं विसर्गः देवतोद्देशेन चरुपुरोडाशादेर्द्रव्यस्य परित्यागः सएव विसर्गलक्षणो यज्ञादिरूपो वेदविहितः कर्मसंज्ञितः कर्मशब्देन मयोक्त इत्यर्थः । 'अग्नौ प्रास्ता-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

शब्देनोच्यत इत्यर्थः । भूतानां जरायुजादीनां भाव उत्पत्तिः उद्भवश्च उत्कृष्टत्वेन भवनमुद्भवः 'आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

भासनात्स बहिर्भूतभावान्तरावभासनात्मा यो विसर्गः क्रमेण भूतानां ब्रह्मादिप्रमातॄणां भावानां जडानामुद्भवकारी जडाजडवैचित्र्यनिर्भा-

१ क्षर इत्यश्नुतेवेति पाठः.

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

क्षणो यज्ञः कर्मसंज्ञितः कर्मशब्दित इत्येतत् । एतस्माद्धि बीजभूताद्वृष्ट्यादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्युद्भवन्ति ॥३॥ अधिभूतमिति । अधिभूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीति कोऽसौ क्षरः क्षरतीति क्षरो विनाशी भावो यत्किंचिज्जनिमद्वस्त्वित्यर्थः । पुरुषः पूर्णमनेन सर्वमिति पुरि शयनाद्वा पुरुषः, आदित्यान्तर्गतो हिरण्यगर्भः सर्वप्राणिकरणानामनुग्राहकः सोऽधिदैवतमधियज्ञः सर्वयज्ञाभिमानिनी

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

शङ्क्य 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः' इत्यादिस्मृतिमनुस्मृत्याह—एतस्माद्धीति ॥ ३ ॥ संप्रति प्रश्नत्रयस्योत्तरमाह—अधिभूतमिति । अधिभूतं च किं प्रोक्तमित्यस्य प्रतिवचनं अधिभूतं क्षरो भाव इति । तत्राधिभूतपदमनूद्य वाच्यमर्थं कथयति—अधिभूतमित्यादिना । तस्य निर्देशमन्तरेण निर्ज्ञातुमशक्यत्वात्प्रश्नद्वारा तन्निर्दिशति—कोऽसाविति । कार्यमात्रमत्र संगृहीतमिति वक्तुमुक्तमेव व्यनक्ति—यत्किंचिदिति । अधिदैवं किमिति प्रश्ने पुरुषश्चेत्यादिप्रतिवचनं तत्र पुरुषशब्दमनूद्य मुख्यमर्थं तस्योपन्यस्यति—पुरुष इति । तस्यैव संभावितमर्थान्तरमाह—पुरि शयनाद्वेति । वैराजं देहमासाद्यादित्यमण्डलादिषु दैवतेषु योऽन्तरवस्थितो लिङ्गात्मा व्यष्टिकरणानुग्राहकोऽत्र पुरुषशब्दार्थः स चाधिदैवतमिति स्फुटयति—आदित्येति । अधियज्ञः कथमित्यादिप्रश्नं परिहरन्नधियज्ञशब्दार्थं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

'बुद्धिः कर्मानुसारिणी' इति कर्मानुसारित्वं भावस्य स्मर्यते । तथा उद्भवोऽपि कर्मत एव स्मर्यते । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति ॥ ३ ॥ क्षरो भावो जनिमद्वस्तु कर्मफलभूतं तत्साधनभूतं च तदधिभूतमित्युच्यते । अधिदैवतं पुरुषः सर्वासु पूर्षु वसतीति सर्वकरणानुग्राहकः सकलदेव-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति स्मृतेः 'ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतः' इत्यादिश्रुतेश्च ॥ ३ ॥ संप्रत्यग्रिमप्रश्नत्रयस्योत्तरमाह—अधिभूतमिति । क्षरतीति क्षरो विनाशी भावो यत्किंचिज्जनिमद्वस्तुभूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीत्यधिभूतमुच्यते । पुरुषो हिरण्यगर्भः समष्टिलिङ्गात्मा व्यष्टिसर्वकरणानुग्राहकः । 'आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः' इत्युपक्रम्य 'स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वात्पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुषः' इत्यादि श्रुत्या प्रतिपादितः । चकारात् 'स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत' इत्यादिस्मृत्या च प्रतिपादितः । अधिदैवतं दैवतान्यादित्यादीन्यधिकृत्य चक्षुरादिकरणान्यनुगृह्णातीति तथोच्यते । अधियज्ञः सर्वयज्ञाधिष्ठाता सर्वयज्ञफलदायकश्च सर्वयज्ञाभिमानिनी विष्णवाख्या देवता । 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेः । सच विष्णुरधियज्ञोऽहं वासुदेव एव न मद्भिन्नः कश्चित् । अतएव परब्रह्मणः सकाशादत्यन्ताभेदेनैव प्रतिपत्तव्य इति कथमिति व्याख्यातम् । सचात्रास्मिन्मनुष्यदेहे यज्ञरूपेण वर्तते बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तो

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

हुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥' इति स्मृतिर्भूतानां चराचराणामुद्भवमेतस्मात्कर्मणो दर्शयति ॥ ३ ॥ अधिभूतं च किं प्रोक्तमिति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमाह—अधिभूतमिति । भूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीत्यधिभूतं क्षरो भावः क्षरतीति क्षरो विनाशी भावो यत्किंचिज्जनिमद्वस्त्वित्यर्थः । अधिदैवं किमुच्यत इति पञ्चमप्रश्नस्योत्तरमाह । पुरुषश्चाधिदैवतं पूर्णमनेन सर्वमिति पुरुषः, सर्वासु पूर्षु शयनाद्वा पुरुषः आदित्यान्तर्गतो हिरण्यगर्भः सर्वप्राणिकरणानुग्राहकः सोऽधिदैवतं दैवतान्यादित्यादीन्यधिकृत्य चक्षुरादिकरणग्राममनुगृह्णातीत्यधिदैवतमुच्यते । अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदनेति षष्ठप्रश्नस्योत्तरमाह—अधियज्ञ इति । यज्ञो हि देहेनोत्पाद्योऽतो देहसमवायी । अतो देहस्तस्याधिकरणं भवति । अस्मिन्देहेऽधियज्ञः सर्वयज्ञाभिमानिनी देवता विष्णवाख्या । 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेः । सोऽधियज्ञो विष्णुरहमेव कथमित्यवान्तरः प्रकारप्रश्नोऽप्यनेनैव परिहृतः

६ श्रीधरीव्याख्या ।

प्रजाः' इत्युक्तक्रमेण वृद्धिः तौ भूतभावोद्भवौ करोति यः विसर्गः देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपो यज्ञः । सर्वकर्मणामुपलक्षणमेतत् । स कर्मशब्दवाच्यः ॥ ३ ॥ किंच—अधिभूतमिति । क्षरो विनश्वरो भावो देहादिपदार्थो भूतं प्राणिमात्रमधिकृत्य भवतीत्यधिभूतमुच्यते । पुरुषो वैराजः सूर्यमण्डलमध्यवर्ती स्वांशभूतसर्वदेवतानामधिपतिरधिदैवतमुच्यते । अधिदैवतमधिष्ठात्री देवता 'स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत' इति श्रुतेः । अत्रास्मिन्देहेऽन्तर्यामित्वेन स्थितोऽहमेवाधियज्ञः

७ श्रीअभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

सकः । तथा भूतभावस्य विगलितसकलवितथप्रपञ्चस्य सत्तत्वस्योद्भवं करोतीति ॥ ३ ॥ अधिभूतमिति । क्षरति स्रवति परिणमति धर्मेणेति क्षरः घटादिः पदार्थग्राम उच्यते । पुरुष आत्मा स चाधिदैवतं । तत्र सर्वदेवतानां प्रतिनिविष्टत्वात् । अतएवाशेषयज्ञभोक्ता

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम्।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

देवता विष्ण्वाख्या 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेः। स हि विष्णुरहमेवात्रास्मिन्देहे यो यज्ञस्तस्याहमधियज्ञो यज्ञो हि देहनिर्वर्त्यत्वेन देहसमवायीति देहाधिकरणो भवति देहभृतां वर ॥ ४ ॥ अन्तकाल इति। अन्तकाले च मरणकाले मामेव परमेश्वरं विष्णुं स्मरन्मुक्त्वा परित्यज्य कलेवरं शरीरं यः प्रयाति

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

माह—अधियज्ञ इति। कथमुक्तायां देवतायामधियज्ञशब्दः स्यादित्याशङ्क्य श्रुतिमनुसरन्नाह—यज्ञो वा इति। परैव देवताऽधियज्ञशब्देनोच्यते। सा च ब्रह्मणः सकाशादत्यन्ताभेदेन प्रतिपत्तव्येत्याह—स हि विष्णुरिति। शास्त्रीयव्यवहारभूमिरत्रेत्युक्ता। देहसामानाधिकरण्याद्वात्रेत्यस्य व्याख्यानम्—अस्मिन्निति। किमधियज्ञो बहिरन्तर्वा देहादिति संदेहो मा भूदित्याह—देह इति। ननु यज्ञस्य देहाधिकरणत्वाभावात्कथं तथाविधयज्ञाभिमानिदेवतात्वं भगवता विवक्ष्यते तत्राह—यज्ञो हीति। एतेन तस्य बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तत्वमुक्तमवधेयम्। नहि परा देवता दर्शितरीत्याधियज्ञशब्दिता बुद्ध्यादिष्वन्तर्भावमनुभावयितुमलम्। देहान्बिभ्रतीति देहभृतः सर्वे प्राणिनस्तेषामेव वरः श्रेष्ठः। युक्तं हि भगवता साक्षादेव प्रतिक्षणं संवादं विदधानस्यार्जुनस्य सर्वेभ्यः श्रैष्ठ्यम् ॥ ४ ॥ यत्तु प्रयाणकाले चेत्यादि चोदितं तत्राह—अन्तकाले चेति। मामेवेत्यवधारणेनाध्यात्मादिविशिष्टत्वेन स्मरणं व्यावर्त्यते। विशिष्टस्मरणे हि

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

तात्मा हिरण्यगर्भः। अधियज्ञो यज्ञाभिमानी विष्णुरन्तर्यामी सोऽहमेव देहस्मि। अत्रास्मिन्देहे देहभृतांवर ॥ ४ ॥ अत्र षट्प्रश्नोत्तरेषु प्रथमे जीवस्य ब्रह्मभाव उक्तः। तं जानतां प्रयाणमेव नास्ति। 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इति श्रुतेः। द्वितीये शुद्धस्त्वंपदार्थ उक्तस्तज्ज्ञानस्यापि वस्तुतत्त्वविषयत्वान्न तत्र भावनापेक्षास्तीति न भावनाफलभूतकाले तत्प्रत्ययोऽपेक्षते। तृतीयचतुर्थयोस्तु कर्मतत्साधनभूतं च जन्यं वस्तूक्तम्। तत्रापि न भावनापेक्षास्ति। अन्तकाले प्रबलेनैव कर्मणा चित्तस्यावरोधात्तत्साधनफलभूतस्यैव स्मरणावश्यंभावेन तत्र भावनाया वैयर्थ्यात् परिशेषादन्त्ययोरेव कार्यकारणब्रह्मणोः सोपाधिकनिरुपाधिकयोरन्यतरस्य भावना सुदृढा चेदन्तकाले तत्प्रत्ययोऽवश्यंभावीति तयोरन्यतरं रूपं परमात्मानं स्मरन् यः कलेवरं मुक्त्वार्चिरादिमार्गेण प्रयाति स ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा क्रमेण मद्भावं मोक्षं यातीत्याह—अन्तकाले चेति। स्पष्टा योजना। नास्त्यत्र संशय इति।

४ मधुसूदनीव्याख्या।

विष्णुरूपत्वात्। एतेन स किमस्मिन्देहे ततो बहिर्वा देहे चेत् कोऽत्र बुद्ध्यादिस्तद्व्यतिरिक्तो वेति संदेहो निरस्तः। मनुष्यदेहे च यज्ञस्यावस्थानं यज्ञस्य मनुष्यदेहनिर्वर्त्यत्वात् 'पुरुषो वै यज्ञः पुरुषस्तेन यज्ञो यदेनं पुरुषस्तेन तनुते' इत्यादि श्रुतेः। हे देहभृतांवर सर्वप्राणिनां श्रेष्ठेति संबोधयन् प्रतिक्षणं मत्संभाषणात्कृतकृत्यस्त्वमेतद्बोधयोग्योऽसीति प्रोत्साहयत्यर्जुनं भगवान्। अर्जुनस्य सर्वप्राणिश्रेष्ठत्वं भगवदनुग्रहातिशयभाजनत्वात्प्रसिद्धमेव ॥ ४ ॥ इदानीं प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसीति सप्तमस्य प्रश्नस्योत्तरमाह—**अन्तकालेचेति**। मामेव भगवन्तं वासुदेवं अधियज्ञं सगुणं निर्गुणं वा परममक्षरं ब्रह्म नत्वध्यात्मादिकं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

अधियज्ञो बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तः परमात्माभिन्नोऽस्मिन्देहे प्रतिपत्तव्य इति। देहान्बिभ्रतीति देहभृतस्तेषां सर्वेषां प्राणिनां वरः श्रेष्ठस्तस्य संबोधनं हे देहभृतांवरेति। उक्तंच भगवता प्रतिक्षणं संवादं संविदधानस्यार्जुनस्य सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः श्रैष्ठ्यमिति भाष्यटीकाकाराः। एवंभूतं मां देहभृतां वरस्त्वं प्रतिपत्तुमर्हसीति सूचनार्थं वा संबोधनम् ॥ ४ ॥ प्रयाणकाले चेत्यादिसप्तमप्रश्नस्योत्तरमाह—**अन्तकाल इति**। अन्तकाले च प्रयाणकाले। प्राणोत्क्रमणकाले इतियावत्। मामेव परमेश्वरं विष्णुं स्मरन्। चकारात्सदा भगव-

६ श्रीधरीव्याख्या।

यज्ञाधिष्ठात्री देवता यज्ञादिकर्मप्रवर्तकस्तत्फलदाता च कथमित्यस्योत्तरमनेनैवोक्तं द्रष्टव्यम्। अन्तर्यामिणोऽसङ्गत्वादिभिर्गुणैर्जीववैलक्षण्येन देहान्तर्वर्तित्वस्य प्रसिद्धत्वात्। तथाच श्रुतिः 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इति। देहभृतां मध्ये श्रेष्ठ इति संबोधयन् त्वमप्येवंभूतमन्तर्यामिणं पराधीनस्वप्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां बोद्धुमर्हसीति सूचयति ॥ ४ ॥ प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसीत्यनेन पृष्टमन्तकालज्ञानोपायं तत्फलं च दर्शयति—अन्तकाल

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

यज्ञानवश्यकार्याणि कर्माण्यधिकृत्य यः स्थितः पुरुषोत्तमः सोऽहमेव। अहमेव च देहे स्थित इति प्रश्नद्वयमेकेन यत्नेन निर्णीतम् ॥ ४ ॥ अथ योऽवशिष्टः प्रश्नः कथं प्रयाणकाले ज्ञेयोऽसीति तं निर्णयति। अन्तकालेऽपीति असंशयमित्यन्तम्। न केवलं स्वस्थावस्थायां यावदन्त-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

गच्छति स मद्भावं वैष्णवं तत्त्वं याति नास्ति न विद्यतेऽत्रास्मिन्नर्थे संशयो याति वा न वेति ॥ ५ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

न्चित्तविक्षेपान्न प्रधानस्मरणमपि स्यात् । न च मरणकाले कार्यकरणपारवश्याद्भगवदनुस्मरणासिद्धिः । सर्वदैव नैरन्तर्येणादरधिया भगवति समर्पितचेतसस्तत्कालेऽपि कार्यकरणजातमगणयतो भगवदनुसंधानसिद्धेः । शरीरे तस्मिन्नहंममाभिमानाभावादिति यावत् । प्रयातीत्यत्र प्रकृतशरीरमपादानम् । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादिश्रुतिमाश्रित्याह—नास्तीति । व्यासेध्यं संशयमेवाभिनयति—याति वेति ॥ ५ ॥ अन्तकाले भगवन्तमनुध्यायतो भग-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

सोपाधिकब्रह्मोपास्तिं प्रकृत्य 'शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वगन्या उत्क्रमणे भवन्ति' इति तदुपासकस्य गतिपूर्वकस्यामृतत्वस्य श्रवणात् । यस्तु शुद्धत्वंपदार्थरूपमध्यात्मवस्तुमात्रं वेद असौ ब्रह्मात्मैक्यज्ञानाभावात् 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इत्येतद्वाक्यविषयो न भवति किंतु शतं चैकाचेत्येतस्यैव विषयः । ननु तस्यानुपासकत्वात्कथमेतदिति चेन्न । 'नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति' इति न्यायेन तस्योभयभ्रष्टत्वासंभवात् । कठवल्लीषु निष्कलप्रत्यगात्मविदं केवलयोगिनं प्रकृत्य शतं चैकाचेत्याम्नानाच । 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे' इति श्रुतेर्निश्चितार्थानां शोधितत्वंपदार्थानामेव क्रममुक्तिरवगम्यते । नचात्र सुनिश्चितार्था इत्यनेन ब्रह्मात्मैक्यनिश्चयवन्तो ग्रहीतुं शक्याः । तेषां गत्यभावस्य प्रोक्तत्वात् । नाप्युपासकाः असंभवात् । उपासना हि नाम अतस्मिंस्तद्बुद्धिः । यथा शालग्रामे विष्णुबुद्धिरेवं सूत्रविराडन्तर्यामिष्वात्मबुद्धिरिति न तद्वन्तः सुनिश्चितार्था इति वक्तुं शक्यम् । तस्माद्ध्यात्मविदां ब्रह्मात्मैक्यानवगमादनुपासकत्वेनान्त्यप्रत्ययाभावेऽप्यर्चिरादिगतिप्राप्तिरस्तीति सर्वमनवद्यम् ॥ ५ ॥ न

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

स्मरन्सदा चिन्तयन् तत्संस्कारपाटवात्समस्तकरणग्रामवैयग्र्यवत्यन्तकालेऽपि स्मरन्कलेवरं मुक्त्वा शरीरेऽहंममाभिमानं त्यक्त्वा प्राणवियोगकाले यः प्रयाति, सगुणध्यानपक्षेऽग्निर्ज्योतिरहः शुक्ल इत्यादिवक्ष्यमाणेन देवयानमार्गेण पितृयानमार्गात्प्रकर्षेण याति स उपासको मद्भावं मद्रूपतां निर्गुणब्रह्मभावं हिरण्यगर्भलोकभोगान्ते याति प्राप्नोति । निर्गुणब्रह्मस्मरणपक्षे तु कलेवरं त्यक्त्वा प्रयातीति लोकदृष्ट्यभिप्रायः 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते' इति श्रुतेस्तस्य प्राणोत्क्रमणाभावेन गत्यभावात्स मद्भावं साक्षादेव याति । 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इति श्रुतेः । नास्त्यत्र देहव्यतिरिक्त आत्मनि मद्भावप्राप्तौ वा संशयः । आत्मा देहाद्व्यतिरिक्तो न वा, देहव्यतिरेकेऽपि ईश्वराद्भिन्नो न वेति संदेहो न विद्यते । 'छिद्यन्ते सर्वसंशयाः' इति श्रुतेः । अत्र च कलेवरं मुक्त्वा प्रयातीति देहाद्भिन्नत्वं, मद्भावं यातीति चेश्वरादभिन्नत्वं जीवस्योक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ अन्तकाले

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

द्भावभावित इति ज्ञेयम् । मामेवेति विशेषणेनाध्यात्मादिविशिष्टत्वेन स्मरणं व्यावर्त्यते । विशिष्टस्मरणे हि चित्तविक्षेपान्न प्रधानस्मरणमपि स्यात् । कलेवरं शरीरं मुक्त्वा त्यक्त्वा यः प्रयाति गच्छति मद्भावं वैष्णवं तत्त्वं याति सगुणब्रह्मचिन्तकश्चेत्क्रमेण, निर्गुणब्रह्मविच्चेत्सद्यः । अस्मिन्पक्षे कलेवरं मुक्त्वेति लोकदृष्ट्यभिप्रायम् । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते' इति श्रुतेः । अत्रास्मिन्नर्थे संशयः मद्भावं याति नैवेति नास्ति न विद्यते 'स एतान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादिश्रुतेः । अत्र केचिन्नास्त्यत्र देहव्यतिरिक्त आत्मनि मद्भावप्राप्तौ वा संशयः । आत्मा देहाद्व्यतिरिक्तो नवा, देहव्यतिरेकेपि ईश्वराद्भिन्नो नवेति संदेहो न विद्यते । 'छिद्यन्ते सर्वसंशयाः' इति श्रुतेः । अत्र च कलेवरं मुक्त्वा प्रयातीति देहाद्भिन्नत्वं मद्भावं यातीति चेश्वरादभिन्नत्वं जीवस्योक्तमिति द्रष्टव्यमिति । तन्नेदं वक्तव्यम् । प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोसि नियतात्मभिरिति प्रश्नप्रतिवचने देहाद्व्यतिरिक्तो नवेति संशयनिराकरणवर्णनमकाण्डे ताण्डवम् । देहाद्व्यतिरिक्त आत्मेत्यर्थस्यासकृद्व्युत्पादितत्वेन संशयाप्रसक्त्याऽप्रसक्तप्रतिषेधश्च युक्तिभिर्निरूपितेऽर्थेपि पुनरुत्पन्नस्य संशयस्यार्थिकार्थेन निवृत्तिसंभवश्च 'छिद्यन्ते सर्वसंशयाः' इतिश्रुतिरपि परावरविद इति पदसत्त्वे उदाहर्तुं योग्येति दिक् ॥ ५ ॥ अन्तकाले मां स्मरन् मामेवेति

६ श्रीधरीव्याख्या ।

इति । मामेवोक्तलक्षणमन्तर्यामिरूपं परमेश्वरं स्मरन्देहं त्यक्त्वा यः प्रकर्षेणार्चिरादिमार्गेण याति स मद्भावं मद्रूपतां याति । अत्र च

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

कालेऽपीति मामेवेति व्यवच्छिन्नसकलोपाधिकं कथंचास्वस्थावस्थायां विनिवृत्तसकलेन्द्रियचेष्टस्य भगवान्स्मृतिपथमुपेयादित्युपायमुपदिशति । सर्वावस्थासु व्यावहारिकीष्वपि यस्य भगवत्तत्त्वं न हृदयादपयाति तस्य भगवत्येव सकलकर्मन्यासिनः सततभगवन्मयस्यावश्यं स्वयमेव भगवत्तत्त्वं स्मृतिविषयतां यातीति सदा तद्भावभावितत्वं चात्र हेतुः । अतएवाह येनैव वस्तुना सदा भावितान्तःकरणभावस्तेन

१ मधुसूदनः.

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥
तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

न मद्विषय एवायं नियमः किं तर्हि—यं यमिति । यं यं वापि यं यं भावं देवताविशेषं स्मरंश्चिन्तयंस्त्यजति परित्यजत्यन्ते प्राणवियोगकाले कलेवरं तं तमेव स्मृतं भावमेवैति नान्यं । कौन्तेय, सदा सर्वदा तद्भावभावितस्तस्मिन्भावस्तद्भावः स भावितः स्मर्यमाणतयाभ्यस्तो येन स तद्भावभावितः सन् ॥ ६ ॥ यस्मादेवमन्त्या भावना देहान्तरप्राप्तौ कारणं तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर यथाशास्त्रं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

वत्प्राप्तिनियमवदन्यमपि तत्काले देवादिविशेषं ध्यायतो देहं त्यजतस्तत्प्राप्तिरवश्यंभाविनीति दर्शयति—नेत्यादिना । कथं पुनरन्तकाले परवशस्य नियतविषयस्मृतिर्भवितुमुत्सहते तत्राह—सदेति । देवादिविशेषस्तस्मिन्निति सप्तम्यर्थः । भावो भावना वासना स भावो भावितः संपादितो येन पुंसा स तथाविधः सन्यं यं भावं स्मरति तं तमेव देहत्यागादूर्ध्वं गच्छतीति संबन्धः ॥ ६ ॥ सततभावना प्रतिनियतफलप्राप्तिनिमित्तान्त्यप्रत्ययहेतुरित्यङ्गीकृत्यानन्तरश्लोकमवतारयति—**यस्मादिति** । विशेषणत्रयवतो भगवदनुस्मरणस्य भगवत्प्राप्तिहेतुत्वं तस्मादित्युच्यते । सर्वेषु कालेष्वाद्-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

केवलं कार्यकारणब्रह्मणोरेव भावनान्त्यप्रत्ययवशात्तद्भावप्राप्तिहेतुरपि तु कीटस्य जीवत एव भावनाबलाद्भाव्यवस्तुभावप्राप्तिर्दृश्यते । नन्दिकेश्वरस्य च स्मर्यते 'स हि महादेवं भावयंस्तत्सारूप्यं देहान्तरं विनैव प्राप्तः' इति । योगशास्त्रेऽपि प्रसिद्धम् । तत्र किमु वक्तव्यमन्तप्रत्ययवशाद्देहान्तरे भाव्यभावप्राप्तिरस्तीति मत्वा तमेवार्थमन्यत्रापि दर्शयति—**यंयमिति** । तद्भावभावितः भाव्याकारवासनया रञ्जित इत्यर्थः ॥ ६ ॥ यस्मादेवं तस्मात्सर्वेषु कालेषु माम-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

भगवन्तमनुध्यायतो भगवत्प्राप्तिर्नियतेति वदितुमन्यदपि यं कंचित्काले ध्यायतो देहं त्यजतस्तत्प्राप्तिरवश्यंभाविनीति दर्शयति—**यं यमिति** । न केवलं मां स्मरन्मद्भावं यातीति नियमः किं तर्हि यं यं भावं देवताविशेषं चकारादन्यदपि यत्किंचिद्वा स्मरंश्चिन्तयन्नन्ते प्राणवियोगकाले कलेवरं त्यजति स तं तमेव स्मर्यमाणं भावमेति नान्यमेति नान्यमेति प्राप्नोति । हे कौन्तेयेति पितृष्वसृपुत्रत्वेन स्नेहातिशयं सूचयति । तेन चावश्यानुग्राह्यत्वं तेन च प्रतारणाशङ्काशून्यत्वमिति । अन्तकाले स्मरणोद्यमासंभवेऽपि पूर्वाभ्यासजनिता वासनैव स्मृतिहेतुरित्याह—**सदेति** । सदा सर्वदा तस्मिन्देवताविशेषादौ भावो भावना वासना तद्भावः संभावितः संपादितो येन स तथा । भाविततद्भाव इत्यर्थः । आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वाद्भावितपदस्य परनिपातः ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तीति नायं नियमः किंतु यंयं वापि भावं देवतादिविशेषं स्मरन् चिन्तयन्नन्ते मरणकाले कलेवरं शरीरं त्यजति तं तमेव चिन्तितं भावमेवैति नान्यम् । यद्यपि यंयं चापीति पाठश्चकारादन्यदपि यत्किंचिद्वा स्मरन्निति कैश्चिद्व्याख्यातस्तथापि भष्यकारैर्व्याख्यातो न भवतीत्युपेक्षणीयः । अन्तकाले विवशस्यापि स्मृतिभवने किं कारणमिति तत्राह । सदा तद्भावभावितः सदा सर्वदा तस्मिन्देवतादिविशेषे भावो भावना वासना स भावितोऽभ्यस्तो येन सः सन् सर्वदा तस्य भावो भावनानुचिन्तनं तेन भावितो वासितचित्त इति व्युत्पत्तिं सिद्धवत्कृत्याचार्यैस्तथा व्युत्पादितमित्यविरोधः । कौन्तेयेति संबोधयन् संबन्धप्रदर्शनेन स्वस्मिन्सर्वदा भावनाभ्यास-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

संशयो नास्ति । स्मरणं ज्ञानोपायो मद्भावापत्तिश्च फलमित्यर्थः ॥ ५ ॥ न, केवलं मां स्मरन्मद्भावं प्राप्नोतीति नियमः किं तर्हि—यं यमिति । यं यं भावं देवतान्तरं वाऽन्यमपि वाऽन्तकाले स्मरन्देहं त्यजति तं तमेव स्मर्यमाणं भावं प्राप्नोति अन्तकाले भावविशे-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

मरणसमये स्मर्यते तद्भाव एवच प्राप्यते इति सर्वथा मत्परम एव मत्प्रेप्सुः स्यादित्यत्र तात्पर्यं नतु यदेवान्ते स्मर्यते तत्स्वमेवावाप्यते इति । एवं हि सति ज्ञानिनोऽपि यावच्छरीरभाविधातुदोषविकलितचित्तवृत्तेर्जडतां प्राप्तस्य तामसस्येव गतिः स्यात् । नचाभ्युपगमोऽत्र युक्तः । प्रमाणभूतश्रुतिविरोधात् । अस्ति हि 'तीर्थे श्वपचगृहे वा नष्टस्मृतिरपि परित्यजन्देहम् । ज्ञानसमकालमुक्तः कैवल्यं याति हतशोकः ॥' इति । 'तनुं त्यजतु वा काश्यां श्वपचस्य गृहेऽथवा । ज्ञानसंप्राप्तिसमये मुक्तोऽसौ विगतज्वरः ॥' इति । तस्मादेवं विष्णुपादौ । सदा येन भावितमन्तःकरणं तदेवान्ते प्रयाणानन्तरं प्राप्यते । तच्च स्मर्यते नवेति नात्र निर्बन्धः । अन्वाचयश्चायमपिशब्देन सूचितः । यंयं वापीत्यत्र स्मरणस्यासर्वथाभावं वाशब्दः स्फुटयति । सदा च मत्परमो जनः सर्वथा स्यादिति तात्पर्यं श्रुतिरेव प्रकट-

१ मधुसूदनः. २ मधुसूदनः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

युध्य च युद्धं च स्वधर्मं कुरु। मयि वासुदेवेऽर्पिते मनोबुद्धी यस्य तव स त्वं मय्यर्पितमनोबुद्धिः सन्मा

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

रनैरन्तर्याभ्यां सहेति यावत्। भगवदनुस्मरणे विशेषणत्रयसाहित्यं यथाशास्त्रमिति द्योत्यते। भगवदनुसंधानं कर्तव्यमुक्त्वा तेन सह स्वधर्ममपि कुरु युद्धमित्युपदिशता भगवता समुच्चयो ज्ञानकर्मणोरङ्गीकृतो भातीत्याशङ्क्याह— मयीति। मनोबुद्धिगोचरं क्रियाकारकफलजातं सकलमपि ब्रह्मैवेति भावयन्युध्यस्वेति ब्रुवता क्रियादिकलापस्य ब्रह्मातिरिक्तस्याभावाभिलापान्नात्र समुच्चयो विवक्षित इत्यर्थः। उक्तरीत्या स्वधर्ममनुवर्तमानस्य प्रयोजनमाह—मामे-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

नुस्मर अन्तकाले मत्स्मृत्या मद्भावप्राप्त्यर्थं। युध्यचेति चकारात्कर्मोपास्त्योः समुच्चयोऽवगम्यते। ज्ञानकर्मसमुच्चयकर्तरीव तदुभयानुष्ठातर्येकस्मिन्नेवाधिकारिणि कर्तृत्वाकर्तृत्वप्रत्ययकृतविरोधाभावात्। मयि अर्पिते मदेकनिष्ठतां नीते मनोबुद्धी येन स मय्यर्पितमनोबुद्धिस्त्वं असंशयं मामेवैष्यसि प्राप्स्यसि। अन्तकाले स्मरणेनेति शेषः॥ ७॥ एत-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

तद्भावेन तच्चिन्तनेन भावितो वासितचित्त इति वा॥ ६॥ यस्मादेवं पूर्वस्मरणाभ्यासजनितान्त्या भावनैव तदानीं परवशस्य देहान्तरप्राप्तौ कारणम् तस्मादिति। तस्मान्मद्विषयकार्यभावनोत्पत्त्यर्थं सर्वेषु कालेषु पूर्वमेवादरेण मां सगुणमीश्वरमनुस्मर चिन्तय। यद्यन्तःकरणाशुद्धिवशान्न शक्नोषि सततमनुस्मर्तुं ततोऽन्तःकरणशुद्धये युध्य च। अन्तःकरणशुद्ध्यर्थं युद्धादिकं स्वधर्मं कुरु। युध्येति युध्यस्वेत्यर्थः। एवंच नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेनाशुद्धिक्षयान्मयि भगवति वासुदेवे अर्पिते संकल्पाध्यवसायलक्षणे मनोबुद्धी येन त्वया स त्वमीदृशः सर्वदा मच्चिन्तनपरः सन्मामेवैष्यसि प्राप्स्यसि। असंशयो नात्र संशयो विद्यते। इदं च सगुणब्रह्मचिन्तनमुपासकानामुक्तं तेषामन्त्यभावनासापेक्षत्वात्। निर्गुणब्रह्मज्ञानिनां तु ज्ञानसमकालमेवाज्ञाननिवृत्तिलक्षणाया मुक्तेः सिद्धत्वान्नास्त्यन्त्यभावनापेक्षेति द्रष्टव्यम्॥ ७॥ तदेवं सप्तानामपि प्रश्नानामुत्तरमुक्त्वा प्रयाणकाले भगवद-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

सौलभ्यं द्योतयति॥ ६॥ यस्मादेवं सदाभ्यस्ता भावनान्तकालेऽपि सैवोद्भूता स्वविषयप्रापिका तस्मात् सर्वेषु कालेषु आदरनैरन्तर्याभ्यां मा सगुणं निर्गुणं वा यथाशास्त्रमनुस्मर युध्य च युध्यस्व स्ववर्णधर्मयुद्धं च कुरु। 'न चलति निजवर्णधर्मतो यः सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे। न हरति न च हन्ति किंचिदुच्चैः सितमनसं तमवेहि विष्णुभक्तम्' इति विष्णुपुराणे निजवर्णधर्मतोऽचलनं विष्णुभक्तलक्षणमुक्तम्। भगवता च युध्य चेत्युक्तं तेनोपासनाकर्मसमुच्चयः। मयि अर्पिते मनोबुद्धी यस्य तव स त्वमेतादृशः सन्मामेवैष्यसि आगमिष्यसि अत्र संशयो न विद्यते॥ ७॥ किंच चित्तादिसमर्पणविषयभूते एकस्मिन्मयि वासुदेवे विजातीय-

६ श्रीधरीव्याख्या।

यस्मरणे हेतुः। सदेति। सर्वदा तस्य भावो भावनानुचिन्तनं तेन भावितो वासितचित्तः॥ ६॥ तस्मादिति। यस्मात्पूर्ववासनैवान्तकाले स्मृतिहेतुः, नहि तदा विवशस्य स्मरणोद्यमः संभवति तस्मात्सर्वदा मामनुस्मरानुचिन्तय। संततस्मरणं च चित्तशुद्धिं विना न भवति अतो युध्य च युध्यस्व। चित्तशुद्ध्यर्थं युद्धादिकं स्वधर्मं चानुतिष्ठेत्यर्थः। एवं मय्यर्पितं मनः संकल्पात्मकं बुद्धिश्च व्यवसायात्मिका येन त्वया स त्वं मामेव प्राप्स्यसि। असंशयः संशयोऽत्र नास्ति॥ ७॥ संततस्मरणस्य चाभ्यासोऽन्तरङ्गसाधनमिति दर्श-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

यति॥ ५॥ ६॥ यदाह तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मरेति तेनेत्थमत्र पदसंगतिः। सदा यंयं भावं स्मरन्कलेवरं त्यजति अन्तेऽपि वा स्मरन् वाग्ग्रहणादस्मरन्वा तंतमेवैति। यतोऽसौ सदा तद्भावेन भावितः। अन्ये तु कलेवरं त्यजति सति अन्ते कलेवरत्यागक्षणे बन्धुपुत्रादिप्रमात्रन्तरागोचरे श्वासायासहिक्कागद्गदादिचेष्टा चरमभाविनिक्षणे शरीरदार्ढ्यबन्धप्रतनूभावाद्देहकृतसुखदुःखमोहबन्धे कालांशे देहत्यजनशब्दवाच्ये यदेव स्मरति तदेव प्रथमसंविदनुगृहीतमस्य रूपं संपद्यते। तादृशिच काले स्मरणस्य कारणं सदा तद्भावभावितत्वमिति त्यजतीति सप्तमी योज्येति प्राक्तन एवार्थः। नन्वेवमन्तकाले किं प्रयोजनं तत्स्मरणेन। कएवमाह प्रयोजनमिति। किं वस्तुस्वरूपनतमेव तद्भवति तस्मिन्नन्त्ये क्षणे। ननु पुत्रकलत्रबन्धुमृतेः शिशिरोदकपानादेर्वान्त्ये क्षणे दृष्टं स्मरणमिति तद्भावापत्तिः स्यात्। नैवम्। नहि सोऽन्त्यः क्षणः स्फुटदेहावस्थानात्। नह्यसावन्त्यः क्षणोऽस्मद्विवक्षितो भवादृशैर्लक्ष्यते। तत्रस्त्वन्त्ये क्षणे येनैव रूपेण भवितव्यं तत्संस्कारस्य दूरवर्तिनोऽपि देशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यमिति न्यायेन प्रबोधेन भाव्यम्। तद्वशात्तत्स्मरणं तत्स्मृत्या तद्भावप्राप्तिः। कस्यचित्तु देहस्य स्वस्थावस्थायामपि तदेव काकतालीयवशाद्व्यज्यते यथा मृगादेः पुराणे वर्णनं तत्कृतं तु मृगत्वं। अतएव प्रयाणकालेऽपि च मामित्यादावपि चेति ग्रहणं। ये हि सदा भगवन्तं भावयन्ति एवं भूत्वा भविष्याम इति तेषां तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धकन्यायेन तस्यामलक्ष्यायामन्तर्दशायां संस्कारान्तरापहस्तनेन संस्कारकृते तत्तत्त्वस्मरणे देहसद्भावक्षणंकृते च तस्य स्मरणेऽनन्तरं देहविविक्ततत्क्षणएव कालसंस्कारनिवृत्तेस्तदिदमित्यादिवेद्यविभागानवभासात्संविन्मात्रसततस्वपरमेश्वरस्वभावतैव भवतीति श्रीमदभिनवगुप्त-

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन्॥ ८॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

मेव यथास्मृतमेष्यस्यागमिष्यस्यसंशयोन संशयोऽत्र विद्यते॥७॥ किंच—अभ्यासेति। अभ्यासयोगयुक्तेन मयि चित्तसमर्पणविषयभूते एकस्मिंस्तुल्यप्रत्ययावृत्तिलक्षणो विलक्षणप्रत्ययान्तरितोऽभ्यासः स चाभ्यासो योगस्तेन युक्तं तत्रैव व्यापृतं योगिनश्चेतस्तेन चेतसा नान्यगामिना नान्यत्र विषयान्तरे

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

वेति। उक्तसाधनवशात्फलप्राप्तौ प्रतिबन्धाभावं सूचयति—असंशय इति॥७॥ इतश्च पूर्वश्लोकोक्तार्थानुध्यायी भगवन्तमन्तकाले प्राप्नोतीत्याह—किंचेति। अभ्यासं विभजते—मयीति। नहि चित्तसमर्पणस्य विषयभूतं भगवतोऽर्थान्तरं वस्तु सदस्तीति मन्वानो विशिनष्टि—चित्तेति। अन्तरालकालेऽपि विजातीयप्रत्ययेषु विच्छिद्य विच्छिद्य जायमानेष्वपि सजातीयप्रत्ययावृत्तिरयोगिनोऽपि स्यादित्याशङ्कयाह—विलक्षणेति। अभ्यासाख्येन योगेन युक्तत्वं चेतसो विवृणोति—तत्रैवेति। तृतीयया परामृष्टोऽभ्यासयोगः सप्तम्यापि परामृश्यते। ननु (तु) प्राकृतानां चेतस्तथेत्याशङ्क्य विशिनष्टि—योगिन इति। तच्चेचेतो विषयान्तरं परामृशेन्न तर्हि परमपुरुषार्थप्राप्तिहेतुः स्यादि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

देव श्लोकत्रयेण विवृणोति—अभ्यासेति। अभ्यासयोगयुक्तेन 'तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः' इति सूत्रितोऽभ्यासः तत्र ध्येये वस्तुनि चित्तस्य स्थिरीकरणार्थो यतः। सच विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणरूपः सोऽत्राभ्यासः। तत्र भाव्यो विषयः सिद्धः विष्णुप्रतिमादिर्विराडादिर्वा। असिद्धस्तु मानसप्रतिमादिः। तत्रासिद्धे मनसः प्रतिमाकारतासंपादने तत्र स्थैर्यसंपादने चेति विषयभेदाद्द्विगुणो यत्नः कर्तव्यो भवति। सिद्धे तु चित्तस्थिरीकरणार्थ एक एव यत्नः। तत्र यथा स्वतः स्वच्छः स्फटिको जपाकुसुमोपरागाल्लोहितः स्फटिक इति तत्र लौहित्याध्यासः, तत्प्राबल्यात्तत्रैव स्फटिकधीप्रमोषे पद्मरागत्वाध्यासः, पद्मरागेऽपि चन्द्रिकायामिन्द्रनीलत्वाध्यासस्तत्रैव तदानीमेव किंचिद्दूरस्थे निह्नीनोपलत्वाध्यास इत्युत्तरोत्तराध्यासक्रमेण शुद्ध एक एव स्फटिकः पञ्चविधो भवति। एवं स्वतःशुद्धं चैतन्यं मायोपरागात्तदेवेश्वरः, मायाप्राबल्ये तस्यैवेश्वरत्वांशप्रमोषे तत्रैव सूत्रात्माध्यासः, सूत्रेऽप्यज्ञानदार्ढ्याद्विराडध्यासः, ततएव विराडेकदेशेषु शरीरादिषु आत्मत्वभ्रमः, तत्र यथा घटान्तर्गतः प्रदीपो घटमात्रं भासयति घटच्छिद्राद्बहिर्गतः किंचित्स्वप्रभया संसृष्टं विषयमवभासयति, सर्वात्मना घटाद्बहिर्गतस्तु कृत्स्नं भवनोदरवर्ति पदार्थजातं प्रकाशयति, तद्वद्देहान्तर्गता चितिर्देहमात्रं भासयति, देहच्छिद्राच्चक्षुरादेर्बहिर्गता सती तत्संनिकृष्टं कंचिद्विषयं रूपादिकमवभासयति, सर्वात्मना गुरूक्तयुक्त्या देहकृतपरिच्छेदाभिमाने त्यक्ते त्वपरिच्छिन्ना सती कृत्स्नं विराडात्मानमवभासयति। यथोक्तं वाह्यग्रन्थेष्वपि 'मणिहुतवहतारासोमसूर्यादयोऽपि क्षितिविषयमिहाल्पं बाह्यमुद्योतयन्ति। सहजलयसमुत्थं द्योतयेज्ज्योतिरन्तस्त्रिभुवनमपि सूक्ष्मस्थूलभेदक्रमेण॥' इति। सहजलयसमुत्थं सहजः स्वाभाविको देहकृतपरिच्छेदाभिमानस्तस्य लयमात्रादेव उत्थितं क्रमेण संकल्पक्रमेण सदीक्षणमात्राभिनिर्वृत्तत्वात्सर्वस्य प्राक्संक-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

नुस्मरणस्य भगवत्प्राप्तिलक्षणं फलं विवरीतुमारभते—अभ्यासेति। अभ्यासः सजातीयप्रत्ययप्रवाहो मयि विजातीयप्रत्ययानन्तरितः षष्ठे प्राग्व्याख्यातः स एव योगः समाधिस्तेन युक्तं तत्रैव व्यापृतं आत्माकारवृत्तीतरवृत्तिशून्यं यच्चेतस्तेन चेतसा

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

प्रत्ययानन्तरितः सजातीयप्रत्ययावृत्तिलक्षणोऽभ्यासः सचासौ योगः समाधिस्तेन युक्तं तत्रैव व्यापृतम्। प्रत्ययावृत्तिव्यापाराविष्टमितियावत्। तेन योगिनश्चेतसाऽनन्यगामिना नान्यस्मिन्विषये गन्तुं शीलमस्य तेन अभ्यासयोगादनन्यगामितां तत्फलभूतां प्राप्तेनेत्याशयः। परमं निरतिशयं पुरुषं पूर्णं दिव्यं द्योतमाने सूर्ये भवं यथा शास्त्राचार्योपदेशमनुध्यायन् याति गच्छति मत्प्राप्त्यर्थं मय्यभ्यासयोगयुक्तेनानन्यगामिना चेतसा परमं दिव्यं पुरुषं वासुदेवं मामनुचिन्तय मच्चिन्तनं हि तत्र सुलभमिति ध्वनयन्नाह—हे पार्थेति।

६ श्रीधरीव्याख्या।

यत्राह—अभ्यासेति। अभ्यासः सजातीयप्रत्ययप्रवाहः स एव योग उपायस्तेन युक्तेनैकाग्रेण अतएव नान्यं विषयं गन्तुं शीलं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

संमतमित्यलं बहुना। असंशयमिति नात्र संदेग्धव्यमिति॥७॥ अभ्यासेति। अनुचिन्तयन्निति शरीरभेदानन्तरं विशिष्टकलेवरकृतव्यव-

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

गन्तुं शीलमस्येति नान्यगामि तेन नान्यगामिना परमं निरतिशयं पुरुषं दिव्यं दिवि सूर्यमण्डले भवं दिव्यं याति गच्छति, हे पार्थ । अनुचिन्तयञ्शास्त्राचार्योपदेशमनुध्यायन्नित्येतत् ॥ ८ ॥ किंविशिष्टं च पुरुषं यातीत्युच्यते—कविमिति । कविं क्रान्तदर्शिनं सर्वज्ञं पुराणं चिरंतनमनुशासितारं सर्वस्य

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

त्याशङ्क्याह—नान्यगामिनेति । ग्रामादिकं विषयान्तरपारवश्यमभ्यनुज्ञातुं ताच्छील्यप्रत्ययस्तेन तात्पर्यादपरामृष्टार्थान्तरेण परमपुरुषनिष्ठेनेत्यर्थः । तदेव पुरुषस्य निरतिशयत्वं यदपरामृष्टाखिलानर्थत्वमनतिशयानन्दत्वं तच्च प्रागेव व्याख्यातं नेह व्याख्यानमपेक्षते । 'यश्चासावादित्ये' इत्यादिश्रुतिमनुसृत्याह—दिवीति । तत्र विशेषतोऽभिव्यक्तेरेव भवनम् । पूर्वोक्तेन चेतसा यथोक्तं पुरुषमनुचिन्तयन्याति तमेवेति संबन्धः । अनुचिन्तयन्नित्यत्रानुशब्दार्थं व्याचष्टे—शास्त्रेति । चिन्तयन्निति व्याकरोति—ध्यायन्निति ॥ ८ ॥ पुरुषमनुचिन्तयन्निति संबन्धः । चकारात्कया वा नाड्योत्क्रामन्नित्यनुकृष्यते तत्र ध्यानद्वारा प्राप्यस्य पुरुषस्य विशेषणानि दर्शयति—उच्यत इति । क्रान्तदर्शित्वमतीतादेरशेषस्य वस्तुनो दर्शनशालित्वम् । तेन निष्पन्नमर्थमाह—सर्वज्ञमिति । चिरंतनमादिमतः सर्वस्य कार-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

ल्पादसत्त्वात् । तथाच श्रुतिः 'स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इति । 'दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृताः' इत्यक्षपादसूत्राच्च । दोषा रागादयः । तदेवं प्रकाशमाने विराजि 'अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः' इति शास्त्रप्रामाण्यादुपासकेन गृहीतोऽहंग्रहो यद्यपि वस्तुतस्त्वापेक्षया भ्रान्तिरूपस्तथापि स्वाभाविकाद्देहाहंग्रहात्सत्यरूपः यथा स्फटिके हीनोपलत्वग्रहापेक्षया इन्द्रनीलत्वग्रहस्तद्वत् । यथाच स्फटिके प्रणिधीयमानं चक्षुरुत्तरोत्तरपाटवविवृद्धाविन्द्रनीलत्वं बाधित्वा पद्मरागत्वं तद्बाधेन लोहितस्फटिकत्वं तद्बाधेन शुद्धत्वं चावगच्छति, एवं गुरूक्तयुक्त्या प्रत्यगात्मनि प्रणिधीयमानं मनोऽस्य बाह्यंबाह्यं रूपमपोह्य आन्तरे आन्तरे अवतिष्ठते । चरमं विशुद्धं रूपं प्राप्य तु स्वयमेव विलीयते । यथोक्तं 'येन त्यजसि तत्त्यज' इति । येन मनसा त्यजसि विराडादिभावं तदपि मनस्त्यजेत्यर्थः । तदेवं व्यवहारापेक्षया सिद्धेषु विराट्सूत्रान्तर्यामिषु मनसः स्थिरीकरणार्थो यत्नोऽभ्यासस्तत्फलभूतो योगः समाधिर्ध्येयवस्तुन्येव चेतसः स्थैर्यं तेन गुणेन युक्तं यच्चेतस्तेन । नान्यगामिना अनन्यगामिना । नैकधेतिवत्समासः । तेन चेतसा परमं सर्वोत्कृष्टं पुरुषं निरस्ताशेषदोषम् । 'यत्सर्वेषां पुरस्तात्सर्वान्पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुषः' इति निर्वचनात् । दिव्यं द्योतमानमनुचिन्तयन्नहमेव भगवान्सर्वात्मा वासुदेव इति सततमाचार्योपदेशमनुध्यायन् तमेव नदीसमुद्रन्यायेन याति हे पार्थ । तथाच श्रुतिः 'यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्पुण्यपापे विधूय परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' इति । परात्परात् परमन्तर्यामिणम् ॥ ८ ॥ तदेवमुपासनायाः स्वरूपमुक्त्वोपास्यस्य स्वरूपमाह—कविमिति । कविं क्रान्तद-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

अभ्यासपाटवेन नान्यगामिना न अन्यत्र विषयान्तरे निरोधप्रयत्नं विनापि गन्तुं शीलमस्येति तेन परमं निरतिशयं पुरुषं पूर्णं दिव्यं दिवि द्योतनात्मन्यादित्ये भवं 'यश्चासावादित्ये' इति श्रुतेः याति गच्छति । हे पार्थ, अनुचिन्तयन्शास्त्राचार्योपदेशमनुध्यायन् ॥ ८ ॥ पुनरपि तमेवानुचिन्तयितव्यं गन्तव्यं च पुरुषं विशिनष्टि—कविमिति । कविं क्रान्तदर्शिनं तेनातीताना-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

॥ ८ ॥ किंविशिष्टं च पुरुषं चिन्तयन्यातीत्यत आह । कविं क्रान्तदर्शिनं तेनातीतादिवस्तुज्ञानात्सर्वज्ञं पुराणं सर्वस्य कार्यकारणस्य हेतुत्वेनानादित्वाच्चिरन्तनम् । अनुशासितारमन्तर्यामिरूपेण नियन्तारं अणोरणीयांसं अणोः सूक्ष्मादाकाशादेरप्यणीयांसमतिसूक्ष्म-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

यस्य तेन चेतसा दिव्यं द्योतनात्मकं परमं पुरुषं परमेश्वरमनुचिन्तयन् हे पार्थ, तमेव यातीति ॥ ८ ॥ पुनरप्यनुचिन्तनीयं पुरुषं विशिनष्टि—कविमिति द्वाभ्याम् । कविं सर्वज्ञं सर्वविद्यानिर्मातारं पुराणमनादिसिद्धं अनुशासितारं नियन्तारं अणोः सूक्ष्मा-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

पश्चाद्भगवन्तं चिन्तयतीति ॥ ८ ॥ एवमनुस्मरेदिति । आदित्येति । आदित्यवर्णत्वं वासुदेवतत्त्वस्य परिच्छेदकम् आकृतिकल्पनादिविभागि-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

जगतः प्रशासितारमणोः सूक्ष्मादप्यणीयांसं सूक्ष्मतरमनुस्मरेदनुचिन्तयेद्यः कश्चित्सर्वस्य कर्मफलजातस्य धातारं विचित्रतया प्राणिभ्यो विभक्तारं विभज्य दातारमचिन्त्यरूपं नास्य रूपं नियतं विद्यमा-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

नत्वादनादिमित्यर्थः। सूक्ष्ममाकाशादि ततः सूक्ष्मतरं तदुपादानत्वादित्यर्थः। यो यथोक्तमनुचिन्तयेत्स तमेवानुचिन्तयन्यातीति पूर्वेणैव संबन्ध इति योजना। ननु विशिष्टजात्यादिमतो यथोक्तमनुचिन्तनं फलवद्भवति न त्वस्मदादीनामित्याशङ्क्याह—यः कश्चिदिति। 'फलमत उपपत्तेः' इति न्यायेनाह—सर्वस्येति। 'एतदप्रमयं ध्रुवं' इति श्रुतिमाश्रित्याह—अचिन्त्यरूपमिति। नहि परस्य किंचिदपि रूपादि वस्तुतोऽस्ति अरूपवदेव हीति न्यायात् कल्पितमपि नास्मदादिभिः शक्यते चिन्तयितुमित्याह—नास्येति। मूलकारणादज्ञानात्तत्कार्याच्च पुरस्तादुपरिष्टाच्चव-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

र्शिनं सर्वज्ञम्। पुराणं चिरन्तनं। अनुशासितारं जगतोन्तर्यामिणम्। अणोः सूक्ष्मादप्याकाशादेरणीयांसं सूक्ष्मतरं योनु-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

गताशेषवस्तुदर्शित्वेन सर्वज्ञं पुराणं चिरन्तनम्। सर्वकारणत्वादनादिमिति यावत्। अनुशासितारं सर्वस्य जगतो नियन्तारं अणोरणीयांसं सूक्ष्मादप्याकाशादेः सूक्ष्मतरं तदुपादानत्वात्। सर्वस्य कर्मफलजातस्य धातारं विचित्रतया प्राणिभ्यो विभ-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

सूक्ष्मं योऽनुचिन्तयेत् स तमेवानुचिन्तयन्यातीति पूर्वेण संबन्धः। य इत्यस्य यः कश्चिदित्यर्थः। एतेन ननु विशिष्टजात्यादिमतो यथोक्तचिन्तनं सफलं भवति नास्मदादेर्यस्य कस्यचिदिति शङ्का निरस्ता। सर्वस्य कर्मफलजातस्य धातारं विधातारं विचित्रतया प्राणिभ्यो विभज्य दातारम्। सहि सर्वाध्यक्षः देवगन्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाचभूतजरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जादिलक्षणस्य द्युवियत्पृथिव्यादित्यचन्द्रग्रहनक्षत्रविचित्रस्य विविधप्राण्युपभोगयोग्यस्थानसाधनसंबन्धिनोऽत्यन्तकुशलशिल्पिभिरपि मनसाप्यचिन्त्यनिर्माणस्य जगतः सृष्टिस्थितिसंहारान्विदधद्देशकालविशेषाभिज्ञतया कर्मिणां कर्मानुरूपं फलं संपादयति। ननु कर्मण एवाचिन्त्यप्रभावत्वेनैश्च फलहेतुत्वेनाभ्युपगतात् तत्तत्फलप्राप्तिरभ्युपगन्तव्या, एवंच कृतं फलप्रदानायेश्वराधिककल्पनयेति चेन्न। प्रत्यक्षविनाशिनोऽभावरूपात्कर्मणो भावरूपस्य फलस्य प्राप्त्यसंभवात्। ननु कर्म विनश्यत्स्वकालमेव स्वानुरूपं फलमर्जयित्वा विनश्यति। तत्फलमुपात्तमपि भोक्तुरयोग्यत्वाद्वा कर्मान्तरप्रतिबन्धाद्वा भोक्त्रा न भुज्यते भोक्तुर्योग्यताप्राप्त्या प्रतिबन्धापगमे वा तेन भोक्ष्यते इति चेन्न। नहि स्वर्ग आत्मानं लभतामित्यधिकारिणः कामयन्ते किंतु स्वर्गो भोग्योऽस्माकं भवत्वित्यतो यादृशमधिकारिणा काम्यते तादृशस्य फलत्वमिति भोग्यस्य फलत्वेन प्राग्भोक्तृसंबन्धात् भोग्यत्वासिद्ध्या फलत्वानुपपत्तेः। यत्कालं हि यत्सुखं दुःखं वा आत्मना भुज्यते तस्यैव लोके फलत्वं प्रसिद्धम्। किंच स्वर्गनरकौ तीव्रतमे सुखदुःखे इति तद्विषयेणानुभवेन भोगापरनाम्नावश्यंभवितव्यम्। तस्मात्तदुभवयोग्ययोरननुभूयमानत्वेनाननुभूयमानशशशृङ्गवन्नास्तित्वं निश्चीयते। ननु कर्मजन्यादपूर्वात्फलमुत्पत्स्यत इतिचेन्न। चेतनाऽप्रवर्तितस्य काष्ठलोष्ठसमस्याचेतनस्य चेतनप्रवृत्तिंविना फलोत्पत्त्यर्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तत्सत्त्वे प्रमाणाभावाचार्थापत्तिः प्रमाणमितिचेच। ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिक्षयात् 'स वा एष महानज आत्मान्नादो वसुदानः' इत्येवंजातीयकया श्रुत्यापीश्वर एव कर्मफलहेतुरिति निश्चीयते। ननु 'स्वर्गकामो यजेत' इत्येवमादिषु वाक्येषु धर्मस्य फलदातृत्वं श्रूयते विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादक इत्यवगम्यमानत्वात्। अन्यथा ह्यननुष्ठातृको योग आपद्येत। तत्रास्योपदेशवैयर्थ्यं स्यात्। श्रुतिप्रामाण्याच्च यथा कर्मफलसंबन्धः श्रुत उपपद्येत तथा कल्पयितव्यः। नचानुत्पाद्य किमप्यपूर्वं कर्म विनश्यत्कालान्तरितं फलं दातुं शक्नोतीत्यतः कर्मणो वा सूक्ष्मा काचिदुत्तरावस्था फलस्य वा पूर्वावस्था वाऽपूर्वं नामास्तीति तर्क्यते। उपपद्यते चायमर्थ उक्तेन प्रकारेण ईश्वरः फलं ददातीत्यनुपपन्नम्- विचित्रस्य कारणस्य विचित्रकार्यानुपपत्तेर्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गाच्चानुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च। तस्माद्धर्मादेव फलमिति चेदुच्यते। 'एष ह्येव साधुकर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते। एष ह्येवासाधुकर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य अधो निनीषते' इत्यादिश्रुतिषु धर्माधर्मयोः कारयितृत्वेनेश्वरस्य हेतुत्वं फलदातृत्वं च व्यपदिश्यते। विचित्रकार्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते। तथाचेश्वरसिद्धेः कर्मणो वेत्यादि न परिकल्प्यम्। 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिश्रुतिरपि ईश्वरकारणवादिश्रुत्यनुरोधेन व्याख्येया। तथाच व्याससूत्राणि 'फलमत उपपत्तेः' 'श्रुतत्वाच्च धर्मं जैमिनिरतएव' 'पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्'। फलमत ईश्वरात्कर्मभिराराधिताद्भवितुमर्हतीति। कुतः उपपत्तेः। न केवलमुपपत्तेरेवेश्वरं फलहेतुं ब्रूमः किं तर्हि श्रुतत्वादपीश्वरं फलहेतुं मन्यामहे। तथाहि श्रुतिर्भवति 'सवा एष' इत्याद्या। सिद्धान्तेनोपक्रम्य पूर्वपक्षं गृह्णाति जैमिनिराचार्यः फलस्य दातारं धर्मं मन्यते। अतएव हेतोः श्रुतेरुपपत्तेश्च बादरायणस्तु आचार्यः पूर्वोक्तमेवेश्वरं फलहेतुं मन्यते। केवलात्कर्मणोऽपूर्वाद्वा केवलात्फलमित्ययं

६ श्रीधरीव्याख्या।

ण्यणीयांसमतिसूक्ष्मम् आकाशकालदिग्भ्योऽप्यतिसूक्ष्मतरं सर्वस्य धातारं पोषकं अपरिमितमहित्वादचिन्त्यरूपम् मलीमसयोर्मनोवुद्ध्यो-

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

नमपि केनचिच्चिन्तयितुं शक्यत इत्यचिन्त्यरूपस्तमादित्यवर्णमादित्यस्येव नित्यचैतन्यप्रकाशो वर्णो यस्य तमादित्यवर्णं तमसः परस्तादज्ञानलक्षणान्मोहान्धकारात्परं तमनुचिन्तयन्यातीति पूर्वेणैव

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

स्थितं परमार्थतो ज्ञानतत्कार्यास्पृष्टमित्याह—तमस इति ॥ ९ ॥ इतश्च भगवदनुस्मरणं सफलत्वादनुष्ठेयमित्याह—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

स्मरेदनुचिन्तयेत् । सर्वस्य कर्मफलस्य धातारं विभागेन प्रदातारम् । अचिन्त्यरूपं नास्य रूपं विद्यमानमपि केनचिच्चिन्तयितुं शक्यम् । आदित्यवर्णं आदित्यस्येव नित्यप्रकाशरूपो वर्णो दीप्यमानता यस्य तं आदित्यवर्णम् । सर्वजगद्वभासकमित्यर्थः । तमसः देहेन्द्रियादावनात्मनि आत्माभिमानरूपाऽविद्यातः परस्तात्पराचीनम् । सति देहाभिमाने

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

स्कारं 'फलमत उपपत्तेः' इति न्यायात् न चिन्तयितुं शक्यमपरिमितमहित्वेन रूपं यस्य तम्, आदित्यस्येव सकलजगदवभासको वर्णः प्रकाशो यस्य तम् । सर्वस्य जगतोऽवभासकमिति यावत् । अतएव तमसः परस्तात् तमसो मोहान्धकारादज्ञानलक्षणात्परस्तात् । प्रकाशरूपत्वेन तमोविरोधिनमिति यावत् । अनुस्मरेच्चिन्तयेद्यः कश्चिदपि स तं यातीति पूर्वेणैव संबन्धः ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

पक्षस्तुशब्देन व्यावर्तते । नहि मृत्पिण्डदण्डादयोऽचेतनाश्चेतनकुम्भकाराद्यनधिष्ठिताः कुम्भाद्यारम्भाय प्रभवन्तो दृष्टाः । कल्पना च दृष्टानुसारिण्येव युक्ता । तस्मादचेतनाधिष्ठितात्केवलादचेतनात्कर्मणस्तथाभूतादपूर्वाद्वा फलमित्यनुपपन्नम् । ननु 'कर्मादि चेतनाधिष्ठितमचेतनत्वान्मृदादिवत्' इत्यनुमानेन सिद्धस्य कर्मादेर्जीवचैतन्याधिष्ठितत्वस्य साधनमिति चेन्न । कर्मस्वरूपसामान्यनियोगादिविशेषविज्ञानशून्यचैतन्यमात्रजीवस्य फलोत्पत्तावनुपयोगात् । फलसिद्धिपूर्वक्षणे शुभस्य कर्मणः सुखमितरस्य दुःखं ज्योतिष्टोमात्स्वर्ग इत्यादिसाक्षात्कारवदधिष्ठितत्वमस्माभिः साध्यते इति सिद्धसाधनस्याभावात् । किंच देवपूजात्मको यागो देवतां न प्रसादयन् फलं प्रसूते इत्यपि दृष्टविरुद्धं । राजसेवात्मकमाराधनं राजानं प्रसाद्य फलाय कल्पत इति लोके दृष्टत्वात् । तस्माद्दृष्टानुगुण्याय यागादिभिः दानपरिचरणप्रणामाञ्जलिकरणस्तुतिमयीभिरतिश्रद्धागर्भाभिर्भक्तिभिश्चेश्वरप्रसत्तिरुत्पाद्यते । तथाचेश्वरप्रसादादेव स्थायिनः (कर्मणः) फलोत्पत्तेः कृतमपूर्वेण । एवमशुभेनापि कर्मणेश्वरविरोधनं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं ततः स्थायिनोऽनिष्टफलोत्पत्तिः यथा राजा साधुकारिणमनुगृह्णाति पापकारिणं निगृह्णाति तेन च द्विष्टो रक्तो वा न भवति तथेश्वरोऽपि । ननु प्रधानप्रयोगेणेश्वरः प्रसीदतु अङ्गानुष्ठानं तर्हि किमर्थमितिचेत् । यथाच परमापूर्वे कर्तव्ये उत्पत्त्यपूर्वाणामङ्गापूर्वाणां चोपयोगः । एवं प्रधानाराधनेऽङ्गाराधनानामुपयोगः स्वाम्याराधनइव तदमात्यतत्प्रणयिजनाराधनानामिवेति सर्वं समानम् । तस्माद्दृष्टाविरोधेनेश्वराराधनात्फलं नत्वपूर्वात्कर्मणो वा केवलात् । हेतुव्यपदेशः श्रौतः स्मार्तश्च व्याख्यातः । अचिन्त्यरूपं, 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्प्रकाशवच्चावैयर्थ्यं, आह च तन्मात्रम्'इति सूत्रोक्तप्रकारेण वस्तुतः परमेश्वरस्य किंचिदपि रूपं नास्ति । अरूपवदेव हि रूपादिरहितमेव हि ब्रह्मावधारयितव्यं न रूपादिमत् कस्मात्तत्प्रधानत्वात् ।'अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमशब्दमरूपमव्ययं' 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' इत्येवमादीनां वाक्यानां निराकारब्रह्मप्रधानत्वात् । तस्मादेवंजातीयकेषु वाक्येषु यथाश्रुतं निराकारमेव ब्रह्मावधारयितव्यम् । यद्याकारहीनं ब्रह्म तर्ह्याकारवद्विषयाणां श्रुतीनां का गतिरित्यत आह । प्रकाशवच्च । यथा सौरादिप्रकाशो वियद्व्याप्यावतिष्ठमानोऽङ्गुल्याद्युपाधिसंबन्धादृजुवक्रादिभावमापन्ने सूर्यादौ तद्भावमिव प्रतिपद्यते तथा ब्रह्मापि पृथिव्याद्युपाधिसंबन्धात्तदाकारतामिव प्रतिपद्यते । तदालम्बनो ब्रह्मण आकारविशेषोपदेश उपासनार्थो न विरुध्यते । अत आकारवद्विषयाणां श्रुतीनामवैयर्थ्यम् । आहच श्रुतिश्चैतन्यमात्रं विलक्षणरूपान्तररहितं निर्विशेषं ब्रह्म 'स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरे अयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' इति । यथा सैन्धवघनस्यान्तर्बहिश्च लवणरस एव निरन्तरो भवति न रसान्तरं तथा ब्रह्मणश्चैतन्यमेव तु निरन्तरं स्वरूपं नतु चैतन्यादन्यदन्तर्बहिर्वा । दर्शयति च श्रुतिः परप्रतिषेधेन ब्रह्मणो निर्विशेषत्वं 'अथात आदेशो नेतिनेतीति' 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इत्येवमाद्या । बाष्कलिना च बाध्वः पृष्टः सन्नवचनेनैव ब्रह्म प्रोवाचेति श्रूयते । 'सहोवाचाधीहि भो इति स ह तूष्णींबभूव तं ह द्वितीये वातृतीये वाऽवचन उवाच ब्रूमः खलु त्वं तु न विजानास्युपशान्तोऽयमात्मा'इति । अपिच स्मृतिष्वपि परप्रतिषेधेनैवोपदिश्यते । 'ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते । अनादिमत्परंब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते' । 'माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैव मां ज्ञातुमर्हसि' इति । एवं च न वास्तवं परमात्मनि रूपादिकं किंचिदस्ति । उपासनार्थं विद्यमानमपि परमेश्वरस्य काल्पनिकं रूपं न केनचिच्चिन्तयितुं शक्यत इत्यचिन्त्यरूपं स्वयंप्रकाशस्यादित्यस्येव नित्यचैतन्यस्वप्रकाशरूपो वर्णो यस्य तं तमसोऽज्ञानलक्षणान्मोहान्धकारात्परस्तादुपरिष्टात्

६ श्रीधरीव्याख्या ।

रगोचरं आदित्यवत्स्वपरप्रकाशात्मको वर्णः स्वरूपं यस्य तं तमसः प्रकृतेः परस्ताद्वर्तमानं 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् । आदित्यवर्णं तमसः

प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

संबन्धः ॥ ९ ॥ किंच प्रयाणकाले मरणकाले मनसाचलेन प्रचलनवर्जितेन भक्त्या युक्तो भजनं भक्तिस्तया युक्तो योगबलेन चैव योगस्य बलं योगबलं तेन समाधिजसंस्कारप्रचयजनितचित्तस्थैर्य-लक्षणं योगबलं तेन च युक्त इत्यर्थः। पूर्वं हृदयपुण्डरीके वशीकृत्य चित्तं तत ऊर्ध्वगामिन्या नाड्या

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

किंचेति। कदा तदनुसरणे प्रयत्नातिरेकोऽभ्यर्थ्यते तत्राह—प्रयाणकाल इति। कथं तदनुसरणमित्युपकरणक-लापप्रेक्ष्यमाणं प्रत्याह—मनसेति। योऽनुसरेत्स किमुपैति तत्राह—स तमिति। मरणकाले क्लेशबाहुल्येऽपि प्रा-चीनाभ्यासप्रसादासादितबुद्धिवैभवो भगवन्तमनुसरन्यथास्मृतमेव देहाभिमानविगमानन्तरमुपागच्छतीत्यर्थः। भग-वदनुसरणस्य साधनं मनसैवानुद्रष्टव्यमिति श्रुत्युपदिष्टमाचष्टे—मनसेति। तस्य चञ्चलत्वान्न स्थैर्यमीश्वरे सिध्यति तत्कथं तेन तदनुसरणमित्याशङ्क्याह—अचलेनेति। ईश्वरानुसरणे प्रयत्नेन प्रवर्तितं विषयविमुखं तस्मिन्नेवानुस-रणयोग्यपौनःपुन्येन प्रवृत्त्या निश्चलीकृतं ततश्चलनविकलं तेनेति व्याचष्टे—चलनेति। संप्रत्यनुसरणाधिकारिणं विशिनष्टि—भक्त्येति। परमेश्वरे परेण प्रेम्णा सहितो विषयान्तरविमुखोऽनुसर्तव्य इत्यर्थः। योगबलमेव स्फोर-यति—समाधिजेति। योगः समाधिश्चित्तस्य विषयान्तरवृत्तिनिरोधेन परस्मिन्नेव स्थापनं तस्य बलं संस्कारप्रचयो ध्येयैकाग्र्यकरणं तेन तत्रैव स्थैर्यमित्यर्थः। चकारसूचितमन्वयमन्वाचष्टे—तेन चेति। यत्तु कया नाड्योत्क्रामन्ती-तीति। तत्राह—पूर्वमिति। चित्तं हि स्वभावतो विषयेषु व्यापृतं तेभ्यो विमुखीकृत्य हृदये पुण्डरीकाकारे परमा-त्मस्थाने यत्नतः स्थापनीयम्। 'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे' इत्यादिश्रुतेस्तत्र चित्तं वशीकृत्यादावनन्तरं कर्तव्यमुपदि-शति—तत इति। इडापिङ्गले दक्षिणोत्तरे नाड्यौ हृदयान्निःसृते निरुध्य तस्मादेव हृदयाग्रादूर्ध्वगमनशीलया सुषुम्नया नाड्या हार्दं प्राणमानीय कण्ठावलम्बितस्तनसदृशं मांसखण्डं प्रापय्य तेनाध्वना भ्रुवोर्मध्ये तमावेश्याप्रमाद-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

न प्रकाशते, योगयुक्त्या त्यक्ते तु तस्मिन् स्वयमेव प्रकाशत इत्यर्थः॥ ९ ॥ उपासनायाः फलमाह—प्रयाणेति। प्रयाणकाले मनसाऽचलेन वृत्त्यन्तरवर्जितेन भक्त्या भगवति वासुदेवे आराध्यत्वबुद्ध्या युक्तो योगबलेन योगो मनःप्राणेन्द्रियक्रियानिरोधो हृदयपुण्डरीके तेषां वशीकरणमित्यर्थः। तस्यैव बलेन च युक्तो भूमिकाजयक्रमेण प्रागेव मूलाधारादिब्रह्मरन्ध्रान्तस्थानेषु आरोहावरोहक्रमेण संचारितपवनोऽन्तकाले भ्रुवोर्मध्ये आज्ञाचक्रे प्राणमावेश्य सुषु-म्नया नाड्या मूलाधारादुत्थापनपूर्वकं सम्यक् निवेश्य स्थापयित्वा। स्थापनप्रयोजनं तु अन्यविस्मरणपूर्वकं दिव्यपुरुष-चिन्तनम्। तच्च भ्रूमध्यादुपर्युन्नीयमाने वायौ मनो मूर्च्छामापद्यत इति तस्यामवस्थायां न भवतीत्यन्त्यप्रत्ययस्तत्रैव संपाद्यस्ततोऽर्चिरादिमार्गपर्वणा अमानवस्य पुरुषस्य स्थानविशेषप्रापकस्य प्राप्यस्थानस्य च तस्मिन्नेव स्मरणं कर्तव्यम्। तद्वासनावासितं मनो भ्रूमध्याद्योगिना ऊर्ध्वया नाड्या उत्क्षिप्ते प्राणे मुक्तेषुवद्ब्रह्माण्डखर्परं भित्त्वा प्रचलिते सति लब्धवृत्तिकं भूत्वा पूर्वसंस्कारप्राबल्याद्योगमाहात्म्याच्च दिव्योपाध्युपेतमर्चिरादिपर्वदेवताभिरभिपूज्यमानमुत्तरोत्तरं स्थानं प्रत्यतिवाह्यमानममानवेन च पुरुषेण संगच्छमानं तेन च यथाभिलषितं स्थानं प्रापितमात्मानं पश्यति। तदिदमुक्तं भ्रुवोर्मध्ये सम्यक् प्राणमावेश्येति। स एवं कृत्वा योगी कविं पुराणमित्युक्तलक्षणं परं पुरुषं हिरण्यगर्भाख्यं

४ मधुसूदनीव्याख्या।

स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति परेण वा संबन्धः॥ ९ ॥ कदा तदाऽनुसरणे प्रयत्नातिरेकोऽभ्यस्यते तदाह—प्रयाणेति। प्रयाणकाले अन्तकाले अचलेन एकाग्रेण मनसा तं पुरुषं योऽनुस्मरेदित्यनुवर्तते। कीदृशः। भक्त्या परमेश्वरविषयेण परमेण प्रेम्णा युक्तो योगस्य समाधेर्बलेन तज्जनितसंस्कारसमूहेन व्युत्थानसंस्कारविरोधिना च युक्त एव प्रथमं हृदयपुण्डरीके वशी-कृत्य तत् ऊर्ध्वगामिन्या सुषुम्नया नाड्या गुरूपदिष्टमार्गेण भूमिजयक्रमेण भ्रुवोर्मध्ये आज्ञाचक्रे प्राणमावेश्य स्थापयित्वा सम्य-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

वस्थितम्। परमितियावत्। परमार्थतो मूलाज्ञानतत्कार्यास्पृष्टमित्यर्थः॥ ९ ॥ एवं चिन्तनाभ्यासी प्रयाणकाले मरणकाले अचलेन तत्तद्विषयंप्रति गमनं चलनं तद्वर्जितेन भगवतो वासुदेवस्योक्तविशेषणविशिष्टस्य भजनं भक्तिस्तया युक्तो योगबलं समाधिजसं-

६ श्रीधरीव्याख्या।

परस्तात्' इति श्रुतेः॥ ९ ॥ सप्रपञ्चप्रकृतिं भित्त्वा यस्तिष्ठति एवंभूतं यमन्तकाले भक्तियुक्तो निश्चलेन विक्षेपरहितेन मनसा योऽनु-

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

भूमिजयक्रमेण भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य स्थापयित्वा सम्यगप्रमत्तः सन्स एवं बुद्धिमान्योगी कविं पुराणमित्यादिलक्षणं तं परं पुरुषमुपैति प्रतिपद्यते। दिव्यं द्योतनात्मकम् ॥ १० ॥ योगमार्गानुगमनेनैव ब्रह्मविद्यामन्तरेणापि ब्रह्माप्यत इत्येवं प्राप्त इदमुच्यते। पुनरपि वक्ष्यमाणेनोपायेन प्रतिपित्सितस्य ब्रह्मणो वेदविद्वदनादिविशेषणविशेष्यस्याभिधानं करोति भगवान्—यदक्षरमिति। यदक्षरं

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

वान्ब्रह्मरन्ध्राद्विनिष्क्रम्य कविं पुराणमित्यादिविशेषणं परमपुरुषमुपगच्छतीत्यर्थः। भूमिजयक्रमेणेत्यत्र भूम्यादीनां पञ्चानां भूतानां जयो वशीकरणं तस्य तस्य भूतस्य स्वाधीनचेष्टावैशिष्ट्यं तद्द्वारेणेत्येतदुच्यते। स तमित्यादि व्याचष्टे—स एवमिति ॥ १० ॥ येन केनचिन्मन्त्रादिना ध्यानकाले भगवदनुस्मरणे प्राप्ते सत्यभिधानत्वे नियन्तुं स्मर्तव्यत्वेन प्रकृतपरमपुरुषस्य त्रैविध्यवृद्धप्रसिद्ध्या प्रामाणिकत्वमाह—पुनरपीति। उपायो वक्ष्यमाण ओङ्कारः।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

सर्वस्य भूतजातस्य जनयितारं नारायणादिशब्दप्रतिपाद्यमुपैति समीपे प्राप्नोति। तल्लोकं प्राप्नोतीत्यर्थः। नहि पौराणिकानामिव वैदिकानां मते ब्रह्मविष्णुरुद्रलोकानामुपर्युपरि कल्पनास्ति किंतर्हि सर्वे हिरण्यगर्भलोकाख्ये सत्यलोक एवान्तर्भवन्ति। 'पराहि सोपासनकर्मोर्जितिर्हिरण्यगर्भप्राप्यता' इति बृहदारण्यके तद्भाष्यादौ च स्पष्टम् ॥ १० ॥ भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्येत्युक्तं तत्किं कृत्वा कर्तव्यं, तत्कृत्वा च किं कर्तव्यमित्येतद्द्वयं वदिष्यंस्तत्र प्रतीकत्वेन चिन्त्यं प्रणवं तावद्वाच्यवाचकयोरभेदविवक्षया स्तौति—यदक्षरं प्रणवाख्यं वाचकं वेदविदो वेदादौ वदन्ति। यद्वा यदक्षरं ब्रह्म तद्वाच्यं 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्' इत्येवंलक्षणं वा वेदविद उपनिषद्विदो वदन्ति, यच्च यतयो विशन्ति ब्रह्मप्रतीकत्वेन शरणीकुर्वन्ति, पक्षे सम्यग्दर्शने सति सरित्सागरन्यायेन यत्प्रविशन्ति यतयः। शर

४ मधुसूदनीव्याख्या।

गप्रमत्तो ब्रह्मरन्ध्रादुत्क्रम्य स एवमुपासकस्तं 'कविं पुराणमनुशासितारम्' इत्यादिलक्षणं परं पुरुषं दिव्यं द्योतनात्मकमुपैति प्रतिपद्यते ॥ १० ॥ इदानीं येनकेनचिदभिधानेन ध्यानकाले भगवदनुस्मरणे प्राप्ते 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्' इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितत्वेन प्रणवेनैवाभिधानेन तदनुस्मरणं कर्तव्यं नान्येन मन्त्रादिनेति नियन्तुमुपक्रमते—यदक्षरमिति। यदक्षरमविनाशि ओंकाराख्यं ब्रह्म वेदविदो वदन्ति 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्' इत्यादि वचनैः सर्वविशेषनिवर्तनेन प्रतिपादयन्ति न केवलं प्रमाणकुशलैरेव प्रतिपन्नं किंतु मुक्तोपसृप्यतया तैरप्यनुभूतमित्याह—विशन्तीति। विशन्ति स्वरूपतया सम्यग्दर्शनेन यदक्षरं यतयो यत्नशीलाः संन्यासिनो वीतरागा निस्पृहाः। न केवलं सिद्धैरनुभूतं साधकानामपि सर्वोऽपि प्रयासस्तदर्थं इत्याह—यदिच्छन्त इति। यदिच्छन्तो ज्ञातुं नैष्ठिका ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचर्यं गुरुकुलवासादि तपश्चरन्ति यावज्जीवं तदक्षराख्यं पदं प

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

स्कारजनितं चित्तस्थैर्यलक्षणं तेन च युक्तः पूर्वं हृदयपुण्डरीके चित्तं वशीकृत्य तत ऊर्ध्वगामिन्या नाड्या भूमिजयक्रमेण भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य स्थापयित्वा सम्यगप्रमत्तः सन् स एवंविद्वान् यः कविं पुराणमित्यादिलक्षणः तं परं पुरुषमुपैति प्रतिपद्यते ॥ १० ॥ इदानीं येन केनचिन्मन्त्रादिना ध्यानकाले भगवदनुस्मरणे प्राप्ते 'स यो ह वैतद्भगवन्मनुष्येष्वाप्रायणं तमोंकारमभिध्यायीत कतमं वाव स तेन लोकं जयति तस्मै सहोवाच एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः' इत्युपक्रम्य 'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत' 'प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते। अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत्। अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इतिचोपक्रम्य 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्' इत्यादिवचनैः परस्य ब्रह्मणो वाचकरूपेण प्रतिमावत्प्रतीकरूपेण च परब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वेन मन्दमध्यमबुद्धीनां विवक्षितस्योंकारोपासनस्य कालान्तरमुक्तिफलं यदुक्तं तदेवेहापीत्योंकारेण भगवान्स्मर्तव्य इत्याशयेनाह—यदित्यादिना।

६ श्रीधरीव्याख्या।

स्मरेत्। मनोनैश्चल्ये हेतुः-योगबलेन सम्यक्सुषुम्नामार्गेण भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्येति। स तं परं पुरुषं परात्परस्वरूपं दिव्यं द्योतनात्मकं प्राप्नोति ॥ १० ॥ केवलादभ्यासयोगादपि प्रणवाधारस्याभ्यासमन्तरङ्गं विधित्सुः प्रतिजानीते—यदक्षरमिति। यदक्षरं वेदविदो

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

भयमोहतमसोऽतीतत्वाद्विस्वेनोपमानमित्याशयः ॥ ९ ॥ प्रयाण इति। भ्रुवोर्मध्ये इति प्राग्वत् ॥ १० ॥ यदक्षरमिति। संक्षेपे

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

न क्षरतीत्यक्षरमविनाशि वेदविदो वेदार्थज्ञा वदन्ति 'यद्वा एतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति' इति श्रुतेः। सर्वविशेषनिवर्तकत्वेनाभिवदन्त्यस्थूलमनण्वित्यादि। किंच विशन्ति प्रविशन्ति सम्यग्दर्शनप्राप्तौ सत्यां यद्यतयो यतनशीलाः संन्यासिनो वीतरागा विगतो रागो येभ्यस्ते वीतरागाः। यच्चाक्षरमिच्छन्तो ज्ञातुमिति वाक्यशेषः। ब्रह्मचर्यं गुरौ चरन्तीति तत्ते पदं यदक्षराख्यं पदं पदनीयं ते तुभ्यं संग्रहेण संग्रहः संक्षेपस्तेन संक्षेपेण प्रवक्ष्ये कथयिष्यामि ॥ ११ ॥ 'स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोंकारमभिध्यायीत कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति तस्मै सहोवाच एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः' इत्युपक्रम्य 'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत' इत्यादिना वचनेन 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इति चोपक्रम्य 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्यो-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

अविषये प्रतीचि ब्रह्मणि वेदार्थविदामपि कथं वचनमित्याशङ्क्याविषयत्वमत्यक्त्वैवेति मत्वा श्रुतिमुदाहरति—तद्वेति। तथापि तस्मिन्नविषये सर्वविशेषशून्ये वचनमनुचितमित्याशङ्क्याह—सर्वेति। न केवलं विद्वदनुभवसिद्धं यथोक्तं ब्रह्म किंतु मुक्तोपसृप्यतया मुक्तानामपि प्रसिद्धमित्याह—किंचेति। केषां पुनः संन्यासित्वं तदाह—वीतरागा इति। ज्ञानार्थं ब्रह्मचर्यविधानादपि ब्रह्म ज्ञेयत्वेन प्रसिद्धमित्याह—यच्चेति। कथं तर्हि यथोक्तं ब्रह्म मम ज्ञातुं शक्यमित्याकुलितचेतसमर्जुनं प्रत्याह—तत्ते पदमिति ॥ ११ ॥ वक्ष्यमाणेनोपायेनेत्युक्तं व्यक्तीकुर्वन्नोंकारद्वारा ब्रह्मोपासनं श्रुत्युक्तमनुक्रामति—स यो हेति। सत्यकामेनाभिध्यानफलं जिज्ञासुना भगवन्निति पिप्पलादः संबोध्याभिमुखीक्रियते। निपातौ तु प्रसिद्धमर्थमेव द्योतयन्तावभिध्यानस्य फलत्वेन कर्तव्यत्वमावेदयतः मनुष्येषु मध्ये स योऽधिकृतो मनुष्यस्तत्प्रसिद्धमभिध्यानं यथा सिध्यति तथा सर्ववेदसारभूतमोङ्कारमाभिमुख्येन ध्यायीत। तच्चाभिध्यानमाप्रयाणादिति न्यायेन मरणान्तमनुष्ठेयम्। स चैवमनुतिष्ठन्प्रकृतेनाभिध्यानेन लोकानां जेतव्यानां बहुत्वात्कतमं लोकं जयतीति प्रश्नं पृष्टवते सत्यकामाय पिप्पलादनामा किलाचार्यः प्रतिवचं प्रोवाच। तत्र प्रथममभिध्येयमोंकारं परापरब्रह्मत्वेन महीकरोति—एतद्वा इति। त्रिमात्रेणाकारोकारमकारात्मकेनेति यावत्। योऽभिध्यायीत तमेव यथाभिध्यातं पुरुषमधिगच्छतीत्यादिवचनेनोपासनमोंकारस्योक्तमित्यर्थः। प्रश्नश्रुतिवत्कठवल्ली च तत्रैवार्थे प्रवृत्तेत्याह—अन्यत्रेति। अव्यवधानेनोपनिषदां व्यवधानेन च कर्मश्रुतीनां परस्मिन्नात्मनि पर्यवसानं दर्शयति—सर्वे इति। तपसामपि सर्वेषां चित्तशुद्धिद्वारा तत्रैव पर्यवसानमित्याह—तपांसीति।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

अक्षरमिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्तीति पक्षद्वयेऽपि समानम्। तत्ते पदं वर्णत्रयात्मकं पदनीयं वा स्थानं विष्णोः परमं पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये। अयं च वाच्यवाचकयोरभेदः श्रुतिछायया गम्यते। 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इति सर्वधर्मातीतं ब्रह्म प्रकृत्य 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्'। इत्योंकारेणोपसंहारात्। तत्फलं च प्रतीकभावात्। ओंकारं प्रतीकत्वेन प्रकल्प्य तद्वारा शुद्धं शबलं वा ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्। तथाच श्रुत्यन्तरे 'एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः' इत्युपक्रम्य 'तस्मा-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

नीयं ते तुभ्यं संग्रहेण संक्षेपेणाहं प्रवक्ष्ये प्रकर्षेण कथयिष्यामि यथा तव बोधो भवति तथा। अतस्तदक्षरं कथं मया ज्ञेयमित्याकुलो माभूरित्यभिप्रायः। अत्र च परस्य ब्रह्मणो वाचकरूपेण प्रतिमावत्प्रतीकरूपेण च 'यः पुनरेतत्त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तमधिगच्छति' इत्यादिवचनैर्मन्दमध्यमबुद्धीनां क्रममुक्तिफलकमुपासनमुक्तं तदेवेहापि विवक्षितं भगवता। अतो योगधारणासहितमोंकारोपासनं तत्फलं स्वस्वरूपं ततोऽपुनरावृत्तिस्तन्मार्गश्चेत्यर्थजातमुच्यते यावदध्यायसमाप्ति

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

यदक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं अविनाशि वेदविदो वेदार्थज्ञा वदन्ति। 'तद्वा एतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति' इति श्रुतेः। 'अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्' 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' इत्यादिना सर्वविशेषनिवृत्तत्वेनाभिवदन्तीत्यर्थः। न केवलमभिवदन्त्येवापि तु सम्यग्दर्शनप्राप्तौ यतयो यत्नशीलाः संन्यासिनो वीतः अपगतो राग इति उपलक्षणं रागादिर्येभ्यस्ते वीतरागाः। रागस्यैवोपादानं तु द्वेषादीनां मूलभूतो राग एवेत्यभिप्रायेण। यद्विशन्ति प्रविशन्ति सम्यग्ज्ञानप्राप्तौ सत्यां यदिच्छन्तो ज्ञातुमिति शेषः। ब्रह्मचर्यं गुरौ चरन्ति

६ श्रीधरीव्याख्या।

वदन्ति 'एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' इति श्रुतेः। वीतो रागो येभ्यस्ते वीतरागा यतयः प्रयत्नवन्तो यद्विशन्ति। यच्च ज्ञातुमिच्छन्तो गुरुकुले ब्रह्मचर्यं चरन्ति। तत्ते तुभ्यं पदं पद्यते गम्यत इति पदं प्राप्यं संग्रहेण संक्षेपेण

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

मित्येतत्' इत्यादिभिश्च वचनैः परस्य ब्रह्मणो वाचकरूपेण प्रतिमावत्प्रतीकरूपेण च परब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वेन मन्दमध्यमबुद्धीनां विवक्षितस्योंकारस्योपासनं कालान्तरे मुक्तिफलमुक्तं यत्तदेवेहापि 'कविं पुराणमनुशासितारं' 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ति' इति चोपन्यस्तस्य च परस्य ब्रह्मणः पूर्वोक्तरूपेण प्रतिपत्त्युपायभूतस्योंकारस्य कालान्तरमुक्तिफलमुपासनं योगधारणासहितं वक्तव्यं प्रसक्तानुप्रसक्तं च यत्किंचिदित्येवमर्थ उत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते—सर्वेति । सर्वद्वाराणि सर्वाणि च तानि द्वाराणि च सर्वद्वाराण्युपलब्धौ तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं कृत्वा मनो हृदि हृदयपुण्डरीके निरुध्य निरोधं कृत्वा निष्प्रचारतामापाद्य तत्र वशीकृतेन मनसा हृदयादूर्ध्वगामिन्या नाड्योर्ध्वमारुह्य

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

तस्यैव च ज्ञानार्थमष्टाङ्गं ब्रह्मचर्यं तत्र तत्र विहितमित्याह—यदिच्छन्त इति । तस्य पदनीयस्य ब्रह्मणः संक्षेपेण कथनमोंकारद्वारकमिति कथयति—ओमित्येतदिति । उदाहृतवचनानां तात्पर्यं दर्शयति—परस्येति । तस्य वाचकरूपेण वा तस्यैव प्रतीकरूपेण वा विवक्षितस्योपासनं यथोक्तैर्वचनैरुक्तमिति संबन्धः । ननु परस्मिन्ब्रह्मणि तत्त्वमस्यादिवाक्यादेवं प्रतिपत्तिरधिकारिणो भविष्यति किमित्युपासनमोङ्कारस्योपन्यस्यते तत्राह—परेति । यद्यपि विशिष्टस्याधिकारिणो विनैवोपासनमुपनिषद्भ्यो ब्रह्मणि प्रतिपत्तिरुत्पद्यते तथापि मन्दानां मध्यमानां च तद्धीहेतुत्वेनोङ्कारो विवक्षितस्तच्चोपासनं ब्रह्मदृष्ट्या श्रुतिभिरुपदिष्टमित्यर्थः । तस्य क्रममुक्तिफलत्वादनुष्ठेयत्वं सूचयति—कालान्तरेति । भवत्येवं श्रुतीनां प्रवृत्तिस्तावता प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्याह—उक्तं यदिति । तदेवेहापि वक्तव्यमित्युत्तरेण संबन्धः । उपासनमेवोपास्योपन्यासद्वारा स्फोरयति—कविमित्यादिना । पूर्वोक्तरूपेणेऽभिधानत्वेन प्रतीकत्वेन चेत्यर्थः । श्रौतस्योपासनस्यानूद्यमानस्य सोपस्करत्वं संगिरते—योगेति । तर्हि कथम्—'अनन्यचेताः सततम्' इत्यादि वक्ष्यते तत्राह—प्रसक्तेति । ओंकारोपासनं प्रसक्तं तदनन्तरं तत्फलमनुप्रसक्तं तद्द्वारा चापुनरावृत्त्यादि वक्तव्यकोटिनिविष्टमित्यर्थः । उक्तेऽर्थे समनन्तरग्रन्थमुत्थापयति—इत्येवमर्थ इति । श्रोत्रादीनां कुत्र द्वारत्वं तत्राह—उपलब्धाविति । तेषां संयमनं विषयेषु प्रवृत्तानां दोषदर्शनद्वारा तेभ्यो वैमुख्यापादनम् । कोऽयं मनसो हृदये निरोधस्तत्राह—निष्प्रचारमिति । मनसो विषयाकारवृत्तिं निरुध्य हृदि वशीकृतस्य कार्यं दर्शयति—तत्रेति । ऊर्ध्वमित्यत्रापि हृदयादिति संबध्यते । सर्वाण्युपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि संनिरुध्य वायुमपि सर्वतो

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

देवंविद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति' इति दृष्टम् । आयतनं शालग्रामवत्प्रतीकं तेन ॥ ११ ॥ भ्रुवोर्मध्ये कथं प्राणमावेशयेदित्यत आह—सर्वेति । सर्वाणि शब्दादिविषयग्रहणद्वाराणीन्द्रियाणि संयम्य निगृह्य तथा हृदि मनोऽपि निरुध्य तेषां कञ्चकभूतं प्राणं मूर्धन्यनाड्या सुषुम्नाख्यया मूर्ध्नि भ्रुवोर्मध्ये आधाय कथं योगधारणां योगशास्त्रोक्तां

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

॥ ११ ॥ तत्र प्रवक्ष्य इति प्रतिज्ञातमर्थं सोपकरणमाह द्वाभ्यां—सर्वद्वाराणीत्यादिना । सर्वाणीन्द्रियद्वाराणि संयम्य स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहृत्य विषयदोषदर्शनाभ्यासात्तत्तद्विमुखतामापादितैः श्रोत्रादिभिः शब्दादिविषयग्रहणमकुर्वन्बाह्येन्द्रियनिरोधेऽपि मनसः प्रचारः स्यादित्यत आह—मनोहृदि निरुध्यचेति । अभ्यासवैराग्याभ्यां षष्ठे व्याख्याताभ्यां हृदयदेशे मनो निरुध्य निर्वृत्तिकतामापाद्य च । अन्तरपि विषयचिन्तामकुर्वन्नित्यर्थः । एवं बहिरन्तरुपद्वाराणि सर्वाणि संनिरुध्य क्रियाद्वारं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

'तदेतद्वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इतिश्रुतेः तत्पदं ते संग्रहेण संक्षेपेण प्रवक्ष्ये कथयिष्यामि ॥ ११ ॥ सर्वाणि च शब्दादिविषयोपलब्धौ द्वाराणि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि संयम्य तत्तद्विषयेभ्यः संयमनं प्रत्याहरणं कृत्वा हृदि हृत्कमले मनो निरुध्य तत्तद्विषयस्मरणान्निरोधनं च कृत्वा । निष्प्रचारमापाद्येतियावत् । तत्र वशीकृतेन मनसा हृदयादूर्ध्वगामिन्या नाड्योर्ध्वं भूमिकाजयक्रमेपा-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

प्रवक्ष्ये । तत्प्राप्त्युपायं कथयिष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रतिज्ञातमुपायं साङ्गमाह—सर्वेति द्वाभ्याम् । सर्वाणीन्द्रियद्वाराणि संयम्य प्रत्याहृत्य । चक्षुरादिभिर्बाह्यविषयग्रहणमकुर्वन्नित्यर्थः । मनश्च हृदि निरुध्य । बाह्यविषयस्मरणमकुर्वन्नित्यर्थः । मूर्ध्नि भ्रुवोर्मध्ये प्राणमात्मनः

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

भिधास्य इति । सम्यग्गृह्यते निश्चीयतेऽनेनेति संग्रह उपायस्तेनोपायेनैतत्पदमभिधास्ये उपायमत्र सतताभ्यासाय वक्ष्ये ॥ ११ ॥ सर्वेति । द्वाराणीन्द्रियाणि । हृदीत्यनेन विषयसङ्गाभाव उच्यते ननु चित्तस्थानाधिष्ठानं । आत्मनः प्राणमात्मसारथिमिच्छाशक्तयात्मानं मूर्ध्नि

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम्॥ १३॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

मूर्धन्याधायात्मनः प्राणमास्थितः प्रवृत्तो योगधारणां धारयितुम्॥ १२॥ तत्रैव च धारयन्—ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ब्रह्मणोऽभिधानभूतमोंकारं व्याहरन्नुच्चरंस्तदर्थभूतं मामीश्वरमनुस्मरन्ननुचिन्तयन्यः प्रयाति म्रियते स त्यजन्परित्यजन्देहं शरीरं। त्यजन्देहमिति प्रयाणविशेषणार्थं देहत्यागेन प्रयाणमा-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

निगृह्य हृदयमानीय ततो निर्गतया सुषुम्नया कण्ठभ्रूमध्यललाटक्रमेण प्राणं मूर्धन्याधाय योगधारणामारूढो ब्रह्म व्याहरन्मां च तदर्थमनुस्मरन्परमां गतिं यातीति संबन्धः॥ १२॥ यथोक्तयोगधारणार्थं प्रवृत्तो मूर्धनि प्राणमाधाय धारयन्किं कुर्यादित्याशङ्क्यानन्तरश्लोकमवतारयति—तत्रैवेति। एकं च तदक्षरं चेत्येकाक्षरमोमित्येवंरूपं तत्कथं ब्रह्मेति विशिष्यते तत्राह—ब्रह्मण इति। यः प्रयातीति मरणमुक्त्वा त्यजन्देहमिति ब्रुवता पुनरुक्तिराश्रिता स्यादित्याशङ्क्य विशेषणार्थं विवृणोति—देहेति। एवमोंकारमुच्चारयन्नर्थं चाभिध्यायन्ध्याननिष्ठः स पुमानित्यर्थः। परमा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

धारणां मनसो देशविशेषनिबन्धिनीं आस्थितः अनुतिष्ठन्सन्॥ १२॥ मूर्ध्नि प्राणमाधाय किं कुर्यादत आह—ओंकाररूपं एकाक्षरं एकं च तदक्षरं च वर्णो ब्रह्म च तद्व्याहरन्नुच्चरन् मां च ब्रह्मभूतमनुस्मरन् यो हि देवदत्तं स्मृत्वा तन्नाम व्याहरति तस्मै देवदत्तोऽभिमुखो भवत्येवं ब्रह्मणो नामोच्चारणेन संनिहिततरं व्यापकं ब्रह्म साधकस्य संनिधीयते। संनिहिते च ब्रह्मणि यो देहं त्यजन् म्रियमाणः प्रयाति ऊर्ध्वनाड्या उत्क्रामति स परमां गतिं संनिकृष्टब्रह्मरूपां याति। ब्रह्मैव प्रकृत्य श्रूयते 'एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा संपदेषोऽस्य परम आनन्दः' इति। तामेव गतिं शुद्धं

४ मधुसूदनीव्याख्या।

प्राणमपि सर्वतो निगृह्य भूमिजयक्रमेण मूर्ध्न्याधाय भ्रुवोर्मध्ये तदुपरि च गुरूपदिष्टमार्गेणावेश्यात्मनो योगधारणां आत्मविषयसमाधिरूपां धारणामास्थितः। आत्मन इति देवतादिव्यावृत्त्यर्थम्॥ १२॥ ओमित्येकं अक्षरं ब्रह्मवाचकत्वात्प्रतिमावद्ब्रह्मप्रतीकत्वाद्वा ब्रह्म व्याहरन्नुच्चरन्। ओमिति व्याहरन्नित्येतावतैव निर्वाहे एकाक्षरमित्यनायासकथनेन सुलभं ओमिति व्याहरन्। एकाक्षरं एकमद्वितीयमक्षरमविनाशि सर्वव्यापकं ब्रह्म मां, ओमित्यस्यार्थं स्मरन्निति वा। तेन प्रणवं जपंस्तदभिधेयभूतं च मां चिन्तयन्मूर्धन्यया नाड्या देहं त्यजन् यः प्रयाति स याति देवयानमार्गेण ब्रह्मलोकं गत्वा तद्भोगान्ते परमां प्रकृष्टां गतिं मद्रूपाम्। अत्र पतञ्जलिना 'तीव्रसंवेगानामासन्नः समाधिलाभः' इत्युक्त्वा ईश्वरप्रणिधानाद्वेत्युक्तं। प्रणिधानं च व्याख्यातं 'तस्य वाचकः प्रणवः तज्जपस्तदर्थभावनम्' इति 'समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्' इति च। इह तु साक्षादेव ततः परमगतिलाभ इत्युक्तम्। तस्मादविरोधाय ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्नात्मनो योगधारणामास्थित इति व्याख्येयम्।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

स्वात्मनः स्वस्य प्राणं मूर्धन्याधाय संस्थाप्य योगधारणां धारयितुमास्थितः प्रवृत्तः सन् आत्मनो योगधारणामिति वान्वयः॥ १२॥ ओमिति। एकं च तदक्षरं एकाक्षरं ब्रह्म ब्रह्मणोऽभिधानभूतम्। अभिधायकमितियावत्। ॐकारं व्याहरन्नुच्चारयन् तदभिधेयं परमात्मानं मामनुस्मरन्ननुचिन्तयन्। यत्तु ओमितिव्याहरन् एकाक्षरं एकमक्षरं एकमद्वितीयमक्षरमविनाशि सर्वव्यापकं ब्रह्म मां ओमित्यस्यार्थं स्मरन्नितिकेचित्। तन्न। 'एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः' इत्युपक्रम्य 'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत' इतिश्रुत्यनुसरणेन तद्विस्मरणस्य स्पष्टत्वात्। श्रुतिस्थत्रिमात्रशब्दस्यैकशब्देन व्याख्यानं भगवता क्रियते। श्रुतौ त्रिमात्रेणेत्यस्य प्रथममकारेणाभिध्यायीत तत उकारेण ततो मकारेणेति भ्रमो माभूदित्येतदर्थं। ओमिति त्रिमात्रमेकमेवाक्षरं व्याहरन् नतु मात्राभेदेनाक्षरत्रयं पृथक्पृथग्व्याहरन्नित्यर्थः। किंच रूढिर्योगमपहन्तीति न्यायात् अक्षरशब्द ओंकारेणैव संबध्यते तस्य वर्णे रूढत्वात्। योगाश्रयणं तु रूढ्यसंभवे। तस्मात् श्रुत्यनुसारिव्यवहितान्वयरहितं रूढिपरित्यागदोषाप्रसक्तं सर्वज्ञानां भाष्यकृतां व्याख्यानमेव हृद्यमिति दिक्। यः प्रयाति म्रियते देहं त्यजन् प्रयातीत्यनेनैव प्रयाणकालो मरणकाल उक्तः। देहं त्यजन्निति तद्विशेषणार्थं प्रयाणकाल आत्मनो देहत्यागमात्रं प्रयाणं नतु स्वरूपनाशेनेत्यर्थः। देहं त्यजन्यः प्रयाति स परमां उत्कृष्टमवाप्यां गतिं स्थानं

६ श्रीधरीव्याख्या।

योगस्य धारणां स्थैर्यमास्थित आश्रितवान्सन्॥ १२॥ ओमिति। ओमित्येकं यदक्षरं तदेव ब्रह्मवाचकत्वाद्वा प्रतिमादिवद्ब्रह्मप्रतीकत्वाद्वा ब्रह्म तद्व्याहरन्नुच्चारयन् तद्वाच्यं च मामनुस्मरन्नेव देहं त्यजन्यः प्रकर्षेण याति अर्चिरादिमार्गेण स परमां श्रेष्ठां मद्गतिं याति प्राप्नोति॥ १३॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तमतीते धारयन्तीति कायनियमः॥ १२॥ ॐमिति जपतीति वर्णनियमः। मामनुस्मरन्निति चेतसोऽनन्यगामिता। यः प्रयाति त्रिविधमपुनरावृत्तये(?) गच्छति। तथाच देहं त्यजन्कथमपुनरावृत्तये गच्छतीति इदं सकलापत्स्थानं शरीरं साधु यदिति एवं यो मामनन्य-

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

त्मनो न स्वरूपनाशेनेत्यर्थः । स एवं त्यजन्याति गच्छति परमां प्रकृष्टां गतिम् ॥ १३ ॥ किंच—अनन्येति । अनन्यचेता नान्यविषये चेतो यस्य सोऽयमनन्यचेता योगी सततं सर्वदा यो मां परमेश्वरं स्मरति नित्यशः । सततमिति नैरन्तर्यमुच्यते । नित्यश इति दीर्घकालत्वमुच्यते । न षण्मासं संवत्सरं वा किं तर्हि यावज्जीवं नैरन्तर्येण यो मां स्मरतीत्यर्थः । तस्य योगिनोऽहं सुलभः सुखेन लभ्यः । पार्थ, नित्ययुक्तस्य सदा समाहितस्य योगिनः । यत एवमतोऽनन्यचेताः सन्मयि

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मिति गतिविशेषणं क्रममुक्तिविवक्षया द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥ ननु वायुनिरोधविधुराणामुदीरितया रीत्या स्वेच्छाप्रयुक्तोत्क्रमणासंभवाद्दुर्लभा परमा गतिरापतेदिति तत्राह—**किंचेति** । इतश्च भगवदनुस्मरणे प्रयतितव्यमित्यर्थः । सततं नित्यश इति विशेषणयोरपुनरुक्तत्वमाह—**सततमित्यादिना** । उक्तमेवापौनरुक्त्यं व्यक्तीकरोति—**नेत्यादिना** । जितासुरिच्छया देहं त्यजति तदितरस्तु कर्मक्षयेणैवेति विशेषं विवक्षयन्नाह—**यत इति** । अनन्यचेतसं समाहितचेतसं प्रतीश्वरस्य सौलभ्यमेवमित्युच्यते ॥ १४ ॥ किं त्वां प्राप्तास्त्वय्येवावतिष्ठन्ते किं वा पुनरावर्तन्ते चन्द्रलोकादिवेति

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

ब्रह्मैव प्राप्नोति ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा ॥ १३ ॥ इयं मतिरतीव दुर्लभेति मामंस्था इत्याह—**अनन्येति** । नास्ति अन्यत्र चेतो यस्यासौ अनन्यचेता इत्यनेन स्मरणे आदर उच्यते । सततमिति नैरन्तर्यम् । यो मां स्मरति नित्यश इति दीर्घकालत्वम् । यावज्जीवं स्मरतीत्यर्थः । तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य नित्ये योगिनामावश्यके युक्ताहारविहारादौ यमनि-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

विचित्रफलत्वोपपत्तेर्वा न विरोधः ॥ १३ ॥ य एवं वायुनिरोधवैधुर्येण भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य मूर्धन्यया नाड्या देहं त्यक्तुं स्वेच्छया न शक्नोति किंतु कर्मक्षयेणैव परवशो देहं त्यजति तस्य किं स्यादिति तदाह—**अनन्येति** । न विद्यते मदन्यविषये चेतो यस्य सोऽनन्यचेताः सततं निरन्तरं नित्यशो यावज्जीवं यो मां स्मरति तस्य स्ववशतया परवशतया वा देहं त्यजतोऽपि नित्ययुक्तस्य सततसमाहितचित्तस्य योगिनः सुलभः सुखेन लभ्योऽहं परमेश्वरः इतरेषामतिदुर्लभोपि हे पार्थ, तवाहमतिसुलभो मा भैषीरित्यभिप्रायः । अत्र तस्येति षष्ठी शेषे संवन्धसामान्ये न कर्तरि 'न लोका—' इत्यादिना निषेधात् । अत्र चानन्यचेतस्त्वेन सत्कारोऽत्यादरः, सततमिति नैरन्तर्यं, नित्यश इति दीर्घकालत्वं, स्मरणस्योक्तम् । तेन स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिरिति पातञ्जलं मतमनुसृतं भवति । तत्र सततमित्यभ्यास उक्तोऽपि स्मरणपर्यवसायी । तेन यावज्जीवं प्रतिक्षणं विक्षेपान्तरशून्यतया भगवदनुचिन्तनमेव परमगतिहेतुर्मूर्धन्यया नाड्या तु स्वेच्छया प्राणोत्क्रमणं भवतु वा न वेति नातीवाग्रहः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

मोक्षाख्यं ब्रह्मलोकप्राप्तिक्रमेण याति अधिगच्छति ॥ १३ ॥ किंचान्तकाले मत्स्मरणं मत्प्राप्तिकरं न सर्वस्य सुलभं किंतु योगी मां वासुदेवमनन्यचेता नान्यस्मिन्विषये चेतो यस्य सः । अनेनात्यादर उक्तः, सततं सर्वदेति नैरन्तर्यमुक्तं, नित्यश इति दीर्घकालत्वम् । तथाचात्यादरेण यावज्जीवं नतु षण्मासं वत्सरं वा । नैरन्तर्येण यो मां परमेश्वरं स्मरति तस्य योगिनो नित्ययुक्तस्य सदा समाहितचित्तस्याहं सुलभः सुखेनानायासेन लभ्योऽन्तकालेऽनायासलब्धमत्स्मरणेनेति । यत एवमतोऽनन्यचेताः सन्मयि समाहितो भवेदित्याशयः । पार्थेति संबोधयन् तव तूक्तसाधनसौलभ्येन मत्प्राप्तिः सुलभेति सूचयति ॥ १४ ॥ किं त्वां प्राप्ताश्चन्द्रलोक-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

एवं चान्तकाले धारणया मत्प्राप्तिर्नित्याभ्यासवशत एव भवति नान्यस्येति पूर्वोक्तमेवानुसारयति—**अनन्येति** । नास्त्यन्यस्मिंश्चेतो यस्य तथाभूतः सन् यो मां सततं निरन्तरं नित्यशः प्रतिदिनं स्मरति तस्य नित्ययुक्तस्य समाहितस्याहं सुखेन लभ्योऽस्मि नान्यस्य

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

चेताः स्मरति सततमेव याति जानाति स मद्भावं मत्स्वरूपम् ॥ १३ ॥ नन्वत्र मुनेः परब्रह्माद्वैतपदोपक्षेपविरोधी उत्क्रान्तौ भरः । तथा चोक्तं 'व्यापिन्यां शिवसत्तायामुत्क्रान्तिर्नाम निष्फला । आव्यापिनि शिवे नाम नोत्क्रान्तिः शिवदायिनी ॥' इति । यदि वा सतताभ्या- सोऽपि यैर्न कृतस्तथापि कुतश्चित्स्वतन्त्रेश्वरेच्छादेर्निमित्तादन्त्य एव क्षणे यदा तादृग्भावो जायते तदायमुत्क्रान्तिलक्षण उपायः संस्कारान्तरप्रतिबन्धक उक्तः । अतएव यदक्षरमित्यादिनाऽभिधास्ये इत्यन्तेन प्रतिज्ञा कृता । क्षणमात्रस्यापि भगवदनुचिन्तनस्य सकलसंस्कारविध्वंसनलक्षणामद्भुतवृत्तिं प्रतिपादयितुं यदाहुराचार्यवर्याः 'निमेषमपि यद्येकं क्षीणदोषे करिष्यसि । पदं चित्ते तदा शंभो किं न संपादयिष्यसि ॥' इति । अतएव प्रयाणकाले स्मरणेन विना खण्डनेति(?) येषां शङ्का तान्वीतशङ्कान्कर्तुमुक्तमनन्यचेताः सततमिति । अन्यत्र फलादौ साध्ये यस्य न चेत इत्यर्थः । तस्याहं सुलभ इति । तस्य न कश्चित् किंचित्प्रयाणकालौचित्यपर्येषणं तीर्थसेवा उत्तरायणमायतनसंश्रयः सत्त्वविशुद्धिः सचित्तकत्वं विषुवदादिपुण्यकालोऽशुदिनं अकृत्रिमपवित्रभूपरिग्रहः क्लेदमलविहीनदेहता शुद्धवस्त्रादि

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम्।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

सदा समाहितो भवेत् ॥ १४ ॥ तव सौलभ्येन किं स्यादित्युच्यते शृणु तन्मम सौलभ्येन यद्भवति—मामुपेत्येति। मामुपेत्य मामीश्वरमुपेत्य मद्भावमापद्य पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं न प्राप्नुवन्ति। किंविशिष्टं पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति तद्विशेषणमाह दुःखालयं। दुःखानामाध्यात्मिकादीनामालयमाश्रयमालीयन्ते यस्मिन्दुःखानीति दुःखालयं जन्म। न केवलं दुःखालयमशाश्वतमनवस्थितस्वरूपं च नाप्नुवन्तीदृशं पुनर्जन्म महात्मानो यतयः संसिद्धिं मोक्षाख्यां परमां प्रकृष्टां

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

संदेहात्पृच्छति—तवेति। तत्रोत्तरश्लोकेन निश्चयं दर्शयति—उच्यत इति। ईश्वरोपगमनं न सामीप्यमात्रमिति व्याचष्टे—मद्भावमिति। पुनर्जन्मनोऽनिष्टत्वं प्रश्नद्वारा स्पष्टयति—किमित्यादिना। महात्मत्वं प्रकृष्टसत्त्ववैशिष्ट्यम्। यतयस्तस्मिन्नेवेश्वरे समुत्पन्नसम्यग्दर्शिनो भूत्वेति शेषः। भगवन्तमुपगतानामपुनरावृत्तौ ततो विमुखानामनुप-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

यमादौ च युक्तस्यावहितस्य योगिनः। योगमनुतिष्ठतः ॥ १४ ॥ त्वल्लाभेऽपि किं स्यादत आह—मामिति। मामुपेत्य पुनर्द्वितीयवारं जन्म नाप्नुवन्ति। यज्जन्म दुःखानामालयभूतं मूढदृष्ट्या किंचित्सुखालयत्वेऽप्यशाश्वतं नश्वरम्। तुच्छमित्यर्थः। के नाप्नुवन्ति। महात्मानो योगेन जितचित्ताः। अतएव परमां संसिद्धिं मोक्षं गताः। अगता अपि प्रत्यासन्नत्वाद्गता एव। तथा ब्रह्मलोकगतान्प्रकृत्य स्मर्यते 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्' इति। प्रतिसंचरे ब्राह्मे प्रलये। परस्य चतुर्मुखस्य अन्ते नाशे ॥ १५ ॥ त्वदलाभेऽपि किं स्यादत

४ मधुसूदनीव्याख्या।

॥ १४ ॥ भगवन्तं प्राप्ताः पुनरावर्तन्त नवेति संदेहे नावर्तन्ते इत्याह—मामिति। मामीश्वरं प्राप्य पुनर्जन्म मनुष्यादिदेहसंबन्धम्। कीदृशम्। दुःखालयं गर्भवासयोनिद्वारनिर्गमनाद्यनेकदुःखस्थानं शाश्वतमस्थिरं दृष्टनष्टप्रायं प्राप्नुवन्ति। पुनर्नावर्तन्त इत्यर्थः। यतो महात्मानः रजस्तमोमलरहितान्तःकरणाः शुद्धसत्वाः समुत्पन्नसम्यग्दर्शना मल्लोकभोगान्ते परमां सर्वोत्कृष्टां संसिद्धिं मुक्तिं गतास्ते। अत्र मां प्राप्य सिद्धिं गता इति वदतोपासकानां क्रममुक्तिर्दर्शिता ॥ १५ ॥ भगवन्तमुपागतानां

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

दिव पुनरावर्तन्ते उत नेति संदिहानं प्रत्याह—मामिति। मामीश्वरमुपेत्य मद्भावं मत्सारूप्यादिकमापद्य पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं पुनरावृत्तिमितियावत्। किंविशिष्टं पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्तीति तद्विशेषणमाह। दुःखालयं दुःखानामाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानामालयमालीयन्ते दुःखान्यस्मिन्निति दुःखालयं। दुःखाश्रयमिति यावत्। तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसं च। वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तं शारीरं, कामक्रोधलोभमोहभयेर्ष्याविषयविशेषादर्शनादिनिबन्धनं मानसं सर्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं मनुष्यपशुमृगपक्षिसरीसृपवस्थावरनिमित्तमाधिभौतिकं, यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेशनिबन्धनमाधिदैविकं। आधिभौतिकमाधिदैविकं च दुःखं बाह्योपायसाध्यं पुनर्जन्मनो दुःखानां चालयं स्थानमिति। अस्मिन्पक्षे 'मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते' इति वक्ष्यमाणाननुरोधो विशेष्याध्याहारापत्त्यादिदोषश्चापतत्यत आचार्यैरयं पक्ष उपेक्षितः। गर्भवासयोनिद्वारनिर्गमनादिदुःखानां दुःखत्रेष्वन्तर्भावो बोध्यः। न केवलं दुःखालयं अशाश्वतं अशश्वद्भवमनवस्थितरूपं चेदृशं पुनर्जन्म नाप्नुवन्ति। यतः महात्मानः विशुद्धचित्ताः तस्मिन्परमेश्वरे समुत्पन्नसम्यग्दर्शनाः संसिद्धिं परमां प्रकृष्टां मोक्षाभिधां गताः प्राप्ताः परमां सिद्धिं मोक्षं गता अगता अपि प्रत्यासन्नत्वाद्गता एव। तथा ब्रह्मलोकगतान्प्रकृत्य स्मर्यते 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्॥' इति। प्रतिसंचरे ब्रह्मप्रलये। परस्य चतुर्मुखस्यान्ते नाशे इत्यन्ये[2]। अस्मिन्पक्षे आब्रह्मभुवनादित्युत्तरश्लोकविरोधो

६ श्रीधरीव्याख्या।

॥ १४ ॥ यद्यप्येवं त्वं सुलभोऽसि ततः किमत आह—मामिति। उक्तलक्षणा महात्मानो मद्भक्ता मां प्राप्य पुनर्दुःखाश्रयमनित्यं च जन्म न प्राप्नुवन्ति। यतस्ते परमां सम्यक्सिद्धिं मोक्षमेव प्राप्ताः पुनर्जन्म दुःखानां चालयं स्थानं ते मामुपेत्य न प्राप्नुवन्तीति वा

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

इत्यादिः क्लेशोऽभ्यर्थनीय इत्यर्थः। यस्प्रागुक्तं तीर्थे श्वपचगृहे वेत्यादि ॥ १४ ॥ ननु मद्भावं यातीत्युक्तं तत्र किं प्राप्तेपि पुनरावृत्तिरस्तीत्याशङ्क्याह—मामुपेत्येति। अन्यतस्तु सर्वत एव पुनरावृत्तिरस्तीति समनन्तरेण श्लोकेन प्रतिपादयिष्यते। मां तु प्राप्य न पुनर्योगिनो जन्मादि-

१ श्रीधरः. २ नीलकण्ठः.

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

गताः प्राप्ताः । ये पुनर्मां न प्राप्नुवन्ति ते पुनरावर्तन्ते ॥ १५ ॥ के किं पुनस्त्वत्तोऽन्यत्प्राप्ताः पुनरावर्तन्त इत्युच्यते—आब्रह्मेति । आब्रह्मभुवनाद्भवन्ति यस्मिन्भूतानीति भुवनं ब्रह्मभुवनं ब्रह्मलोक इत्यर्थः । आब्रह्मभुवनात्सह ब्रह्मभुवनेन लोकाः सर्वे पुनरावर्तिनः पुनरावर्तनस्वभावाः हे अर्जुन । मामेकमुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिर्न विद्यते ॥ १६ ॥ ब्रह्मलोकसहिता लोकाः

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

जातसम्यग्धियां पुनरावृत्तिरर्थसिद्धेत्याह—ये पुनरिति ॥ १५ ॥ 'अपाम सोमममृता अभूम' इति श्रुतेः स्वर्गादिगतानामपि समानैवानावृत्तिरित्याशङ्क्यते—किं पुनरिति । अर्थवादश्रुतौ कर्मिणाममृतत्वस्यापेक्षिकत्वं विवक्षित्वा परिहरति—उच्यत इति । एतेन भूरादिलोकचतुष्टयं प्रविष्टानां पुनरावृत्तावपि जनादिलोकत्रयं प्राप्तानामपुनरावृत्तिरिति विभागोक्तिरप्रामाणिकत्वादेव हेयेत्यवधेयम् । तर्हि तद्वदेवेश्वरं प्राप्तानामपि पुनरावृत्तिः शङ्क्यते नेत्याह—मामिति । यावत्संपातश्रुतिवदीश्वरं प्राप्तानां निवृत्ताविद्यानां पुनरावृत्तिरप्रामाणिकीत्यर्थः । यस्य स्वाभाविकी वंशप्रयुक्ता च शुद्धिस्तस्यैवोक्तेऽर्थे बुद्धिरुदेतीति मत्वा संबुद्धिद्वयम् ॥ १६ ॥ ब्रह्मलोकसहितानां पुनरावृत्तौ

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

आह—आब्रह्मेति । आब्रह्मभुवनाद्ब्रह्मलोकमभिव्याप्य । ब्रह्मलोकेन सहैवेत्यर्थः । लोकाः पुनरावर्तिनः पुनरावृत्तिस्वभावाः । हे अर्जुन, शेषं स्पष्टम् । अत्रेयं व्यवस्था । ये क्रममुक्तिफलाभिर्दहरादिविद्याभिर्ब्रह्मलोकं गतास्ते तत्रैव ज्ञानं प्राप्य ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते । येतु पञ्चाग्निविद्याभिर्ब्रह्मलोकं गतास्तेऽनुपासितपरमेश्वराः पुनरावर्तन्त इति ॥ १६ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

सम्यग्दर्शिनामपुनरावृत्तौ कथितायां ततो विमुखानामसम्यग्दर्शिनां पुनरावृत्तिरर्थसिद्धेत्याह—आब्रह्मेति । आब्रह्मभुवनात् भवन्त्यत्र भूतानीति भुवनं लोकः । अभिविधावाकारः । ब्रह्मलोकेन सह सर्वेऽपि लोका मद्विमुखानामसम्यग्दर्शिनां भोगभूमयः पुनरावर्तिनः पुनरावर्तनशीलाः । ब्रह्मभवनादिति पाठे भवनं वासस्थानमिति स एवार्थः । हे अर्जुन स्वतःप्रसिद्धमहापौरुष । किं तद्वदेव त्वां प्राप्तानामपि पुनरावृत्तिर्नेत्याह—मामिति । मामक्षरमेकमुपेत्य । तुशब्दो लोकान्तरवैलक्षण्यद्योतनार्थः अवधारणार्थो वा । मामेव प्राप्य निवृत्तानां हे कौन्तेय मातृतोपि प्रसिद्धमहानुभाव, पुनर्जन्म न विद्यते । पुनरावृत्तिर्नास्तीत्यर्थः । अत्रार्जुन कौन्तेयेति संबोधनद्वयेन स्वरूपतः कारणतश्च शुद्धिर्ज्ञानसंपत्तये सूचिता । अत्रेयं व्यवस्था । ये क्रममुक्तिफलाभिरुपासनाभिर्ब्रह्मलोकं प्राप्तास्तेषामेव तत्रोत्पन्नसम्यग्दर्शनानां ब्रह्मणा सह मोक्षः, येतु पञ्चाग्निविद्यादिभिरतत्क्रतवोपि तत्र गतास्तेषामवश्यंभावि पुनर्जन्म । अतएव क्रममुक्त्यभिप्रायेण 'ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते नच पुनरावर्तते' 'अनावृत्तिः शब्दात्' इति श्रुतिसूत्रयोरुपपत्तिरितरत्र तेषामिह न पुनरावृत्तिः 'इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इति 'इहेमम्' इतिच विशेषणाद्गमनाधिकरणकल्पादन्यत्र पुनरावृत्तिः प्रतीयते ॥ १६ ॥ ब्रह्मलोकसहिताः सर्वे लोकाः पुनरावर्तिनः कस्मात्कालपरिच्छिन्नत्वा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

मुख्यार्थपरित्यागश्च बोध्यः ॥ १५ ॥ ये पुनर्मां न प्राप्नुवन्ति ब्रह्मलोकादिकं प्राप्ता अपि पुनरावर्तन्ते इत्याह—आब्रह्मभुवनादिति । ब्रह्मलोकसहिताः सर्वे लोकाः पुनरावर्तिनः पुनरावर्तनस्वभावाः मामीश्वरमेकमुपेत्य तु पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिः । पुनरावृत्तिरिति यावत् । न विद्यते । अर्जुनकौन्तेयेति संबोधनद्वयेन साक्षान्मद्भक्ताः मामुपेत्य न निवर्तन्ते इत्यत्र तु नास्ति संशयः । ब्रह्मलोकं गता अपि ये अश्वमेधादिकर्मणा विगतपापत्वात्स्वच्छतामापन्नास्तत्र गतास्ते पुनरावर्तन्ते । ये तु मत्संबन्धिहिरण्यगर्भाद्युपासकास्ते

६ श्रीधरीव्याख्या ।

॥ १५ ॥ एतदेव सर्वेष्वपि लोकेषु पुनरावृत्तिं दर्शयन्निर्धारयति—आब्रह्मेति । ब्रह्मणो भुवनं वासस्थानं ब्रह्मलोकस्तमभिव्याप्य सर्वे लोकाः पुनरावर्तनशीलाः ब्रह्मलोकस्यापि विनाशित्वात्तत्प्राप्तानामनुत्पन्नज्ञानानामवश्यंभावि पुनर्जन्म । य एवं क्रममुक्तिफलाभिरुपासनाभिर्ब्रह्मलोकं प्राप्तास्तेषामेव तत्रोत्पन्नज्ञानानां ब्रह्मणा सह मोक्षो नान्येषाम् । तथाच 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्' । परस्यान्ते ब्रह्मणः परमायुषोऽन्ते कृतात्मानो ब्रह्मभावापादितमनोवृत्तयः कर्मद्वारेण येषां ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तेषां न मोक्ष इति परिनिष्ठितिः । मामुपेत्य वर्तमानानां तु पुनर्जन्म नास्त्येवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ननु न

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

प्रासं प्राप्नुवन्ति 'न स पुनरावर्तते' इति श्रुतेः । 'यं प्राप्य न निवर्तन्ते' इत्यग्रेऽपि ॥ १५ ॥ आब्रह्मेति । ब्रह्मलोकप्राप्तानामपि पुनरावृत्तिरस्तीति सर्वैर्व्याख्यातं । एतदभ्युपगमे च तदुपरितनलोकगतिर्मुक्तिरित्यभिहितं स्यात् तच्च न हृदयंगममिति संशयमहामोहकृतान्तर्दशामस्माकं प्रतिभातीयमागमाधिगता व्याख्यावर्तिः । आब्रह्म यावद्ब्रह्मपदं प्राप्तं तावद्यस्मात्कस्माच्चित्तिर्यगूर्ध्वाधस्तात्

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

कस्मात्पुनरावर्तिनः कालपरिच्छिन्नत्वात्कथम्—**सहस्रेति**। सहस्रयुगपर्यन्तं सहस्राणि युगानि पर्यन्तं पर्यवसानं यस्याहस्तदहः सहस्रयुगपर्यन्तं ब्रह्मणः प्रजापतेर्विराजो विदुः, रात्रिमपि युगसहस्रान्तामहःपरिमाणामेव। के विदुरित्याह तेऽहोरात्रविदः। कालसंख्याविदो जना इत्यर्थः। यत एवं कालपरिच्छिन्नास्तेऽतः पुनरावर्तिनो लोकाः ॥ १७ ॥ प्रजापतेरहनि यद्भवति रात्रौ च तदु-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

हेतुं प्रश्नद्वारा दर्शयति—**ब्रह्मेति**। उक्तमेव हेतुमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरश्लोकेन साधयति—**कथमित्यादिना**। यथोक्ताहोरात्रावयवमासर्त्वयनसंवत्सरावयवशतसंख्यायुरवच्छिन्नत्वात्प्रजापतेस्तदन्तर्वर्तिनामपि लोकानां यथायोग्यकालपरिच्छिन्नत्वेन पुनरावृत्तिरित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**सहस्रेत्यादिना**। अक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह—**यत इति** ॥ १७ ॥ यतः प्रजापतेरहस्तद्युगसहस्रपरिमितं या च तस्य रात्रिः सापि तथेति कालविदामभिप्रायमनुसृत्य ब्राह्मस्याहोरात्रस्य कालपरिमाणं दर्शयित्वा तत्रैव विभज्य कार्यं कथयति—**प्रजापतेरिति**। अव्यक्तमव्याकृतमिति शङ्कां वारयति—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

आवृत्तिभाजां कालपरिच्छेदमाह—**सहस्रेति**। युगशब्दोऽत्र चतुर्युगपर्यायः। 'चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते' इति पुराणान्तरदर्शनात् सहस्रं चतुर्युगानि पर्यन्तोऽवसानं यस्य। चतुर्युगसहस्रं ब्रह्मणो दिनं रात्रिरपि तावतीत्याह—**रात्रिमिति**। अत्रापि चतुर्युगसहस्राणां अन्ते भवति तां चतुर्युगसहस्रान्ताम्। ते प्रसिद्धा अहोरात्रविदो

४ मधुसूदनीव्याख्या।

दित्याह—**सहस्रेति**। मनुष्यपरिमाणेन सहस्रयुगपर्यन्तं सहस्रं युगानि चतुर्युगानि पर्यन्तोऽवसानं यस्य तत्। 'चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते' इति हि पौराणिकं वचनम्। तादृशं ब्रह्मणः प्रजापतेरहर्दिनं तत् ये विदुः। तथा रात्रिं युगसहस्रान्तां चतुर्युगसहस्रपर्यन्तां ये विदुरिति वर्तते। तेऽहोरात्रविदः त एवाहोरात्रविदो योगिनो जनाः। ये तु चन्द्रार्कगत्यैव विदुस्ते नाहोरात्रविदः स्वल्पदर्शित्वादित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥ यथोक्तैरहोरात्रैः पक्षमासादिगणनया पूर्णे वर्षशतं प्रजापतेः परमा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

तत्रोत्पन्नसम्यग्दर्शनाः न पुनरावर्तन्ते इति व्यवस्थां सूचयति ॥ १६ ॥ ब्रह्मलोकसहिता लोकाः पुनरावर्तिन इत्युक्तं तेषां कालपरिच्छिन्नत्वादिति हेतुनोपपादयति। सहस्रं युगानि पर्यन्तं पर्यवसानं यस्याहस्तदहः सहस्रयुगपर्यन्तम्। युगशब्दोऽत्र चतुर्युगपरः। 'चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते' इति पुराणोक्तेः। चतुर्युगपरिमाणं तु मनुष्याणां यद्वर्षं तदेव देवानामहोरात्रं तादृशैरहोरात्रैः पक्षादिक्रमेण द्वादशभिर्वर्षसहस्रैश्चतुर्युगं भवति। तत्र वर्षचतुःसहस्रं कृतयुगं, त्रिसहस्रं त्रेता, द्विसहस्रं द्वापरं, एकसहस्रं कलिः, अष्टशतं कृतयुगस्य पूर्वोत्तरसंध्ये, एवमग्रेपि युगक्रमेण षट्चतुर्द्विशतसंख्याकसंध्याक्रमो बोध्यः। सहस्रयुगपर्यन्तं ब्रह्मणः प्रजापतेर्विराजोऽहर्दिनं विदुः। रात्रिमपि सहस्रयुगमन्तो यस्यास्तामहःपरिमाणामेव विदुः। के विदुरित्याह। तेऽहोरात्रविदो ब्रह्मणो दिनरात्रिकालसंख्याविदो जनाः नतु मनुष्यदिनरात्रिकालविद इत्यर्थः। यतएवं यथोक्ताहोरात्रावयवमासर्त्वयनसंवत्सरावयवशतसंख्यायुरवच्छिन्नः प्रजापतिस्तदन्तर्वर्तिलोका अपि यथायोग्यकालपरिच्छिन्ना अतो ब्रह्मलोकसहिताः सर्वे लोकाः पुनरावर्तिन इत्याशयः ॥ १७ ॥

६ श्रीधरीव्याख्या।

'तपस्विनो दानशीला वीतरागास्तितिक्षवः। त्रिलोक्या उपरि स्थानं लभन्ते शोकवर्जितम्' इत्यादिपुराणवाक्यैस्त्रिलोक्याः सकाशान्महर्लोकादीनामुत्कृष्टत्वं गम्यते। विनाशित्वे च सर्वेषामविशिष्टे कथमसौ विशेषः स्यादित्याशङ्क्य बहुकल्पकालावस्थायित्वनिमित्तोऽसौ विशेष इत्याशयेन स्वमानेन शतवर्षायुषो ब्रह्मणोऽहन्यहनि त्रिलोक्या उत्पत्तिर्निशिनिशि च लयो भवतीति दर्शयिष्यन् ब्रह्मणोऽहोरात्रयोः प्रमाणमाह—**सहस्रेति**। सहस्रं युगानि पर्यन्तोऽवसानं यस्य तद्ब्रह्मणो यदहस्तद्ये विदुः युगसहस्रमन्तो यस्यास्तां रात्रिं च योगबलेन ये विदुस्त एव सर्वज्ञजना अहोरात्रविदः। येषां तु केवलं चन्द्रार्कगत्यैव ज्ञानं ते तथाहोरात्रविदो न भवन्ति, अल्पदर्शित्वात्। युगशब्देनात्र चतुर्युगमभिप्रेतम् 'चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते' इति विष्णुपुराणोक्तेः। ब्रह्मण इति च महर्लोकादिवासिनामप्युपलक्षणार्थम्। तत्रायं कालगणनाप्रकारः। मनुष्याणां यद्वर्षं तद्देवानामहोरात्रं। तादृशैरहोरात्रैः पक्षमासादिकल्पनया द्वादशभिर्वर्षसहस्रैश्चतुर्युगं भवति। चतुर्युगसहस्रं च ब्रह्मणो दिनम्। तावत्परिमाणैव रात्रिः। तादृशैश्चाहोरात्रैः पक्षमासादिक्रमेण वर्षशतं ब्रह्मणः

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

नरावर्तन्ते चक्रवत्स्थानान्तरमविरतं भ्राम्यन्तो विपरिवर्तन्त इति ॥ १६ ॥ ननु क एवं जानाति यत्सर्वभुवनेभ्यः पुनरावृत्तिर्ब्रह्मादय एव तावच्चिरतरस्थायिनः श्रूयन्ते। अतएव तावत्कथं पुनरावर्तिनः। पुनरावर्तित्वे हि तेऽपि स्युः प्रभवाप्ययधर्माण इत्याह—सहस्रेत्यादिना। ये स्वल्पदीर्घदर्शनास्ते(?) ब्रह्मणोऽपि रात्रिंदिनं पश्यन्ति प्रलयोदयतया। तथा चाहरहः एव विदुषः निजांनिजामेव चेष्टामनुरुध्यन्ते।

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

च्यते—अव्यक्तेति । अव्यक्ताद्व्यक्तं प्रजापतेः स्वापावस्था तस्मादव्यक्ताद् व्यक्तयो व्यज्यन्त इति व्यक्तयः स्थावरजङ्गमलक्षणाः सर्वाः प्रजाः प्रभवन्त्यभिव्यज्यन्ते अह्न आगमोऽहरागमस्तस्मिन्नहरागमे काले ब्रह्मणः प्रबोधकाले तथा रात्र्यागमे ब्रह्मणः स्वापकाले प्रलीयन्ते सर्वा व्यक्तयस्तत्रैव पूर्वोक्तेऽ-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

अव्यक्तमित्यादिना । जातिप्रतियोगिभूता व्यक्तीर्व्यावर्तयति—स्थावरेति । असदुत्पत्तिप्रसक्तिं प्रत्यादिशति—अभिव्यज्यन्त इति । पूर्वोक्तमव्यक्तसंज्ञकं स्वापावस्थं ब्रह्म प्रजापतिशब्दितं तस्मिन्निति यावत् ॥ १८ ॥ ननु

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

जना विदुः ॥ १७ ॥ किं ब्रह्मणोऽह्नि जायते किंवा रात्रावित्यत आह—अव्यक्तादिति । अत्र दैनंदिनसृष्टिप्रलययोः प्रकृतत्वादव्यक्तशब्देन नाव्याकृतं वियदादिकारणमिह ग्राह्यम् । तदा आकाशादीनां सत्त्वात् । किं तर्हि प्रजापतेः स्वापावस्थैवेहाव्यक्तशब्दार्थः । अयं भावः—प्रजापतेः स्वापकाले तत्कल्पितः स्थावरजंगमप्रपञ्चः सर्वोऽपि तदीयेऽज्ञानेऽव्याकृताख्ये लीयते रात्र्यागमे । तथा दिवसागमे पुनस्तत एव यथापूर्वमाविर्भवति । एवं दृष्टिसृष्टिन्यायेनास्मत्कल्पितोऽप्ययं वियदादिप्रपञ्चोऽस्मत्सुषुप्तौ लीयते अस्मत्प्रबोधे यथापूर्वं प्रादुर्भवतीति ॥ १८ ॥ कृतहानाकृताभ्या-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

युरिति कालपरिच्छिन्नत्वेनानित्योसौ तेन तल्लोकात्पुनरावृत्तिर्युक्तैव । ये तु ततोऽर्वाचीनास्तेषां तदहर्मात्रपरिच्छिन्नत्वात्तत्तल्लोकेभ्यः पुनरावृत्तिरिति किमु वक्तव्यमित्याह—अव्यक्तामिति । अत्र दैनंदिनसृष्टिप्रलययोरेव वक्तुमुपक्रान्तत्वात्तत्र चाकाशादीनां सत्त्वादव्यक्तशब्देनाव्याकृतावस्था नोच्यते किंतु प्रजापतेः स्वापावस्थैव । स्वापावस्थः प्रजापतिरिति यावत् । अहरागमे प्रजापतेः प्रबोधसमये अव्यक्तात्तत्स्वापावस्थारूपाद्व्यक्तयः शरीरविषयादिरूपा भोगभूमयः प्रभवन्ति व्यवहारक्षमतयाऽभिव्यज्यन्ते । रात्र्यागमे तस्य स्वापकाले पूर्वोक्ताः सर्वा अपि व्यक्तयः प्रलीयन्ते तिरोभवन्ति यत आविर्भूतास्तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके कारणे प्रागुक्ते स्वापावस्थे प्रजापतौ ॥ १८ ॥ एवमाशुविनाशित्वेऽपि संसारस्य न निवृत्तिः क्लेशकर्मादिभिरवशतया पुनःपुनः प्रादु-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

प्रजापतेरहोरात्रे यद्भवति तदाह—अव्यक्तादिति । अत्राव्यक्तशब्देन नाव्याकृतं गृह्यते दैनंदिनसृष्टिप्रलययोः प्रस्तुतत्वात्तत्र चाकाशादेरुत्पत्तिनाशाद्युक्तेस्तस्मादव्यक्तं प्रजापतेः स्वापावस्था तस्माद्व्यज्यन्त इति व्यक्तयश्चराचरलक्षणा निखिलाः प्रजा भवन्ति आविर्भवन्ति नत्वसन्त्य उत्पद्यन्ते प्रलीयन्ते इत्यनुरोधात् । युक्तियुक्तत्वाच्च सत्कार्यवादस्तावद्युक्तियुक्तो नत्वसत्कार्यवादः । तथाहि कारणव्यापारात्प्रागपि सत्कार्यं कारणव्यापारेण तर्हि किं साध्यत इतिचेत्पूर्वं सत एव कार्यस्याविर्भाव इति ब्रूमः । यत्तु मृत्पिण्डविध्वंसानन्तरं घटाद्युत्पत्तिर्दृश्यते न तत्र प्रध्वंसः कारणमपितु भाव एव मृदाद्यवयवरूपः । अन्यथाऽभावस्य सर्वत्र सुलभत्वेन सर्वत्र सर्वदा कार्योत्पत्तिः प्रसज्येत । कारणव्यापारादसत्कार्यवादे तु असतः कार्यस्य सत्त्वं केनापि कर्तुमशक्यम् । नहि शिल्पिलक्षेणापि सिकताभ्यस्तैलं कुब्व्यादेरङ्कुरमुत्पादयितुं शक्यम् । किंच कार्येण संबद्धं ह्युपादानकारणं कार्यस्य जनकं संबन्धश्चासतः कार्यस्य कारणेन न संभवति । ननु मास्तु संबन्धोऽसंबद्धमेव कारणैः कार्यं कस्मान्न जन्यते तथाचासदेव कार्यमुत्पत्स्यत इतिचेन्न । तथात्वेऽसंबद्धत्वाविशेषेण सर्वस्य कार्यजातस्य सर्वस्मात्कारणादुत्पत्तिप्रसङ्गात् । नन्वसंबद्धमपि सत्कारणं तदेव करोति यत्कारणं यत्र शक्तं शक्तिश्च कार्यदर्शनादवगम्यते । अतो नाव्यवस्थेति चेत्सा शक्तिः कारणाश्रया सर्वत्र उत शक्यमात्रे । आद्ये तदवस्थैवाव्यवस्था । न द्वितीयः । असत्कार्यवादिनस्तव मते शक्यस्य कार्यस्यासत्त्वात् । ननु शक्तिभेद एवैतादृशो यतः यत्किंचिदेव कार्यमुत्पादयेत् न सर्वमितिचेत् । स शक्तिविशेषः किं कार्यसंबद्धः कार्यमुत्पादयति उतासंबद्धः । नाद्यः । असता संबन्धायोगात् । न द्वितीयः । अव्यवस्थातादवस्थ्यादित्यन्यत्र विस्तरः । ब्रह्मणोऽह्नः आगमे तस्य प्रबोधकालेऽव्यक्ताद्व्यक्तयो भवन्ति तथा रात्र्यागमे

६ श्रीधरीव्याख्या ।

परमायुरिति ॥ १७ ॥ ततः किमत आह—अव्यक्तादिति । कार्यस्याव्यक्तं रूपं कारणात्मकं तस्मादव्यक्तात्कारणरूपाद्व्यज्यन्त अभिव्यज्यन्त इति व्यक्तयश्चराचराणि भूतानि प्रादुर्भवन्ति । कदा । अहरागमे ब्रह्मणो दिनस्योपक्रमे । तथा रात्रेरागमे ब्रह्मशयने तस्मिन्नेवाव्यक्तसंज्ञके कारणरूपे प्रलयं यान्ति । यद्वा तेऽहोरात्रविद इत्येतन्न विधीयते किंतु ते प्रसिद्धा अहोरात्रविदो जना यद्ब्रह्मणोऽहर्विदुस्तस्याह्न आगमे अव्यक्ताद्व्यक्तयः प्रभवन्ति, यां च रात्रिं विदुस्तस्या रात्रेरागमे प्रलीयन्त इति द्वयोरन्वयः ॥ १८ ॥ तत्र च कृतवा-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

प्रलिरात्रिं च तेषामेव निवृत्तपरिस्पन्दानां शक्तिमात्रत्वेनोपस्थानं । एवं सृष्टौ प्रलये च पुनःपुनर्भावः नान्येन्ये उपपद्यन्ते अपितु तथ

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
राञ्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

व्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥ अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषपरिहारार्थं बन्धमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिसाफल्यप्रदर्शनार्थमविद्यादिक्लेशमूलकर्माशयवशाच्चावशो भूतग्रामो भूत्वा भूत्वा प्रलीयत इत्यतः संसारे वैराग्यप्रदर्शनार्थं चेदमाह—भूतग्राम इति । भूतग्रामो भूतसमुदायः स्थावरजङ्गमलक्षणो यः पूर्वस्मिन्कल्प आसीत्स एवायं नान्यो भूत्वा पुनरहरागमे, प्रलीयते पुनः पुना राञ्यागमेऽह्नःक्षयेऽवशो-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

प्रबोधकाले ब्रह्मणो यो भूतग्रामो भूत्वा तस्यैव स्वापकाले विलीयते तस्मादन्यो भूयो ब्रह्मणोऽहरागमे भूत्वा पुना राञ्यागमे परवशो विनश्यति तदेवं प्रत्यवान्तरकल्पं भूतग्रामविभागो भवेदित्याशङ्क्यानन्तरश्लोकतात्पर्यमाह—अकृतेति । प्रतिकल्पं प्राणिनिकायस्य भिन्नत्वे सत्यकृताभ्यागमादिदोषप्रसङ्गात्तत्परिहारार्थं भूतग्रामस्य प्रतिकल्पमैक्यमास्थेयमित्यर्थः । यदि स्थावरजङ्गमलक्षणप्राणिनिकायस्य प्रतिकल्पमन्यथात्वं तदेकस्य बन्धमोक्षान्वयिनोऽभावात्काण्डद्वयात्मनो बन्धमोक्षार्थस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरफला प्रसज्येतातस्तत्साफल्यार्थमपि प्रतिकल्पं प्राणिवर्गस्य नवीनत्वानुपपत्तिरित्याह—बन्धेति । कथं पुनर्भूतसमुदायोऽस्वतन्त्रः सन्नवशो भूत्वा प्रविलीयते तत्राह—अविद्यादीति । आदिशब्देनास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा गृह्यन्ते । यथोक्तं क्लेशपञ्चकं मूलं प्रतिलभ्य धर्माधर्मात्मककर्मराशिरुन्नवति तद्वशादेवास्वतन्त्रो भूतसमुदायो जन्मविनाशावनुभवतीत्यर्थः । प्राणिनिकायस्य जन्मनाशाभ्यासोक्तेरर्थमाह—इत्यत इति । संसारे विपरिवर्तमानानां प्राणिनामस्वातन्त्र्यादवशानामेव जन्ममरणप्रबन्धादलमनेन संसारेणेति वैतृष्ण्यं तस्मिन्प्रदर्शनीयं तदर्थं चेदं भूतानामहोरात्रमावृत्तिवचनमित्यर्थः । समनन्तरवाक्यमिदमा परामृश्यते । राञ्यागमे प्रलयमनुभवतोऽहरागमे च प्रभवं प्रतिपद्यमानस्य प्राणिवर्गस्य तुल्यं पारवश्यमित्याशयवानाह—अह इति ॥ १९ ॥ अक्षरं ब्रह्म परममित्युपक्रम्य तदनुपयुक्तं किमिदमन्यदुक्तमित्याशङ्क्य वृत्तमनूद्यानन्तरग्रन्थसंगतिमाह—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

गमदोषापनुत्तये बन्धमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिसाफल्याय च अविद्यादिवशादवशोऽयं भूतग्रामः पुनःपुनर्भूत्वा पुनःपुनः प्रलीयत इत्याह वैराग्योत्पादनार्थम्—**भूतग्राम इति** । अहरागमे भूत्वाभूत्वा राञ्यागमे प्रलीयत इति योजना । सएव भूत्वा प्रलीयते नान्योऽभिनवो भवतीत्यर्थः । कुतः यतोऽवशः अविद्याकामकर्माधीनस्तस्मात्सर्वानर्थबीजभूताया अवि-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

र्भावात्प्रादुर्भूतस्य च पुनः क्लेशादिवशेनैव तिरोभावात्संसारे विपरिवर्तमानानां सर्वेषामपि प्राणिनामस्वातन्त्र्यादवशानामेव जन्ममरणादिदुःखप्रबन्धसंबन्धादलमनेन संसारेणेति वैराग्योत्पत्त्यर्थं समाननामरूपत्वेन च पुनःपुनः प्रादुर्भावात्कृतनाशाकृताभ्यागमपरिहारार्थं वाह—**भूतग्राम इति** । भूतग्रामो भूतसमुदायः स्थावरजङ्गमलक्षणो यः पूर्वस्मिन्कल्पे स्थितः स एवायं एतस्मिन्कल्पे जायमानोऽपि नतु प्रतिकल्पमन्योन्यश्च असत्कार्यवादानभ्युपगमात् । 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः' इति श्रुतेः 'समाननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च' इति न्या-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ब्रह्मणः स्वापकाले सर्वा व्यक्तयोऽव्यक्तसंज्ञिके पूर्वोक्ते प्रलीयन्ते ॥ १८ ॥ पूर्वकल्पीया एव प्रजा राञ्यागमे अव्यक्ते प्रलीना अहरागमेऽव्यक्तादाविर्भवन्ति नतु ता विनष्टा अन्या एवास्मिन्कल्पे उत्पद्यन्ते इतीममर्थं स्फुटमाह—**भूतग्राम इति** । भूतसमुदायश्चराचरलक्षणो यः पूर्वस्मिन्कल्पे आसीत्स एवायं नान्यः अहरागमे पुनःपुनर्भूत्वा राञ्यागमे पुनःपुनर्लीयते पुनरहरागमे प्रभवति प्रादुर्भवति । अवशो विद्यादिपरतन्त्रः । पार्थेति संबोधयन् कुन्तिभोजसंबन्धेन यथा पृथैव कुन्ती संपन्ना नतु पृथान्यैव स्थितान्यैव कुन्ती जातेति ध्वनयति । अयमाशयः—प्रतिकल्पं भूतग्रामस्याभिनवत्वेऽकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषो बन्धमोक्षान्वयिन एकस्याभावात् । बन्धमोक्षार्थस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिष्फलता चापतति तन्निरासार्थं भूतग्रामस्य प्रतिकल्पमैक्यमभ्युपेयम् । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशक्लेशमूलधर्माधर्माशयवशाच्चावशो भूतग्रामो भूत्वा भूत्वा प्रलीयत इत्यतोऽलमनेन संसारेणेति विरक्तो भूत्वा ज्ञानेन

६ श्रीधरीव्याख्या ।

शाकृताभ्यागमशङ्कां वारयन्वैराग्यार्थं सृष्टिप्रलयप्रवाहस्याविच्छेदं दर्शयति—भूतेति । भूतानां चराचरप्राणिनां ग्रामः समूहो यः प्रागासीत्स एवायमहरागमे भूत्वा रात्रेरागमे प्रलीयते । प्रलीय पुनरप्यहरागमेऽवशः कर्मादिपरतन्त्रः प्रभवति । नान्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

जीवाः । कालकृतस्तु चिरक्षिप्रप्रत्ययात्मा विशेषः । एप च परिच्छेदः प्रजापतीनामप्यस्ति । ततश्च तेऽपि प्रभवाप्ययधर्माण एवेति

परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो व्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

ऽस्वतन्त्र एव पार्थ, प्रभवति अवश एवाहरागमे ॥ १९ ॥ यदुपन्यस्तमक्षरं तस्य प्राप्त्युपायो निर्दिष्ट ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यादिनाथेदानीमक्षरस्यैव स्वरूपनिर्दिदिक्षयेदमुच्यतेऽनेन योगमार्गेणेदं गन्तव्यमिति—परस्तस्मादिति । परो व्यतिरिक्तो भिन्नः । कुतस्तस्मात्पूर्वोक्तात् । तुशब्दोऽव्यक्ताक्षरस्य विवक्षितस्याव्यक्ताद्वैलक्षण्यविशेषणार्थः । भावोऽक्षराख्यं परं ब्रह्म । व्यतिरिक्तत्वे सत्यपि सालक्षण्यप्रसङ्गोऽस्तीति तद्विनिवृत्त्यर्थमाह—अन्य इति । अन्यो विलक्षणः स चाव्यक्तोऽनिन्द्रियगोचरः । परस्तस्मादित्युक्तं, कस्मात्पुनः परः पूर्वोक्ताद्भूतग्रामबीजभूतादविद्यालक्षणादव्यक्तात् । सनातनश्चिरंतनः यः

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

यदुपन्यस्तमिति । अक्षरस्वरूपे निर्दिदिक्षिते तस्मिन्पूर्वोक्तयोगमार्गस्य कथमुपयोगः स्यादित्याशङ्क्य तत्प्राप्त्युपायत्वेनेत्याह—अनेनेति । गन्तव्यमिति योगमार्गोक्तिरुपयुक्तेति शेषः । पूर्वोक्तादव्यक्तादिति संबन्धः । परशब्दस्य व्यतिरिक्तविषयत्वे तुशब्देन वैलक्षण्यमुक्त्वा पुनरन्यशब्दप्रयोगात्पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह—व्यतिरिक्तत्व इति । तुना द्योतितं वैलक्षण्यमन्यशब्देन प्रकटितम् । यतो भिन्नेष्वपि भावभेदेषु सालक्षण्यमालक्ष्यते ततश्चाव्यक्ताद्भिन्नत्वेऽपि ब्रह्मणस्तेन सादृश्यमाशङ्कते तन्निवृत्त्यर्थमन्यपदमित्यर्थः । यद्वा परशब्दस्य प्रकृष्टवाचिनो भावविशेषणार्थत्वे पुनरुक्तिश-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

ययाया विद्यया उच्छेदे जन्ममरणप्रवाहविच्छेदायावश्यं यतितव्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥ एवं ब्रह्मभुवनान्तानामावृत्तिं व्याख्याय यत्प्राप्तानामावृत्तिर्नास्ति तदक्षरं परमं ब्रह्मेत्युपक्रान्तं वस्तु लक्षयति—परस्तस्मादिति त्रिभिः । पर इति । तस्मादव्यक्ताद्भूतग्रामबीजभूतादविद्यालक्षणादनृतात् अन्योऽत्यन्तविलक्षणो भावः सत्ता । तुशब्दात्परामिमं सत्तासामान्यं वारयति । तस्य सामान्यादिभ्यो व्यावृत्तत्वात् । अस्य च सर्वानुगतत्वात् । सनातनो नित्यैकरूपः । उपाधिमान् हि उपाधिविक्रियया नित्यं विक्रियत इव भाति । अयं त्वनुपाधित्वान्नित्यैकरूप एव यः स भावः सर्वेषु

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

याच । अवश इत्यविद्याकामकर्मादिपरतन्त्रः । हे पार्थ, स्पष्टमितरत् ॥ १९ ॥ एवमवशानामुत्पत्तिविनाशप्रदर्शनेन 'आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनः' इत्येतद्व्याख्यातं, अधुना 'मामुपेत्य पुनर्जन्म न विद्यते' इत्येतद्व्याचष्टे द्वाभ्यां—पर इत्यादिना । तस्माच्चराचरस्थूलप्रपञ्चकारणभूताद्धिरण्यगर्भाख्यादव्यक्तात्परो व्यतिरिक्तः श्रेष्ठो वा तस्यापि कारणभूतः । व्यतिरेकेऽपि सालक्षण्यं स्यादिति नेत्याह—अन्य इति । अन्योऽत्यन्तविलक्षणः । 'न तस्य प्रतिमा अस्ति' इति श्रुतेः । अव्यक्तो रूपादिहीनतया चक्षुराद्यगोचरो भावः कल्पितेषु सर्वेषु कार्येषु सद्रूपेणानुगतः । अतएव सनातनो नित्यः । तुशब्दो हेयादनित्यादव्यक्तादुपादेयत्वं नित्यस्याव्यक्तस्य वैलक्षण्यं सूचयति । एतादृशो यो भावः स हिरण्यगर्भ इव सर्वेषु भूतेषु नश्यत्स्वपि न विनश्यति

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

संसारोपरमं संपादयेदिति ॥ १९ ॥ अक्षरं ब्रह्म परममित्युपक्रम्योमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यादिना तत्प्राप्त्युपाय उपदिष्टः, अथेदानीमक्षरस्य प्राप्यस्य स्वरूपमाह—पर इत्यादिना । तस्मात्त्वव्यक्ताद्भूतग्रामबीजभूताविद्यालक्षणात्परो व्यतिरिक्तो भिन्नः । अव्यक्तात् हिरण्यगर्भादिति वा । अस्मिन्पक्षे 'महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' इति श्रुत्या हिरण्यगर्भान्महानात्मेत्यनेन प्रतिपादितात्परत्वमव्यक्तशब्दप्रतिपादिताया मूलप्रकृतेरुक्तं तदनुरोधेनात्रापि हिरण्यगर्भात्परस्य मूलप्रकृतिबोधकस्याव्यक्तशब्दस्य ग्रहणं प्राप्नोतीति । इमं पक्षं विहायाचार्यैरव्यक्तात्पुरुषः परः इति श्रुतिरनुसृता । तुशब्दः संसारबीजभूतान्मूलप्रकृतिशब्दवाच्यादव्यक्तान्मोक्षाख्यस्य सकलप्रपञ्चशून्यस्य परमानन्दैकघनस्य परमात्मनोऽव्यक्तस्याक्षरस्य वैलक्षण्यद्योतनार्थः । भावः सत्तास्वरूपः अक्षराख्यं परं ब्रह्म । स्वरूपतो व्यतिरिक्तत्वेऽपि लक्षणैक्यव्यावृत्त्यर्थं तुना द्योतितमर्थं तद्वाचकेनाप्याहान्य इति । विलक्षण इत्यर्थः । यद्वा परशब्दस्य प्रकृष्टवाचिनो भावे विशेषणार्थत्वेन पुनरुक्तिशङ्कैव नास्तीत्येके । आचार्यैस्तु निकृष्टात्प्रकृष्टस्य विलक्षणत्व-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

लोकानामनित्यत्वं प्रपञ्च्य परमेश्वरस्वरूपस्य नित्यत्वं प्रपञ्चयति—पर इति द्वाभ्याम् । तस्माच्चराचरकारणभूतादव्यक्तात्परः तस्यापि कारणभूतो योऽन्यस्तद्विलक्षणोऽव्यक्तश्चक्षुराद्यगोचरो भावः सनातनोऽनादिः स तु सर्वेषु कार्यकारणलक्षणेषु भूतेषु नश्यत्स्वपि न

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

स्थितम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ सर्वतो लोकेभ्यः पुनरावृत्तिर्न तु मां परमेश्वरं प्राप्येति स्फुटयति—अव्यक्त इत्यादि परस्तस्मादित्या-

१ मधुसूदनः.

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥
पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

स भावः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥ अव्यक्त इति । योऽसावव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमेवाक्षरसंज्ञकमव्यक्तं भावमाहुः परमां प्रकृष्टां गतिम् । यं भावं प्राप्य गत्वा न निवर्तन्ते संसाराय तद्धाम स्थानं परमं पदमित्यर्थः ॥ २१ ॥ तल्लब्धेरुपाय उच्यते—पुरुष इति । पुरुषः पुरि

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

क्वैव नास्तीति द्रष्टव्यम् । अनादिभावस्याक्षरस्याविनाशित्वमर्थसिद्धं समर्थयते—यः स भाव इति । सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति स तु विनाशहेत्वभावान्न विन(नं)ष्टुमर्हतीत्यर्थः ॥ २० ॥ यथोक्तेऽव्यक्ते भावे श्रुतिसंमतिमाह—अव्यक्त इति । तस्य परमगतित्वं साधयति—यं प्राप्येति । योऽसावव्यक्तो भावोऽत्र दर्शितः स 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्' इत्यादिश्रुतावक्षर इत्युक्तस्तं वाक्षरं भावं परमां गतिं 'पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः' इत्याद्याः श्रुतयो वदन्तीत्याह—योऽसाविति । परमपुरुषस्य परमगतित्वमुक्तं व्यनक्ति—यं भावमिति । 'तद्विष्णोः परमं पदम्' इति श्रुतिमत्र संवादयति—तद्धामेति ॥ २१ ॥ नन्वव्यक्तादतिरिक्तस्य तद्वि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

भूतेषु वियदादिषु नश्यत्सु न विनश्यति केवलसत्तारूपत्वात् । एतेन तस्य कालत्रयाबाध्यत्वं नित्यत्वं चोक्तम् ॥ २० ॥ अव्यक्तो न व्यज्यत इति दृश्यत्वं निरस्तम् । अक्षरोऽश्नुते व्याप्नोतीति त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वमुक्तम् । तं भावं परमां गतिम् । ब्रह्मलोकान्ता गतिरपरमा । कार्यत्वात् । इयं तु परमा । कार्यकारणातीतत्वात् । आहुः 'एषास्य परमा गतिः' इत्यादयः श्रुतयः । यं भावं प्राप्य न निवर्तन्ते पुनः संसारे न पतन्ति तदिति विधेयापेक्षं क्लीबत्वम् । स एव मम विष्णोः परममुपाध्यस्पृष्टं धाम प्रकाशः 'तद्विष्णोः परमं पदम्' इति श्रुतिप्रसिद्धं निष्कलं ब्रह्म ॥ २१ ॥ एवं ज्ञेयं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मोक्त्वा जगत्कारणमुपासनीयमितोऽन्यदित्याह—पुरुष इति । तुशब्दः पूर्ववैलक्षण्यद्योत-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

उत्पद्यमानेष्वपि नोत्पद्यत इत्यर्थः । हिरण्यगर्भस्य तु कार्यस्य भूताभिमानित्वात्तदुत्पत्तिविनाशाभ्यां युक्तावेवोत्पत्तिविनाशौ नतु तदनभिमानिनोऽकार्यस्य परमेश्वरस्येति भावः ॥ २० ॥ यो भाव इहाव्यक्त इत्यक्षर इति चोक्तोऽन्यत्रापि श्रुतिषु स्मृतिषु च तं भावमाहुः श्रुतयः स्मृतयश्च 'पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' इत्याद्याः परमामुत्पत्तिविनाशशून्यस्वप्रकाशपरमानन्दरूपां गतिं पुरुषार्थविश्रान्तिम् । यं भावं प्राप्य न निवर्तन्ते पुनः संसाराय तद्धाम स्वरूपं मम विष्णोः परमं सर्वोत्कृष्टम् । मम धामेति राहोः शिर इतिवद्भेदकल्पनया षष्ठी । अतोऽहमेव परमा गतिरित्यर्थः ॥२१॥ इदानीम् 'अनन्यचेताः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तिरिक्तत्वध्रौव्यात्तुशब्दान्यशब्दयोरुभयोरपि वैयर्थ्यमभिप्रेत्य सुगमत्वाद्वायं पक्षस्त्यक्तः । वैलक्षण्यं स्फुटयति । सनातनः चिरंतनः यः सर्वेषु भूतेषु हि हिरण्यगर्भादिषु विनश्यत्सु न विनश्यति स भावः परमात्मेत्यर्थः । तथाच सनातनत्वे सति अनश्वरत्वं परमात्मलक्षणं नाव्यक्त इति भावः ॥ २० ॥ योऽसौ अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् 'एतद्वैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति' 'अस्थूलमनणु' 'एतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः । एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्गि आकाश ओतश्च प्रोतश्च' 'पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' इत्यादिश्रुतयस्तमेवाक्षरसंज्ञकं अव्यक्तं भावं परमां प्रकृष्टां गतिं प्राप्यमाहुः । यं प्राप्यं भावं प्राप्य गत्वा पुनः संसाराय न निवर्तन्ते । जन्ममरणादिरूपां संसृतिं न प्राप्नुवन्ति । मम विष्णोः परब्रह्मणः तत्परमं सर्वोत्कृष्टं धाम स्थानं 'तद्विष्णोः परमं पदम्' इति श्रुतेः । श्रुतावत्र च राहोः शिर इतिवदभेदेऽपि भेदकल्पनया षष्ठी । अतोऽहमेव मोक्षाख्यं परमं स्थानमित्यर्थः ॥ २१ ॥ तत्प्राप्तेरव्यभिचारिसाधनमाह । स परः पुरुषः सर्वोत्तमः पुरिशयनात्पूर्णत्वाद्वा पुरुषः । अनन्यया

६ श्रीधरीव्याख्या ।

विनश्यति ॥ २० ॥ अविनाशे प्रमाणं दर्शयन्नाह—अव्यक्त इति । यो भावः अव्यक्तोऽतीन्द्रियोऽक्षरः प्रवेशनाशशून्य इति 'तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम्' इत्यादिश्रुतिष्वक्षर इत्युक्तः तं परमां गतिं गम्यं पुरुषार्थमाहुः 'पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' इत्यादिश्रुतयः । परमगतित्वमेवाह—यं प्राप्य पुनर्न निवर्तन्त इति । तच्च ममैव धाम स्वरूपम् । ममैवेत्युपचारे षष्ठी राहोः शिर इतिवत् । अतोऽहमेव परमा गतिरित्यर्थः ॥ २१ ॥ तत्प्राप्तौ च भक्तिरन्तरङ्गोपाय इत्युक्तमेवाह—पुरुष इति । स चाहं परः

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

दिना । उक्तप्रकारं कालसंकलनाविवर्जितं तु वासुदेवतत्त्वं व्यक्तं सर्वानुगतं तत्त्वेष्वव्यक्तं दुष्प्रापत्वात् । तच्च भक्तिलभ्यमित्यावेदितं प्राक् । तत्रस्थं चैतद्विश्वं यत्स्वस्वविनाशिरूपं सदा तथाभूतं तत्र कः पुनःशब्दस्यावृत्तिशब्दस्य चार्थः । सहि मध्ये तत्स्वभावविच्छेदापेक्षः ।

यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम्॥ २२॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

शयनात्पूर्णत्वाद्वा स परः पार्थ परो निरतिशयो यस्मात्पुरुषान्न परं किंचित्स भक्त्या लभ्यस्तु ज्ञानलक्षणयानन्ययात्मविषयया। यस्य पुरुषस्यान्तःस्थानि मध्यस्थानि कार्यभूतानि भूतानि। कार्यं हि कारणस्यान्तर्वर्ति भवति। येन पुरुषेण सर्वमिदं जगत्ततं व्याप्तमाकाशेनेव घटादि॥ २२॥ प्रकृतानां

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

लक्षणस्य परमपुरुषस्य प्राप्तौ कश्चिदसाधारणो हेतुरेषितव्यो यस्मिन्प्रेक्षापूर्वकारी तत्प्रेक्षया प्रवृत्तो निर्वृणोति तत्राह—तल्लब्धेरिति। परस्य पुरुषस्य सर्वकारणत्वं सर्वव्यापकत्वं च विशेषणद्वयमुदाहरति—यस्येति। निरतिशयत्वं विशदयति—यस्मादिति। तुशब्दोऽवधारणार्थः। भक्तिर्भजनम् सेवा प्रदक्षिणप्रणामादिलक्षणा तां व्यावर्तयति—ज्ञानेति। उक्ताया भक्तेर्विषयतो वैशिष्ट्यमाह—अनन्ययेति। कोऽसौ पुरुषो यद्विषया भक्तिस्तत्प्राप्तौ पर्याप्तेत्याशङ्क्योत्तरार्धं व्याचष्टे—यस्येति। कथंभूतानां तदन्तस्थत्वं तत्राह—कार्यं हीति। 'स पर्यगात्' इति श्रुतिमाश्रित्याह—येनेति॥ २२॥ ननु ज्ञानायत्ता परमपुरुषप्राप्तिरुक्ता नच ज्ञानं मार्गमपेक्ष्य फलाय कल्पते विदुषो गत्युत्क्रान्तिनिषेधश्रुतेस्तथाच मार्गोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य सगुणशरणानां तदुपदेशोऽर्थवानित्यभिप्रेत्याह—प्रकृ-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

नार्थः। हे पार्थ, योयं भक्त्या आराधनेन। उपासनेनेतियावत्। कीदृश्या। अनन्यया नास्त्यन्यो यस्यां सा तया उपास्योपासकभेदमन्तरेणाहंग्रहरूपयेत्यर्थः। तया भक्त्या यो लभ्यः स परः पूर्वोक्तादव्यावृत्ताननुगतादक्षरादन्यः कारणात्मेति यावत्। लभ्यत्वादेवास्यान्यत्वमपि। नह्यात्मा च लभ्यश्चेति युज्यते। अस्य कारणत्वमेवाह—यस्येति। यस्य पुरुषस्यान्तस्थानि बीजे द्रुम इव सर्वाणि वियदादीनि स्थावरजंगमानि च येन च इदं सर्वं ततं व्याप्तमुपादा-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

संततं यो मां स्मरति नित्यशः। तस्याहं सुलभः' इति प्रागुक्तं भक्तियोगमेव तत्प्राप्त्युपायमाह—पुरुष इति। स परो निरतिशयः पुरुषः परमात्माहमेव। अनन्यया न विद्यतेऽन्यो विषयो यस्यां तया प्रेमलक्षणया भक्त्यैव लभ्यो नान्यथा। स क इत्यपेक्षायामाह—यस्येति। यस्य पुरुषस्यान्तःस्थान्यन्तर्वर्तीनि भूतानि सर्वाणि कार्याणि कारणान्तर्वर्तित्वात्कार्यस्य। अतएव येन पुरुषेण सर्वमिदं कार्यजातं ततं व्याप्तं 'यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोस्ति कश्चित्' 'वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं' 'यच्च किंचिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा। अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' 'सपर्यगाच्छुक्रम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः॥ २२॥ सगुणब्रह्मोपासकास्तत्पदं प्राप्य न निवर्तन्ते किंतु क्रमेण

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

न विद्यतेऽन्यो विषयो यस्यां तया। आत्मविषययेति यावत्। भक्त्या ज्ञानलक्षणयोत्तमभक्त्या। तदुक्तं 'सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः। भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः॥ ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च। प्रेम मैत्री दयोपेक्षा यः करोति स मध्यमः॥ अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते। न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः' इति। 'वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः'। 'यो वै अन्यां देवतामुपास्ते अहमन्योऽसावन्य इति न स वेदेति तस्मात्स परः पुरुष अहमेव न तदभिन्नान्यः किंचित्पृथगस्ति' इत्यनन्यया भक्त्या लभ्यः लब्धुं शक्यः। ननु सतु सदैव प्राप्त इत्याशङ्क्य द्विविधो हि लाभोऽलब्धलाभो लब्धलाभश्चेति। तत्रालब्धस्य ग्रामादे राजसेवादिना लाभ आद्यः। लब्धस्यैव ग्रैवेयकादेराप्तवाक्याल्लाभो द्वितीयः। तत्रान्त्यलाभोऽत्राभिप्रेत इत्याशयेन शङ्कामङ्गीकरोति। यस्य परस्य पुरुषस्यान्तर्मध्ये स्थानि स्थितानि भूतानि सर्वाणि कार्यजातानि भूतानि यस्मिन्नधिष्ठाने कल्पितानीत्यर्थः। कल्पितं ह्यधिष्ठानस्यान्तर्भवति न व्यतिरिक्तं येन पुरुषेणेदं सर्वं जगत्ततं सत्तास्फूर्तिभ्यां व्याप्तं त्वमपि मत्प्राप्त्यव्यभिचारिसाधनभूतां भक्तिं यत्नेन संपादय नतु पृथातनयोऽहं मम तु भक्तिं विनैवेश्वरलाभो भविष्यतीति विश्रम्भाश्रयणं कुर्विति ध्वनयन् संबोधयति—हे पार्थेति। मद्विषयानन्या भक्तिस्तवानायासलभ्येति सूचनार्थं वा संबोधनम् ॥ २२॥ यद्यपीहैवात्मसाक्षात्कारवतां 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते' इति श्रुत्या गत्युत्क्रान्तिनिषेधाद्वक्ष्यमाणमार्गोपदेशस्तदर्थं नोपयुज्यते, तथापि प्रणवावेशितबुद्धीनां प्रकृतानां योगिनां सगुणोपासकानां क्रममुक्तिभाजां केन क्रमेण ब्रह्मा-

६ श्रीधरीव्याख्या।

पुरुषोऽनन्यया न विद्यते अन्यः शरणत्वेन यस्यास्तया एकान्तभक्त्यैव लभ्यो नान्यथा। परत्वमेवाह। यस्य कारणभूतस्यान्तर्मध्ये भूतानि स्थितानि। येन च कारणभूतेन सर्वमिदं जगत्ततं व्याप्तम्॥ २२॥ तदेवं परमेश्वरोपासकाः तत्पदं प्राप्य न निवर्तन्ते अन्ये

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

नच सदातनविश्वोत्तीर्णविश्वाव्यतिरिक्तविश्वनिष्ठारमकपरबोधस्वातन्त्र्यस्वभावस्य श्रीपरमेश्वरस्य तद्भावप्राप्तस्य येन स्वभावविच्छेदः कोऽपि कदाप्यस्ति। अतो युक्तमुक्तं मामुपेत्यस्थिति। एवंच सतताभ्यासेन येषां क्लेशं विनैव भगवत्प्राप्तिस्तेषां वृत्तमुक्तम्॥ २०॥ २१॥ २२॥

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

योगिनां प्रणवावेशितब्रह्मबुद्धीनां कालान्तरमुक्तिभाजां ब्रह्मप्रतिपत्तय उत्तरो मार्गो वक्तव्य इति यत्र काल इत्यादि विवक्षितार्थसमर्पणार्थमुच्यते । आवृत्तिमार्गोपन्यास इतरमार्गस्तुत्यर्थः । यत्रेति । यत्र काले प्रयाता इति व्यवहितेन संबन्धः । यत्र यस्मिन्काले त्वनावृत्तिमपुनर्जन्मावृत्तिं तद्विपरीतां चैव । योगिन इति योगिनः कर्मिणश्चोच्यन्ते । कर्मिणस्तु गुणतः 'कर्मयोगेन योगिनाम्' इति विशे-
पणाद्योगिनः यत्र काले प्रयाता मृता योगिनोऽनावृत्तिं यान्ति यत्र काले च प्रयाता आवृत्तिं यान्ति

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

तानामिति । वक्तव्य इति यत्र काल इत्याद्युच्यत इति संबन्धः । स चेद्वक्तव्यस्तर्हि किमित्यध्यात्मादिभावेन सवि-
शेषं ब्रह्म ध्यायतां फलाप्तये मूर्धन्यनाडीसंबद्धे देवयाने पथ्युपास्यत्वाय वक्तव्ये कालो निर्दिश्यते तत्राह—विव-
क्षितेति । सोऽर्थो मार्गस्तदुक्तिशेषत्वेन कालोक्तिरित्यर्थः । पितृयानमार्गोपन्यासस्तर्हि किमिति क्रियते तत्राह—
आवृत्तिमिति । मार्गान्तरस्यावृत्तिफलत्वादस्य चानावृत्तिफलत्वात्तदपेक्षया महीयानयमिति स्तुतिर्विवक्षितेति
भावः । योगिन इति ध्यायिनां कर्मिणां च तन्त्रेणाभिधानमित्याह—योगिन इति । कथं कर्मिषु योगिशब्दो वर्तता-
मित्याशङ्क्यानुष्ठानगुणयोगादित्याह—कर्मिणस्त्विति । गुणतो योगिन इति संबन्धः । तत्रैव वाक्योपक्रमस्यानुकूल्य-
माह—कर्मयोगेनेति । अवशिष्टान्यक्षराणि व्याचक्षाणो वाक्यार्थमाह—य त्रेति । योगिनो ध्यायिनोऽत्र विवक्षिताः,
आवृत्तावधिकृता योगिनः कर्मिण इति विभागः । कालप्राधान्येन मार्गद्वयोपन्यासमुपक्रम्य तमेव प्रधानीकृत्य देवयानं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

नत्वात् स भक्त्या लभ्यत इति योजना ॥ २२ ॥ पूर्वोक्तानामोंकारद्वारा सगुणब्रह्मविदां क्रममुक्तिभाजां ब्रह्मप्रतिपत्तये
उत्तरो मार्गो वक्तव्य इत्यत आह—यत्रेति । आवृत्तिमार्गोपन्यासोऽनावृत्तिमार्गस्तुत्यर्थः । योगिन इति । योगिनः

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

मुच्यन्ते । तत्र तल्लोकभोगात्प्रागनुत्पन्नसम्यग्दर्शनानां तेषां मार्गापेक्षा विद्यते न तु सम्यग्दर्शिनामिव तदनपेक्षेत्युपासकानां
तल्लोकप्राप्तये देवयानमार्ग उपदिश्यते । पितृयानमार्गोपन्यासस्तु तस्य स्तूयते—यत्रेति । प्राणोत्क्रमणानन्तरं यत्र यस्मिन्काले
कालाभिमानिदेवतोपलक्षिते मार्गे प्रयाता योगिनो ध्यायिनः कर्मिणश्च अनावृत्तिमावृत्तिं च यान्ति देवयाने पथि प्रयाता ध्या-
यिनोऽनावृत्तिं यान्ति । पितृयाने पथि प्रयाताश्च कर्मिण आवृत्तिं यान्ति । यद्यपि देवयानेऽपि पथि प्रयाताः पुनरावर्तन्त
इत्युक्तं 'आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनः' इत्यत्र तथापि पितृयाने पथि गता आवर्तन्त एव न केऽपि तत्र क्रममुक्तिभाजः ।
देवयाने पथि गतास्तु यद्यपि केचिदावर्तन्ते प्रतीकोपासकास्तडिल्लोकपर्यन्तं गता हिरण्यगर्भपर्यन्तममानवपुरुषनीता अपि
पञ्चाग्निविद्याद्युपासकाः अतत्क्रतवो भोगान्ते निवर्तन्त एव तथापि दहराद्युपासकाः क्रमेण मुच्यन्ते भोगान्त इति न सर्वे एवा-
वर्तन्ते । अतएव पितृयानः पन्था नियमेनावृत्तिफलत्वान्निकृष्टः । अयं तु देवयानः पन्था अनावृत्तिफलत्वादतिप्रशस्त इति
स्तुतिरुपपद्यते । केषांचिदावृत्तावप्यनावृत्तिफलत्वस्यानपायात् । तं देवयानं पितृयानं च कालं कालाभिमानिदेवतोपलक्षितं
मार्गं वक्ष्यामि । हे भरतर्षभ, अत्र कालशब्दस्य मुख्यार्थत्वे अग्निर्ज्योतिर्धूमशब्दानामनुपपत्तिः गतिसृतिशब्दयोश्चेति तदनुरो-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

धिरित्याकाङ्क्षायामुत्तरमार्गे निरूपितव्ये उत्तरमार्गेण गता न निवर्तन्ते दक्षिणेन गतास्तु पुनरावृत्तिभाज इति वक्तव्यस्तुत्यर्थं पितृ-
याणमार्गोपदेशः । **यत्रेति** । यत्र काले प्रयाता मृता योगिनो ध्यानयोगिन उपासका अनावृत्तिमपुनरावृत्तिं यान्ति कर्मयोगिनश्चा-
वृत्तिं पुनरावृत्तिं यान्ति तं कालं वक्ष्यामि कर्मिणः योगित्वमनुष्ठानयोगात् 'कर्मयोगेन योगिनामित्युक्तत्वात्' योगिन इत्यनेन
प्रक्रान्ता ओमित्येकाक्षरमित्यादिनोक्ता ग्राह्यास्तेन पञ्चाग्निविद्योपासकानां देवयानमार्गेण ब्रह्मलोकं गतानामपि ततो निवृत्तौ न
क्षतिः । कर्मयोगिनोऽप्युपासनासमुच्चितकर्मयोगिनो ग्राह्याः । भरतर्षभेति संबोधयन् भरता अपि निष्कामकर्मयोगसमुच्चितेनोपास-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

नावर्तन्त इत्युक्तम् । तत्र केन मार्गेण गता नावर्तन्ते, केन वा गताश्चावर्तन्त इत्यपेक्षायामाह—यत्रेति । यत्र यस्मिन्काले प्रयाता
योगिनोऽनावृत्तिं यान्ति, यस्मिंश्च काले प्रयाता आवृत्तिं यान्ति, तं कालं वक्ष्यामीत्यन्वयः । अत्र च रश्म्यनुसारी अतश्चायनेऽपि
दक्षिण इति सूचितन्यायेनोत्तरायणादिकालविशेषस्मरणस्य विवक्षितत्वात्कालशब्देन कालाभिमानिनीभिरातिवाहिकीभिर्देवताभिः प्राप्यो
मार्ग उपलक्ष्यते, अतोऽयमर्थः—यस्मिन्कालाभिमानिदेवतोपलक्षिते मार्गे प्रयाता योगिन उपासकाः कर्मिणश्च यथाक्रममनावृत्तिमावृत्तिं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

इदानीं पुनः उत्क्रान्त्या येऽपवर्गं भोगं चेच्छन्ति तेषां कश्चिद्विशेष उच्यते—यत्रकाले इत्यादिना । अनावृत्तिर्मोक्षः । आवृत्तिर्भोगाय ॥२३॥

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥ तं कालमाह—अग्निर्ज्योतिरिति । अग्निः कालाभिमानिनी देवता तथा ज्योतिर्देवतैव कालाभिमानिनी । अथवाऽग्निज्योतिषी यथाश्रुते एव देवते । भूयसां तु निर्देशो यत्र काले तं कालमित्याम्रवणवत् यथाहर्देवताऽहः शुक्लः शुक्लपक्षदेवता षण्मासा उत्तरायणं तत्रापि देवतैव मार्गभूतेति स्थितोऽन्यत्र न्यायः । तत्र तस्मिन्मार्गे प्रयाता मृता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो ब्रह्मोपासनपरा जनाः । क्रमेणेति वाक्यशेषः । नहि सद्योमुक्तिभाजां सम्यग्दर्शननिष्ठानां गतिरागतिर्वा

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

पन्थानमवतारयति—तं कालमिति ॥ २३ ॥ यथोपक्रमं व्याख्याय यथाश्रुतं व्याख्याति—अथवेति । कथं तर्हि देवतानामभिनेत्रीणां ग्रहणे कालप्राधान्येन निर्देशः श्लिष्यते तत्राह—भूयसां त्विति । मार्गद्वयेऽपि कालाद्यभिमानिन्यो देवताः कालशब्देनोच्यन्ते । कालाभिमानिनीनां भूयस्त्वात्कालशब्देन सर्वासां देवतानामुपलक्षणत्वं विवक्षित्वा कालकथनमित्यर्थः । यथाम्राणां भूयस्त्वाद्विद्यमानेष्वपि द्रुमान्तरेषु आम्रैरेव वनं निर्दिश्यते तद्वदित्युदाहरणमाह—आम्रेति । ननु मार्गचिह्नानां भोगभूमीनां वा तत्तच्छब्दैरुपादानसंभवे किमिति देवताग्रहणमित्याशङ्क्यातिवाहिकास्तल्लिङ्गादिति न्यायेनोत्तरमाह—इति स्थित इति । तेषामग्न्यादीनां समीपमिति समीप्ये तत्रेति सप्तमी। ब्रह्म कार्योपाधिकं परं वा ब्रह्म परंपरया मुक्त्यालम्बनम्। अतएव क्रमेणेत्युक्तम् । निर्गुणमप्रपञ्चं ब्रह्मास्मीति विधावतो व्यवच्छिनत्ति—ब्रह्मोपासनेति । ननु ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थत्वार्थं परब्रह्मविदामेवेयं गतिरुच्यते न बादर्यधिकरणवि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

कर्मिणश्चोच्यन्ते तेषां यथायोगं मार्गद्वयविभागः । शेषं स्पष्टम् ॥ २३ ॥ तत्रोपासकानां देवयानं पन्थानमाह—अग्निरिति । अग्निर्ज्योतिरित्यर्चिरभिमानिनी देवता लक्ष्यते । एवमहरित्यहरभिमानिनी । एवं शुक्लपक्षस्य षण्मास-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

धेनैकस्मिन्कालपद एव लक्षणाश्रिता कालाभिमानिदेवतानां मार्गद्वयेऽपि बाहुल्यात्, अग्निधूमयोस्तदितरयोः सतोरप्यग्निहोत्रवद्वदेकदेशेनाप्युपलक्षणं कालशब्देन। अन्यथा प्रातरग्निदेवताया अभावात्तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रमित्यनेन तस्य तस्य नामधेयता न स्यात्। आम्रवणमिति च लौकिको दृष्टान्तः ॥ २३ ॥ तत्रोपासकानां देवयानं पन्थानमाह—**अग्निरिति** । अग्निर्ज्योतिरित्यर्चिरभिमानिनी देवता लक्ष्यते। अहरित्यहरभिमानिनी । शुक्लपक्ष इति शुक्लपक्षाभिमानिनी । षण्मासा उत्तरायणमिति उत्तरायणरूपषण्मासाभिमानिनी देवतैव लक्ष्यते । 'आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्' इति न्यायात् । एतच्चान्यासामपि श्रुत्युक्तानां देवतानामुपलक्षणार्थम् । तथाच श्रुतिः 'तेर्चिरभिसंभवन्त्यर्चिषोहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

नेनात्रैव साक्षात्कारं लब्ध्वा साक्षान्मुक्तिं देवयानमार्गेण गत्वा क्रमेण वा प्राप्तास्त्वं तु तेभ्यः ऋषभः श्रेष्ठस्तथैव भवितुं योग्योऽसीति सूचयति ॥ २३ ॥ तं कालं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञानुरोधेनाग्निः कालाभिमानिनी देवता एवं ज्योतिरपि कालाभिमानिनी देवतैव । अथवाग्निरग्निदेवता ज्योतिर्ज्योतिर्देवतेति यथाश्रुते एव देवते । ननु यत्र काले तं कालं वक्ष्यामीति कथं युज्यते इति चेत् कालाभिमानिनीनां देवतानां मार्गद्वयेऽपि भूयसां वक्तव्यत्वेन कालशब्देन सर्वासां देवतानामुपलक्ष्यत्वं विवक्षित्वा तथा निर्देशः। यथाऽन्येषां गन्तॄणां सत्वेऽपि छत्रिणां भूयस्त्वे छत्रिणो यान्तीति निर्देशः । यथावा वृक्षान्तराणां सत्वेऽप्याम्राणां भूयस्त्वादाम्रैरेव वनमिति निर्दिश्यते तद्वत् । एतेन कालाभिमानिदेवतोपलक्षितं मार्गं वक्ष्यामि । कालशब्दस्य मुख्यार्थत्वेऽग्निज्योतिर्धूमशब्दानामनुपपत्तिः गतिस्मृतिशब्दयोश्चेति प्रैत्युक्तम् । यतोऽत्र किं यस्मिन्मार्गे जनाः सुखेन गच्छन्ति तं मार्गं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय यथा कश्चिदुपदिशति आदौ गिरिस्ततो न्यग्रोधस्ततो नदीति तथा मार्गोपदेश उत यत्र सुखेन नगरं ग्रामं वा गच्छन्ति तं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय कश्चिदुपदिशति आदौ वृषयानं ततोऽश्वयानं ततो नरयानं ततः पादयानमिति तद्वत् । आद्ये 'आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्' इत्यधिकरणविरोधः । द्वितीये उक्तरीत्याग्न्यादिशब्दानां सम्यगुपपत्त्या लक्षणावैयर्थ्यं श्रुतावतिवाहिका इतिन्यायेनार्चिरादीनामतिवाहिकत्वस्थापनादप्यग्न्यादीनामतिवाहिकत्वेन ग्राह्यत्वावश्यकत्वेन तं कालं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञावाक्येऽपि कालाभिमानिन्यो देवता वक्ष्या-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

च यान्ति तं कालाभिमानिदेवतोपलक्षितं मार्गं कथयिष्यामीति । अग्निज्योतिषोः कालाभिमानित्वाभावेऽपि भूयसामहरादिशब्दोक्तानां कालाभिमानित्वात्तत्साहचर्यादाम्रवनमित्यादिवत्कालशब्देनोपलक्षणमविरुद्धम् ॥ २३ ॥ तत्रानावृत्तिमार्गमाह—अग्निरिति । अग्निज्योतिःशब्दाभ्यां 'तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति' इति श्रुत्युक्तार्चिरभिमानिनी देवतोपलक्ष्यते । अहरिति दिवसाभिमानिनी । शुक्ल इति

१ मधुसूदनः।

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

क्वचिदस्ति 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इति श्रुतेः । ब्रह्मसंलीनप्राणा एव ते ब्रह्ममया ब्रह्मभूता एव ते । क्रमेण तु गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥ धूम इति । धूमो रात्रिर्धूमाभिमानिनी रात्र्य-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

रोधादित्याह—नहीति ॥ २४ ॥ प्रकृतं देवयानं पन्थानं स्तोतुं पितृयानमुपन्यस्यति—धूम इति । अत्रापि मार्ग-चिह्नानि भोगभूमीश्च व्यवच्छिद्यातिवाहिकदेवताविषयत्वं धूमादिपदानां विभजते—धूमेत्यादिना । तत्रेति सप्तमी

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

संमितोत्तरायणस्य चाभिमानिन्यौ देवते एव । एतच्चान्यासामप्युपलक्षणम् । तत्र प्रयाता उत्क्रान्ता ब्रह्मकार्यं ब्रह्मत-द्वारा परं च गच्छन्ति । ब्रह्मविदो ब्रह्मोपासका जनाः ॥ २४ ॥ एतेन च धूमो रात्रिरित्येषोऽपि धूमादिमार्गः कर्मि-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इति । अत्र श्रुत्यन्तरानुसारात्संवत्सरानन्तरं देवलोकदेवता ततो वायुदेवता तत आ-दित्य इत्याकरे निर्णीतम् । एवं विद्युतोऽनन्तरं वरुणेन्द्रप्रजापतयस्तावता मार्गपरिपूर्तिः । तत्रार्चिरहःशुक्लपक्षोत्तरायणदेवता इहोक्ताः । संवत्सरो देवलोको वायुरादित्यश्चन्द्रमा विद्युद्वरुण इन्द्रः प्रजापतिश्चेत्यनुक्ता अपि द्रष्टव्याः । तत्र देवयानमार्गे प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्मकार्योपाधिकं कार्यं 'बादरिरस्य गत्युपपत्तेः' इति न्यायात् । निरुपाधिकं तु ब्रह्म तद्द्वारैव क्रममुक्तिफलत्वात् । ब्रह्मविदः सगुणब्रह्मोपासका जनाः 'अत्रैतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इति श्रुताविममिति विशेषणात्कल्पान्तरे केचिदा-वर्तन्त इति प्रतीयते । अतएवात्र भगवतोदासितं श्रौतमार्गकथनेनैव व्याख्यानात् ॥ २४ ॥ देवयानमार्गस्तुत्यर्थं पितृयान-मार्गमाह—**धूम इति** । अत्रापि धूम इति धूमाभिमानिनी देवता, रात्रिरिति रात्र्यभिमानिनी, कृष्ण इति कृष्णपक्षाभि-मानिनी, षण्मासा दक्षिणायनमिति दक्षिणायनाभिमानिनी लक्ष्यते । एतदप्यन्यासां श्रुत्युक्तानामुपलक्षणम् । तथाच श्रुतिः 'ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षड्दक्षिणैति मासांस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृ-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

मीत्यर्थस्यैव सम्यक्त्वं च । यथागमनाधिकरणे पृथिवीप्रदेशेऽस्मिन्मार्गे एते गच्छन्तीति व्यवहारस्तथा योगिगमनाधिकरणरूपासु कालाभिमानिनीष्वह्न्यादिषु देवतासु इति न वक्ष्यमाणगतिसृतिशब्दयोरनुपपत्तिः । यद्वा भाष्येऽपि कालशब्देन कालाभिमानि-देवतोपलक्षितं मार्गं वक्ष्यामीति व्याख्याय यथाकथंचिदविरोधः संपाद्यः । एतच्चान्यासामपि श्रुत्युक्तानां देवतानामुपलक्षणार्थम् । तथाच श्रुतिः 'तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षात् यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्स-रादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवः स एतान्ब्रह्म गमयत्येष ब्रह्मपथो देवपथ इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इति । अत्र श्रुतावपि श्रुत्यन्तरानुसारेण संवत्सराद्देवलोकं देवलोकाद्वायुं वायोरादित्यमिति विद्युतोऽनन्तरं च विद्युतो वरुणं वरुणा-दिन्द्रमिन्द्रात्प्रजापतिमिति बोध्यम् । तत्र तस्मिन्देवयाने प्रयाता मृता ब्रह्मविदः क्रमेण ब्रह्म गच्छन्ति । ब्रह्मविद इति ब्रह्मोपासका ग्राह्या नतु सम्यग्दर्शननिष्ठाः सद्योमुक्तिभाजः । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इत्यादिश्रुत्या तेषां गतिमागतिं च प्रतिषिध्य ब्रह्मसं-लीनप्राणत्वब्रह्मभूतत्वप्रतिपादनात् । तथाच भगवतो व्यासस्य सूत्रम् 'कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः' इति । स एतान्ब्रह्म गमयतीत्यत्र विचिकित्स्यते किं कार्यमपरं ब्रह्म गमयति आहोस्वित्परमेवाऽविकृतं मुख्यं ब्रह्मेति । कुतः संशयः । ब्रह्मशब्दप्रयोगात् गतिश्रुतेश्च । तत्र कार्यमेव सगुणमपरं ब्रह्म नयत्येतानमानवः पुरुष इति बादरिराचार्यो मन्यते । कुतः गत्युपपत्तेरस्य हि कार्यस्य ब्रह्मणो गन्तव्यत्वमुपपद्यते प्रदेशवत्त्वात् नतु परस्मिन्ब्रह्मणि गन्तृत्वं गन्तव्यत्वं गतिर्वावकल्पते सर्वगत्वात् प्रत्यगात्मत्वाच्च गन्तृणामिति ॥ २४ ॥ देवयानस्तुतये पितृयाणमुपन्यस्यति—**धूम इति** । धूमादिशब्दैस्तत्तदभिमानिन्यो देवता आतिवाहिकाः पूर्ववद्ग्राह्याः नतु मार्गचिह्नानि भोगभूमयो वा । तत्र प्रयाता इति विभक्तिं विपरिणम्यानुषज्यते । तस्मिन्मार्गे मृत इत्यर्थः । योगी इष्टापूर्तदत्त-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

शुक्लपक्षाभिमानिनी । उत्तरायणरूपाः षण्मासा इत्युत्तरायणाभिमानिनी । एतच्चान्यासामपि श्रुत्युक्तानां संवत्सरदेवलोकादिदेवतानामुप-लक्षणार्थम् । एवंभूतो यो मार्गस्तत्र प्रयाता गता भगवदुपासका जनाः ब्रह्म प्राप्नुवन्ति । यतस्ते ब्रह्मविदः । तथाच श्रुतिः 'तेऽर्चिषम-भिसंभवन्ति अर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ्ङादित्य एति मासेभ्यो देवलोकम्' इति । नहि सद्योमुक्ति-भाजां सम्यग्दर्शननिष्ठानां गतिर्वा क्वचिदस्ति 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इति श्रुतेः ॥ २४ ॥ आवृत्तिमार्गमाह—धूम इति ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

रुत्तरेणोर्ध्वेनायनं पाण्मासिकं । तच्च प्रकाशादिधर्मकत्वाद्दहनादिकैः शब्दैरुपचर्यते ॥ २४ ॥ अतो विपरीतं विपर्ययेण तत्र चन्द्रमसं

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः॥ २६॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

भिमानिनी च देवता। तथा कृष्णः कृष्णपक्षदेवता। षण्मासा दक्षिणायनमिति च पूर्ववद्देवतैव। तत्र चन्द्रमसि भवं चान्द्रमसं ज्योतिः फलमिष्टादिकारी योगी कर्मी प्राप्य भुक्त्वा तत्क्षयान्निवर्तते॥ २५॥ शुक्लेति। शुक्लकृष्णे शुक्ला च कृष्णा च शुक्लकृष्णे। ज्ञानप्रकाशकत्वाच्छुक्ला तदभावात्कृष्णा एते शुक्लकृष्णे हि गती जगत इत्यधिकृतानां ज्ञानकर्मणोर्न जगतः सर्वस्यैवैते गती संभवतः। शाश्वते नित्ये संसारस्य नित्यत्वान्मतेऽभिप्रेते। तत्रैकया शुक्लया यात्यनावृत्तिमन्ययेतरयावर्तते पुन-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

पूर्ववदेव सामीप्यार्थौ, इष्टादीत्यादिशब्देन पूर्तदत्ते गृह्येते। कृतात्ययेऽनुशयवानिति न्यायं सूचयति—तत्क्षयादिति॥ २५॥ आरोहावरोहयोरभ्यासवाचिना पुनःशब्देन संसारस्यानादित्वं सूच्यते। राज्यादौ मृतानां ब्रह्मविदामब्रह्मप्राप्तिशङ्कानिवृत्त्यर्थमभिमानिदेवताग्रहणाय मार्गयोर्नित्यत्वमाह—शुक्लेति। ज्ञानप्रकाशकत्वाद्विद्याप्राप्यत्वादर्चिरादिप्रकाशोपलक्षितत्वाच्च शुक्ला देवयानाख्या गतिस्तदभावाज्ज्ञानप्रकाशकत्वाभावाद्धूमाद्यप्रकाशोपलक्षितत्वादविद्याप्राप्यत्वाच्च कृष्णा पितृयानलक्षणा गतिस्तयोर्गत्योः श्रुतिस्मृतिप्रसिद्ध्यर्थो हिशब्दः। जगच्छब्दस्य ज्ञानकर्माधिकृतविषयत्वेन संकोचे हेतुमाह—न जगत इति। अन्यथा ज्ञानकर्मोपदेशानर्थक्यादित्यर्थः। तयोर्नित्यत्वे हेतुमाह—संसारस्येति। मार्गयोर्यावत्संसारभावित्वे फलितमाह—तत्रेति। क्रममुक्तिरनावृत्तिः। भूयो भोक्तव्यकर्म-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

णामपक्वयोगिनां चोचित आवृत्तिफलश्च व्याख्यातः॥ २५॥ उक्तौ मार्गावुपसंहरति—शुक्लेति। शुक्ला ज्ञानहेतु-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

लोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तद्देवा भक्षयन्ति तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते' इति। तत्र धूमरात्रिकृष्णपक्षदक्षिणायनदेवता इहोक्ताः पितृलोक आकाशश्चन्द्रमा इत्यनुक्ता अपि द्रष्टव्याः। तत्र तस्मिन्पथि प्रयाताश्चान्द्रमसं ज्योतिः फलं योगी कर्मयोगीष्टापूर्तदत्तकारी प्राप्य यावत्संपातमुषित्वा निवर्तते। संपतत्यनेनेति संपातः कर्म। तस्मादेतस्मादावृत्तिमार्गादनावृत्तिमार्गः श्रेयानित्यर्थः॥ २५॥ उक्तौ मार्गावुपसंहरति—शुक्लेति। शुक्ला अर्चिरादिगतिः ज्ञानप्रकाशमयत्वात्। कृष्णा धूमादिगतिः ज्ञानहीनत्वेन तमोमयत्वात्। ते एते शुक्लकृष्णे गती मार्गौ हि प्रसिद्धे सगुणविद्याकर्माधिकारिणो जगतः सर्वस्यापि शास्त्रज्ञस्य शाश्वते अनादी मते संसारस्यानादित्वात्। तयोरेकया शुक्लया यात्यनावृत्तिं कश्चित्, अन्यया कृष्णया पुनरावर्तते सर्वोऽपि॥ २६॥ गतेरुपास्यत्वाय

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

कारी कर्मयोगी चन्द्रमसि चन्द्रे भवं चान्द्रमसं ज्योतिः फलं प्राप्य भुक्त्वा तत्क्षयात्पुनर्निवर्तते। एतदप्यन्यासां श्रुत्युक्तानामुपलक्षणार्थम्। तथाच श्रुतिः 'ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षड्दक्षिणैति मासांस्तानेते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशं आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तते' इति। तथाच पुनःपुनरावृत्तिलक्षणादस्मान्मार्गात्पूर्वोक्तोऽपुनरावृत्तिलक्षणो मार्गो ज्यायानित्यभिप्रायः॥ २५॥ शुक्ला ज्ञानप्रकाशहेतुत्वात्तदभावात्कृष्णा। एते शुक्लकृष्णे गती मार्गौ जगतः उपासनायां कर्मणि चाधिकृतस्य शाश्वते नित्ये अनादिरूपे मते अभिप्रेते संसारस्यानादित्वात्। तत्रैकया शुक्लया गत्या अनावृत्तिं याति अन्यया कृष्णया गत्या पुनर्भूयः आ-

६ श्रीधरीव्याख्या।

धूमाभिमानिनी देवता। रात्र्यादिशब्दैश्च पूर्ववदेव रात्रिकृष्णपक्षदक्षिणायनरूपषण्मासाभिमानिन्यस्तिस्रो देवता उपलक्ष्यन्ते। एताभिर्देवताभिरुपलक्षितो यो मार्गस्तत्र प्रयातः कर्मयोगी चान्द्रमसं ज्योतिस्तदुपलक्षितं स्वर्गलोकं प्राप्य तत्रेष्टापूर्तकर्मफलं भुक्त्वा पुनरावर्तते। अत्रापि श्रुतिः 'ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षण्मासान्दक्षिणादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति' इत्यादिः। तदेवं निवृत्तिकर्मसहितोपासनया क्रममुक्तिः, काम्यकर्मभिश्च स्वर्गभोगानन्तरमावृत्तिः, निषिद्धकर्मभिस्तु नरकभोगानन्तरमावृत्तिः, क्षुद्रकर्मणां जन्तूनां त्वत्रैव पुनः पुनर्जन्मेति द्रष्टव्यम्॥ २५॥ उक्तौ मार्गावुपसंहरति—शुक्लेति। शुक्लाऽर्चिरादिगतिः प्रकाशमयत्वात्, कृष्णा धूमादिगतिस्तमोमयत्वात्। एते गती मार्गौ ज्ञानकर्माधिकारिणो जगतः शाश्वतेऽनादी संमते, संसारस्यानादित्वात्। तयोरेकया शुक्लया निवृत्तिं मोक्षं याति। अन्यया कृष्णया तु पुनरावर्तते॥ २६॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

भोग्यांशानुप्रवेशाद्भोगायावृत्तिः। अनयोर्गत्योर्मध्यादाद्ययोरनावृत्तिर्मोक्षः। अन्यया भोगः॥ २५॥ एते सृती यो वेत्ति आत्मन्यवि-

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥
वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम्।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
महापुरुषयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

भूयः ॥ २६ ॥ नैते इति। नैते यथोक्ते सृती मार्गौ पार्थ, जानन्संसारायैकान्या मोक्षाय चेति योगी न मुह्यति न कश्चन कश्चिदपि। तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः समाहितो भवार्जुन ॥ २७ ॥ शृणु योगस्य माहात्म्यम्—वेदेष्विति। वेदेषु सम्यगधीतेषु यज्ञेषु च साद्गुण्येनानुष्ठितेषु तपःसु च सुतप्तेषु

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

क्षये शेषकर्मवशादित्यर्थः ॥ २६ ॥ गतेरुपास्यत्वाय तद्विज्ञानं स्तौति—नैते इति। योगस्य मोहापोहकत्वे फलितमाह—तस्मादिति। ज्ञानप्रकारमनुवदति—संसारायेति। मोक्षाय क्रममुक्त्यर्थमित्यर्थः। योगी ध्याननिष्ठो गतिमपि ध्यायन्नैव मुह्यति केवलं कर्म दक्षिणमार्गप्रापकं कर्तव्यत्वेन प्रत्येतीत्यर्थः। योगस्यापुनरावृत्तिफलत्वे नित्यकर्तव्यत्वं सिद्धमित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ २७ ॥ श्रद्धाविवृद्ध्यर्थं योगं स्तौति—शृण्विति। पवित्रपाणित्वप्राङ्मुखत्वादिसाहित्यमध्ययनस्य सम्यक्त्वम्। अङ्गोपाङ्गोपेतत्वमनुष्ठानस्य साद्गुण्यम्। तपसां सुतप्तत्वं मनोबुद्ध्याद्यैकाग्र्यपूर्वकत्वम्। दानस्य च सम्यक्त्वं देशकालपात्रानुगुणत्वम्। इदं विदित्वेत्यत्रेदंशब्दार्थमेव स्फुटयति—सप्तेति। यद्यपि 'किं तद्ब्रह्म' इत्यादौ 'अधियज्ञः कथं कोऽत्र' इत्यत्र प्रश्नद्वयं प्रतिभासानुसारेण कैश्चिदुक्तं तथापि प्रतिवचनालोचनायां द्वित्वप्रतीत्यभावात्प्रकारभेदविवक्षया चशब्दद्वयस्य प्रतिनियतत्वान्न सप्तेति विरुध्यते। न चेदं वेदनमापातिकं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

त्वादर्चिरादिगतिः तदभावात्कृष्णा धूमादिगतिः। एकया शुक्लया। अन्यया कृष्णया ॥ २६ ॥ एते सृती मार्गौ आवृत्त्यनावृत्तिफले जानन् योगी न मुह्यति। योगभ्रष्टोऽयतिरल्पप्रयत्नश्च योगी न भवति कश्चन कोऽपि। यस्मादेवं तस्मात्सर्वेष्वित्यादि स्पष्टम् ॥ २७ ॥ पुनः श्रद्धाभिवृद्धये योगं स्तौति—वेदेष्विति। वेदेषु सम्यगधीतेषु यज्ञेषु तपःसु च सम्यगनुष्ठितेषु दानेषु च सम्यग्दत्तेषु यत्पुण्यं तत्फलं चेति पुण्यफलं सर्वेषु समुच्चितेषु यत्प्रदिष्टं शास्त्रेषु

४ मधुसूदनीव्याख्या।

तद्विज्ञानं स्तौति—**नैते इति**। एते सृती मार्गौ हे पार्थ, जानन् क्रममोक्षायैका पुनःसंसारायापरेति निश्चिन्वन् योगी ध्याननिष्ठो न मुह्यति। केवलं कर्म धूमादिमार्गप्रापकं कर्तव्यत्वेन न प्रत्येति कश्चन कश्चिदपि। तस्माद्योगस्यापुनरावृत्तिफलत्वात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः समाहितचित्तो भवापुनरावृत्तये हे अर्जुन ॥ २७ ॥ पुनः श्रद्धावृद्ध्यर्थं योगं स्तौति—वेदेष्विति। वेदेषु दर्भपवित्रपाणित्वप्राङ्मुखत्वगुर्वधीनत्वादिभिः सम्यगधीतेषु यज्ञेष्वङ्गोपाङ्गसाहित्येन श्रद्धया सम्यगनुष्ठितेषु,

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

र्वते ॥ २६ ॥ एते सृती मार्गौ जानन् पुनरावृत्तिलक्षणसंसारायैका अपुनरावृत्तिलक्षणमोक्षायान्येति निश्चयवान्योगी ध्यानयोगी कश्चिदपि न मुह्यति। तस्मात्त्वमपि गतिद्वयं ज्ञात्वा मोहरहितः सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः समाहितो भव। हे अर्जुन, पूर्वार्धे पार्थेति संबोधनस्य मार्गद्वयज्ञाता योगाभ्यासेन क्रमेण मुच्यते नतु मातुर्गर्भे पुनरायातीत्यभिप्रायः। उत्तरार्धेऽर्जुनेति संबोधनस्य तु सर्वेषु कालेषु समाधानेनैव स्वस्वरूपं शुद्धं परं ब्रह्मावाप्स्यसीति ॥ २७ ॥ श्रद्धाविवृद्ध्यर्थं योगस्य माहात्म्यं श्रावयति। वेदेषु सम्यगधीतेषु। अध्ययनस्य सम्यक्त्वं च पवित्रपाणित्वप्राङ्मुखत्वगुर्वधीनत्वब्रह्मचर्यपालनत्वादिसाहित्यम्, यज्ञेषु श्रद्धयाङ्गोपाङ्गसाहि-

६ श्रीधरीव्याख्या।

मार्गज्ञानफलं दर्शयन् भक्तियोगमुपसंहरति—**नैते इति**। एते सृती मार्गौ हे पार्थ, मोक्षसंसारप्रापकौ जानन्कश्चिदपि योगी न मुह्यति। सुखबुद्ध्या स्वर्गादिफलं न कामयते किंतु परमेश्वरनिष्ठ एव भवतीत्यर्थः। स्पष्टमन्यत् ॥ २७ ॥ अध्यायार्थमष्टप्रश्नार्थनिर्णयं सफलमुपसंहरति—**वेदेष्विति**। वेदेष्वध्ययनादिभिः, यज्ञेष्वनुष्ठानादिभिः, तपःसु कायशोषणादिभिः, दानेषु सत्पात्रार्पणादिभिः,

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

क्रमेण योगाभ्यासस्वीकृतेनेत्यर्थः। एतच्च वितत्यप्रकाशमानं ग्रन्थं विस्तारयतीत्यलम् ॥ २६ ॥ तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुनेति। एवं ये काला अभ्यन्तरास्तद्विषयं योगमभ्यस्येः। अखण्डुरवस्त्वाहुः। सर्वानुग्राहकतया सध्ये आभ्यन्तरकालकृतमुत्क्रान्तिभेदमभिधाय प्रकृतमेव बाह्यकालविषयं मुख्यप्रमेयमुपसंहृतं तस्मात्सर्वेषु कालेष्वित्यादिना ॥२७॥ अत्येति अभिभवति। सर्वकर्मसंस्काराणां सगवस्स्वूता

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

दानेषु च सम्यग्दत्तेषु यदेतेषु पुण्यफलं पुण्यस्य फलं पुण्यफलं प्रदिष्टं शास्त्रेणात्येत्यतीत्य गच्छति तत्सर्वं फलजातमिदं विदित्वा सप्तप्रश्ननिर्णयद्वारेणोक्तं सम्यगवधार्यानुष्ठाय योगी परं प्रकृष्टमैश्वरं स्थानमुपैति प्रतिपद्यते, आद्यमादौ भवं कारणं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये ब्रह्माक्षरनिर्देशो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

किंत्वनुष्ठानपर्यन्तमित्याह—सम्यगिति । प्रकृतो ध्याननिष्ठो योगीत्युच्यते । ऐश्वरं विष्णोः परमं पदं तदेव विशुद्धमिन्नशेषमिति स्थानं योगानुष्ठानादशेषफलातिशायिमोक्षलक्षणं फलं क्रमेण लब्धुं शक्यमिति भावः । तदनेन सप्तप्रश्नप्रतिवचनेन योगमार्गं दर्शयता ध्येयत्वेन तत्पदार्थो व्याख्यातः ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दगिरिकृत० अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

तत्सर्वं योगी अत्येत्यतिक्रामति कार्यब्रह्मलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः । किंकृत्वा इदं पूर्वोक्तमुपासनं विदित्वा ज्ञात्वानुष्ठाय च । ततश्च किमित्यत आह—यत्स्थानं निर्विशेषं ब्रह्मोपैति प्राप्नोति च क्रमेणेत्यर्थः । आद्यं न तु केनचिन्निर्मितम् । तदनेनाध्यायेन ध्येयस्तत्पदार्थो व्याख्यातः । अग्रिमेऽध्याये ज्ञेयं ब्रह्म व्याख्यास्यति ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीण० नीलकण्ठकृतौ भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तपस्सु शास्त्रोक्तेषु मनोबुद्ध्याद्यैकाग्र्येण श्रद्धया सुतप्तेषु, दानेषु तुलापुरुषादिषु, देशे काले पात्रे च श्रद्धया सम्यग्दत्तेषु यत्पुण्यफलं पुण्यस्य धर्मस्य फलं स्वर्गस्वाराज्यादि प्रदिष्टं शास्त्रेण अत्येत्यतिक्रामति तत्सर्वं इदं पूर्वोक्तसप्तप्रश्ननिरूपणद्वारेणोक्तं विदित्वा सम्यगनुष्ठानपर्यन्तमवधार्यानुष्ठानाय च योगी ध्याननिष्ठः न केवलं तदतिक्रामति परं सर्वोत्कृष्टमैश्वरं स्थानमाद्यं सर्वकारणं उपैति च प्रतिपद्यते च । सर्वकारणं ब्रह्मैव प्राप्नोतीत्यर्थः । तदनेनाध्यायेन ध्येयत्वेन तत्पदार्थो व्याख्यातः ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां अक्षरपरब्रह्मयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

त्येन साद्गुण्येनानुष्ठितेषु, तपःसु च शास्त्रोक्तेषु श्रद्धया मनोबुद्ध्याद्यैकाग्र्यपूर्वकं सुतप्तेषु, दानेषु च सम्यग्दत्तेषु । सम्यक्त्वं च गोदानादीनां श्रद्धया पुण्यकाले पुण्यदेशे च पात्रेभ्यो दीयमानत्वम् । स तेषु यत्पुण्यस्य फलं स्वर्गादि शास्त्रे प्रदिष्टमुपदिष्टं तत्सर्वं निखिलं फलं अत्येति अतीत्य गच्छति । इदं सप्तमप्रश्ननिर्णयेनोक्तं तत्त्वं विदित्वा सम्यगवधार्यानुष्ठाय ध्यानयोगी परमैश्वरं स्थानं आद्यं सर्वकारणं ब्रह्मोपैति प्रतिपद्यते । यत्तु इदमष्टप्रश्ननिर्णयेनोक्तं तत्त्वं विदित्वेति तन्न । ते ब्रह्मेत्यादिना प्रश्नबीजानां सप्तत्वदर्शनात्प्रश्नसमाधाने चाष्टमप्रश्नोत्तरदानस्यादर्शनात्पूर्वाध्यायान्ते भगवतोपक्षिप्तानां ब्रह्माध्यात्मादिसप्तानां पदार्थानां तत्त्वं जिज्ञासुरर्जुन उवाचेति स्वपूर्वग्रन्थविरोधाच्च । एतेनाध्यायार्थमष्टप्रश्ननिर्णयार्थमुपसंहरतीत्यपि प्रत्युक्तम् । योगी ध्यानयोगी आद्यं परं क्रमेणोपैतीति बोध्यम् । तदनेनाष्टमाध्यायेन सप्तप्रश्ननिर्णये ध्येयं ब्रह्म प्रतिपादयता ध्यानयोगमार्गं च कर्मयोगमार्गादुत्कृष्टं दर्शयता ध्येयत्वेन तत्पदार्थोव्याख्यातः ॥ २८ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीबालस्वामिश्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनपतिविदुषा विरचितायां श्रीगीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

६ श्रीधरीव्याख्या ।

यत्पुण्यफलमुपदिष्टं शास्त्रेषु तत्सर्वमत्येति ततोऽपि श्रेष्ठं योगैश्वर्यं प्राप्नोति । किं कृत्वा । इदमष्टप्रश्नार्थनिर्णयेनोक्तं तत्त्वं विदित्वा ततश्च योगी ज्ञानी भूत्वा परमुत्कृष्टमाद्यं जगन्मूलभूतस्थानं विष्णोः परमं पदं प्राप्नोति ॥ २८ ॥ अष्टमेऽष्टविशिष्टेष्टसंपृष्टार्थाष्टनिर्णयैः । अक्लिष्टमष्टधा प्राप्तिः स्पष्टिताष्टमवर्त्मना ॥ १ ॥

इति श्रीधरस्वामिविरचितायां सुबोधिन्यां टीकायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

विफलीकरणात् सर्वकर्मपरिक्षये चासौ सुखेनैव विन्दति परं शिवमिति शिवम् ॥ २८ ॥ अत्र संग्रहश्लोकः । सर्वसत्त्वगतत्वेन विश्रान्ते परमेश्वरे । अन्तर्बहिर्न सावस्था न यस्यां भासते विभुः ॥

इति श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतार्थसंग्रहे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

१ श्रीधरः. २ श्रीधरः.

नवमोऽध्यायः।

श्रीभगवानुवाच।

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्॥ १॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

अष्टमे नाडीद्वारेण धारणायोगः सगुण उक्तः तस्य च फलमग्र्यर्चिरादिक्रमेण कालान्तरे ब्रह्मप्राप्ति-लक्षणमेवानावृत्तिरूपं निर्दिष्टम्। तत्रानेनैव प्रकारेण मोक्षप्राप्तिफलमधिगम्यते नान्यथेति तदाशङ्का-व्याविवृत्सया भगवानुवाच—इदमिति। इदं ब्रह्मज्ञानं वक्ष्यमाणमुक्तं च पूर्वेष्वध्यायेषु तद्बुद्धौ संनि-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

अतीतेनागामिनोऽध्यायस्यागतार्थत्वं वक्तुं वृत्तमनुवदति—अष्टम इति। नाडी सुषुम्नाख्या। धारणाख्येनाङ्गेन युक्तो योगः। सगुणः सर्वद्वारसंयमनादिगुणस्तेन सहित इत्यर्थः। तत्फलोक्त्यर्थमनन्तराध्यायारम्भमाशङ्क्याह—तस्य चेति। अग्निरर्चिरित्यादिनोपलक्षितेन क्रमवता देवयानेन पथेति यावत्। ज्ञानानन्तरमेव यथोक्तफल-लाभादलमनेन मार्गेणेत्याशङ्क्याह—कालान्तर इति। अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मप्राप्तौ मुक्तेर्मार्गायत्तत्वात् न तस्य इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यादित्याशयेन शङ्कते—तत्रेति। वृत्तोऽर्थः सप्तम्यर्थः। उक्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थमनन्तराध्या-यमुत्थापयति—तदाशङ्केति। संप्रयुक्तत्वेनापरोक्षत्वाभावेऽपि पूर्वोत्तरग्रन्थालोचनया बुद्धिसंनिधानादिदंशब्देन ब्रह्म-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

पूर्वाध्याये किंतद्ब्रह्मेत्यादिसप्तप्रश्न्यां अक्षरं ब्रह्म परममित्यादिना संक्षिप्य व्याख्यातायां तज्ज्ञानस्य पृथक्प्रयोजना-काङ्क्षायां कर्मविद् आधिभौतिकं धूमादिमार्गप्राप्यं स्थानमिति निरूपणेन प्राप्यप्रापकादिविभागो दर्शितः। तेन कर्मा-धिभूते व्याख्याते। तथा सूत्रान्तर्यामिणोरुपासकस्यार्चिरादिमार्गेण क्रममुक्तिस्थानप्राप्तिरित्युक्तं तेनाधिदैवाधियज्ञौ व्याख्यातौ। ओमित्येकाक्षरमित्यादिना अन्तकाले कथं ज्ञेयोऽसीत्यस्योत्तरं व्याख्यातम्। तदेवं ध्येयब्रह्मविद्या साङ्गा निरूपिता, परिशिष्टमाद्यं ज्ञेयब्रह्मविषयं प्रश्नद्वयं किंतद्ब्रह्म किमध्यात्ममिति तद्विवरणाय नवमोऽध्याय आरभ्यते। न केवलमर्चिरादिगतिप्राप्या कालान्तर एव मुक्तिरस्ति किंत्विहैव सद्योमुक्तिरस्तीति विशेषं वक्तुं श्रीभगवानुवाच—इदं तु ते इति। इदं वक्ष्यमाणं तु पूर्वस्माद्ध्येयाद्विलक्षणं ज्ञेयं ते तुभ्यं गुह्यतममतिगोप्यं प्रवक्ष्यामि। अनसूयवे

४ मधुसूदनीव्याख्या।

मामक्षरं यः परमक्षरं हि परोपदेशेन चिदक्षरेण। चकार विभ्रान्त्यपनोदविद्यस्तं काशिराजं गुरुराजमीडे॥

पूर्वाध्याये मूर्धन्यनाडीद्वारकेण हृदयकण्ठभ्रूमध्यादिधारणासहितेन सर्वेन्द्रियद्वारसंयमगुणकेन योगेन स्वेच्छयोत्क्रान्तप्राण-स्यार्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं प्रयातस्य तत्र सम्यग्ज्ञानोदयेन कल्पान्ते परब्रह्मप्राप्तिलक्षणा क्रममुक्तिर्व्याख्याता। तत्र चानेनैव प्रकारेण मुक्तिर्लभ्यते नान्यथेत्याशङ्क्य 'अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः। तस्याहं सुलभः' इत्यादिना भगवत्तत्त्व-विज्ञानात्साक्षान्मोक्षप्राप्तिरभिहिता। तत्र चानन्या भक्तिरसाधारणो हेतुरित्युक्तं 'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया' इति। तत्र पूर्वोक्तयोगधारणापूर्वकप्राणोत्क्रमणार्चिरादिमार्गगमनकालविलम्बादिक्लेशमन्तरेणैव साक्षान्मोक्षप्राप्तये भगवत्तत्त्वस्य तद्भ-क्तेश्च विस्तरेण ज्ञापनाय नवमोऽध्याय आरभ्यते। अष्टमेऽध्याये ब्रह्मनिरूपणेन तद्ध्याननिष्ठस्य गतिरुक्ता, नवमे तु ज्ञेयब्रह्मनि-रूपणेन ज्ञाननिष्ठस्य गतिरुच्यत इति संक्षेपः। तत्र वक्ष्यमाणज्ञानस्तुत्यर्थास्त्रयः श्लोकाः श्रीभगवानुवाच—इदं त्वित्यादिना।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

अष्टमे देवयानमार्गेणापुनरावृत्तिं मोक्षं गच्छन्तीत्युक्तम्, तत्र तेनैव प्रकारेण मोक्षप्राप्तिर्नान्यथेति शङ्कामपनुदन् श्रीभगवानुवाच—इदमिति। पूर्वोक्तेष्वध्यायेषूक्तं वक्ष्यमाणं च ब्रह्मज्ञानं बुद्धौ संनिधीकृत्येदमित्युक्तम्। तुशब्दो ध्यानाज्ज्ञानस्य वैलक्षण्यद्योत-

६ श्रीधरीव्याख्या।

परेशः प्राप्यते शुद्धभक्त्येति स्थितमष्टमे। नवमे तु तदैश्वर्यमत्याश्चर्यं प्रपञ्च्यते॥ १॥

एवं तावत्सप्तमाष्टमयोः स्वीयं पारमेश्वरं तत्त्वं भक्त्यैव सुलभं नान्यथेत्युक्त्वेदानीमचिन्त्यं स्वकीयमैश्वर्यं भक्तेश्चासाधारणप्रभावं प्रपञ्चयिष्यन् श्रीभगवानुवाच—इदं त्विति। विशेषेण ज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानमुपासनं तत्सहितं ज्ञानमीश्वरविषयमिदं अनसूयवे

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

धीकृत्येदमित्याह। तुशब्दो विशेषनिर्धारणार्थः। इदमेव सम्यग्ज्ञानं साक्षान्मोक्षप्राप्तिसाधनं 'वासुदेवः सर्वमिति' 'आत्मैवेदं सर्वम्' 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः नान्यत्। 'अथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्तेऽक्षय्यलोका भवन्ति' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। ते तुभ्यं गुह्यतमं गोप्यतमं प्रवक्ष्यामि कथयिष्याम्यनसूयवेऽसूयारहिताय । किं तत् ज्ञानम्। किंविशिष्टम्। विज्ञानसहितमनुभवयुक्तम्।

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

ज्ञानं गृहीतमित्याह—तद्बुद्धाविति। प्रकृताज्ञानाज्ज्ञानस्य वैशिष्ट्यावद्योती तुशब्द इत्याह—तुशब्द इति। निपातार्थमेव स्फुटयति—इदमेवेति। तस्मिन्नर्थे संवादकत्वेन श्रुतिस्मृती दर्शयति—वासुदेव इति। अद्वैतज्ञानवद् द्वैतज्ञानमपि केषांचिन्मोक्षहेतुरित्याशङ्क्याह—नान्यदिति। द्वैतज्ञानं मोक्षाय न क्षममित्यत्र श्रुतिमुदाहरति—अथेति। अविद्याप्रकरणोपक्रमार्थोऽथशब्दः। अतोऽद्वैतादन्यथा। भिन्नत्वेनेत्यर्थः। विदुस्तत्त्वमिति शेषः। द्वैतस्य दुर्निरूपत्वेन कल्पितत्वात्तज्ज्ञानं रज्जुसर्पादिज्ञानतुल्यत्वान्न क्षेमप्राप्तिहेतुरिति चकारार्थः। असूया गुणेषु दोषाविष्करणं तद्रहिताय। ज्ञानाधिकृतायेत्यर्थः। ज्ञानं ब्रह्मचैतन्यं तद्विषयं वा प्रमाणज्ञानं तस्य तेनैव विशेषितत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य व्याकरोति—अनुभवेति । विज्ञानमनुभवः साक्षात्कारस्तेन सहितमित्यर्थः। उक्तज्ञानं प्राप्तस्य किं स्यादित्याशङ्क्य

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

असूया गुणेषु दोषाविष्करणं तद्रहिताय। ज्ञानं ज्ञप्तिमात्रस्वरूपं ब्रह्म। विज्ञानेनानुभवेन सहितं नतु केवलं पारोक्ष्येण। यज्ज्ञानं ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य अशुभात्संसारान्मोक्ष्यसे। अत्र यत्सप्तमादौ 'ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः' इति प्रतिज्ञातं, यस्य च विज्ञानाय शाखाचन्द्रन्यायेनोपलक्षणीभूतं जगत्कारणं ब्रह्म तत्रैव निरूपितम्, यद्विज्ञानेऽधिकारसंपत्त्यर्थं तस्यैव सगुणस्योपासनमुक्तं तदिह सर्वशेषीभूतं ब्रह्म वक्तव्यमिति तथैव प्रतिजानीते वचनमात्रेणैवात्राप-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

इदं प्राग्बहुधोक्तमग्रे च वक्ष्यमाणमधुनोच्यमानं ज्ञानं शब्दप्रमाणकं ब्रह्मतत्त्वविषयकं ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामि। तुशब्दः पूर्वोक्ताद्योक्ताद्ध्यानाज्ज्ञानस्य वैलक्षण्यमाह। इदमेव सम्यग्ज्ञानं साक्षान्मोक्षप्राप्तिसाधनं नतु ध्यानं तस्याज्ञानानिवर्तकत्वात्। तत्तु अन्तःकरणशुद्धिद्वारेणेदमेव ज्ञानं संपाद्य क्रमेण मोक्षं जनयतीत्युक्तम्। कीदृशं ज्ञानम्। गुह्यतमं गोपनीयतमम्। अतिरहस्यत्वात्। यतो विज्ञानसहितं ब्रह्मानुभवपर्यन्तं ईदृशमतिरहस्यमप्यहं शिष्यगुणाधिक्याद्वक्ष्यामि ते तुभ्यं अनसूयवे असूया गुणेषु दोषदृष्टिस्तदाविष्करणादिफला सर्वदायमात्मैश्वर्यख्यापनेनात्मानं प्रशंसति मत्पुरस्तादित्येवंरूपा तद्रहिताय। अनेनार्जवसंयमावपि शिष्यगुणौ व्याख्यातौ। पुनः कीदृशं ज्ञानम्। यज्ज्ञात्वा प्राप्य मोक्ष्यसे सद्य एव संसारबन्धनादशुभात्सर्वदुःखहेतोः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

नार्थः। ज्ञानस्य सविज्ञानस्य साक्षान्मोक्षसाधनत्वात्। इदं तु ते ज्ञानं प्रवक्ष्यामीति संबन्धः। तच्च प्रत्यगभिन्नपरमात्मज्ञानं 'वासुदेवः सर्वमिति, आत्मैवेदं सर्वं, अहं ब्रह्मास्मि, सर्वं खल्विदं ब्रह्म, एकमेवाद्वितीयं, नेहनानास्ति किंचन, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इत्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तं विज्ञानेनानुभवेन सहितं युक्तं गुह्यतमम्। अयमर्थः—धर्मज्ञानं हि गुह्यम्, उपास्यज्ञानं गुह्यतरम्, अखण्डार्थज्ञानं गुह्यतममतिगोप्यम्। ननु गुह्यतमं किमर्थं वदसीति चेत्तवानसूयागुणेन वशीकृतो वक्ष्यामीत्याह—अनसूयव इति। गुणेषु दोषाविष्करणमसूया। साक्षान्मोक्षसाधनं परमात्मज्ञानं तु तत्तल्लोकविषयभोगविरोधीति परमपुरुषार्थसाधने तत्त्वज्ञाने दोषदृष्टिस्तद्रहिताय सर्वदायमात्मैश्वर्यख्यापनेनात्मानं प्रशंसति मत्पुरस्तादित्येवंरूपासूयेति वाम्यसूयति आत्मप्रशंसादिदोषाध्यारोपणेन ईश्वरत्वमजानन्न सहते इति भाष्यात्। यज्ज्ञानमुक्तविशेषणविशिष्टं ज्ञात्वा लब्ध्वा अशुभात्संसारबन्धनान्मोक्ष्यसे। मुक्तो भविष्यसीत्यर्थः। यत्तु इदं वक्ष्यमाणं तु पूर्वस्मात् ध्येयाद्विलक्षणं ज्ञेयं ज्ञानं ज्ञप्तिमात्रस्वरूपं ब्रह्म विज्ञानेनानुभवेन सहितं नतु केवलं पारोक्ष्येण यज्ज्ञानं ज्ञात्वा साक्षात्कृत्येत्यादि तदुपेक्ष्यम्। विज्ञानसहितं 'राजविद्या राजगुह्यं' 'अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप' इति मूलेन इदं ब्रह्मज्ञानं विद्यानां राजा दीप्यतिशयवत्त्वाद्दीप्यते हीयमतिशयेन ब्रह्मविद्या। आत्मज्ञानस्य धर्मस्या-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

पुनःपुनः स्वमाहात्म्यमेवोपदिशतीत्येवं परमकारुणिके मयि दोषदृष्टिरहिताय ते तुभ्यं वक्ष्यामि। तुशब्दो वैशिष्ट्ये। तदेवाह—गुह्यतममित्यादिना। गुह्यं धर्मज्ञानं, ततो देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानं गुह्यतरं, ततोऽपि परमात्मज्ञानमतिरहस्यत्वाद्गुह्यतमम्। यज्ज्ञात्वा मुमु-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

श्रीभगवानुवाच—इदं तु त इति। अनसूयुत्वं ज्ञानसंक्रान्तौ कारणं मुख्यम्। ज्ञानविज्ञाने प्राग्वत्॥ १॥ राजते सर्वविद्यास्वे-

१ नीलकण्ठः.

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

यज्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य मोक्ष्यसेऽशुभात्संसारबन्धनात् ॥ १ ॥ तच्च स्तौति—राजविद्येति । राजविद्या विद्यानां राजा दीप्त्यतिशयत्वात् । दीप्यते हीयमतिशयेन ब्रह्मविद्या सर्वविद्यानाम् । तथा राजगुह्यं तथा गुह्यानां राजा । पवित्रं पावनमिदमुत्तमं सर्वेषां पावनानां शुद्धिकारणमिदं ब्रह्मज्ञानमुत्कृष्टतमम् । अनेकजन्मसहस्रसंचितमपि धर्माधर्मादि समूलं कर्म क्षणमात्राद्भस्मीकरोति यतोऽतः किं तस्य पावनत्वं वक्तव्यम् । किंच प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षेण सुखादेरिवावगमो यस्य तत्प्रत्यक्षावगमम् । अनेकगुणवतोऽपि धर्मविरुद्धत्वं दृष्टं (श्येनयाग. इव) न तथात्मज्ञानं धर्मविरोधि किंतु धर्म्यं धर्मादन-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

स्त्याह—यज्ज्ञानमिति ॥ १ ॥ तदाभिमुख्यसिद्धये तज्ज्ञानं स्तौति—तच्चेति । ब्रह्मविद्या विद्यानां राजा श्रेष्ठस्तत्र हेतुमाह—दीप्तीति । कुतो ब्रह्मविद्याया विद्यान्तरेभ्यो दीप्त्यतिशयवत्त्वं तदाह—दीप्यते हीति । दृश्यते हि विद्वदन्तरेभ्यो लोके पूजातिरेको ब्रह्मविदामिति भावः । उत्कृष्टतमं शुद्धिकारणं ब्रह्मज्ञानमित्येतदुपपादयति—अनेकेति । तत्र च श्रुतिस्मृती प्रमाणयितव्ये । न शास्त्रैकगम्यमिदं ज्ञानं किंतु प्रत्यक्षप्रमेयमित्याह—किंचेति । प्रत्यक्षमवगमनमस्मिन्निति तथा, यद्वावगम्यत इत्यवगमः फलं प्रत्यक्षोऽवगमोऽस्येति दृष्टफलत्वं ज्ञानस्योच्यते । धर्म्यमित्येत-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

रोक्षं ज्ञानं जायत इति । तच्च तत्रैव व्युत्पादितं न विस्मर्तव्यम् ॥१॥ एतदेव स्तौति—राजविद्येति । विद्यानां राजा इति राजविद्या अध्यात्मविद्या । गुह्यानां राजा इति राजगुह्यम् । 'राजदन्तादिषु परम्' इत्युपसर्जनस्य परनिपातः । पवित्रं पावनम् । उत्तमं पूर्वापरदुरितनाशाश्लेषहेतुत्वात्प्रायश्चित्ताद्यपेक्षया श्रेष्ठम् । प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षं नित्यापरोक्षं यत्प्रत्यगात्मवस्तु तदेव याथात्म्येनावगम्यतेऽनेनेति प्रत्यक्षावगमं, प्रत्यक्षेण सुखादिवद्गमो यस्येति वा । अस्मिन्पक्षे

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

॥ १ ॥ पुनस्तदाभिमुख्याय तज्ज्ञानं स्तौति—**राजविद्येति** । राजविद्या सर्वासां विद्यानां राजा सर्वाविद्यानाशकत्वात् विद्यान्तरस्याविद्यैकदेशविरोधित्वात् । तथा राजगुह्यं सर्वेषां गुप्तानां राजा अनेकजन्मकृतसुकृतसाध्यत्वेन बहुभिरज्ञातत्वात् । राजदन्तादित्वादुपसर्जनस्य परनिपातः । पवित्रमिदमुत्तमम् । प्रायश्चित्तैर्हि किंचिदेकमेव पापं निवर्त्यते । निवृत्तं च तत्स्वकारणे सूक्ष्मरूपेण तिष्ठत्येव । यतः पुनस्तत्पापमुपचिनोति पुरुषः । इदं त्वनेकजन्मसहस्रसंचितानां सर्वेषामपि पापानां स्थूलसूक्ष्मावस्थानां तत्कारणस्य चाज्ञानस्य सद्य एवोच्छेदकं अतः सर्वोत्तमम् । पावनमिदमेव । नचातीन्द्रिये धर्म इवात्र कस्यचित्संदेहः, स्वरूपतः फलतश्च प्रत्यक्षत्वादित्याह—प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षावगमं अवगम्यतेऽनेनेत्यवगमो मानं, अवगम्यते प्राप्यत इत्यवगमः फलं, प्रत्यक्षमवगमो मानमस्मिन्निति स्वरूपतः साक्षिप्रत्यक्षत्वं, प्रत्यक्षोऽवगमोऽस्येति फलतः साक्षिप्रत्यक्षत्वं, मयेदं विदितमतो नष्टमिदानीमत्र ममाज्ञानमिति हि सार्वलौकिकः साक्ष्यनुभवः । एवं लोकानुभवसिद्धत्वेऽपि तज्ज्ञानं धर्म्यं धर्मादनपेतं अनेकजन्मसंचितनिष्कामधर्मफलम् । तर्हि दुःसंपादं स्यान्नेत्याह—सुसुखमिति । सुसुखं कर्तुं गुरूपदर्शितविचारसहकृतेन

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

स्येति तद्भाष्येण च विरोधस्य स्पष्टत्वादिति दिक् ॥ १ ॥ तज्ज्ञानं स्तौति **राजेति** । राजविद्या विद्यानां सर्वासां राजा । ब्रह्मविद्यावतः पूजातिशयदर्शनेन तस्या अतिशयेन देदीप्यमानत्वात् । तथाच श्रुतिः 'तस्मादात्मज्ञमर्चयेद्भूतिकामः' इति । भगवद्वचनं च 'निरपेक्षं मुनिं शान्तं निर्वैरं समदर्शनम् । अनुव्रजाम्यहं नित्यं पूयेयेत्यङ्घ्रिरेणुभिः ॥' इति । तथा सर्वेषां गुह्यानामुत्कर्षवत्त्वेन गोप्यानां राजाऽत्युत्कर्षवत्त्वात् 'राजदन्तादिषु परम्' इत्युपसर्जनस्य परनिपातः । इदं ब्रह्मज्ञानमुत्तमं पवित्रं सर्वेषां पावनानामपि शुद्धिकरत्वात् । अन्यद्धि प्रायश्चित्तादिरूपं पवित्रं यथाकथंचित्किंचित्पापं नाशयति । इदं तु सर्वं धर्माधर्मादिलक्षणं अनेकजन्मसंचितं समूलं कर्म नाशयति । क्रियमाणं चाश्लिष्टं करोति । तथाच व्याससूत्रे 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्' 'इतरस्या[1]प्येवमसंश्लेषः पाते तु' इति । तस्मात्किं तस्य ब्रह्मज्ञानस्य परमपावनत्वं वक्तव्यमेतल्लवसदृशस्यान्यस्य पावन-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

त्संसारान्मोक्ष्यसे सद्य एव मुक्तो भविष्यसि ॥१॥ किंच—राजविद्येति । इदं ज्ञानं राजविद्या विद्यानां राजेति राजविद्या च । गुह्यानां राजेति राजगुह्यं विद्यासु गोप्येषु च रहस्यम् । अतिश्रेष्ठमित्यर्थः । राजदन्तादित्वादुपसर्जनस्य परत्वम् । राज्ञां विद्या राज्ञां गुह्य-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

दीप्यते या इहैव स्फुच्यते अध्यात्मविद्या विद्यानामिति । राज्ञां जनकादीनामत्राधिकारस्तेषां रहस्यमतिगुप्तत्वात् क्षत्रियसुलभेन

१ इतरस्य पुण्यस्य.

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

पेतम् । एवमपि स्याद् दुःसंपाद्यमित्यत आह । सुसुखं कर्तुं यथा रत्नविवेकविज्ञानम् । तत्राल्पायासानां कर्मणां सुखसंपाद्यानामल्पफलत्वं दृष्टं दुष्कराणां च महाफलत्वं दृष्टमितीदं तु सुखसंपाद्यत्वात्फलक्षयाद्व्येतीति प्राप्तमत आह । अव्ययं नास्य फलतः कर्मवद्व्ययोऽस्तीत्यव्ययमतः श्रद्धेयमात्मज्ञानम् ॥ २ ॥ अश्रद्दधाना इति । ये पुनरश्रद्दधानाः श्रद्धाविरहिता आत्मज्ञानस्य धर्मस्यास्य

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

व्याकरोति—अनपेतमिति । धर्मस्यैव तस्य क्लेशसाध्यत्वमाशङ्क्याह—एवमपीति । तत्र रत्नविषयं विवेकज्ञानं संप्रयोगादुपदेशापेक्षादनायासेन दृष्टं तथेदं ब्रह्मज्ञानमित्याह—यथेति । अव्ययमिति विशेषणमाशङ्कापूर्वकं विवृणोति—तत्रेत्यादिना । व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः । ज्ञानस्याक्षयफलत्वे फलितमाह—अत इति ॥ २ ॥ आत्मज्ञानाख्ये धर्मे श्रद्धावतां तन्निष्ठानां परमपदप्राप्तिमुक्त्वा ततो विमुखानां संसारप्राप्तिमाह—ये पुनरिति । आत्मज्ञानतत्फलयोः

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

विज्ञानसहितमिति विशेषणस्य श्लोकान्तरस्थत्वान्न तेन पौनरुक्त्यदोषः । तर्हि अपूर्वत्वाभावान्निष्फलं स्यादत आह । धर्म्यं धर्मादनपेतम् । तथाहि क्षणमपि प्रत्यगात्माकारवृत्तौ सत्यां श्रूयते 'क्षणमेकं क्रतुशतस्य चतुःसप्तत्या यत्फलं तदाप्नोति' इति । तर्हि दुःसाध्यं स्यान्नेत्याह—सुसुखं कर्तुमिति । कर्तुं संपादयितुमाविष्कर्तुं सुसुखमनायाससाध्यम् । अज्ञानापनयमात्रसिद्धत्वात् । तर्हि आशुविनाशिफलं चेत् । अव्ययं, वस्तुमात्रविषयत्वात् । अनन्तफलं नतु कर्मफलवन्नश्यति ॥ २ ॥ तर्हि कुतएतज्ज्ञानं सर्वे न संपादयन्तीत्याह—**अश्रद्दधाना इति** । स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ३ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

वेदान्तवाक्येन सुखेन कर्तुं शक्यं न देशकालादिव्यवधानमपेक्षते प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वाज्ज्ञानस्य । एवमनायाससाध्यत्वे स्वल्पफलत्वं स्यादत्यायाससाध्यानामेव कर्मणां महाफलत्वदर्शनादिति नेत्याह—अव्ययमिति । अव्ययम् । एवमनायाससाध्यस्याप्यस्य फलतो व्ययो नास्तीत्यव्ययम् । अक्षयफलमित्यर्थः । कर्मणां त्वतिमहतामपि क्षयिकफलत्वमेव 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति' इति श्रुतेः । तस्मात्सर्वोत्कृष्टत्वाच्छ्रद्धेयमेवात्मज्ञानम् ॥ २ ॥ एवमप्यस्य सुकरत्वे सर्वोत्कृष्टत्वे च सर्वेऽपि कुतोऽत्र न प्रवर्तन्ते । तथाच न कोऽपि संसारी स्यादित्यत आह—**अश्रद्दधाना इति** । अस्यात्मज्ञानाख्यस्य धर्मस्य स्वरूपे साधने फले च शास्त्रप्रतिपादितेऽपि अश्रद्‌-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

स्यानिरूपणात् । किंच न केवलं धर्मवच्छास्त्रगम्यं परोक्षमेवापितु प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षेण सुखादेरिवावगमो यस्येति भाष्यम् । प्रत्यक्षोऽवगमो मानमस्मिन्निति तथा । यद्वावगम्यत इत्यवगमः फलं प्रत्यक्षोऽवगमोऽस्येति दृष्टफलत्वं ज्ञानस्योच्यत इति तट्टीका । प्रथमपक्षेऽवगम्यतेऽनेनेत्यवगमो मानं प्रत्यक्षं तदस्मिन्निति स्वरूपतः साक्षिप्रत्यक्षत्वं । द्वितीयपक्षे फलतः तत्प्रत्यक्षत्वं मयेदं विदितमतो नष्टमिदानीं ममात्राज्ञानमिति सार्वजनीनः साक्ष्यनुभवः इति तदर्थः । प्रत्यक्षं नित्यापरोक्षं यत्प्रत्यगात्मवस्तु तदेव याथात्म्येनावगम्यतेऽनेनेत्यपि केचित्तदेतत्पक्षत्रयमपि भाष्यस्योपलक्षणार्थत्वेनोपादेयम् । नन्वनेकगुणवतोऽपि मांसभक्षणादेर्धर्मविरुद्धत्वं दृष्टं, तथा आत्मज्ञानमपि किं न स्यादिति तत्राह । धर्म्यं धर्मादनपेतम् । अनेकजन्मार्जितसुकृतसाध्यत्वात् । नन्वेवमपि दुःसंपाद्यं स्यादिति तत्राह । सुसुखं कर्तुं गुरूपदिष्टवेदान्तवाक्यैरज्ञाननिवृत्त्या सुखेनैव संपादयितुं शक्यं न देशकालऋत्विगाद्यपेक्षास्तीति । ननु लोके यन्महत्फलं तद्बह्वायाससाध्यकर्मसाध्यम् । अल्पं त्वल्पायाससाध्यकर्मसाध्यं दृष्टम् । तद्वज्ज्ञानमपि कर्तुं सुखं अल्पफलं भविष्यतीत्याशङ्क्य रत्नविवेकज्ञानस्याल्पायाससाध्यस्यापि महाफलदर्शनान्नेत्याह । अव्ययं नास्य ज्ञानस्य लोकवत्फलतो व्ययो नाशोस्तीऽत्यव्ययम् । अतः श्रद्धयावश्यं संपाद्यमिति भावः ॥ २ ॥ श्रद्धया ज्ञाननिष्ठानां ज्ञानप्राप्त्या मोक्षप्राप्तिरित्यन्वयमुखेन ज्ञानं स्तुत्वा व्यतिरेकमुखेन तत्स्तौति—**अश्रद्दधाना इति** । ये पुनरस्य धर्मस्य ब्रह्मज्ञानलक्षणस्य स्वरूपे फले वा श्रद्धाहीना

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मितिवा उत्तमं पवित्रमत्यन्तपावनमिदं ज्ञानिनां प्रत्यक्षावगमं च प्रत्यक्षः स्पष्टोऽवगमोऽवबोधो यस्य तत्प्रत्यक्षावगमम् । दृष्टफलमित्यर्थः । धर्म्यं च धर्मादनपेतं, सर्वधर्मफलत्वात् । कर्तुं सुसुखं च । सुखेन कर्तुं शक्यमित्यर्थः । अव्ययमक्षयफलत्वात् ॥ २ ॥ नन्वेवमस्यातिसुकरत्वे के नाम संसारिणः स्युस्तत्राह—**अश्रद्दधाना इति** । अस्य भक्तिलक्षणज्ञानसहितस्य धर्मस्येति कर्मणिषष्ठ्यौ । इमं धर्ममश्र-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

वीरभावेनाविकम्पत्वात्, कर्तुमनुष्ठातुं सुसुखं नचास्य ब्रह्मोपासनात्मनः कर्मणोऽन्यकर्मवदुपभोगादिना व्ययोऽस्ति ॥ २ ॥ अश्रद्दधाना

१ नीलकण्ठः.

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

स्वरूपे तत्फले च नास्तिकाः पापकारिणोऽसुराणामुपनिषदं देहमात्रात्मदर्शनमेव प्रतिपन्ना असुतृपः पुरुषाः परंतप, अप्राप्य मां परमेश्वरं मत्प्राप्तौ नैवाशङ्केति मत्प्राप्तिमार्गसाधनभेदभक्तिमात्रमप्यप्राप्य-त्यर्थः। निवर्तन्ते निश्चयेनावर्तन्ते। क्व। मृत्युसंसारवर्त्मनि मृत्युयुक्तः संसारो मृत्युसंसारस्तस्य वर्त्म नरकतिर्यगादिप्राप्तिमार्गस्तस्मिन्नेव वर्तन्त इत्यर्थः॥३॥ इति ज्ञानस्तुत्यार्जुनमभिमुखीकृत्याह—मयेति। मया मम यः परो भावस्तेन ततं व्याप्तं सर्वमिदं जगदव्यक्तमूर्तिना न व्यक्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्य मम

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

नास्तिकानेव विशिनष्टि—पापेति। उक्तानामात्मंभरीणां भगवत्प्राप्तिसंभावनाभावादप्राप्य मामित्यप्रसक्तप्रतिषेधः स्यादित्याशङ्क्याह—मत्प्राप्ताविति ॥ ३ ॥ स्तुतिनिन्दाभ्यां ज्ञाननिष्ठां महीकृत्य ज्ञानं व्याख्यातुमारभते—स्तुत्येति। सोपाधिकस्य व्याप्त्यासंभवमभिप्रेत्य विशिनष्टि—ममेति। अनवच्छिन्नस्य भगवद्रूपस्य निरुपाधिकत्वमेव साधयति—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

एवं स्तुत्याभिमुखीकृत्य यद्वक्तव्यं तदाह—मयेति। मया इदं सर्वं जगत् ततं व्याप्तं उपादानत्वात् कनकेनेव कुण्डलादीनि। ननु प्रागेवैतदुक्तं 'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा' इति। तथाच 'राजविद्या' इत्यादिस्तु-तिरस्थाने एव कृता स्यात्। वक्तव्यविशेषाभावादितिचेत्। अत्र ब्रूमः। यथा 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति। यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व। तद्ब्रह्मेति' इति ज्ञेयस्य ब्रह्मणो लक्षणं जगज्जन्मादिहे-तुत्वमुक्त्वा तस्यानुगमं अन्नादिशब्दशब्दितेषु विराडादिषु दर्शयति 'अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते प्राणा-द्ध्येव' इत्यादिना। तस्य निर्णयवाक्यं तु 'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' इति 'सैषा भार्गवी वारुणी विद्या' इति तत्रैव विद्यायाः पर्यवसानाभिधानात्, एवमिहापि सप्तमे 'भूमिरापोऽनलो वायुः' इत्यादिना सर्वभूतात्मकस्य विराजो जगज्जन्मादिहेतुत्वं प्रदर्श्य पश्चात् 'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा' इत्यनेन मायाशबलेऽपि तत्प्रदर्श्य इदानीं शुद्धे प्रत्यगात्मन्येव तद्दर्शयति स्थूलारुन्धतीन्यायेन प्रतिपत्तिसौकर्यार्थमिति गम्यते। राजविद्येत्यादिना स्तुत-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

धानाः वेदविरोधिकुहेतुदर्शनदूषितान्तःकरणतया प्रामाण्यममन्यमानाः पापकारिणोऽसुरसंपदमारूढाः स्वमतिकल्पितेनोपायेन कथंचिद्यतमाना अपि शास्त्रविहितोपायाभावादप्राप्य मां मत्प्राप्तिसाधनमप्यलब्ध्वा निवर्तन्ते निश्चयेन वर्तन्ते। क्व मृत्यु-युक्ते संसारवर्त्मनि। सर्वदा जननमरणप्रबन्धेन नारकितिर्यगादियोनिष्वेव भ्रमन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ तदेवं वक्तव्यतया प्रति-ज्ञातस्य ज्ञानस्य च विधिमुखेनेतरनिषेधमुखेन च स्तुत्याभिमुखीकृतमर्जुनं प्रति तदेवाह द्वाभ्याम्—मयेत्यादिना। इदं जगत्सर्वं भूतभौतिकतत्कारणरूपं दृश्यजातं मदज्ञानकल्पितं मयाधिष्ठानेन परमार्थसत्तासद्रूपेण स्फुरणरूपेण च ततं व्याप्तं रज्जुखण्डेनेव तदज्ञानकल्पितं सर्पधारादि त्वया वासुदेवेन परिच्छिन्नेन सर्वं जगत्कथं व्याप्तं प्रत्यक्षविरोधादिति, नेत्याह—

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

नास्तिकाः अनेकजन्मार्जितपापैः पाप एव प्रवर्तिता देहमात्रात्मदर्शनमेव प्रतिपन्नाः केवलमसुतर्पणनिष्ठाः। केनचिदुत्कटेन पुण्यलवेन मनुष्ययोनिं प्राप्ताः पुरुषा मामप्राप्य मृत्युयुक्ते संसारवर्त्मनि नरकतिर्यगादिप्राप्तिलक्षणे निवर्तन्ते। निश्चयेन वर्तन्त इत्यर्थः। मामप्राप्येत्यस्य मत्प्राप्तिमार्गसाधनविशेषभक्तिमार्गमप्राप्येत्यर्थः। अन्यथा तेषां परमेश्वरप्राप्तिसंभावनाया अप्यभावाद-प्रसक्तप्रतिषेध आपद्येत। परंतपेति संबोधयन् परानश्रद्धादीन् शत्रून् तापयन् ब्रह्मज्ञाने श्रद्धां कर्तुं योग्योऽसि न त्वश्रद्धया-भिभूतः एतत्पङ्क्तौ निवेष्टुमिति सूचयति ॥ ३ ॥ एवमन्वयमुखेन व्यतिरेकमुखेन च ज्ञानं स्तुत्वा श्रोतारमभिमुखीकृत्य तत्स्वरूपमाह—**मयेति**। मया परमात्मना सच्चिदानन्दघनेनाव्यक्तमूर्तिना न व्यक्ता इन्द्रियागोचरा मूर्तिः स्वरूपं यस्य मम तेन मया इदं सर्वं जगत् ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं चराचरात्मकं ततं व्याप्तं शुक्त्या तत्र कल्पितं रूप्यमिव, अतएवाव्यक्तस्वरूपे

६ श्रीधरीव्याख्या।

दधाना आस्तिक्येनास्वीकुर्वन्तः, उपायान्तरेण मत्प्राप्तये कृतप्रयत्ना अपि मामप्राप्य मृत्युयुक्ते संसारवर्त्मनि निवर्तन्ते। मृत्युव्याप्ते संसारमार्गे परिभ्रमन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ तदेवं वक्तव्यतया प्रस्तुतस्य ज्ञानस्य स्तुत्या श्रोतारमभिमुखीकृत्य तदेव ज्ञानं कथयति—मयेति द्वाभ्याम्। अव्यक्ता अतीन्द्रिया मूर्तिः स्वरूपं यस्य तादृशेन मया कारणभूतेन सर्वमिदं जगत्ततं व्याप्तम् 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्'

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

इति। निवर्तन्ते पुनःपुनर्जायन्ते म्रियन्ते च ॥ ३ ॥ मत्स्थानि भूतानीति सुचिरमपि गत्वान्यस्य प्रतिष्ठाभावो विद्यमानत्वात्। भूतरू-

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

सोऽहमव्यक्तमूर्तिस्तेन मयाऽव्यक्तमूर्तिना ।करणागोचरस्वरूपेणेत्यर्थः । तस्मिन्मय्यव्यक्तमूर्तौ स्थितानि मत्स्थानि सर्वभूतानि ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि । नहि निरात्मकं किंचिद्भूतं व्यवहारायावकल्पतेऽतो मत्स्थानि मयात्मनात्मवत्त्वेन स्थितान्यतो मयि स्थितानीत्युच्यते, तेषां भूतानामहमेवात्मेत्यतस्तेषु स्थित इति मूढबुद्धीनामवभासतेऽतो ब्रवीमि न चाहं तेषु भूतेष्ववस्थितो मूर्तवत्संश्लेषाभावेनाकाशस्याप्यन्तरतमो ह्यहम् । नह्यसंसर्गि वस्तु क्वचिदाधेयभावेनावस्थितं भवति ॥ ४ ॥ अतएवासंसर्गित्वान्मम—नच मत्स्थानि भूतानि ब्रह्मादीनि पश्य मे योगं युक्तिं घटनं मे

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

करणेति । व्याप्यव्यापकत्वेन जगतो भगवतश्च परिच्छेदमाशङ्क्याह—तस्मिन्निति । तथापि भगवतो भूतानां चाधाराधेयत्वेन भेदः स्यादित्याशङ्क्याह—नहीति । निरात्मकस्य व्यवहारानर्हत्वे फलितमाह—अत इति । ईश्वरस्य भूतात्मत्वे तेषु स्थितिः स्यादित्याशङ्क्याह—तेषामिति । तस्य तेषु स्थित्यभावं व्यवस्थापयति—मूर्तवदिति । संश्लेषाभावेऽपि किमिति नाधेयत्वमत आह—नहीति ॥ ४ ॥ परमेश्वरस्य भूतेषु स्थित्यभावेऽपि भूतानां तत्र स्थितिराश्रितेति कुतोऽसङ्गत्वं तत्राह—अतएवेति । नचेत्यत्र चकारोऽवधारणार्थः । भूतानामीश्वरे नैव स्थितिरित्यत्र हेतुमाह—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

त्वात् । यथा कश्चिद्दुर्लक्ष्यां सूक्ष्मामरुन्धतीं दिदर्शयिषुस्तत्समीपस्थां स्थूलां तारामरुन्धतीति ग्राहयति, प्रतिपद्यते चानेनैव क्रमेण प्रतिपत्ता, एवमिहापि कार्यकारणप्रतिपत्तिद्वारा अकार्यकारणस्य शुद्धस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता । अतएव भगवान्भाष्यकारो मया ततमिदं सर्वमित्यत्र मया मम यः परो भावस्तेन ततं व्याप्तमिति व्याचख्यौ । नत्वहं सर्वस्य जगतः प्रभव इत्यत्र मम यः परो भावः स सर्वस्य जगतः प्रभव इति । सच भागवतः कारणात्मनः परो भावः परमानन्द एव तेनैव चेदं ततम् । आनन्दाद्ध्येवेत्युदाहृतश्रुतेस्तस्यैव जगदुपादानत्वेन तदीयसत्तास्फूर्तिभ्यां जगतो व्याप्तत्वात् । अतएवाव्यक्तमूर्तिनेति विशेषणम् । मायाशबलं हि कारणं बुद्धिग्राह्यत्वात्करणगोचरः, शुद्धं हि बुद्धेः परत्वात्करणागोचर इति । किंभूताकारेणानन्दः परिणमत इत्यत आह—मत्स्थानीति । मयि प्रत्यगानन्दे रज्ज्वां स्रक्सर्पदण्डधारादय इव सर्वभूतानि स्थितानि अतो मत्स्थानीत्युपचारादुच्यन्ते । अधिष्ठानाध्यस्तयोर्वास्तवसंबन्धायोगात् । एतदेवाह—नचेति । नचाहं परमानन्दस्तेषु भूतेष्ववस्थितोऽस्मि घटादाविव मृत् । अपरिणामित्वादेव ॥ ४ ॥ एवमभ्युपगतमानन्दस्य जगद्विवर्ताधिष्ठानत्वं तदप्यपवदति—नच मत्स्थानीति । अयंभावः—'अत्र

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

अव्यक्तेति । अव्यक्ता सर्वकरणागोचरीभूता स्वप्रकाशाद्वयचैतन्यसदानन्दरूपा मूर्तिर्यस्य तेन मया व्याप्तमिदं सर्वं न त्वनेन देहेनेत्यर्थः । अतएव सन्तीव स्फुरन्तीव मद्रूपेण स्थितानि मत्स्थानि सर्वभूतानि स्थावराणि जङ्गमानि च । परमार्थतस्तु न चैवाहं तेषु कल्पितेषु भूतेष्ववस्थितः । कल्पिताकल्पितयोः संबन्धायोगात् । अतएवोक्तं यत्र यदध्यस्तं तत्कृतेन गुणेन दोषेण वाणुमात्रेणापि न संबध्यत इति ॥ ४ ॥ नचेति । अतएव दिविष्ठ इवादित्ये कल्पितानि जलचलनादीनि मयि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

सच्चिदानन्दघने परमात्मनि अधिष्ठानरूपे मयि स्थितानि कल्पितानि सर्वभूतानि । अधिष्ठानमेव हि अध्यस्तस्य स्वरूपं भवति । नहि रूप्यस्य शुक्त्यतिरिक्तं स्वरूपं केनचिन्निरूपयितुं शक्यम् । अहं च तेषामधिष्ठानत्वादात्मा स्वरूपं निरात्मकं च किंचिद्भूतं व्यवहारयोग्यं न भवति । अतो मयात्मनात्मवत्त्वेन स्थितानि सर्वेषां भूतानामधिष्ठानत्वादात्मनि स्वरूपभूते मयि सर्वाणि भूतानि स्थितानि नान्यत्रेत्यर्थः । तेषामात्मत्वेन परमात्मापि तेष्ववस्थित इति मूर्खाणामवभासतेऽतो ब्रवीमि । नचाहं तेषु मयि कल्पितेषु सर्वभूतेष्ववस्थितः । अमूर्तस्य मम केनापि संबन्धेन तत्रावस्थितेरनिरूपणात् ॥ ४ ॥ अतएव सर्वसङ्गविवर्जिते मयि परमात्मनि वस्तुतस्तु भूतान्यपि सर्वाणि नच स्थितानि । पश्य मे योगमैश्वरम् । योगं युक्तिं घटनां ममैश्वरं याथात्म्यभावम् । तथाच श्रुतिः

६ श्रीधरीव्याख्या ।

इति श्रुतेः । अतएव कारणभूते मयि तिष्ठन्तीति मत्स्थानि सर्वाणि चराचराणि भूतानि । एवमपि घटादिषु स्वकार्येषु मृत्तिकेव तेषु भूतेषु नाहमवस्थित आकाशवदसङ्गत्वात् ॥ ४ ॥ किंच—नचेति । नच मयि स्थितानि भूतान्यसङ्गत्वादेव मम । ननु तर्हि व्याप-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

पवोध्यात्मकमसिद्धतदीयजडरूपपुरःशरीकारेण तदवभासे तत्तद्विपरीतबोधकस्वभावतिरोधानमित्येतदाह—नचाहं तेष्विति ॥ ४ ॥ अत

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

ममैश्वरमीश्वरस्येदमैश्वरं योगमात्मनो याथात्म्यमित्यर्थः। तथाच श्रुतिरसंसर्गित्वादसङ्गतां दर्शयति "असङ्गो नहि सज्जते" इति। इदं चाश्चर्यमन्यत्पश्य। भूतभृदसङ्गोऽपि सन्भूतानि बिभर्ति नच भूतस्थो यथोक्तेन न्यायेन दर्शितत्वाद् भूतस्थत्वानुपपत्तेः। कथं पुनरुच्यते असौ ममात्मेति विभज्य देहादिसंघातं तस्मिन्नहंकारमध्यारोप्य लोकबुद्धिमनुसरन् व्यपदिशति ममात्मेति। न पुनरात्मन

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

पश्येति। आत्मनोऽसङ्गत्वस्वरूपमित्यत्र प्रमाणमाह—तथाचेति। असङ्गश्चेदीश्वरस्तर्हि कथं मत्स्थानि भूतानीत्युक्तं कथं च तथोक्त्वा नच मत्स्थानीति तद्विरुद्धमुदीरितमित्याशङ्क्याह—इदं चेति। तर्हि भूतसंबन्धः स्यादिति नेत्याह—नचेति। यथोक्तेन न्यायेन असङ्गत्वेनेति यावत्। असङ्गतया वस्तुतो भूतासंबन्धेऽपि कल्पनया तदविरोधान्न मिथोविरोधोऽस्तीति भावः। आत्मनः सकाशादात्मनोऽन्यत्वायोगात्कुतः संबन्धोक्तिरित्याशङ्क्याह—असाविति। (विभज्येति)। यथा लोको वस्तुतत्त्वमजानन्भेदमारोप्य ममायमिति संबन्धमनुभवति न तथेह संबन्धव्यपदेश आत्मनि स्वतो भेदाभावादतो भेदेऽसत्येव लोके संबन्धबुद्धिदर्शनमनुसरन्भगवानात्मनो देहादिसंघातं विभज्याहंकारं तस्मिन्नारोप्य असौ ममात्मेति भेदं व्यपदिशति। तथाच संघातस्य ममेति व्यपदेशात्ततो निष्कृष्टस्य स्वरूपस्यात्मशब्देन निर्देशान्न

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम्। अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्मकारणमुच्यते' इति वार्तिकोक्तेरज्ञानमेव जगत्कारणं तच्च तुच्छम्। अहं चासङ्गः। ततश्च तुच्छतरेण तत्कार्येण भूतसंघेन न ममासङ्गस्याधाराधेयभावसंबन्धोऽनिर्वचनीयोऽप्यस्ति। आवृतं हि रज्ज्वादिकमनिर्वचनीयेन सर्पादिना संबध्यते। अहं तु सर्वदानावृतः साक्षिरूपत्वात्तत्संबन्धशून्य इति नच मत्स्थानि भूतानीत्युक्तमिति। ननु साक्षिणस्तव ब्रह्मणो युवा सुखी चेति प्रतीत्यैव भूतसंबन्धानुभवात्कथं नच मत्स्थान्युनीक्तिरित्याशङ्क्याह—पश्य मे योगमैश्वरमिति। मे मम भूतैः सह योगं युक्तिघटनां पश्य। ऐश्वरं ईश्वरेण मायाविना निर्मितं गगने गन्धर्वनगरमिव। अतएव मम कारणशरीरस्यात्मा प्रत्यगानन्दे भूतभृदपि भूतस्थो न। चकारोऽप्यर्थे भिन्नक्रमश्च। खमिव गन्धर्वनगरभृदपि तत्स्थं न। तस्य तदाकारेण परिणामासंभवात्। एवंरूपोऽपि परानन्दरूपो ममात्मा स भूतभावनः भूतानां वृद्धिकरः। 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति। को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यादिश्रुतिभ्यः। आकाशेऽव्याकृताख्ये स्वाधिष्ठानभूत आनन्दोऽनुस्यूतो न स्यात्तर्हि प्राणापानक्रियां कश्चिदपि न कुर्यात् कारणगतं जाड्यं कार्येऽपि स्यात्। आकाशे आनन्दानुबन्धे तु कारणस्य चेतनत्वात्कार्यमपि चेतनावत्स्यादिति श्रुत्यर्थः। बृहदारण्यकेऽपि 'यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाश एव तदोतं च प्रोतं च' इति मायाविनि सर्वस्योतप्रोतत्वमुक्त्वा 'कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च' इत्यस्योत्तरम् 'एतस्मिन्खल्वक्षरे गार्गि आकाश ओतश्च प्रोतश्च' इत्यस्थूलादिलक्षणस्याक्षरस्याकाशाधारत्वमुक्तम्। तस्माद्युक्तमुक्तमाकाशशरीरेण भगवता

४ मधुसूदनीव्याख्या।

कल्पितानि भूतानि परमार्थतो मयि न सन्ति। त्वमर्जुनः प्राकृतीं मनुष्यबुद्धिं हित्वा पश्य पर्यालोचय। मे योगं प्रभावमैश्वरं अघटनघटनाचातुर्यं मायाविनमिव ममावलोकयेत्यर्थः। नाहं कस्यचिदाधेयो नापि कस्यचिदाधारस्तथाप्यहं सर्वेषु भूतेषु मयि च सर्वाणि भूतानीति महतीयं माया। यतो भूतानि सर्वाणि कार्याण्युपादानतया बिभर्ति धारयति पोषयतीति च। भूतभृत् भूतानि सर्वाणि कर्तृतयोत्पादयतीति भूतभावनः। एवमभिन्ननिमित्तोपादानभूतोऽपि ममात्मा मम परमार्थस्वरूपभूतः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

'असङ्गो नहि सज्जते' इति। इदं चान्यद्योगमघटितघटनापटीयस्त्वं पश्य। भूतभृच्च भूतस्थो ममात्माऽसङ्गित्वात् भूतेषु न तिष्ठतीति तथा वस्तुत एतादृशोऽपि सन् भूतानि स्थावरजङ्गमादीनि बिभर्ति धारयति पोषयतीति तथा भूतभावनः भूतानि

६ श्रीधरीव्याख्या।

कत्वमाश्रयत्वं च पूर्वोक्तं विरुद्धमित्याशङ्क्याह—नचेति। मे ऐश्वरमसाधारणं योगं युक्तिमघटितघटनाचातुर्यं पश्य। मदीययोगमायावैभवस्यावितर्क्यत्वान्न विरुद्धं किंचिदित्यर्थः। अन्यदप्याश्चर्यं पश्येत्याह—भूतेति। भूतानि बिभर्ति धारयतीति भूतभृत्। भूतानि भावयति पालयतीति भूतभावनः। एवंभूतोऽपि ममात्मा परं स्वरूपं भूतस्थो न भवति। अयंभावः। यथा जीवो देहं बिभ्रत्पालयंश्चाहं-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

मत्स्थानि। अविद्यान्धानां तत्त्वादृष्टेः। नहि मूढा अविच्छिन्नसंवित्स्वभावं परमेश्वरं समस्तवस्तुपरिच्छेदप्रतिष्ठास्थानं मन्यन्ते अपितु कृशो देवदत्तोऽहमिदं वेद्मि भूतले इदं स्थितमिति मितमेव स्वभावं प्रतिष्ठास्थानतया पश्यन्ति। ननु कथमेतद्विरुद्धमित्याह—पश्य मे

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

आत्मान्य इति लोकवदजानंस्तथा भूतभावनो भूतानि भावयत्युत्पादयति वर्धयति वा भूतभावनः ॥ ५ ॥ यथोक्तेन श्लोकद्वयेनोक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयन्नाह—यथेति । यथा लोके आकाशस्थित आकाशे स्थितो नित्यं सदा वायुः सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगो महान्परिमाणतस्तथाकाशवत्सर्वगते

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

भूतस्थोऽसावित्यर्थः । पूर्वोक्तासङ्गत्वाङ्गीकारेणैवात्मा भूतानि भावयतीत्याह—तथेति ॥ ५ ॥ सृष्टिस्थितिसंहाराणामसङ्गात्माधारत्वं 'मया ततमिदम्' इत्यादिश्लोकद्वयेनोक्तोऽर्थस्तं दृष्टान्तेनोपपादयन्नादौ दृष्टान्तमाहेति योजना । सदेत्युत्पत्तिस्थितिसंहारकालो गृह्यते । आकाशादेर्महतोऽन्याधारत्वं कथमित्याशङ्क्याह—महानिति । यथा सर्वगामित्वात्परिमाणतो महान्वायुराकाशे सदा तिष्ठति तथाकाशादीनि महान्त्यपि सर्वाणि भूतान्याकाशकल्पे पूर्णे प्रतीच्यसङ्गे पर-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

कारणोपाधिनिष्कृष्टचिन्मात्राभिप्रायेण ममात्मा भूतभावन इति ॥ ५ ॥ श्लोकद्वयोक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह—यथेति । यथा लोके आकाशे स्थितो नित्यं सदा वायुः सर्वत्रगः परिमाणतश्च महान्, तथा सर्वाणि भूतानि सर्वगते मयि असंश्लेषेणैव स्थितानीत्येवमुपधारयेति प्राञ्चः । किंतद्ब्रह्मेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं अक्षरं परमं ब्रह्मेति । अक्षरसंज्ञं शुद्धस्त्वंपदार्थएव निरुपाधिकं ब्रह्मेत्युक्तम् । तत्र निरुपाधिकं ब्रह्म श्लोकद्वयेन व्याख्यातम् । इदानीं तस्याक्षराख्येन जीवेनाभेदं सदृष्टान्तमाह—यथेति । वायुः सूत्रात्मा 'वायुर्वै गोतम तत्सूत्रम्' इतिश्रुतेः । सर्वत्रगतिसमष्टिलिङ्गत्वात्तस्य सर्वगतत्वम् । महानिति बाह्यवायुव्यावृत्त्यर्थम् । स यथा आकाशस्थितः अव्याकृताकाशे स्वकारणे स्थितः । नित्यमिति कालत्रयेऽपि तस्याकाशसंबन्ध उक्तः । सर्वाणि भूतान्युपाधिनिष्कृष्टत्वंपदार्थरूपी चेतनवर्गः । बहुत्वं लोकाभिप्रायेण । यथा कार्यं सर्वमुत्पत्तेः प्राक् नाशादूर्ध्वं मध्ये च स्वकारण एवाभेदेन तिष्ठति, एवं सर्वोऽपि जीववर्ग उपाध्युत्पत्तेः

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

सच्चिदानन्दघनोऽसङ्गाद्वितीयस्वरूपत्वान्न भूतस्थः परमार्थतो न भूतसंबन्धी स्वप्नदृगिव न परमार्थतः स्वकल्पितसंबन्धीत्यर्थः । ममात्मेति राहोःशिर इतिवत्कल्पनया षष्ठी ॥ ५ ॥ असंश्लिष्टयोरप्याधाराधेयभावं दृष्टान्तेनाह—यथेति । यथैवासङ्गस्वभावे आकाशे स्थितो नित्यं सर्वदा उत्पत्तिस्थितिसंहारकालेषु वातीति वायुः सर्वदा चलनस्वभावः । अतएव सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगः । महान् परिमाणतः एतादृशोऽपि न कदाप्याकाशेन सह संसृज्यते तथैवासङ्गस्वभावे मयि संश्लेषमन्त-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

भावयत्युत्पादयतीति तथा ममात्मेति तु भेदमारोप्य राहोः शिर इतिवत्प्रयोगः ॥ ५ ॥ सर्वसङ्गविवर्जितेऽपि सर्वाणि भूतानि स्थितानीत्युक्तं श्लोकद्वयेन तत्र दृष्टान्तमाह । यथा लोके वायुः सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगः परिमाणतो महान् । एवंभूतोऽपि नित्यं सदा आकाशेऽसङ्गिनि तिष्ठतीति आकाशस्थः । तथा सर्वाणि महान्ति सूक्ष्माणि च मयि असङ्गिनि स्थितानीत्युपधारय निश्चयेन जानीहि । यत्तु किंतद्ब्रह्मेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं, अक्षरं परमं ब्रह्मेत्यक्षरसंज्ञः शुद्धस्त्वंपदार्थ एव निरुपाधिकं ब्रह्मेत्युक्तं, तत्रानिरुपाधिकं ब्रह्म श्लोकद्वयेन व्याख्यातम् । इदानीं तस्याक्षराख्येन जीवेनाभेदं सदृष्टान्तमाह—यथेति । वायुः सूत्रात्मा समष्टिलिङ्गत्वात् सर्वत्रगः । महानित्यनेन बाह्यवायोर्व्यावृत्तिः । स यथा नित्यं कालत्रयेऽप्युत्पत्तेः प्राक्, नाशादूर्ध्वं मध्ये च स्वकारणे आकाशेऽव्याकृते अभेदेन तिष्ठति तथा सर्वाणि भूतानि उपाधिनिष्कृष्टत्वंपदार्थरूपी चेतनवर्गः । बहुत्वं लोकाभिप्रायेण । एतेन जीवब्रह्माभेदकथनेन स्वभावोऽध्यात्ममुच्यत इति प्रागुक्तं ब्रह्मैव जीव इति विवृतमित्यन्ये । तत्रेदं वक्तव्यं निरुपाधिकस्याक्षरस्य परब्रह्मणस्तत्त्वंपदलक्ष्यत्वेनोभयपदलक्ष्यत्वात् त्वंपदलक्ष्यत्वबोधकोपपदादेरभावाच्च शुद्धः त्वंपदार्थ एवेत्याद्यसंगतं तत्रेत्यादिना विभागोऽप्ययुक्तः । मत्स्थानि सर्वभूतानीत्यस्य पूर्वमपि विद्यमानत्वात् । सर्वाणि भूतानीत्यस्योपाधिनिष्कृष्टत्वंपदार्थरूपी चेतनवर्ग इति व्याख्यानमप्यसंगतम् । पूर्वोत्तरश्लोकेषु सर्वभूतानीत्यस्य स्थावरजंगमपरत्वेनात्रैवंपरत्वेऽसङ्गततायाः स्पष्टत्वात् । एवं सर्वोऽपि जीववर्ग

६ श्रीधरीव्याख्या ।

कारेण तत्संश्लिष्टस्तिष्ठत्येवमहं भूतानि धारयन्पालयन्नपि न तेषु तिष्ठामि, निरहंकारत्वादिति ॥ ५ ॥ असंश्लिष्टयोरप्याधाराधेयभावं दृष्टान्तेनाह—यथेति । अवकाशं विनाऽवस्थानानुपपत्तेर्नित्यमाकाशस्थितो वायुः सर्वत्रगोऽपि महानपि नाकाशेन संश्लिष्यते तद-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

योगमैश्वरमिति । योगः शक्तिर्युज्यमानत्वात् । एतदेव ममैश्वर्यं यदेवं निरतिशयाद्भुतवृत्तित्वात्तथ्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥ यथेति । यद्वदाकाशे

१ नीलकण्ठः.

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम्।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥
प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनःपुनः।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

मय्यसंश्लेषेणैव स्थितानीत्येवमुपधारय जानीहि ॥ ६ ॥ एवं वायुराकाश इव मयि स्थितानि सर्वभूतानि स्थितिकाले तानि—सर्वभूतानि कौन्तेय, प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकामपरां निकृष्टां यान्ति मामिकां मदीयां कल्पक्षये प्रलयकाले। पुनर्भूयस्तानि भूतान्युत्पत्तिकाले कल्पादौ विसृजाम्युत्पादयाम्यहं पूर्ववत् ॥ ७ ॥ एवमविद्यालक्षणां प्रकृतिं स्वां स्वीयामवष्टभ्य वशीकृत्य विसृजामि पुनः पुनः

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

स्विन्नात्मनि संश्लेपमन्तरेण स्थितानीत्यर्थः ॥ ६ ॥ आकाशे वाय्वादिस्थितिवदाकाशादीनि भूतानि स्थितिकाले परमेश्वरे स्थितानि चेत्तर्हि प्रलयकाले ततोऽन्यत्र तिष्ठेयुरित्याशङ्क्याह—एवमिति। प्रकृतिशब्दस्य स्वभाववचनत्वं व्यावर्तयति—त्रिगुणात्मिकामिति। सा चापरेयमिति प्रागेव सूचितेत्याह—अपरामिति। तस्याश्चेश्वराधीनत्वेनास्वातन्त्र्यमाह—मदीयामिति। प्रलयकाले भूतानि यथोक्तां प्रकृतिं यान्ति चेदुत्पत्तिकालेऽपि ततस्तेषामुत्पत्तेरीश्वराधीनत्वं भूतस्रष्टृत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—पुनरिति ॥ ७ ॥ तर्हि कीदृशी प्रकृतिः सा च कथं सृष्ट्याद्युपयुक्तेत्याशङ्क्याह—एवमिति।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

प्राक् तन्नाशादूर्ध्वं मध्ये वा घटाकाशो महाकाशादिव परस्माद्ब्रह्मणः कालत्रयेऽपि नातिरिच्यत इत्यर्थः। एतेन जीवब्रह्माभेदकथनेन 'स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते' इति यत्प्रागुक्तं ब्रह्मैव जीव इति तद्विवृतम् ॥ ६ ॥ नन्वेवमुपाधिरहितस्यैव ब्रह्मणि लयश्चेदुपाधेः का गतिरित्याशङ्क्याह—सर्वेति। सर्वाणि भूतानि स्थावरजंगमशरीराणि मामिकां मम माया-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

रेणैव सर्वाणि भूतान्याकाशादीनि महान्ति सर्वत्रगानि च स्थितानीत्युपधारय विमृश्यावधारय ॥ ६ ॥ एवमुत्पत्तिकाले स्थितिकाले च कल्पितेन प्रपञ्चेनासङ्गस्यात्मनोऽसंश्लेपमुक्त्वा प्रलयेऽपि तमाह—सर्वभूतानीति। सर्वाणि भूतानि कल्पक्षये प्रलयकाले मामिकां मच्छक्तित्वेन कल्पितां प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकां मायां स्वकारणभूतां यान्ति। तत्रैव सूक्ष्मरूपेण लीयन्त इत्यर्थः। हे कौन्तेयेत्युक्तार्थम्। पुनस्तानि कल्पादौ सर्गकाले विसृजामि प्रकृतावविभागापन्नानि विभागेन व्यनज्मि। अहं सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरः ॥ ७ ॥ किंनिमित्ता परमेश्वरस्येयं सृष्टिर्न तावत्स्वभोगार्थां तस्य सर्वसाक्षिभूतचैतन्यमात्रस्य भोक्तृत्वाभावात्तथात्वे वा संसारित्वेनेश्वरत्वव्याघातात्। नाप्यन्यो भोक्ता यदर्थेयं सृष्टिश्चेतनान्तराभावादीश्वरस्यैव सर्वत्र जीवरूपेण स्थितत्वात्। अचेतनस्य चाभोक्तृत्वात्। अतएव नापवर्गार्थापि सृष्टिः बन्धाभावादपवर्गाविरोधित्वाच्चेत्याद्यनु-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

इति स्वग्रन्थविरोधाच्च। एतेन नन्वेवं जीवस्य उपाधिरहितस्यैव ब्रह्मणि लयश्चेदुपाधेः का गतिरित्याशङ्क्याह सर्वेतीति प्रत्युक्तमिति दिक् ॥ ६ ॥ आकाशे वायुरिवाकाशादीनि समस्तभूतानि स्थितिकाले मयि स्थितानीत्युक्तम्, इदानीं लयकाले उत्पत्तिकाले च मयि तिष्ठन्तीति वक्तुं स्वाधीनप्रकृतौ सर्वेषां भूतानां लयं स्वस्मादुत्पत्तिं चाह—सर्वेति। सर्वभूतानि प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकामपरां मायां मामिकां मदीयां मदधीनामितियावत्। ननु स्वतन्त्रां कल्पक्षये यान्ति तस्यां लीयन्त इत्यर्थः। कल्पक्षय इत्यस्य सर्वभूतानि प्रकृतिमिति स्वारस्यात् ब्राह्मे प्रलयकाले इत्यर्थः। पुनर्भूयस्तानि ब्रह्मादीनि सर्वभूतानि कल्पादावुत्पत्तिकालेऽहं सृजामि पूर्ववदुत्पादयामि। एतादृशोऽहं त्वन्मातृभ्रातृपुत्ररूपेणाविर्भूत इत्यहो तव भाग्यमिति कौन्तेयेति संबोधनाशयः ॥ ७ ॥ ननु सृजाम्यहमित्युक्त्या किं प्रकृतिं स्वामनधिष्ठायैव सृजसि नेत्याह—प्रकृतिमविद्यालक्षणां त्रिगुणात्मिकां मायां स्वां स्वाधीनामवष्टभ्याधिष्ठायेमं प्रत्यक्षा-

६ श्रीधरीव्याख्या।

यवत्वेन संश्लेषायोगात्तथा सर्वाणि भूतानि मयि स्थितानीति जानीहि ॥ ६ ॥ तदेवमसङ्गस्य योगमायया स्थितिहेतुत्वमुक्तम्, तयैव सृष्टिप्रलयहेतुत्वं चाह—सर्वेति। कल्पक्षये प्रलयकाले सर्वाणि भूतानि मदीयां प्रकृतिं यान्ति त्रिगुणात्मिकायां मायायां लीयन्ते, पुनः कल्पादौ सृष्टिकाले तानि विसृजामि विशेषेण सृजामि ॥ ७ ॥ नन्वसङ्गो निर्विकारश्च त्वं कथं सृजसीत्यपेक्षायामाह—प्रकृति-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

वाय्वोरविनाभाविन्यपि संबन्धे न जातुचिन्नभःस्पृशता श्रूयते। एवं सकलसंसारविसार्यपि भगवत्तत्त्वं न सर्वविषयम् ॥ ६ ॥ प्रकृतिमवष्टभ्यरूपाम् ॥ ७ ॥ प्रकृतिमिति। स्वां प्रकृतिमवष्टभ्येति। एतावता जडोपि स्वतोयं भावग्रामः परप्रकृतिचयात्प्रकाशत्तां प्राप्तः। नच

१ नीलकण्ठः. २ जीवस्य.

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

प्रकृतितो जातं भूतग्रामं भूतसमुदायमिमं वर्तमानं कृत्स्नं समग्रमवशमस्वतन्त्रमविद्यादिदोषैः परवशीकृतं प्रकृतेर्वशात्स्वभाववशात् ॥ ८ ॥ तर्हि तस्य ते परमेश्वरस्य भूतग्रामं विषमं विदधतस्तन्निमित्ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां संबन्धः स्यादितीदमाह भगवान्—नच मामिति। नच मामीशं तानि भूतग्रामस्य विषमविसर्गनिमित्तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय। तत्र कर्मणामसंबद्धत्वे कारणमाह—उदासीनवदासीनं यथोदासीन उपेक्षकः कश्चित्तद्वदासीनमात्मनोऽविक्रियत्वादसक्तं फलसङ्गरहित-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

संसारस्यानादित्वद्योतनार्थं पुनःपुनरित्युक्तम्। भूतसमुदायस्याविद्यास्मितादिदोषपरवशत्वे हेतुमाह—स्वभाववशादिति ॥ ८ ॥ यदि प्राकृतं भूतग्रामं स्वभावादविद्यातन्त्रं विषमं विदधासि तर्हि तव विषमसृष्टिप्रयुक्तं धर्मादिमत्त्वमित्यनीश्वरत्वापत्तिरिति शङ्कते—तर्हीति। तत्रेति सप्तम्या परमेश्वरो निरुच्यते। ईश्वरस्य फलसङ्गाभावात्कर्तृत्वाभि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

विनः प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकामपरां सूक्ष्मभूम्याद्यात्मिकां यान्ति प्रविशन्ति। कदा यान्ति कल्पक्षये। पुनश्च तान्येव भूतानि प्रकृतौ सुप्तावित्र संस्कारात्मना स्थितानि एकतां गतानि कल्पादौ विसृजामि विविधरूपेण सृजाम्यहं कारणात्मा मायावी ॥ ७ ॥ एतदेवाह—प्रकृतिमिति। एवमविद्यालक्षणां स्वां प्रकृतिमवष्टभ्य आश्रित्य तां विना केवलस्य स्रष्टृत्वासंभवात्। इमं भूतग्रामं पुनःपुनर्विविधं सृजामि। किंभूतम्। प्रकृतेर्वशात्स्वभाववशात्। अवशं रागद्वेषाद्यधीनम् ॥ ८ ॥ ननु विषमां सृष्टिं कुर्वतस्तव वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामत आह—नचेति। तानि विषमसृष्टिरूपाणि कर्माणि मां न निबध्नन्ति। तत्र हेतुः उदासीनवदासीनमिति। यथा पर्जन्यो बीजविशेषेषु रागं केषुचिद्द्वेषं चाकृत्वा उदासीनः सन् वर्षति एवमीश्वरोऽपि पुण्यवत्सु रागं पापिषु द्वेषं चाकुर्वञ्जगत्सृजति। तत्तदसाधारणकर्मबीजवशाच्चे ते विभिन्नं फलं प्राप्नुवन्तीति नेश्वरवैषम्यादीत्यर्थः। ननु विसृजामि। उदासीनवदासीनमिति परस्पर-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

पपत्तिः। सृष्टेर्मायामयत्वं साधयन्ती नास्माकं प्रतिकूलेति न परिहर्तव्येत्यभिप्रेत्य मायामयत्वान्मिथ्यात्वं प्रपञ्चस्य वक्तुमारभते त्रिभिः—प्रकृतिमित्यादिना। प्रकृतिं मायाख्यामनिर्वचनीयां स्वां स्वस्मिन्कल्पितामवष्टभ्य स्वसत्तास्फूर्तिभ्यां दृढीकृत्य तस्याः प्रकृतेर्मायाया वशादविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशकारणावरणविक्षेपात्मकशक्तिप्रभावाज्जायमानमिमं सर्वप्रमाणसंधापितं भूतग्राममाकाशादिभूतग्रामसमुदायमहं मायावीव पुनः पुनर्विसृजामि विविधं सृजामि। कल्पनामात्रेण स्वप्नदृगिव च स्वप्नप्रपञ्चम् ॥ ८ ॥ नचेति। यतः नच नैव सृष्टिस्थितिप्रलयाख्यानि तानि मायाविनेव स्वप्नदृशेव च मया क्रियमाणानि मां निबध्नन्ति अनुग्रहनिग्रहाभ्यां सुकृतदुष्कृतभागिनं न कुर्वन्ति मिथ्याभूतत्वात्। हे धनंजय, युधिष्ठिरराजसूयार्थे सर्वान्राज्ञो जित्वा धनमाहृतवानिति महान्प्रभावः सूचितः प्रोत्साहनार्थं। तानि कर्माणि कुतो न बध्नन्ति तत्राह—उदासीनवदिति। उदासीनवदासीनं यथा कश्चिदुपेक्षको द्वयोर्विवदमानयोर्जयपराजयासंसर्गी तत्कृतहर्षविषादाभ्याम-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

दिसन्निधार्पितं भूतानां ग्रामं समुदायं कृत्स्नं निखिलं प्रकृतेः स्वभावस्य वशादवशं अविद्यादिदोषैः परवशीकृतं पुनःपुनः सृजामि। अनेन संसारस्यानादित्वं सूचितम् ॥ ८ ॥ ननु यथा जीवो विषमस्वभावत्वाद्बध्यते तथा त्वामपि देवनरतिर्यगादिरूपविषमसृष्टिकर्तारं वैषम्यावश्यंभावाद्धर्माधर्मादिकर्माणि कुतो न निबध्नन्तीत्याशङ्क्यास्य शुभं दास्याम्यस्याशुभमिति तत्तच्छुभाशुभदानालक्षेषु कर्मस्वसक्तं यथा कल्पवृक्षादिकमुदासीनं तत्तत्पुरुषस्य तत्तत्कर्मजन्यतत्तत्संकल्पानुसारितत्तत्फलोत्पत्तिकर्तारं तानि तानि कर्माणि न निबध्नन्ति तथा मामपीत्याह—नचेति। मामीश्वरं तानि भूतसमुदायस्य विष्टम्भं[1]विसर्गनिमित्तानि कर्माणि न निबध्नन्ति यथा युधिष्ठिरराजसूयार्थे धनं जेतुं प्रवृत्तं त्वां तत्र तत्र कृतानि निग्रहानुग्रहादीनि कर्माणि न निबध्नन्ति तत्तद्राज्ञः कर्मानुसारेण निग्रहानुग्रहादीनां त्वया संपादितत्वादिति धनंजयेति संबोधनाभिसंधिः। कर्माणि मां न निबध्नन्तीत्युक्तं तत्र हेतुमाह—उदासीनवदासी-

६ श्रीधरीव्याख्या।

मिति द्वाभ्याम्। स्वां स्वाधीनां प्रकृतिमवष्टभ्याधिष्ठाय प्रलये लीनं सन्तं चतुर्विधमिमं सर्वं भूतग्रामं कर्मादिपरवशं पुनःपुनर्विविधं सृजामि विशेषेण सृजामीति वा। कथम्। प्रकृतेर्वशात्प्राचीनकर्मनिमित्ततत्स्वभाववलात् ॥८॥ ननु एवं नानाविधानि कर्माणि कुर्वतस्तव जीववद्बन्धः कथं न स्यादित्याशङ्क्याह—नचेति। तानि सृष्ट्यादीनि कर्माणि मां न निबध्नन्ति। कर्मासक्तिर्हि बन्धहेतुः सा चा-

[1] विष्टम्भ उत्पत्तिः.

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

मभिमानवर्जितमहं करोमीति तेषु कर्मसु अतोऽन्यस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावः फलसङ्गाभावश्च वन्धकारणमन्यथा कर्मभिर्वध्यते मूढः कोशकारवदित्यभिप्रायः ॥ ९ ॥ तत्र भूतग्राममिमं विसृजाम्युदासीनवदासीनमिति च विरुद्धमुच्यत इति तत्परिहारार्थमाह—मयेति । मया सर्वतो दृशिमात्रस्वरूपेणाविक्रियात्मनाध्यक्षेण मम माया त्रिगुणात्मिकाऽविद्यालक्षणा प्रकृतिः सूयत उत्पादयति सचराचरं जगत् । तथाच मन्त्रवर्णः 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इति । हेतुना निमित्तेनानेनाध्यक्षत्वेन कौन्तेय

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मानाभावाच्च कर्मासंबन्धवदीश्वरादन्यस्यापि तदुभयाभावो धर्माद्यसंबन्धे कारणमित्याह—अतोऽन्यस्येति । यदि कर्मसु कर्तृत्वाभिमानो वा कस्यचित्कर्मफलसङ्गो वा स्यात्तत्राह—अन्यथेति ॥ ९ ॥ ईश्वरे स्रष्टृत्वमौदासीन्यं च विरुद्धमिति शङ्कते—तत्रेति । पूर्वग्रन्थः सप्तम्यर्थः । विरोधपरिहारार्थमुत्तरश्लोकमवतारयति—तदिति । तृतीयाद्वयं समानाधिकरणमित्यभ्युपेत्य व्याचष्टे—मयेत्यादिना । प्रकृतिशब्दार्थमाह—ममेति । तस्या अपि ज्ञानत्वं व्यावर्तयति—त्रिगुणेति । पराभिप्रेतं प्रधानं व्युदस्यति—अविद्येति । साक्षित्वे प्रमाणमाह—तथाचेति । मूर्तित्रयात्मनो भेदं वारयति—एक इति । अखण्डं जाड्यं प्रत्याह—देव इति । आदित्यवत्ताटस्थ्यं प्रत्यादिशति—सर्वभूतेष्विति । किमिति तर्हि सर्वैर्नोपलभ्यते तत्राह—गूढ इति । बुद्ध्यादिवत्परिच्छिन्नत्वं व्यवच्छिनत्ति—सर्वव्यापीति । तर्हि नभोवदनात्मत्वं नेत्याह—सर्वभूतेति । तर्हि तत्र तत्र कर्मतत्फलसंवन्धित्वं स्यात्तत्राह—कर्मेति । सर्वाधिष्ठानत्वमाह—सर्वेति । सर्वेषु भूतेषु सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन संनिधिर्वा(सो)त्रोच्यते । न केवलं कर्मणामेवायमध्यक्षोऽपि तु तद्वतामपीत्याह—साक्षीति । दर्शनकर्तृत्वशङ्कां शातयति—चेतेति । अद्वितीयत्वं केवलत्वम् । धर्माधर्मादिराहित्यमाह—निर्गुण इति । किं बहुना सर्वविशेषशून्य इति चकारार्थः । उदासीनस्यापीश्वरस्य साक्षित्वमात्रं निमित्तीकृत्य जगदेतत् पौनःपुन्येन सर्गसंहारावनुभवतीत्याह—हेतुनेति । कार्यवत्कारणस्यापि साक्ष्यधीना

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

विरुद्धमुच्यत इत्याशङ्क्याह—मयेति । मया कूटस्थेन अध्यक्षेण अयस्कान्तकल्पेन प्रवर्तकेन प्रकृतिश्चराचरं जगत् सूयते उत्पादयति । अनेनाध्यक्षत्वेनैव हेतुना हे कौन्तेय, जगद्विपरिवर्तते जन्माद्यवस्थासु भ्रमति । अयस्कान्तवद्-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

संसृष्टो निर्विकार आस्ते तद्वन्निर्विकारतयाऽऽसीनं । द्वयोर्विवदमानयोरीहाभावादुपेक्षकत्वमात्रसाधर्म्येण वतिप्रत्ययः । अतएव निर्विकारत्वात्तेषु सृष्ट्यादिकर्मस्वसक्तं अहं करोमीत्यभिमानलक्षणेन सङ्गेन रहितं मां न निबध्नन्ति कर्माणीति युक्तमेव । अन्यस्यापि हि कर्तृत्वाभावे फलसङ्गाभावे च कर्माणि न वन्धकारणानीत्युक्तमनेन तदुभयसत्त्वे तु कोशकार इव कर्मभिर्वध्यते मूढ इत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥ भूतग्राममिमं विसृजाम्युदासीनवदासीनमिति च परस्परविरुद्धमिति शङ्कापरिहारार्थं पुनर्मायामयत्वमेव प्रकटयति—मयेति । मया सर्वतो दृशिमात्रस्वरूपेणाविक्रियेणाध्यक्षेण नियन्त्रा भासकेनावभासिता प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका सत्त्वासत्त्वादिभिरनिर्वाच्या माया सूयते उत्पादयति सचराचरं जगत् मायाविनाधिष्ठितेव मायाकल्पितगज-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

नमित्यादिना । तथाच फलासक्तिरहितस्याहंकरोमीत्यभिमानवर्जितस्य न तत्तत्कर्मभिः वन्धः अतोऽन्यस्यापि फलासक्तिकर्तृत्वाभावोऽवन्धस्य हेतुरन्यथा कोशकारवन्मूढः कर्मभिर्वध्यत इत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥ ननु भूतग्राममिमं कृत्स्नं विसृजामि । उदासीनवदासीनमिति च विरुद्धमिदमुच्यते इति चेत्तत्राह—मयेति । मया चेतनरूपेण सर्वविक्रियाशून्येनाध्यक्षेण स्वामिना सन्निधिमात्रेण सत्तास्फूर्तिप्रदानेन प्रवर्तकेन प्रवर्तिता प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिकाऽविद्यालक्षणा मायाशब्दवाच्याऽनिर्वचनीया सचराचरं व्यक्ताव्यक्तात्मकं जगदुत्पादयति । तथाच मन्त्रवर्णः 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इति मूर्तित्रयात्मना भेदव्यावृत्त्यर्थं एक इति । जाड्यव्यावृत्त्यर्थमुक्तम् देव इति । आदित्यवत्ताटस्थ्यं वारयति सर्वभूतेषु गूढ इति । बुद्ध्यादिवत्परिच्छिन्नत्वं निराकरोति सर्वव्यापीति । आकाशवदनात्मत्वं वारयति सर्वभूतान्तरात्मेति । जीववत्कर्मपराधीनत्वं तस्य निराचष्टे

६ श्रीधरीव्याख्या ।

कामत्वान्मम नास्त्यत उदासीनवद्वर्तमानस्य मे बन्धनं नापादयन्ति, उदासीनत्वे कर्तृत्वानुपपत्तेरुदासीनवत्स्थितमित्युक्तम् ॥ ९ ॥ तदेवोपपादयति—मयेति । मयाध्यक्षेणाधिष्ठात्रा निमित्तभूतेन प्रकृतिः सचराचरं विश्वं सूयते जनयति । अनेन मदधिष्ठानेन हेतुना

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

जगत्सचराचरं व्यक्ताव्यक्तात्मकं विपरिवर्तते सर्वावस्थासु। दृशिकर्मत्वापत्तिनिमित्ता हि जगतः सर्वा प्रवृत्तिरहमिदं भोक्ष्ये पश्यामीदं शृणोमीदं सुखमनुभवामि दुःखमनुभवामि तदर्थमिदं करिष्याम्येत-दर्थमिदं करिष्य इदं ज्ञास्यामीत्याद्यावगतिनिष्ठावगत्यवसानैव। 'यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्' इत्या-दयश्च मन्त्रा एतमर्थं दर्शयन्ति। ततश्चैकस्य देवस्य सर्वाध्यक्षभूतचैतन्यमात्रस्य परमार्थतः सर्वभोगा-नभिसंबन्धिनोऽन्यस्य चेतनान्तरस्याभावे भोक्तुरन्यस्याभावात्किंनिमित्तेयं सृष्टिरित्यत्र प्रश्नप्रतिवचने अनुपपन्ने। 'को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्कुत आ जाता कुत इयं विसृष्टिः' इत्यादिमन्त्रवर्णेभ्यः।

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

प्रवृत्तिरिति वक्तुं व्यक्ताव्यक्तात्मकमित्युक्तम्। सर्वावस्थास्वित्यनेन सृष्टिस्थितिसंहारावस्था गृह्यन्ते। तथापि जगतः स्वर्गादिभ्यो भिन्ना प्रवृत्तिः स्वाभाविकी नेश्वरायत्तेत्याशङ्क्याह—दृशीति। नहि दृशा व्याप्यत्वं विना जडवर्गस्य कापि प्रवृत्तिरिति हिशब्दार्थः। तामेव प्रवृत्तिमुदाहरति—अहमित्यादिना। भोगस्य विषयोपलम्भभावे संभवा-न्नानाविधां विषयोपलब्धिं दर्शयति—पश्यामीति। भोगफलमिदानीं कथयति—सुखमिति। विहितप्रतिषिद्धाच-रणनिमित्तं सुखं दुःखं चेत्याह—तदर्थमिति। नच विमर्शपूर्वकं विज्ञानं विनानुष्ठानमित्याह—इदमिति। इत्याद्या प्रवृत्तिरिति संबन्धः। सा च प्रवृत्तिः सर्वा दृक्कर्मत्वमुररीकृत्यैवेत्युक्तं निगमयति—अवगतीति। तत्रैव च प्रवृत्तेर-वसानमित्याह—अवगत्यवसानेति। परस्याध्यक्षत्वमात्रेण जगच्चेष्टेत्यत्र प्रमाणमाह—यो अस्येति। अस्य जगतो योऽध्यक्षो निर्विकारः स परमे प्रकृष्टे हार्दे व्योम्नि स्थितो दुर्विज्ञेय इत्यर्थः। ईश्वरस्य साक्षित्वमात्रेण स्रष्टृत्वे स्थिते फलितमाह—ततश्चेति। किंनिमित्ताख्येयं सृष्टिर्न तावद्भोगार्था परस्य परमार्थतो भोगासंबन्धित्वात्तस्य सर्वसाक्षि-भूतचैतन्यमात्रत्वान्न चान्यो भोक्ता चेतनान्तराभावादीश्वरस्यैकत्वादचेतनस्याभोक्तृत्वान्न च सृष्टिरपवर्गार्था तद्विरोधि-त्वान्नैवं प्रश्नो वा तदनुरूपं प्रतिवचनं वा संयुक्तं परस्य मायानिबन्धने सर्गे तस्यानवकाशत्वादित्यर्थः। परस्यात्मनो दुर्विज्ञेयत्वे श्रुतिमुदाहरति—को अद्धेति। तस्मिन्प्रवक्तापि संसारमण्डले नास्तीत्याह—क इहेति। जगतः सृष्टिक-र्तृत्वेन परस्य ज्ञेयत्वमाशङ्क्य कूटस्थात्ततो न सृष्टिर्जातेत्याह—कुत इति। नहीयं विविधा सृष्टिरन्यस्मादपि कस्मा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

दृगुदासीनश्च सृष्टिप्रवर्तकश्च भवामीति भावः। तथाच मन्त्रवर्णः 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्त-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

तुरगादिकं न त्वहं सकार्यमायाभासनमन्तरेण करोमि व्यापारान्तरं हेतुना निमित्तेनानेनाध्यक्षत्वेन हे कौन्तेय, जगत्सचराचरं विपरिवर्तते विविधं परिवर्तते। जन्मादिविनाशान्तं विकारजातमनवरतमासादयतीत्यर्थः। अतो भासकत्वमात्रेण व्यापारेण

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

कर्माध्यक्षः कर्मणां तत्तत्फलप्रदानाय प्रवर्तकः। न केवलं कर्माध्यक्ष एवापितु सर्वाधिष्ठानं कर्मवतां साक्षी चेत्याह सर्वभूताधिवासः साक्षीति। सर्वभूतेषु सत्तास्फूर्तिप्रदानायाधिवसति सन्निहित इत्यर्थः। यद्वा सर्वाणि भूतानि अधिवसन्ति यस्मिन्नधिष्ठाने सः। दर्शन-कर्तृत्वं वारयति चेता इति। विजातीयकृतं भेदं व्यवच्छिनत्ति केवल इति। अद्वितीय इत्यर्थः। स्वगतभेदं प्रत्याचष्टे निर्गुण इति। तथाच सूर्यवत्प्रकृतिसत्तास्फूर्तिप्रदानेन जगत्कर्तृत्वेऽप्युदासीनत्वमविरुद्धमिति भावः। अनेनाध्यक्षत्वेन हेतुना निमित्तेन सचराचरं जगद्विपरिवर्तते सर्वावस्थासु जाग्रदादिषु बाल्यादिषु चेदमहं भोक्ष्ये इदं पश्यामि इदं शृणोमीदं स्पृशामीदमास्वादयामीदं जिघ्रा-मीदं सुखदुःखमनुभवामि तदर्थमिदं धर्माधर्मलक्षणं कर्म करिष्ये इत्यादिसर्वापि जगतः प्रवृत्तिः चेतनव्याप्तिं विना जडवर्गस्य न संभवति। तथाच मन्त्रवर्णः 'यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्' इत्यादिः। अस्य प्रत्यक्षादिसन्निधापितस्य जगतो योऽध्यक्षः सत्तास्फू-र्तिप्रदानेन प्रवर्तकः सूर्यवन्निर्विकारः सः परमे प्रकृष्टे हार्दे व्योम्न्याकाशे स्थितो दुर्विज्ञेय इत्यर्थः। एतेनेदं फलितम्। ननु किंनि-मित्तेयं परस्येश्वरस्य सृष्टिः किं स्वभोगार्था, उत चेतनान्तरभोगार्था, उताचेतनार्था, उतापवर्गार्था। नाद्यः। एकस्य देवस्य सर्वा-ध्यक्षभूतचैतन्यस्य परमार्थसत आप्तकामस्य पूर्णस्य सर्वभोगासंपृष्टत्वात्। न द्वितीयः। तद्व्यतिरिक्तचेतनान्तरस्याभावात्। 'एकमेवा-द्वितीयम्' इति श्रुतेः। नापि तृतीयः। अचेतनसत्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्। 'नेह नानास्ति किंचन' इति श्रुतेरचेतनस्य भोक्तृत्वा-योगाच। नापि चतुर्थः। सृष्टेरपवर्गविरोधित्वात्। किंच कस्य मोक्षार्थी स्वस्योतान्यस्य। नाद्यः। स्वस्य नित्यमुक्तत्वात्। ना-न्त्योऽन्यस्यानिरूपणादित्यादिशङ्का तदनुरूपं प्रतिवचनं च न युक्तं परस्य ब्रह्मणः मायानिबन्धने सर्गे उक्तशङ्कानवकाशत्वेन प्रति-वचनयोग्यताया अभावात्। किंच मायासर्गमभ्युपगच्छतां परत्र ब्रह्मणि नानाभावो वास्तवो न संभवतीति वदतामौपनिषदाना-मियमुक्तिरिष्टैव। तथाच मन्त्रवर्णः 'को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्कुत आ जाता कुत इयं विसृष्टिः' इत्यादिः। परमात्मनो दुर्विज्ञे-यत्वं प्रतिपादयन् सृष्टिकर्तृत्वं तस्मिन्नाक्षिपति परमात्मानमद्धा साक्षात् को वेद घटमिव तदिदमिति। न कोपि जानातीत्यर्थः। तस्मिन्परमात्मनि प्रवक्तापि संसारमण्डले नास्तीत्याह—क इहेति। शुद्धस्य परमात्मनः सर्वशब्दावाच्यत्वान्न कोऽपि प्राचीन-

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

दर्शितं च भगवता 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः' इति ॥ १० ॥ एवं मां नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वजन्तूनामात्मानमपि सन्तं अवजानन्त्यवज्ञां परिभवं कुर्वन्ति मां मूढा अविवेकिनो

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

च्चिदुपपद्यतेऽन्यस्य वस्तुनोऽभावादित्याह—कुत इति । कथं तर्हि सृष्टिरित्याशङ्क्याज्ञानाधीनेत्याह—दर्शितं चेति ॥ १० ॥ सर्वाध्यक्षः सर्वभूताधिवासो नित्यमुक्तश्चेत्त्वं तर्हि किमिति त्वामेवात्मत्वेन भेदेन वा सर्वे न भजन्ते तत्राह—एवमिति । विपर्यस्तबुद्धित्वं भगवदवज्ञायां कारणमित्याह—मूढा इति । भगवतो मनुष्यदेहसंबन्धात्त-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

रात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इति एकस्यैव देवस्य सर्वाध्यक्षत्वं साक्षित्वं च प्रतिपादयति ॥ १० ॥ एवंभूतं मां सन्तं मूढाः अवजानन्ति । यतो मानुषीं तनुमाश्रितं मनुष्यदेहेन व्यवहरन्तम् ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

विसृजामीत्युक्तम् । तावता चादित्यादेरिव कर्तृत्वाभावादुदासीनवदासीनमित्युक्तमिति न विरोधः । तदुक्तं 'अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम् । अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्म कारणमुच्यते' इति श्रुतिस्मृतिवादाश्चात्रार्थे सहस्रश उदाहार्याः ॥ १०॥ एवं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वजन्तूनामात्मानमानन्दघनमनन्तमपि सन्तं—**अवजानन्तीति** । अवजानन्ति मां साक्षा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

दित्यर्थः । 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेः । तर्हि ब्रह्मज्ञानाय श्रवणादौ प्रवृत्तिबोधकानां 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति तरति, शोकमात्मवित्' इत्यादिकानां च श्रुतीनामप्रामाण्यमिति चेन्नैष दोषः । फलव्याप्तिप्रतिषेधेनाज्ञाननिवर्हणाय वृत्तिव्याप्तिस्वीकारेण चाविरोधात् । शब्दोऽपि साक्षान्न ब्रह्म प्रतिपादयति किंतु अज्ञाननिवर्हण एव तस्याचिन्त्या शक्तिरिति स्वीक्रियते । तथाच सुप्ते देवदत्ते देवदत्तेतिशब्दो यथा तन्निद्रां नाशयति एवं तत्त्वमसीतिवाक्यमपि नाहं ब्रह्मेत्यज्ञानं निराकरोति । तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः 'दुर्बलत्वादविद्याया आत्मत्वाद्बोधरूपिणः । शब्दशक्तेरचिन्त्यत्वाद्विद्मस्तं मोहहानतः । अगृहीत्वैव संबन्धमभिधानाभिधेययोः । हित्वा निद्रां प्रबुध्यन्ते सुषुप्ते बोधिताः परैः । जाग्रद्वन्न यतः शब्दं सुषुप्ते वेत्ति कश्चन । ध्वस्तेऽतो ज्ञानतोऽज्ञाने ब्रह्मास्मीति भवेत्फलम् । अविद्याघातिनः शब्दाद्याहं ब्रह्मेति धीर्भवेत् । नश्यत्यविद्यया सार्धं हत्वा रोगमिवौषधम्' इति । ननु जगतः सृष्टिकर्तृत्वेन परमात्मनो ज्ञेयत्वमितिचेत्तत्राह । कुत आजातेति कूटस्थस्य तस्य स्वतःसृष्टिकर्तृत्वासंभवात् । ननु अन्यस्मान्निमित्ताद्भविष्यतीति चेत्तत्राह—**कुत इति** । अन्यस्य वस्तुनो भावादियं विविधा सृष्टिर्न कुतश्चिन्निमित्तादुत्पद्यत इत्यर्थः । ननु 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' । 'यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे' । 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्राणामप्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेन्नैष दोषः । ब्रह्मणः सृष्टेरुत्पत्त्यादिप्रतिपादने श्रुत्यादीनां तात्पर्याभावात् । 'अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते' इतिन्यायात् । तथाच ब्रह्म नास्तीत्यसत्त्वापादकावरणनिवृत्त्यर्थमध्यारोपनिरूपणम् । किंचाध्यारोपस्यापि प्रपञ्चात्यन्तासत्त्वप्रतिपादने एव तात्पर्यं जगतः परमात्मसकाशादुत्पत्त्यादिप्रतिपादनेन तदत्यन्तासत्त्वस्य निरपवादादन्यथा वायौ रूपं नास्तीत्यपवादमात्रेण तेजसि रूपस्य सत्तानपायाच्च तस्यासत्त्वं प्रतीयते । तथा ब्रह्मणि जगन्नास्तीत्यपवादमात्रेण प्रधानादौ तत्सत्वापत्त्या तदसिद्धेः । कथं तर्हि मिथ्याभूते प्रपञ्चे इदमुत्पन्नमिदं नष्टमिति वैदिकलौकिकव्यवहार इति चेत् अनाद्यनिर्वचनीयाज्ञानकल्पितं लौकिकमपवदितुं श्रुतिभिरनूद्यते इति गृहाण । तदुक्तं 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः' इति । यथा पाण्डुनाध्यक्षेण कुन्ती त्वामुत्पादितवती तथा मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सचराचरं जगदुत्पादयतीति कौन्तेयेति संबोधनस्य गूढाभिसंधिः ॥ १० ॥ नन्वेवंभूतं शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वजन्तूनामात्मानं त्वां किमिति सर्वे आत्मत्वेन भेदेन वा न प्रतिपद्यन्ते प्रत्युतावजानन्तीतिचेत्तत्राह—**अवजानन्तीति** । एवंभूतमपि मां अवजानन्ति अवज्ञां परिभवं अपरोक्षं परोक्षं च तिरस्कारं निन्दां च कुर्वन्तीति यावत् । भगवदवज्ञायां कारणमाह—**मूढा इति** । विपरीतज्ञानाः । विपरीतज्ञाने निमित्तमाह । मानुषीं तनुमाश्रितं मनुष्यसंबन्धिनं देहमाश्रितं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

इदं जगद्विपरिवर्तते पुनःपुनर्जायते । संनिधिमात्रेणाधिष्ठातृत्वात्कर्तृत्वमुदासीनत्वं चाविरुद्धमिति भावः ॥ १० ॥ नन्वेवंभूतं परमेश्वरं त्वां किमिति केचिन्नाद्रियन्ते तत्राह—**अवजानन्तीति द्वाभ्याम्** । सर्वभूतमहेश्वररूपं मदीयं परं भावं तत्त्वमजानन्तो मूढा मूर्खा

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

मेऽस्ति कर्मबन्ध औदासीन्येन वर्तमानोऽहं यतोऽत एवाहं जगन्निर्माणेनाभितव्यापारत्वाद्धेतुः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अवजानन्तीति । सोऽहं

---

१ स्वाकारवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यविषयत्वं फलव्याप्तिः.

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

मानुषीं मनुष्यसंबन्धिनीं तनुं देहमाश्रितं मनुष्यदेहेन व्यवहरन्तमित्येतत् । परं प्रकृष्टं भावं परमात्मतत्त्वमाकाशकल्पमाकाशादप्यन्तरतममजानन्तो मम भूतमहेश्वरं सर्वभूतानां महान्तमीश्वरं स्वमात्मानम् । ततश्च तस्य ममावज्ञानभावनेनाहता वराकास्ते ॥ ११ ॥ कथं—मोघाशेति । मोघाशा वृथाशा आशिषो येषां ते मोघाशास्तथा मोघकर्माणो यानि चाग्निहोत्रादीनि तैरनुष्ठीयमानानि कर्माणि

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

स्विन्विपर्यासः संभवतीत्याह—**मानुषीमिति** । अस्मदादिवद्देहतादात्म्याभिमानं भगवतो व्यावर्तयति—**मनुष्येति** । भगवन्तमवजानतामविवेकमूलाज्ञानं हेतुमाह—**परमिति** । ईश्वरावज्ञानात्किं भवतीत्यपेक्षायां तदवज्ञानप्रतिबद्धबुद्धयः शोच्या भवन्तीत्याह—**ततश्चेति** । भगवदवज्ञानादेव हेतोरवजानन्तस्ते जन्तवो वराकाः शोच्याः सर्वपुरुषार्थबाह्याः स्युरिति संबन्धः । तत्र हेतुं सूचयति—**तस्येति** । प्रकृतस्य भगवतोऽवज्ञानमनादरणं निन्दनं वा तस्य भावनं पौनःपुन्यं तेनाहतास्तज्जनितदुरितप्रभावात् प्रतिबद्धबुद्धय इत्यर्थः ॥ ११ ॥ भगवन्तमवजानतां प्रश्नपूर्वकं शोच्यत्वं विशदयति—**कथमिति** । भगवन्निन्दापराणां न काचिदपि प्रार्थनार्थवतीत्याह—**वृथेति** । ननु भगवन्तं निन्दन्तोऽपि नित्यं नैमित्तिकं वा कर्मानुतिष्ठन्ति, तदनुष्ठानाच्च तेषां प्रार्थनाः सार्था भविष्यन्तीति नेत्याह—**तथेति** । परिभवस्तिरस्करणं, अवज्ञानमनादरणम् । तेषामपि शास्त्रार्थाज्ञानवतां तद्द्वारा प्रार्थनार्थवत्त्वमित्याश-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

मम परं प्रकृष्टं भावं तत्त्वमजानन्तः भूतानां महेश्वरं मामवजानन्तीति संबन्धः ॥ ११ ॥ मदवज्ञानाच्च ते मोघाशाः वृथैव आशा आशिषो येषां ते मोघाशाः । तथा मोघकर्माणो निष्फलोद्योगाः । मोघज्ञानाः निष्फलज्ञानाः । यतो विचे-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

दीश्वरोयमिति नाद्रियन्ते निन्दन्ति वा मूढा अविवेकिनो जनास्तेषामवज्ञाहेतुं भ्रमं सूचयति । मानुषीं तनुमाश्रितं मनुष्यतया प्रतीयमानां मूर्तिमात्मेच्छया भक्तानुग्रहार्थं गृहीतवन्तं मनुष्यतया प्रतीयमानेन देहेन व्यवहरन्तमिति यावत् । ततश्च मनुष्योऽयमिति भ्रान्त्या छादितान्तःकरणा मम परं भावं प्रकृष्टं पारमार्थिकं तत्त्वं सर्वभूतानां महान्तमीश्वरमजानन्तो यन्नाद्रियन्ते निन्दन्ति वा तदनुरूपमेव मूढत्वस्य ॥ ११ ॥ ते च भगवदवज्ञाननिन्दनजनितमहादुरितप्रतिबद्धबुद्धयो निरन्तरं निरयनिवासार्हा एव—**मोघाशा इति** । ईश्वरमन्तरेण कर्माण्येव नः फलं दास्यन्तीत्येवंरूपा मोघा निष्फलैवाशा फल-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

मनुष्यदेहेन व्यवहरन्तमितियावत् । तथाच मनुष्यवद्देहाभिमानशून्ये साधकानुग्रहार्थं गृहीतमायामयलीलाविग्रहे मयि परब्रह्मणि देहसंबन्धदर्शनं विपर्ययबुद्धौ निमित्तमिति भावः । देहादिसंबन्धशून्ये परमात्मनि देहादिसंसर्गावलोकने हेतुमाह—**परमिति** । मम सर्वभूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां महान्तमीश्वरं परं सर्वोत्कृष्टं भावं परमात्मतत्त्वमाकाशवत्सर्वसङ्गविवर्जितमाकाशस्यापि मूलकारणभूतं स्वात्मस्वरूपमजानन्त इत्यर्थः । तथाच मम वास्तवस्वरूपाज्ञानमेव तत्र हेतुरित्याशयः ॥ ११ ॥ ततश्च तेषामनादरणेन तिरस्करणेन निन्दया च हतानां सर्वपुरुषार्थभ्रष्टानां अतिक्षुद्राणां केनापि कापि प्रार्थना न सिध्यतीत्याह—**मोघाशा इति** । मोघा व्यर्था आशा आशिषस्तत्तद्वस्तुप्रार्थना येषां ते । ननु तेषां प्रार्थना अग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानात्सार्था भविष्यतीतिचेत् भगवन्तमात्मानमवजानतामग्निहोत्रादिकर्मणां श्रममात्रत्वेन नैष्फल्यान्नेत्याह—**मोघकर्माण इति** । मोघानि निष्फलान्येव श्रमहेतुभूतानि अग्निहोत्रादीनि कर्माणि येषां ते । तदुक्तम् 'धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां विष्वक्सेनकथासु यः । नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलम्' इति । ननु भगवन्तमवजानन्तोपि ज्ञानिनो दृश्यन्ते ज्ञानाच्च तेषां मोक्षप्रार्थना सार्था भविष्यतीतिचेत् । भगवदवज्ञानसहितस्य तस्य साक्षात्काराहेतुत्वेन मोक्षहेतुत्वाभेत्याह । मोघज्ञाना मोघं निष्फलं ज्ञानं येषां ते । तदुक्तं 'नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् । कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम्' इति । विगतचेतसो विगतविवेकाश्चेति भाष्ये चो हेतौ । यतो भगवदवज्ञानेन कर्मादीनि निष्फलानि तद्भक्त्या तु सफलानीति विवेकशून्या अत एतादृशास्ते

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मामवजानन्त्यवमन्यन्ते । अवज्ञाने हेतुः शुद्धसत्वमयीमपि तनुं भक्तेच्छावशान्मनुष्याकारामाश्रितवन्तम् ॥ ११ ॥ किंच—मोघाशा इति । मत्तोऽन्यद्देवतान्तरं क्षिप्रं फलं दास्यतीत्येवंभूता मोघा निष्फलैवाशा येषां ते । अत एव मद्विमुखत्वान्मोघानि व्यर्थानि कर्माणि

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

सर्वस्यान्तःशायी सर्वस्यात्मरूपतयावज्ञास्पदम् । यन्मानुषादिचतुर्दशविधसर्गव्यतिरिक्त ईश्वरो नोपलभ्यते स कथमस्तीति ॥ ११ ॥ मोघेति । तेषां च कर्मज्ञानमाकांक्षाश्च सर्वं निष्फलमवस्तुविषयत्वात् । आसुरीं राक्षसीं चेति उद्रिक्तरजस्तमोधर्माण इति ॥ १२ ॥ महा-

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

तानि च तेषां भगवत्परिभवात् स्वात्मभूतस्यावज्ञानान्मोघान्येव निष्फलानि कर्माणि भवन्तीति मोघकर्माणस्तथा मोघज्ञाना मोघं निष्फलं ज्ञानं येषां ते मोघज्ञाना ज्ञानमपि तेषां निष्फलमेव स्याद् विचेतसो विगतविवेकाश्च ते भवन्तीत्यभिप्रायः। किंच ते भवन्ति राक्षसीं रक्षसां प्रकृतिं स्वभावम् आसुरीमसुराणां च प्रकृतिं मोहिनीं मोहकरीं देहात्मवादिनीं श्रिता आश्रिताश्छिन्धि भिन्धि पिब खाद परस्वमपहरेत्येवंवदनशीलाः क्रूरकर्म कुर्वाणा भवन्तीत्यर्थः। 'असुर्या नाम ते लोका' इति श्रुतेः ॥ १२ ॥ महेति। ये पुनः श्रद्दधाना भगवद्भक्तिलक्षणे मोक्षमार्गे प्रवृत्ता महात्मानस्त्वक्षुद्रचित्ता मामीश्वरं पार्थ दैवीं देवानां प्रकृतिं शमदमदयाश्रद्धादिलक्षणामाश्रिताः सन्तो भजन्ति सेवन्तेऽन-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

ङ्क्याह—**तथा मोघेति**। तथापि यौक्तिकविवेकवशात्तत्प्रार्थनासाफल्यमित्याशङ्क्याह—**विचेतस इति**। न केवलमुक्तविशेषणवत्त्वमेव तेषां किंतु वर्तमानदेहपातादनन्तरं तत्तदतिक्रूरयोनिप्राप्तिश्च निश्चितेत्याह—**किंचेति**। मोहकरीमिति प्रकृतिद्वयेऽपि तुल्यं विशेषणं, छिन्धि भिन्धि पिब खादस्वेति प्राणिहिंसारूपो रक्षसां स्वभावोऽसुराणां स्वभावस्तु न देहि नो जुहुधि परस्वमेवापहरेत्यादिरूपः, मोहो मिथ्याज्ञानम्। उक्तमेव स्फुटयति—**छिन्धीति** ॥ १२ ॥ के पुनर्भगवन्तं भजन्ते तानाह—**ये पुनरिति**। महान्प्रकृष्टो यज्ञादिभिः शोधित आत्मा सत्त्वं येषामिति व्युत्पत्तिमाश्रित्याह—**अक्षुद्रेति**। तुशब्दोऽवधारणे। प्रकृतिं विशिनष्टि—**शमेति**। अन्यस्मिन् प्रत्येकभूते मयि

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

तसो निर्विवेकाः। यतो राक्षसीमासुरीं च रजस्तमःप्रधानां मोहिनीं मोहकरीं प्रकृतिं श्रिताः। छिन्धि भिन्धि पिब खाद परस्वमपहरेत्येवंवादशीलाः क्रूरकर्माणो भवन्तीत्यर्थः ॥१२॥ तथा ये महात्मानोऽक्षुद्रचित्ताः। तु पूर्वेभ्योऽत्यन्तं विलक्षणाः मां भजन्ति। यतो दैवीं प्रकृतिं सत्वप्रधानामाश्रिताः। अनन्यमनसः एकाग्रचेतसः। किं गतानुगतिकतया

४ मधुसूदनीव्याख्या।

प्रार्थना येषां ते। अतएवेश्वरविमुखत्वान्मोघानि श्रममात्ररूपाण्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि येषां ते। तथा मोघमीश्वराप्रतिपादककुतर्कशास्त्रजनितं ज्ञानं येषां ते। कुत एवं। यतो विचेतसो भगवदवज्ञानजनितदुरितप्रतिबद्धविवेकविज्ञानाः। किंच ते भगवदवज्ञानवशात् राक्षसीं तामसीं अविहितहिंसाहेतुद्वेषप्रधानां आसुरीं च राजसीं शास्त्रानभ्यनुज्ञातविषयभोगहेतुरागप्रधानां च। मोहिनीं शास्त्रीयज्ञानभ्रंशहेतुं प्रकृतिं स्वभावमाश्रिता एव भवन्ति। ततश्च 'त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः। कामक्रोधस्तथा लोभः' इत्युक्तनरकद्वारभागितया नरकयातनामेव ते सततमनुभवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ भगवद्विमुखानां फलकामनायास्तत्प्रयुक्तस्य नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मानुष्ठानस्य तत्प्रयुक्तस्य शास्त्रीयज्ञानस्य च वैयर्थ्यात्पारलौकिकफलतत्साधनशून्यास्ते नाप्यैहिकं लौकिकं किंचित्फलमस्ति तेषां विवेकविज्ञानशून्यतया। विचेतसो हि ते। अतः सर्वपुरुषार्थबाह्याः शोच्या एव सर्वेषां ते वराका इत्युक्तम्। अधुना के सर्वपुरुषार्थभाजोऽशोच्याः ये भगवदेकशरणा इत्युच्यते—**महात्मान इति**। महाननेकजन्मकृतसुकृतैः संस्कृतः क्षुद्रकामाद्यनभिभूत आत्मान्तःकरणं येषां ते अतएव 'अभयं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

भवन्तीत्यभिप्रायः। किंच यतो राक्षसीं रक्षसां प्रकृतिं स्वभावं छिन्धि भिन्धि पिब खादेत्येवंरूपामासुरीमसुराणां च प्रकृतिं न देहि न जुहुधि परस्वमपहरेत्येवंरूपां मोहिनीं मोहकरीं देहात्माभिमानरूपां श्रिता आश्रिताः क्रूरकर्माणस्ते भवन्ति अतोऽपि तेषामुक्तविशेषणवत्त्वमित्यर्थः। यद्वा किंच न केवलमुक्तविशेषणवत्त्वमेव तेषामपि तु एतादृशा अपीत्याह—**राक्षसीमिति**। अथवा न केवलं वर्तमानदेह एवैतादृशाः किंतु वर्तमानदेहपातानन्तरमेतेषां तत्तदतिक्रूरयोनिप्राप्तिश्च निश्चितेत्याह—**राक्षसीमिति**। तथाच श्रुतिः 'असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः। तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये केचात्महनो जनाः' इति ॥ १२ ॥ के पुनस्त्वां भजन्त इति तत्राह—**महात्मान इति**। तुशब्दोऽवधारणार्थः। पूर्वेभ्योऽत्यन्तवैलक्षण्यद्योतनार्थं इति वा। ये पुनः श्रद्दधाना भगवद्भक्तिलक्षणे मोक्षमार्गे प्रवृत्ताः महान्प्रकृष्टोऽनेकजन्मार्जितयज्ञदानादिभिः शोधित आत्मा चित्तं येषां तेऽक्षुद्रचित्ताः।

६ श्रीधरीव्याख्या।

येषां ते। मोघमेव नानाकुतर्काश्रितं शास्त्रज्ञानं येषां ते। अतएव विचेतसो विक्षिप्तचित्ताः। सर्वत्र हेतुः। राक्षसीं तामसीं हिंसादिप्रचुराम् आसुरीं च राजसीं कामदर्पादिबहुलाम् मोहिनीं बुद्धिभ्रंशकरीं प्रकृतिं स्वभावं श्रिताः आश्रिताः सन्तो मामवजानन्तीति पूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥ के तर्हि त्वामाराधयन्तीत्यत आह—**महात्मानस्त्विति**। महात्मानः कामाद्यनभिभूतचित्ताः यतोऽभयं सत्त्व-

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

न्यमनसोऽनन्यचित्ता ज्ञात्वा मां भूतादिं भूतानामाश्रयमादिकारणं वियदादीनां प्राणिनां चादिकारणमाश्रयमव्ययम् ॥ १३ ॥ कथं सततमिति। सततं सर्वदा भगवन्तं ब्रह्मस्वरूपं मां कीर्तयन्तो यजन्तश्चेन्द्रियोपसंहारशमदमदयाऽहिंसादिलक्षणैर्धर्मैः प्रयतन्तश्च दृढव्रता दृढं स्थिरमचाञ्चल्यं व्रतं येषां

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

परस्मिन्नेव मनो येषामिति व्युत्पत्त्या व्याकरोति—**अनन्यचित्ता इति**। अज्ञाते सेवानुपपत्तेः शास्त्रोपपत्तिभ्यामादौ ज्ञात्वा ततः सेवन्त इत्याह—**ज्ञात्वेति**। अव्ययमविनाशिनम् ॥ १३ ॥ भजनप्रकारं पृच्छति—**कथमिति**। तत्प्रकारमाह—**सततमिति**। सर्वदेति श्रवणावस्था गृह्यन्ते, कीर्तनं वेदान्तश्रवणं प्रणवजपश्च, व्रतं ब्रह्मचर्यादि,

३ नीलकण्ठव्याख्या(चतुर्धरी)।

दम्भेन वा भजन्ति। न। किं तर्हि मां भूतादिं सर्वभूतकारणमव्ययं ज्ञात्वा मत्वा भजन्ति ॥ १३ ॥ भजनस्वरूपमाह—**सततमिति**। यतन्तः इन्द्रियोपसंहारशमदमादिषु प्रयतमानाः दृढान्यहिंसादीनि व्रतानि येषां ते दृढव्रताः

४ मधुसूदनीव्याख्या।

सत्त्वसंशुद्धिः' इत्यादिवक्ष्यमाणां दैवीं सात्त्विकीं प्रकृतिमाश्रिताः। अतएवान्यस्मिन्मद्व्यतिरिक्ते नास्ति मनो येषां ते। भूतादिं सर्वजगत्कारणमव्ययमविनाशिनं च मामीश्वरं ज्ञात्वा भजन्ति सेवन्ते ॥ १३ ॥ ते केन प्रकारेण भजन्तीत्युच्यते द्वाभ्याम्—**सततमित्यादिना**। सततं सर्वदा ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपसृत्य वेदान्तवाक्यविचारेण गुरूपसदनेतरकाले च प्रणवजपोपनिषदावर्तनादिभिर्मां सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यं ब्रह्मस्वरूपं कीर्तयन्तः। वेदान्तशास्त्राध्ययनरूपश्रवणव्यापारविषयीकुर्वन्त इति यावत्। तथा यतन्तश्च गुरुसंनिधावन्यत्र वा वेदान्ताविरोधितर्कानुसंधानेनाप्रामाण्यशङ्कानास्कन्दितगुरूपदिष्टमत्स्वरूपावधारणाय यतमानाः। श्रवणनिर्धारितार्थबाधशङ्कापनोदककुतर्कानुसंधानरूपमननपरायणा इति यावत्। तथा दृढव्रताः दृढानि प्रतिपक्षैश्चालयितुमशक्यानि अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहादीनि व्रतानि येषां ते। शमदमादिसाधनसंपन्ना इति यावत्। तथा चोक्तं पतञ्जलिना 'अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ते तु जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम्' इति। जात्या ब्राह्मणत्वादिकया, देशेन तीर्थादिना, कालेन चतुर्दश्यादिना, समयेन यज्ञाद्यन्यत्वेनानवच्छिन्ना अहिंसादयः सार्वभौमाः क्षिप्तमूढविक्षिप्तभूमिष्वपि भाव्यमानाः, कस्यामपि जातौ कस्मिन्नपि देशे कस्मिन्नपि काले यज्ञादिप्रयोजनेऽपि हिंसां न करिष्यामीत्येवंरूपेण किंचिदप्यपर्युदस्य सामान्येन प्रवृत्ता एते महाव्रतमित्युच्यन्त इत्यर्थः। तथा नमस्यन्तश्च मां कायवाङ्मनोभिर्नमस्कुर्वन्तश्च मां भगवन्तं वासुदेवं सकलकल्याणगुणनिधानमिष्टदेवतारूपेण गुरुरूपेण च स्थितम्। चकारात् 'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्। अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्' इति वन्दनसहचरितं श्रवणाद्यपि बोद्धव्यम्।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

अतएव दैवीं प्रकृतिं शमदमदयाश्रद्धादिलक्षणामाश्रिताः सन्तो मां परमेश्वरं भूतानामाकाशादीनामादिं कारणम्। ननु यदि दधिकारणदुग्धवत् वियदादिरूपेण परिणतत्वात् भूतादिः परमेश्वरस्तर्हि परिणामी स्यादित्याशङ्क्य शुक्तिरूप्यस्य शुक्तिरिव कारणमतः परिणामशून्योऽविनाशीत्याह—**अव्ययमिति**। ज्ञात्वाऽनन्यमनसः अन्यस्मिन्परमेश्वराद्व्यतिरिक्ते विषयादौ न विद्यते मनो येषां ते। अनन्यस्मिन्प्रत्यगभिन्ने मनो येषामिति वा ते अनन्यमनसः सन्तो मां भजन्ति सेवन्ते। पार्थेति संबोधयन् त्वं त्वतिपुण्यशीलायाः पृथाया अपत्यत्वान्महात्मत्वादिविशेषणविशिष्टोऽसीति सूचयति ॥ १३ ॥ भजन्तीत्युक्तं तत्र भजनप्रकारजिज्ञासायामाह द्वाभ्याम्—**सततमिति**। निरन्तरं सर्वदा ब्रह्मस्वरूपं मां कीर्तयन्तः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपसंगम्य तन्मुखादुपनिषच्छ्रवणानन्तरमुपनिषद्भिः हरे गोविन्द वासुदेव दामोदर माधव मुकुन्देत्यादिनामभिश्च कीर्तयन्तः यतन्तश्च शमदमदयाऽहिंसाऽस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहादिभिर्यत्नं कुर्वन्तः। अतएव दृढं स्थिरं केनापि चालयितुमशक्यं व्रतं, शमदमादिरूपं येषां ते भक्त्या परप्रेम्णा मां हृदयेशयमन्तर्यामिरूपेण प्रत्यक्चेतनरूपेण च हृद्गुहावासिनमात्मानं नित्ययुक्ताः उद्युक्ताः सन्त उपासते सेवन्ते। सततमित्यनेन कीर्तनादिव्यतिरिक्तकालव्यावृत्तिः। अत्र केचित्[1]। गुरूपसदनोत्तरकाले प्रणवजपोपनिषदावर्तनादिभिर्मां सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यं ब्रह्मस्वरूपं कीर्तयन्तः

६ श्रीधरीव्याख्या।

संशुद्धिरित्यादिना वक्ष्यमाणां दैवीं प्रकृतिं स्वभावमाश्रिताः। अतएव मद्व्यतिरेकेण नास्त्यन्यस्मिन्मनो येषां ते भूतादिं जगत्कारणमव्ययं नित्यं च मां ज्ञात्वा भजन्ति ॥ १३ ॥ तेषां भजनप्रकारमाह—**सततमिति द्वाभ्याम्**। सततं सर्वदा स्तोत्रमन्त्रादिभिः

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

स्मान इति। दैविकीं सात्त्विकीं यजन्तो बाह्यद्रव्यादियागैः। अन्ये तु मां ज्ञानयज्ञेनैवोपासते। अतः केचिदेकतया ज्ञानतः केचिद्बहुधा

१ मधुसूदनः.

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम्॥ १५॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

ते दृढव्रता नमस्यन्तश्च मां हृदयेशयमात्मानं भक्त्या नित्ययुक्ताः सन्त उपासते सेवन्ते॥ १४॥ ते केन केन प्रकारेणोपासत इत्युच्यते—ज्ञानेति। ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेव भगवद्विषयं यज्ञस्तेन ज्ञानयज्ञेन

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

नमस्यन्तो मांप्रति चेतसा प्रह्वीभवन्तो भक्त्या परेण प्रेम्णा नित्ययुक्ताः सन्तः सदा संयुक्ताः॥ १४॥ उपासनप्रकारभेदप्रतिपित्सयां पृच्छति—ते केनेति। तत्प्रकारभेदोदीरणार्थं श्लोकमवतारयति—उच्यत इति। इज्यते पूज्यते परमेश्वरोऽनेनेति प्रकृते ज्ञाने यज्ञशब्दः। ईश्वरं चेति चकारोऽवधारणे। देवतान्तरध्यानत्यागमपिशब्दसूचितं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

नमस्यन्तश्च मां हृदयेशयं प्रतिमादिरूपं वा भक्त्या। नित्ययुक्ताः नित्यमवहिताः सन्त उपासते॥ १४॥ ज्ञानयज्ञेन निर्विकल्पसमाधिना पातञ्जलाः। एकत्वेन अहमेव भगवान्वासुदेव इत्यभेदेनौपनिषदाः। पृथक्त्वेन अयमीश्वरो मम-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

अर्चनं पादसेवनमित्यपि गुरुरूपे तस्मिन्सुकरमेव। अत्र मामिति पुनर्वचनं सगुणरूपपरामर्शार्थम्। अन्यथा वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तथा भक्त्या मद्विषयेण परेण प्रेम्णा नित्ययुक्ताः सर्वदा संयुक्ताः। एतेन सर्वसाधनपौष्कल्यं प्रतिबन्धकाभावश्च दर्शितः। 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः' इति श्रुतेः। पतञ्जलिना चोक्तम् 'ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च' इति। तत ईश्वरप्रणिधानात्प्रत्यक्चेतनस्य त्वंपदलक्ष्यस्याधिगमः साक्षात्कारो भवति अन्तरायाणां विघ्नानां चाभावो भवतीति सूत्रस्यार्थः। तदेवं शमदमादिसाधनसंपन्ना वेदान्तश्रवणमननपरायणाः परमेश्वरे परमगुरौ प्रेम्णा नमस्कारादिना च विगतविघ्नाः परिपूर्णसर्वसाधनाः सन्तो मामुपासते विजातीयप्रत्ययानन्तरितेन सजातीयप्रत्ययप्रवाहेण श्रवणमननोत्तरभाविना सन्ततं चिन्तयन्ति महात्मानः। अनेन निदिध्यासनं च परमसाधनं दर्शितम्। एतादृशसाधनपौष्कल्ये सति यद्वेदान्तवाक्यजमखण्डगोचरं साक्षात्काररूपमहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानं तत्सर्वशङ्काकलङ्कास्पृष्टं सर्वसाधनफलभूतं स्वोत्पत्तिमात्रेण दीप इव तमः सकलमज्ञानं तत्कार्यं च नाशयतीति निरपेक्षमेव साक्षान्मोक्षहेतुर्नतु भूमिजयक्रमेण भ्रूमध्ये प्राणवेशनं मूर्धन्यया नाड्या प्राणोत्क्रमणमर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकगमनं तद्भोगान्तकालविलम्बं वा प्रतीक्ष्यते। अतो यत्प्राक्प्रतिज्ञातं 'इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे। ज्ञानम्' इति तदेतदुक्तं, फलं चास्याशुभान्मोक्षणं प्रागुक्तमेवेतीह पुनर्नोक्तम्। एवमत्रायं गम्भीरो भगवतोऽभिप्रायः, उत्तानार्थस्तु प्रकट एव॥१४॥ इदानीं य एवमुक्तश्रवणमननिदिध्यासनासमर्थास्तेऽपि त्रिविधा उत्तमा मध्यमा मन्दाश्चेति सर्वेऽपि स्वानुरूप्येण मामुपासत इत्याह—**ज्ञानयज्ञेनेति**।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

वेदान्तशास्त्राध्ययनरूपश्रवणव्यापारविषयीकुर्वन्त इतियावत्। तथा यतन्तश्च गुरुमुखाच्छ्रुतमत्स्वरूपावधारणाय यतमानाः श्रवणगृहीतार्थबाधकशङ्कानिवर्तकतर्कानुसंधानरूपं मननं यत्नेन संपादयन्त इतियावत्। तथा दृढानि अहिंसादिव्रतानि येषां ते दृढव्रताः। शमदमादिसाधनसंपन्ना इतियावत्। तथा नमस्यन्तश्च मां भगवन्तं वासुदेवमिष्टदेवतारूपेण गुरुरूपेण च स्थितं कायवाङ्मनोभिर्नमस्कुर्वन्तश्च। चकारात् 'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्। अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्' इति वन्दनसहचरितं श्रवणाद्यपि बोध्यम्। पादसेवनमित्यपि गुरुरूपे परमात्मनि सुकरमेव। अत्र मामिति पुनर्वचनं सगुणरूपपरामर्शार्थम्। अन्यथैकस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तया भक्त्या मद्विषयेण परप्रेम्णा नित्ययुक्ताः। एतेन सर्वसाधनपौष्कल्यं प्रतिबन्धकाभावश्च दर्शितः। तथाच श्रुतिः 'यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः' इति। तदेवं शमदमादिसाधनसंपन्नाः वेदान्तश्रवणमननपरायणाः परमेश्वरे परमगुरौ परप्रेम्णा नमस्कारादिना च विगतविघ्नाः परिपूर्णसाधनाः सन्तो मामुपासते विजातीयप्रत्ययानन्तरितेन सजातीयप्रत्ययप्रवाहेण श्रवणमननोत्तरभाविना सततं चिन्तयन्ति महात्मानोऽनेन निदिध्यासनं चरमसाधनं दर्शितमित्यादि वर्णयन्ति तदेतद्भाष्यस्य सामान्यरूपस्याविरोधेनोपादेयम्॥ १४॥ एवमुपासनाप्रकारः सर्वोपासकसाधारणो दर्शितः। तत्रासाधारणं तमाह—**ज्ञानयज्ञेन**। ज्ञानमेव परमात्मविषयं तत्पूजनरूपत्वाद्यज्ञस्तेन ज्ञानयज्ञेन यजन्तः पूज-

६ श्रीधरीव्याख्या।

कीर्तयन्तः केचिन्मामुपासते सेवन्ते दृढानि व्रतानि नियमा येषां तादृशाः सन्तो यतन्तश्चेश्वरपूजादिषु इन्द्रियोपसंहारादिषु प्रयत्नं कुर्वन्तश्च केचिद्भक्त्या नमस्यन्तः प्रणमन्तश्चान्ये नित्ययुक्ताः अनवरतमवहिताः सर्वे सेवन्ते भक्त्येति नित्ययुक्ता इति [illegible] कीर्तनादिष्वपि द्रष्टव्यम्॥ १४॥ किंच—ज्ञानेति। वासुदेवः सर्वमित्येवं सर्वात्मत्वदर्शनं ज्ञानं तदेव यज्ञस्तेन ज्ञानयज्ञेन मां यजन्तः पूज-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

कर्मयोगान्मत्परा एव सर्वे॥ १३॥ १४॥ १५॥ ननु कर्म तावत्कारककलापव्याप्तभेदोद्रेकि कथम[illegible] भगवत्पदं आपयतीति।

१ मधुसूदनः.

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।
मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

यजन्तः पूजयन्तो मामीश्वरं चान्येऽन्यामुपासनां परित्यज्योपासते तच्च ज्ञानमेकत्वेनैकमेव परं ब्रह्मेति परमार्थदर्शनेन यजन्त उपासते । केचिच्च पृथक्त्वेनादित्यचन्द्रादिभेदेन स एव भगवान् विष्णुरादित्यादिरूपेणावस्थित इत्युपासते । केचिद् बहुधावस्थितः स एव भगवान् सर्वतोमुखो विश्वरूप इति तं विश्वरूपं सर्वतोमुखं बहुधा बहुप्रकारेणोपासते ॥ १५ ॥ यदि बहुभिः प्रकारैरुपासते कथं त्वामेवोपासत इत्यत आह—अहमिति । अहं श्रौतकर्मभेदोऽहमेवाहं यज्ञः स्मार्तः । किं च स्वधान्नमहं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

दर्शयति—अन्यामिति । अन्ये च ब्रह्मनिष्ठामिति यावत् । ज्ञानयज्ञमेव विभजते—तच्चेति । उत्तमाधिकारिणामुपासनमुक्त्वा मध्यमानामधिकारिणामुपासनप्रकारमाह—केचिच्चेति । तेषामेवाहं यज्ञः स्मार्तः किंच स्वधाहं पितृभ्यो यद्दीयते तत्स्वधा । तथाहमौषधं सर्वप्राणिभिर्यदद्यते । प्रकारान्तरेणोपासनमुदीरयति—केचिदिति । बहुप्रकारेणाग्न्यादित्यादिरूपेणेति यावत् ॥ १५ ॥ भगवदेकविषयमुपासनं तर्हि न सिध्यतीति शङ्कते—यदीति । प्रकारभेदमादाय ध्यायन्तोऽपि भगवन्तमेव ध्यायन्ति तस्य सर्वात्मकत्वादित्याह—अत आहेति । क्रतुयज्ञशब्दयोरनयोरपौ-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

स्वामीति बुद्ध्या प्राकृताः । अन्ये पुनर्बहुधा बहुप्रकारं विश्वतोमुखं सर्वैर्द्वारैर्यत्किंचिद्दृष्टं तद्भगवत्स्वरूपमेव, यच्छ्रुतं तत्तन्नामैव, यद्दत्तं भुक्तं वा तत्तदर्पितमेवेत्येवं विश्वतोमुखं यथा स्यात्तथा मामुपासते ॥ १५ ॥ इदमेवोपासनं विवृणोति—**अहमिति** । क्रतुः संकल्पो देवताध्यानरूपः । यज्ञः श्रौतः स्मार्तश्च देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः । स्वधा पितृ-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

अन्ये पूर्वोक्तसाधनानुष्ठानासमर्थाः ज्ञानयज्ञेन 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि' इत्यादिश्रुत्युक्तमहंग्रहोपासनं ज्ञानं स एव परमेश्वरयजनरूपत्वाद्यज्ञस्तेन । चकार एवार्थे । अपिशब्दः साधनान्तरत्यागार्थः । केचित्साधनान्तरनिस्पृहाः सन्त उपास्योपासकाभेदचिन्तारूपेण ज्ञानयज्ञेनैकत्वेन भेदव्यावृत्त्या मामेवोपासते चिन्तयन्त्युत्तमाः । अन्ये तु केचिन्मध्यमाः पृथक्त्वेनोपास्योपासकयोर्भेदेन 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' इत्यादिश्रुत्युक्तेन प्रतीकोपासनरूपेण ज्ञानयज्ञेन मामेवोपासते । अन्येत्वहंग्रहोपासने चासमर्थाः केचिन्मन्दाः कांचिदन्यां देवतां चोपासीनाः कानिचित्कर्माणि चाकुर्वाणा बहुधा तैस्तैर्बहुभिः प्रकारैर्विश्वरूपं सर्वात्मानं मामेवोपासते तेन तेन ज्ञानयज्ञेनेति उत्तरोत्तराणां क्रमेण पूर्वपूर्वभूमिलाभः ॥ १५ ॥ यदि बहुधोपासते तर्हि कथं त्वामेवेत्याशङ्क्यात्मनो विश्वरूपत्वं प्रपञ्चयति चतुर्भिः—**अहं क्रतुरित्यादिना** । सर्वस्वरूपोऽहमिति वक्तव्ये तत्तदेकदेशकथनमवयुत्यानुवादेन वैश्वानरे द्वादशकपालेऽष्टाकपालत्वादिकथनवत् । क्रतुः श्रौतोऽग्निष्टोमादिः, यज्ञः स्मार्तो वैश्वदेवादिर्महायज्ञत्वेन श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धः, स्वधान्नं पितृभ्यो दीयमानं, औषधं ओषधिप्रभवमन्नं सर्वैः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

यन्तः मां परमात्मानमन्ये उत्तमाः । चकार उक्तानामनुक्तानां च साधारणानामुपासनाप्रकाराणां समुच्चयार्थः । अपिशब्द इन्द्रादिदेवतोपासनापरित्यागार्थः । तथाचान्यामुपासनां परित्यज्य मामुपासत इत्यर्थः । तच्च ज्ञानमेकमेव परं ब्रह्मेति परमार्थदर्शनं तेन यजन्ते । यत्तु अन्ये पूर्वोक्तसाधनानुष्ठानासमर्था ज्ञानयज्ञेन 'त्वं वाहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमसि' इत्यादिश्रुत्युक्तमहंग्रहोपासनं ज्ञानमिति तच्चिन्त्यम् । मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये संभवत्यमुख्यग्रहणस्यान्याय्यत्वात् । एतेन ज्ञानयज्ञेन निर्विकल्पसमाधिना पातञ्जला इति प्रत्युक्तम् । केचिच्च पृथक्त्वेन स एव भगवान्विष्णुरादित्यचन्द्रादिरूपेण पृथक्पृथगवस्थित इत्युपासते मध्यमाः । केचिच्च स एव भगवान् बहुधा व्यवस्थितो विश्वतोमुखो विश्वरूपस्तं बहुधा बहुप्रकारेण उपासते मन्दाः ॥ १५ ॥ ननु बहुभिः प्रकारैः यदि उपासते तर्हि कथं तेषां त्वदेकविषयमुपासनं सिध्यतीत्याशङ्क्य तत्तत्प्रकारभेदेन ध्यायन्तोऽपि मामेव ध्यायन्ति सर्वात्मकत्वान्ममेत्याशयेनाह—**अहमित्यादिना** । अहं क्रतुः श्रौतः कर्मभेदोऽहमेव । ननु क्रतुः संकल्पो देवताध्यानरूप इति भाष्यकृद्भिः कुतो न व्याख्यातमितिचेत्, यज्ञादिसमभिव्याहारादिति गृहाण । यज्ञः स्मार्तकर्मभेदो वैश्वदेवादिः सोऽप्यहमेव । पितृभ्यो

६ श्रीधरीव्याख्या ।

यन्तोऽन्येऽप्युपासते, तत्रापि केचिदेकत्वेन एकमेव परं ब्रह्मेति परमार्थदर्शनरूपाभेदभावनया, केचित्पृथक्त्वेन दासोऽहमिति पृथग्भावनया, केचित्तु विश्वतोमुखं सर्वात्मकं मां बहुधा ब्रह्मरुद्रादिरूपेणोपासते ॥ १५ ॥ सर्वात्मतां प्रपञ्चयति—**अहमिति** चतुर्भिः । क्रतुः

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

उच्यते—अहं क्रतुरिति । एकस्यैव निर्भागस्य ब्रह्मतत्त्वस्य परिकल्पितसाधनाधीनं कर्म पुनरेकत्वं निर्वर्तयति क्रियायाः सर्वकारकात्मता-

१ मधुसूदनः. २ नीलकण्ठः. ३ नीलकण्ठः.

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥
गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

पितृभ्यो यद्दीयते तत् स्वधा । तथाहमौषधं सर्वप्राणिभिर्यदद्यते तदौषधशब्दवाच्यं व्रीहियवादिसाधनम् । अथवा स्वधेति सर्वप्राणिसाधारणमन्नम् । औषधमिति व्याध्युपशमार्थं भेषजं । मन्त्रोऽहं यत् पितृभ्यो देवताभ्यश्च हविर्दीयतेऽहमेवाज्यं हविश्चाहमग्निर्यस्मिन् हूयते सोऽप्यग्निरहमेवाहं हुतं हवनकर्म च ॥ १६ ॥ किंच पितेति । पिता जनयिताहमस्य जगतो माता जनयित्री धाता कर्मफलस्य प्राणिभ्यो विधाता पितामहः पितुः पिता वेद्यं वेदितव्यं पवित्रं पावनमोङ्कारश्च ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥ किंच गतिरिति । गतिः कर्मफलं भर्ता पोष्टा प्रभुः स्वामी साक्षी प्राणिनां कृताकृतस्य निवासो य-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

नरुक्तयं दर्शयन् व्याचष्टे—श्रौत इति । क्रियाकारकफलज्ञानं भगवदतिरिक्तं नास्तीति समुदायार्थः ॥ १६ ॥ इतश्च भगवतः सर्वात्मकत्वमनुमन्तव्यमित्याह—किंचेति । पवित्रं पूयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या परिशुद्धिकारणं पुण्यं कर्मेत्याह—पावनमिति । वेदितव्ये ब्रह्मणि वेदनसाधनमोङ्कारस्तत्र प्रमाणमृगादि च । चकारादथर्वाङ्गिरसो गृह्यन्ते ॥ १७ ॥ भगवतः सर्वात्मकत्वे हेत्वन्तरमाह—किंचेति । गम्यत इति प्रकृतिविलयपर्यन्तं कर्मफलं गतिरित्याह—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

णामन्नम् । औषधं मनुष्याणामन्नम् । मन्त्रो येन दीयते सः । आज्यं हविः । अग्निः । हुतं प्रक्षेपक्रिया । इदं सर्वं यस्मादहमेवातस्तेषां विश्वतोमुखमुपासनं युक्ततरमित्यर्थः ॥ १६ ॥ धाता कर्मफलानां विकर्ता । वेद्यं वेदितव्यं ब्रह्म । पवित्रं पावनं तपआदिकम् ॥१७॥ गतिर्मुक्तप्राप्यं स्थानम् । भर्ता कर्मफलदानेन पोषकः । प्रभुः अन्तर्यामी । साक्षी

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

प्राणिभिर्भुज्यमानं भेषजं वा । मन्त्रो याज्यापुरोनुवाक्यादिर्येनोद्दिश्य हविर्दीयते देवेभ्यः । आज्यं घृतम् । सर्वहविरुपलक्षणमिदम् । अग्निराहवनीयादि हविः प्रक्षेपाधिकरणम् । हुतं हवनं हविःप्रक्षेपः । एतत्सर्वमहं परमेश्वर एव । एतदेकैकज्ञानमपि भगवदुपासनमिति कथयितुं प्रत्येकमहंशब्दः । क्रियाकारकफलजातं किमपि भगवदतिरिक्तं नास्तीति समुदायार्थः ॥ १६ ॥ **पिताहमस्येति** । किंच अस्य जगतः सर्वस्य प्राणिजातस्य पिता जनयिता माता जनयित्री धाता पोषयिता तत्तत्कर्मफलविधाता वा पितामहः पितुः पिता वेद्यं वेदितव्यं वस्तु पूयतेऽनेनेति पवित्रं पावनं शुद्धिहेतुर्गङ्गास्नानगायत्रीजपादि । वेदितव्ये ब्रह्मणि वेदनसाधनमोङ्कारः । नियताक्षरपादा ऋक् । गीतिविशिष्टा सैव साम । सामपदं तु गीतिमात्रस्यैवाभिधायकमित्यन्यत् । गीतिरहितमनियताक्षरं यजुः । एतत्त्रिविधं मन्त्रजातं कर्मोपयोगि । चकारादथर्वाङ्गिरसोपि गृह्यन्ते । एवकारोऽहमेवेत्यवधारणार्थः ॥ १७ ॥ **गतिरिति** । किंच गम्यत इति गतिः कर्मफलं 'ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

येद्दीयतेऽन्नं तत्स्वधाशब्देन ग्राह्यम् । सर्वप्राणिभिर्यदद्यतेऽन्नं तदौषधम् । यद्वा स्वधाशब्देन साधारणमन्नं गृह्यते । औषधशब्देन व्याधिनिवर्तकमौषधम् । येन पितृभ्यो देवेभ्यश्च हविर्दीयते स मन्त्रः आज्यं हविः यस्मिन्हूयते सोऽग्निः हुतं हवनकर्मक्रियाकारकफलजातं मद्व्यतिरिक्तं नास्तीति समुदायार्थः ॥ १६ ॥ किंचास्य प्रत्यक्षादिसन्निधापितस्य जगतः स्थावरजंगमात्मकस्याहं पितोत्पादयिता माता जनयित्री धाता कर्मफलस्य प्राणिभ्यो विधाता पितुःपिता पितामहः वेद्यं वेदितव्यं ब्रह्मादि तद्वेदनसाधनमपि अहमेवेत्याह—पवित्रमित्यादि । पूयतेऽनेनेति पवित्रं पावनं यज्ञदानादि । ॐकारः प्रणवः । ऋक् ऋग्वेदः एवमग्रेपि । चकारादथर्वाङ्गिरसो गृह्यन्ते ॥ १७ ॥ किंच गतिः कर्मणः साक्षात्परंपरया च फलं स्वर्गादि । भर्ता कर्मफलप्रदानेन पोषणकर्ता । प्रभुः सर्वस्य ·

६ श्रीधरीव्याख्या ।

श्रौतोऽग्निष्टोमादिः, यज्ञस्तु स्मार्तः पञ्चयज्ञादिः, स्वधा पित्रर्थे श्राद्धादिः, औषधमोषधिप्रभवमन्नं भेषजं वा, मन्त्रो याज्यापुरोनुवाक्यादिः, आज्यं होमादिसाधनम्, अग्निराहवनीयादिः, हुतं होमः, एतत्सर्वमहमेव ॥ १६ ॥ किंच—पितेति । धाता कर्मफलविधाता, वेद्यं ज्ञेयं वस्तु, पवित्रं शोधकं प्रायश्चित्तात्मकं वा, ओंकारः प्रणवः, ऋग्वेदादयो वेदाश्च अहमेव, स्पष्टमन्यत् ॥ १७ ॥ किंच—गति-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

शात्कारेणावस्थाने भगवत्पदप्राप्तिं प्रत्यविदूरत्वात् । उक्तंच 'सेयं क्रियात्मिका शक्तिः शिवस्य पशुवर्तिनी । बन्धयित्री स्वमार्गस्था ज्ञाता सिद्ध्युपपादिका ॥' इति । मयाप्युक्तं 'उपक्रमे यैव बुद्धिर्भावाभावानुयायिनी । उपसंहृतिकाले सा भा[illegible]भावानुयायिनी ॥' इति तत्रतत्र

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

स्मिन् प्राणिनो निवसन्ति शरणमार्तानां प्रपन्नानामार्तिहरः सुहृत् प्रत्युपकारानपेक्ष उपकारी प्रभव उत्पत्तिर्जगतः प्रलयः प्रलीयते यस्मिन्निति प्रलयस्तथा स्थानं तिष्ठत्यस्मिन्निति निधानं निक्षेपः कालान्तरोपभोग्यं बीजं प्ररोहकारणं प्ररोहधर्मिणामव्ययं यावत् संसारभावित्वादव्ययं नह्यबीजं किंचित्प्ररोहति । नित्यं च प्ररोहदर्शनाद्बीजसंततिर्न व्येतीत्येव गम्यते ॥ १८ ॥ किंच—तपामीति । तपाम्यहमादित्यो भूत्वा कैश्चिद्रश्मिभिस्तपाम्यहं वर्षं कैश्चिद्रश्मिभिरुत्सृजाम्युत्सृज्य पुनर्निगृह्णामि कैश्चि-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

कर्मेति । पोष्टा कर्मफलस्यैव प्रदाता कार्यकरणप्रपञ्चस्याधिष्ठानमित्याह—**निवास इति** । शीर्यते दुःखमस्मिन्निति व्युत्पत्तिमाश्रित्याह—**शरणमिति** । प्रभवत्यस्माज्जगदिति व्युत्पत्तिमादायोक्तम्—**उत्पत्तिरिति** । कारणस्य कथमव्ययत्वमित्याशङ्क्याह—**यावदिति** । कारणमन्तरेणापि कार्यं कदाचिदुदेष्यति किं कारणेनेत्याशङ्क्याह—**नहीति** । मा भूत्तर्हि संसारदशायामेव कार्योत्पत्तिरित्याशङ्क्याह—**नित्यं चेति** । कारणव्यक्तेर्नाशमङ्गीकृत्य तदन्यतमव्यक्तिशून्यत्वं पूर्वकालस्य नास्तीति सिद्धवत्कृत्य विशिनष्टि—**बीजेति** ॥ १८ ॥ इतश्च सर्वात्मत्वे भगवतो न विवदितव्यमित्याह—**किंचेति** । 'आदित्याज्जायते वृष्टिः' इति स्मृतिमवष्टभ्य व्याचष्टे—**कैश्चिदिति** ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

कृताकृतावेक्षकः । निवसन्त्यस्मिन्निति निवास आश्रयो यजमानादिः । शरणं रक्षकः । सुहृदुपकारमनपेक्ष्योपकर्ता । प्रभव उत्पत्तिस्थानम् । प्रलयो लयस्थानम् । स्थानं स्थितिस्थानम् । निधानं कर्मफलसमर्पणस्थानम् । कालान्तरे फलप्रसवार्थं बीजं प्ररोहकारणं प्ररोहधर्मिणाम् । अव्ययं यावत्संसारभावित्वात् ॥ १८ ॥ अहं तपामि आदित्यो भूत्वा । अहं वर्षं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः' इत्येवं मन्वाद्युक्तम् । भर्ता पोष्टा सुखसाधनस्यैव दाता । प्रभुः स्वामी मदीयोयमिति स्वीकर्ता । साक्षी सर्वप्राणिनां शुभाशुभद्रष्टा । निवसन्त्यस्मिन्निति निवासो भोगस्थानम् । शीर्यते दुःखमस्मिन्निति शरणम् । प्रपन्नानामार्तिहृत्सुहृत् । प्रत्युपकारानपेक्षःसन्नुपकारी । प्रभव उत्पत्तिः प्रलयो विनाशः स्थानं स्थितिः । यद्वा प्रकर्षेण भवन्त्यनेनेति प्रभवः स्रष्टा । प्रकर्षेण लीयन्तेनेनेति प्रलयः संहर्ता । तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानमाधारः । निधीयते निक्षिप्यते तत्कालभोगायोग्यतया कालन्तरोपभोग्यं वस्त्वस्मिन्नति निधानं सूक्ष्मरूपसर्ववस्त्वधिकरणं प्रलयस्थानमिति यावत् । शङ्खपद्मादिनिधिर्वा बीजमुत्पत्तिकारणमव्ययमविनाशि । नतु व्रीह्यादिवद्विनश्वरं तेनानाद्यनन्तं यत्कारणं तदप्यहमेवेति पूर्वेणैव संबन्धः ॥ १८ ॥ **तपाम्यहमिति** । किंच तपाम्यहमादित्यः सन् ततश्च तापवशादहं वर्षं पूर्ववृष्टिरूपं रसं पृथिव्या

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

नियन्ता स्वामीतियावत् । साक्षी प्राणिनां शुभाशुभयोः पक्षपातविनिर्मुक्तमनुद्रष्टा । निवसन्ति प्राणिनोऽस्मिन्निवासः प्राणिवासस्थानमित्यर्थः । निवसन्ति भोगाय प्राणिनोऽस्मिन्निति निवासो भोगस्थानमिति वा । शीर्यते दुःखमस्मिन्निति शरणमार्तानां प्रपन्नानां पीडाहरः । सुहृत्प्रत्युपकारनिरपेक्षः सन्नुपकारकर्ता । प्रभवनमिति प्रभव उत्पत्तिः । प्रलीयते विश्वमस्मिन्निति प्रलयः । यद्वा प्रकर्षेण भवत्यनेनेति प्रभवः स्रष्टा । प्रलीयतेऽनेनेति प्रलयः संहर्ता । भाष्यस्योपलक्षणार्थत्वादविरोधः । तिष्ठत्यस्मिन्स्थितिकाले विश्वमिति स्थानम् । निधीयते निक्षिप्यते कालान्तरोपभोग्यं प्राणिनां कर्मफलमस्मिन्निति निधानं शङ्खपद्मादिनिधिर्वा । भाष्यं तूपलक्षणार्थमित्युक्तमेव । बीजं प्ररोहधर्मिणां वस्तूनां प्ररोहकारणम् । अव्ययं यावत्संसारभावित्वात् । नह्यबीजं किंचित्प्ररोहति । प्ररोहदर्शनाद्बीजसंततेर्नित्यत्वमितिगम्यते । अव्ययमविनाशि नतु व्रीह्यादिबीजवद्विनश्वरमिति वा । आचार्यैस्तु बीजशब्देन भगवतः सार्वात्म्यप्रतिपादकप्रकरणे पठितेन बीजमात्रं गृह्यत इत्यभिप्रायेणाव्ययपदस्य तत्रोपपत्तिर्दर्शिता । बीजशब्देन जगद्बीजस्य ब्रह्मण उपादाने तु अव्ययपदस्योपपन्नत्वेन सुगमत्वात् । ब्रह्मणः परमकारणतया उक्तत्वान्नायं पक्ष उपेक्षित इति ध्येयम् । गत्यादिकं सर्वमहमेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ किंचाहमादित्यो भूत्वा कैश्चित्किरणैः ग्रीष्मर्तौ तपामि । कैश्चित्किरणैरहं वर्षं पूर्वं मयैव त्यक्तं अष्ट-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

रिति । गम्यत इति गतिः फलम्, भर्ता पोषणकर्ता, प्रभुः नियन्ता, साक्षी शुभाशुभद्रष्टा, निवासः भोगस्थानम्, शरणं रक्षकः, सुहृद्धितकर्ता, प्रकर्षेण भवत्यनेनेति प्रभवः स्रष्टा, प्रलीयतेऽनेनेति प्रलयः संहर्ता, तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानमाधारः, निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं लयस्थानम्, बीजं कारणम्, तथाप्यव्ययमविनाशि नतु व्रीह्यादिबीजवन्नश्वरमित्यर्थः ॥ १८ ॥ किंच—तपामीति । आदि-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

वितत्य विचारितचरमेतदितीह नोपरम्यते ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ तपाम्यहमित्यादि अद्वैतकथाप्रसङ्गेनोक्तम् ॥ १९ ॥ नन्वेवं यदि बाह्यान्

१ श्रीधरः. २ मधुसूदनः.

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान्॥ २०॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

द्रश्मिभिरष्टभिर्मासैः पुनरुत्सृजामि प्रावृष्यमृतं चैव देवानां मृत्युश्च मर्त्यानां सद् यस्य यत् संबन्धितया विद्यमानं तद्विपरीतमसच्चैवाहमर्जुन न पुनरत्यन्तमेवासद्भगवान् स्वयं कार्यकारणे वा सदसती ये पूर्वोक्तैर्विवृतिप्रकारैरेकत्वपृथक्त्वादिविज्ञानैर्यज्ञैर्मां पूजयन्त उपासते ज्ञानविदस्ते यथाविज्ञानं मामेव प्राप्नुवन्ति॥ १९॥ ये पुनरज्ञाः कामकामास्त्रैविद्या ऋग्यजुःसामविदो मां वस्वादिवेदरूपिणं

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

वर्षोत्सर्गनिग्रहावेकस्यैकस्मिन्काले विरुद्धावित्याशङ्क्याह—अष्टभिरिति। ऋतुभेदेन वर्षस्य निग्रहोत्सर्गावेककर्तृकावविरुद्धावित्यर्थः। यस्य कारणस्य संबन्धत्वेन यत् कार्यमभिपद्यते तदिह सदित्युच्यते कारणसंबन्धेनानभिव्यक्तं कारणमेवानभिव्यक्तनामरूपमसदिति व्यवह्रियते तदेतदाह—सदिति। शून्यवादं व्युदस्यति—न पुनरिति। भगवतोऽत्यन्तासत्त्वे कार्यकारणकल्पना निरधिष्ठाना न तिष्ठेदित्यर्थः। तर्हि यथाश्रुतं कार्यस्य सत्त्वं कारणस्य चासत्त्वमास्थेयमित्याशङ्क्य वाशब्देन निषेधति—कार्येति। तर्हि कार्यस्यात्यन्तिकं सत्त्वं वाचारम्भणश्रुतेर्नापीतरस्यात्यन्तिकमसत्त्वं 'कुतस्तु खलु' इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः। उक्तैर्ज्ञानयज्ञैर्भगवदभिध्यानाभिनिविष्टबुद्धीनां किं फलमित्याशङ्क्य सद्यो वा क्रमेण वा मुक्तिरित्याह—य इति॥ १९॥ भगवद्भक्तानामपि निष्कामानामेव मुक्तिरिति दर्शयितुं सकामानां पुंसां संसारमवतारयति—ये पुनरिति तिस्रो विद्या अधीयन्ते विदन्तीति वा ते त्रैविद्या वेदविदस्तदाह—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

वृष्टिस्तां निगृह्णामि अष्टसु मासेषु कैश्चिद्रश्मिभिः। उत्सृजामि च चतुर्षुमासेषु कैश्चिदिति। अमृतं जीवनं मृत्युर्मरणम्। अमृतं देवान्नं वा। सत् साधु, असत् असाधु। एतत्सर्वमहमेव। अतस्तेषां विश्वतोमुखं मम भजनं कुर्वतां सर्वरूपेणाहमनुग्रहं करोमीति भावः॥ १९॥ ये पुनरुक्तेषु प्रकारेष्वन्यतमेनापि मां न भजन्ते ते केवलकर्मठाः कां गतिं प्राप्नुवन्तीति शृणु—त्रैविद्या इति। तिस्रः ऋग्यजुःसामरूपाः विद्या येषां ते त्रिविद्याः त एव त्रैविद्याः सोमपाः

४ मधुसूदनीव्याख्या।

निगृह्णाम्याकर्षामि। कैश्चिद्रश्मिभिरष्टसु मासेषु पुनस्तमेव निगृहीतं रसं चतुर्षु मासेषु कैश्चिद्रश्मिभिरुत्सृजामि च वृष्टिरूपेण प्रक्षिपामि च भूमौ। अमृतं च देवानां सर्वप्राणिनां जीवनं वा। एवकारस्याहमित्यनेन संबन्धः। मृत्युश्च मर्त्यानां सर्वप्राणिनां विनाशो वा। सत् यत्संबन्धितया यद्विद्यते तत्तत्र सत्। असच्च यत्संबन्धितया यन्न विद्यते तत्तत्रासत्। एतत्सर्वमहमेव हे अर्जुन, तस्मात्सर्वात्मानं मां विदित्वा स्वस्वाधिकारानुसारेण बहुभिः प्रकारैर्मामेवोपासत इत्युपपन्नम्॥ १९॥ एवमेकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा चेति त्रिविधा अपि निष्कामाः सन्तो भगवन्तमुपासीनाः सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण क्रमेण मुच्यन्ते। ये तु सकामाः सन्तो न केनापि प्रकारेण भगवन्तमुपासते किंतु स्वस्वकामसाधनानि काम्यान्येव कर्माण्यनु-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

मासेषु निगृह्णामि। कैश्चित्किरणैरहं वर्षं पुनर्वर्षासूत्सृजामि। अमृतं चैव देवानामहमेव मर्त्यानां मृत्युश्चाहमेव। सदसच्चाहमेव यस्य कारणस्य संबन्धितया यत्कार्यं नामरूपाभ्यां व्यज्यते तदत्र सच्छब्देनोपादीयते। कारणासंबन्धेन नामरूपाभ्यामनभिव्यक्तं कारणात्मना स्थितमसदित्युच्यते। ननु सदसच्छब्दयोर्मुख्योऽर्थः कुतो नाङ्गीक्रियते इतिचेत् 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं' 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः'। विमतं मिथ्यादृश्यत्वात् परिच्छिन्नत्वात् जडत्वात् शुक्तिरूप्यवत्। 'तरति शोकमात्मवित्' इति श्रुत्युक्तबन्धोपलक्षितसंसारनिवृत्तेः प्रपञ्चमिथ्यात्वं विनानुपपत्तिरिति श्रुतिसूत्रानुमानार्थापत्तिभ्यः कार्यजातस्यासत्त्वावधारणात् सर्वाधिष्ठानस्य शून्यत्वायोगाच्चेति गृहाण। एवंभूतः सन्नपि वस्तुतः सर्वोपाधिविनिर्मुक्तः स्वच्छ एवास्मीति ध्वनयन् संबोधयति—हे अर्जुनेति॥ १९॥ 'एवं ये सततं कीर्तयन्तः यतन्तश्च दृढव्रताः। नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते। ज्ञानयज्ञेन एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा चोपासते' इति पूर्वोक्तैर्वृत्तिप्रकारैः मां पूजयन्तस्ते साक्षात्परंपरया च मामेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थादुक्तम्

६ श्रीधरीव्याख्या।

त्यात्मना स्थितत्वान्निदाघसमये तपामि जगतस्तापं करोमि वृष्टिसमये च वर्षमुत्सृजामि विमुञ्चामि कदाचित्तु वर्षं [illegible] निगृह्णामि आकर्षामि अमृतं जीवनं मृत्युश्च नाशः सत्स्थूलं दृश्यम् असच्च सूक्ष्ममदृश्यम् एतत्सर्वमहमेवेति मत्वा मामेव बहुधा [illegible] उपासत इति पूर्वेणैवान्वयः॥ १९॥ तदेवम् 'अवजानन्ति मां मूढा' इत्यादिश्लोकद्वयेन क्षिप्रफलाशया देवतान्तरं भजन्तो मां [illegible] नाद्रियन्त इत्यभक्ता दर्शिताः। 'महात्मानस्तु मां पार्थ' इत्यादिना च भक्ता उक्तास्तत्रैकत्वेन पृथक्त्वेन वा परमेश्वरं श्रीवासुदेवं [illegible] ये न भजन्ति तेषां जन्म-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

गादिनापि ब्रह्मप्राप्तिस्तर्ह्यग्निष्टोमादिष्वपि किमन्यो याज्यः अभ्युपगमे भेदवादः। वासुदेव एवेति चे[illegible] कथं नापवर्गस्तैस्तदर्थमुच्यते—त्रैविद्या

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

सोमपाः सोमं पिबन्तीति सोमपास्तेनैव सोमपानेन ते पूतपापाः शुद्धकिल्बिषा यज्ञैरग्निष्टोमादिभिरिष्ट्वा पूजयित्वा स्वर्गतिं स्वर्गगमनं स्वर्गतिस्तां प्रार्थयन्ते । ते च पुण्यं पुण्यफलमासाद्य संप्राप्य सुरेन्द्रलोकं शतक्रतोः स्थानमश्नन्ति भुञ्जते दिव्यान्दिवि भवान् प्राकृतान्देवभोगान्देवानां भोगास्तान् ॥ २० ॥ ते तमिति । ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं विस्तीर्णं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकमिमं विशन्त्याविशन्ति । एवं हि यथोक्तेन प्रकारेण त्रैधर्म्यं केवलं वैदिकं कर्मानुप्रपन्ना गतागतं गतं चागतं च

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

ऋगिति । वस्वादीत्यादिशब्देन सवनद्वयेशानादित्या रुद्राश्च गृह्यन्ते । शुद्धकिल्बिषाः निरस्तपापा इति यावत् ॥ २० ॥ तर्हि स्वर्गप्राप्तिरपि भगवत्प्राप्तितुल्येत्याशङ्क्याह—**ते तमिति** । पुण्ये स्वर्गप्राप्तिहेताविति यावत् । प्रसिद्धार्थो हिशब्दः । त्रयाणां हौत्रादीनां वेदत्रयविहितानां धर्माणां समाहारस्त्रिधर्मं तदेव त्रैधर्म्यं तदनुप्रपन्नाः । तदनुगता इति

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

सोमपायिनो याज्ञिकाः यज्ञैर्मामिष्ट्वा स्वर्गतिं फलं प्रार्थयन्ते । दिव्यानप्राकृतान्संकल्पमात्रोपनतान्दुःखासंभिन्नान् ॥२०॥ त्रयी वेदत्रयी तस्मादुक्तं धर्मं त्रयीधर्मं काम्ययज्ञं कामकामाः विषयकामुकाः गतागतं यातायातं सातत्येन लभन्ते । तथाच श्रुतिः 'प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तिष्ठन्ति ते सत्त्वशोधकाभावेन ज्ञानसाधनमनधिरूढाः पुनःपुनर्जन्ममरणप्रबन्धेन सर्वदा संसारदुःखमेवानुभवन्तीत्याह द्वाभ्यां—**त्रैविद्या इत्यादिना** । ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदलक्षणा हौत्राध्वर्यवौद्गात्रप्रतिपत्तिहेतवस्तिस्रो विद्या येषां ते त्रिविद्या एव स्वार्थिकतद्धितेन त्रैविद्यास्तिस्रो विद्या वदन्तीति वा वेदत्रयविदो याज्ञिकाः यज्ञैरग्निष्टोमादिभिः क्रमेण सवनत्रये वसुरुद्रादित्यरूपिणं मामीश्वरमिष्ट्वा तद्रूपेण मामजानन्तोऽपि वस्तुवृत्तेन पूजयित्वा अभिषुत्य हुत्वा च सोमं पिबन्तीति सोमपाः सन्तस्तेनैव सोमपानेन पूतपापा निरस्तस्वभोगप्रतिबन्धकपापाः सकामतया स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते नतु सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्त्यादि । ते दिवि स्वर्गे लोके पुण्यं पुण्यफलं सर्वोत्कृष्टं सुरेन्द्रलोकं शतक्रतोः स्थानमासाद्य दिव्यान्मनुष्यैरलभ्यान् देवभोगान्देवदेहोपभोग्यान्कामानश्नन्ति भुञ्जते ॥ २० ॥ ततः किमनिष्टमिति तदाह—**ते तमिति** । ते सकामास्तं काम्येन पुण्येन प्राप्तं विशालं विस्तीर्णं स्वर्गलोकं भुक्त्वा, तद्भोगजनके पुण्ये क्षीणे सति तद्देहनाशात्पुनर्देहग्रहणाय मर्त्यलोकं विशन्ति । पुनर्गर्भवासादियातना अनुभवन्तीत्यर्थः । पुनःपुनरेवमुक्तप्रकारेण । हि प्रसिद्ध्यर्थः । त्रैधर्म्यं हौत्राध्वर्यवौद्गात्रधर्मत्रयार्हं ज्योतिष्टोमादिकं काम्यं कर्म । त्रयीधर्ममिति पाठेऽपि त्रय्या वेदत्रयेण प्रतिपादितं धर्ममिति स एवार्थः । अनुप्रपन्नाः अनादौ

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

इदानीमज्ञानां भगवद्भक्तिवर्जितानां केवलकर्मजडानां स्वर्गप्राप्त्यापि संसारानिवृत्तिरित्याह—**त्रैविद्या इत्यादिना** । ऋग्यजुःसामवेदप्रतिपादितकर्ममात्रज्ञाः याज्ञिकाः सोमं पिबन्तीति सोमपास्तेनैव सोमपानेन पूतानि पापानि स्वर्गप्रतिबन्धकानि येषां ते शुद्धकिल्बिषाः धूतपापा इतियावत् । यज्ञैरग्निष्टोमादिभिर्मामिन्द्रवस्वादिरूपिणमजानन्तोऽपि वस्तुवृत्त्या तद्रूपिणं मामिष्ट्वा पूजयित्वा ये स्वर्गतिं स्वर्गगमनं गम्यत इति गतिः फलं स्वरेव गतिरिति वा तां प्रार्थयन्ते ते च पुण्यं पुण्यफलं सुरेन्द्रस्य देवराजस्य पुरंदरस्य लोकं स्वर्गलोकं आसाद्य संप्राप्य दिवि स्वर्गे दिव्यान् दिविभवान् देवभोगान् देवैर्भोक्तुं योग्यान् भोगानश्नन्ति भुञ्जते ॥ २० ॥ एतादृशस्याप्यतिकष्टेनासादितस्यापि स्वर्गलोकस्य सान्तत्वादनिष्टतां बोधयति—**ते इति** । ते त्रैविद्याः तं स्वर्गलोकं विशालं विस्तीर्णं भुक्त्वा पुण्ये यज्ञादिरूपे भोगप्रदे भोगं दत्त्वा क्षीणे सति मर्त्यलोकं विशन्त्याविशन्ति । गर्भवासादिदुःखमनुभवन्तीत्यर्थः । एवं यथोक्तेन प्रकारेण हि प्रसिद्धं त्रयाणां धर्माणां हौत्राध्वर्यवौद्गात्राणां ऋग्यजुःसामाख्यवेदत्रयबोधितानां समाहारस्त्रिधर्मं तदेव

६ श्रीधरीव्याख्या ।

दुःखप्रवाहो दुर्वार इत्याह—**त्रैविद्या मामिति द्वाभ्याम्** । ऋग्यजुःसामलक्षणास्तिस्रो विद्या येषां ते त्रिविद्याः त्रिविद्या एव त्रैविद्याः स्वार्थे तद्धितः । तिस्रो विद्या अधीयन्ते जानन्तीति वा त्रैविद्याः । वेदत्रयोक्तकर्मतत्परा इत्यर्थः । वेदत्रयविहितैर्यज्ञैर्मामिष्ट्वा ममैव रूपं देवतान्तरमित्यजानन्तोऽपि वस्तुत इन्द्रादिरूपेण मामेवेष्ट्वा संपूज्य यज्ञशेषं सोमं पिबन्तीति सोमपाः तेनैव पूतपापाः शोधितकल्मषाः सन्तः स्वर्गतिं स्वर्गं प्रति गतिं ये प्रार्थयन्ते ते पुण्यफलरूपं सुरेन्द्रस्य लोकं स्वर्गमासाद्य प्राप्य दिवि स्वर्गे दिव्यानुत्तमान्देवानां भोगानश्नन्ति भुञ्जते ॥ २० ॥ ततश्च—**ते तं भुक्त्वेति** । ते स्वर्गकामास्तं प्रार्थितं विपुलं स्वर्गलोकं तत्सुखं भुक्त्वा भोगप्रापके पुण्ये

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

इति ॥ २० ॥ ते तं भुक्त्वेति । यद्यपि ते मामेव यजन्ते तथापि स्वर्गमात्रप्रार्थनयामितकर्मनिजसत्त्वदुर्बलतया स्वर्गादिमात्रेणैव फलेना-

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

गतागतं गमनागमनं कामकामाः कामान्कामयन्त इति कामकामा लभन्ते गतागतमेव नतु स्वातन्त्र्यं क्वचिल्लभन्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥ ये पुनर्निष्कामाः सम्यग्दर्शिनः अनन्या अपृथग्भूताः परं देवं नारायणमात्मत्वेन गताः सन्तश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः संन्यासिनः पर्युपासते तेषां परमार्थदर्शिनां नित्याभियुक्तानां सतताभियोगिनां योगक्षेमं योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमस्तद्रक्षणं तदुभयं वहामि प्रापयाम्यहम्।

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

यावत्। कामकामानां गमनागमनद्वारा कामितफलासिद्धेर्दिष्टमेव चेष्टितमित्याशङ्क्याह—गतेति ॥ २१ ॥ फलमनभिसंधाय त्वामेवाराधयतां सम्यग्दर्शननिष्ठानामत्यन्तनिष्कामानां कथं योगक्षेमौ स्यातामित्याशङ्क्याह—ये पुनरिति। तेषां योगक्षेमं वहामीत्युत्तरत्र संबन्धः। येभ्योऽन्यो न विद्यत इति व्युत्पत्तिमाश्रित्याह—अपृथगिति। कार्यस्येव कारणे कर्मतादात्म्यं व्यावर्तयति—परमिति। अहमेव वासुदेवः सर्वात्मा न मत्तोऽन्यत्किंचिदस्तीति ज्ञात्वा तमेव प्रत्यक्षं सदा ध्यायन्त इत्याह—चिन्तयन्त इति। प्राकृतान्व्यावर्त्य मुख्यानधिकारिणो निर्दिशति—संन्यासिन इति। पर्युपासते परितः सर्वतोऽनवच्छिन्नतया पश्यन्तीत्यर्थः। नित्याभियुक्तानां नित्यमनवरतमादरेण ध्याने व्यापृतानामित्याह—सततेति। योगश्च क्षेमश्च योगक्षेमम्। तत्रापुनरुक्तमर्थमाह—योग इति। किमर्थं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

पुनरेवापि यन्ति' इति। अष्टादशेति षोडशर्त्विजः यजमानः पत्नी चेति द्वौ ॥ २१ ॥ एवं कर्मिणामावृत्तिं फलं चोक्त्वा भक्तानामपि मद्भजनेनैव सर्वसिद्धिरित्याह—अनन्या इति। नास्ति अन्य उपास्यो येषाम्। अहमेव भगवान्वासुदेव इत्यभेदेन चिन्तयन्त इत्यर्थः। ये जनाः पर्युपासते परितः साकल्येन कार्त्स्न्येनाद्वैतदृष्ट्येत्यर्थः। उपासते तेषां नित्याभियुक्तानां सतताभियोगिनां। योगः अप्राप्तस्यान्नादेर्योगभूमिकाया वा प्रापणं। क्षेमः तस्यैव प्राप्तस्य संरक्षणं।

४ मधुसूदनीव्याख्या।

संसारे पूर्वप्रतिपत्त्यपेक्षयाऽनुशब्दः पूर्वप्रतिपत्त्यनन्तरं मनुष्यलोकमागत्य पुनः प्रतिपन्नाः कामकामा दिव्यान्भोगान्कामयमाना एव गतागतं लभन्ते। कर्म कृत्वा स्वर्गं यान्ति तत आगत्य पुनः कर्म कुर्वन्तीत्येवं गर्भवासादियातनाप्रवाहस्तेषामनिशमनुवर्तेत इत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥ **अनन्या इति।** निष्कामाः सम्यग्दर्शिनस्तु अन्यो भेददृष्टिविषयो न विद्यते येषां तेऽनन्याः सर्वाद्वैतदर्शिनः सर्वभोगनिःस्पृहा अहमेव भगवान्वासुदेवः सर्वात्मा न मद्व्यतिरिक्तं किंचिदस्तीति ज्ञात्वा तमेव प्रत्यञ्चं सदा चिन्तयन्तो मां नारायणमात्मत्वेन ये जनाः साधनचतुष्टयसंपन्नाः संन्यासिनः परि सर्वतोऽनवच्छिन्नतया पश्यन्ति ते मदनन्यतया कृतकृत्या एवेति शेषः। अद्वैतदर्शननिष्ठानामत्यन्तनिष्कामानां तेषां स्वयमप्रयतमानानां कथं योगक्षेमौ स्यातामित्यत आह—**तेषामिति।** तेषां नित्याभियुक्तानां नित्यमनवरतमादरेण ध्याने व्यापृतानां देहयात्रामा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

त्रैधर्म्यमिति। त्रयीधर्ममिति वा पाठः। त्रय्या वेदत्रयेण प्रतिपादितमित्यर्थः। अयं पाठः कैश्चिद्व्याख्यातोऽपि भाष्यकृद्भिरव्याख्यातत्वान्नादर्तव्यः। अनुप्रपन्नाः प्रकर्षेणानुसृतवन्तः कामान्विषयान् कामयन्त इति कामकामाः गतागतं गमनागमनं मरणवेदनामनुभूय क्षणिकं स्वर्गादिकंप्रति गमनं ततः जन्मादिवेदनामनुभवितुमागमनं च लभन्ते नतु स्वातन्त्र्यं क्वचिदपि कर्माधीनत्वात्तेषाम् ॥ २१ ॥ ननु कामकामानां तु तत्तत्कामनया कर्मानुष्ठाने कृते सति भोगादिकं सिध्यति, ये पुनर्निष्कामाः तत्त्वदर्शिनस्त्वां पर्युपासते तेषां भोगकामनारहितानामपि शरीरस्थितिहेतुभूतौ योगक्षेमौ कथं स्यातामिति तत्राह—**अनन्या इति।** मत्तोऽपृथग्भूताः परं देवं वासुदेवं मामात्मत्वेन प्रतिपन्नाः सन्तो जना मां चिन्तयन्तोऽहमेव वासुदेव इति ज्ञात्वा प्रत्यगभिन्नं मां ध्यायन्तः पर्युपासते परितः सर्वतोऽनवच्छिन्नतया पश्यन्तीत्यर्थः। तेषां सम्यग्दर्शिनां नित्याभियुक्तानां नित्यं सततमत्यादरेण मच्चिन्तने व्यापृतानां योगक्षेमं वहाम्यहं योगश्च क्षेमश्चेति समाहारद्वन्द्वः। अलब्धस्य प्रापणं योगः। लब्धस्य परिपालनं क्षेमस्तदुभयं वहामि प्रापयामि।

६ श्रीधरीव्याख्या।

क्षीणे सति मर्त्यलोकं विशन्ति। पुनरप्येवमेव वेदत्रय्या विहितं धर्ममनुसृताः कामकामा भोगान्कामयमाना गतागतं यातायातं [illegible]भन्ते ॥ २१ ॥ मद्भक्तास्तु मत्प्रसादेन कृतार्था भवन्तीत्याह—अनन्या इति। अनन्या नास्ति मद्व्यतिरेकेणान्यत्काम्यं भजनीयं [illegible] देवतान्तरं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

वच्छिन्दन्ति। अतएवैषां पुनरावर्तको धर्मः। एवं ते गतागतं लभन्ते ॥ २१ ॥ ननु यागस्य पुनरावृत्तिप्रसवधर्मा [illegible] स्वभावः। तथाहि—अनन्या इति। तेभ्योऽन्ये मां चिन्तयन्तः कथमनन्या अविद्यमानमन्यन्मद्व्यतिरिक्तं कामनीयं फलं येषामिति। [illegible] योगोऽप्रतिलब्धस्य स्वरूप-

१ श्रीधर—मधुसूदन—नीलकण्ठैः।

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं स च मम प्रियो यस्मात्तस्मात्ते ममात्मभूताः प्रियाश्चेति । नन्वेषामपि भक्तानां योगक्षेमं वहत्येव भगवान् । सत्यमेवं वहत्येव । किं त्वयं विशेषोऽन्ये ये भक्तास्ते स्वात्मार्थं स्वयमपि योगक्षेममीहन्ते । अनन्यदर्शिनस्तु नात्मार्थं योगक्षेममीहन्ते । नहि ते जीविते मरणे वात्मनो गृद्धिं कुर्वन्ति केवलमेव भगवच्छरणास्ते । अतो भगवानेव तेषां योगक्षेमं वहतीति ॥ २२ ॥ नन्वन्या अपि देवतास्त्वमेव चेत्तद्भक्ताश्च त्वामेव भजन्ते । सत्यमेवम् । येऽप्यन्यदेवताभक्ता अन्यासु देवतासु भक्ता अन्यदेवताभक्ताः सन्तो यजन्ते पूजयन्ति श्रद्धयास्तिक्यबुद्ध्यान्विता अनुगतास्तेऽपि मामेव कौन्तेय

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

परमार्थदर्शिनां योगक्षेमं वहसीत्याशङ्क्याह—ज्ञानीत्विति । अतस्तेषां योगक्षेमं वहामीति संबन्धः । सम्यग्दर्शननिष्ठानामेव योगक्षेमं वहति भगवानिति विशेषणमसृष्यमाणः शङ्कते—नन्विति । अन्येषामपि भक्तानां भगवान्योगक्षेमं वहतीत्येतदङ्गीकरोति—सत्यमिति । तर्हि भक्तेषु ज्ञानिषु च विशेषो नास्तीति पृच्छति—किंत्विति । तत्र विशेषं प्रतिज्ञाय विवृणोति—अयमित्यादिना । योगक्षेममुद्दिश्य स्वयमीहन्ते चेष्टां कुर्वन्तीति यावत् । आत्मविदां स्वार्थं योगक्षेममुद्दिश्य चेष्टाभावं स्पष्टयति—नहीति । गृद्धिरपेक्षा कामना तामित्येतत् । ज्ञानिनां तर्हि सर्वत्राणाऽस्त्वित्याशङ्क्याह—केवलमिति । तेषां तदेकशरणत्वे फलितमाह—अत इति । इतिशब्दो विशेषशब्देन संबध्यते ॥ २२ ॥ तत्तद्देवतात्मना परस्यैवात्मनः स्थित्यभ्युपगमाद्देवतान्तरपराणामपि भगवच्छरणत्वाविशेषात्तदेकनिष्ठत्वमकिंचित्करमिति मन्वानः शङ्कते—नन्विति । उक्तमङ्गीकृत्य परिहरति—सत्यमित्यादिना । देवतान्तरयाजिनां

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

तद्द्वयमहमेव वहामि निर्वहामि । तैरन्नाद्यर्थं वा योगभूमिषूर्ध्वोर्ध्वभूमिलाभार्थं वा चिन्ता न कर्तव्येत्यर्थः । अनन्यचेतसां तेषां मदभिन्नत्वात्सर्वं सेत्स्यतीत्यर्थः । तथाचोक्तं 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्' इति ॥ २२ ॥ अविधिपूर्वकं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

त्रार्थमप्यप्रयतमानानां योगं च क्षेमं च अलब्धस्य लाभं लब्धस्य परिरक्षणं च शरीरस्थित्यर्थं योगक्षेममकामयमानानामपि वहामि प्रापयाम्यहं सर्वेश्वरः । 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः । उदाराः सर्व एवैते ज्ञानीत्वात्मैव मे मतम्' इति ह्युक्तम् । यद्यपि सर्वेषामपि योगक्षेमं वहति भगवान् तथाप्यन्येषां प्रयत्नमुत्पाद्य तद्द्वारा वहति ज्ञानिनां तु तदर्थं प्रयत्नमनुत्पाद्य वहतीति विशेषः ॥ २२ ॥ नन्वन्या अपि देवतास्त्वमेव तद्व्यतिरिक्तस्य वस्त्वन्तरस्याभावात् तथाच देवतान्तरभक्ता अपि त्वामेव भजन्त इति न कोपि विशेषः स्यात् । तेन गतागतं कामकामा वसुरुद्रादित्यादिभक्ता लभन्ते । अनन्याश्चिन्तयन्तो मां तु कृतकृत्या इति कथमुक्तं तत्राह—येऽप्यन्येति । यथा मद्भक्ता मामेव यजन्ति तथा येऽन्यदेवतानां वस्वादीनां भक्ता यजन्ते ज्योतिष्टोमादिभिः श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या अन्विताः तेऽपि मद्भक्ता एव हे कौन्तेय, तत्तद्दे-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

यतः कारणात् ज्ञानिनो ममात्मभूतत्वादतिप्रियाः । तदुक्तम् 'उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं' 'स च मम प्रियः' इति । यद्यप्यन्येषामपि भक्तानां योगक्षेमं भगवान्वहत्येव तथाप्यन्ये ये भक्तास्ते आत्मार्थं स्वयमपि योगक्षेममीहन्ते अनन्यदर्शिनस्तु नेति विशेषः ॥ २२ ॥ नन्वन्या अपि देवतास्त्वामेव त्वद्व्यतिरिक्तस्य देवतान्तरादेरभावात्तथा च तद्भक्ता अपि त्वामेव भजन्ते इति चेत्सत्यम् । तथापि इन्द्रादिदेवा वासुदेवाभिन्ना इति ज्ञानाभावात्तेषां मद्भक्तेभ्यो विशेष इत्याह—येऽपीति । येऽप्यन्यासु इन्द्रादिदेवतासु भक्ताः सन्तः श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या अन्विता युक्ता अन्यदेवतां यजन्ते पूजयन्ति तेऽपि वस्तुगत्या मामेव यजन्ति । यथा

६ श्रीधरीव्याख्या ।

येषां तथाभूता ये जना मां चिन्तयन्तः सेवन्ते, तेषां नित्याभियुक्तानां सर्वदा मदेकनिष्ठानां योगं धनादिलाभं क्षेमं च तत्पालनं मोक्षं वा तैरप्रार्थितमप्यहमेव वहामि प्रापयामि ॥ २२ ॥ ननु च त्वद्व्यतिरेकेण वस्तुतो देवतान्तरस्याभावादिन्द्रादिसेविनोऽपि त्वद्भक्ता एवेति कथं ते गतागतं लभेरंस्तत्राह—येऽपीति । श्रद्धयोपेता भक्ताः सन्तो येऽपि जना यज्ञेनान्यदेवता इन्द्रादिरूपा यजन्ते

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

लाभः । क्षेमं प्राप्तभगवत्स्वरूपप्रतिष्ठालाभपरिरक्षणं । येन योगभ्रष्टत्वशङ्कापि न भवेदित्यर्थः ॥ २२ ॥ येपि च नामधेयान्तरैरुपासते तेऽपि मामेवोपासते । नहि ब्रह्मव्यतिरेकि किंचिदुपास्यमस्ति किंत्वविधिनेति विशेषः । अविधिरन्यो विधिः । नानाप्रकारैर्विधिभिरहमेव परब्रह्म सत्तास्वभावो याज्य इति ननु यथान्यैर्दर्शनान्तरदूषणसमुपार्जितमहापातकमलीमसैर्व्याख्यातमविधिना दुष्टविधिनेति । एवं हि सर्वो मामेव यजन्ते सर्वयज्ञानां चाहमेव भोक्तेति दृश्यमानमेतदसमञ्जसीभवेदित्यलंकल्पकालिलैः साकं संलापेन । अखण्डुरवस्तु निरूपयन्ति । अन्या स्वात्मव्यतिरिक्ता भेदवादनेन ब्रह्मस्वभावहीनैव काचिद्देवतेति गृहीत्वा तामेव भजन्ते तेऽपि वस्तुतो मामेव स्वात्मरूपं भजन्ते

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
नतु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

यजन्त्यविधिपूर्वकमविधिरज्ञानं तत्पूर्वकमज्ञानपूर्वकं यजन्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥ कस्मात्तेऽविधिपूर्वकं यजन्त इत्युच्यते यस्माद्—अहमिति । अहं हि सर्वयज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां च सर्वेषां यज्ञानां देवतात्मत्वेन भोक्ता च प्रभुरेव च । मत्स्वामिको हि यज्ञोऽधियज्ञोऽहमेवात्रेति ह्युक्तम् । तथा नतु मामभिजानन्ति तत्त्वेन यथावत् । अतश्चाविधिपूर्वकमिष्ट्वा यागफलाच्च्यवन्ति प्रच्यवन्ते ते ॥ २४ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

भगवद्याजिभ्यो विशेषमाह—अविधीति । तद्व्याकरोति—अविधिरिति ॥ २३ ॥ ननु वस्वादित्येन्द्रादिज्ञानपूर्वकमेव तद्भक्तास्तद्याजिनो भवन्तीति कथमविधिपूर्वकं तेषां यजनमिति शङ्कते—कस्मादिति । देवतान्तरयाजिनां यजनमविधिपूर्वकमित्यत्र हेत्वर्थत्वेन श्लोकद्वयमुत्थापयति—उच्यत इति । सर्वेषां द्विविधानां यज्ञानां वस्वादिदेवतात्वेनाहमेव भोक्ता स्वेनान्तर्यामिरूपेण प्रभुश्चाहमेवेति प्रसिद्धमेतदिति हिशब्दः । प्रभुरेव चेत्युक्तं विवृणोति—मत्स्वामिको हीति । तत्र पूर्वाध्यायगतवाक्यं प्रमाणयति—अधियज्ञोऽहमिति । तथापि देवतान्तरयाजिनां यजनमविधिपूर्वकमिति कुतः सिद्धं तत्राह—तथेति । ममैव यज्ञेषु भोक्तृत्वे प्रभुत्वे च सतीति यावत् । तयोर्भोक्तृप्रभ्वोर्भावस्तत्त्वं तेन भोक्तृत्वेन प्रभुत्वेन च मां यथावद्यतो न जानन्त्यतो भोक्तृत्वादिना ममाज्ञानान्मय्यनर्पितकर्माणश्च्यवन्ते कर्मफलादित्याह—अतश्चेति ॥ २४ ॥ यद्यन्यदेवताभक्ता भगवत्तत्त्वाज्ञानात्कर्मफलाच्च्यवन्ते तर्हि

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

विधिरभेदबुद्धिस्तद्राहित्यादविधिपूर्वकत्वं तदीयभजनस्य ॥ २३ ॥ हि यतः सर्वयज्ञानामहमेव सर्वदेवतारूपेण भोक्ता प्रभुः फलदाता च । एवंसति ते मां प्रत्यगभिन्नं तत्त्वेन याथातथ्येन न जानन्ति अतश्च्यवन्ति ज्ञाननिष्ठा-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

वतारूपेण स्थितं मामेव यजन्ति पूजयन्ति । अविधिपूर्वकं अविधिरज्ञानं तत्पूर्वकं सर्वात्मत्वेन मामज्ञात्वा मद्भिन्नत्वेन वस्वादीन्कल्पयित्वा यजन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ अविधिपूर्वकत्वं विवृण्वन्फलप्रच्युतिममीषामाह—अहं हीति । अहं भगवान्वासुदेव एव सर्वेषां यज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां च तत्तद्देवतारूपेण भोक्ता च स्वेनान्तर्यामिरूपेण अधियज्ञत्वात्प्रभुश्च फलदाता चेति प्रसिद्धमेतत् । देवतान्तरयाजिनस्तु मामीदृशं तत्त्वेन भोक्तृत्वेन प्रभुत्वेन च भगवान्वासुदेव एव वस्वादिरूपेण यज्ञानां भोक्ता स्वेन रूपेण च फलदाता न तदन्योऽस्ति कश्चिदाराध्य इत्येवंरूपेण न जानन्ति । अतो मत्स्वरूपापरिज्ञानान्महतायासेनेष्ट्वापि मय्यर्पितकर्माणस्तत्तद्देवलोकं धूमादिमार्गेण गत्वा तद्भोगान्ते च्यवन्ति प्रच्यवन्ते । तद्भोगजनककर्मक्षयात्तद्देहादिवियुक्ताः पुनर्देहग्रहणाय मनुष्यलोकं प्रत्यावर्तन्ते । ये तु तत्तद्देवतासु भगवन्तमेव सर्वान्तर्यामिणं पश्यन्तो यजन्ते ते भगवदर्पितकर्माणस्तद्विद्यासहितकर्मवशादर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं गत्वा तत्रोत्पन्नसम्यग्दर्शनास्तद्भोगान्ते मुच्यन्त इति विवेकः ॥ २४ ॥ देवतान्तरयाजिनामनावृत्तिफलाभावेऽपि तत्तद्देवतायागानुरूपक्षुद्रफलावाप्तिर्ध्रुवेति वदन्भगवद्याजिनां तेभ्यो वैलक्ष-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

कुन्तीसुतोऽपि त्वं वस्तुवृत्त्यास्मत्पितामहदौहित्र एवेति संबोधनाशयः । तथापि मद्भजने वासुदेवव्यतिरिक्तं वस्तु नास्तीति ज्ञानं विधिस्तदभावोऽविधिस्तत्पूर्वकं यजन्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥ एतदेव स्फोरयति—अहमिति । सर्वयज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां च देवतारूपेण भोक्तान्तर्यामिरूपेण फलप्रदातृरूपेण प्रभुरेव चाहं हि प्रसिद्धमेतत् । तथा चैतादृशं मां यतस्तत्त्वेन ये नाभिजानन्ति अतोऽविधिपूर्वकमिष्ट्वा यागफलभोगान्ते च्यवन्ति ते मर्त्यलोकं विशन्ति ॥ २४ ॥ अविधिपूर्वकं यजतामपि फलमवश्यंभावी-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

तेऽपि मामेव यजन्तीति सत्यम्, किंत्वविधिपूर्वकं मोक्षप्रापकं विधिं विना यजन्त्यतस्ते पुनरावर्तन्ते ॥ २३ ॥ एतदेव विवृणो[illegible]ति—अहं हीति । सर्वेषां यज्ञानां तत्तद्देवतारूपेणाहमेव भोक्ता प्रभुश्च स्वामी फलदातापि चाहमेवेत्यर्थः । एवंभूतं मां ते त[illegible]त्त्वेन यथावन्नाभिजानन्ति अतश्च्यवन्ति प्रच्यवन्ते पुनरावर्तन्ते । येतु सर्वदेवतासु मामेवान्तर्यामिणं पश्यन्तो यजन्ति ते तु [illegible]वर्तन्ते ॥ २४ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

किंत्वविधिना दुष्टेन विधिना भेदग्रहणरूपेणेति । अतएवाह नतु मां स्वात्मानं तत्त्वेन देवतारूपतया भोक्तृ[illegible]न जानन्ति । अतः च्यवन्ते मद्रूपात् ॥ २३ ॥ किं देवव्रतत्वेन देवान्यान्तीत्यादि । एतदेव च्यवनमिति यावत् ॥ २४ ॥ येतु मत्स्वरू[illegible]मभेदेन विदुस्ते देवभूतपितृयागा-

यान्ति देवव्रता देवान्पितॄन्यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

यान्तीति । येऽप्यन्यदेवताभक्तिमत्त्वेनाविधिपूर्वकं यजन्ते तेषामपि यागफलमवश्यंभावि कथम् । यान्ति गच्छन्ति देवव्रता देवेषु व्रतं नियमो भक्तिश्च येषां ते देवव्रता देवान्यान्ति । पितॄनग्निष्वात्तादीन्यान्ति पितृव्रताः श्राद्धादिक्रियापराः पितृभक्ताः । भूतानि विनायकमातृगणचतुर्भगिन्यादीनि यान्ति भूतेज्या भूतानां पूजकाः । यान्ति मद्याजिनो मद्यजनशीला वैष्णवा मामेव यान्ति । समानेऽप्यायासे मामेव न भजन्तेऽज्ञानात्तेन तेऽल्पफलभाजो भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ न केवलं मद्भक्तानाम-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

तेषां देवतान्तरयजनमकिंचित्करमित्याशङ्क्याह—**येऽपीति** । देवतान्तरयाजिनामनावृत्तिफलाभावेऽपि तत्तद्देवतायागानुरूपफलप्राप्तिध्रौव्यान्न तदकिंचित्करमित्यर्थः । देवतान्तरयाजिनामावश्यकं तत्फलमाशङ्कापूर्वकमुदाहरति—**कथमित्यादिना** । नियमो बल्युपहारप्रदक्षिणप्रह्वीभावादिरित्यर्थः । देवतान्तराराधनस्यान्तवत्फलमुक्त्वा भगवदाराधनस्यानन्तफलत्वमाह—**यान्तीति** । भगवदाराधनस्यानन्तफलत्वे देवतान्तराराधनं त्यक्त्वा भगवदाराधनमेव युक्तमायाससाम्यात्फलातिरेकाच्चेत्याशङ्क्याह—**समानेऽपीति** । अज्ञानाधीनत्वेन देवतान्तराराधनवतां फलतो न्यूनतां दर्शयति—**तेनेति** ॥ २५ ॥ अनन्तफलत्वाद्भगवदाराधनमेव कर्तव्यमित्युक्तं सुकरत्वाच्च तथेत्याह—**न केवलमिति** ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

मलब्ध्वा संसारगर्ते पतन्ति ॥ २४ ॥ सर्वे भक्ता यथाभजनं प्राप्नुवन्ति स्वाराध्यसांनिध्यमित्याह—**यान्तीति** । भूतार्थमिज्या येषां ते भूतेज्याः ॥ २५ ॥ मद्भक्तिरतिसुकरा देवतान्तरभक्तिस्तु बहुवित्तव्ययायाससाध्येत्याशये-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

ण्यमाह—**यान्तीति** । अविधिपूर्वकयाजिनो हि त्रिविधाः अन्तःकरणोपाधिगुणत्रयभेदात् । तत्र सात्त्विका देवव्रता देवा वसुरुद्रादित्यादयस्तत्संबन्धिव्रतं बल्युपहारप्रदक्षिणप्रह्वीभावादिरूपं पूजनं येषां ते तानेव देवान्यान्ति । 'तं यथायथोपासते तदेव भवति' इति श्रुतेः । राजसास्तु पितृव्रताः श्राद्धादिक्रियाभिरग्निष्वात्तादीनां पितृणामाराधकास्तानेव पितॄन्यान्ति । तथा तामसा भूतेज्या यक्षरक्षोविनायकमातृगणादीनां भूतानां पूजकास्तान्येव भूतानि यान्ति । अत्र देवपितृभूतशब्दानां तत्संबन्धिलक्षणयोष्ट्रमुखन्यायेन समासः । मध्यमपदलोपीसमासानङ्गीकारात्प्रकृतिविकृतिभावाभावेन च तादर्थ्यचतुर्थीसमासायोगात् । अन्ते च पूजावाचीज्याशब्दप्रयोगात्पूर्वपर्यायद्वयेऽपि व्रतशब्दः पूजापर एव । एवं देवतान्तराराधनस्य तत्तद्देवतारूपत्वमन्तवत्फलमुक्त्वा भगवदाराधनस्य भगवद्रूपत्वमनन्तं फलमाह—मां भगवन्तं यष्टुं पूजयितुं शीलं येषां ते मद्याजिनः सर्वासु देवतासु भगवद्भावदर्शिनो भगवदाराधनपरायणा मां भगवन्तमेव यान्ति । समानेऽप्यभ्यासे भगवन्तमन्तर्यामिणमनन्तफलदमनाराध्य देवतान्तरमाराध्यान्तवत्फलं यान्तीत्यहो दुर्दैववैभवमज्ञानमित्यभिप्रायः ॥ २५ ॥ तदेवं देवतान्तराणि परित्य-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ज्याह—**यान्तीति** । देवव्रता देवेषु व्रतं बल्युपहारप्रदक्षिणाप्रह्वीभावादिरूपो नियमो भक्तिश्च येषां ते देवानुपास्यानिन्द्रवस्वादीन् यान्ति गच्छन्ति 'तं यथायथोपासते तदेव भवति' इति श्रुतेः । तथा पितृष्वग्निष्वात्तादिषु व्रतं श्राद्धादिक्रियानियमो भक्तिश्च येषां ते पितॄन्यान्ति । तथा भूतेषु विनायकमातृगणचतुःषष्टियोगिन्यादिषु इज्या पूजा येषां ते भूतयाजका भूतानि यान्ति । तथा मद्यजने मम पूजने शीलं येषां ते मामेव भगवन्तं वासुदेवं यान्ति आयासस्य समानत्वेऽप्यज्ञानान्मद्यजनमनल्पफलदं विहायान्यदेवादियजनमङ्गीकुर्वन्ति तेनाल्पफलभाजो भवन्तीत्यहो लोकानां मौढ्यमित्यभिप्रायः ॥ २५ ॥ न केवलं मम पूजकानां मत्प्राप्तिरूपमना-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

तदेवोपपादयति—**यान्तीति** । देवेष्विन्द्रादिषु व्रतं नियमो येषां ते अन्तवतो देवान्यान्ति अतः पुनरावर्तन्ते । पितृषु व्रतं येषां श्राद्धादिक्रियापराणां ते पितॄन्यान्ति । भूतेषु विनायकमातृकादिष्विज्या पूजा येषां ते भूतानि यान्ति । मां यष्टुं शीलं येषां ते मद्याजिनस्ते तु मामक्षयं परमानन्दरूपं नारायणं यान्ति ॥ २५ ॥ तदेवं स्वभक्तानामक्षयफलत्वमुक्तम् । अनायासत्वं स्वभक्तेर्दर्शयति—

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

दिनापि मामेव यजन्ति ते च मद्याजिनो मामेव गच्छन्तीत्युपसंहरिष्यति । ननु द्रव्यत्यागार्थमुद्दिष्टा देवतेत्युच्यते तत्कथमनुद्दिश्य स्वात्मतत्त्वस्य याज्यत्वं 'आदित्यः प्रापणीयश्चरु'रिति विधिशेषभूतदेवतोद्देशात्मकविध्यन्तरप्रभावितो ह्यसावुद्देशः । नच स्वात्माविधिरस्तीत्यभिप्रायेणाह—अविधिपूर्वकं मामिति । स्वात्मव्यतिरिक्तायां देवतायामस्त्यपेक्ष्यो विधिः अप्राप्तप्रापणरूपत्वात् । स्वात्मा तु परमेश्वरो न विधिपूर्वको विधिपरिप्राप्यत्वाभावात् । नहि तदनुद्देशेन किंचित्प्रवर्तते । तेन विधिपरिप्रापितेन्द्रादिदेवतोद्देशेषु सर्वेषु स स्वात्मा विश्वावभासनस्वभावः तदुद्देश्यदेवतावभासेऽहमितिस्थानीयतयैवाहमहमिकया सततावभासमानः स्रक्सूत्रकल्पः सततोद्दिष्ट इति । युक्तिसिद्धमेतन्मा-

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥
यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

नावृत्तिलक्षणमनन्तफलं सुखाराधनश्चाहं । कथम् । पत्रं पुष्पं फलं तोयमुदकं यो मे मह्यं भक्त्या प्रयच्छति तदहं पत्रादि भक्त्योपहृतं भक्तिपूर्वकं प्रापितं भक्त्युपहृतमश्नामि गृह्णामि प्रयतात्मनः शुद्धबुद्धेः ॥ २६ ॥ यत एवमतो यत्करोषि स्वतः प्राप्तं यदश्नासि यच्च जुहोषि हवनं निर्वर्तयसि श्रौतं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

भगवदाराधनस्य सुकरत्वमेव प्रश्नपूर्वकं प्रपञ्चयति—कथमित्यादिना । यद्धि पुष्पादिकं भक्तिपूर्वकं मदर्थमर्पितं तेनायं शुद्धचेतास्तपस्वी मामाराधयतीत्यहमवधारयामीत्याह—पत्रमित्यादिना ॥ २६ ॥ तदाराधनस्य सुकरत्वे तदेवावश्यकमित्याह—यत इति । स्वतः शास्त्रादृते प्राप्तं गमनादीति यावत् । यदश्नासि यं कंचिद्भोगं भुङ्क्षे । हवनस्य

३ नीलकण्ठव्याख्या(चतुर्धरी) ।

नाह—पत्रमिति । भक्तिरेव केवलं ममापेक्षिता नान्यदिति भावः । भक्त्युपहृतं भक्त्या समर्पितम् ॥ २६ ॥ अतः सर्वं मदर्पणं कुर्वित्याह—यदिति । यत्करोषि गमनादिकं तद्भगवत एव प्रदक्षिणादिकं करोमीति मत्प्री-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

ज्यानन्तफलत्वाद्भगवत एवाराधनं कर्तव्यमति सुकरत्वाच्चेत्याह—पत्रमिति । पत्रं पुष्पं फलं तोयमन्यद्वाऽनायासलभ्यं यत्किंचिद्वस्तु यः कश्चिदपि नरो मे मह्यमनन्तमहाविभूतिपतये परमेश्वराय भक्त्या 'न वासुदेवात्परमस्ति किंचित्' इति बुद्धिपूर्विकया प्रीत्या प्रयच्छति ईश्वराय भृत्यवदुपकल्पयति । मत्स्वत्वानास्पदद्रव्याभावात्सर्वस्यापि जगतो मयैवार्जितत्वात् । अतो मदीयमेव सर्वं मह्यमर्पयति जनः । तस्य प्रीत्या प्रयच्छतः प्रयतात्मनः शुद्धबुद्धेस्तत्पत्रपुष्पादि तुच्छमपि वस्तु अहं सर्वेश्वरोऽश्नामि अशनवत्प्रीत्या स्वीकृत्य तृप्यामि । अत्र वाच्यस्यात्यन्ततिरस्कारादर्शनलक्षितेन स्वीकारविशेषेण प्रीत्यतिशयहेतुत्वं व्यज्यते । 'न ह वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति' इति श्रुतेः । कस्मात्तुच्छमपि तदश्नामि, यस्मात् भक्त्युपहृतं भक्त्या प्रीत्या समर्पितम् । तेन प्रीत्या समर्पणं मत्स्वीकारनिमित्तमित्यर्थः । अत्र भक्त्या प्रयच्छतीत्युक्त्वा पुनर्भक्त्युपहृतमिति वदन्नभक्तस्य ब्राह्मणत्वतपस्वित्वादि मत्स्वीकारनिमित्तं न भवतीति परिसंख्यां सूचयति । श्रीदामब्राह्मणानीततण्डुलकणभक्षणवत्प्रीतिविशेषप्रतिबद्धभक्ष्याभक्ष्यविज्ञानो बाल इव मात्राद्यर्पितं पत्रपुष्पादि भक्तार्पितं साक्षादेव भक्षयामीति वा । तेन भक्तिरेव मत्परितोषनिमित्तं नतु देवतान्तरवद्बल्युपहारादि बहुवित्तव्ययायाससाध्यं किंचिदिति देवतान्तरमपहाय मामेव भजेतेत्यभिप्रायः ॥ २६ ॥ कीदृशं ते भजनं तदाह—यदिति । यत्करोषि शास्त्रादृतेऽपि रागात्प्राप्तं गमनादि ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

वृत्तिलक्षणमनन्तफलमपि तु मत्पूजनसाधनानामतिसौलभ्यान्मद्यजनमतिसुलभमित्याह । पत्रं तुलसीपत्रं, पुष्पं, फलं, तोयं जलं, यो मे मह्यं भक्त्या परप्रेम्णा प्रयच्छति अर्पयति । प्रयतात्मनः तत् पत्रादि भक्त्या उपहृतं समर्पितं अश्नामि गृहीत्वा तृप्यामीत्यर्थः । सुदाम्नोपाहृततन्दुलवद्भक्षयामीति वा । तस्माद्देवतान्तरादिपूजनं विहायाल्पायासलभ्यवस्तुसाध्यमनन्तफलदं मद्यजनमतिभक्त्या कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ २६ ॥ यतः पत्रादिकमपि भक्त्युपहृतं गृह्णामि अतः सर्वमपि कर्म मय्यर्पितं यथा भवेत्तथा कर्तव्यमिदमेव चातिसुलभं मद्यजनमित्याह । यत्करोषि यद्रागादाचरसि, यच्चाश्नासि, यच्च जुहोषि श्रौतं स्मार्तं वा हवनं संपादयसि, यच्च हिर-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

पत्रमिति । पत्रपुष्पादिमात्रमपि मह्यं भक्त्या प्रीत्या यः प्रयच्छति तस्य प्रयतात्मनः शुद्धचित्तस्य निष्कामभक्तस्य तत्पत्रपुष्पादिकं तेन भक्त्योपहृतं समर्पितमहमश्नामि प्रीत्या गृह्णामि । नहि महाविभूतिपतेः परमेश्वरस्य मम क्षुद्रदेवतानामिव बहुवित्तसाध्ययागादिभिः परितोषः स्यात्, किंतु भक्तिमात्रेण । अतो भक्तेन समर्पितं यत्किंचित्पत्रादिमात्रमपि तदनुग्रहार्थमेवाश्नामीति भावः ॥ २६ ॥ ननु पत्रपुष्पादिकमपि यज्ञार्थं पशुसोमादिद्रव्यवन्मदर्थमेवोद्यमैरापाद्य समर्पणीयम्, किंतर्हि—यदिति । स्वभावतो वा शास्त्रतो वा यत्कि-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

मेव यजन्त्यविधिपूर्वकत्वात् मुख्यभूतमत्प्राप्तिफलस्य । तान्प्रति कर्त्रभिप्रायत्वं नास्ति अपितु परिमितदक्षिणास्थानीयेन्द्रपदादिमात्रप्राप्तएव याजकवच्चरितार्थत्वमेषामिति प्रथयितुं परस्मैपदम् । यदुक्तं मयैव 'वेदान्वेद न वेद शांभवपदं दूयेत [illegible]देवान्स्वर्गार्थी यजमानतां प्रतिजहज्ज्ञातो यजन्याजकः । सर्वाः कर्मरसप्रवाहविसराः संवित्स्रवन्त्योऽखिलास्त्वामानन्दमहाम्बुधिं विदधते नाप्राप्य पूर्णां स्थितिम् ॥' इति ॥ २५ ॥ २६ ॥ एवं यः उक्तक्रमेण वेत्ति तस्येन्द्रादिदेवतायागोऽपि परमेश्वरयाग इति । यदप्यन्यत्कर्म तदपि महेश्वरस्वात्मार्चनरूपं तस्यैव सर्वज्ञोद्देशादित्याह—यत्करोषीति । देवतान्तरयाजिनो यतोऽमितमनोरथाः फलं लघयन्ति अतस्त्वं सर्वं प्राग्-

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

स्मार्तं वा । यद्ददासि प्रयच्छसि ब्राह्मणादिभ्यो हिरण्यान्नाज्यादि । यत्तपस्यसि तपश्चरसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणं मत्समर्पणम् ॥ २७ ॥ एवं कुर्वतस्तव यद्भवति तच्छृणु—शुभाशुभफलैरिति । शुभाशुभफलैरेवं शुभाशुभे इष्टानिष्टे फले येषां तानि शुभाशुभफलानि कर्माणि तैः शुभाशुभफलैः कर्मबन्धनैः कर्माण्येव बन्धनानि तैः कर्मबन्धनैरेवं मत्समर्पणं कुर्वन्मोक्ष्यसे । सोऽयं संन्यासयोगो नाम संन्यासश्चासौ मत्समर्पणतया कर्मत्वाद्योगश्चासाविति तेन संन्यासयोगेन युक्त आत्मान्तःकरणं यस्य तव स त्वं संन्यासयोगयुक्तात्मा सन् विमुक्तः कर्मबन्धनैर्जीवन्नेव, पतिते चास्मिञ्शरीरे मामु-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

स्वतस्त्वं वारयति—श्रौतमिति । मत्समर्पणं तत्सर्वं मह्यं समर्पयेत्यर्थः ॥ २७ ॥ किमतो भवति तदाह—एवमिति । भगवदर्पणबुद्ध्या सर्वकर्म कुर्वतो जीवन्मुक्तस्य प्रारब्धकर्मावसाने विदेहकैवल्यमावश्यकमित्याह—शुभेत्यादिना । भगवदर्पणकारणान्मुक्तिः संन्यासयोगाच्चेति साधनद्वयशङ्कां शातयति—सोऽयमिति ॥ २८ ॥ भग-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

त्यर्थमेव तदर्पणं कुर्विति । एवं वचनादिष्वपि नामकीर्तनादिदृष्ट्या ऊह्यम् ॥ २७ ॥ एवं कुर्वतः फलमाह—शुभाशुभेति । शुभाशुभफलैरिष्टानिष्टफलैः कर्मरूपैर्बन्धनैरेवं कुर्वन् त्वं मोक्ष्यसे भगवदर्पणबुद्ध्या यत्किंचित्कर्म कुर्वतः कर्मलेपो नास्तीत्यर्थः । अयमेवोक्तलक्षणः कर्मफलसंन्यासरूपो मार्गस्तत्र युक्तात्मा समाहितचित्तः सन् विमुक्तः कर्म-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

यदश्नासि स्वयं तृप्त्यर्थं कर्मसिद्ध्यर्थं वा । तथा यज्जुहोषि शास्त्रबलान्नित्यमग्निहोत्रादि होमं निर्वर्तयसि । श्रौतस्मार्तसर्वहोमोपलक्षणमेतत् । तथा यद्ददासि अतिथिब्राह्मणादिभ्योऽन्नहिरण्यादि । तथा यत्तपस्यसि प्रतिसंवत्सरमज्ञातप्रामादिकपापनिवृत्तये चान्द्रायणादि चरसि । उच्छृङ्खलप्रवृत्तिनिरासाय शरीरेन्द्रियसंघातं संयमयसीति वा । एतच्च सर्वेषां नित्यनैमित्तिककर्मणामुपलक्षणम् । तेन यत्तव प्राणिस्वभाववशाद्विनापि शास्त्रमवश्यंभावि गमनाशनादि । यच्च शास्त्रवशादवश्यंभावि होमदानादि । हे कौन्तेय, तत्सर्वं लौकिकं वैदिकं च कर्मान्येनैव निमित्तेन क्रियमाणं मदर्पणं मय्यर्पितं यथा स्यात्तथा कुरुष्व । आत्मनेपदेन समर्पकनिष्ठमेव समर्पणफलं न तुच्छमपि किंचिदिति दर्शयति । अवश्यंभाविनां कर्मणां मयि परमगुरौ समर्पणमेव मद्भजनं नतु तदर्थं पृथग्व्यापारः कश्चित्कर्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ २७ ॥ एतादृशस्य भजनस्य फलमाह—शुभाशुभेति । एवमनायाससिद्धेऽपि सर्वकर्मसमर्पणरूपे मद्भजने सति शुभाशुभे इष्टानिष्टे फले येषां तैः कर्मबन्धनैर्बन्धरूपैः कर्मभिर्मोक्ष्यसे । मयि समर्पितत्वात्तव तत्संबन्धानुपपत्तेः कर्मभिस्तत्फलैश्च न संस्रक्ष्यसे । ततश्च संन्यासयोगयुक्तात्मा संन्यासः सर्वकर्मणां भगवति समर्पणं स एव योग इव चित्तशोधकत्वाद्योगस्तेन युक्तः शोधित आत्मान्तःकरणं यस्य स त्वं त्यक्तसर्वकर्मा वा । कर्मबन्धनैर्जीवन्नेव विमुक्तः सन्सम्यग्दर्शनेनाज्ञानावरणनिवृत्त्या मामुपैष्यसि साक्षात्करिष्यस्यहं ब्रह्मास्मीति । ततः प्रारब्ध-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ण्यादि ब्राह्मणादिभ्यो ददासि प्रयच्छसि, यत्तपस्यसि तपश्चरसि, तन्मदर्पणं कुरुष्वेश्वरप्रेरणया तदर्थमेव सर्वं करोमीति बुद्ध्या मयि वासुदेवेऽर्पितं यथा भवति तथा कुरुष्व मत्संबन्धित्वात्त्वैतदतिसुलभमिति सूचयन्नाह—कौन्तेयेति । यद्वा यथा कुन्ती भर्तुराज्ञया भवदादीनिन्द्रादिसङ्गेनोत्पाद्यापि तत्कर्मसंबन्धवर्जिता तथा त्वमप्येवं कुर्वन् कर्मबन्धनैर्मोक्ष्यसे इति संबोधनस्य गूढाभिप्रायः ॥ २७ ॥ एवं मदर्पणं कुर्वतस्तव यत्फलं भविष्यति तच्छृणु । शुभाशुभे इष्टानिष्टे फले येषां कर्मणां तान्येव बन्धनानि शुभाशुभफलैः कर्मरूपैर्बन्धनैरितियावत् । एवं मदुक्तं कुर्वन् मोक्ष्यसे । कर्मभिर्न बध्यस इत्यर्थः । सोयं मदर्पणबुद्ध्या क्रियमाणकर्मसंन्यासयोगो नाम फलत्यागात्संन्यासश्चासौ कर्मत्वाद्योगश्च तेन युक्त आत्मा अन्तःकरणं यस्य स त्वं संन्यासः स्वरूपतः सर्वकर्मत्यागः स एव युज्यते ब्रह्मणानेनेति योगस्तेन युक्तस्तस्मिन्युक्तः समाहितो वा आत्मान्तःकरणं यस्य स त्वमित्यर्थस्तु सर्वकर्मत्यागरूपे मुख्यसंन्यासेऽर्जुनाधिकारो भगवतोऽनभिप्रेत इत्यभिप्रेत्याचार्यैर्न प्रदर्शितः । संन्यासयोगयुक्तात्मा सन् ज्ञानप्राप्त्या जीवन्नेव कर्मबन्धनैर्विमुक्तः

६ श्रीधरीव्याख्या ।

चित्कर्म करोषि, तथा यदश्नासि, यज्जुहोषि, यद्ददासि, यत्तपस्यसि तपः करोषि तत्सर्वं मय्यर्पितं यथा भवत्येवं कुरुष्व ॥ २७ ॥ एवं च यत्फलं प्राप्स्यसि तच्छृणु—शुभेति । एवं कुर्वन्कर्मबन्धनैः कर्मनिमित्तैरिष्टानिष्टैः फलैर्मुक्तो भविष्यसि । कर्मणां मयि समर्पितत्वेन

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

क्रोपदेशक्रमेण मदर्पणं मन्मयत्वेन भावनं कुरु । एष एव च संन्यासयोग इति विस्तीर्णं विस्पष्टप्रायं पुरस्तादेव प्रतिजाने इति युक्तियुक्तं

१ मधुसूदनः।

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

पैष्यस्यागमिष्यसि ॥ २८ ॥ रागद्वेषवांस्तर्हि भगवान्यतो भक्ताननुगृह्णाति नेतरानिति तन्न—समोऽहमिति । समस्तुल्योऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियोऽग्निवदहं दूरस्थानां यथाग्निः शीतं नापनयति समीपमुपसर्पतामपनयति तथाहं भक्ताननुगृह्णामि नेतरान् । ये भजन्ति तु मामीश्वरं भक्त्या मयि ते स्वभावत एव न मम रागनिमित्तं मयि वर्तन्ते । तेषु चाप्यहं स्वभावत एव वर्ते नेतरेषु

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

वतो रागद्वेषवत्त्वेनानीश्वरत्वमाशङ्क्य परिहरति—रागेत्यादिना । तर्हि भगवद्भजनमकिंचित्करमित्याशङ्क्याह—अग्निवदिति । तत्प्रपञ्चयति—यथेति । भक्तानभक्तांश्चानुगृह्णतोऽननुगृह्णतश्च भगवतो न कथं रागादिमत्त्वमित्याशङ्क्याह—ये भजन्तीति । ये वर्णाश्रमादिधर्मैर्मां भजन्ति ते तेनैव भजनेनाचिन्त्यमाहात्म्येन परिशुद्धबुद्धयो मयि मत्समीपे वर्तन्ते मदभिव्यक्तियोग्यचित्ता भवन्ति । तुशब्दोऽस्य विशेषस्य द्योतनार्थः । तेषु च समीपे तेषामहमपि स्वभावतो वर्तमानस्तदनुग्रहपरो भवामि। यथा व्यापकमपि सावित्रं तेजः स्वच्छे दर्पणादौ प्रतिफलति तथा परमेश्वरो-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

बन्धनैर्विमुक्तः सन् मां सर्वेषां प्रत्यगात्मानमुपैष्यसि ॥ २८ ॥ यतो भक्तानेवानुगृह्णाति नेतरानित्यतो रागद्वेषवान्भगवानित्यत आह—**समोऽहमिति** । यथाग्निः रागादिशून्योऽपि समीपस्थानामेव शीतं नाशयति न दूरस्थानां तद्वत्सर्वत्र समोऽप्यहं शरणागतानामेव बन्धं नाशयामि नान्येषामित्यर्थः । अतो मम न रागद्वेषाविति भावः । मयि ते तेषु चाप्यहम् । भक्ता अनन्यशरणतया मय्येव वर्तन्ते अहमपि तेष्वेव वर्ते । अभक्तचित्तानां रागाद्याक्रान्तत्वेन

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

मैक्षयात्पतितेऽस्मिञ्शरीरे विदेहकैवल्यरूपं मामुपैष्यसि । इदानीमपि सद्रूपः सन्सर्वोपाधिनिवृत्त्या मायिकभेदव्यवहारविषयो न भविष्यसीत्यर्थः ॥ २८ ॥ यदि भक्तानेवानुगृह्णासि नाभक्तान् ततो रागद्वेषवत्त्वेन कथं परमेश्वरः स्यादिति नेत्याह—**समोऽहमिति** । सर्वेषु प्राणिषु समस्तुल्योऽहं सद्रूपेण स्फुरणरूपेणानन्दरूपेण च स्वाभाविकेनौपाधिकेन चान्तर्यामित्वेन । अतो न मम द्वेषविषयः प्रीतिविषयो वा कश्चिदस्ति सावित्रस्येव गगनमण्डलव्यापिनः प्रकाशस्य । तर्हि कथं भक्ताभक्तयोः फलवैषम्यं तत्राह—**य इति** । ये भजन्ति तु ये तु भजन्ति सेवन्ते मां सर्वकर्मसमर्पणरूपया भक्त्या । अभक्तापेक्षया भक्तानां विशेषद्योतनार्थस्तुशब्दः । कोऽसौ मयि ते ये मदर्पितैर्निष्कामैः कर्मभिः शोधितान्तःकरणास्ते निरस्तसमस्तरजस्तमोमलस्य सत्त्वोद्रेकेणातिस्वच्छस्यान्तःकरणस्य सदा मदाकारां वृत्तिमुपनिषन्मानेनोत्पादयन्तो मयि वर्तन्ते । अहमप्यतिस्वच्छायां तदीयचित्तवृत्तौ प्रतिबिम्बितस्तेषु वर्ते । चकारोऽवधारणार्थः । त एव मयि तेष्वेवाहमिति । स्वच्छस्य हि द्रव्यस्यायमेव स्वभावो येन संबध्यते तदाकारं गृह्णातीति । स्वच्छद्रव्यसंबद्धस्य च वस्तुन एष एव स्वभावो यत्तत्र प्रतिफलतीति । तथा अस्वच्छद्रव्यस्याप्येष एव स्वभावो यत्स्वसंबद्धस्याप्याकारं न गृह्णातीति । अस्वच्छद्रव्यसंबद्धस्य च वस्तुन एष एव स्वभावो यत्तत्र न प्रतिफलतीति । यथा हि सर्वत्र विद्यमानोऽपि सावित्रः प्रकाशः स्वच्छे दर्पणादावेवाभिव्यज्यते न त्वस्वच्छे घटादौ । तावता न दर्पणे रज्यति न वासौ द्वेष्टि घटं, एवं सर्वत्र समोऽपि स्वच्छे भक्तचित्तेऽभिव्यज्यमानोऽस्वच्छे चाभक्तचित्ते नाभिव्यज्यमानोऽहं न रज्यामि कुत्रचित् । न वा द्वेष्मि कंचित् । सामग्रीमर्यादया जायमानस्य कार्यस्यापर्यनुयो-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

पतिते च देहे मां परमात्मानं सच्चिदानन्दघनं मोक्षाख्यमुपैष्यसि प्राप्स्यसि ॥ २८ ॥ ननु मोक्षादिदानेन भक्ताननुगृह्णतस्तददानेनाभक्ताननुगृह्णतस्तव वैषम्यमिति चेत्तत्राह—**सम इति** । अहं परमात्मा सच्चिदानन्दघनः सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु समः समानः । यतो मम द्वेषविषयः कश्चिदपि न भवति रागविषयश्च । एवं तर्हि कथं भक्ताननुगृह्णासि नेतरानिति तत्राह—**य इति** । तुशब्दः शङ्काव्यवच्छेदार्थः । यथा सवितृप्रकाशः स्वच्छास्वच्छदर्पणेषु समोऽपि स्वच्छेषु विशेषेण वर्तते नास्वच्छेषु । यथा वह्निः सर्वसमोऽपि सन्निहितानां शीतं नाशयति नासन्निहितानाम् । यथावा कल्पवृक्षो भक्ताननुगृह्णाति नाभक्तान् । एवं ये तु भक्त्या मां भजन्ते सेवन्ते ते स्वभावतो मयि वर्तन्ते । मदाकाराकारितचित्तवृत्तयोऽनुग्रहभाजो भवन्तीत्यर्थः । अहंच तेषु स्वभावत एव वर्ते

६ श्रीधरीव्याख्या ।

तव तत्फलसंबन्धानुपपत्तेः । तैश्च विमुक्तः सन्संन्यासयोगयुक्तात्मा संन्यासः कर्मणां मदर्पणं स एव योगस्तेन युक्त आत्मा चित्तं यस्य तथाभूतस्त्वं मां प्राप्स्यसि ॥ २८ ॥ यदि भक्तेभ्य एव मोक्षं ददासि नाभक्तेभ्यश्च तर्हि तवापि किं रागद्वेषादिकृतं वैषम्यमस्ति, नेत्याह—**सम इति** । समोऽहं सर्वेष्वपि भूतेषु । अतो मे मम प्रियश्च द्वेष्यश्च नास्त्येव । एवंसत्यपि ये मां भजन्ति ते भक्ता मयि

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः॥ ३०॥
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति॥ ३१॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

नैतावता तेषु द्वेषो मम॥ २९॥ शृणु मद्भक्तेर्माहात्म्यम्—अपिचेदिति। अपि चेद्यद्यपि सुष्ठु दुराचारः सुदुराचारोऽतीव कुत्सिताचारोऽपि भजते मामनन्यभागनन्यभक्तिः सन्साधुरेव सम्यग्वृत्त एव स मन्तव्यो ज्ञातव्यः सम्यग्यथावद् व्यवसितो हि यस्मात्साधुनिश्चयः सः॥ ३०॥ क्षिप्रमिति। उत्सृज्य च बाह्यां दुराचारतामन्तःसम्यग्व्यवसायसामर्थ्यात्—क्षिप्रं शीघ्रं भवति धर्मात्मा धर्मचित्त एव शश्वन्नित्यं शान्तिं चोपशमं निगच्छति प्राप्नोति। शृणु परमार्थं कौन्तेय, प्रतिजानीहि निश्चितां

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

ऽवर्जनीयतया भक्तिनिरस्तसमस्तकलुषसत्त्वेषु पुरुषेषु संनिधत्ते दैवीं प्रकृतिमाश्रिता भजन्तीत्युक्तत्वादित्यर्थः॥ २९॥ प्रकृतां भगवद्भक्तिं स्तुवन्पापीयसामपि तत्राधिकारोऽस्तीति सूचयति—शृण्विति। सम्यग्वृत्त एव भगवद्भक्तो ज्ञातव्य इत्यत्र हेतुमाह—सम्यगिति॥ ३०॥ हेत्वर्थमेव प्रपञ्चयति—उत्सृज्येति। भगवन्तं भजमानस्य कथं दुराचारता परित्यक्ता भवतीत्याशङ्क्याह—क्षिप्रमिति। सति दुराचारे कथं धर्मचित्तत्वं तदाह—शश्वदिति। उपशमो दुराचाराद्दुपरमः। किमिति तद्भक्तस्य दुराचाराद्दुपरतिरुच्यते दुराचारोपहतचेतस्तया किमित्यसौ न नङ्क्ष्य-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

तत्र मम विशेषतोऽभिव्यक्तिर्नास्तीति भावः॥ २९॥ भक्तेर्माहात्म्यमाह—अपिचेदिति। अत्यन्तपापिष्ठोऽपि मां यद्यनन्यचेताः सन् भजते तथापि स साधुरेव मन्तव्यः। हि यतः स सम्यग्व्यवसितः सम्यग्वृत्तः॥ ३०॥ सम्यग्व्यवसितत्वादेव क्षिप्रं धर्मात्मा भवति। शान्तिं च शश्वन्निगच्छति प्राप्नोति। हे कौन्तेय, त्वमेव मदाज्ञया प्रति-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

ज्यत्वात् वह्निवत्कल्पतरुवच्चावैषम्यं व्याख्येयम्॥ २९॥ अपिचेदिति। किंच मद्भक्तेरेवायं महिमा यत्समेऽपि वैषम्यमापादयति शृणु तन्महिमानम्। यःकश्चित्सुदुराचारोऽपि चेदजामिलादिरिव अनन्यभाक्सन्मां भजते कुतश्चिद्भाग्योदयात्सेवते स प्रागसाधुरपि साधुरेव मन्तव्यः। हि यस्मात्सम्यग्व्यवसितः साधुनिश्चयवान्सः॥ ३०॥ क्षिप्रमिति। अस्मादेव सम्यग्व्यवसायात्स हित्वा दुराचारतां चिरकालमधर्मात्मापि मद्भजनमहिम्ना क्षिप्रं शीघ्रमेव भवति धर्मात्मा धर्मानुगतचित्तः। दुराचारत्वं झटित्येव त्यक्त्वा सदाचारो भवतीत्यर्थः। किंच शश्वन्नित्यं शान्तिं विषयभोगस्पृहानिवृत्तिं निगच्छति नितरां प्राप्नोत्यतिनिर्वेदात्। कश्चित्त्वद्भक्तः प्रागभ्यस्तं दुराचारत्वमत्यजन्नभवेदपि धर्मात्मा। तथाच स नश्येदेवेति नेत्याह—भक्तानुकम्पापरवशतया कुपित इव भगवान्। नैतदाश्चर्यं मन्वीथाः हे कौन्तेय, निश्चितमेवेदृशं मद्भक्तेर्माहात्म्यं, अतो विप्रतिपन्नानां पुरस्तादपि त्वं प्रतिजानीहि सावज्ञं सगर्वं च प्रतिज्ञां कुरु। न मे वासुदेवस्य भक्तोऽतिदुराचारोऽपि प्राणसंकटमा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

तेषां चित्तवृत्तौ स्वभावादेव प्रतिफलितोऽनुग्राहको भवामीत्यर्थः॥ २९॥ शृणु मद्भक्तेर्महिमानं दुराचारानपि यया युक्तानुगृह्णामीत्याह। अपिचेत् यद्यपि सुदुराचारः सुष्ठु अत्यन्तं दुष्ट आचारः आचरणं यस्य स पूर्वं सुदुराचारोऽपि यो मां परमेश्वरं अनन्यभाक् न विद्यतेऽन्यस्मिन्भक्तिर्यस्य सः भजते सेवते स साधुरेव मन्तव्यः। हि यस्मात्सम्यग्व्यवसितः सम्यक् यथावत् व्यवसायं निश्चयं प्राप्तः॥ ३०॥ ननु किं त्वामनन्यभाक् भजन्नपि सुदुराचार एव तिष्ठति, नेत्याह—क्षिप्रमिति। अतः मद्भजनरूपसम्यग्व्यवसायसामर्थ्याद्बाह्यतां दुराचारतां च विहाय क्षिप्रं शीघ्रं धर्मात्मा धर्मे आत्मा चित्तं यस्य स धर्मचित्त एव भवति। तत एव शश्वन्नित्यं शान्तिमुपशमं नितरां गच्छति प्राप्नोति। अस्मिन्नर्थेऽसंभावनां निरस्यन्नाह। हे कौन्तेय, मे मम भक्तो न प्रणश्यतीति

६ श्रीधरीव्याख्या।

वर्तन्ते। अहमपि तेष्वनुग्राहकतया वर्ते। अयं भावः—यथाग्नेः स्वसेवकेष्वेव तमःशीतादिदुःखमपाकुर्वतोऽपि न वैषम्यं, यथा वा कल्पवृक्षस्य, तथैव भक्तपक्षपातिनोऽपि मम न वैषम्यं किंतु मद्भक्तेरेवं महिमेति॥ २९॥ अपिच मद्भक्तेरवितर्क्यः प्रभाव इति दर्शयन्नाह—अपिचेदिति। अत्यन्तं दुराचारोऽपि यद्यप्यपृथक्त्वेन पृथग्देवता अपि वासुदेव एवेति बुद्ध्या नरो देवतान्तरभक्तिमकुर्वन्मामेव श्रीनारायणं भजते तर्हि साधुः श्रेष्ठ एव स मन्तव्यः। यतोऽसौ सम्यग्व्यवसितः परमेश्वरभजनेनैव कृतार्थो भविष्यामीति शोभनमध्यवसायं कृतवान्॥ ३०॥ ननु कथं समीचीनाध्यवसायमात्रेण साधुर्मन्तव्यस्तत्राह—क्षिप्रमिति। दुराचारोऽपि मां भजन्शीघ्रं धर्मचित्तो भवति। ततश्च शश्वच्छान्तिं शाश्वतीमुपशान्तिं चित्तोपप्लवोपरमरूपां परमेश्वरनिष्ठां नितरां गच्छति प्राप्नोति।

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२ ॥
किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

प्रतिज्ञां कुरु न मे मम भक्तो मयि समर्पितान्तरात्मा मद्भक्तो न प्रणश्यतीति ॥ ३१ ॥ किंच—मां हीति । मां हि यस्मात्पार्थ, व्यपाश्रित्य मामाश्रयत्वेन गृहीत्वा येऽपि स्युर्भवेयुः पापयोनयः पापा(नि) योनिर्येषां ते पापयोनयः पापजन्मानः । के त इत्याह स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति गच्छन्ति परां गतिं प्रकृष्टां गतिम् ॥ ३२ ॥ किं पुनरिति । किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः पुण्ययोनयो भक्ता राजर्षयस्तथा राजानश्च त ऋषयश्चेति राजर्षयः । यत एवमतोऽनित्यं क्षणभङ्गुरमसुखं च सुखवर्जितमिमं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

तीत्याशङ्क्याह—शृण्विति ॥ ३१ ॥ इतश्च भगवद्भक्तिर्विधातव्येत्याह—किंचेति । न मे भक्तः प्रणश्यतीत्यत्र हेतुमाचक्षाणो भक्त्यधिकारे जातिनियमो नास्तीत्याह—मां हीति ॥ ३२ ॥ यदि पापयोनिः पापाचारश्च त्वद्भक्त्या परां गतिं गच्छति तर्हि किमुत्तमजातिनिमित्तेन संन्यासादिना किं वा सद्वृत्तेनेत्याशङ्क्याह—किं पुनरिति । उत्तमजातिमतां ब्राह्मणादीनामतिशयेन परा गतिर्यतो लभ्यतेऽतो भगवद्भजनं तैरेकान्तेन विधातव्यमित्याह—यत इति ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

जानीहि प्रतिज्ञां कुरु मे मम भगवतो हरेर्भक्तो न नश्यतीति ॥ ३१ ॥ किंच हे पार्थ, हि प्रसिद्धं मां व्यपाश्रित्य येऽत्यन्तं पापयोनयः स्त्र्यादयस्तेऽपि परां गतिं यान्ति ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणादयः पुनः पुण्याः मदाश्रयेण परां गतिं यान्तीत्यत्र किं चित्रम् । अतस्त्वमिमं मर्त्यलोकं अनित्यं नश्वरं असुखं सुखलेशहीनं प्राप्य मां परमात्मानं भजस्व ।लोकान्तरे भजनं न भविष्यतीत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

पन्नोऽपि सुदुर्लभमयोग्यः सन्प्रार्थयमानोऽपि अतिमूढोऽशरणोऽपि न प्रणश्यति किंतु कृतार्थ एव भवतीति । दृष्टान्ताश्चाजामिलप्रह्लादध्रुवगजेन्द्रादयः प्रसिद्धा एव । शास्त्रं च 'न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित्' इति ॥ ३१ ॥ एवमागन्तुकदोषदुष्टानां भगवद्भक्तिप्रभावान्निस्तारमुक्त्वा स्वाभाविकदोषदुष्टानामपि तदाह—मां हीति । हि निश्चितं हे पार्थ, मां व्यपाश्रित्य शरणमागत्य येऽपि स्युः पापयोनयोऽन्त्यजास्तिर्यञ्चो वा जातिदोषेण दुष्टाः, तथा वेदाध्ययनादिशून्यतया निकृष्टाः स्त्रियो वैश्याः कृष्यादिमात्ररताः तथा शूद्राः जातितोऽध्ययनाद्यभावेन च परमगत्ययोग्यास्तेऽपि यान्ति परां गतिं । अपिशब्दात्प्रागुक्तदुराचारा अपि ॥ ३२ ॥ एवं चेत्—किं पुनर्ब्राह्मणा इति । पुण्याः सदाचारा उत्तमयोनयश्च ब्राह्मणास्तथा

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

प्रतिजानीहि निश्चितां प्रतिज्ञां कुरु।यथा कुन्ती इन्द्रादिसंसर्गं कृत्वापि मद्भक्तिमहिम्ना सर्वोत्तमा सतीत्वेन परिगणिता नाधर्मसंबन्धेन नाशयोग्या तथेति कौन्तेयेति संबोधनस्य गूढाभिप्रायः ॥ ३१ ॥ किंच हे पार्थ, येऽपि पापं योनिर्येषां ते पापयोनयः पापजन्मानस्तेऽपि मां वासुदेवं व्यपाश्रित्य ईश्वर एव भक्त्या प्रसादितोऽस्माकमुद्धर्तेत्याश्रयत्वेन गृहीत्वा परां प्रकृष्टां गतिं यान्ति गच्छन्ति । के ते पापयोनय इत्यत आह—स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रा इति । तत्र स्त्रीशूद्राणां वेदाध्ययनादावनधिकृतानां पापबाहुल्या-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

कुतर्ककर्कशवादिनो नैतन्मन्येरन्निति शङ्काव्याकुलचित्तमर्जुनं प्रोत्साहयति । हे कौन्तेय, पटहकाहलादिमहाघोषपूर्वकं विवदमानानां सभां गत्वा बाहुमुत्क्षिप्य निःशङ्कं प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु । कथं, मे परमेश्वरस्य भक्तः सुदुराचारोऽपि न प्रणश्यति अपितु कृतार्थ एव भवतीति । ततश्च ते त्वत्प्रौढिविजृम्भाद्विध्वंसितकुतर्का निःसंशयं त्वामेव गुरुत्वेनाश्रयेरन् ॥ ३१ ॥ आचारभ्रष्टं मद्भक्तिः पवित्रीकरोतीति किमत्र चित्रम्, यतो मद्भक्तिर्दुष्कुलानप्यनधिकारिणोऽपि संसारान्मोचयतीत्याह—मां हीति । येऽपि पापयोनयः स्युः निकृष्टजन्मानोऽन्त्यजादयो भवेयुः, येऽपि वैश्याः केवलं कृष्यादिनिरताः, स्त्रियः, शूद्रादयश्चाध्ययनादिरहिताः, तेऽपि मां व्यपाश्रित्य संसेव्य परां गतिं यान्ति । हि निश्चितम् ॥ ३२ ॥ यदेवं तदा सत्कुलाः सदाचाराश्च मद्भक्ताः परां गतिं यान्तीति किं वक्तव्यमित्याह—किमिति । पुण्याः सुकृतिनो ब्राह्मणाः । तथा राजानश्च ते ऋषयश्च क्षत्रियाः । एवंभूताः परां गतिं यान्तीति किं वक्त-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

समर्थो भगवत्प्रतिज्ञातत्वात्सुष्ठुतमां दृढो भवति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ मां हीति । पापयोनयः [illegible] पशुपक्षिसरीसृपादयः, स्त्रियः [illegible], वैश्या इति कृष्यादिकर्मान्तररताः, शूद्रा इति कार्त्स्न्येन वैदिकक्रियानधिकृताः परतन्त्रवृत्तयश्च [illegible]तेऽपि मदाश्रिता मामेव भजन्ते

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

लोकं मनुष्यलोकं प्राप्य पुरुषार्थसाधनं दुर्लभं मनुष्यत्वं लब्ध्वा भजस्व सेवस्व माम् ॥ ३३ ॥ कथम्—मन्मना इति । मयि मनो यस्य तव स त्वं मन्मना भव । तथा मद्भक्तो भव । मद्याजी मद्यजन-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मनुष्यदेहातिरिक्तेषु पश्वादिदेहेषु भगवद्भजनयोग्यताभावात्प्राप्ते मनुष्यत्वे तद्भजने प्रयतितव्यमित्याह—दुर्लभमिति ॥ ३३ ॥ भगवद्भक्तेरित्थंभावं पृच्छति—कथमिति । ईश्वरभजने इतिकर्तव्यतां दर्शयति—मन्मना इति । एवं भगवन्तं भजमानस्य मम किं स्यादित्याशङ्क्याह—मामेवेति । समाधाय भगवत्येवेति शेषः । एवमात्मानमित्येतद्विवृ-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

विनष्टिः' इति ॥ ३३ ॥ भजनप्रकारं दर्शयति—मन्मना इति । मय्येव मनो यस्य न पुत्रादौ स मन्मनाः । ममैव भक्तो न राजादेर्धनाद्यर्थं स मद्भक्तः । मद्याजी मदर्थमेव यजते न स्वर्गाद्यर्थं स मद्याजी तादृशो भव । मामेव नमस्कुरु शरणं व्रज नत्वन्यान् । एवमनेन प्रकारेण युक्त्वा योगं कृत्वा मामेवात्मानं सर्वान्तरं एष्यसि प्राप्स्यसि ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

राजर्षयः सूक्ष्मवस्तुविवेकिनः क्षत्रिया मम भक्ताः परां गतिं यान्तीति किं पुनर्वाच्यम् । अत्र कस्यचिदपि संदेहाभावादित्यर्थः । यतो मद्भक्तेरीदृशो महिमा अतो महता प्रयत्नेन इमं लोकं सर्वपुरुषार्थसाधनयोग्यमतिदुर्लभं च मनुष्यदेहमनित्यमाशुविनाशिनमसुखं गर्भवासाद्यनेकदुःखबहुलं लब्ध्वा यावदयं न नश्यति तावदतिशीघ्रमेव भजस्व मां शरणमाश्रयस्व । अनित्यत्वादसुखत्वाच्चास्य । विलम्बं सुखार्थमुद्यमं च मा कार्षीस्त्वं च राजर्षिरतो मद्भजनेनात्मानं सफलं कुरु अन्यथा ह्येतादृशं जन्म निष्फलमेव ते स्यादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ भजनप्रकारं दर्शयन्नुपसंहरति—मन्मना इति । राजभक्तस्यापि राजभृत्यस्य पुत्रादौ

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

लुब्धस्त्रीशूद्रजन्मनां पापयोनित्वं स्पष्टमेव । वैश्या अपि पूर्वजन्मनि ब्राह्मणाः क्षत्रिया वा पापकर्मणा वैश्ययोनिमापन्नाः कृष्यादिरता ग्राह्याः । ननु येऽपि स्युः पापयोनयोऽन्त्यजास्तिर्यञ्चो वा जातिदोषेण दुष्टाः तथा स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिमित्याचार्यैः कुतो न व्याख्यातमिति चेदुच्यते । निकृष्टा अपि मां व्यपाश्रित्य परां गतिं यान्ति किंपुनरुत्कृष्टा इति ह्यर्थोऽत्र विवक्षितः । तत्र पापनिबन्धना निकृष्टता पुण्यनिमित्ता चोत्कृष्टता । तथाच स्त्रियादीनां निकृष्टत्वेन पापयोनित्वावश्यकत्वेनेदमेव पापयोनय इतिपदं स्त्रियादौ संबध्यते । अन्यथा पापयोनयोऽन्त्यजादयोऽपि ये स्युस्तेऽपि मामुपाश्रित्य परां गतिं यान्तीत्येतावतैव निर्वाहे स्त्रियाद्युपादानस्य वैयर्थ्यं स्यादिति दिक् । त्वं तु मत्पैतृष्वसेयत्वादत्युत्कृष्ट इति सूचयन्संबोधयति पार्थेति ॥ ३२ ॥ किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः पुण्ययोनयः शमादिसंपन्नाः तथा पुण्ययोनयो राजानश्च ते ऋषयः सूक्ष्मदर्शिनो मद्भक्ताः क्षत्रियाः मां व्यपाश्रित्य परां गतिं यान्तीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । यस्मान्मद्भजनमेव परमपुरुषार्थसाधनं अतोऽनित्यमसुखमिमं मनुष्यलोकं पुरुषार्थसाधनं प्राप्य मां वासुदेवं परमात्मानं भजस्व । अनित्यमित्यनेन कालान्तरे त्वद्भजनं करिष्यामीति वारितम् । सुखवर्जितमिति तद्भजनेन सुखत्यागो भविष्यतीति । इममित्यनेन राजर्षिदेहं मत्संनिधियोग्यमतिदुर्लभमित्युक्तम् ॥ ३३ ॥ भजनप्रकारमाह । मन्मना भव मयि परमेश्वरे एव मनो यस्य न स्त्र्यादौ स तथा भव । मम भक्तो नतु भूतादेः । तथा मद्यजनशीलो भव नत्विन्द्रादेः । मामेव

६ श्रीधरीव्याख्या ।

व्यमित्यर्थः । अतस्त्वमिमं राजर्षिरूपं लोकं देहं प्राप्य लब्ध्वा मां भजस्व । किंच अनित्यमध्रुवमसुखं सुखरहितमिमं मर्त्यलोकं प्राप्यानित्यत्वाद्विलम्बमकुर्वन्, असुखत्वाच्च सुखार्थोद्यमं हित्वा मामेव भजस्वेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ भजनप्रकारं दर्शयन्नुपसंहरति—मन्मना इति । मय्येव मनो यस्य स मन्मनास्त्वं भव । तथैव ममैव भक्तः मत्सेवको भव । मद्याजी मद्यजनशीलो भव । मामेव च नम-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

गजेन्द्रमोक्षण[illegible]दीनि हि चरितानि परमकारुणिकस्य भगवतः सहस्रशः श्रूयन्ते किमङ्ग पुनरेतद्विपरीतवृत्तयः । केचिदाचक्षते द्विजराजन्यप्रशंसापरमेतद्वाक्यं न[illegible] स्त्र्यादिष्वपवर्गप्राप्तितात्पर्येणेति । ते भगवतः सर्वानुग्राहिणीं शक्तिं मितविषयतया खण्डयन्तः तथा परमेश्वरस्य परमकृपालुत्वमसहमानाः [illegible]शः 'न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः' 'अपि चेत्सुदुराचारः' इत्यादीन्यन्यानि चैवंप्रकारस्फुटार्थप्रतिपादकानि वाक्यानि विरोधयन्तो निरतिशययु[illegible]क्तिप्रपञ्चसाधिताद्वैतभगवत्तत्त्वं भेदभङ्गबलादेवानयन्तोऽन्यांश्चागमविरोधानचेतयमानाः कथमिदं कथ-

१ श्रीधरः. मधुसूदनः.

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

शीलो भव । मामेव च नमस्कुरु मामेवेश्वरमेष्यस्यागमिष्यसि । युक्त्वा समाधाय चित्तम् । एवमात्मानमहं हि सर्वेषां भूतानामात्मा परा च गतिः परमयनं तं मामेवंभूतमेष्यसीत्यतीतेन पदेन संबन्धः । मत्परायणः सन्नित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

णोति—अहं हीति । अहमेव परमयनं तवेति मत्परायणस्तथाभूतः सन्मामेवात्मानमेष्यसीति संबन्धः । तदेवं मध्यमानां ध्येयं निरूप्य नवमेनाधमानामाराध्याभिधानमुखेन निजेन पारमार्थिकेन रूपेण प्रत्युक्तेन ज्ञानं परमेश्वरस्य परमाराधनमित्यभिदधता सोपाधिकं तत्पदवाच्यं निरुपाधिकं च तत्पदलक्ष्यं व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दगिरिकृतौ नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

अभेदेन घटाकाश इव महाकाशम् । यतो मत्परायणः अहमेव सर्वोपाधिशून्यश्चिदात्मा परं सर्वोत्कृष्टमयनं प्राप्यं यस्य स मत्परायणः । तथाच श्रूयते 'यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' इति ॥ ३४ ॥

इति नैलकण्ठीये भारतभावदीपे श्रीमद्भगवद्गीतार्थप्रकाशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

मनस्तथा स तन्मना अपि न तद्भक्त इत्यत उक्तं मन्मना भव मद्भक्त इति । तथा मद्याजी मत्पूजनशीलः । मां नमस्कुरु मनोवाक्कायैः । एवमेभिः प्रकारैर्मत्परायणो मदेकशरणः सन्नात्मानमन्तःकरणं युक्त्वा मयि समाधाय मामेव परमानन्दघनं स्वप्रकाशं सर्वोपद्रवशून्यमभयमेष्यसि प्राप्स्यसि ॥ ३४ ॥

श्रीगोविन्दपदारविन्दमकरन्दास्वादशुद्धाशयाः संसाराम्बुधिमुत्तरन्ति सहसा पश्यन्ति पूर्णं महः ।
वेदान्तैरवधारयन्ति परमं श्रेयस्त्यजन्ति भ्रमं द्वैतं स्वप्नसमं विदन्ति विमलां विन्दन्ति चानन्दताम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

च नमस्कुरु नतु मद्व्यतिरिक्तबुद्ध्यान्यान् । तथाचैवमात्मानमन्तःकरणं समाधाय मद्भजनप्रकारेण मत्परायणः सन्मामेवैष्यसि प्राप्स्यसीत्यर्थः । एवमुक्तप्रकारं भक्तियोगं विधाय आत्मानं समस्तभूतप्रत्यगात्माभिन्नपरमात्मानं मामेवैष्यसीति वा संबन्धः । तदनेन नवमाध्यायेन तत्पदलक्ष्यं ज्ञेयं ब्रह्म निरूपयता तदुपायभूतं भगवद्भजनमत्युत्तमफलदमतिसुलभं पापजन्मनामप्युद्धारकमत एवावश्यकमिति दर्शितम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीबालस्वामिश्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनपतिविदुषा विरचितायां श्रीगीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

६ श्रीधरीव्याख्या ।

स्कुरु । एवमेभिः प्रकारैर्मत्परायणः सन्नात्मानं मनो मयि युक्त्वा समाधाय मामेव परमानन्दरूपमेष्यसि प्राप्स्यसि ॥ ३४ ॥

निजमैश्वर्यमाश्चर्यं भक्तेश्चाद्भुतवैभवम् । नवमे राजगुह्याख्ये कृपयाऽवोचदच्युतः ॥

इति श्रीधरस्वामिविरचितायां सुबोधिन्यां टीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

मिदमिति पर्यनुयुज्यमाना यदि परमन्तर्गर्भीकृतजात्यादिमहाग्रहगृहीताविष्टान्तःकरणा मात्सर्यावहित्थलज्जाजिह्मीकृतवाङ्मुखरदयः समञ्जस जनस्यासत्प्रलापिन इति हास्यरसविषयभावमात्मन्यारोपयन्ति यत्पूर्वैव व्याख्या सर्वस्व करोति शिवम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अत्र संग्रहश्लोकः—अद्वैते ब्रह्मणि परा सर्वानुग्रहशालिनी । शक्तिर्विजृम्भते तेन यतनीयं तदाप्तये ॥

इति श्रीमद्राजानकाचार्याभिनवगुप्तविरचिते श्रीभगवद्गीतार्थसंग्रहे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ।

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

सप्तमाध्याये भगवतस्तत्त्वं विभूतयश्च प्रकाशिता नवमे च, अथेदानीं येषु येषु भावेषु चिन्त्यो भगवांस्ते ते भावा वक्तव्याः तत्त्वं च भगवतो वक्तव्यमुक्तमपि दुर्विज्ञेयत्वादित्यतो भगवानुवाच—भूय इति । भूय एव भूयः पुनर्हे महाबाहो । शृणु मे मदीयं परमं प्रकृष्टं निरतिशयवस्तुनः प्रकाशकं वचो

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

अध्यायद्वये सिद्धमर्थं संक्षेपतोऽनुभाषते—सप्तम इति । तत्त्वं सोपाधिकं निरुपाधिकं च । विभूतयः सविशेषनिर्विशेषरूपप्रतिपत्त्युपयोगिन्यः । उत्तराध्यायस्याध्यायद्वयेन संबन्धं वदन्नध्यायान्तरमवतारयति—अथेति । वक्तव्याः सविशेषध्याने निर्विशेषप्रतिपत्तौ च शेषत्वेनेति शेषः । ननु सविशेषं निर्विशेषं च भगवतो रूपं प्रागेव तत्र तत्रोक्तं तत्किमिति पुनरुच्यते तत्राह—उक्तमपीति । तद्यदि तत्र तत्र तत्त्वमुक्तं तथापि पुनर्वक्तव्यं दुर्विज्ञेयत्वादिति यतो मन्यतेऽत इति योजना । प्रकृष्टत्वं वचसः स्पष्टयति—निरतिशयेति । तदेव वचो विशिनष्टि—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

सप्तमे त्वंपदवाच्योऽर्थो निरूपितः, तदुपासनाच्च क्रममुक्तिरित्यष्टमे प्रोक्तं, नवमे तत्पदलक्ष्यार्थ उक्तस्तत्प्राप्तये च विश्वतोमुखं सर्वत्र भगवद्भावभावनात्मकं भगवद्भजनमुक्तम्, तद्रागद्वेषकलुषितमनसामशक्यमिति मन्वानो भगवांस्तत्सिद्धये स्वविभूतीः केषुचिदेव पदार्थेषु भगवद्बुद्धिविधानार्थास्तावद्दर्शयति दशमे । तत्फलभूतं विश्वतोमुखस्योपासनं तेन च विश्वरूपदर्शनमेकादशे । द्वादशे पुनस्तत्पदलक्ष्यस्याव्यक्तस्योपासनं तदुपासकलक्षणानि चोक्त्वा उपासनाकाण्डं तत्पदार्थशोधनार्थं समापयिष्यति तत्र वात्सल्यात्स्वयमेव श्रीभगवानुवाच—भूय एवेति । हे महाबाहो, भूयः प्रागुक्तमपि पुनर्मे परमं निरतिशयवस्तुनः प्रकाशकं वचः शृणु । प्रीयमाणाय अमृतपानादिवन्मद्वचनात्प्रीतिमनु-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

यद्राजविद्या किल राजगुह्यं पवित्रमेकं निजरूपरूपम् । येनोपदिष्टं श्रुतिवाक्यमाद्यं तं काशिराजं गुरुराजमीडे ॥

एवं सप्तमाष्टमनवमैस्तत्पदार्थस्य भगवतस्तत्त्वं सोपाधिकं निरुपाधिकं च दर्शितं, तस्य च विभूतयः सोपाधिकस्य ध्याने निरुपाधिकस्य ज्ञाने चोपायभूताः 'रसोऽहमप्सु कौन्तेय' इत्यादिना सप्तमे, 'अहं क्रतुरहं यज्ञः' इत्यादिना नवमे च संक्षेपेणोक्ताः । अथेदानीं तासां विस्तरो वक्तव्यो भगवतो ध्यानाय, तत्त्वमपि दुर्विज्ञेयत्वात्पुनस्तस्य वक्तव्यं ज्ञानायेति दशमोऽध्याय आरभ्यते । तत्र प्रथममर्जुनं प्रोत्साहयितुं श्रीभगवानुवाच—भूय एवेति । भूय एव पुनरपि हे महाबाहो, शृणु

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

सप्तमेऽध्यायेऽष्टमे च भगवतस्तत्त्वं सोपाधिकं विभूतयः सविशेषबोधोपयोगिन्यः प्रकाशिताः, नवमे च तत्त्वं निरुपाधिकं विभूतयो निर्विशेषबोधोपयोगिन्यः । अथेदानीं सविशेषध्याने निर्विशेषज्ञाने चोपायभूता येषुयेषु भावेषु चिन्त्यः परमेश्वरस्ते ते भावा वक्तव्याः तत्त्वं च यद्यप्युक्तं तथापि दुर्विज्ञेयत्वात्पुनरपि वक्तव्यमिति मन्यमानः भगवानुवाच—भूय इति । भूयएव पुनरपि हे महाबाहो, मे मम परमं प्रकृष्टं वचो वचनं शृणु । वचसः प्रकृष्टत्वं च प्रकृष्टवस्तुप्रकाशकत्वेन यत् परमं वचस्ते तुभ्यं अहं वक्ष्यामि । कुत

६ श्रीधरीव्याख्या ।

उक्ताः संक्षेपतः पूर्वं सप्तमादौ विभूतयः । दशमे ता वितन्यन्ते सर्वत्रेश्वरदृष्टये ॥ १ ॥ एवं तावत्सप्तमादिभिस्त्रिभिरध्यायैर्भजनीयं परमेश्वरे रूपं निरूपितम् । तद्विभूतयश्च सप्तमे 'रसोऽहमप्सु कौन्तेय' इत्यादिना संक्षेपतो दर्शिताः । अष्टमे च 'अधियज्ञोऽहमेवात्र' इत्यादिना, नवमे च 'अहं क्रतुरहं यज्ञः' इत्यादिना । अथेदानीं ता एव विभूतीः प्रपञ्चयिष्यन्, स्वभक्तेश्चावश्यंकरणीयत्वं वर्णयिष्यन् श्रीभगवानुवाच—भूय एवेति । महान्तौ युद्धादिस्वधर्मानुष्ठाने महत्परिचर्यायां वा कुशलौ बाहू यस्य हे महाबाहो, भूय एव पुनरपि

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

प्राक्तनैर्नवभिरध्यायैर्य एवार्थो लक्षितः स एव प्रतिपदपाठैरस्मिन्नध्याये प्रतायते । तथा चाह—भूय एवेति । उक्तमेवार्थं विस्पष्टीकर्तुं पुनः कथ्यमानं शृणु इति । अर्जुनोऽप्येवमेवाभिधास्यति भूयः कथयेतीदमध्यायतात्पर्यम् । शिष्टं निगदव्याख्यातमिति किं पुनरुक्तेन ।

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥
यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

वाक्यम् । यत्परमं ते तुभ्यं प्रीयमाणाय मद्वचनात्प्रीयसे त्वमतीवामृतमिव पिबंस्ततो वक्ष्यामि हितकाम्यया हितेच्छया ॥ १ ॥ किमर्थमहं वक्ष्यामीत्यत आह—न म इति । न मे विदुर्न जानन्ति सुरगणाः ब्रह्मादयः । किं ते न विदुः । मम प्रभवं प्रभावं प्रभुशक्त्यतिशयम्, अथवा प्रभवं प्रभवनमुत्पत्तिम् । नापि महर्षयो भृग्वादयो विदुः। कस्मात्ते न विदुरित्युच्यते। अहमादिः कारणं हि यस्माद्देवानां महर्षीणां च सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २ ॥ किंच—यो मामिति । यो मामजमनादिं च यस्मादहमादिर्देवानां महर्षीणां च न ममान्य आदिर्विद्यतेऽतोऽहमजोऽनादिश्चानादित्वमजत्वे हेतुस्तं मामजमनादिं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

यत्परममिति । सकृदुक्तेरर्थसिद्धेरसकृदुक्तिरनार्थिकेत्याशङ्क्याह—प्रीयमाणायेति । ततो वक्ष्यामि तुभ्यमिति पूर्वेण संबन्धः । हितं दुर्विज्ञेयं तत्त्वज्ञानम् ॥ १ ॥ कश्चिदन्योऽपि परमं वचो मह्यं वक्ष्यति तेन च मम तत्त्वज्ञानं भविष्यत्यतो भगवद्वचनमकिंचित्करमिति शङ्कित्वा परिहरति—किमर्थमित्यादिना । इन्द्रादयो भृग्वादयश्च भगवत्प्रभावं न विन्दन्तीत्यत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कस्मादिति । निमित्तत्वेनोपादानत्वेन च यतो देवादीनां भगवानेव हेतुरतस्तद्विकारास्ते न तस्य प्रभावं विदुरित्यर्थः ॥ २ ॥ इतश्च कश्चिदेव भगवत्प्रभावं वेत्तीत्याह—किंचेति । कोऽसौ प्रभावो भगवतो यं बहवो न विदुरित्यपेक्षायां पारमार्थिकं प्रभावं तदधीनफलं च कथयति—यो

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

भवते वक्ष्यामि । हितकाम्यया तव हितेच्छया ॥ १ ॥ दुर्ज्ञेयत्वाच्च मत्स्वरूपस्याहं त्वां ब्रवीमीत्याह—न मे इति । प्रभवं प्रकृष्टं भवमैश्वर्यं वियदादिसृष्टिसामर्थ्यं न विदुः । तत्र हेतुः अहमिति । अयं भावः—देहोत्पत्त्यनन्तरं हि देवादीनां बुद्ध्यादिलाभो न चार्वाचीनैर्बुद्ध्यादिभिः स्वोत्पत्तिप्राक्कालीनोऽर्थः परिच्छेत्तुं शक्यत इति । पदार्थः स्पष्टः ॥२॥ कस्तर्हि त्वां वेत्तीत्यत आह—य इति । योऽसंमूढः स मां वेत्ति । स एव च सर्वपापैः प्रमुच्यत इति संबन्धः ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

मे मम परमं प्रकृष्टं वचः । यत्ते तुभ्यं प्रीयमाणाय मद्वचनादमृतपानादिव प्रीतिमनुभवते वक्ष्याम्यहं परमाप्तस्तव हितकाम्यया इष्टप्राप्तीच्छया ॥ १ ॥ प्राग्बहुधोक्तमेव किमर्थं पुनर्वक्ष्यसीत्यत आह—**न मे विदुरिति** । प्रभवं प्रभावं प्रभुशक्त्यतिशयं, प्रभवनमुत्पत्तिमनेकविभूतिभिराविर्भावं वा । सुरगणा इन्द्रादयो महर्षयश्च भृग्वादयः सर्वज्ञा अपि न मे विदुः । तेषां तदज्ञाने हेतुमाह—**अहमिति** । अहं हि यस्मात्सर्वेषां देवानां महर्षीणां च सर्वशः सर्वैः प्रकारैरुत्पादकत्वेन बुद्ध्यादिप्रवर्तकत्वेन च निमित्तत्वेनोपादानत्वेन चादिः कारणम् । अतो मद्विकारास्ते मत्प्रभावं न जानन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ महाफलत्वाच्च कश्चिदेव भगवतः प्रभावं वेत्तीत्याह—**यो मामिति** । सर्वकारणत्वान्न विद्यते आदिः कारणं यस्य तमनादिं अनादित्वादजं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

इत्यतआह । प्रीयमाणाय यतस्त्वं मद्वचनं शृण्वन्नमृतमिव पिबन्नत्यन्तं प्रीयसेऽतस्तव हितकाम्यया हितकामनया यद्वक्ष्यामि तच्छृण्वित्यर्थः । श्रुत्वा च महाबाहुत्वं सार्थकं कुर्विति संबोधनाशयः ॥ १ ॥ ननु किमर्थं वक्ष्यसि त्वया वक्ष्यमाणस्य सुरादिभिर्ज्ञातत्वात्तत एव ममापि ज्ञानसंभवादितिचेत्तत्राह—**नेति** । मे मम प्रभवं प्रभुत्वातिशयं उत्पत्तिं वा सुरगणा इन्द्रादयो न विदुः न जानन्ति । नापि भृग्वादयो महर्षयः । कुत इत्याह । हि यस्मादहं देवानां महर्षीणां च सर्वशः सर्वप्रकारैरुपादानत्वादिभिरादिः कारणं तस्मादित्यर्थः ॥ २ ॥ अजत्वेन सर्वभूतमहेश्वरत्वेन च मज्ज्ञानं केषांचिदसंमूढानां सुरादीनां भवति ननु एतावानीश्वरप्रभावः इदं परमेश्वरस्य जन्मेत्यतस्तावज्ज्ञानेन केवलं सर्वपापैः प्रमुच्यन्ते नतु प्रभववर्णने शक्ता भवन्तीत्यतः स्वप्रभवमहमेव वक्ष्यामीत्यभिप्रायेणाह—**य इति** । यो मामीश्वरं सर्वकारणं कारणवर्जितमतएवाजमुत्पत्तिरहितं लोकानां महान्तमीश्वरं निरति-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मे वचः शृणु । कथंभूतम् । परमं परमात्मनिष्ठं मद्वचनामृतेनैव प्रीतिं प्राप्नुवते ते तुभ्यं हितकाम्यया हितेच्छया यदहं वक्ष्यामि तत् ॥ १ ॥ उक्तस्यापि पुनर्वचने दुर्ज्ञेयत्वं हेतुमाह—न म इति । मे मम प्रकृष्टं भवं जन्मरहितस्यापि नानाविभूतिभिराविर्भावं सुरगणा अपि महर्षयो भृग्वादयोऽपि न जानन्ति । तत्र हेतुः—अहं हि देवानां महर्षीणां चादिः कारणम्, सर्वशः सर्वप्रकारैरुत्पादकत्वेन बुद्ध्यादिप्रवर्तकत्वेन च । अतो मदनुग्रहं विना मां केऽपि न जानन्तीत्यर्थः ॥२॥ एवंभूतात्मज्ञाने फलमाह—यो मामिति ।

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

च यो वेत्ति विजानाति लोकमहेश्वरं लोकानां महान्तमीश्वरं तुरीयमज्ञानतत्कार्यवर्जितमसंमूढः संमोहवर्जितः स मर्त्येषु मनुष्येषु सर्वपापैः सर्वैः पापैर्मतिपूर्वामतिपूर्वकृतैः प्रमुच्यते प्रमोक्ष्यते ॥ ३॥ अतश्चाहं महेश्वरो लोकानां—बुद्धिरिति । बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्माद्यर्थावबोधनसामर्थ्यम् तद्वन्तं बुद्धिमानिति हि वदन्ति । ज्ञानमात्मादिपदार्थानामवबोधः । असंमोहः प्रत्युत्पन्नेषु बोद्धव्येषु द्रष्टव्येषु विवेकपूर्विका प्रवृत्तिः । क्षमाक्रुष्टस्य ताडितस्य वाविकृतचित्तता । सत्यं यथादृष्टस्य यथाश्रुतस्य चात्मानुभवस्य परबुद्धिसंक्रान्तये तथैवोच्चार्यमाणा वाक्सत्यमुच्यते । दमो बाह्येन्द्रियोपशमः । शमोऽन्तःकरणस्य । सुखमाह्लादः । दुःखं संतापः । भव उद्भवोऽभावस्तद्विपर्ययः । भयं च त्रासोऽभयमेव च

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मामिति । पदद्वयापौनरुक्त्यमाह—अनादित्वमिति ॥ ३ ॥ भगवतो लोकमहेश्वरत्वे हेत्वन्तरमाह—अतश्चेति । मुमुक्षुभिराराध्यत्वसिद्धये बन्धमोक्षसाधनं पुरस्कृत्याशेषं जगत्प्रकृत्यधिष्ठातृत्वलक्षणं सोपाधिकं भगवत्प्रभावमभिधत्ते—बुद्धिरिति । सूक्ष्मादीत्यादिशब्देन सूक्ष्मतरः सूक्ष्मतमश्चार्थो गृह्यते । उक्तं सामर्थ्यं बुद्धिरित्यस्मिन्नर्थे प्रसिद्धिं प्रमाणयति—तद्वन्तमिति । आत्मादीति । तदवबोधवन्तं हि ज्ञानिनं वदन्ति । अन्तःकरणस्योपशमो विषयेभ्यो व्यावृ-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

जडाजडयोर्बुद्ध्यात्मनोरेकीभावेनान्योन्याध्यासलक्षणेन मूढः संमूढस्तद्विपरीतोऽसंमूढस्तत्त्वज्ञानेन बाधिताध्यासः स एवात्मवित्त्वादितरस्य जनिमनुभवन् मां प्रत्यगात्मानं लोकमहेश्वरमनादिं आदिः कारणं तच्छून्यमत एवाजमजातं वेत्ति स सर्वैः कृतैः क्रियमाणैर्वा पापैः प्रमुच्यते । मर्त्येषु मध्ये ॥ ३ ॥ मम महेश्वरत्वादेव मत्तो बुद्ध्यादयो भवन्तीत्याह—बुद्धिरिति । बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्मार्थावबोधने सामर्थ्यम्, ज्ञानमात्मानात्मादिपदार्थावबोधः । असंमोहः प्रत्युत्पन्नेषु बोद्धव्येष्वव्याकुलतया विवेकपूर्विका प्रतिपत्तिः । क्षमा आक्रुष्टस्य ताडितस्य वाऽविकृतचित्तता । सत्यं प्रमाणेनावगतस्यार्थस्य यथार्थत्वेन भाषणम् । दमो बाह्येन्द्रियनियमः । शमो मनोनिग्रहः । सुखमाह्लादः । दुःखं तापः । भव उत्पत्तिः । भावः सत्ता अभावस्तद्विपर्ययः । भयं त्रासः । अभयमेवच तद्विपरीतम् ॥ ४ ॥ अहिंसा

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

जन्मशून्यं लोकानां महान्तमीश्वरं च मां यो वेत्ति स मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये असंमूढः सन्मोहवर्जितः सर्वैः पापैर्मतिपूर्वकैरपि प्रमुच्यते प्रकर्षेण कारणोच्छेदात्तत्संस्काराभावरूपेण मुच्यते मुक्तो भवति ॥ ३ ॥ आत्मनो लोकमहेश्वरत्वं प्रपञ्चयति—बुद्धिरिति । बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्मार्थविवेकसामर्थ्यम् । ज्ञानमात्मानात्मसर्वपदार्थावबोधः । असंमोहः प्रत्युत्पन्नेषु बोद्धव्येषु कर्तव्येषु चाव्याकुलतया विवेकेन प्रवृत्तिः । क्षमा आक्रुष्टस्य ताडितस्य वा निर्विकारचित्तता । सत्यं प्रमाणेनावबुद्धस्यार्थस्य तथैव भाषणम् । दमो बाह्येन्द्रियाणां स्वविषयेभ्यो निवृत्तिः । शमोऽन्तःकरणस्य । सुखं धर्मासाधारणकारणकमनुकूलवेदनीयम् । दुःखमधर्मासाधारणकारणकं प्रतिकूलवेदनीयम् । भवः उत्पत्तिः । भावः सत्ता अभावोऽसत्तेति

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ज्ञयैश्वर्यवन्तं वेत्ति परमात्मानादित्वेनाजः सर्वलोकमहेश्वर इति यो जानाति स मर्त्येषु असंमूढः । संमोहो नाम देहेन्द्रियादिविलक्षण ईश्वरादभिन्नोऽकर्ताऽभोक्ता चाहमिति स्वस्वरूपास्फुरणं तेन मत्कृपया रहितः सर्वैः ज्ञाताज्ञातैः संचितक्रियमाणैः प्रकर्षेणाविद्यानिवृत्तिपूर्वकमुच्यते ॥ ३ ॥ स्वस्य लोकमहेश्वरत्वं देवादिबुद्ध्यगोचरत्वेन साधितं तदेव प्रपञ्चयति । बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्माद्यर्थावबोधनसामर्थ्यं । ज्ञानमात्मादिपदार्थावबोधः । असंमोहः प्रत्युत्पन्नेषु ज्ञातव्येषु विवेकपुरःसरा बुद्धिप्रवृत्तिः । आक्रुष्टस्य ताडितस्य वाऽविकृतचित्तता क्षमा । प्रमाणावगतार्थस्य यथार्थभाषणं सत्यं । बाह्येन्द्रियोपशमो दमः । अन्तःकरणशान्तिः शमः । आह्लादः

६ श्रीधरीव्याख्या ।

सर्वकारणत्वादेव न विद्यते आदिः कारणं यस्य तमनादिम् । अतएवाजं जन्मशून्यं लोकानां महेश्वरं च मां यो वेत्ति स मनुष्येषु असंमूढः संमोहरहितः सन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ लोकमहेश्वरतामेव स्फुटयति—बुद्धिरिति त्रिभिः । बुद्धिः सारासारविवेकनैपुण्यम्, ज्ञानमात्मविषयम्, असंमोहो व्याकुलत्वाभावः, क्षमा सहिष्णुत्वम्, सत्यं यथार्थभाषणम्, दमो बाह्येन्द्रियसंयमः, शमोऽन्तःकरणसंयमः, सुखमनुकूलवेदनीयम्, दुःखं च तद्विपरीतम्, भव उद्भवः, अभावस्तद्विपरीतः, भयं त्रासः, अभयं तद्विपरीतम् । अस्व

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

संदिग्धं तु निर्णेष्यते । श्रीभगवानुवाच—भूय एवेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ बुद्धिरिति । असंमोह उत्साहः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥
महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

तद्विपरीतम् ॥ ४ ॥ अहिंसेति। अहिंसाऽपीडा प्राणिनाम्। समता समचित्तता। तुष्टिः संतोषः। पर्याप्तबुद्धिर्लाभेषु। तप इन्द्रियसंयमपूर्वकं शरीरपीडनम्। दानं यथाशक्ति संविभागः। यशो धर्मनिमित्ता कीर्तिः। अयशस्त्वधर्मनिमित्ता कीर्तिः। भवन्ति भावा यथोक्ता बुद्ध्यादयो भूतानां प्राणिनां मत्त एवेश्वरात्पृथग्विधा नानाविधाः स्वकर्मानुरूपेण ॥ ५ ॥ किंच—महर्षय इति। महर्षयः सप्त भृग्वादयः पूर्वेऽतीतकालसंबन्धिनश्चत्वारो मनवस्तथा सावर्णा इति प्रसिद्धाः। ते च मद्भावा मद्गतभावना वैष्ण-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

त्तिरिति शेषः ॥ ४ ॥ यथाशक्तीति। पात्रे श्रद्धया स्वशक्तिमनतिक्रम्यार्थानां देशकालाद्यनुगुण्येन प्रतिपादनमित्यर्थः। उक्तानां बुद्ध्यादीनां साश्रयाणामीश्वरादुत्पत्तिं प्रतिजानीते—भवन्तीति। नानाविधत्वे हेतुमाह—स्वकर्मेति। कथंचिदपि तेषामात्मातिरेकेणाभावान्मत्त एवेत्युक्तम् ॥ ५ ॥ न केवलं भगवतः सर्वप्रकृतित्वमेव किंतु सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वस्वरूपमधिष्ठातृत्वमपीत्याह—किंचेति। आद्या भृग्वादयो वसिष्ठान्ताः सर्वज्ञा विद्यासंप्रदायप्रवर्तकाः। तथेति मनूनामपि पूर्वत्वेनाद्यत्वमनुकृष्यते। के ते मनवस्तत्राह—सावर्णा इतीति प्रसिद्धाः पुराणेषु प्रजानां पालकाः स्वयमीश्वराश्चेति शेषः। महर्षीणां मनूनां च तुल्यं विशेषणं—ते चेति। मयि सर्वज्ञे सर्वेश्वरे गता भावना येषां ते तथा। भावनाफलमाह—वैष्णवेनेति। वैष्णव्या शक्त्याधिष्ठितत्वेन ज्ञानैश्वर्य-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

प्राणिनामपीडा। समता मित्रामित्रादौ समचित्तता। तुष्टिः संतोषो लब्धे पर्याप्तबुद्धिः। तप इन्द्रियसंयमपूर्वकं शरीरपीडनम्। दानं यथाशक्ति संविभागः। यशो धर्मनिमित्ता कीर्तिः। अयशोऽधर्मनिमित्ता अकीर्तिः। एते बुद्ध्यादयो विंशतिर्भावा मत्त एव प्राणिनां भवन्ति। पृथग्विधाः प्रत्येकं नानाप्रकाराः। तत उत्तमगुणलाभायाहमेव त्वया शरणीकरणीय इति भावः ॥ ५ ॥ एतदेव शिष्टाचारप्रदर्शनेन द्रढयति—महर्षय इति। सप्त भृग्वाद्याश्चत्वारः

४ मधुसूदनीव्याख्या।

वा। भयं च त्रासस्तद्विपरीतमभयम्। एवं च एकश्चकार उक्तसमुच्चयार्थः। अपरोऽनुक्तबुध्यज्ञानादिसमुच्चयार्थः। एवमेते सर्वलोकप्रसिद्धा एवेत्यर्थः। मत्त एव भवन्तीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ४ ॥ अहिंसेति। अहिंसा प्राणिनां पीडानिवृत्तिः। समता चित्तस्य रागद्वेषादिरहितावस्था। तुष्टिर्भोग्येष्वेतावताऽलमिति बुद्धिः। तपः शास्त्रीयमार्गेण कायेन्द्रियशोषणम्। दानं देशे काले श्रद्धया यथाशक्त्यर्थानां सत्पात्रे समर्पणम्। यशो धर्मनिमित्ता लोकश्लाघारूपा प्रसिद्धिः। अयशस्त्वधर्मनिमित्ता दोषकथनलोकनिन्दारूपा प्रसिद्धिः। एते बुद्ध्यादयो भावाः कार्यविशेषाः सकारणकाः पृथग्विधा धर्माधर्मादिसाधनवैचित्र्येण नानाविधा भूतानां सर्वेषां प्राणिनां मत्तः परमेश्वरादेव भवन्ति नान्यस्मात्। तस्मात्किं वाच्यं मम लोकमहेश्वरत्वमित्यर्थः ॥ ५ ॥ इतश्चैतदेवमाह—महर्षय इति। महर्षयो वेदतदर्थद्रष्टारः सर्वज्ञा विद्यासंप्रदायप्रवर्तका भृग्वाद्याः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

सुखम्। तापो दुःखम्। भव उत्पत्तिः। अभावो नाशः। भयं त्रासः। अभयमत्रासः ॥ ४ ॥ अहिंसा प्राणिनामपीडा। समता समचित्तता। तुष्टिः संतोषोऽलंबुद्धिः। इन्द्रियसंयमपुरःसरं शास्त्रीयं देहपीडनं तपः। देशकालानुरोधेन शक्तिमनतिक्रम्य श्रद्धया पात्रेऽर्थानामर्पणं दानम्। धर्मनिदाना कीर्तिर्यशः। अधर्मनिदानाऽपकीर्तिरपयशः। एते यथोक्ता भावाः पृथग्विधा नानाप्रकारा भूतानां स्वकर्मानुसारेण मत्तएवेश्वराद्भवन्ति। अतोऽहमेव सर्वलोकमहेश्वरः सर्वैर्भोगमोक्षार्थं शरणीकरणीय इति भावः ॥ ५ ॥ स्वसामर्थ्ययुक्तानां स्वेनोत्पादितानां भृग्वादीनामपि लोकेश्वरत्वं प्रसिद्धं किं वक्तव्यं मम लोकमहेश्वरत्वमित्याह—महर्षय इति।

६ श्रीधरीव्याख्या।

लोकस्य मत्त एव भवन्तीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ४ ॥ किंच—अहिंसेति। अहिंसा परपीडानिवृत्तिः, समता रागद्वेषादिराहित्यं मित्रामित्रतुल्यता च, तुष्टिर्दैवलब्धेन संतोषः, तपः शारीरादि वक्ष्यमाणम्, दानं न्यायार्जितधनादेः सत्पात्रार्पणम्, यशः सत्कीर्तिः, अयशोऽपकीर्तिः, एते बुद्धिर्ज्ञानमित्यादयस्तद्विपरीताश्चाबुद्ध्यादयो नानाविधा भावाः प्राणिनां मत्तः सकाशादेव भवन्ति ॥ ५ ॥ किंच—महर्षय इति। सप्त महर्षयो भृग्वादयः 'सप्त ब्राह्मणा इत्येते पुराणे निश्चयं गता' इत्यादि पुराणप्रसिद्धाः। तेभ्योऽपि पूर्वेऽन्ये चत्वारो महर्षयः सनकादयः, तथा मनवः स्वायंभुवादयः मद्भावा मदीयो भावः प्रभावो येषु ते हिरण्यगर्भात्मनो ममैव मनसः संक-

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

वेन सामर्थ्येनोपेता मानसा मनसैवोत्पादिता मया जाता उत्पन्नाः येषां मनूनां महर्षीणां च सृष्टिर्लोक इमाः स्थावरजङ्गमाः प्रजाः ॥ ६ ॥ एतामिति । एतां यथोक्तां विभूतिं विस्तारं योगं च युक्तिं चात्मनो घटनमथवा योगैश्वर्यसामर्थ्यं सर्वज्ञत्वं योगजं योग उच्यते । मम मदीयं योगं यो वेत्ति तत्त्वतस्तत्त्वेन यथावदित्येतत् । सोऽविकम्पेनाप्रचलितेन योगेन सम्यग्दर्शनस्थैर्यलक्षणेन युज्यते संबध्यते ।

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

वन्त इत्यर्थः । तेषां जन्मनो वैशिष्ट्यमाचष्टे—**मानसा इति** । मन्वादीनेव विशिनष्टि—**येषामिति** । विद्यया जन्मना च संततिभूता मन्वादीनामस्मिँल्लोके सर्वाः प्रजा इत्यर्थः ॥ ६ ॥ सोपाधिकं प्रभावं भगवतो दर्शयित्वा तज्ज्ञानफलमाह—**एतामिति** । बुद्ध्याद्युपादानत्वेन विविधा भूतिर्भवनं वैभवं सर्वात्मकत्वं तदाह—**विस्तारमिति** । ईश्वरस्य तत्तदर्थसंपादनसामर्थ्यं योगस्तदाह—**आत्मन इति** । योगस्तत्फलमैश्वर्यं सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं च मदीयं शक्तिज्ञानलेशमाश्रित्य मन्वादयो भृग्वादयश्चेशते जानते च तदाह—**अथवेति** । यथा तौ विभूतियोगौ तथा वेदनस्य निरङ्कुशत्वं दर्शयति—**यथावदिति** । सोपाधिकं ज्ञानं निरुपाधिकज्ञाने द्वारमित्याह—**सोऽविकम्पेनेति** ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

सनकादयश्च पूर्वे प्रसिद्धा महर्षय इति संबन्धः । तथा मनवश्चतुर्दश प्रसिद्धाः । ते सर्वे मानसा हिरण्यगर्भरूपस्य मम मनस एवोद्भूता अयोनिजा जाता उत्पन्नाः । इमाः प्रजाश्चतुर्विधा अयं लोकश्च तदाधारभूतः तदुभयं येषां यत्संबन्धि संततिर्येषां संततिरित्यर्थः । यद्वा येषामिति षष्ठी पञ्चम्यर्थे । येभ्य इमाः प्रजा अयं लोकश्च जाता इत्यर्थः । तेऽपि मद्भावा मय्येव भावो मनो येषां ते । प्रसिद्धमहिमानोऽप्येते यतो मामेवोपासतेऽतस्त्वमपि मामुपास्वेति भावः ॥ ६ ॥ उपास्तावधिकारिणमाह—**एतामिति** । एतां वक्ष्यमाणां विभूतिं योगं च विश्वतोमुखे भगवति मनःसमाधानं यस्तत्त्वतो वेत्ति सम्यगनुष्ठातुं ज्ञातुं च समर्थो भवति सोऽविकम्पेनाचलेन निर्विकल्पकेन

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

सप्त पूर्वे सर्गाद्यकालाविर्भूताः । तथाच पुराणं 'भृगुं मरिचिमत्रिं च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । वसिष्ठं च महातेजाः सोऽसृजन्मनसा सुतान् । सप्त ब्राह्मणा इत्येते पुराणे निश्चयं गताः' इति । तथा चत्वारो मनवः सावर्णा इति प्रसिद्धाः । अथवा महर्षयः सप्त भृग्वाद्याः तेभ्योऽपि पूर्वे प्रथमाश्चत्वारः सनकाद्या महर्षयो मनवस्तथा स्वायंभुवाद्याश्चतुर्दश मयि परमेश्वरे भावो भावना येषां ते मद्भावा मच्चिन्तनपराः । मद्भावनावशादाविर्भूतमदीयज्ञानैश्वर्यशक्तय इत्यर्थः । मानसाः मनःसंकल्पादेवोत्पन्ना नतु योनिजाः । अतो विशुद्धजन्मत्वेन सर्वप्राणिश्रेष्ठा मत्त एव हिरण्यगर्भात्मनो जाताः सर्गाद्यकाले प्रादुर्भूताः । येषां महर्षीणां सप्तानां भृग्वादीनां चतुर्णां च सनकादीनां मनूनां च चतुर्दशानां अस्मिँल्लोके जन्मना च विद्यया च सन्ततिभूता इमा ब्राह्मणाद्याः सर्वाः प्रजाः ॥ ६ ॥ एवं सोपाधिकस्य भगवतः प्रभावमुक्त्वा तज्ज्ञानफलमाह—**एतामिति** । एतां प्रागुक्तां बुद्ध्यादिमहर्ष्यादिरूपां विभूतिं विविधभावं तत्तद्रूपेणावस्थितिं योगं च तत्तदर्थनिर्माणसामर्थ्यं । परमै-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

महर्षयः सप्त भृग्वादयः पूर्वेऽतीतकालसंबन्धिनो 'भृगुं मरीचिमत्रिं च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं । वसिष्ठं च महातेजाः सोऽसृजन्मनसा सुतान्' इत्युक्ताः 'चत्वारो मनवस्तथा, सावर्णिस्तु मनुर्योऽसौ मैत्रेय भविता ततः । नवमो दक्षसावर्णिर्मैत्रेय भविता मनुः । एकादशश्च भविता धर्मसावर्णिको मनुः । रुद्रपुत्रस्तु सावर्णो भविता द्वादशो मनुः ॥' इति विष्णुपुराणादौ सावर्णा इति प्रसिद्धाः । महर्षयः सप्त भृग्वादयः । तेभ्योऽपि पूर्वे प्रथमाश्चत्वारः सनकाद्या महर्षयः मनवस्तथा स्वयंभुवाद्याश्चतुर्दशेऽति वा । अस्मिन्पक्षे सनकाद्याश्चतुर्दशेत्यध्याहारदोषमभिप्रेत्याचार्यैरयं पक्षो न प्रदर्शितः । ते च मद्भावा मद्गतभावना मयि परमात्मनि भावना येषामतो वैष्णवेन सामर्थ्येन युक्ता मानसा मया मनसैवोत्पादिताः सन्तो जाताः उत्पन्ना यथायथं योनितोऽयोनितश्च येषां महर्षीणां मनूनां च लोके इमा विद्यया जन्मना च सन्ततिभूताः प्रजाः स्थावरजंगमलक्षणाः ॥ ६ ॥ स्वप्रभावमुक्त्वा तज्ज्ञानफलमाह—**एतामिति** । एतां यथोक्तां विभूतिं विविधभावं विस्तारमितियावत् । परमात्मनस्तदर्थघटनसामर्थ्यं योगः यल्लेशसंबन्धेन भृग्वादयो

६ श्रीधरीव्याख्या ।

ल्पमात्राज्जाताः । प्रभावमेवाह—**येषामिति** । येषां भृग्वादीनां च सनकादीनां चेमा ब्राह्मणाद्या लोके वर्धमाना यथायथं पुत्रपौत्रादिरूपाः शिष्यादिरूपाश्च प्रजा जाता वर्तन्ते ॥ ६ ॥ यथोक्तविभूत्यादितत्त्वज्ञानस्य फलमाह—**एतामिति** । एतां भृग्वादिलक्षणां मम

१ श्रीधरः, मधुसूदनः, नीलकण्ठः.

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥
मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम्।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

नात्र संशयो नास्मिन्नर्थे संशयोऽस्ति ॥ ७ ॥ कीदृशेनाविकम्पेन योगेन युज्यत इत्युच्यते—अहमिति। अहं परं ब्रह्म वासुदेवाख्यं सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिर्मत्त एव स्थितिनाशक्रियाफलोपभोगलक्षणं विक्रियारूपं सर्वं जगत्प्रवर्तत इत्येवं मत्वा भजन्ते सेवन्ते मां बुधा अवगततत्त्वार्था भावसमन्विता भावो भावना परमार्थतत्त्वाभिनिवेशस्तेन समन्विताः संयुक्ता इत्यर्थः ॥ ८ ॥ किंच—

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

उक्तेऽर्थे प्रतिबन्धाभावमाह—नास्मिन्निति ॥ ७ ॥ कथं तावकविभूत्यैश्वर्यज्ञानमुक्तयोगस्य हेतुरिति मत्वा पृच्छति—कीदृशेनेति। उक्तज्ञानमाहात्म्यात्प्रतिष्ठिता भगवन्निष्ठा सिद्ध्यतीत्याह—उच्यत इति। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः सर्वप्रकृतिः सर्वात्मेत्याह—उत्पत्तिरिति। सर्वज्ञात्सर्वेश्वरान्मत्तो निमित्तात्सर्वस्थितिनाशादि भवति मया चान्तर्यामिणा प्रेर्यमाणं सर्वं यथास्वं मर्यादामनतिक्रम्य चेष्टते तदाह—मत्त इति। इत्थं मम सर्वात्मत्वं सर्वप्रकृतित्वं सर्वेश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं च महिमानं ज्ञात्वा मय्येव निष्ठावन्तो भवन्तीत्याह—इत्येवमिति। संसारासारताज्ञानवतां भगवद्भजनेऽधिकारं द्योतयति—अवगतेति। परमार्थतत्त्वे पूर्वोक्तरीत्या ज्ञाते प्रेमादरावभिनिवेशाख्यौ भवतस्तेन संयुक्तत्वं च भगवद्भजने भवति हेतुरित्याह—भावेति ॥ ८ ॥ न केवलमुक्तमेव भगवद्भजने साधनान्तरं चास्तीत्याह—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

षष्ठाध्यायोक्तेन योगेन मद्विषयेण समाधिना युज्यते ततश्च कृतकृत्यो भवति। नात्र संशय इति प्रवृत्त्यतिशयार्थमुच्यते। भगवद्वचसि संशयासंभवात् ॥ ७ ॥ उपासनास्वरूपमाह द्वाभ्याम्—अहमिति। बुधा मां प्रत्यगात्मानमिति मत्वा भजन्ते। इति कथम्। अहमेव सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिः। मत्तो मदनुग्रहं प्राप्यैव सर्वं बुद्ध्यादिकं स्वस्वकार्याय प्रवर्तते। अहमेव जगतः कर्तान्तर्यामी चेत्यहंग्रहेणात्मानमुपासीतेति भावः। भावसमन्विताः भावनायुक्ताः एतच्चोत्तरार्थम् ॥ ८ ॥ एवं ध्याने भावनाप्रकारमुक्त्वा व्युत्थाने तमाह—मच्चित्ता इति। अहमेव

४ मधुसूदनीव्याख्या।

श्वर्यमिति यावत्। मम यो वेत्ति तत्त्वतः यथावत्सोऽविकम्पेनाप्रचलितेन योगेन सम्यग्ज्ञानस्थैर्यलक्षणेन समाधिना युज्यते। नात्र संशयः प्रतिबन्धः कश्चित् ॥ ७ ॥ यादृशेन विभूतियोगयोर्ज्ञानेनाविकम्पयोगप्राप्तिस्तद्दर्शयति चतुर्भिः—अहमित्यादिना। अहं परं ब्रह्म वासुदेवाख्यं सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिकारणमुपादानं निमित्तं च। स्थितिनाशादि च सर्वं मत्त एव प्रवर्तते भवति। मयैवान्तर्यामिणा सर्वज्ञेन सर्वशक्तिना प्रेर्यमाणं स्वस्वमर्यादामनतिक्रम्य सर्वं जगत्प्रवर्तते चेष्टत इति वा। इत्येवं मत्वा बुधा विवेकेनावगततत्त्वभावेन परमार्थतत्त्वग्रहरूपेण प्रेम्णा समन्विताः सन्तो मां भजन्ते ॥ ८ ॥ प्रेमपूर्वकं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

ज्ञानादिमन्तो भवन्ति। यद्वा योगैश्वर्यसामर्थ्यं सर्वज्ञत्वं योगजन्यं योगशब्देनाभिधीयते। तं यस्तत्त्वतो यथावद्वेत्ति जानाति सोऽकम्पेनाप्रचलितेन योगेन निरुपाधिब्रह्मसम्यग्ज्ञानलक्षणेन युज्यते युक्तो भवति। अस्मिन्नर्थे संशयो नास्ति ॥ ७ ॥ ननु कथं तावकविभूतियोगज्ञानेनाविकम्पयोगप्राप्तिस्तवोपासनायास्तत्प्राप्तिसाधनत्वादित्याशङ्क्य विभूतियोगज्ञानमहिम्ना प्राप्तया मदुपासनया मद्गतेनाविकम्पयोगेन युज्यते इत्याह—अहमिति चतुर्भिः। अहं परमात्मा वासुदेवाभिधः सर्वस्य ब्रह्मादिस्थावरान्तस्य प्रभवः प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः प्रकृतिरभिन्ननिमित्तोपादानं मत्त एव सर्वज्ञात्सर्वेश्वरात्सर्वं स्थितिनाशक्रियाफलोपभोगलक्षणं जगत्प्रवर्तते इति मत्वा वासुदेवएव सर्वात्मा सर्वेश्वरः सर्वज्ञः सर्वोपादानं सर्वनियन्ता भजनीय इति श्रुत्वा मननेन निश्चित्य भजन्ते सेवन्ते। के ते इत्यत आह। बुधा अवगतसंसारतत्त्वाः। संसारासारज्ञानवतामेव भगवद्भजनेऽधिकार इति भावः। भावो भावना अयमेव भगवान्वासुदेवः परमार्थतत्त्वं इत्यभिनिवेशस्तेन सम्यक् युक्ताः ॥ ८ ॥ किं चैवं भजन्तीत्याह। मच्चित्ता मयि वासुदेवे चित्तं येषां

६ श्रीधरीव्याख्या।

विभूतिं, योगं चैश्वर्यलक्षणं तत्त्वतो यो वेत्ति सोऽविकम्पेन निःसंशयेन योगेन सम्यग्दर्शनेन युक्तो भवति। नास्त्यत्र संशयः ॥ ७ ॥ यथा च विभूतियोगयोर्ज्ञानेन सम्यग्ज्ञानावाप्तिस्तद्दर्शयति—अहमित्यादिचतुर्भिः। अहं सर्वस्य जगतः प्रभवो [illegible]भृग्वादिरूपविभूतिद्वारेणोत्पत्तिहेतुः। मत्त एव चास्य सर्वस्य 'बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः' इत्यादि सर्वं प्रवर्तत इति, एवं मत्वाऽवबुध्य बुधा विवेकिनो भावसमन्विताः प्रीतियुक्ता मां भजन्ते ॥ ८ ॥ प्रीतिपूर्वकं भजनमेवाह—मच्चित्ता इति। मय्येव चित्तं येषां ते मच्चित्ताः। मामेव गताः

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

मच्चित्ता इति । मच्चित्ता मयि चित्तं येषां ते मच्चित्ता मद्गतप्राणा मां गताः प्राप्ताश्चक्षुरादयः प्राणा येषां ते मद्गतप्राणाः । मय्युपसंहृतकरणा इत्यर्थः । अथवा मद्गतप्राणा मद्गतजीवना इत्येतत् बोधयन्तोऽवगमयन्तः परस्परमन्योन्यं कथयन्तो ज्ञानबलवीर्यादिधर्मैर्विशिष्टं मां तुष्यन्ति च परितोषमुपयान्ति रमन्ति च रतिं च प्राप्नुवन्ति प्रियसङ्गत्येव ॥ ९ ॥ ये यथोक्तैः प्रकारैर्भजन्ते मां भक्ताः सन्तः—तेषां सततयुक्तानां नित्याभियुक्तानां निवृत्तसर्वबाह्यैषणानां भजतां सेवमानानां, किमर्थित्वादिना कारणेन नेत्याह—प्रीतिपूर्वकं प्रीतिः स्नेहस्तत्पूर्वकं मां भजतामित्यर्थः । ददामि प्रयच्छामि

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

किंचेति । ईश्वरात्प्रतीचः प्रागुक्तादन्यत्र चित्तप्रचाररहित्यं भगवद्भजनोपायमाह—मयीति । चक्षुरादीनां भगवत्प्राप्तिस्तदगोचरत्वात्तस्येत्याशङ्क्याह—मय्युपसंहृतेति । भगवदतिरेकेण जीवनेऽपि नादरस्तदपि मय्येवार्पितं भक्तानामित्याह—अथवेति । आचार्येभ्यः श्रुत्वा वादकथया परस्परं भगवन्तं सब्रह्मचारिणो बोधयन्ति तदपि भगवद्भजनसाधनमित्याह—बोधयन्त इति । आगमोपपत्तिभ्यां भगवन्तमेव विशिष्टधर्माणं शिष्येभ्यो गुरवो व्यपदिशन्ति तदपि भगवद्भजनमेवेत्याह—कथयन्त इति । भक्तानां तुष्टिरती स्वरसतः स्यातामित्याह—तुष्यन्तीति । मनोरथपूर्त्या रतिप्राप्तौ कामुकसंमतमुदाहरणमाह—प्रियेति ॥ ९ ॥ यदुक्तं सोऽविकम्पेनेत्यादि तदर्थं भूमिकां कृत्वा तदिदानीमुदाहरति—ये यथोक्तेति । नित्याभियुक्तानामनवरतं भगवत्यैकाग्र्यसंपन्नानामित्यर्थः । पुत्रादिलोकत्रयहेत्वर्थित्वेन वा गर्भदासत्वेन वा प्रत्यहं जीवनोपायसिद्ध्ये वा भजनमिति शङ्कित्वा दूषयति—किमित्यादिना । प्रागुक्तां ज्ञानाख्यां भक्तिं स्नेहेन कुर्वतामित्यर्थः । तेभ्योऽहं तत्त्वज्ञानं प्रयच्छामीत्याह—ददामीति । उक्तबुद्धिसंबन्धस्य फल-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

चित्ते येषां ते मच्चित्ताः । तथाहमेव गतो विद्यमानो येषु ते मद्गतास्तथाविधाः प्राणा इन्द्रियाणि येषां ते मद्गतप्राणाः । चित्तेनेन्द्रियैर्वा यद्गृह्यते तत्सर्वं प्रत्यगात्मा वासुदेव इति भावयन्त इत्यर्थः । इममेवार्थं परस्परं बोधयन्तः श्रुतियुक्तिप्रदर्शनेन समानानां समुदायं ज्ञापयन्तः । कथयन्तश्च शिष्यान्प्रति । तुष्यन्ति तेनैव ज्ञानेन नतु मिष्टान्नादिना । रमन्ति च तत्रैव नतु स्त्र्यादावित्यर्थः ॥ ९ ॥ उपासनायाः फलमाह—तेषामिति । सततयुक्तानां

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

भजनमेव विवृणोति—**मच्चित्ता इति** । मयि भगवति चित्तं येषां ते मच्चित्ताः । तथा मद्गता मां प्राप्ताः प्राणाश्चक्षुरादयो येषां ते मद्गतप्राणा मद्भजननिमित्तचक्षुरादिव्यापारा मय्युपसंहृतसर्वकरणा वा । अथवा मद्गतप्राणा मद्भजनार्थजीवनाः । मद्भजनातिरिक्तप्रयोजनशून्यजीवना इति यावत् । विद्वद्गोष्ठीषु परस्परमन्योन्यं श्रुतिभिर्युक्तिभिश्च मामेव बोधयन्तः तत्त्वबुभुत्सुकथया ज्ञापयन्तः । तथा स्वशिष्येभ्यश्च मामेव कथयन्त उपदिशन्तश्च मयि चित्तार्पणं तथा बाह्यकरणार्पणं तथा जीवनार्पणं एवं समानामन्योन्यं मद्बोधनं स्वन्यूनेभ्यश्च मदुपदेशनमित्येवंरूपं यन्मद्भजनं तेनैव तुष्यन्ति च । एतावतैव लब्धसर्वार्था वयमलमन्येन लब्धव्येनेत्येवंप्रत्ययरूपं संतोषं प्राप्नुवन्ति च । तेन संतोषेण रमन्ति च रमन्ते च । प्रियसङ्गमेनेव उत्तमं सुखमनुभवन्ति च । तदुक्तं पतञ्जलिना 'संतोषादनुत्तमः सुखलाभः' इति । उक्तंच पुराणे 'यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्' इति । तृष्णाक्षयः संतोषः ॥ ९ ॥ तेषामिति । ये यथोक्तेन प्रकारेण भजन्ते मां तेषां सततं सर्वदा युक्तानां भगवत्येकाग्रबुद्धीनां अतएव लाभपूजाख्यात्याद्यनभिसंधाय

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ते मां गताः प्राप्ताः प्राणाश्चक्षुरादयो येषां ते मय्युपसंहृतसर्वकरणाः, मद्गतजीवना इति वा । आचार्यात् श्रुत्वा वादकथया समानेषु परस्परं बोधयन्तः मां ज्ञानबलादियुक्तं शिष्येभ्यः कथयन्तः मद्भजनेनैव तुष्यन्ति संतोषमुपयान्ति तेनैव च रमन्ति रतिं प्राप्नुवन्ति न स्त्र्यादिना ॥ ९ ॥ तेषां सततयुक्तानां सततं निरन्तरमभियुक्तानाम् । किमर्थित्वादिपूर्वकं नेत्याह । प्रीतिः स्नेहस्तत्पूर्वकं भजताम्

६ श्रीधरीव्याख्या ।

प्राप्ताः प्राणा इन्द्रियाणि येषां ते मद्गतप्राणाः मदर्पितजीवना इति वा । एवंभूतास्ते बुधाः अन्योन्यं मां न्यायोपेतैः श्रुत्यादिप्रमाणैर्बोधयन्तः, बुद्ध्या च मां कथयन्तः संकीर्तयन्तः सन्तो नित्यं तुष्यन्त्यनुमोदनेन तुष्टिं यान्ति । रमन्ति च निर्वृतिं यान्ति ॥ ९ ॥ एवंभूतानां च सम्यग्ज्ञानमहं ददामीत्याह—तेषामिति । एवं सततयुक्तानां मय्यासक्तानां प्रीतिपूर्वकं भजतां तेषां तं बुद्धिरूपं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

मच्चित्ता इति बोधयन्तः परस्परमिति परस्परबोधनयात्योन्यबोधस्फारसंक्रमणात्सर्व एव हि प्रमातार एक ईश्वर इति वितत्यव्याख्या

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

बुद्धियोगं बुद्धिः सम्यग्दर्शनं मत्तत्त्वविषयं तेन योगो बुद्धियोगस्तं बुद्धियोगम् । येन बुद्धियोगेन सम्यग्दर्शनलक्षणेन मां परमेश्वरमात्मभूतमात्मत्वेनोपयान्ति प्रतिपद्यन्ते । के । ते ये मच्चित्तादिप्रकारैर्मां भजन्ते ॥ १० ॥ किमर्थं कस्य वा तत्प्राप्तिप्रतिबन्धहेतोर्नाशकं बुद्धियोगं तेषां त्वद्भक्तानां ददासीत्याकाङ्क्षायामाह—तेषामिति । तेषामेव कथं नाम श्रेयः स्यादित्यनुकम्पार्थं दयाहेतोरहमज्ञानजमविवेकतो जातं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहान्धकारं तमो नाशयाम्यात्मभावस्थ आत्मनो भावोऽन्तःकरणाशयस्तस्मिन्नेव स्थितः सन् । ज्ञानदीपेन विवेकप्रत्ययरूपेण भक्तिप्रसादस्नेहाभिषिक्तेन मद्भाव-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

माह—येनेति । ध्यानजन्यप्रकर्षकाष्ठागतान्तःकरणपरिणामे निरस्ताशेषविशेषभगवद्रूपप्राप्तिहेतौ बुद्धियोगे प्रश्नपूर्वकमुक्तानधिकारिणो दर्शयति—के त इति ॥ १० ॥ भगवत्प्राप्तेर्बुद्धिसाध्यत्वे सत्यनित्यत्वापत्तेस्त्वमपि भक्तेभ्यो बुद्धियोगं ददासीत्ययुक्तमिति शङ्कते—किमर्थमिति । तेषां बुद्धियोगं किमर्थं ददासीति संबन्धः । भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकनाशको बुद्धियोगस्तेन नास्ति तत्प्राप्तेरनित्यत्वमित्याशङ्क्याह—कस्येति । भक्तानां तत्प्राप्तिप्रतिबन्धकं विविच्य दर्शयति—इत्याकाङ्क्षायामिति । अविवेको नामाज्ञानं ततो जातं मिथ्याज्ञानं तदुभयमेकीकृत्य तमो विवक्ष्यते । नच तन्नाशकत्वं जडस्य कस्यचित्तदन्तर्भूतस्य युक्तं तेनाहं नाशयामीत्युक्तम् । केवलचैतन्यस्य जडबुद्धिवृत्तेरिवाज्ञानानाशकत्वमाशङ्क्य विशिनष्टि—आत्मेति । तस्याशयस्तन्निष्ठो वृत्तिविशेषः । वाक्योत्थबुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तश्चिदात्मा सहायसामर्थ्यादज्ञानादिनिवृत्तिहेतुरित्यर्थः । बुद्धीद्धबोधस्याज्ञानादिनिवर्तकत्वमुक्त्वा बोधेद्धबुद्धेस्तन्निवर्तकत्वमिति पक्षान्तरमाह—ज्ञानेति । देहाद्यव्यक्तान्तानात्मवर्गातिरिक्तवस्तुगोचरत्वमाह—विवेकेति । भगवति सदा विहितया भक्त्या तस्य प्रसादोऽनुग्रहः स एव स्नेहस्तेनासेचनद्वारा स्वोत्पत्तिमाह—भक्तीति । मय्येव भावनायामभिनिवेशो वातस्तेन प्रेरितोऽयं जायते, नहि वातप्रेरणमन्तरेणादौ दीपस्योत्पत्तिरित्याह—मद्भावनेति । ब्रह्मचर्यमष्टा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

नित्योत्साहवताम् । प्रीतिः प्रेमा तत्पूर्वकं भजतां सेवमानानां तेभ्यो ददामि तं बुद्धियोगं ज्ञानरूपं योगं समाधिम् । ज्ञाननिष्ठामित्यर्थः । तां ददामि येन यया निष्ठया ते मामुपयान्ति समुद्रमिव नद्योऽभेदेन प्रविशन्ति ॥ १० ॥ किंच तेषां भक्तानामुपर्यनुकम्पार्थं न स्वप्रयोजनसिद्ध्यर्थं राजवत् । बुद्धियोगप्रदानेनाज्ञानजमविवेकादुत्थितं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहान्धकारं तमोनामकं सर्वानर्थनिदानमूलाज्ञाननाशेन नाशयामि । आत्मभावस्थ आत्मनो भावोऽन्तःकरणगृहं तत्स्थः । ज्ञानरूपेण दीपेन । भास्वता प्रबलेन । अयं भावः—तत्त्वमसीति वाक्यजा ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिः स्वोत्पत्तये श्रवणमननध्यानानि शमादीनि कर्माणि चापेक्षते । यथा दीपः स्वोत्पत्तये तैलवर्त्यग्न्यादीन् । उत्पन्ना

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

प्रीतिपूर्वकमेव भजतां सेवमानानां तेषां अविकम्पेन योगेनेति यः प्रागुक्तस्तं बुद्धियोगं मत्तत्त्वविषयसम्यग्दर्शनं ददामि उत्पादयामि । येन बुद्धियोगेन मामीश्वरमात्मत्वेनोपयान्ति ये मच्चित्तत्वादिप्रकारैर्मां भजन्ते ते ॥ १० ॥ दीयमानस्य बुद्धियोगस्यात्मप्राप्तौ फले मध्यवर्तिनं व्यापारमाह—तेषामेवेति । तेषामेव कथं श्रेयः स्यादित्यनुग्रहार्थं आत्मभावस्थ आत्माकारान्तःकरणवृत्तौ विषयत्वेन स्थितोऽहं स्वप्रकाशचैतन्यानन्दाद्वयलक्षण आत्मा तेनैव मद्विषयान्तःकरणपरिणामरूपेण ज्ञानदीपेन दीपसदृशेन ज्ञानेन भास्वता चिदाभासयुक्तेनाप्रतिबद्धेनाज्ञानजं अज्ञानोपादानकं तमो मिथ्याप्रत्ययलक्षणं स्वविषयावरणमन्धकारं तदुपादानाऽज्ञाननाशेन नाशयामि । सर्वभ्रमोपादानस्याज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वादुपादाननाशनिवर्त्य-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

प्रेमलक्षणभक्तिमतामित्यर्थः । तं सम्यग्ज्ञानलक्षणमविकम्पबुद्धियोगं ददामि । येन बुद्धियोगेन मां परमात्मानमात्मत्वेनोपयान्ति प्रतिपद्यन्ते । साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः । ते ये मां मच्चित्तत्वादिप्रकारैर्भजन्ते ॥ १० ॥ मत्प्राप्तिप्रतिबन्धकनाशकं बुद्धियोगं ददामीत्याशयेनाह । तेषामेव मच्चित्तत्वादिप्रकारैर्भजतामनुकम्पार्थं दयाहेतोरहमज्ञानजं मूलाज्ञानाज्जातं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं तमो मोहान्धकारं ज्ञानदीपेन नाशयामि । अचेतनस्य नाशकत्वासंभवादहमित्युक्तं निखिलभ्रमाधिष्ठानत्वेनाखिलभासकस्य केवलचैतन्यस्यापि तद-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

योगमुपायं ददामि । तमिति कम् । येनोपायेन ते भक्ता मां प्राप्नुवन्ति ॥ १० ॥ बुद्धियोगं दत्त्वा च तस्यानुभवपर्यन्तं तमापाद्याविद्याकृतं संसारं नाशयामीत्याह—तेषामिति । तेषामनुकम्पार्थमनुग्रहार्थमेवाज्ञानाज्जातं तमः संसाराख्यं नाशयामि । कुत्र वा

अर्जुन उवाच।

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम्॥ १२॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

नाभिनिवेशवातेरितेन ब्रह्मचर्यादिसाधनसंस्कारवत्प्रज्ञावर्तिना विरक्तान्तःकरणाधारेण विषयव्यावृत्तचित्तरागद्वेषाकलुषितनिवातापवारकस्थेन नित्यप्रवृत्तैकाग्र्यध्यानजनितसम्यग्दर्शनभास्वता ज्ञानदीपेनेत्यर्थः॥ ११॥ यथोक्तां भगवतो विभूतिं योगं च श्रुत्वार्जुन उवाच—परमिति। परं ब्रह्म पर-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

क्षमादिशब्देन शमादिग्रहः। तेन हेतुनाहितसंस्कारवती या प्रज्ञा तथाविधवर्तिनिष्ठश्चायं नहि वर्त्यतिरेकेण दीपो निर्वर्त्यते तदाह—ब्रह्मचर्येति। न चाधाराहते दीपस्योत्पत्तिरदृष्टत्वादित्याह—विरक्तेति। यद्विषयेभ्यो व्यावृत्तं चित्तं रागाद्यकलुषितं तदेव निवातमपवारकं तत्र स्थितत्वमस्य दर्शयति—विषयेति। भास्वतेति विशेषणं विशदयति—नित्येति। सदातनं चित्तैकाग्र्यं तत्पूर्वं ध्यानं तेन जनितं सम्यग्दर्शनं फलं तदेव भास्वद्वता तत्पर्यन्तेनेत्यर्थः। तेनाज्ञाने सकार्ये निवृत्ते भगवद्भावः स्वयमेव प्रकाशीभवतीति मत्वा व्याख्यातमेव पदमनुवदति—ज्ञानेति॥ ११॥ निरस्ताशेषविशेषं निरुपाधिकं सोपाधिकं च सर्वात्मत्वादि भगवतो रूपं तद्धीफलं च श्रुत्वा निरुपाधिकरूपस्य प्राकृतबुद्ध्यनवगाह्योक्तिपूर्वकं मन्दानुग्रहार्थं सर्वदा सर्वबुद्धिग्राह्यं सोपाधिकं रूपं विस्तरेण श्रोतुमिच्छिन्पृच्छतीत्याह—यथोक्तामिति। परं ब्रह्म भवानिति लक्ष्यनिर्देशः। तस्य लक्षणार्थं परं धामेत्यादिविशेषणत्रयम्। धामशब्दस्य स्थान-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

तु तमोनाशेन स्वविषयप्रकाशनार्थं प्रत्ययावृत्तिलक्षणं प्रसंख्यानं च कर्मभिरुपकारं वा नापेक्षते। नहि ज्ञाते घटे तदाकारप्रत्ययावृत्तिर्वा कर्मापेक्षा वा तज्ज्ञानदार्ढ्यायापेक्षते। प्रमाणव्याप्तिमात्रसापेक्षत्वात् ज्ञानस्य। तस्माद्ये उत्पन्नज्ञानानामपि प्रसंख्यानापेक्षां कर्मभिरुपकारापेक्षां च वदन्ति ते बलादेव मोक्षस्य कृतकतामनित्यतां च प्रार्थयन्त इति दिक्॥ ११॥ एवं एतां विभूतिं योगं चेत्यादिना विभूतिज्ञानस्य फलोदर्कं श्रुत्वा तत्प्राप्त्युत्सुकः प्रथमं स्तुत्या भगवन्तमावर्जयन्नर्जुन उवाच—परमिति। परं ब्रह्म नत्वपरमुपास्यम्। 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' इति श्रुतेः। परं धाम ज्योतिः नत्वपरं वृत्तिरूपं ज्ञानम्। एतस्य 'ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव' इति श्रुतेर्वृत्तिरूपत्वात्।

४ मधुसूदनीव्याख्या।

त्वाच्चोपादेयस्य यथा दीपेनान्धकारे निवर्तनीये दीपोत्पत्तिमन्तरेण न कर्मणोऽभ्यासस्यं चापेक्षा विद्यमानस्यैव च वस्तुनोऽभिव्यक्तिस्ततो नानुत्पन्नस्य कस्यचिदुत्पत्तिस्तथा ज्ञानेनाज्ञाने निवर्तनीये न ज्ञानोत्पत्तिमन्तरेणान्यस्य कर्मणोऽभ्यासस्य चापेक्षा विद्यमानस्यैव च ब्रह्मभावस्य मोक्षस्याभिव्यक्तिस्ततो नानुत्पन्नस्योत्पत्तिर्येन क्षयित्वं कर्मादिसापेक्षत्वं वा भवेदिति रूपकालंकारेण सूचितोर्थः। भास्वतेत्यनेन तीव्रपवनादेरिवासंभावनादेः प्रतिबन्धकस्याभावः सूचितः। ज्ञानस्य च दीपसाधर्म्यं स्वविषयावरणनिवर्तकत्वं स्वव्यवहारेण सजातीयपरानपेक्षत्वं स्वोत्पत्त्यतिरिक्तसहकार्यनपेक्षत्वमित्यादिरूपकबीजं द्रष्टव्यम्॥ ११॥ एवं भगवतो विभूतिं योगं च श्रुत्वा परमोत्कण्ठितः अर्जुन उवाच—परंब्रह्मेति। परं ब्रह्म परं धाम आश्रयः प्रकाशो वा। परमं पवित्रं पावनं च भवानेव। यतः पुरुषं परमात्मानं शाश्वतं सर्वदैकरूपं दिवि परमे व्योम्नि स्वस्वरूपे भवं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

संभवात्। आत्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वतेत्युक्तं। आत्मनो भावोऽन्तःकरणाशयस्तस्मिन्नवस्थितः तत्त्वमस्यादिमहावाक्योत्थान्तःकरणवृत्त्यभिव्यक्तः सन् तेनैव वृत्तिज्ञानदीपेन भक्त्यादिना भास्वता देदीप्यमानेन समूलाज्ञानं मत्प्राप्तिप्रतिबन्धकं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं तमो नाशयामीत्यर्थः॥ ११॥ मच्चित्तत्वादिप्रकारकभक्तिद्वाराऽविकम्पयोगसाधनभूतौ विभूतियोगौ संक्षेपतः श्रुत्वा विस्तरश्रवणोत्सुकः अर्जुन उवाच—परमिति। भवान् वासुदेवः परं अक्षरं निरञ्जनं निर्गुणं ब्रह्म। परस्य ब्रह्मणो लक्षणमाह। परं धाम परं तेजः सूर्यादितेजसामपि तेजः। 'यस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः। अस्यार्थस्य निरञ्जने ब्रह्मणि सामञ्जस्यमभिप्रेत्य परं धाम परं स्थानमित्यर्थं आचार्यैरुपेक्षितः। पवित्रं पावनं परमं प्रकृष्टं ज्ञानमात्रेण सवासनाऽविद्याकामकर्मभ्यो मोचकत्वात्।

६ श्रीधरीव्याख्या।

स्थितः सन्केन साधनेन तमो नाशयसीत्यत आह। आत्मभावस्थः बुद्धिवृत्तौ स्थितः सन् भास्वता विस्फुरता ज्ञानलक्षणेन दीपेन नाशयामि॥ ११॥ संक्षेपेणोक्ता विभूतीर्विस्तरेण जिज्ञासुर्भगवन्तं स्तुवन्नर्जुन उवाच—परं ब्रह्मेति सप्तभिः। परं ब्रह्म च, परं

१ श्रीधरः, मधुसूदनः।

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥
सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव।
न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

मात्मा परं धाम परं तेजः पवित्रं पावनं परमं प्रकृष्टं भवान्पुरुषं शाश्वतं नित्यं दिव्यं दिवि भवमादिदेवं सर्वदेवानामादौ भवं देवमजं विभुं विभवनशीलम् ॥ १२ ॥ ईदृशं-आहुः कथयन्ति त्वामृषयो वसिष्ठादयः सर्वे, देवर्षिर्नारदस्तथासितो देवलोऽप्येवमाह व्यासश्च, स्वयं चैव त्वं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥ सर्वमिति। सर्वमेतद्यथोक्तमृषिभिस्त्वया च तदृतं सत्यमेव मन्ये यन्मां प्रति वदसि भाषसे

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

वाचित्वं व्यावर्तयन्व्याचष्टे—तेज इति। तस्य चैतन्यस्य परमत्वं जन्मादिराहित्येन कौटस्थ्यम्। प्रकृष्टं पावनमत्यन्तशुद्धत्वमुच्यते। यदेवंलक्षणं परं ब्रह्म तद्भवानेव नान्य इत्यर्थः। कुतस्त्वमेवमज्ञासीरित्याशङ्क्याप्तवाक्यादित्याह—पुरुषमिति। दिवि परमे व्योम्नि भवतीति दिव्यस्तं सर्वप्रपञ्चातीतं दीव्यति द्योतत इति देवः स चादिः सर्वमूलत्वादत एवाजस्तं त्वां सर्वगतमाहुरिति संबन्धः ॥ १२ ॥ उक्तविशेषणं त्वामृषयः सर्वे यस्मादाहुस्तस्मात्तद्वचनात्त्वयोक्तं ब्रह्मत्वं युक्तमित्याह—ईदृशमिति। ऋषिग्रहणेन गृहीतानामपि नारदादीनां विशिष्टत्वात्पृथग्ग्रहणम्। असितो देवलस्य पिता। किमन्यैस्त्वं स्वयमेवात्मानमुक्तरूपं मह्यमुक्तवानित्याह—स्वयं चेति ॥ १३ ॥ ऋषिभिस्त्वया चोक्तत्वादुक्तं सर्वं सत्यमेवेति मम मनीषेत्याह—सर्वमिति। किं तदित्याशङ्क्यात्मरूपमित्याह—यन्मामिति। देवादिभिः सर्वं-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

परमं पवित्रं ननु तीर्थादिवदपरमं भवान्। तत्र मानमाह—पुरुषमिति सार्धेन। पुरुषं देहान्तरस्थम्। शाश्वतं नित्यं। दिव्यं दिवि हार्दाकाशे आविर्भूतम्। आदिदेवं सूत्रात्मनोऽप्याद्यम्। अतएव अजं विभुं व्यापकम्। त्वां ऋषय

४ मधुसूदनीव्याख्या।

दिव्यं सर्वप्रपञ्चातीतं आदिं च सर्वकारणं देवं च द्योतनात्मकं स्वप्रकाशकमादिदेवं अतएवाजं विभुं सर्वगतं त्वामाहुरिति संबन्धः ॥ १२ ॥ **आहुरिति**। आहुः कथयन्ति त्वामनन्तमहिमानं। ऋषयस्तत्त्वज्ञाननिष्ठाः सर्वे भृगुवसिष्ठादयः। तथा देवर्षिर्नारदः असितो देवलश्च धौम्यस्य ज्येष्ठो भ्राता व्यासश्च भगवान् कृष्णद्वैपायन एतेऽपि त्वां पूर्वोक्तविशेषणं मे मह्यमाहुः साक्षात्किमन्यैर्वक्तृभिः। स्वयमेव त्वं च मह्यं ब्रवीषि। अत्र ऋषित्वेऽपि साक्षाद्वक्तॄणां नारदादीनामतिविशिष्टत्वात्पृथग्ग्रहणम् ॥ १३ ॥ **सर्वमिति**। सर्वमेतदुक्तमृषिभिश्च त्वया च तदृतं सत्यमेवाहं मन्ये यन्मां प्रति वदसि केशव। नहि त्वद्वचसि मम कुत्राप्यप्रामाण्यशङ्का। तच्च सर्वज्ञत्वात्त्वं जानासीति केशौ ब्रह्मरुद्रौ सर्वेशावप्यनुकम्प्यतया वात्यवगच्छतीति व्युत्पत्तिमाश्रित्य निरतिशयैश्वर्यप्रतिपादकेन केशवपदेन सूचितम्। अतो यदुक्तं 'न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः' इत्यादि। तथैव हि यस्मात् हे भगवन् समग्रैश्वर्यादिसंपन्न, ते तव व्यक्तिं प्रभावं ज्ञानातिशयशालिनोऽपि देवा न विदुर्नापि दानवा

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

एतादृशं परं ब्रह्म भवानेव नान्यः। नन्वेतत्त्वया कुतो ज्ञातमिति चेदाप्तवाक्यादित्याह। पुरुषं पुरि शयं पूर्णं परमात्मानं अतएव शाश्वतं सर्वदैकरसं दिव्यं दिवि परमे व्योम्नि हृदयाकाशे भवं दिव्यम्। आदिदेवं सर्वेषां ब्रह्मादिदेवानामादिभवं अतएवाजं। विभुं विभवनशीलं। विभवनमित्यस्य विविधं भवनमिति व्यापनमिति वार्थः ॥ १२ ॥ ईदृशं त्वामेव ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः सर्वे आहुः। नारदादीनां श्रैष्ठ्यद्योतनार्थं पृथग्ग्रहणम्। किमन्यैरिति सूचयन्नाह स्वयं चैव ब्रवीषीति ॥ १३ ॥ एतत्सर्वं सत्यं मन्ये यन्मां वदसि केशव ब्रह्मादीन्प्रत्यन्तर्यामितया गच्छतीति सः तस्य संबोधनं हे केशवेति। ब्रह्मादिमुखेनापि त्वमेव वदसीति भावः। हि यस्मात्ते तव व्यक्तिं प्रभावं देवा न विदुः 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः। वैराग्यस्य च ज्ञानस्य षण्णां भग इतीङ्गना' इत्युक्तो भगवांस्त्वमेव स्वप्रभावं कथयितुं समर्थोऽसि नत्वन्यः स्वसामर्थ्येनेति सूचयन्नाह—हे भगवन्निति ॥ १४ ॥

६ श्रीधरीव्याख्या।

धाम च आश्रयः, परमं च पवित्रं भवानेव। कुत इत्यत आह। यतः शाश्वतं नित्यं पुरुषं तथा दिव्यं द्योतनात्मकं स्वप्रकाशं च आदिश्चासौ देवश्च तं। देवानामादिभूतमित्यर्थः। तथा अजमजन्मानं विभुं व्यापकं त्वामेवाहुः ॥ १२ ॥ के त इत्यत आह—आहुरिति। ऋषयः भृग्वादयः सर्वे देवर्षिर्नारदः असितश्च देवलश्च व्यासश्च स्वयं त्वमेव साक्षान्मे मह्यं ब्रवीषि ॥ १३ ॥ अतो ममेदानीं त्वदैश्वर्येऽसंभावना निवृत्तेत्याह—सर्वमिति। एतद्भवानेव परं ब्रह्मेत्यादि सर्वमप्यृतं सत्यं मन्ये यन्मां प्रति त्वं कथयसि 'न मे विदुः सुरगणा' इत्यादि तदपि सत्यमेव मन्य इत्याह—नहीति। हे भगवन्, तव व्यक्तिं देवा न विदुः। असदनुग्रहार्थ-

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥
वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

हे केशव, नहि ते तव भगवन्व्यक्तिं प्रभवं विदुर्न देवा न दानवाः ॥ १४ ॥ यतस्त्वं देवादीनामादिरतः—स्वयमिति । स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं निरतिशयज्ञानैश्वर्यबलादिशक्तिमन्तमीश्वरम् । पुरुषोत्तम, भूतानि भावयतीति भूतभावनो हे भूतभावन, भूतेश भूतानामीश, हे देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥ वक्तुमिति । वक्तुं कथयितुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतय आत्मनो विभूतयो यास्ता वक्तुमर्हसि ।

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

रुच्यमानतया त्वद्रूपे विशिष्टवक्तृग्रहणमनर्थकमित्याशङ्क्याह—नहीति । प्रभवो नाम निरुपाधिकस्वभावः यदा देवादीनामपि दुर्विज्ञेयं तव रूपं तदा का कथा मनुष्याणामित्यर्थः ॥ १४ ॥ कश्चिदेव महता कष्टेनानेकजन्मसंसिद्धो जानाति त्वदनुगृहीतस्तद्रूपमित्यभिप्रेत्याह—यत इति । स्वयमेवोपदेशमन्तरेणेत्यर्थः । आत्मना प्रत्येकेनाविपयतयेति यावत् । आत्मानं निरुपाधिकं रूपम् । नच तव सोपाधिकमपि रूपमन्यस्य गोचरे तिष्ठतीत्याह—निरतिशयेति । पुरुषश्चासावुत्तमश्चेति क्षराक्षरातीतपूर्णचैतन्यरूपत्वं संबोधनेन बोध्यते । सर्वप्रकृतित्वं सर्वकर्तृत्वं च कथयति—भूतानीति । सर्वेश्वरत्वमाह—भूतानामिति । उक्तं ते सोपाधिकं रूपं देवादीनामाराध्यतामधिगच्छतीत्याह—देवेति । जगतः सर्वस्य स्वामित्वेन पालयितृत्वमाह—जगदिति ॥ १५ ॥ यस्मादस्मदृशामगोचरस्तथात्मा जिज्ञासितश्च । तस्मात्त्वयैव तद्रूपं वक्तव्यमित्याह—वक्तुमिति । दिव्यत्वमप्राकृतत्वम् । संप्रत्यन्वयमन्वाचष्टे—

३ नीलकण्ठव्याख्या(चतुर्धरी) ।

आहुरिति संवन्धः ॥ १२ ॥ १३ ॥ व्यक्तिं प्रभवम् ॥ १४ ॥ हे भूतभावन भूतानां भावक ॥ १५ ॥ एवं स्तुत्वा

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

न महर्षय इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥ यतस्त्वं तेषां सर्वेषामादिरशक्यज्ञानश्चातः—स्वयमिति । स्वयमेव अन्योपदेशादिकमन्तरेणैव त्वमेवात्मना स्वरूपेणात्मानं निरुपाधिकं सोपाधिकं च निरुपाधिकं प्रत्यक्त्वेनाविषयतया सोपाधिकं च निरतिशयज्ञानैश्वर्यादिशक्तिमत्त्वेन वेत्थ जानासि नान्यः कश्चित् । अन्यैर्ज्ञातुमशक्यमहं कथं जानीयामित्याशङ्कामपनुदन्प्रेमौत्कण्ठ्येन बहुधा संबोधयति । हे पुरुषोत्तम, त्वदपेक्षया सर्वेऽपि पुरुषा अपकृष्टा एव । अतस्तेषामशक्यं सर्वोत्तमस्य तव शक्यमेवेत्यभिप्रायः । पुरुषोत्तमत्वमेव विवृणोति पुनश्चतुर्भिः संबोधनैः । भूतानि सर्वाणि भावयत्युत्पादयतीति हे भूतभावन सर्वभूतपितः । पितापि कश्चिन्नेष्टस्तत्राह हे भूतेश सर्वभूतनियन्तः । नियन्तापि कश्चिन्नाराध्यस्तत्राह हे देवदेव देवानां सर्वाराध्यानामप्याराध्य । आराध्योऽपि कश्चिन्न पालयितृत्वेन पतिस्तत्राह हे जगत्पते हिताहितोपदेशकवेदप्रणेतृत्वेन सर्वस्य जगतः पालयितः । एतादृशसर्वविशेषणविशिष्टस्त्वं सर्वेषां पिता सर्वेषां गुरुः सर्वेषां राजा अतः सर्वैः प्रकारैः सर्वेषामाराध्य इति किं वाच्यं पुरुषोत्तमत्वं तवेति भावः ॥ १५ ॥ यस्मादन्येषां सर्वेषां ज्ञातुमशक्या अवश्यं ज्ञातव्याश्च तव विभूतयः तस्मात्—वक्तुमिति । याभिर्विभूतिभिरिमान्सर्वांल्लोकान्व्याप्य त्वं तिष्ठसि तास्तवासाधारणा विभूतयो दिव्या असर्वज्ञैर्ज्ञातुमशक्या हि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

अतः सर्वेषामादिस्त्वं स्वयमेवान्योपदेशमन्तरेणात्मना नत्वन्तःकरणादिकरणेनात्मानं निरुपाधिकं सोपाधिकं च निरतिशयज्ञानैश्वर्यबलादिशक्तिमन्तं जानासि नत्वन्यस्त्वदननुगृहीतः । भगवतः निरुपाधिकात्मज्ञानसामर्थ्यं संबोधनेनाप्याह—हे पुरुषोत्तमेति । निरुपाधिकः परमात्मा त्वं निरुपाधिकं स्वस्वरूपं वेत्थेति भावः । सोपाधिकोऽपि जगत्कर्तृत्वादिमांस्त्वमेवातस्तमपि त्वमेव जानासीति ध्वनयन् चतुर्धा संबोधयति । भूतभावनेत्यादिना । भूतोत्पादक, भूतेश भूतनियन्तः । देवदेव देवानां सूर्यादीनामपि द्योतक, जगत्पते जगत्पालक । तथाच जगत उत्पत्तिस्थितिनियमनकर्ता त्वमेव । ननु ब्रह्मादयः सूर्यादयो रुद्रादय एतत्कर्तारो दृश्यन्ते इत्याशङ्क्य देवानां ब्रह्मादीनामपि देव, त्वदधिष्ठिता एव ते उत्पत्त्यादिकर्तारो न स्वतन्त्रा इति भावः ॥ १५ ॥ अतोऽप्राकृता हि आत्मनो विभू-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मियमभिव्यक्तिं रूपमिति न जानन्ति । दानवाश्चासन्निग्रहार्थमिति न विदुर्देवेति ॥ १४ ॥ किं तर्हि—स्वयमिति । स्वयमेव त्वमात्मानं वेत्थ जानासि नान्यः । तदप्यात्मना स्वेनैव वेत्थ न साधनान्तरेण । अत्यादरेण बहुधा संबोधयति हे पुरुषोत्तम । पुरुषोत्तमत्वे हेतुगर्भाणि संबोधनानि । हे भूतभावन भूतोत्पादक भूतानामीश नियन्तः, देवानामादित्यादीनां देव प्रकाशक, जगत्पते विश्वपालक ॥ १५ ॥ यस्मात्त्वमेवात्मव्यक्तिं त्वमेव वेत्सि न देवादयस्तस्माद्वक्तुमर्हसीति या आत्मनस्तव दिव्या अत्यद्भुता विभूतयस्ताः

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन्।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥
विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

याभिर्विभूतिभिरात्मनो माहात्म्यविस्तरैरिमाँल्लोकांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥ कथमिति। कथं विद्यां विजानीयामहं हे योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन्। केषु केषु च भावेषु वस्तुषु चिन्त्योऽसि ध्येयोऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥ विस्तरेणेति। विस्तरेणात्मनो योगं योगैश्वर्यशक्तिविशेषं विभूतिं च विस्तरं ध्येयपदार्थानां हे जनार्दन, अर्दतेर्गतिकर्मणोरूपम्। असुराणां देवप्रतिपक्षभूतानां जनानां नरकादिगमयितृत्वाज्जनार्दनः। अभ्युदयनिःश्रेयसपुरुषार्थप्रयोजनं सर्वैर्जनैर्याच्यत इति वा,। भूयः आत्मन इति।

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

वक्तव्या विभूतीर्विंशिनष्टि—याभिरिति। यद्द्वारा लोकान्पूरयित्वा वर्तसे ता विभूतीरशेषेण वक्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ किमर्थं विभूतीः श्रोतुमिच्छसीत्याशङ्क्य ध्यानसौकर्यप्रकारप्रश्नेन फलं कथयति—कथमिति। योगो नामैश्वर्यं तदस्यास्तीति योगी हे योगिन्, अहं स्थविष्ठमतिस्त्वां केन प्रकारेण सततमनुसंदधानो विशुद्धबुद्धिर्भूत्वा निरुपाधिकं त्वां विजानीयामिति प्रश्नः। प्रश्नान्तरं प्रस्तौति—केषु केष्विति। चेतनाचेतनभेदादुपाधिबहुत्वाच्च बहुवचनम् ॥ १७ ॥ प्रकृतप्रश्नमुपसंहरति—विस्तरेणेति। अर्दतेर्गतिकर्मणो जनार्दनेति रूपम् तद्व्युत्पादयति—असुराणामिति। प्रकारान्तरेण शब्दार्थं व्युत्पादयति—अभ्युदयेति। ननु पूर्वमेव सप्तमे नवमे च विभूतिरैश्वर्यं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

तमनो बुभुत्सितमाह—वक्तुमिति ॥ १६ ॥ योग ऐश्वर्यं तद्वन् हे योगिन्, त्वां कथं चर्मचक्षुषा विद्यां न कथमपीति विश्वरूपदर्शनस्य दौर्लभ्यं मन्वानः कतिपयेष्वेव स्थानेषु भगवन्तं चिन्तयिष्यामि विश्वरूपदर्शनेऽधिकारसिद्ध्यर्थमित्याशयेनाह—केष्विति ॥ १७ ॥ योगं वैश्वरूप्यम्। विभूतिं ध्यानालम्बनम्। अमृतं अमृतस्य मोक्षस्य

४ मधुसूदनीव्याख्या।

यस्मात्तस्मात्सर्वज्ञस्त्वमेव ता अशेषेण वक्तुमर्हसि ॥ १६ ॥ किं प्रयोजनं तत्कथनस्य तदाह द्वाभ्याम्—कथं विद्यामित्यादिना। योगो निरतिशयैश्वर्यादिशक्तिः सोऽस्यास्तीति हे योगिन्निरतिशयैश्वर्यादिशक्तिशालिन्, अहमतिस्थूलमतिस्त्वां देवादिभिरपि ज्ञातुमशक्यं कथं विद्यां जानीयाम्। सदा परिचिन्तयन्सर्वदा ध्यायन्। ननु मद्विभूतिषु मां ध्यायन् ज्ञास्यसि तत्राह—केष्विति। केषु केषु च भावेषु चेतनाचेतनात्मकेषु वस्तुषु त्वद्विभूतिभूतेषु मया चिन्त्योऽसि हे भगवन् ॥ १७ ॥ विस्तरेणेति। अतः आत्मनस्तव योगं सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिलक्षणमैश्वर्यातिशयं विभूतिं च ध्यानालम्बनं विस्तरेण संक्षेपेण सप्तमे नवमे चोक्तमपि भूयः पुनः कथय। सर्वैर्जनैरभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनं याच्यस इति हे जनार्दन, अतो ममापि याञ्चा त्वय्युचितैव। उक्तस्य पुनः कथनं कुतो याचसे तत्राह—तृप्तिरिति। तृप्तिरलंप्रत्ययेनेच्छाविच्छित्तिर्नास्ति। हि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

तयः माहात्म्यविस्ताराः यास्ताः वक्तुमर्हसि। याभिर्विभूतिभिस्त्वमिमाँल्लोकान्व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥ हे योगिन्, अहं स्थूलबुद्धिस्त्वां केन प्रकारेण परि समन्ताच्चिन्तयन् सूक्ष्मबुद्धिर्भूत्वा जानीयां। अघटितघटनं योगस्तद्वान् त्वं। मामपि त्वां ज्ञातुमयोग्यं योग्यं कर्तुमर्हसीति संबोधनाशयः। केषुकेषु च भावेषु पदार्थेषु मया ध्येयोऽसि तत्तत्पदार्थेषु स्वैश्वर्यादिमत्पदार्थं वदेति द्योतयन्नाह—हे भगवन्निति ॥ १७ ॥ ननु सप्तमे नवमे च विभूतिरैश्वर्यं च दर्शितं तत्किमिति पुनः पृच्छसि तत्राह—विस्तरेणेति। स्वस्य योगैश्वर्यशक्तिविशेषं विभूतिं च पूर्वोक्तमपि योगादि भूयो विस्तरेण कथय। हेजनार्दन देवशत्रुजनानां असुराणां प्राणवियोगनरकादिगमयितृत्वात्। तथा चास्मच्छत्रुजनानां रागद्वेषादीनां नाशनाय ध्येययोगविभूतिकथनं तव नामानुरूपत्वाद्योग्यमित्याशयः। यद्वा-

६ श्रीधरीव्याख्या।

सर्वा वक्तुं त्वमेवार्हसि योग्यो भवसि। याभिरिति विभूतीनां विशेषणं स्पष्टार्थम् ॥ १६ ॥ कथनप्रयोजनं दर्शयन्प्रार्थयते—कथमिति द्वाभ्याम्। हे योगिन्, कथं कैर्विभूतिभेदैः सदा परिचिन्तयन्नहं त्वां विद्यां जानीयाम्। विभूतिभेदेन चिन्त्योऽपि त्वं केषु केषु पदार्थेषु मया चिन्तनीयोऽसि ॥ १७ ॥ तदेवं बहिर्मुखेऽपि चित्ते तत्र तत्र विभूतिभेदेन त्वच्चिन्तैव यथा भवेत्तथा विस्तरेण कथयेत्याह—विस्तरेणेति। आत्मनस्तव योगं सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिलक्षणं योगैश्वर्यं विभूतिं च विस्तरेण पुनः कथय। हि यस्मात्त्वद्वाक्यमसृत-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

पुसेनैव सर्वशक्तिकसर्वगतस्वात्मरूपताधिगमेन माहेश्वर्यमेषामिति भावः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीभगवानुवाच—हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९ ॥
अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

पूर्वमुक्तमपि कथय तृप्तिर्हि परितोषो यस्मान्नास्ति मे मम शृण्वतस्त्वन्मुखनिःसृतवाक्यामृतम् ॥ १८ ॥ हन्त त इति । हन्तेदानीं ते तव दिव्या दिवि भवा आत्मविभूतय आत्मनो मम विभूतयो यास्ताः कथयिष्यामीत्येतत्प्राधान्यतो यत्र यत्र प्रधाना या या विभूतिस्तां तां प्रधानां प्राधान्यतः कथयिष्याम्यहं कुरुश्रेष्ठ, अशेषतस्तु वर्षशतेनापि न शक्या वक्तुं । यतो नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे विभूतीनामित्यर्थः ॥ १९ ॥ तत्र प्रथममेव तावच्छृणु—अहमिति । अहमात्मा प्रत्यगात्मा गुडाकेश गुडाका

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

चेश्वरस्य दर्शितं तत्किमिति श्रोतुमिष्यते तत्राह—भूय इति । अमृतममृतप्रख्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ प्रष्टारं विश्रम्भयितुं भगवानुक्तवानित्याह—श्रीभगवानिति । हन्तेत्यनुमतिं व्यावर्त्य जिज्ञासावच्छिन्नं कालं दर्शयति—इदानीमिति । दिवि भवत्वमप्राकृतत्वमसङ्कोचरत्वम् । वाक्यान्वयं द्योतयति—यास्ता इति । सर्वविभूतीनां वक्तव्यत्वप्राप्तावुक्तम्—यत्रेति । किमित्यनवशेषतो विभूतयो नोच्यन्ते तत्राह—अशेषतस्त्विति । तत्र हेतुर्यत इति ॥ १९ ॥ विभूतिप्रदर्शने प्रस्तुते सत्यादावेव पारमार्थिकं पारमेश्वरं रूपं दर्शयितुं श्रोतुरर्जुनस्य मनःसमाधानार्थमर्थयते—तत्रेति । सोपाधिकमपि काल्पनिकं परस्य रूपं पश्चाद्वक्ष्यमाणं श्रोतुं चित्तसमाधानं च कर्तव्यमेवेत्याह—तावदिति । आशे-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

साधनम् ॥ १८ ॥ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच—हन्तेति । हन्त इदानीम् । हन्तेत्यनुमतौ वा । दिव्याः पुराणान्तरेष्वपि श्रेष्ठत्वेन प्रसिद्धाः या आत्मविभूतयस्ताः कथयामीति योजना । प्राधान्यत इति । योगोपकारित्वेन विभूतय इह प्राधान्येन, योगस्तु संक्षेपेणैवोच्यते । तस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । अन्यथा योगं विभूतिं च कथयेति पृष्टे विभूतिमात्रकथनेनानवहितचित्तत्वं भगवतः स्यात् । नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे विभूतीनामिति विपरिणामेनानुषञ्जनीयम् ॥ १९ ॥ संक्षेपेण योगमाह—अहमिति । हे गुडाकेश हे जितनिद्र घनकेशेति वा । अहं वासु-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

यस्माच्छृण्वतः श्रवणेन पिबतस्त्वद्वाक्यामृतं अमृतवत्पदे पदे स्वादु स्वादु । अत्र तद्वाक्यमित्यनुक्तेरपह्नुत्यतिशयोक्तिरूपकसंकरोयं माधुर्यातिशयानुभवेनोत्कण्ठातिशयं व्यनक्ति ॥ १८ ॥ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच—हन्तेति । हन्तेत्यनुमतौ । यत्त्वया प्रार्थितं तत्करिष्यामि मा व्याकुलोभूरित्यर्जुनं समाश्वास्य तदेव कर्तुमारभते । कथयिष्यामि प्राधान्यतस्ता विभूतीर्या दिव्या हि प्रसिद्धा आत्मनो ममासाधारणा विभूतयः हे कुरुश्रेष्ठ, विस्तरेण तु कथनमशक्यम् । यतो नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे विभूतीनां, अतः प्रधानभूताः काश्चिदेव विभूतीर्वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ तत्र प्रथमं तावन्मुख्यं चिन्तनीयं शृणु—अहमिति । सर्वभूतानामाशये हृद्देशेऽन्तर्यामिरूपेण प्रत्यगात्मरूपेण च स्थित आत्मा चैतन्यानन्दघनस्त्वयाहं वासुदेव एवेति ध्येयः । हे

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

भ्युदयनिःश्रेयसपुरुषार्थप्रयोजनं सर्वैर्जनैर्याच्यते इति तथा संबोधयन् ममापि याच्ञा त्वयि युक्तैवेति सूचयति । हि यस्मात्तव वाक्यामृतं शृण्वतो मम तृप्तिर्नास्ति । नीरसत्वप्रयुक्ततृप्तिव्यावृत्तयेऽमृतमित्युक्तम् । रसाज्ञानप्रयुक्ततृप्तिव्यावर्तनाय मे रसज्ञस्येत्युक्तम् । उदरे पूर्णेऽमृतेऽप्यलंबुद्धिर्भवतीति तद्व्यवच्छेदाय शृण्वत इत्युक्तम् । आकाशात्मकस्य श्रोत्रस्य शब्देन गुणेन पूर्णताया असंभवात्तृप्तिर्नास्तीति ॥ १८ ॥ एवं पृष्टो भगवानुवाच । हन्तेदानीं या आत्मनो विभूतयस्ताः कथयिष्यामि प्राधान्यतः । प्रधानां तां तां विभूतिमित्यर्थः । कुरुश्रेष्ठेति संबोधयन् त्वमधिकारीति सूचयति । विस्तरेण कथयेत्युक्तं तत्राह । मे विभूतीनां विस्तरस्यान्तो नास्ति ॥ १९ ॥ योगं विभूतिं च कथयेति त्वया पृष्टं तत्र प्रथमं तावन्मदीयं योगं शृणु । अहं वासुदेव आत्मा प्रत्यगात्मा सर्वेषां भूतानामाशयेऽन्तःकरणे स्थितः । एतज्जिताज्ञाननिद्रैरेव ज्ञातव्यमिति द्योतयन् संबोधयति—हे गुडाकेशेति । एतदशक्तस्याहाहमादिः

६ श्रीधरीव्याख्या ।

रूपं शृण्वतो मम तृप्तिरलंबुद्धिर्नास्ति ॥ १८ ॥ एवं प्रार्थितः सन् श्रीभगवानुवाच—हन्तेति । हन्तेत्यनुकम्पासंबोधनम् । दिव्या या मम विभूतयस्ताः प्राधान्येन तुभ्यं कथयिष्यामि । यतोऽवान्तरस्य विभूतिविस्तरस्य मदीयस्यान्तो नास्त्यतः प्रधानभूताः कतिचिद्वर्णयिष्यामि ॥ १९ ॥ तत्र प्रथमं परं रूपं कथयति—अहमिति । हे गुडाकेश, सर्वेषां भूतानामाशयेष्वन्तःकरणेषु सर्वज्ञत्वादिगुणै-

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

निद्रा तस्या ईशो गुडाकेशो जितनिद्र इत्यर्थः । घनकेश इति वा । सर्वेषां भूतानामाशयेऽन्तर्हृदि स्थितोऽहमात्मा प्रत्यगात्मा नित्यं ध्येयस्तदशक्तेन चोत्तरेषु भावेषु चिन्त्योऽहं चिन्तयितुं शक्यो यस्मादहमेवादिर्भूतानां कारणं तथा मध्यं च स्थितिरन्तः प्रलयश्च ॥ २० ॥ एवं च ध्येयोऽहम्—आदित्यानामिति । आदित्यानां द्वादशानां विष्णुर्नामादित्योऽहं । ज्योतिषां रविः प्रकाशयितॄणामंशुमान्र-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

रतेऽस्मिन्विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञा इत्याशयो हृदयं सर्वेषां भूतानां हृदयेऽन्तःस्थितो यः प्रत्यगात्मा सोऽहमेवेति वाक्यार्थमाह—सर्वेषामिति । यस्तु मन्दो मध्यमो वा परमात्मानमात्मत्वेन ध्यातुं नालं तं प्रत्याह—तदशक्तेनेति । वक्ष्यमाणादित्यादिषु परस्य न ध्येयत्वमन्यदेव कारणं किंचित्तत्र तत्र ध्येयमित्याशङ्क्याह—यस्मादिति । सर्वकारणत्वेन सर्वज्ञत्वेन सर्वेश्वरत्वेन च परस्य ध्येयत्वमत्रेप्सितं नान्यस्य कस्यचित्कारणस्यादित्यादिषु ध्येयतेत्यर्थः ॥ २० ॥ उक्तध्यानाशक्तेभ्यो वक्तव्यं विभूतियोगमुपदिशति—एवं चेति । तत्र तत्र प्रधानत्वेन परस्य ध्येयत्वम् । एवंशब्दार्थ-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

देव आत्मा अततीत्यात्मा व्यापकः । अतएव सर्वेषां भूतानामाशयः एकीभावस्थानं जलानामिव कासारो जलाशयस्तद्वदहं सर्वभूताशयः । स्थितः अचलः । 'खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः' इति वार्तिकेन पक्षे विसर्गलोपः । भाष्ये तु सर्वेषां भूतानामाशयेऽन्तर्हृदि स्थित इति व्याख्यातम् । सर्वभूताशयत्वादेवाहं आदिर्जन्मकारणम् । मध्यं स्थितिकारणम् । भूतानामन्तः लयस्थानम् । सर्वमिदं ब्रह्माण्डं मय्येवास्तीति भावः ॥२०॥ योगमुक्त्वा विभूतीराह—आदित्यानामित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । आदित्यानां द्वादशानां मध्ये विष्णुनामादित्योहं, वामनावतारो वा । ज्योतिषामग्न्यादीनां मध्ये रविः अंशुमान् अत्यन्तं प्रतपनशीलो निदाघमध्याह्ने तीव्रातपवान्रविरहमेवेत्यर्थः । मरुतां सप्तसप्तकानां मध्ये मरीचिरहम् । नक्षत्राणां ताराणाम् । अत्र प्रायेण निर्धारणे षष्ठी ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

गुडाकेश जितनिद्रेति ध्यानसामर्थ्यं सूचयति । एवं ध्यानसामर्थ्यं तु वक्ष्यमाणानि ध्यानानि कार्याणि । तत्राप्यादौ ध्येयमाह—अहमिति । अहमेवादिश्च उत्पत्तिः भूतानां प्राणिनां चेतनत्वेन लोके व्यवह्रियमाणानां, मध्यं च स्थितिः, अन्तश्च नाशः । सर्वचेतनवर्गाणामुत्पत्तिस्थितिनाशरूपेण तत्कारणरूपेण चाहमेव ध्येय इत्यर्थः ॥ २० ॥ एतदशक्तेन बाह्यानि ध्यानानि कार्याणीत्याह यावदध्यायसमाप्ति—आदित्यानामित्यादिना । आदित्यानां द्वादशानां मध्ये विष्णुर्विष्णुनामादित्योहं, वामनावतारो वा । ज्योतिषां प्रकाशकानां मध्येहं रविरंशुमान्विश्वव्यापिप्रकाशकः । मरुतां सप्तसप्तकानां मध्ये मरीचिनामाहम् । नक्षत्राणामधिपतिरहं शशी चन्द्रमाः । निर्धारणे षष्ठी । अत्र प्रायेण निर्धारणे षष्ठी । क्वचित्संबन्धेऽपि यथा भूतानामस्मि चेतनेत्यादौ । वामनरामादयश्चावताराः सर्वैश्वर्यशालिनोऽप्यनेन रूपेण ध्यानविवक्षया विभूतिषु पठ्यन्ते । वृष्णीनां वासुदेवो-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

कारणं भूतानां मध्यः स्थितिरन्तः प्रलयश्च । तथाच सर्वभूतान्तरात्मत्वेन ध्यातुमशक्तेनोत्पत्त्यादिकर्तृत्वेनाहं ध्येय इत्याशयः ॥ २० ॥ एवमात्मनो योगमुक्त्वा तत्र तत्र ध्येया विभूतीराह । आदित्यानां विष्णुः शक्रोऽर्यमा धाता त्वष्टा पूषा विवस्वान् सविता मित्रो वरुणः अंशो भगश्चेत्युक्तानां द्वादशानां विष्णुर्नामादित्योहं । वामनावतारो वेति व्याख्यानस्यापि विष्णुर्नामादित्यो वामनावतारोऽहमित्यर्थावगमेनाचार्योक्तव्याख्यानान्तर्भूतत्वाद्वेत्युक्तिरपार्था । यद्वा अरुणः सूर्यो भानुस्तपनश्चन्द्रमा मित्रो हिरण्यवीर्यो रविरर्यमा गभस्तिर्दिवाकरो विष्णुरित्युक्तानामादित्यानां विष्णुरित्यभिप्रायेणाचार्यैरेवमुक्तमिति बोध्यम् । प्रकाशयितॄणां जगद्व्यापिरश्मिवान्सूर्यः । मरुतां देव-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

नियन्तृत्वेनावस्थितः परमात्माहम् । आदिर्जन्म, मध्यं स्थितिः, अन्तः संहारः, सर्वभूतानां जन्मादिहेतुश्चाहमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ इदानीं विभूतीः कथयति—आदित्यानामित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । आदित्यानां द्वादशानां मध्ये विष्णुर्वामनोऽहम् । ज्योतिषां प्रकाशानां मध्येंऽशुमान्विश्वव्यापकरश्मियुक्तो रविः सूर्योऽहम् । मरुतां देवविशेषाणां मध्ये मरीचिनामाहमस्मि । यद्वा सप्त[illegible] मरुद्गणा वायवस्तेषां मध्य इति । ते च आवहः, प्रवहः, विवहः, परावहः, उद्वहः, संवहः, परिवह इति मरुद्गणाः । नक्षत्राणां [illegible] मध्ये चन्द्रो-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

१८ ॥ १९ ॥ तेषां सततयुक्तानामित्यतः प्रभृति अध्यायान्ता टीकोद्धृङ्किता युगपद्धि वेद्या ॥ तेषामेवानु च अर्जुन- [illegible] प्रश्नपथानि पद्भिरिखवि

१ श्रीधर-मधुसूदन-नीलकण्ठाः.

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥
रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥
पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

श्मिमान् । मरीचिर्नाम मरुतां मरुद्देवताभेदानामस्मि । नक्षत्राणामहं शशी चन्द्रमाः ॥ २१ ॥ वेदानामिति । वेदानां मध्ये सामवेदोऽस्मि । देवानां रुद्रादित्यादीनां वासव इन्द्रोऽस्मि । इन्द्रियाणामेकादशानां चक्षुरादीनां मनश्चास्मि संकल्पविकल्पात्मकं मनश्चास्मि । भूतानामस्मि चेतना कार्यकरणसंघातेऽनित्याभिव्यक्ता बुद्धिवृत्तिश्चेतना ॥ २२ ॥ रुद्राणामिति । रुद्राणामेकादशानां शंकरश्चास्मि । वित्तेशः कुबेरो यक्षरक्षसां यक्षाणां रक्षसां च । वसूनामष्टानां पावकश्चास्म्यग्निः । मेरुः शिखरिणां शिखरवतामहम् ॥ २३ ॥ पुरोधसामिति । पुरोधसां राजपुरोहितानां मुख्यं प्रधानं मां विद्धि जानीहि हे पार्थ बृहस्पतिम् । स हीन्द्रस्येति मुख्यः स्यात्पुरोधाः । सेनानीनां सेनापतीनामहं स्कन्दो देवसे-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मेव दर्शयति—आदित्यानामित्यादिना ॥ २१ ॥ मन्त्रब्राह्मणसमुदायानामृगादीनां मध्ये सामवेदोऽस्मीति । ध्यानान्तरमुदाहरति—वेदानामिति । संघाते जीवाधिष्ठिते यावत्पञ्चत्वं सर्वत्र व्यापिनी चैतन्याभिव्यञ्जिकेति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ पुरोहितेषु बृहस्पतेर्मुख्यत्वे हेतुमाह—स हीति ॥ २४ ॥ एकमित्योंकारस्य ब्रह्मप्रतीकत्वेन तदभि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

भूतानामस्मि चेतनेत्यादौ संबन्धेऽपि । शशी चन्द्रमाः ॥ २१ ॥ सामवेदो गानेन रमणीयत्वात् । वासवो देवराजत्वात् । मन इन्द्रियान्तरप्रवर्तकत्वात् । चेतना धीवृत्तिः । चिदभिव्यक्तिहेतुत्वात् । एते वेदादीनां मध्ये श्रेष्ठाः ॥ २२ ॥ रुद्राणामेकादशानां, वसूनामष्टानां, शिखराणि रत्नविशेषास्तद्वतां मध्ये मेरुरहम् ॥ २३ ॥ पुरोधसां पुरोहितानां बृहस्पतिं देवराजपुरोहितत्वात् । सेनानीनां सेनापतीनां स्कन्दः कार्तिकेयः । सरसां जलाशयानाम्

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

ऽस्मीति । तेन रूपेण ध्यानविवक्षया स्वस्यापि स्वविभूतिमध्ये पाठवत् । अतः परं च प्रायेणायमध्यायः स्पष्टार्थ इति क्वचित्किंचिद्व्याख्यास्यामः ॥ २१ ॥ **वेदानामिति** । चतुर्णां वेदानां मध्ये गानमाधुर्येणातिरमणीयः सामवेदोहमस्मि । वासव इन्द्रः सर्वदेवाधिपतिः । इन्द्रियाणामेकादशानां प्रवर्तकं मनः । भूतानां सर्वप्राणिसंबन्धिनां परिणामानां मध्ये चिदभिव्यञ्जिका बुद्धेर्वृत्तिश्चेतनाहमस्मि ॥ २२ ॥ **रुद्राणामिति** । रुद्राणामेकादशानां वित्तेशो धनाध्यक्षः कुबेरः । यक्षरक्षसां यक्षाणां राक्षसानां च वसूनामष्टानां पावकोऽग्निः । मेरुः सुमेरुः शिखरिणां शिखरवतामत्युच्छ्रितानां पर्वतानां च ॥ २३ ॥ **पुरोधसामिति** । इन्द्रस्य सर्वराजश्रेष्ठत्वात्तत्पुरोधसं बृहस्पतिं सर्वेषां पुरोधसां राजपुरोहितानां मध्ये मुख्यं श्रेष्ठं मामेव हे पार्थ, विद्धि जानीहि । सेनानीनां सेनापतीनां मध्ये देवसेनापतिः स्कन्दो गुहः अहमस्मि । सरसां देवखातजला-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ताभेदानां मरीचिनामास्मि । नक्षत्राणामधिपतिश्चन्द्रोऽहमस्मि ॥ २१ ॥ वासवः इन्द्रः । चेतना कार्यकरणसंघातेभिव्यक्ता बुद्धिवृत्तिः ॥ २२ ॥ रुद्राणां वीरभद्रशंभुगिरिशाजैकपादाहिर्बुध्न्यपिनाकिभवानीशकपालिदिक्पतिस्थाणुरुद्रसंज्ञानामेकादशानां शं करोतीति शंकरः । शंभुश्चास्मि शं भवत्यस्मादिति व्युत्पत्तेः । वित्तेशः कुबेरः । वसूनां ध्रुवाध्वरापसोमानलानिलप्रत्यूषप्रभाससंज्ञानामष्टानामग्निरस्मि । शिखरवतामत्युच्छ्रितानां मेरुरहम् ॥ २३ ॥ पुरोधसां राजपुरोहितानां इन्द्रपुरोहितत्वान्मुख्यं पुरोहितं बृहस्पतिं जानीहि ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

ऽहम् । अत्र च 'आदित्यानामहं विष्णुः' इत्यादिषु प्रायशो निर्धारणे षष्ठी । क्वचिच्च 'भूतानामस्मि चेतना' इत्यादिना संबन्धे षष्ठी । तच्च तत्र तत्रैव दर्शयिष्यामः । विष्णुरित्याद्यवतारोऽपि प्रभावातिशयमात्रविवक्षया विभूतित्वेन निर्दिश्यते । अतः परं चाध्यायस्य स्पष्टार्थत्वेऽपि क्वचित्किंचिद्व्याख्यास्यामः ॥ २१ ॥ वेदानामिति । वासव इन्द्रः । भूतानां संबन्धिनी चेतना ज्ञानशक्तिरहमस्मि ॥ २२ ॥ रुद्राणामिति । यक्षरक्षसामिति । राक्षसानामपि क्रूरत्वादिसाम्याद्यक्षैः सहैकीकृत्य निर्देशः । तेषां मध्ये वित्तेशः कुबेरोऽस्मि । पावकोऽग्निः । शिखरिणां शिखरवतामत्युच्छ्रितानां मध्ये मेरुः ॥ २३ ॥ **पुरोधसामिति** । पुरोधसां मध्ये देवपुरोहितत्वान्मुख्यं बृहस्पतिं

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम्।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥
अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः।
गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥
उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम्।
ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

नापतिः। सरसां यानि देवखातानि सरांसि तेषां सरसां सागरोऽस्मि भवामि ॥ २४ ॥ महर्षीणामिति। महर्षीणां भृगुरहं गिरां वाचां पदलक्षणानामेकमक्षरमोंकारोऽस्मि। यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां स्थितिमतां हिमालयः ॥ २५ ॥ अश्वत्थ इति। अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदो देवा एव सन्त ऋषित्वं प्राप्ता मन्त्रदर्शित्वादेते देवर्षयस्तेषां नारदोऽस्मि। गन्धर्वाणां चित्ररथो नाम गन्धर्वोऽस्मि। सिद्धानां जन्मनैव धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयं प्राप्तानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥ उच्चैरिति। उच्चैःश्रवसमश्वानां उच्चैःश्रवा नामाश्वस्तं मां विद्धि जानीह्यमृतोद्भवममृतनिमित्तमथनोद्भवम्। ऐरावतमिरावत्या अपत्यं गजेन्द्राणां हस्तीश्वराणां तं मां विद्धीत्यनुवर्तते। नराणां मनुष्याणां

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

धानत्वेन च प्रधानत्वमुच्यते। जपयज्ञस्य यज्ञान्तरेभ्यो हिंसादिराहित्येन प्राधान्यमुपेत्याह—यज्ञानामिति। शिखरवतामुच्छ्रितानां पर्वतानां मध्ये मेरुरहमित्युक्तेऽपि स्थितिशीलानां तेषामेव हिमवान्पर्वतराजोऽस्मीत्यर्थभेदं गृहीत्वाह—स्थितिमतामिति ॥ २५ ॥ सर्ववृक्षाणामित्यत्र सर्वशब्देन वनस्पतयो गृह्यन्ते ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रजनयतीति

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

॥ २४ ॥ एकमक्षरमोंकाराख्यम्। जपयज्ञो हिंसाशून्यत्वात्। स्थावराणां स्थितिमताम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ अमृ-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

शयानां मध्ये सागरः सगरपुत्रैः खातो जलाशयोऽहमस्मि ॥ २४ ॥ महर्षीणामिति। महर्षीणां सप्त ब्रह्मणां मध्ये भृगुरतितेजस्वित्वादहम्। गिरां वाचां पदलक्षणानां मध्ये एकमक्षरं पदमोंकारोऽहमस्मि। यज्ञानां मध्ये जपयज्ञो हिंसादिदोषशून्यत्वेनात्यन्तशोधकोऽहमस्मि। स्थावराणां स्थितिमतां मध्ये हिमालयोऽहम्। शिखरवतां मध्ये हि मेरुरहमित्युक्तम्। अतः स्थावरत्वेन शिखरवत्त्वेन चार्थभेदाददोषः ॥ २५ ॥ अश्वत्थ इति। सर्वेषां वृक्षाणां वनस्पतीनां मध्येऽन्येषां च। देवा एव सन्तो ये मन्त्रदर्शित्वेन ऋषित्वं प्राप्तास्ते देवर्षयस्तेषां मध्ये नारदोऽहमस्मि। गन्धर्वाणां गानधर्मणां देवगायकानां मध्ये चित्ररथोऽहमस्मि। सिद्धानां जन्मनैव विनाप्रयत्नं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयं प्राप्तानामधिगतपरमार्थानां मध्ये कपिलो मुनिरहम् ॥ २६ ॥ अश्वेति। अश्वानां मध्ये उच्चैःश्रवसममृतमथनोद्भवमश्वं मां विद्धि। ऐरावतं गजममृतमथनोद्भवं गजे-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

यथा त्वं पार्थानां मुख्य इति सूचयन्नाह—पार्थेति। सेनापतीनां कार्तिकेयः देवसेनापतिः। सरसां देवखातजलाशयानां सागरोऽस्मि ॥ २४ ॥ गिरां वाक्यपदलक्षणानां एकमक्षरमोंकारोऽस्मि। स्थावराणां स्थितिमताम् ॥ २५ ॥ देवानामेव सतां मन्त्रदर्शित्वात् ऋषित्वं प्राप्तानां नारदोऽस्मि। सिद्धानां जन्मनैव धर्मज्ञानादिनिरतिशयं प्राप्तानाम् ॥ २६ ॥ अमृतोद्भवममृतमथनोद्भवम्। इदं

६ श्रीधरीव्याख्या।

मां विद्धि। सेनानीनां सेनापतीनां मध्ये देवसेनापतिः स्कन्दोऽहमस्मि। सरसां स्थिरजलाशयानां मध्ये समुद्रोऽस्मि ॥ २४ ॥ महर्षीणामिति। गिरां वाचां पदात्मिकानां मध्य एकमक्षरमोंकाराख्यं पदमस्मि। यज्ञानां श्रौतस्मार्तानां मध्ये जपरूपो यज्ञोऽहमस्मि ॥ २५ ॥ अश्वत्थ इति। देवा एव सन्तो मन्त्रदर्शनेन य ऋषित्वं प्राप्तास्तेषां मध्ये नारदोऽस्मि। सिद्धानामुत्पत्तित एवाधिगतपरमार्थतत्त्वानां मध्ये कपिलाख्यो मुनिरस्मि ॥ २६ ॥ उच्चैःश्रवसमिति। अमृतार्थं क्षीराब्धिमथनादुद्भूतमुच्चैःश्रवसं नामाश्वं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

श्रीभगवान्। अथवा वह्नीतःपर्यन्तानि पद्यानि वक्ति। अहमात्मेत्यनेन व्यवच्छेदं वारयति। अन्यथा स्थावराणां [illegible] हिमालय इत्यादिवाक्येषु हिमालय एव भगवानान्य इति व्यवच्छेदेन निर्विभागत्वाभावाद्ब्रह्मदर्शनं खण्डितमभविष्यत्। यतो [illegible] सर्वाकारत्वासिद्ध्या चेतसि

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।
प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥
अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥
प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥
पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

च नराधिपं राजानं मां विद्धि जानीहि ॥ २७ ॥ आयुधानामिति । आयुधानामहं वज्रं दधीच्यस्थिसंभवं मां विद्धि । धेनूनां दोग्ध्रीणामस्मि कामधुक् । वसिष्ठस्य सर्वकामानां दोग्ध्री सामान्या वा कामधुक् । प्रजनः प्रजनयितास्मि कन्दर्पः कामः । सर्पाणां सर्पभेदानामस्मि वासुकिः सर्पराजः ॥ २८ ॥ अनन्त इति । अनन्तश्चास्मि नागानां नागविशेषाणां नागराजश्चास्मि । वरुणो यादसामहमब्देवतानां राजाहम् । पितॄणामर्यमा नाम पितृराजश्चास्मि । यमः संयमतां संयमनं कुर्वतामहम् ॥ २९ ॥ प्रह्लाद इति । प्रह्लादो नाम चास्मि दैत्यानां दितिवंश्यानाम् । कालः कलयतां कलनं गणनं कुर्वतामहम् । मृगाणां च मृगेन्द्रः सिंहो व्याघ्रो वाहम् । वैनतेयश्च गरुत्मान्विनतासुतः पक्षिणां पतत्रिणाम् ॥ ३० ॥ पवन इति । पवनो वायुः पवतां पावयितॄणामस्मि । रामः शस्त्रभृतामहं शस्त्राणां धारयितॄणां दाश-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

व्युत्पत्तिमाश्रित्याह—प्रजनयितेति । सर्पा नागाश्च जातिभेदाद्भिद्यन्ते ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अहमादिश्चेत्यादावुक्तमेव पुनरिहोच्यते । तथाच पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह—भूतानामिति । सर्गशब्देन सृज्यन्त इति सर्वाणि कार्याणि

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

तोद्भवममृतमथनावसरे उद्भवो यस्य तम् ॥ २७ ॥ प्रजनोऽपत्यजनयिता कंदर्पः कामो नतु वृथामैथुनरूपः ॥ २८ ॥ नागानां सर्पावान्तरभेदानाम् । यादसां जलचराणाम् । संयमतां नियमनकर्तॄणाम् ॥ २९ ॥ कलयतां गणनं कुर्वताम् ॥ ३० ॥ पवतां पावयितॄणां वेगवतां वा । रामो दाशरथिः । रामादीनां परमेश्वराणामपि विभूति-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

न्द्राणां मध्ये मां विद्धि । नराणां च मध्ये नराधिपं राजानं मां विद्धीत्यनुषज्यते ॥ २७ ॥ **आयुधेति** । आयुधानामस्त्राणां मध्ये वज्रं दधीचेरस्थिसंभवमस्त्रमहमस्मि । धेनूनां दोग्ध्रीणां मध्ये कामं दोग्धीति कामधुक् समुद्रमथनोद्भवा वसिष्ठस्य कामधेनुरहमस्मि । कामानां मध्ये प्रजनः प्रजनयिता पुत्रोत्पत्त्यर्थो यः कन्दर्पः सोऽहमस्मि । चकारस्त्वर्थे रतिमात्रहेतुकामव्यावृत्त्यर्थः । सर्पाश्च नागाश्च जातिभेदाद्भिद्यन्ते तत्र सर्पाणां मध्ये तेषां राजा वासुकिरहमस्मि ॥ २८ ॥ **अनन्त इति** । नागानां जातिभेदानां मध्ये तेषां राजाऽनन्तश्च शेषाख्योऽहमस्मि । यादसां जलचराणां मध्ये तेषां राजा वरुणोऽहमस्मि । पितॄणां मध्ये अर्यमा नाम पितृराजश्चाहमस्मि । संयमतां संयमं धर्माधर्मफलदानेनानुग्रहं निग्रहं च कुर्वतां मध्ये यमोऽहमस्मि ॥ २९ ॥ **प्रह्लाद इति** । दैत्यानां दितिवंश्यानां मध्ये प्रकर्षेण ह्लादयत्यानन्दयति परमसात्त्विकत्वेन सर्वानिति प्रह्लादश्चास्मि । कलयतां संख्यानं गणनं कुर्वतां मध्ये कालोऽहम् । मृगेन्द्रः सिंहः मृगाणां पशूनां मध्येऽहम् । वैनतेयश्च पक्षिणां विनतापुत्रो गरुडः ॥ ३० ॥ **पवन इति** । पवतां पावयितॄणां वेगवतां वा मध्ये पवनो वायुरहमस्मि । शस्त्रभृतां

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ऐरावतेऽपि संवन्धनीयम् । नराधिपं राजानम् ॥ २७ ॥ वज्रं दधीच्यस्थिसंभवम् । प्रजनश्च पुत्रप्रजननहेतुः कामः ॥ २८ ॥ अनन्तः शेषः यादसां जलदेवतानाम् । संयमतां सम्यङ्नियमनं कुर्वताम् ॥ २९ ॥ कलयतां वशीकुर्वतां संख्यां कुर्वतां वा । मृगेन्द्रः सिंहः व्याघ्रो वा । विनतासुतो वैनतेयो गरुडः ॥ ३० ॥ पवतां पावयितॄणाम् । रामः श्रीरामचन्द्रः । झषाणां मत्स्यादीनां

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मद्विभूतिं विद्धि । अमृतोद्भवमित्येतदैरावतेऽपि संबध्यते । नराधिपं राजानं मां विद्धि ॥ २७ ॥ **आयुधानामिति** । आयुधानां मध्ये वज्रम् । कामान्दोग्धीति कामधुक् । प्रजनः प्रजोत्पत्तिहेतुः कंदर्पः कामोऽस्मि । न केवलं संभोगप्रधानः कामो मद्विभूतिः अशास्त्रीयत्वात् । सर्पाणां सविषाणां राजा वासुकिरस्मि ॥ २८ ॥ **अनन्त इति** । नागानां निर्विषाणां राजा अनन्तः शेषोऽस्मि । यादसां जलचराणां राजा वरुणोऽस्मि । पितॄणां राजा अर्यमास्मि । संयमतां नियमनं कुर्वतां मध्ये यमोऽस्मि ॥ २९ ॥ **प्रह्लाद इति** । कलयतां वशीकुर्वतां गणयतां वा मध्ये कालोऽहम् । मृगेन्द्रः सिंहः । पक्षिणां मध्ये गरुडोऽस्मि ॥ ३० ॥ **पवन इति** । पवतां पाव-

झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥
सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

रथी रामोऽहम् । झषाणां मत्स्यादीनां मकरो नाम जातिविशेषोऽहम्, स्रोतसां स्रवन्तीनामस्मि जाह्नवी गङ्गा ॥ ३१ ॥ सर्गाणामिति । सर्गाणां सृष्टीनामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमुत्पत्तिस्थितिलया अहमर्जुन । भूतानां जीवाधिष्ठितानामेवादिरन्तश्चेत्याद्युक्तमुपक्रमे, इह तु सर्वस्यैव सर्गमात्रस्येति विशेषः । अध्यात्मविद्या विद्यानां मोक्षार्थत्वात्प्रधानमस्मि । वादोऽर्थनिर्णयहेतुत्वात्प्रवदतां प्रधान-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

गृह्यन्ते—अध्यात्मविद्येति । आत्मन्यन्तःकरणपरिणतिरविद्यानिवर्तिका गृहीता, । प्रवदतां संबन्धी वादो वीत-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

मध्ये गणनं ध्यानार्थम् । झषाणां मत्स्यादीनां मकरो जातिभेदः । स्रोतसां नदीनाम् ॥ ३१ ॥ सर्गाणां भौतिकानां भूतानामादिरन्त इति प्रागेवोक्तत्वात् । विद्यानां चतुर्दशसंख्यानां मध्ये अध्यात्मविद्या बन्धच्छेदहेतुत्वात् । प्रवदतां

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

शस्त्रधारिणां युद्धकुशलानां मध्ये रामो दाशरथिरखिलराक्षसकुलक्षयकरः परमवीरोऽहमस्मि । साक्षात्स्वरूपस्याप्यनेन रूपेण चिन्तनार्थं वृष्णीनां वासुदेवोस्मीतिवदत्र पाठ इति प्रागुक्तम् । झषाणां मत्स्यानां मध्ये मकरो नाम तज्जातिविशेषः । स्रोतसां वेगेन चलज्जलानां नदीनां मध्ये सर्वनदीश्रेष्ठा जाह्नवी गङ्गाहमस्मि ॥ ३१ ॥ **सर्गाणामिति** । सर्गाणामचेतनसृष्टीनामादिरन्तश्च मध्यं चोत्पत्तिस्थितिलया अहमेव । हे अर्जुन, भूतानां जीवाविष्टानां चेतनत्वेन प्रसिद्धानामेवादिरन्तश्च मध्यं चेत्युपक्रमे । इह त्वचेतनसर्गाणामिति न पौनरुक्त्यम् । विद्यानां मध्ये अध्यात्मविद्या मोक्षहेतुरात्मतत्त्वविद्याहम् । प्रवदतां प्रवदत्संबन्धिनां कथाभेदानां वादजल्पवितण्डात्मकानां मध्ये वादोऽहम् । भूतानामस्मि चेतनेत्यत्र यथा भूतशब्देन तत्संबन्धिनः परिणामा लक्षितास्तथेह प्रवदच्छब्देन तत्संबन्धिनः कथाभेदा लक्ष्यन्ते । अतो निर्धारणोपपत्तिः । यथाश्रुतेतूभयत्रापि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

मकरो नाम जातिविशेषः । स्रोतसां स्रवन्तीनां नदीनां जाह्नवी गङ्गा ॥ ३१ ॥ सर्गाणां सृष्टीनामुत्पत्तिस्थितिप्रलया अहं एतादृशोपि परमार्थतः शुद्ध एवेति द्योतयन्नाह—**हे अर्जुनेति** । एतज्ज्ञानं शुद्धात्मज्ञानसाधनमिति वा संबोधनाशयः । 'अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च' इत्युपक्रमे भूतानां जीवाविष्टानामहमाद्यादिरित्युक्तम् । इह तु सर्वस्यैव सर्गमात्रस्येति न पौनरुक्त्यम् । नन्वहमादिश्च मध्यं चेत्यत्र सृष्ट्यादिकर्तृत्वं परमैश्वर्यमुक्तं, अत्र तूत्पत्तिप्रलयस्थितयो मद्विभूतित्वेन ध्येया इत्युच्यते इति विशेष इत्यनेन प्रकारेण विशेष आचार्यैः कुतो नोक्त इतिचेत् आद्यादिशब्दानामुभयत्रैकरूपत्वेन विशेषाश्रुतत्वात् । उपक्रमे पूर्वोक्तभूतशब्दानुरोधेन भूतशब्दस्य जीवाविष्टभूतबोधकत्वेन सृज्यमात्रबोधकसर्गशब्दे च विशेषस्य श्रुतत्वात् श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाभयादिति गृहाण । विद्यानामध्यात्मविद्याहमस्मि मोक्षार्थत्वादध्यात्मविद्यायाः । प्रवदतामित्यनेन वादजल्पवितण्डानां ग्रहणम् । वादादिस्वरूपबोधकानि गौतमसूत्राणि । प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः । यथोक्तोपपन्नः छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः । सपक्षस्थापनहीना वितण्डेति । पक्षप्रतिपक्षौ विप्रतिपत्तिकोटी तयोः परिग्रहो वादः साधनोद्देश्यकोक्तिप्रत्युक्तिरूपवचनसंदर्भः । ननु तावन्मात्रं कथान्तरसाधारणमत आह—**प्रमाणेत्यादिना** । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि अविज्ञाततत्त्वेर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः । अत्र कारणस्याव्याप्यस्योपपत्तित आरोपादूह इत्यन्वयः । उपालम्भः दूषणं प्रमाणतर्काभ्यां तद्रूपेण ज्ञाताभ्यां साधनोपालम्भौ यत्र स तथा । ज्ञानमत्रानाहार्यं विवक्षितं सिद्धान्तेनाविरुद्धः पञ्चावयवैरुपपन्न इत्येतद्विशेषणद्वयं निग्रहस्थानविशेषनियमार्थम् । जल्पं लक्षयति—**यथेति** । यथोक्तेषु यद्-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

यितॄणां वेगवतां वा मध्ये वायुरसि । शस्त्रभृतां वीराणां रामो दाशरथिः । यद्वा परशुरामः । झषाणां मत्स्यानां मकरो मत्स्यविशेषस्तिमिंगिलः । स्रोतसां प्रवाहोदकानां मध्ये भागीरथी ॥ ३१ ॥ **सर्गाणामिति** । सृज्यन्त इति सर्गा आकाशादयस्तेषामादिरन्[illegible] मध्यं चैवाहम् । अहमादिश्च मध्यं चेत्यत्र सृष्ट्यादिकर्तृत्वं पारमैश्वर्यमुक्तम् । अत्र तूत्पत्तिस्थितिलया मद्विभूतित्वेन ध्येया इत्यु[illegible] वादोऽहम् । विशेषः । अध्यात्मविद्या आत्मविद्या प्रवदतां वादिनां संबन्धिन्यो वादजल्पवितण्डाख्यास्तिस्रः कथाः प्रसिद्धास्तासां मध्ये[illegible]

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

नोपारोहति तां च जिज्ञासति तस्यायमुपदेशग्रन्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २[illegible] ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

१ श्रीधरः.

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

मतः सोऽहमस्मि । प्रवक्तृद्वारेण वदनभेदानामेव वादजल्पवितण्डानामिह ग्रहणं प्रवदतामिति ॥ ३२ ॥ अक्षराणामिति । अक्षराणां वर्णानामकारो वर्णोऽस्मि । द्वन्द्वः समासोऽस्मि सामासिकस्य समाससमूहस्य । किंचाहमेवाक्षयोऽक्षीणः कालः प्रसिद्धः क्षणलवाख्यः । अथवा परमेश्वरः

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

रागकथा तत्त्वनिर्णयावसाना । यदा प्रवदतामिति लक्षणया कथाभेदोपादानं तदा निर्धारणे षष्ठीत्याह—प्रवक्त्रिति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सर्वहरशब्दस्य मुख्यमर्थान्तरमाह—अथवेति । भाविकल्याणानामित्युक्तमेव स्पष्टयति—उत्क-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

प्रवक्तृद्वारेण वदनभेदा एव वादजल्पवितण्डा इह गृह्यन्ते । तेषां मध्ये वादस्तत्त्वनिर्णयार्थत्वादहम् ॥ ३२ ॥ अक्षराणां मध्ये अकारः । 'अकारो वै सर्वा वाक्' इति श्रुतेः । सामासिकस्य समाससमुदायस्य मध्येऽहं द्वन्द्वोऽस्मि । उभयपदार्थप्रधानत्वादिति प्राञ्चः । समं एकत्रासनं समासो विदुषां वा गुरुशिष्याणां वा मन्त्रार्थकथनार्थं वा एकत्रावस्थानं तत्र विदितमर्थजातं सामासिकम् । चातुरर्थिकष्ठक् 'ठस्येकः' इतीकादेशः । 'यस्येति च' इत्यलोपः । तस्य मध्ये द्वन्द्वो रहस्योर्थोहम् । 'द्वन्द्वं रहस्य–' इति सूत्रे द्वन्द्वशब्दस्य रहस्यवाचित्वं शाब्दिकप्रसिद्धम् । अक्षयः क्षयहीनः कालः क्षणादिः परो वा ईश्वरः कालस्यापि कालोऽस्मि । धाता कर्मफलप्रदः । विश्वतोमुखः । सर्वप्राणितृप्त्या

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

संवन्धे षष्ठी । तत्र तत्त्वबुभुत्सोर्वीतरागयोः सब्रह्मचारिणोर्गुरुशिष्ययोर्वा प्रमाणेन तर्केण च साधनदूषणात्मा पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहस्तत्त्वनिर्णयपर्यन्तो वादः । तदुक्तं 'प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः' इति । वादफलस्य तत्त्वनिर्णयस्य दुर्दुरूढवाद इति निराकरणेन संरक्षणार्थे विजिगीषुकथे जल्पवितण्डे जयपराजयमात्रपर्यन्ते । तदुक्तं 'तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखाप्रावरणवदिति छलजातिनिग्रहस्थानैः परपक्षो दूष्यत इति जल्पे वितण्डायां च समानम् । तत्र वितण्डायामेकेन स्वपक्षः स्थाप्यत एव । अन्येन च स दूष्यत एव । जल्पेतूभाभ्यामपि स्वपक्षः स्थाप्यते उभाभ्यामपि परपक्षो दूष्यत इति विशेषः । तदुक्तं 'यथोक्तोपपन्नछलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः, स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डेति' अतो वितण्डाद्वयशरीरत्वाज्जल्पोनाम नैका कथा किंतु शक्त्यतिशयज्ञानार्थं समयबन्धमात्रेण प्रवर्तत इति खण्डनकाराः । तत्त्वाध्यवसायपर्यवसायित्वेन तु वादस्य श्रेष्ठत्वमुक्तमेव ॥ ३२ ॥ **अक्षराणामिति** । अक्षराणां सर्वेषां वर्णानां मध्ये अकारोऽहमस्मि । 'अकारो वै सर्वा वाक्' इति श्रुतेस्तस्य श्रेष्ठत्वं प्रसिद्धम् । द्वन्द्वः समास उभयपदार्थप्रधानः सामासिकस्य समाससमूहस्य मध्येऽहमस्मि । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययी-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

पपन्नं तेनोपपन्न इत्यर्थः । तथाच प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह इत्यस्य योग्यतया परामर्शः । प्रमाणतर्काभ्यां तद्रूपेण ज्ञाताभ्यां नतु ज्ञानेऽनाहार्यत्वं विवक्षितम् । आरोपितप्रमाणभावेनापि जल्पस्य निर्वाहात् । छलादिभिः साधनस्य परकीयानुमानस्योपालम्भो यत्रेत्यर्थः । छलेत्यादिना विजिगीषुकथात्वं बोध्यते । विजिगीषुर्हि छलादिकं करोति । तथा चोभयपक्षस्थापनवती विजिगीषुकथा जल्प इत्यर्थः । वितण्डां लक्षयति—**सेति** । स जल्पः स्थापनद्वयवत्वं विहाय जल्पैकदेशः । प्रतिपक्षो द्वितीयः पक्षस्तथाच प्रतिपक्षस्थापनहीना विजिगीषुकथा वितण्डेति । तथाचार्थनिर्णयहेतुत्वाद्वादस्य श्रेष्ठत्वाद्वादोऽहमस्मि ॥ ३२ ॥ अक्षराणामकारो वर्णोऽस्मि 'अकारो वै सर्वा वाक्' 'अकारो वासुदेवः स्यात्' इत्युक्तेः । सामासिकस्याव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वसमाससमुदायस्य द्वन्द्वः समासोस्मि । तस्योभयपदप्रधानत्वेन श्रेष्ठत्वात् । ननु सममेकत्र आसनं समासो विदुषां वा गुरुशिष्याणां वा मन्त्रार्थं कथार्थं वा एकत्रावस्थानं तत्र विदितमर्थजातं सामासिकं चातुर्थिकष्ठक् । 'ठस्येकः' इतीकादेशः । 'यस्येति च' इत्यलोपः ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

यत्र द्वाभ्यामपि प्रमाणतस्तर्कतश्च स्वपक्षः स्थाप्यते, परपक्षश्छलजातिनिग्रहस्थानैर्दूष्यते, स जल्पो नाम । यत्र त्वेकः स्वपक्षं स्थापयत्यन्यस्तु छलजातिनिग्रहस्थानैस्तत्पक्षं दूषयति नतु स्वपक्षं साधयति सा वितण्डा नाम कथा । तत्र जल्पवितण्डे विजिगीषमाणयोर्वादिनोः शक्तिपरीक्षामात्रफले, वादस्तु वीतरागयोः शिष्याचार्ययोरन्ययोर्वा तत्त्वनिर्णयफलश्च । अतोऽसौ श्रेष्ठत्वान्मद्विभूतिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ **अक्षरेति** । अक्षराणां वर्णानां मध्येऽकारोऽस्मि, तस्य सर्ववाङ्मयत्वेन श्रेष्ठत्वात् । तथाच श्रुतिः 'अकारो हि सर्वा वागेषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति' इति । सामासिकस्य समाससमूहस्य मध्ये द्वन्द्वः रामकृष्णाविलादिसमासोऽस्मि, उभय-

१ नीलकण्ठः.

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥
बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कालस्यापि कालोऽस्मि । धाताहं कर्मफलस्य विधाता सर्वजगतो विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥ मृत्युरिति । मृत्युर्द्विविधो धनादिहरः प्राणहरश्च सर्वहर उच्यते सोऽहमित्यर्थः । अथवा पर ईश्वरः प्रलये सर्वहरणात्सर्वहरः सोहम् । उद्भव उत्कर्षोऽभ्युदयस्तत्प्राप्तिहेतुश्चाहं, केषां भविष्यतां भाविकल्याणानामुत्कर्षप्राप्तियोग्यानामित्यर्थः । कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमेत्येता उत्तमाः स्त्रीणामहमस्मि यासामाभासमात्रसंबन्धेनापि लोकाः कृतार्थमात्मानं मन्यन्ते ॥ ३४ ॥ बृहत्सामेति ।

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

षेति । कीर्तिर्धार्मिकत्वनिमित्ता ख्यातिः । श्रीर्लक्ष्मीः, कान्तिः शोभा, वाग्वाणी सर्वस्य प्रकाशिका, स्मृतिश्चिरानुभूतस्मरणशक्तिः, मेधा ग्रन्थधारणशक्तिः, धृतिर्धैर्यम्, क्षमा मानापमानयोरविकृतचित्तता । स्त्रीषु कीर्त्यादीनामुत्तमत्वमुपपादयति—यासामिति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ वेदानां सामवेदोऽस्मीत्युक्तं तत्रावान्तरविशेषमाह—बृहदिति ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

तृप्यामीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ सर्वहरः प्रलयकालिको मृत्युरस्मि । भविष्यतां भाविकल्याणानामुद्भव ऐश्वर्योत्कर्षोऽहम् । कीर्त्यादिसप्तकमप्यहं यांसां संश्रयमात्रेण मनुष्येषु कृतार्थताबुद्धिर्भवति ॥ ३४ ॥ बृहत्साम 'त्वामिद्धि हवामहे'

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

भावः, उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः, अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिरिति तेषामुभयपदार्थसाम्याभावेनापकृष्टत्वात् । क्षयकालाभिमानी अक्षयः परमेश्वराख्यः कालज्ञः 'कालकालो गुणी सर्वविद्यः' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धोऽहमेव । कालः कलयतामहमित्यत्र तु क्षयीकाल इति उक्तभेदः । कर्मफलविधातॄणां मध्ये विश्वतोमुखः सर्वतोमुखो धाता सर्वकर्मफलदातेश्वरोऽहमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ **मृत्युरिति** । संहारकारिणां मध्ये सर्वहरः सर्वसंहारकारी मृत्युरहम् । भविष्यतां भाविकल्याणानां य उद्भव उत्कर्षः स चाहमेव । नारीणां मध्ये कीर्तिः श्रीर्वाक् स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमेति च सप्त धर्मपत्न्योऽहमेव । तत्र कीर्तिर्धार्मिकत्वनिमित्ता प्रशस्तत्वेन नानादिग्देशीयलोकज्ञानविषयतारूपा ख्यातिः । श्रीर्धर्मार्थकामसंपत् शरीरशोभा वा कान्तिर्वा । वाक् सरस्वती सर्वस्यार्थस्य प्रकाशिका संस्कृता वाणी । चकारान्मूर्त्यादयोऽपि धर्मपत्न्यो गृह्यन्ते । स्मृतिश्चिरानुभूतार्थस्मरणशक्तिः । अनेकग्रन्थार्थधारणाशक्तिर्मेधा । धृतिरवसादेऽपि शरीरेन्द्रियसंघातोत्तम्भनशक्तिः । उच्छृङ्खलप्रवृत्तिकारणेन चापलप्राप्तौ तन्निवर्तनशक्तिर्वा । क्षमा हर्षविषादयोरविकृतचित्तता यासामाभासमात्रसंबन्धेनापि जनः सर्वलोकादरणीयो भवति तासां

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तस्य मध्ये द्वन्द्वो रहस्योर्थोहं 'द्वन्द्वंरहस्य—' इति सूत्रे द्वन्द्वशब्दस्य रहस्यवाचित्वं शाब्दिकप्रसिद्धमिति भाष्यकारैः कुतो न व्याख्यातमितिचेत् समासशब्दस्याव्ययीभावादौ द्वन्द्वशब्दस्य द्वन्द्वसमासे च योगरूढेः केवलं योगापेक्षया प्रबलत्वात् प्रकृते द्वन्द्वशब्दस्य पुंस्त्वेन निर्देशात् । अक्षराणामकारोऽस्मीतिसमभिव्याहाराच्चेति गृहाण । अन्यथाक्षराणां 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति' 'प्राणा वै सत्यम्' इत्यादिनाऽक्षयत्वेन प्रतिपादितानां न करोतीत्यकारः कर्तृत्वादिवर्जितः परमात्माहं तस्य परमार्थसत्यत्वात् । यद्वाक्षराणां व्यापकानां करोतीति करः कर एव कारः स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण्प्रत्ययः नकारोऽकारः आकाशोहम् । एकत्र रणभूमौ आसनमासोऽवस्थानं तत्र भवं युद्धजातं सामासिकं तस्य मध्ये द्वन्द्वः द्वन्द्वयुद्धमहं इत्यादि यत्किंचित्कल्पयितुं शक्यम् । तस्मादाचार्योक्तमेव सम्यक् इति दिक् । अक्षयः क्षयवर्जितः कालोऽहमेव । यद्वा कालस्यापि कालः परमेश्वरोऽहमेव । फलदातॄणां मध्ये सर्वस्य विश्वस्य कर्मफलस्य विधाता सर्वतोमुखोऽहमेवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ मृत्युः सर्वहरः प्राणहरस्तस्य सर्वहरत्वात् । धनादिहरस्तु न सर्वहरः । यद्वा प्रलयकाले सर्वहरः परमेश्वररूपो मृत्युरहं । भविष्यतां भाविकल्याणानामुत्कर्षप्राप्तियोग्यानां मध्ये उत्कर्षाभ्युदयप्राप्तिहेतुरहम् ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

[illegible] उक्तः पदप्रधानत्वेन श्रेष्ठत्वात् । अक्षयः प्रवाहरूपः कालोऽहमेव. कालः कलयतामित्यत्रायुर्गणनात्मकः संवत्सरशताद्यायुःस्वरूपका[illegible] स च तस्मिन्नायुषि क्षीणे सति क्षीयते, अत्र तु प्रवाहात्मकोऽक्षयः काल उच्यत इति विशेषः । कर्मफलविधातॄणां मध्ये [illegible] विश्वतोमुखो धाता । सर्वकर्मफलविधाताहमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ मृत्युरिति । संहारकारिणां मध्ये सर्वहरो मृत्युरहम् । भविष्य[illegible] भाविकल्याणानां प्राणिनामुद्भवोऽभ्युदयोऽहम् । नारीणां स्त्रीणां मध्ये कीर्त्याद्याः सप्त देवतारूपाः स्त्रियोऽहम् । यासा[illegible]भासमात्रयोगेन प्राणिनः श्लाघ्या भवन्ति ताः कीर्त्याद्याः स्त्रियो मद्विभूतयः ॥ ३४ ॥ बृहत्सामेति । 'त्वामिद्धि हवामहे' इत्य[illegible]स्मृचि गीयमानं बृहत्साम तेन

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥
वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

बृहत्साम तथा साम्नां प्रधानमस्मि गायत्री छन्दसामहं । गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टानामृचां गायत्र्यृगहमित्यर्थः । मासानां मार्गशीर्षोऽहम् । ऋतूनां कुसुमाकरो वसन्तः ॥ ३५ ॥ द्यूतमिति । द्यूतमक्षदेवनादिलक्षणं छलयतां छलस्य कर्तॄणामस्मि । तेजस्विनां तेजोऽहं । जयोऽस्मि जेतॄणां । व्यवसायोऽस्मि व्यवसायिनां । सत्त्वं सत्त्ववतां सात्त्विकानामहम् ॥ ३६ ॥ वृष्णीनामिति । वृष्णीनां वासुदेवोऽस्म्यय-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

छन्दसां मध्ये गायत्री नाम यच्छन्दस्तदहमित्युक्तं छन्दसामृग्भ्योऽतिरेकेण स्वरूपाभावादित्याशङ्क्याह—गायत्र्यादीति । द्विजातेर्द्वितीयजन्मजननीयत्वादित्यर्थः । मार्गशीर्षो मृगशीर्षेण युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्निति मार्गशीर्षो मासः सोऽहं पक्वसस्याढ्यत्वादित्याह—मासानामिति । वसन्तो रमणीयत्वादिति शेषः ॥ ३५ ॥ द्यूतमुक्तलक्षणं सर्वस्वापहारकारणमन्यायापदेशेन पराभिप्रेतं निघ्नतां स्वाभिप्रेतं वा संपादयतामित्याह—छलस्येति । तेजोऽप्रतिहताज्ञा, उत्कर्षो जयः, व्यवसायः फलहेतुरुद्यमः, धर्मज्ञानवैराग्यादि सत्त्वकार्यं सत्त्वम् ॥ ३६ ॥ उशना शुक्रः, कविशब्दोऽत्र

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

इत्यस्यामृचि गीयमानं साम पृष्ठचस्तोत्रे विनियुक्तमिन्द्रदेवत्यं तत् साम्नां मध्येऽहमस्मि । छन्दसां मध्ये गायत्री द्विजत्वसंपादनात्सोमाहरणाच्च श्रेष्ठाहमस्मि । कुसुमाकरो वसन्तः ॥ ३५ ॥ व्यवसायो निश्चय उद्यमो वा ॥ ३६ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

सर्वस्त्रीपूतमत्वमिति प्रसिद्धमेव ॥ ३४ ॥ **बृहत्सामेति** । वेदानां सामवेदोऽस्मीत्युक्तं तत्रायमन्यो विशेषः । साम्नामृगक्षरारूढानां गीतिविशेषाणां मध्ये 'त्वामिद्धि हवामहे' इत्यस्यामृचि गीतिविशेषो बृहत्साम तच्चातिरात्रे पृष्ठस्तोत्रं सर्वेश्वरत्वेनेन्द्रस्तुतिरूपमन्यतः श्रेष्ठत्वादहम् । छन्दसां नियताक्षरपादत्वरूपछन्दोविशिष्टानामृचां मध्ये द्विजातेर्द्वितीयजन्महेतुत्वेन प्रातःसवनादिसवनत्रयव्यापित्वेन त्रिष्टुब्जगतीभ्यां सोमाहरणार्थं गताभ्यां सोमो न लब्धोऽक्षराणि च हारितानि । जगत्या त्रीणि त्रिष्टुभैकमिति चत्वारि तैरक्षरैः सह सोमस्याहरणेन च सर्वश्रेष्ठा गायत्री ऋगहम् । 'चतुरक्षराणि ह वा अग्रे छन्दांस्यासुस्ततो जगती सोममच्छापतत्सा त्रीण्यक्षराणि हित्वा जगाम ततस्त्रिष्टुप्सोममच्छापतत्सैकमक्षरं हित्वा पतत्ततो गायत्रीसाममच्छापतत्सा तानि चाक्षराणि हरन्त्यागच्छत्सोमं च तस्मादष्टाक्षरा गायत्री'त्युपक्रम्य 'तदाहुर्गायत्राणि वै सर्वाणि सवनानि गायत्री ह्येवैतदुपस्रजामो नैतत्' इति शतपथश्रुतेः 'गायत्री वा इदं सर्वं भूतम्' इत्यादिछान्दोग्यश्रुतेश्च । मासानां द्वादशानां मध्येऽभिनवशालिवास्तूकशाकादिशाली शीतातपशून्यत्वेन च सुखहेतुर्मार्गशीर्षोऽहम् । ऋतूनां षण्णां मध्ये कुसुमाकरः सर्वसुगन्धिकुसुमानामाकरोऽतिरमणीयो वसन्तः । 'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत' 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत' 'वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेत' 'तद्वै वसन्त एवाभ्यारभेत' 'वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुः' इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धोऽहमस्मि ॥ ३५ ॥ **द्यूतमिति** । छलयतां छलस्य परवञ्चनस्य कर्तॄणां संबन्धि द्यूतमक्षदेवनादिलक्षणं सर्वस्वापहारकारणमहमस्मि । तेजस्विनामत्युग्रप्रभावानां संबन्धि तेजोऽप्रतिहताज्ञत्वमहमस्मि । जेतॄणां पराजितापेक्षयोत्कर्षलक्षणो जयोऽस्मि । व्यवसायिनां व्यवसायः फलाव्यभिचार्युद्यमोऽहमस्मि । सत्त्ववतां सात्त्विकानां धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यलक्षणं सत्त्वकार्यमेवात्र सत्त्वमहम् ॥ ३६ ॥ **वृष्णीनामिति** । साक्षा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

नारीणां कीर्त्यादयो नार्योऽहं यासामाभासमात्रेणापि लोकः कृतार्थमात्मानं मन्यते ॥ ३४ ॥ साम्नां गीतिविशेषाणां बृहत्साम 'त्वामिद्धि हवामहे' इत्यस्यामृचि गीतिविशेषे सर्वेश्वरत्वेनेन्द्रस्तुतिरूपं अतिरात्रे पृष्ठस्तोत्रं श्रेष्ठत्वादहम् । नियताक्षरपादरूपच्छन्दोविशिष्टानामृचां मध्ये द्विजत्वादिहेतुर्गायत्री ऋगहम् । मासानां मार्गशीर्षः सस्यादिसंपन्नत्वेन सुखजनकत्वात् । कुसुमाकरो वसन्तः पुष्पाकरत्वेन शोभनत्वात् ॥ ३५ ॥ छलस्य परवञ्चनस्य कर्तॄणां मध्ये द्यूतं अक्षदेवनादिरूपं । जेतॄणां जयस्य कर्तॄणाम् । व्यवसायो निश्चयः फलहेतुरुद्यमो वा ॥ ३६ ॥ मुनीनां मौनशीलानां सकलपदार्थविदां कवीनां क्रान्तदर्शिनां उशना शुक्रः ॥ ३७ ॥

६ श्रीधरीव्याख्या ।

चैन्द्रः सर्वेश्वरत्वेन स्तूयत इति श्रैष्ठ्यं दर्शितम् । छन्दोविशिष्टानां मन्त्राणां मध्ये गायत्र्यहम्, द्विजत्वापादकत्वेन सोमाहरणेन च श्रेष्ठत्वात् । कुसुमाकरो वसन्तः ॥ ३५ ॥ **द्यूतमिति** । छलयतामन्योन्यवञ्चनपराणां संबन्धि द्यूतमस्मि । तेजस्विनां प्रभाववतां तेजः प्रभावोऽस्मि । जेतॄणां जयोऽस्मि । व्यवसायिनामुद्यमवतां व्यवसाय उद्यमोऽस्मि । सत्त्ववतां सात्त्विकानां सत्त्वमहम् ॥ ३६ ॥ वृष्णी-

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥
यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥
नान्तोऽस्ति मम दिव्यनां विभूतीनां परंतप ।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

मेवाहं त्वत्सखा पाण्डवानां धनंजयस्त्वमेव । मुनीनां मननशीलानां सर्वपदार्थज्ञानिनामप्यहं व्यासः कवीनां क्रान्तदर्शिनामुशना कविरस्मि ॥ ३७ ॥ दण्ड इति । दण्डो दमयतां दमयितृणामस्म्यदान्तानां दमनकारणम् । नीतिरस्मि जिगीषतां जेतुमिच्छताम् । मौनं चैवास्मि गुह्यानां गोप्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥ यच्चापीति । यच्चापि सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणं तदहमर्जुन, प्रकरणोपसंहारार्थं विभूतिसंक्षेपमाह । न तदस्ति भूतं चराचरं चरमचरं वा मया विना यत्स्याद्भवेन्मयापकृष्टं परित्यक्तं निरात्मकं शून्यं हि तत्स्यादतो मदात्मकं सर्वमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ नान्तोऽस्तीति । नान्तोऽस्ति

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

यौगिको न रूढः पौनरुक्त्यात् ॥ ३७ ॥ अदान्तानुत्पथान्पथि प्रवर्तयतां दण्डोऽनुत्पथप्रवृत्तौ निग्रहे हेतुरित्यर्थः । नीतिर्न्यायो धर्मस्य जयोपायस्य प्रणाशकः । मौनं वाचंयमत्वमुत्तमा वा चतुर्थाश्रमवृत्तिः । श्रवणादिद्वारा परिपक्वसमाधिजन्यं सम्यग्ज्ञानं ज्ञानम् ॥ ३८ ॥ जाड्यमात्रप्रतिबिम्बितं चैतन्यं बीजम् । किमिति स्थावरं जङ्गमं वा त्वदतिरेकेण न भवति तत्राह—मयेति । तस्यापि स्वरूपेण सत्त्वमाशङ्क्योक्तं—शून्यं हीति । आत्मनोऽपकर्षादित्यर्थः । मयैव सच्चिदानन्दस्वरूपेण सर्वस्य सिद्धेरित्यतःशब्दार्थः ॥ ३९ ॥ दिव्यानां विभूतीनां परिमितत्वशङ्कां वारयति—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

वृष्णीनां यादवानाम् । उशना शुक्रः ॥ ३७ ॥ दमयतां राजादीनां दमनसाधनं दण्डोऽहमस्मि । जिगीषतां जेतुमिच्छतां जयसाधनं नीतिरस्मि । मौनं वाचोनिग्रहः ॥ ३८ ॥ सर्वभूतानां बीजमित्यनेन सर्वभूतानि मद्विभूतिरिति दर्शितम्, तदेवोपपादयति—न तदस्तीति । मया विना भूतं किमपि नास्ति । उपादेयस्योपादानमन्तरेण स्थित्य-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

दीश्वरस्यापि विभूतिमध्ये पाठस्तेन रूपेण चिन्तनार्थं इति प्रागेवोक्तम् । वृष्णीनां मध्ये वासुदेवो वसुदेवपुत्रत्वेन प्रसिद्धस्त्वदुपदेष्टायमहम् । तथा पाण्डवानां मध्ये धनंजयस्त्वमेवाहम् । मुनीनां मननशीलानामपि मध्ये वेदव्यासोऽहम् । कवीनां क्रान्तदर्शिनां सूक्ष्मार्थविवेकिनां मध्ये उशना कविरिति ख्यातः शुक्रोऽहम् ॥ ३७ ॥ दण्ड इति । दमयतामदान्तानुत्पथान्पथि प्रवर्तयतामुत्पथप्रवृत्तौ निग्रहहेतुर्दण्डोऽहमस्मि । जिगीषतां जेतुमिच्छतां नीतिर्न्यायो जयोपायस्य प्रकाशकोऽहमस्मि । गुह्यानां गोप्यानां गोपनहेतुर्मौनं वाचंयमत्वमहमस्मि । नहि तूष्णींस्थितस्याभिप्रायो ज्ञायते । गुह्यानां गोप्यानां मध्ये सम्यक्संन्यासश्रवणमननपूर्वकमात्मनो निदिध्यासनलक्षणं मौनं चाहमस्मि । ज्ञानवतां ज्ञानिनां यच्छ्रवणमनननिदिध्यासनपरिपाकप्रभवमद्वितीयात्मसाक्षात्काररूपं सर्वाज्ञानविरोधि ज्ञानं तदहमस्मि ॥ ३८ ॥ यच्चापीति । यदपि च सर्वभूतानां प्ररोहकारणं बीजं तन्मायोपाधिकं चैतन्यमहमेव । हे अर्जुन, मया विना यत्स्याद्भवेच्चरमचरं वा भूतं वस्तु तन्नास्त्येव । यतः सर्वं मत्कार्यमेवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ प्रकरणार्थमुपसंहरन् विभूतिं संक्षिपति—नान्त इति । हे परंतप परेषां शत्रूणां काम-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

दण्डोऽदान्तदमनकारणं दमयतां दमनकर्तॄणाम् । जिगीषतां जेतुमिच्छतां जयहेतुर्नीतिरहम् । गुह्यानां गोप्यानां मौनं तूष्णींभावोहम् ॥ ३८ ॥ बीजं प्ररोहकारणम् । एतन्मद्विभूतिज्ञानमन्तःकरणशोधकमिति सूचयन्नाह—हे अर्जुनेति । प्रकृतमुपसंहरन्विभूतिसंक्षेपमाह—नेति । स्थावरजंगमं भूतं मयाविना यद्भवेत् तन्नास्ति, मया त्यक्तस्य निरात्मकस्य शून्यत्वापत्तेर्मदात्मकं सर्वमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ मम दिव्यानामन्तो नास्ति परमेश्वरविभूतीनामियत्तारहितानामियत्ता केनचिद्वक्तुं ज्ञातुं वा न शक्या । एष तूद्देशत एकदेशेन

६ श्रीधरीव्याख्या ।

नामिति । वासुदेवो योऽहं त्वामुपदिशामि । धनंजयस्त्वमेव मद्विभूतिः । मुनीनां वेदार्थमननशीलानां वेदव्यासोऽहमस्मि । [illegible] कवीनां काव्यदर्शिनां मध्ये उशनानाम कविः शुक्रः ॥ ३७ ॥ दण्ड इति । दमयतां दमनकर्तॄणां संबन्धी दण्डोऽस्मि ये[illegible]नासंयता अपि संयता भवन्ति स दण्डो मद्विभूतिः । जेतुमिच्छतां संबन्धिनी सामाद्युपायरूपा नीतिरस्मि । गुह्यानां गोप्यानां गो[illegible]पनहेतुर्मौनमवचनमहमस्मि, नहि तूष्णींस्थितस्याभिप्रायो ज्ञायते । ज्ञानवतां तत्त्वज्ञानिनां यज्ज्ञानं तदहम् ॥ ३८ ॥ यद्[illegible] । यदपि च सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणं तदहम् । तत्र हेतुः मया विना यत्स्याद्भवेत् तच्चराचरं भूतं नास्त्येवेति ॥ [illegible]३९ ॥ प्रकरणार्थमुपसंहरति—

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥
यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवम् ॥ ४१ ॥
अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

मम दिव्यानां विभूतीनां विस्तराणां परन्तप । नहीश्वरस्य सर्वात्मनो दिव्यानां विभूतीनामियत्ता शक्या वक्तुं ज्ञातुं वा केनचित् । एष तूद्देशत एकदेशेन प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥ यद्यदिति । यद्यल्लोके विभूतिमद्विभूतियुक्तं सत्त्वं वस्तुजातं श्रीमदूर्जितमेव वा श्रीर्लक्ष्मीस्तया सहितमुत्साहोपेतं वा तत्तदेवावगच्छ त्वं जानीहि ममेश्वरस्य तेजोंशसंभवं तेजसोंऽश एकदेशः संभवो यस्य तत्तेजोंशसंभवमित्यवगच्छ त्वम् ॥ ४१ ॥ अथवेति । अथवा बहुनैतेनैवमादिना किं ज्ञातेन

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

नेत्यादिना । तदेवोपपादयति—**नहीति** । कथं तर्हि विभूतेर्विस्तरो दर्शितस्तत्राह—**एष त्विति** ॥ ४० ॥ अनुक्ता अपि परस्य विभूतीः संग्रहीतुं लक्षणमाह—**यद्यदिति** । वस्तु प्राणिजातं, श्रीमत्समृद्धिमद्वा कान्तिमद्वा । सप्राणं बलवदूर्जितं तदाह—**उत्साहेति** । संभवत्यस्मादिति संभवः । तेजसश्चैतन्यस्येश्वरशक्तेर्वांशस्तेजोंशः संभवोऽस्येति तेजोंशसंभवम् । तदाह—**तेजस इति** ॥ ४१ ॥ सर्वेषां सुगमत्वायावयवस्य विभूतिमुक्त्वा भक्तानुग्रहार्थं साकल्येन तमाह—**अथवेति** । पक्षान्तरपरिग्रहार्थमथवेत्युक्तम् । बहुधा विस्तीर्णेनैतेन संज्ञातेन सावशेषेण तव शक्तस्य न

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

संभवात् ॥ ३९ ॥ **नान्तोऽस्तीति** । उद्देशत एकदेशेन विभूतेर्विस्तरो विस्तारो मया प्रोक्तः ॥ ४० ॥ सर्वभूतानां बीजमहमित्युक्त्या स्वस्य सार्वात्म्योक्तिः सर्वं स्वविभूतिरित्युक्तमेव तथापि तद्ग्रहणाशक्तं प्रति प्राह—**यद्यदिति** । यद्यत्सत्त्वं प्राणि विभूतिमदैश्वर्ययुक्तम् । श्रीर्लक्ष्मीः शोभा वा तद्युक्तम् । ऊर्जितं बलाद्यतिशययुक्तम् । तत्तत्सर्वं मम तेजसश्चिच्छक्तेरंशसंभवमंशात्संभूतं त्वमवगच्छ जानीहि । लोके यदतिरमणीयं तद्भगवतो रूपमिति ध्यायेदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ उत्तमाधिकारिणमुद्दिश्याह—**अथवेति** । मूढान्प्रत्येतदुक्तं, त्वं तु एतावदेव विद्धि । एकांशेन

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

क्रोधलोभादीनां तापजनक, मम दिव्यानां विभूतीनामन्त इयत्ता नास्ति । अतः सर्वज्ञेनापि सा न शक्यते ज्ञातुं वक्तुं वा । सन्मात्रविषयत्वात्सर्वज्ञतायाः । एष तु त्वां प्रत्युद्देशत एकदेशेन प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो विस्तारो मया ॥ ४० ॥ **यद्यदिति** । अनुक्ता अपि भगवतो विभूतीः संग्रहीतुमुपलक्षणमिदमुच्यते । यद्यत्सत्त्वं प्राणि विभूतिमदैश्वर्ययुक्तं तथा श्रीमत् श्रीर्लक्ष्मीः संपत् शोभा कान्तिर्वा तया युक्तं तथा ऊर्जितं बलाद्यतिशयेन युक्तं तत्तदेव मम तेजसः शक्तेरंशेन संभूतं त्वमवगच्छ जानीहि ॥ ४१ ॥ एवमवयवशो विभूतिमुक्त्वा साकल्येन तामाह—**अथवेति** । अथवेति पक्षान्तरे । बहुनैतेन सावशेषेण

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

विभूतीनां विस्तरो मया प्रोक्तः । उक्तविभूतिपरिचिन्तनेन परान् रागद्वेषादीन् शत्रून्तापयेति संबोधनाशयः ॥ ४० ॥ इदं त्ववधेयमित्याह । यद्यत्सत्वं वस्तु विभूतिरैश्वर्यं तद्युक्तं, श्रीर्लक्ष्मीस्तया युक्तं, ऊर्जितमेव वा उत्साहयुक्तमेव वा तत्तन्मत्तेजसोंश एकदेशः संभवो यस्य तदवगच्छ त्वं विजानीहि ॥ ४१ ॥ एवं संक्षेपविस्तराभ्यां विभूतीरुक्त्वाऽशक्तं प्रत्याह—**अथवेति** । एतेन बहुना

६ श्रीधरीव्याख्या ।

नो इति । अनन्तत्वाद्विभूतीनां ताः साकल्येन वक्तुं न शक्यन्ते एष तु विभूतेर्विस्तर उद्देशतः संक्षेपतः प्रोक्तः ॥ ४० ॥ पुनश्च साकाङ्क्षं कथंचित्साकल्येन कथयति—**यद्यदिति** । विभूतिमदैश्वर्ययुक्तम् श्रीमत्संपत्तियुक्तम् ऊर्जितं केनचित्प्रभावबलादिना गुणेनातिशयितं यद्यत्त्वं वस्तुमात्रं तत्तदेव मम तेजसः प्रभावस्यांशेन संभूतं जानीहि ॥ ४१ ॥ अथवा किमनेन परिच्छिन्नज्ञानेन सर्वत्र

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ यद्यदिति । तथा ह्युपसंहारे भेदाभेदवादं यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वमित्यनेनाभिधाय पश्चादभेदमेवोपसंहरति—अथवा किं बहुनैतेन विष्टभ्याहमिदमेकेनांशेन जगत्स्थित इति । उक्तं हि 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

तवार्जुन स्यात्सावशेषेण । अशेषतस्त्वमिममुच्यमानमर्थं शृणु । विष्टभ्य विशेषतः स्तम्भनं दृढं कृत्वैवं कृत्स्नं जगदेकांशेनैकावयवेनैकपादेन सर्वभूतस्वरूपेणेत्येतत् । तथाच मन्त्रवर्णः 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि' इति स्थितोऽहमिति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यपूज्यपादश्रीमदाचार्यश्रीशंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

किंचित्फलं स्यादित्याह—बहुनेति । नहि विभूतियुक्तासु ज्ञातासु सर्वं ज्ञायते कासांचिदेव विभूतीनामुक्तत्वादित्यर्थः । तर्हि केनोपदेशेनाल्पाक्षरेण सर्वोर्थो ज्ञातुं शक्यते तत्राह—अशेषत इति । विशेषतः स्तंभनं विधरणं सर्वभूतस्वरूपेण सर्वप्रपञ्चोपादानशक्त्युपाधिकेनैकेन पादेन कृत्स्नं जगद्विधृत्य स्थितोऽस्मीति संबन्धः । तत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति—तथाचेति । तदनेन भगवतो नानाविधा विभूतीर्ध्येयत्वेन ज्ञेयत्वेन चोपदिश्यन्ते । सर्वप्रपञ्चात्मकं ध्येयं रूपं दर्शयित्वा 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति प्रपञ्चाधिकं निरुपाधिकं तत्त्वमुपदिशता परिपूर्णसच्चिदानन्दैकतानस्तत्पदलक्ष्योऽर्थो निर्धारितः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दगिरिकृतौ दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

एकदेशेनाहमिदं विष्टभ्य व्याप्य स्थितोऽस्मि । 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति श्रुतेः । तस्मात्परिच्छिन्नं दर्शनं त्यक्त्वा सर्वत्र ब्रह्मबुद्धिमेव कुर्वित्याशयः ॥ ४२ ॥

इति नैलकण्ठीये भारतभावदीपे श्रीमद्भगवद्गीतार्थप्रकाशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

ज्ञातेन किं तव स्यात् । हे अर्जुन, इदं कृत्स्नं सर्वं जगदेकांशेन एकदेशमात्रेण विष्टभ्य विधृत्य व्याप्य चाहमेव स्थितो न मद्व्यतिरिक्तं किंचिदस्ति 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति श्रुतेः । तस्मात्किमनेन परिच्छिन्नदर्शनेन सर्वत्र मद्दृष्टिमेव कुर्वित्यभिप्रायः ॥ ४२ ॥

कुर्वन्ति केऽपि कृतिनः क्वचिदप्यनन्ते स्वान्तं विधाय विषयान्तरशान्तिमेव ॥
त्वत्पादपद्मविगलन्मकरन्दबिन्दुमास्वाद्य माद्यति मुहुर्मधुभिन्मनो मे ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ज्ञातेन तव किं चित्तशोधकस्यैतज्ज्ञानस्य शुद्धचित्ते शक्ते त्वयि प्रयोजनाभावादिति ध्वनयन्संबोधयति—हे अर्जुनेति । तर्हि मया किं चिन्तनीयमित्यपेक्षायामाह । इदं सर्वं जगत् एकांशेनावष्टम्य स्तम्भनं कृत्वाहं स्थितः । तथाच श्रुतिः 'पादोऽस्य विश्वा भूतानीति' । अथवाऽनेन श्लोकेनार्जुनपृष्टो योग उक्तः । एवं दशमाध्यायेन ज्ञेयं ज्ञानोपायभूतं योगविभूतिमत् ध्येयज्ञानं प्रदर्शयता तत्पदार्थो निरूपितः ॥ ४२ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीबालस्वामिश्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनपतिविदुषा विरचितायां श्रीगीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

६ श्रीधरीव्याख्या ।

समदृष्टिमेव कुर्वित्याह—अथवेति । बहुना पृथग्ज्ञातेन किं तव कार्यं । यदिदं सर्वं जगदेकांशेनैकदेशमात्रेण विष्टभ्य धृत्वा व्याप्येति चाहमेव स्थितः न मद्व्यतिरिक्तं किंचिदस्ति 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति श्रुतेः ॥ ४२ ॥

इन्द्रियद्वारतश्चित्ते बहिर्धावति सत्यपि । ईशदृष्टिविधानाय विभूतीर्दशमेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

इति श्रीधरस्वामिविरचितायां सुबोधिन्यां टीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति । प्रजानां सृष्टिहेतुः सर्वमिदं भगवत्तत्त्वमेतैस्तैर्विचित्रै रूपैर्भाव्यमानं सकलमस्य विषय[illegible] भातीति शिवम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ संग्रहश्लोकः ॥ इच्छायामिन्द्रिये वापि यदेवायाति गोचरम् । हठाद्विलापयंस्तत्तत्प्रशान्तं ब्रह्म[illegible] भवेत् ॥

इति श्रीमद्राजानकाचार्याभिनवगुप्तविरचिते श्रीभगवद्गीतार्थसंग्रहे दशमोऽध्यायः ॥ [illegible]१० ॥

एकादशोऽध्यायः।

अर्जुन उवाच।

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम्।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम॥ १॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

भगवतो विभूतय उक्तास्तत्र च 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' इति भगवताभिहितं श्रुत्वा यज्जगदात्मरूपमाद्यमैश्वरं तत्साक्षात्कर्तुमिच्छन्नर्जुन उवाच—मदनुग्रहाय ममानुग्रहार्थं परमं निरतिशयं गुह्यं गोप्यमध्यात्मसंज्ञितमात्मानात्मविवेकविषयं निरतिशयं यत्त्वयोक्तं वचो वाक्यं

---

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

तेन तेनात्मना भगवदनुसंधानार्थमुक्त्वा विभूतीरनुवदति—भगवत इति। परस्य सोपाधिकं निरुपाधिकं च चिद्रूपं ध्येयत्वेन ज्ञेयत्वेन चोक्तमित्यर्थः। सोपाधिकमैश्वरं रूपमशेषजगदात्मकं विश्वरूपाख्यमधिकृत्याध्यायान्तरमवतारयन्ननन्तरप्रश्नोपयोगित्वेन वृत्तं कीर्तयति—तत्र चेति। यदेतदशेषप्रपञ्चात्मकमखिलस्यैतस्य जगतः कारणं सर्वज्ञं सर्वैश्वर्यवद्रूपमुक्तं तदिदं श्रुत्वा तस्य साक्षात्कारं यियाचिषुरादौ पृष्टवानित्याह—श्रुत्वेति। मयि करुणां निमित्तीकृत्योपकारोऽनुग्रहस्तदर्थमिति वचसो विशेषणम्। निरतिशयत्वं परमपुरुषार्थसाधनत्वम्। अशोच्यानित्या-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

पूर्वस्मिन्नध्याये योगो विभूतिश्च व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञातौ 'एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति' इति। 'आत्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन। भूयः कथय' इतीतरेण च श्रोतव्यत्वेन प्रार्थितौ। तत्र 'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः' इति संक्षेपेण योगो भगवतः सर्वभूताधारत्वलक्षण उक्तः प्राग्विभूतिकथनात्। तदन्ते च 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' इति कुसूलेन धान्यमिव मयेदं जगद्विष्टब्धमित्युक्त्या स एव स्मारितस्तदेव भगवतः सर्वभूताधारत्वं साक्षात्कर्तुकामोऽर्जुन उवाच—**मदनुग्रहायेति**। मयि अनुग्रहोऽनुकम्पा तदर्थं मदनुग्रहाय। परमं सद्यः शोकमोहनिवर्तकत्वेनोत्कृष्टं गुह्यं गोप्यं अध्यात्मसंज्ञितमात्मानात्मविवेकार्थं शास्त्रमध्यात्मं तत्संज्ञितं यत्त्वया वचः 'अशोच्यानन्वशोचः' इत्यादिना षष्ठाध्यायपर्यन्तं त्वंपदार्थशुद्धिप्रधानं 'नायं हन्ति न हन्यते'

४ मधुसूदनीव्याख्या।

न नेत्राकृतिर्यत्र यस्या न चान्तो न चादिश्च तैरन्यता नो विभूतेः।
ममाभेदता येन दत्ताऽव्यवाया गुरुं काशिराजं भजेऽजं स्वराजम्॥

पूर्वाध्याये नानाविभूतीरुक्त्वा 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' इति विश्वात्मकं पारमेश्वरं रूपं भगवतान्तेऽभिहितं श्रुत्वा परमोत्कण्ठितस्तत्साक्षात्कर्तुमिच्छन्पूर्वोक्तमभिनन्दन्नर्जुन उवाच—**मदनुग्रहायेति**। ममानुग्रहाय शोकनिवृत्त्युपकाराय परमं निरतिशयपुरुषार्थपर्यवसायि गुह्यं गोप्यं यस्मैकस्मैचिद्वक्तुमनर्हमपि अध्यात्मसंज्ञितं अध्यात्ममिति शब्दितमात्मानात्मविवेकविषयमशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिषष्ठाध्यायपर्यन्तं त्वंपदार्थप्रधानं यत्त्वया परमकारुणिकेन सर्वज्ञेनोक्तं वचो वाक्यं तेन वाक्येनाहमेषां हन्ता मयैते हन्यन्त इत्यादिविविधविपर्यासलक्षणो मोहोऽयमनुभवसाक्षिको विगतो विनष्टो मम।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

एवं विभूतीर्निरतिशयैश्वर्यं च श्रुत्वा साक्षात्कर्तुमिच्छन्नर्जुन उवाच मदनुग्रहार्थं परममुत्कृष्टं परमपुरुषार्थसाधनत्वात् गोप्यमध्यात्मसंज्ञितं वचस्त्वंपदार्थप्रधानमशोच्यानित्यादि यत्त्वयोक्तं तेन ममायं मोहोऽहंममेतिप्रत्ययजनकः कर्तृत्वादिरहितात्मस्वरूपावरको

६ श्रीधरीव्याख्या।

विभूतिवैभवं प्रोच्य कृपया परया हरिः। दिदृक्षोरर्जुनस्याथ विश्वरूपमदर्शयत्॥ १॥

पूर्वाध्यायान्ते 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' इति विश्वात्मकं पारमेश्वरं रूपमुपक्षिप्तं तद्दिदृक्षुः पूर्वोक्तमभिनन्दन्नर्जुन उवाच—मदनुग्रहायेति चतुर्भिः। ममानुग्रहाय शोकनिवृत्तये परमं परमार्थनिष्ठं गुह्यं गोप्यमप्यध्यात्ममितिसंज्ञितमात्मानात्मविवेकविषयं यत्त्वयोक्तं वचः 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' इत्यादि षष्ठाध्यायपर्यन्तं यद्वाक्यं तेन ममायं मोहोऽहं हन्ता एते हन्यन्त

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

समनन्तरेणाध्यायेन यदर्थं [illegible]स्तमेव प्रत्यक्षीकर्तुमर्जुनः पृच्छति—स एव चायमुत्तमः यो ह्युपदेशक्रमे(ण मोहो गतः)णार्थोऽवगतः

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥
एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

तेन ते वचसा मोहोऽयं विगतो ममाविवेकबुद्धिरपगतेत्यर्थः ॥ १ ॥ किंच—भवेति। भव उत्पत्तिर-प्ययः प्रलयो भूतानां तौ भवाप्ययौ श्रुतौ विस्तरशो मया न संक्षेपतस्त्वत्तस्त्वत्सकाशात्कमलपत्राक्ष कमलस्य पत्रं कमलपत्रं तद्वदक्षिणी यस्य तव स त्वं कमलपत्राक्षः हे कमलपत्राक्ष, माहात्म्यमपि चाव्ययमक्षयं श्रुतमित्यनुवर्तते ॥ २ ॥ एवमिति। एवमेतन्नान्यथा यथा येन प्रकारेणात्थ कथयसि

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

दित्वंपदार्थप्रधानं वाक्यम्। मोहस्यायमित्यात्मसाक्षिकत्वं दर्शयति। अविवेकबुद्धिरज्ञानविपर्यासात्मिका ॥ १ ॥ सप्तमादारभ्य तत्पदार्थनिर्णयार्थमपि भगवदुक्तं वचो मया श्रुतमित्याह—किंचेति। त्वत्तो भूतानामुत्पत्तिप्रलयौ त्वत्तः श्रुतावित्याभ्यां संबध्यते, महात्मनस्तव भावो माहात्म्यं पारमार्थिकं सोपाधिकं वा सर्वात्मत्वादिरूपं श्रुतमिति परिणम्यानुवृत्तिं द्योतयितुमपिचेत्युक्तम् ॥ २ ॥ त्वदुक्तेऽर्थे विश्वासाभावान्न तस्य दिदृक्षा किंतु कृतार्थीबुभूषयेत्याह—एवमेतदिति। येन प्रकारेण सोपाधिकेन निरुपाधिकेन चेत्यर्थः। यदि ममाप्तस्त्वं निश्चित्य मद्वाक्यं ते मानं तर्हि

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

इत्यात्मनोऽकर्तृत्वाभोक्तृत्वप्रतिपादकं तेन मम मोहोऽविवेकोऽयं विशेषेण गतो नष्टः। अत्र प्रथमे पादेऽक्षराधिक्यमार्षम् ॥ १ ॥ भवेति। तथा सप्तमाध्यायमारभ्य दशमपर्यन्तं त्वया भूतानां भवाप्ययावप्युक्तौ 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' इति तावपि मया विस्तरशस्त्वत्तः श्रुतौ। हे कमलपत्राक्ष, अव्ययं माहात्म्यमपि 'नच मां तानि कर्माणि लिम्पन्ति' इति विषमसृष्टिकर्तुरपि वैषम्यनैर्घृण्यदोषो नास्ति जगत्कर्तुरपि विकारगन्धो नास्ति इत्येवमादिरूपतत्पदार्थशुद्धिप्रधानं श्रुतमित्यनुषङ्गः ॥ २ ॥ एवमिति। यच्च त्वं 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन

४ मधुसूदनीव्याख्या।

तत्रासक्तदात्मनः सर्वविक्रियाशून्यत्वोक्तेः ॥ १ ॥ तथा सप्तमादारभ्य दशमपर्यन्तं तत्पदार्थनिर्णयप्रधानमपि भगवतो वचनं मया श्रुतमित्याह—भूतानां भवाप्ययावुत्पत्तिप्रलयौ त्वत्त एव भवन्तौ त्वत्त एव विस्तरशो मया श्रुतौ नतु संक्षेपेणासकृदित्यर्थः। कमलस्य पत्रे इव दीर्घे रक्तान्ते परममनोरमे अक्षिणी यस्य तव स त्वं हे कमलपत्राक्ष। अतिसौन्दर्यातिशयोल्लेखोयं प्रेमातिशयात्। न केवलं भवाप्ययौ त्वत्तः श्रुतौ। महात्मनस्तव भावो माहात्म्यमनतिशयैश्वर्यं विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वेऽप्यविकारित्वं शुभाशुभकर्मकारयितृत्वेऽप्यवैषम्यं वन्धमोक्षादिविचित्रफलदातृत्वेऽप्यसङ्गौदासीन्यमन्यदपि सर्वात्मत्वादि सोपाधिकं निरुपाधिकमपि चाव्ययमक्षयं मया श्रुतमिति परिणतमनुवर्तते चकारात् ॥ २ ॥ एवमेतदिति। हे परमेश्वर, यथा येन प्रकारेण सोपाधिकेन निरुपाधिकेन च निरतिशयैश्वर्येणात्मानं त्वमात्थ कथयसि त्वं एवमेतन्नान्यथा। त्वद्वचसि कुत्रापि ममावि-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

विगतो विशेषेण निवृत्तः ॥ १ ॥ किंचायं वासुदेवो मम मातुलेय इति त्वयि मनुष्यत्वप्रतीत्युत्पादकस्येश्वरस्वरूपावरकस्य मोहस्य निवर्तकमपि वचो मया श्रुतमित्याशयवानाह। भवाप्ययौ उत्पत्तिप्रलयौ भूतानां त्वत्तो भवत इति त्वत्तो मया श्रुतौ। 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' इत्यादिना तदपि न संक्षेपतोऽपि त्वसकृदित्याह—**विस्तरशइति**। कमलपत्रे इव विशाले रक्तान्ते अक्षिणी यस्य सः कमलपत्राक्ष इत्यङ्गीकृतकमलपत्राक्षरूपात्त्वत्तएव भूतानां पालनमिति द्योतनाय तथा संबोधनम्। महात्मनो भावो माहात्म्यमपि त्वदीयमव्ययमपक्षयरहितमैश्वर्यं मया श्रुतमिति विपरिणामेनानुषज्यते ॥ २ ॥ त्वदुक्तं सर्वं यथार्थमित्यभिनन्दन् अभीष्टमाविष्करोति—**एवमिति**। यथा येन प्रकारेण त्वं कथयसि एतदेवमेव न ममासंभावनाविपरीतभावना वा परमेश्वरे

६ श्रीधरीव्याख्या।

इत्यादिलक्षणो भ्रमो विगतः विनष्टः, आत्मनः कर्तृत्वाद्यभावोक्तेः ॥ १ ॥ किंच—भवाप्ययाविति। भूतानां भवाप्ययौ सृष्टिप्रलयौ [illegible] त्वत्तः सकाशादेव भवत इति श्रुतौ मया 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा' इत्यादौ विस्तरशः पुनः पुनः। कमल[illegible] सुप्रसन्ने विशाले अक्षिणी यस्य सः हे कमलपत्राक्ष, माहात्म्यमपि चाव्ययमक्षयं श्रुतम्। विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वेऽपि शुभ[illegible] यितृत्वेऽपि वन्धमोक्षादिविचित्रफलदातृत्वेऽप्यविकारावैषम्यासङ्गौदासीन्यादिलक्षणमपरिमितं महत्त्वं श्रुतम् '[illegible] मन्यन्ते' 'मया ततमिदं सर्वं' 'न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति' 'समोऽहं सर्वभूतेषु' इत्यादिना। अतः [illegible] महं कर्तेत्यादिर्मदीयो मोहो विगत इति भावः ॥ २ ॥ किंच—एवमिति। 'भवाप्ययौ हि भूतानाम्[illegible]

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥
श्रीभगवानुवाच । पश्य मे पार्थरूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

त्वमात्मानं परमेश्वरं तथापि द्रष्टुमिच्छामि ते तव ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः संपन्नमैश्वरं वैष्णवं रूपं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥ मन्यस इति । मन्यसे चिन्तयसि यदि मयार्जुनेन तच्छक्यं द्रष्टुमिति प्रभो स्वामिन्योगेश्वर योगिनो योगास्तेषामीश्वरो योगेश्वरः हे योगेश्वर, यस्मादहमतीवार्थी द्रष्टुं ततस्तस्मान्मे मदर्थं दर्शय त्वमात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥ एवं चोदितोऽर्जुनेन भगवानुवाच—पश्य म इति ।

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

किमिति मदुक्तं दिदृक्षते कृतार्थीबुभूषयेत्युक्तं मत्वाह—तथापीति । चतुर्भुजादिरूपनिवृत्त्यर्थमाह—ऐश्वरमिति । तद्व्याचष्टे—ज्ञानेत्यादिना ॥ ३ ॥ द्रष्टुमयोग्ये कुतो दिदृक्षेत्याशङ्क्याह—मन्यस इति । प्रभवति सृष्टिस्थितिसंहारप्रवेशप्रशासनेभ्य इति प्रभुः । लक्षणया योगशब्दार्थमाह—योगिन इति । तत इत्यादि व्याचष्टे—यस्मादिति

३ नीलकण्ठव्याख्या(चतुर्धरी) ।

स्थितो जगत्' इति आत्मानं जगदाधारमात्थ तदपि इत्थमेव न ममात्रासंभावनास्ति । हे परमेश्वर, ते तव रूपं ऐश्वरमीश्वरस्येदं विश्वात्मकं मायामयमित्यर्थः । हे पुरुषोत्तम क्षराक्षरातीत, विश्वरूपं मायामयं, वास्तवं तु रूपं मायातीतमित्यैश्वरमिति पुरुषोत्तमेति च पदाभ्यां लभ्यते । तथाच वक्ष्यति 'माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं मां ज्ञातुमर्हसि' इति । उक्तं च शुद्धं रूपमभिप्रेत्य 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयम्' इति ॥ ३ ॥ **मन्यस इति** । हे योगेश्वर योगानां योगिनामीश्वर, तद्रूपं यदि मया द्रष्टुं शक्यमिति मन्यसे यदि मयि तद्दर्शनाधिकारं पश्यसि ततस्तर्हि मे मह्यमव्ययं मायामयमात्मानं दर्शय । मायामयत्वादेवास्याव्ययत्वम् । मायायां हि सर्वं सर्वात्मकं सर्वदास्तीति प्रसिद्धम् । यथोक्तं वसिष्ठेन 'वर्तमानमतीतं च भविष्यत्स्थूलमण्वपि । तथा दूरमदूरं च निमेषः कल्प इत्यपि । चिदात्मनि स्थितान्येव पश्य मायाविजृम्भितम्' इति । नहि मरुमरीचिसरसी क्रमशः शुष्यति । अतो मायामयत्वादेवास्यैश्वरस्य रूपस्याप्यव्ययत्वम् ॥ ४ ॥ एवं प्रार्थितः सन् भगवानुवाच—**पश्येति** ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

श्वासशङ्का नास्त्येवेत्यर्थः । यद्यप्येवं तथापि कृतार्थीबुभूषया द्रष्टुमिच्छामि ते तव रूपमैश्वरं ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः संपन्नमद्भुतम् । हे पुरुषोत्तमेति संबोधनेन त्वद्वचस्यविश्वासो मम नास्ति दिदृक्षा च महती वर्तत इति सर्वज्ञत्वात्त्वं जानासि सर्वान्तर्यामित्वाच्चेति सूचयति ॥ ३ ॥ द्रष्टुमयोग्ये कुतस्ते दिदृक्षेत्याशङ्क्याह—**मन्यस इति** । प्रभवति सृष्टिस्थितिसंहारप्रवेशप्रशासनेष्विति प्रभुः हे प्रभो सर्वस्वामिन्, तत्तवैश्वरं रूपं मयार्जुनेन द्रष्टुं शक्यमिति यदि मन्यसे जानासीच्छसि वा हे योगेश्वर सर्वेषामणिमादिसिद्धिशालिनां योगानां योगिनामीश्वर, ततस्त्वदिच्छावशादेव मे मह्यमत्यर्थमर्थिने त्वं परमकारुणिको दर्शय चाक्षुषज्ञानविषयीकारय आत्मानमैश्वररूपविशिष्टमव्ययमक्षयम् ॥ ४ ॥ एवमत्यन्तभक्तेनार्जुनेन प्रार्थितः सन् श्रीभगवा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

त्वयि वक्तरि असंभावनादेरसंभवादिति सूचयन्संबोधयति—**हेपरमेश्वरेति** । यद्यप्येवं तथापि कृतार्थीबुभूषया ते रूपं द्रष्टुमिच्छामि । निरुपाधिकदर्शनासंभवमभिप्रेत्य रूपं विशिनष्टि । ऐश्वरं ऐश्वर्यशक्त्यादिसंपन्नम् । पुरुषोत्तमेतिसंबोधयन् वस्तुतः क्षराक्षरातीतस्य तव क्षराक्षरात्मकमैश्वरं रूपमत्यद्भुतमिति तद्दर्शने ममोत्कण्ठा महती वर्तत इति ध्वनयति ॥ ३ ॥ यदि मया द्रष्टुं शक्यं त्वं मन्यसे चिन्तयसि ततो मे मह्यं मदर्थमात्मानमव्ययमपक्षयरहितं दर्शय दृष्टिगोचरं कुरु । नत्वाज्ञां करोमि किंतु प्रार्थयामि । ब्रह्मादिप्रभौ त्वय्याज्ञाया अयुक्तत्वादिति सूचयन्नाह—**हे प्रभो इति** । मम दर्शनासामर्थ्येऽपि त्वं दर्शयितुं समर्थोऽसीति वा संबोधनाशयः । यतो योगानां मत्वर्थलक्षणया योगिनामैश्वररूपदर्शने समर्थानां त्वमीश्वरस्तस्मान्मामपि योगिनं विधायात्मानं दर्शयेति ध्वनयन्संबोधयति—**हे योगेश्वरेति** ॥ ४ ॥ एवं प्रेरितो भगवानुवाच । पश्य मम शतशोऽथ सहस्रशः असंख्यातानि

६ श्रीधरीव्याख्या ।

त्मानं त्वमात्थ 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नम्' इत्येवं कथयसि हे परमेश्वर, एवमेतत् । अत्राप्यविश्वासो मम नास्तीत्यर्थः । तथापि हे पूर्वा... तवैश्वरं ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः संपन्नं त्वद्रूपं कौतूहलादहं द्रष्टुमिच्छामि ॥ ३ ॥ न चाहं द्रष्टुमिच्छामीत्येतावतैव उवाच—मदनुग्रहव्यम् । किं तर्हि—**मन्यस इति** । योगिन एव योगास्तेषामीश्वर, मयार्जुनेन तद्रूपं द्रष्टुं शक्यमिति यदि मन्यसे विवेकविषयं यत्त्वयोक्तं वत्स्वव्ययं नित्यं मम दर्शय ॥ ४ ॥ एवं प्रार्थितः सन्नत्यद्भुतं रूपं दर्शयिष्यन्सावधानो भवेत्येवमर्जुनमभिमुखी-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

सन्नन्तरेणाध्यायेन यदेवार्थ ...स्फुटीभवति तदर्थमेवेमे उक्तिप्रत्युक्ती उच्येते—अर्जुन उवाच । मदनुग्रहायेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥
पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥
इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम्।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

पश्य मे मम पार्थ, रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशोऽनेकश इत्यर्थः। तानि च नानाविधान्यनेकप्रकाराणि दिवि भवानि दिव्यान्यप्राकृतानि नानावर्णाकृतीनि च नाना नीलपीतादिप्रकारा वर्णा विलक्षणास्तथाकृतयोऽवयवसंस्थानविशेषा येषां रूपाणां तानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥ पश्यादित्यानिति। पश्यादित्यान्द्वादश वसूनष्टौ रुद्रानेकादशाश्विनौ द्वौ मरुतः सप्तसप्तगणा ये तांस्तथा च बहून्यन्यान्यप्यदृष्टपूर्वाणि मनुष्यलोके त्वया त्वत्तोऽन्येन वा केनचित्पश्याश्चर्याणि रूपाण्यद्भुतानि भारत ॥ ६ ॥ न केवलमेतावदेव—इहैकस्थमिति। इहैकस्थमेकस्मिन्स्थितं जगत्कृत्स्नं समस्तं पश्याद्येदानीं

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

॥ ४ ॥ अर्जुनमतिभक्तं सखायं प्रार्थितप्रतिश्रवणेनाश्वासयितुमाह—एवमिति ॥ ५ ॥ दिव्यानि रूपाणि पश्येत्युक्तं तान्येव लेशतोऽनुक्रामति—पश्यादित्यानिति। तान्मरुतस्तथा पश्येति संबन्धः। नानाविधानीत्युक्तं तदेव स्फुटयति—बहूनीति। अदृष्टपूर्वाणि पूर्वमदृष्टानि। नानावर्णाकृतीनीत्युक्तं व्यनक्ति—आश्चर्याणीति ॥ ६ ॥ न केवलमादित्यवस्वाद्येव मद्रूपं त्वया द्रष्टुं शक्यं किंतु समस्तं जगदपि मद्देहस्थं द्रष्टुमर्हसीत्याह—नेत्यादिना।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

शतश इत्यादिनानन्तानीत्युक्तम्। नानावर्णानि नानाकृतीनि च ॥ ५ ॥ दिव्यानि तावदाह—पश्यादित्यानिति। अदृष्टपूर्वाण्याश्चर्याणि अद्भुतानि चतुर्मुखपञ्चमुखषण्मुखादीनि ॥ ६ ॥ हे गुडाकेश जितनिद्र, इह मम देहे एकस्थं एकस्मिन्नेवावयवे नखाग्रमात्रे स्थितं कृत्स्नं वर्तमानं जगत्पश्य। यच्चान्यत् अतीतमनागतं विप्रकृष्टं व्यवहितं स्थूलं

४ मधुसूदनीव्याख्या।

नुवाच—पश्येति। अत्र क्रमेण श्लोकचतुष्टयेऽपि पश्येत्यावृत्त्यात्यद्भुतरूपाणि दर्शयिष्यामि त्वं सावधानो भवेत्यर्जुनमभिमुखीकरोति भगवान्। शतशोऽथ सहस्रश इत्यपरिमितानि। तानि च नानाविधान्यनेकप्रकाराणि दिव्यान्यत्यद्भुतानि नाना विलक्षणा वर्णा नीलपीतादिप्रकारास्तथा आकृतयश्चावयवसंस्थानविशेषा येषां तानि नानावर्णाकृतीनि च मम रूपाणि पश्य। अर्हे लोट्। द्रष्टुमर्हो भव हे पार्थ ॥ ५ ॥ दिव्यानि रूपाणि पश्येत्युक्त्वा तान्येव लेशतोऽनुक्रामति द्वाभ्याम्—पश्यादित्यानित्यादिना। पश्यादित्यान्द्वादश वसूनष्टौ रुद्रानेकादश अश्विनौ द्वौ मरुतः सप्तसप्तकानेकोनपञ्चाशत् तथान्यानपि देवानित्यर्थः। बहून्यन्यान्यदृष्टपूर्वाणि पूर्वमदृष्टानि मनुष्यलोके त्वया त्वत्तोऽन्येन वा केनचित्पश्याश्चर्याण्यद्भुतानि हे भारत, अत्र शतशोऽथसहस्रशः नानाविधानीत्यस्य विवरणं बहूनीति आदित्यानित्यादि च, अदृष्टपूर्वाणीति दिव्यानीत्यस्य, आश्चर्याणीति नानावर्णाकृतीनीत्यस्येति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥ न केवलमेतावदेव समस्तं जगदपि मद्देहस्थं द्रष्टुमर्हसीत्याह—इहेति। इहास्मिन्मम देहे एकस्थं एकस्मिन्नेवावयवरूपेण स्थितं जगत् कृत्स्नं समस्तं सचराचरं जङ्गमस्थावरसहितं तत्र तत्र परिभ्रमता

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

रूपाणि नानाविधानि अनेकप्रकाराणि दिव्यानि अप्राकृतानि नाना नीलपीतादिप्रकारा वर्णास्तथा आकृतयोऽवयवसन्निवेशविशेषा येषां तानि। यतस्त्वं पृथापुत्रः मम प्रेमास्पदः सखा अतः पश्येति द्योतयन् संबोधयति हे पार्थेति ॥ ५ ॥ आदित्यान्द्वादश, वसूनष्टौ, रुद्रानेकादश, अश्विनौ द्वौ, मरुत एकोनपञ्चाशत्। तथा बहून्यन्यानि मनुष्यलोके त्वया अन्येन वा पूर्वं न दृष्टानि। उत्तमवंशोद्भवत्वात्तव दर्शनेऽधिकार इति सूचयन्नाह—भारतेति। यस्मिन् वंशे त्वमुत्पन्नः तत्रोत्पन्नैः कैश्चिदप्येतन्न दृष्टमिति वा संबोधनाशयः ॥ ६ ॥ न केवलमेतावदेवापितु इह मम देहे एकस्थं एकस्मिन्नवयवे स्थितं सर्वं जगत्स्थावरजंगमसहितमद्येदानीं पश्य। यच्चान्यज्जयपराजयादि द्रष्टुमिच्छसि तदपि। यद्वा जयेम यदि वा नोजयेयुरिति संदेहापनुत्तये पश्य। यच्चान्यज्जगदाश्[illegible]

६ श्रीधरीव्याख्या।

करोति—श्रीभगवानुवाच। पश्येति चतुर्भिः। रूपस्यैकत्वेऽपि नानाविधत्वाद्रूपाणीति बहुवचनम्। अपरिमिता[illegible]
दिव्यान्यलौकिकानि मम रूपाणि पश्य। वर्णाः शुक्लकृष्णादयः। आकृतयोऽवयवसन्निवेशविशेषाः। नाना अनेक[illegible]
तानि नानावर्णाकृतीनि ॥ ५ ॥ तान्येवाह—पश्येति। आदित्यादीन्मम देहे पश्य। मरुत एकोनपञ्चाशद्दे[illegible]
त्वया वान्येन वा पूर्वमदृष्टानि रूपाणि आश्चर्याण्यत्यद्भुतानि ॥ ६ ॥ किंच—इहेति। तत्र तत्र प[illegible]

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥
संजय उवाच ।
एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

सचराचरं सह चरेणाचरेण च वर्तते मम देहे गुडाकेश, यच्चान्यज्जयपराजयादि यच्छङ्कसे 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' इति यदवोचस्तदपि द्रष्टुं यदीच्छसि ॥ ७ ॥ किंतु—नतु मामिति । नतु मां विश्वरूपधरं शक्यसे द्रष्टुमनेन प्राकृतेन स्वचक्षुषा स्वकीयेन चक्षुषा । येन तु शक्यसे द्रष्टुं दिव्येन तद्दिव्यं ददामि ते तुभ्यं चक्षुस्तेन पश्य मे मम योगमैश्वरमीश्वरस्य ममैश्वरं योगम् । योगशक्त्यतिशयमित्यर्थः ॥ ८ ॥ एवं तं यथोक्तप्रकारेणोक्त्वा ततोऽनन्तरं राजन्धृतराष्ट्र, महायोगेश्वरो महां-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

सप्तमीद्वयं मिथः संबध्यते । समासान्तर्गतापि सप्तमी तत्रैवानीता । यदीच्छसि तर्हीहैव पश्येति संबन्धः ॥ ७ ॥ मन्यसे यदीत्युक्तमनुवदति—**किंत्विति** । सप्रपञ्चमनवच्छिन्नं मां स्वचक्षुषा न शक्नोषि द्रष्टुमित्याह—**नत्विति** । कथं तर्हि त्वां द्रष्टुं शक्नुयामित्याशङ्क्याह—**येनेति** । दिव्यस्य चक्षुषो वक्ष्यमाणयोगशक्त्यतिशयदर्शने विनियोगं दर्शयति—**तेनेति** ॥ ८ ॥ इमं वृत्तान्तं धृतराष्ट्राय संजयो निवेदितवानित्याह—**संजय इति** । मदीयं विश्वरूपाख्यं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

सूक्ष्मं वा तत्सर्वमिह पश्य ॥ ७ ॥ यच्चूक्तं 'मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुम्' इति तत्राह—**नत्विति** । शक्यसे शक्नोषि । पदविकरणव्यत्यय आर्षः । अनेन प्राकृतेन । दिव्यमप्राकृतम् । ऐश्वरं ईश्वरसंबन्धिनं योगं विश्वाश्रयत्वलक्षणं सामर्थ्यम् ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा भगवानर्जुनाय दिव्यं रूपं दर्शितवान्, सच द्रष्टा विस्मयाविष्टो भगवन्तं विज्ञापितवानितीमं वृत्तान्तमेवमुक्त्वेत्यादिषड्भिः श्लोकैर्धृतराष्ट्रं प्रति संजय उवाच—**एव-**

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

वर्षकोटिसहस्रेणापि द्रष्टुमशक्यं अद्याधुनैव पश्य । हे गुडाकेश, यच्चान्यज्जयपराजयादिकं द्रष्टुमिच्छसि तदपि संदेहोच्छेदाय पश्य ॥ ७ ॥ यत्तूक्तं मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति तत्र विशेषमाह—**नत्विति** । अनेनैव प्राकृतेन स्वचक्षुषा स्वभावसिद्धेन चक्षुषा मां दिव्यरूपं द्रष्टुं नतु शक्यसे न शक्नोषि तु एव । 'शक्ष्यस' इति पाठे शक्तो न भविष्यसीत्यर्थः । भौवादिकस्यापि शक्नोतेर्दैवादिकः श्यन् छान्दस इति वा दिवादौ पाठोवेत्येव सांप्रदायिकम् । तर्हि त्वां द्रष्टुं कथं शक्नुयामत आह—**दिव्यमिति** । दिव्यमप्राकृतं मम दिव्यरूपदर्शनक्षमं ददामि ते तुभ्यं चक्षुस्तेन दिव्येन चक्षुषा पश्य मे योगमघटनघटनासामर्थ्यातिशयमैश्वरमीश्वरस्य ममासाधारणम् ॥ ८ ॥ भगवानर्जुनाय दिव्यं रूपं दर्शितवान् स च तद्दृष्ट्वा विस्मयाविष्टो भगवन्तं विज्ञापितवानितीमं वृत्तान्तमेवमुक्त्वेत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैर्धृतराष्ट्रं प्रति संजय उवाच—**एवमिति** । एवं नतु मां शक्यसे

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

भूतं कारणस्वरूपं जगतश्चावस्थाविशेषादिकं अतीतमनागतं विप्रकृष्टं व्यवहितं स्थूलं सूक्ष्मं चेति आदिशब्दार्थः । हे गुडाकेशेति संबोधयन् द्रष्टुं सावधानो भवेति सूचयति ॥ ७ ॥ एवमुक्ते स्वचक्षुषा द्रष्टुं प्रवृत्तं न किमपि दृष्टवन्तं अतो खिन्नमर्जुनमालक्ष्याह—**नेति** । मां विश्वरूपधरं परमप्राकृतमनेनैव प्राकृतेन स्वचक्षुषा द्रष्टुं नतु शक्यसे तर्हि किमर्थं पश्येति त्वयोक्तमिति तत्राह । दिव्यमप्राकृतं ऐश्वररूपदर्शनयोग्यं चक्षुस्तुभ्यं ददामि तेन चक्षुषा ममैश्वरं योगं शक्त्यतिशयं पश्य ॥ ८ ॥ एतादृशो भगवतो वासुदेवस्य महिमार्जुनपक्षपातश्चेति सूचयन् धृतराष्ट्रं प्रति संजय उवाच । एवं यथोक्तेन प्रकारेणोक्त्वा ततोऽनन्तरं महांश्चासौ योगेश्वरो हरिः

६ श्रीधरीव्याख्या ।

शक्यं कृत्स्नमपि चराचरसहितं जगदिहास्मिन्मम देहेऽवयवरूपेणैकत्रैव स्थितमद्याधुनैव पश्य । यच्चान्यज्जगदाश्रयभूतं कारणस्वरूपम् [illegible] नश्चावस्थाविशेषादिकम् । जयपराजयादिकं च यदप्यन्यद्द्रष्टुमिच्छसि तत्सर्वं पश्य ॥ ७ ॥ यदुक्तमर्जुनेन 'मन्यसे यदि तच्छक्यम्' पूर्वा[illegible]—**नत्विति** । अनेनैव तु स्वीयेन चर्मचक्षुषा मां द्रष्टुं न शक्यसे शक्तो न भविष्यसि । अतोऽहं दिव्यमलौकिकं ज्ञाना- उवाच—मदनु[illegible] ददामि । ममैश्वरमसाधारणं योगं युक्तिमघटितघटनासामर्थ्यं पश्य ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा भगवानर्जुनाय रूपं दर्शित- विवेकविषयं यत्त्वयोक्तं [illegible] श्रीकृष्णं विज्ञापितवानितीममर्थं एवमुक्त्वेत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैर्धृतराष्ट्रं प्रति संजय उवाच—**एवमिति** ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

समनन्तरेणाध्यायेन यएवार्थ [illegible] इत्यादि ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ संजय उवाच—एवमित्यादि ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥
दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

श्चासौ योगेश्वरश्च हरिर्नारायणो दर्शयामास दर्शितवान्पार्थाय पृथासुताय परमं रूपं विश्वरूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥ अनेकेति । अनेकवक्त्रनयनमनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन्रूपे तदनेकवक्त्रनयनम् । अनेकाद्भुतदर्शनमनेकान्यद्भुतानि विस्मापकानि दर्शनानि यस्मिन्रूपे तदनेकाद्भुतदर्शनं। तथानेकदिव्याभरणमनेकानि दिव्यान्याभरणानि यस्मिंस्तदनेकदिव्याभरणं तथा दिव्यानेकोद्यतायुधं दिव्यान्यनेकान्युद्यतान्यायुधानि यस्मिंस्तद्दिव्यानेकोद्यतायुधं दर्शयामासेति पूर्वेण संबन्धः ॥ १० ॥ किंच— दिव्येति । दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यानि माल्यानि पुष्पाण्यम्बराणि वस्त्राणि च ध्रियन्ते येनेश्वरेण तं दिव्यमाल्याम्बरधरं। दिव्यगन्धानुलेपनं दिव्यं गन्धानुलेपनं यस्य तं। सर्वाश्चर्यमयं सर्वाश्चर्यप्रायं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

रूपं न प्राकृतेन चक्षुषा निरीक्षितुं क्षमं किंतु दिव्येनेत्यादि यथोक्तप्रकारः । अनन्तरं दिव्यचक्षुःप्रदानादिति शेषः । हरत्यविद्यां सकार्यामिति हरिः । यदीश्वरस्य मायोपहितस्य परममुत्कृष्टं रूपं तद्दर्शयांबभूवेत्याह—परममिति ॥ ९ ॥ तदेव रूपं विशिनष्टि—अनेकेति । दिव्यान्याभरणादीनि हारकेयूरादीनि भूषणानि उद्यतान्युच्छ्रितानि ॥ १० ॥ उक्तरूपवन्तं भगवन्तं प्रकारान्तरेण विशिनष्टि—किंचेति । 'अर्जुन इति' अध्याहारेऽपि पदसंघटनासंभवात् ॥ ११ ॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

मुक्त्वेत्यादि । ततः दिव्यचक्षुःप्रदानानन्तरम् । राजन् हे धृतराष्ट्र, महांश्चासौ योगेश्वरश्चेति विग्रहः । महतो योगस्य वा ईश्वरः । परमं दिव्यं रूपं ऐश्वरं मायाविसंबन्धि नतु मायातीतं दर्शयामास ॥ ९ ॥ तदेव रूपं विशिनष्टि द्वाभ्याम्—**अनेकेत्यादिना** । अनेकान्यनन्तानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिंस्तदनेकवक्त्रनयनम् । अनेकान्यद्भुतानि दर्शनानि यस्मिंस्तदनेकाद्भुतदर्शनम् । अनेकानि दिव्यान्याभरणानि यस्मिन् । दिव्यान्यनेकानि चोद्यतान्यायुधानि चक्रादीनि यस्मिन् ॥ १० ॥ विश्वतोमुखमिति पूर्वोक्तस्य 'एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम्'

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

द्रष्टुमनेन चक्षुषाऽतो दिव्यं ददामि ते चक्षुरित्युक्त्वा ततो दिव्यचक्षुःप्रदानादनन्तरं हे राजन् धृतराष्ट्र, स्थिरो भव श्रवणाय। महान्सर्वोत्कृष्टश्चासौ योगेश्वरश्चेति महायोगेश्वरो हरिभक्तानां सर्वक्लेशापहारी भगवान् दर्शनायोग्यमपि दर्शयामास पार्थाय एकान्तभक्ताय परमं दिव्यं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥ तदेव रूपं विशिनष्टि—**अनकेति** । अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन्रूपे । अनेकानामद्भुतानां विस्मयहेतूनां दर्शनं यस्मिन् । अनेकानि दिव्यान्याभरणानि भूषणानि यस्मिन् । दिव्यान्यनेकान्युद्धृतान्यायुधानि अस्त्राणि यस्मिन् तत्तथा रूपम् ॥ १० ॥ **दिव्येति** । दिव्यानि माल्यानि पुष्पमयानि रत्नमयानि च तथा दिव्यान्यम्बराणि वस्त्राणि च ध्रियन्ते येन तद्दिव्यमाल्याम्बरधरं । दिव्यो गन्धोऽस्येति दिव्यगन्धस्तदनुलेपनं यस्य तत् । सर्वा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

पार्थाय परमप्रेमास्पदाय परममैश्वररूपं दर्शयामास । हरिरित्यनेन स्वभक्तानां पार्थानां दुःखहरण उद्यत इत्युक्तम् । महायोगेश्वर इत्यनेन विश्वरूपप्रदर्शनादिना येनकेनापि प्रकारेण तद्धरणेऽतिसमर्थ इति सूचितम् । एतादृशकृष्णानुगृहीतैः पाण्डवैस्त्वं संधिं न कृतवान् न करोषि चातो राजनीतिहीनो नाममात्रेण राजासीति हे राजन्निति संबोधनेन ध्वनितम् ॥ ९ ॥ परममैश्वरं रूपं विशिनष्टि । अनेकानि मुखानि नेत्राणि च यस्मिन्तत् । अनेकानि विस्मायकानि दर्शनानि यस्मिन् तत् । तथानेकानि दिव्यान्यलौकिकानि भूषणान्यङ्गदादीनि यस्मिन्तत् । तथा दिव्यान्यनेकान्युद्यतान्यायुधानि यस्मिन्तत् । दर्शयामासेति पूर्वेण संबन्धः ॥ १० ॥ उक्तरूपवन्तं भगवन्तं विशिनष्टि । दिव्यानि पुष्पाणि वस्त्राणि ध्रियन्ते येन तं दिव्यगन्धस्यानुलेपनं यस्य तं सर्वाश्चर्यप्रायं देवमनन्तं सर्वभूतात्मकत्वात्सर्वतोमुखं दर्शयामासार्जुनो ददर्शेत्यध्याहारो वा । अत्र यद्यप्येतानि रूपविशेषणानि प्रतिभान्ति तथापि देवशब्द[illegible]

६ श्रीधरीव्याख्या ।

हे राजन् धृतराष्ट्र, महांश्चासौ योगेश्वरश्च हरिः परममैश्वरं रूपं दर्शितवान् ॥ ९ ॥ कथंभूतं तदित्यत आह—अनेके[illegible] वक्त्राणि नयनानि च यस्मिंस्तत्, अनेकानामद्भुतानां दर्शनं यस्मिंस्तत्, अनेकानि दिव्याभरणानि यस्मिंस्तत्, [illegible] तान्यायुधानि च यस्मिंस्तत् ॥ १० ॥ किंच—**दिव्येति** । दिव्यानि माल्याम्बराणि च धारयन्तीति तथा, [illegible] मनुलेपनं यस्य तत्, सर्वाश्चर्यमयमनेकाश्चर्यप्रायम्, देवं द्योतनात्मकम्, अनन्तमपरिच्छिन्नम्, विश्वतः [illegible]

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥
तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

देवमनन्तं नास्यान्तोऽस्तीत्यनन्तस्तं विश्वतोमुखं सर्वतोमुखं सर्वभूतात्मत्वात्तं दर्शयामासार्जुनो ददर्शेति वाध्याह्रियते ॥ ११ ॥ या पुनर्भगवतो विश्वरूपस्य भास्तस्या उपमोच्यते—दिवीति । दिव्यन्तरिक्षे तृतीयस्यां वा दिवि सूर्याणां सहस्रं सूर्यसहस्रं तस्य युगपदुत्थितस्य युगपदुत्थिता भाः सा यदि सदृशी स्यात्तस्य महात्मनो विश्वरूपस्यैव भासो यदि वा न स्यात्ततोऽपि विश्वरूपस्यैव भा अतिरिच्यत इत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥ किंच—तत्रैकस्थमिति । तत्र तस्मिन्विश्वरूप एकस्मिन्स्थितमेकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा देवपितृमनुष्यादिभेदैरपश्यद्दृष्टवान्देवदेवस्य हरेः शरीरे पाण्डवोऽर्जुन-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

ननु प्रकृष्टस्य भगवतो रूपस्य दीप्तिरस्ति न वा न चेत्काष्ठादिसाम्यं यद्यस्ति कीदृशी सेत्याशङ्क्याह—**या पुनरिति** । सा यदि स्यात्तद्भासः सदृशी सेति योजना । असंभाविताभ्युपगमार्थो यदिशब्दः । स्याच्छब्दो निश्चयार्थः । सा कथंचित्सदृशी संभवति नतु भवत्येवेति विवक्षित्वाह—**यदि वेति** ॥ १२ ॥ न केवलमुक्तमेवार्जुनो दृष्टवान्किंतु तत्रैव विश्वरूपे सर्वं जगदेकस्मिन्नवस्थितमनुभूतवानित्याह—**किंचेति** । तदा विश्वरूपस्य भगवद्रूपस्य दर्शनदशायामित्यर्थः

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

इत्यस्यायं परामर्शः । अनन्तं सर्वतः परिच्छेदरहितम् ॥ ११ ॥ दिवि अन्तरिक्षे । भाः दीप्तिः । भासः दीप्तेः । अभूतोपमेयम् । निरुपमतामेव तस्य दीप्तेर्दर्शयति 'उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहौ' इत्यादिवत् ॥ १२ ॥ इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्येति यत्प्राक् भगवतोक्तं तदप्यपश्यदित्याह—**तत्रेति** । अनेकधा प्रविभक्तमित्येतद्वर्षासूत्थिततिंतिणीबीजे सूक्ष्मरूपेण तरुर्दृश्यते तद्वन्माभूदिति दर्शयितुं सावकाशं अनेकधा विभागयुक्तं विविक्तमपश्यत् । एकस्थमेकावयवस्थम् । अयमर्थः—यदा भगवतश्चतुर्भुजं रूपं चिन्त्यते तत्र च चेतसि लब्धपदे सति क्रमशस्तदीयावयवांस्त्यक्त्वा मुखे स्मिते वा पदनखे वा चित्तं ध्रियते । तत्रापि लब्धपदे तस्मिंस्तदपि त्यक्त्वा विश्वरूपमारोहति । दिव्यं चक्षुरपि एवं सूक्ष्मतामापादितं मन एव । 'मनोऽस्य दैवं चक्षुः स एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान्कामान्पश्यन्रमते' इति श्रुतेः । कामान्विषयान् एतान्हार्दाकाशाख्यसगुणब्रह्मगतानिति श्रुतिपदयोरर्थः । यथोक्तं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

श्चर्यमयमनेकाद्भुतप्रचुरं देवं द्योतनात्मकं अनन्तमपरिच्छिन्नं विश्वतः सर्वतो मुखानि यस्मिन् तद्रूपं दर्शयामासेति पूर्वेण संबन्धः । अर्जुनो ददर्शेत्यध्याहारो वा ॥ ११ ॥ देवमित्युक्तं विवृणोति—**दिवीति** । दिवि अन्तरिक्षे सूर्याणां सहस्रस्य अपरिमितसूर्यसमूहस्य युगपदुदितस्य युगपदुत्थिता भाः प्रभा यदि भवेत् तदा सा तस्य महात्मनो विश्वरूपस्य भासो दीप्तेः सदृशी तुल्या यदि स्याद्यदि वा न स्यात् ततोपि नूनं विश्वरूपस्यैव भा अतिरिच्येतेत्यहं मन्ये । अन्या तूपमा नास्त्येवेत्यर्थः । अत्राविद्यमानाध्यवसायात्तदभावेनोपमाभावपरादभूतोपमारूपेयमतिशयोक्तिरुत्प्रेक्षां व्यञ्जती सर्वथा निरुपमत्वमेव व्यनक्ति । 'उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहौ' इत्यादिवत् ॥१२॥ इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरमिति भगवदाज्ञप्तमप्यनुभूतवानर्जुन इत्याह—**तत्रेति** । एकस्थमेकत्र स्थितं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा देवपितृमनुष्यादिनानाप्रकारैः अपश्यद्देवदेवस्य भगवतः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

स्येश्वरवाचकस्य विशेष्यत्वमभिप्रेत्याचार्यैरित्थं व्याख्यातम् ॥ ११ ॥ तत्र दृष्टान्ताकाङ्क्षायामाह । दिवि अन्तरिक्षे स्वर्गे वा सूर्याणां सहस्रस्य युगपदुत्थितस्य युगपदुत्थिता भा यदि भवेत् सा तस्य महात्मनो विश्वरूपस्य भासः दीप्तेः सदृशी तुल्या स्यात् यदि वा न [illegible]ादिति विश्वरूपस्य भा अतिरिच्यत इत्याशयः ॥ १२ ॥ न केवलं विश्वरूपधरं देवमर्जुनो दृष्टवानपि तु देवस्य देहे एकस्थं सर्वं पूवाध्भूतवानित्याह । तत्र तस्मिन् विश्वरूपे देवदेवस्य शरीरे एकत्र स्थितं सर्वं जगद्देवपितृमनुष्यादिभेदैरनेकप्रकारेण प्रकर्षेण

६ श्रीधरीव्याख्या ।

उवाच—मदनु[illegible] [illegible]माह—**दिवीति** । दिव्याकाशे सूर्यसहस्रस्य युगपदुत्थितस्य यदि युगपदुत्थिता भाः प्रभा भवेत् तर्हि सा तदा विवेकविषयं यत्त्वयोक्तं व[illegible] [illegible]सः प्रभायाः कथंचित्सदृशी स्यात् । नान्योपमास्तीत्यर्थः । तथाभूतं रूपं दर्शयामासेति पूर्वेणान्वयः समनन्तरेणाध्यायेन यदवार्थ [illegible]क्षायामाह संजयः—**तत्रेति** । अनेकधा प्रविभक्तं नानाविभागेनावस्थितं कृत्स्नं जगद्देवदेवस्य शरीरे

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच ।

पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् ।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

स्तदा ॥ १३ ॥ तत इति । ततस्तं दृष्ट्वा स विस्मयेनाविष्टो विस्मयाविष्टो हृष्टानि रोमाणि यस्य सोऽयं हृष्टरोमा चाभवद्धनंजयः प्रणम्य प्रकर्षेण नमनं कृत्वा प्रह्वीभूतः सन् शिरसा देवं विश्वरूपधरं कृताञ्जलिर्नमस्कारार्थं संपुटीकृतहस्तः सन्नभाषतोक्तवान् ॥ १४ ॥ कथं यत्त्वया दर्शितं विश्वरूपं तदहं पश्यामीति स्वानुभवमाविष्कुर्वन् अर्जुन उवाच—पश्यामीति । पश्याम्युपलभे हे देव, तव देहे देवा-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

॥ १३ ॥ विश्वरूपधरस्य भगवतस्तस्मिन्नेकीभूतजगतश्चोक्तविशेषणस्य दर्शनानन्तरं किमकरोदित्यपेक्षायामाह—तत इति । आश्चर्यबुद्धिर्विस्मयः, रोम्णां हृष्टत्वं पुलकितत्वं, प्रकर्षो भक्तिश्रद्धयोरतिशयः ॥ १४ ॥ कथं भगवन्तं प्रत्यर्जुनो भाषितवानिति पृच्छति—कथमिति । तत्प्रश्नमपेक्षितं पूरयन्नवतारयति—यत्त्वयेति । भूतविशेषसङ्घेषु

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

श्रीभागवते 'तत्र लब्धपदं चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत् । नान्यानि चिन्तयेद्भूयः सुस्मितं भावयेन्मुखम् । तत्र लब्धपदं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेत् । तच्च त्यक्त्वा मदारोहो न किंचिदपि चिन्तयेत्' इति । तत्र मूर्तौ एकत्र अङ्गे । व्योम्नि कारणे । मदारोहो निर्विकल्पे ब्रह्मण्यारूढः । तदिदमुक्तं देवदेवस्य शरीरे कृत्स्नं जगदेकस्थं पाण्डवोऽपश्यदिति ॥ १३ ॥ हृष्टरोमा रोमाञ्चितगात्रः ॥ १४ ॥ देवानादित्यादीन् । भूतविशेषाश्चतुर्विधा जरायुजादयस्तेषां

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तत्र विश्वरूपे शरीरे पाण्डवोऽर्जुनस्तदा विश्वरूपाश्चर्यदर्शनदशायाम् ॥ १३ ॥ एवमद्भुतदर्शनेऽप्यर्जुनो न बिभयांचकार, नापि नेत्रे संचचार, नापि संभ्रमात्कर्तव्यं विसस्मार, नापि तस्माद्देशादपससार, किंत्वतिधीरत्वात्तत्कालोचितमेव व्यवजहार महति चित्तक्षोभेपीत्याह—**तत इति** । ततस्तद्दर्शनादनन्तरं विस्मयेनाद्भुतदर्शनप्रभवेनालौकिकचित्तचमत्कारविशेषेणाविष्टो व्याप्तः अतएव हृष्टरोमा पुलकितः सन् स प्रख्यातमहादेवसंग्रामादिप्रभावः धनंजयः युधिष्ठिरराजसूये उत्तरगोग्रहे च सर्वान्वीरान् जित्वा धनमाहृतवानिति प्रथितमहापराक्रमोऽतिवीरः साक्षादग्निरिति वा महातेजस्वित्वात् देवं तमेव विश्वरूपधरं नारायणं शिरसा भूमिलग्नेन प्रणम्य प्रकर्षेण भक्तिश्रद्धातिशयेन नत्वा नमस्कृत्य कृताञ्जलिः संपुटीकृतहस्तयुगः सन्नभाषतोक्तवान् । अत्र विस्मयाख्यस्थायिभावस्यार्जुनगतस्यालम्बनविभावेन भगवता विश्वरूपेणोद्दीपनविभावेनासकृत्तद्दर्शनेनानुभावेन सात्त्विकरोमहर्षेण नमस्कारेणाञ्जलिकरणेन चाव्यभिचारिणा चानुभावाक्षिप्तेन वा धृतिमतिहर्षवितर्कादिना परिपोषात्सवासनानां श्रोतॄणां तादृशश्चित्तचमत्कारोऽपि तद्भेदानध्यवसायात्परिपोषं गतः परमानन्दास्वादरूपेणाद्भुतरसो भवतीति सूचितम् ॥ १४ ॥ यद्भगवता दर्शितं विश्वरूपं तद्भगवद्दत्तेन दिव्येन चक्षुषा सर्वलोकादृश्यमपि पश्याम्यहो मम भाग्यप्रकर्ष इति स्वानुभवमाविष्कुर्वन् अर्जुन उवाच—**पश्यामीति** । पश्यामि चाक्षुषज्ञानविषयीकरोमि । हे देव, तव देहे विश्वरूपे देवान्वस्वादी-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

विभागयुक्तं पाण्डवोऽर्जुनो दृष्टवान् । अहो भगवद्भक्तस्यार्जुनस्य पितुः पाण्डोर्भाग्यातिशयः ईश्वरविमुखस्य दुर्योधनस्य पितुस्तवाभाग्यातिशयश्चेति पाण्डवपदेन ध्वनितम् ॥ १३ ॥ ततः किमकरोदित्यपेक्षायामाह । तत एकस्थकृत्स्नजगद्दर्शनानन्तरं सः प्रथितप्रभावो धनंजयोऽर्जुनो विस्मयाविष्टः आश्चर्यबुद्धियुक्तः । तल्लिङ्गमाह । हृष्टानि पुलकितानि रोमाणि यस्य । प्रणम्य प्रकर्षेणोत्कटभक्त्या नमनं कृत्वा शिरसा देवं विश्वरूपधरं नमस्कारार्थं संपुटीकृतहस्तः सन् उक्तवान् । विश्वरूपदर्शनात्पूर्वमपि खाण्डवदाहादिना प्रथितप्रभावो राजसूये गोग्रहे च राजभ्यो धनस्य भीष्मादिभ्यो गोधनस्य च हरणात् धनंजयोऽधुना पुनर्दृष्टविश्वरूप इति राज्याशां त्वं माकुर्विति स धनंजय इति पदाभ्यां ध्वनितम् ॥ १४ ॥ स्वानुभवमाविष्कुर्वन्नर्जुन उवाच । हे देव, तव देहे देवानि[illegible] न्सर्वान्पश्यामि । तथा भूतविशेषाणां चराचराणां समूहान्पश्यामि । किंच ब्रह्माणं प्रजानां निगन्तारं पद्मासनस्थं ऋषींश्च [illegible]

६ श्रीधरीव्याख्या ।

तदवयवत्वेनैकत्रैव स्थितं तदा पाण्डवोऽर्जुनोऽपश्यत् ॥ १३ ॥ एवं दृष्ट्वा किं कृतवानित्यत आह—**तत इति** [illegible] विस्मयेनाविष्टो व्याप्तः सन्हृष्टान्युत्पुलकितानि रोमाणि यस्य स धनंजयो देवं तमेव शिरसा प्रणम्य कृताञ्जलि[illegible] भाषत उक्तवान् ॥ १४ ॥ भाषणमेवाह—**पश्यामीति** सप्तदशभिः । हे देव, तव देहे देवानादि[illegible]

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६ ॥
किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

न्सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान् भूतविशेषाणां स्थावरजङ्गमानां नानासंस्थानविशेषाणां सङ्घा भूतविशेषसङ्घास्तान् । किंच ब्रह्माणं चतुर्मुखमीशमीशितारं प्रजानां कमलासनस्थं पृथिवीपद्ममध्ये मेरुकर्णिकासनस्थमित्यर्थः । ऋषींश्च वसिष्ठादीन्, सर्वानुरगांश्च वासुकिप्रभृतीन्दिव्यान्दिवि भवान् ॥ १५ ॥ किंच— अनेकेति । अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रमनेके बाहव उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्य तव स त्वमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रस्तमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वा त्वां सर्वतः सर्वत्रानन्तरूपमनन्तानि रूपाण्यस्येत्यनन्तरूपस्तमनन्तरूपं नान्तमन्तोऽवसानं न मध्यं मध्यं नाम द्वयोः कोट्योरन्तरं न पुनस्तवादिं तव देवस्य नान्तं पश्यामि न मध्यं पश्यामि न पुनरादिं पश्यामि हे विश्वेश्वर हे विश्वरूप ॥ १६ ॥ किंच—किरीटिनमिति । किरीटिनं किरीटं नाम शिरोभूषणविशेषस्तद्यस्यास्तीति स किरीटी तं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

देवानामन्तर्भावेऽपि पृथक्करणमुत्कर्षात् । ब्रह्मणः सर्वदेवतात्मत्वेऽपि तेभ्यो भेदकथनं तदुत्पादकत्वादिति मत्वाह— किंचेति । ऋषीणामुरगाणां च किंचिद्वैपम्यात्पृथक्त्वं । दिव्यानित्युभयेषां विशेषणम् ॥ १५ ॥ यत्र भगवद्देहे सर्वमिदं दृष्टं तमेव विशिनष्टि—अनेकेति । आदिशब्देन मूलमुच्यते । नान्तं न मध्यमित्यत्रापि पश्यामीत्यस्य प्रत्येकं संबन्धं सूचयति—नान्तं पश्यामीति ॥ १६ ॥ विश्वरूपवन्तं भगवन्तमेव प्रकारान्तरेण प्रपञ्चयति—किंचेति । परि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

संघान्समूहान् । ब्रह्माणं चतुर्मुखम् । ईशमीशितारम् । कमलासनस्थमित्यनेन दूरदर्शनमुक्तम् । उरगान्पातालस्थाननन्तादीन् । दिव्यान्कैलासादौ स्थितान्वासुकिप्रमुखान् । एतेन व्यवहितदर्शनमुक्तम् ॥ १५ ॥ अनेके अनन्ता बाहव उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्मिंस्तदनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम् । सर्वतश्चतुर्दिक्षूर्ध्वमधश्चानन्तमपरिच्छिन्नं रूपमस्य तम् । अनन्तत्वमेवाह—नान्तमिति । दीर्घरज्ज्वा इव तवाद्यन्तौ दैशिकौ न स्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥ किरीटगदाचक्रधारिणम् । दीप्तिमत्त्वादेव दुर्निरीक्ष्यं द्रष्टुमशक्यम् । समन्तात्सर्वतो ये दीप्ता अनला अर्काश्च तद्वद्द्युतिर्यस्य तं,

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

न्सर्वान् । तथा भूतविशेषाणां स्थावराणां जङ्गमानां च नानासंस्थानानां संघान्समूहान् । तथा ब्रह्माणं चतुर्मुखमीशमीशितारं सर्वेषां कमलासनस्थं पृथिवीपद्ममध्ये मेरुकर्णिकासनस्थं, भगवन्नाभिकमलासनस्थमिति वा । तथा ऋषींश्च सर्वान्वसिष्ठादीन्ब्रह्मपुत्रान् । उरगांश्च दिव्यानप्राकृतान्वासुकिप्रभृतीन्पश्यामीति सर्वत्रान्वयः ॥ १५ ॥ यत्र भगवद्देहे सर्वमिदं दृष्टवान् तमेव विशिनष्टि—अनेकेति । बाहव उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि चानेकानि यस्य तमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतः सर्वत्र । अनन्तानि रूपाणि यस्येति तम् । तव तु पुनर्नान्तमवसानं न मध्यं नाप्यादिं पश्यामि सर्वगतत्वात् । हे विश्वेश्वर हे विश्वरूप । संबोधनद्वयमतिसंभ्रमात् ॥ १६ ॥ तमेव विश्वरूपं भगवन्तं प्रकारान्तरेण विशिनष्टि—किरीटिनमिति । किरीटगदाचक्रधारिणं च सर्वतो दीप्तिमन्तं तेजोराशिं च अतएव दुर्निरीक्ष्यं दिव्येन चक्षुषा विना निरीक्षितुमशक्यम् । सय-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

दीन् सर्वानुरगांश्च वासुकिप्रभृतीन् दिव्यान् पश्यामीति सर्वत्र संबन्धनीयम् । देवादीनां भूतविशेषान्तर्भूतत्वेऽपि तेषामुत्कर्षात्पृथगुपादानम् । ब्रह्मणो देवत्वेऽपि तज्जनकत्वात्पृथग्ग्रहणम् ॥ १५ ॥ यस्य देहे सर्वं दृष्टं तं देहवन्तं विशिनष्टि । अनेकानि बाह्वादीनि यस्य तं त्वां, सर्वत्रानन्तानि रूपाण्यस्येति तं पश्यामि । तवादिमन्तं मध्यं पुनर्न पश्यामि विश्वदर्शनं तव देहे युक्तं विश्वरूपत्वात्तवेति सूचनार्थम् । हे विश्वरूपेतिसंबोधनम् । विश्वस्याद्यन्तमध्यवत्त्वेऽपि तव तद्वत्त्वं नास्ति विश्वरूपत्वेऽपि विश्वेश्वरत्वात्तवेति द्योतनार्थं ...श्वरेति संबोधनम् ॥ १६ ॥ किंच किरीटिनं शिरोभूषणविशेषवन्तम् । गदास्यास्तीति गदी तम् । चक्रमस्यास्तीति चक्री तम् । अतएव ...गादि...

६ श्रीधरीव्याख्या ।

पूर्वाध्भूतव। ...रायुजाण्डजादीनां सङ्घांश्च, तथा दिव्यानृषीन्वसिष्ठादीन्, उरगांश्च तक्षकादीन्, तथा देवानामीशं स्वामिनं ब्रह्माणं उवाच—मदनु... ...सनस्थं पृथ्वीपद्मकर्णिकायां मेरौ स्थितम्, यद्वा त्वन्नाभिपद्मासनस्थम् ॥ १५ ॥ किंच—अनेकेति । अनेकानि विवेकविषयं यत्त्वयोक्तं व...्यामि । अनन्तानि रूपाणि यस्य तं त्वां सर्वतः पश्यामि । तव तु अन्तं मध्यमादिं च न पश्यामि सर्व-...सू. ...रीटिनमिति । किरीटिनं मुकुटवन्तं गदिनं गदावन्तं चक्रिणं चक्रवन्तं सर्वतो दीप्तिमन्तं तेजःपुञ्ज-

समनन्तरेणाध्यायेन यएवार्थ उ...।

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥
त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

किरीटिनं तथा गदिनं गदा यस्य विद्यत इति गदी तं गदिनं तथा चक्रिणं चक्रमस्यास्तीति चक्री तं चक्रिणं च तेजोराशिं तेजःपुञ्जं सर्वतोदीप्तिमन्तं सर्वतो दीप्तिर्यस्यास्ति स सर्वतोदीप्तिमांस्तं सर्वतोदीप्तिमन्तं पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं दुःखेन निरीक्ष्यो दुर्निरीक्ष्यस्तं दुर्निरीक्ष्यं समन्तात्समन्ततः सर्वत्र दीप्तानलार्कद्युतिमनलश्चार्कश्चानलार्कौ दीप्तावनलार्कौ दीप्तानलार्कौ तयोर्दीप्तानलार्कयोर्द्युतिरिव द्युतिस्तेजो यस्य तव स त्वं दीप्तानलार्कद्युतिस्तं त्वां दीप्तानलार्कद्युतिं अप्रमेयं न प्रमेयमप्रमेयम् । अशक्यपरिच्छेदमित्यर्थः ॥ १७ ॥ इत एव ते योगशक्तिदर्शनादनुमिनोमि—त्वमिति । त्वमक्षरं न क्षरतीति परमं ब्रह्म वेदितव्यं ज्ञातव्यं मुमुक्षुभिः । त्वमस्य विश्वस्य समस्तस्य जगतः परं प्रकृष्टं निधानं निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं पर आश्रय इत्यर्थः । किंच त्वमव्ययो न च तव व्ययो विद्यत इत्यव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता शश्वद्भवः शाश्वतो नित्यो धर्मस्तस्य गोप्ता शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनश्चिरंतनस्त्वं पुरुषः

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

च्छिन्नत्वं व्यावर्तयति—सर्वत इति । दुर्निरीक्ष्यं पश्यामीत्यधिकारिभेदादविरुद्धम् । पुरतो वा पृष्ठतो वा पार्श्वतो वा नास्य दर्शनं किंतु सर्वत्रेत्याह—समन्तत इति । दीप्तिमन्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—दीप्तेति ॥ १७ ॥ सप्रपञ्चे भगवद्रूपे प्रकृते प्रकरणविरुद्धं त्वमक्षरमित्यादिनिरुपाधिकवचनमित्याशङ्क्याह—इत एवेति । योगशक्तिरैश्वर्यातिशयः । न क्षरतीति निष्प्रपञ्चत्वमुच्यते । परमपुरुषार्थत्वात्परमार्थत्वाच्च ज्ञातव्यत्वम् । यस्मिन्द्यौः पृथिवीत्यादौ प्रपञ्चायतनस्यैव ततो निकृष्टस्य ज्ञातव्यत्वश्रवणात् । कुतो ब्रह्मणो ज्ञातव्यत्वं तत्राह—त्वमस्येति । निष्प्रपञ्चस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वे हेत्वन्तरमाह—किंचेति । अविनाशित्वात्तवैव ज्ञातव्यतातिरिक्तस्य नाशित्वेन हेयत्वादित्यर्थः । ज्ञानकर्मा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमित्येकं पदम् । अतएवाप्रमेयं द्रष्टुमशक्यपरिच्छेदम् ॥ १७ ॥ एवं तव योगैश्वर्यदर्शनात्त्वामेवमवैमीति वदन्नप्रमेयत्वमेव विवृणोति—त्वमिति । परममक्षरमस्थूलादिलक्षणम् । 'अक्षरं ब्रह्म परमम्' इत्यत्र प्रागुक्तं निष्कलं ब्रह्म तदेव त्वमसि । एतेन सगुणरूपस्य निर्गुणज्ञापकत्वमुक्तम् । शाखाग्रस्येव चन्द्रज्ञापकत्वम् । अतएव वेदितव्यं वेदान्तप्रमाणेन ज्ञातुं योग्यं नतूपासनीयम् । सगुणं ब्रह्मापि त्वमेवेत्याह—त्वमस्येति । निधानं लयस्थानम् । एतेन कारणत्वमुक्तम् । अव्ययः अमृतः देवत्वात् । शाश्वतस्य वैदिकस्य धर्मस्य गोप्तेत्यनेन कार्यब्रह्मभूतहिरण्यगर्भरूपत्वमुक्तम् । सनातनश्चिरन्तनोऽनादिपुरुषो जीवात्मा सोऽपि त्वमेव मे मम मतः । एवं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

कारपाठे दुःशब्दोऽपह्नववचनः । अनिरीक्ष्यमिति यावत् । दीप्तयोरनलार्कयोर्द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तमप्रमेयमित्थमयमिति परिच्छेत्तुमशक्यं त्वां समन्तात्सर्वतः पश्यामि दिव्येन चक्षुषा । अतोऽधिकारिभेदाद्दुर्निरीक्ष्यं पश्यामीति न विरोधः ॥ १७ ॥ एवं तवातर्क्यनिरतिशयैश्वर्यदर्शनादनुमिनोमि—त्वमिति । त्वमेवाक्षरं परमं ब्रह्म वेदितव्यं मुमुक्षुभिर्वेदान्तश्रवणादिना । त्वमेवास्य विश्वस्य परं प्रकृष्टं निधीयतेऽस्मिन्निति निधानमाश्रयः । अतएव त्वमव्ययो नित्यः शाश्वतस्य नित्यवेदप्रतिपाद्यतयाऽस्य धर्मस्य गोप्ता पालयिता । शाश्वतेति संबोधनं वा । तस्मिन्पक्षेऽव्ययो विनाशरहितः । अतएव सनातनश्चिरन्तनः पुरुषो

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

समन्ततः सर्वत्र दीप्ताग्निसूर्ययोः कान्तिरिव कान्तिर्यस्य तम् । अतएव दुर्निरीक्ष्यं दुःखेन निरीक्ष्यं किरीटादिमत्त्वेऽप्यप्रमेयमशक्यपरिच्छेदं त्वां पश्यामि ॥ १७॥ दृष्ट्वा चानुमिनोमि । त्वमक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं परमं ब्रह्म श्रवणादिना मुमुक्षुभिर्वेदितव्यं ज्ञातव्यं त्वमेव । यतोऽस्य विश्वस्य परं प्रकृष्टं निधानं निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं परः आश्रयस्त्वमेव । किंच त्वमव्ययो विनाशरहितः पुनश्च शश्व-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

रूपम्, तथा दुर्निरीक्ष्यं द्रष्टुमशक्यम् । तत्र हेतुः–दीप्तयोरनलार्कयोर्द्युतिरिव द्युतिस्तेजो यस्य तम् । अत एवाप्रमेयमेवंभूत इ[illegible] तुमशक्यं त्वां समंततः पश्यामि ॥ १७ ॥ यस्मादेवं तवातर्क्यमैश्वर्यं तस्मात्—त्वमिति । त्वमेवाक्षरं परमं ब्रह्म । कथं[illegible] तव्यं मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यम् । त्वमेवास्य विश्वस्य परं निधानं निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं प्रकृष्टाश्रयः । अतएव त्वम[illegible]

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

अर्जुन उवाच—पश्यामीति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ त्वमक्षरमिति । सात्वतधर्मगोप्ता इति यत्सत्त्वं क्रियाज्ञान[illegible]

१ सात्वतधर्मगोप्तेत्यभिनवगुप्तादृतपाठः

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥
द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

परो मतोऽभिप्रेतो मे मम ॥ १८ ॥ किंच—अनादीति । अनादिमध्यान्तमादिश्च मध्यं चान्तश्च न विद्यते यस्य सोऽयमनादिमध्यान्तस्तं त्वामनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यं न तव वीर्यस्यान्तोऽस्तीत्यनन्तवीर्यस्तं त्वामनन्तवीर्यं तथानन्तबाहुमनन्ता बाहवो यस्य तव स त्वमनन्तबाहुस्तं त्वामनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रं शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य तव स त्वं शशिसूर्यनेत्रस्तं त्वां शशिसूर्यनेत्रं चन्द्रादित्यनयनं पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं दीप्तश्चासौ हुताशश्च तद्वत् (सः) वक्त्रं यस्य तव स त्वं दीप्तहुताशवक्त्रस्तं त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वं समस्तमिदं तपन्तं संतापयन्तम् ॥ १९ ॥ द्यावापृथिव्योरिति । द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं ह्यन्तरिक्षं व्याप्तं त्वयैकेन विश्वरूपधरेण दिशश्च सर्वा व्याप्ता दृष्ट्वोपलभ्याद्भुतं विस्मापकं रूपमिदं तवोग्रं क्रूरं लोकत्रयं लोकानां त्रयं लोकत्रयं प्रव्यथितं भीतं प्रचलितं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

त्मनो धर्मस्य नित्यत्वं वेदप्रमाणकत्वं धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामीत्युक्तत्वाद् गोप्ता रक्षिता ॥ १८ ॥ भगवतो रूपं विश्वरूपाख्यं रूपमेव पुनर्विवृणोति—किंचेति । हुतमश्नातीति हुताशो वह्निः ॥ १९ ॥ प्रकृतभगवद्रूपस्य व्याप्तिं व्यनक्ति—द्यावापृथिव्योरितीति । तस्यैव भयंकरत्वमाचष्टे—दृष्ट्वेति ॥ २० ॥ अमी हीत्यादि समनन्तरग्रन्थस्य

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

विश्वरूपदर्शने जीवब्रह्मणोरैक्यं शाखया चन्द्र इवाधिगम्यत इत्युक्तम् ॥ १८ ॥ एतदेवाह—अनादीति । देशतः कालतश्चादिमध्यान्तहीनत्वादनादिमध्यान्तम् । दीप्तो हुताशो वक्त्रे यस्येति भास्वरदन्तत्वं व्यज्यते । स्वतेजसा चैतन्यज्योतिषा इदं विश्वं विश्वरूपं तपन्तं प्रकाशयन्तम् । अनादित्वादिसर्वविशेषणविशिष्टं विश्वं तपिकर्मीभूतं तापयन्तं त्वां परज्योतीरूपं पश्यामि जानामि । चित्रपटस्थानीयं विश्वरूपं सकलकारकात्मकधीवासनोपेतं येन ज्योतिषा प्रकाशते तदेव त्वमसीति जानामीति भावः ॥ १९ ॥ एवं स्वयंकृतविश्वरूपदर्शनेन कृतकृत्यो भूत्वा तदुपसंहारमिच्छन्स्तौति—द्यावापृथिव्योरिति । हे महात्मन्, हि प्रत्यक्षं त्वयैकेनेदं द्यावापृथिव्योरन्तरं मध्यं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

यः परमात्मा स एव त्वं मे मतो विदितोसि ॥ १८ ॥ किंच—अनादीति । आदिरुत्पत्तिर्मध्यं स्थितिरन्तो विनाशस्तद्रहितं अनादिमध्यान्तं । अनन्तं वीर्यं प्रभावो यस्य तं । अनन्ता बाहवो यस्य तं । उपलक्षणमेतन्मुखादीनामपि । शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य तं । दीप्तो हुताशो वक्त्रं यस्य, वक्त्रेषु यस्येति वा तं । स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तं संतापयन्तं त्वा त्वां पश्यामि ॥ १९ ॥ प्रकृतस्य भगवद्रूपस्य व्याप्तिमाह—द्यावेति । द्यावापृथिव्योरिदमन्तरिक्षं हि एव त्वयैवैकेन व्याप्तं । दिशश्च सर्वा व्याप्ताः । दृष्ट्वाद्भुतमत्यन्तविस्मयकरमिदमुग्रं दुरधिगमं महातेजस्वित्वात्तव रूपमुपलभ्य लोकत्रयं प्रव्यथितं अत्यन्तभीतं जातं । हे

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

द्भवस्य नित्यस्य नित्यवेदबोधितस्य धर्मस्य गोप्ता रक्षकोऽतस्त्वं चिरंतनः पुरुषो ममाभिमतः ॥ १८ ॥ भगवतः परमपुरुषत्वं प्रकारान्तरेण निरूपयति—अनादीति । आदिमध्यान्तवर्जितं अनन्तवीर्यं अपरिमितपराक्रमं यतोऽनन्ता बाहवो यस्य चन्द्रसूर्यौ नेत्रे यस्य दीप्तश्चासौ वह्निश्च वक्त्रं यस्य तम् । अतः स्वतेजसा इदं विश्वं संतापयन्तं त्वां पश्यामि ॥ १९ ॥ द्यावापृथिव्योरन्तरमन्तरिक्षं त्वयैकेन विश्वरूपधरेण व्याप्तं । दिशश्च सर्वाः त्वया व्याप्ताः । हि यस्मात्तस्मात्तवेदमुग्रं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितं पीडितम् । अत इदमुपसंहर । महात्मनोऽक्षुद्रस्वभावस्य तव निर्दोषलोकपीडनं नोचितमित्याशयेनाह—हे महात्मन्निति ॥ २० ॥

६ श्रीधरीव्याख्या ।

... नित्यस्य धर्मस्य गोप्ता पालकः सनातनश्चिरंतनः पुरुषो मे मतः संमतोऽसि ॥ १८ ॥ किंच—अनादीति । अनादिमध्यान्तम् ... [illegible] नि प्रलयरहितम् । अनन्तं वीर्यं प्रभावो यस्य तम् । अनन्तबाहुं अनन्ता बाहवो यस्य तम् । शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य तम् । पूर्वाभूतव... [illegible] मि । तथा दीप्तो हुताशोऽग्निर्वक्त्रेषु यस्य तम् स्वतेजसा इदं विश्वं तपन्तं संतापयन्तं पश्यामि ॥ १९ ॥ किंच—उवाच—मदनु... [illegible] द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि अन्तरिक्षं त्वयैकेन व्याप्तम् । दिशश्च सर्वा व्याप्ताः । अद्भुतमदृष्टपूर्वं त्वदीयमिदमुग्रं विवेकविषयं यत्त्वयोक्तं व... [illegible]

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

... [illegible] सत्तात्मकं प्रकाशरूपं सतत्वं विद्यते येषां ते सात्वताः तेषां धर्मोऽनवरतग्रहणसंन्यासपरत्वात्सृष्टिसंहार-
समनन्तरेणाध्यायेन यद्वार्थ ... [illegible]

अमी हि त्वां सुरसङ्घा विशन्ति केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः २१
रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

वा हे महात्मन्नक्षुद्रस्वभाव ॥ २० ॥ अथाधुना पुरा यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुरित्यर्जुनस्य संशय आसीत्तन्निर्णयाय पाण्डवजयमैकान्तिकं दर्शयामीति प्रवृत्तो भगवांस्तं पश्यन्नाह—अमी हीति । किंच अमी हि युध्यमाना योद्धारस्त्वां सुरसङ्घा येऽत्र भूभारावतारायावतीर्णा वस्वादिदेवसङ्घा मनुष्यसंस्थानास्त्वां विशन्ति प्रविशन्तो दृश्यन्ते तत्र केचिद्भीताः प्राञ्जलयः सन्तो गृणन्ति स्तुवन्ति त्वामन्ये पलायनेऽप्यशक्ताः सन्तः । युद्धे प्रत्युपस्थिते उत्पातादिनिमित्तान्युपलक्ष्य स्वस्त्यस्तु जगत इत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घा महर्षीणां सिद्धानां च सङ्घाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः संपूर्णाभिः ॥ २१ ॥ किंचान्यत्—रुद्रेति । रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या रुद्रादयो गणाः विश्वेऽश्विनौ

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

तात्पर्यमाह—अथेति । तं भगवन्तं पाण्डवजयमैकान्तिकं दर्शयन्तं पश्यन्नर्जुनो ब्रवीतीत्याह—तं पश्यन्निति । विश्वरूपस्यैव प्रपञ्चनार्थमनन्तरग्रन्थजातमिति दर्शयति—किंचेति । असुरसङ्घा इति पदं छित्त्वा भूभारभूता दुर्योधनादयस्त्वां विशन्तीत्यपि च वक्तव्यम् । उभयोरपि सेनयोरवस्थितेषु योद्धुकामेष्ववान्तरविशेषमाह—तत्रेति । समरभूमौ समागतानां द्रष्टुकामानां नारदप्रभृतीनां विश्वविनाशमाशङ्कमानानां तं परिजिहीर्षतां स्तुतिपदेषु भगवद्विषयेषु प्रवृत्तिप्रकारं दर्शयति—युद्ध इति ॥ २१ ॥ दृश्यमानस्य भगवद्रूपस्य विस्मयकरत्वे हेत्वन्तरमाह—किंचे-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

सर्वाः दिशश्च व्याप्ताः । अतस्तवेदमद्भुतमुग्रं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रकर्षेण व्यथितम् । अतः परमिदमुपसंहरेत्यभिप्रायः ॥ २० ॥ व्यथामेवाह—अमीति । हि यतः अमी त्वा त्वां असुरसङ्घा असुरांशा दुर्योधनादयस्त्वां पतङ्गाः पावकमिवादृष्टप्रेरिता विशन्ति मरणायेत्यर्थः । केचिद्भीताः प्राञ्जलयो बद्धाञ्जलयो गृणन्ति स्तुवन्ति ॥ २१ ॥ किंच ये त्वदनुगृहीता रुद्रादयस्तेऽपि विस्मिताः सन्तः सर्वे त्वां वीक्षन्त इत्याह—रुद्रादित्या इति । साध्याः विश्वे च

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

महात्मन्साधूनामभयदायक, इतः परमिदमुपसंहरेत्यभिप्रायः ॥ २० ॥ अधुना भूभारसंहारकारित्वमात्मनः प्रकटयन्तं भगवन्तं पश्यन्नाह—अमी इति । अमी हि सुरसङ्घा वस्वादिदेवगणा भूभारावतारार्थं मनुष्यरूपेणावतीर्णा युध्यमानाः सन्तस्त्वा त्वां विशन्ति प्रविशन्तो दृश्यन्ते । एवमसुरसङ्घा इति पदच्छेदेन भूभारभूता दुर्योधनादयस्त्वां विशन्तीत्यपि वक्तव्यम् । एवमुभयोरपि सेनयोः केचिद्भीताः पलायनेऽप्यशक्ताः सन्तः प्राञ्जलयो गृणन्ति स्तुवन्ति त्वाम् । एवं प्रत्युपस्थिते युद्धे उत्पातादिनिमित्तान्युपलक्ष्य स्वस्त्यस्तु सर्वस्य जगत इत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घा नारदप्रभृतयो युद्धदर्शनार्थमागता विश्वविनाशपरिहाराय स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिर्गुणोत्कर्षप्रतिपादिकाभिर्वाग्भिः पुष्कलाभिः परिपूर्णार्थाभिः ॥ २१ ॥ रुद्रादित्या इति । किंचान्यत् रुद्राश्चादित्याश्च वसवो ये च साध्या नाम देवगणा विश्वतुल्यविभक्तिकविश्वेदेवशब्दाभ्यामुच्यमाना देवगणा

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

इदानीं यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुरित्यर्जुनसंशयनिर्णयाय पाण्डवानां जयमैकान्तिकं दर्शयितुं प्रवृत्तं भूभाराहरणार्थिनं भगवन्तं पश्यन्नाह । अमी हि युध्यमानाः भूभारहरणार्थं मनुष्यरूपेणावतीर्णा वस्वादिदेवसङ्घास्त्वां प्रविशन्तीति त्वामिति पाठ आचार्यैर्व्याख्यात इति भाति । अन्यथा त्वा त्वामिति भाष्यपाठोऽपेक्षितः । असुरसङ्घा इति पदं च्छित्वा भूभारभूता दुर्योधनादयस्त्वां विशन्तीत्यपि वक्तव्यमिति तट्टीकाकारोक्तिस्तु त्वेतिपाठे संगच्छत इति ज्ञेयम् । तत्र केचिद्भीताः पलायनेऽप्यशक्ताः सन्तः प्राञ्जलयः सन्तो गृणन्तः स्तुवन्ति । किंच युद्धदर्शनार्थमागता महर्षिसिद्धसङ्घा नारदादयो युद्धे प्रत्युपस्थिते तु जगत्क्षयहेतूत्पातादीनि उपलक्ष्य स्वस्त्यस्तु जगत इत्युक्त्वा संपूर्णाभिः स्तुतिभिः स्तुवन्ति ॥ २१ ॥ किंचैतद्रूपं दृष्ट्वा नाहमेव विस्मयाविष्टोऽपि तु रुद्रादयोऽपीत्याह—रुद्रेति ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

घोरं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितमतिभीतं पश्यामीति पूर्वस्यैवानुषङ्गः ॥ २० ॥ किंच—अमी हीति । अमी सुरसङ्घा ... सन्तः त्वां विशन्ति शरणं प्रविशन्ति । तेषां मध्ये केचिदतिभीताः दूरत एव स्थित्वा कृतसंपुटकरयुगुलाः सन्तो गृण... रक्षरक्षेति प्रार्थयन्ते । स्पष्टमन्यत् ॥ २१ ॥ किंच—रुद्रेति । रुद्राश्चादित्याश्च वसवश्च ये च साध्यानाम देवाः, ...

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

विषयः सकलमार्गोत्तीर्णस्तं संगोपायते एतदेवात्राध्याये रहस्यं प्रायशो देवीस्तोत्रविवृतौ मया प्रकाशितं तस्मा...

१ त्वाऽसुरसङ्घा इति पाठः.

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥ २३ ॥
नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो २४

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

विश्वेदेवा अश्विनौ च देवौ मरुतश्च वायव ऊष्मपाश्च पितरो गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा गन्धर्वा हाहाहूहूप्रभृतयो यक्षाः कुबेरप्रभृतयोऽसुरा विरोचनप्रभृतयः सिद्धाः कपिलादयस्तेषां सङ्घा गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घास्ते वीक्षन्ते पश्यन्ति त्वा त्वां विस्मिता विस्मयमापन्नाः सन्तस्त एव सर्वे ॥ २२ ॥ यस्मात्—रूपमिति । रूपं महदतिप्रमाणं ते तव बहुवक्त्रनेत्रं बहूनि वक्त्राणि मुखानि नेत्राणि चक्षूंषि च यस्मिंस्तद्रूपं बहुवक्त्रनेत्रं हे महाबाहो बहुबाहूरुपादं बहवो बाहव ऊरवः पादाश्च यस्मिन् रूपे तद्बहुबाहूरुपादं, किंच बहूदरं बहून्युदराणि यस्मिन्निति तद्बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं बह्वीभिर्दंष्ट्राभिः करालं विकृतं तद्बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा रूपमीदृशं लोका लौकिकाः प्राणिनः प्रव्यथिताः प्रचलिता भयेन तथाहमपि ॥ २३ ॥ तत्रेदं कारणं—नभःस्पृशमिति । नभःस्पृशं द्युस्पर्शमित्यर्थः । दीप्तं प्रज्वलितमनेक-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

ति । त एवोक्ता रुद्रादयः सर्वे विस्मयमापन्नास्त्वां पश्यन्तीति संबन्धः ॥ २२ ॥ लोकत्रयं प्रव्यथितमित्युक्तमुपसंहरति—यस्मादिति । ईदृशं यस्मात्ते रूपं तस्मात्तं तद् दृष्ट्वेति योजना । भयेन लौकिकवदहमपि व्यथितो व्यथां पीडां देहेन्द्रियप्रचलनं प्राप्तोऽस्मीत्याह—तथेति ॥ २३ ॥ अर्जुनस्य विश्वरूपदर्शनेन व्यथितत्वे हेतुमाह—तत्रेति ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

देवगणविशेषौ रुद्रादित्यवज्ज्ञेयौ । ऊष्मपाः पितरः । गन्धर्वाणां यक्षाणामसुराणां सिद्धानां जातिभेदानां सङ्घाः समूहाः । शेषं स्पष्टम् ॥ २२ ॥ पुनर्लोकानामात्मनश्च व्यथामाह—रूपमिति । महत् आदिमध्यान्तहीनम् । हे महाबाहो, ते तव करालं महारूपं दृष्ट्वा लोका व्यथितास्तथाहं च व्यथित इति योजना ॥ २३ ॥ करालत्वप्रपञ्चनेन स्वव्यथामेवाह—नभ इति । नभःस्पृशं व्योमव्यापिनम् । दीप्तमग्निवज्जाज्वल्यमानम् । व्यात्ताननं विस्तारितमुखम् ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

अश्विनौ नासत्यदस्रौ मरुत एकोनपञ्चाशद्देवगणा ऊष्मपाश्च पितरो गन्धर्वाणां यक्षाणामसुराणां सिद्धानां च जातिभेदानां सङ्घाः समूहा वीक्षन्ते पश्यन्ति त्वा त्वां । तादृशाद्भुतदर्शनात्ते सर्वे एव विस्मिताश्च । विस्मयलौकिकचमत्कारविशेषमापद्यन्ते च ॥ २२ ॥ लोकत्रयं प्रव्यथितमित्युक्तमुपसंहरति—रूपमिति । हे महाबाहो, ते तव रूपं दृष्ट्वा लोकाः सर्वेऽपि प्राणिनः प्रव्यथितास्तथाऽहं प्रव्यथितो भयेन । कीदृशं ते रूपम् । महत् अतिप्रमाणम् । बहूनि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्मिंस्तत् । बहवो बाहवः ऊरवः पादाश्च यस्मिंस्तत् । बहून्युदराणि यस्मिंस्तत् । बहुभिर्दंष्ट्राभिः करालमतिभयानकम् । दृष्ट्वैव मत्सहिताः सर्वे लोका भयेन पीडिता इत्यर्थः ॥ २३ ॥ भयानकत्वमेव प्रपञ्चयति—नभःस्पृशमिति । न केवलं प्रव्यथित एवाहं त्वां

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ऊष्माणं पिबन्तीत्यूष्मपाः पितरः । 'ऊष्मभागा हि पितरः' । 'यावदुष्णं भवेदन्नं तावदश्नन्ति वाग्यताः । पितरस्तावदश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः' इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । गन्धर्वा हाहाहूहूप्रभृतयः, यक्षाः कुबेरादयः, असुरा विरोचनादयः, सिद्धाः कपिलादयः, तेषां सङ्घाः समूहास्त्वां पश्यन्ति । सर्वे विस्मिता विस्मयं प्राप्ता एवच ॥ २२ ॥ रुद्रादयः किमर्थं विस्मयापन्ना इति चेत् यस्मात्सर्वे लोकाः करालं तव रूपं दृष्ट्वा पीडिता इत्याह—रूपमिति । तव रूपं महदतिप्रमाणम् । तदेवाह । बहूनि मुखानि चक्षूंषि च यस्मिन् तत्, बहूनि बाह्वादीनि यस्मिन्तत्, अतएव हे महाबाहो, बहूनि उदराणि यस्मिन्तत्, बहुभिर्दंष्ट्राभिः करालं विकृतं तत् दृष्ट्वा लौकिकाः प्राणिनः प्रव्यथिता भयेन प्रचलिताः । ननु प्रव्यथितैर्लोकैः किं तव त्वं तु न व्यथित इत्यत आह । तथाहमपि व्यथितः ॥ २३ ॥ स्वव्यथायां कारणमाह—नभ इति । नभःस्पृशं द्युस्पृशं, दीप्तं ज्वलितं, अनेके नाना भयंकरा वर्णा यस्मिन् तं, व्यात्तानि

६ श्रीधरीव्याख्या ।

[illegible]कृतो मरुद्गणाः, ऊष्माणं पिबन्तीत्यूष्मपाः पितरः, 'ऊष्मभागा हि पितरः' इत्यादिश्रुतेः । स्मृतिश्च—'यावदुष्णं भवेदन्नं यावदश्नन्ति वाग्यताः । पितरस्तावदश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥' इति । गन्धर्वाश्च यक्षाश्चासुराश्च विरोचनादयः, सिद्धानां सङ्घाश्च ते [illegible] सन्तः त्वां वीक्षन्त इत्यन्वयः ॥ २२ ॥ किंच—रूपमिति । हे महाबाहो, महदत्यूर्जितं तव रूपं दृष्ट्वा लोकाः [illegible]ताः, तथाहं प्रव्यथितोऽस्मि । कीदृशं रूपं दृष्ट्वा । बहूनि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्मिंस्तत्, बहवो बाहव ऊरवः [illegible]दराणि यस्मिंस्तत्, बहुभिर्दंष्ट्राभिः करालं विकृतं । रौद्रमित्यर्थः ॥ २३ ॥ न केवलं भीतोऽहमित्येतावदेव [illegible]नभः स्पृशतीति नभःस्पृक् । अन्तरिक्षव्यापिनमित्यर्थः । दीप्तं तेजोयुक्तम् । अनेके वर्णा यस्य तमने-

उवाच—मदनु[illegible] विवेकविषयं यत्त्वयोक्तं [illegible] समनन्तरेणाध्यायेन यएवार्थ [illegible]

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥
अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः ।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

वर्णमनेकवर्णा भयंकरा नानासंस्थाना यस्मिंस्त्वयि तं त्वामनेकवर्णं व्यात्ताननं व्यात्तानि विवृतान्याननानि मुखानि यस्मिंस्त्वयि तं त्वां व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं दीप्तानि प्रज्वलितानि विशालानि विस्तीर्णानि नेत्राणि यस्मिंस्त्वयि तं त्वां दीप्तविशालनेत्रं दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा प्रव्यथितः प्रभीतोऽन्तरात्मा मनो यस्य मम सोऽहं प्रव्यथितान्तरात्मा सन् धृतिं धैर्यं न विन्दामि न लभे शमं चोपशमं मनस्तुष्टिं हे विष्णो ॥ २४ ॥ कस्माद्—दंष्ट्राकरालानीति । दंष्ट्राकरालानि दंष्ट्राभिः करालानि विकृतानि ते तव मुखानि दृष्ट्वैवोपलभ्य कालानलसंनिभानि प्रलयकाले लोकानां दाहकोऽग्निः कालानलस्तत्संनिभानि कालानलसदृशानि दृष्ट्वेत्येतद्दिशः पूर्वापरविवेकेन न जाने दिङ्मूढो जातोऽस्म्यतो न लभे च नोपलभे च शर्म सुखमतः प्रसीद प्रसन्नो भव हे देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥ येभ्यो मम पराजयशङ्का प्रागेवासीत् सा चापगता यतः—अमी चेति । अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्यो-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

॥ २४ ॥ दृश्यमानेऽपि भगवद्देहे परितोषाद्यभावे कारणान्तरं प्रश्नपूर्वकमाह—कस्मादिति । दृष्ट्वेवेत्येवकारेण प्राप्तिर्व्यावर्त्यते ॥ २५ ॥ अस्माकं जयं परेषां पराजयं च दिदृक्षन्तं दिदृक्षुं त्वां पश्यामीत्याह—येभ्य इति । तत्र हेतुत्वेन श्लोकमवतारयति—यत इति । न केवलं दुर्योधनादीनामेव पराजयः किंतु भीष्मादीनामपीत्याह—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

दीप्तविशालनेत्रं रक्तनेत्रमित्यर्थः । हिं प्रत्यक्षं त्वा त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितान्तरात्मा प्रकर्षेण व्यथितचित्तो धृतिं धैर्यं न विन्दामि न लभे शमं च शान्तिं स्वास्थ्यं च न लभे हे विष्णो व्यापक, भयानकं त्वदाक्रान्तं देशं त्यक्त्वान्यत्र गन्तुमशक्यं तव व्यापकत्वादिति भावः ॥ २४ ॥ कालानलः प्रलयाग्निस्तत्तुल्यानि । प्रसीद प्रसन्नः सुखदो भवेत्यर्थः ॥ २५ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

दृष्ट्वा किंतु प्रव्यथितोऽन्तरात्मा मनो यस्य सोहं धृतिं धैर्यं देहेन्द्रियादिधारणसामर्थ्यं शमं च मनःप्रसादं न विन्दामि न लभे । हे विष्णो, त्वां कीदृशम् । नभःस्पृशमन्तरिक्षव्यापिनं दीप्तं ज्वलितं अनेकवर्णं भयंकरनानासंस्थानयुक्तम् व्यात्ताननं विवृतमुखं दीप्तविशालनेत्रं प्रज्वलितविस्तीर्णचक्षुषं त्वां दृष्ट्वा हि एव प्रव्यथितान्तरात्माहं धृतिं शमं च न विन्दामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥ दंष्ट्रेति । दंष्ट्राभिः करालानि विकृतत्वेन भयंकराणि प्रलयकालानलसदृशानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव नतु तानि प्राप्य भयवशेन दिशः पूर्वापरादिविवेकेन न जाने । अतो न लभे च शर्म सुखं त्वद्रूपदर्शनेऽपि । अतो हे देवेश हे जगन्निवास, प्रसीद प्रसन्नो भव मां प्रति यथा भयाभावेन त्वद्दर्शनजं सुखं प्राप्नुयामिति शेषः ॥ २५ ॥ अस्माकं जयं परेषां पराजयं च सर्वदा द्रष्टुमिष्टं पश्य । मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसीति भगवदादिष्टमधुना पश्यामीत्याह पञ्चभिः—अमीचे-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

विवृतानि भयंकराणि मुखानि यस्मिन्तं प्रज्वलितानि विस्तीर्णानि नेत्राणि यस्मिन्तं, त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितश्चलितोऽन्तरात्मा मनो यस्य सोहं धैर्यं न लभे अतएव शमं मनस्तुष्टिं न लभे । व्यापनशीलता तव मया दृष्टाऽधुना द्रष्टुमसमर्थोऽस्मीति सूचयन्नाह हेविष्णो इति, व्यापनशीलस्त्वं मनोगतमपि जानासीति वा संबोधनाशयः ॥ २४ ॥ दंष्ट्राभिः करालानि विकृतानि प्रलयकालाग्निसदृशानि च दृष्ट्वैव नतु प्राप्य दिशः पूर्वापरविवेकेन न जानामि । शर्म सुखं च न लभे अतो हे देवेश हे जगन्निवास, प्रसीद प्रसन्नो भव । तव देवेशत्वं जगन्निवासत्वं च प्रत्यक्षेण मयोपलब्धं यदर्थं मम प्रार्थना आसीदिति द्योतनार्थं संबोधनद्वयम् ॥ २५ ॥ पराजयाशङ्कापि मम निवृत्ता इत्याशयेनाह । अमी च त्वा त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्योधनादयस्त्वरमाणा विशन्तीति परेणान्वयः । सर्वे युयुत्सव्य-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

कवर्णम्, व्यात्तानि विवृतान्याननानि यस्य तम्, दीप्तानि विशालानि नेत्राणि यस्य तम् एवंभूतं त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितोऽन्तरात्मा यस्य सोऽहम् धृतिं धैर्यमुपशमं च न लभे ॥ २४ ॥ किंच—दंष्ट्रेति । भो देवेश, तव मुखानि दृष्ट्वा भयावेशेन दिशो शर्म च सुखं न लभे । भो जगन्निवास प्रसन्नो भव । कीदृशानि मुखानि । दंष्ट्राभिः करालानि कालानलः ॥ २५ ॥ यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसीत्यनेनास्मिन्संग्रामे भाविजयपराजयादिकं च मम देहे पश्येति यद्भगवतोक्तं अमीचेति पञ्चभिः । अमी धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्योधनादयः सर्वे अवनिपालानां जयद्रथादीनां राज्ञां स

भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥
वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥
यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

धनप्रभृतयस्त्वरमाणा विशन्तीति व्यवहितेन संबन्धः । सर्वे सहैव संहता अवनिपालसङ्घैरवनिं पृथ्वीं पालयन्तीत्यवनिपालास्तेषां सङ्घैः । किंच भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रः कर्णस्तथासौ सहास्मदीयैरपि धृष्टद्युम्नप्रभृतिभिर्योधमुख्यैर्योधानां मुख्यैः प्रधानैः सह ॥ २६ ॥ किंच—वक्त्राणीति । वक्त्राणि मुखानि ते तव त्वरमाणास्त्वरायुक्ताः सन्तो विशन्ति । किंविशिष्टानि मुखानि । दंष्ट्राकरालानि भयानकानि भयंकराणि । किंच केचिन्मुखानि प्रविष्टानां मध्ये विलग्ना दशनान्तरेषु दन्तान्तरेषु मांसमिव भक्षितं संदृश्यन्त उपलभ्यन्ते चूर्णितैश्चूर्णीकृतैरुत्तमाङ्गैः शिरोभिः ॥ २७ ॥ कथं प्रविशन्ति मुखानीत्याह—यथा नदीनामिति । यथा नदीनां स्रवन्तीनां बहवोऽनेकेऽम्बूनां वेगा अम्बुवेगास्त्वरा-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

किंचेति ॥ २६ ॥ भगवद्रूपस्योग्रत्वे हेत्वन्तरमाह—किंचेति । प्रविष्टानां मध्ये केचिदिति संबन्धः ॥ २७ ॥ उभयोरपि सेनयोरवस्थितानां राज्ञां भगवन्मुखप्रवेशं निदर्शनेन विशदयति—कथमित्यादिना ॥ २८ ॥ प्रवेश-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

अमी त्वां विशन्तीत्यग्रिमश्लोकादपकृष्यते ॥ २६ ॥ ते भीष्मादयः । उत्तमाङ्गैः शिरोभिः । अयं भावः—धृतराष्ट्रस्य पुत्राः पापिष्ठाः भवन्तमेव त्रैलोक्यशरीरं विशन्ति । पापानुरूपं तस्य पायुस्थानस्थितान्नरकानेव गच्छन्तीति तत्र त्वां विशन्तीत्येवोक्तम् । भीष्मादयस्तु भक्ता यतोऽग्निर्ब्राह्मणा वेदाश्च प्रसूतास्तद्भगवतो मुखं प्रविशन्तीति वैषम्यगति-सूचनार्थं त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रा विशन्ति भीष्मादयस्ते वक्त्राणि विशन्तीति विभागदर्शनं युक्तमिति ॥ २७ ॥ इदमेव सदृष्टान्तमाह—यथेति । तव वक्त्राणि विशन्तीति संबन्धः । अभिविज्वलन्ति सर्वतः जाज्वल्यमानानि ॥ २८ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

त्यादिना । अमी च धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्योधनप्रभृतयः शतं सोदरा युयुत्सुं विना सर्वे त्वां त्वरमाणा विशन्तीत्यग्रेतनेनान्वयः । अतिभयसूचकत्वेन क्रियापदन्यूनत्वमत्र गुण एव । सहैवावनिपालानां शल्यादीनां राज्ञां सङ्घैस्त्वां विशन्ति । न केवलं दुर्योधनादय एव विशन्ति किंतु अजेयत्वेन सर्वैः संभावितोऽपि भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रः कर्णस्तथासौ सर्वदा मम विद्वेष्टा । सहास्मदीयैरपि परकीयैरिव धृष्टद्युम्नप्रभृतिभिर्योधमुख्यैस्त्वां विशन्तीत्यन्वयः ॥ २६ ॥ वक्त्राणीति । अमी धृतराष्ट्रपुत्रप्रभृतयः सर्वेपि ते तव दंष्ट्राकरालानि भयानकानि वक्त्राणिव त्वरमाणा विशन्ति । तत्र च केचिच्चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः शिरोभिर्विशिष्टा दशनान्तरेषु विलग्ना विशेषेण संलग्ना दृश्यन्ते मया सम्यगसंदेहेन ॥ २७ ॥ राज्ञां भगवन्मुखप्रवेशने निदर्शनमाह—यथेति । यथा नदीनामनेकमार्गप्रवृत्तानां बहवोऽम्बूनां जलानां वेगा वेगवन्तः प्रवाहाः समुद्राभिमुखाः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तिरिक्ता अवनिपालानां राज्ञां जयद्रथादीनां समूहैः सहैव । किंच येषु परेषां जयाशा तेऽपि भीष्मादयः सूतपुत्रः कर्णोऽसौ ममातीव शत्रुः अस्मदीयैरपि योधानां प्रधानैः शिखण्डिधृष्टद्युम्नादिभिः सहैव ॥२६॥ किंच तव मुखानि दंष्ट्राकरालानि अतएव भयंकराणि त्वरायुक्ता विशन्ति । तत्र प्रविष्टानां मध्ये केचिद्दन्तान्तरेषु चूर्णितैः शिरोभिर्विलग्ना भक्षितमांसमिव संदृश्यन्ते उपलभ्यन्ते ॥ २७॥ तत्र दृष्टान्तमाह । यथा नदीनां स्रवन्तीनां बहवो जलानां वेगाः समुद्रमेवाभिमुखाः प्रतिमुखा द्रवन्ति विशन्ति तथामी नरलो-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

[illegible]त्तरेणान्वयः । तथा भीष्मश्च द्रोणश्चासौ सूतपुत्रः कर्णश्च । न केवलं त एव विशन्ति अपितु प्रतियोद्धारो येऽस्मदीया योधपूर्वाः[illegible]ण्डिधृष्टद्युम्नादयः तैः सह ॥ २६ ॥ वक्त्राणीति । एते सर्वे त्वरमाणा धावन्त इव दंष्ट्राभिः करालानि भयंकराणि [illegible] तेषां मध्ये केचिच्चूर्णीकृतैरुत्तमाङ्गैः शिरोभिरुपलक्षिता दन्तसंधिषु संश्लिष्टाः संदृश्यन्ते ॥ २७ ॥ प्रवेशमेव दृष्टान्ते-[illegible]नामनेकमार्गप्रवृत्तानां बहवोऽम्बूनां वारीणां वेगाः प्रवाहाः समुद्राभिमुखाः सन्तो यथा समुद्रमेव द्रवन्ति

उवाच—मद्नुग्र[illegible]

विवेकविषयं यत्त्वयोक्तं व[illegible]

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

सन्नन्तरेणाध्यायेन यथार्थ [illegible]द्भुतरप्रकाशनवाचालतया ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥
लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

विशेषाः समुद्रमेवाभिमुखाः प्रतिमुखा द्रवन्ति प्रविशन्ति तथा तद्वत्तवामी भीष्मादयो नरलोकवीरा मनुष्यलोकशूरा विशन्ति वक्त्राण्यभितो ज्वलन्ति प्रकाशमानानि ॥ २८ ॥ ते किमर्थं प्रविशन्ति कथं चेत्याह—यथेति । यथा प्रदीप्तं ज्वलनमग्निं पतङ्गाः पक्षिणो विशन्ति नाशाय विनाशाय समृद्धवेगाः समृद्ध उद्भूतो वेगो गतिर्येषां ते समृद्धवेगास्तथैव नाशाय विशन्ति लोकाः प्राणिनस्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥ त्वं पुनः—लेलिह्यस इति । लेलिह्यसे आस्वादयसि ग्रसमानोऽन्तः प्रवेशयन् समन्तात्समन्ततो लोकान्समग्रान्समस्तान् वदनैर्वक्त्रैर्ज्वलद्भिर्दीप्यमानैस्तेजोभिरापूर्य संव्याप्य जगत्समग्रं सहाग्रेण समस्तमित्येतत् । किंच भासो दीप्तयस्तवोग्राः क्रूराः प्रतपन्ति

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

प्रयोजनं तत्प्रकारविशेषं चोदाहरणान्तरेण स्फोरयति—ते किमर्थमित्यादिना ॥ २९ ॥ योद्धुकामानां राज्ञां भगवन्मुखप्रवेशप्रकारं प्रदर्श्य तस्यां दशायां भगवतस्तद्भासां च प्रवृत्तिप्रकारं प्रत्याययति—त्वं पुनरिति । भगवत्प्रवृत्तिमेव प्रत्याय्य तदीयभासां प्रवृत्तिं प्रकटयति—किंचेति ॥ ३० ॥ भगवद्रूपस्यार्जुनेन दृष्टपूर्वत्वात्तस्य तस्मिन्

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

बुद्धिपूर्वकमेव ते त्वद्वक्त्राणि प्रविशन्तीति सदृष्टान्तमाह—यथा प्रदीप्तमिति ॥ २९ ॥ ये च पतन्तस्तांस्त्वं करुणावानपि न वारयसि प्रत्युत ग्रसितुमिच्छस्येवेत्याह—लेलिह्यसे भूयोभूयोऽतिशयेन वा आस्वादयसि । कीदृशस्त्वम् । समन्ताज्ज्वलद्भिर्वदनैर्लोकान्समग्रान्ग्रसमानः । एवं निर्घृणस्यापि तव तेजो न हीयते प्रत्युत वर्धत एवेत्याह—तेजोभिरिति । हे विष्णो व्यापनशील, समग्रं जगत्तेजोभिरापूर्य तव उग्राः स्प्रष्टुमशक्या भासो दीप्तयः प्रतपन्तीति

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

सन्तः समुद्रमेव द्रवन्ति विशन्ति तथा ते तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभितः सर्वतो ज्वलन्ति । 'अभिविज्वलन्ति' इति वा पाठः ॥ २८ ॥ अबुद्धिपूर्वकप्रवेशे नदीवेगं दृष्टान्तमुक्त्वा बुद्धिपूर्वकप्रवेशे दृष्टान्तमाह—**यथा प्रदीप्तमिति ।** यथा पतङ्गाः शलभाः समृद्धवेगाः सन्तो बुद्धिपूर्वं प्रदीप्तं ज्वलनं विशन्ति नाशाय मरणायैव तथैव नाशाय विशन्ति लोका एते दुर्योधनप्रभृतयः सर्वेऽपि तव वक्त्राणि समृद्धवेगाः बुद्धिपूर्वमनायत्त्या ॥ २९ ॥ योद्धुकामानां राज्ञां भगवन्मुखप्रवेशप्रकारमुक्त्वा तदा भगवतस्तद्भासां च प्रवृत्तिप्रकारमाह—**लेलिह्यस इति ।** एवं वेगेन प्रविशतो लोकान्दुर्योधनादीन्संग्रामान्सर्वान्ग्रसमानोऽन्तःप्रवेशयन्ज्वलद्भिर्वदनैः समन्तात्सर्वतस्त्वं लेलिह्यसे आस्वादयसि । तेजोभिर्भाभिरापूर्य जगत्समग्रं । यस्मात्त्वं भाभिर्जगदापूरयसि तस्मात्तवोग्रास्तीव्रा भासो दीप्तयः प्रज्वलतो ज्वलनस्येव प्रतपन्ति संतापं जनयन्ति । हे

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

कवीरास्तव मुखान्यभिविज्वलन्ति प्रकाशमानानि विशन्ति ॥ २८ ॥ अम्बुवेगाः समुद्रं विशन्ति नतु जलभावविनाशं प्राप्नुवन्ति । एते तु नाशाय प्रविशन्तीत्यतो दृष्टान्तान्तरमाह । यथा प्रदीप्तमग्निं पतङ्गाः क्षुद्रपक्षिविशेषाः समृद्धवेगा विनाशाय विशन्ति तथैव समृद्धवेगा लोकाः प्राणिनः तवापि मुखानि विनाशाय विशन्ति ॥ २९ ॥ सर्वे स्वनाशाय तव वक्त्राणि विशन्ति त्वं पुनः समन्ततः समग्रांल्लोकाञ्ज्वलद्भिर्वदनैर्ग्रसमानोऽन्तः प्रवेशयन् लेलिह्यसे आस्वादयसि । किंच तवोग्रा अतिक्रूरा भासो दीप्तयः सर्वं जगत्तेजोभिरापूर्य संव्याप्य प्रतपन्ति प्रतापं कुर्वन्ति । यतस्त्वं व्यापनशीलोऽतस्ता अपि तादृशा इति द्योतयन्संबोधयति—हे विष्णो इति

६ श्रीधरीव्याख्या ।

प्रविशन्ति तथा अमी ये नरलोकवीरास्तेऽभिविज्वलन्ति सर्वतः प्रदीप्यमानानि वक्त्राणि प्रविशन्ति ॥ २८ ॥ अवशत्वेन प्र[illegible] वेगो दृष्टान्त उक्तः । बुद्धिपूर्वकप्रवेशे दृष्टान्तमाह—यथेति । प्रदीप्तं ज्वलनमग्निं पतङ्गाः सूक्ष्मपक्षिविशेषाः बुद्धिपूर्व[illegible] येषां ते यथा नाशाय मरणायैव विशन्ति तथैव लोका एते जना अपि तव मुखानि प्रविशन्ति ॥ २९ ॥ [illegible] लेलिह्यस इति । ग्रसमानो गिलन् समग्रांल्लोकान्सर्वानेतान्वीरान् समन्तात्सर्वतो लेलिह्यसेऽतिशयेन [illegible] दनैः । किंच हे विष्णो, तव भासो दीप्तयस्तेजोभिर्विस्फुरणैः समस्तं जगद्व्याप्योग्रास्तीव्राः सत्यः प्रतप[illegible]

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
ऋतेऽपि त्वां नभविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

प्रतापं कुर्वन्ति । हे विष्णो व्यापनशील ॥ ३० ॥ यत एवमुग्रस्वभावोऽतः—आख्याहीति । आख्याहि कथय मे मह्यं को भवानेवमुग्ररूपोऽतिक्रूराकारः । नमोऽस्तु ते तुभ्यं हे देववर देवानां प्रधान, प्रसीद प्रसादं कुरु । विज्ञातुं विशेषेण ज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यमादौ भवमाद्यं न हि यस्मात्प्रजानामि तव त्वदीयां प्रवृत्तिं चेष्टाम् ॥ ३१ ॥ कालोऽस्मीति । कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् लोकानां क्षयं करोतीति लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो वृद्धिं गतः । यदर्थं प्रवृद्धस्तच्छृणु । लोकान्समाहर्तुं संहर्तुमिहास्मिन्काले प्रवृत्तः । ऋतेऽपि विनापि त्वा त्वां नभविष्यन्ति भीष्मद्रोणकर्णप्रभृतयः सर्वे येभ्यस्त्वा-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

जिज्ञासेत्याशङ्क्याह—यत इति । उपदेशं शुश्रूषमाणेनोपदेशकर्तुः प्रह्वीभवनं कर्तव्यमिति सूचयति—नमोस्त्विति । क्रौर्यत्यागमर्थयते—प्रसादमिति । त्वमेव मां जानीषे किमर्थमित्थमिदानीमर्थयसे मदीयां चेष्टां दृष्ट्वा तथैव प्रतिपद्यस्वेत्याशङ्क्याह—न हीति ॥ ३१ ॥ स्वयं यदर्थां च स्वप्रवृत्तिः तत्सर्वं भगवानुक्तवानित्याह—श्रीभगवानिति । कालः क्रियाशक्त्युपहितः परमेश्वरः, अस्मिन्निति वर्तमानयुद्धोपलक्षितत्वं कालस्य विवक्षितम् । लोकसंहारार्थं त्वत्प्रवृत्तावपि नासावर्थवती प्रतिपक्षाणां भीष्मादीनां मत्प्रवृत्तिं विनापि संहर्तुमशक्यत्वादित्या-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

योजना । पदार्थः स्पष्टः ॥ ३० ॥ एवं दीप्त्याकुलीभूतोऽर्जुनो भगवानयमिति विस्मृत्याह—आख्याहीति । एवमुग्ररूपः क्रूरकर्मा भवान् कोऽसीत्याख्याहि अमुकोऽस्मीति कथय । प्रसीद शान्तो भव । त्वामहं विज्ञातुमिच्छामि । यतस्तव प्रवृत्तिं चेष्टां न जानामि ॥ ३१ ॥ एवमर्जुनेन प्रार्थितो भगवानुवाच—काल इति । इहास्मिन्संग्रामे लोकान्समाहर्तुं भक्षितुं प्रवृत्तः प्रवृद्धो महान् लोकक्षयकृत् कालो नाम परमेश्वरोऽस्मि । यस्मादेवं तस्मात् ऋतेऽपि त्वा

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

विष्णो व्यापनशील ॥ ३० ॥ आख्याहीति । यस्मादेवं तस्मात् एवमुग्ररूपः क्रूराकारः को भवानित्याख्याहि कथय मे मह्यमत्यन्तानुग्राह्याय । अतएव नमोस्तु ते तुभ्यं सर्वगुरवे । हे देववर, प्रसीद प्रसादं क्रौर्यत्यागं कुरु । विज्ञातुं विशेषेण ज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं सर्वकारणम् न हि यस्मात्तव सखापि सन् प्रजानामि तव प्रवृत्तिं चेष्टाम् ॥ ३१ ॥ एवमर्जुनेन प्रार्थितो यः स्वयं यदर्थां च स्वप्रवृत्तिस्तत्सर्वं त्रिभिः श्लोकैः श्रीभगवानुवाच—कालोऽस्मीत्यादिना । कालः क्रियाशक्त्युपहितः सर्वस्य संहर्ता परमेश्वरोऽस्मि भवामीदानीं प्रवृद्धो वृद्धिं गतः । यदर्थं प्रवृत्तस्तच्छृणु । लोकान्दुर्योधनादीन्समाहर्तुं सम्यगाहर्तुं भक्षयितुं प्रवृत्तोऽहमिहास्मिन्काले । मत्प्रवृत्तिं विना कथमेवं स्यादिति चेन्नेत्याह—ऋतेऽपीति । ऋतेऽपि त्वा

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

॥ ३० ॥ यतएवमुग्रस्वभावोऽत आख्याहि कथय को भवान् शुद्धसत्वप्रधानः सौम्यस्वभावस्त्वं विष्णुर्मया पूर्वं ज्ञात इदानीं तमःप्रधान उग्रस्वभाववान् क इत्यर्थः । नाहमाज्ञां करोमि अपितु नम्रीभूय पृच्छामीत्याशयवान्नमस्करोति । ते तुभ्यं नमोस्तु हे देववर देवानां मुख्य, प्रसीद प्रसादं कुरु । देववरस्य तवैव प्रसादो ममापेक्षितो नतु देवानामिति संबोधनाशयः । भवन्तमाद्यं आदिकारणं विशेषेण ज्ञातुमिच्छामि । ननु स्वयमेव जानीहि किमर्थं पृच्छसीति तत्राह । हि यस्मात्त्वदीयां चेष्टां न जानामि ॥ ३१ ॥ एवं पृष्टः श्रीभगवानुवाच । लोकक्षयं करोतीति लोकक्षयकृत्कालोऽस्मि । प्रवृद्धः प्रवृद्धिं प्राप्तः । इहास्मिन्काले । नन्विहास्मिंल्लोके संग्रामे वेत्या-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

[illegible]पात्—आख्याहीति । भवानुग्ररूपः क इत्याख्याहि कथय । तुभ्यं नमोऽस्तु । हे देववर, प्रसीद प्रसन्नो भव । भवन्तमाद्यं [illegible] ज्ञातुमिच्छामि । यतस्तव प्रवृत्तिं चेष्टां किमर्थमेवं प्रवृत्तोऽसीति न जानामि । एवंभूतस्य तव प्रवृत्तिं वार्तामपि न [illegible] ३१ ॥ एवं प्रार्थितः सन् श्रीभगवानुवाच—कालोऽस्मीति त्रिभिः । लोकानां क्षयकर्ता प्रवृद्धोऽत्युग्रः का-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

विवेकविषयं यत्त्वयोक्तं [illegible] । नहि प्रजानामीति । तव प्रवृत्तिं न वेद्मि केनाशयेनेदृशीयमुग्रतेति तदत्र भवतोत्तरं । जगतो विद्याविद्या-

समनन्तरेणाध्यायेन यएवार्थ [illegible]

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

शङ्का येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेष्वनीकमनीकं प्रति प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षभूतेष्वनीकेषु योधा एव योद्धारः ॥ ३२ ॥ यस्मादेवं—तस्मात्त्वमिति । तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ भीष्मद्रोणप्रभृतयोऽतिरथा अजेया देवैरप्यर्जुनेन जिता इति यशो लभस्व । केवलं पुण्यैर्हि तत्प्राप्यते । जित्वा शत्रून्दुर्योधनप्रभृतीन् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धमसपत्नमकण्टकं । मयैवैते निहता निश्चयेन हताः प्राणैर्वियोजिताः पूर्वमेव । निमित्तमात्रं भव

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

शङ्काह—ऋतेऽपीति ॥ ३२ ॥ तवौदासीन्येऽपि प्रतिकूलानीकस्था मत्प्रातिकूल्यादेव नभविष्यन्तीत्येवं यस्मा-न्निश्चितं तस्मात्त्वदौदासीन्यमकिंचित्करमित्याह—यस्मादिति । उत्तिष्ठ युद्धायोन्मुखीभवेत्यर्थः । यशोलाभमभि-नयति—भीष्मेति । किं तेनापुमर्थेनेत्याशङ्क्याह—पुण्यैरिति । राज्यभोगेऽपेक्षिते किमनपेक्षितेनेत्याशङ्क्याह—जित्वेति । भीष्मादिष्वतिरथेषु सत्सु कुतो जयाशङ्केत्याशङ्क्याह—मयैवैत इति । तर्हि मृतमारणार्थं न मे

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

त्वां विनापि सर्वे नभविष्यन्ति मरिष्यन्ति । के ते सर्वे । ये प्रत्यनीकेषु शत्रुसैन्येषु योधाः शूरा भीष्मादयोऽवस्थि-तास्ते ॥ ३२ ॥ तस्मादिति । यस्मात्त्वां विनाप्येते मरिष्यन्ति तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ युद्धाय । शेषं स्पष्टम् ॥ ३३ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

त्वामर्जुनं योद्धारं विनापि त्वद्व्यापारं विनापि मद्व्यापारेणैव नभविष्यन्ति विनंक्ष्यन्ति । सर्वे भीष्मद्रोणकर्णप्रभृतयो योद्धुमनर्ह-त्वेन संभाविता अन्येऽपि येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षसैन्येषु योधा योद्धारः सर्वेऽपि मया हतत्वादेव नभविष्यन्ति । तत्र तव व्यापारोऽकिंचित्कर इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ यस्मादेवं तस्मात्त्वद्व्यापारमन्तरेणापि यस्मादेते विनङ्क्ष्यन्त्येव तस्मात्त्व-मुत्तिष्ठ उद्युक्तो भव युद्धाय । देवैरपि दुर्जया भीष्मद्रोणादयोऽतिरथा झटित्येवार्जुनेन निर्जिता इत्येवंभूतं यशो लभस्व । महद्भिः पुण्यैरेव हि यशो लभ्यते । अप्रयत्नतश्च जित्वा शत्रून्दुर्योधनादीन् भुङ्क्ष्व स्वोपसर्जनत्वेन भोग्यतां प्रापय समृद्धं राज्यमकण्टकम् । एते च तव शत्रवो मयैव कालात्मना निहताः संहतायुषः त्वदीययुद्धात्पूर्वमेव । केवलं तव यशोलाभाय रथान्न पातिताः । अतस्त्वं निमित्तमात्रं अर्जुनेनैते निर्जिता इति सार्वलौकिकव्यपदेशास्पदं भव । हे सव्यसाचिन् सव्येन वामेन हस्तेनापि शरान्सचितुं संधातुं शीलं यस्य तादृशस्य तव भीष्मद्रोणादिजयो नासंभावितस्तस्मात्त्वद्व्यापारानन्तरं मया

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

चार्यैः कुतो न व्याख्यातमितिचेत् कालस्यैव प्रकृतत्वात् प्रधानत्वाच्च सर्वनाम्नश्च प्रधानपरामर्शित्वनियमात् लोकान्समाहर्तुं प्रवृत्तः । किं सर्वे लोका नभविष्यन्तीत्यत आह । ये सैन्यं प्रत्यवस्थिता भीष्मद्रोणादयस्ते सर्वे नभविष्यन्ति । ननु मां युद्धकर्तारं विना कथं सर्वेषां नाश इतिचेत्तत्राह । ऋतेपि त्वां त्वां त्वयि त्यक्तयुद्धव्यापारे सत्यपि मया कालरूपेणावश्यं विनाशनीया इति भावः॥३२॥ यस्मात्त्वां विनाप्येते नभविष्यन्त्येव तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ स्थित्वा युध्यस्व । ननु मामृतेऽपि कार्यनिर्वाहे किमर्थं युद्धाय मां नियोजय-सीतिचेत् त्वदीययशःप्रख्यापनायेत्याशयेनाह । यशो लभस्व देवैरपि जेतुमशक्या भीष्मादयोऽतिरथा अर्जुनेन जिता इति यशः मदाराधनादिजन्यपुण्यजनितं लभस्व । शत्रून्दुर्योधनादीन् जित्वा समृद्धं असपत्नमकण्टकं राज्यं भुङ्क्ष्व । एतेषां विजये तव परि-श्रमो नास्तीत्याशयेनाह । एते तव शत्रवः पूर्वमेव मयैव निश्चयेन हताः । ननु कथं स्थिता इतिचेत्तव यशोदानाय त्वां निमित्ती-कर्तुमित्याशयेनाह । निमित्तमात्रं त्वं भव । हे सव्यसाचिन् सव्येन वामेन हस्तेनापि बाणान्सचितुं संधातुं शीलमस्येति तथा तं संबो-धयन् । निमित्तमात्रं भूत्वा सव्यसाचित्वं सार्थकं कुर्विति सूचयति ॥ ३३ ॥ येषुयेषु योधेष्वर्जुनस्याशङ्का तांस्तान्व्यपदिशति । द्रोणं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

लोऽसि । लोकान्प्राणिनः संहर्तुमिह लोके प्रवृत्तोऽसि । अतः । ऋतेऽपि त्वामिति । त्वां हन्तारं विनापि नभविष्यन्ति न जीवि-ष्यन्ति । यद्यपि त्वया न हन्तव्या एते तथापि मया कालात्मना ग्रस्ताः सन्तो मरिष्यन्त्येव । के ते । प्रत्यनीकेषु अनीकान्यनीकानि प्रति भीष्मद्रोणादीनां सर्वासु सेनासु ये योद्धारोऽवस्थितास्ते सर्वेऽपि ॥ ३२ ॥ तस्मादिति । यस्मादेवं तस्मात्त्वं युद्धायोत्तिष्ठ ... रपि दुर्जयाः भीष्मद्रोणादयोऽर्जुनेन निर्जिता इत्येवंभूतं यशो लभस्व प्राप्नुहि । अयत्नेन शत्रूञ्जित्वा समृद्धं राज्यं भुंक्ष्व । ... शत्रवस्त्वदीययुद्धात्पूर्वमेव मयैव कालात्मना निहतप्रायास्तथापि त्वं निमित्तमात्रं भव । हे सव्यसाचिन् सव्येन वा...

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

स्मनः शुद्धाशुद्धमिश्रसंविद्बलग्रासीकारादभिधीयते इति प्रायशः सूत्रितमत्राध्याये रहस्यमुद्भङ्कितमात्रं संवि... लेखनायासदौःस्थित्यमालम्बेमहि । अत्र यदुक्तं मया हतेषु त्वं निमित्तं यशस्वी भवेति भगवता तत्प्रत्य...

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

त्वं हे सव्यसाचिन् सव्येन वामेनापि हस्तेन शराणां क्षेपात्सव्यसाचीत्युच्यतेऽर्जुनः ॥ ३३ ॥ द्रोणं चेति । द्रोणं च येषु येषु योधेष्वर्जुनस्याशङ्कासीत्तांस्तान्सर्वान्व्यपदिशति भगवान्मया हतानिति । तत्र द्रोणभीष्मयोस्तावत्प्रसिद्धमाशङ्काकारणं द्रोणो धनुर्वेदाचार्यो दिव्यास्त्रसंपन्नः आत्मनश्च विशेषतो गुरुर्गरिष्ठः, भीष्मः स्वच्छन्दमृत्युर्दिव्यास्त्रसंपन्नश्च परशुरामेण द्वन्द्वयुद्धमगमन्न च पराजितः, तथा जयद्रथो यस्य पिता तपश्चरति मम पुत्रस्य शिरो भूमौ पातयिष्यति यस्तस्यापि शिरः पतिष्यतीति, कर्णोऽपि वासवदत्तया शक्त्या त्वमोघया संपन्नः सूर्यपुत्रः कानीनो यतोऽतस्तन्नाम्नैव निर्देशः । मया हतांस्त्वं जहि निमित्तमात्रेण । मा व्यथिष्ठास्तेभ्यो भयं मा कार्षीः । युध्यस्व जेतासि दुर्योधन-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

प्रवृत्तिस्तत्राह—निमित्तेति । सव्यसाचिपदं विभजते—वामेनेति ॥ ३३ ॥ मयैवेत्यादिनोक्तं प्रपञ्चयति—द्रोणं चेति । किमिति कतिचिदेवात्र द्रोणादयो गण्यन्ते तत्राह—येष्विति । द्रोणादिषु कुतः शङ्केत्याशङ्क्य द्वयोः शङ्कानिमित्तत्वमाह—तत्रेत्यादिना । जयद्रथेऽपि शङ्कानिमित्तमाह—तथेति । दिव्यास्त्रसंपन्न इति संबन्धः । तत्र शङ्कायां कारणान्तरमाह—यस्येति । कर्णेऽपि तत्कारणत्वं कथयति—कर्णोऽपीति । पूर्ववदेव संबन्धः । हेत्वन्तरमाह—वासवेति । सा खल्वमोघा पुरुषमेकमत्यन्तसमर्थं घातयित्वैव निवर्तते । जन्मनापि तस्य शङ्कनीयत्वमाह—सूर्येति । कुन्ती हि कन्यावस्थायां मन्त्रप्रभावं ज्ञातुमादित्यमाजुहाव ततस्तस्यामेवावस्थायामयमुद्बभूव तदाह—कानीन इति । एतदेवाभिप्रेत्य कर्णग्रहणमित्याह—यत इति । उक्तेष्वन्येषु च न त्वया शङ्कितव्य-

३ नीलकण्ठव्याख्या(चतुर्धरी) ।

मा व्यथिष्ठाः एते महान्तः कथं हन्तुं शक्या इत्याकुलीभावं मागा इत्यर्थः । जेतासि जेष्यसि सपत्नाञ्शत्रून्

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

रथात्पात्यमानेष्वेतेषु तवैव कर्तृत्वं लोकाः कल्पयिष्यन्तीत्यभिप्रायः ॥ ३३ ॥ ननु द्रोणो ब्राह्मणोत्तमो धनुर्वेदाचार्यो मम गुरुर्विशेषेण च दिव्यास्त्रसंपन्नः । तथा भीष्मः स्वच्छन्दमृत्युर्दिव्यास्त्रसंपन्नश्च परशुरामेण द्वन्द्वयुद्धमुपगम्यापि न पराजितः । तथा यस्य पिता वृद्धक्षत्रस्तपश्चरति मम पुत्रस्य शिरो यो भूमौ पातयिष्यति तस्यापि शिरस्तत्कालं भूमौ पतिष्यतीति स जयद्रथोऽपि जेतुमशक्यः स्वयमपि महादेवाराधनपरो दिव्यास्त्रसंपन्नश्च । तथा कर्णोऽपि स्वयं सूर्यसमस्तदाराधनेन दिव्यास्त्रसंपन्नश्च वासवदत्तया चैकपुरुषघातिन्या मोघीकर्तुमशक्यया शक्त्या विशिष्टः । तथा कृपाश्वत्थामभूरिश्रवःप्रभृतयो महानुभावाः सर्वथा दुर्जया एव एतेषु सत्सु कथं जित्वा शत्रूनाज्यं भोक्ष्ये कथं वा यशो लप्स्य इत्याशङ्कामर्जुनस्यापनेतुमाह तदाशङ्काविषयान्नामभिः कथयन्—द्रोणं चेति । वीरान् द्रोणादींस्त्वदाशङ्काविषयीभूतान्सर्वानेव योधवीरान्कालात्मना मया हतानेव त्वं जहि । हतानां हनने को वा परिश्रमः । अतो माव्यथिष्ठाः कथमेवं शक्ष्यामीति व्यथां भयनिमित्तां पीडां मागाः । भयं त्यक्त्वा युध्यस्व । जेतासि जेष्यस्यचिरेणैव रणे संग्रामे सपत्नान् सर्वानपि शत्रून् । अत्र द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं चेति चकारत्रयेण पूर्वोक्ताजेयत्वशङ्कानूद्यते । तथाशब्देन कर्णोऽपि अन्यानपि योधवीरानित्यत्रापिशब्देन तस्मात् कुतोपि स्वस्य पराजयं वधनिमित्तं पापं च माशङ्किष्ठा इत्यभिप्रायः । 'कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन । इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हौ' इत्यत्रेवात्रापि समुदायान्वयानन्तरं प्रत्येकान्वयो द्रष्टव्यः ॥ ३४ ॥ द्रोणभीष्मजयद्रथकर्णेषु जयाशाविषयेषु हतेषु निराश्रयो

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

च धनुर्वेदाचार्यं दिव्यास्त्रसंपन्नं आत्मनश्च विशेषतो गुरुं, भीष्मं च स्वच्छन्दमृत्युं दिव्यास्त्रसंपन्नं परशुरामेणापि द्वन्द्वयुद्धेऽपराजितं, जयद्रथं च यस्य पिता तपश्चरति मम पुत्रस्य शिरो भूमौ यः पातयिष्यति तस्यापि शिरः पतिष्यतीति तं, कर्णं च कन्यया कुन्त्या [illegible] दुर्वाससो लब्धेन मन्त्रेणाहूतात्सूर्यादुत्पादितं इन्द्रदत्तया शक्त्या त्वमोघया दिव्यास्त्रैश्च संपन्नं, तथान्यानपि योधमुख्यान्भगपूर्वाभूतं [illegible] कालरूपेण हतान् निमित्तमात्रेण त्वं जहि । अतो मा व्यथिष्ठास्तेभ्यो भयं माकार्षीः । भयं त्यक्त्वा च युध्यस्व । यतः [illegible]धनादीन् रणे युद्धे निःसंशयं जेतासि ॥ ३४ ॥ भीष्मस्य पतनमुक्तमेव द्रोणादीनामपि ईश्वरेण निहतानां पतनं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

उवाच—मदनु[illegible] विवेकविषयं यत्त्वयोक्तं [illegible] व्युत्पत्त्या वामेनापि बाणक्षेपात्सव्यसाचीत्युच्यते ॥ ३३ ॥ 'न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयः' इत्यादिर्या शङ्का समनन्तरेणाध्यायेन यएवार्थ [illegible] । येभ्यस्त्वं शङ्कसे तान्द्रोणादीन्मयैव हतांस्त्वं जहि घातय । मा व्यथिष्ठाः शोकं माकार्षीः । सप-

संजय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

प्रभृतीन् रणे युद्धे सपत्नान्शत्रून् ॥ ३४ ॥ एतच्छ्रुत्वेति । एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य पूर्वोक्तं कृताञ्जलिः सन् वेपमानः कम्पमानः किरीटी नमस्कृत्वा भूयः पुनरेवाहोक्तवान् कृष्णं सगद्गदं भयाविष्टस्य दुःखाभिघातात्स्नेहाविष्टस्य च हर्षोद्भवादश्रुपूर्णनेत्रत्वे सति श्लेष्मणा कण्ठावरोधः ततश्च वाचोऽपाटवं मन्दशब्दत्वं यत् स गद्गदस्तेन सह वर्तत इति सगद्गदं वचनमाहेति वचनक्रियाविशेषणमेतत् । भीतभीतः पुनर्भयाविष्टचेताः सन् प्रणम्य प्रह्वीभूत्वाहेति व्यवहितेन संबन्धः । अत्रावसरे संजयवचनं साभिप्रायम् । कथं द्रोणादिष्वर्जुनेन निहतेष्वजेयेषु चतुर्षु निराश्रयो दुर्योधनो निहत एवेति मत्वा धृतराष्ट्रो जयं प्रति निराशः सन्संधिं करिष्यति ततः शान्तिरुभयेषां भविष्यतीति

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मित्याह—मयेति ॥ ३४ ॥ पराजयभयात्करिष्यति सन्धिमिति बुद्ध्या संजयो राज्ञे वृत्तान्तमुक्तवानित्याह—संजय इति । पूर्वोक्तवचनं कालोऽस्मीत्यादि । विश्वरूपदर्शनदशायामर्जुनस्य भगवता संवादवचनं किमिति संजयो राज्ञे व्यजिज्ञपदित्याशङ्क्य तदुक्तेस्तात्पर्यमाह—अत्रेति । तमेवाभिप्रायं प्रश्नद्वारा विशदयति—कथमित्यादिना । तर्हि संजयवचनं श्रुत्वा किमिति राजा संधिं न कारयामासेति तत्राह—तदपीति ॥ ३५ ॥ किं तदर्जुनो भगवन्तं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

॥ ३४ ॥ भगवतैवमुक्ते सति पश्चात्किंवृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच । अत्र कृताञ्जलित्वादिना चिह्नेन भगवद्वाक्योल्लङ्घनं किरीटी न करिष्यतीति सूच्यते । सगद्गदं भयहर्षाद्यावेशेन गद्गदेन कण्ठकम्पनेन सह वर्तत इति सगद्गदं यथा भवति तथा आह उक्तवान् । भीतभीतोऽत्यन्तं भीतः सन्नाहेति संबन्धः । अत्राहेति पदच्छेदे पुनरर्जुन उवाचेति पुनरुक्तं स्यात् । अतः प्रणम्यं अर्जुन उवाचेत्येव संबन्धो नतु प्रणम्य आहेति । का तर्हि

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

दुर्योधनो हत एवेत्यनुसंधाय जयाशां परित्यज्य यदि धृतराष्ट्रः संधिं कुर्यात्तदा शान्तिरुभयेषां भवेदित्यभिप्रायवान् ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच—एतदिति । एतत्पूर्वोक्तं केशवस्य वचनं श्रुत्वा कृताञ्जलिः किरीटी इन्द्रदत्तकिरीटः परमवीरत्वेन प्रसिद्धः वेपमानः परमाश्चर्यदर्शनजनितेन संभ्रमेण कम्पमानोऽर्जुनः कृष्णं भक्ताघकर्षणं भगवन्तं नमस्कृत्य भूयः पुनरप्याह उक्तवान् । सगद्गदं भयेन हर्षेण चाश्रुपूर्णनेत्रत्वे सति कफरुद्धकण्ठतया यो वाचो मन्दत्वसकम्पत्वादिर्विकारः सगद्गदस्तद्युक्तं यथा स्यात् । भीतभीतः अतिशयेन भीतः सन् पूर्वं नमस्कृत्य पुनरपि प्रणम्यात्यन्तनम्रो भूत्वाहेति संबन्धः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

भविष्यत्येवेति श्रुत्वा द्रोणादिषु जयाशाविषयभूतेषु चतुर्षु अजेयेष्वपि अर्जुनेन निहतेषु निराश्रयो दुर्योधनो निहत एवेति मत्वा धृतराष्ट्रः जयंप्रति निराशः सन् संधिं करिष्यति ततः शान्तिरुभयेषां भविष्यतीत्याशयेन संजय उवाच—एतदिति । एतत्पूर्वोक्तं केशवस्य वचनं श्रुत्वा वेपमानः कम्पमानः किरीटी अर्जुनः कृताञ्जलिः सन् नमस्कृत्वा भयाविष्टस्य दुःखेनाभिघातात्स्नेहाविष्टस्य हर्षोद्भवात् अश्रुपूर्णनेत्रत्वे सति श्लेष्मणा कण्ठावरोधात् गद्गदया मन्दया वाचा सह वर्तते इति सगद्गदं यथा स्यात्तथा भूयएव कृष्णमाह उक्तवान् । भीतभीतः पुनःपुनर्भयाविष्टचित्तः प्रणम्य नम्रीभूयाहेति संबन्धः । यत्तु अत्राहेति पदच्छेदे पुनरर्जुन उवाचेति पुनरुक्तं स्यात् अतः प्रणम्यार्जुन उवाचेत्येव संबन्धः नतु प्रणम्याहेति । का तर्हि आहेति क्रियायाः गतिः । नेयं क्रिया अहेति प्रसिद्धार्थमव्ययमित्यदोषः इति तत्प्रामादिकम् । 'ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः । प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत । अर्जुनउवाच' इत्यादौ एवमेव शैलीदर्शनेन पुनरुक्त्यापादनस्य तत्समाधानस्य चाकिंचित्करत्वात् ॥ ३५ ॥ हेहृषी-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

त्वान् शत्रून्रणे युद्धे निश्चितं जेतासि जेष्यसि ॥ ३४ ॥ ततो यद्वृत्तं तद्धृतराष्ट्रं प्रति संजय उवाच—एतदिति । एतत्पूर्वश्लोकत्रय... त्मकं केशवस्य वचनं श्रुत्वा वेपमानः कम्पमानः किरीट्यर्जुनः कृताञ्जलिः संपुटीकृतहस्तः कृष्णं नमस्कृत्य पुनरप्याह ... कथमाह भयहर्षाद्यावेशवशाद्गद्गदेन कण्ठकम्पनेन सह वर्तत इति सगद्गदं यथा भवति तथा । किंच भीतादपि भीतः ...

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

द्विषः कतरदित्यादि ॥ ३१ ॥ श्रीभगवानुवाच—कालोऽस्मीत्यादि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ संजय उवाच—एत...

१ नीलकण्ठः.

अर्जुन उवाच।

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः॥ ३६॥
कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन्गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

तदपि नाश्रौषीद्धृतराष्ट्रो भवितव्यवशात् ॥ ३५ ॥ स्थान इति। स्थाने युक्तम्। किं तत्, तव प्रकीर्त्या त्वन्माहात्म्यकीर्तनेन श्रुतेन हे हृषीकेश यज्जगत्प्रहृष्यति प्रहर्षमुपैति तत्स्थाने युक्तमित्यर्थः। अथवा विषयविशेषणं स्थान इति, युक्तो हर्षादिविषयः, भगवान् यत ईश्वरः सर्वात्मा सर्वभूतसुहृच्चेति। तथानुरज्यतेऽनुरागं चोपैति तच्च विषय इति व्याख्येयम्। किंच रक्षांसि भीतानि भयाविष्टानि दिशो द्रवन्ति गच्छन्ति तच्च स्थाने विषये। सर्वे नमस्यन्ति नमस्कुर्वन्ति च सिद्धसङ्घाः सिद्धानां समुदायाः कपिलादीनां तच्च स्थाने ॥ ३६ ॥ भगवतो हर्षादिविषयत्वे हेतुं दर्शयति—कस्माच्चेति।

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

प्रति सगद्गदं वचनमुक्तवानिति तदाह—अर्जुन इति। विषयविशेषणत्वमेव व्यनक्ति—युक्त इति। भगवतो हर्षादिविषयत्वं युक्तमित्यत्र हेतुमाह—यत इति। तव प्रकीर्त्या हर्षवदनुरागं च गच्छति जगदित्याह—तथेति। तच्चेत्यनुरागगमनम्। रक्षःसु जगदेकदेशभूतेषु प्रतिपक्षेषु कुतो जगतो भगवति हर्षानुरागावित्याशङ्क्याह—किंचेति। इतश्च जगतो भगवति हर्षादि युक्तमित्याह—सर्व इति ॥ ३६ ॥ उक्तेऽर्थे हेत्वर्थत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति—भगवत इति। महात्मत्वमक्षुद्रचेतस्त्वम्। गुरुतरत्वान्नमस्कारादियोग्यत्वमाह—गुरुतरायेति। तत्रैव

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

आहेति क्रियाया गतिः। नेयं क्रिया किंतु अहेति प्रसिद्ध्यर्थमव्ययमित्यदोषः ॥ ३५ ॥ एकादशभिः श्लोकैरर्जुन उवाच—स्थाने इति। हे हृषीकेश सर्वेन्द्रियप्रवर्तक अन्तर्यामिन्, तव प्रकीर्त्या नामसंकीर्तनेन जगत्प्रहृष्यति यत्तत् स्थाने युक्तम्। स्थाने इत्यव्ययं युक्तमित्यर्थे। यत्तव प्रकीर्त्या जगदनुरज्यते तदपि स्थाने युक्तम्। यत्तव प्रकीर्त्या रक्षांसि भीतानि सन्ति दिशो द्रवन्ति पलायन्ते तदपि स्थाने युक्तम्। यच्च त्वां सर्वे सिद्धसङ्घाः कपिलादीनां समुदायाः नमस्यन्ति तदपि स्थाने। अयं श्लोको रक्षोघ्नमन्त्रत्वेन मन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धः। स च नारायणाष्टाक्षरसुदर्शनास्त्रमन्त्राभ्यां संपुटितो ज्ञेय इति रहस्यम् ॥ ३६ ॥ कुतो मां सिद्धसङ्घा नमस्यन्ति यतस्तेऽप्यहमिव ब्रह्माण्डशतानि स्रष्टुमर्हन्तीत्यत आह—कस्मादिति। हे महात्मन् कस्माद्धेतोस्ते त्वां न नमेरन्नपितु नमेरन्नेव। तत्र हेतुः

४ मधुसूदनीव्याख्या।

॥ ३५ ॥ अर्जुन उवाच एकादशभिः—स्थाने इत्यादिना। स्थाने इत्यव्ययं युक्तमित्यर्थे। हे हृषीकेश सर्वेन्द्रियप्रवर्तक, यतस्त्वमेवमत्यन्ताद्भुतप्रभावो भक्तवत्सलश्च ततस्तव प्रकीर्त्या प्रकृष्टया कीर्त्या निरतिशयप्राशस्त्यस्य कीर्तनेन श्रवणेन च न केवलमहमेव प्रहृष्यामि किंतु सर्वमेव जगच्चेतनमात्रं रक्षोविरोधि प्रहृष्यति प्रकृष्टं हर्षमाप्नोति इति यत्तत् स्थाने युक्तमेवेत्यर्थः। तथा सर्वं जगदनुरज्यते च तद्विषयमनुरागमुपैतीति च यत्तदपि युक्तमेव। तथा रक्षांसि भीतानि। भयाविष्टानि सन्ति दिशो द्रवन्ति सर्वासु दिक्षु पलायन्त इति यत्तदपि युक्तमेव। तथा सर्वे सिद्धानां कपिलादीनां सङ्घा नमस्यन्ति चेति यत्तदपि युक्तमेव। सर्वत्र तव प्रकीर्त्येत्यस्यान्वयः स्थाने इत्यस्य च। अयं श्लोको रक्षोघ्नमन्त्रत्वेन मन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धः ॥ ३६ ॥ भगवतो हर्षादिविषयत्वे हेतुमाह—कस्मादिति। कस्माच्च हेतोस्ते तुभ्यं न नमेरन्न नमस्कुर्युः सिद्धसङ्घाः सर्वेऽपि। हे

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

केश, तव माहात्म्यप्रकीर्तनेन यज्जगत् प्रहर्षं प्राप्नोत्यनुरागं चोपैति तत्स्थाने युक्तमित्यर्थः। यद्वा तव प्रकीर्त्या यज्जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च तत् स्थाने हर्षादिस्थितियोग्यविषये। यतस्त्वं हृषीकेशः सर्वेन्द्रियनियन्ता सर्वान्तर्यामी सर्वसुहृदिति सूचनार्थं संबोधनम्। किंच यद्रक्षांसि भयाविष्टानि दिशो द्रवन्ति पलाय गच्छन्ति यच्च सिद्धानां कपिलादीनां समुदायाः नमस्कुर्वन्ति तच्च स्थाने इति [illegible]त् ॥ ३६ ॥ इदं भगवतो हर्षादिविषयत्वं युक्तमेवेत्याशयेनाह। कस्माच्च ते तुभ्यं न नमेरन् न नमस्कुर्युः। नमस्काराकरणे [illegible]

६ श्रीधरीव्याख्या।

पूर्वाध्[illegible] स्थान इत्येकादशभिरर्जुनस्योक्तिः। स्थान इत्यव्ययं युक्तमित्यस्मिन्नर्थे। हे हृषीकेश, यत एवं त्वमद्भुतप्रभावो [illegible] तव प्रकीर्त्या माहात्म्यसंकीर्तनेन न केवलमहमेव प्रहृष्यामि किंतु जगत्सर्वं प्रहृष्यति प्रकर्षेण हर्षं प्राप्नोति एतत्तु [illegible] जगदनुरज्यतेऽनुरागं चोपैति इति यत्, तथा रक्षांसि भीतानि सन्ति, दिशःप्रति द्रवन्ति पलायन्त इति [illegible]नां सङ्घा नमस्यन्ति प्रणमन्तीति यत्, एतच्च स्थाने युक्तमेव। न चित्रमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ तत्र हेतु[illegible], हे अनन्त, हे देवेश, हे जगन्निवास। कस्माद्धेतोस्ते तुभ्यं न नमेरन्नमस्कारं न कुर्युः। कथं-

उवाच—मदनु[illegible]

विवेकविषयं यत्त्वयोक्तं [illegible]

समनन्तरेणाध्यायेन यदवार्थ [illegible]

अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥
त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

कस्माच्च हेतोस्ते तुभ्यं न नमरेन् न नमस्कुर्युर्हे महात्मन्, गरीयसे गुरुतराय यतो ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्याप्यादिकर्ता कारणमतस्तस्मादादिकर्त्रे कथमे(व)ते न नमस्कुर्युरतो हर्षादीनां नमस्कारस्य च स्थानं त्वमर्हो विषय इत्यर्थः। हे अनन्त देवेश, हे जगन्निवास, त्वमक्षरं तत्परं यद्वेदान्तेषु श्रूयते किं तत्सदसद्यद्विद्यमानं सच्च यत्र नास्तीति बुद्धिस्ते उपधानभूते सदसती यस्याक्षरस्य यद्द्वारेण सदसदित्युपचर्यते। परमार्थतस्तु सदसतः परं तद्यदक्षरं वेदविदो वदन्ति तत्त्वमेव नान्यदित्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥ पुनरपि स्तौति—त्वमिति। त्वमादिदेवो जगतः स्रष्टृत्वात्, पुरुषः पुरि शयनात् पुराणश्चिरन्तनस्त्व-

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

हेत्वन्तरमाह—यत इति। महात्मत्वादिहेतूनामुक्तानां फलमाह—अत इति। तत्रैव हेत्वन्तराणि सूचयति—हे अनन्तेति। अनवच्छिन्नत्वं सर्वदेवनियन्तृत्वं सर्वजगदाश्रयत्वं च तव नमस्कारादियोग्यत्वे कारणमित्यर्थः। तत्रैव हेत्वन्तरमाह—त्वमिति। तत्र मानमाह—यदिति। कथमेकस्यैव सदसद्रूपत्वं तत्राह—ते इति। कथं सतोऽसतश्चाक्षरं प्रत्युपाधित्वं तदाह—यद्द्वारेणेति। तत्परं यदित्येतद्व्याचष्टे—परमार्थतस्त्विति। अनन्तत्वादिना भगवतो नमस्कारादियोग्यत्वमुक्तम् ॥ ३७ ॥ संप्रति जगत्स्रष्टृत्वादिनापि तद्योग्यत्वमस्तीति स्तुतिद्वारा दर्शयति—पुनरपीति। जगतः स्रष्टा पुरुषो हिरण्यगर्भ इति पक्षं प्रत्याह—पुराण इति। स्रष्टृत्वं निमित्तमेवेति तटस्थेश्वर-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

गरीयसे। तेऽपि गुरवस्त्वमपि गुरुस्तथापि त्वमतिशयितो गुरुरसीत्यर्थः। कुतो ममैवातिशयस्तेषां मम च समानेऽपि सत्यसंकल्पत्वादौ सत्यतश्चाह। ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्याप्यादिकर्त्रे पितामहाय पञ्चमहाभूतसृष्टिद्वारा ब्रह्माणं सृजत इत्यर्थः। 'जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च' इतिन्यायेन नित्यसिद्धेश्वरस्य तवाज्ञया ते सर्वेऽप्यैश्वर्यभाजो भवन्ति ननु त्वत्समास्ते। अतएव हे अनन्त हे देवानां ईश जगन्निवास जगतामालयभूत, त्वं अक्षरं शुद्धं ब्रह्म। कीदृशमक्षरम्। यत् सदसत्तत्परं सच्च असच्च सदसती ताभ्यां परं च सदसत्तत्परम् कार्यं कारणं तदुभयातीतं चेति त्रिविधमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ पुनरपि स्तौति—त्वमिति। आदिदेवो जगतः स्रष्टृत्वात्। पुरुषः सर्वशरीरशायी।

४ मधुसूदनीव्याख्या।

महात्मन्परमोदारचित्त, हे अनन्त सर्वपरिच्छेदशून्य, हे देवेश हिरण्यगर्भादीनामपि देवानां नियन्तः, हे जगन्निवास सर्वाश्रय तुभ्यं कीदृशाय। ब्रह्मणोऽपि गरीयसे गुरुतराय आदिकर्त्रे ब्रह्मणोऽपि जनकाय। नियन्तृत्वमुपदेष्टृत्वं जनकत्वमित्यादिरेकैकोऽपि हेतुर्नमस्कार्यताप्रयोजकः। किं पुनर्महात्मत्वानन्तत्वजगन्निवासत्वादिनानाकल्याणगुणसमुच्चित इत्यनाश्चर्यतासूचनार्थं नमस्कारस्य। कस्माच्चेति वाशब्दार्थश्चकारः। किंच सत् विधिमुखेन प्रतीयमानमस्तीति, असन्निषेधमुखेन प्रतीयमानं नास्तीति, अथवा सत् व्यक्तं असत् अव्यक्तं त्वमेव। तथा तत्परं ताभ्यां सदसद्भ्यां परं मूलकारणं यदक्षरं ब्रह्म तदपि त्वमेव। त्वद्भिन्नं किमपि नास्तीत्यर्थः। तत्परं यदित्यत्र यच्छब्दात्प्राक्चकारमपि केचित्पठन्ति। एतैर्हेतुभिस्त्वां सर्वे नमन्तीति न किमपि चित्रमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ भक्त्युद्रेकात्पुनरपि स्तौति—त्वमिति। त्वमादिदेवो जगतः सर्गहेतुत्वात् पुरुषः पूरयिता

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

हेतुर्नास्तीत्यर्थः। नमस्कारादिकरणे तु हेतुर्वर्तते इत्याशयेनाह। हे महात्मन् परमात्मन्, महात्मत्वं लक्षयति। गरीयसे गुरुतराय यतो ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्याप्यादिकर्त्रे आदिकारणाय अभिन्ननिमित्तोपादानत्वद्योतनायादिपदं। भगवतो गुरुतरत्वं ब्रह्मण आदिकर्तृत्वं च प्रतिपादयन्नाह। हे अनन्त, यस्य देशकालवस्तुकृतः परिच्छेदो नास्ति तस्य तवैव गुरुतरत्वमुपपद्यत इति भावः। हे देवेश देवानां ब्रह्मादीनामीश, जगन्निवास जगदधिष्ठान। तथाच सर्वनियन्ता सर्वाधिष्ठानं त्वमेवादिकर्तेत्याशयः। एवं तत्पदवाच्यं निरूप्य लक्ष्यं निरूपयति—त्वमक्षरमिति। यद्वेदान्तप्रतिपाद्यं किंतत्। सदसत्। सद्यद्विद्यमानं विद्यत इति विधिमुखेन प्रतीयमानं व्यक्तं कार्यमिति यावत्। असच्च यन्नास्तीति बुद्धिः निषेधमुखेन प्रतीयमाना अव्यक्तविषया कारणबुद्धिरितियावत्। सदसदुपाधिकत्वा-[illegible] दक्षरत्वमपि सदसत्। तत्त्वतस्तु सदसद्भ्यां परं तत्वमेवातः ते कस्मान्न नमेरन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥ पुनरपि स्तौति। त्वमादिदेवः [illegible]

६ श्रीधरीव्याख्या।

भूताय। ब्रह्मणोऽपि गरीयसे गुरुतराय आदिकर्त्रे च ब्रह्मणोऽपि जनकाय। किंच सत् व्यक्तं असदव्यक्तं च ताभ्यां [illegible] यदक्षरं ब्रह्म तच्च त्वमेव। एतैर्नवभिर्हेतुभिस्त्वां सर्वे नमस्यन्तीति न चित्रमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ किंच—त्वमिति। [illegible]

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

उवाच—स्थाने हृषीकेशेति। प्रकीर्त्या प्रकीर्तनेन ॥ ३६ ॥ सदसत्तत्परं यदिति। सद् पदार्थत्वेन असत् उप[illegible]
अभावोऽपि धियि निजनिजविशिष्टवाचकवचःसंश्लेषितो ज्ञानाकारमनुभवानो न परब्रह्मसत्ताव्यतिरिक्तः स[illegible]

वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८ ॥
वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

मेवास्य विश्वस्य परं प्रकृष्टं निधानं निधीयतेऽस्मिञ्जगत्सर्वं महाप्रलयादाविति । किंच वेत्तासि वेदितासि सर्वस्यैव वेद्यजातस्य । यच्च वेद्यं वेदनार्हं तच्चासि । परं च धाम परमं पदं वैष्णवम् । त्वया ततं व्याप्तं विश्वं समस्तं हेऽनन्तरूप अन्तो न विद्यते तव रूपाणाम् ॥ ३८ ॥ किंच—वायुरिति । वायुस्त्वं यमश्चाग्निर्वरुणोऽपांपतिः शशाङ्कश्चन्द्रमाः प्रजापतिस्त्वं कश्यपादिः प्रपितामहश्च पितामहस्यापि पिता प्रपितामहो ब्रह्मणोऽपि पितेत्यर्थः । नमो नमस्ते तुभ्यमस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

वादिनस्तान्प्रत्युक्तं—त्वमेवेति । महाप्रलयादावित्यादिपदमवान्तरप्रलयार्थम् । ईश्वरस्योभयथा कारणत्वं सर्वज्ञत्वेन साधयति—किंचेति । वेद्यवेदितृभावेनाद्वैतानुपपत्तिमाशङ्क्याह—यच्चेति । मुक्त्यालम्बनस्य ब्रह्मणोऽर्थान्तरत्वमाशङ्क्योक्तं—परं चेति । यत्परमं पदं तदपि च त्वमेवेति संबन्धः । तस्य पूर्णत्वमाह—त्वयेति । व्याप्यव्यापकत्वेन भेदं शङ्कित्वा कल्पितत्वात्तस्य मैवमित्याह—अनन्तेति ॥ ३८ ॥ तस्य सर्वात्मत्वे हेत्वन्तरमाह—किंचेति । कश्यपादिशब्देन विराड्दक्षादयो गृह्यन्ते । पितामहो ब्रह्मा तस्य पिता सूत्रात्मान्तर्यामी चेत्याह—ब्रह्मणोऽपीति । सर्वदेवतास्त्वमेवेत्युक्ते फलितमाह—नम इति । सहस्रकृत्व इति कृत्वसुचो विवक्षितमर्थमाह—बहुश इति ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

पुराणः शरीरनाशादिनाप्यविनश्यन् । विश्वस्यास्य त्वं परं निधानं निधीयतेऽस्मिन्निति लयस्थानम् । सांख्यानां जडां प्रकृतिं वारयति । वेत्ता ज्ञाता । वेद्यं तद्दृश्यं च त्वमेव । परं वेत्तृवेद्याभ्यामन्यत् धाम चैतन्यम् । त्वया विश्वं ततं व्याप्तं स्वसत्तास्फूर्तिभ्याम् । हे अनन्तरूप त्रिविधपरिच्छेदशून्यस्वरूप ॥ ३८ ॥ सर्वदेवतात्मत्वेन स्तौति—वायु-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

पुराणोऽनादिः त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं लयस्थानत्वात् निधीयते सर्वमस्मिन्निति । एवं सृष्टिप्रलयस्थानत्वेनोपादानत्वमुक्त्वा सर्वज्ञत्वेन प्रधानं व्यावर्तयन्निमित्ततामाह—वेत्तेति । वेत्ता वेदिता । सर्वस्यापि द्वैतापत्तिं वारयति । यच्च वेद्यं तदपि त्वमेवासि । वेदनरूपे वेदितरि परमार्थसंबन्धाभावेन सर्वस्य वेद्यस्य कल्पितत्वात् अतएव परं च धाम यत्सच्चिदानन्दघनमविद्यातत्कार्यनिर्मुक्तं विष्णोः परमं पदं तदपि त्वमेवासि । त्वया सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च कारणेन ततं व्याप्तमिदं स्वतः सत्तास्फूर्तिशून्यं विश्वं कार्यं मायिकसंबन्धेनैव स्थितिकाले । हे अनन्तरूप अपरिच्छिन्नस्वरूप ॥ ३८ ॥—वायुरिति । वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः । सूर्यादीनामप्युपलक्षणमेतत् । प्रजापतिर्विराट् हिरण्यगर्भश्च । प्रपितामहश्च पितामहस्य हिरण्यगर्भस्यापि पिता च त्वम् । यस्मादेवं सर्वदेवात्मकत्वात्त्वमेव सर्वैर्नमस्कार्योसि तस्मान्ममापि वराकस्य नमो नमस्ते तुभ्य-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

दिजनकत्वात् । भगवतस्ताटस्थ्यं वारयति । पुरि शयनात्पुरुष इति । पुरि विनाशान्नाशशङ्कां वारयति । पुराणः चिरंतनः त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं महाप्रलयादौ सर्वं जगन्निधीयतेऽस्मिन्निति परं प्रकृष्टं निधानं लयस्थानमतो न कर्तृमात्रमपि तु प्रकृतिरपीति भावः । किंच वेत्तासि ज्ञातासि । सर्वस्यैव वेद्यजातस्य भेदं वारयति । वेद्यं च यच्च ज्ञातुं योग्यं वस्तु तच्चासि । प्राप्यमपि परं त्वमेवेत्याह । परं च धाम परमं वैष्णवपदं मोक्षाख्यं सच मोक्षाख्यस्त्वं न क्वचिन्मेरुपृष्ठादौ तिष्ठसि किंतु त्वया परमधाम्ना ततं व्याप्तं समस्तं विश्वं यतस्तव रूपाणां कैवल्यादीनामन्तः परिच्छेदो न विद्यते इति हेऽनन्तरूप ॥ ३८ ॥ किंच वाय्वादिस्त्वं शशाङ्कश्चन्द्रः प्रजापतिः कश्यपादिर्हिरण्यगर्भान्तः पितामहस्य हिरण्यगर्भस्यापि पिता । तथाच 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः' इत्यादिमन्त्रब्राह्मणवादाः । यत एतादृशस्त्वं जगदुत्पत्त्यादिकर्ता सर्वै-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मादिः । यतः पुराणोऽनादिः पुरुषस्त्वम् । अतएव त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं लयस्थानम्, तथा विश्वस्य वेत्ता वेदिता ज्ञाता च [illegible] यच्च वेद्यं वस्तुजातं परं च धाम वैष्णवं पदं तदपि त्वमेवासि । अतएव हे अनन्तरूप, त्वयैव विश्वमिदं ततं व्याप्तम् । एतैश्च पूर्वाभ्युतैः [illegible] स्त्वमेव नमस्कार्यं इति भावः ॥ ३८ ॥ इतश्च त्वमेव सर्वैर्नमस्कार्यः सर्वदेवात्मकत्वादिति स्तुवन्स्वयमपि नमस्करोति—[illegible] दिरूपस्त्वमिति सर्वदेवतात्मकत्वोपलक्षणार्थमुक्तम् । प्रजापतिः पितामहस्तस्यापि जनकत्वात्प्रपितामहस्त्वम् । अतस्ते, उवाच—मदनु [illegible] नमोऽस्तु । भूयोऽपि पुनरपि सहस्रकृत्वो नमो नम इति भक्तिश्रद्धाभरातिरेकेण नमस्कारेषु तृप्तिमनधिग-

विवेकविषयं यत्त्वयोक्तं व [illegible]

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्य ।

समनन्तरेणाध्यायेन यएवार्थ [illegible] दि । वायुरिति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ श्रीभगवानुवाच—

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व।
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः॥ ४०॥
सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

नमस्ते बहुशः नमस्कारक्रियाभ्यासावृत्तिगणनं कृत्वसुचोच्यते। पुनश्च भूयोऽपीति श्रद्धाभक्त्यतिशयादपरितोषमात्मनो दर्शयति॥ ३९॥ तथा—नम इति। नमः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि तुभ्यमथ पृष्ठतोऽपि च नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्वासु दिक्षु सर्वत्र स्थिताय हे सर्वानन्तवीर्यामितविक्रमोऽनन्तं वीर्यमस्याऽमितो विक्रमो यस्य। वीर्यं सामर्थ्यं। विक्रमः पराक्रमः। वीर्यवानपि कश्चिच्छस्त्रादिविषये न पराक्रमते मन्दपराक्रमो वा। त्वं त्वनन्तवीर्योऽमितविक्रमश्चेत्यनन्तवीर्यामितविक्रमः सर्वं समस्तं जगत् समाप्नोषि सम्यगेकेनात्मना व्याप्नोष्यतस्तस्मादसि भवसि सर्वः। त्वया विना भूतं न किंचिदस्तीत्यर्थः॥ ४०॥ यतोऽहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानादपराधी अतः—सखेति। सखा समानवया इति

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

पुनरुक्तितात्पर्यमाह—पुनश्चेति। श्रद्धाभक्त्योरतिशयात्कृतेऽपि नमस्कारे परितोषाभावो बुद्धेरात्मनोऽलंप्रत्ययराहित्यं तद्दर्शनार्थं पुनरुक्तिरित्यर्थः॥ ३९॥ विधान्तरेण भगवन्तं स्तुत्वा नमस्कुर्वन्नभिमुखीकरोति—तथेति। यस्यां दिशि सवितोदेति सा पूर्वा दिगुच्यते तस्यां व्यवस्थितं सर्वं त्वमेव तस्मै ते तुभ्यं नमोऽस्त्वित्याह—नम इति। अथशब्दः समुच्चये। पश्चादपि स्थितं सर्वं त्वमेव तस्मै ते तुभ्यं नमोऽस्त्वित्याह—अथेति। किं बहुना यावन्तो दिशस्तत्र सर्वत्र यद्वर्तते तदशेषं त्वमेव तस्मै तुभ्यं प्रह्वीभावः स्यादित्याह—नमोस्त्विति। फलितं सर्वात्मत्वं सूचयति—हे सर्वेति। वीर्यविक्रमयोर्न पौनरुक्त्यमित्याह—वीर्यमित्यादिना। वीर्यवतो विक्रमाव्यभिचारादर्थपौनरुक्त्यमाशङ्क्याह—वीर्यवानिति। भगवति लोकतो विशेषमाह—त्वं त्विति। उक्तं सर्वात्मत्वं प्रपञ्चयति—सर्वमिति। सप्रपञ्चत्वं वारयति—त्वयेति॥ ४०॥ अज्ञाननिमित्तमपराधं क्षमापयति—यत इति। इदंशब्दार्थमाह—विश्वरिति।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

प्रजापतिर्दक्षादिश्चतुर्मुखो वा। प्रपितामहश्चतुर्मुखपिता॥ ३९॥ हे अनन्तवीर्य, यतः सर्वं समाप्नोषि एकीभावेनासमन्ताद्व्याप्नोषि ततो हेतोः सर्व इति तव नाम। पुरस्तात्कर्मणामादौ। पृष्ठतस्तेषां समाप्तौ। सर्वतो मध्येऽपि ते नमोऽस्तु॥ ४०॥ एवं स्तुत्वा स्वापराधान्क्षमापयते—सखेतीति। अयं मम सखा इति मत्वा प्रसभं स्वोत्क-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

मसु सहस्रकृत्वः। पुनश्च भूयोपि पुनरपि नमो नमस्ते। भक्तिश्रद्धातिशयेन नमस्कारेष्वलंप्रत्ययाभावोऽनया नमस्कारवृत्त्या सूच्यते॥ ३९॥ तुभ्यं पुरस्तात् अग्रभागे नमोस्तु, तुभ्यं पुरो नमःस्तादिति वा। अथशब्दः समुच्चये। पृष्ठतोऽपि तुभ्यं नमःस्तात् नमोस्तु। ते तुभ्यं सर्वत एव सर्वासु दिक्षु स्थिताय। हे सर्व, वीर्यं शारीरबलं विक्रमः शिक्षा शस्त्रप्रयोगकौशलं 'एकं वीर्याधिकं मन्य उतैकं शिक्षयाधिकम्' इत्युक्तेर्भीमदुर्योधनयोरन्येषु च एकैकं व्यवस्थितं। त्वं तु अनन्तवीर्यश्चामितविक्रमश्चेति समस्तमेकं पदं। अनन्तवीर्येति संबोधनं वा। सर्वं समस्तं जगत्समाप्नोषि सम्यगेकेन सद्रूपेणाप्नोषि सर्वात्मना व्याप्नोषि ततस्तस्मात्सर्वोऽसि। त्वदतिरिक्तं किमपि नास्तीत्यर्थः॥ ४०॥ यतोऽहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानादपराधानजस्रमकार्षं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

श्वरः सर्वज्ञः सर्वगम्यः सर्वात्माऽपरिच्छिन्नः सर्वनमस्कार्योऽतोऽपरिमितनमस्कारेणापि मम तृप्तिर्नास्तीत्याशयेनाह—नमोनमस्त इत्यादिना॥ ३९॥ पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि तत्तद्रूपेण स्थिताय ते तुभ्यम्। अथ पृष्ठतस्ते तुभ्यं नमोस्तु। सर्वत एव सर्वासु दिक्षु स्थिताय। हे सर्व। यद्वा पुरस्तात्कर्मणामादौ पृष्ठतस्तेषां समाप्तौ सर्वतः मध्येऽपि ते नमोस्त्विति। अस्मिन्पक्षे कर्मणामित्यध्याहारदोषः सर्वत इत्यादि संकोचे मानाभावश्च बोध्यः। हे सर्वेत्युक्तं निरूपयति। अनन्तं सामर्थ्यं यस्य, अमितः पराक्रमः शस्त्रादिविषये यस्य अनन्तवीर्यश्चासौ अमितविक्रमश्च सः त्वं हेऽनन्तवीर्येति व्यस्तैपक्षस्त्वाचार्यैः गौरवात् विशेषाभावाच्च न प्रदर्शितः। सर्वमखिलं विश्वं सम्यगाप्नोषि व्याप्नोषि। यतस्ततोऽतिसर्वः। त्वया विना भूतं न किंचिदस्तीत्यर्थः॥ ४०॥ एवं स्तुत्वा स्वापराध-मज्ञानकृतं क्षमापयते। सखा समानवया इति मत्वा ज्ञात्वा विपरीतबुद्ध्या प्रसभं प्रसह्याभिभूय यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे

६ श्रीधरीव्याख्या।

च्छन्बहुशः प्रणमति॥ ३९॥ किंच—नम इति। हे सर्व सर्वात्मन्, सर्वास्वपि दिक्षु तुभ्यं नमोऽस्तु। सर्वात्मक- अनन्तं वीर्यं सामर्थ्यं यस्य, तथाप्यमितो विक्रमः पराक्रमो यस्य सः, एवंभूतस्त्वं सर्वं विश्वं सम्यगन्तर्बहिश्च स- मिव कटककुण्डलादि स्वकार्यं व्याप्य वर्तसे ततः सर्वरूपोऽसि॥ ४०॥ इदानीं भगवन्तं क्षमापयति

१ नीलकण्ठः. २ श्रीधरः. मधुसूदनः. नीलकण्ठः.

अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥ ४१ ॥
यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

मत्वा ज्ञात्वा विपरीतबुद्ध्या प्रसभमभिभूय प्रसह्य यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति चाजानताज्ञानिना मूढेन । किमजानतेत्याह । महिमानं माहात्म्यं तवेदमीश्वरस्य विश्वरूपम् । तवेदं महिमानमजानतेति वैयधिकरण्येन संबन्धः । तवेममिति पाठो यद्यस्ति तदा सामानाधिकरण्यमेव । मया प्रमादाद्विक्षिप्तचित्ततया, प्रणयेन वापि प्रणयो नाम स्नेहस्तन्निमित्तो विश्रम्भस्तेनापि कारणेन यदुक्तवानस्मि ॥ ४१ ॥ यच्चेति । यच्चावहासार्थं परिहासप्रयोजनायासत्कृतः परिभूतोऽसि भवसि । क्व विहारशय्यासनभोजनेषु विहरणं विहारः पादव्यायामः शयनं शय्या आसनमास्थायिका भोजनमदनमित्येतेषु विहारशय्यासनभोजनेष्वेकः परोक्षः सन्नसत्कृतोऽसि परिभूतोऽस्यथवापि हेऽच्युत तत्समक्षं । तच्छ-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

रूपमिति । नहीदमित्यस्य महिमानमित्यस्य च सामानाधिकरण्यं लिङ्गव्यत्ययादित्याह—तवेति । पाठान्तरसंभावनायां सामानाधिकरण्योपपत्तिमाह—तवेत्यादिना । यदुक्तवानस्मि तदहं क्षामये त्वामिति संबन्धः ॥ ४१ ॥ यदयुक्तमुक्तं तत्क्षन्तव्यमित्येव न किंतु यत्परीहासार्थं क्रीडादिषु त्वयि तिरस्करणं कृतं तदपि सोढव्यमित्याह—यच्चेति । विहरणं क्रीडा व्यायामो वा । शयनं तल्पादिकमासनमास्थायिका सिंहासनादेरुपलक्षणम् । एतेषु विषयभूतेष्विति यावत् । एकशब्दो रहसि स्थितमेकाकिनं कथयतीत्याह—परोक्षः सन्निति । प्रत्यक्षं परोक्षं वा तदसत्करणं परिभवनं यथा स्यात्तथा यन्मया त्वमसत्कृतोऽसि तत्सर्वमिति योजनामङ्गीकृत्याह—तच्छब्द इति । क्षमा कार-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

र्यविष्करणपूर्वकं यत् मयोक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखे इति । इतिशब्देन संधिरार्षः । कुत उक्तम् । तव इदमेवंविधं महिमानं माहात्म्यमजानता कदाचित्प्रमादाच्चित्तविक्षेपात्कदाचित्प्रणयेन स्नेहेन च ॥ ४१ ॥ तथा यच्च अवहासार्थं विहारादिष्वसत्कृतोऽसि परिभूतोऽसि । एको वा सखीनां वियोगकाले वा तत्समक्षं सखिजनसमक्षं वाऽसत्कृतोऽसि तत्क्षामये क्षमापये । यतस्त्वमप्रमेयोऽचिन्त्यस्वभावः करुणापरः । यतः शत्रुभ्योऽपि शिशुपालादिभ्य उत्तमां गतिं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

ततः परमकारुणिकं त्वां प्रणम्यापराधक्षमां कारयामीत्याह द्वाभ्यां—सखेतीत्यादिना । त्वं मम सखा समानवया इति मत्वा प्रसभं स्वोत्कर्षख्यापनरूपेणाभिभवेन यदुक्तं मया तदेवं विश्वरूपं । तथा महिमानमैश्वर्यातिशयमजानता । पुंलिङ्गपाठे इमं विश्वरूपात्मकं महिमानमजानता । प्रमादाच्चित्तविक्षेपात्प्रणयेन स्नेहेन वापि । किमुक्तमित्याह । हे कृष्ण हे यादव हे सखे इति ॥ ४१ ॥ यच्चावहासार्थं परिहासार्थं विहारशय्यासनभोजनेषु विहारः क्रीडा व्यायामो वा, शय्या तूलिकाद्यास्तरणविशेषः, आसनं सिंहासनादि, भोजनं बहूनां पङ्क्त्यशनं तेषु विषयभूतेषु असत्कृतोऽसि मया परिभूतोऽसि । एकः सखीन्विहाय रहसि स्थितो वा त्वं । अथवा तत्समक्षं तेषां सखीनां परिहसतां समक्षं वा । हे अच्युत सर्वदा निर्विकार, तत्सर्ववचनरूपमसत्करणरूपं चापराधजातं क्षामये क्षमयामि । त्वामप्रमेयं अचिन्त्यप्रभावं । अचिन्त्यप्रभावेन निर्विकारेण च परमकारुणिकेन भगवता

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

सखेति संधिरार्षः । तत्त्वां क्षामये इत्युत्तरेण संबन्धः । क्षमायोग्यतां सूचयन् अपराधस्याज्ञानपूर्वकत्वमाह । अजानता तव महिमानं माहात्म्यं तवेदमीश्वरस्य विश्वरूपमजानता अज्ञानिना मूढेन । इममिति पाठे तु इमं महिमानमिति सामानाधिकरण्यम् । आविर्भूतैश्वर्यस्याप्यज्ञाने हेतुमाह । प्रमादात् विक्षिप्तचित्ततया प्रणयेन स्नेहनिमित्तविश्रम्भेण वापि मया यदुक्तमिति संबन्धः ॥ ४१ ॥ यच्चावहासार्थं परिहासप्रयोजनायासत्कृतोऽसि परिभूतोऽसि । विहरणं विहारः क्रीडा पादव्यायामो वा, शयनं शय्या, आसनमास्थायिका सिंहासनादि, भोजनमदनमित्येतेषु विहारादिषु असत्करणं चोत्कृष्टेन सह निकृष्टस्य समानतया प्रवृत्तिः । एकः परोक्षः रहसि सन्नसत्कृतोऽसि । [illegible] समक्षं प्रत्यक्षमपि यत् असत्कृतोसि परोक्षं वा प्रत्यक्षं वा तदसत्करणं यन्मया परिभूतोऽसि तत्सर्वमपराधजातं त्वामहं क्षामये पूर्वाध्य[illegible] । पूर्वं मातुलेयं स्वसमानं ज्ञात्वाऽसत्कृत्येदानीमप्रमेयं बुद्ध्वा क्षामय इत्याशयेनाह—अप्रमेयमिति । असत्कृतोऽहं क्षमां

६ श्रीधरीव्याख्या ।

उवाच—मदनु[illegible]प्रसभं हठेन तिरस्कारेण यदुक्तं तत्क्षामये त्वामित्युत्तरेणान्वयः । किं तत् । हे कृष्ण, हे यादव, हे सखेति । विवेकविषयं यत्त्वयोक्तं [illegible]—तव महिमानमिदं च विश्वरूपमजानता मया प्रमादात्प्रणयेन स्नेहेनापि वा यदुक्तमिति ॥ ४१ ॥

सन्ननन्तरेणाध्यायेन यदवार्थ [illegible] परिहासार्थं क्रीडादिषु तिरस्कृतोऽसि । एकः केवलः । सखीन्विना रहसि स्थित इत्यर्थः । अथवा

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३ ॥
तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

ब्दः क्रियाविशेषणार्थः । प्रत्यक्षं वा सत्कृतोऽसि तत्सर्वमपराधजातं क्षामये क्षमां कारये त्वामहमप्रमेयं प्रमाणातीतम् ॥ ४२ ॥ यतस्त्वं—पितासीति । पितासि जनयितासि लोकस्य प्राणिजातस्य चराचरस्य स्थावरजङ्गमस्य । न केवलं त्वमस्य जगतः पिता पूज्यश्च पूजार्हो यतो गुरुर्गरीयान्गुरुतरः । कस्माद्गुरुतरस्त्वमित्याह । नच त्वत्समस्त्वत्तुल्योऽन्योऽस्ति । नहीश्वरद्वयं संभवत्यनेकेश्वरत्वे व्यवहारानुपपत्तेः त्वत्सम एव तावदन्यो न संभवति कुत एवान्योऽभ्यधिकः स्यात् । लोकत्रयेऽपि सर्वस्मिन्नप्रतिमप्रभाव प्रतिमीयते यया सा प्रतिमा न विद्यते प्रतिमा यस्य तव प्रभावस्य स त्वमप्रतिमप्रभावः हेऽप्रतिमप्रभाव निरतिशयप्रभावेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ यत एवं—तस्मात्प्रणम्य नमस्कृत्य प्रणिधाय प्रकर्षेण नी-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

यितव्येत्यत्रापरिमितत्वं हेतुमाह—अप्रमेयमिति ॥ ४२ ॥ वाचनिकं मदीयमपराधजातं त्वया क्षन्तव्यमित्युक्तमिदानीं मदीयोऽपराधो न त्वया गृहीतव्यो गृहीतोऽपि सोढव्य इत्याह—यत इति । गुणाधिक्यात्पूजार्हत्वं धर्मात्मज्ञानसंप्रदायप्रवर्तकत्वेन शिक्षयितृत्वाद्गुरुत्वं गुरूणामपि सूत्रादीनां गुरुत्वाद्गरीयस्त्वं तदेव प्रश्नद्वारा साधयति—कस्मादिति । ईश्वरान्तरं तुल्यं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—नहीति । ईश्वरभेदे प्रत्येकं स्वातन्त्र्यात्तदैकमत्ये हेत्वभावान्नानामतित्वे चैकस्य सिसृक्षायामन्यस्य संजिहीर्षासंभवाद्व्यवहारलोपादयुक्तमीश्वरनानात्वमित्यर्थः । अभ्यधिकासत्त्वं कैमुतिकन्यायेन दर्शयति—त्वत्सम इति । तत्र हेतुमवतार्य व्याकरोति—अप्रतिमेत्यादिना ॥ ४३ ॥ निरतिशयप्रभावत्वं हेतुं कृत्वाप्रतिमेत्यादिना प्रसादये प्रणामपूर्वकं त्वामित्याह—यत इति । प्रसादनानन्तरं भगवता

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

दत्तवानसीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अप्रमेयत्वमेवाह—पितासीति । यतस्त्वमस्माकं पितासि अतोऽस्माभिः शिशुभिः कृता अपराधास्त्वया क्षन्तव्या एवेति भावः ॥ ४३ ॥ एतदेवाह—तस्मादिति । यस्मात्त्वं पिता गुरुश्च तस्मात्कायं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

त्वन्माहात्म्यानभिज्ञस्य ममापराधाः क्षन्तव्या इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अचिन्त्यप्रभावतामेव प्रपञ्चयति—**पितासीति** । अस्य चराचरस्य लोकस्य पिता जनकस्त्वमसि । पूज्यश्चासि सर्वेश्वरत्वात् । गुरुश्चासि शास्त्रोपदेष्टा । अतः सर्वैः प्रकारैर्गरीयान् गुरुतरोऽसि । अतएव न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽपि । हे अमितप्रभाव, यस्य समोऽपि नास्ति द्वितीयस्य परमेश्वरस्याभावात्तस्याधिकोऽन्यः कुतः स्यात् । सर्वथा न संभाव्यत एवेत्यर्थः ॥४३॥ **तस्मादिति** । यस्मादेवं तस्मात्प्रणम्य नमस्कृत्य त्वां प्रणिधाय प्रकर्षेण नीचैर्धृत्वा कायं । दण्डवद्भूमौ पतित्वेति यावत् । प्रसादये त्वामीशमीड्यं सर्वस्तुत्यमहमप-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

न करोमीति न वाच्यम् । यतोऽसत्करणेन स्वपदात्सर्वोत्तमात् सदैवाप्रच्युत इति ध्वनयन् संबोधयति—हेऽच्युतेति ॥ ४२ ॥ मयातीवानुचितमेव कृतं क्षमापनं च कर्तव्यमेव त्वया च क्षन्तव्यमेव । यतस्त्वं प्राणिनिकायस्य स्थावरजंगमस्य पिता जनकोऽसि पूज्यः पूजार्हश्चासि । यतो गुरुर्धर्मब्रह्मोपदेष्टा गरीयान् गुरुतरोसि । भगवतो गुरुतरत्वे हेतुमाह । न त्वत्समस्तुल्योऽस्ति द्वितीयस्येश्वरस्याभावात् ईश्वरसत्वे प्रत्येकमैकमत्ये कारणाभावात् नानामतित्वे चैकस्य संजिहीर्षायामपरस्य सिसृक्षासंभवात् अपरस्य पालनेच्छायामेकस्य संजिहीर्षासंभवात् व्यवहारलोपप्रसङ्गापत्त्यानेकेश्वरवादस्यायुक्तत्वादिति भावः । त्वत्तुल्य एवान्यो न संभवति । कुतएव लोकत्रयेऽपि सर्वस्मिन्लोकेऽन्योऽभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽपीति वा हेतुहेतुमद्भावः । भाष्यस्योपलक्षणार्थत्वादविरोधः । हेऽप्रतिमप्रभाव प्रतिमीयते यया सा प्रतिमा उपमा न विद्यते उपमा यस्य स चासौ प्रभावो यस्य स तथा । अतस्त्वमेव सर्वेषां पित्रादिरिति भावः ॥ ४३ ॥ यस्मादेवं तस्मात्कायं शरीरं प्रणिधाय प्रकर्षेण नीचैः कृत्वा दण्डवद्भूमौ पातयित्वा प्रणम्य त्वामहं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

तत्समक्षं तेषां परिहसतां सखीनां समक्षं पुरतोऽपि तत्सर्वमपराधजातं त्वामप्रमेयमचिन्त्यप्रभावं क्षामयें क्षमां कारयामि
अचिन्त्यप्रभावमेवाह—पितेति । न विद्यते प्रतिमा उपमा यस्य सोऽप्रतिमः तथाविधः प्रभावो यस्य तव हे अप्रतिमप्र
चराचरस्य लोकस्य पिता जनकोऽसि । अतएव पूज्यश्च गुरुश्च गुरोरपि गरीयान् गुरुतरः अतो लोकत्रयेऽपि त्व
नास्ति परमेश्वरस्यान्यस्याभावात्, त्वत्तोऽभ्यधिकः पुनः कुतः स्यात् ॥ ४३ ॥ यस्मादेवं—तस्मादिति ।
मिनमीड्यं स्तुत्यं प्रसादये प्रसादयामि । कथम् । कायं प्रणिधाय दण्डवन्निपात्य प्रणम्य प्रकर्षेण नत्वा

पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥
अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥
किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

वैर्धृत्वा कायं शरीरं प्रसादये प्रसादं कारये त्वामहमीशमीशितारमीड्यं स्तुत्यं । त्वं पुनः पुत्रस्यापराधं पिता यथा क्षमते सर्वं सखेव सख्युरपराधं यथा वा प्रियः प्रियाया अपराधं क्षमत एवमर्हसि हे देव, सोढुं प्रसहितुं क्षन्तुमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ अदृष्टपूर्वमिति । अदृष्टपूर्वं न कदाचिदपि दृष्टपूर्वमिदं विश्वरूपं तव मयान्यैर्वा तदहं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि भयेन च प्रव्यथितं मनो मेऽतस्तदेव मे मम दर्शय हे देव, रूपं यन्मत्सखं । प्रसीद देवेश जगन्निवास जगतो निवासो जगन्निवासो हे जगन्निवास ॥ ४५ ॥ किंच—किरीटिनमिति । किरीटवन्तं तथा गदिनं गदावन्तं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां प्रार्थये त्वां द्रष्टुमहं तथैव पूर्ववदि-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

कर्तव्यं प्रार्थयते—**त्वं पुनरिति** । प्रिय इव प्रियाया इतीवकारोऽनुपज्यते । प्रियायार्हसीति छान्दसः सन्धिः । क्षन्तुं मदपराधजातमिति शेषः ॥ ४४ ॥ हेतूक्तिपूर्वकं विश्वरूपोपसंहारं प्रार्थयते—**अदृष्टेति** । हृषितो हृष्टस्तुष्ट इति यावत् । भयेन तद्धेतुविकृतदर्शनेनेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ तदेव दर्शयेत्युक्तं किं तदित्यपेक्षायामाह—**किरीटिनमितीति** ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

शरीरं प्रणिधाय भूमौ कृत्वा दण्डवत्प्रणम्य त्वां प्रसादये । ईड्यं स्तुत्यम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ४४ ॥ एवं स्तुत्वा स्वेष्टं प्रार्थयते—**अदृष्टपूर्वमिति** । हे देव, कदाचिदपि पूर्वं न दृष्टं तादृशमदृष्टपूर्वं तव रूपं दृष्ट्वा हृषित उत्फुल्लोऽस्मि । तथा विकरालरूपदर्शनजेन भयेन च मे मम मनः प्रव्यथितम् । अतस्तदेव धारणाविषयभूतं रूपं मे मह्यं दर्शय ॥ ४५ ॥ तदेव रूपमाह—**किरीटिनमिति** । एतेनार्जुनस्य चक्रगदाकिरीटोपेतं चतुर्भुजं भगवतो रूपं धारणा-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

राधी । अतो हे देव, पितेव पुत्रस्यापराधं सखेव सख्युरपराधं प्रियः पतिरिव प्रियायाः पतिव्रताया अपराधं ममापराधं त्वं सोढुं क्षन्तुमर्हसि । अनन्यशरणत्वान्मम प्रियायार्हसीत्यत्रेवशब्दलोपः सन्धिश्च छान्दसः ॥ ४४ ॥ एवमपराधक्षमां प्रार्थ्य पुनः प्राग्रूपदर्शनं विश्वरूपोपसंहारेण प्रार्थयते द्वाभ्यां—**अदृष्टेत्यादिना** । कदाप्यदृष्टपूर्वं पूर्वमदृष्टं विश्वरूपं दृष्ट्वा हृषितो हृष्टोऽस्मि । तद्विकृतरूपदर्शनजेन भयेन च प्रव्यथितं व्याकुलीकृतं मनो मे । अतस्तदेव प्राचीनमेव मम प्राणापेक्षयापि प्रियं रूपं मे दर्शय । हे देव हे देवेश, हे जगन्निवास, प्रसीद प्राग्रूपदर्शनरूपं प्रसादं मे कुरु ॥ ४५ ॥ तदेव रूपं विवृणोति—**किरीटि-**

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

प्रसादये । प्रसादं कारये । इदमत्यावश्यकमित्यत्रान्यदपि हेतुद्वयमाह । ईशं ईशितारं सर्वनियन्तारमीड्यं स्तोतुं योग्यं त्वं च पिता यथा पुत्रस्यापराधं क्षमते यथाच सख्युः सखा यथाच प्रियायाः भार्यायाः प्रियः भर्तेति तद्वत्क्षन्तुं योग्योसि जगज्जनकत्वात् पितृत्वम् । सयुजौ सखायाविति मन्त्रवर्णात्सखित्वं निखिलप्रपञ्चपोषकत्वात् भर्तृत्वं च तवास्तीति पित्रादिवन्मुख्यपित्रादिस्त्वं अवश्यं सोढुमर्हसीति सूचयन्दृष्टान्तत्रयोपादानम् । प्रियायार्हसीति संधिरार्षः । किंच नरनाट्यात्मकक्रीडाविधानार्थं मम बुद्ध्यावरणं त्वयैव कृतमिति ध्वनयन्संबोधयति—**हे देवेति** ॥ ४४ ॥ एवमपराधक्षमां प्रार्थ्याभिलषितं प्रार्थयते—**अदृष्टेति** द्वाभ्याम् । मयान्यैर्वा कदाचिदपि न दृष्टपूर्वं इदं तव विश्वरूपं दृष्ट्वा हृषितोस्मि हर्षं प्राप्तोस्मि । अदृष्टपूर्वत्वादेव भयेन च व्यथितं दुःखितं मे मनः । अतो यस्मिन्निदं विश्वरूपं त्वया प्रदर्शितं तदेव मुख्यरूपं मम प्रदर्शय । प्रदर्शनं चैतद्रूपाधिष्ठानत्वेन स्थितस्यैव प्रद्योतनमात्रं त्वया कर्तव्यमस्ति नतूत्पाद्य प्रदर्शयितव्यमिति देवेति संबोधनस्य गूढाभिसंधिः । देवरूपं द्योतनात्मकं रूपमित्येकं वा पदं । तव देवेश त्वं [illegible]जगन्निवास त्वं च मया प्रत्यक्षीकृतमतो मज्जिज्ञासासमाप्त्या मदर्थस्यैतद्रूपस्य तिरोधानमेवोचितमिति द्योतनार्थं संबोधनद्वयं हे देवेश [illegible]न्निवासेति ॥ ४५ ॥ तदेवेत्युक्तं विशदयति । किरीटवन्तं तथा गदावन्तं चक्रं सुदर्शनं हस्ते यस्य तादृशं त्वामहं द्रष्टुमिच्छामि पूर्वाभ्यस्तं [illegible]

६ श्रीधरीव्याख्या ।

उवाच—**मदनु**[illegible] [illegible]क इव । पुत्रस्यापराधं कृपया पिता यथा सहते, सख्युर्मित्रस्यापराधं सखा निरुपाधिबन्धुर्यथा, प्रियश्च प्रियाया अपराधं [illegible] ॥ ४४ ॥ एवं क्षमापयित्वा प्रार्थयते—**अदृष्टपूर्वमिति द्वाभ्याम्** । हे देव, पूर्वमदृष्टं तव रूपं दृष्ट्वा हृषितो विवेकविषयं यत्त्वयोक्तं [illegible] मनः प्रव्यथितं प्रचलितं । तस्मान्मम व्यथानिवृत्तये तदेव रूपं दर्शय । हे देवेश, हे जगन्निवास, सन्ननन्तरेणाध्यायेन यएवार्थ [illegible] विशेषयन्नाह—**किरीटिनमिति** । किरीटिनं गदावन्तं चक्रहस्तं च त्वां द्रष्टुमिच्छामि पूर्वं यथा

तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

त्यर्थः । यत एवं तस्मात्तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो वार्तमानिकेन विश्वरूपेण भव विश्वमूर्ते उपसंहृत्य विश्वरूपं तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण भवेत्यर्थः ॥४६॥ अर्जुनं भीतमुपलभ्योपसंहृत्य विश्वरूपं प्रियवचनेनाश्वासयन् श्रीभगवानुवाच—मयेति। मया प्रसन्नेन प्रसादो नाम त्वय्यनुग्रहबुद्धिस्तद्वता प्रसन्नेन मया तव हेऽर्जुन इदं परं रूपं विश्वरूपं दर्शितमात्मयोगादात्मन ऐश्वर्यस्य सामर्थ्यात्तेजोमयं तेजःप्रायं विश्वं समस्तमनन्तमन्तरहितमादौ भवमाद्यं यद्रूपं मे मम त्वदन्येन त्वत्तो-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

चक्रं हस्ते यस्य तमिति व्युत्पत्तिं गृहीत्वाह—चक्रेति । मदीयेच्छा फलपर्यन्ता कर्तव्येत्याह—यत इति । चतुर्भुजत्वे कथं सहस्रबाहुत्वं तत्राह—वार्तमानिकेनेति । सति विश्वरूपे कथं पूर्वरूपभाक्त्वं तत्राह—उपसंहृत्येति ॥ ४६ ॥ अर्जुनेन स्थाने हृषीकेशेत्यादिनोक्तस्य भगवतो वचनमवतारयति—अर्जुनमिति । भगवत्प्रसादै-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

विषय इति दर्शितम् । हे सहस्रबाहो हे विश्वमूर्ते सहस्रबाहुत्वादिकमुपसंहृत्य तेनैव रूपेण भव प्रकटो भव ॥ ४६ ॥ एवमर्जुनेन प्रार्थितस्तं स्तुवन्भगवानुवाच—मयेति त्रिभिः । हे अर्जुन, प्रसन्नेन मया तव तुभ्यमिदं परं रूपं दर्शितम् । आत्मयोगात्स्वसामर्थ्यात् । करुणया न तु तद्दर्शनेऽधिकारोऽस्ति । तथाच प्रागुक्तम् 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इति । तेजोमयं चिद्रूपं दिव्यं विश्वं विश्वात्मकं आद्यमनादि अनन्तं च यत् रूपं त्वदन्येन कदाचिदपि न पूर्वं दृष्टं

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

नमिति । किरीटवन्तं गदावन्तं चक्रहस्तं च त्वा त्वां द्रष्टुमिच्छाम्यहं । तथैव पूर्ववदेव । अतस्तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन वसुदेवात्मजत्वेन भव । हे इदानीं सहस्रबाहो, हे विश्वमूर्ते, उपसंहृत्य विश्वरूपं पूर्वरूपेणैव प्रकटो भवेत्यर्थः । एतेन सर्वदा चतुर्भुजादिरूपमर्जुनेन भगवतो दृश्यत इत्युक्तम् ॥ ४६ ॥ **इतीति** । एवमर्जुनेन प्रसादितो भयबाधितमर्जुनमुपलभ्योपसंहृत्य विश्वरूपमुचितेन वचनेन तमाश्वासयत् त्रिभिः—**मयेत्यादिना** । हे अर्जुन, माभैषीः । यतो मया प्रसन्नेन त्वद्विषयकृपातिशयवता इदं विश्वरूपात्मकं परं श्रेष्ठं रूपं तव दर्शितमात्मयोगात् असाधारणान्निजसामर्थ्यात् । परत्वं विवृणोति । तेजोमयं तेजःप्रचुरं विश्वं समस्तमनन्तमाद्यं च यन्मम रूपं त्वदन्येन केनापि न दृष्टपूर्वं पूर्वं न दृष्टम् ॥ ४७ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तस्मान्मदिच्छानुसारेणैव हे सहस्रबाहो, हे विश्वमूर्ते, मदिच्छापरिसमाप्त्या पुनरपि विश्वमूर्तित्वं तिरोधाय तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्रमूर्तिरूपेण सहस्रबाहुत्वं तिरोधाय चतुर्भुजेन तथैव पूर्वरूपेण प्रकटीभवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ अर्जुनं भीतमुपलक्ष्य विश्वरूपं तिरोधाय प्रियवचसा आश्वासयन् श्रीभगवानुवाच—मया प्रसन्नेन त्वय्यनुग्रहबुद्धिमता । इदं परं पारमेश्वरं रूपं तव दर्शितं । यतस्त्वं फलाभिसंधिरहितत्वात् शुद्धो मद्भक्त इति ध्वनयन्संबोधयति हेऽर्जुनेति । आत्मनो योगैश्वर्यस्य सामर्थ्यात्तेजोमयं तेजःप्रायं विश्वं समस्तं सर्वात्मकं अनन्तमन्तविधुरं आदिभवमाद्यं सर्वादौ सत् यन्मे विश्वरूपमिदं त्वदन्येन केनचित्पूर्वं न दृष्टम् ॥ ४७ ॥ मम विश्वरूपदर्शनेन

६ श्रीधरीव्याख्या ।

दृष्टोऽसि तथैव । अतो हे सहस्रबाहो, विश्वमूर्ते, इदं विश्वरूपं संहृत्य तेनैव किरीटादियुक्तेन चतुर्भुजेन रूपेण भवाविर्भव । तदनेन श्रीकृष्णमर्जुनः पूर्वमपि किरीटादियुक्तमेव पश्यतीति गम्यते । यत्तु पूर्वमुक्तं विश्वरूपदर्शने 'किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च पश्यामि' इति तद्बहुकिरीटाद्यभिप्रायेण । यद्वा । एतावन्तं कालं यं त्वां किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च सुप्रसन्नमपश्यं तमेवेदानीं तेजोराशिं दुर्निरी[illegible] पश्यामीत्येवं तत्र बहुवचनव्यक्तिरित्यविरोधः ॥ ४६ ॥ एवं प्रार्थितः सन् तमाश्वासयन् श्रीभगवानुवाच—मयेति त्रिभिः । [illegible] किमिति बिभेषि । यतो मया प्रसन्नेन कृपया तवेदं परमुत्तमं रूपं दर्शितम् । आत्मनो मम योगाद्योगमायासामर्थ्यात् [illegible] तेजोमयं विश्वं विश्वात्मकमनन्तमाद्यं च यन्मम रूपं त्वदन्येन त्वादृशाद्भक्तादन्येन न पूर्वं दृष्टं तत् ॥ ४७ ॥ [illegible]

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

मयेति नमोनम इत्यनेन पौनःपुन्यं भक्त्यतिशयाविष्कारकं यदेव भगवतातिक्रान्ताध्यायैरभ्यधायि [illegible] विषयापन्नं स्तोत्रद्वारेण प्रकटयतीति तद्व्याख्यानं केवलं पौनरुक्त्यप्रसङ्गायेति विरम्यते ॥ ४७ ॥ [illegible]

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥
मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

ऽन्येन केनचिन्न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥ आत्मनो मम रूपदर्शनेन कृतार्थ एव त्वं संवृत्त इति ततः स्तौति—न वेदेति । न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैश्चतुर्णामपि वेदानामध्ययनैर्यथावद्यज्ञाध्ययनैश्च । वेदाध्ययनैरेव यज्ञाध्ययनस्य सिद्धत्वात्पृथग्यज्ञाध्ययनग्रहणं यज्ञविज्ञानोपलक्षणार्थम् । तथा न दानैस्तुलापुरुषादिभिर्न च क्रियाभिरग्निहोत्रादिभिः श्रौतादिभिर्नापि तपोभिरुग्रैश्चान्द्रायणादिभिरुग्रैर्घोरैरेवंरूपो यथा दर्शितं विश्वरूपं यस्य सोऽहमेवंरूपः शक्यो न शक्योऽहं नृलोके मनुष्यलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥४८॥ मा ते व्यथेति । मा ते व्यथा माभूत्ते भयं मा च विमूढभावो विमूढचित्तता दृष्ट्वोपलभ्य रूपं घोरमीदृग्य-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

कोपायलभ्यं तद्दर्शनमित्याशयेनाह—मयेति ॥ ४७ ॥ तच्छब्देन प्रकृतं दर्शनं परामृश्यते । वेदाध्ययनात्पृथग्यज्ञाध्ययनग्रहणं पुनरुक्तेरयुक्तमित्याशङ्क्याह—न वेदेति । नच वेदाध्ययनग्रहणादेव यज्ञविज्ञानमपि गृहीतमध्ययनस्यार्थावबोधान्तत्वादिति वाच्यं, तस्याक्षरग्रहणान्ततया वृद्धैः साधितत्वादिति भावः । श्लोकपूरणार्थमसंहितकरणं, त्वत्तोऽन्येन मदनुग्रहविहीनेनेति शेषः ॥ ४८ ॥ विश्वरूपदर्शनमेवं स्तुत्वा यद्यस्माद्दृश्यमानाद्बिभेषि तर्हि तदुपसंहरामीत्याह—मा ते व्यथेति । बहुतिथमनुभूतस्त्वमभिप्रेत्येदृगित्युक्तमिदमिति प्रत्यक्षयोग्यत्वम् । तदेवेत्युक्तं इद-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥ योगैकगम्यमेतत्कर्मिणां दुष्प्रापमित्याह—न वेदेति । वेदानां यज्ञानां चाध्ययनैरधिगमैः नच दानैर्नच क्रियाभिः स्मृत्युक्ताभिरापूर्तादिभिर्वापीकूपारामादिभिस्तपोभिः कृच्छ्रचान्द्रयणाद्यैः । उग्रैर्मासोपवासाद्यैः । नृलोके एवंरूपोऽहं द्रष्टुं न शक्यः । रोरुत्वाभाव आर्षः । त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥ इदमतिदुर्लभदर्शनं रूपं दृष्ट्वापि चेद्व्यथसे तर्ह्युपसंहरामीदमित्याशयेनाह—मा ते इति । ममेदं ईदृक् घोरं रूपं दृष्ट्वा ते तव व्यथा माभूदिति

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

एतद्रूपदर्शनात्मकमतिदुर्लभं मत्प्रसादं लब्ध्वा कृतार्थ एवासि त्वमित्याह—न वेदेति । वेदानां चतुर्णामपि अध्ययनैरक्षरग्रहणरूपैः, तथा मीमांसाकल्पसूत्रादिद्वारा यज्ञानां वेदबोधितकर्मणामध्ययनैरर्थविचाररूपैर्वेदयज्ञाध्ययनैः, दानैस्तुलापुरुषादिभिः, क्रियाभिरग्निहोत्रादिश्रौतकर्मभिः, तपोभिः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिरुग्रैः कायेन्द्रियशोषकत्वेन दुष्करैः, एवंरूपोऽहं न शक्यः नृलोके मनुष्यलोके द्रष्टुं त्वदन्येन मदनुग्रहहीनेन । हे कुरुप्रवीर, शक्योहमिति वक्तव्ये विसर्गलोपश्छान्दसः । प्रत्येकं नकाराभ्यासो निषेधदार्ढ्याय । नच क्रियाभिरित्यत्र चकारादनुक्तसाधनान्तरसमुच्चयः ॥ ४८ ॥ एवं त्वदनुग्रहार्थमाविर्भूतेन रूपेणानेन चेत्तवोद्वेगस्तर्हि—मात इति । इदं घोरं ईदृक् अनेकवाह्वाद्युक्तत्वेन भयंकरं मम रूपं दृष्ट्वा स्थितस्य ते तव या व्यथा भयनिमित्ता पीडा सा माभूत् । तथा मद्रूपदर्शनेऽपि यो विमूढभावो व्याकुलचित्तत्वपरितोषः सोपि माभूत् । किंतु व्यपेतभीरपगतभयः प्रीतमनाश्च सन् पुनस्त्वं तदेव चतुर्भुजं वासुदेवत्वादिविशिष्टं त्वया सदा पूर्वदृष्टं रूपमिदं विश्वरूपोपसं-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

कृतार्थएव त्वं संपन्न इत्याशयेनाह—नेति । न वेदानां चतुर्णामप्यध्ययनैः गुरूच्चारणानूच्चारणलक्षणैः । यज्ञाध्ययनैर्यज्ञविज्ञानस्य मीमांसाकल्पसूत्रादेरध्ययनैर्न दानैर्गोदानादिभिर्न च क्रियाभिः श्रौतस्मार्तक्रियाकलापैर्न तपोभिश्चान्द्रायणादिभिरुग्रैः घोरैर्देहशोषणैरेवं यथा प्रदर्शितं विश्वरूपं यस्य स एवंरूपोऽहं त्वदन्येन मदनुग्रहवर्जितेन द्रष्टुं शक्यः । अन्ये कुरवः केचित्कुरुवीराश्च । त्वं तु मे तद्रूपदर्शनलब्धप्रकर्षः कुरुप्रवीरः संपन्न इति सूचयन्नाह हे कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥ तव प्रसन्नतायै प्रदर्शितेन विश्वरूपेण तव व्यथादिकं चेत्तर्हि तदेव मे रूपं पश्येत्याह—मा त इति । ईदृक् घोरं ममेदं रूपं दृष्ट्वा तव व्यथा भयं माभूत् । मा च [illegible]भावो व्याकुलचित्तता । तथाच व्यपेतभीः व्यथारहितः प्रीतमनाश्च सन् तदेव स्वेष्टं चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदापद्मधरं श्यामघनं [illegible]

६ श्रीधरीव्याख्या ।

पूर्वाभ्रुतं[illegible]ऽसीत्याह—नेति । वेदाध्ययनातिरेकेण यज्ञाध्ययनस्याभावात् । यज्ञशब्देन यज्ञविद्यायाः कल्पसूत्राद्या लक्ष्यन्ते । उवाच—मदनु[illegible]ध्ययनैरित्यर्थः । नच दानैर्न च क्रियाभिरग्निहोत्रादिभिर्न चोग्रैस्तपोभिश्चान्द्रायणादिभिरेवंरूपोऽहं त्वदन्येन विवेकविषयं यत्त्वयोक्तं व[illegible] त्वमेव केवलं मत्प्रसादेन दृष्ट्वा कृतार्थोऽसि ॥ ४८ ॥ एवमपि चेत्तवेदं रूपं घोरं दृष्ट्वा व्यथा भवति [illegible]त इति । ईदृगीदृशं मदीयं घोरं रूपं दृष्ट्वा ते व्यथा मास्तु । विमूढभावो विमूढत्वं च मास्तु ।

सन्ननन्तरेणाध्यायेन यएवार्थ [illegible]

संजय उवाच ।

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयमास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

अर्जुन उवाच ।

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

थादर्शितं ममेदं व्यपेतभीर्विगतभयः प्रीतमनाश्च सन्पुनर्भूयस्त्वं तदेव चतुर्भुजं रूपं शङ्खचक्रगदाधरं तवेष्टं रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥ इत्यर्जुनमिति । इत्येवमर्जुनं प्रति वासुदेवस्तथाभूतं वचनमुक्त्वा स्वकं वसुदेवगृहे जातं रूपं दर्शयामास दर्शितवान् । भूयः पुनराश्वासयामास चाश्वासितवांश्च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुः प्रसन्नदेहो महात्मा ॥ ५० ॥ दृष्ट्वेदमिति । दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं मत्सखं प्रसन्नं तव सौम्यं जनार्दन, इदानीमधुनास्मि संवृत्तः संजातः । किम् । सचेताः प्रसन्नचित्तः प्रकृतिं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मिति ॥ ४९ ॥ तदिदं वृत्तं राज्ञे सूतो निवेदितवानित्याह—संजय इति । तथाभूतं वचनं मया प्रसन्नेनेत्यादि-चतुर्भुजं रूपं । किं तस्य रूपस्य परिचितपूर्वस्य प्रदर्शनेन प्रसन्नदेहत्वेन चार्जुनं प्रत्याश्वासनं भगवतो युक्तमित्यत्र हेतुमाह—महात्मेति ॥ ५० ॥ एवं भगवदाश्वासितः सन्नर्जुनस्तं प्रत्युक्तवानित्याह—अर्जुन इति ॥ ५१ ॥ उपा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

शेषः । विमूढभावो मोहश्च ते माभूत् । व्यपेतभीर्निर्भयः प्रीतमनाश्च पुनस्त्वं भूत्वा तदेव यत्त्वया द्रष्टुं प्रार्थितं मे ममेदं रूपं प्रपश्य ॥ ४९ ॥ संजय उवाच—इतीति । वासुदेवोऽर्जुनं प्रति इति पूर्वोक्तरीत्योक्त्वा यथा पूर्वमासी-त्तथा स्वकं मानुषं रूपं भूयः पुनर्दर्शयामास । यदर्जुनेन प्रार्थितं चतुर्भुजं धारणाविषयं रूपं तदपि तिरोदधे इत्यर्थः । तथा महात्मा व्यापकोऽपि सन् सौम्यवपुरनुग्रदेहो भूत्वा भीतमेनमाश्वासयामास च ॥ ५० ॥ ततो निर्भयः सन्न-र्जुन उवाच—दृष्ट्वेति । सचेता अव्याकुलः । प्रकृतिं गतः स्वास्थ्यं प्राप्तः । संवृत्तो जातोऽस्मि ॥ ५१ ॥ अस्य

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

हारेण प्रकटीक्रियमाणं प्रपश्य प्रकर्षेण भयराहित्येन संतोषेण च पश्य ॥ ४९ ॥ इतीति । वासुदेवोऽर्जुनमिति प्रागुक्तमुक्त्वा यथा पूर्वमासीत्तथा स्वकं रूपं किरीटमकरकुण्डलगदाचक्रादियुक्तं चतुर्भुजं श्रीवत्सकौस्तुभवनमालापीताम्बरादिशोभितं दर्श-यामास भूयः पुनः आश्वासयामास च भीतमेनमर्जुनं भूत्वा पुनः पूर्ववत्सौम्यवपुरनुग्रशरीरः महात्मा परमकारुणिकः सर्वे-श्वरः सर्वज्ञ इत्यादिकल्याणगुणाकरः ॥ ५० ॥ ततो निर्भयः सन् अर्जुन उवाच—दृष्ट्वेति । इदानीं सचेताः भयकृतव्या-मोहाभावेनाव्याकुलचित्तः संवृत्तोऽस्मि । तथा प्रकृतिं भयकृतव्यथाराहित्येन स्वास्थ्यं गतोस्मि स्पष्टमन्यत् ॥ ५१ ॥ स्वक-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

मम रूपमिदं मया प्रत्यक्षीकृतं प्रकर्षेण विश्वरूपदर्शनजनितव्यथादिनिवृत्त्यर्थं पश्य ॥ ४९ ॥ एतद्वृत्तान्तं धृतराष्ट्राय संजयो निवे-दितवानित्याह—संजय उवाच । इत्येवमर्जुनं वासुदेवस्तथाभूतं वचनमुक्त्वा । वासुदेव इत्यनेन स्वकमित्यस्य वसुदेवगृहे जातं स्वकीयं रूपमित्यर्थं सूचयति । दर्शयामास दर्शितवान् पुनःपुनराश्वासितवान् । च पुनः सौम्यवपुः प्रसन्नदेहो भूत्वा । नन्वेवं क्षणि-कचित्तेऽर्जुने क्षोभं कुतो न कृतवानित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह । महात्मा कारुण्यादिगुणगणाकरस्तस्य भगवतो युक्तमेव पूर्वपरिचि-तसौम्यवपुःप्रदर्शनेनार्जुनाश्वासनमिति भावः ॥ ५० ॥ स्वाभिलषितं रूपं दृष्ट्वार्जुन उवाच । दृष्ट्वेदं प्रत्यक्षं मानुषं नराकारं मत्सखं सौम्यं प्रसन्नं तव रूपं इदानीं सचेताः प्रसन्नमनाः प्रकृतिं स्वभावं गतः प्राप्तः संवृत्तः संजातोऽस्मि । जनार्दनेति संबोधयन् जना-न्नसुरानर्दयति पीडयतीति जनार्दनस्तद्दर्शनजन्यं भयमिदानीं सौम्यरूपदर्शनेन निवृत्तमिति सूचयति ॥ ५१ ॥ एवं श्रुत्वा स्व-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

व्यपगतभयः प्रीतमनाश्च सन्पुनस्त्वं तदेवेदं मम रूपं प्रकर्षेण पश्य ॥ ४९ ॥ एवमुक्त्वा प्राक्तनमेव रूपं दर्शितवा[illegible]
उवाच—इतीति । श्रीवासुदेवोऽर्जुनमेवमुक्त्वा यथा पूर्वमासीत्तथैव किरीटादियुक्तं चतुर्भुजं स्वीयं रूपं पुनर्दर्शया[illegible]
भीतमेव प्रसन्नवपुर्भूत्वा पुनरप्याश्वासितवान् । महात्मा विश्वरूपः कृपालुरिति वा ॥ ५० ॥ ततो निर्भयः [illegible]
सचेताः प्रसन्नचित्त इदानीं संवृत्तः जातोऽसि । प्रकृतिं स्वास्थ्यं च प्राप्तोऽस्मि । शेषं स्पष्टम् ॥ ५१ [illegible]

श्रीभगवानुवाच ।

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२ ॥
नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

स्वभावं गतश्चास्मि ॥ ५१ ॥ सुदुर्दर्शमिति । सुदुर्दर्शं सुष्ठु दुःखेन दर्शनमस्येति सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम देवादयोऽप्यस्य मम रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनकाङ्क्षिणो दर्शनेप्सवोऽपि न त्वमिव दृष्टवन्तो न द्रक्ष्यन्ति चेत्यभिप्रायः ॥ ५२ ॥ कस्मात्—नाहमिति । नाहं वेदैर्ऋग्यजुःसामाथर्ववेदैश्चतुर्भिरपि न तपसोग्रेण चान्द्रायणादिना न दानेन गोभूहिरण्यादिना न चेज्यया यज्ञेन पूजया वा शक्य एवंविधो यथादर्शितप्रकारो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा त्वम् ॥ ५३ ॥ कथं पुनः शक्य इत्युच्यते—भक्त्येति । भक्त्या तु किंविशिष्टयेत्याह—अनन्ययाऽपृथग्भूतया भगवतोऽन्यत्र पृथङ् न कदाचिदपि भवति सा त्वनन्या भक्तिः सर्वैरपि करणैर्वासुदेवादन्यन्नोपलभ्यते यया सानन्या

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

स्वस्वाय विश्वरूपं स्तोतुं भगवदुक्तिमुत्थापयति—भगवानिति । त्वद्व्यतिरिक्तानामिदं रूपं द्रष्टुमशक्यमित्येतद्विशदयति—देवादय इति ॥ ५२ ॥ दर्शनोपायाभावाद्दुर्दर्शत्वमिति शङ्क्यते—कस्मादिति । वेदादिषूपायेषु सत्स्वपि भगवानुक्तरूपो न शक्यो द्रष्टुमित्याह—नाहमिति । तर्हि दर्शनायोग्यत्वं द्रष्टुमशक्यत्वमित्याशङ्क्याह—दृष्टवानिति ॥ ५३ ॥ केनोपायेन तर्हि द्रष्टुं शक्यो भगवानिति पृच्छति—कथमिति । शास्त्रीयज्ञानद्वारा तद्दर्शनं सफलं सिध्यतीत्याह—उच्यत इति । न भक्तिमात्रं तत्र हेतुरिति तुशब्दार्थं स्फुटयति—किमित्यादिना । अनन्यं ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

विश्वरूपदर्शनस्य दौर्लभ्यं दर्शयन् श्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिति । दर्शनकाङ्क्षिणः दर्शनं काङ्क्षन्ते एव नतु लभन्ते ॥ ५२ ॥ नाहमिति । न वेदयज्ञाध्ययनैरित्यनेनोक्त एवार्थः पुनरुच्यते विश्वरूपदर्शनस्यातिदौर्लभ्यसूचनाय । स्पष्टार्थश्च श्लोकः ॥ ५३ ॥ कथं तर्हि द्रष्टुं शक्यस्त्वमत आह—भक्त्येति । भक्त्या आराधनेन । अनन्ययाव्य-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तस्यानुग्रहस्यातिदुर्लभत्वं दर्शयन् चतुर्भिः श्रीभगवानुवाच—सुदुर्दर्शमिति । मम यद्रूपमिदानीं त्वं दृष्टवानसि इदं विश्वरूपं सुदुर्दर्शं अत्यन्तं द्रष्टुमशक्यं । यतो देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनकाङ्क्षिणो नतु त्वमिव पूर्वं दृष्टवन्तो न वाऽग्रे द्रक्ष्यन्तीत्यभिप्रायः । दर्शनाकाङ्क्षया नित्यत्वोक्तिः ॥ ५२ ॥ कस्माद्देवा एतद्रूपं न दृष्टवन्तो न वा द्रक्ष्यन्ति मद्भक्तिशून्यत्वादित्याह—नाहमिति । न वेदयज्ञाध्ययनैरित्यादिना । गतार्थः श्लोकः परमदुर्लभत्वख्यापनायाभ्यस्तः ॥ ५३ ॥ यदि वेदतपोदानेज्यादिभिर्द्रष्टुमशक्यस्त्वं तर्हि केनोपायेन द्रष्टुं शक्योऽसीत्यत आह—भक्त्येति । साधनान्तरव्यावृत्त्यर्थस्तुशब्दः । भक्त्यैवानन्यया मदेकनिष्ठया निरतिशयप्रीत्या एवंविधो दिव्यरूपधरोऽहं ज्ञातुं शक्यः शास्त्रतो हे अर्जुन, शक्य अहमिति

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तस्यातिदुर्लभस्यानुग्रहस्य वैयर्थ्यपरिहाराय श्रीभगवानुवाच । यन्मम रूपं मदनुग्रहेण त्वं दृष्टवानसि तदिदमन्येषां सुष्ठु दुःखेनात्यन्तकष्टेन दर्शनमस्येति सुदुर्दर्शं यतोऽत्युत्तमाः सात्त्विकास्तद्दर्शनार्थिनश्च देवा इन्द्रादयोऽपि न त्वमिव दृष्टवन्तो न च द्रक्ष्यन्तीत्याशयेनाह—देवा इति ॥ ५२ ॥ तत्र हेत्वाकाङ्क्षायामाह—नेति । यथा विश्वरूपं मां त्वं दृष्टवानसि । एवंविधोहं न वेदैः ऋगादिभिः न तपसोग्रेण चान्द्रायणादिना न दानेन गोदानादिना नचेज्यया यज्ञेन पूजया वाङ्न्यैर्मदत्यन्तानुग्रहरहितैर्द्रष्टुं शक्यः ॥ ५३ ॥ [illegible] साधनैस्त्वं द्रष्टुमशक्यस्तर्हि केनोपायेन द्रष्टुं शक्य इत्यत आह । भक्त्या तु भक्तीतरसाधनव्यवच्छेदार्थस्तुशब्दः । किंभक्ति[illegible] [illegible]नहेतुरित्यतस्तां विशिनष्टि । अनन्यया भगवतो वासुदेवादन्यत्र पृथक्कदाचिदपि या न भवति तया ईश्वरे परानुरक्तिरूपया[illegible]

६ श्रीधरीव्याख्या ।

उवाच—मदनु[illegible] [illegible]—सुदुर्दर्शमिति । यन्मम विश्वरूपं त्वं दृष्टवानसि इदं सुदुर्दर्शमत्यन्तं द्रष्टुमशक्यम् । अतो देवा अप्यस्य [illegible] विवेकविषयं यत्त्वयोक्तं वे[illegible] न केवलं पुनरिदं पश्यन्ति ॥ ५२ ॥ तत्र हेतुः—नाहमिति । स्पष्टार्थः ॥ ५३ ॥ केनोपायेन तर्हि [illegible] [illegible]नेति । अनन्यया मदेकनिष्ठया भक्त्या त्वेवंभूतो विश्वरूपोऽहं तत्त्वेन परमार्थतो ज्ञातुं शक्यः शास्त्रतो

सन्ननन्तरेणाध्यायेन यएवार्थ [illegible]

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

भक्तिस्तया भक्त्या शक्योऽहमेवं विधो विश्वरूपप्रकारो हेऽर्जुन, ज्ञातुं शास्त्रतो न केवलं ज्ञातुं शास्त्रतो द्रष्टुं च साक्षात्कर्तुं तत्त्वेन तत्त्वतः प्रवेष्टुं च मोक्षं च गन्तुं परन्तप ॥ ५४ ॥ अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोऽर्थो निःश्रेयसार्थोऽनुष्ठेयत्वेन समुच्चित्योच्यते—मत्कर्मकृदिति । मत्कर्मकृन्मदर्थं कर्म मत्कर्म तत्करोतीति मत्कर्मकृत् मत्परमः करोति भृत्यः स्वामिकर्म न त्वात्मनः परमा प्रेत्य गन्तव्या गतिरिति स्वामिनं प्रतिपद्यते, अयं तु मत्कर्मकृन्मामेव परमां गतिं प्रतिपद्यत इति मत्परमोऽहं परमः परा गतिर्यस्य सोऽयं मत्परमस्तथा मद्भक्तो मामेव सर्वप्रकारैः सर्वात्मना सर्वोत्साहेन भजत इति मद्भक्तः सङ्गवर्जितो धनमित्रपुत्रकलत्रबन्धुवर्गेषु सङ्गवर्जितः सङ्गः प्रीतिः स्नेहस्तद्वर्जितो निर्वैरो निर्ग-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

भक्तिमेव व्यनक्ति—सर्वैरिति ॥ ५४ ॥ भक्त्या त्विति विशेषणादन्येपामहेतुत्वमाशङ्क्याह—अधुनेति । समुच्चित्य संक्षिप्य पुञ्जीकृत्येति यावत् । मत्कर्मकृदित्युक्ते मत्परमत्वमार्थिकमिति पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह—करोतीति । भगवानेव परमा गतिरिति निश्चयवतस्तत्रैव निष्ठा सिध्यतीत्याह—तथेति । न तत्रैव सर्वप्रकारैर्भजनं धनादिस्नेहाकृष्टत्वादित्याशङ्क्याह—सङ्गेति । द्वेषपूर्वकानिष्टाचरणं वैरमनपकारिषु तन्नावेऽपि भवत्येवापकारिष्विति शङ्कित्वाह—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

भिचरितया । अखण्डयेत्यर्थः । अहमेवंविधो ज्ञातुं शक्यस्त्वंपदार्थशोधकशास्त्रतः । द्रष्टुं शक्यो ध्यानतः । तत्त्वेन याथात्म्येन प्रवेष्टुं शक्यस्तत्त्वमसिवाक्यार्थजज्ञानतः । हे परमज्ञानशत्रुं तापयतीति परंतप ॥ ५४ ॥ शास्त्रसर्वस्वं संगृह्णाति—मत्कर्मकृदिति । मदर्थमेव कर्माणि करोतीति मत्कर्मकृत् । अहमेव परमो निष्कलः प्राप्यो यस्येति स मत्परमः । एतेन कृत्स्नः कर्मयोगो ध्यानयोगश्च त्वंपदार्थशोधक उक्तः । मम भक्त आराधनकृदित्युपासनाका-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

छान्दसो विसर्गलोपः पूर्ववत् । न केवलं शास्त्रज्ञो ज्ञातुं शक्योऽनन्यया भक्त्या किंतु तत्त्वेन द्रष्टुं च स्वरूपेण साक्षात्कर्तुं च शक्यो वेदान्तवाक्यश्रवणमननिदिध्यासनपरिपाकेण ततश्च स्वरूपसाक्षात्कारादविद्यातत्कार्यनिवृत्तौ तत्त्वेन प्रवेष्टुं च मद्रूपतयैवाप्तुं चाहं शक्यो हे परंतप, अज्ञानशत्रुदमनेऽतिप्रवेशयोग्यतां सूचयति ॥ ५४ ॥ अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोऽर्थो निःश्रेयसार्थिनामनुष्ठानाय पुञ्जीकृत्योच्यते—मत्कर्मकृदिति । मदर्थं कर्म वेदविहितं करोतीति मत्कर्मकृत् । स्वर्गादिकामनायां सत्यां कथमेवमिति नेत्याह । मत्परमः अहमेव परमः प्राप्तव्यत्वेन निश्चितो नतु स्वर्गादिर्यस्य सः । अतएव मत्प्राप्त्याशया मद्भक्तः सर्वैः प्रकारैर्मम भजनपरः । पुत्रादिषु स्नेहे सति कथमेवं स्यादिति नेत्याह—सङ्गेति । सङ्गवर्जितः बाह्यवस्तुस्पृहा-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

क्तिलक्षणया वासुदेवादन्यत्र सर्वकरणप्रवृत्तिनिवारकया अहमेवंविधो विश्वरूपधरः शास्त्रेणासंभावनादिनिवृत्तिपुरःसरं द्रष्टुं च त्वमिव साक्षात्कर्तुं च तत्त्वेन तत्त्वतः प्रवेष्टुं च । श्रवणादिना तत्त्वसाक्षात्कारेण मोक्षमेकीभावलक्षणं जीवन्मुक्तिं विदेहकैवल्याख्यं च गन्तुमित्यर्थः । ननु 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इति श्रुत्या साधनत्वेन बोधितानां वेदानुवचनादीनां का गतिरित्याशङ्क्य साङ्गैस्तैरेतज्जन्मनि जन्मान्तरे वा कृतैश्चित्तशुद्ध्यामप्यनन्या मनआदिशत्रुतापनशमदमादिसंपन्ना भक्तिस्ततो मत्स्वरूपज्ञानादीति भक्तिद्वारा तेषां साधनत्वाददोष इत्याशयेन संबोधनाभ्यां समाधत्ते हेऽर्जुन हे परंतपेति ॥ ५४ ॥ इदानीं शास्त्रसारभूतस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतमर्थं निःश्रेयसप्रयोजनकं संगृह्यावश्यमनुष्ठानायातिकारुणिको भगवानाह । मदर्थं मत्प्रीत्यर्थं वेदविहितं कर्म करोतीति मत्कर्मकृत् । यतोऽहमेव परमः प्रकृष्टः प्राप्यो यस्य नतु स्वर्गादिः स तथा मत्प्राप्तिसाधनेन ... यया सर्वात्मना सर्वप्रकारैः सर्वोत्साहेन मद्भजनेन युक्तः धनाद्यासक्त्या भगवद्भजनं न सिध्यत्यत आह । धनपुत्रमित्रकलत्रादिषु ...

६ श्रीधरीव्याख्या ।

द्रष्टुं प्रत्यक्षतः प्रवेष्टुं च तादात्म्येन शक्यः नान्यैरुपायैः ॥ ५४ ॥ अतः सर्वशास्त्रसारं परमं रहस्यं शृण्वित्याह—... रूपादिहीनं, सर्व-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

भक्त्या त्वनन्ययेत्यादि ॥ ५४ ॥ मत्कर्मकृदिति । सकलोपसंहारान्ते परमप्रशान्तरूपां ब्रह्मतत्त्वस्थितिं ददाति... ...सत इति स्वसंसिद्धगुणग्राम-
अविद्यमानान्यज्ञेयरमणीया येषां भक्तिः परिस्फुरति तेषां वासुदेवः सर्वमित्यादिपूर्वाभिहितोपदेशत्व...

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

तवैरोऽतः सर्वभूतेषु शत्रुभावरहित आत्मनोऽत्यन्तापकारप्रवृत्तेष्वपि य ईदृशो मद्भक्तः स मामेति अहमेव तस्य परा गतिर्नान्या कदाचिद्भवतीत्ययं तवोपदेश इष्टो मयोपदिष्टो हे पाण्डवेति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यपूज्यपादश्रीमदाचार्यश्रीशंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये विश्वरूपदर्शनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

आत्मन इति। एतच्च सर्वं संक्षिप्यानुष्ठानार्थमुक्तमेवमनुतिष्ठतो भगवत्प्राप्तिरवश्यंभाविनीत्युपसंहरति—अयमिति। तदेवं भगवतो विश्वरूपस्य सर्वात्मनः सर्वज्ञस्य सर्वेश्वरस्य मत्कर्मकृदित्यादिन्यायेन क्रममुक्तिफलमभिध्यानमभिवदता तत्पदवाच्योऽर्थो व्यवस्थापितः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दगिरिकृतौ एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

ण्डार्थसंग्रहः। सङ्गवर्जित इत्यनेन एकान्तभगवद्ध्याननिष्ठ इत्युक्तम्। निर्वैर इति विश्वं भगवदात्मना पश्येदित्युक्तम्। अन्यथा भेदबुद्धिमतो निर्वैरत्वासंभवात्। एवंभूतो यः स मां तत्पदलक्ष्यार्थभूतमखण्डानन्दैकघनमूर्ति प्राप्नोति प्रत्यगभेदेन। हे पाण्डव विशुद्धवंशज। त्वमेवैतज्ज्ञातुं शक्नोषीति भावः ॥ ५५ ॥

इति भीष्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे श्रीमद्भगवद्गीतार्थप्रकाशे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या।

शून्यः। शत्रुषु द्वेषे सति कथमेवं स्यादिति नेत्याह—निर्वैर इति। निर्वैरः सर्वभूतेषु अपकारिष्वपि द्वेषशून्यो यः स मामेत्यभेदेन। हे पाण्डव, अयमर्थस्त्वया ज्ञातुमिष्टो मयोपदिष्टो नातःपरं किंचित्कर्तव्यमस्तीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

दृशः कर्मभूतं हि यत्तच्च विश्वं स्वयं रूप्यते नान्यतस्तच्च रूपम्।
जगद्यः स्वभासा निरस्यात्मरूपं ददावादरात्काशिराजं भजे तम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां विश्वरूपदर्शननिरूपणं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

वर्जित आसक्तिरहितः भूतेषु सवैरस्य मदनन्या भक्तिरतिदूरतरेत्याह। सर्वभूतेषु निर्वैरः साधारणेषु स्वस्यात्यन्तापकारकेषु अपि शत्रुभाववर्जितः य ईदृशो दम्भरहितो मद्भक्तः स मामेति। अभेदेन साक्षात्करोति। अहमेव तस्य परा गतिर्नान्येत्यर्थः। अयं सारः संग्रहो मया तवोपदिष्टः। यतो भवान् मत्पितृभामापत्यत्वादतिप्रेमास्पद इत्याशयेनाह—पाण्डवेति ॥ ५५ ॥ तदनेनैकादशाध्यायेन विश्वरूपप्रतिपादकेन सर्वेश्वरस्य सर्वात्मनः सर्वज्ञस्यानन्यया भक्त्या तत्स्वरूपज्ञानादिप्रदर्शकेन तत्पदवाच्योऽर्थो निरूपितः ॥

चिदानन्दे यत्रादितिजनरयक्षासुरयुतं विभातं त्रैलोक्यं सति भवति नाश्चर्यजनकम्।
अनन्ताण्डाधारे तमजमजरात्मानममृतं शिवं कृष्णं वन्दे निखिलहृदिगं द्रष्टुमभयम् ॥ १ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीबालस्वामिश्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनपतिविदुषा विरचितायां श्रीगीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

६ श्रीधरीव्याख्या।

मदर्थं कर्म करोतीति मत्कर्मकृत्, अहमेव परमः पुरुषार्थो यस्य सः, ममैव भक्तो मामेवाश्रितः, पुत्रादिषु सङ्गवर्जितो, निर्वैरश्च सर्वभूतेषु एवंभूतो यः स मां प्राप्नोति नान्य इति ॥ ५५ ॥

देवैरपि सुदुर्दर्शं तपोज्ञानादिकोटिभिः। भक्ताय भगवानेवं विश्वरूपमदर्शयत् ॥ १ ॥

इति श्रीधरस्वामिविरचितायां सुबोधिन्यां टीकायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

...त एव बोधपदवीमवतरतीति शिवम् ॥ ५५ ॥ अत्र संग्रहश्लोकः। शुद्धाशुद्धविमिश्रार्थसंविदैक्यप्रकाशनात्। भूर्भुवःस्वस्त्रयीपश्य रिव ... समो मुनिः ॥ इति श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते श्रीमद्भगवद्गीतार्थसंग्रहे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अतएव भ्रुकुटुं...
विषयीकरणेन सा...
उपासनस्य प्रकारं फलं ...

त्रगं सर्वव्यापि, अव्यक्तत्वादेवाचि...

द्वादशोऽध्यायः ।

अर्जुन उवाच ।

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

द्वितीयप्रभृतिष्वध्यायेषु विभूत्यन्तेषु परमात्मनो ब्रह्मणोऽक्षरस्य विध्वस्तसर्वविशेषणस्योपासनमुक्तं सर्वयोगैश्वर्यसर्वज्ञानशक्तिमत्सत्त्वोपाधेरीश्वरस्य तव चोपासानं तत्र तत्रोक्तं, विश्वरूपाध्याये त्वैश्वरमाद्यं समस्तजगदात्मरूपं विश्वरूपं त्वदीयं दर्शितमुपासनार्थमेव त्वया, तच्च दर्शयित्वोक्तवानसि मत्कर्मकृदित्याद्यतोऽहमनयोरुभयोः पक्षयोर्विशिष्टतरबुभुत्सया त्वां पृच्छामीत्यर्जुन उवाच—

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

अशोच्यानित्यादिषु विभूत्यध्यायावसानेष्वध्यायेषु निरुपाधिकस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वेनानुसंधानमुक्तमिति वृत्तं कीर्तयति—द्वितीयेति । अतिक्रान्तेषु तत्तदध्यायेषु सोपाधिकस्य ब्रह्मणो ध्येयत्वेन प्रतिपादनं कृतमित्याह—सर्वेति । सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य योगो घटना जन्मस्थितिभङ्गप्रवेशनियमनाख्या तत्रैश्वर्यं सामर्थ्यं तेन सर्वत्र ज्ञेये प्रतिबन्धविधुरया ज्ञानशक्त्या विशिष्टस्य सत्त्वाद्युपहितस्य भगवतो ध्यानं तत्र तत्र प्रसङ्गमापाद्य मन्दमध्यमयोरनुग्रहार्थमुक्तमित्यर्थः । एकादशे वृत्तमनुवदति—विश्वरूपेति । अध्यायान्ते भगवदुपदेशमनुवदति—तच्चेति । (अतीतानन्तरश्लोकेनोक्त-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

सप्तममारभ्यैतावता ग्रन्थेन तत्पदवाच्यार्थो निरूपितः । इदानीं तत्पदार्थशोधनमुपासनाकाण्डं च समापयिष्यन्निहार्थतः प्राधान्येन तत्पदलक्ष्यमर्थं तद्विदां लक्षणानि च प्रदर्श्यन्ते । शब्दतस्तु लौकिकबुद्ध्यनुसारेण तत्पदवाच्य-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

पूर्वाध्यायान्ते 'मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः । निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव' इत्युक्तं तत्र मच्छब्दार्थे संदेहः किं निराकारमेव सर्वस्वरूपं वस्तु मच्छब्देनोक्तं भगवता किं वा साकारमिति । उभयत्रापि प्रयोगदर्शनात् 'बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः' इत्यादौ निराकारं वस्तु व्यपदिष्टं । विश्वरूपदर्शनानन्तरं च 'नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा' इति साकारं वस्तु ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

यत्कृपालवमात्रेण मूर्खो भवति पण्डितः । तं वन्दे परमानन्दं विष्णुं जिष्णुं शिवं गुरुम् ॥ १ ॥

द्वितीयाद्यध्यायेषु विभूत्यध्यायान्तेषु 'त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन । निर्द्वन्द्वो नित्यसत्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् । यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके । तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः । यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते । नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन । न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः । यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा । नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति । तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः । गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः । योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः । स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति । यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति । तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति । सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः । सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते । तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते । प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ।' 'अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः । परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् । परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तो व्यक्तात्सनातनः ७' 'यः सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु [illegible]

६ श्रीधरीव्याख्या ।

निर्गुणोपासनस्यैवं सगुणोपासनस्य च । श्रेयः कतरदित्येवं निर्णेतुं द्वादशोद्यमः ॥ १ ॥

पूर्वाध्यायान्ते 'मत्कर्मकृन्मत्परमः' इत्येवं भक्तिनिष्ठस्य श्रेष्ठत्वमुक्तम् । 'कौन्तेय प्रतिजानीहि' इत्यादिना तत्र तत्रै[illegible] तथा 'तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते' इत्यादिना 'सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि' इत्यादि[illegible] मुक्तम् । एवमुभयोः श्रैष्ठ्येऽपि विशेषजिज्ञासया भगवन्तं प्रत्यर्जुन उवाच—एवमिति । एवं सर्व[illegible]

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

एवमिति । एवमित्यतीतानन्तरश्लोकेनोक्तमर्थं परामृशति—मत्कर्मकृदित्यादिना । एवं सततयुक्ता नैरन्तर्येण भगवत्कर्मादौ यथोक्तेऽर्थे समाहिताः सन्तः प्रवृत्ता इत्यर्थः । ये भक्ता अनन्यशरणाः सन्तस्त्वां यथादर्शितं विश्वरूपं पर्युपासते ध्यायन्ति ये चान्येऽपि त्यक्तसर्वैषणाः संन्यस्तसर्वकर्माणो यथाविशेषितं ब्रह्माक्षरं निरस्तसर्वोपाधित्वादव्यक्तमकरणगोचरं । यद्धि लोके करणगोचरं तद्व्यक्तमुच्यते । अञ्जेर्धातोस्तत्कर्मकत्वादिदं त्वक्षरं तद्विपरीतं शिष्टैश्चोच्यमानैर्विशेषणैर्विशिष्टं तद् ये चापि

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मर्थं परामृशति—मत्कर्मकृदिति । यथाधिकारं तारतम्योपेतानि साधनानि नियन्तुमध्यायान्तरमवतारयन्नादौ प्रश्नमुत्थापयति—अत इति । सोपाधिकध्यानस्य निरुपाधिकज्ञानस्य चोक्तत्वादित्यर्थः । एवं शब्दार्थमुक्त्वा तमनूद्य सततयुक्ता इति भागं विभजते—एवमिति । ये भक्ता इत्यनूद्य व्याचष्टे—अनन्येति । मन्दमध्यमाधिकारिणः सगुणशरणानुक्त्वा निर्गुणनिष्ठानुत्तमाधिकारिणो निर्दिशति—ये चेति । यथा विशेषितमनिर्देश्यं सर्वत्रगमचिन्त्यं कूटस्थमित्यादिवक्ष्यमाणविशेषणविशिष्टमित्यर्थः । न क्षरत्यश्नुते वेत्यक्षरम् । अव्यक्तमित्येतद्व्याचष्टे—निरस्तेति । करणागोचरत्वं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—यद्धीति । यथा विशेषितमित्युक्तं स्पष्टयति—शिष्टैश्चेति । पूर्वार्धगतक्रियापदस्यानुषङ्गं सूचयति—तदिति । सर्वे तावदेते योगं समाधिं विन्दन्तीति योगविदः । के पुनरतिशयेन

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

स्यैवोपासनादिकं प्रपञ्च्यते । तत्र पूर्वाध्यायान्ते 'मत्कर्मकृन्मत्परमः' इत्यादिना स्वभजनमुक्तम् । तत्र मच्छब्दार्थः किं सगुणमुत निर्गुणं ब्रह्म । उभयत्राप्यस्यच्छब्दस्य पूर्वं प्रयोगदर्शनात्संदिहानः पृच्छति—एवमिति । एवमित्य-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

उभयोश्च भगवदुपदेशयोरधिकारिभेदेनैव व्यवस्थया भवितव्यम् । अन्यथा विरोधात् । तत्रैवं सति मया मुमुक्षुणा किं निराकारमेव वस्तु चिन्तनीयं किंवा साकारमिति स्वाधिकारनिश्चयाय सगुणनिर्गुणविषयोर्विशेषबुभुत्सया अर्जुन उवाच—एवमिति । एवं मत्कर्मकृदित्याद्यनन्तरोक्तप्रकारेण सततयुक्ता नैरन्तर्येण भगवत्कर्मादौ सावधानतया प्रवृत्ता भक्ताः साकार-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

विनश्यति । अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् । यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ८' 'राजविद्याराजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् । प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् । अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप । अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ९' 'न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः । अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः । यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् । असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते १०' इत्यादिना परमात्मनो ब्रह्मणोऽक्षरस्य विध्वस्तसर्वविशेषस्योपासनमुक्तम् । 'एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय । अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय । मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ११' 'कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः । सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । प्रयाणकाले मनसा चलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव । भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् । ८' अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः । मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् । कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च १०' इत्यादिना तत्रतत्र सर्वयोगैश्वर्यादिमत्सत्वोपाधिकस्येश्वरस्योपासनमुक्तम् । विश्वरूपाध्याये च ऐश्वर्यं परमेश्वरस्योपासनार्थं प्रदर्शितम् । तच्च दर्शयित्वा मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः । निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डवेत्युक्तम् । अतः अनयोर्निर्विशेषसविशेषोपासनरूपयोः पक्षयोः को वा विशिष्टतर इति ज्ञातुकामोऽर्जुन उवाच—एवमिति । एवं मत्कर्मकृदित्याद्युक्तप्रकारेण सततयुक्ताः नैरन्तर्येण भगवत्कर्मादौ समाधानतया प्रवृत्ता ये भक्ता अनन्यशरणाः सन्तस्त्वां तत्र तत्र प्रदर्शितं सर्वयोगैश्वर्यज्ञानशक्तिमत्सत्वोपाधिमीश्वरं विश्वरूपं पर्युपासते ध्यायन्ति ये च त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणाः संन्यस्तसर्वकर्माणो द्वितीयप्रभृतिष्वध्यायेषूक्तमक्षरं न क्षरतीत्यश्नुते वेत्यक्षरं ब्रह्माद्वयं परमात्मानं विध्वस्तसर्वविशेषमव्यक्तं इन्द्रियैर्न व्यज्यत इति अव्यक्तमकरणगोचरं पर्युपासते प्रत्यगभिन्नत्वेनानुसंधानं कुर्वन्ति तेषामुभयेषां मध्ये केऽतिशयेन योगज्ञा इत्यर्थः । अत्र केचित्पूर्वाध्यायान्ते मत्कर्मकृदित्युक्तं तत्र मच्छ[illegible] संदेहः किं निराकारमेव सर्वस्वरूपं वस्तु मच्छब्देनोक्तं भगवता किंवा साकारमिति । उभयत्रापि पूर्वं प्रयोगदर्शनात् । [illegible] भगवदुपदेशयोरधिकारिभेदेनैव व्यवस्थया भवितव्यम् । तत्रैवंसति मया मुमुक्षुणा किं निराकारमेव वस्तु चिन्तनीयं किंवा [illegible] भ्याय सगुणनिर्गुणविषयोर्विशेषबुभुत्सयाऽर्जुन आह—एवमिति । एवं मत्कर्मकृदित्याद्यनन्तरोक्तप्रकारेणेत्यादि विषयीकरणेन सो[illegible]

६ श्रीधरीव्याख्या ।

उपासनस्य प्रकारं फलं [illegible] विश्वरूपं सर्वज्ञं सर्वशक्ति पर्युपासते ध्यायन्ति, ये चाप्यक्षरं ब्रह्माव्यक्तं निर्विशेषमुपासते तेषामुभयेषां

त्रगं सर्वव्यापि, अव्यक्तत्वादेवाचि[illegible]

श्रीभगवानुवाच ।

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

पर्युपासते तेषामुभयेषां मध्ये के योगवित्तमाः केऽतिशयेन योगविद इत्यर्थः ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच । ये त्वक्षरोपासकाः सम्यग्दर्शिनो निवृत्तैषणास्ते तावत्तिष्ठन्तु तान्प्रति यद्वक्तव्यं तदुपरिष्टाद्वक्ष्यामः । ये त्वितरे—मयि विश्वरूपे परमेश्वर आवेश्य समाधाय मनो ये भक्ताः सन्तो मां सर्वयोगेश्वराणामधीश्वरं सर्वज्ञं विमुक्तरागादिक्लेशतिमिरदृष्टिं नित्ययुक्ता अतीतानन्तराध्यायान्तोक्तश्लो-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मध्ये योगविदो योगिन इति पृच्छति—केऽतिशयेनेति ॥ १ ॥ किमनयोर्योगयोर्मध्ये सुशक्यो योगो वा पृच्छति किं वा साक्षान्मोक्षहेतुरिति विकल्प्य क्रमेणोत्तरं भगवानुक्तवानित्याह—श्रीभगवानिति । यदि द्वितीयस्तथाविधयोगस्य वक्ष्यमाणत्वान्न प्रष्टव्यतेत्याह—ये त्वक्षरेति । यद्याद्यस्तत्राह—ये त्विति । सर्वयोगेश्वराणां सर्वेषां योगमधितिष्ठतां योगिनामित्यर्थः । विमुक्ता त्यक्ता रागाद्याख्या क्लेशनिमित्तभूता तिमिरशब्दितानाद्यज्ञानकृता दृष्टिरविद्या मिथ्याधीर्येन तमिति विशिनष्टि—विमुक्तेति । नित्ययुक्तत्वं साधयति—अतीतेति । तत्रोक्तो योऽर्थो

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

व्यवहितं मत्कर्मकृदित्यादिनोक्तं प्रकारं परामृशति । अनेन प्रकारेण ये सततयुक्ता नित्यं समाहितचित्ता भक्ताः सगुणवेदिनस्त्वां पर्युपासते, ये चाप्यक्षरमस्थूलादिलक्षणमव्यक्तं बुद्ध्याद्यगोचरमुपासते तेषां मध्ये योगवित्तमाः के कतरे इत्यर्थः ॥ १ ॥ निर्गुणस्य दुष्प्रापत्वोक्त्यैव श्रेष्ठत्वं सूचयन् सगुणप्राशस्त्यं च शब्दतो दर्शयन् श्रीभगवानुवाच—**मयीति** । मयि सगुणे ब्रह्मणि मन आवेश्य प्रवेश्य ये नित्ययुक्ताः सदोद्युक्ता मां परमेश्वरमुपासते चिन्तयन्ति श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या परया सात्त्विक्या अवश्यं परमात्मायमाराधितोऽस्मांस्तारयिष्यतीत्येवं निश्चय-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

वस्त्वेकशरणाः सन्तस्त्वामेवंविधं साकारं ये पर्युपासते सततं चिन्तयन्ति, ये चापि सर्वतो विरक्तास्त्यक्तसर्वकर्माणोऽक्षरं न क्षरत्यश्नुते वेत्यक्षरं 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्' इत्यादिश्रुतिप्रतिषिद्धसर्वोपाधिरहितं निर्गुणं ब्रह्म अतएवाव्यक्तं सर्वकरणागोचरं निराकारं त्वां पर्युपासते तेषामुभयेषां मध्ये के योगवित्तमा अतिशयेन योगविदो योगं समाधिं विदन्तीति वा योगविद उभयेऽपि । तेषां मध्ये के श्रेष्ठा योगिनः । केषां ज्ञानं मयानुसरणीयमित्यर्थः ॥ १ ॥ तत्र सर्वज्ञो भगवानर्जुनस्य सगुणविद्यायामेवाधिकारं पश्यंस्तं प्रति तां विधास्यति, यथाधिकारं तारतम्योपेतानि च साधनानि । अतः प्रथमं साकारब्रह्मविद्यां प्ररोचयितुं स्तुवन् प्रथमाः श्रेष्ठा इत्युत्तरं श्रीभगवानुवाच—**मयीति** । मयि भगवति वासुदेवे परमेश्वरे सगुणे ब्रह्मणि मन आवेश्यानन्यशरणतया निरतिशयप्रियतया च प्रवेश्य । हिङ्गुलरङ्ग इव जतु तन्मयं कृत्वा ये मां

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

वर्णयन्ति तद्विचार्यम् । एवं सततयुक्ता ये भक्ता इत्यत्र एवमित्यव्यवहितं मत्कर्मकृदित्यादिनोक्तं प्रकारं परामृशत्यर्जुनः मच्छब्दार्थे संदेहवानिति वक्तुमशक्यत्वात् । नचैवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां सगुणं पर्युपासते, ये चाप्येवं सततयुक्ता अक्षरमव्यक्तं पर्युपासते तेषामुभयेषां के योगवित्तमाः । मत्कर्मकृदित्यत्र भगवतो मच्छब्दार्थः को वाभिप्रेत इत्यर्थेनादोष इति वाच्यम् । येऽपि सर्वतो विरक्तास्त्यक्तसर्वकर्माणोऽक्षरमिति स्वपरग्रन्थविरोधात् एवमित्यस्योत्तरार्धेनान्वेतुमशक्यत्वात् । किंच संनिहितेन सगुणप्रतिपादकप्रकरणेन मत्कर्मकृदिति लिङ्गेन च निर्णयस्य सत्वात्संदेह एव न घटते प्रत्युत्तरं चैतत्संशयानुरूपं न भवतीतिदिक् ॥ १ ॥ सविशेषनिर्विशेषोपासनयोः सुशकत्वगुणेन किमुपासनं श्रेष्ठमिति पृच्छते किंवा साक्षान्मोक्षहेतुत्वेन गुणेनेति विकल्प्य, साक्षान्मोक्षहेतुत्वेन श्रैष्ठ्यं निर्विशेषोपासनस्योक्तं वक्ष्यमाणं च सुशकत्वेन तु प्रथमस्य श्रैष्ठ्यमित्याशयवान् श्रीभगवानुवाच । मयि विश्वरूपे परमेश्वरे त्रिगुणमायानटीनर्तके सर्वात्मनि परमप्रेमास्पदे ये मनः आवेश्य समाधाय भक्ताः सन्तो मां समस्तयोगादीश्वराधीश्वरं सर्वज्ञं त्यक्तरागादिरूपक्लेशनिमित्तभूतानाद्यज्ञानाविद्यालक्षणमिथ्यादृष्टिं नित्ययुक्ताः 'मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः। निर्वैरः सर्व[illegible] यः समामेति पाण्डव' इत्येवं सततयुक्ताः श्रद्धया परया प्रकृष्टया ईश्वरभजनादेवोद्धार इति निश्चयापन्नाः उपासते ते म[illegible]

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मध्ये अतिशयेन के योगविदः । श्रेष्ठा इत्यर्थः ॥ १ ॥ तत्र प्रथमाः श्रेष्ठा इत्युत्तरं श्रीभगवानुवाच—मयीति [illegible]

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

एवमुक्तेन नयेन ये सेश्वरब्रह्मोपासकाः ये च केवलमात्ममात्रमुपासते तेषां विशेषाख्यानाय प्रश्नः [illegible]

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कार्थन्यायेन सततयुक्ताः सन्त उपासते श्रद्धया परया प्रकृष्टयोपेता मे मम मता अभिप्रेता युक्ततमा इति । नैरन्तर्येण हि ते मच्चित्ततयाऽहोरात्रमतिवाहयन्त्यतो युक्तं तान्प्रति युक्ततमा इति वक्तुम् ॥ २ ॥ किमितरे युक्ततमा न भवन्ति न किंतु तान्प्रति यद्वक्तव्यं तच्छृणु । ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तमव्यक्तत्वाद्शब्दगोचरमिति न निर्देष्टुं शक्यतेऽतोऽनिर्देश्यमव्यक्तं न केनापि प्रमाणेन व्यक्तत इत्यव्यक्तं पर्युपासते परि समन्तादुपासते । उपासनं नाम यथाशास्त्रमुपास्यस्यार्थस्य विषयीकरणेन सामीप्यमुपगम्य तैलधारावत्समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यदासनं तदुपासनमाचक्षते । अक्षरस्य विशेषणमाह । सर्वत्रगं व्योमवद्व्याप्यचिन्त्यं चाव्यक्तत्वादचिन्त्यम् । यद्धि करणगोचरं तन्मनसापि चिन्त्यं तद्विपरीतत्वा-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मत्कर्मकृदित्यादि तस्मिन्निश्चयेनापनयो गमनं तस्य नियमेनानुष्ठानं तेनेत्यर्थः । उपासते मयि स्मृतिं सदा कुर्वन्तीत्यर्थः । उक्तोपासकानां युक्ततमत्वं व्यनक्ति—**नैरन्तर्येणेति** । तदेव स्फुटयति—**अहोरात्रमिति** । अह्नि च रात्रौ चातिमात्रमतिशयेन मामेव विषयान्तरविमुक्ताश्चिन्तयन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ वक्ष्यामस्तदुपरिष्टादित्युक्तं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—**किमित्यादिना** । पूर्वेभ्यः फलतो विशेषार्थस्तुशब्दः । अव्यक्तत्वमनिर्देश्यत्वे हेतुरित्याह—**अव्यक्तत्वादिति** । यतोऽव्यक्तमतोऽनिर्देश्यमिति योजना । निरुपाधिकेऽक्षरे कथमुपासनेति पृच्छति—**उपासनमिति** । शास्त्रतोऽक्षरं ज्ञात्वा तदुपेत्यात्मत्वेनोपगम्योपासते तथैव तिष्ठन्ति पूर्णचिदेकतानमक्षरमात्मानमेव सदा भावयन्तीत्येतदिह विवक्षितमित्याह—**यथेति** । अव्यक्तत्वमेवाचिन्त्यत्वेऽपि हेतुरित्याह—**यद्धीति** । कूटस्थशब्दस्यो-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

रूपया श्रद्धया उपेतास्ते मे मम 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्' इति ज्ञानिनमात्मत्वेनैव पश्यतो मूर्खेष्वपि कारुण्यात्पक्षपातवतः सर्वज्ञस्य युक्ततमा मताः ॥ २ ॥ एवमुपासकांस्तुत्वा अव्यक्तविदां ज्ञानिनां दौर्लभ्यं श्लोकत्रयेणाह—**येत्विति** । तुशब्दः सगुणाद्वैलक्षण्यार्थः । अक्षरं 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्' इत्यादिश्रुत्या सर्वधर्मशून्यं निरूपितम् । अतएवानिर्देश्यं निर्देष्टुमशक्यं वाचा । अव्यक्तं च वाचामगोचरत्वाद्बुद्धेरप्यविषय इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति । ब्रह्मणो वाङ्मनसातीतत्वं दर्शयति ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

सर्वयोगेश्वराणामीश्वरं सर्वज्ञं समस्तकल्याणगुणनिलयं साकारं नित्ययुक्ताः सततोद्युक्ताः श्रद्धया परया प्रकृष्टया सात्त्विक्योपेताः सन्त उपासते सदा चिन्तयन्ति ते युक्ततमा मे मम मता अभिप्रेताः । ते हि सदा मदासक्तचित्ततया मामेव विषयान्तरविमुखाश्चिन्तयन्तोऽहोरात्राण्यतिवाहयन्ति । अतस्त एव युक्ततमा मता अभिमताः ॥ २ ॥ निर्गुणब्रह्मविदपेक्षया सगुणब्रह्मविदां कोऽतिशयो येन त एव युक्ततमास्तएवाभिमता इत्यपेक्षायां तमतिशयं वक्तुं तन्निरूपकान्निर्गुणब्रह्मविदः प्रस्तौति द्वाभ्यां—**येत्वित्यादिना** । येऽक्षरं मामुपासते तेऽपि मामेव प्राप्नुवन्तीति द्वितीयगतेनान्वयः । पूर्वेभ्यो वैलक्षण्यद्योतनाय

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

श्रेष्ठतमा मता अभिप्रेताःयतो विषयान्तरविमुखाः नैरन्तर्येण मयि मन आवेश्य मामेवाहर्निशं चिन्तयन्तीत्यत इति भावः । येतु मे मतमिति ज्ञानिनमात्मत्वेनैव पश्यतो मूर्खेष्वपि कारुण्यात्पक्षपातवतः सर्वज्ञस्य युक्ततमा मता इति वदन्ति तेषां पक्षेऽस्मिन्प्रकरणे एतदुक्ते सामञ्जस्यं चिन्त्यम् । भगवता कारुण्यात्पक्षपातेन युक्ततमत्वेनाभिमतानां भगवद्भक्तानां सुशकोपासने प्रवृत्ता अतो युक्ततमा इति वस्तुवृत्त्याऽभिप्रेतस्य श्रेष्ठतमत्वस्यासिद्धेः स्पष्टत्वात् ॥ २ ॥ निर्गुणोपासनस्य साक्षान्मोक्षहेतुत्वेनातिश्रैष्ठ्यं बोधयन् सुशकत्वेन सगुणोपासनस्य श्रेष्ठतां बोधयति—**येत्विति** । तुशब्दो निर्विशेषोपासनस्य सविशेषोपासनफलत्वात्पूर्वेभ्यः श्रैष्ठ्यद्योतनार्थः । ये तु अक्षरं न क्षरत्यश्नुते वेत्यक्षरं 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमपूर्वमनपरम्' इत्यादिश्रुत्या सर्व-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

[illegible]गुणविशिष्टे मन आवेश्यैकाग्र्यं कृत्वा नित्ययुक्ता मदर्थकर्मानुष्ठानादिना मन्निष्ठाः सन्तः श्रेष्ठया श्रद्धया युक्ता ये मामाराधयन्ति [illegible]माभिमताः ॥ २ ॥ तर्हि इतरे किं न श्रेष्ठा इत्यत आह—**ये त्विति द्वाभ्याम्** । ये त्वक्षरं पर्युपासते ध्यायन्ति तेऽपि

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

रवि गो[illegible] अतएव [illegible] विषयीकरणेन सो[illegible]वेशोऽकृत्रिमस्तन्मयो भावस्ते युक्ततमा मम मता इत्यनेन प्रतिज्ञा क्रियते—ये त्वक्षरमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ संनि- उपासनस्य प्रकारं फलं [illegible]ते आत्मानं सर्वत्रगमित्यादिभिर्विशेषणैरात्मनः सर्वेश्वरधर्मा आरोप्यन्ते । अतो ब्रह्मोपासका अपि मामेव

त्रगं सर्वव्यापि, अव्यक्तत्वादेवाचि-[illegible]

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

दचिन्त्यमक्षरं कूटस्थं दृश्यमानगुणमन्तर्दोषं वस्तु कूटं कूटरूपं । कूटसाक्ष्यमित्यादौ कूटशब्दः प्रसिद्धो लोके। तथा चाविद्याद्यनेकसंसारबीजमन्तर्दोषवन्मायाऽव्याकृतादिशब्दवाच्यतया 'मायां

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

कार्थत्वं वृद्धप्रयोगतः साधयति—कूटरूपमिति । आदिपदमनृतार्थम् । प्रकृते किं तदनृतं कूटशब्दितमित्याशङ्क्याह—तथाचेति। उक्तरीत्या कूटशब्दस्यानृतार्थत्वे यदनेकस्य संसारस्य बीजं निरूप्यमाणं नानाविधदोषोपेतं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

पर्युपासते सर्वप्रकारेणोपासते। उपासनमिहानात्मनामदर्शनमेव । यथोक्तं 'अनात्मादर्शनेनैव परात्मानमुपास्महे' इति। ननु तर्ह्येवंविधस्य शून्यकल्पस्य सत्त्वे किं मानमत आह—सर्वत्रगमिति। सत्तारूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वत्र गतम्। यत्सत्तया सर्वं सत्तावद्भवति कथं तस्यासत्त्वं वाच्यमिति भावः। नन्वेवं तार्किकाभिमतं सत्तासामान्यमुक्तं स्यात्। तद्धि घटः सन्पटः सन्निति सर्वत्रानुगतं दृश्यत इत्याशङ्क्याह—अचिन्त्यमिति। सत्तासामान्यं हि प्रत्यक्षं तदपि ब्रह्मसत्तानुवेधेनैवात्मानं लभते न स्वतःसिद्धं सामान्यं सत् जातिः सती घटत्वं सदिति प्रत्ययात् सामान्यस्य। सदिति प्रत्ययागोचरत्वे तु तस्यासत्त्वापत्त्या पदार्थत्वमेव न स्यात्। तस्मात्सर्वाधिष्ठानभूतं ब्रह्मरूपादिहीनत्वाच्चिन्तयितुमशक्यं, दूरे तस्य सर्वगतत्वेन प्रत्यक्षगोचरत्वमित्यर्थः। ननु सत्सदिति प्रत्ययस्यान्यथाप्युपपत्तौ सत्तासामान्यवादिनं प्रति तेनाधिष्ठानभूतं ब्रह्म न साधयितुं शक्यमत आह—कूटस्थमिति। वस्तुतोऽसदपि सदिवावभासमानं कूटम्। यथा कूटकार्षापणं कूटतुलेति तद्वत्कूटः अहंकारः प्रतीच्यभेदेन भासमानत्वे सति कादाचित्कत्वाद्यो यदभेदेन कदाचिद्भाति स तत्र मिथ्याकल्पितो यथा रज्जूरगस्तथा चायमहंकारो मिथ्यात्वात् कूटसंज्ञस्तत्र तिष्ठति तद्भासकत्वेनेति कूटस्थं चैतन्यम्। अहमनुभवे हि अहंकारो दृश्यतया भाति तद्भासकं च

४ मधुसूदनीव्याख्या।

तुशब्दः। अक्षरं निर्विशेषं ब्रह्म वाचक्नवीब्राह्मणे प्रसिद्धं तस्य समर्पणाय सप्त विशेषणानि। अनिर्देश्यं शब्देन व्यपदेष्टुमशक्यं। यतोऽव्यक्तं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तैर्जातिगुणक्रियासंबन्धै रहितं जातिं गुणं क्रियां संबन्धं वा द्वारीकृत्य शब्दप्रवृत्तेर्निर्विशेषे प्रवृत्त्ययोगात् कुतो जात्यादिराहित्यमत आह—सर्वत्रगमिति। सर्वत्रगं सर्वव्यापि सर्वकारणं अतो जात्यादिशून्यं परिच्छिन्नस्य कार्यस्यैव जात्यादियोगदर्शनात्, आकाशादीनामपि कार्यत्वाभ्युपगमाच्च। अतएवाचिन्त्यं शब्दप्रवृत्तेरिव मनोवृत्तेरपि न विषयः। तस्या अपि परिच्छिन्नविषयत्वात् 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेः। तर्हि कथं 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इति, 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या' इति च श्रुतिः 'शास्त्रयोनित्वात्' इति सूत्रं च। उच्यते। अविद्याकल्पितसंबन्धेन शब्दजन्यायां बुद्धिवृत्तौ चरमायां परमानन्दबोधरूपे शुद्धे वस्तुनि प्रतिबिम्बितेऽविद्यातत्कार्ययोः कल्पितयोर्निवृत्त्युपपत्तेरुपचारेण विषयत्वाभिधानात् । अतस्तत्र कल्पितमविद्यासंबन्धं प्रतिपादयितुमाह—कूटस्थमिति। कूटस्थं यन्मिथ्याभूतं सत्यतया प्रतीयते तत्कूटमिति लोकैरुच्यते। यथा कूटकार्षापणः कूटसाक्षित्वमित्यादौ। अज्ञानमपि मायाख्यं सहकार्यप्रपञ्चेन मिथ्याभूतमपि लौकिकैः सत्यतया प्रतीयमानं कूटं तस्मिन्नाध्यासिकेन संबन्धेनाधिष्ठानतया तिष्ठतीति कूटस्थमज्ञानत-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

धर्मशून्यत्वेन बोधितं ब्रह्मणो निर्विशेषं स्वरूपं लक्षयति। निर्देष्टुं न शक्यते। शब्दाप्रतिपाद्यमित्यर्थः। यतोऽव्यक्तं प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्न व्यज्यत इत्यव्यक्तं रूपादिभिः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तैः संज्ञाजातिगुणक्रियासंबन्धैश्च रहितत्वादित्यर्थः। यतोऽनिर्देश्यमतोऽव्यक्तं रूपादिहीनमिति वा। अस्मिन्पक्षे हेतुहेतुमद्भावासामञ्जस्यमभिप्रेत्यायं पक्ष आचार्यैरुपेक्षितः। अव्यक्तत्वं कुत इत्यत आह। सर्वत्रगं सर्वाधिष्ठानत्वात्सर्वस्मिन्नाकाशवद्व्यापकमतः केनापि प्रमाणेन परिच्छेत्तुमशक्यमव्यक्तमित्यर्थः। यद्वा ननु एवं तर्हि शून्यत्वमेव ब्रह्मण आगतमिति तत्राह। सर्वत्रगं सर्वेषु व्यभिचरत्सु घटपटादिष्वव्यभिचरितसद्रूपेण व्यापकं सर्वस्य सत्तास्फूर्तिप्रदातुः शून्यत्वासंभवादिति भावः। अव्यक्तत्वादचिन्त्यं करणागोचरस्य मनसा चिन्तयितुमशक्यत्वात्। तथाच श्रुतिः 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति। एतेन सर्वत्रगं चेत्सर्वैः कुतो नावगम्यत इति शङ्का निरस्ता। सर्वप्रमाणापरिच्छेद्यस्यातिकुशलेनापि चिन्तयितुमप्यशक्यस्य सर्वावगतिविषयताया दूरनिरस्तत्वात्। नन्वेवं चेत् 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' 'दृश्यते त्व-

६ श्रीधरीव्याख्या।

मामेव प्राप्नुवन्तीति द्वयोरन्वयः। अक्षरस्य लक्षणमनिर्देश्यमित्यादि। अनिर्देश्यं शब्देन निर्देष्टुमशक्यम्, यतोऽव्यक्तं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या।

यद्यपि यान्ति तथाप्यधिकतरस्तेषां क्लेशः। आत्मनि किलापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकारोपं विषाय पश्चात्तमेवोपा

१ श्रीधरः.

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः॥ ४॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम्।

तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं' 'मम माया दुरत्यया' इत्यादौ प्रसिद्धं यत्तत्कूटं तस्मिन्कूटे स्थितं कूटस्थं तदध्यक्षतयाथवा राशिरिव स्थितं कूटस्थमतएवाचलं यस्मादचलं तस्माद्ध्रुवं नित्यमित्यर्थः॥ ३॥ संनियम्येति। संनियम्य सम्यङ्नियम्य संहृत्येन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं सर्वत्र सर्वस्मिन्काले

२ आनन्दगिरिव्याख्या।

'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतं' 'मायां तु प्रकृतिं' 'मम माया' इत्यादौ मायाशब्दिततया प्रसिद्धमविद्यादि तदिह कूटशब्दितमित्यर्थः। तत्रावस्थानं केन रूपेणेत्याशङ्कायामाह—तदध्यक्षतयेति। कूटस्थशब्दस्य निष्क्रियत्वमर्थान्तरमाह—अथवेति। पूर्वमुपजीव्यानन्तरविशेषणद्वयप्रवृत्तिमाह—अतएवेति॥ ३॥ कथमक्षरमुपासते तदुपासने वा किं स्यादिति तदाह—संनियम्येति। तुल्या हर्षविषादरागद्वेषादिरहिता सम्यग्ज्ञानेनाज्ञानस्यापनीतत्वात्। परम्परापे-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी)।

चैतन्यं ततोऽन्यत्। यथा घटभासकोऽर्को घटादन्यस्तद्वत्। एतेन नित्यापरोक्षत्वं ब्रह्मणः साधितम्। नन्वहमनुभव एवात्मविषयोऽतोऽहमर्थ एवात्मा न ततोऽन्य आत्मास्तीत्याशङ्क्याह—अचलमिति। अहमर्थो हि सुखी दुःखी परिणाम्याविर्भावतिरोभावशीलश्चातश्चलः। आत्मा तु न तथा। तस्य तथात्वेऽनिर्मोक्षापत्तेः वह्न्यौष्ण्यवद्दुःखादिधर्मिणि आत्यन्तिकदुःखनाशस्य मोक्षस्य धर्मिनाशमन्तरेणासंभवात्। घटे यावद्रूपनाशादर्शनात्। आत्मनस्तिरोभावे च जगदान्ध्यं प्रसज्येत। सुषुप्तावपि तत्रत्यसुखाज्ञानसाक्षित्वेनाविर्भूतस्वरूप एवात्मास्ति। अन्यथा सुप्तोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शायोगात्। ननु सुषुप्तौ सन्नप्यात्मा न प्रकाशते तत्प्रकाशकस्य मनःसंयोगस्याभावात्। कर्त्री व्याप्रियमाणं हि करणं क्रियां साधयति। नच सुषुप्तौ करणव्यापारोऽस्ति। तस्मादयस्त्वावास्तत्क्षेचात्मा सुषुप्तौ ज्ञानादिगुणहीनोऽप्रकाशमानोऽस्त्येवेत्याशङ्क्याह—ध्रुवमिति। ननु आत्मा किं सत्तामात्रेणायस्कान्तवत्करणानि प्रवर्तयति उत व्यापाराविष्टः सन्। नाद्यः। इष्टापत्तेः। त्वन्मते च आत्मनः कर्तृत्वासिद्धेः। नान्त्यः। अनित्यत्वापत्तेः। व्यापारो हि स्पन्दः। स च परिच्छिन्नस्यैव युज्यते न विभोः। विभुत्वहाने चाणुत्वानभ्युपगमात्। मध्यमपरिमाणत्वे घटादिवदनित्यतापत्तिः। तस्माद्ध्रुवमप्रच्युतस्वभावमक्षरमित्यर्थः॥ ३॥ एवंविधमक्षरं कथमुपासनीयमित्यत आह—संनियम्येति। सर्वत्र काले सर्वदा। एतेन ध्यानस्य नैरन्तर्यमुक्तम्। इन्द्रियग्रामं समनस्का-

४ मधुसूदनीव्याख्या।

त्कार्याधिष्ठानमित्यर्थः। एतेन सर्वानुपपत्तिपरिहारः कृतः। अतएव सर्वविकाराणामविद्याकल्पितत्वात्तदधिष्ठानं साक्षिचैतन्यं निर्विकारमित्याह—अचलमिति। अचलं चलनं विकारः अचलत्वादेव ध्रुवं अपरिणामि नित्यं एतादृशं शुद्धं ब्रह्म मां पर्युपासते श्रवणेन प्रमाणगतामसंभावनामपोह्य मननेन च प्रमेयगतामनन्तरं विपरीतभावनानिवृत्तये ध्यायन्ति। विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण तैलधारावदविच्छिन्नसमानप्रत्ययप्रवाहेण निदिध्यासनसंज्ञकेन ध्यानेन विषयीकुर्वन्तीत्यर्थः। कथं पुनर्विषयेन्द्रियसंयोगे सति विजातीयप्रत्ययतिरस्कारोऽत आह—संनियम्येति। संनियम्य स्वविषयेभ्य उपसंहृत्येन्द्रियग्रामं करण-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका।

बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' 'मनसैवानुद्रष्टव्यं' 'आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः' 'अनन्याश्चिन्तयन्तो मां' 'शास्त्रयोनित्वात्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्राणां का गतिरितिचेत्तत्राह। कूटस्थं दृश्यमानगुणकमन्तर्दोषं वस्तु कूटशब्दप्रतिपाद्यम् कूटरूपकं कौटसाक्ष्यं कूटकार्षापण इत्यादौ तथाभूते कूटशब्दस्य प्रयोगदर्शनात्। 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' 'मायाचाविद्या च स्वयमेव भवति' 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं' 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया' इत्यादौ मायादिशब्दिततया प्रसिद्धमविद्यादि तदिहानेकसंसारबीजमन्तर्दोषं कूटशब्देन ग्राह्यम्। तस्मिन्कूटेऽध्यक्षतयाधिष्ठानतया तिष्ठतीति कूटस्थम्। भाष्येऽविद्यादीति आदिपदात् अहंकारादिकं ग्राह्यम्। तथाच ब्रह्मण्यारोपितस्याविद्यादेर्निवृत्तये उपचारेण निर्विशेषस्य शास्त्रविषयत्वमिति भावः। यद्वा अतएव राशि[illegible] स्थितं कूटस्थं निर्विकारम्। अतएवाचलं अध्यस्तस्याविद्यादेर्गुणदोषाभ्यां गुणदोषवत्त्वेन स्वस्वरूपान्न चलतीत्यचलमित्यर्थः। रिव[illegible]ध्रुवं नित्यम्। सदैकरसमिति यावत्। एतादृशं अक्षरं ये पर्युपासते परि समन्तादुपासते श्रवणमननाभ्यां उपास्यस्यार्थस्य अतएव[illegible]मीप्यमुपगम्यानवच्छिन्नतैलधारावत्समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालमासनं निदिध्यासनं कुर्वन्तीत्यर्थः॥ ३॥ विषयीकरणेन स[illegible]ह। इन्द्रियग्राममिन्द्रियसमूहं संनियम्य स्वविषयेभ्य उपसंहृत्य सर्वत्र समबुद्धयः सर्वस्मिन्काले इष्टानि-उपासनस्य प्रकारं फलं [illegible]

६ श्रीधरीव्याख्या।

[illegible]लं कूटस्थं कूटे मायाप्रपञ्चे स्थितमधिष्ठानत्वेन स्थितम्, अचलं स्पन्दनरहितं, अतएव ध्रुवं नित्यम्, त्रगं सर्वव्यापि, अव्यक्तत्वादेवाचि[illegible]